

शिव [दास मिश्र] वरी
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

नया १३
 रायछोडण डेसुरभाई- मिश्र

અ નુ ક મ શિલ્પકા

પૃ. ૨૫

કારતક : ૧૯૨૪

અંક ૧

૧	ઇતિહાસનું પરિશીલન	...	કેશવલાલ દિમતરામ કામદાર	...	૧
૨	રાજકીય નોંધો	...	નિરીક્ષક	...	૧૨
૩	ફિલસૂફી [કાવ્ય]	...	મિત્રાવરણી	...	૨૨
૪	સાદે ચોર [વાર્તા]	...	ખન્નાલાલ ઝવેરી	...	૨૪
૫	ન્યયન અને આંધનીકુમાર	...	બાપાલાલ ગ વૈદ્ય	...	૩૫
૬	શશિની નિશામાં [કાવ્ય]	...	શુભાબદાસ શ્રોતર	...	૪૦
૭	સહશિક્ષણની મીમાંસા	..	ફતેહચંદ વિદ્યારામ	...	૪૧
૮	પાનગોષ્ઠિ	...	અ-કવિ	...	૪૪
૯	પ્રેમ-અગ્નિ [કાવ્ય]	...	જેડાલાલ ત્રિવેદી	...	૪૭
૧૦	પ્રાણેશ્વરી [કાવ્ય]	...	સરોદ	...	૪૮
૧૧	‘વિવાહવિધિ’ પર અમારી ચર્ચા...	...	રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા	...	૫૦
૧૨	નવદીક્ષિત [કાવ્ય]	...	તનસુખ ભટ્ટ	...	૫૭
૧૩	અમેરિકાની ખેતી અને ખેડૂત	...	પુરષોત્તમ જે. પટેલ	...	૫૬
૧૪	ફાલ્ગુકતા [કાવ્ય]	...	હરિલાલ ગો. પંડ્યા	...	૬૫
૧૫	ભૂગોળનાં સીમાચિન્હો	...	પી એમ. ત્રિવેદી	...	૬૬
૧૬	મીઠી પતાલત પર ફિદા [કાવ્ય]...	...	પતિશ	...	૬૮
૧૭	ભાલ પ્રદેશનાં લોકગીતો	...	પી. જે. ભટ્ટ	...	૬૯
૧૮	વિચિત્ર તરંગ	..	રતિલાલ ઉકાલાખી પટેલ	...	૭૩
૧૯	આકાંક્ષા [કાવ્ય]	...	નાથાલાલ દવે	...	૭૭
૨૦	યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર	..	કુંવરશી ધરમશી મપટ	...	૭૯
૨૧	ચર્ચાપત્ર	...	ઉમાશંકર જોષી	...	૮૫
			લક્ષ્મીનારાયણ પંડ્યા	...	૮૭
૨૨	જ્ઞાનગોચરી	૮૮
૨૩	રાજનીશી	૯૭

૦૧

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	મૂલક અંક રૂ. ૮૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રકાશક : રણછોડભાઈ કેશુભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સોમે-અમાસા ચૌથી અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
 તા. ૧૬-૧-૩૮

LIFE ASSURANCE

We desire to extend our services and
co-operation to Honest, Competent and
Influential gentlemen in all prominent
stations of Gujarat to work the

LIFE AGENCY
of the
BIGGEST ASSURANCE COMPANY
in India

on fair and liberal basis of terms and treatment

Apply to:—

N. M. FOZDAR & Co.

CHIEF AGENTS:—GUJARAT

NEW INDIA

ASSURANCE Co. Ltd.

GANDHI ROAD : AHMEDABAD.

Office 2225

Tele Resd. 7023

Add. 'Benefit'

‘કિશોર’ મુખર્ષી ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ લેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં શાળાઓ માટે મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

બે વર્ષ પૂરાં કરી ‘કિશોરે’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને સુંદર
ચિત્રાશી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના
કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

આહું ભણેલી બહેનોને જુદાજુદા
વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે
એવી સામગ્રી આપતું માસિક.

ક કિશોર ક

ત્રી : નગીનદાસ પારેખ

આ વ કા ર

“કિશોર માસિક મને
ખૂબ ગમી ગયું છે.

એટલું બધું મન્યું છે કે

વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તક-

ગ્રંથોનું બજેટ મંજૂર

કાની તક મને મળી

તે તો રાજ્યનાં ધણી

પત્રકાલયોમાં ‘કિશોર’

માસિક દાખલ કરી

દીધું હોત. x x

માસિક માટે મારાથી

ખતનું કરીશ.”

પી. ભાવીલાઈ અમીન

વડોદરા.

“x x મને તો એક શિશુક તરીકે આ કક્ષાનું બીજું
કોઈ સામયિક નથી મલક્યું પડ્યું. બીજાં વધુ પડતાં
છોટરાં કે વધુ પડતાં મલીર છે, જ્યારે આ વિદ્યાર્થીને
જોઈએ તેવું જ છે. ‘સાહિત્ય પાઠાવલિ’ની યોજનાને
અંગે મેં આપણાં બધાં માસિકા ઠીકઠીકે ઉપલાવ્યાં છે,
અને મને તો એમ લાગ્યું છે કે ‘કિશોર’ પાસે એટલું
વૈવિધ્ય છે કે પાંચ સાત વર્ષે કોઈ નવો મંચાલક
નીકળશે તો તેને પોતાના મંચાલકનું નામ ‘કિશોર
પાઠાવલિ’ કે એવું જ રાખવું પડશે. એટલા બધા
પાઠો તેને ‘કિશોર’માંથી લેવા પડશે. વિદ્યાર્થીઓ
મમળે એવી ભૂમિકા ઉપર એનું લખાણ વિદેર છે.
છતાં તેના સાહિત્યશાસ્ત્ર તેજે બરાબર જાણવી
રાખ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ સાથે ગર્વ પણ
યાવ છે. x x x હું તમને સતત રીતે મારાથી
ખતની બધી મદદ કરીશ. x x”

જીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]

પ્રિન્સિપાલ છ. પી. હાઈસ્કૂલ: વિદેપારલે.

“x x એની ભાતભાતની
વાનીઓ વિદ્યાર્થી વર્ગની
જુદી જુદી જરૂરિયાતો
અમર હ્રમ્બ પરિપૂર્ણ
કરે એમ છે. અને તેથી
આખા વિદ્યાર્થી વર્ગને
એ પ્રિય થઈ પડશે જ,
એ નિર્દોષ ખાખત છે.
મારા જેવા વિદ્યાર્થી-
શિક્ષકને પણ એમાંથી
ખૂબ ખૂબ રસ અને
આનંદ મળે છે. મને
તો પૂરતી ખાતરી છે કે
તમારું આ નવીન માસિક
દરેક દરેક બાળક નોડે
પ્રિય થઈ પડશે.

શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ
પ્રિન્સિપાલ, કુશોશિપ
રૂઢલ: મુંબઈ.

તમે પણ આહુક થઈ અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપશોજી.

લગાજમ હિદમાં ડા. ૪)

પરંદેશમાં ડા. ૬)

કિશોર કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

ત્રીજા વર્ષના આદ્યક ધનારને પહેલા તથા બીજા વર્ષના બધા અંગે આથી વિગતે માગો

૧૯૦૬

૧૯૩૬

આ સદ્દર સ્વદેશી વીમાની કંપનીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૦૬માં થઈ. એકત્રીસ વર્ષના ગાળામાં આ કંપનીએ ઘણી જ સંગીન પ્રગતિ કરી છે. અત્યાર મુઘીમાં રૂ. ૧૮,૦૦૦,૦૦૦થી પણ વધુ રકમ પોલિસીહોલ્ડરો અથવા તે તેમનાં સગાંસંબંધીઓને આપવામાં આવી છે, અને તેમ છતાં પણ હાલમાં કંપનીની કુલ્લે અસકયામત રૂ. ૩૦,૦૦૦,૦૦૦થી પણ વધુ છે.

તમારો જિંદગીનો વીમા ઉતારવો તે પહેલાં અમને મળો યા લખો. તમને જરૂર લાભ થશે.

લાગવગવાળા અને બાહોશ એજન્ટોને

ખાસ ઉદાર શરતો આપવામાં આવે છે.

નેશનલ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

[હિડ ઓફિસ : કલકત્તા]

પ્રાંચ ઓફિસ:-

નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ બિલ્ડીંગ,
૨૦૪, હોર્નબી રોડ,
મુંબાઈ.

સબ પ્રાંચ ઓફિસ:-

૧૮૮૭, ગાંધીરોડ,
કોઠારી પોળ સામે,
અમદાવાદ.

અયાગ-મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે;

તેવી રીતે

કાર્યદક્ષ અને વ્યવહાર

ડીરેક્ટરોના કરકસરવાળા વહીવટથી

ધી

સે

ન્દી

ન

લ

“સેન્ડી નલ”

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. દૂક સમયમાં
“સેન્ડી નલ”ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર
અંમેલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
ચાંજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ડી નલની

ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખા યા મળે:-

એરથુરન્સ કંપની લીમીટેડ

પ્રાંથ:-

રીડરોડ, અમદાવાદ.

એજન્ટસ:-

મહેતા એન્ડ સન્સ

સ્ટેશન રોડ, ગાંધીરા.

ટેલ ઓફિસ:-

કોટ, સુબર્બ.

સખ પ્રાંથ:-

મોંડવી રોડ, વડોદરા.

સ્પે. રીપ્રેસેન્ટેટીવ:-

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે

પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં બે નવાં પુસ્તકો

શેષનાં કાવ્યો

લેખક:

રામનારાયણ વિ. પાઠક

§ આખું પુસ્તક 'કુમાર' પ્રિન્ટરીમાં છપાવેલું છે.

§ ઊંચી જાતના જાડા એન્ડીક કાગળ ઉપર છપાયું છે.

§ જેકેટ ઉપર શ્રી. કનુ દેસાઈનું લાવવાહી ચિત્ર મૂક્યું છે.

આખા ગ્રંથમાં

૬૭.....કાવ્યો છે.

તે ઉપરાંત

શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળાએ કાવ્યોનાં નોટેશન આપ્યાં છે.

કિંમત રૂપિયા બે

[પ્રસ્થાનના આકાંક્ષે ૧૫ ટકા કમિશન]

સ્વૈર વિહાર

[ભાગ બીજો]

સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તે જાતનું તે પ્રથમ અને અદિતીય પુસ્તક હતું: ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. તે જ શૈલીએ તે જ પ્રકારના લખાણનો આ બીજો ભાગ છે. જેમણે જેમણે પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે તેમણે આ ગ્રંથ વસાવી જ લેવો જોઈએ.

૫૪ સંખ્ય ૨૧૬

એન્ડીક કાગળ

પાકુ પૂઠું

સચિત્ર જેકેટ

કિંમત રૂપિયા સવા

[પ્રસ્થાનના આકાંક્ષે ૧૫ ટકા કમિશન]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ

બે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

ખંડ ખોર મહા ગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોનાં ચિંત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી મૂંઝવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કદયાણુચે સાંભળે જ એવી એમની સીબલિત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીબલિતને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ જોઈ છે.”

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦મું

લ. ગ્ર. પ્ર. પં. ચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦

પરદેશ માટે-શિ. ૬

રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અંમદાવાદ →

પ્રસ્થાનના આલોકને પોણી કિંમતે મળશે.

સં. ૧૯૪૪ના 'પ્રસ્થાન'ના આલોકને પ્રસ્થાન મકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

‘પ્રસ્થાન’ના ૧૯૯૪ના ગ્રાહકોને યોજાઈ રહેલો કિંમતે મળશે
ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો
પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેક્ષની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક	૧-૪-૦
ભા. ૨	"	૧-૪-૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય છવન	"	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	ખાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	"	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	"	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સંપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	ટોલ્સ્ટોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સૌ અને પુરુષ	"	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	"	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	"	૨-૮-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	" અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ઘરે-બહારે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુર્થ અને એ બહેનો	"	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટોલ્સ્ટોય	૦-૬-૦
રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આશવલે	૦-૮-૦
ચમ્પૂતરે	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળાબુગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	ચરદ્વંદ્ર	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદ્રજી	૦-૩-૦
ચીન-જપાનની યાત્રા	ક્ષિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરૂવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠક દ્વારા પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે.]

આખો સેટ ‘ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન’ મળશે.

ગૂજરાતની—બૃહદ્ ગૂજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે!

લણાણી માટે દ ધનિમ તરીકે વડચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

આખું વર્ષ નિરોગી રહેવા સિયાળો સાધવો
જરૂરી છે !

નિદ્રાગીભર તંદુરસ્ત રહી સાંજુ આયુષ્ય લોભવવાની ઉચ્ચાવામાં દરેક
વૃદ્ધાન, વૃદ્ધ તરતારીને ખાટે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સની

પૂર્ણચંદ્ર ગુટીકા

પરમ ઉપયોગી ઔષધી છે. કારણ કે:

એ ખાસ અનોખી પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલાં યુવર્ણ ધરીત અંદ્રોદય
મકરંધન, અંબક ભરમ, કાંત-લોહ ભરમ, જાંગભરમ મોતી
તથા માલેકની ગિછિ વગેરે ઉત્તમ જરમો અને કેસર
કરતુરો, અંબર વગેરે

સમભગ માઠ લાલનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોનુ જાનેતું અપૂર્વ પૌષ્ટિક ઔષધ છે.

- પાખા પુરાનો ખગવ લતોળી ગુમ મેગોના બોમ ધર્મ નખગા અને ચેતન રહીત
રહી વલ્ય છે.
- પછી શ્રોમો, અનિ વંભોગ, બીન અવગ્યાએ તેમજ વારંવારના મર્માધાન
વગેરે કારણેથી મેળી અને અશક્ત બની વલ્ય છે.
- પાખા જલો, પુરાવગ્યાના વધુ પડતા વંભોગો, અનિયમીતપણે તથા જલોવગ્યાના

પ્રસ્થાન મફત ?

સં. ૧૯૯૪ના કારતકથી આસો સુધીનું પ્રસ્થાનનું
લવાજમ ભરીને જેઓ ગ્રાહક થયેલા હશે તેમને

પ્રસ્થાન પ્રકાશનો ઉપર

૨૫ ટકા કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

[અપવાદ : શ્રી મશરૂવાળા તથા ૨૦ વિ પાઠકનાં પુસ્તકો]

એટલે

લગભગ રૂપિયા ૨૦ થી ૨૨નાં પુસ્તકો ખરીદનારને મફત પડી રહેશે.
વિશેષ માટે ધુધાવો:—

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સરકારની સીધી દેખરેખ અતઃગ્રોહિટ નીચે ચાલતી હિંદની સૌથી પહેલી
કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(હેક ઓફિસ ૯, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઇ.)

માં તમારો વીમો શું માટે આપશો ? કારણ કે

- (૧) સરકાર તરફથી એક આઈ. સી. એસ. અધિકારી ડાયરેક્ટર છે.
- (૨) સરકારી ગ્રોહિટરો હિસાબગતપાસો છે.
- (૩) ચેર હોલ્ડરો ન હોવાથી બધા નફા વીમો ઉતરાવનારને જ વહેંચાય છે.
- (૪) ગ્રોહામાં ગ્રોહા રૂ. ૧૫૦ સુધીનો વીમો સ્વીકારાય છે.
- (૫) વાર્ષિક પ્રીમિયમ ભરનારને અઢી ટૂંટકા વળતરા મળે છે.
- (૬) કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી તરીકે ઇન્કમટેક્સ અને સ્ટેમ્પ ડ્યુટી માફ છે.

વિગત માટે મળેલા લખો:—

ચુનીલાલ ડી. ખરફીવાળા, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર.

જનરલ એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

[સ્થાપના ૧૯૦૭]

અજમેર

સોસાયટીની પ્રગતિના યોલતા આંકડા

ચાલુ વીમા રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. આવક રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
ફંડ રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. સુકવેલા દાવા રૂ. ૪૨,૦૦,૦૦૦

—: છેલ્લા વેલ્યુએશનનું પરિણામ :—

રૂ. ૨૫ લાખના વીમા પર દર હજારે રૂ. ૨૦ હયાતિના વીમા પર.
તમામ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તથા દરેકના ખીરરાને પોષાય તેવી યોજનાઓ.

વિદાર સંસ્થાથી સુચરિત તથા કાર્ટિયાવાડના દરેક મામમાં સામવગવાળા
અને પ્રમાણિક ગેનરલો દોષએ છે. આજે જ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરે.

પી. જી. મરાઠે

જનરલ મેનેજર

અજમેર

બી. એમ. દેવ

ચીફ એજન્ટ—ગુજરાત, કાર્ટિયાવાડ

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ.

આ પણી રોજની જરૂરિયાતો

શુદ્ધ ખાદી—જુઝાલા, ચોથુ અને ગિદારની ચુર, ટકાઉ અને જુદા-
જુદા જરૂરી શુદ્ધ મજબૂત ખાદી.

શુદ્ધ ગરમ કાપડ—ગરમના ગરમ કામળા, જડા મજબૂત બેલેકેટ;
ગરમ ખંડી વગેરે આજની જરૂરિયાતો.

ઉદેપુર સેવાશ્રમ અને આમકેશ્વરની બનાવટો—પ્રાણીજીવન,
પ્રાણી તેલ, કંતમંજન, તાડમનુ તુલું અને દિગવતી દુમિકત વકરંતો પરકચુમરી,
પ્રગતિમાન પદતિએ બનાવેલો આશ્રમનો સનાતન સાથુ, આમ-
ઉત્તમના જુદીજુદી જાતના પાપડ, યોજનાની યેરેયેર વખતુયેલી ચંપલો,
મધ, માખા, પી, કાર્લિક ખાદ્ય સામગ્રીઓ, પારકેશનના કાવળ, પંડ વગેરે.

હિન્દી વસ્તુ ભંડાર : ખાદીઓ—ગરમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આદ્ય
અમીરી જીવન (૨૪૨૨૩)

માનવજાતી નબળાઈ, અશક્તિ, ખાસી.
જાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. સાને
ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત
કરે છે તો ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦.

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
બિંબા ફર્મસીના (હાથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ચરમી, વિસ્ફોટક
વગેરે રોગોના નાશ કરી લોહી સુધારી વધારે
છે. બા. ૧ ના રૂ. ૦.૧૧

શિયાળામાં

શક્તિનો સંગ્રહ કરવા, બળશુદ્ધિ વધારવા સુવર્ણ-
માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

સુવર્ણમાલીની વસંત—આયુર્વેદનું બળ-
વૃદ્ધિર અમૂલ્ય વસ્તુ છે. તેમાં મેત્રાં, મેત્રી,
બ્રહ્મવૃક્ષ, શુદ્ધિચક્ર, સંદેહ મરી આ પાંચ
નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ યોગે આવે છે.
સૂય, નબળાઈ, પ્રમેદ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-
વતર, મગજની નબળાઈ, શીકાસ વગેરે રોગોમાં
અકસીર છે અને તદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં
ચરધો તોલો જીવન રાધે વાપરે તો આખા
વર્ષ સુધી રોગોના હુમલાથી બચી શકશે.
કિંમત તોલો એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન-(અવનપ્રાણાવલેદ) લીલા આમળા
તથા જીવન શક્તિ વધારનારા અનેક ઉત્તમ
દ્રવ્યોની બનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના
રૂ. ૨૦ જે રૂપિયા.

બિંબા ફર્મસીના (હાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાસી, શ્વાસ, કળાશ્વિત, બૂખ
ન લાગવી, બિંબ બરાબર ન આવવી, નબળાઈ
વગેરેમાં સાચો ફાયદો કરે છે. શરીર તદુરસ્ત રહે
છે. દોઢ રતલી બા. ૧ ના રૂ. ૧.૧૧, રતલીના
રૂ. ૧૧, અડધા રતલીના રૂ. ૦.૧૧

સ્ત્રીઓના દરેક બાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(હાથીજાપ)

સુપ્રજ્ઞાત છે. આજકાલ જુવાન સ્ત્રીઓમાં
અનેક બાતના રોગો ધર કરી રહેલા છે. તે
ઉપર સુંદરી સંજીવની રામખાણ ઉપાય છે.
એક વખત અજમાવી જુઓ. કિંમત શીશી
એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક પ્રકારના તાવ માટે

(હાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. કિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી
સોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સુચિપત્ર મળત મંગાવો.

બિંબા આયુર્વેદિક ફર્મસી : માંધા રોડ અમદાવાદ

સુખાઈ : કાલબાદિવી રોડ

સુરત : શાહ ઝોન મિત્રી બ્રધર્સ, કલુપીક.

પુના મીટી : લક્ષ્મીરોડ

વડોદરા : મેસર્સ અમીત પરશુમરી વર્કર્સ, ચાવડુરા

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આહક થનારને બધાં પુસ્તકો
પોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ. જી. ૬.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

ઘરે-બાહિરે

“મંલય છે કે દાગોરની બધી કૃતિઓમાં
આ ચોરી બધાં એમ છે. કાવ્યનાં મોતી તો
આ નવલકથામાં એમણે છૂટે દાથે વેંચા છે..”

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા
૨૩૨ પાનાંકિ. ૨-૦-૦
આહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ

અને

બે બહેનો

“આવાં બાપાન્તરો ખરેખર આપણા
માનિત્યને ગમ્મદ કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ માત્ર ગુન્જાની વાદગમય વાંચનાર વર્ગની
રસિકતા કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે
છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે.”

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા
૧૦૦ પાનાંકિ. ૧-૪-૦
આહકોને ૦-૧૫-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ શ્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ „ ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ „ ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લક્ષ્મણ	૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આહકોને આ આખો સેટ હાલ
પોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૯-૬-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાથોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બાહેર થયેલું

ત્રિવાયિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિવૃત્તીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાયિક પ્રીમિયમ ઉપર ૨૩% વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી બેઠકો છીએ.

ઓફિસો:—

વધુ ખુલાસા માટે મળો વા લખો:—

મુંબઈ ઇલાકાના સાન્ન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઇન્દરલાલ આર. દેશાઈની કું.

ધુરાનપુરી ભાગોળ, સુરત

દરેક જાતના

તાવ

ઉપર

સચોટ ઉપાય

નોંધ—હાલમાં વ્યાપારની મેદાને લીધે કેટલાક વ્યાપારીઓ પોતાના વિશેષ લાભની ખાતર ખીન્ને દલદર્ઝ એગ્યુમીક્ષયરે તેમજ કેટલાક પોતાની ખતાવેલી દવાઓ ધરાકાને ઊંઘડુંઊંઘડું સમ-જાવીને વેચે છે જેથી ધરાકાને પાછળથી પરનાવુ પડે છે જે માટે ખર્ચ કરતી વખતે સાવચેતી રાખવી અને જૂના જાણીતા તમારા કર્ણિક એગ્યુમીક્ષયર ની જ માગણી કરવી કે

જે ત્રાસદાયક તાવને જરૂરથી નાબૂદ કરે છે. દરેક દુકાને વેચાય છે.

કર્ણિક એગ્યુમીક્ષયર રૂપે ગિરગામ—સુખર્ષ ૪

અમદાવાદ : પંચિત શાહની કું. : ચંદ્રકાન્ત નવસુખલાલની કંપની.

રાજકોટ : આર. લાલજીભાઈ બ્રધર્સ. ભાવનગર : પોપ્પુલર મેડિકલ હોલ.

જામનગર : અનંત મેડિકલ હોલ, નાગોરી વિઠલજી મળજી એન્ટ સન્સ.

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ગૌપ્ય અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગઠી

બચ્ચાંઓને થતાં દરેક દર્દને મટાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને દ્રઢપુષ્ટ બનાવે છે. આ સોગઠીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય

સ્ફૂર્તિ

તવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગઠી કેમી પતથોથી તદ્દન મુક્ત છે અને બચ્ચાંઓ માટે અમૃતગરળી સંજીવની માત્રા છે.

મોગડીના ચાલુ સેવનથી હમરો બાળકોએ આરોગ્યતાની મીઠી મોજ મેળવી છે.

કિંમત રૂપી એકના આર આના

વી પી. ખચે જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગઠી ડીપો : ભાવનગર

અમદાવાદમાં : ભાવસાર જીવજીલાલ દેવરશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર

નીલગીરીમાં ૭૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ
ઉગાડવામાં આવેલી

ઓ. કે. ઓરેન્જ પીકોની ચાહ

ગુજરાતમાં ઘણાં કુટુંબોમાં કેટલાય વરસોથી વપરાય છે.

૫ રતલી હાની કિંમત રૂ. ૫-૬-૦

હાઉસહોલ્ડ ક્વોલિટી

૫ રતલી ટીનની રૂ. ૩-૪-૦

દરેક દવાવાળાને

ત્યાંથી મળશે.

એજન્ટસ:

જહાંગીર પ્રધર્સ

રોશન સામે

અમદાવાદ

‘પ્રતાપ’

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંરો : રસિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દરોહશત્રી અપરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય માહિત્યના નવનીતથી જ્ઞાનનું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક રચનાિક રૂ. ૩-૦-૦

પાસ્ટર ગાય રૂ. ૩-૮-૦

પરેશ...શિલ્પિ ૧૫

દૂધ નક્ક ૧ આનો

લખા:-મેનેજર ‘પ્રતાપ’ : કલુપીઠ : સૂરત

卐 प्रस्थान 卐

। दष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

कार्तिक - १९२४

अंक १

रेशीदन

સૈને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

લગ્ન તદ્દાર

અંડુ ક્રાંદા સ વ

વિનાવિલંબે વાપરવા માટે

ખાસ શ્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરશિક રોગોનો

અકસીર ઇલાજ

અંડુ અ શો કારિ ષ્ટ

શ્રીઓની નવખાખમાં

આખાદ અમર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાખકોનાં પેટનાં દર્દોમાં

...આખાદ કામ કરનાર

ખિલકુલ કેદ વગરનું

અંડુ ખા લ શૂ લા ક

—ખાખકોવાળા—

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી.

પોસ્ટ.બો. નં ૫૫૧૩

મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ: ભોગીલાલ પ્રધર્સી; ગાંધીરાડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચિપત્ર આજે જ મંગાવો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૨૫

કારતક • ૧૯૯૪

અંક ૧

ઇતિહાસનું પરિશીલન

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર
એમ. એ.

ઇતિહાસ એટલે શું એ અત્યારે એક દષ્ટિએ ખાસ સમજવાની જરૂર છે, જે કે પ્રાકૃત માણુમ એવો પ્રશ્ન કરી શકે છે કે એમાં ખાસ વિશેષતા હોવાનો મંતવ નથી. વીસમી સદીમાં દરેક સ્થળે જોવામાં અને અનુભવવામાં આવતી શિક્ષણપદ્ધતિમાં તો દરેક બાળક, દરેક યુવક યુવતી, ઇતિહાસના અર્થને, તેની બ્યાખ્યાને, તેનાં લક્ષણોને, અને તેની વિશિષ્ટતાઓને સમજી શકે છે. આપણી શિક્ષણમંસ્થાઓમાં તેનો પાક, તેનું અધ્યયન, તેનું પરિશીલન, તે શિક્ષણમંસ્થાના પ્રકાર પ્રમાણે ધર્મ રહ્યું છે. શિક્ષણમંસ્થા બાળકો માટે હોય અને જૂનવાણી પ્રમાણે તેનો વહીવટ આવતો હોય તો ત્યાં વંશાવળાઓ, તારીખો, લઝાઈઓ, મુલેહો, કારણો, પરિણામો, વગેરે ઉપર ખ્યાન આપવામાં આવશે; જે શિક્ષણમંસ્થા કંઈકે વિકાસ પામેલી હોય, તેના મંચાલકોમાં જે કંઈ કટપના હોય, તો ઇતિહાસના પાકમાં પણ આરિત્ત-નિરૂપણમાં કટપના, અધ્યયનમાં કળા, અને સમાજના વિકાસ ઉપર ખાસ દષ્ટિ-એ જોવામાં આવશે; શિક્ષણમંસ્થા વિદ્યાપીઠની કાઈ કોલેજ હશે તો ત્યાં શિક્ષકો અને શિષ્યો ઇતિહાસને વધારે ધીગતવાર વિચારશે, તેમાં તેઓ સાહિત્ય, કળા, રાજ્યશાસ્ત્ર, દ્વિધસદી વગેરેને પણ તપાસતા જશે. જે અભ્યાસી કાઈ એક સમયના વિભાગનો ઇતિહાસ તપાસતો હશે તો તે વિભાગની તપાસીને વધારે ગ્રીહ્યવદ્યી જશે. દુકામાં, ઇતિહાસ વિષે વધારે વિચાર આવશ્યક છે તે આપણામાંનાં ઘણાં માણુમો લાગ્યે જ ધારશે. અને જ્યાં એનો વિચાર અત્યારે ખાસ આવશ્યક છે; સવિશેષ આપણા દેશમાં અને તેમાં પણ ગુન્નરાતમાં.

કારણ એ છે કે આ રિપયને નવા જમાનાનો રોગ લાગુ પડેલો છે એમ મને લાગે છે. આ નવા જમાનાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે ખૂબ માલ પેદા કરેલો, અને તેને ખર્ચરોમાં ખપાવેલો, પછી તે માલ અમે તેવો જોઈએ; માલ જેમ વધારે અને તેની ખપન જેમ વધે તેમ કાર્યદક્ષતા વધારે. ઇતિહાસને પણ આ વ્યાધિ અત્યારે લાગુ પડતો જાય છે. 'સંશોધન કરો, અંશોધન કરો' એવા મૂલ્ય આપણને ચોમેર સંભળાવે છે; ત્યારે સંશોધનનો અર્થ સમજવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરવું નથી. જે વૃત્તાંતોના અપેક્ષાકરણમાં શુદ્ધિ થઈ શકતી હોય, અને ત્યાં શુદ્ધિ સમ્યક્-લાભે થઈ શકતી હોય ત્યાં ખરું સંશોધન કર્યું કહેવાય. બાકી તો, શિક્ષાલેખો થોડાંજ બેગા કરો, બૂની પોથીઓ પોટલાગળ બોળી કરો, પુરાણી પ્રતિમાઓ, પુરાણા સિક્કાઓ, અનેક ખોદી કરો, છતાં તેમની સંકલનમાં જે સમન્વય સાધવામાં ન આવે તો તે ઇતિહાસ કહેવાય નહિ. દિલ્લીની આજુબાજુમાં એ છે કે અત્યારે આ દેશમાં આવા સમન્વય વગરના થોડાંજોના દગલાઓને એક પછી એક ગોઠવવાની કળા જેને આવડતી હોય તે ઇતિહાસવેત્તા થઈ શકે છે એવી માન્યતા બધે પેસી ગઈ છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી તે કાળક્રમે ચોક્કસ જાણી આવશે; એ થોડાંજો તો ત્યાં છૂટ ઉપર છૂટ કે પથ્થર ઉપર પથ્થર ચડાવવામાં આવે છે એવાં ગમતચુબી મંત્રોને તોલે આવી શકે છે, તેમાં નથી દવા, નથી ઉત્તમ, નથી માપસર જોયાર્થ, નથી તેમાં કળા કે નથી કોઈ પદ્ધતિસર વિધાન. જેમ કામ લોકો એવા અનેકદડી મહેસોથી ભોળવાઈ જાય છે તેમ આપણી પ્રજા પણ તેવા ઇતિહાસના પ્રાણ વગરના દલાવર કલેવગથી અત્યારે ભોળવાઈ જાય છે. પણ પ્રજાને તેથી કોઈ નીતિ અનુભવ એના નથી. ત્યાં સમાજને નીતિ અનુભવ થતો નથી, અને ત્યાં તે અનુભવની નીતિનાથી પ્રજામાં નીતિ ચેતન નથી આવતું ત્યાં આવા ઇતિહાસો મૃતદેહ જેવા છે.

ઇતિહાસની આ પ્રકારની સં-શુદ્ધિ પુગલન કાળથી જ થતી આવી છે. ઇતિહાસ ચમત્કારિક પણ સાચા વૃત્તાંતોને આલેખે છે. અને તે આલેખન સાહિત્યપણે પરિણમે છે. તેથી ઇતિહાસ માત્ર પૂર્વવૃત્તની દૃષ્ટી દ્વારા નથી. ઇતિહાસનો હેતુ હોય છે, તે હેતુ પ્રજાને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે, અને ઉપદેશ ધર્મનો, અર્થનો, કામનો અને મોક્ષનો હોય છે. આ વ્યાખ્યા તો મેં આપણા પ્રાચીન લેખકોની આપી છે, પણ તેમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે. એટલે મેં, અહીં આસ તો વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ, ઇતિહાસ ચમત્કારિક પણ સાચા વૃત્તાંતોનો ખ્યાલ આપે છે. ઇતિહાસકાર તે ખ્યાલને સાહિત્યરૂપે કેળવે છે. પણ પ્રજા એ છે કે વૃત્તાંતો દયા, કેવા, અને કેના સંબંધના ? આપણે એ વિશે અહીં વધારે વિચાર કરીએ.

ઇતિહાસ સમાજનો જ હોઈ શકે, વ્યક્તિઓનો હોઈ શકે નહિ. વ્યક્તિઓ ઇતિહાસને ધરી શકે. પણ તે ધરતર સમાજને અનુવક્ષીને થઈ શકે. તે ધરતર માત્ર સમાજમાં અને સમાજદ્વારા થઈ શકે. એ ધરતરમાં સમાજકાર હોવો જોઈએ. પ્રાકૃત ધરતરને ઇતિહાસમાં કશું સ્થાન મળી શકે નહિ. સમાજનું ચમત્કારિક ધરતર એનું નામ ઇતિહાસ. દયા ધરતરમાં કેવો અને કેટલો ચમત્કાર રહેલો છે તે જોવાનું અને સમજવાનું કામ ઇતિહાસકારનું છે. ઇતિહાસકાર પૂર્વ વૃત્તાંતોને સમાજના ધરતરમાં જોઈતી કુશળતાથી સમાવી શકે તેટલી કુશળતાથી તે સમજાલીને વૃત્તાંતોને સમાવી શકે નહિ. તેથી જ ઇતિહાસમાં પૂર્વકાળ વિશેષ પણે જોવામાં આવે છે. સમજાલીને વૃત્તાંતોને આપણે ખરો ન્યાય આપી શકીએ પણ નહિ. આપણે જોઈશું જન વૃત્તાંતનું સમર્થન કરી શકીએ તેટલું સમર્થન આપણે વર્તમાનકાળનું

હરી રાષ્ટ્રીએ નહિ. કોઈ ભૂતકાળ કાં તો સર્વોચ્ચ-પૂર્વકાળો યર્ષ ગયો હોય, અથવા તો ભૂતકાળ વર્તમાનકાળને સ્પર્શી રહ્યો હોય અને કદાચિત્ ભવિષ્યમાં પેણુ તેની સંક્રાંતિ હલુ થવાની હોય. પહેલા ભૂતકાળના ઇતિહાસને લેખક-સારી રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકે છે; બ્યારે બીજા પ્રકારના ભૂતકાળને તે બરોબર પારખી શકતો નથી. તેથી તેને તે બરોબર સમજાવી શકતો નથી. બહુ સામાન્ય જાણીતી આ હકીકતને હું બેચાર દર્શાવેલી સમજાવું: ગ્રીસનો અને રોમનો, તેથી પણ આગા જર્મની, તો એસિરિયાનો અને દર્જિમનો પૂર્વ જ્ઞાત, ચોક્કસ પૂરા થયો છે. તે દરેક દેશની પ્રાચીન-સંસ્કૃતિનું જીવન પૂરું, યર્ષ ગયું છે. તેનું માપ આપણે ચોક્કસ કાઢી: 'રાષ્ટ્રીએ: જ્યાં બે ઇજિપ્તમાં નવીન પુરાતન અવશેષો મળે, બે ક્રીટના ટાપુમાંથી આપણને કોઈ નવીન અવશેષો મળે, બે સુમેરની સંસ્કૃતિનો અવશેષો કોઈ નવીન મળે, તો તે સંસ્કૃતિઓને આપણે વધારે સંગીનપણે સમજી શકીએ અને સમજાવી શકીએ. આપણા દેશના ઇતિહાસનો દર્શાવ. લઈ આ બાબતને હું સમજાવું. આપણી ઔદ સંસ્કૃતિ ખલાસ યર્ષ ગઈ છે. માત્ર તેનું યથાયોગ્ય સમર્થન થવાની હવે જરૂર છે. આપણી, અધ્યાન યુગની સંસ્કૃતિ માત્ર પૂર્વ જ્ઞાતરૂપે યર્ષ ગઈ છે તેને આપણે કાંઈક અંશે સમજી શક્યા છીએ. આશ્વની વાત તો એ છે કે આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જેમ પાછળ દડતો જાય છે તેમ આપણે તેનું સમીક્ષણ યથાયોગ્ય દર્શિથી કરી શક્યા નથી. એ આપણી દર્શિની ન્યૂનતા છે. આપણે યુરોપના રાષ્ટ્રનાદ (Nation-State) ને પૂર્વ-જ્ઞાત કહી શકીએ ખરા? આપણે મોગલ સંસ્કૃતિને કે અંગ્રેજ યુગના આપણા ઇતિહાસને પૂર્વ-જ્ઞાત કહી શકીએ ખરા? જવાબ નદારમાં જ હોતો જોઈએ. આપણી મોગલ સંસ્કૃતિ હલુ અધૂરી રહી છે. મોગલ આગ્રાનો નાથ થયો તેથી મોગલ સંસ્કૃતિની ડાયાઓ જતી રહી નથી. હલુ આપણા સમાજમાં મોગલ સંસ્કૃતિના અવશેષો રહ્યા છે; જે અવશેષો જ્યંત દશામાં છે, અને જેમનો જીવનકાળ સમાપ્ત થતાં થોડાક વખત-લાગશે; ઉત્તર હિંદ જ્યાં આ બાબત, સ્પષ્ટ યર્ષ આવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં તે સમજાવી માટે આપણે હૈદરાબાદ સંસ્થાનનો પ્રવાસ કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અંગ્રેજી સત્તા આપણે ત્યાં આયમતી ખપ છે તેથી તેના વિદારો હવે શન્યવત્ યર્ષ જવાના એમ કોઈ કહે તો તે ખોટું છે. અંગ્રેજી યુગનો આપણો ઇતિહાસ હલુ અધૂરો છે.

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું સમર્થન એ જ ખરું સંશોધન છે એ હવે જાણીતું આવ્યું હતું. સંશોધન વ્યક્તિ ઉપર અવલંબે છે કોઈ જ્ઞાતમાં ચમત્કાર રહેલો છે કે કેમ, એ ચમત્કાર કેટલો રહેલો છે, તેને સમાજ સાથે કેટલો સંબંધ છે, તે સમજવું વિકટ છે. તે સમજવા માટે શુદ્ધ દર્શિ હોવી જોઈએ, અને તેને સમજાવવા માટે ઇતિહાસકાર પામે વિપુલ સાધનો હોવાં જોઈએ, આ કથનમાં રહેલી બાબતોને વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

ચમત્કાર એટલે? ચમત્કાર એ રીતે હોઈ શકે: વ્યક્તિઓનો પ્રેરિત ચમત્કાર; બીજો વસ્તુસ્થિતિનો પ્રેરિત ચમત્કાર. ઇતિહાસના અભ્યાસીને વ્યક્તિપ્રેરિત ચમત્કાર તુરંત સમજાઈ જાય છે, પણ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રેરિત ચમત્કાર દરેક અભ્યાસીથી સમજી શકાતો નથી. અભ્યાસીથી બંને સમજાય તો તેને શબ્દાર્થ કરવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. દૂંધામાં, અભ્યાસીને પોતે એ ચમત્કારનો અનુભવ થવો જોઈએ; તેનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ; તો જ તે ચમત્કાર ઇતિહાસરૂપે સમજી શકે અને સમજાવી શકે.

વ્યક્તિગત ચમત્કારો તો બધાને યાદ આવી જશે એ ચમત્કારોના વર્ણનને જ આપણે ધણે જાગે ઇતિહાસ માનીએ છીએ. રામે રાવણને રંગદોળ્યો, પાંડવોએ દૌરવેત્તે. માર્થા, સિકંદરે રાજ્ય પુરુ (પોરસ) ને હરાવ્યો, ચંદ્રગુપ્તે એકઠાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અશોકે પ્રવ્રજ્યા લીધી, અશોકે નવો પંથ સ્થાપવાની અભિલાષા ધરાવી, અકબરે રાજપુતાણીએને બેગમપદ આપ્યાં અને હિંદુઓને સત્તા આપી નહિ, શિવાજીએ મોગલોને હાંપી કાઢી મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું, બાહુરાવે મરાઠી સામ્રાજ્યને વધાર્યું, ચિમાજી અપ્પાએ વસઈ લીધું, ખીજ બાહુરાવે વસઈનું તહ લખી આખી મહારાષ્ટ્રને પરત્ર બનાવ્યો, કલાઈવે અકબરને બચાવ્યું, વેંગેરલીએ બધાં સંસ્થાનોને બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે લીધાં, ગ્રાંજેનેએ સિપાહીઓના બળવાને દાખી દીધો, હિંદીઓએ મહાસત્તાની સ્થાપના કરી, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ જંગ મચાવ્યો—એ હિંદના ઇતિહાસના વ્યક્તિગત ચમત્કારો છે. ઇતિહાસનું પકન પાકન એ ચમત્કારોથી શરૂ થાય છે. એવો અભ્યાસ એક-રીતે સરળ છે. બાળકોને તે એકદમ મનમાં ફસી જાય છે. ઇતિહાસના અધ્યયનની તે પૂર્વપીઠિકા છે.

વ્યક્તિના ગ્રેરેલા ચમત્કારોને એક પ્રકાર મેં ઉપર કહ્યો. એવા ચમત્કારના ખીજે ઘણા પ્રકારો હોય છે. ઇતિહાસકારે તે તમામ ચમત્કારોને સમજાવવા ઘટે છે, એ તે ચમત્કારો ઇતિહાસકાર પોતે પ્રથમ સમજી શકે તો. આ ચમત્કારો વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે. તેમાંના ઘણાખરા તો શુદ્ધિને માલ હોય છે. પણ તેનાં પરિણામોનું, તેના મંથનોનું દર્શન બધાંને સુગમ થઈ શકતું નથી. 'ગીતમ શુદ્ધ, કાઈરેટ, શંકર વગેરેનું વ્યક્તિત્વ બધાંને સમજાઈ શકે તેનું છે. પણ ઇતિહાસની સાથે તે વ્યક્તિત્વને ઘટાવવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. શુદ્ધ 'આર્ય' સમાજનું અને સંસ્કૃતિનું મંડકરણ કર્યું, 'કાઈરેટ' ચાલુદી અને પશ્ચિમ એશિયાના સમાજનું મંડકરણ કર્યું, 'શંકરે આર્ય-બૌદ્ધ-જૈન સંસ્કારોની શુદ્ધિ કરી, એ આપણે જોઈ શકીએ ખરા. પણ બૌદ્ધ સંસ્કારોને પ્રાચીન આર્યોવર્ણના સમાજે કેવા ઝીલ્યા, કાઈરેટના સંસ્કરણને સમન તથા ગ્રીક સમાજે કેવું ઝીલ્યું, 'શંકરના નવા સંસ્કરણને પછીના હિંદુસ્તાનના સમાજે કેવું રૂપ આપ્યું, તે આપણે બધા સમજી શકીએ નહિ. આ ચમત્કારો વ્યક્તિગત મોટી સમાજગત થઈ જાય છે. તે સમાજગત ચમત્કારો સમજવા માટે અને તેમને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવવા માટે લુદી જાનની શક્તિ જોઈએ છીએ. એ શક્તિ બેટલી વિશુદ્ધ તેટલું લેખનું દર્શન સમગ્ર એમ આપણે કહી શકીએ.

વ્યક્તિગત ચમત્કારોના ઇતિહાસ સાથેના સંબંધોના ખીજ બહુ જ જટિલીતા સંબંધોનો દુ અહીં નિર્દેશ કરું. વાસ્તીકે રામાયણ લખ્યું, વ્યાસે 'જય' કાવ્ય લખ્યું અને તેને ખીજનેએ વધારી 'મહાભારત' નું રૂપ આપ્યું. એ બે કાવ્યોના વાચનથી હિંદના ઇતિહાસમાં કેવી મોટી ક્રાંતિઓ થઈ છે? શિવાજીને 'સ્વરાજ્ય નો મંત્ર આપનાર 'મહાભારત' નું પકન હતું. રાજપુત રાજાઓની તસવારો એ કાવ્યના વૃત્તોના વાદ થતાં 'વવનો'નાં લોહીની તરસી ચની. ગાજવાની વશો પહેલાના ગાજવોનો રાજકારણ એ કાવ્યમાંથી નીતરતું હતું. આ ચમત્કારને આપણે આપણા ઇતિહાસ સાથે જરૂર ઘટાવવો જોઈએ. 'મંથસાહેબ' ના પાંચી રીખ પ્રગતું રાષ્ટ્ર થયું દુરાને શરીરના પાંડે ઉપર અનેક મોટાં રાજ્યો ફૂલી અર્થાં અને અનેક મોટાં રાજ્યો ગ્રામ્ય થયાં. બાહ્યજનના નિરંતર પકનથી ગમન મહારાજ્યની ઈમાગત તરી પડી અને તે ઉપર મુગેપના મોટા પશો ગ્રામ

યથા. અમેરિકાનું સ્વતંત્ર સમૂદાય તેને આભારી છે. રુસોના *Social contract*ના પંક્તિ ઉપર ઓગણીસમી સદીના યુરોપનો રાષ્ટ્રવાદ ઊભો થયો. મેક્ઝિનીના રાષ્ટ્રધર્મ ઉપર ઇટાલીએ સ્વતંત્રતાનો યત્ન કર્યો. મેક્ઝિઆવેલીના 'Prince' ઉપર રાષ્ટ્રની સાર્વભૌમ સત્તાની માન્યતાએ રચાઈ. ઓલિંગઝાકનાં લખાણો ઉપરથી ત્રીજા ન્યોર્જે પોતાનો નવો રાજપદ્ધતિ તૈયાર કર્યો.

'ઉપર' મેં વ્યક્તિગત ચમત્કારોનાં સૌને જાણીનાં દર્શાવેલાં આપ્યાં છે. પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભેદ હોય છે. અને તેથી ચમત્કારે ચમત્કારે પણ ભેદ હોય છે. ચમત્કાર વ્યક્તિત્વના અળ ઉપર અવલંબે છે. 'સીઝર', નેપોલિયન જેવી મોટી વ્યક્તિઓના ચમત્કારો મોટા હોય છે. રાજકારણના ચમત્કારો ઇતિહાસમાં હંમેશાં નજરે ચડાવવામાં આવે છે. નાનાં ચમત્કારો પણ નજરે આવે છે, પણ રાજકારણની બહારના ચમત્કારો ઇતિહાસથી અલગ રાખવામાં આવે છે જે મોટી ભૂલ છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે અનેક નાના ચમત્કારો મળી તેમાંથી મોટા ચમત્કાર પરિણમે છે અને તે ઇતિહાસના ધડતરમાં અગત્યનું સ્થાને ધરાવે તો યદ્યંત્ય છે. સાહિત્ય, ધર્મ, આર્થિક વિકાસ, વગેરે વિષયોમાં અનેક નાના મોટા ચમત્કારો અનુભવવામાં આવે છે. એ ચમત્કારો કાઈ મહાન વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં જોતજોત યદ્યંત્ય છે. રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ, રાજચંદ્ર, શેરો અને ટોસ્ટોયેવ વાંચતાં ગાંધીજીને સત્યાગ્રહનો, અહિંસાનો, શ્રમજીવનનો, અને હિંદ સ્વરાજ્યનો મર્મ લાખ્યો. એકમ, સિમ્બ, માલ્થુસ, રિકાર્ડો, બાસિયાત, સિરમેદિ વગેરે વાંચતાં કાર્લ માર્ક્સને *Capitalism* એકત્વવાદ સૂચ્યો. એ દર્શનોમાંથી હિંદમાં અને યુરોપમાં ઇતિહાસના કેટલાક મોટા ચમત્કારો લગિષ્ઠમાં થયે. તેથી ઇતિહાસકારનું કર્તવ્ય છે કે આ બંધા મોટા અને નાના ચમત્કારોનું સમગ્રદર્શન કરવું અને તેનું દર્શન કળાની રીતે સમાર્જન કરાવવું.

ઉપર મેં વ્યક્તિગત ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ અનેક વાર વ્યક્તિગત ચમત્કારોનું ઉપકારક કારણ કુદરતની કે બીજી પરિસ્થિતિ હોય છે. આ પ્રકૃતિની પરિસ્થિતિનું નિવારણ કરવા વ્યક્તિએ પુરુષકાર કરે છે અથવા માનવ કુળે સામુદાયિક પુરુષકાર કરે છે. ઇતિહાસકારે તેનું દર્શન તો ચોક્કસ કરવું જોઈએ. તે માટે ઇતિહાસકારને જરૂરશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે જ્યોત્સનાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે મનુષ્યશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે; કોઈવાર તેને તે માટે અર્થકારણનો કે રાજકારણનો ઉપયોગ કરવો પડે. માનવકુળે લાખો વરસો સુધી પાશ્વ જીવનમાં રહ્યાં છે. તેમની માનવ જીવનમાં અચેલી સંક્રાંતિને ઇતિહાસકારે પૂરેપૂરી ઓળખવી જોઈએ. આ ઇતિહાસ યુગોના ઇતિહાસ થઈ જાય છે. પાશ્વ જીવનમાંથી માનવ જીવનમાં સંક્રાંતિ થયેલાં માનવકુળે કુદરતની અનેક વિટંબનાઓ સામે સામુદાયિક બળ વાપર્યું છે. તે બળના ઉપયોગમાં કેટલાંક માનવકુળે દબાઈ ગયાં છે, તો કેટલાંક વિટંબનાને પેલે પાર જઈ નવી સંસ્કૃતિને સિદ્ધ કર્યાં છે. નીચ નદીના નીચાણના લાગને માનવકુળે ચોખ્ખાં કરી ત્યાં વસતિયોગ્ય સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી, પણ આદિતક મહાસાગરના પ્રદેશમાં વસતા એરિકમેએ બરફના જીવનની પેલે પાર જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. મધ્ય એશિયાનાં માનવકુળે કૃતરો, ગિંટ, ગાય અને બળદ, તેમની સાથે એકાકારી જીવન જીવવાનું પસંદ કર્યું, તો

તે જ સાથે તેમણે ચીન, દિંદ્ર, પશ્ચિમ એશિયા તથા યુરોપ ઉપર આક્રમણ કરી ચીની, હિંદુ, મુસ્લિમ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિઓને જુદેજુદે વખતે અપનાવી લીધી. યુરોપીય પ્રજાઓએ અમેરિકા, આફ્રિકા તથા ઓસ્ટ્રેલિયા જઈ ત્યાંના જંગલોમાં મંચળો વર્તાવ્યાં અને નવી દુનિયાનો વસવાટ કર્યો. હિંદમાં આર્થિક જીતિએ દ્રવિડોને પોતાની સંસ્કૃતિમાં લીધા, અને નંદીઓ તથા અરબોએ બંધાને વણ કર્યો. આ પ્રયત્નો સામુદાયિક હતા, તે પ્રયત્નો કુદરતી વિટંબનાઓ સામે હતા. તે પ્રયત્નોની નિષ્ફળતામાં અને સફળતામાં માનવ જાતિનું ભાવિ નિર્માણ થતું હતું. ઇતિહાસકારે તેને સમજવું જોઈએ. માનવ વિકાસના આવા ક્રમને બધા પુરાણ પ્રધેશમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. એ વર્ણન અનેક પ્રકારે તેમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસકારે તેને ઇતિહાસશુદ્ધિથી સમજી તેનું યોગ્ય દર્શન પ્રબળે કરાવવું જોઈએ. દષ્ટાંતોમાં, ખ્રિષ્ટિય સરકારે પંચમ પ્રાંતમાં બાંધેલાં નહેરુઓથી પંજાબી લોકોનાં જીવનમાં મહત્વનું પરિવર્તન થઈ ગયું છે. ઇતિહાસકારે તેને અચ્છી રીતે સમજાવવું જોઈએ. જમ્પનીઆ દુકાળ પછી કચ્છ, કાકિયાવાડ અને ગુજરાતના અનેક કુટુંબો પરદેશવાસી થઈ ગયાં, અને તેમના એ પરદેશવાસને યુરોપીય પ્રજાના આફ્રિકા, બર્મા, જાવા, ચીન વગેરે પ્રદેશોના વેપારને હસ્તગત કરવાના પ્રયત્ને હિંદમાં સ્થપાયેલા એકચક્રી ખ્રિષ્ટિય-રાજ્યે અને સ્ટીમશીપ વગેરેનાં નવાં સાધનોએ એકદમ સરળ અને અનુકૂળ બનાવી દીધો. આ સામુદાયિક પરિવર્તન આપણા ઇતિહાસમાં ખચિત આવવું જોઈએ. ઓગણીસમી સદીની ચંચામગ્રીની સંસ્કૃતિ, વીસમી સદીની બેંકા વગેરે અર્થસાધન, અર્થરક્ષણ અને અર્થગોપન માટે તૈયાર થયેલી સંસ્થાઓ, અને અર્થશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ, વગેરેનાં મંતવ્યોનો તેમની સાથેનો એકાદાર, એ બધું ઇતિહાસમાં આવવું જોઈએ. રાજ્યકારભારના સામુદાયિક અનુભવોને હવે બધા ઇતિહાસપ્રધેશમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે. પાર્લમેન્ટ, લોકસભાઓ, ચૂંટણીઓ, જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો, તેમના આગેવાનોનાં રાજકારણો, એ તો હવે બધા ઇતિહાસપ્રધેશોની સામાન્ય વાર્તાઓ થઈ પડી છે.

સંશોધક છે. તેને ન હોય તો તે કંઈ નથી, પણ લોકો તેણે જાણીને ખોટાને ખોટું હોય, તેણે પ્રતિભાઓ, રૂપો, સિક્કાઓ, ગ્રાનમહોત્તો, રોકેટોંગો, રનાનચુલો વગેરે ગોત્યાં હોય, દેદતરો વાંચ્યાં હોય, બધું કંઈ-હોય : જ્યાં સમગ્ર દેશિ નંધી ત્યાં સંશોધન નથી, ત્યાં વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી.

ઉપરની ચર્ચા વાંચ્યા પછી વાચક એટલું તો પારખી શકશે કે ઇતિહાસ સાપેક્ષ સાહિત્ય છે. ઇતિહાસમાં બધી વિલાઓનો સમાવેશ થાય છે. ઇતિહાસના પરિશીલનમાં અને સમર્થનમાં એકાંતિક તર્ક, સંલપી શકે નહિ. ઇતિહાસની સમગ્રતામાં અનેક સિદ્ધ અંતો સમાઈ જાય છે. ઇતિહાસ એક જ દૃષ્ટિથી સમગ્ર શકે નહિ. એક જ દૃષ્ટિથી વિચારાયેલો ઇતિહાસ એકમાર્ગી, અને સંકુચિત, યર્ષ જાય છે. ઇતિહાસની સાપેક્ષતા સામાન્ય જણાય છે. પણ તેનો તુચ્છકાર કરવામાં મોટા મોટા ચિંતકાનાં નામો આવી જાય છે. તેમનું ઇતિહાસનું દર્શન, તેમણે કરેલું સંસ્કૃતિનું દર્શન એકમાર્ગી યર્ષ ગયું છે, તેથી તે વામમાર્ગી યર્ષ ગયું છે. ખેચાર દર્શનો 'હું-રમું-કરીશ-એટલે' આ સાપેક્ષ દૃષ્ટિની ઉપયોગિતા એકદમ સિદ્ધ યર્ષ શકશે. પહેલું દર્શન 'હું-આપણું' ઇતિહાસમાંથી આપીશ. મૌર્ય સમ્રાટોએ બૌદ્ધ સંસ્કૃતિને 'ભારત-વર્ષીય' બનાવી એ દેશને સુધિહિત છે. તેમણે જૈન સંસ્કારિત્વને ભારતવર્ષીય બનાવ્યું તે પણ ધણીને સુધિહિત છે. તેમના પછી આવેલા સમ્રાટો પાતાલ્ય સંસ્કૃતિના ઉપાસકો હતા. તેમાંના છેલ્લા રાજ્ય સંઘાલોકીની નબળાઈથી દેરા ઉપર યવનો ચડી આવ્યા અને તેમણે પંજાબ, સુરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમાં રાજ્ય રચાવ્યું. તેમના પછી કુશાનો આવ્યા. તેઓ પશ્ચિમી હતા. પણ યવનો અને કુશાનો બૌદ્ધ અને પાતાલ્ય સંસ્કૃતિ જતેના પ્રસારકો અને ઉપાસકો બન્યા. મુખ્યત્વે તેમનો પક્ષપાત બૌદ્ધો પ્રત્યે 'ખાસ' હતો એ યવન અને કુશાન શાસનકારો આપણી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ 'હિંદુ બહાર' પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયામાં ગઈ. હવે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિમાં પાતાલ્ય સંસ્કૃતિ 'તો' સંક્રાંત થયેલી હતી. તેથી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ હિંદુ બહાર ફેલાઈ તે હિંદુની સંસ્કૃતિ બહાર ફેલાઈ એમ આપણે માનવું જોઈએ. કુશાનો પછી ભારતીયો અને વાકાતકો ચક્રવર્તી રાજાઓ થયા. તેમણે પેરદેશી સત્તાને નાણું કરી. તેમનો પક્ષપાત મુખ્યત્વે પાતાલ્ય સંસ્કૃતિ તરફ હતો. એમના પછી ગુપ્ત ચક્રવર્તીઓ આવ્યા. ગુપ્તકાળના હિંદુની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ વાકાતકોએ અને ભારતીયોએ કર્યું હતું. પુરાણોમાં આ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. પણ પુરાણ સાહિત્ય લખનારોએ પાતાલ્ય હતા. તેઓ બૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેથી તેમણે કરેલું એ વખતનું દર્શન એકમાર્ગી છે, વામમાર્ગી છે, જે કે તેમની હકીકતોથી આપણને અત્યારે એ વખતનું સમગ્ર દર્શન યર્ષ શકે છે. પણ તેમનાં ખીઆનોને સમગ્રતા અર્થવાનું કામ આપણું છે. તેમની દૃષ્ટિ દૃષ્ટિને શુદ્ધ-સંશુદ્ધ કરવાનું કર્તવ્ય આપણું છે. છતાં એ દૃષ્ટિને સંશુદ્ધ કરવાને બદલે આપણે માત્ર તેમણે આપેલાં વરસો નામો વગેરે જોઈ અને લખી જઈએ અને તેને સંશોધનનું મોટું નામ આપી આપણે સમર્થ ઇતિહાસ ચિંતકોમાં ખપીએ તો થોડાં વરસો માટે તો આપણે જગતને જામમાં નાંખી શકીએ, પંથ ભવિષ્યમાં આપણું નામ ખરા ઇતિહાસવેત્તા-તરીકે આવી શકે નહિ. ખીજું દર્શન આપણું અકબર દીને-એ-ઈલાહીનો નવો પંથ ચલાવેલો, તેથી તેણે ઇસ્લામનું નવું સંસ્કરણ આ દેશમાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે હિંદુઓની સંસ્કૃતિને સમાન્ય, જે કે રાજ્યવહીવટમાં હિંદુઓ તે વખતે પણ ઘણી ઓછી સંખ્યામાં મોટે પદે હતા, છતાં તેના અમલની સર્જનમાં

આવેલી દિ'દ જનતા તે અગાઉની દિ'દ જનતાથી જુદી હતી. એ જનતાને ન યોગ્યતામાં ઔરંગઝેબની ભૂલ હતી, જે ભૂલ હજી પણ મુસ્લિમો અને હિંદુઓ કરે છે. તે ફરક ઇતિહાસકારોએ બતાવેલો નોંધ્યો. તેથી જ, રીતે શિવાજીએ અને પછી પેશવાઓએ સર્જેલા અને વિકસાવેલા મહારાષ્ટ્રધર્મ ગ્રેરિટ સ્વરાજ્યમાં પાછળથી દિ'દ સ્વરાજ્યનો ધર્મ; આવી ગયો હતો, જે મહાદેવ શિંદેએ અને તેના સહકારી ઉત્તર દિ'દી મરાઠી મુસદ્દીઓએ યોગ્યપણે, પણ જેને નાના ફરજનીસ જેવા સંકુચિત મહારાષ્ટ્રવાસીઓએ સમજી લીધો નહોતો, અને જેથી મરાઠી સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યું. જે કે ધણી મરાઠી રાજ્યો તો 'ટકી રહ્યાં. આ 'નોખી' જનતાના સર્જનને હજી ધણી મરાઠી મુસદ્દીઓ સમજતા નથી અને તેઓ ગુજરાતમાં અને મધ્ય હિંદમાં જુદા મહારાષ્ટ્ર ભુલે છે; અને જે ભૂલ બ્રિટિશો નથી કરતા તે 'ભૂલ તેઓ' કરે છે; કારણ કે બ્રિટિશ મુસદ્દીગીરી જુદા ગ્રેટરબ્રિટન (Greater Britain)માં એકદમ ભુલે છે.

પણ આટલાં દૃષ્ટિાને હું ઇતિહાસની સાપેક્ષતાને સમજાવવા માટે પૂરતાં, ધારતો નથી. ઇતિહાસના અભ્યાસને જગતના લગભગ મુસદ્દીઓએ અને ચિંતકોએ એકપક્ષી બનાવી દીધો છે. મોટા ઇતિહાસકારોએ પણ એ ભૂલ કરી નાંખી છે. ગિબને ખ્રિસ્ત પંથને, અધૂરા સમજાવ્યો અથવા ખોટા સમજાવ્યો. મેકાલેએ, ઈન્કેડના ઇતિહાસને બિલગ પડ્ડના વિજયનો ઇતિહાસ બનાવ્યો, જેમ બ્રાહ્મણોએ હિંદના પુરાણ-ઇતિહાસને. બ્રાહ્મણીય રીતે સમજાવ્યો તેમ. કાર્સલાઈલે ઇતિહાસને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિતોનો સરવાળો કહી ઇતિહાસને ખૂબ વગોળ્યો. બકલે બધી ઇતિહાસપ્રગતિના આદિ કારણ માટે ભૂગોળ ભૂસ્તર વગેરેને જવાબદાર ગણ્યાં, ત્યારે કાર્સ માક્સ તે જ માટે આર્થિક પરિસ્થિતિને જવાબદાર ગણી; અને હેગલે Time spirit—કાળના અસ્તિકાય (જેન પારિભાષિક વાપરું છું) ને જવાબદાર ગણ્યો. ફીમેનના *Unity of History* ઇતિહાસના એકત્વવાદમાં ધણી લોહા continuity of History—ઇતિહાસના એકધાગિત્વનો વાદ ભુલે છે તે પણ આ સાપેક્ષત્વનો ઈર્ષાકાર કરવા જેવું છે. આ મુદ્દો જે આપણે ગુજરાતના ઇતિહાસને લાગુ પાડીએ તો ?

ઇતિહાસ ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે હું ઇતિહાસ-સાહિત્યના જુદાજુદા પ્રકારો વિષે કાંઈક કહીશ. એ બધા પ્રકારોમાં અમુક સામાન્ય સૂત્રો તો આવી જવાં નોંધ્યે, જે સૂત્રોનો નિર્દેશ હું પછી કરીશ.

ઐતિહાસિક સાહિત્યના ધણી પ્રકારો હોય છે. ઐતિહાસિક સાહિત્ય ધણી 'મૂળ સ્થાનો'માંથી પરિભ્રમે છે. અને એનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો હોય છે, જે કે તે દરેકમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો તો દોર્યાં જ નોંધ્યે. ઇતિહાસ રાજ્યશાના અન્વયોમાં મળી આવે છે, પણ રાજ્યશાનો અન્વય મુખ્યત્વે ઇતિહાસ નથી. ઇતિહાસનાં મહાકાવ્યો હોય છે: જેમકે ઇલિયડ, ઓડિસિ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે. પણ તેમાંથી ઇતિહાસને મેળવવા માટે ઐતિહાસિક ભુદિ નોંધ્યે. ઇતિહાસ જીવનચરિતમાં મળી શકે છે, જે કે જીવનચરિતને માત્ર ઇતિહાસના વિષય તરીકે લખવામાં નેટલી ભૂલ છે તેટલી જ ભૂલ ઇતિહાસને જીવનચરિત તરીકે લખવામાં ભૂલ છે. પહેલી ભૂલ મોર્ગેએ ગ્રેડરટનનું જીવનચરિત લખવામાં કરી; ત્યારે બીજી ભૂલ કાર્સલાઈલે કોમ્વેલ્સનું જીવનચરિત લખી કરી. ઇતિહાસ નાટકોમાં અને 'સંવાદોમાં' મળે છે,

ને કે તેથી ચારિત્ર્યવધારે સમગ્રર્થ શકે છે; ઇતિહાસની દૃષ્ટિકોણ નહિ. તેથી માર્શવેગેએ એવારે એમ કહ્યું કે તેણે 'ઇન્ડિયન' તમામ ઇતિહાસ શેક્સપિયરનાં ઐતિહાસિક નાટકોથી વ્યવશેષી દેતો, ત્યારે તેણે શેક્સપિયરને અને પોતાને બંનેને ઘણો અન્યાય કર્યો હતો, કારણકે તે પોતે ઇતિહાસનો અભ્યાસી નહોતો, અને શેક્સપિયર ઇતિહાસકાર નહોતો. લેન્ડારના સંવાદોથી આપણને અનેક વ્યક્તિઓ વધારે સારી રીતે સમગ્રર્થ શકશે, પણ તે ઇતિહાસ નથી. અને ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકે તેની ગણના ઘણી નીચી છે. ઇતિહાસ સમકાલીન વાર્તાઓથી સમગ્રર્થ શકે છે; પણ ઐતિહાસિક નવલોમાં ઐતિહાસિક પાત્રોને ખોટું સમર્થન મળે તો તે ઐતિહાસિક મંદી બન્ય છે. અને ઇતિહાસને વિદ્યુત કરી નાંખે છે. હેમચંદ્ર આચાર્યના વ્યક્તિત્વને નવલલેખક અતિશયોક્તિ અર્પી શકે, પણ તેને તે વિદ્યુત તો ન જ કરી શકે. મંથલુદલા રાણીને ચારિત્ર્યજટ ન હોય છતાં તેને ચારિત્ર્યજટ કરવી તે ઇતિહાસની વિદ્યુત છે. સિપાહીઓના બળવાના વખતમાં ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને અને અહિંસાવાદને મૂકવાં તે તે વખતે એટલે. ઈ. સ. ૧૮૫૮ના બનાવોને વિદ્યુત સ્વરૂપમાં મૂક્યા બરાબર હું ગણું છું-ને કે મુલેહ ખાતર શસ્ત્રસંન્યાસ કોઈ પાત્રમાં આરોપવો તે યોગ્ય છે; પણ અહિંસા પ્રતિરે તે વખતે કોઈ આગેવાન વ્યક્તિમાં તે વાદને મૂકવો તે યોગ્ય નથી. ઐતિહાસિક નવલકાર ઇતિહાસનાં પાત્રોમાં પોતાના સમયની બલિદારીઓ મૂકે છે, જે અનિવાર્ય છે, પણ તેથી ઇતિહાસ વિદ્યુત થવો નોંધ્યો નહિ. કોઈ વાર નવલકાર પોતાના વિચારને કે અનુભવને ઇતિહાસની નવલકથામાં મૂકે છે. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ 'કૌમુદી'માં આવતી 'ક્ષિતિજ'ની કથામાં નાગ ચાર્ય અને રામન મંરૂતિઓના સમન્વયનો આપણને અનુભવ કરાવે છે અને ને. તેઓ મંરૂત્ય અને દિદ મંરૂતિઓના સમન્વયને નવા નવલમાં દેવે, એટલે તેમના તે તર્કની પ્રવાસ પછી, મૂકે તો હું નવાઈ તો ન પામું ! ઇતિહાસ આત્મચરિતમાં જરૂરી શકે છે, પણ આત્મચરિતને ઇતિહાસમાં કોઈએ ફેરવી નાખવું નોંધ્યો નહિ.

આપણું આત્મચરિત આ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. ગાંધીજીનું આત્મચરિત ત્યાં સુધી લખાએલું છે ત્યાં સુધી તેમાં 'Human touches' આવે છે તેટલે અંશે ઉત્તમ છે. ઇતિહાસ શાસ્ત્રીશીથી મળી આવે છે. આ શાસ્ત્રીશીમાં બેલ્ગેરીની ડાયરી અથવા શાસ્ત્રીશી ઉત્તમ ગણાય છે; કારણ કે તેમાં તે પાદશાહે પોતાનું સાધારણ વ્યક્તિત્વ અસાધારણ રૂપરૂપથી બતાવી દીધું છે. ઇતિહાસ રમણોમાં મળી શકે છે જેમાં યુગબદન બાનુનાં રમણો સુંદર ગણાય છે.

આપણે ત્યાં પ્રેમબો વગેરે મુખ્યત્વે સાહિત્યના પ્રકારમાં ગણાય છે. આ બધું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચવાની ઘણી જગ્યા છે, જે હજી સુધી થયું હોય એમ મેં જણ્યું નથી. અહીં તે ચર્ચા પીગતવાર થઈ શકે એમ નથી તે લખતાં દિગ્ગમી થાય છે.

હવે હું ઇતિહાસ-સાહિત્યનાં મુખ્ય લક્ષણો દેકમાં બતાવીશ. ઇતિહાસ માત્ર વર્ણનાત્મક ન હોઈ શકે, ત્યારે મુદ્રણ નહોતું ત્યારે પણ તે નહોતો. હવે તો તે ગદ્યમાં ઉત્તમ સાહિત્ય ગણાય છે. લેખકની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ હોવી નોંધ્યો, તે જ સાથે તે વિશાળ હોવી નોંધ્યો; નાટકમાં સૂક્ષ્મતા ચાલી શકે. ઇતિહાસમાં માત્ર સૂક્ષ્મતા દિ નબી શકે નહિ. આત્મચરિત, નાટક, સંવાદો, એ બધા આ લક્ષણથી ખાસ ઇતિહાસકથાથી જુનાં પડી જાય છે. ઇતિહાસના લેખકે તદ્દરથતા કેળવવી નોંધ્યો, સહાચારતકાર દરેક પાત્રને પોતાની

ભાષામાં બોલવા દે છે; તેથી જ રીતિ યુસિકાઈટિસ જુદાં જુદાં શ્રીક; નગરોના પ્રતિનિધિ-
ઓના તેમના વિચારોને તેમના જ ભાષણોદ્વાર વર્ણવે છે. તટસ્થતાથી ઇતિહાસકાર પોતાની
કૃતિને અમર બનાવી શકે છે. આનુષ્ઠાન સાપેક્ષ દષ્ટિ કેળવ્યા વગર કદિ આવી શકતો નથી.
ઇતિહાસ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. એક વાત ખીજવાર આવવી જોઈએ નહિ. ઇતિહાસમાં
સત્ય હોવું જોઈએ, સત્યને અસત્યથી તારવી શકવું એ ઇતિહાસકારનો પ્રથમ ધર્મ છે.
ઇતિહાસકારનું જ્ઞાન વિશાળ હોવું જોઈએ. એક નાના ગૂંચરાતોના ઇતિહાસ જમાવતાં જ્ઞાનની
કેટલી વિશાળતા જોઈએ તે વાચકે જ કહી શકે! આ જ્ઞાન એટલે માહિતી અત્યારે તો
ઘણી ધધી પડી છે. તેને તારવી તેમાંથી અગત્યના મુદ્દાઓ પકડી તેમને સત્ય, સૂક્ષ્મ, સ્પષ્ટ
અને ઉદાત્ત સાહિત્યનું સ્વરૂપ આપવું તે નાનુંસૂનું કામ નથી. ઇતિહાસકારમાં કદપના જોઈએ,
તેને દર્શન થવું જોઈએ, તેનામાં કાર્યકારણની ભાવના પ્રકટ થવી જોઈએ; ઇતિહાસકાર
'કદપનાનો ધોડાઓ', દોડાવવાતા નથી, તેનું દર્શન ભવિષ્યમાં નહિ. પણ જૂતકાળના
ઘટાંતોમાં પહોંચવું જોઈએ. યુસિકાઈટિસ શ્રીસનો છેલ્લો આંતરવિચાર વર્ણવે છે, તેમાં
તે એ ત્રીસ વરસના વિગ્રહથી પરિણમેલી માનવ તુચ્છતાનું વર્ણન કરે છે. એ જ તેના
આખા ઇતિહાસનું અંતુ દર્શન છે, કારણકે તે પછી થેડાં વરસોમાં ત્રીસ દેશને ફિલિપે
અને તેના પુત્ર સિકંદરે જીતી લીધા અને તે દ્વારને રામન લોકોએ સંપૂર્ણ કરી ત્રીસદેશને
હંમેશ માટે પરતંત્ર દશામાં મૂકી દીધો. ઇતિહાસકારમાં સમાજના આગેવાનોનાં જુદાં જુદાં
વ્યક્તિત્વોનું રાષ્ટ્રીય ગવેષણું કરવાની ચક્રિત હોવી જોઈએ. બદાશૂની 'મુંતાખખતિત તવારીખ'
માં અકબરને ગાળો જ આપે છે; કારણકે અકબરના હિંદુ પલટાથી તે સંમત નહોતો.
તેથી મુંતાખખતુ ઇતિહાસમૂલ્ય ઓછું થઈ જાય છે, જે કે તેની વર્ણનાત્મક શૈલી અપ્રુથ
ફક્ત કરતાં ચડિયાતી હોઈ તે વાંચવામાં બહુ અનુકૂળ પડે છે. વિન્સેન્ટ સિમથે અકબરની
આ ધર્મભાવનાને સંકુચિત આંગળ દષ્ટિથી જોઈ તેથી *Akbar the Great Mogul*
ને તેણે બહુ નીચી કૃતિ કરી નાખી છે; જ્યારે જહુનાથ સરકારે 'ઔરંગઝેબ' ની કૃતિમાં
ઇતિહાસકારના ઘણા ગુણો બતાવ્યા છે. ઇતિહાસ ઉપદેશાત્મક હોવો જોઈએ; હિંદુ અને
મુસ્લીમ લેખકો આ સૂત્રને જરાબર પાળી શક્યા છે. મુસ્લીમ લેખકોએ તો ઇતિહાસને પાને
પાને અમૂલ્ય બોધો આપ્યા છે, અને કવિઓની કવિતાઓને ટાંકી ઇતિહાસનું વાંચન જનતા
માટે એકદમ રસિક અને બોધપ્રદ બનાવી દીધું છે. વીસમી સદીમાં ઇતિહાસલેખનનો ઉદ્દેશ
જુદો હોવો જોઈએ. તેમાં રાષ્ટ્રોના અને વ્યક્તિઓના વિન્યો અને સફળતા આવવી જોઈએ,
તો તેની જ સાથે તેમના અવશુભો પણ આવવા જોઈએ. હિંદના બ્રિટિશ યુગના ઇતિહાસની
એકેકી સત્તા, ધર્મસહિષ્ણતા, સુલેહશાંતિ, નિષ્ણતાનું રાજ્યતંત્ર, નવા જમાનાની સમૃદ્ધિઓનો
પ્રચાર, એ તેમાં આવે તો તે જ સાથે હિંદીઓની પરાધીનતા, રાજ્યતંત્રમાં તેમનો તુચ્છકાર,
તેમની નાલાસી, પ્રજામતની અવગણના, હિંદને પૈમે અને ભોગે બ્રિટિશ સત્તનત તથા વેપાર
બનેનો વિકાસ, એ પણ તેમાં આવવું જોઈએ. હિંદના મુસ્લીમ યુગના ઇતિહાસમાં મુસ્લીમ
ફત્તેહો આવે તો તેની જ સાથે તેમની અધૂરી સંસ્કૃતિ પણ આવવી જોઈએ, કારણ કે
એ અધૂરી સંસ્કૃતિ હજી હિંદમાં એકરાષ્ટ્ર સામે ફણે ફણે આડી આવે છે. આપણા
આર્યયુગનો ઇતિહાસ આલેખતી વેળા તેમાં શૂરોને મળેલો અન્યાય ચોક્કસ આવવો જોઈએ.
તે બધું બોધરૂપે, ઉપદેશરૂપે આવવું જોઈએ. ઇતિહાસલેખકની કેળાની સફળતા એ બોધ
કેવા રૂપમાં આપવામાં આવે છે તેમાં રહેલી છે.

ઇતિહાસનું પરિશીલન

છેવટે, ઇતિહાસના તમામ પ્રકારના સાહિત્યમાં કાવ્યકારણના સચ્ચ, જનજાવો, જોષ, કાઈ લેખક અકબર વિષે લખે અને તેમાં કહે કે “હીરવિજય-સૂરીને જોવાવો, કાધર એવિયરને જોવાવો, દસ્તૂર મહેરજી રાણાને જોવાવો, ત્યગેરે” તો તેમાં કાર્યકારણભાવ, અને સમયની આનુપૂર્વી સચવાતાં નથી. તેટલા પૂરતી તે કૃતિ અધૂરી કહેવાય. સમયની આનુપૂર્વી સાચવતી તે મુશ્કેલ કામ છે. લડાઈનાં કારણો ગણતરી જવાં, અથવા તો લડાઈનાં પરિણામો જણાવી જવાં, તેટલા પૂરતો કાર્યકારણ ભાવ સમજાવો જોઈએ નહિ. દરેક વૃત્તાંતના કારણો જિંડાં હોય છે. ઇતિહાસ અસાધારણ વૃત્તાંત લખે છે. પણ તે લખતાં તેણે તેનાં જિંડાં કારણો તપાસવાં જોઈએ. જેટલો વૃત્તાંત ઓછો વ્યક્તિગત, જેટલો તે વંધારે સમાજગત, તેટલાં તેનાં કારણો, તેનાં મૂળો જિંડાં. મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રધર્મની ભૂમિકા શિવાજીના તોરણાના કાટને મારે ક્યાંથી શરૂ થતી નથી. રાનડેએ તેનાં જિંડાં મૂળ કાંઈક અતિશયોક્તિથી પણ ઝીણવટથી તો ચોક્કસ દર્શાવેલાં. પછી શિવાજીનું બાળકર્તૃત્વ, શાહજીને આભારી હતું, અને શાહજી બિંબનપુર સંસ્થાનનો માત્ર મોટો દગ્ગારી નહિ પણ પ્રથમ રાષ્ટ્રસદ્ગત હતો. મિરજુનરાયે જોલકોડાની કુલપશાહી સંસ્તનત માટે પૂર્વ કળ્યાટક લીધો તો શાહજીએ બિંબનપુરી એટલે આંદોલનશાહી સંસ્તનત માટે પશ્ચિમ કળ્યાટક લીધો અને ત્યાં તેણે પોતાની જાગીરામાં નાનું પણ આદર્શ હિંદુ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું જે ‘શિવભારત’ વગેરે સાહિત્યથી આપણને જણાઈ આવે છે. પુદ્દ શાહજીનું હિંદુ રાજ્યની પ્રવિભાષાનું કર્તૃત્વ તે જ પ્રદેશોનાં વિજયનગરની જોહાંઝાનોલીને આભારી હતું. એ પ્રમાણે જો આપણે શિવાજી મહારાજના કર્તૃત્વનો નકરો દોરીએ તો આપણને મહારાષ્ટ્રધર્મ અને હિન્દવી સ્વરાજ્ય બરાબર સમજાઈ જાય. આ ખરું કાર્યકારણસંબંધદર્શક ખીઆન છે.

દ્વંકારમાં, ઇતિહાસ માનવકુળનાં વિવિધ જીવનના જુગ જુગ ચમત્કારોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત છે. તે વૃત્તાંત રજુ કરવામાં લેખક પાસે વિશાળ સામગ્રી જોઈએ, લેખકની શુદ્ધિ સક્ષમ જોઈએ, તેની દષ્ટિ વિશાળ જોઈએ. તેને તે જીવનનાં તમામ ધર્મસ્થાનોનો પરિચય હોવો જોઈએ. જેમ જેમ તે વૃત્તાંતને એક મહત્ત્વ એક એકોતે નય તેમ તેમ તેમતે ચમત્કારોતે તે પોતે જ સુંદર અનુભવ લેતો હોય એમ તેને થવું જોઈએ. આદ્યકવિએ જ્યારે કામમોહિત કૌચયુગને નિષાદનાં તીવ્ર તીરથી વિદાલું જોયું ત્યારે જેમ આપમેળે તીવ્ર વેદનાના અનુભવે શ્લોક છૂટી પડ્યા તેમ ઇતિહાસકાર પણ વૃત્તાંતે વૃત્તાંતે સમાજના જીવનને વિધાએલું જુએ છે. અને આપમેળે જ તે અનુભવને પોતે આત્મકુળારૂપી અમૃત વાણીમાં સમાજ સમક્ષ મૂકે છે. સમાજ તે વાણીદેવતાને ઝીલે છે અને જીવનની નવી ચીનગારી તેમાંથી વજ્રે છે. ઇતિહાસવાચનથી સમાજનું જીવન જેટલું ઉત્કૃષ્ટ થાય તેટલું તે લેખન સદૃશ કહેવાય. ઇતિહાસલેખક દ્રષ્ટા છે અને દ્રષ્ટાનો ધર્મ સંસર્ગમાં આવનાર અધિકારીને પંચ દ્રષ્ટા બનાવવાનો હોય છે; ઇતિહાસલેખક પ્રોત્સાહિયસ ચીનગારીઓનો અનુભવ કરે છે અને તે અનુભવ ખીજને કરાવે છે.*

* ગયા જુલાઈ માસના વડોદરા સાહિત્ય સભાના સ્વાગત સમયમાં લેખકે કરેલા વિવેચનનું વધારે વિસ્તારપૂર્વક, જો કે તો પણ અધૂરું, સમર્થન.

ગતરાજકારણમાં રાજ્યનાક આંધી ચઢી રહી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પાણુ એમાં મંડેવાયું છે. બ્રિટિશ પરદેશ કચેરીના સત્તાધારી રાતદિવસ એક કરી રહ્યા છે. બ્રિટનનાં શાહીદિતો વિપરીત મુકાન્તિકાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. આજે બ્રિટનને એ જ ચિંતા છે કે જેના ઉપર પોતે માતબર થઈ શક્ય છે એ સામ્રાજ્યમાંથી મળતી આર્થિક વ્હાણી શી રીતે ટકાવી રાખવી. ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સંસ્થાનો સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર ભાગીદારો હોવાથી બ્રિટનનો કાબૂ એમના ઉપર રહ્યો નથી. પણ સામ્રાજ્યની-બ્રિટનની-ખરી થાપણુ તો હિંદ છે. હિંદને રાજકીય કે આર્થિક સ્વતંત્ર દરજ્જો નથી, હિંદમાં આડથી દસ અબજની બ્રિટિશ મૂડી રોકાયેલ છે; ઉપરાંત બ્રિટિશ માનવું એ સંસામત બન્યું છે. આવાની માત્ર ઉપરાંત ૭૦ થી ૮૦ કરોડનું ડિવિડંડ દર વરસે હિંદ બ્રિટનને લેરે છે! હિંદ અને સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાંથી મળતી આવક બ્રિટનને માતબર રાખે છે. બ્રિટિશ બોર્ડ ઓફ ટ્રેડિંગ વર્નલ (૨૮-૨-૧૯૩૫) ના અડસટ્ટા પ્રમાણે પરદેશના મૂડી રોકાણમાંથી બ્રિટનને મંદીના વરસ ૧૯૩૪ માં પણ ૧૮૫ દશલાખ પૌંડની આવક થઈ હતી વહાણવટુ, વીમો, કમિશન વગેરેમાંથી ૧૧૦ દશલાખ પૌંડની આવક થઈ હતી. આ પ્રમાણે વ્યાજ, વીમો, કમિશન, વહાણવટુ વગેરેમાંથી બ્રિટનને દર વરસે નહિ તો યે ૨૦૦ દશલાખ પૌંડ (૨૫૦ કરોડ રૂપિયા) ની આવક થાય છે. ૧૯૩૪માં બ્રિટિશ પ્રગ્નની કુલ આવક ૩૪૦૦ દશલાખ પૌંડની ગણાઈ હતી. આથી બ્રિટિશ પ્રગ્ન વ્યાજ વહાણવટા-વગેરેમાંથી રાષ્ટ્રીય આવકના ૬% મેળવે છે એમ કહી શકાય. દર વરસે વહાણવટાના વેપારમાંથી એક અબજ રૂપિયા બ્રિટન પેદા કરે છે! તો પછી હિંદી વહાણવટાને પગભર કરવાની નીતિ. બ્રિટિશ સત્તાધીશો કેમ સ્વીકારે? હિંદના દરિયાઈ વેપારમાંથી બ્રિટિશ વહાણવટાને સેંજે ૧૫ થી ૨૦ કરોડની આવક થાય છે.

અન્યાયી વ્યવસ્થા

પરંતુ અન્યાય ઉપર નહતી વ્યવસ્થા ચિરકાળ ટકાવી શકાતી નથી. બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ રોપાતી પ્રગ્ન પણ જગત ચઢતે બંદરતિ દાખવતી થઈ ગઈ છે. હવે ફક્ત સવાલ સમયનો છે કે કેટલા વખતમાં શાહીધુંસરીને એ પ્રગ્નઓ ફગાવી દેશે.

બ્રિટિશ રૂઢિચૂસ્તો આ વસ્તુ સમજતા લાગના નથી. ઇતિહાસનું એમનું વાચન અવળું જાય છે. ચર્ચાઈ અને કોર્ડ કોઈકે જેવાઓ હલુ એમ જ માન્યા કરે છે કે બ્રિટિશ સત્તા નીચે દિંદ ગહે એ કુદરતના અદ્દર કાનન જેવું છે. એને કેવવાની વાત કરનાર કોણેસને મતાના મુકાથી ત્રાળી દેવી નેહજે. પરંતુ આવા માણસો જ બ્રિટનનો અને સામ્રાજ્યનો નાશ નોતરી ગયા છે. આ જ જાતની ચેતવણી રૂઢિચૂસ્તોને થોડા નિયમ ઉપર સર સારી દમરું

‘હિંદ સાથે ધિરનતો સંબંધ’ એ વિષય ઉપર બોલતાં આપી હતી. સર હોરી હમરો જીયુએ હવે કે હિંદનાં વર્તમાન અસતોષ માટે ધિરિય રૂઢિચૂસ્તો (Die hards) જવાબદાર છે. અને આ રિયતિ સામ્રાજ્યના હિતમાં ભારે નોખમરૂપ છે. રૂઢિચૂસ્તો હજી પણ ચેતશે ? એમનામાંના થોડા ચેત્યા લાગે છે. પણ ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની બેદનીતિની લાંબી ટેવ હવે એમનો સ્વભાવ થઈ ગયો હોવાથી, તાત્કાલિક ધિરિય હિતોને નુકસાનકારક ભલે હોય/પણ/લાંબે ગાળે લાભપ્રદ નીવડે એવી નીતિ એઓ અનુસરવા તૈયાર નથી.

ધિરને શું કરવું જોઈએ ?

‘ધિરિય’ સામ્રાજ્યની તવારીખ જોતાં ધિરિયનીતિ સ્વાર્થ સાધવામાં ભારે કુશળ અને દરદર્શી પુરવાર થઈ છે એમ સ્પષ્ટપણે લાગે છે. પરંતુ આજની જગતપરિસ્થિતિ સાંવ બદલાઈ ગઈ છે. નવી પરિસ્થિતિને અને પોતાના લાંબને અનુકૂળ નીતિ ઘડવામાં ધિરિય સત્તાધીશો નાલાયક પુરવાર થતા જાય છે. હાલની ધિરિય નીતિની ટીકા કરતાં લોઈડ જ્યોર્જે તાજેતરમાં જ માંચેસ્ટરની એક સભા સમક્ષ કહ્યું હતું કે ધિરિય પરદેશનીતિનો એક પગે લાંબી ગયો હોય એમ એ એક, પગે ખોડગાતી ખોડગાતી ચાલે છે. ન્યારે આજે જરૂર છે બંને પગે દોટ મૂકવાની.

ધિરનનાં હિતોને નોખમમાં મૂકે એવાં બાહ્યબળો ઘણી ઝડપે તૈયાર થઈ રહ્યાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં સામ્રાજ્યની અંદરનાં બળોનો આંતરિક વિરોધ સમાવી દીધા વિના આંતર-સામ્રાજ્ય એકમ-Inter Imperial Unity સ્થાપન કરવું અશક્ય છે. આજે ઉપરઉપરથી દેખીતું સામ્રાજ્યએક્ય સ્વાભાવિક એક્ય નથી, હિતોની સમીપતામાંથી પેદા થતું ભેદબધીનું એક્ય નથી. પરંતુ એક પક્ષે સત્તા તે લશ્કરીબળ અને બીજા પક્ષે સામનો કરવાની પૂરતી શક્તિનો અભાવજનિત નિર્જનતામાંથી નીપજતું બળબળીનું એક્ય છે. બાહ્ય અધઝમણની વિપરીતતા વખતે એ એક્ય સામ્રાજ્યની ધમિરતની અંદરથી જ સુરંગ ફાડશે. ધિરને સ્વહિતની સંધામતી ખાતરે પણ એ સુરંગ આજે ખસેડવી જોઈએ.

એ કેમ બને ? એ માટે પ્રથમ તો હિંદને અનુકૂળ અને હિંદી ગાંધીવાદી રાજપુરોષો નક્કી કરે તે હિંદી પ્રજામત બહાલ રાખે એવા રાજ્યધારણની વ્યવસ્થા ધિરને કરવી જોઈએ. ધિરને જાણવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યરક્ષણની આગામી લડાઈમાં સામ્રાજ્યના સહભાગીઓ જ લડશે, શુભાશો નહિ. બેઝન્ટ, સામે પક્ષે ભળી જવાની જ શુભાશો તો અનેક તકો શોધ્યા કરશે. આ તર્ક, સત્તાધીશોને ગળે, નહિ જિતરે, કારણ કે સામ્રાજ્યવાદીઓના તર્કની ભૂમિકા ભૂલી હોય છે.

પેલેસ્ટાઈનની અસર

આગલી નોંધમાં મેં પેલેસ્ટાઈન વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પેલેસ્ટાઈનના આગબોનો બળવા ધિરિય સામ્રાજ્યના અગ્નિત્વને નાજૂ કરવામાં કેવડા મોટા ભાગ ભજવશે એ તો સમય, નક્કી કરશે. પેલેસ્ટાઈનના નક્કી થયેલા ભાગલાના પડ્યા પડે દરગામી થતા જાય છે. નજીકના પૂર્વમાં આવતાં બધાં અરેબિક રાષ્ટ્રોમાં મુસોલિની અજળ કુશળતાથી પોતાનું પ્રસારત્રેય જમાવતો જાય છે, અને હમણાં બે દિવસ ઉપર જ એક અખબારમાં મેં જોયું

છે કે હિંદની સરહદ ઉપર આવેલ સ્વતંત્ર મુસ્લીમ રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનમાં ગાખાન, જર્મની અને ઇટલીના ફાસિસ્ટ એજ ટો ક્યાગના પહોંચી ગયા છે અને અફઘાનોમાં ખ્રિસ્તીવિરોધી પ્રચારકાર્ય કરી રહ્યા છે । હિંદી સરકારના પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ અને ખ્રિસ્તી પંદેશ ડાયેરીમાં આની માહિતી ક્યારની પહોંચી ગઈ છે

ટર્કીનો ખ્રિસ્તીવિરોધ એ જાણે વસ્તુ છે અને એ, નજીકના પૂર્વમાં અતિવેગથી બળવાન થયું ગયું છે. આ ઉપરાંત ઈજિપ્ત, પેલેસ્ટાઈન, ટ્રાન્સ-જોર્ડાનીયા, અરેબિયા, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાક વગેરે આરબ ગણ્ટો પેલેસ્ટાઈનની ખ્રિસ્તીનીતિને કાળે અને ફાસિસ્ટ પ્રચારકાર્યથી ખ્રિસ્તી વગથી છૂટતા જાય છે ખ્રિસ્તી પ્રભાવક્ષેત્રથી એ રાષ્ટ્રો છૂટા પડે તો જ ભૂમધ્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના મુસોલિનીના કોડ પૂરા થાય એમ છે હિંદમાં પણ મુસ્લીમ પ્રમુખ પેલેસ્ટાઈનને કારણે ખ્રિસ્તીવિરોધી થતી જાય છે

ગાંધી મુસ્લિમ કમાલ પાશાના રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો, ના આગાખાન ખ્રિસ્તી સરકારના હિંદમાં એજ ટો એમનો ઉપયોગ ખ્રિસ્તી કરવા માગે છે ઇસ્લામના એક સંપ્રદાયના ના આગા માન ધર્મશુર હોવાથી અને એમની સમસ્ત કાગ્ગાર્દિ ખ્રિસ્તી ભેદનીતિના નિષ્ણાત એ બનવામાં ગઈ હોવાથી, એમની લાગવગ ભારે છે હિંદી મુસ્લીમો અને અરેબિક ગણ્ટોમાં અમુક વર્ગો ઉપર એમની ભારે અસર છે ખ્રિસ્તી નીતિના એ જાણી હા-લાથુ હોવાથી પેલેસ્ટાઈનની ખ્રિસ્તીનીતિને એમણે મંમતિની મહોગ લગાવી દીધી ખ્રિસ્તી ગણપુરણે રાષ્ટ્રસંઘના બધાં મુખ્ય પેલેસ્ટાઈનની નવી વ્યવસ્થા વિશે રાષ્ટ્રમંથની મજૂરી નોંધતી હતી લીગ ઓફ નેશન્સના પ્રમુખ ના આગાખાનને બનાવવામાં આવે તો એમની ભારે કુશળતા ને લાગવગનો ઉપયોગ એઓ આરબ અને હિંદી મુસ્લીમોના વિરોધને કડા પાડવામાં કરી ને ફ્રાન્સ અને ખ્રિસ્તી ગણ્ટોના સત્તાધાર હોવાથી અને નાસ્તી જર્મનીની બીકને લીધે હાલમાં ફ્રાન્સને ખ્રિસ્તી સાથની ભારે ગંજ હોવાથી, ના આગાખાનને લીગની અસેમ્બલીના પ્રમુખ બનાવવાની ખ્રિસ્તી દગખારતને એણે ટેકા આપ્યો અને આગાખાન પ્રમુખ જન્યા હવે એઓ પોતાની લાગવગ એ તરફ વાપરી રહ્યા છે હિંદવગ અને મુસોલિનીને મળીને એઓ એમના ખ્રિસ્તીવિરોધી આરખોમાં થતા પ્રચારકાર્યને અટકાવવા માગે છે આના બદલામાં જાય એઓ હિંદવગને નોંધતો વેસ્ટર્ન પેક્ટ અને મુસોલિનીને નોંધતો એલિસીનિયાની જીતની મજૂરી ખ્રિસ્તી સરકાર પાસે મેળવી આપે તો નવાઈ નહિ

આ ઉપરાંત આ વર્ષની શરૂઆતમાં એઓ પૂર્વ આફ્રિકાના આગળ પ્રેશોની મુલાકાત પણ લઇ આવ્યા હતા અને ત્યાં પોતાની લાગવગનો ખ્રિસ્તીનીતિના ટેમમાં પરાક્ષ ઉપયોગ પણ એમણે જ્યો રોવાનું મને માગે છે.

ખ્રિસ્તીવિરોધી મુસ્લિમ લાગણી

અહીં હિંદમાં પેલેસ્ટાઈનને લીધે મુસ્લિમોની લાગણી ખ્રિસ્તીનીતિ સામે હીક હીક ઉત્કેગઈ ગઈ છે. અને મૌ શૌકતઅલી જેવા તો ખ્રિસ્તી સરકાર પાસે મુસ્લિમોનું ઉપદેશન પગ લઈ જવાની વાતો કરે છે પરંતુ પ્રમુખાદી મુસ્લિમનાયકોનું નાણુ એ મંમતિ ભાવે રિચિત લાગે છે ખ્રિસ્તી સરકાર નામે એઓ પેલેસ્ટાઈનની બાબતમાં ભારે ધમપગડા

કરતા જાય છે. પરંતુ એ નીતિને સંમતિની મહોર હઈ એની સફળતા મટે મહેનત કરી રહેલ ના. આગાખાન સામે કોઈ પણ મુસ્લિમ કામવાદી નાયક એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી. કોંગ્રેસ મુસ્લિમહિતવિગ્રહી હિંદુ સંસ્કૃતિ છે, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ, બ્રિટિશ સિપિ ને ભાષા, વગેરે બધું એ નાખૂદ કરવા માગે છે ને હિંદુ સંસ્કારિતા ફેલાવે છે વગેરે વાતો શ્રી. જીન્ના હમરો વખત એકના એક શબ્દોમા કબ્બા કરે છે. પરંતુ એમને કે એમના કોઈ ટેકદારને, પેલેસ્ટાઈનને ચીરફાડ કરી ત્યાંની ખ્રિસ્તામી અસ્થિતાનું ખૂન કરવી બ્રિટિશનીતિને સાથ આપનાર ના. આગાખાન સામે કોઈ જ કહેવાનું નથી ! કે ના. આગાખાનનો સાથ એમને વિરોધના જોગે દેવાય છે ! મુસ્લિમ કામવાદીઓની આ ફટનીતિ મુસ્લિમ જનતા ક્યારે સમજશે ?

સ્થાવરબી પ્રાથમિક કેળવણી

નવા બંધારણ હેઠળ સાત પ્રાંતોમાં મહાસભાએ અધિકારગ્રહણ કર્યા પછી બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ મહાસભાના પ્રધાનો શું શું કરી શકે એ સંબંધે મહાસભાજીવારવાર લખી રહ્યા છે. એમના લખાણોના મુખ્ય ઝોક રાજકીય નહિ પણ રચનાત્મક છે. મહાસભાનો રચનાકાર્યનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ને કેટલે અંશે મહાસભા સત્તા હેઠળના પ્રાંતોમાં સફળ કરી શકાય એની ચોજનાઓ બતાવે છે. પ્રજાત્યાપી નિરક્ષરતાની નાખૂદી શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે એના વિધિવિધ ઉપાયો એઓ ખોળી રહ્યા છે. પ્રજાત્યાપી ગરીબાઈ અને પ્રાંતિક આવકની મર્યાદા એઓ જાણે છે. શિક્ષણના કાર્યક્રમથી એ આવકમાં પણ ખાધ પડવાની કારણકે પ્રાંતોમાં ખર્ચનો મુદત્તનો ભાગ કેટલી પીણાની આવકમાંથી પુરાય છે. નીચેના આંકડા ઉપરથી એ માલુમ પડશે.

૧૯૩૩-૩૪માં બ્રિટિશ હિંદના પાંચ મુખ્ય પ્રાંતોની એકસાઈએ આવક

પ્રાંત	વસ્તી	આખકારી આવક
મદ્રાસ	૪૬,૭૪૦,૧૦૭	૪૨૮૮૯૮૬૧
મુબઈ	૨૧,૬૩૦,૬૦૨	૩૬૪૩૭૩૩૬
બંગાળ	૫૦,૧૧૪,૦૦૨	૧૩૪૦૬૦૨૨
મુકતપ્રાંત	૪૮,૪૦૮,૭૬૩	૧૩૦૬૨૪૨૬
પંજાબ	૨૩,૫૮૦,૮૪૨	૯૪૩૫૮૩૦

આખકારી આવકમાંથી પ્રાંતો પોતાની કેળવણીનો ખર્ચ કાઢતા હોય એવી સ્થિતિ છે. કારણ કે દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી પાછળ થતું ખર્ચ આખકારી આવકથી ઓછું હોય છે. દા. ત., મદ્રાસ, મુબઈ, મુકતપ્રાંત, પંજાબ અને બંગાળમાં ૧૯૩૪-૩૫ ના વર્ષ દરમ્યાન કેળવણી પાછળ અનુક્રમે રૂપિયા ૨૫૫૩૭૯૮૦, ૧૭૬૪૩૫૪૭, ૨૦૧૬૧૩૦, ૧૪૯૯૨૮૮૫ અને ૧૩૬૧૬૪૪૫ ખર્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. આમ હોવાથી હિંદી સરકારની મદદ ગણી લઈએ તોપણ હિંદમાં ભાગ્યે માથાદીક વરસે આકથી બાર આના કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે ! જ્યારે બીજી બાજુ ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા અને રશિયા અનુક્રમે ૯૨, ૯૫ અને ૯૮ રૂપિયા માથા દીક કેળવણી પાછળ ખર્ચ કરે છે.

મહાસભાને તો સાર્વત્રિક મતાધિકારની સાથે કેળવણી પણ સાર્વત્રિક કરવી છે. નવા બંધારણમાં કેળવણીને સાર્વત્રિક કરવાના રસ્તામાં કંઈ પણ પ્રતિબંધ નથી એ વાત સાચી

છે, પણ હિંદ જેવા દેશમાં ત્યાં લગત નિગૂંધરતા છે અને ત્યાં ત્રણથી ચાર કરોડ બાળકો શાળામાં જઈ શકે એવા છે ત્યાં સાર્વત્રિક કેળવણી સિદ્ધ કરવા માગતા પ્રધાનો માર્ટિનાલુની ભેગવાઈ નથી કરવામાં આવી. નાણાંની ભેગવાઈ ન હોય છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક અને ફરજિયાત શી રીતે થઈ શકે એની વિચારણા કરતાં મહાત્માજીને 'સ્વાવલંબી પ્રાથમિક શિક્ષણ' નો વિચાર સમજાયો છે. એ મુદ્દા ઉપર કેટલાય લેખો 'હરિજન' માં એમણે લખ્યા છે અને વર્ધામાં મળેલી શિક્ષણ પરિષદમાં પણ એ જ મુદ્દા ઉપર વિચારણા થઈ હતી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી શી રીતે થઈ શકે ?

પ્રાથમિક શિક્ષણને હાથઉઠોગો મારફત સ્વાવલંબી બનાવવાની મહાત્માજીની 'મૌલિક' અને 'ક્રાંતિકારી યોજના' ને આપણે બેત્રણ બાબતો નિહાળવી જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણી ખર્ચની દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબી બનાવવી એટલે એની આર્થિક બાબતો વિચાર કરવા રહ્યો, બીજા વિચાર કેટલે અંશે એ શક્ય કે અવલોક્ય છે તે, અને ત્રીજો વિચાર, બાળકને ઉઠોગ મારફત અપાતી કેળવણીમાં બાળકના જીવનઘડતર માટે આર્થિક રીતે શાળાનો ખર્ચ કાઢે એ પોરણ એમની પાસે કરાવવામાં આવતા ઉઠોગો શું ફાળો આપી શકે, અથવા નફો થાય એવી રીતે શાળામાં બાળક પાસે ઉઠોગો કરાવવા ઈચ્છે છે કે નહિ ? આ નોંધમાં હું આર્થિક દૃષ્ટિએ જ મહાત્માજીની સ્વાવલંબી કેળવણીની સમીક્ષા કરીશ.

બાળકને ઉપયોગી નાગરિક બનાવવા માટે એમની બૌદ્ધિક કેળવણીમાં ઉઠોગોને તો અવસ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. પરંતુ કેળવણી પરિષદ સમક્ષ સ્વાવલંબી કેળવણીની યોજનાના સમર્થનમાં શ્રી. વિનોબા ભાવેએ બહેર કંઈ હતું કે " મારી ખોતરી છે કે માણસે શરીરશ્રમ છોડી દીધો તેમાંથી જ જગતનાં એનિષ્ટો પેદા થયેલાં છે અને આ ક્રાંતિકારક યોજના (કેળવણીને હાથઉઠોગો મારફત સ્વાવલંબી બનાવવાની) એ એનિષ્ટોને એક ઘાએ નિર્મૂળ કરશે " એ વાક્યની અને પ્રતીતિ થતી મથી.

વર્ધા પરિષદ

વર્ધા કેળવણી પરિષદની કાર્યવાહીનો જે રિપોર્ટ મોગ જોવામાં આવ્યો એના ઉપરથી અને લાંચું છે કે મહાત્માજીની યોજનાની આર્થિક સંપત્તિ ને અવલોકતાની દૃષ્ટિએ પ્રો. કે. ટી. શાહ (અને કદાચ ના. ડો. મુખારામ) સિવાય કોઈએ વિચારો પ્રકટ નહોતા કર્યા. પ્રો. શાહ સિવાય પરિષદે નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો છે.

" આ પરિષદ આજ્ઞા રાખે છે કે આ શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી ધીરે ધીરે શિક્ષકોના પગાર નીકળી રહેશે. "

એટલે કે અમુક વરસોના ગાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી થઈ શકશે. મહાત્માજીને મતે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉઠોગો મારફત સ્વાવલંબી થઈ શકશે. શ્રી. મહાદેવલાઈ દેસાઈ તો એટલે સુધી માને છે કે " જ્યારે આપણી પાસે સાત વર્ષનો અવસ્યસક્રમ અને ગાંધીજીની દબે ફરજિયાત ચાર કલાકની અંગમહેનત હોય તો શિક્ષણ સહેલાઈથી સ્વાવલંબી બની શકે—પ્રાથમિક જ નહિ પણ મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનું સંપૂર્ણ આમ શિક્ષણ. " (' હરિજન ' તા. ૧૧-૯-૩૭ માં નોંધ. પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ.)

હાથઉઠોગો મારફત શાળાના ખર્ચ જોટલું વિદ્યાર્થી જરૂર મેળવી શકે એમ મહાત્માજી પણ કહે છે. તા. ૧૧-૯-૩૭ ના ' હરિજન ' ના અંકમાં ' સ્વાવલંબી શિક્ષણ ' વિશે

લખતાં એઓ કહે છે: “એમ ધારીએ કે દરેક છોકરો અને છોકરી યંત્રનર નહિ પણ શુદ્ધિશાળી થતકે નરીકે કુશળ દોરવણી હેતુ સામાજિક મહેનતમાં રસ લઈ કામ કરે તો એમાંથી એક વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી જાણુદીક કલાકે એક આનાની તો કમાણી થવી નોઈએ. આમ રોજના ચાર કલાકના કામ પ્રમાણે માસના ૨૬ દિવસમાં ઉદ્યોગમાંથી દરેક બાળકે છ રૂપિયા આઠ આના કમાઈ શકે. સવાલ એ છે કે લક્ષ્યાવધિ બાળકોને આમ નેકાકારકે રીતે કામ આપી શકાય કે નહિ.” મહાત્માજી માને છે કે લક્ષ્યાવધિ બાળકોને આમ નેકાકારકે રીતે કામ આપી શકાય. કારણ કે આગળ એ જ અંકમાં એઓ કહે છે, કે “એક વર્ષના અભ્યાસક્રમ પછી પણ આપણે આ બાળકોના મહેનતાણામાંથી કલાકે એક આના પ્રમાણેની બન્ટરમાં ખપી શકે એવી નીપજ ન મેળવી શકીએ તો આપણે શુદ્ધિનું દેવાણું કાઢવા બરાબર ગણાવું નોઈએ.” અને શુદ્ધિનું દેવાણું કાઢવા દે એવા મહાત્માજી કયાં છે ?

આર્થિક મુશ્કેલી

ઉપલી દરખાસ્તોની મારી નજરે ચઢતી આર્થિક મુશ્કેલી હું રજૂ કરીશ. આપણે સ્વીકારી લઈએ કે લક્ષ્યાવધિ બાળકો પાસે મહિને ઉદ્યોગમાંથી જાણુ દીક સાડા છ રૂપિયા મળી શકે. પરંતુ લક્ષ્યાવધિ બાળકોએ પેદા કરેલ ચીજો તો કરોડોની થશે એ લેશે કાણુ ? મહાત્માજીએ એનો જવાબ મી. ડી. સીટ્વા (મધ્ય પ્રાન્તના કેળવણીખાતાવાળા) ને આ રાખેલાં આપ્યો હતો, કે ‘રાજ્ય એ વસ્તુઓ લઈ લેશે અને એને માટે બગર શોધી આપશે’ (‘હરિજન’ : તા. ૧૧-૧૦-૩૭.)

પોતાનાં બાળકોને હાથે તૈયાર થતો માત્ર રાજ્ય લઈ લે એ એની ફરજ છે. અને મહાસભાવાદી પ્રધાનો એ જરૂર કરશે. તો આપણે સાર્વજનિક પ્રાથમિક શિક્ષણની સ્વાવલંબી શાળાઓમાં બાળકોની શક્ય સંખ્યા, એમની પાછળ થતો શિક્ષણખર્ચ, એમના ઉદ્યોગોની પેદાશની કિંમત વગેરે તપાસી નોઈએ.

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા ‘છ પ્રતિ આપણે લઈએ. કારણકે મહાત્માજીની ચોજનાનો અમલ એ પ્રતિ જ પહેલાં કરશે. કોંગ્રેસપ્રતિની વસ્તી ૧૬ કરોડની ગણાય. હવે મધ્ય પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન શ્રી રવિશંકર શુક્લના જણાવ્યા મુજબ મધ્ય પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શાળામાં જઈ શકે એવાં બાળકોની સંખ્યા પ્રાંતની વસ્તીના ૧૨.૬% છે. બીજા પ્રતિમા પણ એટલા જ ટકા ગણીએ તો ૨૬ કરોડની વસ્તીવાળા કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં શાળામાં જઈ શકે એવાં બાળકોની સંખ્યા બે કરોડની થાય. બે કરોડ બાળકો હાથઉદ્યોગો મારફત કમાણી કરે તો મહાત્માજીના જ આંકડા (જાણુદીક સાડા છ રૂપિયા માસિક) પ્રમાણે એમની કમાણી માસિક ૧૩ કરોડ રૂપિયાની થઈ શકે ! એટલે વાર્ષિક ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાની કમાણી બે કરોડ બાળકો કરે !

‘હરિજન’ તા. ૧૧-૮-૩૭ માં મહાત્માજીએ લખેલ લેખ ‘સ્વાવલંબી શિક્ષણ’માં ‘each child will have earned Rs. 6-8-0 per month’ નો અર્થ થું કરવો એ રપટ થતું નથી. ‘મહિને સાડા છ રૂપિયાની કમાણી’ એટલે ચોખ્ખી કમાણી કે બાળકે તૈયાર કરેલ વસ્તુની કિંમત ? હવે આપણે એમ માનીએ કે બાળકે તૈયાર કરેલ વસ્તુની કિંમત સાડા છ રૂપિયા હોય તો સાડા છ રૂપિયાની વેચાણ કિંમતની વસ્તુમાંથી

ચોખ્ખો નફો ફેટલો થઈ શકે તે શોધી કાઢવું જોઈએ. દર રૂપિયે ચાર આના નફો ગણીએ. સાડા છ રૂપિયાની કિંમતનો માત્ર બાળક પેદા કરે તો એમાંથી રૂ. ૧-૧૦-૦ ચોખ્ખી આવક થાય. આ રીતે ૧૫૬ કરોડ રૂ.ના માલમાંથી વરસે ૩૯ કરોડ રૂપિયા ચોખ્ખી આવક થાય. 'મહિને સાડા છની કમાણી'નો અર્થ ચોખ્ખી કમાણી એમ કરીએ તો રૂપિયાની વસ્તુમાંથી ચાર આના આવક થતી હોય તો બાળકને મહિને ૨૬ રૂપિયાનો માલ પેદા કરવો પડે, જે વસ્તુ અશક્યવત્ ભાસે છે. શક્ય હોય તોપણ રાત્રી બાળકદીકે માસિક ૨૬ રૂપિયાના માલની નીપજ પ્રમાણે બે કરોડ બાળકોની માસિક આવન કરોડની પેદાશ નીકલઈ શકે; નહિ ખપાવી શકે.

બાળકો ને કારીગરવર્ગના માલ વચ્ચે હરીફાઈ

'મહિને સાડા છની કમાણીનો અર્થ' માલની કિંમતના અર્થમાં જ લઈએ તો ઉપલી ગણતરી પ્રમાણે બે કરોડ બાળકો વરસે ૬૫ કરોડની ચોખ્ખી કમાણી કરે. જે આપણે વસ્તુની કિંમતના ચોથા ભાગને ચોખ્ખો નફો ગણીએ, તો આ રીતે ૩૯ કરોડની આવક માટે બાળકો વરસે ૧૫૬ કરોડનો માલ પેદા કરે. ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના માલને માટે નવું બજાર શોધી શકાશે? શોધી શકાય તોપણ છ પ્રાંતોનાં બજારમાં વરસે ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના નવા માલનો ઉમેશ થવાનો એ ને ખપાવી શકાય તો એ જાતનો એટલા જ રૂપિયાનો માલ ખીજા માણસોએ પેદા કર્યો હશે એમનો માલ પડી રહેશે. ફેટલાં માણસો ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ પેદા કરતાં હશે! પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના ઉત્પાદન-શક્તિ વધારવી એટલે 'એવર પ્રોડક્શન'નો રસ્તો લીધો ગણાય. પછી એ 'એવર પ્રોડક્શન' યંત્રો મારફત કે હાયડ્રોજો મારફત થાય એ મહત્વની વસ્તુ રહેતી નથી. બાળકો જે વસ્તુ તૈયાર કરતાં હશે એને લોકો પસંદગી આપશે. હવે એ જ કે એવી ચીજો જે કારીગરો કે માણસો તૈયાર કરતાં હશે એમની નહિ ખપશે કે ચોછી ખપશે. કારણકે લોકો બેવડુ તો ખરીદી શકે એમ નથી. એટલી એમની ખરીદશક્તિ—આવક—જ ક્યાં છે? હું માનું છું કે બાળકોએ તૈયાર કરેલ વસ્તુઓ—૧૫૬ કરોડ રૂપિયાની—ખપાવવા જતાં ૪૦ લાખ કુટુંબોને બેકાર કે અર્ધબેકાર કરવાં પડશે. માની લઈએ કે બાળકોની નીપજ કારીગરો સાથે હરીફાઈ ન કરે એવી જાતની હોય તોપણ શું? નીપજની જાન બદલશે તોયે કંઈ પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધવાની છે? દા. ત., એક શાળામાં બાળકો નવી જ દબળા પંખા તૈયાર કરે. કારીગરો એવા તૈયાર ન કરતા હોય. બજારમાં પેલા પંખા આવશે, નવી દબળ, નવી ભાન ને દબળા એમાં હશે. છતાં કદાચ એ પંખાની કિંમત ચાલુધઃ કારીગરો તૈયાર કરેલ પંખાના જેટલી જ હોય. આપણે જરૂર કદી સમજીએ કે નવી જાતના પંખા કંઈ કારીગરોના પંખા સાથે હરીફાઈ કરવા માટે નથી. પરંતુ વસ્તુતઃ શું થવાનું? એક તો ફરજના ભાન તરીકે પણ લોકો શાળાના માથે પસંદગી આપશે. ખીજું, એ જ કિંમતે સારી જાતનો માલ મળતો હોય. આ સ્થિતિમાં પંખા બનાવનાર કારીગરનો માલ નહિ ખપે કે ચોછો ખપે એ સદજ્જ છે. અને એ રીતે એ બેકાર જ થવાનો ને? એ બેકાર તો તો જ ન થાય જે પ્રજા પૂર્ણવત્ પેલા કારીગરના પંખા પણ એટલા જ પ્રમાણમાં લીધા કરે. આ વસ્તુ શક્ય નથી, કારણકે પ્રજાની એટલી આવક નથી. આ જ વસ્તુ કાપડ, રમકડાં, સાદી, ટોપલા, રંગદામ, ભરતદામ વગેરેનું લાગુ પડે છે.

બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ૩૫ કરોડની હિંદી પ્રજાની જીલ્લોડી માયાદીક આવક સર એમ. વિસ્વેશ્વરેયા વાર્ષિક રૂ. ૬૮ ની આપે છે. આપણે ૬૦ રૂપિયા પ્રમાણે ગણીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીય આવક ૨૧૦૦ કરોડ રૂપિયાની થાય. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રતિનિતી વસ્તી ૧૬ કરોડની હોઈ એમની આવક આપણે ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની ગણીએ બીજી રીતે કહીએ તો ૧૬ કરોડ માણસોની ખરીદશક્તિ ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની છે; ખરીદશક્તિ એટલે વાપરવાની સગવડ. સોળ કરોડ માણસોને ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાના મળે છે. એઓ પોતાને આવશ્યક લિન્નલિન્ન વસ્તુઓ ખરીદશે. એટલે કે ૧૦૦૦ કરોડનો માત્ર વેચાશે. હવે આ સ્થિતિમાં શાળામાં બાળકો ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાનો માત્ર ઉમેરે છે. લોકોની ખરીદશક્તિ ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની રહે અને બજારમાં વેચાવા આવનાર માત્ર ૧૧૫૬ (૧૦૦૦ કરોડનો ચાલુ માત્ર + ૧૫૬ કરોડનો શાળામાંથી આવતો માત્ર) કરોડનો થાય. આનાં બે પરિણામ આવે. ક્યાં તો લોકો ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયા વડે ૧૧૫૬ કરોડનો માત્ર ખરીદે. ને આમ થાય તો પહેલાં હજાર કરોડની ખરીદશક્તિ વડે ૧૦૦૦ કરોડનો માત્ર મળતો હતો તે નથી સ્થિતિમાં હજાર કરોડ વડે ૧૧૫૬ કરોડનો માત્ર મળે. આ સ્થિતિમાં વસ્તુના ભાવ બેસી જાય, રૂપિયાની મંજૂઆ સરખી રહે અને માલનો જથ્થો સવાયો થઈ જાય. એટલે ભાવની સપાટી Price level ઊતરી જાય. આમ ન બને તો બાળકોનો ૧૫૬ કરોડનો માત્ર આવતાં બીજાઓએ તૈયાર કરેલ ૧૫૬ કરોડનો માત્ર વેચાયા વિના પડી રહે. પોતાનો માત્ર ન વેચાય એટલે કારીગર બેકાર થાય. પ્રજાની આવક-ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના માલનું થતું ઉત્પાદન 'ઓવર પ્રોડક્શન' જ લાગે છે. અને ઓવર પ્રોડક્શનનો અનુભવ દુનિયાને બહુ કડવો છે. રૂના અતિ ઉત્પાદનને કારણે તાજેતરમાં એના ગળદી ગયેલા લાભો એ જ બતાવે છે. આપણો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન માલનું ઉત્પાદન સંચાલિત થાય છે કે હાથથી એ કદાચ નહિ હોય, પણ ઉત્પન્ન થતા માલની ખપત શી રીતે કરાવવી એ છે. પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધાર્યા વિના હાથઉઘોગો મારફત થતું ઉત્પાદન પણ બેકારી લાવી શકે.

ક્યાં ઉઘોગો દાખલ કરવા ?

મહાત્માજીની દરખાસ્ત પ્રમાણે ગોળ બનાવવો, રંગકામ, છાપકામ, વાંસની લુહોલુહી ચીજો બનાવવી, હાથકામજન તૈયાર કરવા અને ખાદીની પેદાશ કરવી વગેરે ઉઘોગો શાળામાં દાખલ કરવા. પરંતુ ખાદીની પેદાશને એઓ પ્રધાન મહત્ત્વ આપે છે; કારણ કે પીકનું, પીંજનું, કાંતનું, વણનું વગેરે ક્રિયાઓ બીજા ઉઘોગોના પ્રમાણમાં સરળતાથી અને સરંજામની ભારે જવાબદારી વિના દાખલ કરી શકાય એમ છે. આ રીતે ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાના પેદા કરવાના માલમાં મોટો ભાગ ખાદીનો હશે. આપણે માની લઈએ કે ખાદીની પેદાશ ૧૦૦ કરોડની અને બીજી ચીજોની ૫૬ કરોડ રૂપિયાની હશે. હવે જે સો કરોડ રૂપિયાની ખાદીની પેદાશ પ્રાથમિક શાળામાં યશે એની કાપડના ઉઘોગ ઉપર શી અસર થશે એ નોંધીએ.

હિંદમાં કાપડનો વાપર

ગયા એપ્રિલમાં વોશિંગ્ટન શહેરમાં મળેલી ઇન્ટરનેશનલ ટેક્સટાઈલ કોન્ફરન્સ સમક્ષ હિંદના ટ્રેડ કમિસ્તર સર દિરાજખાન નૂને રજૂ કરેલા આંકડા પ્રમાણે હિંદમાં સરેરાશ માયાદીક કાપડની વપરાશ ૧૬ વારની ગણાય છે. (દુનિયાની જીલ્લોડીક સરાસરી કાપડ વપરાશ ૫૫ વાર છે.) હિંદમાં કાપડની વપરાશના ૭૬ ટકા દેશમાં જ તૈયાર થાય છે અને ૨૪

ટકા બહારથી આવે છે. આયાત તથા કાપડસતરની કિંમત ૨૧ કરોડની છે. હિંદમાં પેદા થતા મિલકાપડની કિંમત વધારેમાં વધારે ૮૦ કરોડ રૂપિયાની છે. (જુઓ ' મોડર્ન રિવ્યુ ' નવેમ્બર ૧૯૩૭ ના અંકમાં નારાયણદાસ બનેરિયાનો લેખ.) હાથસાળના કાપડની કિંમત ૨૦ કરોડની ગણીએ. આમ હિંદમાં વપરાતા કાપડની કિંમત ૧૨૦ થી ૧૨૫ કરોડ રૂપિયા ગણાય. હવે સર દિરેક્ટખાન નૂનની ગણતરી—જાણીકે કાપડની ૧૬ વારની વપરાશ—પ્રમાણે ૩૫ કરોડની વસ્તી ૫૬૦ કરોડ વાર કાપડ વાપરે, એની કિંમત ગણીએ તો ૧૨૫ કરોડ રૂપિયા થાય. એટલે સરાસરી રૂપિયાનું સાડત્યાર વાર કાપડ ગણાય.

આપણી શાળાઓનો કાર્યપ્રદેશ ૧૬ કરોડની વસ્તીવાળા કોંગ્રેસ પ્રાંતો છે. એ પ્રાંતોની શાળામાં ૧૫૬ કરોડની કિંમતનો માલ પેદા થવાની ગણતરી મેં ઉપર કરી છે, જેમા ખાદીનું ઉત્પન્ન ૧૦૦ કરોડનું હશે. હવે સમસ્ત હિંદમાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ મિલકાપડ અને પરદેશી આયાત થતા કાપડની કિંમત અનુક્રમે ૮૦ કરોડ અને ૨૧ કરોડ રૂપિયાની છે. કોંગ્રેસ પ્રાંતોની સ્વાવલંબી શાળાઓમાં પેદા થતી ખાદીની કિંમત ૧૦૦ કરોડની હશે, જે હાથ-સાળને બાદ કરતાં સમસ્ત હિંદના કાપડની વપરાશ જેટલી હશે. હવે જો ૧૦૦ કરોડની ખાદી ખપાવવી હશે, અને માની લઈએ કે એ ખપશે, તો હિંદની તમામ મિલો બંધ કરવી પડશે, પરદેશી કાપડની આયાત સમૂળગી બંધ કરવી પડશે. આમ થાય તો, સમસ્ત હિંદની પ્રજા ખાદીધારી થઈ જશે. પરંતુ મિલવાળાઓ હિંદના છ પ્રાંતોમાં પ્રાથમિક શાળાઓને સ્વાવલંબી કરવા માટે પોતાની મિલો બંધ થવા દેશે ? બ્રિટિશ સત્તા બ્રિટિશ કાપડની હિંદમાં થતી આયાત બંધ કરવા દેશે ? આમ થાય તોપણ મિલોમાં રોકાયેલ અંદી લાખ મંજૂરોનું શું ? એમને બીજું કામ શોધી આપવું પડશે. કયું કામ શોધી આપી શકાશે ? ચરખામંથ મારફત પેદા થતી ખાદી ને એની મારફત રાજ્ય મેળવવી સીઓનું શું ?

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યો ને ગિનકોંગ્રેસ બહુમતી પ્રાંતોની ૧૯ કરોડની પ્રજામાં ૫૦ થી ૬૦ કરોડની ખાદી ખપાવવા કાણુ જશે ? કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની લાગેવગ ત્યાં પહોંચશે ? નહિ પહોંચે તો નહિ ખપતા માલનું શું ? એવું ઉત્પાદન બંધ કરવું પડશે. આમ થાય તો મહાત્માજીની ' ક્રાંતિકારી ચોળના ' નિષ્ફળ નીવડે.

હજી તો આપણે માત્ર ૧૬ કરોડની વસ્તીનાં જ કરોડ બાળકો મારફત થતા માલનો વિચાર કર્યો. બાકી રહેલ ૧૯ કરોડની પ્રજામાં બીજાં જ કરોડ, બાળકોને ઉદ્યોગપ્રધાન સ્વાવલંબી કેળવણી મારફત બહાવવા જતાં બીજાં ૧૬૦ કરોડનું ઉત્પન્ન થાય, એનો નિકાલ તો થઈ જ નહિ શકે. એને માટે તો પરદેશનાં જાગરો જ છતાં રથાં.

ઉપર જણાવેલી હકીકતમાં જો તથ્ય હોય તો મને લાગે છે કે સ્વાવલંબી શિક્ષણનું સ્વપ્ન એ મિથ્યા સ્વપ્ન છે. પ્રો. કે. ટી. શાહના સંપદે દાંડીને કહું તો " Even if the

* વર્ધા કેળવણી પરિષદ સમક્ષ પ્રો. શાહે જણાવ્યું હતું કે " આપણી સામે સ્વાવલ ઉત્પાદન વધારવાનો નથી, પણ ધનની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી કરવાનો છે. જુની છોકરાઓને બધી સામગ્રી મફત આપવી, તેના દામ ન લેવા, તેમનો માલ વેચી આપવો વગેરે વાતો યાચ છે. એમ તો ધધાદારી કારીગરો જેટલો અગમ્ય હરીકાઈ થશે. આ ચોળતામાં કસ્ટોમી આદર્શ સ્થિતિ તો જ આવી ગઈ, જે તમામ વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરી શકાય. કે યત્રોની બનાવેલી કોઈ ચીજ વપરાય જ નહિ એવું કુમાર કાઢી શકાય. પણ એ તો બની શકે એવું છે નહિ. ઉદ્યોગમાયની માલિકી સંપૂર્ણ ને ગ્રામીણના હાથમા આપવી પડે. કેળવણીને સ્વાવલંબી બનાવવી એ એક તરંગ છે. અચોક્કસ પણ છે. " (' હરિજનબલુ : ' તા. ૧૩-૧૦-૩૭)

scheme were unobjectionable in essence its reaction upon the actual life promises to be far from agreeable. Assuming that the scheme is successfully put into practice, the reaction upon the rest of the community not at school, would be such a severe competition with the products of professional adult artisans, that its success-even if it is an accomplished fact, would have been too dearly bought." (' ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ' તા. ૫-૧૧-૩૭ : પ્રો. કે. ડી. શાસ્ત્રી લેખ : થી વધી ઓફરિસ)

અનેક ધર્ધરે રવે ધસન્ત દ્રામકાર ત્યાં,
 અનેક ધ્યાનમગ્નશાં મકાન-કોતુકો ઊંભાં,
 અનેક માનવીનો આવળ અનન્તશી થતી,
 અનેક ફેરિયાનો વાક્યાતુરી ખુમારો ત્યાં
 અનેક વેળ સાંજના સમીરને રમાડતી,
 ગુલાબો કામચાકિયાં, કંઈ દિલે રુકુરાવતી.

વિશાળ વિસ્તરેલ કાતરેલ ધાસના પટે
 અનેક બાલકો યુવાન આમતેમ આથકે;
 અનેક બોલબોટના 'ઠકા....ઠકા....' થતા રવે,
 અનેક સુન્દરીતણા ધીમા શોળા ફૂંળા પટે,
 અનેક વાતચીતનાં સ્મિતો ને અટ્ટહાસથી
 મયદાનમાં સદા નિગૂઢ પ્રાણુતત્ત્વ પાંગરે.

ત્યાંજ એક સાંજરે,
 ખુમારોમાં ગુલાબોમાં પ્રસન્નપ્રેમ સાંચરે
 નવેલો નાર નૌજવાન સંગમાં,
 નવીન કેા ઉમંગમાં,
 સ્વપ્નના તરંગમાં,

અનેક સૌરભેલચાં પ્રકુલ પ્રાણ પાંગરે.
 બેડકું નિજરમડૂળ સર્વને ઉવેખતું
 અધીર, વેગશીલ ને સ્મિતે છલકૂછલકૂ થતું.

અચિન્ત્યું કેમ એ જીભું ?

કૌતુકે શું ન્યાળતું ?

મૂંગળાં થકી સરન્ત ધૂમરેખ^(૧)
સની પથારીમાંથી કૈંક ઉત્સરે.

હશે શું એ ?

અધીર શે ?

પથારીમાં ગતું પડેલ કોક ત્યાં;

૨ હાંકિયું અહાંકયું તોય ચીથરે.

નિહાળતો હતો કંઈક વ્યોમમાં

કાઢતો હસન્ત ખડખડી* ત્યહાં.

આવનારની પડી ન દૈન્યવીરને;

ગરબદિમાંહિં દિલસૂઝીપ્રવીર એ.

યુવાન જોડણું અગાડી ત્યાં વધે,

૧ દીન દિલસૂઝીતણા શું એ બૂલે ?

‘કેમ કામ, શું કર્યું? વેગનો કાઈ મનડ ઉતાર્યો કે નહિ?’ લેખાએ મોમાથી નીખળતા ધુમાડાના વાદળ સામે તામ્તા માના ડમોરને કહ્યું

‘મનડને બવડ ભા! આ એક, બે તોવાની દાસડી આવી ગઈ છે, એના ઉપર બેરો હુ!’ ડેસાએ લેખાને હુકો આપતા કહ્યું

‘તે પછી ક્યારે? હું હું કહે જઈએ મહિતામાથી આજ નવ દેત તો ગયા મારેય મોઢને મનડુ છે માટે તો તમે છેલ્લી ધડીએ દરમનદાવો! દીધો, નહિ તે કાઢનાય બાની પગલા નેતી!’ લેખાએ હુકો પીચે જૂલી પોતાની વીતમ ફેલી

‘દાસ્તો ભાઈ, કાઈ નઈ કાઈ તોય વેગ ભેગા ગ્રામ તો નીકળતા વેમાં ન જવું પડ્યું હોત તો આમાનું કાઈ ન થાત! પછી એ તો તતડથો તય તે દાપ રે!’ ડેસાએ લેખાના દુ ખે દુ ખી થતાં કહ્યું

‘તોય વળી આપા વેરાનો ભોગ ખાત, પશું તમણ તો બગના ખમીડા માટે મનડુખ વાણિયાએ ખગુ જ દામગ્યુ ધણું ધણું કર્યું પણ એકનો બે ન થયો,’ લેખાએ કહ્યું

‘ના, પણ એ તો દીક જ કર્યું નહિ તો કાઈ ફરી વિશવાય ન કરે ને બધાય વગર ચાને, કાઈ બળદ વગર ચાનવાનું હતું?’ માના ડેસાએ હુકો લેતા કહ્યું

‘મારે તો આણા ફરા એકે આરો નથી વાણિયાનો વિશવા તો નથી પણ વળી પાછળથી કેશ મને પૂડવું તો હતું’ લેખાએ કહ્યું, અને ખીજે દિવસ જવાનું નક્કી કરી ગઈયો.

ડેસાએ નિશ્વાસ નાખ્યો અને જૂના ઝમગો યાદ કરતા ભગવાનને કૃગિયાદ કરી ‘હે ગ. મ! એક વેગા એવીય હતી, કેરોઆખા ગામનો વેરા એ આખલામા પનતો, તે દવે તો ધગદીક આખવાના મૂન!’

ખીજે દિવસ લેખો તથા ડેસો રોમને ત્યા ગયા મોઢ લેખાને છેડાટ ના પાડી ડેસાની દામડી ભેનાં બોલ્યા, ‘માના ડેલા, કેના ભાગ છે?’

‘કેમ મગનભાઈ, જૂલી ગયા? તમારી જ તો દરાવી આપેલી છે ને.’

‘હા, હા, બગાગ છે એ તો ધમારો પડ્યો છે એટલે ન બોગખાઈ’ રો દામડી ફેલી ભેના બોલ્યા

‘ક્યાથી ધમાય? બાવડીએ ક્યાય વિવાચાન વા? તો કેરો નથી અગાડી,’ ડેસા તાજાનુચ થતા બોલ્યા

‘તોય એ તો મોનુ!’ ફરી ગેરે તોલનો અડસ્ટો નોંધી ડેમાને રૂપિયા પચ્ચીસ આપ્યા.

‘મગનભાઈ, આ તે આમ શું કન છે? અધૂરો વેગ! પાછો ક્યા ચાર ખાનર બાચો-ડિયા મારવા જવું?’

‘તમે ક્યા વેચવા બેડા છે! લો, તમે ગણ રા,’ મોઢ ચાર રૂપિયા આપતા કહ્યું

‘મથુર, લે આ હાંસડી; પછી મધી દેજે,’ અને રૂપિયાની પેટી ખસેડતાં ઉમેર્યું: ‘આ પેટી મેલ ઠેકાણે.’ અને પેટી તરફ અવારનવાર તરણ ભારતી લેખાની નજર તરફ શેરે સહેજ શંકાસ્પદ નજરે જોયું.

‘લેખાના મનમાં થયું, શેરેને આટઆટલા રૂપિયા છે તોય નથી ધીરતા, કોઈ ધાલીને ઓછા મરી જવાના હતા.’

‘માનો ડોસો એક બે કપડાં ખરીદવા વળ્યા.’ ડોસો ઘોતિયાને હાથે ભરી ગણતો હતા. લેખો શેરનાં છાપરાની વળાઓ ગણતો હતા. ખરીદી પતતાં બેઉ ઉડ્યા.

‘ડોસા, એય આઈને જન્ને. ખીચડી ઓરાની દઉં,’ પગથિયાં ઊતરના બેઉ જળુને શેરે કહ્યું.

‘ના, રે, એટલામાં તો ઘેર પહોંચી જઈશું,’ કહેતાકતે ચાલતા થયા.

‘વેરો વસંત લેવાની સરકારની એક માસ આગમ્ય ચેતવણી મળી ત્યારથી લેખો આંગળીઓના ત્રીસ ત્રીસ વેદામાંથી બાદબાકી કરતો. લીલા લીલા કુંગરોમાં કેસરવણી ઉપા અગકતી અને લેખાનો વેદો શરૂ થતો, તે સંખ્યાની ગુલાખી સાડીને પાલવ અદસ્ય ચતાં વેદો પૂરા થતો. એમ પૃથ્વીની પચ્ચીસ પચ્ચીસ ફૂંદીઓ પૂરી થઈ.

ઐરી પાસે પણ દિકાસો દેવા સરખું કયું હતું નહિ. હાથપગ તો ચાટવા જેવા હતા, અને નવું વર્ષ જૂનાને ખાતું જ આવતું હતું. લેખાને ગઈ સાલ પરવારીએ અધમજીનો પરચર ચંદાવી કેડોના મંકોડા બુદા કરી નાખ્યા હતા એ યાદ આવ્યું. તે બખડચો, ‘ગઈ સાલ તો બળદ હતો તે છૂટચો, પણ ઉ . . . છુ?’ અને ભરજગલમાં બૂલો પડેલો મુસાફર વનચેરની ઝાંખીઝાંખી પગથીએ આશાભીતે દેંચે ચાલે, પણ પાછો અદસ્ય ચર્ષ જતાં બીક અને નિરાશામાં ફરે; તેમ તેણે ચારે બાજુ વિચાર દોડાવી નેચા પણ અધાય વિચારના છેડા છેવટે નિરાશામાં જ પરિણમ્યાં. અને છેવટે ‘હે લાજના રાખનાર, તું ગણે!’ કહી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સાથે સદેશો ગત્ય ભણી ધકેલ્યો.

આખરે છેલ્લો વેદો આવ્યો. ગામમાં લગભગ સૌ કોણએ જોગવાઈ કરી રાખી હતી. લેખાએ પાસે બેઠેલાં મેઘાને પૂછ્યું:

‘કેમ મેઘા, પછી ધનિયાને મૂક્યો?’

‘મૂક્યાં વગર છૂટકા છે’ મૂક્યાં વીસે તો વીસ, વેરો તો પતરો. એમ કોઈને તે એ તો વળા રાંધા પડેલે રાખ્યો. વચમાં વળા છૂટી પડતાં તા; કે, ‘ઉજી તો ભાગિયા વગર જ અક્ષાવણું છે.’ પણ વળા રહે રામ વસ્યા તે માની ગયા. મૂકું એક વર્ષ એકલા હજે નભાવીશું.’

‘મેઘાએ પોતાની ચાત પૂરી કરતાં પ્રજીવ: ‘તેં શું કર્યું?’

‘કયું નહિ! તારે તો ભાઈ હતો તે મૂક્યો, કોઈએ ધરેલું મૂક્યું, તો કોઈને વાંચિયા હમ્મચાં પણ મારે તો ઉપર આલ ને નીચે ધરતી!’ કહી લેખાએ ‘ધમજીની માફક શ્વાસ લીધો અને નાખ્યો. જાણે એ નિઃશ્વાસથી દાઝતો હોય તેમ મેઘો ઊડી આવતો થયો.’

‘સૂર્ય આગમણી કુંગરોમાં ઝાડેલી એણે સંતાકૂકડી રમતો અને તની ગુફામાં ‘ઊંતરી પડ્યો. પાછળ પડેલો ચંદ્ર ધમચેલે ચરીરે અને ઉદાસ વંદને પીછા પકડે રહ્યો. આંધ્રાશને આંગણે રમાતી આ રમત જેવા જિજ્ઞેષી તારાઓ દોડી આવ્યા. ‘પૃથ્વી’ પર ‘અધારા’એ પગના ઝાંઝરના તાલ દીધા અને જોતજોતામાં દૃત્ય મડાયાં.

લેંબાનો છેલ્લો વેદો પૂરો થયો. આવતી કાલની લઢાયમાં બળતા નિગરને હુકો પી ટાકું પાડવા મથતો ખાટલામાં બેઠો હતો ત્યાં તે કાને પત્નીનો અવાજ અચકામો: 'હું મોઢીકાકીની હાથ તાણવા ગઈ છું.' લેંબાની આંખો પત્નીની પીડને અધાગ ગળી ગયાં ત્યાં સુધી નોંઈ ગઈ. કંટાળેલા મગજે પત્નીનો પાલવ પકડ્યો અને વિચારનાં વહેણ વહ્યાં. તે બગડ્યો, 'બિચારી મારે પાલે પડી કાંઈ જ સુખ ન પાગી અને પાંચ વર્ષ પાછળ દરી'. પગણીને આવી ત્યાં ધગતીને ઘોડર મારતી ચાંચની દલી તે ચાલ, અને આગકાપની ધરતી ગળી જવાની કોય તેમ દબે પગે ચાલતી ચાલ, તે સરખાવવા વહ્યો. તેની નવી નવી જુવાની, જુવાનીના કોડ માદ આગ્યા અને બધાય પર ટાકું પાણી ફરી ગયેલું નોંઈ કારણ બોળવા વહ્યો. પણ દીવા જેવું કારણ બોળતાં વાર ન લાગી. તે બગડ્યો: 'મારાં હુખનાં લઢાયમાં જ એની નેવનાઈ ભગખાઈ ગઈ' તેનું અંતર કકળી ઊઠ્યું: 'મારે જીવતે આ દશા?' વળી પાણી ચઢ્યું 'કાલ ચણુમારી દઉં.' પણ એ 'કાલે' તો તેને કંડોગાર કરી દીધો. કૈનોમા પટવારીના ગર્ભ સાલના શબ્દો ગૂંજ્યા 'ધર વેચ, ઈરી વેચ, પગુ વેરો લાવ! કાળાચોરના લાવ, પણ વેરો લાવ!' અને ઉપરથી પડતો માર, પીક પર પથ્થર, એ બધું માંભર્યું. તેણે ભગવાંનને કશિયાદ કરી 'હે રા. . મ! એકસામટો મરી નાખે તો મૂવો. પણ આ ઢોરમાગથીય ખૂંડો ગાગ કેમ વેંડાય?' તેણે ફરીથી એક વાર વિચારમાં તેની જાણ જોટકી દુનિયા ખૂંડી નાખી, પણ બધેય નિગરાના 'ઓથ દોકો. એટલામાં વિચારોની હડીએ વાણિયો ચઢ્યો. વાણિયાની પેટી, હાપડ, માદ આગ્યાં. 'ઘરમાં પત્ની' નથી તે ખ્યાલ આવતાં 'ઠીક લાગ છે' એમ બબડી ઊઠ્યો. ઘરમાં જઈ ખીટીએથી તલવાર લીધી. ખૂણામાંથી કોસ લીધી અને બહાર નીકળ્યો. પણ પગે ચોપાડ બહાર પગ મૂકવાની ના પાડી. મગજમાં 'કંઈક વિચાર ઊઠ્યો અને 'હાંટાપાણી વગર નહિ જ બને' બબડી પાછો ઘરમાં ગયો. દબલોને તળિયે જઈ જોકેલી મકાઈમાંથી ચારપાય શેર બાંધી અને કાઠી છાતી કરી બહાર નીકળ્યો. ચોપાડ બહાર અધાગના સમન્દરમાં પગ મૂકતાં જ છાતીએ પત્ની 'લેટકાઈ. ઉતાવળથી બાધેલી પોટલી છૂટી ગઈ. પત્નીએ બગવમા દબાયેલી તલવાર નોંઈ, હાથમાં કોસનો કંકડો નેયો. તે સમજી ગઈ. 'તમને માગ સંભ છે ને અત્યારે ક્યાંય જાઓ તો!'. કહી તે ઘરમાં ચાલી ગઈ.

લેંબો તરત જ પાછો ફર્યો અને સાંજને ઠેકાણે મૂકી ચોપાડમાં પડેલા ખાટલામાં પડ્યો.

મકાઈ વીણતાં પત્ની બબડી: 'કોણ જાનશે પેલા ભવ શું પાપ કર્યો' દરો, તે આ ભવ તો આટઆટલું દુઃખ વેડવું પડે છે, ને પાણું આ ભવ આપા કરતક કરી ક્યાં છૂટવાનું?' કાનમાં મુખીની માના બાનમા વખતે સાંભળેલા ગરુડપુરાણના મુત્રો ગૂંજ્યા. આંખો આગળ પાપી જીવને લોહાના ગોખરુ ઉપર ચાલતો, તો વળી લોખંડના ધગધગતા ચાંલકા સાથે બાય બીડતો, સાપ, ઘો, વીંછુ વગેરે જેવી જીવોના કુંડમાં મરો પાડતો અને ઉપરથી ચાખૂક વીંજતો યમ, એવું એવું તરવરવા લાગ્યું. તે કંપી બહી અને નિર્ભય પર દહતાનું સીક માર્યું: 'કાલ મારી નાખતો તે આજ મારી નાખે, પણ આવો ધધો તો નથી જ કરવો.' ઊડતાં ઊડતાં મનમાં આશાનું પડીકું બધાયું: 'પટવારીના રહે રામ વસી જાય તો વળી દિવાળી સુધી વેરો બાકીય રાખે.'

‘લો બોડો, ગોઢી પાયરું’ પત્નીએ લેખા ખાસે આવી કહ્યું.

‘હમણું મૂક પછી પાયરી લઈશ.’ લેખાએ આંખની પાંપણ સગખીયે હેવાવ્યા વગર કહ્યું.

‘પત્નીએ અધાગમાંય લેખાની અકળામણી, મૂંગી દૃઢતા પારખી. આજ તેને તેનામાં વિશ્વાસ ન આવ્યો. તે ખાટલાની ઈસ પર હાથ ટેવવી ગૂઢતાં બોલી ‘શાનો વિચાર કરો છો?’

‘કશાયનો નહિ.’ લેખાએ અવળી બાજુ પાસુ ઠેગવતા કહ્યું.

‘એમ તો મને વિશવા નહિ પડે; વચન આપો તો માનું’

‘લે, માનું વચન છે.’ પત્નીની હરએક મોગણી પાંપણનો તંમનાવાળો લેખાએ વચન આપ્યું. પત્નીને નીગાંત વળી અને તે સૂઈ ગઈ.

લેખો પડ્યો પડ્યો વિચારે ચઢ્યો. ‘વચન તો આપ્યું પણ પછી વેરાનું શું? સરકાર જોડો છોડી દેવાનો છે? પણ એને કયું મોંદું લઈ નામ પડાય?’ વળી વચલો રૂંટે સૂઝ્યો. ‘વચન ન પાળું તોય શું?’ પણ આ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન મળ્યું અંતગ પેકારી લોડયું ‘પછી ‘એ’ને કયું મોંદું લાગીશ?’ અને આખરે આ બધા વિચારોના વલોણામાંથી માખણ જેવો નિર્ણય નીકળે કયો, ‘લલેને કાયાના કંકડા થાય તોય વચન તો નહિ જ ફરવાનું.’

કૂકડાની કલગી જેવી ઉપાય આવી અને પાછળ સૂઈ પણ આવ્યો. ઊગમણી બીતે બે વાંસવાં અઢ્યો ન ચઢ્યો ત્યાં તો જામમાં બે વેડીઆ સાથે સિપાહી અને પાછળ ઘોડા પર પટવારી આવી પહોંચ્યા.

સિપાહી ઘેર ઘેર લાકડી ખખડાવી આવ્યો ‘વેરો લઈને હાજર થઈ જાઓ!’

જણે અકેક વર્ષનો જીવનનો પરવાનો મેળવતા હોય તેમ ટપોટપ સૌનો વેરો ભરાવા માંડ્યો. સાંજ પડતાં બાકીમાં રહ્યા લેખો અને બીજા બે જણ.

‘પટવારીએ ત્રણ જણને બોલાવ્યા લેખા તરફ જોતા બોલ્યા ‘તારો ગુરુ તો પથ્થર જ છે’ અને હીમ જેવી ઠંડી પણ જલદ નજરથી જોઈ ગયા.

‘સાંબ! મારો કે તારો પણ...’

‘ચૂપ સાલ્યા. પોરેય તું તો આમ કરતો તો’ લાલાની અણીએ સગખી નજર હતી.

‘પણ સાંબ, ચોર તો બળદેય હતો પણ જાણ તો....’

‘હું કાંઈ ન જાણુ. ગોઠે તો બળદ વેચ કે બેરું વેચ. સરકારને એમા કાંઈ લેવાદેવા નથી. મારે તો વેરો જોઈએ.’ કંટાળતાં પટવારી બોલ્યા અને સિપાહી સામે જોતા કુકડા કયો ‘ચઢાવી દો આના પર પથ્થર.’

લેખાના કાલાવાકાને સિપાહીની સિપાહીગીરીએ ટાઢા પાડ્યા. પીડ પર અધમણનો પથ્થર ચઢ્યો.

પટવારીની આંખ બીજા તરફ ફરી ‘કેમ ગામા પડેય? જોયું ને?’ લેખા તરફ આંખની આંગળી કરતાં કહ્યું.

‘બાપુ! વાણિયાએ છેલ્લી ઘડીએ છેલ્લે દીધો! કાજ બપોર સુધીમાં તો ભરી દઈશ. એટલી રે...મ....’

‘સારું. પણ બપોર નમવા ન જોઈએ.’ પટવારીએ ગાજપુતને છાજતી ઉદારતા

કાઈ ને, પાણી નેતાં જોયાં. એક બે નળુ જેડે વાત કરીને હિંમત વધારી, અને પછી ધરકામમાં પ્રવેશ્યાં. ગદ્ગદ રોજની માફક પતિને ઉઠાડી દાતણ આપતાં આજ તેની હિંમત ન આવી. વેરા મળ્યાની વાત પતિ નળુશે ત્યારે ક્યાંથી લાવી, ક્યારે લાવી, વગેરે પૂછશે જ પારી તેના જવાબ ગોઠવવામાં મગજ ગૂંથાયું, વાસ્તીદા પાણી વગેરે કામમાં હાથપગ ગૂંથાયા.

સૂર્ય વાસવા ચંદ્રચો હશે તેવામાં લેંબાની આંખ બિઘડી, પણ પત્નીને, મોં દેખાડવાનો સંકેપ આવતાં આંખોને મીચેલી રાખી વિચારે, ચંદ્રચો, એને નળુ. કડુ કે નંદિ ? વળી પાછી ક્યાંથી લાવ્યા, ક્યારે લાવ્યા પૂછી જવ ખાશે. મુખી આવશે ત્યારે સૌ થશે પડી જ રહે. એમ વિચારી પડી રહ્યો.

સૂર્ય બેરણ વાંસવા ચંદ્રચો હશે તેવામાં ગામમાં બે સિપાહી સાથે પોતાની પકડે કાચને શોભાવે તેવા ઘોડા પર ફોજદાર પ્રવેશ્યા. પાછળ ટટવા પર મગન શેઠ પણ આવી લાગ્યા. ફોજદાર ફળીને નાકે થંભી સિપાહીને મુખીને બોલાવવા મોકલ્યો. અધીશ શેઠ બીજી ફળીને નાકે જઈ બિલા. તોબરો ભરીને ચંદા મળવાનું પરિચિત ઠેકાણું જોળખતાં ઘોડાએ હલુહલુ ગામ ગળતી મૂક્યું. કોઈક જવાર સંભળતા આ હલુહલુટથી મુખી બહાર નીકળ્યા. નાકે બિભેલા ફોજદારને જોતાં જ પેટમાં ફળ પડી સામે આવતા સિપાહીને 'આવ્યો' કહેતાકે, ધાંધાથી ફળિયું લઈ માથે વીંટતા વીંટતા ફોજદાર પાસે આવી સલામ ભરી.

ફોજદારે સલામ ઝીલી ન ઝીલી કરતાં કહ્યું : 'લેંબા ધનાને ઘેર આવેલો.' 'લેંબાનું નામ સંભળતા જ મુખીનાં મોતીઆં મરી ગયાં; મન પોકારી કોંકરું : 'આવી બન્યું મારા બાપ !' અને લાગી મડતા પગોને ધનધોર વાદળમાં દેખાતા તારલા જેવી ચોભિયામાં ચમકતી ફોજદારની આંખે લેંબાના ધર તરફ ચાલતા ક્યાં. રસ્તામાં મુખીને થયું : 'નક્કી આજે ત્રણસે' ને સાઠે દન લરાઈ ચૂક્યા.' એટલામાં નાકે ચોખીદારની પેડે બિભેલા મગન શેઠને જોયા, મુખીના વિચાર ગૂંથવાયા.

ફોજદારનો ઘોડો ધરનાં તેવાં આગળ થંભ્યો. સિપાહીઓએ ખાટલામાં પડેલા લેંબાને ફોજદારના આવ્યાની વાત શબ્દોથી નહિ પણ હું સાચી સમગ્રવતાં ફોજદાર આગળ ખડો ક્યો.

ફોજદારે પાડા જેવી ગરદન હલાવતાં અને હાંસુની ફાડ જેવી આંખો ચમકાવતાં પૂછ્યું : 'અલ્યા, મગન શેઠને ત્યાં ગઈ રાતે તે' જ ખાતર પાડ્યું છે ને ?' અને લેંબાના ઉઝરડાંયેલા શરીર પર નજર ફેરવતાં ઉમેર્યું : 'મારમાંથી બચતું હોય તો સાચેસાચુ બોલી કન'

લેંબાને ફોજદારની સલાહ આજળી લાગી. તે જાણતો હતો કે સરકારનો કોરડો ધારે તેની પાસે ધારે તેનું બોલાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેણે એક બાજુ માથું દાળી દેતાં અને નજરથી જમીન ખોતરતાં કહ્યું : 'હા સા'બ !'

ફોજદાર ડાવરીમાં ટપકાવવામાં ગૂંથાયા.

મગન શેઠ બિઘડી બિઘડા : 'સાલ્લા ચોર ? તારો બાપ કમાઈ ગયો હશે ?'

લેંબાને મનમાં થયું : 'ફોજદાર, પટવારી, સિપાઈ એ તો જાણે સરકારી આદમી' તે જાણે છે, પણ આ એવું ?' તે ધૂધવાઈ બિઘડાં બોલ્યો : 'હા, હા; મારો બાપ નંદિ ને કાકા, કાકા નંદિ ને ભાઈ; નંદિ તો તારે ક્યાં હળ ફેર છે ?' વચમાં સિપાહીઓનાં ગોદાં અને જાળોને ન. જાણકારતાં વાક્ય પૂરું કર્યું.

શેઠે તે સાહેબ ? આ ચોર બોલે. પણ ફોજદારની નજરે શેઠના વાક્યને અધૂરું રાખ્યું.

‘અથા, કેટલા રૂપિયા લાગ્યા છે ?’

‘સા’બ, આટલા જ. હવે તો ગતના એમના ઓગ છે !’ લેખાએ ઓટલામાંથી કાઢી રૂપિયા આપતાં વાંચ્ય પૂડું કર્યું.

ફોજદારની આંખે બાલુમાં બાધા જેવા બિભેલા મુખીને જુલમ કર્યો. ‘ના, નીચેના મુખીએ ગણતરી ગણતાં કહ્યું : ‘બાર રૂપિયા ને ઉપર ત્રણ આના, સાહેબ.’

ફોજદારે શેડને પૂછ્યું : ‘તમારે કેટલા ચોરાયા છે ?’
‘સાહેબ, કહ્યું ને આપને ? ખાસદ, ત્રણ આના. પેટીની આખીય સિસક આપને ચોપડા બતા...’

‘સારુ એ બધું પછી’ કહી ધોડા પરથી બિતરતાં બોલ્યા : ‘ધરની ઝડતી લેવી પડશે.’

સ્વમ જેતી હોય તેમ કમાડની ઓથે રહી જેતી મંછીને ‘ઝડતી’ શબ્દ સાંભળતા બાન આવ્યું. તેણે ઝટપટ ચૂલા આગળ જઈ ચૂલાની બેડી પર મીકાની કુસડી નીચેના ખામણમાંથી ખૂચકી કાઢી, ભંતિ લટકાવેલા તૂંબડામાં સેરવી દીધી, અને ચૂલા કુંકવા મંડી.

‘લેખા મનમાં ગણતરી ગણવા વળ્યો. ‘મુંબું ધનિયાને હીરિયા કરતાં તો ખોટમાં નથી ને ?’ ફોજદારે ધરમાં બારણા આગળ બિલા રહી મંછીને બોલાવી કહ્યું : ‘તાગ ધણીએ રૂપિયા મૂકવા આપ્યા છે તે લાવ.’

મંછી ગભરાઈ બેસતાં બોલી : ‘ના સા’બ ! હું તો એમાંનું કશુંય જાણતી નથી.’ અને બોર બોર જેવડાં આંસુ પાસવમાં મંતાડવા લાગી.

‘એમ કે ? હીક.’ અને મુખી તરફ જેતાં ‘તમે કોડીઓ, નાનાંમોટાં વાસણ, કોડલો, એ બધું માધુસિંગ ને એ જણ ચર્ચ તપાસો.’ આમ લોકોની તિબેરીઓ ગણાવતાં ફોજદારે કહ્યું અને શેડ તરફ નેઈ ઉમેર્યું : ‘તમે ને ગામનો એક પટેલ ચર્ચ ચોપાડ નેઈ વળો.’

મુખીની આંખો ક્યારનીય મંછીને કંઈક પૂછતી હતી પણ તે સ્વ.માંથી નવરી પડે ત્યારે ને ? ઉવટે કચવાતે મને અને ‘મરી ગ્યા’ ના પોકાર કરને હૈયે માધુસિંગને જેડે રાખી કોડીઓ તરફથી જેવા મંજા. પહેલાં પોતે નેઈ ખાતરી કરતાં ‘લુઓ જમાદાર’ કહી માધુસિંગને સિપાહીમાંથી જમાદાર બનાવતાં બતાવવા લાગ્યા.

ફોજદાર પણ આલુઆલુના ગોપાલા જેવા લાગ્યા. કંઈક ખ્યાલ આવતાં ચૂલાની રાખ ફેંદી નેઈ બિલા થતાં ભંતિ લટકતી તૂંબડી જેતાં ખખડાવી નેઈ અને નીચે ઉતારી ઠાકવી. એક બે તમાકુના ગાંડા સાથે પોટલી નીકળી તે લઈ બહાર નીકળ્યા.

આ જેતાં મંછીમાં છવ છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ હતું.

મુખી પણ બેત્રણ કોડીઓ હાંદસાં વગેરે નેઈ ખાલી હાથે બહાર આવતાં કહ્યું : ‘કાઈ હાથ ન લાગ્યું સા’બ !’

શેડે પણ તે જ કહ્યું.

ફોજદારે મુખીના હાથમાં પોટલી મૂકતાં કહ્યું

‘ગણો નેઈ’ અને મંછીને બહાર બોલાવી પૂછ્યું.

‘આ રૂપિયા તેં સંતાળા હતા કે ?’

ગેડને તો આ બધું જાદુ જેવું જ લાગ્યું.

ધરતીમાં ગડાઈ બિભેલા ખૂટા જેવી ઉભેલી મંછીથી સહસા ‘ના સા’બ !’ બોલાઈ ગયું.

મુખીએ જોયો ખેસી ધૂરતા હાથે પોટલો છોડી અગ્નિવાનો ડોળ કરી, પાછા આપતાં
 કહ્યું: 'પંદર છે સાહેબ.'

ફોનદારે પંગડા પર પગ મૂકતાં સિપાહીઓને કહ્યું: 'હાથડી પહેરાવી લઈ આવો.'

લેંબાએ રૂપિયાની પોટલો જોતાં અને ખેસા જેટલો જ રૂપિયાનો આંકડો સાંભળતા
 ગુસ્સાનો માર્ગો ધૂણી બિંચ્યો. તેણે શરમ, શોક, ધીક વગેરે વચ્ચે બીંસાતા મંછીના હૈયાને
 લાલધૂમ જેવી આંખોમાયી જાળ નાખી જાણી મૂક્યું. પછીથી જાણુમાં ઉમેલા મુખી તરફ
 દાંત ક્યદાવતાં તલવારની ધાર જેવી નજર ફેંકી

મુખી એ છવતરસી નજર જોઈ કંપી બિંચ્યા. અને ફોનદાર પાછળ જતા 'મગન શેઠ
 પાછળ ચાલતા રંગ

સિપાહીઓએ હાથડી પહેરાવી, રસી બાંધી એક છેડા હાથમાં લેતાં બળદને આર
 ઘેરિ તેમ ગોઠા મારતાં. 'ચક્ર સાહેબે ચોર....?' કહી લેંબાને આગળ કર્યો.

લેંબાની પીઠ પાછળ એક ફરકુ અથડાયું હૈયામાં ધૂધવાતી ગુસ્સાની વરાળોનાં પાણી
 ચઈ આંખે વહ્યાં, અને રડતાં રડતાં હૈયુ બોલ્યું: 'ભૂંડા ! બાપડીને વાટ મેલી ઉમેટે જવું
 પડ્યું એ કોનો ખાતર !'

અયવન અને અશ્વિનીકુમાર

[Secret of Rejuvenation]

બાપાલાલ ગ. વઘ

પ્રહ્લાદીય ગ્રંથ અંતે પુરાણોમાં એક સુદર કથા છે. આ કથાનો સાર એ છે કે ધરમાં અયવન ઋષિને અશ્વિનીકુમારોએ ફરીથી જીવાન બતાવ્યા. અશ્વિનીકુમાર દેવોના વૈદ હતા. એ વૈદ હતા. એટલે એમને સોમયજ્ઞમાં યજ્ઞ-ભાગ મળતો નહિ. એક વખત અશ્વિનીકુમારોએ અયવનઋષિને કહ્યું: “જે આપને અમે ફરીથી જીવાન બતાવીએ તો આપ અમને શું આપશો?” અયવન ઋષિએ કહ્યું: “દેવતાઓના યજ્ઞમાં હું તમને યજ્ઞ-ભાગ અપાવીશ.” અશ્વિનીકુમાર પ્રસન્ન થયા, અયવનને યૌવન આપ્યું અને પોતે સોમપાનના અધિકારી બન્યાં.

આ કથાનો સાર શો છે? અશ્વિનીકુમારો કોણ? અયવન કોણ? કથી રીતે તે વૃદ્ધાવસ્થાને ત્યાગીને યુવાન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા? સોમ શું છે? અને એનું પાન કરવાથી અશ્વિનીકુમારોનું કલ્યાણ કેમ થયું? ‘જે આ પ્રશ્નોનું’ ઉચિત સંમર્ધાન આપણે કરી શકીએ’ તો પ્રાચીન ભારતવર્ષની વાઙ્મયેયવિદ્યા યા યૌવનપ્રાપ્તિના ઉપાયો (Rejuvenation) સંબંધી આપણું ધણું જ્ઞણી શકીએ.

અશ્વિનીકુમાર

વેદોમાં અશ્વિનીકુમારોને દેવોના વૈદ અથવા દૈવી શિષ્ય કહેવામાં આવ્યા છે. “હે દેવતાઓના શિષ્ય! અશ્વિનીકુમાર! આપની શક્તિથી મૃત્યુને અમારાથી દૂર કરો.”

પ્રત્યૌહતામશ્વિના, મૃત્યુમસ્મદ્

દેવાનામગ્ને મિષજા શચીભિઃ ।

(અર્થં ૭-૬૩-૧)

સમસ્ત ધૈત્યાંડની ચિદ્રિત્સા કરનાર આ દિવ્ય વૈદ કોણ છે જેની વિદ્યમાનતામાં મૃત્યુનું આક્રમણ ધર્ષ શકતું નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આશ્વિનીના મંત્રો સ્પષ્ટ કરે છે :

સંક્રામતં મા જહીતં શરીરં પ્રાણાપાનો તં સયુજાવિદસ્તામ ।

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનોઽગ્નિષ્ટે ગોપા અધિપા વસિષ્ઠઃ ॥

(અર્થં ૭-૬૩-૨)

અર્થાત્, હે પ્રાણ અને અપાન! તમે આ શરીરમાં બરાબર ફરતા રહો, શરીરને છોડીને ન જાઓ, તમે બને જોડીદાર (સયુજો) રહીને સંયુક્ત મિત્રની માફક રહો. હે મનુષ્ય! તું નિરન્તર વર્ધમાન રહીને મોંઘા સુધી ઉતર વસિષ્ઠ આમ તારો રક્ષક છે.

આ મંત્રમાં પ્રાણ અને અપાન જ સદા સાથે રહેવાવાળા એ અશ્વિનો છે એ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. અશ્વિનોની એક સંદા નાસત્ય છે. નાકમાં સંચરણ કરનાર શ્વાસ પ્રશ્વાસરૂપ પ્રાણાપાન જ નાસત્ય છે. જુઓ :

ન સોમે પ્રાણો અસ્તુ ।

પ્રાણાપાન નામના અશ્વિનીકુમારો જ દેવતાઓના પૈઘ કેમ છે? ભારતીય વિચારધર્મના મન પ્રમાણે ચિકિત્સાપદ્ધતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે:

(૧) આસુરી : વાટકાપ દ્વારા. રક્તરસાન્ન.

(૨) માનુષી : કાષ્ટાદિ ઔષધિઓ દ્વારા.

(૩) દૈવી : પ્રાણાયામ, યોગાદિ દ્વારા.

અન્યઓનો રાસ્યક્રિયા દ્વારા યૌવનની પ્રાપ્તિ (Rejuvenation) આસુરી વિધિ છે. કાષ્ટાદિ ઔષધિઓની સહાયતાથી શારીરિક દોષોને દૂર કરી નવીન બન્ન પ્રાપ્ત કરવું એ માનુષી ચિકિત્સા છે. આ ચિકિત્સાપદ્ધતિથી રોગીના મન ઉપર પણ અમુક અંતર્ગત સંસ્કાર પડે છે. મન જ હૃદયોનો ગ્રામી છે અને મનના વિકાસે શાંત થતાં તેનો પ્રભાવ 'શરીર' ઉપર પણ સ્પષ્ટ જણાય છે જ.

પ્રાણાયામ દ્વારા શરીરની સુદ્ધિ સંધાય છે અને માનસિક વિકાસના નિમિષ માટે તે પ્રાણાયામની તોડે આવે એવો અન્ય કાર્મ ઉપાય જ નથી. શરીરના અને મનના દોષોને દૂર કરી શરીરને અજર અને અરોગી બનાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાણાયામમાં છે. કારણ કે પ્રાણ જ અમૃત છે. જ્યાં પ્રાણ છે ત્યાં અમૃત છે. મર્ત્ય શરીરને અમર્ત્ય બનાવનાર પ્રાણ જ છે.

પ્રાણા પય અમૃતા આસુઃ શરીરં મર્ત્યમ્ । શઠ ૧૦/૧/૬/૧.

સનાતન યોગવિધિ જોતો વખે નચિકિતાને ઉપદેશ-દીધો હતો તે જ 'પ્રાણવિદ્યા' છે. આ વિધિથી આયુષ્ય અજર અમર થઈ શકે છે. વૈદિક ઉપાખ્યાનોમાં 'સોમનો' અને 'અમૃતનો' ધનિષ્ઠ ગ્રંથ બતાવવામાં આવ્યો છે. સોમ જ અમૃત છે. સોમ પણ પ્રાણ છે અને અમૃત પણ પ્રાણ જ છે. પરંતુ અહીંયાં સોમવિદ્યા ગ્રંથમાં અધિક ન લખતાં ઉપાખ્યાનને જ આપણે સ્પષ્ટ કરીયું.

અવ્યય

શરીરની પ્રાણશક્તિ (Vitality) નું સ્વાસ્થ્ય આદાન અને વિસર્ગની ક્રિયા (Assimilation and Elimination) ઉપર નિર્ભર છે. એને જ 'metabolic rate' પણ કહેવાય છે. આ પ્રણેત્રાદિની જીવનશક્તિ જ સર્વસ્વ છે. કિશોરાવસ્થામાં તે વર્ધિષ્ણુ અથવા વર્ધમાન રહે છે; એને Anabolic condition કહી શકાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં કે રોગાવસ્થામાં તે ક્ષયિષ્ણુ (catabolic) પણ થઈ જાય છે અને ત્યારે મૃત્યુનું આક્રમણ થવા લાગે છે. શરીરરસ રસાયુ, મન્નનરસ (Secretions) આ બધા ઉપર વૃદ્ધાવસ્થા યા જીર્ણતાનો (metabolic decay) પ્રભાવ પડે છે. શક્તિનો આધાર આધિભૌતિક (Physiological) છે; આ કારણથી શરીરની ધાતુઓ જીર્ણ યા જરાગ્રસ્ત થવા માંડે છે. જો આપણે આ ક્ષયિષ્ણુ પ્રવૃત્તિને રોકવા માગતા હોઈએ તો રસ અને ધાતુઓને સ્વસ્થ અને નિર્ભય બનાવવાની જરૂર છે. આ ક્ષયિષ્ણુ દસાનું નામ જ અવ્યય રિયતિ છે. આ રિયતિમાં શરીરનો પ્રાપ્ત થવા માંડે છે. વ્યાધિ, જ્વા, જનુના, મૃત્યુ આ બધાં અવ્યયનાં જ રૂપ છે.

મનુષ્યની શક્તિની સંજ્ઞા વાજ છે. વાજને વીર્ય અથવા રેત કહેવામાં આવે છે. વાજનું પાન કરનાર કમંડાંને વાજપેય કહેવામાં આવે છે. શરીરના રેતને શરીરમાં જ પચાવી લેવું એ જ સફલ વાજપેય છે. આ જીવનરચને ક્ષીણ ક્ષીર નામનું એ વાજની હાનિ છે. જે દેહમાંથી વાજ બહાર પડી રહ્યું હોય તે શરીર કદી પુષ્ટ થઈ શકતું નથી. વાજપેયી શુભ વ્યક્તિને પુનઃ વાજસંપન્ન કરવી તેનું જ નામ વાજકરણ. આ વિધિ આયુર્વેદનો વાજકરણ તંત્રમાં વર્ણવવામાં આવી છે. જે શરીરમાં વાજ સચવાયું હોય, ત્યાં ધાતુઓ પાલન નિષ્કલ્પક હોય, એના પ્રાણને ભરદ્વાજ કહેવાય છે. ચિયવન પ્રાણનું બિલકું ભરદ્વાજ પ્રાણ છે. ભરદ્વાજ પ્રાણ વાજનું પાન કરવાવાળો અથવા વાજપેયી હોય છે.

ચિયવનની પ્રાપ્તિ માટે, ધાતુઓ અને રસોની શુદ્ધિને માટે પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાએ જે અનેક ઉપાયો, બતાવ્યા છે-એ સૌનો સમાવેશ પ્રાણવિદ્યા યા વાજપેયવિદ્યામાં જ સમજવો જોઈએ. ભારતીય ઋષિઓએ આયુષ્ય-સંરક્ષન અને સ્વાસ્થ્ય-સંપાદનના પ્રકૃતિસિદ્ધ વિધાનો તરફ ધ્યાન આપ્યું, ખરી રીતે તો તેઓએ જેટલું ગંભીર તકરારથી રહસ્ય જાણ્યું હતું તેટલાનું મહાર્થ જ્ઞાન આપણા સમય માટે અત્યંત ઐયરકર થઈ શકે એમ છે. શરીરની અંદર જે પ્રાણની ગરમી છે, તે પ્રાણાગ્નિ (metabolic heat) આપણને નિરોગી બનાવે છે. ઔષધિઓ તો ઉપચાર માત્ર છે. આ અગ્નિ દ્વારા શરીરની રક્ષા, આયુષ્યની વૃદ્ધિ અને રોગોની નિવૃત્તિ થાય છે. આ તત્ત્વ અગ્નિને મંજોષીને આપણે આ મંત્રકથ્થો પાઠ કરીએ છીએ:—

તત્રૂપા અગ્નિઽસિ તન્નં મે પાહિ ।

આયુર્દાં અંનેઽસિ આયુર્મે દેહિ ।

અગ્ને, યન્મે તન્ના ઋતં તન્મ આપૃણ ॥

અર્થાત્ હે અગ્નિ ! તું તત્રૂપા છું, મારા શરીરની રક્ષા કર. તું આયુષ્યને આપનાર છું, મને આયુષ્ય આપ તું વર્ચસ દેવાવાળો છું, મને તું વર્ચસ આપ. અગ્નિ ! મારા શરીરમાં જેની કમી હોય તેને તું પૂરી કર.

‘અગ્નિ શુદ્ધતો’ પ્રાણ’ અર્થાત્ કંઈ અમારા મનની કલ્પના નથી. ઉપનિષદો અને બ્રાહ્મણોમાં અનેકવાર અગ્નિનો અર્થ પ્રાણ કથ્યો છે. જુઓ:—

પ્રાણો અમૃતં તદ્ દિ અગ્નેઃ રૂપમ્ ॥ શતપથ ૧૦/૨/૬/૧૮

પ્રાણો ઘાઽગ્નિઃ ॥ શતપથ ૨/૨/૨/૧૬

તદગ્નિર્થે પ્રાણઃ (જૈમિનીય ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ) ૪/૨૨/૧૧

પ્રાણો અગ્નિઃ । શં ૬/૩/૧/૨૨

તે યા ઇતે પ્રાણા પચ યદ્ આહચનીય

ગાર્હપત્યાન્વાહાર્યપચનાહ્યા અગ્નયઃ ॥ શં ૨/૨/૨/૧૮

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રાણ એ જ અગ્નિ છે. યત્રમાં જે ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આવહનીય નામની ત્રણ અગ્નિઓની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, એનો શો અર્થ છે ને પ્રથમ ઉપનિષદમાંથી મળે છે:—

પ્રાણાગ્નયઃ પથનસ્મિન્ પુરે જાગ્રતિ । ગાર્હપત્યો

દ યા યપોઽપાનઃ, વ્યાનોઽન્વાહાર્યપચનઃ, યદ્

ગાર્હપત્યાત્રણીયતે પ્રણયનાદાવહનીયઃ પ્રાણઃ ।
યદુચ્છ્વાસનિશ્વાસાવેતાપાહુતી સમં ન યતીતિ
સ સમાનઃ, મનો હ વાયુ યજમાન દૃષ્ટકલમે—

‘વોદાન, સ એ યજમાનમહરહર્ષઃ ગમયતિ ॥’ (પ્ર. ડ. ૪/૩/૪)

અર્થાત્, આ શરીરરૂપી બ્રહ્મનગરીમાં પ્રાણાગ્નિએ સજગતી રહે છે. ગાર્હપત્ય, અગ્નિ અપાન, અન્વાસાર્ય પચત, દક્ષિણાગ્નિ વ્યાન અને આહવનીય પ્રાણ છે. શ્વાસપ્રશ્વાસરૂપ આકૃતિ. એને સામ્યાવસ્થામાં રાખનાર સમાન છે. મન યજમાન છે, ઇષ્ટદેવ ઉદાન છે, તે આ મનને નિત્ય બ્રહ્મની સમીપ લઈ જાય છે.

આવી રીતે નિષ્પક્ષપાન રહીને ગનન કરવાથી આપણને પ્રાચીન યજ્ઞ મંથંધી પરિભાષાના શાશ્વત અર્થોના પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. અવન અને અધિનીકુમાર જેથી કથાઓના અર્થો ઉકળવા માટે આ ગંદોધિન પરિભાષાનું અવશ્યન આવશ્યક છે.

આધિનીકુમારોનું સોમપાન

ઉપર આપણે અધિનીકુમારોનું સ્વરૂપ જોઈ ગયા. અવન કેને કંઈ છે તે પણ ‘એઈ’ ગયા. હવે એક પ્રશ્ન યાદી રહે છે કે ત્યારે અધિનીકુમારોએ અવનને ‘યૌવન બદ્ધસું’ ત્યારે બદ્ધમાં અધિનીકુમારોએ યજ્ઞમા-સોમપાન કરવાની છૂટ માગીને જ કેમ મંતોર્થ માન્યો? કોનો? આદ્યમા માટે આપણે સોમ વિષે જાણવું જોઈએ. વીર્ધિ, રેત યા શરીરસ્થ રસનું નામ જ સોમરસ છે. કેન્દ્રિય નાદીમલક એ આપધિ વનસ્પતિઓ છે, જેમાં સોમરસ ભરેલો હોય છે. નાદી-રસની શુદ્ધિ જ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે. મગજમાં પણ આ જ રસ છે, જે નીચે સુષુમ્ણા નાદીની શાખા પ્રસાપાઓને તરે છે. આ રસ ઉપર જાતભરિતબંધની સમસ્ત મેતના નિર્ભર છે. આ રસ (Cerebro-spinal fluid) મંથંધી અર્વાચીન ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ અનેક આશ્ચર્યજનક મહત્વની વાતો આપણને સંભળાવે છે. મસ્તિષ્કને સદા તૃપ્ત રાખી, બ્રહ્મવાન બનાવવું એ આ રસનું કાર્ય છે. આ જ સોમરસ રેત યા વીર્ધિરૂપમાં શરીરમાં સંચિત થાય છે. અસંવમના કારણથી શરીર બહાર નીકળી તેનો ક્ષય થાય છે. ત્યાં સુધી પ્રાણપાનરૂપ અધિનીકુમારો આ સોમને પી શકે છે ત્યાં સુધી શરીર ઉપર જરૂરનું આક્રમણ થતું નથી. અવનની ક્ષીણ શક્તિને ફરીથી જર્જિત અને વસિષ્ઠ બનાવવાને માટે આ આવશ્યક છે કે શરીરના સોમરસથી, ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિ શરીરમાં જ રહે, અર્થાત્ પ્રાણપાન આ સોમરસનું પાન. આ શરીર પણ એક યજ્ઞ છે :—

પુરુષો ય યજ્ઞઃ ॥

આની આજ જે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ થાય છે તેનું જ અનુકરણ યજ્ઞના ક્રિયાકાંડમાં કરવામાં આવે છે. શક્તિ સંવર્ધન માટે સોમ યા મેતનું શરીરમાં જ પાચન અનિવાર્ય છે. આ જ કારણથી અધિનીકુમારોએ અવન પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડારી હતી કે હું તમને યજ્ઞમાં સોમપાનનો જામ અવશ્ય અપાવીશ. અવનના તપથી આ શક્ય બન્યું. એના મદિમાથી અવનની છાત્રાંત્રા દૂર થઈ. જે ઉચિત પ્રકારથી સોમનું પાન કરી મન અને શરીરની સ્વસ્થતા સંપાદન કરી શકે છે તે સદા અરિષ્ટ, અમર, અમર નહીં થકે છે. આથી જ કહ્યું છે કે :—

પ્રતિશતં પ્રાણાપાનાયનહ્વાહાવિય વ્રજમ્ ।

અયં જરિમ્નઃ શેવધિર્ગરિષ્ટ ઇય વર્ધતામ્ ॥ (અથર્વ ૭/૨૩/૫)

અર્થાત, પ્રાણાપાન એના શરીરમાં પ્રવેશ થયા છે, ને એ કદીકામાં એ બળેદી રહાય. સ્તોતાની આ નિધિ અરિષ્ટ (અક્ષય) રૂપમાં વર્ધતી રહે. અને એ પણ અવનની પેઠે કદી શકે છે નહીં.

પુનઃ પ્રાણઃ પુનરાત્માન પેતુ

પુનરેચશ્ચ પુનરસુર્ન પેતુ ।

૧. ધૈદવાનરો નો અદબ્ધઃ તનૂપા

૨. અન્તં તિષ્ઠાતિ દુરિતાનિ વિશ્વા ॥

૩. સં ઘચસા પયસા સં-તનૂમિ—

૪. રગમ્મહિ મનસા સંશિવેન ।

૫. ત્વષાનો અગ્ર વરીયઃ કૃણો—

૬. ત્વનુ નો માર્ઘુ તન્વો યદ્ધિરિષ્ટમ્ ॥ (અથર્વ ૬/૨૩/૨-૩)

અર્થાત, માગ, શરીરમાં, પ્રાણ, આત્મા, અશ્તુ અને અવનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા હો. શરીર-અક્ષય તનૂપા અગ્રિ, અધૃષ્ટ રહીને બધાં દુરિતાને હરાવતા રહે. વર્ચસ્ રસ અને તનુની સાથ અમારા ભેગ રહે. અમારા શરીરમાં જે અશુભતાનો અંશ (વિરિષ્ટ decaying elements) હોય તેને ત્વષા (શરીરના નિર્માતા) પ્રાણ ધોઈ નાખે.

શશિની નિશામાં

ગુલાબદાસ બ્રાહ્મર

તને સ્મરણ તા હશે ? નથી રહ્યું ? શું ભૂલી ગઈ ?
 સુતમ ઉર પૃથ્વીનું નિજ વિશાળ રશ્મિ થકી
 કરી, વિવિધ રંગ. સાગર તટે અને પાથરી
 ગયો જ ડુબી લાનુ ત્યાં સકળ પૃથ્વી ધણી રહી
 ક્ષણેક. ત્યંહિ શાંતિદા, સ-રમ ચંદ્ર કેવો ઉગ્યો ?
 વીંટાળ્યું ઉર પૃથ્વીનું, નિરખી નાથ પાંખી હલ્યાં,
 અને નયનથી સંખી ! તુજ અનેક તેજે ઢલ્યાં,
 રહ્યો નિરખી એ, અને સરસ ચંદ્રનું તેજ ત્યાં.
 નથી સ્મરણ એ કંઈ ? વદતી સાચું ભૂલી ગઈ ?

દઉં કંઈક યાદ અન્ય, સ્મરશે તદા એ સખી !
 વહી પળ, અને વહ્યા સમય, રાત્રિ નાહી રહી
 સુરમ્ય શશિ તેજમાં, કંઈક મૂક ગાનેા સર્વી
 ળની બહુ જ શાંત ગાન સખી ! એ તમે સાંભળ્યાં.
 અને ધનગની રહી રવ વિહીન એ ગાનના
 મધુર ઘડકારમાં તવ સુકોમળ આંગળી.
 કહ્યું, “ સખી ! વહેછ સાગર વહેતી તારાકણી,
 વહેછ શશિ તેજ ત્યાં સુર વહાવ તારો અહિં ! ”
 અને કંઈક “ ના ” કહી, કંઈક માન, ને, મેળવી
 સખી ! મધુર ગાન વહેતું સુકયું તે નિશાની મહિ.
 વહ્યા સ્વર, વહ્યો શશિ જલધિ એ વહ્યો, ને ળન્યો
 મધુર રૂપશશિ તે નિરખી હું ય તેમાં વહ્યા.

હજી ય નવ યાદ તે ? સ્મરણ દાન દેવા તને
 સુમું, ળધું ય યાદ આવી નહિ જાય તે સુંખને ?

અને શિક્ષણના વિષયમાં સહશિક્ષણ એ એક મહત્વનો વિષય છે. અમુક મંતવ્ય એવું છે કે છોકરા છોકરીઓને સાથે ભણાવવાં જોઈએ. ખીજું મંતવ્ય એમ પણ છે કે જાનેને અલગ અલગ ભણાવવાં ઈષ્ટ છે. તે બન્ને સાથે ભણે કે ભુદા ભણે: પરંતુ તેમાં એક લક્ષ હોવું જોઈએ કે જાનેના જીવનવ્યવહારને નુકસાન ન પહોંચે અને જાનેનાં ધ્યેયને આડું ન આવવું જોઈએ, નુકસાનકારક ન થવું જોઈએ. સહશિક્ષણના ફાઈ પણ મંતવ્યને નક્કી કરવા પહેલાં કુદરત-પ્રકૃતિને સમજી લેવી ધટે.

સ્વાભાવિક રીતે છોકરા છોકરીઓનાં શરીરઅંગારણુ ભિન્ન છે, માનસિક ગુણવ્યવસ્થા ભુદા પ્રકારનાં છે (‘ભુદા’ શબ્દ બહુ આકરો પડતો હોય તો એમ કહું કે એક ખીન્નનાં પૂરક છે), કાર્યક્ષેત્રો ભુદાં છે, કુદરતે તે ભુદાં કરી આપ્યાં છે અથવા માનવી પ્રણાલિકાએ જરૂરિયાત પ્રમાણે ભુદાં કરી આપ્યાં છે. (એની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં નહિ કરું.) આવી અવસ્થામાં શિક્ષણ ક્રમમાં કમ એવી ઢબનું હોવું જોઈએ કે તેમની માનસિક શક્તિ, વલણ ને કાર્યક્ષેત્રને અનુકૂળ હોય. શરીરઅંગારણુને નુકસાનકર્તા ન થાય. છોકરી ને છોકરો સમાન કક્ષામાં આવ્યા પછી, શરીરઅંગારણુ, માનસવલણ અને કાર્યક્ષેત્રનો ભેદ મટયા પછી, આ ચર્ચા જરૂરી નહિ લાગે; પરંતુ ત્યાં સુધી કુદરતી ભેદભાવ મટયો નથી ત્યાં સુધી જાનેના જીવનવ્યવહારને અનુકૂળ શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

એમ તો આપણે માનીએ જ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓના માનસિક વલણને અનુસરવું, જાનરજસ્તી કે ભારખૂત ન થાય એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેને માટે મોન્ટેસરી, ફ્રિડરિચ્ઝનું ધગેરે પદ્ધતિઓ દાખલ થવા પામી છે. એ જ ભાવના જેમ બારિકપણે વિદ્યાર્થીઓને માટે છે તેવી જ બારિક ભાવના કન્યાશિક્ષણમાં રહેવી જ જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ, છોકરા અને છોકરી બન્નેને એક સાથે દસડાં, બન્નેને ઉપયુક્ત શિક્ષણક્રમ બદલ્યા પહેલાં આડું સહશિક્ષણનું આંદોલન-પ્રચાર કે પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઉતાવળ છે. પુરુષ કે સ્ત્રી, યુવક કે યુવતી, છોકરો કે છોકરી બંધી બાળકોમાં સમાન કક્ષામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી સહશિક્ષણ કદાચ શક્ય બને, તો પણ તે સફળ બને નહિ.

પ્રકૃતિદત્ત ભિન્ન કાર્યક્ષેત્રો બન્નેને રહેવાનાં છે, બ્રહ્માયી પણ તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ નથી. તેને અનુકૂળ શરીરઅંગારણુ પણ અમુક પ્રકારનું જ રહેશે. તેને અનુસરવું માનસિક વલણ પણ અમુક પ્રકારનું જ રહેશે. તે બધાનો શિક્ષણદારા વિકાસ કરવાનો છે. અર્થાત્ સ્ત્રી કે પુરુષના જીવનનો વિકાસ કરવાનું લક્ષ્ય હોય તો તે વિકાસનાં સાધનો તેને અનુકૂળ રાખવાં જોઈએ. શિક્ષણ પણ વિકાસને સાધનારું રહેવું જોઈએ. પછી તે શિક્ષણ કે સાધનો છોકરા અને છોકરીઓનાં ભિન્ન હોય તો ભિન્ન, ને એક જ હોય તો એક. પરંતુ તેને અનુકૂળ શિક્ષણ

ન મળે અને સૌને એક જ શાકડીએ હાંકવામાં આવે તો તેમનો યથેચ્છ ને યથોચિત વિકાસ યથો શક્ય નથી.

આ બધો વિચાર વ્યક્તિગત રીતે એક યા અમુક સ્ત્રી કે પુરુષો માટે નથી, પણ આખી જાતિ પરત્વેનો છે. તે માટે એવા વિચારો, સિદ્ધાંતો, મોર્ગો રજૂ થવા જોઈએ જે જાતિનું દિન સાધી શકે. એક કે અમુક સ્ત્રીઓ માતૃત્વક્ષેત્ર બંધ કરે તો તે શક્ય-અભવિત છે એક કે અમુક સ્ત્રીઓ 'એરિસ્ટર', એન્જિનિયર કે સાયન્ટીસ્ટ બને તે શક્ય છે; પણ આખી સ્ત્રીજાતિ તેમ કરી શકે એ અશક્ય-અઅભવ છે.

અગ્રગણ, યુવક યુવતીના દરજ્જામાં, હકમાં, લાક્ષણિકતામાં, રક્ષણબંધનમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. છોકરીનો જન્મ અજાણ્યામણા અને પુત્રજન્મ ઉત્સવ સમો દેખાય છે તે અનુચિત છે. લાલુતર-શિક્ષણમાં છોકરા તરફ ખૂબ ધ્યાન અપાય છે તેવું કન્યા તરફ અપાતું નથી એ ગેરવ્યાજબી અને શોચનીય છે. પરંતુ પ્રકૃતિદત્ત બિન કાર્યક્ષેત્રોમાં પણ સમાનતાના સિદ્ધાંતો રજૂ કરવા એ વ્યાજબી નથી. વ્યવહારનાં-કાર્યોમાં પણ વિવેકભેદ હોય છે. અમેરિકામાં લાગુ પડતા કાયદા હિંદમાં કે જાપાનમાં બધા લાગુ ન પડે. છતાં કોઈ એરિસ્ટર લાગુ પાડવા જાય તો હાંસીપાત્ર બને. તે એમ દલીલ કરે કે એ પણ દેશ છે ને આ પણ દેશ છે, પછી ત્યાંના કાયદા અહીં કેમ લાગુ ન પડે? તો એ દલીલ યોગ્ય નથી. તેમ સ્ત્રી પણ મનુષ્ય છે ને પુરુષ પણ મનુષ્ય છે: પછી બન્નેમાં ભેદ શા માટે? આ દલીલ પણ એવી જ છે. એટલે જે ક્ષેત્રનું જે બંધારણ હોય તે ત્યાં જ ફળદાયી નિવડે, છતાં જામરજસ્તીથી સ્ત્રી પુરુષને એક કરી નાખવાના પ્રયત્નો કુદરત સામે યર્ષને કરવામાં આવે તો તે જૂની જમાતની જેમ ધર્મધેરજા છે તેમ નવી જમાતમાં સમાનભાવની ઘેલછા ગણાય.

ખરો પ્રશ્ન તો અહારે એ છે કે સેંકડો વર્ષોના મંસ્કારે સ્ત્રીજાતિને નીચ, નારી નરકની ખાણ, અને અરૂપ્ય જેવી ગણી કાઢી છે અને પુરુષને સ્વર્ગના દેવ બનાવ્યા છે તેનું standard ધોરણ level સમક્ષમાં લાવી શકાય કે નહિ, અને લાવી શકાય તો ક્યા ઉપાયોથી? પરંતુ તેના ઉપાય તરીકે, એક માત્ર સદશિક્ષણનું આદેશન કરીએ કે સ્ત્રીઓ એવો આગ્રહ રાખે તો તે ભયંકર બૂઝ ને ઉપદાસ છે હા, સદશિક્ષણ તેમાં કેટલી હદે સહાયક થઈ શકે તે વિચારવાનું છે અને મુખ્ય મુદ્દો જ તે છે: જેટલા અંશમાં સદશિક્ષણ તેમાં સહાયક થઈ શકે તેટલા અંશમાં તેને સહાયક બનાવવું. એ લક્ષ્ય રહેતું જોઈએ.

સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર ગૃહરક્ષા, મેતાનપાલન, જનનક્રિયા, માતૃત્વધર્મ વગેરે છે. તેનું માનસિક વંચણ પણ તેને અનુકૂળ મુદ્દા ને સ્નેહબંધુ, લાગણીપ્રધાન ને સંવેદનની વિપુલતાવાળું છે. તેનું શરીરબંધારણ પુરુષો કરતાં નાલુક ને કોમળ છે. છોકરાઓ જેટલી મહેનત કરી શકે તેટલી છોકરીઓ નથી કરી શકતી, વિશેષે કરી માનસિક મહેનત ન કરી શકે. કોઈ કરી શકે તો અમુક ઉમર સુધી તેણે કરવી ન જોઈએ, જેણે ઉપરના ધર્મો પાલન કરવા હોય તેણે. એટલે તેના શિક્ષણક્રમમાં ગૃહરક્ષા, મેતાનપાલન, માતૃત્વ ને પત્નીત્વની ફરજો સંપૂર્ણપણે અદા કરવામાં સાર્થક થાય તે ઉપરાંત દુનિયાની પ્રગતિ-વિશ્વજ્ઞાન તરફ રુચિઓ બંધે તે પ્રમાણેનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ.

સદશિક્ષણ બાંધક માનવામાં આવે છે એ પણ સર્વથા યુક્ત નથી. સ્ત્રીઓને માટે સદશિક્ષણ એ કોઈ પાપ કે દોષરૂપ નથી-એમ માનવાને કશું કારણ નથી. સદશિક્ષણનો એકાંત આગ્રહ કે વિરોધ બંને વસ્તુ ઉપાવગજરી છે. વસ્તુ તો માત્ર એક જ છે કે બંનેનાં માનસ, ફરજો, ધર્મનિર્ણયો વિકાસ યથો જોઈએ. પછી તે સદશિક્ષણથી થાય કે બિનશિક્ષણથી

થાય, તે જોવાનું નથી. પરંતુ અનેનો શિક્ષણક્રમ સાથે જોડવામાં સહશિક્ષણ અમંગત થઈ પડે છે. અને ખાસ કરીને બારથી વીસ વર્ષની ઉમરમાં જે શિક્ષણ લેવાય, અર્થાત્ માધ્યમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણ બધેએસતું થઈ શકતું નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓનાં કૃત્તિઓ સમર્પનવા માટે તેની વયલી ઉમર જ વધારે જરૂરી છે. અને તે જ ઉમરમાં છોકરાને અપાતું શિક્ષણ કન્યાઓને નિરુપયોગી નિવડે છે, અને ઉપયોગી શિક્ષણ છોકરાઓ સાથે આપવામાં આવે તો છોકરાઓને કશા કામનું નથી.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણને બહુ વાંધો આવતો નથી. તે ઉમરમાં સૌમાન્ય વિશ્વજ્ઞાન છોકરા છોકરીઓને સાથે અપાય તો તે બ્યાજની પળુ છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તો ક્યે માર્ગે જતું તે સ્ત્રી પોતે પોતાનો નિર્ણય કરી-કગવી શકે છે. એટલે તેના માટે કશા બંધનની જરૂર નથી. તે અવસ્થામાં તો ઉચ્ચજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તો સાધના ભાવે પેણુ સહશિક્ષણ ફરજિયાત થઈ પડે છે. કારણ કે અમુક સ્ત્રીઓ માટે કાઈ કોલેજે સ્વતંત્ર રચવાતી નથી. અને સ્થપાય તો પણ હિંદ માટે તે દિલ્હી બહુ દૂર છે.

એક એવું મંતવ્ય પણ છે કે સહશિક્ષણ હોણુ જ જોઈએ, સહશિક્ષણ વગર વિકૃતિનું પરિણામ ને પરિમાણ વધે છે. વિકૃતિઓ થતી અટકાવવાનો ઉપાય સહશિક્ષણ છે. એ મંતવ્ય અર્થે વગરનું ને મતિબ્રમ છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ (elementary knowledge) એટલે દસથી બાર વર્ષ સુધી છોકરા છોકરીઓ સાથે લણુ એ ઈષ્ટ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ ને પોતાના જીવનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. તેનો ખાસ લાભ તો એ છે અત્યાર સુધી રસ્તા ઉપર, દ્રામોમાં કે દ્રેનોમાં સ્ત્રી પુરુષનો સ્પર્શ થતાં આલડછેટ થયાનો જે દેખાવ કરવામાં આવે છે; દરવાજામાં કે દાદરાઓ ઉપર, સભા હોલમાંથી સભા બરખાસ્ત થતાં સ્ત્રીઓ બહાર નિકળતાં તેને અડવાની અસબ્યતા (૧) ન થઈ જાય માટે તેને માર્ગે આપવામાં આવે છે અને સાથે જ બચ કામુક દૃષ્ટિથી કટાક્ષ દેકવામાં આવે છે; જમણવારમાં ને યાત્રાસ્થળોમાં સ્ત્રીપુરુષોનો દેખાઈ આવતો ભેદ પડી જાય છે; દ્રામ કે રેલવેમાં સ્ત્રી પેસેન્જર આવનાં પુરુષો આડઅરભર્યું સન્માન આપે છે, સ્ત્રી પુરુષ સાથે ભટકાઈ જતાં અસબ્યતા ને હલકીટૃતિનો આરોપ મુકાય છે—એ બધી વસ્તુઓ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ને વિચિત્ર છે. તેને નાબુદ કરવાં માટે સ્ત્રી-પુરુષના સામાન્ય વ્યવહારમાં કાઈ પ્રકારનો ભેદ નથી એ સંસ્કાર ધડવા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સહશિક્ષણનો પ્રચાર અને વિકાસ આવશ્યક છે. સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય ધંડતરની દૃષ્ટિએ એ ઉપયોગી છે. તેમાં સહશિક્ષણ બ્યાપક અને તે ઇચ્છવાજોગ છે.

બારથી અઠાર થા વીસ વર્ષ સુધી માધ્યમિક શિક્ષણનો કાળ ગણાવો જોઈએ. તેમાં લમજીવન, દાંપત્ય, સંતાનપાલન, ગૃહરક્ષા, જનતીયજ્ઞાન વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી જ્ઞાન તેમણે સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓમાં લેવું જોઈએ જ્ઞાનમંપાદનની દૃષ્ટિએ આ ઉમરમાં સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓમાં તેમને ખૂબ અવકાશ મળે છે. એક ચિત્તે અભ્યાસ કરી શકે છે અને શક્તિઓને ચચળ થવાનાં કારણોનો બહુ ઓછો સામનો કરવો પડે છે. તે ઉમરમાં સહશિક્ષણથી શક્તિઓની ચચળતાને નાબુદ થવાની દલીલમાં વાસ્તવિકતા લાગતી નથી, અકુદરતી છે, હજી સુધી કાઈ દેશમાં તે સંજ્ઞ થઈ નથી. માનસશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. અને ત્યાં આગ્રિને પુણ્ય, ઉત્તમ સફળુષ કે મદારકિન તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાં માધ્યમિક શિક્ષણ લેતી યુવતીઓને સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓ જ વધારે લાભદાયી છે.

કોઈએ બગાડવાની કળા વિશે લખ્યું છે ખરું; પણ હજી એ કળા પણ જેની પાસે અ-કળા જેવી લાગે તેવી એક નવીન જ કલા વિશે કોઈએ લખ્યું નથી. એમ કહેવાય છે કે જૂના વખતના નૈયાયિકા લગ્નમાં દારણું નહિ એટલી પ્રતિષ્ઠા કરીને બેસતા અને પછી એમને કોઈ દરારી શકતું નહિ. માણસનો નિશ્ચય ધણી વખત અન્યથે છે. ભર્તૃહરિએ તો લખ્યું છે કે રેતીમાંથી તેજ નીકળી શકે પણ આગળથી ન માનવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલાને કોઈ પણ માણસ મનાવી શકે નહિ. એક રીતે એને હક ન ગણતાં. વટ કહી શકાય. વટ અને વળ-એ બન્ને લગભગ સમાન જેવા બચ્ચાતા શબ્દો વખતે એક જ ધાતુમાંથી નીકળ્યા હોય તો ના ન કહેવાય.

રેતીમાંથી તેજ નીકળતું નથી એ ખરું, પરંતુ માણસ ધારે તો એમાંથી પણ તેજ કાઢી શકે. પણ વટમાં ચડેલા નિશ્ચિતાર્થ માનવને કોઈ ફેરવી શકતું નથી. એમાં નિશ્ચય એ પ્રધાન તત્ત્વ નથી; 'મારો' એ પ્રધાન તત્ત્વ છે. તમારી એ દલીલ પણ સાચી, આ પણ સાચી, હું સમજું છું, પણ 'મારો'—જસ એ શબ્દ પાસે સઘળી દલીલો શાંત થાય છે.

આવા વટવાન [?] માનવોને ધણી વખત દુધમાંથી પોરા કાઢવાની કલા સાખ્ય હોય છે.

બગાડવાની કલા કરનાં આ કલા પ્રાચીન છે. બસિરાગત પાસે વામને ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી માગી એમાં ખરી રીતે આ કલાનો આશ્રય લીધેલો છે. જે ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી એને લેવાની હતી, તે તો, એના વામન રૂપને બસિરાગતએ આપી હતી.

વામનરૂપ મીટાવી વિરટારૂપ લેતું ને પછી કહેતું કે 'લાવ ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી!' એ દુધમાંથી પોરા કાઢવાની કલાનો પ્રાચીનકાલનો નમૂનો છે. વિશ્વામિત્રે, દશરથને ધમકાવી રામવ્રતમણને સાથે ઉપાસ્યા તે આ કલાને આધારે. ગમચંદે વાલીના વિનાગમાં આ કલાનો આશ્રય લઈ એક વિચિત્ર દલીલ મૂકેલી. 'આ પૃથ્વી પણ હલવાનું વંશની છે ને તેથી વાલીને મારું દંડ દેવો ઘટે છે!'

પુરોષી ગત્યો એકાદ પ્રગત્તનના મ્હણ અર્થે કરોડા પ્રગત્તનને તોપને ગોળે ચડાવે છે એ આ કલા વિના સાખ્ય નથી.

વરુએ પેલા ધેટાના ગચ્ચાને એ જ ક્યું હતું. 'તું નહિ તો તારો દાદો!'

બગાડવાની કલાથી તો માણસે જે કામ કર્યું હોય તે નથી કર્યું કે ખરાબ કર્યું છે એટલું જ માત્ર બતાવી શકાય. આટલું જ બતાવવાથી ધણી વખત નિદારસની પગકાટા પ્રાપ્ત થતી નથી. રસનિબ્ધિતો નિયમ એવો છે કે સમુદ્રની ભરતી પેડે એમાં રસની ખરેખર આવડી બેઠેલો. બગાડવાની કલાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એ દુધમાંથી પોરા કાઢવાની કલાના મળું છે. યના માણસે કોઈ પણ વસ્તુ વિશે કેવળ નદારામક વાન કરે છે. આપણે

કહીએ કે આ કવિના સારી છે એટલે તેઓ જહેશે કે ના, કવિના સારી નથી આના માણસો ગસસ નથી એક નકાગતમ વાક્યથી, એમણે ઘણો આનંદ જતો કર્યો છે ખરી મન એ કેમ સારી નથી એ ખતાવવામા રહી છે આવું વિચરણ સવળાને સાધ્ય પણ હોતુ નથી ઉત્તમ વિવેચકો વિષે કહેવાય છે કે તે કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય નથી આપના પણ જે વિવેચનશાસ્ત્રના નિયમથી પર છે, તેઓ હમેશા અભિપ્રાય ન આપતા દલીલો આપે છે દલીલો ખૂબ તો દૂધમાથી પોગ કાઢી આપે છે છતાં કોઈ પણ રીતે મીઠું ન કહેવાની એમની વડ તો કાયમ રહે છે

સાગ વિવેચકોએ આખું આકરણશાસ્ત્ર ફળી જાય તો ફિકર નહિ, પણ એમાથી 'પણ' 'કુમવો' ન જોઈએ એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે 'આ કાવ્યગ્રંથ છે ઉત્તમ 'પણ'— 'પણ' તમે કહ્યું એટલે તમે ગમે તેટલા દૂધમાથી પોરા શોધી શકો એવું જ નહિ તમે 'પણ' મૂક્યું એ જ ખંતાવે છે કે તમે વિચાર કર્યા વિના લખ્યું નથી.

ઘણી વખત વેપારીઓ નામા ચોખ્ખા ન ગવા હોય ત્યાં દૂધમાથી પોરાનો આશ્રય લે છે

માવિકો ને મમૂરો તો એમના પર જ જીવ છે હક્કને નામે ચાલતી લકાઈઓ એના આશ્રય વિના તરત શાત થઈ જાય

આ દૂધમાથી પોગ કાઢવા ન હોય, તો વકીલ માત્રને અપવાસ કરવાનો સમય આવે કોર્ટરોએ આ ગિયાનો આશ્રય લેવા જતુશાસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું છે આજે માણસ જેટલો તોષગોળાથી નથી ડરતો તેટલો જતુઓથી ડર છે કોઈ પણ શ્રીમતના 'ધરમા' જઓ-એટલે ત્યાં ટેકેર જતુઓની જ ચર્ચા થતી હશે

વાયદા કરના માટે દૂધમાથી પોરા કાઢવા જેવો બીજો કોઈ પણ સરળ રસ્તો તમને નહિ મળે

અમને બાળપણમા એક વારણ મેચી મળેલો એના જેવો ખહાડુર નર હજી તો શોધેલો બાકી છે તમને કોઈ પણ કારીગરે બહુ બહુ તો કેટલા દિવસ રખડાવ્યા હશે? તમે પાંચ કહેશો, પદર કહેશો, બહુ બહુ તો એક મહિનો કહેશો પણ પૂરું એક વગસું ગણાવ્યા પછી વાર્ધજ્યે અમને કહેલું કે તમાગ પગતુ પરમાણુ માણુ કયા મૂઠાઈ જેવું એ સોલંગતુ નથી લાવેો હવે બીજું પરમાણુ લઈ લઉં !!

એ બીજું પરમાણુ એણે લીધું, અને નવું દિવસની સુદત માગી ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા ત્રીજે દિવસે બહુ તો હોજર! કારણ કે નવરાધૂપ—કામ કાઈ મળે નહિ, ને જોડા પહેરવાનો શોખ ભારે

બીજું કાઈ નહિ વાંધજનો જોડા એટલે ચમચમ થાતા આવે.

એ ચમચમ માટે થઈને જ એ વરસ ધ્યાન ધરેલું

'હા વાંધજકાકા, જોડા તૈયાર છે કે?'

'હાં હ્યો, તમે આવ્યા કે? કાન માણુ તમારા બાપા ગસ્તામા મચ્યો? તા ને કેવાનું ગદી ગ્યુ કહી લીધું હોત તો તમાર આજ પક્કો માત નહિ!'

)) 'પણ જોડા તો તૈયાર જ છે ના?'

'હા! હા, આ પરમાણુ માણુ એટલી જ વાર!'

‘પણ હવે તો બાઈસા’બ, કરી આપો. એક વરસ થયું!’

‘હવે તમારે ધક્કો ના થાય બીલું’ શું? એલા ક્યાં ગયો માવલો!—એ માવલા, ક્યાં મરી ગયો?’ માવલો, વાઘજીનો નાનો સાથો અંદરથી ઢોડનો આવે: વાઘજી જાણે, આપણે કશું તેનું શબ્દેશબ્દ પાલન કરવાનો હોય, તેમ માવલાને પૂછે: ‘એલા, બાઈનું પરમાણું માંડયું?’

માવલાને તો એની માએ શીખવીને જ જનમ આપ્યો હોય એટલે બોલે: ‘તંઈ નથી માંડયું? કાલે તમે દપકો આપ્યો ત્યારનું માંડયું તો-છે!’

‘વાઘજી હંસતી આંખે, નરમ મુખમુદ્રાથી તમારી સામું જુએ: ‘લ્યો બંસ, હવે તમોરે—આજ કયો વાર છે—ગુરુવાર નાં—? આ, શુકર, શનિ—ને રવિ—બસ, સોમવારે આંવીને લઈ જાવ. નક્કર મંગળવારે જરૂર!—પણ જરૂર આવજો હો!’

તમારી પીઠ ન ફેરે ત્યાં બેસ જાણા નિષ્કુર રીતે હસતા હોય!

મંગળવારે તમે જાવ—પણ તમને છેટેથી જુએ ત્યાં જ વાઘજી ખૂમ પાડે: ‘એ માવલા! ક્યાં મર્યો?—એલા લાઈના લેડા લાવ જઈ!’

માવલો લેડા લઈને આવે. ઢોડના જ હોય, એટલે તમને મોટા થાય.

વાઘજી માવલાને ધમકાવે: ‘ઝોટી વારનો નહિ તો? હજી પરમાણું લેતા આવડયું, નહિ. હવે નથી કરવા તારે જા—હું પોતે કરીશ!’

હું પોતે કરીશ એમ કહ્યું હોય એટલે તમારા અંતરમાં સારો માલ મળશે એમ આશા ઉત્પન્ન થઈ હોય. એટલે જ તમે કાંઈ પણ બોલ્યા આલ્યા, વિના ઊભા રહેા. ત્યાં વાઘજી બોલે: ‘લાઈ, આવતે રવિવારે જરૂર!’

રવિવારે તમે વાઘજીને ત્યાં જાવ ત્યાં દુકાને નગરનું મુકિયું તાળું લટકતું હોય!

સોમવારે સવારે તમે એને પકડો ત્યાં વાઘજી સુંકનો લેપ કપાળે ચોપડીને બેઠો હોય: તમે કાંઈ બોલો તે પહેલાં જ બોલે: ‘બાપા! હું તો મરી ગયો. કાંઈ તાવ આવ્યો’તો. આંહી આક દિ ત્યાં કામે જ કોણ આવ્યું છે? આજ જ આવ્યો. હવે તમારું કરી નાખીશ—બાપા, બહુ દિ તમને દખી કર્યા. હવે આટલા ભેગું બે દિ વધારે—પણ બનાવું કાંઈ માલ તમારે!’

એમ ને એમ તમારા પગ ને લેડા—પેલા ચક્રવાક મિથુનની પેઠે—દીર્ઘ સમય સુધી એક બીજાનો વિરહ બોમ્બે! છેવટે તમને લાગે કે લેડા લેવા જતાં પગ ખોશું માટે હવે સારો રસ્તો કોક તૈયાર મળે તો લઈ લેવાનો છે—ત્યારે તમને આ દૂધમાંથી પોરા કાઢનાર બહાદુર નરની પૂરી પિઠાન થાય.

કેટલાક એમ ધારે છે કે દૂધમાંથી પોરા કાઢવામાં માત્ર બહાનું રચી કરવાની હેશિયારી સમાયેલી છે તો એ બૂલ છે. જેમ તુડે તુડે મતિ લિંબા છે તેમ બહાનું કાઢવામાં પણ જુદા જુદા પ્રકારની હેશિયારી રહી છે. કેટલાકને બહાનું આપનાં આવડે છે, પણ શોધનાં આવડતાં નથી: જેમ કેટલાક વિવેચકો વિવેચન કરી શકે છે, પણ તેમાંની દલીલો એમને ઉઠીની લેવી પડે છે તેમ.

હવે માત્ર બહાનાં આપવામાં જ ને આ કલાની સમાપ્તિ થતી હોય તો તો એ કલા જ નથી; ખરી રીતે તો એ તો એના એક પ્રકાર જ છે. નિંદારસમાં મળ માણનારા કહે છે કે જેટલી મળ નિંદા કરવામાં નથી એના કરતાં હજાર ગણી મળ નિંદા ફેલાવવામાં છે. ત્યારે દૂધમાંથી યોગ કાઢવા એ માત્ર બહાનાંશાસ્ત્ર નથી કે કેવળ નિંદાશાસ્ત્ર પણ નથી. એની કોટી એ બનેલી અનોખી જ છે. એક વિવેચકે એક વખતે જે કહેલું તે આ અનોખી કોટીની પરાકાષ્ટાનું સ્વરૂપ બતાવે છે: એણે કહેલું કે આ ચોપડીમાં ત્રણ વસ્તુ વાંચવા જેવી છે. એક તો લેખકનું નામ: ખીજું પ્રકાશકનું નામ: ત્રીજું પ્રગટ કરનાર કંપનીનું નામ. અમે એ ત્રણે વાંચી ગયા. એથી વિશેષ કંઈ કહેવા જેવું નથી. અત્યંત ખીજા વિવેચકે એને જવાબ વાળેલો કે એમણે જે વાંચવાનું ન હતું તે વાંચ્યું છે: ને જે વાંચવાનું હતું તે છોડી દીધું છે!

પ્રેમ—અગ્નિ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

[ચાર્લ્સવિક્રિડીત]

વેદી બોલ ન એમ તું " પ્રિયતમે સ્પર્શી જળાબ્ધુ ઉર, "
પ્રાણાધાર સદા જળે, વિરહમાં તારા, ન તું બલ્લતી ?
દોડી બાય દીવે પતંગ બાળતું, નેઈ દયા સૌ ધરે,
કિન્તુ દીપક જન્મથી જળી રહે, તે ખ્યાલ ના કોઈને. *

* વાળેનામાં પ્રચનાર ' પાખણ ' નામના મુદ્રાકરમદયાથી,

આણેશ્વરી

આકાશમાં જલકણો સમુદે ઉડતા
મેઘો મને તુજ હયો. સમ કેમ લાગે ?
ને પંખી ગાયક, કુલો તુજ પાય ચિન્હો,
ચંદા સુરે મન તને. મુજ કેમ લાગે ?

હું તો ગયો જીવનના અટવંત ઝાળે
સુંઝાઈ છેક; ભમતું મન, ડાળ ડાળે
ઉડતા પંખી નિજ હુંદતું જેમ માણો
જેવેન તેમ, જગમાં; નથી કયાંય આશ
દિ-પટે નિરખતો હું. બધી જ માયા
છે વિશ્વમાં ફિલસુફો વદતી ધીમેથી,
લોચે રહે તુજ છળી જગમાં સુનેરી
ત્યાં કેમ હોય બધું ડાળ ? બને જ કેમ !

વિજ્ઞાનથી મન જગે સહુ વસ્તુ કેરી
જાણે બરી સ્થિતિ, તથાપિ ન માનતું તે
મારું હૃદય; તુજ કૃપા-વરસાદથી હ્યાં
છાઈ રહી રૂપવતી કુલ-છાંટણીઓ
તેજસ્વરી ચમનમાં જગતા, અને તું
માગી બની રહી સદા રૂપ પોષતી એ.

તું સ્વર્ગ, સ્વર્ગ પૃથ્વી ઉપરે નિગાહે
દેખાતું કે ન પરખાતું, ઉરે ય ત્યારે
શ્રી, રીતથી અનુભવું તુજ હસ્તિ ? તું તો
આત્માતણું વિહિત, બાર રહી જ ઠોકી.

ભ્યારે દિશા કૃપણ, બેયોમની ફરતાથી
શ્યામા વડે ગુમ થતી, જળ આંધિ ઝાળે
વૃક્ષો, ડુગે, રવ ઠરે, બની સુમ ગુન્ય
એકાંત શાંત ભયકાર બને પૃથ્વીવી
ત્યારે મને દરદ ઉડું ઉરે અગમ્ય

થાય, ન તે હૃદય-રોગ, ન હૈયું દુઃખે,
એથીયુ-હિંડુ કંઈ, ગુઢ પ્રુથ્વીયાં કરે ને,
શ્વાસે હરેક મન મારું રહે મુંઝાતું.
ત્યારે તને નિરખું હું મુજ બંધ આંખે,
ત્યારે સ્વરૂપ પગળી તુજ ઉડું પાંખે
હું કંઈપણ નહીં, તથા લોભ, દરે સુદરે
તારાથીયે રવિશરીથીયે સ્વર્ગથીયે
ને, જાણું ત્યાં કમલપુજ વિષે મરેતે.
શીળા, જીલ્લતી, મૃદુલાં ગીત ગાતી, એક
પ્રાણેશ્વરી, હૃદય મુજતું મારું છેક
છેલ્લા સુરે ગીતતાણાં; તજ કંઈયું મોંકે
તાંશા ગીતે ન મુજ પ્રાણ, સુરે જે મારા
છે શ્વાસ; તું કમલમાં, મુજ આત્મ તેથી
બંધાયેલો રૂપ વિષે, તુજ દર્શ કાળે
દેહી વળે નયન તો નવ થોક મારે,
હૈયું કરાર તણી સહેજ ન રાડ પાડે
ને પ્રાણના જીવનસોસથી સહેજ ભાંગે.

હું તો ઉડું અર્ધજી અર્ધ પર અર્ધાંધ,
ઉઠાણમાં, હૃદય મુજતું પાંચ કેપે
નેનો, ફરે લાયલયા, ફરે લોભ લાસે
ને કંઈપણ કમરબાંધ તુટેલ લાગે.

ઉઘ્યો ઉઘ્યો અદીક લોભ વિષે પડું મુંઝું.
રે રોક, રોક, સખિ! જીવન દાળતો હું;
સિંધુ વિષે સેરી નેઈશ કુળી હું, બહાલી!
કે પવતે હું પછડાઈ તુટી પડીશ.

રોક્યો ન રોકી શકું અર્ધ હું કંઈપણ ના;
તુંડી પહોંચ સસન, અંતરે છે ગળાંચા
વાયુંતણા, કર તું દે મુંજ પ્રાણ આડો,
ને, ને, પડ્યો સખિ! ઉઠાર તું આત્મ-ત્રાતા!

‘વિવાહવિધિ’ પર અમારી ચર્ચા

જિલ્લા સરકારના આદેશ મુજબ

જિલ્લા સરકારના આદેશ મુજબ

જિલ્લા સરકારના આદેશ મુજબ

વિવાહવિધિ ‘કેવી હોવી’ જોઈએ અને આધુનિક લગ્નલાવનાને પ્રાચીન લગ્નવિધિ શી રીતે બંધ બેસતી કરી શકાય, તે વિષે રા. પાંડકે ચર્ચા ઉપરિચય કરી, તેના સૂચનરૂપે શ્રી કિશોરલાલ ભટ્ટવાળાએ ‘અરેયાન’ ના આગલા (જેઠ: ‘૯૩ના) અંકમાં એક મોંઘ લખી છે. એ મોંઘ-મેં અત્રે મોરો મિત્ર શરદે સાથે પાંચવી હતી એક વાર ગંબીરતા-પૂર્વક વાંચ્યા પછી આંગે મિત્રે રચનલાવઅનુસાર તેનો અંગબીર આલોચના કરવા માંડી. મને રસ પડવામાં આવ્યો એટલે મેં પણ તેમાં આગ લેવા માંડ્યો. એ મારા મિત્રશ્રીની આગળ જેમ તમે ગંબીર દેહીલો. કરો તેમ તેઓ ખીડે જોડ્યા છે. એની ખરી મોજ ચાખવા માટે તમારે કેટલીક સામી દેહીલો કરીને તમારે એમને ફક્ત સાંભળવાના. તેઓ કેટલુંક ખરું પણ કહી નાંખે, અને કેટલુંક વાહિયાત પણ લાગે.... અમારે થયેલી ચર્ચા અહીં આપું છું. (અતિગંબીર માણસ તેનો રસસ્વાદ ફરશે કે નહિ તે વિષે મને શંકા છે; તેમજ આવી ગંબીર વિષયક લેખને હાસ્યસાધન બનાવી દેવામાં કાઈને દષ્ટિ-વિકૃતિ પણ લાગે; પરંતુ રસવિવેકને એમ નહિ જ લાગે એ છોટી ટોળીને કહી શકું.)

ચર્ચા એ સ્વરૂપે શરૂ કરવાની મારા મિત્રે તૈયારી કરવા માંડી. પુરી, મુકિયા, ગોળ-પાપડી કે સેવમભરા સિવાય ચર્ચા શરૂ કરીશ નહિ: એવી મારી અંતરપ્રેરણા છે, અંતરનો સાદ છે, એવી શરદે ચર્ચાનો ફરી. ચર્ચાની પ્રમાણે ઉપા વાંચી સેવમભરા પણ લાવી અને સેવમભરાની ‘વાસીતા’ દોઢકવા, દરરોજ કસરત કરીશ તથા જ લોગે એવી ગોળપાપડી પણ સાથેસાથ લઈ આવી. એમને તેને નિયામ આપવા માંડ્યો અને એ રીતે ચર્ચા શરૂ થઈ.

શરદે ઉપોદ્ધાતરૂપે કહ્યું: ‘વ્યવહારમાં રૂઢ અર્થ-ગયેલી આજની વિવાહવિધિઓ જુદેવો દીકા સહિત જ જોલે, છે; અને એ એમજ જોડાવું જોઈએ એમ મારું માનવું છે. એ રીતે કિશોરલાલભાઈની ‘વિવાહવિધિ’, કિશોરલાલ પરજોલા છે કે હજી મારા જેવા જ છે? લેખ પરથી તો પરજોલા લાગે છે. —એ રીતે કિશોરલાલભાઈની ‘વિવાહવિધિ’ પણ સરીક જ શોભે. એ પારાયણ કરે છે મોટે ભાગે મહારાજને, એટલે આ દીકા કરવામાં એક ભય તો છે જ, —મારા નામની આગળ કે પાછળ કોઈ ગોર’ કે ‘મહારાજ’નું ખિરદ ચોંટાડશે. પણ એમાં મને વાંધો નથી; અને તે લોકો ‘ગોર’ કે ‘મહારાજ’નું ફક્ત કહે નહિ પરંતુ મળે અને પંચભાગ આપે તો એમાં મને જરાયે વાંધો નથી. આ દરરોજ અગિયાર વાગે પગ ધસડતા જઈએ છીએ, તે છેક પાંચ સાડાપાંચે તોફારી પર નિસાસા મૂકતા ફરીએ છીએ, તેનાં કરતાં તો આ ગોરપદ્મ ધણું જ ઉત્તમ. ગોર બનીને હું બંધાને જ ઉપદેશ આપી શકું, આશીર્વાચન કહી શકું, એકાદશીને દિવસે થોડા ગળજળુદ કરીને સહેજમાં પેસો પડાવી શકું, કાઈ જન્મે કે મરે તે બંને વખતે દેવાધિદેવની માફક હાથેશકથી વિમુખ બનીને ‘શિવ’ કહીને મારું

‘શિવ’ સંધી શકું ! પરંતુ મને કેઈ ગોર ગણુ એમ નથી લાગતું. એને. મિ. મુનશી કાયદો કરી એટલું બાકરી શકે ? મારા મિત્ર બનીને એટલું ન કરી શકે ! ”

મારા મિત્ર ‘પ્રસ્થાન’ હાથમાં લીધું અને મને તથા ઉપાને બતાવીને કહ્યું : “આ લેખમાં વપાવેલા (ધર્મમાં) પુષ્કળ કાંકરા હોય એવા) દાષપ પરથી જ તમને સહેજે લાગશે કે આ ‘વિવાહવિધિ’માં ઉપરથી જ આટલી બધી ભૂલો દેખી શકાય છે. તો પછી વાંચીશું ને એક એક વાક્યને તપાસીશું, ત્યારે તો તેમાંથી કેટલીયે ભૂલો જડી આવશે ! સાંભળો ! ”

શરદે એક પછી એક વાક્ય પોતાની ટીકા સહિત વાંચવાનું શરુ કર્યું : “સાંભળો ! દૂકામાં દૂકો વિધિ કરવો હોય તો આ રીતે કરવો, છુએ ઉપાખહેન અને રમણભાઈ !—તમે પતિપત્ની હોવા છતાં તમને બહેન અને ભાઈ કહ્યું છું તેમાં ખાસ વધો તો નથી ને ? પરંપરા પહેલાં તમે એક બીજાને ‘ભાઈ’ અને ‘બહેન’ જ કહેતા હતા ને ? —વિધિ દૂકામાં દૂકો માટે પાણી પીવાનું લાવો. આ નહિ બોઈએ; કાંઈ પણ નહિ બોઈએ; આવલદાઈન પંચિઃ છો ! ને તમે ? આવલદાઈન, પણ નહિ બોઈએ; દૂધ પણ નહિ બોઈએ; કંઈ નહિ બોઈએ બસ દક્ષા પાણી જ બોઈએ.” અને એને પાણી જ અપવામાં આન્યું. તે મારા મિત્રે ચોલીકા આનાકાની પછી, હું નાદાર થઈ ગયો છું એવા મુખેથી અને હાથેથી અલિનય કરી, કાંઈ પીણું પીતાં હોય તમે ધીમે ધીમે ઘૂંટડા ઉતારતાં ઉતારતાં પીવા માંડ્યું અને સાથે સાથે ચર્ચા શરુ કરી :

શરદ : “સાંભળો, કિશોરલાલભાઈ જે કહે છે તે :

સવારે ચાર, વાગે વરેન્ધન્યએ બિડવું, નાહવું, ધોતું, ગાભેતી ગાંઠ વાળવી, કાંતવું, ધાર્મિક વાચન કરવું, સ્વપ્નનર્મકાર કરવો, ત્રીલોને નમસ્કાર કરવા :

“હીક, કાંઈ કારણો વગર કાર્ય કરવાનું ફરમામે તે એને જરાયે ગમતું નથી. દૂધ કારણવાદી છું ! વસ્તુનું કારણ, માગવાની રેતવાળો છું ! ... સવારના ચાર, વાગે, જે બિડવું ? ચારને પાંચે કેમ નહિ ? અને, સાડચારે, બિડે તો લગ્નમાં શું વધો આવે ? ”

હું વચ્ચે બોલી પડ્યો : “આપણાં ચાઓમાં ચાર વાગે બિડવાનું કહ્યું છે, ચરકે અને સુશ્રુતે, તેમજ ધર્મ :

શરદ : “અથા, તારું સંસ્કૃત તો તદન ખરાબ છે, થોડું સાહિત્ય ગોપી ગોપીને તો ઈન્દર સુધી જમ તેમ કરતાં પાસ થયેલો, છતાં આટલી બધી ગરબ ? બોલ, કાંઈ પણ કહેણે બતાવે છે, ‘ચાર વાગે બિડવાનું’ એવા રાખ્ડો ? ચરક, સુશ્રુત અને બલભટ્ટની શું જાત દરે છે ? એ લોકો સારા વેલો હતા એમ, લગભગ બધા માને છે પણ હું નથી માનતો. જુદા પડવામાં, હું એક પ્રકારનું ગૌરવ સમજું છું, એ, લોકોએ બનાવેલું એક પણ દૈનિક, જાગરમાં મળતું નથી. એ, લોકો સારા વેલો હતા, તો મરી કેમ ગયા ? દરેકજ કરતા પોને કંઈક જુદું અને સારું ગણાયેલું કરે છે તેમ લાગવાથી ચારપાંચ દિવસ તો હીક, હીક તાકળી અનુભવાય છે. પણ થોડા દિવસ પછી જરૂર એમ લાગવા માંડે છે કે ઉપ અને સુખને ઘણો સારો સંબંધ છે, અવિનાશવા છે, માટે આમ બિડવાનું તો ચાલુ રાખીએ પણ બિડીને તરત પાછું ઊઘી જવાનું પણ સાથેસાથ ચાલુ કરી દઈએ હું પોતે સાડા છ સાત વાગે જ બિડું છું અને તેથી એટલી વાગે જ બિડવામાં માંડું છું. ચાર પાંચ વાગે બિડનાર તાન ગણ્યા માંડ્યા નહિ છે અને લગ્ન કરનારાંઓની સંખ્યા — Well ! I wouldn't

try vainly to give any number and put limitation to the Unlimitable!—ચાર વાગે હાડવાની વાત બ્યવહારુ નથી; આદર્શ, હશે. ચાર વાગે હાડવાની વાત તો લગ્નના દિવસથી જ વર અને કન્યાને પચ્ચવાનો પેતરો છે.

“હા, બહી એક બીજી પચ્ચ જમરી બૂલ છે. કિશોરલાલભાઈઆગળ અને કન્યા વચ્ચે સંબંધદર્શક ચિહ્ન (hyphen) મુકવું છે. હવે આ રીતે વિવાહવિધિ કરાવનાર કાલિદાસી વર અને કન્યા—હું ધારું છું ત્યાં સુધી—હજી પરણ્યાં નથી; એક યયાં નથી. તો પછી વર અને કન્યા વચ્ચે સંબંધ બંધાયા વિના કયું સંબંધદર્શક ચિહ્ન હોય, શકે જ કેમ? તો પછી ‘વર-કન્યા’ એમ શબ્દપ્રયોગ કિશોરલાલભાઈ જેવા બાપાચિસાનીથી તો થઈ શકે જ કેમ? બાપી તો ઘણીયે બૂલો આમાં આવી ગઈ છે!

“આ ‘નાદવું-ધોવું’માં ત્યાં સુધી આપણે પહેપૂરા મુરોપિયનો બન્યા નથી ત્યાં સુધી માનવામાં દરકત નથી. અને આ ‘ગામતી ગોડ વાળતી’ એ શું? ગામડાંની વાતથી હું દૂર રહું છું. મને એ ગોડ વાળવામાં સમગ્રજી પડતી નથી. હા, એ રીતે કામતી મરકરી, કરવાની હોય તો એ આપણને કબૂલ છે. આ કાંતવાની વાત કિશોરલાલભાઈઆગળ ધરે છે તે પચ્ચ બ્યવહારુ નથી. શ્રી કિશોરલાલે વિવાહવિધિને વધારેમાં વધારે અનુકૂલ તથા બ્યવહારુ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, કંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછો વખત જીવ્યે એ રીતે એ કારણને લઈને જ બ્યવહારમાં જે ઉપયોગી લાગે કે નીચડે તે મારે આગળ ધરવું પડે છે; આગળ ધરવું હું મારી ફરજ સમજું છું.”

વચ્ચાં જ ઉપા બોલી ગીરી: “લમ જેવા શુભ પ્રસંગે રેટિયાનો મીઠા/શુંગ્તરૂપ સંચારના પહોરમાં જ, નગ્નીક બે કે ત્રણ ધુપસળી ચેતાવીને, આણુ કર્યો હોય તો શું સુંદર વાતાવરણ ખડું થાય! જીવનચક્ર જેવો દેટિયો ધીમે ધીમે....”

મારા મિત્રે તરત સાઈટ જુઝાવી નાંખી અને કહ્યું: “તમેારે જો આવી એમિટેમેન્ટ્સ (સાગણીપ્રધાન) વાતો જ કરવી હોય તો તમને ‘એકલા મૂંઝોને છું’ જોઈએ તો ચાંચો ત્રડે! પછી તમે એવી વાતો ક્યાં જ કરતે ને! કાંતનાં નદિ આવડે તેને રેટિયોની વાતો કરવી જલ્દી ગમે.... હું તો એ વિધિનિયમમાં એટલું જ ઉમેરવાની દરખાસ્ત મૂકું છું કે કાંતનાં જેને ન આવડતું હોય, અને કાંઈ આવે ત્યારે જ દસ દિવસ સુધી ધૂળ ખાતો પડી રહેલો રેટિયો સાફ કરી કાંતના બેસવા હોય, તેમણે લગતે ‘દિવસે’ તો એવાં જાં તો જ કરવાં. દરરોજ કાંતના હોય તેમણે એ નિત્યનિયમ પાળવા માટે તે દિવસે પચ્ચ કાંતવું હોય તો કંઈ નહિ. પચ્ચ એવા કેટલા? આપણા મુરતમાં એક લાઈથી સિવાય નિત્ય નિયમ તેરી કે કાંતનાગ બીજા એક પચ્ચ બનાવગો? અરે, જે દરરોજ કાંતના હોય તે પચ્ચ લગતો દિવસે ન જ કાંતે તો હીક, કારણ કે લગતો વિચારમાં અને મમાલમાં મુરત આક ન્યારંગુ જ નીંડે અને તે અણું ફેંકી દેવું પડે!... અને આ ‘ધાર્મિક વાચન’ કરવાનું કેહેવું છે તે તાન—”

ઉપા વચ્ચે બોલી પડી: “તાન વોદિયાન લાગે છે. ત્યાં ને ત્યાં ધરમની વાતો, કેમ એમ જ બોલવાનો વિચાર ગાખ્યો છે ને?”

કાંતવું એલેવું પોતે બોલે તો મારા મિત્રને શુભગાતી કહેવેતો ‘વાદ’ આવે છે અને મન કંચુ યથ જાય છે. જરા જુ-સાધી એમણે કહેવા માંડ્યું: “ધર્મની તમને જાદુ મૂળ

લાગતી લાગે છે. મને ધર્મની જગ્યાએ મૂક નથી.—હા, ધર્મની છે તેની ના કહેવાય નહિ!—
‘ધાર્મિક વાચન કરવું’ એમાં કંઈ એમ જ સમજવાનું નથી કે ગીતા કે મહાભારત, રામાયણ
જ વાંચવું. કિશોરલાલભાઈ અનુવાદિત ‘વિદ્યા વેળાએ’, ‘પણુ વાંચી શકાય; મહાભારતની
‘આત્મકથા’, પણ વાંચી શકાય, અને ટાગોરની ‘ગાડનર’ કે ‘ગીતાંજલી’ પણ વાંચી શકાય. ને
બુદ્ધોદય, પ્રણય પણ પરમાત્માની જ ઉપાસના છે ને ? એ રીતે શેઠી કીટસ બાપરન ગમે તે
વાંચી શકે ને કૃતાર્થ થઈ શકે. આગળ સાંભળો આગળ:

“પછી વડીલોએ આવશ્યક સગાંવહાલાં અને મિત્રોને ભેગાં કરવાં અને મધ્યસ્થાને વર-
કન્યાને બેસાડી પોતે તેમની સામે બેસવું.”

હું તો મિત્રા સિવાય બીજા કોઈને, ભાઈ, બોલાવું નહિ! હા, તે અધારે પોતે જ
બેસાડ્યા છે એમ વડીલો માને તો એ ‘માન્યતા’ સામે હું વાંધો ન ઉઠાવું. “પોતે તેમની
સામે બેસવું” એમાં વડીલોને વધારે પડતી છૂટ અપાઈ છે, એમ તમને નથી લાગતું ?
ચાલો, કંઈ નહિ.

પછી બન્નેનો વડીલોએ બંને પરણનારને ચાંદલા કરી આંશીવાદ આપવા. તે પછી
તેઓએ વરકન્યાને કહેવું કે હવે તમને વિચાર ફેરવો હોય તો આ હેઠલી તક છે. એમાંથી
એકપત્નિ મન પરણવાથી પાછું ડોળવું હોય તો તમે તમારી છાંછા તે રીતે જાણી લો.”

અમે ત્રણે જણાં એ પ્રસંગચિત્ર મનમાં ખડું કરતાં. હસી પડ્યાં.—ચાંદલા થઈ જાય,
આંશીવાદ અપાઈ જાય, પછી બધાનાં દેખતાં જ કહેવું કે વિચાર ફેરવો હોય તો હજી
ફેરવી શકો છો !!!

શરદે વિવેચન આગળે શરૂ કર્યું : “વર અને કન્યા પોતે કંઈ બહુ બગાડી કામ કરતા
હોય તો આવી જાહેર ચેતવણી આપવી ચોક્કસ ગણાય. બન્નેનાં મન તે વખત સુધી મળેલાં
હોય, તે હવે જરૂર હોવાં ચલામારો; મન જરૂર પાછું ડોળવા માંડે ! ‘સમય વરતે સાવધાન’ હું
જાણીશું છું. —ત્રિચાંદાં બંને ઉત્સાહી જોતો હિમગઢો બધોયે આગળ જાય, બાકી
રહેલા લગ્નદિવસમાં” પતિપત્ની એક-હરફ પણ વિચારે નહિ, ને વડીલો ઈચ્છે તે રીતે
આપમેળે જ બધું થઈ જાય !..... અને આગળ તો જુઓ:

“બંનેએ વિચાર ફેરવો અને જો તે મક્કમ રહે તો કહેવું કે અમારો પરણવાનો નિશ્ચય જ છે.”
“આટલાં બધાં ભેગાં કર્યા હોય, નવાંનકોર કપડાં પહેવાં હોય, સ્વારે કાણુ મૂર્ખાઈનું
પાત્ર બનવા કહે કે ‘મારી છાંછા નથી; માટે મન ડોળે છે !’ બાકી હું તો માનું છું કે
બંને જો પૂરતો વિચાર કરે તો કદી મક્કમ રહી શકે જ નહિ.”

મારા મિત્ર પ્રદિપાળ તરફ જોઈું. પોતે જો આ રીતે દરેક શબ્દે અને વાક્યે વિવેચન
કરવાનું ચાલુ રાખશે તો સમય બહુ વીતી જશે એમ એને લાગ્યું, એટલે ‘પ્રસ્થાન’માંનાં
વાક્યો ગમગમવાં માંડ્યાં.

શરદે વાંચવા માંડ્યું :

“વડીલો : “ત્રણ વાર એમ બોલો કે અમે અમુક અમુક (દા.તે. શરદે અને ગૌરી—હું,
બીજો દાખલો આપું : શરદ અને.....) બંને એક બીજા સાથે લગ્ન કરવાનાં હતાં એ બંને.”

— 'એમા પેણુ વર તેમ જ કન્યાની બદનશી છે. ત્રણ વાર એમ કહેવું કે અમે બન્ને એક બીજા સાથે લમથી જોડાવા ઇચ્છીએ છીએ, એ અમે ત્રણવાર લમથી જોડાવા ઇચ્છીએ છીએ નીતી બરાબર જ છે. છૂટાછેડા લેવાનું એમા સચન લાગે છે ! ' "

— 'મને બોલવાનું કથારનું' એ મન ચર્ચ રહ્યું હતું. એટલે મેં કહ્યું : " વળી ત્રણ જ વાર કર્મ કે કંઈ કારણ ? એ જ વાર બોલવામાં હું તો માનું છું. મારી પાસે તેના મનપ્રત કારણો છે. બેની મંખ્યાનું લમમાં પુણ્ય મહત્ત્વ છે. ચતુ લમ પર અને કન્યા એ બે જ જણનું છે. એ વર અને કન્યા (સ્થૂલ દષ્ટિએ તો જનનવર ન જ હોવાને કારણે) બન્નેને બે હાથ, બે પગ અને બે આંખો છે; ત્રણ નથી. 'વર-કન્યા' એ ચોતે જ દ્વંદ્વ સમાસ છે. ધણી સંસ્કૃતમાં પત્નીને, દ્વિતીયા કહે છે અને વર-કન્યાએ દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત લમ પછી—મોટે ભાગે લમ પછી જ—પત્નીશ્રી ચોડા સમયમાં દિલ્લદવા થાય એ પણુ તદ્દન ત્વાભાવિક વસ્તુ છે. "

શરદ : " અરે, જરા ધીમે ! તમારી વાત સાધારણ માણસને તરત ગળે, બિતરી જાય એવી છે ! પરંતુ બે કરતાં ત્રણનું મહત્ત્વ ઘણું જ વધારે છે. દ્વિ કરતાં પ્રવસનું, પ્રમાણ પેણુ દુનિયામાં ઘણું જ વધારે છે. 'ત્રણ' તો આદિ છે; બધી વસ્તુઓનું મૂળ છે. મૂળ રંગો પેણુ બે નહિ, ત્રણ છે. આ પેણુ બારીની બહાર દેખાય છે તે સ્વલ પણુ બે નહિ, પણુ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે એમ મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે. ત્રણે પ્રજા સનાતનમ્ । મુખ્ય વેદો પેણુ ત્રણ કહેવાય છે. જ્ઞઘ્યજુસ્સામતિ । આ દુનિયામાં રાજ આવે છે તે પેણુ ત્રણ મિસ્તરોનું જ આદિ છે—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઓર મહેશ્વર્યાચાર્ય. એ રાજકર્તાઓ ક્ષતિસ્ત છે પણુ એ 'પ્રસ્તુત' વિષય નથી. સંગીતમાં પણુ મુખ્ય તાલ ત્રિતાલ છે. અને તમે દિલ્લદવાની વાત કરતાંસો મેં ? તેમાં પણુ બીડી દષ્ટિથી જોશો તો લાગશે કે વિકાસવાદની દષ્ટિએ એમાં પણુ એના ત્રણ થવાનું જ અંતર્ગત છે. "

— " એ પછીના ફકરામાં કિશોરલાલભાઈ વગી પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનું કહે છે કે હું ગૌરીને મારી ઠોકીશ નહિ, કુખ નહિ આવુ, એની 'તમિષ્પત સભાગીતે' (= જનાવટ કરીને ?) એની જોડે પત્નીશ, જે રીતે હું મારા નિર્વાહ કરીશ તેવી જ રીતે એનો નિર્વાહ ચલાવીશ, (અર્થાત્ હું અપવાસ કરીશ તો એની પાસે પણ અપવાસ કરાવીશ) ભાગ શોખો માટે પૈસા ખર્ચીશ નહિ; તેમજ તે પછીના ફકરામાં કન્યા પાસે પ્રતિષ્ઠા લેવડાવવાનું કહે છે કે હું એમની દાસી નહિ થાઉં તેમ સ્વામિનીયે નહિ થાઉં, કપડાં દાગીના વગેરે માટે એમને સંતાપીશ નહિ—શ્રીઓનું આમાં ઠીકઠીક સ્વભાવદર્શન કળાયુ છે ।—વગેરે : આ બંધામાં, હું ધારું છું તેમ, એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છૂપુ રહેલું છે. મેં તમને અધ્યાએક કલાક પર કહ્યું હતું તે કે મારે ચા નહિ જોઈએ, કોઈ પણુ નહિ જોઈએ, આવવટાઈન પણુ નહિ જોઈએ, દૂધ પણુ નહિ જોઈએ, એના જેવું એ લાગે છે. હમણાં હું ઘેર જઈને જાપાણ આગળ પ્રતિષ્ઠા કરું કે હું બજારમાંથી શાક ખરીદતાં વધેના પૈસા ખિસ્સામાં રાખી નહિ મૂકું, રમણુ સખત મારો છે એમ કહી કુમુદ સાથે સિનેમા જોવા કે ચાદનીમાં ફરવા ચાલ્યો નહિ. જાઉં, જુખ નથી કહીને સુમિત્રાને ત્યાં જમી નહિ આવુ, પ્રેક્ષકે આવેલ નોટ્સ વાંચું છું, તેમાં કાઈએ મને અડચણ ન કરવી એમ ઢોંગ કરી બેઠીના પંજા વાળ્યા નહિ કરું, તો પિતાશ્રી જરૂર બીજા દિવસથી જ ભાગ, પર આંખ ગણતા ચર્ચ જાય, હું જે કહું કે કરું, તેમાં ભરોસો જ ન મૂકે ! "

ઉપા મારી સાથું નેઈ હસતાં હસતાં બોલી: “અને કિશોરલાલભાઈ એ આમાં આટલું આસ ઉમેરવું નેઈએ કે, ‘હું, એને, લીધા વિના એકલો સિનેમા બોવા નહિ જ જાઉં!’”

મેં કહ્યું: “અને એનો અંમત્ત પણ શરતે, વિવરણ કર્યા પછી જ ન થશે!”

ઉપા: “વારુ!”

શરતે આગળ ચાલવા માંડ્યું: “અને ત્યાર પછીના ફરમામાં બધું ‘ધર્મ’ થી જ કરવાનું કહેલું છે.—ધર્મથી સુખ ભોગવીશું; ધર્મથી મન-હિત્ત કરીશું, અને ધર્મથી તેને ઉછેરશું, વગેરે સ્વ-ધર્મથી. એટલે પ્રજાતાં પહેલાં ‘ધર્મ’ શી ચીજ છે, તે જાણવી અને એમ હું માત્ર હું—જે સમજતાં નિંદાની પચાસસાક વર્ષે તો સહજે આત્મા જાય! હા, તે ત્યાર પછી લેખકે લખ્યું છે:—

‘પછી આચાર્યે મળી બનેનો હાયમેળાપ કરાવે. આવેલાઓએ ચોખ્ખાં ફૂલનાં ખવાં.’

“This Achary is a great nuisance.” હું તો મારે હાથે તેને આંધું જ નહિ અને પેલીને હોય જો મારે તો જગ નેમાવી મૂકું. અને હોય હાયમેળાપ થઈ ગયો હોય ત્યાં આ હાયમેળાપની ધમાકા શી?” મારા મિત્રે હવે અંગ્રેજીમાં બોલવાં માંડ્યું: “Yet if it is necessary to perform any kind of such ceremonies before the pair is allowed to go off, it should be carried out thus:—

Husband: “Miss Gauri! will your Honour be kind enough to give me your hand (no pampering abjectives before ‘hand’ as ‘beautiful and sweet,’ when all are present).”

Wife (giving her hand): “Surely. Oh! I am so much grateful to you!”

Husband: “Thank you!”

Wife: “Thank you!”

ભલે આ બધું ગુજરાતીમાં ચાલે તેનો મને વાંધો નથી. અને હા, આ ‘આવેલાઓએ ચોખ્ખા ફૂલ નાંખવાં’ સંબંધી તારો શો અભિપ્રાય છે?” છેલ્લું વાક્ય શરતે કંઈક યાદ આવતાં તેણે આંખો ઝીણી કરીને પૂછ્યું.

મેં જવાબ વાળ્યો: “એ તો, ભાઈ, આપણને જરાયે કમ્મલ નથી. મારા લગ્નને બહુ વખત નથી થયો; બધું થે મને યાદ છે. તારા જેવાને ચોખ્ખા નાંખવાનું કહ્યું હોય તો તે ચોખ્ખા નાંખે નહિ, ચોખ્ખા મારે! થોડા ચોખ્ખા નાકમાં જાય, થોડા માથામાં ભરાઈ રહે અને થોડા મૂઝમાં આશ્રય શોધે.

ઉપા: “આમાં યાળી વગાડવાનું તો આવ્યું જ નહિ!”

શરત: “એ યાળી વગાડવાની તો હું બહુ જ વિરુદ્ધમાં છું. સંગીતનો જેને જરા પણ પરિચય હોય તે તો એને ધૂતકાર. પેલી કાંસડાથી એકએકના વાળ ઓળવાની (=ઓળેલા વાળ વિખેરી નાંખવાની) આપણા વાલિયાઓની વિધિ કાઢી નાખી છે, તે મને તદ્દન અરસિક લાગે છે. તેમજ એકીએકની રમત કાઢી નાંખી છે તે મને જરાયે ગમતું નથી.”

મેં કહ્યું: “તદ્દન ખરી વાત, કેમ ઉપા?”

ઉપા દસી પડી. ('મોતી વેરાયાં' એમ તો હું ત્યાં સુધી ચાલ્યો નથી-કયિ
 થયો નથી-ત્યાં સુધી નહિ લાંબું.) ઉપાને અમે રમેલી એકીએકીની રમતે યાદ આવી. મને
 પોતાને જ ખબર ન હતી કે મારા હાથમાં કેટલાં ઝીણા સોપારી છે, પણ મેં ધાર્યું કે એ
 સોપારી હોવા જોઈએ. પણ ઉપાએ કહ્યું કે ત્રણ, અને નીકળ્યા પણ ત્રણ! ઉપાનો હાથમાં
 ત્રણ હતા ને મેં કહ્યું કે દો. અને વખત 'હું' હોયો અને, ઉપા, છતી.* ઉપા ખરેખર
 છતી કાચુ કે આજે પણ, એણે રૂપકમાં લવિષ્ય સાખ્યું હતું તે પ્રમાણે, અમે એ નહિ,
 પણ ત્રણ નીકળ્યા છીએ; અમારે ઘરમાં પણ, પહેલાંની 'ન-જેમ', વ્યાકરણની ત્રણે લિંગોનો
 તેમજ પુરુષોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

ઉપા: "શરદ્લાઈ! આમ કરીએ તો શું? કોઈ વિધિ જ ન કરીએ, પણ એને બદલે
 'ફક્ત' જાહેર કરીએ કે અંમને હવે પરણેલાં ગણવાં! અને (ઉપાએ કંઈક લહેકા
 સાથે બોલવા માંડ્યું.) એમ જાહેર ન કરીએ તો પણ શું? થોડા વખતમાં જનતા તે
 જાણવાની જ છે ને? અને ન જાણે તો પણ શું? આપણે ક્યાં લોકોને ખતાવવા
 ખાતર બધું કરીએ છીએ?!"

શરદ: "હા, આ પણ કંઈ તદ્દન ખોટું નથી. આ ચૂંટા કરવાનો મારો લગભગ એ જ
 ઉદ્દેશ હતો... યલો લાઈ! હવે મારે જવું જ જોઈએ, નહિ તો (શરદે ગાવા માંડ્યું) જ
 રાંધેલું ઢંકાઈ જશે ને મારી વાત 'ખરી' થઈ જશે! ચાલો ઉપાબહેન! સાહેબજી."

ઉપા: "એઈ, મને તો સાહેબજી કર!"

શરદ: "ઉપાબહેનને કરી તેમાં હું આવી ગયો."

મેં કહ્યું: "ના, મને સાહેબજી કર તેમાં ઉપા આવી ગયો. — અધાગીનો કાગળ"

શરદ: "પહેલાં એમ હતું, આજે સ્ત્રીસન્માનના જમાનામાં એ નહિ ચાલે!"

નવદાક્ષત

[નવદાક્ષિતાના સમાચારોના સાથે]

તતસુખ ભટ્ટ

સાંતી લઈ ખેડુત ખેતરેથી
પાછો વળ્યો, ગશ હાથાળી શીંગડે
હાંકા તણે, જોતર છોડિયુ ને
કાંધે થકી, ધોંસરું બંધકરું ત્યાં
માયું, તમાવી બળદો છુટા થયા. ૫

રાખી, પછી મૂંસરી એક છોડે
પૃથ્વી પરે, પૌરુષતા પ્રતીકે શો
પોરડો ન્યાં, ન્યાં, ફળી વિશે ત્યાં
દોકો બસી, ઉજ્જવલ વસ્ત્રધારી
કો લોવનામૂર્તિ સમો, જીવાન. ૧૦

આલિંગતા કેશ શિરે, મુગધી
અશર દબાવેલ, મુનેરી સોહતા,
ધોળી-ધુણેલાં ગળામાં ઝમોટ્યાં,
ધૂંધી ઝીપેલાં, ધડીઓ વળેલાં
વસ્ત્રો તરિ મંરૂતિ-મેળ મચવે. ૧૫

હસીને જીવાન તે
કહે " નથી કાંઈ જ કામ ધડકાનુ
ને ખાટલાની તકલીફ કાળ શે ? "
પટેલ હીલો રજકો નીરીને ૩૦
થોડેલ દેહે પછી ઓટલો ચડ્યા
ઈમે દઈ ભાગ જીવાન બેઠો
હતો તરિ તે પડખે ગયા ને
ધોમેશથી પાંગત, કાર બેઠો.

"આવ્યા બહે વ્યાપુ, બહે પધાર્યો" ૩૫
મૂછો સમારી હિંચ્યાં પટેલ
એ કલીનશેલી કુટડા જીવાનને.
" પટેલ - હું આવક કેટલી થશે,
ને આશરે કેટલું ખર્ચ આપવું ? "
છે કહી કાંઈ તમને ? કદીયે ૪૦
ગગશિયો તોય થકી દબાવે ? "

ને કર્જની વાત દીધી દમાવી
 “હું તો હું છું” વદિયો જુવાન ૫૫
 ઉત્સાહથી, “આ દુનિયા બધી જે
 બહેનના છે શોષિત—શોષકામા
 ગરીબને નિત્ય નવેધી ચૂસના
 દમાવવા સ્થાપિત સૌ દિતો ચહે
 પૂજપતિઓ” હંવા મગદ ૬૦
 સાત્રાન્યવાદી બળ કેરી સોડ
 શોષે હમેશા નિજ સાથ કાળે
 આ ધર્મ—ધધા કરનાર બાદલો
 છે સર્વ બધા, સદુ સ્વાર્થ સાધુઓ
 ગરાસિયા તો નરમાખ જાણુવા ૬૫
 ને વાણિયાઓ ચુસતા જળો ખની ”

પટેલ આશ્ચર્ય ચક્રી મુઝાઈ
 અજ્ઞાનતા—લાન ચક્રી દબાઈ
 શબ્દો—નવાથી વળી ગૂચવાઈ
 સુણી રહ્યાં સંસ્કૃત પાર્વતી ગિરા ૭૦
 પથાં સુણે બાસ તણી કયાને
 શ્રદ્ધા તણી કરી પત્રી ન કાવી
 ધીમે ધીમે પાપણીઓ બિઝાઈ
 બે ચાર ઓકાંય લીધાં ધીમેથી
 તદ્રા મહી શબ્દ સુણે છ દ્વદા ૭૫

“સૌ શોષિતો પીડિત કાન્તિ લબ્ય,”
 ત્યા એ મોડુ વળી ઝાલુ આવિયુ
 “આતા હવે વાળુ થયુ તયાર” —
 ની ખૂચથી બે જણુ જાગિયા તદિ
 વિચાર ને ભાવણુમા વહેન ૮૦
 જુવાન ને એ ધગનો ધણી જે
 મજૂરીયા નીંદરમા મળ્યો હતો
 “લ્યો વાળુ થયુ ત્યાર” વદા પટેલ
 “ના જાણુ છે પાણુ શહેર માંહી
 સભા વિષે ભાવણુ બીજુ આવવા” ૮૫
 કહી ઉઠ્યો એકલ એ જુવાન

ટિકિટ કાઢી પછી રેશને જઈ
 કેં યાદ આન્યુ, સહસા વળ્યો તે
 ખાલા અને કોટલીની દિશામા
 ઉત્સાહમા, ધ્યેય તણા પ્રચારમા ૯૦
 ભૂલ્યો હતો પેપ, અડાડું હોડથી
 પીધી છતા ચિત્ત પ્રસન્ન ત્રા થયુ,
 ને ખેદનું, કાગળ કાઈ ના, જડયુ.
 શાસ્ત્રીય રીતે, ખરતા પૃથક્કૃતિ ૯૪

અમેરિકાની ખેતી અને ખેડૂત

[એક પત્ર]

પુરુષોત્તમ જે. પટેલ બી. એ. છ.

૧. **અમેરિકા** (અમેરિકા) આશ્ચર્ય પામીને આ દેશના ખેડૂતની આમાદી વિશે ધણી વાતો સાંભળી હતી. તેમાં કેટલીક અતિશયોક્તિવાળી પણ હતી, જેવી કે હિંમત વખતે કપાસના ખેતરોને ગરમ કામળીઓથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે તપાસ કરતાં નજીક હલું કે આ બીના સત્ય નથી. આયોવા રોટમાં ધણી કામળાં મળે છે એવાનો લાભ મને મળ્યો, અને અહીંના ખેડૂતની સ્થિતિ જાણવાનો પણ લાભ થયો. ખરેખર, સુધી અને આખા ખેડૂત એ દેશનું ગૌરવ છે. જગતભરના સર્વ દેશોમાં આ દેશની અહોજાલી પ્રથમ પંક્તિએ ગણાય છે, અને તેમાં ખેડૂત શો ભાગ ભજવે છે એ જાણવાની ઉત્કંઠા હરકોઈને થાય. અને આવ્યા પછી મેં જે કાંઈ જોયું અને જાણ્યું તે આપની જાણ માટે નીચે આપું છું—

૨. આ દેશ વિસ્તારમાં ઘણો મોટો છે. એનું ક્ષેત્રફળ આપણા દેશ કરતાં લગભગ બમણું છે અને ખેડાણ જમીન અઢીગણી છે. દેશ નવો હોઈ જમીનમાં કસ પણ સારો છે, જેથી થોડી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે સારો પાક લેઈ શકાય છે. દેશના હવામાન તથા વરસાદપાણી પણ ખેતીને ધણા અનુકૂળ છે. વરસાદ ભરપૂર પ્રમાણમાં વિષમિત થાય છે.

શિયાળામાં અતિશય ઠંડી પડતી હોવાથી ખેતીને નુકસાન કરતાં જીવજંતુઓ અને રોગનાં બીજનો મોટો અંશે નાશ થાય છે, જેથી ખેડૂતને તે બાબતનો બહુ ઉપદ્રવ થતો નથી. ઉનાળામાં ગરમી ૧૦૦° એફ. સુધી દેશના મોટા ભાગમાં જતી હોવાથી સૂર્યના તાપથી ધરતીને થતા ફાયદા પણ મળે છે. આપણા ત્યાંની માફક અત્રે વર્ષાઋતુ નામની ઋતુ જ નથી. વરસાદ બારેક માસ વરસે છે. શિયાળામાં, તે બરફના રૂપે વરસે છે. એપ્રિલ તથા મે માસમાં સારા પ્રમાણમાં થાય છે. ત્યારે જુલાઈ ઓગસ્ટ એ કેરા મહિના ગણાય છે. માર્ચ એપ્રિલમાં જમીન પરનો બરફ ઓગળી જાય છે, અને ત્યાર બાદ તેમાં વાવણી કરવામાં આવે છે. ગૂંજરાનના ખેડૂતની સામાન્ય માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાનની ધરતી એ કાચું સોનું છે પગલું અત્રેની સ્થિતિ, સાથે સરખાવતા એ ખ્યાલ અને અભિમાન ખેડાં કરે છે.

હરકોઈ દેશની માફક અત્રે પણ જમીન અને હવામાન સર્વત્ર એકસરખા નથી, પરંતુ માનવવાર તેમાં ફેર પડે છે. મને જે જોવાનું અને જાણવાનું મળેલું છે તે આયોવા રોટ અને તેની આસપાસના પ્રદેશને લગતું છે. આ દેશમાં આ મુલક ખેતી માટે સારો ગણાય છે અને એથી કરીને ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે.

દેશના મુખ્ય પાકો—મકાઈ, કપાસ, પ્રઉ, ઓટ, આર્ચો, તમાકુ, શેરડી, શાકભાજી અને ફળફળાદિ છે. પકવેલાં ધાન્યનું મોટું પ્રમાણ જનવરોના ખોરાક તરીકે વપરાય છે, અને એમને રૂપિય કરી બજારમાં વેચવામાં આવે છે. પ્રજા માંસાહારી હોઈ આ જનવરોનો મોટો ઉપાડ થાય છે, જેમાં કુકર, બળદ અને ઘેટા મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત દૂધ માટે ગાયો અને ખેતી માટે ઘોડા પણ ઉછેરવામાં આવે છે. દૂધ માટે ગાય સિવાય બીજા જનવરોને વામાં

આવતુ નથી. ગાયનું દૂધ બેસના દૂધ જેટલુ પુષ્ટિકારક હોતુ નથી પરંતુ પ્રમાણુ સાનું હોય છે. સાધારણ ગાય એક દિવસનું ૩૦-૩૫ પાઉન્ડ દૂધ આપે છે, જ્યારે સારી ગાય ૫૦-૬૦ પાઉન્ડ દૂધ આપે ખરી. શહેરમાં દૂધ ખરીદી જમાને પાઉન્ડ અને માખણ એક રૂપિય પાઉન્ડ વેચાય છે, જે ખાવાની ખીજ ચીજો કરતાં સસ્તી ગણાય. ગાયમાંથી દસ ઓછો ચવા માટે એટલે એને કતલખાને વેચી દેવામાં આવે છે, જેથી આર્થિક દૃષ્ટિએ એમાં સારો ફાયદો થાય છે. દિનપ્રતિદિન થોડાંનો ઉપયોગ થતો જાય છે અને એને બંધે ટ્રેક્ટરનો વપરાશ વધે છે. આ સિવાય દરેક ખેડન મરઘા બતકા મોટા જગ્યામાં ઉછેરે છે અને એના મેલાણુમાંથી થોડી આવક પ્રાપ્ત કરે છે.

ખેતી આખાંદ હોવા છતાં જમીનની કિંમત આપણા ત્યાંની માફક આકરી હોતી નથી. સાધારણ પ્રકારની જમીન એકરે સો (૧૦૦) ડોલરના ભાવે (રૂપિયા ૨૭૫૧) વેચાતી મળે છે. મહેસૂલનો દર ૫૫ આકરે નથી. આખા ટ્રેક્ટરનો મરેદારા દર ૬ ડોલર આવે છે. એક ડોલર વટાવીએ તો પોણા ત્રણ રૂપિયા મળે પરંતુ તેની બચત, ચીજ, ખર્ચવાની શક્તિ આપણા ત્યાંના એક રૂપિયા બરોબર ગણી શકાય. ખેતીને અંગે, ખપ પૂરતી મૂડી અત્રેની એન્કો ખેડૂતને જીતકાના બ્યાન્ડે ધીરે છે, જેથી નાણાં મેળવવામાં મિલકતુ હાડમારી પડતી નથી. ખેડૂતની પ્રમાણિકતાનું ધોરણ જિંચું હોઈ નાણાં પતાવવામાં અગચ્છ આવતી નથી, અને એથી કરીને પરસ્પરતા સંબંધ જળવાઈ એકમેકને લાભદાયી નીવડે છે.

જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં દેશની વસ્તી ઓછી હોઈ અને ખાસ કરીને ખેતીનો ધંધો કુનારાઓની મુખ્ય કામી હોવાથી, સામાન્ય રીતે એક કામી સરેરાશ ૧૫૦ એકરનું હોય છે. આખું કામ એક જગ્યામાં હોય છે જેથી મશીનરી વાપરવાનું અતુલ્ય પડે છે. ખેડૂત કુટુંબ સહિત, કામી, પર ઘર બાંધીને રહે છે. આ ઘર પાકાં અને કાંચી રહેઠાણ માટેનાં હોય છે અને તેમાં, બધી, સગવડ કરેલી હોય છે.

આપણા ત્યાંની માફક અત્રે ગામડાં જેવી મંસ્થા જેવામાં આવતી નથી. એક શહેરથી ખીજે શહેર જઈએ તો ખેતરે ખેતરે મકાનો જેવામાં આવે આમ એકબીજાથી વિખૂટી રહેવાથી માલેમાલે વિખવાદ અને ઈર્ષ્યા જવલે જ ચાલે છે; એથી પોતાનું કામ જગાડી કાર્ટમાં દોડાદોડ કરવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ આવે છે. બાળકોના અભ્યાસ માટે દર ચાર ચોરસ માઈલે એક નાની સ્કૂલ અને દર બીસ ચોરસ માઈલે એક મોટી સ્કૂલ એમ સરકારે તજ્જથી ચલાવવામાં આવે છે. દરેક કામને તારની વાડ કરેલી હોય છે, એટલે એક બીજાનાં દોર પોતાની હદની બહાર જઈ શકતાં નથી અને તેથી પાકને તુકસાન થતુ નથી.

ખેતીનું સર્વ કામ મુખ્યત્વે ટ્રેક્ટર વડે કરવામાં આવે છે. મશીનોની બનાવટ એવી કરવામાં આવી છે કે હરકાઈ કામ, જેવું કે ખેડું, કરખ દેવી, ટેકાં ભાંચવા, ઓરણી કરવી, કરખડી દેવી, કાપણી, મશળવાનું કામ વગેરે એક જ માણસ એક જ હાથે કરી શકે છે. એક માણસ ખીજા ફાલતુ એક જ મજૂરની મદદથી વર્ષની ૧૫૦ એકર જમીન ઉધવાથી શકે છે. ખેતીમાં મજૂર કમ્પા આ દેશમાં પાત્રને એમ નથી, કારણ કે એક દિવસનો ઓછામાં ઓછો રાજ જાય ડોલરનો હોય છે. આથી કરીને મજૂરનું બધું કામ મશીનરીથી લેવાય છે. મશીન વાપરવાથી હાડખણનું કામ મહેલાઈથી, ઝડપભેગ અને મનુ થાય છે. આ દેશની ખેતીની આત્માદીના મુખ્ય કાળોમાં મશીનરીને એક સ્થાન આપી નકાય મશીનરી વાપરવામાં

શરૂઆતમાં મોટી મૂડી રાખવી પડે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી એ દેશમાં જ બનાવવાની હોય ત્યાં સુધી તે એકંદરે નફાકારક છે. મશીનરી બનાવનાર કારીગર પોતાની રાજીઆંધી તે ખેડૂતને માલ ખરીદે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ, પોતાની સ્થિતિ સારી હોઈ, ભાવ પણ સારો આપે છે. મશીનરી ચલાવવા માટે તથા તેના સમારકામમાં અત્રે કાંઈ મુશ્કેલી આવતી નથી. કારણ કે ખેડૂતને ખેડૂતોરણી વગેરે શીખવાનું હોય છે તેની સાથે આ પણ પ્રથમથી જાણવાનું હોય છે, અને તે શીખવાય છે. અત્રેના ખેડૂતને ખેડૂત કહેવો કે મિકેનિક કહેવો એ ઠરાવતું ધણું અશરૂ કામ છે. દરેક કામ પર એક નાની વક્રશીપ હોય છે જેમાં સુધારી-લુહારી કામનાં બધાં હથિયાર રાખવામાં આવે છે અને ખેડૂત તે વાપરી જાય છે.

આ દેશનો સમાજમાં આપણી માફક નાતજાતના વિભાગ નથી જેથી કરીને ગમે તે માણસ કોઈને ધંધો કરી શકે છે. વક્રીલ, ડોક્ટર અને સરકારી અમલદારીનાં ધંધો ચલિતાં અને હજારો મોંઘીનો જાતરતો એવી મોંઘીતી લોકોમાં જરા પણ નથી. પ્રામાણિકપણે જે ધંધામાં પોતાની રાહી કમાવાય તે બધા ધંધા સારા અને સરખા ગણાય છે. પાદરીના દોકરાને હજારો મોંઘીનો ધંધો કરવામાં કાંઈ નાનમ લાગતી નથી. આથી કરીને ખેડૂતનો ધંધો હરકાઈ જાય કરી શકે છે. ધંધાની શરૂઆત માટે જો સંયોગો અનુકૂળ હોય તો ખેતીવાડીની કોલેજમાં જઈ તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રથમ મેળવે. વેકેશનના સમય દરમિયાન કાંઈ કામ પર રહી મજૂર તરીકે કામ કરે જેથી ખેતીનું બ્યહાર જ્ઞાન મેળવે અને સાથે સાથે થોડી આવક પણ પેદા કરે. અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ પ્રથમ લાગે ખેતી શરૂ કરે જેમાં રહેવાનું ઘર, મશીનરી, બીજું રાશરૂઆત અને થોડી મૂડી જમીન માલિક તરફથી મળે છે. પાછળથી મૂડી બેગી થતાં પોતા કામ ખરીદ કરે અને સ્વતંત્ર પોતાનો ધંધો ચલાવે. જ્યોતે કોલેજમાં જવાનો લાભ નથી મળતો, તેઓ શરૂઆતથી કાંઈ કામ પર મજૂર તરીકે કામ કરે. ત્યાં પૂરતા અનુભવ મેળવી લાગે ખેતી શરૂ કરે, અને પાછળથી મૂડી બેગી થતાં પોતાનું આગવું કામ ખરીદ કરે. શરૂઆતમાં બેઈટી મૂડી, જમીન અવેજમાં મૂડી, વેપારીઓ અથવા બેન્કો તરફથી વ્યાજ મેળવી શકે છે.

આ દેશની ખેતીની આબોધનાં ઉપર દર્શાવેલાં કુદરતી અને અન્ય સુખ્ય કારણો ઉપરાંત, ખેતીનાં માલની બજારમાં બિખજતી કિંમત, એ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ ગણી શકાય. આખા દેશના ધંધાદારી લાગનો ફક્ત પાંચમો ભાગ ખેતીમાં રોકાયેલો છે, બ્યારે બાકીના ચાર ભાગ હજાર ઉલોગ વેપાર વગેરેમાં કામ કરે છે. દેશના વેપાર ઉલોગ પણ ધંધાદાર આલેનાં હોવાથી કારીગર લોકોને સારી રાજી મળે છે. સામાન્ય કારીગર અથવા મજૂર ઓછામાં ઓછા માસિક ૧૦૦ ડોલર (૨૭૫ રૂપિયા) કમાય છે. આમ આવક સારી હોવાથી તે પોતાની જંદગીની ચીજો પૂરતા પ્રમાણમાં ખરીદે છે અને ભાવ પણ સારો આપે છે.

ખેતી અને કુટુંબનીબંધી ઉપરાંત ખેડૂતને માથે બીજો આર્થિક બોજો હોતો નથી. પોતાના આખાએ જીવન દરમિયાન, લગ્ન કે મરણ પાછળ કરવામાં આવતા સામાજિક ખર્ચના બોજામાંથી તે તદ્દન મુક્ત હોય છે. સાધારણ માણસને મરણ પાછળ આશરે ત્રણસો ડોલરનું ખર્ચ થાય પરંતુ લગ્ન પછવાડે એક પાછળ પણ ખર્ચ થતું નથી. દોકરા-દોકરીનાં લગ્ન મદલ માંખાએ કાંઈ કરવાનું હોતું નથી. એની જવાબદારી પરણનાર યુવક-યુવતીને

માથે હોય છે. એમા પણ એઓને સો ડોલરથી વધારે ખર્ચ થતો નથી. સ્થિતિ સારી હોય તો કુટુંબ તથા મિત્રમુજાને એકાદ જમણુ આપે બીજી, સમાજ કેળવણીએ હોઈ સામાજિક અથવા કૌટુંબિક ક્લેશકાસ ઘણા જ ઓછા થાય છે જેથી અદાલતો પાછળ થતા ખર્ચમાંથી તે મુક્ત નહે છે.

બાળકોની કેળવણીનો ખર્ચ પણ ઘણો જ હળવો હોય છે. મેટ્રિક સુધીની કેળવણી મફત અપાય છે, તે ઉપરાંત પુસ્તકો તેમજ અન્ય સાહિત્ય ઘણું મળે શાળા તરફથી જ પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે. કોલેજમા ઓળ્યા પછી વિદ્યાર્થી પોતાના ખર્ચની રકમનો મોટો ભાગ પોતે મહેનતમજૂરી કરી કમાઈ લે છે.

વિદ્યાર્થીઓના ૬૦ ટકા ઉપરાંતનો ભાગ વેકેશનમાં કાર્મિકેટરીમાં મજૂર તરીકે કામ કરે છે અને સારી રાજી મેળવી શકે છે. આ સિવાય નો પોતાના બાપ પાસેથી નાણાં લેવાં પડે તો તેનો જુદો હિસાબ રાખે છે, જે પોતે કમાતો થાય એટલે તે પાછાં વાળે છે.

ખેતીના ક્ષેત્રના વિકાસ અંગે ગભીર તરફથી કેળવણી, મંથાન અને પ્રયોગો પાછળ અદ્યતન નાણાં વપરાય છે. જે ખેતીવાડી કોલેજમા હું અભ્યાસ કરુ છું તેનું વાર્ષિક ખર્ચ એક કરોડ રૂપિયા આવે છે, બપોરે આપણે ત્યાં મધ્યમ તથા પ્રાથમિક સરકારી તરફથી આખાય દેશ માટે એક કરોડ અને દરલાખ રૂપિયા ખેતીવાડી પાછળ ખર્ચાય છે. અમારો જેવી ખેતીવિપયક કોલેજને આ દેશમાં ૪૦-૫૦ જેટલી હશે. તે ઉપરાંત મંથાન અને પ્રયોગનાં ક્ષેત્ર તો જુદાં આ સિવાય સરકારી અમલદારો તરફથી ખેડૂતને જરાય ત્રાસ થતો નથી નો કોઈ પ્રમંથે ખેડૂતને તેઓ સાથે કામ પડે તો તેની પ્રત્યે તોડાઈ અને અપમાન પૂર્વક વર્તવામાં આવતુ નથી વિશેષમાં, સરકારી અમલદારોમાં લાય રૂસ્તની બી, અહીં જેવામાં આવતી નથી જેથી સર્વે કામો આખાય સમાજને લાભકારક થાય એવી રીતે કરવામા આવે છે.

ઉપરના વર્ણનથી સમજી શકાશે કે આ દેશની ખેતીની આબાદીમાં કુદરતી હાજતો, સમાજજીવન અને રાજ્યઅમલ ઘણો જ અનુકૂળ અને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આને લઈને ખેડૂતની આર્થિક ઉન્નતિ ઘણી જ સારી થવા પામી છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની સહાયથી તૈયાર કરવામાં આવેલાં શરીરસુખના સાધનો તે સંપાદન કરી શકે છે અને તે વડે જીવન સુખમય બનાવે છે.

ખેડૂતના જીવનની ખરી પરિસ્થિતિનો તાદ્દશ, અનુભવ મળે એ, હેતુથી મારા એક મિત્રનું આમત્રણ સ્વીકારી એમના કાર્મ ઉપર ત્રણ દિવસ મેં ગાળ્યા હતા. મારા મિત્રના પિતા મિ. નીલ રાસમુસેનનો જન્મ ડેન્માર્ક દેશમાં એક ગરીબ કુટુંબમાં સને ૧૮૭૦ ની સાલમાં થયો હતો. ૨૦ વર્ષની નાની વયે વખાના માર્યા તેઓ આ દેશમાં નસીબ અજમાવવા આવ્યા હતા. ન્યુયોર્ક બંદરે ઊતર્યા ત્યારે એમની પાસે ૫૦ ડોલરથી વધારે મૂડી ન હતી.

અત્રે આજ્યા પછી શરૂઆતમા પોતે એક ખેડૂતના કાર્મ ઉપર, રહેવા ખાવા ઉપરાંત વાર્ષિક ૫૦ ડોલરના પગારથી મજૂર તરીકે ગયા હતા. આમ સાત વર્ષ નોકરી કર્યા પછી, પોતે ભાગે ખેતી શરૂ કરી હતી અને ત્યાર બાદ મૂડી મેળી થતા પોતાની આગવી જમીન

ખરીદી હતી. હાલ એમની પાસે ૨૦૦ એકર જમીન એક જથ્થે છે. ખેતથી મહેનત કરી આ ધંધામાંથી હાલ એમણે ૫૦,૦૦૦ ડોલર (રૂ. ૧૩૭૫૦૦) ની પૂંજી પેદા કરી છે. એમને સંતાનમાં ત્રણ દીકરા અને ચાર દીકરી છે, જેમાંનાં એક મોટા દીકરા અને દીકરી પરણેલાં છે અને અલગ રહે છે. પત્ની સ્વર્ગવાસી થયેલ હોવાથી એક મોટી દીકરી ઘર સંભાળે છે અને બાકીની નાની બે નજીકના શહેરમાં, કારકૂનની નોકરી કરે છે. એક દીકરા મારી સાથે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને સૌથી નાનો સત્તર વરસની ઉંમરનો બાપને ખેતીમાં મદદ કરે છે. આ બધાંએ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો છે.

આમ એક દીકરાની મદદ વડે મિ. રાસમુસેન એકલે હાથે ૨૦૦ એકર જમીન ઉપલાવે છે. એમણે આધુનિક સર્વે, પ્રકારની મશીનરી વસાવેલી છે. આમાં બે ટ્રેક્ટર, બે મોટર, એક મોટર-ખટારો અને બીજી સર્વે નાનીમોટી મશીનરી હતી. હાલ મોસમ ચાલતી હોવાથી એક વધારાનો માથુસ ખાવાપીવા ઉપરાંત માસિક ૪૦ ડોલરના પગારે રોકેલો છે. આ સિવાય વેકેશનના ત્રણ મહિના મારા મિત્ર એક વધારાના મજૂર જેટલી મદદ કરશે.

ફાર્મ પર પોતાને રહેવા માટે એમણે ૫૦૦૦ ડોલરના ખર્ચે એક સુંદર મકાન બાંધેલું છે. પીવાના પાણી માટે બોરિંગ કરી કૂવો કરેલો છે અને તેમાંથી પવનચક્કી અને પંખી-ઉંચે ટાંકીમાં પાંણી ચડાવવામાં આવે છે. આ ટાંકી દ્વારા આખા મકાનમાં દરેક મજાને પાકપિયી પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. ઘરમાં ફ્લશ (Flush) સીસ્ટીમવાળું સંકીસ હતું અને તેને સેપ્ટિક ટેન્ક (Septic tank) પણ બાંધેલું હતું. દર માહિલ પર આવેલા પાસેના શહેરમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ મળતો જેના વડે આખા મકાનમાં બત્તી તથા બીજાં નાની મશીનરીઓને પાવર પૂરો પાડવામાં આવતો. મકાનમાં આધુનિક સર્વે મીને વસાવવામાં આવી હતી, જેવી કે રેડિયો, ટેલિફોન, ફ્રિજીડર, ઇલેક્ટ્રિક વોશિંગ મશીન, ઇલેક્ટ્રિક પૂંજી વાળવાનું મશીન, દૂધ પીલવાનો સંચો, ઇલેક્ટ્રિક ઇલ્ક્રી તથા ઇલેક્ટ્રિક ટોસ્ટર વગેરે હતાં. ફર્નિચર પણ ધણી જાણિયા પ્રકારનું હતું અને દરેક રૂમમાં ગાલીચા અને શેનરજીઓ પાથરેલાં હતાં.

રસોડામાં રાંધવાનો ચૂલો પણ એક મશીન જેવો જ હતો જેની કિંમત આશરે એક હજાર જેટલી હતી. ટૂંકમાં કહું તો એક દરે આપણે ત્યાં એક હંમરના માસિક દરમાયા વાળા ઓફિસરને ત્યાં જેટલી જોગવાઈ હોય એના કરતાં આ મકાનમાં મને વધારે અને જિંદગી પ્રકારની સાધનસામગ્રી જણાતી હતી.

આ ઉપરાંત ઘરનાં બારીબારણાંમાં બારીક તારની જાળીઓ મહેલી હતી જેથી મકાનની અંદર માખી તથા અન્ય જીવજંતુઓ પ્રવેશી શકે નહિ. શિયાળામાં દરેક રૂમમાં ગરમ હવા ખરી પાડવા માટે ઘરમાં એક મોટી ભટ્ટી બાંધવામાં આવેલી હતી. ઘરના આંગણામાં એક સુંદર લોન હતું અને પાછળના ભાગમાં શાકભાજી અને ફળોનો બગીચો હતો. આમાંથી તેમને આખા વરસનું શાક મળી રહેતું. આ ઉપરાંત એક સુંદર બાગ પણ લોનની કારે કરેલો હતો. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આખા ખેડૂત જીવન કેટલું સુખી અને રસમય જુગર છે. ઓકરીએને શાળામાં ગાયન-વાદન શીખવે છે અને તેના ઉપયોગે માટે ઘરમાં

એક મોઢે પિયાનો વાજિત્ર પણ હતું. ઘરના બગીચામાં બે પાળેલી મધમાખના પડા ; પણ રાખવામાં આવ્યા હતા.

અન્યથા પંખોડે એ બીના મને એ લાગી કે આટલી સાદાબીનાં સાધનોનાં ઉપભોગ કરતાં છતાં ઘરકામ માટે એક પણ તોફર ન હતો, તેમજ ખેતીનું કામ પણ બધું તેઓ બધાં જાતે જ કરતાં. દોરોની કાઠમાંથી વાસીકું કાઢવાનું કામ પણ મિ. રાસમુસેન અને તેમનો દીકરો પોતે કરતા. તેઓ સવારમાં પાંચ વાગે ઊઠી કામે લાગતા તે સાંજનાં આઠ વાગ્યા સુધી કાઈ ને કાઈ કામમાં શકાયેલા રહેતા.

ફાર્મ પર ૨૦૦ હુકર, ૪૦ બળદ, ૮૦ મરઘાંબતકાં, ચાર ઘોડા, ચાર ગાય વગેરે જનવર હતાં. આ બધાં માટે તથા મશીનરી ગખવા માટે ફાર્મ પર નાનાં નાનાં મકાન બાંધેલાં હતાં. આ મકાનોમાં આશરે ૧૦,૦૦૦ ડોલરની મૂડી રોકેલી હતી, તેમજ બધી મશીનરીમાં થઈ તેટલી જ બીજી ૧૦,૦૦૦ ની રકમ રોકેલી હતી. આ સિવાય રીપેર કામ માટે એકે માની વર્કશોપ પણ હતી, જેમાં મુધારી-લુહારીકામનાં નાનાંમોટાં સર્વે ઓગર રાખેલાં હતાં. જનવરોના ઔષધ ઉપચાર માટે પણ સમગ્ર રાખવામાં આવેલી હતી. જેટલાં સુખી અહીંનાં માણસો જાણુય છે તેટલાં જ સુખી જનવર પણ માલમ પડે છે. એમને પુષ્ટિકારક ખોરાક અને સારી માવજત મળે છે. મિ. રાસમુસેનનો મોટો દીકરો ઈન્જેક્શન દેવાનું કામ શીખેલ છે અને તેનો પરવાનો ધરાવે છે જેથી જ્યારે રોગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે પોતે જ બધાં જનવરને બગરમાંથી દવા ખરીદી ઈન્જેક્શન આપે છે. ફાર્મ પર ચાલુ વરસે મકાઈ, ધઉ, ઓટ, બાલી તથા ઘોડાઘાસ (હુસર્ન) નો પાક લેવામાં આવ્યો છે. આ સર્વે ચીજો જનવરના ખોરાક માટે પકવવામાં આવે છે અને તેમને હજમુદ્દરી બગરમાં વેચે છે. આ વરસે એઓ દસેક હજારની સાલ પકવશે જેમાંથી અર્થે જતાં ત્રણેક હજારનો કાપડો કરી શકશે.

આ સર્વ વિગતમાં એક વસ્તુ એ તરી આવતી હતી કે 'અહીંના' ખેડૂત પોતાની કમાણીમાંથી પોતાના અને કુટુંબના જીવનસુખ માટે સારી રકમ ખર્ચે છે. ભવિષ્યમાં પોતાના ઘરસો માટે અથવા સામાજિક વરાઓ માટે મૂડી ભેગી કરવાની ચિન્તા કે કાળજી તેમને હોતી નથી. પ્રતાનેને સારી કેળવણી અને તંદુરસ્તી એ બે ચીજ મુખ્યત્વે વારસામાં આવે છે. અત્યત રહેલી મૂડી કાં તો જમીન ખરીદવામાં અથવા ખેતીનાં સાધનો સંપાદન કરવામાં ખર્ચે છે અને કેટલાક બેન્કમાં ખાતું ખોલી થોડી રકમ જમા પણ કરે છે. પોતાનાં બાળકોને વારસામાં મોટી મિલકત આપી તેમને પરાવલગથી ન કરતાં, તેઓ પોતાની અમ્મલ હોશિયારીથી, શરીર તથા હુદ્દિને બરાબર રક્ષી, સ્વાચ્છતા અને અને પોતાનું જીવનનાવ પોતે જ હંકારતાં શીખે, એ સામાજિક ધોરણ હરકાઈ પ્રગટે પ્રગતિને પંથે દોરનારું નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આ ગુણ આપણા લોકો માટે અનુકરણીય છે જે આપણી ભાવિ પ્રગતિને ઉત્તરિને માર્ગે દોરવામાં જરૂર લાભદાયી નીવડે, એમ મને લાગે છે.

દર રવિવારે આખો દિવસ કામ બંધ રાખવામાં આવે છે. સવારે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે અને બપોર પછીનો સમય મિત્રમંડળને મળવા જવામાં ગાળે છે. રવિવાર સિવાય બાકીના બધા દિવસોએ દાઈમટેન્સ પ્રમાણે ગોઠવેલું બધું કામ નિયમિત રીતે કરવામાં આવે.

છે અને કાંઈપણ એક ઘડીનું નવરુ લાગે નહિ હું મહેમાન તરીકે ગયેલો પરંતુ મારી સાથે ઘેરે રહેવા કરતાં તેઓ મને સવાગસાજ કર્મ પર લઈ જતા. અહીં તેઓએ મને ઘોડા હાંકતાં અને ટ્રેક્ટર ચલાવતાં શીખવ્યું હતું. કુટુંબનાં બધાં માણસો મમતાળુ અને હેતોળ હતાં અને મારી પરાણાગત ધણા જ પ્રેમથી કરી હતી. વૃદ્ધ રાસમુસેન આપણા ગામડાના ખેડૂતની માફક ધણા જ સાદા અને બોળા દીલના હતા. મારા પૂછવાથી, એમના જીવનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એમણે ધણી જ સરળતાથી કંઈપણ છુપાવ્યા સિવાય કહ્યો હતો. રવિવારને દિવસે બપોરે, દેવળના પાદરી તથા પોતાના પાંચજ ખેડૂત મિત્રોને, મને મળવાને, કુટુંબ સહિત નોતર્યા હતા. હું ધણા જ દૂરના દેશમાંથી આવતો હોઈ તે સર્વ મને જોવા તથા મળવાની ઉત્સુકતાએ આવ્યા હતા. બધાની સાથે ત્રણ કલાક વાતો કરી હતી અને તે દરમિયાન તેઓએ મને આપણા દેશ વિશે ધણા જ જુદિમાન પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. લણેલો ખેડૂત પોતાના દેશ અને ક્ષેત્ર બહારની બાબતોમાં કેટલો રસ અને જ્ઞાન ધરાવે છે એ અનુભવ મને આ લોકોને મળવાથી થયો.

ત્રણ દિવસને અંતે હું ત્યારે મારે સ્થળે પાછો આવવા નીકળ્યો ત્યારે વધુ રોકાવા ધણા જ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો અને અંતે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં ત્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે આવવું અને જેટલા દિવસ રોકાવું હોય તેટલા દિવસ મુખેથી રહેવું.

ક્ષણિકતા

હરિલાલ ગા. પંડ્યા

ઘડી ખેલાં હતી આલે કેવી સુરખિ સુંદર !
અરે ! એ ચિત્રના વણે બહીલાયા શે અચાનક ?

ગળી, ગળી ને દિન તાપથી હું
પણ કદી સાગર તીર, નહાળવા

સુરેખ ચિત્રો નલનાં સુશોભન-
દોરી રહી પટુકરે પ્રિય જોડ, સંઘ્યા !

ફળી રંગો, દીલમાં પ્રશ્ન જાગે :
શું ના એને નિત્યતા રૂપ ફેરી ?

થોડી વારે કાલિમાના પ્રવાહે
મળી જશે સુંદર ચિત્ર માધુરી !

સ્વરૂપ ના શાશ્વત કો' દિસે દ્યા,
ખીલે, કમે શીઘ્ર ખરી પડે સો;

ઉલ્લાસ આપી જગને અનેરો
ભળી જતાં સર્વ અતંત આરે !

તેજસ્વિતા રૂપ તણી વહંત,
કદી જતી કાજળ વહેનમાં ભળી :

પ્રકાશે 'પૂર્ણિમા' આજે, અમાવાસ્યા કદી ખરી,
'વસ્તુમાં વિશ્વની, શાને આવી ક્ષણિકતા ભરી ?

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિના વિકાસ સાથે ભૂગોળવિદ્યાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ બદલાતો ગયો છે. ઉપસાગર, મંદાસાગર, શહેરો અને ભૂચિત્રોનાં નામથી ભૂગોળવિદ્યાની વિષયમર્યાદા બંધાતી નથી. આધુનિક સમયમાં માનવજીવનનાં પ્રત્યેક અંગનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી થઈ રહ્યો છે. માનવજીવનનાં વિકાસમાં જોડેલો માનવ પોતે આધારભૂત છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેના ગ્રંથોગો જીવનના ઘટનામાં પોતાનો ભાગ અચૂક રીતે ભજવે છે. માનવ પોતે પોતાનું જીવન જેમ જેમ વિસ્તારે છે તેમ તેમ પોતાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ મેળવતો જાય છે, અને પોતાની વિકાસના જીવનને અનુકૂળ બનાવતો જાય છે; સાથે સાથે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની પળે પળે જીવનના ઘટના પર અસર થતી જાય છે. દુરંતનાં બળોને વશ થવાની, એને અનુકૂળ બનવાની માનવને ફરજ પડે છે. પૃથ્વીનાં—જીવિનાં—પ્રાકૃતિક બળો અને એને વશ કરવા મથતું અને વડાશું માનવજીવન આ બે બળોની લેવડદેવડનો અભ્યાસ એ ભૂગોળવિદ્યાનો વિષય છે.

પૃથ્વી એ માનવજાતનું નિવાસસ્થાન છે અને એ નિવાસસ્થાનની સર્વે દૃષ્ટિએ સમજ એના નિવાસીની સમજ પિતા બાપે જ આવી શકે. આ કારણે, પૃથ્વી, તેમાં રહેલી સર્વે વસ્તુ અને મેનન વસ્તુઓ એ સર્વેનો પરસ્પર સંબંધ રચાવી, કાર્યકારણ પદ્ધતિએ એકીકરણ કરવું એમાં ભૌગોલિક જ્ઞાનનું મહત્તર છે. આપણી પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ એવું નિરાણું નથી કે જ્યાં અડો અને ઉપઅડો, સૂર્ય અને ચન્દ્ર બાપણી સમક્ષ નિત્ય પ્રકાશી રહ્યા છે તેમને આપણા ભૌગોલિક અભ્યાસક્રમમાંથી તોખા ફરી રાકાય. આખા વિશ્વમંડળની માળામાં અનેક અડો સાથે પૃથ્વી તેના સ્થળે યોગ્યભેલી છે અને સર્વે અડો સાથે તેના તેના જન્મકાળથી મંજૂર છે. સૂર્યમંડળમાં પોતાની ગતિએ પરિભ્રમણ કરતા સર્વે અડોમાં પૃથ્વી એક અડ છે. એટલે પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ જોટલુ રચ્યું દૃષ્ટિએ સ્વાવશ્યની છે તેટલું જ સૂર્યમંડળના મેળબમા પરાવશ્યની છે. આ દૃષ્ટિએ સૂર્યમંડળ અને ગ્રહમંડળમાં પૃથ્વીનું ચોક્કસ સ્થાન મોઢી લેવું અને એ દ્વારા પૃથ્વી પર વસના માનવનું સ્થાન સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ સ્થાપિત કરવું એ પંજુ ભૂગોળવિદ્યાનો આશ્રય હોતો જોઈએ.

માનવજાતિની પ્રથમ ઉત્પત્તિ યાદ ત્યારથી એના આત્મરક્ષણના પ્રયત્નો શરૂ થયા. તેના જન્મ પહેલાં કેટલાય યુગોથી અગ્નિભેલી પૃથ્વી પરની અનેક વસ્તુઓ સાથે માનવને રહેવાનું થયું. આવાં અપરિચિત બળો થયે માનવ પરિચિત વાતાવરણ એના શાન્તિભર્યા જીવન માટે ઊંચું કંઈ માનવગારોએ એ સર્જન તત્ત્વને શુદ્ધિ-કરે છે; પ્રગતિવાદમાં (evolution) શુદ્ધિ અને માનવસંસ્કૃતિનો ત્યાં ઉદ્ભવજાળ થાય છે. 'જનરપતિ', જનવંદો, અન્ય પ્રાણીઓ, વગ્ગાદ, વાયુ, તાપ અને ટાટ એ સામે માનુષે વિગ્રહો કર્યા અને ક્રમે ક્રમે દુરંતના એ

સર્વે બળો પર માનવે વિવિધ સ્થાપ્યો. આના ઇતિહાસમાં પ્રગતિવાદની પૂર્તિ છે અને માનવસંસ્કૃતિની વહેતી અસ્પષ્ટિત સરિના છે. માનવમાં રહેલુ ચેતન અને વિશ્વક્રમની ઉત્પત્તિ પાછળ સંબંધિત કાર્ય કરી રહેલી પૃથ્વીના સ્થિતિ અને કક્ષાનું પ્રભુત્વ છે. આ દબે માનવનો પૃથ્વીની સપાટી પરતુઓ સાથેનો યોગ્યતાનો ઐતિહાસિક મંથન અને સમસ્ત વિશ્વમાં એવા સંબંધના આધાર પર રહેલી યોગ્યતા એ સર્વનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ એ ભૌગોલિક વિજ્ઞાનનું આવશ્યક તત્ત્વ છે.

કુદરતે માનવ સમક્ષ પોતાનું ધન મૂકી દીધેલું છે. માનવના પોપણ માટે ઘણા પ્રમાણમાં એ અનાજ આપે છે. કુદરતે અનુકૂળ, મીઠું, સૂકી, કષ્ટમાં સાધનો આપે છે; ઘરબારનાં સાધનો પણ અનેક નજીબો પૃથ્વી પરે આપેલાં છે. માનવના ભરણપોષણ અર્થે, ઔપધિ રૂપે અને કુદરતે અસંખ્ય સૌન્દર્યની આપણું માટે અનેક પ્રકારની ધનરૂપિત, રૂપ અને ફૂલ વસ્તુઓ આપે છે; વિકાસકર્મમાં ભિન્ન ભિન્ન આપેલાં આદર્શનાના પોપણ માટે ઔદિક સાધનરૂપિતના સ્વરૂપે અનેક પ્રકારનું, અનુકૂળ, સૌન્દર્ય, અને એવી કામતી વસ્તુઓ આપેલી છે. લિંગ લિંગ સંસ્કૃતિના સ્વરૂપ અને ઉપયોગી ખનિજો પૃથ્વીએ માનવ સમક્ષ મૂકી દીધાં છે. આ દૃષ્ટિએ માનવજાત સુખમાં રહી પોતાનો વિકાસ સાધી શકે અને કુદરતના વિકાસકર્મમાં સુધિતો સદુપયોગ કરી પૃથ્વીનાં ધન, ઉપર નિર્ગનિજનું પ્રભુત્વ મેળવી પોતાનું સ્થાન શોભાઈ એવો સર્વકાળે સંસ્કૃતિનો આગ્રહ હોય છે. પણ આ સર્વે સુખના અધિકારી બનવા માટે કુદરતના સ્પર્ધા ધારણોનું અને કામતીનું માનવે આગ્રહ-પૂર્વક પાલન કરવું પડે છે. ભૌગોલિક વિજ્ઞાનમાં આવી સર્વે ક્ષેત્રનાઓનો સમાવેશ થાય છે. કમલાએ બધા જ પ્રાણીમાં, માનવજાત, કુદરતના ધનના સંબંધમાં વિનાશની રીતો શોધવામાં વધારે નિર્ધારિત રહી છે. આજે વેર, આત્મર કમહો, વિશ્વહો, સંગ્રામો, ગરીબી અને એવી સર્વે આપત્તિઓનું પ્રમાણ ચારે બાજુ સધતું જાય છે. આવા પ્રસંગમાં એટલું તો ચોક્કસ કહી જ શકાય કે પૃથ્વીએ માનવજાતનું જેટલું નિવાસસ્થાન છે તેથીયે વિશેષ વિકાસક્ષેત્ર છે એવી ભાવનાનો આભાવ છે અને જોનો પરિણામ રૂપે જ આજનું આપણું વિપરિત જીવન બન્યું છે. નિવાસ અને નિવાસીના જીવનની અર્થ કંઈ શોધ આ દિશામાં પણ પોતાનાં મનત્યો રેખા કરે એ બહુ સ્વાભાવિક છે.

ભૂગર્ભનો અભ્યાસ અનેક પ્રકારની આવી રહેલી વનરૂપિત અને કૃષિ માટે જરૂરનો છે; આપણે એને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર કહીએ છીએ. વાયુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વરસાદ, તાપ અને દાઢ એવા અનેક બળોના માનવ પર થતા આક્રમણની સમજ માટે ઉપયોગી છે. વનરૂપિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ભૂમી સુધી માનવને પાવા અને બોધે છે. આ સુધી દેવો જ પડશે એટલે ભૂગોળ-વિજ્ઞાના જ્ઞાનમાં આવા સર્વે પ્રકારના જ્ઞાનનો એકિવરો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના પ્રકીર્ણ જ્ઞાનને સંબંધિત કરી માનવજીવનના ઘટસ્થાનોની અસરશોધવા કે જેથી નિવાસ-સ્થાનના નિવાસીનું જીવન સરળ અને સુખમય થાય એમા ભૌગોલિક જ્ઞાનનું સાર્થક છે.

મીઠી પતાલત* પર ફિદા

: ૩૪૭ :

- ૧ આહિ થવા જેઓ મુખી ભૂલી અમીરી^૧—આપદા,
આવે અમારી સાથ તે છે ભ્યાંય ^૨પીરે મયકદા :
- ૨ ખેંચાડશું ભ્યાં ખેંચશું ત્યાં ^૩ખાદિલે ખુશ તેમને
જે યારતા દરબારમાં ચકસાન છે શાહો ગદા.
- ૩ આવો અમારી સાથ તો આવો ભલા સાથી^૪ ણની—
કરવી ^૫અદાવત હોય તો ના આવશે કોઈ કદા.
- ૪ ઓ ચાલનારાઓ ! રહ્યા છે ઘોલી કેને વાસ્તે ?
છે તેમના રસ્તા જુદા, છે આપણા રસ્તા જુદા.
- ૫ શું મેળવ્યું ઝાઝી સુણી વાતો ^૬ખિરદમ^૬ દો તણી ?
ભ્યાં ના ખિરદ ખેંચી શકે છે ત્યાં રહી બેસી ખુદા.
- ૬ જે હોય કરવાની તલબ તે નાખવું બેહતર કરી :
^૭ઉશ્મકના દક્તર મહીં છે ના કલમ કે કાયદા
- ૭ જોઠો ^૮રફીકો, આપણે કરીએ કમાણી આનધી :
બેસી રહેવાથી શક્યું જેવું થઈ કેનું અદા ?
- ૮ ના મેળવાતું કંઈ પણ કીધા વિના હાથો ઉંચા ;
આજસે કરે ઈન્સાન તો ફિરમત કરે છે વાયદા.
- ૯ છે આનના ^૯એશે તરબ તે કાલનાં ^{૧૦}આહો કુગાં
ખીન્ને વિના ^{૧૧}જાર છે નહીં, મેહનત વિના ના કાયદા..
- ૧૦ ખોટી ખુશામત લોકની કરવાથી શું ^{૧૨}હાંસલ અહીં ?
ફેલે ના કયાની ના કદા તેના કરુ ^{૧૩}દર પર ^{૧૪}સદા.
- ૧૧ શી ચે'રંગદીની ખુખી ? જાણે વહી ^{૧૫}રૂંડે નજમ !
છે ^{૧૬}મૂઝી તે બેશક ન જે મીઠી પતાલત પર ફિદા !

* પતાલત=ગુફા પરીવ : પરીવની ગિરા.

૧. બંધન ૨ મયખાનાનો ૩. કલાલ ૪ મજબુરથી ૫ તેર (અદા ઉપરથી) ૬ અશ્વલમંદ
૭ કસ ૮ મિત્રો ૯ માનમજા ૧૦ નિશાસ અને અન્નોસ ૧૧ કાગ ૧૨ પ્રાપ્તિ ૧૩ બારણું ૧૪ અવાજ
૧૫ પાની નદી ૧૬ અવાજો અને કલ્પ.

ભાલ પ્રદેશનાં લોકગીતા

લોકગીત એટલે લોકભાવનાને મૂર્તિમન્ત કવિતા લોકગીત એકવ કરીને રજૂ કરવાનો આપણા સાહિત્યમાં એક જ ચલ્ન થયો છે અને તે પણ અધૂરો આપણા સાહિત્યમાં શહેરની સજિમા ન જનતા હોત તો કદાચ તેમ ન થયું હોત

આપણુ અર્વાચીન ગસસાહિત્ય વાસ્તવિક જીવનથી, એટલું તો વેગળું છે કે ખાસ પલ્લ કર્યા વગર તે કંઈક ચર્ચા શકે તેમ નથી. તેમાં ગસ સાથે નૃત્યભાવના એટલી તો ઓતપ્રોત થતી જાય છે કે લખી વાચી ન જાણનારી ગામડાની ગુજરાતણો તે અપનાવી શકે તેમ નથી આથી જ અર્વાચીન ગસસાહિત્યે સારી જોડી પ્રગતિ કર્યા છતાં તે ગામડા સુધી જઈ શક્યું નથી

પરિણામ એ આવ્યું છે કે જન્માષ્ટમી અને નવગરિના પર્વના દિવસોમાં ગામડાની સ્ત્રીઓને પુરાણ લોકગીતોથી જ ચનારી લેવું પડે છે આથી જ તે જીવતા રહેવા પામ્યા છે પણ તે સાથે એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે પ્રવર્તતી મસ્કારિતા સાથે તેના સુમેળ ચર્ચ શક્યો નથી ભાન પ્રદેશનું લોકસાહિત્ય મુસ્લિમ યુગ પહેલાનું—એક દશમી સદીનું છે

લોકગીતનો વિષય સામાન્ય રીતે તેમના જીવનને સ્પર્શતો હોય છે તે કદાચ એક સગર્ભા ગવાતા નથી તેમાં ગસબદ્ધતા, છદ કે માત્રા જળનાતી નથી પણ આ સાહિત્યમાં કૃત્રિમતા નથી, શબ્દોની રમત નથી, કલ્પનાના ઉંચું નથી વાસ્તવ જીવને સ્પર્શતા તે ભાવના ગીતો છે આથી જ ગાનાર ગીત સાથે તન્મયતા સાધી શકે છે અને તેથી જ તે સાલગરામાં મોહક લાગે છે મને લાગે છે કે લોકગીતોનું આ જ લાક્ષણિક આકર્ષણ છે

*

ગામડાની ગોરી એમ સહજમાં ગરબે ગમતા નથી બહાર પડતી તેનેય વિનામણા અને મનામણા ગમે છે અને માગી લે છે

ગામડાની ગોરી, તહમે ગરબો રમના આવો જો
રાત અધારી ગણા ગરબે રમ્યમ રમુ જો
અને તગત જ ઉપાય જડે છે અને ગીત આગળ વધે છે
ગત અધારી તો દીવડા મુકવું જો
એક બહાનું ન નમ્યું એટલે બીજું શોધ્યું

દીવડા મુકવો ત્યારે ગેરી મ્હકરે ખુચે જો
શોડી કલકલ ખુચે ત્યારે 'છાય પયરાડુ' જો
આખરે સાચી વાત ટહી દેવાય છે

ઠાય પયરાડો ત્યારે ક્વપછડી લાવો જો
ફાપછડી આપુ ગોગી ગરબે રમવા આવો તે

આખરે ફૂલપછેડી મળી ત્યારે જ—

... .. પમના જાજર ઝમક્યા ને.

જાંઝર ઝમક્યા અને ગરબો શરૂ થયો. ત્યજીવનની ગીત, શ્રમિકાં, સાસરે વધુને જરાપ સુખ નથી. આખો દિવસ કામ કરવા છતાં સાસુનાં મેણાં સાંભળવા પડે છે... અને, ગીત, જન્મે છે:

મ્હારો સ દેશો લઈ નવરે

મ્હારી માડીને એટલું જઈ કહેને,

અને ગરીબ ખીયારી વધુએ પોતાની માને, કાકાને અને મામાને, સંદેશ મોકલ્યા. જ્યાં મામા કંઈક સફર સ્થિતિના હતા. એટલે—

મામાને ચડી રીસ તેમણે બેઠે જોડાવી ત્રીસ રે.

અને છોડીને સાસરે આવીને જોડાવ્યું કે—

સોને જડી ન્દાની યાજ્ઞી ને રૂપે જડી પેરસાળ રો

મ્હારી બાળીના મેણાં ભાગો રો

વાસ્તવ જીવનમાં તેમ બનતું નથી, પણ સ્ત્રીઓ એવું કદાચી લઈને પશું આશ્વસન મેળવી શકે છે. પશું હવે તો વધુ મોટી યર્ષા ગઈ છે. ઘરમા દેવરની વધુ આવી પહોંચી છે. આખું ઘર તેને 'નાની વધુ'ના નામથી મેળોષે છે. અને પછી ખીયારી 'નવી' આવેલી બાળાનો ઉપકામ કરતાં કંઈક આનંદ આવે છે:

હાથે ધોયા નથી ને પગે ધોયા નથી, ન્દાની વધુ,

એમ તે કામ કેમ મારો ? ન્દાની વધુ.

પણ બને વધુઓને બોર બધુ ભાવે છે અને ગીત જન્મે છે :

અમદાવાદી વિભિલા બોર,

બોર મ્દને બધુ ભાવે રે!

બાનમાયો લાવી દે બોર,

બોર મ્દને બધુ ભાવે રે!

અને બોર લાવવાનું કામ નાના દેવરને જ મોંપાય. એટલે તેની ખુશામત કરવી જ મ્હો!

દેવર મ્દાને ઉલ્લસ ગરલીયા,

બાનમાયો લાવી દે બોર!

પણ એટલામાં તો કોણુ જાને ક્યાંથી જનુ સાસુ આવી પહોંચી. અને! જટ લઈને બોર ખૂંટી લીધાં. તે વખતે તો વધુઓ કરું કદી શત્રી નહિ, પણ ગીતમાં ગાઈ નાંખ્યું :

સાસુ મ્દારી બનેલી કુકર,

હાથમાયો ખુટી છે બોર—

બોર મ્દને બધુ ભાવે રે.

લોકગીતોમાં સાસુ, મસગ, જોક અને જોડાણી સામાન્ય રીતે આવ્યા જ કરે છે. કોઈ કોઈ વાર દિવર પણ દેખા દઈ જાય છે. પણ જ્યારે જ્યારે દિવર, દરજન. આપે છે ત્યારે હમેશાં ઉમંગલ સંદિત હોય છે. 'સાસુ' ને ખાસ કરીને વખોડામાં લોકગીતના સ્વપ્ના સર્જકોની શ્રમણિ છે અને તેથી જ કટાક્ષ કાવ્યમાં અમર રહે તેવું કાવ્ય જન્મ્યું છે:

લાલ પ્રદેશનાં લોકગીતો

મે તો મરચુ બા યુ આમવીની ઠાળ !

મહારે લકડુ, ... ન્હાની વહુની સગાય !

પણ બા શાબ્દિક ઈદાન હતો, સમરચુદ્ધ હતુ

આબ્યા આબ્યા રે વહુ વારોનો સાથ

છત્યા છત્યા—રે મહારી લોકગીઓનો ગાય મે તો

હાંચાં હપર રે કઈ ગરેડા બૂંકાય

છત્યા હપર રે કઈ મોખતો વગડાય મે તો

પણ સાસુ બહાગામ ગઈ હોય ત્યારે વહુઓ પોતાનો રોય કાલવી દે છે

બાવાની બગચીમા કુવા બનાવ્યા,

સાકડી શેરીમા સસરાજ મળીયા

લાજ કાઢે છે મહારી બાબા બાવાની

સાકડી શેરીમા સાસુજ મળીયા

પમે પડે છે મહારી બાબા બાવાની

આમ સદીઓથી સ્ત્રીઓએ પોતાના કુખ લોકગીતદ્વારા ગ્યા છે છતાં ય દિંદુ સમાજ ઉપર તેની અસર થઈ હોય તેમ જણાતુ નથી સામુખ્યા અત્યારે પણ કેટલીય યુવાન માળાઓના છુરનને કડવા બનાવી મઢી છે એ સત્ય તો સ્ત્રીકાંગુ જ પડશે.

પણ લોકગીત ઉપર પાછા આરીએ કુખ રસવાથી કઈ દિવસ વળવાનો નથી ગામમા વેપારીઓ આવ્યા છે. કહે છે કે જાતજાતના રેશમી રૂમાલ તેઓ વેચે છે. અને ધરમા ફરતી વહુના દીવમા ઉમળકો જાગે, છે

જમણે રેશમી વેપારી આવીયા

રેશમીયા રૂમાલ લાવીયા

માડી મહારે, રેશમીયા રૂમાલ લેવા ને

સાસુ લે છે, સસરા લે છે, લે છે ન્હાની નણ્ડલ

માડી મહારે, રેશમીયા રૂમાલ લેવા ને

જેજણી લે છે, જેઠ લે છે, લે છે ન્હાનો દેવર

માડી મહારે રેશમીયા રૂમાલ લેવા ને

પણ રૂમાલ મળે કે ન થે મળે. ધણી પાસે માગે તો કદાચ ધાટો કાઢે એટલે આ ભવમા નહિ તો આવતા ભવમા પણ કામ આવે એ હેતુથી કૃષ્ણભજન કરી લઈએ.

અદન તલાવડી કાનુડે રોધી,

જળ ભરવા ન દે,

કાનુડો મહારી કેડે પડ્યો છે !

વનમા કાનો દાતણ મંગાવે

વનમા દાતણ મ્યાથી ? કાનુડો

વનમા કાનો નાવણ મંગાવે

વનમા નાવણ ક્યાથી ? કાનુડો

વનમા કાનો ભોજન મંગાવે

વનમા ભોજન ક્યાથી ? કાનુડો

વનમા કાનો રમણ મંગાવે

વનમા રમણ ક્યાથી ? કાનુડો

બો. મેં પૂછ્યું : ' તારે શું જોઈએ છે ? ' તેણે મારી પામે આવીને ધીમેથી કહ્યું : ' મેં મારા એક સદાધ્યાયીનું ખૂન કર્યું છે. તારાની શેરીમાં ૪૨મી રૂમમાં તેનું મુઠ્ઠું પડ્યું છે. '

હું તો આ સમાચારથી તાલુજ થઈ ગયો. તે સમયે મારા પૈયોવનની આંખોમાં એક મને હિંમત આપી અને મેં મારો કાર્યક્રમ મનમાં જ ગોઠવી કાઢ્યો. અત્યાર સુધી હું એમ માનતો કે અમારે કોન્સ્ટેબલને ખાલી પરચૂરણ તપાસ કરવાની હોય છે અને ખૂન જેવા ગુનાઓને મારે અમારે કંઈ કરવાનું હોતુ નથી. વળી કેટલીક વખત અમે બધી તપાસ કરીએ અને કંઈ, ગુનેગાર અથવા ખૂનીને પકડીએ, છતાં અમારા ઉપરીઓ પ્રોત્તાની, નોંધપોથીમાં એવી રીતે ટપકાવી લે કે અંધ માન તેઓ જ ખાટી ગયે.

111 અત્યાર સુધી ગુનેગાર આતુરતાથી બોલે હતો. 112

113 મેં કંટાળાથી પૂછ્યું : ' તમે શું કહ્યું ? ' 114

તેણે બેપરવાઈથી કહ્યું : ' હું ખૂની છું અને તમારે તાબે થાઉં છું. '

મેં તપાસ મારે પૂછ્યું : ' શા માટે તમારે તેમ કરવું પડ્યું ? ' 115

116 ' અમે લડી પડ્યા અને મેં તેને સખત કૂટકો લગાવ્યો. ' 117

118 કાર્તિ મેળવવાનો આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ મને ફરી નહિ મળે એ વિચારથી મેં પોલીસ તપાસ મુજબ મારી સામાન્ય નોંધપોથીમાં નોંધી લીધું કે ' તારાની શેરીમાં ખૂન થવાની ખબર મળવાથી ખૂનીને પકડવા હું ગયો હતો. ' આવી નોંધથી હું એવું અચવા, માગતો હતો કે ગુનેગાર મારે તાબે થયો નથી. પછી બીજી નોંધમાં મેં લખ્યું કે ગુનેગારને પકડીને હું પાછો ફર્યો છું. પછી આ બાબતનો રિપોર્ટ મેં મારા ઉપરી તરફ રવાના કર્યો. 119

120 હવે મુઠ્ઠાને તપાસવા અને બીજા સત્ક્રિયાની ' ભૂંચાની ' લેવાનું કાર્ય બાકી રહ્યું. મારો વિચાર હતો કે મારા ઉપરી રજા ઉપરથી આવી ગયેલા પેટેલાં આ કાર્ય પતાવીને નોમના મેળવી લેવી કે જેથી પચાસમાં જસદી વધારો થાય તેવી કદીને એક રૂમમાં પૂરીને બીજા કોન્સ્ટેબલને સાથે લઈને હું તારાની શેરીમાં ગયો, અને ૪૨મી રૂમના માલિકને મળ્યો કે ત્યાં મુઠ્ઠું હોવાની મને ખબર મળી હતી. માલિકે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : ' મુઠ્ઠું કાનું ? ' 121

122 આ જ ઘરમાં ખૂન થયું હતું છતાં તે ' મકાનના ' માલિકના આવા ચપ્પોથી મારા મિત્તન થયો. ' જે માણસનું આજે જ અંત ખૂન થયું છે ' તેનું મુઠ્ઠું ક્યાં છે ? ' તેણે કંટાળાથી કહ્યું : ' કેટલું ભૂંડું ! બીડો તો કંઈ થયું નથી. ' આ બંને બાંધેલાં દવાકુળ થઈ ગયો અને માલિકના વિરોધને ગચકાઈ સિવાય હું તે આરક્ષામાં ઘૂસી ગયો. આ ઘરમાં ક્યાંય પણ મુઠ્ઠું દેખાયું નહિ અને ખૂનતી કાંઈ નિશાની પણ દેખાઈ નહિ તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ હું તો ગેશરઈ ગયો અને ઘરના માલિકને પૂછ્યું કે ઉપલા માળમાં જે વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા કે નહિ ? 123

124 ' હા. એક તો તેને ગામ જતો રહ્યો અને બીજો ફરવા ગયો છે. ' આ ખબરથી મને આતરી કંઈ કે નક્કી. આ બેમાંથી એકનું ખૂન થયું હશે. 125

126 મેં કહ્યું : ' તમે હાલનું બુદ્ધિભર્યો બોલો છો. મને ખબર મળી છે કે આજે સાંજે ત્યાં બન્ને એક વિદ્યાર્થીએ બીજા વિદ્યાર્થીનું અડી ખૂન કર્યું છે અને તે વિદ્યાર્થીને મેં પોલીસ કોન્સ્ટેબલ પર પૂરી રાખેલ છે. તમે એ ગુનેગારને અચાવવા પ્રયત્ન કરો છો. પણ યાદ રાખો કે કોન્સ્ટેબલની બારીકાઈથી ૭૨મી જવા મારે મુઠ્ઠાને ખસેડવાનો તમને બિલકુલ દક્ષ નથી. ' 127

૧૭. પોલીસ અમલદારે વહેમાઈને પૂછ્યું: 'વાહ, વાહ! ત્યારે-શું તમે અમસ્તી ન કેદ થવાની ઇચ્છા બતાવી?'

આરોપીએ નરમાશથી કહ્યું: 'સાહેબ! ફરીથી હું આપની માફી માગું છું. ગઈકાલે સાંજે પરીક્ષાનો હેતો પેપર મેં આપ્યો, ત્યારે હું એટલા આનંદાવેશમાં હતો કે એકે બીજા વિદ્યાર્થી-પાસે મેં એક વિચિત્ર તરંગ રજુ કર્યો કે આજની રાત્રીનું નકલના પોલીસ સ્ટેશન પર ફાઈ પાસ થવનો શુનો ક્યાં સિવાય ગણાઈ.' :

પોલીસ અમલદારે ખીજવાઈને કહ્યું: 'શું તમે પોલીસને હેગન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે?'

વિદ્યાર્થીએ નમ્રતાથી કહ્યું: 'Excuse me, Sir, I am sorry. I crave your pardon.'

પોલીસ અમલદાર દસીને મારા તરફ ફર્યો પરંતુ હું તો પગથી માથા સુધી ધૂણી ગયો. અમલદારે તેની દરડી નગરે મારા તરફ જોયું અને પાસે બોલાવ્યો.

'તમારો રિપોર્ટ દર્શાવે છે કે તમે તેને ફેડ કર્યો છે, પરંતુ અત્યારે ચોખ્ખું નિર્ણય આપે છે કે આ યુવાન તેની મેળે તમારે તાબે થયો હતો, ખોસો! સાચી ફફડીતી થી છે?'

પ્રમાણિક્ષના એ મનુષ્યજનના ગમે તે પ્રમંગે હિતમ માનદરકિયઈ પડે છે, એમ મારા અનુભવથી મને લાગ્યું. મેં મારો શુનો કબૂલ કર્યો અને કહ્યું કે આપણા ખાતામાં મને પ્રમોશન મેળે એ લાલચે મારે આવો રિપોર્ટ કરવો પડ્યો!

જંને આગેપીએને તુર્ત ન છોડી મૂકવામાં આવ્યા; પરંતુ આ વિદ્યાર્થીની વિચિત્ર તરંગ મને નડ્યો—મારા ખોટા રિપોર્ટ બદલ મારો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવામાં આવ્યો.

બહેરામઝાએ પોતાની વાતનો અંત લાગીને કહ્યું: 'માટે ન હું કહું છું કે વિદ્યાર્થીએને નિવાજદારીનું જ્ઞાન હોતું નથી.'

કાયદાનો અભ્યાસ કરતો એક વિદ્યાર્થી પ્રશ્ન કર્યો: 'સબૂરો ખોટી ખબર ફેલાવનાર તે વિદ્યાર્થીને મળ કેમ ન થઈ?'

'ચોક્કસ! મુદ્દાનો સવાલ છે સાહેબ! પંચ આ બેનાઈ તો મોટી જુવાનીમાં બની ગયો. ત્યારે કાયદાની અસારના જેટલી જારીક રચના નહોતી.'

એટલામાં સ્ટેશન આવતાં બહેરામઝા અને તેના સાથીઓ કીનરી પહાણ તે વખતે એક વિદ્યાર્થીએ ટોર કરી: 'અરબર, આ તો અદ્દુલ તરંગ કહેવાય; અને પોલીસને પંચે ઠીક બતાવ્યો.'

રસ્તે જતાં બહેરામઝાના સાથીઓ તેને પૂછતા હતા: 'તમારો નબળાઈ બતાવતો આવી વાત તમે શા માટે કરી?'

'અહીં... અહા—હા... એ તો તેમને સાંત્વ રાખવા કહેલી. શું તમે એમ માનો છો કે તે ખરી વાત હતી?'

આકાંક્ષા

આજે મારે હૈયે ઓ રે સુહર !
 શું છ રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર,
 દૂર દિગન્તે
 દષ્ટિ પથાન્તે,
 બ્યોમ વસુંધરા મીટ માંડી ન્યહાં,
 ઉભાં મિલનાતુર,
 તેથીય દૂર, અદૃશ્ય કિનારે
 રણકે તારાં તુપૂર,
 ઓ રે સુહર !
 આજે મારે હૈયે ઓ રે સુહર !
 શું છ રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર .

૧

વાયુના સ્પર્શે
 જીલતા વૃક્ષે,
 ઉત્તત ધ્રુંગ ધરીને ઉભેલા
 ગિરિધર કેરે ઉર
 એજ અદમ્ય જલે આકાંક્ષા,
 એવી જ પ્યાસ મધુર
 ઓ રે સુહર !
 શું છ રહ્યા તારા સુમંગલ સૂર .

૨

જે મહાગાને
 મસ્ત જનીને
 સાગર સ્તાંભ રચે જલ કેરો
 આલે ઉછાળે પૂર,
 આજ મારા અણુયે અણુયે વહે
 એ મહાગંભીર સૂર
 ઓ રે સુહર !

૩

યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર

દુર્ગમશી વરમશી સંપદ

યુરોપમાં પૌર્ય મહારાજ્યો જગતના સર્વે ભાગોને આશ્ચર્યક્રમ કરી મોકલે છે. ત્યાં

તો આર્થિક અને રાજકીય અંબધ એકબીજાની સાથે ખૂબ મિશ્ર છે. યુરોપમાં દમણાં મુકુચિત રવદશાભિમાનની વૃત્તિ ખૂબ જગૃત થઈ છે. એટલે એકબીજાની સામે મોટી મક્કલી દિવાલો ત્યાંનાં રાજ્યોએ બીની કરી છે. તેઓ એકબીજાનાં કરનેથી દબાયેલાં છે, પરંતુ મુદ્દલ કે વ્યાજની એક માફિયણુ કાપી આપતું કે લેતું નથી. હજી યુરોપનાં મહારાજ્યોની ઉર્મિ, અસ્યા, અને પરસ્પરના ધિક્કારના દળરૂપ મહાયુદ્ધ જગમું નથી. પરંતુ આર્થિક યુદ્ધ તો ખૂબ ભેથયાં ચાલી રહ્યું છે. ચત્રણુની જાનદુશીરી, જકાતોની દિવાલો, સોનાતો મોટો સંગ્રહ, કુડિયામંજુની આંટીધૂંટી આ સર્વે આર્થિક લયકર રચે છે. તેઓ ઉપયોગ એક બીજાની સામે કાંઈ પિચુ દયા વગર કરાય છે.

હમણાં યુરોપમાં દરરોજ નવો નવાં આર્થિક ખનાવો ખન્યો જાય છે. તેની અસર આખા જગત ઉપર વ્યાપક રીતે થાય છે. દર વરસે આર્થિક જગત મોટાં પરિવર્તનો સેવે છે. હજી પૌર્ય પેરસોમાં જગતમાં મોટી આર્થિક ઉપલપાયલી થઈ છે. સોવિયેટ રશિયાએ પહેલી પંચવર્ષીય ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડી વિકાસની યોજના પૂરી કરી, બીજી યોજના શરૂ કરી પોતાની દરેક પેદાશ બેવડીથી સાત ગણી વધારી છે. બીજી તરફ જપાને પોતાની લગભગ પ્રમાણે અસરમાન સાથે ઉદ્યોગો સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું છે. એણે પાશ્ચાત્ય યંત્રશાસ્ત્રને પોતાનાં બનાવી જગતનાં બનરોમાં જલુ સરતો અને દેખાવડો માલ મોટા જગ્યામાં ભરી દીધો છે. જપાન અનાજ વિશે આત્મમતોથી ખન્યું છે. શ્રેષ્ઠિતનું હોલાંડ અને બેલ્જિયમ એ ગણ્ય દેશોએ જકાત વગરનાં વેપારની નીતિ ત્યજી પોતાની સગવડ મુજબ આમદાની ઉપર મોટી રક્ષણ જકાતો નાખી છે.

યુરોપનાં આ મહારાજ્યોએ વેપારના પરસ્પર અતિબંધોની મોટી દિવાલો ઘણી જગતનાં વેપારને લેલો કરી મૂકી નાખ્યો છે. સને ૧૯૩૨માં ઓટાવા ખાતે શ્રેષ્ઠિતને પોતાનાં મંસ્થાનો સાથે જકાતી હકા કરી ઓટાવા કરાર કર્યા હતાં. તેમાં હિંદ પાસેથી દેવા કરતાં વધારે લીધું હતું. પરંતુ કેનેડા વગેરે સંસ્થાનોને લીધા કરતાં વધારે આપ્યું હતું. ફ્રાન્સે પણ પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે આવાં આર્થિક કરારો વીન્સેન્સના મથકે સને ૧૯૩૫ માં કર્યાં હતાં. સને ૧૯૩૫ માં શ્રેષ્ઠિતને સોનાના ચલણના ધોરણને તિલાંજલી આપી. તે પછી અમેરિકાને પણ આ ચલણ મૂકવું પડ્યું. આથી જગતની આર્થિક વ્યવસ્થા ને સોનાના ચલણ ઉપર હતી તે મોટી ગઈ. હવે ધણુખગ દેશોએ સોનાના ચલણનું ધોરણ પડતું મૂક્યું છે. એકલું ફ્રાન્સ અને અટકોને વળગ્યું હતું. પરંતુ છેવટે એને પણ એ ધોરણ મૂકી દેવાની આર્થિક અવસ્થાએ ફરજ પાડી છે.

સને ૧૯૩૩માં લોશન પરિષદે જર્મનીનું ટ્રેડ એટલે દંડ ૬૫૫ ખર્ચમાંથી માત્ર ૨૦૦ કરોડ ડોલર જેટલું કરી નાખ્યું. છતાં જર્મનીએ એટલું પણ કરજ સુકાવ્યું નહિ. એટલે બધી જાનના લેણેલું ઉપર મોટું મોટું મૂકાયું છે. આથી ફ્રાંસપરેમેન્ટ વચ્ચેની હિંમત અને ઉપગણી અટકી ગઈ છે. પ્રજાએ વચ્ચેના વેપારી લેણેલું ઉપર આવી ખર્ચા અસર થઈ છે. સોનું, ચાંદુ, અમેરિકાનાં એલુમિનિયમ અને ફેબ્રિકે સર્થ છે. જાનનાં બાર આના ઉપરાંત સોનાનો જથ્થો આ તથા રાજ્યો પામે છે. હવે જાનનાં ધણાં ખર્ચ મદારાજ્યો કાગળની નોટોના ચલણ ઉપર શ્રદ્ધા બાંધીને બેઠાં છે. જેની સાથે સારી છે એવાં અમેરિકા, એટલિટનને બોદ કરતાં બાકીની ગભરોના ચલણની કિંમત પોતાનાં રાજ્યો પૂરતી છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ આર વંદેસો થયાં પોતાની પ્રજાના આર્થિક ઉદ્ધાર માટે કિંમતો ડોલરો દરેક વંદેસો ખર્ચા પ્રજાના આર્થિક પતનમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો ખૂબો અપનો કર્યા છે. એણે પોતાનાં દેશમાં ખર્ચા ડોલર કરજે લઈ બેઠોને રોકડી મદદ પાકો ઘટોડા વાની કાશીયા, નવા રસ્તા, તરે અને જાનવેર બાંધકામો બાંધવાની મોટી રાજકીય કરી છે. વધારે મજૂરોને કામ મળે તે માટે મજૂરોના કામ કરવાના કક્ષાકો ધટાડ્યા છે. એટલિટનને પણ ૩૩ લાખ નવાં ધરો અર્પ્યાં છે, સીકેરા નવા રસ્તા બનાવ્યા છે અને જાહેર બાંધકામો બાંધ્યાં છે. એ રીતે બેકારી નિવારણના ઉપાયો લીધા છે. એટલિટનમાં બેકારી નિવારણને માટે સરકારે મોટી વીમાની યોજના કાઢી છે. તેનો સવા કરોડ મળ્યો. લાભ લે છે. બીજા દેશોમાં પણ બેકારી નિવારણ માટે મોટી યોજનાઓ સરકારે મંજૂર કરી છે. ખાસ કરીને નાણાંની પુષ્કળ છૂટ કરી છે એટલે બધું સરતે વ્યાજે આવી યોજના માટે પુષ્કળ નાણાં મળે છે. સોનાના લાભો તથા લેવાથી ખાણોમાંથી સોનાની એકાદ ધણી મળી છે. ને સોનાના સમૃદ્ધ ઉપર પોતાની આંતર વધારી પુષ્કળ પ્રમાણમાં નોટોનું ચલણ સંધારવામાં આવ્યું છે.

હવે આ પાંચ વંદેસોમાં રાજ્યદારી નિયતિ વધારે પ્રમાણમાં બેઠી છે. સૌ રાજ્યો પોતાનાં દેશની ઉર્જાની બીજાના ભોગે કરતાં મોંઘે છે. યુરોપનાં રાજ્યોનું મહિમાદે અને ખર્ચે અમેરિકાનું તેમની પાસે અંજાને ડોલરોનું કરજ છે. તે કરજ અથવા વ્યાજ સુકાવવાનું નહીં થવાથી યુરોપ ઉપરથી એક મોટો બોલો ઝોલો ચલે છે. પરંતુ હતું પરંપર અનિવાર્ય ખૂબ વધ્યો છે. સને ૧૯૩૩માં લોકરી ખર્ચ ધટાડવાની પરિષદ તિને કારસર થઈ થઈ હતી. જાપાને સને ૧૯૩૩માં મંજૂરિયાને જરા પણ વિરોધ વગર પચાવી પાડ્યું હતું. સને ૧૯૩૪માં એ જાપાને એટલી જ સહેવાઈથી ચીનનો જોડાલ પ્રાંત એલિયા કર્યો. જર્મની અને જાપાને પ્રજાનંદનો ત્યાગ કર્યો. સને ૧૯૩૫-૩૬માં ઇટલીએ પ્રજાનંદની દરખર કરી જગ એબિઝીનીયા પચાવી પાડ્યું હતું.

યુરોપમાં પણ બે પક્ષો થઈ ગયા છે. ક્રિસ્ટ અને એટલિટન. યોરો, અમર, સરસાઈ માટે દરીદ્રાઈ કર્યા પછી હવે એકમ થયાં છે. આ બંને રાજ્યોએ પ્રજાસંઘની ઉપર મોટો કોણ મેળવ્યો હતો. પરંતુ બંને વચ્ચે દરીદ્રાઈ થવાથી યુરોપમાં એમનું મદદ થઈ ગયું છે. હવે યુરોપમાં જર્મની, ઇટલી, પોર્ટુગલ, એલિટ્રા અને હંગેરીનો સળંગ પક્ષ એમની વિરુદ્ધ કામો થયો છે. પોતાના મોટા દુરમન અનાતા રહ્યા સાથે એ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચને મંપિ કરી ત્રિપ્લી દળ બાંધ્યું છે. કાન્સ, એલિટ્રાની કિષ્કા, ગામાનિયા, પોલાંડ અને બીજાં રાજ્યોને મદદ કરી એમની સાથે પરસ્પર મદદનાં તદ્દનામાં કર્યાં છે. જર્મનીએમાં ફાટફટ પાડવાનાં

સમગ્ર પ્રયત્નો કરે છે. જર્મની પોતાનાં છીનથી લીધેલાં સંસ્થાનો પાછાં મારે છે. તેમના માટે એણે જંગી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. તેને યુરોપના ઝેદાશ્લેષેક્રિયા વગેરે ગાળ્યો ખાઈ જવાની ખુશી ધ્રુષ્ટા છે.

જર્મનીએ લોકાર્થોની મંધિને ફાડી તોડી નાંખી છે. એણે વરસેસની મંધિ પણ સ્વીકારવાની ના પાડી છે. એણે પોતાનાં બધાં સાધનો યુદ્ધની તૈયારી માટે વાપર્યાં છે. ઇટલીએ સતે ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં એલિસીનિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રગ્લસંઘે તેની વિરુદ્ધ પ્રતિબંધો નાંખ્યાં, પરંતુ ઇટલીએ તેની દરકાર ન કરતાં એલિસીનિયા જીતી લીધું. જાપાને હમણાં ચીન ઉપર મોટું આક્રમણ કરી ચીનનો ઉત્તર ભાગ લગભગ જીત્યો છે. હજુ યુદ્ધ ચાલુ છે. પ્રગ્લસંઘ હવે તદ્દન નપુષ્ક જાય છે. ગલ્લદારી ક્ષેત્રમાં એની આણ સ્વીકારાતી નથી સોવિયેટ રશિયા અને જાપાન વચ્ચે ખૂબ ચક્રમ્ક જાય છે, પરંતુ યુદ્ધ મારેર કરતાં અચકાવ છે. જર્મનીએ ગાઈનલેન્ડમાં તદ્દનામા વિરુદ્ધ લશ્કર મૂક્યું છે. ઓસ્ટ્રિયાએ મંધિનો ભંગ કરી લશ્કરી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું છે સ્પેનમાં અંદર અંદરની લડાઈ જંગી છે. આ ધરની લડાઈમાં સ્પેનની સરકારને રશિયાની મદદ છે. બળવાખોરોને ઇટલીની મુખ્યત્વે અને જર્મનીની ગૌણ મદદ છે. આ યુદ્ધ પરદેશીઓ જ સ્પેનમાં ચલાવે છે.

આ આર્થિક સમાલોચના છે. પરંતુ તે સમજવા માટે રાજકીય અવલોકન પણ આવડું પડ્યું છે. તુર્કીએ આવા સમયમાં માથું ઝેંચું કરી ડાર્ડેનેલ્સની સામુદ્રિકીમાં કિલ્લેબંધી કરવાનો હક્ક મેળવ્યો છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વેપારી આગમોટા ડુબાડી દેવા માટે સંયમરિતોનો ઉપયોગ કરવાનો આરોપ ઇટલી ઉપર મૂકાયો છે. ઇટલી ઉપર અંગ્રેજોનાં આરબ સંસ્થાનોમાં બળેલાં જંગીકાવાના પ્રયત્નો કરાવવાનો પણ આરોપ મૂકાયો છે. ઇટલીએ દાદાગીરી કરી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને ખૂબ સતાવવા માંડ્યા છે. જર્મનીની એને મદદ હોવાનું કહેવાય છે. હમણાં જ જર્મની, જાપાન અને ઇટલી વચ્ચે ત્રિપક્ષી સંધિ થઈ છે. યુરોપના મામલો દિનપ્રતિદિન બગડતો જાય છે. પરંતુ લડાઈ કગવાથી યુરોપ તદ્દન ભેરમીશ્યૂત થઈ જશે. એ બીકથી હજુ યુદ્ધ અટક્યું છે.

મહાયુદ્ધ પછી વર્મેલ્સનો કરાર કરી જર્મનીનું તદ્દન અધ પતન થયું હતુ. એનાં સંસ્થાનો અને પ્રદેશ ઝૂંટથી લેવાયાં હતાં. જર્મનીને વિકાસ જોડાએ છીએ. એણે જંગી યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી વિનાશનો સાધનો વસાવ્યાં છે. હેર હીટલરે કહે છે કે જર્મનીને બોજન દર-નાં તોપાની અગત્ય વધારે છે. ઇટલી પણ જંગી લશ્કરી તૈયારીમાં પડ્યું છે. એ દેશોએ મોટી રકમો કરગે કાઢી લડાયક તૈયારીઓ કરી છે. કંસિ પણ ખર્ચો ફેંકા લડાઈનાં સાધનો પાછળ ખર્ચવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ જોઈ અંગ્રેજોને ભીતિ લાગી. એમણે પણ પાંચ અગત્ય પાઉંડ કરગે કાઢી લડાઈનાં સાધનો વસાવવાનું શરૂ કર્યું છે. જાપાન તો પ્રથમથી જ પોતાની આવડતો મોટા ભાગ યુદ્ધનાં સાધનો માટે ખર્ચતું હતું. એમને જોઈ અમેરિકાએ પણ અગત્યે ડોલ્લરોની કિંમતનાં યુદ્ધનાં સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં છે.

યુરોપમાં સ્વીડન, સ્વીડ્જેન્ડ, નોર્વે વગેરે દેશોએ પોતાના દેશોમાં લશ્કર નાખ્યું હતું. એમણે તદ્દન શાંતિની નીતિ ધારણ કરી હતી પરંતુ પોતાના પરદેશીઓને ધમકી માંથા સુધી હથિયારબંધ થતાં જોઈ અને એમની આક્રમણ કરનારી ભાષા સાબળી, તેઓએ મોટા

ધરે અને બેકારીના, વીમા પાછળ કંડોડો, પાઉડો, ખર્ચ છે. એ રીતે આ બધી સમૃદ્ધિ પાછી પ્રગતે પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય એના બે મોટા ઉદ્યોગોમાં પણ ખર્ચ તેજ આવી છે. સ્ટીલ એટલે પોલાદનો ઉદ્યોગ અને કાલસાનો ઉદ્યોગ મોટા નફા આપતા થયાં છે. આ પદાર્થોની માગ વધવાથી અને વધારાનું વાટ અને વીમાના ઉદ્યોગને ટેકા મળ્યો છે. યંત્રો, ખુનાવવાની, પુષ્કળ વસ્તુઓ, તેને મળી છે. આથી આખી પ્રગતિ દરેક ભાગને ઉત્તેજન મળ્યું છે.

પ્રગતિ, સમગ્ર જો કે મોટાં કરતો કરીને પણ ઉદ્યોગને સજીવન રાખેલાં પ્રગતે કાર્ષણ રીતે કામ ચાલતું જોઈએ. કામ હોય તો યાત્રા સમૃદ્ધ અને છે. એટલે કરજ ફેડવા અથવા તેનું વ્યાજ ભરવા નેટલો કરવેરા ખુશીથી આપે છે. યુરોપનું અર્થશાસ્ત્ર હમણીં આ પદ્ધતિ મુજબ ચાલે છે. નાણાનિકેદ મળવી ન જોઈ એ. તેનો પ્રસાર સારી થયો જોઈ એ. હવે ધણાં રાજ્યોમાં ઉદ્યોગ અને વાણિજ્ય રૂપી સાધનો રાજ્ય પોતાની પ્રગતિના લક્ષ્ય માટે નક્કી કરેલી નીતિ પ્રમાણે વાપરે છે. રાજ્યનાં બધાં સાધનો પોતાની મૂડીમાં એકત્ર કરીને પ્રધાનમંડળો ખીખાં રાજ્યોની સામે શેતરજની બાજુ ખેલે છે.

આવી રીતે સને ૧૯૩૫થી યુરોપનો આર્થિક સ્થિતિ સહેજે સુધરતી ચાલી. એમાં પણ ઉદ્યોગવાદી દેશોમાં વધારે એવના આવી. સને ૧૯૩૬માં પણ એ સુધારો થોડું રહ્યો. રશિયામાં ૨૭ ટકા, બ્રેઝિલમાં ૨૧ ટકા, હંગેરીમાં ૨૦ ટકા, ગ્રીસમાં ૧૮ ટકા, એકાસ્તોવેકિયામાં ૧૬ ટકા, ઓસ્ટ્રિયામાં ૧૪ ટકા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૬ ટકા, ફ્રાન્સ-જર્મનીમાં ૬ ટકા, અમેરિકામાં ૬ ટકા, આર્થિક સુધારો ગણાયો હતો. સને ૧૯૩૭માં પણ એ સુધારો ચાલુ રહ્યો છે. સને ૧૯૨૯ની સાલ પેશાશ અને આર્થિક ઉત્પત્તિ, માટે સારી નમૂનાદાર ગણાય છે. ધણાંખરાં રાજ્યોમાં હવે એ વસ્તુના આંકડાએ, પહોંચાય તેટલી પ્રગતિ જોવામાં આવે છે. માત્ર કરોડો પ્રમાણ વધ્યું છે. ચલણના ગૂંચવાડ ચડ્યા છે, અને ભવિષ્ય માટે નિશ્ચિનતા જણાતી નથી. યુરોપનાં પ્રધાનમંડળો પોતાના દેશના વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગો પ્રધારવા માટે ભારે પ્રયાસો કરે છે. સૌ દેશોના કરજોનો બોલો ભારે થઈ ગયો છે. લુનાર્થ ટેડ રેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ સને ૧૯૩૬માં પોતાના કરજમાં ૪૦૦૦ દસ લાખ ડોલરો ઉમેર્યા હતા. સને ૧૯૩૭માં ૩૦૦૦ દસલાખ ડોલર ઉમેરશે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, જાપાન એ સર્વે દેશો દર વર્સે મોટા કરજો કરી તેનાં વ્યાજ ભરે છે.

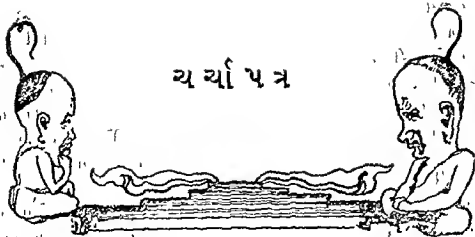
ધણાખરા દેશો પોતાની પ્રગતિ પાસેથી કરજ લે છે. એમણે સોનું ભરી ગમ્યું છે. તેની ઉપરની આંટ ઉપર ચલણી નોટો પ્રજમાં ફેલાય છે. રૂપા અથવા ધાતુઓનાં નાણાંની ઘણી થોડી જરૂર રહે છે. જગતનો મોટા ભાગનો વ્યવહાર આ ચલણી નોટો ઉપર ચાલે છે. રાજ્યની બેંકો ચલણ માટે એજન્ટ છે, અને રાજ્યની નીતિ મુજબ ચલણના નાણાંની વ્યવસ્થા બેંકો કરે છે. પ્રધાનમંડળ અનુભવી નાણાંશાસ્ત્રીઓની સલાહ મુજબ ચલણની નીતિ નક્કી કરે છે. બેંકો તે મુજબ અનુસરે છે. ચલણની નોટોનો હમણાં બહુ મોટો પ્રસાર થયો છે. એટલે જોઈ એ તેટલું નાણું જૂઠ્ઠી મળી શકે છે. કાર્ષણ વ્યક્તિ નાણાં ગોંધવાની વાત કરતો નથી. એટલે નાણાંનો પ્રચાર વધતા વ્યાજના ભારો એકદમ ઘટી ગયા છે. આવાં ટૂંકાં વ્યાજ નાણાંની લેણા કાઢીને લુનાં લુનાં રાજ્યો પુષ્કળ ખર્ચો પ્રગાઢિતનાં કાર્યો અને વસકર પાછળ કરે છે. સરજી અને ફરતુ નાણું રાખવું એ દરેક રાજ્યની વ્યાજની નીતિ છે.

કેટલાક હિંદ જેવા દેશોએ પરદેશોમાં લોતો ઢાઢી નાણું મેળવ્યું છે. એનું વ્યાજ એમને પરદેશોએ લેવું પડે છે. એ મોટો વાર્ષિક ધસારો ક્ષયરોગ જેવો છે. વળી પોતે ઔદ્યોગિક દેશ નહિ હોવાથી, લશ્કરી સાધનો અને દરરોજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ પરદેશો પાસેથી તેને ખરીદ કરવી પડે છે. આથી હિંદ જેવા પરાધીન દેશની સમૃદ્ધિ ચૂસાય છે. ત્રીજું, પોતાના દેશવાસીએને મોટા પગારો આપી દેશમાં નાણું રાખવામાં આવતું નથી, પણ પરદેશોએ મોટા પગારો અને પેન્શનો અપાય છે. પરદેશોએ વહાણવટું અને વાણિજ્ય હિંદ ઉપર નમે છે. એટલે હિંદ જેવો પરાધીન અને એતીપ્રધાન દેશ ક્યારે પણ સમૃદ્ધ થઈ શકે જ નહિ. એટલા માટે તો એની જાતી નીતિ અને ચક્ષુ નીતિ ઉપર હિંદી પ્રજાનો ડાણ નથી.

ચક્ષુની ગદગીરી ભારે સૂક્ષ્મ છે. લક્ષલક્ષ અર્થશાસ્ત્રીઓ એમાં મૂંઝાઈ જાય છે. ફ્રાન્સનો દાખલો લો. એની પરદેશની મૂડી 'બેચાઈ ગઈ છે.' કાંઠના ભાવો ધરીને એક પાઉંડના ૧૧૦ થયા. તેમાંથી ધરીને ૧૩૦ થયા, હમણાં ૧૫૦ના આરે 'ગિલા' છે. ફ્રાન્સ લશ્કરી અર્થ મોટું કરે છે. એનું બજેટ સમતોષ નથી. એણે મોનાના ચક્ષુના ધોરણ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો, વગેરે કારણથી ફ્રાન્સની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સુધરી નથી, બગડતી જાય છે. એ ચક્ષુના યુદ્ધમાં હાર્યું છે. બ્રિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ચક્ષુ નિલાવવાના આર્થિક કરારો થયા છે. પણ ફ્રાન્સ મોટી રકમ સોનું વેચવા અને બાજના ભાવો મોટા રાખવા છતાં, એ કરારો મુજબ પોતાનું ચક્ષુ સ્થિર કરી શક્યું નથી.

હાલમાં તો લંડન અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય મથક બની ગયું છે. આખા જગતની આંટા ફરે છે. સૌ મહાગંભ્યો પોતાના રાજ્યની હદમાં કૃત્રિમ રીતે વસ્તુઓના ભાવો રાખી પરદેશોમાં સસ્તા ભાવે વેચી વાણિજ્ય વધારે છે. યુરોપમાં આર્થિક યુદ્ધ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ છે એ આર્થિક યુદ્ધ ઉપર વિશ્વયુદ્ધનો પણ અમુક અંશે આધાર રહે છે. ભવિષ્યના બનાવો એ બાબત સિદ્ધ કરી આપશે.

ચર્ચા પત્ર

ઉત્તરરામચરિતની કાલગણનામાં એક ગંચુ

વિકાસ તંત્રીશ્રી,

‘પ્રસ્થાન’

મહાકવિ ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં કાલગણનાને અંગેની એક મુશ્કેલી તરફ આપના માસિક દ્વારા તદ્દિદોનું ધ્યાન ખેંચુ છું. તે પ્રસ્તુત મુશ્કેલી મથાર્થ છે કે કેમ અને હોય તો તેનો નિકાલ શી રીતે તે સમજવાની ઇચ્છાથી જ. — ભવભૂતિના અંખૂટ ગુણવાદારને ભૂલીને દોષને જ એક વીણી કાઢી આગળ કરવાની ઇચ્છાથી નહિ.

સમ્રાટી ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં પહેલા અંક અને ખીજા અંક વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડે છે. પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનામાં એથા શ્લોક ‘પછી નટની સુતધાર પ્રત્યેની ઉક્તિ સ્પષ્ટ છે કે ‘દશરથપુત્રી’ શાન્તાના વર ન્રમ્યશ્રુગે ‘દાદશવાર્ષિક’ સરનો આરભ કર્યો છે. અને તેના અનુરોધને વશ થઈ જનકી કઠોરગર્ભા હોવા છતાં યે તેનાથી છૂટા પડીને અરુન્ધતીને આગળ કરી રાજમાતાઓ વસિષ્ઠ સાથે જમાઈને આશ્રમે ગઈ છે. ... ખીજા અંકના વિષ્કંભકમાં (શ્લોક ‘૬’ પછી ‘૮’થી ઉક્તિ) આત્રેયી વનદેવતાને સમાચાર આપે છે કે હમણાં જ એ દાદશવાર્ષિક સર ‘પરિસમાપ્ત’ થયું છે, અને ન્રમ્યશ્રુગે વડીલોને મથાનકિ વિદાય આપી છે. આમ આ બાર વરસનો ગાળો તો સ્પષ્ટ અતાવવામાં આવેલો છે.

મુશ્કેલી કાળી થાય છે આત્રેયીને કીધે. આત્રેયી પ્રાચેતસ વાદ્મીકિની શિષ્યા. વાદ્મીકિ પાસે કોઈ બે બેડિમા કુમારે આવેલા છે, અત્યંત દીપ્તિમંત પ્રતા વાળા એ કુમારયુગલની સાથેસાથે પોતાને અધ્યયન કરવાનો ભોગ ખાતો નથી. એટલે પોતે વાદ્મીકિવન છોડીને દબ્ધકારણમાં અગરસ્થાદિ ઉદ્ગીચવિદો પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા પર્યટન કરતી અહીં આવી છે એમ એ જનસ્થાનની વનદેવતા વાસંતીને કહે છે, એટલું જ નહિ પણ ધીરેધીરે આત્રેયી બાર વરસની બધી જ મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ વિશે વાસંતીને કહે છે. સીતાનો પરિત્યાગ, ન્રમ્યશ્રુગસંત્રની પરિસમાપ્તિ, રામચંદ્રે આરભેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ, વ્યાલણશિશુનું અકાલ મૃત્યુ થયું, તેને અંગે અશરીરિણી વાણીએ રામચંદ્રને તપ કરતાં વૃક્ષ સમખંડનો વંધ કરવા આપેલી પ્રેરણા, તદનુસાર ગમનનું પુષ્પક વિમાનમા શમ્બુકની શોધમાં પ્રયાણ, વગેરે વગેરે સમાચારો — છેલ્લી ‘રટાપ્રેસ મુધીના’ જનસ્થાનવાસિની વાંઝેનીને આત્રેયી પાસેથી મળે છે. ... વાસંતી કહે છે કે શમ્બુક જનસ્થાનમાં જ રહે છે એટલે રામ અહીં જ આવશે. અને થાય છે પણ એ પ્રમાણે.

હવે સવાત્ર એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બધા છેક તાજા છેવટ સુધીના સમાચાર આપવા આવેલાં પછે ચાલીને પુષ્પક વિમાન કરતાં થે વધુ ઝડપથી કેરી રીતે જનસ્થાનમાં આવી પહોંચી ? ક્યાં ગોદાવરી કાંઠા ઉપરનું જનસ્થાન અને ક્યાં વાઘ્મીકિવન ? (નીચે અંકના વિષ્કંભકમાં બીજા સ્લોક પછીની ત્રીજી ઉક્તિથી) મગમગ છે કે લક્ષમણ સીતાને વાઘ્મીકિવન પાસે છોડી જતો છે. અને પ્રસવવંદના પ્રાપ્ત થતાં દુષ્પ સર્વું ન જવાથી સીતા પોતાની જાતને 'ગંગાપ્રવાહ'માં નાખી દે છે.) ગંગાકાંઠેનું વાઘ્મીકિવન છોડીને આવેથી પહેલાં આવતી ગોદાવરીની એ આવી પણ દિશાવિદિશમાં ગમ્ભીરની શોધ કરતા પુષ્પકારૂ રામ લઈ અયોધ્યાથી જનસ્થાન સુધી આવી શક્યા નથી !

આવેથી 'અધ્યગંધ્યા' પ્રવેશે છે. એથી એ કાઈ ચમત્કારી રીતે (જેવી રીતોનો સંસ્કૃત નાટકોમાં સારી પેઠે ઉપયોગ થયો છે, અને પ્રસ્તુત નાટકમાં જ્યાં જ્યાં રૂપક એ પ્રમાણે કહેવાયુ છે તેને આ ચર્ચા કરતાં સીકારી જ લીધેલું છે.) ઝડપભેર આવી હોવાનો સંભવ નથી. પોતે જ કહે છે કે વાઘ્મીકિવનમાં અધ્યયન પ્રત્યક્ષ જંગમને લીધે 'પોતે આ 'દીર્ઘપ્રવાસ' આદ્યો છે. (અંક ૨ સ્લોક ૨ પછી બીજી ઉક્તિ) તેથી એને યાક પાણી લાગ્યો છે. (સ્લોક ૫ પછી ઉક્તિ ૬.)

જ્યારે પુષ્પક તો 'વંગવાણું' 'પ્રગલ્ભિ' (અંક ૨ સ્લોક ૨૮ પછી ઉક્તિ ૧) છે. સાધારણ વિમાન નથી, વિમાનવર' (અંક ૬ સ્લોક ૬ પછી ઉક્તિ ૧). છે.

હા. શ્રદ્ધાપસના અન્વેષણ માટે 'જગત્પતિ' ને 'દિવાઓ અને વિદિશાઓમાં સંચાર' આરંભ્યો પડે છે. અશરીરી વાણીએ 'પૃથ્વીમાં તપને તપ' એટલું જ ગમ્ભીર, વિશેષ કહ્યું છે. પણ તો જગત્પતિને શ્રદ્ધાપસ શોધી કાઢનાં વાર ઘણી બધી લાગી કહેવાય. ખાસ કરીને એક બાલુ સાહ્યગુપ્ત મરેલો પડ્યો છે એ સંજોગોમાં.

સાથે સાથે થોડુંક બીજું પણ જોવાનું રહે છે. આવેથી વનદેવતાને, કહે છે. કે અરુન્ધતીએ વધુપિંદોણી અયોધ્યામાં પગ ન મૂકવાનો નિર્ધાર કર્યો છે અને એથી વાઘ્મીકિવનમાં રહેતું એવો વસિષ્ઠે ઉપાય ગોઠ્યો છે. કષ્ટદ્યુગનો આશ્રમ કરે રથજે છે એ ઉત્તરરામચરિત્રમાંથી નક્કી થઈ શકતું નથી. જ્યાં જેમ દણ્ડકાવસી વાસંતીને સીતાપરિત્યાગ જેવા અગત્યના બનાવની પણ આવેથી ગર્હ ત્યાં સુધી ગંધ મુદ્દા ન હતી એવું આ આખનમાં નથી. કષ્ટદ્યુગ આશ્રમમાંથી વસિષ્ઠાદિ વાઘ્મીકિવનમાં આવે છે એવા સમાચાર વાઘ્મીકિવનમાં આવી રહે એટલો નજીક એ આશ્રમ હોવા જોઈએ. આ સમાચાર લઈને આવેથી ત્યાંથી દણ્ડકાવનમાં પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો વસિષ્ઠ વગેરે મંડળી ક્યારની થે વાઘ્મીકિવનમાં આવી જતી જોઈએ. અને જે વેગે રામ જનસ્થાન પહોંચ્યા હતા તેથી વધુ વેગે પાછા આવે તો પ્રજા તેમના આવના પહેલાં વસિષ્ઠાદિ ગુરુજનોએ વાઘ્મીકિવની ઘણી પરાગ્યાગન આપી હોય. પણ વસ્તુસ્થિતિ શી છે ?

ચોથા અંકના વિષ્કંભકમાં ચિટ મંડળીના આગમનથી રજા માણના વિદ્યાર્થીઓ વાહરૂંડી ઉડાવી જનાર. વસિષ્ઠની પેટ ભરીને કેકરી કરી રહે છે તે પછી દૂર ઝાડનાં મળિયાં પર બેઠેલા જનકની દયા જોઈ અનુકંપા અનુભવના દેખાય છે. ત્યાં જનક પાસે અરુન્ધતી, કૌમદ્યા, વગેરે આવે છે. એવામાં લવ એ દેહાણે આવી ચડે છે. એને થોડી વાર થઈ ત્યાં એમ્માન આબ્યાથી બટુકોમાં બ્રમગણ મચે છે. તરત જ દોડી જઈને લવ અંધને બાંધે છે. પાંચમા અંકમાં લવ અને લક્ષમણપુત્ર ચંદ્રકેતુ વચ્ચે વાચ્યુદ થાય છે. અતિ બંને શસ્ત્રાસ્ત્ર-

સદ્ગત ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ગીડુમલ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર.

[સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગના છેલ્લા પ્રકરણ ઉપરથી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના મેળવેલ વિશે વિરોધી તર્કો થાય છે તે ઉપર આ પત્રવ્યવહાર પ્રકાશ પાડતો હોવાથી 'સમસોચક' પૃ. ૧૪ અંક રમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને મૂકેલો છે.]

(૧)

સ્નેહી ભાઈ ગોવર્ધનરામ,

મહારા પર સરસ્વતીચંદ્ર વગેરે પુસ્તકો મોકલ્યાં તે બહુ મેહેરબાની થઈ. મને ખાતરી છે કે તે વાંચવાથી મને ધણો આનંદ મળશે.

લી. તમારો સ્નેહી,
દયારામ ગીડુમલ.

(૨)

સ્નેહી ભાઈ ગોવર્ધનરામ,

અર્થ કાઢી તમારો સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો મેં વાંચ્યો માંડ્યો છે. મી. નાનંદબાણીનો " નેણુંદ કે બહેન " પુસ્તકમાં એ વિષે થોડી ટીકા છે. તમારી મૃતિ માટે તમારાં મારે વખાણ જ કરવાનાં છે. પણ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે સરસ્વતીચંદ્રને કુમુદ બેઠે પરણાવતી (પરણાવવાની) બિલકુલ જરૂર નહતી. કુમુદના સંબંધમાં તમારી બહાલી મહૂમ પુત્રી (લીલાવતી) ની જે લાગણી હતી તે જ મારી લાગણી છે; કુમુદને સરસ્વતીચંદ્ર બેઠે પરણાવી નહિ તે તમે કીક કર્યું. કારણ બે પરણાવી હોત તો એનાં માઆપનું મન દુખાત, તેમ જ વખતે એને પોતાને પણ દુઃખ થાત અને એના પતિને પણ લાગી આવત. પણ કુમુદને તો કુંવારી છાંછી જ ગાળતી હતી, અને મને લાગે છે કે એની બેઠે લગ્ન કર્યા સિવાય પણ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાનું કલ્યાણકામ સ્થાપી શકત. શું કુમુદ ને કુમુદે પોતાની બાકાતી છાંછી સાધવીઓ તરીકે ગણી હોત તો બહેતર

૧. પૃષ્ઠ ૧૧. મી. નાનંદબાણીએ બાપા ધણી કાણ જણી છે, પરિણામ તરફ સંતોષ બતાવ્યો છે. વિસ્તીર્ણ નાપરદ કર્યો છે, અને વચમા વચમા આવના અમેજ વાક્યોવાળી શૈલી વખોડી કાઢી છે.

૨. લીલાવતી જીવનકક્ષા, પૃષ્ઠ ૭૬ તથા ૮૧. કુમુદનું પુનર્વર્તન ન થવા જેવું એ લીલાવતીની એક પ્રાર્થના હતી તથા બીજી તરફ એવી આગ્રા હતી કે કુમુદ પ્રમાદધનને સુધારશે. કેટલાંક કારણોસર શ. ગોવર્ધનરામને એ વિચાર પડતો મૂકેલો પડ્યો.

આત્મતાદિ? એ રસ્તે તેઓ સરસ્વતીચંદ્રને મદદ કરી ગઈ. આઓને માટે આશ્રમ અથવા શાળા (કોલેજ) કાઢી, અવિવાદિત સ્ત્રીઓ પોતાના દેશને કેવી આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે, તેનું દર્શાવતે તેઓ આપી શકત. આ વિચાર તમને આઓ દર્શો, જ્યાં તે દર રાખી, મણી નોઈને સરસ્વતીચંદ્ર પામે એના મુક્ત શરીર મંથને તમે એને એ સ્ત્રી નોડો લમ્, કદવાની દર્શાયા માટે આણી દર્શો? ને એણે પોતાનું હૃદય કુસુમને અર્પણ કરેલું હતું તો પછી ખરી રીતે એ કુસુમને તે કેમ આપી શકે? કુસુમની ચટેલી તે એની પછી કહેવાય. મને એમ લાગે છે કે તમે સરસ્વતીચંદ્ર તરફ ઘણી નિર્દયતા અતાવી છે.

લી. નમારો સ્ત્રી,
ધ્યારામ ગીકુમલ.

(૩)

(અંગ્રેજી શીખેલા વાંચકોને આ લાંબો કાગળ વાંચતા જણાશે કે રા. ગોવર્ધનરામની ભાષા ઘણી જગ્યાએ કર્કશ (inelegant), ગુંચવાયેલી (involved), અસ્પષ્ટ તથા એમના કહેવાનો ભાવાર્થ શું છે તે સમજવા માટે થમ લેવો પડે તેવી છે. આટલા માટે એ પત્રનો અસરકારક તરજુઓ કર્યો નથી, પણ માત્ર એમના કહેવાની મતલબ જ આપી છે.)

Dear Mr. Dayaram,

When I published my First Volume, the 'Gujarat public' was 'very backward,' and I could only see my way to educating the people by giving out my thoughts in the form of a novel with several volumes meant to rise by grades from the simple to the difficult, so as to induce and enable the general public to accept each succeeding volume with its increasing difficulties as a natural sequel to its predecessor. I think Providence has been pleased to give a lift to the people with each volume; and ordinary men and women in the province are 'devouring' the books, including the 4th volume. A great change of ideas and sentiments has overtaken my readers, and new writers are imitating and stealing from my books—a result which is greater than my best anticipations. The procedure followed by me for these purposes, has, however, compelled me to deliberately sacrifice points of aesthetics and art, and I do not contradict those who opine that the book is not quite a novel.

As regards my final disposal of my hero and Kusumi, and Kumud, that will be explained by the last sentences just penned,

as also by the progress of the psychological development of the various volumes. I have tried to make Kusum entertain an open but unconscious partiality for the hero ever since her first appearance in volume 2, and her mother and aunt think of marrying her to him as the best solution of the puzzle and she has been as warmly resisting their wishes and aspiring to be happier with a single life—an idea which shocks the elderly ladies as inconsistent with our social conditions. The hero, on the other hand wanted to be an ascetic from the beginning and was diverted from that mood by the attractions of gentle Kumud. He left his paternal roof, forsook Kumud, under the impression that he would not be able to make her happy, but he was prepared to revise the situation, vol. 4 pp. 533-4. His realisation of the dreadful situation into which his procedure had thrown the girl strikes him with the awful remorse which I have made him exhibit throughout the four volumes; and his residence among the Sadhus with their high theories of social bonds makes him see the way to atone for his mistake by giving Kumud an opportunity to make herself happy with him in the best way she might choose. In the meantime, his own heart has become quite that of the ascetic of the Yoga-Vashishtha, able to court the ideals of Yoga and Vedant, as well as to enter upon the arena of love and worldiness for the sake of Kumud. His association with her for four nights at the caves, where sacred and invisible spirits ministered to the elevation of the inmates of the caves, transforms the two lovers—him and her—into spirits of higher calibre. They enter upon a struggle for elevating reciprocal lot in the higher sense until, at pp. 795-6, all agree that Kumud alone should give the final judgment and verdict. And she could not be cruel to her dear man, and the man could not refuse to do his duty to her by offering to obey her heart and soul. And in chapter 45 of vol. 4, Kumud comes to a judgment which could not be just until and unless Kusum agreed with her heart. In ch. 50 of the volume, the elder sister touches the chords of the younger one's heart and settles its vibrations which cannot be appreciated without attending to every word from the hearts of both. Sisterly love and appreci-

ation coil into each heart, and the wiser, the more experienced, the more unhappy sister, succeeds in making the younger sister accept the judgment of the elder as based upon genuine love, wisdom and highest, truest, beneficence of life. Did or could Kusum love her sister's lover? That is left to be settled by the experts of pure love, viz the Sadhus (p. 837. ll. 3-4 vol. 4), whose judgment is delivered by Chandravak—the head of the experts (pp. 837-8 vol. 4) that Kumud should be the પરિવારિકા or the sister of mercy as our moderns would call her or ચમુના-મૈયા, and that Kusum should be her ગંગામૈયા, to be the medium of carrying the waters of Yamuna as well as of herself into the ocean, where floated the projects of vast beneficence i. e. the hero—a diagnosis and prescription arrived at by ચંદ્રાવકી by sounding the depths of the sisterly hearts with સૂક્ષ્મચિકિત્સા—p 838, first para ચંદ્રાવકી in the next para, gives the same verdict, though he, with judgment and appreciation that are worldly adds that all hearts except the hero's would be happy with that result. What he so adds is only a paraphrase of what you think is cruelty to the hero With the ઉપદેશ from the શુરુ as in chap. 46, vol. 4, the hero's ideal in life is, neither love nor formal asceticism, but a મહાવ્રજ, a sacrifice, a શયનાદ, and a પૂજા, of which the શુરુ says (૧) તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શયનાદ, એ પૂજા-નની કીર્તિનાં સંગીત, તલય, અને પ્રતિધ્વનિ વડે એ મંદિરને તથાથી તે યુગ્મ 'ચુધી ભરે છે. (p 803, vol 4). The symphony of selfless, passionless beneficence of life realised by the hero of the ideal in the way which the joint voices and yearnings of "all" around him made પ્રવાહપતિત્ત્વર્મ for him—these "all" being but purest souls full of highest love and grace. Kumud's work as happy sister of mercy is anticipated in શ્રીજ form in the last chap. of vol. 4.

As regards your question about Kusum, her Arti, and love, you will note, that though not a philosopher without aesthetics, her love has been what I call સૂક્ષ્મ, as distinguished from સ્થૂલ (chap. 22, vol. 4) What does she offer out of love when she makes the આરતિ? A "kiss" A kiss is in our age of this country a symptom of physical વામ. But elsewhere and in ancient India, fathers kissed daughters—a kiss in such cases is

the effusion of सुद्ध love as well. That Kusum loved the hero was settled before her marriage by the Sadhus and by the search light fiercely applied by Kumud's art. Her love was for his great and selfless soul and not for his body of which not a thought has crossed her brain in the book. She makes an Arti for him, not because she felt the charm of his person but because she felt the significance of his ascetic frock—the कुशा—which at times she wore as well. She felt a charm in this badge of asceticism and in the bearer of that badge. The evening party had just finished and made her realise the extent and grandeur of the beneficent influence of that ascetic's self-sacrifice of his vast worldly belongings. And the penultimate para of p. 849 makes her realise that the great mission of her marriage now began in her new functions and ministrations in respect of the lady inmates of the कल्याणशाला just started. She sees that the hero for whose great objects she had sacrificed her स्वतन्त्रता had not only allowed it during the year that had closed but that she was only the रक्षिणी of the band of Gōpis who as noted by the poem at p. 133 (? 131) of the vol. depended upon the hero as on कृष्ण. She flies into a fit of ecstasy which makes her think the hero to be more deserving of the गोपिकागीत and आरति of p. 851 than the god of mythology, and her kiss follows as but the consummation of her love for a soul, —unlike the kiss which in Cupid's world is but the starting point—the thin end of the wedge—serving but to make the drunkard to have a beastly craving for more drink. In Kusum's case the kiss is but the external automatic tread of a fruitional vision that fills her in her heart with a sacred spiritual reality and is not the thievish first step of Cupid towards crushing out the spiritual vision from the inner temple to make room for an infernal Satan. This is the psychological diagnosis of Kusum's kiss as they might judge who can rise to the subtle windings and workings of the moment and see the level of her soul. The author who can draw but a poor picture of the scene, is content to leave each class of reader to speculate on the kiss according to his own अधिकार, and has left Kumud to be the happiest and only eye witness and connoisseur. The speculations of others could arise from a

'natural propensity of human curiosity to have a peep behind the scenes, where the author is content with closing his book for ever. Several people question me on the subject, and some have ventured to produce and publish "continuations" of the book according to *their* ideals. I am at times asked to "continue" the work and show the શુદ્ધસ્થાશ્રમ of કુચુમ and સરસ્વતીચંદ્ર, and have met the request, with the reply "my last volume is called 'પૂર્ણહૃદય', and my powers are exhausted: I can only spoil what I have already written. I have no power to improve or even sustain the work of my performance by attempting to continue it. God allots to each stage of an author's life what it can then alone best achieve and my stage is gone and my present stage would not question the sanctity of its predecessor."

Your sincerely,

GOVARDHANRAM M. TRIPATHI

નડીઆદ,

તા. ૧૩-૩-૧૯૦૬

સ્નેહી, મી. દયારામ,

મારી ચોપડીઓ વાચનાં રસિક લાગે તેવી તમને જણાઈ છે તે જાણી હું ખુશ થયો છું. મી. નાનજીઆણીના પુસ્તકમાં જે ટીકા આવી છે તેની મને ખબર છે, અને તે વિષે મારે તેમની જોડે તેમના જ કહેવાથી કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ ચાલેલો.

નવારે મેં આ વાર્તાનાં પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે ગુજરાતી વાચકવર્ગ બહુ પોષાત હતો, અને તેથી મહાગ વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા મને કંઈ એક જ રસ્તો સૂઝ્યો કે તે વિચારો એક વાર્તાના રૂપમાં, દરેક પાઠ્યનો ભાગ આગળના કરતાં ઓછો સરળ, એવા જુદા જુદા ભાગ પાડી વાંચક સમક્ષ મૂકવા. કે જેથી તેઓ મુશ્કેલીમાં વધતો જતો દરેક પાઠ્યો ભાગ, તેના આગળના ભાગના કુદરતી પગલામ તરીકે સ્વીકારતા ગય. મને લાગે છે કે જેમ જેમ દરેક ભાગ બહાર પડતો ગયો તેમ તેમ ધીમે ધીમે વાચકવર્ગમાં ઉચ્ચ ભાવ મૂકતો ગયો, અને હવે ગુજરાતમાં સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો પણ મારા પુસ્તક યોથા ભાગ સુંઢા મોટા રસથી વાંચી ગયા છે. મહાગ વાચકવર્ગના વિચાર અને ભાવનાઓમા ઘણા મોટા

૧ કેટલીએક વખત આ સુખધી મારે રા. જાવર્ધનનગર જોડે વાત થયેલી, તે વખતે તેઓ પોતાના આગય એવો નખાવતા હતા કે એ પ્રમાણે કમવાર (એક ભાગથી બીજો જગ વધારે મુગ્ધ) વિભાગ પાડી ગુજરાતી વાચકવર્ગની જીવંતી ઉત્તરારાગ ખીલવતા જતી અને તેમનામા ઉચ્ચ ભાવના પેદા કરી તેને પોષતા જતી અને પોતાનો એ આગય પાગ પડેલો છે એવો એમને છેતર મનોપ થયેલો.

ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને નવા લેખકો મારાં પુસ્તકોનું અનુકરણ કરે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાંથી ચોરી પણ કરે છે. આ પરિણામની મહે સ્વપ્ને પણ આશા રાખેલી નહીં. પરંતુ આ ધારી પર મહે પુસ્તક લખ્યું તેથી મારે જાણી, જોઈને, રસશાસ્ત્ર તથા કલાવિધાન એ બંને વિષયોનો ભોગ આપવો પડ્યો છે અને તેથી જ એમાં કહે છે કે આ પુસ્તક ખરેખર વાર્તાનું પુસ્તક નથી, તેમના અભિપ્રાયની સામે હું થોડો નથી.

૭. એ વાર્તાના નાયક, કુસુમ અને કુમુદને સંબંધે છેવટની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તેનો ખુલાસો ઉપરના લખાણનાં છેલ્લાં વાક્યોથી થયો હતો, તેમ જ જુદા જુદા ભાગની માનસિક રચનાના વ્યાપારમાં જે ખીલવણી થતી ગઈ છે તેથી પણ એ ખુલાસો થશે. ખીજા ભાગમાં કુસુમસુંદરી દેખાવ દે છે ત્યારથી જ સરસ્વતીચંદ્ર માટે તેનો પક્ષપાત જેવું તેને પોતાને ભાન નથી તેવી રીતનો પણ ખુલ્લો ખુલ્લો દેખાઈ આવે તેવો બતાવવા મહે પ્રયત્ન કર્યો છે. ૨ પોતે જે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યાં છે તેમાંથી નીકળવાનો સૌથી સુંદરો માર્ગ તેની માં તથા કાંઈતે એવો સૂચે છે કે એનું સરસ્વતીચંદ્ર જોડે લગ્ન કરી દેવું. કુસુમસુંદરી ઘણા આગ્રહથી તેમના એ ઈરાદાઓની સામે થાય છે અને કુમારી છંદગી જ ભોગવવા મરજી બતાવે છે—આ વિચાર ઉભરે પહોંચેલી એ બાઈઓને હિંદુસંસારની રીતભાતને તદ્દન અજાણતા લાગવાથી તેઓ કમકમી ઉઠે છે. ૩ ખીજા હાથપર આ વાર્તાના નાયકને પહેલેથી જ વૈરાગ્ય લેવો હતો, અને રાંઠ કુમુદના આકર્ષણને લીધે જ તેણે તે રસ્તો પડતો મૂક્યો હતો. ૪ તેણે પોતાનું બાપીકું ધર છોડ્યું, કુમુદને તણ દીધી તેનું કારણ જ એ કે તેને લાગતું હતું કે પોતે કુમુદને સુખી નહીં કરી શકે, છતાં પણ પોતાના વિચાર ફેરવવા એ તૈયાર હતો. (ભાગ ૪ થો પૃષ્ઠ ૫૩૩-૪). પોતે જે પગલુ લીધું છે તેને પરિણામે એ બાળાને જે ભયંકર સ્થિતિ અનુભવવી પડી હતી, તે વાનગુ ભાન થતાં એને જે પ્રયત્ન પશ્ચાત્તાપ થયો છે તે ચારે ભાગમાં મહે દર્શાવ્યો છે, અને સાધુઓની જોડે મહી વ્યાવહારિક બંધનના તેમના ઉચ્ચ વિચારોનું જ્ઞાન થવાથી પોતાની જૂલ સુધારી તેના બદલે આપવા પોતે જે રસ્તે તેની જોડે સુખી થાય તે રસ્તો પમદ કરી તેને કહ્યો અને પોતે તેમ કરવા તૈયાર છે, એ બતાવવા તેને તક પણ આપે છે તે પણ મેં બતાવ્યું છે. આટલા સમયમાં એનું પોતાનું હૃદય તો યોગવસિક્ષના યોગી જેવું થઈ ગયું હતું, યોગ અને વેદાંતના આદર્શનું પ્રહણ કરી શકે, તેમ જ કુમુદને ખાતર પ્રેમ અને દુનિયાનારીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. જે ગુફામાં પવિત્ર અને અદૃશ્ય દેવતાઓ ગુફાવાસીઓની વૃત્તિઓને ઉચ્ચ બતાવવા હતા, તે ગુફામાં ચાર રાત્રી કુમુદ જોડે ગાળવાથી એ બન્ને જણાની લાવનાઓ બદલાઈ ઘણી ઉચ્ચ થઈ ગઈ હતી, અને તેઓના આત્મા ઉચ્ચતા પામ્યા હતા. પરસ્પર એકબીજાનું ભાગ્ય સુધારવા, ઉચ્ચતર બનાવવા તેઓ એકબીજા જોડે મગ્ન કરતાં અંતે પૃષ્ઠ ૭૬૫-૬ પર સૌ એવા નિશ્ચય પર આવે છે કે છેવટનો ચુકાદો અને નિર્ણય કુમુદે પોતે જ આપવો. પોતાના પ્રિયજન તરફ દૂરપણે તેનાથી વર્તી શકાય તેમ હતું નહીં, તેમ સરસ્વતીચંદ્રથી પણ તેની વિનંતી ખીનતકરારે સ્વીકારવાની ના પાડી પોતાના ધર્મની આડે અવાધ તેમ હતું નહીં. ચોથા ભાગના પ્રકરણ ૪૫ માં કુમુદ એવા નિર્ણયપર આવે છે કે જે કુસુમ તે પ્રમાણે ચાલવાની

ખરા અતઃકરણથી હા પાડે નહીં તે તે નિર્ણય વાંઝી કહેવાય નહીં. પ્રકરણ પંખાં મહોટી બહેન ન્હોતી બહેનના હૃદયના તારને સ્પર્શ કરે છે, રંગે આંદોલન કરાવે છે, હલાવે છે, પણ જે આંદોલનની કદર એ બેને બહેનોના અતઃકરણમાંથી જે શબ્દ નીકળે છે તે ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો છુટ્ટી શકાય તેમ નથી. બહેન તરીકે એકબીજાના પ્રેમ તથા લાગણી પરસ્પર હૃદયનાં સુચના પેઢે વોટખાઈ જાય છે, અને એમાં વધારે ડાહી, અનુભવી અને દુઃખી બહેન ન્હોતી બહેન પાસે પોતાનો નિર્ણય કંબુજ કરાવે છે, અને તે નિર્ણયનો પાયો શુદ્ધ પ્રેમ, કહોપણ, અને પ્રસાદના ખરેખરા ઉચ્ચ લાવણ્ય રચાયેલો છે એમ પણ ત્હેની પાસે સ્વીકારાવે છે. કુસુમ પોતાની બહેનને ચાહનારને ચહાતી હતી ખરી યા ચર્ચાર શકે ખરી? આ વાતનો નિશ્ચય શુદ્ધ પ્રેમના સાત્તા એટલે સાધુઓએ જ કરેલો એવું કદાચું છે (પૃષ્ઠ ૮૩૭) પત્રિકા, ૩-૪. લાગે ૪). એ નિશ્ચય એ સાધ્વિઓની ઉપરી અંદાવેલીને મુખે પ્રસિદ્ધ થાય છે (પૃષ્ઠ ૮૩૭-૮. લાગે ૪). તે કહે છે કે, કુસુમે પરિવ્રાજિકા-જેને હાલ આપણે Sister of Mercy સેવિકા યમુના મૈયા કહીએ છીએ તે-યવું, કુસુમે તેની 'મંગમૈયા' થવું, કે જેનાવડે જે મહાસાગરમાં (એટલે કે સરસ્વતીચંદ્ર તરફ) દુનીઆના ભગ્ના માટે મહોટા મહોટા વિચારો તરતા હતા તે મહાસાગરમાં યમુનાના તેમ જ પોતાનાં માણી બંધ મળે; એ આપણે અંદાવેલીએ એ બહેનોનાં હૃદય સુદૃઢ ચિકિત્સાવડે તપાસી શોધી કાઢ્યું હતું, પૃષ્ઠ ૮૩૮. પારખાદ ૧. લો. ખીજ પારખાદમાં અંદકાત પણ એ જ નિર્ણય કરે છે, જે કે સંસારના વંધોરે અનુભવને લીધે એને એમ લાગતું કે સરસ્વતીચંદ્રના પોતાના સિવાય આ મૃબંધથી સર્વના મન આનંદ પામેશે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો જેને તમે 'નાયક' પ્રત્યે નિર્દયતા' કહો' છો તે જ તેના' કહેવાનો આશય છે. પ્રકરણ ૪૬ માં શુરુએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે બેનિર્ણય રાખી પોતાની જીંદગીના આશય તરીકે, નહીં એણે પ્રેમ ગણેલો કે નહીં સાધુતા' (વૈગય) ગણેલી પણ (લોકકલ્યાણના) મદાપત, શંખનાદ અને પૂજન-આદર્શ તરીકે લીધેલા, કે જેને માટે વિષ્ણુસ કહે છે કે "તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ એ પૂજનની કીર્તિનાં ગંગીત, લય અને પ્રતિનિવડે એ મંદિરને તળથી તે ધ્રુમટ સુંધી ભરે છે (૫ ૮-૩). નિરતાર, નિષ્કામ જીંદગીના સુખનું મંગીત, આવા આશયવાળી જીંદગીના નાયકથી માત્ર ત્યારે જ લોગવી શકાય, કે જ્યારે તેની આસપાસના 'સર્વ' મનુષ્યના એકત્ર નાદ અને ઈચ્છાઓવડે તેને માટે પ્રવાહવતિત ધર્મ ખતાવી શકાય-આ 'સર્વ' તે શુદ્ધતમ આત્માઓ કે જેઓ ઉચ્ચતમ પ્રેમ અને સુંદરતાથી સંપૂર્ણ થયેલા તેઓ આ લાગના છેલા પ્રકરણમાં સેવિકાનરીકેનું કુસુમનું કાર્ય ખીજેપે દર્શાવ્યું છે."

કુસુમને માટે, તેની આરતી અને તેના પ્રેમ સંબંધે જે પ્રશ્ન તમે પૂછોછો તે સંબંધે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જે કે રસશાસ્ત્ર ક્લિષ્ણુશ્રીના તેનામાં અલાવ ન હતો છતાં ત્હેના પ્રેમને મ્હે સ્થૂલને બદલે સૂક્ષ્મ જણાવ્યો છે (પ્રકરણ ૨૨, લાગ ૪). આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં પ્રેમનો ઉમળકા આવી જતાં પોતે પોતાના પ્રતિને શું આપે છે? પોતાનો અધરસ્પર્શ. દાહના સમયમાં આપણા દેશમાં એ પ્રમાણે સુખન લેવું તે સ્થૂલ કામની નિશાની ગણાય છે. પણ ખીજ દેશમાં અને જૂનો વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં ખજુ-પિતા પુત્રોને સુખતા, આવી-વખતે સુખન એ સૂક્ષ્મ પ્રેમનું અંગ જ ગણાય છે. કુસુમ સરસ્વતીચંદ્રને ચહાતી હતી, એ વાત તો

તેમના યગ્ન પોતાના આધુઓએ નક્કી કરી મૂકી હતી તેમ જ કુમુદે પણ પોતાની યુક્તિનો પ્રયત્ન તેના હૃદય પર નાખી એ જ ગાંધી જી ગણી હતી કુસુમ આહતી હતી તે તેના મહાન, નિસ્વાર્થ આત્માને બહાની હતી નદી કે તેના સ્થૂળ સારીગને તેના શરીર-અંગ એક વિચાર સંગ્રહો પણ એના મનમાં આવવો નહીં

એ શા માટે એની આગતી ઉતાવળ હતી? એના સ્થૂળ સારીગ પર એ મોહી પડેલી, નદી, પણ એનો વૈગમ્યપૂર્ણ પોશાક-કથા-જો પોતે પણ કેટલીક અપત પહેતી હતી, તે જોઈ, તે પોશાકથી સુચિત થતી એની સાધુતા જોઈ એને ઉમંગિયા આવી ગયેલો વૈગમ્યના આ ભય અને તે ચિહ્ન ધારણ કરનાર ઉપર એને મોહ થઈ આવ્યો એ સાધુજનની મહાન દોષન જો પોતે તજ દીધી હતી, તે વડે લોભ-વ્યાજુની જો પ્રચંડ યોગનાઓ અમનમાં મુખતી હતી તેની મહત્તાએ તે દિવસની ‘નવનીત પાર્લી’ પૂરી થતા તેના મનમાં એકદમ સરસ્વતીચરના સ્વાર્થલાગની છાપ મેઝાડી દીધી હતી, અને ૫ ૮૪૯ પરનો છેલ્લો પહેલાનો પાગ્રાફ અતાવે છે કે, લક્ષ પછી પોતે જો કામ કરવાનું હતું તત્કાલા અપાએના કંટ્યાલુક્રમમાં વાસ કરનારી શ્રીઓ પ્રત્યે પોતાને જો ધર્મ અનુવચનો હોય તે હવે શરૂ થયું છે ત્હેનું ત્હેને જ્ઞાન થયું હતું. સરસ્વતીચરના જો ઉચ્ચ આશયને પોષણ પોતાની જો સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપ્યો હતો તે ગત વર્ષમાં ત્હેને ત્હેણે આપી હતી એમ જ નહીં, પણ એ જ ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૩ (૧૩૩) મે આપેના કાગળની મોપીઓ જોઓ આ વાર્તાના નાયબને જ કૃષ્ણકૃષ્ણે જોઈ રહેલી હતી ત્હેમના રાગમાં પોતાને ગદ્યા જોની જ અપ્રભાગે જોઈ સરસ્વતીચરને નીગમી ત્હેને એકાએક આનંદ સ્ફુરી આવનાથી ગાવિકાળિત અને આરતી (૫૪ ૮૫૧) ને લાયક ઈતિહાસ પુગણમાં વર્ણવેલા કૃષ્ણ કરતા તે વધારે લાયક છે એમ ત્હેને યર્ષ આપ્યું, અને ત્હેને પશ્ચિમમાં ત્હેવા એ આત્માને સુખવા તેનો સ્નેહ ઉભગર્ષ આપ્યો કામદેવતાના ગાત્રમાં સુખનને જો સ્થાન છે તેનાથી તદ્દન ઉત્કૃષ્ટ જ અરે હતું સુખન તો જેમ એક ગણીયાને તમે રહેજો દારૂ આપો કે વિશેષ પીવાની ત્હેની નાનક વધે તમ—અધગર્ષ માન—કામ નધારે ઉદીપન કરે, તેવું હોય છે પોતાના હૃદયમાં એ જ્ઞાતનો આત્મિક પવિત્ર સ્વપ્નરૂપે આનંદ યર્ષ આવ્યો ત્હેને ગદ્ય દસ્યમાન કંવા માટે એકાએક, પોતાની મેળે સ્ફુરી આવતું ચિહ્ન તે આ કુસુમનું સુખન હતું મનરૂપી મહિમાથી પવિત્ર સ્વપ્ન દૂર કરી ત્હેની જગાએ એક દુષ્ટ સેતાને પ્રવળ કરાવવા રૂપી મર્મજ જ ચોર જેવું પ્રથમ પગલું ભરે છે તે આ સુખન ન હતું તે ક્ષણે એના મનમાં કેવા કેવા સુચવણી ભરેના વિચાર ઉદભવના હતા, તથા એનો આત્મા શું શું અનુભવનો હતો તેની જોઓ કર કરી શકે તેઓ જ કુસુમના સુખનના આ માનસવાસ્તીય ખુલાસાનો ભેદ પામી નમ્મે અધર્મનો તો માન આવા દેખાનો એક નિર્જન ચિત્ર દોગી નોક અને પછી દેખે વાયવ્યર્મને ત્હેના અધિભાર મુજબ એ સુખનપરથી ધડો લેવા છોડી દઈ શકે વળી ત્હેણે એમ્લી કુમુદને જ આ દેખાવની નિરીક્ષક તથા પરીક્ષક મનાવી છ આધારણ નાયકવર્ગને મનુષ્ય સંભાવને તોમે યર્ષ અધર્મનો ત્યાં આગળ પોતાનું પુત્રત્વ પુરું છે, ત્હેનાથી આગળ જવાની કુદ ની મીતે જીનામાં યર્ષ આવે અને ત્યાં પછી શ થયું તે અનુભવ તે જિજ્ઞાસાતાવે કેનાએક લોકોએ કુસુમ વગેરેનું પછી શ થયું તે વિશે અને અવાવ પણ પૂછવા છે અને કેનાએક પોતાની અક્ષર પ્રમાણે સરસ્વતીચરનો ‘વચરો’ પ્રસિદ્ધ પણ કથા છે કાર્લ કાર્લ વખત મને એની ભામણ મવામાં આવે છે કે મારે એ અથ ‘ચાલુ’ ગણવો એ કુસુમ

તથા સરસ્વતીચંદ્રનો મૃદરથાશ્રમ ખતાવવો. તે સોડોને હું એવો જ્યાં આપું છું કે મારા
 છેલ્લા ભાગને મહેં પૂર્ણકૃતિ એવું નામ આપ્યું છે, અતે હવે મારી શક્તિ પણ કમી થઈ છે,
 હવે વિશેષ લખવું તે અત્યાર મુઘી દરેક-લખાણને બગાડવા જેવું થાય. મારું કાર્ય ચાલુ
 રાખી તે મુદારવાની તો શું પણ તે દરેક રાખવાની પણ મારામાં હવે તાકાત રહી નથી.
 દરેક લેખકની જીંદગીના અમુક ભાગ મુઘી પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરવાની ઉંધર ત્હેને શક્તિ
 બક્ષે છે, મારી તે ઉમર હવે પૂરી થઈ છે. અતે મારી ઉમરના આગલા ભાગમાં મહેં જે ક્યું
 છે તેની પવિત્રતા બગાડવા (તેના પર મંદપ આણેલા) જેવું હવે હું ઈચ્છતો નથી.

(સહી) તમારો રતેહી ગોવર્ધનરામ માનવરામ ત્રિપાઠી

શ્રી ગાંધી રી

૧૯૪૭-૪૮

નવમ્બર ૧૯૪૭

- તા. ૧ ગાંધીજીએ ગાંધીજીના નવમ્બર ૧૯૪૭ના પોતાની ગાંધીજીના મુવન્ટોને મોકલી; આદામાનના ક્રેડીઓને હોડાવવાના પોતાના વત્તા વિશે ગાંધીજીએ નિવેદન આપ્યું હતું. "અદામાનના ક્રેડીઓને હોડાવવાના પોતાના વત્તા વિશે ગાંધીજીની તગિયત બગડી—લેલીના દબાણમાં ખૂબ વધારો થયો; મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક પૂરી થઈ; કોલેજિયેટ સેનાનું ધોરણ હોડાવવા ત્યારથી આજ સુધીમાં ૩ અખત અને ૫૦ કરોડ રૂપિયાનું ભોનું પરદેશ જીપડી ગયું; શાંકદાર્જિને ઘેરી લેવા જાપાને ધસારો કર્યો.
- તા. ૨ સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણના મદાસની એક સભામાં ઉદ્ગારો. "આજની કેળવણીની પદ્ધતિ મેરનારી માણ્યોને શુભામ બનાવે છે." સોશિયલ પ્રતિનિધિએ બિન-દરમ્યાનગીરી પેટા સમિતિમાં લાપચુ કરતાં જાહેર કર્યું કે રોન અંગેની બિન-દરમ્યાનગીરીની નીતિ નિષ્ફળ નિવડી છે." નરીમાન-સમદાર પ્રકરણ અંગે મહાસભાની કારોબારી સભાનો ફારવ: "શ્રી. નરીમાનની વર્તણૂક વિશ્વાસ અને જ્ઞાપદારીશર્ધા આદા માટે તેમને અપોખ્ય ફારવે છે." શ્રી. નરીમાને મુખર્ધ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખપણાનું રાજ્યાનું આપ્યું.
- તા. ૩ લડનની પાર્લામેન્ટમાં મેજર ઓર્મસબી ગોરે જાહેર કર્યું કે પેલેરટાઈનના આરખોની હાઈ કમિટી પ્રત્યેની વક્ષણમાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર નહિ થઈ શકે.
- તા. ૪ ઉત્તર પેલેરટાઈનમાં હથિપાટખંધ આરખોએ પોલીસ યાત્રા પર દરોડો પાડ્યો: અર્ધા કલાકમાં સો ગોળીયાર કર્યો.
- તા. ૫ ગાંધીજીમાં પ્રામોલોગ કલામર્જનની ઉદ્ગાટન દિવા થઈ; શ્રીનગરમાં, ગવર્નમેન્ટ સિદ્ધ દેકટરીયાના વિરનારમાં, ૧૪૪મી કલમનો અમલ જાહેર કરવામાં આવ્યો.
- તા. ૬ ૭ઠી કાલિયાવાડ ગાંધીજી પશ્ચિમ દરખાસ્તી ગોપાળદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ગાંધીજીમાં જાહેર; મિન્ટોનારના ચૂંટણી જંગમાં મદાસઆવાદી પ્રધાન દાદીક મદમદ મંજાલીમ પાય દાવર વધુ મને ચૂંટાયા; અનુમાં સગદરી ગાંધી ખાન અખદુલ ગફારખાનનું લખ્ય રવાગન થયું; સામ્યવાદ સામે જાપાન-જર્મની-ઈટલીએ ત્રિપક્ષી ગોડાલુના દરાર રોમ ખાને કર્યો; શાન્સ (ચીન)નું પાટનગર જાપાનીઓએ કબજે કર્યાના અમાચાર જાહેર આવ્યા.
- તા. ૭ કાલિયાવાડ ગાંધીજી પશ્ચિમ સમવાયનંતે કાઠી દેવાનો ફારવ પગાર કર્યો.
- તા. ૮ મેસૂની ગોમાગમિતિના અરમુખત્યાર શ્રી. કે. ડી. લાખ્યમને ટોઢ વર્ષની જોયની અગ્ન થઈ.

જંગાળના ગવર્નર અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે ઐતિહાસિક વાતચીત બે કલાક સુધી થઈ; બ્રિટિશ સંમતિના વડા પ્રધાન શ્રી. ગમ્સે મેકડોનાલ્ડનું એવસાન; ગુરુવાયૂરમાં મળેલી-મંદિરપ્રવેશ પરિષદે ૧૭ મહિનામાં અસ્પૃશ્યોને મંદિરપ્રવેશ નહિ મળે તો, ગુરુવાયૂર સામે સત્યાગ્રહ કરીશું. એવો કરાર કરી મદ્રાસના પ્રધાનમંડળને મોકલી આપ્યો.

અમદાવાદમાં મિલોના કારીગરો હડતાળ પર ગયેલા, તેમને હડતાળ નહિ પાડવા સમજાવતું મન્દૂર મહાજનના મંત્રી શ્રી. શુભાચારીલાલ નંદાનું અગત્યનું નિવેદન બહાર પડ્યું; જરૂરસેલેમમાં કરકસુ ઓર્ડરનો અમલ જાહેર થયો.

સાહિત્યનું નોબેલ પુરસ્કાર આ વર્ષે ફ્રેંચ લેખક મોં રોજર માર્ટિન કુ ગાર્ડને મળ્યું; ચીનની પીળી નદીમાં ભયંકર રેલ-લાંબો માણસો નિરાધાર થઈ પડ્યા.

જંગાળના પ્રધાને અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચે કલકત્તામાં મહત્વની મંત્રણાઓ થઈ; શ્રી. બ્રુલાભાઈ દેસાઈનું સુવાતો આંગળ અમદાવાદમાં જાહેર વ્યાખ્યાન: “દુનિયાની ગિતિનો અભ્યાસ કરે, આઝાદીના દાર્થમાં સાથ આપો; સત્યાગ્રહ એ જ સાચું હથિયાર છે.” જાપાનીઓની યશસ્વી ફૂચ: નાનદીંગની સક્ષામતી ભયંકર હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

‘નવજીવન’ કૌશીલ્ય આગના સપોટામાં આવી નાશ પામ્યું.

“કાંચમતે માટે વેપારઉદ્યોગને સજીવન કરવા હોય તો નાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.” એમ અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં જાણવું કર્યું; અમદાવાદમાં ૯૦૦૦ મિલકામદારો હડતાલ ઉપર: ૧૪૪મી કલમનો અમલ જાહેર થયો; લડનની પાર્લામેન્ટમાં તાબજ હિંદી વજીરે જાહેર

કર્યું કે ‘સરહદની’ શીમડાં પર ૬૦ ક્યાકનો બોમ્બમારો કરવામાં આવ્યો હતો.

અને ૧૨૬૦ ‘કલાકે’ સુધી વિભાનો ઊડ્યો હતો! અંબુજીતા હિંદી કવિ, નાટકકાર

અને નવલકથાકાર શ્રી જયશંકર પ્રસાદનું એવસાન.

કલકત્તામાં નજરકેદોએને છૂટા કરવાના પ્રશ્ન વિશે મહાત્મા ગાંધીએ જંગાળના પ્રધાને તથા પોલીસના વડા અધિકારી સાથે મહત્વની મંત્રણા કરી.

ગાંધીજી કલકત્તાથી વંધો હોપડા, રૂસ્તમાં હીંગલીની સુત્રાકાન લીધી; અમદાવાદમાં બે મુખ્ય દૈનિક પત્રો ‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘સંદેશ’ પોતાના પત્રોની કિંમત બે પૈસા કરવાની જાહેરાત કરી; મદ્રાસની મિલમાં ૧૨૦૦ કામગીરીએ હડતાલ પાડી.

ગાંધીજીના પ્રયત્નને પરિણામે, ઓપ્પર, ૧૧૧૦ નજરકેદોઓને બિનશરતે છોડી મુકવાનો જંગાળ સરકારે હુકમ બહાર પાડ્યો; વંધોમાં ગાંધી સેવામંદની સભા ભરાઈ.

જાનમાં શાન્તિના વિશાસ માટે પ્રતિવર્ષ અપાતુ નોબેલ પુરસ્કાર આ વર્ષ લોર્ડ સેસીલને આપવાનો નિર્ણય થયો; શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ વિમાનદ્વારા યુરોપ તરફ જાપડી ગયા; હેર હિટલર અને લોર્ડ હેલિફાસ વચ્ચે બર્લિનમાં મંત્રણા; ગાંધીજીની તબિયત ડોક્ટરોએ તપાસીને નિવેદન બહાર પાડ્યું કે તેઓ માનસિક અને

શારીરિક સંપૂર્ણ આરામ નહિ લે તો જોખમ ઓછું; શાળાનાં બાળકો પ્રત્યે
ગેરવર્તન અસાધવાના અને તેઓને પૂરતું પોષણ નહિ આપવાના ગુનાસર રશિ-
વાના પાટનગર લેનિનગ્રેડમાં ત્રણ શિક્ષકોને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી.

તા. ૨૨ ચીને રશિયા પાસેથી ૫૦ સુલ્કવિમાનો ખરીદ્યાં.

તા. ૨૩ હિંદના મહાન વૈજ્ઞાનિક સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું અવસાન; લખનૌ યુનિવર્સિટી
પર રાષ્ટ્રપૂજન કરાવ્યો.

તા. ૨૪ અમદાવાદની મિત્ર હડતાલ અંગે સરકારથી વડલજભાઈની મિત્રમાલિકો સાથે
મંત્રણા; આર બર્નના ગેબ ફર્ડિન ઉપર ગુનો સાબિત થતાં તેમને ફાંસીની સજા
ફરમાવાઈ; શ્રી. અરવિંદ ધોળે એકાંતવાસમાંથી બહાર આવી અધિકારીઓને
દર્શનનો લાભ આપ્યો.

તા. ૨૫ રાજસભામાં વીમા મિત્ર ત્રીજી વખતના વાયનમાંથી પસાર થયું; બ્રાહ્મણોનાં
આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નો શરૂઆત છે એમ નક્કી કરવા પં. સાલવીપણની સૂચનાથી એક
પરિપત્તે બનારસમાં ભરાઈ.

તા. ૨૬ ચીનના દરિયાઈ જહાઠ ખાતાનો વડીલટ કબજે કરવાના જનપાનના ઓચિંતાના
પગલાથી ચીનની આંતર રાષ્ટ્રીય નાણાંની લેવડદેવડની પદ્ધતિ હચમચી ઊઠી;
રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજીએ આસામ પ્રાંતનો પ્રવાસ આરંભ્યો; પ્રસિદ્ધ કલા-
વિવેચક શ્રી. કનૈયાલાલ હરદેવરાય વડીલનું અવસાન; “પ્રતાપ”ના સહોત્તરી શ્રી.
રમણલાલ શાહનું અવસાન; જિહારનાં ગામડાંમાંથી વીસ હજાર કિસાનોએ પટણા
તરફ દૂર કરી; તેમની માગણી સંતોષવા નાણાપ્રધાને ખાતરી આપી.

તા. ૨૭ અમદાવાદના મિત્રમાલિકોએ ૧૯૩૫ના પગાર આપવાની કબજાત આપતાં મિત્ર-
હડતાલ બંધ થવાની રાજઆન ચર્ચ; પચીસ હજારની જંગી મેદની સમક્ષ જનરલ
ગોઅરિંગનું બાવણુ; “જર્મની ફરી એકવાર મહાન સત્તા બન્યું છે. જગતે તેને
ખૂબ આજુબ પડશે. રાષ્ટ્રપતિ અરવિંદસેનનું અંજલિ છે.”

તા. ૨૯ મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિત યુવાનોની બેકગ્રી મટાડવાનાં પગલાં તરીકે, ધંધાની તાલીમ
માટે મુખર્ષિમાં બે હુવરી શાળાઓ—એક દરજી કામની, બીજી ચામડાના ઉઘોગની—
ખોલવાની યોજનાને સરકારે મંજૂરી આપી.

તા. ૩૦ કાનપુરના સામ્યવાદી નેતાઓને બે માસ સુધી બાવણો કરવાની જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ
મનાઈ ફરમાવી; ખારીસાલના મહાસત્રાવાદી નેતા શ્રી. સત્યેન્દ્ર સેનનો છૂટકારો
થયો; જનપાને બે ઈટાલિયન રડીમરો કબજે કરવાથી પરદેશનાં એકચી ખાતામાં
ગભરાટ ફેલાયો; અમદાવાદના મિત્ર વિસ્તારમાંથી ૧૪૪મી કલમ પાછી
બેચી લેવાઈ.

નાના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

નાની ચોપડીઓનું

કાચું બાઈન્ડીંગ

સસ્તે દરે અને વખતસર.

કિશનરાવ ગોવિંદરાવ

સસ્તા સાહિત્યની પાછળ : ભદ્ર.

ગરડીઃ

❶ નરનલ પેન ❷

વા પ રો.

તમજ ભેટની વસ્તુઓ માટે અને

ભેટર નેવેલ્ટીઝ માટે પધારો

મહેતા બ્રધર્સ તથા દરવાગ
અમદાવાદ

ઝાણા ખર્ચે થોડા વખતમાં
સ્વાસ્થ્યની બનાવે તેવી શાળા

‘ગુજરાત ટેઈલરીંગ સ્કૂલ’

સપ્રમાણ કાપકામ અને સીસાઈકામ
શીખવાય છે.

વિગત માટે સવા આનાની દીગ્રી બીડો.

નાનુભાઈ વિશ્વનાથ પાંડકે

૯, ભારતીનિવાસ • એલિમહિજ • અમદાવાદ

દાંતનું દવા ખાનું

દાંતને લગતા કોઈપણ

કામ માટે મળે :

દાંતના ડોક્ટર

ડૉ. મંગળપ્રસાદ એસ. ભટ્ટ

બી. ડી. એમસી.

મંધીરોડ, કુવારા ગામે, અમદાવાદ.

કોઈ પણ સાઈઝના પુસ્તકનું

પાકું બાઈન્ડીંગ

કયાં કરાવશો ?

જેઠાભાઈ એન્ડ સન્સ

પીરમશા રોડ : અમદાવાદ.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરસના રૂ. ૨૫

એક વખતના માત્ર અઢી રૂપિયા

જોઈએ છે-ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો.

શિક્ષક જોઈએ છે-

માત્ર બે રૂપિયામાં
૬૦ દિવસ સુધી
તમારું કામ કરશે !

ટ્યૂશન જોઈએ છે-

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

કેન્વાસર જોઈએ છે-

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો
માટે પ્રચારકામ કરવા માટે.
ગસ્તો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરસાત ૩. ૨૦
એક વખતના રૂપિયા બે

કુમારપરિપત્ર

કુમારનો માગશર (૧૯૮૪) અંક

5117

ગસાધારણ નીકરવનાએ

૩. પુરોહિત આ વખતે હીરા ને સોનાના સુગ્રામ જેવા આધી-ગોળાના મિલાપનો પ્રસંગ ઉલ્લેખે છે. એ

દુનિયાનો એકએક અજ્ઞાત રહેલો પ્રદેશ ખૂદી વળી, ગઈ કાલની તેની મહાકાય અતાગતાને ખામોશિયા જેવડી બનાવી દેનાર આ સગીની સિદ્ધિ પાછળ એ અનેક મરણાઓનો આત્મભોગ રહેલો છે, તેમાંના એક ડૉ. ક્રિન્કે નાનસેનનું યત્રિત આ અંકમાં રહ્યું થાય છે. કુમાર વયથી જ સાદસને વરી ચૂકેલા એ ઝિંદાદિવ કપ્તાને ધ્રુવસફરોના ચુનંદા ખેડનારાઓના ટોળાને વિરોધ વચ્ચે યદ્યપે સ્વપ્રજ્ઞા વડે આદરેલી સઙ્ગ સાહસ-સફરે તો એને સાહસબાળેની ચિરકાળની યૈરણામૂર્તિ બનાવી દીધી છે.

કાકાસાહેબે આ વખતે પોતે રાત્રે કરેલી ધ્રુવાધારની યાત્રાને 'નિશીથ યાત્રા'માં આલેખિત કરી છે. પોતાના યાત્રારહસ્યનું નિરૂપણ કરતાં એમાં એ લખે છે, 'દેશમાંનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થળો, કલામંદિરો અને નિર્સર્ગરમણીય દરથો જોધને મેં માત્ર અશુભૃષ્ટિ કહી અનુભવી નથી. જે રીતે મદિરામાં જઈ આપણે દેવદર્શન કરીએ છીએ એ જ રીતે ભૂમિમાતાની આ વિવિધ વિભૂતિનાં હૃદયેશન કરવા આજે છું, એ જ ભાવનાએ મેં મારી સર્વળી યાત્રાઓ આજ સુધી કરી છે. મારા દેશના ગામડે ગામડાની માહિતી મને હોવા જોઈએ અને એ માહિતી સાથેસાથ ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એવી મારી અપેક્ષા રહી છે.' છારા જેવી પાંખી ચાંદનીમાં દુપારના કુવારા જેવા ધ્રુવાધારનું એમણે કરેલું દર્શન તમને પણ કલ્પનાતૃપ્તિ અનુભવાવશે

હજી સુધી આપણું ભાગ્યે જ ધ્યાન ખેંચ્યું છે પણ એ સીમાં અત્યંત કુશળતાભરી અને તદ્દન જીવી જાતની રચના તો 'કુટખી'ના માળાની જ. એક જ પદ વારત્રાર ગાવા છતાં જેના ગાનની મિહારા કંનેરીના ગાનને થેં હળવુ પાડી દે એવી રાખેડી માયાવાળી કુટખી તથા મૂળા જ પેળી જેવી ઇન્ડીઅન કુટખી, એ બંનેનો આ વખતે 'વનવગડાનાં વાસી'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

'દેશ ભઠીને ઉપાના આજા જોઈને, સાચુ કહું તો, મારૂં લોહી તપી લકડા ઉપા લાટ કરે અને બા એ નાની છે એમ કરી એને ચાટિ-પંખાએ મારી પાસે એ લાટ કરતી ચાનણું ચાગણું બોલતી આવે તો હું તો સખાળાં દેતો, 'એ લાટ કરવા જ બા પાસે' અને વધુ બોલે તો ઘણી વખત છાની રીતે ચીમક પણ લઈ લેતો, તે જ્યથ બા પાસે રહતી રહતી' બાદ્ય જવનના આવા દૈનિક પ્રસંગોને ગ્રંથતી 'લાટકી બહેન'ની વાર્તા તમને અવરંધ બાહ્ય સંકારોમાં હુબ્ધ બનાવશે.

હિંદી બાબા સાહિત્ય અને શૈક્ષીને નહુ જ લેખ આપનાર મર્ફિલ મગકારી પંડિત શ્રીરામ સર્માની શિકારકથાઓની એ વર્ષે થયાં અવારનવાર અપાતી વાનગીમાં આ અંકમાં એક વધુ ઉમેરો થાય છે મગર અને વરના એમણે કરેલા એ શિકારોનું બથાન એમની પરિચિત શૈલીમાં આ અંકનાં પાનાંઓમાં જેવા પામશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂલ્યો પુસ્તકો સુધાર્ ઉતાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી અન્યમાળા

વર્ણવમાર્ગ	૦-૨-૬
૧૬મી વાર્તા	૦-૩-૦
વેલિકાનું સ્વાગત મુદ્દ	૦-૪-૦
કથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
ને	૦-૬-૦
નકારી લક્ષ	૦-૩-૦
પ્રજાનાં બાળાની બીજી બાજુ (નવી)	
લીનો મુક્તિયા	૦-૬-૦
વળી હાથ	૦-૩-૦
ની દાકલ બા. ૧	૦-૧૨-૦
મેરુ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
દોષીની દિશરત	૦-૨-૬
દેવ આલ્મ	૦-૮-૦
રીત પરચે	૦-૪-૦
સરસદની વીરામનાઓ	૦-૨-૦
સરોપી	૦-૩-૦
સાધના આલિયા	૦-૩-૦
ધનું દિલ	૦-૩-૦
કુલું કમલ	૦-૩-૦
પ્રમાનું લાક	૦-૫-૦
નિતને માર્ગ	૦-૫-૦
ને ખાતર	૦-૩-૦
સેવી કાપડની દરીકાઈ	૦-૮-૦
સી કદાણી	૦-૮-૦
સૂરો	૦-૧૦-૦
મા કાગળની કડવી વાણી	
અને ગરીબોના બીજા	૦-૮-૦
નસ ગિરમાઈ	૦-૮-૦
મિત્ર	૦-૩-૦
સિંહ તાર	૦-૮-૦
કપ્પમા પ્રવેગતી કન્યાને	
સેા [મુકારિલી આલિસ]	૦-૬-૦
કન્યા	૦-૧૦-૦
ન ત્રિયામા રોહિયું	૦-૮-૦
૧ નાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
આઈનો યુને	૦-૩-૦
સોલિસ અને બીજી વાર્તા	૦-૬-૦
... કે પ્રપચ ?	૦-૮-૦
સા	૦-૮-૦
ચવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
હિના હરેશ	૦-૧૨-૦
વા	૦-૩-૦
સેા આદાર	૦-૬-૦
-પુરુષ-મર્થાદા	૦-૫-૦
શામ આયુ	૦-૮-૦

ટોસ્ટોય અન્યાવલિ

* પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
* સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
* કથાવલિ બા. ૧	૧-૪-૦
* નવો અવતાર બા. ૧	૨-૬-૦
* નવો અવતાર બા. ૨	૨-૦-૦
* નવો અવતાર બા. ૩	૧-૦-૦
* દલિપરિવર્તન	૧-૪-૦
* કથાવલિ બા. ૨	૧-૪-૦
સમસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

* ધર-બાહિરે	૨-૦-૦
* ચતુર અને બે બહેનો	૧-૪-૦
ગીકાકુળી	છપાય છે.

બુલ્હર અન્યાવલિ

એક કાન્ટિકારની આત્મકથાબા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્ટિકારની આત્મકથાબા. ૨	૧-૪-૦
ઈસરનો હાનકાર	૧-૦-૦
* માતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
* દિરેકની વાર્તા બા. ૨	૧-૪-૦
* મીતામન્યન	૧-૪-૦
* સ્વયમ્ભવ છવન	૦-૧૦-૦
સમપ્રચય	૩-૮-૦
રોપના કાળે	૨-૦-૦
સ્વેરવિહાર બા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

* દિરેકની વાર્તા બા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેરવિહાર બા. ૧	૧-૮-૦
છવનનાં દંડ	૧-૪-૦
ચુબન અને બીજી વાર્તા	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
માધી મલિમહોતસવાક	૧-૪-૦
કથે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આલિસ]	૦-૮-૦
જીલ્લ અને મદાવીર [૧]	૦-૬-૦
* ધરચથુ વેદક	૨-૦-૦
* દિનચર્ચા	૧-૮-૦
* સાગરમતી	૧-૪-૦
સરિયાનું ધડતર	૨-૦-૦
બામમશનો કપાય	૨-૦-૦
ચલીદનો સંદેશ	૧-૦-૦
* વમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન જાહેર પ્રગતિ

અસદકાર	૨-૮-૦
ગંધારકથામાં માધીજી	૧-૮-૦
મરિસપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કદાવળી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનના સં. ૧૬૪ના આલેખને રૂપ ટકા કમિશન મળશે.

ઉર્મિ

ડીસેમ્બરની ત્રીસમીએ પ્રગટ થયો છે

જીવનસાહિત્ય અંક

: એના લેખકો :

કાકા સાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરવાળા, કનૈયા-
લાલ મુનશી, રામનારાયણ પાઠક, દુર્ભકેતુ, ઝવેરચંદ
મેઘાણી, વિશ્વનાથ લક્ષ્મી, વિજયરાય વૈદ્ય, અનંતરાય
રાવળ, ડોલરરાય માંકડ, નગીનદાસ પારેખ,
સુંદરમ્, ઇન્દુલાલ ગાંધી, હુંગરશી સંપટ, ચમનલાલ
ગાંધી, અંબાલાલ પુરાણી, ઉમેદભાઈ મણિયાર,
શ્રીકાંત, ભોગીલાલ ગાંધી, ફિરોજશાહ મહેતા, દર્શક,
મોહિનીચંદ્ર, કરસનદાસ માણેક, પૂજાલાલ, પતીલ.

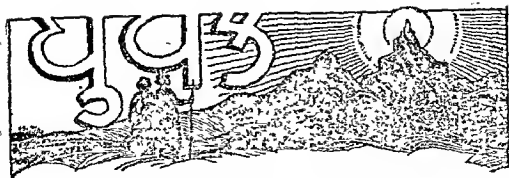
આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક લેખકોના લેખો આવ્યા છે.
સાહિત્ય પરિષદ વખતે અગાઉ પ્રગટ થયેલા બીજા અંકો કરતાં
આ અંક નવીન જ લાગતો પાડે છે. આ અંક ૩૦ ડીસેમ્બરે
પ્રગટ થયો છે.

નમૂનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાના સ્ટેમ્પ ચોકલવા
જરૂરના છે.

ઉર્મિનું નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.

ઉર્મિનું લવાજમ રૂ. પાંચ અને પરદેશ શિ. બાર.

ઉર્મિ કાર્યાલય : ૩૦-સો હોલ : કરાંચી

છે હલાં સા ત વ પ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે રે ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ✽ નવસર્જનની ઘોષણા કરતી ક્રાન્તિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક
યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ✽ એમના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય, છે.
- ✽ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપુર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો
અને જીવન ચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ✽ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન
બોધ, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ✽ ઉજળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

હિંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુધડતાં ને સુંદર છપાઈ અને પૂંઠા ઉપરનું
ખેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પરદેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો:—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

વાર્ષિક પ્રગ્નસંખ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિદમાં રૂ. ૨;
પંરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ હું

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
રાજાજીની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
ભગવદ્ગીતા સંગ્રહ ૦-૩-૦
કાન્તિ ૦-૬-૦
કાન્તિકારી લઘુ ૦-૩-૦
૧૮૫૭ના ભગવાની
બીજા બાળુ નથી
દેશીનો મુન્નિયત ૦-૬-૦
મરીજની દાય ૦-૩-૦

વર્ષ ૨ હું

વીરની દાક્ષિણી ૦-૧-૦
દાકિણી અને
સ્વરાજ ૦-૪-૦
બારડોલીની દિગ્ગજ ૦-૨-૬
ગાંધીજી આજ્ઞા ૦-૮-૦
પૂતળીને પત્રો નથી
બારડોલીની વીરાળા ૦-૨-૦
લાલ ટોપી નથી
અયોધ્યા ચોદિયાં નથી
મુઠાડ હિદ ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ હું

પચાસ વર્ષ પછી નથી
ગુરુનું કમળ નથી
રૂપિયાનું જાટ ૦-૫-૦
કાન્તિને પત્રો ૦-૫-૦
અંધીવિશ્વવેદોદન ૦-૮-૦
ટકને પાત્ર ૦-૩-૦

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે,
પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ
વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજે
હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય]

માદિલાન્ત

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી
માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યું ખરીદે છે
અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ
તેઓ વાંચતા રહે તો કેવું સારું? અમદાવાદ
પ્રદેશના કાર્યાલયની સરસવતી ગ્રન્થમાળા
ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોગ્યવેલી છે. એના
વિષયો થોડું બહેલા લોકોને જાન મળે એ
દળથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત
પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ
કરતાં સસ્તી હોય છે.

(બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

“જાતિને જગત કરનારું સાહિત્ય
દેશના યુવકો ઉપર બોમ્બની પેઠે મૂક્યા
જવું, આધજાની આંખો અને બહેરાના
કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું
મન છે.”

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૪ હું

પરદેશી કાપડની
દરીદારી ૦-૮-૦
મારી કલાણી ૦-૮-૦
ચણતરો ૦-૧૦-૦
કોપામજતની
હરવી વાણી ૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમાઈ ૦-૮-૦
દળિયુગ ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ હું

વટેલા તાર ૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
જીવનચર્ચા ૦-૧૦-૦
નૂતન રસાયણમાં
રોહિતું ૦-૮-૦
ચીનજાપાનની યાત્રા ૦-૮-૦
મરીબાળોનો ગુનો ૦-૩-૦

વર્ષ ૬ હું

બાહ્યોવિજય અને
બીજા વાતો ૦-૬-૦
લઘુ કે પ્રપંચ ? ૦-૮-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને
સર્વોદય ૦-૬-૦
ચાહીનો સહેલ ૦-૧૨-૦
કાગવા ૦-૩-૦

જાતનું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭મું: આપણા આજ્ઞા ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિરાજ આણુ ૦-૮-૦

ઉત્તર રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ થી શરૂ થાય છે.)

આ માળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન

રશિયા-તેની ઉત્પત્તિ અને રાજતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને

૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીમાં રશિયાની રાજ-

ક્રાંતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ

[પ્રગટ થયું છે]

આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

મુંદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું. પૃષ્ઠ ૨૨૮

કિંમત રૂપિયો દોઢ

દશ દ્રોટોગ્રાફ અને નકશા સાથે.

ઉપરના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં:—

ઝાર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના બોલ્શેવિક અને

ટ્રોટ્સ્કિની દેશનિષ્ઠાન્ત સુધીનો સમગ્ર પરિચય આપતું

ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે. મુંદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું:

નકશો-બાણીતી વ્યક્તિઓના દ્રોટોગ્રાફ સાથે:

* થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

સ્વાયત્ત

રશિયા

સ્વાધીન

જાપાન બેટમાં વસ્તીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી માંડીને અત્યારે

જગતમાં સામી છાતીએ આગળ ઉભેલું જાપાન કઈ રીતે

આગળ આવ્યું તેની ઉન્નતિનો સમગ્રમાણે ઇતિહાસ આંકડા-

દ્રોટાચિત્રો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

જાપાન

ઈ. સ. ની બીજી સદીથી આદ્યા આવતા બુદ્ધ બુદ્ધ નાનકડા

રાજ્યોના મણકા એકત્ર થઈ જર્મની બન્યું અને કેન્ઝર અને

હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે લોગવ્યું અને જગતને કરી

ખતાવ્યું તેનો સરળ ભાષા, મુંદર શૈલી અને સમગ્રમાણે

હકીકતથી ભરપૂર સચિત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક છપાય છે.

સ્વતંત્ર

જર્મની

આ ગ્રંથાવલિના આહુકે થવા માટે નિયમો મંગાવો.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

અમારી સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો

૧ મોરહરાણી	૧-૮-૦	૨૯ દિલોપદેશની વાર્તાઓ ભાગ	
૨ જ્યોતિર્-રેખા	૧-૦-૦	૧-૨ (મગ્નિત) દરેકના	૦-૬-૦
૩ યોગિક સાધન	૦-૮-૦	૩૦ સતી (મગ્નિત)	૦-૬-૦
૪ જીવનશિક્ષણ	૧-૮-૦	૩૧ સુધન્વા	૦-૬-૦
૫ મિત્રલુકામ	૦-૧૨-૦	૩૨ પ્રદુલાદ	૦-૬-૦
૬ રાયચુગની રમીલી વાતો	૧-૮-૦	૩૩ મુવ	૦-૬-૦
૭ રાસમંદિર	૧-૦-૦	૩૪ પાર્વતી	૦-૬-૦
૮ કાલિયાવાડી દુહા	૧-૦-૦	૩૫ માર્કેટ	૦-૬-૦
૯ રસીયાના રાગ	૧-૦-૦	૩૬ હમિયંદ	૦-૬-૦
૧૦ પ્રેમલીલા ભાગ ૧ લો	૧-૪-૦	૩૭ રહિમણી	૦-૪-૦
૧૧ ગાધી મુગની વાતો	૦-૧૨-૦	૩૮ કથું	૦-૬-૦
૧૨ મહીપાળદેવ	૨-૮-૦	૩૯ કબીરમાદેખનું બીજક ભા. ૧-૨	૩-૨-૦
૧૩ દાક્ષીણ્યનો દાયરો	૧-૮-૦	૪૦ એકલવ્ય	૦-૬-૦
૧૪ શુન્દરાતથુ ટાઇપીસ્ટ	૧-૪-૦	૪૧ ભગીરથ	૦-૬-૦
૧૫ રાયચુગની રમકથાઓ	૧-૮-૦	૪૨ વિશ્વામિત્ર	૦-૬-૬
૧૬ સોરઠી લોકવાર્તાઓ	૧-૧૨-૦	૪૩ ભક્ત-ધર-વૃન્દા	૦-૬-૦
૧૭ ફેરમ ભાગ ૧ થી ૫	૦-૧૩-૬	૪૪ અમૃત્ય તક	૦-૧૨-૦
૧૮ Mother America	૬-૦-૦	૪૫ દમયંતી	૦-૮-૦
૧૯ બાળવાર્તાવલિ ભાગ ૨ જો	૧-૮-૦	૪૬ મરળ રાજપ્રશસ્તિ	૧-૬-૬
૨૦ વડોદરામાં આળીસ વર્ષ	૧-૦-૦	૪૭ બેદુલા	૦-૮-૦
૨૧ પચામ પ્રેરક પ્રસંગો	૦-૬-૦	૪૮ સોરેરા	૦-૬-૦
૨૨ શુન્દરાતી સાહિત્ય (એનું મનન		૪૯ મિદ્ધપુર	૦-૬-૦
અને વિવેચન	૨-૦-૦	૫૦ જગનના વિદ્યમાન ધર્મો	૨-૩-૦
૨૩ જ પ્રસ્થાનબેદ	૦-૧૨-૦	૫૧ નિવાનસંદેશ	૧-૦-૦
૨૪ કુમાર પીરસેન, ભાગ ૧ લો	૦-૫-૦	૫૨ પરશુરામ	૦-૬-૦
૨૫ ,, ભાગ ૩ જો	૦-૬-૦	૫૩ નર્મદા	૦-૬-૦
૨૬ નતક કથાઓ ભાગ ૧ લો	૦-૧૦-૦	૫૪ અવન	૦-૬-૦
૨૭ રામગિદ, રાહોડ	૦-૬-૦	૫૫ મીરાંબાઈ	૦-૬-૦
૨૮ ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસ	૦-૬-૦	૫૬ ભરૂચ	૦-૧૦-૦
		૫૭ ચંદ્રકાસ	૦-૬-૦
		૫૮ કેમિલો-દેવુંદ	૧-૮-૦

લખો:-પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા.

અમદાવાદનું ૩૮ વર્ષનું જુનું અને જાણીતું

અઠવાડિક

ગુજરાતી પંચ

દર રવિવારે પ્રકટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ : સ્થાનિક રૂ. ૩) બહાર- દેશવરનું વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૯
ગામ રૂ. ૪૧ (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે) (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ માથે)

— નવા આહુકે થનારને ખાસ લાભ —

અત્યારે વાર્ષિક લવાજમ ભરી આહુકે થનારને એ ખાસ બેટ વિનામૂલ્યે મળે છે.

(૧) ૧૯૯૩નો દીપોત્સવી અંક જેની પ્રથમા વાંચકોએ અને સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાન-
પત્રોએ ચોમેરથી કરી છે. -

(૨) ૫૦૦ પૃષ્ઠનું જાણીતા યુવાન લેખક શ્રી ઈન્દુકુમાર શહેરાવાળાનું લખેલું
" ક્ષિતીશ " પુસ્તક, જેમાં જગીરદારોના પ્રશ્ન આમાજીક વસ્તુચયથી સાંધે કરેલો છે.

ગુજરાતી પંચે ૫૦૦ પૃષ્ઠની દળદાર બેટ ૧૯૩૭ની સાલમા કાગળોની મોંઘવારી
જાન્યે સાલસ ખેડીને પોતાના આહુકાના કરકમજામા વિના મૂલ્યે મૂકી છે, એ આહુકાને
જેવો તેવો લાભ નથી.

ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડીયે શું શું આપે છે ?

(૧) દર અઠવાડિયાના સ્થાનિક તમામ પ્રકારના તાગ્મ સમાચાર, રચુનિસિપલ
ગીટિંગો અને ઇતર સ્થાનિક સંભાષ્યોના તુલોતવિલ અહેવાલ, (૨) સ્થાનિક ફરિયાદોનાં
અંગત આક્ષેપ રહિતનાં સાર્વજનિક ચર્ચાપત્રો, (૩) દેશવિદેશના તમામ રમજોના મુખ્ય
મુખ્ય સમાચારો, (૪) સાહિત્ય ચર્ચા, (૫) પુસ્તકાવલોકન, (૬) ફિલ્મ-ચર્ચા, (૭)
જ્યોતિષ વિભાગ, (૮) બાલવિભાગ, (૯) સિદ્ધાંત, સાહિત્ય, આમેદાર, ખેતીવાડી,
રાજકારણ, ધર્મ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની સમીક્ષાના જેભીર અને મનનીય અભ્યાસપૂર્ણ લેખો
(૧૦) એક ચાલુ વાર્તા, (૧૧) એક ટૂંકી વાર્તા, (૧૨) વેપાર સમાચાર, (૧૩) કોચ
વાટિકા અને (૧૪) મનનીય અંગ્રેજી નોંધો.

દર અઠવાડીએ ૪૪થી ૪૮ પાનાં સરેરાશ પ્રકટ થાય છે. આહુકે થનારાઓને એક
દીપોત્સવી અંક અને એક દળદાર નવલકથાનું પુસ્તક વિનામૂલ્યે બેટ મળે છે.

આજે જ આહુકે થાઓ

મેનેજર, ગુજરાતી પંચ

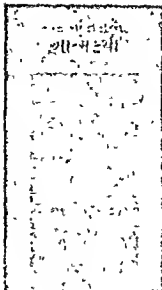
રશિયા

નું

રશિયન રાજકાન્તિનો
ઇતિહાસ

*
આર્ટપેપર ઉપર
બાવીસ ચિત્રો સાથે
કિંમત માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન કાન્તિકારી પ્રેરક સાહિત્ય

- એક કાન્તિકારની આત્મકથા
ભા. ૧-૨ (કોપોલકિન)
- ભૂખમરનો ઉપાય (કોપોલકિન)
- કાન્તિ (")
- રશિયાનું ઘડતર (બળકાઈ મહેતા)
- કાન્તિકારી લગ્ન (રણજીભાઈ ગિરસી)
- નૂતન રશિયામાં રાકિયું (ભાગવત)
- ગોલ્ડેવિચ્છમ અને બીજી વાતો (રાજગોપાલાચાર્ય)
- સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરસિંહભાઈ)
- ગરીબાઈનો શુનો (લેવીન્સોન)
- ક્રીલીનો મુક્તિયજ્ઞ (નરસિંહભાઈ પટેલ)
- અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય (જ્યનલાલ દીવાન)
- રાહીદનો સંદેશ (ધનુલાલ માનિક)

ફક્ત

પંદર મિનિટ

આપને આ પત્રિકા વાંચવા કાઢવી પડશે.

પણ....

તેમાં આપ ગુજરાતી ભાષાના

જીવન ઘડતર

કરનારા અવનવા સાહિત્યથી

પરિચિત થશે।

અને....

આપને ચોક્કસ

જણાશે કે આ પુસ્તકો વિના આપનું

પુસ્તકાલય અધુરું છે. આ પુસ્તકો વિના ન જ ચાલી શકે.

નિવેદક :

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

ભુમ્મા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય:—આનંદ ભુવન, ૧લા માળે, નવી હનુમાન ગલી,

મુંબઈ ૨.

જેની ૩ વર્ષમાં ૧૫૦૦૦૦ નકલો ; વેચાઈ ગઈ
તે

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

સંપાદક : ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

ભારતવર્ષના સંત મહંતો, પરાક્રમી પુરુષો, સાહસિક નરવીરો,
શાહ સોદાગરો, વહાણુવટીઓ, કળાકારો, વર્તમાન દેશને-
તાઓના જીવનચરિત્રો તેમજ હિંદનાં પ્રાચીન ને
અર્વાચીન સૌંદર્યધામો રસભરી શૈલીમાં આ
ગ્રંથમાળા રજુ કરે છે.

૨૦૦ પુસ્તકો ૧૦ શ્રેણી

૨૦ પુસ્તકોની ૧ શ્રેણી : મૂલ્ય રૂ. દોઢ. પોસ્ટેજ અલગ.

છ શ્રેણી બહાર પડી ગઈ છે.

પ્રથમ તથા દ્વિતીય શ્રેણીની બીજી આવૃત્તિ ચાલે છે.

ત્રીજી શ્રેણીની બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

આવી ગ્રંથમાળાની કેટલી ઉપયોગતા છે તેનું વર્ણન
કરવાની જરૂર નથી.

આજે જ તમારા ઘર માટે, સંસ્થા માટે, પુસ્તકાલય
માટે આખો સેટ વસાવો.

આ ગ્રંથમાળાની પ્રથમ, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી ને છઠ્ઠી શ્રેણી સુબંધ
ઈલાકાના કેળવણી આતાએ પ્રાથમિક શાળાની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કરી છે.

ધી જયો તિ કા ચાં લ ચ લી મી ટે ક,

પાનકોર નાકા, જુહાપુરા મસ્જિદ સામે—અમદાવાદ.

પુસ્તકોની યાદી માટે સામેના પૃષ્ઠ જુઓ

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાંવલી

પ્રથમ શ્રેણી [બીજી આઘાત સુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન યુદ્ધ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન
૬ ભાસ્વીર ભીષ્મ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ-દેવયાની ૯ સમ્રાટ અશોક ૧૦ ચક્રવર્તી
ચંદ્રગુપ્ત ૧૧ રાજા ભાર્ગવરી ૧૨ સંત તુકારામ ૧૩ ભક્ત સુરદાસ ૧૪ નરસિંહ
મહેતો ૧૫ મીરાંબાઈ ૧૬ સ્વામી સદ્ગુણદેવ ૧૭ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ૧૮ લોક-
માન્ય ટિપ્પણ ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીજી શ્રેણી [બીજી આઘાત સુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આઘાત વાસ્તિકી ૨૨ મુનિરાજ અગત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી
કૃષ્ણ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર ૨૮ ભક્ત
પ્રહલાદ ૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ ૩૦ ચેલેચો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ
૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી
રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સુરદાસ વલ્લભ-
ભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયક.

ત્રીજી શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વસિષ્ઠ ૪૨ સતી મહાલક્ષ્મી ૪૩ રાજકુમાર કુવ ૪૪ સતી
સાવિત્રી ૪૫ દ્રાપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રાજા લોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯
દુર્ગાદાસ ૫૦ મહારાણી પ્રતાપ ૫૧ સિકોમનો સપૂત ૫૨ દાનવીર જગદુ ૫૩ સિદ્ધરાજ
જયસિંહ ૫૪ જગતશોક ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી ૫૬ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭
શ્રી અરવિંદ ધોષ ૫૮ વીર વિક્રમભાઈ ૫૯ ધોડા કૃષ્ણ કવે ૬૦ એનીપીસેન્ડ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગળનન ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રકાસ ૬૪ ભક્ત મુખન્વા ૬૫
શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ જન-
પતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદબીબી ૭૨ શુરુ નાનક ૭૩
મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લગ્નપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ
૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગળજર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસરિ
૮૦ બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય
૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય ૮૬ મહારાજા કુમારપાળ ૮૭ શુરુ ગોાવદસિંહ ૮૮
રણજીતાસિંહ ૮૯ લક્ષ્મીબાઈ ૯૦ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી હર્ષચંદ્ર વિદ્યાસાગર
૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઈ નવરોજજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે
૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ ૯૮ શ્રી
સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારામંડળ.

છઠ્ઠી શ્રેણી

૧૦૧ મહાદેવી સોતા ૧૦૨ નાચાલુન ૧૦૩ વીરાંગના કર્મદેવી ૧૦૪ વીર
વનરાજ ૧૦૫ દેવરઝાલી ૧૦૬ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ૧૦૭ સર ટી. માધવરાવ ૧૦૮
જમ રણુજીત ૧૦૯ ઝંઙુ ભટ્ટ ૧૧૦ શ્રી. શિશુ કરમાગર ૧૧૧ કવિ દલપતરામ
૧૧૨ સ્વ. દાણમહમદ ૧૧૩ વીર લાલા ૧૧૪ સૌંદર્યધામ કારમીર ૧૧૫
નૈનિતાલ ૧૧૬ ગિરનાર ૧૧૭ દારિકા ૧૧૮ પાટનગર દિલ્હી ૧૧૯ મૈસુર ૧૨૦
તાજમહાલ.

સાતમી શ્રેણી

૧૨૧ શ્રી ઝવખદેવ ૧૨૨ ગોરક્ષનાથ ૧૨૩ વીર કુશાલ ૧૨૪ અકબરશાહ
૧૨૫ મહામંત્રી સુન્દલ ૧૨૬ કવિ દયારામ ૧૨૭ જ્યૌષ્ઠ્યુષ્ટ્ર ૧૨૮ શ્રી સપાણ-
રાવ ગાયકવાડ ૧૨૯ મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી ૧૩૦ મહાકવિ નાનાલાલ ૧૩૧ આચાર્ય
ગિદવાની ૧૩૨ અખદુલ ગફારખાન ૧૩૩ સોરઠી સતો ૧૩૪ નેપાલ ૧૩૫ મહાજયેશ્વર
૧૩૬ અમરનાથ ૧૩૭ અદ્રિકેદારનાથ ૧૩૮ કલકત્તા ૧૩૯ પાટણ ૧૪૦ અનુષંગ ઇલુરા.

આઠમા શ્રેણી

૧૪૧ ગુરુ દત્તાત્રય ૧૪૨ ઉદયન-વત્સરાજ ૧૪૩ મહાત્મા આનંદધન ૧૪૪
વમ્બુપાળ-તેજપાળ ૧૪૫ શામળભટ્ટ ૧૪૬ કવિ નર્મદાશંકર ૧૪૭ વીર સાવરકર
૧૪૮ સર જમશેદજી ટાટા ૧૪૯ કવિ કલાપી ૧૫૦ પ્રો. સી. વી. રામન ૧૫૧
શાહ સોદાગર જમાલ ૧૫૨ શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય ૧૫૩ શ્રીમતી કસ્તુરબા ૧૫૪
દાર્જીલીંગ ૧૫૫ ઉટાકામંડ ૧૫૬ જગન્નાથપુરી ૧૫૭ કાશી ખનારસ ૧૫૮ જયપુર
૧૫૯ દેરાખાદ ૧૬૦ દાવેરીના જલધોધ.

નવમી શ્રેણી

૧૬૧ શ્રી જ્ઞાનદેવ ૧૬૨ સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૬૩ ઉપા. યશોવિજયજી ૧૬૪
વીર જાલાજી ૧૬૫ નાના કડનવીસ ૧૬૬ શ્રી દિલ્લેન્દ્રલાલ રાય ૧૬૭ રાજા રામગો-
વિન્દરાય ૧૬૮ શ્રી અમૃતલાલ કછર ૧૬૯ પં. વિષ્ણુ દિગંબર ૧૭૦ શ્રી રામાનંદ ચેટરજી
૧૭૧ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ૧૭૨ પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય ૧૭૩ મૌ. અખદુલકલામ આઝાદ
૧૭૪ શિશોંગ ૧૭૫ પાવાગઢ ૧૭૬ ગમેશ્વર ૧૭૭ તારંગ ૧૭૮ મુંબઈ ૧૭૯ આઝા
૧૮૦ ગીરના જંગલો

દસમી શ્રેણી

૧૮૧ શ્રી એકનાથ ૧૮૨ હજરત મદમ્મદ પયગંબર ૧૮૩ અશો. જરયુસ્ત
૧૮૪ મહાગણી અદલ્લાખાઈ ૧૮૫ શ્રી અવનીંદ્રનાથ દાકુર ૧૮૬ શ્રી રમેશગંદ દત્ત
૧૮૭ શ્રી ગારીશંકર ઝોઝા ૧૮૮ શ્રી મૃજ્જીમૂર્તિ ૧૮૯ સંતકવિ પદિપાર ૧૯૦
અનુષંગ-ચિવર્તો ૧૯૧ ડો. અન્સારી ૧૯૨ દિલ્હી અદ્વૈતનુ યોગીઓ ૧૯૩ આણી
૧૯૪ રાનુજય ૧૯૫ ગોમટેશ્વર ૧૯૬ અમલવાદ ૧૯૭ લખનૌ ૧૯૮ વડોદરા ૧૯૯
અનંતાની સુશાન્તો ૨૦૦ શ્રેણીને સંપાદન

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમા ટેક અમદાવાદ.

આનંદભુવન, ૧ લા માગે, નવી લલુમાન ગલી, મુંબઈ ૨.

કુમાર-કુમારિકાઓના જીવનમાં સાહસ, શૌર્ય અને
સામાન્ય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતી

કુમાર ગ્રંથમાળા

સંપાદક : ધીરજીલાલ ટોકરશી શાહ.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ૩ પરદેશમાં ૮ આના વધુ
પ્રથમ વર્ષનાં પુસ્તકો

૧ કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો ૦-૮-૦

દુનિયાભરના કોયડાઓમાંથી ચુંટી કાઢેલા ઉત્તમ કોયડાઓનો સંગ્રહ.

૨ કુમારોની પ્રવાસ કથા ૦-૮-૦

ગુજરાતના સાહસિક કુમારો કેવાં અજબ સાહસ ખેડે છે તેનો
હૃદયગમ ચિતાર આપતી રસભરી કથા.

૩ આલમની અજાયબીઓ ૦-૮-૦

વૈજ્ઞાનિક સત્યો પર પ્રકાશ પાડતી અદ્ભુત ઘટનાઓ.

૪ કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૨ લો ૦-૮-૦

ઉત્તમ કોયડાઓનો વિશેષ રમુજ સંગ્રહ

૫ ચીનની સરહદ પર ૦-૮-૦

હાંથીઓના જંગલથી છવાયેલી, નંગન જંગલી મનુષ્યોથી ઉભ-
રાતી ચીનની સરહદનો રોમાંચક પ્રવાસ.

૬ જંગલ કથાઓ ૦-૮-૦

સાહસિક કુમારોના જંગલના અને જંગલી પ્રાણીઓ સાથેના તિલ-
ધડકાવે તેવા પ્રસંગોથી ભરેલી કથાઓ.

લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ત્રણ.

પ્રથમનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડી ચુક્યાં છે

(જેમાંથી)

મુખ્ય ઉદાહરણ સરકારી કેળવણી ખાતાએ પ્રાથમિક શાળાઓની લાય-
બ્રેરીઓ માટે 'કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો' તેમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક
શાળાઓની લાયબ્રેરીઓ માટે 'આલમની અજાયબીઓ'ને મંજૂર કર્યાં છે.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ,

નુમ્મા મસ્જિદ સામે, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય—આનંદભુવન પહેલે માળે, નવી હનુમાન ગલી, મુખ્ય ર.

આપને

કોઈપણ પુસ્તકની

જરૂર હોય તો અમને જણાવો.

૫૦ રૂપિયામાં

સુંદર બાળ પુસ્તકાલય

ત્રણસો ઉપરાંત ચુંટી કાઢેલાં સુંદર પુસ્તકો પેટો સાથે
તૈયાર મળે છે. વધારે વિગત માટે તેનું જુદું જ સૂચિ-
પત્ર માર્ગે.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્યુઃ—

આનંદભુવન, પહેલે માળે,

નવી હનુમાન લી-મુબઈ ર.

ધી વૉર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અન્નેડ પ્રગતિ

૬૨ દિન, ૬૨ મહિને, ૬૨ સાત, વૉર્ડન વધારે ને વધારે સફર ખતી જાય છે. અને વૉર્ડન સક્ષામતીનું તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી જાળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી હોલ્ડરનાં હિત ગોઝે સો ટકા મક્કામત રહે છે. નાણાંપ્રકરણી મક્કામતી જાળવવાના, સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વાળગી રહેવાની અમારી ૬૨૬મેશની નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં એ વર્ષમાં જ ચોદિશમાં અદિતીય અને અન્નેડ, પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં એ વર્ષમાં જ વૉર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬.૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં ૨૬૮.૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬.૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૮૮.૬૬ ટકાનો વધારો.

સફરતા, સહીમક્કામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજો પુરાવો ગો હોઈ શકે ?

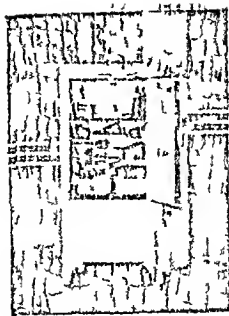
ગ્રોમ્પેક્ટમ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો —

ધી વૉર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લીમીટેડ

ચોસ્ટ બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પુના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિદભરમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

જિંદગી વિનાનું શુદ્ધ સંપૂર્ણ સજ્જિત નથી.

૧૯૬૭ના ન્યૂ કિંગ્ડોમ આ પના મર્વોત્તમ રેફરેન્સ છે તેમા બીનક્લીક માધ્યમ છે—ડીઝાર્નમા મોડર્ન હ ગો ળા મરે તે ટાઇપના ઘરમા ભગી બપ ઓટ્યું મળ્ય અને ળના બાવનારાગું છે—અને ઉપયોગિતામા તેા એની મધ્યમ પડી જ તમને ખાતરી થશે 'ગ્રન્ડ-ટ આમમ કયુગ રીવીઝ', 'ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર' મધુ જગ્યા માટે જગ્યા, મરેન્ડા મળવડ તેમા મમામેલી છે જ અને રીપ્લેટ ખર્ચ તેા એમ્પો નહવા આવે કે કે નદિ બેટનો જ શાકમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ બોના અમારી આપને આગ્રદર્પ વિનમી >

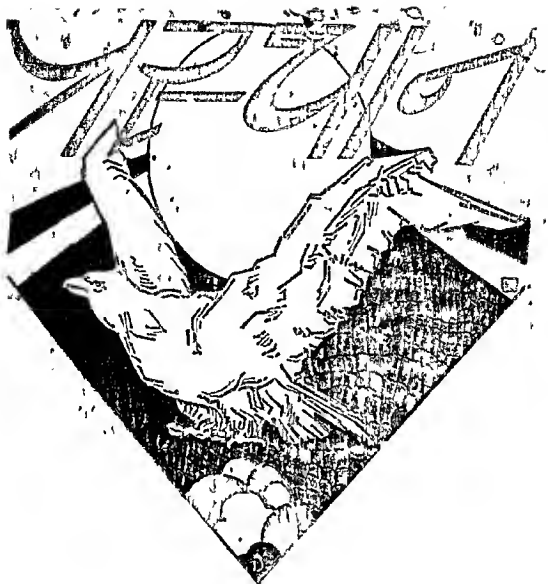
કિંમત રૂ. ૫૦૦/- થી

મહિને રૂા ૬૩ના ભાગથી પડુ અપાય છે : જોધામા જોધા હ મહિના માટે.

ડિરેક્ટરી

ધી બો મ્યે ગેરે જ

મિળતુર
અ મ દા

આવ [હાન નિવૃત્ત] તરી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૮૪
ભાગશાળ

મથાળ
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૧૭
પાક ૨

અ તુ ક મ છિ કા

પૃ. ૨૫

માગસર : ૧૯૨૪

અંક ૨

૧	રંગભૂમિ [એક પ્રવચન]	...	રમિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	...	૧૦૧
૨	બૂટ પાલીસવાળાને [કાવ્ય]	...	'પુનર્વસુ'	...	૧૧૧
૩	ગુનેગાર [વાર્તા]	...	પ્ર.	...	૧૧૪
૪	પ્રાર્થના	...	જયમુખનાથ કૃષ્ણલાલ મહેતા	...	૧૨૪
૫	ગાદન કુંજમાં [કાવ્ય]	...	પૂજાલાલ	...	૧૨૮
૬	આપણાં વિવેચનનાં કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો	...	રામનાથયજ્ઞ વિશ્વનાથ પાટક	...	૧૨૯
૭	રાજકીય નોંધો	...	નિરીક્ષક	...	૧૪૩
૮	આત્મલક્ષી-પરલક્ષી [કાવ્ય]	...	પારાશર્ય	...	૧૪૬
૯	બાળકોના પેટન્ટ ડ્રગ્સ	...	આપાલાલ ગ. વૈદ્ય	...	૧૫૦
૧૦	પ્રેમ-પ્રયાગ [કાવ્ય]	...	મરોદ	...	૧૫૭
૧૧	ભૌમામુર વધ [નાટક]	...	કેશવલાલ દ. ધ્રુવ	...	૧૫૬
૧૨	સ્વ. ખાંસાહેબ અબ્દુલ્લ કરીમખાં	...	શ્રીશંકર મો. ભટ્ટ	...	૧૬૫
૧૩	ધોંધા	...	યશવત્ત શુ. નાયક	...	૧૬૭
૧૪	ઉંધામા [કાવ્ય]	...	રમણિક અરાલવાળા	...	૧૭૦
૧૫	સર જગદીશચંદ બોઝ	...	પિપામુ	...	૧૭૧
૧૬	અક્ષા વિષે એક પ્રશ્ન અને તેનું સમાધાન અર્ચિદ ધોળ	૧૭૫
૧૭	રમરખ અંગાર [કાવ્ય]	...	જવાનન દવે	...	૧૭૬
૧૮	વર્ચાપત્ર	...	ગૌરીપ્રભાદ શુ. જાડા	...	૧૭૭
૧૯	લોકવર્ચા	...	સુમન્ત મહેતા	...	૧૭૮
૨૦	જ્ઞાનગોવર્ધી				
	(૧) આગનું ચીન	...	સુમન્ત મહેતા	...	૧૮૩
	(૨) મોવાખીન અને મગફળાનો ખોળ	...	ડો. દ. લ. મદમજુદ	...	૧૮૬
૨૧	પુસ્તકપરિચય	...	દુર્ગાચંદ કે. શાસ્ત્રી; આપાલાલ ગ. વૈદ્ય	...	૧૯૦
૨૨	રોજનીશી	૧૯૬

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	ફૂલક અંક રૂ. ૭૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રમાણ : રજીસ્ટ્રાર કેસુરમાઈ મિસ્ટ્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાસી અગિયારી સમિતિ : ખાસા ચોટી : અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ટ્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : નાપજક રોડ : અમદાવાદ.
 તા. ૨૨-૧-૩૮

LIFE ASSURANCE

We desire to extend our services and
co-operation to Honest, Competent and
Influential gentlemen in all prominent
stations of Gujarat to work the

LIFE AGENCY
of the
BIGGEST ASSURANCE COMPANY
in India

on fair and liberal basis of terms and treatment

Apply to:—

N. M. FOZDAR & Co.

CHIEF AGENTS:—GUJARAT

NEW INDIA

ASSURANCE Co. Ltd.

GANDHI ROAD : AHMEDABAD.

Tele { Office 2225
Resd. 7023
Add. 'Benefit'

‘કિશોર’ મુખર્ષી ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં શાળાઓ માટે મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

બે વર્ષ પૂરાં કરી ‘કિશોરે’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને મુંદર
ચિત્રોદ્ધી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના
કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

ઓછું લાઘેલી ખહેનોને જુદાજુદા
વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે
એવી સામગ્રી આપતું માસિક

ક કિશોર ક

ત્રી : નગીનદાસ પારેખ

આ વ કા ર

‘કિશોર’ માસિક મને
ગમી ગયું છે.
હું બધું ગમ્યું છે કે
જરા રાજ્યનાં પુસ્ત-
કાલેબોનું બજેટ મંજૂર
રેવાની તક મને મળી
કાત તો રાજ્યના યજ્ઞાં
પુસ્તકાલયોમાં ‘કિશોર’
માસિક લાખલ કરી
ત્રીધું હોત x x
માસિક માટે મારાથી
મનનું કરીશ.”

૧. માતીભાઈ અમીન
વડોદરા.

“x x મને તો એક શિક્ષક તરીકે આ ક્ષણનું બીજું
કાર્મ સામયિક નથી માલમ પડ્યું. બીજાં વધુ પડતાં
છોટરાં કે વધુ પડતાં મબીર છે, જ્યારે આ વિદ્યાર્થીને
નેહથી તેવું જ છે. ‘માદિત્ય પાઠાવલિ’ની યોજનાને
અંગે મેં આપણાં બધા માસિકા ઠીકઠીક ઉપદ્રાવ્યાં છે,
અને મને તો એમ લાગ્યું છે કે ‘કિશોર’ પાસે એટલું
વૈવિધ્ય છે કે પાંચ સાત વર્ષે કાર્મ નવો મેચાલક
નીકળશે તો તેને પોતાના સંગ્રહનું નામ ‘કિશોર
પાઠાવલિ’ કે એવું જ રાખવું પડશે. એટલા બધા
પાઠો તેને ‘કિશોર’માંથી લેવા પડશે. વિદ્યાર્થીઓ
સગળે એવી જમિકા ઉપર એનું લખાણ વિદરે છે.
છતાં તેના માદિત્યગુણ તેજે બરાબર નજાવી
ગળ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ સાથે ગર્વ પણ
થાય છે. x x x હું તમને ચલન રીતે મારાથી
બનતી બધી મદદ કરીશ. x x”

ઝીબાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહુચ્ચિત્ર]
પ્રિન્નિપાલ. જી. પી. હાઈસ્કૂલ: વિલેપારલે.

“x x એની માત્રમાતની
વાનીઓ વિદ્યાર્થી વર્ગની
જુદી જુદી જરૂરિયાતો
અગર ધ્રુજા પરિપૂર્ણ
કરે એમ છે. અને તેથી
આખા વિદ્યાર્થી વર્ગને
એ પ્રિય ધર્મ પડશે જ,
એ નિઃશંક બાબત છે.
મારા જેવા વિદ્યાર્થી-
શિક્ષકને પણ એમાંથી
ખૂબ ખૂબ રસ અને
આનંદ મળે છે. મને
તો પૂરતી ખાતરી છે કે
તમારું આ નવીન માસિક
દરેક દરેક બાળક નેડે
પ્રિય થઈ પડશે.

શ્રી શંકરપ્રભાદ શુક્લ
પ્રિન્નિપાલ, દેધાસિપ
મુલ મુખર્ષી.

તમે પણ ગ્રાહક થઈ અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપશોજી.

લવાજમ હિદમાં રૂ. ૪)

પરદેશમાં રૂ. ૬)

કિશોર કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

ત્રીજા વર્ષના ગ્રાહક થનારને પહેલા તથા બીજા વર્ષના બધા અંકો અડધી કિંમતે મળશે.

પ્રસ્થાન મફત ?

‘પ્રસ્થાન’ માસિક બાર વર્ષ પૂરાં કરી—એક તપ પૂરું કરી—તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે નિમિત્તે—

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ખાસ લાભ

જે ગ્રાહકનું મં ૧૯૯૪ના કારતકથી આમે સુધીનું લગભગ રૂ. ૫ (પાંચ, પરદેશ માટે રૂ. ૭૫) મળી ગયું હશે તેમને પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલાં કેઈ પણ પુસ્તક ઉપર ૨૫ પચીસ ટકા કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

[અપવાદ: શ્રી. કિશોરલાલ મરાઠવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં પુસ્તકો : તે ઉપર ૧૫ ટકા]

એટલે કે

જે ગ્રાહક લગભગ ૨૦-૨૨ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ખરીદશે તેમને પ્રસ્થાન મફત પડી રહેશે.

દશ-બાર રૂપિયાનાં ખરીદશે તેમને અર્ધાં લગભગમાં પડી રહેશે થોડાં લેનારને થોડાં ચે લાભ તો મળશે જ.

શુભરાતનો આમવર્ગ, તેમજ પુસ્તકાલયો, લાઈસેન્સો, આ યોજનાનો જરૂર લાભ લે.

શુભરાતની છેલ્લાં બાર વર્ષની અનૈકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો

રાજકારણ

સાહિત્ય

રાષ્ટ્રધ્વજરાત્રી પ્રવૃત્તિઓ

રાષ્ટ્રલડતો

વગેરે વિશે

મંપૂર્ણ માહિતી

મેળવવી હોય તેણે

શું કરવું ?

પ્રસ્થાન

માસિકની

૧૨ વર્ષની

૨૪

ફાઈલો વસાવી લેવી.

[કેટલીક ફાઈલો નથી]

૨૦ ફાઈલો છે

તેનો આખો ફોટ લેનારને તે

રૂ. ૨૫માં ઘેર બેઠાં મળશે.

કોલેજો, પાઠશાળા,

લાઈસેન્સોએ તો

આખો મેટ વસાવી

લેવો જ નહીં.

ફૂટક ફાઈલની

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આ અંકમાં અન્યત્ર છાપી છે. જાહેરાત માટે ખાસ ભાવે મળશે. પુછાવો.

બે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

બંડખોર મહા ગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ ગાળતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી જીવિતને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કદયાણુર્થે સાંભળે જ એવી એમની સીલતિ પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીલતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ એવો છે.”

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦મું

લગ્ન પ્ર પંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૧

રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ →

પ્રસ્થાનના આહોકોને
પોણી કિંમતે મળશે

સં. ૧૯૬૪ના 'પ્રસ્થાન'ના આહોકોને પ્રસ્થાન પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

“દુનિયા ક્યા હૈ ?” ની વિદ્યમ વિશે તમે સાંભળ્યું હશે.
જેવા જવા અગાઉ વાંચી જશો ?

“હજારો અને અમેરિકામાં દોહરદોયના બીજા
દોઈ પણ પુસ્તક કરતાં વધુ વંચાયેલું પુસ્તક”

નવો અવતાર

લેખક : મહાત્મા દોહરદોય

એક જ અભિપ્રાય

એમાં શું છે ?

એક ઉમરાવળદો પોતાના અભ્યાસકાળ
દરમિયાન પોતાની ફાઈની એક કુટડી નોક-
રડી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે
શરીરસંબંધ બાંધે છે. પરિણામે તે છોકરી
સગભો થતાં એ નોકરી છોડવી પડે છે,
બીજે રજાવું પડે છે અને છેવટે વેશ્યા
થઈ જાય છે. વેશ્યા થયા પછી એક વેપારીનું
ખુન કરે છે. તેના ઉપર કેસ થાય છે ને
તેને જન્મદેશનિકાલની સજા થાય છે. આ
કેસ દરમિયાન પેલો ઉમરાવળદો એક જુરર
તરીકે હાજર હોય છે. તેના આત્મામાં
આ જતાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને
જોતાં જે વિચારમંથન ચાલે છે ને તેનો જે
નવો અવતાર
થાય છે તે આ પુસ્તકમાં હૃદયલેહક રીતે
રજુ કર્યું છે.

‘નવો અવતાર.’ ખરેખર એક
અદ્ભુત પુસ્તક છે. રશિયાના પ્રમ-
જ્ઞાનના એમાં તાદશ અને સાચાં ચિત્રો
દેરલા છે... સામાજિક જીવનનો એક
પણ એવો મુદ્દો નથી જેના વિશે
એમાં ચર્ચા નહિ હોય; અને એ ચર્ચામાં
વપરાયેલી નૂતન વિચારમરણીએ ધણાં-
એને પસંદાવી નાંખ્યા છે. એ એની
વિશેષતા છે...

વાંચીને આધુ મંદી દેવા જેવું
પુસ્તક એ નથી; પણ વાંચ્યા જ
કરીએ, ફરી ફરીને વાંચ્યા જ કરીએ
એ જાનવું એ પુસ્તક છે.

—એડવર્ડ સ્ટીનર

એક વખત વાંચવું શરુ કરશો કે પછી એ પુસ્તકને તમે નહિ જ છોડી શકો.
એક સ્થાન પાનાંની એ મહાન નવલકથા દરેક સુખરાતીએ એક વખત તેા વાંચવી જ
એડએ. અગ્રજ પુસ્તક છે.

વજ્ર ભાગમાં
પૃથ્થકા ૧૦૦૦

છૂટક કિંમત ૫-૪-૦
પ્રસ્થાનના શ્રાવકોને ૩-૧૫-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

નવાં પ્રકાશનો

શેષનાં કાળ્યો	રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા ૨	" "	૧-૪-૦

—: આવતે મહિને પ્રસિદ્ધ થશે :—

નૌકાડૂળી	(સ્વીન્ડ્ર ગ્રન્થાવલિમાં)
શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકથા	(સરસ્વતી ગ્રન્થમાળામાં)
પ્રેમનો દંભ	[ત્રીજી આવૃત્તિ]
દેવદાસ	[બીજી આવૃત્તિ]

[પ્રસ્થાન માસિકના ચાલુ વર્ષના ગ્રાહકોને કમિશન મળશે.]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સરકારની સીધી દખરેખ અને ઓડિટ નીચે ચાલતી હિંદની સૌથી પહેલી
કે-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી

ધી બોમ્બે કે-ઓપરેટીવ

ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(હેડ ઓફિસ લ, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ)

માં તમારો વીમો શા માટે આપશો ? કારણ કે

- (૧) સરકાર તરફથી એક આઈ. સી. એસ. અધિકારી ડાયરેક્ટર છે.
- (૨) સરકારી ઓડિટરે હિસાબ તપાસે છે.
- (૩) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી જ્યાં નફો વીમો ઉતરાવનારને જ વહેંચાય છે.
- (૪) ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૫૦ સુધીનો વીમો સ્વીકારાય છે.
- (૫) વાર્ષિક પ્રીમિયમ ભરનારને અઢી ટકા વળતર મળે છે.
- (૬) કે-ઓપરેટીવ સોસાયટી તરીકે ઇન્કમટેક્સ અને સ્ટેમ્પ ડ્યુટી માફ છે.

વિગત માટે મળો યા લખો:—

ચુનીલાલ ડી. ખરકીવાળા, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર.

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : ‘પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેદ્ધની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાટક	૧-૪-૦
” ભા. ૨	”	૧-૪-૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય જીવન	”	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	ખાખાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	”	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	”	૦-૮-૦
સાખરમતી	(મખાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	ટોલ્સ્ટોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	”	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	”	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	”	૨-૮-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	” અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ઘરે-ખાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને એ બહેનો	”	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજતય	ટોલ્સ્ટોય	૦-૬-૦
રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
ભતકકથાસંચય	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આચવલે	૦-૮-૦
ચમ્પૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળલુગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	સાદુચંદ્ર	૦-૮-૦
ટૂકને ખાતર	પ્રેમચંદણ	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	હિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ

પાટક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગૂજરાતની-બૃહદ્ ગૂજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

લઘાણી માટે કઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ બાંધે આપવામાં આવશે.

આખું વર્ષ નિરોગી રહેવા શિયાળો સાધવો જરૂરી છે !

નિરોગીભર તંદુરસ્ત રહી લાંબું આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાં દરેક
યુવાન, વૃદ્ધ નરનારીને માટે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સની

પૂર્ણચંદ્ર ગુટીકા

પરમ ઉપયોગી ઔષધી છે. કારણ કે:

એ ખાસ અનોખી પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલાં યુવર્ણ પીત અંદ્રોદય
મકરંદવજ્ર, અબ્રક લરમ, કાંત-લોહ લરમ, બંગલરમ મોતી
તથા માણેકની મિશ્રિ વગેરે ઉત્તમ ધરમો અને કેસર
કસ્તુરી, અંબર વગેરે

લગભગ સાઠ વ્તતનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોનું બનેલું અપૂર્વ પૌષ્ટિક ઔષધ છે.

- ઘણા યુવાનો ખરાબ લતોથી શુભ રાગોના ભોગ થઈ નબળા અને ચેતન રહીત થઈ જાય છે
- ઘણી સ્ત્રીઓ, અતિ વૈભોગ, ખીન અવસ્થાએ તેમજ વારંવારના ગર્ભાધાન વગેરે કારણોથી રોગી અને અશક્ત બની જાય છે.
- ઘણા વૃદ્ધો, યુવાવસ્થાના વધુ પડતા વૈભોગો, અનિયમીતપણે તથા વૃદ્ધાવસ્થાના નિર્ભય શરીરને લીધે દુષ્ખી હાલતમાં દિવસો ગુજરતા હોય છે.

તે દરેકના શરીરમાંથી દરકાઠ રાગનો નાશ કરી શરીરના છત્રન રસનું શોધન કરી,
નવો રસકથ લરી, નવું લોહી, જ્વેમ અને ચેતન પુરો આરોગ્યવાન સંમાર સુખને લાયક
દીર્ઘાયુષિ બતાવે છે.

નં. ૧. ૨૦ ગોળીની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૭-૮-૦

નં. ૨. ૨૦ ગોળીની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પો. બો. ૩૫૩૭, મુબઈ

મળવાના ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ જેસીંગભાઈની કા. અમદાવાદ	ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
એમ. શાહુ એન્ડ કા. મુબઈ	દલીયંદ ખીતાબરદાસ વલસાડ
શાહુ એન્ડ મિત્રી બ્રધર્સ સુરત	ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

જનરલ એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

[સ્થાપના ૧૯૦૭]

અજમેર

સોસાયટીની પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

ચાલુ વીમા રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. આવક રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

ફંડ રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. ચુકવેલા દાવા રૂ. ૪૨,૦૦,૦૦૦

—: છેલ્લા વેલ્યુએશનનું પરિણામ :—

રૂ. ૨૫ લાખોના વીમા પર. દર હજારે રૂ. ૨૦ હયાતિના વીમા પર.

તમામ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તથા દરેકના ખીરસાને પોપાય તેવી યોજનાઓ.

ઉદાર સરતોથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના દરેક ગામમાં લાગવગવાળા

અને પ્રમાણિક એજન્ટો નોંધએ છે. આજે જ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરો.

પી. જી. મરાઠે

ખી. એસ. વૈદ્ય

જનરલ એજન્ટ

સીડિ એજન્ટસ—ગુજરાત, કાઠિયાવાડ

અજમેર

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ.

આપણી રોજની જરૂરિયાતો

શુદ્ધ ખાદી—ગુલાલા, ચોળુ અને ગિહારની સુંદર, ટકાઉ અને જુદા-જુદા બરની શુદ્ધ મજબૂત ખાદી.

શુદ્ધ ગરમ કાપડ—ગડરોના ગરમ કામળા, બાડા મજબૂત પ્લેકેટ; ગરમ બંડી વગેરે આજની જરૂરિયાતો.

ઉદ્દેપુર સેવાશ્રમ અને આમઉદ્યોગની બનાવટો—ખાદીજીવન, ખાદી તેલ, દંતમંજન, દાડમનું ચૂર્ણ અને હિમવતી કેમિકલ વર્કસની પરફ્યુમરી, પ્રગતિમાન પદ્ધતિએ બનાવેલી આશ્રમનો સનાતન સાથુ, આમ-ઉદ્યોગના જુદીજુદી બતના પાપડ, ધોળકાની ઘેરેઘેર વખણાયેલી ચંપલો, મધ, ચોખા, ધા, સાસ્ત્રિક ખાદ્ય સામગ્રીઓ, હાથઉદ્યોગના કાગળ, પેડ વગેરે.

હિન્દી વસ્તુ ભંડાર : ખાડીઆ-અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટલુ

અમીરી જીવન (૨૭૨૪૩)

જ્ઞાનતંતુની નળળાઇ, અશક્તિ, ખાસી, છાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. સાતે ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત કરે છે તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦.

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
જિંઝા ફાર્મેસીના (હાથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ગરમી, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોના નાશ કરી લોહી સુધારી વધારે છે. ખા. ૧ ના રૂ. ૦||

શિયાળામાં

શક્તિનો સંપ્રદ કરવા, બળશુદ્ધિ વધારવા સુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરાં.

સુવર્ણમાલીની વસંત—આયુર્વેદનું જગ-જાહેર અમૂલ્ય રત્ન છે. તેમાં સોનું, મોતી, જસતભરમ, સુદ્ધિગ્રંથુલ, સફેદ મરી આ પાંચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ચીજો આવે છે. ક્ષય, નળળાઇ, પ્રમેહ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-જ્વર, મગજની નળળાઇ, શીકાશ વગેરે રોગોમાં અકસીર છે અને તદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અરધો તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ સુધી રોગોના હુમલાથી બચી શકશે. કિંમત તોલા એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન—(અવનપ્રાણવલેહ) લીલા આમળા તથા જીવન શક્તિ વધારનારા અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની બનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના રૂ. ૨૭ એ રૂપિયા.

જિંઝા ફાર્મેસીના (હાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાસી, શ્વાસ, કબજિયાત, શૂષ્ક ન લાગવી, જીંધ બરાબર ન આવવી, નળળાઇ વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. શરીર તદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી ખા. ૧ ના રૂ. ૧||, રતલીના રૂ. ૧||, અડધા રતલીના રૂ. ૦||

સ્ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(હાથીજાપ)

સુખપ્રયાત છે. આજકાલ જુવાન સ્ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો ધર કરી રહેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની રામબાણુ ઉપાય છે. એક વખત અળખાવી જુઓ. કિંમત શીશી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક પ્રકારના તાવ માટે

(હાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થએલું છે. કિં. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી સોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સુચિષત્ર મજત મંગાવો.

જિંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મેસી : ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખ્યાર્થ : કાલ્યાણદેવી રોડ

સૂરત : શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી બ્રધર્સ, કલ્યાણીક.

પુના સીટી : લક્ષ્મીરોડ

વડોદરા : મેસર્સ અમીન પરદ્યુમરી વર્ક્સ, રાવપુરા.

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આહક થનારને બધાં પુસ્તકો
પોણી કિંમત મળે છે. ટ. ખ. જી. હું.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

ધરે-બાહિરે

“મંભવ છે કે રાગેરની બધી કૃતિઓમા
આ ચદી જય એમ છે. કાવ્યના મોની તો
આ નવલકથામાં એમણે છૂટે હાથે વેળાં છે...”

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા

કિ. ૨-૦-૦

રૂબર પાનાં

આહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ

અને

બે બહેનો

“આવાં ભાવાન્તરો ખરેખર આપણા
સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ માત્ર ગુજરાતી વાઙમય વાંચનાર વર્ગની
રસિકતા કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે
છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે.”

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા

કિ. ૧-૪-૦

૨૦૦ પાનાં

આહકોને ૦-૧૫-૦

ટો હસ્ટો ય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો.

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ „ ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ „ ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લક્ષ્મણ	૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આહકોને આ આખો સેટ હાલ
પોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૬-૬-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારંસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૨

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બહુર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિઃશીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર ૨૩% વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ જુલામા માટે મળો યા લખો—

ઓફિસો—

મુંબઈ હલાકાના પ્લાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

શુભાનુપરી લાગેળ, સુરત

દરેક જાતના

તાવ

ઉપર

સચોટ ઉપાય

નોંધ—હાલમાં વ્યાપારની મંદીને લીધે કેટલાક વ્યાપારીઓ પોતાના વિશેષ લાભની ખાતર પીર્મ હલકા એચ્યુસીક્ષયરો તેમજ કેટલાક પોતાની જનાવેલી દવાઓ ધરોફાને ઊત્તરુંજીલદું સમજાવીને વેચે છે જેથી ધરોફાને પાછળથી પરતાવું પડે છે જે માટે ખરીદ કરતી વખતે સાવચેતી રાખવી અને જૂના જાણીતા તમારા કર્ણિક એચ્યુસીક્ષયરની જ માગણી કરવી કે જે ત્રાસદાયક તાવને જરૂરજાથી નાબૂદ કરે છે.....દરેક દુકાને વેચાય છે.

કર્ણિક એચ્યુસીક્ષયર રૂપો, ગિંગામ—મુ'બઈ ૪

અમદાવાદ : પંડિત શાહની કું. : અંદકાન્ત નવસુખલાલની કંપની.

રાજકોટ : આર. લક્ષ્મીભાઈ પ્રધર્મ. ભાવનગર : પોચુસર મેડિકલ હોલ.

ભાવનગર : અનંત મેડિકલ હોલ, નાગોરી વિહલજી માનજી એન્ડ સન્સ.

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને થતાં દરેક દર્દને મરાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રૂઝુદ્દ જનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગડી કેશી પદાર્થોથી તદ્દન યુક્ત છે અને બચ્ચાંઓ માટે અમૃતગરબી સંજ્ઞવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાલુ મેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યતાની મીઠી મોજ મેળવી છે.

દિંમત રૂપી એકના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા: કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો: ભાવનગર

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર

નીલગીરીમાં ૭૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ
ઉગાડવામાં આવેલી

ઓ. કે. ઓરેન્જ પીકેની ચા

ગુજરાતમાં ઘણાં કુટુંબોમાં કેટલાય વરસોથી વપરાય છે.

૫ રતલી ડબ્બાની કિંમત રૂ. ૫-૬-૦

હાઉસહોલ્ડ ક્લોસિટી

૫ રતલી ટીનની રૂ. ૩-૪-૦

દરેક દુવાવાળાને

ત્યાંથી મળશે.

એજન્ટસ :

જહાંગીર અધર્સ

રોશન સામે

અમદાવાદ

‘પ્રતાપ’

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનના ઝરે : રસિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

... : ૭૫ રાંત : ...

ગાંધીય સાહિત્યના નવનીતથી છતકાદું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

— લવાજમ —

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ... ગિલ્ડિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આના

લખો :— મેનેજર ‘પ્રતાપ’ : કલુપીઠ : સુરત

ਪ੍ਰਭੂ, ਤੇਰੇ ਹੱਥ

ଡିସିମ୍ବର, ୨୧୧୧୦

ભારતીય નિવાસી
હિન્દુ લોજ

સુંદર
સ્થળ અને
થોડા ખોરાક

કાલબદ્ધિ શૈલ
મુખ ૨

૨૬૫૧
જમપા માટે
આદેશ રચ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જાત થયેલાં

નીચેનાં પુરતકો હવે મળી શકે છે.

गांधीजी [आह्वान] १-८-०

शान्तिने भार्गे ०-५-०

વીરની હાટલ ભા. ૨ ૦.૧૨-૦

૧૮૫૭ બાબવાની ખીજ આજુ ' ' નથી

પ્રસ્થાનના શ્રાદ્ધકાને પોણી કિંમતે મળશે.

प्रस्थानं कार्यालय : 'अमदावाद'

મુંબઈ : આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

‘પ્રસ્થાન’માં જાહેરખબરના ભાવ

१ भाग	२ भाग	३ भाग
१२ भाग १२०	७२	४८
६ भाग ७२	४८	३०
३ भाग ४८	३०	१८
१ भाग १६	१०	६

મે રંગમાં છાપરી દોય તો રૂપ દઢા બધું.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

સિદ્ધાન્તકાર

અંડુ દ્રાક્ષા સવ

વિનાવિસંભે-વાંપરયા માંગે

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરાદિત શિખોને

અકસીર ઇલાજ

અંડુ અશોકારિષ્ઠ

સ્ત્રીઓની તળગાઈમાં

આખાજ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાગડોનાં પેટનાં દર્દોમાં

...આખાજ કામ કરનાર

ખિલકુસ કેક ઘગરનું

અંડુ બાલશૂલાર્ક

—ખાગડોવાળા—

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ 'વર્ક્સ' લીમીટેડ પોસ્ટ બો. નં ૪૫૧૩
મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ: ભોગીલાલ અધર્સ: ગાંધીરાડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચિપત્ર આજે જ મંગાવો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૫

માગસર • ૧૯૮૪

અંક ૨

રંગભૂમિ

[એક પ્રવચન]

રમિકલાલ છાયાલાલ પરીખ

મતજનો અને સમારીઓ !

આ રંગભૂમિપરિષદનો સમારભ સદ્ગત સાક્ષર રણછોડભાઈની સોમી જન્મતિથિ જીજ્ઞવા નિમિત્તે છે જન્મતિથિ જીજ્ઞવાનો આવો સમર્થ માર્ગ મદલ કરવા માટે ગુજરાત માહિત્યમંત્રાને ધન્યવાદ છે છે નરા ચીલા પાડવામાં આ મલા કૃતાર્થતા માણે છે, માહિત્યપરિષદને પણ આ સભાએ જ જન્મ આપ્યો હતો—એ આ પ્રસંગે રમરણુમા આવે છે રણછોડભાઈની માહિત્યપ્રવૃત્તિ અને પ્રવિધ હતી, પણ તેમાં નાટકો ગ્વી રંગભૂમિ ધડવાનો તેમનો પ્રયત્ન વૈશિષ્ટ્યવાળો હતો લવાઈ ઉપર અભાન ઉપજવાથી—પ્રથમ તેમનું લક્ષ નાટક ઉપર ગયું જ્યકુમારીવિજય નામના તેમના પહેલા નાટકની ત્રીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૮૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ લલિતાદુ ખદ્ધર્શક મુગઈશુગતીનાટકમંડળીએ લજબ્યુ, તેના વ્યવસ્થાપકોની સૂચના ઉપરથી રચેલા વધારે ગાયનો સાથે તથા ખીજા કટલાક મુધારા સાથે તે નાટકની છઠ્ઠી આવૃત્તિ સન ૧૮૯૫માં પ્રગટ થઈ જે પ્રતિના આધારિ આ માહિતી આપુ છુ તે બાગ હજારમી છે ! આત્યાગના કયા નાટક લેખકને આની ઇર્ષ્યા નહિ આવે ? અને આના તો તેમના અગિયાર મૌલિક નાટકો પ્રગટ થયેલા માલવિકા આદિ ત્રણ અનુરાદો દુદા ઉપરાત આ વિષયમાં તેમનું ચિંતન ગ્નૂ ગ્તો તેમનો નાટ્યપ્રકાશ નામનો નિગધ આવા પુરુષની જન્મતિથિ રંગભૂમિપરિષદના મમાગમથી જીજ્ઞવાય એ યોગ્ય જ છે

રણછોડભાઈ જ્યકુમારીની પ્રસ્તાનનામાં કહે છે “લવાઈ ઉપર અભાન ઉપજવાથી, પ્રથમ માત્ર લક્ષ નાટક ઉપર ગયું અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટક વિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો નોતરો” ગુજરાતની ગંગામિના છતિદામમાં આ મદદપ, અગ્રેશ શેલીએ કહીએ તો, ‘એક માર્ગદર્શક તત્ત્વ’ છે આ સમ્પદ લગભગ અડધી સદીથી પ્રવર્તમાન છે આને આપણે રણછોડભાઈની સોમી જન્મતિથિ ઉપર પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે એ પ્રવૃત્તિનું

કયા રૂપમાં પરિણામ આપ્યું છે ? નાટક વિષય ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાયો છે કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો અર્થ એવો હોય કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટક સાહિત્ય મારી મેળવામાં ઉપલબ્ધ થયું છે કે નહિ તેો તેનો ઉત્તર યંતોપકારક દશરમાં મળે છે. ગુજરાતનું નાટક સાહિત્ય-ગજીહોડાનાં નાટકો, દક્ષપતરામનું મિથ્યાભિમાન, રમણભાઈનો રાદનો પર્વત, ન્હાનાસાવની છન્દુકુમાર જયા-જયન્ત રાજર્ષિ ભરત આદિ નાટકાવલી, પ્રો. કોકોરનાં ભિગની વ્યુવાની, લક્ષમાં ભલ્લચર્ચ આદિ, મુનશીનાં કાકાની સશી દલ્યાદિ, દિરેશનાં કુસંગાર અને કેવી કે ગણસરી, બહુ ઉમરવાડિયાના મનનાં બૂત આદિ નાટકો, રમણસાવનું સહિત ભરથ, પ્રાણજીવન પાકકનાં રમુખ અને ગજના આદિ નાટકો, ચ ચીનાં અખો આદિ નાટકો-અને ઉમાસંકર જોષીનાં નંબા માર્ગ પાડના અનુપમ સૈફીના ઉગ્ધ ગરકમડી, માપના ભારા આદિ નાટકો,— ગુજરાતી નાટક ક્ષેત્રની કોઈ પાઠી જોયા વિના અથવા બધા જ સમયે નાટક લેખકોનું રમણ કરી પૂરી નોંધ આપવાના પ્રયત્ન વિના પણ આ અને આવી બીજી અનેક નાટક સાહિત્યની કૃતિઓ પ્રથમ દૃષ્ટિપાને જોવામાં આવે છે. કેઈ પણ કહેશે કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટક સાહિત્યની કિંમત નથી !

પણ ગજીહોડાના મેકેન્ડોએ એવો અર્થ થતો નેન કે ' ભવાઈ ઉપર અભાવ કીપજવાથી તેનું સ્થાન લે એવું નાટક ગુજરાતમાં ખેડ્યું ' નો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેવા આપેલા ? ગુજરાતમાં નાટક કપનીઓ નો અનેક ચર્ચ મર્ષ અને શાય છે, પણ ભવાઈ ઉપરનો અભાવ દૂર છે અને ધોના ઉપર ભાવ કીપજવાએ એવી રમજીમિ ગુજરાતમાં ત્યાત છે ? મારે મારા ચોક્કસ અનુભવ ઉપરથી ઉત્તર આપેલો હોય નો એટલું જ કહું કે અભાવ કીપજવાથી ભવાઈની કળા નો ગુજરાતમાં નહિપ્રાય ચર્ચ મર્ષ, પણ ભાવ કીપજવાએ એવી રમજીમિ તથાતીમાં આવી નહિ ! મેં દમગા જ કહ્યું કે નાટક કપનીઓ અનેક તથાતીમાં આવી છે અને આવે છે; એટલું ઉમેરું પણ ખરો કે કેટલાંક નાટકો મારા ભજાયા પણ ખરો; મારા અભિનેતાઓમાં મારા મુકાવે એવા નરો—આપનાસ અને જયસર જોયા પણ ગુજરાતમાં તથાત છે, કનાં ગુજરાતની રમજીમિ કોવાય એવી કાર્મ રચના ચર્ચ નથી. અર્થાત્, આપણી મમ્મસ આપેલ પ્રશ્ન આગળે જોએ મેં છે. ગુજરાતમાં નાટક સાહિત્યના લેખકો છે, ગુજરાતમાં મારા અભિનેતાઓ છે, તો પછી ગુજરાતમાં રમજીમિ કેમ નથી ?

આ પ્રશ્નના બે જવાબ કિસ્કાદ રૂપે મળે છે. ભજવાનારોએ કહે છે કે ભજવાય એવાં નાટકો સાહિત્યકારો લખના નથી—લખી રાખના નથી. ભજવાનારોએના મને દાસની કૃતિઓમાં, પ્રો. કોકોરનો ચાન્દ પાપરીએ નો, ' નખના વાગણી ' નથી ! બીજી જાણુથી સાહિત્યકારો કિસ્કાદ કહે છે કે નરો અજાણ છે. તેઓ અમારી કૃતિઓ મમજના નથી, મમજ મરના નથી, અને જમારી કૃતિઓના મૂળને પ્રર્મિત કરના નથી. અમારાં નાટકો ભજવા નથી !

મળા માણસોની દલાખની ઝીંતીને અનુમતી મળ્ય નિશ્ચય સાચો હોય તો કદીએ કે બે પડો માચા છે ! પણ આ મનનું મમાપાન રમજીમિના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી મળતું નથી !

રમજીમિનો પ્રસારો છે ? અનો ઉત્તર મેળવવા રમજીમિનું અરૂપ કોઈ મળતું નેહજી; અને તે જળના રમજીમિની મરથાનો ચોક્કસ દનિદામ પણ કહેવો જોઈએ.

એક રીતે રંગભૂમિ શબ્દ તદ્દન આધુનિક છે, અંગ્રેજી શબ્દ Theatreનો અર્થ શુદ્ધગતીમા હિતારના ચોક્કસ શબ્દ છે રંગભૂમિમા આપણે નાટક અને યાનિક યોગતા ચિત્રોનો પણ સમાવેશ કરવા માગીએ છીએ

ખીલ દૃષ્ટિએ રંગભૂમિ અથવા રંગ શબ્દ આપણા દેશમાં લોકપ્રમાણને રજ્જન કરવાના પ્રકારે માટે ઘણા પ્રાચીન કાળથી નપગયો છે ગીત રાઘ નૃત્ય, નાટક આદિ કલાઓના પ્રયોગના સ્થળો માટે તેમજ મંદન કુસ્તી આદિ વ્યાયામના પ્રયોગોના સ્થળો માટે પણ રંગ શબ્દ લક્ષણથી રૂઢ હતો

રંગભૂમિનું સમગ્ર સ્વરૂપ મમજના આ પૂર્વકાલીન સ્થિતિ સ્મરણમા ગમવા યોગ્ય છે આ બધી કળાઓ તેમના વિ સિત રૂપમા આપણને લિંગલિંગ અને સતત દેખાય છે, પણ તેમના વિચારનો ઇતિહાસ જોતા દેખાય છે કે તે રંગભૂમિમાથી ઈંગેના એક કલાવૃક્ષની શાખાઓ છે, અથવા એમ કહો કે, રંગરડની વાનાદ્યો પોતે બધી જુદા જુદા વટવૃક્ષ બની ગઈ છે આવું મર્વ વાઓનું ઐતિહાસિક સંકલન સ્મરણમા ગમી તેમાની ગ્રંથક્ષતી એક શાખા—નાટક શાખા—માટે રંગભૂમિ શબ્દ આપણે મકુચિત કરીએ તો હવે નથી બધી જ કળાઓને સ્થાન આપતી હોય—પોતાનું સ્વરૂપ આધવાના આધન તરીકે—તો તે એક નાટક વા જ છે નાટક લાની અર્થ લોકપ્રિયતાનું આ એક ાણ છે, નાટક કલાનો આ અમતકારી શુણ્ણ પ્રાચીનોના પ્ધાનમા પણ આવી ગયો હતો ભગત મુનિએ જ 'સર્વશિષ્ય પ્રવચકમ્' (અ ૧, ૧૫) એવું વિશેષણ નાટક માટે વાપર્યું છે, અને ફરી ફરીને ભાગ રૂપે જાણે આ અમતકારી શુણ્ણ બતાવવો હોય તેમ કહે છે કે

ન તત્ત્વજ્ઞાન ન તત્ત્વિરૂપ ન સા વિદ્યા ન સા વલ્લ ।

ન સ ય ગા ન તત્ત્વમ નાટ્યકસ્મિન્ યત્ત દશ્યત ॥

સવશાસ્ત્રાણ શિલ્પાનિ કર્માણિ વિવિધ નિ ચ ।

લક્ષ્મિન્ નાટ્ય સમેતાનિ તત્ત્વદેવતમયા કૃતમ્ ॥ અ ૧, ૧૧૩-૧૧૪

પણ આનો એવો અર્થ ન થાય કે નાટક બધી મામતોનો ખીચડો છે કે સગવડો છે કે મમુદાય છે? અર્થાત્ નાટકનું પોતાનું કોઈ નિશિષ્ટ રૂપ નથી પણ તે આ મધાનું એક ભાગનું મિશ્રણ છે? અત્યાગના આપણા કેટલાક નાટકપ્રયોગો અને બોલતા ચિત્રો જોઈએ તો આવી કલ્પનાને ટેકો પણ મળે છે હવે નાટકનું સ્વરૂપ આવું જ હોય તો તેને વાઓની પકિતમા પોતાનું સ્થાન હોય નહિ

આપણા દેશના કે બીજા દેશોના નાટકનો ઇતિહાસ જોઈશું તો એ પ્રથમ જ જણાઈ આવે છે કે આવું નથી નાટક એ સ્વતંત્ર ના છે

આપ જાણો છો કે કલાઓ પોતાના ભાવો જે સાધન અથવા ઉપાધાનદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે ઉપાધાનથી તેનું તન ગ્યાય છે, હિ ત ચિત્રનું ઉપાધાન રંગ રેખા આદિ, ગીત-વાદનું સ્વર, કાવ્યનું શબ્દાર્થ ઇત્યાદિ નાટકનું આવું સ્વતંત્ર ઉપાધાન છે, અને તે માણુસની મમગ્ર ચેષ્ટા, જેમ માટી, પથ્થર કે ધાતુમાથી મૂર્તિ ધરાય છે તેમ માણુસની ચેષ્ટામાથી નાટક ધરાય છે, આના કલામકરૂપ માટે પાગિભાષિત શબ્દ અભિનય છે, અર્થાત્ કે નાટકનું ઉપાધાન અભિનય છે પૂતળાઓના અભિનય ઉપરથી માણુસે પોતે અભિનય કરી નાટક ઉત્પન્ન કર્યું કે

માણુમના નાટ્ય ઉપરથી પૂતળીઓ પાસે તેનું અનુકરણ કરાવ્યું તે નાટ્યની ઉત્પત્તિના સામ્રોય પ્રથમાં આપણે અહીં જનરવાની જરૂર નથી. આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અભિનય એ નાટ્યનું સ્વરૂપ સાધનારું લક્ષણ છે. આપને યજ્ઞ કે આવી સીધી અને મર્યાદીકૃત હકીકત ઉપર આટલું બધું પિંજણ કરવાની જરૂર શી? જરૂર એટલા માટે છે કે આ વાત સર્વસવીકૃત મનાય છે છતાં તેમાંથી જે ફક્ત ચતુર્થ જોઈએ તે ફક્ત કરાવું નથી; ધંધાદારી તેમ જ શોખીનોના નાટ્યપ્રયોગોમા આ મંદળ તત્ત્વ સમગ્રપણે હોય તેમ દેખાતું નથી; સીનસીનરી, ધડાકાભડાકા, ગાપનો, નાચ આદિ, ધંધાદારી પ્રયોગોમા જેમ જોવા મળે છે અને અભિનય જોવા કે સાંભળવા મળતો નથી, તેમ શોખીનોના પ્રયોગોમાં પણ કંઈક સુરચિવાળુ, જરા મુદ્દા નામનું પણ આનું આ જ જોવા મળે છે, અભિનય જોવા સાલગવા મળતો નથી; જોવા સાલગવા મળતો નથી અર્થાત્ કે અભિનય આવા પ્રયોગોમાં નિવામક તત્ત્વ હોતું નથી. શોખીનોના પ્રયોગોમા પણ સારાં ચિત્રો રજૂ કરવાની દૃષ્ટિ હોય છે; હવે આપ જાણો છો કે ચિત્ર એ રિચર જૂમિની કલા છે, જ્યારે અભિનય, નૃત્ય, સંગીત આદિ ગતિરૂપ કાલ તત્ત્વમા રમમાણુ કલાઓ છે. આ મૌલિક બેદ બરાબર ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી પ્રયોગોમા નાટ્યનું પોતાનું રૂપ પ્રગટ જ થતું નથી.

આ વિષયમાં વધારે ઊંડા ગયા વિના અત્યારે એટલું ફરી ફરી અને જાર દર્શ કહેવાની રમ લઈ છું કે નાટ્યનું મર્યાદા અભિનય છે. અભિનયના ગુણથી જ નાટ્યનું મૂલ્ય અંકાય; તેમાં પ્રદર્શન થતા ખીજી કલાઓના અંશોનું મૂલ્ય અભિનયના મૂલ્યને અનુમરીને જ થાય! તેથી નાટ્યપ્રયોગ જોઈ 'મંગીત બહુ મારું હતું કે નાચ બહુ સારું હતો કે સીન બહુ સારા હતા' છતાં અભિપ્રાયો મૂળ વસ્તુને જૂલી જાય છે. એ ખરું છે કે નાટ્યમાં જે વિષય રજૂ થાય છે તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે વિવિધ કલાઓને અને કારીગીરીઓને અવકાશ આપે! પણ તે બધા અભિનય સાથે તાદાત્મ્ય સાથે ત્યારે જ અવકાશને યોગ્ય છે, નહિ તો નહિ.

આ વિષયમા પ્રાચીનોએ રમનિબ્ધિનું ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખી આગિકની માથે વાચિક અને સારિવકને અભિનય પ્રકાર તરીકે ગણ્યા એટલું જ નહિ પણ આદાર્યને પણ અભિનયનો પ્રકાર ગણ્યો. આદાર્ય અભિનયમા વેષની રચના—get up—નો સમાવેશ થાય છે; તેમાં રચના—સમય સચવવા કરેલી રચનાઓનો પણ સમાવેશ કરી શકાય; કારણ કે ભરનના મને આદાર્ય અભિનય, આગિક અભિનયને 'અવતનતઃ'—અવતન વિના, મદજ ભાવે—વિવિધ પ્રકારની પ્રકૃતિઓને અભિવ્યક્ત કરવામાં સદાયજૂત થાય છે (અ. ૨૩-શ્લો. ૪). સંક્ષેપમાં, નાટ્ય અભિનય-સ્વરૂપ છે, તેથી તેમાં જે કાંઈ આવે તે અભિનયનું હામ કરનાર હોવું જોઈએ; અભિનયરૂપ ન બને અને અલગ રહે અને એ રીતે પોતાના ઉપર જુદું ધ્યાન ખેંચે એવી કાંઈ ચીજને નાટ્યમાં રથાન ન હોય.

ગુજરાતની માથે ગાઢ સંબંધવાળા માલવ દેશના રાજા મુંગરી જોષીના—વિદ્વત્સન્માના —વિઃધ ધંડિન ધનજય નાટ્યની વ્યાખ્યા આમ આપી : ઠાવવાનુશ્ચિતિર્નાટ્યમ્ । ધનિકે અનુકૃતિનું વિવરણ આમ કર્યું : અનુવિધ અભિનયના સાધનથી અવરથા સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું તેનું નામ અનુકૃતિ. તાદાત્મ્ય સજ્ઞ ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચું.

આ પ્રમાણે નાટ્યમા મર્વ અભિનય ૩૫ હોતુ જો / એ એ તરતનો સ્ત્રીકાર ડરી અભિનય નો અર્થ કુર્ષક સ્પષ્ટતાથી મમજવા પ્રવત્ન ડરીએ કમિ ઉપમર્ગ અને નીં ધાતુમાથી ખતેવા આ શબ્દને ભરત આ પ્રમાણે ઘટાવે છે 'શાથી જે પદાર્થોને રજુ કરે છે—ખડા કરે છે તેથી તે અભિનય કહેવાય છે, અને વળી પ્રયોગથી વિરિધ અર્થોને પ્રગટ કરે છે તેથી અભિનય કહેવાય છે' (અ ૮, શ્લો ૬-૭) 'પદાર્થોને સશય ગદ્ધિત નિર્ણય રૂપે વ્યક્ત કરવા' એ અભિનયનું કાર્ય છે, અર્થાત્ અભિનયનું મૂલ્ય એ જે પ્રમાણમા પદાર્થને વ્યક્ત કરે છે તેમા છે અગ્રેજી શબ્દો વાપરુ તો, expression—perfect expression—અભિનયનો ઉદ્દેશ છે, આનો સમઘ રસનિષ્પત્તિ માથે છે આચાર્ય અભિનાવ ગુપ્તપાદે રસના અનુભવને નિર્વિઘ્ના મયિત—વિઘ્ન વિનાનુ મવેદન—કહીને વણુબો છે આ નિર્વિઘ્ન સવેદનનો આધાર અભિનયની અર્થને નિર્ણીત રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ ઉપર છે—અમનો અનુભવ અભિનયની આ શક્તિ ઉપર અરલભે છે, ધનજય નાટ્યને ન્યાશ્રય કહે છે તેનો આનો અર્થ પશુ ઘટાની શકાય

આ અર્થાના આધારે ગુજરાતની રગજુમિનો કાવડો બકેનના પ્રવત્ન ડરીએ, એક પક્ષે ભજવનારા અને બીજા પક્ષે નાટકના લેખકો એમ બનાસુધી એ પક્ષની કલ્પના રહે છે ત્યાસુધી નાટ્યપ્રયોગનો કાવડો ઉકલે નહિ, એ પક્ષોની સમાધાની કરવાથી પશુ કાવડો ઉભે નહિ એ પક્ષ જ ન હોવા જોઈએ એક અભિનયનો જ પક્ષ હોય, અભિનયને સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ—લેખકોનો અને ભજવનારાઓનો હોવો જોઈએ ! બજનો ઉપાસ્ય દેવ અભિનય છે વસ્તુસકથના કરનાર લેખકની કૃતિ નાટક નથી, આહાર્ય, સારિતક અને આગિક અભિનય સહિત ભજવનારના વાચિય અભિનય રૂપે જનારે તે કૃતિ અવતરે છે ત્યારે જ તે નાટક બને છે, તેમ જ ભજવનારના અભિનય કોશલનુ પ્રદર્શન એ નાટ્ય પ્રયોગ નથી, પશુ જ્યારે તે કવિના અથતે પૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરે—નિર્વિઘ્ન સવેદન રૂપ રસનિષ્પત્તિ કરે—હાર જ નાટ્યપ્રયોગ બને શાકુન્તલની પ્રસ્તાવનામા—કાલિદાસમયિતવસ્તુના . નારકેન—ઉપરયાતવ્યમસ્સામિ,—એમ સૂત્રધાર કહે છે અર્થાત્ કે નાટક તે નટોનો અભિનયપ્રયોગ છે, કાલિદાસ તો એના વસ્તુનો ગુથનાર છે આ ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસ પોતાનુ સ્થાન જણુતો હતો નટોના ધ્યેય માટે આધુનિક દાખો લેવો હોય તો રશિયાર્ લેખક શેખોવની કૃતિ *Sea Gull* ના પ્રયોગનો હો એનો પ્રથમ પ્રયોગ એવો થયો કે શેખોવે ફરી નાટક ન લખવુ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને એ નિષ્ફળતાથી એને મગવા જેવુ લાગ્યુ ? તે જ નાટકનો પ્રયોગ રેનિસ્લાફસ્કી અને ડાન્શેન્કોએ કર્યો અને તેમાથી મોસ્કો આર્ટ થિયેટરનો જન્મ થયો, કે જેણે આખી યુરોપની રગજુમિને નવુ કલાદર્શન દરાવ્યુ સી—ગલનો નાટ્ય પ્રયોગ સિદ્ધ થયો તે પહેલા કેવી રીતે તૈયારી કરામા આવી હતી તેનુ સરમ વર્ણુન ડાન્શેન્કોએ પોતાના *My Life in the Russian Theatre* મા આપ્યુ છે, તેમા જે રીતે લેખક અને ભજવનારની એકમયતા થઈ હતી તેનુ વર્ણુન સાલણો

Behind the wings of the theatre, in its very milieu, more and more solidly and more and more definitely there came into being a region.. of the Chekhovian world-perception . Most firmly of

"Only the ablest critics believe that the theatre is really important: in my time none of them would claim for it, as I claimed for it, that it is as important as the Church in the Middle Ages and much more important than the Church was in London in the years under review. A theatre to me is a place "where two or three are gathered together." The apostolic succession from Eschylus to myself is as serious and as continuously inspired as that younger institution, the apostolic succession of the Christian Church. Unfortunately this Christian Church, founded gaily with a pun, has been so largely corrupted by rank Satanism that it has become the Church where you must not laugh; and so it is giving way to that older and greater Church to which I belong: the Church where the oftener you laugh the better, because by laughter only can you destroy evil without malice, and affirm good fellowship without mawkishness."+

રંગભૂમિની કાઈ આવી મદાન કંપના જેવા છવનને પ્રેરતી હોય તે જ યુગરાતમાં નવીન રંગભૂમિ રચી શકશે.

ગજજનો અને સત્તારીઓ! મેં આપની મમત્સ્ર નાટ્યનું સ્વરૂપ અને રંગભૂમિનો મહિમા તથા તે ઉપરથી પ્રગુણ પ્રસન્નો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે રજુ કર્યો છે. બીજા અંગે બીજા વક્તાઓ રજુ કરશે, તેની ચર્ચા પણ થશે અને તેમાંથી યુગરાતનો રંગભૂમિની રચના કરવા પ્રયત્નો પણ થશે.

આ વિષયમાં મહેપમા નું થોડીક સૂચનાઓ આપની વિચારણા માટે રજુ કરું છું :

૪ "માટામાં, માટા વિવેચકો, જ અમલ રહે છે કે રંગભૂમિ, ખરેખર મહત્ત્વની ચર્યા છે. મધ્યયુગમાં ચર્ચનું જેટલું મહત્ત્વ હતું તેટલું જ, અને જે મમયમાં આ લેખો લખાયા છે તે સમયમાં લડનમાં ચર્ચનું જે મહત્ત્વ હતું તેના કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વનો, નું રંગભૂમિ માટે દાવો કરતો હતો; બીજા વિવેચકો એ દાવો નાકોના કરતા. મારે મન રંગભૂમિ એવું રચાન છે કે જ્યાં 'જે ત્રણ વસ્તુ બેસા મળે છે.' ધરમાલગમથી તે માગ (જર્નાર્ડ શો) સુધીની આચાર્ય પરંપરા, અમાગથી અર્વાગીન ખીરની ગરગળાની પરંપરા જેટલી જ ગબીરના-વાળી અને મનન પ્રેરણામય રહેલી છે. ખીરની ચર્ચ કે જે એક સ્ત્રીની મનકથી રચાવવામાં આવ્યું હતું તે હમનથીએ રાગતાનીથી એટલું જાણુ દુષિત થઈ ગયું છે કે તે આત્માને એવું ચર્ચ જન્યું છે કે જ્યાં હમવાનો પ્રતિજ્ઞ છે; અને તેથી તે અન્યારે વધારે પ્રાચીન અને વધારે મદાન ચર્ચ કે જેનો નું અનુયાયી છું તેની આગળ પાડું દોઢે. આ અમાગ ચર્ચમાં માખમ જેમ વધારે હમે તેમ વધારે મારું ગળાય છે, કારણકે દેવ વિના અનિષ્ટનો નાશ કરવો દેવ તો તે દસ્તાવી જ થઈ શકે છે; અને હમવાથી જ દેવ વિનાની માગી મેત્રી માધી શકાય છે."

૧. નવી રચના કરવા માટે નવી પ્રેરણાવાળા કાર્ય કરનારાઓ જોઈએ. ગુજરાતમાં સારા નાટક લેખકો છે, અને મારા જાનવનારા છે એવી મારી માન્યતા છે. 'પણ' આ બંનેને અભિનયના એક ધ્યેયમાં જડી દેવાનું બનતું નથી; તે બંને એવા માર્ગો શોધવા જોઈએ.

૨. હાલની ધધાદારી નાટકમંડળીઓમાં આવો માર્ગ મળે એમ નથી એવો મારો અનુભવ છે; અત્યારની મંડળીઓ જે સમાજના અને કલાના ગ્રાગ્રહ છે તેમને મિટાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે; પણ એ પ્રયત્ન સમર્થ રંગભૂમિને હયાતીમાં લાવવાથી જ થશે; કેવળ ગાળો દેવાથી નહિ થાય.

૩. ગુજરાતમાં વશપરપરાથી જાનવવાની કળા જેમને વારસામાં મળી છે, તેવી કામ છે; હાલની નાટકમંડળીઓમાં તેમની કલા જાણ્ય થઈ ગઈ છે પણ તેમને જો સારું વાતાવરણ અને મારાં ધ્યેયો આપવામાં આવે તો તેઓ ઘણું કામ આપી શકે એવા છે. આનો અર્થ એવો નથી કે જેમની વશપરપરામાં આ કળા નથી એવા બીજા યુવાનો કે યુવતિઓને બહાર રાખવાં. આ તો આપણી પાસે સુભાગ્યે જે સાધન છે તેનો ઉપયોગ કરવા પૂરતી જ સૂચના છે. વાસ્તવિક રીતે બંનેને ભેગા કરવામાં આવે તો વારસદારોને નવી પ્રેરણા મળે અને નવીનોને અભિનયની કારીગરીની તાલિમ મળે.

૪ અહીં આપણા શોખીનોના પ્રયત્નો વિષે એક સૂચના કરવી ઉચિત ધારું છું. હાલમાં યુવાન-યુવતિઓમાં કંઈક એવી માન્યતા પ્રભરતી હોય એમ લાગે છે કે આળા કરવાથી દરેકને અભિનય આવડી જાય છે; તેઓને એ જ્ઞાન નથી કે મંગીતઆદિની જેમ અભિનય એ શ્રમગ્રામ્ય કલા છે; તેમાં પ્રતિભા અને અભ્યાસ બંને આવશ્યક છે. આ વિષે આ ઉત્સાહીઓને રેટનરલાક્ષ્મીને *My Life in Art* નામનો ગ્રંથ વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરું છું. અને શોએ એમેર્યુઅલ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે ઉપર તેમનું ધ્યાન દોરું છું : "Alas! at this amateur performance, at which there need have been none of the miserable commercialism compulsory at the regular theatres, I suffered all the vulgarity and absurdity of that commercialism without its efficiency" (vol 1, p. 28). આપણા શોખીનોના પ્રયોગોમાં પણ આ દક્ષતાનો અભાવ, અને ધધાદારીપણાની ગ્રામ્યતા દેખા દે છે !

૫ જેમ એક બાલુએ નવા અભિનેતાઓ કેળવવાની જરૂર છે તેમ બીજા બાલુથી પ્રેક્ષક વર્ગને પણ નવી અપેક્ષાઓ રાખે એ રીતે કેળવવાની આવશ્યકતા છે

૬. આ બંને પ્રયોજનો સિદ્ધ કરવા, નવી રંગભૂમિ હયાતિમાં આવે તે માટે તે પહેલાં, નાટ્યવિદ્યામંદિર સ્થાપવું જોઈશે. નાટ્યનો વિષય એવો છે કે તેના માટે જે વિદ્યામંદિર સ્થાપવામાં આવે તે સાચા અર્થમાં Arts College બને. નાટ્યકલાના શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને પ્રયોગ શિખવવા માટે જે મંસ્થા સ્થપાય તેમાં અનેક વિદ્યાઓના શિક્ષણને સ્થાન મળે પ્રારંભમાં કહેલો ભરતનો સ્લોક આપ યાદ કરશો : કાઈ એવું શિક્ષ્ય નથી કે કોઈ એવું જ્ઞાન નથી જેને નાટ્યમાં સ્થાન ન હોય. ઉ. ત ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય; ચિત્ર અને તેજ હાયાનું વિદ્યાન અને સ્થાપત્ય; સાહિત્ય અને કવિતા; ચિત્રશાસ્ત્ર; ઇતિહાસ અને પુરાણનું

જ્ઞાન; નાટક સાહિત્યની રચના અને તેને અભિનેય કેમ કરવું તેનું શિક્ષણ. આ અને એવા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીને નાટ્ય માટે તૈયાર કરે. પણ સાથે સાથે તેની બુદ્ધિને વિરાળ બનાવવામાં અને તેની રસવૃત્તિને કેળવવામાં મદદગાર થાય. આવા કાર્ધ મંદિર વિના ગુજરાતમાં સમર્થ રંગભૂમિ હવાતીમાં આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેક્ષકવર્ગને કેળવવા માટે પણ આવું નાટ્યમંદિર જરૂરનું છે; જો કે તે ઉપરાંત નાટ્યકલાના બેઘડક વિવેચનની વધારે જરૂર છે.

સંજ્ઞાનો અને સત્તારીઓ! વિદ્યામંદિર કે ધર્મમંદિર કરતાં નાટ્યમંદિરનું ઓછું જ્ઞાન કદપણ નહિ. અત્યારે એવું નથી તે હું કબૂલ કરું છું. કાલિદાસે જે નાટ્યને દેવોનો કાન્ત કેવુ (યમ) કહ્યો છે તેને તમે બ્રહ્મ યવા દેશો? જે નાટ્યને શંકર પાર્વતીએ પોતાના એક દેહમાં બે રીતે વિભક્ત કર્યું તેને હલકુ યડવા દેશો? છેવટે તો-જેમ રાજ્યતત્ત્વ માટે કહેવાય છે તેમ રંગભૂમિ માટે પણ કહેવાય છે કે જેવા સોડા હશે તેવો રંગભૂમિ તેમને મળશે!

અત્યારની રંગભૂમિ આપણી આબરૂને બદાડપ છે.

આપે મને પ્રથમ બોલવાની તક આપી તે માટે આપ સૌનો આભારી છું *

ડબ્બી બે ચાર કોખા કે કીવી પેરોટની લઈ,
ધસાઈ છોતરાં જેવાં ચથેલાં બ્રથ બે ગ્રહી,
પગથાર પરે બેસી “સાળ પાલીસ” બોલતા
તને જ્યાં નિરખ્યો ત્યાં તો અધીરી મુજ કલ્પના
આસને પાટ ઊડીને, પતંગોથી ધુમી રહી. ૫

મને થયું : હુંગરપેટ વીંધી,
ખીણે મહીં ને વનવાટમાં થઈ,
જતી હશે એકલ કોક કેડી
તારા ગૃહે, જ્યાં રૂપસુંદરી કે,
લપેટીને યૌવન ચીંથરામાં,
ખોળે રમંતા નિજ બાળકેરાં
નેત્રો વિશે તારી છબી નિહાળતી
હશે, અને દૂર સુદૂર આલ્યા
ગયેલ તારાં રમરણે જગાડતી,
હશે રહી એકલ કાળ ગાળતી.

૧૫

અને થયું : ફૂલફળે લચી રહી,
વનો તણા વૈભવથી લહેરતી,
પહાડને પ્રસ્નવ રેતી ઊભરી,
વસુંધરા તારી ગઈ વસૂકી ?
કે બાળ તું તે અદ્ધાન, લોભનો,
તાજ નવા યૌવનથી તણી રહ્યો,
તણ દઈ બંદુક હાથમાંની,
અને તણ હુંગર લોભકાનાં
ખેડાણ સૌ પૌરુષથી ભરેલાં,
નવોડ તારી રમણી તણને,
(અને હશે વૃદ્ધ કદાચ તારા
માતા પિતા : સાંડું હશે ચ નાનાં,

તેને બધાંને ય હશે તજ્યાં તે :)
આવ્યો અંહી દૂર અજાણુ દેશમાં.

(મળી મળીને ય મળે તને શું ?
કરી કરીને દિનભેર વૈતરું,
જોડા કરી પાલીસ લોકલોકના,
પાશેરનું પેટે તું પૂરતો હશે !)

૩૩

ને એટલામાં જ રહ્યો લભૂકી
પ્રકોપ મારો જઠ યન્ત્ર જેવાં,
સમાજનાં તંત્ર સમસ્ત સામે.

૩૬

નઠોર શી આ જગદેરી યોજના,
સશકંત થે જ્યાં દિનરાત વૈતરું
કરે છતાં પામર પેટ કેરો
ખાડો રહે છે નિતનો અધૂરો !

૪૦

ને ધાન પાશેર જ પામવાને,
જહું પડે માનવને અજાણ્યા
પ્રદેશમાં, જ્યાં ઉર ઠારવાને
ખૂણો ય ખાલી નહિ પામવાનો.

૪૪

સાહેબી કરવાને વા લક્ષ્મીનાં બહેણુ વાળવા,
ઓળંગી સાગરો આવે દેશાન્તર થકી પ્રભુઃ
તે તો સૌ સમજે; કિન્તુ મૂઢી ધન જ પામવા
માનવી બાળને જહું પડે આમ વિદેશમાં,
ધંધો સ્વીકારવા આવો ? ખૂટ્યાં શું ધાન્ય દેશનો ? ૪૯

ચળી'તી કલ્પના મારી તને ન્યહાળી ખરેખરી,
રાજમાર્ગે ઉભો તો થે ગયો હું જગ વિસ્મરી.
ને મારાં નેણની પાસે કતારો ત્યાં થઈ ખડી,
દલિતો, શોષિતો કેરી આવતી ઠેરઠેરથી. ૫૩

છોકરા લાજવીશીના, મજૂરો, ઘાટીઓ તથા
લોરી ને રેંકડીવાળા, અંપીવાળા, અસંખ્ય આ
હમાલો, કારકૂનો ને શુભારતા, શિક્ષકો તણી,
મદ્રાસી, ગૂજરાતી ને મરાઠીમાં વહી રહી,
વાણી અન્તરની, ધારી વ્યથા કોઈ જ કારમી. ૫૮

અધીર મારા ઉરમાં થતું ત્યાં,
 ચેતન્ય મારું હું અશેષ વાપરી,
 છેલ્લી કણી એ મુજ આત્મની દર્ધ,
 પેટાતું હું પાવકઝાળ આફરી.
 જે ઝાળમાં આ દુનિયાં તણા સૌ
 મિનાર મોટા નભચુમ્બી મહેલના,
 સૌ ભૂંગળાં મીલતણાં, અને આ
 સૌ સાધનો સંસ્કૃતિચિહ્ન જેવાં,
 આ વીજગાડી, બસ ને વિમાનો,
 આ શબ્દ ને સૂર તણાં જ વાહનો,
 બધાં બની જાય જ ભસ્મસાત. ૬૯
 ભલે પછી જાય બળી જ સાથે,
 દરિદ્રની ઝૂંપડીઓ ય રંક. ૭૧
 યુગો પછી જો જગ જન્મશે ફરી,
 યુગો સુધી આણુ હશે નિસર્ગની,
 ને તે થશે માનવમુકિતની ઘડી. ૭૪

વેગેથી વમળે મારી નાવડી નાચતી હતી,
 ત્યાં તો “સા’બ” તણા શબ્દે ઝળકી આંખ માહરી. ૭૬
 નિરખી તું રહ્યો’તો ત્યાં ભરી આંખે કુતૂહલો,
 “સા’બ”ને—ચિન્તને ડૂબ્યા, દયા ખાતા અન્નણુને. ૭૮
 પૈસો આપી તને, જોતો રાહ ઊભો હું દ્રામની,
 ત્યાં તો તું ગોઠવી તારી ડબ્બી ને બ્રશ, ચેતવી
 સીગારેટ, મંડયો વાતો કરવાને હંસી હંસી
 તારા સૌ સાથીઓ સાથે, મંડળી પગથારની
 ઊડી આનન્દમાં, જોતી રાહ કેા અન્ય “સા’બ”ની. ૮૩

દયા તારી ખાજી? લઘુ ય તુજ કાર્યે સભર તું
 મઝા લૂટે તેની કયંમ કરી દયા ખાઈ જ શકું ?
 દયા ખાતો મારા અબળ ઉરની હું તહીં ઉભો,
 ન જે હૈયે પીધો જીવનરસનો એક ઘુટકો. ૮૭
 દયા ખાવાનો એ અવસર ભલેને મુજ ગયો,
 મને સાચી દૃષ્ટિ મુજ તરફની એ દર્ધ ગયો. ૮૯

ગુનેગાર

[દૂબળાઓનાં જીવનની હાડમારીઓનું
તાદશ ચિત્ર ખડું કરતી નવસિકા]

૬૫

“આરોપી દોષિત” જુરીએ એકમતે જાહેર કર્યું.

“પચ બોલે તે પરમેશ્વર.” જજસાહેબ જુરી જોડે સમત થયા. એ સમતિ માટે કાર્પ નવાઈ પામ્યું નહિ.

આ માટે બધ રહેલી કોરટ હમણાં જ શરૂ થઈ છે. જજસાહેબ ટટાર શરીરે બેઠા છે. એક હાથ નાક ઉપરના ચશ્મા સીધા કરવામા રોકાયો છે. બીજો હાથ જજમેન્ટનાં પાનાં ઉઘાડબંધ કરી રહ્યો છે.

સાહેબે જજમેન્ટ વાંચવા માડ્યું.

પ્રેક્ષકો શાન્ત થઈ ગયા, વકીલમંડળના ઢાંન સરવા થયા.

એ વાચનમાં છટા હતી.

એ છટા પર વિદ્વાન વકીલો તાબુબ થયા—મોહો પડ્યા.

એની ભાષામાં મીઠાશ હતી.

એ મીઠાશના શબ્દે શ્રોતાવર્ગનાં ગળા કાનવાટે ગળ્યાં થવા લાગ્યાં.

એ ભાષાણની શૈલી મુદર હતી.

એ ભાષાસૌખ્ય પર છાપાના રિપોર્ટરો વારી જવા લાગ્યા.

લીટીએ લીટીએ નાટક ખીલતુ હતુ. પથુ અરે, નાટકનો નાયક ક્યાં છે ?

નાયક ? એ તો એ... બેઠો આરોપીના પિંજરામાં.

આ નાટક નવી જાતનુ હતું. એમા નાયકે પોતાનો પાક મૂંગે મૂંગે જ ભજવવાનો હતો.

નાટ્યશાસ્ત્ર કહે છે “નાયક ધીર હોય છે.”—આ નાયક પથુ ધીર હતો,—ધીરો હતો; અધીરાર્થ કરતાં એને આવડતી ન હતી. “નાયક શાન્ત હોય છે.”—આ આરોપી શાન્ત હતો; સલામતના ભલકાથી તે ગભરાઈ ગયો હતો, તેની દેશ ઇંદ્રિયો બધીર બની ગઈ હતી, તે ફાટી આંખે તાકી રહ્યો હતો; વકીલોની ગોલાલગાઈ, સાક્ષીઓની ઉલટપાલટ તપાસ વગેરે વગેરેમાંનું કંઈ પથુ તેને સમજતું ન હતું.

જજમેન્ટ વંચાતું ચાલ્યું. આરોપની ખીનાએ ખીનાએ પ્રેક્ષકવર્ગ જોયોનીચો થતો હતો. હતાશ હરથુ જેવા આરોપીને તેમની વાષ જેવી આંખો આંખો ને આંખો ગળી જવા ઇચ્છતી ન હોય એવી કડક બનતી હતી.

પ્રેક્ષકવર્ગમાં આવડી મોટી અકળામણ ઉપજતી શકે એવો એ અપરાધ હતો. આગ સુધી ન સાંભળેલી ને ન કંપેલી એવી એ ખીના હતી. આંખોએ અંધારી આંધી નીચી મુડીએ ઘાણી ખેંચતા ધાંચીના બળદે સિંગડા જાયક્યાં હતાં. ગુલામે માલિકની મરનમદા મોઢી હતી. પગ તળે દબાયેલી ધૂળ વંટોળે ચડી માથે બેસી હતી.

એ શું હતું ?

મજૂર માલિકને 'મદ્દાન્યા' પહોંચાડી હતી માધિયા દૂખળાએ કહાનદાસ પટેલનો ખરડો હળેલો ક્યો હતો !

આ નજીવી પીના માટે આવડો ઉદ્ધાપોદ ?

પણ કોણે કહ્યું કે આ વાત નજીવી છે ? પટેલની મરગદ મોડાઈ હતી. એ અપમાન માત્ર પટેલનું ન હતું, એ આખા ગામનું હતું—સમસ્ત સમાજનું હતું. વંશપરંપરાથી વારસામાં મળેલી શાસ્ત્રસંમત, સરકારસંમત વ્યવસ્થાનો એમાં ભગ હતો એ સાંખી લેવાય ? બળવાના પહેલા ચંચુલા ઉપર જ હડા પાણીથી ભરેલો ઘડો ઢોળવો જોઈએ.

જનમેન્ટમાં લખ્યું હતું :

વાદી-ફરિયાદી-કહાનદાસ પટેલ.

જાતે પાદીદાર, ઉમ્મરે આધેડ, ધધે ખેડૂત, ફરિયાદ 'મૂઢમાગ'

ફરિયાદ કરવા જેટલા 'મૂઢમારે' ધવાયેલો પટેલ દેખાતો તો સાળેતાળે, વાઘ જેવો, છતાં વગર શકાએ દરેકે માની લીધું કે પટેલને માર પડ્યો છે.

પ્રતિવાદીના વકીલે પણ કિલટપાલટ જુગાનીઆ એ વસ્તુની છડતી કરી નહિ. કારણ દીવા જેવું ચોખ્ખું સરકારી દાકતરનું પ્રમાણપત્ર કહેતું હતું કે પટેલને માર પડ્યો હતો. પટેલના શરીર પર ભલે આજે એ મારના ડાઘ, સોળ કે ઉઝરડા જોવામાં નથી આવતા. એમી ખોજ કરવા જવું નિરર્થક હતું. દાકતર સર્ટિફિકેટ જૂઠું લખે જ નહિ. એ દાકતરી દાખલાનો કાગળ સરકારી મહોરવાળો હતો. એ લખાણને છેવાડે દાકતર સાહેબની સહી હતી. એ સહીને દશખાર અક્ષરોનું પૂછકુ હતું તેથી જ એ લખાણ બહાક્ષર હતું. એ લખાણમાં એકવાર લખાય કે અમુક આદમી દેવલોક થયો છે તો તે આદમી જીવતો છતાં મરેલો મનાય છે. પટેલને એ દાખલો લેવા દશખાર કલદાર પોરિયા આઘાંપાઠાં કરવાં પડ્યાં હશે. એટલે એ સર્ટિફિકેટ જોતું ઠેરવાય જ કેમ ?

જનમેન્ટવાચન આગળ આદ્યું :

પ્રતિવાદી માધિયો મંગલો.

જાતે દૂખળો-દહાડીઓ, ઉમ્મરે જીવાન, ધધે હાળી-ગુલામ, બચાવ મૈન.

એ મૈનને વકીલે ગુનાની કખૂલાત માની, જનસાહેબે અપરાધનો સ્વીકાર ગણ્યો, લોકોએ એ પર સાર્થ ટીકા કરી. "ગુલામીનો 'સ્વધર્મ'—કુળધર્મ તજ આઝાદીના લવાવહો 'પરધર્મ'—પાખડને આશરે જનારની એવી જ દશા થવી જોઈએ. ખોલની હવે મોં કેમ સીવાધ ગયું છે ?"

એ ગુલામીના કુળધર્મની વાર્તા લાંબી છે તેના કોંડાણમાં ઊતરવાની જનસાહેબે જરૂર ના જોઈ. એઓશ્રીએ તો પુરાવાએ સાબિત થયું તેને સાચું માન્યું. અને એ સાબિતી ઉપર મદાર બાધી જરાય આત્મડખ વિના તેમણે વિદ્વાતપૂર્ણ જનમેન્ટની ઇમારત રચી.

આરોપીએ કેશિયત કરી હોત તો કદાચ જનસાહેબ સન્ન કરતી વખતે વિચાર કરી જોત. પણ માધિયો મંગલો પહેલેથી છેલ્લે સુધી કંઈ ખોલે તો ને ? એ મનમાં ને મનમાં ગૂંચવાતો, મૂંઝાતો, પણ એને બચાવ માટે એક પણ વાક્ય ખોલતાં આવડ્યું નહિ એ ખોલ્યો હોત તો એનું બચાવનામું લાંબુસચ થયું હોત. આ રહ્યાં એ સબવિત બચાવનામાનાં મોડાંક પાનાં :

ગામડાંઓમાં ધરતી ઉપર મરધાઓ અને આકાશમાં ઉજળીઓ તારા બધાથી પહેલાં જતે છે. માધિયો એમનાથી પણ પહેલાં ઊઠે. સૂખી લોકો વહેલાં ઊઠે તો પ્રથમ પડખામાં ઊંઘતી પત્નીના વદનકમળ પર આંખ ઠરવે છે કે નજીકમાં સૂતેલા બાળકોને બચી કરે છે. માધિયાને એવી બે ધડીની મોજ માણતાં આવડતી નહિ ઊઠે તો વેત જ રાજના ટવાયેલા તેના પગો ધણિયામાંના ઘર તરફ વળતા. આંખ ઉઘાડતાં તેને યાદ આવતું કે કાઠારમાં ઠોરઠાંખર ચારાપાણી માટે અધીરાં બન્યાં હશે.

કાઠ પટેલને પૂછતું: “કહાનભાઈ, ઓણસાલ દેટલી જાર પાડી?”

પટેલ માથું ખજવાળતા, કહેતા: “માધિયાને પૂછુ ત્યારે.

પાડોશીઓ પટેલ પામે ખેતીનાં ઓગરો ઉછીના લેવા આવતા. કયું ઓગર કયાં હશે તે પટેલ જાણતા ન હોઈ આખરે માધિયાને બોલાવ્યા વિના એ કામ પાર પડતું નહિ.

આવી નાનીમોટી દરેક વાતથી પટેલ અણગણ રહેતા. ખેતીના કામમાં માથું મારવાની તેને જરૂર પડતી નહિ. માધુએ આખી જવાબદારી ઉપાડી લીધી હતી. પટેલના વખત દુકાપાણી અને પંચાતના કારભારમાં પૂરો થતો પટેલ જેવા જમીનદારે માનતા હોય છે: “અમે જ ખેતી કરશું તો આ હાળોઓ શું કરશે?” માધુ જતવાન બળદ પેડે ખેતીની જુલસી વણા કરતો. ખેતરપાધરનાં લીલાં કરસણોને વાચા હોત તો તેઓ બોલત કે તેમને માખાપ માધુ જ હતો. પટેલનાં ગાયજળદે પણ પટેલને નહોતા ઓળખતાં, તે બધાં માધુને જોઈ મલકાઈ ઊઠતાં; કારણ માધુ જ તેમને ખવડાવતો, નવડાવતો અને પપાળતો હતો.

રાજબુશીથી વહોરી લીધેલી આ વેડના બદલામાં માધુને શું મળતું? વણઝારાની પોઠમાં દાણાપાણી વહેનાર જાંટને ખાવા માટે કાઈ દિવસ દાણાપાણી મળે છે? ના, એ જાંટને ધૂળ ચાટી કે ઝાડપાંદાં કચડી પેટ ભરવું પડે છે! માધુને મળતું મહેનતાણું પણ આતું જ હતું. બારબાર કલાકના વૈતરાની મજૂરીમાં બશેર જર કે ચાર શેર ડાંગર નગદ રોકડે મળતાં, અને વળી વધારામાં કાઠરી કે કણકીનું સવાગિયુ બોજન અને બાજરીઆવડાના રાંટલાનું બપોરિયું ભાથુ એ દરમાયો દરેક હાળી વગર ફરિયાદે પેટીઓ થયા સ્વીકારતો આવ્યો છે. તેના ઉપર બજારની તેજમંદીની અસર પહોંચતી નથી.

આવા સત્ત્વહીન ખોરાક છતાં એ લોકો તદુરસ્ત રહી શકે છે એનું પ્રથમ કારણ એમની અદ્યપમાં મંતોપ પામવાની જીવનવૃત્તિ છે, અને બીજું કુદરતને ખોળેનો એમનો વસવાટ છે. એઓ ગામને સીમાડે ચૂંપડાઓ બાધી વસે છે. ઝાડપાલા અને વાઘવરૂઓ જોડે એમની દોસ્તી છે એ લોકો માંદા ખડે ત્યારે તેમને મોટીમોટી શીવાળા દાકતરો કે મોંઘીમોઘી માત્રાવાળા વેદોની જરૂર પડતી નથી. બુવાબગતના દોરાધાગા અને ધૂણીનો ધુમાડો એ લોકોના ઘણા રાગો ઉપર અકસીર નીવડે છે. અલૌકિક દુનિયામાં શિષ્ટ સમાજે અનાર્થ-આદિવાસીઓને બહિષ્કૃત કર્યા હોય છે. એથી જ કદાચ પારલૌકિક હડધૂત જીવમેત અને ઈહલૌકિક હડધૂત હાળી-દૂબળાઓ વચ્ચે મૈત્રી હશે! દૂબળાઓની ધર્મભાવના અને ધર્માચરણ આવા દેવોની આસપાસ પ્રવર્તી રહે છે.

વર્ષોથી આવી વધાદારી અને એકનિષ્ઠાથી વેડ કરનાર માધુએ કહાનદાસ સામે માથું ઊંચકયું એ વાત પ્રથમ પ્રથમ તો કાઈ પણ માની શકશે નહિ. માસુવહુઓની મારામારી હમેશાં એકપક્ષી હોય છે. એ અંતેમા માર ખાનાર સદાસર્વદા વહુ છે એની કાણુ ના પાડશે?

એ જ રીતે દાળી-ધણિયામાની બોલચાલમાં ગળ ખાનાર, કાતોનો રવા ચાખનાર સંસ્કૃતિ દાળી જ હોય છે. વરસાદનાં ફોરાં મોઝે અડધાં પછી નેવાણી તરફ દાળવાનું છોડી ફરી આકાશ તરફ જોડે તે માની સકાય, પણ આ વાત માની નહોતી સકાતી કે ગુલામ માધુએ માસિક દાનદાસને 'મદાવ્યથા' પહોંચાડી છે!

ટીપે ટીપે સરોવર હલકાઈું હતું, ઠાંકે ઠાંકે બાધેલા બંધારા તૂટી પડ્યા હતા. આકસ્મિક સંસ્તેગો અને પ્રસંગોએ આ પરિસ્થિતિ જન્મી હતી. જ્વાળામુખી ફાટવા અગાઉ ધરતીના પેટાળમાં અનેક વર્ષો સુધી દહાવાની આગ ધૂમાર્ધ ધૂમાર્ધને ધીમે છે. માધુનું જીવનપરિવર્તન પણ એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે વિસ્ફુટ હતું.

યુદ્ધપમાં જનવાસ્થળોનો દાવાનળ મળ્યો ત્યારે તે રાક્ષસી અપ્પગનો ભોગ જોગવવા ગામેગામ પડેા વાગ્યો હતો. રંગદોષે ગામેગામથી મરાકત સરીરવાળા દુનળા લોકોને વધુ વધુ બસરે મોડવા હતા દરિયાઈ દાળાપાણીની પેલીપારની પરદેશી દવા ચાખીને આ લોકો જ્યારે પાછા સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે તેમની જોડે તે તરફનો જ્વન પણ ગામડે ગામડે પહોંચી ગયો. રણમેદાનમાં જીવનું જોખમ વધારે હોઈ પગાર મોટો હતો. એ મોટા પગારમાંથી જ્યેષ્ઠ નાણાં પ્રત્યે ધણી દુનળાઓ ધણિયામાના દેખામાંથી મુક્ત થયા. દાનદાસ પોસે માધુને જમડે જતા દીધા ન હતા. તેજ પાણી પહેલા પાળ બાધી હતી. પણ કુદરતે એની અગમચેની નકાળી ફરી મૂળી ગઈરે જયેલો માધુનો એક પીનરામ લગાઈમાં માર્યો ગયો. મરકારી દહરે જતા ચયેલો એનો પગાર માધુને વાગ્યામાં મળ્યો માધુએ બધાની દેખાઈથી દાનદાસનું દેણું પાઈએ પાછું ચૂકવે આવ્યું આમ માધુ છૂટા થયો. જોડે હતું તેજ પેટના ધર જોડેનો અસહી મંગલ જોડો નહિ જળે કઈ જ બન્યું ના હોય તેમ તે પેટને ધરે મજૂરી કંઈ જતો હતો. પેટના વડાએના અન્ને પોપાવેલાં માધુના આપદાદાનાં લોહી માધુની નાડીમાં વહેતા હતા એનું જુદેજુદ પેટકુટુંબ પ્રત્યે ગદાગરીનું ગાન ગાતાં. પિતૃગામાં પુગવા દેવાયેલા પોપડને છોડી મૂકે તો પણ ધડીએરડી છૂટો ફરી તે પાછો પિતૃગામાં પુરાવા આવે છે. ગામના ગાવંજનિક ઉપયોગ માટે મૂકેલા નાંદ દર ગાંજે પોતાના જૂના માલિકના અધિવાર કાદાગામાં બધાવા આવે છે. લાંબા વખત સુધી ગુલામ રહેલો પ્રગ્લને ગુલામી પ્રત્યે મમતા જન્મે છે એ ગમતા મહેજે છોડી સકાતી નથી.

આ બમ્મગામીઓ કાપેમગ છૂટા થયા હતા. તેઓ દરે પોતાની મુન્મશોના માસિક બન્યા હતા. જમીનદારોના તેમના ઉપરનો જૂનો અધિકાર ગતો ન હતો. એ વાત ગામની ઉગળીપરજને દુઃખની ન હતી. વળી છૂટાપણના પતને એ લોકોનાં જીવનનાં પળાં લેતોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ફરી મજૂરીએ જતા તેઓ એ પેસા કમાતા. દાયમા યાદી રકમ આવતા દરેક ગાળસ તેને પ્રથમ સરીંગના સુખ માટે વાપરે છે. એ છૂટા દુનળાઓના વિચરેલાય કંગાળ દાસ બદલાવા લાગ્યા. મેવાંચાં ને મતર ચીમકાંચાં સુગંધી જગ્યા સાવ કામ અને કાનજાં એવાં કપડાંએ લીધી. વળી દરેતેઓ રાજ રાજ નદાનાં ઝીખ્યા. તેમનાં કાનજાં નિસાળે જતા લાગ્યાં. મજૂરી જોડી હોય તો જમીનદારને ઘેર કામે જવા તેઓ ના પાડવા લાગ્યા. દલિત પ્રગ્લની આ ધુટલા માનજર પ્રગ્લને દુઃખી નહિ. એ પરિસ્થિતિ તેઓની આંખમાં પચ્ચરની કચ્ચર ખૂંચે તેમ ખૂંચતા લાગી. ગામપરે આ જગ્યાને ગિચતાં જ દાખી દેવાનો ફરાવ કર્યો. માધુના છૂટા થયા પછી ખેતીનો જમો ખોલે દાનદાસ પેટ ઉપર લાગ્યો

હતો. પટેલનાં ખલા એ ભાર વહન કરવા ટેવાયા ન હોઈ ખેતીમાં પાકનો ઉતાર થતો, કાઢારમાં ઢોરોની માવજત ધડી અને કાઢીખાજનાં જંગડાંગરે છલકાતાં હતાં તે અધૂરાં થવા લાગ્યા. આમ આ નૂતન પવનના અપારાએ કલાનદાસ પટેલની પટલાઈની ધમારત ડગમગી બીડી હતી એટલે ગામપચના દરારો ધડવામા અને તેનો અમલ કરાવવામાં તેણે આગેવાની લીધી.

દુખળાઓ જડસુ રહે તે ગામને કબૂલ હતુ, કેમકે કાળીપરજોમા અજ્ઞાન ન હોય તો ઉજળીપરજોમા વૈભવવિલાસ જોતજોતામા હતા નહતા થઈ જાય. દલિત પ્રજા દારૂડાડીની બદીમાં પાયમાલ બને છે એની પણ શિષ્ટ પ્રગતે સ્પષ્ટ નથી, કાગળ નશાખોરીમા જેમનો આત્મા અધમૂલો થયો છે તેમને જ ગુલામી ડંખતી નથી નોકરો મેલાધેણા રહે તેની પણ માલિકાને પડી નથી. પણ જો તેઓ ઉજળા દુધ જેવા કપડાં પહેરે તો દરેક શેક જૂત જોયો હોય તેમ ભડકી લાંબે છે ગધેડા પણ ઘોડાઓની માફક રાજવંશી રીતે સાફચ્દ્દ રહે એ વાત કુભારોને કયે દલાડે ગમી છે? એથી જ જે ગામપચ કાળી દુખળાના દુર્ગુણોને ઉપેક્ષાની નજરે જોતું હતુ તે આ બસરાગામીઓની જગૃતિથી ચમકી બેઠ્યુ. બળવાના વૃક્ષના અંકુરોને ઊગતા જ દાખી દેવા તેણે કમ્મર કરી.

*

સવારનો વખત છે. કૃષિયામા હળગાડા જોડવાની તૈયારી ચાલે છે માધુ પટેલના ઘરે કામે આવ્યો હતો તે કાઢારમાંથી ગળદોની જોડ લઈ બહાર નીકળ્યો. પટેલ ઓટલા ઉપર વિચારમગ્ન બેઠો હતા એવામા સામેથી બાબરો વાળદ પસાર થયો પટેલના મગજમાં વીજળી વેગે એકાદ વિચાર ચમકી ગયો. “બાબરા, અહીં આવ.” પટેલનો હોઠારો સાંભળી બાબરો પાસે આવ્યો “તારા અસ્ત્રો કાતર સાથે જ છે કે?”

વાળદની હજમતની પેટીમા અસ્ત્રો કાતર ન હોય એવી મંલવિત શક્તિ પટેલના મનમાં ઉપજેલી જોઈ બાબરો નવાઈ પામી બોલ્યો.

“હા માઆપ”

માધુ આ સંવાદ સાંભળી રહ્યો હતો પટેલની કરડી નજર તેના તરફ ફરી.

“માધવ, અહીં આવ.”

પટેલના હુકમો વચ પેટે પાળવા ટેવાયેલો માધુ બળદોને એક બાજુ પર બાંધી ઓટલા તરફ આવ્યો. આવતાં વેત જ લાખીટૂકી ડોઈ પણ જાતની પૂછપરછ કર્યા વિના ગરીબી ઓચિંતી દરોડિયાને પકડે તેમ પટેલે માધુના માથા પરની બાબરી પકડી હમણાં થોડાક મહીના થયાં માધુએ સુદ્ધવાળા વાળ વધાર્યા હતા. સવારના નાવજુધોવજુ બાદ એ બાબરીમાં ગરીબોનુ ‘કેશરશન તેજ’—દીવેલ સિંચાતુ. અને દીવેલનો સ્નેહગ્રસ પી પી એ બાબરી બાગાયત ખેતરોમાં વગર મોસમે ઉગેલાં નાદરવા પેટે ખીલતી હતી. ઓચિંતી હુમલાથી મહારાઈ ગયેલા માધુને શું થઈ રહ્યું છે તેનું જ્યારે ભાન થયુ ત્યારે તો વાળની એ વન-વાડીમાં આડાંઅવળા લંગાણુ પડી ચૂક્યાં હતાં. આદરેલા એ ‘શુભકાર્ય’ને અધૂરું રહ્યું ત્યાંથી બાબર વાળદે ઉપાડી લીધુ.

માધુને રડવાનો હુમો આવ્યો, છતાં આંખમાંથી એકે આંસુ ટપક્યુ નહિ. કદાચ અંતરની મૂંગી હાથવરાળે તેનાં ઝરણા મૂળસ્થાનમાં જ શોષાઈ ગયાં હશે. અકિતસ્વાતગ્ય પર તંદાપ મારવાની આવી. ઘટનાઓની ગામડાગામમા નવાઈ નથી. ગામેગામ કુળવાન, ધનવાન અને

ધર્મેવાન શિષ્ટ લોકો મળે નાનકડી પાદશાહી ભોગવતા હોય છે એ સુલતાનીનાં ખપ્પર ગરીબનાં, દલિતનાં અને હડધૂતના સ્વાતંત્ર્યના બલિદાન વગર ધરાતા નથી. એ અત્યાચારની રાવ નથી, ફરિયાદ નથી. સરકારે તે તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ કેળવી છે. માધુના વાળથી શરૂ થયેલો કેશવજી બેચાર દિવસ અખેડ રીતે બળતો રહ્યો એ અગ્નિની જ્વાળામાં સમસ્ત કાળીપરજની બાબરીની હોળી થઈ. રાત્રી પરીક્ષિતના તક્કર પણ જેવો જ નિર્દોષભક્ષી એ પણ હતો. ગામપત્રના એ આપખુદ વર્તન સામે દુશ્મરવાળે એકાદ આગળી પણ જીતી કરી નહિ. સુલામી જેની રંગેરંગમાં પચી ગઈ છે તેને માયુ જીયકતાં આવડતું જ નથી. ખાસડાને માર પણ એ પ્રજા નીચી મૂડીએ જ ખમી લે છે. ધણિયામાં ઉપર જ હાળી લોકોનો જીવનગાળો અવલંબેલો છે. ગામડાંની આર્થિક વ્યવસ્થામાં ચાલુ રંગશિયા ગરેડમાંથી અલગ ચાલનાર માટે જીવનનિર્વાહ અધરો થઈ પડે છે.

પરમે પોતાના કરાવો એક પછી એક અમલમાં મૂકવા માડ્યા. લોહીના આખેક વાઘની દાહ વગર શિકારે કરડવા લાગે છે. લગનગાળાની મોસમ હતી. સુખી લોકો 'પ્રભુતામાં પગલાં' માડતાં હતા ગરીબો શુદ્ધામીની હાસડી ગળે ધાલતાં હતા. માધુના સાળાનાં લગન હતાં. માધુની બેરી ભાઈની જનમાં જવા મલકાતી હતી. તેનાં છાકરા મામાના લગન માણવા જવાનાં હતા. ખંધાંએ નવા લૂગડા પહેળાં. લગોટીભર રહેવાનો જમાનો પીતી ગયો હતો. માધુએ કાટ, ખમીશ, ધોર્તિયુ, બેડા, ટોપી વગેરે પહેરી લીધાં. તે સપરિવાર લગનમાં જવા નીકળ્યો. આ અવસર માટે વરસભરની રોકડ મજૂરીના પૈમા બચાવી બચાવી તેણે કપડાં કંગળ્યાં હતાં. આજે તે પહેલી જ વારના પહેવાં હતા.

સાળાને ગામ જવાનો રસ્તો પાધર પાર કરીને ચાલી જતો. માધુનો રસાલો પાધર પર આવ્યો ત્યારે ત્યાં ચોરા ઉપર ગામના પટેલીઆઓનું એક ટોળું બેઠુંબેઠું ગપાટા હાંકતું હતું. તેમની નજર માધુના કપડા ઉપર પડી ન પડી કે તેઓમાં ઝેરનું ખુનસ ચડવા લાગ્યું. ધણે આધેથી જોયો છતાં સસહુ તરત જ વરતી ગય છે કે અમુક પડછાયો શિકારીનો છે કે સામાન્ય રાહદારીનો. પટેલીની આંખોની આરસીમાં માધુએ ચઢી આવતાં ભયનાં વાદળોનાં ઓળા જોયા. એ આગામી ઉલ્કાપાતના ભયે તેના પગ ત્યા જ કરી ગયા. પટેલીઆઓ મરડાટમાં બેસતા હતા :

“કાલસુધી લગોટી મારતા પત્તો લાગતો ન હતો અને આજે રોડે તો જુઓ ?”

“જાણે મોટા આત્મારામ જુખણુ.”

આવી ટીકાના ઝાપટા વરસી કરી વેરાઈ જતા હોત તો માધુ માત્ર પક્ષીને જ બચી જત. પણ ના. મેઘઘટામાંથી પીંજળી પડવાની હતી, એ ઉલ્કાપાતની આગાહીની ગંધ માધુને આગળથી જ આવી હતી. માલિક કંદાનદામનો ચિરપરિચિત માદ સાંભળી માધુ મદારીના સાપ પેડે ચોરા તરફ ધસડાઈ આવ્યો.

દ્રૌપદીની ભરસામાં લાજ છૂંટાઈ એ બદલ તો મોટાં મદામારતો રચાયાં છે, ભરવસ્તીમાં માધુ જેવાની કેટલીયે વાર લાજ લેવાતી હતી, એનાં અજુત્રખ્યા મદામારતો ક્યારે લખાશે ?

માધુનાં કપડાં છૂંટવાં લેવાયાં. તેની હોળી થઈ. લગોટીભર ધૂજતા માધુને તે પછી રહેવામાં આવ્યું :

“ને, આજ તો તારા એકલાની જ ફજેતી કરી છે, પણ હવે પછી તારાં બેરી છોકરાનેય છોડશું નહિ.”

માધુને કાઠએ વગર પૈમાની સલાહ આપી :

“માધુ, પંચ પર ફરિયાદ નોંધાવ.”

“ના રે! આપ! પંચમા તો પરમેશ્વર વખે છે એની સામે માયુ ઊંચકી કયા ગંઈ ?”

સાથે જ ગામમા રહેતુ અને ગામ સામે માયુ ઊંચકતુ એ બે વાત એક સાથે બંની શકે નહિ.

*

પ્રકૃતિનો નિયમ પચની શિરબેરી અને માધુની તાબેદારી મુજબ વર્તેતો ન હતો. પ્રત્યેક તાપે સોનું તવાઈ પાતળુ અને છે, નરમ અને છે, પણ સાથે જ તેનો કસ અને ચળકાટ વધે છે. અપમાનોની પરંપરાએ માધુનું શ્વનમૂઠ સ્વમાન ગમત થતુ ગયું. ઉતાળાના તાપમાં તપી ઊઠેલા લોકડામાં ઘણીવાર આપોઆપ જ આગના તણખા પ્રગટે છે. ઘણિયામાનાં દેશુમાંથી છૂટો થયેલો માધુ આજ સુધી બે આખની શરમે પટેલના ઘરે જ મજૂરીએ જતો. પટેલનાં ખેતરો અને ઢોરો જોડે એને કાવમની મમતા ગમી હતી. સ્વમાનના નવા આગ્રહે એ માયા—મમતા પર વિજય મેળવ્યો. પરવશતાની ચસહતાનું રથાન સ્વાધીનતાએ દાખલ કર્યું. તેણે સ્વતંત્ર, ઉપશ્વિકાના માર્ગેનો આશ્રય લીધો તેણે પોતાનું મૂંપકું કહાનદાસની જમીનમાંથી ઉઠાવી લઈ સગકારી ખગ્યામા બાધ્યું. એક એક કરી તેણે ગાયબકરીઓ પોપરી શરૂ કરી. કપાસની મોસમમા તેની બેરી છનમા નોકરીએ જતી, પોતે મીઠાના અમરમાં જતો એ રીતે કમાઈ આજેલા પૈસામાંથી તેણે નવો સંસાર શરૂ કર્યો.

માધુના બારણે ખાતરનો ગંજ ખડકાયો. લોબી પટેલની એ ઉપર દાનત ખગડી. ગામડાગામમાં ઢેકા વેફિયાઓના ઉદરડાનાં ખાતર ગામના પટેલીઆઓ વગર મૂલ્યે અથરા તો પાણીના મૂલ્યે ઉઠાવી લઈ જાય છે. કહાનદાસ પટેલની એથી ઉઠાવગીરી નવા શ્વનમૂઠ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં રહેલા માધુએ સ્વીકારવા ના પાડી.

“ના કાકા, મારે ખાતર નથી આપવું.”

“નથી કેમ આપવું? તારે એ શા અપવું?”

“મારે ઓણમાલ સાંથે લાગે ખેતી કરવી છે. મારે પણ મારાં ખેતરો ખાતરવા નોંધશે ને?”

“જેવો નહિ હોય મોટો ખેતી કરવાવાળો! દૂબરભાઈ જમીનદાર થશે તો પછી જમીનદારો જશે કયાં?”

માધુએ પટેલનો બોલ ઉઘાળ્યો તેમ જ તેણે ખાતર ના આપવું તે નહિ જ. આ બે જ બીના કહાનદાસ પટેલને ઉશ્કેરવા બસ હતી પણ તેણે ત્યારે ભાલાબુંદ કે એ માધુ—મગને પગ ઊઘ્યા છે, તે ખેતી કરવા ધારે છે, ત્યારે તો તે ચોટલીથી માડી પગતી એડી સુધી લાલબોળ સમ્ર ગયા: એમનો એ ગુસ્સો સોડા વોટરની આટલીનો પાણીનાં શીણ પેટે ઉભરાઈ શમી ગયો નહિ. તે એક લયકર કાવત્રામાં પરિણમ્યો.

બીજો દિવસે માધુ માટે ગામની એડીએથી તેડુ આપ્યું. મુખીએ તેને કહાનદાસ પટેલનું અપમાન કરવા જોટલી-ઉઠતાઈ કરવા બદલ ઉધડો લઈ નાખ્યો. ત્યારે પણ ‘બને પોસ

કાકા ખાતર લઈ જતા' એવું માધુ બોલ્યો હોત તો વાત એટલેથી જ પતત. તેણે મૂંગે મૂંગે ગાળો ખાયા કરી પણ મૂળ વાનમા ને એકનો એ ના થયો અંતે તેને સાંભળવા મળ્યું
 “માધવા, ગાય બકરીઓ વેચી દે.”

પોતાના નવા જીવનના પાયા ઉપર જ ધા પડતો જોઈ માધુથી મૂંગા ન રહેવાયું. તેના પેટમાંના સ્વતંત્ર આપકમાર્ધનાં અંતે ઉછાળો માર્યો. માલિકો આગળ તાળવે ચોટી રહેવા ટેવાયેલી જીભ આ પ્રમંગે છૂટથી બોલવા લાગી.

“કાકા, એ નહિ બને.”

“નહિ બનશે તો ભારે પડશે.”

“મારા ઢોર તમને કયા નડયા?”

“નડવા ન-નડવાની વાત રહેવા દે તુ એને કયાં ચરાવી લાવે છે?”

“ખાડો કેતરોમા, ખરાખાઓમા, ગૌચરમા”

“એ બધા તારા આપના વજીર કે ગરાચ દશે, નહિ?”

હાળોઓના આપદાદાને વળી ગગરા શા? હા! એ લોકોને વંશપરપરાથી એક ગરાચ મળતો આવે છે—ધણિયામાની ખીનતકારી ગુલામીનો.

માધુ ના પાડતો રહ્યો. મુખીએ વેઠિયા વરતણીઆઓને તાકીદ લુકમ આપ્યો:

“જાઓ, માધવના ઢોર છોડી લાવો. એને એ વેચવા નથી ખડું ને? તો પછી તેને કસાઈવાડે લઈ જાઓ અને તેની લહાણી કરજો આવી સખત સખ વગર એ છપી ગયેલા દૂબળાઓ ઠેકાણે નહિ આવે.”

પોતીડાં જ સગા સમાં મૂંગાં પ્રાણીઓને કમાઈવાડે જતાં જોઈ માધુનો જીવ બળવા લાગ્યો. તેના હાથે વરતણીઆઓને વારવા ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા. તેની ખરી એના બળતા જીવરની વ્યથા પારખી ગઈ. તે લગભગ જાણી. તેણે વિચાર્યું જો માધુ હાથ ઉપાડશે તો જરૂર નવાજૂની થશે. કારણ એ વરતણીઆઓ ગાત્ર ગામના લુકમના તાબેદાર નહતા, તેઓ અમાનુષી આમપચના પ્રતિનિધિઓ હતા. અને પોતાના પ્રતિનિધિનું અપમાન મુખી કદા ચોડા જ સામી રહેવાના હતા?

માધુની છેડછાડ આટલેથી જ પતી નહિ ડગલે ને પગલે તેનું અપમાન થવા લાગ્યું. જેમજેમ તે મુખી-પટ્ટીઆઓની આમન્યા તોડવા લાગ્યો તેમતેમ ગામદેવોની નગર એના ઉપર કરડી બનવા લાગી ત્રાજવાનાં અનાજવાળાં પક્ષામા ત્યારે તોળવા ધારેલા વજનથી વધારે એવા અનાજની છેલ્લી મૂડી પડે છે ત્યારે સામા પક્ષામાં કાટકાંના ભાર હોય છે છતાં તે ઊંચકાઈ તથ્ય છે. એ વખતે જોનારને ભામ થાય છે કે જાણે એક જ મૂડી અનાજથી સામી બાલુની પાંચશેરી પણ ઊંચકાઈ ગઈ? ઉનાળાના આક્રમ તાપમા જંગલો આપાદમસ્તક બળુબળુ ચર્ધ રહ્યાં હોય છે, છતાં એ વનમાં દર લગાડવાનું નિમિત્ત તો એકાદ નાનો તણુઓ જ બને છે. માધુના મનની સમતુલા ખોલડાવનાર આવો જ એક પ્રમંગ ઉપરિથત થયો. એ પ્રસંગે ગરીબ ગાય જેવા દીન, દુર્બળ દુબળે માધુ ફેરવી વાન કરી.

પાસેના ગામમાં ધાડ પડી. ગંગેગામ મુખીએ દૂરવાડે ખૂસ પડાવી: “ફરક હાળીએ પોતપોતાના ધણિયામાને ત્યાં મૂકવા જરૂં. વગર ધણિયામાવાળાઓએ મુખીને ત્યાં મૂકવું” એ લુકમને માન આપી દરેક રાતે ચરધરના ઝોટલાઓ પર વગર પગારના ચોટીદારો બેસી

જતા. માધુએ એઓની પંગનમાં લળવા ના પાડી. તેનાં છાપરાં પાસે રમશાન હતું. બાજુમાં કોતર હતું. અંધારી રાતે એવી લયકર અને એકાંત જગ્યામાં પોતાની ઐરી છોડીને ત્યાં એકલા રાખી ગામમા ચોટી કરવા જવાને માધુનો જીવ ન ચાલ્યો. કહાનદામથી આ ધૂણતા ના મંખાઈ. આ વખતે તેણે ચૈદમું રતન વાપરવા નિશ્ચય કર્યો.

“માધવા, તું કેમ આવતો નથી?”

“હું કઈ તમારે બંધાયેલો નથી.”

“એમ! સીધો સીધો આવે છે કે ખરડો પાંસડો કરાવેલો છે?”

“કાકા, હાથ ઉપાડતા અગાઉ વિચાર કરજો. આ વખતે હું કાંઈની મરજદા રાખનાર નથી.”

માધુની આવી ધૂણતા જોઈ પટેલે ધીરજ ખોઈ. તે પગમાંથી જોડા કાઢી સડસડ લગાવવા લાગ્યા.

દર ઊભીઊભી કરવાની લપાતી માધુની સ્ત્રીથી આ જોઈ ના શકાયું. ‘હા! હા! કાકા ખરમા કરો’ કહેતી તે વચ્ચે પડી. ઝૂનને ચડેલો આદમી આધજો હોય છે. એને વારવો એટલે કે તેનો કાપ પોતાને માથે વહેારી લેવો. સાચેજ કાકાના જીતિયાં માધુની ઐરી ઉપર પડવા લાગ્યાં.

ગમ ખાઈ ધૂંધવાઈ રહેલો અમિ લડકી જીક્યો. જુગોની માઝા તોડી નવાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. કાકાનાં જ જીતિયા ને કાકાનો જ ખરડો! પેટીઓથી જે પ્રસાદ હાળી દૂખળાઓને મળતો હતો, તે આજે માધુને હાથે કહાનદાસને પશુ મળ્યો.

જજમેન્ટમાં એ વારતા ન હતી કહાનદાસે, મુખીએ, ગામના આગેવાનોએ બનાવટી તરકટ ઊંથું કર્યું હતું વાદી, વકીલ અને માક્ષીના પુરાવાઓના ચાલકા ઉપર બધાવેલો આરોપની ધમારત ઉપરની વારતાથી જીદી હતી માધુએ તે મૂંગે મોઢે માલખ્યા કર્યું. તેની જીભ સીવાઈ ગઈ હતી એકપક્ષી પુરાવાથી જીરીએ ઝાહેર કર્યું. “આરોપી તકસીંગવાર.”

એ ઉપર સીલ મારતા શબ્દો જજમેન્ટને છેવાડે લખાયા. “જે વરમની મખત સગ અને લવિખ્ય માટે જતમીન”

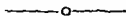
માધુને અત્યાર સુધીના નાટકમાં કઈ સમજ ન પડી જજસાહેબનાં છેલ્લા વાક્યનો અર્થ તેને પૂરેપૂરો સમજાયો. તેની કેડ તો સીપાઈ દાદાના દડાએ કચારનીએ લાંગી ગઈ હતી. પશુ આ શબ્દશસ્ત્રના ફટકાએ તો એનું આપુ શરીર જ લાંગી નાખ્યું.

મુખી કહાનદાસ વગેરેએ મૂંઝ પર તાલ દીધા “હરામખોરોને હવે જ શિક્ષા લાગશે.”

આથે આથે જોએલાં માધુનાં ઐરીકોકરાં અત્યાર સુધી બાધા જેવા તાકી રહ્યા હતા તે રડી પડ્યા.

એ રડવું સાંભળી જજસાહેબના મોં ઉપર અજીગમે ફેલાયો. વકીલમડળ એક બીજાના કાન કરડવા લાગ્યું. કહાનદાસનાં ટાળાની આખો હસવા લાગી.

દલિત પ્રજાની દુર્દશા પર સમાજ જુગોથી હસીને જ આવ્યો છે.*

* હમણાં શરૂ થયેલા માસિક ‘પૂર્ણ’માંથી ઉદ્ધૃત.

પ્રાર્થના

જયસુખસાલ કૃષ્ણસાલ મહેતા એમ. એ.

[મી. કવિલાલ દેસાઈની પુત્રી કે. નિરંજના સોળ વરસની કુમેળી વયે મૃત્યુ પામી તેના આત્માની શાંતિને અર્થે તા. ૩૧-૧૦-૧૯૩૭ ને દિવસે કરવામા આવેલી પ્રાર્થના.]

ઓમ્ અસતો મા સદમય ।
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।
મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥
ઓમ્ શાંતિ. શાંતિ: શાંતિ: ॥

હે પ્રભુ ! આ તારા જગતમા દરેક પળે કેટલાય જન્મ થાય છે અને કેટલાંય મૃત્યુ થાય છે. સેંકડો ઘરમાં પુત્ર કે પુત્રીના જન્મથી ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મપ્રસંગે થયો હતો તેવો ઉત્સવ થઈ રહે છે, ત્યારે સેંકડો ઘરોમા વહાલસોયાં બાલકોના હુમ્મ થવાથી શોક અને નિઃશીનીની ધેરી હાથા પ્રસરી રહે છે. જે બાલકોના ઉછેરમાં માબાપે રાત અને દિવસ ગાળેલ છે, જેના મુખ ઉપર સ્મિત ફરે તો માબાપનાં હૃદયમાં પરમ શાંતિ થાય, જેમનાં મુખ ગ્લાનિથી છવાય તો માબાપનાં હૃદયમાં ઉદ્વેગની જ્વાલા લમૂટી ઊઠે, જે બાલકો એમનાં હૃદય સાથે એટલા ઓતપ્રોત થયેલાં હોય છે કે જાણે એક વાણી અને બીજો તાણા; તે બાલકોને આ જગતરૂપી ચોપટ ઉપરથી વિધિ સોગટાંની માફક ઉપાડી લે ત્યારે માબાપને શા દુઃખ થતા દશે તે તાગ કરતા વધારે કાણુ સમજી શકે એમ છે !

પ્રભુપ્રેમ એ સૌથી દિવ્ય અને જાંચામાં જાંચો પ્રેમ છે પણ તેનાથી સહેજ. જતરતો બાલક પ્રત્યેનો પ્રેમ છે એક કવિએ કહ્યું છે કે બાલકો અવર દુનિયાનું તેજ પોતાની સાથે લઈ આવે છે અને આ તેજ અને તેની ફોરમ વર્ષો સુધી તેમની આમપામ રહે છે. જેમ જગતમાં રાત્રિ અને દિવસનો ક્રમ છે તેમજ જગતમા જીવન અને મૃત્યુનો ક્રમ છે; પરંતુ અમારી નિર્બળતાથી આ બીજા ક્રમને અમે સ્વાભાવિક ક્રમ તરીકે ગણી શકતા નથી. આધ્યાત્મિક લોકડોનો ટોકો હોય તેમ અમને બાલકોનો ટોકો છે; અને એ લોકડો જ્યારે મદસા ચાલી ગય ત્યારે તેમની જેવી દુઃખદ સ્થિતિ થાય તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અમાગમા ધણીની થાય છે આખું ઘર તે બાલકમય બની રહેલું હોય છે. આ એના રમકડાં, આ એની ચોપડીઓ, જેના ઉપરની કેર હેતાળ માએ હજી એએક દિવસ ઉપર જ મૂકી હતી તે આ એની માડી; આ એનો ઘેરવાંજો ધાધરો અને આ એની ગદગદગરી બાંધણી જે પહેરીને તેણે છેલ્લા રાસ લેવડાવ્યા હતા—આવાં આવાં અનેક રમણચિહ્નો જુમાંતા નથી.

“મા, રસોઈ વહેલી કરને, બહેનપણીઆ તો બધી નિશાળે ચાલી !” નો ધ્વનિ મવારે ઘરમાં ગાજી ઊઠે. “મા ! પાસે બેમને, બાંધ નથી આવતી !” નો અવાજ રાતના ઘરમાં

પ્રસર્યો રહે છે. તેનાં ફમણાં, તેના લાડ અને તેનાં હમવાં ડાઈ-મૂંધે વેચાતાં નથી, કાઈ મૂંધે ખરીદાતાં નથી. આપણી તબિયત અસ્વસ્થ હોય ત્યારે બાલકોનાં કૂદવાં ખમાતાં નથી; પણ તેમના જવા પછી તેમનો ધણધણાટ, તે રમઝટ મચાવતા પણ સવારથી સાંજ સુધી અને પછી રાતનાં ગાઢ અંધકારમાં પણ મનુષ્યોને વિદ્યવળ દરી મૂકે છે !

દેવ ! આ જગત તો મનુષ્યને શાંતિ અર્પી શકતું નથી પણ માત્ર તું આ વિખૂટાં પડેલાં માખાપોને શાંતિ અર્પે છે. અમારી જે બાળકી ગઈ છે તેનાં માખાપને, સગારનેહી-ઓને તું તારા વિશ્વવિશાળ હૈયામાંથી શાંતિ આપ, તારા અનંત તેજમાંથી તેજ આપ, તારા સર્જનજૂનો છતાંય નિત્યનવો પથ ખતાવ કે જેથી કોઈના પણ હૃદયમાં અશ્વક્ષા ન રહે, અશાંતિ ન રહે, કઠોરતા અને શુષ્કતા ન રહે.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ।

*

શ્રી. કાતિલાલ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. હસુબહેનની પુત્રી કુ નિરંજના વિશ્વતેજમાં વિલીન થઈ છે તે દુઃખદ પ્રસંગે આપણે બધાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાને બેઠાં મળેલાં છીએ. પ્રાર્થના એટલે પ્રભુનું ધ્યાન, તેનું મનન અને તેનું ચિંતન—એક ભાવના તરીકે એમ કહી શકાય કે—દરેક પળે ચાલુ રહેવું જ જોઈએ જેવી રીતે હવા વગર રહી શકતું નથી તેવી રીતે પ્રાર્થના વગર પણ ન રહી શકાવું જોઈએ. મહાત્માજીએ એક ઢેકાણે કહ્યું છે કે ‘અજ કરતા પ્રાર્થના વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. અજ છૂટે પણ પ્રાર્થના ન છૂટે.’ આ તો ઊંચામાં ઊંચી ભાવના થઈ. આપણે આ કાઠિને પહોંચી શકતા નથી તેથી જ દિવસમાં ત્રણચાર વેળા કે અઢવાડિયામાં ત્રણચાર વેળા કે એથી પણ વધુ અંતર રાખીને પ્રભુ પ્રત્યેનું આપણું દેવું આપણે ચૂકવવાનો આદર્શ ગખીએ છીએ.

પ્રાર્થના અમુક શબ્દોમાં જ થવી જોઈએ એમ નથી. પ્રભુના મંદિરમાં જઈ લાકત-જતો ધંટ વગાડે અને પ્રભુને પ્રણામ કરે તેમા પણ પ્રાર્થનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સૂર્યોદય વેળા સૂર્યના દર્શન કરી તેને અંજલિ અર્પવી એ પણ પ્રાર્થના છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે પ્રાર્થનામાં આપણા પોતાના મનોરથો અને વાંછનાઓ મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્ય પોતે આ પ્રકારની સ્વાર્થી માગણીઓ કરવાના બચમાં છે એટલે જ ખ્રિસ્તે પ્રાર્થના કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે પોતાના સિધ્ધોને સમજાવ્યું હતું. ગાયત્રી મંત્રાએ પણ પ્રાર્થના જ છે. પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ આપણી મલીનતા, અસ્વચ્છતા, નિર્દયતા દૂર કરી, વિશ્વમાં અને તેની આસપાસ પ્રમરી રહેત અનંત તેજ સાથે વધુ અને વધુ તાદાત્મ્ય સાધી શકાય.

સ્નેહીના મૃત્યુ પ્રસંગે આપણે પ્રાર્થના કરવા બેઠાં મળીએ છીએ કારણ કે સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી સદગત આત્માને માટે આપણે શાંતિ માગીએ છીએ તેમજ એણે વિયોગી બનાવેલાં સ્નેહીઓને માટે પણ શાંતિની યાચના કરીએ છીએ.

સ્વ. કુ. નિરંજના પોતાના કુટુંબની લાડકી દીકરી હતી એટલું જ નહિ, પણ એક મોટા સ્નેહીવર્ગની પણ લાડકી હતી. જીવનમાં ઊગી તે પહેલાં તો તે આયમી. આવાં મૃત્યુ જીવનના કહણ કાપડા છે. એમ કહેલું છે કે : “Wages of sin is death.” (પાપનું ફળ મૃત્યુ છે.) પણ આવી નિર્દોષતાભરી મૂર્તિઓમાં પાપ કયાં છે ? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ માગે થતો નથી. આ વિષયમાં ટાલ્કટોચે ઘણું વિચારેલું છે. એઓ લખે છે :

“જનાવર અને મનુષ્ય વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે જનાવરને પોતાની શારીરિક સુખાકારી એ જ અંતિમ ધ્યેય છે પણ મનુષ્યને આ શરીર તે જ જીવન નથી જે દશામા મનુષ્ય તેનું ખરું ધ્યેય મમજી શકે છે અને જોઈ શકે કે એવી એ માન એક દશા છે” એટલે જીવન કે મરણ એ પ્રમગને અગત્યતા આપી જ ન જોઈ એ ઉચ્ચતમ જીવન જીવે, પોતાનું ધ્યેય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી ગમત એ જ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ ગતી ગહે છે સામાન્ય રીતે એમ માનવામા આવે છે કે ત્યાગ એ જીવનનું મહાન કાર્ય છે ટોલ્ટોય કહે છે “ત્યાગમા કાર્ધ પણ પ્રકારની મોટાઈ પણ નથી એમ દલકાર્ધ પણ નથી એ તો જીવનનું એક માત્ર સ્વરૂપ છે” ત્યાગ, મૃત્યુ વગેરે આ દષ્ટિમિત્રથી જોતા મનુષ્યને આશ્ચર્યના મગ્નુમૂલ ન હોવા જોઈ એ, પણ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પેઠે પ્રકૃતિના આશ્ચર્ય કેન્દ્રારે ગણાવા જોઈ એ ટોલ્ટોયે ફિલસૂફી તરીકે જે પૃથક્કણ કર્યું છે તેનું મુ નન્નિદગમે કવિ તરીકે ‘બુદ્ધચિત્ત’ મા કહેલું છે કિસા જોતમીને જીવદેવ કહે છે.

“આને જાણ્યું તે જમ આ વિશાળ,
તુમ હો એ આવે આસુ ધાર’

એ જ કવિએ પોતાના બીજા કાવ્યમા (સ્મગ્નુમહિતા) મૃત્યુનો ઉકેલ જવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો જુની જુની નીચોથી એણે તે ગદ્ય દશાને ઉદાહરણો યાત્ર કર્યો એક કેકાણેથી જનાજ મળ્યો :

“વીસરી ન ભસ્મને,
માવ્ય સુખ જીવનભણુ,
નયનથી દિસે નહિ,
તે નાસ્તિ નાસ્તિ ખડુ બાહુ”

પણ બીજી ચારીથી તાણુ જોનાના જીવનના આ ગભીરમા ગભીર પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતે આ પ્રમાણે આપે છે

“જે મનાતનતા તાણુ પૂર વ્યાપ્તિ સદૃશ્યે,
મૃત્યુ ત્યા સ્થિત જ યજું, જીવન વિના ન ખીજું મજે

જીવન અને મૃત્યુ એ કેટલા જોડાયેલા છે તે કુમળી ફિલસૂફીમાથી અમન્ય છે જીવન છોડી કુમ ધારીને ખિરતે જગતને મૃત્યુમાથી અનન્ન જીવન અર્ધું ટોલ્ટોયે આપેલો મિહાત નૃપ્ય અને ઉદ્ધવના ગાદમા પણ તર્જુવન કે

દેહા ગુરુમમ વિરક્તિવિવેકેતુ-
વિવ્રત્તમ ગત્યનિષન સત્તાત્યુદર્કમ્ ।
તત્તાન્યનન વિમુક્તામિ યથા તથાપિ
પારપયમિવ્વવસિતે વિતરામ્યસજ ॥

“The body is a teacher of mine, being the cause of dispassion and discrimination, and being subject to birth and death and both which always bring pain to their wake With its help I adequately reflect on the ultimate principles, yet I have known for certainty that it belongs to others, and hence I wander without attachment”

મૃત્યુને જગતમાથી કે જીવનમાથી આપણે ખમેડી શકતા નથી ત્રાણ કે એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે પણ જીવને મૃત્યુ જેવું બનાવનાર સ્ફુટા, મીનતા, ઝેર, વેગ આપણે ધારીએ

તો દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. મનુષ્યના મૃત્યુ પામવા પછી તેના સ્નેહીઓ પુષ્પો મોકલાવે છે તેને બદલે એના હૃવતાં એ જ સ્નેહીઓ એટલાં રિમતગી પુષ્પો એને આપ્યા કરે તો આ જગત એને માટે અને એના સ્નેહીઓ માટે વધારે મુંદર બને. મંસારમાં આ કંટુના અને આ વંરઝેર ઠેકઠેકાણે ભેવામાં આવે છે જેને બદલે સ્નેહ અને પ્રેમ ખુશીથી મંદી ચડાવ.

'કાલના ચક્ર' (Wheels of Time) નામની નવકથામાં બેયું હશે કે એક જાલિકાને ગુલાબનું ફૂલ ભેળું હતું પણ તેની માએ તે બગીચામાંથી તેને તોડના દીધું નહિ. તે બાલિકા બહાર ગઈ અને ત્યાં મોટર નીચે કચરાઈ ગઈ તે સમયે તેની માને કેટલો સંતાપ થયો હશે કે એણે એક ફૂલ પણ પોતાની દીકરીને ન આપ્યું; અને આખરે તેની મૃતસૈયા ઉપર ગુલાબફૂલના ટગરા એણે કર્યા, પણ ને શા ખપના?

આ પ્રમાણે આપણામાંથી કેટલાય મનુષ્યો પોતાના સ્નેહીઓ પાસેથી ગુલાબના ફૂલો માગે રહ્યા છે! પતિ પત્ની પાસેથી, પત્ની પતિ પાસેથી, ભાઈ ભાઈ પાસેથી, ભાઈ બહેન પાસેથી, બાલકો માથાપ પાસેથી, માથાપ બાળકો પાસેથી સ્નેહની વાચના કરી રહ્યાં છે, બીજા માગે રહ્યાં છે. પણ તે વાચનાને—ને વિચારને કોઈર મારવામાં આવે છે અને પછી બપોરે પ્રકૃતિનો કાયદો તેમને વિખૂટા પાડે છે ત્યારે અસહ્ય દુખ પરિણમે છે, પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને જગનને તથા દર્શને ચાલી ગયેલ સ્નેહીઓને ફરનની અંજલિ અર્પાય છે. આવા પ્રકારનું ફરન સારું કે હવનસગ્ગો એવું મારે?

જગતને મીઠું બનાવતું હોય, 'મૃત્યુ મરી મધુ કે લોહ' એ જગતનો ખુનિ જગાડવો હોય, તો પ્રભુની પ્રતિમાદીપી પ્રેમનું હવનમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ. નિરજનના જેવાં બાલકો, યુવક-યુવતીઓ જે સ્નેહના પદ્મચિન્ન પોતાની પાછળ મૂકના જાય છે તે એમની જનતાની સેવા છે.

પોતાના એક શિષ્યને ત્યાં પ્રિયત્વ એકા દત્તા—ત્યારે એક શિષ્યાએ પ્રભુના પગ ઉપર અનિશ્ચય કીમતી અત્તર નાખ્યું અને એના વડે એમના પગ ધોયા જેણે પાછળથી ખ્રિસ્તને દગો દીધો હતો તે જુડાસે તેમને પૂછ્યું કે આટલી કીમતી વસ્તુ આ પ્રમાણે ફેંકી દેવી તેના કરતા ગરીબોને તેટલા પૈસા આપ્યા હોત તો કેવું બાનું?

ખ્રિસ્તે જવાબ વાળ્યો કે પ્રેમને પરિસીમા નથી—ન જ હોવી જોઈએ. આ હવનમાં પ્રભુ પ્રત્યે, પોતાના સ્નેહીઓ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ દર્શાવાય એટલો આછો છે, કારણ કે હવન પછી એ નિર્ગંધ થશે. ઓરકાર વાઈદેહ પોતાના 'બેલેડ બોક્સ ફીડીંગ જેલ'ના કાચમાં ઉપર દર્શાવેલ વિચારો જ જણાવ્યા છે:

"And every human heart that breaks, ...

In prison cell or yard,

Is as that broken box that gave

Its treasure to the Lord,

And filled the unclean leper's house

With the scent of costliest ointment.

How else may man make straight his plan

And cleanse his soul from sin?

How else but through a broken heart

May Lord Christ enter in?"

બજ ગાહન કુંજમાં અમૃતસૂર કેા બંસરી;
અનેરી સૂરતા વિમુગ્ધ કરતી છવાઈ વળી;
સરી કર થકી જનાર સુખ પૂંકળે પહાવરી
પ્રવૃત્તિ સહુ અંધ ગોકુલતણી બની પાંગળી.

ગયાં છ જલ ચંદ્રી પ્રાણુયમુનાતણાં, આકળા
તરંગ મલશ્યામળા વિપમ વહેણ કેરે પટે
ઉઠે નહિ; તૂટી પડયા સકલ દ્વારના આગળા,
વિમુક્ત બની બંદી ચેતન નિકુંજ નામે રટે.

અરી નયનધાર કુંજવનની દિશામાં વહે,
પ્રમત્ત સમ ચિત્ત સૂર-સપન પ્રદેશે ભમે,
અસહ્ય જગ રૂઢિદોર પ્રણયાગ્નિજવાળા દહે,
મહા મિલન ઝળના સકલ માર્ગ બાધા હમે.

ધસે ત્વરિત પ્રેમની પગલીઓ સૂરીલે પથે
જઈ પ્રણયનાથ સાથ રસસિંધુ ઊડા મથે.

આપણા વિવેચનના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો

[સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન]

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

વર્તમાન યુગના સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજ સાહિત્યના સરકારોની અસર છે એ તો હવે કહેવું પડે એવું નથી તેથી આપણું સાહિત્ય જાણ્યે અજાણ્યે વસ્તુ લાગણી અને સ્વરૂપમાં તેના જેવું કંઈક અશે થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ અસર જોટલી લક્ષિત વાદ્યમય કે સર્જનાત્મક સાહિત્ય ઉપર થઈ છે તેટલી જ તેના વિવેચન ઉપર પણ થઈ છે. વિવેચન તો સર્જનસાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરીને પશ્ચિમના વિવેચનનું ઝણી છે, કારણ કે અત્યારે થાય છે એ વિવેચન-પ્રકાર તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતો, સમૃદ્ધમાં પણ નહોતો એમ કહી શકાય આથી આપણા વિવેચનસાહિત્યે આપણા સાહિત્યનું વિવેચન કરતાં અંગ્રેજ વિવેચનના રૂઢ પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પણ દરેક ભાષામાં શબ્દોના રૂઢ થયેલા અર્થો પાછળ ઇતિહાસ હોય છે અને એ ઇતિહાસજ્ઞતાના સરકારો આપણામાં નહિ હોવાથી આપણે ઘણી વાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ આપણા વિવેચનમાં સમજ્યા વિના કર્યો. હું આવી રીતે એકદમ અંગ્રેજ શબ્દો પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું, —સાથે સાથે કહું છું, —માત્ર શબ્દ પકડી લેવાની વિરુદ્ધ છું, અંગ્રેજ સાહિત્યના કે બીજા કોઈ દેશી કે પરદેશી સાહિત્યના સરકારોની કે તેની અસરોની વિરુદ્ધ નથી આમ પરદેશી અસરની વિરુદ્ધ થવાનું એક જ વાજબી કારણ હોઈ શકે—જો એથી આપણું સર્જકપણું દબાતું હોય કે વિકૃત થતું હોય તો. શબ્દની વિરુદ્ધ હોવાનું કારણ પૂરા નહિ સમજેલા શબ્દોથી ગોટાળા થાય છે, ખોટા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને વિચારો અને અભિપ્રાયો ડહોળાય છે એ છે.

એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ આપણા વિવેચનમાં અંગ્રેજ વિવેચન પદ્ધતિ અને પારિભાષિક શબ્દોને સૌથી પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર કવિ નર્મદ. તેણે આપણી કવિતાની અંગ્રેજ વિવેચન પદ્ધતિ પ્રમાણે જાતિઓ કે પ્રકારો કે વિભાગો કરવા માંડ્યા. તેમાં Lyric (લીરિક)ને માટે તેણે ગીતકવિતા શબ્દ વાપર્યો અને Epic (એપિક)ને માટે ધીરકવિતા. અંગ્રેજ કાવ્યો ગવાતાં નથી, પાઠ્ય હોય છે, લીરિક પણ પાઠ્ય હોય છે તે એની સરત બહાર રહ્યું ને તેણે ગીતકવિતાનું લક્ષણ આપ્યું કે “આવી કવિતા રચવામાં જીવનના નીમ સાથે ગાયનના નીમ પણ પાળવા પડે છે.” એમાં તો ખાસ ખોટું નથી થઈ જતું, જો કે અત્યારે અગેય લીરિકો પણ ગુજરાતીમાં લખાય છે. પણ આ બધાનો ગોટાળો ‘ધીર કવિતા’ની વ્યાખ્યા કરતાં ભેગો થયો. અંગ્રેજમાં એ કવિતા અગેય જ હોય છે અને લીરિકનું લક્ષણ કહ્યા પછી આ કવિતાને તેનાથી ભિન્ન બતાવવા અગેય જ કહેવી પડે. પણ ગુજરાતીમાં તો બધી ધીરકવિતાઓ ગેય જ છે. તે લખે છે : “કોઈ કહેશે કે, આ કવિતાઓ ગાયનને જ અરથે બનાવેલી જનાં ગીતકવિતામાં કેમ નથી મૂક્યા ? તો એનો જવાબ એમ કે, ગીત તો તુટક તુટક સંજ્ઞાધરિત ન્દાનાં હોય છે ને આમાં એક જ વિષય અથવા ઇતિસુધી સંપૂર્ણ રીતે રચેલો છે; માટે હું

ધારું છું કે, અગર કદાપી તેઓ ગાયનમાં છે, તથાપિ તેઓને આ જાતીમાં ગણ્યાં હોય તો સાચું.”* પછી ગીતકવિતા ગેય છે એ બેદ કયાં રહ્યો? આ ગોટાળો લીરિકનું અંગ્રેજી વાક્યમયમાં ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ નહિ સમજવાને લીધે થયો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તેણે ગેયલિન પાઠ્યરૂપ લીધું! લીરિક સમઘી જે જે આપણા વિવેચનમાં ચર્ચા થઈ છે તેમાં ઘણી ગેરસમજ લીરિક શબ્દ પરભાષાનો છે તેને અંગે થયેલી છે તેમા ઉપર છેલ્લું પુસ્તક પ્રો. બલવતરાય કાકરે લખેલું છે અને તેમાં તેનું ઇતિહાસસિદ્ધ સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં પણ દૃષ્ટાન્તો એકલાં અંગ્રેજી વાક્યમયનાં જ આપ્યાં છે તે સાથે ગુજરાતી અને તે ન મળે ત્યાં સંસ્કૃત આપ્યાં હોત તો વિષય વધારે વિશદ થાત. તેમ છતાં આપણામાં અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ વધતો જાય છે એટલે આશા રાખીએ કે તેમના પ્રયત્નથી આ ચર્ચા હવે બધ પડશે.

આ સાથે હું માનું છું કે આપણાં અલંકારશાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. તેથી પશ્ચિમના વિવેચનમાં બેઠતા ઘણા પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સમ્ભવ છે. અને તેમ થતાં બીજી તરફથી આપણા વિવેચનના સિદ્ધાન્તોનો પણ પ્રકાસ થશે. આના દૃષ્ટાન્ત તરીકે અન્યારે આપણા વિવેચનમાં ફૂટ પ્રશ્નનું રૂપ પામેલ એક જ દૃષ્ટાન્ત હું લઉં છું, અને તે છે Art for art's sake એટલે ‘કલાની ખાતર કલા’ ‘કવિતાની ખાતર કવિતા’. પશ્ચિમમાં આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્ટિ થઈ ચર્ચા થઈ છે તેને હું સ્પર્શવા માગતો નથી. પણ મારી રીતે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રથમ તો મારે એ કહેવાનું છે કે ‘કલા ખાતર કલા’ એમ કહેતી વખતે તેના પ્રતિપાદકો કંઈક એમ માનતા હાજે છે કે એમ કહેવાથી કાવ્યની દિવ્યતા કે અન્ય સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિથી વિલક્ષણતા અદ્વિતીયતા અને છવન ઉપરનો તેનો કાર્ષ્ણિક અદ્ભુત હક માખીન થઈ જાય છે, અને તેના વિરોધીઓ પણ કંઈક આમ થઈ જશે એ ભયે તેનો સામે પક્ષ લેતા મને જણાય છે. તો મારે કહેવાનું કે એવું કાર્ષ્ણિક નથી કાવ્ય દિવ્ય કે અદ્ભુત છે તેની મારે ના નથી, પણ તે બીજાં કારણોને લીધે, કલા ખાતર કલા છે માટે નહિ. અને કલા કલા ખાતર છે એમ કહેવાથી તેનો અન્યથા હોય તે કરતાં સમસ્ત છવન ઉપરનો હક કે દાવો જરા પણ વધી જતો નથી.

માત્ર કલા જ કલા ખાતર છે એમ માનવું એ ખોટું છે. હું પૂછું છું શું જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન નથી?—પછી ભલે જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી પણ થાય છે. શું નીતિ ખાતર નીતિ નથી?—પછી ભલે નીતિથી નીતિ અને બીજા લાભો પણ મળતા હોય. એટલું જ નહિ, શું રમત ખાતર રમત નથી?—પછી ભલે શારીરિક રમતથી શરીર મુખરનું હોય, અને માનસિક રમતથી હૃદિ તીવ્ર થતી હોય હજી આગળ જઈને પૂછું છું, શું કેટલાક અને ઘણાખરા ધન ખાતર ધન મેળવતા નથી? અરે ઘણા ખાવા ખાતર ખાતા નથી ‘નાનાં છોકરાંને ખાવામાંથી જ, એ વ્યાપારમાંથી જ આનંદ આવે છે, અને ઘણા માણસો જિંદગીભર એ દશાથી આગળ ગયા હોતા નથી. અને સમજણા માણસો પણ ખાય છે ત્યારે તેમને ખાવામાંથી સ્વપ્ન સ્વાદ આવે છે તેની ના પડાય તેમ નથી એટલું જ નહિ, ઘણી વાર એક પ્રવૃત્તિ તેનાથી ભિન્ન પ્રયોજન મારે ચક્ર કરીએ અને શરૂ કર્યો પછી તે પ્રયોજન તિરોહિત થઈ આપણે એ પ્રવૃત્તિમાંથી જ

રસ લેવા માંડીએ અને એ પ્રવૃત્તિ થોડી વાર એ પ્રવૃત્તિની ખાતર જ ચલાવીએ એમ પણ બને છે. હું પગાર ખાતર શીખવવાનું શરૂ કરું, પણ શીખવવાની ક્રિયા દરમિયાન મને એ ક્રિયામાં જ રસ પડે અને હું શીખવવાની ખાતર શીખવું, એમ બને ઘણી ક્રિયામાં એમ બને છે અને એ તો જીવનચોજનાની એક ધન્યતા છે. એમ ન હોત તો જીવન અસલ્ય ધર્મ પડત જેમ અનેક જીવનશક્તિના વ્યાપારમાં ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે રસ આવે છે તેમ કાવ્યમાં અને કલામાં કલ્પનાશક્તિ સ્વેર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બીજી કરી બાજતના સંબધ વિના એ વ્યાપારમાંથી જ આપણને આનંદ મળે છે. એમ થવાથી કાવ્યની દ્રશીય વિલક્ષણતા સાબીત થતી નથી, તેનો કશો પણ જીવન ઉપરનો હક વધતો નથી એ વાક્યથી ભડકવાની જરૂર નથી.

અને તેમ છતાં હું માનું છું કે કાવ્ય અદ્ભુત કલા છે અને હું એમ શા માટે માનું છું તે દૃઢમાં બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ મેં કવ્ય કે કાવ્યમાં કલ્પના સ્વેર પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ સ્વેર પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો અર્થ તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય અવગતનની બાજતમાં ઉદારીન હોય છે એમ નથી. કલ્પનાને જેમા, જે પ્રવૃત્તિમાં, જે અનુભવમાં, સૌથી વધારે જીવનનું રહસ્ય લાગે તેમાં જ તે સ્વાભાવિક રીતે રાગે, તેમાં જ બાજતવતી થાય ઉત્તમ કવિને ઉત્તમ રહસ્યવાળા અનુભવમાં જ રાગવું ગમે, અને તેથી એ કલ્પનાની કૃતિ ઉત્તમ અનુભવ કાગવાનાર, ઉત્તમ સંસ્કાર પાડનાર નીવરે. અને તેમા કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા ગહેલી છે. માણસને પોતાના જીવનનો ઉત્તમ, સૌથી રહસ્યવાળો અનુભવ જ કલ્પના દ્વારા કરી અનુભવવો ગમે છે. એક દષ્ટાન્તથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. ધારો કે બે મિત્રો પહેરેક વરસે ભેગા થયા. બન્ને દિલોગ્ગન મિત્રો છે. બન્ને પાસે પાસે પધારી નાંખી યુરો અને રાત આખી પોતાના આગલા ભેગા જીવનના અનુભવો સભારવામાં અને પોતાના તે પછી થયેલા અનુભવો કહેવામાં આખી રાતનો ઉત્તમગરો કરે તો પણ નવાઈ નહિ હવે વિચારો કે આટલા બધાં વરસોના આટલા બધા અનુભવોમાંથી તેઓ કયાની વાત કરશે? અગત્યન તેમને જે અનુભવમાં જીવનનું રહસ્ય સૌથી વધારે અનુભવાયુ હશે તેની વાતો કરશે અત્યંત બીડતા દુઃખના પ્રસંગોની યાદ કરશે, બ્યારે જીવનની સર્વ શક્તિઓએ તીવ્રમાં તીવ્ર વેગથી કાર્ય કરવાનું કર્યું હશે! નવા સાહસના પ્રસંગો બ્યારે એકલાં કે ગોઠિયાઓ સાથે જીવનની બહાદુરી હિમત મૈત્રીના હલાવા લીધા હશે! જીવનના અદિતીય ગ્રેમ સપાદન કર્યાના, બ્યારે જીવનમાં નવા ગદન અનુભવો થયા હશે, જીવનનો પ્યાલો હર્ષથી ઘટીભર ઉભરાતો લાગ્યો હશે! એ સામાન્ય મિત્રોની કલ્પના જે રીતે જીવનના રહસ્યને અવલખીને પોતાના અનુભવો પોતે ભોગવતાં મિત્રને અંગત સમભાવ અને કલ્પના દ્વારા ભોગવાવે છે, તેમ જ કવિ પણ પોતાના અનુભવોમાંથી સૌથી રહસ્યવાળા અનુભવો આખા સમાજને અનુભવાવે છે. મિત્રોમાં સમભાવ હતો, એવો સમભાવ અહીં નથી. એવો સમભાવ નથી એટલે કવિના સજ્જમાં ખરેખર જ વસ્તુ રહસ્યવાળી, સામાન્ય કરતા લોકોત્તર રહસ્યવાળી હોવી જોઈએ. માખાપને પોતાના છોકરા તરફના મમત્વને લીધે તેનામા ઓછો ચમત્કાર પણ વધારે મોટો લાગે, પોતાના છોકરાંની શક્તિની પરીક્ષામાં તેમને મોહ થાય, તે કરતાં શિક્ષકને પોતાનાં વિદ્યાર્થીઓના સજ્જમાં ઓછો મોહ થાય. તેમ જ કવિ અંગત પિછાન વિનાના અનિર્દિષ્ટ સમાજ આગળ બોલે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને માત્ર ઉત્તમ રહસ્યવાળી વસ્તુ કહેવાની જ પ્રેરણા થાય, અને એવી વસ્તુ જ સમાજને રસિક નીવરે. કેવળ અગત્યતાને લીધે આવતી વસ્તુ તેનામા પ્રવેશ જ પામી ન

શકે. વળી કવિમાં વિશેષ એ છે કે એ માત્ર કાર્મ પાત્ર વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ ચિત્ર આપતો નથી પણ એ રદસ્યને અવલંબીને એ રદસ્ય પ્રગટ થાય એવી રીતે પરિસ્થિતિ રચે છે. બીજી અનેક રીતે કવિનો વ્યાપાર પેલા બે મિત્રોના વ્યાપાર કરતાં વધારે જટિલ જીવનની વધારે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર વર્નનારો હોય છે. અને માટે કાવ્ય અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, નહિ કે કાવ્યની ખાતર કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય છે માટે.

આ ગીતે બે મિત્રોની વાતચીત કરતાં કવિનું વક્તવ્ય વધારે ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો સંજવ ધણો મોટો છે. છતાં જેમ મિત્ર યુગલો યુગલોમાં ફરક પડે તેમ કવિ કવિમાં ફરક પડે. કાર્મ બે મિત્રો માત્ર ધનસેાભી જ હોય—એવા વચ્ચે મેત્રી જ બહુ સભવતી નથી પણ એ વાત જવા દઈએ—તો તેમની વાતમાં ધન મેળવવામાં તેમને ક્યારે ક્યારે મગ્ન પડી એ જ આવે. બે મિત્રો વિપવસપટ હોય તો તેમની વાતમાં એવા જ અનુભવો આવે. એટલું જ નહિ એક ને એક મિત્ર યુગલના દષ્ટાન્તમાં તેમની અનુભવ પદ્ધતિની ભૂમિકાઓ પ્રમાણે એકની એક બાબત તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિમાં તેમને રસ પડશે એમ કહી શકીએ. દાખલા તરીકે તેમાંના એકને ધારા કે તરવમાં કેાઈની સાથે વેર બધાં હોય તો તે પોતાના મિત્ર આગળ વાત કરતા પોતાના વેરનું ઘસાતુ બોલવામાં ક્યાંય નહિ રાખે. પણ વેરને લાંબો સમય ધર્મ ગયો હોય તો કદાચ કહે કે એ વખતે તો મેં બહુ વેર રાખેલું પણ હવે લાગે છે કે એમ ન કર્યું હોત તો સારું એક વખત વેરમાં જીવનનું રદસ્ય લાગતું હતું તે હવે હાથમાં ઉમારતામાં તટસ્થતામાં લાગે. તેમ જ કવિએ કવિએ, અને કવિની પોતાની વિકાસભૂમિકા પ્રમાણે તેની કલ્પના જુદી જુદી શૃતિમાં રાખે, અને તે પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતા થાય. કવિ હવેકી નિષ્કૃષ્ટ વસ્તુમાં રસ લેતો હોય તો તેની કલ્પના નિષ્કૃષ્ટ વિષયમાં રાખે અને તેનું કૃષ કાવ્ય એવું નિષ્કૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે. ત્યાં કલાની કૃતિ નિષ્કૃષ્ટ જ ગણાય, ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વસતા ભાવકને તેમાં રસ ન આવે, નિષ્કૃષ્ટ ભૂમિકાવાળાને જ તેમાં રસ આવે, અને કલાની ખાતર કલા હોવા છતાં એવી કૃતિનો જમાવ ન ધર્મ શકે.

અને અહીં જ ‘કલાની ખાતર કલા’ના સિદ્ધાન્ત તરફની શકાની નજરનું કારણ અમમ્ય છે. આપણે જોયું કે કાવ્ય કે વિકૃત અસ્થાવગાળા કલાકારની કલ્પના હીન શૃતિમાં રાખે અને તેની કૃતિ હીન થાય. હવે ‘કલા ખાતર કલા’ કહેનારા એમ માને છે કે કલ્પનાના વ્યાપારમાં જ એની કૃતાર્થતા હોવાથી કાર્મ પાત્ર કલાની કૃતિને હીન ન કહી શકાય. અહીં મને એક દષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. યુગ્મગીતના એક અભ્યારીએ કાદને કહ્યું કે પ્રેમાનન્દના ઓખાદગળની કેટલીક પક્તિઓ અશ્લીલ છે. ખરી રીતે તો એ પક્તિઓ જોઈને, તેની મન ઉપર શી અસર થાય છે અને એ અશ્લીલ અને એ તરીકે રસમાં સાનિદર છે કે નહિ એ જોઈને ને વિચારીને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતું જોઈએ. તેને જલ્દે પેલા ભાઈએ એમ ક્યો વિના જ પરભાર્યું હતી હીંધું: “તમે ‘કલાની ખાતર કલા’નો સિદ્ધાન્ત માનના નથી શું?” હમ જાણે કલાની ખાતર કલા કલા પછી કલામાં અશ્લીલતા એ હોય જ અશક્ય ધર્મ જતો હોય! પણ એમ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ કલા તરફ બંને દૃષ્ટિ રહે છે. હવેકી શૃતિમાં કલ્પના ત્રિદરવાથી ઉચ્ચ સ્તરનાર વાળાને તેમાં રસ ન લાગે, અથવા અન્યથા સાગ કાવ્યમાં અમુક જગ્યાએ અશ્લીલતાનો દોષ આવી જાય. અને ખરી રીતે. જોતાં એમ બનતું આવ્યું છે. ભવાઈમાં પણ જોઈએ તો ઘણી જગ્યાએ કલ્પનાનો વિહાર હોય છે જ, પણ અશ્લીલ વિષયમાં કલ્પના જતી

હોવાથી સંસ્કારી સમાજે તેને છોડી દીધી. શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં ઘણી બંગાએ અંગ્રેજીક ઇમારતો આવતી હોવાથી પછીના સંસ્કારી સમાજે તેનું વિશોધન કર્યું. કલ્પનાનો સાચો વિહાર હોવા છતાં જે રહસ્યમાં કલ્પના રાચતી હોય તે રહસ્યની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ઉચ્ચાવચ્ચ હોઈ શકે, અને એ જ કારણથી તે અધમ અને હાનિકર્તા હોઈ શકે, અને એમ હોય ત્યારે તેનું નિયંત્રણ કરવું પણ પડે. હું તો એમ માનું છું કે ઉચ્ચ રહસ્યના અવલંબનમાં જ કલ્પના વધારે વખત અને વધારે વૈવિધ્યથી ગચ્છી શકે છે, આપણા સર્વ ચિત્તત્રનો સ્વામી આત્મા કે જીવ એક જ હોય તો એમ જ બને, પણ એ માન્યતા એક તરફ રાખતા પણ, 'કલા ખાતર કલા'નો સિદ્ધાન્ત માનનાર પણ ખરાબ કલાનું નિયંત્રણ તેમ જ નાશ પણ કરી શકે. પછી કોઈ વાર અને ઘણી વાર પણ, કલાપરીક્ષામાં બૃહ થાય એ જુદો સવાલ છે; નીતિનાં ધોરણો અદલાય, માણસ વ્યવસ્થા દૃષ્ટિ અદલાય એ જુદો સવાલ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચવું છું. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે કાવ્ય રસનિબ્ધિ માટે છે એમાં જ Art for art's sake, કલા ખાતર કલાનો સિદ્ધાન્ત આવી જતો નથી. રસનો કોઈ પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ તે ભાષામાં તે જે રીતે રૂઢ થયો છે તે રીતે કરીએ, તો તેટલાથી પણ તરત સમગ્રાય કે રસ શબ્દમાં જ આપણે કલાની સ્વતંત્રતા અને અનન્યપરતા સ્વીકારી છે. રસ શબ્દ મૂળ તો જીભના સ્વાદ માટે વપરાય છે. તેને લીધે જીભને રસના પણ કદીએ છીએ. અનકોપમાં જે અનાજ વ્યય છે તેના માર્ગમાં તેને જીભનો સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થતાં સામાન્ય સ્પર્શથી સ્વતંત્ર એક અનુભવ થાય છે તેને રસ કદીએ છીએ. એની ઇન્દ્રિય જ સ્વતંત્ર છે. તેવી જ રીતે વસ્તુઓના અનુભવો, માનસ અનુભવકોપમાં જતાં એક સ્વતંત્ર રસેન્દ્રિયને લીધે અનુભવનો સ્વાદ, અનુભવનો રસ આવે છે. આ અર્થમાં રસ એ અત્રેજી taste નથી, તેમ જ એ sentiment પણ નથી. સદ્ગત રમણભાઈએ એક વાર કહેલું કે ગુજરાતીમાં spirit (i. e. spirit of law) નો સમાનાર્થ શબ્દ નથી, અને અત્રેજીમાં રસનો સમાનાર્થ શબ્દ નથી. તેના પૃથક્કરણમાંથી aesthetic joy અર્થ આવે છે પણ એ પદ રસનું સમાનાર્થ નથી. પછીથી આશ્ચર્યકરિત્વે રસનો પારિભાષિક અર્થ કર્યો છે, અને તે વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે, તે ઉપરથી લાગે કે ગતિ હાસ કોષ જેવી લાગણીઓ એ જ એનો અર્થ છે, પણ આવા પારિભાષિક અર્થો થતાં પણ, સ્વાદ સાથે સખધ ધરાવતો અને તેના તત્વને અવલંબીને વિસ્તાર પામેલો ઉપર કહ્યો તે મૂળ અર્થ ક્યોઈ દૃષ્ટિ બહાર ગયો હોય એમ હું માનતો નથી. આપણે ગુજરાતીમાં કરુણરસ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ પણ સામાન્ય ભાષામાં રસ રસિકતા સરસ સરસતા રસજતા અરસિકતા વગેરે શબ્દોમાં પ્રતીત થતો રસનો અર્થ, મૂળ રસના અર્થ સાથે જ સખધ ધરાવે છે. પણ રસનો પારિભાષિક અર્થ લેતાં પણ કાવ્યની અનન્યપરતા તો જાણી જ આવે છે. આપણા આલકારિકોએ કદી એમ કહ્યું નથી કે કાવ્ય નીતિની ખાતર છે. તેમણે શુદ્ધિ અને નીતિ બંનેથી આ રસિકતાને જુદી પહેલેથી જ ગણેલી છે. શુદ્ધિ અને નીતિના વિચારને મળતી મનિને તેમણે એક વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે જે બતાવે છે કે કલ્પનાવ્યાપારને ગૌણ રહીને મતિ વ્યાપારવાળી બની શકે, જેમ બીજી અનેક તૃતિઓ બને છે તેમ ખરું તો કલ્પના માનસતત્ત્વની અનેક શક્તિઓને અવલંબીને વિદ્યે છે. પણ તે કેવળ સ્વતંત્ર વિહારને માટે અવલંબે છે, અને તેમાંથી કાવ્ય બને છે. એટલે એ પ્રવૃત્તિ

સ્વતંત્ર છે અને કેવળ સ્વપર છે. આમ સમજ્યા પછી 'કલા ખાતર કલા' કે એવું કશું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણે આપણાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. એમ કરવાથી પશ્ચિમના કટલાક પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડે છે, અને એ પ્રશ્નોને ખ્યાનમાં લઈ આપણા જૂના સિદ્ધાન્તો વિચારવાથી એ સિદ્ધાન્તનું અંતસ્તત્ત્વ વિકાસ પામે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આપણી કલામીમાંના પોતાનો વિચારસરણીએ વિકાસ પામે છે.

અર્થાત્ મારી દૃષ્ટિએ તો 'કલા ખાતર કલા' અથવા અહીં પ્રગુણ 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય'ના સિદ્ધાન્તથી કાવ્યની કશી વિલક્ષણતા સિદ્ધ થતી નથી કાવ્યની અપૂર્વતા તેના વક્તવ્યમાં અને તે વક્તવ્ય કહેવાની શક્તિમાં રહેલી છે, અને કાવ્યમાં દરપનાવ્યાપાર હોવા છતાં વક્તવ્યના ગદ્યસ્વરૂપ દૃષ્ટિએ કાવ્યો ઉચ્ચાવય હોઈ શકે, અધમ પણ હોઈ શકે, અને તેમ હોય ત્યારે તેનું નિયંત્રણ પણ કરવું પડે. વળી રમદૃષ્ટિએ લેતાં આ ચર્ચા આપણે ત્યાં અરમાને છે. એ આપણી ચર્ચામાં નકામો ફટ પ્રત્યક્ષ થઈ જોડેલો છે.

હું હવે એક બીજા ફટ પ્રશ્નની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. Realism એટલે વાસ્તવવાદ વિરુદ્ધ Idealism એટલે આદર્શવાદ અથવા ભાવનાવાદ આપણે પ્રથમ અહીં વાપરેલા શબ્દોનો જ અર્થ સમજવાનો અને તેને ઝૂટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. આપણે કહીએ છીએ કે કાવ્ય કાઈ લાગણી કે ભાવ વ્યક્ત કરે છે. હવે અહીં જેને ભાવના કહીએ છીએ એ પણ એક લાગણી કે ભાવ જ છે. સામાન્ય રીતે જગતના અનુભવમાં ન આવતી, અથવા જગતના સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે તે કરતાં ઉચ્ચતર લાગણી કે ભાવ, જેમ કે ભક્તિ, ઉદારતા, ઉન્નત વિગ્રહ પ્રેમ, તે જ ભાવના છે. એ ભાવના આદર્શભૂત હોવાથી ભાવનાવાદને આદર્શવાદ પણ કહે છે. આદર્શવાદમાં પણ ભાવના એટલે લાગણી અભિપ્રેત છે કારણ કે કાવ્યનું કામ લાગણી પ્રેરવાનું, કે અનુભવાવવાનું, અહીં આદર્શ માટેની ઉચિત લાગણી પ્રતીત કરાવવાનું છે, બીજી રીતે કહીએ તો આદર્શનો રસ અખાડવાનું છે.

વાસ્તવવાદ, ભાવનાવાદ કે આદર્શવાદની સામેના પક્ષમાં મુદાય છે પણ તેનો અર્થ ભાવના કે આદર્શ અવાસ્તવિક એટલે ખોટો છે એવા નથી. ભાવનાનો ઝૂંપ અનુભવ અવદારમાં ભાસે વિગ્રહ રહ્યો, પણ તેથી તે જરા પણ અવાસ્તવિક બનતો નથી. જગતમાં જે વધારે વાર બનતું હોય તે વધારે વાસ્તવિક અને વિગ્રહ બનતું હોય તે ઓછું વાસ્તવિક એવો 'કાઈ' નિયમ નથી. એથી ગ્રાહ્યું કલા જ અવાસ્તવિક વસ્તુથી રસનિર્ભરિત થઈ શકે નહિ. આપણું આખું ચિત્ત એમ કહે કે આ તો આમ જ અને ત્યારે જ રસનિર્ભરિત થાય. કલામાં, આપણને અજ્ઞાન રીતે, આપણા ચિત્તમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ અનુભવમાં હોય છે. કલા સાચી હોવાની ક્ષમારી, દુનિયાં વર્તુલનું અગમ્ય અદારની દુનિયામાં બને છે કે નહિ એ નથી, પણ જગતના અનુભવોથી ધડાગેવું આપણે માનસ-આખું ચિત્ત-તેને અત્યંત અનુકૂળતાથી સ્વીકારી શકે છે કે નહિ એ છે. આ વાત માત્ર ભાવનાને માટે જ સાચી છે એમ નથી, અધા રમો માટે સાચી છે. અરેમિયન નાર્મ્ડસમાં એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મૃક મારી, તેનું નીચેનું અંગુ અંગ પચાડતું કરી નાંખે છે, અને આ રીતે તેને અપંગ ક્યાં પછી હમેશાં આસડાં મારે છે અથવા એવું કેમકે અપમાન કરે છે. અહીં કાઈને આવી રીતે અપંગ કરી

લાચાર કરી અપમાન કરવું એ કોઈ લાવના કે આદર્શ નથી, તેમ જ અરધું અંગ પધ્ધતનું કરી નાખવાની હકીકત વ્યવહારના અનુભવ બહારની છે અને છતાં સ્ત્રીની પતિ તરફની રીસ એ કોઈ ખોટી વસ્તુ નથી આપણુ માનસ અત્યાર સુધીના અનુભવથી સ્વીકારી શકે છે કે સ્ત્રીને પતિ તરફ એટલો કાળો ક્રોધ થડે કે જેથી આટલે સુધી તે તેને અપગ કરી અપમાન કરે,—છેવટ અંગ્રેજિયન નાઈટ્સ બ્યાં અને બ્યારે લખાયુ ત્યાં તે કાળનું સમાજમાનસ સ્ત્રીનું આવું માનસ સ્વીકારી શકે તેમ હતુ. હાસ્યમાં તો આવા દાખલા વધારે બતાવી શકાય

બન બનાવરની મળી, મેઘાડ્યાર ગાજે;

બકરી બાઈનો બેટડો પરણે છે ગાજે.

એમાં વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કંચું જ વાસ્તવિક નથી, અને છતાં તેમાં વ્યક્ત થતી યુગગતીઓની ગમે તેવાં કન્વેઝાના લખોમા દેખાતી વેવચાર્ય થેલછા, એ મનની કોઈ પણ ખીછા વૃત્તિ જેટલી જ સાચી છે અને કાવ્યને જે વ્યતના સત્યનુ અવલંબન જોઈએ છે તે આ સત્યનુ. કવિ એ સત્ય વ્યક્ત કરવાને ગમે તેવી બાલ્ય સૃષ્ટિ કર્યે, ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કરે, પણ તેવી કાવ્ય ને સાથુ કાવ્ય હોય, તો એવી અતિશયોક્તિથી તેને જરા પણ ક્ષતિ થતી નથી. લાવનાવાદમાં પણ અતિશયોક્તિ આવે છે, ને દુનિયાના વ્યવહારમાં લાવનાકૃતિમાં વર્ણવેલ બનાવો હસ્યમાન થતા નથી એ વાધો સાચો નથી

હવે વાસ્તવવાદનો અર્થ તપાસીએ દલીલમાં વાસ્તવવાદ કેવા ખોટા અર્થમાં કોઈ વાર વપરાય છે તે પછી જોઈશુ, પણ પહેલાં તો તેનો સાદો અર્થ જોઈએ. વાસ્તવવાદી એવો આગ્રહ કરે છે કે દુનિયામાં જે દેખાય છે તે ખોતે કલામાં રજુ કરવા ઇચ્છે છે. હવે આ પ્રતિજ્ઞા ગમે તેટલી સાચી હોય છતાં એક બાજુ એ કહેવું જોઈએ કે કલા માત્ર અનુકરણ નથી, તે ફોટોગ્રાફી જેવું માત્ર છે તેનું છે તેવું જ ચિત્ર રજુ કરવા ઇચ્છતી નથી, અને ફોટોગ્રાફીમાં પણ દૃષ્ટિકાળની પસંદગી તો થાય જ છે. કલામાં છે તેવી જ દુનિયાં પ્રગટ કરી પણ ન શકાય, કારણ વાસ્તવિક દુનિયાં તો અનંત કાલ વહે છે, અને આપણી કલાની કૃતિમાં અનંતને પ્રગટ કરીએ એ લલે, પણ એ કૃતિ તો સાદિ અને સાંત છે. આ જગત કહો કે આપણો અનુભવ કહો, જે કહો તે ચનાદિ, અનંત, અરૂપ, નિરવધિ વલે જાય છે. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ (scientists) તેને કારણકાર્યની મૂખસાથી સમજે છે ને તેમાંથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો રચાય છે, અને આપણા કવિઓ તેમાંથી રહસ્ય સમજે છે, તેને વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાંથી કલાની કૃતિઓ થાય છે. એ અનાદિ અનંત અરૂપ વહેતા પ્રવાહને જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કારણકાર્યના રૂપમાં જ સમજી શકે અન્યથા નહિ, તેમ આપણા કવિઓ તેને રહસ્યથી જ પ્રદણુ કરીને વ્યક્ત કરી શકે, અન્યથા નહિ. આ નિરવધિ વહેતા અનંત પ્રવાહમાં હેય શું ગણવું ઉપાદેય શું ગણવું, તેની પસંદગી રહસ્યને અવલંબીને જ થઈ શકે. અને એ રહસ્ય, કોઈ સમસ્ત જીવનલાવનાના મધ્યગિન્દુએ સ્થિત થઈ અમુક વસ્તુ તરફ ફેરવી દૃષ્ટિથી જ જોઈ શકાય છે. લાવના વિના રહસ્ય પારખી શકાતું નથી. તમે લોક કે અભિમાન કે વિષયવપદતા તરફ ત્યારે જ દસી શકો, કે ત્યારે ઉદારતા, દૃષ્ટિવિશાસતા, અનુચિત વિષયાસક્તિથી ગર્ભનાની તમારામાં લાવના હોય. નિર્બંધના કે કુસંકના માટે આખી માણસ જાતને ધિક્કારતાં પણ તમારા મનમાં તમે કંઈપણ કોઈ

સમજાતા કે ઉદારતા તો હોય જ છે. કોઈ માણસ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, સ્ત્રીગતિ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, કે એવું કોઈ કહેતી વખતે પણ તમારા મનમાં કોઈ ભાવના તો હોય જ છે. એ ભાવનાથી જોયેલા રહસ્યને અવગણીને પછી કલાની સૃષ્ટિ રચાય છે. એ રહસ્યને વ્યક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી કલામાં હંચ ઉપાદેય સમગ્રાય છે. અર્થાત્ વાસ્તવવાદમાં ભાવના હોય જ નહિ એમ ન બને. એટલે તત્ત્વન. વાસ્તવવાદ અને આદર્શવાદ કે ભાવનાવાદમાં કશો ફેર નથી.

કાવ્યમાં એવું ઘણી વાગ બને છે કે સામાન્ય રીતે મનાતા ભેદો તત્ત્વતઃ ભિન્ન ન હોય અને છતાં એવા ભેદોથી વિવેચનમાં એક પ્રકારની સગવડ આવે. વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદનું પણ હું એમ સમજુ છું. તત્ત્વદષ્ટિએ તેમાં ભેદ નથી છતાં અમુક પ્રકારના સામિત્યને વાસ્તવવાદી કહેવાથી કેટલીક સગવડ પડે. હવે તેનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એક ભેદનું સૂચન તો પહેલાં કરેલું છે. ભાવનાવાદનું સાહિત્ય જગતમાં વિગ્ન દેખાતી ઉન્નત ભાવનામાં રાચે છે તેને પડછે વાસ્તવવાદી સાહિત્ય જગતમાં જે દેખાય છે તે સ્થિતિનું નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરી રીતે આ સમસ્ત જીવન તરફના ગદસાયેલા દષ્ટિકાણનું પરિણામ છે. મધ્ય યુગ સુધી ધર્મ જ જીવનનું મુખ્ય બળ હતું અને ધર્મ ઉચ્ચ ભાવનાનો પ્રચારક અને માત્ર તે તરફ જ લક્ષ આપનારો હતો. તે પછી જેમ જેમ વિજ્ઞાન અને ખાસ કરીને પ્રાણિ-શાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, વગેરે તરફ ધ્યાન વધતું ગયું તેમ તેમ ઔદિક વસ્તુનું જીવનમાં મહત્ત્વ વધ્યું, અને તેની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ ધર્મ. કેવલ ઉચ્ચ ભાવના સિવાયની ઔદિક અને માનવ વૃત્તિઓનું કૌતુક વધ્યું. બીજી તરફથી એક ને એક ઉચ્ચ ભાવનાઓનું નિરૂપણ નીરસ થયું હતું, તેમાંથી નવીનતા ચાલી ગઈ હતી, અને તેનું વાસ્તવિકતાનું બલ પણ કમી થતું જતું હતું. સામાન્ય સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં નવો રસ દેખાયો તે સાથે પુષ્કળ વૈવિધ્ય દેખાયું અને કવિમાનસ તે તરફ આકર્ષાયું. આ ફેરફાર કાવ્યના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અગ સુધી પહોંચ્યો. નાટકો પદ્યપદ્ય છાંડી ગદ્યમાં લખાયાં અને જૂનાં ઉપમાનો, મુખકમ્ભ કે પાદારવિંદ જેવા છાંડાઈ, મુખનું વધારે આભેહ્ય વર્ણન કરવાનું વલણ થયું, વગેરે આ દષ્ટિપરિવર્તનની જ એક કે બીજી રીતની અસર છે. આમાં એક પ્રકારનો સત્ય તરફનો આકર્ષ પણ છે. કલાની દષ્ટિએ એક રીત કેટલીક વિગત મૂકીને વાસ્તવવાદી સાહિત્ય ગિરોને વધારે હજ્યહ અને મૂર્ત કરી શકે છે. આને મર્યાદા હોય તો તે એક બાજુ કાવ્યના વિષયની અને રીતિની, અને બીજી બાજુ શબ્દસંક્રિતિની. કોઈ કોઈ કાવ્યનો વિષય જ એવો હોય છે અથવા તેની રીતિ જ એવી હોય છે કે અમુક બાજતની વિગતો તેમાં ન આવી શકે; દાખલા તરીકે બીજાસ વિષયમાં આવે તેટલી ભવ્યતામાં ન આવે, ગદ્યમાં આવે તેટલી પદ્યમાં ન આવે, નવલકથામાં આવે તેટલી નાટકમાં ન આવે. બીજી બાજુ શબ્દો અમુક સુધી જ દમ્યોને મૂર્ત કરી શકે છે, અને ઘણી વાર અનેક વિગતોથી દસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થવાને બદલે ગ્રાસકું મૂંચવણવાળું અને તેથી અસ્પષ્ટ બને છે. ઘણી વાર અનેક નાની વિગતોથી અચર થાય છે તેના કરતાં એક જ કૌશલથી પર્મદ રેલી વિગતથી આખું દસ્ય વધારે સારું દર્શાવી શકાય છે. આ વાસ્તવવાદી વલણમાં કશો ફેર નથી. એ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધારનારું છે.

પણ વાસ્તવવાદી સાહિત્યનો સામાન્ય રીતે એક બીજો પણ અર્થ થાય છે. ભાવનાવાદી સાહિત્ય મુદર વસ્તુનું નિરૂપણ કરે તો વાસ્તવવાદી બેડાળ અને ગંદી વસ્તુનું નિરૂપણ

કરે. અને વધારે પ્રચલિત તો આ જ અર્થ છે. આવા નિરૂપણ સામે એક વાધો તરત બેઠો. ક્ષાત્ત કામ તો રસમય અને સુંદર વસ્તુઓ રજૂ કરવાનું હોય, તેની પામે ગદી વસ્તુઓ શા માટે નિરૂપાવવી? જગતમાં ગંદવાડો છે જ તેને કલામાં શા માટે પ્રગટ કરવો? એ તો તદ્દન નીરસ અને! પણ એ દલીલ તત્ત્વતઃ સાચી નથી અને નબતી દલીલ કરુણરસની સામે મુકાર્જ હતી. જગતમાં દુઃખ તો ભરેલું જ છે, તો તેને કલામાં શા માટે લઈ આવવું? એમાં રસ શો? અને આનો જવાબ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે કરુણથી ભલે આંસુ આવે છતાં તેમાં રસ તો છે જ કારણ કે કરુણરસનું કાવ્ય પણ વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે. એટલે વ્યવહારમાં જે અનુભવ દુઃખમય હોય તે પણ કલામાં આવી રસપ્રદ થઈ શકે છે. અને એ જ યુક્તિ જુગુપ્સાકારક વસ્તુઓની બાબતમાં ખરી છે. ખીલતસને પણ રસ ગળ્યો છે એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોની ઊંડી દૃષ્ટિ બતાવે છે. જગતમાં જે ખરેખર જુગુપ્સાકારક છે તેને જુગુપ્સાકારક સમજવું, જે દુઃખકારક છે તેને દુઃખકારક સમજવું એમાં રસ દેહેલો છે. એટલે ખીલતસગ્ન સામે વાધો લઈ શકાય નહિ. ખીજી તરફ સાહિત્ય જગતની ગદી કે એડાળ ચીજો નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરે તેમાં તત્ત્વતઃ, અહીં બતાવ્યું તેમ, કશું નવું પણ નથી.

પણ દરેક રસને પોતપોતાના લયરચના હોય છે તારાને મુલકતા, ઠોળિયાણું, અલીસતાનું ભયરચાનું છે તે ગણીતુ છે જૂગારને અલીસતાનું લયરચાનું છે. તેમ ખીલતસ રસને પણ પોતાનું લયરચાનું છે. રસની ચર્ચામાં વિશ્વનાથ કહે છે કે દરેક રસમાં અદ્ભુત અનુભૂત હોવો ઇષ્ટ છે. એનો ખીજો અર્થ એ છે કે કવિના વક્તવ્યમાં કંઈક નવીનતા, અપૂર્વતા હોવી જોઈએ. એટલે ગદી વસ્તુ પણ એવી જ નિરૂપવી જોઈએ જે ગદી હોવા છતાં સામાન્ય રીતે સામાન્ય માણસ હજી સમજતો નથી કે સમાજજીવનમાં અહીં ગદવાડ છે. જે ગદવાડ બધા જ જાણે છે તે નિરૂપવાનો કશો અર્થ નથી હજીએને અનેક નાટકોમાં પોતાના સમાજમાં ક્યાં ક્યાં છૂપે સડો ગહેતો હતો, તેની નીચે ક્યું માનસ કામ કરતું હતું, સમાજમાં એ સડો ક્યાં દલથી ટકતો હતો, અને એ દલ કાવ્યવાની પાછળ કઈ સામાજિક પરિસ્થિતિ ગહેલી હતી તે બતાવેલું છે, અને તેના તરફ સામાજિક કૃણા તેણે પ્રેરી છે. એટલું જ નહિ, કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો એ દલી પાત્રો પાસે જ પોતાનું પાપ કબૂલ કરાવી, બનાવેલું છે કે માણસે પોતે પોતાની મેળે સુધરવું જોઈએ, ત્યાં વાસ્તવવાદ યોગ્ય રીતે બિતરેલ છે. આવી વાસ્તવવાદી કૃતિઓની સામે વાધો લેવાનું કાઈ કારણ હોઈ શકે નહિ. પણ ઘણી વાર એવી અપૂર્વતા હોતી નથી. ઘણી વાર અનિપ્રસિદ્ધ ગદકીવાણુ, જેમાં કશું જ નવું નથી, જેમાં ગદકીના માનસ ઉપર કશો જ નવા પ્રકાશ નાખેલો હોતો નથી, એવું સાહિત્ય સર્જવામાં આવે છે. વિશેષ તો એ છે કે આવા સર્જનની નીચે સર્જકનો હેતુ ગદકી તરફ જુગુપ્સા ઉપજાવવાનો હોતો નથી, પણ તેને પોતાને તેમાં રસ પડે છે એ હોય છે. ઇચ્છાના કેટલાક માણસો અલીસ વસ્તુના રસથી છટાછેગાના કેસો વાંચે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. હું જાણું છું, થોડાં વરસો પહેલાં આપણા એક ગુજગાતી પુસ્તકપ્રકાશક અત્યંત ગદી વસ્તુ-વાળા કેમો સત્ય પ્રકાશ કરવાના નામે પ્રસિદ્ધ કરતા. તેમ આપણો કહેવાતો વાસ્તવવાદી સાહિત્યસર્જક પણ સત્ય કે વાસ્તવિકતા રજૂ કરવાને અહાને ગલીય વસ્તુની પોતાની વાસના, ગૂમ કરતો હોય છે. અને સાહિત્ય તેના સર્જક કરતાં પણ વધારે સાચાબોધું હોય છે.

દલપતરામે કાર્યસંવિદાસમા એક મસ્કરી કરી છે. એક માણસ દુદિયા ધર્મના બે સાધુઓને કહે છે કે અમદાવાદમાં જેવા જેવી જગ્યાઓ કાઢી સાધુઓએ કૃત્ય કે અમે ધામ બનાવીએ તો તમે ત્યાં જાઓ ને પગલો છવજવુ કચરાય તેનુ પાપ અમને લાગે. પણ અમારા ધર્મનું એક કવિન અમે તમને શીખવીએ તે શીખો તો તે તમારા અચંનુ છે. એ કવિત પછી નીચે પ્રમાણે આપેલુ છે.

અજનશક્તાકા, આગીનાદાયણની દવંલી
કાંકરીયુ સગેવર જેવું નદિ કાઢીએ;
શાદઆસમ, કે શાહીયામ ન સિધાવીએ તો,
મકગ્ધો કે જુમામરીદ શીદ જેઠાએ /
સતગના સાચા, કન્યાશાળા કે પુરતકશાળા,
વાવ માન દગિની જેનાં વખત ખાઈએ;
ગ્યાની અમદાવાદમા એવુ નદિ જેવુ કશુ,
સાધુ પાસે ધરમ ગુણીને પાપ ધોઈએ.

એટલુ જ નદિ, સાધુઓ આગળ કહે છે

સાત ગાઉ પર સરસ છે, જેવા લાયક જેઠા;
વાવ અડાળજા આગળે, જરો ન જેવા તેલ.

અહીં ન જવાનુ કહીને અમદાવાદના મધ્યે તો કણાં પણ માત્ર ગાઉ પરના અડાળજાની પણ વાત કરી, તેમ ઘણી વાર કુત્સિનવન્તુમુખ્ય લેખક વાસ્તવવાદને ઓઢે વાસ્તવિક જગતમાં હોય તે કરતા પણ વધારે ખગલ વસ્તુને વધારીને બતાવે છે. અને તે પણ કેવળ ખરાબની ખાતર ખરાબ વસ્તુ બતાવે છે—જાણે કે ‘કલા ખાતર કલા’ના સિદ્ધાન્તનું જે વાળેના હોય નદિ!

અને કેવળ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવામા એક અત્યંત દોષ ગ્રહેલો છે. જેમ કોઈ માણસને આપણો સમાજ જોવા દોષ ને તેને સમાજના નમના તરીકે દર્શાવવાનું કે કોઈનારી ગુનાની કોટી બતાવવી એ અસંભવ છે, તેમ આદિત્યને જે ખગલ છવજવુ પ્રતિજ્ઞિય કરવું હોય તો તેમાં માત્ર જુગુપ્સિત વસ્તુઓ બતાવવી એ અસંભવ છે. ભાવનાવાદી આદિત્યમા, ભાવનાનો ઉત્કર્ષ કે વિવેચ બતાવવા માટે ખગલ જગતનુ અનિર્દ મુકાબી આવશ્યકતા ગ્રહેલી હતી. પણ જુગુપ્સિત વસ્તુ બતાવવાને માટે મુંદર વસ્તુ બતાવવાની એવી કોઈ જરૂર રહેતી નથી એટલે જુગુપ્સિત વસ્તુઓનું નિરૂપણ વધારે એકાંતિક ચર્ચા જવાનો સમય છે અને એમ ધાય છે. એ રીતે વાસ્તવવાદ ખાટી દિશાએ જઈ, પોતાને જ ખોટો પાડે છે.

ખરું તો આ કવિતા ખાતર કવિતા, વાસ્તવવાદ વગેરે પરંપર આલેખ માટે મગધક-વાળાં પડે છે. કોઈ બે માણસોને લેવડદેવડને અંગે તકરાર થાય, અને જન્મે માણસો ન્યાય ગો છે તે જોવાની કે અમનવવાની ફરકાર કર્યા વિના જેમ પરંપર આલેખો કરવા માટે, એક બીજાને સામસામા કહે કે તમે વાળિયા તો આવા જ રહો, કે તમે અમદાવાદી તો આવા જ, કે તમે કાઠિયાવાદી તો આવા જ, જેમ અંગ્રેજો કહે કે તમે પારસીઓ તો આવા જ; એમ એક માણસ બીજાની દૃષ્ટિની ટીકા કરે કે તમારી દૃષ્ટિ અંધલી છે તો તેની સામે તમે ‘કલા

ખાતર કલા' સમજતા નથી, કે તમે નવીન વાસ્તવવાદ સમજતા નથી, એમ તૈયાર પદો ધા કરવાને સગવડવાળાં છે. બાકી ઉપરની વાલિયાઓ કે કાઠિયાવાડીઓ વિશેની ઉક્તિઓનાં સત્યકથન કરતા ગાળ લાંડવાની વૃત્તિ જ વિશેષ હોય છે, તેમ આ 'કલા ખાતર કલા' કે 'વાસ્તવવાદ' વિશેના ઝગડામાં પણ મૂળ પ્રશ્નને એક બાજુ રાખી લડવાની વૃત્તિ જ હોય છે. ખરે પ્રશ્ન અમુક કૃતિ કલા છે કે નહિ, એ છે. જો એ કલા નહિ હોય, તો કોઈ પણ વાદ તેને કલા બનાવી શકવાનો નથી. એટલા માટે જ કેટલાક અંગ્રેજ વિવેચકો આવી શબ્દમળમાં પડવાની ના કહે છે. જેમ અખો ધર્મવાદોમાં પડવાની ના કહે છે.

ખટ દર્શનના જુગતવા મતા, મોહોમાંથી બાધા ખતા;

એકનુ ધાપ્યુ બીજો હજો, અન્યથી આપને અધકો ગણો;

આખા એ જ અધારો કુવો, ઝવડો લાંગી કોઈ ન મુવો.

તેમ જ આ મતો કે વાદો પણ ઘણી વાર આડે રસ્તે ચલાવનારા છે અને આ જમાનામાં જેમ રાજ્ય-પ્રકરણમાં બોલું ખરું સમજીને સોશિયાલિઝમ અને કોમ્યુનિઝમની, સામાન્ય વાતચીતમાં જેમ સાધકો-એન્ટિસિસ કે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોની વાતો કરવાની ટેવ પડી છે તેમ જ કાવ્યચર્ચામાં કલા ખાતર કલા, વાસ્તવવાદ વગેરે શબ્દો પકડીને વાતો કરવાની ટેવ પડી છે આવા અર્થે સમજેલા શબ્દોની વાતો કહે છે તે દગતા કોઈ કાવ્યને કાવ્ય તરીકે સમજે, તેનું વક્તવ્ય સમજે, અને એ વક્તવ્ય તે કવિએ કેવી રીતે પ્રગટ કરેલું છે તેની ખૂબી, આવો કોઈ પણ શબ્દ વાપર્યા વિના મુકુટ દગતા શીખે, તો કાવ્યચર્ચાને અને કાવ્યના અભ્યાસીને વધારે લાભ થાય એની મને ખાતરી છે

આવો ત્રીજો દૃઢ પ્રશ્ન પ્રગતિવાદી સાહિત્યનો છે દમણા પ્રગતિશીલ લેખકોનો સઘ અપાયો છે અને તેમાં ઘણા જુવાન લેખકો લખ્યા છે તેથી આ તરફ સારું ધ્યાન ખેંચાયું છે. આ અઘની રચાપના નીચે રહેલા બજો તપાસવાથી એનું સ્વરૂપ સમજીને મહાન યુરોપીય શુદ્ધ પછી ગ્રિયામાં બેલજેવિઝ પક્ષનો વિજય થયો અને અત્યાર સુધીના દત્તિદાસમાં નહિ થયેલી એવી ગંજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિ થઈ આ ક્રાન્તિએ દિલ્લા યુવાનોનું ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું છે આ ક્રાન્તિના મુખ્ય મન્તવ્યો દિલ્લા પણ થોડે ઘણે અંશે સ્વીકારવા લાગ્યા છે. એ આફ્રીની દિલ્લસૂદી એ છે કે દત્તિદાસના બનાવોનું ખરું પ્રવર્તક કારણ સમાજની ભૌતિક પરિસ્થિતિ છે એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ બનાવો અને છે તેમ જ એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મ અને સમાજરૂઢિઓ રચાય છે. આ મત પ્રમાણે આપણી ઈશ્વરની શ્રદ્ધા, નીનિનું અધારણ, રાજ્યઅધારણ, સામાજિક અધારણ, એ પરિસ્થિતિમાં જેમને લાભ મળતો હતો તેમણે તપસ્યે અગ્નિપર્યે એ લાભ ટકાવી ગળવા ઉત્પન્ન કરેલાં. એનો ફલિતાર્થ એ થયો કે ધર્મ સમાજઅધારણ બન્નેમાં તત્ત્વ નથી ધર્મને તેમણે દુઃખી જનોને દુઃખ અને અન્યાય ભુલાવવાનો માફક પદાર્થ ગણ્યો સમાજમાં દરેક માણસને જીવવાનો અને વિકાસ પામવાનો સગવડો દેવો જોઈએ એમ ગણી, ગળ, અમીર ઉમરાવો, ધર્મેપદેશકો, મૂડીદારો, એ સર્વની સ્થિતિ તેમણે સમાજને દ્રોહ કરનારી ગણી સ્ત્રીપુરુષોનો લક્ષસંબંધ, બન્ને પક્ષે તદ્વાકના એક સરખા અપૂર્ણ દેવવાળો હોવો જોઈએ એમ ગણ્યું. સમાજની આજ સુધીની ઉડામાં ઉડી એ ભાવનાઓના મળ પર આથી આધાર થયો, એક ધર્મની અને બીજી લક્ષસંબંધની અપૂર્વતા કે દિવ્યતા કે અલૌકિકતાની આ બે ભાવનાઓ જ મુખ્યત્વે આજ સુધીના

સાહિત્યની પ્રેરક હતી. ક્રાન્તિવાદીઓ આ ક્રાન્તિને વળતરનાં બધાં વર્તમાન અનિષ્ટોનો એક જ અમોઘ ઉપાય માને છે અને તેથી ધર્મ અને મૂડીવાદ સામે. કુબેશ ઉઠાવે છે પ્રગતિવાદી લેખકો પણ ધર્મ અને મૂડીવાદના વિનાશનો અને ત્રીપુરુષ સમયની અંદિકતા તથા સુવચ વિચ્છેદનો આદર્શ પ્રેરતા સાહિત્યને જ પ્રગતિવાદી માને છે. સાહિત્યનો એ જ આદર્શ હોવો જોઈએ એમ માને છે, એવું જ સાહિત્ય પ્રગતિગીય છે એમ માને છે, અને એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં પગલા ચોક્કસ પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આ પ્રગતિશીલ સાહિત્યના પ્રચારમાં અનેક પ્રશ્નો મૂંઝવાયેલા છે. તેને એકે એક ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીએ પ્રથમ તો એ કે જે માન્યતાઓ ઉપર પ્રગતિવાદીઓને શ્રદ્ધા છે તે માન્યતા કઈક અંશે નત્વદર્શનની છે, કઈક અંશે અમાન્યશાસ્ત્રની છે, કઈક અંશે ગત્યપ્રકરણની છે, અને તે સર્વ ઉપગ્રંત આપણે માટે નો આપણી વ્યાવહારિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે. આ માન્યતામાં રહેલા મૂઢા એટલા બધા ગભીર છે કે તેમાં બધાની સંમતિ હોઈ શકે નહિ આ મતની તુલના કે પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ નથી કારણ કે આ માનવું કે ન માનવું એ વિવેચનનો પ્રશ્ન નથી. ઉપર કહ્યું તે ને શાસ્ત્રનો અને જવાબદારનો છે. વિવેચનમાં તેને રથાન નથી.

વિવેચન સાથે આનંદ બે નીચે સ્પર્ધા છે એક તો એ કે સાહિત્યસર્જકને એમ દલી શકાય ખરું કે તમારે ઉપગ્રંતી શ્રદ્ધાવાળું જ સાહિત્ય સર્જવું અને બીજું ન સર્જવું? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે આવું જ સાહિત્ય મળવું જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞાથી કહેલું સાહિત્ય પ્રચારક બનવાથી તે કલા નરી કે નિષ્ફળ કે અકસાતમક બની ન જાય? બંને પ્રશ્નોનો જવાબ એક જ છે સાચા વિવેચનમાં ઉપગ્રંત બંને પ્રશ્નો અપ્રગત છે. આપણી પામે જેટલો થયેલી દૃષ્ટિ કલાની છે કે નહિ એ એક જ પ્રશ્ન વિવેચનનો છે. જીવનના કાર્મ અપૂર્વ રહસ્યના અનુભવને અવલમ્બીને દરખાતા રહેવા વ્યાપાર જે તો કલાની દૃષ્ટિ જાગે અમુક કૃતિમાં એવો રહેવા વ્યાપાર હોય તો તે કલા છે એ વ્યાપારની પછવાડે ઉપગ્રંતી માન્યતા છે કે કાર્મ બીજી એ દલીલનો પ્રશ્ન છે, સિદ્ધાન્તનો નહિ ઉપર દલી તેની માન્યતા કયિના મુક્ત રહસ્યમય અનુભવમાં બિનરી હોય તો તેની માન્યતા વાળું કાવ્ય ગ્વાય. અને કયિનો મતન અનુભવ એવો હોય તો તેને એવા વસ્તુ ઉપર કાવ્ય રચવાની ભક્ષામય કરવાની જરૂર પાવું ન જોઈ. માન્યાપના અવશુભાનું પગિભાગ પ્રગતને ભોગવવું પડે એવું ગરીબગમથી પ્રતિપાદિત થયું પછી તેના કાર્મ પાવું ખાસ પ્રચાર પિના હાથએન અનેક નાટકોમાં એ સત્ય પ્રગટ કરી બતાવ્યું. બીજી બાજુ નવા જગાનાના બજો ક્યાં ક્યાં છે તેનો વિચાર કરી ને ઉપર લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા જતાં હાથએનના નાટકો અગડ્યાં નથી તેવી જ રીતે નવું માનસૃષ્ટકરમ્ય શાસ્ત્ર પ્રગટ થયું તેણે સાહિત્યકારોમાં કલા પાવું પ્રચાર પિના, સાહિત્ય ઉપર ઘણી અસર કરી છે. ઘણું સાહિત્ય એ માન્યતાં વિધાનોની માન્યતા ઉપર લખાય છે. મને પોતાને લાગે છે કે માન્યતાં વિવાદનું અનિષ્ટ લોકાંતે બતાવવું એવો કષ્ટ વિચાર કાલિદાસને શાકુન્તલ લખતાં હશે પણ એ વિચારથી ક્યાંક તેની કલા જાગી નથી એટલું જ નહિ, કલાની ઉત્તમ દૃષ્ટિ જીવનના કોઈ અપૂર્વ રહસ્યને અવલમ્બે છે અને એવા કાવ્યથી એ રહસ્યના મજાકો વાચકના ચિત્તમાં દર યાવ તેમાં નકા નથી. અર્થાત્ કાવ્યથી રહસ્યનો પ્રચાર થાય છે એમ કાર્મ કરે તો ના કરી શકાય નહિ. એટલે ભક્ષામય કે પ્રતિજ્ઞા કાવ્ય સર્જનની પછવાડે દલી કે નહિ એ કાવ્યને અને નેથી વિવેચનને અપ્રગત છે. એ કવિમાનસના દતિદામનો બનાવ છે,

વિવેચનનો નહિ. એવી ભક્તિમાંથી કે પ્રતિજ્ઞાથી કવિની કલ્પના ઉત્તેજાઈ હોય અને કલ્પનાનો અરેખરો સ્વર વ્યાપાર થયો હોય તો કાવ્યજન્યે તેમ જ એ ભક્તિમાંથી કે પ્રતિજ્ઞા કલ્પનાનો સ્વર ઉગ્ર્યનમાં આડી આવે, ભાનપૂર્વક કવિ કલ્પનાને સ્વર ઊડવા ન દેતાં અમુક દિશાએ વાળે, તે કાવ્ય થાય જ નહિ અથવા તેમાં કૃત્રિમતા આવી જાય. કાવ્યસર્જનમાં કવિની પોતાની પણ જરા પણ ઉપજ ન જોઈએ ઉપદેશક કાવ્યો સામે આટલો બધો અણગમે - થવાનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં કવિની ભાનપૂર્વક ઉપજથી ઘણી વાર કાવ્યમાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે. પણ એવી કૃત્રિમતા આવી છે કે નહિ એ વિવેચક પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિર્ણય કરવાનો છે. આવી પ્રચારની ભક્તિમાંથી કે પ્રતિજ્ઞા હતી માટે કાવ્ય જોઈને જ થાય એવું અનુમાન ન કરી શકાય. મારે શુદ્ધ કાવ્ય કવુ છે, તેને ઉત્તમ કવુ છે, એવી પ્રતિજ્ઞાથી જેમ કાવ્ય ઉત્તમ નથી થઈ જતુ, તેમ જ સર્જન બહારના પ્રચારના ઉદ્દેશથી તે અવશ્ય ખગડી પણ જતુ નથી. કાવ્યની કસોટી કાવ્યમાં જ છે, કાવ્ય પોતે જ છે, કાવ્ય બહારની કાંઈ વસ્તુ તેની કસોટી થઈ શકે નહિ.

પણ આટલું કહ્યા પછી મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રગતિવાદના આગ્રહથી કલા ખગડવાનો સંભવ છે અને ઘણી જગ્યાએ તે ખગડી છે ઘણી જગ્યાએ પ્રગતિવાદના પક્ષપાતથી કાંઈ કૃતિના ખોટાં વખાણો થાય છે એવી ફરિયાદ પણ થઈ છે^૧ પ્રગતિવાદનું રહસ્ય કવિના હૃદય અનુભવમાં ઊતરવું જોઈએ ને પછી કલામાં પ્રગટ થવું જોઈએ, તેને બદલે ઘણી વાર લેખક પ્રગતિવાદ એટલે મૂડીદારો અનીનિવાળા જ હોય, વિષયક્ષપ્ત જ હોય, નિર્દય જ હોય, સ્ત્રી તરફ વિશ્વાસઘાતી જ હોય, એમ પકડી બેસવાથી કલા ખગડે છે. ઉપર કહી તે વાત ને રીતે સાચી નથી જ, ઘણા મૂડીદારો એવા હોતા નથી, મૂડીદાર ન હોય એવા ઘણા ય માણસોમાં એ જ પાપવૃત્તિઓ હોય છે; પણ ઉપરનાં મૂડીદારોની સામેનાં વિધાનો સાચાં જ હોય તોપણ ત્યાં સુધી મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલા તેનાં ગૂઢ કારણો સુધી પ્રવેશ પહોંચી ન હોય ત્યાં સુધી તેવું રહસ્ય લેખકને જણાયુ નથી જ, અને રહસ્ય જણાયુ ન હોય ત્યાં સુધી તેનાથી કાવ્યની કૃતિ બને નહિ. આવાં વાક્યો કે વિધાનો પકડી લઈ તેનો છુટ્ટે હાથે ઉપયોગ કરવો એ સૂક્ષ્મ કે સંસ્કારી બુદ્ધિનું લક્ષણ નથી. આપણે ધર્મમાં ધૂનોનો ઉપયોગ કરતા, તે ગમે તેમ પણ નિર્દોષ હતો. રાજ્યપ્રકરણે, તેનું જણે અગ્રણે અનુકરણ કરી નથી ધૂનો (slogans) ઉપગમી રાજ્યપ્રકરણમાં એ ચાલતું હોય તો ભલે ચાલે, તેમાં કદાચ માનસ તરફ પ્લાન આપ્યા સિવાય અમુક ક્રિયા તટકાલ કરી લેવાની જરૂર હોય તેથી એમ કરવું પડે. પણ કાવ્યસર્જન, કાવ્યભાવન, કાવ્યવિવેચનમાં એ ન ચાલે. કથું પણ રહસ્ય સુધી ગયા વિના પકડી લેવું એ માનસજડતા છે, અને કલાનો જડતા જેવો બીજો કાંઈ શત્રુ નથી. શુદ્ધકલાનો આદર્શ કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યવિલાસ છે. ગમે તેવું હોયુ સત્ય પણ સમજ્યા વિના પકડી રાખ્યું હોય તો,

૧ આનો અર્થ એવા નથી કે પ્રગતિવાદી મંડળ ન બની શકે કે કોઈએ તેમાં ન જતું જોઈએ, મેં ઉપર કહ્યું તેમ મંડળ હોય ન હોય એ તરફ વિવેચન તરસ્ય છે. કોઈ પણ અમુક મનવાળા માણસો કે લેખકો કે સર્જકો કે વિવેચકો મળે ચર્ચા કરે ને વિરોધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કયું કહેવાનું હોઈ શકે નહિ. એથી સાહિત્ય સુધારણે કે બનદરો એ આખા મંડળની તેમાંની સર્વેક બક્ષિ ઉપર શી અસર થાય છે તે ઉપર જ આધાર રાખે છે. કારણ કે વ્યક્તિ ઉપર બહારના સમાજની ગમે તેટલી અસર હોય તોપણ એવું સાહિત્ય સર્જન છે તે તો વ્યક્તિ દ્વારા જ.

તે માત્ર એક અંધન જ છે, એ ચૈતન્યનું અવલંબન નથી. અવલંબન એ પણ મારે ભાષાને લીધે કહેવું પડે છે, ખરું તો સત્ય સંપૂર્ણ જીવન્ત જનતાં, ચૈતન્ય સાથે તેનું તાદાત્મ્ય થતા, ચૈતન્યના વિશ્વાસમાંથી જ કદા પ્રસરે છે, એમ હું કહું. પણ અહીં હું આથી વધારે દૂર કે ઊંડે જવા માગતો નથી. મત્ય અને કદાતો સંગઘ શો છે એ જુદો જ પ્રશ્ન છે અને સ્વતંત્ર નિરૂપણ માગે છે. અત્યારે તો કદા સંગઘી અમુક અમુક મર્યાદાનુસાર સિદ્ધાન્તોને આધારે અમુક કૃત મનાતા પ્રશ્નોની જાને તેટલી સ્પષ્ટ અને અને તેટલી સર્વત્ર સમજવા તેની ભાષામાં ચર્ચા કરવી એટલો જ મારો ઉદ્દેશ છે. મારે મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે આવા વાદોને લીધે વિવેચનનો મુખ્ય પ્રશ્ન કે અમુક કૃતિ કદાત્મક છે કે નથી, હોય તો કઈ રીતે છે, એ ધૂમાયિત થાય છે. ડોઝ વાદથી ડોઝ અથવા કદા જનતી નથી એક પણ વાદનું નામ દીધા વિના, કે તેની પચાત કર્યા વિના કદાની સાચી કૃતિઓ થઈ છે, અને એક વાર કૃતિને સમસ્તરૂપે અને તેનું એકેએક સૂક્ષ્મ અંગ-પ્રત્યંગ જોખે તે કદા છે એમ પ્રતીત થયા પછી, વાદના શબ્દોથી તેની ટીકા કરવાની સગવડ મળે, પણ તે સર્વ એ કૃતિ સમજવા માટે છે, કૃતિ એક જાણુ પડી રહે તે એકલી વાદની ચર્ચા થાય એ મિથ્યાચેષ્ટા છે.

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરનાર ધણા ઓછા છે. તે ગ્રંથિતમાં આ સુવન લેખકના લેખો ખ્યાલ ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારું પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. **અસ્થાનતંત્ર**]

વર્ધા રિપોર્ટ

આ અંગની નોંધમાં શિક્ષણને હાયઉઘોગો માન્ય રવાવલખી બનાવવાની મહાત્માજીની યોજનાની આર્થિક વ્યવહારુતાની દૃષ્ટિએ એ યોજનાની સફળતાના રસ્તામાં નડતી કેટલીક મુશ્કેલી વિશે મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો એ વખતે ડા. ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ જાહાર નહોતો પડ્યો. હવે એ રિપોર્ટ બહાર પડી ચૂક્યો હોવાથી એનો આધાર લઇને મુશ્કેલીની ગ્જુઆત વધારે સારી રીતે થઈ શકે એમ છે.

ડા. ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ જોતા માલમ પડે છે કે નવા પ્રાથમિક શિક્ષણનો હેતુ દ્વિવિધ હશે. એક તો દેશની ગરીબાઈ ને અપાર નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ જોતા પ્રાથમિક શિક્ષણને જો સાર્વત્રિક કરવું હોય તો શાળાઓ ખર્ચની દૃષ્ટિએ મદદ અંશે સ્વાવલંબી બનાવવી જોઈએ; અને બીજો હેતુ શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થી-વૈજ્ઞાનિક દેશની બેઝારીમાં વધારો કરે એમ નહિ પરંતુ એ, શિક્ષણ દરમિયાન ઉઘોગો શીખીને રાટલો રળી શકનાર ‘સ્વાવલંબી ઘટક’ થવો જોઈએ. કમિટીના સંપ્રદેશમાં કહ્યું તો “આ યોજના એ વસ્તુ આપવા માગે છે કે અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી ઘટક—Self supporting unit—બનશે.”

રિપોર્ટની અપૂર્ણતા

મેં આગલી નોંધમાં જણાવેલી મુશ્કેલી બરાબર હોય તો મને લાગે છે કે આ બંને હેતુ સફળ કરવાનો રસ્તો ઝકીર હુસેન કમિટીનો રિપોર્ટ બતાવી શકતો નથી. બે રીતે મને એ રિપોર્ટ અધૂરો લાગે છે.

૧ રિપોર્ટમાં જણાવેલી ઉઘોગોની યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ દેશમાં સર્વત્ર ઊભી કરવામાં આવે તો એ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા કેટલી હોઈ શકે? (અલબત્ત, એ આંકડો અડસટ્ટાથી જ આપી શકાય) અને એટલી અખ્યાના વિદ્યાર્થીઓ મારફત કેટલા જગ્યામાં ને કેટલી કિંમતનો માલ પેદા થાય? અને આ પ્રમાણે પેદા થતો માલ રાજ્ય કેરી રીતે ખરીદીને બજારમાં ખપાવી શકે એ બતાવવું જોઈતું હતું. કારણ કે એના ઉપર તો આખી યોજનાની ધમારત ચલવાની છે. મહાત્માજી પ્રાથમિક શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલને લઈ લેવાની રાજ્ય પાસે ગેરડી માગે છે; (જુઓ ‘હરિજન’ તા. ૧૧-૧૦-૩૭ના બોક્કમાં મહાત્માજીએ ડી. સીદ્ધાને આપેલો જવાબ) તો એમની સલાહ પ્રમાણે તૈયાર

થયેલા રિપોર્ટમાં એ બતાવતું જોઈતું હતું કે રાજ્ય શી રીતે બધો માત્ર સફળતાથી બચી રહે. બચી શકે.

૨ રિપોર્ટમાં કાતણ અને વણાટના ઉદ્યોગ મારફતે શાળાને સ્વાવલંબી બનાવવાની યોજનાનો કંઈક વિગતવાર ને વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ તો સ્વાવલંબી શિક્ષણની યોજનાના પ્રથમ હેતુની સિદ્ધિનો વિચાર થયો. એનો બીજો હેતુ—અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી થઈ જાય એ,—શી રીતે બર આવશે તેનો વિચાર જ કર્યો જણાતો નથી. માની લઈએ કે રિપોર્ટમાં જણાવેલ યોજના પ્રમાણે વિદ્યાર્થી અભ્યાસ પછી ઉદ્યોગ કરીને કમાવાની શક્તિ ધરાવતો થશે. પણ એ તો માત્ર વિદ્યાર્થીમાં કમાવાની શક્તિ પેદા થઈ એટલું જ ક્ષિત કરે છે. એ શક્તિનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થી શી રીતે કરશે, વણાટ વગેરે હાથઉદ્યોગ કરીને રાંતલો રળવા માગતા હજારોની સંખ્યામાં પ્રાથમિક શાળામાંથી ઉદ્યોગો શીખીને બહાર પડતા આ વિદ્યાર્થીઓ શી રીતે ધંધા શરૂ કરી શકશે, એમને હાથે તૈયાર થતા માલને નફાકારક રીતે એઓ ક્યાં ને કેવી રીતે ખપાવી શકશે,—વગેરેનો વિચાર કર્યો જ જોઈએ નહિ તો, આજે જેમ 'ટેકિનેકલ એક્સપેરિયન્સ' લઈને યુનિવર્સિટીઓમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓ રાજગાર નહિ મેળવી શકવાને કારણે બેકાર રહે છે તેમ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી બહાર નીકળતા હાથઉદ્યોગ-કુશળ વિદ્યાર્થીઓ ધંધાને અભાવે બેકાર રહેશે. હાથઉદ્યોગો કરવાની શક્તિ પેદા કરવા માત્રથી બેકારી નહિ મટે ઉદ્યોગો મારફત પેદા થતી વસ્તુઓ ખપાવવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાથી જ બેકારી મટી શકે. આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થવી એટલે પ્રગતી ખરીદ-શક્તિ વધારવી. આ સિવાય આપણો ઉગાર આરો નથી. જનતાની ખરીદશક્તિ વધારવાનો રસ્તો રિપોર્ટમાં બતાવ્યો નથી.

સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ

હજી વધારે વિચાર કરી જોઈએ દરેક શાળામાં તૈયાર થતો માલ બહુ મોટા ભાગે સ્થાનિક જ ખપાવવો પડશે. કારણકે આ યોજના સાર્વજનિક થતાં ગામડે ગામડે ને શહેરમાં ચકલે ચકલે પ્રાથમિક શાળાઓ હશે, જે માલ તૈયાર કરતી હશે અને પોતાની આસપાસનું બજાર હાથ કરી લેતી હશે. હવે એ જ શાળાઓમાં શીખીને માત્ર વર્ષ પછી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ 'સ્વાવલંબી' બનાવવા ધોરણ ઉપર શાળામાં શીખી આવેલ ધંધો શરૂ કરશે. એવા વિદ્યાર્થીઓ પણ દર વરસે લાખોની સંખ્યામાં બહાર પડવાના. કારણકે આખા દેશમાં આવી શાળાઓમાં કુળિયાત શિક્ષણનો કાનૂન હોવાથી સે'જે ત્રણ કરોડ વિદ્યાર્થીઓ હશે. આ ત્રણ કરોડ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં પહેલા વર્ષમાં દર વરસે ત્રીસેક લાખ જેટલા નવા દાખલ થશે અને એટલા જ સાતમા વર્ષમાંથી પસાર થઈ બહાર પડશે. એટલે કે દરેક વરસે હાથઉદ્યોગો શીખીને ત્રીસેક લાખ નવા કારીગરો ધંધાદારી કારીગરો થઈ શકશે. આમાંથી અડધી સંખ્યા વેપાર, ખેતી, નોકરી વગેરેમાં જોડાય તો પણ ધંધાદારી કારીગર વર્ગ તરીકે પાંચ-લાખોની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ જોડાશે. આ યોજનામાં કદપેલી રિયલિ પ્રમાણે તો બેકાર, કારીગર કે વેપારી પણ કાપડ વગેરે કૌટુંબિક જરૂરિયાતની વસ્તુ 'સ્વાવલંબી' ધોરણે પેદા કરી લેતા હશે. આમ થાય ત્યારે શાળામાં તૈયાર થતા માલને લેશે કોણ અને કેટલા ? આનો અર્થ એ થાય કે શાળામાં તૈયાર થતા માલને માટે હરરોજ વિક્રમનું બજાર-

ever expanding market—નહિ પણ દરરોજ સંકુચિત થતું બનતું—ever contracting market—જ રહેવાનું આ યોજના પ્રમાણે ઘડાતી સામાજિક ને અર્થવ્યવસ્થામાંથી એ જ ફળ આવવું જોઈએ. કારણ કે આ યોજનામાં દેખાતી વિચાર-સરણી દરેક ગામ ને કુટુંબને મોટે ભાગે સ્વાવલમ્બી બનાવવા માગે છે, પણ ખીજી બાજુ આ જ સ્થિતિ શાળાઓમાં તૈયાર થતા માલને ખપાવવાની પરિસ્થિતિને પણ ધીરેધીરે નાબૂદ કરે છે. આ ઉપરાંત એ જ શાળાઓમાં શીખીને ધધાદારી થતા કારીગરોના માત્ર સામે પણ અમુક વરસો પસાર થતા શાળાઓને દરીદ્રાર્થનું યુદ્ધ કરવું પડશે. આ વિશે પણ રિપોર્ટમાં વિચાર કર્યો જણાતો નથી.

જ્યારે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણવ્યવસ્થામાં ને શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધરમૂળ પડોટો કરવાની યોજના થતી હોય ત્યારે એ વિચાર પણ થવો જ જોઈએ કે નવી વ્યવસ્થાની સમસ્ત સામાજિક જીવનવ્યવસ્થાના અંગઉપાંગો ઉપર શી અસર થશે. આ નોંધમાં સ્વાવલમ્બી પ્રાથમિક શિક્ષણની યોજનાનો આર્થિક બાબુઓની જ મમીક્ષા કરવાનો મારો આશય હોવાથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં એના સાર્વજનિક અમલ પછી આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય અર્થપદ્ધતિ—national economy—ઉપર એની શી અસર પડશે તે જણાવીશ.

મહાસભાની રાજકીય નીતિ

પ્રથમ, આ યોજનાને (કદાચ) સિદ્ધ કરવી હોય તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહાસભાને વરસો સુધી અધિકારમંદળનો માર્ગ કાયમી તરીકે પકડી રાખવો પડશે. કારણકે કોંગ્રેસ-પ્રધાનો અધિકારને સ્થાને રહ્યા વિના એ યોજનાનો અમલ થઈ શકે એમ છે જ નહિ એ વિશે તો એ યોજનાના ચુસ્ત દિમાયતીઓને પણ શકા નહિ હોય એ યોજના સફળ થશે એમ માનનાર ઝડીંગ હુસેન કમિટી પણ કહે છે કે “એવી ધારણા રાખી છે કે સાત વર્ષના પહેલાં ગાળાના કરતાં સાત વર્ષના બીજા ગાળાના તબક્કામાં આ યોજના વધારે સફળ પરિણામ બતાવી શકશે ” રાજકીય દૃષ્ટિએ મહાસભાને માટે આનો અર્થ એ થયો કે આ યોજનાને વધારે સફળ જોવા માટે મહાસભાવાદી પ્રધાનો એના બીજા ગાળાના અંત સુધી એટલે કે ઓછામાં ઓછા આવતાં પંદર વર્ષ માટે તો હોદ્દા ઉપર હોવા જ જોઈએ. એટલે દોઢ દાયકા સુધી કોંગ્રેસની હોદ્દાસ્વીકારની નીતિ અફર રહે. સાત વર્ષના એ ગાળા સુધી આ યોજના કોંગ્રેસપ્રધાનો અજમાવી જુએ એટલે પંદર વર્ષ સુધી અધિકારમંદળ કરી રાખવાની નીતિની કોંગ્રેસને પક્ષે મૂગી કમ્પ્રાઇઝ કે બાહેધરી !

યોજનાની બીજા ઉદ્દેશો ઉપર અસર

ઝડીંગ હુસેન કમિટીના રીપોર્ટ પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળાઓને સ્વાવલમ્બી બનાવવામાં કાનવા વણવાનો ઉદ્યોગ મુખ્ય ભાગ ભજવશે આમ હોવાથી લાખો શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કરોડોનું કાપડ તૈયાર કરશે. આ કાપડને ખપાવવું હશે તો પરદેશી આયાત થતું કાપડ અને મિલકાપડને જતું પડશે. આની અસર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે. મિલઉદ્યોગ ઉપર નબળા આરંભકાઓને મજૂરોને એથી ખમવું પડે. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગપતિઓ મારફત સરકારને થતી આવકપત આવક વગેરે પણ નાબૂદ થાય આયાત થતું કાપડ એટલે એટલે સરકારની જકાતી આવકમાં પણ ખાધ પડે આયાત થતું કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે હેરફેર થતું રૂ અને કાપડ વગેરેને અંગે આકલો કરોડોનો ટ્રાન્સપોર્ટ વેધાર પણ નબળો પડે, રેલવે, કાલસો,

વગેરે ધધાને પશુ મોટી અસર થાય એ ઉધાડી વસતુ છે. સરકારને મળતી જકાતી ને આયપત આવકને અને રેલવેને નડતી ખાધ, ટ્રાન્સપોર્ટ ઝોક ને મિલમજૂરોની જથાબધ ઊભી થતી બેઠારી, વગેરેમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોનો વિચાર પણ થવો જોઈએ. આ બાબતોનો વિચાર રિપોર્ટમાં નથી કરવામાં આવ્યો.

શાળાના માલના નિકાસની મુશ્કેલી

ઉપર કહેલી અર્થા ઉદ્યોગપ્રધાન પ્રાથમિક શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલ ખપશે એમ ગણીને એની સામાન્ય અસર શું થશે એ દષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. પરતુ શાળાઓમાં તૈયાર થતો માલ ખપાવવો શી રીતે એ જ હદાય મોટામાં મોટી મુશ્કેલી પેદા કરશે; જે એ યોજનાને નિષ્ફળ કરવા માટે પૂરતી ગણાશે. ઝડપી હુસેન રિપોર્ટમાં જણાવેલી ઉદ્યોગોની યોજના પ્રમાણે પ્રાથમિક શાળાના છટા અને સાતમાં વર્ષમાં પસાર થનાર દરેક વિદ્યાર્થી અનુક્રમે ૧૦૮ અને ૨૧૬ વાર કાપડ તૈયાર કરશે. આ ૧૦૮ અને ૨૧૬ વાર કાપડ જે જે જાત ને લાતાનું તૈયાર થશે એની રાશ કિંમતનો અડસટ્ટો રિપોર્ટમાં આપવો જોઈતો હતો. કારણકે એ કાપડની કિંમત જણાવવામાં આવી હોત તો સમજી શકાત કે ધધાદારી હાયસાળ કારીગરોના, મિલોના અને પગદેશી આયાતી એવી જ જાતના કાપડની કિંમતની સરખામણીમાં શાળામાં તૈયાર થનાર કાપડ કિંમતની દષ્ટિએ કઈ રીતે ટકી શકશે કે હરીફાઈમાં ઊભુ રહી શકશે આમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે શાળામાં તૈયાર થતું કાપડ એવી જ જાતના મિલ, પરદેશી કે કારીગરની હાયસાળના કાપડના કરતાં કિંમતમાં મોઢું હશે તો એ મોઢા કાપડને માટે બજાર નહિ મળશે કે અદ્ય પ્રમાણમાં મળશે સોઢું હશે તો મિલ, પરદેશી કે હાયસાળના કાપડને અદ્ય થતું પડશે જેનું પરિણામ શું આવે એનો વિચાર ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.

શાળાઓમાં તૈયાર થતું કાપડ કે બીજો માલ બજારમાં મળતા કાપડ કે માલની સરખામણીમાં મોઢા હશે તો રાજ્યને બજાર કાપડ કે બીજા માલ મામે અટકાયતી પગલાં લેવાં પડશે અને પ્રજાને શાળાનો મોઢો માલ લેવાની ફરજ પાડવી પડશે. આ બંને વસ્તુ હાલની સ્થિતિમાં કોંગ્રેસપ્રધાનેને માટે અશક્ય નહિ તો સલાહકરી તો નહિ જ ગણાશે.

યોજનાની ૩ ઉગાડનાર ખેડૂતો ઉપર અસર

હવે ૩ ઉગાડનાર ખેડૂતોની દષ્ટિએ વિચાર કરીએ. હિંદી સરકારના ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ કોમર્સે ગાલુ સાલે હિંદમાં ૩ના પાકનો છેલ્લો અડસટ્ટો હમણાં જ બહાર પાડ્યો છે. એ પ્રમાણે હિંદમાં ચારસો રતલની ૫૪૩૪૦૦૦ ગારાડી ૩ થશે ૩ના પાકને અંગે રોકાયેલી જમીન ૨૪૨૭૬૦૦૦ એકર છે. હિંદી ૩નો પાક આપણે ૫૦ લાખ ગાસડીને ગણીએ. હવે હિંદમાં હાયસાળો ને મિલો લગભગ દર વરસે ૩૦ લાખ ગાસડી ૩ વાપરે છે. આ રીતે જોતાં ૨૦ થી ૨૫ લાખ ૩ની ગાસડી દર વરસે હિંદ નિકાસ કરે છે, જે મોટે ભાગે જપાન અને સ્વિટન ખરીદે છે, અને એના બદલામાં એ દેશો હિંદમાં કાપડ અને સૂતર મળીને ૨૧૧૪ લાખ (૧૯૩૫-૩૬માં) રૂપિયાનો માલ મોકલે છે. જ્યારે નિકાસ થતા ૩ની કિંમતરૂપે પરદેશો હિંદને ૩૩૭૦ લાખ રૂપિયા (૧૯૩૫-૩૬) આપે છે. આમ આયાતી કાપડ ને નિકાસી ૩ના પરદેશો સાથેના વપારમાં હિંદના લાભમાં (Favourable Trade Balance) ૧૨૫૬ લાખ રૂપિયા રહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારની દૃષ્ટિએ

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારી નીતિ મહાયુદ્ધ પછી સ્વાર્થો ને મંકુચિત થઈ ગઈ હોવાથી દરેક દેશ ખીજા દેશ સાથેના પોતાના વેપારમાં માટા અડધાની પદ્ધતિએ વરતે છે. જાપાન હિંદી કે અમેરિકન કે ખરીદવા તો જ તૈયાર થાય છે કે એના બદલામાં દિંદ કે અમેરિકા જાપાનીઝ કાપડ ને સિલ્ક ખરીદવા કબૂલાત આપે એ દિંદ જાપાનીઝ માત્રનો બહિષ્કાર કરે તો તરત જ જાપાન દિંદી રૂનો માગે બહિષ્કાર કરે છે, હેલ્લા ઇન્ડો-જાપાનીઝ ટ્રેડ એગ્રીમેન્ટ પહેલાં હિંદી સરકારે જાપાનીઝ કાપડ આમે જઈતી દિવાલ બિમા કરવાનું પગલું ભરતાં જ જાપાને દિંદી રૂની ખરીદી બંધ કરી હતી એ વસ્તુ નાજુ જ છે. આ જ નીતિ લગભગ બધા દેશો અનુસરે છે. હવે ઝંઝીર હુસેન યોજનાનો મહત્વતાનું એક અંગ એ પણ છે કે એનાથી પરદેશથી આયાત થતું કાપડ ચમળું બંધ થાય. આના પ્રતિકારરૂપે તરત જ જાપાન કે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ દિંદી કે ખરીદવાનું પણ બંધ કરે એ દેખીતી વાત છે. આયાત થતા પરદેશી કાપડની કિંમત, નિકામ થતા રૂના બદલામાં આદ કરીએ તો પણ દિંદને પક્ષે ૧૨૫૬ લાખ રૂપિયાની પુરાંત રહે છે. આ પુરાંત પછી નહિ રહે એટલે કે હિંદી રૂની ખપત અટકી જાય. એનું પરિણામ એક તો એ આવે કે દેશમાં ખપતા રૂના કરતાં ઉત્પાદન વધારે થવાથી રૂની કિંમત ઘેરાઈ જાય અને ખેડૂતોને કરોડોની નુકસાની વેડવી પડે. ખીજો રસ્તો એ લેવો પડે કે વધારાના રૂના પાક ઉપર અંકુશ મૂકી વાવેતર ઘટાડવું પડે. એ રીતિમાં સરકારની ફરજ થઈ પડે છે કે રૂના વાવેતર ઉપર અંકુશ મૂકતાંની સાથે જ કે ઉગાડનાર ખેડૂતો નફાકારક રીતે ખીજો પાક ઉગાડી શકે એમ કરવું જોઈએ.

કેળવણી અને ઉદ્યોગ

ઝંઝીર હુસેન સમિતિના રિપોર્ટની ટીકા કરવી એ નહિ પણ એની સફળતાના રસ્તામાં મારી નજરે પડતી મુશ્કેલી જ જણાવવાનો મારો હેતુ છે બાકી કેળવણી પુસ્તકિયા જ થઈ પડી છે એને લીધે આપણી પ્રજાનું સર્વસામાન્ય અંગકૌશલ્ય ખવાઈ ગયું છે અને એના ઉપાય શિક્ષણ સાથે અંગકૌશલ્ય કેળવતા ઉદ્યોગો મારફત જ કાઢવો જોઈએ, એ વિશે આગળ જ કાંઈ વાધો લઈ શકે. બૌદ્ધિક વિકાસ અને અંગકૌશલ્યવર્ધક કારીગરીવાળા ઉદ્યોગો વચ્ચે શિક્ષણ વ્યવસ્થા સામંજસ્ય સાધી શકે તો જ એ, દેશની સામુદાયિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રતિભા પૂર્ણપણે પ્રગટ કરી શકે. હું ધારુ છું કે અદ્યતન શિક્ષણપ્રયાનું એ જ મિશન હોવું જોઈએ કે એ મંકુચિત નહિ પણ સાર્વત્રિક હોય અને એકાંગી વિકાસ સાધવા મથતી નહિ હોય પણ બૌદ્ધિક, શારીરિક અને અંગકૌશલ્યની ખીલાવટ પ્રમાણસર કરી વૈયક્તિક ને સામાજિક વિકાસમાં સુમેળ અને એકત્રાકચતા સાધવા તરફ એ ગતિ કરતી હોય.

દુનિયાના આર્થિક પ્રવાહો

કેળવણીની યોજનાનો વિચાર કરતાં આર્થિક બાબતોની પણ આ નોંધમાં કેટલીક સમીક્ષા થઈ હોવાથી હવે રાજકારણના ક્ષેત્રનો સ્પર્શ ન કરતા જગતની વર્તમાન આર્થિક ઘટનાના પ્રવાહોનું ટૂંકું અવલોકન કરી નોંધ સમાપ્ત કરીશ.

જેમ રાજકારણમાં હિંદીરાજકારણ જગતરાજકારણની વેગવાન ઘટમાળનો એક ભાગ માત્ર હોઈ એને ઘડવા ફરવવામાં આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

તેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ વિદિઁ અર્થવ્યવસ્થા રચાનિક, મકીર્ણ ને સ્વતંત્ર નથી રહી પણ જગતઅર્થ વ્યવસ્થાનો એક ભાગ બની ગઈ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાંયે સ્વતંત્ર દેશો પણ મેપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર નહા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય મતભેદોના ને ભેદોના સંધિપત્રો દરેક દેશને એક યા બીજા મુખમાં લખવાની ફરજ પાડે છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં તો, દેશોને રાજકીય ક્ષેત્રના કરતાં પણ જોડી સ્વતંત્રતા મળે છે. બીજા દેશોમાં થતી આર્થિક કે રાજકીય ઉદ્યમપાથનોની અમર આજે જગતવ્યાપી થઈ ગઈ છે. વર્તમાન અર્થકારણ ને રાજકારણ જગતના દેશોના પ્રાદેશિક ને ભૌગોલિક સીમાઓ તોડી રહ્યું છે. આપણે સામુદાયિક જીવન જીવીએ છીએ, પણ સામુદાયિક જીવનજનિત સામુદાયિક શિક્ષત પાળવાની ના પાડીએ છીએ. આ જનની શિસ્ત દેશદેશની પ્રગત્યોને પક્ષે સમાન અને પ્રામાણિકપણે એકબીજાના દક્ષો ને ફરજોનું પાલન માગે છે. સામાજિકવાદી રાષ્ટ્રો એ દક્ષો ને ફરજોનું પાલન જોડેથી કરતા આવ્યા છે. આજે એમો એ જાતનું પાલન થઈ રહ્યું છે અને સામુદાયિક શાંતિ ને મત્તામતીની વાતો નક્કી થઈ પડી છે. સ્વદેશજીને માટે જવાબની લરકરી તૈયારી ને યુદ્ધમાં માથ આપે એવા બેઠોની શોધથી આજે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ મૂંઝવણ રહ્યું છે.

આર્થિક યુદ્ધ

આર્થિકક્ષેત્રમાં પણ આર્થિક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. કાર્ષ પણ રીતે એક દેશ બીજા દેશને બોગે પરદેશોમાં પોતાનો માલ ખપાવવા માગે છે. આ દરીદ્રાર્થ એક બાજુ અધ્યાત્મિક પેદા કરે છે, બીજા બીજા જાણુ 'જોર' પ્રેરણા' લાવે છે. કારણ કે સામા દરીદ્રને તોડી પાડવા માટે એકેએક દેશ પોતાના માલની ઉત્પાદન કિંમત ઘટાડવાના પ્રયત્નો કરે છે. મજૂરોને ઓછો પગાર આપીને વત્રોને ઓટોમેટિક બનાવીને અને કાચા માલના ઓછા દામ આપવાના રસ્તા શોધીને ઉત્પાદનની કિંમત ઘટાડવાના પ્રયત્નો દરેક દેશ કરે છે. આ સ્થિતિ લાભેમાળે પ્રગતી ખરીદતકિત્તી કરે છે.

આર્થિક મદીના બે મુખ્ય કાળો દગીકાર ને વધુપડતા માલનું ઉત્પાદન કરી સમાપ્ત. છેલ્લી આર્થિક મદી પૂરી થયા પછી આવેલી નેહના, સ્વિચો દને પૂરા થતા જાય છે. રાષ્ટ્રસંઘના આર્થિક વિભાગ તરફથી બદાર પડેલી જાણતરી પ્રમાણે છેલ્લી મદામદીને કારણે હુનિયાની આર્થિક ખુવારીનો આંકડો ૨૪૦૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડનો હતો! આ નુકસાનીના આકાંક્ષે આપણે ગત મહાયુદ્ધના ખર્ચના આકાંક્ષા સાથે મરખાવતા એનો કે ભાગ જોડેલા થઈ જાય છે! આ સ્થિતિ શું માનિત કરે છે? વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાની મદામંત્રીની આર્થિક નુકસાની એક જગતવ્યાપી યુદ્ધની આર્થિક નુકસાનીના આકાંક્ષાની લગભગ પડોંચવા જાય છે.

આગામી મંદી

ગઈ આર્થિક મંદી પછી આવેલી તેજ જલ્દ અસપષ્ટની માનિત થતી જાય છે. ૧૯૨૯માં શરૂ થયેલી મદી ૧૯૩૩ના અંત સુધી પડેગી. ૧૯૩૪માં શરૂ થયેલી તેજ પણ વરસો સુધી પડેગશે એમ પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા. પરંતુ એ વખતે પણ કેટલાક દુરદર્શી અર્થશાસ્ત્રીઓ કહેતા હતા કે શરૂ થયેલી તેજ મંદી ભાગે રાષ્ટ્રોના શસ્ત્રોક્ષ્ણ ને આગામી યુદ્ધના ભયને કારણે હુનિયાની સરકારોએ અનાજવગેરેના શરૂ કરેલા પ્રચલ મમદનનિત ખરીદીને લીધે હોવાથી એ લાંબી ટકવાની નથી. હજી ગયે જ વરસે આંદોલનમાં

વિખ્યાત અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી જી. એમ. કેનીસે જાહેર કર્યું હતું કે આગામી મંદી ૧૯૩૭ના અંતમાં કે ૧૯૩૮ની શરૂમાં થશે.

મંદીનાં ચિહ્નો-

આજે એ વસ્તુ સાચી પડતી લાગે છે. દુનિયાભરમાં શેરબજારમાં શેરોના ભાવ ખેસતા જાય છે. અનાજ વગેરે કાચા માલની કિંમત પણ છેલ્લા બેત્રણ માસથી ઊતરવા લાગી છે. એને હવે એમ ચોક્કસપણે લાગે છે કે આવતું વર્ષ સામાન્ય મંદીનું જ જશે. ૧૯૩૬માં તો કદાચ ૧૯૨૯ની મહામંદીનું પુનરાવર્તન થાય એવા ચિહ્નો સ્પષ્ટપણે લાગે છે. ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં 'બકાનોમિસ્ટ' પત્રના આંકડા પ્રમાણે સામાન્ય કિંમતનું ઘોરણ છેલ્લા બે માસથી ઊતરતું જાય છે. ખેતીની પેદાશની વસ્તુઓમાં રૂ, શણ, ઘઉં, તેલીબીયાં, ચોખ્ખા વગેરેની કિંમત ઊતરતી જાય છે. સામાન્ય રીતે ખેતીની પેદાશની ચોખ્ખેના ભાવ નીચા પડવાની શરૂઆત થયા પછી ઔદ્યોગિક ચોખ્ખેના ભાવ પડવા માંડે છે. અમેરિકામાં એની શરૂઆત થઈ પણ ચૂકી છે. ગયા ઓગસ્ટ પછી ત્યાં ઉત્પાદનમાં ૨૦%નો ઘટાડો થયો છે. ઇંગ્લેંડમાં પણ બેકારોની સંખ્યામાં છેલ્લા મહિનામાં સાત ટકાનો વધારો થયો છે. આગામી મંદીનાં આ સૂચનચિહ્નો છે.

તા. ૨૫-૧૨-૩૭

આત્મલક્ષી-પરલક્ષી

‘પારાશર્ય’

લખું મારાં! જ હું કાવ્યોઃ વિવેચક કહે મને :
‘પરલક્ષી લખો’ મારે હૈયે કે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.
આત્મલક્ષી ! પરલક્ષી ! સ્પષ્ટ લેદ મળ્યો કયહીં !
માળાથી ; મણકે જૂદો ! સંકળાયલા આ ઉર
અન્યનાં ધળતાં હૈયે સુણે જે મુજ સ્પંદન.
સંબંધી સ્વજનો એ તો ! અહો એ પરલક્ષી શું ?

અમે હું તું અને સર્વે અજણ્યા જનલોકમાં
અન્તઃકરણ ને યુદ્ધિ જડ ચૈતન્ય સામ્યથી
મનુષ્યત્વ પ્રસારીને હૈયું એક રહું ધણી,
વીંછીને વિશ્વ સારાંને વાયુ એક રહ્યો ફરી.*
મનુષ્યત્વ તણે ને હું કરું તો કાવ્ય કાવ્ય ના.
અને એ સહ બંધેલાં સ્વયંભૂ સ્વપ્ન ઊરનાં
લખું ને આત્મલક્ષી તો પરલક્ષી ન શું થતાં ?

* વાયુ સર્વત્રગો મહાન્—ગીતા.

બાળકોનાં પેટન્ટ ફૂડઝ

[એક વ્યાખ્યાન]

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

સુદૃઢરથો! આપણે બધા આજે આપણાં બાળકોનાં ખોરાક ઉપર વિચાર કરવા-ભેગા મળ્યા છીએ. બાળકને શુ ખાવા આપવું, કયી રીતે આપવું—આ પ્રશ્ન અત્યંત અગત્યનો છે અને લલલલા નિષ્ણાત ડોક્ટરો અને વૈદ્યોને તે આજે મૂંઝવે છે. આ વિષય ઉપર ઘણું લખવામા આવ્યું છે, પણ એ લખાણો વાચવાથી તમારો બ્રમ ઘટવાને તદ્દલે ઊતરે! વધશે એમ હું માનુ છું. વિચિત્ર પ્રકારના જનાવટી ખાદ્યો, વિવિધ જાતના તે ઉપર અનુભવો અને અનુમાનો—આ બધુ વાચીને માણસની મતિ મૂંઝાઈ જાય છે. એટલે આજે હું તમારી સમક્ષ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે આ વિષય ઉપર મારા અનુભવની કેટલીક વાતો કહીશ. વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો કે કૃત્રિમ ખાદ્યોની જનાવટનો ઇતિહાસ—એને હું મુદ્દલે થં નહિ સ્પર્શું. હું આશા રાખુ છું તમે બધા મારા સ્પષ્ટ કથનને મહેલાર્થથી સમજી શકશે.

કૃત્રિમ ખાદ્યની જરૂર છે ?

સૌથી પ્રથમ તમે મને પ્રશ્ન પૂછશો ‘પણ, બાળકો માટે કૃત્રિમ ખાદ્ય—પેટન્ટ ફૂડઝ—તી જરૂર જ શી છે ?’ વાલવાહ! બહુ સગ્ય પ્રશ્ન. દરેક માતાએ તેના બાળકને સ્તનપાન કરાવવું જ નોઈ એ અને પશુજાતમા—જે પશુઓ કુદંતી પ્રેરણા (natural instinct) થી જ બધુ કાર્ય કરે છે—પણ એમ જ ભેવામા આવે છે પરતુ જે સ્થિતિમાં આપણે અર્થાત આપણુ જગત આજે મુકાયેલુ છે તે સ્થિતિમા આપણે આ પ્રશ્નને ન્યાય આપવાનો છે. આ જમાનામા પોતાના બાળકને ઓછી સ્ત્રીઓ ધવડાવે છે. આનુ કારણ તપાસતા ઘણા-ખરા આજની સ્ત્રીઓનો દોષ કાઢે છે પણ પોતાના બાળકને ધવડાવી શકતી નથી એમાં સ્ત્રીનો જ દોષ કાઢવો એ તો સ્ત્રીને અન્યાય કરવા સમાન છે. જરા ઊંડા જનરીને જોતાં આપણને જણાશે કે સ્ત્રી પોતાના પ્રિય બાળકને નથી ધવડાવી શકતી તેમા તેની અનિચ્છા કરતા અશક્તિ વિશેષ જવાબદાર છે અને મુરોષ અમેરિકા અને અન્ય સુધરેલા દેશોમાં આજે માતાઓ પોતાના બાળકને અશક્તિને કારણે ધવડાવી નથી શકતી. હા, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના દેહલિખાન અને સૌદર્યનિભાવ માટે મશકત છતાં નથી ધવડાવતી—એ હું જાણું છું. આવી સ્ત્રીઓને આપણે જોતલો ઇપકો આપીએ તેટલો ઓછો છે, પરતુ બધી જ સ્ત્રીઓ કઈ આવા જ કારણથી નથી ધવડાવતી એ વાત સાચી નથી. હું ધારું છું કે, આપણે બધા જે મુધારાની બાજો ઠોટ્ટીએ છીએ તે મુધારાની જ આ કિંમત આપણે આપીએ છીએ. ગમે તેમ હો, પણ આ જમાનામાં ‘બાળક સ્તનપાન ન કરતું હોય તો તેને શું આપવું’ એ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય હોય છે અને માતાના દૂધના અભાવમાં શું આપવું, કયી રીતે આપવું, તે જાણવું રહ્યું છે.

સારી, ધાવ

મા જો બાળકને ધવડાવવા અશક્ત હોય તો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે સારી ધાવ

(nurse) બાળક માટે રોકવી. આ ધાવ કેવી હોવી જોઈએ તે તો આપણને ચરક સુશુત વગેરે વિદ્વાનોએ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે. પણ બધા કંઈ ધાવ રાખી શકવાના નથી, શક્તિ હોય તો યે ધાવ રાખવી બધા માટે શક્ય નથી. એટલે આજે આપણે કૃત્રિમ ખાદ્ય (artificial feeding) વિષે જ વિચાર કરવાનો રહ્યો છે.

પણ આ વિષયનો વિચાર કરતાં પહેલાં એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો રહી જાય છે. “માતા બાળકને ધવડાવવા અશક્ત છે એ શી રીતે જાણવું ?” ધારે કે એક સ્ત્રીએ પોતાના સંતાનને ધવડાવવાનું શરૂ કર્યું છે. હવે એ ધાવણું ધવડાવતું યોગ્ય છે કે નહિ તે અમારે શી રીતે જાણવું ?” હું એક જ વાક્યમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દર્શાવું. જો બચ્ચું દર અઠવાડિયે વધતું જોઈએ તે ન વધતા વજનમાં ઘટતું જાય તો સમજવું કે તે બાળક માટે માતૃ દૂધ યોગ્ય નથી. બરાબર ધવડાવવા છતાં બાળક વજનમાં ઘટતું જાય તો સમજવું કે માતૃ ધાવણું તેને માફક નથી આવતું—ધાવણું છોડાવવું ઘટે છે. દોઢ માસનું એક બાળક માતાના દૂધ ઉપર જ રહેતું હતું. દર અઠવાડિયે અમો તે બાળકને જોખતા હતા. બાળકને અપચો કે મદાગિ—એવું કંઈ જ જણાતું નહિ. છતાં યે બાળક જરા પણ વધતું નહિ એટલે અમોએ તે બાળકને ધવડાવવાનું છોડાવી દઈ તેને શીશીમાં દૂધ ભરી પાવા માડ્યું. માતાનું ધાવણું ખરાબ હોય છે તો તે છોડાવ્યા પછી શીશીના દૂધથી બાળક વધવા માટે છે. પણ બાળકને ધાવણું છોડાવતા અગાઉ બાળકમાં પાચનયંત્રની કંઈ ગડબડ છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ કરવી જોઈએ. માતા ધાવણું પર રહેતા બચ્ચાને ખાસ કરીને કબજિયાત રહે છે. શીશી ઉપર છૂવતાં બચ્ચામાં (bottle-fed babies) જેમ અતિસાર સામાન્ય ફરિયાદ છે તેમ સ્તનપાન ઉપર રહેતાં બાળકોમાં કબજિયાત સાધારણ ફરિયાદ છે. એટલે જો કબજિયાત કે બીજી પાચન ગંભીરી ગડબડ ન હોય અને બચ્ચું વજનમાં ન વધે તો જ ધાવણું છોડાવવું. ધાવણું છોડાવતા અગાઉ માતા ધાવણું પરીક્ષા * કરી લેવી. તે કદમૂકત છે, પિત્તવાળું છે કે વાયડું છે તે પણ જોઈ લેવું. તમો માતાનું ધાવણું સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી જોજો. માતાનું ધાવણું સુધરતા ઘણા વખત લાગે છે. મેં એક બાળને તેનું ધાવણું સુધારવા ઘણી યે સ્તનપ્રદાન દવાઓ—પીવાની તેમજ સ્તન ઉપર ચોપડવાની—આપી જોઈ, તેનો ખોરાક પણ બરાબર ગોઠવ્યો હતો. છતાં ય ત્રણચાર મહિના બાદ પણ ધાવણુંમાં સુધારો ન થયો. આવી સ્થિતિમાં ધાવણું છોડાવી દઈ બાળકને શીશીના દૂધ ઉપર ચલાવી દેવું.

માતાના ધાવણુંની તોલે આવે એવું પીણું કયું ?

પણ માતાના ધાવણુંની તોલે આવે તેવું કયું પીણું છે એ પ્રશ્ન હવે ઊડશે. સાધારણ રીતે ધાવણુંની અવેજીમાં ગાયનું દૂધ આપવાનો ચાલ સર્વત્ર છે. બીજાં ઘણાંએ જાતનાં દૂધ આપવાની ભલામણો કરવામાં આવે છે. પરંતુ હું તો ગાયના દૂધની જ તરફેણમાં છું. ગાયના દૂધમાં જે કેસીન નામનું તત્ત્વ છે તે જો દૂધમાં ન હોય તો ગાયનું દૂધ વિનામૂકાએ આપણે બાળકને આપી શકત દરેક જાતના દૂધમાં આ તત્ત્વ—“કેસીન”—તો હોય છે જ. માતાના ધાવણું કેસીન ગાયના દૂધના કેસીન કરતાં પચવામાં ઘણું જ સહેલું છે. માટે જ ગાયના

* આ વિષે હું વિસ્તારથી કાફ વખત લખવાનો છું.—બા. ગ.

દૂધમાં આપણે કઈ ઉમેરવાની જરૂર છે. અને આના માટે તો જેટલું દૂધ તેટલું જ પાણી દૂધમાં ઉમેરીને તે આપવું એ જ હિતાવહ છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો, સાદા પાણીની જગ્યાએ તમો ચૂનાનું નીતરું પાણી કે બાર્લી વોટર ઉમેરો તોયે ચાલશે સાદા પાણી કરતાં ચૂનાના પાણી અને બાર્લી વોટરથી દૂધ વિશેષ સુપાવ્ય બને છે. અર્ધોઅર્ધ પાણી ઉમેરેલું દૂધ લગભગ ધાવણુના જેવું જ ગુણુવાળુ થાય છે માના ધાવણુમાં (Human milk) ૧૧ ટેકા પ્રોટિન, ૬૧૧ ટકા ખાંડ, ૩૧૧ ટકા ચરબી હોય છે ગાયના દૂધમાં ૩ ટકા પ્રોટિન, ૪૧૧ ટકા ખાંડ અને ૪ ટકા ચરબીના હોય છે. અર્થાત્ ગાયના દૂધમાં માતાના ધાવણુ કરતાં પ્રોટિનનું પ્રમાણુ ઓછું હોય છે એટલે અડધાઅડધ પાણી ઉમેરવાથી એ પ્રમાણુ સરખું થઈ જાય છે. માતાના ધાવણુ કરતાં ગાયના દૂધમાં ખાંડનું પ્રમાણુ સહેજ ઓછું છે તે ખોટા આપણે દૂધમાં એક બે ચમચા ખાંડ વા પતાસા નાખીને પૂરી કરીએ. ચરબીનું પ્રમાણુ પાણી ઉમેરતા કઈક અંશે સમાન થઈ રાકે છે^૧ એટલે અર્ધોઅર્ધ પાણીવાળુ ગાયના દૂધનું મિશ્રણ (ખાંડ સાથે) લગભગ ધાવણુ જેવું જ થાય છે. માના ધાવણુની સરખામણીમાં તો કાઠપણુ ખાદ્ય પદાર્થને મૂકી શકાય એમ છે જ નહિ.^૩

કેટલું અને કેટલી વખત ?

બીજો પ્રશ્ન ઉપરોક્ત મિશ્રણ કેટલું અને કેટલી વખત આપવું એ મંબધી ઉપસ્થિત થશે આ માટે મેં એક ચિત્ર તમારી સામે ધર્પું છે તે તમો જોશો એટલે પ્રશ્નો ઉત્તર આવી રહેશે. પણ આ વખત અને પ્રમાણુનું તમો અક્ષરશઃ પાલન રખે કરતા. બાળકની ભૂખ ઉપર તમારે ધ્યાન દેવું પડશે. બાળક જુખ્યુ હશે તેટલું જ દૂધ લેશે. મોટે ભાગે, આ મિશ્રણ બાળકનું જરૂર સહેલાઈથી હજમ કરશે.

કયી જાતની શીશી ?

કયી જાતની શીશી વાપરવી ?—એ પ્રશ્ન તમો હવે પૂછશો. માવડી આકારની કાચતી શીશી, રબ્બરની ટોપીવાળી મળે છે તે જ વાપરવાની હું સૈને લલામણ કરું છું. રબ્બરની ટોપીઓનું છિદ્ર બહુ નાનું અગર બહુ મોટું ન હોવું જોઈએ. આ નાનું મોટું છિદ્ર પારખવા તમો. શીશીમાં દૂધ ભરીને નીચી ધરો ૧ સેકન્ડમાં એક ટીપું પડે એટલી ત્વરાથી દૂધ ટપકે તો શીશી સારી સમજવી. બહુ મોટા છિદ્રમાંથી દૂધ જલદી આવે છે અને તેથી બાળકને અજીર્ણ થાય છે. બહુ નાના છિદ્રથી બાળક જોઈતા પ્રમાણુમાં દૂધ લઈ શકતું નથી, ધરાયા પહેલાં તે યાત્રી જાય છે અને પરિણામે વજનમાં જરાબર વધી શકતું નથી.

૧ કેટલાક મલાઈ ઉમેરવાનું રહે છે. પણ હચીન્સન કહે છે કે દૂધમાં મલાઈ ન નાખતાં દરેક બિરાહ પણ એક નાનો ચમચો કોડલીવર ઓઇલનું હમલ્સન આપવું.

૨ હ અથોળ મિશ્રણ (દૂધ અને પાણી સરખાનું)માં બે મોટા ચમચા ખાંડ (સાધારણ ખાંડ ચાલશે) નાખવી હિતાવહ છે.

૩ "A genuinely humanized cows milk is a Chemical impossibility."

બચ્ચાને દૂધ પાવાનું સમયપત્રક

ઉંમર	દિવસમા કેટલા અંતરે આપવું	રાત્રે કેટલી વખત	દર વખતે કેટલું
૧ હું અડવાડિયું	૨	૨	૧ ચામ (અધોળ)
૨ થી ૩ બ્લુ અડવાડિયું	૨	૨	૧ થી ૧૧
૪ થી ૫ „	૨	૧	૧૧ થી ૩
૬ થી ૧૨ „	૨½	૧	૨૧ થી ૩૧
૩ થી ૫ મહિના	૩	૧	૩ થી ૪૧
૫ થી ૯ મહિના	૩	—	૪ થી ૫૧
૯ થી ૧૨ મહિના	૩½	—	૫ થી ૭
			૭ થી ૯

દૂધને ઉકાળવું જોઈએ કે નહિ?—એ પ્રશ્ન હવે આવે છે. દૂધને ઉકાળાને આપવું કે હકુ જ આપવું એ ઉપર જોઈએ તે કરતા વધુ વાદવિવાદ થયો છે અને હું ધારુ છું કે આ પ્રશ્નની ઉપયોગિતા કરતાં એ પ્રશ્ન વધુ અર્થયો છે. મારી સલાહ તો જીભરાણુ આવતાં સુધી ઉકાળેલું નહિ, કાચુએ નહિ, પણ દહાવ એવું ગરમ (scalded) દૂધ આપવું એ છે. શાસ્ત્રીય પરિણાયામાં એને Boiling point સુધી ઉકાળવું કહે છે. જીભરાણુ આવતાં પહેલાં ઉતારી લેવું એ ફીક છે. જીભરાણુ ધીમા તાપે આપવા દેવામાં વાધો નથી ઉકાળેલા દૂધથી ‘સ્કર્વી’ રોગ થાય છે એ જુઠાણું છે. દૂધ ઉકાળવાથી એની પચતીયતા જીલટી વધે છે. તાજાં ફળોનો રસ થોડો થોડો આપવાથી એ જોટ ઉકાળવાથી થતું નુકસાન ભરપાઈ કરી શકાય. ગરમ ઝતુમાં ખાસ કરીને સહેજ ગરમ દૂધ (scalding) આપવું હિતાવહ છે. બહુ ધીમા તાપે દૂધને ગરમ કરી લેવું હિતાવહ છે.

પરિણામ કેવું આવે છે ?

શીશીમાં દૂધ કેટલી વખત, કેટલા પ્રમાણમાં, ઉકાળેલું કે કાચુ—આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા પછી હવે મારે બીજા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર—‘આ રીતે દૂધ આપવાથી પરિણામ કેવું આવે છે?’—આપવાનો છે. દૂધનું મિશ્રણ બાળકને માફક આવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે બાળકને દર અડવાડિયે જોખીને તે વધે છે કે ઘટે છે તે જોવાનું છે. સંતુરત બાળક હમેશાં સામાન્ય રીતે એક અધોળ વધે છે. અડવાડિયે ૭ અધોળ તે વધતું જોઈએ. દૂધ માફક નહિ આવતું હશે તો તે વજનમાં ઘટશે; ચૂક, ઝાડા, જીલટી વગેરેથી પીડાશે. જો બાળક વજનમાં વધે નહિ અથવા તો તેને ચૂક, ઝાડા, જીલટી ઇત્યાદિ થઈ આવે તો શું કરવું? જો બાળક બહુ નાનું હોય તો ધારવું કે આ મિશ્રણ (અર્થાત્ત દૂધ અને પાણીવાળું) તેને સખત લાગે છે. આવા વખતે આ મિશ્રણમાં અર્ધ ઉપરાંત પાણી ઉમેરી તેને મૃદુ બનાવવું.

આ ચિત્રx એ બતાવે છે કે ચરબીનું પ્રમાણ નાના બાળક માટે વધુ પડતું હતું અને તેથી તે ન પચતા બચ્ચુ વધતું ન હતું. પાણીના બે ભાગ અને દૂધનો એક ભાગ—કરવાથી ચરબીનું પ્રમાણ ઓછું થયું અને બાળક વધવા માંડ્યું એટલે બહુ નાનાં બચ્ચાને એક ભાગ દૂધ અને બે ભાગ પાણીવાળું મિશ્રણ આપવું જ હિતાવદ છે ખાંડ અને મસાઈનું પ્રમાણ મિશ્રણના પ્રમાણમા ઓછુંવત્ત કરી લેવું.

અતિમૃદુ મિશ્રણ માફક ન આવે તો ?

પણ ધારો કે આ અતિમૃદુ મિશ્રણ (એક ભાગ દૂધ, બે ભાગ પાણી) પણ માફક નથી આવતું તો તમે શું કરશો ? હું ધારુ છું કે આથી વધુ મૃદુ—હલકા મિશ્રણ ઉપર બાળક ન જ નબી શકે—છીરી શકે. એક ભાગ દૂધ અને ત્રણ ભાગ પાણીવાળા મિશ્રણ ઉપર બાળકો ભાગ્યે જ જીવી શકે છે એટલે આવા કેસોમા તો તમારે ગાયના દૂધ કરતાં કાર્પ બીજી જ જાતનું દૂધ શોધવું પડશે. તમે ગાયનું દૂધ બદલીને બકરીનું આપવા માંડશો. જો સવડ હોય તો તે બકરીથી અનુભવ લઈ જ લેવો મોટે ભાગે બકરીનું દૂધ (મિશ્રણ) માફક આવશે જ. પણ શહેરોમા બકરીનું દૂધ મેળવવામા અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે અને આજકાલ તો ગામડામા પણ બકરાનું દૂધ જડતું નથી એટલે બકરીના દૂધને આપણે ભૂલી જઈએ તો હવે કહેન્સ મિલ્ક (જમાંવલું દૂધ) એ જ આપણે હવે અજમાવવાનું રહ્યું. ગાયના દૂધનો અથવા બકરીના દૂધનો એક ભાગ અને પાણીના બે ભાગવાળું મિશ્રણ જો બાળકને બરાબર માફક ન આવે તો પછી કહેન્સ મિલ્ક વાપરવાની જ હું ભલામણ કરું. ધણી કહેન્સ મિલ્કના નામથી ભડકે છે પણ ભડકવાનું કાગળ હું અમજી શકેના નથી. કામચલાઉ ખાણ (temporary expedient) તરીકે કહેન્સ મિલ્ક સારું છે. કહેન્સ મિલ્કમાં ચરબીનું પ્રમાણ નહિ જેવું છે માટે જો તે ભરપાઈ કરવામા આવે તો હું ધારુ છું કે પહેલા, બીજા અથવા ત્રીજા મહિનાના બાળકને થોડા વખત સુધી જરૂર એ ઉપર રાખી શકાય. હા, કહેન્સ મિલ્કનો હમેશ માટે ઉપયોગ હિતાવદ નથી—તેથી સુકતાન થવાનો સંભવ રહે છે. હ મહિના સુધી જો બાળકને સતત કહેન્સ મિલ્ક ઉપર રાખવામાં આવે તો જરૂર સુકતાન થવાનો સંભવ રહે. પરંતુ હ મહિના પહેલાં સુભાગ્યે, બાળકની પાચનશક્તિ સુધરી જાય છે અને એ પછી તેને ગાયના દૂધવાળું મિશ્રણ આપી શકાય છે. કામચલાઉ તરીકે જ કહેન્સ મિલ્કનો ઉપયોગ કરવાનો છે

જમાવેલાં દૂધમાંથી કયી જાતનો ઉપયોગ કરવો ?

હીક ત્યારે, અનેક જાતના જમાવેલા દૂધોમાંથી કયી જાતનો ઉપયોગ કરવો ?—એ પ્રશ્ન હવે તમે પૂછશો. મસાઈ કાઢી લીધેલા (skimmed separated) કહેન્સ મિલ્ક કદીયે ન લેવાં. બધી મસાઈ જેમા હોય તે જાત પસંદ કરવી જોઈએ. કહેન્સ મિલ્ક બે જાતનાં આવે છે: એક મધુર અને બીજું અમધુર (unsweetened). હું અમધુર પ્રકાર પસંદ કરું છું, પણ આ જાતનું દૂધ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે એટલે વ્યવહારમાં તો હું નેસલેસ મિલ્ક (nestle's milk) ઉપયોગમાં લઉં છું. આ દૂધમા ૧૩૦ ટકા ચરબી—અર્થાત્ દૂધની બધી જ મસાઈ—અને થોડા પ્રમાણમાં સાકર છે શરૂઆતમાં હું એક ટીસ્પનફુલ—મોટો ચમચો—આ દૂધ અને હ ચમચા (ટેબલસ્પુન) પાણીનું મિશ્રણ શરૂ કરવાની ભલામણ કરું

ધું. બાલો વોટર નહિ પણ સાદુ જ પાણી લેવું. પાણીને ઉકાળીને ૬૬ પડવા દેવું. આ જાતના મિશ્રણમાં નીચ પ્રમાણે તત્ત્વોનું પ્રમાણ હશે:—

પ્રોટીન	૧.૧૩ ટકા
ગ્લુકોઝ	૧.૨૮ „
સાકર	૬.૭૨ „
એશ	૦.૨૫ „

આ મિશ્રણમાં સાકરનું પ્રમાણ અતિશય છે અને સ્નેહ-ચરબીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે એટલે આ મિશ્રણમાં એક ચમચો મલાઈ ઉમેરવાથી માતાના ધાવણમાં જેટલી ચરબી હોય છે તેટલી લગભગ ચરબી થઈ રહેશે. ધીરે ધીરે આ પ્રમાણમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાથી સારું પરિણામ આવેલું છે. મેં એક નાના બાળકને બે ટીસ્પુનફુલ કોન્ડેન્સ મિલ્ક અને આઠ ટેબલસ્પુન્સ વોટર (પાણી) આપેલું અને તેથી જન્મુ ધીરેધીરે વધતું ગયું હતું.

તમે પ્રશ્ન કરશો કે ગાયના દૂધ કરતા કોન્ડેન્સ મિલ્ક સારી વધુ સુપાચ્ય છે? હું ધારું છું કે પાણી ઉમેરીને તેને અત્યંત દલકું (dilute) રાખવામાં આવે છે એ જ કારણ છે તમે કોન્ડેન્સ મિલ્કને જદાં સાઈટ્રેટેડ મિલ્ક (Citrated milk) પણ આપી શકો. એક અઘોળ ગાયના દૂધમાં એક ટ્રેન સાઈટ્રેટ ઓફ સોડા નાખી પછી તેમાં ગાયના દૂધની માફક પાણી ઉમેરીને આપવાથી પણ દૂધ ઠીક માફક આવે છે. માર્શ ટ્રેટ ઓફ સોડા દૂધમાં ઉમેરવાથી દૂધમાં જે વધુ ખનિજ તારાં (lime-salts) છે તે દૂર થાય છે અને દૂધના જે કોઠડાં બંધાય છે તે નથી બધાતા. ઘણી વખત આનું દૂધ સાધારણ દૂધ કરતા વધુ માફક આવે છે.

સુકાવી નાખેલું દૂધ (Desiccated) દૂધ કરતાં વધુ સુપાચ્ય છે, કારણકે સૂકવવાની વિધિમાં કેસીનનું એવું તો રૂપાંતર થઈ ગયું હોય છે કે જે દૂધ ને દહીંનાં કોઠડાં બાંધતાં અટકાવે છે. આ સુકાયેલા દૂધમાં મૌથી સારું ગ્લેસો (Glass) છે ગ્લેસો, બહુ નખળાં બચ્ચાં પણ સહેલાઈથી પચાવી શકે છે.

જો આ બધી રીતો બાળકને માફક ન આવે તો હું પેપ્ટોનાઈઝડ મિલ્ક આપવાની ભલામણ કરું છું. આ દૂધ બનાવવાની વિધિ (શીશી ઉપર વિધિ લખેલી હોય છે) ૧૦ ગ્રામ દૂધ અને ૧૦ ગ્રામ પાણી અર્થાત્ દૂધ અને પાણી સગમે ભાગે—૧૫ મિનિટ સુધી પેપ્ટોનાઈઝ (' પેપ્ટોજેનિક મિલ્ક પાકેડ') આવે છે તે ૧ માપ ભરીને નાખવું શીશી ઉપર લખેલું હોય છે.) ૨૦ ગ્રામ મલાઈ (cream) પ્રથમથી ન ઉમેરવી, જો કે શીશીના લંબણમાં તો પ્રથમથી મલાઈ ઉમેરવાનું કહેલું જ છે આખી રીતે દૂધ અને પાણીના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરતા ૨ઠી દૂધને પેપ્ટોનાઈઝ કરીને આપવાથી દૂધ બહુ સારું માફક આવે છે. એક બાળકને ગાયનું દૂધ આપવામાં આવતું, પણ તેથી તેને કબજિયાત અને ચૂંક આવતી. પછી અમે તે બાળકને પેપ્ટોનાઈઝડ મિલ્ક અને પાણી ઉપર રાખ્યું અને તમે સાચેના મિત્રમાં લેઈ શકશો કે વજન એકદમ વધવા માડ્યું. ફેટલાક માણસો પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધથી વિરુદ્ધ છે કારણકે તેઓ એમ માને છે કે એના સેવનથી તો બાળકની હોઝરી એટલી તો મુદ્દ થઈ જાય છે કે તે એકલું દૂધ કદી પચાવી શકતી નથી, પણ ચૂદરથો! મને લાગે છે કે આ કેવળ કદપના જ છે મેં ઘણાં બચ્ચાંને મદિનાઓ સુધી પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધ ઉપર રાખ્યા છે, પણ ત્યારે તેમને ગાયનું દૂધ આપવામાં આવતું ત્યારે તેઓ ખુશીથી તે દળમ કરી શકતાં. માટે પેપ્ટોનાઈઝડ દૂધ વિષે તમારા મનમાં કંઈ વહેમ હોય તો કદી નાખજો.

1. Fairchild's Peptogenic milk powder—આવે છે તે સાથે એક માપ આવે છે. વિધિ ઉપર લખેલી હોય છે.

પણ ધારો કે બાળકને આ પેપ્ટોનાઈઝ દૂધ પણ માફ ન આવ્યું તો પછી તમે શું કરશો? સુધારાનાં સાધનો હજી બલાસ થઈ ગયાં નથી, બીજી અનેક ચીજો તમારી વધારે ધાવ તેવી છે!! તમે પેપ્ટોનાઈઝ દૂધ આપી જુઓ અને જો તે બાળકને બરાબર માફ ન આવે, વજન ન વધે તો પછી તમે થોડા ગ્રે પાઉડર અજમાવી જુઓ. ગ્રે પાઉડર (gray powder)^૧ કયા રીતે કાર્ય કરે છે તે હું હજી સમજી શક્યો નથી. તમે ધારશો કે ઉપદ્રશના વારસાવાળાં (congenital syphilitic taint) બાળકને જ ગ્રે પાઉડર માફ આવતો હશે, પરંતુ ઉપદ્રશની અસર વિના પણ ગ્રે પાઉડર ચમત્કારિક રીતે કામ કરતું જણાય છે. કેટલાંક બચ્ચાને તો ગ્રે પાઉડર કોડલીવર ઓઈલ જેવું જ માફ આવે છે અને તેથી બચ્ચાં રુદ્ધુદ બને છે એક બાળકને ગાયના દૂધ અને સરખા વજને બાર્લોવોટર * ઉપર ગખવામાં આવ્યું હતું પણ એથી એ બાળક ઠીક રહેતું નહિ. પછી એ એને થોડા ગ્રે પાઉડર આપી નેચો.

આટલું કરવા છતાં પણ જો બાળકની પાચનશક્તિ સુધરતી ન હોય તો પછી તો એ બાળક ગાયનું દૂધ હજમ કરે જ નહિ સકે એમ ધારવાનો તમોને હક્ક છે. ગાયના દૂધનું કેરીન કેટલાંક બચ્ચા જરા પણ હજમ કરી શકતાં નથી. આ સ્થિતિમાં તમે બાળક માટે ધાર રાખો અથવા તો દુધની છ શ બનાવી બાળકને પીવા આપો. દૂધનું દહીં જમાવી, તેને ભાગી નાખી, પાણી મેળવી હાથ તૈયાર કરી આ હાથ કપડા વડે ગાળી લઈને બાળકને પીવડાવો આ રીતે તમે દૂધમાંનું કેરીન દૂર કરી શકશો. હાથ એ ખરી રીતે પૂરતી પોષક નથી (In-efficient nutrition) કારણ કે એમાં ચરબીનો અંશ સરખો નથી હોતો માટે તમારે તેમાં થોડી મલાઈ ઉમેરવી જોઈએ. છ કે આઠ ભાગ હાથમાં એક ભાગ મલાઈ (cream) ઉમેરવાથી ચરબીની ઊણપ ભરપાઈ થશે. મલાઈને બદલે તમે ઈંડાંની સફેદી અથવા બીજું કોઈ કૃત્રિમ ખાદ્ય ઉમેરી શકો. મેં હાથ અને મેલિન્સ ફૂડ બંને માથે વાપરી છે અને તેનું સારું પરિણામ મેં જોયું છે હમણા મારી પાસે એક કેસ છે જેને મેં સેવરી અને મૂર્સ ફૂડ (Savery & Moor's food) હાથ સાથે આપવા માંડ્યું છે લગભગ કૃત્રિમ ખાદ્યો જ્યાં માફ નથી આવ્યાં ત્યાં આ સેવરી અને મૂર્સ ફૂડ ઠીક પડ્યું. પણ મોટે ભાગે હાથ અને મલાઈ જ ઠીક છે.

આવી રીતે તમે બાળકની પાચનશક્તિને ધીરેધીરે સુધારી શકશો અને બાળકની અનેક કશિયાદોને ધીમેધીમે દૂર કરી શકશો. દાંત ફૂટતા સુધી આવી રીતે ધપાવ્યું તો પછી હંરકત નથી આવતી દાંત બહાર નીકળતાની માથે બચ્ચાની પાચનશક્તિ બહુ સારી રીતે સુધરે છે. હું ધારું છું કે પાચક રસોનો સ્થાવ કરતી ંધિઓ આ દરમિયાનમાં સારી રીતે કામ કરતી થઈ જાય છે.

ચાલુ]

૧ 'ગ્રે પાઉડર' વિશ્વાયતી સ્વાસ્થ્યો વેચનારને ત્યાં તૈયાર મળે છે. આમાં એક ભાગ શુદ્ધ પારો અને બે ભાગ શુદ્ધ ચોક આવે છે નાના બાળકોને આડા થતા હોય, ઊલટી થતી હોય. ઉપદ્રશવિકાર હોય તો આ બધા રોગોમાં આ દવા સારું કામ કરે છે. આધુનિક વૈદ્યોએ આનું 'મુગ્ધરસ' નામ રાખ્યું છે અને 'શિશુરોગહર' તરીકેની આની પ્રતિષ્ઠાને અપનાવી છે.

* છ મહિનાથી નાના બાળકને બાર્લોવોટર ન આપવું જોઈએ. છ મહિના પહેલાં બાળકનું અર્ગન્ચાશય (ચેકીયસ) બરાબર બધાંલેલું નથી હોતું. બાર્લોવોટરમાં સ્ટાર્ચ છે. સ્ટાર્ચના પાચન માટે ચેકીયસના રસની જરૂર છે. આ ચેકીયસ નથી હોતું અને આ વખતે બાર્લોવોટર આપવામાં આવે છે તો તે પચાવવાનું કામ ચક્રત (લોવર) ને બજાવવું પડે છે એટલે પરિણામે ચક્રત પણ બગડે છે.

આથી જ છઠ્ઠા મહિના પછી અન્નપ્રાશનવિધિ કરવામાં આવતી હશે ?

પ્રયાગ મુજ પ્રેમની સખિ ! હજી નથી જાંખી મેં
તને, હૃદય તેથી તુષ્ટિ વિણ આગમાં છે ળંગે,
કરાર નથી આત્મને, નયન તો તણાઈ મંદે
સહુ વિટપ વિટપે ફુલફુલે અને પખીડે
સહુ રૂપ વતી વિભૂષિત મુખે ઢળી તે પડે. ૧

હજી મળી ન જ્યોત્સ્નિકા, રજની મારી રથામાભરી;
સુણાવું તળ ગીતમાં ધ્રુવડ—ચિત્કૃતિ વીણ શું ? ૨

સખિ ! જડસ છે હયુ તુજ વૃષા વિના આતપે;
મળે પુલસુવાસ કે વિહગ કલરવો શી રીતે ? ૩

મુતાં ભીતિભરેલ સ્વપ્ન નિરખી સચિતા ઉઠી
ધ્રુજંત હૃદયે મળે જ્વલન દીપ દેખી અને
ઉરે મુખ, અહા ! સખિ ! કદિક તેમ ન્યાળી તને
હું માનસવિહારમાં, અસીમ મુખ પામું ઉરે. ૪

તું તો ભગીરથી પ્રવાહ, સગરે તપો જે કર્યા
સદા કરી રહ્યો છું હું, તુજ વિના લીધેલા દમે;
ઉરે કરવતો રૂરે, નયનમાં શીલાઓ ખુંચે,
જડાય જલમાં ખીલા, વદી શકાતું નાહીં સખિ ! ૫

તું છો પરમ સત્યનું સ્વરૂપ, ન્યાય ધર્મે રહે,
હજી વિમલ છે ન હૈયુ મુજ, વાંછના મારી છે
અનર્થકર, ભાવ છે સ્વમુખ ઇચ્છતા ને હજી
નથી કરમ માહરા પર ન દુઃખભારે દહે. ૬

તું આવડું સખિ ! કયાંથી જ્યાં હૃદય છાપડું આવડું
મલીન ઉરમિતણું, ગગન જ્યાં ન ભાળી શકે
મુતેલ ઉર આત્મત્યાં કથમ તું દેવતાઈ સખિ !
સરન્તી શશીતેજ શી મુજ નિગાહ પુણ્યે ભરે ? ૭

કદીક મુજ છાપરે જરજરીત બાળી થકી
 નિહાળી તુજ રૂપ ને બની ગયો છું ઘેલો, હવે
 તને હું પ્રયું પામવા, તું જ સુકાની મારી ખરી;
 તું છો હૃદય-શ્વાસ, પ્રાણ મુજ અંખી તુંને રહે. ૮

કરું વિમલ કયાંથી હૈયું ? શિશુકાલ અંખ્યા કરું,
 મથું પુનિત મુત્ર સર્વ સમયે સુચિતી અને
 કરી વિમલે હૈયું ને તુજ પ્રકાશ હું પામવા. ૯

ચહું હું સહચાર, તારી બરદાસ, તારી પ્રીતિ,
 ચહું હું બસ રાત ને દિવસ હસ્તિ તારી કને. ૧૦

કરાર વળશે કદિ તું મળશે જ તો હે સખિ !
 હવે જીવ્યુ જીવાય ના, તુજ વિયોગ સહેવાય ના;
 ધરા ધરતીકંપથી કુજવ, પાડ તું છાપરું,
 કરી હૃદય મુક્ત ને દરશ તાહરાં તેજ કે
 મળે તું તુજ તેજમાં, હૃદય-વાંછના મારી ને
 અસીમ સહચારની પુરણ થાય કે વિશ્વમાં
 અહીં જ બસ સ્વર્ગ છે, અહીં જ સ્વર્ગ છે, સ્વર્ગ છે. ૧૧

ભૌમાસુર વધ

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન નાટકના

અંક ૬ અને ૭ વચ્ચેનો

વિષ્કંભક

સંશોધક : કે. હ. દ્રુવ.

અંક ૭

પુરોલેખ

નારદ મુનિ કૃષ્ણદેવના દર્શને આવે છે. તેઓ એમને પારિજાતક પુષ્પ સમર્પી પાછા ફરે છે. વળતાં નારદ પોતાનો ભાવ લખાવે છે. રુકિમણીને મળી તે એમને કહે છે કે કૃષ્ણદેવ તો પારિજાતક પુષ્પ આપવા સત્યભામાને મંદિરે પધારે છે. પછી તેઓ રસ્તે પડે છે. રુકિમણી કૃષ્ણદેવને આંતરી પોતાને મંદિર લેઈ જાય છે. ત્યાર સોરા નારદ સત્યભામાને મંદિર જઈ પહોંચે છે અને કહે છે કે કૃષ્ણદેવ તો, જો ને, રુકિમણીને મંદિરે મોજ કરે છે. એ રીતે રજક મૂકી ચાલતા ચાલે છે તે સ્વર્ગ પહોંચ્યા નદિ હોય તે કૃષ્ણદેવના અંતઃપુરમાં વિમલનો ભગદા ચાલે છે. લગવાન રુકિમણીની વેણી ગૂંથી પારિજાતક પુષ્પ તેમાં ગૂંથતા હતા તેજ ટાણે સત્યભામા ત્યાં આવે છે અને દુઃખ મચાવે છે. એ કૃષ્ણદેવને વેણુઆણુ મારી રોપભેર પોતાને મંદિરે ચાલી જાય છે. રુસણું લેઈ ભેઠેલી સત્યભામાને દેવ પારિજાતકનું જાડ આણી આપવાનું કબૂલી મનાવે છે. એ ટાણે લગવાનના મનનો વિચાર જાણી ગરુડ હાજર થાય છે તે ઉપર સત્યભામા સાથે આરૂઢ થઈ તેઓ સ્વર્ગ ભણી પ્રયાણુ કરે છે. વચમાં પ્રારબ્ધોત્તિષ આવે છે. એનો રાજા ભૌમાસુર ત્રણે લોકને ત્રાસ દેતો હતો; તેનો વધ કરવા ઈંદ્રની વિચ્છિન્નિ હતી તે એઓ અમલમાં મૂકે છે. ભૌમાસુર શી રીતે મરાયો તેની વિગત, આ રહ્યા અને તિલોત્તમાના સંભાષણમાં આવશે. વળી વસલા આહીરને લીલે તોરણે પાછો કાઢ્યો હતો તે વૃંદાવન પહોંચે તે પહેલાં કૃષ્ણદેવે રાધિકાની પ્રેમપત્રિકાનો કેવો પ્રેમભર્યો મંત્રિય હિત્તર વાળ્યો તે પણ અનિ ગૂઢ સ્વરૂપમાં મળી આવશે. *

* મહાકાળીને ભોગ આપવા ભૌમાસુરે હરી આણેલી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓ ખીલ દેહમાં મજની ગોપીઓ હતી, તે સહસ્ર સ્તનમાં અંકના હપાત્ર 'આ ગોપીઓ' એ પ્રતીકના પ્રસાદમાં આવરી.

રંભા અને તિલોત્તમા વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે.

૧ તિલોત્તમા—અલી રંભા ! તને તો સીતાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવવું પડશે.

૨ રંભા—તેં પણ વનના મુનિઓને બ્રહ્મ કર્યા છે. માટે તને ય ^૧શાસન કરાવવાનું શકદેવ કહેતા હતા.

૩ તિલોત્તમા—મુનિઓને બ્રહ્મ કરવા કાળે તો અપ્સરાઓ ^૨ઉત્પન્ન થઇઓ છે. મુનિ કને રહેનારી કંઈને; શાસન થયું છે કે મને થવાનું છે ? પણ તું તો અમુર કને રહી છું, તે તારો તો છૂટકો થવાનો નથી. હશે, ને થવાનું હશે તે થશે. પણ તું કહે તો ખરી, કે મનમાન્યુ સુખ મળ્યા છતાં તું આમ સુકાંઈ કેમ ગઈ ?

૪ રંભા—સખી ! શેનું સુખ ? અરસત અમુર આગળ કાળં નિર્ગમન કર્યો તેના કરતાં તે ^૩વનમા ગત કર્યો તેને હું ઠીક માનું છું. બહેની ! શક સ્વામીની નિંદા, ગ્રાહ્યોને ઘાત, સોળ સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, ^૪એવું એવું જ ભેવાનું અને સાંભળવાનું હતું. ^૫પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કંઠ્યાણ ^૬કરજો, કે એમણે મને હુ.ળસમુદ્રમાથી ^૭તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી.

૫ તિલોત્તમા—એ દુષ્ટે ઝાળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ શા કાળે ટોળે કરી'તી અને જોડલી બધી ક્યાંથી લાવ્યો'તો ?

૬ રંભા—મુઆને એમનો વ્યજ કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરવી'તી. ને ^૮રાજકન્યાને દેખતો, તેને ઉપાડી લાવતો. અલી તિલોત્તમા ! એ સ્ત્રીઓએ જ આપણને આ મુખની ઘડી આણી આપી છે.

૭ તિલોત્તમા—^{૧૦}એમનાથી તે શું થાય ? આ તો બધું નારદ મહર્ષિએ ક્યાંનું કહેવાય છે.

તથા દીધેલા પાઠ

અંક ૭

૬૨૫ ૧

૧ કંઈ શાસન. ૨ ઉત્પન્ન થ. ૩-૩ આ વનમાથી પેલા વનમા વિચરી કાલ. ૪ અનિ ઉત્તમ. ૫-૫ એવાં એવાં અનેક દુ.ખ આપે જ ભેવાના હતા. ૬ કર્યો. ૭ દૂબળી તારી. ૮ રાજ. ૯ રાજની કન્યા. ૧૦ અલી કલિના આરભે સુસ્કારમા નીચેનું વાક્ય વધારે છે:—તે કેમ કરીને તે અને બધું કહે બેઠ્યો.

૮ રામા હાય હલાવી—^{૧૧}બ્રહ્મકુમારથી શું કરમ થાય ? એ તો એલું થયું કે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખી કાંચનપુરીમાં કૃષ્ણ કને મોકલ્યો. તેમણે સમાચાર જાણ્યા કે ગરુડાઙ્ગ થઈ તરત જ આવી રણાંગણને વેદિ કરી સત્રાજિતસુતા સહ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો અને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ભૌમાસુર રૂપી પશુનું બલિદાન આપી દીધું.

૯ તિલોત્તમા—હું હું ! ^{૧૨}શું ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે ^{૧૩}૧૩મારી નાંખ્યો ? ત્યારે તો તે આપણા સ્વામી શક કરતાં ચ બલવત્તર ! પણ, અહીં, કહે તો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી માર્યો ? મુઓ વૈષ્ણવાસનો પ્રયોગ ભૂલી ગયો'તો કે શું ? ^{૧૪}વળી એણે તો પિતામહ પાસે એલું વરદાન મેળવ્યું હતું, કે મને મારી માતા મરાવે ત્યારે જ હું મરું તે બ્રહ્મદેવેનું વચન શી રીતે સાચું થયું ? ^{૧૫}એનો મુખ્ય મંત્રી પંચમુખી મુર મરાયો કે ^{૧૬}૧૬

૧૦ રામા—સખી ! સાલજ્ય. કૃષ્ણદેવના ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખી મુર પાણીમાં પોદી રહ્યો હતો. તેને કૃષ્ણદેવે પંચજન્યની ગર્જના વડે જાગ્રત ^{૧૭}કર્યો, તેવો જ તે ^{૧૮}ત્રિશુળ લઈ લઈવા ^{૧૯}ધાયો. તેને આવતો જોઈ પ્રતાપી પ્રભુએ ^{૨૦}ચક્ર તેના પર નાખ્યું કે મુઆના પાંચે મુખ પટોપટ પૂરવી પર પડી ગયાં. તે મુઓ સાંભળી ^{૨૧}તેના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આંચા. તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાં જ ચીરી નાંખ્યા.

૧૧ તિલોત્તમા—^{૨૨}વાહરે ^{૨૩}વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઈક ^{૨૪}અલૌકિક પુરુષ દેખાય છે. ^{૨૫}એમણે પેલા મહિપતું બલિદાન કેમ કરી આપ્યું, તે મને ^{૨૬}૨૬ કહે. ^{૨૭}૨૭

૧૨ રામા—મુર મંત્રી અને એના ^{૨૮}૨૮ સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેના લઈ યુદ્ધ કરવા ધસ્યો. ^{૨૯}એના ^{૩૦}૩૦ મોટા કરી જેવા અસુર ^{૩૧}૩૧ કૃષ્ણદેસરીની હાકથી ઢપી ^{૩૨}૩૨ ગયા. ^{૩૩}૩૩ એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતુંક જે ચડયું કની કે તેણે સર્વેનો ધાણ ^{૩૪}૩૪ કાઢી નાંખ્યો.

૧૩ તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલો જ ^{૩૫}૩૫ લડ્યો કે ? મુઆની કને વૈષ્ણવાસ્ર હતું, એટલે એને ^{૩૬}૩૬ ખીલની ગરજે શી ^{૩૭}૩૭ વાઈ, બહેન, એનું શું થયું ? ^{૩૮}૩૮

૧૧ એ કુવાસથી. ૧૨ શું સખિ. ૧૩-૧૩ આ જે જોલ વચ્ચે સંસ્કરણમા 'જ્ઞેતજ્ઞેતામા' એટલો જોલ વધારે છે. ૧૪ અને વળી. ૧૫ અને એનો. ૧૬ અહીં હકિતને છેડે સંસ્કરણમા નીચેનું વાક્ય વધારે છે:—કે ? જલ લઈ પાતાળમા નાસી ગયો છે. ૧૭-૧૭ જાગ્રત થયો કે ૧૮ દોડ્યો ૧૯ ચક્ર લઈ. ૨૦ તામ્ર, અંતરિક્ષ, ત્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન, તથા અરુણ, એ ભૌમાસુરના. ૨૧-૨૧ વાહરે જિન વાહ. ૨૨ અલૌકિકજ ૨૩ પણ ૨૪-૨૪ નરે નર કહેને હો ૨૫ ૦ ૨૬ ૦ ૨૭-૨૭ શું સખિ મોટા મોટા ગિરિ જેવટા. ૨૮-૨૮ કપી ઘડયા ૨૯ કચ્ચરપાણ ૩૦ રહ્યો. ૩૧-૩૧ ખીલ કશાની શી ગરજ છે. ૩૨ અહીં હકિતને છેડે સંસ્કરણમા નીચલું વાક્ય વધારે છે:— તે ઢ વહેલી વહેલી કહી કે.

૧૪ રસા—^{૩૩}એ મુખો^{૩૩} સત્રાન્નિત્સુતાને જોઈ મોહિત થયો. ^{૩૪}અને, બનવા કાળ, તે^{૩૫} સત્રાન્નિત્સુતાએ વિલંબથી કંટાળીને ^{૩૬}પ્રિયતમને કહ્યું કે આ^{૩૭} રહ્યો છે^{૩૮} તેને સત્વર મારી નાંખો, એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે^{૩૯} જ્યાં જવું છે; ત્યાં જઈ.

૧૫ તિલોતમા તાળી આપી—સખી ! ઘાટ તો ઠીક આવ્યો: ^{૪૦}મુખ્યાને^{૪૦}માએ જ મરાવ્યો. ૫છી ૧૪૧

૧૬ રસા—^{૪૨}એટલું કહેતામાં જ કૃષ્ણદેવે ચક્ર મૂકી મુખ્યાના બે કટકા કરી નાંખ્યા એ સહુ વાત સત્યભામા દેવી સમજ્યાં, ત્યારે તેમણે અતિ યોગ્ય કયો. તેમનું મન^{૪૩} ^{૪૩}વળાવવા ભૌમાસુરના મૃત ભગદત્તને રાજસન આપ્યું. અને^{૪૪} મને, માતલિને, ઐરાવતને, અમૃતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુમૃત કચ સાથે અહીં મોકલી દીધાં. કચ પણ બિચારો મહાકપટ-માંથી છૂટ્યો. અમારા કરમની કહાણી એવી હતી. પણ અહી તિલોતમા ! કાલ સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું; એટલામાં સ્વામી શક, શયી આદિ ^{૪૫}સર્વે શી રીતે આવી પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયાં ?

૧૭ તિલોતમા—ત્રિકાળદર્શી ^{૪૬}ત્રિદેશોથી જો એટલું ચ ન જણાય, તો ૫છે મુરમાં અને નરમા શો અંતર રહે^{૪૭} ૫છ, સખી, પેલી સોળ મહાસ રાજકન્યાઓનું કગમ થયું, તે ^{૪૮}તે' કહ્યું નહિ.

૧૮ રસા—^{૪૯}વિદ્યુતે ધન મૂકી કહી જાય^{૪૯}

૧૯ તિલોતમા—શુ ત્યારે તે સહુ^{૫૦} કૃષ્ણદેવને જ વરીઓ^{૫૦}

૨૦ રસા—અનાયારે અલૌકિક પુરુષ તેમને મળી આવ્યા. નરકમાંથી નીકળતાં જ સ્વર્ગસુખ મળે, તો તે, સખી, કેણુ ન જોગવે ? બહેન ! હું જ ^{૫૧}ઓછા કર્મની^{૫૧} કે કૃષ્ણદેવે સોળ મહાસને સ્વીકાર કરી તેમને દારિકા વળાવી લીધી અને મને અહીં મોકલી ?

૨૧ તિલોતમા—સખી ! કૃષ્ણદેવ તેમની સાથે ^{૫૩}ન ^{૫૩}ગયા ? ^{૫૬}જો તું આવે તો જ્યાં હોય ત્યાં કૃષ્ણદેવને ^{૫૫}જોઈને ^{૫૫}આવિયે. તે' વાત કરી તેનો ^{૫૬}આટલો તો લાલ લેઉ.^{૫૬}

૩૩-૩૩ મુખો કામો તો હને જ હતી. તે ૩૪ અને એવામા ૩૫ કે ૩૬ ચોનાના પ્રિય-તમને ૩૭ હવે આ ૩૮ ૦ ૩૯ સાથે વાતો કરતી. ૪૦-૪૦ મુખ્યાની માએ જ મુખ્યાને. ૪૧ પણ ૫છી શું થયું તે હતાવળી કહી નાખ્ય. ૪૨ પણ શું ! એટલું ૪૩-૪૩ મન મનાવવા ૪૪ અને ૫છે ૪૫ તમે સર્વે ૪૬ ત્રિદેશોને ૪૭ રહેવાનો છે. ૪૮ તે કહ ૪૯-૪૯ ધનપદા જોઈ કંઈ વિધુતના ક્રમકારા બીજા જનામે યાચી ૫૦-૫૦ કૃષ્ણદેવ જેને જ વરીઓ કે શું ? ૫૧-૫૧ અકર્મણુ પર દારિકામા ૫૩-૪૩ કેમ ન ગયા ૫૪ સખી ! આક્રમ જે ૫૫-૫૫ જઈ જોઈ આવીએ વાર્ ૫૬-૫૬ એટલે ચ હાથ નો લઈયે.

૨૨ રંભા—શુરુપુત્ર ૫૭કચે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવા ઘણા આગ્રહ કર્યો. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘તમે જાઓ. હું આ રાજકન્યાઓને કાંચનચુર લાણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમાં આવી શકેને મળું છું.’

૨૩ તિલોત્તમા ગભરાયલે વેરો—સખી ! આ સુસવાટ શેનો થાય છે ? (ધૂનતે શરીર) મારું તો કાળજી કૂંદડી જાય છે.

૨૪ રંભા સ્થિર નયને નીચું જોતી—૫૮અહા ! ગરુડારૂઢ ગોવિંદ દેવ૯૦ આવે છે. આદ્ય આદ્ય. ૬૧સખી ! ઊતાવળે જઈ શકે સ્વામીને એમનું આગમન વિદિત કરિયે.

(જાને જાય છે.)

સમજીતી

અ ક ૭

૨ ઋષિઓ બ્રહ્મ કર્યા છે—લૌભાસુર સ્વર્ગ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે રંભા એના હાથમાં પડી અને તિલોત્તમા નાસી છૂટી, તે વનમાં એક આશ્રમથી ખીજે આશ્રમે અને ખીજેથી ત્રીજે, એમ ભયની મારી ભટકતી હતી. તે વારે અનેક ઋષિઓ એના રૂપે મોહ પામી તપથી ચલિત થયા હતા, એવો કહેવાનો ભાવાર્થ છે. તિલોત્તમાએ કોઈ ઋષિને જીત્યાનું જાણવામાં નથી. બ્રહ્મ—તપોબ્રહ્મ.

૩—૧૪ (૩) મુનિઓને બ્રહ્મ કરવા કાળે—તેમના મંથનની પરીક્ષા માટે. (૯) પંચમુખી મુર—લૌભાસુરના વધનો વૃત્તાત આગવત્ત. ૧૦।૫૯। માથી મોટે ભાગે લીધો છે. જિજ્ઞાસુએ જોઈ જવો ધટે છે. (૧૬) મહિષ—લૌભાસુર. (૧૨) નરકપતિ—યમ સેનાની—સેનાપતિ. (૧૪) વિલખ—પારિગ્ગતક લેવા જવામાં લીધ

૧૫—૧૭ (૧૫) મુઆને માએ જ મરાવ્યો—સત્યભામા પૂર્વ જન્મે લૌભાસુરની મા હતી. (૧૬) મન વળાવવા—સારી રીતે સાંત્વન કરવા. રાગસન—રાજગાદી. એટલામાં—ત્યાર પછીના સ્વરૂપ સમયમાં. (૧૭) જણાય—જાણ પડે, સૂઝે. કથમ થયું—શું થયું ?

૧—૨૪ લૌભાસુર સાથે સંગ્રામ એ સાત્ત્વતી અને આરભડી વૃત્તિનો વિષય છે કૌશિકી વૃત્તિના આ નાટકમાં વિસ્તારથી તે જણાવાય નહિ અને વધ તો રગભૂમિ ઉપર થાય જ નહિ, આથી સૂચ્ય વસ્તુરૂપે તે વિષ્ણુલકમાં મૂક્યો છે.

પાઠચર્યા

અંક ૭

દૃશ્ય ૧

૪ અરસણ સાથે પ્રાસાદ-વાસની અને એકલાં અરણ્યવાસની અહીં સરખામણી છે. એટલે અધિકતાદર્શક રૂપનો જ પ્રયોગ દૃષ્ટ છે, એકતાદર્શક ન વપરાય. ૫ વધ અશુભાલ છે અને નિંદા તથા વિલાપ શ્રવાનુમાલ છે. આથી 'સામજવાનું' એ પદ મેં લેખેયું છે. ૬ જે રાતની કન્યા દેખતો, તે દીપાણી જતો—અર્થની સ્પષ્ટતા સાર 'રાતની કન્યા' બદલ 'રાતકન્યા' બોલ પર્યાદ કરવા જોગ છે. આગળ એ સામાસિક રાખેનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૦ સમાપ્તમનો સમય બહુ અલ્પ છે વિષ્ણુભક્ત પૂરો યાત્રા કૃષ્ણદેવ અમરાવતી આવી પહોંચે છે. તે વાત ધ્યાનમાં રાખી આવા મિથ્યા કાલસ્રેષ્ઠ કરતા ફાલતુ રાખે મેં તજ દીધો છે.

૧૧ અહીં કુવારા પરણવાનો પ્રશ્ન જ નથી. 'શશકુમાર' બદલ કોઈ કરાણી ભરેલી બોલીના સંસ્થાએ વગર સમજ્યે 'કુવારો' બોલ ફેફટ ચોળ્યો છે. ૨૦ હરિવંશ અને માગવત બંનેમાં તામ્ર વગેરે સાત અસુર સુભટને મુરના પુત્ર કહ્યા છે. એઓ ભૌમાસુરના પુત્ર હતા જ નહિ. જોળાપની કાલમર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી એ સાતના નામ મેં ટાળી નાખ્યા છે. ૨૪ જરે જર કહેવા કહેવરાવવા જેટલો વખત ફાળ જ નથી. માટે એ નિર્ણય વંશરો મેં તજ દીધો છે. ૨૭ કૃષ્ણદેવની પદના પ્રયોગ સાથે સમન્વય સાચવવા 'ગિરિ' બદલ 'કરી' (હાથી) પાડ કહ્યો છે, ઉપરાંત ખૂટતો 'અસુર' શબ્દ લેખેયો છે. ૩૦ ડાહ્યાનારે 'સટ્યો' બદલ 'રત્નો' બોલ પ્રમાદથી લખી કાઢ્યો છે.

૩૩ ભૌમાસુર ઉપર કામીપણનો આરોપ હરિવંશ અને માગવતમાં મૂક્યો નથી. એને નાટકકારે મોહિત કર્યો છે એ જ ખસ છે. ૪૩ ગત્યભામાં પુત્રના મરણનો શોક કરતી હતી; એ રીસાઈ ન હતી. તે વાત ધ્યાનમાં લઈ 'મન મનાવવા' બદલ 'મન વળાવવા' પાઠ મેં ગોઠવ્યો છે. ૪૯ ફોઈએ સાદા સીધા કથન બદલ પ્રસ્તુત આડબરી વાક્ય યોગ્ય દઈ સિત્ત બેઠોનો દોષ બોધારી લીધો છે. કૃષ્ણદેવને માટે સ્ત્રી સિત્ત 'મનવટા' પદ ન વપરાય.

૫૬ 'સઈયે'—અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ ખૂલ ભરેલો છે. રજાને તો પ્રાગજ્યોતિષમાં જ કૃષ્ણદેવના દર્શનનો સાત મહર્ષિ દેવો, એકલી નિષેધાત્મકતાને જ એમના દર્શન નહતા થયાં. ૬૦ દેવો કૃષ્ણદેવને મધ્યમલોકપાલ તરીકે માન આપે છે. એમાં બમ્બફણુદિનો સ્પર્શ નથી, માટે મેં બમ્બવંત બોલ બદલ્યો છે.

સ્વ૦ ખાંસાહેબ અબ્દુલ્લ કરીમખાં

મૂળશંકર મો. ભંદ્રે

ચારેક માસ પહેલાં સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાંના મંગીતની એક રેકૉર્ડ ઉપર વિવેચન કરતી વખતે છેલ્લે એમ લખેલું કે 'ખાંસાહેબ હવે જીવનને કાઢે બેઠા છે' વગેરે. તે લખતી વખતે એવું તો કલ્પનામાં પણ નહોતું કે આટલું જલ્દી આ વાક્ય ફર આગાહીનું સૂચક બનશે.

સ્વ૦ અબ્દુલ્લ કરીમખાંના મૃત્યુને કેવળ મંગીતગમિકની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે એક અસાધારણ સંગીતકળાના ઉપભોગથી આપણે વચિત બન્યા, એટલે જ શોક થશે. પણ અત્યારની હિન્દુસ્તાની મંગીતની જે રીતિ છે, તેના જે કાળજીથી અભ્યાસ કરતા હશે, તેમને તો કદાચ એમ લાગશે કે હિન્દુસ્તાની મંગીતના ઇતિહાસનું એક અતિ ઉજ્જવળ પાતું આજે બધ થાય છે નવું પૂલતું પાતું કેવું છે, તેની ખબર નથી.

જેમ સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે, તેમ આપણે ત્યાં સંગીતકળામાં classical તરવાનું સ્થાન અકસ્મ થતું જાય છે. Classical સંગીતનો કાળ તેમાં જ દાખલ થયેલી ખરાબીને કારણે નષ્ટપ્રાય થવા લાગ્યો. કોઈ પણ શૈલીમાંથી પ્રાણ ચાલ્યો જાય છે, અને કેવળ તેના રેહ રહી જાય છે, ત્યારે તે કળા કેવી લાગે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપણું કહેવાતું 'ઉસ્તાદી' સંગીત છે. ઉસ્તાદી સંગીતકાર હોવાનો દાવો કરનારા, અને 'ઉસ્તાદી' સંગીતને સમજવાનો દાવો કરનારાઓ આને કારણે સમાજના મંગીતરસિક વર્ગથી જુદા પડી ગયા. આની પાછળ ખીજાં ઘણાં કારણો હતા. પણ તેમાં આપણે અહીં નહિ ઊતરીએ.

અને એ જ વખતે બીજી બાજુથી લોકોનો સંગીત તરફનો ગ્રેમ વધતો ચાલ્યો. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, ગ્રામોફોન, રેડિયો અને ધ્વનિ-ચિત્રોએ લોકોની સંગીત તરફની રુચિ વધારવામાં નિમિત્ત બન્યાં કે કારણભૂત બન્યાં ગ્રામોફોન, રેડિયો કે સિનેમા, એ ત્રણેય યત્રોમાં classical સંગીતની અત્યારની શૈલીને ગોઠવવું અશક્ય હતું, કારણ કે classical શૈલીના વિસ્તારમિતતા, મદ્દગતિ, વગેરે માટે આ બધા સાધનો પ્રતિકૂળ જ ગણાય. અને આને કારણે દૂકાણુ એ સંગીતનું લક્ષણ બનવા લાગ્યું અને આને કારણે Romantic શૈલીના કેટલાક ગુણો પણ આપણા સંગીતમાં પ્રવેશવા પામ્યા. પણ classical શૈલીની પાછળ જે બળવાન પ્રચલિકાનું પીઠબળ હતું, તે આની પાછળ ન હોવાથી તેમાં ઉપરજીવવાપણુ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે જુદી જુદી કેટલીક સંગીતની શૈલીઓની આના પર અમર દેખાય છે, કહો કે અસરનું સુમિશ્રણ નહિ પણ અમરની અંધાધુધી દેખાય છે.

એક સંગીતની ઝીજમાં તમને ચાર પાંચ રાગની, સુરોની અમર દેખાય, બીજી બાજુથી ગઝલની રચના પણ ડોકિયાં કરતી દેખાય વળી પશ્ચાત્તરૂમિ સંગીતમાં તમને ધ્રુવોપિયન સંગીતના સ્વરોનું ક્ષત્રક અમરણુ થાય, એનું ગંભીરતાય. સ્વરોને અમુક અમુક જગ્યાએએ લંબાવીને બગાળી સંગીતની અમર ઉપગનવવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાય.

આમાં કેટલાક અપવાદ હશે. અને જે અપવાદ હશે, તેમાં આ જટિલતા ઓછામાં ઓછી હશે. પણ મોટે ભાગે અત્યારના સંગીતમાં અંધાધુધી પ્રવર્તી રહી છે, એવું કહીએ તો તે વધારે ખડું નહિ કહેવાય.

પણ આ બધાંમાંથી પણ ધીરે ધીરે આપણે કદાચ મુક્ત થઈશું. અને આપણું સંગીત જતે દહાડે કોઈ ચોક્કસ ધોરણ પહોંચશે, એમ પણ આપણે આશા રાખી શકીએ. પણ તેમાં એક બપરચાન છે, તે જ રનૂ કરીય.

આપણા હિંદુસ્તાની સંગીતનો પ્રાણ એ 'રાગ' છે. સ્વરો એક રાગમાં બધાઈને જ પ્રગટ થાય છે. સ્વરોનું સ્વતંત્ર સાંદર્ય એ રાગના આશ્રયે જ શોભે છે. આ જે રાગરચના છે, તે મને લાગે છે કે દુનિયા આખીની સંગીતજ્ઞાઓનો એક અમૂલ્ય વારસો છે. Classical શૈલીના સંગીતકારોમાંથી રાગોનું ખરું સૌંદર્ય ઓછું થવા લાગ્યું હતું એ વાત સાચી. પણ આપણા સંગીતનો આ પ્રાણ સાચવી રાખનારા પણ કળાકારો આપણે ત્યાં હતા અને છે, તેમાંનો એક મહાન કળાકાર આપણી પાસેથી આ કાળે ચાલ્યો ગયો, ત્યારે ધરીબર એમ થઈ જાય છે કે શું હવે હિંદુસ્તાની સંગીતમાંથી 'રાગ' અદશ્ય થઈ જશે? અને એ પરિણામની આશંકા પણ આધાન ઉપગમનારી છે.

રાગ એ કેવળ આરોહ અવરોહની એક પ્રકારની ગોઠવણી જ નથી, પણ તેમાં સંગીત-કળાની પરાક્રાપ્ત વ્યક્ત કરી શકાય છે, જે અત્યારે કોઈએ વધારેમાં વધારે પોતાના સંગીતથી બતાવ્યું હોય તો તે સ્વં અખંડુલ્ય કરીમખા દતા. તેમના ગળામાંથી બહાર નીકળતાં જ રાગ, એક ચિત્રકારથી એક પોંછીના ઝટકાથી જેમ ચિત્ર ખડું થાય, તેમ થતો હતો. યશી સંગીતની દૃષ્ટિએ કેળવાયેલું તેમનું ગળું એકેએક સ્વરને તેના ખગ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું, સ્વર, રાગ, લય, તાલ એ બધાની એકરૂપતા, ગમ્મગમ્મતા, શૈલીનો ગવમ, એ તેમના જેટલું બહુ જ થોડા કલાકારોએ પ્રાપ્ત કર્યું હશે.

આપણા classical સંગીતની શૈલીનો પ્રાણ દર્શાવનારા જે રડયાખડયા સંગીતકારો પડ્યા છે, અને જે પ્રાણ અને શૈલી બન્ને હવે અદશ્ય થતા ચાલ્યાં છે, તેનો એક ઉત્તમ પ્રતિનિધિ આપણે ગુમાવ્યો છે.

અને મોટે જ સ્વં અખંડુલ્ય કરીમખાનું તેમની ઉમર જોતા નહિ, પણ હિંદુસ્તાની સંગીતની સ્થિતિ જોતાં અકાળ મૃત્યુ છે અને તેમનું મૃત્યુ આપણને ચેતવતું જાય છે કે જોજો સંગીતમા ગતિ લાવવા જતા ગંભીરતા ઓછી ન થાય, વિવિધતા લાવવા જતાં વર્ણમંદરતા ન આવે, અનુકરણના મોદમાં મરણ ન થાય.

જેમ જેમ જગત વધુ પ્રવૃત્તિમય થતુ જાય છે, તેમ તેમ જગતમાં વધુ ને વધુ ધોંધાટ ઉત્પન્ન થતો જાય છે. માણસ તેના યાંત્રિક સાધનો વડે જેમ જેમ વધુ પ્રગતિ કરી સુખસંપન્નતાનાં સાધનો મેળવે છે, તેમ તેને અનેક જાતની અગવડો પણ ભોગવવી પડે છે. રેલવે, મોટર, એરોપ્લેન વગેરેથી માણસ પોતાની ગતિને વધારી શક્યો છે પરંતુ તેની સાથે અકસ્માતના ભયો પણ તેટલા જ વધ્યા છે. એ જ પ્રમાણે દ્રામ, મિલો, આગગાડી, વિમાન અને યંત્રો વડે ખાસ કરીને શહેરોમાં ધોંધાટ વધી પડ્યો છે. ભાષણકર્તા, ફેરિયા, ગ્રામોફોન અને રેડિયો વડે આપણને જેટલો લાભ થાય છે તેના કરતાં તેમના ધોંધાટથી વધુ હાનિ થાય છે. શહેરના ધીમ લતામાં સાંજે ફરતા હોઈએ તો આસપાસનાં વાહનોનો અવાજ, ફેરિયા અને માગણોની ખૂમો, હોટલોમાંથી નીકળતું અર્ધહીન અને કાન ફાડી નાંખે એટલા મોટા અવાજવાળુ સંગીત અને રેડિયોમાંથી નીકળતા અનેકવિધ અવાજો માણસના મગજને અસ્થિર બનાવી મૂકે છે. એવાં ધોંધાટથી કિલ્લટ થયેલાં વાતાવરણમાં માણસ વિચાર કરી શકતો નથી તો એ ચિત્તની શાંતિ તો ક્યાંથી જ અનુભવે? સાંજે થાકેલો મનુષ્ય બે ઘડી આરામ લેવા આવે છે ત્યાં નજ ઉપર વાસણના ખખડાટ, ધારીના ખૂમખરાડા, બીખારીની રાગરાગણી, છોકરાના રૂદન અને તોફાનમસ્તીના અવાજો, કેટલીક વાર ગૃહિણીનાં ભાષણો, આસપાસનાં કહેવાતા મંગીતપ્રેમીનાં ગાયનો અથવા ગ્રામોફોન અને રેડિયોના પ્રોત્રામો એના મનને વેધુ હોદ્દોગી બનાવે છે. ગામડાંમાં હજી આના કરતાં કંઈક શાંતિ છે. એ શાંતિનું સામાન્ય પણ ધીમે ધીમે ઓછુ થતા લાગ્યું છે ધોંધાટમાં માણસ સારી પેઠે વિચાર કરી શકતો નથી, એકબીજા સાથે સ્પષ્ટ રીતે વાતચીત કરી શકતો નથી અને સામાન્ય રીતે પોતાના પ્રત્યેક કામમાં એને ગમ પડતી નથી. કેટલાક તખીખી નિષ્ણાતોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ધોંધાટ વડે મનુષ્યનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે. ચીન દેશમાં જૂના કાળમાં ધોંધાટ વડે માણસને સગ્ન કરવામાં આવતી. યુનેગારને બાધી રાખી તેના મસ્તક ઉપર અતિ પ્રચંડ અવાજો નીકળે એવા ઘટો વગાડવામાં આવતા. આ રીતે લાંબો વખત ચાલુ રાખવાથી યુનેગારનું ચિત્તભ્રમ થતું અથવા ધણી વાર મૃત્યુ પણ થતું. જેમ અકસ્માતને અટકાવવા માટે આપણે વાહનોના માર્ગ નિયંત્ર કરી તેમને નિયમિત રાખીએ છીએ, તેવી જ રીતે હવે જગતમાં વધના જતા અવાજને દૂર કરવા અથવા ઓછો કરવાને યોગ્ય પ્રયત્નો કરવા તરફ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. ઇંગ્લેન્ડ અને બીજા દેશોમાં ધોંધાટ દૂર કરવા માટે રાજ્ય તરફથી કમિશનો નિમાય છે અને તેમના અભિપ્રાયો લક્ષમાં લઈ, ધોંધાટને જેમ બને તેમ ઓછો કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. શહેરના ધીમ લતામાં રહેલા માણસને માથેરાનની અથવા ગામડાંની નિરવ શાંતિથી જેટલો આનંદ થાય છે એટલો ગામડાંના માણસોને નથી થતો. ગામડાંમાં તો ઘણી વાર મનુષ્યને અમુક પ્રકારનો ધોંધાટ પ્રિય થઈ પડે છે. પ્રભાતે ધડીનો ઘેરો અવાજ, સંમુદનું ગર્જન, પખીનો કલકલાટ, મંજ્યાકાળે ઢોરના અને વાછરાંના અવાજો, મંદિરમાં

કેન	
૧૩૦	ત્રાસદાયક અવાજ
૧૨૦	એરોપ્લેનનો અવાજ
૧૧૦	પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
૧૦૦	મોટરના હોર્નનો તથા નાની યંત્રશાળાનો
૯૦	૨૦ ફૂટ દૂરથી ભારે મોટર લોરીનો
૮૦	ઝડપી ગાડીનો
૭૦	વાહનની અવરજવરવાળા રસ્તાનો મોટેથી થતા શેરબજારનો
૬૦	સાધારણ સાતિથી મની વાનચીતનો
૫૦	ધ્વજકેટીક મોટર (સાત) ૩ ફૂટ દૂર હોય તેનો
૪૦	૩ ફૂટ દૂર કાગળ ફાડવાનો, સાત રસ્તા ઉપરનો
૩૦	૩ ફૂટ દૂર ઘડિયાળનો
૨૦	સાત ઓરડામાં પવનથી અથવા હાલચાલથી
૧૦	તદ્દન સાત ઓરડામાં
૦	

કાયદા વડે પ્રામોદિતતા અવિરત મંગીનનો પ્રયત્ન ધોંધાટ ધણોખરો બધ કરાતી દીધો છે. એ જ પ્રમાણે મોટરના વિજળીના 'હોર્ન' માથી નીકળતો કેટલોઃ કંકપ અવાજ પણ કાઢા વડે અટકાવી શકાય છે. રેડિયોથી ઉત્પન્ન થતો ધોંધાટ પણ કાયદા વડે બધ કરી શકાય એમ છે. કેઈ પણ ધરમાં યાગતા રેડિયોનો અવાજ ૭૦ ફોનથી વધે તો તેના માલિકને શિક્ષાપાત્ર ગણવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ધોંધાટ ઓછો કરવા માટે ધોંધાટની તપાસ કરનારા ઇન્સ્પેક્ટરો પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટીએ નીમવા જોઈએ.

અત્યારે અત્યારે વૈજ્ઞાનિકો પણ યંત્રની રચનામાં જેમ અને તેમ અવાજ ઓછો ધાય એને માટે પુરતું ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. આમ છતાં કેટલાક યંત્રો એવાં હોય છે કે જેમાંથી નીકળતો અવાજ ઓછો થઈ શકે એમ નથી. એવા યંત્રોને આસપાસની જમીનથી ઊંડો પાયો નાખી તેના ઉપર મુકી અલગ કરવા જોઈએ અને ફરતેની ઈમારતની દિવાલોની વચ્ચે અવાજ શોષી લે એવા પદાર્થો મુકવા જોઈએ. મનુષ્ય ઊનતું પડ, દયાવેશા ધાસનું પડ, અથવા રખરનું પડ અવાજ શોષવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. દિવાલની વચ્ચે માત્ર હવાનું પડ રાખવામાં આવે તો પણ ધોંધાટ ધણોખરો શોષાઈ જાય છે. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ધોંધાટ ઓછો કરવાનું કાર્ય મ્યુનિસિપાલિટી, નરકાર અને વૈજ્ઞાનિકોએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. બંધના સહકારથી ધણો કાયદો થઈ શકે એમ છે. મોટી આફિસોમાં પહેલાં ડઝનથી ટાઇપરાઇટરના દટ-કટ અવાજો હવે બિનઅવાજ (Silent) ટાઇપરાઇટરથી ઓછા થયા છે. શાન્તિના ગુણગાન અનેક લેખકોએ અને કવિએ કર્યા છે. માણસ વધતા જતાં ધોંધાટથી કટાલ્યો છે. એના પરિણામે વખત જતાં દુનિયામાંથી ધોંધાટ ઓછો થશે. અને કદાચ એક ખીડત સાથેના વાર્તાલાપ પણ માત્ર મંત્રાથી જ ધાય તો નવાઈ નહીં. ધોંધાટથી કાયદો ધાય છે તેના કરતાં ગેરકાયદો વધારે ધાય છે. એ માણસોની શારીરિક પ્રકૃતિ ઉપર અમર કરે છે અને જો ધોંધાટ ઉપર અંકુશ મુકવામાં ન આવે તો વખત જતાં માણસોને ધોંધાટના દર્દની અસર થશે. શહેરની ગીચ વસ્તીમાં ગંદકી, ખરાબ હવા, ખરાબ ઓરાક વગેરે દર્દોમાં આજકાલ ધોંધાટનું દર્દ વધી પડ્યું છે. એ દર્દ ઓછું કરવું આવશ્યક છે, અને પ્રત્યેક જવાબદાર વ્યક્તિએ એના ઉપર ધ્યાન આપવું થવું છે.

[મંદાકાંતા]

આથે આથે અનુદિન જતા કંપનાના કિનારા,
થાક્યા જાહુ અતલ દરિયે આધડી છેક મહારા,
છાએનીએ નયન નિરખે વીંધીને રાતકાળી,
ઊભાઊભા અદ્ય હસતા તારલા દેઈ તાળી.

વીતે મીઠા સ્વપન સરખુ જીવગીનું પ્રભાત,
ત્યારે મહારે સતત સહવા કારમા ઝંઝવાત;
આત્મા ઝંખી અમૃત મીઠડી મિદ્ધિને શક્ય એવો
થાતો મહારે ભવભ્રમણનો વ્યથા દુર્લભ્ય દેશે.

છોડી હાવાં સ્વચ્છન સહજ નાવડીનું મુકાન,
થાક્યા ગાયો કરી લઈ દેરી સ્ફૂટિલાં ભોમવાન,
રહોંચી પ્યારા તટ પર પછી રેલવું મુકતમાન—

ન્યાળી ત્યાંથી સ્વચ્છન સ્થિતિને દુખીને કંપનાના
રૂંવેરૂંવે દવ સળગતા, ભરમ થે લાય ગાંન,
લાગે પાછો નવજલસથાં મેઘગો વનમાન.

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભારતવર્ષનું નામ પ્રથમ અંકિત કરનાર વિજ્ઞાતિ સર જગદીશ-ચંદ્ર બોઝના આલોક છોડી જતાં જગતે અને ખામ દરીતે ભારતે એક મહાન સર્જક ગુમાવ્યો છે. થોડા જ માસ ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માર્કોનીના અકાળે થયેલા અવસાનના ધ્વા દશ તો રૂઝાયા નહતા, ત્યાં તો આપણે બ્રિટિશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી રથઃદોર્ડના મૃત્યુનાં દુઃખદ સમાચાર સાંભળ્યા. વૈજ્ઞાનિક જગતના એ અત્યુ દશ સુકાયા પણ નહતાં ત્યાં તો સર જગદીશ બોઝના અવસાનની ખબર સાંભળે જ દાઝવા પર ડામ સમી નીવડી છે.

આજે તો આપણે જગતના દરેક ભાગની ખબરો ધરમાં-બેઠાં બેઠાં વાચરલેસથી જાણી શકીએ છીએ. એ ક્ષેત્રમાં અચૂપવેશ કરવાની પ્રથમ પ્રેરણા આપનાર જર્મનીનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હર્ટઝ હતો. હર્ટઝે આપેલી પ્રેરણાને એકી સાથે ઝીલનાર પુરુષો ભારતે અને બ્રિટિશો જગતને આપ્યા. સર જગદીશે અને મહાન માર્કોનીએ એક સાથે સ્વતંત્રપણે વાચરલેસના ક્ષેત્રમાં શોધખોળ કરી, ને એ ક્ષેત્રમાં પોતાના નામે અમર કર્યાં. કુદરતની ગતિ પણ કેવી ગહન છે કે માર્કોની-બોઝ પોતપોતાની પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરી સ્વતંત્ર-પણે જગતને વાચરલેસની બેટ ધરે છે.

આમ આપણા યુવાનોને માટે પ્રેરણારૂપ એવા આપણા આ મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના જીવનમાં ડૂબકી મારવી આવશ્યક છે.

ટાકા બિલ્લાના વિક્રમપુર નામના ગામમાં ઇ. સ ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૩૦મી તારીખે એક સન્માનિત કુટુંબમાં સર જગદીશ બોઝનો જન્મ થયો હતો. જગદીશના પિતા શ્રી. ભગવાનચંદ્ર બોઝ ફરીદપુરના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ હતા. સરકારી નોકર હોવા છતાં તેના પિતા સ્વદેશપ્રેમી, કર્તવ્યશીલ અને ભાવનાશાળી પુરુષ હતા. સર જગદીશે પોતાના પિતા વિષે લખતાં એક જગાએ લખ્યું છે કે “મારા પિતાએ ઉદ્યોગ અને હુન્નરની શાળાઓ સ્થાપી હતી. મારા પિતાની સર્જક મનોવૃત્તિએ મારામાં નૂતન સર્જનની પ્રેરણા મૂકી હતી.”

તે જમાનામાં જ આપણા દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણની પ્રથમ શરૂઆત થઈ હતી. પણ ચંદ્રપ્રેમી પિતા પોતાના બાળકને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો ગામડાની પ્રાથમિક શાળામાં જ ભણાવે છે; જગદીશ બોઝે પોતાના પ્રાથમિક અભ્યાસ વિષે લખતાં લખ્યું છે કે “મારા પિતાના શિક્ષણને લગતા ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ વિચારો તે કાળમાં સુધરેલા અને ભણેલાઓને મન અરુચિકર હતા. આજે જ તે વિચારો આપણે સન્માનીએ છીએ. મારા પિતાએ મને ગામડાંની પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવ્યો, મને ખેડૂતોના, મજૂરોના અને દલીતોના બાળકો બોડે ભણાવ્યો તેથી જ મારામાં કુદરતની ગહનતામાં ડૂબકી મારવાની મનોવૃત્તિ જાગ્રત થઈ હતી તેમજ પ્રાણી અને વનસ્પતિ પ્રત્યે પ્રેમ અને આકર્ષણ થયાં હતાં.”

આમ બચપણમાં સુસંસ્કારનાં બીજ રાખ્યા પછી જગદીશને તેના પિતાએ અંગ્રેજી શિક્ષણ આપ્યું. સોળ વર્ષની વયે જગદીશે શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. ત્યારબાદ કલકત્તાની મેન્ટ એલિયર કોલેજમાં અભ્યાસ કરી જગદીશે બી. એ.ની ડિગ્રી મેળવી. બી. એ. થયા પછી તેને ઇંગ્લેન્ડ જઈ આર્થ. મી. એમ. ની પરીક્ષા પસાર કરવાની પ્રજ્ઞા હતેમરી થઈ. એની પાછળ પોતે પોતાના પિતાને ભારૂપ ન થવાની, પિતાનું દેવું પતાવી દેવાની અને પિતાને શાન્તિ આપવાની ભાવના હતી.

પણ એ લાલચ અને લપમણા માર્ગે જવાનું નક્કી કર્યા પહેલાં તેને પિતાની સમ્મતિ મેળવવાની હતી. પિતાને પોતાની મુશ્કેળ જાણી ત્યારે તેમણે મક્કમપણે ના પાડતાં કહ્યું હતું કે 'હું આ મરકારી નોકરીમાં રહ્યો છું છતાં તને એમાં નાખવા ઇચ્છતો નથી. તું નૂતન સર્જન કર, મદાન નિષ્ણાત થા.' આમ આર્થ. સી. એમ. થવાનું જગદીશનું સ્વપ્ન તેના પિતાના પ્રજ્ઞા નિશ્ચય મામે અફળ ગયું. પાછળથી વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાનું જગદીશે વડીલોની સંમતિથી નક્કી કર્યું તે વેળા પણ તેના પિતાએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે "વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે જવાની તને છૂટ છે. આર્થ. સી. એસ.ની પરીક્ષા આપવા માટે હું તને ન જવા દઉં. કેમકે તારી મર્જન શક્તિ ચીમળાય જાય એમ હું નથી ઇચ્છતો."

આમ જગદીશ માત્ર વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસ માટે વિજ્ઞાનન જઈને ૧૮૮૪માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરે છે. બીજે જ વર્ષે તેણે લડન યુનિવર્સિટીની બી. એસ.સી.ની ડિગ્રી લીધી વિજ્ઞાનના કોલેજ જીવનમાં જગદીશ પોતાના અધ્યાપકો પર સારી ઊંચ પાડે છે. એના એક અધ્યાપક ફ્રેમરે નો તે વેળાના દિંદી પ્રધાન પાસેથી તે સમયના દિલ્લા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ રીપન પર એક ભાષામણપત્ર મેળવી આપ્યો હતો. જગદીશ પચીસ વર્ષની વયે દિલ્લ પાછો ફર્યો ગવર્નર જનરલ પરના ભાષામણપત્રને લીધે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં તેની યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલના પિત્રાધ છતાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ પરંતુ થોડા જ દિવસોમાં એની કાર્યશક્તિ અને સર્જનશક્તિને લીધે એના તરફ તિરસ્કારભરી નજરથી જોવામાં આવ્યો પણ અંતે તેના મિત્રો જતી બેઠાં હતો.

કોલેજની પ્રયોગશાળામાં પૂરતાં સાધનોના અભાવ હોવા છતાં અધ્યાપક જગદીશે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પોતાની ખાનગી પ્રયોગશાળામાં અંતર્વૃત્ત કાંચ તરી ગણ્યું, તે ધોરણ શ્રદ્ધા અને ખત, ઝોઝાં ન થવા દીધા તેના પરિણામે 'વિજ્ઞાનીના કિરણ' પર ૧૮૮૫માં એક મૌલિક લેખ લખ્યો. તે પછી તરત જ તેમણે વિજ્ઞાનીના વિષય પર મનનીય નિબંધો લખ્યા. તે પછી તરત જ વિજ્ઞાનીના વિષયને લગતા એમના એક નિબંધે તો લંડનની વિજ્ઞાનને લગતી રોયલ સોસાયટીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે તેણે એ નિબંધ છપાવ્યો એટલું જ નહિ, પરંતુ શ્રી. બોઝને રકોઝરશીપ પણ આપી. એથી એમણે પોતાની શોધખોળના પરિણામો ૧૮૮૬માં રોયલ સોસાયટી પર ગોઠવી આપ્યાં. સોસાયટી એમના કામ પર ખુબ જતી, અને લડનની યુનિવર્સિટીએ એમને સાયન્સની ડોક્ટરની ડિગ્રી એનાયત કરી.

પછી તો શ્રી. બોઝે વાયરલેસ તરફ ધ્યાન આપ્યું માર્કોની અને બોઝ એક માથે વાયરલેસની શોધ કરે છે. જગદીશ બોઝ ૧૮૮૫માં કલકત્તાના ટાઉનહોલમાં વાયરલેસનો અખતરો ફેલેમદ રીતે બતાવે છે તેમણે ઈથરનાં મોઝને ધનવરતુમાંથી, માલુમોની કાર

બેઠીને પસાર કરી બતાવ્યાં, તારનાં દોરડાં વિના ઘંટડી વગાડી બતાવી, ભારે વજન ઊંચકી બતાવ્યું, આમ સાચું કહીએ તો, જગતને વાયરલેસની શોધની પ્રથમ ભેટ કરનાર શ્રી બોઝ હતા. પણ સાચે જ એઓ વિજ્ઞાની હતા, વેપારી ન હતા. એટલે એમણે પોતાની શોધનું પેટન્ટ ન નોંધાવ્યું ને શોધ માત્ર જગતને ચરણે ધરી. જ્યારે માર્કોનીએ પેટન્ટ નોંધાવ્યું ને તે અઢળક ધન કમાયો.

અધ્યાપક બોઝની કાર્તિ એમર ફેલાવા લાગી. શ્રી બોઝની મદદે ઊબેલી રોયલ સોસાયટીએ ૧૮૯૭માં વિજ્ઞાનના વિષયો પર ભાષણો આપવા માટે તેમને લંડન બોલાવ્યા. આમ વિજ્ઞાનના વિષયમાં ભાષણો આપવા ચાટે એ મહાન સરચાએ કોઈ પણ હિંદીને પ્રથમ બોલાવ્યા હોય તો તે શ્રી. બોઝને. શ્રી. જગદીશનાં જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રતિભા બેઠે લડનના મોટા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ એમના પર મુગ્ધ થયા. એ પછી તો શ્રી. જગદીશ જગતને વિજ્જાનના ક્ષેત્રમાં અવનવો પ્રકાશ આપ્યો ને તેના પરિણામે રોયલ સોસાયટીએ ફરીથી બે વખત તેમને ભાષણો આપવા માટે વિલાયત બોલાવ્યા. આ અપૂર્વ માનનો ભોક્તા આજે એ જ એક માત્ર હિંદી છે. ત્યાર બાદ તો જગદીશને પેરિસ, ચિકાગો, ન્યૂયૉર્ક, વગેરે અનેક સ્થળોથી આમંત્રણો મળ્યાં ને જગતભરની વિજ્ઞાનની મોટી મોટી સંસ્થાઓ સમક્ષ તેમણે પોતાની પ્રતિભા રેડીને ભારતનું વર્ચસ્વ વધાર્યું.

વિજ્જાનીનું ક્ષેત્ર હોડી શ્રી. બોઝ વનસ્પતિ અને પ્રાણી વચ્ચેના જગતે માનેલા બેઠા પ્રતિ પોતાનું લક્ષ્ય દોરે છે. કુદરતની ગહનતામાં ડૂબકી મારી નૂતન સર્જનની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપમાં જોવા ઝંખનાર શ્રી. બોઝ જગતને નવો પ્રકાશ આપતાં સંબંધનાર છે. “પ્રાણી માત્ર જેવાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો અનુભવે છે તેવાં જ આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો વનસ્પતિ પણ અનુભવે છે.” જગદીશની આ ધોષણાએ જગતના આધુનિક અને ભાવિ વિજ્ઞાન સંશોધકોને એક નવું ક્ષેત્ર આપ્યું. ઝાડપાનને પણ પ્રાણી માત્રની જેમ જીવંતરસ લાગે છે, ઊધઆરામની જરૂર છે, આપણી જેમ એમાં પણ જીવ છે, પ્રેમ, શરમ, દુઃખ, સુખની ભાવના છે એવું બધું જગતને શ્રી. બોઝ પાસેથી જ પ્રથમ જાણવાનું મળ્યું. શ્રી. બોઝની અપૂર્વ શક્તિની પ્રતીતિ તો વનસ્પતિને ચતાં આકર્ષણો અને અપાકર્ષણો માપવાના તેમણે શોધી કાઢેલા એક અત્યંત નાનુક નાનું પરથી થાય છે. જગત સમક્ષ તેમણે એ બધું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

આ શોધના પરિણામ અને અમર વિષે શ્રી. બોઝને પૂછવામાં આવતા તેમણે જ કહ્યું છે કે “એ શોધના પરિણામે નજીકના ભાવિમાં શરીરશાસ્ત્ર, વૈદક અને ખેતીશાસ્ત્રમાં અમત્કારિક ફેરફારો થશે.”

શ્રી. બોઝને જગતે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી લેખ્યા ત્યારબાદ હિન્દની આખો ઊધડી. હિન્દી સરકારે ૧૯૦૦ની સાલમાં ડોક્ટર બોઝને પેરિસની સાયન્સ કોન્ગ્રેસમાં મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવી બેંગા યથેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે સારો મોબો મંપાદન કર્યો. ૧૯૦૩માં સી. આઈ. ઈ. નો ઇલિકાઈ હિંદી સરકારે આપ્યો. સને ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર વખતે તેમને સી. એસ. આઈ. બતાવ્યા. ૧૯૧૭માં અમેરિકાથી પાછા ફર્યા તે વેળા તેમને સરકારે સરનું ખીરદ આપ્યું ૧૯૧૭માં એ પ્રમુખે આભાર દર્શાવે માટે ડોક્ટર પ્રકુલચંદ્ર

રોયના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં શ્રી બોઝને યુગપ્રવર્તક તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા હતા. તે સભામાં ડોક્ટર રોયે જણાવ્યું હતું કે, “વિજ્ઞાનીના ક્ષેત્રમાં ચમત્કારિક શોધખોળો કરી તેમણે માર્કોની પહેલાં વાયરલેસથી સંદેશા મોકલવામાં સંપૂર્ણ ક્ષમો મેળવી હતી. જો તેમણે તેનું પેટન્ટ લીધું હોત તો આજે કરોડાધિપતિ બન્યા હોત, પરંતુ એઓ તો સર્વાંશે વિજ્ઞાની છે. કાર્તિની કંપના વિના અનેક વિરોધો છતાં તેમણે તો હાંસીપાત્ર બનીને પણ ખંતપૂર્વક મહેનત, મહેનત અને મહેનત જ કરી છે. મહેનતનું જે ફળ આવ્યું તે તેમણે નિરભિમાનપણે, નિર્લોભપણે જગત સમક્ષ મૂક્યું.”

સર જગદીશ બોઝે સને ૧૯૧૭માં વિજ્ઞાનપિપાસુઓના લાભાર્થે એક મંદાન પ્રયોગ-શાળા સ્થાપી છે, એનું નામ ‘બોઝ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ’ છે. એ પ્રયોગશાળા હિન્દમાં અપ્રતિમ છે, હિન્દને એમના અનુપમ ભેટ છે.

અધ્યાપકપદ પરથી કારગ થયા પછીથી જુઓ ત્યાંસુધી શ્રી. બોઝે એ સરથામાં પોતાનો પ્રાણ રેહી અનેક વિદ્યાર્થીઓના આશીર્વાદ લીધા છે. એમણે પોતાની પૂંછનો મોટો ભાગ પોતાના દેશના યુવાન વિજ્ઞાનીઓ માટે રોક્યો છે. આમ એઓ વિજ્ઞાનવિકાસ માટે જ જુઓ ને એમના પિતાનું સ્વપ્ન સફળ કર્યું.

શ્રી. બોઝની વત્સપતિને લગતી શોધને જોઈને, ભાવિ પ્રજા જરૂર ઉચ્ચારશે કે શ્રી. બોઝ એમના જમાના કરતાં બે સદી આગળ હતા ! આવી વિજ્ઞાનયુગપ્રવર્તક અને પ્રતિભા-શાળા વિશ્વતિ. ભારતમાતાને ગૌરવાન્વિત બનાવી છે. પ્રભુ એમના અમર આત્માને શાન્તિ આપો.

શ્રદ્ધા વિષે એક પ્રશ્ન અને તેનું સમાધાન

શ્રી. અરવિંદ ઘોષ

પ્રશ્ન:—(૧) વિશ્વમાં ખતતી સર્વે ધર્મતાઓ તથા ક્રિયાઓની પાછળ ભગવાનની ઇચ્છા-તેની દિવ્યતપઃશક્તિ-કાર્ય કરી રહી હોય છે. અને (૨) જગતમાં અત્યારે જે પ્રકારની અભિવ્યક્તિ થઈ રહી છે તેમા ભગવાનની ઇચ્છા—તેની દિવ્યતપઃશક્તિનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ ગય છે.

આ પ્રમાણે બે પરસ્પર વિરોધી વિચારોમા મેળ કેવી રીતે મેળવવો ?

ઉત્તર:— શ્રદ્ધા બે જગતની હોય છે. એક તો સમતાને પોતાની શક્તિ વડે સાદ કરીને બોલાવી શકે તથા માનવમા એ સમતાને સ્થાપન કરી શકે એવી શ્રદ્ધા. બીજી પ્રકારની શ્રદ્ધા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માનવના અંતરમાંથી સાદ કરે છે.

આ બે પ્રકારની શ્રદ્ધા ભગવાનનાં બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જોડે સંબંધ ધરાવે છે. એક બાજુએ ભગવાન પરાતપર છે, બીજી તરફ પ્રભુ-વિરાટ—વિભુ-સ્વરૂપ છે.

સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રેરતી તપઃશક્તિ ભગવાનના પરાતપર સ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવે છે. અત્યારના સંજોગોમા, ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમા વ્યવહારુ પરિણામો ઉપજાવવાં એ વિરાટ-સ્વરૂપનું કાર્ય છે. આ જગતની પ્રત્યેક ગતિધારામાં તથા પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમા જે ઇચ્છા—જે તપઃશક્તિ—પ્રગટ થાય છે તે ભગવાનના વિરાટસ્વરૂપની હોય છે.

આપણી સામાન્ય ચેતનાને વિરાટસ્વરૂપની ઇચ્છા—તપઃશક્તિ-પોતાનું ધાર્યું કરવાને સ્વતંત્ર હોય એવી સત્તા તરીકે કાર્ય કરતી જણાતી નથી; એ તો સર્વ પ્રાણીઓ-હારા, જગતમાં લીલા કરી રહેલ વિધિવિધ શક્તિઓ દ્વારા તથા એ શક્તિઓમાં કાર્ય કરી રહેલ નિયમો તથા તેનાં પરિણામો દ્વારા કાર્ય કરે છે. જ્યારે આપણે સામાન્ય માનવ ચેતનામાંથી બહાર નીકળીને કાઈ જીવંચેતના પ્રત્યે ખુદલા થઈ શકીએ છીએ ત્યારે એ વિરાટની તપઃશક્તિ સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે દેખાઈ કરતી જણાય છે, અને શક્તિઓની સામાન્ય લીલાને બાજુ પર મૂકીને પોતાનું ધાર્યું કરતી આપણને દેખાય છે. ત્યારે જ આપણને જણાય છે કે વિરાટમા કાર્ય કરી રહેલી વિધિવિધ શક્તિઓની લીલાદ્વારા તથા તેમાં અનેક વિકારો થતા હોવા છતાં પણ વિરાટની તપઃશક્તિ પરાતપર—પુરુષોત્તમની જ ઇચ્છાને મિલક કરવા તેરેકે પ્રયાણ કરતી હોય છે.

વિજ્ઞાનની દિવ્યચેતનાનો માનવ સાક્ષાત્કાર કરે અને તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એવી પરાતપર ભગવાનની ઇચ્છા—તપઃશક્તિ છે. આપણે એ દિવ્ય તપઃશક્તિને જીવનમાં બર લાવવાની છે. પરંતુ એ કાર્ય કરવાના સંજોગો નીચે પ્રમાણે છે: આપણી અત્યારની માનવ ચેતના ઊતરતા પ્રકારની હોઈને તેમાં રહેલું અજ્ઞાન, નિર્બળતાઓ તથા સખલનોને પરિણામે

તથા અરસપરસ ઝઘડતા બળોની અથડાઅથડીને પરિણામે વસ્તુના સ્વરૂપનું આપણું જ્ઞાન વિકૃત થઈ જાય છે. દિવ્ય તપઃશક્તિને જરૂર લાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આવી પરિસ્થિતિમાં સહીને કરવાનો છે, આમ હોવાથી શ્રદ્ધા અને સમતા અપરિહાર્ય થઈ પડે છે.

આપણામાં એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ કે “મારામાં અજ્ઞાન, સખલનો તથા દુર્બળતાઓ પુષ્કળ ભરી છે તે છતાં,—વિરોધી શક્તિઓ આપણા ઉપર હુમલાઓ કરે છે તથા હાલ તુર્તને માટે એમર નિષ્ફળતા જ દેખાય છે તે છતાં, પણ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં ભગવાનની દિવ્ય તપઃશક્તિ અંતિમ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે આપણને દોરી રહેલી છે.” આવી શ્રદ્ધા આપણને સમતા પણ આપશે. જીવનમાં જે કાર્ષ્ણ્ય બને છે તેનો એ શ્રદ્ધા સ્વીકાર કરી લે છે—અલબત્ત, આખરી ઘટના તરીકે નહિ જ, પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રગતિને માટે આવની અંતરિયાળ પરિસ્થિતિ તરીકે એકવાર ચેતનામાં સ્થાપન થાય, એટલે પછીથી તેનો આધાર લઈને બીજા પ્રકારની શ્રદ્ધા પણ સ્થાપન કરી શકાય. વિજ્ઞાનમય ચેતનામાંથી કાર્ષ્ણ્ય જ્યોતિ એ શ્રદ્ધામાં પ્રવેશ કરે અને એ શ્રદ્ધાને સક્રિય બનાવે તો વર્તમાન મંજોગોના ઉપર (પણ) તે વિજ્ઞાન મેળવી શકે છે, શું બનવું જોઈએ તે નિર્માણ કરી શકે છે, તથા પરાત્પર પુરુષોત્તમ ભગવાનની ઇચ્છાના સાક્ષાત્કારનું અવતરણ થવામાં સહાય કરી શકે છે.

વિરાટ—વિશુ-સ્વરૂપની જે શ્રદ્ધા હોય છે તેની શક્તિ વિરાટની લીલાથી પરિમિત હોય છે. એ મર્યાદામાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ જવા માટે માનવે પરાત્પર પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. *

સ્મરણુઅંગાર

ન્હોતી ચિન્તા, નવ જરીય; વાં કલેશપીડા ય લેશ
મહારે હૈયે; થનગન થતી હૃદયની ભૂમિમાળા;
ત્હાં ઓચિન્તો, અહ, સ્મરણુઅંગાર કો' પ્રાણુધાત
ચેહો, લીલી મધમધતી મહારી ઉરોધાન ભરમ!

જયાનન્દ દવે

ચર્ચા પત્ર

‘શૈવલિની’ કે ‘તટિની’ ?

ખોટાદકરના પાંચમા-અને છેલ્લા-કાવ્યસંગ્રહનું, ‘નામકરણ’ ૨૧૦ નરસિંહરાવે કૃત્ય છે : ‘નદીના અર્થનો શબ્દ યોજવો એમ ત્હેમની (ખોટાદકરની) ઇચ્છા હતી તેવી માહિતી રા. દાણી તદ્દયથી મળી અને નામ પાડવાની માગણી પણ એઓએ કરી, તેથી ‘શૈવલિની’ એમ નામ મળે પાડી આપ્યું છે,’ (પુસ્તકરણ, પાનું ૬૯). નદીના લેયગંભીર પર્વાયો કંદોલિની, સ્નાતસ્વિની, નિર્ઝરિણી, અને તરગિણી ખોટાદકરે પોતે જ પૂર્વગામી કાવ્યમંત્રહોની નામયોજનામાં ઉપયોગમાં લીધા હતા. તેથી નરસિંહરાવે પોતા ઉપર પડેલી મર્યાદામાં રહીને “શૈવલિની” શબ્દ પસંદ કર્યો.

એ પછી લગભગ ત્રણ વર્ષે એક પ્રમથ બન્યો. ૧૯૩૨ની સાલમાં નરસિંહરાવે એમ. એ. ના વર્ગને ‘શૈવલિની’નો પાઠ આપવા હતા, તા. ૬-૧૨-૩૨ને રોજ ‘પનઘટ’ કાવ્ય શરૂ કરતાં, એમણે આરંભની પંક્તિ વાંચી :

આજ તટિની તથા પુણ્ય પનઘટ પરે
નગર કલનારીઓ નીરે બસતી :

અને બોલી બીક્યા કે આ કાવ્યસંગ્રહનું નામ ‘તટિની’ શા માટે નહિ ? ખોટાદકરનો જ વાપરેલો શબ્દ છે તો તેનો પ્રયોગ કરવા એ વધારે ઉચિત છે.*

આમ, ‘તટિની’ ખોટાદકરનો સ્વકંઠેવ્યારિત શબ્દ હોવાથી નરસિંહરાવે આ કાવ્ય-સંગ્રહની સજા તરીકે એની અખ્યર્હિતતા સ્વીકારી.

‘શૈવલિની’ કરતાં ‘તટિની’ મુંઝા બીજી એક દષ્ટિએ પણ વધારે યોગ્ય અને અર્થવાહી છે. ખોટાદકરની કાવ્ય-સરિતાના આ છેલ્લા મંત્રહ-ઝરણાને શૈવાળ-પ્રધાન કહેવા કરતાં પ્રશસ્ત-તટવાળું કહેવું વધારે ઉચિત છે તદ્દુપરાન્ત, પોતાના અન્તિમ કાવ્યની અન્તિમ પંક્તિઓમાં ખોટાદકરે પોતાનો અન્તિમ અલિલાપ પ્રગટ કર્યો છે કે :

‘જનિ ને મૃત્યુના બૂડા ધણા આઘાત તો આપ્યા;
હવે-એ ચક્રથી ધરી પરત્વે પ્હોચ્યું ક્યારે ?’

પોતાના કાવ્ય-નિર્ઝરતા સ્રોતમાં ન્હાનાખોટા તરંગોમાં હોંચતા હોંચતા, આ સંમંહ (છેલ્લે હોવાથી) દ્વારા, ખોટાદકર પેલે પાર—પેલે તટે—પરત્વે પ્હોચ્યા છે એવો ધ્વનિ પણ ‘તટિની’ સંજા યોજવાથી નીકળી શકે.

મુંઝઈ તા. ૬-૧-૩૮ ૩

ગૌરીપ્રસાદ યુ. ઝાલા

* મ્હને ખ્યાલ હતા કે નરસિંહરાવે એ વેળા પોતાની પ્રતમા આ મુદ્દો નોંધી લીધો હતો. મ્હારા આ ખ્યાલની સમૂજતા-નિમૂળતા તપાસી આપવાનું બન્ધુ-કૃત્ય રા. બાનુશકર વ્યાસે કરી આપ્યું. નરસિંહરાવનાં પુસ્તકો ફોર્મસ શુભરાતી સભાને એનાયત કરવામાં આવ્યા છે; ત્યાં જઈને શ. વ્યાસે નરસિંહરાવની ‘શૈવલિની’ની પ્રત નોંધ : ત્હેમા ‘શૈવલિની’ શબ્દ આગળ ‘તટિની’ શા માટે નહિ ? એમ નરસિંહરાવે લખ્યું છે, અને ‘પનઘટ’ કાવ્યમાં ‘તટિની’ શબ્દને ચિહ્નિત કર્યો છે.

લો ક ચ યા

આર્યકુમારોની પ્રવૃત્તિ : વડોદરા

સુમન્ત મહેતા

સંડનમાં જ્યારે 'જનરલ' વિલિયમ જૂથે 'માલ્વેશન આર્મી' અથવા મુક્તિફોજની

સંસ્થા કાઢી ત્યારે તેની ખૂબ જ મરકરી ચર્ચ હતી અને ફોજનાં માણસો રસ્તામાં પ્રાર્થનાઓ કરતાં ત્યારે ત્યાં એકઠા થયેલા લોકસમૂહ પર સડેલાં છંડાં અને સડેલાં બટાટા ફેંકવામાં આવતા હતાં. તે છતાં આજે એ મુક્તિફોજની સંસ્થા આખા જગતની અંદર ફેલાઈ રહી છે અને ગરીબ માણસોની સેવા કરવાની સેંકડો, બલકે હજારો સંસ્થાઓ આ ફોજની મારફતે ચાલે છે જનરલ જૂથે એક ચીજ જોઈ લીધી કે ધર્મનું પાલન માત્ર મંદિરોમાં જવાથી કે પ્રાર્થના કરવાથી થતું નથી, પાદરી એટલે ધર્મગુરુ એ માત્ર આશ્રમ અગર મંદિરમાંથી ઉપદેશ કરવાનો નથી પણ જે ગરીબ કચડાયેલા માણસ છે તેનું રક્ષણ કરવાથી અગર તેની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાથી તે માણસ ધર્મ તરફ દોરાય છે. બૂખ્યા માણસનું પેટ ધર્મોપદેશથી જરાય ભરાતું નથી અને બૂખ્યું પેટ ગમે તે પ્રકારનો અધર્મ કરવાને પ્રેરે છે. તેથી જો દુખી માણસનું હૃદય આર્થિક સગવડ કરી આપીને પ્રેમથી છતી લીધું હોય તો ત્યાર પછીથી તે વ્યક્તિને ધર્મને માર્ગે દોરી શકાય.

ગુજરાતની અંદર અનેક પછાત કોમના દુખી, બૂખ્યા, કચડાયેલા, દયાયેલા માણસોને પરધર્મની અંદર (ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી તથા આગાખાની) વટલાતા જોઈને તેમનું રક્ષણ કરવા માટે જે સમર્થ સંસ્થા (આર્યસમાજ) નીકળી છે તેની સરખામણી હું મુક્તિફોજની જોડે કરું તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિચિત્ર અને અજુગતું જણાશે. પણ તે છતાં એ બન્ને સંસ્થાની પાછળ જે આધ્યાત્મિક બળ છે તે લગભગ એકસરખું છે.

હિંદુ સમાજે અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમની જે ભયર અવગણના કરી - છે અને તેના તરફ સતત, કૂર બહિષ્કારનું જે શસ્ત્ર ખડું કર્યું છે તેમાંથી બચવા માટે એ કોમની મોટી સંખ્યા વટલાઈ જઈને ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ અગર આગાખાની ચર્ચ જતી હતી. ખેડા જિલ્લાની તપાસ પરથી આ બાબતની ખાતરી ચર્ચ શકે છે. મોટે ભાગે આવો ધર્મપલટો આર્થિક સંકટામણને લીધે કરવામાં આવે છે. અંત્યજ કહેવાતી કોમ ખીજા લોકોની માફક સ્વધા-રાજગાર કરી શકે અને પોતાની સ્થિતિ સુધારે એવું વાતાવરણ આ દેશમાં આજ સુધી નહોતું, પણ ઇસ્લામની અંદર સમાનતા તથા ભાઈજાની ભાવના, માત્ર ભાવના તરીકે રહેતી નથી પણ તેનાં અમલ થાય છે; તેથી કેટલાક અંત્યજો મુસ્લિમ ચર્ચ ગયા. અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કેટલેક અંશે અંગ્રેજોએ કર્યું અને " અંગ્રેજોના રાજ્યમાં દેડ મારે ધણે " એ કહેણીને માટે સાચું કારણ આપ્યું અસ્પૃશ્યોને કેળવણી આપવાની પ્રથા પણ અંગ્રેજ સરકારે દાખલ કરી, અને આજે પણ વડોદરા રાજ્યમાં જ્યાં અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાંખવા માટે અનેક હુકમો ગાયકવાડ સરકારે કાઢ્યા છે ત્યાં ' અસ્પૃશ્ય ' છોડારાંઓને

હિંદુઓ કેટકેટલું વિતાડે છે તે કાંઈ પણ ગામડાંમાં જોઈ શકાય એવું છે. તે ઉપરાંત મરેલાં ઘેરને ઉપડાવવા માટે ગામલોકો હદપાર ત્રાસ આપે છે. ગમે તેવા ભણેલા અંત્યજ હોય તેનું અપમાન થવાના સંકડો દાખલા થયે જાય છે. -જે એ અસ્પૃશ્યો ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થાય છે તો તેનું કાંઈ નામ દેવું નથી. હિંદુઓ પોતે પોતાની જાતને આવી રીતે નીચે પાડે છે, હિંદુ કામની પ્રતિષ્ઠા તોડે છે અને જાતભાઈઓથી અપમાનિત કામોનું રક્ષણ પરધર્મીઓ (ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો) કરે છે.

હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે, એ ધર્મમાં જે વહેમના સડા પેસી ગયા છે તે દૂર કરવા માટે, સંકુચિત દૃષ્ટિથી જે પછાત અગર પીડિત કામોને ધર્મપલટો કરવો પડતો હતો તેમને રક્ષણ આપીને સાચવી રાખવા માટે, જે કાંઈ એ પણ ગંભીર વિશાળ પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે આર્યસમાજીઓએ કર્યો છે. તેમણે અજ્ઞોતોદ્ધારની મારફત અસ્પૃશ્યોને અપનાવી લીધા છે અને તેમને ન્યાય આપીને ધર્મ ખદલવાની જરૂરત રાખી નથી. ધર્માતર કર્યું હોય તેમને પાછા હિંદુ—આર્ય—સમાજમાં લઈ લેવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. લાખો હિંદુ વિધવાઓ મુસ્લિમ જાતી તેમને હિંદુધર્મમાં ટકાવી રાખવા માટે આર્યસમાજે વિધવાવિવાહ ધર્મ ગણ્યો અને આવી વિધવાઓનું રક્ષણ કર્યું છે.

* * *

વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં અંત્યજોની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે વડોદરા રાજ્યે ચારે ખાંતમાં એકેકે બોર્ડિંગની સ્થાપના કરી અને અનેક ગામગામડાઓમાં આ બહિષ્કૃત કામ માટે છૂટી શાળાઓ કાઢી. આ બધી શાળાઓની દેખરેખ માટે ઉપનિરીક્ષકો રાખ્યા હતા તેમના પર દેખરેખ રાખવા માટે, અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્ન વિશે પ્રચાર કરવા માટે, તેમજ ચારે બોર્ડિંગ પર દેખરેખ રાખવા માટે એક નિરીક્ષક અથવા ઇન્સ્પેક્ટરની નિમણૂક કરી. આવા જવાબદાર કાર્યને માટે લાયક હોય એવા ગૃહસ્થની પસંદગી સહેલી ન હોય, પણ વડોદરાના સારા નસીબે અમૃતમરના પડિત આત્મારામ મળી ગયા. તેઓ પોતાનાં કુટુંબ સાથે વડોદરામાં ધણું વર્ષો સુધી રહ્યા, હજી સુધી રહે છે. અંત્યજ કામને થતા અન્યાયની વાતો, તેમના રક્ષણ તથા શિક્ષણ માટે લેવાતાં પગલાંની ચર્ચાઓ, પડિતજનોનાં કુટુંબીઓને હરહમેશ સાંભળવાને મળતી. એક વ્યક્તિના ઘડતરમાં વશપરપરાગત આવતા ગુણો (અને અવગુણો) અને જે વાતાવરણમાં તેનો ઉછેર થાય છે તે વાતાવરણની અસર કેટકેટલી થાય છે તે આપણે ચોક્કસ રીતે જાણતા નથી—એટલું નક્કી છે કે વડોદરા અંત્યજ આશ્રમમાં રહેતાં પડિત આત્મારામનાં કુટુંબ પર આવી વાતો અને ચર્ચાની અસર ઠીક પ્રમાણમાં થઈ. એ કુટુંબ આર્યસમાજ હતું અને ગુજરાતમાં આર્યસમાજનો પ્રચાર પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદે લગાયકવૃત્તિ (Aggressive Hinduism)નો ઉપદેશ અનેક સ્થળે આપ્યો છે પણ પંજાબનું વાતાવરણ એવું હતું, અને છે, કે ત્યાં હિંદુઓને એવા ઉપદેશનો અંમલ રાજગરોજ કરવો પડે છે. સ્વામી દ્વાનંદ મરસ્વતી અત્યંત નિડર અને હિંમતવાન પુરુષ હતા અને એમણે પોતાના અનુયાયીઓમાં લગાયકવૃત્તિને તથા નિડરતાને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ગુજરાત પોતું અને ડરપોક ગણાતું હતું અને ગુજરાતીઓમાં હિંદુત્વના રક્ષણ તરફ બેદરકારી જણાઈ આવતી હતી તે આ પંજાબી કુટુંબને અસહ્ય લાગી હશે. આવા વાતાવરણમાંથી આર્યકુમાર

આશ્રમનો જન્મ થયો. અને આ આશ્રમમાંથી મોટી સરચાઓનો વેલો ફેલાયો કે. જેને ચલાવવા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦૦૦૦ કે વધારેનો ખર્ચ આજે થાય છે અને જેનો પાસે લગભગ બે લાખ રૂપિયાનાં મકાનો (જમીન સાથે) થઈ ગયા છે

*

*

*

૧૯૨૧ની સાલમાં, એટલે માત્ર ૧૬ વર્ષ પહેલાં, આર્યકુમાર મહાસભાની સ્થાપના વડોદરામાં થઈ. એ સંસ્થાના ઉદ્દેશ થોડી વિગત સહિત નોંધુ છું.

(૧) મહર્ષિ દયાનંદજી પ્રતિપાદિત વૈદિકધર્મનો પ્રચાર કરવો અને કરાવવો.

(૨) આર્ય તથા અન્ય કુમારોને ઈશ્વર, વૈદિકધર્મ અને દેશના સાચા ક્રિયાશીલ ઉપાસક બનાવવા.

(૩) ગુરુકુળ, વિદ્યાલય, આશ્રમ, વ્યાયામશાળા ખોલવાં અને ચલાવવાં.

(૪) ઉપદેશકો તૈયાર કરવા, તેમની દ્વારા પ્રચાર કરાવવો.

(૫) અપ્પલાશ્રમ, વિધવાશ્રમ વગેરે અનેક પ્રકારની સરચાઓ સ્થાપવી.

બે વર્ષ પછી આર્યકુમાર આશ્રમની સ્થાપના થઈ. તેમાં નિરાધાર અગર વિધર્મીઓની જળમાં ફમાયેલાં બાળકોના રક્ષણ તથા શિક્ષણ માટે, તેમનામાં સુસંસ્કારો ફેલાવીને દેશના અથવા આર્યધર્મના સાચા સેવકો બનાવવાનો પ્રયાસ શરૂ થયો. આ આશ્રમની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે મારી નજરમાં આવ્યો હતો. તેમાં રંગ, જાતિ કે મતપથી મંદ્રાવના બેદલાવ વિના હિંદુમાત્રનાં બાળકોને દાખલ કરવામાં આવ્યાં આંતરજાતી છોકરાઓને છૂટાં પાડીને જુદી શાળા કે વસતિગૃહમાં કેળવવામાં આવે છે તેમ ન કરતાં આ આશ્રમમાં બધા છોકરાઓને સમભાવથી રાખવામાં આવે છે આર્યકુમાર મહાસભા અને આશ્રમના મંત્રી તથા પ્રેરક પડિત આત્મારામના બીજા પુત્ર આનંદપ્રિય છે આ આશ્રમમાં વ્યાયામક શિક્ષણ સાકું છે અને કસરત તથા ક્રીડાની સાથે સાથે એક સારું બેન્ડ તૈયાર થઈ ગયું છે. છોકરાઓને ભાષણ કરવાની કળા શીખવવામાં આવે છે અને શિક્ષણક્રમ પણ એવો રાખ્યો છે કે આ છોકરાઓ મોટા થઈને આર્યમિશનરી તરીકે કામ ઉપાડી શકે.

પ્રચારકામને અંગે ત્રણ માસિકો ચાલતા હતા : (૧) પ્રચારક, (૨) સુધારક, અને (૩) હિંદુ પત્રિકા ૧૯૩૫ની સાલથી 'સુધારક' બંધ કર્યું છે. આ માસિકો ઉપરાંત જરૂર પ્રસંગે પ્રચાર પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવામાં આવે છે

જેવી રીતે મિશનરીઓ ગામડામાં જઈને શાળાઓ શરૂ છે તેવી રીતે આશ્રમ તરફથી પાંચ આર્યકુમાર પાઠશાળાઓ ચાલતી હતી બે ધારાળાઓની વસ્તી માટે અને ત્રણ આંતરજાતી વસ્તી માટે.

સંન્યાસીઓનું જીવન લોકકલ્યાણ માટે જ હોવાં નેત્રએ તેથી એવાલાવી સંન્યાસીઓ આશ્રમમાં રહીને વખતોવખત પ્રજાસેવા માટે જઈ શકે. તેમને માટે એક સંન્યાસ આશ્રમની સ્થાપના ૧૯૨૯માં કરવામાં આવી છે. આપણા દેશમાં કરોડો માણસો ધણા પછાત, અજ્ઞાન, તેમજ અનેક વહેંચેલાં મડોવાયેલાં હોવા છતાં હિંદુ તથા જૈન માધુઓ આવી વસ્તીમાં જઈને વસતા નથી. આ ગરીબ કંગાલ માણસો તેમની યોગ્ય આગતાસ્વાગતા ન કરી શકે એ ખુસ્તું છે. મેં ઘણા ઘણા સાધુઓ સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરી છે. ગમે તેવાં કુલ્લક કારણો બતાવીને પણ આ બંને ધર્મના સાધુઓ પછાત પ્રજામાં ધર કરીને બેસતા નથી અને જૂઠા જૂઠા ભટક્યા કરે છે. જે પછાત પ્રજામાં રહે તો માસાદાર અટકાવી શકે, મદ્યપાન ઝોણું કરાવી

શકે અને ધર્મના સુસંસ્કારો રોપી શકે. આ બાબતમાં પ્રજામત સંગીન થાય તો સાધુઓને પછાત પ્રજામાં કામ કરવાની ફરજ પડે. પ્રજાસેવાની બાબતમાં આર્યમહાજી અને સ્વામી વિવેકાનંદના સાધુઓ ઉત્તમ કામ કરી રહ્યા છે.

કન્યા કેળવણીની શરૂઆત ઈટાલામાં કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી (૧૯૨૫) થઈ હતી. ત્યાં મકાનો પણ બધાયાં છે. મોટી વયની કન્યાઓને વડોદરા લાવવામાં આવ્યા પછી આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયની ખીલવણી વડોદરામાં ૧૯૨૯માં થઈ આજે ત્યાં લગભગ ૩૦૦ છોકરીઓ રહે છે અને ભણે છે. આર્યકુમાર મહાસલાનું મુખ્ય કામ આર્યધર્મના રક્ષણ તથા પ્રચારનું છે. આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલય એ તેનું મોટામાં મોટું અને મહત્ત્વનું કામ બની રહ્યું છે અને તેની પાછળ વર્ષે રૂ. ૭૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થાય છે ૧૯૨૯માં ૧૭ કન્યાઓ હતી; ત્યાં ૧૯૩૫ના ગિર્પાર્ટમાં ૩૧૬ કન્યાની સંખ્યા બતાવી છે ૪૨ બહેનો વગર ફીએ અને ૫૦ અડધી ફીએ ભણે છે એટલે ૩૦ ટકા જોટલી સંખ્યા ગરીબ કુટુંબોમાંથી લેવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમની અંદર ખાસ ભાર નીચેના વિષયો પર મુકાયો છે.

(૧) સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય; (૨) હિંદી ભાષા અને સાહિત્ય; (૩) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય; અને (૪) વ્યાયામ.

આ શાળાની બારીક તપાસ કરવાનો મને પ્રસન્ન મળ્યો નથી તેથી હું શિક્ષણને વિશે અભિપ્રાય આપતો નથી. એમ તો અંગ્રેજી સાહિત્ય, ગૃહવિજ્ઞાન, પાકશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવે છે, પણ કન્યાઓ કેટલું શીખે છે તે જાણ્યા વિના કોઈ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપવાનો અર્થ નથી. હું એટલું કહીશ કે કન્યાઓ શરીરે સશક્ત જણાય છે. ધનુષ્યબાણ વગેરેના નાટકીયા પ્રયોગો કરવામાં વાધો નથી પણ હું તેને જરાય મદદરૂપ આપતો નથી. શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શરીર અને મનને ખીલવવાનો છે, અને સાથેસાથે આગ્રિમનું ધકતર એવી રીતનું થવું જોઈએ કે દેશપ્રેમ અગર મનુષ્યપ્રેમ ખીલે અને 'પુરુષાર્થ' કરવાની દક્ષતા આવે. આપણી યુનિવર્સિટીઓએ સાતઆઠ દશકાથી કેળવણી આપી છે અને તેનું પરિણામ બહુ સતોષકારક નિવડ્યું નથી એ યુનિવર્સિટીઓએ માત્ર ગુલામો પેદા કર્યા છે, અગર ગુલામવૃત્તિ ખીલવી છે એ ટીકામાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે આર્યકન્યા મહાવિદ્યાલયની સ્નાતિકા કેવી નીકળે છે અને જીવનસંઘામની અંદર કેટલી મક્કળ થાય છે તેને વિશે આજે મત આપી શકાય નહિ. આજે દેશમાં સ્ત્રીઓ માટે તેમજ પુરુષો માટે ઢગલેઢગલા કામ પડ્યું છે. પરણ્યા છતાં અને પરણ્યા વિના દરેક વ્યક્તિ થોડુંઘણું કામ કરી શકે છે. કામ કરવાની વૃત્તિ, તીવ્ર ઈચ્છા, કુશળતા અને સમગ્ર મેળવી લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. મહાવિદ્યાલયનું વાતાવરણ આશાસ્પદ છે.

આ મહાવિદ્યાલયની કન્યાઓ આખા ગુજરાતમાં અગર જ્યાં જ્યાં એમણે સુસાક્ષરી ફરી છે ત્યાં ત્યાં વ્યાયામનો પ્રચાર કરીને કન્યાઓ માટે વ્યાયામની આવશ્યકતાનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો છે એ મોં કોઈ કબૂલ કરશે. અને જ્યારે એક ટુકડી આફ્રિકાના કેટલાક ભાગમાં ફરી ત્યારે હિંદી કન્યાઓ અને સ્ત્રીત્વ વિશે ગોરી પ્રગ્નમા સારા મંત્રકાર પાડ્યા તે વિશે એમત ન હોય. મુક્તિદેજની માફક આ સરચાનો પ્રચાર બહુ જગ્યો છે, પ્રચાર અને તમાશામાં બહુ સમય નળ એ બહુ ઇચ્છવા જેવું નથી, પણ ખર્ચ એટલો ભારે છે કે

મારા જેવા બહારના મનુષ્યે દીકા ન કરવી જોઈએ. મહાવિદ્યાલયની છોકરીઓએ કાર્પ માની ક્ષીધેલા ગુણને મેથીપાક આધ્યાત્મિક વાતને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે બાલીશ અને નાટકીયા છે. હિંદ દેશમાં આખો યુગ બદલાયો છે અને આર્યકુમારી મહાવિદ્યાલયની નહિ એવી છોકરીઓએ પણ જરૂર પ્રમંથે સામનો કર્યાના અનેક દષ્ટાંતો છે. જે ખરી કસરતી અને બળવાન વ્યક્તિ છે તે પોતાના બળની અગર 'પરાક્રમ'ની જાહેરાત કરતી નથી. ૧૯૨૭ની સાલમાં અબલાશ્રમ (Rescue Home) જેવી સંસ્થા કાઢવામાં આવી છે અને ૧૯૩૩માં વિધવાશ્રમ પણ કાઢ્યું છે. આવી સંસ્થાઓ ચલાવવામાં કેટકેટલી તકલીફ પડે છે તે જોમને આ બાબતની પૂરી માહિતી નથી તે કદી કદપી શકે નહિ. આજની સમાજની સરેલી સ્થિતિની અંદર આવી સંસ્થાઓની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૧૯૨૯ની સાલમાં સોનગઢમાં (કાશિયાવાડ) ગુરુકુળ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ હતી. આ સંસ્થાનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂ. ૪૫,૦૦૦ થાય છે.

બીજા પ્રજાને કેળવવા માટે અંકલેશ્વરની પાસે અમૃતપરા નામના ગામમાં એક બીજા આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો છે અને વલસાડ તાલુકાના ખેર ગામમાં પણ એક આશ્રમ છે.

આ સિવાય અનેક પ્રવૃત્તિઓ છે તેની વિગતોમાં ઊતરવાથી લખાણ બહુ થઈ જાય. અમદાવાદ તથા સૂરતમાં હિંદુમિશન કાઢીને દીન દુઃખી કે ત્રાસેલાં સ્ત્રીપુરુષોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

તોફરીને અંગે આવેલાં પંડિતજીના કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષો ગુજરાતની સેવા કેવી રીતે કરી રહ્યાં છે તે આ સંસ્થાઓ પ્રત્યક્ષ જોવાથી માલૂમ પડે એમ છે. જો તેમને ગુજરાતી કાર્યકરોનો વધારે સાથ મળે તો વધારે હિતમ કાર્ય થઈ શકે.

પોરબંદરમાં કન્યા ગુરુકુળ કાઢવા માટે એક સંજ્ઞાને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા છે અને આ લેખ લખાય છે તે વખતે તે ગુરુકુળની સ્થાપના થઈ ગઈ હશે. સોળ વર્ષના ટૂંકા સમયની અંદર કેટકેટલી પ્રગતિ થઈ છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે હું પ્રેરાયો છું. વડોદરામાં એક સાળે હું ફરવા ગયો હતો ત્યારે અચાનક આ સંસ્થામાં ખબર આપ્યા વિના ગયો અને ત્યાંની વ્યવસ્થા જોઈને રિપોર્ટ વગેરેમાંથી માહિતી મેળવીને થોડી હકીકત ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરું છું.

(૧) આજનું ચીન

['સેટર્સ ઇન્ડીય ષોરટ' નામના અમેરિકન ઝાડવાડિકના નવેબર છઠ્ઠીના અકામ નાણીતા પત્રકાર એડગર સ્નેચે એક લેખ લખ્યો છે તેનો બહુ ટૂંકો સાર, મારી ભાષામાં આપ્યો છે સુ. મ.]

૧૯૨૪ની સાલમાં ડા. સુન-યાટ-સેને એમની ક્યુઓ-મીન-ટાંગ અને ચીની સામ્યવાદીઓનો સહકાર માધ્યે હતો અને રશિયા માથે દોસ્તી કરી હતી. સામ્યવાદીઓનું જોર દિનપરદિન વધતું હતું સામ્યવાદી વિચારસરણી આગના વેગે ફેલાતી હતી, પણ નૂતન ચીનના સર્જક ડા. સુન-યાટ-સેન ગુજરી ગયા અને ૧૯૨૭ની સાલમાં ચીઆંગ-કાઈ-શૈકે નાન્કીંગ કબજે કર્યું અને તેની સાથે સાથે ક્યુઓ-મીન-ટાંગ (ટૂંકામાં ક્યુ-મી-ટાં) પક્ષને પોતાના તરફ આકર્ષી શક્યા. એક ૧૯૨૭થી તે ૧૯૩૭ સુધી-૧૦ વર્ષ સુધી, આ ક્યુ-મી-ટાં પક્ષ અને કુગ-ચાંગ-ટાંગ (ટૂંક કું-ચા-ટા) વચ્ચે ખૂનખાર લડાઈ ચાલી. વિપ્લવનું જોર ચીઆંગ-કાઈ-શૈકે લગભગ નાખૂદ કરી નાખ્યું હતું. લાખો માણસો આ લડતોમાં મરી ગયા હતા. હજારો ગામડાને રાજગાવી મૂક્યા હતાં. હજારો કે લાખો નિર્દોષ માણસો હથોળ દુઃખ પામી, શૂખ્મા કે પીડાઈને મરણ પામ્યા હતા, અને નાન્કીંગની સરકાર એટલે કોમ્યુનિસ્ટ-વિરોધી ચીઆંગ-કાઈ-શૈકેનું જોર જામતું ગયું હતું. સામ્યવાદીઓએ અનેક વાર કહેવડાવ્યું કે આપણે સલાહ કરીએ, નહિ તો જાપાન ચીન દેશને ધીમેધીમે પચાવી જશે. પણ ચીઆંગે પાછો ઉત્તર વાળ્યો કે એક સામ્યવાદીઓને નાખૂદ કરવા છે, એમને નાખૂદ કરીને ચીનમાં ઐક્ય સ્થપાશે અને ત્યારપછી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સંભાળી લેવાશે. સફેદ ચીન (લાલ ડાઘાવાળું નહિ) જાપાન સાથે લડશે.

૧૯૩૧માં જાપાનીઓ મયુરીઆમાં ઘૂસ્યા. કોમ્યુનિસ્ટોએ કહ્યું કે જાપા હવે તો દોસ્તી કરે અને આપણે બધા જાપાની સામે લડીએ. ચીઆંગે વધારે સિપાઈઓ, મશીનગન અને બોમ્બ મોકલીને કોમ્યુનિસ્ટોને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૯૩૨માં મયુરીઆનો વધારે ભાગ જાપાને દબાવ્યો. ૧૯૩૩માં જિહોલ પડાવ્યું. ૧૯૩૪માં પૂર્વ હોપી ગયું. ૧૯૩૫માં ઉત્તર ચહાર-કબજે કર્યું. પણ ચીનાઓ માહોમાંહે પાંડવકૌરવની માફક લડવા કરતા હતા. સામ્યવાદીઓને દેશદાઝ વધારે હતી પણ સત્તાના મોહથી આંધળા થયેલો ચીઆંગ તેમની સાથે મુલેહ કરવાને રાજી નહોતો. પ્રજામત ચીઆંગની વિરુદ્ધ થતો ગયો. તેમણે માગણી કરી કે આંતરવિગ્રહ છોડીને હવે જાપાની જોડે લડો, નહિ તો આ અજગર કાંઈ બકરું પાછું કાઢશે નહિ અને ચીનને ગળી જશે. જાપાની પ્રજા લોકોથી આંધળી બનેલી હતી અને તેમના લશ્કરે ધીમેધીમે આગળ વધીને ચીની પ્રજાને હથોળ સંતાવી

૧૯૩૫માં સામ્યવાદીઓએ ચીઆંગને કહેવડાવ્યું કે અમારું આખું લશ્કર તમારા હાથ નીચે મૂકીએ, માત્ર તમે એકલથું, આપણું રાજ્ય ન કરો; ક્યુ-મી-ટાં નો એક ભાગ આપી સત્તા પચાવી બેઠો છે તેને બદલે જાગ્રદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરો અને વચન

હમણાં ચીઆંગ નેડે જે કરારો થયા છે તેને લીધે જમીનદારોની જમીન વહેંચી આપવાનો પ્રોગ્રામ મોકુફ રહ્યો છે. હવે પ્રથમ કોઈ પ્રોગ્રામનો નથી પણ રાષ્ટ્રીય જીવન-મરણનો છે. લાલ લશ્કરના અફસરો સંયમી હોય છે: તે ગીડી પીતા નથી કે દારૂ પીતા નથી. સિપાહીઓની સરેરાશ ઉંમર ૨૦ થી ૨૨ની છે, ધણા ૨૨-૨૩ વર્ષના સૈનિકોએ પાંચ છ વર્ષ નોકરી કરી છે. રણસંગ્રામના અનુભવમાથી આગેવાનો પેદા થયા છે.

સામ્યવાદીઓ એવું માને છે કે હાલની લડતની દારજીતમાથી સમાજવાદી સ્વરાજ્ય (ડેમોક્રેસી) જન્મ પામશે. લગાઈ ધણાં વર્ષો સુધી ચાલશે અને તેનો ભાર ખેડૂતો એટલે ગામડાંની પ્રજાને માથે પડશે.

રશિયા તરફથી વધારે સક્રિય મદદ મળશે કે કેમ એ અતિમહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, અને તેનો ઉત્તર નેહરુ સિવાય કોઈ આપી શકે એમ નથી. આજે તો જાપાન ચીનને ભાંગીને બૂકો કરી રહ્યું છે

સુમન્ત મહેતા

(૨) સોયાપીન અને મગફળીનો ખેાળ

ચીન, જાપાન ને એ તરફના દેશોમા સોયાપીન નામનું અનાજ ખહોળા પ્રમાણમાં નીપજે છે. એ દેશોમા એનો ઉપયોગ અનેક રીતે કરવામા આવે છે. સોયાપીનમા સાકર બિલકુલ ન હોવાથી તે પિષ્ટ પદાર્થો પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હોવાથી મધુમેહના દરદીઓને એ સારી રીતે માફક આવે છે. એમાં તેલ પણ હીક હીક પ્રમાણમા હોય છે. સોયાપીનમાં વિટામીનો પણ હોય છે. એ ઉપરાંત એમિનો એસિડવાળા પ્રોટીનો પણ એમાં હોય છે ને એમિનો એસિડનો શરીરને ઘણો ઉપયોગ થાય છે. સોયાપીનમાં આટલા બધા ગુણ હોવાથી ખીશ જાતનાં અનાજ કરતા એનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે. થોડા વરસ પહેલાં સોયાપીને હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો છે ને ત્યારથી ચારે તરફથી એની તારીફ થઈ રહી છે. ખેતરણ વરસથી વર્તમાનપત્રો ને માસિકામાં સોયાપીનના મહત્ત્વનું એટલું બધું વર્ણન કરવામાં આવે છે કે એના જેવું અનાજ હિંદમાં ખીજી એકેય નથી, એવું વાંચકોને લાગ્યા વિના રહે નહિ. ચારે તરફથી સોયાપીનનું વાવેતર કરવાની લલામણો થઈ રહી છે. સોયાપીનના વાવેતરથી ખેડૂતોને પૈમા મળવા ઉપરાંત પ્રજાને પણ ભારે પૌષ્ટિક ખોરાક મળવા લાગશે એવું પણ ઘણાં લોકો માને છે. સોયાપીનની આવી રીતે હદ ઉપરાંત તારીફ થતી હોવાથી આપણે ત્યાં થનારા ખીજાં ધાન્યોની ચેત્યતા સોયાપીન કરતા પણ વધારે હોવા છતાં ઓછી છે એવું આપણને લાગવા માંડ્યું છે.

મગફળીનો ઉપયોગ

સોયાપીનની હરીફાઈ કરી શકે એવો એક પદાર્થ મગફળીનો ખેાળ છે. મગફળીનું શ્રોવેન 'શુજરાત મહારાષ્ટ્રમાં લગભગ બધે ઠેકાણે થાય છે મગફળીનો ઉપયોગ તેજ કાઢવા માટે કરવામાં આવે છે. મગફળી રોજના ખોરાકમાં પણ આપણે વાપરીએ છીએ. એનો સ્વાદ પણ લોકોને ગમે છે. સોયાપીનમાં કચ્ચા હોવાથી સ્વાસ્થી જાળવનાર તે મગફળીની સાથે ટૂંકી નહિ શકે. મગફળી ને સોયાપીનનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છે:

દ્રવ્ય	મગફળી (સેંક્ટે)	સોયાબીન (સેંક્ટે)
પાણી	૭૯૨	૮૦૮
પ્રોટીન (માંસવર્ધક પદાર્થ)	૨૬.૭૨	૪૩.૨૨
ફેટ (ચરબી)	૪૦.૧૩	૧૯.૫૦
કાર્બોહાઈડ્રેટ (પિષ્ટ પદાર્થ)	૨૦.૨૬	૨૦.૮૫
ફાઈબર	૩.૦૧	૩.૭૨
મિનરલ મેટર (રાખ)	૧.૮૭	૪.૬૩

ખાવાના પદાર્થોમાં પ્રોટીન ને ક્ષારો (ગમ) બહુ જ મહત્વના ગણાય છે. મગફળીમાં એ સારા પ્રમાણમાં છે પરંતુ સોયાબીનમાં એના કરતા પણ વધારે છે. એટલે એટલા પ્રમાણમાં એની યોગ્યતા વધારે ગણાય પરંતુ મગફળીનો ઉપયોગ તેલ કાઢવા માટે જ કરવો જોઈએ, તેલ કાઢ્યા વિના મગફળી વધારે ખાવાથી એનાથી ફેટલાંક લેકોને ત્રાસ થાય છે એવો અનુભવ છે. તેલ કાઢી લીધા પછી રહેલા ખોળામાંના પ્રોટીન ને ક્ષારના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે. ખોળ કાઢતી વખતે મગફળીનાં ફેતરા કાઢી નાખીને દાણા બરાબર સાફ કરીને લેવામાં આવતા નથી એટલે એમાં થોડાંધણા કાંકરા રહી જાય છે તે મગફળીનો ખોળ જો આપણે ખાઈએ તો ઝીણા ઝીણા કાકરા આવે છે. એટલે મગફળીનો ખોળ માણસોને ખાવા લાયક ગણાતો નથી અત્યારે એનો મુખ્ય ઉપયોગ જનવરોને ખવરાવવામાં કે ખાતરમાં કરવામાં આવે છે. ખોળ વધારે નીકળતો હોવાથી અને કાકા દ્વિસ ટકી શકતો ન હોવાથી બહુ જ સસ્તો એટલે કે રૂપિયાનો ૨૦ શેર (પાકા) જેટલો મળે છે.

મગફળીના ખોળ

મગફળીના ખોળની યોગ્યતાની આપણને વધારે ખબર ન હોય તો પણ બીજા દેશોના લોકો એ સારી પેઠે જાણે છે એટલે બહારના દેશોમાંથી એની ઘણી માગણી થાય છે. નીચે આપેલા રાસાયનિક પૃથક્કરણ ઉપરથી સોયાબીન ને મગફળીના ખોળની તુલનાત્મક યોગ્યતા સમજાશે.*

દ્રવ્ય	સોયાબીન (સેંક્ટે)	મગફળીનો ખોળ (સેંક્ટે)
પાણી	૮૦૭	૮
પ્રોટીન	૪૩.૨૨	૪૯
ફેટ	૧૯.૫૦	૧૦
કાર્બોહાઈડ્રેટ	૨૦.૮૫	૨૪
ફાઈબર	૩.૭૨	૪
મિનરલ મેટર	૪.૬૩	૫

ઉપર આપેલા આંકડાઓ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે મગફળીનો ખોળ સોયાબીન કરતાં વધારે સારો ને પૌષ્ટિક છે. એમાં સોયાબીન કરતા વધારે ક્ષાર છે. આપણા દેશમાં નિપજતી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરીને બહારના દેશોમાંથી સોયાબીન મગાવીને કે અહીં જ એનું વાવેતર કરીને એનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની તો બિલકુલ જરૂર નથી. એટલે આપણે આપણા સમય ને પૈસાનો વિનિયોગ યોગ્ય માત્રાના ખોરાકનો ફેલાવો કરવા માટે કરવો હોય તો મગફળીના ખોળ જેવા ઉત્તમ ખાદ્યને માટે જ કરવો જોઈએ.

જોળ ઉપરના આક્ષેપો

મગફળીના જોળની વિરુદ્ધ જે આક્ષેપો ઉઠાવવામાં આવે છે કે આવવાનો સંભવ છે એનો પણ આપણે વિચાર કરી લઈએ. મુખ્ય સંકેત એવી ઉઠાવવામાં આવે છે કે મગફળીના જોળમાં પ્રોટીન વધારે હોય તોપણ એ પ્રોટીનની અંદરના એમિનો એસિડ સોયાબીનના એમિનો એસિડ જેવાં છે કે નહિ; ને હોય તો એના જેટલા પ્રમાણમાં છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. કેમકે સોયાબીનના પ્રોટીનમાં મનુષ્યોને બહુ જ જરૂરી ગણાય એવાં એમિનો એસિડ હોય છે. જ્યારે પદાર્થોની અંદરના પ્રોટીનનું પૃથક્કરણ કરવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ જશે ને નીચે આપેલા પૃથક્કરણ ઉપરથી ખાતરી થશે કે સોયાબીન કરતાં મગફળીનો જોળ વધારે શ્રેષ્ઠ છે.

મગફળીનો જોળ વધારે દિવસ સુધી ટકી શકતો નથી, એના પર છારી વળી જાય છે ને એ જલદી બગાળ થઈ જાય છે એવી દલીલ હમેશાં કરવામાં આવે છે. પણ સોયાબીનનો લોટ સુદા જલદી બગાળ થઈ જાય છે ને વધારે દિવસ ટકી શકતો નથી. મગફળીના જોળમાં ઘણી વાર પાણી વધારે હોય છે એટલે જલદી બગડી જાય છે. એને બગાળર ચૂકાવા દેવામાં આવે તો એ જલદી બગડતો નથી. એકરપેકરમાંથી કાઢેલો જોળ વધારે સૂકો હોય છે એવો જોળ કે એનો ભૂખા કરીને જે ખાટલી કે ડબામાં પેક કરી રાખવામાં આવે તો ઘણા દિવસ સુધી ટકે છે એવા અનુભવ છે. આવી રીતે ડબામાં બંધ કરીને રાખેલો જોળ બહુ વરસ સુધી બગડ્યા વિના રહી શકે છે એવો અનુભવ છે.

પ્રોટીન

સોયાબીનનું પ્રોટીન

મગફળીના જોળનું પ્રોટીન

(રોકડે)

(રોકડે)

ટ્રીપ્ટોફેન

૦.૫૮

ટાઇરોસીન

૧.૮૬

૫.૦૫

અર્જિનાઈન

૫.૧૩

૧૩.૦૫

લિસ્ટીડીન

૧.૩૯

૧.૮૮

લિસીન

૨.૭૧

૫.૫૦

મિસ્ટીન

૦.૮૫

કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે મગફળીનું તેલ કાઢવાથી એની અંદરના વિટામિનો તેલમાં આવી જાય છે ને જોળમાં રહેતા નથી પણ એ માન્યતા ખોટી છે. કેઈ પણ જાતના વિટામિનો (તેલમાં ઓગળી જાય એવા હોય તો પણ) તેલમાં જતા નથી, પણ જોળમાં જ રહે છે. એટલે મગફળીનો જોળ ખાવાથી જનનવરોને વિટામિન નહિ મળે, એવી ખોટી ગણવાની જરૂર નથી.

મગફળીના જોળનો લોટ પુનાતા માટે અંધુઓને મિશ્ટ્રીટ કરી જેવા મારે આપ્યો હતો. તેમણે એ લોટના સરમ બિઝ્ટ્રીટ બનાવ્યાં હતાં. એ લોટમાંથી લાડવા જેવા ગળ્યા ને મેવમાંડિયા જેવા તીખા ખાગ પદાર્થો પણ બહુ જ આગ બનાવી શકાય છે, એવો અનુભવ છે.

કેઈ પણ દષ્ટિએ જોઈએ તો મગફળીનો જોળ એક માગમાં મારો ખોરાક છે એવું કહેવાને દરકન નથી. મધુમેહના દર્દીઓને એનો સોયાબીન જેટલો કે એનાથી પણ વધારે મારો ઉપયોગ થાય છે. જેમને સોયાબીન ખાવું હોય નેજા જલે ખાય, પણ સોયાબીનનો ફેલાવો કરવાની ધૂનમાં મગફળીના જોળ જેવા પદાર્થો તરફ દુર્લક્ષ કરવું

નર્ધ એ નહિ. મગફળીનો ખોળ સસ્તો હોવાથી ગરીબ માણસો પણ એનો ઉપયોગ કરી શકશે.

સોયાબીનના દોષ

વળી, સોયાબીન તદ્દન દોષરહિત છે એવું પણ નથી. સોયાબીનનો લોટ કડવો લાગે છે તે વધારે દિવસ સુધી ટકતો પણ નથી: જલદી, ખગડો જાય છે. આ દોષ તો બધા જાણે છે, પણ એ ઉપરાંત થોડા વખત પહેલાં એના ખીજ દોષની પણ ખચર પડી છે, એ વિષયમાં વૈજ્ઞાનિકો શું કહે છે એ નીચે આપેલા ઉત્તરો પરથી જણાઈ આવશે:

A number of nutrition experts have recommended the Soyabean as the ideal diet for India's population.

Now, no less an authority than Dr. W. R. Aykroyd, Director of Nutrition Research, Indian Research Fund Association, discounts dietic value of the Soyabean. Addressing the Rotary Club of Calcutta, he uttered a word of warning about this increasingly popular product. In his opinion, it remained to be shown by conclusive experiment whether the Soyabean had any particular advantage over common pulses.

Here are the makings of a pretty controversy which should set nutrition experts agog. Calories and vitamins can be bandied to and fro What the outcome will be, is a matter of speculation. Probably, as with the most experts, they will finally agree to disagree. (*Times of India*, Dec. 5, 1936.)

—From the *Punjab Agricultural College Magazine* 1937 IV 197.

Soyabean flour destroys Vitamin A.

Flour made of legumes, particularly Soyabeans and added to bread to improve the color of the crumb has been found to destroy its vitamin 'A' content. The color which is removed by Soyabean flour is carotene, which is oxidised and hence decolorized in the process. Since carotene is the basic substance of vitamin 'A', its activity is thus destroyed. Similar tests with cod-liver oil have shown that Soyabean flour will destroy at least 99% of its vitamin 'A' content. (*Scientific American* Feb. 1937)

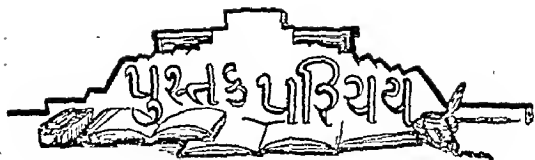
—(From *The Madras Agricultural Journal*, 1937 XXV. 133.)

સોયાબીન અને મગફળીના ખોળના ગુણદોષ ટૂંકામાં ઉપર જણાવ્યા છે. એ ઉપરથી સોયાબીન ખાનારાઓને અને ખાસ કરીને જોરજોરથી એનો પ્રચાર કરનારા લોકોને લઈ શકાય એટલો બોધ લેવાની અમે વિનંતિ કરીએ છીએ.

ડૉ. દ. લ. સહસ્ત્રજીવે

‘ચિત્રમય જગત’ માથી]

દી. એસ. સી., એમ. એચ., એમ. એ. સી.

૧ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા: ગ્રંથાંક ૧ શ્રી મેરુતુંગાચાર્ય વિરચિત પ્રબંધચિન્તામણિ:—સંપાદક અને પ્રકાશક: શ્રી. જિનવિજયમુનિ. વિ. સં. ૧૯૮૯. મૂલ્ય રૂ. ૩-૧૨-૦

સિંધી જૈન ગ્રંથમાળામાં સંપાદિત તથા પ્રકાશિત પાંચ ગ્રંથોની નકલો ગૌહાર્દભાવથી શ્રી. મુનિ જિનવિજયજીએ અમને મોકલી છે. અને એ પાંચમાંથી ચારનો સંક્ષિપ્ત પરિચય નીચે આપ્યો છે.

સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, જૈન આગમિક, દાર્શનિક, આદિત્યિક, ઐતિહાસિક, કથાત્મક ઇત્યાદિ વિવિધ વિષય ગુચ્છિત પ્રાકૃત, મરુત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગૂર્જર, રાજસ્થાની આદિ ભાષા નિબદ્ધ બહુ ઉપયુક્ત પુરાતન વાઙમય તથા નવીન સંશોધનાત્મક સાહિત્ય પ્રકાશિની જૈનગ્રંથાવલિ છે એમ એ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠમાં કહ્યું છે.

કલકત્તાનિવાસી ગ્રંથોચ શ્રીમદ્ ડાક્તરજી સિંધીની પુણ્યસ્મૃતિનિમિત્તે તેમના સુપુત્ર શ્રીમાન્ બહાદુર સિંધજી સિંધી દ્વારા આ ગ્રંથમાળા સરચાપિત થઈ છે. સમગ્ર ગ્રંથમાળાના મુખ્ય સંપાદક શ્રી. મુનિ જિનવિજયજી છે. અને અમને મળેલાં એ ગ્રંથમાળાનાં પાંચ પુસ્તકોમાંથી ચારના સંપાદક પણ તેઓ જ છે મર્ચ પુસ્તકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન હવે ગ્રંથાંક ૧૧માં કહ્યું છે તેમ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળાના સચાલક પાસેથી, ભારતીનિવાસ, એક્સિસલ્વિજ, અમદાવાદ એ રચેલથી અને સિંધી સદન 48 Gariyahaat Road Ballygunge, Calcutta એ રચેલથી મળશે. બીજા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે તેમ ઘણું કરી શાન્તિનિકેતન, બંગાળમાંથી પણ મળનાં હશે કારણકે સમગ્ર માળા સિંધી જ્ઞાનપીઠ વિશ્વભારતી, શાન્તિનિકેતનથી પ્રકાશિત છે.

સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા વિશે ઘણો થોડો અને ત્રુટિત ખ્યાલ આટલાથી આવશે. પણ 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનાર માટે તે આ ગ્રંથમાળાના મુખ્ય સંપાદક મુનિશ્રી જિનવિજયજી છે એટલું જાણવું પૂરતું છે. એમને હાથે જે પ્રગટ થશે તે ઐતિહાસિક સામગ્રી મુખ્યત્વે હશે એ અનુમાની શકાય છે.

ઉપર કહેલી સિંધી જૈન ગ્રંથમાળામાં પ્રબંધચિન્તામણિ પ્રથમ ગ્રંથાંક તરીકે પ્રકાશિત થયો છે. ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાં પ્રજ્ઞાત્મક સાધનોમાં અનેક રીતે શ્રેષ્ઠ ગ્રાધન કહેવાય એવો પ્રજ્ઞચિન્તામણિ ગ્રંથ છે એ મેં અન્યત્ર કહ્યું છે. આ સિંધી ગ્રંથમાળામાં પ્રબંધચિન્તામણિના પ્રકાશનનો પણ ઇતિહાસ છે. કાર્ત્તમ આદેજ, ભુદત્તર સાદેજ, પીટસંત સાદેજ, ડા. ભાઉ દાજી, પં. ભગવાનજીજી ઇન્દ્રજી વગેરે પ્રાચીન પુણ્યવિદોના લગભગ ૬૦ વર્ષ પહેલાં, પહેલવહેલી કાર્ત્તમ આદેજના અને પછી બીજાઓના, જોવામાં જેમ જેમ આ ગ્રંથની હાથપનો આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ ગ્રંથની મહત્તા પણ ધ્યાનમાં આવતી ગઈ.

પરિણામે 'રાસમાળા'. મુખર્ષ ગેઝીટિયરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ વગેરે લખવામાં એનો ઉપયોગ પણ થયો. પરંતુ એ અન્ય પ્રથમ છપાયેલો તો ઇ. સ. ૧૮૮૮માં શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથને હાથે. દશ-પંદર વર્ષથી એની નકલ અલભ્ય હતી. વળી કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિકમાં, શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તેમ, એનું સંપાદન આધુનિક દૃષ્ટિએ ભેતા ઘણું અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ ગણાયે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા પછી પુરાતત્ત્વ મંદિરના સંચાલક તરીકે શ્રી. જિનવિજયજીના ચિત્તમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલીના અનુસંધાનમાં પોતાના પ્રિય વિષયની ઉપયુક્ત સામગ્રી ૩૫ પ્રબંધચિંતામણિની સુમેપાદિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો તથા તેની પૂર્તિરૂપે પ્રબંધકોષ, કુમારપાલ પ્રબંધ, વસ્તુપાલ ચરિત્ર, વિમલપ્રબંધ વગેરેની સુસંપાદિત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ જોડયો. એ જ અગ્રમાં અથવા એક બે વર્ષ પાછળથી કાર્ગિસ ગુજરાતી મહાના સચાલકોએ પણ પ્ર. ચિં. વગેરે અન્ય ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શ્રી કાર્ગિસ ગુજરાતી મહા તરફથી યોજના પ્રમાણે પ્રબંધચિંતામણિ મૂળ તથા તેનો સંદર્ભપણ અનુવાદ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ અને તેનો અનુવાદ પ્રગટ થઈ ગયા. પણ પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રગટ થવાના પ્ર. ચિં નું શુ યશુ તેનો ઇતિહાસ શ્રી. જિનવિજયજીએ કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિકમાં આપ્યો છે. તેનો સાર એ છે કે તેઓએ આ અન્યની પુરાતન પ્રતિઓ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી પ્રેસકોપી તૈયાર કરી તથા છાપવાનું પણ શરૂ કરી દીધા પછી પોતાને યુરોપ જવાનું થયું અને ત્યાંથી ધાર્વા પ્રમાણે આ અન્યને છપાવવાનું બન્યું નહિ. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૬માં યુરોપથી પાછા આવ્યા ત્યાં આ દેશમાં વાતાવરણ ફરી ગયું હતું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પણ વિદ્યાના વાતાવરણને બદલે સત્યાગ્રહી યુદ્ધનાં વાગ્ન વાગી રહ્યાં હતાં. પરિણામે આ કાર્ય તો મુક્તતરી રહ્યું અને પોતે જેલમાં જઈને બેઠા. અદ્યત્ત જેલમાં તો શ્રી. જિનવિજયજી એક પ્રકારની પાંદરાળા ચલાવતા હતા. અને જેલમાં જ શ્રી. ક. મા. મુનશી વિગેરે મિત્રોની બીજીનું બહુ કામ હોડીને વિદ્યાના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત રહેવાની સલાહ મળી. અને જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી શ્રીમાન બાણુ બહાદુરસિંહજી સિંધીનું શાન્તિ નિકેતન જઈ જૈન સાહિત્યના અધ્યયન અધ્યાપનની વ્યવસ્થા હાથમાં લેવાનું આગ્રહભર્યું આમત્રણ મળ્યું અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ બોધે તે શ્રી. જિનવિજયજીએ શાન્તિનિકેતનમાં સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠના સંચાલનનો ભાર ઉપાડ્યો. એટલું જ નહિ પણ પોતાની જૂની યોજનાને ધ્યાનમાં ગળી જૈન જ્ઞાનપીઠના સરચાલક શ્રીમાન બહાદુરસિંહ બાણુને એ જ્ઞાનપીઠદ્વારા મિંધી જૈન અન્યમાળા પ્રગટ કરવાની ઉપયુક્તતા દર્શાવી અને એ ઉદારચિત્ રોડે ઉદારતાથી એ યોજના, એને માટેના યથોચિત્ દ્રવ્યના ખર્ચના સ્વીકાર સાથે સ્વીકારવાથી આ સિંધી જૈન અન્યમાળા શરૂ થઈ અને તેના પ્રથમ ગ્રન્થાંક તરીકે જેની પ્રેસકોપી વર્ષોથી તૈયાર હતી તે પ્રબંધચિંતામણિ અન્ય સ. ૧૯૮૯માં પ્રગટ થયો.

આ પ્ર. ચિં.ના સંપાદન માટે મુક્તલ હાથપ્રતો ઉપરાંત બીજાને ફુલેલ એવી કેટલીક પ્રાચીન હાથપ્રતો શ્રી. જિનવિજયજીએ મેળવી રાખી હતી. જેમાં અમદાવાદના ઉલાવાળા ઉપાધ્યયની બે પ્રતો અને પાટણના સાગરગજી ઉપાધ્યયની એક પ્રત, પાટણના મંધના બહારની એક પ્રત વગેરે કેટલીક પ્રતો પહેલાં ન વપરાયેલી છે.

શ્રી. જિનવિજયજીના સંપાદન માટે તો આગ કાર્ગિસેવા જેવું નથી. સંપાદન શિષ્ટ ધારણ અનુમાર છે. જૂના જૈન ગ્રન્થોનો પરિચય, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓનું

જ્ઞાન, સારી હાયપ્રતો અને આધુનિક મપાદન કાર્યની આવડત એ બધા ગુણો એકત્ર હોય ત્યાં મંપાદન તદ્દવિદોની પસંદગી પામે એવું થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ અન્યમાં ઉપર મૂળ પુસ્તકોનો પાક, ટિપ્પણીઓમાં પાકાંતરો, લુદી લુદી હાય-પ્રતોમાં પ્રાપ્ત ન્યૂનાધિક પ્રકરણો, સ્લોકો વગેરે આદર્શનિર્દેશપૂર્વક અમુક ચિદ્ધતી સૂચિત અથવા કોષ્ટકાન્તર્ગત પણ મૂળ સાથે એ રીતે ગોઠવણ રાખી છે. અન્યને અને કુમારપાલના અદ્વિસા સાથે વિવાદમય વિષે એક પ્રબંધ પરિશિષ્ટરૂપે જાણ્યો છે. અને હેનર પ્ર. ચિ. માં આવેલાં પદોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા છે. જ્યારે આરભમાં ગુરુને અન્યનું અર્પણ, વિપવાનુક્રમણિકા, મિંધી જૈન અન્યમાળાના મંરયાપકની સંસ્કૃત સ્લોકબદ્ધ પ્રસરિત અને દિંદીમાં 'કિંચિત્ પ્રારતાવિક' એટલું છે. એ 'પ્રારતાવિક' માથી પ્રસ્તુત આદૃશિની જન્મકથા વિસ્તારથી આપી છે, જેમાંથી થોડો ઉતારો ઉપર કર્યો છે.

આ પ્ર. ચિ. બંધથી શ્રીનિરવિજયજીની આખી મંકતના ધણી વિસ્તારવાળી છે અને એ પ્રમાણે પ્ર. ચિ. મૂળ ઉપગત એના ચાર ભાગ છે. જેમાંથી બીજો ભાગ તો બહાર પડી ચૂક્યો છે.

૨ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ — મંપાદક વગેરે ઉપર પ્રમાણે. છ. સ. ૧૯૩૬, મૂલ્ય સાધારણ પ્રતિ રૂ. ૪-૮-૦ વિશિષ્ટ પ્રતિ રૂ. ૫-૮-૦. સિંધી જૈન અન્યમાળાના અન્યાંક બીજા રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ અન્ય, ઉપર કહ્યું તેમ, પ્રબંધચિંતામણિનો બીજો ભાગ છે. મંપાદક કહે છે તેમ પ્રબંધચિંતામણિ અન્યગત પ્રબંધોની સાથે સમ્બંધ અને સમાનતા રાખનારા અનેકાનેક પુરાતન પ્રબંધોનો આમા મંમદ કરવામાં આવ્યો છે. અને તેથી એનું પ્રબંધચિંતામણિ અન્ય સંગ્રહ 'પુરાતન પ્રબંધ મંમદ' એ રીતે આખું નામ રાખ્યું છે.

આ પુરાતન 'પ્રારતાવિક વકતવ્ય'માં શ્રી નિરવિજયજીએ કહ્યું છે તેમ, પાટણ, પૂતા, ભાવનગર, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે રથાનેના અન્યમંમદોમાંથી ફેટલાક એવા પ્રબંધ સંગ્રહો મળી આવ્યા જેમાં અન્યકર્તાનું નામ નહિ પણ પ્રબંધચિંતામણિના ધોરણે કોઈએ પ્રબંધોના સંગ્રહો કરેલા. જેમાં ફેટલીક વાતો એકની એક, ફેટલીક વાતો એક જ પણ ન્યૂનાધિક રૂપમાં, કોઈ થોડા પાક ફેરવાળી, તો ફેટલીક વાતો લુદા લુદા સંગ્રહોમાં લુદી લુદી. વળી ફેટલીક વાતો પ્રબંધચિંતામણિની વાતોની તદ્દન સમાન, ફેટલીક પ્ર. ચિ. ની નહિ પણ પ્રબંધકોપની વાતો સાથે સમાન; ત્યારે ફેટલીક વાતો પ્ર. ચિ. અને પ્રબંધકોપમાં આવેલી વાતની પૂર્તિરૂપે લખાયેલી. આ અકારના સંગ્રહોમાંથી કુલ પાંચ સંગ્રહોનો આ અન્ય માટે શ્રી. નિરવિજયજીએ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમાંના ધણાખરા પ્રબંધોના સમ્બંધ કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્ર. ચિ. સાથે છે. જે થોડા પ્રબંધોને કરી સમ્બંધ નથી તેઓનો પણ વિષય વર્ણન પ્રકાર અને રંગરંગ પ્ર. ચિ. ને મળતો લાગવાથી તેને આ અન્યમાં દાખલ કર્યા છે.

પ્ર. ચિ. માથે આ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહને કઈ જનનો સમ્બંધ છે એના ઉદાહરણ તરીકે જેના ઉપર હાર્મસ સમા ઝંભાસિક, વગેરેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના રસિકો તરફથી પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે તે વનરાજ વૃત્તમ્ નામના પ્રબંધનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. આ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહના ૧૨મા પૃષ્ઠમાં વનરાજવૃત્તમ્ નામનો એક અગિયાર પંક્તિનો દૃષ્ટા પ્રબંધ છે. જેમાં લખ્યું છે કે "અંગાસણના રહેવાસી ચાગોતકટ જાતિ" પૂંક નામના એ ભાઈઓ દના. પછી કોઈ નેત્રીએ કહ્યું કે આમકની પત્નીના

મગ્ધ યથે એટલે ચામુડની સગર્ભા પત્નીને તજ દીધી. પછી તે પચામર ગામે ગઈ. ત્યાં ઉચ્છૃષ્ટિથી પોતાનું પેટ ભરતી હતી પછી એક વખત શીશુચ્છુરિએ ગામ ખંદાર જતાં વડની છાયાને તેના ઉપર નમતી જોઈને તથા આગ્રહને સારા લક્ષણોવાળો જોઈને તે સ્ત્રીને પોતાના ચાલમાં ગણી. " જાણીતા ભાગ્યમાં અતિ દુઃખમાં વનરાજે અણુદિલ્લપુરની સ્થાપના કરી ત્યાં સુધીનો વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. (સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા આ. પૃ ૧૨) ને અનુમરતો જ છે.

ચાવડાવસનો જે કાંઈ વૃત્તાન્ત મળે છે તે દત્તકથાજ્ઞ જ છે અને તે દત્તકથા પણ ધણું વર્ણો પછી લખાયેલી. એ વસના કાંઈ રાગનો ઉલ્કાર્ણ લેખ હજી સુધી મળ્યો નથી. અને દત્તકથામાં વધારાધરાગ-ફેરફારો થયા કરે એ તદ્દન કુદરતી છે. મતલબ કે પ્ર. ચિ. માં અણુદિલ્લપુર પાટણના સ્થાપકની દત્તકથામાં એના માતાપિતાના જ નામો ન જોઈને જે કંપનાઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમાંની એક કૃષ્ણાજ્ઞ રત્નમાળામાં મળે છે. જેમાં વનરાજના પિતાનું નામ જયશિખરી, માતાનું નામ રૂપસુંદરી અને જયશિખરી ઉપર કંપ્યાણના રાગ જૂવડની ચાર્ગનું લાણુ વર્ણન છે. શ્રી. કાર્ત્ત્ત્વેય સાહેબે રત્નમાળાવાળી જયશિખરી-રૂપસુંદરી પિતામાતા હોવાની દત્તકથા રાસમાળામાં ઉતારી અને ગુજરાતમાં એ ચાલી-ચાલી ચુ, ઐતિહાસિક હકીકત મનાઈ ગઈ જો કે બીજી દત્તકથા-જેમાં વનરાજના પિતાનું નામ પરશુરામ આપ્યું છે, એ તેઓના જાણવામાં હોવી જોઈએ. કામણકે કાર્ત્ત્વેય સભા પાસેના એક ચોપડામાં એ દત્તકથા છે. (જુઓ કાળસ ચુ. સ.ના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પ્ર. જા. અં. ૪૮-૮)

પણુ રત્નમાળાવાળી દત્તકથા ઉત્પન્ન થયેલી નહિ હોય કે જાણવામાં નહિ હોય ત્યારે આ પુરાતન પ્રબંધમંદ્રવાળા 'વનરાજવૃત્તમ્'માંથી ઉપર ઉતારેલી ત્રીજી દત્તકથા જોઈએ છે. વનરાજની માતા નામો પણ એક કરતા વધારે મળે છે ધર્મારણ્યમાં અક્ષતા નામ છે. દુઃકમાં મારી હલેવાની મતલબ એ છે કે પ્ર. ચિ.માં અણુદિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની દત્તકથા સંમહાર્થ ત્યારે વનરાજનું નામ પાટણના સ્થાપનાર તરીકે પ્રખ્યાત હોવા છતાં વનરાજનાં માળાપનાં નામો પ્રગિહ નહિ હોય-ઘણું કરી જુઝાર્થ ગયેલાં, તેથી આવી જુદી જુદી કંપનાઓ પાછળથી થઈ. હવે તો જ્યાં સુધી નવો વધારે વિશ્વસનીય પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી વનરાજનાં માળાપના નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સદિગ્ધ ગણવા પડે.

પુરાતન પ્રબંધસંમદમાં પ્ર. ચિ. સાથે સંબંધ છતાં વિશેષ જે કાંઈ વૃત્તાન્ત છે તે પ્ર. ચિ. સાથે ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનોના લવિષ્યના અભ્યાસીએ જોશે, એટલી વાત ચોક્કસ છે.

આ પુરાતન પ્રબંધોની જે પોથીઓ શ્રી. જિનવિજયજીને મળી છે તેમાં આ પ્રબંધો જે ક્રમમાં છપાયા છે તે ક્રમમાં ન હતા. આ તો પ્ર. ચિ. સાથે સરખાવવાનું કીક પડે માટે પ્ર. ચિ.ના ક્રમમાં ગોઠવીને શ્રી જિનવિજયજીએ છપાવ્યા છે. મૂળ કયા ક્રમમાં હતા તેની સવિસ્તર સૂચી પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં આપી છે. જગીશ પાનાંનાં આરંભના આ પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય ઉપરાંત છેવટ વિશેષ નામોની અકારાન્તિ સૂચી છે, તથા પદાનુક્રમણિકા છે. વળી આરંભમાં પ્ર. ચિ. પેઠે આમાં પણ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા સ્થાપકની પ્રશસ્તિ છે. ચાર મ્લોકમાં પ્રવર્તક શિંગમણી દાન્તિવિજયજીને ગ્રંથ અમરંબુ છે અને વિષયાનુક્રમણિકા છે. પ્ર. ચિ. માં તથા પુરાતન પ્રબંધસંમદમાં મુખ્ય હાથપ્રતોના હાફટોન પ્લોક પણ છાપ્યા છે.

૩. સિંધી જૈન ગ્રંથમાત્રા ગ્રંથાંક ૬ શ્રી રાજ્યોપર સ્પષ્ટિત પ્રબંધકોશા:—સંપાદક: મુનિ જિનવિજય. ઇ. સ. ૧૯૩૫ મૂલ્ય સાધારણ પ્રતિ રૂ. ૩-૮-૦ વિશિષ્ટ પ્રતિ રૂ. ૪-૦-૦.

આ પ્રબંધકોશ અથવા તેમા ચોવીસ પ્રબંધો હોવાથી અતુલિંશતિ પ્રબંધ નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૯૭૭માં પાટણની હેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થાવલીમા છપાઈ ગયો છે. અને પછી વિ. સં. ૧૯ માં ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. મનવજ કે પ્રસ્તુત ત્રીજી આવૃત્તિ છે. પાટણની હેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થાવલીમાં છપાતાં જે સંપાદન થયેલું તે જૂની જૂનું 'પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય'માં શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ કેવળ વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી પાઠને શુદ્ધ કરીને છપાવવું એનું નામ સંપાદન એ જ્ઞાતનું હતું. પ્રસ્તુત સંપાદન શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણે છે એ કહેવાની ભાગે જ જરૂર છે. સંપાદન કાર્યમા વપરાયેલી હાથપ્રતોનું વર્ણન પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં કરેલું છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવું. વપરાયેલી પ્રતિઓનાં અમુક પાનાંઓની પ્રતિકૃતિઓ આમાં પણ છાપી છે.

પ્રબંધકોશમા ઉપર કહ્યું તેમ ૨૪ પ્રબંધો કુલ છે. તેમાંથી ૧૦ જૈનધર્મના પ્રભાવશાળી આચાર્યોના, ચાર સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ પરિતોના, ૭ પ્રાચીન અથવા મધ્યકાલીન પ્રસિદ્ધ રાજાઓના અને ત્રણ જૈનધર્માનુરાગી રાજમાન્ય ગૃહસ્થોના છે વળી પ્રબંધકોશ, પ્રભાવકચરિત, પ્રબંધચિંતામણિ, અને વિવિધ તીર્થકલ્પ એ ચરિત્ર ગ્રન્થો ઘણે અંશે ગમાન વિષયક છે. અને પ્રબંધકોશ આ ચારેમા કાલાનુક્રમમાં છેડસો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે બાકીના ત્રણેય ગ્રન્થોનો પ્રબંધકોશ ઝણી છે. પ્રબંધકોશના ૨૪ પ્રબંધોમાંથી વીસ તો બાકીના ત્રણ ગ્રન્થોમાંથી કોઈ ને કોઈમાં મળે છે. અલગ્નત ખીમત ગ્રન્થોમાં કહેલી વાતો સાથે સાથે પ્રબંધકોશમા કેટલીક નવી વાતો પણ કહેલી મળે છે. અને ચાર પ્રબંધો તો નવા જ છે દૃષ્ટાંમાં, જૈન દાનિદામના સાધન તરીકે તો પ્રબંધકોશ ઉપયોગી છે જ પણ તે ઉપરાંત ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે પણ પ્ર. ચિ. અને તે પહેલાંના સ. સં. વગેરે પ્રબંધો કરતા આમા કેટલાક નવા ઇતિહાસોપયોગી પ્રકરણો હોવાથી પ્રબંધકોશ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ એક ઉપયોગી સાધન છે. આ ગ્રન્થના અંતિદામિક મૂલ્ય વિષે મારે અભિપ્રાય મેં અન્યથા આપ્યો છે, એટલે અહીં પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

આ ગ્રન્થની સંસ્કૃતભાષા મુખ્યગ્રન્થ-સાધારણ પદ્ધતિ વર્ગ પણ સમાજ સડે એવી સરળ અને સુમેધ કૃતિને તેનાં જૂજ વખાણ થી. જિનવિજયજીએ કર્યા છે; પણ મને તો અચુલ અને અશુદ્ધ લાગે છે.

પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય ઉપરાંત પદ્યગ્રંથી, વિશેષ નામોની યજી, મિંધી ગ્રન્થમાત્રા સ્થાપક પ્રશસ્તિ વગેરે આ ગ્રન્થમાં પણ છે જ.

૪ સિંધી જૈન ગ્રન્થમાત્રા ગ્રન્થાંક ૧૦ જિનપ્રભાસરિ વિરચિત વિવિધતીર્થ કલ્પ-સંપાદક વગેરે ઉપર પ્રમાણે. સ. ૧૯૯૧ મૂલ્ય રૂ. ૪-૪-૦.

શ્રી. જિનપ્રભાસરિ રચિત વિવિધ તીર્થકલ્પના મનોગ્રન્થ એક રીતે ભારતમાં વિક્રમની ક્ષિપ્રી રાનાબ્દીમાં જોટલાં પુરાતન તથા વિદ્યમાન જૈનતીર્થો દનાં તેની એક પ્રકારની ગાઈડ છે. પણ એમાંથી અંતિદાશિક તથા ભાગોત્તિક મુલ્યવાળી પુણ્ય સાગમી મળી આવે છે.

ગ્રન્થકર્તા પોતાના મમયના મોટા વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી આચાર્ય દના. તેઓને વાત્રાનો ભારે શોખ હતો જ પણ એ સાથે નિમગ્નિત જૈનતીર્થોનો મદિમા નોંધવાનો

વિચારથી તે તે સ્થળ સંબંધી પ્રચલિત અન્યથા ધાર્મિક કથાઓ તથા મૌખિક દંતકથાઓ. પણ એમણે નોંધી લીધી છે. પરિણામે આજે આપણને એમના અન્યમાંથી ઐતિહાસિક અગત્યની ગણાય એવી કેટલીક વિગતો મળી આવે છે. પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં શ્રી. ગિન-વિજયજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ (૧) ગુજરાત કાઠિયાવાડ, (૨) રાજપૂતાના, (૩) માળવા, (૪) યુકન પ્રાન્ત, (૫) અયોધ્યા, (૬) મિદાર, (૭) વરાહ, (૮) દક્ષિણ, (૯) કર્ણાટક અને (૧૦) તેલંગદેશ—એટલા દેશોનાં જૈનતીર્થો મંખંધી કહ્યો છે. અલગત આ અન્યમાં કેઈ મતનો ક્રમ નથી. બધા સ્થળોનાં વણુનો એકધારીના કે એકધારણે નથી અન્યનો કેટલોક ભાગ ગદ્યમાં છે તો કેટલોક પદ્યમાં છે. કેટલાંક પ્રકરણો સરકૃતમાં છે તો કેટલાંક પ્રકરણો પ્રાકૃતમાં છે. એક જ સ્થાન વિષે એક કરતાં વધારે પ્રકરણો પણ છે. વળી આખા અન્યની રચના એક સમયે નથી થઈ. એક કલ્પમાં રચનાસમય સ. ૧૩૬૪ મળે છે, તો અન્તિમ ઉલ્લેખ સ. ૧૩૮૬ છે. પણ બધામાં સવત્ આપેલ નથી એ જોતા, શ્રી ગિનવિજયજી કહે છે તેમ, આ અન્યની પહેલી અને છેલ્લી રચના વચ્ચે ત્રીસેક વર્ષનો ગાળો ગોળામાં ગોળા હોયો જોઈએ.

વિવિધ તીર્થ કલ્પમાં લિખલિખ વિષયો તથા સ્થાનો મંખંધી બધા મળીને સાઠ એકસડ કલ્પ છે તેમાંથી ૧૧-૧૨ રતુતિરૂપ છે ૬-૭ ચગિર અથવા કથારૂપ છે, અને બાકીના ૪૦-૪૧ સ્થાન વર્ણનાત્મક છે. પણ કેઈક સ્થાનના એક કરતા વધારે કલ્પો પણ છે. દા. ત. ઉજ્જયન્ત અથવા રૈવતગિરિના વર્ણનના ચાર કલ્પ છે. પરિણામે ઉપર કહેલા ભારતના જુદા જુદા ભાગનાં ૩૭-૩૮ તીર્થોના વર્ણનો આ અન્યમાં મળે છે.

કેઈ વાર કેવી રીતે પ્રમંજોપાત્ત ઐતિહાસિક માહિતી આ અન્યકાર આપે છે, એના બે દાખલા નીચે આપ્યા છે.—અણહિલપુર ગિચન અનિષ્ટનેમિ કલ્પમાં સ. ૮૦૨માં વનરાજે સ્થાપના કરી ત્યારથી છેક કર્ણુચેલા સુધીની વસાવળી આપી છે (જુઓ પૃ ૫૧). ત્યારે મત્સ્યપુર તીર્થ કલ્પના વર્ણનપ્રસંગમાં મં ૧૩૫૬માં અન્નાઉદીન મુસતાનોનો નાનો ભાઈ કયે રસ્તે ગુજરાત ઉપર મંત્રી માધવની પ્રેરણાથી ચડી આવ્યો એ નોધ્યું છે (જુઓ પૃ ૩૦).

પ્રતો વગેરે ક્યાંથી અને કેટલી મેળવી તે માટે જુઓ પ્રાસ્તાવિક નિવેદન. પ્રતિઓની પ્રતિષ્ઠિતિઓ ધોરણુ પ્રમાણે આમાં પણ આપી છે છેવટ વિશેષ નામની મૂચી છે, એ કહેવાની ભાગે જ જરૂર છે. આ અન્ય સ્વર્ગોદ્ધિગરીયસી માતૃભૂમિ ખેવાડને શ્રી. ગિન-વિજયજીએ અર્પણ કર્યો છે તે ઉચિત જ કહ્યું છે

દુર્ગારાંકર કે. શાસ્ત્રી

સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સા:—લેખક: વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણસંકર પટ્ટણી પ્રાણાચાર્ય. પ્રકાશક: વૈદ્ય રવિશંકર જડાણકર ત્રિવેદી. તત્તો: વૈદ્યકલ્પનરુ, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૨૭૬ કિમત રૂ. ૧-૮-૦.

વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણસંકર પટ્ટણી ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વૈદ્ય છે. તે હાલ લિંબડીના રાજવૈદ્ય છે.* પાટણ ડી. પી. આશુવેદ મહાવિદ્યાલયના તે માજી પ્રિન્સિપાલ છે. સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય ભાગ ૧ અને ભાગ ૨ ના તે લેખક છે. આગદિન સુધીમાં એમની પાસે આસરે મવાબમે જોટલા ત્રિદાર્થોઓ અભ્યાસ કરી ગયા છે. પ્રાતઃસ્મરણીય ઝંકુ ભટ્ટના

* તાજેતરમાં જ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા છે. —સં.

તેઓ નજીકના સગા યાચ છે. વૈદ્યક સંસ્કારો ગળથુથીમાંથી જ તેમને મળેલા છે અને તેને વિદ્વાન પિતાએ અને ઝંડુ બટ્ટી વગેરેએ ફીક ફીક પોષેલા છે. ગૂજરાતમાં વૈદ્યો તો ઘણાં છે, ધણા સાગ પૈમા પણ કમાય છે, પરંતુ સંસ્કાર અને વિદ્યાનું સુભગ તીર્થસ્થાન તો અમૃતલાલ પટ્ટણી જ એમ કહેવામાં હું જરાપણ અતિશયોક્તિ કરતો નથી. મારા તો એ પૂન્ય ગુરુવર્ય છે એટલે આ સમાલોચનામાં કેટલાકને પક્ષપાત જણાશે, પરંતુ સમાલોચક તરીકે હું તેમને માગ ગુરુ તરીકે બૂલી જઈ છું અને આધારણ લેખકની જેમ તેમના મન્યનું મૂલ્યાંકન કરું છું તો મને જણાય છે કે ગૂજરાતના વૈદ્યક સાહિત્યમાં આ પુસ્તક અદ્વિતીય છે, અમામાન્ય છે. લેખકનો વિશાળ અનુભવ પાને પાને પ્રગટ થાય છે અને ગાદી, રમતિયાળ શૈલીમાં, શાસ્ત્રીયતા જરા જોટલી પણ ઓછી થવા દીધા વિના, લેખક વાચકને રસપાન કરાવી શકે છે. સિદ્ધહસ્ત લેખક વિના આવી સફળતા ન જ મળે.

સને ૧૯૧૬-૧૯૧૭માં ‘વૈદ્યકવપતરુ’ માસિકની બેટા તરીકે ‘સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય’ એ ભાગમાં ૨૨ વૈદ્યરાજ જટારાદર, લીલાધર અમૃતલાલભાઈ પામે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું. પ્રકાશક કહે છે કે આ બન્ને લાગની ચાર ચાર હમ્મર પ્રતો ખપી ગઈ અને છતાંયે એની માગણી ચાલુ રહી એટલે વૈદ્યકવપતરુના હાલના તત્ત્વોએ અમૃતલાલભાઈને “મામાન્ય ભણેલી બહેનો તેમજ ગામડામાં રહેનારી બહેનો વાંચીને પોતાના દરદનો ઉપાય પોતાની મેળે કરી શકે એવી સરલ ભાષામાં નવું પુસ્તક” લખી આપવા વિનમ્ર્યું અને પોતાના એકના એક પુત્રતા વિરહદુ ખે તે પીડાતા હતા છતાંય, કેવળ લોકકલ્યાણ્યે આ પુસ્તક તેમણે લખી આપ્યું. અમૃતલાલભાઈની વૃદ્ધાવસ્થા, મધુમેહ જેવા અમાધ્ય વ્યાધિથી શીર્ષ્ય થએલું શરીર, પુત્રવિયોગનું દારૂણ દુઃખ—આવી સ્થિતિમાં આ પુસ્તક એમણે લખ્યું છે અને ગૂજરાતી જનતાને ભણી બનાવી છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના શુદ્ધ દરદનો નિષ્ણાનો યોગ છે. પરંતુ ઘણું વૈદ્ય સ્ત્રીઓનાં શુદ્ધ દરદનો તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતો હોય તો તે એકલા પટ્ટણીજી જ. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ ખોટી શરમને લીધે પોતાના દરદો વિષે પુરપો પામે ભાગે જ વાત કરે છે. પરિણામે ઘણી સ્ત્રીઓ અનેક જાતના દુઃખદાયક દરદોથી પીડાતી હોય છે. અમૃતલાલભાઈ ઝાડેશ્વરમાં વૈદ્ય હતા અને ત્યાં અનેક સ્ત્રીઓને બચકર ઝાડેશ્વરી પીડાતી નોર્મ તેજો આ અભ્યાગ પાળ્યા પડ્યા. સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો અને પછી તો એમનો અનુભવ વધતો જ ચાલ્યો. અનેક જાતનાં દરદોથી પીડાતી બાળી સ્ત્રીઓએ અમૃતલાલભાઈ પાસે પોતાનાં દુઃખદરદો ધર્યાં અને આ છરુણાઈ વૈદ્ય, શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવથી—અપાર વાતમલથી એ દુઃખો દર દરવા પોતાની બધી શક્તિઓ વાપરી. સ્ત્રીઓનાં દરદો વિષે વાત કરતાં આ લેખકે ધબ્બીવાગ એમની આંખમાં આંસુઓ જોયા છે અને નિમ્મટ બાબોને દર્દભરી વાણીમાં પ્રગટ થતા સાંભળ્યા છે. આ પુસ્તકમાં પણ તેમણે અનેક રચણે આ દર્દ વર્ણવ્યું છે. લખક ‘પ્રાણનાયો’ને અનેક રચણે સ્ત્રીમરીઓ ભરેલી છે અને રચણે રચણે પોતાના અનુભવમાં આવેલા કેટલાક કેસો પણ તેમણે નિખાલસતાથી નોંધેલા છે.

પ્રદર વિષે પૃષ્ઠ ૬૩ ઉપર. પડેલ જતાવવામાં આવી છે તે અર્દો ઉતારવાની સાધન હું ગાદી શરતો નથી:

“પડેલ—પુરુષ સસર્ગથી દમેલાં દર રહેવું એ આ દરદની મોટામાં મોટી પડેલ છે. મારે આ રચણે ઘણી યત્ન સાથે કહેવું પડે છે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ:

મરણનું કારણ પચાસ ટકા પતિનો અસાધારણ અયોગ્ય રહે છે અને પોતે મરતાં મુઠ્ઠી પતિને અસંતોષ ન આપવો એ આપણા દેશની અળખાઓની અયોગ્ય ધર્મશિસ્તા છે. ખીજા દેશોમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ કે વધારે પડતા નખ કે દંતક્ષત-વ્યાપારના કેસો પણ કોર્ટમાં દાખલ થયા છે અને ડાર્ફવાર્મ (છુટાછેડા) થઈ ગયા છે, ત્યારે આ દેશની સ્ત્રીઓ અન્યાય ભરેલી રીતે ચલાવેલા અયોગ્ય પાશવ બચ્હારથી પોતાનું ચતું ખૂન પણ સહન કરે છે. ધન્ય છે આર્યદેશની ધર્મભાવનાને! પણ એક બાબુ તરફથી સારો વૈધ કે ડોક્ટર રથાનિક ઉપચારથી પ્રવાહ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે ખીજા બાબુથી દરદીનું અત્યત ભણુ ઈન્છનાર અને દગ્ધ મટે એટલા મટિ વૈધનું ઘર બતાવનાર પ્રાણનાથ (ધણી) સયમ ન પાળી શકવાથી દરદને તાજું કરી આપે છે. ખીજો દિવસે વૈધ પાસે દવા લેવા આવતા જણાવે છે કે દરદીને દવા ખાવાનો કટાણો છે અને આપે આપેલી પેલી લેવાની દવાથી ઘણો ફાયદો છે; પરંતુ વૈધગજ! આજે મને પોતાને શક્તિની દવા આપો. . . આથી આગળ શરમ મૂકીને લખવામાં મારી કલમ ઉપડતી નથી. પરંતુ મારે જણાવવું જોઈએ કે ત્યાં સુધી પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફનો પોતાનો ધર્મ નહિ સમજે ત્યાં સુધી દેશમાંથી પ્રદર્શનાં દરદો અને તેથી ચતાં સ્ત્રીઓનાં મરણનું પ્રમાણ ઓછું થશે નહિ. પ્રભુ સૌને સદૃશ્ય આપો. . .”

હીસ્ટરીરીઆના પ્રકરણમાં ‘સતતનિયમન નામનો એક મોટો રાજ પ્રજામાં ચાલ્યો છે’ તે વિષે ઈસારો કરે છે અને જણાવે છે કે “એથી સતતનિયમન થતુ હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન બાબુ પર રાખીને ખીજા રીતે જોઈએ તો તેનાથી મનોવદ્સતો ઉપર ખરાબ અસર થઈને કેટલાક શારીરિક કે માનસિક રોગો તો જરૂર થાય છે. . .” સંતતિ-નિયમનના મોહમાં ભવિષ્યની પ્રજાને ઘણા માનસિક અને શારીરિક દરદોનો અનુભવ કરવો પડશે એમ અમારા અંતરાત્મા કહે છે. જીવશે તે જોશે.” (પૃ. ૭૬)

લેખક વૈધ છે પરંતુ દેશી દવાઓ સાથે ઘણી ઉપયોગી વિલાયતી દવાઓ પણ તેમણે બતાવી છે. દેશી દવાઓ માટેનો તેમનો આગ્રહ જણીતો છે, છતાંપણ સારું હોય તે બધેથી વિવેકથી લેવું એમ માનવા જેટલા તે ઉદાર છે અને પારકાનું અપનાવી લઈને પોતાં જનાવવાની પ્રતિભા એમનામાં છે. પોટાશ આયોડાઈડ એ એક ઉપયોગી વિલાયતી દવા છે. રક્તવિકારમાં તે અત્યત ફિતાવદ્ છે. એના લાગ્યા વખતના વપરાશથી શરદી વગેરે થઈ આવે છે. અમૃતલાલભાઈ પોટાશ આયોડાઈડ વાપરવાની નીચેની રીત બતાવે છે જે આપણા વૈધ અને ડોક્ટરોએ ધ્યાન આપવા જેવો છે: “...પરંતુ એ વિષયમાં મારો પોતાનો મત અને અનુભવ એવો છે કે પોટાશ આયોડાઈડ જેવા એકિટવ પ્રિન્સિપલ્સવાળી દવાઓ વાપરવી હોય ત્યારે ખીજા કેઈ રસાયન રૂપ ગણાતી વનસ્પતિ કે મિશ્રણની સાથે વાપરવી, જેથી તેની એકદમ ખરાબ અસર એકદમ સારી અસર તરત ચતા ધીમે પણ મક્કમ ફાયદો આપે છે. અને તેજ અસરથી ચતાં નુકસાન ચતાં નથી મેં પોટાશ્યમ આયોડાઈડ નીચેની રીતે ઘણીવાર વાપર્યો છે. પોટાશ આયોડાઈડ તો. ૧, સોડાબાયકાર્બો તો. ૨, લોહભરમ

૧ હીસ્ટરીરીઆને કેટલાક વૈધો ચાપાપસ્માર, કેટલાક આસેપક અને કેટલાક અપતાનક તરીકે વર્ણવે છે, પરંતુ પદ્મણીજ તેને માટે લંડા શબ્દ સૂચવે છે અને તદ્વાની ‘સપ્રાક્ષિને હીસ્ટરીરીઆ સાથે સરસ પઠાવે છે. (પૃ. ૭૧)

તો. ૦૧ થી ૦૧૧-ઉપરનાં મિશ્રણને શોષકની એટલે પીકુડી (દિદી-મકાઈ)નાં પાનના રસ સાથે ઘૂંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે વાપરવી. આ દવાના એવર ડોઝથી પણ શરદી વગેરે ખરાબ અસર થતી નથી એ જ રીતે ઉપરનાં મિશ્રણને કાંટાશેળીઆનાં પાનના રસ સાથે વાટીને પણ વાપરવું અથવા ચદ્મપ્રભા કે યોગરાજના પાક પ્રમાણે એક ધાણ બનાવવો અને તેમાં ૨ થી ૪ તોલા પોટાશ્વમ આયોડાઈડ નાખવું એ પણ સારુ કામ આપે છે. ઉપરની બન્ને દવાઓ લાંબા દિવસ લેવાથી વધ્યા-વાંઝિયાપણાને પણ દૂર કરે છે." (પૃ. ૬૫.)

ગુજરાતના ડોક્ટરોને આ પુસ્તક સાઘત વાંચી જવા હું વિનંતી કરું છું. તેમને આમાંથી ઘણું નવું જાણવા મળશે અને કેટલીયે ઉપયોગી દેશી દવાઓનું જ્ઞાન પણ તેઓને થશે. ફ્લેંગમેન્સીયા ડોલન્સ નામના રાગ ઉપર જે પોતાના અનુભવનો એક લેખ આપ્યો છે તે પણ વાપરીને યશ મંપાદન કરવામાં સદાયશ્રુત થશે. આ વિષયના જે નિષ્ણાત ડોક્ટરો હોય તેમને તો આ પુસ્તક ખામ વાંચી જવા જેવું છે વિદ્યાવ્યાસંગી વૈદ્યના બહેનોના અનુભવ પોતાના અનુભવો સાથે ગરખાવવાની પણ તેમને હીક તક મળશે.

નેડેણીની બૂલો ઘણી રહી ગઈ છે. પૃ. ૫૨ ઉપર 'કાંટા અજેળીઆ' નહિ પણ 'કાંટાશેળીઓ' નોંધએ પૃ. ૧૮૦ ઉપર ચંદન ખટવો કે પાગલકી જડીની જગોએ ચંદમરુઆ કે પાગલકી જડી એમ નોંધએ. ચંદન ખટવા ભાઈનું નામ છે અને તે નહિ પરંતુ ચંદમરુઆ કે ધનમરુઆ (સર્પગદા)-નોંધએ. પુસ્તકનું નામ પણ અશુદ્ધ નેડેણીમા લખ્યું છે એ પ્રકાશકની ભેદરશરીનું ઘોનક છે પ્રકાશકોએ નેડેણી તરફ હીકીક ધ્યાન દેવું ઘટે છે. કામાંતપત્ર (પૃ. ૨૪૯) નહિ પણ કામાંતપત્ર નોંધએ. પૃ. ૮૨ ઉપર 'કમળ (પોપણા)નું ચૂર્ણ' એમ છે તેની જગાએ 'કમળનાં કામળ પાનનું ચૂર્ણ' એમ નોંધએ.

પૃ. ૭૬ ની ટિપ્પણીમાં "લાલમાં નિશાળના ભજનરમાં છોકરીઓ માટે દોરી ફૂંદવાની એક કસરત શીખવવામાં આવે છે" તે મળથી લેખકના રાખ્દો નીચે પ્રમાણે છે—"કેળવણીકારોને કે માળાપોને તેનું જ્ઞાન પણ હોવું નથી કે છોકરીને ફૂંદવા મારવાથી શું થશે, પરંતુ એવા ફૂંદકાઓથી કાદવા ગર્ભાશય નથી કે ફરી જન્મ અને યુવાન થયા પછી એ છોકરીને ઘણું ગદન કરવું પડે છે પીડિત આસ્પાત્ત્વ વાંઝિયાપણું, બાકી જરૂર વગેરે દગ્દો તેને ભોગવવાં પડે છે." ગુજરાતના કેળવણીકારો અને વ્યાયામ નિષ્ણાતોનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચાવું તો મારું. હું પોને આ વિચાર સાથે અદમન ચર્ચાકરો નથી. દોરી ફૂંદવાથી લેખક કહે છે તેટલું અનિષ્ટ પળિયામ આવે એ મારી શુદ્ધિમાં જીનરતું નથી. છતાં પણ વિદ્વંસી શ્રીઓ, કેળવણીકારો અને વ્યાયામ નિષ્ણાતોને આ ઉપર પ્રકાશ નાખવા હું વિનવું છું.

પ્રત્યેક ગુજરાતીએ આ અમૂલ્ય પુસ્તકને પોતાના ઘરમાં સ્થાન આપવું ઘટે છે. પ્રકાશકે આવા વિદ્વાન અને અનુભવી વૈદ્ય પામેથી આવું ઉપયોગી પુસ્તક મેળવ્યું તે જલ્દય તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે. ગુજરાતની સુશિક્ષિત શ્રીઓને નો આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. અમૃતસાગરમાર્ગ પામે અનુભવોનો ભંડાર છે ઈશ્વર એમને દીર્ઘાયુષ્ય આપો અને આવાં એવંજી બીજાં પુસ્તકો તેઓ ગુજરાતને આપી જલ્દય એમ આપજો સૌ ઈચ્છીએ.

આપાસાલ ગ. વૈદ્ય

રોજનીશી

રિવિઝનર : ૧૯૭૭

- તા. ૧ ભાવનગર રાજ્યના હુ ગરના પચ્ચરેમાથી પચ્ચેરી રગોને ટકર મારે તેવા જીવકદાર રગો બન્યાની વિગત બહાર આવી; બિહારના જમીનદારો સામે કિસાનોની અર્થો લાખ બેટલી અરજીઓ વડા પ્રધાનને મળી.
- તા. ૨ દિલ્હી ખાતે રાજકીય ક્ષેત્રોની પરિષદના બે પ્રમુખોને પકડ્યા; કાકોરીના ૭ મુક્ત ક્ષેત્રો સામે મનાઈ હુકમ છૂટ્યા, નહારાપાટાના ખૂનનો પ્રચાર કરવા માટે ૩૦૦ મીસરીઓને ગીરફતાર કર્યા.
- તા. ૩ * માર્કિવસ ઓફ લોધિયને એક મુલાકાત દરમ્યાન જણાવ્યું: “રાષ્ટ્રસભા એ એક અસરકારક સંસ્થા નથી. બળવાન રાષ્ટ્રોના વક્તવ્યો બિટનનું કાર્ય મુરદેલ બની રહ્યું છે.” સરત મ્યુનિશિપાલિટીમાં મહારાજા પદ્મ રથપાલેલો તેના ૩૦ માથી ૨૨ હમેદવારો બિનહરીફ ચૂંટાયા.
- તા. ૪ * અમદાવાદમાં ૨ બમ્બિ પરિષદ બસાઈ, મુંબઈ સરકારના ઓરવોકેટ જનરલ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું; કલકત્તામાં સર એસ. રાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપણા હેઠળ સાંસ્કૃતિક પરિષદનું બીજું અધિવેશન બસાયું.
- તા. ૫ ચીનના પાટનગર નાન્કીંગ ઉપર જાપાનીઓનો વિનાશક હુમલો; મુંબઈ સરકારના ઓરવોકેટ જનરલ તરીકે શ્રી. મોતીલાલ ચીમનલાલ સેતલવાડની નિમણૂક થઈ.
- તા. ૬ કાનપુરના ‘પ્રતાપ’ના તત્ત્વી શ્રી. ગણપતરાય સરોનાની ૧૪મી કલમ હેઠળના હુકમના બાજુ બદલ ધરપકડ થઈ, જાપાનીઓએ નાનકોળા સીમાડા પરના પર્વત પર જાપાનનો ફ્લગ ફેરકાઢ્યો; માદ્રાસ ચામ-કાલ-શેક એક વિમાનમાં કોઈ અલભ્ય રથે દોપટી ગયા એવા સમાચાર બહાર આવ્યા, ક્રાન્સ અને પોલાડ વચ્ચે મૈત્રીના કરાર થયા.
- તા. ૭ તબિયતની સુધારણા અર્થે ગાંધીજી સેગાવથી જીલ્લો આવ્યા; ઈંગ્લેંડમાં પ્રવેશ કરવા સામે શ્રી. મુભાવચંદ્ર બોઝ ઉપર જે પ્રતિબંધ હતો તે બિટનની સરકારે રદ કર્યો.
- તા. ૮ સમુક્ત પ્રાંતના છ જિલ્લાઓમાં મદનિપેથનો અમલ કરવાની જાહેરાત બહાર પડી
- તા. ૧૨ સિનેર મુમોલિનીએ જાહેર કર્યું કે દિલ્હી રાષ્ટ્રસભાથી છૂટું ચાલુ છે.
- તા. ૧૩ જાપાનીઓએ ચીનના પાટનગર નાનકોળા કબજે લીધો, પેનેના બતાવ માટે જાપાની પ્રધાનોએ અમેરિકન સરકારની માથી માગી; મદ્રાસ સરકારે મિ. નીલનું બાવલું હાલની જગ્યાએથી અસેડને ઘરપોર ખાતેના સરકારી મ્યુઝિયમની દરિયાકાંઠાની ગેલેરીની બાજુના વરંડામાં મૂકવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો; સર પ્રભાગર પટ્ટણી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા તેમની જગ્યાએ શ્રી. અનંતરાય પટ્ટણી દીવાનપદે નિમાયા.
- તા. ૧૪ સ્વાનંત્ર્ય દિનના કરાવ ઉપરનો મુંબઈ સરકારે મૂકેલો પ્રતિબંધ હાલની સરકારે રદ કર્યો; જદાંતે હુબારવાને પરિણામે પોતાને ચથેલું બધું હુકમાન ભરી આપવાની યાદી અમેરિકન સરકારે જાપાનની સરકારને મોકલી આપી.
- તા. ૧૫ સત્યાગ્રહ સંગ્રામ વખતે અમદાવાદની ગુજરાત સમાચાર ૩૧. ૩૫૦૦૦ સરકારે જાલ કર્યા હતા તે પાછા આપવાનો હુકમ બહાર પડ્યો.

- તા. ૧૬ ગુજરાતનાં નાનાંનાનાં મત્સ્યેભો વડીલ (બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, રેવાકાંઠા જેવાં) વડેદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડને રોષિયાની યાજ્ઞનાને અંગે આગકવાડ સરકારનો દિલ્લી-કલકત્તાને પ્રવાસ; સુદત મ્યુનિસિપાલિટીમાં મહાસભા પછે ઠગમથી ૨૬ બેઠક કળતે કરી; આદામાનના કેદીઓને અને બંદેર જનતાને હુદેશી શ્રી. શરદ્વદ બોલે નિવેદન બહાર પાડ્યું: “મહા-ભાઈએ હરેશ કાર્યને નિર્ણય રખે બનાવી હેતા”; અલ્લાહાબાદની એક સભામાં રાષ્ટ્રપતિના હુદ્ગારો: “લોહી રેડવા માટે પ્રબળે ઉરરે તેવાં બાપોનો નહિ સંખાય; એની સામે મહાસભાવાદી પ્રધાનમ રખો જરૂર પડલા લેશે.”
- તા. ૧૭ ગૃહલોકોની ખીલવણી માટે ચાલુ વર્ષના અંદાજપત્રમાં દોઢ લાખ રૂપિયાની ભેગવાઈ મુખ્ય સરકારે કર્યાની બંદેરાત બહાર પડી.
- તા. ૧૮ એકોરલોકોના અને કાન્સ વચ્ચે કરારો થયા; રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલ નંદેર ઉપર ન્યૂયોર્કથી મિ. જ્ઞાન ડેવ, મિ. આલ્બર્ટ દન્ડીન, મિ. બંટ્રેન્ડ રસેલ અને મિ. રોમે રોલા તરફથી ભપાની માલનો બહિષ્કાર કરવાને લખતો તારસંદેશો આપ્યો.
- તા. ૧૯ ‘પ્રભજયુ’, ‘ફલગળ’, ‘હિંદુસ્થાન પ્રભમિત્ર’ અને ‘પ્રભમિત્ર-કેસરી’ પત્રોને એન્ટ્રી રેસિડન્ટે ગોાલ રાજ્યમાં આયાત કરવાનો મનાઈ હુકમ ફરમાવ્યો.
- તા. ૨૦ રાજ્યએ મહાસની ધારાસભામાં બેઠત ઝણ-મુક્તિ ગિલ રજૂ કર્યું; સિટિસ પરદેશ મંત્રીએ આમની સભામાં બંદેર કર્યું કે ભપાને પેઝીંગમાં સ્થાપેલી નવી સરકારનો પ્રિયત્વ સ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે ના. શાહી સરકારે સમસ્ત ચીનની સરકાર તરીકે મધ્યસ્થ સરકારનો સ્વીકાર કરેલો છે.
- તા. ૨૧ પેસ્ટરહાઇનમાં હુલિયારખંધ પોલીસો અને લરકર વચ્ચે અપાત્રપી યજ્ઞ; લર્વામનાં બહિષ્કારને પરિણામે જાગીમાર સરકારને જંગી જોટ; નોકરોના પગાર કાપવાનો પ્રશ્ન લેલો થયો.
- તા. ૨૨ દ. દસકોઈ તાલુકાના ગામોમાં હીમ પડ્યું; લાહોર કાવતરા કેસના ગાળ કેદી શ્રી. પરમા-નદને અને બીજા ભાઈ કાદોરી કેદીઓને હુકમબળને અંગે ૪ અડવાલિયાની સજા મળ.
- તા. ૨૩ મહાસ સરકારે મહાગવરની ફેરિટ કોલેજ ૧૯૩૬ના જુલાઈ માસથી બંધ કરવાનો નિર્ણય બંદેર કર્યો;
- ચીનની મધ્યસ્થ સરકારે અખિલ ચીનની ઉત્પાદન રાક્ષિનો કાનૂ પોતાનો હાથમાં લીધો. લોહી-લોધિયન અને રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલ વચ્ચે અલ્લાહાબાદમાં ફરીવાર મળ્યા યજ્ઞ.
- તા. ૨૪ ભપાને હેન્ડાઉનો કળએ મેળવ્યો, કાનપુરની ચુર મિલમાં ત્રમ દાતર કામદારોએ દડતાલ પાડી.
- તા. ૨૭ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું અમદાવાદમાં ‘મજલિસ’ના આગ્રય દેડળ ‘યુવાનોની જવાબદારી’ ઉપર વ્યાખ્યાન.
- લોહી લોધિયન, રાજેન્ડ જામુ તેમજ શ્રી. ફૂલસિદ્ધ વચ્ચે મસવન, મુઝમીમ લીમના પ્રમુખ શ્રી. સીખાએ નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૩૦ અમદાવાદમાં બેરિસ્ટર સાવરકરના પ્રમુખજા દેડળ દિંદુ મહાસભા સમેલન બરાણું.
- તા. ૩૧ કરાચીમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખજા દેડળ તેરમું સાંવિત્ય સમેલન બરાણું.

નાના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

નાની ચોપડીઓનું
કાચું બાઈન્ડીંગ

સસ્તે દરે અને વખતસર.

કિશનરાવ ગોવિંદરાવ

સસ્તા સાહિત્યની પાછળ : બદ.

ગેરટી :

❶ નર્સનલ પેન ❶

વાપરે.

તેમજ ભેટની વસ્તુઓ માટે અને

લેટેસ્ટ નોવેલ્ટીઝ માટે પધારે

મહેતા બ્રધર્સ તથા દરવાજા
અમદાવાદ

ગોળા ખર્ચે થોડા વખતમાં
સ્વાશ્રયી બનાવે તેવી શાળા

‘ગુજરાત ટેઈલરીંગ સ્કૂલ’

સરખાણુ કાપકામ અને સીલાઈકામ
શીખવાય છે.

વિગત માટે સવા આનાની રીજીટ બીડો.

નાનુબાઈ વિદ્યનાથ પાંડક
૬, ભારતીનિવાસ • એલિમલિજ • અમદાવાદ

દાંતનું દવા ખાનું

દાંતને કમળતા કાર્યપણ

કામ માટે મળે :

દાંતના ડોક્ટર

ડૉ. મંગળપ્રસાદ એસ. ભટ્ટ

બી ડી. એસસી.

ગાર્દશિર, કૃષ્ણ ગામે, અમદાવાદ.

કોઈ પણ સાઈઝના પુસ્તકનું

પાકું બાઈન્ડીંગ

કયાં કરાવશો ?

જેઠાભાઈ એન્ડ સન્સ

પીરમણ રોડ : અમદાવાદ.

આ જગા માટે આપવાની છે.

વરસના રૂ. ૨૫

એક વખતના માત્ર અઢી રૂપિયા

જોઈએ છે-ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો.

શિક્ષક જોઈએ છે-

માત્ર એ રૂપિયામાં
૩૦ દિવસ મુધી
તમારું કામ કરશે !

ટ્યૂશન જોઈએ છે-

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

કેન્વાસર જોઈએ છે-

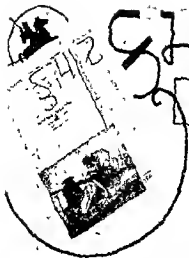
પ્રસ્થાન કાર્યોલયનાં પુસ્તકો
માટે પ્રચારકામ કરવા માટે.
ગરતો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરસાના રૂ. ૨૦
એક વખતના રૂપિયા બે

કુમારપરિપત્ર

કુમારનો પોપ (૧૯૮૪) નંક

પૂરા પર શ્રી ભલવન્ત બંદના 'આયસતી ઉત્તરાયણ'ના સંજ્ઞાત્મક ફોટો-ચિત્ર પણ મુખચિત્ર પર રહ્યું, થતું શ્રી રસિકલાલ પરીખનું ચિત્ર 'દુષિ-સદોત્તમ' એમની વચ્ચે પીછીને એક અકસ્માતનું નમૂનો હોઈ, આજ સુધીની એમની કલાપ્રવૃત્તિને સમ ચડાવે છે એમ સહેજે કહી શકાય.

અંકની ઉપડતા પાને જ 'આયુષ્યની ગણપ્રીતી મધુમેરણી શી' ઉપાનું કીમારના બર્જબર્ણ દર્શન હરકોઈ કુમાર-આત્માને એમાંના ધાર્મિક અતિથિ જેટલો જ પુલકત બનાવી, તેનામા અનેરી મહત્વાકાંક્ષા જગચ્છા સિવાય નહિ રહે.

ત્યારપછી આવે છે ઉપરોક્ત એને 'spoilt child of the Empire'—સામ્રાજ્યનો વંદેશ છાકરો ગણાવ્યો છે એ આયર્લેન્ડના આત્મના સુરમુખત્યાર એમનું એ વેલેશનું ચરિત્ર. કાંસીની સંતમાંથી બચી, અનેક મુસીબતો ઝાળવી, છ સદીઓથી ઉગ્ગડની ફૂંસરી નીચે રહેલા પોતાના દેશને 'આયર'ને નામે તેલું છગડને પડખે અને તેના કસા સંભરથી વિમુક્ત સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે હજુ કહ્યું છે આયરિશ પ્રબંધને તેનામાં કેવ જેટલી શ્રદ્ધા છે, અને એને પણ પ્રત્યક્ષ પૂરતો ઇત્યાદિ છે એ કહે છે. 'મને શું બેઠ્યું છે એની મને નથી પડી; આયર્લેન્ડની પ્રબંધને શું બેઠ્યું છે એ જ મારો મુખ્ય સ્વાદ છે.' જગતના આત્યારના જગ મુખત્યારો વચ્ચે યોનાળી જ ભાત પારતા આ સુરમુખત્યારનું ચરિત્ર બૂલકા જેવું નથી જ.

એ સદીના વિજ્ઞાનીઓ એક અજબ વિજ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા પાછળ માર્યા રહ્યા છે. એ વિજ્ઞાન તે 'ટેલીવિઝન' રેડીયોની અદ્દ વરે મુંબાઈમાં મવાએક સંગીત કે ક્રિકેટ મેચનું પલ્લન વેર આ પીતાં સાંભળવા મળે છે; પણ એની જેડે જે ટેલીવિઝન હોય તો માનારના હાનખાન અને ક્રિકેટને બાહુતરી પર મારેલો ફટકો પણ તારણ બેવા મળે. આ વિજ્ઞાન સંપૂર્ણતાએ પહોંચતાં આપણા જીવનમાં તે અમતપૂર્વ નવીનતાઓ આપી રાકશે. આ અંકમાં જે ટેલીવિઝન પર ચિત્રો અને હાહાકારોથી ભરચક વિદ્યુત્ત લેખ આપેલા છે અને તે એના વિજ્ઞાનના આજ સુધીના વિકાસની જ નહિ, પણ એ વિકાસની મકલ ભાવિ પ્રવૃત્તિની ચે રમક અને વિશદ માહિતી આપે છે.

'ધીસમી સદીનાં પચાસ'માં હિન્દને અને જગતને પાને આકાએકી તંપાંરીળની પગથાર જેવી તેની આજ સુધીની સાલવારી એકિત થાય છે, જ્યારે 'જીવનનું પવેઈ'માં મહામત્તા ગોખરોજનું હક્ષિણ આફ્રિકાનું સ્વાગત આમળ લંબાય છે ટરજનના ટાઈન હોલમાં એમણે આપેલા મુખ્ય આપણુ વિષે લેખક લખે છે, 'હિન્દીએ ને ગોરાકાળીએ એ આખો વિશાળ ખંડ વિષ્ણુ ભર્યો હતો એમની બીડ છતાં કોઈનો ખોખાસ સંભળાતો ન હતો સૌનાં આંખકાન ગોખલેછ પ્રત્યે એકાદ થયાં હતાં. એમનું આપણું આપણું ન હલ, નામે મંત્રપ્રવાહ હતો એકએક ગોલ અપ, અંબીર અને સાંભળનારાનું ફિક હલ્લાની

સ્વ. કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[તેકો મુખર્ષી ઇલાકાના દેખવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

૦-૨-૬

૦-૩-૦

૦-૪-૦

૦-૩-૦

૦-૬-૦

૦-૩-૦

૬ (નથી)

૦-૬-૦

૦-૩-૦

૦-૧૨-૦

૦-૪-૦

૦-૨-૬

૦-૮-૦

૦-૪-૦

૦-૨-૦

૦-૩-૦

૦-૩-૦

૦-૩-૦

૦-૩-૦

૦-૫-૦

૦-૫-૦

૦-૩-૦

૦-૮-૦

૦-૮-૦

૦-૧૦-૦

૦-૮-૦

૦-૮-૦

૦-૩-૦

૦-૮-૦

૦-૬-૦

૦-૮-૦

૦-૬-૦

૦-૧૦-૦

૦-૮-૦

૦-૮-૦

૦-૩-૦

૦-૬-૦

૦-૮-૦

૦-૮-૦

૦-૬-૦

૦-૧૨-૦

૦-૩-૦

૦-૬-૦

૦-૫-૦

૦-૮-૦

સવાળમ

પ્રસ્થાન માસિક

૫-૦-૦

દિશોર માસિક

૪-૦-૦

સરસ્વતી અન્યમાળા

૨-૦-૦

ટોસ્ટોય અન્યાવલિ

૬-૦-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

૬-૦-૦

બુલ્લુ અન્યાવલિ

છટક

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન ગ્રાહક પ્રગતિ

ટોસ્ટોય અન્યાવલિ

૪ પ્રેમનો ફેબ ૧-૪-૦

૪ સ્ત્રી અને પુરુષ ૧-૦-૦

૪ કથાવલિ ભા.૧ ૧-૪-૦

૪ નવો અવતાર ભા.૧ ૨-૪-૦

૪ નવો અવતાર ભા.૨ ૨-૦-૦

૪ નવો અવતાર ભા.૩ ૧-૦-૦

૪ દિપરિવર્તન ૧-૪-૦

૪ કથાવલિ ભા.૨ ૧-૪-૦

૪ જનમુખ ૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

૪ ધરે-બાહિરે ૨-૦-૦

૪ ચતુરંગ અને બે બહેનો ૧-૪-૦

૪ નોકાકુળી ઉપાય છે.

બુલ્લુ અન્યાવલિ

૪ એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૧ ૧-૪-૦

૪ એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા.૨ ૧-૪-૦

૪ ઈશરનો ધનકાર ૧-૦-૦

૪ ગાતા આસોપાલવ ૧-૮-૦

૪ દ્વિરેકની વાતો ભા.૨ ૧-૪-૦

૪ ગીતામન્યન ૧-૪-૦

૪ સ્વસ્થમય જીવન ૦-૧૦-૦

૪ સમપ્રય ૩-૮-૦

૪ શેખના કાવ્યો ૨-૦-૦

૪ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ ૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

૪ દ્વિરેકની વાતો ભા.૧ ૧-૪-૦

૪ સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦

૪ જીવનના દૈ ૧-૪-૦

૪ શુભન અને બીજી વાતો ૧-૪-૦

૪ ભારતપુણ્યપ્રવાસ ૧-૦-૦

૪ ગાંધી મહિમદોસ્તવાક ૧-૪-૦

૪ કયે રસ્તે? ૧-૮-૦

૪ રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આવૃત્તિ] ૦-૮-૦

૪ બુદ્ધ અને મહાવીર [] ૦-૬-૦

૪ ધરગરુ વેદક ૨-૦-૦

૪ દિનચર્યા ૧-૮-૦

૪ સાયરમતી ૧-૪-૦

૪ ગિયાનું ઘડતર ૨-૦-૦

૪ અમરનો ઉપાય ૨-૦-૦

૪ સહીદનો સંદેશ ૧-૦-૦

૪ તમને એ નહિ સમન્ય ૦-૬-૦

૪ અસદુકાર ૨-૮-૦

૪ અપારધ્યમાં ગાંધીજી ૧-૮-૦

૪ મદિરાપ્રતાપ ૧-૪-૦

૪ કારાવાસની કઠાણી ૦-૧૨-૦

૪ અનંતા ૦-૮-૦

સ્વ. પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ભિમિ

દીસેમ્બરની ત્રીસમીએ પ્રગટ થયો છે

જીવનસાહિત્ય અંક

: એના લેખકો :

કાકા સાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરવાળા, કનૈયા-
લાલ મુનશી, રામનારાયણ પાંકજી, દુમકેતુ, ઝવેરચંદ
મેઘાણી, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, વિજયરાય વૈદ્ય, અનંતરાય
રાવળ, ડોલરરાય માંકડ, નગીનદાસ પારેખ,
સુંદરમ્, ઇન્દુલાલ ગાંધી, કુંગરશી સંપટ, ચમનલાલ
ગાંધી, અંબાલાલ પુરાણી, ઉમેદલાઈ :મણિયાર,
શ્રીકાંત, ભોગીલાલ ગાંધી, ફિરોજશાહ મહેતા, દર્શક,
મોહિનીચંદ્ર, કરસનદાસ માણેક, પૂજલાલ, પતીલ.

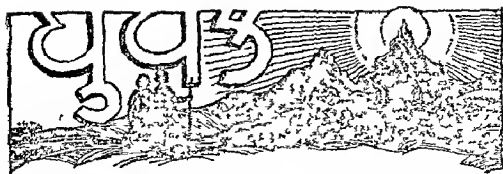
આ ઉપરાંત પણ બીજા દેટલાક લેખકોના લેખો આવ્યા છે.
સાહિત્ય પરિષદ વખતે અગાઉ પ્રગટ થયેલા બીજા અંકો કરતાં
આ અંક નવીન જ લાત પાડે છે. આ અંક ૪૦ દીસેમ્બરે
પ્રગટ થયો છે.

નમૂનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાના સ્ટેમ્પ ચોકલવા
જરૂરના છે.

ભિમિનું નવું વર્ષ જન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.

ભિમિનું લવાજમ રૂ. પાંચ અને પરદેશ શિ. ખાર.

ભિમિ કાર્યાલય : ડેન્સો હોલ : કરાંચી

છે દલાં સા ત વ ધ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે રે ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- * નવસર્જનની ઘોષણા કરતી કાન્તિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે કંઈક કરવા માગતા યુવક
યુવતીને ગ્રેસણા, અને ગ્રાંતસાહન આપશે.
- * એમના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.

- * યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનના
અને જીવન ચરિત્રો તેમજ આહુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણવટ અને ઉકેલ આપે છે.

- * દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન
જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી ચિંતાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને ગ્રેસણામક લખાય છે.

- * ઉજળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

જાંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંદા ઉપરનું
ખેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખે—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

વાર્ષિક પ્રેક્ષકમ્બ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિદમાં રૂ. ૨;
પરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ હું

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
રામજીની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
ભતકકયા સંપદ ૦-૩-૦
કાન્તિ ૦-૬-૦
કાન્તિકારી લગ્ન ૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની

બીજી આત્મ નથી
ઈરાકીનો મુઝિયજ ૦-૬-૦
ગરીબની દાય ૦-૩-૦

વર્ષ ૨ હું

વીરની હાલકભા. ૦-૧૨-૦
દાનિયેષ અને
સ્વચર ૦-૪-૦
ખારોલીની દિવસ ૦-૨-૬
માધીકૃષ્ણ આલ્પમ ૦-૮-૦
પૂલરીને પગલે નથી
ચારસદની વીરાળના ૦-૨-૦
સાલ ટોપી નથી
મયોધ્યાઓદિયાં નથી
રાંધું દિલ ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ હું

ચાસ વર્ષ પછી નથી
ફાનું કમળ નથી
પિયાનું જાડ ૦-૫-૦
નિતને પગલે ૦-૫-૦
પીવિચારદોહન ૦-૮-૦
ને ખાનર ૦-૩-૦

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રન્થમાળા તો ઘણી છે,
પણ આટલી સસ્તી અને આનું સરસ
વાચને પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજી
હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય]

માદિલાન્ત

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી
માહી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે
અને વાંચે છે તે કરતાં આથી ચોપડીઓ
તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સારું? અમદાવાદ
પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા
ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોગ્યેક્ષી છે. એના
વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને જ્ઞાન મળે એ
દબથી પસંદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત
પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ
કરતાં સસ્તી હોય છે.

(ખારોલી સત્યાગ્રહ પુત્રિકા) જીગતરામ દવે
“જાતિને ભગત કરનારું સાહિત્ય
દેશના યુવકો ઉપર યોગ્યતી પેઢે દેખ્યા
જવું, આધિગાની આંખો અને બહેરાના
કાન ઉઘારી નાખવા એ આ ગ્રન્થમાળાનું
મન છે.”

નરસિંહભાઈ પરેશ

વર્ષ ૪ હું

પરદેશી કાષ્ઠની
દરીકાઈ ૦-૮-૦
મારી કદાહી ૦-૮-૦
ચખૂતરો ૦-૧૦-૦
કોયામયતની
કડવી વાણી ૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમાઈ ૦-૮-૦
કળિયુગ ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ હું

વરેલા તાર ૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
જીવનચર્ચા ૦-૧૦-૦
નૂતન રસિયામાં
રાત્રિનું ૦-૮-૦
ચીનખપાનની યાત્રા ૦-૮-૦
ખરોખાળનો મુનો ૦-૩-૦

વર્ષ ૬ હું

જોશોવિજય અને
બીજી વાતો ૦-૬-૦
લગ્ન કે પ્રપંચ? ૦-૮-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને
સર્વોદય ૦-૬-૦
સહીદોનો સદેશ ૦-૧૨-૦
કાગાવા ૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

૧૬ હું: આપણો આવકાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-યુવક-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિનાર આત્મ ૦-૮-૦

ઉન્નત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ થી શરૂ થાય છે.)

આ માળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન

રશિયા—તેની ઉત્પત્તિ અને રાજતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને ૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીના રશિયાની રાજકાતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોનો પ્રમાણભુત ઇતિહાસ

રશિયા

[પ્રગટ થયું છે] આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

સુદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું. પૃષ્ઠ ૨૨૮ કિંમત રૂપિયો દોઢ

દશ શેટોગ્રાફ અને નકશા સાથે

ઉપરના પુસ્તકોના અનુસંધાનમાં—

આર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના ઐતરેશિક અને દ્રોટરિકની દેશનિષ્ઠાન્ત સુધીનો મમત્ર પરિચય આપતું ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે સુદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું નકશો-જાણીતી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ સાથે.

૪ થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે

સ્વાયત્ત

રશિયા

સ્વાધીન

જાપાન

જાપાન ખેટમાં વસ્તીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી માંડીને અત્યારે જગતમાં સામી છાતીએ આગળ ઉભેલું જાપાન કઈ રીતે આગળ આવ્યું તેની ઉન્નતિનો સમગ્રમાણે ઇતિહાસ આંકડા-ફોટોગ્રાફો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

ઈ મ ની બીજી સદીથી ચાલ્યા આવતા બુદ્ધ બુદ્ધ નાનકડાં સંતોના મણકા એકત્ર થઈ જર્મની બન્યું અને કેઝર અને હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે લોગવ્યું અને જગતને કરી બતાવ્યું તેનો સરળ ભાષા, સુંદર શૈલી અને સમગ્રમાણે હકીકતથી ભરપૂર સચિત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક છપાય છે.

સ્વતંત્ર

જર્મની

આ ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થવા માટે નિયમો મંગાવો.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

આમારી સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો

૧ મોરંગાળી	૧-૮-૦	૨૯ કિતોપદેશની વાનાંગી ભાગ	૦-૧-૦
૨ જ્યોતિ-રેખા	૧-૦-૦	૧-૨ (મચિત) દરેકના	૦-૧-૦
૩ યોગિક માધન	૦-૮-૦	૩૦ સની (મચિત)	૦-૧-૦
૪ જીવનચિરણ	૧-૮-૦	૩૧ મુખના "	૦-૧-૦
૫ મિત્રબુક્કમ	૦-૧૨-૦	૩૨ પ્રદ્યાદ "	૦-૧-૦
૬ રાવચુરાની રસીલી વાતો	૧-૮-૦	૩૩ મુર "	૦-૧-૦
૭ રામમંદિર	૧-૦-૦	૩૪ પાવતી "	૦-૧-૦
૮ કાદિયાવાલી દુદા	૧-૦-૦	૩૫ ગાકેડા "	૦-૧-૦
૯ રમીવાના ગણ	૧-૦-૦	૩૬ કચિદા "	૦-૧-૦
૧૦ પ્રેમલીલા ભાગ ૧ થી	૧-૪-૦	૩૭ રકિમપુત્રી "	૦-૪-૦
૧૧ ગાંધી યુગની વાતો	૦-૧૨-૦	૩૮ કાળ "	૦-૧-૦
૧૨ મહીપાળદેવ	૨-૮-૦	૩૯ કચીરગાંધેનું બીજક ભા. ૧-૨	૨-૨-૦
૧૩ દાસગીરજનો દાવરો	૧-૮-૦	૪૦ એકલખ	૦-૧-૦
૧૪ શુભવાનજી દાદાગીરજ	૧-૪-૦	૪૧ બાગીરખ	૦-૧-૦
૧૫ રાવચુરાની રમકમાઓ	૧-૮-૦	૪૨ વિશ્વામિત્ર	૦-૧-૦
૧૬ સોગરી સોકવાનાંગી	૧-૧૨-૦	૪૩ જાત-ખર-ટ-દા	૦-૧-૦
૧૭ ફોરમ ભાગ ૧ થી ૫	૦-૧૩-૧	૪૪ અમૃત્ય તક	૦-૧૨-૦
૧૮ Mother America	૫-૦-૦	૪૫ દગવની	૦-૮-૦
૧૯ બાળવાનાવલિ ભાગ ૨ નો	૧-૮-૦	૪૬ ગાંધી રોક્ષસાર	૧-૦-૧
૨૦ વડોદરામાં આગીત વર્ષ	૧-૦-૦	૪૭ પેદાસ	૦-૮-૦
૨૧ ખયામ પ્રેરક પ્રસંગો	૦-૬-૦	૪૮ મોદેશ	૦-૬-૦
૨૨ ગુજરાતી સાહિત્ય (એનું) મનન		૪૯ ગિદપુર	૦-૬-૦
અને વિવંચન	૨-૦-૦	૫૦ જાતના વિવંચન મર્મો	૨-૩-૦
૨૩ ઇ પ્રસ્થાનમેદ	૦-૧૨-૦	૫૧ વિજાનચિટ્ટિ	૧-૮-૦
૨૪ કુમાર ગીરમન, ભાગ ૧ થી	૦-૫-૦	૫૨ પરજુરામ	૦-૬-૦
૨૫ " " ભાગ ૩ થી	૦-૬-૦	૫૩ નર્મદા	૦-૬-૦
૨૬ જાતક કથાઓ ભાગ ૧ થી	૦-૧૦-૦	૫૪ અવન	૦-૬-૦
૨૭ રામચિદ દાદા	૦-૬-૦	૫૫ મીરંગાંધી	૦-૬-૦
૨૮ કિરોદેશ કોલમન	૦-૬-૦	૫૬ અગ્ર	૦-૬-૦
		૫૭ એકલખ	૦-૬-૦
		૫૮ કિરોદેશ-કોલમ	૧-૮-૦

લખો:--પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા, વડોદરા.

અમદાવાદનું ૩૮ વર્ષનું જુનું અને જાણીતું

અઠવાડિક

ગુજરાતી પંચ

દર રવિવારે પ્રકટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ : સ્થાનિક રૂ. ૪) અહાર- દેશાવરનું વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૯
ગામ રૂ. ૪ (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે) (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે)

— નવા આહક થનારને ખાસ લાભ —

અત્યારે વાર્ષિક લવાજમ ભરી આહક થનારને બે ખાસ બેટ વિનામૂલ્યે મળે છે

(૧) ૧૯૯૭નો દીપોત્સવી અંક જેની પ્રશસા વાચકાઓ અને સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાન-
પત્રાએ ઓમેરથી કરી છે.

(૨) ૫૦૦ પૃષ્ઠનું જાણીતા સુવાન લેખક શ્રી. ઈન્દુકુમાર શહેરાવાળાનું લખેલું
" સિતીશ " પુસ્તક, જેમા જાણીદારોના પ્રશ્ન સામાજિક વસ્તુગુણથી સાથે કરેલો છે.

ગુજરાતી પંચે ૫૦૦ પૃષ્ઠની ફળદાર બેટ ૧૯૭૭ની માલમા કાગળોની મોઘવારી
છતાયે સાદસ ખેડીને પોતાના આહકોના કચકમળમા વિના મૂલ્યે મૂકી છે, એ આહકોને
જેવો તેવો લાભ નથી

ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડીયે શું શું આપે છે ?

(૧) દર અઠવાડિયાના સ્થાનિક તમામ પ્રકારના તાગ્ન મમાચાર, મ્યુનિસિપલ
મીટિંગો અને ઇતર સ્થાનિક સભાઓના તુલોતવિલ અહેવાલ, (૨) સ્થાનિક ફરિયાદોનાં
અંગત આક્ષેપ રહિતનાં સાર્વજનિક ચર્ચાપત્રો, (૩) દેસવિદેશનાં તમામ સ્થળોના મુખ્ય
મુખ્ય મમાચારો, (૪) સાહિત્ય ચર્ચા, (૫) પુસ્તકાવલોકન, (૬) ફિટમ-ચર્ચા, (૭)
જ્યોતિષ વિભાગ, (૮) ખાલવિભાગ, (૯) શિક્ષણ, સાહિત્ય, આમોદ્ધાર, ખેતીવાડી,
રાજકારણ, ધર્મ છત્યાદિ પ્રશ્નોની સમીક્ષાના જલ્લોર અને મનનીય અભ્યાસપૂર્ણ લેખો
(૧૦) એક ચાલુ વાર્તા, (૧૧) એક રૂઝી વાર્તા, (૧૨) વેપાર સમાચાર, (૧૩) કાવ્ય
વાટિકા અને (૧૪) મનનીય અંગ્રેજી નોંધો.

દર અઠવાડીએ જરૂરી ૪૮ પાનાં સરેરાશ પ્રકટ થાય છે. આહક થનારાઓને એક
દીપોત્સવી અંક અને એક ફળદાર નવલકથાનું પુસ્તક વિનામૂલ્યે બેટ મળે છે.

આજે જ આહકે થાઓ

મેનેજર, ગુજરાતી પંચ

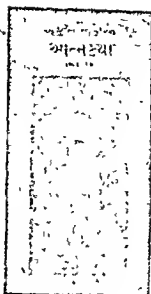

રશિય
જુ

રશિયન રાજકાન્તિનો
ઇતિહાસ

આર્ટથેયર ઉપર
બાવીસ ચિત્રો સાથે
કિમલ માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન ક્રાન્તિકારી

પ્રેરક સાહિત્ય

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

બા. ૧-૨ (કોષોટ્કિન)

૨-૮-૦

ભૂખમરનો ઉપાય (કોષોટ્કિન)

૨-૮

ક્રાન્તિ (")

૦-૬-૦

રશિયાનું ઘડતર (બળભાઈ મહેતા)

૨-૦-૮

ક્રાન્તિકારી લગ્ન (રાજકોટ મિસ્ત્રી)

૦-૩-૦

નૂતન રશિયામાં રાકિયું (બાગવત)

૦-૮-૦

બોલ્શેવિક્ઝ અને બીટ વાતો (ગાંગોપાસાચાર્ય)

૦-૬

સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરસિંહભાઈ)

૦-૬

ગરીબાઈનો શુંતો (દેવી:લ્યોર્)

૦-૬-૦

ઈટલીના યુક્તિયુગ (નરસિંહભાઈ પટેલ)

૦-૬

અમેરિકાનું સ્વા.મુક્તિ (શ્રવણલાલ દીવાન)

૦-૬

રાહીદનો મંદિરા (ધનુલાલ ગાનિક)

૦-૬

ધી ઓર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અ જોડ પ્રગતિ

હર દિન, હર મહિને, હર વર્ષે ઓર્ડન વધારે ને વધારે સફર ખનતી જાય છે. અને હવે સલામતીનું તેનું યોગ્ય મારાગરથી ચોક્કસાઈથી જાગવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરમાં કિંમતો એટલી ઓછી સલામત રહે છે. નાણાપ્રકરણી સલામતી જાગવવાના ઉદ્દેશને શ્રેષ્ઠપણે વળગી રહેવાની અમારી વત્કામિત્તની નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં ત્રે વર્ષમાં જ પોલિસીમાં અદિતીય અને અજોડ પ્રગતિ થી સાધા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં ત્રે વર્ષમાં જ ઓર્ડનના

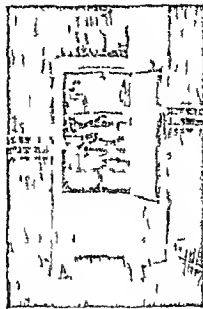
૧. જિંદગીના લીમા બિડાગમાં ૭૭૬-૩૪ લાકાનો વધારો.
૨. કુલ અસહ્યામતમાં ૨૬૮-૨૪ લાકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬-૦૦ લાકાનો વધારો.
૪. આલુ રહેલા કામકાજમાં ૬૯૮-૬૬ લાકાનો વધારો.

મરજીયા, મહીસલામતી અને મરજીયાના વધવા વગેરે વિચાર પ્રમાટે આવી વધુ માહિતી પુરાવો તો હોન શહે ?

એસ્ટેકાસ તેમજ ઇન્ફર્મેશન વિષે અમે સહાયક છીએ.

ધી ઓર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૮૫, અમદાવાદ.

જિંદગી વિનાનું શુદ્ધ સંપૂર્ણ સજ્જત નથીજ.

૧૭૩૭ના નવ કિલોગ્રામ આ વર્ષના મર્ચેસ
રેકોર્ડેડ છે તેમા બીનદગીર સૌખ્ય છે—હીજા ૧૭મા
મોડર્ન છે અને હતા મર્ચે ટાઈપિના વર્ગમા બાળી
માય એટલુ સંખ્ય અને હતા બાલતાગણ છે—અને
ઉપરોક્તમા તા ગોની નવગણ પછી ન મમને
ખાતી થશે ક્રિસ્ટ-આર્મિ મ્યુ રીક્ષીઝ,
'ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડીકેટર' ન્યુ વર્લ્ડમા મે ૭૨મા
રજેન્સી મગરડ તેમા ગમારેલી છે જ અને વીજળી
ખચ તો એટલો નહતો આવ છે કે નરિ જેટલો જ
સાથે ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને
માથપધર વિનતા છે

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડારી પણ અપાય છે : જોછામા જોછા છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન
નં. ૨૨૨૪

ધી બો મ્યે ગેરેજ

ગિજ્જાપુર
અમદાવાદ

आव [दाव निश्च] तंत्री
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

અ નુ ક મ શ્લોકા

પુ. રૂપ	પાપ : ૧૯૮૪	અંક ૩
૧ વિશ્વપ્રભુતા પ્રતિ [કાવ્ય]	પતીલ	૨૦૧
૨ રાજકીય નોંધો	નિરીક્ષક	૨૦૨
૩ અમે અમે [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૨૦૯
૪ કિશોરી [વાર્તા]	ધૂમકેતુ	૨૧૨
૫ આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યક:		
શ્રી. ઝીણાભાઈ ગતનજ દેસાઈ	પિપાસુ	૨૨૫
૬ અમે ઉતારુઓ [કાવ્ય]	શુભાવધામ બોક્સ	૨૩૩
૭ બાળકોના પેદા દુઃખ	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૩૫
૮ થા મોખરે [કાવ્ય]	રમણિક અરાલવાળા	૨૪૧
૯ અની-ધારાસહી	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	૨૪૨
૧૦ નૂતન વર્ષાલિનંદને [કાવ્ય]	વિકાસ	૨૪૪
૧૧ સોગાંવ-પદ્ધતિનો અર્થ	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૪૬
૧૨ રમ્ય વસંત [કાવ્ય]	હરિદર બટ્ટ	૨૪૮
૧૩ હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પરિપદ-૨૧ મું		
અધિવેશન	જશવતરાય જ. અંભરિયા	૨૪૯
૧૪ વીજલડી રે! [કાવ્ય]	સ્વમંથ	૨૫૧
૧૫ સોનેટ અને ગીત [કાવ્ય]	મુંદરજી ગો. બેટાઈ	૨૫૨
૧૬ ગામડિયા શુજરાતી	વિદ્યાજહેન રમણભાઈ નીલકંઠ	૨૫૪
૧૭ ભારતી દિવિજ પર [કાવ્ય]	લાભશક્તર પાટક	૨૫૫
૧૮ મેઘદૂત અને તાજમહાલ	વિષ્ણુ મખારામ ખડિંગર	૨૫૬
૧૯ ડિગ્રીના સમયમાં અને આલે	વિજયદાસ મ. કોશરી	૨૬૦
૨૦ સન્ધ્યા [કાવ્ય]	પારાચર્ય	૨૬૫
૨૧ ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને ઈટલી	કુંગરશી પરમશી મપટ	૨૬૬
૨૨ જ્ઞાનગોચરી		
(૧) ખેડૂતોનું મંગલન	મગનભાઈ દેસાઈ	૨૭૧
(૨) એક ખેડૂત-તપાસ સમિતિનું નિવેદન	જમલભાઈ મહેતા, માધવલાલ શાહ	૨૭૩
૨૩ પુસ્તક પરિચય	મનસુખલાલ જવેરી	૨૮૦
૨૪ ગેજનીશી		૨૮૭

૧૨૧

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા મૂલક અંક રૂ. ૮ા

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાટલી અગિયારી રાત્રે : ખમાસા યોડી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

તા. ૨૨-૧-૩૮

LIFE ASSURANCE

We desire to extend our services and
co-operation to Honest, Competent and
Influential gentlemen in all prominent
stations of Gujarat to work the

LIFE AGENCY

of the

BIGGEST ASSURANCE COMPANY

in India

on fair and liberal basis of terms and treatment

Apply to—

N. M. FOZDAR & Co.

CHIEF AGENTS GUJARAT

NEW INDIA

ASSURANCE Co. Ltd.

GANDHI ROAD : AHMEDABAD.

Office 2225
Tele Resd 7023
Add. Benefit

‘કિશોર’ મુખર્ષી ઇલાહના કેળવણીખાતા તરફથી મજૂર થયું છે.
 ‘કિશોર’ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા મેટેડ્સ એન્ડ નિસમાં શાળાઓ માટે મજૂર થયું છે
 ‘કિશોર’ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાર્થીકારી કચેરી તરફથી મજૂર થયું છે

બે વર્ષ પૂરાં કરી ‘કિશોર’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને મુદ્ર
 ચિત્રોથી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના
 કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

ઓછું ભાવેલી બહેનોને જુદાજુદા
 વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે
 એવી સામગ્રી આપતું માસિક

ક. કિશોર ક.

તંત્રી : નગીનદાસ પારેખ

“કિશોર માસિક મને
 ખૂબ ગમી ગયું છે

તેણું બધું ગમ્યું છે કે

દાન રાજ્યના પુસ્ત

લયોનું બ્લેટ મજૂર

ગવાની તક મને મળી

હોત તો રાજ્યના થણા

પુસ્તકાલયોમાં ‘કિશોર’

માસિક દાખલ કરી

દીધું હોત x x

માસિક માટે મારાથી

બનતું જરીકા ”

શ્રી માતીભાઈ અમીન

વડોદરા

“x x મને તો એક શિક્ષક તરીકે આ કથાનું બીજું
 કોઈ સામયિક નથી મારા પાસે બીજા વધુ પડતા
 હોજરા કે વધુ પડતા મળી છે, ત્યારે આ વિદ્યાર્થીને
 નેપ્રતિ તેવું જ છે ‘સાહિત્ય પાઠાવલિ’ની યોજનાને
 આગે મેં આપણા બધા માસિકા ઠીકઠીક ઉપયોગના છે,
 અને મને તો એમ લાગ્યું છે કે ‘કિશોર’ પામે એટલું
 વૈવિધ્ય છે કે પાંચ સાત વર્ષે કોઈ નવો ગ્રાહક
 નીકળશે તો તેને પોતાના મગલનું નામ ‘કિશોર
 પાઠાવલિ’ કે એવું જ રાખવું પડશે. એટલા બધા
 પાઠો તેને ‘કિશોર’માંથી લેવા પડશે વિદ્યાર્થીઓ
 મમળે એવી ભૂમિકા ઉપર એવું લખાણ વિદેરે છે
 છતાં તેના સાહિત્યગુણ તેણે બગાડે નહીં
 રાખ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ માથે ગર્વ પણ
 થાય છે x x x હું તમને અતત રીતે માગથી
 બનતી બધી મદદ જરીકા x x ”

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]

પ્રિન્સિપાલ જી પી હાઈસ્કૂલ વિલેપાગલે

“x x એની ભાતભાવની
 વાનીઓ વિદ્યાર્થી વર્ગની
 જુદી જુદી જરૂરિયાતો
 અગર ઇચ્છા પરિપૂર્ણ
 કરે એમ છે અને તેથી
 આખા વિદ્યાર્થી વર્ગને
 એ પ્રિય મર્ધ પડશે જ,
 એ નિર્દોષ નામત છે
 માગ જેવા વિદ્યાર્થી-
 શિક્ષકને પણ એમથી
 ખૂબ ખૂબ ગમ અને
 આનંદ મળે છે અને
 તો પૂરતી ખાતરી છે કે
 તમારું આ નવીન માસિક
 દરેક દરેક બાળક ભેડે
 પ્રિય થઈ પડશે

શ્રી મંકરસાહેબ શુક્લ
 પ્રિન્સિપાલ ફેલોશિપ
 રૂઢલ મુખર્ષી

તમે પણ ગ્રાહક થઈ અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપશેજી.

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪)

પરદેશમાં રૂ. ૬)

કિશોર કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

ત્રીજા વર્ષના ગ્રાહક થનારને પહેલા તથા બીજા વર્ષના બસ અડે અડધી કિંમતે મળશે.

પ્રસ્થાન મફત ?

‘પ્રસ્થાન’ માસિક બાર વર્ષ પૂરાં કરી—એક તપ પૂરું કરી—તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે નિમિત્તે—

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ખાસ લાભ

જે ગ્રાહકનું મં ૧૯૯૪ના કારતકથી આસો સુધી લવાજમ રૂ. ૫ (બર્મા, પરદેશ માટે રૂ. ૭૫) મળી ગયું હશે તેમને પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલા કોઈ પણ પુસ્તક ઉપર ૨૫ પેન્સિસ ટકા કમિશન કાપી આપવામા આવશે.

[અપવાદ: શ્રી. કિશોરલાલ મરાઠવાળા તથા શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પુસ્તકો : તે ઉપર ૧૫ ટકા]

એટલે કે

જે ગ્રાહક લગભગ ૨૦-૨૨ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ખરીદશે તેમને પ્રસ્થાન મફત પડી રહેશે.

દશ-બાર રૂપિયાનાં ખરીદશે તેમને અર્ધા લવાજમમાં પડી રહેશે. થોડાં લેનારને થોડાં ચે લાભ તો મળશે જ.

ગુજરાતનો આમવર્ગ, તેમજ પુસ્તકાલયો, લાઈન્સલો, આ યોજનાનો જરૂર લાભ લે.

ગુજરાતની છેલ્લાં બાર વર્ષની અનંકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો

રાજકારણ સાહિત્ય રાષ્ટ્રધડતરની પ્રવૃત્તિઓ ગદ્યલેખો વગેરે વિશે મંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી હોય તેણે

શું કરવું ?

પ્રસ્થાન

માસિકની

૧૨ વર્ષની

૨૪

ફાઈલો વસાવી લેવી.

[કટલીક ફાઈલો નથી]

૨૦ ફાઈલો છે

તેના આખો સેટ લેનારને તે રૂ. ૨૫માં ઘેર બેઠાં મળશે

ફાઈલો, પાઠશાળા,

લાઈન્સલોએ તો

આખો સેટ વસાવી

લેવો જ નોઈએ.

છૂટક ફાઈલની

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારૂસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પુસ્તકોની મંપૂર્ણ યાદી આ અંકમાં અત્યંત છાપી છે. સંજ્ઞાથી માટે ખાસ ભાવે મળશે. પુછાવે

અથાગ મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસલાનું નાવ
આગળ હંકારે જ નય છે,
તેવી રીતે

કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારુ

ડીરેક્ટરોના કરકસરવાળા વહીવટથી

“સેન્ટીનલ”

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. ટૂંક સમયમાં
“સેન્ટીનલ”ની પ્રગતિ સંગીત પાયા ઉપર
થયેલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
ચોજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ટીનલની

ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળે—

એરચુરન્સ કંપની લીમીટેડ

પ્રાંચ—

રીડરોડ, અમદાવાદ.

એજન્ટસ—

મહેતા એન્ડ સન્સ

સ્ટેશન રોડ, ગોધરા.

હેડ ઓફિસ—

કોટ, મુંબઈ.

સબ પ્રાંચ—

માંડવી રોડ, વડોદરા.

સ્વ. શ્રીગ્રેન્ડેલીવ—

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે

પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો બેઠા એ છીએ.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં બે નવાં પુસ્તકો

શેષનાં કાવ્યો

લેખક:

રામનારાયણ વિ પાઠક

૬ આખું પુસ્તક 'કુમાર' પ્રિન્ટરીમાં છપાવેલું છે.

૬ જાંચી જાતના જાડા એન્ડીક કાગળ ઉપર છપાયું છે.

૬ જેકેટ ઉપર શ્રી કનુ દેસાઈનું લાવવાહી ચિત્ર મૂક્યું છે.

આખા અંથમાં

૬૭.કાવ્યો છે.

તે ઉપરાંત

શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળાએ કાવ્યોનાં નોટેશન આપ્યાં છે.

કિંમત રૂપિયા બે

સ્વૈરં વિહાર

[ભાગ બીજો]

સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યાં તે જાતનું તે પ્રથમ અને અદિતીય પુસ્તક હતું: ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. તે જ શૈલીએ તે જ પ્રકારના લખાણનો આ બીજો ભાગ છે. જેમણે જેમણે પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે તેમણે આ અંથ વસાવી જ લેવો જોઈએ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૧૬

એન્ડીક કાગળ

પાકું પૂંકું

સચિત્ર જેકેટ

કિંમત રૂપિયા સવા

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૧૫ ટકા કમિશન]

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૧૫ ટકા કમિશન]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ

અથાગ મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે,
તેવી રીતે

કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારુ
ડીરેક્ટરોના કરકસરવાળા વહીવટથી

ધી

સે

ન્ટી

ન

લ

“સેન્ટીનલ”

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. દૂંઢ સમયમાં
“સેન્ટીનલ”ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર
થગ્ગેલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
ચોજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ટીનલની

ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળે:—

એરથુરન્સ કંપની લીમીટેડ

ધ્યાંચ:—

રીડરોડ, અમદાવાદ.

એજન્ડસ:—

મહેતા એન્ડ સન્સ

સ્ટેશન રોડ, ગોધરા.

હેડ ઓફિસ:—

કોટ, મુંબઈ.

સબ ધ્યાંચ:—

માંડવી રોડ, વડોદરા.

સ્પે. રીપ્રેઝન્ટેટીવ:—

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે

ખાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો બેઠાએ છીએ.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં બે નવાં પુસ્તકો .

શેષનાં કાવ્યો

લેખક:

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૬ આપુ પુસ્તક 'કુમાર' પ્રિન્ટરીમાં છપાવેલું છે.

૬ બાંધી ભાતના બહા એન્ટીક કાગળ ઉપર છપાયું છે.

૬ જેટલ ઉપર શ્રી. કનુ દેસાઈનું ભાવવાહી ચિત્ર મૂક્યું છે.

આખા ગ્રંથમાં

૬૭કાવ્યો છે.

તે ઉપરાંત

શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળાએ કાવ્યોનાં નોટેશન આપ્યાં છે.

કિંમત રૂપિયા બે

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૧૫ ટકા કમિશન]

સ્વૈર વિહાર

[ભાગ બીજો]

સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યાજે તે બાતનું તે પ્રથમ અને અદ્વિતીય પુસ્તક હતું: ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. તે જ શૈલીએ તે જ પ્રકારના લખાણનો આ બીજો ભાગ છે. જેમણે જેમણે પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે તેમણે આ ગ્રંથ વસાવી-જ લેવો જોઈએ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૧૬

એન્ટીક કાગળ

પાકું પૂઠું

મચિત્ર જેટલ

કિંમત રૂપિયા સવા

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૧૫ ટકા કમિશન]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ

બે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

બંડ ખોર મહા ગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના મુખસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લગ્નના વિષય પર આવે જુવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી જુદીને સ્થિત અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો ચોતાના કદયાણુર્થે સાંભળે જ એવી એમની સીબતિ પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીબતિને ચોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ જોઈ છે.”

મૃદુલ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્ર પંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦

પરદેશ માટે રૂ. ૧

રજિ. ટપાલખર્ચ રૂ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનના માલિકોને
પાણી કિંમતે મળશે

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનને અગત્યની જાણ કરવા માટે આજના રોજના પત્રમાં આ જાહેર કરવામાં આવેલ છે.

“દુનિયા કયા હૈ ?” ની દિલ્લિ વિશે તમે માંભળ્યું હશે.
જોવા જવા અગાઉ વાંચી જશો ?

“હજારો અને અમેરિકામાં દોહરદોયના ખીજ
કોઈ પણ પુસ્તક કરતાં વધુ વચાથેલુ પુસ્તક”

નવો અવતાર

લેખક મહાત્મા દોહરદોય

એક જ અભિપ્રાય

એમાં શું છે ?

એક ઉમરાવળદો પોતાના અભ્યાસકાળ
દરમ્યાન પોતાની કોઈની એક કુટડી નોક-
બી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે
શરીરમગ્ન થઈ જાય છે પરિણામે તે છોકરી
મગ્ન થતા એ નોકરી છોડવી પડે છે,
ખીજે રજાણું પડે છે અને છેવટે વેશ્યા
થઈ જાય છે. વેશ્યા થયા પછી એક વેપારીનું
ખૂન કરે છે. તેના ઉપર કેસ ચાલે છે ને
તેને જન્મદેશનિકાલની સજા થાય છે. આ
કેસ દરમ્યાન પેલો ઉમરાવળદો એક જ્યુર
તરીકે હાજર હોય છે તેના આત્મામાં
આ ખનાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને
જોતા જે વિચારમથન ચાલે છે ને તેનો જે
નવો અવતાર

ચાલે છે તે આ પુસ્તકમાં હૃદયભેદક રીતે
રજુ કર્યું છે

એક વખત વાંચવું શરુ કર્યો કે પછી એ પુસ્તકને તમે નહિ જ છોડી શકો
એક હજાર પાનાંની એ મહાન નવલકથા દરેક ગુજરાતીએ એક વખત તે વાંચવી જ
જોઈએ ગળથ પુસ્તક છે.

ત્રણ ભાગમાં
પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૦૦૦

છૂટક કિંમત ૫-૪-૦
પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૩-૧૫-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

નવાં પ્રકાશનો

શેખતાં કાઠ્યો	રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા ૨	" "	૧-૪-૦

—: આવતે મહિને પ્રસિદ્ધ થશે :—

નોકાકૂળી	(૨વીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિમાં)
શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર હવનકળા	(સરસ્વતી ગ્રન્થમાળામાં)
પ્રેમનો દંભ	[ત્રીજી આવૃત્તિ]
દેવદાસ	[બીજી આવૃત્તિ]

[પ્રસ્થાન માસિકના ચાલુ વર્ષના પ્રાદુરગત કમિશન મળશે.]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સરકારની સીધી દબરેજ અને ઓડિટ નીચે આપતી હિંદની સીધી પદ્ધતી
કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(હેક ઓફિસ ૯, બેક હાઉસ લેન, કોટ, મુંબાઈ.)

માં તમારો વીમો શા માટે આપશે ? કારણ કે

- (૧) સરકાર તરફથી એક આઈ. સી. એસ. અધિકારી ડાયરેક્ટર છે.
- (૨) સરકારી ઓડિટરો હિસાબ તપાસે છે.
- (૩) ગ્રેટ હોલ્ડરો ન હોવાથી બધો નફો વીમો ઉતરાવનારને જ વહેંચાય છે.
- (૪) ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૫૦ મુધીનો વીમો સ્વીકારાય છે.
- (૫) વાર્ષિક પ્રીમિયમ ભરનારને અઢી ટકા વળતર મળે છે.
- (૬) કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી તરીકે ઇન્કમટેક્સ અને સ્ટેમ્પ ડ્યુટી માફ છે.

વિગત માટે મળો યા લખો :—

ચુનીલાલ ડી. ખરફીવાળા, મેનેજિંગ ડિરેક્ટર.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણું
અમીરી જીવન (૨૭૨૨૩)

જ્ઞાનતંતુની નખળાઈ, અસકિત, ખાંસી, છાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. સાતે ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિત કરે છે. તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦.

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
જિંઝા કાર્મસીના (હાથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ગરમી, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોનો નાશ કરી લોહી સુધારી વધારે છે. ૫૮ ૧ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

શક્તિનો સંગ્રહ કરવા, બળશુદ્ધિ વધારવા સુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

સુવર્ણમાલીની વસંત—આયુર્વેદનુ જન-જાહેર અમુલ્ય રત્ન છે. તેમાં સોનું, મોતી, જસતભરમ, શુદ્ધિશુભ, મહેદ મરી. આ પાંચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ચીજો આવે છે. ક્ષય, નખળાઈ, પ્રમેહ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-જવર, મગજની નખળાઈ, શીકારા વગેરે રોગોમાં અકસીર છે અને તંદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અરપો તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ સુધી રોગોના હુમલાથી બચી શકશે. કિંમત તોલો એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન—(વ્યવનપ્રાણવલેહ) લીલા વ્યામળા તથા જીવન શક્તિ વધારનારા અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની બનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના રૂ. ૨૭ એ રૂપિયા.

જિંઝા કાર્મસીનાં (હાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, શ્વાસ, કબજિયાત, બૂખ ન લાગવી, જિંઘ બરાબર ન આવવી, નખળાઈ વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી બા. ૧ ના રૂ. ૧૧૧, રતલીના રૂ. ૧૧, અડધા રતલીના રૂ. ૦૧૧

સ્ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(હાથીજાપ)

સુખખ્યાત છે. આજકાલ જુવાન સ્ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો થઈ રહેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની રામખાણ ઉપાય છે. એક વખત અનુભવી જુઓ. કિંમત શીશી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક પ્રકારના તાવ માટે

(હાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થએલું છે કિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી સોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સચિયમ મજત મંગાવો.

જિંઝા આયુર્વેદિક કાર્મસી : ગાંધી રોડ અમદાવાદ

મુખાઈ : કાલબાદેવી રોડ સુરત : શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી પ્રધર્સ, કલુપીઠ.
પુના સીટી : લક્ષ્મીરોડ વડોદરા : મેસર્સ વ્યમીન પરદેશુમરી વક્સ, રાવપુરા

જનરલ એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

[સ્થાપના ૧૯૦૭]

અમરે

સોસાયટીની પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

ચાલુ વીમા રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. આવક રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
ફંડ રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. ચુકવેલા દાવા રૂ. ૪૨,૦૦,૦૦૦

—: છેલ્લા વેલ્યુએશનનું પરિણામ :—

રૂ. ૨૫ લાખીના વીમા પર. દર હજારે રૂ. ૨૦ હયાતિના વીમા પર.
તમામ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તથા દરેકના ખીરસાને પોપાય તેવી થોજનાઓ.

ઉદાર સરતોથી ગુજરાત તથા દક્ષિણવાડના દરેક ગામમાં લાગવગવાળા
અને પ્રમાણિક એજન્ટો જોઈએ છે. આજે જ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરેા.

પી. જી. મરાઠે

જનરલ મેનેજર

અમરે

બી. એસ. વૈદ્ય

ચીફ એજન્ટસ—ગુજરાત, દક્ષિણવાડ

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ.

ધૂમકેતુની નવી કૃતિઓ

સર્જન અને ચિંતન

[નિર્બંધો ને સમાજોનો સુંદર સંગ્રહ]
રોડ રૂપિયા

રા જ મુ ગ ટ

[નવલકથા]

૩૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ
જે રૂપિયા

મ દિલ કા

[નવલકથા અને અભિયાન નવલકથાઓનો સંગ્રહ]
ચારનો હવીસ પૃષ્ઠ : અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ; અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’ના ૧૯૯૪ના ગ્રાહકોને રૂપોણી કિંમતે મળશે

ઉત્તર-વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
હિરેકેની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાટક	૧-૪-૦
" ભા. ૨	"	૧-૪-૦
ગીતામંથન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય છવન	" "	૦-૧૦-૦
ધરગથુ વૈદક	જાપાલાલ ગ. વૈદ	૨-૦-૦
દિનચર્યા	" "	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાસવ	સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	"	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સપાટક) નગીનદાસ ખારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	ટોલ્સ્ટોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સી અને પુરુષ	" "	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	" "	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	" "	૨-૮-૦
દ્વિપરિવર્તન	" અનુ. વિજયરાય વૈદ	૧-૪-૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	" "	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટોલ્સ્ટોય	૦-૬-૦
રાજાછની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીભાઈ આયવલે	૦-૮-૦
ચખૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળજીગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	રાગ્દયંદ	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદણ	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	શિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરૂવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ

પાટક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે.]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગૂજરાતની-બૃહદ્ ગૂજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

મહાશ્વેત્રી માટે કે પંચામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે છાપવામાં આવશે,

આખું વર્ષ નિરોગી રહેવા શિયાળો સાધવો જરૂરી છે !

નિદ્રાગીભર તંદુરસ્ત રહી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાં દરેક
યુવાન, વૃદ્ધ નરનારીને માટે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સની

પૂર્ણચંદ્ર ગુટીકા

પરમ ઉપયોગી ઔષધી છે. કારણ કે:

એ ખાસ અનોખી પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલાં સુવર્ણ ઘટીત ચંદ્રોદય
મકરંધવલ્લ, અબ્રક લસમ, કાંત-લોહ લસમ, બંગભસમ મોલી
તથા માલેકની મિઠિ વગેરે ઉત્તમ બસમો અને કેસર
કસ્તુરી, અંબર વગેરે

લગભગ સાઠ બાતનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોનું બનેલું અપૂર્વ પૌષ્ટિક ઔષધ છે.

- ઘણા યુવાનો ખરાબ લતોથી શુભ રોગોના ભોગ થઈ નબળા અને ચેતન રહીત થઈ જાય છે.
- ઘણી સ્ત્રીઓ, અતિ વૈભોગ, ખીન અવસ્થાએ તેમજ નારવારના ગર્ભાધાન વગેરે કારણોથી રોગી અને અસક્ત બની જાય છે.
- ઘણા વૃદ્ધો, યુવાવસ્થાના વધુ પડતા વૈભોગો, અનિયમીતપણે તથા વૃદ્ધાવસ્થાના નિર્બળ શરીરને લીધે દુઃખી હાલતમાં દિવસો ગુમરતા હોય છે.

તે દરેકના શરીરમાંથી હરકાઠ રોગનો નાશ કરી શરીરના જીવન રસનું ગોધન કરી,
નવો રસકથા ભરી, નવું લોહી, નેમ અને ચેતન પુરો આરોગ્યવાન સમાર. સુખને લાપક
દીર્ઘાયુષિ બનાવે છે.

નં. ૧. ૨૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૭-૮-૦

નં. ૨. ૨૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ચા. બા. ૩૫૭૭, સુબર્ષ

મળવાના ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ જેસીંગલાઈની ફા. અમદાવાદ	ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુબઈ	દલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી બ્રધર્સ મુરત	ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની દૃઢ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર ૨૩% વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો વા લખો:—

ઓફિસો:—

મુંબઈ ઇલાકાના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

શુરાનપુરી ભાગેળ, સુરત

નીલગીરીમાં ૭૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ

ઉગાડવામાં આવેલી

ઓ. કે. ઓરેન્જ પીકોની ચા

ગુજરાતમાં ઘણાં કુટુંબોમાં દેહલાય વરસોથી વપરાય છે.

૫ રતલી ડબ્બાની કિંમત રૂ. ૫-૬-૦

હાઉસહોલ્ડ ક્વોલિટી

૫ રતલી ટીનની રૂ. ૩-૪-૦

દરેક દવાવાળાને

ત્યાંથી મળશે.

એજન્ટસ:

જહાંગીર બ્રધર્સ

રેશન સામે

અમદાવાદ

‘પ્રતાપ’

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંડો : રસિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય ગ્રાદિત્યના નવનીતથી ૭૫કાનું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ —:

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પસ્ટેરા...શિલિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખો:-મેનેજર ‘પ્રતાપ’ : કલુપીઠ : સૂરત

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેતપાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૫

પાપ • ૧૯૯૪

અંક ૩

વિશ્વપ્રણેતા પ્રતિ

પતીલ

: ખંડ :
[શાદ્દેશવિધીયિત]

(૧)

ફાડી પથર ખડાડના વચ તણા,
આવેલા વનમાંછા નિર્દય ધણા
ખૂરા જ્યાંય જનાવની હતી મણા
નાના રહેલી કશી,
એવા જીવનમાં હશે કયમ વૃથા ગંગા સદાની વસી ?

(૨)

ચાકી જાતી છતાં પ્રવાસ કરતી,
જોતી જોટ અનેક તેમ ભરતી;
પાછાં પાદ છતાંય ના જ ધરતી
જોતી ન કેમે દિશા,
જોતા જેહ વિષે મુખે દિવસ ને જોતી મુખે કે નિશા.

(૩)

શંકે હૈયુ કરે સવાલ વસમા
છીયી છે શકી જેહની તરસ ના,
સાંખી તાપ ગયા ધણા વરસના,
“ ક્યાં એ કરે છે ગતિ ? ”
આવે ત્યાંય જવાળ ભેદ સહસા, “ વિશ્વપ્રણેતા પ્રતિ.”

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોનો અભ્યાસ કરનાર ઘણા બોધ છે. તે સ્થિતિમાં આ યુવન લેખકના લેખો ધ્યાન એ ચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. પ્રસ્થાનતંત્ર]

મંદીનાં પગરણ

૧૧ | આ ભારતી નોંધમાં મેં આગામી જગતવ્યાપી મંદીનાં ચિન્હોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આ માસમાં બ્રિટિશ અને અમેરિકન પત્રોમાં આગામી મંદીનાં ચિન્હોની વંધારે સાબિતી જોવા મળે છે. હેલ્લા ચાર માસથી દુનિયાના બે મુખ્ય ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો, બ્રિટન અને યુ. એસ. એ.માં હેલ્લાં વરસોમાં આવેલી ઔદ્યોગિક તેજની ભરતીનાં પાણી ઓગરતાં હોય એમ લાગવા માંડ્યું છે. અને બ્રિટન અને યુ. એસ. એ. બંને મહત્વના ઔદ્યોગિક દેશો હોવાથી દુનિયાની સામાન્ય વ્યાપારવ્યવસ્થા ઉપર ત્યાંની તેજ મંદીની ભારે અસર પડે છે.

હજી આવતી મંદીનાં ચિન્હો એટલાં સ્પષ્ટ નથી. હમણાં જ મિડલેન્ડ બેંકના ચેરમેન મિ. મેકકેનાએ પોતાના એક લાપણમાં જાહેર કર્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં તેજનો ગાળો પૂરો થયો નથી અને હાલ મંદીની વાતો અસ્થાને છે. બ્રિટિશ કેબિનેટના પ્રધાનો પણ હમણાં વારાફરતી એ જ જાતની જાહેરાતો કરે છે. આજે ઇંગ્લેન્ડ અને બીજા યુરોપિયન દેશોમાં તેજ માલમ પડે છે એવું મુખ્ય કારણ એ દેશોએ મોટા પ્રમાણમાં શરૂ કરેલ શસ્ત્રીકરણની ‘રેસ’ છે. હમણાં જ બહાર પડેલ ‘લીગ ઓફ નેશન્સ વર્લ્ડ આર્મીમેન્ટ ઇમ્પર બૂક’માં આપેલા આંકડા એ જ બતાવે છે. દા. ત., ૧૯૩૨માં શસ્ત્રીકરણ પાછળ દુનિયાના દેશોનો કુલ ખર્ચ ૩૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતો. ૧૯૩૬માં એ વધીને ૫૮૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડોલર થયો; અને ૧૯૩૭માં ૭૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડોલર એટલે ૨૪૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૩૧૮૦૦ ૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયા હતો! ૭૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડોલરના કુલ ખર્ચમાં યુરોપનો ફાળો ૪૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર એટલે દુનિયાના કુલ લશ્કરી ખર્ચનો ૬૩-૪% હતો.

હજી ચાલુ વરસે જગતનો લશ્કરી ખર્ચ વધીને ૮૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ અને ૯૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ગોલ્ડ ડોલરની વચ્ચે થાય એવું લાગે છે. હજી ગયે મહિને જ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મુખ્ય સર યોમસ ઇચ્છાપે જાહેર કર્યું હતું કે ગેમ્બલર શસ્ત્રીકરણના કાયંકમને લીધે ઔદ્યોગિક મંદી કે નિરાશાને જરા પણ સ્થાન રહેતું નથી. એમના જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૩માં બ્રિટનનો લશ્કરીખર્ચ ૭૭,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ હતો. ૧૯૨૨માં ૧૧૩,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અને ૧૯૩૬-૩૭માં એ વધીને ૨૭૮,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થયો હતો. જ્યારે ૧૯૩૮-૩૯માં બ્રિટન બચાવને અંગે ૩૪૦,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચ કરશે.

આટલા મોટા પ્રમાણમાં ત્યારે સચીટરણ થઈ રહ્યું હોય ત્યારે એ સહજ છે કે એની અસર બધા ઉદ્યોગો ઉપર તેજની પડે. આમ છતાં હવે એની મર્યાદા પૂરી થઈ જતી લાગે છે. ગયા ઓગસ્ટ માસથી સ્થિતિમાં બેકારોની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો છે. નવેમ્બરમાં ઓક્ટોબર માસ કરતાં બેકારોની સંખ્યામાં ૧૦૮૯૫૪નો વધારો થયો, ઓક્ટોબરમાં આગલા માસ કરતાં ૫૧૦૦૦નો વધારો હતો જે એનાથી આગલા માસના પ્રમાણમાં ૩૦,૦૦૦નો વધારો બતાવે છે. ડીસેમ્બરના આંકડા હજી બહાર પડ્યા નથી પરંતુ એમ લાગે છે કે નવેમ્બરના આંકડામાં એ જગી વધારો બતાવશે.

યુ. એસ. એ.ની પરિસ્થિતિ

યુ. એસ. એ.માં સ્થિતિના કરતાં મદીની અસર વધારે ઝડપી થતી જાય છે. જાણી ઔદ્યોગિક કંપનીઓના શેરોની કિંમતમાં ભારે ઘટાડો થઈ રહ્યો છે અને 'ન્યૂયૉર્ક ટ્રેડર' (૨૫-૧૦-૩૭)માં જણાવેલા આંકડા પ્રમાણે શેરોની કિંમત ધટી જવાને કારણે શેર હોલ્ડરોને ઓક્ટોબરની ૨૫ સુધીમાં ૨૫,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની નુકસાની લાગી હતી! માલનો ઉપાડ ધટી જવાને લીધે ઉત્પાદન પણ ઘટવા માંડ્યું છે અને માલનો જથ્થો વધવા માંડ્યો છે. માલના જથ્થાના નીચેના આંકડા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ માલમ પડશે.

માલનો જથ્થો (૧૯૨૩-૨૫=૧૦૦)

	૧૯૩૬	મે	૧૯૩૭
ઔદ્યોગિક માલ	૧૦૦	૧૦૭	૧૧૦
કાચો માલ	૧૧૩	૯૩	૧૧૬
ધાતુઓ	૯૩	૭૦	૧૧૫
રાસાયણિક વસ્તુઓ	૧૨૨	૧૪૪	૧૪૫
કુલ	૧૦૦	૯૯	૧૧૪

ઉપરના આંકડા ઉપરથી માલમ પડે છે કે ૧૯૩૭ના એ માસના કરતાં ઓગસ્ટ માસમાં માલના કુલ જથ્થામાં લગભગ ૧૪ ટકાનો વધારો થયો છે. અને આ આંકડા તો ઓગસ્ટ સુધીના છે. ડીસેમ્બરના આંકડા બહાર પડશે ત્યારે સહેજે જથ્થાનો વધારો વીસ ટકાએ પહોંચી ગયો હશે ત્રાંબાનો સ્ટોક સપ્ટેમ્બરમાં ૧૪૪,૦૦૦ ટન હતો તે વધીને ૧૮૨,૦૦૦ થયો છે અને વપરાશ એ જ મહિનાઓમાં ધટીને ૬૬,૦૦૦ ટનથી ૪૫,૦૦૦ ટન થઈ ગઈ છે. એનાથી ઉદ્યોગોની ઉત્પાદક શક્તિના ૮૪ ટકા ઓગસ્ટ માસમાં કામમાં લેવાયા હતા, એ નવેમ્બરમાં ધટીને ૩૬ ટકા આવી ગયા છે.

૧૯૩૮ માં

૧૯૩૬ના વર્ષમાં લગભગ આખી દુનિયામાં ઔદ્યોગિક તેજનો પાણી ચડતાં હતાં. ૧૯૩૭નું વર્ષ પણ એ જ રીતે શરૂ થયું. પરંતુ એ વર્ષના બીજા દસમાં તેજનો ચડાવ ધીમે ધીમે પડવા માંડ્યો અને ઓગસ્ટ માસથી રીતસર ઔદ્યોગિક મંદિત શરૂ થયો. 'ટાઈમ્સ' આવ ઇન્ડિયા'ના શબ્દોમાં કહીએ તો "૧૯૩૭નું વર્ષ ઉજ્જવલ આશંકાઓથી શરૂ થયું. એનાની પેદાશની એજેન્સી કિંમત વધારેમાં વધારે જાચાઈ પહોંચી; પણ એ વર્ષના છેલ્લા અર્ધવાર્ષિક

ગાળામાં એનો પ્રવાહ ઊતરવા લાગ્યો. ઓગસ્ટના અંતથી નવેમ્બરની શરૂઆત દરમ્યાન 'ઇકોનોમિસ્ટ'ના કાચી વસ્તુઓની કિંમતના 'ઇન્ડેક્સ' પ્રમાણે ૧૦ ટકાનો ઘટાડો થયો.

આમ જો 'ઉલ્લવલ આશાઓ'થી ૧૯૩૭નું વર્ષ શરૂ થયું હતું એટલી જ ઓખી અને ફેગટ આશાઓથી ૧૯૩૮નું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આખી દુનિયામાં આજે ખેતીની પેદાશ અને કાચી વસ્તુઓના ભાવ ધટતા જાય છે. આર્થિક મંદીની શરૂઆત આ રીતે જ થાય છે. પ્રથમ, કાચી વસ્તુઓના ભાવ ગરડે એટલે એ વસ્તુઓ પેદા કરનાર દુનિયાની મોટા ભાગની વસ્તીનો ખરીદશક્તિ એટલા પ્રમાણમાં ઓછો થાય. જેટલા પ્રમાણમાં બહુજન પ્રખ્યાત ખરીદશક્તિ ધરાવે એટલા પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક પેદાશની વસ્તુઓની માંગ ઓછી થાય. કારખાનાંઓનાં ગોડાઉનો તે વેરહાઉસીઝમાં તૈયાર માલનો સ્ટોક વધવા માટે સ્ટોક વધવા માટે એટલે સે'ન્ડે ઉદ્યોગપતિઓ ક્યાં તો એની કિંમતમાં ઘટાડો કરે, માલનું ઉત્પાદન કમતી કરે કે બંધ કરે. બીજી બાજુ 'રેશનલાઈઝેશન'ની પદ્ધતિથી વચોને આટોમેટિક બનાવવાની પ્રક્રિયા તો ચાલુ જ હોય. મજૂરોને ઉપલા કારણોસર બેકાગ થવું પડે છે.

ઉદ્દેશ અને અમેરિકામાં છેલ્લા મહિનાઓમાં બેકારોની સંખ્યામાં યતો વધારો એ જ સૂચન કરે છે. બેરોજ મજૂરોની ખરીદશક્તિ ઘટવાને લીધે પણ માલની માંગ ઓછી થાય. આમ આખું ઝેરી કૂડાણ ચાલ્યા કરે છે.

હિંદ ઉપર અસર

ગઈ આર્થિક મંદીએ હિંદી આમજનનાની ખરીદશક્તિ લગભગ ૪૦ થી ૫૦ ટકા કમતી કરી નાખી હતી. ઘઉં, રૂ, તેલીબીયાં અને શણના ભાવો અસાધારણ રીતે ઘટી ગયા હતા. શણ અને રૂના ભાવો ધટવાની સાથે એ પકવનાર ખેડૂતોની આવકમાં છેલ્લાં વરસોમાં કેટલી વધઘટ થઈ હતી એ નીચેના આકાશો ઉપરથી જોઈ શકાશે.

શણની પેદાશ	૪૦૦ પાઉન્ડની ગાંસડીની શરૂ કિંમત	નિકાશ થતા શણની કિંમત
ગાંસડી લાખમાં	રૂ. આ. પા.	કરોડ રૂપિયામાં
૯૦	૧૨૪-૨-૧૦	૯૬.૭૮
૧૨૩	૮૩-૫-૯	૭૯.૬૮
૧૧૩	૭૩-૮-૪	૮૪.૮૨
૧૦૭	૭૬-૧૩-૯	૮૯.૨૫
૧૦૫	૬૬-૧૧-૨	૭૯.૧૦
૧૦૭	૪૨-૬-૦	૪૪.૭૪
૬૫	૩૮-૩-૮	૩૮.૧૧
૮૬	૨૯-૧૦-૯	૩૨.૦૦
—	૨૦-૭-૩	૩૨.૩૦
૭૨	૩૫-૬-૬	૩૨.૪૦
૮૭	૩૨-૮-૪	૩૭.૧૮

૩ લિગાડનાર ખેડૂતોની આવકમાં પણ કિંમતમાં ભારી ઘટાડો થયા કરવાને લીધે ખાધ પડતી રહી છે. 'ફિનાન્સયલ ન્યૂઝ'ના આકાશ પ્રમાણે છેલ્લાં કેટલાંક વરસોમાં હિંદમાં પેદા થતા રૂની કિંમત નીચે અતાવ્યા પ્રમાણે ઘટતી રહી છે.

હિંદી રૂની કિંમત રૂપિયામાં

હિંદી રૂની કિંમત રૂપિયામાં

૧૯૨૨-૨૩	૧૧૨૬૬૦૦૦૦૦	૧૯૩૦-૩૧	૪૨૫૬૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૩-૨૪	૧૩૧૮૯૦૦૦૦૦	૧૯૩૧-૩૨	૩૫૨૦૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૪-૨૫	૧૨૫૧૧૦૦૦૦૦	૧૯૩૨-૩૩	૪૫૦૬૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૫-૨૬	૯૮૭૫૦૦૦૦૦	૧૯૩૩-૩૪	૫૦૯૦૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૬-૨૭	૬૧૮૧૦૦૦૦૦૦	૧૯૩૪-૩૫	૫૧૫૮૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૮-૨૮	૯૭૪૯૦૦૦૦૦	૧૯૩૫-૩૬	૬૩૫૭૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૮-૨૯	૮૫૯૮૦૦૦૦૦	૧૯૩૬-૩૭	૬૬૬૧૦૦૦૦૦૦
૧૯૨૯-૩૦	૫૯૩૦૦૦૦૦૦૦		

ગયે વરસે રૂના ભાવોમાં અગ્રધારણુ ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. ગયા વર્ષના ભાવો આ વરસે વધવા સંભવ નથી આ વર્ષમાં રૂનો પાક શ્રી યુનીલાલ મહેતાની ગણતરી પ્રમાણે ૬૮ લાખ ગાંસડી થવા સંભવ છે હાલની કિંમત પ્રમાણે એની કિંમત ૪૧ કરોડ રૂપિયા થાય. આમ એક જ વર્ષમાં ભાવની વધઘટને લીધે ૩ લિગાડનાર ખેડૂતોને ૩૦ કરોડની ખોટ ખમરી પડવાની ખીખ રાખેલા કહીએ તો એ ખેડૂતોની ખરીદશક્તિ આ વરસે ગયા વર્ષના કરતાં ૩૦ કરોડ ઓછી હોવાની વસ્તુઓછા પ્રમાણમાં ખેતીની પેદાશની મીઠાને ભાવ ઘટતા જવાના તેલીબિયાં અને શણના ભાવો પણ ફરી ઊતરવા લાગ્યા છે.

*

*

*

ભૂખમરાનું પ્રાંતિક સ્વરાજ

નવા બધારણુ હેઠળનું પ્રાંતિક સ્વરાજ આમજનતાની આ નિઃસંકાય દશામાં ઈર્ષ ફેરફાર કરી શકે છે? કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની ગમે તેટલી સુધારક યોજનાનાં સ્વપ્નાં બધારણુની મર્યાદા હેઠળ સફળ નહિ થઈ શકે જ્યાં સુધી હિંદી પ્રજાને આર્થિક સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં સુધી ભૂખમરો, ખેડારી, વધારે પડતી જનસંખ્યાની વૃદ્ધિ, ઔદ્યોગિક પાંગળાપણુ, નિરક્ષરતા, અનારોગ્ય, પ્રજાગ્રાપી શ્રેમશક્તિનો અભાવ વગેરેમાં જરૂરી ઝડપે ને નોંધવા યોગ્ય સુધારો થઈ શકે એમ છે જ નહિ. મૃગચત્ર બાબતોમાં જ્યાં સુધી દેશનાં આર્થિક હિતો સામ્રાજ્યવાદીઓના હાથમાં ગીરે મૂકાયેલાં પડ્યા છે ત્યાં સુધી જનકલ્યાણની મોટી યોજનાઓની સફળતા શક્ય જ નથી. આજે સમસ્ત હિંદી અર્થવ્યવસ્થા યોજનાબદ્ધ પુનર્ઘટન માગે છે. જામરદસ્ત આર્થિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ, મોટા પાયા ઉપર શાસ્ત્રીય દબતી ખેતી, દશ વર્ષમાં નિરક્ષરતાની નાખૂદી, શહેરો ને ગામડાઓમાં ઠેર ઠેર સોંધી ઈલેક્ટ્રીસિટી પ્રાપ્ય કરવી, દેશના ખૂણા ખૂણાને વિશાળ ને પાકા રસ્તાઓથી જોડી દેવા, ઔદ્યોગિક ને ખેતીની પેદાશ ત્રણથી ચાર ગણી વધારી મૂકવી, વિશાળ નહેરોથી ગામડાંની ખેતીને આગાદ કરવી, રોગ નિવારણ ને સુખાકારીની યોજનાઓ, મોટા પ્રમાણની હાલિસોંગ યોજનાઓ વગેરે પ્રાંતિક સ્વરાજ કે ફંડરેલન મારફત શક્ય છે? પાંચ કે દશ વર્ષમાં હિંદી પ્રજાની આવક બેવડી કરી શકાય એવી એકાદ યોજનાની ઘોડીશી સફળતાને નવા બધારણુના ખૂણાખાંચરામાં એ અવકાશ છે? ને રીતે આજે ખુદ સ્થિતિમાં ખેડૂતોને પગમર

આમ બંધારણીય રસ્તે હિંદ રાજકીય કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એવો કોઈ પણ માર્ગ નવા કાનૂનમાં નથી. હવે હિંદના પ્રજાકીય વિદાસ ને મુક્તિ માટે રાજકીય ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું ઇષ્ટ હોય તો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એ બંધારણની મારફત કે અંદર રહીને નહિ પણ બંધારણથી બહારને રસ્તે જ શક્ય છે.

ફ્રેન્ચરેશનનું ઝેર

નવા બંધારણનો પ્રાંતિક ભાગ તો ગયા વર્ષના એપ્રિલથી અમલમાં આવ્યો. પ્રજાનો ગમે તેટલા વિરોધ છતાં એ ભાગ અમલમાં મૂકાયો. એ વખતે બ્રિટિશ સત્તાધીશોને હિંદી પ્રજામતને માન આપવાનો થોડોય દરોહો હોત તો બંધારણનો વિરોધ પ્રજાનો કેટલો ભાગ કરે છે એ જાણવા માટે એમણે પ્રજાનો ગર્વસામાન્ય મત માગ્યો. હોત ઇંગ્લેન્ડમા હજી એ વર્ષ ઉપર જ એ રસમ ઉપર પ્રજાકીય મતની માગણી થઈ હતી 'પ્રાંતિક સ્વરાજ' અમલમાં મૂકતી વખતે જો હિંદી સરકારે પ્રજાનો સર્વસામાન્ય મત—General Referendum—લીધો હોત તો જરૂરી કહી શકાય કે પ્રજાના ૭૦ થી ૭૫ ટકાએ વિરોધી મત જ આપ્યા હોત. આટલા મોટા ભાગનો વિરોધ હોવા છતાં બંધારણ ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે એ જ બતાવે છે કે હિંદી જનતાને પ્રજાકીય સર્વોપરિતા જેવું છે જ નહિ.

આ પગસે નવા બંધારણનો ઝેરીમાં ઝેરી ભાગ ફ્રેન્ચરેશન દાખલ કરવાની વાતો નક્કી થઈ ગઈ છે. એમાં બ્રિટિશ હિંદી પ્રાંતો ઉપરાંત લગભગ સાતસો જેટલા દેશી રજવાડાંને જોડીને હિંદની એક સમૂહસરકાર બની કરવામા આવશે. દેશીરાજની સાત કરોડની પ્રજાને એક પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો એમાં હક્ક નથી. ફ્રેન્ચ લેગિસ્લેટિવ એસેમ્બલીની ૩૭૫ બેઠકામાંથી ત્રીજા ભાગની બેઠકો આપખુદ રજવાડાંઓને આપવામાં આવી છે. આ આપખુદના પ્રતિનિધિઓને બ્રિટિશ હિંદી પ્રાંતોના સમસ્ત મધ્યસ્થ વહીવટી કારોબારમા ડખલ કરવાનો હક્ક રહેશે; જ્યારે બ્રિટિશ હિંદના ૨૫૦ પ્રતિનિધિઓને રજવાડાં પ્રદેશોના 'આંતરિક કારોબાર'માં (પછી એ ગમે તેવો આપખુદીભર્યો ને પ્રગતિવિનાશક હોય) હાથ નાખવાનો નહિ હોય. આ સાથે બ્રિટિશ હિંદની ૨૫૦ બેઠકામા ૮૨ મુસ્લિમો માટે, ૭ જમીનદારો માટે, ૮ પુરોધિયનો માટે અને ૪ એંગ્લો-ઈડિયનો માટે અનામત ગામવામા આવી છે. આમ ૧૦૧ બેઠકો કોમવાદી મુસ્લિમો, પ્રગતિવિરોધી જમીનદારો ને હિંદી સ્વાતંત્ર્યના કદા વિરોધી શાહીવાદી પુરોધિયનો ને એંગ્લો-ઈડિયનો રાઈસે કોમવાદ, જમીનદારવાદ, આપખુદવાદ, શાહીવાદ, રાષ્ટ્રવાદ ને પ્રજાતત્ત્વવાદના કોઈ અદ્ભુત મિશ્રણ સમુદ્ધિ હિંદી ફ્રેન્ચરેશનનું કલેવર હશે. હિંદી ફ્રેન્ચરેશન એસેમ્બલીમા રાષ્ટ્રવાદ ને શાહીવાદ, લોકતત્ત્વવાદ ને રાજવાદ, પ્રગતિવાદ ને હુગતિવાદના પરસ્પર વિરોધી સૂરો મંજૂરશે. આ બધા સૂરોમા સાથ પુરાવવા કોમવાદી પ્રતિનિધિઓ કોમવાદનો ખસરો અવાજ કાઢશે. પ્રજાતત્ત્વની પ્રતિમાને ખજે શાહીવાદીઓ બેઠકા હશે, તો ગરદન ઉપર કોમવાદી ને સ્થાપિત દિનોવાળા બેઠકા હશે એના હાથ ને પગે રાજવાદ ને જમીનદારવાદના આડતિમાઓ કેટલીયે વળ ચઢાવેલી રસી વીટતા મારમ પડશે. અને એ સૌના શિરોમણી રૂપ બ્રિટિશ હકુમતના વડાપ્રતિનિધિ ગવર્નર જનરલ પોતાની કેટલીયે ખાસ સત્તાઓ ને 'ડિસ્ક્રીશનરી' મતાની બાગ પુકારતા એ પ્રતિમાના માથા ઉપર બેઠકા હશે. જાતકોળનાં મૂત બળો, વર્તમાનનાં ઇર્ષ્યુજ્જ્વલિત મતા બળો ને લવિબ્યનાં વર્ધમાન બળોને કોઈ અમાધારણ કુશળતાથી ફ્રેન્ચરેશનમા ગૂંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એમાં પ્રજાકલ્યાણને અનુરૂપ કયો કાનૂન ઘડાવો જોઈએ, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ને લોકવિકાસ માટે શું જરૂરી છે એ

દષ્ટિએ વિચાર નહિ થઈ શકે કે કાનૂન નહિ થઈ શકાય. બધા કાનૂનોમાં જમીનદારો ને જંગીરદારો, રાજ્યો ને નવાઓ, સ્થાપિત દિનો ને ચાલી દિનો, કામવાદી ને પંથવાદી દિનોની સલામતી, અસતતા ને અમરતા જગવવી પડે. પછી હલે દિંદો કિસાન યુગાંત સુધી નાના નાના જમીનના હુકમો ખેડીને ચૂસતારાઓનું ભરણું ભરતાં જુએ મરી જતો દોય, હલે દિંદો મન્દૂર એકામ ને ખેરાજગાર દળવાડાઓમાં ને કારખાનાંઓમાં લીસાવા કરતો, બલે દિંદો પ્રજાનો મોટો આગ કાયમી નિરક્ષરતા ને નિર્ધનતા બોગવ્યા કરે ને ગણી ને મૂંઝાલ રહ્યા કરે. દિંદો ફેડરેશન બધાં સ્થાપિત દિનોને બ્રિટિશ ચાલીસતા તમ્મથી મળેલ કાયમી પહેરામણી ને વગ્દાન છે. પછી એમને બ્રિટિશ રાજનો વિરોધ કરવાનું શું કારણ ?

દિંન્તુ ફેડરેશન એ રીતે સુવાળા ને ચળકતા દેહવાળી નાગની ચૂડ સમું ભારતીય પ્રજાને ગળે પહેંગાવવામાં આવ્યું છે. આ વ્યવસ્થાનો વિરોધ દિંદો પ્રજાએ ને એની પ્રતિ-નાધરૂપ રાષ્ટ્રીય મદાસલાએ કરવો જ રહ્યો.

સંકળ વિરોધ શી રીતે ?

આજે કોંગ્રેસને માટે મદામોટો પ્રશ્ન એ જ છે કે આગામી ફેડરેશનનો સામનો શી રીતે કરવો ? મદાસભિતિની કલકત્તાની બેઠક મમક્ષ પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી શ્રી બૂલાભાઈ દેમાઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈએ ફેડરેશનને અંગે જે ખરડો રજૂ કર્યો હતો એમાં એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે નવાખંધારણના ફેડરેશન વિભાગનો સામનો કરવાનો કોઈ પણ અંધારણીય રસ્તો એમાં છે જ નહિ.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સીધી લડત’ સિવાય કોંગ્રેસને માટે ફેડરેશનના સામનનો કોઈ બીજો વિરોધ નથી પરંતુ ‘સીધી લડત’ મારફત ફેડરેશનનો સામનો એ એક વાત છે ને ‘મીધી લડત’ મારફત એનો સંકળ સામનો એ બીજી વાત છે. સીધી લડત સિવાય ફેડરેશનનો સામનો કોંગ્રેસને માટે શક્ય નથી એ વિશે ભાગ્યે જ કોઈને શક્ય હશે મવાલ એ છે કે ‘મીધી લડત’ મારફત આજે એનો ‘સંકળ સામનો’ શક્ય છે કે નહિ. જો કોંગ્રેસને એમ લાગે કે આજે મીધી લડત માંડવાથી ફેડરેશનનો વિજયી સામનો શક્ય છે, પછી એ લડત ગમે તેટલી કપરી હોય તો પણ, તો મને લાગે છે કે એમ કરવાની કોંગ્રેસની રાષ્ટ્રીય ફરજ છે.

આજે લડત મારફતે સામનો શક્ય છે ?

હવે મહત્વનો વિચાર એ કરવાનો કહે છે કે મદાસલા મીધી લડત આપે તો બ્રિટિશ સત્તાને શિકસ્ત આપી શકાય એમ છે ખરું ? બ્રિટિશ સત્તાની જડ ઉપાડી શકે એટલી કોંગ્રેસ આજે મજબૂત છે ખરી ? કારણકે ફેડરેશન તે સિવાય તો ફેંકી દેવું શક્ય નથી જ ને ?

અત્યાર સુધી બધા જ કોંગ્રેસ અગ્રણીઓ ફેડરેશન દાખલ ન થયા હેવા માટે કોંગ્રેસે જળપરદસ્ત સામનો કરવો જ જોઈએ એમ જાહેર કરતા રહ્યા છે હજી શી રીતે એનો સંકળ સામનો કરવો એ વસ્તુ નથી કોંગ્રેસ ઉદામવાદીઓએ જણાવી કે નથી કોંગ્રેસ ‘સુધારવાદી નેતાગીરી’ (?) એ જણાવી. આગામી મદાસલાની બેઠકમાં આ મહત્વનો સવાલ જરૂર લાંબી વિચારણા માગશે. ફેડરેશનનો સંકળ સામનો કરવાની તરફીય શોધવામાં કોંગ્રેસના રાજદારી પુરુષોની રાજકીય પ્રતિભા ને વિશદ દષ્ટિની કસોટી થવાની છે એમાં મને શકા નથી. અસ્તુ.

અમે અમે

[એક દ્વયગીત]

અમે સદાય હોશિયાર સજ્જ - ધીર વીર,
અમે સદાય તીક્ષ્ણતેજ ધારદાર તીર,
અમે અમે, અમે અમે,

સ્વતંત્રતા તણા શહીદ.

અજર અમર જયી સદા રહેા અમારો હિન્દ !..

ને લેદ લાવ કોમના, ન લાવ ભીંચનીચ,
સમાનતાની ભૂમિએ અગાવીએ છ હીંચ,

એક બધુતાનો ધર્મ,

એક સુક્ષ્મા કેરું કર્મ,

એ વિનાનાં અન્ય કર્મ-

માં મહાન છે જ શર્મ.

બંધુતા, સ્વતંત્રતા, સમાનતાની હાક
પાડતા બધે, ભૂમિનું રાખીએ જ નાક !

અમારી સેન દુર્ગે શી રહે સદા ખડી,
આસપાસ જુલમની ભલે પડે તડી;

ન થાય લેશ નીચુ શીશ,

માં થકી પડે ન ચીસ,

અંતરે જીઠે ન રીસ,

આવતા બલે અવીસ,

તોય હાથ ના ધૂળે, ન પગ ડગે લગીર !
અમે અકંપ, મોતના ભલે જીઠે સમીર !

અમે કસી કમર લીધી, કસી લીધાં છે ચિત્ત,
અમે હસી તણ લીધાં છે સૃષ્ટિ કેરાં વિત્ત !

અમે જુવાળા પ્રેમના,

કરાળ શત્રુ; જુલમના,

અમે વિહારી, યોમના,

અમે પુનરો લોમના,

અટક ટેકી, ટૂંક શા હિંમોદ્રિની ખડી,

અમારી લેરના ધ્વનિ જગત વિષે પડેયા, અમે

स्वरालेखन

घोषक : श्री. ना. मो. ५

धं | सा सा सा सा | रे रे रे रे | गे ग म ग | म ट ट
 अ मे स हा य हो शि मा र स ङ्ग धी र वी र

ग | प प प प | नी नी प प | ग प ग रे | सा ट ट ||
 अ मे स हा य ती क्षु ते ङ धा र हा र ती र

धं | सा ट सा सा ट धं | सा ट सा सा ट
 अ मे, अ मे, अ मे, अ मे,

सा | रे रे रे सा | ग रे ग
 र व त न ता त णा श ङ्गी

सा | ग ग म म | य य ध ध | नी नी सा रे | सा ट ट
 अ ङ र अ म र ङ धी र हो स हा अ मा रा ङि न्द

धं | सा सा सा सा | रे रे रे ट सां | ग ग प प | म ट ट
 न मे इ ला व डा म ना न ला व ङि अ नी य

मं | ग म प ध | नि रे सा ट नि | ग म प प | म ट ट ||
 स मा न ता नी भू मि अ य गा वी अ छ हा . . य

सा सा सा सा | सा सा सा सा | प य प ध | ध ध ध ध
 अ क णं धु ता ना ध म अ क सु क्ति के कु क र्म

म म म म | य य प प | य प ध रे | सा सा सा सा
 अ वि ना ना अ न्य क र्म मां भ हा न छ ङ श र्म

ગ રે સા ધ | સા રે સા ધ | સા ધ સા રે સા I I T
બંધુ તા સ્વ તંત્ર તા સ મા ન તા ની હા . ક

સા સા ગ ગ | મ મ પ પ | ધ ધ ની ની | સા I I T
પા ડ તા બ ધે ભૂમિ તું રાખી એ જ ના . ક

સ્વરલેખનની સમજૂતી

- ૧ તાર, સ્વર પર ઊભી લીટી ઉં સા
- ૨ મંદ સ્વર પર બિંદુ ઉં સા
- ૩ એક માત્રાની નિશાની - ઉં સા
- ૪ બે માત્રાની નિશાની ~ ઉં સા
- ૫ બે માત્રાનો વધુ ઉચ્ચાર, I
એક માત્રાનો „ „ I
બે માત્રાની વધુ વિશ્રાન્તિ T
એક „ „ „ T

બધાં ઊભી લીટી, બે ત્યાં તાલી સમજવાની છે. દરેક ખડમાં ૭ માત્રા છે.

કિશોરી

એ જાણે નવો યુગ બેઠો હોય ને પાચ વર્ષમાં માણસો પચાસ વર્ષ આગળ વધે તેવું જણાતું હતું. સાડાત્રણ વર્ષનું જાળક પણ 'જવરાજ'ના સૈનિકને દમામ બતાવવા માંડ્યું હતું. ઘેરઘેર સ્વાર્થજીની વાતો શાક સમારતાં સમારતાં પણ થતી હતી. શરીરે શરીરે સૈન્યો ફરતા ઘેરઘેરથી રૂપસુદરીઓ, યૌવનને અને જીવનના ઉદ્દાસને ભૂલીને, એક ઘડીના છટ્ટા ભાગમા, ખાદીની થેલી લઈને, સર્વત્યાગના પાઠ પઢાવતી નીકળી પડી હતી. વાતાવરણ ફરી ગયું હતું, લોકોના મન ફરી ગયા હતાં; કદપનામાં સ્વરાજ વેતહાથમાં ફેર્યાતું હતું આજીરાવ ત્રીમ્મની મુગલોની દીવાલો બેઠીને અંગ્રેજ લશ્કર ન આવી શકે એવી થેલી માન્યતા હતી, તેમ ચરખામાથી નીકળતા સૂતરના તારને અંગ્રેજોનો તોપગોળો નહિ પહોંચે એવી લોકમાન્યતા હતી શા માટે નહિ પહોંચે એવું તમે પૂછો તો એના અર્થશાસ્ત્રની આટીધૂટી બહુ થોડાને ગમ્ય હતી, પણ તોપ કરતાં સૂતરના તાર બળવાન છે એ સોંધુ સૂત્ર, બળરૂ જની ગયું હતું સધળું ફરી ગયું હતું માત્ર સામાન્ય માનવી—હતો ત્યા ને ત્યા જોતો હતો. એ ધરખૂણે ચાકરડીને સુખન કરીને શરીરમાં નીકળતો, ત્યાં રાષ્ટ્રગીતોમાં બળી જતો ને એને લાપણ કરવાનો હક્ક મળતો; એ જોલ જવાના બચને તજ દેતો, ને હમ્મરોની મેદનીમાં ટુરત નેતા જની જતો. એ રગભૂમિ ઉપરથી ઊતરતો ને એનાં વાક્યો લોકો ઝીલી લેતા. એ સસ્તા વાતાવરણનો સડતો આદમી હતો, એમ એ પોતે પણ માની શકતો નહિ. એ સરકારી ગમે તે અમલદારને બાડતો અને એનું આરિત્ર બળ અદ્વિતીય જણાતું. સામાન્ય માણસ, વિકાસ પામ્યા વિના, અસામાન્ય જવાબદારીઓ ઉપાડવા માંડ્યો હતો વાતાવરણ એટલું ક્ષોભ પોમ્યું હતું કે માણસને પોતે કાંઈક કરી નાંખવું જોઈ એ એવી ધૂન લાગી હતી. વર્તમાનપત્રો વીરવાક્યા શોધવા માટે દિવસરાત એક કરતાં. જોડકણા રચનાર કવિઓ સાગર અને સખરસ માટે બારેબાર ખ્યાતિ મેળવતા. કેટલાકને મીઠાઈ ખાતા દેશનો અવાજ સંભળાતો, અંતે તે ઘડી દળવા બેસી જતા; કેટલાક મશરૂની તળાઈઓ છોડી, પથરા પર ચૂલા માંડ્યા હતા. સૌથી વધારે અસર પહોંચવાનું જે વર્ગમાં શક્ય હતું તે તરણ વર્ગ—આંધ્રપાંડું જોયા વિના, દલીલો કર્યા વિના, પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના, પીઠારૂ ઠગ બાપના પૈસાના વ્યાજમાંથી ધરનો ખર્ચ બરાબર ચાલશે એવી ટાઢક મેળવીને, કીર્તિના પરપોટા પાછળ દોડતા તકવાદીઓની હૃદય હૃદયમયાવે તેવી વાણી સાંભળીને, દોડ્યો હતો. ન એમણે પાછળ જોયું કે કેટલાં માણસોની આશા કચરાઈ ગય છે કેટલી અઘાત યૌવનાનાં મધુર આસુથી માટી બીની બને છે કે કેટલો ને કેવો ભીષણ માર્ગ આગળ પડ્યો છે. સંસ્કારજન્ય નહિ, કેવળ લાગણીજન્ય વિચારો એમને આગળ ધકેલી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ એટલો ક્ષોભ પોમ્યું હતું કે જમણે જંપલાવ્યું તેમણે વિચાર કર્યા વિના. વિચાર કરીને જંપલાવ્યું તેમણે તો પાછળથી બે જ

કામ કર્યાં : ધોળા ટોપી પહેરવાનું, ને ધોળા સિક્કા બેગા કરવાનું. પણ જેમના પર હરકાઈ ચળવળનો મુખ્ય આધાર છે તે તરુણો—જેમનો સ્ફુર્તિમય ચહેરો બેતાં, હરકાઈ, સ્ત્રીના હૃદયમાં માતૃત્વ ગમે, જેમની આશાઓ, ઇચ્છાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ, અદ્ભુત હતી, જેમને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની કલ્પનાઓ જાગી હતી, જેમને હાલતાં ને ચાલતા પીઠેનાઓ પીઠ ધાગડીને રણભૂમિ માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા, જેમની કંના ઘઈ જવાની ઇચ્છા આડે સ્વરાજની ઇચ્છા પણ જોણુ બની હતી—તે તરુણો—જેમની આસપાસનું રાજનૈતિક ઝોડું હાસ્ય, તકવાદીઓની દ્વિઅર્થો કંગવાણી, સ્વાગ પૂરતા દેખાતા સન્નજનો, દેશીરાજના શઠના શઠને પણ જુલાવે એવી ધૃત્ય રચનાઓ, અવ્યવસ્થિત હિલચાલો, એ કાઈ જોવા માટે નવરા ન હતા. એમણે તો સુદરીઓના પ્રલોભનો પણ છોડ્યા હતા. એમને દેશનો અવાજ જ સઘળે સંભળાતો હતો. હરદયાલ એ જીવાન દળમાં હતો, અને એણે જ્યારે માતા છોડી, પિતા છોડ્યા, પરીક્ષા છોડી, ઘર છોડ્યું, ધન છોડ્યું અને છેવટે કાળીલમ્બર કીકીઓ વાળી ઊર્મિલાને પણ છોડી, ત્યારે એને લાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે આવો ત્યાગ પણ વિનિષ્પાત જન્મભાવી શકે છે, કારણકે ત્યાગ પણ વિદ્યાની પેડે વર્ષોની તાંલીમ માગે છે : એણે કહેલો ત્યાગ એ નકલી ત્યાગ હતો. એને એ ખબર ન હતી, કારણકે એ વખતે ત્યાગની મીમાંસા કરવી, એ ધર્મની ટીકા જેવું પાપ મનાતું એણે તો સઘળું છોડ્યું.

૨

જેલમાં જે એક સ્ત્રીમિત્ર સાથે હરદયાલને વધારે પરિચય થયો તેનું નામ કિશોરી. કિશોરી ચાલાક, સ્ફુર્તિમય, તેજસ્વી, અને વળી કેટલીક વખત તમારી સાથે વાતચીતમાં ઊતરીને તમને પણ હજી ખબર પડે તેવી નવયુગની નારી હતી. જેમ એક તરફથી તેને પુરુષોની મૈત્રીમાં રમ પડતો, તેમ બીજી તરફથી એ પુરુષોની મૈત્રીને ધિક્કારી કાઢતી. ‘પુરુષ ?’ પોતાના નાના અભિમાની નાકનું ટેરવું ચડાવીને એ જ્યારે બોલતી : ‘પુરુષ ?—એ કાણુ પ્રાણી છે ?’ ત્યારે માનસશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત જ એ સિદ્ધ કરતી. ‘હું જ્યારે પ્રાણીજન્ય મનોદશામાં હોઉં ત્યારે કોઈક પુરુષ મને મળી જાવો.’ કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્ત્રીની ‘ના’માં જે ‘હા’ સુતેલો છે તેમાં જ રસ રહ્યો છે. કિશોરીના પુસ્તકોથી સ્વભાવમાં જે પુરુષપ્રિય સ્વભાવ હતો તેની ગંધ પણ કોઈ કોઈને આવી હતી : અને હરદયીએ ને હરપળે, પાણી ઉપર, વર્તન ઉપર, વાર્તાલાપ ઉપર, વ્યવહાર ઉપર, જે કૃત્રિમ સંયમ સૈનિકા અનુભવી રહ્યા હતા તેણે, ઘણાને મોટેથી જોતમણુદની વાતો કરતા ને ગત્રે વાતસાપનચૂર વાચતા કર્યા હતા. ભગવાન તથાગતના પેલા વિચક્ષણુ સિષ્ય ઉપાસીની પુનરાવૃત્તિ હોય તેમ નિયમમાંથી બારીની શોધ ચલાવવા માટે કેટલાક તર્કવાદ પણ કરના. હરેક સુદમાં અનિવાર્ય છે તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને લાગણીના સમન્વયથી સંયમિત નરેશતમે પાસે, નરેશ ચાલી રહ્યા હતા.

હરદયાલ ને કિશોરીની મૈત્રી રાષ્ટ્રગીતાવલિની સામમામેની લાઈનો બોલવામાંથી જન્મી : પ્રભાતફેરીએ એને પેણી : આદીના કારણે એને દંઢ બનાવી : સ્તરના તાંતણે એ ક્ષયાંતી થાલી : જેલનિવાસે એને વંજલેષ બનાવી. અને કૃત્રિમ મંયમે, એને એકદમ ઉતાવળે એકબીજાના વધુ પરિચયમાં આવતા કરી સરીરભોગી બનાવી. કિશોરી કુદરતના પરિણામ વિશે ચિંતાગુર બની રહી.

કિશોરી

એ જાણે નવો યુગ ખેંચે હોય ને પાંચ વર્ષમાં માણસો પચાસ વર્ષ આગળ વધે । હોય તેવું જણાવું હતું : સાડાત્રણ વર્ષનું બાળક પણ 'છવરાજ'ના સૈનિકનેા દમામ બતાવવા માંડ્યું હતું : ઘેરઘેર સ્વાર્થણની વાતો શાક સમારતાં સમારતાં પણ થતી હતી. શેરીએ શેરીએ સૈન્યો ફરતા ઘેરઘેરથી રૂપમુંદરીઓ, યૌવનને અને જીવનના ઉદ્દાસને બૂલીને, એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા, ખાદીની થેલી લઈ ને, સર્વત્યાગના પાક પઢાવતી નીકળી પડી હતી. વાતાવરણ ફરી ગયું હતું, લોકોનાં મન ફરી ગયા હતાં; કદપનામા સ્વરાજ વેતહાયમાં દેખાતું હતું બાજુરાવ ત્રીમ્મની મુગલોની દીવાલો બેઠીને અંગ્રેજ લશ્કર ન આવે શકે એવી થેલી માન્યતા હતી, તેમ ચરખામાથી નીકળતા સૂતરના તારને અંગ્રેજોના તોપખોળો નહિ પહોંચે એવી લોકમાન્યતા હતી. શા માટે નહિ પહોંચે એવું તમે પૂછો તો એના અર્થશાસ્ત્રની આટીધૂટી બહુ થોડાને ગમ્ય હતી, પણ તોપ કરતાં સૂતરના તાર બળવાન છે એ સોંધુ સૂત્ર, બબરૂ બની ગયું હતું સધળું ફરી ગયું હતું. માત્ર સામાન્ય માનવી—હતો ત્યા ને ત્યા જીમો હતો. એ ઘરખૂણે ચાકરડીને યુગ્મન ફરીને શેરીમા નીકળતો, ત્યાં રાષ્ટ્રગીતોમાં જળી જતો ને એને ભાષણ કરવાનો હક્ક મળતો; એ જલ જવાના ભયને તજ દેતો, ને હનરોની મેદનીમાં તુરત નેતા બની જતો. એ રગભૂમિ ઉપરથી જિતરતો ને એનાં વાક્યો લોકો ઝીલી લેતા. એ સસ્તા વાતાવરણનો સસ્તો આદમી હતો, એમ એ પોતે પણ માની શકતો નહિ. એ સરકારી ગમેતે અમલદારને બાંડતો અને એનું આરિત્ર બળ અદ્વિતીય ગણાતું. સામાન્ય માણસ, વિકાસ પામ્યા વિના, અસામાન્ય જવાબદારીઓ ઉપાડવા માંડ્યો હતો વાતાવરણ એટલું સ્થોભ પામ્યું હતું કે માણસને પોતે કોંઈક કરી નાંખવું જોઈએ એવી ધૂન લાગી હતી. વર્તમાનપત્રો વીરવાક્યાં શોધવા માટે દિવસરાત એક કરતાં. જોડકણા રચનાર કવિઓ સાગર અને સમરસ માટે ભારોભાર ખ્યાતિ મેળવતા. કેટલાકને મીઠાઈ ખાતાં દેશનો અવાજ સંભળાતો, અંતે તે ઘેટી દળવા ખેસી જતા; કેટલાક મશરૂની તળાઈઓ છોડી, પથરા પર સૂવા માંડ્યા હતા. સૌથી વધારે અસર પહોંચવાનું જે વર્ગમાં શક્ય હતું તે તરુણ વર્ગ—આધુપાધુ જોયા વિના, દલીલો કર્યા વિના, પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના, પીઠારૂઢ ગળાપના પૈમાના બ્યાજમાંથી ધરનેા ખર્ચ ખરાખર ચાલશે એવી ટાઢક મેળવીને, કીર્તિના પરપોટા પાછળ દોડતા તકવાદીઓની હૃદય હચમચાવે તેવી વાણી સાંભળીને, દોડ્યો હતો. ન એમણે પાછળ જોયું કે કેટલાં માખાપોતી આશા કચરાઈ જાય છે : કેટલી અચાત યૌવનાનાં મધુર આસુથી માટી બીની બને છે : કે કેટલો ને કેવો લીપણ માર્ગ આગળ પડ્યો છે. સંસ્કારજન્ય નહિ, કેવળ લાગણીજન્ય વિચારો એમને આગળ ધકકેલી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ એટલો સ્થોભ પામ્યું હતું કે જમણે જમણે આગળ ધકકેલી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ એટલો સ્થોભ પામ્યું હતું કે જમણે જમણે વિચાર કર્યા વિના : વિચાર કરીને જંપલાવ્યું તેમણે તો પાછળથી જે જ

કામ કર્યાં ધોળા ટોપી પહેરવાનું, ને ધોળા સિક્કા બેગા કરવાનું. પણ જેમના પર હરકોઈ ચળવળનો મુખ્ય આધાર છે તે તરુણો—જેમનો સ્ફુર્તિમય ચહેરો જોતા, હરકોઈ સ્ત્રીના હૃદયમાં માતૃત્વ જાગે, જેમની આશાઓ, ઇચ્છાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ, અદ્ભુત હતી, જેમને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની કલ્પનાઓ જાગી હતી, જેમને હાલના ને ચાલતાં પીઢનેતાઓ પીઠ યાગડીને રણજૂમિ માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા, જેમની ફના થઈ જવાની ઇચ્છા આડે સ્વરાજની ઇચ્છા પણ જોણી બની હતી—તે તરુણો—જેમની આસપાસનું રાજનૈતિક ખોદું હાસ્ય, તકવાદીઓની દ્વિઅર્થો ઠંગવાણી, સ્વાગ પૂરતા દેખાતા સંજ્ઞાઓ, દેશીરાજના શકના શકને પણ જુલાવે એવી પટ્ટયત રચનાઓ, અચ્ચરિયત હિલચાલો, એ કાંઈ જેવા માટે નવગ ન હતા એમણે તો સુદરીઓના પ્રલોભનો પણ છોડ્યા હતા. એમને દેશનો અવાજ જ સઘળે સહજાતો હતો હરદયાલ એ જીવાન દળમાં હતો, અને એણે જ્યારે માતા છોડી, પિતા છોડ્યા, પરીક્ષા છોડી, ઘર છોડ્યું, ધન છોડ્યું અને છેવટે કાળીભરમર કીકરીઓ વાળી ઊર્મિલાને પણ છોડી, ત્યારે એને લાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે આજે ત્યાગ પણ વિનિપાત જન્મ્યાથી શકે છે, કારણકે ત્યાગ પણ વિદ્વાની પેઠે વર્ષોની તાલીમ માગે છે : એણે ડરેલો ત્યાગ એ નકલી ત્યાગ હતો એને એ ખબર ન હતી, કારણકે એ વખતે ત્યાગની મીમાંસા કરવી, એ ધર્મની ટીકા જેવું પાપ મનાવું એણે તો સઘળું છોડ્યું.

૨

જેકમાં જે એક સ્ત્રીમિત્ર સાથે હરદયાલને વધારે પરિચય થયો તેનું નામ કિશોરી. કિશોરી ચાલાક, સ્ફુર્તિમય, તેજસ્વી, અને વળી કેટલીક વખત તમારી સાથે વાતચીતમાં ઊતરીને તમને પણ હાજર ખવરાવે તેવી નવયુગની નારી હતી. જેમ એકે તરફથી તેને પુરુષોની મૈત્રીમાં રસ પડતો, તેમ બીજી તરફથી એ પુરુષોની મૈત્રીને ધિક્કારી કાઢતી. ‘પુરુષ ?’ પોતાના નાના અભિમાની નાકનું ટેરવું ચડાવીને એ જ્યારે બોલતી : ‘પુરુષ ?—એ કોણ પ્રાણી છે ?’ ત્યારે માનસશાસ્ત્રનો એક મિદ્ધાત જ એ સિદ્ધ કરતી. ‘હું જ્યારે પ્રાણીજન્ય મનોદશામાં હોઉં ત્યારે કોઈક પુરુષ મને મળી જશે.’ કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્ત્રીની ‘ના’માં જે ‘હા’ સૂતેલો છે તેમાં જ રસ રહ્યો છે. કિશોરીના પુરુષદ્રેષી સ્વભાવમાં જે પુરુષમિત્ર સ્વભાવ હતો તેની ગંધ પણ કોઈ કોઈને આવી હતી : અને હરદયીએ ને હરપળે, વાણી ઉપર, વર્તન ઉપર, વાર્તાલાપ ઉપર, વ્યવહાર ઉપર, જે દૃષ્ટિમય સંયમ સૈનિકા અનુભવી રહ્યા હતા તેણે, ઘણાને મોટેથી ગૌતમજીવની વાતો કરતા ને રાત્રે વાતસાધનસૂત્ર વાચતા કર્યા હતા. લગવાન તથાગતના પેલા વિચક્ષણ શિષ્ય ઉપાલીની પુનરાવૃત્તિ હોય તેમ નિયમમાંથી આરીની શોધ ચલાવવા માટે કેટલાક તર્કવાદ પણ કરતા. હરેકે યુદ્ધમાં અનિવાર્ય છે તેમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ શુદ્ધિ અને લાગણીના સમન્વયથી સંયમિત નરોત્તમો પાસે, નરો આવી રહ્યા હતા.

હરદયાલ ને કિશોરીની મૈત્રી રાષ્ટ્રગીતાવલિની સામસામેની લાઈને બોલવામાંથી જન્મી : પ્રભાતદેરીએ એને પોષી : આદીના કારણે એને દંડ બનાવી : સૂરના તાંતણે એ લગાતી આલી : જ્ઞેક્ષનિવાસે એને વંજલેપ બનાવી. અને દૃષ્ટિમય મંથને, એને એકદમ ઉતાવળે એકબીજાના વધુ પરિચયમાં આવતા કરી ચારીરજોગી બનાવી. કિશોરી કુદરતના પરિણામ વિશે ચિંતાતુરે બની રહી.

‘કાણુ હું?’

‘ત્યારે ખીજું કાણુ, હું?’

એક સુંદર હવેલી જેવા મકાનમા માદીકરીનો મંવાદ ચાલી રહ્યો હતો. મા દીકરીને સમજતી રહી હતી કે હવે હરદયાલ રખડુ જેવો થઈ ગયો છે માટે તું ખીજો વર શોધી લે. આપણા ચમનનો ગિરધર બહુ સારો છે. દીકરીએ પૂછ્યું પણ એને પરણશે કાણુ? માએ કહ્યું : ‘તુ.’

ઊર્મિલાએ વધારે ઉત્તરાથી કહ્યું : ‘કાણુ હું?’

માએ એટલી જ ઉત્તરાથી જવાબ આપ્યો : ‘ત્યારે ખીજું કાણુ, હું?’

ધણી વખત બને છે તેમ આ મહેલ જેવું મકાન માત્ર બે જ મનુષ્યની વસાહત જેવું હોવાથી લયંકર લાગતું હતું. ઊર્મિલાના પિતા મરણ પામ્યા હતા. તે મિવાય ખીજું કાંઈ હતું નહિ. હરદયાલ સાથે એનું સગપણ થયું હતું હરદયાલે લડતમાં અપલાવી—ઊર્મિલાની માની દૃષ્ટિએ રખડુ પદ મેળવ્યું હતું; પણ ઊર્મિલાની દૃષ્ટિએ દેવપદ મેળવ્યું હતું. ખરી રીતે એ તો રખડુ પણ ન હતો; લાગણીના ઉભરામા કરી નાખેલા ત્યાગથી દેવ પણ બન્યો ન હતો. એ તો જે હતો તે જ હતો; સામાન્ય માણસ.

હરદયાલ જેલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે ઊર્મિલાએ એને સૌથી પહેલો ફૂલહાર પહેરાવ્યો. જેલસૂકટમાંથી થોડો વખત આરામ લેવા માટે ઊર્મિલાનું ઘર જ નક્કી થયું. અને હરદયાલ ત્યાં આવી રહ્યો. ઊર્મિલાની માને આ ગમ્યું નહિ, પણ તેણે છોકરીને કાંઈ ન કહેતાં વાનને મનમાં જ સમાવી દીધી.

થોડા દિવસ આરામચેતનમાં નીકળી ગયા. હરદયાલ એટલી સાદી રીતે રહેતો કે એને જરૂરી આરામને માટે પણ માદીકરી બન્નેએ સમજવટથી કામ લેવું પડતું. પોતાનાં કપડાં હાથથી ધોતો. પોતાનું, પાણી પોતે ભરી લેતો ખાવામાં પણ લાખરી ને શાક. દૂધ લેતો નહિ, કારણ કે એ પણ લોહીનું જ રૂપાંતર હોઈ તેમાં સંપૂર્ણ અદિમાનો ત્યાગ હતો. ઘી પણ દૂધનું જ છોકરું. એ પણ ન ખપે. પોતાનાં વાસણ પોતે માંછ નાખતો,

એક વખત એ પ્રમાણે એ વાસણ માંજવા બેઠો હતો, ત્યાં ઊર્મિલા આવી પહોંચી, બોલી. ‘બેઠો છો કે પોલિસને બોલાવું?’

‘પોલિસથી તો હવે અમે ડરતા નથી.’

‘એમ?—એ પોલિસ—’ એમ ઊર્મિલાએ ખોટી ખૂમ મારી—અને જાણે એના જવાબમાં હોય તેમ ‘સાહેબ! મੈ હાજર!’ કહેતીકે ન કિશોરી આવી પહોંચી કિશોરીને જોતાં જ હરદયાલના હાથમાંથી વાસણ છૂટી ગયું. ‘જુઓ, કેમ પોલિસથી ડરતા નથી ને?’ ઊર્મિલાએ એની મસ્કરી કરી. પણ એના મનમા મોટો અવાજ થઈ રહ્યો : ‘હરદયાલના હાથમાંથી વાસણ કેમ છૂટી ગયું?’

તણે જણાં હસી પડ્યાં. ધડીલર થું બોલવું તે સૂઝ્યું નહિ. અંતે હરદયાલ બોલ્યો :

‘કેમ સારાં છો બહેન? પ્રવૃત્તિ બરાબર ચાલે છે કે? બહુ કામ ઉપાડ્યું છે?’

‘અરે, આ વખતે તો મારે હરીશર્ધમાં પહોંચવું છે. કઈ જેવી તેવી વાત છે.’

‘એમ?’

પણ કિશોરીનું મોં હસતું હતું, છતાં એના મનમાં કાંઈક ગૂઢ વેદના હતી. તેણે હરદયાલ સામે જોઈને કહ્યું : ‘મારે જરાક તમને મળવું છે.’

‘હા, ચાલોને ખુશીથી.’ હરદયાલ તેની સાથે અંદરના રૂમમાં ગયો.

રૂમમાં પેસતાં જ કિશોરી નીચે જોઈને જાણી રહી

‘કેમ—એ—કેમ—કિશોરી? શું કામ હતું?’

‘કિશોરી આંખમાં મીઠું દસી રહી : ‘આ એરતો.’

‘પણ શું?’

‘ઓ હો?—નહિતર જાણે નાના કોકલા—જાણે નહિ સમજતા હોય!’

‘તારા સમ—જો હું સમજતો હોઉં તો!’

‘નાહકના મારા સમ શું કરવા આઓ છો?—હું તમારે મન વધારાની હોઈશ, પણ કાંઈકને મન તો—’

‘લે, પણ તારે શું કહેવાનું છે? કાંઈ છે નહિ નાં?’

‘એ જ કહેવા આવી છું!’

‘કે?’

‘હવે આપણે પરણવું જોઈએ—પછી બહુ મોડું થાય!’

એક ઘણાકા સાથે હરદયાલ નીચે કાચ પર પટકાર્પ પડ્યો. પુરુષ ગમે તેવો વીર હોય—ત્યાગી હોય—પણ આ જમાનામાં એ સ્ત્રીને મોંએ સુતાનની વાત સાંભળતાં હતાય જની જાય છે.

કિશોરી તેની સામે જોઈ રહી. તેનામાં હિમ્મત હતી. તે આ પુરુષની કાયરતા જોઈને છળી પડી : ‘ત્યારે તમને ખબર ન હતી?’

‘પણ મને શી ખબર કે આનું યશે—મારી તારી પ્રતિજ્ઞા—લગત, આપણી પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય કારણ—’

‘હવે એ ગેં ગેં ફેં ફેં કરો માં—શું તમને ખબર ન હતી—અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં ચર્ચ રેન્ડર્સમાં ફરીવાર જાઓ ત્યાં તમને આ બધું શીખવડશે.’

‘કિશોરી! લગત મરી જશે—મારી જશે.’

એક પણ વધુ શબ્દ બોલ્યા વિના કિશોરી પાછી ફરી ગઈ. ઘરના ઉપર પહોંચતા તેણે વીંધી નાખે એવી એક દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોયું ને કાંઈક ઉશ્કેરાટથી બોલાર્પ જવાયુ ‘વાદ રાખજે, ખાયલા, મારું’ તો ચાલુ હશે તે ચાલે—પણ તુ કયાક મોટો ચર્ચને બેઠો હોઈશ ને ત્યાં આવીને અચાનક પગમાં છોકરું મૂકી જઈશ : ‘પેંછું છોકરાને મંજાળ—પછી રાષ્ટ્રને સંજાળજે. નિર્માલ!’

ઊર્મિલા હરદયાલને પરણી. અનેક રીતે હરદયાલને એ જીવન વધારે ફાવે તેમ હતું. એકી આવક ઉપર જીવવા જેવો આનંદ દુનિયામાં જીતે કાંઈ પણ નથી. પણ હરદયાલના માનસમાં એક વિચિત્ર ફેરફાર થયો પહેલાં ‘મે સર જાવે તો જાવે’ એવા યુદ્ધનાદથી રણ ગજવતો ચોદો હવે છેક શાંત ચર્ચ-ગયો. એટલું જ નહિ, એ તો રાષ્ટ્રનું નામ નીકળે-ને

ખેચેન બની જતો. એનામાં જન્મથી કે અભ્યાસથી કે સંસ્કારથી ત્યાગ કે વીરત્વ, વિકાસ પામીને એનાં પોતાનાં થયાં ન હતો; કેવળ શબ્દમેળિયા વાતાવરણમાંથી એણે ઉદ્ભવ્યો છે. એ પગલું ભર્યું એ પગલું પછી આખરે જવાના ભયે સ્થિરતા પામ્યું. પણ એથી એનું માનસ તો જે હતું તે જ હતું. એણે પ્રવૃત્તિ માત્ર છોડી દીધી; એટલું જ નહિ, એ પ્રવૃત્તિથી પોતે હમ્મર ગાઉ દૂર રહેવા લાગ્યો. હવે તો એ પ્રવૃત્તિનું નામ નીકળતાં કે મોટાભાઈ થતાં તે અસ્વસ્થ બની જતો. ઊર્મિલાની માને તો જમાઈ સુધર્યો ને વહેવાર બન્યો તે ગમ્યું. પણ ઊર્મિલા કળી શકી નહિ કે આ ફેરફાર શી રીતે થયો છે. એમ ને એમ ત્રણ ચાર વર્ષ નીકળી ગયાં દરમ્યાન કિશોરી વિષે હરદયાલે કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. તે કાંઈક સ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યો. એટલામાં એક દિવસ તોફાને આવીને એને ચિઠ્ઠી આપી. સમય સાંજના સાડાસાત-આઠનો હતો. પોતે જે ધર્માદા સંસ્થામાં એક કાર્યકર હતો તેમાં એક નર્સ રાખવાની હતી. અને તે માટે 'ઈન્ટરવ્યૂ' લેવા બોલાવેલી એક નર્સ અત્યારે આવી હતી. આવવા દેવાનું કહીને હરદયાલ જરાક સ્વસ્થ બેઠો; ને આવનારની રાહ જોવા લાગ્યો.

બારણામાંથી વાદળી રંગની સાડી દેખાઈ.

‘આ કિશોરીબહેન આવ્યાં છે.’ કહેતાંકને ઊર્મિલાએ પ્રવેશ કર્યો. ઊર્મિલાની સાથે જ હરસાબરેલી બેદરકાર રીતે કિશોરીએ પ્રવેશ કર્યો: ‘હવે એ તો નર્સ થયા છે, ને આંહીના દવાખાનામાં જ રહેવા આવ્યાં છે!’

‘એમ?’ હરદયાલ બેઠો થયો. એને સ્મિત કરવું પડ્યું. હાથ પણ જોડવા પડ્યા. અને ‘ઓહો! એમ?’ કહીને પોતાનું અંતર છુપાવવું પડ્યું એને હર પળે પગ નીચેની જમીન જાણે ધૂળતી હોય તેવું લાગતું હતું. કિશોરી તે કળી ગઈ. તે હતી પડી: ‘ઓહો! હજી તો તમે એવા ને એવા રહ્યા; મોટા શેક થયા તોપણ’—એમ બોલીને એણે આગળ આવી એક અરજી આપી. હરદયાલે અરજી લીધી પણ વાંચી નહિ. ‘હવે એ તો ઠીક—તમારા કરતાં કાણુ વધારે લાયક—પણ તમે—તમે તોફારી યું કામ કરો છો?’

‘કેમ—મારે ખાવું નહિ જોઈએ? અને મારો—’

હરદયાલ હાથ જોડીને હતી પડ્યો ને ઊર્મિલા પ્રત્યે બહુ જ મોટેથી બોલવા લાગ્યો: ‘તમે એમને પૂરાં જાળખતા નથી, પહેલેથી જ એ તો સ્વાધીનતામાં માનનારાં છે. એમણે સ્વાધીનતામાં જ જીવન માન્યું છે.’

‘માનવું જ પડ્યું છે’ કિશોરીએ ‘જ’ ઉપર વધારે પડતો ભાર દીધો હોય તેમ હરદયાલને લાગ્યું. વળી પહેલાના વાક્યમાં ‘મારો’—પછી ‘દોકરો’ શબ્દ આવી જતો, જે એમણે બોલવામાં જગત મોઢું કર્યું હોત તો—એ ભય છુપાવવા માટે જ જાણે હરદયાલ મોટેથી બોલો રહ્યો હતો—એટલે મોટેથી કે એ પોતે પણ પોતાના અવાજથી લાડતી જતા હોય તેવું લાગવા માંડ્યું. ‘બહુ જ સ્વતંત્ર. પહેલેથી જ પોતાના પગ પર ઊભા રહેનારાં. સારું. ત્યારે તમે ગમે ત્યારે તોફારીએ ચડી જાવો—અને અમારું ઘર જુદું ગણ્યા વિના જે જોઈએ તે મંગાવી લેજો.’

‘હા બહેન, એમાં કહેવાપણું રાખતાં નહિ.’ ઊર્મિલાએ વિવેક કર્યો.

કિશોરી ચાલી ગઈ. પણ એણે જતી વખતે પાછા ફરીને એવી રીતે જોયું કે હરદયાલ આરામપુરશીમાં બેઠો હતો તે લાંબો ચર્મન ડોક નીચે નમાવી સીલિંગ તરફ જોવા લાગ્યો; તે પહેલાં પણ તે ગઈ ત્યારે એવી જ દૃષ્ટિથી એણે જોયું હતું.

૫

હરદયાલના જીવનમાં વધુ પરિવર્તન થયું. તે એટલો બધો નમ્ર, નિરાશાવાદી, સામાની મહેરબાની પર જીવવાનો યત્ન કરનાર, રૂઝ જીવ બની ગયો કે કારણ ન સમજનારને લાગે કે હરદયાલ હવે વાનપ્રસ્થાવસ્થાની તૈયારી કરે છે હરદયાલનો આ ખરી રીતે તો ત્રીજો પલટો હતો. પહેલા પલટામાં એ વિકાસ પામ્યા વિના કે સમજ્યા વિના ત્યાગવીર બની ગયો; બીજા પલટામાં મિથ્યા ત્યાગમાંથી જન્મતી લાલમાના બળે એ કિશોરી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો, જેમ કામના અત્યંત બોમ્બથી મજૂર દારૂના બ્યસનમાં પડે છે તેમ. ત્રીજા પલટામાં એના અંતરમાં ખેંચેલ છાના પાપની ધાકમાં ને ધાકમાં રૂઝ બનતો ગયો ખાસ કરીને તો એ પાપ પ્રગટ થઈ જવાની શક્યતા બહુ નજીક હોવાથી—એ કિશોરીને તો ઘણી વખત મળતો—પણ નમ્ર—અત્યત નમ્ર રહેતો. પોતાની પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરતાં એને લાગ્યું કે ફરી ન્ને કિશોરી એની બને તો જ એના જીવનમાંથી ભય દૂર થાય હવે એને લાગ્યું કે એણે કિશોરીને જીતવી નેઈએ. કેવળ ઈન્દ્રિયજન્ય આનંદની ખૂબી એ છે કે એ હમેશાં પોતાના રાહને છુપાવવાનો માર્ગ શોધે છે. પણ સ્ત્રીઓ જ્યારે નિશ્ચય કરે છે—ખાસ કરીને પ્રેમના વિષયમાં, ત્યારે એમનું અજેયત્વ નૈસર્ગિક છે. કિશોરી અત્યત ચાલાક હતી હરદયાલની પરિસ્થિતિ અને એની ચેજના એ તરત કળી ગઈ. એક વખત ભીમલા બહાર ગયેલી એ તકનો ફાલ લઈને હરદયાલે કિશોરીને આ પીવા બોલાવી હતી ત્યાં સંવાદ શરૂ થયો. સાધારણ રીતે ખાદ્ય પદાર્થ પરથી, ટેબ્લેટ પર, ત્યાથી કલા પર, ને ત્યાથી મેક્સ પર ચાલ્યા જવાનો માર્ગ પ્રચલિત છે:

‘તમે આ આપી જ ગયો હો છો કે ? ખાસ લેશો ?’

‘ના, બસ બરાબર છે. બહુ મીઠાશ જીવનને કૃત્રિમ બનાવે છે.’

છેલ્લા વાક્યમાં કાંઈ વધુ અર્થ સમાયો છે કે નહિ એ વિશે હરદયાલ વિચાર કરે તે પહેલાં જ કિશોરી બોલી:

‘હવે તમે તો ઘરને મુંઢર રીતે શણગાર્યું છે હો—ભીમલાબહેનનો સ્વભાવ રસિક લાગે છે.’

‘પણ તમારા જેટલો નહિ’ હરદયાલને આ તક સરસ મળી ગઈ હતી

‘હા, હા,’ કિશોરીએ તુરત જ વાત ફેરવી નાખી: ‘મારી રસિકતા તો મેં એક જીવને માટે હવે વેડફી જ નાખી છે.’

એક જીવ એટલે કેણુ ? પોતે કે બીજા કોઈની—એના મંતાનની—વાત છે એ હરદયાલ સમજી શક્યો નહિ.

‘અનાયાશ્રમનો પટાવાળો લાગે છે !’ બહારથી કોઈ નોકરને આવતો નેઈને હરદયાલ બોલ્યો: ખરી રીતે એ અનાયાશ્રમનો માણસ ન હતો. પણ હરદયાલ સૂચનાદારા સત્ય મેળવવા મથી રહ્યો હતો. નોકર ચિટ્ટી હાથમાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો સાધારણ બ્યવહારની જ ચિટ્ટી હતી. તેમાંથી ભયે નેઈને હરદયાલ બોલ્યો: આ વખતે એના અવાજમાં કૃત્રિમ માધુર્ય હતું. ‘કિશોરી ! મારે તમને એક વાત કરવી છે !’

‘શી ?’

‘તે તારી રસિકતા મારે ખાતર વેડફાઈ જવા દીધી—એ મારો દોષ હું સ્વીકારી લઉં છું—તે તારો સ્નેહ પાડો મેળવવા—’

‘ના, ના, તમે બૂલો છો.’ કિશોરી બોલી: ‘મેં તમારે ખાતર એમ કહ્યું જ નથી. એક જીવને ખાતર એમ મેં કહ્યું હતું. અને એ અનાયાત્રમમાં પણ હોય. અને ગમે ત્યારે તમારા ચરણ પાસે મૂકી શકાય!’ કિશોરી બેઠી થઈ ગઈ. એનો સીનો ફરી ગયો. એણે સ્પષ્ટ દેખા વિના એવો ધા માર્યો હતો કે હરદયાલના હાથમાં ચાતો કપ એમને એમ રહી ગયો. પણ તેણે ફરી દિંમત કરી

‘કિશોરી! માંડું જીવન ભયભીત, સંક્રિત, અરણ્ય જેવું છે એક વખત તું માને—ને હવે તું નર્સ છે—હોશિયાર છે—જાણું સમજે છે—આપણે સુખેથી રહીશું!’

‘ભલે, હું ઊર્મિલાખદેનને પૂછી નોંધશો!’

‘શું?’ હરદયાલ જવાબ આપે તે પહેલાં અકસ્માત ઊર્મિલાએ પ્રવેશ કર્યો. એ ધાર્યો કરના કાંઈક વહેલી પાછી આવી પહેંચી હતી.

‘કે—’ કિશોરી બોલી. હરદયાલનો દેખાવ છૂરી નીચે આવેલા પ્રાણી જેવો દેખાવાત હતો. ‘કે’ પછીના શબ્દો પર એનું લવિષ્ય લટકતું હતું.

‘કે?’

‘કે મારે અનાયાત્રમમાં બાળકોને જોવા જવું છે, તમારે સાથે આવવું હોય તો—’ કિશોરીએ વાક્ય પૂરું કર્યું હરદયાલનો જીવ હેઠો બેઠો.

‘હા, હા, હું પણ એ જ કહેતો હતો—’ હરદયાલે ઉતાવળે, ખટખટ ઉતાવળે કહ્યું. પણ એનો આ ક્ષણિક મુક્તિનો આનંદ તરત બિડી ગયો. એને તુરત લાગ્યું કે કિશોરી અનાયાત્રમમાં ઊર્મિલાને બાળકો જોવા માટે તેડી જઈને તો શું નું શું કરી શકે. તે પાછો હતો તેવો બની ગયો. શકા ને બપોરે લીધે વિનમ્ર. એનું આ પરિવર્તન ઊર્મિલાને ધણું અકાંડું લાગ્યું. એને શકા પડી હતી કે હરદયાલ અંતરમાં બેઠે બેઠે કાંઈક ગ્રાંથિ અનુભવી રહ્યો છે; અને કિશોરી સાથેની તે દિવસની મુજાકાત પછી એ શકા વધારે દઢ થઈ હતી. વહાલસોઈ પત્નીની માફક એણે એક દિવસ એને પૂછ્યું:

‘મારે તમને એક વાત પૂછવી છે!’

‘શી?’

‘મને લાગે છે તમારી તબિયત અસ્વસ્થ છે!’

‘ના રે, અસ્વસ્થ શાની? તું તો છે જ એવી પહેલેથી.’

‘પણ તમારો વિનોદ—રમત—આનંદ સધળો ક્યાં જતા રહ્યો? તમે હવે કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં પણ રમ લેતા નથી. એ શું? તમને થયું છે શું?’

‘અને પછી—આ સધળો વ્યવહાર કેમ ચાલશે?’

‘એ તો ચાલે જ છેરતો. પણ મને પરણીને તમને એમ લાગ્યું હોય કે તમે તમારી પ્રવૃત્તિ ઉપર જખરો ધા માર્યો—તો હજી હું તમને વિનવું છું કે તમે ફરી એ મધ્યું એમાલો. હું તમારી પડખોપડખ બિભી છું!’

‘અરે, તું તો ગાંડી છે ગાંડી. કાંઈ એમ વર્ણોનાં વર્ણો વેડફાય? એ તો કીક છે, એક બે વર્ષ રમત કરી લીધી!’

‘તો પછી આ ઉદાસીનતા—વ્યગ્રતા—એ શાનાં છે ?’

‘કહું ?’

‘હા કહો.’

‘ત્યારે જોને આ તારી અલકલી છે ને એમાં એક ધોળો વાળ દેખાય છે. એને લીધે આ ગ્લાનિ આવી છે !’

‘એ તો છે ને દેખાતો !’

હરદવાલે વાત ઉઠાવવા, ઊર્મિલાના વાળ પિખંવા માંઝ્યા :

‘જો જતાંહું—એ આ ધોળો વાળ, પછી જો આ બીજો ધોળો વાળ, ને લે આ ત્રીજો—’

૬

ઊર્મિલાએ કિશોરીને કહ્યું : ‘તમને ખબર છે, જ્યારે જલમાંથી છટીને આવ્યા ત્યારે એમનામાં કેટલી સ્ફુર્તિ હતી ?’

‘હા, કેમ નહિ ?—કદાચ એમ જ કહોને કે સઘળી પ્રવૃત્તિના પ્રાણ એમનામાંથી જન્મ્યા.’

‘અને હવે તમને ખબર છે ?’

‘થુ ?’

‘જાણે એ જોમ, જુવાની, જગમાં જવાની તાકાત, સ્ફુર્તિ કાંઈ નથી. ધરખૂણે-ખતતાં સુધી અંધારખૂણે જોસે છે ને વાંચે છે.’

‘શું વાંચે છે ?’

‘ડીટકડીવ વાર્તાઓ—કે સિનેમાની નટીઓનાં જીવનવૃત્તાંતો.’

‘એનું શું કારણ ખડેન ?’

‘એ જ સમજાતું નથી ને. એને જાણે કાંઈ જાડી જાડી બીક પેસી ગઈ હોય—અથવા તો જાણે કે પ્રવૃત્તિ માત્રમાંથી રસ જાડી ગયો હોય તેવું લાગે છે.’

કિશોરીએ આ વાતોલાપ પછી પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. એને લાગ્યું કે કારણ વિના બંધનાં જીવન વેડફાઈ જાય છે.

એક દિવસ પાંછી એવી જ અચાનક રીતે તે હરદવાલને મળવા આવી. આ વખતે એને જીવનના એક મહાન પ્રશ્નો ઉત્તર આપવાનો હતો. નિઃશસ્ત્ર કે સશસ્ત્ર, મંત્રામ ગમે તે પ્રકારનો હોય, પણ એ માનવમા રહેલી તેજસ્વિતાને બહાર આણે છે. જેણે પોતાના એકના એક જીવાન પુત્રને સમામમા ગુમાવ્યો હતો, અને હજી પણ જોની મધરાતે નીકળેલી સ્મશાનયાત્રા એ જ જોને માટે જીવનની મધુરમાં મધુર સ્મૃતિ હતી, એવા એક સર્વજનની ઓળખાણ છેલ્લા છેલ્લામાં કિશોરીને થઈ હતી. જ્યારે જુઓ ત્યારે એના ચહેરા પર વિપાદ ભરેલું સ્મિત રમતું હોય. એનું નામ ડૉ. રાજશેખર. રાજશેખરનો પુત્ર લગાઈમાં પડ્યો અને લાંબા જીવનવાસે ને ત્રીજા વર્ગના અનાજે એને હતો ન હતો કરી નાખ્યો. રાજશેખરની પત્ની તો તે પહેલાં જ મૃત્યુ પામી હતી : એટલે કાંઈક પીઠ ગણાય એવી વયે એ પોતે એકલો જ થઈ રહ્યો. સઘળા ધાને શાંતિથી સહન કરી એ પોતાના કામમાં લાગી ગયો. એણે પોતાનો જીવનક્રમ ફેરવી નાખ્યો. અને એને એક મહાન સત્ય મળ્યું હોય તેમ એના અહેરા પર સ્મિત આવી ગયું. અંતરમાં બેઠેલા વિપાદ સાથે એ લગી ગયું. અને સત્યમાંથી

સૌન્દર્ય જન્મે તેમ એના ચહેરા પરનું અજ્ઞાન આકર્ષણ તે, આ વિપાદભર્યું સિમત યર્ષ પડ્યું. અત્યાર સુધીનું એનું જીવન હોદ્દામાં રહેલી ચીરટની સતત હાજરીથી શોભી રહેતું. માણસ આવીને જીવો રહે કે પહેલી વાનગીન એ આ રીતે કરતો : 'મને વધારે વખત નથી. તમે ત્યાં કમ્પાઉન્ડરને ફી આપીને પછી વાતચીત કરવા આવો.' એની દૃઢ માન્યતા હતી કે મનુષ્ય સંચા જેવો છે, એને ક્યાં તેણે ખૂટે છે એટલું જાણી ત્યાં તેણે સીંચી દેવાથી, મચ્છો થોડો વખત અવાજ કર્યા વિના ચાલશે. એટલે એ અવારનવાર શરીર સિવાય મનમાં પ્રવેશ કરતો જ નહિ. એટલે એને વખત પણ ન હતો. એ કહેતો કે મારે મન દરેક માણસ પાંચની, દસની, પચામની, સોની એવી નોટનું બડલ છે. આવો કડક, હોશિયાર, પોતાના કાર્યમાં અત્યંત પ્રવીણ, પણ કાર્મિક માનવતા વિહોણો ડો. રાજશેખર એક રીતે તમને આ જમાનાની પણ ઘણી આગળ પડતી પેદાશો જેવો લાગે. એના એકના એક પુત્રની લાંબી માંદગીએ એને પહેલવહેલા ખમર પાડી કે માણસ, મંચો અને મન બંનેની હાજરી બતાવે છે. અને પુત્રના મરણ પછી એના જીવનક્રમ માથ ફરી ગયો. તે વખતે એને એ પણ લાગ્યું કે મારા સાધન-સપ્ત માણસને માંદગી આટલી મુશ્કેલીભરેલી યર્ષ પડી, તો ગરીબ માણસની જીવનકથા કેટલી ભયંકર હોવી જોઈએ જેમ જેમ માનવો પ્રત્યે માનવ તરીકે જેવા લાગ્યા તેમ તેમ એને જીવનમાં નવો રંગ આગ્યો. કિશોરીને એની માથે પરિચય થયો ત્યારે પહેલવહેલાં એની અજ્ઞાન શક્તિ અને એની માનવની અજ્ઞાનશક્તિ એ બંને વસ્તુ જોઈને એ ડક યર્ષ ગર્ભ. એને લાગ્યું કે આ માણસ, માણસ તરીકે સંપૂર્ણ બનેલ છે. એ એના વધારે પરિચયમાં આવતી ગઈ અને ધીમે ધીમે એની હાજરીમાં એ પોતાની યાતને બૂલી જવા લાગી.

કિશોરી હરદયાલને મળવા આવી ત્યારે એ આ પરિસ્થિતિમાં હતી. એને રાજશેખર પ્રત્યે મોહિની નહિ, રાજશેખર પ્રત્યે ભક્તિ જન્મી હતી. એનું મન આજે હિતચિત્ત યર્ષ ગયું હતું. એક માત્ર હરદયાલનો પ્રસંગ ન પડ્યો હોત તો એ કેટલી પાવનત્વાલાના સંસર્ગમાં પોતાને મૂકી શકી હોત : અને તેથી જ જ્યારે રાજશેખરની સાથેના સંસર્ગના પરિણામે મહાધર્મચારિણી બનવાનો પ્રમગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જન્મી ત્યારે એના મનમાં એક મહાપ્રશ્ન આવીને જીવો : 'હું એને દગો તો નથી કરતી નાં?' પણ એનામાં રાજશેખર પાસે આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાની હિમ્મત આવી શકતી ન હતી એનાં બે કારણ : એક તો પેલો સિમનભરેલો વિપાદમય આકર્ષક ચહેરા, ફરી એના કારણે સિમનવિહોણો બની જાય એવી એને શકા હતી. બીજું, રાજશેખર માનસિક બૂમિકા ઉપર હતો કે જ્યાં કોઈ અમંગલ કે અનુચિત વાર્તાની શરૂઆત કરવાનું કોઈને પણ મન ન થાય. એ કારણે હરદયાલને મળી પોતાની વાત પર છેલ્લો પડેલો પાડી દેવાનો તેમજ બાળક વિશે કાર્મિક નિશ્ચિત બની જવાનો એનો ઇરાદો હતો. એ હેતુથી આજે એ આવી ત્યારે જીર્મિલાને બહાર જવા માટે તૈયાર થતી જોઈ એને આનંદ થયો.

'કેમ બહેન?—છે, શેઠમાહેજ છે?'

'હા, આવોને. મારે જરા ડો. રાજશેખરને મળવું છે એટલે હું જઈ છું. તમારે બહુ વાર ન થાય તેમ હોય તો હું રોકાઉં છું.'

'મારે નાં—મારે, વાર્ષિક બજેટનું કામ છે એટલે જરા વાર થશે. તમે તમારે જાઓ.'

જીર્મિલા ચાલી ગઈ. કિશોરીએ નિઃશ્વસપૂર્ણ હરદયાલના હિવાનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

આખા વિશાળ દીવાનખડમાં એકલા હરદયાલને એકેલ જોઈને, કોઈ વખત નહિ થયેલો એવો અધીરો આનંદ આજે એને થયો.

‘હું તમારી પાસે એક કામે આવી છું!’ તે હરદયાલની પાસે પહોંચતાં જ બોલી. આવી રીતે એને બોલવાના હક્કનો હરદયાલથી ઇનકાર થાય તેમ ન હતો પરંતુ એને પણ લાગ્યું હતું કે આ સ્ત્રી હવે ગળખ રીતે પોતાના ઉપર વધુ ને વધુ કાચુ મેળવતી જાય છે. એને ઘણી વખત બળવો કરવાનું મન થઈ આવતું પણ ખીજી કાણે પરિણામથી ડરીને શાંત થઈ જતો. એણે શિકારમા સપડાયેલા પ્રાણીની નિરાશાથી જવાબ વાળ્યો : ‘હા, શું, બોલોને!’

કિશોરી કાઈક ઉતાવળથી બોલી : ‘જુઓ, એમ છે, કે હવે મારે ફરી કામ થવું છે!’

‘બરાબર!’

‘અને તેનો આધાર તમારા ઉપર છે.’

‘શી રીતે?’

‘શી રીતે? આ ડો રાજશેખર છે ના—’

રાજશેખરનું નામ આવતા હરદયાળને સાંભળ્યું : ‘તમને ખબર છે ઊર્મિલા ત્યાં જવાની હતી તે ગઈ છે કે નહિ?’

‘હમણાં જ ગયાં મેં જોયા ને. મને સામા જ મળ્યા.’

‘હા, તો ખસ. હવે આગળ ચલાવો કારણકે ઊર્મિલાને શકા પડી છે કે તમારી કોઈ શુભ વાતમાં કે મારી કોઈ શુભ વાતમા આપણે એકબીજા સાથે મંડળાયેલાં છીએ.’

‘એમ!...એ તો બહાર ગયા છે.’

‘હા, તો ચલાવો. શું છે રાજશેખર વિષે?’

‘એમ કે રાજશેખરના જીવનકાર્યમાં હું રસ લઈ શકું છું.’

‘ઘણું સારું.’

‘અને આ રેકડીવાળાને પણ જીવનમંત્રામમા સાથેમાથ હલકથી ચાલ્યાં જતાં જોઈને મને આપણા જીવનની દયા આવે છે. આપણું જીવન એવું સંવાદી ક્યારે બનશે? જાણે એક બીજાના આશ્રય વિના આગળ વધવાનું જ અસંભવિત હોય. એટલા માટે હું રાજશેખર સાથે જોડાવા ઇચ્છું છું!’

‘એ વિચાર અત્યત—અત્યત સુદર છે’ હરદયાલે કાંઠક ઉત્સાહથી કહ્યું.

‘પણ વાત એમ છે કે આપણા ગોપાલ—મેં આપણાં એ મંતાનનું નામ ગોપાલ રાખ્યું છે એ તમને ખબર નહિ હોય!—તું શું? આજ દિવસ સુધી હું એને મારી સખીમિત્રની ઓળખાણને લીધે અમાયાક્રયમાં રાખી શકી—ને હજી પણ રહી શકે—પણ શા માટે એણે અનાથ રહેવું જોઈએ? મારે તમારી એવી મૈત્રી શા માટે જાળવી રાખવી?’

‘ત્યારે?’

‘મને એક રસ્તો સૂઝે છે.’

‘શા?’

‘કાંકે સત્તારે લગભગ પાંચ વાગે હું આવીશ. ગોપાલ સાથે. એને હું તમારા દરવાખ પાસે મૂકીને જતી રહીશ—તમારે એને મોટા કરવો રહ્યો—’

‘કિશોરી—તું આટલી ધૂષ—આટલી બધી દૂર—’

ચાલે એવી, જેને તમે 'યર્ડો ધીઅર્સ વૉર' કહી શકો, તેનું મૂળ શોધો તો કાં લાણીમાં થાળી આપવી રહી ગઈ હોય કે જમણવારમાં નોતરું રહી ગયું હોય ! જૂનો જમાનો જૂનો બૂલો માટે લડ્યા કરતો ને બળદીન બનતો. નવો જમાનો પણ એમ બૂલોને ગણીને ગાઠે બાધીને જ ફર્યા કરશે ?'

કિશોરીની નજર સમક્ષ લાગેો કેટલાય દિવસોનો વ્યર્થ ગ્રંતાપ તરી આવ્યો ! પોતે હેરાન થઈ—હરદયાલને અંધારિયા ખૂણામાં બેસનારે નિર્માલ્ય બનાવ્યો, ને છેવટે—

એની વિચારમાળા અટકી. રાજશેખરનો આધારરૂપ હાથ એના ખભા પર કાંઈક અવાજ સાથે પડ્યો : 'અને મારે તો, કિશોરી ! મારા જીવનકાર્યને સમજીને આગળ ઉપાડી શકે એવા એક નિર્દોષ પ્રગળ આત્માની જરૂરિયાત હતી તે આજ મળી ગયો. કેમ ગોપાલ ! એનું નામ તમે ગોપાલ રાખ્યું છે કાં ?'

કિશોરીએ માત્ર માથું ધૂણાવ્યું

'પણ તમે બોલના કેમ નથી ? ઊર્મિલાબહેન ! આ તમારાં સૈનિક બહેન કેમ શાંત બની ગયાં છે ? હૈં ! એમની લુચ્ચાઈ તો લુગ્યો. આવું સુંદર બાળક અમને અમારા કાર્યમાં કેટલું પ્રોત્સાહન આપે...એને મેતાડી રાખતાં હતા...'

રાજશેખર બોલતો અટકીને એકદમ જરા પાછળ ખસી ગયો : 'મહાનુભાવ !' કિશોરી એના પગ પાસે પડીને ગદ્ગદ કંઠે બોલી રહી હતી. 'હું તમારે માટે લાયક કહેવાઈ ? મારી એક છેલ્લી વિનંતી છે મને મારા અંધાર પ્રદેશમાં જ રહેવા દો ! મને ફરી અણગમણી સ્ત્રી બની જવા દો !'

'અરે, ચાલ ચાલ, હવે તારે છટકી જવું છે કા ? તારા જેવીનું જ અમારે કામ છે !'

હરદયાલ આ બધા દેખાવથી એટલો બધો ગભરાઈ ગયો હતો કે તે જો રહેતો આવ્યો હતો તે જ રહેતો પાછો જવા માટે મરજી જવા લાગ્યો. પણ ઊર્મિલાએ તેને જતો દેખ્યો કે તરત પકડ્યો 'ક્યા ગુઓ છો હવે ? ચોરી કરીને પછી બાગી જવું છે એમ ! હવે તો પૂરો ન્યાય સંભળી લો !'

'એમને—ને કિશોરીને બહેને આ મૂંઝવણ મતાવી રહી છે કે આ વાન પ્રગટ થઈ શી રીતે—? પણ ભાઈ, તમે ઊર્મિલાબહેનને ઝાળખતાં નથી; એ તો દીવાનખંડમાં કાચ નીચે પેમીને પણ બધું માનગી લે તેવાં છે !'

હાકરે ગોપાલ ખડખડાટ દમી પડ્યો !

'ચાલો ચાલો હવે, અંદર ચાલો. કિશોરી, હવે આપણે પણ હમેશને માટે ધામા તો આંદો જ નાખવાના છીએ હો. એટલો દડ દરદયાલ વરશે ત્યારે જ એનો છૂટકારો થશે. ઊર્મિલાબહેને એ સરન કરાવ્યા પછી જ મને આ વાત ફરી છે તો !' સૌ અંદર જવા લાગ્યાં.

ગોપાલ, રાજશેખરનો આંગળીએ વળગીને અંદર જઈ રહ્યો હતો.

કિશોરી અને ઊર્મિલા એનો ગાફ નોંધીને દમતાં દમતાં પાછળ ચાલી ગયાં હતાં. હરદયાલ મૌથી પહવાડે દનો. ઊર્મિલાએ એ જોયું ને એ પાછી ફરી : મા બાળકને ધમકાવે તેમ ખોટા હપકાથી એને ધમકાવી રહી : 'તમારે પણ મારી આંગળી નથી હોડવાની સમજ્યા ? મારો હાથ પકડીને આગળ ચાલો. નફરત નહિ તો ?' *

[મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યાકાશમાં થોડા જ વખત પહેલા હૃદય પામી ‘રોય’ તખલ્લુસ હેઠળ બહાર પડેલી પોતાની અનેક લઘુ વાર્તાઓથી મહારાષ્ટ્રીય વિદ્યેયકે અને વિદ્વાનોની પ્રશંસાને પાત્ર બનેલ ઓડવોકેટ શ્રી ખંડેરાય રૂળેએ મરાઠી ભાષાના ‘ન્યૌતરના’ નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં “આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યક” ના શીર્ષક હેઠળ એક લેખમાળા શરૂ કરેલ છે. એક સિદ્ધહસ્ત ગદ્ય લેખક હોવા ઉપરાંત ઓડવોકેટ શ્રી. રૂળે બહુશ્રુત છે, વિજ્ઞાનથી માડી સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન સુધીના વિષયોમાં એમને હોરા રચ છે, અને એને લીધે શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકથી માડી શ્રી. હમાર્યાકર જેથી સુધીના અનેક પીઠ કે તરુણ ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોનો એ સર્વાંગી પરિચય સાધી રાક્યા છે. પોતાના પ્રાન્તના લેખકોને પરપ્રાન્તીય વિદ્વાનો કેવી રીતે જુએ છે તે જાણવાની વૃત્તિ તો સહુ કોઈમાં સ્વાભાવિક હોય છે એ દૃષ્ટિએ શ્રી રૂળેની લેખમાળાનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકો ઉત્સાહપૂર્વક વાચશે એમ ધારી આપણે શરૂ કરેલ છે શ્રી. રામનારાયણ પાઠક પરના પ્રથમ મહાકાવ્ય ગુજરાતી અનુવાદ અપાઠ માસના ‘પ્રસ્થાન’ના અઠમા પ્રકટ થયેા હોતો. આ શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ પરના બીજા મહાકાવ્ય અનુવાદ છે. એ પછી ત્રીજો આવતા અઠમા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી પરનો આવશે—પિપાસુ]

નૂતનયુગના પ્રેરક

સને ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળે આરાય ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાં એક બળપ્રદ ક્રાન્તિ ફેલાવી. ગુજરાત એટલે તો ‘દોડિયાનું ઘી અને ઘીનું દોડિયુ’ એમ વદનારા વહ્નિકોનો પ્રાન્ત. અંગ્રેજ રાજના અમલની શરૂઆતમાં પણ માત્ર કરસનનંદસ મૂળજી મરખો એક કૃતનિશ્ચયો સમાજસુધારક આપણે જોયો હતો, અથવા તો નર્મદાસંકર મરખા આગામીયુગની નવી દૃષ્ટિવાળા પ્રતિભામંથ્ર દૃષ્ટા નગર સમક્ષ ખડા થાય છે. પણ આ તો અસહકારયુગના પહેલાના સમયમાં માત્ર અપવાદ તરીકે જ મમજવું. સને ૧૯૨૧ની સાલના રાજકીય આદોલને વીજળીનો સ્પર્શ જેમ શરીરને ચરચરાવી મૂકે તેમ ગુજરાતને ચરચરાવી મૂક્યું. કંઈક અદ્ભુત ચૈતન્યનો ત્રંચાર થતાં સારાય સુવકર્ગ ખળબળી ઊઠ્યો. એ રાજકીય ક્રાન્તિએ ગુજરાતના જીવનસમસ્તમાં ક્રાન્તિ પેદા કરી, સામાજિક તેમજ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સુદાં એ રાજકીય ચળવળે ગુજરાતમાં એક નૂતનયુગનાં મંડાણ માંડ્યાં. એ નવીનયુગની પ્રેરણા ઝીલી, હૃદયમાં ઉદ્બલેલી અવનતી ઊર્મિઓને ગુર્જર સાહિત્ય માળામાં સિંચીને સુષીક કરનારા યુવાન લેખકોમાં શ્રી. ઝીણાભાઈ જીંદે ‘સ્નેહરશ્મિ’નું સ્થાન મોટું મનાય છે. હૃદયમાં ઉદ્બલેલા રસભાવોનું ગુંજન કાવ્યરૂપે પ્રકટ કરવાની પ્રથા આદિકવિ વાલ્મીકીથી શું નથી ચાલી આવી ?

સ્વાયંભૂતી ઉદ્ધતાપરસ્થા

ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યમાં શ્રી. ઝીણાભાઈ 'સ્નેહરશ્મિ'ના નામથી અધિક પરિચિત છે. એમનો જન્મ સને ૧૯૦૩માં સુરત જિલ્લાના ચીખલી તાલુકાના સમરોલી ગામમાં એક અનાવિશ બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં થયો હતો. નાનપણમાં જ એમના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. તેથી અનેક કષ્ટો સહન કરીને તેમના માતૃશ્રીએ તેમને તથા તેમના નાનાભાઈ શ્રી. ગુલાબભાઈને શિક્ષણ આપવું જરૂરી રાખ્યું. સને ૧૯૨૦ની સાલમાં શ્રી. સ્નેહરશ્મિ મેટ્રિકના વર્ગમાં હતા. તે અરસામાં શાળા પાઠશાળાના બહિષ્કારની ચળવળ શરૂ થઈ. શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ શાળા છોડી સીધું પોતાના ગામ તરફ પ્રયાણ કર્યું યુનિવર્સિટીમાં પહેલા દશની અંદર આવે એવા હોશિયાર વિદ્યાર્થીને શાળા છોડી જતો જોઈને શાળાના મંચાલકો અત્યંત ખિન્ન થયા હતા શાળા છોડ્યા પછી પોતાના આહ્વાસ સોગતીઓ સાથે શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ પોતાનો તાલુકામાં સ્વદેશી, દારૂંબંધી, શિક્ષણપ્રચાર, વગેરે ચળવળ શરૂ કરી. ત્યારબાદ એક વર્ષે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીએ સ્થાપન કરેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી બની તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને ત્યાં રાજકારણશાસ્ત્રનો વિષય લઈ ચાર વર્ષમાં તેમણે વિદ્યાપીઠની સ્નાતક અથવા બી. એ.ની પરીક્ષા પમાર કરી તે પછી થોડા સમય સુધી તેમને વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ અને રાજકારણના અધ્યાપક તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. વિદ્યાપીઠમાં જ પોતાનો સધળો અભ્યાસ ટયુશન, શિષ્યવૃત્તિ મેળવી પૂરા કર્યો. એ રીતે પોતે મેળવેલા પૈસામાંથી પણ તેમણે ત્રણચાર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ સહાય કરી હતી. સને ૧૯૨૬ની સાલમાં ભરાયેલી પ્રથમ 'અખિલ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પરિષદ'ના તેઓ સ્વામત પ્રમુખ બન્યા હતા. ત્યારબાદ અમદાવાદમાં 'નૂતન ગુજરાત' નામના અડવાડિક પત્રના તંત્રી તરીકે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ની સાલમાં કાપદાહનની ચળવળને અંગે અનુક્રમે તેમણે નવમાસ અને બે વખતો જાસવાસ ભોગવ્યો. આજે ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સાચે જ પ્રથમ પક્તિના ગણાતા અધ્યાપક શ્રીરામનારાયણ પાઠક જેવા પૌદ્ગલ્યી સાહિત્યકારથી માંડીને શ્રી ઉમારાકર જોષી જેવા અત્યંત નાની વયના મરસ્વતીકુમાર સુધીમાં આ કારાવાસ મત્રના ઝપાટામાંથી બચવા પામેલા ગુર્જર સાહિત્યકારો ખૂબ જ ઓછા હશે. બે વર્ષની સજાની મુદત પૂરી કરી સને ૧૯૩૪માં બહાર આવી શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ સ્વતઃ સહશિક્ષણની અંસ્થાનો ભાર ઉપાડી લીધો, તે મુંબઈના ઉપનગર વિલેપારલેમાં આવેલી શ્રીમતી ગોકળીમાઈ હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક બની થોડા જ સમયમાં એ શાળાને પહેલી પંક્તિની શાળાની કેટિમાં મૂકી દીધી. ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીના પ્રમુખપદે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બારમા અધિવેશનમાં પરિષદનું બધારણ બદલવા માટેની ત્રણ સભ્યોની મમિતિ નીમાઈ હતી, તેમાં શ્રી. સ્નેહરશ્મિ પણ એક સભ્ય છે.

કારાવાસમાં સાંપડેલી વાહ્યમય સ્ફૂર્તિ !

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ 'સ્નેહરશ્મિ'ના નામે શ્રી. ઝીણાભાઈએ કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. કાવ્યલેખન શરૂ કર્યાને પંદર વર્ષ થઈ ગયા છતાં અનેક કારણોવશાત્ એમનો 'અર્ધ' નામનો કાવ્યસંગ્રહ છેક ૧૯૩૫ સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો ન હતો. એમની ટૂંકી વાર્તાઓના મંદ્રદ એક પછી એક ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે. એક બે વાર્તાઓ સિવાયની એમની તમામ ટૂંકી વાર્તાઓ ૧૯૩૨ની માલતી લગ્ન

વખતે સાબરમતી જેલ માહેના એ વર્ષના કારાવાસ દરમ્યાનમા લખાઈ હતી. તે વેળા સાબરમતી જેલમાં કલ્યાટકના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન શ્રી. હુકેટીકર અને ડૉ. હાડોંકર એમની દૂંકી વાર્તાલેખનના કાર્યમા ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું કારાવાસમાં લખેલી વાર્તાઓને 'સ્નેહરશ્મિ'એ જેલમાંથી બહાર આવી 'સહદેવ' નામથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આજમુધીમાં 'તૂટેલા તાર', 'ગાતા આસોપાલવ' અને 'સ્વર્ગ અને પૃથ્વી' એમ એમના ત્રણ વાર્તાસંગ્રહ પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે. 'તૂટેલા તાર' નામના વાર્તાસંગ્રહમા એમની 'તૂટેલા તાર', 'કમુ' અને 'મોટીબહેન' એ ત્રણ દીર્ઘકથા છે. એ ત્રણે ઉત્કૃષ્ટ વાર્તામાં એમણે માનવ સ્વભાવનું જે મનોરમ ચિત્રાલેખન કર્યું છે તે વાંચીને થાય છે કે લાખી વાર્તા પરથી નવલકથા લેખન પ્રતિ શ્રી. સ્નેહરશ્મિની પ્રતિકા વળે તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા એક ઉત્તમ પક્તિના નવલકથાકાર હરે એમા સકાને સ્થાન નથી 'ગાતા આસોપાલવ' નામના એમના બીજા સંગ્રહમાં 'પ્રતીક', 'તેની પ્રતિમા' અને 'માછી કન્યા' એ એમની અત્યંત કાવ્યપૂર્ણ વાર્તાઓ છે. એ વાર્તાઓ પરથી જ એક બે ટીકાકારોએ તો 'આખરે તો કવિ જ ને !' એવું એમને વિશે ઉચ્ચાર્યું છે. પરંતુ એ સંગ્રહમા એમની 'એન્જિન ક્રાવર', 'પહેરણ', 'ગરીબનો દીકરો', 'નારી હૃદય', 'ઝૈરી', વગેરે વાર્તાઓમાં આપણા સમાજની ગરીબ, દુઃખી, કષ્ટપીડિત વર્ગની હાલતનો એમણે એવા આગ્રહજન્ય ચિતાર આપ્યો છે કે તે જોતાં કાવ્યની પેઠે જ જીવનમાંના કમેશકાસનું વાસ્તવિક ચિત્ર તેઓ વાર્તામા રચી શકે છે એમ સૌ કોઈ કબૂલ કર્યા વિના ન રહી શકે. ઘરે સખત તાવથી થરથરતા પોતાના પુત્રની ખરદાસ કરવાની પણ રમત ન મળતા પુત્રની માંદગીનો વિચાર કરતાં કરતાં જ એન્જિન ચક્ષાવ- નારો ક્રાવર પોતાના પુત્રના મૃત્યુનું વેર લેવાનો નિર્ણય કરીને સાહેબના બગલાની ફરતે બેઠા મારે છે ને આખરે આગની આપટમાં સપડાયેલા સાહેબના પુત્રનો પ્રાણ કેવી રીતે બચાવે છે તે વેર અને માનવહયાના દૃઢ વિષેની વાર્તા ખરેખર હૃદયસ્પર્શી છે 'પહેરણ' નામની વાર્તામાં પુત્રના અંગરક્ષણ માટે એક ગરીબ માતા દરજીની દુકાને પહેરણ શીવડાવવા ગઈ છે ત્યાં સિદ્ધાર્થના પૈયસને બદલે દરજી તેના શિયળની માગણી કેવી રીતે કરે છે તેનું અત્યંત હૃદયદ્રાવક વર્ણન કરેલું છે. એ સંગ્રહમાંની 'આખ' નામની વાર્તામા માનસશાસ્ત્રની એક અદ્ભુત સમસ્યા રહેલી છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિની 'મિત્રો' નામની વાર્તાનો 'ન્યોત્સના'ના 'પરપ્રાંતીય વાહનવ વિભાગ'ના સપાદક શ્રી. જિજ્ઞરેએ તેની સાહિત્યકથાના એક અંકમાં અનુવાદ કર્યો છે.

વાર્તા માંહેનો સામ્યવાદી દૃષ્ટિકોણ

શ્રી. સ્નેહરશ્મિના 'સ્વર્ગ અને પૃથ્વી' નામના ત્રીજા વાર્તાસંગ્રહમાં ગુજરાતના એક ખખર ટીકાકાર અને વિખ્યાત સાહિત્યકાર અખ્યાપક બલવંતરાય ઠાકોરે એક મોટી પ્રસ્તાવના લખેલી છે. એ સંગ્રહમા 'લાગેલો હાથ', 'કાળી ટોપા', 'ચપલ', 'ચોર', આપણા સમાજની વર્ગવિખતતાના મર્મ લાગે બતાવતી અત્યંત હૃદય સ્પર્શી વાર્તાઓ છે. શ્રી. સ્નેહરશ્મિની વાર્તામાં માનવસ્વભાવમા ગર્ભીત રહેલા દલ, અહંકારાદિ દોષોનો ભારે કટાપૂર્ણ ઉપહાસ છે. 'તેની પત્ની', 'અનાદી', 'તેની તે વાત', 'શુરખાવાળી' ઇત્યાદિ વાર્તાઓમાં પણ એ કટાક્ષ પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો દેખાય છે. શ્રી સ્નેહરશ્મિના કાવ્યોમાં ન જોવામાં આવતો પ્રજીવરસ તેમની વાર્તાઓમાં ખૂબ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે. તથાપિ એમની પ્રણયકથાઓ કામપૂર્ણ—વિકારી નથી પરંતુ પ્રેમપૂર્ણ—સાન્નિધ્ય છે.

‘અર્ધ્ય’ નું મુખ્ય કંટુણ વાતાવરણ

શ્રી. સ્નેહરશ્મિનો ‘અર્ધ્ય’ નામક કાવ્યસંગ્રહ સને ૧૯૩૬ની શરૂઆતમા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. કવિની મૂળ યોજના પ્રમાણે એ સંગ્રહના ‘દીપક’, ‘ફલછાપ’, ‘યજ્ઞ’ અને ‘આહુતિ’ એવા ચાર વિભાગ કરી અર્ધ્યના ચાર વિભાગોની જેમ પ્રત્યેક વિભાગમાં તે તે વિભાગને અનુરૂપ કાવ્યો આપવાનો આશય હતો. પરંતુ ‘યજ્ઞ’ અને ‘આહુતિ’ વિભાગમાં રાજકીય સ્વરૂપનાં કેટલાંક કાવ્યો મુદ્રકે છાપવાની ના પાડી તેથી કાવ્યોનું વર્ગીકરણ ન કરતાં મૂળ યોજનામાંની અનેક કવિતાઓ પડતી મૂકી આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. શ્રી. સ્નેહરશ્મિના શરૂઆતનાં કાવ્યોએ ગુજરાતી વાચકવર્ગનું ધ્યાન તરત જ ખેંચ્યું હતું. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે શ્રી. સ્નેહરશ્મિની અને પોતાની પ્રથમ મુલાકાત કેવી રીતે થઈ હતી તેનું પોતાને મોંઝે જ બાવભરું વર્ણન કર્યું છે. તેઓ કહે છે “સાત્રમતીતીરે શ્રી. કસ્તુરબાને હોયકે તે પાછલો પ્રહર મને હજી સાબરે છે, જ્યારે કિશોર જીણાભાઈ દેસાઈ અને હું પ્રથમ પહેલા મળ્યા, એમનાં સંગીતમધુર બગાળીલયની છાટવાળા સ્તિગ્ધૈરા પદો દ્વારા. સર્જન મહિરને ઉમરે રમતા એ કવિ કિશોરની કૃતિઓમાં મને મુગ્ધકરુણ વાતાવરણની વિશિષ્ટતા લાગી.”

કાવ્યમાં વિકાસવાદ-સમાજવાદ

જેમ બંગાળી ધાત્રીના પ્રથમ ગીતોમા શ્રી. સ્નેહરશ્મિને પ્રસિદ્ધિ મળી ગઈ તેમ તે સાથે એમના પ્રતિકૂળ દીકાકારોને પણ એક દીકા કરવાનું મર્મસ્થાન મળ્યું વાસ્તવિક રીતે જોઈતું અનુકરણ કરવામા અને કાવ્યના વિચારોનું કે તત્ત્વજ્ઞાનનું અનુકરણ કરવામાં મોટા તકાવત રહેલો છે તત્ત્વ કે વિચારને અંગે શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ કોઈનું પણ અનુકરણ કર્યું દીસતુ નથી. શરૂઆતમાં એમના તરુણ માનસ પર રવીન્દ્રનાથના હાવાવાદની થોડીશી અસર પડી હતી ખરી, પરંતુ પોતાના ગૂઢ ગૂંજનના કોશમાંથી બહાર આવનાર સ્વતંત્ર વૃત્તિના પતંગિયાની જેમ તેમણે મૌલિક કવિતાઓ લખવાની એકદમ શરૂઆત કરી દીધી. એમની પ્રતિભા જ ગૂઢવાદને નોંધે એ તેવી અનુકૂળ નથી. એઓ તો ભૌતિક, વિકાસવાદી હોઈ દેશ, યતિ, ધર્મ, વગેરે બાબતોમા પૂરેપૂરા સમાજવાદી લાગે છે. એમનાં છેલ્લા કાવ્યો તો ખુદલી રીતે વર્ગવિગ્રહને અમુલક્ષીને જ લખાયા છે

મહારાષ્ટ્રના દીકાકારોની જેમ કવિના કાવ્યોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી તેની પ્રતિભા, શૈલી, ગુણદોષ, તેમા રહેલાં વિચારમુલ્યો યા પિતૃકુલ વગેરે પર વિસ્તૃત વિમર્શક દીકા કરનાર ગુર્જર દીકાકારો બહુ જ ઓછા છે. તેમની સમાલોચનાની મુખ્ય દિશા એટલે કવિએ કયો હંદ વાપર્યો છે, અમુક શબ્દ જરાબર છે કે નહિ, ઉપમા એકશબ્દી છે કે અનેકપદી છે, ઉપમા અને ઉપમેય સમતોલ છે કે નહિ, એવા આદ્ય અંગો પર જ ખાલી માથાફેડ કરવી એ જ છે. પ્રો. નરસિંહરાવ દિવેડીઆની ‘જ્યાજ્યત’ સરખી એક બે સમાલોચના બાદ કરતાં ગુર્જર દીકાકારોની અત્યંત વિદ્વત્પૂર્ણ સમાલોચનામા સુદ્ધા શબ્દજ્ઞાન મોટા પ્રમાણમાં મળેરે પડે છે. પ્રો. રામનારાયણ પાંડકરે ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાહિત્ય’ નામનું પુસ્તક નામ પરથી ભારે આશાએ કોઈ વાંચી જુએ તો તેમાયે તેને ‘રણપિંગલ’ બરેલો લાગશે. અપવાદ તરીકે પ્રો. પાંડકરના ‘નર્મદાશકર’ પરના વ્યાખ્યાનની અને શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ લઢુની ગુજરાત સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સમાલોચનામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એક બે સમાલોચનાઓ આવી શકે. તથાપિ તરુણ લેખકોનાં લખાણોની પણ તટસ્થતા અને

નિઃસ્પૃહતાથી દીકા કરનારા એક સહૃદયી વિવેચક નજર સમક્ષ આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના બહુશ્રુત શાયર શ્રી. મેઘાણી એવા એક વિવેચક છે 'કૌમુદી' નામના માસિકમાં 'સુન્દરમ' નામના યથાર્થ નામધારી એક ગુર્જર કવિએ 'ત્રણ સુકવિઓ' શીર્ષકના લેખમાં શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. મેઘાણી અને શ્રી રનેહરશિખના અનુક્રમે 'નિહારિકા' 'યુગવદના' અને 'અર્ધ્ય' એમ પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યમંત્રણોની એક સમર્થ સમાલોચના કરી છે તે મનનીય છે.

શક્તિ, શાન્તિ, વિશ્વખંધુતા

અસહકારની ચળવળમાં શ્રી. રનેહરશિખની કાવ્યશક્તિને ખૂબ સ્ફુર્તિ મળી. મહાત્મા ગાંધીના સત્ય, પ્રેમ, અહિંસાદિ ધ્યેયવાદોએ તરુણ ગુજરાતના માનસમાં શક્તિ, શાન્તિ અને વિશ્વખંધુતાની એક સ્વમસૃષ્ટિ ખડી કરી દીધેલ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં ખેંચાઈ ગયેલા ગુજરાતના નવહૃદયમાં પોતાના શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ વિષે નિકા ઉત્પન્ન થયાં. રાજકીય ક્ષેત્રમાં અહિંસાના નવા સાધને શક્તિની ઉપાસના અને તે સાથે શાન્તિ મગળ પણ ગાયાં. અને વિશ્વખંધુતા તેમજ સમતાની આદર્શસૃષ્ટિ કવિની દષ્ટિમાં ખડી થઈ. પારસમણીનો સ્પર્શ થતા જેમ ક્ષણમાત્રમાં હલકી ધાતુનું પણ સુવર્ણ બની જાય છે તેમ એકાદ યુગપ્રવર્તક દષ્ટાઃસારાય સુપુત્ર સમાજને પણ જગૃત કરી દે છે તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની આદરભુક્તિ શ્રી. રનેહરશિખની કવિતામાં પૂર્ણ પ્રમાણમાં દષ્ટિએ ખડે છે 'અવતાર', 'કર્ણધાર', 'દીવાદાડી', 'નાખુદા' એ કવિતાઓ મહાત્મા ગાંધીને ઉદ્દેશીને જ, લખેલી છે.

મહાત્મા ગાંધી વિષે લખતાં એઓ લખે છે :

“નિર્ભયતા ઉર ઉરમાં બસતો,
સ્વતંત્રતાના મત્ર ગજવતો,
કરે વિશ્વમાં નવચમકાર!”

તેમજ

“આજે દેવી ગીત ગજવે
વિરાટ પગલે સૌર્ય અપાવે
દાનવમાયી દેવ બનાવે—
રનેહભર્યો એ નવ અવતાર!”

આવો અભિમાનપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય આમાં કયો છે. 'કર્ણધાર' કવિતામાં કવિ કહે છે :

“હું બતાવે તે ભોમ અમારી જાત ત્યાં નિર્ધાર!
પણ તે હોય કિનારો,
હોયે વા મેલનો આરો.”

આવો સ્વતંત્રતાના સૈનિકને શોભે એવો વિશ્વાસ આમાં પ્રકટ કર્યો છે. શ્રી. રનેહરશિખ પોતાના દેવોનું વૈષ્ણવોની જેમ પ્રેમગીતોથી નહિ પરંતુ સાક્તો અને શૈવોના શ્લોકોથી આવાહન કરે છે. પ્રાર્થના વિષેની કવિતામાં એઓ લખે છે. ગાદ અંધકારમાં માતું અંધનરણ્ય ફેંધાઈ ગયું છે, માટે હું પ્રણામ! હું એક જ ઇચ્છા કરી રહ્યો છું કે,

“ચહે પ્રજાજ એક બીજ-પ્રજાકાર ને ગર્જના—
બને પૃથિવી અતરીફ દેવ આજના તેજથી
પ્રકીર્ત પગમાં, અને કકકકાટ અગો થઈ
વિરાટ જગ તમર્ડ' પ્રજાજ એક આશાતથી!

બૂલેશ્વરના હલવાઈને બનારસી બાલુશાહી તૈયાર કરનારા રસાચાર્યથી શ્રેષ્ઠ મમજવો, પડે. શ્રી. સ્તેફરશ્મિના 'એરાપ્લેન' અને 'एको दह बहुस्याम्' એ બે કાવ્યો એમની કાવ્યશક્તિનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવે છે. 'એરાપ્લેન'ના કાવ્યમાં હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસરેલા 'નિસર્ગવાદ'નો નિષેધ કર્યો છે, અને યાંત્રિક સંસ્કૃતિથી માનવજાત ઉચ્ચતમ કોટિએ જશે એવો નિર્વહિત આશાવાદ પ્રકટ કર્યો છે. રચણ અને કાળ એ માનવપ્રગતિનાં બે મુખ્ય અવરોધક તત્ત્વોનો મેળ કેવળ યત્નસિદ્ધિથી જ શક્ય બનશે એવું પુરાગામી સત્ય કવિએ ઉચ્ચાર્યું છે. રસોએ પ્રશસેલી પ્રકૃતિ માનવ ઇતિહાસમાં હિંસક પ્રાણીઓની રિયતિ બનાવે છે એવું કવિ આગ્રહપૂર્વક માને છે. કવિ કહે છે.

“ને લોહી મુખી નખતવાળી
મને કરાવે પ્રકૃતિ રસોની.”

આ કાવ્ય માંહેની ઉદાત્તા સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે એવી છે:

“ને પૃથ્વીના આ મનુષ્ય કદી
હરો ધસાતી મૃદુ પાખ શ્વાતિએ,
ને શહિદી એ મલકાતી પેખરો
તેજસ્વી એવા પૃથિવી કુમારની
કીર્તિ ધ્વજ ભડતી ભચ્ચ શૂંગે
સમર્પિ, ચિત્રા, મૃમ, બાધ કેરા !

આવી ઉદાત્ત કલ્પના આપણને આ કાવ્યમાં જોવાની મળે છે. 'एको दह बहुस्याम्' નામના કાવ્યમાં તેમણે દશાવતારની વિકાસવાદી કથા ગાઈ છે. એ 'કવિતા વિષે બોલતાં ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા. “તાજેતરમાં બે એક માસ ઉપર એક ગુજરાતી કાવ્ય જપાયુ છે. તમારી પાડોશમાંથી—કમળવનના સરોવર તીરે બેભેલા પેલા ચીખતી ગામમાંથી જપાયુ છે. મહો દશાવતારની evolution લાવના ગાઈ છે. વાંચુ છે? ન વાંચુ હોય તો વાચજો મારી લલામણુ છે, વિનતિ છે. આજની ભિગતી બેબનપૂર ગુજરાતી કવિતાનું ગૌરવ વધશે આપણી કવિતા શક્તિની દિશા જાણશે. અહીં પુરુષસુકતાના પડછન્દા બોલે છે, વિરાટના હૃદય ધખકારા છે, અનંતના શ્વાસોચ્છ્વાસ છે. દિશાકાવના એકીકરણનો એ મહાપ્રવલ્ન છે.”

ગુજરાતના કવીશ્વરે કરેલી આવી પ્રશસ્તિ જીવનમાં એક વખત પ્રાપ્ત કરવા કયો ગુર્જર કવિ તપશ્ચર્યા નથી કરતો?

અમે ઉતારુઓ.

આકાશ કાળુ, ધતધોર કાળુ,
ખનું હણ વર્ષતા'તા,
ચોમેર પાણી ઢળતા જતા'તા,
ને પાણીને દૂર, સુદૂર ખેંચવા
ધેલો ખન્યો હોય ન એમ પેલો
તોફાની વ્હાલો પતિ અજનાનો
અદમ્ય રીતે વહેતો જતો'તો ૭

અમે બધા રક્ષિત સર્વ રીતથી—
અંગે ધરેલા ઉની કાપડોથી,
અને વળી વાદરપૂક કોટથી
હાથે પડી નાણુક છત્રીઓથી,
ને હાલ તો ટ્રેનની ખારીઓથી—
બેઠા હોતા લોકલ ટ્રેન મધ્યે ૧૩

ઉતારુઓ વર્ગ ખીન્ન તણા અમે
ના મેઘથી કે મરુતો ચકી ખ્ખીએ,
ને વજ્ર જે સ્વચ્છ અમે પહેરીએ
ના મેઘ તેમા જરી એક ડાધો
કરી શકે, ગક્ષિત કોટથી જ તે ૧૮

વહા જતા'તા ખુમ દહેરથી અમે
ના મેઘ, વાયુ, ગણકારનારા,
ધડી ધડી ગાડી ઉભો જતો'તો
કો સ્ટેશને, ને ફરી ચાલતો'તો ૨૨

બેઠો હતો હું મહુ કોઈ બેઠા
હતા, ગપાટા કઈ લાખ મારતા
ત્યા તો અધાના દગ એક સામટા
પડ્યા ડામાના વચલા જ ભાગમા
પણે, ને ત્યા સ્થિત તે ધર્મ રહ્યા ૨૭

ગુલાબદાસ બ્રોકર

જેને હણ વજ્ર ન ઝોઢાને,
ના પહેરવાને વળી કાંટ જેને,
કાંટલ, વૂલ, વીંટેય અંગે,
કો ધોતીઆનો કટકો જ જેણે
તેવો, શરીરે નખલો સુદામા
જેવો, ત્યહિં ટાઢથી ધૂજતો કો
બેઠો હતો બાળક એક ખૂણે ૩૪

અહિં હતો કાપડમા ન ડાધો
ત્યહિં નહિં કાપડ એક પહેગવા;
અહિં નહિં ટાઢ જરાય લાગતી
ત્યા ટાઢથી તો ડિલ ધૂજવું. ૩૮
બે ગોઠણો ઉપર માથુ ઢાળી
બેભાન છે કે દમથા થવાનો
તેવી રીતે એ ધૂજતો પડ્યો'તો ૪૧

પણે સર્વે દગ ત્યા જ ચોટ્યા,
પણે સિતકાર થયો મુખેથી
દયાળુ કો સંજ્ઞનના, અને ફરી
અમે અમારા કંમમા ગુથાયા—
નવીનવી વાત બનાવનાના,
સાહિત્યના મૂલ્ય મુલાવવાના,
ને બેઠી કો ચૌનકેરી ભૂતિશી
અમારી સામે લલના વિદેશી
સૌદર્ય તેલુ જ નિહાળવાના—
બૂલી ગયા બાળક ધૂજતાને ૫૧

ઉભી રહી ગાડી ફરી અને ત્યા
તપામવા સર્વ તણી ટિપ્પીટો
આવ્યો મહોં માસ્તર એક લામો.
આવ્યો, નિહાળ્યો ધૂજતા જ બાળને

જે કાકડા જેમ પડી રહેલો,
અને સુકા ઓષ્ટ વિષે જ તેના
રમી રહ્યું ક્રોધ ભરેલ હાસ્ય.
ગયો ઉપાડી પગ લોંકડીસમા
ખેડો, હેનો બાળક તે જગાએ.
અધાં, ઉતારુ પર દષ્ટિ રાખી
મથી રહ્યો બાળકને ઉડાડવા. ૬૨

ધૂણ રહ્યોતો, ધૂળતો રહ્યો તે
ના માથુ એણે જરી થે બિચુ ક્યું.
શુસ્સો વધ્યો માસ્તરનો ત્યહીને
એ ગાળ દીધી, પણ તે ન બેઠ્યો. ૬૬

અધા રહ્યાં જોઈ જ એ દિશામાં
ને ગર્વે તો માસ્તરનો ધવાયો.
હમાલ બેને જુમ પાડી તેણે
ખોલાવી, તે બાળકને હઠાવવા
કરી દીધો હકમ કુદ્દ મહેર. ૭૧

અધાં રહ્યાં જોઈ જ એ દિશામાં.
હમાલ ખોલ્યા, દમદમી દીધી,
ના ધૂળતો બાળક તોય માન્યો.
“ઉઠાવીને ફેંકી દિયોતી ખહાર,”
પહોળો કરી માસ્તર માદ ખોલ્યો.
“કુતા હવે આંહિથી ઉડી ન તું.”
વદી હમાલે અળથી જ ખેંચ્યો.

એ બાળને; માથું બિચું ક્યું ને
નિહાળ્યું સર્વે લયતરત મહેર.
ખેંચી રહ્યો નિર્દયતાથી, પેસો
જોયો, અને દાંત ભીંસી લઈને
હમાલના હાથ મહિં જ નેરથી
એ દાંતને ખોલી બીડી દીધા પછી. ૮૪

અધાં હર્યાં; માસ્તર ને હમાલે
હસી રહ્યા ત્યાં પણ એક, ને પછી
ધુસ્તા અને પાટું લગાવી પેસા
ધૂણ રહેલા, વિકરી ગૂંચેલા,
ને ખેંચીકથી ભાનદીના અનેલા,
રોતા જતા બાળકને નિહાળ્યો. ૯૦

અધાં હર્યાં, માસ્તર સર્વ સામે
જોઈ હર્યો, ગાડી ફરી વહી રહી.
એનાં યતાં ભીષણ કન્દનોમાં
એ બાળનું કન્દન તો ભુલાયું. ૯૪

અધા મથ્યા કોટ ઉપાડવામાં,
ને અર્થહીનું, હસતા જવામાં,
કો ટાઈને સ્વસ્થ બનાવવામાં,
ને લાલ ઓષ્ટો વધુ લાલ રંગવા,
ગોરા કપોલો કરવા વધારે
ગોરા, મથી પેલી સુયૌવના રહી
તે બારીકાઈથી નિહાળવામાં
મથ્યા અધા, બાળકને ભુલી જઈ. ૧૦૨

બાળકોનાં પેટ ડૂઝ

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

[અભ્યાસી આહુ]

પણુ શુદ્ધસ્થો ! તમોને એવા પણુ કેટલાક કેસો જોવા મળશે જે કાઈ પણુ પ્રપત્તને સારા થતા નથી અર્થાત્ ગમે તેટલી તમે આ કૃત્રિમ ખોરાકોની ફેરબદલી કરો તોયે, તેમને કઈ પણુ માફક નથી આવતું સુક્તાન મેરેસ્મસ (Marasmus) જેવા કેટલાક રોગોમાં બાળકને કઈ પણુ ખાઈ માફક આવતું નથી. એક બાળકને અમોએ દૂધ અને પાણી સગ્મે લાગે આપી જોયું, પણુ તે જરા સ્ટ્રોંગ જણાયું અને તેથી તેને અતિસાર થયો. પછી અમોએ પેપ્ટોનાઈઝ્ડ દૂધ, થોડાક વખત, આપ્યું. તેથી પણુ ઝાડા અને ઊલટી થયા અને છેવટે બાળક મરી ગયું. આ બાળકને વારસામાંથી જ જે અતિ ખરાબ પાચનશક્તિ (Congenital feebleness of digestive power) પ્રાપ્ત થયું હતું તેને માટે તમે કઈ પણુ ન કરી શકો.

પણુ એક વાત હું તમને ખાસ ઠસાવવા ઇચ્છુ છું. કૃત્રિમ ખાઈ વારંવાર—પુરતાપુરત —બદલાવદલ ન જ કરવા જોઈએ. ઘણીયે માતાઓ તમારી પાસે કહેલી આવશે મેં બાળકની દવાઓ અને પેટ ડૂઝ અજમાવી જોયાં છે પણ એકેય માફક નથી આવતું. એથી વખતે તમે નક્કી ધારણે કે તેણે ખરી રીતે કાઈ જ ડૂઝ બરાબર વાપર્યો નથી. છ સાત દિવસમાં તમોને કૃત્રિમ ખાઈ (પેટ ડૂઝ) તો ફાયદો ન પણ જણાય ખરા ફાયદો જોવા માટે તો લાંબા વખત સુધી તે ખાઈનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અને જો એ ગાળામાં બાળક વજન ન લે અને ઘટે તો જ તમે તે ખાઈને બદલી શકો છો.

એક વધુ પ્રશ્ન : આ પેટ ડૂઝ તરફ તમારું મતબ્બ (Attitude) શું હોતું જોઈએ ? આને માટે હું તમારા હાથમાં એક સંપૂર્ણ યાદી મૂકુ છું એ યાદીમાં, દરેક પેટ ડૂઝમાં કયા કયા પ્રમાણમાં કયાં કયાં તરવો છે તે તમે જાણી શકશો. આમાંનાં ઘણાખરાં તો માતા ધાવણુની અવેજમાં મૂકી શકાય એવાં છે જ નહિ. એટલે મેં આ પેટ ડૂઝને સગવડ ખાતર ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે. પ્રથમ વર્ગનાં ડૂઝો માતા ધાવણુનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય એવાં છે. (Complete substitute for Human Milk) બીજા વર્ગનાં ડૂઝો ખાવના દૂધ સાથે મેળવીને અપાય એવાં છે, આ પેટ ડૂઝોમાં જે કૃત્રિમ ખાઈ મિશ્રણ છે તેની પચનીયતા ઘણી જ સરસ છે. અને ત્રીજા ચોથા વર્ગનાં ડૂઝોમાં સુખ્યત્વે સ્થાય છે. મારી સલાહ તો આ છેલ્લા વર્ગનાં ડૂઝોને તિલાંજલી આપવાની છે.—ખાસ કરીને જ મહિનાથી નાની ઉંમરનાં બચ્ચાં માટે. માતા દૂધ સાથે સરખામણીમાં જીભુ રહે એવું તો એકેય પેટ ડૂઝ નથી—તેની અવેજમાં આમાંથી કેટલાકથી ચકાવી શકાય એટલે અંશે જ તેની ઉપયોગિતા છે. દરેક પેટ ડૂઝ કાયમ માટે કઈ વાપરવાનાં છે જ નહિ લાંબા વખતના પેટ ડૂઝોના ઉપયોગથી રક્તો થવાનો સંભવ રહે છે માટે પેટ ડૂઝ આશ્રતાં હોય ત્યારે તાર્ગ લીલાં ફોનો રમ હમેશાં આપતા રહેવું જોઈએ.

બીજા વર્ગનાં પેટન્ટ ફૂડા જે બરચાંને ગાયનું દૂધ માફક નથી આવડું, જેમની પાચનશક્તિ કંઈક ઝાંશે મંદ થયેલી હોય છે અને જેમને દાંત ફટવાની તૈયારી હોય છે—તેમને મોટે ભાગે એવિન્સ ફૂડ સહેલાઈથી પચી જાય છે એવું છે એટલે તે વિશેષ વપરાય છે. પણ યાદ રાખો કે બધાં પેટન્ટ ફૂડોમાં ચરબી (fat) ની ઉણપ છે અને તે લાંબો વખત આપવાથી સુસ્તાન (Rickets) થવાનો મંભાવ રહે છે.

બાળકોના ખોરાકોમાં સહેલાં તરવો દર્શાવતી યાદી

ખાદ્ય પદાર્થ	જલ	નરિલ	સ્તેલ	કર્બોહિદ્ર	પ્રતિજ	સાધારણ વર્ણન અને રીમાર્ક્સ
સરવેલું સ્ત્રીનું ધાવણ	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	જે ફ્રેન્ચ ખાદ્ય પદાર્થો અહીં આપવામાં આવ્યા છે તે સૌને આ ધોરણથી તપાસવા જોઈએ.
એલબરી ફૂડ નં. ૧ (ત્રણ માસ નીચેનાં બચ્ચાં માટે)	—	૧૨.૨	૨૬.૪	૫૨.૪	૨.૧	શુદ્ધ ગોદુગ્ધ, જેમાંથી વધારે પડતું કેસીન દૂર કરવામાં આવ્યું છે અને તેની જગ્યાએ દ્રાવ્ય વનસ્પતિજન્ય આલ્બ્યુમીન, ફુગ્ધ-ચર્કરા અને મલાઈ ઉમેરવામાં આવ્યા છે. સ્ટાર્ચ (ખલકુલ નથી. ઉપરની માફક જ, કિંતુ કણગા ફૂટેલા ધાન્યનો લોટ (મોલ્ટડ ફ્લોર) સહેજ ઉમેરવામાં આવ્યો હોય છે. સ્ટાર્ચ ખિલ-કુલ નથી.
એલબરી ફૂડ નં. ૨ (ત્રણથી છ માસની ઉંમરનાં બાળકો માટે)	૩.૯	૯.૨	૧૭.૬	૬૬.૮	૩.૫૦	શુદ્ધ ગોદુગ્ધ (૫૦ ટકા), ઘઉંનો લોટ (૨૬.૬ ટકા), ખાલો મોલ્ટ (૨.૩ ટકા) અને સાડા ખાંચ કાર્બો (૦.૧૧ ટકા)—આટલાનું મિશ્રણ.
હોલ્લીક્રસ મોલ્ટડ મિલક	૩.૭	૧૩.૮	૯.૦	૭૦.૮	૨.૭૦	શુદ્ધ ગોદુગ્ધ (૩૭.૧ ટકા), મોલ્ટડ ઘઉંનો લોટ (૩૭.૧ ટકા), ફુગ્ધ ચર્કરા (૨.૫ ટકા)નું મિશ્રણ. સચના પ્રમાણે બરાબર બનાવતાં કેસીનોનન મોટે ભાગે સુપાચ્ય બને છે, પરંતુ અનુપાતરિત સ્ટાર્ચ (unchanged starch) નો મોટો ભાગ અંદર જણાય છે.
કાર્નોક્રસ સોલ્યુબલ ફૂડ	૫.૩	૧૩.૬	૨.૫	૭૬.૨	૨.૨૦	

મલાઈ સાથે જ સૂકવી નાખેલું દૂધ, દુધશર્કરા અને ધઉના લોટનું સત્ત્વ સાથે મેળવેલું.	૩૦૦	૧૯૦૭	૧૭૦૩	૫૫૦૯	૩૦૯૭	મલાઈ સાથે જ સૂકવી નાખેલું દૂધ, દુધશર્કરા અને ધઉના લોટનું સત્ત્વ સાથે મેળવેલું.
નં. ૧ની માફક જ, પરંતુ માલ્ડ એલ્ટ્રેક્ટ ઉમેરેલું. છ માસથી વધુ ઉમરના બચ્ચાંઓ માટે ઉપયોગી.	૩૦૦	૨૦૦૩	૧૫૫૭	૫૬૦૯	૩૦૯૨	નં. ૧ની માફક જ, પરંતુ માલ્ડ એલ્ટ્રેક્ટ ઉમેરેલું. છ માસથી વધુ ઉમરના બચ્ચાંઓ માટે ઉપયોગી.
છડાં. માખણ, દુધ અને ફલ શર્કરા. અને થોડાક કેસીન સાથે ફળનો રસ-ની બનાવટ.	૩૦૫	૧૨૦૫	૨૭૦૦	૫૪૦૬	૨૦૬	છડાં. માખણ, દુધ અને ફલ શર્કરા. અને થોડાક કેસીન સાથે ફળનો રસ-ની બનાવટ.
શુષ્ક ગોદુગ્ધ, દુધશર્કરા અને ધાન્ય શર્કરા (માલ્ટોઝ)-નું મિશ્રણ. અદર રટાર્ય નથી.	૨૦૪	૨૦૦૦	૨૬૦૦	૪૭૦૧	૪૦૫	શુષ્ક ગોદુગ્ધ, દુધશર્કરા અને ધાન્ય શર્કરા (માલ્ટોઝ)-નું મિશ્રણ. અદર રટાર્ય નથી.
મલાઈ માથે સૂકવી નાખેલું દૂધ, અંદર ૧૦ ટકા લેક્ટોઝ ઉમેરેલો છે	૨૦૪	૨૨૦૯	૨૫૦૫	૪૨૦૫	૫૦૧	મલાઈ માથે સૂકવી નાખેલું દૂધ, અંદર ૧૦ ટકા લેક્ટોઝ ઉમેરેલો છે
મલાઈ સાથે સૂકવી નાખેલું દૂધ બીજી ક્રમપણ મિલાવટ નથી.	૨૦૯	૨૪૦૯	૨૬૦૫	૩૮૦૫	૫૦૬	મલાઈ સાથે સૂકવી નાખેલું દૂધ બીજી ક્રમપણ મિલાવટ નથી.
મલાઈ સાથે સૂકવેલું પરંતુ સ્નેલન પ્રમાણ સહેજ ઘટાડેલું દૂધ.	૨૦૦	૩૧૦૦	૧૬૦૫	૪૩૦૦	૬૦૦	મલાઈ સાથે સૂકવેલું પરંતુ સ્નેલન પ્રમાણ સહેજ ઘટાડેલું દૂધ.
સ્ત્રીસ્તન્ય જલેન્ડ જ આ ખાદ્ય પદાર્થ, વીટામિન 'ડી' અને લોહના મિશ્રણ સાથે.	૨૦૦	૧૭૦૦	૨૦૦૦	૫૬૦૦	૩૦૯	સ્ત્રીસ્તન્ય જલેન્ડ જ આ ખાદ્ય પદાર્થ, વીટામિન 'ડી' અને લોહના મિશ્રણ સાથે.
સાડર (વનનું સ્વચ્છ શુષ્ક ગોદુગ્ધ.	૨૦૫	૨૬૦૬	૨૭૦૪	૩૭૦૪	૬૦૦	સાડર (વનનું સ્વચ્છ શુષ્ક ગોદુગ્ધ.
સહેજ સાંકરવાળું સ્વચ્છ શુષ્ક દુગ્ધ.	૨૦૦	૨૦૦૦	૧૫૦૫	૫૮૦૦	૪૦૫	સહેજ સાંકરવાળું સ્વચ્છ શુષ્ક દુગ્ધ.
૧૪૫૦ ફાર્નાઈટથી ઓછી ગરમીથી સૂકવી કાઢેલું સ્વચ્છ ગોદુગ્ધ	૧૦૧	૨૬૦૩	૨૯૦૨	૩૭૦૩	૫૦૯	૧૪૫૦ ફાર્નાઈટથી ઓછી ગરમીથી સૂકવી કાઢેલું સ્વચ્છ ગોદુગ્ધ
સ્ત્રીના ધાવણને લગભગ મળતુ આવે એવી રીતે બનાવેલું દૂધ.	૧૦૪	૨૧૦૮	૨૮૦૯	૫૨૦૩	૫૦૪	સ્ત્રીના ધાવણને લગભગ મળતુ આવે એવી રીતે બનાવેલું દૂધ.
શુષ્ક શુષ્ક દૂધ.	૧૦૭	૨૬૦૮	૨૮૦૯	૩૬૦૮	૫૦૬	શુષ્ક શુષ્ક દૂધ.

ખાદ્ય પદાર્થ	જલ	નિવિત્ત	સ્તેષ	કેમ્પેલિટ	ખનિજ ક્ષાર	સાધારણ વર્ણન અને રીમાર્ક્સ
ઑમ્બ્રોસિયા (સાઈકોઈડ લુ- મેનાઈક્રા)	૮૩૧	૧૩૦૭	૨૦૦૩	૬૦૮	૮૩૧	સ્ત્રીના ધાન્ય તુલ્ય ખાદ્ય પદાર્થ
ઑમ્બ્રોસિયા (ફ્લેક્સી લુમેનાઈક્રા)	૧૦૩	૧૫૦૦	૨૫૦૨	૫૪૮	૩૦૪	"
મિલ્કલ (Milk)	૧૦૫	૨૭૦૧	૨૬૦૦	૩૬૦૨	૬૦૦	શુદ્ધ શુભક દુધ
લેક્ટોજન	૩૦૦	૨૧૦૦	૨૩૦૪	૪૭૦૮	૪૦૬	લેક્ટોઝ ઉમેરેલું શુદ્ધ શુભક દુધ
ડોસેલા	૨૦૨	૨૨૦૩	૨૭૦૧	૪૨૦૩	૫૦૬	શુદ્ધ શુભક દુધ
લુમેનાઈક્રા ડોસેલા (મિલ્ક ફૂડ મોડો ફૂડ	૨૦૬	૧૨૦૩	૨૫૦૬	૫૫૦૬	૨૦૬	ધાવણને મળતું, સહેજ લેક્ટોઝ ઉમેરેલું ખાદ્ય
ફૂપ ૨	૩૦૬	૧૪૦૦	૫૦૨	૭૫૦૩	૧૦૬	શુભક સ્વીસ મિલ્ક, શેકેલો ધઉનો લોટ, અને પ્રક્રિય-શકરનું મિશ્રણ આસરે ૧૫ ટકા જેટલો સ્ટાર્ચ આવે છે.
મેલિન્સ ફૂડ	૬૦૩	૭૦૬	૨૬૦૪	૮૨૦૦	૩૦૮	ધાન્યાંકરને રોષ્ટ્રને બનાવેલું ખાદ્ય (a completely mal- ted food.)
મેલ્ટાઇન માલ્ટોઝ ફૂડ	૪૦૬	૫૦૩	૦૨૦૭	૮૭૦૬	૨૦૨૫	કેવળ માલ્ટમાંથી બનાવેલું ખાદ્ય. સ્ટાર્ચ ૭૨૧ પૈકી નથી. દુધ સાથે વપરાય છે.
ગ્લેસો મોલ્ટેડ ફૂડ	૪૦૫	૧૧૦૩	૨૦૧	૮૧૦૬	૦૦૫	ઘઉં અને બાર્લમાંથી બનાવેલો મોલ્ટેડ ફૂડ.
સેવેરી ઓન્ડ મુસ	૪૦૫	૧૦૦૩	૧૦૪	૮૩૦૨	૦૦૬	ઘઉંના લોટમાં માલ્ટ ઉમેરીને બનાવેલું ખાદ્ય. સુચનાઓ મુજબ બનાવતાં બધો તે નહિ પણ ઘણાં ખરો સ્ટાર્ચ ડેડેરીનામાં રૂપાંતરિત થાય છે.

ઝોલ-મરીઝ માટેક ફૂડ	૮૦૦	૧૦૦૨	૧૦૨	૭૬૦૫	૦૦૮૦	ધર્મોતો લોટ અને પેન્કીયાટીક એક્સટ્રેક્ટનું મિશ્રણ. સૂચના સુચન્ય બનાવતાં બધો નહિ પરંતુ ઘણોખરો સ્ટાર્ચ દ્રાવ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. નર્ત્રિલ પણ સુપાચ્ય છે. ધર્મોતો લોટ અને માલ્ટનું મિશ્રણ. સૂચનાઓ પ્રમાણે બનાવતાં પણ અંદર અરૂપાનરિત સ્ટાર્ચ નજરે પડે છે. હમાસથી ઉપરનાં બાળકો માટે વાપરવા યોગ્ય છે. મિત્રાવટ કરતી વખતે તમામ સ્ટાર્ચ રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. ફૂધ સાથે અપાય છે.
મોસેલેઝ ફૂડ (Moseley's food)	૬૦૫	૬૦૨	૧૦૦	૮૨૦૮	૦૦૫૦	
રીઝા ફૂડ (Ridge's food)	૭૦૮	૧૧૦૦	૦૦૬૨	૭૬૦૪	૦૦૬૪	
નીન્ઝ ફૂડ (Neave's food)	૭૦૮	૬૦૨	૧૦૦	૮૧૦૨	૦૦૭૦	૩ ટકા નેટલો દ્રાવ્ય કમ્પોઝિટ યુક્ત મેકેલો લોટ. બાકીનો સ્ટાર્ચ. પાણી કે ફૂધ સાથે ઉપયોગમાં લેવાય છે પાણી સાથે બનાવતા અપૂર્ણ ખાદ્યપદાર્થો બને છે માટે ફૂધ જ વાપરવું પડે છે. ઉપરની જેમ જ, પરંતુ પાણી અને ફૂધ બંનેનાં મિશ્રણથી બનાવાય છે ફૂધ સાથે વાપરવા યોગ્ય. સ્ટાર્ચધટિત ખાદ્યપદાર્થ. વિવિધ ધાન્યોમાથી બનાવેલો ખાદ્યપદાર્થ. કુળાના લોટમાંથી બનાવેલ સ્ટાર્ચધટિત ખાદ્યપદાર્થ. સ્ટાર્ચ હેય છે. ઝોડા કાઢી નાખી ણી કાઢેલા ઝોડા-નર્ત્રિલ અને ખનિજ કારોથી સમૃદ્ધ. ફળેલી પર્લ બાર્લી, સ્ટાર્ચ અને ખનિજ કારો સિવાયના દરેક તત્ત્વની આમાં ઉણપ છે. આખા ધર્મોતો અતિસૂક્ષ્મ લોટ. ઘરના સાધારણ લોટ કરતાં પોષણ દષ્ટિએ જરાકેય વધારે ઉપયોગી નહિ. ઝોડાનો સૂકમલોટ.*
રીસ્ટર લોરાસ ફૂડ મિરિયામસ ફૂડ બનાનીના ચોટલાઈન ઇન્ફન્ટસ ફૂડ રોબીન્સન્સ ઓટ્સ રોબીન્સન્સ ચેટનટ બાર્લી ચેપમેન્સ હોલ ફ્લોર સ્કોટ્સ ઝોટ ફ્લોર	૬૦૮ ૮૦૨ ૬૦૫ ૭૦૨ ૧૦૦૪ ૧૦૦૧ ૮૦૪ ૫૦૮	૧૦૦૫ ૬૦૮ ૧૩૦૫ ૪૦૧ ૧૬૦૨ ૧૧૦૩ ૫૦૧ ૬૦૪	૧૦૦ ૦૦૮ ૪૦૮ ૦૦૪ ૩૦૬૨ ૧૦૬ ૦૦૬ ૨૦૦	૮૦૦૪ ૭૬૦૭ ૮૪૦૦ ૭૭૦૦ ૭૫૦૦ ૮૨૦૦ ૭૬૦૩	૧૦૬૦ ૧૦૬૦ ૨૦૦૭ ૧૦૮૩ ૧૦૭૦ ૧૦૬૦ ૦૦૬૦ ૧૦૩૦	

પણ બાળક માતા ધાવણ ઉપર જ રહેતું હોય અને બધી રીતે મારું હોય તો પછી તેને ધાવણ ક્યારે છોડાવવું? આ વિષય ઉપર હું તમોને સ્પષ્ટ કહેવા ઇચ્છું છું. ઘણા માને છે કે દાંત આવતા સુધી બાળકને ધાવણ છોડાવવું નહિ. Trousseau જેવો વિદ્વાન પણ આ જ મતનો હતો. પણ કેટલાંક સુદ્ધાનવાળાં બચ્ચાંને દાંત મોડા ફૂટે છે, લાંબા વખત સુધી માતા ધાવણ ઉપર રહેતાં બચ્ચાંના દાંત પણ મોડા ફૂટે છે, એટલે દાંત ફૂટવા ઉપર બહુ વજન ન આપવું જોઈએ. તમે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે એક વાત નોંધી લ્યો કે નવમા અને દશમા મહિના વચ્ચે બાળકને ધાવણ છોડાવી દેવું. ઘણીયે પછાત ગરીબ કોમોમા માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાંને લાંબા કાળ સુધી ધવડાવે છે. બાળકને દૂધ આપવાના પેસા પાસે નથી હોતા તેથી અને જલ્દી ગર્ભ ન રહી ગય એ બીકે એ માતાઓ લાંબા કાળ સુધી ધવડાવે છે. હું તમને દાંસોટના ખારવા કોમની વાત કરું પાંચ વર્ષના બચ્ચાંને ધવડાવતી કેટલીક માતાઓને મેં જોઈ છે. ૨-૩ વર્ષ સુધી ધવડાવવું એ તો તે કોમમાં માધારણ છે, આથી ખાસ નુકસાન જોવામાં નથી આવતું. પણ, હું ધારું છું કે બહુ વખત સુધી ધવડાવવાથી માનું શરીર ધોવાળુ છે. મોડામાં મોડું દશમા અને બારમા મહિના વચ્ચે બાળકને ધાવણ છોડાવી દેવું મારું છે.

પણ ગરમ ઋતુમાં કદીયે બાળકનું ધાવણ ન છોડાવવું. ઉનાળામાં ધાવણ છોડાવવાથી બચ્ચાંઓ મોટે ભાગે અતિસારનો ભોગ થઈ પડે છે. ગરમમાં ઝાડાનો રોગચાળો ચાલતો હોય ત્યારે પણ ધાવણ ન મૂકાવવું.

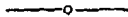
બાળકને ખાવા ક્યારે આપવું? સ્ટાર્ચવાળો ખોરાક ક્યારે શરૂ કરવો? એ પ્રશ્ન પણ મહત્વનો છે. બધાં બાળકોની સ્ટાર્ચ પચાવવાની શક્તિ એક્સરસીસી નથી હોતી. મેં કેટલાંક એવાં બચ્ચાં જોયા છે કે જેને ઘણી નાની ઉંમરે સ્ટાર્ચ—ખાદ આપવામાં આવતું અને છતાં કશું પણ નુકસાન થયેલું જોવામાં નથી આવ્યું. એ જોડકાં બચ્ચાંને ત્રીજા કે ચોથા મહિને એક્લા બાર્લીનો કવાથ (Strong Decoction of Barley) આપવામાં આવતો (દૂધ સિવાય—લાગણગટ ત્રણ માસ સુધી) છતાં તેમનું શરીર સુકલકડી ન હતું, પાચનક્રિયા પણ સારી હતી. એક મહિનાના એક બાળકને રોખસ બિરિક્ટ આપવામાં આવતું અને તેથી તે બાળકને જરા પણ નુકસાન થતું ન હતું. પણ બધાં બાળકોને કંઈ સ્ટાર્ચ મહેલાઈથી પચતો નથી. બાળકોને સ્ટાર્ચ—ખાદ આપવાથી ઝાડા, ચૂંક, ઊલટી, ઇત્યાદિ જોવામાં આવે છે. માટે સાધારણ નિયમ તો એ જ હોવો જોઈએ કે બાળકને એક-બે દાંત ફૂટ્યા ન હોય ત્યાંસુધી તેને કાંઈ પણ સ્ટાર્ચ—ખાદ ન જ આપવું એક-બે દાંત ફૂટ્યા પછી મેલાળ રાખી ધીમે ધીમે ખોરાક આપવાનું શરૂ કરવું. પણ કેટલાંક બચ્ચાં જેને માનું અથવા ગાયનું દૂધ મદતું નથી અને જે કેસીન પચાવી શક્તાં નથી તેવાં બચ્ચાંને સહેજ જોખમ જોડીને પણ, સ્ટાર્ચ ઘટિત ખોરાક શરૂ કરવો જ જોઈએ. આ પાક મને એક નાના બાળકની માતા, જે મારી પાસે તે બાળકની દવા કરાવતી હતી, તેની પાસેથી શીખવા મળ્યો છે. હું એ બાળકને અપચા અને મંદાગ્નિ માટે દવા આપતો હતો. પોટા-નાઈઝ-૩ મિલ્ક ઉપર થોડા વખત મેં તે બાળકને રાખ્યું. થોડા દિવસ તેથી કંઈ ખાસ ફાયદો તે બાળકને થયો હતો નહિ થોડા દિવસ બાદ તે બાઈ તે બાળકને મારી પાસે લાવી ત્યારે તેનું વજન પ્રથમ કરતાં વધું હતું અને બાળક તંદુરસ્ત પણ હતું. તેની

માતાએ કહ્યું કે એને હું થોડો મગજ ખાવા આપું છું. એટલે કેટલાંક બચ્ચાં જે દૂધ હજમ નથી કરી શકતાં તે વખતે મગજ કે ગોળપાપડી હજમ કરતાં દેખવામાં આવે છે. તમે વખત આવે વિચારપૂર્વક આવો અખતરો કરી નેજો. જો અખતરો માર્ફિક ન આવે તો તુરત જ તે છોડી દેજો.

ધાવણ છોડાવ્યા પછીથી ખૂબ ચઢીને લોદા જેવો કે રાગ જેવો ચર્ધ ગયેલો થોડો ભાત એને દાળનું પાણી (ઘાટી દાળ નહિ) આપવું દૂધ ગાયનું દિવસભરમાં શેરથી દોઢશેર જેટલું ધીમે તાપે બીકાળેલું આપવું. મોસંખી કે નારગીનો થોડો રમ જો અપાય તો સારું. મગજ વગેરે લોટના પદાર્થો ને માર્ફિક આવે તો થોડે થોડે આપેવા અંટહું થાય એમ લાગે કે તુરત જ એ બંધ કરવું.

ભાઈઓ ! બાળકોના ખોરાક પર હવે હું આટલેથી અંટપ્રાશ, નંદિ તો ખરી રીતે તો આ ઉપર હજી ખૂબ એલવા જેવું છે. ૧૦ માસથી ૧૨ માસનાં બાળકો માટે, ૧ વર્ષથી કે વર્ષનાં બાળકો માટે, અને તેથી ઉપરનાં બાળકો માટે કયી પ્રકારની ગોઠવણું થતી નેહંએ તે વિષે પણ વિચાર કરેવા જેવો છે.

આપ સૌએ જે સંતિથી આ વિષયનું શ્રવણ કર્યું છે તે ખદલ આપ સૌનો આભાર માની વિરમું છું.*

થા મોખરે

૨મણિક અસલીવાલો

[મિશ્રનતિ]

રે આંજ તો ચેતનને હીડાજે
બૂલી રહ્યું ભારત મસ્ત એલે,
ઉતારવા સર્વ સ્વતંત્રતાનો
બીડી રહ્યાં યૌવનનાં વિમાનો !
એ મેદભાગી મુજ સુમ પ્રાણુ !
જો ને પ્રગ્નના નવલા પ્રંયાણુ
નિદ્રા સમાં જીવનજ્વેલું છોડી
યુગો યુગીના ઉડીઆ અંધારી !
આજે બધી આંખડીએ અજંપા,
આંજે બન્યા સાગસમાન ચપા
આજે સ્વયંભૂ સુરભોત જગી,
અંધારમાં બેધત કે અભાંગી.

ઉપાડતી એક જ સાથ પાયં,
જો ટાટિકોટિની કતાર નેયં !
ગોરભતાં ગોરવમત ગોન
બેડે ત્રિરંગી નભમાં નિશાન !
પાછી વળે જુદ જીતી સવારી
તહોં લગી ત્હારી અહોં પચારી ?
પેલું અનેરું ઇતિહાસપાત્રું
સુનેરી ને શાશ્વત એ બિહાનું.
એ આવતા મંગલમુક્તિભાનું-
તણું થવા કિરણ એક નેહાનું,
માથે ધરી માતંની આદ્ર આણુ
થા મોખરે, હૈ અંકભાગી પ્રાણુ !

* "Lectures on the Diseases of children" by Robert Hutchinson M. D., B.L. D., F. R. C. P ઉપરથી થોડા મણા ફેરફાર સાથે.

અની વારાખડી

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

લિપિ સુધારાને એંગે જે અનેક સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની એક અની વારાખડી કરી નાંખવાની છે. ધણાખગ સુધારકો આ ફેરફારની તરફેણમાં છે એમ મેં જોયું છે. છતાં, એ સુધારો મને યોગ્ય લાગતો નથી અને, લિપિ સુધારાનો હિમાયતી છતાં, મારે એમાં જુદો સર કાઢવાનું કમભાગ્ય છે. આ લેખમાં વાંચકો આગળ આ નાવત પરના મારા મતભેદનાં કારણો રજૂ કરું છું. લિપિ સુધારકોને મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે મારી દલીલોને ખેંચી દેતા પહેલાં તે પર ગંભીરપણે વિચાર કરે.

હું માનું છું કે આટલું તો વધા સ્વીકારે છે કે સ્પષ્ટ વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ સ્વરમાળાને અની વારાખડી કહી શકાય એમ છે જ નહિ. ઇ, ઉ, ઋ, લૂ અની વિકૃતિઓ નથી, પણ સ્વતંત્ર સ્વરો છે. એ, ઐ, ઓ, ઔ વિષે એમ કહી શકાય નહિ. એમાં કંઈક અપણું મળેલો છે.

જો સ્પષ્ટારણની અતિશુદ્ધિ દેખાડવાની જરૂર જ હોય તો ણિ, ણુ ની સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા છે. હર્દુલિપિ દ્વારા મમલાવીએ તો ઇ, ઉ અનુક્રમે અલેફ-લેર અને અલેફ-પેશ છે, અને ણિ, ણુ એન-લેર અને એન-પેશ છે.

પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને જવા દઈએ અને સરળ લેખનની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરીએ, તો લિપિ સુધારણામાં વધારે મહત્વની આવશ્યકતા એ છે કે બેવડાં સ્વરચિહ્નોને બદલે એકવડાં કરવા. હાલ આપણે સ્વતંત્ર અક્ષરો તરીકે એક જાતની સ્વર મંડાઓ વાપરીએ છીએ, અને વ્યંજનો સાથે જુદી જાતની વાપરીએ છીએ. આ આવશ્યક નથી.

મિશ્રુ ને બદલે મ્શ્રુ, અથવા જોડેએ તો એથી છડડું, અમર, ઈશ્વર અને હદર બદલે ડમર, ૧શ્વર અને હુદર લખ્યે શું કામ ન પાડે ? લિપિના મરોડોના વિકાસનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે િ, િ, િ, િ નાં ચિહ્નો અનુક્રમે ઈ, ઈ, ઈ, ઈ નાં જ લખતાં લખતાં થયેલાં રૂપાન્તરો છે. આ બેવડાં સ્વરચિહ્નો પરથી આપણે એકવડાં પર જનું હોય તો અ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ ને રાખવાં કે િ, િ, િ, િ ને રાખવાં તે વિચાર કરવા જેથી વાત છે. એમાંથી બંનેના પક્ષમાં કાંઈક કહી શકાય એમ છે. એમાંથી ઈ, ઈ ના પક્ષનો જ અહીં વિચાર કરીએ.

હું માનું છું કે લિપિ સુધારણાનો એક હેતુ, બની શકે તો, મંડાઓ ધરાડવાનો પણ છે. એમ ઈ, ઈ, ઈ, ઈ નો એના વ્યંજન મદ્યારી ચિહ્નો સાથે સંબંધ છે, તેમ ય, ય, ર, લ જોડે પણ છે, અને ઈ, ઈ નો ઐ, ઔ સાથે પણ છે. આમાંથી લૂ અર્વાચીન માયા-ઓમાં નથી જ એમ ગણવાને હરકત નથી એટલે લ નો પ્રશ્ન રહેતો નથી. ઋ-ર નો વિચાર પછી કરીશું. પહેલાં ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ નો વિચાર કરીએ. ય, ય નાં જુદાં ચિહ્નો રાખવાને બદલે ય=શ અને ય=જ એમ કરવું અશક્ય નથી. એનો સ્પષ્ટ કરવા

જાઓ તો ય, વ સિવાય બીજો થઈ શકે જ નહિ. ય ને તો એવી રીતે લખી પણ લખાવી શકાય કે તેમાં $૩ + ૧$ છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડી જાવે.

માપા લેખનમાં સામ કરવામાં કાંઈ મુશ્કેલી આવે એમાં છે-કે-કેમ તે જોઈએ. આપણી માપામાં ય માગ્યેજ જોડાશરની શરૂઆતમાં આવે છે. આથી ૩ કે ૫ નો ઘોટાળો થવાનો સંભવ નથી.

વ તુ એમ નથી; અને એની વિશેષતા એ છે કે એ ઘણું ખરું ય ને ૨ જોડે જ પહેલો માગીદાર બને છે. દા ત. વ્યથ, પ્રભુ ૩૦. અહીં વ અને ૩ નો ઘોટાળો થવા સંભવ છે. એનો વિચાર કરવો પડે એમ છે.

એ અને ઔ ને અહ, અહ લખવામાં ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ કાંઈ જ મુશ્કેલી આવતી નથી. મુંબઈના દૈનિક છાપાઓએ સાવ્યવહાર કેટલાયે વર્ષોથી ચાલુ કરેલો જ છે. એ આપણી સાક્ષર શક્તિને ન રુચે એ જુદી વાત છે પણ એ દોષ જ છે એમ માનવાને કાંઈ સંભળ કારણ નથી.

૨ એ લિપિ સુધારકોના માર્ગમાં મોટામાં મોટો પહાડ છે સુપતું સર્પ થવામાં લેખકે ઝકકારના ચિહ્નનું સ્થાનાંતર કર્યું છે એમ જોઈ શકાય છે. સામ ઝકકાર-ચિહ્ન અને રેફનો મંબધ મળે છે. એ રીતે $૫ = ૩ + ૨ = ૧$ અથવા મોડીનો એમ] બની શકે. સામ કરી શકાય એમ છે કે નહિ તે વિચારવા જેવી વાત છે.

સા નધાની તૂર્ત પૂરી ચર્ચા ઉપાડતો નથી. કારણ કે લિપિમાં જેટલા સુધારા કરો શકાય એમ છે તે બધા લખાઈ જતા રખત જાય. દરમ્યાનમાં ટૂંકો રસ્તો કાઢવાની દૃષ્ટિથી જો આપણે બની બારાપડી બનાવી દઈ ૩, ૪ ને કાઢી નાંખીશું તો મર્યાદિત સુધારામાં અડચણ ઊભી કરશું. લિપિ સુધારકોને મારો આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે આવી ઉતાવળ ન કરે.

સેગાંવ-પદ્ધતિનો અર્થ

મગનભાઈ દેસાઈ

રા. 'નિરીક્ષકે' 'પ્રસ્થાન'ના ગયા અંકની 'રાજકીય નોંધો'મા વર્ષા શિક્ષણ સમિતિના હેવાલની, શિક્ષણદષ્ટિથી નહિ પણ રાજકીય ને આર્થિક દષ્ટિએ, જે ચર્ચા કરી કરી છે તે, તેમના લેખના મથાળા પ્રમાણે જોતાં જ સ્પષ્ટ ગણાય. એ વાંચતાં મને નો, પોતાનો ચણો ખોવાવાથી, સુતાર પાસે, ત્યાંથી ગમ્મ, રાણી, ઉંદર, બિલ્લી, ફતરો ને એમ પરપરામા ફરિયાદ કરવા ગયેલા પેલા હોકરાની વાત યાદ આવી. જે તકલી રેટિયો સાળામાં ચાલ્યાં, તો "પરદેશી આપાત યતુ કાપડ અને મિલકાપડને જતું પડશે. આની અમ્મર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે મિલઉદ્યોગ ઉપર નબત્તા આડધંધાએને ને મજૂરોને એથી ખમતું પડે. આ ઉપરાંત—જકાતી આવકમાં ખાધ પડે. આપાત યતું કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે ફેરફાર યતું રૂ અને કાપડ વગેરેને અંગે ચાલતો કરોડોનો ટ્રાન્સપોર્ટ... રેલવે, કાલસો વગેરે ધધાને પણ... જયાખંધ ઊભી ચતી બેકારી..." આ અને આવી લાંબી પરપરા વર્ણવતી ચર્ચા જોઈને, મને લાગે છે, પેલી ચણા-વાળી વાત ધણાને યાદ આવી હશે..

વળી, એમ પણ મને લાગ્યું, ખરેખર જે તટલી આવડી મોટી શક્તિ ધરાવે છે તે તે જરૂર અજમાવી જ શુ કામ ન જોવી ? તે દ્વારા ગાંધીજી સ્વરાજ સાધવા દામ બીડે છે તેથી નવાઈ શુ કામ પામવું ? અને જે બધી મેકટમાળા રા. નિરીક્ષકે વર્ણવી છે તે ઇષ્ટાપતિ જ નથી શુ ? પરદેશી કાપડ બધ ચાપ એ લેખકને ભારે અનિષ્ટ સમાન લાગતું હશે ? રેટિયા ને ખાદીને જોરે મિલો જે બેકાર ચાપ તો શું દેશની આમજનતા બૂખે મરશે ? યાદન, રેલવે, જકાત વગેરેની આમદાની ઘટશે તો કાણુ રાશે ? હિંદનો ગરીબ ખેડૂત ? અને આડધંધા તૂટશે તો રેટિયો નવા ઊભા પણ નહિ કરે કે ? પરદેશ રૂ નહિ જાય, ત્યાંથી કાપડની આપાત બંધ થશે, તો ખેડૂત મરશે, એ વાંચીને તો ભારે નવાઈ લાગે છે. શું તે એમ ઇચ્છે છે કે આપણે આપણા રૂની ખાદી ન કચી ને તેને પરદેશ જ મોકલના રહી ત્યાંથી કાપડ આપ્યા કરવું ? અને, પરદેશમાં જતા રૂનો વધારેનો ભાગ તે દેશોને જરૂરનો નહિ રહે એ કેમ કરીને માનવું ? હિંદમાં કાપડ બનીને આવતું રૂ અહીં જ ચપરાગે. ખાદી બચતું રૂ ખીન્ન દેશોને જોઈશે તો લેશે. નહિ તો, આપણી જમીન ઓછી રૂ જ ઉગાડે એમ કહે છે ? કેટલા બધા કાદંબનિક લયોચી લેખક સાવ ડધાઈ જ ગયા લાગે છે. નહિ તો એક માત્ર શિક્ષણચર્ચાના ઉદાહરણ હેવાલ પાસે, કેટલી બધી અશિક્ષણવિષયક બાબતોની માગણી તેઓ ન જ કરત. 'જનરમાં માલ કેમ ખપાવશે ?' જનતાની ખરીદશક્તિ કેમ વધારશે ? બેકારી વધશે, રૂ બદાર નહિ જાય, તે બધાનું શું કરશે ? આ બધું રિપોર્ટ કરવા જત તો, મને લાગે છે, હિંદના દુઃખમાત્રનું નિવારણ વિચારતાંય પેલી સમિતિનો છૂટકો ચાલ કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

વાત એમ લાગે છે કે, નિવેદનમાં મુચિત યોગના મુદ્દે નહિ ગમવાથી તેનાં આમાં

કોરણો શોધવો પર આ લેખક ફટાર્થ ગયા. નહિ તો પ્રધાનપદ સ્વીકાર મુદ્દીનાં ઊંડાં પ્રાણીમાં શું કામ ઊતરત ? તેમ કરવા જતાં, સાદા સીધા શિક્ષણના મુદ્દાનો એમનો તરણાધાર હાથમાંથી છૂટી ગયો અને એમને દરિયામાં દૂબકાં મારવાં પડ્યાં ! સદ્ભાગ્યે છેવટે, એમને સાચો મુદ્દો હાથ આવ્યો અને 'કેળવણી અને ઉદ્યોગ' પર પાછી વાત કરવા માંડી. ;

મારી અમજ પ્રમાણે, આપણો કેળવણીનો પ્રશ્ન આ છે : ૭ લાખ ગામડાંમાં શાળા નોંધેએ. માનો કે ૪ લાખ શાળાથી ચાલી શકે છે. આજ જે રીતે શાળાઓનું તંત્ર ધડાય છે અને વ્યવસ્થા યોગ્ય છે તે પ્રમાણે, દરેક શાળા પાછળ ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ખર્ચ તો થાય, એ વધારે પડતો અંદાજ નથી. એટલે વર્ષે ૮૦ કરોડ રૂપિયા આ શાળાઓ માટે નોંધેએ ! આ બોલ્તે કાણ ઉઠાવે ? ક્યાંથી તે કાઢવાનો ? એટલે, યા તો શાળાઓ નજ કાઢી શકાય એમ માનવું પડે, એટલે કે ફરજિયાત કેળવણીનો આદર્શ 'છોડવો' નોંધેએ ; અથવા તો પ્રજાનાયકે કશોક બીજો રસ્તો યોજવો નોંધેએ. 'રાજકીય તોંધા' ના લેખકને આ દિશાનાં લેખાંમાં ઊંડવા હું નોતરું છું વળી, અંગ્રેજ સરકારે જે જાતની શાળા—વ્યવસ્થા ને તેનું જેવું તંત્ર ધડચું તે જ શું આપણા દેશ માટે વજીવેપ છે ? કાંઈ બીજું તંત્ર ન વિચારી શકાય ? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજ આપણી સામે આ પ્રશ્ન મુખ્યપણે આવીને ઊભેલો છે, એ તરફ આજ તો હવે આપણે નજર કરવી નોંધેશો.

ખીજી વસ્તુ : આપણું જીવન નમે છે આપણા જ જીવનના સર્વાંગીણ ને વ્યવસ્થિત ઉપયોગ દ્વારા. જીવનના ઘસારામાંથી જ તેનાં ધારણ અને પોપણ થાય છે. સજીવ પ્રક્રિયાનું લક્ષણ જ એ છે. ગાંધીજીના કેળવણી બાબતના સૂચનમાં, મને લાગે છે, આ વસ્તુ પ્રાયાશપે રહેલી છે. બાળક, વિદ્યાર્થી પણ consumer છે ને એની પાસે પણ, ઓછીવત્તી, અનંધ ધૂનાં ઉત્પાદક શક્તિ તો છે જ ખીજી બાબતો, તે પોતાની રાષ્ટ્રશક્તિઓને કસવા, કેળવવા માંગે છે. રાષ્ટ્ર તેમ કરવા ચાહે છે એટલું જ નહિ, તેની પાસે ફરજરૂપે રાખવા ઇચ્છે છે એટલે રાષ્ટ્ર એનાં બાળકોને ભણાવવાં નોંધેએ. ગાંધીજીનો પ્રશ્ન છે, 'આ બે વસ્તુઓ—બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ અને તેની આર્થિક ઉત્પાદનની તાકાત તથા રાષ્ટ્રના શિક્ષણનો પ્રશ્ન—એ બે બેગાં ન ચર્ધ શકે ? ના, એ તો એથી આગળ જઈ, કેળવણીના શાસ્ત્રકારને એમ કહે છે, 'હું તો એ બેના સમન્વિત ઉકેલમાં જ સાચી કેળવણીનું સાધન નેહું છું. આજની આપણી કેળવણીની અદ્વજતા એ સાચા સાધનને ઉવેખવાથી ચર્ધ છે. બાળકને હાથપગની તાલીમ તો આપવી જ છે, તો તે અનુત્પાદક (એટલે કે, માત્ર ખરચાળ) ક્રિયાઓથી જ અપાય એમ ઓછું છે ? ત્યાં તમે શું કામ ઉત્પાદકને આપણા જીવન-પ્રશ્નો સાથે અંબધ ધરાવતા ધધાઓ ન રાખો ?'

અને એમ કરવા જતાં જો કરોડોનું કાપક ઉત્પલ થાય ને તેથી આપણો સ્વરાજનો પ્રશ્ન સરળ થાય, તો તેમાં, કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ, દુઃખ ક્યાં આગ્યું ? Indian Social Reformerમાં એક લેખક કહે છે. 'આ રિપોર્ટનો ઇરાદો મુખ્યત્વે રાજકીય છે, કેળવણીનો નથી. કમિટી બધાને મહાસભામાનસત્રાગા કરવા તાકે છે.' મને તો આવો કશો ઇરાદો આ નિવેદનમાં જણાયો નથી. પરંતુ હોય તો પણ એ કેળવણીને ન જાજે એવો શા માટે ? શું કેળવણી સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યથી હરે છે ? એ બે વસ્તુઓ શું કેળવણીને

સેગાંવ-પદ્ધતિનો અર્થ

મગનભાઈ દેસાઈ

રા. 'નિરીક્ષકે' 'પ્રસ્થાન'ના ગયા અંકની 'રાજકીય નોંધે' માં વર્ધા શિક્ષણ સમિતિના હેવાલની, શિક્ષણદૃષ્ટિથી નહિ પણ રાજકીય ને આર્થિક દૃષ્ટિએ, જે ચર્ચા કરી કરી છે તે, તેમના લેખના મયાળા પ્રમાણે જોતાં જ ક્ષમ્ય ગણાય. એ વાંચતાં મને તો, પોતાનો અણો ખોવાવાથી, સુતાર પાસે, ત્યાંથી રાજ, રાણી, ઉદર, બિંદલી, કૂતરો ને એમ પરપરામાં ફરિયાદ કરવા ગયેલા પેલા હોકરાની વાત યાદ આવી. જો તકલી રેંટિયો શાળામાં આવ્યાં, તો "પરદેશી આવ્યાત થતુ કાપડ અને મિલકાપડને જતું પડશે. આની અસર મિલઉદ્યોગને નાબૂદ કરશે મિલઉદ્યોગ ઉપર નજાતા આડધંધાઓને ને મજૂરોને એથી ખમતું પડે. આ ઉપરાંત—જકાતી આવકમાં ખાધ પડે. આવ્યાત થતુ કાપડ, મિલઉદ્યોગને અંગે હેરફેર થતું કે અને કાપડ વગેરેને અંગે આવતો કરોડોનો દાન-સંપોર્ટ... રેલવે, કાલમો વગેરે ધધાને પણ. .. જયાબધ ઊભી થતી બેઠારી..." આ અને આવી લાંબી પરપરા વર્ણવતી ચર્ચા જોઈને, મને લાગે છે, પેલી અણ-વાળી વાત ધણીને યાદ આવી દશે.

વળી, એમ પણ મને લાગ્યું, ખરેખર જો તકલી આવડી મોટી શક્તિ ધરાવે છે તો તે જરૂર અજમાવી જ શુ કામ ન જોવી? તે દ્વારા ગાંધીજી સ્વરાજ સાધવા દામ ભીડે છે તેથી નવાઈ શુ કામ પામતું? અને જે બધી સંકટમાળા રા. નિરીક્ષકે વર્ણવી છે તે ધષ્ટાપત્તિ જ નથી શું? પરદેશી કાપડ બધ થાય એ લેખકને ભારે અનિષ્ટ સમાન લાગતું દશે? રેંટિયા ને ખાદીને જોરે મિલો જો બેઠાર થાય તો શું દેશની આમજનતા ભૂખે મરશે? વાદન, રેલવે, જકાત વગેરેની આમદાની ઘટશે તો કાણુ રોશે? દિંદના ગરીબ ખેડૂત? અને આડધંધા તૂટશે તો રેંટિયો નવા ઊભા પણ નહિ કરે કે? પરદેશ કે નહિ જાય, ત્યાંથી કાપડની આવ્યાન બધ થશે, તો ખેડૂત મરશે, એ વાંચીને તો ભારે નવાઈ લાગે છે. શું તે એમ ઇચ્છે છે કે આપણે આપણા રૂની ખાદી ન કરવી ને તેને પરદેશ જ મોકલના રહી ત્યાંથી કાપડ આપ્યા કરવું? અને, પરદેશમાં જતા રૂનો વધારેનો ભાગ તે દેશોને જરૂરનો નહિ રહે એ કેમ કરીને માનવું? દિંદમાં કાપડ બનીને આવતું કે અહીં જ વપરાશે. ખાદી ખચતું કે ખીન્ન દેશોને જોઈશે તો લેશે. નહિ તો, આપણી જખીન ઝોઘી કે જ ઉગાડે એમ કહે છે? કેટલા બધા કાંપનિક લયોથી લેખક સાવ ડહાંઈ જ ગયા લાગે છે. નહિ તો એક માત્ર શિક્ષણચર્ચાના ધરાવાળા હેવાલ પાસે, કેટલી બધી અશિક્ષણવિષયક ખાબતોની માગણી તેઓ ન જ કરત. 'બજારમાં માલ કેમ ખપાવશે?' જનતાની ખરીદશક્તિ કેમ વધારશે? બેઠારી વધશે, કે બદાર નહિ જાય, તે બધાનું શું કરશે? આ બધું રિપોર્ટ કરવા જાત તો, મને લાગે છે, દિંદના દુઃખમાત્રનું નિવારણ વિચારનાંય પેલી સમિતિનો પૂરકો થાત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

વાત એમ લાગે છે કે, નિવેદનમાં સૂચિત યોજના મુદ્દે નહિ ગમવાથી તેનાં આગ

કારણે શાધવા પર આ લેખક દૃઢાર્થ ગયા. નહિ તો પ્રધાનપદ સ્વીકાર મુદ્દીનાં ઊંડાં પાણીમાં શું કામ ઊતરત? તેમ કરવા જતાં, સાદા સીધા શિક્ષણના મુદ્દાનો એમનો તરણાધાર હાથમાંથી છૂટી ગયો અને એમને દરિયામાં ફૂલકા મારવાં પડ્યાં! સદલાગ્યે છેવટે એમને સાચો મુદ્દો હાથ આવ્યો અને 'કેળવણી અને ઉદ્યોગ' પર પાછી વાત કરવા માંડી.

મારી મમજ પ્રમાણે, આપણો કેળવણીનો પ્રશ્ન આ છે: ૭ લાખ ગામડાંમાં શાળા નોંધે એ માનો કે ૪ લાખ શાળાથી ચાલી શકે છે આજ જે રીતે શાળાઓનું તત્ત્વ ધરાય છે અને વ્યવસ્થા યોગ્ય છે તે પ્રમાણે, દરેક શાળા પાછળ ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ખર્ચ તો થાય, એ વધારે પડતો અંદાજ નથી એટલે વર્ષે ૮૦ કરોડ રૂપિયા આ શાળાઓ માટે નોંધે એ! આ બોલો શાલુ બીલાવે? ક્યાંથી તે કાઢવાનો? એટલે, વા તો શાળાઓ ન જ કાઢી શકાય એમ માનવું પડે, એટલે કે કર્ગજગત કેળવણીનો આદર્શ છોડવો નોંધે એ, અથવા તો પ્રગતનાયકે કશોક બીજો રસ્તો યોજવો નોંધે એ 'રાજકીય નોંધો'ના લેખકને આ દિશાનાં લેખામાં ઊડવા હું નોતરું છું વળી, અંગ્રેજ મરકારે જે જાતની શાળા-વ્યવસ્થા ને તેનું જેવું તંત્ર ધરાયુ તે જ શું આપણા દેશ માટે વળેલે પ છે? કાંઈ બીજું તત્ત્વ ન વિચારી શકાય? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજ આપણી સામે આ પ્રશ્ન મુખ્યપણે આવીને ઊભેલો છે, એ તરફ આજ તો હવે આપણે નજર કરવી નોંધે શી.

બીજી વસ્તુ: આપણું જીવન નબે છે આપણા જ જીવનના સર્વાંગીણ ને અવશિષ્ટ ઉપયોગ દ્વારા. જીવનના ધસારામાંથી જ તેનાં ધારણ અને પોષણ થાય છે. મજલ પ્રક્રિયાનું લક્ષણ જ એ છે. ગાંધીજીના કેળવણી બાબતના સૂચનમાં, મને લાગે છે, આ વસ્તુ પ્રાપ્તરૂપે રહેલી છે. બાળક, વિદ્યાર્થી પણ consumer છે ને એની પાસે પણ, ઓછીવત્તી, અનધક છતાં ઉત્પાદક શક્તિ તો છે જ બીજી બાબતથી, તે પોતાની રાષ્ટ્રશક્તિઓને કસવા, કેળવવા માંગે છે. રાષ્ટ્ર તેમ કરવા ચાહે છે એટલું જ નહિ, તેની પાસે ફરજરૂપે રાખવા ઇચ્છે છે એટલે રાષ્ટ્ર એનાં બાળકોને લાભાવવા નોંધે એ. ગાંધીજીનો પ્રશ્ન છે, 'આ બે વસ્તુઓ—બાળકનો મર્વાંગીણ વિકાસ અને તેની આર્થિક ઉત્પાદનની તાકાત તથા રાષ્ટ્રના શિક્ષણનો પ્રશ્ન—એ બે બેગાં ન ચર્ધ શકે? ના, એ તો એથી આગળ જઈ, કેળવણીના શાસ્ત્રકારને એમ કહે છે, 'હું તો એ બેના સમન્વિત ઉકેલમાં જ મારી કેળવણીનું સાધન નોંધે છું. આજની આપણી કેળવણીની અદ્વિજતા એ સાચા માધનને ઉલેખવાથી ચર્ધ છે. બાળકને હાથપગની તાલીમ તો આપવી જ છે, તો તે અનુત્પાદક (એટલે કે, માત્ર ખર્ચાળ) ક્રિયાઓથી જ અપાય એમ ઓછું છે? ત્યાં તમે શું કામ ઉત્પાદકને આપણા જીવન-પ્રશ્નો સાથે મંબધ ધરાવતા ધંધાઓ ન રાખો?'

અને એમ કરવા જતા બે કરોડોનું કાપડ ઉત્પન્ન થાય ને તેથી આપણો સ્વરાજનો પ્રશ્ન સરળ થાય, 'તો તેમાં, કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ, દુખ કયા આવ્યું? Indian Social Reformerમાં એક લેખક કહે છે, 'આ રિપોર્ટનો ઇગદો મુખ્યત્વે રાજકીય છે, કેળવણીનો નથી. કમિટી બધાને મહાસલામાનસવાળા કરવા તાકે છે.' મને તો આવો કરો. ઇગદો આ નિવેદનમાં જણાયો નથી. પરંતુ હોય તો પણ એ કેળવણીને ન છાજે એવો શા માટે? શું કેળવણી સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યથી કંઈ છે? એ બે વસ્તુઓ શું કેળવણીને

હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પરિષદ—૨૧મું અધિવેશન

પ્રો. જશવંતરાય જ. અંબડિયા

હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર પરિષદનું ૨૧મું અધિવેશન હૈદરાબાદ મુકામે તા. ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ને દિવસે શરૂ થયું હતું. તે પ્રસંગે દેશની આર્થિક ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ મહત્વના પ્રશ્નોની જે ચર્ચા થઈ હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવાનો અહીં ઇરાદો છે.

પરિષદના પ્રમુખ ડૉ. પી જે ટોમસે 'The Central Problem of Indian Economy' પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એમણે જણાવ્યું કે હિન્દો મુખ્ય પ્રજા સામાન્ય જૂનતાનું જીવનધોરણ સુધારવાનો છે, અને એ બાબતમાં આપણે હજી પ્રગતિ કરી નથી. છેલ્લા ૭૦ વર્ષમાં આપણી ઉત્પાદનશક્તિ તેમજ આપણો વિદેશો સાથેનો વ્યાપાર વધ્યો છે. છેલ્લાં વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં આપણી કાપડની જરૂરિયાતના લગભગ ૭૫ ટકા માટે આપણે લેન્ડેશાયર પર આધાર રાખતા, અને ખાંડ, દિવાસળી અને પોલાઈનો માલ બધો જ આયાત કરતા. આજે આપણે આપણી જરૂરિયાતનું ૮૩ ટકા જેટલું કાપડ દેશમાં બનાવીએ છીએ, પોલાઈ મૂલ્ય પણ સારી પેઠે બનાવી શકીએ છીએ, અને ખાંડ અને દિવાસળીની બાબતમાં સ્વાયત્ત બની શક્યા છીએ. ૧૯૨૦ની સાલમાં આપણે રૂ. ૫૮ કરોડનું કાપડ પરદેશથી આયાત કર્યું હતું, જ્યારે ૧૯૩૬-૩૭ માં માત્ર ૧૩ કરોડનું કાપડ એવી રીતે મળ્યું હતું. ૧૯૨૦માં આયાત કરેલી ખાંડની કિંમત રૂ. ૧૫ કરોડ હતી ૧૯૩૬-૩૭માં માત્ર રૂ. ૨૩ લાખ હતી. આમ આપણું ઉત્પાદન વધ્યું છે એ વાત બેશક સાચી છે. પણ હજી સંઘટિત ઉદ્યોગમાંથી આપણી એકદર વસ્તીના માત્ર રૂ. ૬ ટકાને શાજી મળે છે. હિન્દના ૪૦ ટકા લોકોને અપૂરતું પોષણ મળે છે, અને ૨૦ ટકા તો તેથીય ખરાબ સ્થિતિમાં હોઈ શારીરિક શિથિલતા અને રોગોના બોગ યઈ પડે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શું? ડૉ. ટોમસના અભિપ્રાય પ્રમાણે, વ્યાપારી મદી જ નહિ, કારણ કે એકદરે જોતા મદીના વખતમાં પણ આપણું ઉત્પાદન વધ્યું છે અને લોકોની ખરીદશક્તિ જળવાઈ રહી છે. ખરું કારણ એજ છે કે આપણે આપણાં દ્રવ્યોત્પાદનનાં સાધનોનો પૂરો ઉપયોગ કરી શક્યા નથી. અને વળી આપણી દ્રવ્યવિતરણની પદ્ધતિ પણ અમતોષકારક છે. બિનકાશક્તિયુક્ત ઉત્પાદન (Inefficient production) અને વહેંચણી (Inequitable distribution) એ બે હિન્દના મૌલિક પ્રશ્નો છે. ઉત્પાદક મધારોજગારમાંથી મળતા નફાની રકમ આપણા લોકો સોનું કે જમીન ખરીદવામાં વેડફી નામે છે, અથવા તો સાકરા બ્યાજના દરે ધીરે છે. પરિણામે આપણા હુકમર ઉદ્યોગો ખીલી શકતા નથી. દેશના કિતમા સૌથી આવશ્યક એ છે કે પ્રજાની બચતનો ઉપયોગ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે થવો જોઈએ વળી, હિન્દનું ઉદ્યોગીકરણ કરવું જોઈએ એમ કહેવાથી આપણા પ્રશ્નો નિકાલ આવતો નથી. આપણા દેશમાં થોડાએક મોટા ઉદ્યોગોને સ્થાન છે એ બેશક

છે, પણ અત્યારનાં ચિદ્ધો ભેટાં જરૂર એમ કહી શકાય કે વિરાટ ઉદ્યોગો સ્થાપવા કરતાં સાધારણ કદના ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને ખેતીવાડીનું પુનઃસ્થાન એ બેજા આપણી નીતિનું મુખ્ય અંગ હોવાં જોઈએ, તેવી જ રીતે આપણું કન્યવિતરણ સુધારવા માટે કૃષિજીવોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવો પડશે. કામદારવર્ગને રાજ્યની મદદથી સુરક્ષણ આપવું જોઈશે, અને પ્રગતિને જીવનધોરણ ઉત્તર કરવાના રસ્તા બતાવવા જોઈશે માત્ર સરકારની જમીન-મહેસૂલ પદ્ધતિ નહિ પણ આરિય અર્થપદ્ધતિ બદલવી જોઈશે. સરકાર હાય બોડીને ખેતી રહે એ સમય હવે રહ્યો નથી. દેશની અંદર સમતોલ અર્થવ્યવસ્થા સ્થપાય અને જળવાય તે માટે રાજ્યે નિર્ણયિત પગલાં લેવાં પડશે, અને આ કાર્યની અંદર નવી પ્રાન્તિક સરકારો મદદરતો બાગ બગની શક્યો.

--પરિપક્વમાં દેશી શરાશી પદ્ધતિ, બેકારી અને પ્રાન્તિક નાણાવહીવટ પર નિર્બંધો વંચાયા હતા, અને અર્થ થઈ હતી. દેશી શરાશી પદ્ધતિ અને આધુનિક બેંકા વચ્ચે સુયોગ સંબંધ બાંધી બનતોના સુમેળ સાધવો જોઈએ એમ દરેકાઈ સ્વીકારે છે, અને એ કન્ય હાય પર લેવાનું કામ નવી સ્થપાયેલી રિઝર્વ બેંકને સોંપાયું છે. એ મેળ શી રીતે સધાય તે સમજવા માટે દેશી શરાશી શી રીતે ચાલે છે—આપણી આવી છે—તે બરાબર જાણવું જોઈએ. આ વિષય પર પૂનાના પ્રોફેસર વી. જી. કાળેએ એક સુંદર નિર્બંધ વાંચ્યો હતો અને આજની સો વર્ષ પહેલાં એક દેશી પેદી પોતાનું કામ શી રીતે કરતી તે વિષે પત્ર-વ્યવહાર પ્રગટ કરી એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો હતો. બીજા કેટલાક નિર્બંધો પણ આ વિષય પર વંચાયા હતા. એટલું સ્પષ્ટ છે કે શરાશ અને નાણાધીરનાર વચ્ચે જે ફરક છે તે મહેસૂલથી સમજી શકાય તેવો નથી. દેશી શરાશી પેદીઓ જોને કેવળ બેંકિંગ કહીએ તે ઉપરાંતનાં કેટલાંક કામ પણ કરતી આવી છે, અને તેથી જો તેમને રિઝર્વ બેંક માથે બોડવામાં આવે તો જે યરતો નક્કી કરવી પડશે તે સરળ અને એકધારી નહિ રહી શકે.

બીજો મદદરતો પ્રશ્ન બેકારીનો છે. એ વિષય પર ડૉ. રાવનો મત હતો કે આપણે ત્યાં જે બેકારી છે તે મુખ્યત્વે seasonal છે. વ્યાપારી તેજમંદીને લીધે કે ઉદ્યોગોની પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારોને લીધે બેકારી નથી એમ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગમાં જે બેકારી છે તે જ ગંભીર છે, અને તેનું કારણ એ છે કે ખેડૂતને જે સમય ખેતીમાંથી બાકી રહે છે તે સમય માટે કંઈ ધંધો મળતો નથી. આપણા જૂના હુતરઉદ્યોગો હવે ટપી શકે એમ નથી. માટે એવા ગ્રામઉદ્યોગો બીજાવા જોઈએ કે જેની પેદાશ માટે ગામ-ડાંમાં કે આસપાસમાં જ માંગ હોય અને જોને માટે બહુ મૂડી કે બિચા પ્રકારની કારીગરી કે કુશળતાની જરૂર ન હોય. ડૉ. પંતનો અભિપ્રાય હતો કે બેકારી ટાળવા માટે supply side કરતાં demand side પર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ. supply ઓછો કરી સમતા મેળવવા કરતાં માંગ વધારી સમતોલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ અહેતર છે. આ દૃષ્ટિએ કિશ્કેવણવણીના દરવાજા બંધ કરી અથવા પરીક્ષાનાં ધોરણો કડક બનાવી ઓછી સંખ્યા તૈયાર કરવાની યોજનાઓ ખોટી છે. ફક્ત હિન્દમાં નિરક્ષરતાનું સામાન્ય છે ત્યાં કિશ્કેવણના માર્ગમાં અનરાય નાખવાની વાત કરવી એ આત્મચાન કરવા જેવું છે. બેકારીને પહેલેથી જળવા માટે એક જાણુથી રાજ્યની મદદ વડે નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા જોઈએ તેમ બીજી જાણુથી બેકારીને આર્થિક મદદ આપવાની યોજના ધરાવવી જોઈએ એમ કેટલાકનો મત

હતો, અને એ મદદની યોજનામાં રાત્રી, મૂડીદારો તેમજ કામદારોએ સહકાર આપવો જોઈ એ એમ સામાન્ય મત હતો.

ખધા નિખવેનો અને ચર્ચાનો સાર આપવાનો અહીં ધરાદો નથી તેમ એ શક્ય પણ નથી. પરિપક્વના અધિવેશનમાં થયેલાં વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ પરથી એ વાર્તા ખાસ કરીને સ્પષ્ટ થાય છે: (૧) દેશની ગરીબી ટાળવાનો પ્રશ્ન ઉત્પાદનનો તેમજ દ્રવ્યવહેચણીનો છે. એ પ્રશ્ન તેમજ એકારીનો પ્રશ્ન સાથે લેતાં જણાય છે કે અત્યાર સુધી આપણી જે માન્યતા હતી કે પશ્ચિમનાં અનુકરણે મોટા પાયાપરના ઉદ્યોગો સ્થાપવાથી આપણા પ્રશ્નો નિકાલ થશે તે ભૂલભરેલી છે. અત્યારે દેશને ખામ જરૂર છે મધ્યમ પરિમાણના ઉદ્યોગોની અને તે પણ પ્રમાણમાં નાનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં. દિનદિન બાવિ મુંબઈ કે 'કલકત્તા' જેવાં વિરાટ શહેરોમાં નહિ, પણ સામાન્ય કદનાં, સાધારણ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં છે; અને (૨) આ ઉત્પાદક કાર્યક્રમમાં રાત્રી સક્રિય ભાગ ભજવવો જોઈશે. વ્યક્તિગત પ્રયત્ન પર શ્રદ્ધા રાખી ખેતી રહેવામાં શ્રેય નથી રાત્રી એકસ યોજના પ્રમાણે તાણાવિધયક તેમજ ઉદ્યોગ અને ખેતીવિધયક નીતિ હાથ ધરવી જોઈએ. દેશને સાધનોની ખોટ નથી, પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં આપણે શીખવું જોઈશે.

—○—

વીજલડી રે !

‘સ્વપ્નસ્થ’

(વાંસલડી રે વેરણુ યઈ

લાગી તું વજની નારને)

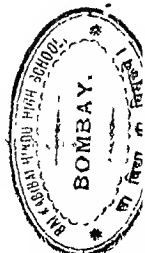
વીજલડી રે વિજન પથે જળકાર
કરી જાળે જરી !

કંઈ ગાઠ વનો પથરાયાં છે
ધનધોર અંધારાં છાયાં છે
પથ ચિહ્ન જ્યાં અટવાયાં છે.
વીજલડી રે !

સહુ સાથ સંગાય તજયા છે
મન એકલતાથી દુલાયાં છે
સ્મૃતિની એકજ તું માયા રે !
વીજલડી રે !

ઊર દરશન વિષુ રથવાયાં છે
અંતરનાં દગ ખોવાયાં છે
પેલાં સ્વપ્નોનાં ધામ છુટાયાં છે
વીજલડી રે !

જ

સોનેટ અને ગીત

સુંદરજી ગા. યેટાઈ

[નાસિકમાં એક સન્ધ્યાકાળે અપૂર્વ રંગરચનાનું દર્શન—એ આ અને કૃતિનું મૂળ છે. પહેલું સોનેટ લખાયું પણ સાન્ધ્ય, રંગદર્શને ચિત્રમાં જગાડેલું નર્તન ચાલુ જ રહ્યું અને બીજે જ દિવસે ગીતરચના યોગ્યઈ. એક જ દર્શન બે, ભિન્ન કાવ્યસ્વરૂપોમાં પ્રવર્તતાં એક જ લેખકને હાથે કેવું ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે દર્શાવવા આ અને રચના અહીં એક સાથે ઉપસ્થિત કરી છે.]

એક તારા

પૂર્વે જીડે નવલ રસના નીલિમાના પુવારા,
ને વર્ષન્તી રજતવરણી પશ્ચિમે સાન્ધ્યધારા,
શૃંગેશૃંગે જલદવિલવો દક્ષિણે વિસ્તરેલા,
ને સૂતેલાં તિમિર જગવે કારમી વીજલીલા.
આચિન્તો ત્યાં દિશદિશ પલોટી ધૂમે ચંડ વાયુ,
ભૂસે શું એ વિધવિધ છટાચિત્રણો બ્યોમ કેરાં !
આબ્યાં કયાંથી અહિંધ્રુજવતાં આપટાં અંધકારે ?
ઉદ્ઘોષો શા ? વળી મટકતી એકલી તારિકા ત્યાં ?

હે મૂંઝાવી મનુહૃદયના નીલરંગી પુવારા,
ને હે ઢાંકી સુલગવરણા કલ્પનાના મિનારા,
ને રાધી લે. યુગયુગતણી સિદ્ધિકેરી સમૃદ્ધિ,
સૂતાં જાગી તિમિર વસમાં આખરી આંચકામાં;
એ વેળાએ તિમિરવન વિસ્તાર કેરી પછાડી
શીખી હોશે તિમિરશિખરે એક તારા વિરાજી.

પરવણી

નીલ કુવારા પૂર્વમાં, કંઈ પશ્ચિમ સોનલ મેહ રે,
આજ રંગપરવણી આલમાં રે,
આજ રંગપરવણી આલમાં.
દક્ષિણ વ્યોમે વિસ્તર્યો અલિનવ રૂપે ઘનશ્યામ રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં.

આજ શિખર શિખર નર્તનત દિસે,
કંઈ મેઘલ અંતરમાં વિલસે;
રમે શ્યામની શ્યામળ છાયમાં વીજલરાધા મલકનત રે
આજ પ્રેમપરવ બ્રહ્માંડમાં રે,
આજ પ્રેમપરવ બ્રહ્માંડમાં.

કંઈ અનિલ સુશીતલ સંચરતો,
બ્રહ્માંડ—હૃદે નવલું સ્ફુરતો;
આજ દિશદિશ નવ સંચારનાં ઉન્મેષ, સ્ફુરણુ રમમાણુ રે,
આજ પરવ નવલ સ્ફુરણુ તણાં રે
આજ પરવ નવલ સ્ફુરણુ તણાં.

કંઈ છલક છલક બ્રહ્માંડ રસે;
નવ તારા શું વિસ્મિત ચમકે—
ભેઈ સન્ધ્યાના લંડાર ખુલ્લા આલ-અવનિ પગધાર રે,
આજ પરવ નવલ તારા તણાં રે
આજ પરવ નવલ તારા તણાં

નીલ પુવારા પૂર્વમાં, કંઈ પશ્ચિમ સોનલ મેહ રે,
આજ રંગપરવણી આલમાં રે,
આજ રંગપરવણી આલમાં.
દક્ષિણ વ્યોમે વિસ્તર્યો અલિનવ રૂપે ઘનશ્યામ રે,
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં રે
આજ કૃષ્ણપરવણી વિશ્વમાં.

આ જકાલ ગુજરાતી ભાષામાં નાનીમોટી વાર્તાઓ 'પુષ્કળ' લખાય છે અને

જેને વાસ્તવિક્ષો કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારની વાર્તાઓ વિશેષ પડતી નેવામાં આવે છે. કામદારોનાં દુઃખ, ગરીબોની દુનિયા, પીડિતોનાં શોષણ તેમજ જેઓને ઉતરતા વર્ગનાં ગણુવામાં આવ્યાં છે તેઓના આદર્શો, ભાવનાઓ, પ્રેમસૃષ્ટિ વગેરેમાં દૃષ્ટિપાત કરાવનારી વાતોમાં વાસ્તવિકતા અર્પવા માટે તે તે વર્ગમાં બોલાતી ભાષા વાતચિતમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. પાત્રો જે 'ભાષા બોલે તે જ વાર્તાલાપમાં મૂકવી જોઈ એ એ તદ્દન વાળખી છે, પરંતુ એ ભાષાની ખરી માહિતી આ લેખકોમાંના' ફટલાકને હોતી નથી અને પારસીઓ જેને 'છખરડો' કહે છે તેવું જ ધણી વેળા શિષ્ટભાષા વાપરનાર લખક કરી મૂકે છે. ગામડિયા ભાષા પણ અમુક સ્વરૂપની છે. પ્રદેશ પ્રમાણે તેમાં ભિન્નતા રહેલી છે અને તે ન સચવાય તો વાસ્તવિકતા આણુવાનો જે મુખ્ય હેતુ તે નિરર્થક થાય છે. જેમ શિષ્ટભાષા ખોટી વાપરવી તે યોગ્ય નથી, તેમ ગામડિયા ભાષા પણ ખરી વપરાય તો જ વાળખી કહેવાય.

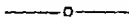
કાઠિયાવાડની ગામડી ભાષા જુદી છે. ચરોતરની વળી એથી જુદી અને સૂરત લગ્ન નિદલાની તદ્દન જુદી હોય છે. પંચમદ્દાલ અને ઉત્તર ગુજરાતની પણ ભિન્નભિન્ન છે, આ પરિસ્થિતિમાં પાત્રો પાસે ખીચડો ભાષા બોલાવવી એ અસહ્ય છે. ચરોતરનો ગામડિયા 'ક્યા'ને 'રયો' કહેશે, સૂરતનો ગામડિયા કદી તેમ નહિ બોલે. સૂરતનો ગામડિયા 'શું'ને 'હું' કહે છે તેમ ચરોતરનો નહિ કહે. સૂરતનો 'સાત'ને 'દાત' કહેશે તો કાઠિયાવાડી 'છાપું'ને 'સાપું' કહેશે 'છાત સાપાં લઈ રયોં જસ ને હું કરયા તોસે' એમ બધા પ્રદેશના બોલો અથવા થોડા ભેજભેજ કરેલા ધણીવાર નેવામાં આવે છે. જે પ્રાંતના લોકોનું ચિત્ર હોય તે જ પ્રાંતની ગામડી બોલીને અભ્યાસ કરી ચોક્કસાઈથી મૂકવાનો પ્રયત્ન સર્વ લેખકભાઈઓ કરે એ ઇચ્છવા જેવું છે. પુસ્તકોના વિવેચકોએ જેમ શિષ્ટ ભાષા શુદ્ધિ તરફ લક્ષ દેવું જોઈ એ તેમ ગામડી ભાષાની ચોક્કસાઈ પણ કરવી જોઈ એ. એવી ખીચડા ભાષાના સંવાદ હાસ્યસ્પદ અને છે એ દેખાડી આપવું એટલું જ જરૂરનું છે.

આ તકે ખીછ એ વાત પણ જણાવવા જેવી છે. બાળકોની બોળડીભાષા પણ નિયમપૂર્વક હોય છે. અમુક રચાતના શબ્દોચ્ચાર ન કરી શકે એવી ધણાં બાળકોને દેવ હોય છે. એવી કાલી બોળડી ભાષા બાળકોનાં મુખમાં મૂકવામાં પણ ગમે તેમ લખી મારવામાં આવે છે. એક વાક્યમાં બાળક 'ક' વર્ગ ન બોલેને 'ર'ને બદલે 'લ' બોલે. ખીજા વાક્યમાં તેથી ઊલટું જ નેવામાં આવે. ચોક્કસાઈના અભાવનું આ પરિણામ છે. સાહિત્યમાં આવું ચલાવી ના લેવાવું જોઈ એ.

ખીજું, ધણી વાતોમાં પારસી પાત્રો આવે છે. પારસી ભાષાના થોડાક બોલો અને તેમની જાણતી કાંઈક ખામી એટલું કરવાથી પારસીઓની ધરગથ્થુ ભાષા બની જતી નથી.

બાવા, આય, ટમે, સુ એવા થોડા પ્રયોગોથી જાણે ધરની પારસીબોલી બની એમ માનવામાં જૂલ થાય છે. એ બોલી ઘણીવાર ફક્ત વાંચનારમાં હાસ્ય ઉપજાવવા પછી લખવામાં આવે છે. લખાણમાં હાસ્યનો અંશ નહોત્ય પછી બોખડો બોલી પાર્શ્વ પાસે બોલાવી કૃત્રિમ હાસ્ય ઉપજાવવાની પદ્ધતિ બહુ જ ભિતરતી ડાટિની છે એમ કહેવું એઈએ, તેમાં પછી જૂલ ભરેલા પ્રયોગો કરવા એ સારા લેખકોને જાણતું નથી.

ટૂંકો વાર્તાઓ એ જે નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેને આવકાર આપવા સાથે તેમાં રહેલી ઉપર કહેલી ખામીઓ દર્શાવી છે તે ક્ષમ્ય ગણાશે એવી વ્યાસ છે.

ભારતી ક્ષિતિજ પર

લાલસંકર પાઠક

[જૂજળા]

ભારતી ક્ષિતિજ પર સૂર્ય સ્વાતંત્ર્યનો,
નવલ ઉખા નવાં તેજ લાવે,
સ્ફૂર્તિ-સામર્થ્ય-ચેતનભર્યાં રશ્મિઓ,
અજળ ઉડલાસ આશા વહાવે,

દિશ દિશે દિવ્ય દીપ્તિ દિપાવે,
અહા, સૂત્ર સ્વાતંત્ર્યનાં એ શિખાવે:

જીવન અસ્તિત્વનું સત્ત્વ સ્વાતંત્ર્ય છે,
પરમ એ શાન્તિ સુખ જિન્દગીમાં:
સખ્ય, સહકાર, વિનિમય, વિનય, ખંધુતા,
અર્થ એ વાદ સ્વાતંત્ર્યહીના,

સ્વીય પરકીય સ્વાતંત્ર્યરક્ષા,
ખરી સાત્વિકી સંસ્કૃતિની સમીક્ષા.

સુભગ સંદેહવાહક સમીરણ સરે,
સુ સુ સુ સ્વાધીનતાસૂક્ષ્મ શુંજે,
મુક્તિના મધુ મધુર મંત્ર સૂણાવતા,
ભારતી ભૂમિની કુંજકુંજે,

મુક્તિ-માર્ગકનાં મધૂખ ઝીલે,
અહા ભારતી જનહૃદય કમળ ખીલે.

મેધહૂત અને તાજમહાલ

મૂળ લેખક : વિષ્ણુ સખારામ ખારેકર

અનુવાદક : નારાયણ કૃષ્ણાન

[શ્રી વિષ્ણુ સખારામ ખારેકર મરાઠી સાહિત્યના સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. એમની જે નવલકથાએ 'યોન ધ્રુવ' અને 'સલ્કા' ખૂબ વખણાયેલી છે. અને એમની લેખનકલાનું તેમજ કવનદષ્ટિનું દર્શન કરાવે છે. શ્રી ખારેકર ખૂબ જ ગરીબાઈમાંથી આગળ વધ્યા છે. ધરની કફેડી સ્થિતિ અને દત્તક પિતાનું અનિચ્છાથી છંદર સુધીનો અભ્યાસ કરી કોલેજ છોડી પિતા સાથે ન બનવાથી કોકણમાં શિરોફાળા પંદર વરસ ઉપર એક શાળા ઉઠાડી-દશ છોકરાથી શરૂ થયેલી તે શાળા આજે તેમના પુરુષાર્થને પરિણામે ૨૫૦-૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓવાળી હાઈસ્કૂલ થઈ ગઈ છે. આ શાળાની પ્રવૃત્તિ સાથે તેમણે પોતાનું સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રાખી છે અને મરાઠી સાહિત્ય જગતમાં તેમણે પોતાનું અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એમની એક વાર્તાનો અનુવાદ આજે રજૂ કરીએ છીએ.]

સં. ડાનનો સુંદર બાગ અને એમાંય વસતનો સંધ્યા! એથી વધારે શું હોઈ શકે એવો સવાલ એ બગીચામાં વિહાર કરનારાઓને પૂછ્યો હોત તો, માત્ર બે જણ સિવાય બધાંએ 'કશું જ નહિ' એવો જવાબ આપ્યો હોત. બહુમતી વિરુદ્ધ જનાર આ બંને હાથ ઊંચો કરવા કહેવામાં આવત તો એક પણ હાથ ઊંચો ન થાત. એવા રક્ષ સવાલ પર મત આપવા માટે બગીચામાં વિહાર કરનારા કયા પ્રેમીને પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવવો ગમે?

વસંતની સંધ્યા સુંદર ખરી, પણ લૈલાના સુંદર મુખચંદ્ર આગળ રમેશને વધારે પણ નહતી એમાં નવાઈ શેની? એ ઉદ્યાનમાં જુદીજુદી વેલીઓ ચિત્ર વિચિત્ર પુષ્પોથી સજ હતી. લૈલાની અને પોતાની વેલીને આવેલું પ્રેમનું ફૂલ જોઈને રમેશના ચહેરાપર જે અવલુની રંગો નાચી રહ્યા હતા એના આગળ લૈલાનું ધ્યાન ખીન્ન ફૂલો તરફ મળ જ શેનું કેટલાય વખત સુધી બંને જણ એકબીજાના હાથમાં હાથ મૂકી મૂકતાથી બેઠાં હતાં ગ્રહદાનનું પુણ્ય બાણે પ્રેમને પણ નહિ સમજાવતું હોય?

બગીચાના દરવાને ખૂમ પાડી; એ, એ, કાણ ફૂલ તોડે છે?

એ શબ્દો કાને પડતાંની સાથે રમેશ બોલ્યો: 'લૈલા, આવતી કાલે દિંદમાં ખા એવી ખૂમ પડશે નહિ?'

લૈલા કાંઈક વિચારમાં પડી હતી. એણે પૂછ્યું: 'કેમ?'

'ફૂલ તોડવા માટે'

'કશું?'

પોતાની આંખ લૈલા પર ઠેરવી રમેશે કહ્યું: 'આ!'

'ચિત્રકાર જ છે તું. ફૂલ સિવાય તને બીજું શું દેખાય?'

'બધું દેખાય છે. હિંદુ રમેશે મુસલમાન લૈલા સાથે લગ્ન કર્યું એટલે કેટલાય સંકરાચારે માયાં ફેરવી લેશે અને કેટલાય મૌલાનાઓની દાદીઓ કોધથી થયરવા લાગશે—'

‘જવા દે ને એ વાત. મને તો પેલી કવિતા સાંભરે છે.’

‘કંઈ?’

‘શુરુને શીખવવાનો વખત શિષ્યને આવ્યો—’

‘કળિયુગ છે આ.’

હસતાં હસતાં લેલા ગાવા લાગી.

‘આલ્મણ નહિ, હિંદુએ નહિ, ન હું કોઈ એક પધનો—’

‘સાચે જ લેલા, જાણે આપણા પ્રેમનું જ વર્ણન કર્યું નહિ હોય!’ ‘પ્રેમ જ શું? જીવનનો બધો ઉત્કટતા એવી જ હોય છે. એને બેઠાવ હોતો જ નથી.’

‘તથી જ તો બે મન એક થાય છે’

‘કેટલું વિલક્ષણ છે, નહિ આ?’

‘વિલક્ષણ શું? આપણી બન્નેની ઓરડીઓ કેટલી દૂર છે? છતાં તારી ઓરડી મને મારી લાગે છે.—’

‘અને તારી ઓરડીમાં હું ગમે ત્યારે આવી શકું છું. ઓરડીની ચાવી જ પાસે હોય એટલે—’

‘પ્રેમ શું એ જ કરે છે. પોતાના મનને લાગતી ચાવી ખીમના હાથમાં આપે છે—’

રસ્તા પર છાપાં વેચનાર છોકરાની ખૂમ સંભળાઈ: ‘હિંદમાં કામી રમખાણ! મુંબઈમાં—’

લેલાના ફેવાડા ઊભાં થયાં એણે પૂછ્યું: ‘રમેશ, શું થયું મુંબઈમાં?’

‘શું થાય? ક્યાંક બોમ્બ ફટચો હશે નહિ તો— જવાદે એ લેલા, આપણા જેવા સ્વર્ગના માણસોને—’

લેલાનો હાથ રમેશને ધ્રુજતો લાગ્યો એણે પૂછ્યું: ‘શું થયું બ્હીવા?’

‘કંઈ નહિ!’

‘બે મન એક થયાનું આ જ ચિહ્ન કે?’

‘કોઈક કવિની કલ્પના મનમાં આવી.’

‘કંઈ?’

‘સ્વર્ગ અને નરક બન્ને એક ખીમ પાસે હોય છે.’

*

*

*

લેલાની ઓરડી તરફ જવા રમેશ નીકળતો હતો એવામાં જ હિંદમાથી આવેલો તાર એના હાથમાં પડ્યો. ધ્રુજતા હાથે એણે તે ફેડ્યો, અને વાંચતાની સાથે જ એની આંખો ટગર ટગર ફરવા લાગી. હિન્દુ મુસલમાનના રમખાણમાં એના પિતા સપડાયા હતા. એમને એટલો માર પડ્યો હતો કે ઈપિસ્તાલમાં લઈ જતા પહેલાં જ તેઓ મરણ પામ્યા.

રમેશ પોતાના શુણે પર સ્કૉલરશિપ મેળવી ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો. પોતાના પિતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ લેલાને પરણવાનું પગલું એ બરવાનો હતો ત્યાં તો એમના કરૂણ મૃત્યુની ખબર વાંચી એનો પિતાપ્રેમ જાગી ઊઠ્યો. નિર્દોષ પિતાનું છિન્નવિછિન્ન શરીર એની આંખ સામે દેખાવા લાગ્યું. ‘આ મુસલમાનો એટલે રાક્ષસો જ’ એવો વિચાર એના તપેલા મગજમાં એકદમ આવ્યો.

એટલામાં એને લેલા યાદ આવી અને એનું મન જરા શાંત થયું. એને લાગ્યું: તાર

ડિગ્બીના સમયમાં અને આજે

વિકુલદાસ મ. કોઠારી

“આખી દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી જ્યાં આવી ઉત્તમ અને સુધરેલી રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં આવ્યું હોય.”

“આખી દુનિયામાં હિંદુસ્તાન એવો એકમાત્ર દેશ છે જ્યાં એક પણ દેશ નથી.”

“અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હિતને માટે ચિંતાનુરૂપ દૃષ્ટિ સદૈવ વાપર રહેલા છે.”

આ શબ્દોનો ગુજરાત આગણીસમી સદીમાં હિંદમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં સંભળાતો. ‘દેખ બિચારી બહરીનો પણ કોઈ ન જાતાં પકડે કાન’ એ જાતના ખ્યાલો પ્રજામાં ઉતારવા ચારે તરફથી પ્રયત્નો થતા હતા; અને સર્વત્ર અંગ્રેજી ‘રામરાજ્ય’નાં ગુણગીર્તન થતાં હતાં. શાળા, કોલેજો, સાહિત્ય અને કાયદા મારફત પ્રજામાં વ્યવસ્થિત રીતે બિતી કરવામાં આવતી આ જાતની લાવનાને આગણીસમી સદીના અંતમાં પ્રથમ સખત ફટકો દત્ત, દાદાભાઈ અને ડિગ્બીની ત્રિમૂર્તિએ ભુડીભુડી રીતે પ્રમાણભૂત પુસ્તકો લખીને લગાવ્યો; અને પ્રજા આગળ દાખલા દર્શાવે અને આંકડાથી પુરવાર કરી બતાવ્યું કે :

“હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોને માટે એક લૂંટી ખાવાની વસ્તુ જ છે અને તેઓ તેને નિરાંતે લૂંટે છે.”

“પ્રજાસીના યુદ્ધ પછી તેમના હાથમાં થોડી ઘણી રાજસત્તા આવતાં વેંત જ તેમણે ઉધાડે છાગે લૂંટારુનો ધવો શરૂ કરી દીધો.”

“હિંદુસ્તાનમાં વધી ગયેલા દુકાળ, ભૂખમરાથી થતાં મરણો અને બેહુદ ગરીબાઈ એ અંગ્રેજી રાજ્યનું સીધું પરિણામ છે.”

આ લેખકો પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી ગરામ્યર રગાયેલા હતા અને સરકારી રાજ્યતંત્રની આંટીધૂંટીથી માહિતગાર હતા. તેમણે સરકારી દફતરોના પુરાના ઉપરથી જ પોતાના નિર્ણયો રજૂ કર્યા હતા. ત્રણેમાં કોનું સ્થાન ઊંચું છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પણ દરેકે, લેખક તરીકે લગભગ સરખી જ સેવા બજાવી છે, એમ કહી શકાય. અલખત, પોતે અંગ્રેજ હોવા છતાં ડિગ્બીએ હિંદી પ્રજા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે, તથા હિંદુસ્તાનનો કેસ પોતાના દેશબંધુઓ તેમજ દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરવાને જે જહેમન ઉઠાવી છે, તે જોતાં તેમના પ્રત્યે આપણું હૃદય આભારની લાગણીથી વધારે નમે છે. ડિગ્બી પોતે મિશનરી તરીકે મદ્રાસ પ્રલાશ તરફ કામ કરતા હતા. તે અરસામાં દક્ષિણમાં પડેલા દુકાળ વખતે તેમણે જૂએ મળતા લોકોને રાહત આપવાનાં કામોમાં અપ્રત્યાય. પરંતુ, તે ભાગોમાં દુકાળની બીવણતા અને નિયમિતતા તથા લોકોમાં તેની સામે ઝૂઝવાની શક્તિનો તદ્દન અભાવ જોઈને તેમનું ધ્યાન એક નવા જ મુદ્દા તરફ ખેંચાયું. તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ બધી કંઈ વસ્તુ સ્થિતિ અને અંગ્રેજી રાજ્ય વચ્ચે કોઈ કાર્યકારણ સંબંધ તો નથી? અને પૂરતા અભ્યાસ બાદ તેમણે તે બાબતમાં પોતાના નિર્ણયો વ્યવસ્થિત રૂપમાં બહાર કરવા માંડ્યા. તે નિર્ણયો

સરકારને રુચિર તો ન જ થઈ પડ્યા. સરકારે જ્યારે દુકાળ કમિશન નીમ્યું, ત્યારે તેમાંથી ડિગ્રીને ખાતલ રાખવામાં આવ્યા. ડિગ્રી જેવા લોકસેવક, કે જેમણે દુકાળના વખતમાં લોકોમાં કામ કર્યું હોય, ઉપરાંત આખી પરિસ્થિતિનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ પણ કર્યો હોય, તેમને એ કમિશનમાંથી ખાતલ રાખવામાં સરકારનો મુદ્દો શો હોઈ શકે, તે હવે ડિગ્રીને પોતાને જ વધુ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. તે અરસામાં હિંદી વગીરે પાર્લામેન્ટમાં ભાષણ દરમિયાન પડકાર કર્યો કે, જો કોઈ એમ સાબિત કરી આપે કે, આપણા રાજ્ય દરમિયાન હિંદી પ્રજા વધુ ગરીબ બનતી જાય છે, તો આપણે હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરવાનું છોડી દેવા તૈયાર છીએ. તેના જવાબમાં ડિગ્રીએ પોતાનું 'Prosperous British India' નામનું પુસ્તક લખ્યું; અને શરૂઆતમાં એક લાંબો કાગળ લખી તે પુસ્તક હિંદી વજરને મોકલાવ્યું. એ પુસ્તક લખાવાને ૩૭ વરસ થઈ ગયાં છે. તથા ત્યારપછી હિંદુસ્તાનની નદીઓમાં ઘણાં પાણી વહી ગયાં છે, છતાં અત્યારે પણ ડિગ્રીએ પોતાના પુસ્તકમાં જાહેર કરેલા નિર્ણયો અમુક ગાણુ વિગતો કે મુદ્દાઓ બાદ કરતાં એટલા જ માથા છે અને વસ્તુસ્થિતિનો તાદૃશ ચિતાર રજૂ કરે છે. ડિગ્રીએ આપેલી હકીકત એક જમાના પછીના આંકડાઓ પણ પુરવાર કરે છે અને બતાવે છે કે ૧૯મી સદીની ઘટના ૨૦મી સદીમાં ચાલુ જ છે.

ડિગ્રી શું કહે છે ?

આજે શું છે ?

(૧) માણસોની કુલ વાર્ષિક આવકમાંથી સરકાર દર વર્ષે ૨૦ ટકા લઈ લે છે. (પા. ૬)

ઇ. મ. ૧૯૩૫માં મુ. વિશ્વશૈયાએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે કરનો માયાદીક બોલે આવકના ૨૦ ટકા એટલે કે રૂપિયે ત્રણ આના ચાય છે.

(૨) હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સીધી હકુમત હેઠળ ૨૨ કરોડ માણસો છે પણ તેઓ ઇંગ્લંડના ૪ કરોડ માણસો જેટલો આવક-વેરો ભરે છે તેના દશમા ભાગનો પણ ભરી શકતા નથી. (પા. ૮)

૧૯૩૩-૩૪માં દિદમાં ૬૫ ટકા લોકોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૫૦થી વધારે નથી. મરકારી આવક વેરો ભરતા લોકોની મંખ્યા માત્ર ૨૫ ટકા છે.

(૩) અંગ્રેજો આવ્યા પછી ૧૭૪૫ની સાલ સુધીનાં ૭૪૫ વરસમાં ૧૮ રચાનિક દુકાળ જ નોંધવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે અંગ્રેજો આવ્યા પછી ૧૭૪૫થી ૧૯૦૦ સુધીનાં વરસોમાં દેશ-આખી ૩૬ દુકાળ નોંધાયા છે (પા. ૯)

૧૯૦૦ પછીના વીસ વરસમાં ૪ દુકાળો નોંધાયા છે. તેમાંથી બેની અસર વધારે આપક હતી.

(૪) માયાદીક આવક (પા. ૧૦)

ઇંગ્લંડ	રૂ. ૬૭૫	૧૦૬૨
અમેરિકા	૫૮૫	૨૦૫૩
ફ્રાન્સ	૪૦૫	૬૩૬
કેનેડા	૩૬૦	૧૨૬૮
જર્મની	૩૩૦	૬૩૪
હિંદુસ્તાન	૧૫	૫૦

(૫) હિંદમાંથી છોડાડ તરફ રોજ વધ્યા કરતા અને વેગથી વહેતા ધનપ્રવાહ આવળ કલાઈવ અને હેડર્ટીએ પડાવેલી રકમો ગણતરીમાં પણ ન લેવા જેવી તુચ્છ અને ગઈ છે. (પા. ૧૪)

(૬) દુનિયાના સર્વદેશોમાં સરકાર વેપારમાંથી મહેસૂલ મેળવે છે પણ હિંદમાં અંગ્રેજોએ એ નિયમને અવળો કરી રાજ્યની મહેસૂલ વડે વેપાર ચલાવતા હતા. એ રૂપિયા દેશને કાઢી પણ પ્રકારનો બદલો પાછો આપ્યા વિના જ પરદેશ ધસડી જવામાં આવતા હતા. (પા. ૧૭)

(૭) ખિલકુલ થોડા અપવાદો સિવાય, દેશીઓને માત્ર અંગ્રેજોના નોકરો કે ગુમાસ્તાઓ તરીકે અથવા તો તે ખાતાની છેક હલકી નોકરીઓમાં જ લેવામાં આવે છે. (પા. ૧૭)

(૮) હિંદુસ્તાનના અર્ધ ઉપરાંત ખેડૂતો કદી છટી ન શકાય તેવા દેવામાં સપડાઈ ગયા છે. (પા. ૪૯)

(૯) હિંદુસ્તાનમાં પાકતા અનાજમાંથી હિંદના દરેક માણસને પેટપૂરતું ખાવાનું આપવામાં આવે તો દેશનો પોણો ભાગ વર્ષમાં ત્રણ માસ અર્ધભૂખે રહે અને કેટલાય લાખને તો જરા પણ ખાવાનું ન મળે. અને છતાં દર વરસે હિંદમાંથી હગલાબધ અનાજ પરદેશ ચડાવવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે ઉપર જણાવેલી સંખ્યા કરતાં પણ વધારે મોટી સંખ્યા, વધારે પ્રમાણમાં હમેશાં ભૂખી રહે છે. (પા. ૫૦)

(૧૦) ૧૮૫૭માં હિંદી વહાણોનું કુલ વળન પરદેશી વહાણોથી લગભગ અર્ધોઅર્ધ હતું તે ૧૮૯૮માં ઘટીને ૭૦મા ભાગનું થઈ ગયું હતું. (પા. ૫૫)

અત્યારે લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા. દર વરસે દેશની મહેસૂલમાંથી બહાર ચાલ્યા જાય છે. તે ઉપરાંત બેંકો, સ્ટીમરો અને કારખાનાં દ્વારા લગભગ ૧૬૦ કરોડ રૂપિયા. પરદેશીઓ લઈ જાય છે.

સરકાર હાલ પણ દેશની મહેસૂલમાંથી દર પાંચ રૂપિયે એક રૂપિયો પ્રજાને કંઠ પણ બદલો આપ્યા વગર પરદેશ તાણી જાય છે.

માસિક રૂ. ૧૦૦૦ થી વધારે પગારની નોકરીઓમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ ૧૮૭૭માં બે ટકા. ૧૮૯૭માં ૫ ટકા અને ૧૯૧૩માં ૭ ટકા હતું. તે જ વરસમાં માસિક રૂ. ૨૦૦ ઉપરાંતના પગારની નોકરીઓમાં ફક્ત ત્રીજા ભાગના હિંદીઓ હતા. આ પ્રમાણમાં હજી પણ લાંબો રેર પડ્યો નથી.

મુંબઈ ઈલાકામાં મેકડોનેલ કમિશનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખેડૂતોના ૪/૫ ભાગ દેવામાં સપડાયો છે. આખા દેશમાં ખેડૂત દીકરું હેતું લગભગ ૧૦૦ આવે છે.

સરકારની જેલોમાં જે ધોરણે ખોરાક અપાય છે તે ધોરણે ગણતાં દેશની વસ્તીને ખાવા માટે અત્યંત આવશ્યક પ્રમાણમાં પણ ૪૦ ટકા અનાજની તૂટ રહે છે. મર જહોન મીંગટની ગણતરી પ્રમાણે ૬૧ ટકા લોકોને એટલે અત્યારની વસ્તીના લગભગ ૨૧૧ કરોડ લોકોને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી અને ફક્ત ૩૯ ટકાને એટલે કે ૧૩૧ કરોડ લોકોને પૂરતું ખાવાનું મળે છે.

ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાંનાં દસ વરસમાં દુનિયામાં ૧૭૦૦૦ નવાં વહાણો બંધાયાં તેમાં હિંદનો ફાળો ૨૨ હતો. આપણો ૯૯ ટકા દરિયાઈ વેપાર પરદેશી આગમોટોમાં થાય છે.

જુદા જુદા દેશોનું માલિકીનાં વહાણોનું પ્રમાણ
અત્યારે આ પ્રમાણે આવે છે:- (તનેજ લાખમાં)
ઇંગ્લાંડ ૧૯૭ અમેરિકા ૧૩૪
જપાન ૪૩ હિંદ ૨

(૧૧) અધા પાકા માલનો હિંદનો વેપાર
ખિલકુલ પડી લાંગ્યો ત્યારે જ તેના ઉપરનો
જકાતનો ભાર બોલે દર કરવામાં આવ્યો.
(પા. ૫૮)

(૧૨) મહેસૂલ ઉધરાવવાનું ખર્ચ નિજામ
રાજ્યમાં દેશી અમલદારો નીચે સેકેડે ૩
૬-૬-૩, અંગ્રેજી રાજ્યમાં અંગ્રેજ અમલદારો
નીચે ૩, ૪૫-૧૪-૫ આવે છે. (પા. ૬૪)

(૧૩) કહેવાતા પ્રજાપ્રીય દેવાની રકમ
નહેર કામેને માટે લીધેલી રકમ બાદ કરતાં
સગભગ એક અજબ જેટલી એટલે કે હિંદની
૩૫ વર્ષની કુલ જમીન મહેસૂલ જેટલી થાય
છે. (પા. ૬૮)

(૧૪) ઓસ્ટ્રેલિયાને હિસાબે હિંદમાં દોર
હોય તો ૨,૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦ નોઈએ. પ્રાચીન
કાળથી હિંદમાં જમીનનો ૧/૧૦ ભાગ ગાયર
રાખી નોઈએ એવો નિયમ ચાલતો આવ્યો
છે, પણ અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા બાદ,
દોર કે મનુષ્ય કાઢીને દરકાર કર્યા વગર તે
જમીનો મહેસૂલ વધારવાની દાનતથી તોડી
નાખી છે. (પા. ૭૦)

(૧૫) દેશમાં કુલ ૧૪૧૭ કંપનીઓ છે
અને તેમની મૂડી કુલ ૫૩ કરોડ રૂપિયા છે
દેશીઓના હસ્તકની મિલો તેમાં ગણી લઈએ
તોપણ માત્ર ૧૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડી જ
દેશીઓના હાથમાં છે. બાકી બધી પરદેશી-
ઓની છે. (પા. ૭૩)

હવે નિકાસ વેપારમાં ૭૪ ટકા કાચો માલ
પરદેશ ચડે છે અને આયાત વેપારમાં ૭૫ ટકા
પાકો માલ પરદેશથી આવે છે એટલે પાકા-
માલનો વેપાર આજે પણ નહીંવો છે.

આખા દેશની ગણતરીએ આ ખર્ચ ૧૨૫
ટકા આવે છે ઇંગ્લંડમાં માત્ર ૨૫ ટકા આવે છે.

આજે કુલ સરકારી દેવાનો આંકડો આખા
દેશનું ૩૦ વર્ષનું જમીન મહેસૂલ અથવા ૪
વર્ષનું સરકારી મહેસૂલ અથવા ૭ માસની
આખા દેશની કુલ આવક જેટલો થાય છે.

હિંદમાં ગાયર જમીનનું પ્રમાણ ખેડાણ
જમીનના માત્ર ૧૦૬ ટકા છે બીજા ખેતી
પ્રધાન દેશોમાં ૧૫ ટકા કરતાં ઓછું નથી. જુદા
જુદા દેશોમાં દર સો માણસે દોરનો સખ્યા
નીચે મુજબ છે

હિંદ	૬૧
ડેન્માર્ક	૭૪
અમેરિકા	૭૯
કેનેડા	૮૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૨૫૯

હિંદમાં જે દોર છે તે પણ સારી સ્થિતિમાં નથી.

હિંદમાં ૧૯૨૯-૩૦માં દેશી કંપનીઓની
અંખ્યા ૬૯૨૫ છે અને તેમાં ૨૮૬૯૦ લાખ
રૂપિયા રોકાયા છે. બ્યારે પરદેશી કંપનીઓ
૮૮૩ છે અને તેમાં ૯૮૦૦૦ લાખ રૂપિયા
રોકાયા છે. દેશી કંપનીઓમાં પણ પરદેશી-મૂડી
૭૫૦૦ લાખ રૂપિયાની છે. એટલે દેશમાં, વિદેશી

મૂડી આશરે ૧૦ અબજ રૂપિયા અને રેશી મૂડી આશરે બે અબજ રૂપિયા કંપનીઓમાં રોકાયેલી છે.

(૧૬) રેલવેમાં સરકારે શરૂઆતથી બધી ખોટ ખર્ચામાંથી ભરેલી હોવાથી પહેલેથી છેવટ સુધીના હિમાળ ગણુતા ૬૦ વર્ગે સરેરાશ ૧ કરોડ અને ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખોટ જ ભર્યા કરી હતી. એસ. આઈ. આર. કંપનીની રેલવે સરકારે ખરીદી ત્યારે તેના ઉપર મરકારે ૩ કરોડ રૂપિયા જેટલી ખોટ ભરી હોવા છતાં તેની ૩૨ લાખ પાઉન્ડની મૂડી ઉપર ૯,૮૦,૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રિમિયમ આપ્યું. (પા. ૭૬)

(૧૭) લરકરમાં બ્રિટિશ સોલ્જરને રૂ. ૧૧૬૦ વાર્ષિક મળે છે ત્યારે હિંદીને રૂ. ૩૧ મળે છે (પા. ૭૮)

(૧૮) ઇંગ્લંડના કરનાં હિંદમાં વેપારના વિસ્તારના પ્રમાણમાં વધારે ચલણી નાણું નોઈએ છે અને તેનું કારણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલી શાખના વ્યવહારની અગવડ છે જે સુધારવા સરકારે ખ્યાન આપ્યું નથી (પા. ૧૦૨)

(૧૯) પરદેશનું જ હિત હમેશાં ધન્યતા પરદેશી સરકારે હિંદના લોકોને જાણી નોઈને દર વરસે હિંદિયામણના ફરકારને લીધે રૂ. ૮૦ કરોડની ખોટમાં ઉતર્યા છે. (પા. ૧૧૭)

(૨૦) કુલ જમીન ઉપર બોન્ને વંચો એટલે કે લોકો તેટલા ગરીબ બન્યા. (પા ૧૧૬)

૧૯૨૦ની આખર સુધીની વ્યાજ સાથેની કુલ ખોટ ગણીએ તો લગભગ ૨૭૫ કરોડ રૂપિયા થાય. ૪ ટકા લેખે દર વરસે તેનું ૧૧ કરોડ રૂપિયા વ્યાજ થાય. આ કંપનીઓ પાસેથી રેલવે ખરીદતી વખતે, સરકારે ઉપર મુજબ કરોડોની ખોટ હોવા છતાં શેરના પ્રિમિયમ તરીકે ૫૦ કરોડ રૂપિયા વધારે આપ્યા છે.

	ધોડેસ્વાર	પાયળ
બ્રિટિશ રૂ.	૨૫૨૬	૨૫૦૩
હિંદી	૬૬૯	૬૩૧

દર ૧૦ લાખની વસતીએ જુદા જુદા દેશોમાં બેંકોનું પ્રમાણ :

ઇંગ્લંડ	૨૭૩	જર્મની	૩૩
અમેરિકા	૧૭૬	જપાન	૧૦૩
કેનેડા	૪૧૭	હિંદ	૨૫
ફ્રાન્સ	૪૯		

૧૯૨૭માં સરકારે હિંદિયામણનો ભાવ ૧૬ પેન્સને બદલે ૧૯ પેન્સ કર્યો ત્યારથી દર વરસે હિંદને ૧ અબજ રૂ. નું નુકસાન થાય એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯૯૧માં કુલ વસ્તીના ૬૦ ટકા લોકો ખેતી ઉપર આધાર રાખતા તે ૧૯૩૧માં વધીને ૭૩ ટકા થયા છે.

આ ઉપરાંત રિઝર્વીએ કરેલા નિરૂપણમાંથી આપવા જેવા આંકડાઓ અને ધણાં વાક્યો છે પણ તેને માટે ઉત્સુક વાચકે તે પુસ્તકનો આશરો લેવો જોઈએ*

* રિઝર્વીના આ પુસ્તકનો સાર હમણા જ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે 'આખા હિંદુસ્તાન !' એ નામથી બહાર પાડ્યો છે. તેમાંથી આ હકીકત લીધી છે.

ઉપાધીયે ન્યારી

મને સન્ધ્યા પ્યારી જનજીવનની કે જગતની.

નિઃશ્વેથી માંડી બધા અબલ સૌ ચેતન કણી
પરોઢે જાગેલી અવિરત ધમાલે ઉછળતી
ધસે ને આકર્ષે નજર, દગ આંજો ભભકથી,
સ્વકાર્યે પ્રસ્વેદે વિજયિત હસે ભિન્ન સ્વરથી.
મહેઝા કર્તવ્યે અધિર ધસતાં મરત મહુમા
ઉપા કૈંકે બહાલી નવજીવન જેથી વિકસતાં.

કરી ઊઘે નીલો રજનિ પડે કામળ કરે
ઉપા પ્રાચીદારે પ્રણય પલકારે સ્મિત કરે.
ધડી આશાધેલાં કુસુમકુમભે લોચન રમે
નવે ખંડે મળુ કવણુન અધિરાં કંકણુ કરે.

મૃદુ બંસી ખાજ

મહેઝા કે જાગી

લસે તાજ આછી શરમ સુરખિ ગૌરવદને.
તજ સર્વે બેામે, અમિત પગથારે ઉમળકે
નવોઢા શી ખાસી સમદ સરતી ધીર પગલે.
ધરા કંકુભીનાં ચરણુસ્પર્શે સ્વસ્તિક મહે.
તરંગો સિન્ધુના પ્રતિધ્વનિત ઝકારણુ ઝિલે.

ઉપાને આભારી

સદા, તોયે મ્હારી

ઉપાધીયે ન્યારી

મૃદુ સન્ધ્યા પ્યારી સ્વરત પરિતોષે વિરમતી
ઉપાએ અર્પેલાં નિજ શયનમાં પુષ્પ ધરતી
ધવાયાં હૈયાને સદય ઉરભાવે રુઝવતી.
લપેટી વાતસર્યે અમિત સહુને અંક ધરતી.

દિનાન્તે એકાન્તે

નિદ્રાબ્યાં મેં માણે

પરેલાં વેરાને પરણુદિન કા જલ અટલે
થતાં ઊંચાં નીચાં ખગસિયુ વિલેકે ક્ષિતિજન્યે.
વળે ધંખી માળે રખડો રઝળી સીમ વમડા
ઝિંકી સન્ધ્યારંગો અમિત તન ને પાંખ દયમાં.

મૃદુ ન્હાની મીઠી કલ્પબલ થતી સુખ અનિલે.
પ્રસારીને પાખો ખગ, શિશુપરે સાન્ત્વન મહે.

સમર્પે સન્ધ્યાએ

કુદુઝી સંનેપે સુખદ રજતી નિદ્રિત કરે.

નમેલી સન્ધ્યાએ

ધરેલી આશાએ ક્ષિતિજગતપંથે નિરખતી.

વિહવાતી ભેપેલી

કદોકે હોયેલી

ઝરે બંનેલી પ્રિયતણી જળે પાંપણુ બંરી.

દિનાન્તે કાર્યાન્તે અમિતતન અંતે ગૃહ વળે.

હજારો બોળાએ તનમન સ્મૃતિથી પરવરે.

અને સન્ધ્યારંગે

ધડી દૃષ્ટિ સંગે પ્રિય ગૃહિણીની આંખ પલકે.

હજારો આશાને હરદમ વિસામે તરવરે.

જતી સન્ધ્યા ધીરે

પ્રિજેલાં દામ્પત્યે

રચેલા એકત્વે અમર ઉતરે રંગરજની,

અબીખા શાતાએ

સમીક્ષા આવેશો નિકટ ધરો આકર્ષણુ રચી

જતી સન્ધ્યા ધીરે

મદાબ્ધિને તીરે જળકણુ કળે સેજ રચતી.

સુણી ઊર્મિગીતા, મૃત્તિ સુખનાં ઓટણુ ધરી.

જમે સન્ધ્યા તેથી

મને, મૃચ્છા જેથી ફલિત પરિતૃપ્તિ અનુભવે.

વળે ત્યાં યાકેલાં સહુ નિજગૃહે તોષિત દિલે.

અને ત્યાં સર્વેનું,

વિશેષી પ્યાસીનું,

સન્ધ્યો આત્માનું મિત્રનવટથી સંપુટ ખને.

વિદ્યાસ્થાં જે તરવો નિવૃત્ત પરિતોષે જઈ સુએ.

મૂડી આશરે ૧૦ અબજ રૂપિયા અને ફેશી મૂડી આશરે બે અબજ રૂપિયા કંપનીઓમાં રોકાયેલી છે.

(૧૬) રેલવેમાં સરકારે શરૂઆતથી બધી ખોટ ખિસ્સામાંથી ભરેલી હોવાથી પહેલેથી છેવટ સુધીના હિસાબ ગણતાર દર વરસે સરેરાશ ૧ કરોડ અને ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખોટ જ ભર્યા કરી હતી. એસ. આર્ષ. આર કંપનીની રેલવે સરકારે ખરીદી ત્યારે તેના ઉપર સરકારે ૩ કરોડ રૂપિયા જેટલી ખોટ ભરી હોવા છતાં તેની ૩૨ લાખ પાઉન્ડની મૂડી ઉપર ૯,૮૦,૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રિમિયમ આપ્યું. (પા. ૭૬)

(૧૭) લશ્કરમાં બ્રિટિશ સોલ્જરને રૂ. ૧૧૬૦ વાર્ષિક મળે છે ત્યારે હિંદીને રૂ. ૩૧ મળે છે (પા. ૭૮)

(૧૮) ઇંગ્લેંડના કરતાં હિંદમાં વેપારના વિસ્તારના પ્રમાણમાં વધારે ચલણી નાણું નોંધ એ છે અને તેનું કારણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલી શાખના વ્યવહારની અગવડ છે જે સુધારવા સરકારે ધ્યાન આપ્યું નથી. (પા. ૧૦૨)

(૧૯) પરદેશનું જ હિત હમેશા ઇચ્છતી પરદેશી સરકારે હિંદના લોકોને ખણી નોંધને દર વરસે હુડિયામણના ફેરફારને લીધે રૂ. ૮૦ કરોડની ખોટમાં ઉતર્યા છે. (પા. ૧૧૭)

(૨૦) કુલ જમીન ઉપર બોન્ડો વધ્યો એટલે કે લોકો તેટલા ગરીબ બન્યા. (પા ૧૧૬)

૧૯૨૦ની આખર સુધીની વ્યાજ સાથેની કુલ ખોટ ગણીએ તો લગભગ ૨૭૫ કરોડ રૂપિયા થાય. ૪ ટકા લેખે દર વરસે તેનું ૧૧ કરોડ રૂપિયા વ્યાજ થાય. આ કંપનીઓ પાસેથી રેલવે ખરીદતી વખતે, સરકારે ઉપર મુજબ કરોડોની ખોટ હોવા છતાં શેરના પ્રિમિયમ તરીકે ૫૦ કરોડ રૂપિયા વધારે આપ્યા છે.

	ધોડેસ્વાર	ખામળા
બ્રિટિશ રૂ.	૨૫૨૬	૨૫૦૩
હિંદી	૬૬૯	૬૩૧

દર ૧૦ લાખની વસતીએ જુદા જુદા દેશોમાં બેંકોનું પ્રમાણ :

ઇંગ્લેંડ	૨૭૩	જર્મની	૩૩
અમેરિકા	૧૭૯	જપાન	૧૦૩
ફ્રેન્ડ	૪૧૭	હિંદ	૨૦૫
ક્રાન્સ	૪૯		

૧૯૨૭માં સરકારે હુડિયામણનો ભાવ ૧૬ પેન્સને બદલે ૧૯ પેન્સ કર્યો ત્યારથી દર વરસે હિંદને ૧ અબજ રૂ. નું નુકસાન થાય એવો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯૯૧માં કુલ વસતીના ૬૦ ટકા લોકો ખેતી ઉપર આધાર રાખતા તે ૧૯૩૧માં વધીને ૭૩ ટકા થયા છે.

આ ઉપરાંત ડિગ્રીએ કરેલા નિરૂપણમાંથી આપવા જેવા આંકડાઓ અને ધણાં વાક્યો છે પણ તેને માટે ઉત્સુક વાચકે તે પુસ્તકનો આશરો લેવો નોંધ એ*

* ડિગ્રીના આ પુસ્તકનો સાર હમણા જ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે 'આખા હિંદુસ્તાન' એ નામથી બહાર પાડ્યો છે. તેમાંથી આ હકીકત લીધી છે.

ઉપાધીયે ન્યારી

મને સન્ધ્યા પ્યારી જનજીવનની કે જગતની.

નિમગ્ની માંડી બલ અબલ સૌ ચેતન કણી
પરોઢે જગેલી અવિરત ધમાલે ઉછળતી
ધસે ને આકર્ષે નજર, હગ આંજ બાજથી,
સ્વકાર્યે પ્રસ્વેદે વિજયિત હસે ભિન્ન સ્વરથી.
મહેચ્છા કર્તવ્યે અધિર ધસતાં સત્ત્વ સહુમાં
ઉપા કૈકે બહાલી નવજીવન જેથી વિકસતાં.

કરી જાયો નીલો રજનિ પડશે કેમળ કરે
ઉપા પ્રાચીદારે પ્રણય પલકારે રિમત કરે.
ધડી આશાધેણાં કુસુમકુસમે લોચન રમે
નવે ખડે મેલુ કવલુન અધિરાં કકલુ કરે.

મૃદુ બંસી બાજી

મહેચ્છા કે જગી

હસે તાજી આછી શરમ સુરખિ ગૌરવદને.
તજી સર્વે બ્યોમે, અમિત પગયારે ઉમળકે
નવોઢા શી પ્યાસી સમદ મરતી ધીર પગલે.
ધરા કુળીનાં ચરણુસ્પર્શે સ્વસ્તિક અહે.
તરંગો સિન્ધુના પ્રતિધ્વનિત ઝકારણુ ઝિલે.

ઉપાનો આભારી

સદા, તોયે મહારી

ઉપાધીયે ન્યારી

ચંદુ સન્ધ્યા પ્યારી સ્વરત પરિતોષે વિરમતી
ઉપાએ અર્પણાં નિજ શયનમા પુષ્પ ધરતી.
ધવાયા હૈયાને સદય ઉરભાવે રુચતી.
લપેટી વાતસલ્યે શ્રમિત મહુને અંક ધરતી.

દિનાન્તે એકાંતે

નિકાળ્યાં મે માણે

પડેલાં વેરાને પરણુદિન કે જલ્દા અટૂલે
યતાં જોયાં નીચાં ખગશિશુ વિલોકે ક્ષિતિજને.
વળે પંખી માલે રખડો રજાની સીમ વગડા
ઝિંદી સન્ધ્યારંગે શ્રમિત તન ને પાંખ હયમાં.

મૃદુ -હાની મીઠી દલબલ ધતી મુસ અનિલે.

પ્રસારીને પાંખો ખગ, શિશુપરે સાન્તવન મહે.

સમર્પી સન્ધ્યાએ

કુટુમ્બી સેનોયે સુખદ રજની નિદ્રિત કરે.

નમેલી સન્ધ્યાએ

ધરેલી આશાએ ક્ષિતિજગતપથે નિરખતી.

વિલાસતી નેપેલી

કદીકે છોયેલી

ઝરૂંચે યતેલી પ્રિયતર્ણી જળે પ્રાંપણુ બરી.

દિનાન્તે કાર્યાન્તે શ્રમિતતન અંતે ગૂઢ વળે.

હમ્મશે બોજાઓ તનમન સ્મૃતિથી પરવરે.

અને સન્ધ્યારંગે

ધડી દૃષ્ટિ મંગે પ્રિય ગૃહિણીની આંખ પલકે.

હમ્મશે આશાનો હરદમ વિસામો તરવરે.

જતી સન્ધ્યા ધીરે

પ્રિછેલાં દામ્પત્યે

રચેલાં એકત્વે અમર ઉતરે રંગરજની.

અબીપ્સા શાતાએ

સમીક્ષા આવેશો નિકટ ધરો આકર્ષણુ રચી

જતી સન્ધ્યા ધીરે

મહાબિંધને તારે જળકણુ કણે સેજ રચતી.

સુણી જીર્મિંગીતો, મૃત્તિ સુખનાં ઝોઢણુ ધરી.

ગમે સન્ધ્યા તેથી

મને, ઇચ્છા જેથી ફલિત પરિતૃપ્તિ અનુભવે.

વળે ન્યાં યાદેલાં સદુ નિજગૃહે તોષિત દિલે.

અને ન્યાં સર્વેનું,

વિયોગી પ્યાસીનું,

મજબી આત્માનું મિલનતટથી સંપુટ બને.

વિદારણાં જે તરવો નિવૃત્ત પરિતોષે જર્ઘ મુએ.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને ઈટલી

દુર્ગારશી ધરમશી સંપત્ત

ઈટલી સીનાર મુસોલિનીના શાસન નીચે બહુ બળવાન બન્યું છે. એ ખીમ-વર્ગનું સામ્રાજ્ય પ્રથમ વર્ગના દરજ્જે પહોંચ્યું છે. ઈટલી એક નબળું, કુર્મી અને નમતે કાંટે બેસનાર રાજ્ય ગણાતું હતું, પરંતુ આજે સીનાર મુસોલિનીએ એ રાજ્યને પોતાની કુતેહથી લશ્કર અને વિમાની કાફલામાં યુરોપનાં અગ્રગણ્ય રાજ્યોમાંનું એક બનાવ્યું છે. ઈટલી હવે મોટી ૩૫૦૦૦૦ દનની મનવાસો બાધે છે, મેંકડો સજમેરીનો તેણે તૈયાર કરી છે. એનાં હજારો વિમાનો અનુભવી સુકાનીઓના હાથ નીચે આકાશમંડળમાં વ્યાપી રહે છે. એની પાસે પાંચ લાખ લડવૈયાઓ રાત્રિદિવસ હુકમની રાહ જોતા સરજામ સાથે તૈયાર જિભા છે. ઈટલીના યુવાન માણસોને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ અપાય છે. ઈટલીમાં આઠ વરસના બાળકને લશ્કરી ફરજિયાત નાલીમ મળે છે. પંદર વરસના છોકરાને બદ્દક ઉપાડતી પડે છે. છેલ્લા પંદર વરસોમાં સીનાર મુસોલિનીએ ઈટાલિયનોના બીર, રૂપોક માનસમાં અજબ પરિવર્તન કરી નાંખ્યું છે. આજે ત્યાં નિડર, સાહસિક અને અભય સેવનારા અર્ધો કરોડ યોદ્ધાઓ જરૂર પડે ઈટલી માટે મેદાને પડવા તૈયાર શસ્ત્ર સજીને જિભા છે.

સીનાર મુસોલિનીએ અનેક રાજ્યનેતાઓના પક્ષેમાં વહેંચાયેલાં ઈટલીને એકતંત્ર નીચે આપ્યું. એણે ઈટલીના સાધનેતો એને બળવાન બનાવવા માટે ઉપયોગ કર્યો છે. એક વખતનો સમાજવાદી નેતા સને ૧૯૧૯ના અક્ટોબરની તા. ૨૩મીથી ફેરીસ્ટ સર્વસત્તાધારી બન્યો છે. એણે પોતાના વિરોધીઓનું સામ, દામ, ભેદ અને મુખ્યત્વે દડથી દમન કરી તેમને ડારી દીધા છે એ ઈટલીનો ભાગ્યવિધાતા, સર્વમત્તાધારી સમર્થ પુરુષ છે. પંદર વરસોમાં એણે ઈટલીમાં હજારો માધોલોના રસ્તાઓ બાંધ્યા છે, લાખો એકર ખાડાખજા વાળી જમીન ખેતી માટે કામ આવે તેવી કરી કાચી વસ્તુઓની પેદાશ વધારી મૂકી છે. પરદેશોનો મોટો વેપાર ચાલુ કર્યો છે. સારું વહાણબંદુ બાંધ્યું છે. ઈટાલીમાં ત્રણગણા કારખાના જિભા કર્યા છે. ઉદ્યોગોને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું છે. પ્રજાના સારા ભાગોની નિરક્ષરતા દૂર કરી છે. તુર્કી પાસેથી ત્રિપોલી લીધું છે. એખિમોનિયા હજમીઓ પાસેથી જીત્યું છે. લીબિયામાં ભારે કિલેબંધી કરી છે. પંદર વર્ષોની ટૂંક મુદ્તમાં સીનાર મુસોલિનીએ ઈટલીની અનેક રીતે અનેક દિશામાં સુધારણા અને પ્રગતિ કરી છે.

સીનાર મુસોલિની લુહારનો પુત્ર છે જાને ધણા વર્ષો સુધી પોતાના હાથે ચણરતું કામ કરી એણે ઉદર નિર્વાહ કર્યો હતો. એ સીડીના તદન નીચા પગથિયાથી જીએ ચડતો ચડતો આજે જીયામા જીયા રથાને બેઠો છે-સમ્રાટો અને પાર્લામેન્ટની સર્વે સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી બેઠો છે. પત્રકાર, લેખક, બંડખોર, લડવૈયો એ સૌ ધંધા એણે કર્યા છે. અંગ્રેજ લેખકો એને જુસ્સાદાર અને અર્ધગાંડા જેવો અગાઉ ગણતા હતા. પરંતુ હવે તે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન, દેશનો તારણદાર અને રાજ્યદારી રમતો રમવામાં અતિ કુશળ ગણાય છે.

એનાં પાસાં સવળાં પડે છે. એણે કોઈ એ પેલું ન કરેલી હિંમત દાખવી છે અંગ્રેજ સિંહની પૂછડી પોતાના હાથોમાં પકડી એણે ખૂબ આમળી છે

ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાગ્ર અદારસો માર્ગલ લાંબો છે. એની પહોળાઈ પાંચસો માઇલ છે. સાધારણ રીતે એની જાંઘઈ ઘણી છે. આથી સખમેરીનો વહાણવટા ઉપર હલ્લો કરી શકે તેવી રચના છે. એના સાધારણ રીતે બે વિભાગો ગણાય. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે સીસીલી પાસે આવાગમનનો સાકડો રસ્તો છે. એના ઉત્તર ભાગમાં સ્પેન, ફ્રાન્સ, અને ઇટલી આવ્યા છે. દક્ષિણમાં આફ્રિકાનો કિનારા છે. તુર્કી પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પુષ્કળ લાગવગ ધરાવે છે ઓસ સાગરગ્રન્થ નહિ હોવાથી એની લાગવગ ન્યૂન છે.

ખ્રિષ્ટિય ટાપુઓ ભૂમધ્ય સમુદ્રની બહાર છે. પરંતુ ભૂમધ્ય સમુદ્ર અંગ્રેજોનું તળાવ કહેવાય છે. અંગ્રેજો ઘણા દીર્ઘદષ્ટિ ધરાવનાર ગણાયા છે. એમની રાજ્યનીતિ સૌથી પહેલાં કાર્યસિદ્ધિનો માર્ગ પકડે છે. બીજાં રાજ્યો જાગે છે તે પહેલાં તેા અંગ્રેજો પોતાની સ્થિતિ ખૂબ મજબૂત બનાવી લે છે. અંગ્રેજોએ ભૂમધ્ય સમુદ્રના દારૂપી સુવેઝની નહેરમાં હોશિયારીથી મુખ્ય લાગ રાખી લીધો. જિપ્સાલ્ટર, માલ્ટા, સાઇપ્રસ વગેરે સરસ ચાવી રૂપ મથકો પસંદ કરી તેમા મજબૂત કિલ્લેબંધી કરી આખા ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર પોતાની શેઠ બેસાડી દીધી છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર હિંદ, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના ખીમ કટલાક માર્ગો તરફ જવાનો ધોરી રસ્તો છે. એ માર્ગે ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના અર્ધ ક્ષેત્રફળ અને ઈક્ર પ્રજા વસે છે. પૂર્વ તરફ લશ્કરી મદદ મોકલવાનો એ રાજમાર્ગ છે. ખ્રિષ્ટનના ઉદ્યોગો માટેની અને ખોરાકીની વસ્તુઓ જેવી કે શણ, દીન, રબર, ચા, અનાજ વિગેરે મંગાવવાનો અને અંગ્રેજી બનાવટની મુખ્ય વસ્તુઓ પરદેશી મોકલવાનો એ સગવડબયો અને ટૂંકામાં ટૂંકા માર્ગ છે. લગભગ અર્ધા ભાગનું અંગ્રેજી વાણિજ્ય અને વહાણવટું એ માર્ગનો ઉપયોગ કરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગનું રક્ષણ એ અંગ્રેજોને માટે બહુ જ અગત્યની વસ્તુ છે. આથી મોટી દરિયાઈ મનવારોનો કાફલો આ ભાગનું રક્ષણ કરે છે. વિમાની યુદ્ધનો મહિમા અને અગત્ય વધ્યાં હોવાથી હવે વિમાનોનો મોટો કાફલો પણ અંગ્રેજો એના રક્ષણ માટે નિભાવે છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રની અગત્યતા સુવેઝની નહેર (આમરે ૧૦૦ માઈલ લાંબી છે) નો માર્ગ ખુલ્લો થવાથી વધી છે. એ નહેર હમણા દેશપરદેશોનો ખાનગી કંપનીના વહીવટ નીચે છે. પરંતુ ઈન્જિનના ખેડૂત મોહમદઅલી પાસેથી ન્યારયો અંગ્રેજોના મોટા પ્રધાન ડીઝરા-યલીએ અર્ધા શેરો દરઅંદેશીથી ખરીદી લીધા ત્યારથી એ નહેર ઉપર અંગ્રેજોનો કાબુ વધ્યો છે. સુવેઝની નહેર ખોદાયા પહેલા કેપ આફ ગૂડ હોપ દ્વારા હિંદ અને ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ જવાનો રાજમાર્ગ હતો. બને માર્ગો વચ્ચે નીચે સુજળ અંતર છે આ અંતર ઇંગ્લંડના પ્લીમાઉથ બદરથી ગણાયેલું છે.

પ્લીમાઉથથી દૂર સુવેઝ નહેરને રસ્તે કેપને રસ્તે માઇલો સમય બચાવ દિવસ

	માઈલ	દિવસો			
હિંદ	૬૨૦૦	૧૫	૧૦૫૦૦	૨૬	૧૧
સીડની	૧૧૨૦૦	૨૮	૧૨૩૦૦	૩૧	૩
હોંગકોંગ	૮૫૦૦	૨૪	૧૨૮૦૦	૩૨	૮
સીંગાપુર	૮૧૦૦	૨૧	૧૧૪૦૦	૨૬	૮

દિવસોનો ખ્યાવ કરતાં પણ વહાણો, કાલસા, તેલ વિગેરેનો ખ્યાવ અગત્યનો છે. હિંદ માટે જેટલા સમયમાં પાંચ સ્ટીમરો કામ ચલાવે છે, તેટલા જ કામ માટે કેપ આફ્રિકા હોપને રસ્તે ૯ સ્ટીમરો જોઈએ. આ ઉપરથી અંગ્રેજોના વેપાર અને સંસ્થાનો માટે આ સુવેચકેનાલનો રસ્તો કેટલો ખર્ચા ઉપયોગી છે તે સહેજે સમજાઈ શકારો.

અંગ્રેજોને આ બાર હજાર માઈલના લાખા રસ્તાનું રક્ષણ કરવાનું રહે છે એ માટે એમણે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી જિંબાબ્વે, માલ્ટા, સાઈપ્રસ વગેરે બહાર ઉપર મનવારોનાં મથકો, કાલસા, તેલ વગેરેનો મોટો સંગ્રહ, જબરદસ્ત કિલ્લેબંધી અને મોટી ભયંકર તોપોની હારમાળા ગોઠવી છે. મનવારોના કાફલા પણ અર્ધરાત્રે ફૂચ કરવા તૈયાર ઊભા છે. લગભગ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષો થયાં અંગ્રેજોએ આ મોટા માર્ગ ઉપરનો કાષ્ઠ જાળવી રાખ્યો છે. પરંતુ હવે સંયોગો બદલાયા છે. અંગ્રેજોને ઇટલીનો મુસોલિની રાત્રે સુષ્પે સવા દેતો નથી. એ મેલારીસ ટાપુઓ કબજે કરી તેમાં કિલ્લેબંધી કરે તો જિંબાબ્વેની સલામતી જોખમમાં પડે એવી વકી છે.

હમણાં વિમાનનો લરકરી સાધન તરીકે વિશેષ ઉપયોગ થવાનો સમય આવ્યો છે. અંગ્રેજો મનવારોના કાફલા ઉપરે નિર્ભય હતા, તે હવે વિમાનોના ઝડપી આકાશજીકુવન અને ભયંકર ગોળાઓના વરસાદ સામે તેટલા નિર્ભય રહી શક્યા નથી. એમને પણ પોતાના કિલ્લેબંધીનાં સ્થાનો જિંબાબ્વે, માલ્ટા, સીગાપુર ખાતે મોટા વિમાની કાફલા રાખવા પડ્યા છે. વિમાનો સામે ખ્યાવનાં સાધનો પણ ગોઠવવા પડ્યા છે. એમણે કિલ્લેબંધી વાળાં મથકોને નવા શસ્ત્રાસ્ત્રોની સામે થવા નવી જાતના સાધનો વાપરવાં પડ્યાં છે.

ઇટલીને અંગ્રેજો સામે સંપૂર્ણ દ્વેષ છે. મુસોલિનીના રોમન મહારાજાનાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડવામાં અંગ્રેજોની મોટી આડખીલી છે. જે જે ઉપયોગી કાચા પદાર્થો પેદા કરનારા અને કારખાનામાં બનાવેલા પાક પદાર્થો જાંચા લાવે ખરીદ કરનારા દેશો છે તેમના ઘણાખરા ઉપર રાતો રંગ છે. મહત્વાકાંક્ષી મુસોલિનીને આ સાલે છે. એની એબિસીનિયાની જીતમાં સૌથી મોટો વિરોધ કરનાર અંગ્રેજો ઉપર દખીલો મુસોલિની દાંત કચકચાવે છે. યુરોપમાં સૌથી ધનવાન અને સમૃદ્ધિશાળી અંગ્રેજોની સંપત્તિ એને ધર્પા ઉત્પન્ન કરાવે છે, ચાર કરોડ ઇટાલિયનોને જગતમાં માર્ગ જોઈએ છીએ. પરંતુ જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજોની મનવારો એને ચટકાવે છે. ઇટલીને કાલસો, તેલ, કપાસ, વગેરે કાચા પદાર્થો પુષ્કળ જગ્યામાં જોઈએ છીએ. પરંતુ સર્વત્ર અંગ્રેજોનું પ્રાબલ્ય એનો વિરોધ કરે છે. અંગ્રેજોએ એબિસીનિયાની જીત હજી ક્યાં સ્વીકારી છે? ઇટલીના રાજાને એબિસીનિયાના બાદશાહ તરીકે યોગબંધા અંગ્રેજો હજી ના પાડ્યા કરે છે. ઇટલીની મહત્વકાક્ષાની સામે અંગ્રેજો જ્યાં ત્યાં આડા ઊભા છે. મુસોલિનીથી એ સહન થાય ?

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અંગ્રેજોના દેશની સીમા નથી. એમને સીધી લાગવગ કાંઈ નથી. બીજી તરફ ઇટલીની ભૂમિ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી છે. બીજા કાંઈ પણ રાજ્ય કરતાં ઇટલીનો એ સમુદ્રમાં વિશેષ હક્ક રહે છે. જતાં કાષ્ઠ અંગ્રેજો રાખે એ તો સહન ન થઈ શકે એવી વાત છે. ધન, સંપત્તિ, શસ્ત્રાસ્ત્ર, વિમાનો, મનવારો, મોટી તોપો,

સાહસશક્તિ, વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજો ચડે છે. એની સામે યુદ્ધ કરી સીધી રીતે ઇટલી કાબી શકે નહિ. એણે ત્રણ માર્ગો પસંદ કર્યા છે

(૧) ધીમે ધીમે ગોટી મનવારો અને નજમેરીનો ખાંધી અંગ્રેજો જેટલું જ દરિયાઈ બળ પ્રાપ્ત કરી બળવાન થવું ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કબજો મેળવવો.

(૨) યુરોપમાં પોતાના મિત્રો લેવા કરી અંગ્રેજો અને તેના મિત્રો કરતાં વિશેષ બળવાન મંદશક્તિ લાભી કરવી. અંગ્રેજોની પરદેશની રાજ્યનીતિ નબળી બનાવવી. ફ્રેન્સીઝમનો ખૂબ પ્રચાર કરાવવો.

(૩) અંગ્રેજોના હાથમા ધણી પ્રગ્નઓ છે. દૂતો અને રેડિયો દ્વારા એ પ્રગ્નઓમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવો.

એ ત્રણે માર્ગોએ કામ કરે છે. એણે મોટા દરિયાઈ કાફલો બાધવાની શરૂઆત કરી છે. યુરોપમાં જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગરી, પોર્ટુગલ, રોમાનિયા, આલ્બાનીયા અને એશિયામા જપાન એ સર્વે રાજ્યોનો સહકાર એણે મેળવ્યો છે. પ્રગ્નવાદ ઉપર ફ્રેન્સીઝમનો વિરોધ હવે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. પેલેસ્ટાઈન વગેરે અંગ્રેજની હકુમતવાળા દેશોમા ઇટલી અર્મનોષ પ્રવર્તાવે છે. સ્પેનમાં બળવાખોરાને તે ખુદ્દી મદદ કરે છે. એને સ્પેનના બેલેરીયના ટાપુઓ નેઈએ છીએ. તે એને જલદી મળે તેવી વકી છે. ત્યાં મજબૂત કિલ્લેબંધી કરી નિષ્કાહટરને એ નબળું બનાવશે ભૂમધ્ય સમુદ્રની ખીણ ચાવી માફકા હમણાં અંગ્રેજોનું જખખર કિલ્લેબંધી વાળું મથક છે. પરંતુ ત્યાં મુખ્ય વસ્તી ઇટાલિયન પ્રજાની છે. એને છતી લેવું નેઈએ તેવી મુમોલિનીએ ખુલ્લી મદત્તવાકાફા દેખાડી પણ છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્રમા ફ્રાન્સના મોટા કિલ્લેબંધી વાળા મથકો છે ફ્રાન્સના આફ્રિકાના બધાં મંસ્થાનો સાથે ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગે જ વ્યવહાર ચાલી શકે છે સુવેઝની નહેરની કંપનીમાં ફ્રાન્સનો અંગ્રેજો પછી સારો હિસ્સો છે એટલે ફ્રાન્સની સાથે હમેશાં સહકાર રાખવાની અંગ્રેજોની રાજ્યનીતિ તત્પર રહે છે ફ્રાન્સનો દરિયાઈ સમગ્રેરીનો કાફલો સમજા છે. એટલે ફ્રાન્સની મેત્રી અંગ્રેજોને ઘણી રીતે કીમતી છે.

સ્પેનમાં ત્યાંની સરકાર અને બળવાખોરાના સરકાર જનરલ ફ્રાન્કો વચ્ચે ચૌદપંદર મામ થયાં મહાયુદ્ધ ચાલે છે. ઇટલિ જનરલ ફ્રાન્કોને સીધી રીતે મદદ કરે છે, હમણાં કોઈ અણગમણી અને બિનચોળખાયેલી સમગ્રેરીએ વેપારી વહાણોને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફૂંચાડી દીધાં. આથી ઘણો ખળભળાટ જાણ્યો. ઉપરાઉપરી વહાણો ફૂંચવા માંડ્યાં. તરત અંગ્રેજો, ફ્રાન્સ અને ટુર્કીના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળ્યા આ સમગ્રેરીનો ઇટલિએ સ્પેનના બળવાખોરાને આપી આ કામ કરાવ્યું છે એવો ખુલ્લો આરોપ રશિયાએ મૂક્યો. ફ્રાન્સનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ એને ટેકો આપ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મુખ્ય રસ ધરાવનાર રાજ્યોની પરિપદ ભેગી થઈ. ભૂમધ્ય સમુદ્રની ચોકાટું કામ એ પરિપદે અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સને સોંપ્યું. ઇટલી ત્રિસાધ ગયું.

પરિપદ પૂરી થઈ. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્સીઝોની મનવારોએ ચોકાટું કામ આરંભ્યું. પાછળથી રાજ્યદ્વારી કારણોસર ઇટલીને મનાવવાની ફરજ ઉપડ્યા બે રાજ્યો ઉપર પડી. ઇટલીને સમાન દરજ્જે ચોકાટું કામ સોંપાયું. હજી આ સમગ્રેરીના કવચિત કવચિત હક્કા થાય

છે તેમને પકડી શકાઈ નથી. ઈટલીનો ઉપદ્રાં બે રાજ્યોને વિશ્વાસ નથી. પરંતુ એની સાથે ખુદ્દી રીતે બગાડવા પણ તે તૈયાર નથી. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ રાજ્યો યુરોપમાં બહુવાસ્થળી ન સળગે તે માટે પોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરે છે.

ઈટલીએ ધમકી અને બેપરવાઈથી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને વારંવાર દબાવ્યા છે. એનાં વર્તમાનપત્રો ખુદ્દી રીતે અપમાનજનક લાખામા લખાણ કરે છે. રોમની બિનદરમ્યાનગીરીની કમિટીમાં ઈટલીએ ઘણા ખોટા વાધા અને તકરારો લીધા તે પણ આ બે રાજ્યો સહન કરી રહ્યાં છે. એમને યુદ્ધ નોંધતું નથી. મુસોલિની યુદ્ધમાં મદાલે છે, દ્વિંસા એને પ્રિય છે. એને મોટું રોમન સામ્રાજ્ય બનાવતું છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કબજો મેળવવો છે. આખા જગતમાં ઈટાલિયનોને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા બનાવવી છે. ગ્રેટ બ્રિટન જેવા અંતરાયોને એ ધીમે ધીમે પગથિત કરવા માગે છે ગરીબાઈ, માધનોની અછત, પ્રજા ઉપરના મોટા કરો, ખાત્રી ખર્ચનો, બાદકન રાજ્યોની બેવડાઈ આ સર્વે એને નાર્હિમત બનાવતા નથી. બે પોતાના આદર્શ પાછળ આકુ ખાઈને પડ્યો છે

ઈટલી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં લૌગોલિક રીતે પશ્ચિમ તરફ ૧૦૦ માઈલો સુધી જમીન ધરાવે છે સાગર અને આકાશદ્વારા તે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે એવી સગવડ ધરાવે છે. આથી જ એ બંને મહારાજ્યોને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ચોક્કી કરવાનું કામ ઈટલીને સોંપવાની ફરજ પડી હતી. અજમેરીન ઈટલીની છે એમ બહુ છતાં આ કામ એને સોંપાયું એ વિચિત્રતા છે.

જિબ્રાલ્ટરમાં અંગ્રેજોનો મોટો મનવારોનો કાફલો, હવાઈ વિમાનોનો કાફલો, મોટી અદ્દાર ઇંચ બ્યાસની તોપો અને કિલ્લેબંધી છે કોલમા અને નેવીનો મોટો જથ્થો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જિબ્રાલ્ટર બહુ જ થોડી જમીન ધરાવે છે. એમાં વિકાસનું સાધન નથી. રોમના સામે કાઠે આવેલા સ્યુરા બદર અથવા બેલેરીસ ટાપુમાં કિલ્લેબંધી કરી જિબ્રાલ્ટરને હારી શકાય છે. ખાન સાઈપ્રસના ટાપુ ઉપર અંગ્રેજોએ કિલ્લેબંધી કરી નથી. પણ મોટું વિમાની અને દરિયાઈ મથક સ્થાપ્યું છે. એ ઇજિપ્ત અને પેલેસ્ટાઈનના રક્ષણ માટે ઉપયોગી છે. માલ્ટામાં પણ મોટી કિલ્લેબંધી કરી છે.

કેપના માર્ગે પણ ગ્રેટ બ્રિટન આ સાલ ભુદાંભુદાં મથકોને મજબૂત બનાવ્યાં છે. એ માર્ગ ઉપર વિશેષ કિલ્લેબંધીની જરૂર નથી. ક્રીટાઈનને મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું છે. હરબાન અને દિલીદાનીના બદરોમાં પણ પુષ્કળ મજબૂતાઈ કરવામાં આવી છે- પરંતુ સર્વેથી મોટું કિલ્લેબંધીનું મથક સીંગાપુરમાં સ્થપાયું છે. કરોડો પૌંડ ખર્ચો એ મરમ લશ્કરી, વિમાની અને મનવારોનું મથક બનાવાયું છે. જાપાનના લશ્કરી બળ સામે રક્ષણ માટે સીંગાપુરની કિલ્લેબંધી થઈ છે.

(૧) ખેડૂતોનું સંગઠન

આપણા દેશની આમ—પ્રજા એટલે કે આપણી વસ્તીના ૮૦ ટકા જેવડો ખેડૂતવર્ગ, એનું મંગલન કયાં વગર આપણા આરો નથી, એ શોધ આજની નથી. ગાંધીજી ૪૫ સ ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઘેર આવ્યા તે પહેલાંની નહિ તોય, ત્યારની તો તે શોધ છે જ એમાં કશી શંકા નથી. અને, એક રીતે જોઈએ તો, આ શોધનો અમલ શી રીતે કરવો, આ આપણો આમજનતાનો વિશાળ સમુદાય—તેને શી રીતે અપનાવવો, રાષ્ટ્રના આ સાચા સેવ્ય વર્ગની ખરી સેવાના માર્ગો કયા—આ પ્રશ્નો જ પ્રત્યક્ષ અને વ્યવહારુ ઉકેલ આણવો એ જ ગાંધીજીની આખી રાજકીય ને સામાજિક કારકિર્દીનું એકમાત્ર ને મોટું રહસ્ય છે. તેમના કાર્યનો પ્રારંભ એટલે અપારણ અને ખેડાના ખેડૂતોની સેવા. પછી એમણે જે જે સેવાના માર્ગો શોધ્યા એ બધા આ જ એક કાયદાના ઉકેલ જેવા હતા. ખાદી અને રેડીયો, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ ઇત્યાદિની એકતા, હિંદી પ્રચાર, અને છેવટે આત્મોદ્યોગ—આ સર્વની દ્વારા આપણી સાચી સેવાશક્તિ પુષ્ટ કરવાનો અને તે રીતે ઉપર જણાવેલો ઉકેલ સાધવાનો ધ્રુવો રાખવામાં આવ્યો છે.

આમાં ગાંધીજીએ એક ખાસ પદ્ધતિ કેળવી છે. એનું એક શાસ્ત્ર નિર્માણ કરી શકાય એટલી હદ સુધી એમણે, આ વીસ બીસ વર્ષોમાં, એ પદ્ધતિને વિકસાવી છે. એનું ક્ષુદ્રપદ જો એક શબ્દમાં કહેવું હોય તો, 'આત્મશુદ્ધિ' છે. પણ એ શબ્દ કદાચ ધાર્મિક પરિભાષાનો આજ કેટલાકને લાગે છે—એમને એની સૂચ છે, પણ એ શબ્દનો સાચો અર્થ એટલો જ છે કે, (અંગ્રેજી કહેવતના શબ્દોમાં કહું તો,) 'જે પોતે જાતે જાત્રન થઈ ઇશ્વર કસતા નથી એમને ઇશ્વર પણ મદદ કરવા માટે લાચાર અને છે.'

આપણાં દુઃખોના મૂળમાં આપણો પણ વાક કરણબૂત હોય જ છે, એ એક સાર્વ-ભૌમ ને સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંત જ ગણાય. એટલે, મામાનો વાક દૂર કરાવવા તાકનારે પહેલો પોતાથી તે દૂર કરવા મંડવું, એ ન્યાયી અને સહજ સમગ્ર્ય એવી સીધી વાત છે. એનેજ ગાંધીજીએ આપણા ધર્મપ્રધાન મંડકારવાળા દેશ માટે તેને યોગ્ય ભાષાનો શબ્દ વાપરીને કહ્યું કે, ગાંધી આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ પ્રજા પામે એવી તાકાત આવશે કે, એની માગણીને કાર્મ ઇન્કારશે નહિ, ઇન્કારશે તો તેવી પ્રજા સત્યાગ્રહ દ્વારા એની સાન લાવી શકશે.

પ્રધાનમંડળો મદામલાવાદી આવવાને કારણે એક લાચાનક વલણ એ થતુ જાય છે કે, લોક તેમની સામે બધું કરાવવા આંખ માટે છે. અને એ વલણ ઉત્પન્ન કરવામાં એ જ

વર્ગો માટે ભાગે યુનેગાર છે કે, જેઓ પ્રધાનપદાનો વિરોધ કરતા, પ્રધાનો કાંઈ ન કરી શકે એવી જોર જોરથી દલીલો કરતા હતા એમનો યુક્ત ઉદ્દેશ એ તો નહિ હોય કે, દલીલો ને મત દ્વારા જે પ્રધાનપદા આવતાં ન અટકાવી શક્યા તે હવે અવળા આડાજના રસ્તા-ઓથી બદનામ કરવાં ? આ માનમપૂથકરણની પંચાતમા પડવું બિનજરૂરી છે. પરંતુ જે વક્ત્રુ આજ કાંઈક ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરાતા લાગે છે તે પરથી એક આશ્વત જરૂર દેખાય છે કે, ગાંધીજીએ સફળ રીતે જે સંગઠન-પદ્ધતિ આપણા લોકોને શીખવી છે, તેની ભૂમિકા જ ચૂંથાઈ જવાનો ડર છે. અંતે તો સાચી વાત જ કહે છે. દૂધના બિજરાથી દૂધ નથી વધતું. પરંતુ એની શરત એક જ છે કે, સાચી વાતમાં માનનારા તે પકડીને સત્તા ન રહે. સાચી વાતનો એકમાત્ર ને યોગ્ય સાથી અપ્રમાદપૂર્વક તેનો અમલ છે. સાચી વાત જો અમલમાં ઉતારવાનો આગ્રહ રખાય તો તે આગ્રહ માત્રે કરીને તેની સામેના બધા વિરોધો ઓગળી જાય છે. એટલે, જેઓ ઉપરની ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં માને છે, એમને માથે એ જવાબદારી રહે છે કે, તે પદ્ધતિને તે બરોબર ચલાવતા રહે ખેડૂત સંગઠનને અંગે આપણે વિચારતા હોઈ, આ પદ્ધતિ નેને અંગે શું શીખવે તે અહીં જોઈએ.

તાજેતરમાં ખેડા જિલ્લાના 'હાસરા કપડવણુજ તાલુકા લાટ ખેડૂત મંડળે' કરેલી પોતાના પ્રશ્નોને અંગેની તપાસનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ હેવાલ દરેક ખેડૂત-સંગઠન-કારે મનન કરવા જેવો છે. નહિ કે તેમા બતાવેલી છે તે કલમો એવડી બારે તલરપશી મહત્વની છે માટે; (જોકે તે કલમો પણ કીમતી તો છે જ.) પરંતુ, જે પદ્ધતિએ આ મંડળે પોતાનું કામ કર્યું છે એ ધડા લેવા જેવી વાત છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ દેશમા કયાય પણ સારી નથી, તેમ જ આ પ્રદેશનું પણ છે. ત્યાં વળી તેની પોતાની ખાસ હાડમારીઓ છે, જે નિવેદનમાં ટૂંકમાં પણ સરસ રીતે વર્ણવી છે. આ બધાનું નિવારણ કરવા માટે, આ મંડળે કે તેમના સલાહકારોએ ધારાસભા બિઠડે ત્યારે ત્યાં જ્યો લઈ જવાનો વિચાર ન કર્યો. કેમ કે મહાસભાવાદી પ્રધાન આગળ તેઓ જાણુતા હતા કે એવા નિર્દેશનો કરવાની જરૂર નથી: તે ક્યાં નથી જાણુતો કે, ખેડૂતોને માટે શું શું કરવાનું છે ? તેની સુરક્ષા તો એ છે કે, શું હું કરી શકીશ અને હાલ તરતમાં શું કરવું; ક્યે રસ્તે જઈ તો ખેડૂતોની ખરેખરી શક્તિ વધે, તેમનું સ્વાલંબન વધે. દરેક ધારાસભા બઢાગનો તેમ જ ધારાસભા અંદર ગયેલો મહાસભાવાદી એ બિરહ રાખે છે કે, ગમે તે માર્ગે પણ પ્રજાની સાચી તાકાત ખીલવવી છે ધારો કે પ્રધાનો પાસે ધણું ધણું કરવાની સત્તા છે, તોય તેઓએ તે કરવાના એવા રસ્તા લેવા જોઈશે કે જેથી પ્રજાની તાકાત વધે, જે કાંઈ તેમને માટે કગવામાં આવે તેને તે પચાવી શકે. દાન અને 'ડોલ' જેમ ખરાબ છે તેમ જ ઉપરથી અદ્ધર વરમતા સુધારાનું પણ છે.

ખેડૂતમંડળની તપાસ સમિતિએ, આ બધાનો ખ્યાલ કરીને, તાત્કાલિક શું કરવું ધટે તેનો જ વિચાર કર્યો છે. સામ્યવાદી કે કાઈ-વાદી ગગનવિહારમાં તે નથી બિડ્યા. પ્રધાન-મંડળો આપણા બહારના સંગીન કાર્યને પોતાની સહાનુભૂતિ અને સરકારી અનુકૂલતા દ્વારા વેગ આપી શકે; તેઓ તે કાર્યને સરકારી તત્ત્વદ્વારા કદી સંગીન ન જ બનાવી શકે. એટલે, સંગઠનનો સાચો માર્ગ આપણા સંગીન કાર્યદ્વારા પ્રધાનો પાસેથી કામ કઢાવવાનો છે. તે નહિ થાય તો પ્રધાનો પણ લાચાર જ બનશે એમાં જરાય શંકા નથી. કાંઈ પણ કરવા માટે પ્રજામત બાંધવાનું કામ પ્રધાન નહિ કરી શકે, અને પ્રજામત વગર પ્રધાનથી ઝગડું પણ. આગળ જઈ શકાનાર નથી.

આમ હોવાથી આ લાટ ખેડૂત મંડળની તપાસ સમિતિ પોતાના હેવાલમાં 'સરકાર મારફત કાયદાથી કે બીજી રીતે ખેડૂતોને રાહત મળે તેટલાનો જ ઉદ્દેશ' કરીને બેસી ન રહેતાં, પોતાનું બળ અને હિંમત કેળવવા તથા સ્વાવલંબનનો કાર્ગિક પ્રયત્ન કરવાના પથ ભાગે સચવે છે. અત્યાર સુધી આપણા રચનાત્મક કામને એકતરફી ચાલતું પડતું હતું: સરકાર તેમાં જે અંશ પૂરી શકે—જે કાળો આપી શકે, તે મુદ્દલ નહિ મળતો એટલું જ નહિ, તેનો વિરોધ ને કચાક કનડગત મળતાં આજ આપણી સ્થિતિ સુધરી છે: પ્રધાનો પ્રગતીય હોઈને, આપણે કરવા ધારીએ તે કામમાં તેઓ સગકારી તર દ્વારા બનતી મદદ કરી શકે છે. અને એ જ ધરો પ્રધાનપદસ્વીકાર પણ થયો છે જે રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા મહાસભાએ આજની શક્તિ મેળવી છે, તેને જ વધારવાનો આજનો ઉપાય પ્રધાનપદ પણ છે, એ સમજ જ એની પાછળ રહેલી છે આથી કરીને મહામહાના સેવકો પ્રગતમા કામ કરતાં કરતાં તેમાં જે વિદ્યો જુએ તે દૂર કગાવવા પ્રધાનોનું ધ્યાન ખેંચે

એ ધ્યાન ખેંચવાની પદ્ધતિ પણ આ તપાસસમિતિએ સ્વીકારી છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. તેમણે મહાસભાના તંત્ર મારફત પોતાના વિદ્ય રજૂ કર્યા છે. વિદ્યો ક્યાં ક્યા છે તે બરાબર તપાસ કરાવીને ખેડૂત મંડળ આગળ વધે છે. આ રીતે કામ કરવાથી ખેડૂતોને આવશ્યક કેળવણી મળે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓને વ્યવસ્થિત કામ કરતાં પણ આવડે, તેઓમાથી પોતાના નેતા ધડતા આવડે; એવો નેતા એની મેળે જગે એવી પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થતી જાય.

ખેડૂત-સંગઠનની પદ્ધતિને અંગે, બરેબર, આ ખેડૂતમંડળનો હેવાલ મનન કરવા ને ધડે ભેવા જેવો છે કોઈ પણ વાદનું બૂત મનમા ધાલ્યા વગર સીધા પ્રશ્ન પર જ પહોંચવાથી ધણું કામ સરળ થઈ જાય, એ આ હેવાલનો ઉત્તમ પાઠ છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

૨૪-૧-૩૮

}

મગનભાઈ દેસાઈ

(૨.) એક ખેડૂત-તપાસ સમિતિનું નિવેદન

[ઠાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂત મંડળે તા. ૨૧-૮-૧૯૧૭ના રોજ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો હતો—
નીચે જણાવેલા કામસર એક સમિતિ નીમવામા આવે તે સમિતિએ ઠાસરા કપડવણજ તાલુકાની લાટ જમીન ના ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ તથા હાડમારીઓનો અભ્યાસ કરી, તે સુધારવા કાયદેસર યા ઉપાયો લઈ શકાય તે, તથા તે બાબત બીજું શું કરવું ઘટે તે—આની તપાસ કરી નિલકા સમિતિને પોતાનું નિવેદન રજૂ કરે.]

- આ સમિતિમા નીચેના સભ્યો નીમવામા આવે છે.
- (૧) શ્રી. રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ, ગૂજરાત પ્રાતિક સમિતિના સભ્ય.
 - (૨) શ્રી માનવજીભાઈ ભાઈલાલ શાહ. બી. એ. મત્તર તાલુકા સમિતિના મંત્રી.
 - (૩) શ્રી. જમિયતરામ દમારાકર પંડ્યા બી. એ. વકીલ અમદાવાદ.
 - (૪) શ્રી. બળભાઈ પ્રાણીવનદાસ, મહેતા, આમસેવામ ડળ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.
 - (૫) શ્રી. પ્રમુદાસ બીખાભાઈ રાય, ઠાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂતમંડળના પ્રમુખ
 - (૬) કૃષ્ણભાઈ ડવેરભાઈ પટેલ, ઠાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂતમંડળના મંત્રી.

તે ઠરાવ અનુસાર આ સમિતિએ ખેડા નિલકા સમિતિના પ્રમુખને નીચેનું નિવેદન રજૂ કર્યું છે
આ અંકમાં તે નિવેદન પર 'ખેડૂતોનું' સંગઠન નામથી નોંધ પણ છે. —સંપાદક]

૧. કાસરા તાલુકા લાટ ખેડૂત મંડળ ૧૯૭૬ના માર્ચની ૩૦મીએ રચપાતું. કાસરા તાલુકાની ને તેની આસપાસની લાટ જમીન અને પોતે ખેડનાર લોક જ આના સભ્ય થઈ શકે છે હાલ એના ૧૮૨ સભ્યો છે. અને તે સંખ્યા આપણા જિલ્લાના કાસરા કંપડવણજ તાલુકાના નાનાંમોટાં થઈ ને ૩૫ ગામડાંમાંથી છે.

૨. 'લાટ જમીન' નામથી ઝાળખાતી આ જમીન આશરે ૧૪ માર્ચ લાંબી ને ૮ માર્ચ પહોળી છે. જમીનનું ઉપકું તળ કપાસની કાળી જમીનનું છે અને એની નીચે પરચરનું તળ જોવામાં આવે છે. એ રીતે, આ જમીન આપણા જિલ્લાની ખીછ જમીન તથા વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતની કાંઠાની જમીન કરતાં જુદી પડે છે. કપાસ સિવાય ખીજે પાક લેવાના પ્રયત્નો થયા છે તે સામાન્યતઃ નિષ્ફળ ગયા છે. ઈ. સ ૧૯૧૪ સુધી આ જમીન જાંચીનીચી ને સરકારી પડતરની જ હતી. તેની પર ચોમાસુ ધાસ, બાવળ કે બેરડીઓ જ થતી દર વર્ષે સરકાર આ ધારાને લાટબધ વેચતી, જેમાંથી તેને જૂજગત નજીવી આવક જ થતી.

૩. ગુજરાતના બધા કુળદ્રુપ ભાગોમાં ગઈ ફેટલીય પેઢીઓથી ખેડાઉ જમીન 'પર વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે, જેને પરિણામે બાપીજી જમીનના પાર વગરના ને બિન-ઉપખઉ દુકડા થઈ ગયા છે, એ તો સર્વવિદિન વાત છે.

૪. આ સૈકાની રાજ્યાતમાં સરકારે આપાનેર આસપાસનાં ફેટલાંક જંગલોની તથા પડતર જમીન ખેતીમાં લેવાનું કરાવી ખેડૂતોને તે જમીન આપી હતી. પરિણામે ધણા ખેડૂતો ત્યા પહોંચ્યા હતા. આ પ્રકારની સરકારી નીતિ જાણુવામા આવનાં ફેટલાક લોક જે ખરેખર ધધે ખેડૂત નહોતા, તેમણે તે પ્રદેશના મોટા ભાગોનો સરકાર પાસેથી કબજો મેળવ્યો અને પછી તે ભાગોના દુકડા પાડી ખારા ખેડૂતોને સાચવી આપ્યા. આ લોકો હાલમાં પેમાદાર થઈ ગયા છે.

૫. હલમ ફમા જણાવેલા પ્રદેશમાં જમીન ખૂટી પડી, જેટલે જમીન શોધનાર ખેડૂતો આ જિલ્લાના કાસરા ને કંપડવણજ તાલુકા તરફ વળ્યો. અને તેમાંના ફેટલાકે, મરકાર ભરતથી ૩ થી ૫ ગણી કિંમતે, સીધી સરકાર પાસેથી જમીન ખરીદી. ખેડૂં પ્રજા આ પ્રમાણે ફગતી રહે એવી એમની વૃત્તિ પામી જઈને, આપણા જિલ્લાના ફેટલાક સાદસિક માણસોએ આ બે તાલુકાની લગભગ બધી મરકારી પડતર જમીન પોતાને નામે કરી લેવાની ગોઠવણ કરી. મહેસૂલ ખાતાએ તે વખતે જે જમીનનું વેચાણ કર્યું તેની જાણ ધંધાદારી ખરા ખેડૂતોને જોઈએ તે પ્રમાણમાં નહોતી થઈ. ખરેખર, આ ગૃહસ્થોએ જે કિંમત મરકારને આપીને જમીન લીધી, તે મરેગમે એકરના ૨ થી ૪ રૂપિયા લગભગ હતી. મોટા લાટના લાટ પર માલકીદક મેળવી એટલા આ માણસોને, તે વખતે પણ, અને ખેતી કરવાનો તો ખ્યાલ નહોતો જ એ ઉઘાડી વાત છે. એમને તો એક જ ખ્યાલ હતો ને તે એ કે, વગર કશી મજૂરી કર્યે, વાવચ્ચદિવાકરે પૈસા મેળવતા રહેવું.

૬. ફેટલાક દાખલાઓમાં આ 'જમીનદારો' એ જમીન પ્રથમ ખેડૂતોને માંધવાની ગોઠવણ કરી અને પછી પોતાના નામ પર કબજા-દક મેળવ્યા. બીજા ફેટલાક દાખલાઓમાં પહેલા કબજા-દક મેળવ્યાને પછી જમીન માથી રાજ્યાતમાં આ 'જમીનદારો'એ ખેડૂતોને આકર્ષ્ય એવી વાતો કરી. જે નવા આવે તે સૌને કાયમી ગણાતપટાની ખાતરી અપાવેલી પણ આ અત્તાન ખેડૂતો તેમના ભાળપણમાં વિશ્વાસે રહ્યા, અને રનિરતર ખત કરાવી

લેવામાં બેપરવાઈ રાખી તથા આ જમીન ખેડવાલાયક અને તેટલા સારુ તેની પાછળ ગાંઠની મોટી રકમો ખર્ચાં મફત ગોચરો મળશે, ધર આંધવા જગા મળશે, એવી એવી લાલચોએ કામ કાઢી આપ્યું. અવારનવાર, નવા આવનારા માટે મફત રસોડા રખાયાં, અને એનાથી જમીનદારો ને તેમના માણસોનાં મોઢાનાં વચનો પર વિશ્વાસ ગમવા દેવાયેલા આપણા ખેડૂતોનો વિશ્વાસ વળી વધ્યો.

૭. આ જમીન પર સરકાર ભરત વીધે ૮ ને ૧૨ આના વચ્ચે હોય છે. જમીનદારોએ સરકારને આ ભરત કરતાં બેધી પાચ ગણા પૈસા આપી કબજાદાર લીધો આ દર કાયમી થયો. પછી તેમણે નાના નાના ભાગ : ખેડૂતોને સાથે આપ્યા, તે વીધે ૩૫ રૂ. થી ૮ સુધી : એટલે કે એકરે ૫ થી ૧૨ રૂપિયા વરસે થયા.

૮. તે વખતે જમીન તરતોતરત ખેડાણલાયક તો હતી જ નહિ સખત, અસમાન કાળી જમીન; ને તેની પર ઓર, આવળને ચોમાસુ ધાસ ઊગતુ એટલે આખું ઉપકુ તળ જડિયા ને મૂળિયાંવાળુ જ હતુ. આ બધું કાઢવામા, જમીન મપાટ કરવામાં, ધાસના ઊંડાં મૂળ ખોદી કાઢવામા અને પહેલુ ઉપગતુ તળ તોડવામા પહેલે વરસે આ ખેડૂતોએ દર વીધે લગભગ ૫૦) રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. છતાં પણ, પહેલો કપાસનો પાક જોઈએ તેવો તો ન જ આવ્યો. ખેડૂતોને આગળ બે વષ વળી વધારે રૂપિયા જમીનમાં બરકત આણવા નાખવા પડ્યા. એમ એકંદરે આ ખેડૂતોએ જમીન ખેડાઉ કરવા પાછળ ૭૦ થી ૮૦ રૂપિયા વીધે ખર્ચ કર્યું છે.

૯. ઉપર ગતાવ્યા પ્રમાણે મોટી રકમો ખર્ચાં બાદ, આ ખેડૂતોનાં તેમના જમીનદાર જોડેનાં કરારનામાં લખવાતો વખત આવ્યો. આ ખેડૂતો એમના જમીનદારો જોડેના બ્યહારમાં કેવા અદ્વાનથી વર્તે છે એ જોવા માટે એક દહીસત પણ ગમ છે કે, તેમણે ગણોતપટાની નકલ સરખી પણ લીધી નહોતી ! અને આજ પણ, ભાગ્યે જ એક જણ જ એવા હશે કે જેમની પાસે એ નકલો છે. કેટલાક દાખલામા ૨૫ કે ૩૦ વર્ષનો પેટા કરવામાં આવેલો, ને આગળ માટે ગણોતિયાની ઇચ્છા પર રાખવામાં આવ્યુ હતું. કેટલાક દાખલામાં ગણોતની શરતો પર સહી લેવાઈ છે તે જમીનદારો પોતાના જ ચોપડામા લીધી છે. કેટલાક દાખલામાં ગણોત વિષે કશું જ લેખિત કદાગ્નાયુ નથી

૧૦. આ જમીન પર આવનારા ખેડૂનવર્ગ એકંદરે ધરનો સુખી ને મમ્મદ કહેવાય એવો હતો. તેમણે પોતાની ખચતના પૈસા—દરેકે કેટલાક હમ્તર રૂપિયા સુધી જેટલા—સાથે આપ્યા હતા, એ આશાએ કે આ જમીનપર કુટુંબકામીલા સાથે ધર કરીને ગહીયું. પરંતુ ઘરમાં નાંખવી પડેલી રકમ જ કેટલાકને તો ભારે પડી અને વારંવાર આવ્યા કરતાં ભરણીથી એમની આશા મરી ગઈ, અને દેવામાં ડૂબવા વારો આવ્યો. એટલે એમણે પોતાના ગણોત—હક નવા આવનારાઓને કરી આપ્યા ને પોતે પાછા મૂળ વતનમાં ગયા. ઘણી જગાએ આ કરી આપવાનુ મોઢામોઢું જ છે, જો કે અલખત જમીનનો કબજો તો નવા ગણોતીને અપાતો જ. એટલે કેટલીકવાર એવું બને છે કે, આ નવો ગણોતી જ પૈસા જૂના સાક્ષ્યા ગયેલાને નામે જમીનદારને સીધી જ સાંચ પહોંચાડે છે. નવા ખેડૂતોનાં કેટલાંક પેટા ગણોત—ખત એક આના રોમ્પ પર કોરા કાગળ પર જ કરેલા મળે છે. એ રનિગટર થયેલાં હોતાં નથી, એટલે મહેસૂલ ખાતાને ચોપડે એમની નોંધ નથી હોતી.

૧૧. ખેતી માટે જમીન મર્યાદિત પ્રમાણમાં હતી. એટલે પ્રથમ આવનાર ખેડૂતોને એકર ૩. ૫ ની સાંધની જમીન મળી હતી. પણ પછી આવનારા માટે તે સાંધ વધીને ૩. ૧૧ થઈ. (મરકાર ભરત આ ઉપરાંત ને લુદ્ધ છે.) સાંધનો આ દર ગામમાંની કેવી પાયમાલી કરી દે તેનું અનુમાન નીચેની બે બાબતો પરથી કરી શકાય :

- (૧) આ જમીનમાં વીધે ૧૧ મણથી ૨ મણ (બગાળી) કપાસ આજ ઊતરે છે
- (૨) આ પાકમાંથી ખેડૂતે બળદ ખર્ચ, મજૂરી ખર્ચ, ઓગર ખર્ચને કુટુંબપાલન કર્યા ઉપરાંત ઉપર કલ્યા તે ભરણું ભરવાં જોઈએ.

૧૨. ૧૬ ગામો મંજૂરી અનેક વતના આંકડા એકઠા કરી અમને આપવામાં આવ્યા હતા. એમાંનાં ૮ ગામમાં અમે જાતે જઈને, ૨૫ જ વર્ષ પર જે માતખર હતા તે ખેડૂતો દાંડનાં સાવ પાયમાલ શી રીતે થઈ ગયા તેના કાણો તપાસ્યાં છે. બધી જ જગ્યાએ લગભગ એની એ જ કથની સાલળી : થોડાક દગર રૂપિયા લઈ ખેડૂતો જમીન પર આવ્યા; આવ્યા ને થોડા વખતમાં તે રૂપિયા ઊડી ગયા; દેવુ વધવા લાગ્યું; ને વધુ દેવું થવા લાગ્યું તે સીડવામાં મૂળ વતનના ધરખેનગ ખોવાના થયા. ગયાં ૨૦ વર્ષથી એ લોકો પાસે ખાતર નાખવાનેય નાણા નથી. પરિણામે ધીરે ધીરે જમીન કમમાં ઊતરતી જાય છે. એટલે હવે ખેડૂતને, ખાતર ન મળવાથી અર્ધો જમીન ખેડવી ને અર્ધો પડતર છોડવી એ પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડવાની. જેનો સાર એ થયો કે, અત્યારે જ જે માંધનો દર ઊંચો છે તે ખેડડારો. કાર્છક વિગતમાં જઈને અમે કેટલાક નમૂનારૂપ કુટુંબોની આવકગનવકનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પરથી અમને જણાયું છે કે, પસીનો પાડીને જમીન ખેડનાર આ વર્ગને જે છવતો રાખવો હોય તો આમ નરી આખે પણ એમની આર્થિક સ્થિતિ સાવ ફેરાર્થિયાના જેવી છે અને તેને સહર કરવાની જરૂર છે. આ ખેડૂતો મદ્રપાની નથી. ઘણાં ખૂરાં પાડીદાર છે. એક વીસી પર જ્યારે તેઓ આ જમીન પર આવ્યા ત્યારે દરેક પાસે ૨ થી ૫ હજારની મતા હતી હાલ એમાનુ કાંઈ રહ્યું નથી. આ મહેનતુ અને પ્રામાણિક માણસો પોતાની દેવાદારોના આંકડા અમને આપવા તૈયાર હતા, પણ પોતાનાં ગામની એક પ્રચલિત દહેવત જ જે ટૂંકમાં અમને કહી કે : 'જેટલા એકર જમીન ખેડે છે તેને ૧૦૦ થી શુણો તો એનું દેવુ લગભગ થઈ રહે.'

૧૩. વળી અધૂરામાં પૂરુ કરવા જમીન ઉત્તરેતર ઊતરતી જાય છે અને કપાસના ભાવ પડતા જાય છે ને હવેના વરસોમાં કાર્છ તે વધે એમ આશા નથી એટલે આ ખેડૂતો પરના ખોજ અસલ્ય થઈ ગયા છે એમાં તલમાત્ર શકા નથી. એટલે લાગતાવળગતા સૈને માટે પણ લાલદાથી ને સલાહકર્મ્ય એ છે કે, આ ખેતીના ધધાને રાજને રાજ દેવામાં ડૂબતો જતો બચાવવા ઉપાયો શોધવા.

૧૪. મરકારી પડતર જમીનો પર ખેડૂતો વસાવી તેને તોડવાની પાછળ કાર્છ ખાસ યોજના વિચારાઈ હોય એમ લાગતુ નથી. ખેડા જિલ્લામાં ખેડૂતોનો ખેતર પર નહિ પણ ગામમાં રહેવાનો રિવાજ છે. ખેતર પર જ બાધીને રહે તો ખેતી મારી થાય એ ખરું; પણ ડાકુના ભયને કારણે એમ એકલા રહેવું મહીસલામત નથી. આ જમીનને ખેડાઉ કરાવવી વખતે સગવડ પડતી જમીન ગામનજ માટે ખાગ અન્નમ દાખવામાં આવી ન હતી. તેનું તો ગમે તેમ, પણ થોડા પડતાં ગામમાં તો બંધાય જ. અને તેનાં ધર ને તેનાં

વાડા તથા રસ્તાઓની જમીન-માટે તે ગામડાંના લોક સરકારને મહેસૂલ ભરે છે અને જમીનદારને સાંચ આપે છે. જિલ્લામાં ખીજે બધે ગામતળની જમીનનું મહેસૂલ કે સાંચ નથી; તો અહીંના આ ખેડૂતોને માથે એ બેનો બોલે શું કામ, એનું કશું ન્યાયી કારણ અમે જોતા નથી.

૧૫. આપણા જિલ્લાનાં બધાં જૂના ગામોમાં, ગામથી ખેતર જવાના જાહેર રસ્તા હોય છે. આ લાટ જમીનમાં ગામતળનો ભાગ કે રસ્તા કશું નિયમસર નક્કી કરવામાં નથી આવ્યું. છતાં, આ ખેડૂતોને પોતાની સાથે લીધેલી જમીનમાંથી રસ્તા માટે જમીન તો રાખવી જ પડે છે. આને માટે સરકારને ભરત ભરે છે, અને એક વીસી પર જેમણે કબજો-હક કરી નિંગત કરી છે એમને સાચ દેવી પડે છે. એટલે, આ ભાગમાં દાર્ધક માપણી જેવું કરીને જાહેર રસ્તાની જમીન અલગ પાડવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

૧૬. આને જ મળતી અવળી વાત ગોચર બાબત પણ જોવામાં આવે છે. આ જમીન ત્યારે પ્રથમ તોડવાનો હુકમ થયો ત્યારે તેમાં ગોચર અલગ રાખવાનું કાર્ડના ભેગમાં આવ્યું લાગતું નથી. આ બાબતમાં જમીનદારોની ખેડૂતો માથેની વર્તણૂક એક મરખો નથી. જેટલાકે થોડી જમીન ખેડૂતોને ગોચર માટે આપી છે તે એ શરતે કે તે સરકાર-ભરત આપે. ખીજા કશી ગાદત આપતા નથી, અને ખેડાઉ જમીન જેમ જ આ ગોચર જમીનનુય ગણાત માગે છે.

૧૭. નવાં વસેલા આ ગામોમાં લાળા કે દાકતરી મદદની કશી સોઈ નથી. સામાન્ય રીતે ખેડૂતો પોતાની જી, બાલ્યવ્યસ્થાને ૨૦ વર્ષ પર છોડીને આવેલા વતનમાં જ રાખે છે.

૧૮. ધર, રસ્તા, ગોચર, નિશાળ બાબત જોઈ એ છીએ કે, આ ગામો પર, આપણા જિલ્લાનાં ખીજાં ગામો પર હોય છે તેનાથી વધારે બોલે છે.

૧૯ જનમાલની સક્ષામતી, જેવી આપણે શહેરોમાં જાણીએ છીએ, એવી 'તો' આ પ્રદેશમાં કાર્ડ જાણતું જ નથી એમજ કહો. આ પ્રદેશની જમીન તૂટવાનું શરુ થયું તે પહેલાં ચોરડાકુઓને તે એવો અનુકૂળ હતો કે ત્યાં સક્ષામતીને નામે મોકુ જ. એવી એની નામચીની હતી. આજ પણ સામાન્યતઃ લોક ગતે ગામની ભાગોળ છોડીને આવે નથી નીકળતા. પોલિસ ને અદાલત પાસે અહીંના એક બે ડકાટીની પચાતો તો હમેશ પડેલી જ હોય છે! આ ઉપરાંત, પોલિસને નહિ જણાવેલા ડકાટીના કેસ પણ હમેશ હોય જ છે. બદમાસો વધુ પજવશે અને આપણે અહીં શો આધાર છે એ લાચારીના માર્યા લોકો કેસ નથી જણવતા. પોલિસના કામ પર આ લોકોનો વિશ્વાસ પણ અમે ન જોયો. એકાદ રડયાખંડયા કોકને હથિયાર રાખવાનો પરવાનો મળે તેનાથી તો બિલ્લટો બહારવટિયો એકચિતોને તે લેવા છાપો મારવા આકર્ષાય છે. જાહેર કે ખાનગી અખાડા પણ અહીં નથી. બહારવટિયા આવે ત્યારે તેમની સામે બચ્ચિત સામનો કરવાની કળા પણ આ લોકને કદી શીખવવામાં નથી આવી. પરંતુ, દરેક ગામે પોતાને ખર્ચે ચોકિયાતો રાખવાની ગોડવણ છે અને એનું વાર્ષિક ખર્ચ દર કુટુંબે ૨૦ થી ૩૦ રૂપિયા પડે છે. વરસે વરસે સાંચના

પહેલાં પોતાની સાંચ માગે છે. આ બાબતમાં, તે જગ્યાએ તેનો જ કાયદો ચાલે છે. અને લોકો ફરી ફરિયાદ કરતા નથી, કેમકે ઘણીવાર તેઓને મહેસૂલો ને પોલિમ્ અમલદારો એની ગાડીમાં ફરતા જોવા મળે છે.

૨૦. મહેસૂલ ખાતાની જાણીતી પદ્ધતિ એક બાબતમાં જમીનદારના લાભમાં ને ખેડૂતની સામે ગળે છે : તે છે આનાવારીની ગણતરી. ખેડૂતોને એ પદ્ધતિમાં ઝાઝી સમજ હોતી નથી. દુકાળ, હીમ વગેરેને કારણે સરકાર ભરતમાં ક્યારે ક્યારે ને કેવી રાહતના પોતે હકદાર છે એની એમને બહુ ગતાગમ નથી હોતી. જો કાગળ પર નુકસાનોનો આંકડો આછો પડે તો જમીનદારને પૂરેપૂરી સાચ પડાવવામાં મહેલાઈ પડે એ દેખીતું છે. આમ, રેલ, દુકાળ કે હીમથી પાચમાલ થયેલા ખેડૂતને માંચ ભરવી પડે એ તો આંખું જ ન્યાયી કહી શકાય !

૨૧ વચવા જમીનદારની જરૂર વગર, સીધો સરકાર પાસેથી કમ્પન-લેક જેમણે મેળવ્યો છે એવા ખેડૂતોની દશા અમે તપાસી છે. ઉપરની કલમોમાં બતાવેલીમાંની કેટલીય વાતો તેમને અંગે જોતા, તેઓ પણ બે પાસાં સરખાં કરી શક્યા નથી અને તેઓમાંના કેટલાય દેવામાં છે, પરંતુ એમના જીવનની અર્થવ્યવસ્થામાં થોડા નાના નાના સુધારા કરવાથી અને કપાસના સારા ભાવ થતાં, તેઓ પોતાનું માનુ રાગે પાડી શકે છે, એમ અમને લાગે છે.

૨૨. પરંતુ, જેમની ખાધ પર થોડાક જમીનદાર કહેવાતા લોકો, (કાઈ કયાં વગર હજારો રૂપિયા ખાટવાને ધરાઈ,) ચડી બેઠેલા છે તેવા બાકીના બીજા ખેડૂતોની દશા એવી અસહ્ય છે કે તે કહી જાય એમ નથી. આ પ્રદેશમાં તે એકે વીમીથી રહે છે, ને તે ઘણીવાર પોતાના કુટુંબોથી દૂર ચાગે તરફથી લખની વચ્ચે, અને પોતાના પરસેવાના ઉત્પત્તમાંથી આસપાસના દરેકનું તરલાણું ભરવું જ જોઈએ એવી અનિવાર્યતામાં—આવી દશામાં છે. કાઈ તેમની સ્થિતિ સમજવું નથી તો મહાનુભૂતિ કે જરૂરની વખતે મદદની વાત જ ક્યાં ? એટલે આ ખેડૂતવર્ગ પાછો પગભર ચાલે એવો કાઈને કાઈ માર્ગ યોજવો જ જોઈએ એમાં આપ શ્રમત થશો. એવી અમને ખાતરી છે.

૨૩. તેથી, અમે મુચલીએ ધીએ કે, કુપા કરીને આપ નીચે બતાવેલા સુધારાને સમજડો કરાવવા માટે અને એ બાબતમાં ફરી કારોબારી કે કાયદાની જોગવાઈ કરવી પડે તો તે કરાવવા માટે પ્રયત્ન આરંભશો.

(૧) જે ખેડૂતો સાધિયા છે અને જેમણે યા તો પોતાને ખર્ચે જમીન તોડી ખેડાઉં કરી છે અથવા જેમણે આવા ખેડૂતોને ખર્ચના પૈસા આપીને જમીન રાખી છે તે અથવા જેઓ ૫ વર્ષ કે તેથી વધારે સમયથી જમીન ખેડતા આવ્યા છે, આવા સાધિયાને કાયમી સાધિયા જાહેર કરવા જોઈએ. અને તેમની સાધનો આકાર આજ એમનો તે પેટ કાંઈ કરાર કે રિવાજ હોય તે પ્રમાણે રહે; પરંતુ તે હવે પછી આવતી ૨૭ દશમમાં જણાવેલા દરતાં કાંઈ પણ રીતે વધુ ન હોવો જોઈએ.

(૨) જેતી અને એના આતુપગી આમોઘોગો માટે વપરાતી જમીન પર, જમીનદારનો સાંથનો હક બે પક્ષ વચ્ચેના કરારની કે તેને અંગે ધારો પડ્યો હોય તેની મર્યાદામાં જ હોવો જોઈએ. પરંતુ તે જમીનના સરકાર ભરત કરતા બેવડી રકમથી વધી ન જ શકે. આ ચાંચમાં સરકાર ભરતની રકમ પણ આવી જાય.

(૩) આ ખેડૂતોના ગામતળ તરીકે વખરાતી જમીનની માપણી કરવામાં આવે, અને બીજા અર્થે ગામતળને અંગે સામાન્યતઃ હોય છે એમ તે જમીન મહેસૂલ કે સાંચથી માફ કરી, યોગ્ય કિંમતે લઈ ગામલોકની કરી આપવામાં આવે

(૪) આ જમીનની માપણી કરી ગ્રહેર રરતા અને અવરજવર નક્કી કરવામાં આવે અને જરૂર હોય તો તેને માટે આવશ્યક જમીન સરકાર લઈ આપે

(૫) દરેક ગામ કે પરા માટે ગોચરની જમીન અલગ ગણવામાં આવે અને તેનું મહેસૂલ કે માંધ માફ કાય.

(૬) સરકારે યા તો ચાકીદારનું કામ સમાજનું જોઈએ. નહિ, તો જમીનદારોએ એ પેટ ખેડૂતો કરે છે તે અર્થ વેંડવું જોઈએ.

(૭) મહેસૂલી કાયદામાં એક કલમ એવી ઉમેરવી કે, જ્યારે જ્યાં દુકાળ હીમ કે રેલ જેવાં સંકટોમાં ખેડૂત પોતાના જમીન મહેસૂલના માર્ગી કે મોદ્દરી મેળવી શકતો હોય, તેવા દરેક પ્રસંગે દીવાની કે મહેસૂલી અદાલત (જે હોય તે) ખેડૂતની સાંચમાં પણ તેવા પ્રકારની ને ને પ્રમાણની રાહત અપાવશે.

(૮) સરકાર મહેસૂલ બાકી માફ કરી છે તે બીજાને ધ્યાનમાં લઈને, સાંચ બાકીમાં પણ ઉપર કલમ (૨) મા બતાવ્યા અનુસાર ધરછોડ કરવામાં આવે.

(૯) એવા પ્રકારની કશીક યોજના કરાવી જોઈએ કે જેથી ખેતીની જમીન તે ખરેખર ખેડનારની જ માલિકીની બને. દાખલા તરીકે, અમુક મુદત કરાવવામાં આવે કે જે દરમ્યાન, જમીનના માલિક છતાં જે જાતે તે ખેડતા નથી એવા લોકને પોતાનો માલકી-હક ખરેખર જમીન ખેડનારાને વેચી દેવો પડે; આ મુદત વીત્યા બાદ, નહિ અપાયેલી જમીન સરકાર તરફથી ધતની કિંમતે ખેડૂતને અપાવી શકાય; અથવા શરૂઆતમાં એવો કાયદો કરવામાં આવે કે, હવે પછી કોઈ ખાનગી ધંસમ જમીનનું વેચાણ સાચેસાચ ખેડનારા સિવાય બીજાને કરી ન શકે, તેમ જ અદાલત જમીનની હગણ પણ બીજાને ન કરી શકે. કદાચ, ખેડૂતોના સગીર છોકરાઓ અને નિધવાઓને માટે કેટલાક અપવાદ કરવા પડે અથવા રહેવાકરવા વગેરે ઉપયોગ માટેની ગામતળ કે શહેર પાસેની જમીનને આવો કાયદો લગાડવામાં પણ અપવાદ કરવા પડે. પણ કહેવાનો સારાશ કે ખેડૂત વર્ગ ઉપર નાખેલો અન્યાયી જોત્તે જો દૂર કરવા માગતા હોઈએ અને ગામડા તેમને માટે ગૃહવા લાયક કરવા હોય તો આવી જાતનો કંઈને કંઈ રત્નો કાઢવો પડશે.

(૧૦) ગામડાંની દેવાદારીનું પ્રમાણ કેટલું છે તેની તપાસ થવી જોઈએ અને જાતે ખેતી કરનારાનો દેવાનો જોત્તે હલકો કરવા માટે કંઈક યોજના કરવી જોઈએ. હમણાં મદ્રાસ સરકારે રત્ન કરેલી યોજના કદાચ અર્ધો પણ હીક ખપમાં આવે એવી છે.

[નોંધ : અમે એવા અભિપ્રાયના છીએ કે જો ૨૫ મી કલમની પેટા કલમ ૧ અને ૨ નો પરાખર અમલ કરવામાં આવે તો ૨૫મી કલમની ૯મી પેટા કલમમાં કરેલી સૂચનાનો હેતુ આપો-આપ સરશે. અને ૨૫ મી કલમમાં ૯મી પેટા કલમની જરૂર રહેતી નથી.

(સદી) બજલસાઈ મહેતા
માધવલાલ શાહ

પ્રરથાન

પર જે હેવાલ રજૂ કર્યો છે તેમાં મરકાર માગ્દત કાયદાથી કે બીજી રીતે ખેડૂતોને રાહત મળે તેટલાનો જ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. સાથે સાથે અમે બધા એવા અભિપ્રાયના છીએ કે ખેડૂતની આવી કંગાલ સ્થિતિને માટે જવાબદાર એકલી મરકાર નથી પણ જમીનદારો, શાહુકારો તથા ખેડૂતના સામાજિક રીતરિવાજો, આળસ, અજ્ઞાન, વહેમો તથા કુર્મચ વગેરે બાબતો પણ જવાબદાર છે.

ખેડૂતોએ પોતાનું મંગલન કરવું જોઈશે પોતાની અવસ્થાનાં શાં શાં કારણો છે તે શોધવા તેમજ પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. આત્મબળ અને દિંમત કેળવવાં પડશે. આટલું કરશે તો જ સુખી જીવન જીવવાનો દિવસ નજીક આવશે.

અમારી દૃષ્ટિએ ખેડૂતોએ નીચેની બાબતો ઉપર બહુ જ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

૧. આળસ એ મોટામાં મોટો શત્રુ છે, અને મામાન્ય રીતે બધે જોવામાં આવે છે. આળસુ મટી ઉઘોગી બનવું જોઈએ

૨. અજ્ઞાનતા પણ લગભગ બધે જ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાનતા એટલે અસૂરજ્ઞાનનો અભાવ એટલું જ નહિ પણ પોતાની ફરજ રહેણીકરણી, સ્વચ્છતા વગેરે વિષેનું અજ્ઞાન તો ટાળ્યે જ છૂટકો છે.

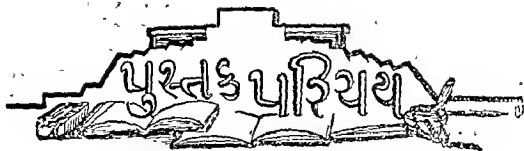
૩. ખેડૂતને વરસમાં ઝોઝામાં ઝોઝા ત્રણથી ચાર માસ નવરાશ મળે છે. તે સમયમાં કાંઈ ને કાંઈ ખતનો ઉઘોગ કરવો જોઈએ ખેડૂત પાસે મોટામાં મોટો ઉઘોગ કાંતવા-પોંજવાનો છે ખેડૂત ધારે તો પોતાના બપપૂરતાં કપડાં તૈયાર તો કરી જ શકે. કપાસ તો દગલા બધ પકવે છે એટલે ૩ ઝોખવું પડે તેમ નથી.

૪. સામાજિક રીતરિવાજોમાં પણ જમાના પ્રમાણે ફેરફાર કરવા જોઈશે. સરકાર શાહુકારની ચૂસ કરતાં સામાજિક રીતરિવાજો વધારે ચૂસે છે. અનિષ્ટ રીતરિવાજોનો મામનો કરવા ખેડૂતે ભારે દિંમત અને બળ કેળવવાં પડશે.

૫. ખેડૂતોમાં પરસ્પર મદાયવ્રતિનો અભાવ જણાય છે. પહેલાં ખેડૂતો એકબીજાને મદદ કરતા અને તેવી મદદ અમૂલ્ય યર્ષ પડતી પરસ્પર મદાયવ્રતિ અને સહકાર કેળવવાની ખાસ જરૂર છે.

૬. આરસઆપમની તકરારોનો નિકાલ લાવવા માટે કચેરીનો આશરો લેવા કરતા લવાદ કે પંચનો આશરો લેવો સાગે છે કારણ કે કચેરીનો ન્યાય દમોશાં મોંઘો પડે છે અને ન્યાય મળે કે કેમ તે શકારપદ રહે છે.

૭. નિર્ભય બનવું એ ઘણું જ જરૂરી છે. માત્ર ઈશ્વર વિના કાર્મ નો ડર ન હોવો જોઈએ.

રતન:—લેખક: ચન્દ્રવદન મહેતા ઈલાકાવ્યોના પ્રકાશન પછી શ્રી. ચન્દ્રવદનનાં કાવ્યો સામયિકોમાં કવચિદ્ કવચિદ્ જ દષ્ટિએ પડવાથી એમનો કવિતાપ્રવાહ આટલેથી જ અટક્યો કે 'શું' એવી જે ભીંત રહેતી હતી તે આ રતનના પ્રકાશનથી દૂર ચર્ચ છે. 'ઈલાકાવ્યો'માં ભાઈબહેનના પ્રેમને શ્રી ચન્દ્રવદને પ્રથમ વેળા જ કવિતામાં આલેખ્યો, અને ભાઈબહેનના પ્રેમનો વિષય જ એમની કવિતાને અનુકૂળ છે એ પણ ઈલાકાવ્યોએ નિશ્ચિત કરી દીધું. અહીં રતનમાં પણ શ્રી. ચન્દ્રવદને એક ખેડૂત ભાઈબહેનની પ્રેમગાથા આલેખી છે. રતન એક લાંબું કથાકાવ્ય છે. એ કથા છે તેથી એ કલિકા કે દર્શનિકા જેવા લાંબા કાવ્યથી જુદું પડે છે. એમાં એક જ છંદ વપરાયો છે એ દષ્ટિએ એ શામળની પદ્યવાર્તાઓથી જુદું પડે છે. એમાં આલેખાયેલી કથા કવિકલ્પિત છે. અને કાવ્યને સર્ગમાં વહેંચી નથી નાંખ્યું તેથી એ પુરાણજસા કે ઈન્દ્રજીતવધ મહાકાવ્યથી જુદું પડશે. આમ કથાભાગ, એમાં 'વપરાયેલો' એક જ છંદ (પૃથ્વી), અને કવિકલ્પિતકાવ્યનું વસ્તુ એ સર્વે રતનને પૂર્વકાલીન લાંબા કાવ્યોથી જુદું પાડે છે.

આ કાવ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે, સોળસો પંક્તિનું આ કાવ્ય પૃથ્વીમાં જ લખાયું છે. આમ કવિતાનું બાહ્યસ્વરૂપ જોતાં, માત્ર છંદ પ્રત્યે જ દષ્ટિ રાખીએ તો આ કાવ્યને આજના જમાનાનું પ્રતિનિધિ કહી શકાય. સોળસો પંક્તિઓ, છંદની પ્રવાહીતા ગાળીયોને, પૃથ્વીમાં આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રથમ વેળા જ લખાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અહીં પૃથ્વીની પંક્તિઓનો પિંગળઅનુસાર ત્યાંથી આરભ થવા જોઈએ ત્યાંથી આરભ થતો નથી. અને એક જ છંદમાં પણ વૈવિધ્ય આપ્યું છે. જેમકે :

એકદા

ગયો સુરજ આપમાં તરવરો તણા હાથડા

અહીં પૃથ્વીના હેલા ગાલગાથી કાવ્યની પંક્તિ શરૂ થાય છે બીજો એક સ્થળે પૃથ્વીના હેલા ઉત્તરાર્ધથી કાવ્ય શરૂ થયું છે. જેમકે :

હતો સહજ ગામને મસ્તકે

હયો દિનકરે લીવો જીવડી રથામલો જોમલો

આમ પૃથ્વીમાં પણ અનેક પ્રકારના પ્રયોગો ચર્ચ શકે. તેની પ્રતીતિ કરાવતું અને પૃથ્વીની અદ્ભુત શક્તિના દર્શન કરાવતું આ કાવ્ય શ્રી. બ. ક. હાકોરના આરોહણનું વારસ કહી શકાય.

અહીં શહેરમાં વસવાટ કરતો કવિ ગ્રામજીવનનું આલેખન કરે છે, પરંતુ ગ્રામજીવનનું ચિત્ર આલેખતાં લેખક લવલેશ પણ મુરકેલી અનુભવતો નથી, જોડતું લેખકને ગ્રામજીવનના પ્રત્યેક અંગોપાંગનો અનુભવ હોય, અભ્યાસ હોય, લેખક ગ્રામજીવન જોડે તદ્દપ બની ગયો

હોય, એટલી સરળતાથી તથા સ્વાભાવિકતાથી આમજીવનનું ચિત્ર દોરાયું છે. ગામને પાદર વડનું વર્ણન, ભાણું અને ધનાની લઢવાડનું ખ્યાન, રતનને - પડતાં દુઃખોમાં આમજીવનની વિષમતાનું આલેખન, એ સઘળાં ખરેખર કળાકારની પોંછીથી દોરાયેલાં વાસ્તવિક ચિત્રો છે. ગામડાનું વાતાવરણ જમાવવા એમણે ગામડાના એકૂતવર્ગમાં વપરાતા આમશબ્દો વાપર્યા છે, પરંતુ ક્યાંય પણ એ શબ્દો અરુચિકર નથી લાગતા કે એ શબ્દોના ઉપયોગથી કોઈ પણ રચને આત્મતા નથી પ્રવેશી ગઈ. જેમકે :

હવું મુઘડ એક પાદર થઈ ન આવે જરી
ન તેમ બહુ ઢૂંકડે
મુસીબત સહે મુણે કવરથા કદિ જોત એ
અને ન જરી જાણતું કરમ એમ રહેજે કરી.

આમ વાતાવરણને જમાવવામાં આમશબ્દોનો ફાળો નહોતો નથી. શબ્દો ઉપરાંત આમ-જીવનના રોજના પ્રસંગો તથા નિત્યક્રમમાંથી એમણે ઉપમા પણ વાપરી છે. જેમકે :

જમીનમહોં જે જોડા, હજ યત્રી પડયા ચાસ શા
દીલે હજરડા પડયા અકચ વેદના કેટલી !

આમ ઉપમા પણ આલેખન વિધ્યને અનુરૂપ હોઈ વાતાવરણ જમાવવામાં મદદદાથી થઈ પડે છે. પરંતુ કવચિદ્ આવી ઉપમા વાપરવાના મોહને લીધે અતિસામાન્યતામાં ઊતરી પડાય છે અને તેથી રસક્ષતિ થાય છે. એક ઉદાહરણ લઈએ :

અને પૃથિવીને ડીલે, મણસમા અરે કેટલાં
મહાનગરના હરે ખરજવા સદા ચોખમ.

અહીં ખરજવા ઉપમાન વક્તવ્યને રૂપે બલે કરતુ હોય, છતાંય એ આપણને જુગુપ્સાકારક નહિ તોપણ અપ્રિય તો લાગવાનું જ, અને તેથી રસક્ષતિ થવાની.

ઉપર દર્શાવ્યું તેમ માત્ર ઉપમા જ નહિ પરંતુ સુંદર કલ્પનાઓ પણ આ કાવ્યમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે. એકાદ ઉદાહરણ લઈએ :

તપેલ શવિતાપથી ઝરણ વારિદોડયાં ધસે
વિરાજ વટવડની રીતજ અર્ધછાયા તળે
થવા રીતજ.

આવી કલ્પનાઓ તો કયાક કયાક દ્રષ્ટિએ પડે છે. કિંતુ બહુધા તો એમની કલ્પનાઓ જઈ જઈને હિમાલયપ્રદેશ પર ઠરે છે. આથી કલ્પનાવૈવિધ્યને લઈને પ્રાપ્ત થતો કાવ્યાનંદ અહીં કવચિદ્ જ આસ્વાદ્ય બને છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદને પ્રકૃતિતત્ત્વોના ઉપયોગ રસોચિત વાતાવરણ સર્જવાને તેમ જ બવિધ્યના સૂચનાર્યે પણ કર્યો છે. ભાણું જ્યારે પોતાની જીવનકથા રતનને કહે છે ત્યારનું પ્રકૃતિવર્ણન જુઓ :

ગયો મુરજ આયમી : તરુરો તણા ઇયડા
મળી શ્રમ ઉતારવા નિદરભાર ઘેરા બન્યા.

અહીં સંધ્યા જેમ રાત્રીના આગમનનું સૂચન કરે છે, તેની સાથે ભાણું પણ રતનને જ કથા કહેવાનો છે, તે કથા પણ દર્દભરી છે, અને જગતની સંધ્યાની જેમ ભાણૂની જીવનસંધ્યા પણ અસ્ત થવાની છે તેનું સૂચન કરે છે. તેવી જ રીતે જ્યારે હોરાનો હૃદયપલટો થાય છે અને હોરો પોતાને વતન પાછો ફરે છે ત્યારનું પ્રકૃતિદર્શન જોઈએ :

હતો સકળ ગામને મક્કાકે

હજો દિનકરે લીધો ઉચ્છ્રી સ્થામલો યોધલો.

હીરાના હૃદયની મોહરૂપી સ્થામતા પણ ઊંચકાઈ ગઈ છે. હીરાના જીવનમાં પણ પુનઃ દિનકર ઊઘ્યો છે, એનાં લગ્ન થવાનાં છે, એ ભાઈને માટે ખૂરની રતનને મળવાનો છે, એ મધર્જાનું સૂચન સૂર્યોદય કરે છે. આમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રકૃતિને માનવભાવને અનુકૂળ ચીતરવી તેમાં નીરસતા કે યાત્રિકતા આવી જવાનો સંભવ છે.

શ્રી. ચન્દ્રવદનમાં તાદશ ચિત્ર ઊભું કરવાની શક્તિ છે. હીરો શહેરમાં ભણવા ગય છે ત્યારે એને માટે તૈયારી કરતો રતનનું ચિત્ર જુઓ :

સૂઝે ન કંઈ બાધલું, રતન એકલી હાથમા
લઈ વીગતનોંધને જરૂરનું કરી એકઠું
મૂકે છે અહિં જો અંધે બરમ સાલ આ પોટલે
રભઈ અહિં બીસ્તરે ખપ પડે ભલે ખોલજે,
અહિં છે તુજ વાટવો નજર રાખજે એટલી
તહને ન કંઈ કાળજી તદન ભાનભૂલો નહી.

પરતુ આખા કાવ્યમાં વાર્તાપ્રવાહ અખડિત નથી વહેતો. વચ્ચે વચ્ચે લાંબાં વર્ણનોથી વાર્તાપ્રવાહ અવરોધાય છે. પ્રથમ એકસો ને પાસઠ પક્તિ તો માત્ર ગામડાના વર્ણનોથી જ ભરેલી છે. આટલી પક્તિઓ વટાવ્યા બાદ કવિ આપણને વસ્તુપ્રવેશ કરાવે છે. વાતાવરણ જમાવવા માટે, વસ્તુની પૃથ્વીશ્રી દર્શાવવા માટે વર્ણનની જરૂર હશે, પરતુ અહીં તો વર્ણનનો અતિરેક થઈ ગયો છે. વચ્ચે વચ્ચે એમનું કથન પ્રચારલક્ષી કે ઉપદેશાત્મક બની જાય છે તેથી રસક્ષતિ થાય છે, અને વસ્તુનો વેગ અતીવ મદ પડી જાય છે. થોડાક ઉદાહરણોથી આ કથન સ્પષ્ટ થશે :

વિનમ્ર કૃષિકાર હો! જરૂરપોષકો અન્યતા
તમે જ રસરાજ છો, પશુજનો તણા પાલકો.

કુલીન કુળવાન હો! કૃષિક લોક આ હિન્દના
તમે જન્મલક્ષ સ્વર્ણમય મુશિકોત્ત સૌન્દર્યમાં
વિવેક વિનયે વિશેષ કપિરાજ છો લોભના
ગણાય કરાવી તણો ઉજળ તો વળી ઉત્તમ
છતા ન ભરણ મળે ઉદર પૂરવા પૂરવું
નસીબ મુગધાર્યનો સુભગમેળ એટી વિશે
છતાં વિધિરૂઠે મહેનત ઉઝે ન દાણો ફૂળે
પિતા જગતનો ગણાય જગત્તાતની આ દશા

અથવા

ન શું સકળધર્મમાં સહનધર્મ સૌથી વડો

મનુષ્ય નિજપંડમાં વતન માછી બધાયલો
ઉમંગ યકો લોભને નમન એક મૃગ ન હે.
નવા મનમહો દિદિ સમરણ એક મીઠું ધરે
ખરે જગવિશે થયો અધમ જન્મ એનો નહી.

વસ્તુપાલચરિત્ર, વિમલમત્રીચરિત્ર વગેરે ઘણા ઐતિહાસિક સામગ્રીના રસિકાને ઉપયોગી થયા પ્રસિદ્ધ થવાના છે.

અલખત મુનિશ્રી જિનવિજયજી જેવા પાસેથી શુભરાતે જે આશા રાખેલી તેની આ રીતે સંપૂર્ણ થઈ જોઈને આનંદ થાય છે. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

। આવણી મેળો : લેખક: શ્રી. ઉમાશંકર જોષી. પ્રકાશક: વોરા એન્ડ કુ. ૮, રાઉડ બિલ્ડીંગ, કાલખાદેવી, મુંબઈ.

। કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે આપણા અર્વાચીન લેખકોમાં નિશ્ચિત સ્થાન પામી બેઠેલા શ્રી. ઉમાશંકરની પ્રતિભાનું આ નવું પ્રસ્થાન છે. આ સંગ્રહદ્વારા એ નવલિકાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રવેશ પણ એમના કવિતાનાં અને નાટકનાં ક્ષેત્રોમાંના પ્રવેશ જેવો જ સફળ અને યશસ્વી થાય એમ લાગે છે.

આ સંગ્રહમાં પદર વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. એ પદર વાર્તાઓનું સૌથી આગળ તરી આવતું લક્ષણ એનું વૈવિધ્ય છે એ વૈવિધ્યને લીધે આ વાર્તાઓની ભાષા, શૈલી કે અલંકારો સરખામાં પણ પુનરુક્તિ નથી થતી. એટલું જ નહિ, પણ પરિસ્થિતિ કે પાત્રોમાં પણ એને લીધે નવીનતા, તાઝગી અને વ્યક્તિત્વ આવી શક્યાં છે. કોઈપણ બે વાર્તાઓમાં એક જ ભાવનું આલેખન કરવાનું હોય ત્યાં પણ તે આલેખન સ્પષ્ટ અને પરસ્પર સ્વતંત્ર ભાવાલેખનની કક્ષાએ પહોંચે છે. “પગલીનો પાડનાર” અને “પિપાસુ”નું ઔત્સુક્ય એકબીજાથી તોણુ તરી આવે છે, તેજ રીતે “હિલ્લી”નું મૌઘ્ય પણ “મારી ચંપાનો વર”ના મૌઘ્ય કરતાં જૂદું પડી આવે છે.

ભાવોના વૈવિધ્ય જેટલું જ વૈવિધ્ય પાત્રોમાં પણ સચવાયું છે. ધરાની માટીમાંથી ઊગેલા જીવોનો મેળો જ આ સંગ્રહમાં ભરાયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. એમાં વૃદ્ધો છે ને વૃદ્ધાઓ છે, બાવા છે ને જૂવા છે; જીવાન શહેરીઓ છે ને ગામડિયા છે. આ પાત્રો માત્ર શહેરનાં જ નથી કે ગામ ગામડાના જ નથી. આ પાત્રો કેવળ ધૂતી કે તરંગી પણ નથી. તેમજ આપણી નજર સામે નાચતી વસ્તુસ્થિતિનાં પૂનળાં પણ નથી. આ પાત્રો વાસ્તવિક શૂંભિમાંથી ઊગ્યાં છે. એ પ્રત્યેકને પોતાના જીવનની કવિતા છે. લેખકે એ કવિતાને શોધી છે ને મૂર્ત કરી છે. એટલે જ તો લેખકે અવતરણમાં આપેલી પંક્તિ “ધન્ય ધરાને માટી, જગતે ધન્ય જીવેર મેળા,” સાર્થક અને છે.

ભાવો અને પાત્રોનાં વૈવિધ્ય જેવું જ બીજું આકર્ષક તત્ત્વ આ સંગ્રહની પ્રયોગશીલતા છે. આ પ્રયોગશીલતાની સિદ્ધિ સંગ્રહના આલેખન સંયોજનમાં દેખાઈ આવે છે. એ લક્ષણને લીધે જ “આવણી મેળો”ની રચનામાં પ્રસન્ન ગભીર નિર્ભળતા અને નૂતનતા આવી શક્યાં છે. એને જ લીધે, આ સંગ્રહ એકવિધતાથી મુક્ત રહી શક્યો છે.

અલખત, આ સંગ્રહની બંધીએ વાર્તાઓ એક સરખી જ કક્ષાની નથી. રુચિબદ્ધને લીધે કોઈને અમુક તો કોઈને અમુક વાર્તા ચડિયાતી લાગે. તોપણ આમાંની પ્રત્યેક વાર્તા પોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે જ. તેમાં પણ “પગલીનો પાડનાર” “હિલ્લી” “લોહી તરસ્યો” “છેલ્લું છાણું” “મારી ચંપાનો વર” “ઝાકળીયું” “જેવ માનવી” ને “આવણી મેળો” આ વાર્તાઓને ગૂંજાતાની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાં ગણી શકાય.

અમે આ સંગ્રહનો સત્કાર કરીએ છીએ. મનમુખલાલ ઝવેરી

રોજનીશી

અનુચારી : ૧૯૭૮

- તા. ૧ અમેરિકાએ ફેરેડા, મેક્સિકો અને ચીન સાથેના ચાલીના કરારો એક વર્ષ લગાવ્યા : ચાલીના ભાવમાં અમેરિકાએ ઘટારો કર્યો.
- તા. ૨ મુંબઈમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક ચર્ચા તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની બેઠક પૂરી થઈ; હજિમના સાદી ફરમાન મુજબ ત્યાંની પાર્લામેન્ટને એક માસ માટે બંધ કરવામાં આવ્યો; મિ. જીન્ડાને ૫ જવાહરલાલને પકડાર • ‘ રાજેન્દ્રબાણુ સાથે તમે કરેલી કામચલાઉ સમાધાની મહાસભાને મજૂર છે : કોઈ પણ ફરિયાસ પર અમે વિચાર કરીશું. ’
- તા. ૩ ‘ ધી હેલ્પીંગ બેંક ઓફ ઇસિયા લી. ’ નામની બેંકના અમલવાદી ક્ષાત્રના બારણા ખુલ્લાં મૂકી વહીવટદારો પલાયન થઈ ગયાના વિચિત્ર સમાચાર બહાર પડ્યા.
- તા. ૪ આતરરાષ્ટ્રીય લેબર ઓફિસના ડિરેક્ટર મિ. હેરોલ્ડ બટલર અમલવાદ આગ્રહ, સોવિયેટોની દેખરેખ હેઠળ તૈયાર થતી ચીનાઈ વિમાની ફેજને ડારવા માટે જાપાનીઓએ ૪૦ વિમાનોમાધી બોમ્બની વૃદ્ધિ કરી; કોકોરી કેસના માણ કેદી શ્રી જોગેરા ચેટરજીને બંગાળમાં વસવાળો પ્રવેશવાનો કે રોકાવાનો મનાઈ હુકમ કરમાવાયો.
- તા. ૫ હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા સાધવા માટે મહાત્માજી અને રાજેન્દ્રબાણુ વચ્ચે મુંબઈમાં મંત્રણા; કલકત્તાના ‘ હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ ’ ના તંત્રી અને મુદ્રક ઉપર રાજકોટ ફેલાવે એવું લખાણ પ્રગટ કરવા બદલ સમન્સ નીકળ્યા.
- તા. ૬ અલ્લાહબાદના જુવાનોને મિ. જિન્ડાની વિચિત્ર સલાહ : કોમીવાદી કહેવડાવવાથી કરોશ નહિ. કોમીવાદી હોવા માટે હું મગર છું ! ”
- તા. ૭ બ્રિટિશ કામદારોની બ્રિટિશ પ્રજા અને ફિનિયાના બીજા રાષ્ટ્રોને જાપાની માલનો બહિષ્કાર કરવાની આગ્રહભરી અપીલ બહાર પડી; ટેરેલ જાતેનો બળવાખોર સેનાપતિ રાજે આગ્રહો હોવાની રેપેનિશ સરકારે નહેરુજી બહાર પાડી.
- તા. ૮ મહાત્માજી જીવંતી સેવાવ પાછા કર્યા. જાપાનીઓએ શાધાઈમાં બ્રિટિશ વાવડા ઉતારી નાખ્યા, બ્રિટિશ હોટેલોના કબજે લીધા વગેરે, મુંબઈ સરકારે મુંબઈની ધારાસભામાં મંદિર પ્રવેશ બિલ રજૂ કર્યું.
- તા. ૯ રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલના માનુષી અને સ્વર્ગ શ્રી. માતીલાલ નહેરુના પત્ની શ્રી સ્વરૂપરાણી નેહરુનું આનંદમુવનમાં અવસાન, રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલના ફરમાન મુજબ આખા હિંદમાં ‘ ચીનદિન ’ જન્મવાયો, ધમૂકા—વોધા નાટુકાના તાલુકાદારોની દરબારશ્રી ગોમાળદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા બસાઈ; ‘ સામ્યવાદ શું છે ? ’ એ વિષય ઉપર અમલવાદમાં શ્રી સૌમેન્દ્રનાથ રાગોરનું નહેરુ વ્યાખ્યાન થયું, સાણુ દના કાકોરે પરાપૂર્વથી જમીન ખેડતા ખેડૂનોને જમીનને કબજે પોતાને સોંપી દેવા માટે નોટિસો આપી.
- તા. ૧૦ શ્રી. સુભાષ બોજનું લંડનમાં કાવ્ય સ્વાગત થયું; જાપાને સોમ્યાકેનો કબજે લીધો; લાદોરની સેન્ટ્રલ જેલમાં ૧૫ રાજદ્વારી કેદીઓ બાબરમરાની હડતાલ પર હોવાની વીગત બહાર આવી; કાઠિયાવાડનું દીવ બંદર પોર્ટુગલ પાસેથી જર્મનીએ ખરીદી લીધાનો અંદાજ પ્રસિદ્ધ થઈ.
- તા. ૧૧ મુંબઈ ધારાસભામાં અસાધારણ બહુમતિથી ‘ સમવાયતંત્રની બંધારણીય બચાવરતા અમારે નથી જોઈતી એવું નહેરુ કરતો દાવ પસાર થયો, ના. વાઈસરોય અને મદ્રાસના વડા પ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારી વચ્ચે મદ્રાસમાં મંત્રણા થઈ.
- તા. ૧૨ સુભાષ બોજે લંડનમાં નેહરુના પ્રતિનિધિની સુલાકાત દરમ્યાન નહેરુ કર્યું કે હિંદી મદા-

સભાએ ઓછા સ્થાયી સ્વીકારી લીધા છે એમ માનવાની બૂલ ન કરશો અને અમે તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય તથા જનતાના હાથે ઘડાયેલું બધારણ માગીએ છીએ; ઇટાલી અને અમેરિકા વચ્ચેના વેપારી કરારો અટકી પડ્યા.

તા. ૧૩ પાક્ષીતાણા રાજ્ય અને ત્યાંના ખેડૂનો વચ્ચે અથડામણ ઊભી થઈ; સમાધાન પડી ભાગ્યું અને લડત બપોરે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૪ ફ્રાન્સના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું; જાપાનના જર્મન એલચી અને જાપાનના વડાપ્રધાન વચ્ચે મહત્વની મુલાકાત થઈ.

તા. ૧૫ જીવનું જોખમ બસે હોય પણ આદામાનના અને બંગાળના નજરકેદીઓના પ્રશ્ન છાકી રાફે તેમ નથી—એવું ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું; સરહદ પ્રાંતમાં સરિન્ધ બગ અંગે છૂટા કરાયેલા અમલદારોને પાછા નોકરીઓમાં લેવામાં આવશે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.

તા. ૧૬ બંગાળી સાહિત્યના પ્રખર નવલકથાકાર સમ્રાટ શ્રી. શરદચંદ્ર ચેટરજીનું અવસાન; મુબંબા જર્મન પહેલવાન કેમર અને હિંદના પહેલવાન હમામ બક્ષ વચ્ચે કુસ્તીજંગ થયો તેમાં માર્તિ અર્ધો મિનિટમાં જ હમામ બક્ષ જીત્યો, શ્રી. મુબાલચંદ્ર બોઝ અને ટૂંક વેલેરા વચ્ચે લડનમાં મુલાકાત; જાપાને ચાંગ-કાઈ-સેકની સરકાર સાથેના સળંગ તોડવાની જાહેરાત કરી.

તા. ૧૭ અમેરિકાની સરકારે આવતા નાણાકીય વર્ષમાં ૫૫ કરોડ નૌકાખાતામાં નવા લગાયક બાર કરોડ બાધવા મંજૂર કર્યા; ‘ધી જેનેસીડ ઓફ ક્રેસિડમ’ એ વિષય ઉપર પ્રો. પી. એન ટ્રાંકવરનું અમદાવાદમાં ભાષણ, બામશેલી નજીક માલગાડી-એક્સપ્રેસ ટ્રેન વચ્ચે અથડામણ થઈ, ‘એક સમય એવા આવી લાગશે કે જ્યારે લો. મા. ટિંગકની જેમ, મહા-સભાને મજબૂત બનાવવા ખાતર, મારે તેના ત્યાગ કરવો પડશે’ એવા પતનાના એક ભાષણમાં શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા; એ-સો-આયરિશ જુદા જુદા પ્રશ્નો વિશે વાતાલાપ કરવા ટૂંક વેલેરા અને એમ્બરલેનની મંત્રણા રાફ થઈ.

તા. ૧૮ અલ્લાહાબાદથી મહાસભા કચેરીની જાહેરાત હિંદી મહાસભાની ૫૧મી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી મુબાલચંદ્ર બોઝને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા છે; અમદાવાદમાં ‘અમદાવાદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ એસોસિયેશન’ની સ્થાપના થઈ, લોર્ડ લોધિયન અને મહાત્માજીની સેગાવમાં મુલાકાત; મો. શીતાએ ફ્રાન્સનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું નવા પ્રધાન મંડળના ૨૦ પ્રધાનો પૈકી ૧૮ જામવાદીઓ—રેડિકલ્સ છે. સુરત જિલ્લા વિદ્યાર્થી પરિષદ રૂસ્તમાં ભરાઈ.

તા. ૧૯ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એકાએક માદા પડ્યા, સ્પેનિશ બળવાખોરોએ બાર્સેલોના ઉપર વિમાનોમાંથી બોમ્બ માર્યા ગયા.

તા. ૨૦ અત્યાચારવાદી કેદીઓને આદામાનમાંથી ખસેડવાની હિંદી સરકારે મંજૂરી આપી, ગાંધીજી સાથેની મુલાકાત પછી તુરંતજ લોર્ડ લોધિયન જિલ્લી વાઇસરોયની મુલાકાતે ઉપડી ગયા.

તા. ૨૧ પંજબનું (લાહોરનું) સુપ્રસિદ્ધ સીતલા મંદિર હરિજનો માટે ખુલ્લું ખૂલ્યું; કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક ‘બસુમતી’ની રૂપિયા પાંચ હજારની જામીનગીરી જપ્ત કરવાનો હુકમ થયેલો તે કલકત્તાની હાઇકોર્ટે અપીલ થતા રદ કર્યો.

તા. ૨૨ અમદાવાદમાં શ્રી. નગીનદાસ પારેખના પ્રમુખપણા હેઠળ ગુજરાતના પ્રો. અનંતરાય રાવળનું ‘રેમેન્ટીસિઝમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય’ ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાન; પંજબ ધારાસભા પર થનારી કૂચ અંગે, રાજકીય કેદી સમિતિના સમ્બંધ સામે પંજબ સરકારે ૧૪૪મી કલમ મુજબ પ્રતિબંધ મૂક્યો; મુંબઈ ધારાસભામાં લોકલબોર્ડ એક્ટ સુધારણા બીલ સામે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા મુસ્લીમ લીજના અને સ્વતંત્ર પક્ષના સભ્યોનો ‘વોક આઉટ’ થયો.

તા. ૨૫ હપીના ફીરોનો રાષ્ટ્રપતિ પંજવાહરલાલ ઉપર પત્ર : મારી લડત રાષ્ટ્ર આઝાદીની છે. હું અંગ્રેજ સરકારની આક્રમણકારી નીતિનો બોગ થઈ પડ્યો છું.

કુમાર પરિપત્ર

કુમારનો માહ (૧૯૯૪) અંક

‘હીલાકાકા, પાંચ વરસ આઠરી કરીશ.’

‘કેમ, પાંચ જ વરસ છવ્વું છે?’ શેઠની હાજરજવાબી-

માં પૂછવા જવું પડે એવું ન હતું.’

‘ના, પણ મારા ભાગના પૈમા તો પાંચ વરસમાં ભરાઈ નહીં જાય?’

‘મારા ભાગના? શું બોલ્યો? એકાવનો એકાવન તારે જ ભરવાના છે ને?’

‘પણ, પ... પણ અમલદાર શા’બ તો તમારોય ગેનો કાઢના’તા ને? તે નમારા ભાગના થાંબળે એવારે હશે ને?’

વરતો પણ એહો ઊતરે એવ ન હતો. હીલાશેઠની આકરી એ એવી તો જન્મવરતો કમીરમાં જમાદારને પણ જોઈતે એકવારે તો ઘણું કેવરતો યુનેગારે માલગે ન હતો. અને હીલાશેઠને પણ ચતું કે પૈસા આજ સાથે ફીક વસુલ માય છે.

પણ હીલાશેઠ કરને બિપડવાત્યારે તે જ રાતે વરનાને હાથે પૂરાવેલા બાજાગથી જ ચેર તેના ઘરમાં કેમ પેદા? આ પ્રશ્નનો બેઠલ જાણવા હોય તો વાર્તાક્ષેત્રના લખપ્રતિષ્ઠ લેખક ઉમાશંકર નેશીની આ અંકમાંની ‘વન્નો’ની વાર્તા પાંચત્રે

શ્રીરામ શર્માની ‘સિંહાર’ની લેખગણા પરી થઈ, છતાં સિંહારકથાના રસિયાઓને મહેજ પણ રસક્ષતિ ન અનુભવવા દે એવી ‘વહેલો સૂર માર્યો’ની વાર્તા પણ આ અંકમાં પીરસાઈ છે. સૂરને સિંહાર કેટલો મુશ્કેલ હોય છે એ તો આ વાર્તા વાંચ્યા પછી તમે જાણશો. બદલ કે તમને પણ તેના સામનામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. અને જતાં લોહી-માંસ એવાં હોય છે કેયએલા જખમને રૂઝાતાં પણ વાર નથી લાગતી

સુખપૃષ્ઠ પર રત્નઘટા માનવ મહત્ત્વાકાંક્ષાના હુકાર સમા ‘નાદૂઆ સિંહાર’ કાવ્ય પછી ‘સામયિક ચિંતન’ની કંડિકાઓ નિષ્ક્રિય વેળાએ તમારા મનને ચિંતન માટેની બરપુર સામગ્રી પૂરી પાડશે. ત્યારપછીને પાને જની જીવનરેખા અગ્રહ છે એ લઇ પારવર તો વિજ્ઞાનજગતની એક અદ્ભૂત વિભતિ છે. નેપોલિયન કરતાં પે કાન્સને એ વધુ સંમનનીય અને જગતને વધુ આદરણીય છે પત્ની કરતાં પણ વિજ્ઞાનને પહેલુ રધાન આપનાર એ પ્રજાપુરુષની જીવની અદર્શપ્રતિનિધિ અચૂક તમના જગતી રહેશે

‘છવનનું પંદર’ આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં દિલીઓની હાલાકીને કમ્બુ ચિતાર આલેખે છે તો ‘મારી સફર’ વીન લોકકે ન્યારી કાગીનો અતન્ય પરિચય આપે છે, ત્યારે દરિદ્રજીવ ન્યાસ વાર્તા સખવા જતાં વાર્તાની પ્રતેતાવના જ લખી બેઠા છે—‘અમાર દરિદ્ર’! તો એ લાંબી નોંવેલ લખવાનું શરૂ કરશે તો તેમની શા દશા થશે?

તાપી તીરે હાલ ન્યાં મહાસભા મળવાની છે ત્યાંની રાનીપરજ મુજરાતજીનો શ્રી રવિમહારાજે દોરેલો યામે આપેલો રહેલો આ અંકના પૃષ્ઠ પર દેખા દે છે ને ત્યાં પછી દખલજીની ખ્યાત મુલતાના આંદોળીબીનો તરવીરની પૂર્ણરંગી અનુકૃતિ આપણી તરવીરીકળાના પ્રાચીન ગીરરને મુર્તિમય કરે છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો મુખર્થ ઉતાકાના કેજવળી ખાતા તરફથી એનૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી મન્યમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રામભટ્ટી વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વામી યુદ્ધ	૦-૪-૦
ભવકાશિમદ	૦-૩-૦
કાનિ	૦-૬-૦
કાનિહારી લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બંગાળી બીજ બાહુ (૧૫૧)	૦-૬-૦
હાદીનો મુખિયત્વ	૦-૬-૦
સરીગની દાવ	૦-૩-૦
વીરની દાહલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દાનિષેષ અને સ્વશાશ	૦-૪-૦
બારેલીની દિલ્લસ	૦-૨-૬
નાપીય આલ્પમ	૦-૮-૦
પૂનદીને પચે	૦-૪-૦
બેલ્ગમની પીઠાનાઓ	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	૦-૩-૦
અયોધ્યા એદિયાં	૦-૩-૦
મુશલ દિલ	૦-૩-૦
કુમ્ભનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું કાઠ	૦-૫-૦
કાનિને માર્ગ	૦-૫-૦
પરેશી કાપડની દરીફાઈ	૦-૮-૦
મમતી કદાળી	૦-૮-૦
મયજૂરો	૦-૧૦-૦
કાશ ભમનની કદી વાળી અને ચરીઓના ઓતો	૦-૮-૦
પ્રિન્ડ બિરમાઈ	૦-૮-૦
કાગળનું	૦-૩-૦
નરેશ વાઝ	૦-૮-૦
તાલુકામાં પ્રવેશની કન્યાને પહેા [સુધારેલી આરતિ]	૦-૬-૦
લવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રમિયામાં રોકિયુ	૦-૮-૦
બીજ બપાનની વાતો	૦-૮-૦
સોમાઈનો ઝુને	૦-૩-૦
બેલ્ગમીયમ અને બીજ વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ કે પ્રપચ ૧	૦-૮-૦
સેવકાશ	૦-૮-૦
સમ્પ્રદાય અને સર્વોદય	૦-૬-૦
દલીલો કહેય	૦-૧૨-૦
મયલ	૦-૩-૦
અવળો આદાર	૦-૬-૦
ઓ-પુરુષ-મહોદ	૦-૫-૦
નિર્મિત આતુ	૦-૮-૦

ટોલ્ડોય મન્યાવલિ

પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
પ્રજી અને પુરુષ	૧-૦-૦
પ્રકાશવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
પ્રવેા અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
પ્રવેા અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
પ્રવેા અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
પ્રદિપતિવર્તન	૧-૪-૦
પ્રકાશવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગ્નસુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર મન્યાવલિ

પદ્ય-બાદિદે	૨-૦-૦
પ્રયુક્ત અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાદીની છપામ છે.	

બુલ્લુ મન્યાવલિ

એક કાનિહારીની આલમકથાભા. ૧	૧-૪-૦
એક કાનિહારીની આલમકથાભા. ૨	૧-૪-૦
ઉપરનો કાનકાર	૧-૦-૦
પ્રમાના આસોપાલ્પ	૧-૮-૦
પ્રદિપતિ વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
પ્રગીતામન્યન	૧-૪-૦
પ્રસાદમય છપન	૦-૧૦-૦
લગ્નપ્રપચ	૩-૮-૦
રોષના કાળો	૨-૦-૦
સ્વૈચલિદાર ભા. ૨	૧-૪-૦

મદીર્ણ પ્રકાશનો

પ્રદિપતિ વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈચલિદાર ભા. ૧.	૧-૮-૦
છપનનાં દર્	૧-૪-૦
ચુબન અને બીજ વાતો	૧-૪-૦
મારતપુત્રપ્રવાસ	૧-૦-૦
આપી મહિમદોલ્લસાહ	૧-૪-૦
કથે રસ્તે	૧-૮-૦

રામ અને કૃષ્ણવૃત્તીઓ આરતિ	૦-૮-૦
બુલ્લુ અને મદાલીની []	૦-૬-૦
પ્રદેશનયુ વેદક	૨-૦-૦
પ્રદેશનયુ	૧-૮-૦
પ્રસાદમય	૧-૪-૦
રશિયાનું ધરતર	૨-૦-૦
બૃહમ્મનો છપામ	૨-૦-૦
સદીલો મહેદ	૧-૦-૦
પ્રત્યક્ષે એ નદિ સમભય	૦-૬-૦

અલદકા	૨-૮-૦
અપરોક્ષમાં ગાપીજ	૧-૮-૦
મદિરાપ્રાપ	૧-૪-૦
કાલકાશની કદાળી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

લવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી મન્યમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્ડોય મન્યાવલિ	૬-૮-૦
રવીન્દ્ર મન્યાવલિ	૬-૦-૦
બુલ્લુ મન્યાવલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાખાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

ઉર્મિ

ડીસેમ્બરની ત્રીસમીએ પ્રગટ થયો છે

જીવનસાહિત્ય અંક

: એના લેખકો :

કાકા સાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, કનૈયા-
લાલ મુનશી, રામનારાયણ પાઠક, ધૂમકેતુ, ઝવેરચંદ
મેઘાણી, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, વિજયરાય વૈદ્ય, અનંતરાય
રાવળ, :: ડોલરરાય માંકડ, નગીનદાસ પારેખ,
મુંદરમ્, ઇન્દુલાલ ગાંધી, ડુંગરશી સંપટ, ચમનલાલ
ગાંધી, અંબાલાલ પુરાણી, ઉમેદલાઈ મણિયાર,
શ્રીકાંત, ભોગીલાલ ગાંધી, ફિરોજશાહ મહેતા, દર્શક,
મોહિનીચંદ્ર, કરસનદાસ માણેક, પૂજાલાલ, પતીલ.

આ ઉપરાંત પણ બીજા કેટલાક લેખકોના લેખો આવ્યા છે.
સાહિત્ય પરિષદ વખતે અગાઉ પ્રગટ થયેલા બીજા અંકો કરતાં
આ અંક નવીન જ ભાત પાડે છે. આ અંક ૩૦ ડીસેમ્બરે
પ્રગટ થયો છે.

નમૂનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાના સ્ટેમ્પ મોકલવા
જરૂરી છે.

જિ.નું નવું વર્ષ જન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.
અન
ઉર્મિનું લવાજમ રૂ. પાંચ અને પરદેશ શિ. બાર.

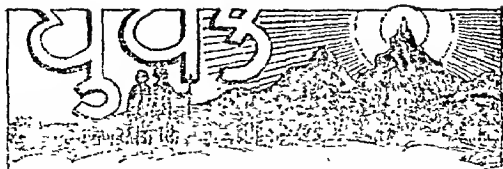
ઉર્મિ કાર્યાલય : ૩-સો હોલ : કરાંચી

એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

આહુ ક્રિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની ક્રિંમત	આહુ ક્રિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની ક્રિંમત
૭-૦	૮૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી ભા. ૧ ભા. ૫-૪		૦-૮	દાકર્ષિત	૦-૪
૫-૬	૪૦૦૦ ,, ભા. ૨ ભા. ૩-૧૨		૦-૫	આર્યોની ઝોળખાણ	૦-૨
૩-૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્ર.	૧-૮	૦-૫	પરિભલ	૦-૩
૦-૩	નળદર્શન	૦-૨	૧-૧૨	શુકરડી વોશીંગ્ટન	૧-૦
૦-૩	ખાળકાચો	૦-૨	૧-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ ૩નો	૧-૪
૦-૧૪	કેસરત અને આરોગ્ય	૦-૭	૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫
૦-૬	ત્રેષ્ક સલાહકાર-૨નો	૦-૩	૦-૧૨	વીરકથાઓ	૦-૮
૦-૧૧	મધુમલિકા અને ભ્રમર	૦-૫	૨-૦	અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧-૦
૦-૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭	૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪
૩-૦	શ્રી કવેનું આત્મચરિત્ર	૧-૮	૦-૬	હવરામ ભટ્ટ	૦-૪
૦-૪	ધરમાં રમવાની રમતો	૦-૩	૨-૦	પુલછાખ	૦-૧૦
૦-૧૩	કેટલાક રોગો-૨નો	૦-૬	૧-૮	Flowers of Life	૧-૦
૧-૧	પ્રગતિને પથે	૦-૮	૦-૧૨	ધર્મોપદેશ	૦-૬
૦-૧૧	શૂરચંદા	૦-૫	૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦
૦-૧૪	માનસરાત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ	૦-૭	૨-૮	ઝોલિઆ નેશીનો અખાડો	૧-૮
૧-૫	રોગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦	૦-૧૦	મદનમદિર	૦-૬
૦-૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬	૧-૧૨	પુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩
૧-૧	લક્ષ અને લાવિધ્યની માતા	૦-૮	૧-૮	ધર્મોની ખાલ્યાવરયા	૧-૦
૧-૧	વિવાશાળા	૦-૮	૧-૬	વિપત્તિ	૧-૦
૦-૧૧	શિક્ષણનો સાહચર્ય	૦-૫	૦-૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦-૮
૦-૬	સિંહ	૦-૩	૦-૧૩	સહકારમિત્રો	૦-૮
૦-૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬	૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦
૦-૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦-૭	૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦
૦-૧૪	ખાળકેળવણી	૦-૭	૦-૧૩	તદ્દેસેવન અથવા હાસ્યેવનવિધિ	૦-૮
૧-૮	વૈયાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨	૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮
૧-૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મ	૦-૮	૨-૪	વિજયમંત્ર અને ક્રોડની માવી	૧-૮
૦-૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦-૬	૧-૧૪	રાજા હમીદરામ બદાદુર	૧-૨
૦-૬	રામાયણરહસ્ય	૦-૩	૧-૧૪	ઈટાલીમાં નવચેતન	૧-૨
૦-૬	ખાલરામાયણ	૦-૩	૧-૮	વીર ગાર્હોલ્ડ	૧-૦

લખો:--પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી; લિમિટેડ

રાવપુરા : વડોદરા.

છે દસાં સા ત વર્ષ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે રે ઘે ર વંચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ✽ નવસર્જનની ઘોષણા કરતી કાન્તિની ચીન-ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ✽ એમના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી, તાજગી આપે તેવી કેદપના પ્રાણ અને ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.

- ✽ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી ભરપુર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો અને જીવન ચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો વિષે ઝીણી છણવટ અને ઉકેલ આપે છે.

- ✽ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન જોવાત, ઉઘડતે પાને, નારી વિલાગ, પ્રગટ થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણામય લખાય છે.

- ✽ ઉજળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

જાંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો, સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંડા ઉપરનું બેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે પચાસ આદે શિલિંગ પાંચ

લખો:—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

ઉત્તમ રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ.

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ થી શરૂ થાય છે.)

આ માળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન

રશિયા-તેની ઉત્પત્તિ અને રાજતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને

રશિયા

૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીમાં રશિયાની રાજ-

[પ્રગટ થયું છે]

ક્રાંતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોનો પ્રમાણભુત ઇતિહાસ

આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

સુંદર આકર્ષક બેરંગી પૃષ્ઠ. ૫૪ ૨૨૮

કિંમત રૂપિયો દોઢ

દશ ફોટોગ્રાફ અને નકશા સાથે.

ઉપરના પુસ્તકના અનુસધાનમાં:—

ચાર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના બોલશૈલિક અને

દ્રોષ્ટિક્ષેપની દેશનિષ્ઠાનત સુધીનો સમગ્ર પરિચય આપતું

ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે. સુંદર આકર્ષક બેરંગી પૃષ્ઠ:

નકશો-બાણીતી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ સાથે :

* થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

સ્વાયત્ત

રશિયા

સ્વાધીન

જાપાન બેટમાં વસ્તીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી માંડીને અત્યારે

જગતમાં આત્રી છાતીએ આગળ ઉભેલું જાપાન કઈ રીતે

આગળ આવ્યું તેની વિગતોનો સમગ્રમાણે ઇતિહાસ આંકડા-

ફોટોગ્રાફો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

જાપાન

ઈ. સ. ની બીજી સદીથી આદ્યા આવતા જુદા જુદા નાનકડા

રાજ્યોના મણકા એકત્ર થઈ જર્મની બન્યું અને કેન્ઝર અને

હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે લોગબંધુ અને જગતને કરી

ખતાવ્યું તેનો સરળ ભાષા, સુંદર શૈલી અને સમગ્રમાણે

હકીકતથી ભરપૂર સચિત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક છપાય છે.

સ્વતંત્ર

જર્મની

આ ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થવા માટે નિયમો મંગાવો.

જીવનલાલ અમરશી મદેતા, પીરમુશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

રશિયા

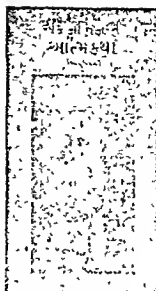
નું

રશિયન રાજકાન્તિનો
ધતિહાસ

*

આઈપેપર ઉપર
બાવીસ ચિત્રો સાથે
કિંમત માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન કાન્તિકારી

પ્રેરક સાહિત્ય

એક કાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨ (કોપોટકિન)

ભૂખમરનો ઉપાય (કોપોટકિન)

કાન્તિ ()

રશિયાનું ઘડતર (અમલભાઈ મહેતા)

કાન્તિકારી લગ્ન (રણછોડ મિસ્ત્રી)

નૂતન રશિયામાં ઝાકિયું (ભાગવત)

બોલ્શેવિક્ઝ અને બીજા વાતો (રાજગોપાલાચાર્ય)

સામ્યવાદ અને ગર્યોદય (નરહરિભાઈ)

ગરીબાઈના ગુનો (હેન્‍રી ન્યોર્જ)

ઈટલીનો મુઝિનિયસ (નરસિંહભાઈ પટેલ)

અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ (જીવનલાલ દીવાન)

શહીદનો અંદેશ (ધન્‍દુલાલ યાજ્ઞિક)

ધી ઈસ્ટર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અન્નેડ પ્રગતિ

હર દિન, હર મહિને, હર સાલ, ઈસ્ટર્ન વધારે ને વધારે સફર ખનતી જાય છે. અને ઈસ્ટર્ન સંસ્થામતીનું તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી જળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સોએ સો રક્ષા સંસ્થામત રહે છે. નાણાંપ્રકરણી સંસ્થામતી જળવવાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોદિસમાં અદિતીય અને અન્નેડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ઈસ્ટર્નના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬.૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં ૨૬૮.૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬.૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮.૬૬ ટકાનો વધારો.

સફરતા, સહીસંસ્થામતી અને જનસમાજના વધતાં જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ ખીજે પુરાવો શો હોઈ શકે ?

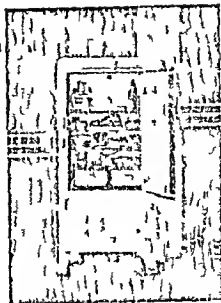
પ્રોસ્પેક્ટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી ઈસ્ટર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પુના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

ફિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જત નર

૧૯૩૭ના ન્યૂ ફિજિડેઅર્ન આ રવિના મરોત્તમ રફિનરેટર્સ છે તેમા બીનદરીફ સાદર્થ છે—ડીઝાઈનમા મોર્ન કે અને છતાં ગમે તે ટાઈપના વરમા ભણી નવ્ય એટલુ મરણ અને છતાં ભવ્યતાવાળુ છે—અને ઉપોચિતામા તો એની વપગશ પછી જ તમને ખાતરી થશે ‘ઈન્સ્ટન્ટ આઈમ પ્રિયુઅ રીલીઝ’, ‘ફૂડ સેફ્ટી ઈન્ડિકેટર’, વધુ જગ્યા માટે જગ્યા, વગેરેની સગર... તેમા મમાલી છે જ અને પીગળીક ખર્ચ તો એટલો નહોતો આવે છે કે નદિ જેટલો જ શાફમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આમહપૂરુ વિનતી છે

કિંમત રૂ. ૫૦૦/- થી

મહિને રૂ. ૧૩ના લાગણી પણ અપાય છે : જોછામા જોછા છે મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન
૨૨૨૪

ધી બો મ્યે ગેરે જ

મિરબુ
અમદા

આવ્ર [હાલ નિદ્રા] તરી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૮૪
મહા-રાગણ

મયાલ
રાણછોડણ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૧
અંક ૪

અ નુ ક્ર મ શિ કા

પૃ. ૨૫

મહા-કાગણ : ૧૯૮૪

અંક ૪-૫

૧	ત્યાગ [એક ચિત્રવિવેચન] ...	ગમનાગવણ વિ. પાઠક	૨૮૯
૨	ભક્તિ-ધન નારદ [કાવ્ય] ...	સુન્દરમ	૨૯૧
૩	રાજકીય નોંધ ...	'નિરીક્ષક'	૨૯૫
૪	કોમીવાદનાં ઝેર ...	'જિજ્ઞાસુ'	૨૯૭
૫	જેન ડી' મુઆનો સંકલ્પ [નાટક] ...	ગુલાબદાસ ષોકર	૩૦૦
૬	જીવન સંધ્યાને [કાવ્ય] ...	અમીદાસ કાપડિયા	૩૦૬
૭	કૃતજ્ઞતા અને નસીબવાદ ...	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૧૧
૮	શ્રમવેદને—[કાવ્ય] ...	જયનન્દ દવે	૩૧૩
૯	મુખ્યદુષ્ખનાં સાધી [વાર્તા] ...	પંજાલાલ પટેલ	૩૧૬
૧૦	ભજનિકને—[કાવ્ય] ...	દગિલાલ ગો. પટેલ	૩૨૪
૧૧	આર્થિક પુનર્દયના અને પ્રાથમિક તપાસ ...	જયવંતરાવ જ. અંબારિયા	૩૨૫
૧૨	જીવંતુ મોત [કાવ્ય] ...	રજનીકાન્ત દેસાઈ	૩૨૦
૧૩	હરિપુરાની મહાસભા ...	ગુલામનાસ ષોકર	૩૩૧
૧૪	અહીં ભજવવો વેશ [કાવ્ય] ...	'સુરોદ'	૩૩૯
૧૫	આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક: શ્રી કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી ...	'પિપાસુ'	૩૪૦
૧૬	વેણીનાં ફૂલ [કાવ્ય] ...	નવસરામ ત્રિવેદી	૩૪૬
૧૭	ગેઝેટિસિઝમ ...	નગીનદાસ પારેખ	૩૪૭
૧૮	મદ્રાસનું ખેડૂતકરજ નિવારણ બિલ ...	કુમરશી ધનમશી મંપટ	૩૫૪
૧૯	લોકગીત અને આપણી 'દેશીઓ' ...	મનુલાલ ર. મનુમુગર	૩૫૯
૨૦	પરિણત અવેશાશ્રી ...	નગદેવ દા. પરીખ	૩૭૪
૨૧	રમૂતિ પોથી ...	'રેવા'	૩૭૭
૨૨	વસંતની વ્યોત [કાવ્ય] ...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૩૮૯
૨૩	ભારતકળાનું ટ્રગુણ્ય ...	સિતીમોહન સેન	૩૯૧
૨૪	ફેરફાર [કાવ્ય] ...	'સુન્દર' ગો. ખેડાઈ	૩૯૦
૨૫	હિન્દની અનિજ સંપત્તિ: કોલસો ...	રામચંદ્ર સોમણ	૩૯૧
૨૬	ભવાઈ અને તરંગાળા ...	જયરાજર જૂથરાજ (સુદરી)	૩૯૭
૨૭	નયનને [કાવ્ય] ...	'જટિલ'	૪૯૮
૨૮	ચર્ચાપત્ર ...	ગુલામદાસ ષોકર	૪૦૬
૨૯	જ્ઞાનગોચરી		
	(૧) ચીનના ખેતી અને ખેડૂનો ...	જોડાવાલ મુખાર	૪૧૧
	(૨) રાયવણાતનો ઉદ્યોગ ...	અમૃતલાલ મોદી	૪૧૬
	(૩) 'ગુરુ-શિષ્ય' પદ્ધતિ માટે અપીલ ...	અમૃતલાલ મોદી	૪૧૮
૩૦	પુસ્તકપરિચય ...	સુન્દર ગો. ખેડાઈ; નગમિદભાઈ પટેલ; ગમચંદ્ર સોમણ	૪૨૦
૩૧	રોજનીશી ...		૪૩૦

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૦ પૂરક અંક રૂ. ૮૦

પ્રકાશક રણુદાસ કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાલસી અગિયારી સભે ખમાસા ચોટી; અમદાવાદ.
મુદ્રક: મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ રોડ : અમદાવાદ, તા. ૨૧-૪-૭૮

ગ્રાહકોને સૂચના

- (૧) તમારું લવાજમ ચૈત્રના અંક પછી પૂરું થાય છે તો નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫ [અર્થા તથા પરદેશના રૂ. ૭૫ અથવા શિલિંગ ૧૨] વૈશાખ સુદ ૫ તા. ૪-૫-૩૮ સુધીમા મ.ઓ. થી મોકલી આપશે.
- (૨) ત્યાં સુધીમાં જેમનું લવાજમ નહિ મળી જાય તેમને ચૈત્રનો અંક ૩. ૫-૪-૦ના વી. પી. થી રવાના થશે, જે સ્વીકારવા વિનંતિ છે.
- (૩) જેમને આવતા વર્ષે ગ્રાહક ન રહેવું હોય તેમણે વૈશાખ સુદ ૫ તા. ૪-૫-૩૮ સુધીમાં તે રીતે લખી જણાવવું જેથી તેમને વી. પી ન કરતાં સાદા ખૂક-પોસ્ટથી તે અંક મોકલાશે. પણ જેઓ આ બાબતની ખબર નહિ આપશે તેમને ચૈત્રનો અંક વા. પી. થી મોકલાશે અને વા. પી પાછું વાળશે તો વી. પી. ખર્ચના ૦-૪-૦ વસુલ કર્યા પછી જ એ અંક મોકલાશે.
- (૪) અમદાવાદ શહેરના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ઉપરની તારીખ સુધીમાં ૧૧ થી ૫ ની અંદર (રવિવાર સિવાય) ભરી જવું.
- (૫) પરદેશમાં વી. પી. ચતાં નથી એટલે પરદેશના ગ્રાહકોને તેમનું લવાજમ મ. ઓ. થી યા પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલવા વિનંતિ છે.

‘પ્રસ્થાન’ દ્વેયા નિયમિત સમયે આપી શકાય તે હેતુથી આ અંક ભેડિયો અંક કર્યો છે. આવતો અંક ત્રણ અડવાડિયાંમા પૂરા કરી આપવામાં આવશે. અને તે પછીના અંકો નિયમિત બહાર પાડવા જરૂર ચલન કરીશું. અંકો અનિયમિત થવામાં આજની મદદ અને નાણાંબંડ પણ કારણભૂત છે. અંકો મોડા બહાર પાડવામાં અમને રમ નથી, ગ્રાહકમંખ્યા ઉપર અતિ ખરાબ અસર થાય છે જ : છતાં આર્થિક સક્રામણને લીધે અનિયમિતતા આવી છે. આ સંબંધોમાં ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે તેઓ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહે, નવા ગ્રાહકો મેળવી આપે અને એ રીતે નિયમિત થવામાં સહાય આપે.

‘કિશોર’ મુખર્ષી ઇલાકાના દેખવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં શાખાઓ માટે મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાર્થીકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરી ‘કિશોર’ ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને મુંદર

ચિત્રોથી સમૃદ્ધ શુજરાતના

કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

ઓછું ભણેલી બહેનોને જુદાજુદા

વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે

એવી સામગ્રી આપતું માસિક

ક કિશોર ક

આવકાર

“કિશોર માસિક મને

ખૂબ ગમી ગયું છે.

એટલું બધું ગરુ છે કે

ડોહરા રાજ્યનાં પુસ્ત-

લયોનું બજેટ મંજૂર

રવાની તક મને મળી

હોત તો રાજ્યના ધણાં

સ્તકાલયોમાં ‘કિશોર’

માસિક દાખલ કરી

દીધું હોત. x x

માસિક માટે મારાથી

બનતું કરીશ.”

શ્રી. ભાતીલાઈ અમીન

વડોદરા.

“x x મને તો એક શિક્ષક તરીકે આ કક્ષાનું બીજુ કોઈ સામયિક નથી માલમ પડ્યું. બીજાં વધુ પડતાં છીછરાં કે વધુ પડતાં મળીર છે, ત્યારે આ વિદ્યાર્થીને નોંધ્યો તેવું જ છે. ‘સાહિત્ય પાઠાવલિ’ની યોજનાને અંગે મેં આપણા બધાં માસિકો ઠીકઠીક ઉધણાવ્યાં છે, અને મને તો એમ લાગ્યું છે કે ‘કિશોર’ પાસે એટલું વૈવિધ્ય છે કે પાસ સાત વર્ષે કોઈ નવો મંત્રાદક નીકળશે તો તેને પોતાના મંત્રાદનું નામ ‘કિશોર પાઠાવલિ’ કે એવું જ રાખવું પડશે. એટલા બધા પાકો તેને ‘કિશોર’માંથી લેવા પડશે. વિદ્યાર્થીઓ સમજે એવી ભૂમિકા ઉપર એનું લખાણ વિદરે છે. છતાં તેના સાહિત્યગુણ તેણે બરાબર મળતી ગમ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ સાથે ગર્વ પણ થાય છે. x x x હું તમને સતત રીતે મારાથી બનતી બધી મદદ કરીશ. x x”

લીલાલાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]

પ્રિન્સિપાલ: જી. પી. હાર્દિકૂલ: વિલેપારલે.

“x x એની બાળભાતની

વાનીઓ વિદ્યાર્થી વર્ગની

જુદી જુદી ગરિષ્ઠિતા

અગર ધમ્મણ પરિપૂર્ણ

કરે એમ છે, અને તેથી

આખાવ વિદ્યાર્થી વર્ગને

એ પ્રિય થઈ પડશે, એ

નિઃશંક ખાખન છે.

મારા જેવા વિદ્યાર્થી

શિક્ષકને પણ એમાંથી

ખૂબ ખૂબ રમ અને

આનંદ મળે છે. મને

તો પૂરતી ખાતરી છે કે

તમારુ આ નવીન માસિક

દરેક દરેક બાળક નોંડે

પ્રિય થઈ પડશે.

શ્રી ગંકરપ્રસાદ શુક્લ

પ્રિન્સિપાલ, દુલોધિપ

સ્કૂલ: મુંબઈ.

તમે પણ ગ્રાહક થઈ અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપશોજી.

લગાજમ હિદમાં રૂ. ૪)

બર્મા તથા પસંદશમાં રૂ. ૬)

કિશોર કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

પ્રસ્થાન મફત ?

‘પ્રસ્થાન’ માસિક બાર વર્ષ પૂરાં કરી—એક તંપ પૂરું કરી—તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે નિમિત્તે—

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ખાસ લાભ

જે ગ્રાહકનું સં. ૧૯૯૪ના કારતકથી આસો સુધીનું લવાજમ રૂ. ૫ (અર્ધા, પરદેશ માટે રૂ. ૭૫) મળી ગયું હશે તેમને પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલા કોઈ પણ પુસ્તક ઉપર રૂ. ૫થીસ દક્ષા ફરિયાન કાપી આપવામાં આવશે.

[અપવાદ: શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂયાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠકના પુસ્તકો : તે ઉપર ૧૫ દક્ષા.]

એટલે કે

જે ગ્રાહક લગભગ ૨૦-૨૨ ફરિયાનાં પુસ્તકો ખરીદશે તેમને પ્રસ્થાન મફત પડી રહેશે.

દશ-બાર ફરિયાનાં ખરીદશે તેમને અર્ધા લવાજમમાં પડી રહેશે. થોડાં લેનારને થોડાં ચે લાભ તો મળશે જ.

યુજરાતનો આમંવર્ગ, તેમજ પુસ્તકાલયો, લાઈસેન્સો, આ યોજનાનો જરૂર લાભ લે.

યુજરાતની

છેલ્લાં બાર વર્ષની અનકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો

રાજકારણ

સાહિત્ય

રાષ્ટ્રધડતરની પ્રવૃત્તિઓ

રાષ્ટ્રલડતો

વગેરે વિશે

સંપૂર્ણ માહિતી

મેળવવી હોય તેણે

શું કરવું ?

પ્રસ્થાન

માસિકની

૧૨ વર્ષની

રૂ

ફાઇલો વસાવી લેવી.

[કેટલીક ફાઇલો નથી]

૨૦ ફાઇલો છે

તેના આખો સેટ લેનારને તે રૂ. ૨૫માં ઘેર ખેઠાં મળશે.

કોલેજો, પાઠશાળા,

લાઈસેન્સો તો

આખો સેટ વસાવી

લેવો જ નોઈએ.

ફૂટક ફાઇલની

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આ ચક્રમાં અન્યથા હાથી છે. લાહણી માટે ખાસ લાભ મળશે. પુછાવો.

અમારા મુખ્યતા એજન્ડા:—ખાસ. આર. રોકંતી કું., પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

અયાગ મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે,
તેવી રીતે

કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારૂ
ડીરેક્ટરોના કરકસરવાળા વહીવટથી

ધી

સે

ન્દી

ન

લ

“સેન્દી નલ”

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. ટૂંક સમયમાં
“સેન્દી નલ”ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર
ચઢેલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
યોજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્દી નલની

ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળો:—

એરથુરન્સ કંપની લીમીટેડ

ધ્યાંચ:—

રીડરોડ, અમદાવાદ.

એજન્ટસ:—

મહેતા એન્ડ સન્સ

સ્ટેશન રોડ, ગોધરા.

હેડ ઓફિસ:—

કોટ, મુંબઈ.

સબ ધ્યાંચ:—

માંડવી રોડ, વડોદરા.

સ્વ. રીએન્ટેલીવ:—

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે

પાંચકુના, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં બે નવાં પુસ્તકો

શેષનાં કાવ્યો

લેખક:

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૬ આખું પુસ્તક 'કુમાર' પ્રિન્ટરીમાં છપાવેલું છે.

૬ બીજી જાતના જાડા એન્ટીક કાગળ ઉપર છપાયું છે.

૬ જેકેટ ઉપર શ્રી. કનુ દેસાઈનું ભાવવાહી ચિત્ર મૂક્યું છે.

આખા ગ્રંથમાં

૬૭.....કાવ્યો છે.

તે ઉપરાંત

શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળાએ કાવ્યોનાં નોટેશન આપ્યાં છે.

કિંમત રૂપિયા બે

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકને ૧૫ ટકા કમિશન]

સ્વૈર વિહાર

[ભાગ બીજો]

સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તે જાતનું તે પ્રથમ અને અદ્વિતીય પુસ્તક હતું: ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. તે જ શૈલીએ તે જ પ્રકારના લખાણોનો આ બીજો ભાગ છે. જેમણે જેમણે પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે તેમણે આ ગ્રંથ વસાવી જ લેવો જોઈએ.

૫૪ સપ્ત્યા ૨૧૬

એન્ટીક કાગળ

પાકુ પૂંડું

સચિવ જેકેટ

કિંમત રૂપિયા સવા

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકને ૧૫ ટકા કમિશન]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ

બે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

ખંડ ખોર મહા ગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. દિશેરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લગ્નના વિષય પર આજે જીવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ જાગૃતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી ખુદિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-લાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ જાતે છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કલ્યાણાર્થે સાંભળે જ એવી એમની સીજાતિ પ્રત્યે આગ્રહ-ભરી વિનંતિ છે. ગૂંચરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહલાઈ કરતાં સીજાતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ જોઈ છે.”

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦મું

લગ્ન પ્ર પંચ

લેખક

નરસિંહલાઈ પટેલ

શ્રી. દિશેરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૬

રતિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનના આહુકોને પોણી કિંમતે મળશે.

સં. ૧૯૬૪ના 'પ્રસ્થાન'ના આહુકોને પ્રસ્થાન પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

“દુનિયા ક્યા હૈ ?” ની ફિલ્મ વિશે તમે સાંભળ્યું હશે,
જેવા જવા અગાઉ વાંચી જશો ?

“ઈન્ડિયા અને અમેરિકામાં ટોલ્ડટોયતા ખીમ
દોઈ પલ્કુ પુસ્તક કરતાં વધુ વંચાયેલું પુસ્તક”

નવો અવતાર

લેખક : મહાત્મા ટોલ્ડટોય

એક જ અભિપ્રાય

એમાં શું છે ?

એક ઉમરાવજીદો પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન પોતાની ફાઈની એક કુટડી નોકરી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે શરીરસંબંધ બાંધે છે. પરિણામે તે છોકરી સગલાં થતાં એ નોકરી છોડવી પડે છે, ખીજે રજાવું પડે છે અને છેવટે વેસ્થા થઈ જાય છે. વેસ્થા થયા પછી એક વેપારીનું ખૂન કરે છે. તેના ઉપર કેસ થાય છે ને તેને જન્મદેશનિકાલની સજા થાય છે. આ કેમ દરમિયાન પેલો ઉમરાવજીદો એક જ્યુરર તરીકે હાજર હોય છે. તેના આત્મામાં આ બનાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને જોતાં જે વિચારમંથન ચાલે છે ને તેનો જે નવો અવતાર થાય છે તે આ પુસ્તકમાં હૃદયસેદક રીતે રજૂ કર્યું છે.

‘નવો અવતાર’ ખરેખર એક અદ્ભુત પુસ્તક છે. રશિયાના પ્રખ્ખનના એમા તાદરા અને માયાં ચિત્રો દોરેલા છે.. સામાજિક જીવનનો એક પલ્કુ એવો મુલો નથી જેના વિશે એમાં ચર્ચા નહિ હોય; અને એ ચર્ચામાં વપરાયેલી નૂતન વિચારસરણીએ ધણું-એવો પથદાવી નાખ્યા છે. એ એની વિશેષતા છે ..

વાચીને આધુ મૂકી દેવા જેવું પુસ્તક એ નથી; પણ વાંચ્યા જ કરીએ, ફરી ફરીને વાંચ્યા જ કરીએ એ જાતનું એ પુસ્તક છે

—એડવર્ડ સ્ટીનર

એક વખત વાંચવું શરૂ કરશો કે પછી એ પુસ્તકને તમે નહિ જ છોડી શકો. એક હજાર પાનાંની એ મહાન નવલકથા દરેક જુજરાતીએ એક વખત તો વાંચવી જ જોઈએ. ગમજ પુસ્તક છે.

મધુ ભાગમાં
૫૪૪૦૦

છૂટક કિંમત ૫-૪-૦
પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ૩-૧૫-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ યૌષ્ઠિક આયુષ્ય

અમીરી જીવન (૨૭૨૨૬)

જ્ઞાનતત્ત્વની નમજાણ, અશક્તિ, ખાસી.
છાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. સાતે
ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિ
કરે છે તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
બિંબા ફાર્મસીના (લાથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ગગની, વિરોધાટક
વગેરે રોગોના નાશ કરી લોહી સુધારી વધારે
છે. બા ૧ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

શક્તિનો સંગ્રહ કરવા, અળખુદિ વધારવા સુવર્ણ-
માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

સુવર્ણમાલીની વસંત—આયુર્વેદનુજ્ઞ-
જાહેર અમૂલ્ય રત્ન છે. તેમાં મોનું, મોતી,
જસતભસ્મ, શુદ્ધિશુભ, સફેદ મરી આ પાંચ
નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ યીનો આવે છે.
ક્ષય, નમજાણ, પ્રમેહ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જર્ણ-
જનર, મગજની નમજાણ, શીકાશ વગેરે રોગોમાં
અકસીર છે અને તંદુરસ્ત માણુઓ શિયાળામાં
અરથો તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા
વર્ષ સુધી રોગોના હુમલાથી બચી શકશે.

કિંમત તોલા એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા

જીવન—(ન્યવનપ્રાણાવલેહ) લીલા આમળા
તથા જીવન શક્તિ વધારનારા અનેક ઉત્તમ
દ્રવ્યોની બનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના
રૂ. ૨૭ બે રૂપિયા.

બિંબા ફાર્મસીના (લાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, શ્વાસ, કબજિયાત, બૂખ
ન લાગવી, બિંબા બરાબર ન આવવી, નમજાણ
વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે
છે દોઢ રતલી બા. ૧ ના રૂ. ૧૧૧, રતલીના
રૂ. ૧૧, અડધા રતલીના રૂ. ૦૧૧

સ્ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(લાથીજાપ)

સુખપ્રિયાત છે. આજકાલ જુવાન સ્ત્રીઓમાં
અનેક જાતના રોગો ધર કરી રહેલા છે. તે
ઉપર સુંદરી સંજીવની રામખાણુ ઉપાય છે
એક વખત અજમાવી જુઓ. કિંમત શીશી
એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક પ્રકારના તાવ માટે

(લાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થએલ છે. કિં ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી
સોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે સૂચિપત્ર મુજબ મંગાવો.

બિંબા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખ્યાર્થ : કાલબાદેવી રોડ

પુના સીટી : લક્ષ્મીરોડ

સૂરત : શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી બ્રધર્સ, કલુપીડ.
વડોદરા : મેસર્સ અમીન પરશુભરી વર્કર્સ, રાવપુરા

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઇતિહાસ

ટૂંકી વાર્તા

નવલકથા

રાજકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

જીવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા.
ભા. ૧-૨ (પીટર કોપોલકિન) ૨-૮-૦૦

૩-૪ મારી જન્મટીપ ભા. ૧-૨ (સોનરકર)
(જન્મ થયાં છે)

૫ ઇશ્વરનો ઇનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦૦

૬ માતા આસોપાલવ (સ્નેહરશ્મિ) ૧-૮-૦૦

૭ દિરેક્ટની વાતો ભાગ ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦૦

૮ ગીતામન્થન (કિ. ધ. મણિવાળા) ૧-૪-૦૦

૯ સત્યમય જીવન (કિ. ધ. મણિવાળા) ૦-૧૦-૦૦

૧૦ લગ્નપ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦૦

૧૧ શેષના કાવ્યો (રા. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦૦

૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતો નથી.

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્નપ્રપંચ

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧ ૧-૪-૦૦

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦૦

રશિયાનું ઘડતર ૨-૦-૦૦

ભૂખમરાનો ઉપાય ૨-૦-૦૦

શહીદનો સંદેશ ૧-૦-૦૦

સાળરમતી ૧-૪-૦૦

ઘરગથ્થુ વૈદક ૨-૦-૦૦

દિનચર્ચા ૧-૮-૦૦

જીવનનાં દર્દ ૧-૪-૦૦

ચુંબન અને ખીજ વાતો ૧-૪-૦૦

ભારતપુણ્યપ્રવાસ ૧-૦-૦૦

ગાંધીમણિમહોત્સવાંક ૧-૦-૦૦

કયે રસ્તે ? ૧-૮-૦૦

નવી આવૃત્તિ

સુંદર ગેટ-અપ

જર્તા

ઘરાડલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ ૦-૮-૦૦

જીવ અને મહાવીર ૦-૬-૦૦

તમને એ નહિ સમજાય

૦-૬-૦૦

પ્રેસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પૃથ્વીપ્રજ્ઞા ૭૦૦
કિંમત રૂ. ૩-૮-૦૦ (ટ. ખ. ૦-૫-૬)

જનરલ એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

[સ્થાપના ૧૯૦૭]

અજમેર

સોસાયટીની પ્રગતિના ખોલતા આંકડા

ચાલુ વીમા રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. આવક રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ફંડ રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. ચુકવેલા દાવા રૂ. ૪૨,૦૦,૦૦૦

—: છેલ્લા વેલ્યુએશનનું પરિણામ :—

રૂ. ૨૫ લાંબીના વીમા પર. દર હજારે રૂ. ૨૦ હયાતિના વીમા પર
તમામ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તથા દરેકના ખીરસાને પોપાય તેવી યોજનાઓ.હિદાર શરતોથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના દરેક ગામમાં લાગવગવાળા
અને પ્રમાણિક એજન્ટો નોંધાયે છે. આજે જ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરો.

પી. જી. મરાઠે

બી. એસ. વૈદ્ય

જનરલ મેનેજર

ચીફ એજન્ટ—ગુજરાત, કાઠિયાવાડ

અજમેર

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ.

ધૂમકેતુની નવી કૃતિઓ

સર્જન અને ચિંતન

[નિબંધો ને લખાણોનો સુંદર સંગ્રહ]
દોઢ રૂપિયા

રા જ મુ ગ ટ

[નવલકથા]

૩૦૦ પૃષ્ઠ • પાકું પૂઠું
બે રૂપિયા

મ દિલ કા

[નવલકથા અને અગિયાર નવલકથાઓનો સંગ્રહ]
ચારસો છવીસ પૃષ્ઠ • અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય ; અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’ના ૧૯૯૪ના આહકોને યોગી કિંમતે મળશે

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
‘દ્વિરેન્દ્ર’ની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦૦
” ભા. ૨	”	૧-૪-૦૦
ગીતામંથન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦૦
સત્યમય જીવન	”	૦-૧૦-૦૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨-૦-૦૦
દિનચર્યા	”	૧-૮-૦૦
ગાતા-આસોપાલવ	” સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦૦
તૂટેલા તાર	”	૦-૮-૦૦
સાબરમતી	(સપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦૦
પ્રેમનો દેશ	ટોલ્સ્ટોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	”	૧-૦-૦૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	”	૫-૪-૦૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	”	૨-૮-૦૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	” અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦૦
ચતુર્દશ અને બે બહેનો	”	૧-૪-૦૦
તમને એ નહિ સમજાય	” ટોલ્સ્ટોય	૦-૬-૦૦
રાજાજીની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમખી	૦-૩-૦૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આયવલે	૦-૮-૦૦
ચમ્પૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦૦
કળજીગ	” રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦૦
દેવદાસ	શરદ્દેવેન્દ્ર	૦-૮-૦૦
ટકને ખાતર	પ્રેમચંદ્રજી	૦-૩-૦૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	સિતિમોહન સેન	૦-૮-૦૦

[પ્રસ્થાનના આહકોને શ્રી. મશરૂવાળા નથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે.]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગૂજરાતની—પ્રાહ્લદ ગૂજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે!

સલાહી માટે કે હનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘરપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની કૃતજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બહાર થએલું

ત્રિવાષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિહગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાષિક પ્રીમિયમ ઉપર ૨૩% વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

ઓફિસો:—

વધુ ખુલાસા માટે મળો વા લખો:—

મુંબઈ હલાકાના પ્લાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

શુરાનપુરી ભાગોળ, સુરત.

આખું વર્ષ નિરોગી રહેવા શિયાળો સાધવો જરૂરી છે !

નિરોગીભર તંદુરસ્ત રહી લાંબું આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાં દરેક
યુવાન, વૃદ્ધ નરનારીને માટે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સની

પૂર્ણચંદ્ર ગુટીકા

પરમ ઉપયોગી ઔષધી છે. કારણ કે:

એ ખાસ અનોખી પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલાં સુવર્ણ ઘટીત ચંદ્રોદય
મકરધ્વજ, અભ્રક ભસ્મ, કાંત-લોહ ભસ્મ, ખંજભસ્મ મોતી
તથા માણિકની મિશ્રિ વગેરે ઉત્તમ ઘસમો અને કેસર
કસ્તુરી, અંબર વગેરે

લગભગ સાઠ જાતનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોનું ગનેલું અપૂર્વ પૌષ્ટિક ઔષધ છે.

- ધણી યુવાનો ખરાબ લતોથી ગ્રસ્ત રોગોના ભોગ થઈ નબળા અને ચેતન રહીત થઈ જાય છે.
- ધણી સ્ત્રીઓ, અતિ વૈભોગ, ખીન અવસ્થાએ તેમજ વારંવારના ગર્ભાધાન વગેરે કારણોથી રોગી અને અશક્ત બની જાય છે.
- ધણી વૃદ્ધો, યુવાવસ્થાના વધુ પડતા વૈભોગો, અનિયમીતપણે તથા વૃદ્ધાવસ્થાના નિર્બળ શરીરને લીધે દુઃખી હાલતમાં દિવસો ગુજરતા હોય છે.

તે દરેકના શરીરમાંથી હરકોઇ રોગનો નાશ કરી શરીરના જીવન રસનું શોધન કરી,
નવો રસકંથ બારી, નવું લોહી, જોમ અને ચેતન પુરો આરોગ્યવાન સંસાર સુખને લાવક
દોષાયુધિ બનાવે છે.

નં. ૧, ૨૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૭-૮-૦

નં. ૨, ૨૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પા. ભા. ૩૫૩૭, સુંબઈ

મળવાના ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ જોશીગલાઈની કા. અમદાવાદ ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
એમ. શાહે એન્ડ કાં. સુંબઈ હલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
શાહે એન્ડ મિત્રી બ્રધર્સ સુરત ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

દરેક જાતના

તાવ

ઉપર

સચોટ ઉપાય

નોંધ—હાલમાં વ્યાપારનો મદીને લીધે કેટલાક વ્યાપારીઓ પોતાના વિશેષ લાભની ખાતરે ખીજી દલકાં એચુમીક્ષયરો તેમજ કેટલાક પોતાની જનાવેલી દવાઓ ધરાકોને બિલકુંબિલકું સમજાવીને વેચે છે જેથી ધરાકોને પાછળથી પરતાવું પડે છે જે માટે ખરીદ કરતી વખતે સાવચેતી રાખવી અને જૂના જાણીતા તમારા કર્ણિક એચુમીક્ષયરની જ માગણી કરવી કે

જે ત્રાસદાયક તાવને જડમૂળથી નાબૂદ કરે છે.....દરેક દુકાને વેચાય છે.

કર્ણિક એચુમીક્ષયર ઉપેા, ગિરગામ—મુ'બઈ ૪

અમદાવાદ : પંડિત શાહની કું. : ચંદ્રકાન્ત નવસુખલાલની કંપની.

રાજકોટ : આર. લલ્લુભાઈ બ્રધર્સ.

ભાવનગર : પોરચુલર મેડિકલ હોલ.

જામનગર : અનંત મેડિકલ હોલ, નાગોરી વિઠલજી માનજી એન્ડ સન્સ.

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને થતાં દરેક દર્દને મટાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુથી અને રૂઝપુઝ જનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય

સ્ફૂર્તિ

નવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગડી કેશી પદાર્થોથી તદ્દન મુક્ત છે અને

બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના, ચાહુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યતાની મીઠી મોજ મેળવી છે.

કિંમત ૯બી એકના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો : ભાવનગર

અમદાવાદમાં : ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આલક થનારને બધાં પુસ્તકો
ચોણી કિંમત મળે છે. ટ. ખ. શુદ્ધ.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો :

ધરે-બાહિરે

"સંભવ છે કે રાગોરની બધી કૃતિઓમાં
આ ચદી જાય એમ છે. કાબ્યનાં મોતી તો
આ નવલકથામાં એમણે દ્રે હાથે વેર્યાં છે..."

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા
૩૬૨ પાનાં

ફિ. ૨-૦-૦
આલકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ

અને

બે બહેનો

"આવાં ભાષાન્તરે ખરેખર આપણા
સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ માત્ર ગુજરાતી વાક્યમય વાંચનાર વર્ગની
રસિકતા કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે
છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે."

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા
૨૦૦ પાનાં

ફિ. ૧-૪-૦
આલકોને ૦-૧૫-૦

ટો દસ્તો ય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો.

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ સ્ત્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ " ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ " ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લગ્નસુખ	૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આલકોને આ આખો સેટ હાલ
ચોણી કિંમતે એટલે જ રૂ. ૬-૬-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાંચસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ

‘પ્રતાપ’

એટલે ?

રાષ્ટ્રચિંતનનો ઝંઝો : સ્મિત અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય માદિત્યના નવનીતથી હથકાતું

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ...શિલિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખા:-મેનેજર ‘પ્રતાપ’ : કણ્વીઠ : સુરત

નવાં પ્રકાશનો

શેષનાં કાળો	રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	”	૧-૪-૦
શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર હવનકળા	(સરસ્વતી અન્યમાળામાં)	

—: આવતે મહિને પ્રસિદ્ધ થશે :—

નૌકાકૂળી	(સ્વીન્ડ્ર અન્યાવલિમાં)
પ્રેમનો દંભ	[ત્રીજી આવૃત્તિ]
દેવદાસ	[બીજી આવૃત્તિ]

[પ્રસ્થાન માસિકના ચાલુ વર્ષના ગ્રાહકોને કમિશન મળશે.]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

નાંર, કમ્પ્લેટ

ટેલીફોન, ૨૧૧૧૦

આરતીયા નિવાસી

હિન્દુ લોજ

સુંદર
સ્થળ અને
થોડ ખોરાક

કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

રહેવા
જમવા માટે
આદર્શ સ્થળ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જૂત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે મળી શકે છે

ગાંધીકૃત્ય [આલ્બમ] ૦-૮-૦

કાન્તિને માર્ગે ૦-૫-૦

વીરની હાકલ ભા. ૧ ૦-૧૨-૦

૧૮૫૭ બળવાની ખીજ બાજુ નથી

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને પોણી કિમતે મળશે.

* પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ *

મુંબઈ : આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

પ્રસ્થાન માં જાહેરખબરના ભાવ

૧ પાત્ર	૨ પાત્ર	૩ પાત્ર
૧૨ માર્ચ ૧૨૦	૧૨ ૬૨૧	૪૮
૬ માર્ચ ૭૨	૪૮	૩૦
૩ માર્ચ ૪૮	૩૩	૧૮
૧ માર્ચ ૧૬	૧૦	૬

બે રૂબાં હાપવી હોય તો ૨૫ ટકા વધુ.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

લગ્ન તથા

અંડુ દ્રાક્ષા સ. વ.

વિનાવિલંબે વાપરવા માંગે

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી, ભરપૂર

પ્રદરશિક્ષક શોભાનો

અકસ્તીર ઇલાજ

અંડુ અશો કારિદ્ર

સ્ત્રીઓની નબળાઈમાં

આખાંદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાળકોનાં પેટનાં દર્દોમાં

...આખાંદ કામ કરનાર

બિલકુલ કેક વગરનું

અંડુ ખાલશૂલાક

—ખાળકોવાળા—

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કર્સ લી.

પોસ્ટ બો. નં ૫૫૧૩

મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ: ભોગીલાલ પ્રધર્મ: ગાંધીરોડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચિપત્ર આજે જ મંગાવો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૫

મહા-શાગણ • ૧૯૮૪

અંક ૪-૫

ત્યાગ

[એક ચિત્રવિવેચન]

રામનારાયણ વિ. ખાંક

આ ચિત્રના વિધાયક ડૉ. ત્રિવિક્રમને^૧ ત્યાગ આ ચિત્ર જોતાં અને તે મંબધી તેમની સાથે વાતચીત થતાં, આવા ચિત્રો ગુજરાતમાં ઓછાં છે જોઈ, એનો પરિચય કરાવવાની ઇચ્છા થઈ.

મૂળ ચિત્ર તૈલચિત્ર છે. પણ મેં તેમને દવાખાને દાદરમાં જોયું તે મૂળનો ફોટો જ હતો, અને ફોટા ઉપરથી જ આ ખ્લોક બનાવેલો છે. એ મૂળ ચિત્ર એમની પાસે તે વખતે નહોતું.

આ ચિત્ર ત્યાગનું છે ત્યાગ એટલે અમુક એકાદ બે વસ્તુનો ત્યાગ નહિ, પણ સર્વ ઔદિક વસ્તુઓનો મહાન ત્યાગ! સંસારત્યાગ! એ ત્યાગ બતાવવાને ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ એક દિશાથી વિમુખ બનેલી બતાવેલી છે. ત્યાગ ખરી રીતે એક પછી એક વસ્તુનો કરવાનો નથી. એ સર્વ સંસાર તરફની વિમુખતા છે, પરાધીનતા છે. એવા ત્યાગને માટે મનની દૃઢતા જોઈએ. વળી આ ત્યાગ તે ક્યવાતે મને કરેલો ત્યાગ નથી, સ્વસ્થતાથી કરેલો છે, અને તેનું પ્રથમ ફળ વિશેષ નહિ તો સંસારની વ્યાકુલતાથી પર રહેલી, તેમાંથી ઊર્ધ્વ સ્થિતિમાં ભોગવાતી સ્વસ્થતા છે. એ દૃઢતા અને સ્વસ્થતા બન્ને, ક્રોડે દીધેલા હાંચથી પ્રતીત થાય છે. આખા શરીરની બાંધ રહેવાની ઢબ પણ એ જ દૃઢતા અને સ્વસ્થતા બતાવે છે.

1. Dr. T. K. N. Trivikram B. A, M. D. (Bioch.)

પણ ત્યાગ એ અંતિમ સ્થિતિ નથી, અંતિમ ધ્યેય નથી. તે તો પરમ પદ મેળવવાના સાધનરૂપ છે. એનાથી આગળ સાધકે જવાનું છે અને એ વસ્તુ એક પદવિન્યાસથી વ્યક્ત થાય છે. સાધકનો એક પગ દઢતાથી ઊભેલો છે, અને બીજો કોઈ દિશામાં જતો હોય તેવો બતાવેલો છે. એ જ દિશા તરફ મોં પણ છે. અને એ માર્ગ કે સાધન તે ધ્યાનમાર્ગ છે. એ હાથને ટેકે રાખેલુ મુખ અને તેની મીચેલી આંખો બતાવે છે. મુખમુદ્રા ધ્યાનનિમગ્ન છે.

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આ ત્યાગમૂર્તિ સ્ત્રી છે કે પુરુષ? તો તેનો જવાબ એ છે કે સર્વ ત્યાગમાં સ્ત્રી કે પુરુષતા અભિમાનતો પણ ત્યાગ આવી જાય છે. એ ભેદની એ પર ગયેલ છે. અથવા કહો કે આવો મહાન ત્યાગ કરવામાં સ્ત્રીપુરુષ બનેલી ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓતી જરૂર છે. આ ત્યાગમૂર્તિમાં સ્ત્રીતુ માર્દવ છે, અને પુરુષતી દઢતા પણ છે. અર્ધનારીશ્વરતી કલ્પનામાં જેમ સ્ત્રીપુરુષ બનેલાં અર્ધાંગો આવી જાય છે તેમ આ ત્યાગતી કલ્પનામાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ બનેલાં ઉત્તમ લક્ષણો આવી જાય છે.

આખી મૂર્તિ સુરેખ મનોરમ સુક્રોમુખ તેજસ્વી દઢ સ્વસ્થ ચિંતનમગ્ન છે.

લક્ષ્મિ-ધન નારદ

સ્વ૦ પંડિત નારાયણ મો. ખરેને અંજલિ

સુન્દરમ

તંબૂરે તાર તૂટ્યા છે, તૂટ્યો તંબૂર આજ છે,
મૃત્યુના તીવ્ર સૂરોથી ઘેરાતી આજ સાંજ છે.

સ્મરાવતી સાંજ અનેક સાંજને,
જગાવતા સૂર અનેક સૂરને,
ને ભગ્ન તંબૂર વિદારી હૈયું
બહેતાં કરે નીર કંઈ સ્મૃતિનાં.

અહો, તમારા મુખથી સંવંતાં
સુગીત મૃત્યુંજય શક્તિ અર્પતાં,
ને વેદનાઓ કપરી વિયોગની
આત્માસને ડૂળી જતી હતી કેઃ
અળ હમ અમર ભયે, ન મરે'ગે.

ત્યાં પામતું મૃત્યુ જ મૃત્યુ જાતે,
અને નવોદ્દાસની વદલરીઓ
ઉર પ્રદેશે વળી પાંગરી રહે.

પુષ્પ એ કંઠથી ગાન ઝરતું લક્ષ્મિસંભર,
ઝરે કેા ગિરિથી જેમ મુક્તકલ્લોલ નિર્ઝર.

એ ભદ્ર કાયા ગિરિ જેમ ઉન્નત
નિહાળતાં ખ્યાલ મને થતો કદી,
કે મૃત્યુ આને શિખરે જતાં જતાં
હાંફી, થાકી, પાછું જાશે ફરી જ.

પણ એ દૂર નાસતું, બીતું ને હાંફતું પશુ
તમોને શીંગની ટોચે ભરાવી રહેલમાં જશે.

એ તો ન મેં કલ્પ્યુ હતું કદી એ.

કલ્પના સત્યના મેળ જવલે મળતો જગે,
સત્યને આજ આલંબી કલ્પના દ્રવતી દગે.

લલે ગયા ! એ પથના જનારને
રોકી શકે કોઈ નહિ કદી એ.
એ - દારની પૂઠળ છૂમનારને
ભાળી શકે કોઈ નહિ કદી એ.
પરંતુ આ પંડિત છ ! શું થંભશે
એ ચુકતગો આપણ અંતરોની ?

હવે તમે સુસ્થિત સ્થાનમાં છો,
જ્યાંથી કદી ના પડવા તણા લો;
મૃત્યુશિરે આપ વિરાછ હાવાં
ગાઈ શકો અમૃતગાન નિત્ય.

શું ગાન ગાશે ?

સંધ્યા સમે, નિર્મળ નીરને તટે,
રેતી વિપે, ક્રોમળ તેજમંડપે,
જ્યાં મહેકતી સૌરભ તે મહાત્મા-
તણાં તપો જીવન વલ્લરીની,
ગિછાતી જ્યાં પુષ્પ પથારી-જે ખિલ્યાં
સ્મિતોતણી પાંદડી-ડાંખળીએ
સુચિતનોની, તપભૂમિ આંગણે;
ગુંજેલે ત્યાં મંજુલ ગાન-ધૂનોઃ
વેદાદિ સ્તોત્રો, સુરદાસનાં સુખી
સુરમ્ય ગીતો, તુલસીની મંજરી
લક્ષ્મી લરી, ને મલકતે મીરાં
મંજર હાથે રુમજૂમ નર્તતી
ગોપીલં સામે, નરસિંહ ઘેલો
હાથે લઈને કરતાલ ફજતો
પ્રલાતિયાં વૈષ્ણવ આરજૂનાં,
સકતો ભવાદિ થકી આજકાલના

કંઠે તમારે જીવતા થઈ જતા
 નદીતણા 'સા' સ્વરભૂમિકા પર.
 કે શૂર સંગ્રામની વેદિકા જે
 સુદીર્ઘ પંથે ડગ દીર્ઘ માંડતાં,
 લાખો તણી મેદનીના મહાધ્વનિ
 નિર્ધોષ ઉદ્ધોષની ભૂમિકા પર
 જમાવતા રાધવકેરી ધૂનઃ
 યદા મહા રાવણુ જીતવાને,
 સ્વાતંત્ર્ય સીતા ગૃહ લાવવાને
 સેના ગઢંતી નર-વાનરોની,
 સંગ્રામ શીંગું ત્યહીં તીવ્ર ફેંકતા
 કે શૂર સંગ્રામ થકી ન ભાગે,
 અને વળી,
 સંગ્રામસૂતા નરને ગિવાપની
 હેતા તમે અજલિ ગીતગૂંથી;
 મરેલને ઈશ્વરધામ દાખવી
 ખોલાવી કે મંગલમહિરો ને
 પ્રભુપ્રદેશે પધરાવતા, અને
 જીવંતને અમૃત મૃત્યુ કેરુ
 પીવાડતા ગાઈ હલેકથી મીઠીઃ
 અમે હવે ના મરીએ, અમર બન્યા,
 વળી કહી મંગલમંત્ર ઉચ્ચરી
 ઉજ્જવલ વહ્નિ હવિષ્ણુ પાસમાં
 કરે કરો મેળવી, પ્રાણુસાંકળી
 હેતા ગુંથી કે નવલોહિયાંની
 બની જતા જીવનના પુરોહિત.

વિશ્વનાં વિરહો દહોં નામદોઈ નિવારતા,
 ગીતના ઝોસડે મીઠા, ધનંતરિ શું રીજતા !
 શોક માંગદ્યને ટાણે, બલિ ને તપની ક્ષણે,
 તિતિક્ષા ત્યાગની તાણે, જીલાવી ગીત પામરી,
 ત્રેલોક્યે ભમતા જાણે કે લક્ષ્મિ-ધન નારદ !

ભલે તમે ગીતકલાવિદોમાં
 ઉચ્ચોચ સ્થાને નથી કોઈ એમ કહે,
 ન જાણતા એ પણ કે સુગીતની
 કળા અનેખી સરજી તમે ય છે:

સ્વાતંત્ર્યપાંખે ચઠવું અને ત્યાં
 ફના થવું, એક ફફીરી લઈ,
 ભક્તિ-સદાચાર-કલા ત્રિવેણી
 ગૂંથી, રચી જીવનકેરી માલા,
 અર્પી જવી દેશ-પ્રભુ પદોમાં.

તમે કેરું તે કેરું છે જ અદ્યે,
 ચક્રાત્ક્રા છો જગત્ ઝાણું જદ્યે

હવે આ લોકના રોષો આક્રોશો દ્રોહ-શોકના
 ડુબાવી વૈતરણીમાં શાંતિક્ષીરનિધી* વસો.

અને ત્યહીં ક્ષીરનિધિ નિવાસી
 વિષ્ણુ પ્રભુના પદમાં વિરાજને,
 સુહૃદ્ બ્રાહ્મે, વળી પુણ્ય સાન્ધ્યે
 મચાવજો રાઘવકેરી ધૂન.

અમારો આજ તંબૂર ભલે શાંત કર્યો, પ્રભુ !
 તમારે લીડ જો એના દિવ્ય વાદકની પડી.

પ્રભુના પદમાં પાછી વિખૂટી પદ્મપાંદડી
 ચડી ગઈ જાણી એ રોતી હસશે રહેજ આંખડી.

૧૮-૩-૩૯

મહાસભાનું અધિવેશન

સા. માન્ય રીતે મહાસભાનાં વાર્ષિક અધિવેશનો દરેક વરસે એની અગત્યતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વતા ધરાવે છે. હરિપુરા અધિવેશન પણ આગલા અધિવેશનોનાં કરતાં મહત્વની દૃષ્ટિએ અને ચોજના ને વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ હતું એમ કહી શકાય. મહાસભાનાં બધા અધિવેશનો ઉપર દૃષ્ટિપાત્ કરતા માલમ પડે છે કે એની મુલાકાતે આવનાર જનમંજ્યાની દર વરસે વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આખા દેશમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ ને પ્રજાની પ્રગતિવાંછુ જનગૃતિની લાવનાને વ્યવરિચનપણે પ્રગટ કરનાર મહાસભા એક જ સંસ્થા છે. બંદીવાન એશિયાટિક દેશોમાં છૂટાપણાની લાવના આ મુગનું એક મહાઉદ્ધામ ને બંડખોર લક્ષણ યથા પડ્યું છે. રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય ને ગણતંત્રી સાર્વભૌમતા (National Sovereignty) એ આજની યુગપ્રેરણા છે. હિંદમાં પણ આ જગતવ્યાપી ગણતંત્રી લાવનાનાં મોળું ઉજળતાં જાય છે. એને વેગ આપનાર, એની ગતિને નિયમનમાં રાખનાર રાષ્ટ્રીય મહાસભા એક જ પ્રખળ સંસ્થા છે. પ્રજાની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનું એ પ્રતીક હોવાથી પ્રજાની કલ્પના ને આકાંક્ષાઓને મહાસભા જ આકર્ષી શકે છે. હિંદની કોઈપણ રાજદ્વારી કે કોમી જમાતનો પ્રજા ઉપર આટલો કાણ નથી.

રાષ્ટ્રવાદ : નવે તબક્કે

છેલ્લાં આઠ વર્ષથી જગતના રાજકારણની પરિવર્તનશીલતા ને ગતિમાં જખરો ફેરફાર યથા ગયો છે. રાજકારણની ભૂમિકા કેટલાયે તબક્કા પકડીને છોડતી જાય છે. ફાસીઝમ, મોસ્ટોવિઝમ અને લીબરલ લોકશાસનવાદના ત્રિવિધખેતોની અથડામણની ઉગ્રતા ક્યાંયે વધી પડી છે. આ અથડામણોની અસરથી હિંદ પણ મુક્ત રહી શક્યું નથી. હિંદી રાજકારણ પણ છેલ્લાં આઠ વરસથી નવી ઉગ્રતા ને ગરમી અનુભવી રહ્યું છે પ્રજાનો જુદિશાળી ને રાષ્ટ્રવાદી વર્ગ વધારે ને વધારે હડીલો, અધીર ને બંડખોર વૃત્તિવાળો થતો જવાને કારણે મહામહામાં પણ એની અસર પડે છે. આપણું રાજકારણ આમ દુનિયાના રાજકારણ સાથે શીઘ્ર પલટો લેતું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે.

મતાંતરતા

મહાસભામાં આજે સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતો વર્ગ વધતો જાય છે. આ વર્ગ અને મોટે ભાગે ગાંધીયન વિચારસરણી ધરાવતા વર્ગ વચ્ચે ગયે વરસે અંતર વધતું ગયું હતું. એકસાથે સામનો કર્યો વિના સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંસ્થા તરીકે મહાસભાને ટકાવી રાખી ન શકાય એમ મહાસભાવાદીઓને લાગવા છતાં એ સિત્ત વિચારસરણી ધરાવનાર પક્ષો વચ્ચે મહાસભામાં અંતર પડ્યું હતું. સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓને, અધિકારમહણ પછી એમ લાગવા માંડ્યું કે હવે મહાસભાની જુનવાણી

વિચારસરણી ધરાવનાર વર્ગ પોતાની રહી સહી ઉદ્દામતાનો રંગ પણ છોડવા માંડ્યો છે અને પાંખીઆ બંધારણવાદના ચીસાના આક્રેલા રાહે જ એ લોકો હવે ચાલ્યા કરશે. આને લીધે હવે એ વર્ગ સાથે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી એકસાથે સામનો કરવાનું ઉદ્દામવાદીઓને માટે લાંબો કાળ શક્ય નથી.

મદ્રાસ સરકારે ગન્ધોહતા આરોપસર શ્રી. બાટલીવાળાની કરેલી ધરપકડ, માઈસોર સરકારના દમનને વખોડી કાઢતા શ્રી. મસાણીના કરાવ વિરુદ્ધ ‘હરિજન’માં મહાત્માજીએ લખેલ લેખ અને એવા બીજા કેટલાક નાનામોટા બનાવોને લીધે ઉદ્દામવાદી મહાસભાવાદીઓને એમ ચોક્કસ થવા માંડ્યું હતું કે ‘ઓફિસિયલ ટ્રૂપ’ સાથે હવે લાંબો વખત મેળ રહી શકે એવું નથી અને મહાસભાના જે ભાગ જીવ પાડ્યા વિના મહાસભાની ક્રાંતિકારી ભાવના ને બચવૃત્તિ આગળ ધપાવી શકાય એવું નથી. ઉદ્દામવાદી અગ્રણી શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણના પૂના અને પટણા ખાતેના ભાષણોનો ધ્વનિ એ જ હતો.

હરિપુરામાં અથડામણની શક્યતા

એક બાજુ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી જવાબદારીમાં વધારે મુશ્કેલીરિપ્ત થતા જતા હતા ત્યારે બીજી બાજુ ઉદ્દામવાદી તરફે એમને મતે મહાસભાની વધતી જતી બંધારણ વૃત્તિ વિશે નિરાશ ને અધીર થતાં હતાં. આ પરિસ્થિતિમાં મેંજે એમ લાગતું હતું કે હરિપુરા અધિવેશનમાં મધ્યમમાર્ગી મહાસભાવાદીઓ ને ઉદ્દામવાદીઓ વચ્ચેનું અંતર વધારે દૃઢ અને સ્પષ્ટ બનશે. અને આંતરિક અથડામણ વધુ ઉઘ્ર બનશે.

મડાગાંઠે સાંધેલી એકતા

હરિપુરા અધિવેશન આમ જે વિચારસરણી ધરાવનાર ટ્રૂપ વચ્ચે અથડામણનું મેદાન ચર્ચ પડવાની પરિસ્થિતિ દેખાતી હતી ત્યાં તો અણધાર્યો એક બનાવ બન્યો. એ બનાવ તે યુક્તપ્રાંત અને બિહારનાં પ્રધાનમંડળો ને ગવર્નરો સાથે કેટલાક રાજદ્વારી કેદીઓના સામુદાયિક ને બિનશરતી છૂટકારાની બાબતમાં પડેલો મતભેદ. મહાસભાની કાર્યવાહીએ કરેલા કરાવ પ્રમાણે યુક્તપ્રાંત અને બિહારના વડાપ્રધાનોએ ત્યાંના રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. ગવર્નરોએ એ હુકમને પોતાની ખાસ સત્તાથી અટકાવ્યો, ગવર્નર જનરલની સૂચનાથી. નવા બંધારણ પ્રમાણે સામાન્ય એન્જેગેમા પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિ પ્રધાનોના હાથમાં ‘પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય’ (?) હેઠળ કાયદો ને વ્યવસ્થાની સત્તા સોંપવામાં આવ્યાનું સત્તાધીશો તરફથી કેહેવામાં આવે છે ને કાયદો ને વ્યવસ્થાની સુલેદશાંતિ આપેની સત્તા પ્રગટાવ પ્રધાનોના હાથમાં મોંપાઈ હોય તો સેંજે એમ કૃતિત થાય કે એની જવાબદારી પણ એમના જ હાથમાં જાય. પ્રધાનોનું અમુક પગલું કદાચ ગવર્નરોને મને સુલેદશાંતિને લયમાં મુકશે એમ લાગે તો એમની પ્રથમ ફરજ એ રહી છે કે એમણે પોતાના પ્રધાનોને એ બાબતની ચેતવણી આપી દેવી. અને જતાં પ્રધાનો મક્કમ રહે તો જણાવી દેવું રહ્યું કે ને એ પગલાંથી સુલેદશાંતિને ભંગ થશે તો એની જવાબદારી પ્રધાનમંડળની રહેશે આમ જણાવી દીધા પછી બંધારણીય વડા (?) ગવર્નરોની ફરજ એ રહે છે કે પરિણામ માટે રાહ જોવી. પ્રધાન કે પ્રધાનમંડળના કોઈ પગલાના પરિણામે સુલેદશાંતિને ભંગ થાય તો જ ગવર્નરે વચ્ચે પડવું જોઈએ. આમ થાય તો જ પ્રધાનમંડળથી ઉપરવટ જવાની પોતાની ખાસ સત્તાનો ગવર્નરે હડાપગપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો કદી શકાય.

આ પણી સ્વતંત્રતાની લઢાઈમાં અનેક વિટંબણાઓ ભેદાઈ ઊઠીએ. મહાસભાના શાહીવાદવિરોધી યુદ્ધમાં અનેક પ્રતિબળો કાર્ય કરતાં પણ ભેદાઈ ઊઠીએ. હમણાંહમણાં તો કોમી વાદની અચડામણો વધતી ભેદાઈ ઊઠીએ. મુસ્લિમ લીગ મહાસભાના વિકાસને રુંધવા પ્રયત્નો કરે છે; કોમી ધર્મને નામે, સંસ્કૃતિને નામે અને કોમી ભાઈઓને નામે તે પ્રત્યાધાતી વસણ બતાવે છે.

આવી કોમી મંસ્થાઓ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને મદદ કરવાને બદલે મુસ્લિમીમાં મૂઝી દે છે. લઘુમતીના નામે મિ. ઝીન્હા લઠી રહ્યા છે. મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ બની મહાસભાની નીતિને તે વખોડી કાઢે છે, મહાસભાના મહારથીઓ માટે કડવા વચનો બોલે છે; અને આટલું આટલું કરવા છતાં મહાસભાને કંઈ જ કરી શક્યા નથી. તેમનાથી મહાસભાને વધતો જતો વિશ્વાસ સહન થઈ શકતો નથી. એટલે ખોટા બખાળા કરી, ‘વંદે માતરમ્’ જેવા રાષ્ટ્રગીતમાં મૂર્તિ-પૂજનની ગંધ અનુભવે છે. લીગને રાષ્ટ્રીય મંસ્થા કહેવાડાવે છે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના રક્ષક તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવે છે ને તેને માટે ખપી જવા તૈયાર થયા છે. ઝીન્હા કટ્ટર કોમીવાદી બન્યા છે. તેમના શરીરમાં કોમવાદનું લોહી પસરી ગયું છે. તેમને હવે સાચી સૂઝ પણ પડતી નથી.

આવી આ એક મંસ્થા નથી. મુસ્લિમ લીગની સામે જવાબ આપનાર હિંદુ મહાસભા છે, જેનું અધિવેશન અમદાવાદમાં હમણાં જ બેંગિસ્ટર માવરકરના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઈ ગયું. હિંદુ મહાસભાને ભય રહ્યા કરે છે કે મુસલમાનો રાજકારણમાં પગપેમારો કરી હિંદુઓને દબાવશે. લઘુમતીને નામે વધુ હકો લઈ હિંદુઓને કનડશે જ્યારે મુસ્લિમ લીગ એમ માને છે કે દેશમાં સ્વતંત્રતા આવતા હિંદુઓનું રાજ્ય આવશે ને મુસલમાનોને કચડી નાખશે. આમ પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચે યુદ્ધ જમે છે.

હિંદુ મહાસભા માને છે કે હિંદની સંસ્કૃતિને પોષવામાં હિંદુઓનો ફાળો છે. હિંદુધર્મ, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુ કોમ મુસલમાનોથી દરેક રીતે જુદા છે. એટલે આ કોમનો સ્વાલ નથી, પરંતુ ધર્મની લઢાઈ છે, સંસ્કૃતિની લઢાઈ છે, કોમની લઢાઈ છે. આમ બને કોમ વચ્ચે તણખા ઝરે છે

આપણે ભેદાઈ એ કે આ કોમી તકરારોથી આપણી સ્વરાજ્યયાત્રાને કેટલો ઘોઠો પહોંચે છે.

અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભા તો હિંદુઓની નથી, મુસલમાનોની નથી, પારસીઓની નથી, કે ખ્રિસ્તીઓની નથી. મહાસભા કોમ કોમની નથી. ત્યાં કોમને સ્થાન હોઈ ન શકે. શાહીવાદવિરોધી યુદ્ધમાં સર્વ કોમને સાથે જ લડવાનું હોય. હિંદ ગુલામ છે તો હિંદુઓ પણ ગુલામ છે, મુસલમાનો પણ ગુલામ છે, દરેક હિંદી ગુલામ છે. એ ગુલામીમાંથી કાઢ કોમ બાદ નથી. તો પછી ગુલામ દેશમાં આ કોમી ઝગડા; શા ?

મુસલમાનો એમ માને છે કે હિંદમાં મુસલમાનોની લઘુમતી છે. એટલે સંરક્ષણ માટે તેમને કેટલાક વિશેષ હક્ક મળવા જોઈએ. આ નવા બંધારણમાં તેમને કેટલાક વિશેષ હક્કો મળ્યા છે. ન્યાં ન્યાં મુસલમાનોની લઘુમતી હોય છે ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રાંતીય ધારાસભામાં વધુ બેઠકો મળી છે. ન્યારે ન્યાં હિંદુઓ લઘુમતીમાં છે ત્યાં તેમને વધુ બેઠકો મળી નથી. આમ છતાં મિ. ઝીન્હાની બૂખ સમતી નથી. હજુ તેમને વધુ બેઠકો જોઈએ છે. હજુ વધુ ઉદાર શરતો જોઈએ છે.

મહાસભા સર્વ કામને રક્ષણ આપવા તૈયાર છે. ત્યાં કોઈ કામના તો ન હોઈ શકે. થોડા દિવસ પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે મિ ઝીન્હાની સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે તૈયારી ખતાવી હતી. મહાસભા મુસ્લિમ લીગ સાથે સપર્ક સાધવા હમેશા તૈયાર છે. પરંતુ આપણા કમનસીબે મિ. ઝીન્હા મેળ કરી શકતા નથી. તેમની શરતો દિવમે દિવસે વધતી જાય છે. એટલે કોમી સરચાઓ મહાસભાથી દૂર દૂર જતી જાય છે.

ન્યા જવાહરલાલનું નિવેદન બહાર પડ્યું ત્યાં બેરિસ્ટર સાવરકરે વિરોધ કર્યો અને કહ્યું કે મુસ્લિમ લીગ સાથે વાટાઘાટ કરવાનો અધિકાર મહાસભાને નહિ પરંતુ હિંદુ મહાસભાને છે. આનાથી કામ કામનાં એર વધ્યાં છે હિંદુઓને એમ લાગે છે કે મહાસભા મુસલમાનોને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. મહાસભા મુસ્લિમ લીગથી ડરી જઈ માગે તે આપવા તૈયાર છે. આ વાત સત્યથી વેગળી છે. છતાં હિંદુ મહાસભાથી આ જોધું જતું નથી. તે મહાસભા સામે ધુંધાટિયા કરે છે.

કોમી વાદનાં એર પ્રસરતાં આપણું આખરી ધ્યેય બૂલી જવાય છે. એ એર બધું બૂલાવી દે છે. માત્ર પરસ્પર કામ મામે લડવા માટે જ પેરવી કરે છે. મુસ્લિમ લીગે પરદેશી સરકારની સામે લડવાને બદલે હિંદુઓ સામે—મહામલા સામે લડવાનું શરૂ કર્યું હિંદુ મહાસભાએ પણ મુસ્લિમ લીગ સામે મોરચા માડ્યા. આપણું કર્તવ્ય બૂલાઈ ગયું. અને તેમની પ્રત્યાધાતી પ્રવૃત્તિઓ કેટલી દિન મનોદશા દર્શાવે છે તે જોઈએ.

લવિંગ બહિષ્કારની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં આવી, મહાસભા પક્ષ તો તેની તરફેણમાં હતો જ. ખીજા થોડાક સમયો પણ એમાં સમત થયા પરંતુ કોમી એરમાં તરબોળ થયેલા મિ. ઝીન્હાએ વિરોધ કર્યો પરંતુ તે કેમ બૂલી જાય છે કે લવિંગનો વેપાર કરનાર મોટે ભાગે તો વેરા—મુસલમાનો જ છે. ઝાંઝીબારમા હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોનો વેપાર વધારે છે. પરંતુ કોમી એરમાં આ કેમ મમજી શકાય ?

તેઓ તો આગળ વધીને તાડે છે કે જો હિંદુ પ્રધાનો મુસલમાનોને હેરાન કરશે તો ન્યાં મુસ્લિમ પ્રધાનમંડળ—(બંગાળ અને પંજાબ) હશે ત્યાં હિંદુઓને હેરાન કરથું. બંગાળના વડા પ્રધાન ફજલુલ હક પણ આવા શબ્દો કહ્યા ત્યાં તો આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ થાય છે. કેટલું એર વ્યાપી ગયું હશે ?

હિંદુ મહાસભાના આગેવાનો પણ કોમી એરથી પર નથી. તેઓ પણ એરની અમરમાં મુખ્ય વસ્તુને વિસારે મૂકે છે અને અધિકારમાં ગોથાં મારે છે. હિંદુ મહાસભાના અધિવેશનમાં પસાર થયેલા એક ઠરાવ સૌ કોઈને ખૂબે તેવો છે. મહાસભા ફેડરેશનનો વિરોધ કરે છે. હમણાં જ મુંબઈની પ્રાંતીય ધારાસભામાં તે ઠરાવ પમાર થયો. ખીજા બધે પણ તેનો વિરોધ જ થાય છે. છતાં તેનો અમલ કરવાનો આગ્રહ કરતો ઠરાવ હિંદુ મહાસભાએ અંમદાવાદમાં જ

પસાર કર્યો છે આનાથી વધુ ખીજી કંપી અકલ્પની નાદારી હોઈ શકે? ખીજીયે છે, આનાથી વધુ ચમકાવે તેવી ખીજી નાદારી છે.

મહાસભાએ ચીનદીન બિજાએ, ચીનની પીડાતી ગ્રામ માટે રાહત ફંડ કર્યું ચીનની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા જાપાની માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો. જ્યારે આ ઠરાવ થયો ત્યારે હિંદુ મહાસભાના મંત્રીએ જાપાનના વડા પ્રધાનને ખીજી ઠરાવ મોકલ્યો કે, 'હિંદુ કિસાનો, હિંદુ કામદારો અને હિંદુ મહાસભા, રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જાપાન વિરોધી ઠરાવ સાથે મળતા થતા નથી' (જનમભૂમિ તા. ૨૨-૧-૩૮).

આનાથી ખીજી કોઈ અગત્યનું પમાડે તેવી વાત હોઈ શકે? જાપાનનો બહિષ્કાર માત્ર હિંદુ નહિ, પરંતુ યુરોપના દેશોએ પણ કર્યો છે ત્યારે માત્ર હિંદુઓ જ તેનો બહિષ્કાર નથી કરતા? બહારની દુનિયાને એમ દેખાડે છે કે હિંદની મોટી કોમ હિંદુઓ, છત્વીસ કરોડ હિંદુઓ જાપાનની બાજુમાં છે?

અને સરકારો કેમ બૂલી જાય છે કે હિંદમાં મહાસભા એ જ એક જ મોટી સંસ્થા છે. એ જ એક જ સાચી સંસ્થા છે મુસ્લિમ લોગમા જેટલા મુસલમાન સભ્યો છે તેનાથી વધુ મહાસભામાં સભ્યો છે. હિંદુ મહાસભામાં જેટલા હિંદુ સભ્યો છે તેનાથી વધુ હિંદુ સભ્યો મહાસભામાં છે. મહાસભામાં આટલું આટલું જોર હોવા છતાં આ એ કોમી સંસ્થાઓ કેમ ધમપછાડા કરતી હશે?

મિ. ઝીન્દા મુસલમાનોના કાનમાં કોમ વાદનાં એર રેડી એક કરવા માગે છે. એરિસ્ટર-સાવરકર બગલાવેગથી હિંદુઓનું સંગઠન કરી રહ્યા છે. તે તો આગળ વધી હથિયાર—રાષ્ટ્રફોલો વાપરવાની હિમાયત કરે છે. આ રાષ્ટ્રફોલો કોની સામે ધરનાની?

હિંદુ જ્યારે આખી દુનિયાને અહિંસાના પાઠ શીખવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રફોલોની વાત કરવી એ શું અનુકૂળ નથી? અને એ રાષ્ટ્રફોલો સ્વરાજ્ય મેળવવામાં કેમ કરી મદદમાં આવી શકશે?

આમ હિંદમાં આ એ કોમી સંસ્થાઓ સ્વતંત્રતાથી દૂર દૂર ભાગતી જાય છે, ગુલામી દૂર કરવાના પ્રયત્નો બાજુમાં મૂકી ખોટા માર્ગે ચઢી ગયા છે. આનો અંત ક્યારે આવી શકે?

હિંદુઓ કહે છે દેશ માટે લડવા હોય તો માત્ર હિંદુઓ, દેશ માટે ફાંસીએ ચઢવા હોય તો માત્ર હિંદુઓ તો પછી હિંદુઓનું સંગઠન કરી એકલે હાથે કેમ સ્વરાજ્ય ન લઈ શકાય? મુસલમાનો પણ એવી જ વાત કરે છે. મુસલમાનો પણ તેમનું સંગઠન કરી સ્વરાજ્ય લેવાની વાતો કરે છે.

પરંતુ બંને સંસ્થાઓ કોમી એરને લીધે સાચો વસ્તુ ચમકાવ શકતા નથી. હિંદુઓએ કે મુસલમાનોએ દેશ માટે જો કંઈ પણ કર્યું હોય તો તે હિંદુ તરીકે નહિ પરંતુ હિંદી તરીકે, મુસલમાન તરીકે નહિ પરંતુ હિંદી તરીકે. આજે પણ કેટલાયે હિંદુ-મુસલમાન હિંદી તરીકે કેના થવા તૈયાર છે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે બંને સંસ્થાઓ પાછી કોમી કહેવડાવતી નથી. હિંદુ મહાસભા પોતાને કોમી કહેવડાવતી નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીયતાનો દાવો કરે છે. મુસલમાનોની વતી મિ. ઝીન્દા કેટલીયે વાર બોલ્યા છે, કે લોકો લાંબે મને કોમી ગણે પરંતુ હું કોમી નથી. એ જ બતાવે છે કે જોહું જોહું પણ રાષ્ટ્રીયતાનું નામ આપ્યા વિના તેમનું અસ્તિત્વ પણ રાક્ય નથી. જૂઠ્ઠને પણ સાચીને પહેરવેય પહેરવે પડે છે. સમજી માણસો તો આનાથી છેતરાતા નથી. પણ બિચારા ગામડાનાં અને અજ્ઞાન માણસોને ધર્મને નામે કોમી એર અત્યારે આપવામાં આવે છે.

જોન ડી' સુઝાનો સંકલ્પ

ગુલાબદાસ ધોક્કર

દૃશ્ય પહેલું

[સમય : સાંજના છ એક વાગ્યાનો]

[સ્થળ : જોન ડી'સુઝાન દીવાનખાનું. બહુ મોટા નહિ એવા એ ઓરડો છે. દીવાનખાનાની વચ્ચેવચ્ચે દીવાલ ઉપર Hopeનું નગપ્રસિદ્ધ ચિત્ર ટીંગાયેલું છે. એક સોફા ને બે ખુરસીનો થોડો વખત પહેલાં જ લીમેસો સેટ સારી રીતે ગોઠવ્યો છે. એ સેટની વચ્ચે એક નાના ટબલ ઉપર વાઝમા તાલ ફૂલો ગોઠવેલા પડ્યા છે. જમણી બાજુ દીવાલને અટ્ટેક્લીને એક પિયાનો પડ્યો છે. બે ખૂણામાં બે ખુરસીઓ છે.

પડદો લપડે છે ત્યારે જોન ડી'સુઝાન એ રૂમમાં આટા મારતો દેખાય છે, તે પચ્ચીસેક વર્ષનો નુવાન છે. બહાર જવાને શણગાર્યો હોય તેવી રીતે તેણે કપડા પહેરેલા છે. નવો જ સૂટ બરોબર બધા બેસતો છે. વાળ બરોબર ઠામા ગોઠવાયા છે અને તે ઉપર તેનો હાથ વારંવાર ફરતો રહે છે. કોઈની વાટ જોતો હોય તેમ ધડીમા તે આટા મારતો મારતો સોફા કે ખુરસી ઉપર બેસી જાય છે, તો ધડીમા પાછો આટા મારવા લાગે છે. વચ્ચેવચ્ચે મોઝીથી સિસોડી મારતો જણાય છે.

બેત્રણ મિનિટ આમ પસાર થાય છે ત્યાં કોઈના પગસ ચાર થતા ઠાવકો બની સોફા ઉપર તે બેસી જાય છે.

ત્યાં મેરી વાઝ દાખલ થાય છે. તે બાવીસેક વર્ષની સુદર છોકરી છે. તેણે પહેરેલા કોંક પલ્લુ નવો છે. તેના ચહેરા ઉપર એક નતની ચપળતા છતાં મક્કમ નિશ્ચયબળની છાપ છે. તેને જોતાં જ જોન જોલો યઈ સામે જાય છે.]

જોન : હલ્લો ડાર્લિંગ!

મેરી : હલ્લો જોન!

(બન્ને હસ્તધૂનન કરે છે.)

જોન : હું તો તારી જ રાહ જોઈને બેઠો હતો. (હાથે બાંધેલા ધડિયાળ તરફ જોતાં) મને તો લાગતું હતું કે કેટલોયે સમય વહી ગયો પણ તું તો બરોબર કહેલા સમયે જ આવી પહોંચી હો!

મેરી : એમા કેમ ફેર પડે? (ચારે બાજુ નજર ફેરવે છે. દીવાલ આગળના પિયાના તરફ નજર જતાં) ઓહો! આ તો તે નવો પિયાનો પણ ખરીદ કર્યો લાગે છે! (ઝડપથી તે પિયાના પાસે જાય છે અને ખુરસી ઉપર ગોઠવાઈ તેમાંથી સૂરો કાઢે છે. જોન તેના તરફ પ્રેમભરી આંખે જોતો બાજુમાં જોલો રહે છે.)

જોન : (મેરીના બન્ને હાથ પકડી) તું બરોબર સુંદર બન્યો છે હોં, મેરી! હું તને કેટલી ચઢાઈ છું!

મેરી : (વહાલથી) જો જરીક જ સમય મળતાં વળી પાછો આવ્યો કે? અને થોડાં જ દિવસો પહેલાં તો આ બધાનો લગભગ અંત આવી ગયો હતો!

જોન : (મેરીના હાથ છોડી દઈ, ખેંચી) તને એ વાતનો આટલો જખરજસ્ત તિરસ્કાર હશે એ મને શી ખબર ? અને તે દિવસે તો મેં તારી મુખમુદ્રા જોઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે ખરેખર મેરીને મેં ગુમારી જ. દાર તો શું તને મેળવવામાં સ્વર્ગ પણ આહું આવતું હોય તો તેને પણ ગુમાવવા હું તૈયાર છું.

મેરી : (ઊભી થતાં) પણ દાર સામેના મારા વિરોધની તને ખબર હતી છતાંય તું તેના વિના રહી શક્યો નહિ, એટલે હું ખીજું શું કરું ?

(બંને પિયારને પાસેથી ખસી સોફા તરફ જાય છે.)

જોન : (જતાં જતાં) તું એ હતતી વિરુદ્ધ છે એમ તો મેં સાલબધુ હતું. પણ તારા આવો મક્કમ વિરોધ હશે તેનો તો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. હોય ! એ તો છોકરીઓને અમુક પ્રકારની ધૂન હોય છે તેમ તને પણ આ ધૂન હશે એમ મેં ધાર્યું હતું. પણ તું તો ખરેખર મક્કમ છે હોં !

(જને સોફા ઉપર બાબુ બાબુમાં મોકલાય છે)

મેરી : મને એનો સખત તિરસ્કાર છે (એએક પણ બંને ચૂપ રહે છે. ફરી પાછા) અને એમાં મારો વાક નથી. મારા બાપદાદાઓથી દારની હતે અમારા કુટુંબમાં ધર કરેલું અને મારી બાને મારા બાપુએ એ વ્યસનનો ભોગ બનીને જે રીતે હેગન કરેલી એ વાદ આવતાં તો હજી હું કમકમી છાહુ છું કોઈ દાર પીનારાનું મોઢું જોતું પણ મને ગમતું નથી.

(જોન કંઈ બોલતો નથી. મેરી તેની સામું જોઈ રહે છે. પછી તેના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી)

જોન : તું કોઈ દિવસ પણ એ ચીજને અડકવાનો નથી એ તારો નિર્ણય તદ્દન પાકો છે ના ?

જોન : (મેરીના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી તેને કોલ આપતો હોય એ રીતે) એમાં હજી તને પૂછવા જેવું લાગે છે, મેરી ? તને મેળવવા માટે એટલું પણ ન કરી શકું તો પછી હું ખીજું શું કરવાનો હતો ? (મેરીની આંખોમાં જ જોતા) વર્ષો થયાં તને જ મેળવવાની અભિલાષા સેવતો આવ્યો છું. તારું આ નિર્ભય વદન, તારી એ મુંદર આંખો અને વિશ્વાસભર્યું હાસ્ય મારાં જ કદબી લેવા મેં કેટકેટલી સ્વપ્નમાળાઓ ગૂંથી છે ! અને આટલા બધા દુઃખોની વચ્ચેથી આટલે વર્ષો જ્યારે તને હું મારે માટે ખેંચી લાવ્યો છું ત્યારે હવે તને કદી પણ મારી પાસેથી છટકી જવા દઉં એવો મૂર્ખ તું મને ધારે છે ?

(તેનો હાથ મેરીની હથેળી નીચેથી નીકળી મેરીની કમર તરફ દોરાય છે. સહજ જ મેરી એ સમજી જાય છે. જરી આંધી ખસી સ્વચ્છતાથી)

મેરી : જોન, આપણા મિત્રોમાં મમય ચર્ચ ગયો છે હોં ! અને તું તો ક્યારનો તૈયાર બની બેઠો છે, પણ જાણે ત્યાં જવાનું જ બૂલી ગયો હોય તેમ શાંત કેમ બેસી રહ્યો છે ! ચાલો ઊપડીએ, નહિ તો નહિ પહોંચીએ.

(મેરી સોફા ઉપરથી અર્ધાં ઊભી થઈ જાય છે. પોતાનો હાથ તેની કમરે વોટાળી જોન તેને પોતાની બાબુમાં બેસાડી દે છે. એ જ સ્થિતિમાં હાથ રાખી)

જોન : નથી જવું આજે મિત્રોમાં, ત્યાં વળી નહું શું મળવાનું છે ! અને આ તારી મુંદરતા ક્યાં કોઈ નડી ચોરી શકે એમ છે કે ત્યાં મને એવી મુંદરતા જોવા મળે ?

(પળે પળે રહી) સામે જ ! તું બહુ મુંદર છે હોં, મેરી ! (ઉત્સાહમાં આવી) અને હવે તો થોડા જ દિવસોમાં એ સ્નાર્દ્ય મારું બનશે, મારું નામ મારી મેરી ધારણ કરશે, આ

નિર્મળ આંખોમાંથી મારા ઉપર પ્રેમ ઢોળાશે. પેલો આદ્યન ને જોડીમ ને પીન્ટો ને બધા આપણા તરફ ઈર્ષ્યાથી, આકાંક્ષાથી જોઈ રહેશે—એ બધા વિચારો જ મને કેટલો આનંદ પમાડે છે! મેરી તુ મારી જ રહેજે હોં! તુ જો મારા જીવનમાં ન હો તો મારું શું થાય!

મેરી : (જોનની આંખોમાં આંખો પરાવી) અને હું પણ કયા તને આંખું આંખું છું, જોન? કોલેજમાં અને કોલેજ બહાર અનેક પુરુષોએ મને ઝખી છે, જીદીજીદી રીતે મને પોતાની કરવા તે લોકો મથ્યા છે. પણ મારું મન તો તેમા કોઈમાં કોઈ દિવસ પણ ચોટયુ નથી. તારી નિષ્પાલસતાએ મને એવી જકડી રાખી છે કે તેમાંથી, કશું મને ખેંચી લઈ જઈ શકે તેમ નથી. અને તે દિવસે પણ જ્યારે મેં તારી સામે ક્રોધ કર્યો ત્યારે મારું હૃદય મને કેટલું દુઃખ દેતુ હતું તે તુ કયાથી જાણે? અને—અને—(તેનો સાદ વધારે કામળ બને છે)

અને જોન, જ્યારે તે દારૂને કદાપિ ન અડકવાતુ મને વચન આપ્યું ત્યારે મને કેટલો આનંદ થયો હશે એ તો હું જ જાણુ છું.

જોન : (ઉમળકામા તેને પોતા તરફ ખેંચે છે. વહાલથી) મેરી!

મેરી : (જોનના વાળમા પોતાની આંગળીઓ ભરાવે છે, એટલા જ ઉમળકાથી) જોન!
(બન્ને એ જ સ્થિતિમા એકબીજાને સુંબન કરે છે.)

(ત્યા આદ્યન ડાખી બાલુથી દાખલ થઈ ઝોરડામાં ઊભો રહ્યો હોય છે તેને બન્નેએ દેખ્યો નથી. ઓચિંતી મેરીની નજર તેની તરફ જાય છે, અને તે ચમકીને જોનને છોડી સોફાના પીળા છેડા ઉપર બેસી જાય છે. જોન પણ આદ્યનને દેખે છે.)

જોન : હલ્લો આદ્યન, તુ તો આવ્યો તે દેખાયો જ નહિ?

આદ્યન : હલ્લો (મેરી તરફ) હલ્લો મેરી કેમ છે? (જોનને કંઈક ઈર્ષ્યાથી) તમારા પ્રણયરંગમા મેં ભંગ પડાવ્યો તે માટે મને માફ કરજો. મને ખબર નહિ કે હું નડતરૂપ થઈશ નહિતર હું આવત જ નહિ. મને માફ કરજો હોં! (ચાલી જવા કહે છે)
(જોન ઊભો થઈ તેને જતો અટકાવે છે. આદ્યન સોફાની સામે જઈ ખુરસી ઉપર બેસે છે.)

(અમુક પળો સુધી કોઈને કશું બોલવું સૂઝતુ નથી. આદ્યન સંતાવીશવ્યાકાવીશ વર્ષનો જીવન છે. દેખાવે અને પહેરવેશો લહેરી લાગે તેવો છે. મેરીનો હાથ પોતાને ન મળતાં અંદરથી બળેલો પણ છે. પગલાંઓનો ધબકાર નવીન આગમન સૂચવે છે. જોનના બેત્રણ મિત્રો આવી ચડે છે! એકબીજાને સત્કાર્યા પછી વાતચીત ચાલે છે.)

આદ્યન : પીન્ટો, હવે તો થોડા દિવસોમાં જ જોનના લગ્ન થશે એટલે પછી આપણાથી આવી રીતે હજુદમેશ આવી ચડાશે નહિ. (કંઈક હસવા જેવું કરી) અત્યારથી જ આવવું તો લયભરેલું છે, કેમ મેરી?

(મેરી મૂંઝાયેલી હોય છે. તે હસવા પ્રયત્ન કરે છે)

જોડીમ : કેમ જોન! કયારે લગ્ન નક્કી કર્યો!

જોન : બંસ દવે મહિના દિવસમાં (મેરી તરફ વહાલથી જોઈ) કેમ મેરી!

(મેરી ડાકુ ધુણાવી હા કહે છે.)

આદ્યન : આ મેરી તો જાણે આપણને ઓળખતી પણ ન હોય તેમ મૂંઝી થઈ શકે છે. જોડીમ, એટલી વારમાં જ મેરી વાઝે આપણી ઓળખાણ છોડી દીધી, તો પછી

મિસિસ ડી'સોઝા યશે ત્યારે તો આપણું શું થશે ? (ખડખડાટ હસે છે)

મેરી : એવું હું નથી. આપણે જ્યાં તો નાનપણથી મિત્રો છીએ. તમને તે કેમ ખૂલાય ?

જેનીમ : આ શબ્દો હું તો ખી લઈ છું હોં ! કોઈ દિવસ બેકારી હશે અને તારે ત્યાં ખાવાશું આવ તો સુકા રાટલો તો આપજો જ હોં !

આદમન : અને જોનના દારૂનો એકાદ ખાટલો પણ (તેના હોઠના ખૂણા મરકાય છે.)

(મેરી ચમકી ગભરાઈ જોન સાથું જુલે છે જોન દમનો હસતો ખુલાસો કરે છે.)

જોન : એ આશા ન રાખતા મિત્રો દારૂનો તો મેં સદનરે ત્યાગ કર્યો છે. મેરી ડી'સોઝાના રાજ્યમાં દારૂ મેળવવાની તો તમારે આશા જ છોડી દેવી.

(મેરી તરફ રોહથી જુલે છે મેરીની રોહભરી આખ તેનો મદલો આપે છે)

આદમન : એવો માધુ તું ક્યારથી થયો જોન ? અને તાગયી કંઈ દારૂ વિના રહેવા-વાનું છે ? જેનીમ, પીન્ટો, આ જોનને દારૂ વિના ચાલવાનું છે ? તમને યાદ નથી તે ગતની આપણી બોટની સફર ?

જેનીમ : જોન, તું ગમે તે વાત કરે પણ એ સુરક્ષેલ તો પડશે જ હો ! યાદ છે તે રાતે જ્યારે આપણે આનંદમાં મધદરિયે બોટમાં ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તું કેવો ચગ્યો તો તે ? માડ થેજ લાવી સુવાડેલો તેવું તો તને જાન પણ નહિ હોય.

પીન્ટો : એ તો હાલ, ધીમેધીમે એ ટેવ જશે. કંઈ વર્ષોની ટેવ એક દિવસમાં ચાલી જાય છે ?

મેરી : જોને મને વચન આપ્યું છે. એ વચન એ પાળવાનો જ. મને ખાતરી છે. મારો જોન મને દારૂડિયાની પત્ની નહિ બનાવે.

આદમન : તું ચે ફૂર છે, મેરી, જોનની પહેલી પ્રિયતમા તો ખાટલી છે. તેને છોડવી કેટલી મુશ્કેલ પડશે તે તો હું જ જાણું. અને કોર્ન કોમ્પવાર બિચારાને જોનો આસ્વાદ કરવા દેવામાં તને ક્યું નુકસાન થઈ જવાનું છે ? (કવિત્વમય બની) અને આ તારી રમણીય સુંદરતા પણ એની ગુલાબી અસર નીચે જોને વધારે રમણીય લાગશે, વધારે મનોહર લાગશે.

જોન : એ બધી વાત જ જવા દો દોરતો ! તમે બધા જોઈ શકશો હું એ પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળુ છું કે નહિ.

આદમન : જરૂર. તેમા સફળ યર્થસ તો મારો પહેલાં અભિનંદનો તું જ મેળવીશ. પણ.....(ફરી પગલાનો અવાજ સંભળાય છે. બેએક યુવતીઓ દાખલ થાય છે. તે જુવાન છોકરીઓને વિવિધ ગેતે બધાં વધાવી લે છે જોન અંદરથી બેએક ખુરસીઓ લાવે છે.)

આદમન : હવે જવા દો એ બધી વાત. મિત્રો, આ મેરી અને જોન, બન્ને આપણા નાનપણનાં મિત્રો થોડા વખતમાં પતિપત્ની થવાનાં છે. એના માનમાં અત્યારે આપણે અહીં નાચગાન કરીએ, અને હેવટે જોનનો દારૂ પી વિખેરાઈ જઈએ.

જોન : (જરા છેડાઈ) ફગો પાછી એ જ વાન ? દારૂ તો મેં છોડી દીધો એ મેં કેટલી વાર કહ્યું ?

આદમન : (દમતાં દમતાં) અરે એ તો હું બૂલી ગયો. પણ નાચ તો જરૂર કરીએ. પીન્ટો તું પિયાનો મંભાળ. બાકીના એકે પુરુષ દોઝ એકે સ્ત્રી વહેંચાઈ જાય. અગવ પીન્ટો.

(પીન્ટો પિયાના પાસે જાય છે. અંદરથી થોડા સૂર કાઢે છે. બધાં ઊભાં થાય છે, જોન મેરીનો હાથ નૃત્ય માટે પકડે છે. તેને અટકાવી)

આદમન : આજે તો મેરી વાઝ સાથે મારે જ નૃત્ય કરી લેવું છે. મેરી ડી'સોઝા ઉપર સર્વ હકક તારા જ ગૃહેશે કેમ મેરી, મારી સાથે નહિ નાચે ?

જોન : જરૂર, જરૂર, મેરી વાઝ શું, મેરી ડી'સોઝા પણ તને ના નહિ પાડે.

મેરી : (આદમન સાથે જતાં) પણ જોન પેક્કી તારી હેટ જોવી તો રહી જ ગઈ તુ તો કહેતો હતો કે અહુ જ મુંદર હેટ તું લાગ્યો છે અને તે જોવા તો હું ખાસ અહીં આવી. બધા મિત્રોને એ બતાવી દે, પછી આપણે નૃત્ય શરૂ કરીએ.

જોન : એ તો જોવાગે એની શી ઉતાવળ છે ? આપણા લગ્નના દિવસે તો તું અને બધાં મિત્રો એ જોવાના જ છો, અત્યારે તો બધાં સાથે મળી મોજ કરો લઈએ. ચાલ વાયોલેટ, આપણે એ પાર્ટનર્સ (નૃત્યમાં જોડીદાર) થઈએ.

(જોન વાયોલેટને સાથે લે છે આદમન મેરીને લઈ નૃત્ય કરે છે પિયાનોનાં સૂર રગભૂમિને ભરી દે છે. જોડીમ પણ ખીછ છોકરીને લઈ નાચવા માડે છે. ફરનીયરવાળા રૂમમાં આડાઅવળા ફરતા ફરતા એ લોકો નાચતાં હોય છે. ત્યાં પડદો પડે છે.)

દરથ બીજું

[સમય : સાંજના પાંચ વાગ્યેના.]

[સ્થળ : જોન ડી'સુઝાનો સુવાનો ઓરડો. એમાં પણ નવું ફરનીયર આવ્યું છે. પહેરેક દિવસ પહેલા જ ખરીદેલો એકદમ અર્વાચીન ટબનો પલગ એક ખૂણામાં પડ્યો છે. એની બાજુમાં એકાદ ખુરસી ઉપર બેથાર ચોપડીઓ અસ્તવ્યસ્ત પડેલી છે બીજા ખૂણામાં અર્વાચીન ટબનો એક મોડાકબાઝ ગોડવેસો છે. બાયરૂમમાં અને દીવાનખાનામાં દાખલ થવાના બારણાઓને સરસ પડદાઓથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યા છે.

પડદો લપટે છે ત્યારે આ બધી અવસ્થામાં અવ્યવસ્થા બ્યાપી ગઈ હોય છે. દીવાનખાનામાંથી બે થી આણેલી ત્રણચાર ખુરસીઓ ઉપર આદમન, જોડીમ, પીન્ટો વગેરે જોનના મિત્રો ગોઠવાયા હોય છે. પલગના ઓરીડાઓ આડા અવળા પડ્યા છે. પલગ ઉપર બિછાવેલી રેશમી ચાદર સુંકાચાઈ ગઈ છે, ફેદાઈ ગઈ છે. પલગ ઉપર અર્ધજેશન અવસ્થામાં જોન પડ્યો છે. તેણે પહેરેલો નવો સૂટ પલગ ઉપર જેમતેમ આબોઢવાથી સાવ ચોગાઈ ગયો છે. તેના વાળનું તો કંઈકેકાણું જ નથી રહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર ચારે તરફ તે આડાઅવળા પથરાયેલા છે. તેની આંખે લાલધૂમ ખતી ગઈ છે. લગ્ન માટે ખરીદેલા નવા બૂટ પણ પલગના ગાદત્તાને ખૂદી રહ્યા છે.

તે આમથી તેમ પડખા ફેરવતો દેખાય છે.

બધું શાંત છે. કાંઈ કશું બોલતુ નથી.]

જોન : (ઓચિંતા જ) ઓ ! મારી હેટ ! મારી હેટ ખોવાઈ ગઈ એમાં જ આ બધી મોંઝાણ વળી ગઈના ? કોઈ દિવસ એ હેટ ગુમાવી નથી (પથારીમાં અર્ધો બેઠો થઈ આડાઅવળા ચાળા કરતો) ના કોઈ દિવસ નહિ.

આદમન : (સહાનુભૂતિનો દેખાવ કરતો) તું શાંત પડ્યો રહે, જોન ! કઈ બોલના, બધું પતી જશે.

જોન : અરે, પણ મેરી મારી રાહ જોતી હશે. અને હેટ વિના હું ત્યાં જઈ શી રીતે ? મેં દારૂ પીધો છે એમ જ તે માને ના ? અને દારૂ ન પીવાની તો મને પ્રતિજ્ઞા છે. આ તમે બધા છાકટા બન્યા છો, પણ હું એક ગ્લામને પણ અડચો છું ? સાચું કહેજે, આજબન, મેં એક ટીપું પણ મોંને અડાડ્યું છે ?

(લાચારીથી તે બધા સામે જોઈ રહે છે.)

(જોડીમ ખુરસી ઉપરથી ઊઠી જોનની પામે જાય છે. તેને ખભેથી પકડી મુવાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં)

જોડીમ : તું થોડો આરામ લઈ લે, જોન ! બધું થઈ રહેશે. જો, સૂઈ જા નેહ !

જોન : (તેને ખંખેરી નાખી ઊભો થઈ જાય છે લથડિયાં ખાતો ખાતો) હું કોઈદિ દારૂને અડું નહિ. તમે બધાએ ખૂબ પીધો, દોઝી દોઝીને પીધો. મને બરાબર યાદ છે. પણ મારુ તો મન પણ અલગ નહિ. પણ—(વાળમા હાથ નાખી વાળને પોંખી નાંખતાં) પણ મારી હેટ કયાં મૂકાઈ ગઈ એ જ મને ખબર ન રહી ના ? અને એના વિના મેરી પાસે જવાય પણ કેમ ? (નાક ઉપર આંગળી મૂકી વિચાર કરતાં કરતાં) કયાં હશે ? (ખેએક પણ તેમજ ઊભો રહી કેં જોશિતું જ યાદ આવ્યું હોય તેમ) હા, હા, યાદ આવ્યું. પેલા 'કબાટમાં રહી ગઈ લાગે છે.

(પાટલૂનના ખીસામાંથી ચાવી કાઢી લથડિયા ખાતો ખાતો તે કબાટ પાસે જાય છે. બધા મિત્રો તેની પાછળ જ જોઈ રહ્યા છે. જોન કબાટ ખોલે છે. બન્ને બારણા ખોલી તેમાં નજર નાખે છે.)

જોન : આમાં તો કયાંય દેખાતી નથી. પણ આમાં જ હોય. ખીજે કયાં જાય ?

(પોતાના મિત્રો તરફ તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ ફેરવી) અને આ બધા તો છાકટા બન્યા છે એટલે એમની મદદ પણ કયાંથી મળે ?

(બારીકાઈથી કબાટમાં જોઈ રહે છે. પાછું ઉત્સાહથી) હાં, હાં, બરાબર. (તાળી પાડે છે) પેલાં કપડાંઓની પાછળ મારી હેટખાઈ તો મંતાઈને ખેસી ગઈ હશે ! આજે એ નહિ આવે મારી હેટખાઈ. (જીએ માર્દે, પ્રકુલિત રીતે) આજે તો મારા લગ્નનો દિવસ છે. આજે તો (આનંદમાં નૃત્યનાં એકમે પગલા લરી, લથડિયા ખાતો) મારી મેરીને (બાથમાં લેવાનો અભિનય કરી સુખન ઉગાડે છે). ચાલો આવો જોઈ બહાર

(કબાટ પાસે જઈ અંદરથી એક પછી એક કપડાં લઈ જેમ આવે તેમ બહાર તે ફેંકતો જાય છે. ચારે બાજુ કપડાં વેરાઈ રહે છે. અંદર કયાંય હેટ દેખાતી નથી.)

(ત્યાં બારણા પાસે પગલાંનો ધબકારો થાય છે. દીવાનખાનામાં લઈ જતા બારણાનો પડદો ઊંચકાય છે અને મેરી દાખલ થાય છે.

(આજે મેરીનો દેખાવ સાવ બદલી ગયો છે. તેણે પરણનાર કન્યા પહેરે એવાં કપડાં પહેર્યાં છે. તેના ચહેરા ઉપરથી લોહી સાવ ઊડી ગયું છે. તેની આંખોમાં નિરાશાની અને અકથ્ય દુઃખની લાગણીઓ તરી આવેલી દેખાય છે. તેના હોઠ કપી રહ્યા છે પણ મક્કમ નિશ્ચયબળની છાયા તેના ઉપર દેખાઈ આવે છે,

(આ બધી ધાંધલ જોઈ તે બારણામા જ અટકી જાય છે. પગલાંના અવાજથી ચમકી જોન તે બાજુ ફરે છે. મેરીને જોતાં હર્ષથી તેના તરફ ધમનું)

જ્ઞેન : ઓ મેરી ડાર્લિંગ ! તું ચે આની પહોંની કે ?

(મેરીને પોતાના હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેરી તેનાથી અત્યંત ડોષ, અભરાતી દોષ તેમ બાલુમાં ખસી જાય છે. એક લપડિયું ખાઈ માંડ જ્ઞેન સીધા ધાપ છે. મેરીના મુખ ઉપર તિરસ્કાર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.)

મેરી : (શુભાચી ધધરતા હોઈ) બમ, આ જ તારું નિશ્ચયન કે ? આ જ તારું વચન કે ? એક સમના દિવસે પણ દારૂ વિના ન રહી શક્યો ?

(ઓશિતી જ તેની નજર ખુરમી ઉપર એસી ગ્લેસા ખીંગ મિત્રો તરફ ગમ છે. આશ્ચર્યના અહેસા ઉપર વિજયની ડાપ તે સ્પષ્ટ ઉઠેલી રહે છે.)

(આશ્ચર્યના હાથે ધાપ છે. મેરી પાસે જાય છે અને જાણે જ્ઞેન તરફ સમભાવ બતાવતો દોષ તેરી રીતે કરે છે.)

આશ્ચર્ય : એમાં એનો વાંક નથી મેરી ! કોઈક વાર જ આવું તો બની જાય ! તું તેનો તિરસ્કાર ન કરતી !

(જ્ઞેન પાસે જઈ આશ્ચર્ય તેની પીઠ થાપે છે.)

જ્ઞેન : (આશ્ચર્યના શબ્દો વાગેજો) એમાં મારો વાંક નથી, મેરી, એમાં મારો વાંક નથી. (છૂટક છૂટક) મારો વાંક નથી. મારી દેટ જ આ લમને દિવસે જોવાઈ મઈ એમાં હું શું કરું ? કોઈ દિવસ નહિ અને આજે જ ! આ કપાટ અને દીવાલની વચ્ચે છૂપાઈને બેસી દશે ?

(નીચો નમી કપાટની નીચે જોવા માંડે છે. પીન્ટો એને જોતો કરે છે.)

મેરી : (શુભાચી) તારી દેટ અને તું બંને જલાલમમાં જાઓ. મારે કોઈનું કામ નથી. પણ (જરા કોમળતાથી) પણ જ્ઞેન, તને આજે જ દારૂ પીતાં કે વિચાર ન આવ્યો ?

જ્ઞેન : (હાલકા બની, ખાનરીથી) પણ મેં દારૂ ક્યાં પીધો છે, મેરી ? તને આપેલું વચન હું બૂલી જાઉં ? દારૂ તો આ બધાએ પીધો, ખૂબ જ પીધો, પ્યાલાઓ ભરીભરીને મટમટાવ્યો, અને દબે ભાન બૂલી છાટ્ટા થઈ બેઠા છે તે મારી દેટને આ કપાટ પાછળથી શોધી આપવાની એમની શક્તિ પણ નથી રહી. બેઠો, દોરતો, એ તો એ અસર હમણાં જ નાજુદ થઈ જશે.

(ઉન્મત્ત બની) આવ મારી મેરી, મારા હોડ તારે મારે તણસે છે. તારા હૃદય ઉપર માથું ઢાળી મને આગમ લેવા દે. (મેરી તરફ ધસે છે. મેરી બે હાથોથી દડમેસી તેને દર રાખે છે.)

આશ્ચર્ય : (ધીમેથી, મેરીને) એને બમ દેટનું જ માંડું ભરાયું છે. બપોરથી એ દેટ વિષે જ કહ્યા કરે છે અને બીનું કશું કરતો નથી. બીજી દેટ ખરીદી લેવાની પણ જાણે એને મૂંઝવણ કરી પણ એ તો કે સંતોષગતો જ નથી.

(કરી પાછો કોઈ મિદાંત મિદ થયો દોષ એ રીતે, ખૂબ જ ધીમેથી) અને મેરી, હું તને નહોતો કરેતો ? દારૂની લત એમ કે નાજુદ થાય તેરી છે ?

(તેના હોડના ખૂલામાં અને આંખોમાં હજારો અંગે મેળવેલો વિજય ચમકા હો છે. મેરી તે જોઈ રહે છે.)

મેરી : મારે કે નથી સાંભળવું આદ્યન હું બધું સમજી શકું છું (ઓચિંતા ગુસ્સાથી) અને હું તમને બધાને ઓળખું છું. તારી માગણીઓને મેં વારંવાર નકારી એનું આ ફળ છે તેમાં મને શકા છે એમ તું ધારે છે ? અને પેલા છોકરાને મને બોલાવવા મોકલ્યો તેમાં પણ તારો ઉદ્દેશ શો હતો ? જોનની દુર્દશા હું મારી નજરે જ મારા લગ્ન પહેલાં કલાક પહેલાં જ જોઈ લઈ એ જ કે બીજો કે ? પણ હું પરણવાની જ નથી. એને પણ નહિ તે કાઈને નહિ.
(તે શર્ષ પડે છે.)

જોન : (ઓચિંતા મૂર્છામાંથી જાગ્યો હોય તેમ) અરે એમાં શ્વે છે શું મેરી ? (તેનાં આંસુ લૂછવા તેની પાસે જતાં જતાં) આ મારી હેટ મળી એટલે હું તારી સાથે ચાલ્યો. અને પછી તો તું એફ્રી હું : the Sun and the Star La lalalala (મેરીની પાસે આવતાં મેરી જોરથી તેને ધક્કો મારે છે. જોન પડી જાય છે મેરી બચથી તે તરફ જોઈ રહે છે. આદ્યન ખડખડાટ હસી પડે છે.)

આદ્યન : (હસતાં હસતાં) જોકીમ, પીન્ટો, જુઓ જુઓ આ આપણી સૈન્ય-રાણી મેરી અને (પડેલા જોન તરફ હાથ ચીંધતાં) આ તેનો પતિદેવ, આદર્શો સેવતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પાડતા, મેરી માટે તો સ્વર્ગને પણ તુચ્છકારતો, મારા તમારા કરતાં અનેકગણો અધિકારી આશાસ્પદ જીવાન. (ગંભીરતાથી મેરીને, તિરસ્કારથી હોઠ મરડી) અને તારે પણ જ્યારે સત્ય જ જોઈ એ છે તો તુએ સાલળા લે.

(ખુખારો ખાય છે. અત્યાર સુધી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેલો જોન સજાવળે છે, અને કદાચ પહેલી જ વાર ધ્યાનથી સાંભળે છે.)

તને મેળવવા મેં મારાથી બનતું બધું કરી જોયું. વર્ષો સુધી એ એક જ હુમ્મલાએ મારાં કાંઈ ધૈર્ય. એ એક જ ધ્યેયે મારી વર્તણૂક ધરી. પણ, પણ..... (કંટુતાથી) હું તને લાયક ન લાગ્યો. મારામાં તને આદર્શોની ખામી જણાઈ. હું તો તને એક અર્વાચીન વાતોડિયો, મોજિલો, બિનજવાબદાર જીવાનિયો જ દેખાયો. અને એ બધી ઊણપો તને આ (જોન તરફ હાથ બતાવી) દારૂડિયામાં, મન ઉપર જરા પણ સંયમ ચિનાના, લગ્નને દિવસે જ હું, જોકીમ, પીન્ટો બધા “ હવે બસ, જોન; હવે બસ, જોન ” કરતા રહ્યા છતાં ગ્લાસ ઉપર ગ્લાસ દીધી છાકટા બનતા જતા જોનમાં પુરાતી દેખાઈ. મારી તરફ શુષ્ક બની જતી તારી આંખોમાં એના તરફ કેટલો પ્રેમ છલકાતો ?

(થોડીવાર થોભી જઈ. મેરી બધો વખત એક જ્યાં, મટકું પણ માર્યા વિના તેની સામે જોઈ રહી હોય છે. ફરીથી)

છેલ્લે તે દિવસે અહીં આપણે નૃત્ય કર્યું ત્યારે મેં સામે ઊડી તારી સાથે છેલ્લી વખત નાચી લેવા માગણી કરી ત્યારે પણ તારા હાથ કેટલા બાવલીન રોતે મારા હાથોમાં બીક્યા હતા ? અને એ બધો વખત અમીનીગળતી તારી આંખો તો તારા જોન ઉપર ચોટલી જ હતી. તો હવે જોઈ લે એ તારો જોન !

(જોન એકા યવા પ્રયત્ન કરે છે. પાછો લોટી જાય છે.)

મેરી : તે તે એનું વેર લીધું એમ ના ? એ જ તારો પ્રેમ ના ?

આદ્યન : પૂછ આ લોકોને. જોકીમ, પીન્ટો, આપણે બધાએ તો જોનને દારૂ પીતો ધારવાને કેટલા પ્રયત્નો કર્યા હતા ? છતાં તે જરા પણ માનતો હતો ?

બેકીમ : નારે ના, એ તો દોઝે જ જતો હતો.

પીન્ટો : હાલકું અમને તે વધારે પીવા આગ્રહ કરતો હતો, અને મૂર્ખ હજી એમ જ માને છે કે અમે જ પીધેલા છીએ અને ભાઈસાહેબ તો તદ્દન નશાગ્રસ્ત છે.

(આ બધી વાતો દરમિયાન બેન લીલો ચર્ચ ગયેલો હોય છે અને આખા દરમિયાન પહેલી જ વાર મંપૂર્ણ ભાનમાં આવી ગયો હોય તેમ લાગે છે.)

બેન : (મેરી તરફ જોઈ) એ બધું જૂઠું છે મેરી, બધું જૂઠું છે. હવે મને બધું બેરાબર યાદ આવે છે. આજે મારા લક્ષ્મી દિવસ હોઈ આ બધા મારા મિત્રો મને દોરેલમાં લઈ ગયા. અમે ખૂબ ખાધું પીધું, મજા ઉડાવી. અને છેવટે આ આદ્યને સૂચના કરી કે હવે થોડો થોડો સેમ્પેન પી બધાએ વીખેરાઈ જવું. મારે તો પ્રતિજ્ઞા હતી; મેં ના પાડી. બધાએ, આદ્યને તો ખાસ, આજના દિવસ માટે જ એ પ્રતિજ્ઞાના અર્થને ટીલો કરવા મને ખૂબ વિનંતી કરી. આટલા વર્ષોના અવ્યાગીને એકમે ગલાસ કે ચડવાના નથી તેમ પણ કહ્યું. અને અત્યંત આમહત્તે વશ ચર્ચ, મારા તરફ દગલો તેમની પ્રેમભરી મુખમુદ્રાઓ જોઈને એ કમલાગ્ય પણે હું તેમનું માની ગયો. જગ તાણાતાણી કરતાં એકના બે પીવાયા. જૂનો સ્વાદ ફરી આકર્ષક લાગતા બધાના આગ્રહને હું નકારી ન શક્યો. અને હું પીવા જ લાગ્યો. પછી તો મને ભાન જ ન રહ્યું. અને મારી દેટને, અને એ રીતે માથાના સર્વોત્તમ મુકુટ મમી મારી મેરીને મેં ગુમાવી.

આદ્યન : (વાધો લીકાવતો) તું જ અમને આગ્રહ કરતો હતો બેન. અમે બધા જૂઠા અને તું માથો ?

બેન : (દુઃખથી) તારી ઈર્ષ્યાએ મારી નિંદ્રામાં દાવાનળ સળગાવ્યો છતાં આટલી નાની બાળવ્રતમાં શા માટે જૂઠું બોલ્યે રાખે છે, આદ્યન. મેરી તો મારી મરી જ ગઈ. એ હા પાડે તોયે હવે હું તો તેને મને પરણવાની ના પાડું. (પક્ષ તરફ જતાં જતાં) હું તેને લાયક જ નથી રહ્યો.

(ઓર્ચિતો ગુસ્સાથી) ચાકી જવ, તમે બધા મને તમારું મોઢું કદિ પણ બતાવશો નહિ. (કામળનાથી, મેરીને) મેરી, મને માફ કરજો હોં !

(આદ્યન, પીન્ટો વગેરે પોતપોતાની દેટ ઉપાડી ચાલ્યા જવા કરે છે.)

આદ્યન : (જતા જતાં) ત્યારે હવે તારાં લગ્ન તો આજે નથી થવાના ના, બેન !

બેન : આજે શું કોઈ દિવસ નથી થવાના.

મેરી : (અત્યંત દુઃખથી, ધીમા અવાજે) તારી બધી મનોકામના તો સિદ્ધ ચર્ચ ના આદ્યન ? (હોક પીસી) હું તને અનંકરણપૂર્વક ધિક્કારું છું.

(એ લોકો ચાલી જાય છે. મેરી ફરકે રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ રોકા શકતું નથી. પડદા તરફ ફરી, રોતા રોતાં)

મેરી : અને હવે તો હું પણ કોઈ દિવસ પરણી જ નહિ શકું

(દોટ મૂકી તે ચાકી જાય છે.)

(પક્ષ ઉપર એક બાલુ બેમી ગોણુ ઉપર દાઘ રાખી, મેરિ દાઘથી દબાવેલો, અને વિખરાયેલા વાલોને ચૂંધતો બેન પલેક એકા રહે છે, ત્યાં—

પડદો પડે છે.

શાં શાં લાવે સોણલાનાં તારા
 પાલવમાં કહે રૂપ ?
 સૂના મારા મંદિર, સૂના
 ચન્દન દીપ ને ધૂપ;
 ક્ષિતિજમાં મીટ મેં માંડી,
 ગધી મનધારણા છાંડી. ૧

લોચન અંખતાં દર્શન તારા
 અંખે નહિ ક્ષણવાર;
 આવરે મારગ મેઘનાં મંડળ,
 ધૂમતા ઘેર અન્ધાર;
 જીવનભર અંખતા રાખી,
 પડી મારી હીવડી અંખી. ૨

ફર, સુફર સમુદર ઊછળે,
 મોતીડાંની રથે માળ,
 નાચે રાચે રંગ તરંગો,
 ગુંથે મુંવાળા વાળ.
 ઊડે જ્યાં તેજકુવારા,
 આઘે રૂઢા વાસ એ તારા. ૩

જુગજુગથી આ બારણાં રાખ્યાં
 બંધ હવે તો ઉઘાડ,
 પડદાંના પટ આઘાં ખસેડી
 મુખની શોભા બતાડ.
 જોવાં મારે લોચને તારાં,
 સોનેરી સોણલાં ન્યારાં. ૪

શા શા લેદ જોડા તારા આલમાં ?

અંતર શા શા ઊભસ ?

જીવનસન્ધ્યા ! રંગ સોહામણાં,

શા શા ઉર ઉદ્ભાસ ?

ચૂવે તારી ચુંદડીના નવરંગ;

જીવે મારી આંખડી ધાતી હંગ.

દોમળ તારા કુમકુમ રંગ્યા

હજવે દેશવી હાથ,

ધેન ચડ્યાં ઉ તારજે મારાં

આંખલડીનાં અનાથ;

મુલકે નવા ન્યાળવા મારે

આવી ઊભી નાવડી આરે.

માણસ માણસ વચ્ચેના વહેવારમાં અને કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચેના કૃતજ્ઞતા એ ધર્મ મનાય છે, આવશ્યક સદ્ગુણ લેખાય છે. કોઈને કૃતજ્ઞ કહેવું એ ગાળમમાન લાગે છે. 'ગરજ મટી એટલે વેદ વેરી' એ લોકિકિત હીનતાવાચક સમજાય છે. આમ છતાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે, પક્ષ પક્ષ વચ્ચેના સામુદાયિક વહેવારમાં તે કેવી રીતે પળાય છે? ત્યાં આગળ આપણે કૃતજ્ઞતાને યાદ કરીએ છીએ ખરા?

એક મિલમલેક આગળ પરદેશી વસ્ત્રના વેપારીએ દલીલ કરી, "ભુગ્નો, મહાસભાના આદેશને લીધે અમે તો મરી ગયા. પણ તમે તો ભુગળા વધારતા જ જાઓ છો."

મિલમલેકે આનો જે જવાબ આપ્યો તે એક રીતે વિલક્ષણ છે પણ બહુ સામાન્ય જેવો લાગે છે. તેણે કહ્યું, "આપણે રસ્તા પર ચાલીએ ત્યારે પગ નીચે આવતી કીડી જ ચગદાવ, બાળુએ રહેલી બચી જવાની. એમાં આપણે શું કરીએ?"

એકમેકમાં સંકળાર્થને સાક્ષતા મમાજમાં કોઈ એમ તો ન જ કહી શકે કે મારી સંપત્તિ મેં જ મંપાદન કરી છે. સમાજબળના પ્રવાહમાં જેટલું અજ્ઞાન, અવિચાર, સ્વાર્થ હશે તેટલાં અમમાનતા અને દુઃખરૂપે દેખાવાનાં જ તે એટલા બધાં પરાક્ષ રીતે નીપજે છે કે તેને ભુદ્ધિમાં ઉતારવા ઉપરના જવાબમાં બતાવેલા નિયતિવાદ જેવી યુક્તિ યોજવામાં આવે છે. મૂડી અને મળૂરીની અમમાનતા સમજવવા એક આવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે જે નદીની લગોલગ રહેતા હોય તેમને તો વધારે પાણી જ મળે એ સમજાય એવી ખીખી છે. આ જણ ઉપર જોયો તેવો નિયતિવાદનો જ પ્રકાર છે. નદી કિનારાવાળાં એમ નથી સમજતો કે તેનાથી દૂર રહેલા લોકને જ આભારી પોતાનું સ્થાન છે. એને બદલે એ તો આવો એકાદ યુક્તિવાદ ગોઠવી કાઢે છે.

કોઈને શા માટે દાન કરવું? દુઃખીની મદદે શા સારુ ધાવું? તેના નસીબ અનુસાર તે પામે તેમાં આપણે શા સારુ આડે-આવીએ? ઈશ્વરી સંકેતમાં વિદ્ય ન નંખાય. આવી આવી રૂપાળી દલીલ કરનારા પણ ધણાએ સાંભળ્યા હશે. ધાર્યો પાસો નાંખી શકનારા લોકો જ આવો શબ્દપ્રપચ રચતા લાગે છે. તેમને એમ નથી સૂઝતું કે તેમનું મદદે ધાવું એ પણ શા સારુ ઈશ્વરી સંકેત ન હોય? પણ બને છે એમ કે એ નથી જ સૂઝતું. ઉત્પત્તિનાં સાધનોની આકાશ ધરતી જેટલી અમમાન વહેંચણી હોવા છતાં આજના લોક એમ આશ્વાસન નથી મેળવતા કે દરેકને જોઈએ એટલું કમાવાની, ધારે તેટલો મોટો થવાની પૂરી છૂટ છે? આવી નિષ્કુર મશ્કરી પણ આપણને સાચી વાત લાગે છે, કારણ કે આપણે સામુદાયિક કૃતજ્ઞતાનો સમાજધર્મ, સ્વાર્થ આગળ, ભૂલી જઈએ છીએ.

આવી બૂલનો દાખલો લેવો હોય તો સનાતનીઓની અસ્પૃશ્યતા મંત્રથી માન્યતા, ગાંધીજી જેવા અસ્પૃશ્યો વિષે આ પ્રમાણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વિચારે:—“ અંત્યજ એ ‘ હરિજન ’ છે,.....અને આપણે ‘ દુરિજન ’ છીએ. એણે આપણે સારું પાપખાનાં સાફ કર્યાં, એણે મરેલાં દોરનાં ચામડાં ઉતાર્યાં છે, એણે આપણને ખાદી પહેરાવીને આપણી લાજ દાંડી છે,.....” (નં. જી. તા. ૬-૮-૨૧) અને એ ખોટું તો નથી જ. પરંતુ, સનાતની હિંદુ કહેશે, “ અસ્પૃશ્યનો જન્મ નસીગમાં આવ્યો એટલે આવાં દુઃખો ભોગવે એમાં શી નવાઈ ? ”

“ રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ આવી કૃતજ્ઞતાનો અભાવ જ્યાં ત્યાં જોવા મળે. દેશ દેશ વચ્ચે મિત્રો કેવી રીતે બધાય છે અને કેવી રીતે તૂટે છે, આજે મિત્ર તે કાલે દુશ્મન કેમ બને છે, એ બધું એના પુરાવા માટે બસ છે. આ તો હીક પણ વ્યક્તિને પણ દેશ બૂઝી જાય છે અને તેની મેવાની કદર કરવાને બદલે તેને મારવા કે ઉતારી પાડવા ઘેરાય છે એ તો સામાન્ય વસ્તુ હોય છે. રશિયાનો ક્રાંતિવિધાયક ટ્રોટ્સ્કી, અને અનેક તેના જેવાની દશા યાદ કરો. એ જ વસ્તુને વખોડી કાઢવા ‘ હિંદ સ્વરાજ ’ માં અધિપતિનો આ જવાબ છે:

“ જે જીવાનિયા પોતાનાં માઆપની હડી પ્રકૃતિથી કંટાળે ને તેઓ પોતાની માથે ન દોડે તો ગુસ્સે યાય, તેઓ પોતાનાં માઆપનો અનાદર કરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમ જ પ્રો. ગોખલે આપણી સાથે નહિ દોડે તેથી શું થયું ? સ્વરાજ ભોગવવા ઈચ્છતી પ્રજા પોતાના વડોલોનો તિગ્રહકાર કરી શકતી નથી. આપણામાંથી માન આપવાની ટેવ જ્યાં ત્યારે આપણે નકામા થઈ પડવાના. ”

(હિંદ સ્વરાજ પ્રકરણ ૧ પાનું ૮)

તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી આ વિષયનો દાખલો લેવો હોય તો કાર્લ માર્ક્સના નિયતિવાદનો આપી શકાય. તેણે પોતાના ત્રિપદી પ્રગતિવાદમા (Dialectics) જણાવ્યું કે, વાદમાંથી પ્રતિવાદ નીપજીને તેમાંથી સમન્વય યાય છે. તે પાછો વાદ બની પ્રતિવાદ જન્મમાંથી નવો સગન્વય આણે છે અને એમ પ્રતિદાસની ઘટમાળ ચાલે છે; અને આ ઘટમાળ હિંસાજળથી જ ચાલતી આવી છે અને ચાલવી જોઈએ આજે મૂડીવાદ ચાલે છે તેમાંથી મજૂરવાદ જન્મશે એમ તેણે ભાખ્યું અને મજૂરે તો આ નિયતિને વશ થવાનું જ રહે છે. પરિણામે મજૂરવર્ગ મૂડીવાદનું સમાજ પર ઋણ બૂલી ગયો અને તેનું નિકલન જ કરવા ઘેરાયો : અમુદાય પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા બતાવવાની ગડબગમાં પડવા કરતા નિકલનનો આ સંદેશો માર્ગ સીકારાયો.

જો ગીતાને ઐતિહાસિક માનીએ તો તેમાં પણ આવા જ નિયતિવાદની ગંધ નીચેના શ્રીકૃષ્ણના કથનમાંથી નથી આવતી ?

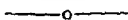
મર્ચંવતે નિહના : પૂર્વમેય

નિમિત્તમાત્ર મય સબ્યમાચિન્ત્.

(હે અર્જુન, આ (લોકો) તો પહેલેથી જ મારા મરાઈ ચૂકેલા છે. તું તો નિમિત્ત માત્ર બન) અર્જુનમાં જે કામળભાવ છે તેનો આમ કદીને શ્રીકૃષ્ણે છેદ ઉઘાડ્યો એમ કહી શકાય.

આજે દુનિયામાં નાનાં નાનાં મઝેલા મટી જઈને જ્યાં ત્યાં મોટા મથુલો દેખાયા છે. જીવનની નાની લાગતી વાતો પણ જગતના મોટા પ્રશ્નો માથે મંડળાતી જાય છે.

પરિણામે એક જાણની જવાબદારી કેટલે મુખી પહોંચે છે તેનો વ્યાપ ચોખ્ખો નથી જણાતો. કૃતજ્ઞતા અને ખાનદાની જે હુનુંબવ્યવહારમાં શક્ય હોય છે તે, આ કારણથી, સમુદાયમાં નથી જનતી. એથી તો મોટા આર્થિક પ્રશ્નોમાં સ્વૈરવાદ (Laissez Faire) જોવામાં આવે છે. સિદ્ધાંતની હયાતી શક્ય થઈ હતી પરંતુ એ શક્ય ન કરાય તો સંસ્કૃતિને કેમ સાચવવી એ પ્રશ્ન છે. સમુદાય સમુદાય વચ્ચે પરસ્પર લાવ છે એ જ્ઞાન પર જે સમાજરચના અને વ્યવહાર નહિ જોડવાય તો યુદ્ધ, વર્ગ વર્ગ વચ્ચે ક્લશ (class war) અનિવાર્ય થવાનાં. ધૃષ્ટની જેમ અનિષ્ટ પણ પરસ્પરાવલગનથી જ નમે છે અને આજે અનિષ્ટ લાગતી વસ્તુ કાલે ધૃષ્ટની જનક હતી. એટલે એના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા આપણને એમ શીખવે છે કે એકાદ નિયતિવાદ વિચારી કાઢી તેનું નિકટન નહિ, પણ તેનો અસહકાર—આપણા અવલગનને પાછું ખેંચી લેવું— એ જ એને દૂર કરવાનો ઉપાય છે. અને સાથે સાથે એના પ્રત્યે સાચી સેવા છે. આપણા દેશમાં સત્યાગ્રહ જે આપણે મફત કરી બતાવીએ તો આ દિશામાં તેની ભારે અસર થવી જોઈએ એમ દુનિયાનો મત બંધાતો જાય છે. તેની સાથે આપણી જવાબદારી પણ વધે છે.

ઋગ્વેદને—

જયાનન્દ દવે

સરો કવન દૂબળાં ક્ષણભી;—ખસો સિદ્ધ સૌ
મહાકવિ તણી અપૂર્વા રસની પ્રસાદી બધી;
રહો દુર, જરી બધા યુગયુગાન્તરો કાળનાં;
ચહું પ્રણમવા સનાતન, સુલભ્ય ઋગ્વેદને!.....૪

કચહાં મનુજ બુદ્ધિજન્ય કવિતા તણી અદ્વિતા,
અમર્ય, મહદૈજ, ભવ્ય તવ કાવ્યધારા કચહાં?
સુધોષિત, અપૌરુષેય સ્વર રે! ઉદાત્તાદિ કયાં,
અગેય પદબદ્ધતા, મનુજકાવ્ય કેરી કચહાં!.....૮

તહમે ન હત તો,—અહા! સકળ કાવ્યસિદ્ધાન્તનું
સમર્થન થતે? ય શે? લલકવન્ત કાવ્યો; બધાં
અસંભવિત, કાલિદાસ, ભવભૂતિના રહેત; ને
વિકાસ નવ, થાત ધર્મ, ફિલસૂફિનો યે કદિ!.....૧૨

સમસ્ત! ફિલસૂફિ, ધર્મ, કવિતા તણા આદિ એ!
તહને પ્રભવસ્થાનને પ્રણમીનિત્ય ગાતો રહું!...૧૪

‘કોઈ આંધળીને પાઈપેસો આપો માઆપ!’ ટપાથની ધાર પર બેસી એક બાઈ પોદારી રહી હતી.

‘માઆપ, કોઈ લૂલાંલગડા પર દીધા કરો બાપ!’ બાલુમાંથી એક બેઉ પથે લંગડાનો અવાજ આવ્યો.

‘કુણુ જાણે નખ્ખોદિયાં કયાથી ટળે છે? જ્યાં જઈ છું ત્યાં કેડે ને કેડે...’ બખડતી બખડતી પેલી આંધળી બાઈ બેઠી અને દીવાલનો ભોમિયો બ્રુતાવી ચાલવા લાગી.

‘એ બેસ બેસ. હું જઈ છું.’ પેલા અપગે હમેડાતાં કહ્યું.

‘તારા બાપનો રસ્તો છે? એને બદલે, આવું કહેનાર આ પહેલું જ માણસ સાંભળનાં, તે બાઈને મરકરી લાગી. આસ્તે આસ્તે ચાલનાં તેણે કહ્યું. ‘જવું’ તું ત્યારે તારું મૂળ જવા અહીં પાસે ધલાણો’ તો?’

‘ના ના, ખરું કહુ છું બેસ.’ લગડાએ કહ્યું અને પછી હસનાં હસનાં ઉમેર્યું: ‘અમળુ ગયેલા મૂળતુ મૂળ હું કામ કારે છે.’ એટલામા રસ્તે જતા એક ધાર્મિક માણસને દેખનાં એતો અત્રપૂર્ણા જેવો વાડકો ધગતા બોલી પડ્યો. ‘લગડાને કાંઈ આલો માઆપ!’

‘આંધળીને પાઈપેસો આલો માઆપ!’ કહી બાઈએ પણ ઝટ પીક ફેરવતાં વાડકા ધધો: પેલા શેઠે લગડાના વાડકામાં પાઈ નાખી. બહુબહુટ સાંભળતાં પાછી પેલી બાઈ આનંતી રહી. શેઠને ચાલી જતા બેઈ લગડાએ ભલામણ કરી, ‘આ આંધળીને ચાલતા જાઓ મેક!’

શેઠને દયા આવી, અને પાછા ફરતાં ખીરસામાંથી પાઈ કાઢતાં કાઢતાં પૂછ્યું, ‘અત્યા તારી બેરી છે?’

‘હયાં માઆપ!’ લગડાથી બોલી જવાયું, અને પેલી બાઈ કાંઈ કહેવા જાય તે પહેલાં તો વાડકામાં ક્યુંક ખખડ્યું. શબ્દો છલ પર જ રહ્યા. ગુસ્સો વાયગે લાગ્યો.

શેકના ગયા કેડે, દર દર નજર દોડાવી લઈ લગડાએ હળુ બોલી રહેલી એ બાઈને વળા કહ્યું: ‘લે બેસ, જઈ છું.’

પેલી બાઈ બેઠી, અને લગડાના ખસવાનો અવાજ આવનાં બોલી: ‘બેસને તુંય. કાંઈ મારા કરમમાંથી થોડ લઈ લેવાનો છે?’

‘પણ પાછી મૂળ કારે તો?’

‘તું તો કે’તો તો ને મૂળ રે’વા દરખ તો ઝાઈ નથી?’ સહેજ મોં મલકાવનાં બાઈ બોલી, અને પછી પેલા શેઠને કહેલું પાદ આવતાં મોં ચડાવી ઉમેર્યું, ‘ને પામો પેલા શેઠને કહ્યું એવું ફરી કે’તો!’

‘અરે ગાંડી, એમ કહ્યું તો પાઈ મલી. એમાં તારું શું ગયું?’

બાઈએ તેના તરફ દૃષ્ટિ ડોક ફેરવ્યું. લગડાએ એની નામની પાંપણો પરથી પારખ્યું, કે એ અંધ આખોમા મોહિની છે

પછી પેલીએ એનું કામ શરૂ કર્યું, 'આંધળીની કાઈ દીવા-કરો માખાપ. કાઈ પાઈપેસો.....'

'શુ કામ મોંદુ દુખાડે છે? કાઈ આવતું હશે તો હું કાઈ નહિ બોલું? એટલે તુંય બોલજે.'

બાઈને પણ એ વાત ગમી. છતાંય રોજની ટેવ પ્રમાણે બોલી જવાતું હતું. અને જ્યારે પેલો લગડો બોલતો ત્યારે વળી બમણા વેગે બોલતી.

એમ કરતાં અંધારૂં પડ્યું પેલી બાઈ બિડી ચાલવા લાગી.

'ક્યાં જઈશ? તારે ક્યાંય કામ ઠેકાણું છે?' લગડાએ પૂછ્યું.

'તારે શી પચાત જઈશ મારે જ્યાં જતી હઈશ ત્યાં. ભિખારીને વળી કામ ઠેકાણું શાં!' ચાલતાં ચાલતાં તે બોલી. જવાબની આશા હતી પણ વ્યર્થ ગઈ.

લગડો કંઈ ન બોલ્યો. નેણે પણ હમણાં એચાર દિવસથી ગણેલા નવા ધર તરફ સરકવા માંડ્યું.

ખીજે દિવસ સૂર્યના આવતાં પહેલાં લગડો, પેલા ઠેકાણે આવી બેઠો, અને પેલી બાઈની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. થોડીવાર કેડે દૂરથી તે બાઈ આવતી દેખાઈ. લગડાએ બમણા વેગે ઘાંટો પાડ્યો, 'કાઈ દીવા કરો શેક! કાઈ લગડાને પાઈપેસો...'

પેલી બાઈ પણ તેનાથી થોડે છેટે બેસી ક્ષણોએ આજ્ઞવી રહી

બપોર ચઢ્યે, ધરકોની અવરજવર ચાલી ચતાં, લગડાએ તે બાઈ તરફ સરકતાં પૂછ્યું, 'કેટલા પેસા આવ્યા?'

'એક આનો ને બે પાઈ. તારે કેટલા થયા?' બાઈએ પૂછ્યું.

'મારે તો એક આનામાંય બે પાઈ ઘટે છે.' ત્યાં સોરો તો લગડો છેક પાસે આવી લાગ્યો હતો.

થોડીવાર ચૂપડાદિ જવાઈ.

'તારું નામ શું?' લગડાએ પૂછ્યું.

'તારે શું કામ છે? તારું નામ કે'ને?'

'મારુ નામ તો ચમનો.'

'ત્યારે મારું નામ જમની' કહી જમનીએ તેના તરફ મોં ફેરવ્યું

ચમને, જમનીના મોં પર હાસ્ય ભેઈ હિંમત કરી કહ્યું, 'જમની કરતાં ચમની નામ રાખ.'

'તારું જ જમનો રાખને?'

એટલામાં ચમને એચાર ધરાક જેવા આવતા લાળી બોલવા માંડ્યું, 'લગડાને કાઈ...'

'આંધળીને કાઈ...!' જમનીએ પણ બોલવા માંડ્યું

બપોર નમતાં બેઠે જણે જખ્ખે પેસાના ચણા લઈ લારીવાળાને ખટાચ્યો.

સાજ પડતાં પાછો દિસાળ કાતાળ ક્યો અને જવાની તૈયારી કરી. જતાં જતાં

ચમને પૂછ્યું, 'કાલે અગ્ધારસ છે, ભદ્રકાળી માતાએ આવીશ?'

'હું શી રીતે આવું? ક્યાંય ભૂલી પડુ તો?'

'તું અહીં આવજે, પછી આપણે બેથ જઈશું.'

‘સાંતું’ કહી જમનીએ ચાલવા માંડ્યું.

બેઠા ઉપર કાળનો કુહાડો તો જલુ નહોતો ફર્યો; હશે, અઠાવીસ ત્રીસની આલુખાલું. પંચ જૂખના કુહાડાએ અંગને વેરણુછેરણુ કરી નાંખ્યું હતું.

પાછો ફિવસ ઊઘ્યો, ને કાગડો તે રસ્તા પર આવી જમનીની રાહ બેતો બેકો. થોડીવાર કેડ જમની પણ આવી લાગી.

‘જો મારી પાછળ પાછળ આવ્યા કર’ કહી ચમન ખસવા લાગ્યો. રોજ જે રસ્તો કાપતાં ઘણીવાર થતી, તે આજ તેનાથી ઝટ ઝટ કપાઈ જતો હતો—આજ એને ચાલ પર કાખૂ રાખવો પડ્યો. રસ્તામાં બિતરવાનું કે ચઢવાનું આવતું તો ચમન, જમનીને ચેતાવતો, ‘જોજો ઢાળ છે.’ ‘એ અહીં ચઢવાનું છે.’ વળી કોઈ મોટર કે ઘોડાગાડી રસ્તો ઓળંગતા દેખાતી તો પણ બોલો બેઠો ‘જમની બિમ્બી રે’ મોટર આવે છે.’ અને એમ કરતાં કરતાં બેઉ જણ ધારેલે ઠેકાણે આવી માતાને આગળે ધૂણી ધખાવી, ‘માથાપ કોઈ...’

સાંજ પડવા આવનાં, બેઉ જણ બેઠ્યાં. આજ એમનામાં સારી કમાણીનો ઉદ્ધાસ હતો અને તેમાય જમનીને વધારે.

‘પેલી જગ્યા આવતા કે’ને પાછો હો?’ જમનીએ કહ્યું.

વિજળીના ગોળા, પોતાના અંતર બાળી બાળી રસ્તાઓને ઝળહળાવી રહ્યા. ચમને રસ્તાની આલુખાલું ધૂગવતા અધાગને જોઈ રાત પડતી જાણી; જમનીએ વાતાવરણને બોલતું સાંભળી રાત પડતી માની.

જમનીના અંતરમાં આછી આછી ફડક હતી: ચમનો કયાંય અવળી ન દોરી જતો હોય, અને સવારના કાપેલા રસ્તાનું માપ કાઢતા ઘડી ઘડી હાથને ભીત તરફ લથાવી ખાતરી કરી બેતી. પેલી ભીત આવી કે નહિ.

‘આ તારી હદ આવી જમની. તું નિત આ પાઠથી જ આવતી’તી.’

‘હઆં, બરેબર આ જ’ જમનીએ બિલા રહી દીવાલને આંગળીઓથી જોઈ કહ્યું; અને મગજમાંથી એના નિતના રસ્તાનો નકશો વિચારી રહી. વળી આ માતાના રસ્તાનો નકશો પણ ચીતરી લેવા ઓછાવતો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એટલામાં ચમનનો અવાજ આવ્યો. ‘જમની’ તું ક્યાં પડી રે’છે? સારી જગા ન હોય તો મેં એક સાંતું ઠેકાણું બોળી કાઢ્યું છે. ત્યાં નથી કોઈ લિખારી વીતાડે એવું, કે નથી પોલિસવાળા કાઢે એવું.’ અને જમનીને ચૂપ રહેલી જોઈ પાછું પૂછ્યું, ‘લે હેડ આવે છે?’

જમનીએ, ફૂટપાથની એક દીવાલ સોડે ગાડનાં બે જખરાં ચડ્યાં. એની વચ્ચે એ સૂઈ રહે એટલી જગ્યા, થોડે છેટે પાણીનો નળ એમ પોતાનું ઘર તથા લતાનું સ્મરણ કર્યું. વળી અર્ધડ રાત જાગતાની સાક્ષી પૂરતાં ભસ્મા કરતાં બે ફૂતરા યાદ કર્યા. તેને જલું ન ગમ્યું. ‘ના, મારે તો સારી જગા છે.’

‘તો તું જાણે; બાકી આ જગા સારી હતી.’ ચમન ઉદાસ થતાં બોલ્યો અને પછી ઘસડાવા માંડતાં કહ્યું ‘જાતો.’

જમની, ચમનની ઉદાસી સમજી ગઈ. તેને પણ બેઉ પગે લૂલો જાણેલો અને અવાજથી હસેલો ચમન છોડી જવો આજ નહોતો ગમતો. આખરે પોતાને પંથે પડતાં જમનીએ માતા ‘કાલ આવીશ ને?’

‘પાછી તું ભાંડશે તો ?’

‘એવું ન બોલતો હોય તો, મેં ક્યારે તને ભાંડ્યો છે ?’ મોં પર બનાવટી રાપ હતો.

‘સારુ જા’ ચમને હસતાં હસતાં કહ્યું, અને પછી વૃક્ષ નીચેના પોતાના ધરને ગળે કાઢી ન પડી ગયું હોય એ ફિક્કરે હાથની ફંગાળો ભરતો સરકવા મડ્યો.

ઉનાળાનો સમય હતો એટલે બેઊંઠે બિસ્તરાની ખીડા ઓછી હતી.

પછી તો રોજ જમની તથા ચમન એ રસ્તા પર બેસતાં અને નવરાશની ધડીએ વાતોચીતો પથ્થુ કરતાં.

એક દિવસ જમની પોકારી રહી હતી ‘માથાપ કાઢી..’ એટલામાં વાડકામાં કંઈક ખખડયું. જમનીએ હાથ ફેરવી જોતાં અને પાઈપૈસાને બદલે કાંકરી હાથ આવતા બાલુમાં બેઠેલા ચમનને છૂટી મારતાં કહ્યું, ‘ચાળાનો ભરેલો ન દોડો હોય તો ?’ અને અવળી નિશામાં ચમનને ખડખડાટ હસતો સાલળી બોલી, ‘આવજો મારી પાછે અવે ?’ ચમન તો હસતો જ હતો.

આજે જમનીનું અક્ષયપાત્ર રૂંડ્યું હતું સાજ પડતા ફક્ત ચાર પાઈ મળી હતી. સાંજાની પાલવતિભેરીએ બાધેલા ચાર આનામાંથી ખાતું પડશે એ વિચારે તે ઉદાસ હતી. ચમનને પથ્થુ આજ પૈસો જ મળ્યો હતો. પથ્થુ તેની પાસે અકબચ પડેલા બે રૂપિયાનો તેને ગરમાવો હતો.

‘લે ચાલ વેળા ઘઈ. જવું નથી ?’ ચમને પૂછ્યું.

‘બેસને. કાઢી દિયાળુ આવે તો.’ જમની બોલી

ચમન જમનીની ઉદાસીનું કારણ કળી ગયો.

એવામાં જમનીના કાતોએ ખૂટતો ખડખડાટ સાલળ્યો. ‘કાઢી આંધળીને આપો માથાપ !’ જાલામાં કંઈક નાખતું સાંભળી ‘જીવતા રો’ રોક, ભગવાન તમારો વેલો વધારો.’ અને જાલામાંથી પૈસો હાથ આવતાં મોં પર આનંદ નાચી રહ્યો.

‘જમની, વેલો તે રો વધે ! મૂળમા યૈરુ જ ન હોય પછી. “ભગવાન યૈરુ આલે” એમ કે’ એમ ?’ કહી ચમન હસવા લાગ્યો.

જમની સમજી ગઈ. પેલા ખૂટ તો સીધા જ જતા સાંભળ્યા હતા. માન ન માન, પથ્થુ આ કારસ્તાન ચમનનાં જ છે, વિચારી બોલી, ‘લે આ તારો પૈસો.’

‘પૈસાને શું કરું મારે તો યૈરુ મહે એવો આચરવાદ જોઈએ છે’

‘ઝોય મલશે. લે.’ ચમન તરફ પૈસો ધરેલો હાથ એમને એમ રાખી જમની બોલી.

‘દાનમાં દીધેલું પાછું ન લેવાય’

‘હુંહું તારે લેવો જ પડશે.’

‘એક સરત કબૂલે તો લઉં’ ચમને સહેજ પાસે ખસતાં કહ્યું.

આલમને આગળે અધારૂં ઘૂંચવાતાં હતાં પથ્થુ બેમાંથી એકેને લાન નહોતું.

‘શું ?’ જમનીએ ઈતેન્નરી દર્શાવતા અવાજે પૂછ્યું.

‘તું આજ મારે ઘેર પડણી ચાલ તો.’ ચમને જાતી પર હાથ રાખી કહ્યું.

જમની વિચારમાં પડી અને થોડીવાર પછી બોલી, ‘તો તું જ મારી હારે હેડ ને ?’

‘આવી જગા ત્યા નહિ હોય જમની. અહીંથી ઘણું છેડું નથી. આ હવેલીઓથી થોડે

વેગળે ઉઘાડામાં એક લેખડો છે કાઠિય નામ લે એવું નથી ત્યાં ' અને થોડીવાર છાના રહી પાછું ચલાવ્યું, 'આજ ન ગોઠે તો કાલ ન આવતી.'

'લે હેડ ત્યારે' કહી જમની બિડી.

ચમનનું હૈયું ધનગની બિડયું ભક્તને ઘેર ખણે ભગવાન આવતા હોય એમ.

'બીબી રે' થોડાં ભજિયાં લઈ લઈએ તું આઈ બિબી રે'જે હું આવ્યો. હાથેના ઠેકડા ભરતાં ચમન બોલ્યો, અને નજીકની હાટલમાંથી શેર ભજિયાં લઈ, ખભે વિંટાયેલા કપડાએ ગાંઠ મારી, ઘડીકમા પાછો ફર્યો

'લે ચાલ.' ચમન આગળ ચતાં બોલ્યો પાછળ ચવાજની લાકડીએ જમની દોગઈ.

ચમનનું ઘર આવી પહોંચ્યું. તેનું ઘર—ધરતી માતાએ અંતરનાં અમી પાઈ ગ્રંથે હવુ, કુદરતે આછી આછી પાંદડીએ છાયુ હવુ. અનિલ સદાય જેને હસાડયા રમાડયા કરતો હતો, અને રાગ જેનાથી તોળાહ પોકારતો હતો—એવા એ લીમડા નીચે હવુ. ચારે બાજુ મેદાનનું ખુલ્લું આગણુ હતું. નીચે સદાય પડોને પાથરી રહેતી, ધૂળની પથારી પર ઠરતાં ચમને જમનીને કહ્યું, 'એસ.'

પછી ભજિયા છોડી બેઠે જાય ખાવા લાગ્યાં જમનીની ભૂખ આજ કયાંય મૂકીએ વાળી ગઈ હતી. પણ ભજિયાના સ્વાદે, થોડીક તાણ કરી. તેણે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું 'તું તો ખાય છે કે નથી ખાતો?'

'ખઈ છું ને.' ચમને જમનીના હાથને અડે એમ ભજિયું લેતાં કહ્યું. એને તો આજ બજે જીવતરની ભૂખ લાગી હોય એવું હતું.

થોડીવાર પછી પાછી જમની બોલી 'લુચ્ચો. ભજિયાં તો એટલાં અને એટલાં લાગે છે.' અને ચમનને 'ના, ના, ખઈ છું ને' કહેતો સાંભળી પૂછ્યું 'ખા ને મારા સમ? પણ જ્યારે ચમન કાંઈ ન બોલ્યો, ત્યારે 'એમ નહિ; અડધો અડધ ભાગ પાડીએ' કહી બેઠે હાથે ભાગ પાડી પોતાનાં ભજિયાં પર એક હાથ મૂકી ખાવા લાગી.

'તે તો બોલાં લીધા?'

'મારે વધારે નથી ખાવા' જમનીએ કહ્યું.

ખાઈ પરવાર્યા કેડે ચમન, જમનીને થોડે આવેલા નજે દોરી ગયો. બેઠે જાય પાણી પી પાછાં ફર્યાં અને આડા પડી મોડી રાત સુધી વાતો કરતાં કરતા ઊંઘી ગયાં.

પછી તો જમની તથા ચમન સાથે જ માગવા જતાં, સાથે જ ખાતાં અને સાથે જ રહેવા લાગ્યાં.

ચોમાસું શરૂ થઈ ગયું હતું ચમનને ઘર બદલવાની જરૂર જણાઈ. તું એસ હું જરા કાંઈ સાડું ઠેકાણું જોઈ આવું' કહી ચમન બેઠે હાથ વચ્ચે શરીર ઝુલાવતો નીકળ્યો.

'ને કયાંય બહુ છેટે ન જતો. પાછો થાકી જઈશ. ને ઝડ પાછો વળજે' જમનીએ કહ્યું, અને પાછી ધરાકોની દવા યાચી રહી

ચમન મોડેથી, ઘર બોળી આવી લાગ્યો, અને થોડીવાર પછી ગગનને આગગોળો ક્ષિતિજના જડથામા અદૃશ્ય થતાં બેઠે બિડ્યાં.

થોડેક ગયા કેડે દૂરથી લોજ જોઈ ચમનના મોમા પાણી વહ્યું 'જમની, બે પૈસા મારી પાસે છે. ને એક આનો આલે તો દાળભાત લાવત, ઘણા દન થયા આજ સ્વાદ થયો 'તો'.

બેમાં રહ્યા કેડે બેઠેલી લક્ષ્મી, બેગી જમનીના સાથલાને છેડે રહેતી

‘તે લેને ના કોણે કહ્યું. પણ લાવીશ શામાં?’

‘એક શકારું મેં મંતાડી રાખ્યું છે.’ એ વીથીની પાસે, ગટરનાં બાકારામાં, હું નતી ત્યારે કોક કોક દન ત્યાં ખાઈ આવતો.’

‘પણ તને લાવનાં શી રીતે કાવશે? લે દેડ હુંય આવું.’ જમની બોલી.

વીથી પાસે જતાં ચમને, ફૂટપાયની કિનારી નીચે પાણી જવાના બાકારામાંથી શકારું કાઢી એક છોકરાને કહ્યું: ‘ભાઈ એક છ પૈસાનો દાળભાત આપો ને?’

ઘોડીવાર પછી છોકરો દાળભાત નાખવા આવ્યો.

‘શાક નથી લાવ્યા ભાઈસા’બ?’ ચમને ખાલી દાળભાત જોઈ પૂછ્યું.

‘લેવો હોય તો લે નહિ તો ચાલતો યા. સાલી બિખારીની જનને સવાદ તો જુઓ,’ થડે બેઠેલા શેઠ બોલ્યા.

ચમને વાટહું ધર્યું.

‘અવ્યા પૈસા લીધા?’ શેઠ પૂછ્યું

છોકરાએ પહેલાં પૈસા મૂકાવ્યા, અને પછી દાળભાત વાટજામા નાખી, પૈસા લઈ ચાલ્યો ગયો. ચમન જમનીનું રંગસિયું ગાફુ પણ ચાલવા માડ્યું

‘હવે પડવા દેને દાળમાં ઉમેરો થશે કયામ પડી બડી જઈશ’ ચમને વર્ષાદનાં ફેરાને ટાળવા શકારા પર પાલવ ટાકતી જમનીને કહ્યું.

ચમન એક દીવાલ પર નાગની ફેણ માફક મૂકેલા વૃક્ષ નીચે ફરતા બોલ્યો, ‘એસ. ને અહીં એક છાટોય પડે છે?’

‘મારુ ખોળી કાઢ્યું છે, કારું કટ છે’ જમનીએ એસતાં કહ્યું.

‘મેં તો ગયે વર્ષેય અહીં ચોમાચુ ગાળ્યું’ હું. ‘ચમને કહ્યું, અને જમનીનો ખબો હવાવતાં ઉમેર્યું, ‘પણ એ વેળાએ જમની નાની ગત તો જાણે દેડવા દોડતી.’ પછી બેઠે જવું વચ્ચે વાટહું રાખી ખાવા વળ્યાં.

‘તું ભેંત બાણુ સૂઈ રે,’ જમનીએ ફૂટપાયની કિનાર તરફ ખસતા ચમનાને કહ્યું.

‘ના, એણીપા તું સૂઈ રે’ ચમને કહ્યું.

અને એમ કેટલીય રકડક પછી જમની દીવાલ તરફ સૂતી; સોડમાં ચમન સૂતો.

એમ કરતાં દિવાળીના દિવસો આવ્યા. જમનીને, ચમન પેસા રોજના ઠેકાણે મૂકી, બેઠે હાથના ઘોડા પર ચઢી અત્રક મઝકને મંદિરે ધૂમી આવી, મુખીયા લોકોની દયાથી પાઈ પૈસો મેળવી એની મિકાઈ લઈ સાંજે મુકામ પર જમનીને તેડી જઈ એની આગળ મૂકે.

‘તુ ખાને?’ જમની કહેતી.

‘મેં તો ખાઈું છે. તુ ખાં’ કહી ચમન ના પાડતો

‘ના, ખાઈું હોય તો ફર ખા; પણ એમ તો હું એકલી નહિ ખાઉં’ અને ત્યારે ચમનને ખાઈું પડતું, ત્યારે જમની પાછળે નચાવી કહેતી, ‘હું તને ન ઓળખતી હોઉં ત્યારે ને? પણ કાલથી તું ન જતો. કયામ ફરવામાં ને ફરવામા મોટર નીચે આવી જઈશ. બળ્યું એ ખાવું. હજારે તો જેટલા સવાદ કરીએ એટલા ઓછા’

‘આ બે દન. પછી ક્યાંથી આવા ચચ્ચાર આના મલવાનાય છે, ને આનું ખાવાનાંય છીએ?’

‘મૂવું નહિ મળે તો થોડું મલશે તો મુંધું ખાઈશું.’

દિવાળીય પસાર થઈ ગઈ.

એક દિવસ રાતના ઠીનો ચમકાવે જોઈ ચમને મોઝમાં સૂતેલી જમનીને પૂછ્યું, ‘જમની, કેટલા પૈસા છે?’

‘બે રૂપિયા ને એક આઠ આની બધક છે, બીજી થોડીક પાઈઓ છે. કેમ પૂછવું પડ્યું?’

‘કાલે શકરવારીમાથી એક સાંસલો ને ધાધંગે લઈ આવું’ અને પછી જમનીના અંગ પર નજર દોડાવતા કહેવું ‘જોને તારાં લુગડાં? કાઢ્યું હોય તો એક ગપાચું સાગત ન નીકળે.’

‘ત્યારે તારે ક્યાં સાગ્ન છે’ અને આડા પડેલા ચમનના શરીર પર હાથ ફેરવતાં ‘આ...આ, જોમ નેમ ગાંઠે મારીને તો બેઢારી ગાખ્યાં છે.’

‘મારી વાત તો ફીક છે.’

‘ના, લાવે તો જોયને સારું લાવજો, નહિ તો હું નહિ પહેડું હા.’ જમનીએ કહ્યું.

જમની તથા ચમન ઠીનો ચમકારમાં દિવસ ઊગતા પહેલાં રાજને રથાને આવી બેઠાં હતાં. માતા થઈ હોય એમ શરીર કાપતું હતું મોં પોકારી રહ્યું હતું: ‘કોઈ દિવાળી દિવા ફંરા રે ફોડે!’ પગ દિવાળીનાય શા બોગ લાગ્યા હોય તે આવા વખતે ખીરસામાંથી હાથ બહાર કાઢે. પેપરોવાળા ઝડપી આંધળી ઠીને દેશવના પોકારી રહ્યા હતા ‘ઠેર ઠેર પોંચાં હીમ, હીમે તાગળ થયેલો પાક.’

‘આજ તો બહુ ટાઢ છે જમની. ગોદડી વીંટી છે તોય કાળજી કાંપે છે!’ ચમને કકકડતી ડાડીએ વાત કરી

‘તે અહીં મારે પડખે દયાઈને બેસને.’

‘ના રે ના, કોઈ પાઈ પૈસો આપતું હોય તોય ન આપે.’ ચમને બેઠું ફાંચને બેજાચું.

‘તો ક્યાય તાપમાં જઈને બેસ હવે તો નાપ નીકળ્યો હશે!’ જમનીએ કહ્યું. અને પોતે ઓરડેથી ચારમેરક ગાખાની ગોદડી કાઢતા બોલી ‘લે આ ગોદડી લેતો જા.’

‘અરે ના, તું નારે ડેંવા દે, પેલા તાપમાં જઈને બેસુ છું’ કહી ચમન સગડવા લાગ્યો. ધીમેધીમે. આજ હાથ ડાબા રહે તેમ નહોતું

બધેર થવા આગ્યા તોય ચમનની ટાઢ બીટી નહિ. જમનીને વહેમ પડ્યો, અને ‘કે પછી તાવજાવ આગ્યો છે’ કહી ચમનના શરીરને હાથ અડાડતામાં બોલી પડી, ‘હાથ હાથ શું ટાઢ ટાઢ કરે છે’ ડીઝ તો તાંબે ધીબે છે.’

‘એ તો અમથુ.’ ચમને જમનીના મોં પરથી બીટી જતું લોહી જોતાં કહ્યું.

‘અમથુ શું તારું કયાળ. લે આ ગોદડી ને સૂઈ જા ઓડીને’

ચમનનાથી આ વખત ના ન પાડી ચકાઈ. ના પાડવી નેતે ચોચ પગ ન લાગી, અને બેઉ ગોદડીઓ ઓઢી બીન સોડે ધ્રજળો લાંબો થયો.

જમનીએ વચ્ચે બેઠાળ વાગ ‘પાપ્લીમાણી મીતું છે?’ ‘સોડા લાવી આપુ?’ વગેરે પૂછી જોઈ, અને રોજની વેળા થતા પહેલાં, ચમનને આગળ ફરી મુકામ પર આવી.

અમનના શરીર પર તલ મૂકે તો તતડી જાય એવો તાવ હતો. જમનીએ તેને ભીંત સોડે સ્વપ્નાવી બેઠે ગોદડીએ ઓઢાડી અને બીજી ગાંઠમાં આખી રાત જગતી પડી રહી તેને હુંડ આપ્યા કરી.

‘જમની, વેળા થઈ તું જા.’ સવાર પડતાં ચગને કહ્યું.

‘તને આવો મેલીને?’ જમનીએ કહ્યું.

‘તું જા જમની! હું તો અહીં સૂઈ ગઈશ. મને તો કાંઈ નથી થવાનું. મારું તો ઠીક છે, પણ તું શું ખાઈશ? અધૂરામાં પૂરી કાઠાની ભૂખી છે જા જાહે,’ કહી અમને તેને ધક્કેલી.

જે ગોદડીએ અને કપડાંમાં પૈસા ન ખર્ચી નાખ્યા હોત, તો જમની ન જાત; અને પેટને કાંઈ ઓછી લાજ શરમ છે? વળી તે બેન્ડી રહે તોય શું? થોડો કઈ દવાદાર કે શેક કરવાનો હતો? પણ તોય તેને ખસવાનું દીલ નહોતું ચતુ આખરે જ્યારે અમને મોંમાં જીભ ન ધાલી ત્યારે, ‘જે માથેમોઢે ઓઢીને સૂઈ રેજે, ને પાણી પીવું પડે તો વાડકો ઓશિકા તરફ ભરી મેલ્યો છે,’ કહી જમની જીડી અને રોજની જગ્યાએ જઈ બિડ્ડાની નોકરીએ ચડી ગઈ. જીવ અમનમાં હતો, જીભ રોજને પથે ચાલતી હતી: ‘આધળાની કોઈ દિવા કરો માખાપા!—’ પણ મન નહોતું કોઈની ચાલ સાંભળવામાં કે વાતચીત પારખવામાં!

થોડીક વાર થઈ હશે એટલામાં કાને અવાજ આવ્યો, ‘એ અધી, જાંઘર સે.’ જમની સમજી નહિ કે કોને કોણ કહે છે. તેણે તો બોલવું ચાલુ જ રાખ્યું: ‘દિવાળી કોઈ ...’ પણ આ વખત વાક્ય પૂરું નહિ થઈ શક્યું. ‘સાલ્લી માનતી નહિ દે? જાંઘર સે’ મોં આગળથી જ અવાજ આવ્યો. જમની સમજી ગઈ કે પોલિસદાર છે. ‘સાખ! આંધળી છું! માગી ખાઉ છું. શું કામ...’

‘અરે જાંઘર, જા દુસરી જગે બેઠાના. ગવર્નર સાહબ ઈધરસે નીકલનેકા દે વો માલુમ નહિ? જાંઘર, નહિ તો અબી દેતા હું.’

જમની જીડી, અને પોતાના ઘર તરફ મોં ફેરવ્યું ત્યાં તો પાછો પેલો અવાજ આવ્યો: ‘એ ઈધર કહાં જાતી દે, ઉસ તરફ જા.’

‘સા’બ... !’

‘સતતી નહિ ઔર સા’બ સા’બ કરતી દે?’ જમાદાર ઉખડ્યા અને બાવડે ઝાલી મોં અવળી દિશામાં ફેરવતાં બોલ્યા: ‘જા, ઈસ તરફ હો કર જલદી નીકળ જા.’

જમનીને ના છૂટકે અવળી દિશાએ માપવું પડ્યું થોડેક ગઈ હશે ને બીજો અવાજ આવ્યો ‘એ નીકળ જલદી’ જમનીનો જીવ અમનમાં હતો, આંધળા પગ અન્નપથે રમ્મે આગળ અને આગળ માપતા હતા. ધડી ધડી જીભ અવાજ પણ એનાં એ વાક્ય અથડાતા હતા—‘એ અધી ચલ જલદી નીકળ.’ વળી એક બીજો અવાજ ‘બિચારી અંધી દે કહાં જાયગી?’ આવે. અવાજ સાંભળતાં કાળજે પૂરી ટાટક વળે ન વળે ત્યાં તો સાંભળ્યું ‘અરે મિયાં ગવર્નર સા’બ આનેકા વખત હોને ચાયા દે’ અને પાછો પોતાને ઉદ્દેશાતો અવાજ લાગ્યો, ‘ચલ ચલ જલદી ચલ.’ જમનીએ ક્યાંય ભરાઈ બેસવાનો વિચાર કરી હાથની એથે ભીંતને જેવા લાગી એટલામાં એક ખાચા જેવું લાગતાં જમની સીધી અદર ચાલી ત્યાં તો સાંભળ્યું ‘એ, ક્યાં જાય છે

અહીં! બહાર જા.' લાચાર જની પાછી પેલી ટૂટેલી દીવાલનો છેડો ખોળી કાઢ્યો અને ચાકવા લાગી. અવાજ તો આવતા જ હતા 'ચલ જલદી ચલ' જમનીને સમજ ન પડી કે ગયંડર એવું તે કેવું મનેષ દશે, કે દેર દેર પોલિસદાદા બેભા છે; ને પોતે એમને શું કરવાની હતી? વળી જેમ જેમ પગલું આગળ માંડતી તેમ તેમ ચમનની યાદ વધારે આવતી હતી, મનમાં ફિકર ઘર કરી બેઠી હતી : એનીય આવી દશા દશે તો એ ક્યાં જશે?! કેમ કરીને જશે?! એટલામાં દીવાલે દગો દીધો. જમનીને ખાતરી હતી કે ધરતી દગો દેવાની નથી અને આશરે સીધું માપવા લાગી ત્યાં તો અવાજ, 'એ ઉધર જમણે હાથને ખોંચેકા વળ જા!' આવતાં વળી ખાંચામાં વળી, અને છેક દૂર ગઈ ત્યાંસુધી અવાજ આવ્યા કર્યો. 'ઉધર મત બેઠના ઔર આગે જા.' અને એમ જમની કાઈ જાડી જાડી ચુકમાં જતી હોય એમ જવા લાગી. થોડીવાર સુધી કઈ અવાજ ન સાંભળનાં છૂટકારાનો દમ લઈ બેસી પડી અને ચમનની પોતા જેવી દશા કહી આંસુ નીતારવા લાગી. સારું હતું કે જેવાનો રસ્તો બંધ હતો પણ આંસુ વહાવવાનો બંધ નહોતો.

જમનીની કંઈપના ખોટી નહોતી તેના ગયા કેડે થોડી જ વારમાં ચમનને, કાઈ રાક્ષસી હાથે ઢંદોળતું અને કહેતું લાગ્યું 'બેઠ એ ઉરલુ, અલી તક સોતા હૈ.'

ચમને આંખ ઉઘાડી જોયું તો પોલિસદાદાના પગ ઢંદોળતા હતા. બેઠતા બેઠતામાં તો પાછો તેમનો પગ બેપડાયો, 'ચલ બેઠ, ક્યા દેખતા હૈ. બેઠા ચલ સખ.'

'સાંખ! તાવ આવ્યો છે! અહીં બેસી તો રે'વા...'

'અરે ચલ બેસી રે'વાકા બહુ ધુખાર આયા હૈ તો જા હોસ્પીટલમે. અખ ચલ બેઠ જલદી.'

ચમને પોલિસદાદાની એડીઓના રવાદ ધણીવાર ચાખ્યા હતા. તેણે જવાની તૈયારી કરી. તે ટાંકે ધૂળતો હતો તાવની સગડી રોમેરોમ ધીખતી હતી. હાથના પગમાં સળી ઉપાડવા બેઠેલી પણ તાકાત નહોતી. મિલકતમાં મિલકત ગોઠડીઓ ને છાકું તેને મૂકી જવાનું મન થયું પણ પોલિસદાદા એ શોભાને એ રહેવા દેવા દે ખરા કે? 'ચલ કીતની ડેર બેઠા લે સખ'

ચમને ખભાની પીઠ પર ગોઠડીઓ લાદી અને 'હે રામ!' કહી, લાવ જમનીના તરફ જઈ, થોડે છેટેથી બોલાવી કહીશ, વિચારી તે તરફ ખસવા મડયો. ત્યાં તો પોલિસદાદા બોલ્યા 'એ ઉધર ક્યાં જતા હૈ? ચલ રાસ્તે પર તો અબી ગવર્નર સાંખ નીકલને કે હૈ. ઇધર જા; ઔર વો ખાંચેમે વળ જાના.'

ચમન પાછો કર્યો; અને કીડીની વાદે જવા લાગ્યો. ઘડી ઘડી પેલા જમાદારનો અવાજ ધકેલતો હતો 'ચલ, જલદી નીકળ જા' આખરે ખાંચામાં વળતા એક પાંખીના નળની કહેરીનું ઓયું જોઈ તેની સોડમાં લપાયો. હાંફે એવી ચઢી હતી કે પૂરો શ્વાસ પણ લઈ શકતો નહોતો તાવ થોડે ચડીને આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. અંગેઅંગ આડતી પત્તીઓ પેડે કાપતાં દતાં. આખોના નેજ બેઠા કિતરવા લાગ્યા. જીવ જમનીમાં જઈ ભરાયો જીલ્લે બાલે હૈયુ રટવા લાગ્યું 'જમની! જમની!' થોડીવાર કેડે ટાંકે જોઈ થઈ; દેખાએ એકમે પછાડો મારી, 'જમની! જમની!' અને તાવ, ચેતન લઈ પડાયન થઈ ગયો! અંગ લાકડા જેવું થઈ પડ્યું રહ્યું.

દિવસ માથા પર આવવા થયો હશે તેવામાં જમનીએ ખૂટના અવાજ કરનારને પૂછ્યું: 'શેડ, ગવડર સા'ળ ગયા ?' પેલાને સહેજ નવાઈ લાગી પણ પૂછવાની કુરસદ નહોતી: 'હા નીકળી ગયા.'

જમની ઝટપટ ઊડી અને મગજને પૂછતી પૂછતી પડતી આખડતી ચાલવા લાગી, આવી હતી એ ગરતે. રોજને દેકાણે આવી પહોંચનાં તેના મને નિરાંતનો શ્વાસ લેતાં હ્યું, 'ફર નથી. હવે તો જઈ પહોંચીશ'. અને યડને હેંચે પગની કુગાળો ભરતી ધર તરફ આગળ વધી. હેંચું ધડી ધડી વહેમ ખાયા કરતુ હતુ 'ચમતો ત્યાં હશે કે નહિ?' મન સાન્ત્વન દેતું હતું 'નહિ હોય તો કયા ગયો હશે? એવા તાવવાળા મનેખને તો કાઈ નહિ કાઢી મકયો હોય? અને કાઢી મકયો હશે તોય ક્યાક એટલામાં હશે' એમ કરતા કરતા ધર-મૂલાનું દેકાણુ આવી પહોંચ્યુ. જમનીએ ખોલાવ્યો 'ચમતો એ ચમતો!' વળી હાથ વડે દસ દસ હાથ ધરતી ખૂદી વળી. પણ હોય તોને! એણે તો જોરથી ખૂમ પાડી 'ચમતો? એ ચમતો!' જવાબ ન મળતા ક્ષવ અકળાઈ ઝડક્યો. આજ તેને આખોની ખોટ સાક્ષી તેટલી કદાચ કદીય નહિ સાક્ષી હોય! ગળામાં ડચૂરો જધાયો, આંખો ઊભરાવા લાગી. તેણે થોડેક આગળ જઈ વળી માંડમાંડ ખૂમ પાડી 'ચમતો?!' એટલામાં રસ્તે ચાલતા એક બે જણનો અવાજ સાંભળ્યો, 'ગાડી લાગે છે' જમનીએ તેમને પૂછ્યુ 'શેડ, આટલામાં કયાંય ચમતો બાળ્યો? પગે ટૂટો છે? એ શેડ?!' આઠવા જતા શેડનો જવાબ આવ્યો 'ના.' જમનીનુ હેંચુ લૂક પડ્યું. તેણે ચાલતું ચાલુ રાખી નર્મી રુદનભીના અવાજે વળી ખૂમ મારી 'ચમતો! કયાં ગયો?! એ ચમતો?!'

'અરે કયા ચિંતણાતી હૈં કભી સે? કીસકુ ટૂટતી હૈં?' એક નારંગી વેચવા બેઠેલા મુસલમાને પૂછ્યું.

'તમે બે પગે ટૂટો છે એને લાખ્યોશ કે?' એને તાવ આવતો'તો કુણુ જણે ક્યાં...

'અરે હા, પાસમે દો ગોદડી થી ના? ઔર એક જાલિયા, ઔર દોનું પગસે ટૂ...'.

'હાં હા શેડ! એ જ એ જ, એ કયા છે શેડ? મને આધીની...?'

'અરે હિસકુ તો અલી અનિસિપાલિટીની ગાડીમે ડાલ કર લે ગયે. ફોજદાર સા'ળ ભી અમી ગયે. ઉધર, નયકી પાસ મરા હુઆ પડા થા.' પેલા મુસલમાને કહ્યું.

'હં! ચમતો મરી ગયો?! હે શેડ ખરી વાત?' જમની બેસી પડતા ફાટ મોઝે પૂછી વળી, અને પછી પાંખુનું પાળ નીચેથી પૂરપાટ વહતાં આંસુ સાથે આજ પડના અવાજે 'ચમતો! તુ...મરી...ગ...!'

મિયાંએ ખબે નારંગીની ટોપલી મૂક્યા; 'યે સાક્ષી બલાકુ મેને કહ્યાં કીયા? મર જયગી તો બોગ મીસેંગે! ન લેના ન દેના આમ ખાં...' અખડતાં અખડતાં ચલતી પડી.

મીચેલ નયને જુએ જગતને; બુઢાપા તણી
પડી કરચલી બધા અવયવે; નિરાશા ઢળી
વિશાળ જગતા કમે : શિથિલ સાવ પંચેન્દ્રિય
પ્રકાશ તુજ દીપનો હરખળેજ અંખો કરે ! ૪

હશે કદિક તું ચ બાળ-જનની તણી ગોઢમાં
નિરંતર ચુમી અનેક, ઉરસોત કેરાં અમી
ઘડી કઈ કરી હશે અવનવી મહા કલ્પના-
પરી જગતનો બનેલ સુવરાજ શાણો હશે ! ૮

અનેકવિધ દેશના ભ્રમણની મહેચ્છા યતીઃ
અનેક કુલ, જાતિ, ધર્મ-સહુ બાહ્ય કીડાંગણે
-ત્યજી તરક ને શુભાન, નિજ પક્ષની શ્રેષ્ઠતા-
નિખાલસ દિલે અલેદ મય એક ખાટે હિંચે ! ૧૨

હશે તનમનાટ કે ઉછળતા ઉરે ધાવને,-
અભેડ બનવા, મહાનપદ સ્થાપવા વિશ્વમાં-
અનેક નરનારનાં જીવનના સુકાની બની
ચહું નિત હશે અભાણુ તટ નાવ હંકારવા....
ચહી દગ અનન્ય કો' જીવન ધન્ય કાળે સ્વયં ! ૧૭

તરંગ ઉરના અગણ્ય તુજ શા કૃપ્યા તાત રે !
અશક્ત તન આ અને શિશુ તુફાન નાદાન કયાં ?-
કચહી ઉલટલેર પાથ પડતા નવા ઉતસવે-
કચહી અકડ લાકડી વિરહની અકારી દશા ? ૨૧

છતાં જીવન યાત્રિક !—

બધી જીવનની ખટાશ તુજ અંતરે સંગ્રહી,
રહે અરપતો સદાય નવનીત-ગાણાં મૂઢને ! ૨૩

મીચેલ તુજ નેત્ર ધ્યાન ધરતાં રહે બ્રહ્મનું;
અને ભજનકીર્તને નિતરતી કથા કૃષ્ણની
સમસ્ત સુજ ગામને વિવિધ ચોતરે, શેરીએ
કરે સદુપદેશ મર્મ ગ્રહવા મતુષ્યત્વનો-
અને સકલમાં વસેલ પરમાત્મને પ્રીછવા
થશે બસ, અગમ્ય સૂર તુજ એક તારા તણા ! ૨૯

નમે શિર સહસ્રવાર ભજનિક, શા દીન ઓ !
શું કામ દીન ?—જે ધરે સુકુટ સમિચદાનદનો ? ૩૧

આર્થિક પુનર્રચના અને પ્રાથમિક તપાસ

પ્રો. જશવંતરાય જ. અંબડિયા

દેશની આર્થિક પુનર્રચના માટે ત્રણ વસ્તુઓ ખાસ આવશ્યક છે - (૧) દેશનું આર્થિક હિત શામાં સમાયેલું છે તે વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન, (૨) એ હિત સાધવા માટે કયાં પગલાં લેવાં જોઈએ તેનું જ્ઞાન અને તે લેવાની મત્તા; અને (૩) આ ધ્યેય તેમજ સાધનો વિષે અડગ શ્રદ્ધા. એ ત્રણે વસ્તુઓ ન હોય ત્યાં સુધી આર્થિક પ્રગતિ શક્ય નથી દેશનું હિત શામાં છે તે જાણતા હોઈએ, પણ તેને માટે આવશ્યક રાજ્યનીતિ ઘડવાની સત્તા આપણી પાસે ન હોય, અથવા એ ધ્યેયમાં કે સાધનોમાં આપણને શ્રદ્ધા ન હોય, તો આર્થિક પુનર્રચનાનું કાર્ય આગળ વધી શકે નહિ.

કોંગ્રેસના હોદ્દાસ્વીકાર પછી આર્થિક ઉત્તતિ માટે આવશ્યક રાજ્યનીતિ ઘડવાનાં કેટલાંક સાધનો આપણા હાથમાં આવ્યાં છે અને એ નવી મેળવેલી સત્તાનો ઉપયોગ પ્રગતી ગરીબી દાળવા માટે થાય એ સૌ કોઈ ઇચ્છે છે. પણ હજી આર્થિક વ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંત વિષે મતભેદ છે. દેશનું હિત શામાં સમાયેલું છે તે અત્યારે ચોક્કસપણે કોઈ કહી શકતું નથી, અને એવી સ્થિતિમાં ઘડાયેલ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય તો પણ અડગ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ બે તરફો દેશની આર્થિક ઉત્તતિને અંતરાયરૂપ છે અત્યારના મંત્રેગોમા, પ્રજાએ અને દેશનેતાઓએ બે પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થામાથી પસંદગી કરવાની છે એક, સમાજવાદી કે સામ્યવાદી વ્યવસ્થા; અને બીજી, મુખ્યત્વે મૂડીવાદ પર રચાયેલી, પણ મનેકમને સમાજવાદી કે સામ્યવાદી તરફનાં મિશ્રણવાળી વ્યવસ્થા પસંદગી આ બેમાંથી જ કરવાની છે, કારણ કે નવો મૂડીવાદ હવે જગતમાં ક્યાંય ટકે તેમ નથી. મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનાં લાક્ષણિક અંગો—જેવાં કે નિઃકુશ હરીફાઈ, નફા મેળવવાના આશયથી જ દ્રવ્યોત્પાદન, અને રાજ્યની 'નિષ્ક્રિયતા' કે 'તટસ્થતા'—કાગળ પર ગમે તેવાં મુદ્દર હોય, પણ સામાજિક શ્રેયની દૃષ્ટિએ અનેક રીતે ખામી ભરેલાં છે. તેથી મૂડીવાદ માટે પક્ષપાત હોય તેવાઓએ, ઔદ્યોગિક સ્વાતંત્ર્યનો જેમને મોહ હોય તેમણે પણ, કંઈક અંશે આર્થિક પદ્ધતિમાં સમાજવાદી તત્ત્વોને સ્થાન આપવું પડશે જ. બીજો રસ્તો છે ત્રીયો સમાજવાદનો. એ માર્ગ પસંદ કરીએ તો મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના કિલ્લા પર સીધું આક્રમણ કરવું જોઈએ, અને દ્રવ્યોત્પાદનના સાધનો, રેલવે, કારખાના, જમીન વગેરે બધાં સમાજવાદી રાજ્યનન્વના અંકુશમાં લઈ લેવાં જોઈએ. દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બેમાંથી કયો માર્ગ શ્રેયસ્કર છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં સમાજવાદી તત્ત્વો દાખલ કરવા ઇચ્છીએ તો પણ એ સમાધાન લાંબો વખત ટકે એ મંભવતું નથી. છેવટે તો એવો સમય આવવાનો જ કે જ્યારે મૂડીવાદનો નફો અને સમસ્ત પ્રજાનું હિત એ બંને પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો સામસામાં ડાકાં રહેશે, અને તે વખતે પ્રજાએ કંઈક ચોક્કસ વસતુ લેવું પડશે જ. આ દૈર્ઘદૃષ્ટિની, લાંબે ગાળે શું થાય તેની વાત છે. પણ તાત્કાલિક સગવડ અને ગુઢચનાનો વિચાર કરીએ તો અવગ્ય એમ લાગે કે

મૂડીવાદી વ્યવસ્થાને એકદમ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા કરતાં એમાં સમાજવાદી તત્ત્વો દાખલ કરી અને તેટલા સુધારા કરવા, અને પ્રગતને કઈક રાહત આપવી એ જ વિશેષ સાધાર્ય છે. કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી પક્ષ છે, કોંગ્રેસના આગણ પ્રમુખ પ. જવાહરલાલ પ્રખર સમાજવાદી છે, કોંગ્રેસની બહાર સામ્યવાદી પક્ષો પણ છે, પણ એટલું હજી સમાજવાદી વ્યવસ્થા માટે દેશ તૈયાર છે એમ ન કહી શકાય. એ નજરે અત્યાર સુધીમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોએ જે નીતિ અપ્પત્યાર કરી છે તે વાસ્તવિક લાગે છે. ખેડૂતવર્ગ તરફ અને મજૂરવર્ગ તરફ કોંગ્રેસને સહાનુભૂતિ છે, તેમનું હિત કોંગ્રેસને હૃદયે છે, એ હિત સાધવા કોંગ્રેસ બનતું કરવા મથે છે, પણ સ્થાપિત હક્કો પર સીધી રીતે તરાપ ન મારતા, સુલેહથી અને સમજાવટથી કામ લેવા કોંગ્રેસપ્રધાનોએ નિર્ણય કર્યો છે.

એટલે કોંગ્રેસની રાજ્યનીતિ આર્થિક ઉન્નતિ નીચેની રીતે સાધવા મથે છે : (૧) જમીન મહેસલ અને કરજનો ભાર ઓછો કરી ખેડૂતોને રાહત આપવી; (૨) ઓછામાં ઓછા મજૂરીના દર નક્કી કરી, સામાજિક વીમાની યોજના (Social Insurance Schemes) તૈયાર કરી, અને એવી બીજી રીતે કામદારોની ગિચા સુધારી એ વર્ગને રાહત આપવી; (૩) ખેતીને અને ગ્રામઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપી ખેડૂતની અને સામાન્ય પ્રજાની આવકમાં વધારો કરવો, (૪) કેળવણી, મદ્યનિષેધ, દવાખાના અને ગ્રામપંચાયત વગેરે મારફતે પ્રજાપોષક નૈતિક બળોને ઉત્તેજન આપવું, અને પ્રજામાં સ્વમાનની નવી ભાવના પ્રેરવી. કોંગ્રેસના અત્યારના ધ્યેય તરફ જોતાં દેખીતું છે કે આપણા પ્રધાનમંડળો આટલું જ કરી શકે. આટલું ઓછું કે નકામું છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ આ કાર્યક્રમ કયા ધ્યેયને અનુલક્ષીને છે અને એ કાર્યક્રમ વડે છેવટે કયાં લક્ષ્યને આપણે પહોંચવાના છીએ એ વાત ભૂલાવી નોંધીએ નહિ.

આ પ્રમાણે દેશનું અત્યારનું ધ્યેય અને તે સાધવા માટેનાં સાધનો નક્કી કર્યા પછી પ્રશ્ન બીજો થાય છે દેશની પરિસ્થિતિ વિષેની માહિતીનો, દેશની જરૂરિયાતો અને દેશના પ્રશ્નો વિષે પૂરતા જ્ઞાનનો. આવી માહિતી હોય ત્યારે જ સમજની અને નાણાની મર્યાદામાં વધુમાં વધુ સુધારા કરી શકાય એ માહિતી મેળવવા માટે દેશની આર્થિક તપાસ એ પહેલું આવશ્યક પગલું છે એક વખત સમગ્ર દેશની આર્થિક તપાસ થઈ નોંધીએ એટલું જ નહિ પણ વારંવાર, સમય જતાં, દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં શા શા ફેરફારો થયા જાય છે તેની પણ મંપૂર્ણ વિગત રાજ્ય પાસે આવવી નોંધીએ જે ખરેખર આર્થિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવો હોય અને, દરેકે દરેક કાયદાથી પ્રગ્નને શો કાયદો કે નુકસાન થાય છે તે જાણવું હોય, તો મંપૂર્ણ અને ભરોસાપાત્ર આંકડા તૈયાર થવા નોંધીએ. આવા હેતુથી જ પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રત્યેક આર્થિક વિષય પર અને તેટલી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે અને તત્કાલ નિષ્ણાતો દ્વારા આર્થિક પ્રશ્નો શા છે અને શી રીતે તેને પકડેલી વળાય તેની તપાસ કરવામાં આવે છે. રશિયામાં અર્થવિષયક બધાં ક્ષેત્રોમાં રાજ્યદ્વારા નોંધતી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાં ખાસ કરીને વિગતવાર આંકડાઓની માહિતી (detailed statistical information)નું મહત્ત્વ ધણું જ છે. આપણા દેશમાં પણ અનેક આર્થિક તપાસો થયેલી છે. અત્યારે હિંદની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિષે આપણી પાસે કશી જ માહિતી નથી એમ નહિ જ કહી શકાય. છેક ૧૮૮૦ની સાલથી એક કે બીજા પ્રશ્નને સરકાર તરફથી જુદા જુદા

વિષયો પર તપાસ ચોખ્ખેલી છે ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નો પર, દુષ્કાળમંકટનિવારણ પર, મિલ મજૂરાની સ્થિતિ પર, દેશની ચલણનીતિ પર, કારભાર પર, વગેરે અનેક વિષયો પર સરકારે નીમેશ કમિટી કે કમિશનના રિપોર્ટ આપણી પાસે છે, પણ આ બધી તપાસ જુદેજુદે સમયે, જુદાંજુદાં અમુક દષ્ટિબિન્દુથી, અને ખેતીના કે ઉદ્યોગના અમુક ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને થયેલી છે. પરિણામે બન્યું છે એમ કે દેશના આર્થિક પ્રશ્નોને પગપર શો અંબધ છે અને અર્થપ્રકરણના અમુક વિભાગની નીતિ ખીમ વિભાગ પર શી રીતે અસર કરે છે, તે આપણે જાણના નથી વળી, આવી કમિટી કે કમિશન તપાસ કે ત્યાજે મુખ્યત્વે પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી એ વિષયમાં જોમને કંઈ લેવા દેવા હોય તેવાના અભિપ્રાય એકઠા કરે છે, અને તે પરથી પોતાનો મન બાધે છે તેથી કેટલીક વખત આવી તપાસમાં પ્રમંજવનનું ખૂબ પ્રતિબિંબ પડતું નથી. હવે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે દેશના સમગ્ર આર્થિક પ્રશ્નની તપાસ ચોખ્ખાપૂર્વક થવી જોઈએ, આપણે બને તેટલી વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવી જોઈએ, ધારણ કે આકાંક્ષા સચોટ આધાર વિનાના generalisations પરથી સુધારક રાજ્યનીની ઘડી શકાય નહિ. જ્યાં સુધી એમ મનાતું કે પ્રજાને કેવળ રક્ષણ આપવામાં જ રાજ્યની ફરજનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને હુત્તર ઉદ્યોગના વિકાસ પરત્વે રાજ્યને કશું જ કરવાનું રહેતું નથી ત્યારે રાજ્યનું અર્થપ્રકરણ સાદું અને સરળ હતું. પણ હવે દરેક પ્રગતિશીલ રાજ્ય સ્વીકારે છે કે તેની પહેલી ફરજ પ્રજાનું જીવનધોરણ અમુક દક્ષાએ પહોંચે તે જોવાની છે તેથી ખેતીવાડીની પેદાશ, ખાણોની પેદાશ, ઉદ્યોગોની પેદાશ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની ગિચ્છિતિમાં થતા ફેરફાર, એકાદી વગેરે અનેક વિષયો પર વિગતવાર હકીકત મેળવવાની તેને જરૂર પડે છે જે માત્ર બાહ્યોપચાર કરી જોમતેમ રોગને અટકાવવાની આપણી ઇચ્છા ન હોય, પણ મૌલિક સુધારા કરી પ્રજાપોષક આર્થિક નીતિ પ્રહણ કરવી હોય તો દેશની એક સુયોજિત અને પદ્ધતિસર આર્થિક તપાસ થવી જોઈએ.

આનો અર્થ એવો નથી કે દરેકે દરેક ગામડે જઈ ત્યાંની વસ્તુગિચ્છિતિ શી છે તેના દેવાલો એકઠા કરવા જોઈએ જરૂરનું માત્ર એટલું જ છે કે દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં કયાં ગામડાં કયાં શહેરો અને કયાં તાલુકા તપાસ માટે પ્રતિનિધિ રૂપ ગણી શકાય તે નક્કી કરી તેને વિષે ભરોસાપાત્ર માહિતી મેળવવી જોઈએ. એટલે કે, પહેલાં કશું ગામડું કે શહેર કે તાલુકો એવો છે કે જે આજુબાજુના ગામડાં કે શહેર કે તાલુકાની પગિચ્છિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપે છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ કામ વ્યક્તિઓનું નથી, કોઈ કેન્દ્રીય સમિતિ કે સંસ્થાનું છે. તેવું જ બીજું કામ છે એક સર્વસામાન્ય પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરવાનું. સ્વેચ્છાએ કામ કરતા અંગ્રાધિકાર પોતાને ફાવે તે અથવા ચોખ્ખે લાગે તે વિષયો પર હકીકત એકઠી કરે એ પદ્ધતિએ જુદાજુદા અંગ્રાધિકારોએ કરેલી તપાસનાં પરિણામો સંગ્રહાવી શકાય નહિ અને કેટલીક મહેનત વર્થ જાય.

કોઈ પણ દેશની આર્થિક તપાસ એ રીતે થઈ શકે

(૧) એક પ્રથમ લઈ, જેવો કે ખેડૂતાનું દેવું, ગ્રામઉદ્યોગ, કામદારવર્ગની પગિચ્છિતિ વગેરે, તેને અગે આખા દેશમાંથી મળે તેટલી હકીકત ભેગી કરવી. અત્યાર સુધી હિંદી સરકાર તરફથી જે તપાસ ચોખ્ખી છે તે સામાન્ય રીતે આ પ્રકારની છે.

(૨) ખીજી રીત એ છે કે એક ગામડું કે શહેર કે એવો કોઈ નાનો વિભાગ લઈ ત્યાંના લોકો સાથે મળી, એ વિભાગની પ્રજાના આર્થિક પ્રશ્નો શા છે, કેવી રીતે ઉપરિધન થયા છે, અને એકદરે તે વિશે શું કરવાનું રહે છે તે નક્કી કરવું આ પ્રકારની તપાસ આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે અંગ્રાધિકાએ વ્યક્તિ તરીકે કરેલી છે. ડૉ. મેન, ડૉ. રહેડર, ડૉ. દ્યુક્સ અને શ્રી. મુખત્યાર વગેરેએ મુંબઈ, મદ્રાસ, પંજાબ અને બંગાળનાં કેટલાક ગામડાંને આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરી તેનાં પરિણામ જનતા સમક્ષ મૂક્યાં છે. તે ઉપરાંત, થોડા જ સમય પહેલાં, શ્રી. કાકારી અને શ્રી પટેલે મામ-ઉલોગ સંઘના કામકાજને અંગે શેરથા ગામની આર્થિક તપાસ કરી તેનો રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે. એવી ખીજી એક તપાસ શ્રી. શુક્લે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ એની રિઝી માટે કરેલી, તે એકપાસ તાલુકાને લગતી છે. એ અને તપાસનાં પરિણામ જોઈશું તો દેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે કેવા પ્રકારની આર્થિક તપાસની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

પહેલાં શેરથાની તપાસ લઈએ શેરથા ગામ શા માટે પસંદ કર્યું તે વિશે થોડોકો કહે છે કે ત્યાં ડૉ. સુમન્ત મહેતાનો આશ્રમ ૧૯૩૧ની સાલથી ચાલતો હોવાથી પ્રાથમિક તૈયારી વગર એ ગામમાં તપાસ થઈ શકે અને લોકોનો સાથ મળી શકે. દેખીતું છે કે સરકાર તરફથી જેમને કોઈ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી ન હોય તેવા મંશાધિકારી લોકોને સમજાવીને, તેમનો વિશ્વાસ મેળવીને તેમની પામેથી જોઈતી માહિતી મેળવવી જોઈએ. 'સ્થાનિક માણસોના સહકાર વિના કે તે ગામમાં અગાઉથી કામ કર્યા વિના આવી હકીકત મળી શકે નહિ.' ખરું; પણ આનો અર્થ છેવટે તો એ થયો કે જે ગામમાં તપાસ કરવાનું સગવડ ભરેલું જણાય ત્યાં તપાસ કરી. ક્યું ગામડું ન પાસીએ તો સામ્રાજ્ય દૃષ્ટિએ એ ગામડા કરતાં વિશેષ મોટા Upanાને એ તપાસ ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિએ ગામડાની પસંદગી કરવામાં આવી નથી આ તપાસની આ પહેલી મર્યાદા થઈ. હવે આગળ ચાલીએ. શેરથા નાનું ગામ છે તેની વસ્તી ૨૩૦૦ લગભગની છે ગામની ખેડાણ જમીન ૫૦૦૦ વીધાં આશરે છે. તેમાંથી ૩૬૦૦ જેટલાં વીધા પર કપાસ, બાજરી અને લુવારનો પાક થાય છે. તે સિવાયની મુખ્ય પેદાશમાં મરચા, કોકોળ અને ડાંગર છે ગામમાં એકદરે ૫૬૦ કુટુંબ છે અને તેમાંથી ૮૦ ટકા ખેતી પર જીવે છે. પરંતુ કેવળ ખેતી પર આજીવિકા કરનારાં કુટુંબોની સંખ્યા જૂજ છે, ખેતી સાથે દોઢઉછેર, વેપાર, ધીંગધાગ કે મજૂરી કર્યા સિવાય નબી શકાતું નથી. કેટલાક કુટુંબોની આવકની તપાસ કરતાં જણાય કે એમની આવકનો માત્ર ૫ ટકા જેટલો ભાગ અનાજની ખેતીમાંથી મળે છે, ૩૭ ટકા અનાજ સિવાયની ખેતીમાંથી, ૧૪ ટકા દોઢઉછેરમાંથી અને ૪૪ ટકા મજૂરીની અને ખીજી આવક મળી થાય છે માધાદીક સરેરાશ આવક રૂ. ૬૩-૬ થાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે 'આલુચાલુનાં ગામોની સરખામણીમાં આ ગામ પંખેટકે મુખી ગણાય છે' તે માત્રુ હોવું જોઈએ. દિદનાં ગામડામાં રહેનારી પ્રજાની સરેરાશ આવક રૂ. ૪૦થી ૪૫ હોવાનો અંક સ્પષ્ટ છે આનો અર્થ એટલો જ કે ખીજાં કેટલાંય એવાં ગામડાં હોવા જોઈએ કે જેની સરેરાશ આવક રૂ. ૪-૪૫ થી એ ઓછી હોતી જોઈએ. શેરથા ગામના એકદરે ખર્ચમાંથી ૪૭-૧ ટકા ખોરાકી ખર્ચ અને ૧૮-૨ ટકા કપડાનું ખર્ચ આવે છે. ગામમાં દેવાનો બોજો કેટલો છે, બ્યાજના દર શા છે, કપાસ વગેરે વેચવાની પદ્ધતિ શી છે વગેરેની ચર્ચા આ

રિપોર્ટમાં જણાવતી નથી કુટુંબનાં માણસો માટેનું ખર્ચ અને ખેતી માટેનું ખર્ચ એકદર ગણતાં તેનો ૭ ટકા બેટલો ભાગ દોર પર અને ૧૫ ટકા બેટલો ભાગ ખેતી પર ખર્ચાય છે. સારી ખેતીની દૃષ્ટિએ આ કેટલું ઓછું કહેવાય તેનો કંઈ ક્યાસ કાઢ્યો હોય તો તે માહિતી અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે ઉપરાંત sub-division and fragmentation of holdings વિષે આ રિપોર્ટની અંદર કંઈ જ કહ્યું નથી અને તે એક ગંભીર ન્યૂનતા જતી કરીએ તો પણ આવી તપાસની અંદર અંશોધકોના અંગત અભિપ્રાયોને સ્થાન હોવું નહિ જોઈએ. ગ્રામસ્વાવલંબનનો આદર્શ જે આદર્શ આ તપાસની પાછળ છે તે જ અર્થોપદ વસ્તુ છે. આપણે ખેડૂતની કમાણી વધારવી છે કે ગામડાંઓને સ્વાવલંબી બનાવવા છે તે પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ. 'અર્પૂણ સ્વાવલંબન અશક્ય છે' એમ કહી દેવાની જોડી દેવું, કારખાનાનું મથક બનાવી દેવું અથવા મુડીવાદી કે સામ્યવાદી બનાવી દેવું એ અત્યારે હવાઈ કિલ્લા છે ' એ ખરું હોય તો પણ છેવટે તો એ પ્રશ્ન આપણી સામે ઊભો થવાનો જ. ન્યાંમુધી કંઈ મોટી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી શકીએ નહિ ત્યાંમુધી ગામડાંમાંથી મળી આવતાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી, ખેડૂતોના ફાજલ સમયનો ઉપયોગ કરી, નાના ગ્રામોદ્યોગદ્વારા ગામડાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી એ એક વાત છે, ગામડાંને સ્વાવલંબી બનાવવા ઇચ્છવું એ બીજી વાત છે. ગામડાંને સ્વાવલંબી બનાવીએ તો દરેક કુટુંબને કેમ નહિ? ખરું જોતાં સમગ્ર દેશને સ્વાવલંબી બનાવવાની વાત પણ અત્યાધાતી છે, એમાં narrow patriotism છે ગ્રામસ્વાવલંબન માટે પક્ષપાત ધરાવતો આ રિપોર્ટ આપણને કહે છે કે 'કુટુંબના કુલ ખર્ચમાં કાપડના ખર્ચના ૧૮ ટકા આવે છે અને દર સાલ રૂ. ૨૦,૦૦૦ નુ કાપડ ગામમાં આવે છે. તે જ આવડુ બંધ થાય તો ખમણી જમીન મહેસલ બેટલો બચાવ થાય..એક તો કાપડનો જ ઉદ્યોગ ગામ ઉપાડી લે તો કેટલી બચત થાય?' આ હિસાબ 'સીધો અને સહેલો' નથી. ખાદીપ્રવૃત્તિને માટે કે બીજા ગ્રામોદ્યોગ માટે આપણને ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય તો પણ એટલું સ્વીકારવું પડશે કે જો આપણે સરતો અને આરા માલ પેદા કરી મિલોની અને પરદેશની હરીફાઈ ઝીલી શકીએ નહિ તો લાંબો વખત મુધી, ગમે તેટલું પ્રચારકાર્ય કરવા છતાં, પ્રગ્ન એ જોળે સહન કરશે નહિ. દુકામ, ગ્રામસ્વાવલંબનના કે એવા બીજા કોઈ મર્યાદિત દૃષ્ટિબિંદુથી નહિ, પણ કેવળ લગભગ માહિતી એકઠી કરવા માટે આવી તપાસ થાય તો તે વિશેષ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

શ્રી. શુક્લનેા એરપાડ તાલુકાનો અભ્યાસ વધારે જીલુવટથી અને વિશેષ પદ્ધતિસર થયેલો છે. પણ એ તપાસ લુપ્તલુપ્ત પ્રકારની છે. એમાં સ્થાનિક તપાસ ઉપરાંત, સરકારી પ્રકાશનો અને દફતરોમાંની માહિતીનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આજે આપણા ખેતીના ઉદ્યોગને લગતા જે જે પ્રશ્નો છે તે બધાનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જમીનને લગતા પ્રશ્નો, મજૂરીને લગતા પ્રશ્નો, મુડીવિષયક પ્રશ્નો, કરજ અંબંધી પ્રશ્નો, નહકારી મડળીદ્વારા ખેતીનો ઉદાર, એ બધા પર પદ્ધતિસર દરખાસ્ત મેળવી ગ્રામપુનર્રચના વિશે કેટલાક ધ્યાન ખેંચે એવા મુદ્દા બતાવવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે, ખેતીનું કામ કરવા મજૂરોની સ્થિતિ વિશે જે વિગત મેળવી છે તે સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના અધ્યાસમાં પણ નથી હોતી. મુખ્ય ઇલાકામાં પ્રવર્તતી હળી પદ્ધતિ આજના જમાનામાં અસહ્ય ગણાવી જોઈએ. હળી એટલે લગભગ ગુલામ

કે બધાને લાગે છે કે મત લેવાતાં તેમનો પંક્તિ બહુમતી મેળવી જશે. પણ તેમને પોતા માટે બહુમતી મેળવવાનો શોખ નથી. વર્ગો થયાં તે અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના સભ્ય છે. વર્ગો થયાં કાર્યવાહક સમિતિએ તેમની બહાદુરી ઉપયોગ કર્યો છે. તેમને પોતાનો પક્ષ કાર્યવાહક સમિતિ સામે વિજય મેળવે તેનો હર્ષ નથી, તેથી તેમને હોંસ પણ નથી. બિલકુલ એ સમિતિ સામે પોતાના સુધારા પર મત લેવાય એ વાતથી પોતાને અંકેય પેદા થાય છે. કાઈ પણ રીતે થોડો ધણો પણ ફેરફાર સમિતિ પોતાના ઠરાવમાં કરે અને રાજસ્થાની પ્રજાને જરાપણ ન્યાય મળે તો સમાધાન કરવા પોતે તૈયાર છે તેમ તે કહે છે.

“મારા વાળ ધોળા થયા છે. ચર્ચામાં વિજય મેળવ્યાનો સુવાનોને સુલભ આનંદ મારે, માટે નથી રહ્યો. બિલકુલ આટલે વર્ષે મહાસમિતિની સામે મારે મતગણતરી કરાવવી પડે એ! વાતથી-મને દુઃખ થાય છે” તે કહે છે.

કાર્યવાહક સમિતિ થોડો ધણો ફેરફાર કરી સમાધાન કરવા તૈયાર થાય છે. અંદર અંદર થોડી ધણી વાટાઘાટ ચાલે છે અને અંતે નિશ્ચિત સમાધાન પર તે લોકો આવી જાય છે.

પણ એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ હોય છે. આ ચર્ચાને closure લાગુ પડી ગઈ હોય છે, હવે તો શ્રી. આઝાદ ચર્ચાનો જવાબ વાળવા આવી શકે. ખીન્તુ દોષ દે ખોલી શકે નહિ. નવો સુધારો તો ન જ આવે.

અને શ્રી. સુભાષચાણુ એ ચૂંચનો સીકતથી ઉકેલ કરે છે. જો કે તેમાં કદાચ અધારણીય, ખૂલ હશે પણ એ ઉકેલથી કામ સરી જાય છે. સભાએ જ closure પસાર કરી છે, સભા તેને પાછી ખેંચી લઈ શકે તેમ છે. જો તે પાછી ખેંચવાની સભા પરવાનગી આપે તો શ્રી. સીતારામયા આ નવો ઠરાવ મૂળ ઠરાવના સુધારા રૂપે મૂકે તેમ પ્રયુષશ્રી, સચેવે છે. સભા તેમની સૂચના ઝીલી લે છે ઠરાવ વિષયવિચારણી સમિતિમાં તો સર્વાનુમતે પસાર થઈ જાય છે. અલગ અલગ અમુક લાઈબરેનોએ પોતાના સુધારાઓ ખેંચ્યા નથી, પણ એ સુધારાઓ તો તરત ઊડી જાય છે.

આના જેવી જ અધારણીની મુશ્કેલી સુભાષચાણુને આ જ ઠરાવ ઉપરની મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં થતી ચર્ચા વખતે નડે છે. મહાસભાનું અધારણું કહે છે કે જો ઠરાવ વિષે સુધારો સૂચવવાનો હોય તે પહેલાં વિષયવિચારણી સમિતિમાં સૂચવાવો જોઈએ. તો જ તે સુધારો ખુલ્લી બેઠકમાં રજૂ થઈ શકે. ડો. કપુર એક નવો સુધારો ખુલ્લી બેઠકમાં રજૂ કરે છે. તે અધારણું વિરુદ્ધ હોઈ સુભાષચાણુ તેને rule out કરે છે. ખૂબ દલીલો થાય છે. જો લોકો પ્રતિનિધિ હોય પણ વિષયવિચારણી સમિતિના સભ્યો ન હોય તો, જો એ લોકો એક સુધારો પણ રજૂ ન કરી શકે, તો હક્ક શું રહે? એ તો અન્યાય ન દેહેવાય? ન્યાય કે અન્યાય, પ્રમુખ તો અધારણું પ્રમાણે જ કામ ચલાવી શકે. વળી એક વખત ruling આપી દીધા પછી ફેરવાય પણ કેમ? પણ બધાની અગત્યની વચ્ચે સુભાષચાણુ આ સુધારો ડો. કપુરને મૂકવા દેવો કે નહિ તે સંબંધી પ્રતિનિધિઓનો મન મારે છે. બહુમતી તેમને રજૂ આપવાના પક્ષમાં છે. પોતાનું ruling ખેંચી લઈ સુભાષચાણુ તેમને એ સુધારો રજૂ કરવાની છૂટ આપે છે.

ખૂબ ખૂબ દલીલો થાય છે. વાત એટલી વધી જાય છે કે કાર્યવાહક સમિતિના એક પછી એક સભ્યો આવી પોતાના મૂળ ઠરાવનો અન્યાય કરી જાય છે. છતાં કયાં પક્ષમાં

ગ્રાન્ટું ઢોં એ નિશ્ચિત નથી. શ્રી. વલ્લભભાઈ બીજી કોર્પોરેશન સમિતિ ઝૂડી લેવાની ધમકી આપી આજી ફેરવી નાંખે છે. અને બધા મુદ્દાઓ મોટી અહુમતીએ ઊડી જાય છે.

સુભાષભાઈને પ્રમુખ તરીકે જોનાં સહુ કોઈને હર્ષ થતો. તેમની વર્ષોની સાધના અને ત્યાગને ઉચિત માન મળ્યું છે તેમ સહુ કોઈને લાગતું. જ્યારે જવાહરલાલ પ્રમુખપદમાં જોડી સુભાષભાઈને તે સ્થાને બેસાડે છે, અને એ બધાનો ચોક્કસ ઉત્તર વાળવા તે ઊંચા થાય છે ત્યારે લોકોનાં હૃદય હલી ગઈ છે. આ માણસ વર્ષો મુખી કારાવાસમાં પડ્યો રહ્યો છે, જ્યારે બધા આનંદ કરતા ત્યારે આને પરદેશ વેડવો પડ્યો છે, તે બધી વસ્તુઓનું ભાન તેમના તરફ ફરતી ભક્તિ ઉપજાવે છે. એમના હાથમાં દેશનું સુકાન નિર્ભયપણે સોંપી શકાય તે વિશે કોઈને કશી શંકા નથી.

તેમનો સહેશ મુંદર લાગે છે. તફુરસ્તી તેમના મુખ ઉપર દેખાઈ આવે છે. અને તેમનામાં રોયેલી આશાઓને મૂર્ત કરે તેવું પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું લાવણું છે. જીવંત છે, આદર્શવાદી છે, છતાં એકલા આદર્શોની જ વાતો તેમણે તેમના લાવણમાં કરી નથી. તેમાં ભાવિને માટેની નવી કલ્પનાઓ છે અને રચનાત્મક સૂચનો પણ છે. દરેક વસ્તુ વિચારપૂર્વક કરેલી છે અને માત્ર શબ્દોની જ દુનિયામાં તે રમતા હોય તેમ લાગતું નથી.

છતાં વર્ષોનો લાંબો ગાળો તેની અસર તેમના પ્રમુખ તરીકેના વર્તનમાં મૂકી ગયો જણાય છે. પ્રમુખ તરીકેનું જવાહરલાલનું જે વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવતું, તે સુભાષભાઈનું નથી જણાઈ આવતું. તે closurane ફેરવે છે, અપાયેલા છાંયોને બદલે છે. શ્રી. વલ્લભભાઈના આક્ષેપો વખતે હોહા થાય છે ત્યારે પણ તે સાંત બેસા હોય છે. વારંવારે જવાહરલાલ કે કૃપાની તેમને બધારણની ઝૂંચો કે બીજું કશું સમજાવવા તેમની પાસે જતા હોય તેમ લાગે છે. ફક્ત એક જ વાર કુદરતી વિનોદશક્તિ તેમના શબ્દોમાં હાસ્ય મૂકે છે. કોઈ એક સભ્ય કશો શબ્દ ન સમજાયાની ફરિયાદ કરે છે સુભાષભાઈ તેને પોતાના શબ્દકોષમાંથી એ શબ્દ ખોળી કાઢવાનું કહે છે (Refer to your dictionary.)

*

*

*

આ મહાસભાની સ્વાગતસમિતિની વિશિષ્ટતા તેણે ફરેલી sanitationની ચોળનામાં છે. આટલો વિદ્યાળ જનસમુદાય ત્યાં ઉભરાયો હોવા છતાં, પાણી નળોમાંથી ધોધમાર વહે છે, મંદાસ તથા મુતરડીઓ અને પાણીના નળો ચારે તરફ વેરાયેલા પડ્યા હોય છે. બધું એટલું ચોખ્ખું હોય છે કે બીજી ભવિષ્યની સભ્યોમાં જરૂર આવતું અનુકરણ થશે.

અને બીજું મુંદર અંગ ત્યાંનું પ્રદર્શન છે. ગ્રામોદ્યોગની દૃષ્ટિને જ તેમાં પ્રાધાન્ય છે અને બીજાં બધાં પ્રદર્શનો કદાચ આમાં એ વિભાગ આપી વધારે વિશિષ્ટ અને સૌથી વધારે પ્રેરણા છે.

*

*

*

લાખો માણસો ત્યાં ઉભરાયા હોય છે. તેમાંનો મોટોભાગ તો અંગ્રેજ જરાપણ સમજે નહિ, હિંદી પણ થોડાધણું જ સમજે. તે માટે પણ એ લોકોએ વિચાર કરી રાખ્યો હોય છે. દરેક દરાર શ્રી. બૂલાભાઈ ગુજરાતીમાં મહાસભાની ખુલી એકઠામાં સભા સમક્ષ વાંચી જાય છે જેથી બધાને સભામાં શું ચાલે છે તેની સમજ પડે. અને ફેરવેશનનો કરાવ ચર્ચાનો

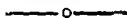
હોય છે ત્યારે તો બધાં સમજી શકે તે ખાતર એ કરાવ ઉપર શ્રી. ભૂલાભાર્ષિ ગુજરાતીમાં વીસથી પચાસ મિનિટ સુધી વિવેચન કરે છે. તેમાં તે ભાષા એકદમ સાદી, ઘરગથ્થુ વાપરે છે જેથી કોઈને સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે. આથી શ્રોતાવર્ગને ખૂબ જ મંતોપ થાય છે અને દરેક પ્રાંતમાં એ રીતિ અનુકરણ કરવા જેવી તો જરૂર લાગે છે.

દરેક નવી નવી લઝાઈ, દરેક નવું કષ્ટ અને નવી મુશ્કેલી મહાસભાને વધારે નોરદાર બનાવે છે. આ બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતમાંના પ્રશ્ન પણ મહાસભાને વધારે ઐક્યવંત, વધારે નોરદાર બનાવી ગયો.

પણ એક ચીજ આ મહાસભામાં દેખાઈ આવતી હતી અને તે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનું ઘટતુ જતુ નેર લખનૌમાં એ લોકો જે રીતે ઝળકી ઊઠ્યા હતા તેમ અહીં ઝળકતા નથી. જો કે તેનું કારણ તો ખાસ વિવાદાત્મક કાર્ષ પ્રશ્ન આ સભા સામે નહોતો તે પણ હોય. છતાં એમનું બળ તો ઘટતુ જાય છે તેમ લાગ્યા વિના રહેતુ નહોતું.

મહાસભા દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે બળવાન બને, ક્રાંતિનો અને એ રીતે મુક્તિનો દિન વધારે ને વધારે નજદીક લાઈ આવે એવી આશા ત્યાંથી પાછા ફરતા દરેકના હૃદયમાં રમી રહી હોય છે.

અને એમ જ થશે તે વિષે કોને શક છે ?

અહીં ભજવવો વેશ

‘સરોદ’

હશે શાને, વિશ્વે ગરૂંડ પદ પંજા અસી સમા ?
કપોતો ને લોળાં કચમ અહીં હશે આયુધ વિના ?
હશે શાને કાંટે સુરજની નહીં રહેજ અસરે ?
કુલો, જે બીછાવે ધરણી, કરમાતાં કચમ હશે ?

શુભું છું હું વિશ્વે હરસ્થળ મિલાબ્યા વિષ્ણુ સુરે.
રહ્યા વાળી ને છાંં ઘડમથલમાં છે સહુ ઉરે.
વિસંવાદે ગાળે ઘન ઘનથી આંહીં અથડતા
અને ચિંગારી શી અનલ દવની ઘોત બળતી.

હું યે છું આ સર્વે બથગળડીમાં સ્થાનહીન કે.
અનણ્યો ને નાણ્યા મુજ ન અહીં તત્ત્વો મળી શકે.
તવાઉં છું આહીં અપર જનનીના શીશુ સમો,
ગમે ના તહોયં એ અહીં ભજવવો વેશ ધરિયો.

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખસ્થાને શ્રી. મુનશીને એકાદી ગુજરાતે જ્યારે તેમની સાહિત્ય સેવાની કદર કરી છે-એક પ્રભુ પોતાના ઉત્તમપ્રતિભા સાહિત્યકારની જે સારામાં સારી રીતે જાહેર કરી શકે તે કદર કરી છે તે પ્રસંગે, એક મહાનગરીય વિવેચક અને સાહિત્યકારે દેરેલું એમનું રેખાચિત્ર ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો વધાવી લેશે એવી હમિદ છે. એટલેકેટ શ્રી. મુળેની ‘જ્યોત્સ્ના’ નામક મરાઠી માસિકમાં પ્રગટ થતી ‘આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક’ નામની લેખમાળાથી તો હવે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકો પણ પરિચિત થયેલા છે. એ લેખમાળાનો પ્રથમ મહુકો-‘શ્રી. રામનારાયણ પાંડક’ પરનો ‘પ્રસ્થાન’ના અવાર માસના (૧૯૬૩) અકમા પ્રગટ થયો હતો. બીજો મહુકો ‘શ્રી ઝીણામાઈ દેસાઈ, સ્નેહરશ્મિ’ પરનો ‘પ્રસ્થાન’ના પોપ માસના અકમા પ્રગટ થયો હતો આ શ્રી. મુનશી પરનો ત્રીજો મહુકો છે હવે પંચીથી ‘જ્યોત્સ્ના’ માસિકમાં પ્રગટ થયેલો શ્રી હમાસકર જોષી પરનો ચોથો મહુકો ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકો સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો.—પિપામુ]

ગુજર સરસ્વતીના મંદિરે સાહિત્યનો ઉત્સવ ઉજવાય અને તેમાં દંપતીઓને આમત્રવામાં આવે તો તેઓ પૈકીમાં અત્રપૂજનું માન મુનશીદંપતીને જ મળે એમાં શકાને સ્થાન નથી. જેમ શ્રી કનૈયાલાલ અને શ્રીમતી લીલાવતી સરખી સંગ્રહી, રસિક અને સરસ્વતીદેવીની ઉપાસક જોડલી લાગ્યે જ જોવાની મળે છે તેમ સમાજમાં પણ શ્રી, સરસ્વતી અને યશ એ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરેલ સાહિત્યકાર પણ લાગ્યે જ જોવાનો મળે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી વકીલાતના ધધામાં જેમ આજે અગ્રેસર છે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ પ્રથમ પક્ષિતએ બીરાજે છે જાહેરજીવનમાં યશનું એક પછી એક પગથિયું ચઢી આપણા ઈલાકાના “કાયદો અને વ્યવસ્થા ખાતા”ના પ્રધાનપદે તેઓ બીરાજે છે, અને એ યશના માર્ગનો તમુએ તમુ એમણે જીવનપુદ્ધને અને મેળવેલો છે. દૈવના અનુકૂળ પવનથી તેમની જીવનનૈઋત્ય હકારાયેલી નથી, પરંતુ માત્ર પુરુષાર્થના બળ પર તેઓ સિદ્ધિને માર્ગે આજે પહોંચી ગયા છે. તેમના રવસાવનું મજેનું ચિત્ર શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ તેમની સાથેના લઘુ પહેલા કેટલાક વર્ષો ઉપર પોતાના ‘રેખાચિત્રો’ નામના પુસ્તકમાં દોરેલું છે. તેમાં તેઓ લખે છે:

“રા. મુનશી દેખાવમાં નાણુક અને નીચા છે. મારી લાપામાં ‘નાના માણુક’ છે. અત્રદેવ સાથે એમને બહુ મેઘી નથી પણ પૈસા કમાવા સવારથી સાંજ એ મહેનત ખૂબ કરી શકે છે. એમનું લેખનકાર્ય એમણી ઉદારતાથી ખેંચી લીધેલી યોગીક મિનિટમાં એ કરે છે. મનુષ્યવત્તાવ પારખવાની એમની શક્તિ અત્યંત છે. મેધાના ધમકારા એમનામાં અમક છે, પણ સાથે અંદના ચમકાન પણ નેટલા જ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માફક જાનના સાથે એ ભજે છે તે પૃથક્કરણ કરવા માટે. રવસાવનું

અધાં તત્ત્વો એ જુએ છે, દયાહીન રીતે એનું વર્ગીકરણ કરે છે; અને હું એ કરી શકું છું એમ એ સમજી શકે છે. આવા મનુષ્યની બુદ્ધિને જગત નમે, પણ આહી ન શકે. દુનિયા તરફ તેઓ બેદરકાર છે. લાગે છે કે દુનિયા પાસે કંઈ વસ્તુ એમણે માગી પણ મળી નહિ. ગર્વને લીધે તેની સમક્ષ તે કશિયાદ કરતા નથી પણ તેને તિરસ્કારે છે, અને પોતાના અંતરમાં તેને નિર્દય રીતે સૂચવામાં આનંદ માને છે તેમને સહાનુભૂતિ ગમતી નથી. કારણ કે તે મેળવ્યે ગૌરવનો લગ્ન થાય એમ તે માને છે. પણ કદાચ એ દેખીતી બુદ્ધિની કંઈ સપાટી નીચે હૃદયના કુપમાં ઊર્મિઓનાં મીઠાં વારી ઊભરાતાં હશે કોઈએ એ જળ પીધાં હશે, પણ એ જળ દુર્ગંધ તો ખર્ગ જ. હૃદયની તો વાપરે જ કિંમત વધે છે.”

માત્ર થોડા પગિચા પરથી જ પોતાના ભાવિ પતિનું દોરેલું થોડું સાચું, થોડું અનુદાર રેખાયિત્ર આજે વાંચતાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને પોતાને પણ ઘણી ગમ્મત પડતી હશે.

સને ૧૮૮૭ની સાલમાં ભરૂચના એક મસ્કરી ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં શ્રી. કનૈયાલાલનો જન્મ થયો હતો. થાણામાં ભરાયેલી પ્રથમ કોઠણ સાહિત્ય મહેલનમાં પોતાના પ્રમુખપદેના ભાવણમાં પ્રો. કાણેએ કહ્યું હતું કે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં કોંઈથી બ્રાહ્મણ કહે છે. પરશુરામમાં અત્યંત અભિમાન લેનાર એ કુટુંબનું ‘મુનશી’ જેવું મુસલમાની નામ કેવી રીતે પડ્યું હશે તે સમજાતું નથી શાળા અને પાઠશાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી તેઓ ૧૯૧૩ની સાલમાં વકીલ બન્યા. વડોદરા કોલેજ મધ્યેના અભ્યાસજીવનમાં તેમના ભાવનાશીલ મન પર શ્રી. અરવિંદ ધોપના રાજકીય શિક્ષણની છાપ પડી હતી શ્રી મુનશીના આ ભાવના-મુલક સ્વભાવની જેમને પ્રતીતિ છે તેઓ જ શ્રી મુનશી સુખી જીવનક્રમ ત્યજી એકદમ મહાત્મા ગાંધીની કાયદાલગની અળવળમાં કેમ પડ્યા અને હોપ્સન પર ગોળી છોડનાર મહારાષ્ટ્રીય યુવાનના ભાવિજીવનની જવાબદારી ઓઢ્યા કેમ તૈયાર થયા તે સમજી શકશે. તેઓ પોતાની યુવાવસ્થાથી જ લો. તિજક, અરવિંદ બાપુ અને બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા ઉદ્ધામ આગેવાનોને આહતા હતા સરતની મહાસલા પર લખેલી પોતાની ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ નામની નવલકથામાં આ મહાન આગેવાનોનો તેમણે કેટકેકાણે ગીરવલયો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે વકીલાતના ધધાની અને સાહિત્યની સેવાની એકસાથે જ શરૂઆત કરી હતી. ‘ધન.શ્યામ’ નામથી તેમણે ‘વેરની વસુલાત’ નામની પ્રથમ નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. ત્યાર પછીના પ્રમ્વીસ વર્ષના ગાળામાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા, નાટકો, પ્રકીર્ણ લેખો, દ્રષ્ટી વાર્તાઓ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના લગભગ ત્રીસથી પાંત્રીસ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોનો ઉમેરો કર્યો છે.

ગુર્જર લલિત સાહિત્યમાં શ્રી. મુનશી એક અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર અને નાટ્યકાર ગણાય છે. સામાજિક, રાજકીય અને ઐતિહાસિક એમ ત્રણ પ્રકારની નવલકથાઓ તેમણે લખી છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નામની નવલકથા મુનશીના પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી. પણ એ હરિકીર્તન જેવી અને પડિતાઈ ભરી ખેડોળ નવલકથાને હડસેલતી શ્રી મુનશીની ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથા જેમજેમ પ્રસિદ્ધ થતી ગઈ તેમતેમ ગુજરાતના લલિત સાહિત્યનું સાચું રૂપ બદલાવા લાગ્યું. અંગ્રેજ અમલની શરૂઆતના સમયની દૃષ્ટિશાસ્ત્રીની છ ફૂટ ઘેગવાની પાછીડીને બદલે વીસમી સદીના

આરંભમાં જ જેમ સપ્રમાણ પાઘડી, ટોપી પ્રચલિત થઈ તેમ નવલકથા અને નાટ્યસાહિત્યમાં પણ લાંબીચોડી વિગતો પડતી મુઠીને શ્રી મુનશીએ સાહિત્યલેખનમાં પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા અને સપ્રમાણતા આપ્યાં. યુરોપીય સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલ નેજસ્વિતા અને બહુશ્રુતપણુ તેમજ એલેક્ઝાન્ડર ડૂમા, લૂગો, રકોટ, ઇત્યાદિ નામાંકિત નવલકથાકારોની અમૂલ્ય કૃતિની મન પર થયેલી અસર શ્રી. મુનશીનાં સર્વ લખાણોમાં સંકેતે દર્શિગોચર થાય છે. ડોક્ટર તારાપોરવાલા શ્રી. મુનશીના સાહિત્યની સમાલોચનામાં લખે છે “પાકીશાળામાંહેના જીવન-કાળથી જ શ્રી. મુનશી યુરોપીય સાહિત્યમાં મસ્ત રહ્યા છે. ડૂમા, લૂગો, રકોટ, શેલી, ગેથે અને વધુમા બરનાઈ શોની આગેવાની સાથેના આધુનિક સાહિત્યકારો એમના સાહિત્ય ગુરુઓ છે. એમની સાચી શક્તિ પોતાના વચનમાંથી સૌંદર્ય અને પ્રતિભા સંપાદન કરવામાં, સર્જક કલ્પનાશક્તિ વડે પોતામાંહેનું સામાન્ય કસાવવામાં, અને અમર કૃતિઓ સર્જવામાં રહેલી છે ” શ્રી. મુનશીએ પોતે જ એ સંબંધી કહ્યું છે કે “ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં મેં જે કંઈ મહત્ત્વની વસ્તુઓ રચી હોય તો તે આરંભક વાર્તા, શૈભાચક પ્રમંગ, મનોહર મવાદ અને જીવનપૂર્ણ પાત્રો એટલું છે હું મારા લખાણમાં નીતિશિક્ષક નહિ પરંતુ શરૂઆતથી છેવટ સુધી મનોવેધક વાર્તાકાર જ છું જનનતા વાર્તાસાહિત્યમાં સર્વત્રેષ્ઠ વાર્તાકાર ડૂમાની સિદ્ધહસ્ત કળાને મેં શરૂઆતમાં મારા આદર્શ તરીકે સ્વીકારી હતી ”

એમની સામાજિક નવલકથાઓમાં ‘વેરની વસુલાત’ ‘કાનો વાંક’ ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ અને ‘સ્નેહ મંત્રમ’ પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે એ પૈકીમાં ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ તો ખરેખર દેખાતી રાજકીય નવલકથા છે. વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ એક ગ્રુપ ક્રાંતિકારી મંડળ કેવી રીતે સ્થાપ્યું અને મુગ્ધ મહાસભા તોડી પાડવા માટે તે સર્વે જાણ કેવી રીતે ભેગા મળે છે, એવું કથાનું વસ્તુ તેમાં આવે છે ‘વેરની વસુલાત’ પણ અર્ધી રાજકીય છે. ‘કાનો વાંક’ આપણા સમાજના અનેક દલોનું આવિષ્કરણ કરનારી એક પ્રબળ સામાજિક નવલકથા છે. મણિ નામની સમાજે રૂસાવેલી એક બાળવિધવા મુચ્છુદ નામના એક તરુણ વિદ્યાર્થીના આશ્રય લે છે પણ ત્યાં જ સમાજે તેનો પીછો પકડી તેને મુચ્છુદ પાસેથી દૂર કરવાનો કેવો પ્રયત્ન કર્યો, મુચ્છુદને તેના પિતાએ કાશી નામની કદરૂપી બાળા સાથે જળરજ્જીથી પરણાવ્યો, અને આખરે મુચ્છુદની જિંદગીમાં સમાજની પરવા ન કરતાં મણિએ તેની કેવી બરદાસ કરી અને અંતે તે બંનેનું મિલન કેવી રીતે થયું તેનું તેમણે કૌશલપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે ‘સ્નેહમંત્રમ’ નામની નવલકથામાં શ્રી મુનશીની લેખન શૈલીમાં વિનોદ અને ઉપહાસ એ બે ગુણોનો ચાર્મિક સમાવેશ થયેલો નજરે પડે છે. યુવાનબાળા પર ખુશ થનાર એક પ્રોફેસરનું વિનોદી ચિત્ર એ નવલકથામાં તેમણે દોર્ણ છે. પરંતુ શ્રી. મુનશીના લેખનકૌશલની પરાકાષ્ઠા તો તેમની ઐતિહાસિક નવલકથામાં નજરે પડે છે. ગુજરાતના પ્રાચીન વૈલવના ઇતિહાસ વિષે લખેલી તેમની ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ‘ગુજરાતનો નાય’ અને ‘રાગધિરાજ’ એ ત્રણ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અણમૂલ છે. જેમ ડૉ. રાખાલદાસ બેનગજી ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ગુણ ગાનારા નવલકથાકાર હતા તેમ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ગુજરાતના સુવર્ણયુગનો મહિમા ગાનારા નવલકથાકાર શ્રી. મુનશી છે. જયસિંહ ચાલુક્યના યુગ વિષે લખેલી એ ઉપરોક્ત ત્રણ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. મુનશીને અમર રાખે એટલી વ્રંષ્ઠ કાટિની છે. જયસિંહની માતા

મીનળદેવી, તેના પ્રધાન મુગ્ધ, તેના પ્રણયપથના પ્રતિસ્પર્ધી ખેંગાર, તેની મોહિત કરનારી ખેંગારની પ્રિયતમા રાણક, બપોલિહનો પ્રમુખ પણ ખેંગારનો મિત્ર કાક, કાકની પ્રિય પત્ની મળરી, ઇત્યાદિ વૈવિધ્યપૂર્ણ પાત્રોનું પિછાન શ્રી. મુનશીએ માનવસ્વભાવનું કેવું કલાપૂર્ણ ચિત્ર આલેખ્યું છે તેની સાક્ષી પૂરે છે શ્રી. મુનશીની પ્રણયકથામાં ‘પૃથ્વી વંશજ’ નામની નવલકથાનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એ નવલકથાનો કેટલાંક વર્ષો પહેલાં શ્રી દેશપાંડેએ મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યો હતો. સરસ્વતીદેવીના પ્રાણસમા ધાગનગરીના મુંગરાબની અને કલ્યાદિકના રાજા તૈલપની વિધવા બહેન મૃણાલવતીના પ્રેમરહસ્ય પર લખેલી દુષાંત કથા ધણી હૃદયસ્પર્શી છે. તૈલપે મુંગરાબને કેદ કરી આખરે તેને કેવી રીતે હાથીના પગ તળે ચઢી નાખવાની સગ કરી, મુંગરે મૃત્યુ પહેલા કેમ ભિક્ષા માગવી પડી, મૃણાલવતીના ઘરે ભિક્ષા માગવા બતાં કેવળ પોતા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર મુઠ્ઠા એ બધી આપસિયો કેવી રીતે વહેરી લીધી, એ વિચારે મૃણાલવતીને શુ શુ થયું હશે—એ બધાનું વર્ણન કરતા શ્રી. મુનશીએ પ્રત્યક્ષ કરુણરસનું દર્શન કરાવ્યું છે.

નવલકથાના લેખન પછી શ્રી મુનશી નાટક લખવા પ્રતિ પોતાની દષ્ટિ દોરવે છે. ‘પુરુષ પરબળ’ ‘અવિલકત આત્મા’ ‘નર્પણ’ ‘મુતસમોવરી’ ‘ધ્રુવસ્વામિનીદેવી’ અને ‘લોપામુદ્રા’ (આમાં ‘શખરકન્યા’ ‘દેવે દીધેલી’ અને ‘વિશ્વામિત્રર્ષી’ એમ ત્રણ નાટકોનો સમાવેશ થાય છે.) એ શ્રી. મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો છે અને એ ઉપરાંત ‘વાવાશેકનું સ્વાતંત્ર્ય’ ‘એ ખરાબ જણ’ ‘આશકિત’ ‘કાકાની શશી’ અને ‘બ્રહ્મચર્ય’ એ સામાજિક નાટકો પણ તેમણે લખ્યા છે. તેમના સામાજિક નાટકોમાં નગરે પડતો ઉચ્છ્રાંબલ વિનોદ, કંઠાર ઉપહાસ, સમાજનાં છિદ્રો અને દોષ ઉઘાડ પાડવાનું તેમનું કૌશલ અલૌકિક છે. પરંતુ એ વિનોદ અને ઉપહાસની શક્તિનો નેમણે હજી સુધી પૂરેા વિકાસ કર્યો નથી એ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. સમાજ પર પ્રહાર કરનારા મર્મભેદી ઉપહાસ તેમને પ્રાપ્ત છે છતાં અદ્વાપિ તે પોત્તીપોત્તી પ્રણયકથાના વાતાવરણમાં જ ર્ધ્યા કરતા લાગે છે. ‘કાકાની શશી’ નામના નાટકનું મરાઠી રૂપાંતર આપણી રંગમંચ પર દૂક સમયમાં જ આવનાર છે. * તેમનું ‘બ્રહ્મચર્યાશ્રમ’ નાટક તેમના યગ્વજ્ઞેષ્ઠ મધ્યેના કારાવાસ દરમિયાનમાં લખાયેલું છે. કારાવાસમાં સત્યાગ્રહીઓને સ્ત્રીઓનું દર્શન કયાંથી હોઈ શકે? ત્યાં વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતાની જેમ એ મહાલાગ તરુણો બ્રહ્મચર્યની પ્રસસા કરવા લાગે છે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવાનો વિચાર કરી કાગવામમાંથી બહાર આવી એ મંડળી એક આશ્રમ સ્થાપીને રહે છે. પણ તેમના દુર્ભાગ્યે આશ્રમનો વૃદ્ધ ગમેયો એક વખત ગિમાર પડ્યો અને તેથી તે પોતાની ભત્રીજી પ્રેમલીને આશ્રમમાં મોકલે છે અને એ બધા કાર્તિકેયોનો મેળો પ્રેમલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે મુદોપમુંદ (એક સ્ત્રીનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા માટે સુદ અને ઉપસુદ નામના બે ભાઈઓ દ્વંદ્વય કરી મૃત્યુ પામ્યા હતા એવી પુરાણ કથા છે. તે પરથી આ શબ્દપ્રયોગ થયો છે) કરે છે. અંતે કટાણીને સર્વે આશ્રમ છોડી જાય છે. માત્ર આશ્રમ સ્થાપનની મૂળ કલ્પના કરનાર ડો. મધુભાઈ એકલા રહી જાય છે તે પોતાના ધોરારત બેયનો થયેલો કારસ બોઈ આખરે પ્રેમલીના ગળે વળગી ગયું શકે છે. શ્રી મુનશીનાં નાટકોમાં આ નાટક ખરેખર અત્રિતમ છે. આશ્ચર્યની વાત નો એ છે કે ગુર્જર વિવેચકોએ આ નાટકની યશસ્વિતા પર યોગ્ય ચર્ચા કરેલી દેખાતી નથી

‘મ્હારી કમળા અને ખીછ વાનો’ એ નામનો એમની ટૂંકી વાર્તાઓનો મંત્રહ પલ્લુ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમાં ‘મ્હારી કમળા’ ‘શકુંતલા અને દુર્વાસા’ ‘કોકિલા’ ઇત્યાદિ વાર્તાઓ વાંચવાલાયક છે. એમની ટૂંકી વાર્તાઓ વિશે ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ કવિ, નાટ્યકાર અને લઘુકથાકાર શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ટૂંકી વાર્તાઓ વિશેના પોતાના એક લેખમાં લખ્યું છે.

“શ્રી મુનશીની વાર્તાઓ નર્મને લીધે ચેતનવંતી લાગે છે વાર્તાઓની અંદરનાં કેટલાંક ચિત્રો ન ભૂંસાય એવી છાપ મૂકી જાય એવા હૂબહૂ અને વાસ્તવિક છે. શૈલીમાં ગનિ છે. ભાષામાં ભારોભાર શિષ્ટતા હોવા ઉપરાંત ગુજરાતીઓની બોલ-ચાલની અને ગૃહજીવનની ભાષાને આગવી ચમક છે એમની વાર્તાઓમાં સામાજિક કુરિવાજો તે કુટેવાની કેટલી છે. વેગીલી શૈલી, કટાક્ષવૃત્તિ, સમાજનાં છિદ્રો પકડનારી વંદ્ય દ્રષ્ટિ, એની વિડળના કરવાની આવડત, ધરગથ્થુ ભાષા પરનો કાણુ અને ગિખામણુવડાનો અગાવ, એમની શૈલીના એ ગુણો કદાચ ટૂંકી વાર્તાની કલાને વધારે પોષક નિવડનાગ ગણાય.”

લલિત સાહિત્ય લખ્યા પછી તેમણે વિવેચન સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં લખ્યું છે. સને ૧૯૨૨માં તેમણે સાહિત્ય મંસર નામની એક સાહિત્ય સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. તથા ‘ગુજરાત’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. સાહિત્ય મંસરના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રમંચે અપાયેલા ભાષણોનો મંત્રહ “ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિ વચનો’ના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ મંત્રહમાં તેમણે સાહિત્ય અને સમાજ જીવનમાં સાંપ્રદાયિક ગતાનુગતિકત્વને લીધે થયેલી હાનિનું માર્મિક વિવેચન કર્યું છે. પ્રણાલિકા ભગ કર્મ સિવાય સાહિત્યમાં નવજીવન અને પ્રગતિશીલ તત્ત્વ સર્વસામાન્ય ખની શકનાગ નથી, એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેઓ કહે છે

“આખા મંદરૂત સાહિત્યમાં પ્રણાલિકાવાદે વૈવિધ્યનો વિનાશ કર્યો છે. સ્ત્રીનું, પુરુષનું, નગરનું કે યુદ્ધનું વર્ણન વસ્તુ જોઈ કાઢી લખતું નથી. પણ કાવ્યની પ્રણાલિકાએ સ્ત્રીકારેલા અલ્પકારોથી જ થયા કરે છે કલ્પના પણ પ્રણાલિકાથી મર્યાદિત રહે છે રસની જમાવટ પણ શાસ્ત્રોક્ત ગોઠવણી હોય તે જ રીતે થયા કરે છે. તે જ પ્રમાણે સાહિત્યમાં પણ પ્રણાલિકાવાદે વિનાશ કર્યો છે ગ્રીકોએ જ્યારે નાટક કરવા માંડ્યા તે પહેલાં હિંદમાં નાટ્યકલાની શરૂઆત થઈ. તે કલાને પરિકાષ્ટાદૃપ કાલિદાસ થયા ને તેમણે અપૂર્વ નાટકો લખ્યાં એ અપૂર્વ થયાં કે તરત પ્રણાલિકાવાદ આખી નાટ્યકલા પર ચઢી બેઠો. નાટક આવો જોઈએ, નાયિકા આવી જોઈએ વિદ્યુત હોવો જ જોઈએ. રાજાનો કુટુંબી પણ જોઈએ. શરૂઆત સૂત્રધારથી થઈ જોઈએ. અને બધું સુખકર થવું જ જોઈએ. સદીઓ પછી સદીઓ ગઈ. યુરોપમાં સજીવ તે જવંત નાટ્યકલા અદ્ભુત ભૂમિકાઓ પહોંચી છતાં આ દેશની મગફળ નથી કે કાઈ સામાન્ય રીતે ત્રણનું ચારઅંકી નાટક લખે. કે સૂત્રધારના નણુગ વગર નાટક શરૂ કરે, કે વિદ્યુતની હાજરી વિના કે સુખકારી અંન સિવાય કાઈ નાટક રગભૂમિ પર દેખાડી શકે ! પ્રણાલિકાવાદ બચકર રાક્ષસની માફક રગભૂમિનો અધિષ્ઠાના ખની બધાને અચેતન થવા દેતો જ નથી.”

ખીજી જગાએ એઓ કહે છે :

“અર્વાચીન જીવનમાં પ્રાચીન જીવનનાં લક્ષણો થોડાં જ રહ્યાં હોય છે, એટલે જૂના આદર્શોનો ઉપયોગ પણ થોડો જ થવાનો. રામ, બીષ્મ કે કૃષ્ણનાં મંત્રમરણો આપણા મંત્રકાર ઘડવામાં કેંક મદદ કરે છે, પણ માત્ર એ મંત્રમરણો પરથી રચાયેલા આદર્શોનો ઉપયોગ કરવો તે હાલના સમર્પણમાં મદાયુદનો ઉપયોગ કરવા જેવું થઈ પડે. હજી અને ગુર્જર, મુસલમાન અને અંગ્રેજ મંત્રકારનો આપણા જીવનમાં મંચાર થયો છે. પરદેશી અને પરમંત્રકારી સત્તાની ધુમરી આપણા પર પડી છે. વરાળ ને વીજળી એ સમય ને સ્થળના અંતરનો નાશ કરી વસુધાને કુટુંબની માફક સાકળી દીધી છે. દેશદેશ ને સમયસમયના મંત્રકારોના વિનિમયથી માનવજીવનનો પ્રવાહ એકત્રિત થવા મથે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી વિનાશ અને વ્યવસ્થા બંને સહેલાં થઈ પડ્યાં છે.”

ગતાનુગતિકત્વની વિરુદ્ધ લખેલા એ વિચાર વાચી શ્રી. મુનશીએ લલિત લેખનદ્વારા ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેવી નવીન દષ્ટિ બિભી કરી છે તે ધ્યાનમાં આવે છે પોતાના *Gujarat and its Literature* યાને ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસના છેવટના ભાગમાં તેમણે કહ્યું છે કે “આપણી આર્ય સંસ્કૃતિ આપણું જીવન સર્વસ્વ નથી. વૈદિકકાળના ઋષિઓની માતાઓએ જે પથ્થરથી ધાન દળ્યું તે પથ્થર, રામ ને સીતા જે હોડીથી સરયૂ નદી પાર ઊતરી પહોંચી હતા તે હોડી, અને જે ચરખાના સુતરના તટુથી રાષ્ટ્રભક્તોના શરીર આજે વિભૂષિત થયાં છે તે ચરખો આપણી જીવનસામગ્રી નથી. જીવન આ બધાથી પર અને ભિન્ન છે.” ગુર્જર સાહિત્યનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ તેમની સર્વત્ર આધુનિક અને ચિગ્રજ કૃતિ છે.

પરંતુ આ પ્રણાલિકાવાદમાંથી બહાર પડીને પણ શ્રી. મુનશી આજે ય મનથી તો પ્રાચીન આર્ય જ રહ્યા છે સાહિત્યનો ઉદ્દેશ આનંદપ્રાપ્તિ છે એમ તેઓ માનતા આવ્યા છે. આધુનિક સામ્યવાદ, વાસ્તવવાદ તેમને મોહ પમાડી શક્યા નથી આનંદલક્ષી સાહિત્ય એ જ ગુજરાતનું સાહિત્ય છે, એમ તેઓ કહે છે. તેઓ કહે છે કે જીવનનાં સર્વે અંગોને સ્પર્શ કરનારી એક પણ સામાજિક ગુર્જર નવલકથા લખાઈ નથી અને તેમનું અનેક પ્રકારનું પ્રવૃત્તિમય બહોરજીવન જોતા ગુર્જર જીવનના સર્વાંગીનું ગુણગાનારી સાહિત્યકૃતિ તેમના હસ્તે તો નજીકના ભવિષ્યમાં પણ તૈયાર થવી શક્ય લાગતી નથી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની તેમના પૌર્વાત્ય બાંધણીવાળા મન પર બહુ અસર થઈ નથી નવીન યુગનો દષ્ટા, નવીન યુગની આકાંક્ષા રફૂટ કરનારો અને ગુજરાતના તરુણ હૃદયમાં બેસતી બીર્મિઓનું ચિત્રલેખન કરી શકે એવો મહાન લેખક ગુજરાતે હજી મેળવવો રહ્યો છે. પરંતુ ત્યાં સુધી તો ગુર્જર સાહિત્યની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનારા, માતૃભાષાનું ગૌરવ વધારવા અવિશ્વાંસ પ્રયાસ કરનારા ગુજરાતના આ તેજસ્વી લેખકનું સાહિત્યક્ષણ ગુર્જરભૂમિ કદિ પણ ભૂલે એમ નથી.

“નથી કને નૂતન વર્ષ વંદવા,
ને તેથી અંજલિ આ અરખું તવ પદે વેણીનાં ફૂલ ફેરી.”

“નથી નથી એ ફૂલફેરી પાંદડી,
ફે એ નથી હીન થયેલ છે ને,
આખ્યાં ચઢી મુજ કને અલકેથી ત્હારે.

ખાંધ્યો પાટો ચીરીને વસ્ત્ર ખેંચ્યું
કૃષ્ણાએ જે કૃષ્ણની અંગુલીએ—
તે તો હતું વેદન દેહ ફેરું,
ને તેથી પૂર્યાં નવસેં નવાણું
વસ્ત્રો; સહે—તો પણ દેહ ઢાંકવા.

કારી મણો આ ઉરના રૂઆવવા .
ચંદ્રાંકશા કેશ કલાપ થી તહે
ઉતારી અર્ધું શુચિ ચંદ્રતેજ.^૧
ને રક્તિમા^૨ એ નથી પ્રેમસી તણા
પાદે રમન્તા અળતાશી પૂલિ—
વિયે રહે છે ખરડાઈને જે
કિંતુ તેમાં નિહાળ્યું તવ શુચિઉરનું દૈવિ માણિક્ય મ્હેં તો.
અને નથી સ્વામી હું વૈનતેયનો
ફે આવી ખેંચું રમરતાં હું સ્હાયે.
ને તૂટ્યું ફૂટ્યું ઉર એક ણાપડું
જની શકે શે નવસેં નવાણું?

તો અર્ધું હૈયે વસતી વિશુદ્ધતા
અને જરી સાંધ્યની આછી રક્તિમા.
—આણું, આણું, કિંતુ સર્વસ્વ મ્હાનું.”

રોમાન્ટિસિઝમ જેવા અતિશય શાસ્ત્રીય અને કૂટ વિષયની ચર્ચા વખતે પ્રમુખનું સ્થાન લેવું એ મારા જેવા માટે સાહસ જ ગણાય, અને એ આકૃતમાંથી છટકવા માટે જેટલા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તે બધા કર્યા છતાં જ્યારે મારે છૂટકો ન થયો, ત્યારે ‘આ પણ એક અભ્યાસની તક છે’ માની, મેં એ વિષયનું સ્વરૂપ જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પહેલાં તો મેં ‘ધ કોન્સાઈઝ ઓફ ડિસ્નેરી’ લીધી, અને રોમેન્ટિક અને રોમાન્ટિસિઝમ શબ્દો ‘રોમાન્સ’ ઉપરથી આવેલા છે, એટલું હું જાણતો હતો એટલે પહેલાં મેં તેમાં ‘રોમાન્સ’ શબ્દ જોયો. ‘રોમાન્સ’ના તેમાં આ પ્રમાણે દસ અર્થો આવેલા છે.

- રોમાન્સ (૧) લેટિનમાંથી વિકાસ પામેલી પણ લેટિનથી જુદી જ ક્લાસની પ્રાચીન ભાષા.
- (૨) સ્પેન, ગ્રેવેન્સ વગેરે પ્રદેશની એવી ભાષા.
- (૩) લેટિનમાંથી ઊતરી આવેલી ભાષાઓ.
- (૪) સ્ત્રીદાક્ષિણ્યના કાઈ વીરની પદ્યમા લખેલી મધ્યયુગની વાર્તા.
- (૫) હમેશના જીવનથી વેગળાં જ (રિમેટ ફ્રોમ એવરીડે-લાઈફ) દરયો અને બનાવો વાળી ગદ્યમાં-અને કાક વાર પદ્યમાં-લખેલી વાર્તા.
- (૬) આવી વાર્તાઓનો સાહિત્યપ્રકાર.
- (૭) પોતાની અપૂર્વતા અને હલમલાવવાની શક્તિથી આવી વાર્તાઓનું સૂચન કરે એવી હકીકતો, ઘટનાઓ, પ્રેમપ્રમંગો વગેરે.
- (૮) આવી વાર્તાઓનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ.
- (૯) એનાથી પ્રભાવાન્વિત થઈ જવાની માનસિક વૃત્તિ.
- (૧૦) સમભાવજન્ય કદવનારીલતા.

આટલું વાંચ્યા પછી મને એટલું સમજાયું કે લેટિન ભાષામાંથી નીકળેલી કેટલીક ભાષાઓ ‘રોમાન્સ’ નામે ઓળખાતી હતી. પછી એ ભાષાઓમાં લખાતી સ્ત્રીદાક્ષિણ્યવીરની વાતોને પણ રોમાન્સ કહેતા હતા. આ વીરોની પરાક્રમપરપરામાં ધણો અંશ એવો હતો જે સામાન્ય દૈનન્દિન જીવનમાં જોવામાં ન આવે અને લીધે પાછળથી દૈનન્દિન જીવનથી વેગળાં જ દરયો અને વેગળા જ બનાવોવાળી વાર્તાઓ પણ રોમાન્સ નામે ઓળખાતી થઈ. વળી અત્યાર મુઠ્ઠી આ બધી વાર્તાઓ પદ્યમાં જ લખાતી હતી, તે કવચિત્ ગદ્યમાં પણ લખાવા લાગી અને તેને પણ રોમાન્સ મંના મળવા માંડી. આવી વાર્તાઓ ખૂણ લખાયા માડી એટલે તેનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ જ હોમો થયો અને એ આખા વર્ગને પણ એ રોમાન્સ નામે જ ઓળખવાનું શરૂ થયું. ત્યાર પછી એ પ્રકારના સાહિત્યનાં જે વિશિષ્ટ લક્ષણો—અપૂર્વ અને હલમલાવી નામે એવી હકીકતો, ઘટનાઓ અને પ્રેમપ્રમંગો—પણ રોમાન્સ નામે ઓળખાવા

લાગ્યાં. અને એવી વાર્તાઓમાં જે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાતાવરણ જામતું હતું તેને પણ રોમાન્સ નામ લાગુ પાડ્યું. એ વાતાવરણની ઝટ અસર યર્ષ જન્ય એવું મનનું વલણ પણ રોમાન્સ કહેવાવા લાગ્યું, અને છેવટે કેવળ સમજાવતે લીધે જ માણસમાં જે કલ્પનાશીલતા જાગે છે, તેને પણ રોમાન્સ નામ આપવામાં આવ્યું.

આમાંથી રોમાન્સનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રત્યે હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગુ છું.

પ્રેમ અને પરાક્રમ

દૈનન્દિન જીવનથી દૂરતા

અપૂર્વતા

હૃદયને હલમલાવવાની શક્તિ

કલ્પનાશીલતા

‘રોમાન્સ’ શબ્દનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેના લક્ષણોની થોડી કલ્પના બંધાતાં એ શબ્દ ઉપરથી જાનેલુ વિગેણે ‘રોમાન્ટિક’ મ કોશમાંથી ખોળી કાઢ્યું અને તેના અર્થ જોતા માંડ્યા, નો આંકડો કોશે ‘રોમાન્ટિક’ શબ્દના આ પ્રમાણે સાત અર્થો આપેલા છે :

- રોમાન્ટિક : (૧) રોમાન્સ એ જ જેની ખાસિયત છે એવું. રોમાન્સમય, રોમાન્સમય.
 (૨) કલ્પનાશીલ
 (૩) અનુભવથી દૂરનું (રિમોટ ફોમ અક્સ્પીરિયન્સ).
 (૪) અપ્રાપ્તશી (અજાણી) જેમકે રોમાન્ટિક વાર્તા, દૃશ્ય, સાહસ, છોકરી.
 (૫) (મંગીત મન) વગ્ન આગળ સ્વરૂપને ગૌણ ગણનાર, કલ્પનાશીલ, રાગમય (પેશનેટ).
 (૬) (કાર્યોના મંત્રામાં) તરંગી, અત્યવહારુ, અડવાશાઈ, સ્વપ્નમય.
 (૭) (સાહિત્યની કે કળાની રીતિના મંત્રામાં) મહાર (ફિનિશ) અને સપ્રમાણતા કરતાં ભવ્યતા, ગાકઝમક (પિક્ચરરકનેસ), રાગ કે અનિયમિત (ઇરેચ્યુઅર) સૌંદર્યને વધારે મહત્ત્વ આપનાર, સમગ્ર કરતાં ભાગોને અથવા સ્વરૂપ કરતાં વસ્તુને વધારે મહત્ત્વ આપનાર.

રોમાન્ટિસિઝમના સ્વરૂપવર્ણન ઉપરથી મેં પહેલાં તારવી આપેલાં લક્ષણો અને આ કોશમાં આપેલાં લક્ષણોનો ભેગો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે રોમાન્ટિસિઝમનાં પ્રધાન લક્ષણો આપણને આટલાં લાગે છે :

(૧) દૈનન્દિન જીવનથી દૂરતા

(૨) કલ્પનાશીલતા

(૩) અનુભવથી દૂરતા

(૪) સ્વપ્નદર્શતા

(૫) અત્યવહારુતા, અડવાશાઈપણું

આ બધાંનો સરવાળો જો કરીએ તો આપણે એમ કહી શકીએ કે વાર્તાવિદ જીવનથી દૂર ભાગવાની શક્તિ એ એનું પ્રધાન લક્ષણ છે. અને એ રીતે વિચારનાં વાસ્તવિકતા એ

અને રિયાલિઝમ વચ્ચે છે, રોમાન્ટિસિઝમ અને કલાસિસિઝમ વચ્ચે નથી આપણા વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા સાથે અહીં મારો મતબદ્ધ હું નમ્રતાપૂર્વક નોંધવાની જરૂર નેહિં હું.

આ મુદ્દો જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ. 'કલાસિકલ' અને 'કલાસિસિઝમ' એ બન્ને શબ્દો 'કલાસિક' શબ્દ ઉપરથી બનેલા છે તે પહેલાં આપણે 'કલાસિક' શબ્દનો અર્થ જોઈ લઈએ. ઓક્સફર્ડ કોશમાં એ શબ્દના આ પ્રમાણે આઠ અર્થો આપેલા છે :

કલાસિક : વિ० (૧) પ્રથમ કોટિનું, સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળું

(૨) લેટિન અને ગ્રીકના પ્રાચીન પ્રમાણભૂત લેખકનું, કળાનું કે મંસ્કૃતિનું.

(૩) પ્રાચીન લેટિન કે ગ્રીકને લગતું.

(૪) કલાસિક શૈલીમાં લખાયેલું, સાદું, સુમેળવાળું (હાર્મોનિયસ), સમ્પ્રમાણ, અને મહારેલું (ફિનિશ)

નાં

(૫) સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળો લેખક કે કળાકાર.

(૬) પ્રાચીન ગ્રીક કે લેટિન લેખક.

(૭) લેટિન અને ગ્રીકનો અભ્યાસી

(૮) કલાસિકલ નમૂનાઓને અનુસરનાર.

આ બધા અર્થો વાંચતા આપણે રોમાન્સ વિરુદ્ધનું ઘડિ વાચીએ છીએ એવું લાગતું નથી માત્ર એક લક્ષણ ખાસ આપણા ધ્યાન ઉપર આવે છે અને તે એ કે 'રોમાન્ટિક'નો એક અર્થ આવો હતો: મહાર અને સમ્પ્રમાણતા કમતા ભવ્યતા, ઝાકઝમક, રાગ કે અનિયમિત સંદર્ભને વધારે મહત્ત્વ આપનાર; જ્યારે અહીં 'કલાસિક'નો એક અર્થ આવો છે. સાદું, સુમેળવાળું, સમ્પ્રમાણ અને મહારેલું. આટલી નોંધ કરી આપણે હવે 'કલાસિકલ' શબ્દનો અર્થ જોઈ લઈએ. ઓક્સફર્ડ કોશમાં એ શબ્દના આ પ્રમાણે પાંચ અર્થો આપેલા છે :

કલાસિકલ : વિ० (૧) આદર્શભૂત (ઍડાન્ડ), પ્રથમ કોટિનું-ખાસ કરીને સાહિત્યમાં.

(૨) ગ્રીક કે લેટિનના પ્રાચીન આદર્શભૂત લેખકનું કે કળાનું.

(૩) એમાં વિદ્વાન હોય એવું.

(૪) એના ઉપર રચાયેલું, જેમકે કલાસિકલ શિક્ષણ.

(૫) પ્રાચીન ગ્રીક અને લેટિનની સંયમપ્રધાન શૈલીમાં રચાયેલું કે તે શૈલીને અનુસરતું.

આ બધા અર્થો જોતાં એક વિશેષ લક્ષણ આપણને મળે છે—સંયમપ્રધાનતા. પણ તેમ છતાં જો વસ્તુ ઉપર વારંવાર ભાર દેવામાં આવ્યો છે તે વસ્તુ તો ખીણ જ છે. આ બધા અર્થોમાં જો એક અર્થ ઓતપ્રોત રહેલો છે તે એ છે કે કલાસિકલ એટલે પ્રથમ કોટિનું, સર્વમાન્ય ઉત્કૃષ્ટતાવાળું.

આમ કલાસિકલ અને રોમાન્ટિકના અર્થો જોતાં એ બંને શબ્દોમાં એવું કંઈ દેખાતું નથી કે જોને લીધે આપણે એ બંનેને એક ખીન્નતા વિગેધી કહી શકીએ. એટલે હું તો આ મુદ્દો આ રીતે રજૂ કરું :

ગીતામાં સત્ત્વ, રજઃ અને તમસ એમ ત્રણ ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. અને પછી નિર્ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કરેલો છે, એ સૌના ખ્યાલમાં હશે. એ રીતે અહીં રોમાન્ટિકિઝમ, રિયાલિઝમ, આદરિયાલિઝમ વગેરે વસ્તુઓ ગુણો જેવી છે અને એ ગુણોનો સુમેળ તે

કે જાણવા માગતું જ નથી અને એથી પરિણામે એને સ્પષ્ટ દર્શન થતું જ નથી. પણ એ એવું છે કે એને-એવું દુઃખ નથી થતું એને એ અસ્પષ્ટતામાં જ મજા પડે છે, કારણ એ અસ્પષ્ટતાને લીધે એને પોતપોતાની મનમાનતી કંઈપના કરી લઈ મંતોપ મેળવવાનો અવકાશ રહે છે. ઘણી કવિતાઓમાં આવી મંદિગ્ધતાગ્રનિત જે સૌંદર્ય હોય છે, તે આ પ્રકારનું અંતરગ્રનિત ગૌમાન્ટિક સૌંદર્ય હોય છે. અને એ સૌંદર્યની વ્યાખ્યા કરવાનું વિવંચકાને ખૂબ સુગમ—અને કવચિત્ દુર્ગમ પણ—યર્ષ પડે છે.

બાલ જગતની પ્રતિકૂળતાથી અમંતુષ્ટ યર્ષ ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિ અંતરમાં ઊતરી પડે છે. અને ધીમેધીમે એ અંતરતમ શક્તિ ઉપર એની શ્રદ્ધા એટલી તો દૃઢ બની જાય છે અને પરિણામે એ એવું માનવા લાગે છે કે એ શક્તિ સર્વ ક્ષમ્ કરી શકશે, એ જ આખા જગતને મંગળમય બનાવશે અને આજની એની સર્વ અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી એને સર્વગંપૂર્ણ બનાવી દેશે. આ જગતની યુદ્ધિ ન સમજી શકે એવી જગતના મંગળમય ભાવિ ઉપરની જે શ્રદ્ધા તે ગૂઢવાદ (મિસ્ટિકિઝમ) અને એ પણ આ રીતે જોના ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિમાંથી જ જન્મે છે.

*

આમ ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિ એ એક પ્રકારની જીવનદષ્ટિ હોવાથી, માનવ મનની એક વિશેષ વૃત્તિ હોવાથી ત્યારથી સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી એ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું એમ કહેવું જોઈએ એ જોઈએ આવ્યા પછી ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિએ આપણા સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવાનો કંઈ અર્થ નથી. શુ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં, રામાયણમહાભારતમાં આવ્યાનો અને કથાનકોમાં, પુરાણોની વાતોમાં, અને ત્યાર પછી લખાયેલાં સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકોમાં ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિ નથી? નથી એમ તો કોણ કહી શકે? ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિના રંગો અને ખડો આપણા દેશના વિપુલ સાહિત્યમાં કામદાગ વેગાયેલા પડેલા છે આમ છતાં આપણે ત્યારે રામાયણને અને મહાભારતને કલાસિક કહીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય છે, કે એ બે મહાકાવ્યોનું સમગ્ર સ્વરૂપ એવું છે, સમગ્ર વાતાવરણ એવું છે કે જે આપણા મન ઉપર સ્વસ્થતાની જ છાપ પાડે. કાલિદાસમાં પણ ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિની ઝમક નથી એમ કોણ કહેશે? છતાં સમગ્રરૂપે જોતાં તે પણ સ્વસ્થ છે ત્યાં કવિ પોતાની લાગણી અને ઊર્મિઓના વેગમાં ઘસડાતો નથી પણ તેના ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શકે છે ત્યાં કલાસિકસિદ્ધિ વળે છે, અને ત્યાં લાગણી કે ઊર્મિ કવિ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શકે છે, ત્યાં ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિ વળે છે એમ આપણે કહી શકીએ. કાલિદાસ અને ભવનુનિ એના નિર્દોષ દાખલા છે.

આપણું વાર્તાસાહિત્ય પણ ખૂબ વિપુલ છે. કથાસાહિત્યગર, વૈતાલ પથવિંશતિશ, સિંદાસન દ્વિવિંશતિકા, શુક્લમયતી વગેરેમાં ગૌમાન્ટિક નથી એમ કેમ કહેવાય? અને એ જ વાર્તાઓ કરી વાર ગુજરાતીમાં ઉનાગનાર જેન સાધુઓ અને સામળ પણ ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિ વિનાના હતા એમ કહેવાનો શો અર્થ?*

*

* આની ખૂબ વિશદ ચર્ચા માટે ત્રિશ્વનુએ એન્સાઇક્લોપીડિયા ત્રિશનિકામાં ગૌમાન્ટિકસિદ્ધિના 'ગૌમાન્ટિક' ઉપરનો લેખ જોવો.

રામાન્દિસિદ્ધમ એ હૃદયની એક વૃત્તિ છે, એટલે એ જીવનને સ્પર્શતા પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રવર્તે છે અને વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. હમણાં જ આપણા વિદ્વાન આખ્યાતાએ એનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૧ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય (પ્રજ્ઞાસિકાભગ). ૨ ઉત્સાસ. ૩ વિપાદ. ૪ અસ્ફુટતા (મૈદિન્ધતા). ૫ ગૃહતા (અગમ્યવાદ). ૬ કૌતુકપ્રેમ. ૭ જીવન પ્રત્યેનો ઉત્તમ અગતોષ. ૮ વાસ્તવિકતાથી ભાગવાની વૃત્તિ. ૯ મસ્ત આવેગ. ૧૦ નીતિ કલા બંનેમાં પ્રજ્ઞાસિકાભગ ૧૧ વર્તમાનથી દટાળી ભૂત તરફ વળવાની વૃત્તિ. ૧૨ સૌંદર્યપિપાસા. ૧૩ જીવનનો આનંદ લૂટવાની વૃત્તિ. ૧૪ અદ્ભુત રસ. ૧૫ સ્વમશીલતા.

આ પંદર અને એમાં મેં ગણાવેલાં ઉમેરો એટલે મંખ્યા વીસ પચીસે પહોંચશે. આ બધાં અનેકવિધ અને ફેટલાંક તો પરસ્પરવિરોધી સ્વરૂપોનો વિચાર કરો. એટલે તમને સમજશે કે રામાન્દિસિદ્ધમ એ કેવી મૃગવૃષ્ટિકા જેવી વસ્તુ છે. મેં એનું પ્રધાન લક્ષણ તમને પકડી બતાવ્યું છે, છતાં નો મારે એ વસ્તુનું સાચું જ વર્ણન કરવું હોય તો મારે કવિ કાલિદાસનું જ શરણું લેવું પડે રામાન્દિસિદ્ધમનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ 'મેઘફૂલ'માં કાલિદાસે આપેલો છે. મેઘનું વર્ણન કરતાં યક્ષ કહે છે.

જાનામિ ત્વા પ્રકૃતિપુષ્પ કામરૂપ મધોન. ।

તો હું પણ કહું કે રામાન્દિસિદ્ધમ એ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલી વસ્તુ છે, અને કામરૂપ છે. કામરૂપ એટલે ઇચ્છામાં આવે એવું રૂપ ધારણ કરનાર અને આજનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી કાણુ કહી શકે એમ છે કે એ કામરૂપ નથી ?

આ તો એનો સ્વરૂપ પરિચય થયો. પણ એ શાનું બનેલું છે ? એનાં ઘટકતત્ત્વો ક્યાં છે ? એમ નો કાઈ મને પૂછે, તો ફરી હું તેને 'મેઘફૂલ'માંનો જ એક બીજો શ્લોક બતાવું. 'મેઘફૂલ'માં કવિ મેઘનું વર્ણન કરતા કહે છે.

ધૂમગ્ધોત્તિઃસત્તિલમદતાં સન્નિવાતઃ ક મેઘ ।

આનો મારા કામપૂરતો ગુજરાતી અનુવાદ આમ કરી લેવાય :

ધૂમ જ્યોતિઃ જળ પવનનું માળખું મેઘ આ તો.

મેઘ શાનો બનેલો છે ? તો કહે ધુમાડો, જ્યોતિઃ, પાણી અને પવનનો. રામાન્દિસિદ્ધમ શાનું બનેલું છે ? બરાબર આ જ તત્ત્વોનું. એમા પણ મોટે ભાગે ધુમાડો છે, અપ્પણ છે. જેમ ધુમાડાના બાયકા ભરી શકાતાં નથી, તેમ આને પણ પકડી શકાતું નથી એમા પણ જ્યોતિઃ છે, પણ થોડી પ્રતિભાની જ્યોતિઃ વિના તો કાવ્ય બને જ શી રીતે. જળ છે—રસ છે. એ તો મેઘનો તેમ કાવ્યનો આત્મા છે. વળી રામાન્દિસિદ્ધમ અમરગી તો છે જ. અને છે પવન—હવા. આ તત્ત્વ નો એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે કે રામાન્દિસિદ્ધમ એ વસ્તુ જ આખી હવાઈ બની ગઈ છે આવું ધૂમજ્યોતિઃજળપવનનું કામરૂપ માળખું તે રામાન્દિસિદ્ધમ. એ ગમ્મતે હવે આપણા વિવેચનમાં પાપરો કે નહિ એની ચર્ચામાં હું બેસવા માગતો નથી. એનું આ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ જેણે ધુમાડાના બાયકા ભરવા છે, હવામાં મહેલો ચણવા છે, પાણીમાં કબૂત્રિયાં ખાવાં છે, તે ભલે યથેચ્છ તેમ કરે *

તા. ૨૨-૧-૩૮ને રાત્રે ડો. શ્રી અનંતગય શર્માના 'રામાન્દિસિદ્ધમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય, વિષયક આખ્યાન વખતે પ્રમુખપદેથી કરેલો ઉપસંહાર.

મદ્રાસનું ખેડૂત કરજ નિવારણ બીલ

ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

મદ્રાસની સરકાર શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીના અધ્યક્ષપણ નીચે પ્રગટિતનાં અનેક કામો કરી રહી છે. બીજાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પણ લોકહિતની દૃષ્ટિથી નવાનવા કાયદાઓ ધડે છે. પરંતુ મદ્રાસની સરકાર વિશેષ પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગે છે. મદ્રાસની ધારાસભાઓ પ્રધાનમંડળને અનુકૂળ સાથ આપી રહી છે એમણે પ્રથમ ફીડરેશનના હાથના સ્વરૂપને ધિક્કારી કાઢી, તેમા પ્રગતવતના હાથમાં સત્તા આવે એવા મુદ્દારા માગતો ફરાવ પસાર કર્યો છે. આ વરસે ખેડૂતોને પચોતેર લાખ રૂપિયા મહેસૂલ માફ મળ્યું છે. સેલમ જિલ્લામા દારૂબંધી કરી ત્રીસ લાખની મહેસૂલને જતી કરી છે. દારૂની દુકાનને બદલે હવે ત્યાં દૂધ વેચવાની દુકાનો નીકળી છે. સેલમમાં દારૂબંધી અચૂક ફતેહમદ થઈ છે. આ દારૂબંધીથી સેલમના લોકોને એક કરોડ રૂપિયા ફાયદો થવા વધી છે

ખાદીને ઉત્તેજન આપવા બીજા કાષ્ટિપણ જાતના કાપડ ઉપર લાયસેન્સ શી નાંખવામાં આવી છે. ગામડાંઓમાં પાણી પૂરું પાડવાની યોજનાઓ માટે થોડા લાખ રૂપિયા જુદા રાખવામાં આવ્યા છે પ્રધાનોના પગારો રૂ. ૫૦૦ અને પાર્લામેન્ટરી સેક્રેટરીઓના પગારો રૂ. ૨૫૦ના ધારાસભાઓ ફેરવ્યા છે. ખાદીના ઉત્તેજન માટે અને હાથવણાટની પ્રગતિ માટે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચવા કાઢ્યા છે. બધા કેદીઓને કારાગૃહમા ઝાસ પૂરી પાડવા માટે આઠ હજાર રૂપિયા જુદા કાઢ્યા છે. ગામડાંઓમાં દવાખાનાં ખોલવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગામડાંઓમા રેડિયોના સેટ ગોઠવી ગ્રામમુદારણાનુ પ્રચારકામ કરવા ધરાદો રખાયો છે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની નાદર રકમ ગ્રામમુદારણા માટે ખાસ જુદી કાઢી તે વાપરવાનું ચર્ચ કરવામાં આવ્યું છે.

ખેડૂતોના કરજની ભરપાઈ માટે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની બીજી રકમની બજેટમાં જોગવાઈ થઈ છે. આ રકમો કરજ ભરપાઈ કરવા માટે વાપરવામાં આવશે. આ સિવાય મંરકારી નવા અમલદારોના પગારની પદ્ધતિમાં પણ કાપ મૂકવામાં આવ્યો છે. રૂ. ૧૦૦ થી ઉપર અને રૂ. ૨૦૦ સુધીના પગારમાં પાંચ ટકાથી ઓછો વધતો કાપ મૂકાયો છે. હજાર રૂપિયાના પગારદાર ઉપર ત્રીસ ટકા જેટલો કાપ મૂકવામાં આવ્યો છે

પહેલી જ ધારાસભામાં સાત કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં એક તો દારૂબંધીનો હતો. તેમાં સેલમ જિલ્લામાં તદ્દન દારૂબંધી અને મદ્રાસ હિલાકાના બાકીના બીજા બધા જિલ્લાઓમા દારૂની જાહેરખજર કરવાની બંધી કરવામાં આવી હતી. મદ્રાસ લોકલ બોર્ડોમાં સરકારી સભાસદોની નિમજૂક બધ કરી દેવામા આવી હતી. સ્ત્રીઓને સભાસદો તરીકે ખાસ ચૂંટવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો. ગૃહઉદ્યોગોને ખાસ મદદ કરવાને માટે જુદો કાયદો પસાર કરી મદ્રાસના ગ્રામઉદ્યોગોને સારો ટેકો મળે તેવાં પગલાં ભરાયાં છે.

પરંતુ આ સૌ પગલાંથી વિશેષ મહત્વનો કાયદો તે મંદ્રાસનો ખેડૂત કરજ નિવારણ કાયદો છે. કાયદો એ વિશાળતા અને નવી દૃષ્ટિ માટે ખાસ અનોખી ખાત પાડે છે. આ કાયદાથી ખેડૂતોને ખાસ લાભ મળે છે. શાહુકારોને પણ તેમનો વાળખી હક્ક મળે છે. મંદ્રાસમાં આજ દિવસ સુધી ખેડૂતોને રાહત આપતો કાયદો નહોતો. મુંબઈમાં જેમ દખ્ખન એગ્રીકલચરલ રીલીફ કાયદો નાનાનાના ખાતેદારોને ખાસ રાહત આપે છે, પંજાબમાં પણ તેવો કાયદો ખેડૂતોને માટે કરવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે મંદ્રાસમાં નહોતું હિંદના કોઈપણ પ્રાંતોના ખેડૂતોને માટે જે કાયદાઓ બોધવામાં આવ્યા છે, તે કરતાં આ કાયદો વિશાળ અને વધારે મહત્વનો છે.

મંદ્રાસમાં ખેડૂતો પાસેથી ઘણું આકર્ષુ વ્યાજ લેવાય છે. ઘણા સિંધી વેપારીઓએ મંદ્રાસ ખિલાકાનાં શહેરોમાં દુકાનો ખોલી ત્યાં આવના ઊંચા વ્યાજનો લાભ લે છે. આ કાયદા પ્રમાણે ખેડૂત ઉપર ગમે તેટલું વ્યાજ ચડ્યું હશે પણ મૂળ રકમ કરતાં ખેવડી રકમથી વધારે નાણાં શાહુકારને મળશે નહિ. કોઈપણ મંચેગોમાં આ રકમથી વધારે નાણું કરજદાર ખેડૂતને ભરવાનું નથી.

એક સાદો નાખસો લઈએ એક ખેડૂતે શાહુકાર પાસેથી રૂપિયા પાંચસો કરજે લીધા છે. તેનું વ્યાજ દરેક એક અથવા સવા ઠેરવ્યું છે. એ વ્યાજ ચડતાં ચડતાં બે હજાર રૂપિયાની રકમ એને ખાતે ચર્ધ ગર્ધ છે પણ ખેડૂતને તો માત્ર એક હજાર રૂપિયા જ કુલ ભરવાના રહે છે એને આવી રીતે એક હજાર રૂપિયાનો કાયદો થાય છે અગાઉ વ્યાજ ભરી કાઢ્યું હોય તે પણ આ ગણતરીમાં સાથે જ ગણાય છે. કોઈપણ મંચેગોમાં એક હજાર રૂપિયાથી વધારે ખેડૂતને દેવાનું નથી.

ખાસ રાહતમાં એક ખેડૂતે એક શાહુકાર પાસેથી રૂ. ૨૦૦ ઉછીતા લીધા હતા. તે રકમ ઉપર ૮૦ રૂપિયા વ્યાજ ચડી ગયું છે. હવે ખેડૂત ને બસો રૂપિયા મૂળ રકમના આપી દેવા તૈયાર હોય તો તેને વ્યાજ પેટે કાઢી ભરવાનું રહેતું નથી. કાયદો ખાસ રક્ષણ આપે છે. વ્યાજ માટે શાહુકાર દાવો કરી ચકતો નથી. તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૭થી કોઈ શાહુકાર ૭ દરમીયા વધારે વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી મેળવી શકશે નહિ. એ રીતે શાહુકારોના મોટાં વ્યાજ ખાવાના ધધાને મર્યાદિત કરી તેને વેપારી ધોરણે વ્યાજ મળે એવી પેરવી કરાઈ છે.

કાયદો પસાર થાય તે પછી એને અમલમાં આણવાની મુદત હમેશાં નાખવામાં આવે છે. આ કાયદો ઘડાય અને તે પહેલાં શાહુકારો, ડીકીઓ કરાવી લઈ ખેડૂતોને હેરાન ન કરે તે માટે આ કાયદાનો અમલ તા. ૧ ડીસેમ્બરથી જ રાખવાનું ખાસ કરાવવામાં આવ્યું છે. આથી કેમો માંડી ડીકીઓ મેળવવામાં કોઈ કાયદો રહ્યો નથી.

જે ખેડૂતો જમીનદારોની જમીન ગણાતે લઈ ખેડે છે, કરવંરા વગેરેને લીધે જેઓ જમીનદારોને જૂતકાળમાં મહેસૂલ ભરી શક્યા નથી, જે મહેસૂલની રકમ વ્યાજ સાથે તેઓ પાસેથી લખત કરી લખાવી દીધી છે, તેવા જૂના લેણા માટે કાયદો ખેડૂતોને રાહત આપે છે. પણ નવા જમીનદારની મહેસૂલ ભરી તો જ જૂના લાભનો ખેડૂત અધિકારી બને છે. એ રીતે ખેડૂતોના હક્કો ઉપર દૃષ્ટિ રાખી કાયદો ઘડાયો છે. પરંતુ જમીનદારોના નવા હક્કોને તે કોઈ નુકસાન કરતો નથી. જૂના લેણામાં જમીનદારોએ રાહત આપવાની રહી. જે લેણાં વસપરવસ શાહુકારો અથવા જમીનદારોના રહે છે, તેમને હવે પૂરેપૂરા વસૂલ કરાવી શકશે નહિ. પણ મોટી રકમની રાહત આપવી પડશે. ખેડૂતો કરજના ભાર નીચે દબાયેલા જ રહેતા

તેમની હવે આ દયાલુથી મુક્તિ થશે કાયદો ઘણો વિશાળ છે. વ્યાજ અને કરજમાં મોટો ઘટાડો કરી એ ખેડૂતને રાહત આપે છે સાથે સારા સંજ્ઞન શાહુકારોને છ ટકા જેટલું વ્યાજ વ્યાજખી રીતે કમાવાની ભેગવાઈ કરી આપે છે. ખેડૂતોને નીચેવી નીચેવી તેની મહેનત અને પરસેવાનાં ફળો ખાઈ જનાર શાહુકારોને આ કાયદો વેપારી ધોરણ ઉપર મૂકે છે શાહુકારી ધધાને વેપારી ધધા જેવો સાદો સીધો બનાવે છે.

મદ્રાસનો કાયદો ખાસ ખેડૂતોને માટે ધડાયો છે ખેડૂતો સિવાય ખીનજોને માટે એમાં અવકાશ રાખવામાં આવતો નથી. આ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવા મુજબ ખેડૂતોના જૂના કરજ પેટે રાહત આપવાની એની ખાસ યોજના છે. નવા કરજ માટે છ ટકાથી વધારે વ્યાજ આપી શકશે નહિ. અમુક મયોગોમાં માત્ર મૂળ રૂકમ આપવાથી જ છૂટકારો થઈ શકશે. નવા કરજ માટે ખાસ લાલ ખેડૂતોને આપવામાં આવ્યો નથી શાહુકારોના ચોપડા તપાસી કાર્ટ સાદાઈ અને સગળતાથી કાયદાને અમલમાં લાવે તેવી એની યોજના છે.

સીલેક્ટ કમિટીએ ખીલમા એક અગત્યનો ફેરફાર કર્યો છે. તેથી કાયદામાં વધારે ચોક્કસાઈ આવી છે. ખેડૂતોના કરજ માટે મદી પહેલાંનાં અને મદી પછીના કરજો એવા બે ભાગો કરવામાં આવ્યા છે. તેની મર્યાદા માટે તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ ની તારીખ આ બે ભાગોની વચ્ચે મૂકવામાં આવી છે. તા. ૧ લી ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ પહેલાંના કરજ ઉપર ચડેલા વ્યાજ માટે તદ્દન રાહત આપવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. અને તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ પછીનાં કરજનાં નાણા માટે સીલેક્ટ કમિટીએ પાંચ ટકાનું વ્યાજ કરાવ્યું છે. પાંચ ટકા ઉપરનું વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી વસૂલ કરી શકાશે નહિ. સીલેક્ટ કમિટીએ કોઈ વિધવા અથવા બાળકો જેનો જીવનનિર્વાહ આવા વ્યાજ ઉપર ચાલતો હોય તેમને આ ખીલની મર્યાદામાંથી બહાર રાખેલાં છે.

ખેડૂતોની વ્યાખ્યા વિસ્તારવામાં આવી છે. તેમા ખેતીની જમીનના કોઈ ભાગને ભાડે રાખનાર પેટા ખેડૂતને પણ ખેડૂત તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. લેણદારની વ્યાખ્યામાં લેણદાર અથવા તેના વારસદારો, કાયદેસરના પ્રતિનિધિઓ અને પાંચર ધરાવનારાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સીલેક્ટ કમિટીએ વ્યાજ ૬ ટકાને બદલે ૬.૫ ટકા કરાવ્યું છે. કોઈ પણ શાહુકાર આવી વધારે વ્યાજ ચાર્જ કરી શકશે નહિ. આ રીતે આ કાયદો બંને ધારા-સભાઓએ પસાર કર્યો છે. અને તેને ગવર્નર જનરલની સમતિ પાંચ મળી ગઈ છે. આવા વિશાળ કાયદા ઉપર ઘણી ટીકાઓ અને વિરોધી લખાણો તથા અરજીઓ થઈ છે. જૂના જમીનદારો અને શાહુકારોને આ કાયદાથી ઘણી તકલીફ અને નુકસાની ભોગવવી પડશે એ ખુલ્લી વાત છે. પણ આવા કાયદાના અમલ માટે બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈશે. શાહુકારો કે જમીનદારો એમાં કયાક છિદ્ર શોધી એની રાહત આપનારી કલમોને શિથિલ બનાવવાના પ્રયત્નો જરૂર કરશે. મદ્રાસના ખેડૂતો ઉપર ઝાઝામાં ઝાણુ ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાનું કરજ સરકાર ધીરી શકે તેટલી ધનવાન નથી.

હિંદી ખેડૂતોના કરજનો સવાલ બહુ ગભીર છે. સહકારી ધોરણે સ્થપાયેલી બેંકો આ કરજનો નિકાલ લાંબી શકી નથી. કાચી ચીજોના ભાવો છેલ્લાં પાંચસાત વરસો થયાં ઘટી ગયાં છે. આથી ખેડૂતો વધારે મૂકાય અને નાણાંબીડમાં આવ્યા છે સરકારી બેંકોની ધીરધારો આવી ઘણી દૂરી અને વસૂલ ન થઈ શકે તેવી થઈ ગઈ છે. હિંદી સરકારને માટે આ બારે

કાયદો લેખો થયો છે શાહુકારોમાંથી ઘણા મોટું વ્યાજ લે છે. ક્યારેક કાયળી છોડામણી અને બીજી રીતે સવાયા પણ વસૂલ કરી લે છે. છતાં તેમને મોટું લેખમ ખેડુનું પડે છે ઘણી વખતે તેમનાં નાણાં ખોટાં થાય છે પૂજ્ય વગેરે પ્રાતોમા તો ખેડૂતની જમીન કાર્ટની ડીકી નીચે પણ ખેતીનો ધંધો નહિ કરનારને મોંપાતી નથી

ખેડૂતોને કરજ વિહોણા કરી એમને તદ્દન મુક્ત કરવા માટે ત્રણ ધોરણે કામ કરવું જોઈએ: (૧) શાહુકારો અને લેણુદારોનાં કરજનું નિવમન કરી લાયસેન્સની પદ્ધતિદ્વારા અર્ધ કરજ શિસ્તમા લાવવામાં આવે; (૨) ખેડૂતોના સાધનો જોઈ તેમના ગત્ત જેટલી જ કરજની રકમ નક્કી કરવામાં આવે; (૩) નાના ખેડૂતોને જોઈએ ત્યારે ખેતીના કામ માટે સમ્પત્તિ દરે નાણાં મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે આ પછી જમીનદારો ખોટા લાલ ખેડૂતો પાસેથી ન લે તેવા રાહતના કાયદાની પણ જરૂર રહે છે લાવનગરમાં ખેડૂતનાં કરજની ચૂકવણી રાજ્યે કરી, પરંતુ લવિષ્યમાં કરજ અટકાવવા માટે સરકારી એ કોની સ્થાપના કરી નથી. પચાસોની સ્થાપના અને બીજા કાયદાઓ પણ કૂચ છે, છતાં સરકારી એ કોના અભાવથી ત્યાં ખેડૂતો કરજ કરતા રાફ થવાની કુશિયાદ છે

ખિહારમાં ત્યાંની સરકારે નાણા ધીરનારુ બીલ પાસ કર્યું છે આના પરિણામે શાહુકારો સાથે ખેડૂતના કરજની પતાવટ જલદી થઈ શકવાના મંથોગો ઉત્પન્ન થયા છે. ત્યાં ખેડૂત સાથે પતાવટ કરવા મડળોનો યોજના કરી છે પરંતુ હિંદના ખેડૂતોનો મોટો ભાગ જૂના કરજ પેટે કાંઈ આપી શકે તેવી હાલતમાં નથી આ વરસનો જ દાખલો લો. કપાસમાં પાકમાંથી ખેડૂત કાર્ષિક વ્યાજ ભરી શકે પરંતુ અમેરિકાના મોટા પાકને લીધે હિંદી ખેડૂતને કપાસનાં નાણાં બાર આના પણ મળી શકતા નથી શાહુકારો પાસે ઉધાર લઈ જેમતેમ પોતાનું ગુજરાન નિભાવ્યા સિવાય ખેડૂતને છૂટકો નથી સરકારી એ કોની વિશાળ યોજના વગર હિંદી ખેડૂતોને સ્વરાજ મળવું મુશ્કેલ છે છતાં આવા મદ્રાસ જેવા કાયદા જરૂર એમને રાહત આપે છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં ખેડૂત અને શાહુકારો વચ્ચે સમાધાન કરનાર અધિકારીઓ નીમાયા છે. પણ ખેડૂતોની ગીરવી રાખેલી જમીનમાંથી ખેડૂતનું ગુજરાન થાય એટલી જમીન પણ તેમને સ્વાધીન કરવા શાહુકારો ના પાડે છે ખેડૂતને હમ્મા આપવાની ગોઠવણ કરી આપે છે, પરંતુ ઘણા ખેડૂતો એવા દીન છે કે સાદા હમ્મા પણ ભરી શકતા નથી. અગાળના ખેડૂત રાહત કાયદા મુજબ સમાધાન કરનારા અધિકારીઓને ખેડૂતની ત્રણ એકર જમીન હોય તો તેમાંથી એક એકર જમીન રાયમાં લઈ શકાય એવી આજ્ઞાની સત્તા ધરાવે છે. પરંતુ અગાળમાં તો લોર્ડ કોર્નવોલીક્સનો જમાખંધીનો જમીનદારોની તરફેણનો કાયદો ચાલે છે તેથી મોટા ભાગ જમીનદારોની દયા ઉપર હમેશાં રહે છે. હમણાં એ હમેશની જમાખંધીના કાયદાને સિધ્ધિ અનાવવા અગાળમાં હીલચાલ ચાલે છે.

હિંદમાં સર્વે પ્રતિના ખેતીના મંથોગો જુદા જુદા છે. સાંને લાગુ પડે એવો એક જ કાયદો બનાવ્યાથી તકલીફ ભરેલું થશે તેથી સૌ પ્રાતો પેશતપોતાના પ્રાંતના મંથોગો પ્રમાણે કાયદા ધડે છે. મુખ્યત્વે પ્રધાનમંડળે પણ હમણાં ખેડૂતોને તાત્કાલિક રાહત આપતો કાયદો પસાર કર્યો છે. પરંતુ હમેશની રાહત માટે એમને વધારે વિશાળ કાયદો પસાર કરવો પડશે. આ તાત્કાલિક કાયદાની રૂએ શાહુકારોના દગાણમાંથી ખેડૂતોને રક્ષણ મળશે. રાયસ ખેતીના કમિશનરે એવી લક્ષમણ કરી હતી કે જે કરજ વીસ વરસોમા પાછું ન ભગાય તે કરજ રદ

તેમની હવે આ દયાળુથી મુક્તિ થશે કાયદો ઘણો વિચાળ છે. વ્યાજ અને કરજમાં મોટા ઘટાડો કરી એ ખેડૂતને રાહત આપે છે સાથે સાથે સગળન શાહુકારોને છ ટકા જેટલું વ્યાજ વ્યાજબી રીતે કમાવાની જોગવાઈ કરી આપે છે. ખેડૂતોને નીચોવી નીચોવી તેની મહેનત અને પરસેવાનાં ફળો ખાઈ જનાર શાહુકારોને આ કાયદો વેપારી ધોરણ ઉપર મૂકે છે. શાહુકારી ધધાને વેપારી ધધા જેવા સાદો સીધો બનાવે છે.

મદ્રાસનો કાયદો ખાસ ખેડૂતોને માટે ઘડાયો છે. ખેડૂતો સિવાય બીજાઓને માટે એમાં અવકાશ રાખવામાં આવતો નથી. આ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવા મુજબ ખેડૂતોના જૂના કરજ પેટે રાહત આપવાની એની ખાસ યોજના છે. નવા કરજ માટે છ ટકાથી વધારે વ્યાજ આપી શકશે નહિ. અમુક મંથોગોમાં માત્ર મૂળ રકમ આપવાથી જ છૂટકારો થઈ શકશે. નવા કરજ માટે ખાસ લાભ ખેડૂતોને આપવામાં આવ્યો નથી. શાહુકારોના ચોપડા તપાસી કોઈ સાદાઈ અને સરળતાથી કાયદાને અમલમાં લાવે તેવી એની યોજના છે.

સીલેક્ટ કમિટીએ બીજામાં એક અગત્યનો ફરકાર કયો છે. તેથી કાયદામાં વધારે ચોકસાઈ આપી છે ખેડૂતોના કરજ માટે મદી પહેલાંના અને મદી પછીનાં કરજને એવા બે ભાગો કરવામાં આવ્યા છે. તેની મર્યાદા માટે તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ ની તારીખ આ બે ભાગોની વચ્ચે મૂકવામાં આવી છે. તા. ૧ લી ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ પહેલાંના કરજ ઉપર ચડેલા વ્યાજ માટે તદ્દન રાહત આપવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. અને તા. ૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ પછીનાં કરજનાં નાણા માટે સીલેક્ટ કમિટીએ પાંચ ટકાનું વ્યાજ ફરાવ્યું છે. પાંચ ટકા ઉપરનું વ્યાજ ખેડૂત પાસેથી વસૂલ કરી શકાશે નહિ. સીલેક્ટ કમિટીએ કોઈ વિધવા અથવા બાળકો જેનો જીવનનિર્વાહ આવા વ્યાજ ઉપર ચાલતો હોય તેમને આ બીજીની મર્યાદામાંથી બહાર રાખેલાં છે

ખેડૂતોની વ્યાખ્યા વિસ્તારવામાં આવી છે. તેમાં ખેતીની જમીનના કોઈ ભાગને લાડે રાખનાર પેટા ખેડૂતને પણ ખેડૂત તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. લેણદારની વ્યાખ્યામાં લેણદાર અથવા તેના વારસદારો, કાયદેસરના પ્રતિનિધિઓ અને પાંચર ધરાવનારાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સીલેક્ટ કમિટીએ વ્યાજ ૬ ટકાને બદલે ૬ ટકા ફરાવ્યું છે. કોઈ પણ શાહુકાર આથી વધારે વ્યાજ ચાર્જ કરી શકશે નહિ. આ રીતે આ કાયદો બંને ધારા-સભાઓએ પસાર કર્યો છે. અને તેને ગવર્નર જનરલની સમતિ પણ મળી ગઈ છે આવા વિચાળ કાયદા ઉપર ઘણી ટીકાઓ અને વિરોધી લખાણો તથા અરજીઓ થઈ છે. જૂના જમીનદારો અને શાહુકારોને આ કાયદાથી ઘણી તકલીફ અને નુકસાની ભોગવવી પડશે એ ખુલ્લી વાત છે. પણ આવા કાયદાના અમલ માટે બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈશે. શાહુકારો કે જમીનદારો એમાં કયાંક હિંદ શોધી એની રાહત આપનારી કલમોને સિધિલ બનાવવાના પ્રયત્નો જરૂર કરશે. મદ્રાસના ખેડૂતો ઉપર ઝોણામાં ઝોણું ૧૦૦ કરોડ રૂપિયાનું કરજ સરકાર ધીરે શકે તેટલી ધનવાન નથી

હિંદી ખેડૂતોના કરજનો સવાલ બહુ ગંભીર છે. શહુકારી ધોરણે રથપાયેલી એકા આ કરજનો નિકાલ લાવી શકી નથી. કાચી ચીજોના ભાવો છેલ્લાં પાંચસાત વરસો થયાં મટી ગયાં છે. આથી ખેડૂતો વધારે મર્યાદા અને નાણાંબીડમાં આવ્યા છે. સરકારી બેંકોની ધીરધારો પણ ઘણી ફી અને વસૂલ ન થઈ શકે તેવી થઈ ગઈ છે. હિંદી સરકારને માટે આ જરૂર

કાયદો ઊભો થયો છે. શાહુકારોમાંથી ઘણા મોટું વ્યાજ લે છે ક્યારેક કાયળી હોડામણી અને બીજી રીતે સવાયા પણ વસુલ કરી લે છે. છતાં તેમને મોટું જોખમ ખેડવું પડે છે. ઘણી વખતે તેમનાં નાણાં ખોટાં થાય છે. પચ્ચળ વગેરે પ્રાંતોમાં તો ખેડૂતની જમીન કોર્ટની ટીકી નીચે પણ ખેતીનો વધો નહિ કરનારને મોપાતી નથી.

ખેડૂતોને કરજ વિહોણા કરી એમને તદ્દન મુક્ત કરવા માટે ત્રણ ધોરણે કામ કરવું જોઈએ (૧) શાહુકારો અને લેણદારોના કરજનું નિયમન કરી લાયસેન્સની પદ્ધતિદ્વારા બધું કરજ શિસ્તમાં લાવવામાં આવે; (૨) ખેડૂતોનાં સાધનો જોઈ તેમના ગચ્છ જેટલી જ કરજની રકમ નક્કી કરવામાં આવે; (૩) નાના ખેડૂતોને જોઈએ ત્યારે ખેતીના કામ માટે સરતા દરે નાણાં મળે તેવી અવગ્યા કરવામાં આવે આ પછી જમીનદારો ખોટા લાભ ખેડૂતો પાસેથી ન લે તેવા રાહતના કાયદાની પણ જરૂર રહે છે. ભાવનગરમાં ખેડૂતનાં કરજની ચૂકવણી રાજ્યે કરી, પરંતુ ભવિષ્યમાં કરજ એટલાવવા માટે સરકારી એકાની સ્થાપના કરી નથી. પચાસોની સ્થાપના અને બીજા કાયદાઓ પણ કરેલ છે, છતાં સરકારી એકાની અભાવથી ત્યાં ખેડૂતો કરજ કરતા રાફે થવાની દુગિયાદ છે.

ગિદ્દારમાં ત્યાંની સરકારે નાણા ધીંગનારું બીલ પાસ કર્યું છે આના પરિણામે શાહુકારો સાથે ખેડૂતના કરજની પતાવટ જલદી થઈ શકવાના અંધોગો ઉત્પન્ન થયા છે. ત્યાં ખેડૂત સાથે પતાવટ કરવા મંજૂરીની યોજના કરી છે પરંતુ હિંદના ખેડૂતોનો મોટો ભાગ જૂના કરજ પેટે કાંઈ આપી શકે તેવી હાલતમાં નથી. આ વરસનો જ દાખલો લો. કપાસના પાકમાંથી ખેડૂત કાંઈકે વ્યાજ ભરી શકે પરંતુ અમેરિકાના મોટા પાકને લીધે હિંદી ખેડૂતને કપાસનાં નાણા બાર આના પણ મળી શકતા નથી શાહુકારો પાસે ઉધાર લઈ જેમતેમ પોતાનું ગુજરાન નિભાવ્યા સિવાય ખેડૂતને છૂટકો નથી સરકારી એકાની વિશાળ યોજના વગર હિંદી ખેડૂતને સ્વરાજ મળવું મુશ્કેલ છે છતાં આવા મદ્રાસ જેવા કાયદા જરૂર એમને રાહત આપે છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં ખેડૂત અને શાહુકારો વચ્ચે સમાધાન કરનાર અધિકારીઓ નીમાયા છે. પણ ખેડૂતની ગીરવી રાખેલી જમીનમાંથી ખેડૂતનું ગુજરાન થાય એટલી જમીન પણ તેમને સ્વાધીન કરવા શાહુકારો ના પાડે છે. ખેડૂતને દક્ષા આપવાની ગોઠવણ કરી આપે છે, પરંતુ ઘણા ખેડૂતો એવા દીન છે કે સાદા દક્ષા પણ ભરી શકતા નથી. બગાળના ખેડૂત રાહત કાયદા મુજબ સમાધાન કરનારા અધિકારીઓને ખેડૂતની ત્રણ એકર જમીન હોય તો તેમાંથી એક એકર જમીન દાયમાં લઈ શકાય એવી આજ્ઞાની સત્તા ધરાવે છે. પરંતુ બગાળમાં તો લોર્ડ કોર્નેવોલીસનો જમાબંધીનો જમીનદારોની તરફેણનો કાયદો ચાલે છે. તેથી મોટો ભાગ જમીનદારોની દયા ઉપર હમેશાં રહે છે. હમણા એ હમેશની જમાબંધીના કાયદાને શિથિલ બનાવવા બગાળમાં હીલચાલ ચાલે છે.

હિંદમાં સર્વે પ્રાંતોના ખેતીના અંધોગો લુદા લુદા છે. ચૈત્રને લાગુ પડે એવો એક જ કાયદો બનાવ્યાથી તકલીફ દેરેલું થશે તેથી સૌ પ્રાંતો પોતપોતાના પ્રાંતના અંધોગો પ્રમાણે કાયદા ઘડે છે. મુખર્જીના પ્રધાનમંડળે પણ હમણાં ખેડૂતોને તાત્કાલિક રાહત આપતો કાયદો પસાર કર્યો છે. પરંતુ હમેશની રાહત માટે એમને વધારે વિશાળ કાયદો પસાર કરવો પડશે. આ તાત્કાલિક કાયદાની ક્રમે શાહુકારોના દબાણમાંથી ખેડૂતોને રક્ષણ મળશે. રાયલ ખેતીના કમિશનરે એવી ભજામણ કરી હતી કે જે કરજ ત્રીસ વરસોમાં પાછું ન ભરાય તે કરજ રદ

(૧૪) 'સુડા'ની. (૧૫) 'મન લમરા'ની : (૧૬) 'ડુંગરિયા'ની : (૧૭) 'પવડા'ની : (૧૮) 'ધણુરા ઢોલા'ની : (૧૯) 'સાદડા'ની : (૨૦) 'અલબેલા'ની :—વગેરે.

આ બધી પ્રસિદ્ધ દેશીઓનાં અસલ, આખાં ગીતો શ્રમ કરીને પાછાં મેળવવા જેવાં અને સમુદ્ધારવા જેવાં છે : તેમ થવાથી આપણુ લોકસાહિત્ય તેટલા પૂરતુ વિશેષ સમૃદ્ધ થશે.

આખ્યાનશૈલી માટે અનુકૂલ 'દેશીઓ'નો વળી અલગ વિભાગ છે : છતાં એની ભૂમિકા પણ લોકસંગીત પર જ રચાયેલી છે. વિક્રમના સત્તરમા શતકના પ્રારંભથી કડવાંબદ્ધ આખ્યાનોની રચના, વિશેષે કરીને, બ્રાહ્મણીય કવિઓએ કરેલી જોઈ શકાય છે. 'પદ' જેવાં દૂકાં કડવાંવાળાં આખ્યાનો (ઉદાહરણ. સં ૧૫૪૮માં રચાયેલું જનાર્દન ત્રવાડીનું 'ઉપાહરણ') આ સમય પહેલાં થયાં છે.

પરંતુ તે પછીના આખ્યાનકાળના 'કડવા'ના ત્રણ વિભાગ પડી શકે છે :

(૧) રાગસૂચક મુખબંધ;

(૨) ઢાળ; અને

(૩) વલણ, ઊઘલો કે પૂર્વ છંદો.

'મુખબંધ' ઉપર આશાવરી, દેશાખ, કેદારો, મેવાડો, રામગ્રી, ધન્યાશ્રી વગેરે આખા કડવાના રાગનું નામ આપવામાં આવે છે.

'ઢાળ'ના ખાસ કરીને ત્રણ પ્રકાર જેવામાં આવે છે : એ 'ઢાળની દેશીઓ', એક રીતે તપાસતાં, પિંગળના, કાઈ હરિગીતને મળતી, કાઈ ચોપાયાને મળતી કે કાઈ ચોપાઈને મળતી હોય છે. ઊલટાકમે, કેટલાક છંદોને આખ્યાન માટે 'છંદની ચાલ' બનાવીને, કવિઓએ વાપરી છે.^૨

આ 'દેશીઓ'નું પ્રયક્ષરણ, તેનું ધનીકરણ અને વ્યવસ્થીકરણ કરવાથી, તેમાંથી માત્રામેળ, ગણમેળ કે અક્ષરમેળ વૃત્તોની ઉત્પત્તિ સમગ્રી શકાય છે : પરંતુ અહીં તે વિષય અપ્રસ્તુત હોવાથી, માત્ર લોકસંગીતની દૃષ્ટિએ 'દેશીઓ'નો પરિચય કરવાનું હોય પર લઈએ છીએ.

કર્મણુમંત્રીના 'સીતાહરણ' [રચના સંવત ૧૫૨૬; 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય' : દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ :]માંનું પૃષ્ઠ ૪૪ ઉપરનું 'સપન ગીત' :

"એક જ અચરજ સહી ! આ બધું, જોલઈ ત્રિજટા બહિન :

રામલક્ષ્મણ બિહુ જાણુ, લંકા અજ્યા વાનર સેનિ

—મઈ લાધું સપન સપિ !"

તથા 'સીતાહરણનાં ધૂલ'—એ કાવ્યમાંના દૂહા, ચૂપઈ, છંપય, પવાડુ—વગેરે આખ્યાનોનો સર્ગ રચનાબંધથી ભુદાં પડી જાય છે.

તે જ પ્રમાણે લીમટુત "હરિલીલા પોડચકલા" (રચના સંવત ૧૫૪૧ : શ્રી. અંબાલાલ જાનીની આવૃત્તિ)માંનાં પ્રારંભનાં 'ગણેચગીત', 'સરસ્વતીગીત' તથા 'વેલાઉલિવાણી ગીત' (પૃ. ૬૮) :

૧ 'કદવકમ્' રાખદ

૨ ઉદાહરણ તરીકે : છંદ ભૂજંગીની ચાલ, હરિગીતની ચાલ, અંદ્રાકલાની દેશી વગેરે.

‘યદ-વિષ્ણુ એક મહાદેવ પ્રાણુ, પ્રસરી સાખા પંચ’

‘અસ્ત્રાદનું સ્તવન’ :

‘ત્વં હરિ એક સનાનન, બ્રહ્મવત્સલ બ્રહ્મવત હોઃ
સર્વ ભૂતનર્થ કહિ વસઈ, અંતરયામી અર્નત હો-’

તથા કૃષ્ણજન્મોત્સવનું ‘વસંતગીત’ (પૃ. ૧૪૬) :

‘નન્દ કરઈ આનન્દ, પુત્ર જન્મ્યા પ્રિમાનન્દઃ
હરણુ સુર નરનાયક હન્દ, કાષ્ઠુ કંસાસુર મન્દ રેઃ
—રે ગોકુલિ જનમયા ગોવિન્દ-’

અને રાસક્રીડાનું ‘વિરાડી ગીત’ : (પૃ. ૧૫૩)

‘આનન્દ એક અભિનય રે, જન્દાવન મજાવિઃ
વંશ વનવર્ધ વિહલ રે, તેણી હંદઈ નાચઈ નારી,
જન્દાવનિ ગોપી નાચઈ રે, તેણી રંગિ રાચઈ રામ-’

તે જ પ્રમાણે મધ્ય અખ્યાડ વખતનાં સિંધુ રાગનાં ‘ઝોટક’ સાથેનાં પદ : (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧) :
બ્રમરગીતાનું પદ્ધડી છંદનું ગીત (પૃ. ૧૬૭) રુકિમણી હરણુનાં ‘ધવજ’; હેલુ કલશનું
ગીત (પૃ. ૨૧૧)—એ પ્રમાણે આજુ પદ્યબંધથી નિરાળાં પાડેલાં એવાં ગીતો, પ્રાચીન
આખ્યાન કાવ્યોમાં ગૂંચેલાં જોઈ શકાય છે.

જનાર્દનના ‘ઉપાદરણ’ (રચના સંવત ૧૫૪૮)માં તો દરેક ‘કડવું’ જ નાના ‘પદ’
જેવું છે. એટલે એક આખુ ‘ગીત-કાવ્ય’ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. છતાં પણ
તેમાં યે (પૃ. ૮૦)

‘આદિ ઉપાયે આલોચિગ’ ; સાહેલડી રેઃ
ગવરીવર! હરિ સાર ; સાહેલડી રે’

—જેવી ‘સાહેલડીની દેશી’; તથા (પૃ. ૮૩)

‘ન પરણું રે અસુરકંઠારી’

—ના ક્રુવપદવાળું પદ ૧૬મું : તથા

‘બઢાઈ વડતા વારિયા, હજ ગોપાલા રે’

—વાળું ૨૭મું પદ—એટલાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અને તે પદો વિશેષે - કરીને ગેય હશે
એમ લાગે છે.

બાણકૃત ‘નળાખ્યાન’ (રચના સંવત ૧૫૪૫ (?)) શ્રી. રામલાલ મોદીની આરતિ
કડવું ૧૮)માં

‘ચિયુડા! આવો રે, બસ કરે છે વ્યાલ :
નળ મુખો રે-’

—જેવી દેશી દીકામાં આવે છે; છતાં એ કાવ્ય સત્તરમા શતકથી શરૂ થયેલી કાવ્યબદ્ધ
આખ્યાનોની પદ્ધતિને વધારે મળતું આવે છે. એટલે એમાંથી વધારે ઉદાહરણ લેવાં ઠીક નથી.

દેશવદાસકૃત ‘દશમરકક’ અનુવાદ (રચના સંવત ૧૫૨૬)માંનાં ગીતો અને દેશીઓનો
ઉલ્લેખ સ્વયંબોધાત્મક મૂળી દેવો પડ્યો છે.

આ પ્રમાણે સોળમા શતકમાં જૈનેતર કાવ્યોનું કહેવર છે. નાકરના સમય (સં. ૧૫૭૫-૧૬૨૫)થી કડવાંબદ્ધ આખ્યાનોની શરૂઆત થયેલી તે છેક પ્રેમાનંદ યુગના અંત સુધી, એટલે લગભગ વિક્રમના ૧૯મા સૈકાની શરૂઆત થતા સુધી ચાલુ રહી. તે પછી છટક પદ, લજ્જન, ગરબા, ગરબી અને 'મીઠાં'ની યુગ આવ્યો.

પ્રેમાનંદ કવિનો 'દશમસ્કંધ અનુવાદ' તથા 'ઓખાહરણ' જેવાં રસપૂર્ણ આખ્યાનોમાં, કાવ્યના રચનાબંધ ભેગાં વણી લીધેલાં સુંદર ગીતો મળી આવે છે. ખરાં, તોપણ સામાન્યતઃ આખ્યાનના એકધારા રચનાબંધમા ખૂબ વૈવિધ્ય હાથે હોય એવાં કાવ્યો જૈનેતરોમાંથી જોણી કાઢવાં અઘરાં છે. લગભગ અશક્ય છે.

'રાસાઓ'નું કહેવર અનેક દેશી ગીતમાલાનું બનેલું હોય છે 'અંબુકની દેશી' કહીને આપેલાં તેમાંની કેટલીક 'દેશીઓ'નાં આદર્શગીતનાં ઉપડતાં ચરણ જ એવા કવિત્વમય અને મોહક આવે છે કે તેના આખી ગીત માટે વાંચકને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે : નીચેની, પ્રમાણમાં લાંબી લાગે તેવી, છતાં ખૂબ વિચારપ્રેરક નીચડે તેવી યાદી અકારાદિ ક્રમથી આપું છું : તેનો ઉદ્દેશ તથા હેતુ આગળ ઉપર જણાવીશ :

(૧) 'અડશો મા જો, હાં રે વાલમિયા !

અડશો મા જો—

(૨) 'અળ નું ધીરો રે—'

(૩) 'અનોપમ સુપનડાં રે'

(૪) 'આજની હે મેટ, દીસે નાહલો'

(૫) 'એક વજ્ર ઊછાળતો રે'

(૬) 'એણે આંગણડે પિયુ રમિયો હોરી'

(૭) 'એ દુઃખ કુણુ મુજ મેટે ?

મનમે રગ રહી'

(૮) 'આલો અલખેલા હો નાહ,

રમણ કરો મુજ મરિરે હોશ'

(૯) 'આજ સખિ, મનમોહનાં'

(૧૦) 'આવી ધૂતારા નંદના, તે 'ધૂતુ' ગોકુલગામ'

(૧૧) 'આજ ધુરાધુર ધૂંધળો હો લાલ'

(૧૨) 'ઓ સખિ ! ઊઘ્યો ચદ કે

ચાંદો અમી ઝેરે કે'

(૧૩) 'આજ હજારી-દોલો પ્રાણુણો'

(૧૪) 'અમદાવાદના ખેડ્યા રે, વાલિમ ! વહેલો આવજો

(૧૫) 'ઓલે કાઠે ગગા ને પેલે કાઠે જમુના'

(૧૬) 'ઓધવ ! માધવને કહેજો

(૧૭) 'ઓધવ પ્રીતિવચન, ગોપી જોલે રે'

(૧૮) 'ઊઝરિયાને ગાજો હો,

ભટ્ટિયાણી રાણી ચિહુ દિશો.'

- (૫૧) 'તેતરિયા લાઈ તેતરિયા'
- (૫૨) 'તિહુયણુ તારણુ તીરથ, પાસ-ચિંતામણિ રે'
- (૫૩) 'થરથર કપતી રે'
- (૫૪) 'ચારાં મોહલા ઉપરિ મેહઃ
ઝરુખે વીજળી, હો લાલ !'
- (૫૫) 'ચારા ને મ્હારા કરહલા ! ચરતાં એ કણુ દામ, હમીરા !'
- (૫૬) 'ચારો નગર લલો, નોંધાણો રાજા.'
- (૫૭) 'દેવર ! દૂર ખડા રહો, લોક ભરમ ધરેંગા'
- (૫૮) 'દેહુ દેહુ નણુન્દ, હડીલી'
- (૫૯) 'દખખણુ દોહલો, હો રાજા'
- (૬૦) 'ધોળીડા રે ! ધોળે રે મેલાં હુમડાં રે'
- (૬૧) 'નિંદાલી વેરણુ હોઈ રહી'
- (૬૨) 'નથ ગઈ, મેરી નથ ગઈ'
- (૬૩) 'નાનો તે નાનો નાહલો રે'
- (૬૪) 'નદી યમુનાકે તીર, જોડે દોય પખિયા'
- (૬૫) 'પ્રીતમ સંતી વિનવે, પ્રેમદા ગુણની ખાણુ, મેરે લાલ !'
- (૬૬) 'પ્રોહિતણુ અલંગા રહોને'
- (૬૭) 'પડિતિયારે ! તું તો નેવે નોપ કે'
- (૬૮) 'પરદેશી લાલ ! મોરી અખિયાં લગી'
- (૬૯) 'પ્રેમલદેવ પ્રેમશુ, મનભમરા રે'
- (૭૦) 'પુરવ મિત્ર તિહાં તેડિયા, સાહેલડિયાં'
- (૭૧) 'ખેડલો ભાર ધણો છે, રાજા !
ખાતાં કેમ કરો છો ?'
- (૭૨) 'ભાદ્રવે ભીસ મચાણી'
- (૭૩) 'મેઘ ! મન કાઈ ડમડોલે ?'
- (૭૪) 'મનમધુકર મોહી રહો'
- (૭૫) 'મુજરો માનો, જલીમ જટણી !'
- (૭૬) 'મે તો તને જાનો હો રસિયા ! તેડિયો'
- (૭૭) 'મારગડામાં નેઉં છ, આવે ખારો કાન્હ'
- (૭૮) 'મ્હારા આલીગારા નાહ ! મારુડા-રી મ્હારી નથ ગઈએ'
- (૭૯) 'માહરો નન્દકુવર દણે દોડો ?'
- (૮૦) 'મ મ કર, જીવડા ! જો મ્હારો મ્હારો'
- (૮૧) 'મારગ સન્મુખ તાળ, જોડે ખેહ ધણીરી'
- (૮૨) 'મ્હારો દેને દેને હો નણુદલ ! પોમચો'
- (૮૩) 'યોગીડાને કહેજો રે આદેશ'
- (૮૪) 'રજની ન જાવે રે'
- (૮૫) 'રામચંદ્રકો પાગ, ચાંપો મહુરી રહો રી'

- (૮૬) 'રાણી હાથે કુકડો, લેઈ ડસડસ રોય'
- (૮૭) 'રાવણ સરિખો ગજની રે'
- (૮૮) 'રહો રહો, રહો રહો વાહવા !'
- (૮૯) 'રતન કુવો મુખ સાંકડો રે, સાહિબા !'
- (૯૦) 'રાજા ! મુજ લેખુ માગસ્યે એ'
- (૯૧) 'લડાયતા મારે આંગણિયે :
કાંઈ અમલ કરી ઘર આવ્યા ? મારા રાજા !'
- (૯૨) 'લખિયો લોકે લોચને, આળખિયો અહિનાણું :
હો પન્થી મારા !'
- (૯૩) 'લોહારણુ જ્યો દીકરે, સોનારી હે'
- (૯૪) 'લોખુડાની મારી નહી મરું રે : વાહાલા !
જોશવચન બળી જઈ એ !'
- (૯૫) 'વાડી ફૂલી અતિધણી, મનભમરા રે !'
- (૯૬) 'વીણા વજાવે રે'
- (૯૭) 'વાદ્ય દસે દિય જીનલા'
- (૯૮) 'શેરીમાંહે રમતો દીકો'
- (૯૯) 'શહેર લકુ પણ સાંકડું'
- (૧૦૦) 'સાચી વાત કહું છું આજ, સુણો સહુ કાને રે'
- (૧૦૧) 'મુણુ મેરી સજની ! રજની તજવો રે'
- (૧૦૨) 'મુડલા ! સદેશો કહેજે મહારા પૂજ્યને રે'
- (૧૦૩) 'સખિરી ! કુગરિયા હરિયા હુઆ'
- (૧૦૪) 'એ તો સરસ કયા અધિકાર, સુણો, મૂઢી આમળો' સનેહી સાંભળો :
- (૧૦૫) 'સાહેલડી હો ! લૂંબાજૂંબા વરસલો મેલ'
- (૧૦૬) 'સુણુ બહેની ! પિઉડો પરદેશી'
- (૧૦૭) 'સાહેલડી ! ચૌવનલાહે લોગિયે, હો લાગી !'
- (૧૦૮) 'મુણુ મુણુ, કન્તારે ! શીખ સોહામણી'
- (૧૦૯) 'શિયાળો લલે આવિયો'
- (૧૧૦) 'સુધારસ મોરલી વાગે'
- (૧૧૧) 'મુણુ મુણુ, પિપુ ! મુજ વિનતિ'
- (૧૧૨) 'સાંસો પ્રીથો શામળિયાં'
- (૧૧૩) 'સુતો સિંહ જગાવિયો'
- (૧૧૪) 'સુરત ખંડર મડણો'
- (૧૧૫) 'સ્વર્ગલોકથી ફલકુ આગુ'
- (૧૧૬) 'હરિયા ! મન લાગો રે'
- (૧૧૭) 'હો મનવાલે સાગ્યાં !'
- (૧૧૮) 'હોય રે હોય, હમ્યાં હિંડાલે'
- (૧૧૯) 'હેંડીકાને મ લાગો મેલ નિવાહો'

સોળ, સત્તર અને અઠારમી સદીમાં રચાયેલા જૈન રાસોમાંથી આ યાદી ઉપજવી કાઢેલી છે. આદર્શ ઢાળ તરીકે સ્વીકારેલાં આટલાં વૈવિધ્ય ભરેલાં લોકપ્રિય ગીતોનાં ચરણો એટલું બતાવી આપે છે કે જૈનગદ્યલિપિઓમાં આદ્યણીય સાહિત્યનાં, તેમના સમયમાં લોકક્રીડાતાં બનેલાં ગીતોનો પણ આધાર પોતાની રચનાને લોકપ્રિય બનાવવા લીધો છે.

'દેશી'ના વળી બે બેદ પડે છે: કેટલીક 'દેશીઓ' વર્ણનાત્મક આખ્યાન શૈલીની દૃષ્ટિએ, એટલે માત્ર શ્રાવ્ય પ્રમંગોમાં સવિશેષ અનુકૂળ જણાઈ આવે છે. ત્યારે કેટલીક ખાન કરીને કોઈ લાવ અથવા લાગણીનું નિદર્શન કરવામાં અનુકૂળ આવે તેવી ગેય સ્વરૂપની હોય છે; આ ખીજત પ્રકારની 'ગેય દેશીઓ' 'ગીત' નામથી ઓળખાય છે. ઉપર જે બે મોટી યાદીઓ આપી તેમાં બંને પ્રકારની દેશીઓનાં ચરણો છે. પ્રત્યેક 'દેશી'નું મૂળ સ્થાન અને અસલ સ્વરૂપ ખોળવામાં જ સારા મંગોધકની કસોટી છે; તે મટે વ્યાપક તેમજ ઊંડા અભ્યાસની જરૂર છે; તેમ તેવા શાસ્ત્રીય પરિશ્રમ મટે પ્રવાસની પણ તેટલી જ જરૂર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અને તેને અંગે મળતા સાહિત્યમંત્રેલનના કાર્યવાહકોએ આવી શોધખોળના કાર્યમાં અભ્યાસીઓને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. અમદાવાદમાં મળેલી ગઈ સાલની બેઠકમાં, "નરસિંહ મહેતાના પદોનો મારવાડમાં પ્રચાર" એ નામના મારા લેખને અંતે મેં પરિપદનું ધ્યાન આ દિશામાં દોરવાની તક લીધી હતી. પરંતુ તેનું કોઈ પરિણામ આવ્યું જણાતું નથી. મારે આ ખીજે પ્રમંગે એ પ્રશ્ન ફરીથી રજૂ કરવાની હિંમત કરું છું.

યુનિવર્સિટીઓ તરફથી અભ્યાસીઓને જેવી રીતે ઘોડીધૂણી આર્થિક મદદ મળે છે; અને તેમને તેમના અભ્યાસના ઉપયોગી વિષયોનું first hand જ્ઞાન મેળવવાની ભેગવાઈ કરી અપાય છે, તેવી કોઈ પદ્ધતિએ, ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોને લગતી શોધખોળને પરિપદ જેવી મંરયા જ ઉત્તેજ શકે તેમ છે. તેનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

આદ્યણીય એપ્રદાવતા કવિઓના 'આખ્યાનો'ને પડ છે. જૈન કવિઓના 'રાસાઓ'માં ફક્ત યોપાઈના વર્ણનાત્મક કાવ્યબંધ ભેગી, સ્થળેસ્થળે લોકપ્રગિદ્ધ દેશીઓ અને ગીતોની રમ્ય ગૂંથણી કરેલી બેઈ શકાય છે. આ પ્રમાણેની 'દેશી'ની પ્રચુરતા શા કારણે હશે તે વિચારવા જેવું છે.

જૈન યતિઓ આઠ માસના વિહાર પધ્ધી, યોમાસું કરવાને નિમિત્તે દેશપરદેશમાં કરતા કોઈ સ્થળે ફરી ઠામ રહેતા; અને તે તે શહેર અગર ગામડાના સામાજિક તથા ધાર્મિક જીવનનો અભ્યાસ કરતા. વળી તે તે દેશના લોકસંગીતની રચનાઓ, સાંભળના; અને એમાંથી જે તેમને પોતાની રચનામાં ગૂંથવા યોગ્ય લાગતું તેનું 'દેશી મંગીત' ઉચ્છેદી લેતા અને તેનો તેઓ સ્પષ્ટ અગીકાર પણ કરતા. આમ તેમના રાસાઓદ્ધાર ગુજરાતના લોકમંત્રીનમાં નવાં તરવો અને સાધનોનું લગણું એમનીદ્વારા થયું છે એ બૂલવા જેવું નથી: ઉદાહરણ તરીકે, બે પ્રમુખ જૈન કવિઓ ઋષભદાસ અને સમયસુદર—તેમનાં કાવ્યોમાંથી તેમનો લોકમંગીત સાથેનો ગાઢ પરિચય પાનેપાને બેઈ શકાય છે. આ કારણથી, દેશીઓની રચનાદૃષ્ટિએ, આ કવિઓનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ થવાની જરૂર છે.

‘દેશીઓ’નાં બિપત્તાં ચરણો (લુઓ ઉપરની યાદી) તરફ સહજ નજર કરવાથી જણાય છે કે એમનું મૂળ આપણા હાલના ગુજરાતની સીમાઓ બહાર ખોળાવું પડે તેમ છે. અકબરે સને ૧૫૭૩માં ગુજરાત લીધું; અતે પછી ઇ. સ. ૧૫૮૫ના અરસામાં ગુજરાતના ‘સુબા’ (પ્રાંત)ની રાજ્યવહીવટી સીમાઓ નવેસર નક્કી કરી; અને તેમ કરતાં, ઉત્તરમાંથી મારવાડ અને માળવા અને દક્ષિણ પૂર્વમાંથી ખાનદેશ એ ભાગને ગુજરાતથી છુદા પાડ્યા.

પરિણામે, તે સમયથી વર્તમાન ગુજરાતની સીમામાં વસનાર ગુજરાતીઓનો મંબધ તથા મંસર્ગ એ પડોશના પ્રાંતોથી અલગ થતો ગયો. ખાનદેશ અને માળવાના પ્રાંતોએ ગુજરાતી મંસરૂતિ ઉપર જેટલી અસર કરી હશે તેના કરતાં મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતના સરહદી પ્રદેશો ચિરંતન અસર કરી છે. ગુજરાતની મુખ્ય જાતિઓનાં આદિનિવાસ સ્થાન પણ મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં ખોળવાં પડે તેમ છે. તેથી જ આપણી ભાષા, સાહિત્ય, સામાજિક આચાર તથા રૂઢિ વગેરેનો મંબધ જેટલો તે ભાગ સાથે છે તેટલો બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર કે સિંધ સાથે નથી.

તેથી જ ગુજરાતના દેશી સંગીત ઉપર મારવાડની રૂપરે અસર છે. પ્રચલિત ઢાળોનાં મૂળ બોળીશુ તો કાંઈ મારવાડી ગીત સાથે તેનું સચું શોધી શકાશે : કવિ ન્હાનાલાલે લોકપ્રિય કરેલો ‘રૂપલા રાતલડીમા બિધડે ઉરનાં બારણા, હો બહેન-એ ‘મંભારણાં’ રાસનો ઢાળ

‘લાલજી ! કારતક મહિને રથ :

નતવરાય નેતર્યા હો લાલ :

વહેલા આવજો-હો-લાલ !”

—એ મૃદુશ્રુદ્ધિયને લગતા ગીતને અનુસરનો છે. પરંતુ આ ગીતના પહેલાં રચાયેલું, છેક સોળમાં સદ્ગાનાં, એ જ ‘રાસ’માં આદર્શ દેશી તરીકે આપેલું નીચેનું ગીત મૂળી આવે છે. તેની મારવાડી ભાષા સ્વચ્છ છે :

‘ યારા મોહલા ઉપરિ મેહ :

ઝરખે વીજળી હો લાલ :

ઝરખે વીજળી હો લાલ ”

આ તો એક જ ઉદાહરણથી અંતોષ માન્યો છે.

— આમ જણાય છે કે આપણાં ગીતોના પ્રચલિત ‘ઢાળ’ સૈદ્ધાંતો બૃતા છે : અને એમાંના ધણાનું પીયેર મારવાડ તથા વ્રજની જૂમિ છે. હાલમાં કહેવાતું ‘કાઠિયાવાડી’ ‘સોરડી’ તથા ‘ગુજરાતી’ ગ્રામીન લોકસાહિત્ય આ દૃષ્ટિએ, કઈક અસહીગીતોની બીજી, ત્રીજી અથવા ચોથી આવૃત્તિ પણ હોય એમ માનવા કારણ રહે છે. તેથી મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસમાં ‘દેશીઓ’નો વિભાગ મહત્વનું સ્થાન લે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂર છે.

[અનુસંધાન પાન ૨૯૬]

હિંસક રાજદારી ગુનાઓ પ્રમાણે સજા પામેલા અમુક કેદીઓને છોડી મૂકવાની જાજનમાં સુક્તપ્રાંત અને ગિહારનાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો અને ગવર્નરો વચ્ચે મનબેદ ઊભો થવાનું એ જ કારણ હતું કે પ્રધાનોને મને હિંસક રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂકવાથી સુલેહશાંતિને લેગ નહિ થાય, જ્યારે ગવર્નરોએ ગવર્નર જનરલના દુકમથી એ જાતનો મત આપ્યો કે એ જાતના કેદીઓને એકસામટા છોડી મૂકવાને પરિણામે પ્રાંતોમાં સુલેહશાંતિ નેખમાશે. પ્રધાનો મક્કમ રહેતાં ગવર્નરોએ પોતાની ખાસ સત્તા-વાપરી કાયદો ને વ્યવસ્થાના પ્રધાને રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂકવાના છોડેલા દુકમને અટકાવ્યો; આ સામે પ્રધાનોનું કહેવું એમ હતું કે કેદીઓની અલ્પમંખ્યા જોતા એમના છૂટવાથી પ્રાંતની સુલેહશાંતિ નેખમાવાનો કશો જ ભય નહોતો. પદરવીસ ત્રાસવાદીઓને છોડી મૂકવાથી જે પ્રગટીય સરકારના કારોબારમાં અરાજકતા ફાટી નીકળે અને એને અકુશમાં ન મૂકી શકે એ પ્રગટીય સરકાર પોતાનું નૈતિક દેવાળુ જાહેર કરે છે એમ કહેવાય. અને જે કંઈ બહુઅખેડ થાય એની સીધી જવાબદારી તો પ્રધાનોની રહે છે આ ઉપરાંત છૂટનાર કેદીઓને પ્રધાનો જાને મળીને એમની પાસે ખાતરી મેળવી શક્યા-હતા કે એમનો વિશ્વાસ ત્રાસવાદમાંથી ઊડી ગયો હતો. આ મંજોગોમાં અને અમુક અનિષ્ટ પરિણામ આવશે એવી ધારણાના પાયા ઉપર ગવર્નરો પ્રધાનોના તંત્રીય કારોબારમાં ડખલ કરે એ ઉઘાડી આપખુદી સિવાય બીજી કશું ન ગણાય. આ ઉપરાંત અધિકારગ્રહણ કરનાં પહેલા કોંગ્રેસને ગવર્નર જનરલ અને હિંદી પ્રધાન તરફથી સામાન્ય મંજોગોમાં રાજકારોબારના રાજઅરોજના વ્યવહારમાં પ્રધાનોના કામમાં ગવર્નરો ડખલ નહિ કરે એ જાતની સમજ આપવામાં આવી હતી.

આ કારણોને 'હોધે' ગવર્નરોનો બચાવ સાંવ લેશે. થઈ જતો હતો.

મૂંટણીના જાહેરનામાં પ્રમાણે કોંગ્રેસ રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂકવા બધાયેલી હોવાથી એને માટે આ મંડાગાંડ એક અતિ મહત્વની ને મબીર થઈ પડી. મૂકીશુર ત્રાસવાદી કેદીઓને પણ ન છોડી શકાય એટલી બધી પ્રધાનોની સત્તાહીનતા જોઈને કોંગ્રેસને એમ લાગ્યું કે આ રીતે પ્રધાનો પોતાના હોદ્દા ઉપર ન રહી શકે અને સરકારને વિચાર કરવાની એક વધુ તક આપવાના હેતુથી મહાસભાજીની સલાહથી હરિપુરા એકઠની વિષયવિચ્યાગિણી સમિતિ અને ખુલ્લી એકે એ જાતનો ઠરાવ ન કર્યો કે જેથી બીજા પ્રાંતોના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પણ રાજનામાં આપી દે.

આ ઠરાવ મહાસભાના અગ્રણીઓનાં રાજદારી વ્યૂહ ને ડહાપણના નમૂના રૂપ હતો. કાયે કરીને મહાસભા બધારણીય મંડાગાંડ ઊભી કરી સમસ્ત દેશમાં સરકાર સામે નવી હિંસ્યાલ ઉપાડવા આ તખ્તે નથી માગતી એ સુક્તપ્રાંત, ગિહારના પ્રધાનમંડળનાં રાજનામાં ને ત્રાસવાદી કેદીઓના છૂટકારા ઉપરના ઠરાવ ઉપરથી રૂપટ થયું આ ડહાપણબર્યા ઠરાવથી ખિટીશ સરકારની સ્થિતિ દુનિયાની અને હિંદી જનતાની નજરે વધુ પાંગળી થઈ પડી.

પરંતુ અણધારી આ બધારણીય મંડાગાંડથી ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિએ મહાસભાવાદીઓને વિલક્ષ્ત થતા અટકાવ્યા. મતબેદના અનેક મુસદ્દાઓ આ નવી પરિસ્થિતિની તાણમાં વિસરાઈ ગયા અને નરમ ને ગરમ વિચારસરણીવાળા કોંગ્રેસવાદીઓને ખિટીશ સત્તા સામે એકસાથે સામનો કરવા માટે વધુ તત્પર મનવાળા બનાવ્યા. દરેક મહાસભાવાદીને

એમ લાગવા માંડ્યું કે જે આ ક્ષણે મંગડિત ને એકત્રિત પ્રતિકાર કરવામાં કેન્સિસ નિષ્ફળ નીવડી તો ઉમ્ર ચતી જતી રાષ્ટ્રીય મુક્તિની હિલચાલને બ્રિટીશ મત્તા તાત્કાલિક તો કચરી નાખશે. નરમ અને ગરમ વિચારસરણીમાંથી ફક્ત ચતી કાર્યપ્રણાલીની દુર્ભેગતાને આગળ લાવી કેન્સિસને વિલક્ષ્ણ કરી સત્તાધીશોને હાથે 'પરસ્પરતો વિપરીત વિનાશ' વહોરી લેવો કે આંતરિક મતભેદ જૂઠી જઈને સાંપ્રાન્ય સત્તાને મળખૂલ પડકાર આપવો ને મહાસભાવાદી રાષ્ટ્રવાદની એકતા ને અલંગતતા મિદ્ધ કરી અયુક્ત બળનો પરચો બતાવવો એ પ્રશ્ન મોખરે આવી પડ્યો નરમ અને ગરમ વિચારસરણી ધરાવનાર મહાસભાવાદીઓના હકાપણને લીધે વિલક્ષ્ણ ચવાની શક્યતા દૂર હડી ગઈ અને મહાસભાનું અધિવેશન અંયુક્ત સોમનાની નવી શક્યતા ઊભી કરી પૂરું થયું.

રાષ્ટ્રપતિનું ભાષણ

મહાસભાના દરેક વાર્ષિક અધિવેશન વખતે નવા આવનાર પ્રમુખના ભાષણમાં સામાન્ય-રોને એવી વ્યાખ્યા રાખવામાં આવે છે કે એઓ આગલાં વરસોની પોતાની રીતે બારીક સમીક્ષા કરે, એમાંથી વિધાનો દોરે અને અનુમાનો ખેંચે તથા આગામી વરસ દરમિયાન પોતાના નેતૃત્વ હેઠળની મહાસભાની કાર્યનીતિની રૂપરેખા આપે. રાષ્ટ્રપતિ સુભાષચાંદ્રના ભાષણમાં ઉપલી વ્યાખ્યા સારી રીતે ફળી છે એમ કહી શકાય આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ ને અર્થકારણની હાલની ઉમ્રતાની વિદ્વતાપૂર્ણ સમીક્ષા, બ્રિટીશ સાંપ્રાન્યનું વર્તમાન જગતમાં અસ્પૃશ્યતાને પામવું જવું સ્થાન અને એનું લય પામવું સ્વરૂપ, ચીન જાપાન ગ્રંથામ, ફાસીઝમ ને પ્રજાનંત્રવાદ વચ્ચે ચાલતી ઉમ્ર અચકામણ, જગતના રાજકારણના તોફાની મેદાનમાં હિંદનું સ્થાન અને હિંદુઓ, હિંદી સ્વાતંત્ર્ય હિલચાલનો નવો તળાકો, નવા, બંધારણ પછી ઊભી થયેલી ફેડરેશનની સમસ્યા વગેરે બાબતોની એમનાં ભાષણમાં સુદર, વિદ્વતાભરી ને મનનપૂર્ણ ઊંડી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. દા. ત., જગતરાજકારણની મહાયુદ્ધ બાદ ઉપરિચિત થયેલી 'પરિસ્થિતિમાં બ્રિટીશ સાંપ્રાન્યના ધણી બ્રિટનનાં વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ વિશે બોલતાં એમણે કહ્યું કે "આજે બ્રિટીશ સાંપ્રાન્ય ઇતિહાસના એક 'ક્રોસ રોડ' ઉપર ઊભું છે." એટલે કે આજે એ કઈ દિશામાં હવે પ્રયાણ કરશે એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. "ક્યાં તો જૂનકાળમાં લય પામી ગયેલા સાંપ્રાન્યોને ચંચે એ પળશે કે ક્યાં તો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના એક સમૂહનમાં એનું રૂપાંતર થશે ૧૯૧૭માં ઝારીસ્ટ સાંપ્રાન્ય તૂટી ગયું પણ એનાં ખડિયેરમાંથી આજનું સોસ્યાલિસ્ટ સોવિયેટ રીપબ્લિક ઊભું થયું છે રશિયન ઇતિહાસમાંથી કઈકે પાકે શીખવાનો હથ પણ બ્રિટનને માટે સમય છે. એવો પાકે એ શીખશે?"

ઇતિહાસનો ત્રિભેદ

ઇતિહાસના ત્રિભેદા ઉપર ઊભેલ બ્રિટન નષ્ટ થયેલાં જૂનકાલીન સાંપ્રાન્યોની દશા પર્વદ કરશે કે પોતાના સાંપ્રાન્યને સ્વતંત્ર ને સમાન રાષ્ટ્રોના ગ્રંથમાં ફેરવી નાખશે એ હમણાંની સ્થિતિમાં કહી શકાય એવું નથી. બ્રિટીશ પર્વદેશનીતિ અને સાંપ્રાન્યની બંધીવાન પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિને જુલમી સત્તા કે બેઠી ફૂટનીતિથી દાબી દેવાની બ્રિટનની વિનાશક પ્રવૃત્તિ ઉપરથી તો જરૂર એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે જે જૂનકાલીન સાંપ્રાન્યસત્તાધીશોએ પોતાના જ વિનાશમાં કરી હતી એવી જૂલ આજે સત્તાધારી બ્રિટીશ રાજપુત્રો કરી રહ્યા છે. ભાગલા પારીને રાજ કરવાની નીતિમાં બ્રિટીશ સત્તાધીશો એટલા લાંબા સમયથી દેવાઈ

ગયા છે કે એમને એ સિવાય બીજા કોઈ સારા રસ્તા સૂઝતા જ નથી. પેલેસ્ટાઈન કે ઝાંઝીયાર, આયલીઝ કે હિંદ દરેક સ્થળે બ્રિટીશ રાજનીતિનું પ્રધાનલક્ષણ શાસિતોમાં ફાટફૂટ પડાવી, અંદર અંદર ઝઘડા કરાવી એમને નબળા પાડી એમની કમબેરી ઉપર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાનું જ રહ્યું છે. આ ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની બ્રિટીશનીતિ લાંબે ગાળે બિંદનના સાથા હિંતને નુકસાનકારી છે એ વગરુ શ્રી સુભાષચાણુએ બહુ સ્પષ્ટપણે બતાવી છે. ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની બ્રિટીશ પદ્ધતિને લીધે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનીતિ ને પરદેશનીતિ બેધારા રગ ધારણ કરે છે. શ્રી સુભાષચાણુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની નીતિના કેટલાક દેખીતાં લાભો જણાવા છતાં એ શાસક સત્તાને માટે અમિશ્રિત કલ્યાણરૂપ નથી હકીકતે એ નવી સમસ્યાઓ અને નવી મૂલ્યવણી ને મૂલ્યવણી ઉપજિયત કરે છે એટલિંટન પોતાને હાથે પેદા કરેલ રાજકીય દ્વિમુખીતા-Political dualism-ની જગ્યામાં સપડાઈ ગયું લાગે છે. હિંદમાં એ કોને રાહ રાખશે ? હિંદુને કે મુસ્લિમને ? પેલેસ્ટાઈનમાં એ કોની તરફદારી કરશે-આરબની કે યહૂદીની ? ઈરાકમાં ફૂંની કે આરબની ? ઈજિપ્તમાં ત્યાના રાજની હારમાં બેસશે કે વફદોની ? એ જ જતનની દ્વિમુખીતા સામ્રાજ્યની બહાર પણ માલમ પડે છે. રપેનની બાબતમાં બ્રિટીશ રાજપુરુષો જનરલ ફ્રાંકો કે સપ્તારૂ રીપબ્લિકન સરકારની તરફદારી કરવી એ બાબતમાં વહેવાઈ ગયા છે અને વિશાળ યુરોપિયન રાજકારણના ક્ષેત્રમાં કાન્સનો પક્ષ લેવો કે જર્મનીનો એ એમને મૂંઝવી મારે છે ”

બિંદનનું ભાવી

આ તો બ્રિટીશ નીતિની બેધારી પદ્ધતિની વાત યઈ. પણ ભૂતકાળથી અનુસરાયેલી એ પદ્ધતિના ફલસ્વરૂપ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની વર્તમાન ગિચિતિની સમીક્ષા કરતાં એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નક્કર હકીકત જણાવી છે.

“આજે કેટલીયે જગ્યાએ બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય તાણુ અનુભવી રહ્યું છે. સામ્રાજ્યની અંદર આ તાણુની જગ્યાઓ પશ્ચિમમાં આયલીઝ અને પૂર્વમાં હિંદ છે. મધ્યમાં ઈજિપ્ત અને ઈરાક સાથે પેલેસ્ટાઈન છે. સામ્રાજ્યની બહાર ભૂમધ્યમાં ઈટલી અને દૂર પૂર્વમાં જાપાન દબાણુ કરી રહ્યા છે. અમંતોપની આ પાર્શ્વભૂમિકા સામે સોવિયેટ રશિયા બેઠુ છે, જેનું અસ્તિત્વ માત્ર સામ્રાજ્યવાદી ગણ્ટોના શાસકવર્ગોના દિલમાં ભયનો ચમકારો પેદા કરે છે આ જતનના આંતરબાણુ દબાણુ ને તાણુની એકત્રિત અસર સામે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય કયા સુધી નબી રકશે ? ”

રાષ્ટ્રીય ઐક્યની અનિવાર્યતા

પોતાના વક્તવ્યની શરૂઆત આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આજે કામ કરતાં પરિવર્તનકારી પરિબળો ને એની પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ અસરની સમીક્ષા કરી શ્રી સુભાષચાણુ હિંદી રાજકારણની આજની મહાઆવશ્યક ને મૂંઝવણભરી સમસ્યા તરફ વળે છે. આ સમસ્યા તે હિંદુ મુસ્લિમ વૈમનસ્ય ને આગામી ફેડરેશનનો સામનો શી રીતે કરવો એ છે. જ્યારે હાલની પ્રધાન આવશ્યકતા છે લઘુમતિ વધુમતિ કોમો વચ્ચે જળરસ્ત એકરાગ ને ઐક્યની. હિંદની લઘુમતિ ને બહુમતિ કોમો વચ્ચે કોઈપણ રીતે જો આજે રાજદારી માગણીની એકતા લાવી શકાય તો જ આગામી ફેડરેશનનો સફળ સામનો યઈ શકે. આંતરરાષ્ટ્રીય અધ્યામણુની ઉચ્ચતા વચ્ચે બિંદનના હિંતસંબંધી વર્તમાન વિષમતાને કારણે આજે જો

દિલ્લી બધી કોમોને રાષ્ટ્રીય મદાસત્રાલા હવે દેશ જ્યેઠી કરી બિટનને એક સામનો આપી શકાય તો દિલ્લા પ્રશ્નનું નિગદરણ આજે જનશક્તિમાં કાર્ક પાત્ર સમયે હતું એના કરતાં કેટલુએ સદેલું ધર્મ પડે આ વસ્તુ એમના ખ્યાનમાં હોવાને લીધે એમણે કોમી પ્રશ્નના નિગદરણ અંગે કહ્યું કે “આ પ્રશ્નના અંતિમ નિરાકરણ માટેના પ્રયત્નો કરવા માટે હમણાં બહુ સારો વખત છે.”

આત્મારે કોમી પ્રશ્નને કાયમનો દલ કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કરવા એ બહુ હટ વસ્તુ છે એમાં તો શકાજ ન હોય. સવાલ એ છે કે આજે મુસ્લિમ લઘુમતિ કોમનું માનસ જોતાં એમાં સફળતા કેટલી મળશે, અને કયા પાયા ઉપર એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું શરૂ થાય તો એમાં સફળતા મળે એ જોવા રહ્યું. મુઆય્યાણુ તો કહે છે કે “ફક્ત આપણા (હિંદુ મુસ્લિમ વગેરે કોમોના) સર્વસામાન્ય હિતમંજીવો-રાજકીય ને આર્થિક-ઉપર વધારે ભાર દેવાથી જ આપણે કોમી ભાગલા ને ફાટફૂટને વટાવી શકીએ.” રાજકીય ને આર્થિક સમાન હિતમંજીવો ઉપર ભાર દેવથી કોમી ભાગલાને ફાટફૂટનો અંત લાવી શકાશે એ હજી અનિશ્ચય વસ્તુ હોઈ એ રહે કોમી સમાધાન નહિત્તમા આપી શકાય એમ કહેવું અતિ કઠીન છે. હિંદુ મુસ્લિમ આમજનવાના આર્થિક દિના એક જ હોવા છતાં કોમીવાદનું ઝેર આજે રાષ્ટ્રસરીરમાં એટલે અંગે વ્યાપી ગયું છે કે આર્થિક એકતા ને સમતાની જાગૃતિના કરતાં કોમી ભિન્નતા ને કુમંજીવાનું જાન જ વધારે જોર કરતું માન્ય પડે છે. જગત આખામાં સામુદાયિક વિનાશ ને કુનતિ લાવના પ્રત્યાધાની બળોનું પ્રાગલ્ભ્ય જ જનમતુ જાય છે. હિંદુ પશુ વિનાશક પ્રત્યાધાનવાદની અસરમાં સપડાતુ જાય છે. રાષ્ટ્રવાદના ચોક્કસ અને સ્પષ્ટતામય ભાવિ વિશે નિર્ણય બાધવા આજે અધારે અસર વાંચવા જેવું કામ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ દીસે છે કે ભારતવાંના અનિહાસિત પ્રકાશની આ ધડીએ જો ભારતીય પ્રજા સામાન્યવાદી ને પ્રત્યાધાતી બળો સામે એકત્રિત ને જાગૃત સામનો ન આપી શકે તો રાષ્ટ્રીય વિકાસ ધોળા રૂધાઈ જાય.

આ વિકાસ રૂધાતો ન અટકે એટલા વારંતે જ થી. મુઆય્યાણુએ વહેલી તકે કોમી રૂધાઈ રૂધાપવાના પ્રયત્નની ખાસ જરૂર ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

કોમી એકત્ર ને ફેરફાર

આખામી મદિનાઓ દરમિયાન દેશનું ઉમ ગજકારણ મધ્યસ્થ સરકારમાં ફેરફારની બિટીય જોગના રાગલ થતી અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં ને એના સફળ આમનાની તરફીએ શોધવામાં રોકાયેલું રહેવાનું. કોમી વિખવાદ એ તો આપણો એક રીને જૂનો કાયડો હોવાથી એની લયાનક વિખનાથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ. પરંતુ ફેરફારની નવી વ્યવસ્થાની લયાનકતા નથી હોવાથી રાષ્ટ્રવાદી દિલ્લી પ્રજાને માટે આજે દેશનો એ મદાભારી પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે. દેશનાં ઉદામવાદી તરફો ફેરફાર સામે શી રીને મોરચા માંડવા એ શોધવા વિચારવામાં બહીરખણે રોકાઈ પડ્યાં છે. અખિલ હિંદ મદાસમિતિની કલકત્તા ખાતેની બેઠકમાં ફેરફાર સમયે અધાર પડેલ અને શી જૂયાખાઈ દેસાઈએ રજૂ કરેલ ખગડમાં જલ્લાયા પ્રમાણે બધાંમુલિય માટે ફેરફારના સામનાની એકે બારી નવા કાદલમાં ખુલ્લી નથી. એ ખગડ પછી મદાસત્રાવાદીઓની પૂરેપૂરી ખાનરી ધર્મ મર્મ છે કે બધાંમુલિય ફેરફાર વિકાસ સામનો મીધી અને સળ લગત વિના શકાજ નથી. બિટીય મરકાર રીને પાતી મૂકવા પશુ નીકાર નથી એ ખગડ હમણાં જ બિટીય રૂધાઈ ફેરફાર મયુ છે.

ખિટીશ સરકાર ફેરેશનની યોજના થોડા વખતમાં જ દાખલ કરવા માગે છે અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનો જળરક્ષન સામનો કરવા માગે છે. મહાસભાના પ્રચલ વિરોધનાં નીચેનાં કારણો શ્રી. સુભાષચાંદ્રએ એમના વક્તવ્યમાં જણાવ્યાં છે

૧. ફેરેશનમાં શાહી આર્થિક ને નાણાકીય હિતો ઉપર પ્રગ્નતા કાળૂ રહેવાનો નથી એ સત્તા ગવર્નર જનરલના હાથમાં સલામત રહેશે.
૨. હિંદની રક્ષણનીતિ ને પરદેશનીતિનું મંપૂર્ણ સુત્રન્યાસન ખિટીશ શાહી સરકારના ટુકડા પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ કરશે.

૩. બચાવ માટેના લક્કરી ખર્ચની રકમ બેકે કુલ બજેટના ૬૦ ટકા જેટલી થશે તો પણ એના ઉપરનો કાળૂ ફેરલ ધારાસભાએનો નહિ પણ ગવર્નર-જનરલનો હશે

૪ ગવર્નર-જનરલ મધ્યસ્થ ફેરલ બજેટની ૮૦૦ જેટલી રકમ ઉપર આપખુદ મત્તા ધગવી શકશે.

૫. રીઝર્વ બેંક અને ફેરલ રેલવે ઉપર ફેરલ ધારાસભાએનો અકુચ ગ્રહેશે નહિ અને હમણા ધારાસભાના હાથમાં એ બંને ખાતા ઉપર અસર કરવાની ને દબાણ લાવવાની જે થોડી પણ શક્યતા છે તે પણ ચાલી જશે.

૬. હિંદની નાણાં ને હાડિયામણની નીતિ નક્કી કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલના હાથમાં રહેશે.

ફેરેશનની યોજના અગે ઉપર જણાવેલા વાધા એ જાતના છે કે હિંદી પ્રગ્નતા સાર્વભૌમતાનો એમાં જરા જેટલો પણ સ્વીકાર નથી. હિંદ ખિટનું મંથાન છે અને રહેશે. આમ હોવાથી હિંદને સ્વનંત્ર ને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર કરવા મથતી ગ્રંથા મહાસભા ફેરેશનની યોજના સાથે કદી પણ મંમત ન થઈ શકે. ઊલટું એનો વિરોધ કરવો એ જ એનો પ્રથમ ધર્મ થઈ પડે છે સવાલ એ છે કે એ સામનો કઈ રીતે કરવો. ફેરેશનના પ્રબળ સામના માટે આખી પ્રગ્નતા એકજાત હેડળ બેગી થઈ એકત્ર પડકાર કરે એ પ્રથમ ને અનિવાર્ય શરત છે. આજે એવી એકતા હિંદી પ્રગ્નમાં છે? હિંદુ મહાસભા, મુસ્લિમ લીગ વગેરે કોમી જમાતોના અગ્રણીઓ આજે રાષ્ટ્રીય ધોરણે મહાસભા સાથે ઊભા રહેવા તૈયાર જ નથી. ઊલટું, એમની સાચી દુશ્મન જણે રાષ્ટ્રીય મહાસભા હોય એવું એમનું આજનું વલણ છે. ખિટીશ સત્તાને તો એ જમાતો પોતાના હિતની રક્ષક ગણે છે.

આથી મહાસભાને માટે ફેરેશનનો સામનો કરવાની પ્રાથમિક શક્યતા જન્માવવી એ પ્રથમ કાર્તવ્ય છે. સામનાની પ્રાથમિક શક્યતા કોમી જમાતોના અગ્રણીઓ સાથે વાટાઘાટો કરવાના પ્રયત્નો કરી એમાં વારવાર નિષ્ફળ જવામાં નથી પરંતુ પ્રગ્ન ઉપર પોતાનો કાળૂ સુદઢ કરી આખી પ્રગ્નતા મહાસભા હેડળ લાવવામાં સમાયેલી છે. માત્ર રાષ્ટ્રપતિ પ. જ્યાહરલાલજીએ શરૂ કરેલ મુસ્લિમ જનતા સંપર્કની હિલચાલને પ્રાતેપ્રાંતમાં વધારે વેગવાન બનાવી મુસ્લિમ લીગનો મુસ્લિમજનતા ઉપરનો કાળૂ હથમચાવી કાઢવામાં છે. એમાં મહાસભા સફળ ન થાય ત્યાં સુધી ફેરેશનનો સામનો કરવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન સફળ થાય એવું લાગતું નથી.

પંડિતજી ખરે શાસ્ત્રી

મરહુમિ દ્વા પરીખ

સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરેના અવસાનથી કેવળ ગુજરાતને જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનને એક મોટી ખોટ પડી છે. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારપછી આપણા પ્રમુખજીવનના અગ્ર પ્રત્યક્ષમાં જે નવીન ચેતના ઝુકુરી તેમાં મંગીત તેમજ અન્ય લલિતકળાઓ પ્રત્યે ઉચ્ચ પ્રકારની અભિરુચિ જાગૃત થઈ. આપણી પડતીના સમયમાં મંગીતવિદ્યા મોટે ભાગે આગ્રિયદીન સ્ત્રીપુરુષોને પનારે જઈ પડી હતી. તેમાંથી તેને છોડી ઉચ્ચભાવને પોપણ આપનારા મંગીનનો પ્રચાર કરવાનું પંડિત વિષ્ણુ દિગંજર શાસ્ત્રીએ ઉપાડ્યું. આપણા પંડિત ખરેજી તેમના પટ શિષ્ય. પોતાના ગુરુએ ઉપાડેલા કાર્યને આગળ ચલાવવામાં તેમણે પોતાની કાયા નિચોવી નાખી.

પંડિતજીનો જન્મ સતારા ગિરલામાં તાસર્ગાવ તાલુકામાં ઇ. સ. ૧૮૮૯માં થયેલો. મીરજ મંસ્થાનના મહારાજાના આશ્રયથી તેમણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો. સને ૧૯૦૭માં ૧૮ વર્ષની વયે ત્યારે સંદ્રિષ્ટમાં લણુતા હતા ત્યારે વિષ્ણુ દિગંજર શાસ્ત્રીનો મેળાપ થયો. મંગીત માટેની તેમની લાલકાને જોઈ તેમણે પોતાની સાથે રહી સંગીતનો અભ્યાસ કરવા સૂચના કરી. મીરજ મહારાજાએ સાત વર્ષ મુધીનુ તેમનું અધુ અર્થ આપવા હા પાડી અને તેઓ પંડિત વિષ્ણુ દિગંજરના અતેવાસી બન્યા. ચાર વર્ષમાં જ તેમણે સંગીતમાં સારો પ્રશ્ન કરી અને પંડિત વિષ્ણુ દિગંજરે તેમને પોતાના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક મંડળમાં લીધા અને સને ૧૯૧૨માં તેના ઉપઆચાર્ય (Vice-Principal) બતાવ્યા.

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સંગીતકળા પંડિતજીના પિતાશ્રીમાં તેમ જ તેમનાં ભાઈજીનેતોમાં પણ નહોતી. પંડિતજીના માતા આપ કેશવ શ્રુવા મોટ્ટે કોટલાપુર તા.ખાનાં જાવડા મંચાનમાં ઉસ્તાદ ગર્વયા હતા. અને પંડિતજીનાં માતૃશ્રીમાં નૈસર્ગિક મંગીતશક્તિ હતી, જોકે તેમણે બિલકુલ અભ્યાસ નહિ કરેલો. જાપની શક્તિ દીકરીના એક જ બાળકમાં જનરી.

ગાંધીજીએ પોતાના આશ્રમ માટે આશ્રમજીવનમાં સમરસ થઈને રહી શકે એવા એક મંગીતશાસ્ત્રીની પંડિત વિષ્ણુ દિગંજર પાસે માગણી કરી. રવ. મગનલાલભાઈ રૂબરુ મુંબઈના મહાવિદ્યાલયમાં જઈ આવ્યા તે વખતે ખરેજી નો કચાંક બદાર ગયેલા એટલે તેમનો અને મગનલાલભાઈનો બેટો નહિ થયેલો. પણ પંડિત વિષ્ણુ દિગંજરે ખરેજીને પસંદ કરીને મોકલ્યા અને વિષ્ણુ દિગંજરની એ પસંદગી મોખી નીકળી. સને ૧૯૧૮ના જાન્યુઆરી ખરેજી આશ્રમમાં આવ્યા. અને ત્યારથી જ તેમની 'મધુપતિ રાઘવ રામરામ'ની મૂળથી તા. ભક્તિરમયી તરબોળ ભજનોથી ગાંધીજી અને બીજા સૌ આશ્રમવાસીઓ ઉપર તેમણે જ બૂરડી નાખી તે કાવ્યમની રહી ગઈ. હુદેહુદે દેકાણે વસતા સપળા જ આશ્રમવાસીઓ એ પ્રિય રવજનની ખોટ આજે અનુભવે છે.

પંડિતજી આશ્રમમાં આવ્યા તે દિવસનાં તેમનાં ચૂટ મોજા હાફકોટ દેટા વગેરે વેષ નોઈ કોઈને સહજે વિચાર આવે કે આશ્રમના જીવનમાં આ ભાઈ કેમ લગશે. પણ એ બાજુ સ્વાંગ દેખી દેતાં એમણે ફાલો નો. પણ વિલેગ ન કર્યો. અને ત્યારપછી આશ્રમની ઘટભાળમાં જે ફેરફારો થયા તે બધામાં તે આનંદ અને હિત્માહથી લાગ્યા. પાપખાનાં-સફાર્થનું કામ આશ્રમમાં બધાને જ વારાફરતી કરવાનું આવતુ અને પંડિતજી એ કરતા ત્યાં સુધી એમના ગુરુભાઈ બીજા મંગીતશાસ્ત્રીઓ કાંઈ બોલતા નહિ, કારણ એમાં ઝાઝો વખત જતો નહિ. પણ ગાંધીજીએ આશ્રમમાં મંચુકત રસોડાનો પ્રયોગ ચલાવ્યો અને પંડિતજીએ રસોડામાં કીકડીક વખત આપવા માંડ્યો ત્યારે એમના ગુરુભાઈઓ એમની મશ્કરી કરતા કે મંગીતનું કામ છોડી તમે આ દૂધદહીની અને શાકની વ્યવસ્થામાં ક્યાં પડ્યા છો? એ કીકડોના જવાબ આપ્યા વિના પંડિતજી માત્ર હસતા જ. પરંતુ આ કામ બ્યારે કરતા હતા ત્યારે પણ સંગીતના અધ્યયનમાં અને અધ્યાપનમાં તેમણે લવલેશ ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી એટલું જ નહિ, પણ તે વખતે ય આવા કામને મિથ્યા બોલતે પણ ગણતા હશે એવા બીજા સંગીતશાસ્ત્રીઓ કરતાં પંડિતજીનો સંગીતના કાર્યમાં ફાળો જરાયે બોલો નહોતો, બસકે વધારે હતો. કારણ પંડિતજી આખા મંગીતમય હતા સવારે ચારથી તે રાતે નવ દશ વાગે સુએ ત્યાં સુધી ગમે તે કામ તેઓ કરતા હોય પણ તેમના દિલમાં સંગીતનું જ રટણ ચાલતું. તેમની પાસે મંગીત શીખવા ઇચ્છનારને તેઓ સંગીત શીખવવા હમેશાં તત્પર રહેતા અને તેના વખતની અતુલ્યતા સાચવવામાં પોતાને ગમે તેટલી અગવડ પડે તેમ હોય તેનો કહો વિચાર નહિ કરતાં, મારા જેવા સંગીતની આજતમાં તદ્દન જડને પણ તેમણે સંગીત શીખવવા માંડેલું. એક વખત હું બાળકેને ‘પશુમાં પડી એક તકરાર’ એ કવિતા શીખવતો હતો. મને બરાબર ગાતાં ન આવડે એટલે જે બાળકને કીકડા આવડતું હતું તે વર્ગના બધાં બાળકેને ગવરાવે એમ હું ચલાવતો હતો. પંડિતજી મારા સાથે પાડેલી. નેમણે આ જોયું. એટલે મને કહે કે તમારે જેટલી કવિતાઓ શીખવવાની હોય તેટલી ગાતા તો તમને આવડવી જ નોઈએ. ચાલો હું શીખવાડું. મેં કહ્યું મને તો ગાતાં જ નથી આવડતું અને હું માંડું ત્ક આમ જ ચલાવું છું. એટલે કહે હાગોંનિયમની મદદથી ગાઓ ચાર દિવસ સુધી મને રોજ પડે અને પેલી ‘પશુમાં પડી એક તકરાર’ એ કવિતા બરાબર ગાતાં શીખવે. પણ મારે ક્યાં શીખવો હતો? એટલે હું છટક્યો. કવિતા ગાવાને બદલે અર્થને અનુમરોને વાંચીને શીખવવાનો મેં સિદ્ધાન્ત કાઢ્યો અને પંડિતજી ચાકચા.

પંડિતજીનું હૃદય ભક્તનું હતું. એમની બધી ભક્તિ શુદ્ધ પ્રત્યે દબેલી હતી. પંડિત વિષ્ણુ દિગજરનું નામ દેતાં એમના ચહેરા ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવનું સ્ફુરણ થતું. અને આ ભક્તિભાવમાં વેવલાઈ નહોતી. એ ભક્તિભાવમાં તો મંગીતવિદ્યાની શુદ્ધ અને ઉચ્ચ બ્રમિશ ઉપર પ્રતિષ્ઠા કરવાના પંડિત વિષ્ણુ દિગજરે આરબેલા કામને આખા ભારતવ્યાપી કરવાનો દૃઢ મંકરણ હતો. વિષ્ણુ દિગજરજીના અવસાન પછી તેમના બધા શિષ્યો સંગઠિત રહે અને મારા ભારતવર્ષમાં રથને રથને ગાંધર્વ મદાવિદ્યાલયો ચાલે એ માટે પંડિત ખરેજી-એ જે તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો હું આશી છું. તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારપછી અમદાવાદમાં તેમણે પોનાના ગુરુભાઈઓને બોલાવી સારે સારે કૈલાણે કામે લગાડ્યા. એ બધા મંગીતના પ્રચારમાં પોતાનો ફાળો આપે એનું તેઓ ઇચ્છતા અને પેલા ભાઈઓની

કાંઈક અનિચ્છા હોય તોપણ તેમની પાસેથી વધારાનું કામ વિનવેતને કરાવતા, એટલે પ્રોત્સાહક અને પાવક પ્રભાવ પોતાના ગુરુશ્રાધ્ધાઓ ઉપર તેઓ ધરાવતા.

આશ્રમમાં આવ્યા પછી આશ્રમના સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે વિરલ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તેમણે જણાવ્યાં હતાં. તેઓ સાદા સરળ. ઉલ્લસી અને નમ્ર તો સ્વભાવથી જ હતા. તેના ઉપર નિઃસ્વાર્થ સેવાવૃત્તિ અને ત્યાગનો ઓપ ચઢ્યો, આશ્રમમાં આવ્યા પછી મંગીતશાસ્ત્રી તરીકે તેમની કીર્તિ ગુજરાતમાં અને જહાંગીર દેશમાં અને મોટા ધનાઢવાળો નોકરીઓ ધણીના તેમની સામે આવી ઊભી રહેવા લાગી પણ એવા દ્રવ્ય પ્રત્યે કદી એકી નાન તેમણે કરી નથી.

દર્નવ્યપરાયણનાનો ખ્યાલ તેમનો કેટલો ઊંચો હતો તેનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. આશ્રમમાં દાંડીકૃષ્ણની નૈયાગીઓ ચાલી ગઈ હતી પ્રાર્થનામાં રોજ હઠ્ઠરોની મેદની ઊભાગઈ પડિતજનો નાનો દોકો વચ્ચે શીતળામાં અપડાયો હતો અને બચવાની આશા નહોતી પડિતજ તેની સારવારમાં ગુલાયેલા છતાં બન્ને વેળા પ્રાર્થનામાં નિયમિત હાજરી આપતાં. ઉઠેલે દિવસે તો મરણ સમીપ દેખાતું હતું પોતાના વહાલા પુત્રની મૃત્યુશય્યા હોડી તેઓ પ્રાર્થનામાં ગયા. ત્યાં તેના મરણના સમાચાર આવ્યા. અપૂર્ણ ધૈર્ય અને શાન્તિથી તેઓની લીધા અને પ્રાર્થના પૂરી થયે જ ઘેર ગયા ગાંધીજીએ કહ્યું કે લક્ષ્મીજીદેવના આશ્રમન અર્થે ભલે તમે દાંડીકૃષ્ણના ન આવો, પણ એ ધીર પતિપત્નીએ સૂચના ન સ્વીકારી અને પડિતજ પોતાના પુત્રના મરણને પાંચમે દિવસે દાંડીકૃષ્ણમાં નોકલ્યા.

લડત પૂરી થયા પછી અમદાવાદમાં ફરી પાછી પોતાની સગીનપ્રથાગી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, મંગીતના શિક્ષકો તથા પ્રચારકો તૈયાર કરવા વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે એક મંગીત વિદ્યાલય કાઢ્યું અને સગીનના સર્વસામાન્ય શિક્ષણ માટે અમદાવાદ ગઢેરમાં એક ગાંધી વિદ્યાલય કાઢ્યું પડિતજના ઊંચા ગુણો અને નિર્ભય ચારિત્ર્ય એ આપણો આખાસ્મિત વારસો છે, ન્યારે પડિતજની આ સગીનપ્રવૃત્તિ એ આપણે સ્થૂળ વારસો છે મંગીત પ્રત્યે પ્રેમ અને ઉચ્ચ અભિરુચિનો જે પ્રવાહ તેમણે ગુજરાતમાં રેલાવ્યો છે તે પ્રવાહને વહેને રાખી એ વારસાને લાયક આપણે થવાનું છે.

પડિતજની કૃતિઓમાં ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ તો આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામી છે. તે ઉપરાંત ‘લોકસંગીત’ નામના પુસ્તકમાં કેટલાક ગુજરાતી ગીતો ગ્વગલિપિબદ્ધ કરીને એક મોટી સેવા તેમણે કરી છે. વળી કેટલાક રાગોનાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો તે જ રાગમાં તેમણે રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત સગીનના શિક્ષણ માટે કેટલાંક ક્રમિક પુસ્તકો પણ તેમણે રચ્યાં જે સંગીતની કળા સાથે સગીનના શાસ્ત્રની પણ તેમણે ઉપાસના કરી હતી. સગીનશાસ્ત્ર વિષે તેમના લેખો અને વ્યાખ્યાનો મગ્નદીન કરવા જેવાં છે.

‘તમે ફીદમ તમારી જાતે જ ‘ડેવલપ’ અને ‘પ્રિન્ટ’ કરો છો કે રતિભાઈ?’ માથેરાનના કુંજલવનમાં મને મારા એક મિત્રે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને મેં તેના જવાબમાં અસ્ફુટ અભિમાનભર્યા હૃદયે હા કહી.

‘હું નહોતો કહેતો સુરેશ, કે જાતે જ ‘ડેવલપીંગ’ અને ‘પ્રિન્ટીંગ’ કર્યા વિના ફોટોગ્રાફની ખરી મજા જ નથી.’ પેલા મિત્રે બીજા મિત્ર જોડે વાર્તાલાપ આગળ વધાર્યો અને ‘ડેવલપીંગ’ ‘પ્રિન્ટીંગ’ની આવડતથી ફોટોગ્રાફીની કલાના વિકાસ ઉપર થતી અસર વિશે એક લાંબું વ્યાખ્યાન આપ્યું. મને લાગ્યું કે આ બંને કળાઓ મને સાધ્ય છે એટલે મારા ફોટોગ્રાફીના શોખને હું કળામયતાની ટોચે પહોંચાડી શકીશ આ વિચારે મારી છાતી સહેજ ઊંચી થઈ.

મારા વર્તન અને વિચાર પર સદાએ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતી મારી એક ખાસિયત છે: બીજાનું કહેવું ઝડપથી માની લેવાની મારી શક્તિ. કેટલાક તેને સફળતા ગણે છે, કેટલાક તેને દુર્ગુણ ગણે છે. હું પોતે તેને શુ ગણું છું તે કહેવા માટે તો એકાદ મિત્રના તે ખાસિયત પરના વિચારોની તાજા અસર જોઈએ. જો કે આ રીતે કરેલો મારો પોતાનો મત તો ક્ષણભંગી જ હોય છે.

આ ખાસિયત પ્રમાણે માથેરાનના પ્રસંગ પછી, હું મારી ફોટોગ્રાફીને દાઈ કળા-પ્રદર્શનમાં ધનામ છતે તેવી બનાવવા તરફ વળ્યો. વળ્યો એટલે તેના વિશે વિચારો કરવા અને કદખનામાં તેવાં ફોટોગ્રાફો સારાં સારાં માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા શોધવા લાગ્યો. વાનર અને મનુષ્યમાં થયેલા રૂપાંતરના Biological Science ના પુરાવામાં એક કડી સદાએ ખૂટતી રહી છે, તેવી રીતે મારા વિચારો અને તેના લવિષ્યમાં મળનારા પારિતોષિક વચ્ચે એક કડી સદાએ ખૂટતી રહી છે. તે કડી તે વિચારના વર્તનની. આ કડી કાઢકે જ વાર મળે છે. આ પ્રસંગમાં તે મળત એવી મને ઝંપૂર્ણ ખાતરી છે, પણ તે કડી મેળવવાના પ્રયાસમાં આગળ વધુ તે પહેલાં તો ખજાર પડી કે ગયા અઠવાડિયાનું Illustrated Weeklyનું ધનામી ચિત્ર મારા જૂના પાડોશીમિત્ર નંદનભાઈનું છે. તેઓ ખાર રહે છે. એટલે એમને મળવા માટે મારી ફોર્ટની ઓફિસમાંથી એકાદ ‘ફ્રેય લીવ’ લેવી પડે અથવા તો એકાદ રવિવાર શોધવો પડે. ‘ફ્રેય લીવ’ લેવાની દિંમત કેળવવા તો વિચારની જ ભૂમિકામાં હતો, તેથી રવિવારનો ઉપયોગ કરવા ધારી ત્યાં ગયો.

‘અભિનંદન નંદનભાઈ’ મેં જતાં વેત જ, અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવતાં કહ્યું. ‘Weeklyમાં ધનામ મેળવવા માટે અભિનંદન.’

અભિનંદન ગમે તેવી નાની સફળતા માટે અને નાના માણસ તરફથી અપાયાં હોય તો પણ મેળવનારના મુખ પર લાલીભર્યું દિંમત તો પ્રેરે જ છે. તો પછી આ તો મારા ખાસ

સ્નેહી નંદનભાઈ હતા. અને તેમના અને મારા મનથી, તેમની આ સફળતા પણ કાંઈ નાની સતી ન હતી. એટલે ગમે તેટલાં મોડાં પણ મારાં અભિનદને તેમના મોં પર સ્મિત ફરતું.

‘ચેન્ક યુ’ રતિભાઈ. મારી સફળતામાં ખાસ નવીન કાંઈ જ નથી. તેનાં બધાં આભાર મારી સર્વોગ્રસુંદર કાર્યપદ્ધતિ પર જ છે. નંદનભાઈને હું મારા ઘણા મિત્રોની જેમ ખૂબ જ દલતાથી વિચાર અને વર્તન કરી શકતા માનતો. તેમના આ શબ્દોએ મારી માન્યતા વધારે દૃઢ કરી.

‘ત્યારે તો તમે સારાં સારાં દશ્યો ‘એક્સપોઝ’ કરી ‘ડેવલપીંગ’ અને ‘પ્રિન્ટીંગ’ પણ જાતે જ કરી તેમને આવાં કલાભર્યા બનાવી શકતા હશે?’—મારી ‘ડેવલપીંગ’ અને ‘પ્રિન્ટીંગ’ની યશગાથા ગાતી મગજની અથી અહીં ઝબૂકી આવી.

‘અરે ના રે મારા ભાઈ ના, મારી એક્સિસ આવી માથાકૂટમાં પડવા માટે પૂરી કુરસદ નથી આપતી. આપણે તો ‘એક્સપોઝ’ કરવા સિવાયની બાકીની ક્રિયાઓ ફોટોગ્રાફર પાસે જ કરાવી લઈએ છીએ. અને જોલે ભાઈ, તમે પણ આવી માથાકૂટમાં ન પડતા; નહિ તો સફળ ફોટોગ્રાફરના સર્જક થવા માટે વર્ષો જોઈશે વર્ષો.’

મારા એક મિત્રની, ખાસ કરીને ‘મારી સાથે વાત કરતી વખતની, ખાસિયત પ્રમાણે નંદનભાઈનું વક્તવ્ય ઘણું લાંબુ ચાલ્યું. તેના પરિણામરૂપે મારો દૃઢ મત બધાઈ ગયો કે ‘ડેવલપીંગ’ અને ‘પ્રિન્ટીંગ’ જાતે કરવું એ તો નરી મૂખાઈ જ છે. પૈસા અને વખતનો દુરુપયોગ જ છે. આ પ્રમાણે અત્યારે તો દશ્યો ‘એક્સપોઝ’ કરી બાકીનું કામ ફોટોગ્રાફર પાસે કરાવી સફળ ‘એમેન્ચોર’ થવાના રાહ પર છું. અને ત્યાં સુધી ‘એક્સપોઝીંગ’ ‘ડેવલપીંગ’ અને ‘પ્રિન્ટીંગ’ એ ત્રણે કામ બીજા પાસે કરાવવાની સજાદ દેનારો કોઈ મિત્ર નહિ મળી આવે ત્યાં સુધી આ જ રાહ પર રહીશ! કેટલાકને એમ લાગશે કે હું બહુ નબળા મનવાળો છું. બીજાનું કહેલું એકદમ ઝડપથી સ્વીકારવાની મારી ખાસિયતને દુર્ગુણ કહેવો કે સફળ છું તેના નિશ્ચય પર હું હજી આવી શક્યો નથી, ત્યાં સુધી તો હું નબળા મનવાળો છું કે નહિ તે કહી શકું નહિ બાકી એટલું તો ખરું કે આવી ખાસિયત ઘણીની હોય છે.

*

મારા એક સ્નેહી અને મામાના દરના ભત્રિજાની સગાઈએ સગા પણ થના ચન્દ્રવદન ભાઈનો જ દાખલો લ્યો. ગઈ શરદપૂર્ણિમાની રાતે અમે ચાંદનીમાં રસપાન કરવા નીકળ્યા. ઘરેથી વિચાર કર્યો હતો કે ચોપાટી પર ચંદ્રને આવકારવા અને એટલા ધસવા સમુદ્રનાં ભીંજાનાં પાણી જોવાં જો કે આ વિચારની મૂળ સર્જક તો રામુ બેળવાળાના ગમલેવર બેળ માટે આતુર સ્વાદઅથી જ હતો અમે ઘરની બહાર નીકળ્યા ત્યાં જ જ્યંતીભાઈ મળી ગયાં, એ કરનાં ત્રણ ભક્ષા એ વિચારથી મેં તેમને પૂછ્યું.

‘કેમ, ચોપાટી ચાલશે ને જ્યંતીભાઈ?’

‘તમે તે કાંઈ ગાંડા થયાં કે શું? આજે ચોપાટી? ચન્દ્રનાં અમૃતભિંદુ ઝીંવવા દોષ તો પાંચવો ચાલે પાંચવા.’ જ્યંતીભાઈ બોલ્યા.

અને તે પછી તો તેમના પાલવાના શીતળ, શાંત, આહ્લાદક અને મધુર જળના વર્ણને અમને મુગ્ધ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યાં જવાનાં પૂરા નિશ્ચય પર આવી આગળ વધ્યા.

‘કેમ, ચન્દ્રવદન, જુલુ ચાલતુ છે કે ?’ શબ્દોના અવાજ સાથે જ ચન્દ્રવદનભાઈના ખભા પર એક ધબાકો સંભળાયો. આ તો અમારા કવિમિત્ર સનમુખભાઈ !

‘ના, અમે તો પાલવા જઈએ છીએ.’

‘ત્યારે સાંભળો ચન્દ્રવદન,

‘શઘ્નપૂનમના રસથાળ લેવા અને લૂંટવા,
મધુરાલાપે ટવતી રસકિન્નરીઓના રસગાન
સુણવા અને ઉપભોગવા,
દેહપુષ્પની પાખડીએ,
રાસવૃત્ત્યના મુંદર પાના ઉકેલતી,
એ કુમારિકાઓને જોવા ને આનંદવા,
એક જ રસરસીકુ સ્થાન તે જુલુ.’

અમારા આ Blank (જમ્મી રીતે-ભાવ તેમ જ અર્થ) Verseમાં રાચના કવિરાજના શબ્દાક્ષાપત્રી અસર સદાયે અમારા પર થતી. આજે તો તે વધારે અર્ધ.

અમે એકાદ ‘રેસ્ટોરાં’માં નાસ્તો લઈ આગળ વધવા વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં તો મારા મગજમાં એક વિચાર વિજળી પેડે અજીકથી મેં તેને શબ્દસ્વરૂપ પણ આપ્યું.

‘આજે “ દુનિયા ન માને ’માં ટિકિટો સહેલાઈથી મળી શકશે ત્યાં જઈએ તો કેમ ?’

‘હા, હા, ચાલો તેમ જ કરીએ !’ જધાની એક સાથે જ સંમતિ આવી. પ્રહેલાં તો તેનું કારણ હું ન સમજી શક્યો પણ પછી ખબર પડી કે જલેની મારા ખીસા પરની દૃષ્ટિએ અડપ્પી હા કહેવડાવી હતી.

આમ ચોપાટીનો નિશ્ચય કરી નીકળેલા અમે, પાલવા થઈ, જુલુ આવી (કદપનામાં જ) ‘દુનિયા ન માને’ માં ગયા. આમાં અમારી અસ્થિરતા ભલે ન દેખાતી હોય, પણ વૈરાગિકાના કહેવા પ્રમાણે તો વિશ્વ આખું જ અસ્થિર છે પુરાણોમા કહે છે ને પ્રમાણે તો વિશ્વનો સર્જનહાર પણ અસ્થિર જ છે. એમ તો મારા કાકાના ચિગ્જની મુદ્રચ્છદ B. Com. થઈ મહાન વેપારી થવાના રાહ પર હતા તેમાથી કોણ જાણે કેમ હમણાં તેમની સોલાગામની યાડીમાં આંખાના રોપા વાવવામાં તસ્લીન થઈ ગયા છે.

*

મારા એક મિત્ર નરહરભાઈ ગઈ સીઝનમા માથેરાનમા થોડા પરથી જરા પડી ગયેલા અને હાથ પર થોડું વાગેલું પણ ખરું મેં તેમને આંખાહળદર અને તેજ ચોપડવાની સલાહ આપેલી અને તે તેમણે માનેલી. બીજે દિવસે તેમના કોઈ સગાએ ટીકચર આયોજીન પર જ વિશ્વાસ રાખવા કહ્યું. તેઓ તે માને તે પહેલાં તો તેમના કોઈ દાકતર મિત્ર તેમને હાથ પર બાંધવાની કાકડાની પટ્ટીઓ આપી ગયેલા. અને તે પછી કોઈએ હાડવેદ પાસે

હાડકું ચડાવી આવવાની સલાહ આપેલી. આ બધાથી મુંઝાઈ કે ગુસ્સે થઈ તેઓ હાથ પર ટીકચર ચોપડી, તે પર આંખાહળદર લગાવી, ડોકટરે આપેલ બપોટિયું ખાંધી હાડકું પામે હાડકું ચડાવવા ગયેલા !

આ બધા પ્રસંગો પરથી મારે તો ચોક્કસ મત બધાઈ ગયો છે (અને તે ત્યાં સુધી બીજાના મતની અસર ન થાય ત્યાં સુધી ચોક્કસ જ રહેવાનો) કે બીજાનું કહેવું માનવા તરફનું વલણ તો દરેકનું હોય છે. અને તેથી તે અવગણ્ય તો નથી જ. આપણા અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી હડાવવાનો આ એક પ્રકાર જ છે. દુનિયાનો દરેક મનુષ્ય બધુએ જ્ઞાન ધરાવી શકે જ નહિ. તેથી તેને બીજાનું કહેવું માનવું પડે છે.

તે સિવાય જો Objective દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, એટલે કે તેના પરિણામની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કદાચ આને અવગણ્ય માનવાની જરૂર થઈ આવે. પણ ઘણીએ સારી વસ્તુઓનાં પરિણામ ખરાબ આવે છે. કોઈને પણ પૂછ્યું તો તે સત્ય બોલવાની ટેવને સરેરાશ જ કહેશે. પણ તેના પરિણામ વિશે પૂછ્યું તો સત્ય બોલનારને સદાયે સફળ કરવું પડતું હોય એમ જણાશે. ઉપર કહેલા પ્રમંથમાં નરહરભાઈ બીજાની સલાહ માનતાં ભડેને મુંઝાઈ ગયા, પણ તે તેમનો અવગણ્ય હતો એમ તો ન જ દેહી શકાય. માત્ર દેશચિત્ર ભડેને દેહી કલાચિત્ર ન બની શકે પણ બીજાની સલાહ માનવામાં મારે ઉદ્દેશ તો બીજો ચડવાનો જ છે. તો પછી આવા શુભ ઉદ્દેશની પાછળ બીજાની સલાહ માનવાની જરૂરને અવગણ્ય તો કેમ જ દેહી શકાય ?

વસંતની જયોત

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

વસંત કેરી બંસી જાળે, આંખા ડાળે કોયલ ફૂંજે;
કેમ્બુડાં કુંકુમ ઉરાટે, ગ્રમર મધુરાં ગીતો ગુંજે-
પુષ્પ મીઠું મલકે.

આંખા મહોરે, લીમડી ફોરે, પુષ્પ પરાગ-પવાલાં ઢાળે;
ઝરણાંઓ ઝમઝમતાં ભેરે, હલવાતાં સરિતાને ખોળે
ગાય મીઠી હલકે.

નરનારીમાં જોળન છલકે. કિચોર કેરાં હેયાં મલકે;
જીવન કેડું જોમ વછટે, તિમિર તણા બંધો ક્ષા તૂટે
સુદૃઢ-જયોત ઝલકે.

ભારતકળાનું ત્રૈગુણ્ય

મૂળ લેખક : શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન

અનુવાદક : જયંતીલાલ આચાર્ય

સામાન્ય રીતે આપણા દેશમાં કળાને ત્રણ રીતે જોવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકાર તે સાંસ્કૃતિક, રાજસિક અને તામસિક છે. જે કળા આપણા કેવળ પ્રયોજન પૂરતી ધણાય છે તે માત્ર શારીરિક ભોગને માટે ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તામસિક ગણાય.

વેદમાં રચકારને “મનોવી કર્મકાર” કહેવામાં આવ્યો છે (અ.વે. ૩, ૫, ૬.). ધર વગેરે નિર્માણ કરનાર ‘તષ્ઠા’નો ઉલ્લેખ પણ વારંવાર જોવામાં આવે છે (ઋ.વે ૧, ૬૧, ૪; ૧, ૧૦૫, ૧૮.). આ બધી કળા તામસિક ગણાય છે. આ કળા દ્વારા આપણી દેહરક્ષા અને માત્ર પ્રયોજન પૂરતો નિર્વાહ થઈ શકે, એથી કેઈ ઉચ્ચ સૌન્દર્યસર્જન ન થાય. ત્યાં કળા ધનિક વર્ગ કે પુરોહિતની ફરમાશથી સર્જવામાં આવે ત્યાં તે કળા ઠાસકળા ગણાય. કળાલવનના નીચલા માળની આ સામગ્રી ગણાય.

જે કળા આપણી વિલાસિતા, ઐશ્વર્ય અને નૈપુણ્યનો પ્રકાશ કરે તે કળા રાજસિક કળા છે. ત્યાં કળાકાર પોતાના ઐશ્વર્યથી અને શક્તિથી સમગ્ર સમાજ પર પ્રભુત્વ રથાપે છે અને પોતાના સર્જનના વૈભવથી બધાને ચમકાવી મૂકે છે, ત્યાં કળા રાજસિક ગણાય. વાજસતેથી સંહિતામાં (૩૦, ૭) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૩, ૪, ૩, ૧) મણિકારનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે ઉપરાંત વળા દિરણકારનો પણ (૩૦, ૧૭) ઉલ્લેખ મળે છે. તેમની સર્જેલી કળા પ્રાણપોષણ પૂરતી ન હોવા છતાંય તે વખતના ધનિક લોકના વૈભવ અને કળાકારનું નૈપુણ્ય વ્યક્ત કરતી હતી. ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળના ૮૫મા સૂક્તમાં સૂર્યના વિલાહમાં વહુને વેશ “વામ્” કહેલો છે. તે પુરોહિતપ્રાપ્ય છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવવામાં આવે છે કે વસ્ત્રના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં જેમ નકશી કરેલું કામ (‘વેશ્’) વસ્ત્રને દીપાવે છે, તેમ કાચ્યને ‘નિવિત્’ દીપાવે છે. જેમ મૂલ્યવાન અલંકૃત વસ્ત્રને વણવા પહેલા તેની નકશી કરવી પડે છે, તેવી રીતે કાચ્યારંભમાં ‘નિવિત્’ હોવું જરૂરી છે (ઐ. ધા. ૩, ૧, ૧૦).

આ બધી કળા જો કે માત્ર પ્રયોજનની સામગ્રી નથી, છતાંય વિલાસનું ઉપકરણ તો છે જ. તેથી એ કળા પણ સાંસ્કૃતિક ન ગણાય. આ રાજસિક કળા તે કળાલવનના ધીમ માળની વાત થઈ. કળાદેવીના આંગણમાંથી તેના ભોગમંદિરમાં કે નાટ્યમંદિરમાં એ કળા પ્રવેશી ન શકે.

ત્યારે સાંસ્કૃતિક કળા કેવી હોય? જે કળામાં અનન્યને માટે અંતવાન રહ્યા છતાં અંખના હોય, સીમાના મંદિરમાં અસીમનો આનંદ હોય તે કળા સાંસ્કૃતિક કળા છે. અમૃતને માટે મર્ત્યનો જે નિત્યરાગ અને નિત્યાભિસાર છે, અપરૂપને પામીને રૂપનો જે વિપુલ આનંદ છે—

તે જ છે સાત્ત્વિક કળાનો પ્રાણ, તેનું સર્વસ્વ. જ્યારે માનવ વિશ્વને કેવળ જીવનહીન જ
 “તત્ત્વ” માનતો નથી, પરંતુ સમસ્ત વિશ્વને પોતાના જીવનમાં ગ્રહણ કરવા માગે છે, ત્યારે
 તે વિશ્વને રસરૂપે પરિણીત કરે છે. રસ છે હંમેશા તરલ, સદા અપદિત, ભાવઅંચલ રસ જ છે
 પ્રાણસક્ષિલ. વૃક્ષ પાર્થિવ વસ્તુને રસમાં પરિણીત કરીને ટકે છે. દરેક પ્રાણી પણ બધી વસ્તુ-
 ઓને પ્રાણરસમાં પરિણીત કરીને જીવે છે. તેથી જ સાત્ત્વિક કળાકારને માટે આ પૃથ્વી જીવંત
 છે. તેની સાથે તેનો યોગ કેવળ જ્ઞાનનો નહિ, પરંતુ પ્રેમનો છે. “પૃથ્વી માતા છે, હું તેનો
 પુત્ર છું” એ આચર્યણનો મત્ર કળાના રસનું મૂળ છે. આચર્યણ વિશ્વસમસ્તને પ્રાણવાન
 ગણીને જ ખેંસી રહેતા નથી, પરંતુ પ્રેમવડે-આનંદવડે અહોરાત્ર તેને આલિંગીને તેઓ વિશ્વ-
 રસ પીએ છે. તેથી જ વિશ્વ નગ્નના તેમના દર્દનો (sympathy) અંત નથી. સાત્ત્વિક કળાની
 ભોંય (back-ground) એ જ વિશ્વપ્રાણી અમૃતગત છે. આથી જ દાસકળાના કરતાં સાત્ત્વિક
 કળા સ્વતંત્ર કળા છે આ કળાને કેવળ વ્યક્ત કર્યાથી કામ સરતું નથી, તેને તો જીવનમાં
 ઉતારવી પડે છે.

ઉત્તર હિંદના વૈષ્ણવમત પ્રમાણે પણ કળાનાં આ ત્રણ સ્વરૂપો સ્વીકાર્ય છે. તેઓ
 જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણની માફક કળાના ત્રણ રૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મસ્તરૂપે પ્રયંસ થોદા
 બનીને શત્રુને હણે છે, ત્યારે તેમનું તામસિક રૂપ પ્રગટ થાય છે. તેમની અંશ્વર્યમયી મૂર્તિ
 મથુરાના રાજસિંહાસનમાં ઉપગ્રિયત છે આ અંશ્વર્ય અનુપમ છે. આ તેમનું રાજસિક રૂપ છે.
 પરંતુ તેમનું યથાર્થ સાત્ત્વિક રૂપ જગના પ્રેમધામમાં છે. આ રૂપ પ્રયોજનાતીત છે. એમાં
 તેમનો હીતારસ છે.

કેટલાક મંત કવિઓએ આ ત્રણે પ્રકારના રૂપ વ્યક્ત કરવા માટે સુંદર રૂપક આપ્યું
 છે. તેઓ જણાવે છે કે રસનું પ્રથમ રૂપ તામસિક છે, જેવી રીતે દ્રાક્ષને ગાળાને જ્યારે તેમાંથી
 ઉલ્લસલ સુરા થાય છે, ત્યારે તે તેનું અંશ્વર્યરૂપ થયું, તે રાજસિકના છે અને તેનું પાન
 કર્યાથી જે આનંદ મળે છે, તે સાત્ત્વિકતા છે. ત્યાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, માત્ર આનંદ રહે છે.

હાયમં તેરા લાલ ચમકે મૈ અમીરસ પ્યાવા!

અંદર નેરા જળ સમાકે મસ્ત ખુશ મતવાલા.

“હે પ્રાણસ્વરૂપ, જ્યારે તારા હાથમાં હું અમૃતરસનો પ્યાસો ચમકે ચમકું છું, ત્યારે
 મારો કેવો ગ્મ હોય છે, કેવો ચળકાટ! જ્યારે તારા અંતરમાં સમાઈ જઈ છું, ત્યારે મું
 તારો નશો છું, તારો આનંદ છું.”

કળાના આચાર્ય શ્રી અવનીન્દ્રનાથ દાકુર પણ આ ત્રણ સ્વરૂપો સ્વીકારે છે.

પ્રત્યેક સમ્યક્તાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની સાથે તામસિક અને રાજસિક કળા આપો-
 આપ ધડાય છે. પરંતુ સાત્ત્વિક કળાની ઉત્પત્તિ સદગત્સાધ્ય નથી, એ નો છે કોર
 તપસ્યાનું ધન.

શાથી સાત્ત્વિક કળા સદગત્સાધ્ય નથી? કારણકે કળાની એક બાજુએ રૂપ છે, બીજી
 બાજુએ અરૂપ છે. આ કળામાં અરૂપ રૂપ ધાગ્યું કરે છે અને અરૂપના રમસપ્રદમાં રૂપ
 સનન વિલીન થાય છે

મોટા ભાગે આપણે નેત્રીએ છીએ કે કોઈ પણ સમ્યક્તા કે કોઈ એક રૂપરસનું, કોઈ
 પણ એક પ્રકારની સમ્યક્તા કે અરૂપરૂપના જ્ઞાનમાં મગ્ન હોય છે. આ રૂપ અને અરૂપનાં

બન્ને તરફોં એકસાથે યોગ્ય સુમેળ પામતાં નથી. તેથી જ ન્યાં સુધી આ બન્ને તરફોંનું હઠગૌરી મિલન ન થાય, ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક કળાની આશા રાખવી બર્થ છે. અને તેથી કરીને તો આ કળા દુર્લભ છે!

ભારતની પ્રાચીન આર્થ જાતિ અરૂપના ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતી તેમનું મન રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેથી અતીત પરબ્રહ્મની તરફ જ વળેલું હતું, તેથી જ તેમનો મત્ર હતો: “અશ્વત્થમસ્વર્શમરૂપમવ્યયમ્” । પરો દિવા પરા : પ્રથિવ્યા ।

આ દેશના પ્રાચીન આર્યોના કરતાં અનાર્યો રૂપના ઉપાસક હતા. આ અનાર્યોમાં કોઈ કોઈ ઐણી ઘણી સભ્ય હતી. તેઓ અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ ધરાવતા અને પ્રતિમા પૂજતા. હાલમાં પણ દ્રાવિડ દેશમાં અનાર્ય સ્થપતિ-ગણનાં ગોપુર મંદિરો જોટલા સુદર છે તેટલા જ વિરાટ છે. પ્રાચીન આર્યોનું સભાગૃહ મયદાનવ આવીને રચતો, ગવણે પૂરીને કેવી અદ્વિતીય એશ્વર્યશાળી બનાવી છે! આ ઇતિહાસ સૂચવે છે કે પ્રાચીન અનાર્યો ખૂબ રૂપરસિક હતા. તેમનામાં તામસિક અને રાજસિક કળા સતત વિકાસ પામતી. પરંતુ તેમની આ કળામાં આત્મનો, અરૂપનો ગુપ્તભાવ ન રહેવાથી સાત્ત્વિક ન બની શકી, તેથી જ જેવા આર્યો આવ્યા કે તરત જ એક પ્રકારનું ગંગામુનાનું મિલન થયું. રૂપ અને ધ્યાનની ધારા મળતા એક અપૂર્વ રસતીર્ય સર્જાયું.

આથી જ કળાનો મશાલો જોટલા પ્રમાણમાં અર્થવેદ અને ત્યાર પછીના વૈદિકયુગમાં મળી આવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં ઋગ્વેદમાં મળતો નથી, કારણ કે તે વેળા આર્ય-અનાર્ય પરસ્પર ભળ્યા ન હતા. અર્થવેદ અને પછીના યુગથી આ મિલનરસ જામ્યો.

હવે અહીંયાં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે વિજયી આર્યો પરાજીત અનાર્યોની પાસેથી રૂપરંગ સ્વીકારે એ શક્ય છે?

આ લેવડદેવડનું શાસ્ત્ર ધણું જ મુદર છે કાર્તિક દેવાનું હોય તો પરાજીત પણ તે દે છે અને તેમાં લેવા જેવું હોય તો વિજેતા તે સ્વીકારે પણ છે. ન્યાં ન્યા દૈન્ય હોય ત્યાં ત્યાં વિજેતાઓ પણ પરાજીતનું શિષ્યત્વ સ્વીકારે, —જેમ વિજેતા રોમે ગ્રીસની સભ્યતા સ્વીકારી, જેમ ભારતના આર્યોએ પરવર્તી વિજેતાઓને ધણું જ આપ્યું. આ જાતનો આદાનપ્રદાનનો બવહાર બધે જોવામાં આવે છે

અર્થવેદમાં દેવતાઓ ઉપરાંત પૃથ્વીનાં તેમજ વૃક્ષોનાં માનવોનાં સ્તવ કરવામાં આવ્યાં છે. તે પરથી જણાઈ આવે છે કે તેમનામાં આર્ય સિવાય બીજો કોઈ એક પ્રભાવ લાગ્યો હતો. મૂર્તિપૂજા વગેરે વાતો અનાર્યોની જ હતી અને તેથી જ સ્મૃતિયુગમાં પ્રાચ્ય દેવતા અને પૂજારી બ્રાહ્મણ અશ્રદ્ધેય બન્યાં મૂર્તિપૂજના અનેક ભાવોમાં અનાર્યપ્રભાવ જોઈ શકાય છે. ગૃહધર્મપુરાણમાં (૨૨મો અધ્યાય) જણાવવામાં આવે છે કે દેવીપૂજામાં સ્ત્રીઓએ અસ્ત્રીય ગાતાથી બધાને સતોવવા. પુરાણમાં પણ કયાંક કયાંક મળે છે કે રાજાઓએ દડ આપીને વેદબાણ દેવતાઓની મૂર્તિપૂજાને અને વેદગાન સિવાય સામાન્ય પૂજ્ય દેવતાઓનાં અને પ્રાકૃતજનોના ગાનાને બધ કર્યાં હતાં (લિ. પુ; ઉ, ખડ ૩૦ મો અધ્યાય.) જે તત્ત્વોમાં મૂર્તિના લક્ષણ અને ધ્યાનાદિ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેવાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ દ્રાવિડ દેશોમાં વધારે જોવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આવાં તત્ત્વો રાવણપ્રોક્ત હોય છે. અગ્નિપુરાણના મત પ્રમાણે સ્થાપત્યવિદ્યા હયશીર્ષનવમાથી મળેલી છે. આ તત્ત્વ અનાર્યનો જ છે. અરવું!

આટલી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે અનાયોમાં મૂર્તિવિદ્યા અને મૂર્તિકળા હતા, પરંતુ તેઓમાં ઈન્દ્રિયાની નિષ્ક્રિયતા ન હતી. આ રસ મળ્યો આયોમાંથી. આ બંનેના મિશ્રનથી ભારતમાં એક અપૂર્વ સાર્વત્રિક કળાની ભૂમિકા ધરાઈ રહી હતી. આ બે પૃથ્વી અને પાર્થિવ પદાર્થો તરફનું દરેક જ સમગ્ર કળાનો પ્રાણ છે, તે તત્ત્વ ક્રમશઃ આયોના હૃદયમાં નિવસી રહેવાનું હતું.

પ્રાણીમાં જેમ જડ દેહ અને દેહાનિરિક્ત અનિવચનીય 'જીવન' હોય છે, તેમ તે વખતની ભારતીય પ્રતિભામાં વિશ્વના સમસ્ત જીવનથી જીવન ચર્ચને પ્રાણરસ પરિણત થતો હતો. તેમની પાસેનું કાર્મજ જડ હતું નહિ, સમગ્ર હતું પ્રાણમય

પ્રાણાય નમો રહિમન્વર પ્રણિવમ્
નમસ્તે પ્રાણ કન્દાય નમસ્તે સ્તનયિતવે ॥
નમસ્તે શરતવાયતે નમો અસ્તુ પરાયતે ।
પ્રાણો મૃત્યુ પ્રાણસ્તકમા પ્રાણ દેશ ઉપાસતે ॥
પ્રાણો વિરાટ પ્રાણો દેહી પ્રાણ સર્વ ઉપાસતે ॥

(અ. વે. ૧૧, ૬)

"જેમાં સર્વ પ્રણિવ છે તે પ્રાણને નમસ્કાર. જે પ્રાણ કદન કરે છે, જે મર્ગન કરે છે, જે (જીવનરૂપે) આવે છે, જે (મૃત્યુરૂપે) જાય છે, તે પ્રાણને નમસ્કાર. મૃત્યુ પ્રાણ છે, વેદના પ્રાણ છે, દેવતાઓ આ પ્રાણની ઉપાસના કરે છે, પ્રાણ વિરાટ છે, પ્રાણ માર્ગ-દર્શક છે તેની જ બધા ઉપાસના કરે છે."

ચરપ્રાણ જ્ઞાના વાગતે અમિકદત્તવૌષધીઃ ।
સર્વે તદા પ્રમોદન્તે રહિન્ચ મૃત્યુશમધિ ॥
યદા પ્રાણો અભ્યવર્ષોદ વૈવેણ પૃથ્વી મહિમ્ ।
અમિવૃષ્ટા મૌઘધયઃ પ્રાણેન સમગ્રાદિરન્ ॥
પરાચીનાય તે નમઃ પ્રતિચીનાય તે નમઃ ॥

(અ. વે. ૧૧, ૬)

"બગાવર ઋતુની વેળાએ પ્રાણ જેવો ઓપધી સમૃદ્ધ તરફ કદન કરે છે (ઓપધીને વ્યથાપૂર્ણ આન્દાન કરે છે) કે તરત જ આ ભૂમિ ઉપર જે કાર્મ છે તે બધું પ્રમોદિત થઈ જાય છે. ત્યારે પ્રાણ આ મદતી પૃથ્વીને પ્રાણરસથી તરબોળ કરે છે, ત્યારે રમસિક્ત સર્વ ઓપધી પ્રાણફાગ જ મધુર હૃદય પ્રત્યુત્તર આપે છે. જે નિત્યપ્રાણીન પ્રાણ, તને નમસ્કાર, જે નિત્યનવીન પ્રાણ, તને નમસ્કાર."

જે ભાવરસ વિશ્વચરાચરને પ્રાણિત કરીને, જીવત કરીને પ્રેમથી પોતાનું કરીને જુએ છે, તે સંપૂર્ણપણે પ્રયોજનાતોન હોય છે. પ્રયોજનાતોન આ ભાવરસ, પ્રેમરસ જ કળામાં પ્રસાદ પામતો હતો.

આચર્યજ્ઞ અને અંગીરસોમાં વિશ્વ તરફ પ્રીતિ, પૃથ્વી તરફ આકર્ષણ અને મનુષ્યના હૃદય પ્રત્યે ભાવ ધણો નેવામાં આવે છે. તેથી જ વશીકરણ અભિચાર વગેરે મનોતેમનામાં પ્રબળ થવા પામ્યા. સ્વર્ગની સરખામણીમાં પૃથ્વી તેમને મારે વધારે સન્ય હતી.

આ પૃથ્વીની માટીમાં જ તેમનો આનંદ હતો. તેથી જ તેમની પ્રાસેથી -કળાનો મશાલો વધારે મળી આવે છે.

પૃથ્વી તરફના તેમના આ દરદમાં જ કળાની પ્રતિષ્ઠા છે. અર્થર્થવેદમાં આ દરદનો પાર નથી. આ પૃથ્વીને જોઈને તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું છે. વણ, રસ અને આનંદનાં આવા વૈચિત્ર્યમાં જ આર્થર્થણું હૃદય કળાદેવીની પાદપીડ અન્યું છે.

તેથી તેઓ મહીનું સ્તવ કરે છે:

ગિરયસ્તે પર્વતા હિમવન્તો ડરખ્યં તે પૃથ્વી સ્યોનમસ્તુ ।

વન્નુ કૃષ્ણાં રોહિણી વિશ્વરૂપા ધ્રુવાં ભૂમિ પૃથિવીમિન્દ્ર ગુપ્તામ્ ॥

ભર્જીતોઽ હ્રતો ભક્ષતોઽધ્યઽર્ચાં પૃથિવીમહમ્ ॥ (અ. વે. ૧૨, ૧)

“હે પૃથ્વી, તારા હિમવાળા પર્વતો, તારાં અરબ્યો અમને સુખકર થાઓ. આ ધ્રુવ ભૂમિ જ બુધવર્ણ, કૃષ્ણવર્ણ, અરુણવર્ણ, વિચિત્રરૂપવાળી છે. આ દેવરક્ષિત ભૂમિ અજીત અહત અક્ષત રીતે હું પ્રતિષ્ઠિત છું.”

માતા ભૂમિ પુત્રોઽહમ્ પૃથીવ્યા ।

ત્વામિ નિષીદેમ ભૂમે ॥

(અ. વે. ૧૨, ૧)

“ભૂમિ મારી માતા છે, હું તેનો પુત્ર છું; હે ભૂમિ, હું જાણું તારા ઝોળામાં બેસી શકું !”

ચેન્યો ઝ્યોતિરમૃત મર્ત્યમ્ ક્વચન્ સૂર્યો રશ્મિભિરાતનોતિ ॥ (અ. વે. ૧૨, ૧.)

“આ મર્ત્યો માટે સૂર્ય ઉદય પામીને પોતાના પ્રદાશથી જ્યોતિર્ણી અમૃત પ્રસારે છે.”

યસ્તે ગન્ધઃ પૃથ્વો સર્વભૂવ ય વિત્રતયોપધયોયમાયઃ ।

ય ગંધર્વા અપ્સરસથ મેજિરે તેન માં સુરમિ કૃણુ ॥

(અ. ૧૨, ૧.)

“હે પૃથ્વી, જે તારી ગંધ સર્વે ઝોળાથી તેમજ પાણીને સુગંધિત કરે છે, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ જેનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે, તે જ ગંધ અમને સુગંધિત કરો.”

યસ્તે ગન્ધ પુષ્કરમાવિવેશ પૃથિવીગન્ધમગ્રે

તેન માં સુરમિ કૃણુ ॥

(અ. વે. ૧૨, ૧.)

“તારી જે ગંધ પદ્મમાં છે, તારા આદિમાં છે, તે ગંધ, હે પૃથ્વી, મને સુગંધિત કરો.”

શિલાભૂમિરદમાર્ણસુઃ સા ભૂમિઃ સપૃતા ધૃતા ।

તસ્ય દિરણ્યવક્ષે પૃથિવ્યા ભર નમઃ ॥

(અ. વે. ૧૨, ૧)

“તારી શિલાઓ, તારી ભૂમિ, તારા પથ્થર, તારી ધૂળ-અથ જ જાણે તને પંકડી રાખે છે. તે જ દિરણ્યવક્ષ ધાતા પૃથ્વીને નમસ્કર.”

ગ્રીષ્મન્તે ભૂમે વર્ષાણિ શરદ્દેમન્તઃ શિશિરો વગન્તઃ ।

ક્ષત્રવસ્તે વિદિતા દાયનીરહોરાગ્રે પૃથિવી નો હુહાતામ્ ॥ (અ. વે. ૧૨, ૧.)

“હે ભૂમિમાતા, તારી ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમન, શિશિર, વર્ષા વગેરે ઋતુઓ, અને મંવત્સર, દિવસ રાત્રિ, તારા સ્તનની દૂધધારાની માફક કરો.”

યસ્યામ્ ગાયન્તિ વૃત્યન્તિ મૃત્યાં મર્ત્યાઃ ।

યુદ્ધન્તે યસ્યામાઘન્દો યસ્યાં યદતિ હુન્દમિઃ ॥

(૧૨, ૧.)

“ જે ભૂમિમાં કર્મકાલાહલમાં ફેણેલા મર્ત્યગણો ગાન કરે છે, નાચે છે; ત્યાં યુદ્ધ થાય છે, યુદ્ધભિ ગડગડે છે, તે જ ભૂમિ અમારે માટે કલ્યાણકારી થાઓ. ”

યાં પક્ષિણઃ સંવતન્તિ દયા સુપર્ણાઃ શકુના વયોગિ ।

યસ્યામ્ વાતો માતરિથેયતે રજોગિ કૃષ્ણ દ્વાવયંથ શૃખાન્ ॥

“ જેમાં હસ, સુપર્ણ પખીઓ વગેરે બેસે છે, ત્યાં વાયુ ધૂળ ઉગાડીને વૃક્ષને હલાવે તો માતાના અંતરના નિઃશ્વાસની જેમ વાય છે (તે પણ અમારે માટે કલ્યાણકારી થાઓ). ”

જેવી રીતે જળધારા કાંઈ એક મૂળમાંથી નીકળે છે, તેવી રીતે આ સૃષ્ટિ પણ એક રસધારા છે. જે તેનું મૂળ છે, તે જીવત છે. તેને આધાર્યણો ‘ રક્ષક ’ કહે છે. આ સૃષ્ટિના ખોખાને પણ રક્ષક કહેવામાં આવે છે. આ જીવન સૃષ્ટિનું ખોખું કાંઈ સૂકુ લાકડું નથી, એ તો છે ચચલ રસ. તે રક્ષકને લીધે જ સધળી વસ્તુઓ રસથી પરિપૂર્ણ થાય છે.

ઋષ્ય મરન્તમુદક કુમે મેવોદદ્ધાર્યમ્ ।

પત્યતિ ચૈવં ચધુવા ન સવેં મનસા વિદુઃ ॥

“ જળપૂર્યું કુલની માફક તેઓ છલાછલ રસ ભરી દે છે. આંખથી બધાએ જોયું, પરંતુ મનથી તો જોયું નહિ ! ”

જેવળ રસથી ભરી દઈને જ તેઓ ઝંતોપ પામતા નથી, પરંતુ સમસ્ત સસારને તેઓ નામથી બોલાવે છે. આ આદ્વાનના આકર્ષણથી જ સમગ્ર વિશ્વ ચાલી રહ્યું છે. એ આદ્વાનના માધુર્યથી વિશ્વ સ્થિર થઈને સુદર બન્યું છે આ સૌન્દર્ય પ્રયોગનાતીત હોવાથી જ કળાનો રસ છે. આ આદ્વાનમાં પ્રાણની ગતિ અને સૌન્દર્યની ગિચિ રહેલાં છે. હરગૌરીની માફક આ વેગ અને ક્રાંતિની અર્ધનારીશ્વર મૂર્તિ કળામંદિરની કાપા છે. તે મહાન આદ્વાનથી વિશ્વ જેટલું જીવંત તેટલું જ સુંદર છે.

આ પ્રમાણે સર્જન ઉપર સર્જન, રૂપ ઉપર રૂપનો વિકાસ થયે જાય છે, છતાં જાણે તેની મધુર ભાવે બોલાવવાની આશા કેમે કરી ઝંતોપાતી નથી ! કાણ જાણે શાની શોધ આ પૃથ્વીમાં આવી રહી છે ?

કથ વાતો નેલપતિ કથ ન રમતે મગઃ ।

કિમાવઃ સત્યં પ્રેક્ષતી નૈલયતિ વદાવન ॥

(અં. વે. ૩૦, ૭, ૩૭)

“ વાયુ શાથી સ્થિર ન થયો, શાથી મનમાં ઝંતોપ ન થયો ? ક્યા સત્યને મેળવવા ઇચ્છી જળધારા કદાપિ સ્થિર થઈ શકતી નથી ? ”

પરંતુ આધાર્યણો જાણ્યતા દત્તા કે આ સધળી ચચલતાની વચ્ચે એક નિત્ય અચચત કાંઈક જરૂર છે; નહિ તો આટઆટલા પ્રાણના ઉચ્છવાસ, આટઆટલી ગતિ અને પ્રવાહ ક્યાંથી ચંચલે ! તેઓ જાણના દત્તા કે મૃત્યુલોકમાં જ તે અમૃત રહેયું છે, તેથી જ આ મૃત્યુલોકમાં આટલું રૂપરચિત્ય જોવામાં આવે છે. જે સ્થિર છે ને જ સર્વ સૌન્દર્યનું મૂળ છે, કાણ કે સૌન્દર્ય સ્થિરના ચાહે છે વેગ અને ગતિ તેમનું જ પ્રયોગનાતીત પ્રાસુર્ય છે, તેથી જ કળાનો તે પ્રાણ છે, તેથી જ તેઓ સનાતન છતાં નિત્યનતન છે.

સનાતનમેનમાહુસ્તાય સ્યાન્ પુનર્જવઃ ।

અહોરાત્રે પ્રજાયેતે જન્યો જન્યસ્ય રૂપયોઃ ॥ (અ. વે. ૧૦, ૮, ૨૩.)

“તેમને સનાતન કહેવામાં આવ્યા છે, છતાં પ્રતિદિન તેઓ નવાં નવાં-રૂપ ધારે છે; દિવસ અને રાત્રિ પરસ્પરનાં રૂપને પૂર્ણ કરીને જન્મે છે.”

पूर्णात्पूर्वमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।

ક્તો તદસ્ય વિદ્યામ યતસ્તત્ પરિચિદ્યતે ॥ (અ. વે. ૧૦, ૮, ૨૬.)

“પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ઉદ્ભવે છે. પૂર્ણને પૂર્ણ જ સંચિ છે. આજ તે જાણી શક્યો ક્યા રસથી તેનું સિચન થાય છે ?”

આ રસસમુદમાં માનવ જાણે કે પુષ્પની માફક વિદ્યે છે. આ માનવ કેવળ પ્રયોજનચાળી માનવ નથી, કારણ કે પ્રયોજનના ક્ષેત્રમાં તો તે માત્ર ગ્રાણી છે. વિશ્વના ખોળામાં માનવ પ્રયોજનથી અતીત છે, અનત વિકાસશીલ ક્રમજ પુષ્પ છે. વિશ્વરસમાં તરતા આ ક્રમજના સૌન્દર્યની સીમા ક્યા છે? તે છે અનત.

अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ (૧૦, ૮, ૩૬)

“પાણીના ફૂલની તે વાત તમને પૂછું છું ક્યા વિચિત્ર કૌશલથી તે આ જગમાં ફૂટ્યું ?”

पुन्दरीकं तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ (૧૦, ૮, ૪૭)

“આ પદ્મપુષ્પને બ્રહ્મવેદના જ જાણે છે.”

માનવ જાણે કે બ્રહ્મરસમાં તરતું ક્રમજ છે. આ માનવની દેહધી પણ તેમને ઓછા મોહ પમાડતી નથી. કેવળ આશ્રય તેનો દેહ !

कोऽस्य बाहू समभरद् वीर्यं करवादिभि ॥ (૩૦, ૨, ૫)

“પરાક્રમ કરી શકે એવા આ હાથ કોણે ધડયા ?”

मस्तिष्कमस्य यत्तमो सत्तार्तं कृच्छटिमां प्रपमो यः कपालम् । (૩૦, ૨, ૮)

“એનું માથું, લલાટ, માથાનો પાછળનો ભાગ અને તેનું કપાળ કોણે ધડયા ?”

को अस्मिन् रूपमदधान् को मयानं च नाम च ॥ (૧૦, ૨, ૧૨)

“આ રૂપ કોણે દીધું, આ મદિમા અને નામ કોણે દીધાં ?”

को बाण को वृत्तो दधौ । (૧૦, ૨, ૧૭)

“કોણે સંગીત આપ્યું? કોણે વૃત્ત આપ્યું ?”

માનવ અપરૂપ છે. તે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય હોવાથી માત્ર શ્રેષ્ઠ નથી. ધર્મ, સમાજ, આચાર વગેરે સર્વે બાલ પ્રયોજનવાળાં જીવોથી તે વાસ્તવિક રીતે પર છે. તેથી કરીને જ માનવ કોઈ પદાર્થમાત્ર નથી. તેનું સૌન્દર્ય જન્મ-અપરૂપ છે, તેમ તેનો મદિમા પણ અપાર છે. ભલે તે અનાર્ય હોય, વ્રતહીન હોય, પરંતુ તે માનવ છે તેથી જ તેનો મદિમા અનુપમ છે. બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય વગેરેને ત્યારે પરિમિત આસન આપવામાં આવ્યાં, ત્યારે ‘માતૃ’ તે સેવાને ન આવ્યાં. તે તો કેવળ સ્વર્ગભણી માયુ હોયુ રાખીને હિતો જ રહ્યો!

આ આચર્યણુ ઋષિઓના હૃદયમાં સર્વેને સ્થાન છે. આ સમગ્ર પ્રકૃતિને જોતાં તેમની 'આનંદનો પાર માતો નથી

મદ્રાસિ રાત્રિ ચમસો ન વિષ્ટ ।

ચક્ષુસ્મતી મે ઝણતી વર્ષેપિ પ્રતિ ત્વ દિવ્યા ન ક્ષામનુકયા. ॥ (૧૯, ૪૯, ૮)

“હે રાત્રિ, તું અલકૃત પાનપાત્રની જેમ મનોરમ છું, તું કલ્યાણી છું આંખોથી તું પરિપૂર્ણ છું, કેટલાં રૂપ તું અમને દેખાડે છે ! કેટું ઉજ્જવલ દિવ્યાંબર તે ધારણ કર્યું છે !”

જે કવિઓ આ વિશ્વના રહસ્યને, સૌન્દર્યને, વર્ણુ તેમ જ સુરમાં વ્યક્ત કરી શક્યા છે, તેઓ મૃત્યુંજયી છે. તેથી જ આચર્યણુ જણાવે છે.

કાલો અશ્વો વહતિ સત્તરદિમ રહસ્યાક્ષો અજરો મૂરિરેતા ।

તમારોહન્તિ ક્વયો વિપક્ષિતસ્તસ્ય ચક્રમુવનાનિ વિશ્વા ॥ (૧૯, ૫૩, ૧)

“કાલરૂપી સહસ્રાક્ષ વીર્યવાન અજર અથ્થ આલ્સો જાય છે. તેનાં સાત કિરણો છે. મર્મદર્શી કવિઓ તેના પર ચડે છે. આ વિશ્વ તેનું ચક્ર છે”

આ કવિઓ સર્વ રૂપમા જે અનતને, જે અરૂપને જોઈ શકે છે તે કેવળ તેમની તપરચાને લઈને જ

પવિત્ર તે વિતતન્નમ્ભ્રમણસ્વતે પ્રમુર્ગાત્રાણિ પથેપિ વિશ્વતઃ ।

અતપ્ત તનુર્નતદામો અશ્નુતે અશ્નુતાસ શ્વદ્વહન્ત સન્તદાશત ॥

(સા. વે. ઉ આ. ૪, ૫, ૨, ૧૬)

“હે સ્તંભના અધિપતિ દેવતા, તમારું પવિત્ર શરીર વિશ્વમાં સર્વત્ર પરિવ્યાપ્ત છે તપસ્યાથી અતમ અપકવ જેનું શરીર છે તે તેને સ્પર્શી શકતું નથી. જે શરીર તમ છે, પકવ છે, જે તમારી તપસ્યાને સહી શકે છે, તે જ તમારો સ્પર્શ પામી શકે.*”

કવિ તે અપરૂપ રૂપને ગાત્ર કરે છે. સીમામાં તે અસીમને ઇગિત કરે છે.

ભારતમા મૃદમથ અને ચિન્મયનો આ જે સુંદર મેળ થયો તેથી કળાની રસમૂર્તિ મનોહર બની. તેથી જ તેમની પાસેથી કળાનો જે આદર્શ આપણને વારસામાં મળ્યો છે, તે કરતાં વધારે ગભીર હજુય આપણને કોઈ બતાવી શક્યું નથી.

ઋગ્વેદનું ઐતરેય બ્રાહ્મણ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. કહેવાય છે કે એક ઋષિની પત્નીનું નામ હતું ‘ઈતરા.’ ચંદ્રને જ ઈતરા ગણવાથી ધણાના પ્રમાણે તે પણ ચંદ્ર જ હતી. તેના ગર્ભસ્થ સંતાનના નામને છેડે પણ ‘દાસ’ છે. કોઈ યત્નમાં કોઈ ઋષિએ પોતાની ઉત્તમ વર્ણુની સ્ત્રીના સંતાનનો આદર કરીને, ઈતરાના સંતાનની ઉપેક્ષા કરી. ઈતરાનો આ પુત્ર માતાની પાસે રડતો રડતો આવીને કહેવા લાગ્યો. “પિતાએ મને અપમાનિત કર્યો છે. મને હવે વિદ્યા કોણ દેશે ?” ઈતરાએ કહ્યું: “બેટા, મારી તો બીજી કોઈ જ સંપત્તિ નથી. આપણે પૃથ્વીમાતાનાં સંતાન છીએ, તો તે મહીની પાસે તને લઈ જાઉં. તે જ તને દીક્ષા દેશે.”

* આચારી વૈષ્ણવો આ શ્લોક જોડીને મુદ્રાને ગરમ કરીને શરીરને આપે છે. તેઓ માને છે કે આથી ‘તપ્તતનુ’ થઈને તેઓ બગવાનના શરીરનો સ્પર્શ પામશે.

ભૂમિના દેવતાએ દિવ્ય મૂર્તિમાં પ્રત્યક્ષ ધર્મને પુત્રને દિવ્ય સિદ્ધાન્તને બેસાડીને ચિન્મય દીક્ષા દીધી. આ દીક્ષા પામીને ઇન્દ્રગનો પુત્ર તે જીવંત મેત્ર હિપત્રબ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિન નવનવ વાણીદારા પરિપૂર્ણ મહીનું એકએક પત્ર તેની સમક્ષ ખુલ્લવા લાગ્યું, અને તે આ અનુભવ કરતો કરતો મહાકવિ થવા લાગ્યો. ઋતુ ઋતુની વાણી ગધમાં, સ્પર્શમાં, રુદ્ધમાં, રૂપમાં, રસમાં અનુભવતો તે દૈનાર્થ થવા લાગ્યો. ઇન્દ્રગનો પુત્ર હોવાથી તે કહેવાયો 'ઐતરેય' અને મહીનો શિષ્ય હોવાથી થયો 'મહીદાસ'. આ 'મહીદાસ ઐતરેય'નું રચેલું બ્રાહ્મણ તે જ ઋગ્વેદનું પેલું 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' આ 'બ્રાહ્મણ'માં આર્ય તેમજ અનાર્યની ચિન્મય તેમજ મૃદુભય વિદ્યાનો મુંદર મેળ થયો છે. એમાં ઘણી મદાવાણી ધ્વનિ છે. તેના મન પ્રમાણે મુંગીન, દેવકળા, અને બીછ બધી કળાઓ તેનું અનુસરણ કરીને જ દેવકળાને મૂર્તિમાન કરે છે.

ૐ શિષ્યાનિ શંસન્તિ દેવશિષ્યાનિ । એતેર્ણ વૈ શિલ્પાનામનુકૃતિરિદં નિત્યમધિગમ્યતે । હસ્તો કસો વાનો દિરભ્યમશ્વતરારયઃ શિલ્પમ્ ॥ (ઐ. બ્રા. ૩, ૨, ૫)

આ જે મુંગીન ગવાય છે તે કળા છે, તે દેવકળા છે. આ કળાનું અનુકરણ જ હસ્તી, કાંચ, વસ્ત્ર, દિરભ્ય, ગ્ય વગેરે. પરંતુ આ બધી ધર્મ તામસિક અને ગતસિક કળા.

ત્યારે સાચી કળા કઈ ?

શિલ્પ હ વસ્ત્રમધિગમ્યતે ચ એવ વેદ વદેવ શિલ્પાનિ । (ઐ. બ્રા. ૩, ૨, ૫)

જેઓ જાણે છે કે આ કળા દેવકળાનું જ અનુકરણ છે તે યથાર્થ કળાને પામે છે.

આ કળાનો લાભ સો ? મુખ કે સ્વર્ગ કે અપવર્ગ ?

બ્રાહ્મસમૃદ્ધિર્વાવ શિલ્પાનિ । (૩, ૨, ૫)

કળા આત્માને સન્દૃત કરે છે. જસ એ જ નેનુ કળા.

આથી યજ્ઞમાન પોતાને હૃદોમય બનાવે છે. આથી મુખ, સરળતા, વિદ્યાપ્રાપ્તિ થતી નથી; કેવળ આત્મા હૃદોમય થાય છે.

હૃદોમય વા ઈર્તયજમાન બ્રાહ્મણે સંસ્કરતે ॥ (૩, ૨, ૫)

શું કળાને મારે આ સૌથી ઉત્તમ વાન નથી ? શું આ જ રસજનુ સ્વર્ગ, રસજની મુક્તિ નથી ? *

ન દેવે દીધી હા !

અરે એકે ચે ના !

ભવે શું બહેલું આ વગર ભાગિનીભાવ કુમળા ?

હૃદય, તુજ આ કેવિય દશા !

અજન્મી બહેનીના

અદીઠા લાવોનાં

કરી કરી કઈ કલ્પન મોઠાં,

સદા શું શોવાણું, હૃદય, તુજ નિર્માણ જ લલા ?

સખીયે બહીલાતી,

કદી એ ચહીડાતી :

નહિં નહિં કદી કેા નણુદાના

કટાણા મોંઘાં વા દિલધમક કે બહાલછણુકા.

અધૂરું લાગે કે જીવનપુલકું સૌરભ છતાં.

વિના બહેની મહારાં જીવનભર શું મન્દિર સૂનાં ?

અધૂરું જોણું સૌ યદિ ન ભાગિની મંજલસ્વરા.

અરે બાળાંભોળાં હૃદય સુખિયાં શાં શિશુતણાં !

કહ્યું, “આ કેઈબા,” બસ હૃદય એનાં છલી જતાં.

હું ચે ઇચ્છું મોંઘી શિશુદિલનોં નિર્બ્યાજ સ્થિતિ એ,

ગળી જેમાં જાઉં વિસરીં નિરમી જોટ વિધિએ.

મુજ શિશુતાણી જો તું કેઈબા,

મુજ હૃદયબહેનીય તું સદા.

આપણા દેશની ખનિજ સંપત્તિનો વિગાર કરતી વખતે સૌથી પહેલું રચાન કાલસાને આપવું જોઈએ, એ વાંચીને ઘણાને નવાઈ લાગશે. પ્રિ પેનમન કહે છે તેમ, " હિંદુસ્તાન એક મોટો દેશ ગણાય છે, તેનાં કારણોમા એક મહત્વનું કારણ એ છે કે તે દેશમાં કાલસાની વિસ્તૃત અને કિંમતી ખાણો છે " ઇંગ્લંડના રાજ્યમાં સૌથી વધારે કાલસાની ઉત્પત્તિ આપણા દેશમાં થાય છે. ગયાં કેટલાંક વરસોનું સરવૈયું કાઢતાં માલૂમ પડ્યું છે કે ત્યારે આપણા દેશમાં તેની વાર્ષિક ઉત્પત્તિ ૨૩૦ લાખ ટનોની છે, ત્યારે દક્ષિણ રોડેશિયા સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાની મુનિયન કે કાનડા કે ઓસ્ટ્રેલિયાના અનુક્રમે આંકડા ૧૩૦, ૧૫૦ અને ૧૨૦ લાખ ટનોના છે. હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના મુગટનું સૌથી કિંમતી રત્ન કહેવાય છે. આ વિધાન, રત્ન ચું કે કાલસો ચું, અને ભૂમિમાતાના ઉદરમાંથી ઉદ્ભવેલાં હોવાથી, થોડું બદલીને ' હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના લગરમાંનો સૌથી મોટો કાલસો છે ' એમ કહીએ તો કોઈ વાંધો ન ઉઠાવી શકે ! ૨૩૦ લાખ ટન જે દર વરસે ભૂમિમાંથી કાઢીએ તો થોડાં જ વરસમાં આપણને કાલસાને માટે ખીજ દેશનો આશરો લેવો પડશે, એવો પણ હર ગખવાનું કારણ નથી પ્રિ. પેનમને પોતાની ' ઓલ અબાઉટ કાલ ' નામની આપડીમાં એક મજનો દિસાવ્ય ગણાવ્યો છે આપણા દેશમા અત્યાર સુધી જેટલી ખાણો શોધાઈ ગઈ છે, તેમાં તેમના મત પ્રમાણે સાત હજાર, નવસો કરોડ ટન કાલસો હોવો જોઈએ. એમાંથી બધો કાલસો આપણા હાથમા ન આવે, પણ ફક્ત એક-પંચમાંશ એટલે ૧૫,૮૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ટન આપણને મળે અને આપણી વાર્ષિક આવક ૨૦૦ લાખ ટન ગણીએ (આ ગણતરી પ્રિ. પેનમનની છે) તોપણ બધો કાલસો કાઢવા માટે આપણને ૭૯૦ વરસ જોઈશે ! આપણી કાલસાની વાર્ષિક ઉત્પત્તિ વધે તો પણ ૪૦૦-૫૦૦ વરસ સુધી કાલસાની ખાખતમાં આપણને નિરાંત રહે, એવી સ્થિતિ છે. અંગ્રેજોના લગરમાં આપણો દેશ એ એક મોટો કાલસો છે, એમ અમે જે પાછળ વિધાન કર્યું છે તેની સત્યતા હવે વાચકોને સમજશે.

કાલસાના ઉપયોગ વિષે વધારે લખવાની લાગ્યે જ નહર હોય. આપણા દેશનાં શહેરોમાં જ તેનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેને માટે કાલસાનો વાર્ષિક ઉપાડ લગભગ ૨૦ લાખ ટનોનો છે. રેલવે સૌથી વધારે એટલે કે ૩ કાલસો લઈ જાય છે. બાકીનો કેટલોક લોહાનાં અને પોલાદનાં કારખાનાં, મિલો અને ખીજ નાનામોટાં કારખાનાંને માટે અને કામર, આમોનિયા કે ખાતર કરવાને માટે વપરાય છે આ છેલ્લા ઉપયોગ વિષે વાચકને જગ વિચારપૂર્વક સમજાવવાની આવશ્યકતા છે.

કાલસામાંથી અનેક ઉપપદાર્થો (Byc-products) કાઢવામાં આવે છે. એમાંથી કેટલાંકનાં નામ નીચે આપીએ છીએ:

૧ એકાઈટ — આ પદાર્થનો ઉપયોગ સીસાપેન બનાવવામાં મુખ્યત્વે થાય છે.

- ૨ ડામર:— આને વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી એ રસ્તાઓ માટે વપરાય છે અને ગિધર્મ કે એવાં જીવજંતુઓ લાકડાને ખાય છે, તેને અટકાવવા એ લાકડાને લગાડે છે. કપડાં અને ચોપડીઓમા પણ ડામરની ગોળાઓ મૂકે છે, જેથી તે સુરક્ષિત રહે છે.
- ૩ પિય:— હોડી કે જહાજનાં પાટિયાંના સાંધાઓ બોડવા માટે અને જીનીઓ વોટરપ્રૂફ કરવામાં આ રાજવાળો પદાર્થ વપરાય છે.
- ૪ હલકાં તેલ:—
 ૫ વજનવાળાં તેલ:— } આ તેલો યંત્રોમાં વપરાય છે.
- ૬ કારો, દવા:— બેન્ઝોઈક એસિડ, સંકેરીન કૅરબોલીક એસિડ વગેરે નીકળે છે. બેન્ઝોઈક એસિડ મંરણક છે. સંકેરીન સામાન્ય ખાંડ કરતાં ૩૦૦ ગણું ગળ્યું હોય છે અને મધુપ્રમેહથી પીડાતા દરદીઓ ખાંડના બદલામાં એ જ પદાર્થ વાપરે છે. યુદ્ધમાં સિપાઈઓને માટે ખાંડ તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે.
- ૭ મુગધીઓ:— કાલસામાંથી મુગધીઓ બને છે, આ વાત સદેજમાં માનવા જેવી નથી લાગતી; પણ વિજ્ઞાનનો આ અમત્કાર છે.
- ૮ મઘ:— આઈકોહોલ મઘ એમાંથી થાય છે.
- ૯ સ્ફોટક દ્રવ્યો:— પિક્ઝિક એસિડ જેવાં સ્ફોટક દ્રવ્યો એમાંથી કાઢે છે.
- ૧૦ રંગો:— અનેક જ્વતના રંગ થાય છે.
- ૧૧ સડાને અટકાવનાર:— ડીસર્થ-ફેક્ટન્ટસ્-ફિનાઈન જેવાં—થાય છે.
- ૧૨ ખાતરો:— હાલ આપણા દેશમાં એનાં ખાતરોનો સારી પેઠે ઉપયોગ થાય છે.
- ૧૩ આમોનિયા:— આ વસ્તુની ઉપયોગિતા વિષે ઝાઝુ કહેવાની જરૂર નથી.
- ૧૪ વાનિશ:— ફર્નિચરને વધારે ટકાઉ અને સુશોભિત કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે.
- ૧૫ ગેસ:— બ્લતીમાં વપરાતો અને ઉપરની ફેટલીક વસ્તુઓ કાલસામાંથી કાઢવા માટે વપરાતો ગેસ આમાંથી નીકળે છે.
- ૧૬ કાક:— આ પદાર્થ કાલસા કરતાં વધારે ગરમી આપે છે એને ધુમાડો હોતો નથી. રસોઈ માટે એ વપરાય છે, પણ એનો મુખ્ય ઉપયોગ લોડું અને પોલાદ ગરમ કરવામાં થાય છે.

કાલસામાંથી થતી વસ્તુઓમાંથી ઘોડીક જ ઉપર ગણાવેલી છે. આગળ આપેલી ફેટલીક ખાણો પાસે આ વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ગોઠા વિષે ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીએ અનેક વાર લખ્યું છે કે ગાયના શરીરનો કાઈ પણ ભાગ નિરુપયોગી નથી. એ જ વાત કાલસાને વિષે પણ સાચી છે.

૨

કાલસાની કુળકથા અદ્ભુત હોય છે. તે જાણવી હોય તો આપણને દમ્બરોના, લાખો વરસ પહેલાંની સૃષ્ટિની કલ્પના કરવી જોઈએ. તે કાળમાં પૃથ્વી પર માણસો કે બીજાં પ્રાણીઓ રહેતા નહોતાં, પણ મોટાં મોટાં ઝાડો જગતાં અને કાળે કરીને મરી જતાં. કહેવાય છે કે તે કાળે જગીન આબ્જના કરતાં વધારે સપાટ હતી અને પાણી ધણે ભાગે ત્યાં ત્યાં જ રહેતું, વહેતું નહિ. તેમાં અનેક જ્વતની વનસ્પતિઓ જગતી, પાંદડાં ત્યાં જ ખરી પડતાં તે કાલનાં ફેટલાયે દમ્બરો વચ્ચે સુધી આવું આકાશ હતું તો, ફેટલીયે વાર ધગતીકપ થયા હશે અને જ્વતપ્રાણી કાઠી નીકળ્યા તો તેથી વટોગિયા થવા લાગ્યા તો પછી ધૂળના ટગસા ને ટગસા ઝીડીને કાલનાં ઝાડપાકા પર પડ્યા તો દશે આમ એક ટગસા પર બીજાં ને બીજાં પર ત્રીજાં આવ્યા અનેક યરો થવા લાગ્યા હશે. ફરી ઉપર ઝાડો, લાકડાં ને પાંદડાં

અને પછી માટી આમ ને આમ કેટલા હજાર કે લાખો વરસ સુધી ચાલ્યું હશે તે કાંઈ કહી શકતું નથી. એવી રીતે ઉપરના દબાણને લીધે અને અંદરની ગરમીને લીધે લાકડાં, પાંદડાં વગેરે વસ્તુઓ બળીને કાળી થઈ, આનું જ નામ કોલસો. તે પૃથ્વીના પેટમાં રહીને અનેક દ્રવ્યોની ગરમી જેમ જેમ વધારે સહન કરે છે તેમ તેમ તેની આર્દ્રતા ઓછી થતી જાય છે અને સ્થિર કાર્યન વધે છે. જેટલી આર્દ્રતા ઓછી અને સ્થિર કાર્યન વધારે તેમ કોલસો વધારે સારો ગણાય છે

કેટલીક જગ્યાએ કોલસો દસ કે પદર ફૂટના ઊંડાણમાં મળે છે, પણ ઘણી જગ્યાએ તેની ખાણ બહુ ઊંડાણ સુધી ખોદવી પડે છે. આ ખાણનો શાસ્ત્રીય શબ્દ 'કોલીઅરી' છે અને કોલસાના થરને 'રીમ' કહે છે. ભૂગર્ભશાસ્ત્રીને ફલાણી જગ્યાએ કોલસો છે કે નહિ એ જોવાનું હોય છે ત્યારે તેઓ અનેક જગ્યાએ દૂર દૂર અંતરે નાનાનાના પણ ઊંડા ખાડા ખોદે છે. તેમાં કોલસો કેટલે અંતરે અને કયી જાતનો મળે છે, તેનો થર કેટલો જડો હોય છે અને તેનો વિસ્તાર કેટલો હોય છે, એની કલ્પના તે પરથી તેને આવે છે. કોલસો મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ હોય તો પછી ખાણો ખોદવાનું શરૂ થાય છે કેટલીક ખાણનું ઊંડાણ ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ ફૂટ સુધી કે એક માઈલ સુધી પણ હોય છે, અને તેનો ઘેરવો ૪૦૦થી ૫૦૦ માઈલ સુધી હોય છે! આ બધી જગ્યામાં કોલસો હોય જ છે, એવું નથી બનતું; પણ વચ્ચે વચ્ચે દારો તૂટેલી હોય છે છતાં આ આખા ભાગમાં એક જ જાતનો થર હોય છે.

ખાણ ખોદવાની હોય છે ત્યારે પ્રથમ વચમાં એક ખાડો લગભગ છ ફૂટ પહોળાઈનો ખોદાવે છે. કોલસાનો થર મળે એટલો તે ઊંડો હોય છે એની ચારે બાજુ ઢળી ન પડે તે માટે ઈટાંથી ચણે છે. આ ખાડાને 'શંક્ટ' કહે છે. આ શાસ્ત્રીય શબ્દ છે આ ખાડાની ઉપરની બાજુમાં એક રેંટ જેટલું યત્ર ગોઠવે છે અને તે પર ચર્મને મૂકેલા એક મજબૂત તારના દોરડાવતી એક 'પાળણુ' કે 'પાંજરુ' ખાડામાં ઉતારે છે. આ પાંજરાને 'કેન્' કહે છે. આનો ઉપયોગ માણસ, ખેચર કે સામાન ખાણમાં ઉતારવાને કે બહાર કાઢવા માટે કરવામાં આવે છે. ખાડાના તળિયામાં ચારેય બાજુ ચહેરના રસ્તાઓની જેમ જોગંદાઓ ખોદવામાં આવે છે. પછી એમાં બીજા જોગદાઓ, એમ કયાં પછી ચારેય દિશામાં કોલસાના થર ભાગી નાખવા લાગે છે. આ જોગદાનો નકશો તમે જોશો તો તે તમને શેતરજના ખાનાના જેવો દેખાશે. ઘણી ખાણોમાં આ જોગદાઓ માઈલો ને માઈલો સુધી લાંબા હોય છે. ઘણા બહુ પહોળા પણ હોય છે અને તેમાં કોલસાની હાથગાડીઓ સુખ્ય ખાડાની તળેટીમાં લાવવા માટે રેલવેના પાટા ગોઠવે છે આ ગાડીઓ ખેચી જવાનું કામ માણસો, છોકરાઓ અથવા કેટલીક ખાણોમાં ઘોડા કે ખચ્ચર પણ કરે છે. અમેરિકામાં આ કામ ઇલેક્ટ્રિક મોટરો કરે છે. પેટા-જોગદાઓ સાકડા હોય છે અને તેમાં કેટલાકમાં માણસને બેસીને જવું પડે છે. આની બાજુમાં મજૂરો ખોદવાનું કામ કરે છે. કોલસાના થર જડા કે પાતળા હોય તે પ્રમાણે મજૂરો ઊભા રહીને કે બેસીને અથવા કેટલીક વખત સ્ક્રાઈ નર્થ ને પણ કાતરવાનું કામ કરે છે થર જડા અથવા બહુ કઠણ હોય છે ત્યારે તેને લાંગી નાખવા સુરંગો પણ કોડે છે. પણ આવે વખતે આજુબાજુ સ્ટ્રીટક દ્રવ્યો ન હોય તેની ખાતરી કરવી પડે છે. મજૂરો ન્યા કામ કરતા હોય છે ત્યાં શુદ્ધ હવા બહારથી લાવવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોય

છે. અને બોમ્બાઈમાં દરવાજા વગેરેની એવી ગોઠવણ કરેલી હોય છે કે એક બાલુથી સારી હવા આવે અને બીજી બાલુથી ખરાબ હવા ઉપર ચાલી જાય. તોપણ અંદરની ગરમીની કલ્પના વાચક સહેજે કરી શકે એમ છે. તેથી મજૂરોને ઝોજાંમાં ઝોજાં કપડાં પહેરીને ત્યાં કામ કરવું પડે છે. કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે ક્યાંક પાણીનાં ઝરણાં નીકળે છે અને ત્યાં પાણી કાઢવાનું એક સ્વતંત્ર કામ થઈ જાય છે.

કામની જગ્યાનો ઉપરનો ભાગ સુરક્ષિત છે કે નહિ તેની પૂરતી કાળજી લેવાની જરૂર હોય છે. નહિ તો તે નીચે પડે ને મજૂરો દટાઈ જાય. આપણે છાપાંમાં આવા અકસ્માતના કેટલાક દાખલાઓ વાંચ્યાં છે છતાં, આવો અકસ્માત અટકાવવા માટે ઉપરનો ભાગ લાકડાના પાટિયાંથી ઢાંકીને તેને લાકડાના થાંભલાનો ટેકા આપે છે. છતની ઊંચાઈ બહુ ન હોય તો આવી જગ્યામાં રેતી નાખી પોલાણ ભરી કાઢે છે. છતની સુરક્ષિતતા જળવાઈ રહે તે માટે સતત દફનાની જરૂર હોય છે.

ખાણમાં બીજી જનના અકસ્માત થવાનો ડર રહે છે અને તે રેફ્રેટક ડ્રગ્સમાંથી ઉત્પન્ન થતા 'ફાયર-ડેમ્પ' નામના ગેસનો રેફ્રેટ થાય છે તેનો જમીનમાંથી અનેક જનનાં ડ્રગ્સો ખોદતાં ખોદતાં નીકળે છે. તે વખતે શાસ્ત્રીય દક્ષતા ન જળવાય તો આખી ખાણમાં રેફ્રેટ થાય છે અને એક મિનિટમાં બિચારા કેટલાય સેકન્ડો મજૂરો મરી જાય છે. ગેસની ભયની જો જાતનો ગેસ હોય છે તે જ જાતનો આ ગેસ હોય છે. આ ગેસ હમેશાં ખાણના અંદરના ભાગની હવામાં હોય છે અને સામાન્ય જાતનો સ્પર્શ થતાં વેત તરત જ તેનો રેફ્રેટ થાય છે. આ ગેસ જો ખાડામાં વધારે હોય છે તેને 'ફાયરી પિટ' (ભયંકર ખાડો) કહેવામાં આવે છે. અહીંયાં જોનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી એક 'ડેન્ડી લેમ્પ' નામની જાતી શોધવામાં આવી છે. તેને 'સેફ્ટી લેમ્પ' એટલે 'સલામત જાતી' પણ કહેવામાં આવે છે. આ જાતની એવી ખૂબી હોય છે કે જ્યારે પેલો ગેસ તેની તરફ આવે છે ત્યારે એની મોજે જ ઓલવાઈ જાય છે. તેથી ચાર કોર અંધારું થાય છે પણ તેમાં સહીસલામતી હોય છે.

આ ગેસ કાઢી નાખવા માટે બે જાતના 'શેફ્ટસ' (ખાડાઓ) હોય છે. તેમને 'જિર્થરુમ્પ' (અર્ધ-કાર્ટ) અને 'અપ્રોમુમ્પ' (કાઉન્ટ-કાર્ટ) કહેવાય છે. જિર્થરુમ્પ ખાડામાં અગ્નિ બળતો રાખે છે જેથી અશુદ્ધ હવા બળવામાં વધારાઈ જાય છે. અથવા ત્યાં એવી રીતે પખાઓ ગોઠવે છે કે જેથી તેવી હવા બહાર ફેંકાય છે. શુદ્ધ હવા 'અપ્રોમુમ્પ' ખાડાથી અંદર આવે છે અને ત્યાં દરવાજાઓ એવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે જેથી કરીને શુદ્ધ હવા ખાણમાં ચારેકાર ફેલાય છે, અને આખરે અશુદ્ધ રૂપમાં જિર્થરુમ્પ ખાડામાં આવી જાય છે.

ખાણની અંદર ખચ્ચર કે ઘોડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એમ પાછળ કહ્યું છે. શરૂઆતમાં ખાણમાં આ પ્રાણીઓનાં બહુ ભંડા હાલ થતા. હાલ તેમને સારી રીતે ગળવામાં આવે છે. એટલું ખરું કે એકવાર અંદર ગયા પછી તેઓ જીવતાં ફરી ઉપર આવતા નથી! હમણાં હમણાં અંદરનાં લવાપાણીની અને વ્યવજ્ઞાની સુખસગવડ વધારે સારી રીતે કરવામાં આવી છે, તેથી મજૂરો પોતાનાં છોકરાને અંદર લઈ જવા લાગ્યાં છે. માખાળ બને અંદર કામ કરવા જાય અને છોકરાં આખો દિવસ એકલાં રૂપડામાં રમ્યા કરે કે રમ્યા કરે, એ રિથિત અનિષ્ટ હતી. હવે તેનો કમક ઉકેલ થવા લાગ્યો છે.

૩

ઘણા જૂના કાળથી આપણને કોલસાની માહિતી હતી એમ દેખાય છે, પણ તેની ખાણ ખોદવાનું માન અંગ્રેજોને જ ઘટે છે. ઇ. સ. ૧૭૭૪માં વોરન હેસ્ટિંગ્સે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના જે નોકરોને ખાણ ખોદાવવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. પણ તે વખતે સારો કોલસો નીકળ્યો નહિ ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૧૪માં આ કામ પર એક હોશિયાર ભૂગર્ભશાસ્ત્રી નીમાયો અને તે વખતે ઉત્તમ જાતનો કોલસો નીકળ્યો તે વખતથી આપણા દેશમાં ખાણો ખોદવાનું કામ શરૂ થયેલું છે, એમ કહી શકાય.

ભૂગર્ભશાસ્ત્રીઓએ પોતાના અભ્યાસને પરિણામે એવું શોધી કાઢ્યું છે કે આપણા દેશમાં નીચેના ભાગોમાં કોલસાના ખડક છે —

- (૧) શેણુ અને દામોદર અને તેમને મળતી નદીઓની ખીણોનો ભાગ;
- (૨) છત્તીસગઢ અને મહાનદીની ખીણોનો ભાગ;
- (૩) ગોદાવરી અને વર્ધા નદીઓની ખીણોનો ભાગ;
- (૪) સાતપુડા પર્વત પાસેનો કેટલોક ભાગ; અને
- (૫) આપણા દેશની પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાનો ગોદાવરીની ઉત્તરનો કેટલોક ભાગ.

પહેલાં ચાર ભાગોમાં જે જાતનો કોલસો મળે છે તે ગોડવન યુગનો કોલસો કહેવાય છે અને પાંચમા ભાગના કોલસાને દર્શિયરી, ફેરેશિયસ અને જુરેસિક જાતનો કહેવાય છે. ગોડવન યુગના કોલસામાં વધારે કાર્બન અને ઓછી આર્દ્રતા હોય છે. દર્શિયરી અને ખીછ જાતના ખડકના કોલસામાં પ્રમાણમાં ઓછો કાર્બન અને વધારે આર્દ્રતા હોય છે. એથી પહેલાં કોલસો ખીજા કોલસા કરતાં વધારે સારો ગણાય છે. નીચેના કોલો ઉપરથી આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ થશે—

ઝરિયા ખાણના કોલસાનું પ્રયક્કરણ (ગોડવનયુગનો)

કોલસાની જાત	આર્દ્રતા ટકા	સ્થિર કાર્બન ટકા
ટેલમુચ	૨.૧૧	૫૨.૮૦
મુકેલીદી	૨.૨૦	૫૭.૨૦
ભાગળેદ	૧.૮૦	૫૬.૩૦
જિ અલગારા	૧.૫૬	૬૨.૪૦
ગારેગ	૦.૭૦	૬૩.૦૫
મુરૈદી	૦.૬૫	૬૮.૦૦

હવે સ્વત્ત્વદેશના દર્શિયરી કોલસાનું પ્રયક્કરણ જુઓ:—

કોલસો કયાનો છે	આર્દ્રતા ટકા	સ્થિર કાર્બન ટકા
વા નદી	૧૮.૭૩	૩૫.૮૬
કાળવેટ	૧૨.૨૭	૩૮.૬૭
ચિદરી	૧૦.૧૪	૪૬.૬૫

ઉપર ગણાવેલા પાંચ ભાગોનો પ્રાંતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો દેખાશે કે મોડવન યુગનો કોલસો બગાસ, બિદાર, ઓરિસા, મધ્ય હિંદ, મધ્ય પ્રાંત, નિઝામ હૈદરાબાદ અને મદ્રાસમાં મળે છે. ટશિયરી અને બીજી જાતનો કોલસો આસામ, બલુચિસ્તાન, પગ્ગ્ય, રૉપ્પાના, પ્લમ્બેશ, કાસ્મીર અને સરહદ પ્રાંતમાં મળે છે આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યાએ કોલસાના ચર છે. બૃગર્ભશાસ્ત્રીએ કહે છે કે અહીંના કોલસો કોઈપણ દેશના કોલસા કરતાં જીવરનો નથી અને અહીં મન્દૂરી ઓછી હોવાને લીધે સરનો પણ પડે છે.

પાછળ પ્રિ પેનમનના મત પ્રમાણે આપણા દેશમાં કોલસાનો મંદ્રહ છે, તે કહ્યું છે. આ પ્રશ્નનો સારો અભ્યાસી મિ સી એસ. ફ્રાંકસ તેને વિગે થું કહે છે તે હવે જોઈએ.

૧૯૩૪માં તેની ગણતરી મુજબ તે મંદ્રહ કુલ ૭ લગ્ગર કોટી જેટલો હતો. પણ તેણે પછીની ગણતરીમાં ૪ ફૂટ ઉપરની જાડાઈના અને ૨૦% ગમવાળા અને ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંડાણમાં મળેલા કોલસાનો હિસાબ ગણાવ્યો છે અને તે પ્રમાણે નીચે મુજબ મંદ્રહ બતાવ્યો છે.

સ્થાન

દસ લાખ ટન

૧ દાર્જિલિંગ ખાણ	૨૦
૨ ગિરિદી, જત્તી અને રાજમહાલ ટેકરીઓ પાસેની ખાણો	૮૦
૩ ગણ્ડીગજ, જગિયા, બોકારો અને કરલુપુરાની ખાણો	૧૦,૧૫૦
૪ શોણની ખાણ—ગુનારથી ઉમારિયા અને સોદાગપુર	૨,૦૦૦
૫ છત્તીસગઢ અને મહાનદી	૧,૨૦૦
૬ સાતપુડા પ્રદેશ—મોહપાણીથી કન્દાન અને પેચ	૧૫૦
૭ વર્ધા—ગોદાવરી—વરેરાથી સિંગરેણીની પેલી પાર	૬,૪૦૦

સરવાળો ૨૦,૦૦૦

પ્રિ. પેનમનની ગણતરી સાત લગ્ગર નવસો ટનની છે જ્યારે મિ. ફ્રાંકસની બે લગ્ગર કરોડ ટનની છે; એટલે બંનેની ગણતરી વચ્ચે ૪ : ૧ આ પ્રમાણ થયું. મિ. જે. સી. પ્લાઝિન નામનો સરકારી બૃગર્ભશાસ્ત્રી અને ખાણો ઉપરનો અધિકારી મિ. ફ્રાંકસના મનને ટેકા આપે છે. ગયા માસમાં માર્શનિંગ કમિટીનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં પણ કોલસાનું ભાવિ મિ. પેનમન ચિતરે છે એવું આશાવાધી તો નથી જ બલકે આપણા દેશનો કોલસો ૫૦-૬૦ વરસમાં જ ખત્રાસ થવાનો છે, એવું કમિટીવાળાઓનું માનવું છે! ખાણો ખોદવાનું અને પછી કોલસો કાઢવાનું કામ વ્યવસ્થિત ચાલતુ નથી, તેથી કોલસાનો વધારે ભાગ નિરુપયોગી થાય છે, એવું તેમનું કહેવું છે.

કમિટીના આ મત વિગે મિ. પ્લાઝિનને મે લખીને પૂછાવ્યું હતું. તેઓ જવાબમાં જવાબે છે કે ‘કોલસાનું ભાવિ ખાસ આશાવાધી નથી એમ જો કમિટી માનતી હોય તો તેની સાથે હું સહમત થઈ શકેના નથી, તેની મને દિલગીરી છે. ઘણા દેશોમાં કોલસાની ઉત્પત્તિ પહેલાં કોઈ દિવસ નહોતી એટલી ઝડપથી વધતી જાય છે. અને વિસ્તૃત ખનિજ સંપત્તિવાળા હિંદુસ્તાન દેશમાં કાણો આવી ઉત્પત્તિમાં નાનોયતો ન જ હોય, એવી મારી ખાતરી છે. હિંદુસ્તાનની મન્દૂરી એશિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં પ્રથમ પક્ષિમાં આવી શકે એવા કોલસા મળતો છે.’

આશુ]

ભવાઈ અને તરગાળા :

ખજેનો ભાવી રંગભૂમિમાં સંવાદી સહકાર સાધવાની જરૂર
[એક વ્યાખ્યાન]

શ્રી. જયશંકર ભૂધરભાઈ (સુદરી)

માન્યવર પ્રમુખસાહેબ, બહેનો અને ભાઈઓ,

ગુજરાતમાં રંગભૂમિ પરિષદ ભરવાની જરૂરિયાત તો ઘણાં વર્ષોથી લાગ્યા કરતી હતી, કેમકે આપણી આધુનિક રંગભૂમિને ઉત્પન્ન થવાને લગભગ એકસો વર્ષ થવા આવ્યાં છે, ગુજરાત પાસે વિદ્વાનો છે, ધનવાનો છે, ભજવનારો એક વર્ગ-આનુવંશિક કલાના મંસ્કારવાળો, એટલું જ નહિ પણ ભજવવાનું કલાનિપુણ તો હશે. વર્ષ જેટલું પ્રાચીન છે; છતાં ગુજરાત ખીમત પ્રાન્તોથી શા માટે પાછળ પડ્યો દરે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

મોડી મોડી પણ કલાઓ પ્રત્યેની ભેદરક્ષારી ખખેરી નાંખી ગુજરાત એક આદર્શ રંગભૂમિ ઉત્પન્ન કરવા, તેને નિયમિત અને નિયમમુક્ત કરવા આજે છે, તેથી ઘણો જ હર્ષ થાય છે. વધારે હર્ષ તો સ્વ દિ બા રણછોડભાઈ ઉદયરામની શતાબ્દીના નિમિત્તમાંથી આદર્શ રંગભૂમિ ઉત્પન્ન થશે એવા યોગાનુયોગથી થાય છે. અહીં બેકેસ દરેક ભાઈ કે બહેન જાણે છે કે સ્વર્ગસ્થની રંગભૂમિની મેવાઓના ચાર વર્ગ કરી શકાય:

(૧) પહેલા વર્ગમાં, ભજવવા યોગ્ય નાટકો લખી આપી, પોતાના ખર્ચે છપાવી, તેમણે રંગભૂમિની સક્રિય અને આઘનાટકકાર તરીકેની સેવા કરેલી છે.

(૨) બીજા વર્ગમાં, ભજવનારા તરગાળા ભાઈઓના અને અન્ય સર્વના પૂરા પરિચયમાં આવી, વિચારોની આપણે કરી, પ્રોત્સાહન આપી, ટીકાઓ કરી, તેમના અંગત જીવનમાં રસ લઈ, માર્ગદર્શક થઈ નટવર્ગની આમરણાંત સેવા કરી છે.

(૩) ત્રીજા વર્ગમાં, ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને રંગભૂમિ તરફ આકર્ષવા, તેની ઉત્પત્તિ માટે નવાં નાટકો લખી આપવા, રજાઓ અને વેકેશનમાં જતે ભજવી બનાવવાની પ્રેરણા આપીને સેવા કરેલી છે.

(૪) ચોથા વર્ગમાં, રંગભૂમિનો સળંગ ઇતિહાસ લખવાને, જે તરગાળા બહુઓની આસપાસ રંગભૂમિનો ગયાં છ સો વર્ષનો ઇતિહાસ ગાઢ રીતે વિંટળાયેલો છે તેમને ઘેર બોલાવીને, અથવા તો સામા પગલે તેમને યેગ જઈને, એ ઇતિહાસની સામગ્રી એકઠી કરી હતી. કોઈપણ જિર્ણ કે ગુજરાતી નાટક બહાર પડતાં જ, છેક વૃદ્ધ વયે પણ, તે જોઈને પોતાની નોંધમાં ઉતારી લેવા ચૂક્યા નહોતા. ભવાઈની કલાથી માંડીને છેક સ્વ વિભાકર સુધીની નાટ્યકૃતિઓ જોઈને, તેની એક ટૂંકી નોંધ મને તેમણે વચાવેલી તે આજે પણ મારા સ્મરણમાં તરી આવે છે.

કૃત્તા અને કલાકારના અંગત હવનમા રસ લઈ આમરણાન્ન અને અવિરત રગભૂમિની મેવા કરનાર બીજો એક ગુજરાતી તો મને બતાવો ?

આ અતિ શ્રમે એકદો ધયેલો ઇતિહાસ ગ્રન્થાકારે જાપાયો હોત, તો આજે આપણે આપણા કલાકારોને ઓળખીએ છીએ તેના કરતાં વધારે સારી રીતે ઓળખતા થયા હોત—ગુજરાતને શું ગર્વ લેવા જેવું છે અને શું શરમાવા જેવું છે, એને સારી રીતે તારવી શક્યા હોત ! અને આજની પરિપક્વે વિચારવાના મુદ્દાઓ પણ મળી રહ્યા હોત. અને તેથી જ અર્ગરથની આવી મહેન્જોને મેવામાં જ ગણી લેવા આપ પણ મારી સાથે સમ્મત જ થશે.

આજે હું રગભૂમિના અનુભવો કહેવા બોલો નથી થયો પણ આજની આપણી પરિપક્વે વિચારવાના તે મુદ્દાઓ પૃષ્ઠના દસમા મુદ્દામાં—“પરપરાદાગ ઊતરી આવેલી ભવાઈ વિષે અને આપણા પ્રાન્તની વિશિષ્ટતારૂપ-નાટક-અભિનય-નૃત્યની પ્રધાદારી શાંતિ તરગાળા-ઓના હવે પછીના મંવાદી સહકાર વિષે, ચર્ચા કરવાનું ફરગ્યું છે.” તો તેના ઉપર જ હું થોડું બોલીશ—અને હવે પછી તરગાળા જાનિના મંવાદી સહકાર વિષે પણ સ્પષ્ટતા કરીશ.

એક ખુલાસો પ્રથમ જ કરી લઉં છું કે, આજની મારી માહિતી ઇતિહાસના કાળક્રમ વિનાની છે.

ભવાઈમાંથી જ દેટલાક અનિદાસિક પ્રશ્નો ઊભા થવાનો મંભાવ છે. તેના ય જવાબો શોધવા હવે જાણ જ છે.

ભવાઈની કવિના, તેના ગગો, નૃત્યો અને પહોંરવેય ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવે તો થણી જ રમપ્રદ નિવરે તેમ છે—તે પણ દરી સદાય તેમ નથી. એટલે આજની માહિતી પરપરાથી ચક્ષુની આવેલી વાતોના આધાર ઉપર રચાયેલી છે જતાં તે એકદમ અશ્રદ્ધેય નથી, તેને કઈક પણ આધાર છે એ પણ કહી લઉં છું.

સાથે સાથે ભવાઈ વિષે પણ એટલું કહી લઉં છું કે તેના ગણ્યોને સાઠ વેશો આજે આપણને જોવા કે વાંચવા મળે તેમ નથી—જો કે તે મેળવવા અશ્વભવિત તો નહિ પણ કષ્ટઆધ્ય તો છે જ. હવે એ મંભાવ છે કે ભવાઈના ગણ્યો લોકોની પરપરા જોતાં—નેઓ ગર્વયાઓના, નૃત્યકારોનો, વાદકોના, ને કવિઓના પ્રગમમાં આવવાની એકપણ તક ચૂક્યા ન હતા, તેથી હવે કાલ્યો, રમેત્પાદક વાર્તાના દૃશ્યક્રમો, નૃત્યના તોડાઓ, ને નરખાંની પગો તેમજે લખા ગણ્યા હોય—ને હવે શોધ કરવાથી જડી આવે ખરાં. વળી ભાષી આજની ગ્લનમિ રચવામાં પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસની સરખી જ જરૂર પડે. તેથી ભવાઈનું માહિત્ય મેળવવા કમિટિ નિમવાની ભલામણ પરિપક્વે કરી હું મૂળ વાત ઉપર આવીશ.

મધુઓ, રગભૂમિની ગયાં જો મર્ધથી આજની સુધી સનન મેવા કરનાર તરગાળા જાનિ એ ઓદિન્ય, શ્રીમાળા ને આસ બાબજોમાંથી ઊતરી આવેલી જાનિ છે. તેની અમરજગતિ, અનુકરણગતિ, આનુચ્છિક કલા-મંડીત-નૃત્ય-અભિનયની શક્તિ, તેની સાચવટ અને નૃપુણ્ય તેમજ પગલ ભાષાની રપજ ઉચ્ચારણ શક્તિ આશ્ચર્યકારક છે. આવી કુશળ જાતિની ઉત્પત્તિ વિષે એક ભાઈએ મને મોકલેલી કવિના આ રહી:

“ હાકર શાખે યલુવેંદી ઔદિય સિદ્ધપુર નગર નિવાસ,
ખાદાણુ ભારદ્વાજ ગોત્રના અસાધિત—ભૂમાં, પ્રખ્યાત,
ઊંઝા ગામે પટેલ હેમાનણિ પુત્રી ગગા ગુણવત,
શિયળ રક્ષવા શાહ સલામાં બેળા જમિને ગખ્યો રગ,
જમતાં એ હાકરથી ઉપજી નાયક તરગાળાની જ્વલ,
ત્રણસો સાક ભવાઈ વેરો રચી આરુધી અંખામાત.”

કવિતામાં કહેવાયેલો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે. હિંદુસ્તાનમાં અજ્ઞાઉદીન ખીલજના રાજ્યકાળમાં જહાનવૈઝ નામનો સરદાર દિલ્હી—કનોજ ઉપર સવારી કરી ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો હતો. સિદ્ધપુરથી ચાર માહિના છેડે આવેલા ઊંઝા ગામે હેમાળા પટેલની પુત્રી ગગાના રૂપગુણની પ્રશંસા માંલણી તેણે ઊંઝા ગામે જાવળી નાખી. સિપાઈઓએ સરદારની ઇચ્છા મુજબ ગગાને પકડી જન્નાનામા બેસારવા તથુમ્માં આણી.

ખરાબર આ જ અરસામાં સિદ્ધપુર ગામના “રામરામ હાકર—(છટ્ટાપદના હાકર અટકધારી) યલુવેંદી ભારદ્વાજ ગોત્રના ખાદાણુ—ગીત વાદ્યી કથા કહેતા હોવાથી આલુઆલુમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

તેમનો પુત્ર કવિ, વક્તા અને ગાયક હોવાથી “અસાધિત હાકર” પણ સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. ઊંઝાના એ હેમાળા પટેલ સાથે તેમને ગુરુશિષ્યનો મંબધ આદ્યો આવતો હતો. તેમના કાતે ગગાની હકીકત જતાં ઊંઝા ગામે જઈ સરદારને પોતાના ગીત-વકતૃત્વથી રીઝતી ગગાને પોતાની પુત્રી જગ્યાથી મુક્ત કરવા અસાધિત હાકરે મારાણી કરી. સરદારને ગગા ખાદાણુ કન્યા હોવાની શકા પડી તેથી તે સાળિત કરી આપવા અસાધિત હાકરને એકલાણે જમવા આજ્ઞા કરી.

અસાધિત હાકર એમ ગાંભ્યા, જાય તેવા નહોતા, તેનું હૃદય અખલાના આશુ-ખળાતકારે કરાવેલો ધર્મપક્ષો—સહી લે તેમ નહોતું. તેનું મિત્રહૃદય ક્રોધપણુ ભોગ આપતાં પાછું હડે તેમ નહોતું. તેનું ખાદાણુત્વ કટોકટીના પ્રગમે પાટીદાર કન્યા સાથે જન્મતા બ્રષ્ટ અર્ધ જનારું નહોતું. તેથી તેણે તરત જ નિશ્ચય કરી છેલ્લા પ્રણામ કર્યા—ઔદિય અવળુ જ્વલિને, હાકર કુટુંબને અને સિદ્ધપુર નગરને તેણે સરદારનું આસ્વાન સ્વીકારી લીધું. તે ગગા સાથે એક જ ભાણે જમ્યા ને ગગાને મુક્તિ અપાવી.

આથી સિદ્ધપુરના પચાતિયાઓ, આવા કુલાંગારને, સાત સાત પેઢી નહોં લઈ જનારને, ‘હુટ હુમ્પ હાકર કુટુંબી અસાધિત કવિને સાંખી લે તેમ થોડા જ હતા ? તેમણે જ્ઞાતિના શસ્ત્રભંડારમાંથી અનેક શસ્ત્રો એકપટ્ટી એક ફેકવાં શરૂ કર્યાં. અસાધિતના રાટીબેટી વ્યવહાર બધ કર્યાં, તેના સદ્ગુણોને ઢાકી તેની દુષ્ટીતિ કરવા માંડી, તેને એકલવાયો બનાવી દીધો. ખરેખર જ્ઞાતિ તે વળી ક્રોધના સદ્ગુણુ સાખી રહે ખરી ?

સિદ્ધપુરથી હિજરત કરી અસાધિત તેના ત્રણ પુત્રો—માડણુ, હા, જયગજ દા, નારણુ દા સાથે ઊંઝા આવીને રહ્યા.

હેમાળા પટેલે તેમને સત્કારી તેમને તથા તેમના ત્રણ પુત્રોને ઊંઝામાં ત્રણ ધર બધાવી આપ્યાં, પોતાની જમીનમાંથી થોડાક વીધા જમીન બહીસ આપી, એટલું જ નહિ

પણ એક તાત્ત્વપત્ર ઉપર કહ્યા પાટીદારની સમસ્ત જ્ઞાતિ તરફથી વશપરપરનાં અમુક હક્કો લખી આપ્યા. જે થયે જમીન અને હક્કો અસાધિતના વશજોને મળેલા છે એને આજદિન સુધી કહ્યા પાટીદારો પાળના આપ્યા છે. આ ગીતે હેમાળા પટેલે શુરભક્તિ અને ઉપકારની ફેડ કરી આપી.

હિંજામાં ગિર ધર્મ તેમણે લવાઈના ત્રણસો ને સાઠ વેણો લખી નાંખી પોતાના પુત્રોની મદદથી લગ્નવવા શરૂ કર્યા. આમ ગામડાની જનતામાં ધાર્મિક ઉત્સવ સાથે લવાઈએ પણ જીવનમાં ઉત્સાસ આણ્યો; પોપણ મેળવ્યું. બહેનોએ પણ તેના ગીતોના ઢાળ પોતાના ગામાં અપનાવ્યા, જેની ધૂતો આજદિન સુધી નાગર કુટુંબોમાં અને અન્યત્ર સાંભળવા મળે છે.

ભાઈઓ, હવે કહેવાની જરાય જરૂર નથી કે અસાધિત ઠાઃ એ જ આઘ લવાઈ-સાહિત્યના કર્તા, તરગાળા જ્ઞાતિના પ્રથમ પુરુષ અને પિનામહ ધાવ છે.

સિદ્ધપુરના બ્રાહ્મણોએ ત્યાગ કરવા છતાં, હિંજામાં આવી તેમણે જનોઈ—નિત્ય નૈમિત્તિક કમેનો ત્યાગ નહોતો કર્યો. સાથે સાથે હેમાળા પટેલ સાથેના સહભોજનનો ત્યાગ પણ નહોતો કર્યો. આથી હિંજાના સત્તાવીસ ઘરના જ્ઞાતિલાઓએ અહીં પણ તેમને જપીને ખેસવા ન દીધા. માડણ ઠાઃ કલ્યાણ ત્રણ પુત્રોના ત્રણ ઘર ઉપરથી તેમને “ત્રણ ઘરવાળા” કહેવામાં આવતા, ધીમે ધીમે દુશ્વરો “ત્રણ ઘરવાળા” અને તેના અપકૃત ધર્મને “ત્રાગાળા” અગર “તરગાળા” એ જ્ઞાતિવાચક નામ બની ગયું છે. આ ઉપરાંત ધધા ઉપરથી “લવાઈઆ” અને નાચક જગુ આજે જ્ઞાતિવાચક છે.

વંશી તરગાળા નામ અપકૃત છે તેની ચુરુપતિ જડી આવતી નથી, એમ કહી એક ગેહીએ મને કહેલું કે “ત્રણ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણો—આ જ્ઞાતિમાં, ભણેલા હોવાથી—આવા ત્રણેનો મુચક શબ્દ “ત્રણ ગાળા” છે, અને તે જ ખરે હોવા જોઈએ, એમ ભારપૂર્વક તેઓ જણાવે છે; પણ ત્રણ ફીકડા, મડળ અગર મધાણોનો અર્થ, “ગાળા” શબ્દમાં છે કે નહિ તે તો હું કહી શકતો નથી.

ખીજે એક તર્ક એવા છે કે “ત્રાગા ઉપરથી “ત્રાગાળા” નામ પડ્યું હશે.” જ્યારે ત્રાગા ફરનાર એક ખીજ જ જ્ઞાતિ શુરગતમાં હોવા છતાં આમને આવું નામ શાથી મળ્યું હશે? એમ આ તર્ક ઉપર મદા આવ્યા વિના રહે તેમ નથી ગમે તેમ હોય, પણ રોટી કરના બેટીના બહિષ્કાર અસાધિતને ખૂબ મૂંઝવ્યા ને, તેવા જ કાર્ષ બહિષ્કૃત બ્રાહ્મણમાં ભળી જવાની તેમને જરૂર લાગવા લાગી.

જરાબર આ જ અરસામાં દોષ કે પછી બેચાર પેટી આગળપાછળ હોય, પણ કલિકાલસમંવત્ત હેમચત્રાર્યના વખતમાં મિત્રભાગથી પાટણમાં આવી વમેલા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની ટોળીએ આગાધરી પામેથી બોધ પામી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. આચાર્યશ્રીએ વારકેપ (વારસચેપ) નાંખતી વખતે ચતુર્વિધ ગ્રંથ પામેથી શ્રીમાળીઓને કેટલાક હક્કો કરી આપી જૈન સમાજમાં જોડી દીધા હતા, જે હક્કો આજદિન સુધી આવકા પાળે છે. આ જૈનધર્મી શ્રીમાળીઓને બોજક નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણથી બહિષ્કૃત થયેલા હતા તેથી તરગાળા અને બોજકો—વચ્ચે રોટીબેટી વ્યવહાર શરૂ થઈ જતાં વાર લાગી નહિ. બેટી વ્યવહાર ગમે તેટલો જરૂરનો હોય છતાં ધાર્મિક

વિચારોને અંગે ફેટલાક આચાર—રીતરિવાજો, વર્તન અને પહેરવેશમાં બોજકો પોતાનું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ સાચવે છે. ભવાઈમાં બોજકોનાં યાજ્ઞકો કદી જ ભાગ લેતાં નથી. તેથી પાટીદારો સાથે તેમનો સંબંધ ગાઢ થયેલો જણાતો નથી. તેઓ માત્ર શ્રાવકના આશ્રિત છે. તેમનો ધંધો ગીતવાદ્યથી દેરાસરમાં પૂજન, કળશ લાજવાં લણાવવાં, આગમ અન્થો શીખવા શીખવાડવા, જેન પાકાશાળાઓમાં આવકો સાધુઓને લણવાં લણાવવાનો છે વળી લગ્ન કરનાર દરેક કન્યા શ્વસુરપક્ષનો ધર્મ સ્વીકારે છે એટલે આ જોડાણમાં કલેશ કનિયા કદી થતા નથી.

આ સિવાય વ્યાસ અટકના ધાદાણો પણ આ બંનેના ટોળામાં લઈ ગયેલા જણાય છે. અને તેઓ કાકિયાવાડ ને માળવામાં ગયાં બસો વર્ષ ઉપર જઈ ને વસ્યા છે ને તેમના હાલ પણ કલોલ તાલુકામાં પણ વસે છે.

ગયાં છસો વર્ષ ઉપર જોડાયેલા ઔદિચ્ય, શ્રીમાળી ને વ્યાસો મળીને ઉત્તરે અમદાવાદથી પાલણપુર સુધીમાં, અને ઈડર તરફ વસતી આ તરગાળા જાતિના છ હજાર ધરથી વધારે ધરો નથી તેમાં બોજકોના માત્ર અઢીસો ધરો છે.

બધુઓ, હવે ભવાઈ અને તેના ત્રણસો સાક વેશો, આજે દુબ્રાખ છે, તે તો હું આગળ કહી ચૂક્યો છું. પણ ભવાઈની વ્યાખ્યા, તેની રચનાશૈલી, સોની અંતર વ્યવસ્થા વિશે કંઈક કહું તે પહેલાં, ભવાઈની અલીલતા વિશે પ્રથમ ખુલાસો કરું છું.

એસાઈત ઠાકરે મૂળ રચનામાં આજના બીભત્સ શબ્દોનો, નિર્લભ્ય ચેતનાળાનો, બેકાટ મસ્તી તોફાનનો અને ભુગુપ્તસા ઉત્પન્ન કરે તેવા હાવભાવનો ઉપયોગ કર્યો હતો કે કેમ? એ પ્રશ્ન કરનારને હું નીચે પ્રમાણે જવાબ આપું છું :—

- (૧) જે અસાઈત કૃત ભવાઈને પૂનાના પેચા રાજાઓએ અપનાવી સોનાની જનોઈઓ બક્ષીસ આપી, બેત્રણ ટોળા નિભાવતા તે તેના અલીલપણા માટે હશે?
- (૨) જે ભવાઈ અને કવિત્વ માટે મોતીનાયક (ખંડોણિયા) વડનગરવાળા, જુનાગઢમાં દીવાન જેવી ઉચ્ચ પદોએ આવ્યા તે શાથી હશે?
- (૩) જે ભવાઈ અને નૃત્યથી હરિશંકર અંબારામ નાયક ગેરીલાવાળાએ ખડેરાવ મહારાજથી બક્ષીસમાં ગામ લીધું, જેની ઉપજ આજ પણ એમના વસંતે ખાય છે, તે શાથી હશે?
- (૪) જે નૃત્ય માટે અમૃતલાલ નાયક ગુજીઆ બિટાઈવાળાને, બિટાઈગામ બક્ષીસમાં મંચું હતું તે નૃત્ય કેવું હશે?
- (૫) કેડાસણના ઠાકોર બેત્રણ ટોળાં જીવનભર રાખના, ભવાઈ બેતા, તે કલા કેવી હશે?
- (૬) જે મુપદ અંગના ઉચ્ચ સંગીત માટે ત્રિભોવનદાસ બોજક વીસંનગરવાળાને રાજારામ સીદની દરબારના દોહસો ગવૈયાની જોડીમાં 'છોટા કુંદીન' નામની ઉપાધિ મળેલી અને જેમને પાલણપુરના નવાબ સાહેબે—અમદાવાદનાં દરકાર શેઠાણીને જેસંગભાઈ પાસેથી માગણી કરીને લઈ લીધા, વર્ષાસનો ખાંધી આપ્યાં તે સંગીત કેવું હશે?
- (૭) જે ખ્યાલ નામના સંગીત માટે શિવરામ સરજગમ નાયક વડનગરવાળાને

ભાવનગર દરબારે વંશપરંપરાની નોકરી આપી, જેમના એક સંતાન ડાહ્યાલાલ શિવરામને " સંગીત કલાધર નામનો મોટો અન્ય રચવાની સગવડ આપી, " અને આજના દરબારથી બીજી આદૃત્તિ છપાવી આપે છે: આ કલાકારે કેવા હશે?

(૮) જે હુમરી નામના સંગીતની, શબ્દરચના, સ્વરરચના, આડી, ડોલીશયના અંધે સમાટે, જગજીવન અને મૂળચંદ નાયક વડનગરવાળા અધુરૂપ હિન્દુસ્તાનના ગાયકોમાં નામના કરી ગયા. આજ પછી જેમની અદ્ભુત રચના ક્યાંક સાંભળવા મળે છે, અને

જે નરધાના બાજુ માટે ડોસાભાઈ બોજક માયસુરના ગુણી લોકોમાં શ્રવણતની નામના કરી આપ્યા છે, આ બધા ગુણી લોકો કેવા હશે?

(૯) તેમજ સૌથી છેડે કલાકારોના છેડા નમૂના આજના હયાત, સંગીતશાસ્ત્રી વાડીલાલ શિવરામ જિલ્લાવાળા સ્વ. ભાતખડેના પદ્મ શિષ્યને હમણાં જ વાસદા સરકારે સંગીતશાળા ચક્રાવર્ત રાખી લીધા છે. અને

દલસુખરામ બોજક વડનગરવાળા જેવા સુમધુર કંઠના વૃદ્ધ ગાયક અને તેમના પુત્ર વાસુદેવને આજે પણ ભાવનગર દરબારમાં રથાન મળેલું છે. તેમના જ બાણેજ, મક્તલાલ બોજક પણ એક બાવી ઉત્તમ ગાયક છે.

અને મણિલાલ નાયક પાટણવાળા, બીનકાર, સતારિયા, પખવાજી અને ઉત્તમ ગાયક પણ છે.

આ બધા ગુણવાનો અને તેમના ગુણો, શુ તુચ્છ, હીન અને ક્ષુદ્ર જેવા છે કે તેમને રાજ્યોમાં અને હિન્દુસ્તાનના ધર્તર ગુણવાનોમા આટલો બધો આદર મળે છે?

આજની બવાઈની અલીશના માટે, અસાધિત અને તેના સર્વ વશજોને, જવાબદાર ગણવા સામે સાવધ રહેવા માટે નત્ર સચના રૂપે, ઉપરના ગુણવાનોનાં નામ મેં આપ્યાં છે. તેથી આજની બવાઈનો બચાવ યઈ જતો નથી. વળી આજની બવાઈનું સ્વરૂપ કેટલું વિકૃત છે, તે બતાવવા માટે બવાઈની કવિતાની એક લીટીના નમૂના ઉપરથી આખી વિકૃતિ આપને સમજાઈ જશે

એક ફકીર જેવા ડોળનો પુરૂષ વેશમા પ્રવેશતાં ગાય છે કે:—

“તેરે શેયું પેદુ હેલા બાબા

અથવા—તેરે શેયું પદ્દુ હેલા મીયાં—

શેયું પદ્દુ હેલા મીયાં

શેયું પદ્દુ હેલા મીયાં

શેયું પદ્દુ હેલા મીયાં

કાંદરા બરેલી તુંબડીના ખડખડાટ જેવા આ શબ્દોમાં અર્થ કઈ સમજાય છે?

શબ્દોને અર્થ હોય છે તેની ગધ પણ આમાં કોઈને ક્યાંઈ આવે છે?

બાબા અને મીયાં સિવાયના બધા જ શબ્દો કાનને અરુચી બાધાના નથી યઈ પડતા? હવે મૂળ રચનારના શબ્દો આમ છે:

“સાંપકા પંથ દોહેલા રે બાબા

મેરે સાંપકા પંથ દોહેલા રે મીયાં.”

વળી ઉપરના શબ્દોની વિરૂતિ કરતાં ભજવાયાની વિરૂતિ તો હજાર ગણી ચડી ગય તેવી છે.

પ્રભુને શોધવા નીકળેલો આ મસ્ત પુરુષ, ઉપરની લીટીઓ ગાતોગાતો, મોઢે ખડીનાં ટીલાં કરી, પાપાત્મતાની ખાંચ સાથળ મુંઘી ચડાવી, કમર ઘોળેતો ઘોળતો પ્રવેશે છે, સર્પ પેઠે જીભના લપલપારા કચે છે, અને જગલો વાંદરા માફક ખણે છે ને લોકો ખડખડાટ હસી પડે છે !

જીભના લપલપારા અને જગલો ખણવામાં પ્રભુની કઈ શોધ ચાલી રહી હતી ?

મસ્ત પુરુષની મસ્તીની આ કઈ પ્રક્રિયા ?

યોગની કે ક્રીડાતની આ કઈ ગૂઢ ક્રિયા ?

આમ જો આજના ભજવનારને પૂછીએ તો ગંભવિત એક જ જવાબ મળશે કે “અમને ખબર નથી. અમે તો જોતાં જોતાં ચીખ્યા અને આવડે છે તેવું ભજવીએ છીએ આગળના ગુણી લોકો કયાં છે ? અને સમાજમાં આજે ભવાઈનું માન પણ કયાં છે ?”

ભજવનારા મરી પરવાર્યા, અને સમાજમાં ભવાઈનું માન નથી. સિવાય મુસલમાની કાળમાં ગાયનની સાથે સાથે ભજવવાની કલાનો પણ અંત આવવો શરૂ થયો. અને ભવાઈની દરિદ્ર દશાએ તેમાં સર્વ દોષો ઉત્પન્ન કર્યા એમ કહેવું જરાય ખોટું નહિ ગણાય. અરવું

ભવાઈની વ્યાખ્યા ભવની વહી: જગતનું જન્મ-ઉદ્ધારપાત્ર એવી કરવામાં આવે છે. મનુષ્ય જીવનની પુણ્ય પ્રવૃત્તિ અને પાપ પ્રવૃત્તિ એમ બંનેનું ચિત્ર તેમાં દોરેલું છે એમ વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે. હાલ જે કેટલાક વેશે ઉપલબ્ધ છે, જેમાંના કેટલાક અસાધિત પછી ઉમેરાયા છે, અને કેટલાક તો છેક હાલમાં જ ભવાઈને ભજવાયા છે; પણ તે સર્વના નામ ઉપરથી પાપ અને પુણ્ય એમ બંનેનું ચિત્ર તેમાં છે એમ ખાતરી થયા વિના નહિ રહે.

અસાધિત કૃત ભવાઈની રચના હાલનાં નાટકોની માફક એક વાર્તાતિ પાંચપદર વેશોમાં (દસ્યોમાં) વહેંચીને કરેલી નથી પણ તેનો દરેક વેશ સ્વતંત્ર વાર્તાનો બનેલો છે. ધણે બાજે દરેક વેશમાં નાયક, નાયિકા અને વિદુષક એમ ત્રણ પાત્રો હોય છે.

શરૂઆતમાં કેટલીક મંળી ગીતવાદોથી લોકોને શાન્ત કરી શરૂઆતનાં પાર્શ્વભૂમિકા તૈયાર કરે છે, નાટકની પેઠે બધાં જ પાત્રો પોદમાં (રંગમંચમાં) પ્રવેશતા નથી, પણ મુખ્ય ત્રણ પાત્રો સાથે સવાલજવાબ કરવા, ગીતવાદોવાળાઓમાંથી એકાદ જે બિલા થાય છે.

દરેક વેશની પૂર્ણાહુતિ થતાં આગામી વેશનું સૂચન કરવામાં આવે છે કે જેથી હવે પછી પ્રેક્ષકે શું જોવાનું છે તેની સમજ પડી રહે છે, જેમકે—

એકજાણુ—અસાધિત કહે ઠાકરો હવે કળેડો રમતો થયો.

અને તુરંત કળેડાનો વેશ આવે છે.

રચનાની આ શૈલી આપણાં પ્રાચીન નાટકોના કોઈ પ્રકાર ઉપરથી અસાધિત ઠાકરને સૂચી હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

દરેક વેશમાં ગીત અને નૃત્ય કરતાં ગણેનું પ્રમાણુ ઓછું જણાય છે. નૃત્યમાં અનેક પ્રકારો જેમકે :—રાગ નાચતો પ્રવેશે ત્યારે મંબીર છાપ પાડે છે નૃત્યમાં વેગ, કામળતા,

અધીગ્રહ, શીર્ષ છે. અનેક વાતો ગુણી લોકો દેખાડી શકે છે. નૃત્યનાં નામ. ૧ લાંક-
ભમરીઈ છે. ખીન્ન નામ મળી શક્યાં નથી

રાત્રીના નવ વાગ્યાથી તે સવારના દસ વાગતા સુધીમાં સમય પ્રમાણે કેટલાક રાગો
ભવાઈમાં નીચે પ્રમાણે મુકાયેલા છે.

૧ માઠ	૪ દેશ	૭ આસાવરી
૨ પરજ	૫ મોગઢ	૮ કલિંગડો
૩ સોદની	૬ પ્રસાત	૯ ખીલાવલ

ગીતના તાળો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ઉલાળો ૨ ખોડ ત્રગડો. બાકીના નામ મળી શક્યાં નથી.

વેગોના નામ જોના ત્રણ વર્ગ કરી શકાય તેમ છે. જેમકે-

સામાજિક	પૌરાણિક	અતિદ્વાસિક
૧ જુડાણુ	૧૬ તાડકા	૨૧ ડોડિયો (ગજપૂત)
૨ ગદાઉ	૧૭ રામ-લક્ષ્મણ	૨૨ શૂરો રાઠોડ
૩ કન્નેડો	૧૮ મહાદેવ-પાર્વતી	૨૩ માગનાર (તથાવિકા સીસોદીઓ)
૪ બકાણી અને સાધુ	૧૯ વામનજલિ	૨૪ જસમા ઓડણુ
૫ ફુલકા	૨૦ કાન-ગોખી	૨૫ રામદેવ
૬ મિયાંખીખી		
૭ મિયાંસાહણી		
૮ ઝંડો		
૯ વણગારો		
૧૦ બગણિયો		
૧૧ દરજી		
૧૨ સગણિયો		
૧૩ મુન્ડા (નાનકશાહી)		
૧૪ લાલવાદી		
૧૫ પાવાઈ		

ઉપર કહેલા વંશોના નામોમાંથી સૌથી વધારે પ્રાચીન અને અસાધ્યતકૃત “રામદેવના
વેશને ગજુવામાં આવે છે. સાડાત્રણ દિવસ બગવાવ” તેટલો લાંબો અને કુશળ ભગવાનાર જ
તેને ભગ્વતી શકે એવી ખ્યાલિ છે તે આવે છે. તેની કવિતાના એક બે નાનકડા નમૂના
ઉપરથી અસાધનની કૃતિ કેવી દરેક તેની ઝાંખી કથના કરી શકાયો.

સપુણ—મારા નાકનું મોની લ્યોને રે

ગુણવતને જોવા લોને રે—રામા.

એક માયુ ગુધ્યું ને લટ વિસરી

ગુણવતને જોવા નિસરી રે—રામા.

ટક—સાંકડી શેરીમાં ગુણીયલ રામ મળ્યા

સાથે છેલ યે ચાર

ઝાંઝરને મિયે હું નમી

મારા માની લેન્ને ઝવાર—રે રામ, મારા

રજપૂતોમાં અમલ અને કસુંબાનો રિવાજ હદ બહાર વધી પડતાં કાકાર રાણીજીને પણ અમલ લેવા કહે છે. જવાબમાં રાણીજી મીઠી ચિમકી ભરે છે કે

સકળ સભામાં એમના બાઈજધા બેઠા રે

તીયાંની લાજ મને આવે રે હો—નણદીના રે વીરા

સકળ સભામાં તમે પુછે રે

ઘેરાં તે અમલ આગેગેરે ! હો—નણદીના રે વીરા.

લવાઈની અંતર વ્યવસ્થાને લીધે નવા નવા કુશળ ભજવનારાઓને મેળવી લઈ દર વર્ષે આઠ મહિના માટે એક ટોળું લવાઈ માટે નીકળે છે.

ટોળાના બધારણુની એક શરત આઠ માસ માટે સ્થાયીની રાખેલી હોવાથી આખી લવાઈની સંસ્થાને ધાર્મિક રમ ચડી અય છે.

જેની પાસે ગામડામાં નાચવાનો ગરાસ હોય તેવો એક માણસ, નવથી ઓછા નહિ અને વીસથી વધારે નહિ તેવા પદર માણસોને ટુઢાડે છે. (ટોળામાં જોડાવા આમંત્રણ આપે છે.) ગરસદાર પોતે ટોળાનો મુખી નાયક કહેવાય છે. કુલ આવકમાંથી ૨૥ ભાગ નાયકને મળે છે.

વેહગોર—વેશગોર (વેશનો આચાર્ય) મુખ્ય પુરુષ ભૂમિકા ભજવનાર ત્રણ હોય છે. (મુ. નાયક, ઉ. નાયક, પ્ર. નાયક) તેમને અનુક્રમે ૨૫, ૨૫, ૨ ભાગ મળે છે.

કાંચળિયો—મુખ્ય સ્ત્રીભૂમિકા ભજવનાર ત્રણ હોય છે. તેમને પણ ઉપર મુજબ ભાગ મળે છે.

મશકરો—મશકરો (રંગલો) એક જ હોય છે. તે પણ નાયક જેટલો ભાગ મેળવે છે. ને તે સિવાય, વાદ્યવાળા, સાચીદારો, રસોઈઓ તે સર્વને અનુક્રમે, ૧૫, ૧, ૦૫ ભાગ મળે છે. વાદ્યોવાળા કુશળ હોય તો લવાઈની જમાવટ સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

ભુગળિયો—ભુગળ વગાડી આજે રાત્રે લવાઈ થશે એમ જાહેર ખબર કરે છે. ભજવનારને શીર્ષ ચડાવે છે. ગીતને ક્યાં શરૂ કરવું, ક્યાં અટકાવવું, અને ક્યાં પૂર્ણ કરવું તે તે સૂચવે છે.

અને પરવારવા ગયેલા (વસ્ત્રો પહેરવા) ભજવનારને ભુગળના એક નાદથી પોદમાં હાજર થવા ઇશારો આપે છે.

નરધાંવાળો—ક્યાંક મેદ તો ક્યાંક જોરથી ને ક્યાંક ખુસ્સા બાજથી વગાડી ભજવનારને ઉત્તેજના, શીર્ષ આપી નૃત્યકારને ખૂબ સહાય કરે છે

આવી રીતે લવાઈમાં સુમધુર કંઠ, સુડોળ શરીર, કુશળ ભજવનારા તથા તેવા જ વાદકો હોય તો ગીત નૃત્ય સાથે ભજવવાનો આ પ્રકાર આકર્ષક અને કલામય લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરા નષ્ટ થયા પછી મનોરંજન કલાની કોઈપણ સંસ્થાએ

વધારેમાં વધારે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે ભવાઈ જ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી. અરુ.

અહીં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના એક મનવ્ય વિશે ખુલાસો કરી લેવો હીક ધારું છું.

તેઓ આપણી આધુનિક રંગભૂમિની ઉત્પત્તિમાં ભવાઈને કારણે રૂપ નથી માનતા, પણ શુર્તર રંગભૂમિ તો સ્વતંત્ર રીતે અગર તો બીજા પ્રાન્તને ભજવતા જોઈને ઉત્પત્તિ થઈ છે, એવું કઈક માનતા જણાય છે.

પરંતુ શુજરાતમાં ભવાઈનું સાતત્ય તેના વંશોનુ સામાજિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક સ્વરૂપ જોતાં, તેમજ લાગવગ અને લોકપ્રીતિ જોતા નરસિંહરાવભાઈની વાત સાચી નથી લાગતી પરંતુ આ પ્રશ્નનો નિકાલ તો, રંગભૂમિના ભાવી ઇતિહાસકાર ઉપર છોડી આપણે ગયાં પોણોમે વર્ષમાં ભવાઈના ઉત્તમ કલાકારોનાં નામ તપાસી જઈએ.

(૧) છતાં નાયક ગામ લાખવડ. જોઈનો વેશ તથા રૂક્મણીદરણ ઉત્તમ રીતે ભજવનાર

(૨) (૨૫.) મનસુખ નાયક (મુઢિયા) મીયાંબીબી. ઉત્તમ નૃત્યકાર હતા.

(૩) (૨૫.) નાયાલાલ (દેણુપીયા) વેશગોર, કાંચળિયા અને કથાકાર.

(૪) મણિરામ (જમણપુરા) જસમા ઓડણનો વેશ બતાવનાર. કાંચળિયા.

(૫) સ્વ. ચમથાગમ વેશવરા (જિમતા) મધુર અવાજના કાંચળિયા, નૃત્યકાર અને શ્રેષ્ઠ કથાવાન હતા.

(૬) સ્વ. અવરાલાલ બામણવા (જિમતા) મધુર અવાજના કાંચળિયા, નૃત્યકાર અને શ્રેષ્ઠ કથાવાન હતા.

(૭) સ્વ. જોડાલાલ (કોડિયા) કાંચળિયા.

(૮) સ્વ. પુરુષોત્તમ (જમણપુરા) વેશગોર, કથાકાર તથા સાહિત્યકાર.

(૯) સ્વ. ગોપાળજી (જિદાઈ) વેશગોર, કથાકાર, સાહિત્યકાર. હાનરો કવિતા કંરથ હતી

(૧૦) સ્વ. કમ્તુરજી (જિદાઈ) સંગિયા (વડોદરાના શુલામ રસુલચી શીખેલા) ગાયક. સાહિત્યકાર.

(૧૧) નાયક અમરચંદ તથા કવિ પ્રભાશંકર ગામ જિમતા આજના કુશળ જાણુકાર તરીકે હયાન છે

આ સિવાય બીજાં નામો મળી શક્યાં નથી.

જાણ્યો, આમ રાજ્યોમાં, ઉચ્ચ નાગરિકોમાં અને સામાન્ય જનતામાં એક વખતે પ્રચંડ પામેલી ભવાઈ ધીમેધીમે, તેના કુશળ ભજવનારાઓના આભાવે, દીનદીન દશમાં આવી વિઠૂની પામી અદલીલ અને બીજાસ જણાવા લાગી.

વળી ભવાઈના કુશળ ભજવનારાઓ નાટક મંડળીઓમાં જોડાતાં, ગયાં પોણોમે વર્ષ ઉપર ભવાઈ છેક જ પડી ભાગી.

નાટકમાં જોડાયેલો વર્ગ પણ રંગભૂમિ પર પોતાનું તેજ પાડવા વિના રહ્યો નથી. વધારે

તો શું પણ આધુનિક રંગભૂમિનો ઇતિહાસ તેમની આગેવાનીની નોંધ સાથે રહ્યો છે. અને આ ઇતિહાસ તે તો તેમનો જ ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષનો છે.

આજે એ તેજ ઝાંખું પડતું જણાય છે તેનાં એક નહિ પણ અનેક કારણો મોલુદ છે. આ જાતિએ ભૂલ નહિ કરી હોય એમ કહી હું બચાવ કરવા નથી ઇચ્છતો, પણ કેટલીક વાર તો પાડાના વોકે, પખાલીને ઝામ દેવાતા હોય છે એ તરફ આપનું માત્ર ધ્યાન ખેંચુ છું એ સર્વવ્યાપી આજનો સમય નથી.

શુજરાતમાં આ કલાની પરંપરા જોતાં, તેમજ શુજરાતની વિશિષ્ટતારૂપ તરંગાળા જાતિમાં આ વિષયના આનુવંશિક મંસ્કારો જોતાં, આપણી લાવી આદર્શ રંગભૂમિ રચવામાં, તેમનો મંવાદી સહકાર મેળવી શકીએ તો, આપણું સ્વપ્ન વહેલું સિદ્ધ થાય અને કાંઈ અતિ હળવું બની જાય

આ મંવાદી સહકાર સાધવામાં નીચેના મુદ્દાઓ વિચારવા હું પરિપક્વે ભલામણ કરું છું.

- (૧) હલ્લુ પણ ગામડાંઓમાં ભવાઈની લાગવગ જોતાં ભવાઈની જ ધરતી ઉપર આજના આપણા બળતા પ્રેરો ગૂંથી આ જાતિ મારફતે રંગૂ કરવાથી લોકહૃદયમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકશે.
- (૨) નાટ્યમંદિર (એકેડેમી)ના અભ્યાસક્રમમાં, તરંગાળાના બાળકોને પણ પ્રવેશવા સગવડ કરી આપવી કે જેથી ભજવવાની પ્રાચીન ચાવીઓ અને પ્રકાર સચવાયેલાં રહે.
- (૩) નિવૃત્ત નૃત્ય કલાભિજ્ઞોનો સહકાર સાધી અભ્યાસવાંચુઓને શિખવવામાં સદાય રૂપ બનાવવા જોઈએ.
- (૪) લાવી રંગભૂમિના જુદા જુદા ઝાંખમાં સદાય કરવા ઇચ્છનારાઓની સેવાઓ પણ લેવી જોઈએ. *

[પૃષ્ઠી]

તમે નયન ધન્ય છો . સુભગ વિશ્વ સૌન્દર્યની
છટા, મધુરતા ન શક્ય કદિયે તમારા વિના :

વિરાટ નભ-દર્શને હૃદય તાર અંકારતા
નવીન જ સુગીતને; જલભર્યા મહા સિન્ધુના
સુભવ્ય પટ ખેડવા નવીનતા બધી પેખવા
જ્યાં સફર વિશ્વની સમ વળે ઉરે વાંચના,
વિરાટ ગિરિ દર્શને ઉરની લાવનાઓ મથે
થવા ગગનગામિ, આ સકલ ઉદ્ભવાયો તમે.

છતાં નયન. ભવ્ય દર્શન મહિ બધાં શું તમે
નથી વિવિધતા હીઠી ? આણુ મહીં અને પર્વતે
સુવર્ણ પૂળ વર્ણના પણ તમે જ ભેદો કર્યા
નથી શું ? પથ દોરતી અસત આ તમારી લીલા.
તમે નયન અન્ધ છો, ક્ષણિક સ્પૂલ સૌન્દર્યને
તમે નિરખ્યુ, આત્મના ઋત ન પારખ્યુ ઐક્યને.

“બુદ્ધ પાલીસવાળાને” નામનાં ત્રી પુનર્વસુના ‘પ્રરથાન’ના માગશરના ચંકમાં આવેલા કાવ્યમાં નીચેની લીંટીઓ વાંચી :

પેટાનું હું પાવક ઝાળ આફરી,
જે ઝાળમા આ દુનિયા તણા સૌ
મિતાર મોટા નમચુબી મ્હેલના,
સૌ ભૂગળા મીલનણ, અને આ
સૌ સાધનો સસૃતિમિદ્ધ લેવા,
આ વીજગાદી, જસ ને વિમાનો,
આ શબ્દ ને સૂર તણા જ વાદનો,
જધા જળી જય જ ભસ્મસાત.
કરો પછી જય જળી જ સુરો
દરિદ્રની હૃપડીઓ ચ રંકે.

શુભો પછી જો જય જનમરો ફરી,
શુભો સુધી-આણ હરો નિસર્ગની,
ને ને યરો માનવ મુક્તિની ધડી.

અને તે વાંચનાં અમુક વિચારો આવ્યા.

કવિ બતાવે છે તે ઉપાય શાઓ છે? તેથી “માનવ મુક્તિની ધડી” પાસે આવશે ખરી?

જે વેદનામાંથી આ કાવ્ય જન્મ્યું છે તે વેદના ખરી છે. દરેક ઐવેદનશીલ વ્યક્તિને આ સમાજરચનાના અન્યાયો અને તેને અંગે મળી રહેલી ધોર વિષમતાઓ શૂન્યની જેમ ખૂંચે છે. અને તેને જડભૂતથી ઉપેડી નાખી, નવો જ સમાજ રચવાના. નવીન જ દુનિયા વમાવવાના કાડ તો કાણે નથી મેળ્યા હોતા? તેને માટે કેટકેટલાં અસિદ્ધાનો દેવાયાં છે?

પણ તે નવો સમાજ, તે નવી દુનિયા અત્યારનાં સંસ્કૃતિનિયિતો જેવી બધી વસ્તુનો એક પુણ્ય પ્રકાપથી નારા ફરી નાખ્યે વધારે નજદીક આવશે? કે એ વ્યવસ્થાની અંદર ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરની ખાનગી માલિકીને અંગે જે સડો પેસી ગયો છે તે માલિકીનો

નાશ કરી તેના ઉપર સમાજની માલિકી બેસાડવાથી આપણી કંપનાની દુનિયા આપણે રચી શકીશું?

સાધન તો નિર્ણય છે, નિર્દોષ છે. તેનો જે રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે રીત જ તે સાધનને દોષમય કે પુણ્યમય બનાવી શકે છે. ભયંકરમાં ભયંકર એર કુશળ ઝોકરના હાથ નીચે અમૃતમય બની જાય છે. જે સાધનો આજના સમાજને બાંધી રહ્યાં છે, પીડી રહ્યાં છે, તે જ સાધનો કુશળ ક્રાંતિકારોના હાથ નીચે સમાજને મુક્તિદાતા થશે.

અને આ વિષે કોઈને દક્ષી શંકા નથી. જગતના મોટામાં મોટા વિચારકો એ વાત કબૂલ કરે છે.

અને મુદ્દ થાય તો મોટા વિચારકોને મોટી દહેશત તો એ જ છે કે આપણે આટલાં હજારો વર્ષોએ રચેલી આ મંસ્કૃતિનો સમૂળગો નાશ થઈ જવાનો સંભવ રહે ફરી પાછું માનવજાતે એકઠે એકથી બધું શરૂ કરવાનું રહે.

છેલ્લી ત્રણ હાંડીઓમાં તો ઇતિહાસની ઉંપેક્ષા છે, સર્વજ્ઞ પ્રસંરી રહેલી નિર્સર્ગની આણુમાંથી છટકી, તેની ઉપર પોતાની આણુ જમાવતો જમાવતો માનવ આટલી હદે આજે પહોંચ્યો છે કુદરત તેને બાંધી શકી નથી, તેણે કુદરતને બાંધી છે. તો ફરી પાછો તેને પ્રાથમિક દશામાં મૂકી દેવાથી કઈ ગિયતિ સુધરી શકે એમ છે? કે ફરી પાછો આનો આ જ ક્રમ? અને અતે આ સ્થિતિએ આવતા (જે કે તેને હજારો વર્ષ લાગે) તે વખતના કવિએ આવી ને આવી કવિતા ગાઈ રહેવાની?

એટલે, મને તો એમા સમાજશાસ્ત્રીય અને રાજકારણીય સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વિચારગ્રાસ લાગે છે. પ્રગતિ આગળ વધવામાં છે, પાછા જવામાં નહિ. અને એક દુ નેચર (Back to Nature) તો ફોર સાથે જ નથી મરી ગયું?

(૧) ચીનનાં ખેતી અને ખેડૂતો

આપણા દેશની માફક ચીન પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ચીનની વસ્તી ૪૦ કરોડની છે. વસ્તીના અંસી ટકા ખેતી કરીને જીવન ગુજારે છે.

આપણા દેશના ખેડૂતોની માફક ચીન દેશના ખેડૂતો પાસે પણ ટૂંકી ટૂંકી જમીનો છે, તેમની ખેતી કરવાની રીત પણ હિંદની ખેતી કરવાની રીત જેટલી જ પુરાતન છે. તેમના ખેતીનાં ઓળંગે પણ પ્રાચીન ઢંગનાં અને સામાન્ય કાટીનાં હોય છે. ગધડાંથી ચાલતો સમાર, (ડહના=વેલણ જેવું ?) લાકડાનું હળ અને ૧૩ ઇંચ લાંબી કાદાળી એટલા એમનાં ખેતીનાં મુખ્ય ઓળંગો છે. ખાતર તરીકે તેઓ પોતાના જ હાથે તૈયાર કરેલું ખાતર વાપરે છે. વિદેશી રાસાયણિક ખાતર તો જરા જેટલું પણ વાપરતા નથી. અને છતાં ય પોતાની રીતે ખાતર વાપરી તેઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં અનાજ પકવે છે.

ચીનના ખેડૂતો તેમની ખેતી કરવાની રીતમાં કોઈપણ જાતનો નવીન મુદારો દાખલ કરવા નાખુશ છે. આપણને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે પણ તેમની આ ગાડાઈ જેવી વિચિત્રતા અને નવીન રીતના ફેલાવા સામેના અણગમતા હેઠળ કેટલાંક કારણ છૂપાયાં છે. ચીની લોકો ચાર હજાર વર્ષથી સફળતાપૂર્વક ખેતી કરતા આવ્યા છે. જે ખેડૂતો ૪૦ કરોડ જેટલી વસ્તીનું ભરણપોષણ હજારો વર્ષથી કરતા આવ્યા છે તેમને ખેતીના વિષયમાં કંઈ નવીન શીખવવાનું હોય ખરું કે !! એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવશે. ચીનના ખેડૂતો આવી વિરાટ વસ્તીનાં આહારપાણી તેમજ વસ્ત્રની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે તેનો આપણને એકદમ ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે.

ઉત્તર ચીનના મધ્ય વિભાગના સાન્ડું પ્રદેશના લગભગ ૪૬ વીધાં જેટલા એક ખેતરની પેદાશમાંથી ત્યાંના એક કુટુંબનાં બાર માણસ, એક ગાય અથવા બળદ, એક ગધેડું અને બે છુંડ જેટલાંતો નિભાવ ધર શકે છે. આમ ત્યાંની ૭૦ વીધાં જેટલી જમીન ૧૬૨ માણસોની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, અથવા તો ખેડાતી જમીનના એક ચોરસ માઈલ જેટલા વિસ્તારમાંથી ૩૦૭૨ માણસોનું ભરણપોષણ થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ૫ વીધાંની ઉપજ્યાળા એક ખેતરમાંથી ૧૦ માણસના અન્નવસ્ત્ર પૂરતું ઘાણ તેટલું મળી રહે છે. ચીનમાં આર્થા નાનાંનાનાં હજારો ખેતરો છે. આવાં આ નાનાં ખેતરોએ હજારો વર્ષથી તેમના માલિકને ખાવા પહેરવાનું પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરું પાડ્યું છે. આચાર્યશ્રી પી. સી. રોયના મત મુજબ, એક એકર જેટલી જમીનમાંથી ચીની ખેડૂત દર વર્ષે ૪૫૦ થી ૬૦૦ રૂપિયા જેટલી આવક મેળવે છે આ ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી શકારો કે એક વીધા જેટલી જમીનમાંથી ત્યાંના ખેડૂત દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨૫૦ જેટલી આવક મેળવે છે.

એવો જોડો ખેતીકામ માટે કેવો અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે તે ઉત્તર ચીનમાં આવેલા
 એક સાનું પ્રદેશના ખેડૂતોના હવનકાર્યના વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. અહીં
 સામાન્ય : આ બંને પ્રદેશના ખેડૂતોની વાત કરીશું ખેતીકામ માટે અનુકૂળ આબોહવા
 આવશ્યક છે. ઉત્તર ચીનના ખેડૂતો આ બાબતમાં લાગ્યશાળી છે. તદુપરાંત પ્રબળ તોફાનો
 અને અતિવૃષ્ટિની બીક ત્યાં નથી. ત્યાંનો વરસાદ પ્રમાણમાં ઓછો છે. સગાસરી માત્ર ૨૪
 ઇંચ જેટલો. જૂનથી સપ્ટેમ્બર વરસાદના માસ ગણાય છે. આ ચાર મહિનામાં જ ધણોખરો
 લગલગ ૧૭ ઇંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. વળી ત્યાંની ઋતુઓ પણ ધડિયાળના કાંટા માફક
 નિયમિત છે. એટલે ત્યાંનો ખેડૂત ક્યારે કયી આબોહવા ધરો તે નિશ્ચિતરૂપે સહજાઈથી જણી
 શકે છે. કસમયની અતિવૃષ્ટિથી ત્યાંનો પાક બગડવાની ધારતી તો છે જ નહિ. વળી શિયાળામાં
 પણ જમીન બીની રહેવાને લીધે ત્યાં હળ ફેરવવામાં જરાપણ મુશ્કેલી પડતી નથી ત્યાંના
 ખેડૂતો ત્યાંની આબોહવાને માફક આવતાં મકાઈ અને બાજરી જેવાં ધાન્ય ખાસ કરીને
 ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓ નારંગી (સફરજન), આલુ જેવાં વિશાલતી ફળ અને
 મસખ પ્રદેશનાં મગુસ્તાન જેવા ફળો પણ પકવે છે. ઘઉં, ચીની બદામ અને મીઠાં આમ
 વગેરેને પણ વધારાની ફસલ તરીકે નીપજવવામાં આવે છે.

ચીની ખેડૂતો વિદેશી રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ નથી કરતા. છતાં ય એકની એક જ
 જમીનમાંથી ચાર હજાર વર્ષથી યથેષ પરિભાણુ મા ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતા આવ્યા છે. અમેરિકામાં
 મુશ્કેલ રાત્ર્યોને એકની એક જ જમીનમાંથી સો વર્ષ સુધી પાક લીધા પછી ખૂબ રાસાયણિક
 ખાતર નાખવું પડ્યું હતું અને ત્યારે જ તેઓ પહેલાંના જેટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી શકવા
 શક્તિમાન થયા હતા ચીન દેશના ખેડૂતો ખેતીકામ કેટલું સારી રીતે સમજે છે તેનું આ
 એક સરસ ઉદાહરણ છે. ખાસ કરીને વારાફરતી કરવામાં આવતું ધાન્યનું ઉત્પાદન, ધાન્ય
 ઉગાડતી વખતે કરાતા મિથિલો (જેમકે બાજરીમાં કોળ), જમીનમાં લીલા ખાતરનો
 ઉપયોગ અને બધી જાતની નકામી ચીજોમાંથી ખાતર બનાવવાની રીત આ બધાં ચીની
 ખેડૂતોની સફળ કાર્યપ્રણાલીના મુખ્ય અંગો છે. તેઓ એની એ જ જમીનમાંથી અનેક
 પ્રકારનું ધાન્ય ખૂબ દરિયાપૂર્વક ઉપજાવે છે શિયાળામાં ૨૮ ઇંચ જેટલું ખાતર લરી તેઓ
 ઘઉં પકવે છે. વસંત ઋતુમાં ઘઉંમાં બાજરી જેવું ધાન્ય વાવે છે. ઘઉં લઈ લીધા બાદ શિમ
 જાતનું ધાન્ય પકવે છે. બાજરી જેવું ધાન્ય પાક્યા બાદ આ ધાન્ય પાકે છે. આ પ્રમાણે
 એક જ ખેતરમાં ખાતર નાખીને લુદી લુદી જાતના ધાન્ય આગાદ કરીને યત્નથી મુંદર રીતે
 પકવે છે. ફળ સ્વરૂપે જમીન ખૂબ પોચી રહે છે અને તેથી જમીનમાં રસ પણ ખૂબ જળવાઈ
 રહે છે. ધાન્યથી લચી પડતા ખેતરો કુદરતના મુંદર બાગબગીચા જેવાં લાગે છે. શહેરોની
 પાસેનાં સ્થળોમાં ધાન્ય ઉપરાંત શાક તરકારીની પણ વારીઓ હોય છે. ડુગળી, બટાટા,
 કાબીજ, મૂળા વગેરેની ફસલો એક પછી બીજી એમ ખૂબ હોશિયારીપૂર્વક લેવામાં આવે છે.

કયો જાતનું ધાન વાવવાથી જમીનમાંથી નેઈતો કસ ઉપર નીકળી આવશે એ ચીનના
 ખેડૂતો સારી રીતે જાણે છે. કોળ ઉગાડવાથી માટીમાં નાઈટ્રોજન વૃદ્ધિ થાય છે એ હાલમાં
 ગોધાયું છે. પણ આ ગોધ થયા પૂરે કેટલાય વર્ષથી હિંદના તેમજ ચીનના ખેડૂતો આ
 વૈજ્ઞાનિક તથ્યને જાણતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઉપયોગ પણ કરતા હતા. વટાણા
 જેવું કોળ હજી લીધું જ હોય ત્યાં તેને કાપી લેવામાં આવે છે. પછી એક ખાડામાં આ

કર્તાજના યર ઉપર યર બનાવી તેમને નહેરનાથાનાં કાદવથી અથવા ખેતરની નીચેના પડની બીની માટીથી ટાંકી દેવામાં આવે છે થોડા થોડા દિવસને અંતરે આ ધરોને ઉલટાવીને ફરી ગોઠવવામાં આવે છે. પરિણામે આવાં પડોના બધા જ અંશ સરખી રીતે પાકી બંધ મૂલ્યવાન ખાતર બની જાય છે. આ ઉપરાંત બધી જાતનું ખોદેલું (કચરાં પુત્રે) નાના નાના ખાડાઓમાં નાખી તેઓ તેની સાથે ગળ અને માટી મેળવે છે. થોડા દિવસ બાદ એ પણ ઉત્તમ પ્રકારના ખાતરનું સ્વરૂપ પામે છે છવજતુનાં મળમૂત્ર વગેરેને કોઈ જરાપણુ બગડવા દેતું નથી. એ બધાનું ખાતર બનાવી ખેતરોમાં વાપરવામાં આવે છે ચીની ખેડૂતો દોર-દાંડેનાં મળમૂત્ર કેવી રીતે મંત્રહે છે એ જાણીને આશ્ચર્ય પમાય તેવું છે. એ ગામ વચ્ચેના ચરાની જમીનમાં આલુબાલુથી થોડીથોડી માટી ઉસરડીને નાના ખાડા જેવું બનાવવામાં આવે છે. આવા ખાડાઓની ધારે ધારે ચરાઉ ઘાસના જડિયા જામવા દેવામાં આવે છે મુસાફરો ગોવાળિયા વગેરે જયારે ચરાના રસ્તે ચર્ષ ઊંટ, ગધેડાં, વગેરે જનાવર લઈ પસાર થાય ત્યારે તેઓ પોતાનાં દોરને ચરવા માટે છૂટાં મૂકે એ સહજ છે પણુઓ ચરતાં ચરતાં આ ખાડાઓમાં મળમૂત્ર ત્યાગ કરે છે. પછી આ મળમૂત્ર મિશ્રિત માટીને ખાડાઓમાં ઉઠાવીને ખાતરરૂપે ખેતરમાં નાંખવામાં આવે છે આ ઉપરથી સમગ્રનું હશે કે ખેતીકામના મૂળ પાપારૂપ ખાતર બનાવવામાં લગભગ દરેક મનુષ્યનો હિસ્સો હોય છે. પરસ્પર સહાયવૃત્તિનું આ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે ખેતીકામની ઉત્પત્તિ માટેની ચીનના ખેડૂતોની આ કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર અદ્ભુત જ છે.

ચીનના ખેડૂતોનાં ધરના ભોંયતળીઆ કાચાં હોય છે. અને તેથી ત્યાની માટીમાં લૂણો લાગે છે. ચીની ખેડૂતો લગભગ ત્રણ ઇંચ જેટલી લૂણાવાળી જમીન ખેતરની લઈ તેનો ખાતર રૂપે ઉપયોગ કરે છે. પોતાનાં જ પરિશ્રમ અને શુદ્ધિકારા જમીનની શક્તિ સાચવી રાખી તેની ઉપયોગિતા વધારનારી કેવી અદ્ભુત ઋતિ !

ચીનના ખેડૂતોની સફળરૂપે ખેતી કરવાની રીતનું સ્વરૂપ તેમનું કુદરતને અનુકૂળ થવા માટે કરવા પડતા કઠોર પરિશ્રમરૂપી શિક્ષણ જ છે. અને આ શિક્ષણ તે બીજાનું કે નહિ પણુ કોઈ ચીન કે જોનો ખાવામાં, સળગાવવામાં અથવા ખાતર બનાવવામાં ઉપયોગ ચર્ષ શક્તિ હોય તેનો કદી બગાડ ન કરતાં તેને યોગ્યરૂપે વાપરવા ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવવામાં કદી પણુ પીછેહઠ ન કરવી એટલું જ છે

ખેતીકામ માટે ચીનના ખેડૂતો જેટલી જહંમત ઉઠાવે છે તેટલી જ જહંમત તેમને ધરસસારનાં કાર્યો માટે પણુ ઉઠાવવી પડે છે. ઉત્તર ચીનમાં મોટાં વૃક્ષ થતા નથી એમ

* એમના દેશમાં (ચીનમાં) ખાતરનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે એ પૂછ્યું. એણે (મિ. ચેને) કહ્યું, "હા, અમે તો અમારા નાનતાના તથાવનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તે આ રીતે. આ તથાવડા ને ખાડાઓમાં પાણી સફાઈ જવા આવે કે તરત અમે માટીનાં લીના પડ પાવડા વડે ઉસેડી લઈને તે ખેતરમાં પાયરી દઈએ છીએ; એનું બહુ જ સરસ ખાતર બને છે. વળી અમે જંગલો ને પહાડો પરથી સૂત પાદડા ભેગા કરીએ છીએ અને તેનું એક ખાસ રીતે ખાતર બનાવીએ છીએ. પાદડાનો ચર, તેના પદ છાલું વગેરે ને તેના ઉપર તથાવડામયી કાટેલી માટી, એમ પાંચ ફૂટ જિએ દગડો થાય ત્યાં લગી એક પર એક એમ ચર પાયરી દઈએ છીએ પછી આખા દગડા પર માટીનું નહું લીંપણુ કરીએ છીએ જેથી પાણી અંદર વેસી ન જાય. બીજી વસતતકતુ આવતા સુધીમાં સુકર ખાતર તૈયાર થઈ જાય છે." આ રીત ગામડાના ખેડૂતોએ જાણવા જેવી અવગત છે.

કહીએ તો આવે. મોટાં વૃક્ષની અછતને લીધે તેમને બાળવાનાં લાકડાંની દંભેશાં તંગી રહે છે. ખનીજ કાલસા અથવા લાકડાના કાલસા વેચાતા લર્ષ તેતો ઉપયોગ કરવો એ તેમના ગળ અહારની વાત છે. એટલે ખૂબ મહેનત કરીને પણ તેઓ બળતણ માટે લાકડાં ભેગાં કરે છે. દેવધાન જનના વૃક્ષના સાતઆઠ ફૂટ લાંબા મજબૂત દુકડાઓને તેઓ વાડ તેમ જ ઘરનાં છાપરાં બાંધવાના કામમાં વાપરે છે, ત્યાંજ વૃક્ષના મૂળ અને કળનાં છોતરાને તેઓ બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. ગાય બળદને તેઓ મકાઈના સાકા અને પાંદડાને કાપી નાખી કરેલા નાનાનાના દુકડાઓ નીરે છે.

ચીનના ખેડૂતો શયતવૃદ્ધ ગરમ રાખવા માટે ઘરની અંદર એક કાચો ચૂલો તૈયાર કરે છે. આ ચૂલોની ચીમનીની ઈટો પણ કાચી જ રાખવામાં આવે છે. આવી ચીમની સાધારણતઃ ચારેક વર્ષ આપ્યા બાદ તૂટી જાય છે તોડેલા ચૂલોની બધી ઈટોને (મેશવાળી ઈટો સુદાનો) ભૂકો કરી ખેતરમાં વાપરવામાં આવે છે. ચૂલોની રાખ પણ ખાતર તરીકે વાપરવામાં આવે છે. મકાઈ અને મટરના છોડના સુકા દુકડા તેમ જ મૂળનો આ ચૂલોઓમાં બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે આમ ચીનના ખેડૂતો ધાન્યને કાપીને તેતો ઉપયોગ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેને મૂળ સુદાં ઉપાડી લાખીને તેના બધા વિભાગો ઉપયોગમાં લઈ તેવું કંપવૃક્ષ નામ સાર્ય કરે છે. ચીની ખેડૂતો, આગળ કશું તેમ, કાષ્ઠિય ચીનનો દુર્બલ કરના નથી બાળવાના લાકડા ભેગાં કરવામાં ખેડૂતોની સ્ત્રીઓ, બાળક તેમજ બાળિકાઓ પુરોગાને થયેલ સહાય કરે છે નીકા રંગના સાદા પણ રમ્ય પોશાક પહેરી પડાડ પર્વત અને રસ્તે યા ઘાંટે મકાઈ મટરનાં મૂળ તથા દુકડા હત્યાદિ ભેગાં કરતાં તેમને અતિ આનંદથી આમતેમ ફરતાં પ્રવાગીગણુ જોઈ શકે છે.

ચીન દેશના ખેડૂતો સાધારણતઃ ગત્રાહારી છે. મામ બહુ જ જીરૂ પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે છે ધણીખગ ખેડૂતો દૂધ ખાતા નથી ઘઉં અને મકાઈનો લોટ યા મેંદા તેમનો ખોરાક છે. સાથે સાથે તેઓ બાજરી જેવા અનાજને ખાઈને ખાય છે. આ ખોરાક સાથે તેઓ લાઝ, ચટણી વગેરેનો પણ સ્વદાર કરે છે પરંતુ તેઓ મીઠુ ખાતા નથી. આનું સીધું સાદુ ભોજન ખાઈને શરીરસ્વાસ્થ્ય તેઓ સગ્ગ રીતે જળવી રાખે છે. સ્ત્રીઓ મુંદર અને કાવણ્યમથી હોય છે. બાળકો હજુપુટ. મુંદર અને હંમેશાં આનંદી માલમ પડે છે.

ચીન દેશના ખેડૂતોની માફક તેમની સ્ત્રીઓ પણ કષ્ટસહિષ્ણ હોય છે. સ્ત્રીઓ બજારમાં જઈ ખાદ્યસામગ્રી અને ઘરકામને જોઈતી ચીજો ખરીદી લાવે છે. તેઓ નહેર અથવા નદીએ જઈ કપડા ધુવે છે, ઘડી ચલાવે છે, ગામના કુવામાંથી સવારસાં સ્વચ્છ પાણી ભરી લાવે છે એટલું જ નહિ, પણ ખેતરમાં પુરોગાને વિવિધ પ્રકારે મદદ કરે છે અથવા ફળજાગમથી નાના પ્રકારના ફળ વીણી લાવી તેની મોત્ય વ્યવસ્થા કરે છે.

ચીન દેશની સ્ત્રીઓ શીવણકામમાં ખૂબ પ્રવીણ છે. બની શકે ત્યાંસુધી તેઓ કપડાંને ચીગડાં મારી, વારંવારે શીવી પહેરી શકાય ત્યાંસુધી પહેરે છે. કપડાં અપૂર્ણ લાવે તૂટી જાય અથવા શીકાર્થ કરવામાંથી બાનસ સાય ત્યારે તેમને અમિરેવને અર્પણ કરી બળતણ તરીકે વાપરવામાં આવે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ગખનો નામ ન કરનાં ખાતર તરીકે ખેતરમાં વાપરવામાં આવે છે. કેવું અજુબ જનિયાતુર્વ !

હીમાં ચીનના લોકો ઘર ગરમ રાખવા હંમેશાં અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત ગખના નથી. હીમાં પહેરવાનાં તેમનાં વસ્ત્રો ખૂબ સાદાં હોય છે. લાંબા ચોરકોટ તે પહેરના નથી. સ્ત્રીમાં

લાંબો ડગલો તેમનો શિયાળોનો પ્રિય પોશાક છે. પહેરેલાં કપડાં ભારે ન હોવાને લીધે તેમને કામકાજ કરવામાં કરી મુશ્કેલી પડતી નથી.

જોકે ચીનના ખેડૂતોને જીવનયાત્રા માટે અતિક્ષાર પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તથાપિ તેઓ પોતાનાં મંતાનમંત્રિને ખૂબ યત્નપૂર્વક ઉછેરે છે. આળસ તરફનો તેમનો વર્તાવ ખૂબ મીઠો હોય છે. અત્યેક ગામમાં હુધપુદ્, પરિશ્રમી અને પ્રકૃતિ બાળક-આવિષ્કારોના નૃપ જોવામાં આવે છે. નાનીનાની છોકરીઓ રંગીન પટ્ટીથી કેશવેણી ગૂથી તેમજ ગાંધે સહેજ રાતા રંગ લગાવી રસ્તે ઘાટે આમતેમ રમતી માલમ પડે છે ખાવાનું વેચનારને જોતાં જ તેઓ આનંદથી નાચતાં નાચતાં તેની પાસે દોડી જાય છે અને બધાં મળી બેએક પૈમાનું ખાવાનું લઈ વહેંચી ખાય છે. છોકરાને જીલ્લાવવામાં પણ ચીના લોક પૂરતી કાળજી રાખે છે. પ્રાય દરેક ગામમાં નિશાળ હોય છે નિશાળનું મકાન ઝાકઝમાળ નહોતાં સાદુ પણ દેખાવમાં સુદર હોય છે. શ્રીષ્ઠ ઝકતુમા સવારે જ વાળાનાં સુમારે છોકરા છોકરીઓ રોળાબધ ગીત ગાતાં ગાતાં નિશાળે જાય છે નિશાળમાં બેસવા માટે બચ કે પાટલીઓ હોતી નથી. છોકરાં ચર્મોસન પર બેગી આનંદથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે.

ચીન દેશના બહુ જ થોડા ખેડૂતો લખી વાચી શકે છે તેમના આનંદનાં પ્રધાન સાધનોમાં તેમનું મુક્ત કંઠનું હાસ્ય, અમેરિકન સીગારેટ અને લોકોને મોઢેથી દેશપરદેશની વાતો સાંભળતી એટલા મુખ્ય છે માટી (ભૂમિ) જ ચીનના ખેડૂતોની સાધો અને શિક્ષક છે, મુદ્દ સમયે થતી દુ ખદુદેશા મિવાય રાજનીતિ એટલે શુ તે તેઓ જાણતા પણ નથી તેમનામાં નવીન સમાચારો જાણવાની કુતૂહલવૃત્તિ ખૂબ પ્રબળ હોય છે ચીની ખેડૂતો દુ ખી વા દરિદ્રી નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. પણ તેમનામાં માનસિક મલીનતા અને અવસાદ ખૂબ જ ઓછાં છે. નૈતિક પતન થતાં મલીનતા મેલવે છે અને હતાશ દુ.ખ વગેરેને લઈને પોતાનું મનુષ્યત્વ સાચવવું મુશ્કેલ થઈ પડે તેવી પરિસ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ચીનના ખેડૂતોમાં આવું નૈતિક પતન સામાન્યતઃ જોવામાં આવતું નથી. નૈતિક પતનને તેઓ વિનાશ જ સમજે છે. તેઓ કોઈપણ મજ્જેગોમાં હળ (ખેતી) છોડી દેતા નથી, જિલ્દું મદ પડી જતા કાર્યને પૂર્ણ મન અને ખતથી સફળ કરવા પ્રયત્ન આદરે છે. ખેતરોમાં કામ કરી કરીને તેઓ આવું કંઠાર સત્ય શીખ્યા છે. આ સત્યનું શિક્ષણ તેમની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું છે, મનરૂપ થઈ પડ્યું છે. કોઈ પણ વસ્તુને દુર્નૈય તેમને આઘાત પહોંચાડનારો લાગે છે. અદમ્ય પરિશ્રમ, અસીમ ઉત્સાહ અને પ્રકૃતિ સાથે આવું જ જીવન મુદ્દ ખેલેલું એ આ પ્રાચીન જાતિને મનુષ્યત્વના પ્રદાન કર્યે રાખે છે.

ચીનના ખેડૂતોના ઉપરોક્ત વર્ણન ઉપરથી સહેજે માલમ પડે છે કે ખેતીજાળમાં આધુનિક પાશ્વર્ય ખેતી-પ્રણાલીનું અવલંબન ન કરતાં તેઓ કેવળ અતિ પરિશ્રમ અને પોતાના અભિસંતાલબધ વ્યાવહારિક જ્ઞાનકારા પોતાના દેશના આલીસ કરોડ લોકનાં અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડે છે. આપણા દેશના ખેડૂતોની માફક તેઓ અદૃષ્ટવાદી કે નિરુત્સાહી નથી. બધાં કામ તેઓ અંપૂર્ણ આશા અને આનંદથી કરે છે. થોડી જમીનમાંથી પુરાતન ખેતી પદ્ધતિનું અવલંબન કરવા છતાં ય જે રીતે ચીની ખેડૂતો પાક પકવે છે એ આખી ય પદ્ધતિ ભારત-વાસીઓને જરૂર માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી છે એમ કહીએ તો તેમાં કં જ ખોટું નથી. અસ્તુ

છાટાલાલ સુધાર

(૨) 'હાથવણાટનો' ઉદ્યોગ

[અમદાવાદની મેક સા. દ. આર્ટ્સ ફેબ્રિકના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. રાવે ધારવાડ દેન્દ્રકુમાર શેખર દેન્દ્રસના પ્રમુખપણેથી આપેલું બાબત મદારનું દોહી અર્થે ઉતાર્યું છે.]

હું વલુદ્ધર નથી, માત્ર આપના ધધાના અર્થસાધનો અભ્યાસી છું. અને છતાં આપની આ પહેલી પત્રિકાના પ્રમુખનું અપ્રતિમ માન મને આપે આપ્યું છે તે માટે આપનો ધન્ય આભારી છું.

હાથવણાટનું સ્થાન

હાથવણાટનો ઉદ્યોગ દિન્દોર જિલ્લાના જૂનો ઉદ્યોગ છે અને દિંદુરકુલિ જોડેલો જ એ પણ પ્રગતના દાડમાં ઉતરેલો છે. હાલમાં આ ઉદ્યોગ ૧૬મી સદીના પહેલા પાંચ દાયકામાં જ કાગખાનાની સામે ટક્કો ન જીવી શક્યો; ત્યારે તમે તો હજુ સુધી ટકી શક્યા છો તમારા કાપડના આંકડા પરથી જણાય છે કે દિંદોરમાં આ ઉદ્યોગ ટકી રહ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું ઉત્પન્ન વધી ગયું છે ૧૮૬૬માં ૮૦ કરોડ વાર કાપડ થતું તે વધીને ૧૯૨૬માં ૧૪૦ કરોડ વાર સુધી પહોંચ્યું એટલે કે ૭૦ ટકા જેટલું વધ્યું. પ્રગત ૨૮ ટકા જેટલું હાથવણાટનું કાપડ વાપરતી હોવાની ગણતરીને આધારે એકાંક એક કરોડાય કે આ ધધે ભૂતપ્રાય ધનો ઉદ્યોગ નથી જ. ગાંધીય અર્થકાગળમાં એનું નિશ્ચિત સ્થાન છે. એના પર આવેલી આફન છવડેણ નથી તમાગ (ગિન્તપુર) જિલ્લામાં સાથે પરના કાપડના ઉત્પાદનમાં ૫૦ ટકા જેટલો ધરાડો ધયો છે અને તમારી કમાણીમાં તો એથી વે વધારે ધરાડો ધયો છે. પણ આનાં કારણો સમજવાની જરૂર છે. તમારું જાણ ચત્રમાંથી તૈયાર થયેલું જાડું કાપડ ગામડાના બહુ જ હોય છે પણ એ વસ્ત્રોમાં એતીની પેદાશના બાવો સારી પેટે એમી રવા બેઠન મરીય બન્યો ને તેની કાપડ ખરીદવાની મક્કિ ધરી. દમબાંધી બાવોમાં કમ્કિ સુધારે થયા જાઓ છે એટલે લાગે ગાળે તમારા કાપડની માત્ર પાછી વધશે.

વલુદ્ધરની સમસ્યા

છેલ્લા વૃષ્ણ દાયકામાં તમારા કાપડના આંકડા વધતા રવા છે, છતાં તમારો ઉદ્યોગ દિનપ્રતિદિન નબળો પડતો જાય છે. મિલના કાપડની માત્ર વધ્યા જ કરે છે અને તમારી વિશિષ્ટતાઓ ગળાય એવી બનાવટો મિલો કાઢવા મરી પડી છે. અને છેલ્લા દાયકામાં તે ટકાઉપણા કે એવા બીજા કાગળનું નહિ, પણ માત્ર સ્પર્ધા ને લોકરમિને અનુકૂળ હોવાને કારણે જ મિલની સારીઓએ તમારી બનાવટને બચ્ચરમાંથી લાંબી કાઢી છે. તેમાં બાવોનું જ જલોનું વૈવિધ્ય ધણું આવે છે. લોકોએ જાડું કાપડ એવાં વાપરવા માંડ્યું છે. કઈ વર્ગોથી કેવળ તમારું જ પેનિયા વાપરનાર મદ્રાસ ઈલાકામાં અત્યારે અમદાવાદની મિલોમાંથી ધોત્તય ધોનિયાં આવી રવા છે. જંગના કાપડનો તો તમારો જલો પ્રતિનં જલો. પણ તેમાં જ અત્યારે તો જંગની છોડી ને મિલના એવા જ કાપડે તમારા માથે લગતી લોગો છે પરિચિતિ પસારાઈ છે, એટલે સાચા આવને ચીસે કામ કરે જવાથી અર્થ અવનો નથી આ ઉદ્યોગ તો છૂટત રહેવો જોઈએ લોકરમિત પ્રદર્શીને તમે કાપડ કાઢવું રૂબો તો તમે લોકરમિત કેળવી પલ્લુ રાકો

સમસ્યાનો ઉકેલ

હાયવણાટના ઉદ્યોગ માટે ત્રણ બાબતો જરૂરી છે: (૧) વેચાણના ભાવમાં ઘટાડો; (૨) ઉત્પાદનના ખર્ચમાં ઘટાડો; (૩) નવી બતો ને ભાતોને પૂરતું સ્થાન. આ ત્રણેય એકમેક સાથે સંકળાયેલાં છે.

હાયવણાટ એ માત્ર એક ધંધો ન રહેતાં જીવનનો જ એક પ્રકાર થઈ જવાને કારણે આ ધંધાની સ્થિતિ સુધારવા માટે વણકરના સમગ્ર જીવનમાં પરિવર્તન કરવું જોઈએ. દરેકની છૂટક છૂટક મુરકલીઓ દૂર કરવાથી અર્થ સરે એમ નથી વણકરોએ સહકારના ધોરણે માલ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. વ્યવસ્થિત ને નિયત કાર્ય કરવાથી અર્થલાભ સારો થાય છે. આને માટે વણકરોની એક સહકારી મંડળી અહીં ઊભી કરવી જોઈએ. સો-ગસો શાળથી ભલે શરૂ કરે. પણ એમાં આવા કંઈકે નિયમો જોઈએ (૧) એક નક્કી કરેલે ઠેકાણે સૌએ કામ કરવું. (૨) યોગ્ય દેખરેખ નીચે નિયમિત રીતે નિયત કલાક કામ કરવું (૩) શાળ પર કામ કરનારને યોગ્ય મહેનતાણું આપ્યા પછી નફો કામના પ્રમાણમાં વહેંચી આપવો. (૪) કાચો માલિ-જથ્થાબંધ ખરીદવો. (૫) માલ પરભાર્યો વેચવાની વ્યવસ્થા કરવી દલાલ વેપારીઓને બદલો સીધો ધરાક સાથે ગંબંધ જોડવાની વ્યવસ્થા કરવી હાયવણાટના બધા મથકોએ આવા ધોરણ પર સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી ને એ બધાનો મળીને એક મોટો 'વણકર સહકારી મંધ' સ્થાપવો કે જે હિંદના કાપડ બજાર પર સારી અસર કરી શકે વણકર ધર્મમાં ઉત્સાહ, ઉમંગ, ખત અને નિયમનની જ જરૂર છે.

શાળના ઉદ્યોગના પુનરુજ્જીવન માટે મારી દૃષ્ટિએ આમ થવું જોઈએ કે આયાન ક્ષતા કાપડની તેમજ મિલના કાપડની હરીફાઈ કરી શકે એટલું એ સરતું થવું જોઈએ અને લોકરુચિને અનુકૂળ આવે એટલે કે બજારમાં સારી રીતે ઉપાડ થઈ શકે એવી આકર્ષક ભાતો તથા નળોમાં તે નીકળવું જોઈએ આ માટે અણતમ નિશ્ચયબળ અને મુંદર વ્યવસ્થા-પૂર્વક કામ કરવું જોઈએ. દુનિયાભરમાં અને ખાસ કરીને હિંદમાં તો હાયવણાટના કાપડ તરફ એક પ્રકારનો પક્ષપાત રહ્યા જ કર્યો છે.

પરંતુ આમાં મુખ્ય મુશ્કેલીઓ આ છે—(૧) મૂડી. આ ધંધામાં પડેલા પંપ ટકાને તો પોતાની મૂડી હોતી જ નથી. શાલુકાર પાસેથી, એને જ પાછો તૈયાર થયેલો માલ અગાઉથી નક્કી કરેલી કિંમતે આપવાની શરતથી, સતર ઉધાર લાવવાનું હોવાથી એને ભાગે લગભગ કંઈ જ રહેતું નથી. આટલા માટે જ વણકર સધ જોવી સરથાની જરૂર છે. (૨) કામમાં બેપરવાઈભરી અનિયમિતતા. એમ અડસટો થયો છે કે વણકર આખો વરસમાં એથી ત્રણ મહિના જ પૂરેપૂરું કામ કરે છે આ અડસટો સાચો નહિ હોય પણ એટલું તો સાચું જ છે કે મિલમાં કામ કરનાર વણકર કરતા દિવસના ઓછા કલાક ને વરસના ઓછા દિવસ તમારા લોકો કામ કરતા હોવાથી પેલા નિયમિત નિયત કલાકે કામ કરનાર કરતાં તમારી આવકમાં ઘટાડો થાય એ સ્વાભાવિક છે. એકી આવક આવ્યા કરતી હોય એવાનેય આજસમાં વખત સુમાવવો પરવડે તેમ નથી. કારણ કે એની પણ આ વખતમાં કરી સ્થિરતા નથી તો પછી વણકરને તો થોડો પણ પ્રમાદ કર્યે કેમ જ પરવડે? નિયમિત કામ ચોંલુ રાખવાથી ઝાઝો માલ ઉત્પન્ન થશે. એની કિંમત કંઈક ઓછી ઉપજશે, પણ થોડે નફે ઝાઝો વંકરો કરનાર જ એકદરે સારો ફાયદો મેળવતો હોય છે એ વ્યાપારના સ્થાતન

નિયમમાં શ્રદ્ધા રાખીને અકવાડિયે એક દિવસ જ આરામનો રાખીને બાકીનો બધો વખત સાચા દિલથી કામ કર્યા કરવાની મારી તમને વિનનિ છે. (૩) બગીચાની ખપતનો અભ્યાસ. એકની એક જ જાતો ને લાતો કાટ્યા કરવાનું ન રાખતાં લોકોને તરત જ પસંદ પડે એવા પ્રકારનું લિજલિજ જાતનું કાપડ કાઢવા તરફ નજર દોડવતાં રહેવું જરૂરી છે. લોકને હમેશાં અવનવું વધારે ગમે છે. તેની વૃત્તિ સંતોષવી એ પણ ઉત્પાદનના વધમાં પડેલાઓએ વિચારવાનું આવશ્યક છે.

સરકારનું કર્તવ્ય

સરકારી હેવાલોમાંથી પણ જણાય છે કે વણકર કોમ દેવામાં દટાયેલી છે તેને બારે વ્યાજ આપવું પડે છે. એટલે ખેડૂતો માટે જેમ જાણમુક્તિનો કાયદો વિચારાઈ રહ્યો છે તે પ્રમાણે વણકરો માટે પણ એ વિચારાવો જ જોઈએ. આપણી મુખ્ય સરકાર આ પ્રશ્ન પર પૂરતું ધ્યાન આપશે એવી મારી ઉમેદ છે. સહકારી ધોરણે વણકર કોમ કામ શરૂ કરે તો આવા સંધાને, ખેડૂતોને જેમ મરતે લાવે બી આપવામાં આવે છે તેમ સ્વતંત્ર ને રેશમ, શા માટે ન આપવામાં આવે? હું તો એમ પણ ઇચ્છું કે મુખ્યમાં હાથવણાટનું કામ સરખી રીતે ગોઠવીને વેચી શકાય એ માટે એક જુદી જ દુકાન સરકાર તરફથી ખોલાવી જોઈએ. હાથવણાટના ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કેમ ને ક્યાં થઈ શકે એ બાબતનું સંશોધન કરનારી પ્રયોગશાળાની મંજૂરી આપાઈ છે એ જાણીને મને ખૂબ જ આનંદ થયો છે.

આ ઉદ્યોગની આવી કગાલ હાલત માટે વણકરનો પોતાનો જેટલો વાંક છે એટલો જ વાંક સરકાર તરફથી થતી તેની અવગણના માટે સરકારનો ને મિલઉદ્યોગના વધતા જતા ફેલાવાનો પણ છે જ.

આ પરિસ્થિતિ બદલવા માટે પ્રભુમત કેળવવાની જરૂર છે, સરકારનું લક્ષ્ય જોડવાની જરૂર છે. આવી પરિષદોદ્ધારા વણકર વર્ગની મુશ્કેલીઓ, હાડમારીઓ વગેરેની સારી પેઠે ચર્ચા થાય એ જરૂરી છે.

અંતમાં, આ પરિષદ વર્તમાન મુશ્કેલીઓનો જ નહિ પણ હમેશાને માટેની મુશ્કેલીઓનો નીવેડો લાવવા માટે કાયમનું વ્યવસ્થિત તત્ત્વ યોજવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવશે એવી મારી ઉમેદ છે.

અમૃતલાલ મોદી

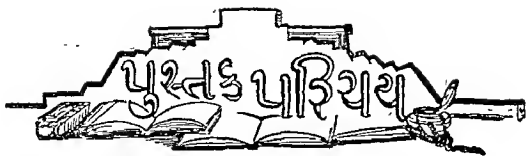
(૩) 'ગુરુ-શિષ્ય' પદ્ધતિ માટે અપીલ

“અહીં ખેડેલા મારા શિક્ષકજીઓને, એક શિક્ષક તરીકે અપીલ કરવાની હું ધૃષ્ટતા કરું છું કે આપણે જુદાજુદા વિષયોનું કામ એવી રીતે પૃથક્ પૃથક્ વહેંચી નાખીએ કે વિદ્યાર્થીઓમાં ‘ટોળા’ (crowd)ની હલકી મનોવૃત્તિને બદલે ‘મંડળી’ (group)ની જોડી મનોદશા પ્રકટાવી શકીએ; એમની સાથે એકસામટા ટોળા તરીકે કામ લેવાને બદલે આપણે આપણું કામ એવી રીતે ગોઠવીએ કે જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને, વિશિષ્ટત્વને, અંગત લાવને સ્પર્શી શકીએ. ‘ટોળા’વૃત્તિના હલકા તત્ત્વને બદલે શિક્ષકો તરીકે ‘મંડળી’ના આ ઉદાત્ત તત્ત્વને જો આપણે અમલમાં મૂકવાને કૃતનિશ્ચય થઈએ, તો આપણામાં જે કંઈ છે તેમાંનું ઘણું વધારે આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે આપી શકીશું; આપણે એમની નજીક વધારે જઈ શકીશું. આ રીતે કામ કરવાથી સ્ત્રીસમાસ્તર તે જો

જોહુકમી ચલાવનાર મટીને વળી પાછા આપણે ગુરુ અને શિષ્યનો સાચો અંગત સંબંધ બાંધી શકીશું.”

શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેના સબંધોના વિષયમાં અધિકારીઓના દૃષ્ટિબિંદુમાં નૂતન પ્રકાર પાડનારી આ આદરણીય સૂચના કેવરન્ડ સી એફ. એન્ડ્રુઝે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર નામદાર ગવર્નર લોર્ડ એબોર્નના પ્રમુખપદે ઉજવાયેલા પદવીદાન સમારણ સમયે આપેલા વ્યાખ્યાન દરમિયાન કરી હતી.

આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું “ખીચોખીચ ભરેલા વર્ગોમાં વ્યક્તિત્વ ઓછું હોય છે, માનવવૃત્તિ ઓછી હોય છે; એમાં ટોળાવૃત્તિ, ગતાનુગતિક વૃત્તિ વિશેષ હોય છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓથી જીલગતી દોલેન્ને, વધારે પડતા કામના બોળથી લદાએલો શિક્ષકસમુદાય, છાત્રોથી જીલગનાં છાત્રાલયો, આ બધું જે રીતે અત્યારે જોવામાં આવે છે તે જોતાં તો યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ લઈને નીકળતા થોડાજ ટોળાને અટકાવવા માટે શાં પગલાં ભરવાં જોઈએ એ વિચારવાની જરૂર છે શિક્ષણવિષયક તપાસ ચલાવનારાં કમિશનોએ આ સમસ્યા ઉઠેલી નથી. આપણા વિચારપ્રવાહને માર્ગદર્શક યાચ એવો આ એક સિદ્ધાંત છે. મોટાં મંડળોને બદલે નાનીનાની મંડળોમાં રહેવાથી સામાન્ય માણસ બૌદ્ધિક વિકાસ સાંધવા માટે પોતાથી બનતો વધારેમા વધારે પ્રયત્ન કરી શકે છે. કારણ કે ખીચોખીચ ભરાએલા વ્યાખ્યાનવર્ગમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થી પોતાની છુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરી શકે એવી રીતે શાંત બેસી રહેવાનો સંભવ વધારે છે. એ વિદ્યાર્થી વાદળીની માફક માહિતી ચૂસી લે છે. એ પોતે નથી ‘વાંચતો, કે નોંધ કરતો, કે શીખતો કે પોતાનું જ્ઞાન પચાવતો.’ એ આખું ને આખું ગળી જાય છે. આ એક અતિ સાદો પણ ગહન ને વિચારણીય સિદ્ધાંત વર્તમાન માનસશાસ્ત્રે આપણને શીખવ્યો છે, અને જગતભરમાં ધીમેધીમે એનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. એક વર્ષ ઉપર જ્યારે હું દેખીજામાં વ્યાખ્યાન આપતો હતો ત્યારે મેં જોયેલું કે છેલ્લાં છેલ્લાં વર્ષોમાં જે કઈ ફેરફારો આ દિશામાં થયા છે તે બધાને ત્યાં સ્થાન મળેલું હતું. શિક્ષણની એ પદ્ધતિને લાભદાયી ને પથ્ય આવે એવી તરીકે પરિપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવામાં આવી છે અને હવે એનો પ્રચાર ધમધોધાર થઈ રહ્યો છે.”

દીપશિખા^૧

નહિ વિશેષ વિધાન, કલા નહીં;

જીવનના સ્મરણો ધરતો અહીં.

પોતાનાં કાવ્યો વિશે આમ વિનીત ઉદ્ગાર કાઢનાર રા. અમીદાસ કાણકિયાએ માસિકોની બારીઓમાંથી બહુ ડાકિયાં કર્યા નથી તેથી એમની કાવ્યલેખનની પ્રવૃત્તિ એક દશકાથી વિશેષ સમયની હોવા છતાં વાચકવર્ગને એમની કૃતિઓનો બહુ પરિચય ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ગુજરાતના નૌજવાન લેખકોને એમનું નામ તદ્દન અપરિચિત નથી. કવચિત્ કવચિત્ પ્રકાશ પામેલાં એમનાં કાવ્યોમા પણ એમની શક્તિનું વસ્તુઓનું દર્શન કર્યું હોય એવા થોડાકાણા સાહિત્યરસિકા પણ છે જ. એટલે ‘દીપશિખા’નું પ્રકાશન અનપેક્ષિત કે સાવ અચિન્તિત પણ ગણવાનો બહુ સમય નથી.

‘નિવેદન’માં લેખક પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ જરૂરપૂરતો ઉલ્લેખ્યો છે, અને પોતાની કાવ્ય વિશેની દૃષ્ટિ પણ વિનયપૂર્વક સ્પષ્ટ કરી છે. લાંબો સમય કાવ્યસંગ્રહને અપ્રગટ રાખવાથી અનેક પ્રકારની ચહેરાફાસ અને વીણામણનો વિવેક કરવાનો એમને ઠીકઠીક અવકાશ મળ્યો છે, અને પરિણામે વિલગબનુ વ્યાજ એમની કૃતિઓને મળી ગયું છે. આ હકીકત એમનો મિત્રવર્ગ તો જાણે જ—એમણે પોતે પણ આ બાબતની નોંધ નિવેદનમાં કરી છે.

પોતાની પ્રાગ્વ્યવસ્થિત પૃથક્કરણ થોડું એમણે કર્યું છે. રા. ‘નિવેદન’માંનાં નીચેનાં વચનો.

“પ્રવચનમા પ્રવર્તતા યુગબળોની અસર કવિના માનસ પર યાવ એ સ્વાભાવિક છે. આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાક કાવ્યોમા આ યુગબળોની અસર જણાયો, પરંતુ માનવદૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ સંકુલિત (સંકુલ ?) સંવેદનો મને વધારે સ્પર્શે છે”

કેવળ આટલા પૃથક્કરણથી કૃતકૃત્ય ન થતાં એમણે પોતાની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ પણ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે :

“કવિ પોતાના વૈયક્તિક વિષયમાંથી બહાર આવી, વિશાળ જગ્યા સાથે એકમયતા સાધી, સમગ્ર માનવજીવનની ઊંડી અંતરવ્યથાઓ કે ગદ્ય ચિંતપ્રવાહી બિર્મિઓ અનુભવે ત્યારે તેની કલા ઉત્કૃષ્ટ અને ચિરંજીવી બને. મારી કલા વૈયક્તિક સીમાના બન્ધનો વડે મર્યાદિત રહી છે, એનું મને વિશ્વસ થતો નથી.”

આમ છતાં એમની કલામાં ‘અહમેવ સર્વમ્’ની સંકુચિતતાનું દર્શન થતું નથી.

કવિહૃદયના વ્યક્તિગત અનુભવોને અન્ય માનવહૃદયના અનુભવોના સામ્યનો લાભ મળે છે. અને તેથી જ આત્મલક્ષી કૃતિઓ અનેક સમભાવશીલ વાંચકોનું અભિવન્દન કરી શકે છે. આ પ્રકારની અભિવન્દનશક્તિ 'દીપશિખા'નાં કાવ્યોમાં પણ છે એમ ગુજરાતીના કાવ્યશોખીન વર્ગને અવશ્ય લાગશે.

'સ્મૃતિ' નામની ખડશિખરિણીની રચનામાં અંતિમ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

વિરમી સદસા વાસ્તવ જન,
અભિનવ દશા કે અનુભવું;
તદા યોજ્ય મારી વિકલ હૃદયીણા કઈ કરું,
અમૂર હૃદયોર અનુભવ તણા, ના કઈ નવું

એમાં કવિએ પોતાની કાવ્યકલાનું સ્વરૂપ કવિત્વયુક્ત રીતિએ ખરેખરું દર્શાવ્યું છે. 'ના કઈ નવું' એ વચનની વિનયશીલતા લક્ષ્ય બહાર રહે તેવું નથી. પરંતુ આ મંત્રાદ્વયા અવનવીન લાગે એવાં સ્થાન અનેક છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ જ કાવ્યના આરભના શ્લોકોમાં સ્મૃતિનું પ્રવર્તન કેવી ચારુતાથી થતું વર્ણવ્યું છે ! શ્લોકો જ ઉતારીએ :

પરિમલસુધા શી મુખભરી
મલયજ સમી રાત્રિ મનુરી
એ જ્યોત્સ્ના જેવી અમૃતમય ધીમે રતનિમા,
અહો! એવી આજે સ્મૃતિ સહજ જાગે હૃદયમા.
કમલલયથી મુન્દર સરે,
અમલ જલમોતી જલ પરે,
લસે જેવું સ્વખરિમત લલિત કે લોચનમહી
સામે! એની રીતે સ્મૃતિ અભિસરે અંતરમહી.

અનેક છન્દો આ લેખકે કૌશલપૂર્વક ચોળ્યા છે; પરંતુ એમના ખંડ શિખરિણી શ્લોકો ખરેખરા આકર્ષક છે એમ અહીં નોંધવા જેવું છે.

'સ્મૃતિ'ની ચારુતા જોડે 'સ્મૃતિમુદ્રા'ની મનોહારિતા સ્મરણમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. આ ખીન્ન કાવ્યમાં પ્રથમ શ્લોક પ્રાચીન સુકતક શૈલીનો અર્વાચીન નમૂનો પૂરે પાડે છે અને ખીન્ને શ્લોક આધુનિક કવિઓની વિસ્તારી રીતિનું દર્શન કરાવે છે એક જ કૃતિમાં આ ઉભય વ્યાપાર. પરસ્પર પ્રતિકૂળ ના બનતાં એકરસ થયા છે. કૃતિ સમગ્ર સ્વરૂપે સંગ્રહમાં જ જોઈ લેવા વિનંતી છે.

કવિની જીવનદષ્ટિ અથવા કવિજીવનની કર્તવ્યદષ્ટિ 'જીવનશિષ્યકાર'માં અત્યંત સંક્ષેપમાં યોગ્ય અરુપરૂપ રહ્યા વગર લેખકે રાખ્યાંકિત કરી છે

છ.વ્યસ્ત આ જીવન સ્થૂલ તેને
આફશીને યોગ્ય ધરી મુન્નવ;
હૃદયસ, ચારા, યુગભાવનાઓ,
આલેખને ચૈવનતા પ્રભાવ
પાખો મહાચેતનની પ્રસાર,
તારે થવું જીવનશિષ્યકાર.

વિરલ શક્તિસપત્ર માનવ—જિસસ, બુદ્ધ, ગાંધીજી જેવા યુગવિધાયક—ને જ ઉપાડવો શક્ય એવો કર્તવ્યભાર કવિ ઉપર નાખ્યા જેવી કૃતિ અહીં જણાય તો તેથી અકબાવાની જરૂર નથી. અનેક માનવહૃદયમાં, અને જીવનક્ષેત્રમાં વ્યસ્તરૂપે વેરાયેલા સૌન્દર્યકણોને એકા કરી તેમાં પોતાના હૃદયકૂપનું વિશુદ્ધ જલ ઉમેરી તેને દદ, મૂર્તરૂપ આપી, કલ્પનાના કામિયાથી તેમાં ચેતનમંચાર કરવાનો કવિનો—જીવનશિષ્ટકારનો આદર્શ અહીં દર્શાવ્યો હોય એમ લાગે છે જે એમ જ હોય તો કશી અમંગલિતિ જોવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી.

‘એના પાવલોવા’ના નૃત્યદર્શનથી અભિપ્રેરિત થઈને ‘નર્તકીને’ નામનું નાનું ગભીરતાભર્યું ભૂમિકાવ્ય રા અમીદાસે લખ્યું છે તે એમના કલાતુલ્યની ધનતાનું સાક્ષી બન્યું છે તે સાથે એવા અનુભવોને ઉચિત શબ્દમૂર્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની એમની શિષ્ટશક્તિનું યે ઉદાહરણ બન્યું છે.

ભવ્ય ઉન્નત ભાવના
કાવ્ય તવ હર પ્રેરણ,
લાસ્ય લલિત રસોર્મિનું
સ્મિતકિરણ મુખને વેરતું.

એ સ્મિતકિરણોનું આલેખન શબ્દોમાં કરવું અશક્ય જ છે તે સાથે એ અનુભવનું નિર્વચન પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે અથવા એની અનિર્વાચ્યતામાં જ તેની મુખ્ય અનુભૂતિની કૃતકૃત્યતા છે તે દર્શાવવા

મેધધનુની ભવ્યતા
કોણ આલેખે કહી ?
મહન નિઃ સવેદનો
હર મુઘ કેમ શકે વહી ?

એમ અંતિમ ઉદ્ગાર કયો છે.

આ કાવ્ય વાચતા Shelleyનું Skylark તેમ જ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ કરેલું તેવું શુજરાતી રૂપાન્તર સ્મરણમાં આવે છે તેથી યે એક પ્રકારનો આનન્દ જ અનુભવાય છે. એમનું ‘વાચના’ કાવ્ય પણ W. B. Yeatsના Aedh Wishes for the Cloths of Heaven અને શ્રી. સ્નેહરશ્મિના ‘અર્ધ’નું સંસ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ આ પ્રકારના સંસ્કાર જાગે એટલે અનુકરણનો આરોપ મૂકવા તત્પર બની જવું એ આ વિશાળ વાંચનના યુગમાં હમેશાં યોગ્ય નથી. અનેક પ્રકારનાં સાંસ્કારિક બળોની અસર કવિચિત્તના ધડતરમાં પ્રવર્તેલી હોય એ અનિવાર્ય સ્થિતિ છે ને તે કલંકરૂપ પણ નથી જ. આવી અસર વિવેકી વાચકમાં રસિક સંસ્કાર જાગૃત કરે ત્યાં તે શુણ્ણરૂપ પણ ગણાય. જ્યાં તે કેવળ જડ નકલ રૂપની હોય ત્યાં તે અવશ્ય અક્ષમ્ય હોય રૂપે જ જોવાય. આ પ્રકારની મર્યાદાની રેખા દોરવી અશક્ય કે મુશ્કેલ નથી જ. આ સંગ્રહમાં બીજી પણ કૃતિઓ છે જે વાંચતાં અન્ય કવિઓની કૃતિઓ સાંભરી આવે; પરંતુ તે દરેકમાં ઉપર કહેલા ભેદદર્શનનો કયો પ્રકાર પ્રવર્તે છે તે, તે તે સ્થળે, વાચક પોતે જ પારખી કાઢે તે ઇષ્ટ છે.

‘દર્શન’ કાવ્યમાં રીસાયેલી કાવ્યદેવીનો અનુનય અત્યંત હૃદયંગમ છે. એ કાવ્યનો અંતિમ શ્લોક જ ઉતારીએ :

સ્વપ્ને શાં ભવ્ય આત્મે સ્ફુલિત હર થતાં! નેત્રનાં નર્તનો શાં!
રેરે સ્વર્ગીય જ્યોત્સ્ના સિમસુમનભર્યા વહ્નિનાં વર્ષણો શાં!
સ્પર્શે એ સ્નેહભીના પુલકિત બનના પ્રાણ સૌંદર્ય ભવે!
નાથે ભાગ્યોર્મિમાળા, અખિલ જગ જગ ભગી એ દિવ્ય ગાને.

આવાં તો આ સંગ્રહમાંથી અનેક શ્લોકોનાં અવતરણો કરી શકાય પરંતુ કર્તાની શક્તિનો પરિચય આપવાને અહીં તો થોડા નમૂનાથી જ સતોષ માનવો સુધરિત છે. 'કલ્પનાતે', 'પિતૃ ચરણે', નિર્દોષ અસાન', કલાનિધિને', 'કૃતિને', 'ત્રિયુક્ત પંખી', 'વાદ્યોને' વગેરે લેખકની ધૃતર વિશિષ્ટ કૃતિઓના નામનિર્દેશથી જ અહીં અટકવું હીક છે.

કેટલાંક મુખ્ય સોનેટ પણ આ સંગ્રહમાં સ્થાન પામ્યા છે. તે બધાંમાં 'પંથવિભેદ' લાગણીના ધનીભાવની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ જાણીય છે. હૃદયગત આપારોને લલિત છન્દોમયી વાણીમાં મૂર્ત કરવા એ કાવ્યકલાધર્મનું અનુસરણ વફાદારીપૂર્વક કવિએ કર્યું છે. અને એ પ્રકારના અનુસંગણથી એમને પોતાને આનન્દ જ થયો છે વાચકમાં એ આનન્દની સંક્રાન્તિ કરવાનું સામર્થ્ય પણ એમની આ વફાદારીનું સ્વાભાવિક ફળ લાગે છે.

કવિને સમૃદ્ધ છન્દો જેટલા પ્રિય થયા છે તેટલી ગેય રચનાઓ પ્રિય થઈ નથી. ભાષાનો યંત્રકાર અને છન્દોની શુદ્ધિ એમની વિશિષ્ટતા છે. આધુનિક કવિઓને છન્દ અને ભાષાના વિષયમાં જે ભાંગેદાડ કરવાનો ઉત્સાહ સામાન્ય છે તેનું દર્શન આખા સંગ્રહમાં વિરલ છે. સ્વ. કાન્ત અને નરસિંહરાવની શિષ્ટ શૈલી આ બંને વિષયમાં કવિની રુચિને વિશેષ અનુકૂળ છે. વૈવિધ્યને ખાતર પણ છન્દોભંગ કે કવિત્વયુક્ત ન ગણાતો શબ્દોપયોગ એમણે ખપમાં લીધો જણાતો નથી. અને વિષય પરત્વે પણ એમની પ્રીતિને એમણે દૃઢ નિયત્રણમાં રાખી છે. એ નિયત્રણને જરા શિથિલ કર્યું હોત તો સંગ્રહને વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ થાત એમ અવશ્ય લાગે છે. પોતાની શુદ્ધ સરકારી શૈલીને એ રીતે વિશેષ મોકળાશ આપી કવિ પોતાનો કાવ્યવાડીને અધિકતર પલ્લવિત કરે એવી શુભેચ્છા વિવિધ પ્રસંગે અનુભવેલા અન્તઃક્ષોભના પરિણામરૂપ એમનાં અનેક કાવ્યોનો આરવાદ લેતાં સહૃદય વાચકને ધામ તે સ્વાભાવિક છે. જે ગ્રંથે આ સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેને રસિક વાચકવર્ગ પૂર્ણ હૃદયથી સત્કારશે અને કવિની 'અક્ય અંતરમાં રહી ભવ્ય' ભાવનાને આલિંગ્યકાર પમાડવા એમને ઉત્તેજિત કરશે એમ આશા છે. પુસ્તકને અંતે શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસનું કેવળ અર્ચદર્શનની સરળતાની દૃષ્ટિએ લખેલું તટસ્થ ટિપ્પણ મૂક્યું છે તે વાચકોને અવશ્ય ઉપકારક જણાશે.

છપાઈ, બાંધકામ ઇત્યાદિમાં શિષ્ટ ગુજરાતી પ્રકાશનો હવે સાદું અને સુધક જ હોય છે એટલે તે વિશે કશું કહેવા જેવું નથી. કિંમત કવિતાના પુસ્તકોની, સાહિત્યનાં અન્ય પ્રકાશનોની સરખામણીમાં વધારે જ રાખવી પડે એવી સ્થિતિ અત્યારે તો છે એટલે તે વિશે ફરિયાદ કરવામાં થણીવાર વહેવાર મુશ્કેલીની અવગણના થાય છે.

મુંદરજી ગા. બેઠાઈ

નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ:—સ્વ. ગાંધી સૌંદર્યદ નરસિંહદાસ રમારકમાળા પુ. ૨: શ્રી. વામનરાવ બેઠાઈના મરાઠી પુસ્તકનો અનુવાદ કરનાર: ગોરધનદાસ કદાનદાસ અમીન, મિતોર, પ્રકાશક: ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય, બાંધીરત્નો, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ ૨૮+૫૭૨, કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

લેખક નીતિશાસ્ત્રની ખૂબ સુદૃઢ ચર્ચા કરી છે, પણ તે એકમાર્ગી છે, એટલે કે ધર્મને તે નીતિને ઈશ્વર સાથે સાંકળી દીધાં છે અને જે લોકો ઈશ્વરના પાયા ઉપર નીતિને રચના નથી તેઓ પ્રમંથ આપ્યે નીતિશિથિલ બને છે એમ માન્યું છે. પરિણામે જેનું જેવા નિરીક્ષણ અને બૌદ્ધ જેવા અજેયવાદીઓ એમને મતે નીતિશિથિલ પણ હોય ! નીતિ જે ઈશ્વરપ્રણીત હોય તો તે સદા સનાતન હોય, એમાં કશોય ફેફફાર મંભરે નહિ પણ જેમ જેમ સમાજનો વિકાસ થતો ગયો છે તેમ તેમ નીતિનિયમોનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે એમ તો લેખક પોતે જ સ્વીકારે છે (૫ ૧૩) અને વળી દાલે સમાજની પરિસ્થિતિ એવે રૂપે પણ વિકાસ કે ધનમંચ અને લાભ પણ પાપરૂપ મનાય તો આશ્ચર્ય નહિ, આમ ધર્મ અને નીતિ ઈશ્વર તરફ નહિ, પણ સમાજ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને વિકસે છે.

સાચી વાત એ છે કે આત્મરક્ષણ અને યશસ્વર્ણ એ જીવમાત્રનો-શું વનરપતિનો, શું પશુપતિનો કે શું માનવીનો-સદૃઢ ધર્મ છે અને એ સૌ કોઈ પોતાનું દિન સાધવા કર્મ કરે છે. પણ સમાજમાં સૌ કોઈ એમ સ્વતંત્રભાવે વર્તે તો પરસ્પરનાં-પરિણામે મૌના-હિત હણાય. એ અનુભવ માનવીએ માન્ય કે પોતે સમાજદેહનું એક અંગ છે અને સમસ્ત સમાજના જ દિનમાં મારું દિત છે. અને એમ સમસ્ત સમાજદિતની દૃષ્ટિએ માનવીના આચારનિયમો ઉદ્ભવ્યા તે વિકસ્યા; અને એ ધર્મનું ને નીતિનું સ્વરૂપ પામ્યા. ધારનાર્હમભિચાર્યાર્હમો ધારયતે પ્રજા । સમાજને ધારણમાં રાખે તે ધર્મ નીતિમાં ની (દોરવું) ધાતુ છે, સમાજદિતને મારું જે નિયમો દોરે એ નીતિ, અંગ્રેજી Policy થઈને પણ એ જ અર્થ છે. એ શબ્દ (અને વળી Policy શબ્દ પણ) ગ્રીક Polis (નગર) ઉપરથી આવતો છે, નગરરાજ્યની દિતગ્નત વ્યવસ્થા રાખનાર નિયમો તે Policy (નીતિ). અને મારે તો Honesty is the best Policy (પ્રામાણિકપણું એ સર્વોત્તમ નીતિ છે) એમ કહેવાયું છે.

આમ નીતિને ઈશ્વર માથે કઈ ચે ગંજા નથી, સમાજ સાથે જ છે; અને તે પણ મોટે ભાગે તો માનવસમાજ સાથે છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. માણસ માણસને હેતરે એમ અનીતિ મનાય છે, વાનરને હેતરવા ખેડૂત ખેતરમાં ચાડિયો ઊભો કે એમાં અનીતિ નથી મનાતી. હતા નીતિને-ધર્મને-વિશાળ સ્વરૂપ આપનાર મદારમાઓ તો પ્રાણીમાત્ર-મૃતમાત્ર-પ્રત્યે દિનદિન-સર્વમૂલહિત દૃષ્ટિએ જોવાનું કહે છે.

પણ ધર્મને-નીતિને-ઈશ્વર સાથે સાંકળવામાં આવે તે ધર્માધર્મનાં રૂઝ જોગવા મોટે સ્વર્ગનરકની યોજના થાય તો સ્વર્ગ મેળવવા ને નરકમાંથી બચવા યતનાગતી ને વૃત્તોની યોજના થાય. આમ ધર્મ-નીતિ-પ્રદેશમાં ઈનામની લાલચ ને સગતો ભય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને તેથી અનિષ્ટ જ પરિણામ આવે; અને એમ થયું જ છે કેળવણીના પ્રદેશમાં ઈનામની લાલચ અને સગતો ભય ત્યાન્ય છે એમ માનસગ્રામીઓ દોષી દોષીને કહે છે. અને નીતિપ્રદેશમાં પણ એ મૂલ એટલું જ સાચું છે માત્ર સમાજદિન જ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આચારધર્મનો નિર્ણય થવો જોઈએ.

એક સાચું સમાજદિન રોમાં છે એનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. સમાજદિનનો નિર્ણય અસંપદિષ્ટિએ નહિ, પણ દીર્ઘદૃષ્ટિએ થવો પડે. જુગલુએ અનુભવ માનવીને સમગ્રપણે

છેવટે તો સત્ય જ સમાજનું સાચું હિત સાધે છું; એકાદ પ્રમંડે અસત્યથી તાત્કાલિક લાભ દેખાય, પણ દીર્ઘદષ્ટિએ તો સત્ય જ સાચું સમાજહિત સાધે છે લેખક જણાવે છે કે “ ‘સત્ય’ એટલે શું તેનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો પડશે. આ પ્રશ્નનો ઉદાપોહ કરતાં કરતાં છેવટે કબૂલ કરવું પડે છે કે આ યોગ્યથી, માણસના આત્માનું પૂર્ણ સમાધાન થાય તે પૂર્ણ સત્ય અને જેથી આત્માના એકાંગનું જ સમાધાન થાય તે એકાંગી સત્ય. ...એકાંગી સત્યતા-એટલે એક રીતે અસત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે” (પૃષ્ઠ ૩૦૪) અને છતાં કહે છે : “ધારો કે એક સોલજર દારૂ પી છાકટો બનીને પૂછે છે કે, ‘અમુંક કેપ્ટનને મારી નાખવો છે, તે ક્યાં છે?’ આવા સમયે તેને ખરો પત્તો આપી શકાય નહિ, તેને ફસાવવો જ જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો તે કેપ્ટનનું ખૂન કર્યા સિવાય ન રહે.” (પૃષ્ઠ ૨૬૨) દીર્ઘદષ્ટિથી સમાજ-હિત નહિ, પણ અલ્પદષ્ટિથી પ્રામંગિક હિત સાધવા લેખક સત્યનું આત્મ વિધાન આપે છે એ કેવળ અસત્યનું જ વિધાન છે, સાચો સત્યપ્રજ્ઞક તો પોતે જોખમ ખેડીને પણ ‘હું કેપ્ટનનો પત્તો નથી આપવાનો’ એમ જ કહે.

લેખક જણાવે છે કે “સુમંદૂત જનના અંતરાત્માને પ્રમાણભૂત લાગે છે એ જ તેનું (સદાચારનું, નીતિનિયમનું) પ્રમાણ છે” (૨૫૨) બેશક બહુ અશી એમ માનવું પડે છે, પણ છતાં યે એ વિધાન નિર્જન તો નથી જ. રામચંદ્ર જેવાને સુમંદૂત તો માનવાં જ પડે, તેમણે સ્વર્ગ્યને ખાતર વાલિને સંતોષાઈને મારવો અથવા અગ્નિપરીક્ષા આપી પોતાનું શુદ્ધ શીલત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યા પછી પણ રીતાને વનવાસ આપવો એને સદાચારનું ને નીતિનું પ્રમાણ કેમ માની શકાય? આથી જ કહેવું પડે છે કે ધર્મ-નીતિ-સદાચાર-એકદરે સમાજહિત રેમાં છે એનો નિર્ણય કરવો બેશક કઠણ છે. માટે જ દરેક પોતાની ધર્મશુદ્ધિ કેળવવી રહી અને જે પ્રમંડે એ ધર્મશુદ્ધિ સચવે એ આચાર કરવો રહ્યો; એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

લેખકે વિષયનું વિવેચન બહુ સક્ષમ શુદ્ધિએ કર્યું છે; પણ શરૂઆતમાં જ મેં જણાવ્યું છે તેમ એમણે નીતિને-ધર્મને ઈશ્વર સાથે સાંકળી દેઈને વિવેચન કર્યું છે, તેને બદલે સમાજ તરફ દષ્ટિ ઝાંખી હોત તો યજ્ઞો વિષયને એમણે બીજો રૂપે કર્યા હોત. પણ ઈશ્વર મુદ્દિ રચી છે તે પણ માનવીને કેન્દ્રમાં રાખીને રચી છે એમ એમણે માન્ય છે, તેને બદલે સૃષ્ટિનાં સૌ અંગ પ્રત્યે ઈશ્વરને સમદષ્ટિ છે એમ માન્ય-હોત તો ય અનેક વિધાનો એમણે બીજો રૂપે કર્યા હોત.

પોતાની દષ્ટિએ વિવેચન કરતાં લેખકે આધુનિક આધિભૌતિક જ્ઞાનને-ખાસ કરીને વિકાસવાદને-જીતારો પાડવામાં અને તેની સામે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનવામાં જ પુસ્તકનો મોટો ભાગ ભરી કાઢ્યો છે અને એ દષ્ટિએ પુસ્તકનું નામ ‘નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ’ ને બદલે ‘આધિભૌતિક વિદ્યાનો પરાજય ને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો વિજય’ એવું રાખ્યું હોત તો વધારે વાસ્તવિક થાત.

મૂળ મરાઠી પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ બહુ સારો થયો છે. અનુવાદની ગુજરાતી બાષા સરળ ને મુંદર છે.

‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ

આચાર્ય કૃપાલાનીના લેખો — પ્રવાહક : મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ; પ્રકાશક :
જેઠાલાલ જીવજીલાલ ગોંધી, ગુરુવાન વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ક્રિસ્ત ૩૧. ૨-૦-૦૦

આજે આપણા દેશનું વાતાવરણ 'ઉત્તેજનાનું' છે. જમાનો પણ એક રીતે અનેરો છે. આજે આપણામાં 'જેવાં ને જોડવાં' વિધિવિધ મંથનો ચાલી રહ્યાં છે, નેવાં ને તેડવાં પહેલાં કોઈ જમાનામાં આવ્યાં હોય, એમ લાગતું નથી નવાં નવાં વિચારો આ પ્રાચીન દેશના કિનારે અચકાચ તેમાં કશુંયે દુઃખ કરવા જેવું નથી; જોઈતું તે તો આવકારલાયક છે. પણ અંગ્રેજો આવ્યાં પછીની આપણી વિચારસૃષ્ટિ તપાસીએ તો તેમાં એક પ્રકારની અંગતતા, નિશ્ચિતતા કે ગંભીરતા દેખાવાને બદલે વિભનસ્કતા વધતી દેખાશે. અંગ્રેજી કેળવણીથી આપણામાં મંથનપિશાચ જન્મ્યો અને આપણી પુરાણી મંદકૃતિ વિધેની શદ્દા ડામાડોળ થવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં યંત્રોદય આવ્યો અને આપણાં મૂલ્યોકનોમાં ભારે ફેરફાર થયા. તેનાં છદ્દો સાથે અનિષ્ટો પણ આવ્યાં, જેનો ઉદ્ધાર કરવાને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો હલુ પણ ફાંડાં મારતાં જણાય છે. આટલામાં તો સમાજવાદ પોતાની મૂર્ખાઈ જીવનની ફિલસફી સાથે દુનિયામાં અવતર્યો, અને તેણે ખીજાં રાષ્ટ્રોની જેમ આપણા મન પણ ઊંચાંનીચાં કરી નાખ્યાં છે.

આ ત્રણેય બનાવોનું પરિણામ આપણા માનસ ઉપર એવી જાનનું થયું છે કે આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે જીવતું અને જીવતું હોય તો પશ્ચિમને જ પગે ચાલે છૂટકો છે, એવો નિર્ણય બંધાતો જાય છે આજના સાહિત્યમાં જે કૃત્રિમ કલાવિકાસ, વિકૃત સૌન્દર્યકલ્પના અને વિચારોનું છીછરાપણ દેખાય છે તેનું કારણ ઉપરની માનસિક વિભ્રમભર્યું છે. તેથી જ વિચારપ્રધાન તથા સાહિત્યમાં આજે વિશેષ કરીને આવકારલાયક છે. આચાર્યશ્રીના લેખોનો આ મંગલ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્વનો ઉમેરો કરે છે, એમ કહેતાં અમને જરાયે સંકાય એવો નથી.

આચાર્યશ્રી એક લેખમાં જણાવે છે - 'આ બધા વિચારો આજના ઉત્તેજનાના વાતાવરણમાં, આ યુગમાં તમને ખૂબ જૂનવાણી, જરીપુરાણા લાગશે. પણ મારી પાસેથી તો તમે સીધા અને સ્પષ્ટ વિચારો સિવાય ખીજાં કરાની લાગ્યે જ આશા રાખી હશે'. પ્રયત્ન અંગ્રેજો કોઈ પણ લેખ લેતા, તેમાં સીધા અને સ્પષ્ટ વિચારો, તર્કકંડોર લેખન, પ્રતિપક્ષીને નિરુત્તર કરનારો યુક્તિવાદ, માર્મિક કટાક્ષ અને લહેજતદાર ભાષા હશે જ, અને તેને લીધે આખા મથનું વાચન પ્રસાદક અને ઉદ્દેશક થતું હશે.

અંચના ચાર ખંડ છે. પહેલો તત્ત્વવિચારનો છે. શરૂમાં ગીતા ઉપર નવ ભાષણ છે. અર્વાચીન માનસને ગીતા કેવી રીતે માર્ગદર્શક થઈ શકે એમ છે, તે એમાં વાચકને જોઈ શકશે આજને જમાનો સંપૂર્ણ સ્વાનંદનો છે. આ સ્વાનંદનો વિચાર 'મંથન એટલે શું?' અને 'સ્વતંત્રતા અને બંધન' આ બે લેખોમાં કરેલો છે લેખકને મન, 'મંથન એ ખીજા કુદરતી નિયમો જેવો જ કુદરતી નિયમ છે;' તેથી, 'ગમે તે માણસનું જીવન તપાસો, તેને કયાંય મંથન વિના ચાલ્યું છે?' એવો બેટક સવાલ આચાર્યશ્રી મંથનવિરોધકને પૂટે છે! ને પ્રશ્નથી રૂઝાય છે, આટલામાં લેખક પોતાનો નિર્ણય આપી છૂટી જાય છે : 'તે એ છે કે, 'કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિના સાચી સ્વતંત્રતા મેળવતી જ નથી!' 'દિદુધમંથનો અને સ્ત્રી' એ લેખ 'વાંચી આજના આપણા જમાનાને તો 'નર્વમ્ શોક' જ લાગે!

‘સ્ત્રીને સમાન હક્ક મળવા જ જોઈએ’ એવો બખ્ષાટ કરનારને આચાર્યશ્રી ચેતવણી આપે છે, ‘સ્ત્રીને અમળા માનવાની જૂનું ગમે મતા દેખીતી નિર્મળ અને કચગયેલી હોવા છતાં, તે ઘેર ઘેર પુરપતે ડાનપટ્ટી પકડીને પોતાની મજા સુખ હાકી ગઈ છે’ આ વિધાનને સશ્ચિત માન્યતા મળશે, એ ઈ લખવાની જરૂર છે.

બીજા ખંડમાં સત્યાગ્રહનો મર્મ અમળ્યો છે સત્યાગ્રહનું આટલું સમર્થ વિવેચન મેં બીજો કયાય વાચ્યાર્થું યાદ નથી. ‘નૈયકિત્ત’ અને ‘આધુનિક ધર્મ’ અને ‘ગાંધીજીની પદ્ધતિ’ આ બે વિનિર્મિત લેખોમાં સત્યાગ્રહનું નિષ્કર્ષ તરત્તરન આપ્યું છે પહેલા જ લેખમાં લેખક મવાન ઉચાવે છે કે ‘સૈમથી મથી મથીને સાધેલી બૌદ્ધિક અને નતિ-પ્રગતિ, એને પેલું સમુદાયરૂપી પણ ધૂળમેળી ગવા મેલું છે, તેને નાથીને નીતિપગથણ કેમ કરીને કરવું?’ તેનો જવાબ આપવા ‘અતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ’ લેખક તપાસે છે વ્યક્તિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એટલે તેણે લેખક કરેલી અન્યાઓનો ઇતિહાસ તેથી કુટુંબમર્યાદા, નમ્રમર્યાદા, બાળઉછેર, ધર્મમર્યાદા, વ્યાપાર ગત્યતત્ત્વ, ફેવરદારી કાયદો, સભ્યો, મુન ૧ કાયદો, આદેશી માનવી સર્યાઓનો વિગત તપાસીને લેખક મમાજશાસ્ત્રનો એક સામાન્ય સિદ્ધાન્ત તારની કાઢે છે કે, ‘બધી માનવમન્યાઓને હિસાબથી અહિંસા તરફ વળના જવું પડ્યું છે’ માનવી સમાજશાસ્ત્ર આ તારણ સાલગી હિંસાવાદી તો મિચારે દિલમદ જ ઘઈ જનાનો. આદેશી જૂમિકા પ્રચાપિત થયાં પછી લેખક આગળ વિધાન કરે છે કે, ‘સમુદાયરૂપી પણ જે કદીય પણ સુકરવાનું હોય, તો તેણે પણ એ જ વ્યક્તિસુધાગની પ્રક્રિયાને માર્ગે આગળ વધવું પડશે’ પણ એવો માર્ગ કોઈએ ખોળી કાઢ્યો છે ખરો?

લેખક આગળ ચલાવે છે ‘આમ નજાઈ ગયેલી દુનિયામાં ગાંધીજી તેમનો સત્ય અને અહિંસાનો મેશ ધર્યાં આવે છે કાળજીની ગનિયા તે એક અતિહાસિ આવશ્યકતા અને અતિહાસિક ઊણપ પૂરી ગવા આવ્યા છે, પેઠીથી આવેલું સત્યાગ્રહનું પૃથક્કરણ નિર્વાત મુદ્દર છે તે આખાની સમાલોચના અહીં કરી અરધાને છે ‘સત્યાગ્રહ સ્વગત્યપ્રાપ્તિનો અતિમ માર્ગ કેની રીતે ઘઈ ગયું? આખરે યોડી તો હિંસા જવી જ પડશે,’ એવો સવાલ આપણામાના ઘણા પૂછ્યા કરે છે તેમને આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે ‘ગાંધીજીના આ ત્રણ અહિંસક યુદ્ધો પછી, હિંદુસ્તાનનું સ્વગત્ય એ તો આજે માત્ર સમયનો સવાલ ઘઈ ગયો લાગે છે’

આ વિષય ‘ગાંધીજીની પદ્ધતિ’માં વધારે ચર્ચાયો છે આ પદ્ધતિમાં સંજાતિ સાથે ક્રાંતિ પણ છે અને તે હડતાલ રૂપ છે એની નિર્ણયશક્તિ ઊંઘી, આવેશ અને કોષથી કલુષાતી નથી, તે પોતાના સામાવળિયાના શબ્દ નકામો કરી મૂકે છે શક્તિ, નીડરતા, રાસ્ત અને સગડનની દષ્ટિએ આ સત્યાગ્રહી લડતોનું ચોખ્ખું પગિણામ ગાંધીની પ્રગતિ જ છે...સત્યાગ્રહની ત્રણ લડતોનું (૧૯૨૦-૩૦-૩૨) તાત્કાલિક પગિણામ હાલ તહકૂબીને વળી દાર એમ આવ્યું ને બના ગાંધી પોતાના ધ્યેય પ્રતિ જિય રહે પ્રગતિ જ કરતું ગયું છે...માણસ જય હો કે પગાજય હો, જેનાથી આપણું બળ વધતું નય એ વસ્તુને સૌથી સફળ ગણીને જોઈએ, કેમકે એ આપણી અતિમ ધ્યેયની નજીક આવનારી વસ્તુ છે... વગેરે અચોટ દલીલો કરવી છે આખરે વિરોધકોને આગ્રાન આપે છે ‘એમાના (લીકા કારોમાના) કોઈએ અવસ્થિત સામનો કરવાની કરી નથી પદ્ધતિ આપણી આગળ ગમી કરી

છે?" કાંઈ કોમરેડ આ 'એલેન્ડ' સ્વીકારશે? આ ખેડમાં 'બે કાંતિઓ' નામના નાના લેખમાં અંગ્રેજોને આવ્યા તે વખતની કાંતિ અને ગાંધીજી 'હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં આવ્યા' ત્યારની કાંતિનું તુલનાત્મક સરસ વિવેચન છે.

ત્રીજો ખડ 'હિંદના રાજકારણ' વિષે છે અને આપણા રાજકોરણની પેઠે તેમાં પણ વિષયોનો સારી પેઠે ખીચડી થઈ છે. આપણા સામ્યવાદીઓએ મહાસભાને કેટલાંક નામો ને વિશેષણો આપ્યાં છે : તે આધ્યાત્મિક છે, તે કાંતિમાં નહિ પણ પ્રકાંતિમાં માને છે, તેને તો રચનાત્મક કાર્ય જ ક્યાં કરવું છે, તે તો સુધારકીય છે, કાંતિકર નથી, વગેરે. 'કાંતિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ' એ એક સરસ મંપૂર્ણ નિજધર્મ આ બધાને જવાબ આપ્યો છે. સામ્યવાદીઓને મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ વિષે એવી ખીંક લાગે છે કે તેના રચનાત્મક કાર્યને લીધે કાંતિને માટે જોઈતી લાવનાની તીવ્રતા ઓછી વશે! સ્ટેશન ઉપરની પેલી પેટીમાં નીકળતી એક આની નાખીએ તો એક પ્લેટફોર્મ ટિકટ બહાર આવે જ, એવી જ શ્રદ્ધા કાંતિ વિષે ઉપરના સામ્યવાદીઓની હોય છે! તેઓ કહે છે કે પ્રગતી દુર્લભ અમુક આર્થિક ક્ષણ સુધી પહોંચે તો કાંતિ થવાની જ! આનો જવાબ સમર્થ વિવેચકે આ લેખમાં મુખ્યત્વે આપ્યો છે. અમુક આર્થિક હાડમારી હોય તો કાંતિ થઈ નથી, અને તેના કરતા સારી સ્થિતિ' હતી તોપણ કાંતિ થઈ હતી, એ બે સત્યો ઇતિહાસના દાખલાઓ આપીને આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ કર્યાં છે, અને કાંતિની પોતાની દરખના આગળ વિશદ કરે છે. તેમના મન પ્રમાણે 'લૌકિક અને આર્થિક દરા અસત્ય હોવી જોઈએ, એવા પૂર્વકારણની કશી જરૂર નથી,' 'કાંતિની કશીયે પુરોગામી આરસ્યકતા હોય તો તે લૌકિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી નહિ, પણ માનસિક અને ધંચારિક ક્ષેત્રોમાંથી મળે છે.'... 'આવી ખીંચ માનસિક દશા છે તે માનવહૃદયમાં સમૂહગત આશાકરણ પ્રગટે એ છે'... 'પેલી નવી આશા, નવતર શ્રદ્ધા, નવીન વિચાર, નવા ઉદ્ધારમત્ર એકે વ્યક્તિદ્વારા અવતરે છે...એ આકર્ષણમૂર્તિ આગળ વસ્તુ ને વ્યક્તિ સૌ કાંઈ ચૂકે છે.' આ લેખમાં કરેલી કાંતિની મીમાંસા હૃદયગમ છે. પ્રગ્ત ઉપર આફતો આવે તોપણ આપણે કદાચ કાંતિ આવવાની અટકે એ બીકથી કશુંય કરવું નહિ, હાથ જોડીને બેસી રહેવું, એવું કહેનારા કાંતિવાદીઓને લેખક તેમની દલીલોનો તર્કશુદ્ધ છેડો બતાવે છે. તે કહે છે : "કાંઈ માણસ પ્રગ્ત પર કુદરતી આફતો પણ આવકારે એમાં દોષ ન બતાવી શકાય. અરે, એથી આગળ વધીને અમંતોષની તીકણ ધારને પાણી ચઢાવવા, બદલેશને બદલે કરવા સક્રિય પગલાં લઈએ, તેમાં પણ કશું ખોટું ન કહી શકાય!" તેથી આગળ પોતાની દલીલ પૂરી કરતા તેઓ કહે છે : "સાગ ડોક્ટરની જેમ સુધારકનો દિમુખી ધર્મ છે."

'અર્વાચીન નવવિધાન,' 'સમાજવાદ અને મહાસભા' અને ત્યાર પછીના બે લેખોમાં, 'મહાસભાની આધ્યાત્મિકતા,' 'કેટલાક મુદ્દા,' 'રાજકારણ અને અધ્યાત્મ,' આટલા લેખોમાં સમાજવાદીઓની દલીલોનો પ્રાધાન્યતઃ વિચાર કર્યો છે. આજે આપણા દેશમાં લુત્તાનિયાઓનો પણ સમાજવાદી પણ કહેવાય છે. તે પક્ષની સ્થાપના ૧૯૩૪માં થઈ છે અને ત્યારથી માંડી અત્યાર સુધીમાં તેમણે કઈ ખાસ કામગીરી કરી હોય, એવું મારા જાણવામાં નથી. હા, એક આગેવાન સમાજવાદીએ 'તિલક થવાનો' પોતાનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો છે! નેમો જો આચાર્યશ્રીના લેખો વાંચે તો નેમને પોતાના પક્ષની ખામીઓ દેખાશે

અને કદાચ મહાસલા સાથે સહકાર કરવા પણ તેઓ તૈયાર થશે. દેશના મુખ્ય પક્ષ સાથે લડવાથી જર્મની અને ઇટલીના આવેલા પંચિલામોની સમાજવાદીઓને ખબર છે જ. તે ઉપરથી આપણા સમાજવાદીઓ પદાર્થપાઠ લેશે, એવી આશા છે. આ જ ખંડમાં આવેલા ખાદી અને આગોઘોગ ઉપરના લેખો અભ્યસનીય છે..

પ્રશીર્ણ ખંડમાં કૃપાલાનીસાહેબ મુખ્યતઃ માનવ્યતા વિધવિધ રંગોમાં ઝળકે છે. ‘ગુરુવર રાયને’, ‘રાષ્ટ્રવિધાયક મેઝિની’, ‘ગાંધીજીનું પહેલું દર્શન’ વગેરેમાં તેમનો ગુરુજન પ્રેમ કે વીરપૂજનની શ્રુતિ દેખાઈ આવે છે. ‘જૂતા દોરત’માં ખખળતો મિત્રપ્રેમ અને ‘સ્નાતકોને મદેશ’, ‘તમારું કાર્ય’ વગેરેમાં નિતાંત વાતસલ્ય પ્રતીત થાય છે. આ ખંડમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર ચાર સારા લેખો છે. ‘આકાશનાં ફૂલ ને પૃથ્વીના તારા’ આ લેખ નિતાંત સુંદર છે આચાર્યશ્રીના વ્યક્તિત્વનું ગૃહ અંગ તેમાં નજર આવે છે. ‘કવિ અને પયગમર’માં તેમનો લવસત દેશપ્રેમ ઝળકે છે.

આચાર્યશ્રીના મૂળ લેખો ઘણે લાગે અંગ્રેજીમાં હશે, તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર આજે આપણી ખાસ છે. વિષય કંઈક છે છતાં ભાષાંતર સરસ અને પ્રવાહી થયું છે તે સારુ ભાષાંતરકારને અભિનંદન ઘટે છે કેટલીક જગ્યાએ તેમણે યશસ્વી રીતે નવા ગૂજરાતી શબ્દો પણ તૈયાર કર્યા છે. કેટલાક શબ્દો જોઈએ એટલા સાગ નથી, તે તરફ અમે તેમનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ : દા ત. પ્રગતિક (૧૯૪) નહિ પણ પ્રાગતિક, પરાગતિક (૧૯૪) નહિ પણ પારાગતિક, સગચરત (૧૭૦) નહિ પણ સહેલું, સાંકર્ય (૧૭૯) નહિ પણ સંકર. ગૌણભાવ (૧૮૭)નો ઉપયોગ ભૂલભરેલો છે ત્યાં ‘આદરભાવ’ અથવા ‘ગુરુભાવ’ જોઈએ. નિયધોની સરસતા ધ્યાનમાં લેતા લાગે છે કે ચોપડીનો કાગળ વધારે સારો હોવો જોઈતો હતો.

આવાં સરસ પ્રકાશનો આપણા સાહિત્યમાં વધતાં રહેા, એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી, વિરમીએ છીએ.

રોજનીશી

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૮

- તા. ૧ નવખાને પેચપૂ ઇન્કુ; મન્યવર્તી લોકસભામાં હિંદી લઘુકરને યત્રીકરણ કરવા વિરોધે તથા કપની કાયદામાં સુધારા કરવાને હરાવ પસાર થયો; સુંબઈની ધારાસભાએ હરિજન મંદિર પ્રવેશ સબધી હરાવ પસાર કર્યો.
- તા. ૨ ચીને રાષ્ટ્રસભા પાસે નવખાને આર્થિક હંડ કરવાની માગણી કરી પણ રાષ્ટ્રસભે તેને નીતિના બોધપાઠ શીખવા બહામણ કરી.
- તા. ૩ સારદા એક્ટમાં રાષ્ટ્રી ગણેશી ઝૂકીઓને લાભ લઈ બાળકોને પેટાં હતાં તેથી એની કેટલીક કલથોમાં સુધારો કરી, ૬૩ સાથે શિક્ષા કરવાનો હરાવ વડા ધારાસભાએ પસાર કર્યો.
- તા. ૪ વર્ધામાં મહાસભાની કારોબારી સગિતિ મળી રાજકોટીઓની ભૂખમરની હકાલ પ્રતિ અસર તોપ નહોતી કર્યો; મદિરપ્રવેગ બિલ સભે વિરોધ દર્શાવવા સુંબઈના સનાતનીઓએ સુંબઈ કાઉન્સિલ ઉપર ક્રુચ કરી.
- તા. ૫ આસામના સાદુરદા પ્રધાનમ હજો રાજનામું આપ્યું, તેની જગ્યાએ ચર મુલમુલ સાદુરદાએ નવું પ્રધાનમ હજો રચ્યું; અમેરિકન સરકારે નવખાન સરકાર પાસે તે મોટા જહાજો નવી બાધની એવી ખાતરી માગી.
- તા. ૬ સુપ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી પ. નારાયણ મો. ખરેનું વિકુલનગરમાં અવસાન; કાલપુરમાં રમખાણ . ૧૪૪ મી કસમનો કુખયોગ . ૫૦ ને છત્ત; કોમી સમાધાની માટે મહાત્માજીએ અને રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલે મિ. જિન્હાને પત્રો લખ્યા એવી વિગત બહાર આવી.
- તા. ૭ હિંદી સરકારે મહાભિલની ટાળી પાસે છપીના કઠારની સારી આલના નમીન માગ્યા.
- તા. ૮ ગાંધીમાં સુક્રપ્રાતના વડા પ્રધાન પ. જોર્જિ વસ્ત્ર પતની એક લાખ હિસાબોની મેદની સમક્ષ ગોષ્ઠી . 'મહાસભા જ્યારે હિસાબોના રૂબ બૂલશે ત્યારે તેનામાં ભેમ નહિ રહે અને નિર્માલ્ય બની જશે ધારાસભાની ખુશીઓ મોઢ માટે નથી પણ સેવા માટે લીધી છે, જે દિવસે સેવા કરવા અસમર્થ થઈશું ત્યારે ખુશીઓ કુમારી દઈશું.'
- તા. ૯ અમદાવાદમાં એમ. એન. ગોષ્ઠીના પ્રમુખપણા હેઠળ હકામતવાદી પરિષદ બરાઈ, નીકળ્યાના બાધકામ વિરોધિત, માન્સ અને અમેરિકાને માદિતી આપવાની નવખાનની સરકારે ના પાડી; માણસા રાજ્યમાં ખેડૂનેએ મહેસૂલ ન લેવાયી જસીઓ થવાની રાજ્યાન થઈ, ખેડૂનેના ધરખાર, લૂંટવાની રાજ્યાન થઈ : ખેડૂનેએ દરખાસ્ત આગળ દેખાવ કર્યા; ગાંધીજી વિકુલનગર આવ્યા.
- તા. ૧૦ મહાત્મા ગાંધીજીએ વિકુલનગરમાં ખાત્રી અને આયોગ્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું; રમાનિયાના ગોગા મત્રીમ હજો રાજનામું આપ્યું.
- તા. ૧૧ રમાનિયામાં નવું પ્રધાનમ હજો નિર્માયું.
- તા. ૧૨ આંધ્ર વિનિવર્તિની વિદ્યાર્થીઓએ રાજકોટની સલાહથી હકાલ બંધ કરી; દિશારમાં મુસ્લીમોએ ગાધનો વધ કર્યાથી હિંદુ મુસ્લીમ છમકાવું થયું, હેર દિલ્લો અને હો મુસ્લીમ જયે આસ્ટ્રો-જર્મન દિનસબંધ વિરો મદરવની મંત્રણા થઈ.
- તા. ૧૩ વિકુલનગરમાં નવ રાષ્ટ્રપતિ ધી મુખાવચંદ્ર બોષ્ટન બચ ચવાચન.
- તા. ૧૪ સિંધાપૂર મળે સિંદને દુનિયાખરની મેંદામાં મોટી ગોત્રી બાધી તેની કહાલત વિષા વડ.

- તા. ૧૫ બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળોને રાજકીય કેદીઓના હટકારાના પ્રશ્ન અંગે ગવર્નર સાથે મતભેદ પડતાં, રાજ્યનામા આપવાનો મામલો લેવો થયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; ભપાને શુભચક્ર હપર વિગતની હટકો કર્યો.
- તા. ૧૬ કાર્તિયાવાડના સુપ્રસિદ્ધ મુસ્લમી અને ભાવનગરના પ્રધાન સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીનું અવસાન; ગુજરાતના એક ભણીતા લેખક શ્રી નારાયણ વસન્ટ ઠક્કરનું અવસાન; વિહલનગરના વિવચ-વિચારિણી સમિતિની રાજઆવૃથઈ. રાષ્ટ્રપતિ પ. નવાહટલાલ રાષ્ટ્રપતિપદેથી કારેગ થતા તેમને અભિનંદન અપાયા અને નવા રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. મુખાપચદ્ર બોહને વધાવી લેવામાં આગ્યા; વિહલનગરમા રવ. વિહલભાઈનું બાવડું ખુલ્લું મૂકાયું, રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ વિશે આંધીજના હેઠ્ઠાસે : "ત્રણ કે ત્રીસ કેદીઓનો આ પ્રશ્ન નથી, સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે. જો પ્રધાનોને આ ભતની સત્તા નથી તો પ્રધાનો થવાનો અર્થ શો છે ?"
- તા. ૧૭ બ્રિટીશ લિબરલ પાર્ટીના નેતા લોર્ડ સેમ્યુઅલ વિહલનગર મહાસભામા હાજરી આપવા આગ્યા; રાષ્ટ્રીય સાથે તેમની મુલાકાત, ભપાને હોઆન પ્રાંતની રાજધાની નજીક મેદામા માડયા; ઓરિસ્સામા નવું પ્રધાનમંડળ સત્તા પર આગ્યું.
- તા. ૧૮ કેદીઓની મુક્તિને અંગે જિમા થયેલા પ્રશ્ન અંગે મહાત્માજીનું સરકારને ચેલેન્જ : "જો કેદીઓની મુક્તિથી અપાયુધી પ્રવર્તે તો તેથી સરકાર કરતા મહાસભાએ વધુ ગ્રામાવવાનું છે." રાધાઈ ખાનેના ભપાની સેનાપતિ મતસુદને ભપાન સરકારે પાછો બોલાવી લીધો.
- તા. ૧૯ બાણ મુસ્લામચદ્ર બોહના પ્રમુખપણાં દેશ વિહલનગરમા દિહી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ૫૨મા અધિવેશનની રાજઆવૃથઈ.
- તા. ૨૦ બ્રિટનના પરદેશમંત્રી મિ. હડને પોતાના એજાનુ રાજનામું આપ્યું.
- તા. ૨૧ ૫૨મી દિહી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક પૂરી થઈ. આવતી મહાસભાની બેઠક મહાકોસલ પ્રાંતમા બંધવાનો કારણ થયો. રમાનિયાની રાજ્યવટનામાં ફેરફાર થયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હેર હિટલરે જર્મનીમા અને જર્મની બહાર પસતા જર્મનોના સરક્ષક હોવાની ઘોષણા કરી; બ્રિટનના કામદારપક્ષે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમા અવિશ્વાસ હોવાનો પ્રસ્તાવ પાર્લામેન્ટમાં રત્ન કર્યો પણ તે જીતી ગયો; સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારની મહાગાક વિરો ના. વાઇસરોયે નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૨૩ ફાન્સની શરકારે રાજસરભમ માટે ૩૨૦૦ દર લાખ ફ્રાંક મંજૂર કર્યા; સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારની મહાગાક વિરો મહાત્માજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડી વાઇસરોયના રદિયાનો જવાબ આપ્યો.
- તા. ૨૪ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. મુખાપચદ્ર બોહનું મુંબઈમા લગ્ન સ્વાગત; લાહોર મેન્ટલ નેસના કેદીઓએ આંધોજની વિનંતિથી હપવાસ છોડ્યાના સમાચાર બહાર આગ્યા.
- તા. ૨૫ મિ. એડનની જગાએ બ્રિટિશ પરદેશમંત્રીપદે લોર્ડ હેલીફેક્સની નિમણૂક થઈ; યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર અને વડા પ્રધાને સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડ્યું : "અમે પરસ્પર સમન્વિત-પૂર્વકના નિર્ણયો કરી લીધા છે અને તે અનુસાર પ્રધાનો પોતાની સંજિતા મુજબની ફરજે ફરી હાથ ધરી લેશે." આમ એ મહાગાકનો અંત આવ્યો; મુંબઇ સરકારે પોતાનું પહેલું અંદાજપત્ર (૧૯૩૮-૩૯) મુંબઈની ધારાસભામા રત્ન કર્યું.
- તા. ૨૬ બિહારના પ્રધાનમંડળે રાજનામું પાડ્યું બેચી લીધું, સર જોશ થેગે નવા વર્ષનું અંદાજપત્ર વડી ધારાસભામા રત્ન કર્યું, સર્વસમાન્ય મતનોઘણી થયા પછી રમાનિયાની નવી રાજ્યવટના માન્ય કરવામા આવી.
- તા. ૨૭ હિંદો દરબારે પોતાના રાજ્યનાં બંધાં મદિરા હરિજનો માટે ખુલ્લા મૂક્યાં.
- તા. ૨૮ ભપાને ચીનના જુદા જુદા ભાગો પર એકસાથે વિમાની હલ્લા કર્યાં.

માર્ચ : ૧૯૩૮

- તા. ૧ સંયુક્ત પ્રાતના શિક્ષણપ્રધાન ના. ખ્યારેલાવ શર્મા અને પ્રધાનમંડળ વચ્ચે મતભેદ થતા તેમણે રાજીનામું આપ્યું; સરહદ પ્રાંતમાં દારૂબંધી કરવાનો નિર્ણય નહેરૂ થયો.
- તા. ૩ બાલકન રાજ્યોની પરિષદ ભગઈ; ચીના લશ્કરમાના રશિયન વિમાનોઓએ એકસપ ઘટને એક સ્ત્રી સેનાપતિનું નેતૃત્વ સ્વીકારવાની ના પાડી : પરિણામે સુપ્રસિદ્ધ માદામ ચિયાંન-કઈ-શેકે રાજીનામું આપ્યું, બંગાળ સરકારે ૧૭૫ રાજકીય સંસ્થાઓ ઉપરથી પ્રતિગ્રાહ ઉઠાવી લીધો.
- તા. ૪ સરહદ પ્રાંતમાંના દમનના કાયદા ૨૦ કરવામાં આવ્યા.
- તા. ૫ સેનાપતિ ક્રાન્કોએ વર્સિલોના પર વિમાની હલ્લો કર્યો.
- તા. ૭ નપાને પૂચ્છો શહેર કળંગે કર્યું; ઓસ્ટ્રિયા અને જર્મની વચ્ચે મહાત્મની મંત્રણાઓ થઈ; ઇજીપ્તના માછ મુખ્યપ્રધાન નેસિમ પાશાનું અવસાન થયું.
- તા. ૮ રૂમનીઆએ એનિસીનિયા ઉપરના ઇટાલીના આધિપત્યનો સ્વીકાર કર્યો.
- તા. ૧૦ ક્રાન્સના વડા પ્રધાન મો. રોતેમે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું; ઓસ્ટ્રિયન પ્રમુખને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નેહ્યો એ મુદ્દા પર ડૉ. શુરિનગે ઓસ્ટ્રિયન પ્રમુખની નહેરૂ મતનોધણી લેવાની ઘોષણા કરી.
- તા. ૧૧ ક્રાન્સમા મો. બ્લુમે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.
- તા. ૧૨ જર્મન રૈનમે ઓસ્ટ્રિયામાં પ્રવેશ કર્યો : ઓસ્ટ્રિયન વડાપ્રધાન ડૉ. શુરિનગે રાજીનામું આપ્યું અને નાઝીપક્ષના મિ. એસિનકાઈ વડાપ્રધાન તરીકે નહેરૂ થયા.
- તા. ૧૪ ઓસ્ટ્રિયાના પ્રમુખ મિકલાસે પણ રાજીનામું આપ્યું; તા. ૧૦મી એપ્રિલના રોજ ઓસ્ટ્રિયા વિશે સર્વસામાન્ય મતનોધણી કરવાની જર્મનીએ નહેરૂ કરી; મુંબઈ ઇલાકાના બુદ્ધ જુદા ભાગોમાં ધરતીકંપના ધીમા આચકા લાગ્યા.
- તા. ૧૫ ઈંગ્લાંડના વડાપ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેને પાર્લામેન્ટમાં ઓસ્ટ્રિયા વિશે નિવેદન કર્યું, જર્મનીએ એકેસ્લોવેકિયા પાસે નવા કરારો કરવાની માગણી કરી; જે જર્મની એકેસ્લોવેકિયા ઉપર આક્રમણ કરે તો ક્રાન્સ એકેસ્લોવેકિયાને મદદ કરશે એવી ક્રાન્સે નહેરૂ કરી; મહાત્મા ગાંધી રાજકીય અને નવરહેદીઓને લગતા પ્રશ્ન અંગે કલકત્તા ગયા.
- તા. ૧૭ અલાહાબાદમાં કોમી રમખાણ થયું.
- તા. ૧૮ મુંબઈ સરકારે, સદાપોરીનું અનિષ્ટ નાણુદ કરવા માટે, મોરિસન સમિતિની બસામણોની વિચારણા પછી, એક કસવ પસાર કર્યો, હેર હિટલરે રીસ્ટેશન બંધાવવાની કહી : ઓસ્ટ્રિયન બેંક અને રેલવેઓનો કબજો જર્મન અધિકારીઓએ લીધો.
- તા. ૧૯ મુંબઈ સરકારે ૧૯૩૨ નો સ્પેશિયલ પાર્સર્ એક્ટ રદ કર્યો; લીધુઆનિયાની સરકારે પોવેન્ડના આખરી નામનો સ્વીકાર કર્યો; મહાત્મા ગાંધી અને રાષ્ટ્રપતિ સુભાષચંદ્ર વચ્ચે બંગાળ ધારાસભાના બુદ્ધ જુદા પક્ષો વચ્ચે એકના લાવવા માટે મહત્વની મંત્રણા.
- તા. ૨૧ સિંધના હિંદાયતુલ્લા પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું. ખાનબહાદુર અફવાહજીને નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; મદ્રાસ સરકારે સમાજવાદી કાર્યકર્તા શ્રી. બાટલીવાળાને બાકીની રાજ રદ કરી છોડી મૂક્યા; લીધુઆનિયાના વડા પ્રધાને રાજીનામું આપ્યું.
- તા. ૨૨ મહાત્મા ગાંધી અને બંગાળના ગવર્નર વચ્ચે કલકત્તા ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં કેટીઓના છટકારા અંગે મંત્રણા; કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીની કલકત્તામાં મુલાકાત થઈ; રાજસભાની બેઠકમાં નાણાખિલને અંગે ચૂંટાણેલા સભ્યોએ 'વોક આઉટ' કર્યો.
- તા. ૨૩ પતિયાકાના નરેશનું અવસાન.
- તા. ૨૪ ક્રિટીરા સરકારની પરદેશનીતિ વિશે વડા પ્રધાને નિવેદન કર્યું.

નાના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

કોઈ પણ સાર્થકનું

પાકું તથા કાચું બાઈન્ડીંગ

ક્યાં કરાવશો ?

કિશનરાવ ગોવિંદરાવ

સસ્તા સાહિત્યની પાછળ : બદ્ર.

ગરડી:

© નેશનલ પેન ©

ના પેન.

સમજ ભેદની વસ્તુઓ માટે અને

લેસ્ટ નોવેલ્ટીઝ માટે પધારો

મહેતા પ્રથર્સ તથા દરવાગા
અમદાવાદ

જોહા ખર્ચે થોડા વખતમાં
સ્વાસ્થ્યથી બનાવે તેવી શાળા

‘ગુજરાત ટેઈલરીંગ સ્કૂલ’

સમ્રાજ્ય કાપકામ અને સીડાઈકામ
શીખવાય છે.

વિનવ મઠે સવા આનાની દીકર જીવો.

નાનુભાઈ વિદ્યનાથ પાકકે

૬, બાગીચાનિવાસ • એલિસબ્રિજ • અમદાવાદ

દાંતનું દવા ખાતું

દાંતને સ્વચ્છતા રાખવા

કામ માટે મજા :

દાંતના હોક્ટર

ડૉ. મંગળપ્રસાદ એસ. બટ્ટ

બી. ડી. એસસી

મધીરાડ, કુવારા માર્ગે, અમદાવાદ.

કોઈ પણ સાર્થકના પુસ્તકનું

પાકું બાઈન્ડીંગ

ક્યાં કરાવશો ?

જેઠાભાઈ એન્ડ સન્સ

પીરમથા રોડ : અમદાવાદ.

આ જગ્યા બાંહે આપવાની છે.

વરસાતી રો. ૨૫

એક વર્ષના માત્ર અઢી રૂપિયા

જોઈએ છે-ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો.

શિક્ષક જોઈએ છે-

માત્ર બે રૂપિયામાં
૩૦ દિવસ મુધી
તમારું કામ કરો !

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

ટ્યૂશન જોઈએ છે-

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

કેન્વાસર જોઈએ છે-

પ્રસ્થાન કાર્યોત્થનાં પુસ્તકો
માટે પ્રચારકામ કરવા માટે.
શરતો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરગના રૂ. ૨૦
એક વખતના રૂપિયા બે

ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક

માધુરી

૧૦૦—૧૨૫ પાનાનું રૂબી ૬૦ ગ્રામી એન્ડ્રીક કાગળ અને ગો રૂપિયા
રીમના બાવનું ત્રિગી મુખપૃષ્ઠ/વાળો દરેક અંક ૧૫૦૦ અને મમદ છે.

જાન્યુઆરી અને એપ્રિલ અંકો બહાર પડી ગયા છે

નમુનાની નકલ માટે બાર આનાની ટીકીટો બીડવી.

પહેલો અંક

સ્વ. દિ. બ. ચલુછાડભાઈ, અરદેશર કે. ખખરદાર, લલિતજી, હિ. ગ. અંગરિક
ગોપુલભાઈ ભટ્ટ, શંકરપ્રભાત રાવલ, રમેશ્વરિયમ, મુદરજી બેરાઈ, ઉમાશંકર જોષી, પતી
ભાનુશંકર વ્યાસ, રમણ વકીલ, ગુલાબદાસ શ્રોતર, રમણિક અણસવાળા, કન્ડ વસાવ
પિપાણ, ગોહિનીચંદ વિગેરે

બીજો અંક

ખખરદાર, ખગવતરાય કોતર, હિ. ગ. અંગરિકા, જયોતીન્દ્ર હ. દવે, દશરથજી
જોષી, હરિદ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, ગોપુલભાઈ ભટ્ટ, શંકરપ્રભાત રાવલ, નરરાજ વગી, મુદર
મુદરજી બેરાઈ, કન્ડલાલ ગાંધી, વાલગમળ, પૂજાસાલ, કન્ડ વસાવડા, ગમ્પ વકી
ગુલાબદાસ શ્રોતર.

ત્રીજો અંક જુનાઈ મદિનામા બહાર પડે. તે પહેલા તમારું લેવાનું એકથી કે મનીગોર્.
નોધારી દેગો નદિ તે ની પીથી મગલી લેશે.

એના દરેક અકમા કાવ્યો, કાવ્ય મધુ નામનો સાહિત્યના નવા કાવ્યોની અભિવ્યક્તિ કરનાર એ
વલુથી ચાગ વાગીઓ-પ્રવાસ-સંશોધન-તેમજ ન્યાયજ્ઞ અને દલિદાસ પગના નિશ્ચિતોથી લખાયેલા એ
આવનામા આવશે.

સવાજમ દેશમાં રૂપિયા ત્રણ

પરદેશમાં રૂપિયા છ.

આપના ગુજરાતી અભિપ્રાયો એના ઝડપથી પ્રગતિ કરતા સારિત્યમાન્યનની મામિકા અને વિમાનિકા માટે જોઈએ તેવા અરકાન છે. દુનિયા વીગતી તમા આદરિક પુરવની છે, અને જેનામા શક્તિ તેને જીતે એ નક્કિ નમતે આપ્ય થાઓ એ માગ આસીર્સ છે

આનન્દની વાન છે કે “માધુરી”ના પ્રથમ અઢમાજ તમે આધુનિક ગુજરાતના જાણીતા, શ્રેય અને વિદ્વાન લખકો તે કવિઓ ઉપરાંત નીન જોય અને દરિયાના યુવાન ઉત્સાહી લેખકો તે કવિઓનો સહકાર મેળવી ગયા છે. ઉચ્ચ લગા ગણીને આપનાગ તમાજ આદ્ય વાક્યો તે વર્તુલોમાજ પોતાના વાદનો દોડાવ્યા રંગના કેવલા મામિકા વિમાનિકાથી કાર્ય જુદુ પડીને, અભિપ્રયો વિશાળ પાઠીમા ચોમેરે ધૂનતી ફરીને સાદામા માન પુષ્પાથી પળુ માધુર્ય ચૂરી લઈનેનુ મધ મનાવી આપે, એના મધમાખતો ધર્મ મનનતા માસિકની ખરી જરૂર છે, અને એ કાર્ય જ્વનિ રૂપ મૂચરતુ નામ તમાગ “માધુરી”ને નમે આપુ છે, તે સાર્થક કરોગો માધુરી”મા ઉચ્ચ ગણના રખાયા છે, ગ્રામકામ ને રૂપગ પલુ સાગ છે તમાગ સાદસને ગુજરાતી ભાષાએ નવ ફરીને ઉત્તેજન આપે અને નમતે મુખમ મગે એજ આગિય છે

મદ્રાસ તા ૧૫ માર્ચ ૧૯૩૮

અમદેશ્વર દેરામજી ખખરદાગ

‘માધુરી’ જેના માનસી નો પડો પડે છે રૂપ, આદ્ય ‘વર્ણવેમા’ ‘માનસી’ ને મળતુજ કે નધાગમા ‘વિપ્રમયથી’ જેના અને લેખ વાચના પલુ ‘માનસી’ ના ઉચ્ચ ધોગણના ભજુદાગ વાગે છે આ અન્ના લેખકો ઉચ્ચ નેટીના છે એવે એક પલુ ભલદદાગ તેમ સગીન થયો છે એ ઉચ્ચ ધોગણ ગતમી ગમખાનુ કામ તમારૂ છે ભાઈ ઉમારા-૦ જોઈએ ‘નવ્ય મધુ’ ના લેખથી જે માવા શરૂ કર્યા પાછું છે તે નરક રીતે ઉત્તેજનને પાવ છે, ગાણ તેથી ઉચ્ચતા કવિઓના કાવ્યો એજ જગાએ ચર્ચાઈ ગયન્ના પ્યાત પર આરશે અને જુની જુદી જગાએ જઈ તે માચનાની તત્વીકાથી તે ઉગરી જગે આમ કિન થવાથી લાગમા એ કાવ્યોમા વધારે જાણીતા થગે અને તેથી અવનત લોકપ્રિય પલુ થગે

તા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૩૮

દિ. ખા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

(જળનરગમ મકાને આપેના પાચ પાનાના અભિપ્રાયમાથી આ એક ભાગ છે)

—પરુ પ્રત્યાનભવે કે જગા ઉધાગ તારી જે નવજુરાતી અટકી પડે તો તે નવજુરાતી એટલી મોઝીગ ની! મમય અને પરિસ્થિતિ મુજગતા પલુ આવે છે. અને પાચ છ હમગતી ગ્રાદમ સખ્યાવાળુ મુજગતી માનિક પ્રમાનિક આજેજ ઉગરા પામે કે રૂપ પદ પચીસ પર્ષ, તેનો વર્તાર ગાઇ પાચુ જેથી અદાનગ આગળથી લાખી ગરે જોમ નથી આના આગાજ અકાલિગામમા નવજુરાતી ગ્રપવાચ્યા રૂ, નવનર્ગનનુ વપ પડ થતા લગી મધ્યાજ રૂ, ગમા પલુ ગી નરાઇ નથી

આ ‘માધુરી’ આદ્યના ઉત્પત્તી નીજો જુના જાણીતાની સાથે અનન્ય લેખકોનો મદદા પ્રથમી સાથો દેખાય છે, અને એમ વિશ્વ સિદ્ધતા પલુ મેળવી છે, એ જોતુ લક્ષણ મને આશાગ્ન લાગે છે

મુગકે

‘મહાવતગાય ૬ કોકો

‘માધુરી’ નો પ્રથમ અઢ મને રૂપો આનાન્ધ લાખ્યો છે ભાઈ મનનવામ જેઠાઈએ જોની નંપારી પાડા જે ગ્રમ લંધિ છે તે થમે અરો મધ્યા થમેનો દેખાવ જે મુજગતના વગાખગ પ્રનિતિ લેખકોનો નદદાગ એ મેળવી રાયા છે એટલુજ નરિ, પલુ આ અકનો ગ્રવવિધ મ એજો માડુ ઉચી કાગિને ગણી ગમ્યા છે એ ખલુ આનન્દજન છે.

આ પ્રગાના ઉચ્ચ કાદિના મામયિકને મુજગનની અમિ મામાન્ધ રીતે માકે નવા આવતી એમના જાન ને અવસાન વચ્ચેનો ગાઓ યાદ પળુ ન મે એટલો દેકો ટાપ છે અને નેથીજ ‘માધુરી’ સગમા મામયિકની જરૂર હમેરા મે છે

‘માધુરી’ પૂર્વગમીઓ રંગના વધુ દીર્ઘથી અને અને ઉત્તંગત પ્રગતિ સાને એરી આગા ગમુ

ખાડિંગ, ખાલમંદિર, હાઈ સ્કૂલ, ટ્યુશન સ્કૂલ.

ભાઈ - ખડેનો - નોકરીઆત માટે અલગ સંગવડ.

આ જન્મેજ સમજે, કે લાખ જન્મે.

વખત બચાવો તેટલાજ સુધર્માં, તર્માં, ધર્મિય, શોધક.

૧૨ વર્ષની] શિક્ષણશોધ:- [સત્ય શક્તિ.
હાઈ સ્કૂલ] વખત, વેસા, મહેનત બચે. [હુલુમાનનો કૂદકો.

૧. ચાલુ સ્કૂલો અને તેના દલાલનો કેળવણેલા બુદ્ધી અને લુને મીલે ચાલવાના પોતાના (દાદી ખરાબ) વ્યસનથી ચેતો. નહિ તો એકજ રસ્તો - સાતથી પંદર વર્ષ સુધી, તેનાં શિકાર અને બનાવો, આત્મહન્યા-બાલહત્યાને વરો.
૨. મગકારની પ્રગત, દેશના બાળક, હેલા નંબર માટેજ ચાલુ સ્કૂલો છે. ઉચા નંબર, વર્ગના રાજા માટે નહિજ.
૩. શ્રી કમલાખડેન, તેમનાં માતૃપિતા તથા દાદાઓની માફક, પોતાની, પોતાનાં બાળકની, અને આ શાળાની અગાધ શક્તિ વિશે આસ્તિકપણું છે ? નકાખોરી અને તેના દલાલની જૂઠ્ઠાજામાંથી-લુના ચિલામાંથી-છટકવાની, સત્ય સમજવાની આદત અને છગર છે ? બ્યારે એવી આદત, છગર અને ગ્રહા પરિપક્વ યજે ત્યારે એક-બે વર્ષમાંજ મેટ્રિક થવા, પોતાનાં બાળકોને આ અગ્રીમાર વર્ષની શાળામાં તરતજ દાખલ કરી શકશે. ત્યાં સુધી, સાતથી પંદર વર્ષ સુધી, ચાલુ સ્કૂલોનાં શિકાર બતવા-બતાવવાનું આપને સ્વરાજ (છૂટ).
૪. હ-ટા વર્ષનો ભાઈ છગરીશ ચોથા-પાંચમા ધોરણમાં ભજે છે. જોખણપટ્ટી વિના, આર-પાંચ હગર છગરીશ રાખ્દ સિદ્ધ ક્યાં છે.
૫. કોઈ બાળક પણ, ત્રણથી ૭ વર્ષની ઉમર સુધી, પોતાની ભાષા, સાંભળી-સાંભળીનેજ, સિદ્ધ કરે છે. ત્યારે તો, ઉચો નંબર જે-ત્રણ વર્ષમાં કેટલુંય વધારે કરે.
૬. બાળકની હેલુશકિતને હુલ છે; મગજશક્તિ બેહુલ છે.
૭. તપાસો:-નાનાં-મોટાં માટે, હુદરતી વર્ગ એકજ હોય છે:-બર, મંદિર, કથા, નાટકશાળા, ટેકાઝ, રેડીઓ, ફુનિયા, અંતર્યામી.
૮. તો, હાઈસ્કૂલોમાં, છેવટે જે-ત્રણજ વર્ગ ('વર્ક') બસ છે. પછી તો, કેળવણી અને આંત્રી યાદદોસ્તીની એકજ સામાન્ય દવા:-કરી-કરી, સાંભળો-બોલો-વાંચો-લખો.
૯. દરેક ખાતામાં કોઈ-કેઈકો અપાવનાર હોય તો પછી કામ કામને શિખવે છે. તેને આપણે ગાળ દેતા નથી, નિંદતા નથી, સામા વખાણીએ છીએ. તેમજ મૂલોમાં હોતું ભોઈએ. પણ તેમ કાઈ છે ? હા, છે ખરું, પણ નકાખોરીના અંતરમાં, બહાર નહિ કહેવાનું. નહિ તો પછી, શિકાર (માગ વિદ્યાથી) મજે ક્યાં રીને ? !
૧૦. મનુષ્યનાં સ્વભાવ, લાજ, વ્યસન, ચુલાગી ભોઈ, નકાખોરી અને દલાલોએ આ-શાળા વિશે જુઠ્ઠાજા ખાચરીને ચાલુ બાળકોને પકડી રાખ્યાં છે.
૧૧. ભજે, પણ અમારું સત્ય એ માણેકનાથે બાવાની ઠાંકરી છે. વિદ્યાથી અને વાક્ષીની અંદર, ખાંધેલા જુઠ્ઠા કિલ્લે-કિલ્લાને એક વખત તે સત્ય તોડી પાડશે.
૧૨. શ્રી કમલાખડેનની પ્રિલિમિનરિ પરીક્ષા લેતાં, એક સ્કૂલનો પડકાર:- મી. મહેતા, આવી યોગનાને હું ઉત્તેજન નહિજ આપું, સામે તોડી પાડીશ, નહિતો હું મારા

- ૧૪ વખત બચાવવા એ ક્યાંઈ પાપ નથી. બધી એ એકજ સર્વવ્યાપક પુણ્ય છે.
 ૧૫ આ બધું જીવમાં સમજાઈ જાય તો આજેન દાખલ થવાય, કરાય.
 ૧૬ તથા વિષયમાં નાપામ થવાનો હક રાખી, જલ્દી, સરદુ, મહેયુ, સર્વોપરિ કેગિજન
 મેટ્રિક થવાનું સ્વર્ગ:—

આઈડીયલ પુરુષોત્તમ બોર્ડિંગ હાઈ સ્કૂલ, ૧૬૮૦, ખાડીઆ, અમદાવાદ.
 ૧૬૮૦, ખાડીઆ. } રા. મૂ. રહેતા. બી. એ., પ્રિન્સિપાલ,
 અમદાવાદ. } જીવકોર રહેતા, મેનેજર,
 આઈડીયલ પી. બી. હાઈ સ્કૂલ.

Infant School, Tutition School, High School, Hostel. Separate for Boys, Girls, Adults.

Quickest, Cheapest, Easiest Cambridge Matriculation (S. C.)

Bombay University Five subjects branch off here into Eight.
 Appear for these eight subjects, and pass in only five, retaining
 the right of failing in three.

Heaven of Quickest, Far Superior Matriculation:— Ideal Purushottam Boarding High School,

Sir Chinubhai Building, Khadia, AHMEDABAD.

Miss Kamalaben Narayanbhai Patel passed seven standards
 in ten months, matriculated in eighteen months, gaining
 mathematics-exemption in twelve months.

Cause.—the habit of ranking higher upto Gujarati Standard V

Master Navinchandra aged nine and a quarter has been
 in standards IV-V, mastering about five thousand English words,
 without the least cramming.

The present schools, and the syllabus therefor are meant
 only for the dullest of the dull, the subject of the Crown
 and child of the Nation.

Finish up the whole course of studies in one or two years,
 and then consign everything to repetition-revision reproduction,
 the only general remedy for short memory.

It has been in this way alone that the dullest child picks
 up its mother tongue by the age of six

This will save a good deal of time, money, energy,
 minimizing examination-fear, worries, suicide-cases

Elsewhere, the brightest of the bright has often to be
 satisfied with repeated failures for seven to fifteen years.

1680, Sir Chinubhai Building, { R M Mehta, B A., Principal,
 Khadia, AHMEDABAD. { Jivkor Mehta, Manager,
 Ideal P. B. High School.

કકત

પંદર મિનિટ

આપને આ પત્રિકા વાંચવા કાઢવી પડશે.

પણ....

તેમાં આપ ગુજરાતી ભાષાના

જીવન ઘડતર

કરનારા અવનવા સાહિત્યથી

પરિચિત થશો

અને....

આપને ચોક્કસ

જણાશે કે આ પુસ્તકો વિના આપનું

પુસ્તકાલય અધુરું છે. આ પુસ્તકો વિના ન જ ચાલી શકે.

નિવેદક :

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમિટેડ

ભુમ્બા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય —આનંદ ભુવન, ૧લા માળે, નવી હનુમાન ગલી,

મુંબઈ ૨.

જેની ૩ વર્ષમાં ૧૫૦૦૦૦ નકલો વેચાઈ ગઈ
તે

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

સંપાદક : ધીરજીલાલ ટોક્કરશી શાહ

ભારતવર્ષના સંત મેહંતો, પરાક્રમી પુરુષો, સાહસિક નેરવીરો,
શાહ સૌદાગરો, વહાણુવટીઓ, કળાકારો, વર્તમાન દેશને-
તાઓના જીવનચરિત્રો તેમજ હિંદનાં પ્રાચીન ને
અર્વાચીન સૌંદર્યધામો રસભરી શૈલીમાં આ

ગ્રંથમાળા રજુ કરે છે.

૨૦૦ પુસ્તકો ૧૦ શ્રેણી

૨૦ પુસ્તકોની ૧ શ્રેણી : મૂલ્ય રૂ. દાદ. પોસ્ટેજ અલગ.

છ શ્રેણી બહાર પડી ગઈ છે.

પ્રથમ તથા દ્વિતીય શ્રેણીની બીજી આવૃત્તિ ચાલે છે.

ત્રીજી શ્રેણીની બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

આવી ગ્રંથમાળાનો કેટલી ઉપયોગતા છે તેનું વર્ણન
કરવાની જરૂર નથી.

આજે જ તમારા ઘર માટે, સંસ્થા માટે, પુસ્તકાલય
માટે આખો સેટ વસાવો.

આ ગ્રંથમાળાની પ્રથમ, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી ને છઠ્ઠી શ્રેણી મુખ્ય
ઈલાકાનાં કેળવણી ખાતાએ પ્રાથમિક શાળાની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કરી છે.

ધી જયો તિ હા ચાં લ ચ લી મી ટે હ,

પાનકોર નાકો, જુમ્મા મસ્જિદ સામે—અમદાવાદ.

પુસ્તકોની યાદી માટે સામેના પૃષ્ઠ જુઓ

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાવલી

પ્રથમ શ્રેણી [બીજી આર્ષત મુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન હુદ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન ૬ ભગવીર ભીષ્મ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ-દેવયાની ૯ સત્રાટ અશોક ૧૦ ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત ૧૧ રાજા ભદ્રહરી ૧૨ સંત તુકારામ ૧૩ ભક્ત મુરદાસ ૧૪ નરસિંહ મહેતા ૧૫ મીરાંબાઈ ૧૬ સ્વામી સંદેશનંદ ૧૭ શ્રી ધ્યાનંદ સરસ્વતી ૧૮ શોક માન્ય ટિળક ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીજી શ્રેણી [બીજી આર્ષત મુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આઘકવિ વાંદમકી ૨૨ મુનિરાજ અગત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી કણ્ઠ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી હરિચંદ્ર ૨૮ ભક્ત પ્રહલાદ ૨૯ પિતૃભક્ત અવધુ ૩૦ ગેહલો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ ૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સરદાર વલ્લભભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયક.

ત્રીજી શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ ૪૨ સતી મહાલક્ષ્મી ૪૩ રાજકુમાર દુવ ૪૪ સતી સાવિત્રી ૪૫ દ્રાપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રાજા બોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯ દુર્ગાદામ ૫૦ મહારાણા પ્રતાપ ૫૧ સિકીમનો સંપૂર્ણ પરદાનવીર જગદ્ પટેલ સિદ્ધરોજ નયસિંહ ૫૪ જગતસૌક ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી પદસર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭ શ્રી અરવિંદ દોષ ૫૮ વીર વિકુલભાઈ ૫૯ ધોડો કેશવ કવે ૬૦ એનીબીસેન્ડ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગજનન ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રહાસ ૬૪ ભક્ત સુધન્વા ૬૫ શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ જગપતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદળીબી ૭૨ ગુરુ નાનક ૭૩ મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લજપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ ૭૭ શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજગર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસરિ ૮૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી ચંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય ૮૫ શ્રી રામભુગાચાર્ય ૮૬ મહારાજા કુમારપાળ ૮૭ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ૮૮ રણજીતાસંહ ૮૯ લક્ષ્મીબાઈ ૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઈ નવરોજજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે ૯૫ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જ્વાહરલાલ નહેરુ ૯૮ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારાગંજ.

છઠ્ઠી શ્રેણી

૧૦૧ મહાદેવી સોતા ૧૦૨ નાગાભૂત ૧૦૩ વીરાંગના કર્મદેવી ૧૦૪ વીર
વનરાજ ૧૦૫ હૈદરઅલી ૧૦૬ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ૧૦૭ સર ટી. માધવરાવ ૧૦૮
જમ રણજીત ૧૦૯ ઝંઙુ ભટ્ટ ૧૧૦ શ્રી. શિષ્ટી કરમારકર ૧૧૧ કવિ દલપતરામ
૧૧૨ સ્વ. હાજીમહમ્મદ ૧૧૩ વીર લલાલા ૧૧૪ સૌંદર્યધામ કાશ્મીર ૧૧૫
નૈનિતાલ ૧૧૬ ગિરનાર ૧૧૭ દારિકા ૧૧૮ પાટનગર દિલ્હી ૧૧૯ મૈસુર ૧૨૦
તાજમહાલ.

સાતમા શ્રેણી

૧૨૧ શ્રી ઋષભદેવ ૧૨૨ ગોરક્ષનાથ ૧૨૩ વીર કુણાલ ૧૨૪ અકબરશાહ
૧૨૫ મહામંત્રી મુંબજ ૧૨૬ કવિ દયારામ ૧૨૭ જયકૃષ્ણચંદ્રજી ૧૨૮ શ્રી સયાજી-
રાવ ગાયકવાડ ૧૨૯ મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી ૧૩૦ મહાકવિ નાનાલાલ ૧૩૧ આચાર્ય
ગિદવાની ૧૩૨ અબ્દુલ ગફારખાન ૧૩૩ સોરઠી સંતો ૧૩૪ નેપાલ ૧૩૫ મહાપ્રેમી
૧૩૬ અમરનાથ ૧૩૭ અદ્રિકેદારનાથ ૧૩૮ કલકત્તા ૧૩૯ પાટણ ૧૪૦ અનુપમ ઇલુરા.

આઠમા શ્રેણી

૧૪૧ ગુરુ દત્તાત્રય ૧૪૨ ઉદયન-વત્સરાજ ૧૪૩ મહાત્મા આનંદધન ૧૪૪
વસ્તુપાળ-તેજપાળ ૧૪૫ શામળભટ્ટ ૧૪૬ કવિ નર્મદાશંકર ૧૪૭ વીર સાવરકર
૧૪૮ સર જમશેદજી ટાટા ૧૪૯ કવિ કલાપી ૧૫૦ પ્રો. સી. વી. રામન ૧૫૧
શાહ સોદાગર જમાલ ૧૫૨ શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય ૧૫૩ શ્રીમતી કર્ણેશ્વરબા ૧૫૪
દાહોલીંગ ૧૫૫ ઉડાકામંડ ૧૫૬ જગ-નાથપુરી ૧૫૭ કાશી બનારસ ૧૫૮ જયપુર
૧૫૯ હૈદરાબાદ ૧૬૦ કાવેરીના જલધોધ.

નવમી શ્રેણી

૧૬૧ શ્રી મોનદેવ ૧૬૨ સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૬૩ ઉપા. યશોવિજયજી ૧૬૪
વીર બાલાજી ૧૬૫ નાના હડનવીસ ૧૬૬ શ્રી દિગ્વિજયરાવ રાય ૧૬૭ રામ રામભો-
લનરાય ૧૬૮ શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર ૧૬૯ પં. વિષ્ણુ દિગંબર ૧૭૦ શ્રી રામાનંદ ચેટરજી
૧૭૧ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ૧૭૨ પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય ૧૭૩ મૌ. અબ્દુલકલામ આઝાદ
૧૭૪ શિલોંગ ૧૭૫ પાવાગઢ ૧૭૬ ગમેશ્વર ૧૭૭ તારંગા ૧૭૮ મુંબઈ ૧૭૯ આમ્રા
૧૮૦ ગીરના જંગલો.

દસમી શ્રેણી

૧૮૧ શ્રી એકનાથ ૧૮૨ હનરત મહમ્મદ પયગમ્બર ૧૮૩ અશો જરથુસ્ત્ર
૧૮૪ મહારાષ્ટ્રી અહલ્યાબાઈ ૧૮૫ શ્રી અવનીન્દ્રનાથ દાકુર ૧૮૬ શ્રી રમેશચંદ્ર દત્તા
૧૮૭ શ્રી ગારીશંકર ઝોઝા ૧૮૮ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ ૧૮૯ સંતકવિ પદિયાર ૧૯૦
મયત્રકાર રવિવર્મા ૧૯૧ ડો. અન્સારી ૧૯૨ દિલ્હના અદ્વૈત યોગીઓ ૧૯૩ આણી
૧૯૪ શત્રુજય ૧૯૫ ગોમટેશ્વર ૧૯૬ અમલવાદ ૧૯૭ લખનૌ ૧૯૮ વડોદરા ૧૯૯
અજંતાની ગુફાઓ ૨૦૦ શ્રેણીને સંપાદક

ધી જ્યો તિ કા ચાંલ ય લી મા ટે ડ અમદાવાદ.

આનંદભુવન, ૧. લા માળે, નવી હનુમાન ગલી, મુંબઈ ૨.

કુમાર-કુમારિકાઓના જીવનમાં સાહસ, શૌર્ય અને
સામાન્ય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતી

કુમાર ગ્રંથમાળા

સંપાદક : ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ૭ પરદેશમાં ૮ આના વધુ
પ્રથમ વર્ષનાં પુસ્તકો

૧ કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો. ૦-૮-૦

હુનિયાલરના કોયડાઓમાંથી ચુંટી કાઢેલા ઉત્તમ કોયડાઓનો સંગ્રહ.

૨ કુમારોની પ્રવાસ કથા ૦-૮-૦

ગુજરાતના સાહસિક કુમારો કેવાં અજબ સાહસ જેઠ છે તેનો
હૃદયગમ ચિતાર આપતી રસભરી કથા.

૩ આલમની અભયખીઓ ૦-૮-૦

વૈજ્ઞાનિક સત્યો પર પ્રકાશ પાડતી અદ્ભુત ઘટનાઓ.

૪ કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૨ જો- ૦-૮-૦

ઉત્તમ કોયડાઓનો વિશેષ સમૃદ્ધ સંગ્રહ

૫ ચીનની સરહદ પર ૦-૮-૦

હાથીઓના જંગલથી છવાયેલી, નગન જંગલો મનુષ્યોથી ઉભ-
રાતી ચીનની સરહદનો રોમાંચક પ્રવાસ.

૬ જંગલ કથાઓ ૦-૮-૦

સાહસિક કુમારોના જંગલના અને જંગલો પ્રાણીઓ સાથેના દિલ
ધડકાવે તેવા પ્રસંગોથી ભરેલી કથાઓ.

લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ૫.

પ્રથમનાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડી ચુક્યાં છે

(જેમાંથી)

મુખ્ય ઉદ્દેશના સરકારી કેળવણી ખાતાએ પ્રાથમિક શાળાઓની લાય-
બ્રેરીઓ માટે 'કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો' તેમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક
શાળાઓની લાયબ્રેરીઓ માટે 'આલમની અભયખીઓ'ને મંજૂર કર્યાં છે.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ,

ગુરુમા મસ્જિદ સામે પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

પ્રાન્ય-આનંદભુવન પહેલે માળે, નવો હનુમાન ગલી, મુખ્ય ૨.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડનાં

લોકપ્રિય પ્રકાશનો

(હાલમાં મળી શકતાં)

(૧) કુદરત અને કળાધામમાં વીશ દિવસ (સચિત્ર)	૧-૮-૦
(૨) ઇલુરાનાં શુક્રામંદિરો (સચિત્ર)	૦-૮-૦
(૩) અજંતાનો યાત્રી (સચિત્ર આટ્ પેપર ૫૨)	૦-૮-૦
(૪-૫) મ. સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં લાપણો ભા. ૧-૨ પાકું પુકું દરેકના રૂ.	૨-૦-૦
(૬) મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ (જીવનચરિત્ર)	૦-૪-૦
(૭) વિમળશાહ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
(૮) વસ્તુપાળ તેજ પાળ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
(૯-૧૦) ફૂલવાડી ક્યારે ૧ લો ૨ ને દરેકના	૦-૪-૦
(૧૧) સોરઠી શૂરવીરો (સચિત્ર)	૦-૪-૦
(૧૨) ઝઝ પ્રાણુવાન વાતો (સચિત્ર)	૨-૦-૦
(૧૩) નેક્રીનો રાહ	૦-૪-૦
(૧૪) સિદ્ધીમતી વીરાંગના	૦-૫-૦
(૧૫) વિદ્યાશી વાંચનમાળા શ્રેણી ૧ લી	૧-૮-૦
(૧૬) " " ૨ જી	૧-૮-૦
(૧૭) " " ૩ જી	૧-૮-૦
(૧૮) " " ૪ થી	૧-૮-૦
(૧૯) " " ૫ મી	૧-૮-૦
(૨૦) " " ૬ ઠી	૧-૮-૦
(૨૧) " (છપાય છે) " ૭ મી	૧-૮-૦
(૨૨) કોયડા સંગ્રહ ભાગ ૧ લો	૦-૮-૦
(૨૩) કુમારોની પ્રવાસ કથા	૦-૮-૦
(૨૪) આલમની અજાયબીઓ	૦-૮-૦

જૈન વિભાગ

(૨૫) બાળ ગ્રંથાવળી પ્રથમ શ્રેણી ૨૦ પુસ્તકો	૧-૮-૦
(૨૬) " ત્રીજી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૭) " પાંચમી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૮) " છઠી શ્રેણી "	૧-૮-૦
(૨૯) નવયુગનો જૈન કાચું પુઠું	૧-૦-૦
(૩૦) વિવિધ પૂજા સંગ્રહ ભાગ ૧ થી ૮	૧-૪-૦
(૩૧) મહાવીર ભક્ત મણિભદ્ર	૧-૪-૦
(૩૨) રાજનગર સાધુ સંમેલન	૧-૮-૦
(૩૩) તપવિચાર	૦-૪-૦
(૩૪) સુજશર્વેલી ભાસ	૦-૩-૦
(૩૫) શ્રીપાળ રાજનો રાસ (પ્રખળ ચિત્રો સાથે)	૨-૦-૦
(૩૬) નવસ્મરણ પોકેટ સાઈઝ	૦-૨-૦
(૩૭) જળમંદિર પાવાપુરી (સચિત્ર કાવ્ય)	૦-૨-૦
(૩૮) " " ત્રિરંગી ચિત્ર	૦-૨-૦
(૩૯) આદર્શ સમયિણી	૧-૪-૦
(૪૦) જૈનોની શિક્ષણ સમસ્યા	૦-૨-૦
(૪૧) ભારતવર્ષની જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓની યાદ	૦-૩-૦
(૪૨) શત્રુજયોદ્ધારક સમરસિંહ	૦-૧૩-૦
(૪૩) વીર દયાલદાસ	૧-૮-૦

ધી જ્યો તિ કાં ચો લ ધ લી મી ટે ડ

ભુમ્મામસ્થિદ સામે, અમદાવાદ.

આનંદભુવન પહેલે માળે,

નવી હનુમાનગલી, મુંબઈ ૨.

આપને

કોઈપણ પુસ્તકની

જરૂર હોય તો અમને જણાવો.

૫૦ રૂપિયામાં

સુંદર બાળ પુસ્તકાલય

ત્રણસો ઉપરાંત ચુદા કાઢેલાં સુંદર પુસ્તકો પેટી સાથે
તૈયાર મળે છે. વધારે વિગત માટે તેહું જીહુંજ સૂચિ-
પત્ર માગો.

ધી જ્યો તિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જીમ્મા મસ્જીદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય:—

આનંદભુવન, પહેલે માળે,
નવી હનુમાનગલી—મુંબઈ ૨.

એ વાનવગર અગ્રણી થયા છતાં પણ તેની પ્રેરના નૃતિ સમા મહાનત વિદ્વાનમદ્ય
-ના જે સિદ્ધાંત પ્રતીક અમરતા રી નૂ-નૂ છે, તેના મર્મને એ સ્તિદાસ પદ
'કુમાર' ના પદેવપદેવો આપે છે. પણ નામપ્રવરને વધુમા વધુ આકર્ષનાગ પ્રચાર
વિદ્યા કે સૂચનાવિદ્યા મુજબને એજે છટકરા નથી ગયા. એમાર્તુ 'શાંતિ નદિ
પલ કુરુપપદેવ' નીએ આપેલુ ચિત્ર જુએ આપમા સમૂદ્રી પુનઃચનાને શાક
સ્માવતા જેવાં અનેક પોટરો 'કુમાર' વી પીવીળીને જે તમ પાના અર્થા છે
પરતુ આ જ મદાસમાને પરછે, મુગ્ધ ગિહાની પ્રમુખ નનગીમા ૮ ૧૦૦૩મા
ભગમેવી મદાસમા પણ એટલી જ અમર બની છે. ગોખરેછ જેવાને પણ અવ
માની, મવાળ લાયોમાથી ક્રીમસમુ મુકાન લાય કરના ગિજે તેમાં બજાવભોરીને
જો જાવ નાને લોકજીભે તે 'લોકમાન્ય' બન્યા કૌમેસને તેની આગળી સિતિ
નક્કી કરી આપના એ બજાવાના સરમરતો 'કુમાર'ના આ અકર્મા રેનૂ થાય છે
'લીન લોકમે ન્યારી કાગી'મા ગયા અકમા બાબ પરિચય મેળગ્યા પણ 'ભારી
સમ'નો નવો દર્પનો તમને તે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગનીના એ શાલાવજુમાં જ

વચ છે, જેને પ્રણાની મહુતિ કે પ્રતજ્જવનની પચા જ નથી, પ્રેર,
ડેમરે, પ્રેરસંગ, એલેજ ગિખલ પામેલા મા જ્યાં પાયાવ
બાવાપત અમાક નામિક કહેવાય છે, અને ન્યા દેરનેતાનો
નામ સમુ લેલુ એ પણ પ્રમુને દાદ કર્યા બસાબર લેખાય છે
ફેમના નિદાન માટે ગાધીજીએ પ્રાકૃતિક કપવારોનો કરેલો મંદ
કાર તો ના પીતો છે પણ દેહ કરતાં જે રેડીની કપર વધુ અંદર
રંગભા પ્રેમના એમન પત કપવારોની દક્ષિણ આશિની રોકેલો
ગાધીજી જ આગમાએથી પ્રયોગદગાથી જેને વાંદે યકુ હોય તેને
'જીવનનુ પદોડ'માનુ પ્રકાર! 'બાપુજીનુ પેડું' વાયવુ ન જ વૃક્ષ
'હમનનીતિ, નઈની મા-ક જલદીથી નથી છતી શાની પરતુ નાં
ખ્યાલમા મખતે કે નાપજો નધર્પે જેમ વધુ દુષ્કર તેમ ન્યા બા
પ્રયામે વધુ મીરકમીવ બનમે'આવા પ્રેરનાદક વચનોએ અમેમિ
ની રચાત-ચની લટકતા મેરા પરના જે સિગ્નલની સાથ બનેમના
મેળી વડનાર દૈમમ પેદિનુ નામ ધાળુને અભળ્યુ લાગે, પણ

વૌશિગ્નથી જે એ અમેરિખનો સપ્તાન પુરુષ પદે ગમે સમાજના માનવના
દ્રાદી દખની કમમોસી કરવાને બદલે દુનિયાના દર્શિતોની વાગા જ
વાગા જ એજે સાચો પુરુષાર્થ માનો લતો એની કલમે જ અમેરિમ
સમવાય જ નાન્યુ, એની કલમે જ મનુષ્યના પ્રાથમિક દર્પનો પ્રતિબા
કરો, પણ એની જ કલમે સાચા માનવધમની પદે ની વ્યાખ્યા જે બાધી
સેરુદ જગતે એવી આકરી પગ કે એની બધી પૂર્વમેવાઓ પ્રાર નેજે જ મ
આઠા કાન કર્યા તેમ વધુમના પુત્રો ને સર્વેમ જેવા દાણાકોબર્થો નાતની
નવાજેગ કરી જગતની માનવતાને એક તાતજે બાધવાના એ મપ્રમેવીનુ
ચરિત્ર, -દિબદ માનવનુ આમૂવામ ચિત્ર તમારી નનર સામ ખડકમે
અને તમે બલો છે? દિંદની પદેથી પોટરેઈકોરો દિતી સરખા નદિવન
એક પ્રાતના કમિગન- પોતાની મુખત્યાગીને જાદા પાડવી, મખમી મીન
ચુરંપમા કાલી પીનાગ સામે મખમસ નીકળના, અને કેટલાક દેરોના ને
તેના પીનારા ફાસીએ પણ લટકતા, પ્રામિચ્છિમાના મેલક પ્રાવીના
મરછ મુજબ પોતાનો જ બદલી મકે છે, -આ લી આ લી તો દેડી વ નિતર
માનસામજી 'કુમાર'ના 'માધુકી' વિચારનાં આક પાનામાં નવસાક છે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂલ્યો પુસ્તકો મુબઈ પંચાયતના કલેક્ટરની ખાતા તરફથી મેન્ડર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રંથમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રામજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વાદ યુદ્ધ	૦-૪-૦
મતકકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦
કાન્તિકારી લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજ બાબુ (નથી)	૦-૬-૦
હંદાસીનો મુક્તચક્ષુ	૦-૩-૦
મરીબની દાંચ	૦-૩-૦

વીરની દાક્ષ સા. ૧	૦-૧૨-૦
દારનિરેધ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની દિશ્વરત	૦-૨-૬
આધીકૃત આલ્પમ	૦-૮-૦
પૂનરીને પગલે	૦-૪-૦

બેલસદની વીરચમનાઓ	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	૦-૩-૦
અધિભાષા બોલિયાં	૦-૩-૦
સંઘર્ષ દિવ	૦-૩-૦
સુધાનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું આદ	૦-૩-૦
કાન્તિને આરો	૦-૪-૦
પરદેશી આનંદ	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની દરીશાઈ	૦-૮-૦

આમી કદાવુ	૦-૮-૦
અચ્યુતરો	૦-૮-૦
કોપા ભગતની કંઠવી વાણી	૦-૧૦-૦
અને મરીબનાં બીંતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્મીલ	૦-૮-૦

મકળાનુજ	૦-૮-૦
રૂડેલા તાર	૦-૩-૦
વાંકળયામાં પ્રવેશતી કન્યાને	૦-૮-૦
પરો (સુધારેલી આશિર્તિ)	૦-૬-૦
છવનચર્ચા	૦-૧૦-૦

નૂતન શિયામાં રોકિયું	૦-૮-૦
ચીન ભવાનની ધાના	૦-૮-૦
મરીબાઈનો ગુને	૦-૩-૦
બોલ્ટોવિઝમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ કે પ્રપંચ ૧	૦-૮-૦

દેવરાસ	૦-૮-૦
પ્રાચીન અને સર્વોદય	૦-૮-૦
હાઈદરનો દોરેશ	૦-૬-૦
આવા	૦-૧૨-૦
પાપનો આદાર	૦-૩-૦

પિ-પુરુષ-મયોદા	૦-૬-૦
વિરાજ આબુ	૦-૪-૦
મદ રાજનંદ છવનકળા	૦-૮-૦
	૧-૪-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રંથાવલિ

અગ્રેમો દંભ (બીજી આશિર્તિ)	૧-૪-૦
અગ્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
અધ્યાવલિ સા. ૧	૧-૪-૦
અનંબો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
અનંબો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
અનંબો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
અદિપરિવર્તન	૧-૪-૦
અધ્યાવલિ સા. ૨	૧-૪-૦
સમમુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રંથાવલિ

અધરે-બાહિરે	૨-૦-૦
અધરે-અ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાફળી	છપાય છે.

પૂલક ગ્રંથાવલિ

એક કાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૨	૧-૪-૦
ઉચિરને હનકાર	૧-૦-૦
અમારા આસોપાલવ	૧-૮-૦
અદિરેકની વાતો સા. ૨	૧-૪-૦
અગીતામન્યન	૧-૪-૦
અસત્યમય છવન	૦-૧૦-૦
લક્ષપ્રપંચ	૩-૮-૦
શેષના કાળે	૨-૦-૦
સ્વેચ્છિકાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

અદિરેકની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેચ્છિકાર ભા. ૧	૧-૮-૦
છવનના દંદ	૧-૪-૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦

ભારતગુચ્છપ્રવાસ	૧-૦-૦
આધી મહિમદોસલક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આશિર્તિ)	૦-૮-૦
શુદ્ધ અને મદાપીર []	૦-૬-૦

અધરમુખ વૈદક	૨-૦-૦
અદિનિયંત્ર	૧-૮-૦
અમાબરમતી	૧-૪-૦
શિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦
બુધમરાનો કપાલ	૨-૦-૦
રાહીદનો સુદેશ	૧-૦-૦
અતમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

અસદકાર	૨-૮-૦
અંધારવ્યમાં આધી	૧-૮-૦
મહિમદોસલક	૧-૪-૦
કાવિયસની કદાવુ	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રંથમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રંથાવલિ	૧-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રંથાવલિ	૧-૦-૦
પૂલક ગ્રંથાવલિ	૧૨૬

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન અગ્રણી પ્રગતિ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ
 શાખાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય દરમિયાન કાપી આપવામાં આવે છે.

ઉર્મિ

સાહિત્ય અને સંસ્કારોનું માસિક

એનું વાર્ષિક લવાજમે પાંચ રૂપિયા છે.
અંગ્રેજી મહિનાની છેલ્લી તારીખે એ પ્રગટ થાય છે.
કોઈપણ મહિનાથી એના ગ્રાહક યદ્ય શકાય છે.

એક વરસમાં

એક સળંગ નવલકથા આપે છે.
વીસથી પચીસ દૂકી વાર્તાઓ આપે છે.
આઠેક જીવનરેખાઓ આપે છે.
ત્રણ ચાર પ્રવાસવર્ણનો આપે છે.
દેશ-વિદેશની સંસ્થાના પરિચયો આપે છે.
ઉચ્ચ કોટિના લેખો અને નિબંધો આપે છે.
રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમાલોચના આપે છે.
કાવ્યો, ભાવનાઓ અને નાટિકાઓ રજૂ કરે છે.

આ લેખકોનો સહકાર મેળવ્યો છે

શ્રી. કાકા કાલેલકર	શ્રી. નરદરિ પરીખ
શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા	શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી	શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી
શ્રી. અનંતરાવ રાવળ	શ્રી. સુન્દરમ
શ્રી. સાંદીપની	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાકે
શ્રી. કોલરરાવ માંકડ	શ્રી. નગીનદાસ પારેખ
શ્રી. અંનાલાલ પુરાણી	શ્રી. મગનભાઈ દેશાઈ
શ્રી. ઉમેદભાઈ મણિયાર	શ્રી. જોગીલાલ ગાંધી
શ્રી. કુંગરસી મંપટ	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસ
શ્રી. મોપાન	શ્રી. દર્શક
શ્રી. રમણલાલ એન્જનીયર	શ્રી. મૂળચંદ મો. ભટ્ટ

વ્યવસ્થા માટે નીચેના સ્થળે જણાવો:—

ઉર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર : (કાકિયાવાડ)

તંત્રીને લગતો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે:—

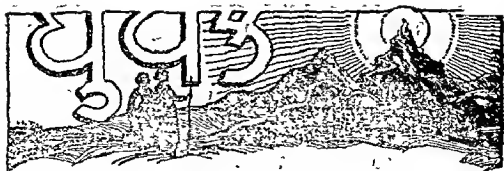
ઉર્મિ કાર્યાલય : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

એકદમ સસ્તા બાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

આણ	કિંમત	પુસ્તકનું નામ	કિંમત	આણ	કિંમત	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૭-૦	૮૦૦૦	ગુજરાતી પુસ્તકોની		૦-૮	હાડપિંજર	૦-૪	
		પર્ગીફત નામાપસી ભા. ૧ ભા. ૫-૪		૦-૫	આર્યોની ઝોળખાણ	૦-૨	
૫-૯	૪૦૦૦	ભા. ૨ ભા. ૩-૧૨		૦-૫	પરિમલ	૦-૩	
૩-૦		વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્ર. ૧-૮		૧-૧૨	છુકરડી વોશીંગ્ટન	૧-૦	
૦-૩		નળદમયંતી	૦-૨	૧-૮	બાલવિદ્યાન ભાગ ૩જો	૧-૪	
૦-૩		બાળકાવ્યો	૦-૨	૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫	
૦-૧૪		કસરત અને આરોગ્ય	૦-૭	૦-૧૨	વીરકથાઓ	૦-૮	
૦-૬		શ્રેષ્ઠ સલાહકાર-૨જો	૦-૩	૨-૦	અર્વાચિન માર્ગનિક પુસ્ત.	૧-૦	
૦-૧૧		મધુમક્ષિકા અને ભ્રમર	૦-૫	૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪	
૦-૧૪		ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭	૦-૬	જીવરામ ભટ્ટ	૦-૪	
૩-૦		શ્રી કવેનું આત્મચરિત્ર	૧-૮	૨-૦	પ્રલભામ	૦-૧૦	
૦-૪		ધરમાં રસવાની રમતો	૦-૩	૧-૩	Flowers of Life	૧-૦	
૦-૧૩		કેટલાક રાજો-૨જો	૦-૬	૦-૧૨	ધર્મેપદેશ	૦-૬	
૧-૧		પ્રગતિને પંથે	૦-૮	૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦	
૦-૧૧		ભૂરચના	૦-૫	૨-૮	એલિઆ જોશીનો અખાડો	૧-૮	
૦-૧૪		માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ	૦-૭	૦-૧૦	મદનમંદિર	૦-૬	
૧-૫		રાગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦	૧-૧૨	પુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩	
૦-૧૩		માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬	૧-૮	ધર્મોની બાલાવરયા	૧-૦	
૧-૧		ભ્રમ અને ભવિષ્યની માતા	૦-૮	૧-૬	વિષતંત્ર	૧-૦	
૧-૧		વિદ્યારાણા	૦-૮	૦-૧૩	વીરશેવ સંસ્કૃતિ	૦-૮	
૦-૧૧		શિક્ષણનો સામાર્થ	૦-૫	૦-૧૩	સહકારમિત્રોસા	૦-૮	
૦-૬		સિદ્ધ	૦-૩	૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦	
૦-૧૨		હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬	૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦	
૦-૧૪		આહારશાસ્ત્ર	૦-૭	૦-૧૩	તક્ષેવન અથવા છાત્રસેવનવિધિ	૦-૮	
૦-૧૪		બાળોજનવણી	૦-૭	૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮	
૧-૮		વૈયાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨	૨-૪	વિજયમંત્ર અને કૃતેહની ચાવી	૧-૮	
૧-૨		મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦-૯	૧-૧૪	રાગ છબીલારામ બદાદુર	૧-૨	
૦-૧૨		તારાશાસ્ત્ર	૦-૬	૧-૧૪	ઈટાલીમાં નવચેતન	૧-૨	
૦-૬		રામાયણરહસ્ય	૦-૩	૧-૮	વીર ગાર્હોદ	૧-૦	
૦-૬		બાલરામાયણ	૦-૩				

લખો:- પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી; લિમિટેડ

રાવપુરા : વડોદરા.

છે હલાં સા ત વ ધ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે રે ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ✽ નવસર્જનની ઘોષણા કરતી ક્રાંતિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક
યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ✽ એમના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાજગી આપે તેવી કેલ્પના પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ✽ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપુર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનના
અને જીવન ચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ✽ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન
જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ✽ ઉછળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

ઊંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંડા ઉપરનું
ખેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પરદેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો:—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

ઉત્તર રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૬થી શરૂ થાય છે.)

આ મીંઝાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન રશિયા રશિયા—તેની ઉત્પત્તિ અને રાજતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને ૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીમાં રશિયાની રાજ-કાંતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ [પ્રગટ થયું છે] આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.
મુંદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું, પૃષ્ઠ ૨૨૮ કિંમત રૂપિયો દોઢ દશ રોટોગ્રાફ અને નકશા સાથે.

૧. ઉપરના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં:—

જાર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના બોલચાલ અને દ્રોટસ્કિની દેશનિષ્કાન્ત સુધીનો સમગ્ર પરિચય આપતું ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે. મુંદર આકર્ષક બેરંગી પુઠું: નકશો—ભૂગોળી વ્યક્તિઓના રોટોગ્રાફ સાથે: * થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

સ્વાયતંત્ર

રશિયા

સ્વાધીન જાપાન જાપાન બેટમાં વસ્તીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી માંડીને અત્યારે જગતમાં સામી છાતીએ આગળ ઉભેલું જાપાન કઈ રીતે આગળ આવ્યું તેની ઉત્તતિનો સમગ્રમાણે ઇતિહાસ આંકડા-દ્રોટોગ્રાફો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

ઈ. સ. ની ખ્રીષ્ટ સદીથી આદ્યા આવતા બુદ્ધા બુદ્ધા નાનકડા રાજ્યોના મણુકા એકત્ર થઈ જર્મની બન્યું અને કેન્ઝર અને હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે લોગવ્યું અને જગતને કરી બતાવ્યું તેનો સરળ ભાષા, મુંદર શેલી અને સમગ્રમાણે હકીકતથી ભરપૂર સચિત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક છપાય છે.

સ્વતંત્ર

જર્મની

આ ગ્રંથાવલિના આદરૂ થવા માટે નિયમો મંગાવો.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમંશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

વાર્ષિક પ્રગ્નસંખ્યા ૭૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૨;
પરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ હું

- વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
- રામજીની વાતો ૦-૩-૦
- અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
- જાતકકથા સંગ્રહ ૦-૩-૦
- કાન્તિ ૦-૬-૦
- કાન્તિકારી લગ્ન ૦-૩-૦
- ૧૮૫૭ના બળવાની
- બીજી બાજુ નથી
- ઈરાકીનો મુક્તિયુદ્ધ ૦-૬-૦
- મરીબની હાથ ૦-૩-૦

વર્ષ ૨ હું

- વીરની હાકલમાં ૦-૧-૨-૦
- દાંડનિષેધ અને
- સ્વરાજ ૦-૪-૦
- ખારડોલીની હિંદ ૦-૨-૬
- માધીકૃત્ય આદ્યમ ૦-૮-૦
- પૂનર્જીવે પગલે નથી
- બોરસદની વીરાગત્તા ૦-૨-૦
- લાલ ટોપી નથી
- અયોધ્યા ઓહિયા નથી
- મૂંઠાવું હિંદ ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ હું

- પચાસ વર્ષ પછી નથી
- અંકલું કમળ નથી
- રૂપિયાનું આડ ૦-૫-૦
- કાન્તિને પગલે ૦-૫-૦
- માધીવિચારદોહન ૦-૮-૦
- ટકને ખાતર ૦-૩-૦

આવકાર

ગુજરાતમાં ગ્રંથમાળા તો ઘણી છે,
પણ આટલી સરતી અને આતું સરસ
વાચન પૂરું પાડનારી ગ્રંથમાળા બીજે
હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય]

માદિલાન્ત

ગામડાંના લોકો રેલવેમાં વેચાતી સારી
માડી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે
અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ
તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સાડું? અમદાવાદ
પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી ગ્રંથમાળા
ખાસ આ દષ્ટિએ જ ચોખ્ખેલી છે. એના
વિષયો થોડું ભણેલા લોકોને માન મળે, એ
ઢબથી પ્રસદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત
પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા જેવી ચોપડીઓ
કરતાં સરતી હોય છે.

(ખારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જીગતસભ દ્વે

“જાતિને જાગૃત કરનારું સાહિત્ય
દેશના યુવકો ઉપર બોમ્બની પેઠે ફેંક્યા
જવું, આંધળાની આંખો અને બહેરાના
કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ ગ્રંથમાળાનું
મત છે.”

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૪ હું

- પરદેશી કાપડની
- હરીશ્ચંદ્ર ૦-૮-૦
- મારી કહાણી ૦-૮-૦
- અખૂતરો ૦-૧૦-૦
- કોષાભગતની
- કડવી વાણી ૦-૮-૦
- પ્રિન્સ બિસ્માઈ ૦-૮-૦
- કળિયુગ ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ હું

- વૃદ્ધ તાર ૦-૮-૦
- કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
- જીવનચર્ચા ૦-૧૦-૦
- નૂતન રશિયામાં
- રાક્ષિયું ૦-૮-૦
- ચીનનું પાનની યાત્રા ૦-૮-૦
- મરીબાહનો ગુનો ૦-૩-૦

વર્ષ ૬ હું

- બોલ્સોવિઝમ અને
- બીજી વાતો ૦-૬-૦
- લગ્ન કે પ્રપચ ? ૦-૮-૦
- દેવદાસ ૦-૮-૦
- સામ્યવાદ અને
- સર્વોદય ૦-૬-૦
- રાહીદનો સદેશ ૦-૧૨-૦
- કામાવા ૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭મું: આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-સંપર્ક ૦-૫-૦ ગિરિરાજ આયુ ૦-૮-૦

અમદાવાદનું ૩૮ વર્ષનું જુનું અને જાણીતું

અઠવાડિક

ગુજરાતી પંચ

દર રવિવારે પ્રકટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ : સ્થાનિક રૂ. ૩) બહાર- દેશવરનું વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૬.
ગામ રૂ. ૪ (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે) (બેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે)

— નવા ગ્રાહક થનારને ખાસ લાભ —

અત્યારે વાર્ષિક લવાજમ ભરી ગ્રાહક થનારને એ ખાસ બેટ વિનામૂલ્યે મળે છે.

(૧) ૧૯૯૩નો દીપેન્દ્રભાઈ અંક જેની પ્રસંસા વાંચકોએ અને મુદ્રણિક વર્તમાન-
પત્રોએ યોગેશી કરી છે.

(૨) ૫૦૦ પૃષ્ઠનું જાણીતા યુવાન લેખક શ્રી. ઈન્દુભાર શહેરાવાળાનું લખેલું
“ક્ષિતીશ” પુસ્તક, જેમાં જગીરદારોનો પ્રશ્ન સામાજિક વસ્તુગ્રાહી સાથે દેશે છે.

ગુજરાતી પંચે ૫૦૦ પૃષ્ઠની દળદાર બેટ ૧૯૩૭ની સાલમાં કાગળોની મોલવારી-
જાણે સાદસ ખેડીને પોતાના ગ્રાહકોના કચ્છમળમાં વિના મૂલ્યે મૂકી છે, એ ગ્રાહકોને
જેવો તેવો લાભ નથી

‘ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડીયે શું શું આપે છે ?

(૧) દર અઠવાડિયાના સ્થાનિક તમામ પ્રકારના તાગ સમાચાર, મ્યુનિસિપલ
મીટિંગો અને હિતર સ્થાનિક સભાઓના તુલોતવિલ અહેવાલ, (૨) સ્થાનિક ફરિયાદોનાં
અંગત આક્ષેપ રહિતનાં સાર્વજનિક ચર્ચાપત્રો, (૩) દેશવિદેશના તમામ સ્થળોના મુખ્ય
મુખ્ય સમાચારો, (૪) માહિત્ય ચર્ચા, (૫) પુસ્તકાવલોકન, (૬) ફિલ્મ-ચર્ચા, (૭)
જ્યોતિષ વિભાગ, (૮) બાલવિભાગ, (૯) શિક્ષણ, સાહિત્ય, આગોદાર, ખેતીવાડી,
રાજકારણ, ધર્મ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની સમીક્ષાનાં જંગીર અને મનનીય અભ્યાસપૂર્ણ લેખો
(૧૦) એક ચાલુ વાર્તા, (૧૧) એક ટૂંકી વાર્તા, (૧૨) વેપાર સમાચાર, (૧૩) કાવ્ય
વારિકા અને (૧૪) મનનીય અંગ્રેજી નેપો.

દર અઠવાડીએ જરૂરી ૪૮ પાનાં સરેરાશ પ્રકટ થાય છે. ગ્રાહક થનારાઓને એક
દીપેન્દ્રભાઈ અંક અને એક દળદાર નવલકથાનું પુસ્તક વિનામૂલ્યે બેટ મળે છે.

આજે જ ગ્રાહક થાઓ

મેનેજર, ગુજરાતી પંચ

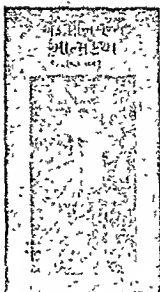

રશિયા
જુનું

રશિયન રાજકાન્તિનો
ઇતિહાસ

*
આર્ટથેપર ઉપર
બાવીસ ચિત્રો સાથે
કિંમત માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન કાન્તિકારી

પ્રેરક સાહિત્ય

એક કાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨ (કોપોલકિન)

ભૂખમરાનો ઉપાય (કોપોલકિન)

કાન્તિ ()

રશિયાનું ઘડતર (બખ્શભાઈ મહેના)

કાન્તિકારી લક્ષ (ચુકોવ્ચ મિસ્કો)

નૂતન રશિયામાં ડાકિયું (બાગવત)

બોલ્શેવિકીઝમ અને બીજી વાતો (રાજગોપાલાચાર્ય)

સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરહરિભાઈ)

ગરીબાઈનો યુતો (હેન્રી ન્યૂમૉર્)

ઈટલીનો સુક્તિયજ્ઞ (નરસિંહભાઈ પટેલ)

અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ (જીવનલાલ દીવાન)

રાહીદનો સંદેશ (ધનુલાલ યાત્રિક)

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અ જોડ પ્રગતિ

હર દિન, હર મહિને, હર સાલ, વોર્ડન વધારે ને વધારે સંસ્કરે ખનતી જાય છે. અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી જળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સોએ સો ટકા સલામત રહે છે. નાણાંમંકરણી સલામતી જળવવાનાં સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીનિતું પરિણામ એ આવું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ થોદિશમાં અદ્વિતીય અને અજોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬.૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસંક્યામતમાં ૨૬૮.૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬.૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮.૬૬ ટકાનો વધારો.

સંસ્કરતા, સહીસલામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજો પુરાવો શો હોઈ શકે ?

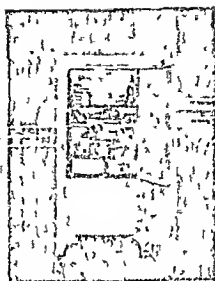
પ્રોસ્પેક્ટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

ચોસ્ટ બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પુના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

ફિજિટેઅર વિનાનું શુદ્ધ સંપૂર્ણ સજ્જિત નથી.

૧૮૩૭ના ન્યુ ફિજિટનર્થ આ વર્ષના મેસિયસ
રેફરેન્સેસ હે તમા મીનસ્ટરીઃ નોટર્સ હે—ડી.જી. નમા
માડન કે અને જના ગમે તે ટાઇપનાર પેરમા ભણી
૧૫ એપ્રિલ મન્થ અને જના વાચનાવાળે ૧૮—પને
ઉપરોક્તિવાળા તો એવી વપરાસ ફેરીલા નમને
મારી રૂબ 'ફિજિટનર્થ' નાઈમ કવન 'રીવીઝ',
ફૂલ સંગ્રહી 'ઈન્ડિકેટર', વધુ જગ્યા માટે જમા,
વગેરેના મગવડ તેમા મગાયેલી છે જ અને વીજળીક
ખર્ચ તો એટલો નજીવો આવે છે કે નેદિ જોડેલો જ.
ચાકમ ઉપર પધા : પ્રત્યક્ષ જોડા આમાગી આપને
આમકપૂર્વક વિદ્યા હી.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/- થી

મહિને રૂ. ૧૩ના બ્રાહ્મણી પજુ આપાય છે : બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ મહિના માટે

ફિરદીબ્યુટર

ફોન
નં ૨૨૨૪

શ્રી બો મ્મો ગેરેજ

મિરજાપુર
અમદાવાદ

અ નુ ક મ ણિ કા

પુ. ૨૫

ચૈત્ર : ૧૯૮૪

અંક ૬

૧	ટૂંકી વાર્તા	રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	૪૩૩
૨	રાજકીય નોંધો	'નિરીક્ષક'	...	૪૪૦
૩	ધણીનું નાક [વાર્તા]	પત્રાલાલ પટેલ	...	૪૪૯
૪	મને જીવનયામિની—[કાવ્ય]	અમીદાસ કાણકિયા	...	૪૫૭
૫	સહુશિક્ષણ અને કામમીમાંસા	રમણલાલ પટેલ	...	૪૫૮
૬	ગુજરાતનાં રજવાડાં	ડો. મુમુક્ત મહેતા	...	૪૬૫
૭	ફાટસરની ટેકરી પરથી [કાવ્ય]	પ્રજ્જરામ ન. રાવળ	...	૪૭૨
૮	બંગસાહિત્યસ્વામી શરદબાપુ	ભોગીલાલ ગાંધી	...	૪૭૫
૯	હિન્દની ખનિજ સંપત્તિ : કોલસો...	રામચંદ્ર સોમણ	...	૪૭૯
૧૦	ધ્વનિ [કાવ્ય]	કાન્તિ વડોદરિયા	...	૪૮૬
૧૧	કોલેજ જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં [કાવ્ય]	'સરોદ'	...	૪૮૭
૧૨	ડરળીની ટિકિટ	મૌરીન્દ્રમોદન મુખોપાધ્યાય	...	૪૮૮
૧૩	ડૂંડૂં [કાવ્ય]	શિવલાલ તુળસીદામ જેસલપુર	...	૫૦૦
૧૪	મેકિઝમ ગાર્ડીએ લખેલાં દોહરદોયનાં સંસ્મરણો	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	...	૫૦૧
૧૫	એ જ વિભૂતિ [કાવ્ય]	સ્વ. શ્રી મૂળશંકર દે. પંડ્યા	...	૫૦૪
૧૬	સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાયરુપતિ મિત્ર...	દુર્ગાશંકર દે. શાસ્ત્રી	...	૫૦૫
૧૭	અર્પણ [કાવ્ય]	મોદિનીચંદ્ર	...	૫૧૨
૧૮	ઉત્તરરામચરિત	રણિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	...	૫૧૩
૧૯	બાળપણની સ્મૃતિ [કાવ્ય]	પ્રદુલ્લ અત્રિ	...	૫૨૬
૨૦	બાલજીવનનો અભ્યાસ	અમૃતલાલ નાયાલાલ મોદી	...	૫૨૭
૨૧	પરિચય	રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	૫૨૯
૨૨	અહિર્જગત	રામભાઈ પટેલ	...	૫૪૭
૨૩	પુસ્તકપરિચય	ગ; ડાહ્યાભાઈ મનોગભાઈ પટેલ	...	૫૫૨
૨૪	રોજનીશી	૫૫૯

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	પૂટક અંક રૂ. ૮૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે, ખમાસા મોડી, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ : અમદાવાદ. તા. ૧૮-૫-૭૮

LIFE ASSURANCE

We desire to extend our services and
co-operation to Honest, Competent and
Influential gentlemen in all prominent
stations of Gujarat to work the

LIFE AGENCY
of the
BIGGEST ASSURANCE COMPANY
in India

on fair and liberal basis of terms and treatment

Apply to:—

N. M. FOZDAR & Co.

CHIEF AGENTS—GUJARAT

NEW INDIA

Office 2225
Tele. Resd. 7023
Add. 'Benefit'

ASSURANCE Co. Ltd.

GANDHI ROAD : AHMEDABAD.

ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરી 'કિશોરે' ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

આણે લણેલી ખંડેનાને જુદાજુદા
વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે
એવી સામગ્રી આપતું માસિક

તંત્રી : રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

“x x એની જાતશાત્રી
વાનીએ વિદ્યાર્થી વર્ગ
જુદી જુદી નરિયાતો
અગર ધ્રુવ પરિધ
કરે એમ છે. અને તેથી
આખા વિદ્યાર્થી વર્ગ
એ પ્રિય થઈ પડે જ,
એ નિરીક્ષ જાગત છે.
મારા જેવા વિદ્યાર્થી-
શિક્ષકને પણ એમાંથી
ખૂબ ખૂબ રમ અને
આનંદ મળે છે. મને
તો પૂરતી ખાતરી છે કે
તમારું આ નવીન માસિક
દરેક દરેક બાળકને
પ્રિય થઈ પડશે.

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]
 પ્રિન્સિપાલ: ઇ. પી. હાઈસ્કૂલ: વિલેપારલે.

સવાજમ દિવમાં ૩૫.૪)

अथ तत्र पञ्चदशमां ३५ १)

કિશોર કાર્યાલય : પારતી અગિયારી સામે : અમદાવાદ.

પ્રસ્થાન મફત ?

‘પ્રસ્થાન’ માસિક બાર વર્ષ પૂરાં કરી—એક તપ પૂરું કરી—તેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે નિમિત્તે—

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને ખાસ લાભ

જે ગ્રાહકનું સં. ૧૯૯૪ના કારતકથી આસો સુધીનું લવાજમ રૂ. ૫ (અર્ધા, પરદેશ માટે રૂ. ૭ા) મળી ગયું હશે તેમને પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલા કોઈ પણ પુસ્તક ઉપર ૨૫ પચીસ ટકા કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

[અપવાદ: શ્રી. કિશોરલાલ મસરવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં પુસ્તકો : તે ઉપર ૧૫ ટકા.]

એટલે કે

જે ગ્રાહક લગભગ ૨૦-૨૨ રૂપિયાનાં પુસ્તકો ખરીદશે તેમને પ્રસ્થાન મફત પડી રહેશે.

દશ-બાર રૂપિયાનાં ખરીદશે તેમને અર્ધા લવાજમમાં પડી રહેશે. થોડાં લેનારને થોડાં ચે લાભ તેા મળશે જ.

ગુજરાતનો આમવર્ગ, તેમજ પુસ્તકાલયો, લાઇબ્રેરીઓ, આ યોજનાનો જરૂર લાભ લે.

ગુજરાતની

છેલ્લાં બાર વર્ષની

અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના

ઇતિહાસ બાણવો હોય તેા

રાજકારણ

સાહિત્ય

રાષ્ટ્રધ્વજોતની પ્રવૃત્તિઓ

રાષ્ટ્રલગ્નો

વગેરે વિશે

સંપૂર્ણ માહિતી

મેળવવી હોય તેણે

શું કરવું ?

પ્રસ્થાન

માસિકની

૧૨ વર્ષની

૨૪

ફાઇલો વસાવી લેવી.

[કેટલીક ફાઇલો નથી]

૨૦ ફાઇલો છે

તેના આખો સેટ લેનારને તે

રૂ. ૨૫માં ઘેર બેઠાં મળશે

હોલોએ, પાઠશાળા,

લાઇબ્રેરીઓએ તેા

આખો સેટ વસાવી

લેવો જ નેહીએ.

છૂટક ફાઇલોની

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આ અંકમાં અન્યન છાપી છે. લઘુજી માટે ખાસ લાભેમળશે. પુછાવો.

અમારા મુખ્યના એજન્ટ:—આર. આર. શેઠના કુાં, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

અથાગ મુરકેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે,
તેવી રીતે

કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારુ

ડીરેક્ટરોના કરકસરવાળા- વહીવટથી

ધી

સે

ન્ટી

ન

લ

“સેન્ટીનલ”

દિન પ્રતિદિન આગળ ધપે છે. ટૂંક સમયમાં
“સેન્ટીનલ”ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર
થગ્ગેલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
યોજનાઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ટીનલની

ફેમિલી ઈન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આંશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળે:-

એરથુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સાંચ-

રીડરોડ, અમદાવાદ.

એન્ટસ:-

મહેતા એન્ડ સન્સ

રેશન રોડ, ગાંધરા.

રેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ.

સખ સાંચ:-

માંડવી રોડ, વડોદરા.

સ્પે. રીપ્રેઝન્ટેટીવ:-

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે

પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો બેઠ એ છીએ.

શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનાં બે નવાં પુસ્તકો.

શેષનાં કાવ્યો

લેખક:

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૬ આખું પુસ્તક 'કુમાર' પ્રિન્ટરીમાં છપાવેલું છે.

૬ બીચી જાતના જાડા એન્ડીક કાગળ ઉપર છપાયુ છે.

૬ જેકેટ ઉપર શ્રી. કલુ દેસાઈનું લાવવાહી ચિત્ર મૂક્યું છે.

આખા ગ્રંથમાં

૬૭.....કાવ્યો છે.

તે ઉપરાંત

શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળાએ કાવ્યોનાં નોટેશન આપ્યાં છે.

કિંમત રૂપિયા બે

[પ્રસ્થાનના માહકને ૧૫ રકા કમિશન]

સ્વૈર વિહાર

[ભાગ બીજો]

સ્વૈરવિહારનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ત્યારે તે જાતનું તે પ્રથમ અને અદિતીય પુસ્તક હતું: ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડ્યું હતું. તે જ શૈલીએ તે જ પ્રકારના લખાણનો આ બીજો ભાગ છે. જેમણે જેમણે પહેલો ભાગ વાંચ્યો છે તેમણે આ ગ્રંથ વસાવી જ લેવો જોઈએ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૧૬

એન્ડીક કાગળ

પાકું પૂરું

સચિત્ર જેકેટ

કિંમત રૂપિયા સવા

[પ્રસ્થાનના માહકને ૧૫ રકા કમિશન]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ

ખે નવા ગ્રન્થો : શેષનાં કાવ્યો તથા સ્વૈરવિહાર ભાગ બીજો

ખંડ ખોર મહાગ્રન્થ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લક્ષના વિષય પર આજે જીવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો દેલાંયા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં શ્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. એવા અનેક વિચારોથી ગૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-ભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો શ્રી અને પુરુષ જાતે છે, પણ પુરુષવર્ગ ન સાંભળે તો શ્રી તો પોતાના કલ્યાણાર્થે સાંભળે જ એવી એમની સીમાતિ પ્રત્યે આગ્રહ-ભરી વિનંતિ છે. ગૂંજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીમાતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ ઓછો છે.”

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુસ્તક ૧૦મું

લક્ષ પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ ખટલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રન્થ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયે છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૭૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે રૂ. ૧

રજિ. ટપાલખર્ચ રૂ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રસ્થાનના આડકોને
પોલી કિંમતે મળશે.

સ. ૧૯૬૮ના 'પ્રસ્થાન'ના આડકોને પ્રસ્થાન પ્રકાશનો પોલી કિંમત મળશે.

“દુનિયા કયા હૈ ?” ની ફિલ્મ વિશે તમે સાંભળ્યું હશે.
જેવા જવા અગાઉ વાંચી જશો ?

“ઈન્ડિયા અને અમેરિકામાં ટોલ્સ્ટોયના ખીન્ન
દાઈ પણ પુસ્તક કરતાં વધુ વંચાયેલું પુસ્તક”

નવો અવતાર

લેખક : મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય

એક જ અભિપ્રાય

એમાં શું છે ?

એક ઉમરાવજીદો પોતાના અભ્યાસકાળ
દરમિયાન પોતાની ફાઈની એક કુટીરી નોક-
રડી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે
શરીરસંબંધ બાંધે છે. પરિણામે તે છોકરી
સગણી થતાં. એ નોકરી છોડવી પડે છે,
ખીજે રજાવું પડે છે અને છેવટે વેશ્યા
થઈ જાય છે. વેશ્યા થયા પછી એક વેપારીનું
ખૂન કરે છે. તેના ઉપર કેસ થાય છે ને
તેને જન્મદેશનિકાલની સજા થાય છે. આ
કેસ દરમિયાન પેલો ઉમરાવજીદો એક જ્યુરર
તરીકે હાજર હોય છે. તેના આત્મામાં
આ બનાવ જાણતાં ને તેની પ્રિયતમાને
જોતાં જે વિચારમંથન ચાલે છે ને તેનો જે
નવો અવતાર
થાય છે તે આ પુસ્તકમાં હૃદયસોદક રીતે
રજુ કર્યું છે.

‘નવો અવતાર’ ખરેખર એક
અદ્ભુત પુસ્તક છે. રસિયાના પ્રખ-
લવનના એમાં તાદશ અને સાચા ચિત્રો
દેરેલાં છે...આમાનિક જીવનનો એક
પણ એવો મુદ્દો નથી જેના વિશે
એમાં ચર્ચા નહિ હોય; અને એ ચર્ચામાં
વપરાયેલી નૂતન વિચારસરણીએ ઘણાં-
ઓને પલટાવી નાંખ્યા છે. એ એની
વિશેષતા છે...

વાચીને આખું મૂમ્મ દેવા જેવું
પુસ્તક એ નથી. પણ વાંચ્યા જ
કરીએ, ફરી ફરીને વાંચ્યા જ કરીએ,
એ જાતનું એ પુસ્તક છે

—એડવર્ડ રટીનર

એક વખત વાંચવું શરુ કરશો કે પછી એ પુસ્તકને તમે નહિ જ છોડી શકો.
એક હબર પાનાંની એ મહાન નવલકથા દરેક ગુજરાતીએ એક વખત તો વાંચવી જ
જોઈએ. ગંજળ પુસ્તક છે.

ત્રણ ભાગમાં
પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૦૦૦

છૂટક કિંમત ૫-૪-૦
પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને કે-૧૫-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચારણ

અમીરી જીવન (૨૪૨૨૬)

જાનતંત્રની નમજાઈ, અશક્તિ, ખાંસી, જાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે. સાતે ધાતુને વધારી ફીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિ કહે છે તે. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦.

લોહીને સુધારનાર વધારનાર

ડીઝા ફાર્મસીના (હાથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખમ, લુખમ, દાદર, ગરમી, વિરોધક વગેરે રોગોના નાશ કરી લોહી સુધારી વધારે છે. બા. ૧ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

શક્તિનો સંગ્રહ કરવા, બળશુદ્ધિ વધારવા મુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

મુવર્ણમાલીની વસંત—આયુર્વેદનું જગ-જાહેર અમૂલ્ય રત્ન છે. તેમાં સોનું મોતી, જમતભસ્મ, શુદ્ધિગુણ, સફેદ મરી આ પાંચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ધોળે આવે છે. ફાય, નમજાઈ, પ્રમેદ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-જ્વર, મગજની નમજાઈ, શીકાશ વગેરે રોગોમાં અકસીર છે અને તદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અરધો તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ સુધી રોગોના દુઃખથી બચી શકશે. કિંમત તોલો એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન—(અવનપ્રાણવલેહ) લીલા આમળા તથા જીવન શક્તિ વધારનારા અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની બનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના રૂ. ૨૦ છે રૂપિયા.

ડીઝા ફાર્મસીના (હાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, શ્વાસ, કબજિયાત, બ્રૂખ ન લાગવી, જિંધ ખરાબર ન આવવી, નમજાઈ વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી બા. ૧ ના રૂ. ૧૧૧, રતલીના રૂ. ૧૧, અડધા રતલીના રૂ. ૦૧૧

સ્ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(હાથીજાપ)

સુખપ્રયાત છે આજકાલ જીવાન સ્ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો ધર કરી રહેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની રામખાણ ઉપાય છે. એક વખત અજમાની જુઓ. કિંમત શીશી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક પ્રકારના તાવ માટે

(હાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થએલું છે કિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી સોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સુચિપત્ર મફત મંગાવો.

ડીઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : જાંધી રોડ અમદાવાદ

મુખ્યાર્થ : કાલબાદેવી રોડ

પુના સીટી : લક્ષ્મીનગર

સરત : શાહુ ઝોન મિત્રી ધર્મસી, કલ્પીક.

વડોદરા : મેસર્સ અમીન પર્સિયુમરી વર્કર્સ, રાવપુરા

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઇતિહાસ

ટૂંકી વાર્તા

નવલકથા

રાજકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

છવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના અન્યો આપતી

પૃષ્ઠ અન્યાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

- ૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા
ભા. ૧-૨ (પીટર કોપોલકિન) ૨-૮-૦૦
- ૩-૪ મારી જન્મદીપ ભા. ૧-૨ (સાવરકર)
(જન્મ થયાં છે)
- ૫ ઈશ્વરનો ધનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦૦
- ૬ ગાતા આસોપાલવ (સ્નેહરશ્મિ) ૧-૮-૦૦
- ૭ દ્વિરેદની વાતો ભાગ ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦૦
- ૮ ગીતામન્થન (કિ. ધ. મણિલાલ) ૧-૪-૦૦
- ૯ સત્યમય છવન (કિ. ધ. મણિલાલ) ૦-૧૦-૦૦
- ૧૦ લગ્નપ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦૦
- ૧૧ શેષના કાળો (રા. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦૦
- ૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્ન પ્રપંચ

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દ્વિરેદની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦૦
[ત્રીજી આવૃત્તિ]	
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦૦
રશિયાનું ઘડતર	૨-૦-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨-૦-૦૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૦-૦૦
સાળરમતી	૧-૪-૦૦
ધરગથ્યુ વૈદક	૨-૦-૦૦
દિનચર્ચા	૧-૮-૦૦
છવનનાં દર્દ	૧-૪-૦૦
ચુંબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧-૦-૦૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦૦

નવી આવૃત્તિ

મુંદર ગેટ-અપ

જતા

ઘડાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ	૦-૮-૦૦
ખુદ્દ અને મહાવીર	૦-૬-૦૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પૃથક્કે ૭૦૦

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦૦ (દ. અ. ૭-૫-૬)

જનરલ એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

[સ્થાપના ૧૯૦૭]

અજમેર

સોસાયટીની પ્રગતિના બોલતા આંકડા

આકુ વીમા રૂ. ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. આવક રૂ. ૧૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
ફંડ રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ. ચુકવેલા દાવા રૂ. ૪૨,૦૦,૦૦૦

—: છેલ્લા વેલ્યુએશનનું પરિણામ :—

રૂ. ૨૫ લાખીના વીમા પર. દર હજારે રૂ. ૨૦ હયાતિના વીમા પર.
તમામ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તથા દરેકના ખીરસાને પાયાય તેવી યોજનાઓ.

ઉદાર શરતોથી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના દરેક ગામમાં લાગવગવાળા
અને પ્રમાણિક એજન્ટો બોધ્યે છે. આજે જ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરો.

પી. જી. મરાઠે

જનરલ મેનેજર

અજમેર

બી. એસ. વૈદ્ય

ચીફ એજન્ટસ—ગુજરાત, કાઠિયાવાડ

ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાનું નવું પુસ્તક

વર્ષ ૭મું

પુસ્તક ૪-૫-૬-૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા

લેખક

અ. ગોવર્ધનભાઈ કા. પટેલ

બી. એ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને પૂ. ગાંધીજીની તેમના વિશેની સુપ્રસિદ્ધ લક્ષિતીઓ જોળાયે છે. અને
ત્યારથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ એમના વિશેનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારથી ગુજરાત શ્રીમદ્જીના
જીવનમાં અને એમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રસ લેતું થયું છે એમ કહી શકાય. આ ગ્રન્થની
વિશેષતા એ છે કે એ, ચોવીસે કલાક શ્રીમદ્જીની કૃતિઓમાં તન્મય રહેતા, એમની કૃતિઓ
અને ઉપદેશોનું—એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન મનન ચિંતન કરતા એક નમ્ર લક્ષ્મણ્યની કૃતિ છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૪૦

પ્રાચીન મુંદર ચિત્રો

કિંમત

કાચું પૂર્ણ રૂ. ૧-૪-૦.

પાકું પૂર્ણ રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’ના ૧૯૯૪નાં ગ્રાહકોને યોગ્ય કિંમતે મળશે

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
” ભા. ૨	”	૧-૪-૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય શુન	”	૦-૧૦-૦
ઘરગણથુ વૈદક	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	”	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	સ્નેહરશ્મિ	૧-૮-૦
તૂટેલાં તાર	”	૦-૮-૦
સાથરમતી	(સપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	ટોલ્સ્ટોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	”	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	”	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	”	૨-૮-૦
દષ્ટિપરિવર્તન	” અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	”	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટોલ્સ્ટોય	૦-૬-૦
રાજાશની વાતો	રાજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કાસરખી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આયવલે	૦-૮-૦
અખૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળાનુગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	સરદુસંદ્ર	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદ્રજી	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	ક્ષિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

[પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને શ્રી. મશરૂવાળા તથા શ્રી. રામનારાયણ

પાઠક કૃત પુસ્તકો ઉપર ૧૫ ટકા કમિશન મળશે]

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

**ગુજરાતની—બૃહદ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ—સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !**

સલાહી માટે કે હનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને પાસે ભાવે આપવામાં આવશે.

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હિડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાષિક પ્રીમિયમ ઉપર ૨૩% વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિત એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ જુલાગા માટે મળો વા લખો:—

ઓફિસે:—

મુંબઈ ઇલાકાના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

શુરાનપુરી લાગોળ, સુરત

આખું વર્ષ નિરોગી રહેવા શિયાળો સાધવો જરૂરી છે !

નિરોગીભર તંદુરસ્ત રહી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાં દરેક યુવાન, વૃદ્ધ નરનારીને માટે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સની

પૂર્ણચંદ્ર ગુટીકા

પરમ ઉપયોગી ઔષધી છે. કારણ કે:

એ ખાસ અનોખી પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલાં સુવર્ણ ઘટીત ચંદ્રોદય મકરંધવજ, અજક લસમ, કાંત-લોહ લસમ, ખંજીરમ મોતી તથા માલુકની મિષ્ટિ વગેરે ઉત્તમ ખસમો અને કેસર કસ્તુરી, અંબર વગેરે

લગભગ સાઠ જાતનાં ઉત્તમ દ્રવ્યોનું અનેક અપૂર્વ પૌષ્ટિક ઔષધ છે.

- ધણા યુવાનો ખરાબ લતોથી શુભ રોગોના ભોગ થઈ નબળા અને ચેતન રહીત થઈ જાય છે.
- ધણી સ્ત્રીઓ, અતિ વૈભોગ, ખીન અવસ્થાએ તેમજ વારંવારના ગર્ભાધાન વગેરે કારણોથી રોગી અને અશક્ત બની જાય છે.
- ધણા વૃદ્ધો, યુવાવસ્થાના વધુ પડતા વૈભોગો, અનિયમીતપણે તથા વૃદ્ધાવસ્થાના નિર્બળ શરીરને લીધે દુઃખી હાલતમાં દિવસો ગુજારતા હોય છે.

તે દરેકના શરીરમાંથી હરકાઠ રોગનો નાશ કરી શરીરના જીવન રસનું શોધન કરી, નવો રસકથ ભરી, નવું લોહી, જોમ અને ચેતન પુરો આરોગ્યવાન સંસાર મુખને લાવક દીર્ઘાયુષિ બનાવે છે.

નં. ૧. ૨૦ ગોળીની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૭-૮-૦

નં. ૨. ૨૦ ગોળીની ખાટલીની કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પો. બો. ૩૫૪૭, સુંબઈ

મળવાના ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ જેસીંગભાઈની કાં. અમદાવાદ	ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
એમ. શાહ એન્ડ કાં. સુંબઈ	હલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી બ્રધર્સ મુરત	ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

દરેક જાતના

તાવ

ઉપર

સચોટ ઉપાય

નોંધ—હાલમાં વ્યાપારની મદીને લીધે કેટલાક વ્યાપારીઓ પોતાના વિશેષ લાભની ખાતર ખીમત હલકાં એગ્રીકલ્ચરો તેમજ કેટલાક પોતાની ખનાવેલી દવાઓ ઘરડોને ઊતરુંછીસરું ગમ-જાવીને વેચે છે જેથી ઘરડોને પાછળથી પસ્તાવું પડે છે જે માટે ખરીદ કરતી વખતે સાવચેતી રાખવી અને જૂના જાણીતા તમારા કર્ણિક એગ્રીકલ્ચરની જ માગણી કરવી કે જે ત્રાસદાયક તાવને જડમૂળથી નાબૂદ કરે છે.....દરેક દુકાને વેચાય છે.

કર્ણિક એગ્રીકલ્ચર રૂપે, ગિરગામ—મુંબઈ ૪

અમદાવાદ : પંરિત સાહની કું. : ચંદ્રકાન્ત નવમુખલાલની કંપની.

રાજકોટ : આર. લલુભાઈ પ્રધર્સ.

ભાવનગર : પોપ્પુસર મેડિકલ હોલ.

ભાવનગર : અતેત મેડિકલ હોલ, નાગોરી વિકસત માનજ એન્ડ સન્સ.

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

ખચ્ચાંઓને થતાં દરેક દર્દને મદાદી તેમજ તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રક્ષણ
ખનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય

સ્ફૂર્તિ

નવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગડી કેશી પદાર્થોથી તદ્દન મુક્ત છે અને

ખચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાલુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આગેજતાની મીઠી મોજ મેળવી છે.

કિંમત ડબ્બી એકના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ લુક

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા: કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો: ભાવનગર

અમદાવાદમાં: સાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર ખમર

બે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આહક થનારને બધાં પુસ્તકો
પોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ. ભુદં.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

ધરે-ખાહિરે

“સંભવ છે કે ટાગોરની બધી કૃતિઓમાં
આ ચંદ્રી જન્ય એમ છે કાવ્યનાં મોતી તો
આ નવલકથામાં એમણે છૂટે હાથે વેળાં છે...”

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા
૩૭૨ પાનાં

કિ. ૨-૦-૦
આહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ

અને

બે બહેનો

“આવાં ભાષાન્તરો ખરેખર આપણા
સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ માત્ર ગુજરાતી વાહગમ્ય વાંચનાર વર્ગની
રસિકતા કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે
છે, અને ચિત્તને વધારે દ્રવીભૂત કરે છે.”

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા
૨૦૦ પાનાં

કિ. ૧-૪-૦
આહકોને ૦-૨૫-૦

ટો દસ્તો ય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ શ્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ „ ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ „ ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લગ્નસુખ	૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આહકોને આ આખો સેટ હાલ
પોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૬-૬-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

‘પ્રતાપ’

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરો : રસિક અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દરદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી હલકાતુ

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

પરદેશ...ગિલિંગ ૧૫

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખો:-મેનેજર ‘પ્રતાપ’ : કણપીઠ : સૂરત

નવાં પ્રકાશનો

શેષનાં કાવ્યો રામનારાયણ પાઠક ૨-૦-૦

સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ „ „ ૧-૪-૦

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકથા (સરસ્વતી અન્યમાળામાં)

—: આવતે મહિને પ્રસિદ્ધ થશે :—

નૌકાહૂળી (સ્વીન્ડર અન્યાવલિમાં)

પ્રમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ]

દેવદાસ [બીજી આવૃત્તિ]

[પ્રસ્થાન માસિકના આકૃષ્ટ વર્ણના આધારે કમિગત મળશે]

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

‘गल्प-संसार-माला’ का आर्डर देते समय आप प्रकाशकों के प्रसिद्ध पत्र ‘हंस’ की एक प्रति देखने के लिए भेगा सकते हैं और उनका पढ़ा सुनोपत्र भी।

परिचय: भारत में ६ प्रमुख लोकृत भाषाएँ हैं, जिनका अन्तर्गत करानी शामिल है—हिन्दी, बंगाली, गुजराती, तमिल, तेलुगु, कन्नड़ी, और मलयालम। इनके प्रतिष्ठित ४ और राज्यों की हैं—उड़ीसा, मिथी, गुजराती। इसी कारण पर है कि वरन्नी ६ भाषाओं में प्रत्येक से १० वां अधिक उपभोक्ता करानिची एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संशोधित होकर 'गल्प-संसार-माला' के नाम से प्रसिद्ध हो। इन ६ भाषाओं का संघटन तैयार होगा। १० वें भाग में अन्तिम बार राज्यों की मिथी हुई करानिची पूरी की। इनके उपरान्त इंग्लिश, फ्रेंच, रूसी आदि संसार की और भी भाषाओं की करानिची इन पुस्तिकाओं में संशोधित करानी और वह भाषा ३-४ वर्षों में संपूर्ण होगी। किन्तु प्रत्येक भाग करने के बाद में पूर्ण होगा और इन्हीं भाषाओं अप्रति संपूर्ण न होंगी आदि। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठों तक रहेंगे, कागज गुच्छ, गन्दे रंगे रंगे कृत्रिम रंगे कला, पानी आदि आने प्रति भाग और रंगीन आइको को छुः आने में मिलेगा। प्रत्येक भाग नामकरण—प्रथम-अवग केवल—'हिन्दी' 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग, 'हिन्दी' प्रकाशित हो गया। दूसरा 'गुजराती' तैयार है। और भागों की सूचना समय-समय पर मिली रहेगी। इस माला की सबसे बड़ी विशेषता प्रासंगिकता है जिसके लिए प्रकाशकों ने सभी गदित्ताओं तथा संस्थाओं की मदद ली है और अप्रति वं नि पा है; जिसके लिए प्रकाशकों का नाम ही परांत है।

'गल्प-संसार-माला' के द्वितीय भाग—'गुजराती का गल्प-संसार' की सूची

कन्देसालाल मादिकलाल मुंशी	...	गंगलाल का म्यार
शमनारायण विश्वनाथ पाठक	...	मेथी
गणेशदा कानिदास मेघादी	...	मुद्रिणी-मेथार
'धूमकेतु'	...	प्राट-आकिस
लीलावती मुंशी	...	पतन की एक कल्प कथा
शमिकलाल छोटालाल पागीत	...	शोभनकुमार
पनमूलाल कृष्णलाल मेरठा	...	परिवर्तन
'सुदाम'	...	एक मुरागी रात
'रत्नदामिनी'	...	मांगी-कन्ना
रमदलाल बगन्तलाल देसाई	...	चपरे भाई

पृष्ठ-संख्या, २२४; मूल्य ॥॥ मात्र।

माला का हिसाब :

१० भागों का मूल्य ॥॥ प्रति भाग से	...	५)
पूरी माला के छहों की कमीशन २५%	...	१॥
		१॥॥

केन्द्रेट प्री। अरु मे हिसाब से १॥, जिसका आधा प्रकाशकों के हिस्से रहेगा, पानी आइको के हिस्से...॥॥

पूरे सेट का मूल्य ४१/॥

माला के नियम :

- (१) पूरे सेट के छहों की की कमीशन मिलेगा
- (२) ५५% अन्तिम गरी-आइको से आता करिगे।
वो० बी० भी मंगार्ड का छहों की।
- (३) छहों के अन्तिम बार केन्द्रेट आइको में छहों की।
गंगलाल।

आज ही लिमिये—

નાર.કા.કે.

ટેલીફોન.૨૧૧૧૦

ભારતીય નિધાન

હિંદુ લોજ

સુદર
સ્થળ અને
શેષ ખોરાક

કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

રહેવા
જમવા માટે
આદર્શ સ્થળ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જાત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે મળી શકે છે

ગાંધીકૃત [આદ્યમ]	૦-૮-૦
કાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
વીરની હાકલ બા. ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી પાઠ્ય	નશી

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે મળશે.

* પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ *

મુંબઈ : આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

‘પ્રસ્થાન’માં અદરખબરના ભાવ

	૧ પાન	૩ પાન	૬ પાન
૧ માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૧ માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩ માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧ માસ	૧૬	૧૦	૬

જે રકમમાં ઊપરના દરો નોંધેલા છે તે રકમ વધુ.

परिचय: भारत में ६ प्रमुख संगीत मान्य हैं, जिनका ज्ञान करना अनिवार्य है—ब्रज, पंजाबी, मराठी, गुजराती, तमिल, उर्दू, कन्नड़, और मलयालम। इनके प्रतिष्ठित ४ और कवियों भी हैं—उर्दू, सिन्धी, गुजराती। हमारी योजना यह है कि प्रत्येक ६ भाषाओं में प्रत्येक से १० या अधिक कवियों की एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संग्रहित होकर 'गल्प-संसार-माला' के नाम से प्रसिद्ध हो। इन ६ भाषाओं का संग्रह ठीक होगा। १० वें भाग में अंतिम बार कवियों को मिली हुई कवियों की भी उनके उद्देश्य के अर्थों, कौशल, स्त्री आदि संग्रह की और भी भाषाओं की कवियों का पुस्तिकाओं में शामिल और यह भाग ३५ पृष्ठों में संग्रहित होगी। किन्तु प्रत्येक भाग करने के लिए १० पृष्ठों का और इन्हें अन्य कवि मदद न होने चाहिये। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठों तक रहेंगे, जिनका गुण, मूल्य, रूप, बंधन, यानी कविता के प्रति भाग और रचनाओं को लक्ष्य ध्यान में लियेगा। प्रत्येक भाग नामांकित अलग-अलग केवल—'हिन्दी' 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग, 'हिन्दी' प्रकाशित होगा। दूसरा 'गुजराती' होगा। और भागों को सूचना समय-समय पर मिलनी रहेगी। इस माला को सबसे बड़ी विशेषता असाधारण है जिसके लिए प्रकाशकों ने सभी साहित्यकारों तथा संग्रहों की मदद ली है और अनेक नए विचारों, विषयों के लिए प्रकाशकों का नाम ही पसंद है।

'गल्प-संसार-माला' के द्वितीय भाग—'गुजराती का गल्प-संसार' को पूर्ण

करीबालास माहिकलाल मुंशी

...

सावित्रीका का व्यास

गल्प-संसार-माला

१००

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જાતિય યેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે મળી શકે છે

આ વિષય ઉપર પુણજ લખાયેલું છે. આપણા આધુનિક સાહિત્યના ઘણા ખરા પ્રચલિત પ્રકારો, પશ્ચિમના અને વિશેષ કરીને અંગ્રેજી સાહિત્યના નમૂના ઉપરથી અને તે સાહિત્યની પ્રેરણાથી થયેલા છે, અને આધુનિક સાહિત્યની દૃષ્ટી વાર્તાનું પણ એમ જ છે. પશ્ચિમમાં તેના સ્વરૂપની પુણજ ચર્ચા થઈ છે અને હજી થાય છે. ત્યાં પણ દૃષ્ટી વાર્તા વાર્તાસાહિત્યના અન્ય પ્રકારોની અપેક્ષાએ મોટી અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. આનું એક સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે દૃષ્ટી વાર્તાના વિવેચનમાં તેની નવલકથા સાથે મરખામણી થઈને તેના બ્યાર્વર્તક લક્ષણો નિર્ણીત થાય છે. આપણું વિવેચન પણ એ જ દિશાએ જાય છે. આ માર્ગ એટલે નથી. તે અંતિદ્વારિક હોવાનો તેમાં વિશેષ છાલ છે. પણ એ દિશાએ એકવાર જોઈ લીધા પછી કોઈ બીજું દિશિનિન્દુ લઈ ચકાય તો તે લાભકારક નીવડે. એક વસ્તુને જુદા જુદા દિશિનિન્દુથી જોવાથી તેનું સ્વરૂપ વધારે મારું મમગમ્ય.

દૃષ્ટી વાર્તાની એક બાજુ જેમ નવલકથા છે તેમ તેની બીજી બાજુ ટુચકો છે વાર્તા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સરકૃતમાં 'સમાચાર' થાય છે. 'સમાચાર' એટલે બનેલી હકીકત કોઈને કહેવી. આ દિશાએ વાર્તાનું મુખ્ય અવલંબનખીજ કોઈ વૃતાન્ત કે બનાવ મમગમ્ય છે. વૃતાન્ત કે બનાવને અવલંબીને કહેવાતાં વાર્તાસ્વરૂપોને તેના કદના ક્રમે ગોઠવીએ તો સૌથી નાનું સ્વરૂપ ટુચકો થાય, 'મધ્યમાં દૃષ્ટી વાર્તા કે નવલિકા' (જો એ શબ્દ સ્વીકારીએ તો) આવે તે અંતે નવલકથા આવે. નવલકથાથી આગળ જુદા કોઈને પુરાણ કહેવું હોય તો કહે, સરસ્વતીચંદ્રને પુરાણ કહેલું પણ છે, પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી. આમાંથી નવલકથાના પરિચય ઉપરથી દૃષ્ટી વાર્તાઓના પરિચય ઘણાએ આપેલા છે. હું અહીં ટુચકો શું છે તે કહી તે ઉપરથી દૃષ્ટી વાર્તાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરીશ. કદની દિશાએ દૃષ્ટી વાર્તા નવલકથા કરતાં ટુચકાની વધારે નજીક છે.

આપણા સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા લખાય છે તેટલા દુયકા લખાતા નથી. દુયકાનું એક પ્રાચીન સ્વરૂપ તો અત્યારે પૂર્વ પશ્ચિમ બંનેમાં લગભગ હ્રાસ યર્ષ ગયું છે. તે સ્વરૂપ તે અંગ્રેજીમાં જેને fables અને parables કહે છે તે. આ બંને પ્રકારો અતિપ્રાચીન કાલમાં હિંદમાં હતા, કદાચ અહીંથી જ તે પશ્ચિમમાં ગયા હશે, છતાં તેને માટે આપણામાં ખાસ નામો નથી. પ્રથમનો દાખલો દ્વિતીપદેશ અને પચતંત્રની વાતો અને પશ્ચિમમાં ઈસપની વાતો છે, અને બીજાનો દાખલો બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશોમાં આવતાં દર્શાવે છે. અત્યારે આ સ્વરૂપોનું સ્વતંત્ર રૂપ ચાલુ નથી, જોકે અત્યાર પહેલાંના જમાનામાં પ્રાણીઓની વાર્તાઓ ધણી કહેવાતી. આ વાર્તા ધણીખરી લોકસાહિત્યની પેઢે અલિખિત હોય છે, અને તેની પરંપરા તેનો કોઈ કર્તા હોવાનું આપણને જણાવતી નથી આવી કેટલીક વાતો તો મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર કોઈ વાર બહુ કુશળતાથી પ્રકાશ પાડે છે એક જ નાનો દુયકો નાનપણમાં સાંભળેલો કહ્યું છું.

એક દેડકો ને દેડકી સરોવર કિનારે રહે. ત્યાં હાથી પાણી પીવા આંબ્યા. દેડકીને યશુ કે મારા નાના નાનાં બચ્ચા આના પગ નીચે ચગદાઈ જશે. તેણે પેલા હાથીઓને કહ્યું :

હાપરાપજના હાથિયા રે,
માતાં રતન ચગદારો.
હાથીઓ કહે : જા રાડ દેડકી રે,
તને કાણુ દેખે છે !

દેડકીને આ અપમાન લાગ્યું. તેણે દેડકાને ક્રિયાદ કરી :
વાડમાં બેઠા ઠાડરા રે
લોક તો દેડકી કહે છે !

દેડકાએ આજ્ઞાસન આપ્યું :

જાઓ ગોરાદે પાનજા રે
ઝાંખરા ઝખ મારે છે !

આટલા નાના દુયકામાં કર્તા ધણું કહે છે સ્ત્રીનું મોટામાં મોટું અપમાન તેને અદર્શનીય તુચ્છ કહેવી એ છે. સ્ત્રી અપમાન વખતે ધણીને નહિ તો બીજા કોને ક્રિયાદ કરે ? અને દુનિયાના ઘોરણે અંકાતી પોતાની તુચ્છતા ઢાંકવાનું સાધન પરંપરા પ્રેરણા કરી આત્મસંતોષ મેળવવા સિવાય બીજું શું છે ? તેમાં પણ આવી પ્રથમાનિષ્પન્ન આત્મવ્રતારણ પતિપત્નીમાં સૌથી વધારે સંભવિત છે. દેડકી દેડકાને 'ઠાકરા' કહે છે, ને દેડકો તેને 'ગોરાદે પાનજા' કહે છે ! પછી દુનિયાનાં બધાં માણસો, ગમે તેવાં મોટાં હોય તો પણ, 'ઝાંખરાં ઝખ મારે છે !'

આવી વાર્તાઓ કે દુયકાઓ હવે લખાતા નથી. કદાચ માનવભાવોને અન્ય પ્રાણીમાં આરોપી વાર્તા કહેવાની જરૂર નહિ રહી હોય કદાચ એમ પણ હોય કે એમ અન્ય પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરી વાર્તા સર્જવાની શક્તિ અનુપયોગથી ચાલી ગઈ. અને છતાં એ ભતતના દુયકા કદી જ નહિ બને એમ કોઈ કહી શકે નહિ. ચિત્રોમાં કાર્ટૂન (cartoons) થાય છે તેમાં જરા જુદી રીતે પણ આ જ શક્તિ પાછી દેખાવા માંડી છે.

બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટ પોતાના ઉપદેશમાં દર્શાવે parables આપતા તેવી રીતે હાલ દર્શાવે અપાતાં નથી, જોકે ભાષણોમાં અને વ્યાખ્યાનોમાં દર્શાવે આપવાનો રિવાજ કોઈ

ચાએ ગયો નથી પણ બીજા અનેક પ્રકારના દુચકા રહ્યા છે. આપણે પ્રથમ આ દુચકાનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

દુચકા એ ઉપર કહ્યું તેમ વૃત્તાત્મીયક સહિત્યનું ટૂંકામાં ટૂંક રૂપ છે. તેના પ્રયોજન ઉપરથી તેનું સ્વરૂપ આપણે કઈક જાણી શકીશું. સૌથી પહેલું પ્રયોજન પ્રસંગને અનુરૂપ દૃષ્ટાંત આપવાનું હોય છે એકમે દાખલા મને તરત યાદ આવે છે તેવા નીચે મૂકુ છું

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સાથે વાતચીત ચાલતી હતી. મહાત્માજીએ કંઈક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનાં મન્તવ્યો વિશે ટીકા કરી હતી અને તેથી આર્યસમાજીઓ ઉરફરાઈ ગયા હતા એને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું: (દુચકાનાં પાત્રોનાં નામો જાણી ગયો છું.)

અમુક યુગપિયનનો છાકરો ફરવા નીકળેલો. તેણે જાણે મધપૂડા જોયો ને પથરો માર્યો. બધી માખીઓ આવીને વળગી પડી ને રોરોડ નાખવા માડ્યો. આ તમારા મહાત્માજીએ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની વિરુદ્ધ લખ્યું છે તે મધપૂડા ઉપર પથરો માર્યો છે.

અહીં, દુચકા વક્તવ્યના નિર્દર્શનરૂપ બને છે, અને કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહી શકાય કે તે નિર્દર્શના અલંકારમાં પણ ઘણી વાર આવી જાય છે, એવો જ એક બીજો દાખલો જરા વધારે મજીર સાહિત્યમાથી આપુ 'આપણા ધર્મ'માં શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધર્માડબરના દૃષ્ટાંત તરીકે લખે છે:

જૂના વખતમાં અમારી જ્ઞાતિના એક અમલદાર વિષે કહેવાય છે કે (આશા છે કે એ વાત કલ્પિત હશે) તેઓ નિત્ય દેવનું પૂજન કરતા અને પૂજન કરતી વખતે યોગતા નહિ, માત્ર સજ્જાથી જ વાત કરતા હતા. તેવામાં કારકૂને આવીને પૂછ્યું કે અમુક જુનુંદારને શી શિક્ષા કરવી ? પેલા અમલદારે લાલજને પેલાની જનોઈથી લીધીને ટાંગા, અને આવ્યમની વતી ફટકા મારી બતાવ્યા.

અહીં એક બાબત કહેવી પ્રસ્તુત છે. હું ઉપર કહી ગયો કે દુચકા એ લગભગ લોક-સાહિત્યનો પ્રકાર છે. તેનું દર્શન કોઈ એક જ માણસનું ન પણ હોય. એક બનાવ બન્યો હોય અને પછી તે મુખપરપરાએ ચાલતાં તેના રહસ્યને અવલખીને તેમાં અનેક ફેરફારો થાય. તે સાચો પણ હોય, ખેટો એટલે કલ્પિત પણ હોય, અથવા તેમાં બંને અંશો ભળેલા હોય. વાર્તા, સાહિત્ય તરીકે થોડી પણ કલ્પિત હોવી જોઈએ. દુચકા સાચો હોય તો પણ ચાલે.

આ દુચકાનું એક પ્રયોજન થયું—વક્તવ્યને અનુકૂળ દૃષ્ટાંત આપવાનું.

દુચકાનું બીજું પ્રયોજન કેવળ મનોરંજન છે. આવા દુચકા ઘણે જાગે હાસ્યના જ હોય છે. એ હાસ્ય બે રીતે નિષ્પન્ન કરેલો હોય છે. કોઈની ખૂર્ખતા બતાવીને અથવા કોઈનું ચાતુર્ય કે હોશિયારી બતાવીને. હોશિયારી બતાવવામાં કોઈવાર સામા પક્ષની બેવકૂફી પણ બતાવાય છે, પણ તેમ કર્યા વિના કેવળ હોશિયારી બતાવીને પણ હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. હાસ્યમાં, સદ્ગત રમણભાઈ બતાવે છે તેમ, કોઈક નમૂના (type)ની મસ્કરી હોય છે. આપણા જૂના દુચકામાં ઘણીવાર નાતોનો નમૂનો લઈને મસ્કરી કરી હોય છે. ભવાઈમાં પ્લાહણ, ધાંયજો, વાણિયો, કણજી વગેરે નાતના નમૂના લઈ મસ્કરી કરી હોય છે. આ પ્રકાર હવે સંભવિત નથી કારણ કે આપણે હવે નાતગતમાં એટલું માનતા નથી, અને નાતની વ્યક્તિઓ પહેલાં જેટલી એક જ રૂઢિબદ્ધ હવે રહી નથી, છતાં આ પ્રકાર છેક નાશુદ થયો નથી. કણજી કે કોઈ એવા માણસ મુજબ ગયા ને ત્યાંની અપરિચિત વસ્તુઓ અને રીતભાતો ન સમજ્યા એવી નવી મસ્કરીઓ હજી પણ યોજવામાં આવે છે, પણ તે હવે

સરુચિને અનુકૂળ નથી લાગતી. નાત સિવાય અમુક ટેવવાળાઓની મરકરીઓના ટુચકા છે, જેમકે અધીણીની મરકરી. નીચેનો ટુચકો સદગત મણિશર રતનજી પાસેથી માંભજેનો.

એક અધીણીને તેની જૈરીએ વૈસા ને એક નાની કાચની વાડકી આપી તેલ લેવા મોકલ્યો. ધાત્રી પળી ભરી તેલ લઈ આવ્યો ને વાડકી ભરતા પળીમા થોડું વધ્યું. અધીણી કહે 'એ પલ્લ રેહી દે.' ધાત્રી કહે 'પલ્લ ક્યા રેહુ ?' વાડકીને નીચે પડધી હતી એટલે થોડો ખાટો હતો. અધીણીએ વાડકી ઊધી કરીને એ ખાટો ખતાવીને કહ્યું : 'અહીં રેડ.' ધાત્રીએ એ ખાટો પૂરી આપ્યો. એ વાડકી એમ ને એમ ઊધી ઝાલીને ઘેર ગયો. જૈરી કહે : 'આટલું જ ?' બધાણી કહે : 'ના, ને બીજી બાજુ પલ્લ છે.' એમ કહીને તેણે વાડકી ફેરવી ખતાવી !

તરત જોઈ શકાશે કે આ વાર્તા વાંચવા કરતાં અભિનય સાથે કરી ખતાવવાની છે. એ રીતે પણ એ લોકસાહિત્યનો ભાગ છે, એ વધારે સ્પષ્ટ થશે. લોકસાહિત્ય મુખ્યત્વે વાંચવા કરતાં અભિનય સાથે કહેવાતું હોય છે.

અડવાના અને અકબર-ગીરબજના ટુચકા બધા આ પ્રકારના છે. કોના નાના ટુચકા બધા આ જાતના છે. લખાણકારે વધારે દાખલા નથી આપેતા, પણ આપણી ભાષામાં હાસ્યના આવા ઘણા સુંદર દાખલા છે. પાંચમમાં આવા હાસ્યના નવા ટુચકા લખાયા જ કરે છે. એ જાતનું આખું સાહિત્ય ત્યાં ખેડાય છે. દરેક વર્તમાનપત્ર આવા હાસ્યના ટુચકા આપે એવો રિવાજ ચર્ચિત ગયો છે. આપણે ત્યાં પણ કેટલાક ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો આવા ટુચકા નવા બનાવીને આપે છે, પણ અંગ્રેજી જેવા ચતુરાઈવાળા તે ભાગ્યે જ હોય છે. આપણામાં હાસ્યનું સાહિત્ય એટલું છે તેમ હાસ્યના ટુચકા પણ ઓછા છે.

ટુચકાનો ત્રીજો પ્રકાર કેવળ વૃતાન્તની-ખતાવની ચમત્કારિકતાનો હોય છે. આવા ટુચકા સાચા તરીકે જ કહેવાય છે, ને કે તેમાં કદિપત અંશ પેસી ગયાનો ધણો જ સંભવ છે. મારા એક મિત્રને ઘણા ટુચકા યાદ છે. તેમાંનો એક કહું છું :

એક ભાઈ (કહો કે કેરાવલાલ) ને વેપાર અર્થે દિલ્લી જવું હતું. ટ્રેનમાં બેઠા અને એ જ ટ્રેનમાં કોઈ બીજા ભાઈ આવ્યા. નોકરોએ પહેલેથી સામાન ગોઠવવામાં કંઈ ભૂત કરી કે કંઈ ગેરસમજૂત યદ્ય કે ગમે તે યદ્ય પણ બન્ને વચ્ચે જગાની વકરાર યદ્ય, ને ગરમાગરમી યદ્ય. મૂકવા આવનારાઓ પોલીસને બોલાવવા તૈયાર થયા ત્યાં કોઈને વળી સૂઝ્યું ને પેલા નવા આવનારાને પૂછ્યું કે તમરે ક્યા જવું છે ? તો કહે 'દિલ્લી'. નામ શું તો કહે (વાર્તા ખાતર આપણે કદાચ) 'નર્મદારાંકર'. 'ફલાણા સરનામાવાળા ?' તો કહે 'હા.' 'અરે' પેલા પોલીસને બોલાવવા જતા હતા તેને કહે 'પાછા ફરો, પાછા ફરો, આ તો નર્મદારાંકરમાઈ છે, એમને ઘેર તો આપણે બેસવાનું છે !' નર્મદારાંકર ઉપર જ ભલામણ ચિકી લઈ કેરાવલાલ જતા હતા !

આ વાત એકવાર મેં ટુચકાના દાખલા તરીકે કહી તો એ સાંભળનાર મિત્રે ખીલે સામે ટુચકો કહ્યો, તે પણ જેવા જેવો છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ઇલામા હુ ઉપરની બેઠક ઉપર ચૂંટા હતા. નીચે બે માણસો હતા દના. બોલાચાલી ઉપરથી હું સમજી શક્યો કે બન્ને વચ્ચે વકરાર એ હતી કે એકને બારી ઉપાડી રાખવી હતી ને બીજાને બધ રાખવી હતી, તે એક ઉવાડોનો તો ને બીજો બધ કરતો તો. તેમાથી એકએક એક માણસ હસી પડ્યો. એ નીચે બેસીને બેસ્યું, તો ને બારીને માટે બન્ને હસતા હતા તેને ક્યા જ નહોતો, એટલે એ ઉપાડી વાસી બન્ને સરખી હતી. સડાઈની ગરમાગરમીમાં બારી કેવી છે એ કાંઈએ નેચેલું નહિ !

નાનપણમાં વાચેલો હતો એક દુયકો કહ્યું. વાત ઈંગ્લંડમાં બનેલી છે:

એક બાલ્યે પોતાના નોકર સાથે કોઈને વીંટી મેકલાવી. રગતમા કોઈ વહેળામા બિતરવા જતા કે કદ કદતા વીંટી વહેળામા પડી ગઈ. ફણી રોક્ષી પણ બંધી નહિ નોકર એટલો શરમાઈ ગયો કે ત્યાંથી પરલાઈને જ અમેરિકા ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ખૂબ કમાયો ને ઝાંઝિ દિવસે ઈંગ્લંડ પછા આવ્યો. પોતાની મૂળ રોક્ષાણીને મળવા ગયો અને ત્યારે તેણે વીંટીની વાત કહી. બધા ફરવા નીકળ્યા. ફરતા ફરતા એ જ વહેળા પાસે આવી ચડ્યા. પેલા નોકરે વહેળાને કાઢે બિલા બિલા ‘જુઓ અહીં વીંટી પડી ગઈ હતી’ એમ કહી ત્યાં લાકડી ખોચી. લાકડી બહાર કાઢી ત્યાં એ જ વીંટી એટલા વરસ ઉપર પડેલી લાકડીમા પડેલાઈ બહાર નીકળી આવી !

હવે આ દુયકામા ચમત્કાર કમા રહ્યો છે તે જોઈએ. પહેલા કેલવેના દુયકામાં એક જ જગા માટે બે મુસાફરો લડે તે બનાવમા વાર્તાનો ચમત્કાર નથી. તેમા કશું કહેવા સાંભળવા જેવું નથી. પણ એ જેનો સાથે લડતો હતો તે માણસ તો તેનો યજમાન નીકળ્યો એ અકસ્માતમાં ચમત્કાર છે એટલે કે બનાવની વિલક્ષણતા બનાવવા તે દુયકો કહેવાય છે. છેલ્લા વીંટીના દુયકામા, નોકર કેવો શરમાળ હતો, કે માણસ ઉપર કેવા ખોટા આળ આવી ચડે કે એવું કોઈ રહસ્ય દુયકાનો પ્રાણ નથી તેમજ નોકર સાથે હતો તો જુઓ આટલે વરસે તેનું સાચ જણાઈ આવ્યું એ પણ દુયકાનું રહસ્ય નથી. એ રીતે એ કહેવાયો નથી, જો કે એવા રહસ્ય ખાતર પણ એ વાર્તા કહેવાઈ શકે; માત્ર આટલા વરસે કેવો અકસ્માત બન્યો એ જ બતાવવા, એ કહેવાય છે એટલે અહીં પણ બનાવની વિલક્ષણતા એ જ દુયકાનો પ્રાણ છે. વચક્ષી વાર્તામા પણ બનાવની વિલક્ષણતા દુયકાનો ચમત્કાર છે, જો કે તે ઉપરાંત એ રહસ્ય પણ છે કે માણસ એટલો કલહપ્રિય અને કલહાધ છે કે કલહની વ્યગ્રતામાં કલહના પ્રયોજનની અવાસ્તવિકતા જોઈ શકતો નથી.

આપણે ત્રણ પ્રકારના દુયકા જોયા. પહેલામા વકતવ્યને સ્પષ્ટ કરવા હજાનત તરીકે દુયકો કહેવાય છે. બીજા કેવળ મનોરજનાથે કહેવાય છે અને તે એવકૂશીના કે ચાતુર્ધના હોય છે. ત્રીજા કેવળ બનાવની વિલક્ષણતાને લાંબે કહેવાય છે. આ ત્રીજા કોષ્ટકાર પ્રસંગને લઈને કહેવાય છે. ધારે કે કોઈ માણસ, કોઈ સ્વજનની ગળિર માલગી સાંભળી બને તેટલા પ્રયત્ન કરી તેને મળવા આવે, પણ જોગો ચર્ષ શકે નહિ. તો તેને સાન્નવન આપવા પાસે એકેલા માણસો આવ્યા જ અકસ્માતના બીજા અનેક દાખલા આપશે. દુયકા આ રીતે જ પ્રસંગોપાત કહેવાતા કહેવાતા પ્રસરે છે આ ત્રીજા પ્રકારમાં કહેનારે વાતમાં મીઠું મરચુ લાભરાવ્યું હોય તે લલે, પણ તે બધા, આટલા વિલક્ષણ કે અસંભવિત છતાં, સાચા છે એવી પ્રતીતિ કરાવવા જ કહેવાય છે. ઉપરના સ્વજનના મૃત્યુના પ્રસંગના દાખલાથી તરત જોઈ શકાશે કે સાન્નવન આપનારા એ પ્રસંગે નહિ બનેલી એવી વાત કહી જ ન શકે! એમ કહે તો સાન્નવનનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થાય. એટલે કે બનાવની વિલક્ષણતાના દુયકામાં બનાવ અસંભવિત છે અને છતાં ખરેખર અનુભવમાં આવેલો છે એ વિરાધ જ એ દુયકાનો પ્રાણ છે જૂતપ્રેતના અને બીજા વહેળાના દુયકા આવી રીતે સાચા તરીકે કહેવાઈને જ પ્રસરે છે.

અહીં એક બાબત સાથે સાથે કહેવી પ્રસ્તુત છે. દુયકો માત્ર બનાવની વિલક્ષણતાથી કહેવા યોગ્ય બને છે, તેમ, માત્ર બનાવેના ચમત્કારની જ ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકા બની શકે ? હું માનું છું કે સામાન્ય રીતે કેવળ બનાવની, અસંભવ કલ્પિત બનાવની, ટૂંકી

વાર્તા ન થઈ શકે, થાય તો તે હલકા પ્રકારની થાય. બનાવોથી પણ એક સુંદર આકૃતિ બને છે, પણ કેવળ બનાવથી સુંદર આકૃતિ રચવાને માટે જોટલો લાભો પદ જોઈએ તેટલો ટૂંકી વાર્તામાં મળતો નથી. અને જ્યાં બનાવોની આકૃતિ સુંદર હોય છે ત્યાં પણ કોઈ માનવજીવનરહસ્યને લઈને જ એ બનાવોની આકૃતિનું ઔચિત્ય સમગ્રાય છે.

દુયકો અને ટૂંકી વાર્તા બન્ને બને એટલા ટૂંકાં હોવા જોઈએ. દુયકો દૃશ્યન માટે આપ્યો હોય તો ટૂંકા જોઈએ એ તો દેખીતું છે, કારણકે નહિતર મૂળ વક્તવ્યનો પ્રવાહ ખડિત થાય.^૧ હાર્યનો દુયકો તો ટૂંકો જોઈએ જ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે 'ટૂંકાણુ એ હાર્યનો પ્રાણ છે.' સદગત રમણભાઈ કહે છે કે હાર્યમાં બે વિરુદ્ધ પ્રકારની પરિસ્થિતિની અથડાઅથડી હોય છે, અને અથડાઅથડી જોરથી થાય માટે વેગની જરૂર છે જ. છેવટના, પ્રમંગોપાત્ત કહેવાતા કેવળ વિલક્ષણ બનાવના દુયકો પણ ટૂંકાણુમાં જ કહેવા જોઈએ. અને એ જાનના બનાવોનું આશ્ચર્ય ઉપખવવા પણ કથનમાં વસ્તુનાં વેગની જરૂર છે. લોકો કહે છે કે વાઘ નદી કિનારે ત્યારે જગપણુ વહેણુમાં તણાયા વિના સીધો સામે કિનારે જ પહોંચે. જરા પણ તણાય તો પાછો હતો તે જગાએ આવી ફરી સીધો પાણી કાપવા માડે. તેમ વાર્તાકારે પણ મીઠા જવુ જોઈએ પોતાના વહેણુમાં પણ, પોતાની લાગણીમાં પણ તણાવું નહિ જોઈએ, તણાઈ જવાય તો વાઘની પેઠે પાછા મૂળ જગાએ આવીને સીધી ગતિ કરવી જોઈએ. હું તો બધી કલા આવી હોવી જોઈએ એમ માનું છું. પણ ટૂંકી વાર્તા માટે તો એ અપરિહાર્ય છે. તેમાં લાખા વર્ણનો કે વિવેચનો કે ચિત્રનો અરથાને છે. વળી સુષકતાને માટે પણ ટૂંકાણુ ઇષ્ટ છે. સાહિત્યનું સ્વરૂપ જેમ નાનું તેમ તેની રચનામાં વધારે ઝીણવટ અને સુષકતા જોઈએ. જરા પણ શિથિલતા તેમાં આવી શકે નહિ જેમ મોટા મકાનની બાલુઓ કરતા નાના હીરા કે માણેકની બાલુઓ વધારે સફાઈદાર જોઈએ તેમ.

દુયકો જેમ અમુક વૃત્તાન્તનો કે બનાવનો બનેલો હોય છે તેમ ટૂંકી વાર્તામાં પણ વૃત્તાન્ત જોઈએ. એની વચ્ચેના એક તફાવતની વાત તો હું પહેલાં કરી ગયો કે દુયકો કેવળ સાચી બનેલી હકીકતનો હોઈ શકે, કોઈ કોઈ પ્રમંગે તો અમુક બનાવ બનેલો હતો એ જ એ દુયકોમાં વક્તવ્ય હોય છે, પણ ટૂંકી વાર્તામાં સાચી બનેલી હકીકત ગમે તેટલી હોય તોપણ તેમાં દલિપત અંશ હોવો જ જોઈએ. કેવળ બનેલી હકીકત ગમે તેટલી મનોહર શૈલીમાં કહેલી હોય તોપણ તે વાર્તા ન ગણાય જો કે વાર્તામાં થોડી બનેલી હકીકત આવે તે દોષ નથી. ઘણી વાર્તામાં એવા બનાવો આવે પણ છે. પણ ધણે ભાગે તો બનેલા બનાવો વાર્તાલેખકની કલ્પનાને ઉત્તરે છે, અમુક બનાવથી અમુક જીવનરહસ્યનું સૂચન તેને થાય છે, અને તેથી તે પોતાના વક્તવ્યને અનુકૂળ રીતે વાર્તાના બનાવો ઉપખાંવે છે. આ બાબતને આથી વધારે સ્ફુટ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આપણે જોયું કે દુયકો અને ટૂંકી વાર્તા બન્નેમાં વૃત્તાન્ત કે બનાવ આવે જ. કેટલા

^૧ મહાભારત જેવામાં આખું નંદોપાખ્યાન દૃશ્યન તરીકે આવે છે પણ ત્યાં તો એ સાચે સાચે સ્વતંત્ર આખ્યાન પણ છે. અને અનેક ગાળા ટૂંકાં આખ્યાનો ગૂંથવા એ પુરાણની શૈલી છે. વ્યવહારમાં આપણે એવડા લાખા દૃશ્યનનો આપતા નથી એવી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિ ત્યાં અપ્રસ્તુત છે. એ એ કલાનો સંકેત છે.

બનાવો આવે તો જ વાર્તા કહેવાય તેનો કાઈ નિયમ કરી શકાય નહિ: કાઈમાં વધારે આવે, કાઈમાં ઘોડા આવે. અત્યારે ટૂંકી વાર્તામાંહિત્યમાં પૂર્વપશ્ચિમમાં અનેક અખતરા થાય છે, તેમાં કેટલીકમાં ઘણા જ બનાવો હોય છે, કેટલીકમાં ઘણા જોખા બનાવો હોય છે. તેને માટે કાઈ નિયમ હોય તો તે કલામાત્રનો સામાન્ય નિયમ, એટલે ઔચિત્યનો નિયમ, વક્તવ્યને અનુકૂલ અને ઉચિત બનાવો જોઈએ એટલું જ કહી શકાય. પણ એક વાત અહીં રકુટ કરી શકાશે. વાર્તામાં જોઈએ તેટલા બનાવો ન હોય તો વાર્તા શિથિલ લાગે. નહાડા વિનાના દેહ જેવી! કેટલાક લેખકો એક જ નાનો પ્રમંગલઈ તેને અવલંબી અમુક વિચાર કે ચિંતન કે લાગણીનું નિરૂપણ કરે છે. કહો કે એ પ્રમંગલે એ વિચાર-ચિંતન-લાગણી લટકાવવાની ખીંટી બનાવે છે. તેવે પ્રસંગે એ ખીંટી એટલે લાર ખમી શકે એવી હોવી જોઈએ. એટલા વિચાર, ચિંતન કે લાગણી અમુક પાત્રમાં ઉત્પન્ન કરે એવો એ પ્રસંગ સ્વાભાવિક રીતે હોવો જોઈએ. પણ આ પણ ઔચિત્યનો જ પ્રશ્ન કહેવાય.

વાર્તાના બનાવો વાર્તાનું વાતાવરણ ઘડ્યા અને વાર્તાના પાત્રોની પરિસ્થિતિ ઘડવા આવે છે. આમાં કેટલાક બનાવો કુદરતી હોય છે. કેટલાક મનુષ્યકૃત હોય છે. મનુષ્યકૃત બનાવો કેટલાક કેવળ કુદરત જેવા જ માત્ર પરિસ્થિતિને ધડનારા જ હોય છે. કેટલાક તે ઉપરાંત વાર્તાના પાત્રના વતેનના હોઈ તે પાત્રનો સ્વભાવ પણ બતાવે છે. એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ થશે.

અચ્છે રાત્રીની સ્થાપનાની શરૂઆતમાં હરે રાત્રીના પ્રખ્યાત પટાવત સૂરજમલછ બહારવટે નીકળ્યા હતા. તે એક બાણ પકડી, ઘોડા પર નાખી નાહા ગામમાંથી ઘોડેસ્વારોની ઠંઠાર ચડી. સૂરજમલછ એક નેળમાં ઘઈ જતા હતા. આગળ ખૂબ માલ બેસેલું બારિયું જલ હલ. નેળ સાકડી હતી, પડખે ઘઈ જવાય એવું નહોતું. સૂરજમલછને જે એડી મારી ને, તે ઘોડું બંનેને લઈને આખા ગામને ટપી ગયું, ને ઠંઠાર પાછળ રહી ગયું!

અહીં સૂરજમલછની બહારુરી બતાવવાની પરિસ્થિતિ સાંકડું નેળિયું અને આગળ જતું ગાડું ઘડે છે. બંને મનુષ્યકૃત છે પણ તે મનુષ્યકૃત હોય કે કુદરતી હોય બંને સરખા છે. વચમાં ગાડું આવ્યું તેને બંને વાવાઝોડાથી પડી ગયેલું મોટું ઝાડ મારગ રોકીને પડ્યું હોત તોપણ પરિસ્થિતિ એની એ જ હોત. ગાડું હાંવાનું કાર્ય એ હાંનાર વ્યક્તિનો સ્વભાવ વ્યક્ત કરવા ત્યાં આવતું નથી, માત્ર પરિસ્થિતિના અણ તરીકે આવે છે.

વાર્તાના બનાવો કુદરતી કે મનુષ્યકૃત, જે હોય તે, સ્વાભાવિક લાગવા જોઈએ. ખીજી રીતે કહીએ તો વાર્તાના બનાવો પ્રતીતિકર હોવા જોઈએ. વાંચનાર કે માંબળનારને વાર્તાના બનાવો બન્યા છે એમ માનવા જતાં કલેશ ન થવો જોઈએ. વાર્તાના બનાવો સંભવિત હોય તો પ્રતીતિકર થાય જ. પણ આ વાત જણાય છે તેવી સહેલી નથી. બનાવની સંભવિતતા વાર્તાના વાતાવરણમાંથી જ ઊડી આવવી જોઈએ વાર્તા વાંચતાં આપણને લાગે કે અમુક બનાવો સંભવિત નથી, ત્યારે એ બાજત ચર્ચા થતા વાર્તાલેખક ધણીવાર બચાવ કરે છે કે એ બનાવ તો પોતે બેરખજા બનેલો જોયો છે. આ સાચું હોય તોપણ બચાવ માયો નથી બચવારમાં બનતા બનાવોની પ્રતીતિ અને વાર્તાના બનાવોની પ્રતીતિ ધવામાં એક મહત્ત્વનો ફેર છે. બચવારમાં બનતા બનાવ આપણી ખાલ ધન્દિયો મારફત આપણે જાણીએ છીએ.

મહાસભા પછી

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહામલાનુ અધિવેશન મમામ થયા પછી મહાસભાએ કોમી પ્રશ્નના નિગમરણ માટે ફરીથી જોરફર પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ખરું કહીએ તો અધિકારમહાલુનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યા પછી મહાસભાને શાહીસત્તા સાથે કામચલાઉ પણ સહકાર મળ્યો હોવાથી એનું મુખ્ય કામ કોમી સંવાલનો ઉકેલ લાવવાનું જ રહ્યું છે. ચાર વર્ષ ઉપર સત્યાગ્રહ બંધ રાખ્યા પછી મહાસભાએ એ જ મહત્વના ને મુખ્ય કાર્યક્રમ તરફ નજર માંડી-ધારાગૃહોનો કબજો મેળવી જેટલી પણ સત્તા બંધારણ હેઠળ મળી હોય એ સત્તા અને પોતાનો લાગવગ બંધ બેળવી આમજનતાને થોડી પણ રાહત આપવી; અને સવિનય કાનૂન-ભંગવેળા જે દમનધારાઓથી પ્રજાપ્રાણ કુંધાઈ રહ્યો હતો એને દૂર કરાવી પ્રજાજીવનને હળવાશ ને છૂટકારો આપવા. બીજી બાજુ જેને કારણે મહાસભાનો સત્તા સામેનો સામનો તૂટી જતો હતો એ કારણ—કોમી જિજ્ઞાસા ને રાષ્ટ્રીય જિજ્ઞાસા—દૂર કરવા માટે મહાસભાએ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

નવું બંધારણ પ્રતિષ્ઠા બાજુએ અમલમાં આવ્યા પછી મહામલાવાદી પ્રધાનમંડળોએ પ્રજાને બંને એટલી રાહત આપવાને અને બદલ ને કુદિત નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પાછું સ્થાપિત કરવાનો પૂરતો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો એ કાર્ય આજે પણ ચાલુ છે. આમ સવિનય કાનૂનભંગ પછી મહાસભાએ સ્વીકારેલા એ કાર્યક્રમમાંથી પહેલો કાર્યક્રમ કોંગ્રેસે અમલમાં મૂકાઈ રહ્યો હોય એ બાજુની અસુક નિગત હતી. પરંતુ કોમવાદ નાબૂદ કરી દેશની એ મહત્વની કોમી-હિંદુ અને મુસ્લીમ—ને એક રાષ્ટ્રીય એકત્વ ઉપર બંધી રાખી એક અવાજે સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરવાના કાર્યક્રમમાં હજુ મહાસભા નિષ્ફળતા અનુભવી રહી છે. હરિપુરા અધિવેશન પછી એમ લાગે છે કે આ વરસે મહાસભાનો એ જ એક કાર્યક્રમ રહેશે, જેના ઉપર વધારેમા વધારે બાર દષ્ટિ શક્ય હોય એટલા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે.

કોમી હુલ્લડો

કોમી એક વ સાધવા માટેના આ પ્રયત્નોની જરૂર મહાસભા અધિવેશન પછી દેશમાં ઠેરઠેર થયેલાં કોમી હુલ્લડોએ બતાવી આપી છે. પંજાબમાં હજી શહીદગંજને કારણે પેદા થયેલ શીખ-મુસ્લીમ વૈગનરચને દવ મળજતો જ હતો ત્યાં મહાસભાના પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રતિભા લગભગ અપવાદ સિવાય કોમી રમખાણો ફાટી નીકળ્યા છે, (આ રમખાણોની ભયાનકતા ગયા દાયકાની અધવચમાં થયેલા રમખાણોની યાદ આપે છે) પરંતુ મહામલાવાદી પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રતિભા જ આ વખતે કોમી હુલ્લડો શા માટે થયાં? શું મહાસભાનો અમલ કોમવાદી છે? રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને માટે કોમી એકતા પ્રથમ અટક છે એમ માનનાર અને એને

માટે આટલા બધા પ્રયત્ન કરનાર મહાસભા પોતાના પ્રધાનોને કોમવાદી ધોરણે અમલ ચલાવવાનું કહી શકે ? ના. તો પછી એ જ પ્રાંતોમાં હુસ્તકો શાથી થયાં ? એનો જવાબ મોઘવો મુશ્કેલ નથી. મહાસભાનો અમલ રાષ્ટ્રીય ધોરણે થતો હોવાથી, અને પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી શાસન શરૂ થયા પહેલાંના વખતમાં કોમવાદીઓને મળતી આમાની રાષ્ટ્રવાદીઓના અમલમાં અદક્ષ થવા લાગી છે. આ ઉપરાંત, પ્રાંતીય શામનતંત્ર દ્વારામાં લીધા પછી મહાસભાનો જનતા ઉપરનો કાંબૂ દૃઢ થતો જાય છે ને એની પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય છે આ પરિસ્થિતિ કોમવાદી માનમ ધરાવનાર જમાતોને માટે અમલ ચર્ચ પડી છે એને કારણે મુસ્લીમ લઘુમતિ પ્રાંતોમાં મુસ્લીમ લીગ વધારે ને વધારે મેગફિન ને કોમવાદી થતી જાય છે. મુસ્લીમ લીગના અગ્રણીઓની પ્રવૃત્તિ, એમનાં વસ્તવ્યો ને એમનો પ્રચાર છેલ્લા વરસમાં નોંધણું તો ભારે કોમવાદી ઝનૂનથી ભરેલાં જણાયો. મહાસભાના વધતા જતા રાષ્ટ્રવાદ મામે એમણે મોઝા માંડ્યા છે. કોમવાદી પ્રચારનું એર દિવસે દિવસે વધતુ જાય છે અને હજી પણ જેમ જેમ લીગનું મેગફન વધતુ જશે તેમ તેમ એનો કોમવાદી ધોરણે મહાસભાનો મામનો વધારે ને વધારે ઉઘ થતો જવાનો.

મહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં થતાં કોમી રમખાણો બીજી પણ એક વસ્તુની શક્યતા પ્રગટ કરે છે. હજી આજે મહાસભાવાદી શાસન ગદુ અદક્ષ પ્રમાણમાં ને બહુ મર્યાદિત સત્તાવાળું છે તેમ છતાં એનો સામનો કોમવાદી ધોરણે આજે આટલા પ્રમાણમાં દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે મહાસભાનો એટલે કે ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રવાદનો સંપૂર્ણ સત્તાવાળો અમલ દેશમાં શરૂ થશે તે વખતે કે તે પહેલાં કોમવાદી મંડળો આંતરવિગ્રહની આગમાં દેશને ધોંલવા પૂરતા પ્રયત્નો કરશે.

મુસ્લીમ કોમવાદી નાયકો વધારે ને વધારે વ્યથ ને બાકુળ થતા જાય છે. કારણકે મમરત આમચર્ચને આર્થિક દિલોની સમંતરતાના પાયા ઉપર બિનકોમી ધોરણે એકત્રિત કરવાના પ્રયત્નો મહાસભા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કરતી જાય છે. એટલેકે મહાસભા દિવસે ને દિવસે વધારે વ્યાપક ને વિશાળ બનતી જાય છે. મુસ્લીમ જનતા પણ રાષ્ટ્રીય ઝંડા હેઠળ આવતી જાય છે. આ પ્રક્રિયામાં જ કોમવાદનું મૃત્યુ મમાયેલું છે કોમવાદી અગ્રણીઓ આ સ્થિતિ નોતા જાય છે. બહુ મોટું ચઇ જતાં પહેલાં આમચર્ચની બિનકોમી એકતા થતી અટકાવવાના એમના પ્રયત્નો સમર્થિત થતા જાય એ સ્પષ્ટ રીતે નોંધ શકાય એમ છે.

પરંતુ કોમવાદ જનતાની નજગાઈ ઉપર નબે છે. જનતાના સંકીર્ણ ને શ્દિબદ્ધ જીવન ઉપર એ કાલો છે. મુસ્લીમ જનતા વધારે પ્રમાણમાં કોમવાદી માનસ સેવતી અને રાષ્ટ્રવાદથી અલગ રહી હોવાનું પણ એ જ કારણ છે. પરંતુ આ સુચમાં નજગાઈ ને સંકીર્ણના કે ધર્મ-ઝનૂન લાંબો કાળ નબી શકે એમ નથી. પ્રજા પોતાનાં સાચાં દિલો નોંધ શકવાની શક્તિ મેળવતી જાય છે.

આજે એક વસ્તુ તો ચોક્કસ દેખાય છે કે મહાસભાનો નેટલો કાબૂ વધુમતિ કોમ ઉપર છે એટલે કાબૂ મુસ્લીમ જનતા ઉપર નથી. મુસ્લીમ બહુમતિ પ્રાંતોમાં ગઈ પ્રાંતિક ધારામંડળોની ચૂંટણીમાં મહાસભાવાદી મુસ્લીમોને જાહેર કોમવાદી મુસ્લીમો મોટી મંખ્યામાં ચૂંટાયા હતા એ જ એની પૂરતી માજિતી હતી. મુસ્લીમ જનતા ઉપર મહાસભાનો કાબૂ જમાવ્યા વિના કોમવાદી અગ્રણીઓનો સામનો ચર્ચ શકે એમ નથી, કે નથી મુસ્લીમ બહુમતિ

પ્રતિભાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો સ્થાપી શકાય એવું, એ વસ્તુસ્થિતિ પ્રાંતિક ચૂંટણીએ સ્પષ્ટ કરી બતાવી. અને લીધે તરત જ તે વળતે પ. જવાહરલાલ નેહરુએ મુસ્લીમ આમસંપર્ક હિલચાલ ઉપાડી.

આ હિલચાલનો સીધો પ્રત્યાધાત મુસ્લીમ કામવાદી નાયકો ઉપર એ થયો કે એમણે મહાસભાની આ હિલચાલનો સામનો કરવા મુસ્લીમ લીગને સ્થળે સ્થળે બ્વવસ્થિત કરવા માંડી. પ્રગતિવાદી પ્રવૃત્તિ સામે આ પ્રત્યાધાત હતો. પરંતુ આજે સર્વત્ર જેમ પ્રત્યાધાતી પરિબળો જોર પકડતાં જાય છે તેમ આપણા દેશમાં પણ કામવાદી પ્રત્યાધાતે જોર પકડ્યું છે. શ્રી જન્નાએ તો મહાગભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની પ્રવૃત્તિ સામે ખુદનો પડકાર પણ જાહેર કર્યો છે. છેલ્લા એક વરગથી એમનું કાર્ય મુસ્લીમ જનતાને મહાસભાની અમર હેઠળ આવતી અટકાવવાના પ્રયત્નોમાં જ લગાવ સમાર્પ ગયું છે.

આના પડઢા ઠેર ઠેર પડવા લાગ્યા. લાખનૌમાં મળેલી લીગની વાર્ષિક પરિષદના ઠરાવો, બાબણો, શ્રી જન્નાનું પ્રમુખ તરીકેનું બાબણ, વહેમાતરમ્ અને રાષ્ટ્રીય અંડા સામે લીગ પરિષદે કરેલા ઠરાવોમાં થું માલમ પડતું હતું ?

આ સ્થિતિ વધતી જતી અટકાવવા માટે મહાસભાએ કટિબદ્ધ થવું જ રહ્યું. પરંતુ કામવાદી અગ્રણીઓ સાથે વાટાઘાટથી સમજૂતી થઈ શકે એમ લાગતું નથી. જો રાષ્ટ્રવાદને કામવાદ વચ્ચે વાટાઘાટથી સમજૂતી થઈ શકતી હોય તો જ એ શક્ય બને. સમજૂતી કે સમાધાન તો તો જ શક્ય છે કે ક્યાં તો મહાસભા પોતાનો રાષ્ટ્રવાદ છોડે કે ક્યાં તો ત્રીજનાયકો પોતાનો કામવાદ છોડે. લીગનાયકો કામી પણ રહે, મહાસભા રાષ્ટ્રવાદી પણ રહે અને બન્ને વચ્ચે અંકુષ સંધાય એ પરસ્પર વિશેધી વસ્તુ છે. કામવાદ ને રાષ્ટ્રવાદનું રાસાયણિક મિશ્રણ અશક્યવત્ બાસે છે દા. ત, નીચેના માત મુદ્દાઓ જો મહાસભા કબૂલ રાખે તો શ્રી. જન્નાએ મહાસભા સાથે સમજૂતી કરવાની હા પાડી કહેવાય છે.

૧ મુસ્લીમ લીગ મહાસભાથી સ્વતંત્રપણે અને અલગ રાજકીય - પક્ષ તરીકે ચાલુ રહેવી જોઈએ. મહાસભામાં એ ભળી ન જાય.

૨ મહાસભાએ મુસ્લીમ આમસંપર્કનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકવો

૩ કામી બાબતો પરત્વે મુસ્લીમ લીગને સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

૪ લોકલખોડો ને મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદાર પદ્ધતિ પ્રમાણે થવી જોઈએ. અને જ્યાં આવી અલગ મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ હોય ત્યાં એને સ્થાને સંયુક્ત મતદાર મંડળો દાખલ કરવાના પ્રયત્ન ન થવા જોઈએ.

૫ મહાસભાએ લીગનો ખ્વજ અને પોતાનો ત્રિરંગી ખ્વજ સરખા તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. અને દરેક સ્થળે એ બંનેને સાથે ફરકાવવા જોઈએ.

૬ મહાસભાએ દિંદીપ્રચાર છોડી દિંદી સાહિત્ય મહેલન માથેનો અને બીજા દિંદી પ્રચારાય સ્થાપિત સંસ્થાઓ સાથેનો સંબંધ છોડી દેવો.

૭ કંગ્રેસે વહેમાતરમ્ ગીતનો ત્યાગ કરવો.

શ્રી જન્નાના આગ્રહા ૧૪ મુદ્દાઓ તેં નવા બધારણમાં મજૂર થયા છે. કામી સુગ્રાહી એ

રીતે ચાલીસતા તરફથી એમને મળેલી મોટામાં મોટી સોગાદ છે પરંતુ હવે એમને ઉપલા સાન મુદ્દાઓ મહાસભા મારફત કબુત્તાવવા છે. પરંતુ આ મુદ્દાઓ હું માનું છું કે મહાસભા કોઈ પણ રીતે કબુલી ન શકે. ન તો મુસ્લીમ લીગ એ મુદ્દાઓ છોડે. આમ લીગ-કોંગ્રેસ સમાધાન અશક્ય દીસે છે.

ગાંધી-જીના મુલાકાત

આ સંજોગોમા પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભા કોમી ઐક્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે, કેટલાયે વરસો બાદ મહાસભા તરફથી મહાત્માજી હમણાં શ્રી જીનાને કોમી સમાધાન માટે મળે છે. પરંતુ લીગનાયકોનું દાવનું માનસ જોતાં એમ લાગતું નથી કે મહાસભાનાયકો એમને મનાવી શકે. આ પ્રયત્ન પણ પહેલાંના અનેક પ્રયત્નોની માફક નિષ્ફળ જવા સરખો હોય એમ લાગે છે.

મહાસભાને માટે કોમવાદ નાબૂદ કરવાનો ટૂંકો ને શીઘ્રફળદાયી એક રસ્તો જ નથી. કોમવાદી અમલોઓને રાષ્ટ્રવાદી બનાવી શકાય એવું પણ લાગતું નથી. બીજા એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે અને તે એ કે મુસ્લીમ જનતાનો જે ટેકો આજે મુસ્લીમ કોમવાદીઓનું પીઠભૂજાય છે એ તોડી પાડવો. એનો અર્થ એ થયો કે મુસ્લીમ જનતામાં રાષ્ટ્રવાદનો બહોળો ફેલાવો કરવો. એનું કોમવાદી ને ઝંઝૂનસકીર્ણ માનસ બદલવું. આ રસ્તો બહુ લાંબો છે ને એનાં પરિણામ ક્યારે આવશે તે કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ મહાસભાની સમગ્ર શક્તિ, સંગઠન ને સમૂહજળા જે આ માર્ગે વ્યવસ્થિત રીતે વાળવામાં આવે તો આજે જે ગતિએ મુસ્લીમ જનતા મહામત્તા હેઠળ આવતી જાય છે એ ગતિની ઝડપ ઘણી વધારી શકાય.

કોમી હુલ્લડ અને અહિંસા

હમણાં ચલેલા કોમી રમખાણો દેશના લાલિ વિશે ઘણાને નિરાશ કરે એ પ્રકારનાં હતાં. મહાસભાના આટલાં વરસના સતત પ્રયાસો છતાં જનતા ઉપર મહાસભાનો એટલો કાબૂ જમાવી શકાયો નથી કે જેથી એ કોમી હુલ્લડો ચતાં અટકાવી શકે. કોમી હુલ્લડોથી બંને કોમોને પાર વિનાનું નુકસાન થાય છે એ દીવા જેવી વસ્તુ હોવા છતાં, પ્રભમાં એવાં કેટલાંક તરસો છે કે જેનું ધમેઝૂન રાષ્ટ્રીય વિકાસને બારે ધોડો લગાડી રહ્યું છે. રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે જે મંડયાની હયાતિ છે એ સરથા-મહાસભા-આ હુલ્લડો શી રીતે અટકાવી શકે ?

ત્યારથી ખિલાફત ચળવળને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલી કામચલાઉ હિંદુ-મુસ્લીમ એકઠિલી તૂટી ગઈ ત્યારથી મહાસભાના ધૂરીઓને માટે કોમી રમખાણો અટકાવવાનો પ્રથમ મંત્રવચનમયો રહ્યો છે. હજી સુધી એનાં કોઈ ઉપાય મહાસભાને હાથ લાગ્યો નથી. આ હુલ્લડોનું મૂળ બંને કોમોમાં પરસ્પર અવિશ્વાસની લાગણીમાં રહેલું છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો રાષ્ટ્રવાદ મુસ્લીમ જનતાના બહુ નાના વર્ગે સિવાય મોટા ભાગને હજી સુધી સ્પર્શો શક્યો નથી એ હકીકત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. જો મહાસભાના કાર્યક્રમ તરફ મુસ્લીમ આમચર્ચને આકર્ષો શકાય તો જ મહામત્તાનો કાબૂ એના ઉપર જમાવી શકાય અને તો જ મુસ્લીમ જનતા થોડા કોમવાદી મુસ્લીમનાયકોના પ્રત્યાષાતી પાશમાંથી છૂટી શકે. પરંતુ મહાસભાનો સંપૂર્ણ સ્વાનંતર્યનો આદર્શ કે મંબુકન મનદાર મડોળની માગણી, કે હિંદી-હિંદુસ્તાની

ભાષા, કે લઘુમતિની સંસ્કૃતિ, હિંપિ, ધર્મ વગેરેને રક્ષણ આપવાના કારણે વગેરે કાર્યક્રમ મોટા ભાગની મુસ્લીમ જનતાને માટે જિન્યાકર્ષક કાર્યક્રમ રહ્યો છે. દરમ્યાન, મુસ્લીમ કામવાદી મંડળો, મુસ્લીમ જનતાનું સંકીર્ણ કામીપણું, સામાન્ય અજ્ઞાનના વગેરેનો જ્ઞાન લઈ 'ઈસ્લામ ભયમાં,' 'કોએસ હિંદુ મંસ્થા છે,' 'કોએસ હિંદુ મંસ્થારિતાને રાષ્ટ્રવાદના ભુરખા હેઠળ ફેલાવવા માગે છે' વગેરે પોકારો મુસ્લીમ જનતાના કાન ઉપર નાખ્યા કરે છે.

પડિત નહેરુએ લખેલો મહાસભા પંક્તી મુસ્લીમ જનતાને મહાસભા હેઠળ લાવવા માટે હિંદુ-મુસ્લીમ આમવર્ગની આર્થિક હિતોની એકરૂપતા ઉપર ભાર મૂકી મુસ્લીમ આમ-સંપર્કની દિલચાલ શરૂ કરી. લગભગ દોઢ વર્ષ થયા એ ચળવળ ચાલવા છતાં દલ એનું પરિણામ આશાજનક લાગતું નથી.

મહાસભાની મુસ્લીમ આમસંપર્કની દિલચાલનો મામલો કરવા માટે લીગનાયકોએ મહાસભાને કેટલોક કાર્યક્રમ લખાતા જાતેની એની ઉદ્દેશી વાર્ષિક પરિપદમાં સ્વીકાર્યો. લીગે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પણ કર્યો. આ ઉપરાંત મુસ્લીમ આમવર્ગનો આર્થિક કુષોળતા નિવારણનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ સ્વીકાર્યો મુસ્લીમ જનતાને મહાસભાના ઝંડા હેઠળ આવતી અટકાવવા માટે આ એક ખડુ કુશળ પ્રયોગ લીગનાયકોએ અગ્રમાણ્યો. કારણ કે કામવાદી માનસ સાથે રાષ્ટ્રવાદી ને આર્થિક મુદ્દાઓ બેળવવાથી આમવર્ગને મદદ જામણમાં નાખી શકાય એમ લીગનાયકો જોઈ શકે છે. આ સાથે લીગને વધારે સંગઠિત કરવાની પ્રવૃત્તિ જોશભેર શરૂ કરવામાં આવી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મુસ્લીમ આમસંપર્ક દિલચાલને સારી પેઠે ફટકો પડ્યો છે. આજે એમ લાગે છે કે દલ ઘણા વખત સુધી મહાસભા મુસ્લીમોને પોતાની અમર હેઠળ લાવી શકે એમ નથી. કામી દુદસડો એ રાષ્ટ્રીય સ્તરીમાં વ્યાપી ગયેલ કામવાદી ક્ષયનો દુમલો છે. કોઈ પણ રીતે એ રાગને અને એના દુમલાને નિર્મૂળ કર્યા વિના રાષ્ટ્રની એકતા અને આગામી ભવિષ્ય સંનેગો, -જેમાં રાષ્ટ્રીય સંગઠન વિના દેશ પોતાનો બચાવ કરી શકે એમ નથી-માર્ગ નીકળવા માટેની તૈયારી થઈ શકે એમ નથી.

અહિંસક માર્ગે સામનો

કામી રમખાણોનો સામનો કરવાનો એક નવો જ અને અસરકારક માર્ગ મહાસભાએ લમણાં જ સૂચવ્યો છે. એમને મતે રમખાણ વખતે જો અહિંસક માણસો ઝડપી ટોળાં વચ્ચે જઈ એમને શાંત થવા માટે શાંતિથી સમગ્રવે અને એમ કરવામાં ખૂતી દુમલાનો ભોગ થઈ પડે તોપણ પાછા ન હોં એવી જ્વરિયત સેના તૈયાર કરવામાં આવે તો રમખાણો કાયમ માટે નાબૂદ થઈ શકે. મને લાગે છે કે જો અહિંસા મનુષ્યોની પશુવૃત્તિનો સામનો કરવાનું એક પ્રબળ શસ્ત્ર હોય તો કામી મરજી અટકાવવાની એ એક અતિ ઝડપી દવા થઈ પડે. ધર્મીય માણસોની ઝડપી ખૂતી વૃત્તિ સામે અહિંસક માણસોની અતિ ઉચ્ચ વૃત્તિની એ અપીલ છે. પાશવો સામે ઉચ્ચ લાગણીની એ હરીફાઈ છે. અને આ ઉચ્ચ વૃત્તિની અપીલ એટલા માટે અનિશ્ચય જરૂર જને છે કે એ મતની અપીલ કરનાર માણસો એને માટે પોતાનો પ્રાણ કાઢી આપવા જોટલા તૈયાર હોય છે. કામી દુદસડોમાં મુસ્લીમ એને માટે પોતાનો પ્રાણ કાઢી આપવા જોટલા તૈયાર હોય છે. કામી દુદસડોમાં મુસ્લીમ એને માટે પોતાની હિંસક વૃત્તિ સામે હિંદુ કામી ઝડપની હિંસાનો બોટો ધાવે છે. આ બંને

હિસાક વૃત્તિનો ગુણધર્મ એક હોવાથી એનો પ્રત્યાઘાત પરસ્પરની એ જ મનની વૃત્તિને વધુ ઉત્તેજિત કરવા તરફ થાય છે. એ બળતા અગ્નિને ભેગા કરવાથી એની ગરમી અને બાળી નાખવાની શક્તિ બેવડાય છે પરંતુ એક અગ્નિ સાથે એનો નિષેધસૂચક જળનો ભેટો પૂરતા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તો આગને નાખૂંદ કરી શકાય. મનુષ્યોની વૃત્તિઓ વિશે પણ એ જ પ્રકારનું છે. ક્રોધ સામે ઓક્રોધ, યુદ્ધવૃત્તિ સામે ત્યાગ, નૈર્ભૂય સામે કરુણા-દયા, વિનાશવૃત્તિ સામે અભય, સકીર્ણતા સામે ઔદાર્ય વગેરેનો ભેટો કરવાથી કદાચ એનું શમન ન કરી શકાય તો પણ એનું દમન તો જરૂર કરી શકાય છે. હિસા મામે હિસા કે પશુવૃત્તિને મામનો કરવામાં આવે તો એકે પક્ષની હિસા નાખૂંદ થતી નથી માત્ર બંને પક્ષની હિસામાંથી જે પક્ષમાં હિસાનો જથ્થો કે બળ વધારે હશે તે પક્ષ બીજા પક્ષને દબાવી દેશે એટલું જ. આ અથડામણને અંતે એકે પક્ષ જે ભૂમિકા ઉપર જિલા રહીને સામનો કરવામાં આવ્યો હોય છે એનાથી બીજી ભૂમિકા ઉપર ચડતો નથી. બંનેનું ટાલિન્ડ બદલાતું નથી. માત્ર 'shifting of ground' જ થાય છે, 'lifting of ground' નથી થતું.

આ એક માનસિક સ્થિતિ છે. કામી ટોળાની ઝૂનની હિમા, સામુદાયિક હિસા છે. એક વ્યક્તિની બીજી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિમૂલક પ્રત્યેની હિસાવૃત્તિથી એ જુદા પ્રકારની હિસા છે. સામુદાયિક હિસા સામે એટલા જ પ્રમાણની સામુદાયિક અહિસા જે વાપરવામાં આવે તો એનો સામનો થઈ શકે. ટોળાની હિસાવૃત્તિ, સમૂહમાનસ-Mass Psychology-વાળી હોઈ એમાં સામુદાયિક લાગણીનો આવિષ્કાર થતો હોય છે. મમૂહતાણુ-Mob hysteria-ને વશ થઈને માણસો કામી રમખાણુ વખતે વિરુદ્ધ કામનાં માણસો ઉપર હુમલા કરતા હોય છે. એની પાછળ હિસાકવૃત્તિ ઉપરાંત ધર્મધેસજા કે ઝૂન હોય છે. આને લીધે પ્રતિપક્ષ ઉપર હુમલો કરનાર વ્યક્તિને પોતાના ધર્મની કે કામની સેવા કર્યાના સંતોષની લાગણી પણ થતી હોય છે. આ ઉપરાંત એમાં જેહાદની લાવના પણ હોય છે. આમ સંતોષની લાગણી, અને ધાર્મિક જેહાદની વૃત્તિને લીધે હિસા કરનાર વ્યક્તિઓ પોતાની પશુવૃત્તિ વિશે બહુ બચત નથી હોતી. આને કારણે એમનો અહિસક સામનો કરવામાં આવે તો પણ એનાં પરિણામને મર્યાદા રહેશે. દા. ત, ધર્મને ખાતર ખૂન કરનાર કામચાદી, પેટને ખાતરની નોકરી માટે શેઠ કે સરકારને માટે હિસા કરતા નોકરો કે પોલીસો પોતાના વર્ગીય હિતસબ્ધ કે કુળની ટેક માટે હિસા કરનાર માણસો; આ બધા હિસક માણસોને હાથે થતી હિસાના પ્રકાર બહે એક સરખા હોય (એટલે કે એમને હાથે માણસોનાં લોહી રેડાતાં હોય) તો પણ એ દરેકના ભિન્ન હેતુને કારણે એમની હિસાવૃત્તિની લાગણીનો પ્રકાર ભિન્ન હોય છે. અને એને લીધે એ દરેકને અહિસક સામનાની અસર પણ ભિન્ન રીતે પડવાની શેઠ કે સરકાર માટે સત્યાગ્રહી સૈનિકોના માથા-લાંગનાર પોલીસોને અહિસક સામનાની અસર વહેલી થશે, બ્યારે પોતાના ધર્મની, વર્ગની કે કુળની રક્ષા, ટેક કે આબરૂના ખ્યાલથી (પછી ભલે એ ખ્યાલ બ્રમજનક હોય અને સાચી રીતે હિસક રસ્તે ધર્મ, વર્ગ કે કુળની સેવા, રક્ષા, ટેક કે આબરૂમાં વધારો નહિ થતો હોય) હિસા કરનાર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહને અહિસક સામનાની અસર બહુ મોડી થશે કે અદ્ય પ્રમાણમાં થશે કે કદાચ મુદ્દે નહિ થાય.

મારે મને અહિંમોની શક્તિની આ મર્યાદા છે. જે ઇસ્લામીને એમ લાગતું હોય કે

જપરે કાખૂ છે જ, આ કાખૂ હોવા ઉપરાંત આજે કેમિસવાદીઓ દેશમાં સૌથી વધારે બંડવૃત્તિવાળા હોઈ વધારેમા વધારે મંગડિત અને એકરાગી રાજકીય મમૂદ છે. જનતા ઉપરના કાખૂને લીધે જેટલું મહાસભાનું બળ જણાય છે એટલું જ બળ મહાસભાવાદીઓના મંગડિત અને બંડવૃત્તિની ઉચ્ચ માત્રાને લીધે પણ છે આજે દેશમાં મહાસભાવાદીઓ જેટલો નફર ને મંગડિત નિયમનવાળો એક પણ વર્ગ નથી અને આધુનિક ઇતિહાસ એ જ બતાવે છે કે વિગ્રહી પરિસ્થિતિમાં મધ્યસ્થ સત્તા જ્યારે છિન્નશિખર અવસ્થામાં હોય ત્યારે જે વર્ગ રાજકીય રીતે વધારે સંગઠિત, દ્વિમતબાજ, કુશળ, નિયમનબદ્ધ ને જોખમપ્રિય હોય છે તે જ વર્ગ સત્તાની લગામ આંચકી લે છે કારણકે એને જોખમોનો ડર નથી. સંગઠનની એની આકૃષ્ણ તૂટી નથી નિયમનને કારણે એનામાં એકશક્તિ ને એકધમ્મણ પેદા થઈ હોય છે બ્રિટીશ સત્તા આ હકીકતથી પૂરતી વાંધે છે એટલા માટે જ મહામત્તાનો ગાય એને માટે મહામૂલ્યવાન સલામતી છે

આને લીધે સામ્રાજ્યવાદી ચોક્કાના લક્ષણમા રહીને જેટલી શક્ય છે એટલી ધરછોડ કરીને બ્રિટીશ સત્તા મહાસભાના નરમ અને જનતા ઉપર કાખૂ ધરાવનાર વર્ગને સમગ્રવી લેવા માગે છે એ વર્ગ બ્રિટીશ સત્તાની મર્યાદિત ધરછોડથી માની જશે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ્યાં હજીએ, પરંતુ આજે ચારે બાજુ શુભદૃષ્ટી ને રાજ્યકર્તાઓની શુભનિષ્ઠા ને ગવર્નરેલી પ્રધાનો સાથે 'ડેમોક્રેટિક' ધોરણે પ્રાતીય કારોબાર અભાવવાની રીતની જે પ્રશ્નસા થઈ રહી છે, એ મહામત્તાને છૂટી લેવાના પ્રયાસની સૂચક છે મહામત્તાના સર્વમાન્ય નાયબ મહામત્તા સાથે મુલાકાતો શોકથી મહાસભાનું માનમ જાણી લેવાનો વાર્ષિકરોયનો પ્રયત્ન એ પણ આ જનતાની ધરછોડ કરવાની શાહીનીતિનો આવિષ્કાર જ છે.

ફેડરેશનનો સામનો

હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન જેમ મહાસભાને મૂંઝવી ગયો છે, એમ આગામી ફેડરલ બધારણની સ્થાપનાનો સામનો શી રીતે કરવો એના ઉપાયોની શોધ મહાસભાને મૂંઝવી રહી છે. હમણાં જ ગવર્નર જનરલે વડી ધારાસભાની વર્ષ માટે લખાવેલી મુદત અને પેશાવર ખાતે વાઇસરોયે પોતાના એક પ્રવચનમા આગામી ફેડરેશનનો કેવો ઉલ્લેખ બતાવે છે કે હવે એક જ વર્ષમાં ફેડરલતેજ અમલમા લાવવાના તનતોડ પ્રયાસ બ્રિટીશ સરકાર કરી રહી છે. મને એમ લાગે છે કે ફેડરેશનનો સામનો પ્રજાની હાલની માનસિક સ્થિતિ જોતાં સામુદાયિક કાનૂનભંગની ચળવળનો આસરો લાંછને કરવો મફળનાસૂચક દેખાતો નથી. હજી પ્રજાનો અતિમોટો ભાગ અતિમંદ, અસંગઠિત, કમજોર ને પૂરતી જાગૃતિ વિનાનો છે આ સંજોગમાં સામુદાયિક કાનૂનભંગ મારફત સામનો કરવા પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્ફળતા માગી લેવા જેવું દીસે છે. એનો અર્થ તું એમ નથી કરતો કે સામુદાયિક કાનૂનભંગ શાહીમત્તાને દીસી કેરી મૂકવા માટે જલદ સત્ત્ર નથી. એ સત્ત્ર અતિ જલદ હોવા છતાં જે પ્રમાણમા વાપરનારાઓનો મમૂદ તૈયાર થવો જોઈએ એ હજી તૈયાર થયો લાગતો નથી. આથી મને લાગે છે કે મહાસભાનું તાત્કાલિક કાર્ય એ છે કે ફેડરેશનના વાંધાભરેલા મુદ્દાઓને નક્કી કરી એ મુદ્દાઓ ઉપર દેશમાં ઠેર ઠેર પ્રજામત મંગીન કરવો.

આંગણમાં બળદ બાંધના વાલાએ આ વાતચીત કરતાં બેઠેને દીકાં. તે સાક્ષીઓ થતાં બળડીઓ: 'તારી માની રાંડ મારું! આ દસીદસીને વાતો કરે છે એ તો જુઓ!' અને ઝવેર પાછળ ઘરમાં જઈ પૂછ્યું: 'શી વાત કરતી'તી?'

'એમની સામરીના સમાચાર પૂછ્યા, તે કે'તી'તી; ખીજી શી વાત કરવાની હતી?' ઝવેરે મોં ચડાવી કહ્યું.

'મેં તને, સાખવાર કહ્યું, કે તારે કોઈની સાથે વાત ન કરવી, તોય માનતી નથી!' અને એના રાંડોડી હાથનો તમાચો મારતાં બોલ્યો: 'હવે તો તું મારની જ ધરાક છે.'

'પોતે એવા એટલે આખી મસક એવી હશે?' ઝવેર ગાલ પંપાળનાં પંપાળનાં ઘૂરકા. 'એવા એવા જા. હું તો એકને જાહેલે દુગ્ધર બેગં રાખીશ; એનું તારે શું?' અને પછી પાછો ફરતા બોલ્યો: 'અંબરદાર, ને કોઈની માથે વાત કરતાં બાળી, તો જીવતી નહિ મેંયું.'

'મનેખ છે તે કોઈની સાથે વાતેય ન કરે ત્યારે!'

'કરજે ને મારે ખાવાનો બાવ હોય તો.'

'ના ત્યારે?'

વાલો ઝટ પાછો ફર્યો અને પત્નીનું મોં ઝાલો દખાવતાં બોલ્યો: 'પાછી બોલનાં શીખી છે? મોંદું જ બાળી નાખીશ હા.' અને પછી બોંય પર પટકતાં 'મારા મનથી કશું બોલે, કાણુ બોલે, તેમ તેમ વધારે?' એમ બળડો બળડો ગામમાં ચાલતો ધયો.

ઝવેર કળ વળતાં બાંડવા વળી: 'હગાઈના કરનારોનું નખખોદ જજો, તે આવા બીલને પાસે નાખી!...'

કારતકી પૂનમનો મેળો હતો. વાલો ખમીસ પર કાટ ચડાવી સારો બાધતો હતો એવામાં ઝવેરે કહ્યું: 'મારેય મેળે આવતું છે.'

'મેસ મેસ હવે મેળે જનારી મોટી ન બાળી હોય તો. એમ કરીને પિયરના મોંડીએને મળવું હશે?' વાલાએ આંખો કાઢી કહ્યું.

'ત્યારે તો તમેય મળવા જતા હશે? મેળે જાય એટલાં પાતર...'

'તું મને કુણુ પૂછનાર? તું કાઈ ધણીનીય ધણી છે?' અને પછી હાથમાં સોટી લઈ મેળે સાક્ષીઓ રૂમાલ વીંટતો વીંટતો બધાર નીકળતાં કહ્યું: 'ને વાડામાં કોઈનું દોર ન પેસી જાય, નહિ તો જાણતી નહિ હોય?'

ઝવેર નિશ્વાસ નાખી કમાડનો કલુખડો ઝાલો ઊભી રહી. કુળીને નાકે જાતજાતનાં ગવનો એટી ધરતી રણકાવતી ચાકી જતી યુવતીઓ જોઈ, યુવાનીના મદમાં મૂકના હોય તેવા દોડના જતા યુવાનો જોયા. તે એક નિશ્વાસ માથે બગડી: 'બલ્યું આ જીવતરે!'

એટલામાં કુળીમાંથી એક ઊઠરીએ પૂછ્યું: 'બાબી, મેળે નથી આવતાં?'

'નાં જીન શું લેવા?'

'હોડા બંગડીઓ ફંગડીઓ લાવવી હોય તો; તમે તે દન કે'તા'તાં ને?'

'ના, તમારા બાઈ જયા છે તે લેના આવશે.'

'સારું ત્યારે' દહી પેલી ઊઠરી પલ્લ ચાલી ગઈ.

મેળામાં એક વહેરાની દુકાનેથી એક જીવાનડીને બગડી ખરીદી આપના વાલાને જોઈ, પેલી ઊઠરીને યાદ આવતાં કહ્યું: 'વાલાબાઈ, મારી બાબી મારું-બંગડીઓ લીધી!'

‘જા જા હવે તારે શી પચાત ?’ વાલાએ આંખો કાઢતાં કહ્યું.

‘લાલી કેતાંતાં એટલે મેં તો પૂછ્યું’ છોકરીએ મોં ચડાવતાં કહ્યું. અને જતાં જતાં બબ્બડી : ‘મારે શું, તમારે લઈ જવી હોય તો લઈ જાને ને ?’

‘વાલા, એ બંગડીઓ લેતો જાને તો ?’ પેલી યુવતીએ લલામણ કરી.

‘અરે લીધા ! પૈસા જોઈએને પાછા ?’

‘તો લે આ મારા વાળી લઈ જા’ કહી યુવતીએ બંગડીઓ ધરી.

‘રેવા દે હવે એ પાછી બંગડીઓ પહેરે એવી ખરી ને ?’ કહી વાલો ચાલવા લાગ્યો. પેલી પણ ચૂપ થઈ ગઈ.

મેળામાંથી આવતાં પેલી છોકરીએ ઝવેરને વાત કરી : ‘લાલી, મેં વાલાલાઈને તમારી બંગડીઓ લાવવા કહ્યું તું, પણ એ તો બિલટા મને લડવા બાબ્યા.’

‘હશે !’ ઝવેર બોલી.

‘શું હશે તમારું કપાળ ? પેલી નાચીને કેવી ચાર આનાની બંગડીઓ લઈ ચલાણી ? ને હું કેવા ગઈ એટલામાં...’

‘હશે છુન ! ધણીનું કાઈ ધણી છે !’ ઝવેરે નિશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું. અને પછી ઉમેર્યું : ‘જાઓ ઘેર જાઓ. હમણાં આવતા હશે.’

છોકરી ચાલતી થઈ.

વાલાને ધરમા પેસતાં જોઈ ઝવેર મનમાં મનમાં ધૂધવાઈ ઊઠી. જાણુવા છતાંય તેણે પૂછ્યું : ‘બંગડીઓ લાવ્યા ?’

‘પૈસા જોઈએ ને ?’

‘માઓને આપવા ક્યાંથી...’

પણ વાકચ પૂરું કરતાં પહેલાં તો વાલો નારિયળની કાચલી દબાવતો હોય તેમ તેણે મોં દબાવતાં બરાડ્યો : ‘ચૂપ ! સાલી વતરી ? મારું મન ફાપશે તો આખું ઘર ઉડાડો દઈશ, તેમાં તારે શું ?’ અને પછી ઉપરથી લાત મારતાં કહ્યું : ‘જો ફરી બોલી છે, તો જીજ્ઞાસ એવી કાઢીશ’

‘તે આમ ક્યાં વગર એને ઘરમાં જ બાલોને ?’ રડતાં રડતાં ઝવેર બોલી.

‘તને પૂછીશું ?’ કહી વાલો કપડાં ઉતારવા લાગ્યો, અને પછો હુક્કો ભરી ચોપાડમાં બેઠો.

ઝવેર આ સુખદુઃખની વાતો પેંકી સહિયરને કાંઈ વાર કરતી અને આછુંવસુ આશ્વાસન મેળવતી. પણ એવ-એક દિવસ વાલાએ ‘જો પેલી દલાલજીને ત્યાં ફરી ગઈ છે તો પગ જ કાપી નાખીશ’ કહી બધ કરી દેવાવ્યું. કાકેવાર પાણીઆગે મળતાં તે જ.

એક વખત ચોપાડમાં બેઠેલા વાલાને એક લાઈબ્રેરી ધરમાં ઝવેરને રડતી સાંભળી કહ્યું. ‘વાલા, યેરુ ન ગમતું હોય તો ફારગતી આપી દે’

‘એસ એસ હવે મારી યેરી મારે જીવતે બીજાને જીવ ? અને તેય હું હાથે કરીને લગાવું એમ ?’ વાલાએ તિરસ્કાર વરસાવતી આંખે કહ્યું.

‘ત્યારે તું એમ હેડતાં ને ચાલતાં શું કામ મારે છે?’

‘એટલો તાપ ન દેખાડીએ તો વચમાંય રે’ કે?’

‘અમારે તો કાંઈ વડી જતાં નથી,’ પેલાએ કહ્યું.

વાલાની છબે આવ્યું ‘તારા મનથી ને?’ પણ એ ન ઉચ્ચારતાં બોલ્યો : ‘બધાંય કાંઈ સરખાં નથી હોતાં.’

પેલાને આગળ બોલવાનું મન તો થયું પણ, વાલો કાં તો અવળો વહેમાળે ધારી ચૂપ ન્હોતો અને થોડીવાર પછી બીડી ચાલતો થયો.

એક દિવસ ગામમાં એક જણને ત્યાં છોકરીના આણા પ્રત્રંગે ગાણાં ગાતાં વાલાની નજર, સુવાનોના અર્ધવર્તુલની સામેના યુવતીઓના અર્ધવર્તુલમા આંકો દોરી રહી હતી. તેવામાં ઝવેર ગાણાં ગાયા એંદર પેસતી દેખાઈ, અને વાલાની આંખ ફાટી. ગાળું પૂરું થતાં તેણે બેંગાના ટોળામા બિભેલી ઝવેરને કહ્યું : ‘જા ઘેર. ઘરમાં કાંઈ પેસી જશે તો?’

‘ગામ વચ્ચે ઘર છે ને કોણ પેસી જવાનું છે?’ એક આંધડ બાઈ બોલી.

‘તમારે વચમાં પચાત ન કરવી’ વાલાએ રોકું પરખાવ્યું.

ઝવેર, આ હુકમનો અનાદર કરવાથી રો અન્નમ આવે છે એ જણતી હતી. ‘અમરયુ ભણ્યા માનવીઓમાં કળેત યવુ’ વિચારી ઘર તરફ ચાલી. થોડેક ગઈ હતી ત્યાં કોઈકનાં પગલાનો અવાજ આવતાં પાછળ ફરીને જોયું તો ગામના મુખી—દલાકાકા. તે સહેજ ઝંકાવાઈ બાલુમાં યત્તી, ત્યાં તો નજીક આવતાં દલાકાકાએ ચાલતા ચાલતાં કહ્યું : ‘ઝવેરી, શું કામ માર ખાઇને મરી જાય છે! નાતમાં મૂરતિયાનો કાળ તો નથી પડ્યો?’ અને સહેજ ખમચાઈ આલુઆલુ જોતા ‘દલાણે ગામ દલાણે છે ને ઢીકણે ગામ ઢીકણે છે’ કહી ધીમે કગલે ચાલવા લાગ્યા. અને પછી છૂટા પડતાં બોલ્યા : ‘નાત પૂછશે તો અમારા મરખા કે’નાર નથી કાંઈ?’

ઝવેર ઘેર આવી વિચારમા પડી સાસરે આવ્યે છઆક મહિના થયા એમાં એકેય અકવાડિયું માર ખાધા વગર નથી ગયું. બાપેય દપકા દેવાની રીતે દઈ ગયા પણ બીમડું ત્યાર પછી તો વધારે માર પડે છે; ને એમના મોઢા પરજ કપાં નહું કહ્યું, કે મારી બેરી છે તે મનકાવે તેમ કરીશ અને તે નિશ્ચય નાખતાં બજડી : ‘બાપા ય સાંભળી જ રૂચાતા ને? એમનોય શા ઇલાજ!’ પાછા તેને દલાકાકાનાં વાક્ય યાદ આવતાં થયું : ‘એય શું બોલું કે’ છે. નાતમાં ધણીય જીમે છેડે જાય છે; કાંઈ મારી એકલીની ઓછી નવાઈ છે.’ પછી તેની આંખ આગળ દલાકાકાએ જતલાવેલા મૂરતિયા ખડા થતાં વિચાર આવ્યો : ‘ભલે, આના જેટલા રૂપાળા નથી પણ આવા કસાઈ તો નહિ જ હોય ને? એકલા રૂપને તે શું દેવતામાં નાખણુ છે? આદમી છે વાંક ગતો પડે તો મારેય, પણ આમ વગર વોકેય?’ અને આ વિચારો સાથે તેની આંખમાં આંસ આવ્યાં : ‘દલાકાકા કે’તા’તા એમ જ કહે. આ તો જન્મારાતું દુઃખ!’ અને એ મારના દદેને સ્વાદ તાળે કરતાં બજડી : ‘ઉઠ, નહિ વેકાય.’

ફરી એક દિવસ પાણી ભરીને આવતી ઝવેરને દલાકાકા મળ્યા. તેમણે ગઈ કાલનો એકજો જીવાનોને હોળી ખેલવાના ચુના બદલ પડેલો માર યાદ દેવરાવતાં કહ્યું : ‘બૂડી માડું

કહ્યું માન! શું કામ ફતરારને મોતે-મરી જાય છે? એક ફેરા તું હોવા કે, તો હું બધું જ ગોઠવી આપું.

ઝવેરની જીભે આવ્યું: 'ગોઠવજો જાઓ' પણ હોઠ ન બિઠક્યા.

પણ ત્રીજી વાર તો તેણે જ લાજ મળતાં કહી દીધું. 'દલાકાકા, તમે કે'તા તે નક્કી કરી દેજો 'ફલાણુ'ને ત્યાં!'

'સારુ ભા: હું તને નક્કી કરીને કહીશ. તુ તારે બેફકર રે'જો,' કહી દલાકાકા ઝવેરનું દુઃખ મટશે, પેલો પણ સુખી થશે, ને ઉપરથી બેચાર મહિનાનું અશીષુ નીકળશે એમ ગણતરી ગણતા ગણતા ચાલ્યા ગયા.

ઝવેરે એક વખત 'પાણી ભરી વળતાં, એકાત જોઈ પેલી બહેનપણીને વાત કરી: 'મણી! મારાથી તો હવે જીવન નથી વેકાતો! કયાં જતી રહું એમ થાય છે.'

'તે મને તો એ વિચાર આવ્યો જ હતો, પણ કહું નો તને વળી થાય, કે જીવો રાંડ મારું ઘર ભગાવવા બેઠી છે.'

'પણ આ પીટચો પાછળથી કાંઈ કરે તો?'

'અરે ક્યાં ક્યાં-એની શું દેન હતી?'

'તુ ન જાણે છુન, એ તો કાળા કાળજનો છે!' ઝવેરની આખમા ધોળે દિવસે જ રેરતા વચ્ચે આંસુ આવ્યાં.

મણિએ ત્યાર પછી બેચાર દાખલા આપ્યા અને 'એ તો તું અમથી ખીએ છે' કહી હિંમત આપી અને છૂટી પડતા ઉમેર્યું: 'આ કસાર્ધખાનાથી તો છૂટીશ.'

એક દિવસ ઝવેરને દલાકાકાએ કહ્યું. 'ઝવરી, આ અંધારિયાની અમાસે ખારીની જ પા બેત્રણ જણ અડધી રાતે આવશે.' અને જતા જતાં કહ્યું: 'જેજો મારું નાક ન કપાવતી. આડી બે રાતો છે હોં. જો બુલી જતી.'

ઝવેરનું હૈયું કંપી જાયું. તે રાતે પડ્યા પડ્યા વિચારે ચડી. પકડાઈ જઈશ તો? આવો સવાલ જાયો પણ તરત જ 'એ તો ખજે સૂએ છે એ ક્યા જોઈ બેઠો છે' આ જવાબે તેને ટાટી પાડી. વળી 'મૂલું કાંઈ જ-મારે તો આવો ને આવો કસાર્ધ નહિ રે' એ વિચાર આવતાં આઠ દસ માસના દિવસોના પાનિયાં ઉથલાવી જોયાં, એક દિવસ હસીખુશીનો ના ભાળ્યો. તે બખડી 'ફતરારની પૂંછડી સાત દાટી રાખો તોય વાંકી ને વાંકી!' અને એમ કેટલીય ગડમચક્ર પછી કાઠી છાતી કરી નક્કો કર્યું. 'ગમે તેમ થાય પણ આ ઘર તો છોડવું જ.'

પડવોની પરાંઠના વાલો ખેતરથી ઘેર આવ્યો. આગલું કમાડ અંદરથી બંધ જોઈ બેચાર ખૂંચો પાડી અને છતાંય ન બિઠક્યું ત્યારે, આ રાંડ શું કરે છે ઘરમાં' બખડતો બખડતો પાછલે બારણે ગયો. કમાડ ધકેલી જોતાં બિવડી ગયું. ફાટી આખે મનમાં થયું નક્કી આજ રાંડે બખડજતર થઈ લાગે છે. તેમાં જ અત્યાર સુધી ઘેરે છે. અને 'આજ તો રાંડનો કુચો જ કરી નાખું' બખડતો ધુંધવાયેલું મગજ ઘરમાં ગયો પણ ખાટલો ખાલી દોઢો, પાણિયારે બેડાં બેડાં દોઢાં. કાંઈને ઘેર દેવતા લેવા ગઈ હશે કરી આગલું બારણું

ઉઘાડી બેચાર ઘાંટા પાડ્યા. વળી કળીનાંને પણ પૂછી વળ્યો: 'આ રાંડ ક્યાં ગઈ છે?' પણ જવાબ 'દેં નહીં' મળતાં વધુ અકળાયો. લોટે ગઈ હશે વિચારી સળવળતા હાથને મસળતો બિંબો રહી યાક્યો. વળી ગામમાં એક ચક્કર લગાવી આવ્યો પણ કંઈએ પત્તો ન લાગ્યો. આખરે પિયરે જ નાસી ગયેલી વિચારી 'આજ તારી વાત છે. ધીરી રે' બગડી ઘૂંઘવાટમાં ને ઘૂંઘવાટમાં દોરદાંખરની બાધછોડ કરવામાં વળ્યો.

બપોરના દોઢેક ગાઉ પર આવેલી માસરીએ જઈ સસરાને પૂછ્યું: 'તમારી છાત્રી ક્યારની આવી છે?' અને તેના સસરાને કંઈ પણ પૂછવા દીધા વગર ચલાવ્યે જ રાખ્યું. 'મારે તમારું કશું સાંભળવું નથી હમણાં ને હમણાં આગળ કરી આપો.'

'અરે પણ વાત શી છે? અહીં તો કાંઈ નથી આવ્યું.'

'કાંઈ નથી આવ્યું?' અને બીજે ક્યાં જવાની હતી વિચારી: 'મારું, મારું, ધાલી રાખો. ધરમાં. કેટલા દિવસ ધાલી રાખો છો ને?' વાલાએ આંખો કાઢતાં કહ્યું.

બાપને ખાતરી થઈ ગઈ કે છોકરીએ કાણ કર્યું. તેમની નજર આગળ, એકબે વાર મળવા ગયેલા તે વખતનું તેનું ગરીબનું મોં, આંખમાં આંસુની ધાર, એ બધું ખડું થયું. કાનોમાં એની કાકલુદી, 'બાપા ગમે' એમ કરે. પણ અહીંથી-આ કહાઈવાડેથી છાંડવો ઘેર લઈ જઈ ગોડે તો મારી નાખજો. હવે તો મારાથી આ નથી વેડાતું.' વગેરે શુંજવા લાગ્યું અને ચડેલી રીમને દબાવનાં કહ્યું: 'વાલજી, તમે બાપડીને હેડતાં ચાલતાં ટીપો છો તે કથંબ...'

'મારું મનેજ છે તે ગમે એમ કરીશ. પચાત ક્યાં વગર મોકલવી છે કે નહિ! ...'

'પણ અહીં આવી હોય તો ને!' અને પછી ગળગળે અવાજે ઉમેર્યું: 'ક્યાંય દૂરોડવાડો તો નથી કરી બેઠી?!'

વાલાને દસગાર આની ખાતરી થઈ કે અહીં નથી. તેણે પોક ફેરવતાં કહ્યું: 'મરે ગયા મરી ગઈ હોય તો તો. પણ ને મારું નાક વાઢયું હશે તો જીવતી તો નહિ રે'વા દઉં હા...'

બેત્રણ દિવસે વાલાને ખજર પડી કે પત્નીએ બીજનું ઘર માંડ્યું છે. તેને પોતાનું નાક વઢાઈ ગયેલું લાગ્યું: કાન પર બલિષ્ઠતાનાં લેકાનાં મેલ્યાં અથડાયાં, 'એસ એસ રાંડવા, બેરું તો સચવાયું નહિ. ઢાકણીમાં પાણી ધાલી દૂધી મરે દૂધી.' વાલો અકળાઈ ઉડ્યો. અને છેલ્લેલ્લે નિર્ણય કરી નાખ્યો: 'મૂર્છા મહિનાની જેલ ચાલ, તો પણ રાંડનું નાક તો કાપવું જ. એવ જાણશે કે માયાને! મર્યો તો; ને દુનિયાય કે'શે કે માએ મદે જપ્યો તો.'

વળી ગામના લુવાનોને પણ ઝવેરનું આ પગલું ગામને હોણપન લગાડનારું લાગ્યું. અંદર અંદર કહેતા પણ ખરા 'અરે, આ તો વાલા એકલાનું નાક નથી ગયું પણ માથે આપણા લુવાનોનુંય ગયું છે. અને આની તો ચારેપા તોળાદ પોકરાવવી નેહએ.' એટલે વાલાને કહેવા લાગ્યા: 'વાલા, રાંડની સાન કેકણે લાવે તો જ તો તું મરદ ખરો. લોકાય જાણશે કે ના ના મરદ પાક્યો તો વળી.' અને બેચાર લુવાનોએ તો તેને સક્રિય મદદ આપવાનું પણ વચન આપ્યું: 'તું ફરત ન કરતો. અમે એ રાંડને અસહમલકમાંથી તારી આગળ લાવશું.' અને આમ કહી વાલાના મિત્રજને સનેજ રાખ્યા કર્યો.

એક દિવસ દલાકાકાએ વાલાને કહ્યું: 'વાલા, ઝવગીએ તો કાળું દેખું પણ હવે શરે લેવાનું કેમનું કરવું છે? તું કે' તો, ગામના બે જાણુને લઈ, હું પૂછી આવું.'

‘તમે તો એવું જ બોળતા હશે છો ને? મારું નાક ગયું એનું કાંઈ નહિ, ને ઉપરથી દાવો લેવા જવા તૈયાર થયા છો? ના મારે તો...’

દલાપટેલ વચ્ચે બોલ્યા : ‘અરે, તું કે’તો હોય તો દન આચમતાંમાં પાછી લાવું. પણ આ તો પેલા જેવું થાય, કે “અલ્યા તારી મા તો નાતરે ગઈ.” ત્યાર કે’ છે: “ઘણું બોલું થયું!” “અલ્યા, પણ પાછી આવી” ત્યારે કે’ છે, ‘એ તો વળી એનાથીય બોલું થયું!’ આમ છે. માટે હવે તો દાવો લઈ ફારગતી લખી આલ્યે જ છૂટકો.’

વાલો ધૂંધવાઈ બેઠ્યો: ‘હું ફારગતી લખી આલું?’ અને પછી આંખો ફાડી બોલ્યા: ‘દલાકાકા, મારે તો—’ પણ કંઈક વિચાર આવતાં જતાં ગુલાંટ ખવડાવી—‘મારે તો દાવો નથી લેવો.’

‘અરે ગાંડા શું કામ બસો ત્રણસો રૂપિયા ખુએ છે?’ એમને વધારે ફિકર તો ફાટવા આવેલી પાઘડીની હતી.

વાલો બીડી બોલો થતાં બોલ્યા: ‘છો બોવાતા.’ અને ધૂંધવાયેલો ચાલતો ચયો. પાછળ દલાકાકા બોલતા હતા: ‘જરા આગળ પાછળનો વચાર કરજો વચાર.’

પછી તો વાલો જામના બેગલ જીવાનો સાથે ઝવેરને દારમાં લેવા, વેળાકેળાએ તેની નવી ‘સાસરીએ એકમે ફેરા પણ મારી આવ્યો. પણ વાલાને સારી પેઠે આળખતી ઝવેર એમ એટલામાં બહાર નીકળે ખરી કે?

ઝવેરને ગયે લગભગ મહિનો થવા આવ્યો. ચોમાસાએ પાણી સાથે કામતો પણ વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ વાલાને તેની ઝાઝી પડે ન હતી ધરમાં પણ કશુંય કામ સ્વસ્થ ન હતું. એક દિવસ સાંજના પડ્યે પડ્યે ‘કા તો મરણિયા થઈ રાંડનું નાક ધરમાં પેસીને કાપી નાખવું કે કાં તો માંડી વાળવું’ આવો વિચાર કરતો હતો, અને એ વિચાર ‘માંડી વાળવા’ની વધારે તરફેણ કરે ત્યા તો લાખો અને કોદર આવી ચડ્યાં. લાખાએ વાલાને ધીમેથી કહ્યું: ‘વાલા, આજ ચારમાંય દનથી “પેલી” ખેતરમાં જતાં આવતી થઈ છે.’ અને કોદરે કમરે પછેડી વાંટતાં ઉમેર્યું: ‘લે બેઠ. આજ ખરે લાગ છે મેં પરાંખર લાળ, કાઢી છે; એવીએ આંખાવાળા ખેતરમાં ઢોર આડે નીત સાંજના આવે છે.’ વાલાને સડપ દર્ધને બેઠા થવાને બદલે તેને અમળાતો જોઈ લાખાને દાઢ ચડી: ‘લે બેઠને? આમ શું ધોની પેઠે અમળાય છે?’ પણ તોય વાલામાં જોઈએ એવી કૃતિ ન આવી. ત્યાં તો કોદરે વાલાના દયુપયુ થતા મનને ચાળખો માર્યો: ‘હવે બાપલા! સડપ દર્ધને બેઠા થવાને—’ પણ વાલાએ ખાટલામાંથી જલગ મારી એના ખીન્ન શબ્દોને અધૂરા રાખ્યા. વાલાનું હૈયું, એ ‘બાપલા’ શબ્દથી ધૂંધવાઈ બેઠું હતું. તેણે ધરમાં જઈ ફાળિયુ બાપું અને ખીટીએ લટકતી છરી કમરમાં ખોસી આગળ... પરત ચાલતાં તેને ફિનિયા બાળે મેણાં મારતી હતી: ‘હવે બાપલા!’ અને કચાં ખેરીનું નાક વાહુ, અને કચારે લોકોને મદાઈ લાળુ એવા વિચારે કાણુ બાળે કમો ઘડીએ ત્રણ ગાઉનો પલ્લો વટાવી નાખ્યો.

‘ને, આંખા નેળિયામાં થઈને હમણાં નીકળશે’ લાખાએ કહ્યું અને ત્રણેય બંધુ અરણીઓની ગ્રુદામાં શિકારોની પેઠે ચંતાઈને બેઠા. ચોડીકવાર થઈ હશે ને કોદરે બીણી

આંખો ઠરતાં હતું: 'પેલી આવે... માથે ચારનો પૂજો લઈને' કહી હાથ ઝાંખો કરી બતાવી રહ્યો.

વાહાએ ઊંચી ડોક કરી જોયું તો ઝવેર ચાલી આવતી હતી.

'જો તું આંખો નાકમાં જ કામ પતવી દેજે હા. અમે આટલામાં જ ઊભા ઊભા ચાર પા ભેતા રહીએ છીએ.' કોદરે હતું અને લાખા સાથે બેઠો. 'જો કામ પૂરું થતાં આંખો છોડમાં ધઈને પમાર હોં' લાખાએ જતાં જતાં ઉમેર્યું. વળી કોદરે સલામતીનું સૂચન સમગ્રવ્યું: 'જો કાક આવતું હશે તો અમે સીટી મારશું હોં.'

પણ વાહાનું ચિત્ત અત્યારે ટેકાણે નહોતું તે ધૂનતા અંમે અને ઝાળ વેરતી આંખે ઝવેરને આવતી જોઈ રહ્યો ઝવેર જો અત્યારે પાસેજ હોત તો છરીને ટેકાણે કદાચ દાંતનો ઉપયોગ કરત એટલો જોને ગુસ્સો આવ્યો હતો, અને ત્રણે ઝવેરને ન ઉદ્દેશનો હોય, તેમ, છરીને મ્યાન બદાંગ કાઢી હલાવતાં બળકો: 'મારું નાક વાહનાર રાંડ, આજ તારી વાત છે!' વળી ખેતણ રાશવા છેટેથી તેના માથા પર નાના નાના ધાસનો પૂજો ભેતાં થયું: 'આ શું સુખ માણવા અહીં આવી હશે?' અને પછી પોતાની જાતની તથા ધર, ખેતરો, દોરદાંબર ઝવેરની સરખામણી ઝવેરના નવા ધર સાથે કરી જોઈ, પણ કોઈ ખી જાળિત ચડતી ન લાગતાં બળકો: 'ખાટી ખાતાં ખૂજ આવી નહિ તો મારે ત્યાં શું-કુ:ખ.'—પણ, 'હતું' શબ્દ અધૂરો રહ્યો. સાથે જ સવાસ. બેઠો: 'મેં એને શું સુખ આપ્યું છે?' અને રાસ-દોઢ રાશવા છેટે આવતી ઝવેરને બૂલી બૂતકાળમાં બૂલી પડ્યો. તેની નજર આગળથી ગાડીનાં કબજા પમાર ધઈ જાય તેમ સહચારના દિવસો વાહ આવ્યા અને ગયા. તે બળકો. 'મીંચ એને માયામાં કયાં કશર રાખી'તા!' અને પછી ઝવેરની નવી પણ હળવી ચાલ, તથા કદિય નુ દેખેલો એવો મોં પરનો આનંદ જોતાં 'આનું કારણ?' એ પ્રશ્નનો અને જ જવાબ વાળ્યો: 'મોં કોઈન હસવા દીધી હોય તો હસે ને?'—એટલામાં પાછળથી અવાજ આવ્યો: 'અત્યા બેઠ', અને એ અવાજ માથે બેઠો પણ ખરો. ધણુ પગ આગળ ન બેઠો—તેજિવાની ધેર ન બેઠો શક્યો. વળી અત્યાએ આવ્યા: 'અત્યા જા... બેઠ...' પણ વાહના કાન અત્યારે એતરના અવાજોથી બહેરા બન્યા હતાં 'મોં શૂડ શૂડ ન કરી હોત તો અહીં શું સુખ માણવા આવત?' સાથે જ હાથવેનમાં આવના ઝવેરના બૂતકાળના શબ્દો વાહ આવ્યા: 'એ તો કે'તી'તીસ્તો તમને ન ગમતી હોઈ તો 'કાટી મેલો, પણ આમ વગર વોકે શું કામ મારી નાખો છે.'—એટલામાં પાંડ હસેલાતા અવાજ ઉપર અવાજ ગૂંચ્યા 'એનો શો મનો? બેરીને મારવામાં વળી'—પણ 'હત્ બાવલા... જા દશ લાગ છે. રાંડવાની પેરે'— એ શબ્દોએ તેને ગાંઠો કર્યો અને ઘાયલ વાહના ગુસ્સાથી કટ પાછળ ફરતાં ધૂરકો: 'આવી જા મરદનું પારખું હોય તો. લે આ છરી—' કહી કોદરના પગ આગળ છરી ફેંકતાં ઉમેર્યું: 'તમે એ ને-હું એકલો, જોઈ છુ કુણ બાયશે છે—' અને બાહો ચડાવતાં— 'સાચા બુડાનાં પારખાં હમણાં જણાશે.' પણ પાછળ કશાકેનો ધનકારો ગંભીરતાં અને ઝવેરને ધરતી સાથે રોપાઈ ગયેલી ધૂનતા જોતાં બોલ્યો: 'જા, તું નારે જતી રે.' પછી હેબતાઈ ગયેલા કોદર તથા લાખાને લાલ્લૂમ આંખો માથે આંવાદન આપ્યું: 'મોટા મરદ ન દીકા હોય તો? આવોને સામા? બેરીને મારવામાં સી મર્યાદા જણાવાની છે?'

મને જીવનયામિની -

અમીદાસ કાણુકિયા

મને જીવનયામિની ! હૃદયના પરિશ્વ'ગમાં,
જવા જગત સર્વ દે વિસરી મુક્ત આનંદમાં;
પ્રસન્ન મન શાંતસાગર તણા જલોત્સવમાં
મુપુષ્પિત ડુશયને વહી મધુર સ્વપ્નના છન્દમાં
સદા અનુભવી રહું રસમમાધિ સંતર્પણે;
વિરામ, ગતિ કાલતી અતલ શૂન્યમાં પામશે
યશે સ્મરણની ભૂતાંવળ, વિદ્યુત્ત; મોંઘી ક્ષણે
અભાન અવિરામ આ જીવનશેષમાં વ્યાપશે.
અવાચ્ય મુકુમારતા નયનમાં નિહાળી શમી
ગંધી જીવનવેદના; મધુર સ્વપ્ન સોહામણાં
નિહાળી સરતાં, વિમુગ્ધ બની વિશ્રમે કલ્પના;
થયાં હૃદય એકરાગ; નહિ જતી હાવાં અમી
જરા પણ બુદાઈ. દે પ્રણય ! ગાઠ આશ્લેષથી
મને વિરલ આ ક્ષણે નયન મીંચવા વિશ્વથી.

ખોરાક પચાવવા માટે જેમ પાચનરસોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તેમ સમાજને સુખવરિચિત ને પ્રગતિશીલ બનાવવા માટે સહશિક્ષણ એક આવશ્યક અંગ છે. આ મંતવ્યને ધોરણે દુનિયાના દરેક દેશમાં સહશિક્ષણનો પ્રચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે.

અમંતોપથી ભરેલું મામાગિક, આર્થિક ને રાજકીય જીવન સહશિક્ષણ ખેંચી લાવ્યું છે. તે આપમેળે આપણી પગ આવી પડ્યું નથી. હવે તેના આગળ પછી, તેની એક જ બાજુ તપાસી તેનાથી નિષ્ફળતાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામોથી ડરી જઈ એને ધકેલી દેવા પ્રયત્ન કર્યું તો જરૂર નિષ્ફળતા જ મળવાની છે.

સહશિક્ષણ જાતે સુંદર છે. પણ સુંદરને અસુંદર બનાવનારાં તરવો હમેશાં સુંદરો લાય પકડી સાથે ને સાથે જ આવે છે. આ અસુંદર તરવોને સમજી લઈ તેમને દૂર કરવા કે ઠીકઠીક કરવાં ઉચિત સમજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સહશિક્ષણ પર જે આક્ષેપો ઠીકાકારો લાદે છે તે આપોઆપ ગળડી પડશે.

ઠીકાકારો કહે છે કે સહશિક્ષણ એ તો આંધળી બની જીજ્ઞાસી વૃત્તિઓ સાથેનો અખતરો છે. અભ્યાસ કરતાં સુવક્યુવતીઓની વૃત્તિઓ ચચળ બનાવે છે તેઓ એકચિતે અભ્યાસ કરી શકતાં નથી. ચચળ વૃત્તિઓનો સામનો કરવામાં તેમની ધણી જ શક્તિ અને સમય વેડફાઈ જાય છે. આ અર્થસત્ય હકીકત છે. સહશિક્ષણથી સુવક્યુવતીનાં ચિત્ત વમળે ચડે છે એ અસત્ય છે પુખ્ત વયે પહોંચતાં દરેક સુવક્યુવતીની વૃત્તિઓ ચચળ બને છે. પછી તે સહશિક્ષણ લેતાં હોય કે અલગઅલગ શાળાઓમાં બણતાં હોય કે ઘેર માતાપિતા કે સગાંસંબંધી પાસે રહેતાં, હોય. મુલાન વય જ એવી છે કે જ્યારે વૃત્તિઓના આવેગમાં દરેક સુવક્યુવતી ઓછાવચ્ચ-પ્રમાણમાં સહજ ખેંચાઈ જાય છે. એથી, સહશિક્ષણ ચિત્તને ચચળ કરે છે એમ કહેવું અશાસ્ત્રીય છે. ઊલટું, સહશિક્ષણ સુવક્યુવતીને મદવાસમાં લાવી આંધળી વૃત્તિઓનું અઘાન દૂર કરી તેના ઉજાળા અટકાવતાં શીખવે છે. જેમણે અનુભવી શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે સહશિક્ષણ લીધું નહિ હોય તેમનાથી ઉપરું કથન નહિ મમળાય. અને જેઓએ તેવું શિક્ષણ લીધું જ નથી અથવા આપ્યું નથી તેમનો તેની વિરુદ્ધ ઠીકા કરવાનો અધિકાર પણ નથી.

છોકરાછોકરીઓની શારીરિક ભિન્નતાને કાળજી તેમને મદશિક્ષણ ન આપવું એ કહેવું એટલું છે. શારીરિક ભિન્નતા સહશિક્ષણમાં આવે આવતી હોય તો પણ મમાજના ઉત્કર્ષ માટે શિક્ષણ પૂરતી એ ભિન્નતાને મદદ ન આપવું જોઈએ. કારણ કે શિક્ષણ લેવામાં શરીર કરતાં મન અને બુદ્ધિનો અનેક ઘણો વધારે ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

બહેનાં, સ્ત્રીપુરુષનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદા છે માટે તેમને તેમના કાર્યમાં મદદપ માથ તેડુ શિક્ષણ છોકરાછોકરીઓની સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આપવું જોઈએ. આવો મન ધરાવતો એક

પક્ષ હિંદમાં છે સ્ત્રીનું પ્રકૃતિજન્ય પ્રભેદપત્તિનું કાર્ય જાતલ કરતા સ્ત્રીપુરુષના કાર્યક્ષેત્રમાં ભિન્નતા નથી દુનિયાની પોણા લાગતી વસ્તીનાળા ખેડૂતો અને મજૂરોનું જીવન આ કથનની વાસ્તવિકતા પુરવાર કરે છે તો પ્રકૃતિદત્ત એક જ ભિન્ન કાર્યને છાડી દઈ છોકરાછોકરીઓ એક માથે શિક્ષણ લઈ વિકાસ પામે, સાચા નાગરિક અને તેમાં કાઈનેય વાધો ઉઠાવવાનું કારણ નથી અને પ્રકૃતિએ વહેંચી આપેલા કાર્યના શિક્ષણ પૂરતા છોકરાછોકરીઓના અલગઅલગ સ્વતંત્ર વર્ગો હોય તેટલું બમ છે

શારીરિક ભિન્નતાને કારણે સ્ત્રીપુરુષના માનસિક વલણમાં પણ ભિન્નતા છે એ મનુષ્યે આપણામાં કેટલાય બ્રમ પેદા કર્યા છે સત્ય હકીકત એ છે કે સ્ત્રીપુરુષમાં માનસિક ભેદ મુદ્દેય નથી અને આ કથનને ટેકા આપનાર માનસવિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષમાં વૃત્તિભેદ (instinctive differences) બિલકુલ નથી તેથી તેમના માનસિક વલણમાં ભિન્નતા હોવાને એક પણ કારણ નથી પરંતુ લાંબા કાળના સ્ત્રીગતિ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી આવા પાયા વગરના વિચારો રૂઢ થયા છે ધર્મસિદ્ધાંતો, નીતિનિયમો, સમાજનિષેધો (Taboos) એકતરફી ધડાવેલા હોવાથી સ્ત્રીના માનમને ઘણું વેકું પડ્યું છે જે સ્ત્રીને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપી, તેના પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીનો સદતર નાશ કરી, આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા ફરીથી ધડીએ તો સ્ત્રીપુરુષના શારીરિક ભેદ સિવાય બીજા કોઈ ભેદ રહેશે નહિ અને સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળેલી હશે તેના ભવિષ્યના સમાજમાં ઉઠેલી વ્યક્તિઓ આના ભેદને જૂતઝાગનો વહેમ ગણી હસી કાઢશે.

ઉપર જણાવેલા શારીરિક, માનસિક અને કાર્યક્ષેત્રની ભિન્નતાનો શાસ્ત્રીય વિચાર કર્યા મિવાય વધારે પડતું મહત્ત્વ અપાતી કેટલીક લાગણીઓથી દોગ્ધાર્ષ જેઓ છોકરાછોકરીઓને અલગઅલગ શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાનું સૂચવે છે તેઓ ભવિષ્યની પ્રગતને મોટા અન્યાય કરી મમાજની પ્રગતિ રોધે છે અલગઅલગ શાળાઓમાં શિક્ષણ લેતાં છોકરા-છોકરીઓમાં હમેશા વધારે પડતું જાતીયભાન (Sex-consciousness) હોય છે અને જાતીયભાનને દગારના તેઓ સતત પ્રયામ કરે છે આથી જે વિકૃતિથી તેઓ પિડાય છે તેના અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે, જે સહશિક્ષણથી નિષ્પન્નતા અનિષ્ટ પરિણામો કરતા હજાર ગણા વધારે દુષ્કર હોય છે એટલું જ નહિ, પણ જે પ્રગમ જાતીયભાન વધારે પ્રમાણમાં હોય તેના નાશ થાય છે અને આ ચિત્ર જોતા, જે પ્રગમ, જે દેશમાં ફરજિયાત મહશિક્ષણ છે તેનું ભાવિ અવસ્થ ઉજ્જવળ છે

સહશિક્ષણ, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક સમાનતાના વિકાસ સાથે જીવનના રંગદગ પવટાતા ન્ય છે વર્ષોથી ધર કરી બેઠેલા દુષ્ક અને સદાને જડમૂળથી ઉખેડવામાં સક્રિય મદદ કરનાર મહશિક્ષણ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ને સામાજિક સમાનતાને ટકાવી રાખનારુ માનસ કેળવવામાં મહશિક્ષણ પ્રથમ કક્ષાનું અંગ છે જે દેશમાં સહશિક્ષણ ન હોય તે દેશમાં આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ને સામાજિક સમાનતા હોવાનો પ્રેલન નથી

કામગીમાંસા

કામગીમાંસાને ઉન્નત અને વ્યવસ્થિત કરવાના કેળવણીના આદર્શને પહેાચવા સહશિક્ષણ અત્યંત મહત્ત્વ ધર્ષ પડ્યું છે પરંતુ એકલા સહશિક્ષણથી તે પ્રાપ્ત ધર્ષ શકે તેમ નથી.

તેથી સહશિક્ષણ સાથે શાળાઓમાં કામગીરીમાં (Sex-instruction) કરવામાં આવે તો છોકરાછોકરીઓ વધારે સંયમી ને સશક્ત બને છે, એવું ડૉક્ટરો કૅળવણીકારો ને ડૉક્ટરોનું માનવું છે. આ વિષય ગરમાગરમ ચર્ચાનો યર્થ પડ્યો છે અને આ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવો ધણું જ અઘરું યર્થ પડ્યું છે.

કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું તો નોંધ એ જ એ વિષે સઘળા એક મત છે. પરંતુ તે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ વિષે ધણા જ અંગત્યના મતભેદ છે.

એક પ્રકારના વિચારકો માને છે કે શાળાઓમાં કામવિજ્ઞાનો વિષય દાખલ કરી વિદ્યાર્થીઓને પુખ્ત ઉમરના યાવ ત્યાં સુધીમાં સઘળા માહિતી ખુલ્લી રીતે આપી દેવી. પુખ્ત ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ સામે કામ સંબંધના પ્રયોગો પણ કરી બતાવવા નોંધ એ એવી તેમની માન્યતા આજે તો જરૂર લયભરેલી અને લયકર પરિણામ ઉપજાવનારી લાગે છે.

બીજો મત એ છે કે કામવિજ્ઞાને શાળાઓ એક વિષય ગણી તેને સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક વગેરે ખોખાઓમાં મૂકી બાળક અથવા યુવાનના કામને ન ઉશ્કેરે તેવી રીતે તેની માહિતી જરૂર આપવી નોંધ એ.

ત્રીજી જગતના મતવાળા ઉપરના બન્ને મતનો વિરોધ કરી કહે છે કે કામવિજ્ઞાને શાળાના વિષય તરીકે શીખવાડવાથી વિદ્યાર્થીઓની કામચૂતિ ઉશ્કેરાય છે અને તેથી માણસની સ્વભાવજન્ય પ્રયોગ કરવાનો ટેવને ટેકો આપાય છે. કામવિજ્ઞાન જાણી તેના પ્રયોગો કરી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તૃપ્ત કર્યાના ધણા દાખલા મળી આવ્યા છે. તેથી શાળામાં કામવિજ્ઞાનનો અલગ વિષય ન રાખતાં આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી ગોઠવવી નોંધ એ કે વિદ્યાર્થી પુખ્ત ઉમરનો યાવ ત્યાં સુધીમાં તેને કાંઈપણ પ્રકારનો ઉશ્કેરાટ કે પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન પડે તેવી રીતે કામવિજ્ઞાનનું જંડરી જ્ઞાન મળી રહે.

સ્પષ્ટ રીતે કાંઈપણ પ્રકારની મર્યાદાનો ખ્યાલ કે પડેદો રાખ્યા વિના કામવિજ્ઞાન સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવાના પહેલા મતનો પ્રચાર કરનાર મુખ્યત્વે ડૉક્ટરો છે; બ્યારે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની દલીલ કૅળવણીકારોની છે.

ઉપર નોંધ કે કામગીરીમાંનો બોધ આપવાનું કૅળવણીકારો અને ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર્યું છે. શક્ત તે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને કંઈ ઉમરે અને કંઈ પદ્ધતિએ આપવું નોંધ એ તે વિષે મતભેદ છે.

જેઓ આ વિષયનું વર્ગશિક્ષણ આપવાની તરફેણમાં છે તેઓ સઘળા એકમતે કહે છે કે જેમ બને તેમ વહેલી ઉમરે—શાળાની શરૂઆતનાં વર્ષોથી તેની શરૂઆત થવી નોંધ એ. કારણકે કામ બહુ નાની ઉમરથી જન્મી જાય છે. અને ઉપર ઉપરથી દેખાતી ટોંગી મુગ્ધતા (innocence) પર વિશ્વાસ ન રાખતાં વિદ્યાર્થીને પહેલેથી જ કામગીરીમાંના જ્ઞાન આપવું શરૂ કરી દેવું નોંધ એ. સિનેમા નોંધ, છાપામાં આવતાં લખાણો વાંચી, ઠેરઠેર છાપાઓમાં અને દીવાલો પર બેઅદબી, અદલીલ જાહેરખબરો નોંધ, તેઓમાં વિકારી વૃત્તિઓ નાની ઉમરથી જ જન્મી જાય છે ને ઉશ્કેરાય છે. તેને યોગ્ય ચીલે પાડવા માટે જો શરૂઆતથી તેમને કામવિજ્ઞાનની સમજણ ન આપવામાં આવે તો તે અત્યંત હાનિકર્તા છે.

બીજો મત છે કે જોખનકાળ સુધી કે તેથી પણ એકઠે વર્ષ વધુ રાહ જોવી, કારણકે તે વિષેનું જ્ઞાન બરાબર સમજી શકે, ચર્ચા કરી શકે ત્યારે તેનો પૂરતો લાભ વિદ્યાર્થી એ

ઉમરે લઈ શકે છે. વહેલી ઉમરથી કામમીમાંસાનો બોધ આપી બાળકને નાહક ગભરાવી મૂકવું ન જોઈએ.

બાળક ગાંડુધેણું ઘાણું સાંભળે છે અને જુએ છે. કેટલુંક અનીતિભર્યું પણ. પરંતુ તે તેના વિષે વિચાર કરવા કે સમજવા થોભતું નથી. અનુકરણ કરવા મંડી પડે છે, કારણ કે જેના પ્રત્યે તેને માનની લાગણી હોય છે તેઓ જે કંઈ કરે છે એ સારુ કરે છે એમ માની તરત જ તેનું અનુકરણ કરે છે. થોડા સમય પછી તેનું અજ્ઞાન તેને માટે કાયડો બને છે; તરત જ તેના મનમાં લપટ વિચાર આવે છે. દસગ્રામ કે તેથી પણ નાની ઉમરનાં છોકરા-છોકરીઓ વિરમય પમાડે તેવી લપટ ભાષા બોલે છે, તેવા ગીત શીખી લાવી ગાય છે, અને તેવા ચાળા પણ કરે છે. સાતઆઠ વર્ષની સરખી ઉમરનાં બાળકોને કુચેષ્ટા કરતાં ઘણાં જોવાં હશે. આવાં કારણો માટે બાળકને તેના દશમા વર્ષથી તાત્વિક, આદેશ્ય અને સામાજિક દૃષ્ટિથી ખૂબ મંબાળપૂર્વક કામમીમાંસાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. દશમા વર્ષથી સૃષ્ટિજ્ઞાનદ્વારા પશુપખી અને ફૂલઝાડની પુનરુત્પત્તિની ક્રિયા શિખવાડી ધીમેધીમે યૌદ વર્ષ સુધીમાં તે આ વિષયની દરેક અગત્યની બાબત અને છેવટે મૈથુનથી થતા રોગો જણાવી દેવા જોઈએ. યૌદમા વર્ષ પછીના લપલરેલા જોળનકાળમા પણ પ્રકૃતિસર સમજણ આપવી ચાલુ રાખવી જોઈએ. પરંતુ આ વિષયમા જે ઘણું અગત્યનું છે તે વારંવાર ન કહેવું.

આરિઞ્ચુદ્ધિ અને સયમનું જ્ઞાન આવી માથે મોંથે ન આપવામાં આવે તો તેનુકમાન-કારક નીવડવાનું. બાળકની તદુરસ્તી, ખોરાક અને ઊંઘ પર ધ્યાન રાખવા ઉપરાંત તેનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનું અને તેનામાં છૂપેલી અગત્યત શક્તિઓને જગાડવાનું ભૂલવું ન જોઈએ. શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીની શારીરિક તેમજ માનસિક તદુરસ્તી કેળવી શરીર અને મન સાથે સુયોગ પ્રાપ્ત કરાવવો જોઈએ. રમતક્રમરતંથી શરીર તથા પાક્ય પુરતકાથી શુદ્ધિ ખીલે છે. કેળવણીનો હેતુ પાર પાડવાનું આ એક અંગ છે પરંતુ તેનું મુખ્ય અંગ તો કામવિજ્ઞાનનું ધાંડું અને જીંદું જ્ઞાન આપી મનનશીલ બનાવી આત્મમંથનની ટેવ પાડવાનું છે. કામસંબંધના વિલક્ષણ કાર્પનિક રવખા જેવો બાળકોનો તેમજ સુવાનોનો ખીલો કોઈ વેરભાવી શત્રુ નથી તેથી મોટાંઓના ઉશ્કેરણીભર્યા શારીરિક સુખ અને મોજમઝાથી દૂર રાખવા ઘટે. વિકારી જીવનથી બચવા માટે પુરુષાતન ખીલવવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

કામમીમાંસાની માહિતી આપવી જોઈએ કે ન આપવી જોઈએ, આપવી હોય તો કઈ પ્રકૃતિએ આપવી જોઈએ એ વિષે ચર્ચા અને અખતરા દરેક દેશમાં થઈ રહ્યા છે. પરંતુ કોઈ દેશ, રશિયા સિવાય, આ બાબતમા ચોક્કસ નિર્ણય પડે આવ્યો નથી. રશિયામાં જ્યાં દરજિયાત મહશિક્ષણ છે ત્યાં, આ કાયડાનું નિરાકરણ કેવી રીતે લાવવામાં આવ્યું છે તે જરૂર જાણવા જેવું છે.

અંગ્રેજ બાઈ બિયાટ્રીસ કોગે ગયે વર્ષે એવિયેટ રશિયાની શિક્ષણપદ્ધતિનું વિવેચન કરતું પુસ્તક *Changing Man: The Soviet Education System* પ્રગટ કર્યું છે. ઇંગ્લેન્ડના કેળવણીખાતાની Society for Cultural Relationshipના આ બાઈ પ્રમુખ છે અને The Congress for Peace and Friendship with U. S. S. R.

નાં સલાસ છે. આ બંને અધિકારથી તેઓ રશિયાની અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની નિકટની માહિતી ધરાવે છે રશિયાની સરકાર તરફથી કેળવણી પરત્વેના પ્રસિદ્ધ યતા દરેક કરાવ તેમને મળે છે. રશિયાની ભાષા પર તેમનો સારો કાબૂ છે. બેત્રણ વખત ત્યાં જઈ તેમણે જે જે જોયું છે તે ત્યાંના અધિકારીઓ સાથે ચર્ચા છે તે સઘળા આ પુસ્તકમાં મૂક્યું છે. તેથી આપણા વિષયને લાગુ પડતા 'Sex-instruction'વાળા પ્રકરણનો કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારું છું:

“સોવિયેટ રશિયામાં વિદ્યાર્થીને કામમીમાણાનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન ગંભીર તેમજ અગત્યનો થઈ પડ્યો નથી. ત્યાંના મોટેરાંઓ કે જેમના પર દેશની આર્થિક સ્થિતિની અસર થઈ છે તેઓના ‘કામ’ પ્રત્યેના વલણની છાપ બાળકો પર પડી છે બંને જાતિની સંપૂર્ણ આર્થિક તેમજ સામાજિક સમાનતાથી અને નોકરીઓ મેળવવાની હરીશર્ષનો ભોગ થવાથી — આર્થિક સક્રિયતા અને અસમાનતાને કારણે બંને જાતિની એકબીજા પ્રત્યે તિરસ્કારની અને વૈરભાવની લાગણી હતી તે દૂર થઈ છે. ઇચ્છા યાવ ત્યારે લગ્ન કરી લેવાની સગવડ અને તેના પરિણામે કામાવેગના અંધમિત સંતોષથી ‘કામ’ વિષે અતિશયોક્તિ ભરેલા વિચારો ને કામઉપભોગના ધખારાની બદીથી ત્યાંનું મન મુક્ત થયું છે સહેલાઈથી મળતા છૂટાછેડા પણ મદદકર્તા બીજી અંગ છે બીજા દેશોમાં આધુનિક જીવનના મુખ્ય અંગ ગણવામાં આવે છે તેવા જાતીય પ્રદર્શનોને છાપાઓમાં રંગબુદ્ધિ અને સિનેમામાં (જ્યાં બાળકો જાય છે) સ્થાન નથી. બાળકો માટે કામવૃત્તિને ઉશ્કેરે તેવી વસ્તુ વિનાનું શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં બીજા અંગો સાથે તે જોડાય છે. તેથી વિદ્યાર્થીની કામજિંદાસા હાનિકારક થઈ પડે તેવી રીતે ઉશ્કેરાતી નથી. જે યુવાનોના પરિચયમાં હું આવી છું તેઓ વિરમય પમાડે એટલા કામભોગની લતથી ખરેખર મુક્ત છે.

“કામવિજ્ઞાનની બાળકો સાથે ચર્ચા કરી શકાતી નથી તેથી તેમની પ્રાસે વસ્તુનું સત્યનિરૂપણ ધણુ જ મુશ્કેલ છે. જેમની સાથે મેં ચર્ચા કરી છે તે ડોક્ટરો અને કેળવણી-કારો વચ્ચે આ મતભેદ પર ધણુ મતભેદ છે. ડોક્ટરો માને છે કે વિદ્યાર્થીને કોઈ એક પગથિયે કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે પરંતુ તેની વિગતો વિષે તેઓ અનિશ્ચિત છે. ત્યારે સઘળા કેળવણીકારો ભારપૂર્વક કહે છે કે સાધારણ રીતે શિષ્યવાતા ક્રમમાં, એકે એવો પ્રશ્ન નથી જે છેડી ન શકાય.

“વિદ્યાર્થીઓને કોઈ એક કક્ષાએ કામવિજ્ઞાનો બોધ આપવો જરૂરી છે એવું માનતા ડોક્ટરો, જેમની સાથે આ વિષય પર મેં ચર્ચા કરી છે તેઓ પણ હંગેડના ‘કામ’ વિષેના પ્રગતિવાદી વિચારોનો એકમતે વિરોધ કરે છે. યુવાનોની કેટલીક વર્તણૂક સ્વાભાવિક છે અને તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ તેવી માન્યતાવાળાઓના વલણને તેઓ તદ્દન ખોટું ગણે છે અને તરુણ યુવકોને તેમની કાઈપણ બિજાની કામવૃત્તિને ઉદ્ભવ થતાં તેને સંતોષવાની તક આપવાના વિચારને બાબોલોજની દૃષ્ટિએ અર્થહીન-વિપરીત ગણે છે. તેઓની દલીલ છે કે સામાન્ય છોકરાછોકરીને કામોર્મિ આચરણમાં આણવાની શારીરિક જરૂરિયાત હોતી નથી અને કહે છે કે જેટલો લાંબો વખત—૧૮ વર્ષ સુધી તો અવશ્ય જ—કામજીવનને બૂલાવી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્ય વધારે તંદુરસ્ત થવાનો. લાંબા સમયનો તેઓનો ડોક્ટરી અનુભવ છે કે માનસિક રોગના મોટા ભાગના દર્દીઓ ધણી નાની ઉંમરથી તેમજ અતિશય ગમ

ભોગવવાથી ચયેલા હોય છે. કામ, પરનો સંયમ બહુ નડતરૂપ નથી. લાગણી સંતોષવા, બાવના વ્યક્ત કરવા અને સાહમિક જીવન માટે સઘળી સગવડો આપવાથી ગદું વાતાવરણ ઊભુ કરે તેવા 'કામ'થી બાળકો દૂર રહે છે.

“કાર્ધ પણ શાળામાં કામમીમાંસાનું જ્ઞાન ખાસ વિષય તરીકે અપાતું નથી. પરંતુ મનુષ્યની પુનરુત્પત્તિ તરફ આડકાન ધરવામાં આવતા નથી. પ્રાણીવિજ્ઞાન કે માનસશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અગત્યના પ્રશ્નોથી અટકતું નથી. પુનરુત્પત્તિ એક માધારણ વિષય માફક શિખવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં સૃષ્ટિજ્ઞાન સાથે પશુઓની શ્રેણી વિશે શિખવાડવામાં આવે છે અને અહીં પણ જરૂરી હકીકત દાખી દેવામાં આવતી નથી તેથી વિદ્યાર્થીની બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા મંતોપાય છે. લાગણીપ્રધાન જિજ્ઞાસા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. છતાં પણ કાર્ધ છોકરોને કે છોકરીને સલાહ કે મદદની જરૂર જણાય તો તે કાર્ય શાળાના ડોક્ટરને સોંપાય છે.

“મોરકોની ગોર્ડી મોડેલ સ્કૂલના કુશળ અધિકારી પોલ્ટેવેરકોનો અનુભવ છે કે આ કામગીરી પોતાની જાતે જ નિરાકરણ શોધવા છોડેલા ન જોઈએ. તેઓ માને છે કે કામ-વિદ્યાનું શિક્ષણ શાળાના જીવનનો સતતક્રમ હોવો જોઈએ. અને તેને વર્ગશિક્ષણ ગણી સમય-પત્રકમાં કે વાર્તાલાપમાં સમાવી દેવો ન જોઈએ. આથી તો 'કામ' ઉચ્ચકાર્ય છે. તેમના પ્રમાણે ત્રણ ચોક્કસ 'કામ' અવસ્થા છે: પહેલી અવસ્થા તે નાના બાળકની જિજ્ઞાસાની જે સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠોથી મંતોપાય છે; બીજી અવસ્થા બાર કે તેરમા વર્ષની છે, જ્યારે મુખ્યત્વે છોકરાઓમાં જાતીયજ્ઞાન આવે છે અને 'કામ' પોતાનું સ્વરૂપ જાણેઅજાણે જતાવે છે; ત્રીજી અવસ્થા તે પંદર અને સત્તર વર્ષ વચ્ચેની જ્યારે છોકરાઓમાં તે ખુલ્લી રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં 'કામ' અને તેથી ઉદ્ભવતી ગૂંચો વિષે સાદુસાદુ વાતો કરી ઈષ્ટ વૈજ્ઞાનિક રીતે જ્ઞાન આપવું જરૂરી છે.

“આત્મસંયમની જરૂરિયાત, સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ તેની અગત્ય એ વિષેની સમજણ તેઓ સાતઆંકની છોકરાછોકરીઓની અલગઅલગ દુકાડોએને આપે છે. છોકરીઓને મર્યાદાશીલ-વિનયો જનવાનાં કારણો સમજાવે છે. મૂડીવાદી અર્થતંત્ર સાથે દૂંકી દેવાનો તે જૂના જમાનાનો અવિચારી શુભ નથી બલકે એક ઉપયોગી સામાજિક લક્ષણ છે. કારણકે છોકરાઓમાં કામવૃત્તિ જગાડવી એ વ્યક્તિને હાનિ પહોંચાડનાર છે અને વ્યક્તિદ્વારા સમાજને સાથી પ્રથમ સમાજવાદી સમાજનાં શરીર અને મન મજબૂત-તંદુરસ્ત હોવાં જોઈએ.

“છોકરીઓ છતાં છોકરાઓને જુદી રીતે સમજાવવામાં આવે છે. વિશેષ પ્રકારની ખાસ આંગકમરત તેમની પાસે કરાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ-હુતરકળા તેમજ રાગ અટકાવનારાં માધનોનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. છોકરાઓનું છોકરીઓ પ્રત્યે, તેમનાં માળાપ પ્રત્યે અને તેમના જાવિષ્ય અંજલમાં તેમનું વર્તન કેળા પ્રકારનું હોતું જોઈએ તે વિષે ચર્ચા કરી કામવિદ્યાનું શિક્ષણ અટકે છે. વિદ્યાર્થીને કાર્ધ મુશ્કેલી હોય ત્યારે તેમની પાસે જાય છે. પરંતુ તેમનો અનુભવ છે કે દુકાડોએને અપાયેલું શિક્ષણ પૂરતું છે. જ્યારે આ બ્યર્થ

નય છે ત્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષણ આવે છે. પરંતુ એકે દાખલો એવો નથી બન્યો કે તેને ઠેકાણે લાવવામાં નિષ્ફળતા મળી હોય.

“શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની ઝીણામાં ઝીણી તપાસ લેવાય છે, અને તંદુરસ્ત જીવન માટે દરેક શક્ય સાધનોનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. પાચખાનાં તપાસાય છે. યોગ્ય મેજ અને ખુરસીઓ અપાય છે જેથી અયોગ્ય પ્રકારની બેઠક કામવિકાર ઉત્પન્ન નહિ. ખાખાપનો સહકાર આ બાળકમાં ધણો જ જરૂરી અને ઉપયોગી છે હસ્તમૈથુનને તેઓ ખચિત ખરાબ ગણે છે. હસ્તમૈથુન કરતા વિદ્યાર્થીને તે ટેવમાંથી બચાવવા થડા પાણીથી રનાવ કરવાનો ઉપાય પણ અજમાવે છે તેમના અનુભવ પ્રમાણે ‘છોડરાઓ’ કરતાં છોડરીઓમાં ઓછો ‘કામ’ હોય છે. તેર છોડરીઓમાં એક જ છોડરીને હસ્તમૈથુન કરવાની ટેવ હતી અને તેને તેમાંથી મુક્ત કરી હતી.

“જોગનકાળમાં છોડરાઓ છોડરીઓ તરફ ખૂબ આકર્ષાય છે. પરંતુ તે આકર્ષણ અપરોક્ષ હોય છે. છોડરાઓ આ સમયે ખૂબ સાહસિક, પ્રાણીઓ પ્રત્યે રુનેદ બતાવનારા અને જુરવીર કથાઓના ગોખીન હોય છે. સૌંદર્ય બતાવવા કે સાહસ કરવા માટે મોવિયેટ રશિયાનું જીવન પૂરતી તક, સમગ્ર આવે છે.

“સોવિયેટના કેળવણીકારો અને ડોક્ટરો ભાર દઈ રહે છે કે આ કાયડો ધણો જ ઓછો ફૂટ છે અને તેનો ઉંચેલ સહેલો છે એવું, સતત અને લાંબા કાળ સુધી શાળાઓમાં અને બાળકો સાથે કાર્ય કર્યા સિવાય, રહેવું અશક્ય છે. સઘળા જાતીય પ્રશ્નો-ગાંડપણના દરો સિવાયના, સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાના પરિણામ છે એ માન્યતા સોવિયેટને પોતાના જીવનદ્વારા સાબિત કરી બતાવતા હલ્તુ ધણો વખત લેશે—પરંતુ એટલું તો કદી શકાય કે સોવિયેટ રશિયામાં બાળકો, યુવાનો અને મોટેરાંઓનું વાતાવરણ—જે તેમના પરિચયમાં આવ્યા છે તે અને હું મારા વિશાળ અને જાતજાતના અનુભવ પરથી કદી શકું કે—કામભાવથી મુક્ત છે બીજા દેશના શિક્ષણ પામેલા વર્ગમાં ધર કરી બેઠેલો, તે વર્ગને ઘેરી રહેલો, કામના અભખરાથી પિડાતો એકપણ દાખલો મને જડગી નથી બગીચાઓમાં કરતાં યુવકયુવતીઓ એકબીજાને ઉશ્કેરવા માટે પોતાની જાતને શણગારી બપકાદાર બનતા નથી આટલો તો પક્ષપાત સોવિયેટના મિહાતો તમ્મ હશે છે.”

પાંત્રીસ કંદોડની વસ્તીવાળા આખા દિલ્લેશમાં ૫૬૧ દેશી રાજ્યો (રજવાડા અથવા રાજસ્થાનો) છે એટલે એક કંદોડ ગુજરાતીઓને લાગે ૧૭ રાજસ્થાનો હોત તો તે દુઃખ સહન કરી લેવાત, પણ ગુજરાતમાં ૧૯૧ કાઠિયાવાડનાં અને ૧૪૪ ગુજરાતનાં એમ મળીને કુલ ૩૩૫ દેશી રાજ્યો છે પણ, દેશી રાજ્યોને આટલા અધા તિરસ્કાર અને કટાક્ષને પાત્ર ગણવાં એ યોગ્ય છે?

ન્યાયની ખાતર કબૂલ કરવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ દેશી રાજ્યોએ કળાને ઉત્તેજન આપ્યું છે ત્યારે ગુજરાતમાંથી સંગીતનો શોખ નાબૂદ થવા આવ્યો હતો ત્યારે વડોદરામાં મૌલાબક્ષ જેવાં મહાન સંગીતકાર તથા તેમના સાગરીતોને પોષવામા આવેલા. તેવી જ રીતે ત્યારે ગુજરાતમાં વ્યાયાગ પ્રત્યે પૂરેપૂરી બેદરકારી ફેલાઈ ગઈ હતી ત્યારે વડોદરામાં સારા સારા કુસ્તીબાજો અને મસ્લોને ઉત્તેજન મળી રહ્યું હતું એવા એક લુભ્મોદાદા નામના મસ્લના શિષ્ય માણિકે અખાડો કાઢ્યો, અને એ અખાડામાં તથા અન્ય સ્થળે તાલીમ લઈને આપણા એ ગુજરાતી બધુઓ છોટલાઈ અને અંબાલાલ પુરાણીએ નવી લાવનાધી વ્યાયામનો પ્રચાર ગુજરાતમાં કર્યો. શ્રી. માણિકનું નામ (અટક છે) ગુજરાતમાં તેમજ દિલ્હના ખીમ કટલાક પ્રાંતોમાં માણિકરાવ તરીકે મશહૂર થઈ ગયું છે

પણ દેશી રાજ્યોને લીધે કુમંપ, વેગર, ખટપટ, ગુલામી વૃત્તિ, ખુશામત, કંપટવાળા મુલસદીગીરી, જુદાણું, અદેખાઈ, લંપટતા, લુલમ, દારપ્રચાર, ખોટી મોટાઈ વગેરે અવગુણો ગુજરાતમાં વિશેષ ફેલાયા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ખારીક અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણુઓએ કરવાની જરૂર છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં એમ એ. ની ડિગ્રી માટે ટીમ્પકટુના તાલુકાની આર્થિક તપામ જેવા વિષયો પર મિસિમ લખવા કરનાં આવા કોઈ વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ થાય તો તેમાંથી વધુ જણવાળેગ માહિતી મળશે.

રામરજવાડા સાથે સાધારણ સારો પરિચય હોવા છતાં, અથવા તેને લીધે, હું એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહી શકું છું કે મેં સારા રાજ્ય જાણ્યા છે પણ એકેય સારું રાજ્ય જાણ્યું નથી. દેશી રાજ્ય એટલે અંધેર અને ગેરવ્યવસ્થાની દદ, અને તેથી જ દેશી રાજ્યો જૂણા તથા તિરસ્કારને પાત્ર ગણાઈ ગયાં છે.

આંકડાઓ વાંચવા અને લક્ષમાં ગણવા એ કંદોંગાભરેલું છે તે છતાં કેટલાક આંકડા આપ્યા વિના છૂટકો નથી.

	વસ્તી	એટલે	વિસ્તાર ચો. મા.	એટલે
મહાગુજરાત	૧,૧૫,૦૦૦		૬૪૦૦૦	
તેમાંથી રાજસ્થાની	૮૨,૦૦૦	૭૨%	૫૪૦૦૦	૮૪%

જો બીજી રીતે કહીએ તો આખા ગુજરાતની જમીનનો માત્ર ૧૬ ટકા ભાગ અને વસ્તીનો માત્ર ૨૮ ટકા ભાગ ખાલસા એટલે બિટીરા ગુજરાતના પાંચ જિલ્લામાં છે.

ગુજરાતનાં રાજસ્થાનો

હવે આપણે જો કેટલું કાઠિયાવાડ સિવાયના ગુજરાતનો વિચાર કરીશું તો તેમાં ૩૨ લાખ માણસો ખાલસામાં રહે છે અને ૪૨ લાખ રાજસ્થાનોમાં રહે છે, અને એ રાજસ્થાનોની સંખ્યા ૧૪૪ ગણાય છે. એકલા વડોદરા રાજ્યમાં ૨૪ લાખ ઉપરાંતની વસ્તી છે, અને બીજાં રાજ્યો સાબરમતી, મહી તથા નર્મદાના કાંઠાની આમપાસ તથા સુરતનાં જંગલોમાં આવેલાં છે. વડોદરા રાજ્યની વસ્તી ૨૪ લાખની છે ત્યારે એક મંસ્થાનમાં માત્ર ૮૭ માણસોની વસ્તી છે. વડોદરાની આવક બે કરોડ અને ૬૦ લાખ રૂપિયા દર વર્ષે છે ત્યારે એક રાજસ્થાની રાજ્યની વાર્ષિક રૂ. ૭૦ મળે છે ! કાશ્મીરમાં ૮૫,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન છે, ગુજરાતનાં બેત્રણ સરચાનોમાં માત્ર એક ચોરસ માઈલ જમીન છે ! પણ આ બધાનો સમાવેશ ૫૬૧માં થાય છે.

આ ગુજરાતના મહારાજાઓ, રાજાઓ, ઠાકોરા, તાલુકદારો, જે કાંઈ કહેવાતા હોય તે આજે પ્રજાના રક્ષકો નથી પણ ભક્ષકો છે એ પુરવાર કરવું બહુ અઘરું નથી. ખાલસા ગુજરાતમાં ગાંધીજીનું કલ્પેલું રામરાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે, ત્યાં કરવેગ-પ્રમાણુમર તથા ન્યાયમર છે, ત્યાં પોલિસનો ભયંકર ત્રાસ નથી, શાહુકારો પ્રમાણિકતાથી લોકોને ઉપયોગી થવા માટે નાણાં ધીરે છે, વેડોનો ત્રાસ નાબૂદ થયો છે એવી વ્યવસ્થા હજી ઉપરિચિત થઈ નથી; પણ દેશી રાજ્યનું અંધેર તથા નેહુકમી તો જગપ્રસિદ્ધ છે. મૈસુર કે વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યોમાં કેટકેટલી આપખુદી, ગેરવ્યવસ્થા, લાંચરૂઝવત અને ત્રાસ છે તે આપણા વાંચકોમાં આવે છે. પણ નાનાં ઠકરાતોના ત્રાસનું તો વર્ણન કરવું અઘરું છે.

એક દિવસ હું નાના ઠકરાતી ગામમાં મારા મિત્રો સાથે જઈ પહોંચ્યો. એક શણગારેલા મંડપમાં અમને લઈ ગયા અને ગામડામાં જેટલા ભણેલા કે પ્રતિષ્ઠિત માણસો ગણાતા હશે તે અમારી આમપાસ વીંટળાઈ ગયા અને અમે એ ગામની તથા મંસ્થાનને લગતી માહિતી મેળવવા માડી. મારા સાથીઓએ ભાષણ કરવાનું રાફ કર્યું ત્યારે હું પાણી પીવા તથા મોં ધોવા માટે મંડપની બહાર ગયો. ત્યાં મને ખબર પડી કે તે દિવસે ગામમાં હડતાલ પડી હતી કારણ કે ઠકરાણીએ (જાતની કાળી અગર ઠાકરડા) એક દરજીને ખૂબ માર્યો હતો. હું અત્યત યાદી ગયો છું માટે યાદ ખાવા માટે જાઉં છું એમ કહીને એક શેઠિયાના નવી બાંધણીના મોટા ઘરમાં હું ગયો. નહાવા માટે પાણી તૈયાર કરાવ્યું પણ તે દરમિયાન મેં દરજીને તપામવાની માગણી કરી શેઠ કહે કે જો ઠાકોર જાણે તો એને ત્રાસ આપશે, દરજીને કહેવડાવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું આવીશ તો મને જાનથી મારી નાંખશે. હું હફ લઈને બેઠો તે જતાં હું દરજીને તો જોઈ શક્યો નહિ પણ ત્રીજો દિવસે મારા સાથીએ તેની મુલાકાત લીધી. હકીકત એવી હતી કે ઠાકરડી ઠકરાણીએ દરજીને કહેવડાવેલું કે એને કાપડાં શીવડાવવાં છે. કાઠિયણ દરજી ત્યાં જવાને રાજી તો ન જ હોય કારણકે તેને એક પાઈ મહેનતાણું મળે નહિ એટલું જ નહિ, પણ સોપડોરા જે તેનો જ વપરાય. આજો દિવસ કામ કરવાનું હોય ને છતાં રોટલો કે પાણી આપે નહિ, અરે ચવાણની પણ સગવડ ન થાય. બપોર થઈ હશે ત્યારે દરજી ઘેર ખાવા માટે આવ્યો ગયો, અને આરામ

લઈને ઠાકારને ત્યાં ગયો. એટલે એના હાથમાંથી ગજ છીનવી લઈને પેલી ઠાકરડી ઢાળકા માતાએ દરજીને વાંસો ટીપી નાંખ્યો! હવે આવી આપખુદ અને અન્યાયને શી રીતે પહેચી વળવું? જો દરજી તે ગામ છોડવા તૈયાર હોય તો જ એન્જનીમાં ફરિયાદ કરી શકે. ફરિયાદ કરે તો શાહેદી કોણ પુરાવે? એ ન્યાય મેળવવામાં કેટલા દિવસ ભાંગે? અને જો ઠાકારને કપકા મળે તો તેનું વેર લેતાં કેટલીવાર લાગે?

આર ખાત્ર માઈલ આગળ ગયા પછી એક ખીજ દકરાતી ગામડામાં અમે ગયા. ત્યાંનો ઠાકાર ગમે તે બહાના કાઢીને વાણિયા તથા પાટીદારો પાસે પૈસા પડાવતો અને લોકોને ખીવડાવવા માટે અગરમાં આવીને હવામાં બફક ફેડતો. એક જરા મોટા ગામડાના લોકોએ હિરતાદી કરીને મારો મુકામ ઠાકારને ત્યાં ગપ્પો ઠાકારે અમારી મહેમાનગીરી કરી. આ પીતાં પીતાં એમનું હૃદય ખુલી ગયું અને મને ઠાકારે ખાનગીમાં. કહ્યું કે કેટલાક નાના ઠાકારો ચોરીઓ કરાવે છે, ચોરીનો માલ રાખે છે, દારૂ ગળાવે છે, દારૂ વેચે છે, જીઓનાં અપહરણ થાય છે, તેમને વેચે પણ છે! હું સાલજેલી બધી વાતો માની લેતો નથી પણ સરહદ પર આવેલાં રાજ્યોને આવાં કૃત્યો કરવાની સગવડ ધણી છે એટલું તો કબૂલ કરવું પડશે.

બ્રિટીશ સરકાર સાથે જે કાલકરારો, સંધીઓ, લખાણો, સન્દો વગેરે થયા હશે તેના જોર પર આ ૫૬૧ રાજસ્થાનો એમ માને છે કે વાવત્તઅદિવાકરો એમનાં રાજ્યો હાથમ રહેવાનાં છે; પણ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટીશ પ્રજાનું રાજ્ય હાથમ રહેવાનું છે ખરું?

એક ખીજ પ્રજાની થોડી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા જો રાજ્યો નાબૂદ થાય તો પણ રાજ્યોને યોગ્ય વળતર આપવું જ જોઈએ. આપણે આપીશું કે નહિ આપીએ તેની આજે ચર્ચા કરવી બર્થ છે કારણ કે ભ્યારે (અને જો) આવો વખત આવશે તો તેનો વિચાર અને નિઝાલ તે વખતના ફેશનેતાઓ તે વખતના વાતાવરણને અનુસરીને કરશે. તે છતાં એટલું તો પૂછી શકાય કે આ રાજ્યો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા? અણહીજવાડ પાટણમાં રાજપૂત રાજ્ય હતું ત્યાં તો હવે મરાઠા ગાયકવાડનું રાજ્ય છે. અંધાધુધીના જમાનામાં, ‘જેની લાડી તેની લેસ’ના ન્યાયે મુસલમાનો તથા મરાઠાઓએ રાજ્યો પચાડ્યા હતાં, અને રાજપૂતો ક્યાં ગુજરાતમાં પાક્યા હતા? આ ન્યાયની દલીલમાં બહુ વળુદ નથી. જગતમાં ક્રાંતિ થયાં જ કરે છે. રશિયાના રાજકુવરો યુરોપની હોટેલોમાં પીરસવાની નોકરી કરે છે, અને કરોડો મુસ્લિમોના ખલીફ તુર્કોના મુલ્કતાન ક્યાં રહે છે તે આપણે જૂલી ગયા છીએ. ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે રાજ્યો પ્રજાના મુખ્ય સેવક થશે અને રાજ્યનાં નાણાના દ્રુટ્ટી. કોઈ પણ વ્યક્તિને સરથાનની આવકના પાંચથી દસ ટકાથી વધારે નહિ, અને કોઈ પણ રાજાને માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધારે નહિ મળે એ કલમ જો લાગુ પડવાની હોય તો આપણે રાજ્યોને “બધાંણીય મુખ્ય સેવક” તરીકે રહેવા દઈશું એનો અર્થ એ થાય છે કે વાર્ષિક રૂ. ૭૦ લાખો ભાઈને, (અરે! રાજવીને) વાર્ષિક રૂ. ૩-૮-૦ થી ૭ મુધી મળી શકે અને નિઝામ બહાદુર વગેરે વગેરેને માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધારે નહિ એટલી રકમ મળે. આજે તો આ ચર્ચા અર્થપિનાની લાગે છે. હેલ્લાં વીસ વર્ષની અંદર યુરોપમાં તેમજ એશિયામાં ધણી ધણી નિરર્થક ગણાતી ખામતો અર્થમુસક બનીને અસ્તિત્વમાં આવી છે, તેની કોઈ ના પાડી શકે એમ છે!

ગુજરાતનાં મોટાં રાજ્યો

જો ગુજરાતનાં ૧૪૪ રાજ્યોમાં રાજકીય સ્વતંત્રતાનો પ્રચાર કરવો હોય, નગૃતિ આણુવી હોય, પ્રગ્નનું સંગઠન કરવું હોય તો કેટકેટલાં વર્ષો સુધી કેટલું લગીરથ કામ કરવું પડશે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. રાજકારણના અનુભવથી કહી શકાય કે નાનાં રાજ્યોનું વાતાવરણ સુધારવામાં વધારે ત્રાસ થવાનો નથી. આજે જે સીજ વધારે અધરી લાગે છે તે ભવિષ્યમાં વધારે સહેલી થઈ જવાની છે. જે પ્રમાણમાં પ્રગ્નના હાથમાં સત્તા આવતી જશે તે પ્રમાણમાં આ નાનાં રાજ્યો કે દકરાતોમાં વાતાવરણ સુધરશે કારણ કે ત્યાંની પ્રગ્નમાં બળ આવશે, અને સ્વરાજ્ય ભોગવતા મુંઝઈ પ્રાંતના લોકોની સાથે આ રાજ્યોને દરરોજનો બ્યવહાર રાખવાનો છે. જો કોઈ માથાનું બારે રાજ્ય પ્રગ્નમતને ગણકારે નહિ અને તેનો ચોમેરથી બંદિષ્કાર થાય તો તે રાગથી પાચ મહિના જીવી શકાય નહિ.

ત્યારે આપણા ગુજરાતમાં મોટા રાજ્યો કેટલાં છે? વડોદરા પછી નીચેનાં આ રાજ્યોની વાર્ષિક આવક દસ લાખ કે તેનાથી વધારે છે :

૧ રાજપીપળા	૨૫	લાખ	૫ ધરમપુર	૧૦૬	લાખ
૨ ધડર	૨૧	"	૬ રાધણપુર	૧૦	લાખ
૩ છોટાઉદેપુર	૧૩	"	૭ ખલાત	૧૦	લાખ
૪ બારિયા	૧૧૬	"	૮ પાલણપુર રાજપૂતાનામાં છે, તેને જો ગણીએ તો	૧૧	લાખ

હવે જો ત્રણ લાખ સુધીના નાના રાજ્યો લઈએ તો તે માત્ર પાંચ છે :

૧ વાંસદા	૭૬	લાખ	૩ સતરામપુર	૪૬	લાખ
૨ હુણાવાડા	૫૬	"	૪ સચીન	૪	"

અને સરકારની દૃષ્ટિએ જોદરનું રાજ્ય આણા જિલ્લામાં હોવા છતાં ગુજરાતમાં ગણાયું છે તેની આવક ૫૬ લાખ છે.

આવી રીતે વડોદરા સાથે ૧૨ રાજ્યો છે. આવાં રાજ્યોમાં સ્વરાજ્ય એટલે પ્રગ્નને બ્યવહાર એવી રાજ્યબ્યવસ્થા ભોગવતા થોડી મુશ્કેલી પડશે. એવી શંકા ઉઠાવવામાં આવશે કે જે રાજ્યોમાં મડળો સ્થાપવાની છૂટ નથી ત્યાં પ્રગ્નમડળો શી રીતે સ્થપાય ? જ્યાં પ્રેસના મોંમાં ફૂંચા માર્ગ હોય ત્યાં લેખીપ્રચાર શી રીતે થાય ? જ્યાં સભા ભરવાની પરવાનગી ન મળતી હોય ત્યાં પ્રગ્નમત શી રીતે કેળવાય ? પ્રગ્નમત કેળવ્યા વિના નેતાગીરી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? જ્યાં જનમાલની સલામતી નથી ત્યાં આગળ પડીને કાણ કામ કરે ? ટૂંકમાં, જ્યાં પ્રગ્નના પ્રાથમિક અને જનમસિદ્ધ હક્કો કહેવાય છે તે મળતા જ ન હોય ત્યાં સ્વરાજ્યની વાતો કરવી નકામી છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ જુના પ્રકારની છે. જે રાજ્યોમાં પરિપક્વ ભરતો લોકો ગભરાતા હતા અને અમલદારો ધમકી આપતા હતા ત્યાં હવે પરિપક્વ ભરી શકાય છે કારણ કે પ્રગ્નવર્ગના જુવાનો વધારે નિડર બનતા જાય છે. અને સરકારી વર્ગ લોકલાજને લીધે વધારે નરમ પડતો જાય છે. આજે માણસાના બાગ ગામડાંના નાના રાજ્યમાં પછાત ગણ્યતા ખેડૂતો રાજ્યનો સામનો કરી રહ્યા છે તે બતાવે છે કે જરૂરને ટાંકણે પ્રગ્નમાં જોઈતું બળ આવી રહે છે. ભવિષ્યમાં માણસાની પ્રગ્નને કોઈ

આગેવાન દ્વેષો દે અને તે લડતમાં હારે તે છતાં મારા કથનને ટેકા મળે છે કે ત્યાં પ્રજા સંગઠન કરી શકે છે, સલામો કરે છે, પ્રચારકામ કરે છે અને લડત ચલાવી શકે છે, અને રાજ્યની નજર માત્ર પોલીટિકલ એન્ટ તરફ નહિ પણ શુભરાતની રાજકીય પ્રજા તરફ રાખવી પડે છે —

જો સલામો રાજ્યમાં ન થઈ શકે તો બહાર ભરવામાં આવશે. જો રાજ્યો ડહાપણ વાપરીને પોતાનાં રાજ્યોમાં પ્રજામંડળ સ્થાપવા નહિ દે તો પાસેના મોટાં ગામો કે શહેરોમાં સ્થાપશે. ત્યાંનાં મંડળો વધારે છૂટથી સાચી હકીકત રજૂ કરશે અને પેપરોદ્વારા તે હકીકત રાજ્યોમાં ફેલાશે અને આખા શુભરાતમાં ફેલાશે. મુંબઈ, ચૂરત, અમદાવાદ તથા વડોદરા એ ચાર શહેરો એવાં છે કે જ્યાં છૂટથી લુદાલુદા પ્રદેશનાં રાજ્યોના મંડળો સ્થાપી શકાય, અને વડોદરામાં વાઘો આવે તો નડિયાદ, આણંદ, ભદ્રચ જેવા કસ્ટોમરોમાં કાર્યાલયો ચાલશે. આ વિષયમાં એક આખત લક્ષમાં રાખવા જોઈ છે કે જેમ પ્રજા પર દયાળુ વધારે થશે તેમ તે વધારે જોરથી જીજ્ઞાસે અને વધારે જોરથી કૃતકો મારશે. એ એક કુદરતી નિયમને અનુસરીને થવાનું છે. તેથી જ રીતે રાજ્યમાં વર્તમાનપત્રો અને પત્રિકાઓ પર અંકુશ મુકાશે તો તે બંધાર છપાઈને રાજ્યમાં ફેલાશે. કોઈ પણ રાજ્ય એટલી મખત દેખાશે ન રાખી શકે કે તેમાં પેપરો અને પત્રિકાઓ ઘૂમી ન શકે. છાંટરાઓને ગળપણ ખાવા નહિ દે તો ચોરીને ખાશે જ્યાં બંદૂકની ગોળી, ફાસી અને દેશનિકાસની રાજ્યો ઉપગ્રાહીપરી થવાં કરતી ત્યાં છૂપા પત્રોનો પ્રચાર થવા જ કરતો હતો એ રશિયાના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ જોઈ શકે છે. ત્યાં ગામડેગામડે છૂપા ખજારપત્રો, ખાતમીદારો, પત્રો અને પત્રિકાઓના છૂપા વહેવતારા મળી આવતા હતા. આવી વ્યવસ્થા દરેક દયાપેલા દેશમાં થઈ છે.

રચનાત્મક કામ

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય હક્કો મેળવવા માટે અને પ્રજાને જવાબદાર એવું ગભ્યતંત્ર મેળવવા માટે જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે અને કરવાના છે તેમાં રાષ્ટ્રીય મદાસલાનો એક અનુભવ લક્ષમાં રાખવા જોવો છે કે જે રચનાત્મક કામ કહેવાય છે—એટી સુધાગણા, ગ્રામ-ઉદ્યોગ, ગ્રામોદ્યાર, હરિજન સેવા, ખાદી વગેરે, એ બધા કામો માટે રચનાત્મક મંડળો રાખવાં જોઈ એ અને રાજકીય લડતના મંડળ છૂટાં રાખવાં જોઈ એ, કારણ કે જ્યારે સરકારની ખદામરજી પ્રજામંડળ કે લોકમતના પર જીતરી પડે ત્યારે રચનાત્મક કામને નુકસાન ન થાય અથવા એાહું થાય તો સારું. બાકી, લડતમાં જન જલ્દય છે, જેલો લગાય છે, લાડી અને બંદૂકોના જખમ ઝીલવાના હોય છે તેવે વખતે રચનાત્મક સંસ્થાઓ થોડા વખત માટે બંધ પડશે તેથી પ્રજા અપેગ થઈ જવાની નથી. જો કોઈ રાજ્યમાં લૂલ્લીલગડી ધારાસભા હોય તો તેની મારફતે પ્રજાને હક્કો મળશે એ વિચારસરણી ભૂલભરેલી નીવડી છે એ બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રજાને જણાવી દેવું જોઈ એ. એવી ધારાસભાઓને પણ ઉપયોગ જરૂર કરવો, કોઈપણ માધ્યમને સંદુપયોગ કરવો, પણ પ્રજામાં આત્મશ્રદ્ધા અને અન્યાયની સામે થવાની શક્તિ ખોલવાની માત્ર જરૂર છે, અને બન્ને ચીજ કરવા માટે જે ખર્ચખરોટ હુ ખી કચડાયેલો વર્ગ છે તેના જ પ્રત્યે ઉપાડવા જોઈ એ ૧૯૧૬ સુધીની કોંગ્રેસમાં લગભગ બધા વિચાર શિક્ષિતવર્ગ મારફત, અને સરકારની સત્તા કળજે કરવા વિશે કરાવો થતા હતા, પણ એ શિક્ષિતવર્ગ એવી સત્તા માટે હંવ આપવા તૈયાર નહોતો, અને કદી થઈ શકે નહિ, કારણકે તે સત્તા વિના તેમનો

જીવનવ્યવહાર ચાલી શકતો હતો. આજે ખેડૂતો સરકારનો સામનો કરે છે તેમને તો કાં તો બૂખમરો કે રોટલાની પસંદગીનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે. બૂખમરો કરતાં લાઠીનો માર શો ખોટો છે ? જલ મળે તો તેમાં બે વખત ખાવાનું તો મળે છે ! મરતું પડશે તો શુ દુઃખ વધવાનું છે ? એક કહેણી છે તે ખરી છે કે કચડાયેલી પ્રજાને શુલાથી અને ગરીબી સિવાય ખોવાનું શું છે ?

હવેના કાર્યક્રમ

તેથી હવે ત્રણચાર પ્રશ્નો હાથમાં લેવા નક્કી થઈ ગયું છે. નાનાં રાજ્યોમાં માટે ભાગે પ્રશ્ન ખેડૂતો અને ખેતી કરનારા મજૂરોનો છે. દરેક રાજ્યમાં, દરેક પ્રાંતમાં જુદા જુદા પ્રકારના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, અને ખેડૂતો તથા ખેતીના મજૂરોની દરજ્જાની માગ-છેડીઓ, અડચણો, કનડગતો, અન્યાયોને લઈને તેમનામાં સામનો કરવાની શક્તિ ખીલવાની યુક્તિ હવે જગતભરે થઈ ગઈ છે. ખેડૂતોને જવાબદાર રાજ્યતંત્રમાં સમજ પડતી નથી, તેમને તેમાં રસ પડતો નથી તેમને તો જમીન મહેસૂલ ઓછું કરાવવું છે, તેમને ઓછો વ્યાજ નાણા બેઠકો છે. તેમને વેઠ, લાંચ, રસ્તો, અપમાન, અને જુદા લાગાઓથી બચવું છે; તેમને પોતાના કુટુંબને પોષવું છે.

મધ્યમ વર્ગનાં રાજ્યોમાં નાના વેપારીઓ તથા કારીગરોનો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. ત્યાં ઇજારા અને જુદા લાગાઓનો ત્રાસ હોય છે, ત્યાં એ વર્ગને ગામના માટે તૈયાર કરી શકાય છે. અને મોટાં રાજ્યોમાં કામદારો, મિલના કે રેલવેના મજૂરો, શુમાસ્તાઓ, નાના નોકરો વગેરેના પ્રશ્નોનો ઉમેરો થાય છે.

(૧) મુખ્ય ચીજ એ છે કે હવે રાજ્યોમાં પ્રજામંડળો સ્થાપવાં, રાજ્યમાં ન સ્થપાય તો રાજ્યની બહાર સ્થાપીને સાચી હકીકત મળેરે કરવી.

(૨) પ્રજાને જાગૃત કરવા માટે વર્તમાનપત્રો તથા પત્રિકાઓનો પ્રચાર વધારવો, અને વર્તમાનપત્રોમાં જે તે રાજ્યો વિશે વધારે ખજર આપવી. તેને માટે ગામડાઓમાં બે ચીજ કરવી પડશે. ગામડાંનાં દુઃખો કે અન્યાયની માહિતી મોકલનારની વ્યવસ્થા અને પત્ર કે પત્રિકા વહેંચનાર. જ્યાં પ્રજાજનોમાં તીવ્ર ઇચ્છા હશે ત્યાં કોઈ પોલિસ કે મુખીપટેલ પેપરો અટકાવી શકવાનો નથી. લક્ષમાં રાખવું કે મુખીપટેલ અને પોલિસ છેવટે ગામડામાં પેદા થાય છે અને તેને ખરી વસ્તુસ્થિતિની સમજણ પડી નથી ત્યાં સુધી જ પ્રજાને કનડે છે. પ્રજાના સામનામાં જીતદારનો પ્રશ્ન ખડો થતો નથી. જીતમાંથી કોઈ વખત આજસ અથવા સંતોષ આવી જાય છે, દારને લીધે થોડા સમય સુધી પ્રજા દગાય છે પણ તેનામાં પાછું બળ આવે છે. જોડાની ખીલી દરેક પગલે ધોત્યાતી હોય તો તે પહેરનારો ક્યા સુધી તે ખીલીને ઠોક્યા વિના રહે ?

આજે ખેડૂતો ન્યાય મેળવવા માટે તૈયાર થતા જાય છે હજારો જુવાનોને દેશમુક્તિનું કામ કરવાની તમન્ના જાગી છે. હવે આગેવાનોનો પ્રશ્ન રહ્યો નથી. જે કાયર લોકો છે તે ખૂબ મારે છે કે બધું તૈયાર છે પણ અમને આગેવાનો મળતા નથી. આગેવાની જે તે વર્ગમાંથી પેદા થશે અને તે જ માત્ર સારી લડત લડી શકશે. લજ્જેલા વર્ગની દોરવણીની જરૂર હજી થોડા વર્ષો સુધી રહેશે, પણ જેમ સાધક રખડી રખડી ગુરુને શોધી કાઢે છે તેમ દોરવનારને મેળવી લેવાનો છે. એવા દોરવનાર કેટલાકોથી મળી રહે એવી ગુજરાતમાં વસ્તુસ્થિતિ છે. દેશી રાજ્યોમાં દોરવનાર ન મળે તો પાસેના ખાલસા ગુજરાતમાંથી મળશે.

એક ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. ઘણાં રાજ્યોમાં કેટલાક સેવાભાવી પંથ સાથે સાથે બીજા, પોતાનો સ્વાર્થ છોડી ન શકે એવા, અને જેમનું માનસ તદ્દન વિનિત અને બીખ માગનાર જેવું હોય છે; જેમને પ્રજાની મોખરે ઊભા રહેવાની ઇચ્છા તથા લોભ બને હોય છે પણ જે સરકારની લાલ આંખ સામે હમેશાં નમતું મૂકવાની સલાહ આપે છે તેવાને દૂર રાખવા પડશે. સાચો સત્યાગ્રહી માને છે કે જ્યાં સુધી સ્વમાન જાળવીને કોઈ માર્ગે સમાધાન થાય એ માર્ગ હજી છે લડત એ છેલ્લામાં છેલ્લું અને અનિવાર્ય થઈ પડે ત્યારે જ વાપરવાનું સાધન છે, પણ વિનિત કહેવાતા નજા નેતાઓ હમેશાં ખોટી સલાહ આપે છે, પ્રજાનું બળ તોડી પાડે છે, મંગલન લૂહુ કરે છે અને લડતને દેવટે દગો દે છે. આવા સાધુ જેવા દેખાતા, વિનયી વખતે સેવાની લાવનાવાળા, પણ હૃદયના નજા, કાયર, પ્રજાનું બળ ન સમજનારા, દુખ વેડી ન શકે એવા નેતાઓથી ચેતતા રહેવાની જરૂર રહે છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આ વિચારસરણી પ્રમાણે કામ કરતી થશે તો ૧૪૪ શુજ્ઞતા રાજ્યોમાં સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો પ્રશ્ન લાંબો વખત નહિ લે. સત્યાગ્રહની જે કળા (ટેકનિક) છે તે પ્રજા સમજી ગઈ છે. માણસાના પાટીદારોની સ્ત્રીઓ પણ સમજી છે. આજના યુગમાં વિચારો અને યોજના તથા યુક્તિઓનો પ્રચાર થતાં વાર લાગતી નથી.

શુજ્ઞતા ગંજરયાની પ્રજામંડળ, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપદ, અખિલ હિંદ રાજસ્થાની પ્રજાપરિપદ એ બધી સંસ્થાઓ માત્ર મદદગમ થઈ શકે, જે ખરું સાચું કામ કરવાનું છે તે દેશી રાજ્યોનાં ગામડાંમાં કરવાનું છે. આ યુગ એવો છે કે ધારેલું કામ અત્યંત ઓછા શ્રમથી, ઓછા પ્રયાસથી હવે સફળ થવાનો સંભવ છે, દારણકે પ્રજા તૈયાર છે અને લડતની કળા જાણીતી થઈ ગઈ છે.

છેવટે, થોડા શબ્દો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વલણને માટે કહેવાના રહે છે. મહાસભાની પરિપદમાં જે કરાવો પસાર થાય છે તેની પાછળ મહાસભાના મોટા ભાગના સભ્યોની શી લાગણી છે તેનો ખાસ વિચાર કરવાનો હોય છે કરાવેના શબ્દોની અંદર ગૂઢ અર્થો સમાવેશ હોય છે. એક ચીજ હીવા જેટલી સ્પષ્ટ છે કે મહાસભાએ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહ્યું છે કે જે જનતાનું સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિંદ દેશમાં મેળવવાનું છે તેણે જ રાજ્યોમાં મેળવવાનું છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ પોતાની જાગૃતિ કરવી, હક્કો મેળવવા, અન્યાય દૂર કરવા. તેમ કરતાં સરકારની સામે થવાના પ્રયત્ન ઓછા આવે તેની દરકાર રાખવી. પણ જે સરકારનો સામનો કરવો પડે તો તે પોતાની જવાબદારી પર કરવો, મહાસભાની સમિતિને માથે જવાબદારી ઢોળી પાડવી નહિ. પણ રાજ્ય સામેની પ્રજાની સાચી લડતમાં મહાસભાના સભ્યોની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ, સલાહ અને સહાય મળશે વ્યક્તિ તરીકે, મહાસભાના સભ્યો દરેક પ્રકારની મદદ કરશે તેથી જરાય મંકાવ વિના કહી શકાય કે હવે ઘણું મોટું ભાગે રાજસ્થાની પ્રજાની લડતમાં ગરમાગરમી આવશે કે તત્ત મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ મદદ કરતા થઈ જશે એવી આશા રાખવી એ વ્યર્થ નથી. કોઈ અપવાદ બને પણ ખરો, પણ સામાન્ય રીતે જોતાં આપણે આજના દેશની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ તેથી અસહયોગ મદદ ન મળે એ લાગે જ, કલ્પિત જ, બને.

કાટસરની ટેકરી પરથી

પ્રજાસભ ન. સવળ

[૫૨૫]

વીત્યાં વરસ કૈંક, આજ ફરી આંહીં આવી ઉભો.
 ઉભેલ અહિં ટેકરી પરથી દૃષ્ટિ ફેંકું બધે.
 તળેટી મહિં ક્ષેત્ર નીલમ લીલાં સુતેલાં મહીં
 થઈ વિપમ ફેડી વાંકીચુંકી લાંબી આલી જતી
 સુદ્ધર, દગ જાય ત્યાં લગ; વીંટી બધા ગામને
 ઉભેલ ગઢ, છૂર્ણના અચલ કાંગરા; ને લીલા
 ધર્યાં સુકુટ વૃક્ષનાં શિર; અપૂર્ણ મહેલે જુનો;
 અને વરસ વીતતાં નિળીઝ ગાડીના શેષમાં
 સુતા લઘુ તળાવ મધ્ય દ્વીપ-મારુતિ-મંદિર-
 તણે ફરફરંત ગેરુદ્ધવજ ન્હાણું; ને દૂરથી
 સુણાય કિચુડાટ વાવમહિં આલતા કોસના.

૫

૧૦

અને સ્મરણ સુખ સો સળવળી ઉઠે ભૂતનાં;
 સરે દગ સમીપથી વરસ સામટાં વેગમાં.

અનેક વરસોનું આવરણ ગાઢ ભીડી જતાં
 તરે નયન બાહ્યના તરવરાટ; તેજે ભર્યા
 દગો; ઉઠત અંગઅંગ થકી સ્ફૂર્તિના ધોધ; ને
 જુના, બટક, સોળતી સમવચસ્કની મંડળી-
 મહીં કરી અનેક મોજ; વળી બાળમંદિરના
 હસન્મુખ, સખા સમાજ 'શુરુદેવ', જે જ્ઞાનના
 વિશાળ વનમાં ઉગેલ કંઈ દેવવૃક્ષાતણી
 કરાવત પિછાન એશુલિ ગ્રહી કુળી પ્રેમથી.

૧૫

૨૦

લીટા કંઈક ચિત્રના; પરીકથાતણા પાઠ, -રે!
 રહી ઘણીક વેળ બાળવીર સાથીની સગમાં
 પરાક્રમ કર્યા હતા કંઈક; સાહસોત્સાહનાં
 કરી અમૃતપાન, ધૂમત અરણ્ય ગાઢાંમંહી.
 હણી અસુર કૈંક, કેદ પડી રૂપની રાશિ શી
 વિમુક્ત કરી'તી અનેક કુંવરી; નિધિ માતને
 વીંધી, વન વટાવી ઘોર, વટી ચાંદીને રાક્ષસો-
 તણી, કંઈક વેળ અમૃત દ્રવ્ય લાભ્યા હતા.

૨૫

‘ઇલાસૂત-ઇલા’ તણાં કરુણ કંઠને હાઈને ૩૦
વલોવી, નયનેથી અચુગ્લધાર બહાવી હતી.
અસહ્ય અપમાન-ચાણુક ફરીફરીને ખમી,
સખા-જીવન-ઘાતક પ્રબળ ઝેરને ચૂસતા,
ધરી કરુણ મૌન ગંભીર સહંત આક્ષેપની ૩૫
ઝડી, દલદલો વિશુદ્ધ ઉરના ઉઘાડી, થતા
અચેતન ખપાણુમૂર્તિ ‘મનસાગરે’ થંભ્યા
હતા જ અમ પ્રાણુશ્વાસ; નિજ મિત્રસૂતતણું
અડચે લગિર બિન્દુ રક્તનું અજીવ થાતા ફરી
કિલોલ કરતા સખા સહ કિલોલ કરતા હતા.

ભમંત પડી આખડી લઘુક તો’ય વાડી મીઠી- ૪૦
મહીં ફળ અનેક વેળ, કદિ એકલા, સોળતી
સહે વળી કદીક, ઓર કંઈ સ્વાદથી ચાખતા
અનેકવિધ, તૃપ્તિ કોઈ પણ ના હતા લાધતા.

મીઠી સપન-સૃષ્ટિ આ જીવનછોડને સીંચતી ૪૫
અમીરસ સમી જ મિષ્ટ હતી નાગૃત-સૃષ્ટિયે.

મીઠા વિહંગવૃન્દનાં કિલકિલાટ, ઝરણાં તણા
વિમુક્ત ખળકાટ, બીન અણુણાટ, શા બાલકો-
તણે અગણ કંઠ ઉલ્લસિત ઊઠતા હાર્યના
ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિતણાં પૂર દિવાલ અથડાઈને
વિશાળ અમ બાગમાં સભર લહેરતા, ડોલતા. ૫૦

ધયાં વસન શ્વેત, શુભ્ર, ‘શુરુદેવ’ની મૂર્તિઓ
પ્રસન્ન ફરતી અહીંતહીં, ઉરોમિ બાલોતણી
ઉછાળત નિહાળતી રમતે બાલનુથો તણી.
અહો ! શિશુક કીડનો ! રમત સાતતાળી તણી
વિશાળ અમ બાગમાં ઘણીક વેળ નામી જતી. ૫૫

છપાલું લઘુ વૃક્ષપત્ર જીથમાંહિ; શ્વાસે ભરી
ઠરેલ કંઈ ફોડ; સાથીથી ઝલાઈ જાતાં, જઈ
ઉભેલ ‘શુરુદેવ’ પાસ, કરસ્પર્શ પામી મીઠો
જતાં સકલ થાક ઓસરી રમંત પાછા ફરી.

અહો ! લઘુક કેડી આજ પરથી થઈને અમે, ૬૦

અમારી બધી મંડળી, 'શુરુજનો'ય સંગાથમાં
લઈ, પ્રથમ વેળ 'ફાટસર' ન્હાળવા નીકળ્યા
હતા. બટુકમંડળી સરવ પહેલી પૈડાં લઈ,
સુસાટભર દોડતી 'કવણુ પહેલું?'ની હોડમાં
રહેલ 'શુરુદેવ' પાછળની વાટ જોયા વિના ૬૫
ચડી જઈ જ ટેકરી, શિખર પહોંચીને ન્હાળતી
દૂરેથી 'શુરુદેવ' મંડળી ધીમેધીમે આવતી.

અનેક સરતી અહો! સ્મરણકૂલમાળા, મીઠી
સ્ફુરાવતી સુગંધ, શાંતિ અરપંત અંગાંગને,
નિમીલિત કરંત નેન, મધુધેન આંજી, ઘડી ૭૦
સુવાડી જૂતઅંકમાં શીતળ વાયરો ઢાળતી.

*

'લિયે અમૂલ લાલ શિક્ષણ તણે! લલે બાળકો
અછૂત જનનાય' નિર્ણયથી એક શાળા તણા
ઉઠ્યું બળભળી શહેર અઘળું, અને દોષમાં ૭૫
કરી સરવણી બધીય કુલછોડની બંધ ત્યાં.

રહે અછૂતગાળ શિક્ષણથી દૂર શાળા તણા
થકી મરણને ગણી વર, સમગ્ર સંચાલકો શાળાતણી
સુઅદ્ય, યશ.પૂર્ણ જીવનલીલા જ સંકેલતા.

*

—ગયું સરવ. ફોરીને સુરભિ, સર્વ પહેલાવતા-
તણા હજી થયા ન પૂર્ણ નિજ સર્વ આદર્શ, ત્યાં
અરૂઢ કુલછોડ ઉન્મૂલ થયો, સુઝી શહેરને
મતિ અવળી, કયાંય છટી પડી પાંખડી પાંખડી.

પળ્યા સરવ પંથપંથ વિખરાઈ માળો ગયો
શન્યા કલબલાટ, શૂન્ય રવમૂક ભેંકાર શું ૮૫
પડ્યું સરવ ખાલી, આત્મહીણ જોળિયા શું રહ્યું
ગયું અવર નામધારી કંઈ ચોટી ત્યાં પાટિયુ.....

—મીઠાં સ્મરણજન્ય વાદળ વિષાદ વીંટાયલો
ઢળેલ શિર, ભારી પાય, લઘુ ટેકરી ઊતર્યો.*

*૨

* આ શિક્ષણમંસ્થા તે વઢવાણ શહેરનું દસમાર વર્ષ પહેલાં બંધ પડેલ

'શ્રી વઢવાણ કેળવણી મંડળ.'

શરદ્બાણુના બંગલ જીવનની મને માહિતી નથી. પણ એમના અક્ષરદેહનો હું રસિયો છું. એમની મોટા ભાગની નવલકથાઓ અને વાર્તાઓએ મને આકર્ષ્યો છે. માનવીના દિલની વેદના, દર્દકથા વ્યક્ત કરવામાં હિંદુસ્તાનના સાહિત્યકારોમાં કદાચ શરદ્બાણુ અનન્ય જ છે. માનવતા પ્રત્યેની એમની સહૃદયતાએ એમની કલમને તેજસ્વી બનાવીને છે. જીવનના આવેગો, જીવનની ઊંડી ઊમિઓ, જીવનની અદ્ભુત વાસનાઓને આજના રૂઢિપદ્ધ સમાજમાં એટલી લયકર અચડામણમાં આલેખી પડે છે અને એ સંગ્રામમાં વ્યક્તિઓનો કેવો કચ્ચરધાણુ નીકળી જાય છે, એનો સચોટ ચિત્રાંશ એમની નવલકથાઓમાં નજરે પડે છે.

માનવ સ્વભાવને સમજવાની એમની અદ્ભુત શક્તિ અને એને યથાર્થરૂપે રજૂ કરવાની એમની તેજસ્વી શૈલી, સંવાદ ઉપરનો એમનો કાબૂ અને પાત્રો સર્જવાની એમની કુશળતા, ઉપરાંત વાર્તાનો વેગ જેવટ મુઠ્ઠી તેવો ને તેવો રહે એટલી કલ્પના—આ બધાને કારણે શરદ્બાણુ કેવળ બંગાળના સાહિત્યકાર મટી સમસ્ત હિંદના બની ગયા છે. ગુજરાતીઓને મન તો તેઓ આપણા પોતાના ગુજરાતી નવલકથાકાર જ હોય એટલી આત્મીયતા વસી ગઈ છે.

બંગાળી પ્રજાનાં હૃદયને તેમણે હયમચાવી મૂક્યાં છે. પતિપત્ની, ભાઈભાઈ, માસુ-વહુ, નણંદભોજન, જોરમાન મા, ગામડાંનો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો સમાજ, શહેરનો મુધરેલો ધાક્ક સમાજ અને જેને વિષે સમાજ કેવળ ઘૂણા જ વરસાવતો રહ્યો છે અને છતાં પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જેને ટકાવી રહેલ છે તે વેશ્યાઓ—આ સૌનાં ચરિત્રો અને ચિત્રો આમોઘુબ રજૂ કરી શરદ્બાણુએ બંગાળની પ્રજાને જીવનનો-ધનકારો સંકળાવ્યો છે.

અને આ શક્તિને પ્રતાપે જ તેમના પુસ્તકો ઉપરથી તૈયાર થયેલી ફિલ્મો—દેવદાસ અને ગૃહદાહે—લાખો માનવીઓને મુગ્ધ કર્યાં છે. શ્રીકાન્ત જેવી નવલકથા—આત્મકથાની શૈલીની નવલકથા—વિશ્વસાહિત્યના થોડાક ઉત્તમ અથોમા સ્થાન ભોગવો શકે એટલી પ્રતિભાશીલ બની છે.

આમ શરદ્બાણુ બંગાળના—સમસ્ત હિંદના સાહિત્યસ્વામી તરીકે અમર બન્યા છે.

*

અને છતાં, આ મહાન સાહિત્યકારની મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના હું નથી રહી શકતો. એક વાત સ્પષ્ટ કરું કે કાઈ લેખક સંપૂર્ણ પ્રગતિશીલ કે સંપૂર્ણ પ્રત્યાધાતી ભાગ્યે જ હોય છે. ત્યારે શરદ્બાણુ વિષે ટીકા કરવાની ઘૂંટતા કરું છું ત્યારે તેઓ ન્યાં ન્યાં પ્રત્યા-

ગિરીધ:—આ ખાણનો વિસ્તાર કુલ ૧૧ ચો. માઈલ છે, તે પશુ અહીંનો કાચસો વખણાય છે. અહીંનો કોંક પશુ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૮૫૧માં ખોદવાનું કામ શરૂ થયું અને ૧૮૭૧ માં રેલવે આવ્યા પછી આ કામ ખૂબ વિકાસ પામ્યું છે. ૧૮૮૦માં એનું ઉત્પન્ન ૪ લાખ ટનોનું હતું અને ૧૯૧૬માં તે ૯૫૦ હજાર ટનોનું થયું. અહીંનો કાચસો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે કંપની અને જગલ કાચ કંપની વાપરે છે.

તાલચેર:—આ ખાણ ઓરિસામાં બ્રહ્મપુત્રા નદી પાસે કટકની વાવવ્ય દિશામાં ૬૫ માઈલો પર આવેલી છે. ૧૮૫૫માં તે ક્ષેત્રમાં બહુ લાભ દેખાયો નહિ, પણ ૧૯૧૬માં વધારે ચીનટથી શોધ કર્યા પછી જણાયું કે આ ક્ષેત્રમાં ૧૮૪૫ લાખ ટન જેટલો કાચસો મળી શકે એમ છે. આ ખાણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસ પાસે હોવાથી તે ખાણની રેલવે માટે બહુ ઉપયોગી છે. ૧૯૨૩માં એનું ઉત્પન્ન ૨૫૩ હજાર ટનોનું હતું.

આ સિવાય આ ભાગમાં રામગઢ, રાજમહાલ દિલ્હ, ઔરંગા, ડાહટનગંજ, રામપુર, દાર્જિલિંગ વગેરે ખાણો છે અને તેમના લગભગ ૪૦૦ ચો. માઈલના ક્ષેત્રમાં લગભગ ૧૦-૧૫ લાખ ટન કાચસો મળે છે. કાચસો હલકી ગતનો હોય છે. ડો. જગદીશચંદ્ર બોઝે દાર્જિલિંગના કાચસા ઉપર પ્રયોગ કરીને તેમાંથી સારો કોંક થઈ શકે એમ છે, એમ ખતાવ્યું છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાન

હવે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બિતરીએ. આ ભાગમાં કુલ ૫ ખાણો છે અને રેવા સંસ્થાનના તાબામાં છે. આ ક્ષેત્રમાં દેશની બધી ખાણોની ઉત્પત્તિ ૫૩ કરોડ ટન ઉપર હતી, તેમાંની ૫૬,૬૯ હજાર ટન ઉપરનું ઉત્પન્ન અહીંની ઉમારિયા અને સોહાગપૂર આ બે ખાણોનું છે.

ઉમારિયા:—આ ખાણ શોણ નદીની ઉપનદી ઉમરાર નદી ઉપર આવેલી છે, અને કટનીથી ૩૬ માઈલ પર છે. તેનો વિસ્તાર ૬ ચો માઈલનો છે પણ મિ. સી. એક્સ. ફોક્સે ૧૯૩૪માં ગણતરી કરેલી કે આ ખાણમાં ૨૪૦ લાખ ટન સુધી છે. ૧૯૧૬ માં તેનું ઉત્પન્ન ૨,૦૦,૨૮૫ ટન હતું ૧૮૮૪થી ૧૯૩૨ સુધીમાં તેનું કુલ ઉત્પન્ન (નોંધીત ખાણનું ૧૮૯૮થી ૧૯૦૨ સુધીનું ઉત્પન્ન એની સાથે ગણીએ તો) ૫૮,૪૮,૫૬૯ ટન જેટલું થાય છે.

સોહાગપૂર:—આ ખાણ બહુ વિસ્તૃત એટલે ૧૨૦૦ ચો. માઈલની છે. એમાં બહુ કાચસો હોવો નોંધીએ, એમ તજજ્ઞો કહે છે. ૧૯૩૨માં તેનું ઉત્પન્ન ૧,૬૬,૧૯૫ ટન જેટલું હતું

નેહિલ્લ્લા:—આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ૧૪૩ ચો. માઈલ છે, જેમાંથી ૫૦૦ ફૂટ સુધીના ઊંડાણમાં ૩ કરોડ જેટલો કાચસો મળી શકે એમ છે.

આ સિવાય કારાર અને સિંઘૌલી આ બે ખાણો છે પણ તેમનું ઉત્પન્ન બહુ ઓછું છે.

મધ્યપ્રાંત

આ પ્રાંતમાં આવેલી ખાણોમાંથી આખા દેશની કોલમાની આવકમાનો ૨૦૫% અથવા તો ૧,૪૫,૭૮,૮૦૭ ટન ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ખાણોના ચાર વિભાગો કરેલા છે.

(૧) રેવા સંસ્થાનની ખાણથી મધ્યપ્રાંતમાં આવનારી;

(૨) શોણ નદીને મળનારી નદીઓ પાસેની;

(૩) સાતપુડા પર્વત પાસેની; અને

(૪) વર્ધાની ખાણ પાસેની.

વિભાગ ૧ લો

આ વિભાગમાં સનહત, ઝાઝાખંડ, કુરાસિયા અને કોરેગઢ આ ચાર ખાણો આવે છે. સનહત ખાણનો વિસ્તાર ૩૩૦ ચોરસ માઈલનો છે અને એનો કોલસો સામાન્ય જાતનો હોય છે. ઝાઝાખંડનું ક્ષેત્ર ૨૨ ચો. માઈલનું છે પણ કોલસો સારો હોય છે. આ ખાણના ૪-૫ ચો. માઈલો સુધીમાં દર ચો. માઈલે ૩૦૮ લાખ ટન કોલસો છે, એમ મિ. એ. એલ્. કૉલસન નામના જૂગલ્લશાસ્ત્રીએ શોધી કાઢ્યું છે. કુરાસિયા ખાણ સાવ એકખાણુમાં છે અને તેનો વિસ્તાર ૪૮ ચોરસ માઈલનો છે. આની શરૂઆત ૧૯૩૦માં થઈ છે અને ૧૯૩૨ સુધીમાં એમાંથી ૧,૪૮,૭૨૬ ટન કોલસો નીકળ્યો છે આ ખાણની અગ્નિ દિશામાં કોરેગઢ નામની ખાણ આવેલી છે અને તેના ૬ ચો. માઈલના વિસ્તારમાં મધ્યમ પ્રકારના ત્રણ થર છે.

વિભાગ ૨ નો

ઉદેપુર સંસ્થાનમાં માંડ, બિલાસપુર જિલ્લામાં દોરખા, સિરગુજ સંસ્થાનમાં ગમપુર, લખનપુર, વિશ્રામપુર, રામકોલા-તાતાપાણી અને ઝીલમિલી આટલી ખાણો છે. આ હજી સુધી પૂરતા પ્રમાણમાં ખીલી ન હોવાથી તેમનો દૃઢમાં ઉલ્લેખ કરવા જોવો છે.

દોરખા ખાણ હસદા નદીની ખીણમાં આવેલી છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૦૦ ચો. માઈલનો છે. એમાં પાંચસો લાખ ટન સારો અને બે-હજાર ટન સુધી કીતરતા દરજ્જાનો કોલસો મળશે, એમ ત્યાના અધિકારીઓ કહે છે. અહીંથી બગાલ નાગપુર રેલવે ૨૪ માઈલ પર આવેલી હોવાથી આગળ ઉપર આ ખાણનું લવિધ્ય સારું દેખાય છે.

વિશ્રામપુર.—આ ખાણમાં ૪૦૦ ચો. માઈલમાં સારો કોલસો છે. પણ તેની વધારે તપાસ હજી થવાની છે.

ઝીલમિલી.—આ ખાણનો વિસ્તાર ૪૦ ચો. માઈલનો છે અને એના કોલસામાંથી સારો કોલ થઈ શકશે, એમ મનાય છે. પણ એ દિશામાં હજી પ્રયત્ન થયો નથી.

આ સિવાય ખીજી ચાર ખાણોનું ક્ષેત્ર ૯૩૫ ચો. માઈલોનું છે, તેમાં સરવાળે હલકી જાતનો કોલસો છે.

વિભાગ ૩ નો

ઉત્તરમાં નરસિંગપુર જિલ્લાના મોદપાની સુધી અને દક્ષિણમાં બેતુલ અને જિંદવાડા જિલ્લા સુધીના ૧૭૦ માઈલના ટાપુમાં મોદપાની, શહાપુર, તાવા, કાન્દા ખીણ અને પેચ ખીણ આટલી ખાણો છે. મોદપાની ખાણમાંથી ૧૯૦૩ સુધીમાં ૧,૮૧,૦૮૦ ટન કોલસો કાઢ્યો હતો, અને ૧૯૨૬માં તે બંધ કરાવી ત્યારે તેમાંથી ૧૯૦૩ પછીના વરસોમાં ૧૪ લાખ ટન ઉપર ઉત્પન્ન આવ્યું છે આ ખાણનો કોલસો હલકી જાતનો હોય છે. શહાપુર ખાણનો ૨૬ ચો. માઈલનો ભાગ ખોદાવીને કોલસાની પરીક્ષા કરી હતી. પણ તે વધારે પ્રમાણમાં નીકળ્યો નહિ. ૧૯૨૩માં આમાંથી ફક્ત બે હજાર ટન ઉપર થોડો વધારે કોલસો નીકળ્યો તેથી ૧૯૨૭માં આ ખાણ બંધ થઈ. તાવાનો વિસ્તાર ૭૬ ચો. માઈલનો છે, અને ત્યાં પાંચ ફૂટ જડાઈનો થર છે કાન્દા ખીણમાં ચારેક મારા થર છે અને તેમાંના એકમાં ઉત્તમ કોલના કોલમાં નીકળે છે. પેચ ખાણનો ખોદેલો ભાગ ૭૬ ચો. માઈલનો છે અને આ તથા તેની પશ્ચિમ ખાણના ભાગમાં ૧૫૫ લાખ ટન કોલસો મળી

શ્રેષ્ઠ મિ. ફોક્સ નામના બૂર્જવાસીની ગણતરી છે. ૧૯૩૨માં એનું ઉત્પન્ન ૮,૩૧,૮૧૭ ટનનું હતું.

વિભાગ ૪ થો

વર્ધા ખીણમાંની ખાણો ચાંદા અને યવતમાળ જિલ્લાઓમાં આવેલી છે અને તે બધાનો વિસ્તાર ૧૬૦૦ ચો. માઈલનો છે. ત્યાંના કોલસાનો વધારેમાં વધારે મોટો શર ૯૦ ફૂટનો છે. હવે એની ખાણોની વિગતવાર માહિતી નીચે આપેલી છે.

વરૌરા ખાણ નાગપુરની દક્ષિણમાં ૬૨ માઈલ પર આવેલી છે. ૧૮૭૩થી ૧૯૦૬ સુધીમાં આ ખાણમાંથી ૩૦ લાખ ટન સુધી કોલસો કાઢ્યા પછી ખોદવાની મુશ્કેલીઓને લીધે કામ બંધ થયું છે. ઘૂંગસ-તેલવાસાનો વિસ્તાર ૧૦૦ ચો. માઈલનો છે અને તેમાં ૧૦,૦૦૦ લાખ ટન સુધી કોલસો હોવો જોઈએ એમ ગણકારે કહે છે. હમણાં હમણાં તેના પર કામ શરૂ થયું છે. ગંધારનો વિસ્તાર ૬ ચો. માઈલનો છે અને મિ. ફોક્સ કહે છે કે આમાં ૫૪૦ લાખ ટન કોલસો હોવો જોઈએ. પણ હજી સુધી તે દિશામાં વધારે પ્રયત્ન થયો નથી. બલ્લાલપુર હૈદરાબાદ સંસ્થાનમાં આવે છે પણ ખાણનો ભોગ અંગ્રેજોની હદમાં છે. એમાંથી ૧૯૩૧માં ૨,૨૩,૦૨૫ ટન અને ૧૯૩૨માં ૨,૧૭,૪૨૧ ટન કાઢ્યા હતાં. અહીંના આખા ભાગમાં કુલ ૪૦૦ લાખ ટન હોવા જોઈએ, એમ તજજ્ઞો કહે છે. ચાંદા અને વામનપલ્લીમાં પણ કોલસાની ખાણો નાના પ્રમાણમાં છે. વૂણ અને આણખાણના પ્રદેશમાં (૭ માઈલમાં) ૧૦,૫૦ લાખ ટન અને પિસગાંવથી વરૌરા (૧૨ માઈલ)નાં પ્રદેશમાં ૨૪,૦૦ લાખ ટન કોલસો છે. એકલા યવતમાળ જિલ્લામાંથી ૧૯૨૦થી ૧૯૨૭ સુધીમાં ૧૩,૪૮૯ ટન કોલસો નીકળ્યો છે. મધ્યપ્રાંતનો કોલસો શ્રી. આર્. પી. રેલવે અને ત્યાંનાં મિલો ને કારખાનાં ખરીદી લે છે.

૫

હૈદરાબાદ

૧૯૦૦થી ૧૯૩૨ સુધીમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મળીને ૫૩ કરોડ ૬ લાખ ટન ઉપર કોલસાની આવક હતી. તેમાંથી ૧ કરોડ ૯૪ લાખ ટન કોલસાની ઉત્પત્તિ એકલા નિકામ હૈદરાબાદ સંસ્થાનની ખીણોમાં થાય છે. તેમાંના આદિલગાદ જિલ્લામાં સાબી અને તાંદૂર અને વારંગળ જિલ્લામાં કામારમ્, માધવારમ્ અને સિંગારણીમાં ખાણો છે. તે સિવાય બીજી કેટલીક જગ્યાએ કોલસાના નાના નાના ખડક મળ્યા છે.

સાબીની ખાણ વર્ધા નદીની દક્ષિણ દિશામાં આવી છે. અને ૧૮૭૪ના અરસામાં થયેલી શોધખોળ ઉપરથી એમ માલૂમ પડ્યું છે કે એના ૧૬ ચો. માઈલના ઘેરામાં ૪૦ ફૂટ જડાઈતો કોલસાનો ખડક છે. ૧૯૨૦થી એના પર વ્યવસ્થિત કામની શરૂઆત થઈ છે અને ૧૯૩૨માં તેનું ઉત્પન્ન ૬૧,૧૮૪ ટન હતું તાંદૂરની ખાણ ફૈરગુરા અને અકનાપલીની વચ્ચે આવી છે અને હાલ સાત માઈલના પ્રદેશમાં ૧૫ ફૂટ સુધીમાં કોલસો લગભગ બધેય મળે છે. આ ઉપરથી મિ. યુગસ નામના બૂર્જવાસીનું અનુમાન છે કે આ ધર આગળ ૨૪ માઈલો સુધી એમને એમ ચાલુ દરી. ૧૯૩૨માં આ ખાણનું ઉત્પન્ન ૧,૨૬,૪૭૧ ટનનું હતું. કામારમ્નો વિસ્તાર ૧૫૬ એકરનો છે અને તેમાં ૧૧,૩૨,૫૬૦ ટન સારી જાતનો કોલસો છે. માધવારમ્ની ખાણ લક્ષ્મણમ્ની દક્ષિણમાં આવેલી છે અને તેનો

વિસ્તાર ૨૪ ચો. માઈલનો છે. ૧૮૯૧માં રાજોપલ્લી પાસે એક સારી જાતના કોલસાનો ખડક મળ્યો છે અને ત્યારથી તે ખાણ તરફ ધ્યાન ગયું છે. સિંગારેણી ખાણ હૈદરાબાદ શહેરથી ૧૪૬ માઈલ પર છે અને તેનો વિસ્તાર વચ્ચે વચ્ચે તૂટેલો છે છતાં ૧૯ ચો. માઈલનો છે. આના એક થરમાં કુલ ૩૬૦ લાખ ટન કોલસો છે, એવી ગણતરી છે. દરેક વરસે આનું ઉત્પન્ન સરેરાસ પાંચ લાખનું હોય છે. ૧૯૩૨માં તેનો આંકડો ૫,૯૩,૪૬૬ ટનનો છે. આ ખાણમાં અકસ્માતો વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે અને ત્યાંના કોલસામાં ખૂબ પછી ફક્ત રાખ જ સિલક રહે છે, એવો હલકો તે હોવાથી આ ખાણનું કામ ધીમું ચાલે છે.

ટ્રેશિયસ, જુરેસિક અને ટર્શિયરી જાતના કોલસાની ખાણો

આપણા દેશમાં આ જાતનો કોલસો ૨% હોય છે અને એની ખાણો આસામ, બલુચિસ્તાન, પંજાબ, રજપૂતાનામાં છે અને બ્રહ્મદેશ, કાશ્મીર અને સરહદ પ્રાંતની ખાણોનું કામ સારી રીતે શરૂ થયું નથી.

આસામ

આ પ્રાંતના પશ્ચિમ ભાગમાં ગારો ટેકરી ઉપર આવેલી ખાણો કેટ્રિયસ યુગની છે અને તેનો વિસ્તાર ૨૦ ચો. માઈલનો છે. ૧૮૮૨માં લા ટૂંચે નામના ભૂગર્ભશાસ્ત્રીએ કરેલી ગણતરી મુજબ આ ભાગમાં ૭૬૦ લાખ ટન કોલસો છે. એની જાત સારી છે, પણ અહીંથી રેલવે દૂર હોવાને લીધે ખાણનું કામ આગળ ફાલતું નથી. ખાસી અને જયંતી ટેકરી ઉપરની ખાણોમાં ટ્રેશિયસ અને ટર્શિયરી યુગનો કોલસો છે. અહીંનો એક થર ૩ થી ૯ ફૂટ જડો છે. તેની લંબાઈ ૧૩૬ એકર છે. મિ. ટૂંચેની ગણતરી પ્રમાણે આ ભાગમાં ૧૧,૮૫,૦૦૦ ટન કોલસો હોવો જોઈએ. અંબાલી નદીની બાજુમાં પણ ખીજ એક ખાણ છે અને તેનો વિસ્તાર ૩૦ ચો. માઈલનો છે.

ઉત્તર આસામમાં કેટલાંક સારા ક્ષેત્રો છે. દિસી નદી પરની ખાણનો વિસ્તાર ૫ માઈલનો અને જંજીની ખાણનો ૩ માઈલનો છે, પણ આ કોલસો સારો નથી. જંજીની પાસે આવેલી નંજીરા ખાણનો કોલસો કઠણ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬ માઈલનો છે અને તેમાંથી કુલ ૩૭૨ લાખ ટન નીકળશે, એવી ગણતરી છે. આ ભાગમાંથી ૧૯૩૨ સુધીમાં કુલ ૭,૧૬,૧૧૦ ટન અને એકલા ૧૯૩૨માં ૩૮,૪૦૩ ટન કોલસો નીકળ્યો છે. નંજીરાની ઇશાન દિશાએ જયપુર નામની ખાણ છે, અને તેનો વિસ્તાર ૨૫ માઈલનો છે. એમાંના ૧૫ માઈલમાં ૪૫૦ ફૂટના ઊંડાણમાં ૨૦૦ લાખ ટન કોલસો છે. પણ સૌથી પ્રસિદ્ધ ખાણ માકુમની છે; તેનો વિસ્તાર ૧૮ ચો. માઈલનો છે. આના કોલસાના નિકાસ માટે બલુપુત્રા નદીની હોડીઓ હોવાથી આ ખાણને આ એક મોટી સગવડ છે. આની ખાણની શરૂઆત ત્યાંની વેપારી અને રેલવે કંપનીઓએ મળીને ૧૮૮૧માં કરેલી અને તે બલુપુત્રા નદી ઉપરની ડિઅમંડ ખાણ સાથે રેલવેથી જોડાયેલી છે. લેડો, તિકાક અને નામડાંગના ભાગમાં અતિશય ઉત્તમ જાતનો કોલસો મળે છે. એ કોલસો બળવાને માટે અને કોક કરવાને માટે સારો હોય છે. આ ખાણનું ઉત્પન્ન ૧૯૦૦માં ૨,૧૫,૯૬૨ ટન અને ૧૯૦૯ માં ૩૦૫,૫૬૩ ટન જેટલું થયું છે. ૧૯૩૨માં સામાન્ય મહીને લીધે ઉત્પન્ન ૧,૭૦૩૯૯ ટન થયું હતું. આ કોલસો રેલવે અને આગબેટ કંપની અને આનાં કારખાનાં ખરીદી લે છે.

ખલુચિસ્તાન

આ ભાગમાં ઓસીન યુગનો કાલસો કેટલીક જગ્યાએ મળે છે પણ અહીંના ખડક અસ્થિર હોવાને લીધે ખાણો ખોદવાનું કામ જોખમ ભરેલું અને ખર્ચાળ હોય છે. આમાંની સોર, બોલન અને ખોસ્ત આ ત્રણ ખાણો પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રાંતમાં સામાન્ય રીતે બળતણ ઓછું હોવાથી અહીંના કાલસાને વિશેષ મહત્ત્વ છે. સોર અને બોલનની ખાણોનું ઉત્પન્ન ૧૯૨૨માં ૨૬,૨૬૯ ટનનું છે, અને ૧૯૩૨માં ૧૩,૬૩૧ ટનનું છે. ખોસ્તમાં નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલવે કંપનીએ ખાણનું કામ શરૂ કર્યું હતું અને ૧૯૧૩માં ૪૫,૫૮૫ ટન કાલસો કાઢ્યો હતો. આ આંકડો ૧૯૨૫માં ૧૭,૦૮૫ ટન સુધી ઊતર્યો હતો. આ કાલસો સ્ટ્રોક્ટક હોવાને લીધે હાલ આ ખાણ લગભગ બંધ થઈ છે.

બ્રહ્મદેશ

બ્રહ્મદેશના લગભગ બધા ભાગોમાં કાલસો મળે છે. પાનલાંગ ખીણ અને લોખનમાં ભુરૈસિક જાતનો કાલસો હોય છે. આનો વિસ્તાર ૧૩ માઈલ કરતાં વધારે છે. પણ ખડક અસ્થિર અને તૂટેલો હોવાથી એનું ઉત્પન્ન વધારે થતું નથી. હેનમદા જિલ્લામાં પણ કેટલીક જગ્યાએ કાલસાના થર મળેલા છે, પણ તે ખુબ નરમ હોવાથી ત્યાંની ખાણો મશરૂ થઈ નથી. હમણાં નામાર્વ પાસે ૧૦ ફૂટ જગાઈતો થર મળેલો સંભળાય છે. અહીં કેટલીક જગ્યાએ ટર્શિયરી જાતનો કાલસો મળે છે. યુગ્મિનબેટ અને મિંજુમાં ૪ થી ૫ ફૂટના થર મળેલા છે. કાબવેટમાં ૧૮૯૧ થી ૧૯૦૪ સુધીમાં દર વરસે સરેરાશ દસથી પંદર હજાર ટન મળતા હતા હાલ ત્યાંનો કાલસો ખલાસ થયો છે ઉત્તર ચિંડવીની ખીણમાં એક સારી ખાણ છે અને તેની બાજુમાં નાન્તાહી, પેલોંગ વગેરે ખીણોનો મળાને ૫૫-૬૦ માઈલનો ટાપુ કાલસાવાળો છે, અને તેમાં ૨,૧૦૦ લાખ ટન કાલસો હોવો જોઈએ, એવી ગણતરી છે.

કાશ્મીર

કાશ્મીરમાં જમ્મુ જિલ્લામાં આ ખાણો આવેલી છે તે જમ્મુ શહેરની ઉત્તરમાં ૨૦ માઈલ પર છૂટીછવાઈ મળીને ૪૦ માઈલો સુધી પથરાયેલી છે. નેતા છ ભાગ થઈ શકે છે—રૈસી, દાંડલી, મહોગાલા, મેટકા, કાલાકોટ અને છેલ્લે અનસ્વાલ-સવાલકોટ. રૈસીનો લડા-શંગમમાર્ગ નામનો લાગ પ્રવર્તન કરવા જોવો છે. આમાં ૩૧ હિંચનો થર સર્વેક્ષણ છે અને આ આખી ખાણમાં લગભગ ૨૦૫ લાખ ટન કાલસો હોવો જોઈએ એવી મિ. મિસલ-મિસની ગણતરી છે. મહોગાલામાં ૮ ફૂટ જગાઈતો થર છે અને તેમાં ૪૦ લાખ ટન મળશે. મેટકા ૫ ફૂટ જગાઈના થરમાં-૫૦ લાખ ટન છે. કાલાકોટમાં ૯૦ લાખ ટન અને અનસ્વાલ-સવાલકોટમાં ૯૦ લાખ ટન મળશે, એમ જાણકાર કહે છે. એથી વધારે પ્રદેશમાં કાલસો મળવો અસંભવિત નથી. અહીંના કાલસો સારો હોય છે અને તેનો કાક સારો બને છે.

પંજાબ

અહીંની ખાણો વિશેષ કરીને મીઠાના ડુંગરોની હારમાં અને રાવળપિંડીની ઉત્તરની ટેકરીઓમાં છે. અહીંના કાલસો ખલુચિસ્તાનની પેઠે ઓસીનયુગનો છે. ભાગનવાલા પાસે સાત ફૂટ જગાઈતો થર એકાદ માઈલનો છે અને તેમાં ૧૦ લાખ ટન કાલસાની ગણતરી છે. ૧૮૯૩ માં નોર્થ-વેસ્ટર્ન રેલવે કંપનીએ અહીંનું કામ હાથમાં લીધું અને મિથ-સાગર રેલવે સાથે આનું જોડાણ થયું. ૧૮૯૭ માં અહીંની આવક ૧૩,૧૪૫ ટનની હતી. ૧૯૦૦માં

કોલસો

હોની ખાણો બંધ થઈ છે. દાણદોતમાં બે ફૂટ જાડાઈ મેં થઈ છે. અને તેનું ૧૯૦૦ થી ૯૩૨ સુધીનું ઉત્પન્ન ૧૪,૪૯,૬૧૧ ટન છે. આ કોલસામાં વધારે સફર હોવાને લીધે બંગાળના કોલસા સાથે બેળવીને બળતણ તરીકે પ્રગતિમા વપરાય છે. મિયાનવાલી જિલ્લામાં ઇસાખેલની પાસેના ભાગમાં કેટલાક ૨૭ ઈંચ જેટલા ઘરો છે, અને તેની લગાઈ ૩ માઇલ છે. ૧૯૦૪માં અહીં ખોદવાનું કામ શરૂ થયું છે અને ૧૯૦૭માં અહીંનું ઉત્પન્ન ૭૬૫ ટન હતું તે ૧૯૧૨માં ૭૦૦૦ ટન થયું, અને ૧૯૩૨માં ૩૦,૭૬૨ ટન થી ગયું છે. શહાપુર જિલ્લામાં તેળૂવાલા અને ઝાકરકોટ, આ બે ખાણો છે. અને માંથી વાર્ષિક ૫૦૦૦ ટનની આવક થાય છે. ૧૯૩૨માં ૯,૫૩૮ ટન આવક હતી.

રજપૂતાના

ખિકાનેર સંસ્થાનમાં પલાનામાં ખાણો ખોદવાનું કામ શરૂ થયું છે અને તે કોલસાનો ગ છોડણી જેવો છે. આનો થર ૧૦ થી ૧૪ ફૂટનો હોય છે અને ૧૯૦૪માં આનું ઉત્પન્ન ૫,૦૭૮ ટન હતું, અને ૧૯૩૨માં ૩૭,૦૪૩ ટન હતું. આ કોલસામાં ૪૦થી ૪૫ ટકા આર્દ્રતા હાય છે અને બહાર કાઢવા પછી ખિકાનેરના રણની ગરમ ગરમ હવાને લીધે તે આર્દ્રતા ૫ ટકા બાકી થાય છે. હાલ માધ અને ચનેરી પાસે ખીખ થર મળ્યા છે.

૬

આપણા દેશમાં કુલ કોલસાની ઉત્પત્તિ નીચલા કોષ્ટક ઉપરથી દેખાશે:—

સાલ	ટન
૧૯૦૦.....	૬૧,૧૮,૬૯૨
૧૯૧૨.....	૧,૪૭,૦૬,૩૩૯
૧૯૨૨.....	૧,૯૦,૧૦,૯૮૬
૧૯૩૨.....	૨,૦૧,૫૩,૩૮૭

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી વાચક જોઈ શકશે કે કોલમાની ઉત્પત્તિ વધવા લાગી છે. આણેનું કામ વ્યવસ્થિત હાથમાં લેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિ હજી વધે, એમ મિ. રાઉન કહે છે.

આપણા દેશમાં કોલમાની આયાત મુખ્યતઃ યુનાઈટેડ કિંગડમમાંથી થાય છે, અને નેકાસ એડન અને સિદોનમાં થાય છે. તે સિવાય આયાતના ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા, જાપાન જેરે દેશો અને નિકાસના જવા, સુમાત્રા, હોંગકોંગ વગેરે સ્થાનો છે. આયાત નિકાસના આંકડા નીચે આપ્યા છે:—

આયાત

સાલ	યુનાઈટેડ કિંગડમ લોંગટન	ઓસ્ટ્રેલિયા લોંગટન	કુલ આયાત
૧૯૦૦-૦૩	૧,૭૩,૫૧૫	૧૩,૫૨૦	૨,૧૮,૯૩૮
૧૯૦૯-૧૩	૨,૨૯,૫૨૬	૫૨,૩૯૩	૪,૬૬,૧૬૨
૧૯૧૬-૨૩	૨,૬૫,૨૩૬	૪૦,૦૧૫	૬,૦૪,૯૪૧
૧૯૨૯-૩૨	૨૩,૧૬૩	૨,૪૨૫	૧,૪૨,૭૬૨

નિકાસ

સાંલ	એડન	સિલોન	કુલ નિકાસ
૧૯૦૦-૦૩	૪૦,૫૭૧	૩૨૫,૮૯૭	૪,૯૮,૪૩૭
૧૯૦૬-૧૩	૮,૦૮૪	૪૬૬,૯૬૫	૮૧૪,૪૭૫
૧૯૧૯-૨૩	૨૨,૯૫૪	૨૮૨,૯૫૧	૪૪૪,૫૧૦
૧૯૨૯-૩૨	૨૮૦,૦૬૫	૫૩૭,૧૩૨

વાચક ઉપરના આંકડા પરથી જોઈ શકશે કે આયાત અને નિકાસ બન્ને ઘટી છે આયાત ૧૯૨૩ સુધીમાં ત્રણ ગણી થઈ હતી, પણ પછી એકદમ ઘટાડો થયો છે. નિકાસમાં ગયાં ત્રીસ વરસમાં થયેલો ઘટાડો પણ નવાઈ પમાડે તેવો છે. *

—○—

ધ્વનિ

કાન્તિ વડોદરિયા

[પૃથ્વી]

રથો! અનિલ વિઝણાં વિરલ સ્નેહનાં નૃત્ય ત્યાં,
વિરાટ દિસતાં રહ્યું પરમ દશ્ય સન્ધ્યા તણાં;
તહિં ક્ષિતિજપે મળી પૃથિવી બ્યોમ દાંપત્યનાં
મુકી જ અવશેષ કે મધુર ગીત શુંલ રહ્યાં.
અચ્ચાનક ઉઠે તહિં ધ્વનિ સુડોળ કે ફરથી,
સુણાય પડધી મિઠી ગીત મહિં જ કે દર્દની;
હશે અફળ સ્નેહની દુખદવેદના ત્યાં ભરી ?
કુંળી વિરહની હશે મનવરાળ કામી રહી ?
હશે વતનનાં મિઠાં ગહન નાદ ગીતે ભર્યાં ?
હશે ગીત મહિં જ વા પ્રણયતાર શુંલ રહ્યાં ?
કંઈ વસવસો હશે વહી ગયેલ વર્ષો તણો ?
હશે દુખદ નાદ વા ફરી ગયેલ પ્રારબ્ધનો ?
કળાય ન છતાં કંઈ, અટકળો ત્યજી હું ફરું,
ધણા દિન વહ્યા છતાં મધુર યાદ ચિત્તે ધરું.

* ઉપરના લેખની ઘણીખરી માહિતી મિ. જે. સી. બ્રાડનના 'India's Mineral Wealth' માંથી લીધેલી છે, અને તેના પ્રકાશક 'એક્સપર્ટ યુનિવર્સિટી પ્રેસ' છે.

કોલેજ છવનના છેલ્લા દિવસોમાં

‘સરોદ’

કે લાલ ચુંદડી ધરી જતી કન્યકા શો
કોલેજ કાળ વહતો, જગની ઉપાધી
ઊડી શુદ્ધ સમ મહા મુખરું ઉઘાડી
છે જોઈ રાહ રહી, તે સમયે લખે તું
કે ચાલ સાથ, ઘડી બે ઘડી ખેલી લે ને
આલ્યા જતા સમયને ઉર સંગ્રહીએ.

વિદ્યુતની અણુક શી જતી મોટરો ને
મીંચામણાં સમ વિમાન હજી નિહાળ્યાં
પુરાં ન ત્યાં વહી જતા, પણ અંતરે તો
લાગી જતી સ્મૃતિની છાપ અમુદય; એથી
તો છવતાં હૃદય સંમીલનો મધુરાં
શું ઝીંદગી તક ન સંગ્રહમાં રહેશે
હૈયે ભર્યાં સ્મરણનાં ? દિવતાં સદા તે
સંધ્યા સમે અચલ તેજ જરૂર દેશે.

રશ્મીની ટિકિટ

મૂળ લેખક : સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય

અનુવાદક : દોપણુ દયાળજી ઘેલાણી

નીરદ શ્યાધુરી યુરોપિયન મરકન્ટાઇલ ઓફિસમાં નોકરી કરતો હતો. બી. એ. પાસ; રેલ્વેનું નહિ. શોખીન પણ હતો. અને શોખ પૂરો કરવા ફાલતું ખર્ચ પણ કરી નાંખતો. શોખની વાત મનમાં જગતા ખરચની વાત તેને યાદ રહેતી નહિ, પણ પછી મહિનાની આખર તારીખમાં પૈસાની તાણ પડતાં આંકડા માંડતાં જ્યારે બે બાજુના સરવાળા સરખા કરી શકતો નહિ, ત્યારે ઘરમાં એકદમ શિવતાંડવ નૃત્ય જેવી ધમાકા કરી બેસતો !

તેની સ્ત્રી પ્રસાદેવી હસીને કહેતી: “શા માટે ગુસ્સે થાઓ છો ? ગુસ્સે થવાથી ફાલતું ખરચી નાંખેલા પૈસા કાંઈ પાછા તો આવવાના નથી !”

નીરદ ત્રાડ પાડી કહેતો: “એ પેલા કરમકુટ્યા અકરમીનાં કામ એની સંગત કરી તે દિવસે ઓફિસમાંથી છૂટ્યા પછી હું ગયો હતો રેસમાં. તેણે કહ્યું ‘માંડમાંડ. રમ. લેડી પી’ ઘોડો ચોક્કસ કહ્યું હું. કાંઈ નહિ તો સોએક રૂપિયા તો જરૂર તારા ગળવામાં મૂકી ઘેર જઈશ... રાસ્કલ શા ...”

પ્રસાદેવી બોલી “પોતાની જ અક્કલની ખામીને કીધે પૈસા ગુમાવી આવવા અને ગુસ્સો કરવો આખી દુનિયા ઉપર ! કામ ખોટું નહિ !... હવે ચાલો, હવે સોગન કે કોઈની સલાહથી રેસ ખેલવાના નશામાં પડીશ નહિ.”

નીરદે હાંક્યું: “હું શું મારી મરજીથી જાઉં છું ? પાંચ શેતાન મળીને મને...”

આવો ને આવો એકાદ કલહ રોજ ને રોજ થયેલો જ હોય. પ્રસાદેવી કોઈપણ ઉપાયે સંસારનૌકા ચલાવ્યે જતી દુખ કોઈ દિવસ મટ્યું નહિ. પૈસાનો અભાવ અને તેને અંગે એકબીજા ઉપર આક્ષેપો થયા જ કરતા. આ ખરીદી તો પેલું ખરીદવાની શક્તિ રહેતી નહિ.

એક સાધારણ જ્યોતિષી પાસે નીરદ પોતાનો હાથ દેખાડી બોલ્યો: “ખરેખર, હવે તો હું થાક્યો છું. જીવોને કાંઈ આશા જેવું છે કે નહિ ? આ નથી-નથી શબ્દથી ગાળ રહેલો મારો સસાર સહરાના રણ જેવો થઈ પડ્યો છે. પૈસા કમાવાની હાથવેળમાં ખાચડી છોકરાં સાથે બેસી બેઘડી વાત કરવાનો પણ વખત મળતો નથી. . .”

જ્યોતિષી હાથને આમતેમ ફેરવી, ઘણીવાર સુધી બહુ બારીકથી બધું નિરીક્ષણ કરી બોલ્યો: “જીવો, આ ચિન્હ ક્યાંસુધી ચાલ્યું ગયું દેખાય છે... થવું જ જોઈએ. પણ એમાં વિધિ કરે છે આ ત્રણ નાની નાની રેખાઓ પેલી ચિન્હવાળી રેખાને આગળ વધવા દેતી નથી... પણ તમે એક લોટરીની ટિકિટ ખરીદો. . . તમને ધનામ લાગવું જ

જોઈએ. જુઓ આ એક, બે, ત્રણ ... પેલી તરફથી પણ આ એક, બે, ત્રણ ... ધન થયા વગર રહે જ નહિ. ખરીદો ટિકિટ ... હું કહું છું ને. ખરીદો, બસ ખરીદો.”
ન્યોતિધીની સલાહ...

નીરદ વિચાર કરવા લાગ્યો. એને પોતાને પણ જાણે કેમ એવું જ મનમાં થયા કરતું હતું કે આવી દશ હમેશને માટે રહેશે નહિ. મનમાં તો જાણે શહેનશાહ-ગાદશાહ જ બેઠો હતો અને કાન પામે આવી ધીમા સ્વરથી ગુંજન કરી કહેતો કે: “આમ ફરેલા જોડા પહેરી માગનારાઓની નજર ચુકાવી જીવન ગુમારવા સારુ તારો જનમ નથી, તું એક દિવસ...”

નીરદ લોટરીમાં ટિકિટ ખરીદવી શરૂ કરી દીધી દેશી અને અંગ્રેજી માતૃભાષાનાં છાપાં—દૈનિકા, અઠવાડિકા, માસિકા વગેરે કોસવર્ડ પત્રિકાની મોટીમોટી લોલનીય જાણી પાચરી સુવર્ણમૃગ પકડવાનો લોલ દેખાડનાં એ બધાં છાપાઓ વગેરે ખરીદી લાવતો અને પાત્ર સાત ડીક્ષનેરીનાં પાનાં આમથી તેમ ફેરવી ખાલી ખાનાઓમાં અંગ્રેજી અક્ષરો ખેસાડી નકામા ખરચતું પૂર લાવી પોતાના મિત્રજનને દિવદરિયાવ બનાવી દેતો. પણ હાવ રે! પેલા પદના ગાયનની છેલ્લી લીટી જ આકાશ અને હવામાં અવાજ કરી જોડતી “માધવ હે પરિણામ નિરાશા.”

એક દિવસ તે ઓફિસમાં જઈ બેઠો કે તુરત હરેન્દ્રે તેને ‘રેટ્સમેન’ છાપું દેખાડ્યું. ટેલેગ્રામ કાલમમાં મોટા અક્ષરે એમાં લખેલું હતું.—

Derby Sweep Drawings

અને તે પછી ટિકિટોના નંબરોનું સિસ્ટ. એમાં નંબરો જણાવતા અસમ્ય આકાશ્યો હતા.

હરેન્દ્ર બોલ્યો: “તારો નંબર શું છે, નીરદભાઈ?”

ટિકિટનો નંબર તો નીરદને યાદ જ હતો. નીરદ બોલ્યો: “N. 20304.”

“તું ઈનામ મારી ગયો નીરદભાઈ! મને મનમાં ક્યારેનું એમજ થયા કરતું હતું કે જાણે આ નંબર જ તારો હોવો જોઈએ. તારો નંબર જરા peculiar ખરો ને? ...”

નીરદે નીચા વળી છાપામાં જોયું. .હા. એમજ છે તો. આ રહ્યો તેની જ ટિકિટનો નંબર સ્પષ્ટો છાપેલો—N. 20304 ધોડાનું નામ ‘બ્લેક પ્રિન્સ.’

પાસે બેઠો હતો ડી’ કુઝ સાહેબ. તે બોલી બેઠ્યો: “આ ધોડો બહુ જ ‘હોટ’ છે... નેરોડ (નીરદ)ને શુઝ ચાન્સ છે... લકી ડોગ... હાર્ટો કોન્સેચુએશન્સ.”

હેમન્ત બોલ્યો: “ટિકિટ ધરેથી મળાવી લે ભાઈ. જરાજર મેળવી ને ખાતરી કરી મનમાંનો વહેમ કાઢી નાંખ. નિશ્ચિત જનલું સાડું.”

“કાને મોકલશું?”

વેરર આકલુને ઘેરે મોકલવામાં આવ્યો, ટ્રામનું મીડ કે ચીપ ફેરનું ભાડું આપીને. થોડી જ વારમાં આકલુ ટિકિટ લઈ પાછો આવ્યો અને ટિકિટનો નંબર મેળવી જોઈ જો અન્યબીનો આનંદધ્વનિ ઓફિસમાં બેઠ્યો....

બેટલ ઓફ હેરેટોગ્સમાં જય મેળવી તોખેનોએ આવો જયધ્વનિ નહિ કર્યો હોય મોહન બગાને (કુટબોલ ટીમનું નામ) અગાઉ એક વખત જ્યારે ‘શીટ્સ’ મેળવી હતી ત્યારે પણ મેદાનમાં આવો જયજયકાર નાગ્યો નહોતો.

ડી'હુઝ સાહેબ બોલ્યો : “હું તને લખી આપું નેરોડ (નીરુદ). નોટ ડાઉન કર... મતલબ કે... ‘મી લૅક્સ.’”

ધીમેધીમે આ વાત પહોંચી મોટા સાહેબ મેકડરસનને કાને. મેકડરસને નીરુદને બોલાવી કહ્યું : “Hearty congratulations, Nerode... આજ તને રમ્યા આપું છું. જા વહેલો ધરે... Tell your wife of your Luck....”

તે દિવસે મહિનાની ૧૦મી તારીખ હતી. પગારના રૂપિયા હજી બધા ખરચાઈ ગયા નહોતા. ઓફિસમાંથી બહાર નીકળી નીરુદે ટેક્સી જ પકડી અને ટેક્સીમાં બેસીને...

પ્રગાદેવી ખાવા બેઠી હતી. નીરુદને અત્યારમાં જ ઘરે પાછો ફરેલો જોઈ તે થાળી ઉપરથી જીડી જીભી ચર્મ અને અનેક જ્વતના તર્કવિતર્ક કરતી હાંફળીફાંફળી દોડતી મામી આવી અને બોલી : “શા ખબર છે ? અત્યારમાં પાછા કેમ આવ્યા ?”

નીરુદ : “આજે સાહેબે છૂટી આપી છે... જહુ જ ખુશખબર છે. હું ડરખી છત્યો છું...”
“એટલે ?”

“મારી ટિકિટ એક સારા ઘોડા ખેંચ્યો છે. રેસમાં એ ફર્સ્ટ આવવાનો સંભવ છે. ફર્સ્ટ કદાચ ન આવે તો પણ બીજા કોની મકદુર છે કે સેકન્ડ પ્લેસ આવે કમ-સે-કમ ત્રણ લાખ રૂપિયા તો આવશે જ. બધાનું એમ કહેવું છે.”

પ્રગાદેવી : “રેસમાં ફર્સ્ટ આવશે ત્યારે રૂપિયા આવશે ! એટલામાં જ તમે આમ નાખી જીક્યા—વાહ ! આને જ કહેવાય ‘લેમ લાગેલે, હાસા હાગેલે, ધરમાં ધમાધમ.’”

પ્રગાદેવીએ નિસાસો નાખ્યો : તેનું મોઢું નિસ્તેજ બની ગયું. તે જોઈ નીરુદ બોલ્યો : “તું આનો મર્મ ખરાબર સમજી શકે નહિ; આનો મર્મ એ લોકો સમજી શકે કે જે લોકો આ બાબતમાં પ્રવીણ હોય...”

નીરુદ ઉપર બીજા માળે ચાલ્યો ગયો. પ્રગાદેવી પાછી ખાવા બેઠી... રૂમમાં આમ-તેમ આટા ફેરા મારતાં મારતાં નીરુદ આરીસાની સામે આવી જીભો. ચહેરો... ઈ : કેવો કદરોળો બની ગયો છે. બે દિવસથી હજમત કરાવી નથી. અજાની ધાર છુડી ચર્મ ગઈ છે. શરણે ચડાવવા આપતાં હમણાં જ આના બાગની જોડે ! એ બાર આનાના પૈસામાં તો...

એ કાંઈ શોખનો માર્ગો રેસમાં જાય છે ? આટલા બધા લોકો જાય છે. એ લોકો પૈસા ન કમાતા જિંદગીભર હમેશા શુ નુકસાન કરી આવતા હશે ? પણ કાઈ દિવસ આર રૂપિયા વધારે એના પોતાના ગજવામાં તો હજી સુધી આવ્યા નથી.

જ્યોતિષીએ કહેલું ભવિષ્ય વાદ આવ્યું. એ લગભગ દશ અગિયાર મહિના પહેલાંની વાંત. જ્યોતિષીએ કહ્યું હતું કે “લોટરીની ટિકિટ ખરીદો. ભાગ છે કે બીજો કોઈ છતી જાય... આજે સારું નસીબે એની વાત ખરી પડવાનું ટાણું આવ્યું છે.....”

તેથી જ આજ સુખના દિવસો પાસે આવતા દેખાય છે.

બારી પાસે જીભો જીભો નીરુદ હિસાબના આંકડા ગણવા લાગ્યો... ત્રણ લાખ રૂપિયા... ઓફિસના બધા માણસોને ગોઠી આપતી પડશે. છોડશે નહિ માહેબોને વારતે હોટેલમાં બંદોબસ્ત નોકરી કરવાની તો હવે જરૂર જ રહેશે નહિ સાહેબો હવે મિત્ર બનશે. સ્ટીફન સાહેબ બહુ જ ભરો માણસ છે. રેસ ટીપ્સ આપે છે. ઓફિસની બહારનું તેનું વર્તન ખરાબર મિત્ર જેવું. તેની મેમસાહેબ પણ અજમ. જેવો ચહેરો તેનું જ ચહેરો ઉપર

રિમત... ભારી મીઠાબોલી. હમણું તો પોતે નોકર કહેવાય. વાતચીત કરવી એ અણુષ્ઠતું ગણાય. પણ પછી તો દોરતી થશે. મેમસાહેબને પણ નિમંત્રણ આપીશ. પ્રસા જરાતરા અંગ્રેજ તો જાણે છે. અને એક મેમસાહેબ રાખી જરા વધુ શીખવી લેતાં વાર કેટલી?...

છાકરાંઓ... એ લોકો છાકરો નહિ એક મોટર ગાડી માગી બેસશે. હાઈ દઈશ, ગાડી બે જોશે: એક વાપરશે છાકરાંઓ; અને બીજી પોતાના અને પ્રતાના ઉપયોગ વાસ્તે. એક હુ સીટર હોય તો...

પણ ના, આ ઉમરે મોટર હાથે ચલાવવાનું જોખમ માથે લેવાની જરૂર શી છે? કાઈને કચરી નાખુ તો આમામી બનીને પોલીસ કોર્ટમાં...

ના.

આ ઘર છોડવું પડશે. આપદાદાનું ઘર છે વેચી નાખશું જે જીવજીવુ તે ખરું. શા માટે ગાખી મૂકવું? પછી લેક તરફ એક મોટી જમીન ખરીદી એના ઉપર એક મોટા બંગલો... લોન... ટેનીસ કોર્ટ... સ્વીમિંગ સાહેબ અને તેની મેમ બેય જણને ટેનીસ રમવું ગમે છે. રાજ આવશે રમવા.

એક બબરચી... અંગ્રેજ ખાણાનો બંદોબસ્ત રાખવો જોઈશે... કારણ તે વખતે જરા પોલીસન રાખવું પડશે. બબરચી ન રાખીએ તો રાત્રે ને પગલે મરકરી થાય અને લોકો પડવું પડે...

કદપનાની પાખો ઉપર ચડી નિરંકુશ મન અતિશય ઝડપથી ઊડવા લાગ્યું. લવિધ્વના રસ્તા ઉપર...

ખાવું પીવું અને બીજા કામકાજથી પેરવારી પ્રસાદેવી ઉપર બીજો માળે આવી.

નીરદે કહ્યું: “તારો ઘણા વખતનો શોખ-હોંશ એક કઠિકોનો પાળવાની—ધરે કાંઈ નહિ તો એક મુલતની ગાય—એક બગીચો કલકતા રહેરની બહાર—તેમાં જાતજાતનાં શાકભાજી, ફળફૂલ, તરીતરકારી. પાણીથી ભરપૂર સુદર માજાંઓવાળું તળાવ—એ બધો શોખ હવે પૂરો થશે.”

વિસ્મયથી આબી બની પ્રસાદેવી પતિ તરફ જોઈ રહી.

નીરદે બોલ્યો: “આ આપણી નેલી મોટી ઘઈ છે. તેના લામ કરવાની વાત રાત-દિવસ કરી તું મતાવ્યા કંઈ છે. મારું ચયું કે મેં આજ દિવસ સુધી એ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. મને એકસ ખાતરી હતી કે એનામાં જેવી અકસ હોશિયારી અને ચતુરાઈ છે, એનું જેવું કપાળ છે ને તારે પેટે જન્મ લીધો છે, છતાં કાંઈ ગરીબ નોકરીઆતની સ્ત્રી થવાને માટે એ સદગથેલી નથી. કેટલુંક લેશે એક બેરિસ્ટર કે માનિસ્ટ્રેટ મૂરતિયો? એટલે કે બહુ સારું ઘર—મોટા માણસનું ઘર? દસ હજાર લેશે. દેશું...”

હવે પ્રસાદેવી બોલી: “અને તમારા દોસ્ત વિપિનજાણુને તમે જે વચન આપી બેસા છો ઘણા વખત પહેલાંનું—એના દીકરા માથે...”

નીરદે બોલ્યો: “ગાંડી ઘઈ છે? હવે આપણી ખાસે પેંસા થયા ત્યારે હવે ત્યાં શા માટે? વિપિનનો પુત્ર તો મીકનિકલ એન્જિનિયર ઘઈ દક્ષ રૂપિયા પચોતેરનો મહિનો લાવે છે, એમાં એ કેટલુંક આગળ વધી રહે? એક જ દેકાણું મુરી નીચી રાખી નિહાળી આખી

કાઠી નાખે તો, ધરડો થાય ત્યારે બહુબહુ તો દોહસો કે એકસો પંચોતેર. એમાં શું શુકરવાર વળે ? આ તુ તારો જ મંસાર બને. બે આટલાં વરસનો અનુભવ. હજુ મને તો ખસો પચીસ મળે છે.”

પ્રજાદેવી ખરેખર અવાક થઈ ગઈ. તેના પતિને આ થયું શું ? ક્યાં રૂપિયા, શી વાત, કાંઈ કામઠેકાણું નથી. ખાલી એકાદ બિડતી ખખર સાલળી એટલામાં સ્વભાવ આમ છેક બદલાઈ ગયો. આ કાંઈ સારાં લક્ષણ નથી.

નીરદ બોલ્યો : “તું આમ કેમ વિચારમા પડી ગઈ ? શું કરશું એનો એક પ્લાન ધડી કાઢીએ આવ.”

પ્રજાદેવીને મનમાં ને મનમાં એની દયા આવી. આકાશકુસુમનું સ્વપ્ન દેખી તેનો પતિ ને ધડીબર ખુશી થતો હોય, આનંદ માનતો હોય તો એનું એ સ્વપ્ન ભાંગી નાંખવાની શી જરૂર છે ? એમ વિચારી તે દઢ સ્વરથી બોલી : “હું તે શો પ્લાન બનલાવવાની હતી કહો જોઈએ ? તમે જે કરશો તે જ થશે. જેવી સ્થિતિમાં રાખશો તેવી સ્થિતિમાં આરામ-સુખ માની રહીશું. . . પણ અત્યારમા એ બધા વિચાર શા માટે કરો છો ? જે કદાચ આગળ ઉપર કોઈપણ કારણથી રૂપિયા ન આવે તો તે વખતે મનના દુઃખની સીમા રહેશે નહિ.”

અવગા ભરેલા અવાજથી નીરદ બોલ્યો : “અરે, ના રે ના; એમાં મીન મેખ થાય એમ છે જ નહિ. આ વિભાવતી કપનીની ટિકિટ છે ! . . તાલતલા, કે માણિકતલા સ્ટ્રીટની બોટરી નથી, મમજી ? વળી આવો સરસ ઘોડો લાગ્યો છે . . . ત્યારે હું જરા બહાર જઈ આવું. એકવાર મોટરની દુકાનો તરફ જઈ બધું જોઈ રાખું . . . એકાદ ગાડી અગાઉથી પસંદ નહિ કરી રાખીએ તો પછી ઉતાવળમા ક્યાક ગમે તે દલાલ કે એળખીતાને પતારે પડી કોઈ રેણપેણ ગાડી ખરીદી બેસીયું. તે સિવાય આ બાબતમાં જે વધુ બાણતા હોય એની મલાહ લઈ રાખવી સારી છે કે જેથી કોઈ દયેલીમાં ચાંદ ખતાવી છેતરી નવ નહિ.

પ્રજાદેવી બીબી જ રહી . . . નિરપદ . . . મૌન . . . સુપચાપ . . . તે વિચાર કરવા લાગી રૂપિયા ને આવે તો તો હીક છે પણ હજુ શું કહેવાય ? આવેરે અથવા ના પણ આવે. કાને ખબર છે ? રૂપિયા હાથમા આવ્યા પહેલા આટલી બધી ધમાધમ !

રૂપિયાની હાથવરાળમાં નીરદના મનને ફણની પણ વિશ્રાંતિ નથી એ શું એ સમજતી નહોતી ? રૂપિયા લઈને પોતાને ભોગ ભોગવવા છે એનું પણ કાંઈ એના મનમાં નથી . . . સ્ત્રીછોકરાંને કેટલું આપી શકશે, કેટલા સુખમાં તેઓ રહી શકશે બસ એની જ ચિંતામાં ગાંડાતુર.

ભગવાન ને કદાચ ખરેખર સાચું જુએ તો છોકરાંઓને તો બિચારાંઓને કાંઈક આરામ મળે. મોટા છોકરા શ્રીશ બી. એ.નો અભ્યાસ છોડી ટ્રાન્સપોરેશનમાં નોકરી કરવા દાખલ થઈ ગયો છે. તેને બી. એ.નો અભ્યાસ પાછો શરૂ કરવા દેવો. ભલે પાસ થાય. એથી નાનાને મેડિકલ કોલેજમાં ભણીને ડાક્ટર થવાની હોંશ છે. હમણાં આઈ. એસ.સી. ભણે છે તે પાસ કરતાં જ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થવાય. પણ એ ભણતરનો ખરચ . . .

જીવ જાણે કેટલે કેટલા થઈ જવા લાગ્યો. ઘોડા તો ધણાએ ધડાય, ઇચ્છા ધણીએ છે પણ એ ઇચ્છા, એ હોંશ પૂરી કરવાની શક્તિ નથી. . . .

મોડી રાતે નીરદ ધરે પાછો ફર્યો હાથમાં એક મોટું વજનદાર બંડલ હતું. પ્રતાપેવી ધરમાં જમીન ઉપર સાદડી પાથરી તેના પર બેસી ખમીસની સિંચાઈ કરતી હતી.

નીરદ બોલ્યો : " તારે વારતે એક નોટો સ્કર્ટ સાડી ખરીદી લાગ્યો અને નેહીને મારુ પણ એક નોટો. . . સમજી. . . ? "

પ્રતાપેવી બન્ને આંખો ફાડી નેઈ જ ગઈ.

નીરદ બોલ્યો : " વીશુની દુકાનેથી લાગ્યો છું. રોકડા પૈસા આપવા પડ્યા નથી. રૂપિયા આવશે ત્યારે આપીશું. "

પ્રતાપેવી : " એ સાડી હું પહેરીશ નહિ ક્યાં રૂપિયા, શી વાત—અત્યારમાં તો તમે ઉધાર લેવું પણ શરૂ કરી દીધું ! . . . આવતી કાલે જ તેને તે પાછી આપી આવજો. એ સાડીની મને હાલમાં કાંઈ જરૂર નથી. સમજ્યા. . . ? "

નીરદ જાણે દનાશ થઈ ગયો. બંડલ બાલુમાં ફેંટી ચૂપ બેસી રહ્યો. જરાવાર પછી બોલ્યો : " એમને બધાને કહ્યું ? "

" છાકરાંઓને ? "

" હાં ! "

" ના, મને વાદ રહ્યું નહિ. "

વાદ રહ્યું નહિ ! નીરદની અનુવચીનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલ્યો : " ઘણે ઠેકાણે આજે ગયો હતો. એક જણાએ બહુ જ સારી સલાહ આપી . . . "

પ્રતાપેવી : " રાતના બાર વાગવા આવ્યા તમને કાંઈ ખાન છે ? હાથમોઢુ ધોઈને ખાવા બેસો ખાવા. મને બહુ જ જૂન લાગી છે. ખરેખર. "

—' વારુ ચાલ, ખાતા ખાતા કહીય. "

ખાતા ખાતાં નીરદ બોલ્યો : " એક જણ મારી ઓફિસમાં કામ કરે છે તેનું નામ અચિન્ત્ય . . . એનો બનેલો એક પાકો રસખોર છે તેણે કહ્યું કે મારે જો એ ટિકિટ વેચવાની મરજી હોય તો એક મારવાડી ધરાક છે. આખો મીચી ઉધાડતા જ પાંચસાત દળર રૂપિયા હમણાં જ મળી જાય. "

પાંચ—સાત દળર. રૂપિયા ! હમણાં જ ! ખરેખર ?

પ્રતાપેવી બોલી : " ખરેખર ? "

—' હા, અચિન્ત્ય મને તેની પાસે તેડી ગયો હતો . . . એ સફળદસ્થનું ધર છે બહાદુર બગાનમાં. તેણે કહ્યું : ' ભુઓ, જો તમારી મરજી ચાલ તો બેએક દિવસમાં મને જણાવજો. એકદમ કલદાર કરકારિયા રૂપિયા ગણી લેજો તરત જ. . . . "

પ્રતાપેવીએ વાત બધી સાંભળી. પણ કસો જવાબ દીધો નહિ.

નીરદે પૂછ્યું : " તું શું કહે છે ? વેચી નાંખી ! માન દળર રૂપિયા કહે છે. પણ જરા ખેંચતાણ કરીએ તો કદાચ દસ દળર પણ આવે. "

પ્રતાપેવી બોલી : " તો બેાટું શું ! તુરતાતુરત જો દસ દળર રૂપિયા મળતા હોય તો વેચી નાંખીને એ ટિકિટ, ઉપર ક્યાંક એવું ન બને કે વધુ મળશે એવી આશામાં—મોજમાં—બેસી રહીએ અને કાંઈ જ ન મળે ! એમ પણ બને તો છે ને. "

નીરદ બોલ્યો : “ પણ દશ હજાર રૂપિયામાં શું દળદાર ફીટવાનું હતું? નહિ આવે મોટરગાડી કે નહિ થાય લોક તરફ લોન ટેનીસવાળો અગલો બેંકના ખાતામાં પણ કાર્ડ રકમ તો રાખવી જ નોંધે એ ને. લેવ દેવ તો લાગી જ પડી છે. ફક્ત ખેચાર દિવમની વાતમાં બે લાખ નેતુ હજાર રૂપિયાનું નુકસાન વેઠવું?... ત્રણ લાખને બદલે ફક્ત દશ હજાર જ!”

પ્રતાપેવી : “ કદાચ કાર્ડ એ ના મળે તેથી હું એમ કહું છું.”

નીરદ બોલ્યો : “ મારો મત શું છે સમજ? લેવા તો ત્રણ જ લાખ લેવા ઇચ્છા છે. જેથી હા સમગ્ર વય તો ખર્ચ કે દુખ મટી સુખ આવ્યું! નહિ તો આ દશ હજાર... એટલાથી તો હમણા જેવાં ‘મોચી’ છો એ તેના ‘મોચી’ જ રહીશું!”

પ્રતાપેવી : “ ત્યારે રહેવા દો. ટિકિટ વેચશે માં...”

—“હું” નીરદ ચૂપ રહી વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડો વખત વિચાર કરી દૂધના વાટકામાં ભાત નાખતો નાખતો બોલ્યો : “ પણ તે પહેલાં જ કહ્યું એ વાતનો એ હું વિચાર કરું છું—કોઈપણ કારણથી કદાચ ને એ ઘોડો રેરામાં દોડે નહિ! તું સમજ? અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે A Bird in hand is worth two in the bush.”

ખીજ સવારે છોકગણોકરીઓ બેળા થતાં વળી આલોચના શરૂ થઈ. પ્રતાપેવીએ મગલાચરણ કર્યું, હાક મારીને : “ અરે શ્રીશ, સાલજે છે?”

શ્રીશ બોલ્યો : “ શું છે મા?”

પ્રતાપેવી બોલી : “ વારુ, ધાર કે અમને જે કોઈ ઠેકાણેથી ઘણાબધા રૂપિયા મળે—તો તમે બધા શું શું કરો?”

શ્રીશ બોલ્યો : “ કેટલા રૂપિયા તે પહેલાં કહે ”

પ્રતાપેવી બોલી : “ ધાર કે બેત્રણ લાખ!”

નાના છોકરા અનદાએ લમર ઊંચી કરી. તે બોલ્યો : “ અરે બાપ રે ... બે ત્રણ લાખ!”

પ્રતાપેવી બોલી : “ હાં.”

શ્રીશ બોલ્યો : “ એમ થાય તો હું પચાસ હજાર રૂપિયા લઈ એક ફીલ્મ કંપની ખોલું. બોલીને તેના ડાયરેક્ટર થઈને બેસું ”

અનદા બોલ્યો : “ ડાયરેક્ટરની બાબતમાં તમે શું જાણો?”

શ્રીશ : “ એમાં જાણવા જેવું શું હતું? પગારદાર માણુમો હોય એ લોકો જ બધું કરે કારણે—અને નામ લખતી વખતે ડાયરેક્ટર તરીકે નામ પ્રસિદ્ધ થાય મારું...” વારુ, તું શું કરીશ?”

અનદા બોલ્યો : “ હું વિલાયત ચાલ્યો જાઉં! ત્યાંથી કોઈ એક ન્યુટ કંપનીની એજન્સી લઈ હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવું—મહિને મહિને મોટા પગાર—અને ગગના કિનારા ઉપર આ જે બધાં ફર્ટીલાઇસ ક્વાર્ટર્સ, એમા રહી મજા કરું. બમી બીજું કંઈ મને ના નોંધે એ.”

પ્રતાપેવીએ છોકરીના મોં તરફ નેચું; તેને પૂછ્યું : “ તું કેમ કોઈ બોલતી નથી, નહી?”

શ્રીશ બોલ્યો : “ એ વળી બોલે શું? કન્યા તો પારકી. આ રૂપિયામાં એને લાગે.

વળગે શું? એને તો એક સારો મૂરતિયો જોઈ પરણાવી દેજો—ચારપાંચ હજાર રૂપિયા હાયજો—બસ . . .”

પ્રજાદેવી હસી હસીને બોલી: “વાહ, તમને વિદ્યા બુદ્ધિ આવી ખરી! તમારી પોતાની વેળા પચાસ સાઠ હજાર—અને એની વેળા દોઢ મારી ત્યારે પાંચ હજાર! . . કેમ?”

શ્રીશ બોલ્યો: “વા: અમારી તો તમારા રૂપિયા મિલાય બીજી ગતિ જ નથીને?”

અનદા બોલ્યો: “એને તો એના ધણીના રૂપિયા ઉપર દક મળશે. એ તરફથી અમને તો પાઈ પૈસો મળશે નહિ!”

પ્રજાદેવી: “તું પોતે તો કમાય છે ને શ્રીશ. . .”

શ્રીશ બોલ્યો: “એ તો ન છૂટે—લાચારીથી તમે જો બેતણુ લાખ રૂપિયાના ધણી થાઓ તો પછી હું ગમેડા જેટલું વહીવટ કરી એ હલકા માણસોની નોકરી શા માટે કરું?”

મા-બોલી: “ઓહો!”

છાકરાંઓ બધાં માને પકડી બેઠાં. આજ આમ અચાનક બેતણુ લાખ રૂપિયાની વાત માએ કેમ ઉપાડી? ક્યાંય કોઈ અજાણ્યા મુલકમા માનો કોઈ કાકોજી સમગે હતો કે શું—આક્રિકા અથવા ક્રિલીપાર્ઝનમા . . . અનર્ગલ ધન માખી મરી ગયો કે શું? અને એ રૂપિયા હેવટના વીલથી એમની મા શ્રીમતી પ્રજાદેવીને. . . .”

મા બોલી: “આ ઉંમરે તમારા બધાના મનમાં આવી વાર્તાના તરંગ ભારી જોડે છે ને?”

શ્રીશ બોલ્યો: “વાહ! રૂપિયાથી આખી દુનિયા ચાલે છે ત્યારે આવી વાર્તાની ખબર અમને કેમ નહોતી?”

અનદા બોલ્યો: “વિલાયતી વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ. કોઈ ગરીબ લિખારી. ખાવાના ફાંફા—અચાનક ક્યાંયથી એટર્નીની ચિકી આવે ‘અરે બાપુ, તારો કોઈ દરનો કાકો મરી ગયો છે. કામચલાઉકામાં ત્રીસ લાખ પાઉન્ડ મિલકત ગંખીને; અને મરતી વખતે બધી સપતિ તે દઈ ગયો છે તને! . . .”

શ્રીશ બોલ્યો: “માયું કરોજો મા . . . ક્યાંથી રૂપિયા તમને આવશે?”

હવે માએ બધી વાત સમજાવીને કહી. છાકરાંઓ બધા આનંદથી નાચી જોક્યા

અનદા બોલ્યો: “ત્યારે તો હું વિલાયત જઈશ જ . . .”

શ્રીશ બોલ્યો: “તું જો જાય તો વિલાયતમાં તારા ભણતરમાં જેટલા રૂપિયા ખરચ થશે એટલા રૂપિયા હું લઈશ રોકડા મારા દિસાખમા જરમે.”

અનદા બોલ્યો: “અને તમે જો પચાસ હજાર રૂપિયા લીઓ છો ફીલ્મ કંપની બોલવા તેનું શું?”

શ્રીશ બોલ્યો: “એ તો વેપાર કરવા લઉં છું! . . મને બણાવવામા જે ખરચ બાપુને થયું છે તારા બણતરમાં એ એટલું જ ખરચ ચાખ. એનાથી વધુ શા માટે તને બણતરના ખરચ પેટે મળે?”

અનદા ગુસ્સે ધઈ આંખ ચડાવી બોલ્યો: “વાહ રે! પોતાનો દિસાખ પાઈ પાઈ પોતે મૂકશે નહિ અને. . . .”

શ્રીશ પણ એમ કાંઈ ગાંજ્યો જાય એવો નહોતો. તે બોલ્યો: “કેમ શા માટે ન લઉં? બાપીજી મિલકતમાં તારો જેટલો દક છે તેટલો જ મારો છે. . . તું પણ ત્યારે પછી આવજો મા આ ફીલ્મ કંપનીના પંધાના નફામાં વાગ લેવા!”

અનદા બોલ્યો : “ તમે પણ ત્યારે આવજો મા, જમારે હું વિલાપતથી આઈ. એમ. એમ. થઈ મેં મારા ધંધાની કમાણી કરું ત્યારે એ કમાણીમાંથી ભાગ ખાવા. . . ”

શ્રીશ ગુસ્સે થઈ ગયો તે બોલ્યો : “ અરે એ રડુપીડ. . . હું તારો મોટોભાઈ થાઉં — મારી સાથે આમ insulting tone (અપમાનકારક અવાજ)માં વાત કરે છે ? ”

અનદા બોલ્યો : “ મોટાભાઈ થયા તેથી અંપત્તિ અને મિલકતમાં મારો જે Share (ભાગ) છે તેની તમે લૂંટ ચકાસી શકશો નહિ. આ દેશના કાયદા પ્રમાણે આપની મિલકતમાં બધા દીકરાઓનો સરખો હક. . . એની ખચકાટ છે કે ? ”

તેના સાળા પાડતાં શ્રીશે જવાબ વાલ્યો : “ હા, હા; ખચકાટ છે ખચકાટ. મને એ કાયદા તારે શીખવવા આવવાની જરૂર નથી ! ”

અને આખો કપાળ સુધી ઉંચે ચડાવી મા બોલી. “ અરે શ્રીશ, અરે અશ, આટલી બધી અક્કલ તમારામા આવી ગઈ છે ? ક્યાં રૂપિયા — કાંઈ કામકેસાણું નથી. . . એ રૂપિયાનું નામ પડતા જ બેઉ ભાઈઓએ અહીં કુરસેવ પર્વ શરૂ કરી દીધું. . . રૂપિયા જે આવશે તે હું એમને કહીશ કે ઘરમાં લઈ આવવાની જરૂર નથી — એને ગાળા નદીમાં પથરાવી આપે ! ”

શ્રીશ બોલ્યા : “ ઉ ઉહુ ! રૂપિયા કાંઈ એટલા સસ્તા નથી, ખરેખર ! બાપુ પુરવ છે — રૂપિયાની કિંમત થુ છે તે તમે ખાચીઓ ન સમજી શકો, પણ બાપુ જરૂર સમજે છે. ”

પ્રસાદેવી બોલ્યા : “ વધુ નહિ સમજતી હોઉં પણ આટલું તો આજ હું જરૂર સમજી કે તમે બેઉ ભાઈઓ જે ગરીબ ગાય જેવા થઈને અમારી માથે પડ્યા છો તે પૈમા આપણી પાસે નથી તેથી જ. . . હોત તો આજસુધીમાં એના લોકમાં અમારું બનેલું ગણ કાપી બધું ઉઠાવીને રસ્તે પડવામાં પાછીપાની કરી ન હોત. . . સપુત ખરા ! હું આરા દીકરાઓની મા છું તેથી રત્નગર્ભા તો ખરી, એવું સમજીને મને મારા મનમાં બહુ જ અહકાર આવે છે. . . ”

સવારે વહેલો ઊડીને તીરદ ક્યાંક કાંઈ કામસર બદાર ગયો હતો તે લગભગ દશ વાગે પાછો ફર્યો અને ઊકરાઓ દશની પહેલાં જ બદાર આદ્યા ગયા હતા.

તીરદ આવતા પ્રસાદેવીએ કહ્યું. “ તમારો વિચાર ઝો છે ! ઓફિસમાં જવું નથી ? ” ના, ડરખીના નશામાં ઓફિસની નોકરીમાંથી રજા મળી છે ? ”

હસીને તીરદ બોલ્યો : “ જરૂર જવું છે — જરા વાર થઈ ગઈ ! શ્રીપતિ એક ગાડી જેવા મને તેડી ગયો હતો તે તેથી. . . સેકન્ડ હેન્ડ. . . ને લાંબે પણ દેખાવમાં બહુ જ મારી — નવી જેવી જ. કિંમત પડશે ખારમો — આમાં જ આપણા અટ્ટી હમનગ તો બચ્યા. ”

પ્રસાદેવીનું આખું શરીર કેંધને લીધે લાલ થઈ ગયું. મનમાં બહુ જ ગુસ્સો આપ્યો. તે બોલી : “ આ તમે તો ખરેખર પાગલ જ થઈ ગયા ! જરા ધીરજ રાખી સજીરી પકડો. પહેલાં રૂપિયા આવવા દીઓ. માણસો શરીર ઉપર ચૂકશે તમારી આ ઘેવળા નેઈને ”

તીરદ બોલ્યો : “ મેં શ્રીપતિને એમ નથી કહ્યું કે મારે ગાડી લેવી છે. મેં તો કહ્યું છે કે મારી ઓફિસના એક સાહેબને કાંઈ સારી સેકન્ડ હેન્ડ કાર લેવા તો લેવી છે. ”

પ્રસાદેવી બોલી : “ દશ વાગી ગયા તમને કાંઈ જાન છે ? ને ને ટિકિટની માયા જગમાં જાન બૂઝી જઈ ક્યાંક ઓફિસની નોકરીનું ગયામાં શ્રાદ્ધ કરી આવતા રહે ”

“ ગાડી થઈ છે. . . કહી તીરદ નહાવા આદ્યો ગયો. ”

પ્રસાદેવી રસોડામાં ગઈ, છોકરીને બોલાવો : “અહીં એકવાર આવ, નેલી. તે પાન ખનાવો લીધાં ?”

એક બાલુના ખૂણામાં બેઠેઠે નેલીએ જવાબ વાળ્યો : “આ થોડાંક ખીડાં જ વાળવા બાકી છે. તે વાળી હું આ આવી.”

જાણે મોટા બળવો ઝગ્યો.

ધરમાં હવે ખીણ કાંઈ વાત જ નથી. વર્તમાનકાળમાં શું બને છે તે તરફ નીરદની નજર જ નથી—એ છોકરાઓની પણ નહિ. ભવિષ્યમાં શું થશે, તેનું ચિત્ર મનમાં ખડું કરી શેખચક્ષી બની હવામાં ફિટકા બાંધવામાં જ તણે જણા બમ મત-મશયુક્ત બની ગયા.

શ્રીશ તે દિવસે ઓદિસમાંથી બહુ મોડી રાતે ઘેર આવ્યો. મા તો ચિંતા કરી કરી અરધી જ ચર્ચ ગઈ. નીરદ પણ હજી આવ્યો નહોતો.

શ્રીશ આવતાં જ માએ પૂછ્યું : “આટલું મોડું કેમ ? ઓદિસ તો રાતે ઊઘાડી રહેતી નથી !”

શ્રીશ બોલ્યો : “ગેન્જેટીક ફીલ્મના સ્ટુડિયોમાં ગયો હતો સિનેમાના ફાટા કેમ લે છે તે જોવા... બહુ જ સહેલું કામ. સમજ મા ! ફાળે કયાં શું બોલવું તે એ લોકોને ઊભા રાખી થોડીથોડી વારે એમની પાસે જરા દૂર ઊભા રહી કહેતા જવું અને એમની પાસે બોલાવવું. ખરેખરી મહેનત તો જોઈ કેમેરામેનની અને”

માએ શ્રીશ સાથે જોયું, શ્રીશ બોલ્યો : “એક સુટનો ઓર્ડર આપી આવ્યો મા... બહુ જ હોંશ હતી આવા સુટની. બાવીશ રૂપિયા કિંમત પડશે.”

મા મોઢેથી કાંઈ બોલી નહિ : છોકરાના આ બધા શોખ જોઈ તે કંપી ઊડી.

નીરદ આવ્યો વળી બહુ જ મોડી રાતે. પ્રસાદેવીએ પૂછ્યું : “ટિકિટ વેચવા ગયા હતા ?”

નીરદ બોલ્યો : “જરા જે વધારે વાર ચર્ચ હોત તો વેચી જ નાંખી હોત. સારે નસીબે કપીલે તેમ કરવા ના પાડી. તેણે કહ્યું, તણ લાખને બદલે ફક્ત દસ હજાર ! બાઈ, તું કાઈ ઝાંડો મપો છે ?”

પ્રસાદેવીએ કહ્યું : “દિતોપદેશમાંના સ્લોકનું પેનું પદ બૂલી ગયા લાગે છે—

‘છોડીને મુખનો ગ્રાસ જે મૂર્ખ જલ...’”

નીરદ બોલ્યો : “તારી બૂલ થાય છે, પ્રસા ! અહીં મોઢાનો કાળિયો તણ લાખ રૂપિયા... એ તો મેં છોડી દીધો નથી. ફક્ત રોકડા દસ હજારના... લોકમાં...”

પ્રસાદેવી : “હું ખાવાનું-લાવું છું તમે હાથમાં ધોઈ લો...” પ્રસાદેવી ગઈ ખાવાનું લેવા. નીરદ ચૂપચાપ પડંગ પર બેસી રહ્યો—તે વિચાર કરવા લાગ્યો ભવિષ્યનો...

‘હવે કેટલા દિવસ ! સ્ટીફન સાહેબને ઘેર જઈ માંજને વળતે એક ટોપલી ફૂલ દઈ આવ્યો હતો. ત્યારે સાહેબે એ બેટ નોકર જેમ રોડને નજરાણું ધરે એવી રીતે લીધી હતી. પણ થોડા દિવસ પછી...

‘નોકરીનું રાજનામું આપી જે દિવસે તેને અને તેની મેમસાહેબને ડીનરનું નોતડું આપવા જઈશ ત્યારે...’

કેટલાએ તરંગો તેના મનમાં ઊડવા લાગ્યા. ‘સ્ટોવર સાહેબે તે દિવસે રિપોર્ટના

હિસાબમાં છેકછાક બેતાં આંખો લાલ કરી કપડો આપ્યો હતો... તેને ખબર નથી નીરદની કિંમત આજ કેટલી છે? એ (નીરદ) તો ખાલી એમજ દયા કરી ઓઢિસમાં હતું પડ્યો રહ્યો છે... આ મહિનાનો પગાર ખાલી ફેકટનો શા માટે ગુમાવ્યો એમ સમજી... પછી...
'તોતડું આપવું છે ઓઢિસના બધા માણસોને—ફક્ત આ સ્ટોવર માહેબને એમાંથી ખાતલ કરવો છે... મને કરેલા અપમાનનો બદલો સાહેબ તો દિવસે રોગરગમાં સમજ્યો.'

પ્રતાદેવી ખાવાનું લઈ રસોડામાંથી પાછી આવી: "અરરર! મારી, હતું આમ ગ્રમ સુખ બેસી રહ્યા છો! હાથ મોટું ધોવાં નહિ! ના. બાબુ. આ તો ટિકિટ બહુ સારી ખરીદીને! ધરમાં જે શાંતિ હતી તે જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ! એનું નામનિશાન પણ મળતું નથી! બન્ને છાકરા જાણે મનવારના ગોરા... ધનુષ્ય રોડમાં જ ફરે છે! શો મિનન! ફાઈને લેખામાં જ ગણુતા નથી!...હવે તો રૂપિયાનું મોટું જોડું નથી... તમે વળી એમનાથી પણ ચડી જાઓ એમ છે...વારું, હું પૂરું છું કે તમે શા વિચાર કરો છો?"

નીરદ હસ્યો. હસીને બોલ્યો: "આજ યતીશ એક જમીનની વાત કરતો હતો—માણેકતલાના પૂલની પેલી તરફ એક મોટો બાગ, તેની અંદર બંગલો, તળાવ... નાદુરસ્ત અવસ્થામાં બધું પડ્યું છે. તે કહે છે કે પાણીને મૂલે મળશે—ફક્ત વીસ હજાર રૂપિયામાં! સમજી! જરૂં આ રવિવારે જોવાને?"

પ્રતાદેવીની છાતીમાંથી એક મોટો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. જાણે પ્રલયનો પ્રચંડ વાયુ! આંખમાં સાથેસાથે અજઞ્ઞિયાં વારુઈ આવ્યાં...

રુઢાપેશા અવાજે તે બોલી: "જે દિવસ મજૂર કરી જાઓ રે! માણુમે આ નામ જોઈને મશકરી કરે છે—તમે એ કેમ સમજી શકતા નથી! રૂપિયાથી 'મળતો' બધો આનંદ રૂપિયા આવવાની પહેલાં જ બોગથી લેશો તો પછી જે દિવસે રૂપિયા મળશે તે દિવસે કરશો શું?"

પ્રતાદેવીની આંખમાં ખરેખર પાણી આવી ગયાં. નીરદ ચૂપ રહ્યો. પ્રતાદેવી બોલી. "આના કરતાં તો રૂપિયા નહોતા ત્યારે સુખ હતું... તમને હાથ જોડું છું...આ બેચાર દિવસમાં તમે કેવા ચર્ષ ગયા છો. જરા અરીસામાં મોટું તો જુઓ!...ખરેખર મને રડવું આવે છે!"

નીરદ બોલ્યો: "તું સમજતી નથી..."

પ્રતાદેવી: "હું કાંઈ સમજના માગતી નથી. આ બધાં ગાંડા ચર્ષ જવાનો લાજ જ છે. ગાંડા થવામાં હવે શું બાકી છે? આ કાંઈ રૂપિયા નથી...આ તો જંગળ! મનમાં ચાલુ વંદાળિયો જ વધા કરે છે...એક મિનિટ પણ તમને કાંઈને શાંતિ નથી—સુખ નથી... ક્યાં રૂપિયા, કાંઈ ઠેકાણું નથી...બેય છાકરા હમણાંથી જ હમર કસી બાથબાથા કરવા ધુરંધુર કરી રહ્યા છે...રખેને બીજો વધુ રૂપિયા લઈ જાય!...અને તમારા નાના દીકરાએ તો પાંચ રૂપિયા ઉછીતા લઈ મિત્રોને હોટલમાં ગોક પણ આપી દીધી છે!... મોટો દીકરો બાતીશ રૂપિયાના પહેરવાનાં કપડાંનો ઓર્ડર દઈ આપ્યો છે."

નીરદની બન્ને આંખોની કીકીએ રિચર ચર્ષ ગઈ... જાણે હમણાં જ કુટો મારી બહાર નીકળી આવશે...

પ્રતાદેવીએ નિસાસો નાંખ્યો.

રાત્રે સૂતા પહેલાં પ્રતાપેવી હમેશ દીવાલ ઉપર લટકાવેલી એક લક્ષ્મીનારાયણની છબિને પ્રણામ કરતી...આજે પણ તેમ કર્યું.

પ્રણામ કરી શય્યા પાસે આપતાં નીરદે પૂછ્યું : “આટલી બધી વાર સુધી હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યા...શું પ્રાર્થના કરી ? શું માગ્યું ?”

પ્રતાપેવી બોલી : “તમે પતિ. પરમ ગુરુ...માફ કરજો તમારી પાસે જૂઠું નહિ બોલું. મેં પ્રાર્થના કરીને એમ માગ્યું કે ઘોડાને મારી નાંખજો પ્રભુ ! આ પૈસો અમારા ઘરમાં ન આવે તેમ કરજો...”

નીરદ એકાદસે પ્રતાપેવી સાથું જોઈ રહ્યો હતો—નિઃસાસો નાંખી તેનાથી બોલાઈ જવાયું : “ખરખર પ્રતા ! માથામાંનો સળવળાટ એક મિનિટ પણ જાણે થાકતો નથી. ઘોડી અશાંતિ છે ? આના કરતાં આપણે યાગળ હતા તે સારા હતા !...પ્રભુ કરે ને તારી પ્રાર્થના મંજૂર થાય...ખરખર !”

પછી...

ખસે જણુ પ્રથમ યૌવનની જેમ એકબીજાના બાહુપાશમાં લપટાઈ મનમાં ને મનમાં બોલ્યાં : “આ અશાંતિનો અંત લાવજો પ્રભુ...”

ઘોડા દિવસ નીરદે તનતોડ મહેનત કરી મનમાંથી ટિકિટના ઘોડાને વિસારી દેવાની. જે વર્તમાનમાં હતું તેનાથી દિવસો એકરીતે ઠીક પસાર થઈ જતા હતા. કોઈ વખતે અભાવ જણાતાં મનને જરા દુઃખ થતું ખરું પણ તે એકાદ બે ક્ષણ જ. એને મેળવવાને માટે વાસના એટલી પ્રબળ થતી નહોતી કે જેને ન રોકી શકાય.

“પણ આ શું ? મળશે એવો વિચાર કરી કરી મન જાણે નશામાં ચકચૂર બની ગયું હતું. એ ચકચૂરપણું...જે હતું તે પણ જવા બેઠું.

આફિમમાં મિત્રો અને માણસો કહેતા કે—જે ટિકિટ તારા હાથમાં છે તે ટિકિટના માલિકે જે અમે હોત તો એ ટિકિટ ગીરા મૂકી આજ વીસ પચીસ હજાર રૂપિયા ઉધાર લઈ જે કાંડ અમે કરત...ઉફ :

નીરદ કાંઈ જવાબ દેતો નહિ—ખાલી હસતો.

એક દિવસ આફિસમાં આવી બેઠા પછી ઘોડાવારે રટીફન સાહેબના રૂમમાંથી હાકલ આવી : ‘નેરોડખાણુ !’ નીરદ જઈ સાહેબને સલામ કરી સામે બેઠો.

સાહેબ બોલ્યા : “બહુ જ ખરાબ સમાચાર છે નેરોડ ! આજના છાપામાં ‘ફારેન ટેલેગ્રામ’ વાંચ્યા ?”

“ના સાહેબ.”

—“બ્લેક પ્રિન્સ દ્વારેલ ગેલપમાં પડી જતાં તેનો પગ ભાંગી ગયો. ગઈ કાલે તેને ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવ્યો છે !”

નીરદના હૃદયમાં સખત ઝાટકો લાગ્યો, તે બોલ્યો : “એટલે કે I will get nothing ?”

સાહેબ : “એમ તો નહિ. ડ્રોઇંગ થયું છે તેથી લગભગ હજારેક રૂપિયા તને મળશે.”

નીરદ બોલ્યો : “એક હજાર રૂપિયા એ કાંઈ રૂપિયા કહેવાય સાહેબ...આલો જવા દો. મને એવું દુઃખ નથી. એ રૂપિયા મળ્યા હોત તો કદાચ હું પાગલ થઈ જતો નહોતો મળ્યા તેટલામાયે જે ખેલ ખેલાઈ ગયા તે હું જ જાણુ છું.”

ઑ઼ાફિસમાં તે દિવસે...

આટલા દિવસ જે બધા મિત્રો મોટેથી ખુશામનના વચનો બોલી નીરદને વહાલા વહાલા થતા હતા, નીરદને ખરચે પાનસિગારેટ ઉડાવી નીરદને બાણે કૃતકૃત્ય કરી ગમેતેમ મનની આગ મનમાં જ દબાવી રાખતા હતા...આજે એ લોકોએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. નીરદની ગેરહાજરીમાં એની મંસ્કરી કરી અંદર અંદર બોલવા લાગ્યા: “એ જ વિચાર થતો હતો કે જન્મથી જ જે કારકુન તે યાશે અમીર ઉભરાવ, અને આપણે મરણ ક્ષમ ધસતા જ...હા: હાશ અણુ હુસેનનું સ્વપ્ન રે ભાઈ, અણુ હુસેનનું સ્વપ્ન.”

ઘેર આવી પ્રતાદેવીને નીરદે આ ખબર કહ્યા, પ્રતાદેવી બોલી: “ચાલો, ખરેખર છૂટ્યાં. પ્રભુએ દયા કરી. એ હામર રૂપિયા પણ ઘરમાં ધાસણો નહિ...”

નીરદ બોલ્યો: “ઉધાર લઈ કરજ ક્યું છે તે ચૂકવી આપી પછી જે બચે તે મોકલી આપીએ કોઈ અનાથઆશ્રમમાં.”

— ૦ —

શિવલાલ તુલસીદાસ જેસલપુર

સુહાગી સંધ્યાનાં ચંદ્રવિતર રંગે વિલસતા,
વિશાળા વિસ્તારે લલિત તૃણકેરા રસજતા,
રહ્યા બૂકી કેવાં? અભય દિલડે ગાન કરતા,
મહા ઝંઝાવાતે, ટર કર મિલાવી મલકતા;
અહો! શા ઉન્માદે, પ્રળળનિજ ઐક્યે છલકતા?

અરે! કિન્તુ આ શું? લડલડ થતા અગ્નિસકકા,
બની ગાંડા વેગે ચહુદિશ વિપે ક્ષાળ ભરતા!
ભીરુ કંપી ભઠયા તૃણપટ બધાં ચે પ્રજળિયાં!
રહી ભડી ભસ્મે પલક મહી વાયુ વમળમાં!

તુફાનો વર્ષાનાં, હીમ, ધુમસ, ઠંડી કકડતી,
સહી કે વર્ષાથી, શિર ભીપણુ ગ્રીષ્મો પ્રજળતી,
જનોનાં કદયાણે જીવનભરનો કાલ અરખી,
ઉભું છે કે દૂંદૂં, અડગ, ધીર, ગંભીર, અદ્ભુત,
ધખારા ધીખંતા ચીર સમય એને અણુઅણુ.

મેકિઝમ ગોર્કીએ લખેલાં ટોલ્સ્ટોયનાં સંસ્મરણો

અનુવાદક: પદ્મકાન્ત ર. શાહ

“જાણે કે મને પ્રહાર કરતા હોય તેવી રીતે અચાનક જ તેમણે મને પૂછ્યું:

“તમે પ્રભુમાં કાં નથી માનતા?”

“પ્રભુમાં મને શ્રદ્ધા નથી, લિયો નિકોલાયીચ!” મેં કહ્યું.

“એ વાત સાચી નથી. પ્રકૃતિએ જ તમે શ્રદ્ધાળુ છો અને પ્રભુ વિના તમને ચાલી શકવાનું નથી. કોઈક દિવસ તમે તે જાણશો. તમારી નાસ્તિકતા હકમાંથી જન્મેલી છે કારણ કે તમારું હૃદય ધવાયું છે. દુનિયા તમને ગમે તેવી નથી વળી કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે કેવળ શરમાળપણાને લીધે જ તેઓ માનતા નથી યુવાનો સાથે આમ બને છે: કોઈ સ્ત્રીના તેઓ પ્રશસક હોય છે પણ પોતાની ભક્તિ દેખાડવા તેઓ ખુશ હોતા નથી; કારણ, એક તો તેમનામાં મનોગળ હોતુ નથી અને બીજું, એમને એવી દહેશત હોય છે કે એ સ્ત્રી તેમના પ્રેમને સમજી નહિ શકે. પ્રેમની-માફક-શ્રદ્ધા પણ મનોબળ અને સાહસ આગી લે છે. ‘મને શ્રદ્ધા છે’ એટલું જ પોતાની જાતને કહેવાતું અને બધું સીધે-સીધું ઊતરશે. જાણે તમારે તેની જ જરૂર છે એમ તમને બધું દેખાશે, તે જ તમને બધું રહસ્ય ખુલ્લું કરી દેશે અને તમને આકર્ષશે. ત્યારે તમારામાં તો આટલો બધો સ્નેહ દ્રવી રહ્યો છે ને શ્રદ્ધા એ સ્નેહનું જ વિશાળ સ્વરૂપ છે. હજી પણ વધારે સ્નેહ તમારે ઠાલવવો રહ્યો અને પછી એ તમારો સ્નેહ શ્રદ્ધામાં પરિણમશે.

“કોઈ એક માણસ, જ્યારે એકાદ સ્ત્રીને ચાહતો હોય છે ત્યારે તેને મને તો તે સ્ત્રી દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ વસે છે. દરેક પ્રેમી એમ જ માનતો હોય છે કે તેની પ્રેમિકા જગતની સર્વોત્તમ સ્ત્રી છે. આનું નામ જ શ્રદ્ધા. અશ્રદ્ધાળુ કોઈને ચાહી ન શકે. આજે એકના, તો કાલે બીજાના અને વરસ દહાડે કોઈ ત્રીજાના પ્રેમમાં તે પડવાનો. નિર્માલ્ય જીવન જીવતા રખડુઓ જેવા આવા માણસોના આત્માઓ હોય છે આ ઠીક ન કહેવાય. પરંતુ તમારામાં તો શ્રદ્ધા જન્મથી જ સાંપડેલી છે અને હવે તેમાંથી ઉઘલી પડવામાં કે અર્થ નથી. હ, તમે શું બોલ્યા? સૌન્દર્ય? અને સૌન્દર્ય એટલે શું? સહુથી ઉચ્ચ અને સર્વસંપૂર્ણ તો પ્રભુ જ છે.”

આ વિષય ઉપર તેઓ પહેલાં ભાગ્યે જ મારી સાથે બોલ્યા હતા. અને પ્રસંગની ગંભીરતા અને આકસ્મિકતાએ મને ખૂબ આકુળ કરી દીધો. હું ચૂપ રહ્યો.

તેઓ સોફા ઉપર પગનું ટ્રાટિયુ વાળીને બેઠા હતા. વિજયભાઈ સિમતથી મારા તરફ આંગળી કરી તેઓ બોલ્યા:

“એમ મૂંગા બેસી રહેવાથી તમે આમાંથી નહિ છૂટી શકો. અંહાં!”

ને પ્રભુને ન માનનારો હું, કેંક અગ્નિથી કારણથી તેમની તરફ ધ્યાનપૂર્વક અને જરા બીતિથી જોઈ રહ્યો અને વિચાર્યું: “(આ) દેવી જીવ છે.”

*

“આપણે બધા બચકર શોધકો છીએ. મને પોતાને, લખતાં લખતાં આશિષી કોઈ પાત્ર ઉપર દયા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પછી હું તેનામાં કોઈ સારો ગુણ ઉમેરું છું અથવા તો કોઈ ખીમત પાત્રનો સદ્ગુણ ઓછો કરું છું, જેથી તુલનાત્મક દષ્ટિને તેનું પાત્રાયેખન ખૂબ દાણુ ન લાગે.

“એટલે જ હું કરું છું કે કળા એ જૂઠાણું છે, એક ગમ્યાવેલો ગોળો છે, અને લોકોને તે હાનિકારક છે. સાચું જીવન કેવું છે તે કોઈ નથી લખતું પણ તે જીવનને જેમ સમજે છે તેમ ચીતરે છે. કોઈ મિનારા કે સમુદ્ર અથવા તાતાર પ્રત્યે મારી જે દષ્ટિ હોય તેમાં ખીમતને શો રસ અથવા ખપ હોઈ શકે?”

*

તેમણે હૃદય આગળથી છાતીને ખૂબ ધમ્મી, લગ્ન જરા ઊંચાં કર્યા અને કેંક વાદ કરતાં અક્ષાબ્યે રાખ્યું:

“એક પાનખર ઝાતુમાં, મોસ્કોમાં સુખારેવા દરવાજા આગળ આવેલી એક માકી ગલીમાં એ એક સ્ત્રીને પીધેલી હાલતમાં ગટરમાં પડેલી જોઈ હતી. એક ઘરના વાઙ્ઘામાંથી નીકળી રહેલો ગદા પ્રાણીને પ્રવાહ તેની પીઠ અને ગળા નીચે યઈને વહી રહ્યો હતો. એ હડા પાણીમાં ને પડી હતી, બગડતી, બીનામાંથી જીંદવા મારે શરીરને વારંવાર તરફાવતી, પરંતુ તે જીંડી શકી નહિ—”

તેમને (ટોઈસ્ટોયને) એક કપારી આતી. આંખો અડધી બંધ રાખી, તેમણે રાફું ધુણાવ્યું અને ધીરેથી બોલવાનું શરૂ કર્યું:

“મને તેને જાણીને ઉડાડવાની જ્ઞાતિ થઈ પણ હું તેમ ન કરી શક્યો. મને ખૂબ સૂઝ ચઢી. એવું ચીકણું અને લપસણું તેનું શરીર ગતી ગયું હતું કે જો હું તેને સ્પર્શોય તો એક મહિના સુધી મારા હાથને પૂરેપૂરો ધોઈ નહિ શકું એમ મને લાગ્યું.—અર્થાત્, અને તેની પાસે જ તેનો તેજઘાર જૂરી આખોવાળો પુત્ર બેઠો હતો; હમકાં જરતો હનાસની જેમ અસહાયતાથી એ બોલ્યા કરતો હતો: ‘મમી, મમી, જાંને.....!’ તે હાથ દલાવતી, માથું ઊંચું કરવા પ્રયત્ન કરતી અને ફરી ધમ્મ...લઈને તેનું માથું એ બીતી ગદામાં પડતું”

તેમણે મૌન ધારણ કર્યું અને પછી ચારે તરફ જોતાં, જાણે કાનમાં વાન કરતા હોય તેવી રીતે ખૂબ જ ધીમેથી ઉચ્ચાર્યું. “હા, હા...બચકર! તમે પીધેલ સ્ત્રીઓ જોઈ છે? ઘણી? ઓ પ્રભુ! તમે..... તમે એમના વિશે લખતા નહિ.”

*

તેમની આંખોમાં આંસુ આગ્યાં. એ લૂંછી નાંખ્યા પછી સિમનપૂર્વક તેમણે રૂમાલ માથે જોડ્યું અને ફરી એમનાં કપોલ પર અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં. “હું રડી રહ્યો છું.” તેમણે કહ્યું, “હું ઘરડા થયો છું. કેંક પણ બચકર રમરતાં મારું હૃદય કપાર્ક નાચે છે.”

*

આખું જગત, આખી પૃથ્વી, તેમના તરફ મીટ માંડી રહ્યું છે. ચીનમાંથી, હિંદમાંથી, અમેરિકામાંથી, સર્વ ઠેકાણેથી તેમના તરફ ચૈતન્યથી રપદિત થતા તતુઓ વિસ્તરે છે. તેમનો આત્મા બધાને માટે અને બધાય વખત માટે છે. કુદરતે પોતાના નિયમને એક પણ અપવાદ શા માટે ન રાખવો જોઈએ ? શા માટે એક જ માણસને તે અમરત્વ ન બક્ષે ? શા માટે નહિ ? ચમત્કારમા ન માને એટલા તો તેઓ વિચારવાન છે જ પણ તે સાથે તેમની સંશોધક ને યુવાન બુદ્ધિ અબાણુ આપદનો સામનો કરવામા બાય અને નૈરાશ્યને ન ગણકારે તેવી છે.

*

“માણસો દાર પીએ છે ત્યારે મને તેઓ ચમત્તા નથી પણ એવા ફેટલાક માણસો મારી બાણુમા છે કે ચડચૂર બન્યા પછી તેઓ ખૂબ ગંસિક બની મૃત્યુ છે—તેમનામા હોય છે તેના કરતાં ઈંક નવીન તત્ત્વ જ તેમનામાં દેખાય છે—ભાષાગૌરવ, મર્મ કટાક્ષ કરવાની શક્તિ, વિચારોની શુંદરતા, ને તેજસ્વિતા. આવો બાળતોમા તો હું શરાબને કહ્યાણુ-કારક માનવા તૈયાર છું.”

*

“પોતાના દેહથી સ્ત્રી જેટલી માણુમની છે તેટલી હૃદયથી નથી જ.”

*

“જનસમૂહના અલ્પ ભાગને તેની પાસે ખીંજી બધું હોવાથી પ્રભુની આવશ્યકતા લાગે છે; જ્યારે લોકોનો મોટો ભાગ તો પોતાની પાસે કે જ ન હોવાથી પ્રભુમાં માન્યા કરે છે.”

હું આ વાતને બુદ્ધી જ રીતે મૂકું. જનસમૂહનો મોટો ભાગ બીકણુવૃત્તિથી ઈશ્વરને માને છે; ફક્ત થોડાક વિરલ જ તેને અસીમ અંતઃકરણપૂર્વક માને છે.

એ જ વિભૂતિ

૨૫. શ્રી. મૂળશંકર કે. પંડ્યા

[સદ્ગત શ્રી મૂળશંકર કે. પંડ્યા ઈડર સ્ટેટના વડાણી ગામના રહીશ હતા અને મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. તેઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા, ખરા સેવાભાવથી શિષ્યોનું કામ કરતા, સ્વભાવે અત્યંત નમ્ર અને પ્રસિદ્ધિના નિરપેક્ષ દોષથી તેઓ ગુજરાતમાં ભણીતા યશ નથી, પણ બ્રહ્મોણા મિત્રવર્ગ અને વિદ્યાર્થીવર્ગના તેઓ ઘણા પ્રિય હતા. અને તેમના જવાથી ભારતીના એક સાચા ઉપાસકની ખોટ પડી છે. સદ્ગતના કેટલાક અધ્યય તેઓ પ્રસિદ્ધિપ્રાપ્ત છે.]

[: મનહર :]

ક્ષિતિજના તટપર ઉપાના તરંગ-રંગ,
મન્દ મન્દ મલયના સમૌરનું મહેકલું;
ભારતીગળ પાંખવાળા પંખીઓનાં રનેહ ગાન,
કોયલનું મધુર વિકુળમાં ટહુકલું,
નૃત્ય બાલ રવિતણું જલના તરંગ-સંગ,
કુસુમચુંગલ અને મોતીનું ટપકલું;
પ્રકૃતિની રંગભૂમિ સુન્દર ગતાવી દઈ,
પડદા પાછળ નાટ્યકારનું ઝળકલું
પ્રકૃતિને ઉર, વન-ભૂમિના પાલવ મહી,
પ્રકુલ્લ કુસુમતણા વિમલ સુહાસમાં;
મધુર પરાગ-મદિરાની મન-મોહનીમાં,
ઝરણાના ઝરણમાં, સરિતાનાં ગાનમાં.
કવિતાના જીવનમાં, ચિત્રની સજીવતામાં,
નાયકના નેહ વિશે, ગાયકના તાનમાં;
એજ એક મનહર વિભૂતિ પ્રકાશે નિત્ય
જલ થલ અનલ અનિલ આસમાનમાં.

સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ રથાન, અને શાંકરદર્શનમાં શંકરાચાર્ય પછી તરતનું-દ્વિતીય પંક્તિમાં મુખ્ય રથાન જેનું છે તે સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર વાયરુપતિમિશ્રના અક્ષર-જીવન વિષે ટૂંકી નોંધ નીચે કરી છે એ સમર્થ વિદ્વાનનો સમય નિશ્ચિત છે મંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અન્યત્રત્રિએ પોતે જ પોતાનો સમય નોંધ્યો હોવાના, જ્યોતિષશાસ્ત્રની બહાર, જે થોડા અપવાદજૂત દાખલાઓ છે તેમાંનો એક આ છે ન્યાયસૂત્રી નિબંધ નામના પોતાના અન્યમા વાયરુપતિમિશ્રે એ અન્યની સમાપ્તિ મં. ૮૯૮માં કરી હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સંવત વિક્રમ સવત જ છે એવો નિર્ણય એની પછીના ઉદયન વગેરે અન્યકારોના સમય ઉપરથી અત્ય તોમજ પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોએ કર્યો છે.^૧ આ રીતે ઇ. સ. ૮૪૨ના, વાયરુપતિમિશ્રના સમયનિર્ણયે આગળપાછળના મંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઘણા લેખકોના સમયનિર્ણયમાં સહાય કરી છે.

વાયરુપતિમિશ્રના ઐહિક જીવન મંજધે આથી વધારે કંઈ જ ખરી રીતે જાણવામાં નથી. મિશ્રાન્ત નામ ઉપરથી તથા પોતાના અન્યમાં તેઓએ સરસીયાં તેલનો વારવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી, તેઓ બિહાર કે બંગાળના વતની હોવાનો તર્ક થયો છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન મિથિલાને રથજે ભામતી નામનું તળાવ હોવાની અને ભામા નામનું ગામ વાયરુપતિમિશ્રનું નિવાસસ્થાન હોવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે^૨ પણ એ આધારરહિત કલ્પના જ છે.

વળી વાયરુપતિમિશ્રે ભામતી ટીકાના અન્તમાં લખ્યું છે કે જે રાગને જનસમૂહના મનોરથો સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્ણ છે, જેના ચરિત્રનું ખીન્ન રાગનો અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે પણ કરી નથી શકતા, જે જાતે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ તુલનાના રાગ્યમાં મે આ નિબંધ (ભામતી ટીકા) લખેલ છે.”^૩ અને ભામતીમાં જ અન્યત્ર દાખલો આપતાં કહે છે કે, “ખીન્ન રાગનો જેનો વિચાર પણ નથી કરી શકતા એવા મહેલો અને બગીચાઓ શ્રી. તુલસીદાસે રમતમા તૈવાર કર્યો છે.”^૪

૧ જુઓ કીયનું ઈડિયન હોનિક એન્ડ એઠમિજમ્ પૃ. ૨૯ તથા શ્રી. દાસગુપ્તાનું હિસ્ટરી ઓફ ઈડિયન ટ્રિલોસોફી અ. ૨, પૃ. ૧૦૭

૨ જુઓ અનમલ્લજી યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત સીરીઝમાં છપાયેલ તત્ત્વચિન્તુ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૨

૩ તુલાન્તરાણાં મનસાપ્યગમ્યાં મુક્તેષમાત્રેણ ચહાર કીર્તિમ્ ।

ચાર્તસ્વરાસારસુપૂરિતાર્યં સાર્યઃ સ્વયં શાસ્ત્ર વિચક્ષણથ ॥

નરેશ્વરાય ચ્ચરિતાનુસારમિચ્છન્તિ કર્તુ ન ચ પારયન્તિ ।

તસ્મિન્મહીપે મહનીયકીર્તિં શ્રીમન્તુગે કારિમવા નિવન્થ ॥

૪ નન ચાચાપિ ન દૃશ્યન્તે લીલામાત્રવિનિમિત્તાન્તિ મહાપ્રાસાદ પ્રમદવનાનિ શ્રીમન્તુગનરેન્દ્રાણા-મન્દેપાં મનસાપિ દુષ્કરણિ નરેશ્વરાણામ્ । ભામતી, ૨-૧-૩૩.

જે નૃગનૃપતિનાં વાયસ્પતિમિશ્ર ઉપર પ્રભાણે વખાણુ કર્યા છે તે નૃગરાજનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી. ભામતીકારે નૃગ કથા દેશનો અને કથા વંશનો રાગ હતો એ નથી કહ્યું એ તેને શોધી કાઢવામાં નહે છે. મ. મ. ડા. ગગનાથ ઝાએ^૧ નૃગ જેનાં વિશેષ નામનો માણસને વાહન બનાવી ફરનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે અને મિથિલાનો નાન્ય-દેવ પહેલાં થયેલો એક રાગ (સમય વિ. સ. ૧૦૧૯) જેનો 'કિરાતાધિપતિ' તરીકે અમુક ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે જ આ નૃગ કારણે કિરાતના રાગનો માણસને વાહન બનાવીને ફરતા એવો તર્ક કર્યો છે પણ તદ્વિદોમાં એ તર્કનો સામાન્ય સ્વીકાર થયો નથી.

વાયસ્પતિમિશ્રના ઐહિક જીવન વિષે એક દંતકથા પડિતોમાં થોડા ધણા વિગતોના ફેરફાર સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે,^૨ તેનો સાર એ છે કે વાયસ્પતિમિશ્ર પોતાના વાંચવા લખવાના કામમાં એટલા બધા તદ્દલીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ઘરમાં હતી એ વાત જ ભૂલી ગયા! પછી છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી મુખી સંભાળ રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાયસ્પતિમિશ્રનું ધ્યાન ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો બદલો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લા અંધનું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી ભામતી નામ પાડ્યું^૩ અને એને અમર કરી.

વાયસ્પતિમિશ્રની પત્નીનું નામ ભામતી હોવાની તોંધ ભામતી ટીકા ઉપર વેદાન્ત કદંપતર નામની ટીકા લખનાર ૧૩મા શતકના અમલાનન્દે કરી છે.^૪ એ જોતાં ઉપરની દંતકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શતક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. બાકી વાયસ્પતિમિશ્રના અન્યો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કદંબ્યા છે એવા બુલકણ્યા અને બેદરકાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પડિતોના દશાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો મંતવ છે.

આ મિવાય જે એક હકીકત વાયસ્પતિમિશ્ર અંધથી જાણવામાં આવી છે તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.^૫ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા સિવાયના બીજા અન્યોમાં આ ગુરુનું નામ નથી એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાયસ્પતિમિશ્રનું અદ્વરજીવન ધણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન દર્શનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દષ્ટિ સમાન રીતે

૧ મ. મ. ડા. ગગનાથ ઝાગી સાખ્ય તત્ત્વકૌમુદીની આરત્તિમાં એમની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના. અને વત્ત્વજિન્દુને ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૩

૨ આ દંતકથાને વિસ્તારીને રચેલી કથા કેદ્ય શુન્વતી માસિકમા થોડા વખત પહેલા છપાઈ હતી. કથાં તે યાદ નથી આવતું.

૩ સ્વચક્રવર્ત્ય મટવદ્ મદ્રા કારણ શકરો મવીત ॥

જીવમ્રાન્તિ નિમિત્તંતદ્ વમાયે મામતીપતિઃ ॥ મ. સૂ. ૨-૧-૧૬

૪ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકામાં ગુરુનું નામ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

ત્રિવિક્રમ ગુરુત્રીતમાર્ગાનુગમનોન્મુદૈઃ ॥

અમામાનં વયાવસ્ત્ર ધ્યાત્યાતમિદમીદ્યમ ॥

મર્મગ્રાહી છે. વાચસ્પતિએ કયો અન્ય પહેલો લખ્યો હશે અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ ધ્વજસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લો અન્ય છે એ ચોક્કસ છે કારણ કે ભામતીને અન્તે પોતાના સર્વ અન્યોનાં નામો તેઓએ લખ્યાં છે—

યન્યાયકગિકાતત્ત્વસમીક્ષા તત્ત્વચિન્તુમિઃ ।

યન્યાયમાલ્ય યોગનાં વેદાન્તાનાં નિવચનૈઃ ॥

સમર્થ મહત્પુર્યં તત્કલ પુષ્કલ મયા ।

સમર્પિતમયૈતેન પ્રીયતાં પરમેશ્વરઃ ॥

ઉપરના સ્તોત્રમા વાચસ્પતિમિશ્રે પોતાના નીચેના અન્યોનાં નામો ગણાવ્યાં છે :
(૧) ન્યાયકલ્પિકા, (૨) તત્ત્વમમીક્ષા, (૩) તત્ત્વચિન્તુ, (૪) ન્યાય દર્શન ઉપર નિબંધ—ન્યાય-વાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા (ન્યાયસૂત્રી નિબંધ માથે) (૫) સાંખ્ય દર્શન ઉપર નિબંધ—સાંખ્ય તત્ત્વકૌમુદી નામની સાંખ્યકારિકા ઉપર ટીકા, (૬) યોગ ઉપર નિબંધ તે પાતંજલયોગ સૂત્રના વ્યાસ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વશારદી નામની ટીકા અને (૭) વેદાન્ત ઉપર નિબંધ તે ધ્વજસૂત્રના શાંકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા

ઉપર પ્રમાણે ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત એ ચાર દર્શનો ઉપર વાચસ્પતિમિશ્રે ટીકાઓ લખી છે. ન્યારે પાંચમા પૂર્વમીમાંસા દર્શનના અમુક વિષય ઉપર ન્યાયકલ્પિકા અને તત્ત્વચિન્તુ એ બે અન્યો લખ્યા છે. ફક્ત વૈશેષિક દર્શન ઉપર કશું લખ્યું નથી તે ન્યાય વૈશેષિક ને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી એક ગણીને હશે.

આ રીતે બધાં દર્શનો ઉપર પાછળના વિદ્વાનોમાં પ્રમાણ્યૂત ગણાય એવી તલસ્પર્શી ટીકાઓ લખનારી પ્રતિભા મંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ન્યાય દર્શનનો મૂળ અન્ય તે અલ્પપાદનાં ન્યાયસૂત્રો. એ ઉપર વાત્સ્યાયન ઉદ્દે પદ્મિલસ્વામી (ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસમાં)એ ભાષ્ય લખ્યું છે. આ ભાષ્યના કેટલાક નિર્ણયો ઉપર બૌદ્ધ નૈયાયિક દિહનાગે “ખોટા તર્કો” કરીને જે આલેખો કરેલા તેનું ખડન કરીને ન્યાય-ભાષ્યના ન્યાય માટે ઉદ્ધોતકરે ન્યાયવાર્તિક ઈ. સ. માત્રમા શનકમાં લખ્યું. પણ ધર્મકાર્તિ (માત્રમુ શતક) વગેરે બૌદ્ધનૈયાયિકોના કુતર્કોથી ઉદ્ધોતકરની વાણી રૂપ વૃદ્ધ ગાય, વાચસ્પતિ કહે છે તેમ, દબાઈ ગઈ હતી તેનો વાચસ્પતિએ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા લખીને ઉદ્ધાર કર્યો.^૧

સાંખ્ય દર્શનનો પ્રાચીનતમ મૂળ અન્ય ઇશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા છે (મમય ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસ) આ કારિકા ઉપર જ વાચસ્પતિએ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. વાચસ્પતિની આ ટીકા પહેલાં બહું કરી ગૌડપાદનું ભાષ્ય અને માકરવૃત્તિ લખાયાં છે. છતાં સાંખ્યકારિકાનું સ્પષ્ટીકરણ જેનું વાચસ્પતિની ટીકામાં છે તેનું એ બે એકેયમાં નથી. આ કારણથી વાચસ્પતિની ટીકા ઉપર પાછી ટીકાઓ લખાઈ છે.

યોગદર્શનનો મૂળ અન્ય પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. એ ઉપર વ્યાસ ભાષ્ય (ઈ. સ. ૭૫૦ શતક) શિષ્ટ અન્ય છે. વાચસ્પતિએ આ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વ વૈશારદીય નામની સૂત્ર અને ભાષ્યના વિષયોને સ્પષ્ટ કરતી ટીકા લખી છે.

૧ રૂઝામિકિમવિ પુન્ય દુસ્તર કુનિયન્ધવંકમન્નાનાં ડયોતકરગવીનામતિજરતીનાં સમુદરનાત્ ॥

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય ટીકાનો આરભ

પૂર્વમીમાંસા દર્શનના મુખ્ય લાઘ્યાદિ મુખ્ય પ્રવાહને વાયરપતિએ સ્પર્શ નથી કર્યો, પણ મંડનમિત્ર નામના ધાતું કરી સાતમા સતકના મીમાંસકના વિધિવિવેક નામના ગ્રંથ ઉપર ન્યાયકણિકા નામની ટીકા લખી છે. જેમાં સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, ખ્યાલિઓ, ક્ષણ-લંગવાદ વગેરે દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. જ્યારે તત્ત્વમિન્દુ નામના એક ટૂંકા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં વૈયાકરણોએ સ્ત્રીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાંત દર્શનને લગતા પણ વાયરપતિએ એ ગ્રંથો લખ્યા છે : (૧) લામતી અને (૨) ઉપર કહેલા મીમાંસક અદ્વૈતવાદી મંડનમિત્રના^૧ બ્રહ્મસિદ્ધિ નામના ગ્રંથ ઉપર બ્રહ્મતત્ત્વ સમીક્ષા નામની ટીકા. વાયરપતિના બાકીના સર્વ ગ્રંથો છપાઈ ગયા છે; ફક્ત આ બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષાની હાથપ્રત પણ ક્યાંવધી હજી સુધી મળી નથી—છપાવાની વાત તો દૂર રહી. પણ વાયરપતિનો સર્વત્રેષક અને છેલ્લો ગ્રંથ તે બ્રહ્મમૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપર લખેલી લામતી ટીકા લામતીમા જુદે જુદે સ્થળે “આનો વિસ્તાર ન્યાયકણિકામાં છે” એ રીતે ન્યાયકણિકા, તત્ત્વમિન્દુ અને બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા એ ત્રણેયનો વાયરપતિએ ઉદ્ગમ કર્યો છે. વાયરપતિએ જુદી જુદી ટીકાઓના જે જુનાં જુદાં નામ પાડ્યાં છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. સાંખ્યની ટીકા ‘કોમુદી’, યોગની ‘શારદી’ કે ‘વૈશારદી’, અને વેદાંતની ‘લામતી’. પહેલાં એ નામ ચંદ્રના પ્રકાશના સૂચક છે અને છેલ્લું સૂર્યના પ્રકાશનું. વાયરપતિ સર્વત્ર સ્વતંત્ર હોવા છતાં શાંકર અદ્વૈતના પક્ષપાતી છે એ સ્પષ્ટ છે.

વાયરપતિની સ્વતંત્રતા જેની ગ્રંથ વિષયની પસંદગીમા અને સિત્ત સિત્ત મતોના વિવરણમા છે તેથી ધાર્મિક વિષયમા પણ છે. એના મંગલાચરણોની વિવિધતા જોવા જેવી છે. ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યની ટીકાના આરંભમા પહેલો શ્લોક પિનાદીની સ્તુતિનો છે. ન્યાયવાર્તિકના લેખક ભારદ્વાજ ઉદ્યોતકર પાશુપત સૈવ હોવાથી, વાયરપતિએ કદાચ એના ગ્રંથ ઉપરની ટીકાનું મંગલાચરણ શિવસ્તુતિથી કર્યું હશે. એ મંગલાચરણના બીજા શ્લોકમાં ન્યાયમૂત્રના કર્તા અક્ષપાદને “ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યશાલી તથા વાગ્વિશુદ્ધિના નિધિ” કહીને નમસ્કાર કર્યા છે. અક્ષપાદની આટલી બધી સ્તુતિ કરી છે તે કદાચ ન્યાયદર્શનના પ્રમાણ વિચારની મર્વ દર્શનો ઉપર જે ભારે ઉપકારકતા છે તે જ્ઞાનમાં ગખીને હશે.

વિધિવિવેક ઉપરની ન્યાયકણિકા નામની ટીકાના મંગલાચરણમા વાયરપતિએ યોગશાસ્ત્રના ક્લેશકનંબિપાકાચર્યપરામૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષ હૃયઃ ઇત્યાદિ સૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરને વિષ્ણુ નામથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે, પછી અષ્ટમૂર્તિ શિવની સ્તુતિ કરી છે અને તે પછી ગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે.

યોગદર્શનની ટીકામાં વળી યોગસૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરની જ વિષ્ણુ નામથી સ્તુતિ કર્યા પછી વાયરપતિએ સૂત્રકાર પતંગજીને નમસ્કાર કર્યા છે. તત્ત્વમિન્દુનું મંગલાચરણ વળી સર્વથી વિત્તલક્ષણ છે. એમા એક જ શ્લોકથી સંકરને (અદિહુંદન્ય નામથી), સૂર્યને (બ્રહ્મ નામથી), ગણપતિને, આર્યા સરસ્વતીને તથા વિષ્ણુને એક સાથે નમસ્કાર કર્યા છે.

^૧ શાંકરદિગ્વિરુદ્ધ વગેરે પાછળના ગ્રંથોમા મંડનમિત્ર સાથે સકારાચર્યના વાદવિવાદનું નેચક વર્ણન છે. અને મંડનમિત્ર વાદમા હ રીતે સકારાચર્યના સુદેશ્વર નામધારી શિષ્ય થયા એનું કહેલ છે. પણ એ બધી નિરાપાર કલ્પના છે અને મંડનમિત્ર નામના અદ્વૈતવાદી મીમાંસક સકારાચર્ય પદેલાં થઈ ગયા હોવાના પુરાવા બદલે આગ્યા છે. પણ એ વિશે વળી વિસ્તારથી અન્ય કોઈ પ્રસંગે.

શાકરભાષ્યની ભામતી દીકામાં વાચસ્પતિએ, એ પોતાનો છેલ્લો અંથ હોવાથી મંગલાચરણ પછી લાંબું કર્યું છે પહેલા સ્લોકમાં જગદિવર્તનું અધિષ્ઠાન અને અપરિમિત સુખ, જ્ઞાન અને અમૃતરૂપ જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેને નમસ્કાર કર્યા છે. બીજા સ્લોકમાં "વેદો જેનું નિઃશ્ચયિત છે, પચ્ચત્તો જેનું વીક્ષિત છે, ચગચર જેનું સ્થિત છે અને મહાપ્રલય જેની નિદ્રા છે" એ રીતે એ જ બ્રહ્મની સચુલતાને મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા સ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યા છે, ચોથામાં સૂર્યને, તિલકસ્ત્રવામી (કાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યા છે. પાંચમાંમાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનસંકિતના અવતારરૂપ સૂતકાર વેદવ્યાખ્યાને નમસ્કાર કર્યા છે, અને છઠ્ઠામાં શકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે.

આટલો લાંબો નમસ્કાર વિધિ કર્યા પછી સાતમાં સ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતા વાચસ્પતિ કહે છે કે: "જેમ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ માથે જોડાવાથી અમારા જેવાની તિરસ્કૃત વાણી પછુ પવિત્ર થાય છે" વાચસ્પતિએ આ જ સ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની દીકાના આરભમાં પણ લખ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની બાજતમાં વાચસ્પતિની શુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે, અને ધાર્મિક વિષયમાં શિવ વિષ્ણુ આદિ એક જ સચુલબ્રહ્મનાં વિવિધ નામો ગણીને શિષ્ટ સામ્રાજ્યને અનુસરી સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારી, સાંકડા સામ્રાજ્યિક ચીજાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર ગ્રહે છે તેમ જ વાદસ્વીકારની બાંજતમાં પણ વાચસ્પતિ મંડનમિથ્રને વિધ્યર્થવાદ સ્વીકારે છે અને મંડનમિથ્રે કરેલા ભાદમનના ખડનને અનુમોદન આપે છે વળી મંડનમિથ્રના બ્રહ્મસિદ્ધિ અન્યમાંના શંકરાચાર્ય પહેલાના અદ્વૈતવાદના કેટલાક સિદ્ધાંતોને વાચસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો છે એમ બ્રહ્મસિદ્ધિ માથે ભામતીના પ્રિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને થી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દક્ષિણાત્મ વિક્ષાનો કહે છે ૨ અસંખ્ય બ્રહ્મસિદ્ધિ અથ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાચસ્પતિના વેદાત વિચારો ઉપર મંડનમિથ્રનું ઝણુ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરભમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ આચાર્ય મંડનમિથ્રની કૃતિને ગંગાપ્રવાહ સાથે સરખાવી છે અને બ્રહ્મસિદ્ધિ ઉપર દીકા લખી હતી (જોકે એ દીકા મળતી નથી) એ હકીકત મંડનમિથ્ર વિષે વાચસ્પતિની માન્યશુદ્ધિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે છતાં એ જ મંડનમિથ્રના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સ્ફોટવાદનું ખડન કરવામાં કુમારિલનાં વચનો ઉતારીને તેનું અનુમરણ વાચસ્પતિએ કર્યું છે. આ સ્ફોટવાદના પુરસ્કર્તા ભર્તૃહરિ આદિ વૈષ્ણવજ્ઞો છે. સમર્થ મીમાંસક કુમારિલે સ્ફોટવાદનું ખડન કર્યું છે. ત્યારે મંડનમિથ્રે કુમારિલના ખડનનું પોતે લખેલ સ્ફોટસિદ્ધિ નામના અંથમાં ખંડન કર્યું અને સ્ફોટવાદનું મંડન કર્યું, ત્યારે ભામતીમાં અનેક સ્થળે શકરાચાર્યને અનુસરી કુમારિલના મતોનું ખડન કરનાર વાચસ્પતિએ આ વિષયમાં કુમારિલનું અનુસરણ કરી મંડનમિથ્રે સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખડન કર્યું છે. અસંખ્ય સ્ફોટવાદ શકરાચાર્યને માન્ય નથી. (જુઓ બ્ર. સ. ૧-૩-૨૮નું ભાષ્ય).

આ રીતે અનેક પ્રકારનું શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવનાર વાચસ્પતિ છેવટ તો શાંકરવેદાંતી છે અને એનો શ્રેષ્ઠ અથ ભામતી છે એ ચોક્કસ છે. વાચસ્પતિના બીજા અથો સાથે સરખાવતાં

૧ ભાચાર્ય કૃતિ નિવેદન મપ્યવધૂત વચોસ્મદાદીનાં ।

રમ્યોદકમિત્ર ગંગાપ્રવાહપાતઃ પવિત્રયતિ ॥

૨ જુઓ અધાર, મદ્રાસના વિદ્યાસોદિગ્ધ પંચીરાશિ દ્વાડસ તરફથી છપાયેલા ભામતીયનુ સૂત્રી પુસ્તકનો તેના સંપાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો અગ્રેષ્ઠ ઉપોદ્ધાપાત પૃ. ૪૯

ભામતીની ભાષા અત્યત પરિપક્વ, પ્રૌઢ અને પ્રવાહી છે. સચોટતા અને અર્થની સ્પષ્ટતા તેા વાચસ્પતિનાં બધા લખાણોમા છે, પણ બીજાંમાં ભાષાની ક્લિષ્ટતા વધારે છે. અલ્પભ્રમ શાંકરભાષ્યની પ્રમજતા તેા દુર્લભ છે અને ભાષ્ય કરતા તેની ટીકા સમજવામા ઘણી વાર વધારે શ્રમ પડે છે એ વાત સાચી છે છતાં શ્રી. નં દે મહેતા વાચસ્પતિની ટીકાને ભાષ્યની “મમાન ચમતૃતિવાળી” કહે છે તે સાચુ છે. શંકરાચાર્યનાં ગભીર વચનોનાં તાત્પર્યનું વિવરણ કરવાની તથા તેની તીક્ષ્ણ અને ન્યાયોપયુક્તિ દલીલોનો મર્મ ઉઘાડીને દેખાડવોની વાચસ્પતિની કળા અનનુકૂળીય છે પ્રસન્નગંભીર ભાષ્યનું પૃથક્કરણ કરવાનો વાચસ્પતિનો દાવો શબ્દશઃ. યથાર્થ છે, વાચસ્પતિની શૈલી પણ વિશિષ્ટ છે. ભાષ્યકાર સીધુ ગદ્ય લખ્યે ગય છે ત્યારે વાચસ્પતિ વચ્ચે વચ્ચે પદો મૂકીને ગદ્યમાં ભાત પાડે છે. ભાષ્યમાં કહેલાં પૂર્વપક્ષને પહેલાં એક કે એ શ્લોકમા મૂકી પછી એનું વિસ્તારથી વિવરણ કરે છે અને એ જ રીતે એક અથવા એ શ્લોકમા સિદ્ધાંત કથન કરી પછી તેનું વિવરણ કરે છે (જુઓ પ્ષ. સુ. ૧-૨-૧૧, ૪-૪-૧૭ વગેરે). અલ્પભ્રમ આખી ટીકામા સળંગ આવી પદમિશ્રિત પદ્ધતિ વાપરી છે એમ પણ નથી. વળી વાચસ્પતિની ટીકાની બીજી ખૂબી એ છે કે ઘણી વાર એ પૂર્વે અથકારોના વચનો નામ સાથે કે નામ વગર ઉતારે છે, પરિણામે કેવલાદ્ય દર્શનના ઐતિહાસિક દર્શનમા વાચસ્પતિની ટીકા ખાસ ઉપયોગી છે વાચસ્પતિ કહેવતો પણ ઘણી વાર ઉદાહરે છે. “કાગડાનું કહ્યું” તું ને કૂતરાનું નહોતું કહ્યું” એવી કહેવત હાલમાં પ્રચલિત છે. હવે વાચસ્પતિએ આ કહેવતનું મૂળ નીચેના શ્લોકમાં ઉતાર્યું છે—

કાકેભ્યો રક્ષતામગ્નમિતિ ચાલોપિ નોદિતઃ ।

ઉપચાતિપ્રધાનત્વાજ શ્વાદિભ્યો ન રક્ષતિ ॥ (પ્ષ. સુ. ૧-૪-૩ની ટીકા)

અલ્પભ્રમ ઉપરના શ્લોકમા ‘કાગડાથી અનાજનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું હોય તો બાળક પણ કૂતરાથી રક્ષણ ન કરે એમ ન કરે’ એવી મતસજ્ય છે. પણ મમળુ છોકરો કાગડાને ઉડાડવા સાથે કૂતરાને પણ હાકી કાઢે ત્યારે અણસમળુ છોકરો કાગડાનું કહ્યું હોય તો કાગડાને ઉડાડે અને કૂતરાને અજાણવા દીએ. ગુજરાતી કહેવતમાં અણસમળુ બાળક લક્ષ્ય છે અને સંસ્કૃત વચનમાં સમળુ બાળક લક્ષ્ય છે.

ભાષ્યકારના વચનોમાં જે વસ્તુ વારંવાર ટૂંકામાં કહેલી હોય છે તેનો વાચસ્પતિએ સ્પષ્ટતા ખાતર વિસ્તાર કરેલો હોય છે જા. ત., બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યના આરંભમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપતા ભાષ્યકારે કૃતાત્મનું વિકલ્પોનું સૂચન કર્યું છે. પણ વાચસ્પતિએ આત્મખ્યાતિ વગેરે ખ્યાતિ વિષયક મતભેદો તે તે મત પ્રસ્થાપક દલીલો સાથે સ્પષ્ટ દર્શાવી બીજા બેકાનું ખડન કરી કેવલાદ્ય સંમત અનિર્વચનીય ખ્યાતિનું મગન કર્યું છે. વળી શંકરાચાર્ય પિતાનો અમુક સિદ્ધાંત એક સ્થળે કહ્યો હોય છે અને બીજે બીજે સ્થળે કહ્યો હોય છે અને એ બે સિદ્ધાંતોનો સમન્વય કાઢી નોંધે સ્થળે સૂચ્યો હોય છે. મતસજ્ય કે વિસ્તારભયથી તથા સૂચના ક્રમને તેમજ તે તે સૂત્ર સૂચિત ઉપનિષદ્ વચનોને વળગી રહેવાની ઈચ્છાને

૧ જુઓ ‘હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ જી. પી. ૨૧૮

૨ મત્વાવિશુદ્ધવિજ્ઞાન શાકર કરુણાકર ।

માધ્ય પ્રસન્નગંભીર તરપ્રણીત વિમરણપત્રે ॥

પરિણામે ભાષ્યોમાં એક જ સ્થળે સમગ્ર સિદ્ધાન્ત નથી મળી આવતો. વળી ઉપરના જ કારણથી લિન્ન લિન્ન કથળે લિન્ન લિન્ન સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાંથી ભાષ્યમાં કેટલીક અસ્પષ્ટતા દેખાય છે. વાયસ્પતિની ટીકા એ ભાષ્ય ઉપર પહેલી ટીકા છે અને એમાં ભાષ્યની અસ્પષ્ટતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પણ આ બાબતમાં મતભેદને અવકાશ હોઈને પાછળથી શાંકર વેદાંતીઓમાં ગોણું મિદ્ધાન્તભેદો ઉત્પન્ન થયા છે. અને શકરાચાર્યના પોતાના શિષ્ય પદ્મપાદના મતથી એક બે બાબતમાં વાયસ્પતિનો મત ભુલો પડવાથી એ વખતથી જ વાયસ્પતિથી ચાલેલું ભામતીપ્રસ્થાન અને પદ્મપાદથી ચાલેલું વિવરણપ્રસ્થાન એ રીતે બે પ્રસ્થાનો ઉદ્ભવ્યાં છે. આ મતભેદના ઊંડાણમાં કે વાલ્મીકીમાં જિનશ્વાની જરૂર નથી પણ વાયસ્પતિએ શાંકર ભાષ્યોનાં વચ્ચેનો સંપર્ક કરીને અને ભાષ્યના ગાંભીર્યમાં તત્કરપર્યો અવગણન કરીને ભાષ્યનું હાર્દ પકડ્યું છે. એના ટીકાકાર અમલાનન્દ પંડે મને પણ વાયસ્પતિ, ભાષ્યનું હૃદય જાણનાર લાગે છે. અમલાનન્દ કહે છે કે:—

જીવસ્યાય ભવિષ્યાય વિષય દ્વગ્નુક્તિવત્ ।

ક્રમે વાવસ્પતિ મરિય શ્રુત્યોર્હૃદયવેદિત ॥

અ. સ. ૧-૪-૧૧ ઉપર કદપતર

વાયસ્પતિની ભામતી ટીકાના અદ્વૈત દર્શનના સાદિત્યમાં મહત્વના સ્થાનને લીધે એના ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ લખાઈ છે જેમાં શ્રેષ્ઠ અને જૂનામાં જૂની અમલાનન્દ (મ. સ. ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦)ની વેદાન્ત કદપતર છે. અને આ કદપતર ટીકા ઉપર પાછી અપ્પય દીક્ષિત (મ. સ. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં)ની કદપતર પરિમલ નામની ટીકા છે. આ ઉપરાંત ભામતી ઉપર ભામતીતિલક, ભાગનીવિલાસ, ભામતીબાખ્યા નામની ટીકાઓ લખાઈ છે. અને કદપતર ઉપર લક્ષ્મી નૃસિંહે આબોગ નામની ટીકા ૧૭માં શતકમાં લખી છે તથા વૈદનાથ ૧૫૫૩-૫૬ કદપતરમંજરી લખી છે.

જેમ ભામતી ઉપર અનુદૂળ ટીકાઓ થઈ છે તેમ પ્રતિદૂળ ટીકાઓ—વાયસ્પતિનો સિદ્ધાન્ત ભાષ્ય વિરુદ્ધ છે વગેરે આલેખો પણ જૂના વખતમાં થયેલ છે. અને કેટલાક આલેખોના જવાબો અમલાનન્દે કદપતરમાં આપ્યા છે. એક સ્થળે અમલાનન્દ કહે છે કે—
તસ્માદ્ વાચસ્પતિમતં માધ્ય વિદ્ધમિતિ નિશ્ચિદ્યુક્તગુહ્યમ્ । કિં ચ—

અક્ષત્વગ્નન્તતાદોવાદરક્ષત્વરમેશ્વરમ્ ।

एतद्भाष्यार्थतत्त्वज्ञो वाचस्पतिरगाधर्षी ॥

(અ. સ. ૧-૨-૨૨ ઉપર કદપતર)

ખરેખર, અમલાનન્દ કહે છે તેમ, સર્વતન્ત્ર સ્વતંત્ર વાયસ્પતિ અગાધ શુદ્ધિશાળી હતા.

કહો, કેને અર્પો નવલ લઘુને ગ્રંથ તમ આ ?
 ગુરુને ? શિષ્યોને ? જનનિ અથવા તાત ગતને ?
 સ્વકીયા ગિરાને ? ગુરજરી, ધરા, કે સ્વજનને ?
 પ્રિયાને ? મિત્રોને ? નવલરચનામાં નિષ્કૃષ્ટને ?
 કહો, કેને અર્પો ? અવધૂત મહા—સંતવરને ?
 કવિને ?—

નહિ જ, કવિતા એક નિજને,
 સરી જે વર્ણોથી મમ ઉર તણા—

લઘુતમ અબલ્યા કણ થકી,
 અને સ્પર્શ જેના ઝગમગી રહે સોળ કિરણો
 મહારા હૈયાનાં

વળી જે આ ગ્રંથે, રૂપ ધરી ધીજી, સૌમ્ય સ્મિતથી
 ણજવતી રહે તંત્રી મુજની,
 ખિલવતી રહે સ્નેહ અરણી,
 વહવતી રહે જીવન-નદી.

અંક પહેલો

પૂર્વના કવિઓ વન્દી, પ્રાર્થાએ આટલું અમે:
પામીએ દેવતા વાણી, અમૃત આત્મની કલા.
નાન્દી અંતે.

સૂત્રધાર : ખસ, થયું હવે અતિ વિસ્તાર કરીને ! ચાલ, આજ આ ભગવાન કાલ-
ત્રિપનાથની યાત્રાએ આવેલા આર્યમિત્રોને વિજ્ઞપ્તિ કરું. આપ સદ્ગૃહસ્થો આટલું સાંભળો.
આપ જાણો છો તેમ, કસ્યપકુલનો, શ્રીકક પદની અવતંકવાળો, પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ
જાણનાર, ભવભૂતિ નામે, જાતુકણીનો પુત્ર છે:

જેહ બ્રહ્માણને વચ્ચે સમી વાગૃદેવી વર્તેતી,
ચોળાએ તેહ કૃત આજ, “ઉત્તર રામનું ચરિત”

આ હું, કોઈ કાર્યને અંગે આવેલ, તે સમયનો અયોધ્યાનો નિવાસી થયો. (ચાર-
પાસ અવલોકી) રે, રે ! ભગવાન પૌલત્યકુલના ધૃમકેતુ, મહારાજ રામચન્દ્રનો આ
અભિષેક સમય છે, તો તેમાં અહોરાત્ર, અવિરત આનન્દગીતો આલ્યા રહેવાને બદલે,
બંદીજનવિહોણાં મહેલનાં આંગણા કેમ નિહાળુ છું ?

(પ્રવેશ કરીને)

નટ : બાવ, લોકના યુદ્ધમાં સુહૃદ બનેલા, મહાત્મા વાનર રાક્ષસો, તથા વિધવિધ
દિગંતોથી મહારાજશ્રીની પૂજાર્ય પધારેલા બ્રહ્મર્ષિ રાજર્ષિઓને, મહાગજ અહીંથી પોતાને
ગૃહ વિદાય કરેલા છે, જેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે જ આટલા દિવસ ઉત્સવ હતો.

સૂત્રધાર : હાં, એ કારણ છે કે ?

નટ : ખીજું પણ કારણ છે

અરુધતા કરી અમે, વસિષ્ઠઋષિ દોરીયાં
વળ્યાં છે રાજમાતાઓ, યસે જમમાતુ આશ્રમે.

સૂત્રધાર : પરદેશી છું માટે પૂછું છું: એ જમમાતા તે કોણ ?

નટ :

શાંતા નામે દશરથ રાજને એક કન્યાકા,
દત્તપુત્રી સમી દીધી જેહને લોમપાદને.

તેને, વિભાવક સુત, ઋત્યસંગ પરણ્યો. તેણે દમણાં, દાદશ વર્ષ ચાલે એવો, સત્ર
આરંભેલો છે. તેના આગ્રહને લઈને, વધુ જનકી પૂર્ણમાસ હોવા છતાં, તેને મુકીને
ગુરુજનો ત્યાં ગયાં છે.

સૂત્રધાર : પણ તેમાં આપણને શું ? આલ, આપણે, આપણી મેળે, આપણી જાતિ-મર્યાદાને યોગ્ય રીતે, રાજદ્વારે ઊભા રહીએ.

નટ : તો હાવ, મહારાજ પાસે જતી વખતે ઉચ્ચારવાનું, કાઈ સુપરિશુદ્ધ આગમન-સ્તોત્ર નિયોજી.

સૂત્રધાર : મારિય !

સર્વથા, વ્યવહરવું ! ક્યાંથી નિર્દોષતા શકે ? !

ઐ તણે, તેમ વાણીને, સાધુત્વે દોષ સૌ જીએ !

નટ : અતિ દોષ, એમ કહો !

દેવી વૈદેહીને, કાફે, કલંક પણ લોક દે !

રાક્ષસ ગૃહવાસેથી, ના શ્રદ્ધા અગ્નિશુદ્ધિએ !

સૂત્રધાર : કદી જો આ કિવદતી મહારાજ પાસે સરી ગઈ તો મહાકષ્ટ થશે !

નટ : ખરેખર, ઝાપિઓ અને દેવો જ એવ કરશે ! (પરિક્રમણુ કરી) રે રે ! મહારાજ અત્યારે ક્યાં વતે છે ?

(સાંભળીને)

લોકો કહે છે :

સ્નેહેથી આવી પૂજવા, દિત ઉત્સવે આ
વીતાવી, આજ મિથિલેશ વળ્યા વિદેહે,
તે દુઃખ શાંત કરવા પ્રિય જનકીને,
ધર્માસનેથી નૃપ વાસગૃહે પ્રવેશે.

[જાનને ચાલ્યા નય છે.]

(રામ અને સીતા આસન ઉપર બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.)

રામ : દેવી વૈદેહી, શાંત થા ! તારા પિતાશ્રી કદી આપણને મૂકીને જાય નહિ
કર્તવ્ય નિત્યતા કિંતુ, લે છે સ્વાતંત્ર્ય સૌ હરી,
દુઃખવાન અગ્નિહોત્રીની, દુઃખે ગાર્હસ્થ્ય જિન્દગી !

સીતા : જાણું છું, આર્યપુત્ર, જાણું છું. પરંતુ બન્ધુજનોના વિપ્રયોગ હમેશાં સતાપ કરાવે છે !

રામ : એમજ છે. આજ હૃદયમર્મેવેધી સમારભાવોથી કટાણીને, સઘળા કામનાઓ છોડી મનીષિણો, અરણ્યોમાં વિશ્રામ લે છે.

(પ્રવેશ કરી)

કુંચુકી : રામભદ્ર—(એટલું અરધુ બોલી મારાક) મહારાજ—

રામ : (સંસ્મૃત) આર્ય, પિતાજીના પરિજ્ઞાને તો મારા પ્રતિ 'રામભદ્ર' એ જ ઉપચાર શોભે. માટે હમેશ પ્રમાણે જ બોલાવો.

કુંચુકી : દેવ, ઋષ્યશૃંગના આશ્રમેથી અષ્ટાવક પધાર્યા છે.

સીતા : આર્ય, ત્યારે વિલંબ શાને કરે છે ?

રામ : જલદી લઈ આવ, એમને.

(કુંચુકી જાય છે.)

(પ્રવેશ કરી)

અષ્ટાવક : શુભ થાઓ, તમારું !

રામ : ભગવાન, અભિવન્દન કરું છું. બિરાજો અહીં.

સીતા : ભગવાન, નમસ્કાર આપને. જમાઈરાજ, વડીલો તથા આર્યા શાંતા કુશળ છે ?

રામ : ભગિનીપતિ, સોમવીતી, ભગવાન ઋષ્યશૃંગ તથા આર્યા શાંતા, નિર્વિઘ્ન વર્તે છે ?

સીતા : સંભારે છે અમને કે ?

અષ્ટાવક : (બેસીને) બીજું શું સંભવે ? દેવી, કુલગુરુ ભગવાન વસિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે

.વિશ્વસરા ભગવતી તુજ છે જનેતા,
રામ પ્રજાપતિ સમે તુજને પિતા છે,
તે રાજકુલ - તણી નન્દિની છું વધૂ વું
જેને કુલે દય ગુરુ સવિતા અને હું.

માટે બીજું તો શું ઈચ્છીએ ? માત્ર વીરપ્રસૂતિની યજ્ઞે !

રામ : અનુગ્રહ થયો, અમારા ઉપર.

લૌકિક સાધુઓ ફરી, વાણી અર્થ અનુસરે,
આઘ, કિંતુ, ઋષીઓની વાણીને અર્થ તો વરે !

અષ્ટાવક : અને ભગવતી અરુણતી, જહેન શાંતા તથા માણ્યોએ પણ બહુ બહુ કહીને કહાવ્યું છે કે જે કઈ ભગવતીની ગભીરાહદ થાય તે તમારે અવશ્ય સત્વર પૂગવી.

રામ : જે એ કહેશે તે ફરીશ.

અષ્ટાવક : અને દેવીને એમના નણ્દોઈએ પણ કહાવ્યું છે કે બહેન, કઠોર ગર્ભ-વાળી છું, એથી તને અહીં બોલાવી નથી અને રામભદ્રને પણ તારા વિનોદનાથે ત્યાં જ રાખેલા છે. તો હવે તો, પુત્રથી પૂર્ણકલ્પંગવાળી જ, તને આયુષ્મતીને હું જોઈશ.

રામ : (સહર્ષ લલ્લજસ્મિતથી) તથાસ્તુ ! ભગવાન વસિષ્ઠે મને કાંઈ આદેશ આપ્યો નથી ?

અષ્ટાવક : સાંભળ :

જમાતૃ યતે અમ સૌ ખલ્યાં છીએ,
તું બાલ છું. રાજ્ય જ છે નવીન,
પ્રજાતણા રંજન મમ રે'જે,
ઉત્કૃષ્ટ તેમાં યશ, આપણું ધન.

રામ : જોવો ભગવાન મૈત્રાવરુણીનો આદેશ.

સ્નેહ, દયા અને સૌખ્ય, કદી વા જનકી અપિ,
લોક આરાધના અર્થે, છોડતાં ના બધા મને !

સીતા : એટલા જ માટે આર્યપુત્ર, રાધવકુલધુરધર છે.

રામ : અરે, કોણ છે અહીં ? ભગવાન અષ્ટાવકને વિશ્રામ આપો.

અષ્ટાવક : (બિડીને પરિક્રમણ કરી) અરે, કુમાર લક્ષ્મણ આગ્યા લાગે છે.

(ભય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

લક્ષ્મણ : જય જય આર્ય. આપણે કલા પ્રમાણે તે ચિત્રકારે આર્યનું ચરિત્ર આ ચિત્રચીકામાં આલેખ્યું છે, તે જુઓ આપ.

રામ : વત્સ, શોકથી મુંઝાતી દેવીને કેમ રીઝવતી, તે જાણું છું તું. ક્યાં સુધી ચિત્રવર્ણન છે ?

લક્ષ્મણ : આર્યોની અગ્નિશુદ્ધિ પર્યંત.

રામ : શાંતમ્ પાપ ! (સાન્ન્યસ આપનાં)

ઉત્પત્તિથી પરિપૂત, તેને શાં અન્ય પાવનો ?

તીર્થોદક અને વહ્નિ, ના માગે શુદ્ધિ અન્ય કો !

દેવવ્રતમાંથી ઉત્પત્તિ પામેલ દેવી ! ક્ષમા કર, આ તારા પ્રતિ જીવન પર્યંતના અપનાદને !

રે કષ્ટ ! રંજિત પ્રભ કરવી કુલીને !

ના યુક્ત આ અશિવ તુ પ્રતિ ઉક્ત ગોષ્ઠિ !

નૈસર્ગિકી રિચિતિ મુગંધી મુપુષ્પ કેરી

શીર્ષે, ઘટે ચરણના ન પ્રદાર તેને !

સીતા : હશે, આર્યપુત્ર, હશે. આવો આપણે તમારું ચરિત્ર નિહાળીએ.

[ભગીને પરિક્રમણ કરે છે]

લક્ષ્મણ . આ રહ્યાં એ આલેખનો.

સીતા . (નિહાળીને) આ કાણુ જામે, ખિચોખિચ, આર્યપુત્રની પ્રાર્થના કરનાં હોય એમ જાણ છે ?

લક્ષ્મણ : આ તો સરહસ્ય જ્ઞાણકાશ્રો છે, જે જગવાન કૃપાશ્ચ કનેયી મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને પ્રાપ્ત થયાં હતા અને તેમણે, તાડકાના વધ પ્રસંગે, આર્યને પ્રસાદી રૂપે અર્પણ કર્યા હતાં, તે.

રામ : દેવી, વન્દન કર, આ દિવ્યશ્રોતે !

બ્રહ્માદિએ બ્રહ્માદિનાય તાવ્યાં

સહસ્ર વર્ષોથી વધુ તપોને,

પુરાણ એ ગુરુઓએ દીક્ષાં તપ

તપોમયી, આ, નિજ જ્યોત જેવાં !

સીતા : નમસ્કાર હો, એમને !

રામ : સર્વથા, આ ઔ જ તારી પ્રસૂતિને પ્રાપ્ત થશે !

સીતા : અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર !

લક્ષ્મણ : આ મિથિલા વૃત્તાંત.

સીતા : અહો ! પ્રકુદ્ધ નવનીલ કમળ જેવા ધેરાવર્ણવાળા, ચક્રચકિત, જગવાન, મુંવાળા દેહસૌભાગ્યથી, પિતાજીની આંખોને આશ્વર્યથી હારી દેતા, મીઝ મુન્દર મુખથી વાળા, શંઃરનું સારાસન વિજયસન્માન તોડી જીએલા, લટકતાં વાળનાં મુગ્ધમાંથી મુગ્ધ મુખ મેડળવાળા, આર્યપુત્ર આલેખેલા છે !

લક્ષ્મણુઃ—આર્યા, જુઓ, જુઓ:

વસિષ્ઠાદિ સખધીને, અર્થે છે તાત આપના,
પુરોહિત શતાનન્દ ગૌતમસ્ કુલતા સહે !

રામ : જોવા યોગ્ય છે આ !

જનક ને રઘુઓના કાને સંગધ ન પ્રિય ?
દાતા જ્યાં ને મૃહિતા જ્યાં પોતે કુશિક નન્દન !

સીતા : આ તે વખતે, તત્કાળ કેશ સમારી, વિવાહદીક્ષિત જાહેલા, તમે ચાર
માઈઓ ! જોહો ! મને યાવ છે, જાણે અત્યારે એ જ રથજે અને એ જ સમયે છું !

રામ :

વર્તે જ એ સમય, ગૌતમે દીધા
કમનીય કકણ પીટયા કરે, યદા
તુજ, મૂર્તિમાન ન્યમ શું મહોત્તમ,
મુજને કીધો સુમુખી ! પૂર્ણ નન્દિત !

લક્ષ્મણુ : આ આર્યા—આ આર્યા માન્ડવી—આ વધૂ મુતકીર્તિ—

સીતા : વત્સ, આ કોણ છે ખીજું ?

લક્ષ્મણુ : (સલજ્જ સ્મિતથી, સ્વગત) અરે, આર્યા તો જામિલા વિષે પૂછે છે ?
લાવ, ખીજી તરફ લક્ષ દોરું (પ્રકાશ) આર્યા, જુઓ, જોવા જેવું છે આ ! આ
લગવાન લાર્ગવ !

સીતા : (ગલરાટથી) મને કપ યાવ છે !

રામ : ઋષિજી, પ્રણામ !

લક્ષ્મણુ : આર્યે ! જુઓ, જુઓ ! આ એમને આર્યે—

(એટલું અર્ધું ખોલે છે ત્યાં)

રામ : (અટકાવીને) અરે વત્સ ! ખીજું બહુએ જોવાનું છે. ખીજું કાંઈ દાખવ.

સીતા : (સરનેહ બહુમાનથી નિહાળીને) બહુ શોભે છે, આર્યપુત્ર, આ
વિનયમાહાત્મ્યથી !

લક્ષ્મણુ : આ આપણે અયોધ્યામાં આવ્યાં તે.

રામ : (સાસ) સ્મરુ છું, અરે ! સ્મરું છું !

શ્રવતા પૂત્ય તાતશ્રી, વરી'તી નવવલ્લભા,
ચિતતાં માતૃઓ હૈયે—ગયા તે દિવસો જ હા ! !

આ જનકી પણ, તે સમયે,

મનહરે ઝીણા આછા ફૂટી લજાટ પડ્યા કચે,
કળી સમ ફુળા ફેને, મીઠું શિશુમુખ ધારતી,
લલિત મધુગં, જ્યોત્સ્ના જેવાં મૃદુ, લઘુ અંગની,
હૃદય હરતી, માતૃઓના, અદૃશિમ કેલિથી !

લક્ષ્મણુ : આ મન્થરા.

રામ : (સત્વર ખીજી બાલુએ દાખરીને) દેવી વેદેહી,

ઇયુદી વૃક્ષ આ તેહ, શ્રુગિવેર પુરે, પુરા,

મળ્યાંતાં આપણે સ્નિગ્ધ, નિશાફરાગ્નને ન્યહાં

લક્ષ્મણ : (દસીને, મનમાં) અરે, વચલાં માતૃગીનું રક્તાંત ઓડ્યું આવે તો !

સીતા : અહો ! આ જટાધારણુ રક્તાંત !

લક્ષ્મણ :

પુત્રને લક્ષ્મી પામી જે, વૃદ્ધ ઐશ્વર્યકુએ અશુભ,

અશુભ તે બાલ્યમા આવે, પુણ્ય આરણ્યક વ્રત !

સીતા : આ પ્રમત્ર પુણ્ય જલવતી, ભંગવતી ભાગીરથી !

રામ : દેવી, રઘુકુલ દેવતા ! પ્રણામ તમને !

સગર યજ્ઞને બેઠી પૃથ્વી, તુરી નિજ શોષતા,

કુધિન કપિએ બાલ્યા રાણે, પિતામહ જે પુરા,

અગણિત તથો તાપી, તેને, કઠોર, ભગીરથે,

ભગવતી ! ઉગાર્યાં અંતે તું-શુચિજલરૂપશી !

તે મા ! તુ અરુધતિની પેઠે, તારી વધૂ સીતાને, શુભ કલ્યાણવતી થજે !

લક્ષ્મણ : આ ભારદ્વાજ મુનિએ અતાવેલા, ચિત્રકૂટ જવાના માર્ગ ઉપર, કાલિન્દી તટે આવેલો સ્થામવટ.

(રામ તેને સરપૃથ્થ જોઈ રહે છે)

સીતા : આર્ય, સાબરે છે આ પ્રદેશ ?

રામ : અપી ! એ તે કેમ વિમરાય ? !

ગમનઅમથી ઢોલા, મુગ્ધ આત્મસ્ય ભાર્યા,

દહ કરી પરિરભો પ્રેમથી ખૂબ આપ્યાં,

પરિમૃદિત મૃણાલી દુર્ભંગાં, અંગકો ન્યાં,

મુગ્ધ હૃદય મુદ્રીને, પામતીતી તું નિદ્રા !

લક્ષ્મણ : આ વિધ્વાટચિના મુખ આગળ થયેલો વિરાધ માથે મંવાદ.

સીતા : બહુ યયુ હવે, આ બધું જોતું ! પોતાના હાથમાં તાલપત્રનું છત્ર ધારીને

આગળ ચાલતા આર્યપુત્ર માથે, આ દક્ષિણારણ્યમાં આપણો પ્રવેશારભ જોઈએ.

રામ :

આ તે નપોવન, ગિરિ નદી તીર ઊમાં,

વૈખાનસો તરે નીચે જહો વાસ પામે;

આતિથ્યમાં પરમ, ન્યાં મુનિ શાત આત્મ,

મુદિ નિવાર પચને ગૃહ-વાસ મેવે.

લક્ષ્મણ : આ, અર્નન ગીઓગીય વૃક્ષભૂષેથી, અતિશીતળ અને સ્વામ પ્રાન્નોવાળાં અરણ્યોમાંથી માર્ગ કાપતી, ગોદાવરીના નિનાદથી રણકતી શુક્રાઓવાળો, મનન ટપકનાં વાદળાંઓના ગોરંમથી અતિવધુ ઘેરા દેખાતો, જનરયાનની મધ્યમાં આવેલો, પ્રસવજિરિ.

રામ :

રમરું છું સુતતું ! ગાળ્યા, પર્વતે એ દિનેા તે,
સુખમય પ્રિયજન-ધુ કેરી સંભાવનાથી ?
રમરું છું જલમધુરી મિષ્ટ ગોદાવરી, ને
રમરું છું પ્રિય ! સુકંઠે આપણે સિન્ધુ-નાસ ?

તહીં,

જડી પ્રણયભરેથી, ગાલની સાથ ગાલ,
અનિયમિત વદતાં પ્રેમથી મંદ મંદ,
ઉભય કર અકેકો વીંટી, બેટલ ગાદ,
વહી જતી જ અમણી, આપણી રાત્રી આખી !

લક્ષ્મણ : આ પંચવટીમાં શરૂણા

સીતા : 'હા, આર્યપુત્ર ! ત્યારે આપનું આ હેતુ દર્શન ?

રામ : અથે, વિયોગીભીરુ !, આ તો ચિત્ર છે !

સીતા : હશે, હશે તે. પણ દુર્જનો દુઃખ ઉપરિચિત કરે છે

રામ : અહો ! આ જનસ્થાન વૃત્તાંત હમણાં જ વર્તમાન હોય એમ મને લાગે છે !

લક્ષ્મણ :

કીધુ જે રહ્યોએ કનક મૃગના દુષ્ટ હાથી
દંડતુ હંયાને હણ્ય લીધું છે વૈર તદપિ,
જનસ્થાને શૂન્ધે, ચિકલ તવ એ આર્ય રુદને
રુવે અશ્રમેયે ને ઉર પણ તૂટે વળ ધડિયાં !

સીતા : (સાસ, મનમા)

ઓ દેવ, ગુધુકુલાનંદ, આતું દુઃખ કયુ હવુ, મારે મારે ?

લક્ષ્મણ : (રામ તરફ જોઈ, આશ્ચર્યથી)

આર્ય, આ શું ?

સરનાં અશ્રુ આ ત્રુટિત મણી મુક્તાસર સમા,
પડતાં ધારાએ ધરણી ઉપરે જર્જર ચતાં,
નિરોધ્યો તોયે આ હૃદય મથતો દુઃખ ભર તે
રકુરંતી નામા ને અધરથી બને સ્પષ્ટ પરને !

રામ : વત્સ,

તે કાલે પ્રિયજનના વિયોગ કેરું
વેક્યુંતું દુઃખ અતિ તીવ્ર, વૈર-આશે;
જગતા પણ ફરી દુઃખ અગ્નિ એહ,
પીડે છે જ્યમ ઉર મર્મધાવ, ઉડા. /

સીતા : અરે, ધિક્, ધિક્ ! અત્યત હૃદયદુઃખની મારી, હું પણ મને પોતાને
આર્યપુત્રવિહોણી બની ગયેલી દેખું છું !

લક્ષ્મણ : (મનમાં) હીક, હું બીજે સ્થળે એમનું મન દોરું. (ચિત્ર જોઈને મોટી) આ અહીંથી, મન્વંતર પુરાણ, ગૃધ્રગજ, તાર્ત જટાસુનાં વીર પરાક્રમોનું આલેખન શરૂ થાય છે.

સીતા : હા, તાત! તમારાં તનુએ માટે તમારા સ્નેહ તમે પૂરેપૂરાં દાખવો!

રામ : હા, તાત! કાશ્યપકુટવીર, વિહંગરાજ! તમારા જેવા મહત્તીર્થ માધુજનો ફરી જગતમાં ક્યાંથી મળે?

લક્ષ્મણ : આ અહીં જનસ્થાનની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો, દ્વન્દ્વઅંધ રાક્ષસોનું નિરામ-સ્થાન, ચિત્રકુટવાન નામનો હંડકારવ્યવેનો ભાગ. આ ઋણમૂક પર્વત ઉપર મનંગત્તપિનો આશ્રમ. આ શ્રમણા નામની સિદ્ધા શયરતાપસી. આ પંપા સરોવર.

સીતા : જ્યા ક્રોધ અને ધૈર્ય સાથે લાગ્યાં ખૂરી જતાં, આર્યપુત્રે મુક્તકંઠે રૂદન કરું હતું તે, ખરું ને?

રામ : દેવી, અતિ રમણીય છે આ સરોવર! ત્યાં તો મેં
 ડાલના, મદકલ મલ્લિકાક્ષ કેરી
 પાખોએ, કમળ સુદૃઢી ભરેલા,
 અશ્રુનાં પતન પ્રોહ મધ્ય દેખ્યા
 જાએલા નીલ નલિને ભૂમિ વિભાગો!

લક્ષ્મણ : આ આર્ય હનુમાન.

સીતા : આ જ ચિરકાળ નિરાશામાં ફૂલેલા માનવમંત્રારને ઉદ્ધારનાર, મહોપકારી મહાનુભાવ, મારુતિ.

—રામ :

આજ હા! તે મહાપ્રાહુ, અંજનાનંદ વર્દન,
 દૃતદૃત્ય કર્યા જેણે, વીર્યે, આપણુ ને જગતે!

સીતા : વત્સ, આ કુસુમિત દંદ્ય શિખરે નૃત્ય કરતા મયૂરવાળો ક્યો ગિરિ છે, જ્યાં વૃક્ષની તળે, તારાથી ટેકવાયેલા, આંતરપ્રતાપના સૌભાગ્ય મોત્રથી જ સોલામળા, ધૂસરમી, મૂર્છિત આર્યપુત્ર આલેખેલા છે?

લક્ષ્મણ :

આ તે અદ્રી, કકુભસુરબી, માલ્યવાન નામ રૂડો,
 તાગ્ન બૂરાં, ચિખર કરતાં, જેદને અંબુવાદ-

રામ :

રે', રે'! બાપુ! ન અહીંથી વધારે સદી મેં શકાશે!
 જાણું આવ્યો ફરી મુગ્ધ શું એ જ્ઞાનકી વિપ્રયોગ!

લક્ષ્મણ : અહીંવાંધી આર્યપુત્રનાં તથા એ મહાનુભાવ વાનર રાક્ષસોનાં, ઉત્તરોત્તર, વધુ અને વધુ આશ્ચર્યજનક, અગણ્ય પરાક્રમે આલેખાયેલાં છે. પરતુ આર્વા યાક્યાં છે, તો વિશ્વસિ કે આપ વિશ્વાંતિ હોયો.

સીતા : આર્ય, આ ચિત્રદર્શનથી એક દોહદ જાગ્રત થઈ છે મને, અને એક પાચના આપની પાસે કરવાની છે!

રામ : કરને આજા, ત્યારે!

સીતા : મને થાય છે કે જાણે ફરીને એકવાર પ્રસન્ને ગંભીર એ વનપરંપરાઓમાં હું વિહાર કરું ને ફરીને એકવાર, એ પવિત્ર સૌમ્ય, શિશિર જલવંતી ભાગીરથીનાં નિર્મળ નીરમાં સ્નાન કરું !

રામ : વત્સ, લક્ષ્મણ.

લક્ષ્મણ : આ રહ્યો છ.

રામ : વત્સ, લેશમાત્ર પણ દ્વિત્વ વિના દેવીની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ કરવી, એવો હમણાં જ વડીલોનો આદેશ થયો છે, તો લગીર પણ ઉછાળ ન આવે, એવો મંપૂર્ણ સુખમય રથ જોડાવ.

સીતા : આર્ય, આપને પણ આવતું પડશે, હોં

રામ : અરે કશુંહૃદયે, એ પણ કહેતાનું હોય ?

સીતા : બહુ જ ગમ્યું મને !

લક્ષ્મણ : જેવી આર્યની આજ્ઞા. (ગય છે)

રામ : પ્રિયે, આલ, આ વાતાયન પાસે થોડી વાર બેસીએ.

સીતા : ચાલો, હું તો થાકથી નિદ્રાએ ઘેરાઈ ગઈ છું. -

રામ : તો આરામ માટે મને ગાઢ અવલંબીને જરા ચ.

ભીતિ ને શ્રમથી સ્વેદથી ભીંજ્યો,

પ્રેરતો છવન અંગ અંગમાં,

કંક ધાર કર, ધન્ડુએ ભીંના

અદ્રક્ષાન્ત મણિકાર શો, પ્રિયે !

(તેમ કરાવી, સાર્નદ)

શકું ના જાણી, શું સુખ હૃદય કે દુઃખ પ્રસરે ?

જોડી મૂર્છા, નિદ્રા, સરતી વિષની લહેર, મદ કે ?

પ્રતિ સ્પર્શ તારે, મૃદ સકલ ધન્દિય કરતો

ભગાવે હૈયુ, સિતમિત કરતો ભાવ નવ કે !

સીતા : એ તો આપનો અનિચળ પ્રસાદ, તેજ, બીજું શું ?

રામ :

નિરતેજ આત્મકુલને વિકસાવનારા,

તુષ્ટિપ્રદાયી, સહિ ધન્દિય મોહનારા,

આ તાહરાં કમલનેણી ! સુવેણ મીકાં

કર્ણે અગ્નિ, ઉર રમાયન રેલનારાં !

સીતા : મારા મીકામોલા નાથ ! આવો; આપણે અહીં આડાં થઈએ. (ચારે તરફ સૂતા માટે જુએ છે).

રામ : અગ્નિ, શા માટે શોધું છું ?

લગ્નકાળથી સદા, ગૃહે, વને,

સૌશવે ત્યમ સુયૌવને તુજ,

અન્યને ન દીધ જે વિશામવા,

રામઆહુ ઉપધાન છે પ્રિયે !

સીતા : (નિદ્રા આવતી બતાવીને) એમ જ, આર્યપુત્ર, એમ જ છે ! (બીધી જાય છે)

રામ : અહો ! પ્રિયવાદિની મારા હૈયા ઉપર બીધી જ ગઈ !

હી ગેહે લક્ષ્મી ઈહ, નયનની અમૃત શયી,
શીલો એનો દેહે, ધન સુખક્રોધો સ્પર્શ મધુરો,
વીટ્યો કંઠે બાહુ, શિશિર મૃદુ મુક્તાસર સમો,
ન શું એનું બહાનું, અસહ કરી ના જો વિરહનો ? !

(પ્રવેશ કરી)

પ્રતિહારી : દેવ, ઉપસ્થિત છે—

રામ : અયિ, કાણુ ?

પ્રતિહારી : દેવનો અંગત પરિચારક, દુર્મુખ !

રામ : (સ્વગત) એને ગુપ્ત રીતે નગરજનોનાં મન જાણવાને મં પાડ્યો હતો.
(પ્રકાશ) આવવા દે.

[પ્રતિહારી જાય છે]

(પ્રવેશ કરીને)

દુર્મુખ : (સ્વગત) ઓહ ! કેમ કરીને દેવી સીતા વિષે આવી કદંબી પથુ ન શકાય
એવી સોઝવાર્તા, દેવને કહું ? અથવા હું મદમામ્યનું જ એ નસીબ !

સીતા : (સ્વપ્નમાં) ઓ ! આર્યપુત્ર ! ક્યાં છો તમે ?

રામ : અરે, એની એ જ, અિનદર્શનથી ઉપસ્થિત થયેલી વિરહકંપના, સ્વપ્નમાં
પથુ દેવીને ઉદ્દેગ કરે છે ! (સસ્તેહ અંગેને આંખીને)

સર્વે દુઃખસુખે અદ્વૈત, રિયતિ સૌ માંહે અતુરૂપ જે,
વિશ્વાંતિ ઉરની સુનિત્ય, રસના વાર્ધક્ય અદ્યે હરે,
કાળે આવણુ સૌ પરાંગમુખ થતાં જે સ્તેહ-સારે જગે,
રે ! તે ધન્ય મનુષ્ય !—જેહ કરી કેં એ પ્રેમ પામે જગે !

દુર્મુખ : (પાસે આવીને) જય જય મદારાજ.

રામ : બોલ, જે જાણી લાગ્યો હોય તે.

દુર્મુખ : નગરજનો આપની સ્તુતિ કરે છે કે રામભદ્રે તો દશરથ મદારાજને
જૂલાવી દીધા.

રામ : અર્થવાદ છે એ તો કંઈ હોય મારા હોય તે કહે કે તે નિવારી શકાય.

દુર્મુખ : (સાસ) માંભજો, દેવ ! (કાનમાં) એમ, એમ !

રામ : અહહ ! ભયંકર તીવ્ર છે, આ વાક્યજ્વલ !

[અર્હિત થાય છે]

દુર્મુખ : શાંત થાઓ, દેવ !

રામ : (શાંત થઈ)

હા ! હા ! મિફ ! પર મૃદવામ દુષ્કલક,
વંદેદી તણું, અદ્ભૂત, ધોધું, રીતે,
તે વ્યાધું. વિદ્યમ કરી વિધિ વિપાક,
મૌ પામે વિષ ન્યમ આનંદશ કેરં !

ત્યારે હું મેઢલાગ્ય હવે શું કરું ? (વિચારીને સકડુણ) અથવા ખીજું શું ?

સજ્જનોએ, કરી દેએ, રજવા લોક, એ વ્રત !

પાળીયું જેહ ત્યાગીને, પિતાએ, પ્રાણ ને મને !

વળી ભગવાન વસિષ્ઠે પણ હમણાં જ સંદેશો પાઠવ્યો છે :

દીપાવ્યું જે સૂર્યવંશી વૃષાણે

લોકશ્રેષ્ઠે, શુદ્ધ સાધુ ચરિત્ર,

ઝંખાયે ને કરમલા હું સંબંધી

કે વાતે તો, ધિક્ક મને હા ! અરે ! ધિક્ક !

હા ! દેવયજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થનાર દેવી ! હા જન્મમાનથી જ પૃથ્વીને પાવન કરનાર !
હા નિમો જનકકુલની કુલનંદિની ! -હા અગ્નિ, વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીએ પૂજેલા શીલવાળી !
હા, રામમય જીવને ! હા, મહારણ્યવાસની પ્રિય સખી ! હા, તાતપ્રિયે ! હા, અલ્પભાષિણી !
તું જેવીનું આ શુ લાગ્ય ? !

તું ચક્રી પુણ્ય છે વિશ્વ, અપુણ્ય ઉક્તિ તું પ્રતિ !

સનાય તું ચક્રી લોક, અનાથા તું વિપદ્ધને !

(દુર્મુખ પ્રતિ) દુર્મુખ ! લક્ષમણને જઈને કહે કે નવીન આ રાગ રામ, આઠા કરે
છે તને કે (ધનમાં) એમ, એમ !

દુર્મુખ : હા ! અગ્નિથી પરિશુદ્ધ, રઘુકુલનાં પવિત્ર સત્તાનોને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં
દેવી પ્રત્યે, કેવળ દુર્જન લોકના વચન ઉપરથી, આયે આવુ કુટુંબ નિર્ધાર્યું ?

રામ : શાંતમ્ ! નગરલોકને કેમ દુર્જન કહેવાય ?

ઇક્ષ્વાકુ કેરુ કુલ માન્ય લોકે,

દેવે થયું તે અપદ્ધતિ ખીજ !

વિશુદ્ધિ કાળે કાધી અદ્ભૂત કૃતિ,

વિશ્વાસ દે કેમ દૂરસ્થને તે ? !

માટે, જા !

દુર્મુખ : હા ! દેવી !

(આશ્ચર્યે જાય છે)

રામ : હા ! કહ ! ભયંકર, ધોરકર્મ કરનાર, મૃતંસ બન્યો હું !

પોપી જેહ શૈશવ ચક્રી પ્રીતે,

અન્ય કે પ્રણયથી ન જાણતી,

મૃત્યુને જળથી અર્પું છું પ્રિયા,

પપ્પી પાવિત્ર કરાઈને જ્યમ !

તો કેમ હું પાપી, અસ્પર્શ્ય, મારા સ્પર્શથી દેવીને દૂષિત કરું છું !

[ધીરથી સીતાનું માથું ઊંચું કરી, ચોતાતો હાથ ખસેડી લઈને]

અપૂર્વકર્મ ચેડાળ, આર્યેમુઘે ! મને ત્યજ !

મંદનમાનસિએ ભેટી કુદ છુ વિપત્તિ દુઃખ !

(ઊભા થઈ જઈ)

અરે હાથ ! હાથાં બદલાઈ મઈ પ્રાણીન સૃષ્ટિ ! રામના જીવન પ્રયોજનનો આજે પાર આવ્યો ! મૃત્યુ જીર્ણીરણ્ય છે હવે, જગત ! અસાર છે આ મંસાર ! દુઃખમય છે આ દેહ ! ચરણવિનાનો ઘઈ ગયો છું—શું કરું ?—ક્યા જઈ ? અથવા,

દુઃખ મંવેદનાયે જ ચૈતન્ય અર્પું રામને !

મર્મવૌધન આ પ્રાણ. વચ્ચેથીના સમાહટ !

હા, મા અરુણી, હા ભગવાન વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર, હા ભગવાન અગ્નિ, હા દેવી જૂતધારી, હા પિતૃતુલ્ય રાગ જનક, હા તાત, હા માતૃઓ, હા પ્રિય સખા સુમીર, હા સૌમ્ય હતુમાન, હા પરમોપકારી લંકાધિપતિ મિત્રીયણ, હા સખી ત્રિજટા—આ રામ દુષ્ટ, તમને હેતર્યા, અવમાનીત કર્યા !!—અથવા હું કોણ, એમને અત્યારે આશ્વાદન પશુ કરનાર !

મૃત એક મહાત્માઓને, કૃનમ્નિ દુરાતમ હું

બોધાવનાં મુખે જાણ, લાગે છે પાપ એમને !

હું—જે—

વિશ્રંભે હૃદય આડી મુખે મુતેલી,

પીડાથી સ્ફુરિત કંઠાર ગર્ભભારી,

ઉખેડી, મુજ ગૃહની નિતાંત ચોખા,

ફેડું છું, ફર. અગ્નિ તેમ, આપદાને !

(સીતાના ચરણદ્વય મસ્તકે ધારી) દેવી ! દેવી ! આ તારા પાદપંક્જને રામમસ્તકનાં છેલ્લા નમન ! (રુવે છે)

(નેપથ્યમાં)

અષ્ટભુવન ! અષ્ટભુવન ! !

રામ : અરે ! જાઓ કોઈ, જાણી આવો, શું છે તે આ !

(ફરી નેપથ્યમાં)

યમુના તીર તપના, તાપસો તપ ઉગ્ર તે

લવણ ત્રાસથી આવ્યા, ચરણ આપની કને !

રામ : આ ! શું દહ પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ છે ? લાવ, હમણાં જ એ દુરાતમા કુમ્ભીનથ પુત્રને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા માટે ચતુરને પાકું !

(કેટલાંક પગલાં આગળ જઈ, પાછા ફરી)

હા, દેવી ! આ દશામાં તારું શું થયે ! ભગવતી વસુંધરા ! તારી પુણ્યપુનિ જનકીને સંરક્ષજે તું !—

જનક તે રઘુઓનું મૃત જે ગોત્રમંગલ,

પુણ્યવાન, દેવયને જે, જણી તે, પુણ્યવંતીને !

(રુદન કરના આત્મા જાય છે.)

સીતા : હા ! સૌમ્ય આર્વપુત્ર ! ક્યાં છે તમે ! !

(સદસા ઊભાં ઘઈ) રે, ધિરૂ ! ધિરૂ ! દુષ્ટ સ્વમથી હનરાઈને આર્વપુત્રને મેરે સાથે બાલાવી રેંદી છું !

• (ત્યારે બાળુ બોલે) હા! ધિક્ક! ધિક્ક! મને એકલી મૂકીને આર્યપુત્ર ચાલ્યા ગયા? આ તે શું? હીક. વઢીશ એમને, મળશે ત્યારે—વઢી સમશે તો! અરે! કોણ પરિજન છે અહિંયા?

(પ્રવેશ કરીને)

દુર્મુખ : દેવી, કુમાર લક્ષ્મણ વિતવે છે કે રથ સહી થયેલો છે; તેથી દેવીએ પધારવું.
સીતા : આ આવી હું. (ઊઠી પરિક્ષણ કરી) ગર્ભભારથી ફરકે છે મને, માટે ધીરથી ચાલો.

દુર્મુખ : આમ, આમ, દેવી!

સીતા : પ્રણામ, તપોધનોને, પ્રણામ.

રઘુકુલ દેવતાઓને, પ્રણામ આર્યપુત્રના

અરણ્યકમળને, પ્રણામ સકળ ગુરુજનોને!

(સર્વે જાય છે)

મહાકવિ ભવશૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિતનો ચિત્રદર્શન નામનો પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

[ચિખરિણી]

અહા ! કેવા નાના દિગ-વસનમાં મસ્ત કરતા !
વીણી બેસાં ખાતા, પલટન રચી રોજ કરતા,
નદીએ જતા, ને જલકલ્પરે સૂર પૂરતા,
બિલોરી પાણીની તલરજ અહીં તાગે લહતા.

ચિરોડી, પાંચીકા, છીપ વીણી વીણી શંખલિ'વળી,
—રતન સમ તેના જતનમાં
કલાકો વીતાવી ટિન બાળકડા શા રખડતા !
અહા ને મોટીળા કદિક વઢતાં, માર મળતો,
અને પાછો તેનો કર મિઠલડો માથ ફરતો.

ભાંધી જતા કેવા, ફિકર રમવાનું રમકડું
ગણી, ફેંકી હેતાં, નિરજાયપણે બા સમીપમાં !

—અને આજે જાણું, દીપક બળતો, બાર બજથે.
કિતાબોનો સામે ઢગ પડી રહ્યો, પાસ સ્ટવપે
શિખો આરમાનીના ગલીરવમાં 'ચા' ઉઠળતો.
ફરે બારીમાંથી ગગનમહિં તારા ટમટમે,
ન હોં જાણે કે'તા, ચપલ મીચતાં નેન મુજને,

— 'રમવું ન ગમે મુક્ત તુજને ?'

પોતાનાં બાળકોનો વિગમ સમજવાની જિજ્ઞાસા હમણાં હમણાંથી મા-બાપોમાં વધવા લાગી છે. ઘણી વખત મા-બાપો પોતાના બાળકોમાં વધારે પડના વિભત્તી આશા રાખે છે. પણ ઘણાં બાળકો પાસે તો એ ઉમરે બાળકમાં ધ્યા પ્રાપ્તો કેટલો વિકાસ થયો હોય તો અત્યંત ગંધેબાય એ જોણવાનું માપ હોતું નથી.

શુભગતમાં 'નવન શિક્ષણ'ના નીધો-લે હટાછવાયા પણ વિચારપૂર્વક યોગ્યતા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે એ પ્રયોગોમાંથી મા-બાપોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું ઈષ્ટ તારણ તે તે અખતગ દરનારાઓની નોંધપોથીમાંથી નિતાગી પ્રગ્ત મમક્ષ ગ્નુ ધાય એ શુભ આશયથી, અમેરિકાના Child Study Association તરફથી માર્ગદર્શન પૂરતી રગ્નુ થયેલી હકીકત, અહીં આપુ છું.

બાળકના વિકાસનું સાચું ચિત્ર એમ ચત્ચિત્ર હોય છે—એ ચિત્ર નરી આખે દેખી ન શકાય એવી રીતે આગળ વધ્યા જ કરતુ હોય છે. મગજમાંની ખાતર બાળકનો શારીરિક, બૌદ્ધિક, ઊર્મિન અને સામાજિક વિકાસ અહીં વણુ યો છે.

આ વર્ણન માન માર્ગદર્શન પૂરતું જ છે. જાણકોના વ્યક્તિત્વ પરત્વે બામા એહોવત્તો ફેરફાર જરૂર માલગ પડાનો જ પરતુ જે ઈષ્ટ આનુભવિક અને પ્રાયોગિક માહિતી મળી શકી છે તેનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરીને મર્મમામાન્ય તારણ નીચે આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

ત્રણ વર્ષનું બાળક

ભૌતિક વિકાસ —બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે કે એચિતી ખમગ પડી જાય છે કે હવે એ તદન નાનું બાળક મળીને જ નહીં વિભત્તી નવી નવી શક્તિઓના ઉમરા પર આવી ગયું છે ત્રણ વર્ષના છે રાએ જિઆઈમાં ૩૩" થી ૪૦" સુધીના અને વજનમાં ૨૬ થી ૩૬ રતલ સુધીના હોય છે. હાંડરીગો જિઆઈમાં ૩૨" થી ૪૦" સુધીની ને વજનમાં ૨૫ થી ૩૫ રતલ સુધીની હોય છે ત્રણ વર્ષના બાળકને મામાન્યન બીજી દાઢ માથે પહંવા ૨૦ દાન હોય છે. જાડાપિથાની હાજતની એને એ- મગ્જી રીતે ખમગ પડે છે એવું બને છે કે કેટલાક બાળકોને ગતે હાંવર્મો એની ખમગ નથી પડતી ને પગિણામે પથારી ભીંજતી હોય છે. આ બાળકો પર એનો ગપ્પુ દાણ આગો હોનો નથી પણ એ પથે એ પ્રગતિ કરી રહ્યું હોય છે. હાંડિયોની શક્તિમાં શીઘ્ર વિકાસ થઈ જાય છે, અને બાળક જે ઝડપ ને ચતુર્ગતથી અનેક મામ કરી ગ્યું હોય છે તે પછી તે દિશામાં તેનો વિકાસ તગતજ મમજી શમતો હોય છે તેના બોલવામાં ને ચાલવામાં આ મવિગેન દેખાતો હોય છે ત્રણ વર્ષનું બાળક સાધાગણુ રીતે દાદર પમડચા મિનાય ચડો શકે છે ને એ પૂરતું જિયું હોય તો ઘણી વખત મોટા માણુમની પેટે વાગાફગની પગના ભરી પગથિયાં પર ચડે છે બીજી રીતે પણ પોતાની એ રામિન વ્યમ્ન મરે છે—જેમકે, એક પગ ઉપર જીભા ગહીને અથવા એ પગે રેમ્ડા ભરીને, નાના નાના ફૂદમ મારીને, માતઆપ ધન એક ઉપર એક મોડવીને નેઈ નેઈને આડીજભી ફૂલીગિઓ દોરીને, વર્તુળની નમન

કરીને, સફાઈથી કાગળનો કટકો વાગીને, વગેરે વગેરે. વળી ઘણાં બાળકો કાપાને બદલે જમણો દાઘ વધારે ચોકમાઈથી વાપરવાનું શરૂ કરે છે અને વધારે મુદર કામ કરવામાં જમણો દાઘ વાપરવાનું પર્મદ કરે છે.

બૌદ્ધિક વિકાસ:—એથી ત્રણ વર્ષની વયમાં બાળક ઘણી વખત હસે જેટલા સખ્દો શીખે છે, અને એ સમજતું હોય છે એવા બધાનો સરવાળો તો લગભગ આઠમોથી નવમો જેટલો થતો હોય છે. મર્ચનામ, બહુવચન ને જૂતકાળ તે વાપરે છે. સાચી કે બનાવી કાઢેલી સાદી વાતો કહેવામાં એને મગ્ન પડે છે. ‘કાલીઘેલી વાતો’ તરફનું એનું વલણ એાધું થવા લાગે છે. એવી વાતો કરતું તદ્દન બંધ થવા માટે તો બાળક એાજામાં એાધું ચાર વર્ષનું તો થવું જ જોઈએ. એ પોતાનું પહેલું નામ, ને પાછળથી પાડેલું નામ તેમજ પોતાની જાતિ જાણે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાનિ વચ્ચેનો બેદ પણ કદાચ એણે શોધી કાઢ્યો હોય છે જે જે પદાર્થોનાં નામ એની પાસે બોલવામાં આવે છે તે એ બતાવી શકે છે તેમજ ચિત્રમાં દેખાતી વસ્તુઓ કહી શકે છે એ ‘મા’, ‘નીચે’ ‘પાછળ’નો બેદ સમજે છે. લાંબાટૂંકનો બેદ પણ તે જાણે છે. એને બદલે ત્રણ આંકડાની મંખ્યા બોલી શકે છે. જે પ્રકારનાં કામ કરવાં પડે એવી સૂચનાઓનો અમલ કરી શકે છે. ધન વડે જોઈ જોઈને તે પૂછ બનાવી શકે છે રંગનાં નામ શીખવા માટે છે, અને રંગની છુદીછુદી મિલાવટમાં તેમજ સાદા રંગોમાં એને ખૂબ રસ પડે છે. ગમે તેમ લીટા કપાં કરવાની સ્થિતિમાંથી એ આમળ વધી જવાની તૈયારીમા હોય છે, અને જોકે એનાં ચિત્રોનો આકાર ચારો કે સાચો નથી હોતો છતાં એ પોતાનાં ચિત્રોને બીજા ઘાટ સાથે આકર્ષિક ગેળ ખાતો હોય એવાં નામ આપી શકે છે.

સામાજિક અને ઊર્મિલ વિકાસ:—પોતાના કુટુંબનું નામ અને બીજાઓનાં નામ વગેરે સમજવામાં ને તે વાપરવામાં, લાગી જાય એવા બરડ પદાર્થો એક ટેકાણેથી બીજે ટેકાણે લઈ જવામાં, વસ્તુઓ આવીપાછી મૂકવામાં મદદ કરવામાં, બારણાં ઉઘાડવામાં, પોતાનાં કપડા પોતે જ પહેરવામાં તેના વધના જતા રસમાં—આ બધી બાબતોનો બાળકના શારીરિક તેમજ બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ છે. ખરી વાત તો એ છે કે અત્યારે પોતાની જાતને લગતાં બધાં કામો કરવામાં એને ન્યાંમુધી એ નવાંનવાં અનુભવ છે ત્યામુધીમાં જેવાં આનંદ ને મગ્ન આવે છે તેવાં એ બાબત જૂની ધર્મ થવા પછી એને નથી આવના.

એની રમત વૈષ્ણિક એાછી હોય છે, પણ નાટક જેવી ને સામાજિક વધારે હોય છે. પોતાની ઉમરનાં બાળકો સાથે રમતું એને ખૂબ ગમે છે છોકરાછોકરીઓની રમતોમાં અત્યારથી જ કંઈક બેદ હોય છે. પણ મોટી ઉમરે પડેાંચ્યા પછી જેવા એકદમ છુદા તરી આવે છે એવા અગત્યના હોતા નથી ત્રણ વર્ષના બાળકને પોતાની આલુચાલુની તમામ વસ્તુઓમાં ખૂબ રસ પડે છે પરિણામે ‘બધામાં માયુ મારવાની’ એની લાશ્ણિક રૂઠિમાં વધારો થતો હોય છે. અને આ કારણથી જ એને જવરિથત રાખવાનું કામ ઘણી વખત મુશ્કેલ ધર્મ પડે છે. બીક એ વધારે મામાન્ય વસ્તુ હોય છે; ખાવામાં ને ઊપવામાં એ ઘણી વખત કંઈક કંઈક કળિયો કરતું હોય એમ બનવાજોગ છે. એનું જગત વિશાળ બને છે અને એનું વ્યક્તિત્વ એવી રીતે પ્રકટ થતું હોય છે કે રોજ નવો દિવસ એને માટે નવીન સાદસ લાવતો હોય છે.

‘**નોંકાડૂળી**’ નવલકથા એક રીતે એક જ મુખ્ય મોટા અને વિલક્ષણ બનાવની નવલકથા કહી શકાય. અને એ બનાવ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ અને છે. પછી તો એ બનાવની દરગામી અસરો અને એ બનાવની વિષમતામાંથી મુક્ત થવાના વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે છે એમ કહી શકાય.

વાર્તાના નાયક રમેશનો પિતા તેને પરણાવીને વહુ સાથે જન નદીમાર્ગે મછવામાં લઈ પાછો ઘેર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં લયંકર વાવોઝોડું થયું ને મછવા ઊંધા વળી ગયા. રમેશ બચી ગયો ને બીજાં કોઈ બચ્યું છે કે નહિ તેની શોધમાં નીકળતાં નેદીના એટમાં તેણે નવવધૂને બેઠાન પડેલી દોડી. કૃત્રિમ આસોઝાસથી તેને જ્ઞાનમાં આણી તેણે તેને પોતાની જ પરિણીત પત્ની સુશીલા માનેલી હતી. પણ ખરી રીતે તે બીજા જનની નસિનાક્ષમાણી પરિણીતા કમલા હતી. વાર્તાના આ જ મુખ્ય બનાવ, આપણને લગ્ન એ હમેશાં બનતો અત્યંત સાધારણ અને માટે સામાન્ય મહત્ત્વનો બનાવ લાગે છે. પણ જેમ શરીરમાં કોઈ પણ અંગનું મહત્ત્વ તે અટકી પડે ત્યારે જ જણાય છે તેમ કોઈ પણ સામાજિક સંબંધમાં વિષમતા પેસી જાય, અને તે સંબંધ ખોટકી પડે ત્યારે જ તેનું ખરું મહત્ત્વ જણાય. રમેશ અને કમલા પતિપત્ની નહોતાં છતાં પતિપત્ની તરીકે તેમને બેઠાં રહેવાનું આગ્યું: એ વિષમતા કેટલી લયંકર છે તે જોતાં જણાય છે કે લગ્ન લગ્ને અતિસાધારણ બનાવ હોય પણ સમાજવ્યવસ્થાની ગાળાએ ગાળાએ જ નહિ પણ પાંદડે પાંદડે, પાંદડાના એકેએક રેસા સુધી પહોંચેલો બનાવ છે.

બંગાળીઓમાં લગ્નમાં વધુવરને સામગ્રામે જોવાનો વિધિ હોય છે જેને શુભદ્રષ્ટિ કહે છે. તે વિધિ વખતે આ બન્ને દંપતીએ એકબીજા સામે જોયેલું નહિ. આ અકસ્માત થાથી થયો તેનો કવિએ ધણી કૌશલથી તદ્દન સ્વાભાવિક જણાય તેવો ખુલાસો કરેલો છે. રમેશના પક્ષે તેનું ધારણ એ હતું કે તે પહેલાંથી આહોધર્મ પાળતા અબદાખાણી, નાનપણથી માતા વિનાની થયેલી કુમારી હેમનાલિનીને પહેલેથી આહતો હતો, અને પિતાના દબાણથી પરણ્યો હતો, એટલે લગ્નના અણગમમાં તેણે વધુ તરફ જોયેલું નહિ. એટલે કમલાને તે પોતાની પત્ની જ માનીને તેને ઘેર લઈ ગયો. ઘેર ગયા પછી કમલાએ એક દિવસ પૂછ્યું કે તમે બધાં મને સુશીલા કેમ કહો છો ? મારું નામ તો કમલા છે, ત્યારે જ રમેશને સૌથી પહેલાં સમજાય છે કે તે પોતાની પરિણીતા નથી. કમલા આખા વિનાનો મામાને ત્યાં ઊછરી હતી, વગેરે ઇતિહાસ, અને મામાનું સરનામું વગેરે તે ખૂબીથી જાણી લે છે અને તપાસ કરાવે છે તો માત્ર એટલું જણાય છે કે વરતું નામ નસિનાક્ષ હતું, તે રંગપુરમાં કોઠટરનો ધણો કરતો હતો અને મછવાના અકસ્માત પછી તેનો કરો પત્તો નથી.

આખી વાર્તાનું એક જ પ્રયોજન છે—કમલાને નહિનાશ સાથે મેળવી આપવી. આ પ્રયોજનથી કવિએ રમેશને અને નહિનાશને જાણેને આદર્શવાદી અને ઉદાર ચરિત્રના દર્શણ છે. પણ આખી વાર્તામાં વસ્તુરિચિતિની વિષમતાનું સપાટું તાણુ ચરચાતમાં તે બધું એકલા રમેશ ઉપર, અને વાર્તાની મધ્યથી રમેશ અને કમલા બે ઉપર જ આવી પડે છે. પણ બે ઉપર આવવાથી તે ઘટનું નથી, ઊલટું વધે છે. પોતાના કાર્ષ્ણ્ય પશુ દોષ વિના, આ બંને નિર્દોષ રસિક વ્યક્તિઓને આપણે કરુણમાં કરુણ માતનામાંથી પસાર થતી જોઈએ છીએ.

રમેશ સૌથી પહેલાં તે આ વિષમતા દાંડવા પોતાનું નાનું ગામ છોડી કલકત્તા આવ્યો જાય છે, ત્યાં શહેરની ઉદારોત્ત વસ્તીમાં તેની રિચિતિની વિષમતા ખીખતો નગર ન ચડે. ને બહુવચને બદાને કમલાને એક સ્ત્રીઓની શાળામાં રાખે છે, અને લાંબી રમ્મ-ઓમાં પણ તેને છાત્રાલયમાં જ રાખવાનો નિર્ણય કરે છે.

આવા મોટા પ્રશ્ન આગળ તેને હેમ સાથેનો સંબંધ તો ખ્યાનમાં જ આવેલો નથી. પણ વિધિ તેને એમ છોડે એમ નથી. એક દિવસ તેઓ ઓચિંતાં કલકત્તામાં રંગ જાય છે અને ફરી પૂર્વવત્ સંબંધ ધનતર ખનતો જાય છે કવિ આ સંબંધ તેના અંતિમ બિન્દુ સુધી લઈ જાય છે. રમેશ પરણવાનો નિશ્ચય કરે છે, અને પાંચમા પંક્તિ હેમને કમલાની દુકીકત કરી, તેની જ મારફત કમલાને ઓછામાં ઓછા આઘાતપૂર્વક એ દુઃખનું કહેવરાવી, પોતાના સમાજથી દૂર ત્રણેયે રહેવા જવું એવો નિર્ણય કરે છે.

પણ વાર્તાનો પ્રતિનાયક અણપ્રજ્ઞાણુ હેમના હાથનો અભિલાષી છે, હેમને મેળવવાને તેનામાં એક પણ લાચકાત નથી. પણ તેણે હેમનો વહેવાર અને જાડી છુદિતો કાર્ષ્ણ્ય શોધેલ સાધી રાખ્યો છે. તેને પોતાની લાચકાત ખતાવી આપતાં નથી આવડતી, પણ રમેશની નહ લાચકાત તે બહુ ઉઘમથી શોધીને સાબિત કરી આપે છે. કમલાને રમ્મઓમાં છાત્રાલયમાં મોકલું વસતું લાગે છે અને તેથી રડીને તે ઘેર રહેવાનું કહે છે. રમેશને લગ્નની નક્કી થયેલી તારીખ એકદમ બંધ કરવી પડે છે, અને તે કારણ સમજાવી શકતો નથી. હેમ વિશ્વાસને લીધે પૂછતી નથી. અજઞાપ્રજ્ઞાણુ અત્યંત અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. ત્યારે અણપ્રયોગને લઈ, કમલા છાત્રાલયમાંથી આવીને રમેશ સાથે બેઠી છે ત્યાં આવી પહોંચે છે ! રમેશ ખુશ થઈ કરી શકતો નથી, યોગેન તેને ઘેર આવવાની બધી કરે છે. તે આ વાત ઘેર જઈ કરે છે ત્યારે હેમ મૂઝાઈ ખાઈ ખુરશી પરથી પડે છે. લગ્ન સુધી ગયેલો પ્રેમતંત્ર આમ ઉઘાય છે !

રમેશ હવે ક્યાં જવું તે નક્કી કર્યા વિના કલકત્તાથી કમલાને લઈ નાસે છે. અજઞ તેનો પીછો પકડે છે પણ તેને ચુકાવી તે બોટમાં બેસી નદીરસ્તે પશ્ચિમ તરફ જાય છે. તે કમલાથી બહુ સાવચેત રહે છે, પણ કમલાનું જીવન, પહેલેથી કરી ગયેલા ધેરિયામાં જ જેમ પાણી વહે, તેમ લગ્નપ્રેમ માટે ઉત્સુક થઈ વહેવા મારે છે. તેની મુખ્ય અજઞાન અભિલાષાઓ અપૂર્ણ રહેતાં તેને ઘણો આઘાત લાગત, પણ કવિ બે બીજાં પાત્રોના પ્રવેશથી આ રિચિતિમાંથી કમલાને બચાવે છે. પહેલાં નાનો લાચાર રિચિતિનો ઉમેશ પ્રવેશ કરે છે, જેના તરફ માતાનો રોદ થતાં કમલાને પોતાનું જીવન ખાલી લાગતું બની છે.

પછી એક વૃદ્ધ ચક્રવર્તી મથાય આવે છે જે કમલા તરફ પિતા જેવું વાતસલ્ય રાખે છે. આમ બે જાણુ વચ્ચેના રનેહતંત્ર ઉપર ઝિલ્લાર્થ કમલા નિરાશામાં પડતી બચે છે. આ ચક્રવર્તી મથાયને આવા સુંદર યુગલના સખીમાં વિલક્ષણતા લાગે છે, જોકે તે કશું સમજતો નથી.

આ ધ્યેય વિનાની મુસાફરીનો અર્થ ચક્રવર્તી મથાય બધાને પોતાની સાથે ગાજિપુર લઈ જવાનો હરાવ કરી આણે છે. ચક્રવર્તી તેમને પોતાને ધેર જ ઉતારે છે. ચક્રવર્તીની પુત્રી શૈલજા અને ધરજામાઈ રહેતા વિપિનનો રનેહ જોઈ કમલાની ઉત્સુકતા વધારે સાકાર થાય છે. તેનો રનેહ જોતાં તેને પોતાની રનેહદરિદ્ર સ્થિતિ વધારે કરુણ લાગે છે. રમેશ આ જુએ છે, સમજે છે અને નિર્ણય કરે છે: “ના, બહુ થયું. કાલે જ કલકત્તા જઈ તૈયાર થઈ આવું. કમલાને મારી સ્ત્રીતરીકે રવીકારવામાં જેમ વિલબ થાય છે, તેમતેમ મારો અન્યાય વધતો જાય છે.” હેમનલિની તરફનો રનેહતંત્ર અકાંક્ષિચ્છિન્ન થતાં નિરાશ થયેલ વાયક અહીં ફરી રનેહનો અપેક્ષા પરિતૃપ્ત થવાની આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અત્યંત નિરુપાય સ્થિતિમાં તેને આમાં કશું અનૈચિત્ય ન લાગે એક વાર રમેશે વિચાર્યું હતું તેમ તે પણ વિચારે.

મંત્ર બાણાયા નથી એટલા માટે કોઈપણ ભતનો સકાય રાખવો એ ખોટું છે. તે દિવસે ધમરાજે પોતે કમલાને વધુ વરીકે મારી પાસમાં આણી આપી ને રેતીના નિર્જન દ્વીપમાં તેમણે પોતાને હાથે છેડાછેડી બાધી આખાં હતાં-તેમના જેવા પુરોહિત જગતમાં બીજો કયા મળવાનો હતો?

પણ આ તંત્ર પણ છેલ્લાનો જ હતો, અને વધારે કરુણ રીતે! રમેશ કલકત્તા પોતાનો સરસામાન લેવા જાય છે. ત્યાં હવે બધી દડકીત હેમને કહી ખુલાસો કરવાની હજીથી સરનામાં વિના એક પત્ર લખે છે, અને અત્તહાયાણને ધેર આપવા જાય છે, પણ ત્યાં નોકરો સિવાય કોઈ હોતું નથી. નોકરો પાસેથી ખજાર મળે છે કે બાણુ પશ્ચિમમાં હવા ખાવા ગયા છે અને ત્યાં સાથે કોઈ જુવાન નસિનઆણને લઈ ગયા છે. યુવાનની સાથે ગયા છે એ વિચારથી હેમ સાથેનો તેનો સંબંધ વધારે સિયિલ બને છે, અને તે ધેર આવી નવા ધરમાં કમલા સાથે રહેવાને ઉત્સુક બને છે. હજી નવું ઘર તૈયાર થવામાં થોડી-વાર છે જોઈ, તે કેસને અંગે અલ્લાહામાદ જાય છે, પણ તે દરમિયાન હેમને સરનામાં વિનાનો લખેલો કાગળ કમલા વાંચે છે. તે બધું સમજે છે. હેમનું નામ જાણ્યા વિના તે સમજે છે કે તેની સાથેનો રનેહ, અકરમાતથી તેને માથે જડાયેલી કમલાને લીધે રમેશને તોડવો પડ્યો અને હવે તે અનાય પ્રત્યે દયા લાવીને પ્રેમસંબંધ બાંધે છે. તેને પોતાનું આખું જીવન વિધિની એક દૂર મરકરી જેવું લાગે છે. તે કોઈને કશું પણ કલા વિના પહેરેલે લૂગડે ગૃહત્યાગ કરે છે! આટલી નાની કમલા કર્યા જવું તે જાણ્યા વિના ગંગાને કિનારે કિનારે આસ્પાં જવાનો નિશ્ચય કરે છે. “આમ હરવાથી કોઈને પણ તેણે રસ્તો પૂછવો નહિ પડે, અને જો તેને માથે કંઈ આફત આવી પડે તો એક ક્ષણમાં આ ગંગા તેને આશ્રય આપશે.”

હાંબે વખતે મનનું દ્વિધાત્વ છોડી ઉત્સુકતાથી રમેશ પોતાને નવે બંધવે કમલાને મળવા સવારમાં વહેલો આવે છે ત્યારે ધરમાં કમલાને જોતો નથી. ચક્રવર્તીને ત્યાં તપાસ

કરતાં તે લાં પશુ નહોતી. નદી તરફ તપાસ કરતાં તેણે ફેંકી દીધેલો કૂંચીનો ઝૂમખો અને થોડું ધરણું જડે છે ! રમેશને લાગે છે કે કમલાએ આપઘાત કર્યો છે, જોકે ચાથી તે તે સમજી શકતો નથી. તેનું જીવન હવે હેતુ વિનાનું નિષ્ફળ ચર્ષ જાય છે, તે કંઈ પણ પ્રયોજન વિના મુસાફરીએ નીકળી પડે છે.

આપણી વાર્તાનું ત્રીજું સૂત્ર હેમનલિની હવે લઈએ. અક્ષયબાણને માટે, રમેશ હતો તે રથાન ખાલી કરાવવું સહેલું પડ્યું તેવું તે જગ્યાએ બેસવું તેને સહેલું ન લાગ્યું. હેમનલિની સીસુલલ અંતઃક્રિયાથી અક્ષયને જ બધાં અનિદ્રનું મૂળ માનતી હતી. યોગેને અક્ષયને માટે અનેક યુક્તિઓ કરી પણ તે બધી દેખાઈ આવતી, અને તેનાથી કંઈ પણ ધારી અસર થઈ નહિ. છેવટે અક્ષયે જ એક યુક્તિ બતાવી. પહેલાં તો હેમનો રમેશ તરફ જ આદરભાવ છે તે આજો થવો જોઈએ. એટલા માટે તેણે એક નલિનાક્ષબાણના વ્યાખ્યાનમાં આપદીકરીને જવાનો યોગ કર્યો. અને લગભગ ધારી અસર થઈ. હેમને નલિનાક્ષની ધર્મશ્રદ્ધા અને વ્રતાદિથી સાન્નિધ્ય મળ્યું. યોગેનને તો આ પણ ઇષ્ટ નહોતું, કયું જ એક તે એક એ પેટે ન દેખાય તે તરફ તેને સંશય હતો. પણ રમેશ તરફનું આકર્ષણ આણું થતું દેખાયું. નલિનાક્ષ પોતાની માતા ક્ષેમંકરીની તખ્તિયત બમડી હતી તેથી કાશી ગયો, અને તે પછી થોડે દિવસે અન્નદાબાણ અને હેમનલિની પણ હવાફેર માટે કાશી જ ગયાં. ત્યાં ફરી નલિન અને હેમનો પરિચય વધ્યો અને તેથી હેમની નલિન ઉપરની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. બીજી તરફ ક્ષેમંકરી હવે નલિનને પરજીવવા માટે અધીરી થઈ. તેણે અન્નદાબાણ પાસે હેમનું માથું કર્યું. અન્નદાબાણ તો રાજી થયા પણ હેમને પૂછતાં તેણે ના પાડી. હજી તે રમેશને બૂલી નહોતી ! અન્નદાબાણને જમ હેમના પક્ષમાં ગૂંચ જણાઈ તેમ ક્ષેમંકરીને નલિનના પક્ષમાં બીજી ગૂંચ જણાઈ. માની સેવા કરવા અને તેને પુત્રવધૂ બતાવીને ઓચિંતી રાજી કરવા તે માને કલા વિના પરણ્યો હતો, પણ પરણીને પાછાં આવનાં મળ્યો બિધો વળી ગયો, અને તેને નવવધૂનો પત્નો લાગ્યો નથી. કદાચ હજી એ જીવતી હોય ને મળે એ માટે તેણે એક વરસ સુધી તેની રાહ જોવા નિશ્ચય કર્યો છે. ક્ષેમંકરી તો આ હકીકતથી થથરી જડે છે પણ હેમની વાત યાદ રાખવા કહે છે. આમ હેમ અને નલિન બન્ને પક્ષમાં વાંધો છે, ત્યાં અક્ષયબાણ ફરી એકવાર હેમ અને રમેશના રસાસગા મંત્રમુગ્ધ ઉપર ફરી આઘાત કરે છે.

રમેશ તેની હેતુ વિનાની પરિવ્રજ્યામાં એક વાર પાછો કલકત્તામાં અન્નદાબાણને ઘેર જાય છે. ત્યાં તેને પાડોશીને પૂછતાં ખાતરી થાય છે કે આપદીકરીની સાથે નલિનબાણ ગયા હતા તે વાત તો ખોટી હતી. અને એ જ નલિનબાણ વિશે તેણે વધારેમાં જાણ્યું કે તે પહેલાં રંગપુરમાં ડોક્ટરનો ધધો કરતા હતા અને હમણાં કાશીમાં રહેતા હતા. યોગેન્દ્ર ત્રિશાષ્ઠ પુરમાં હેઝાસતર હતા. ખદલામાં તેણે એને પોતાની હકીકત પણ કહી કે તે ગાંજિપુરમાં પ્રેક્ટિસ કરતો હતો. અને હવે એ છોડીને નક્કી કર્યા વિના ફર્યા કરે છે.

અહીંથી નીકળી રમેશ યોગેનને મળવા જવાનો નિર્ણય કરે છે. તેને લાગે છે કે પોતા વિશેની જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ કરવાનો હવે સમય થયો છે. તે ત્રિશાષ્ઠપુર જઈ

યોગેનને મળી બધી વાત કરે છે. યોગેન કબૂલ કરે છે કે એ વાત ત્યારે કરી હોત તો પોતે માનત નહિ. અને હવે પોતે જે હાનિ કરી છે તે પોતાને હાથે જ સુધારવા, તેને નાતાલ સુધી પોતાને ત્યાં રોકે છે. અને રજામાં જઈ હેમ રમેશનાં લગ્ન કરવા નિર્ણય કરે છે. નાતાલને દસ જ દિવસ બાકી હતા.

પણ સારા માણસો પોતાના હિતને માટે ઉતાવળા હોતા નથી, એટલા ખરાખ માણસો પારકાના અહિતને માટે ઉતાવળા હોય છે. અબદાબાણના જે પાડોશીએ રમેશને બધી વાત કરી તેણે જ રમેશ વિશેની વાત અદ્યપ આખો ત્યારે તેને કરી. તેની દાઢ સળકી. તે ગાંજિપુર ગયો અને ચક્રવર્તી મશાય પાસેથી બધી હકીકત જાણી લીધી. તેને રમેશ સામે ફરી એક ફટકો મારવાનો લાગ મળ્યો. તે જાણતો હતો કે તેની એકલાની સાક્ષી તો હેમ માનવાની નથી. એટલે તેણે ચક્રવર્તી મશાયને લઈ જવાનો પેંતરે રચ્યો. કમલા કદાચ જીવતી હોય, કાશીએ ગઈ હોય માટે એની ત્યાં તપાસ કરવા જઈએ કહી તે ચક્રવર્તી મશાયને લઈને કાશી ગયો. અને અબદાબાણ અને હેમની સાથે એમને બેટાડી દીધાં. ખત્રેને સખત આધાત થયો. હેમે પિતાની ચિંતાકારક સ્થિતિમાં નલિનાક્ષ ડોક્ટરને બોલાવ્યા અને ફરી તેને તેની પાસેથી સાન્ત્વન મળ્યું. હેમનું રમેશ સંબંધી છેલ્લું અવ-લંબન પણ હવે તો ગયું. અબદાબાણ સાથેના પછીના વાતચીતપ્રસંગે તેણે કહ્યું: “ તમે જે આઠા કરશો, તે હું જરૂરથી પાળીશ. માત્ર એક વાર મન રવચ્છ કરી સારી રીતે મારે તૈયાર થઈ લેવું છે. ”

ખરાખર આ સંયોગોમાં કમલા અઘાત વેશે આ દશ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગાકિનારે ચાલતાં એક મુકુંદલાલ દત્તની પત્ની નવીનકાલીને તેને ભેટા થાય છે. તેઓ મહુવામાં ખેરી કાશી જતાં હતાં, અને આશ્રય આપવા કમલાને લઈ જવા કહે છે, ખરું તો એમને મુક્ત રસોયજી ભેઈતી હતી. આ પ્રૌઢ બાઈ ધણી જ સ્વાર્થો, લોભી અને કૂંર હતી, પણ તેના ધરમાં કાળા મજૂરી કરતાં પણ કમલાને તેના જીવનનું પહેલું સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. દત્તની માંદગીમાં નલિનબાણ તેને જોવા આવે છે. કમલાને ધરના નોકર મારફત ખબર મળે છે કે તે પહેલાં રંગપુરમાં પ્રેક્ટિસ કરતા. તેને ખાતરી થાય છે કે તે જ તેના લગ્નના પતિ. પણ તેને આ સુખ કંઈ પણ વધારે લબ્ધ થાય તે પહેલાં તો તે નિરાશાના ગર્તમાં એક વાર હડસેલાય છે. દત્ત કુટુંબ કાશી છોડી શીરત જવા બિપકચું અને પ્રૌઢ નવીનકાલીએ કમલાને લગભગ કેદીની માફક સાથે લીધી. પણ રસ્તામાં મોગલસરાર્થ જંકશને તેને ઉમેશ મળી ગયો, કમલા તેને મળતા નીચે ઊતરી ત્યાં ‘ જામનકાકુરણ ’ ને જુઓ પાડતી નવીન-કાલીને લઈ ગાડી બિપડી. ઉમેશ કમલાને પાછો કાશી લઈ ગયો ને તેને ચક્રવર્તી મશાયને ઘેર ઉતારી. ઉમેશ પણ ગાંજિપુરથી કમલાની તપાસમાં જ નીકળી ગયો હતો.

અહીં હવે કમલા શૈલજીને પોતાનો આખો ઇતિહાસ કહે છે, અને શૈલજી કહે છે: “ સાંડું થયું કે તું રમેશબાણના હાથમાં પડી હતી! મને તે કહે, ખિયારા રમેશબાણની માદ આવે છે ત્યારે ખૂબ દુઃખ થાય છે. ” કમલા પેલો સાચવી રાખેલો રમેશનો હેમ ઉપરનો કાગળ પણ આપે છે, જે શૈલ પિતાને આપે છે. પિતાપુત્રી શૈલજીની દીકરી જિમિને જોવા

બીજે દિવસે કમલા ધરશમ માટે વહેલી લીડી ઉપાસનાની ઝોરડીમાં હમેશ મુન્ય વ્યવસ્થા કરે છે ત્યાં તે નલિનને હમેશ કરતાં વહેલો જાહેલો જુએ છે. તે નલિનને પ્રણામ કરે છે, અને ધણી વખતથી કરી રાખેલા નિર્જીવોને અમલમાં મૂકતાં શબ્દોથી માત્ર “હું કમલા છું” એટલું જ કહી શકે છે. નલિન કહે છે: “હું જાણું છું કે તું મારી કમલા છે, આવ મારા ખંડમાં આવ.” પાછલા પહેરે નલિન પુષ્પો લઈ માતાને સાંજે પ્રણામ કરવા જવાનું કહે છે. ત્યારે કમલા કહે છે: “પણ તમે મારી બધી વાત તો સાંભળી નહિ.” નલિના કહે છે: “તારે કશું કહેવાની જરૂર નથી. હું બધું જાણું છું.” હેમની પેઠે તે પણ અટકે જ બધું પેલા કાગળથી સમજી ગયો જણાય છે.

કમલા જમણા હાથે મોં ઢાંકીને બોલી: “મા શું—” એટલું બોલી પણ વાક્ય પૂરું ન કરી શકી.

નલિનાએ તેને મોઢેથી હાથ કાઢી નાખી કહ્યું: “મા પોતાના જીવનમાં અનેક અપરાધ ક્ષમા કરતાં આવ્યાં છે. જે અપરાધ જ નથી, તેની ક્ષમા તેઓ જરૂર આપી શાશે.” અને એ ખરું હતું. ક્ષેમકરીએ બધુંકર અપરાધો માફ કર્યાં છે, જોકે આ પરિવશમાં તેનો ઈસારો મેં નથી કર્યો.

આખી વાર્તા વાંચતાં ઠેક સુધી આખું મન લાગણીઓના ખેંચાણથી બંધુ જ તમે રહ્યા કરે છે. વાર્તા પૂરી થયે વાંચનાર એક જાતની ‘હાશા!’ અનુભવે છે.

અને છતાં કોઈને લાગે: આમાં વાર્તા ક્યાં પૂરી થઈ? રમેશ અને હેમનલિનીનું શું થયું? હવે તેમને બન્નેને પરણતાં કોઈ પણ પ્રકારનો આધ કે અંતરાય નથી, ત્યારે કતાએ તેમને પરણાવ્યાં કેમ નહિ? આટલાં આટલાં દુઃખ, ત્યાગ, હમન, સંયમને આંતે, જે પ્રેમથી તેઓ વાર્તાની શરૂઆતથી જ લગનનાં અધિકારી હતાં, તે લગન કેમ ન કરાવ્યાં? પણ વાર્તાનું ઔચિત્ય એમાં જ છે. રમેશ કે હેમ અક્ષયબાણ જેવાં હોત તો જરૂર પરણત. પણ એવાં હોત તો તો આ વાર્તા રમેશ કમલાના પ્રથમ મિલન પછી આગળ ચાલત જ નહિ. લગન એ રમેશ કે હેમને માટે માત્ર વ્યવહારનો પ્રશ્ન નહોતો. લગન એ એમને મનજીવન પટ ઉપરના એક સુંદર ચિત્ર જેવું હતું જે પટ ઉપર કરવા ધારેલ ચિત્રના રંગની વિરુદ્ધના જ રંગો વારંવાર દળે તેના ઉપર પછી મૂળ ચિત્ર દોરવાનો ઉત્સાહ ક્યાંથી રહે? કમલા ગાંગીપુરમાં ગંગાકિનારે ફૂંચીનેા મૂડો નાખી બોલી ગઈ ત્યારથી જ રમેશને તો સંસારનો ઉત્સાહ બધો ભીતરી ગયો હતો. તે વખતે તે વિચારે છે: “મારા જીવનમાં જે બધુંકર બનાવવો આપાત લાગ્યો છે, તેણે મારે માટે સંસારને અયોગ્ય બનાવી દીધો છે. જે આ ઉપર વીજળી પડી હોય તેણે પ્રકુલ ઉપવનમાં સ્થાન પામવાની આશા શું કામ રાખવી?” અને એ પછી પણ તેના પર ફરી વીજળી તો પડી—ત્યારે તે યોગેન સાથે કાશી ગયો ને હેમનલિનીએ તેના તરફ ઉપેક્ષા દર્શાવી, ને તેણે જાણ્યું કે હેમે ક્ષેમકરીના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. રમેશ અને હેમ બન્ને વાર પરબુવા તૈયાર થયાં ને તેમનાં લગન એટલે આવી બંધ રહ્યાં. એમ થયા પછી બન્નેને પરણવાનું મન શું રહે?

કાશી ગયો તે હેમનસિનીએ તેના તરફ ઉપેક્ષા દર્શાવી, ને તેણે જાણ્યું કે હેમે ક્ષેમકરીના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે ! રમેશ અને હેમ બન્નેએ વાર પરણવા તૈયાર થયાં ને તેમનાં લગ્ન એટલે આવી બંધ રહ્યાં. એમ થયા પછી બન્નેને પરણવાનું મન શું રહે ?

આ વાર્તામાં પાત્રો ઘણાં ઓછાં છે એમ કહી શકાય. મુખ્ય પાત્રો તો માત્ર હેમ, રમેશ અને નલિન, કમલા જ છે તે પછી ગાંધુ પાત્રોમાં હેમની આસપાસ તેના પિતા, ભાઈ અને ભાઈનો મિત્ર અક્ષય છે. રમેશ અને કમલાની આસપાસ ઉમેશ અને ચક્રવર્તી ગૂંચાય છે. વચમાં કમલાને થોડા દિવસ દત્ત કુટુંબમાં ગાળવા પડે છે. આટલાં થોડાં પાત્રોથી કવિએ અનેક લાગણીઓનું એક ભારે અટપટું ગ્રંથીત ઊભું કર્યું છે. વાર્તાના બનાવો સમયપટ પર બહુ મનોરમ આકૃતિઓ દોરે છે. હેમના વલ્લભ રમેશનું જીવન જેમ બીજા યુગલની સ્ત્રીના જીવન સાથે ગૂંચવાય છે, તેમ હેમનું પોતાનું જીવન એ જ યુગલના પુરુષ સાથે ગૂંચવાય છે. અક્ષય જેટલી વાર રમેશની વિરુદ્ધ ખટપટ કરે છે તે દરેક વાર તે હેમ-રમેશના સંબંધ ઉપર પ્રહાર કરે છે, પણ સાથેસાથે વાર્તાનાં સૂત્રો તેથી અંતિમ પ્રયોજન તરફ વળતા જાય છે. એટલે કે તેથી નલિન અને કમલા પાસેપાસે ધકકેલાય છે. પહેલી વાર રમેશના વિચારો હેમના મનમાંથી ટાળવા તે યોગેન સાથે ખટપટ કરે છે તો તેથી નલિન ભૂમિકા ઉપર આવે છે બીજી વાર, રમેશ વિરુદ્ધ પુરાવો જાઓ કરવા, તે ચક્રવર્તી મશાયને લઈ જાય છે તો તેથી કમલાને ફરી ચક્રવર્તીનો આશ્રય મળે છે, અને અંતે તે જ નલિન કમલાનો યોગ કરી આપે છે. બધા પાત્રો સામાન્ય કરતાં જાંચી ભૂમિકાનાં, ઉચ્ચતર સંસ્કારવાળાં છે અરાબમાં અરાબ અક્ષય પણ સામાન્ય માણસ કરતાં બહુ અરાબ કાર્ય કર્યું કરતો નથી. તેનાં કાર્યોમાં ધીંગળ, કાર્યક્ષતા તો છે જ, તેમાં તેનો કુટિલ હેતુ પણ છે, પણ તે કશું જુદું તો નથી જ કરતો. તે કહે છે તેનું કારણ આ કાંઈ ન માને તેવો, જેનો ખુલાસો પણ ન કરી શકાય તેવો, વાર્તાનો મુખ્ય બનાવ છે અને બધા પાત્રોમાં, જાડી જીદના યોગેનમાં અને કુટિલ જીદના અક્ષયમાં પણ એક પ્રકારનો હાસ્ય તો સતત વળા કરે છે. એ હાસ્યનું ચાતુર્ય જાણે કવિનું પોતાનું જ છે. જાણે બધા પાત્રો કવિ પાસેથી હાસ્ય ચાતુર્ય શીખી આવ્યાં છે અને છતાં તેમના હાસ્યમાં પણ સ્વભાવ તો તે તે પાત્રનો જ બાકન થાય છે

વાર્તામાં કોઈ અસાધારણ બનાવ આણી વાર્તા રચવામાં ઘણી બળવાન કશ્પના જોઈએ છે. ઘણા લોકો કશ્પનાની નિર્જાળતાથી અમુક પરિણામ કે વસ્તુરચિત માટે ઉચિત પ્રતીતિ કર અને સ્વાભાવિક લાગે તેવા બનાવોની પરપરા નહિ કશ્પી શકવાથી, ગમે તેવા બનાવો હકથી બલથી યોજી, ધારી પરિરચિત આણે છે, અને ત્યાં વાર્તાકારનો પ્રયત્ન દેખાઈ આવે છે. એવા વાર્તાકારો તો વાર્તામાં સંભવિત શું, અસંભવિત શું, એનો વિવેક જ કરી શકતા હોતા નથી. સંભવિત અસંભવિત બધા બનાવો એકમગ્ગા સંભવિત તરીકે એની વાર્તામાં આવે છે. એવાને માટે તો કશું કહેવાનું જ નથી, પણ તે પ્રશ્ન એક બાબત રાખતાં, વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ પણ આવી શકે. વાર્તાસૃષ્ટિ બધી રીતે આપણી વ્યવહારની દુનિયાં જેવી હોય છે, એટલે તેમાં સંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે અને અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે આવી શકે. સામાન્ય રીતે સંભવિત અને અસંભવિત અને પ્રકારોની યોજના કૌશલની અપેક્ષા રાખે છે. પણ અસંભવિત બનાવ અને અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર તેનાથી થતી અસરો નિરૂપવામાં અમામાન્ય કશ્પનાશક્તિ અને માનવસ્વભાવનું સપૂર્ણ પ્રભુત્વ

જોઈએ. એવી વિલક્ષણ સ્થિતિમાં પણ માનવસ્વભાવ તો પોતાપણે જ પ્રવર્તવો જોઈએ, અને એ પ્રવૃત્તિ કદપણમાં કદપણ ઘણી બળવાન જોઈએ. અહીં રમેશને નસિતની પત્ની સાથે પતિપત્ની તરીકે રહેવાનું આગ્યું એ બનાવ ઘણો વિલક્ષણ છે. અને એ કેટલો બધો વિલક્ષણ હોવા સાથે વિષમ છે એ આ વાર્તામાં બરાબર બતાવેલું છે. એવા બનાવમાં જોગાં થઈ ગયેલાં ઓપુરુષ ઉપર અને તેમના સમર્થમાં આવતાં સમાજનાં ખીન્ન માણસો ઉપર શી અસર થાય તે અહીં ઘણા કૌશલથી કહ્યું છે. એ સ્થિતિ એટલી બધી વિલક્ષણ છે કે, આ વાર્તા વાંચતાં વાંચતાં પણ વાંચનાર વાર્તાની સ્વાભાવિકતા ન સમજે! તેને એમ થઈ જાય છે કે રમેશ શા માટે આટલો બધો ચીડિયો થાય છે! એક દેગ ન રૂપાં એટલા માટે કમજા પોતાની નહિ, એમ માની શા માટે પોતે દુખી થાય છે ને કમજાને દુઃખી કરે છે? જો વાંચનારને એમ થાય તો એવો એટલો જ અર્થ કે વાર્તાની મદદ જનાં તે રમેશ-કમલાની પરિસ્થિતિ સાક્ષાત્ દરી શકતો નથી. માણસ માત્રમાં લગ્નવિધિ માટેનું માન, ખીન્નની ઓના શીલરક્ષણનો આશ્રય, લગ્ન જેવા નિઃસ્ત સંબંધમાં બધી જ મુખ્ય હકીકતનું અગોપન—પ્રામાણિકતા, લગ્નપ્રેમને માટે એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે કશી જ વાનતો અંતરાય ન જોઈએ એવો સંસ્કાર, લગ્ન જેવી જાગૃતની સાચી હકીકત સમાજમાં શુભ રાખી શકવાનો અસંભવ, અને એ પ્રકટ થતા સમાજમાં અને પત્ની તરફ દરેક હેતુરપિંડીનાં બપર પરિણામ, આ બધા સંસ્કારો માણસના મનમાં એટલા ઊંડા રૂઢ થયેલા હોય છે કે તે છે એ પણ આપણી જાણમાં ન હોય! લગ્નપ્રેમમાં અનન વિકાસની શક્યતા છે, અને એવો વિકસર સબધ સત્ય મિત્રાય ખીજ કશાના પાયા પર ન નબી શકે એ માણસ-જાતિનો ઘણો ઊંડો સંસ્કાર છે એ સંસ્કાર ઊંડો છે માટે વાંચનાર કદાચ બાનપૂર્વક તે સમજે નહિ ને તેથી કહે કે રમેશ-કમલા બીજી શોધમાં પડ્યા ચિંતા પતિપત્ની તરીકે રહ્યાં હોવા તો ક્યું જોડું ન થઈ જાત! પણ કવિ આપણા સંસ્કારો આપણે મમજીએ તે દરતા વધારે મમજી છે, અને આપણને તેની પ્રતીતિ થાય એ રીતે તે નિરૂપે છે. આ વાર્તાની એ જ ખૂબી છે!

વાર્તામાં કમલા માજિપુરના રમેશના બગલાનો ત્યાગ કરી આહી જાય છે, ત્યારે પોતાની વિચિત્ર સ્થિતિ જોતા રમેશ વિચાર કરે છે:

વિધિએ આ શું કૌતુક માર્યું છે? એક તરફ મારી સાથે કમલાનું અને બીજી તરફ નસિતની સાથે હેમનલિનીનું આ મિલન તદ્દન નવલકથાની વાત જેવું લાગે છે.—અને તે પણ વળી ખરાબ રીતે લખેલી નવલકથાની! આમ તદ્દન બિલકપાલક સબધ જોડી દેવાનું તો વિધિ સમા બેપરવા સ્વભાવને જ શોભે—સસારમાં તે એવા અદ્ભુત બનાવો બનાવે છે કે કાંઈ બીરુ લેખક કાલ્પનિક નવલકથામાં જ લખવાની હિંમત ન કરે.

બરેબર કાંઈ બીરુ લેખક આવું લખવાનો દિમન ન કરે અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એવી વાર્તા લખી છે. અને તેમાં જેટલી નાજુકાઈ, સ્વચ્છતા, મદાતુભાવતા બનાવી છે, તેટલી જ બરેબર એક કલાના ક્ષેત્રમાં વીંગતા પણ બતાવી છે એમ કહેવું જોઈએ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથની વાર્તા બાબાનગ માટે ઘણી ચીવટ અને બખાળીનો નિકટનો અભ્યાસ માગે છે. અને વાંચનાર જોઈ શકશે કે ઓ નગીનગમ પારેબે આ બાબાનગમાં બહે બરાબર બતાવેલાં છે.

અનુસંધાન પૃ. ૪૩૯]

આપણી ઇચ્છા ન હોય તો પણ ઇન્દ્રિયો પર આજીબનાવથી થતા આધાતોથી માણસને અવશ થઈ તે માનવા પડે છે. વાર્તામાં ગદ્યારથી એવા દશા આધાતો આવતા નથી. વાર્તામાં વાચક કે ભાવક વાર્તાલેખકનાં સૂચનો પ્રમાણે પોતે વાર્તાના બનાવો ધરાવે જાય છે. એમ ધડવાના વ્યાપારમાં તેની પોતાની સંભવાસંભવની જુદી કામ કરતી હોય છે. એટલે વાર્તાના બનાવો વાંચનારને સંભવિત લાગવા જોઈએ અથવા એને સંભવિત માનવા તે પ્રેરાય એવી રીતે એ જુદી ઉત્તેજનથી જોઈએ. વાર્તાકારે પોતે અમુક બનાવ જોયો એટલા ઉપરથી વાર્તામાં એ સંભવિત બનતો નથી. સાધારણ વાંચનારની જુદી તેને સંભવિત માને તેવી રીતે તેણે તેને નિરૂપવો જોઈએ. એટલે વાર્તાના બનાવની સંભવિતતા વાર્તાનિરૂપણ ઉપર આધાર રાખે છે. આ દૃષ્ટિએ વાર્તાની સંભવિતતા એક રીતે દુનિયાથી સ્વતંત્ર છે. દુનિયામાં ખરેખર અને તે વાર્તામાં સંભવિત ન પણ લાગે, અને બીજી તરફથી દુનિયામાં ન જ અને એવા બનાવો પણ વાર્તામાં સંભવિત લાગે. દુષ્ટતા વિશે બોલતાં મેં કહેલું કે કેટલાક દુષ્ટકાનું રહસ્ય જ એ છે કે તેઓ બનાવ અસંભવિત કે વિકલ્પજી હોવા છતાં બન્યો હતો. વાર્તામાં એવા અસંભવિત બનાવો ખામ પ્રયોજન વિના ત્યાજ્ય ગણાવા જોઈએ. ઉપર કહેલા દુષ્ટકામાં પેલો ચાકર વહેળા ઉપર ગયો ને તેને તરત વીંટી જડી એ બનેલો બનાવ છે. પણ માણસની સભવાસંભવની સાધારણ જુદી પ્રમાણે એ અસંભવિત છે. વાર્તામાં એ બનાવ એવી રીતે ન આવી શકે. શાકુન્તલામાં શકુન્તલાના અસ્વીકારના પ્રમોદે દુષ્યન્ત તેને સચ્ચીતીય પર લઈ જાય, વીંટી ક્યાં પડી હતી એમ પૂછે, ને લાટડી ખામનાં વીંટી ઉપર આવી જાય તો વાર્તા નિષ્ફળ જાય. કારણકે વાંચનાર જાણે છે કે એમ વીંટી મળી આવવાનો સજાવ જરા પણ નથી. વાંચનાર વીંટી નીકળે એમ ન માને એટલું જ નહિ, દુષ્યન્ત શકુન્તલાને સચ્ચીતીય બતાવવાનું કહે, ને શકુન્તલા બતાવવા જાય એ પણ ન માને, કારણકે દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા પણ એટલું સમજતાં જ હોય કે અત્યારે જવાથી એમ વીંટી જડવાની નથી.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે કોઈ પણ વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ આવી જ ન શકે. અસંભવિત બનાવો વાર્તામાં આવે પણ છે. દાખલા તરીકે 'નીકાદૂતી' વાર્તાના બધા બનાવો વાર્તાની શરૂઆતના એક અસંભવિત બનાવથી જ બને છે. પણ ત્યાં એ અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે જ આવેલો છે, અને વાર્તા આખી એક અસંભવિત બનાવનાં પરિણામો તરીકે જ નિરૂપેલો છે. એટલે સિદ્ધાન્ત તરીકે એમ કહી શકાય કે જ્યાં બ્યવહારજગતની જૂમિકા જ વાર્તાકારે સ્વીકારેલી હોય ત્યાં અસંભવિત બનાવ અસંભવિત બનાવ તરીકે આવી શકે. સંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે આવે, અને અસંભવિત બનાવ અસંભવિત તરીકે આવે. અકુશલ લેખકને હાથે ગોટાળો થાય છે તે એ છે કે તે ઘણીવાર અસંભવિત બનાવને સંભવિત તરીકે દાખલ કરે છે, અથવા સંભવિત અસંભવિત બધા બનાવો એકસરખા સંભવિત તરીકે વાર્તામાં દાખલ કરે છે. ઉપર શાકુન્તલાનો દાખલો આપેલ છે તે મુજબ જો દુષ્યન્ત-શકુન્તલા સચ્ચીતીય જાય, અને ત્યાં તેમને વીંટી જડે તો એ અસંભવિત બનાવ સંભવિત તરીકે વાર્તામાં પ્રવેશ પામ્યો ગણાય. અને એમ ન થવું જોઈએ. વળી વાર્તામાં બનાવો પણ પ્રયોજન માટે આવે છે. એટલે અસંભવિત બનાવનું પ્રયોજન હોય તો જ તે અસંભવિત તરીકે આવવો જોઈએ. એવું પ્રયોજન ન હોય ત્યાં અસંભવિત બનાવ દાખલ કરવો એ અશીલ્પ છે.

છતાં કોઈ વાર્તામાં અસંભવિત બનાવ આવી જાય છે ત્યાં એ દોષ કે ક્ષતિ જ છે. કુશલ વાર્તાકાર એ દોષ રહી ગયો હોય તો તેને કોઈ 'યૂગીયી' ઢાંકી દે છે. ઘણી વાર કોઈ બીજી જ વસ્તુ તરફ ધ્યાન દોરવાથી સાધારણ માણસ એ ક્ષતિ જોઈ શકતો નથી, અથવા તેને ક્ષમ્ય ગણે છે. પણ વાર્તાનો રમ એ જ ક્ષતિને ક્ષમ્ય કરનાર મોટામાં મોટું બળ છે રસના જ વેગથી વાચક પોતાના માર્ગમાં આવતું ગાંઠ સહેજે ટપી જાય છે અસંભવિત બનાવથી ઊભી થતી સ્થિતિમાંથી પણ બે અત્યંત રસિક કે મનોહર પરિણામ આવતું હોય તો વાચક એ ક્ષતિને સહેજે સહન કરી લે છે. આ રીતે એક જ પ્રકારની ક્ષતિ એક લેખકમાં વાચક માફ ન કરે, તે બીજામાં કરે. મહાન લેખકો ઘણીવાર પ્રમાદ કરવા છતાં પણ પોતાની પ્રતિભાને બળે આ રીતે વાચકને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. એટલે ગુણ-દોષની બધી ચર્ચા છતાં વિવેચકે સમર્થ લેખકનું આ બળ સ્વીકારવું જ જોઈએ, અને તેથી જ સાધારણ વાર્તાલેખકે આવી બાબતમાં પ્રમાદ ન કરવા જોઈએ.

વાર્તામાં જ્યાં બનાવોની પરપગોં હોય ત્યાં, બનાવ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજામાંથી ઊગતો હોય, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. વાર્તાલેખકે પોતે, અમુક પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા, કે અમુક પરિણામ લાવવા અમુક બનાવ ઉપરિચિત કર્યો છે એમ ન લાગવું જોઈએ. જેમ ઈશ્વર આ જગત ચલાવે છે છતાં કોઈ જગાએ તેમાં હસ્તક્ષેપ કરતો નથી, જગત એની મેજે ચાલ્યું જતું ભાસે છે, તેમ વાર્તા કર્તા રચે છે છતાં તેના બનાવો એની મેજે ચાલના જણાવા જોઈએ. તેણે ચલાવ્યાની નિશાની કયાય ન જોઈએ. જેમ શિશુ ટાકણાથી મૂર્તિ ઘડે પણ મૂર્તિ ઉપર કયાય ટાકણાનું નિશાન ન જોઈએ તેમ વાર્તાકાર વાર્તા ઘડે છે છતાં કયાય પણ તેણે અમુક બનાવ બનાવરાખ્યો એવું જણાવું ન જોઈએ. એને હું વાર્તાકર્તાનો વિરોધ કે વિરોધભાસ (paradox) કહું છું. વાર્તા પોતાની મેજે આગળ ચાલવી જોઈએ, એટલે એ જીવંત જોઈએ. વાર્તાનું પાત્ર મરતું હોય તો એની મેજે મરવું જોઈએ, કર્તાએ કરુણ નિષ્પન્ન કરવા પાત્રને મારી નાખ્યું એમ પ્રતીત થવું ન જોઈએ. અમુક પરિણામ ખાતર જણે બનાવ બન્યો છે એમ ન લાગવું જોઈએ પણ એ બનાવ ને એ પરિણામ એક જ નિર્માણથી બન્યા છે એમ લાગવું જોઈએ. કલામાં સાધન અને સાધ્યોનો ભેદ આ દૃષ્ટિએ નથી હોતો.

મેં ઉપર કહ્યું કે વ્યાવહારિક જગતના બધા બનાવો વાર્તામાં સંભવિત ગણાય નહિ. એ રીતે વાર્તાની સંભવિતતા જગતના બનાવો કરતાં વધારે મર્યાદિત છે અને સંકુચિત છે. તો બીજી રીતે જગતમાં કદી ન બનતા બનાવો વાર્તામાં સંભવિત તરીકે આવી પણ શકે છે. અરેબિયન નાઈટ્સ, કથાસરિત્સાગર વગેરે અનેક વાર્તાઓમાં કેવળ અસંભવિત બનાવો પાર વિનાના આવે છે. આ બનાવો વાર્તામાં સંભવિત બને છે તેનું કારણ લેખક વાચકની ભુદ્ધિને એ સ્વીકારવા તરફ ઉત્તેજે છે તે છે. લેખક આપણા જગતથી ભિન્ન નવી સૃષ્ટિમાં વાચકને લઈ જાય છે, જ્યાં તે આ જગતની મર્યાદાઓ સ્વીકારતો નથી અને લેખકની ઉત્તેજના પ્રમાણે જગતમાં અસંભવિત એવા બનાવો તે ઘડવા માંડે છે. તે એમ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ ધડતરપ્રવૃત્તિ વાચકને ઇષ્ટ છે. દાખલા તરીકે, મરજીમાં આવે ત્યાં ઊડીને જઈ શકાય, મનમાં આવે ત્યારે તિરોહિત-અદશ્ય રૂપ શકાય, અદશ્ય રહી ગમે તેટલે દૂર

ધોડાથી કાઢીને મારી સકાય, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કાઢી પણ એ શક્તિને નહિ, પણ આખી માણસજાતને હાલ છે. લાખો વરસોથી માણસે આવી શક્તિઓ તારી, કે અચાત રીતે ઇચ્છી છે જંગલી પ્રાણીઓથી કે સત્ત્વોથી બચવા, કે શિકાર કરવા, કે શત્રુઓને મારવા કે હાલ જનોને મળવા તેણે આવી શક્તિઓ લાખો વરસોથી ઇચ્છી છે. અને એ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા વાયક પોતાની દૃષ્ટનાશક્તિને, એ દિશામાં જવા દે છે. જગતના મહાવાસવાની શુદ્ધિને આત્મ દૃષ્ટતા કલેશ નથી થતો, હિલરી મગ્ન આવે છે માટે આવા બનાવો વાર્તામાં આવે છે આવી ચમત્કારક કે અસૌકિક શક્તિઓ સપાદન કરવાની રીત પણ મનુષ્યસ્વભાવને પ્રતીતિકર હોવી જોઈએ. જૂના સમયમાં આવી શક્તિઓ મનથી મળી શકતી એમ મનાતુ ભાષા એ ઘણા ગૂઢ સામર્થ્યવાળી છે એ માણસજાતનો ઘણો જૂનો સરકાર છે, અને તેથી એવી શક્તિ જૂના સમયમાં ભાષાથી મળતી જણાવાતી. વળી તપથી પણ એ પ્રાપ્ત થતી, અને તપ ઉપર પણ માણસજાતની શ્રદ્ધા ઘણી પ્રાચીન છે હાલ એવી વાર્તાઓમાં આવી શક્તિની સિદ્ધિ સાધન—વિજ્ઞાનદ્વારા મેળવેલી નિર્ણાય છે કારણકે હાલના જમાનામાં સાધન એવું કરી શકે એવું ગણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે માણસજાતના સંસ્કારો શૈકે શૈકે જેમ બદલાય તેમ વાર્તાકારની પદ્ધતિઓ પણ બદલાય.

આપણે જોઈએ કે અસૌકિક શક્તિઓ સપાદન કરવાની રીત માનવસંસ્કારોને અનુકૂળ હોવી જોઈએ, પણ તેથી પણ વધારે અનુકૂળ એ શક્તિઓનો વિનિયોગ હોવો જોઈએ. મનુષ્યસ્વભાવને વ્યક્ત કરવા જ એ શક્તિઓ આવડી જોઈએ. અરેબિયન નાઈટ્સમાં કે ડો. જેકિલ અને હાઈડની વાર્તામાં કે એથ જી. વેલ્સની ઈનવીઝિબલ મેનની વાર્તામાં એ અસૌકિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કે વ્યાપાર માનવમાં રહેલી ગૂઢ વાસનાનુસાર થાય છે: હિડવાની શક્તિ વાર્તામાં ઇષ્ટજનને મળવા કે ભયથી દૂર રહેવા વપરાય. એક પણ શક્તિ મનુષ્યસ્વભાવથી પ્રતિદૂલ રીતે, અમાનવી રીતે વપરાય નહિ જેમ વ્યવહારમાં માનવ માટે અમાનવ બનવું અશક્ય છે, તેમ કલામાં પણ તેને માટે અમાનવ બનવું અશક્ય છે. કદી જ અમાનવ વસ્તુમાં માનવને રસ પડી શકે નહિ! મહાભારત, રામાયણ, અરેબિયન નાઈટ્સ, બધામાં જ્યાં જ્યાં આવી ચમત્કારક શક્તિઓ આવે છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેનો વિનિયોગ માનવસ્વભાવને એ રીતે વ્યક્ત કરવા જ થયેલો હોય છે. વાર્તામાં જડસૃષ્ટિના નિયમોમાં ગમે તેટલી છૂટ લઈ શકાય, પણ માણસના સાચા સ્વભાવની બાબતમાં લેશ પણ છૂટ ન લઈ શકાય. હિલ્ડું માણસના સ્વભાવમાં રહેલા શુભ સ્વાભાવિક વ્યાપારોને વ્યક્ત કરવા એ કલાનું કામ છે.

૧ કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આપણી વાર્તાઓમાં રાક્ષસોના બધા વર્ણનો ક્યાં માનવસ્વભાવ પ્રમાણે હોય છે? દાખલા તરીકે રાક્ષસો કેટલું ચ તપ કરીને અપ્રતિમ શક્તિ મારે છે અને પછી એક દુરમન મારે છે, તેના શો ખુલાસો? તો ખુલાસો એ છે કે માણસ પશુમાંથી ઉત્ક્રાન્ત થયો ત્યારથી તેનામાં યુગ્મના રહેલી છે, જેને આપણે primitive propensity તરીકે ઓળખીએ છીએ. અને અત્યારે પણ માણસમાં રહેલી ક્રાંતિમાં એ સત્ત્વો ભ્રષ્ટા કરવાની રૂઝિ રહેલી છે. ઘણાને અનુભવો હશે કે રેલવે મુસાફરોમાં કેટલાક માણસો પોતાની સત્તા કે બળ કે મોટાઈ બતાવવા વિના પ્રયોજન બીજીની સાથે કરે છે. આ રૂઝિ રાક્ષસી છે, અને રાક્ષસોની વાર્તામાં એ બતાવવું બહુ યાચ છે.

આ ઉપરથી સહેજે ક્ષણિત થાય છે કે જ્યાં ચમત્કારક શક્તિઓ માનવસ્વભાવને વ્યક્ત કરવા ન આવે, પણ વ્યવહારમાં સાધારણ રીતે નહિ મનાતી કોઈ વાત સિદ્ધ કરવા આવે, ત્યાં વાર્તા પોતાના પ્રયોજનથી બહાર ગય છે. જેમકે ભૂત છે એમ સાબીત કરવા ભૂતની વાર્તા લખવી એ વાર્તાના પ્રયોજનની બહારની વાત છે. અલગત ભૂત જેવી સૃષ્ટિમાં માનવચિત્ત કેવો વ્યાપાર કરે તે બતાવવું તે વાર્તાના પ્રયોજનમાં આવી શકે પણ ભૂતો સાચાં છે એમ સાબીત કરવાનું કામ વાર્તાનું નથી. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ભૂતોની વાર્તા, જો બનેલા બનાવોની જ હોય, તો તે વાર્તા નથી, જો કલ્પિત હોય તો તેથી ભૂતયોનિ સાબીત થવાની નથી.

આપણે બનાવો વિશે આગળ વિચાર કરીએ. વાર્તાના પાત્રોનું પોતાનું વર્તન એ પણ એક બનાવ જ છે. સાધારણ બનાવમાં અને વર્તનમાં ફરક એ છે કે વાર્તામાં તે પાત્રના સ્વભાવ કે લાગણીના પ્રકટીકરણ માટે આવે છે. અહીં વર્તનમાં પાત્રોની ઉક્તિઓ અને શારીરિક ક્રિયાઓ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. બોલવું એ પણ એક બનાવ જ છે ઉક્તિ અને ક્રિયા બંને માણસનો સ્વભાવ અને તેની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી લાગણી વ્યક્ત કરે છે. અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે ઉક્તિ અને વર્તન બંને પ્રસંગને ઉચિત હોવું જોઈએ. એ-પ્રસંગમાં જે લાગણી યર્ષ શકે તે લાગણીથી જે ઉક્તિ કે વર્તન થાય તે જ તેના જ તેટલાં જ થવા જોઈએ અને આપણા અત્યાગના વાર્તાકારમાં મને વધારેમાં વધારે ક્ષતિઓ અહીં થતી લાગે છે. અને એનું કારણ સમજી શકાય એવું છે વાર્તામાં પ્રસંગને લીધે પાત્રમાં લાગણી થાય છે, પણ વાર્તાકારના ખાનગી માનસમાં તિહાસમાં, પહેલી લાગણી યર્ષ હોય, અને પછી એ લાગણી વ્યક્ત કરવા તે પ્રસંગ યોજે એમ પણ બને વાર્તામાં સ્વજનના મરણથી કરુણ નિષ્પન્ન થાય છે, પણ વાર્તાકારમાં ઘણી વાર કરુણની ધ્રુવ પહેલી જાગેલી હોય છે અને પછી તેને માટે તે વાર્તામાં મૃત્યુ જોડે છે. આમાં કરુણમાં મંદ્રાત થવાની અધીરાઈથી, કે પ્રમગ ધડવાના અઘૌશબ્દથી, તે પાત્રને ગમે ત્યારે મારી બેસે છે. ઘણા તો કેવળ સર્જકશુદ્ધિને આભાવે ગમે તેવા બનાવો યોજી ગમે તેવી લાગણીઓનાં વર્ણન કરે છે. જ્યારે કંઈ ન સૂઝે ત્યારે કોઈકને માંદા પાડે છે, કોઈને ક્ષય કરે છે, કોઈને મારે છે, કોઈ પામે આપઘાત કરાવે છે. ‘અરે કર્તામાં કેટલી બધી લાગણી છે ?’ ‘તમે કેવા લાગણીહીન છો કે આટલી બધી લાગણી છતાં કલા નથી એમ કહો છો ?’ પણ અહીં પણ કલાનો નિયમ તો એ જ છે—ઔચિત્યનો. પ્રસંગને ઉચિત લાગણી, ને લાગણીને ઉચિત ઉક્તિ અને વર્તન બીજી રીતે કહું તો પ્રસંગ લાગણી ઉક્તિ ક્રિયા સર્વ પ્રતીતિકર થવાં જોઈએ. પ્રસંગ લાગણી ઉક્તિ ક્રિયા નિરૂપ્યા પ્રમાણે પોતાના મનમાં ધડતા વાચક કે ભાવકને કલેશ ન થવો જોઈએ. એ વ્યાપાર તેના આખા ચિત્તને અત્યંત અનુકૂળ હોવો જોઈએ.

પણ વાર્તામાં બનાવો ઉક્તિઓ અને પાત્રોનાં વર્તનો સંભવિત હોય એટલું ખસ નથી. સંભવિત હોવા માથે તે ચમત્કારક—લોકાત્તર હોવાં જોઈએ. અને આને હું વાર્તાનો બીજો વિરોધ કે વિરોધાભાસ ગણુ છું પહેલી વિરોધાભાસ એ એ કહેતો હતો કે વાર્તાકાર વાર્તા ધડે છે છતાં તે ધડે છે એવી નિશાની ન જોઈએ, વાર્તા એની મેળે ચાલતી હોવી જોઈએ. બીજો વિરોધાભાસ એ કે વાર્તા અત્યંત પ્રતીતિકર સંભવિત હોવી જોઈએ અને તે જ્યાં

તે ચમત્કારક હોવી જોઈએ. ઘણી વાર્તામાં બધું સંભવિત હોય છે અને છતાં કશું જ ચમત્કારક નથી હોતું. એ વાર્તા જ નથી. સર્વ રસમા અદ્ભુત રસને ઘટ્ટ કહ્યો છે તે આને લીધે.

હવે હું વાર્તાની વ્યક્તિઓ વિશે કહેવા ઇચ્છું છું. તેને માટે મેં પહેલાં કહેલો સૂરજ-મલજનો દુઅકો ફરી યાદ કર્યો. ત્યાં મેં કહ્યું કે વાર્તાના બનાવો કેટલાક કુદરતનાં બળોથી બનેલા, અને કેટલાક મનુષ્યથી બનેલા છતાં કુદરત જેવા જ કેવળ જડ પરિસ્થિતિના અંશરૂપ હોય છે. એ વાર્તામાં મેં કહ્યું કે આકડી નેળ એ મનુષ્યદૃત છતાં જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતી, તેમ જ નેળમા આગળ જતુ ગાંડું એ પણ જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતું. પણ, આપણે આગળ પૂછીએ, કે સૂરજમલજનો પકડી પાડવા તેની પાછળ પકેલી ધોડેસ્વારની વ્હાર એ શું હતી? એ જડ પ્રકૃતિનો અંશ હતી? ના, નહિ જ પણ તે માથે તે સ્વભાવને વ્યક્ત કરતું વર્તન પણ નથી એ ધોડેસ્વારના સ્વભાવ વિશે આપણે અહીં કશું જ જાણવા પામતા નથી. ત્યારે એને શું કહીશું? આપણે એને વ્યક્તિનું વર્તન કહેવાને બદલે આખા સમાજનું વર્તન કહીશું. એ વખતનો મમાજ એવો હતો કે કોઈ બહારવટિયો બાણ પકડીને નાસે ત્યારે રાજ્યના અસ્વારો તેની પાછળ વ્હારે ચડે ત્યારે ફરી પ્રશ્ન ફરી શું? શું સૂરજમલજ પોતે પણ એ રીતે સમાજનું જ વર્તન ન કહેવાય? એક રીતે કહી શકાય. તે વખતનો મમાજ એવો હતો કે કોઈને અન્યાય થાય ત્યારે તે માણસ બહારવટે ચડે, અને એમ બહારવટે ઘણા ચડતા. સૂરજમલજનું વ્યક્તિત્વ એ, કે તેઓ સાદા નેણિયામાં ધોઈ જતાં બરેલું ગાંડું ઢેરીને નાસી ગયા. આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે વાર્તા મુખ્ય પાત્રનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેની પાછળની ભોયમા આખો સમાજ, મમાજના વર્ગો કે વ્યક્તિઓ અને તેની પણ પાછળ અત્યંત ઝાખી રીતે આખું જગત રહેલું હોય છે. જેમ આપણે હાથમા પુસ્તક લઈ વાચતા આંખ અમુક પંક્તિ ઉપર હોય, ત્યારે તે પંક્તિ જ બગબર વચાય છે, પણ તેની આસપાસની પંક્તિઓ પણ નજરમા હોય છે, તેની પાછળ પુસ્તક નીચેનું ટેબલ પણ નજરમા હોય છે, પણ તે વધારે વધારે આંખ દેખાય છે, તેમ વાર્તામાં અમુક મુખ્ય વસ્તુ અત્યંત વિશિષ્ટ રૂપે દેખાય છે, અને તેની આસપાસનાં પાત્રો એટલા વિશિષ્ટ, અને સર્વની પછમાટે આખું જગત હોય છે, જે કે વાર્તામા તેનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય. અને તેથી જ વાર્તા વ્યક્તિ ઉપર, સમાજ ઉપર અને આખા જગત ઉપર પ્રકાશ નાખી શકે છે.

સાહિત્યમા એવો એક મત છે કે વાર્તાનાં પાત્રો વ્યક્તિ જ હોવા જોઈએ, નમૂના (types) ન હોવા જોઈએ. અહીં આ આખા મતની ચર્ચા શક્ય નથી પણ ઉપરના નિરૂપણથી આપ જોઈ શક્યા હશે કે વાર્તાનાં બધા પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ એકમરુપ ન જ બતાવી શકાય ઉપરની વાર્તામા સૂરજમલજનું બતાવાય તેવું આખી વ્હારના દરેક અસ્વારનું ન બતાવી શકાય નાટકમાં અનેક પાત્રો આવે, તેમાં નાયિકાને દપાલી કાગળ આપી જાય તેનું વ્યક્તિત્વ આવી શકે નહિ. એ તો માત્ર કાગળ આપીને ચાલ્યો જાય. (અચળત મિવાય કે એ દપાલી પણ મુખ્ય પાત્ર હોય, અને એ હોઈ શકે) વાર્તામા આવતા દરેક પાત્રનું વ્યક્તિત્વ આપવા બેમાય પણ નહિ તેમાં મુખ્ય અમુખ્યનું તારતમ્ય રાખવું જ જોઈએ. એટલે આ વ્યક્તિત્વ એ તત્ત્વનઃ તો ઓછાવતાનો પ્રશ્ન થઈ રહે છે પણ આ વ્યક્તિત્વનો નિયમ

એક બીજી રીતે પણ ખોટા છે. મદ્દગત રમણભાઈએ હાસ્ય ઉપરના લેખમાં જણાવ્યું છે તેમ, હાસ્ય માટે તો હમેશા નમૂનો (type) જ જોઈએ. અકબર-ખીરખાન, આલો, ભદ્રંભદ્ર, એ બધા નમૂના (types) જ છે. સાહિત્યને માટે એટલું જ હઠી શકાય કે જે કોઈ પાત્ર આવે તે જીવંત હોવું જોઈએ, એ એની મેળે બધું કરવું પ્રતીત થવું જોઈએ, તાજે કે વાર્તાકાર તેને ધક્કો મારી મારીને ચલાવે છે એમ ન દેખાવું જોઈએ. એટલે વાર્તામાં જે ખરેખર જરૂરનું છે તે વાર્તાની જીવંતતા, નહિ કે વ્યક્તિત્વ. એ જીવંતતામાં વ્યક્તિત્વ પણ આવતું હોય તેટલું આવે વ્યક્તિત્વ કેટલું આવવું કેટલું નહિ એ વાર્તાના સ્વરૂપ ઉપર અને રહસ્યભૂત વક્તાવ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. એ વ્યક્તિત્વને પણ વાર્તાકલાની બલાબક્તી મર્યાદા રહેવાની જ.

મેં આગળ કહ્યું કે દુચકામાં માત્ર બનાવનો ચમત્કાર હોય તો બસ થાય. વાર્તામાં મેં કહ્યું કે માત્ર બનાવનો ચમત્કાર બસ નથી. એમાં જે વિશેષ જોઈએ તે માનવજીવનનું રહસ્ય છે એ રહસ્ય એ જ કથાસાહિત્યનો પ્રાણ છે આ બાબત સમજાવવી મુશ્કેલ છે પણ આગળ આપેલા એ રેલવેમાં બનેલા બનાવના દુચકાથી કઈક સમજાવી શકીશ. રેલવેમાં બેસવાની જગા માટે બે માણસ વચ્ચે તકરાર થઈ તે બંને મહેમાન અને યજમાન નીકળ્યા. એમાં માત્ર બનાવની વિલક્ષણતા છે પણ રેલવેની કાચ વિનાની ખારી ઉઘાડી રાખવા કે બધે રાખવા બે ઉતારુઓ લડતા હતા તેમાં બનાવની વિલક્ષણતા ઉપરાંત રહસ્ય પણ છે, કે માનવ કેવો કલહપ્રિય અને કલહાધ છે? કોઈ પૂછે કે પહેલાં દાખલામાં રહસ્ય ન હોય, તો દુસ્તમ અને સોરાય બે અજાણ્યા માણસો તરીકે લડ્યા અને બાપદીકરો નીકળ્યા તેમાં વિશેષ રહસ્ય શું આવી ગયું? એમાં વિશેષ રહસ્ય અન્નબત આવે છે બાપદીકરાના યુદ્ધમાં દીકરો હણાયો, બાપની અત્યંત કરુણ દશા થઈ, વેરતુરિયતિ માણસને કેવો આંધળો કરીને કરુણ અવસ્થામાં લાવી મૂકે છે, અને જીવનમાં કરુણનું શું મહત્ત્વ છે-તે એ વાર્તાનું રહસ્ય છે. રેલવેના બનાવમાં આવું કશું રહસ્ય નથી.

અને ટૂંકી વાર્તા જીવનના કોઈ રહસ્યને ઝોઝાંગા ઝોઝાં પ્રાપ્તોથી, ઝોઝામાં ઝોઝા બનાવોથી, ઝોઝામાં ઝોઝા શબ્દોમાં નિરૂપિત કરે છે ધૂમકેતુનો અલી હમે. તેની દીકરીને કાગળ લેવા ને હમેશા પોસ્ટમાસ્ટરને ત્યાં જાય છે, ત્યારે પોસ્ટમાસ્ટર તેનું માનસ સમજી શકતો નથી પણ પોતે જ એકવાર પોતાના ફરજાના સમાચાર માટે ઉત્સુક થયો ત્યારે તેને અલીનું માનસ સમજાયું દર્દી જ દર્દીને ઝોળખી શકે છે, નહિતર માણસ એટલો જડ છે કે પાગકી મનઃસ્થિતિ તે સમજી શકતો નથી, એ એનું રહસ્ય છે. વાર્તાની સમગ્રતા આ રહસ્યથી બને છે વાર્તામાં રહસ્ય સપૂર્ણ પ્રતિબિંબિત થવું જોઈએ. વાર્તાના બનાવો અધવચ રહી જાય એ દોષ નથી, પણ રહસ્ય પૂર્ણ આવવું જોઈએ ઇતિહાસમાં બનાવ પૂરા થયો જોઈએ, વાર્તામાં રહસ્ય પૂરું થવું જોઈએ આ વાત ધણી સાદી દેખાય છે છતાં મેં અનેક વાર્તાઓ એવી જોઈ છે જેમાં કોઈ રહસ્ય જ ન હોય! અને જે કોઈ આ રહસ્યની આવશ્યકતા ન મમજવું હોય તો તેને સમજાવવું ધણું મુશ્કેલ છે એમ મેં મારા અનુભવથી જોયું છે તેને માટે સારામાં મારો ઉપાય, મહાન વાર્તાકારોની વાર્તાનું વારંવાર પરિશીલન એ જ છે.

દરેક કલા પોતપોતાની રીતે જીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દરેક કલા

પોતાના ઉપાદાનની શક્યતા અને મર્યાદામાં જે રહસ્ય પ્રકટ કરી શકાય તેને પ્રકટ કરે છે. કક્ષાકાર એ ઉપાદાનના પરિચયથી અને પોતાની પ્રતિભાથી પોતે પસંદ કરેલા સાહિત્ય-પ્રકારમાં શું પ્રગટ કરી શકાય તે શું નહિ, તે સમજી જાય છે અથવા બીજી રીતે એમ કહીએ કે રહસ્ય ઉપરથી તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. એ સિવાય ટૂંકી વાર્તામાં શું કહી શકાય તે શું ન કહી શકાય તે સંબંધી સામાન્ય નિયમ કરી શકાય નહિ સામાન્ય રીતે એમ લાગે કે જે રહસ્યો આખા જીવનપટને જોવાથી જ સમજી શકાય, તેમાં રહસ્યો ટૂંકી વાર્તામાં બતાવી ન શકાય. પણ મર જોમ્સ બેરી એક નાની જ નાટિકામાં એવું કરી બતાવે છે. એક પરિણીત દંપતી ત્રણ વાર સોલીસીટરને ત્યાં વિલ કરાવવા જાય છે, અને પહેલી વાર જે દંપતી અત્યંત મુગ્ધ અને પગપર આમકન હતાં, તે છેવટ કેવાં લાગણી વિનાનાં અને ગણતરીબાજ થઈ ગયા છે તે બતાવેલું છે એટલે બધાનો આધાર વાર્તાકારના કૌશલ ઉપર છે.

વાર્તાઓ ધણીખરી ગદ્યમાં લખાય છે અને ગદ્ય છપાય છે તેથી વાર્તાકારનું વક્તવ્ય અસંલગ્ન સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહી શકે છે. આથી સાહિત્યમર્જનમાં વસ્તુ રીતિ ભાવ વગેરેની બાબતમાં અવકાશ ઘણો વધી ગયો છે વાર્તા જ્યારે માત્ર કહી જ શકાતી ત્યારે તેના બનાવો ઘણે ભાગે સમયાનુક્રમમાં જ કહી શકાતા. હવે છપાતી વાર્તામાં વાર્તાના બનાવોને કટાઈ ગમે તે ક્રમે મૂકી શકે છે. કહેવાતી વાર્તામાં માનવસ્વભાવ ઉક્તિથી કે મંવાદથી ન બતાવી શકાય, કારણ કે મુખપરપરામાં ગદ્યની ઉક્તિ બરાબર સચવાઈ શકતી નથી, અને તેથી કટાઈ ઘણે ભાગે બનાવ અને ક્રિયા ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડે. હવે ઉક્તિ સચવાઈ રહે છે તેથી માત્ર ઉક્તિથી પણ તે સ્વભાવ બતાવી શકે. તેથી અભાવના જે અંશો ક્રિયા સુધી ન પહોંચે તે પણ વાર્તામાં બિતરી શકે. ટૂંકી વાર્તામાં જીવનના ઘેરા રંગો પણ આવી શકે છે, પણ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે જીવનના આજા રંગો પણ એમાં આવી શકે છે. એકબે દાખલાથી આ સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. નીચેની વાર્તા માનસીના અંકમાં આવેલી. વાર્તાની વિગતો યાદ નથી પણ તેનો વાંધો નથી

(માનો કે) આમસ્ટર્ડામ જતી ટ્રેનમાં બે ઉતાર્યો છે. તેમાં એક અભણ છે અને બીજો તે જ શહેરનો વતની છે અને ઘણે વરસે પોતાને ઘેર જતો હોય છે. પેણો શહેરનો માણસ અભણને બને તે સદાચમ્ન થવા આમસ્ટર્ડામ વિશે ઉપયોગી માહિતીઓ આપે છે, અને તેને કહે છે કે આમસ્ટર્ડામમાં એક સરસ હોટલ છે તેમાં બિતરને હોટલના માણસો સારા છે, સામે દૃશ્ય સુંદર છે, વગેરે અનેક વખાણ તે કરે છે પણ હોટલનું નામ બૂલી મથો હોય છે. તે ઘણો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેને સાંભરતું નથી. સ્ટેશન આવે છે, પેણો અભણને માણસ બિતરની વખતે પૂછે છે, છતાં પોતાને નથી સાંભરતું. એ અભણને માણસ તે પછી જુદો પડીને ચાંદ્યો જાય છે. પણ આ માણસને આ બૂલાઈ ગયાનો સંતાપ થાય છે. તે ઘેર જાય છે, કુટુંબના માણસો સાથે વાત કરવામાં તેનું ચિત્ત પરોવાઈ નથી, રાત્રે જાંઘ આવતી નથી. અને છેવટે એટલો બધો વ્યથ થાય છે કે પયારી છાંડી, મધરાતે એ હોટલ જઈને તેનું પાટિયું વાચી આવે છે.

અને નામ ત્યારે નીકળે છે—આમસ્ટર્ડામ હોટલ—એ જ શહેરનું !

આમાં રહસ્ય એટલું જ છે કે માણસ કોઈતર બહુ જ પરિચિત વાત પણ બૂલી જાય છે, અને કોઈતર બૂલી ગયેલી વાત જાણે એ વાતનું કંઈ પણ પ્રયોજન ન હોય છતાં

એટલી બધી ખટકે છે કે એ સાંભરે નહિ ત્યાં સુધી જંપ ન વળે. આ વાત જો લખાય નહિ તો કહેવાના એક નાના દુચકા તરીકે પણ સુદર લાગે તેવી છે. મેં ઉપર સાર આપ્યો છે તેમાં તેનું રૂપ સ્વભાવિક રીતે કહેવાતા દુચકા જેવું થઈ પણ જાય છે.

એક ખીછ વાર્તા, સદ્ગત રમણભાઈની, 'ચિઠ્ઠી' માદ કરો. તેમાં રહસ્ય એ છે કે આપણા સમાજમાં માણસો કેવા કેવા મૂર્ખતાવાળા અને અન્યાયવાળા પોતાના સ્વાર્થો સાધવા ચિઠ્ઠીઓ માગે છે. આ ચિઠ્ઠીની વાર્તામાં એક રીતે એમ કહી શકાય કે એ કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં આખા સમાજની એક ટેવ ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે. તેમાં કોઈ પણ એક વ્યક્તિના ગુણો ઉપર પ્રકાશ નથી પડતો, માત્ર મમાજનું વ્યક્તિગત સ્વાર્થોપલું લક્ષમાં આવે છે. આ વાર્તાઓનું રહસ્ય એવું છે કે તેને વ્યક્ત કરવા નવલકથા ન લખી શકાય. અને ટૂંકી વાર્તાની એ જ વિશિષ્ટતા છે તેનાથી આવાં નાનાં નાનાં છતાં જાણુવા જેવાં રહસ્યોને વાર્તામાં પ્રગટ થવાનો અવકાશ મળે છે. તેનું લવિષ્ય મોટું છે

હવે એક પ્રશ્ન ચર્ચો આ વિષય પૂરો કરીશ. નવલકથાથી મોટી કથાને આપણે પુરાણ કહી શકીએ. તેમ ટૂંકી વાર્તાથી મોટી અને નવલકથાથી નાની એવી લાંબી વાર્તાનો વર્ગ સ્વીકારવાની જરૂર છે ખરી ? મને લાગે છે કે એવો વર્ગ સ્વીકારવો ઠીક છે. શ્રી. મુનશીની 'પૃથિવીવલ્લભ' અને 'સ્નેહસંપ્રમ' વાર્તાને નવલકથા કહેવા કરતાં લાંબી વાર્તા કહીએ તો વધારે સારુ. એ વાર્તામાં નવલકથા જેવો વાર્તાનો ઉઠાવ નથી. આ બંને વાર્તાનું વસ્તુ નવલકથા જેવું અનેક પાસાવાળું નથી, પણ એકધારું આદ્યું આવતું વૃત્તાન્ત છે. સદ્ગત શરદખાણુની 'વિપ્રદાસ' નવલકથા છે, પણ તેમનું 'સ્વામી' 'દેવદાસ' અને એ જ દષ્ટિએ 'દત્તા' સુદ્ધા લાંબી વાર્તા છે આ રીતે આપણે વૃત્તાન્તખીજ કથાસાહિત્યનો નીચે પ્રમાણે ક્રમ કરી શકીએ. દુચકો, ટૂંકી વાર્તા, લાંબી વાર્તા, નવલકથા અને પુરાણ. આ સર્વનું વાહન ગદ્ય છે, અને ગદ્યમાં હજી પુષ્કળ વિકાસને સ્થાન છે કારણકે ગદ્યનો વિસ્તારી વિકાસ મુદ્રણકલા પછીથી થયો છે. આપણા સાહિત્યકારોનો આ દિશાનો પ્રયત્ન બહુ ફળદાયી નીવડવા સભવ છે. *

[‘પ્રસ્થાન’ના વાચકો દલે આરી પેઠે બાણે છે કે બાણ રામભાઈ પટેલ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના સારા અભ્યાસી છે. દિંદ બહાનના ભુકાભુદા દેશોમાં દરરોજ ને નવા નવા પક્ષટાઓ થતા નથી, નવા નવા રોતરળના દાવો બેલાય છે તેથી દલે આપણે પરિચિત રહેવું જ જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ દલેથી તેમણે દર મહિને ‘પ્રસ્થાન’માં બહિર્ગતનો મયળા હેઠળ લેખો લખવાનું સ્વિકાર્યું છે એ જણાવતા મને આનંદ થાય છે.—સં‘આલોક’]

ઓરિટ્ટયા-જર્મની

મિન્સ બિસ્માર્કે જર્મન રાજ્યોને પોતાની મધ્યસ્થ સત્તા હેઠળ એકત્ર કરીને જર્મનીને મહાન લશ્કરી રાષ્ટ્ર બનાવ્યા પછી જર્મની જ યુરોપીય રાજકારણ અને ‘બેલ્ગન્સ ઓન્ પાવર્સ’ને કોઈ પણ જાતનો પક્ષો આપવામાં મોખરે રહ્યું છે. ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટલી, ઓરિટ્ટયા-હંગરી કે ઝારનું રશિયા: કોઈ પણ રાષ્ટ્ર જર્મનીની માફક યુરોપીય રાજકારણનું કેન્દ્રસ્થાન નહોતું થઈ શક્યું. બિસ્માર્કે, જર્મની જ મોટે ભાગે ખીખે રાષ્ટ્રોની પરદેશનીતિ નક્કી કરાવતું રહ્યું છે. યુરોપીય મહારાષ્ટ્રોની નજર જર્મની ઉપર કાયમ માટે મડાયેલી રહી છે. યુરોપીય રાજકારણમાં જર્મની જે જાતનો પાસો ફેંકે એના ઉપર જ ખીખે રાષ્ટ્રો પોતાની પરરાષ્ટ્રીય નીતિ ધડતા રહ્યાં છે. મહાયુદ્ધ પહેલાંના ફ્રાંસ-સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના દુર્ભેગ વિરોધી જર્મનીને કારણે જ સંધાયા. રૂસો-સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગળ્યાહતો અંત જર્મનીએ જ આપ્યો, અને ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, રશિયા અને જાપાનને જર્મનીએ જ બેગાં કર્યાં.

આનું કારણ શું હતું? બિસ્માર્ક અને કૈઝરની નીતિ જગતસ્વામિત્વ સ્થાપવાની હતી. અને એ સ્વામિત્વ ત્રિવિધ હતું. આર્થિક, રાજકીય અને લશ્કરી. લશ્કરી સ્વામિત્વનો વિકાસ કરવા જતાં કૈઝરે ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને રશિયાને બેગાં કર્યાં, ને ફ્રાંસની ચોક્કસ દુશ્મનાવટ બીજી કરી. આર્થિક અને નૌકાબળનું પ્રભુત્વ સ્થાપવામાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સત્તાને એણે પ્રતિસ્પર્ધાની પરિસ્થિતિમાં મૂકી. રાજકીય બાજુએ સમસ્ત યુરોપ ખેંડતું આધિપત્ય મેળવીને કૈઝરને ૨૦મી સદીનાં નેપોલિયન થયું હતું અને જેમ ૧૮૧૫માં નેપોલિયનની યુરોપીય સ્વામિત્વની વિનાશક મહત્વાકાંક્ષાએ ઓરિટ્ટયા, ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયાને એકપક્ષી કર્યા હતાં તે જ પ્રમાણે કૈઝરે, ફ્રાંસ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને રશિયાને એકત્ર કર્યાં.

મહાયુદ્ધ પછી યોડાં વરસ માટે જર્મની યુરોપિયન રાજકારણના સરમુખત્યાર તરીકે દૂર થયું. ફ્રાંસ અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનાં યુદ્ધમાં એની કેડ ભાંગી નાખી હતી. પરંતુ એ રાષ્ટ્રો જર્મનીનો લશ્કરીવાદ દૂર ન કરી શક્યાં. માત્ર યોડાં વરસ એને દબાવી શક્યાં એટલું જ.

જર્મનીના લશ્કરીવાદને ફરી ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાની અનુકૂળ તક આર્થિક મંદી અને ફ્રાંસ-સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સ્પર્ધાએ મોકળી કરી આપી જ્યારે આખું જગત આર્થિક મંદીના ઊંડા ખાળમાં અટવાઈ પડ્યું હતું ત્યારે જર્મનીની કુક્ષિત લશ્કરીવૃત્તિ નાત્સીવાદે વિકસારી આજે ફરી પાછું જર્મની કૈઝરના વખતનું પોતાનું યુરોપીય વર્ચસ્વ ધારણ કરી રહ્યું છે. અને જે ભય યુરોપને માથે કૈઝરના જર્મનીનો હતો એ જ ભય હિટલરાર્ષ્ટ જર્મનીનો છે. નાત્સી જર્મની યુરોપને માટે મહાભયસમાન હોવાના કારણે ખુફા છે.

હિટલરની આક્રમણકારી નીતિનું પ્રધાન અંગ એ છે કે એ જે દેશોમાં જર્મન પ્રજાઓ વસે છે એ પ્રજાઓને તે તે દેશની પ્રજા તરીકે અને તે તે રાષ્ટ્રની સર્વોપરિતાને અધીન રાખવા માગતો નથી. એને બધી જર્મન પ્રજાને એક રાષ્ટ્રના અંગુલ હેઠળ લાવી જર્મન સરકારની અધીનતા હેઠળ લાવવી છે. એમ કરવાનો જર્મનીનો રાજનૈતિક હક્ક હોવાનો એનો દાવો છે. એ દાવો સફળ કરવા માટે બધા જ યુરોપીય દેશોમાં નાત્સીવાદનો ફેલાવો કરવાની સખત હિલચાલ એણે ઉપાડી છે. આ હિલચાલનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ બીજા યુરોપીય દેશોમાં વસતી જર્મન પ્રજામાં જર્મન રાષ્ટ્ર સાથે જોડાઈ જવા માટે સખત પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

પરંતુ એ માટે એનું પ્રથમ કાર્ય ઓરિટ્ટયાને જર્મની સાથે જોડી દેવાનું હતું. આર્થિક, ભૌગોલિક, રાષ્ટ્રીય ને જાતીય—Racial—દૃષ્ટિએ ઓરિટ્ટયા જર્મનીનો જ એક ભાગ છે એમાં શકા નથી; અને મદાયુદ્ધ પછી ઓરિટ્ટયાને જર્મની સાથે જોડાઈ જવું પગલું અગ્રા-વવામાં આવ્યું હતું. ઓરિટ્ટયા અને જર્મની બન્ને યુદ્ધપરાજિત રાષ્ટ્રો હોવાથી મિત્રરાજ્યોની બળજબરી એમને સહન કરી લેવી પડી હતી અને રાષ્ટ્રોને અલગ ને સ્વતંત્ર રાખવામાં મિત્રરાજ્યોનો એક વારંતવદર્શો હતો એ જરૂર હતો કે ઓરિટ્ટયા જર્મનીને મિત્ર રાખવાથી જર્મનીનો એકતા તૂટી જશે અને એટલે અંશે એ નબળું પડશે. આથી યુરોપને માથેથી જર્મન પ્રભુત્વનો ભય કાયમ માટે દૂર થાય.

હિટલર એ જાણતો હતો કે બૃહદ્ જર્મની—Greater Germany—ની પોતાની મુસાદ ઓરિટ્ટયાને જર્મનીથી અલગ રાખીને બર નહિ લાવી શકાય બૃહદ્ જર્મનીના સ્વભાવે સિદ્ધ કરવામાં ઓરટ્ટો-જર્મન જોડાણ એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ હતી. કારણકે ઓરિટ્ટયા જોડાવાથી જર્મન પ્રજાની વસતી, પ્રદેશ ને સંપત્તિ વધે, જે જર્મનીના લશ્કરી દબીકરણ માટે ખૂબ જરૂરી વસ્તુ હતી. પરંતુ ઓરિટ્ટયાને જર્મની સાથે જોડવું શી રીતે?

ફ્રાંસ કે સિટન કાંઈ પણ ઓરિટ્ટયાને જર્મની સાથે લગી જવા દે એમ નહોતાં. મુસોલિનીને પણ એ કાંવે એમ નહોતું. આ ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે ઓરિટ્ટયાન પ્રજાનો મોટો ભાગ ઓરિટ્ટયાન સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખવા માગતો હતો. ઓરિટ્ટયાન સત્તાધારી વર્ગના અગ્રણી ડૉ ડોલ્ફસ સુસ્તીગ વગેરે મુસોલિનીના ભેરુઓ હોઈ એમને હિટલરના અંગૂઠા નીચે દબાવ નહોતું.

આ મુશ્કેલીનો સામનો સત્તામાં આવ્યા પછી તરત જ કરવામાં હિટલરને સફળતા ન દેખાઈ. ૧૯૩૪ના જુન માસમાં ઓરિટ્ટયાન ચાન્સેલર ડૉ. ડોલ્ફસનું ખૂન કરાવી ઓરિટ્ટયામાં આંતરવિગ્રહ જગવી એને કબજે કરવાનો હિટલરનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. કારણકે ડોલ્ફસના પક્ષને પાછળથી મુસોલિનીનો ટેકા હતો. એ વખતે નિષ્ફળ ગયા પછી હિટલરે ત્રણ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા પોતાનું ધ્યાન દોર્યું.

- ૧ જર્મનીનું અતિવંગી લશ્કરી બળ વધારી નાત્સી સત્તાનું દબીકરણ કરવું;
- ૨ ઓરિટ્ટયામાં ડોલ્ફસની પાછળ આવનાર સુસ્તીગના પક્ષનું નેર તોડી પાડવા માટે ઓરિટ્ટયામાં નાત્સી પ્રવૃત્તિ ભેરદાર કરવી; અને
- ૩ મુસોલિની માથે મૈત્રી સ્થાપિત કરવી.

ફોકો-બિટીશ પ્રતિસ્પર્ધાને લીધે ૧૯૩૫માં જર્મનીનું લશ્કરી બળ વધારવાની અનુકૂળતા હિટલરે મળવી લીધી. વર્મેલ્સના કારનામાનો ભગ કરી ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ એટલે અમલમાં મૂકી. આ માથે મુસોલિનીની મૈત્રી સર કરવાની તક પણ જોઈ થઈ. એપ્રિલીના

ઉપર મુસોલિનીએ ચર્ચા કરી એમાં રાષ્ટ્રસંઘના બહિષ્કારની સામે જાહેરે એણે મુસોલિનીને બધી મદદ આપી. બદલામાં પોતાની ઓરિદ્વયન નીતિ પ્રત્યે એણે મુસોલિનીની સમતિ મેળવી લીધી. ઓરિદ્વયામા નાત્સી પ્રચારકાર્ય પણ ખૂબ જોરમા ચાલતું હતું દિવસે દિવસે નાત્સી પ્રવૃત્તિ જોરદાર અને વધારે ને વધારે ત્રાસવાદી બનતી જતી હતી.

આ બધી સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પેદા કર્યા પછી માત્ર હવે કોઈપણ બહાનાની જ રાહ હિટલરે જોવા માંડી. સુસ્ત્રનીગને બોલાવી એણે એને આપેલું અલ્ટીમેટમ એ એક બહાનું જ હતું. અલ્ટીમેટમની શરતોનો સુસ્ત્રનીગે કરેલો ભગ, વિચેના ઉપર નાત્સી દૂર દરવાનું મુદર બહાનું હતું.

લોહીનું ટીપુય પાડ્યા વિના હિટલર ઓરિદ્વયાને કબજે કરી શક્યો એનું કારણ એ હતું કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં નાત્સી લશ્કરી શક્તિ એટલી વધી ગઈ હતી કે એનેા સામનો કરવાની સુસ્ત્રનીગની તાકાત નહોતી. આ ઉપરાંત, ઓરિદ્વયન નાત્સી પક્ષ, ઓરિદ્વયન લશ્કરમા નાત્સી અમલદારો, ઓરદ્રો-જર્મન સરહદ ઉપરના અમલદારોના મોટા ભાગમાં નાત્સીવાદનો ફેલાવો વગેરે કારણો પણ હતા. આ કારણોને લીધે સુસ્ત્રનીગ, હિટલરનો સામનો કરી શકે એમ પણ નહોતું. અને આ બધાંની પાછળ જર્મનીનું અદ્યતન નાત્સી લશ્કર, ઓરિદ્વયન નાત્સીઓનું પીકચળ હતું.

ઓરદ્રો-જર્મન જોડાણની અસર

કદાચ મુદ્દ પછીના આતરરાષ્ટ્રીય બનાવોમા જર્મનીનો ઓરિદ્વયા ઉપરનો સફળ હલ્લો એ સૌથી મહત્ત્વનો બનાવ લેખાય લાવિષ્યના યુરોપીય અને જગતપ્રતિદાસને પલટી નાખતો એ બનાવ થઈ પડે એટલી એની વિપુલ શક્તિઓ છે. એને લીધે જ અચાનક એ સમાચાર જાણી યુરોપીય રાજપુરુષો રતબ્ધ થઈ ગયા હતા. ઓરિદ્વયાને જર્મની સાથે જોડાવાથી જર્મનીની વરતીમાં ૮૦ લાખનો વધારો થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઓરિદ્વયન કાચો માલ, ઓરિદ્વયન સેન્દ્રજ્યોત્સુ એનું અને ઓરિદ્વયન વિદ્યુદ્ શક્તિ ધરાવનાર જળધોધોનો તો જર્મનીને લાલ મળ્યો જ છે. હિટલરની રાષ્ટ્રીય સ્વપર્ણાપ્તિ—self-sufficiency—ની યોજના પૂરી કરવામા ઓરિદ્વયાની પ્રાપ્તિ એક મોટી સદાય થઈ પડે એમ છે.

પરંતુ જર્મન વર્ચસ્વ જમાવવા રસ્તામા ઓરિદ્વયા જર્મનીને દરવાજા મોકળા કરી આપે છે. રૂમાનિયા, હંગરી, બલ્ગેરિયા, બુગોસ્લેવિયા અને પોલાન્ડને પોતાની અસર નીચે લાવવામાં ઓરિદ્વયાને લીધે હવે જર્મન સરમુખત્યારને ઘણી અનુકૂળતા થઈ પડશે.

આની સૌથી મોટી અસર ક્રામ. ઝેકારલોવેકિયા અને સોવિયેટ રશિયા ઉપર પડી છે. જર્મનીનું સામર્થ્ય વધવાને લીધે એ પ્રમથલુમા ફાંસની સલામતી જોખમાઈ છે. ઝેકારલોવેકિયા પણ જર્મનોની સરહદ ઉપર આવેલું હોવાને કારણે અને એના સરહદી પ્રદેશમાં ૩૦ લાખ જેટલા જર્મનો વસતા હોવાથી, એને જબરી બીક પેડી છે. ઝેકારલોવેકિયાના જર્મનોમાં ખૂબ જોરથી જર્મની સાથે જોડાઈ જવાનું પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું છે. આને લીધે ઓરિદ્વયાના જોડાણ પછી તરત જ એક સરકારે ફાસ અને સોવિયેટ રશિયા પાસે નાત્સી હુમલાની પરિસ્થિતિમા કેટલે અંશે સદાય મળશે એની માગણી પેશ કરી. ફાસ અને સોવિયેટ રશિયાને નાત્સી જર્મનીના વધતા જતા જોરની સખત બીક હોવાને લીધે એ અને દેશોએ ઝેકારલોવેકિયાને જર્મન હુમલાની પરિસ્થિતિમાં તરત મદદ કરવાની ખાતરી આપી દીધી છે. આમ છતાં હિટલર ઝેકારલોવેકિયા ઉપર કંઈ ધમીએ હુમલો કરે એ કળી શકાય એમ નથી. ઝેકારલોવેકિયા ઉપર હુમલો કરતાં પહેલાં એને નીચેની બાબતો ધ્યાનમા રાખવી પડે એમ છે:

(૧) ક્રાંસ અને સોવિયેટ યુનિયને ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હુમલો થતાં એને તગ્ન ન મદદ કરવાની બાહેધરી આપી હોવાથી એના ઉપર હુમલો કરતાં જર્મનીને ફાંમ, ઝેકોસ્લોવેકિયા અને સોવિયેટ રશિયા સામે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યો.

(૨) જેમ ઓસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે નેશવામાં દિટલર મુસોલિનીનો સાથ મેળવી શક્યો, એમ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર હુમલો કરવામાં સાથ મેળવી શકે એમ આજે તો લાગતું નથી. કારણકે ગેમ-અર્જિન ધુરને કારણે મુસોલિની દિટલર માથે ગમે એટલો બાઈનપીનો ગાડ્યો નેડાયો હોય, છતાં એ જર્મન પ્રગ્નને અને જર્મનીના લશ્કરીવાદને મારી પો પિછાને છે. ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર આધિપત્ય જમાવ્યા પછી જર્મની મધ્ય, પૂર્વ ને ઉત્તર યુરોપીય રાષ્ટ્રો ઉપર સહેલાઈથી કાબૂ જમાવી શકે. શરુઆતમાં એ કાબૂ આર્થિક હોય ને પાછળથી રાજકીય કાબૂ જમાવવામાં મદદકર્તા થઈ પડે.

મુસોલિની આ ગિચતિ સદન કરી શકે એમ લાગતું નથી, કારણકે એને લીધે એ ભાગોમાં આજે જામેલ છટાલિયન પ્રજાવલેવ નથી પરિસ્થિતિમાં જોખમમાં મૂકાય. આ ઉપરાંત મુસોલિનીની પોતાની મુગદ પશુ છટાલિયન વચ્ચેની હોવાથી એ જર્મન પ્રમુખને બેફામ વધવા દે એમ લાગતું નથી.

(૩) જે યુદ્ધમાં ક્રામ સડોવાય એ યુદ્ધમાં વહેલુમોડું સ્થિતન પાલ્ય એને પહે સડોવાયા વિના ન રહી શકે કારણકે સ્થિતન જાણે છે કે ક્રામ, ઝેકોસ્લોવેકિયા વર્ગે દેશને કચી નાખ્યા પછી જર્મન લશ્કરીવાદ એટલો મજબૂત થઈ ગયો હશે કે એનો સામનો પછી સ્થિતનને એડલે દાથે કરવો અશક્ય થઈ પડે.

ઝેકોસ્લોવેકિયાને વિશે આ પરિસ્થિતિ હોવાથી દિટલર ને યુગપિયન યુદ્ધ જમાવવાની ગણતરી કરતો હોય તો જ એ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર દમણા દડલો કરવાનો વિચાર અમક્રમાં મૂકે. પરંતુ ગમે ત્યારેય એને એ સમજદના જર્મન પ્રદેશોને જર્મન પ્રાન્ત-જર્મન મત્તા-માથે નેડી દેવા છે એ ઉઘાડી વાત છે. એને માટે અસરકારક પગલું એ કપારે કરશે એ આજે કહી શકવું મુશ્કેલ છે.

દરમ્યાન ઝેકોસ્લોવેકિયન જર્મનોને એક સરકાર મામે ઉરકેરવાની કિયા નેશબેર ચાલી રહી છે. જેમ ઓસ્ટ્રિયા ઉપર હુમલો થયો એ પ્રમાણે કદાચ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર દિટલર હુમલો નહિ કરે. કારણકે તો ક્રાસ અને સોવિયેટ રશિયા તરત એને પડખે નેડાઈ જાય અને વહેલુમોડું સ્થિતન પાલ્ય જર્મની સામુ યુદ્ધમાં પડે આથી દિટલર કદાચ દવે ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ખીજી રીને કામ લેશે ઝેકોસ્લોવિક જર્મનો અને એક પ્રાન્ત વચ્ચે એ આંતરવિગ્રહ જમવે. એને માટે જ કદાચ ઓસ્ટ્રિયા લઇ લીધા પછી એક જર્મનોમાં નાત્મી પ્રગ્નિને એણે ખૂબ વેગ આપ્યો હોય. ને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં નાત્મી જર્મનો આંતરવિગ્રહનો દવ સળગાવે તે આજે જેમ સ્પેનના આંતરવિગ્રહમાં ફાગિરટ ઈટલી અને જર્મની બજાવાબોરોને મદદ કરે છે છતાં એને હુમલો કર્યાનું ગણવામાં નથી આવતું તેમ ઝેકોસ્લોવેકિયાના આંતરવિગ્રહ વિશે બને.

બાંને માર્ગ એ લેવામાં આવે કે ચારે બાલુથી એક મરકાગ ઉપર દગાલુ લાવી ઝેકોસ્લોવેકિયાના જર્મન જિલ્લાઓને સ્વચાલક —Autonomous—કરવામાં આવે. એ પ્રદેશના નાત્મી જર્મન આગેવાનોના બાપજીમાં દમખૂં એ જાનની માગણીનો મુર મેખળાય છે. આ માગણી એક સરકાર સ્વીકારી શકે એમ નથી. કારણકે એમ થાય તો એક રાષ્ટ્રના અવધો

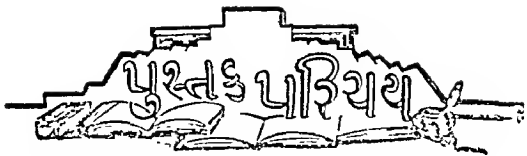
છૂટા પાડવા જેવું યર્થ ગય. ઝેકાસ્લોવેકિયા અહુ ઉલોગપ્રધાન દેશ હોવાથી એનો એકએક પ્રદેશ આર્થિક અન્યોન્યાશ્રય સંબંધથી જોડાયેલો છે. જર્મન પ્રદેશોને સ્વમત્તાક બનાવવા જતા, ઝેકાસ્લોવેકિયાની ખીજી લઘુમતિ કામ રૂમાનિયન, મગ્યાર વગેરેને પણ છૂટી પાડવી પડે. આ મુશ્કેલી ઉપરાત એ કામો એક રચણે વસેલી નથી જર્મનો સિવાય ખીજી લઘુમતિ કોમો દેશમાં બધે છૂટક છૂટક પથગયેલી વસે છે. બધા જર્મનો પણ એક માથે નથી વસેલા. અને ત્યાં જર્મનો વસેલા છે ત્યાં એમની વચ્ચે જ થોડા પ્રમાણમાં પણ એક, મગ્યાર વગેરે લોકો વસે છે. આમ એકજીવન માથે વણાઈ ગયેલી પ્રગ્મને શી રીતે છૂટી પાડવી એ સમજી શકાય એવું નથી છતાં જર્મનો આજે આ વ્તતનો માગણી કરી રહ્યા છે. કદાચ આવી વાહિયાત માગણીને નકાર મળતાં આંતરવિગ્રહ યજગાવવાનું એ એક બહાનુ એમને મળી ગય નો નવાઈ નહિ.

ષ્ટિરીશનીતિ

યુરોપીય મહારાજ્યોની સત્તાતુલામાં વિલેપ પડતા ષ્ટિરીશનીતિ ઉપર એની ભારે અસર પડે છે. કારણકે ષ્ટિરન યુરોપીય રાષ્ટ્ર રહ્યું નથી, એ જગતવ્યાપી રાષ્ટ્ર યર્થ ગયુ છે. દુનિયાને ખૂણે ખૂણે ષ્ટિરીશ હિતસંબંધોની જાળ પથગઈ ગઈ છે. હિટલરની વધતી જતી શક્તિ આને લીધે ષ્ટિરીશ સત્તાને નચેતામાં પ્રકી દે છે. આઝ્ટ્રો-જર્મન જોડાણે ષ્ટિરીશનીતિ ઉપર ગભીર અસર કરી છે આજે ષ્ટિરીશ સત્તાધીશો હિટલર-મુસોલિની સાથે કઈ રીતે કામ લેવાથી ષ્ટિરીશ હિતોની યથાગ્નિતતા અક્ષત જળવાઈ રહે એ બાબતમાં ભારે મતભેદમાં પડી ગયા છે. ચર્ચિત્ર અને લોઈડ જ્યોર્જનું ટ્રપ એમ માને છે કે ફ્રાન્સિસ્ટ રાષ્ટ્રો સામે ડેમોક્રેટિક રાષ્ટ્રો કે જેને મહાયુદ્ધ પછીની વ્યવસ્થા આશુ રાખવામાં લાભ છે એમને સાથે લઈ ફ્રાન્સિસ્ટ વિરોધી બ્લોક રચવાથી હિટલર-મુસોલિનીને દબાવી શકાશે. જ્યારે એન્ગલોફોન, સાર્ડમન, હેલિકેકમની અનેલી ષ્ટિરીશ કેબિનેટ એમ માને છે કે એ વ્તતનો બ્લોક રચવાથી યુક્તી શક્યતા સહેલી બને છે કારણ કે એ સ્થિતિમાં હિટલર-મુસોલિની સ્વરક્ષણની દૃષ્ટિએ ભેગા યર્થ જશે. એમની નીતિ એવી છે કે ષ્ટિરને કામ કે સોવિયેટ રશિયાના બ્લોકમાં દાખલ ન થવું કે ન તો ફ્રાન્સિસ્ટ બ્લોકમાં દાખલ થવું. પરંતુ તટસ્થ વલણ અપત્વાર કરવું. તટસ્થ વલણ અપત્વાર કરીને જે બાબતોમાં હિટલર-મુસોલિનીના હિતસંબંધો અચડતા હોય તે બાબતોમાં એમની સાથે લાગી જઈ એમની અચડામણ વધારી મૂકવી; જેથી રોમ-બર્લોન ધૂગ નખળી પડે દા ત, મધ્ય યુરોપમાં નાત્સી વર્ચસ્વ જામે એ મુસોલિનીને ફાવે એમ નથી. તે મુસોલિની માથે ષ્ટિરીશ હિતોની અચડામણમાં સમાધાન કરી એનો સાથ મેળવી હિટલરનો સામનો કરવો તાજેતરમાં થયેલ એ બ્લો-ઈટાલિયન કરાર ને સ્પેનના આંતરવિગ્રહમાં ફ્રાન્સિસ્ટ દબાવગીરીને અને એબિસિનીયાની જીતને મંજૂર કરવાની જે નીતિ એન્ગરલેઈન અપત્વાર કરી છે એ મુસોલિનીને હિટલરથી વિખૂટો પાડવાનો એક મોટો પૈતરો હોવાનું જ સ્પષ્ટ કરે છે.

આમ છતાં ષ્ટિરીશ સત્તાધારીઓ હિટલર કે મુસોલિની બંનેને એક માથે મંતોષી શકે એમ નથી. એમ કરવા જતા ઘણા ષ્ટિરીશ હિતોનો એમને ભોગ આપવો પડશે.

પરંતુ હમણાની ષ્ટિરીશનીતિ એટલું તો જરૂર બતાવે છે કે કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ કે નીતિનો સિદ્ધાંત ષ્ટિરીશનીતિને દોરતો નથી, પરંતુ પોતાના હિતસંબંધો પ્રમાણે જ ષ્ટિરીશનીતિ ઘડાય છે ને બદલાય છે

ધર્મકોષ, વ્યવહાર કાંડ, વિભાગ ૬: મંપાદક : શ્રી. લક્ષ્મણશાસ્ત્રી જ્વેશી : ધર્મોપદેશ, વાંચ ૩૧. ૧૫

આ પુસ્તકને દિદુધર્મનો દરેક પ્રેમી તેમજ મંમૂત સાદિત્ય અને દિદના દર્શકદેશો દરેક અભ્યાસી આવકાર આપશે. દિદુધર્મનો મમૂત મંમૂતિનો ખ્યાલ આપતી એક જૂદા પ્રકાશન યોગનાનું આ પદેલું પુસ્તક છે એ યોગનામા ધર્મ, સમાજ, વ્યવહાર, કલા વગેરે મર્વ વિષયો પર ઉપલબ્ધ સર્વ માહિત્યનો આ આપવામાં આવે છે. એક જ વિષય ઉપર ને અંધકારોએ કંઈ પણ સંખેયું દોષ છે તેમના અવતરણો મમયના અનુક્રમે આપેલા છે, પદેલાં અવતરણો મપૂર્ણ દોષ છે અને પછીનામા જ્યાં કઈ પણ નવું દોષ તે અને બાજીનાં સાર આપેલો છે. આવું કામ અત્યંત ધીન્ન, શ્રમ, તંત્ર્યવરદા, ગોઠવણ અને બનેલ શાસ્ત્રીઓના મદકારનું કૃણ છે

ઉક્ત પદેલો વિભાગ વ્યવહાર એટલે કાળના અને કાયદાનું કામ અલાવવાની રીત, સાહેબી યોજાવવાની રીત વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં દિવ્ય કોઠી જેવી કે લાખમાં અંકિ લેવા વગેરે પ્રાચીન માન્યતાઓનો પણ ઉલ્લેખ આપે છે.

ઉચ્ચતમ અભ્યાસની કોલેન્ જેવી સમયાઓ, મોટાં પુસ્તકાલયો વગેરેએ આ ઉત્તમ પ્રકાશન માદમને ઉત્તેજન આપતું જોઈએ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર યોસાઈટીનાં વાર્ષિક પ્રકાશનો : આ વર્ષનાં પ્રકાશનો પણ દર વર્ષની પેઠે ખાન ખેલે તેવાં છે દાર્શનિક કોશ : પ્રથમ ખંડ મપાદક શ્રી. હોશાલ નરભેગમ ભટ્ટ કિમલ એક રૂપિયો. આપણાં પ્રાચીન મંમૂત દર્શનશાસ્ત્રોમાં આવતા પશ્ચિમી ભાષિક સંખ્દો અને પદોનો અર્થ ગુજરાતીમાં અર્થ આપેલો છે કોશના સંખ્દો જેનાં સદ્ગત શાસ્ત્રીનું વિશાળ વાચન જળુર્ષ આવે છે. માત્ર આપા કોશની મદદથી ગુરુ વિદ્યા ભાગ્યે જ કોઈ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી શકે, તેમ જ આ કોશ મંમૂતમાં જગકીરનો ન્યાયો છે છે તેટલો વિસ્તૃત નથી, પણ એકવાર જેને અમુક શાસ્ત્રમાં વિધિગર પ્રવેશ થયો દોષ, તેને આગળ અભ્યાસ કરતા વાંચો કોશ મદદ કરી શકે તેથી પણ વિશેષ નો ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત પાશ્ચાત્યિક સંખ્દો વાપરનાર આપા કોશની મદદથી વધારે મારી રીતે અર્થ સમજીને વાપરી શકશે.

કોશ નો મદ્દને લખેલો છે એ જ હયાય છે, એટલે તેમાં દરે વધારો કે એવો ફેરફાર શક્ય નથી, અને છે ને રૂપમાં પણ તે બેલેક રીતે ઉપયોગી છે. જતાં એલે સચના કરી નો આવરક છે. કોશનું મુદ્દજ ગૂચ ગિનાનું રતું જોઈએ. નરિ તે અમ અને આ કોશમાં પછી જગાએ મુદ્દજના કોશો ન્દી ગયા છે, અને કેઈ કોઈ જગાએ ને

તદ્દન વિપરીત અર્થ થઈ જાય એવી જૂલો રહી ગઈ છે. દાખલા તરીકે અનુપલબ્ધ: નો અર્થ “અનુપલબ્ધિનો અભાવ” છે ત્યાં “ઉપલબ્ધિનો અભાવ” નોંધે એ. અહીં તો જૂલ સુધારી લેવાય તેવી છે પણ તેના ઉપર અનુપલબ્ધિપ્રમાણને નીચે ‘જે’ ‘અદૃષ્ટ’ જે મધળા બનાવોનું સાધારણ કારણ છે, તેની વૃત્તિ કરવાને ‘અસાધારણ કારણ’ એવું પદ લક્ષણમાં મૂક્યું છે ” પહેલો ‘જે’ નહોતો તો વાક્ય વધારે સ્પષ્ટ થાત, અને ‘વૃત્તિ’ છે ત્યાં ‘વ્યાવૃત્તિ’ શબ્દ હશે એમ અમારું અનુમાન છે. વિરામચિહ્નો પણ વધારે સલાહપૂર્વક મૂકવાથી અર્થ વધારે સારો સમજાય. દાખલા તરીકે અહીં જ “જ્ઞાનના કરણરૂપ અદૃશ્ય અભાવના અનુભવનું અસાધારણ કારણ” કહ્યું છે ત્યાં “જ્ઞાનના કરણરૂપ” શબ્દો પછી અદૃશ્યવિરામ હોય તો ગુજરાતી વાંચનારને વધારે મદદ થાય. સંસ્કૃત અવતગ્લોમાં પણ ઘણી જગાએ છાપની જૂલો છે, જેન પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ આપવામાં ઘણી જૂલો છે દાખલા તરીકે ‘અજીવ’નો અર્થ ખોટો આપ્યો છે અજીવનો અર્થ જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘જડ’ થાય છે, જેને માટે ખીજે પારિભાષિક શબ્દ ‘પુદ્ગલ’ છે, બધે મોક્ષ વગેરે ક્રિયાઓ આત્માને હોઈ શકે છે, અજીવને નહિ તે જ પ્રમાણે ‘લોકાકાશ’ ‘અલોકાકાશ’ ના અર્થો પણ ખોટા છે. સંભવિત છે કે મૂળ લેખકને જૈનદર્શનોનો અભ્યાસ ઝોઝો હોય. તેથી જૈનશબ્દો કોઈ જૈનશાસ્ત્રના પરિચિત પાસે નોંધરાવી સુધરાવવા નોંધે એ ખીજ સૂચના એ કરવાની છે કે આ પુસ્તકમાં પુસ્તકો કે ગ્રંથકર્તાઓનાં નામો ટૂંકી અક્ષર સજામાં આપ્યા છે તેના ખુલાસો મૂકવો નોંધે.

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૩’ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૮. તૈયાર કરનાર: શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ. દરેકની કિંમત રૂ. ૧. પહેલાના જેવાં જ આ પુસ્તકો ઉપયોગી છે. પૂઠા ઉપર જ ‘નું’ ઉપર અનુસ્વાર નથી, તે સુધાગવો નોંધે આવી સંસ્થાએ મૂકે માટે ખાસ અનુભવીનો લાભ લેવો નોંધે.

મનોમુકુર (ગ્રંથ ત્રીજો) : કતા સ્વ નરસિંહગવ બોળાનાથ દોવેટિયા. કિ. એક રૂપિયો. આ બહુમૂલ્ય વિવેચન નિષ્પાદના સંગ્રહનો આ ત્રીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો તે આવકાર-યોગ્ય છે. આ ગ્રંથમાં કેટલાક લેખો ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાના છે. કેટલાક પુસ્તકોનાં અવલોકનો છે. એક કાવ્યનું વિવેચન છે. અને તે ઉપરાંત છૂટક નિષ્પાદો છે. લેખો જુદે જુદે સમયે લખેલા છે. એ રીતે કંઈક લેખકની શૈલીનો અભ્યાસ કરવામાં પણ આ ગ્રંથકામ આવે એવો છે. “સદર્શનની બે પદ્ધતિઓ”નો લેખ તો ૧૮૮૨માં લખી અધૂરો મૂકેલો, પછી બાવન વરસે એટલે કે ૧૯૩૪માં પૂરો કર્યો છે, જે લેખકની અરધી સદીની સાહિત્ય-સેવાના સાક્ષીરૂપ છે. અનેક દૃષ્ટિએ આ લેખો અભ્યાસયોગ્ય છે. શ્રી નરસિંહરાવની વિવેચન-પદ્ધતિ ઘણાને અરુચિકર લાગે છે, પણ સ્પષ્ટ વિચાર કરવાના અને ગમ્મમાં લખવાના સંસ્કાર પાડવાને તે અતિ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧લો).—લેખક. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી: કિંમત ૧ રૂપિયો.

શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતના ઇતિહાસના (૧) પૌરાણિક (૨) પ્રાચીન (૩) મધ્યકાલીન રાજપૂત (૪) મધ્યકાલીન સુમલમાન અને (૫) આધુનિક એવા વિભાગો પાડેલા છે. તે પૈકી ત્રીજો પ્રારંભ તેઓ વલ્લભી રાજ્યના અંત અને અણહિલપુરની સ્થાપનાથી ગણે છે. આ પહેલા વિભાગમાં સિદ્ધરાજના મૃત્યુ સુધીનો સંવત ૧૧૯૯ સુધીનો ઇતિહાસ આવે છે.

સિદ્ધરાજના સમયનો. અને તે પછીનો ઇતિહાસ, કર્તા કહે છે તેમ સર્જન છે, અને આ વિભાગો માત્ર સંગવડ ખાતર કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ઇતિહાસના સંશોધક તરીકે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ યશસ્વી છે, પણ તેમાં ઘણાં સંદેહસ્થાનો છે, ઘણી જગ્યાએ નિર્ણાયક પુરાવાનો અભાવ છે, ઘણી જગ્યાએ એક જ કાળના ઇતિહાસને માટે ભિન્ન હકીકત રજૂ કરતાં ઓછાં વધુ સંદિગ્ધ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે. આ સર્વ સ્થળોમાં શ્રી શાસ્ત્રીએ સ્વતંત્ર ચર્ચા કરી છે અને બહુ જ પ્રામાણિક રીતે પોતાના નિર્ણયો નોંધેલા છે. આમ કરવામાં તેમણે ગુજરાતના અભિમાનથી કે કથાની આકર્ષકતાથી નિર્ણયતુલાને ડાલવા દીધી નથી. આ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને પરિણામે તેમણે પ્રત્યંધાત્મક સાહિત્ય વિશે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેથી ઘણાને અણગમે થયો છે. પણ પ્રત્યંધાત્મક સાહિત્ય તેમણે દર્શાવ્યું છે તેથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય તેમ નથી જ. આવી ચર્ચાથી ઇતિહાસના બનાવોનો પ્રવાહ ક્યાંક વિચ્છિન્ન થતો લાગે પણ તે આપણી ઇતિહાસ સંશોધનની ભૂમિકાએ અનિવાર્ય છે, અને આવી ચર્ચા તેમણે અને તેટલી ટૂંકી કરી છે. અને એ સઘળું છતાં આખું પુસ્તક એવી રીતે લખાયું છે કે તે સમયના ઇતિહાસ વિશે વાચકને પૂરો ખ્યાલ આવે. લેખક સાથેમાથે સામાજિક સ્થિતિ પણ જણાવી છે, અને ઘણા ભાગો તો વાચક બહુ રસથી અને ગુજરાતને માટે મમત્વ ધરાવી વાંચશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્લેટોનું આદર્શ નગર :—અનુવાદક: શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક. કિંમત રૂ. એક.

પ્લેટોના રીપબ્લિકની જગતસાહિત્યમાં ગણના થાય છે. હજી પણ કોઈપણ રાજ્ય પ્રકરણની ગમે તેટલી આધુનિક સ્થિતિને ચર્ચના પુસ્તકમાં પણ, ને તત્ત્વચર્ચા હશે તો જરૂર તેમાં પ્લેટોના પુસ્તકનો ઉલ્લેખ હશે, જેવરે પ્લેટોની અસર તો હશે જ. આખું પુસ્તક અવશ્ય અનુવાદ યોગ્ય છે.

પ્લેટોએ તત્ત્વચર્ચા સંવાદોદ્ધાર કરેલી છે. એક પ્રકારના કલાત્મક મંવાદનો એ નમૂનો ગણી શકાય તેમાં તત્ત્વજ્ઞ દર્શનશાસ્ત્રની શુદ્ધતા કે જડતા નથી છતાં વિચારો સ્પષ્ટ છે. તેમાં વિચારોની તાજગી છે, અને મંવાદ સ્વાભાવિક રીતે રસજનકો ચાલે છે.

આ જે અંશો મંવાદની વિશિષ્ટતા છે તે જ ભાષાન્તર માટે અધરા છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે ભાષાન્તર સાડું સ્પષ્ટ અને મૂળની તાજગીવાળું સહેલી સરળ યથાર્થાન ગુજરાતી વાતચીતની ભાષાવાળું થયું છે. ભાષાન્તરકરે મૂળ ગ્રીકના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને વળગી ન રહેતાં, ગ્રીક પાઠિભાષિક શબ્દોનો પૂરો અર્થ મમજી તેને માટે ગુજરાતી સંસ્કૃત શબ્દો પસંદ કર્યા છે તે યોગ્ય કહ્યું છે.

નીતિશાસ્ત્ર :—ભાષાન્તરકર્તા: રા. રા. પ્રદીપાદભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ. કિંમત બાર આના. ગ્રો. મૂરના Ethics પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. મૂળ પુસ્તક વિશે ભાષાન્તરકર કહે છે કે એ પુસ્તક “લઘુ છે, પણ ગૌરવવાળું છે, અને તેથી જ શાન્તિથી અને ધીરજથી એનું વાક્યેવાક્ય મનન કરવા જેવું છે. એમાં લોકપ્રિય શૈલીમાં નીતિશાસ્ત્રનાં રસિક ઉદાહરણો નથી...પણ વિચારની ઝીણવટ અને નિષ્પક્ષપાત ચર્ચા વિરમય પમાડે એવી છે.” અને અનુવાદ જ્ઞેતાં ભાષાન્તરકરનો એ મત અમને યથાર્થ લાગે છે. પશ્ચિમના નીતિશાસ્ત્રની ચર્ચાનાં મુદ્દાનો જેમને પરિચય નથી તેમને આ પુસ્તક અઘડું, કવચિત્ અરમિક લાગશે, પણ આવી ચર્ચા હમેશાં અભ્યાસી માનસની અપેક્ષા રાખે છે, અને તત્ત્વચર્ચાના રસિક

અભ્યાસીને આમાંથી ઘણું મળશે. દલીલો ઘણી સૂક્ષ્મ છે, અને તેને સફળ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે.

ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો: શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ પીતામરદાસ દેરાસરી. કિંમત ચાર આના.

આ નાની ચોપડીમાં બાલચુથી માંડીને મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી સુધીના જે જે ગુજરાતીઓએ હિંદીમાં લખેલું છે તેનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ છે. ઘણાખરા ઉલ્લેખોમાં દષ્ટાન્તો આપેલાં છે તેથી વાચન રસિક થયું છે.

અત્યારે આખા હિંદમાં હિંદી પ્રચારની હીલચાલ ચાલે છે ત્યારે હિંદી સાથેના આપણા પૂર્વસાગ્રહ જાણવા જેવો છે.

લીંચુ અને તેની જાતનાં ફળોનો ઉદ્ભવ: લેખક મગનલાલ ગફ્ફર. કિ. ચાર આના.

ઠસ્કેશુ અને તેના માણસો: શ્રી અમૃતલાલ ચૂનીલાલ મોદી. કિંમત દસ આના

૨૧૦

લગનપ્રપંચ:—લેખક: શ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ. ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક અધ્યાયના લેખક: શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળા પ્રકાશક. શ્રી. રણછોડશુ કે મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ શુદ્ધ ત્રયાવસિ પુસ્તક ૧૦. પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૦૦ કિંમત રૂ. ૩-૮-૦.

જેને ગૌરવપૂર્વક માનવરાસકૃતિ કહેવામાં આવે છે તેમાંની લગનસંસ્થા પણ એક છે. માનવી પોતાની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પશુપક્ષીઓની જેમ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. જગતનાં પ્રાચીનતમ ધર્મપુસ્તકોમાં એનાં પુષ્કળ પ્રમાણુ મળી આવે છે. “આદિ માનવ વનમાં વસીને વનફલ અને વનફળ ખાતો ને નગ્ન રહેતો તે વારે તે લગનહીન અવસ્થામાં રહેતો.” (લગનપ્રપંચ પૃષ્ઠ ૧૦) આ સ્થિતિમાં તેણે સુધારો કર્યો અને તે આજસુધી અવિરત ચાલ્યા જ કર્યો છે અને ચાલશે. એ સુધારો તે જ આપણી આજની માનવ-સંસ્કૃતિ અને તેના આજસુધીનો ઇતિહાસ તે એ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ. સુધારામાં કુધારાની અને કુધારામાં સુધારાની અચડામણુ પણ એ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ જેટલી જ જૂની છે. આ સુધારો, સંખ્યતા અથવા માનવ-સંસ્કૃતિ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનારી નીવડી છે કે કેમ તે ધરમૂળથી જ સંકરભરેલું છે. આજના અનેક વિચારકોને એની સંસ્કૃતિનું મંડાણુ જ ભૂલભરેલું લાગવા માડયું છે. આથી જ ઉઘાડા શરીરે રહેનાર (ન્યુડીસ્ટ) લોકોના મડળ યુરોપ અમેરિકામાં સ્થપાતાં જાય છે લગનસંસ્થાનું પણ આમ જ છે, છતાં લેખક કહે છે તેમ “તેમાંથી પાછા વળીને ફરી મૂળ સ્થિતિએ જવું હવે અશક્ય નહિ તો અશક્યવત્ યથાં પડયું છે. યાદ રાખવું ઘટે કે નદીપ્રવાહ પાછો ફરીને પોતાને મૂળ સ્થાને જઈ શકતો નથી.” (પૃષ્ઠ ૪૬૦) જે સંસ્કૃતિનો તેને વારસો મળ્યો છે તે તેના હાડમા ભિતરી ગઈ છે. આથી લગનસંસ્થાના દોષોનો અભ્યાસ કરી તેમાં સુધારા કરવા એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. જે રીતે માનવસમાજનું વધુમાં વધુ કલ્યાણુ યથાં શકે એ રીતે તેના પર વિચાર થવો ઘટે અને એ જ હેતુથી મદાન વિચારકોએ મુમાજને દોરવા જોઈએ.

આ દષ્ટિએ ‘લગનપ્રપંચ’ એક સુદર ગ્રંથ છે. એના લેખક શ્રી. નરસિંહભાઈ ગૂજરાતના ગણપાગાંડયા વિચારકોમાંના એક છે. વિચારક સાહિત્યમાં આપણું સાહિત્ય છેક જ દરિદ્ર છે. આપણે ત્યાં વિચારક સાહિત્યનું પરભાષાઓમાંથી લાવોન્તર ઘણું થયું છે, પણ સ્વતંત્ર તર્કથી બહુ ઓછા પુસ્તકો લખાયા છે. જગતના એક મહાવિકટ પ્રશ્નને ઉકેલતા આ

જ પોષાતી વિચારશ્રેણી પર તેમણે ઊંડા પ્રદારો કર્યા છે એમાં શંકા નથી. એમના વિચારો માટે એમને મમતા છે, પણ દુઃગમ્ય નથી. નિષ્ક્રિય અને નિર્બળ ન જનતા યુવક યુવતીઓ પૂર્વગ્રહો ત્યજી વિવેકભુદ્ધિથી સારાસારના વિચાર કરતાં થાય એ જ એમની કામના છે. વૃદ્ધ છતાં તેમનામાં યુવકનું લોહી વહે છે અને તેથી જ તેમને યુવક જગત પર વિદેશ શ્રદ્ધા છે. એમની એ શ્રદ્ધા સફળ નીવડે.

લગ્નમીમાંમાના અનેક પ્રશ્નો આ પુસ્તકના વિષયની બહારના છે. આપણે ત્યાં બળાત્કારે વૈધવ્ય અને વાંઢાપણાનો સળગતો પ્રશ્ન છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓના વારમાદરો ગૂંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન છે. લગ્નવિચ્છેદ, મંત્રતિનિયમન, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન વગેરે પ્રશ્નો છે. શાંતિના ગોળ અને લગ્નદેવની મર્યાદા; મંચનનનાં ક્ષેત્રો અભાવ, લગ્નમાં મોટાં નાનિ-જોગન, પરદણ અને વસ્ત્રાલકાર અને તેથી પુત્રી અગ્રજામણી થઈ પડવાની દુઃખદ સ્થિતિ, કેળવણી, સ્ત્રીકેળવણી અને તેમણે આપણા દેશને માફક આવે તેવી શાસ્ત્રી કેળવણીનો અભાવ; કાર્મવિમાન અથવા જ્ઞાતિવિજ્ઞાનનું છેક જ અજ્ઞાનઃ આરા અનેક પ્રશ્નો આપણી સામે છે. આપણી લગ્નમંચર્યાને પાગળી જનાવતા આ બધા પ્રશ્નો પર સ્વતંત્ર પુસ્તકોની આપણા સાદિત્યને જરૂર છે થી નરસિંહભાઈના આ પુસ્તકથી ઉપગના પ્રશ્નો પર મંબીરજી વિચાર કરવાની આપણામાં વૃત્તિ ભગશે એવી આશા સહેજે બધાય છે.

શ્રી. નરસિંહભાઈ એ પિતૃગૃહને રચાને માતૃગૃહની દિમાપન કરી છે. આ વિષય વધુ વિચારણા માંગે છે.

કેટલાક અધ્યાય મુદ્દર નિબંધ જેવા છે. વિધવા, અતિવસતિ, મંત્રતિનિરોધ, પુમરો, સુમજનન, નરનારીના સેવાવિભાગ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે અધ્યાયો આ કોટીના છે. ચર્ચાર્પક થઈ પડે તેવા અધ્યાયોમાં 'લક્ષ્ય' ખાસ ધ્યાન એવું છે. જોહામાં જોહું વધ વીસથી સરુ થઈ, સરખાથી માંડી વધુમા વધુ પાચ વર્ષનું અંતર લક્ષ્ય માટે એમણે કરાવ્યું છે તે ખૂબ વિચારણીય છે. હટ્ટા ખડે અને આપેલ નવનીત પણ ખૂબ વિચારણીય છે. "સમસ્ત મમાજ અસ્તવ્યસ્ત થતો જાય છે ને તેનો મૂળ પાપભાગ પુરુષને જ મારે છે. ત્યારે મમાજને સર્વાંગ મુદ્દર બનાવવો હોય તો પુરુષે સ્ત્રીને સાચી રીતે મુક્તિ આપવી જોઈશે, તેને તેનું ધર્માસન પાછું સોંપવું જોઈશે" અને "અધર્મ-વચ થઈ પુરુષ ન સોરે તો રોહનગ્રામ, સેવાગ્રામ મચાવીને પોતાનું એ સાચુ ધર્માસન પ્રાપ્ત કરેવું જ જોઈશે" નવનીત ૩૦ અને ૩૧ (૫૬ પૃષ્ઠ.)

લેખક માટે શ્રી. મહારાજા કહે છે: "લેખક તરીકે એમણે ગૂજરાતમાં એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે કે તેઓ જે લખે તે ગૂજરાતે ધ્યાન દઇને વાંચવું જ પડે." આ શબ્દો ને સાચા હોય-અને તે છે જ-તો આ પુસ્તક ગૂજરાતી નરનારીઓ વાંચે અને ખૂબ વિચારે.

ડાહ્યાભાઈ મનોરક્ષાઈ પટેલ

નિવેદન

ગુજરાત સાદિત્ય મહા, અમદાવાદ, તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૮ની સાલના ગુજરાતી વાર્ષિકની સમીક્ષાનું કામ શ્રી. મણુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારને સોંપવામાં આવેલ છે. તો આથી ગુજરાતના લેખકો અને પ્રદારકોને વિનંતી કરવાની કે તેઓએ પોતાનાં પુસ્તકો શ્રી. મજમુદારને નીચેના સરનામે મોકલી આપવાં:—

શ્રી. મણુલાલ ર. મજમુદાર

મૈત્ર્યધામ, પ્રતાપનગ,

વડોદરા

રોજનીશી

માર્ચ : ૧૯૨૮

- તા. ૨૬ ઓરિસ્સાની આર્થિક પુનર્વચના મંટિ જનરલ ગોસ્વામીએ એક ચોજના બહાર પાડી, હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણ યથું; નાશિકમાં બોસલે લશ્કરી શાળાની હુદ્દાટન ક્રિયા થઈ.
- તા. ૨૮ ભપાને નાન્દીગિમાં ચોતાની નવી સરકાર સ્થાપન કરી, એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૨૯ ઓરિસ્સાની ધારાસભાએ સમવાયત ત્રનો વિરોધ કરતો ઠરાવ પસાર કર્યો.
- તા. ૩૦ ૨૫ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ફટની રકમ રૂ. ૫૮૦૦૦) ગાંધી જેવા સંધને સુપરત કરવામાં આવી; માણસામાં ખેડૂત સત્યાગ્રહ અને જલિયાનવાલા બાગનું પુનરાવર્તન યથું ૫૦૦ સ્ત્રીઓને દરબારગઢ આગળ ચારે બાજુથી ઘેરી લાડીમાર કર્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૩૧ શારદા એકઠામાં સુધારે કરતુ શ્રી બા. દાસનું જિલ વડી ધારાસભામાં પસાર થયું; રમાનિયાના મંત્રીમ ડળે રાજનામું આપ્યું.

એપ્રિલ

- તા. ૧ મહાસભાની કારોબારી સમિતિની એક કલકત્તામાં બેઠક; હિંદુ-શ્રીરીરા કરારો કરતા પહેલાં વડી ધારાસભાનો મત લેવો જોઈએ, એવો શ્રી. અત્યર્થનું એ રજૂ કરેલો ઠરાવ વડી ધારાસભામાં પસાર થયો.
- તા. ૨ બંગાળના નજરકેદીઓના પ્રશ્ન અને મહાસભાજીની બંગાળ સરકારના ગૃહસચિવ સર નસીરુદ્દીન સાથે મળ્યા.
- તા. ૫ ધી અમદાવાદ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિયેશનમાં કટોકટી બરેલી પરિસ્થિતિ બ્રી થઈ; બજાર બંધ રાખવાનું પ્રમુખે નક્કર કર્યું.
- તા. ૬ હિંદુભરમાં જલિયાનવાલા બાગ અને રાષ્ટ્રીય સભા હિંદુઓ; મધ્યપ્રાંતનો પ્રશ્ન એક સ્વતંત્ર ટ્રીબ્યુનલને સોંપવાનો મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ નિર્ણય કર્યો.
- તા. ૭ ચાલુ ધારાસભાની મુદત સને ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી એક વર્ષ વધુ લખાવવાનો નિર્ણય કર્યાનો ગવર્નર-જનરલની સંદેશો વડી ધારાસભામાં વાંચી સભાગણવામાં આવ્યો; મુખ્ય સરકારનું પ્રાથમિક કેળવણી જિલ્લા હિંદુઓ પ્રતિષ્ઠિતો સોંપવાની કેળવણી પ્રકારની દરખાસ્ત પસાર થઈ.
- તા. ૮ હિંદુલીના રાજકેદીઓ સાથે ગાંધીજીએ વાટાવાટ કરી; ફાંસની બે બૂમની સરકારે રાજનામું આપ્યું.
- તા. ૯ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી. સુનીલાલ વર્માના શાહને 'સ્વ. રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક' અર્પણ કરવામાં આવ્યો; ઇ. સ. ૧૯૩૭ના ગુજરાતી પ્રકાશનોની સમાલોચના પ્રો. અનંતરાવ રાવળે કરી; અલાહાબાદમાં કેમ્પી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું.
- તા. ૧૦ પ્રો. દલાદિયરે ફાંસનું નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું; ઓરિસ્સામાં લોકમત ગણતરીનું પરિણામ જર્મનીના પક્ષમાં આવ્યું ૯૯૭૫ ટકા લોકોએ એટલે ૪૩ લાખ ઓરિસ્સામાં જર્મન સત્તા દેહળ બંધ પસંદ કર્યું, મૈસૂરના ગિલ્લા મેનિસ્ટ્રેટ મહાસભાનો ૧૫૪ ફરકાવવાનો મનાઇ હુકમ નક્કર કર્યો.
- તા. ૧૧ ચીનાઓએ શાંગહાઇ નજીકના બે મહત્વના મથકોનો કબજો મેળવ્યો.

- તા. ૧૩ ક્રાન્સના વડાપ્રધાનને નાણાંપ્રમો અંગે નિર્ણય સત્તાઓ આપતું બિલ કેન્સ એન્ડરે પસંદ કર્યું; ગાંધીજીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું. "જંગલ સરકાર સાથે વાટાપાટો આપવી દોષ તથા સુધી ફેલીઓ અંગે જાહેર દેખાવો કરીને નહિ...આખરી નિર્ણય જાહેર યતાં દબ મલીને જશે."
- તા. ૧૪ મહાત્મા ગાંધી અને વાંઘસંગેય વચ્ચે દિલ્હીમાં મત્રણા; અમદાવાદમાં રોડ મન્ટ્રેસ કોલાહલ પુસ્તકાલય સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના હસ્તે ખુલ્લું મૂકાયું.
- તા. ૧૬ ઈંગ્લાંડ અને ઇટાલી વચ્ચે મહત્વના કરારો થયા.
- તા. ૧૭ મુંબઈમાં કોમી રમખાણ થયું.
- તા. ૧૮ આદામાનથી છૂટી આવેલા કેટલીક શ્રી કુવેશચંદ્ર ચૌહરણનું અવસાન થયું.
- તા. ૧૯ વિશ્વભ્રમણીના ચીનમથનના રિપોર્ટર પ્રો. તાન-યુન-શન ઉપર પે. જવાહરલાલ નંદેરે સંદેશો: "રાષ્ટ્રની આઝાદીના સંગ્રામમાં આખરે ચીનને જ વિજય થશે."
- તા. ૨૦ યુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાં ગંગોત્ર બિલની ચુસ્તતા યદ.
- તા. ૨૧ ચીને લોન્ચુ ગુમાચુ એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; રૂમાનિયામાંથી ફાસિઝમને નાતૂડ કરવા ત્યાંની સરકારે આપના પગલા લેવાની જાહેરાત કરી.
- તા. ૨૨ મદ્રાસમાં કામદાર અને માલિકોની સયુક્ત પરિષદમાં શ્રી. નિરિના ઉદ્યારો: "કામદારો અને માલિકોના સંદર્ભે વિના ફઘીગોની આખાદી નથી...લવાઈના કરતા સમભૂતીની પદ્ધતિમાં મને વધારે વિશ્વાસ છે."
- તા. ૨૩ લખનૌમાં રીઆ-સુત્રી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું; સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા દોળ વેડછી આશ્રમમાં હમી રાનીપરજ પરિષદ ભરાઈ.
- તા. ૨૪ અમદાવાદમાં રોડ ચીમનલાલ નચીનલાલ વિદ્યાવિદ્યાર્થનો ૨૫ વર્ષ પૂરા કર્યા નિમિત્તે મહોત્સવ ઉજવાયો, જયપુર રાજ્ય અને રીકરના રાજ્યમાંના વચ્ચે ઝડપે ડોને થયે.
- તા. ૨૫ ઈંગ્લાંડ આયર્લેંડની સરકાર વચ્ચે નાણાવિષયક કરારો થયા; મુંબઈ સરકારે મુંબઈ અમદાવાદ તથા મોલાપુરમાં મકાનભાડાની તપાસ કરવા સમિતિ નીમી; જે ગંગોત્રી પદ માહત્તી આપે આવેલા વિદ્યાર્થનમ્ ગામની એક જાહેર સત્તામાં કુલનંદને અંગે નૈયુરની પોલિસે એ ગોળીબાર કર્યા ૩૨ માણોએ માર્યા જવાની વીગત જાહેર આવી.
- તા. ૨૬ બ્રિટિશ સરકારનું નવું અંદાજપત્ર આમની સભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું. પારેશી ચા પર જકાત નખાઈ.
- તા. ૨૭ ગુડાગીરી સાથે કડક પગલા લેવા બિલ મુંબઈની ધારાસભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું.
- તા. ૨૮ મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી. જ્ઞાના વચ્ચે મુંબઈમાં હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્ન અંગે મત્રણા; હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના વડા પ્રધાન અને ક્રાન્સના વડા પ્રધાન મો. દલાદિયર વચ્ચે યુગેષી પરિસ્થિતિ વિશે મહત્વની મત્રણા યદ.
- તા. ૨૯ મહાત્મા ગાંધીજી મરદદના પ્રવાસે ડાહ્યા; જોરિસ્ટાના કામચલાક જવર્નરની નિમણૂકે અંગે લખી થયેલી કટોકટીના પ્રશ્નંગે મહાત્મા ગાંધીજીએ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૩૦ 'મનસિસ'ના આશ્રય દેશ શ્રી. સચવાતા પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં મુંબઈ કચિઓનો મુગાદો. મૈસૂર રાજ્યમાં થયેલા ગોળીબાર અંગે સરકાર તરફથી નેમજ મહાત્મા તરફથી તપાસ સમિતિ નીમી; રવીન્ડ્રજીની સરકારે દરદાઈ અનેગોમા તરફ રહેવાની ચાલી રાષ્ટ્રસંઘ ઉપર મોકલી આપી.

ના ગૃહઉદ્યોગના વેપારીઓ માટે : અજમાવી જુઓ.

કોઈ પણ સાઈઝનું
પાકું તથા કાચું બાઈન્ડીંગ
ક્યાં કરાવશો ?

કિશનરાવ ગોવિંદરાવ
સસ્તા સાહિત્યની પાછળ : બદ્ર.

ગેરટીડ

❶ નેશનલ પેન ❷

વા પ રો.

તમજ લેટની વસ્તુઓ માટે અને
લેટેસ્ટ નોવેલ્ડીઝ માટે પધારો

મહેતા બ્રધર્સ તથા દરવાજા
અમદાવાદ

ઓછા ખર્ચે થોડા વખતમાં
સ્વાશ્રયી બનાવે તેવી શાળા

‘ગુજરાત ટેઈલરીંગ સ્કૂલ’

સમ્રભાણ કાપકામ અને સીતાઈકામ
શીખવાય છે.

વિગત માટે સવા આનાની રીજીટ બીડો.

નાનુભાઈ વિશ્વનાથ પાઠક

૯, ભારતીનિવાસ • એલિસબિજ • અમદાવાદ

બહેનો માટે અલગ

શિક્ષણ શોધ :—

વખત, પૈસા અને મહેનત બચે.

ઘરે છેલ્લો નંબર, છ વર્ષની ઉંમર સુધી, પોતાની
ભાષા શીખી લે છે. સ્કૂલમાં છેલ્લા નંબરનો વેગ, જિંથા
નંબર માટે પણ સ્વખર્ચ તરફ પડે છે. કારણ :—
સ્કૂલમાં તો નફાખોરીનું તત્વ હાજર પાત્ર છે, સાતથી
પંદર વર્ષની દલાલી વિના બાળકોને તે છાત્ર જ કેમ ?
આધુનિક પુરુષોત્તમ બોર્ડિંગ હાઈસ્કૂલ
૧૯૮૦, ખાડિયા, અમદાવાદ.

દાંતનું દવાખાનું

દાંતને લગના કોઈપણ
કામ માટે મળે.

દાંતના ડોક્ટર

ડૉ. મંગળપ્રસાદ એસ. ભટ્ટ
બી ડી. એમસી.

ગાંધીરાડ, કુવારા ગામે, અમદાવાદ.

કોઈ પણ સાઈઝના પુસ્તકનું
પાકું બાઈન્ડીંગ
ક્યાં કરાવશો ?

જેઠાભાઈ એન્ડ સન્સ

પીરમણ રોડ : અમદાવાદ.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરસના રૂ. ૨૫

એક વખતના માત્ર અઢી રૂપિયા

જોઈએ છે—ની જાહેરાત માટે આ જગાનો ઉપયોગ કરો.

શિક્ષક જોઈએ છે—

માત્ર બે રૂપિયામાં
૩૦ દિવસ સુધી
તમારું કામ કરો !

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

ટયૂશન જોઈએ છે—

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

કેન્વાસર જોઈએ છે—

પ્રધાન કાર્યાલયનાં પુસ્તકો
માટે પ્રચારકામ કરવા માટે.
શરતો માટે વ્યવસ્થાપકને લખવું.

આ જગા ભાડે આપવાની છે.

વરમના રૂ. ૨૦
એક વખતના રૂપિયા બે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશન

[* મૂલ્યો પુસ્તકો મુખ્ય ધંધાકાના દેળવણી ખાતા તરફથી મેનૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
રાનજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. મુદ્ર	૦-૪-૦
નવકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦
કાન્તિકારી લઘુ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બગવાની બીજ વાળું (નથી)	
કાશીના મુખ્યમંત્રી	૦-૬-૦
ગરીબની હાથ	૦-૩-૦
વીરની હાલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
હાલિયેથ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારોડાની દિનરત	૦-૨-૬
આંધ્રીય આલમ	૦-૮-૦
પૂનરીને ખગલ	૦-૪-૦
બારસદની વીરંગનાઓ	૦-૨-૦
લાલ ટોપી	૦-૩-૦
અથાવા ઓલિયા	૦-૩-૦
૬ હાનું દિલ	૦-૩-૦
કેકાનું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું બાંક	૦-૪-૦
કાલિને માર્ગ	૦-૪-૦
* રોકે ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની ઘડીકાઈ	૦-૮-૦
* મારી કહાણી	૦-૮-૦
* ચંચુતરો	૦-૧૦-૦
કાચા ભગવતી કડવી વાણી	
અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમહ	૦-૮-૦
* કમળદુબ	૦-૩-૦
* વૃદ્ધા તારી	૦-૮-૦
નારણભાઈ પ્રવેશની કન્યાને	
પત્રો [સુધારેલી આવૃત્તિ]	૦-૬-૦
જીવનચરિત્ર	૦-૧૦-૦
નૂતન રસિયામા રોકિયું	૦-૮-૦
* ચીન નાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
બોરોવિજય અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લઘુ કે પ્રપચ ૧	૦-૮-૦
* દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
શહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાચાવા	૦-૩-૦
આપણા આદાર	૦-૬-૦
સી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૪-૦
નિવિરજ આશુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર જીવનકથા	૧-૪-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

* પ્રેમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ]
* સ્ત્રી અને પુરુષ
* કથાવલિ ભા. ૧
* નવો અવતાર ભા. ૧
* નવો અવતાર ભા. ૨
* નવો અવતાર ભા. ૩
* દષ્ટિપરિવર્તન
* કથાવલિ ભા. ૨
સમગ્રમુખ

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

* ધરે-આદિરે
* ચુરંગ અને બે બહેનો
નોંધાકર્ષી
ખુલ્લું ગ્રન્થાવલિ
એક કાન્તિકારીની આત્મકથાભા.
એક કાન્તિકારીની આત્મકથાભા.
ઉશ્વત્તે દનકાર
* માતા આસોપાલવ
* દિવેન્દ્રની વાતો ભા. ૨
* ગીતામન્યન
* સત્યમય જીવન
લઘુપ્રપચ
રોપના કાળો
સ્વેચ્છિકા ભા. ૨

મકીઈ પ્રકાશનો

* દિવેન્દ્રની વાતો ભા. ૧
સ્વેચ્છિકા ભા. ૧
જીવનનાં દંદ
ચુબન અને બીજી વાતો
મારતપુત્રપ્રવાસ
આંધ્રી મહિમદોસ્તવાંક
કયે રસ્તે ?
રામ અને કૃષ્ણ [ત્રીજી આવૃત્તિ]
ખુલ્લું અને મહાવાણી [૨]
* ધરેન્દ્ર ચુ વૈદક
મહિનચર્ચા
* સામરમતી
રશિયાનું ધડતર
ભૂખમરાનો ઉપાય
શહીદનો સંદેશ
* તમને એ નહિ સમજાય

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એકલે પ્રગતિ

અસહકાર
વ્યપારવ્યવસ્થા આંધ્રીજી
મહિસપ્રતાપ
કારાવાસની કહાણી
અનંતા

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પબ્લિકાલયોને શેડ્યુલ કમિશન દ્વારા આપવામાં આવશે

ઉર્મિ

સાહિત્ય અને સંસ્કારોનું માસિક

એનું વાર્ષિક લવાન્ત્ર પાંચ રૂપિયા છે.
અંગ્રેજી મહિનાની છેલ્લી તારીખે એ પ્રગટ થાય છે.
કોઈપણ મહિનાથી એના ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

એક વરસમાં

એક સળંગ નવલકથા આપે છે.
વીસથી પચીસ ટૂંકી વાર્તાઓ આપે છે.
આઠેક જીવનરેખાઓ આપે છે.
ત્રણ ચાર પ્રવાસવર્ણનો આપે છે.
દેશ-વિદેશની સંસ્થાના પરિચયો આપે છે.
ઉચ્ચ કોટિના લેખો અને નિર્ણયો આપે છે.
રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમાલોચના આપે છે.
કાવ્યો, ભાવનાઓ અને નાટિકાઓ રજૂ કરે છે.

આ લેખકોનો સહકાર મેળવ્યો છે

શ્રી. કાકા કાલેલકર	શ્રી. નરહરિ પરીખ
શ્રી. કિશોરલાલ મયરવાળા	શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધી	શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી
શ્રી. અનંતરાય રાવળ	શ્રી. સુન્દરમ
શ્રી. સાંદીપની	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાંડે
શ્રી. કોલરરાય માંકડ	શ્રી. નગીનદાસ પારેખ
શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી	શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ
શ્રી. ઉમેદભાઈ મણિવાર	શ્રી. બોગીલાલ ગાંધી
શ્રી. કુંગરસી સપટ	શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ
શ્રી. મોપાન	શ્રી. દર્શક
શ્રી. રમણલાલ એન્જનીવર	શ્રી. મૃણાંકર મો. ભટ્ટ

વ્યવસ્થા માટે નીચેના સ્થળે જણાવો:—

ઉર્મિ કાર્યાલય : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

તંત્રીને લગતો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે:—

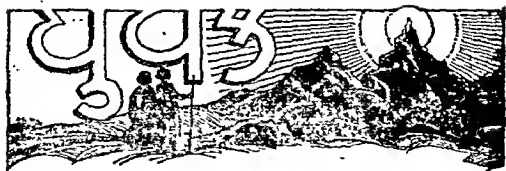
ઉર્મિ કાર્યાલય : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ

એકદમ સસ્તા ભાવે પુસ્તકોનું વેચાણ

કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત	કિંમત	પુસ્તકનું નામ	હાલ લેવાની કિંમત
૭-૦	૮૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી ભા. ૧ ભા. ૫-૪		૦-૮	હાડપિંજર	૦-૪
૫-૯	૪૦૦૦ ,, ભા. ૨ ભા. ૩-૧૨		૦-૫	આર્યોની ઝોળખાણ	૦-૨
૩-૦	વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્ર. ૧-૮		૦-૫	પરિમલ	૦-૩
૦-૩	નળદમયંતી	૦-૨	૧-૧૨	શુક્રેટી વોર્શોપ્ટન	૧-૦
૦-૩	બાળકાવ્યો	૦-૨	૧-૮	બાલવિજ્ઞાન ભાગ ૩જો	૧-૪
૦-૧૪	કસગત અને આરોગ્ય	૦-૭	૦-૭	સારી રીતભાત	૦-૫
૦-૬	એક સલાહકાર-૨જો	૦-૩	૦-૧૨	વીરકથાઓ	૦-૮
૦-૧૧	મધુમક્ષિકા અને ભ્રમર	૦-૫	૨-૦	અર્વાચિન સાર્વજનિક પુસ્ત.	૧-૦
૦-૧૪	ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિ.	૦-૭	૦-૬	વીર અભિમન્યુ	૦-૪
૩-૦	શ્રી કૃષ્ણનું આત્મચરિત્ર	૧-૮	૦-૬	જીવરામ' ભટ્ટ	૦-૪
૦-૪	ધરમાં રમવાની રમતો	૦-૩	૨-૦	ફુલછાબ	૦-૧૦
૦-૧૩	કેટલાક રોગો-૨જો	૦-૬	૧-૮	Flowers of Life	૧-૦
૧-૧	પ્રગતિને પથે	૦-૮	૦-૧૨	ધર્મેપદેશ	૦-૬
૦-૧૧	ભૂરચના	૦-૫	૧-૦	અ. સૌ. કુમારી	૦-૧૦
૦-૧૪	માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ	૦-૭	૨-૮	ઓલિઆ જોશીનો અખાડો	૧-૮
૧-૫	રોગ અને આરોગ્ય	૦-૧૦	૦-૧૦	મદનમંદિર	૦-૬
૦-૧૩	માટીનો પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ	૦-૬	૧-૧૨	સુરોપના શિક્ષણસુધારકો	૧-૩
૧-૧	લગ્ન અને ભવિષ્યની માતા	૦-૮	૧-૮	ધર્મોની બાલ્યાવસ્થા	૧-૦
૧-૧	વિદ્યાશાળા	૦-૮	૧-૬	વિપતત્ર	૧-૦
૦-૧૧	શિક્ષણનો શાસ્ત્રીય	૦-૫	૦-૧૩	વીરશૈવ સંસ્કૃતિ	૦-૮
૦-૬	સિદ્ધ	૦-૩	૦-૧૩	સહકારમિમાંસા	૦-૮
૦-૧૨	હિંદના ઇતિહાસની વાતો	૦-૬	૧-૮	અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	૧-૦
૦-૧૪	આહારશાસ્ત્ર	૦-૭	૧-૦	કુદરતનું અવલોકન	૦-૧૦
૦-૧૪	બાળકેળવણી	૦-૭	૦-૧૩	તકેસેવન અથવા જાસેસેવનવિધિ	૦-૮
૧-૮	વૈયાસિક ન્યાયમાળા	૦-૧૨	૦-૧૪	મહાસાગર	૦-૮
૧-૨	મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્મા	૦-૯	૨-૪	વિજયમન અને કૃતોદની ચાવી	૧-૮
૦-૧૨	તારાશાસ્ત્ર	૦-૬	૧-૧૪	રાગ જખીલારામ બહાદુર	૧-૨
૦-૬	રામાયણરહસ્ય	૦-૩	૧-૧૪	ઈટાલીમાં નવચેતન	૧-૨
૦-૬	બાલરામાયણ	૦-૩	૧-૮	વીર ગાર્ફીલ્ડ	૧-૦

લખો:- પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી; લિમિટેડ

રાવપુરા : વડોદરા.

છે હલાં સાં તં વર્ષ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે રે ઘે ર વંચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ✽ નવરાત્રીની ઘોષણા કરતી કાન્તિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક
યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ✽ એમના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કેલ્પના પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ✽ યુવક જીવનને 'સ્પર્શ'તા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો
અને જીવન ચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ✽ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન
જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ✽ ઉજાતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

હિંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંઠા ઉપરનું
એરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પરદેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો:—

યુવક ઓફિસ : વઠોદરા

ઉન્નત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિના વર્ષની શરૂઆત ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ થી શરૂ થાય છે.)

આ માળાના પહેલા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ચાર પુસ્તકો—

પરાધીન રશિયા રશિયા—તેની ઉત્પત્તિ અને રાજ્યતંત્રની શરૂઆતથી માંડીને ૧૯૧૪ના યુરોપીય મહાવિગ્રહ સુધીમાં રશિયાની રાજકાંતિ અને સામાજિક પરિવર્તનોનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ [પ્રગટ થયું છે] આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.
સુંદર આકર્ષક બેરંગી પુસ્તક. પૃષ્ઠ ૨૨૮ કિંમત રૂપિયો દોઢ દશ ફોટોગ્રાફ અને નકશા સાથે.

ઉપરના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં:—

આર યુગથી બાકી રહે છે ત્યાંથી હાલના બોલ્શેવિક અને ફોટસ્કિની દેશનિષ્ઠાન્ત સુધીનો સમગ્ર પરિચય આપતું ઇતિહાસનું આ પુસ્તક છપાય છે. સુંદર આકર્ષક બેરંગી પુસ્તક નકશો-ભૂમિતી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ સાથે:
* થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

સ્વાયત્ત
રશિયા

સ્વાધીન જાપાન જાપાન બેટમાં વસ્તીની શરૂઆત ચર્ચ ત્યારથી માંડીને અત્યારે જગતમાં સામી છાતીએ આગળ ઉભેલું જાપાન કઈ રીતે આગળ આવ્યું તેની ઉન્નતિનો સમગ્રમાણે ઇતિહાસ આંકડા-ફોટોગ્રાફો તથા નકશાઓ સાથે છપાય છે.

ઈ. સ. ની બીજી સદીથી ચાલ્યા આવતા જુદા જુદા નાનકડા રાજ્યોના મહાકા એકત્ર ચર્ચ જર્મની જાન્યુ અને કેઝર અને હીટલરની સત્તા નીચે તેણે જે લોગવ્યું અને જગતને કરી બતાવ્યું તેનો સરળ ભાષા, સુંદર શૈલી અને સમગ્રમાણે હકીકતથી ભરપૂર સચિત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક છપાય છે.

સ્વતંત્ર
જર્મની

આ ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થવા માટે નિયમો મંગાવો.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

વાર્ષિક પ્રવૃત્તિરૂપી ૭૭૦

લવાજમ હિદમાં રૂ. ૨;
પરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ હું

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૬
રામજીની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
ભલકકયા સંગ્રહ ૦-૩-૦
કાન્તિ ૦-૬-૦
કાન્તિકારી લક્ષ્મ ૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની
બીજી બાલુ નથી
ઈરાકીનો મુસ્લિમ ૦-૬-૦
મરીબની હાથ ૦-૩-૦

વર્ષ ૨ હું

વીરની હાકલ સા. ૦-૧૨-૦
હાસિયેશ અને
સ્વનામ ૦-૪-૦
ખારોડીની હિન્દ ૦-૨-૬
માધીકૃષ્ણ આલ્પમ ૦-૮-૦
પૂનરીને પગલે નથી
બેરસદની વીરાગના ૦-૨-૦
લાલ ટાપી નથી
અધ્યાત્મ આદિયા નથી
સૂંદર હિદ ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ હું

પચાસ વર્ષ પછી નથી
શુક્રાનું કમળ નથી
રૂપિયાનું હાડ ૦-૪-૦
કાન્તિને પગલે ૦-૪-૦
માધીવિચારોદ્ધન ૦-૮-૦
કંકને ખાતર ૦-૩-૦

આવકાર

શુજરાતમાં અન્યમાળા તો ઘણી છે,
પણ આટલી સસ્તી અને આવું સરસ
વાચન પૂરું પાડનારી અન્યમાળા બીજે
હજુ જોઈ નથી.

[પુસ્તકાલય]

માવિલાન્ત

ગામડાંના લોકો રેલવેમા વેચાતી સારી
માઠી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યે ખરીદે છે
અને પાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ
તેઓ વાચતા રહે તો કેવું સારું? અમદાવાદ
પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરસ્વતી અન્યમાળા
ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ યોગ્યભેદી છે. એના
વિષયો થોડા ભણેલા લોકોને જ્ઞાન, મજા એ
હળવી પસંદ કરવામાં આવે છે, અને કિંમત
પણ રેલવેમાં વેચાતી ક્યારા જેવી ચોપડીઓ
કરતાં સસ્તી હોય છે.

(ખારોડી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) શુજરાતમ દવે

“જાતિને જનત્રવ કરનારું સાહિત્ય
દેશના યુવકો ઉપર જોરજબની પેઠે ફેંક્યા
જવું, આધજાની આખિ અને બહેરાની
કાન ઉધાડી નાખવા એ આ અન્યમાળાનું
મત છે.”

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૪ હું

પરદેશી કાપડની
હરીદાઈ ૦-૮-૦
મારી કહાણી ૦-૮-૦
ચતુર્તરી ૦-૧૨-૦
કોચાભગતની
કડવી વાણી ૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માઈ ૦-૮-૦
કળિયુગ ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ હું

વટેલા તાર ૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
જીવનચર્યા ૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં
રોકિયું ૦-૮-૦
ચીનજાપાનની યાત્રો ૦-૮-૦
મરીબાઈનો શુનો ૦-૩-૦

વર્ષ ૬ હું

બાહરીવિજય અને
બીજી વાતો ૦-૬-૦
લક્ષ્મ કે પ્રપચ ૦-૮-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને
સર્વોદય ૦-૬-૦
રાહીદનો સંદેશ ૦-૧૨-૦
કાગવા ૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

૧૫ ૭ મું: આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિનામ આખુ ૦-૮-૦

અમદાવાદનું ૩૮ વર્ષનું જીવન અને જાણીતું

અ ઠ વા ડિ ક

ગુજરાતી પંચ

દર રવિવારે પ્રકટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ : સ્થાનિક રૂ. ૩) બહાર- દેશવરનું વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૬
ગામ રૂ. ૪ (ભેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે) (ભેટ પુસ્તકના પોસ્ટેજ સાથે)

— નવા ગ્રાહક થનારને ખાસ લાભ —

અત્યારે વાર્ષિક લવાજમ ભરી ગ્રાહક થનારને એ ખાસ ભેટ વિનામૂલ્યે મળે છે.

(૧) ૧૯૬૩નો દીપાવલી અંક જેની પ્રસંસા વાચકોએ અને સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાન-
પત્રોએ ચોમેરથી કરી છે.

(૨) ૫૦૦ પૃષ્ઠનું જાણીતા યુવાન લેખક શ્રી. ઈન્દુકુમાર શહેરાવાળાનું લખેલું
“સિતીશ” પુસ્તક, જેમાં જાગીરદારોનો પ્રશ્ન સામાજિક વસ્તુગ્રંથણી સાથે કરેલો છે.

ગુજરાતી પંચે ૫૦૦ પૃષ્ઠની દળદાર ભેટ ૧૯૩૭ની સાલમાં કાગળોની મોઢવારી
છતાંયે સાહસ ખેડીને પોતાના ગ્રાહકોના કરકમળમા વિના મૂલ્યે મૂકી છે, એ ગ્રાહકોને
જેવો તેવો લાભ નથી.

ગુજરાતી પંચ દર અઠવાડીયે શું શું આપે છે ?

(૧) દર અઠવાડીયાના સ્થાનિક તમામ પ્રકારના તાગ સમાચાર, મુનિસિપલ
મીટિંગો અને ઇતર સ્થાનિક સભાઓના તુલેતવિલ અહેવાલ, (૨) સ્થાનિક ફરિયાદોનાં
અંગત આક્ષેપ રહિતનાં સાર્વજનિક ચર્ચાપત્રો, (૩) દેશવિદેશના તમામ સ્થળોના મુખ્ય
મુખ્ય સમાચારો, (૪) સાહિત્ય ચર્ચા, (૫) પુસ્તકાવલોકન, (૬) ફિલ્મ-ચર્ચા, (૭)
જ્યોતિષ વિભાગ, (૮) બાલવિભાગ, (૯) શિક્ષણ, આદિત્ય, આગોશ્વાર, ખેતીવાડી,
ગજકારણ, ધર્મ કત્યાદિ પ્રશ્નોની સમીક્ષાના ગેલેરી અને મનનીય અભ્યાસપૂર્ણ લેખો
(૧૦) એક ચાલુ વાર્તા, (૧૧) એક ટૂંકી વાર્તા, (૧૨) વેપાર સમાચાર, (૧૩) કાવ્ય
વાટિકા અને (૧૪) મનનીય અંગ્રેજી નેધા.

દર અઠવાડીયે જરૂરી ૪૮ પાનાં સરેરાશ પ્રકટ થાય છે. ગ્રાહક થનારાઓને એક
દીપાવલી અંક અને એક દળદાર તપસકથાનું પુસ્તક વિનામૂલ્યે ભેટ મળે છે.

આજે જ ગ્રાહક થાઓ

મેનેજર, ગુજરાતી પંચ

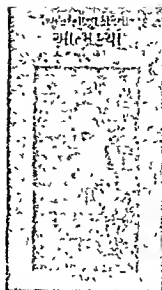

રશિય
જુ

રશિયન રાજકાન્તિનો
ઇતિહાસ

*
આટંચેપર ઉપર
ખાવીસ ચિત્રો સાથે
કિમત માત્ર બે રૂપિયા

નૂતન કાન્તિકારી

પ્રેરક સાહિત્ય

એક કાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨ (દોપોટકિન)

ભૂખમરાનો ઉપાય (દોપોટકિન)

કાન્તિ (")

રશિયાનું ઘડતર (બખુલબાઈ મહેતા)

કાન્તિકારી લક્ષ (રબુકોઝી મિસ્ત્રી)

નૂતન રશિયામાં ડાકિયું (લાગવત)

ગોલ્ડસ્ટેવિઝમ અને બીજી વાતો (રાજગોપાલાચાર્ય)

સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરદરિભાઈ)

ગરીબાઈનો ગુનો (લેન્ની બ્યોર્જ)

ઈટલીનો મુક્તિયુગ (નરમિલભાઈ પટેલ)

અમેરિકાનું સ્વા. શુદ્ધ (જીવનલાલ દીવાન)

શહીદનો ચંદેરા (કન્નડલાલ યાજ્ઞિક)

કુમારપરિપત્ર

કુમારના ચૈત્ર (૧૯૮૪) અંકનું અવલોકન

‘હૈં ખેમા, સાચું કેળે; તને શેઠને ત્યાં રોજ જિનુ ખાવા મળે છે મર? અને તે ય દાળ, ભાત, રોટલી, શાક બધુંય?’

‘હવે એ તો, પરસનભાઈ, જોગ પરમાણે મળ. રાતનું યું હોય તો કાંઈ ફેંકી ય દેવાય? ને ખીજું કોણ ખાય? એ લોક તો ખાય તો તરત ખીજે !! પડે ને આપણુ ઢેખાળા નેવાને શું થવાનું હતું? ને શાક કે રોટલી એવું ખૂટી પડે તો સાફ કંઈ ફેર ચૂલો સંધુંકે? એ તો એમ જ હોય.’

‘તને ધરના કરતાં તો સાફ ડાવે છે ને?’

‘જાણું એમ તો કેમ કહેવાય? એ તો ક’તના રહ્યું છે કે “ધરની ઘેસ ને પરધરના લાડવા” તો ! તોણે તો ન આવે.’

તો શેઠાણીનો અવાજ આન્યો... અને એ અવાજે તો ખેમાના મુખનું દાઝ્ય અને નાગની મલકાટ બધું ચે સુકારી દીધું હતું. પણ એ એટલેથી જ નહોતો અટક્યો. એના આશાભર્યા

જિગરનો એણે જે કરણ ફેલ કયો એ તો આ અંકમાંની ‘એક શેઠાણી ને એ વરસ’ની વાર્તા જ તમને કહેશે.

હિંદમાં ક્રાંતિની પહેલી ચિનગારી લડી ઈ ૧૯૦૭ની સાલમાં અને તેનું કારણ, બરા લાટ કર્ઝને બગાળના કહેલા આપખુદ ભાગલા લોકરાક્ષિતા બળે ચાર વર્ષમાં જ આખરે એ ભાગલા રદ કરવા પડ્યા. પણ એ જોધપાઠ ભૂલી જઈ ચિટને આજ ત્રીસ વર્ષ પછી ખીજ એવી જ ભૂલ આફરી છે—લોઈ પીલની ચોખનાથી પાલેરદાઈનના એણે ત્રમ્. દુકડા પાટ્યા છે. પરિણામે ૧૯૦૭ના હિંદ જેમ જ ત્યાં ખૂન અને ચિનારાનું મોત્તુ ફરી વળ્યું છે. એ પ્રત્યાષાતનો સુકાની જે અમીન અલ દુલેની. એ બિયાબાં વતનના ક્રાંતિવીરો સિત જ્યેતિધેરનું ચરિત્ર, સાદીવાદી છળનીતિ અને એક પ્રબળી આગ્રાહીની તમના નમ દેવડે ૨૦૮ કરે છે

‘કલા એ ભાવનાની લાખા છે. કોઈ પણ પ્રબળી સરકૃતિનો આશ એની કલાના ઇતિહાસ પરથી આવી શકે છે વ્યક્તિ માત્રનું જીવન નાશ પામે છે, પરંતુ, વ્યક્તિઓના જીવનનો ઉત્તાસ વ્યક્ત કરનારી કલાઓ તેમના પછી પછી જીવે છે; અને તે દાસ રાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રચાય છે. અને એટલે જ વ્યક્તિજીવનને સમૃદ્ધ કરવા માટે કલાનું સ્થાન અલગ રહે છે. તો પછી આ અંકમાં શ્રી મંત્રુલાલ મજમુદાર અને હાલે ચએલી હિંદી ચિત્રકલાના સ્વરૂપની સચિત્ર અને રસબર મીમાસાની અમારે વપ્રીજાત કરવાની રહેતી નથી.

કંકત

પંદર મિનિટ

આપને આ પત્રિકા વાંચવા કાઢવી પડશે.

પણ....

તેમાં આપ ગુજરાતી ભાષાના

જીવન ઘડતર

કરનારા અવનવા સાહિત્યથી

પરિચિત થશે.

અને....

આપને ચોક્કસ

જણાશે કે આ પુસ્તકો વિના આપનું

પુસ્તકાલય અધુરું છે. આ પુસ્તકો વિના ન જ ચાલી શકે.

નિવેદક :

શ્રી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમિટેડ

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય:—આનંદ જીવન, ૧લા માળે, નવી હનુમાન ગલી,

મુંબઈ ૨.

જેની ૩ વર્ષમાં ૧૫૦૦૦૦ નકલો, વેચાઈ ગઈ
તે

વિદ્યાર્થી પાંચનમાળા

સંપાદક : ધીરજલાલ ટોક્રશી શાહ

ભારતવર્ષના સંત મહંતો, પરાક્રમી પુરુષો, સાહસિક નરવીરો,
શાહ સોદાગરો, વહાણવટીઓ, કળાકારો, વર્તમાન દેશને-
તાઓના જીવનચરિત્રો તેમજ હિંદનાં પ્રાચીન ને
અર્વાચીન સૌંદર્યધામો રસભરી શૈલીમાં આ
ગ્રંથમાળા રજુ કરે છે.

૨૦૦ પુસ્તકો ૧૦ શ્રેણી

૨૦ પુસ્તકોની ૧ શ્રેણી : મૂલ્ય રૂ. દોઢ. પોસ્ટેજ અલગ.

છ શ્રેણી બહાર પડી ગયું છે.

પ્રથમ તથા દ્વિતીય શ્રેણીની ખીજ આવૃત્તિ ચાલે છે.

ત્રીજી શ્રેણીની ખીજ આવૃત્તિ છપાય છે.

આવી ગ્રંથમાળાનાં કેટલી ઉપયોગતા છે તેનું વર્ણન
કરવાની જરૂર નથી.

આજે જ તમારા ઘર માટે, સંસ્થા માટે, પુસ્તકાલય
માટે આજો સ્ટેટ વસાવો.

આ ગ્રંથમાળાની પ્રથમ, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી ને છઠ્ઠી શ્રેણી મુંબઈ
કલિકાના કેળવણી આવાજ પ્રાથમિક શાળાની લાયજેરીઓ માટે મંજૂર કરી છે.

ધી જયો તિ કા ચાં લ રા લી મી ટે હ,

પાનકેર નાકા, ગુમ્મા મસ્જદ સામે—અમદાવાદ.

પુસ્તકોની યાદી માટે સામેના પૃષ્ઠ જુઓ

વિદ્યાર્થી વાંચનમાળા

૨૦૦ પુસ્તકોની નામાવલી

પ્રથમ શ્રેણી [ખીલ આર્થિક સુધારા વધારા સાથે]

૧ શ્રીરામ ૨ શ્રી કૃષ્ણ ૩ ભગવાન બુદ્ધ ૪ ભગવાન મહાવીર ૫ વીર હનુમાન
૬ ભગીર વીળ ૭ સતી દમયંતી ૮ કચ-દેવધાની ૯ સમ્રાટ અશોક ૧૦ અકેવર્તી
૧૧ ચંદ્રગુપ્ત ૧૨ ગુપ્ત ભર્તૃહરી ૧૩ સંત તુકારામ ૧૪ ભક્ત સુરદાસ ૧૫ નરસિંહ
મહેતા ૧૬ મીરાંબાઈ ૧૭ સ્વામી સદ્ગુનદ ૧૮ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ૧૯ લોક-
માન્ય ટિપ્પણ ૧૯ મહાત્મા ગાંધી ૨૦ સ્વીન્ડનાય ટાગોર.

ખીલ શ્રેણી [ખીલ આર્થિક સુધારા વધારા સાથે]

૨૧ આદ્યકવિ વાલ્મીકી ૨૨ મુનિરાજ અગત્ય ૨૩ શકુન્તલા ૨૪ દાનેશ્વરી
કર્ણ ૨૫ મહારથી અર્જુન ૨૬ વીર અભિમન્યુ ૨૭ સત્યવાદી દરિદ્ર ૨૮ ભક્ત
પ્રદ્યાદ ૨૯ પિતૃભક્ત શ્રવણ ૩૦ ચેક્રો ૩૧ મહાત્મા તુલસીદાસજી ૩૨ ગોપીચંદ
૩૩ સતી પદ્મિની ૩૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૫ સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૬ સ્વામી
રામતીર્થ ૩૭ શ્રીમદ્ રામચંદ્ર ૩૮ પંડિત મનમોહન માલવિય ૩૯ સરદાર વલ્લભ-
ભાઈ ૪૦ શ્રીમતી સરોજિની નાયક.

ત્રીલ શ્રેણી

૪૧ મહામુનિ વશિષ્ઠ ૪૨ સતી મહાત્મા ૪૩ રાજકુમાર મુવ ૪૪ સતી
સાવિત્રી ૪૫ દ્રાપદી ૪૬ વીર વિક્રમ ૪૭ રામ ભોજ ૪૮ મહાકવિ કાલિદાસ ૪૯
કુર્માદાસ ૫૦ મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપ ૫૧ સિદ્ધિમતી સપૂત ૫૨ દાનવીર જગજી ૫૩ સિદ્ધરાજ
નયસિંહ ૫૪ જગતસૌક ૫૫ પંડિત મોતીલાલજી ૫૬ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ ૫૭
શ્રી ચરવિંદ ઘોષ ૫૮ વીર વિઠ્ઠલભાઈ ૫૯ ધોડા કેશવ કવે ૬૦ એનોબીસેન્ટ.

ચોથી શ્રેણી

૬૧ શ્રી ગંગાનંદ ૬૨ કાર્તિકેય સ્વામી ૬૩ ચંદ્રદાસ ૬૪ ભક્ત મધન્યા ૬૫
શ્રી હર્ષ ૬૬ રસકવિ જગન્નાથ ૬૭ ભક્ત નામદેવ ૬૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૬૯ જન-
પતિ શિવાજી ૭૦ સમર્થ સ્વામી રામદાસ ૭૧ ચાંદણીબી ૭૨ યુરુ નાનક ૭૩
મહાત્મા કબીર ૭૪ ગૌરાંચ મહાપ્રભુ ૭૫ લાલા લગ્નપતરાય ૭૬ શ્રી ચિત્તરંજનદાસ
૭૭ શ્રી વિમુક્તદાસ ગાંગુર ૭૮ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ૭૯ શ્રી વિજયધર્મસુરિ
૮૦ બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

પાંચમી શ્રેણી

૮૧ પાર્વતી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્ય ૮૩ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ૮૪ શ્રી માધવાચાર્ય
૮૫ શ્રી રામાનુજાચાર્ય ૮૬ મહારાજ કુમારપાળ ૮૭ યુરુ ગોવિંદસિંહ ૮૮
રણજીતસિંહ ૮૯ લક્ષ્મીનાથ ૯૦ શ્રી કેશવચંદ્રસેન ૯૧ શ્રી હમ્મરચંદ્ર વિદ્યાસાગર
૯૨ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૩ દાદાભાઈ નવરોજજી ૯૪ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે
૯૫ સ્વામી શ્રદાનંદજી ૯૬ શ્રી ગોવર્ધનરામ ૯૭ શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ ૯૮ શ્રી
સુભાષચંદ્ર બોઝ ૯૯ શ્રી સેનગુપ્તા ૧૦૦ તારામજી.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડનાં

લોકપ્રિય પ્રકાશનો.

(હાલમાં મળી શકતાં)

(૧) કુદરત અને કળાધામમાં વીથ દિવસ (સચિત્ર)	૧-૮-૦
(૨) ઇલુશનાં શુદ્ધમંદિરો (સચિત્ર)	૦-૮-૦
(૩) અજંતાનો યાત્રી (સચિત્ર આટ્ પેપર પર)	૦-૮-૦
(૪-૫) મ. સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં ભાષણો ભા. ૧-૨ પાકું પુઠું	દરેકના રૂ. ૨-૦-૦
(૬) મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ (જીવનચરિત્ર)	૦-૪-૦
(૭) વિમળશાહ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
(૮) વસ્તુપાળ તેજપાળ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
(૯-૧૦) ફૂલવાડી ઠયારો ૧ લો ૨ જો દરેકના	૦-૪-૦
(૧૧) સોરઠી શૂરવીરો (સચિત્ર)	૦-૪-૦
(૧૨) ૪૪ પ્રાણુવાન વાતો (સચિત્ર)	૨-૦-૦
(૧૩) નેકીનો રાહ	૦-૪-૦
(૧૪) સિકીમની વીરાંગના	૦-૫-૦
(૧૫) વિદ્યાધી વાંચનમાળા શ્રેણી ૧ લી	૧-૮-૦
(૧૬) " " ૨ જી	૧-૮-૦
(૧૭) " " ૩ જી	૧-૮-૦
(૧૮) " " ૪ થી	૧-૮-૦
(૧૯) " " ૫ મી	૧-૮-૦
(૨૦) " " ૬ થી	૧-૮-૦
(૨૧) " (છપાય છે) " ૭ મી	૧-૮-૦
	૦-૮-૦
	૦-૮-૦
	૦-૮-૦

જૈન વિભાગ

(૨૫) બાળ શ્રવાણી પ્રથમ શ્રેણી ૨૦ પુસ્તકો	૧-૮-૦
(૨૬) " ત્રીજી શ્રેણી " "	૧-૮-૦
(૨૭) " પાંચમી શ્રેણી " "	૧-૮-૦
(૨૮) " છઠી શ્રેણી " "	૧-૮-૦
(૨૯) નવયુગનો જૈન કાર્ય પુસ્તક	૧-૦-૦
(૩૦) વિવિધ પૂર્ણ સંગ્રહ ભાગ ૧ થી ૮	૧-૪-૦
(૩૧) મહાવીર ભક્ત મણિભદ્ર	૧-૪-૦
(૩૨) રાજનગર સાધુ સંમેલન	૧-૮-૦
(૩૩) તપવિચાર	૦-૪-૦
(૩૪) સુજશવેલી લાંસ	૦-૩-૦
(૩૫) શ્રીપાળ રાખનો રાસ (પ્રજ્ઞા ચિત્રો સાથે)	૨-૦-૦
(૩૬) નવસ્મરણ પોકેટ સાઈઝ	૦-૨-૦
(૩૭) જળમંદિર પાવાપુરી (સચિત્ર કાવ્ય)	૦-૨-૦
(૩૮) " " ત્રિરંગી ચિત્ર	૦-૨-૦
(૩૯) ઓદર્શ રામચંદ્ર	૧-૪-૦
(૪૦) જૈનોની શિક્ષણ સમસ્યા	૦-૨-૦
(૪૧) ભારતવર્ષની જૈન શિક્ષણ સંસ્થાઓની યાદ	૦-૩-૦
(૪૨) શત્રુજયોદ્ધારક સમરસિંહ	૦-૧૩-૦
(૪૩) વીર દયાલેદાસ	૧-૮-૦

ધી જ્યો તિ કો ચાં લ ય લી મી ટે હ

ભુભાગચિહ્ન સામે, અમદાવાદ.

આનંદભુવન પહેલો માળો,

નવી હનુમાનગલી, મુંબઈ ૨.

આપને

કોઈપણ પુસ્તકની

જરૂર હોય તો અમને જણાવો.

૫૦ રૂપિયામાં

સુંદર બાળ પુસ્તકાલય

ત્રણસો ઉપરાંત ચુંટા કાઢેલાં સુંદર પુસ્તકો પેટી સાથે
તૈયાર મળે છે. વધારે વિગત માટે તેનું જીદું જ સૂચિ-
પત્ર માગો.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ.

આનંદ—

આનંદભુવન, પહેલો માળો,

નવી હનુમાનગલી—મુંબઈ ૨.

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અ જોડ પ્રગતિ

હર દિન, હર મિનિટે, હર સાત, વોર્ડન વધારે ને વધારે સફર ખતી જાય છે. અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી જળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી હોલ્ડરનાં હિત સોએ મો ટકા સલામત રહે છે. નાણાંપ્રકરણી મલામતી જળવવાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોદિસમાં અદિતીય અને અજોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાંજ વોર્ડનના

૧. નિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬.૨૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં ૨૬૮.૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬.૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮.૬૬ ટકાનો વધારો.

સફરતા, સહીસલામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ ખોળે પુરાવો મો દોષ શકે ?

પ્રોસ્પેક્ટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પુના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

આપને

કોઈપણ પુસ્તકની

જરૂર હોય તો અમને જણાવો.

પૂ. રૂપિયામાં

સુંદર બાળ પુસ્તકાલય

ત્રણસો ઉપરાંત ચુલ્લ કાઢેલાં સુંદર પુસ્તકો પેટા સાથે
તૈયાર મળે છે. વધારે વિગત માટે તેનું જીરું જ સૂચિ-
પત્ર માગો.

ધી જ્યોતિ કાર્યાલય લીમીટેડ

જુમ્માં મસ્જીદ સામે, અમદાવાદ.

પ્રાન્ય:—

આનંદભુવન, પહેલે માળે,

નવી હનુમાનગલી—મુંબઈ ૨.

ધી ઈસ્ટર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અગ્નિ પ્રગતિ

હર દિન, હર મદિને, હર સાલ, વોર્ડન વધારે ને વધારે સફર ખતી થાય છે. અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી બળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સાથે સો ટકા સલામત રહે છે. નાણાંપ્રકરણી સલામતી બળવવાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું પરિણામ એ આજુ છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોદિસમાં અદ્વિતીય અને અગ્નિ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં	૭૭૬.૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં	૨૬૮.૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં	૨૫૬.૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં	૧૯૮.૬૬ ટકાનો વધારો.

સફરતા, સહીસલામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વાળે પુરવો શો દોષ રહે ?

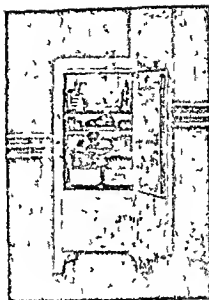
ગ્રાસ્પેક્ટર તમજ ડાયરેક્ટરના વિધિદ માટે લખો:—

ધી ઈસ્ટર્ન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ.

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પુના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

ફિજિદેઅર વિનાનું શુદ્ધ સંપૂર્ણ સજિજત નથી

૧૯૮૭ના ન્યૂ ફિજિડેઅર આ વર્ષના મર્ચમાં ફિજિડેઅર છે. તેમાં ખીનદરીકે સૌદર્ય છે—ડીઝાર્ડનમાં મોડર્ન છે અને છતાં મને તે ટાઈપિના પ્રરમાં લખી ત્યજ એટલું મગ્ન અને છતાં જાન્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તે એની વધારા પછી જ તમને ખાતરી થશે. 'ફર્નરેન્ટ આર્થમ ક્યુબ રીલીઝ', 'ફૂડ મેકરી ઈન્ડીકેટર', વધુ જગ્યા માટે જગ્યા, પગેની મગધ નેમાં મમથેલી છે જ. અને વીજળીક ખર્ચ નો એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ જેટલો જ. શોરૂમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આમદપૂર્વક વિનંતી છે.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/- થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભારાથી પણ અપાય છે : એણામાં એણા ઉ મહિના મારે.

ડિરેક્ટીવ્સ

ઓછામાં ઓછા ભાવે વધુમાં વધુ રક્ષણ
અને

૧૦૦ ટકા સિક્યોરિટી માટે

કેનેડાની મહાન કંપની

“ક્રોન લાઈફ”માં

તમારો વીમો ઉતરાવો.

ચાલુ વીમો ડાલર ૧૮૮,૨૯૯,૮૮૬,૦૦
અસકયામત ડાલર ૩૦,૭૧૧,૮૭૭,૯૬

ક્રોન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કો.

[લીમિટેડ કંપની તરીકે કેનેડામાં રજીસ્ટ્રેશન]

હિંદના વડા એજન્ટ: હિંદની વડી એજન્ટ: હિંદના ડાયુટી મીસ્ટ્ર એજન્ટ:
ડી. ડબલ્યુ. બ્રૂ ૧૨, રામપાટણ, કોટ, મુંબઈ. સી. ડી. શાહ

હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી વીમા કંપની

— ધી —

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

નવું વર્ષ	કામકાજ રૂ.	અભિયમની આવક રૂ.	અર્થનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪.૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭.૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯.૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯.૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩.૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મેળો:—

એન. એમ. ફોજદારની કું.

તાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન ઓફીસ-૨૨૨૫
૬૨-૭૦૨૩

ચીફ એજન્ટસ : શુજરાત
કુવારો સામે, ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આરણ્ય

અમીરી જીવન (૨૭૨૬)

જાનનંતુની નજાણા, અગ્નિ, ખામી, જાતીના રોગો ગ્રેહમાં ઉપયોગી છે. માને ધાનને વધારી લીધું થયેલા ગરીબને નષ્ટપણિત કરે છે. તે ૧૦ તા ૩. ૧-૧-૦

લોહીને મુધારનાર વધારનાર
હિં આ કાર્મસીના (લાપીઝા)

સારસાપરિલા

ખસ, મુખસ, માદર, મગ્ની, પિંડેટક વગેરે રોગોનો નાશ કરી શરીર મુધારી વધારે છે. આ ૧ તા ૩. ૦૦

શિયાળામાં

શરિરનો મંદબલકતા જળશુદ્ધિ વધારનાર મુવર્જી-માલીની વસંત ને. ૧ તથા જીવન વાપરે.

મુવર્જીમાલીની વસંત-આયુર્વેદનુ જનન માટે અમત્ય રત્ન છે. તેમ મોતું, માતી, વચનવનમ, ગુલ્મિયુગ મહેત મરી આ પાચ નિર્ભય અને નિર્નિકારી ઉત્તમ ધીમે આવે છે. કસ, નગળાઈ, પ્રગેદ, ઓઝોના પ્રદર, અર્જન્ય, મનજલી નજાણા, પીકામ વગેરે રોગોમાં અકરબી છે અને તદુપન માળ્યો નિયાળામાં અરબો તેવો જીવન માટે વાપરે તે આખા વર્ષ સુધી રોગોના હમલાથી જાણી રાકશે.

કિંમત ત્રણ એકના રૂ. ૧૦ દસ રૂપિયા. જીવન નોડા એકના રૂ. ૧૦ દસ રૂપિયા.

જીવન-નિયમનપ્રાપ્ત રોગ લીલા આમળા તથા જીવન મત્તિ વસંતનાં અનેક ઉત્તમ રોગોની જનાવર છે. કિંમત રત્ન એકના રૂ. ૧૦ દસ રૂપિયા.

હિં આ કાર્મસીના (લાપીઝા)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, ખાસ, કયવિયાન, મુખ ન કામતી. કેવ જગમર ન આવતી. ન લાઈ વગેરેમાં મારો કાયદો કરે છે. ગરીબ તદુપન મે છે. દોઢ રતલી ૫૦. ૧ તા ૩. ૧૦૦. રતલી ૧ રૂ. ૧ અરબ રતલીના રૂ. ૦૦

સંજીવના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(લાપીઝા)

સુખન્યાત છે. આગકાક જીવન ઓઝોમાં અનેક જનના રોગો થઈ કરી મેલે છે. તે ઉપર સુંદરી મંજીવની ગમવાળું ઉપાય છે. એક ખપ આગમારી જીવો. કિંમત મીઠી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક જાતના તાવ માટે

(લાપીઝા)

મેલેરિયા મિક્શર

અકરબી પગાર થયેનું છે. કિ. ૧-૧-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક ક્ષાઓની જનાવર માટે અનેક દેવદંડી પ્રદર્શનોમાંથી જોના-રૂપાના આંદો મળેલા છે. અધિપત્ર મક્ત મંગાવો.

હિં આ આયુર્વેદિક કાર્મસી :

આંપી રોડ
અમદાવાદ

મુળાઈ : ૧ લાપાઈવી ગેડ મુરત : શાહ એન્ડ મિત્રી અધર્ષ, કલપીક.
પુના સીટી : લક્ષ્મી રોડ વરદશ : મેશર્સ અમીન પરદુમરી વર્કસ, રાયપુરા

અથાગ મુઠકેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે,
તેવી રીતે
કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારુ હીરેન્દ્ર-
શેના કરકસરવાળા વહીવટથી

ધી
ક
સે
ક
ન્દી
ક
ન
ક
લ

“સેન્ડી નલ”

દિનપ્રતિદિન આગળ ધપે છે. ટૂંક સમયમાં
“સેન્ડી નલ” ની પ્રગતિ સંગીત પાયા ઉપર
થએલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
યોજનાઓ લેવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ડી નલની

ફેમિલી ઇન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળે:-

એસ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

પ્રાંચ:-	હેડ ઓફિસ:-	સબ પ્રાંચ:-
રીડરોડ, અમદાવાદ.	કોટ સુખમ.	માંડવી રોડ વડોદરા
એજન્ટ:-		સ્પે. રીપ્રેઝન્ટેટીવ:-
મહેતા એન્ડ સન્સ		માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે
નૅશન રોડ, ગાંધીરા.		પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગંવાળા એજન્ટો બેઠા છીએ.

ટેલીફોન :
૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ.
કેટકેટ

સારનાથ

જિવ્યાન્ત

રહેલા
જમવાની
આદર્શ
મગવડ

રાય દલબાદલા ગડ મુખ્યદાર

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જન્મ થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે જમી દૂર થયેલી હોવાથી મળી શકે છે

ગાંધીકૃત્ય [આલ્પમ]	૦-૮-૦
દાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
વીરની હાકલ બા. ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની ખીલ ખાતુ (નથી)	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : આદિયા : અમદાવાદ

નેપગુન

પ્રગતિ પ્રજ્ઞના વિશ્વાસનો પુરાવો છે.

—૧૯૩૮—

ના કામકામના આંકડાઓ

મળેલું કામ.....રૂ. ૨૪ લાખથી વધુ
નોંધેલું કામ.....રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ

.....ઓ ન સ્.....

૧૮ ૬૨ દરમિયાનની પાલિકા પર **૧૫**
—ફેક્ટ વર્ષના માર્ગે—

(છ'દગીના વીમા પર) (દયાતીના વીમા પર)

મુલકના કાર્ડિઆગર સાન્ય : પાંચ દુધા અન્યાગર

એસ્થોરન્સ કં. લી૦

સુખ્ય ઓ દિ સુ

દાનંતે રોડ, મેડ, કેમ્પ.

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

∴ પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ ∴

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દિવેદની વાતો ભા. ૧	ગમનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
" ભા. ૨	"	૧-૪-૦
ગીતામન્યન	કિશોરજી મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય જીવન	"	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	આપાજી ન. વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	"	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	" નેદરમ્મ	૧-૮-૦
તુટેલા તાર	"	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સુ. પાઠક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	દોશ્તોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	"	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	"	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	"	૨-૮-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	" અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ઘરે-બાહિરે	મચીન્દનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	"	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	દોશ્તોય	૦-૬-૦
રાબજની વાતો	ગજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આચવસે	૦-૮-૦
ચતુરંગ	રમણદાસ સોની	૦-૧૦-૦
કળજીગ	રમણદાસ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	સરદ્યંક	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદ્ર	૦-૬-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	હિતિમોહન મેન	૦-૮-૦

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગુજરાતની—બૃહદ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

કહાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

‘કિશોર’ ના ગમે તે મામથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે એટલે આ અંક
તમને ગમે તો ચાલુ મામથી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવી દેશો.

‘કિશોર’ મુંબઈ ઈલાકાના ઈજરાતીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિયાં સાખાઓ માટે મંજૂર થયું છે.

‘કિશોર’ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી દ્વારા તરફથી મંજૂર થયું છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને મુંદર

ચિત્રોથી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના

કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માનસિક

આકર્ષણ બહેલી પ્રાદેશોને જુલાજુલા

વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી શકે

એવી સામગ્રી આપતું માનસિક

❖ કિશોર ❖

તંત્રી : રણછોડજી કેમલભાઈ મિસ્ત્રી

गल्पसंसारमाला
प्रकाशक-
सरस्वती प्रेस, बनारस।

परिचय: भारत में ६ प्रमुख जीवित भाषाएँ हैं, जिनका अपना कहानी वास्तव है—प्रन्ध, बंगाली, मराठी, गुजराती, तमिल, तेलुगु, कन्नडा, और मलयालम। इनके अतिरिक्त ४ और ज़बानें भी हैं—आसमिया, मिथी, गुरुमुखी। हमारी योजना यह है कि पहली ६ भाषाओं में प्रत्येक में १० या अधिक सर्वश्रेष्ठ आबु कहानियाँ एक-एक पुस्तक में हिन्दी अनुवाद रूप में संप्रदाित ढाङ्ग 'गल्प-संसार माला' के नाम में प्रसिद्ध हो। इन ६ भाषाओं का संग्रह तैयार होगा। १० वें भाग में अंतिम चार ज़बानों का मिला हुआ कहानियाँ पूरी की जायें। इसके उपरान्त अंग्रेज़ी, फ्रेंच, रूसी आदि सार की और भी भाषाओं का कहानियाँ इन पुस्तिकाओं में संप्रदाित जायेंगी और यह माला ३-४ वर्षों में संपूर्ण होगी। किन्तु प्रत्येक भाग अपने आप में पूर्ण होगा और इसलिए लम्बा अवधि भयंकर न होनी चाहिये। प्रत्येक भाग में १५०-२०० पृष्ठों तक रहेंगे, कागज़ सुन्दर, सफ़ेद ग्लेज़ रहे। मूल्य बेहद सस्ता, यानी आठ अने प्रति भाग और स्थायी माहको को छुः आने में मिलेगा। प्रत्येक भाग नामकरण अलग-अलग केवल—'हिन्दी', 'गुजराती' आदि। प्रथम भाग हिन्दी, दूसरा भाग गुजराती, तीसरा बंगला, चौथा भाग तमिल प्रकाशित हो चुके हैं। और भागों का सूचना समय-समय पर मिलती रहेगी। इस माला सबसे बड़ी विशेषता इसकी प्रामाणिकता है जिसके लिए ६ भाषाओं ने सभी माहलिकारों तथा सस्थाओं का सहयोग है। और अथक परिश्रम किया है; जिसके लिए प्रकाशकों का नाम ही पर्याप्त है।

'गल्प-संसार-माला' के पंचम भाग—'उर्दू का गल्प-संसार' की सूची

प्रेमचन्द	...	काल
सुदर्शन	...	बड़े सुन्दर
पसरस	...	कुत्ते
मुहम्मद सुबीह	...	नया सफ़ा
इमयाज़ अली 'नाज़'	...	घर लड़क में सबके लिए केले खरीदे
फ़ाज़ल हुसैन रायपुरी	...	माघ
फ़ाज़ल अली	...	हमारी गली
उमैदुल्लाह 'अरक'	...	दाची
मुहम्मद अली	...	काँगी
काज़र नज्मा	...	सास
अली अन्वास हुसैनी	...	लाली के सज्जद
समिंद्र सिंह बेदी	...	मोला

पृष्ठ-संख्या, २१० ; मूल्य ॥ मात्र !

माला का हिसाब :

१० भागों का मूल्य ॥ प्रति भाग से	...	५)
पूरी माला के सदस्यों को कमीशन	२५%	...

१॥६

पोस्टेज प्रति अंक के हिसाब से १॥, जिसका आधा प्रकाशकों के ज़िम्मे रहेगा, यानी माहको के ज़िम्मे ... ॥६

पूरे सेट का मूल्य १॥८

माला के नियम :

- (१) पूरे सेट के खरीदारों को ही कमीशन मिलेगा।
- (२) १॥८ अंतिम मनाआवर से आना चाहिये यी० पी० भी मंगाई जा सकता है।
- (३) फुटकर प्रतियों पर कोई रियायत नहीं कायी सकेगी।

आज ही लिखिये—

સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના

એક્ટરીને

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આ પાછળ અમારી
પ્રતિ વિશે દૂંડી મારિની
આપી છે. દવે તો આપણો
સંબંધ પંદર વર્ષનો થયો એટલે
વિશેષ સખવાની ભાગ્યે જ નરૂર ગ્હે છે.
અમારી પ્રસ્થાન તથા કિશોર માસિકની પ્રતિ
તરફ, તેમજ અમારાં પ્રકાશનો તરફ, આપનું ધ્યાન
જેવું છું અને એ માટે ઘટનું કળા વિનંતિ કરું છું.

લિં આપનો

રણછોડભાઈ કે. ત્રિશ્વી

પ્રધાન સર્વાધ્યક્ષ : અમદાવાદ.

કિશોર માસિક મને ખૂબ ગમી ગયું છે. એટલું બહુ ગમેયું છે કે વડોદરા સંસ્થાનાં પુસ્તકાલયોનાં
બહાર મંજૂર કરવાની તક મને મળી હોત તો સંસ્થાનાં બહુ પુસ્તકાલયોમાં કિશોર માસિક ફેલાવું કરી નીચું ફેલાવું કરી અમીન

➔ પ્રતાપ ➔

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરો : રસિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી છત્રકાવ

મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પરદેશ ..શિલિંગ ૧૫

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખો:--મેનેજર પ્રતાપ : કણુપીઠ : સૂરત

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદારી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને ઘટા દરેક દર્દને મરાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રૂદ્રેશુદ્ધ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગડી કેશી પદાર્થોથી તદ્દન મુક્ત છે અને

બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાતુ મેવનથી લગ્નરો બાળકોએ આરોગ્યતાની માડી મેળવ મેળવી છે.

કિંમત ૩૫ની એકના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો : ભાવનગર

મુંબઈમાં: મહેતા આયુર્વેદિક શર્માસી સી. પી. ટેન્ક રોડ, લાડનીવાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસ્પુર બજાર.

ખે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આહક થનારને બધાં પુસ્તકો
પોણી કિંમતે મળે છે. ર. ખ. છુટું.

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. તળીનદાસ પારેખ
બહાર પડેલાં પુસ્તકો
ઘ રે—ખા હિ રે

“સભવ છે કે ટાંગારની બધી કૃતિઓમાં
આ ચઢી ભય એમ છે. કાવ્યનાં મોની તો
આ નવલકથામાં એમણે દ્રષ્ટ હોય વેર્યા છે..”

—કાકા કોલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા કિ. ૨-૦-૦
૩૭૨ પાનાં આહકોને ૧-૮-૦

સતુરંગ અને ખે બહેનો

“આવા ભાષાન્તરો ખરેખર આપણા સાહિ-
ત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ માત્ર
શુભશક્તિ વા. અમલ વાચનાર વર્ગની સમિક્ષા
કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિશાળ કરે છે, અને ચિનને
વધારે દ્રવીભૂત કરે છે.”

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા કિ. ૧-૪-૦
૨૦૦ પાનાં આહકોને ૦-૧૫-૦

નો કા ડૂ ખી

‘નોકાડૂખી’ નવલકથા એક રીતે એક જ મુખ્ય
નોટા અને વિદ્વક્ષણ બનાવની નવલકથા કહી
શકાય. અને એ બનાવ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ
બને છે, પણ તો એ બનાવની દૂરગામી અસરો
અને એ બનાવની વિષમતામાથી મુક્ત થવાના
વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે એમ
કહી શકાય,

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠ સંખ્યા કિંમત ૨-૮-૦
૪૧૪ પાનાં આહકોને ૧-૧૪-૦

ટોસ્લટોય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક
શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦
૨ શ્રી અને પુરુષ	૧-૦-૦
૩ કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૫ ” ભા. ૨	૨-૦-૦
૬ ” ભા. ૩	૧-૦-૦
૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય)	૧-૪-૦
૮ કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
૯ લગ્નમુખ	૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આહકોને આ આખો એટ હાલ
પોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૬-૬-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

➔➔➔ પ્રસ્થાનની જાહેરખબરના ભાવ ➔➔➔

	૧ પાનું		૨ પાનું		૩ પાનું
૧૨	માસ	૧૨૦	૭૨		૪૮
૬	માસ	૭૨	૪૮		૩૦
૩	માસ	૪૮	૩૦		૧૮
૧	માસ	૧૬	૧૦		૬

બાગબગીચા ખનાવનારને ખુશખબર

હરેક બતનાં ફળ ફૂલોની કલમો ખનાવી વેચનાર

વશી કાળાભાઈ ભાણાભાઈ

દે. વી. ગાર્ડન.

સુ. ૦ પો. ૦ ધમકાછા. નેશન અમલસાદ. (ગિ. સૂરત)
કેડલોગ મફત

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાનું નવું પુસ્તક

૧૫' ૭ મુ'

પુસ્તક ૪-૫-૬-૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકલા

શ્રેષ્ઠક

અ. ગોવર્ધનભાઈ ડા. પટેલ બી. એ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ૫ ગાંધીજીની તેમના વિગેની સુપ્રસિદ્ધ બક્ષિયી ઓળખે છે, અને ત્યારથી પૂ. ત્ય ગાંધીજીએ એમના વિગેનો ઉશ્લેષ કર્યો ત્યારથી મૂલરાત શ્રીમદ્જીના જીવનમાં અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રસ લેવું થયું છે એમ કદી શકાય. આ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે એ, ચોવીસે કલાક શ્રીમદ્જીની કૃતિઓમાં તન્મય રહેતા, એમની કૃતિઓ અને ઉપદેશોનું-એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન મનન ચિનન કરતા એક નમ્ર બ્રહ્મદયનીકૃતિ છે.

પૃષ્ઠક્રમાંબ્યા ૨૪૦

૧૫ મુ' ૬૨ ચિત્રો

કિંમત

કાચું પૃષ્ઠ ડા. ૧-૪-૦

પાકું પૃષ્ઠ ડા. ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ

એ જ લેખકનું નાનું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? કિં..૦-૮-૦

ખંડ ખોર મહા ગ્રંથ ખહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“ લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. અવા અનેક વિચારથી ગૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-ભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને છે, પણ પુરુષ-વર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કસ્યાણુથી સાંભળે જ એવી એમની સીબતિ પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂંજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીબતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વફીલો મળવાનો સંભવ ઓછો છે. ”

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રંથ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૧

રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

સરસ્વતી

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬૦૦

અન્યમાળા

સવાળમ હિંદમાં રૂ. ૨;
અર્ધા તથા પરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ થી

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
શાલજીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ	૦-૪-૦
નવલ-શા મંથન	૦-૩-૦
મન્ત્રિ	૦-૧-૦
કાન્તિકારી લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ના યુદ્ધવાની	
બીજી આજીવન	૧ થી
ઈશ્વરીનો મુક્તિપત્ર	૦-૧-૦
મગીબની દાસ	૧ થી

વર્ષ ૨ થી

વીરની દાક્ષિણી	૦-૧૨-૦
દાક્ષિણ્ય અને	
સ્વચ્છતા	૦-૪-૦
ભારતીયની દિગ્ગજીત	૦-૨-૬
માધીદેવ આદ્યમ	૦-૮-૦
પાલકીને પગલે	૧ થી
ભગ્વતની વીરંગના	૦-૭-૦
લાલ રોપી	૧ થી
અધ્યાત્મ આદિયાં	૧ થી
સ્વરાગ દિવસ	૦-૩-૦

વર્ષ ૩ થી

પ્રવાસ વરત પછી	૧ થી
યુદ્ધનું ક્ષમ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું ગાદ	૦-૫-૦
કાન્તિને માર્ગ	૦-૫-૦
માધી વિચારોદન	૦-૮-૦
રેને ખાતર	૦-૩-૦

આવકાર

ગુરુગતમાં અન્યમાળા તો થયી છે,
પાનુ આટલી સૂતી અને આવું સરસ વાચન
પૂરું પાડનાની અન્યમાળા બીજી દરુ
લેઈ નથી;

[પુનઃલેખ]

માલિકાન્ત

ગામગામના શ્રેષ્ઠ રેલવેમાં વેચાતી મારી
મારી ચોપડીઓ વગર વિચાર્યું ખરીદે છે
અને ત્રાચે છે તે કુત્તા આવી ચોપડીઓ
તેઓ વાંચતા રહે તો કેવું મારું? અમદાવાદ
પ્રત્યાગ કાર્યાલયની સમ્મતિ અન્યમાળા
ખાસ આ દૃષ્ટિએ જ ચોખ્ખી છે. એના
વિષયો થોડું બહુલા શોધીને જાન મળે એ
દગથી પગદ કરવામાં આવે છે અને કિંમત
પણ રેલવેમાં વેચાતી કચરા નેથી ચોપડીઓ
કરતાં સૂતી દોષ છે.

ખારડોલી મન્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

“ જ્ઞાતિને જાગૃત કરનારું સાહિત્ય
દેશના યુવકો ઉપર ઓળખની પેઠું કેટલા
જલ્દ, ઓળખાની આંખો અને જાહેરના
કાન ઉઘાડી નાખવા એ આ અન્યમાળાનું
નત છે.”

નરસિંહભાઈ પટેલ

વર્ષ ૪ થી

પરદેશી કાપડની	
હંગીકાંઈ	૦-૮-૦
મારી ગદાબી	૦-૮-૦
ચતુર્તન	૦-૧૦-૦
કાળામગતની	
ગડવી વાળી	૦-૧-૦
શ્રિષ્ઠ મિત્રમાર્ગ	૦-૮-૦
કર્મિયુગ	૦-૩-૦

વર્ષ ૫ થી

નરેલા તાર	૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો	૦-૧-૦
જીવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રમિયામા	
રોહિણી	૦-૮-૦
ચીનલપાનનીયાત્રા	૦-૮-૦
મરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦

વર્ષ ૬ થી

બોલશેચિત્રમ અને	
બીજી વાતો	૦-૧-૦
લક્ષ કે પ્રપચ	૦-૮-૦
દેવદાસ	૦-૮-૦
આમદવાદ અને	
સર્વોદય	૦-૧-૦
મતીદોનો મંદિર	૦-૧૦-૦
કાનાવા	૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે. તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭ મું: આપણો આદાર ૦-૧-૦ સ્ત્રી-પ્રત્યક્ષ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિગજ આજી ૦-૮-૦

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઈતિહાસ

દ્વંદ્વી વાતો

નવલકથા

રાજકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

જીવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨ (પીટર કોપોલકિન) ૧-૮-૦

૩-૪ મારી જન્મટીપ ભા. ૧-૨ (સાવરકર)

(૧૫ થયાં છે)

૫ ઈશ્વરનો ઈનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦

૬ ગાતા આસોપાલવ (ગોવિંદરામ) ૧-૮-૦

૭ દિરેક્ટની વાતો ભાગ ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

૮ ગીતામન્થન (કિ. ધ. મણિલાલ) ૧-૪-૦

૯ સાત્યમય જીવન (કિ. ધ. મણિલાલ) ૦-૧૦-૦

૧૦ લેક્ષ પ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦

૧૧ શેપનાં કાવ્યો (ગ. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦

૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧ ૧-૪-૦

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦

રશિયાનું ઘડતર ૨-૦-૦

ભૂખમરાનો ઉપાય ૨-૦-૦

શહીદનો સંદેશ ૧-૦-૦

ચાળરમતી ૧-૪-૦

ધરગથ્યુ વૈદક ૨-૦-૦

દિનચર્યા ૧-૮-૦

જીવનનાં દર્દ ૧-૪-૦

ચુંગન અને બીજી વાતો ૧-૪-૦

ભારતપુણ્યપ્રવાસ ૧-૦-૦

ગાંધીમણિમહોત્સવાંક ૧-૪-૦

કથે રસ્તે ? ૧-૮-૦

નવી આવૃત્તિ

સુંદર ગેટ-અપ

જતાં

ઘડાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ ૦-૮-૦

બુદ્ધ અને મહાવીર ૦-૬-૦

તમને એ નહિ સમજાય

૦-૬-૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પુસ્તક ૧૦ મું : લક્ષપ્રપંચ

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ ટ. ખ. ૦-૫-૬

સોને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

સિવજીતદાર

અંડુ દ્રાક્ષા સવ

વિનાવિલખે વાપરવા માંડો

ખાસ સીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

મદરાદિક રોગોનો

અકસીર ધવાન

અંડુ અશોકારિષ્ઠ

ત્રીઓની નજીબાઈમાં

આખાદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાળકોનાં પેટનાં દર્દોમાં

...આખાદ કામ કરનાર

ખિલકુલ કેક વગર

અંડુ બાલશૂલાર્ક

—ખાળકોવાળા—

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કર્સ લી.

પોસ્ટ બો. નં. ૧૫૧૩

મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : લોગીલાલ પ્રધર્મ : ગાંધીરોડ.

આયુર્વેદિક દવાઓનું મુખ્યપત્ર આજે જ મંગાવો

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૮

વૈશાખ : ૧૯૮૫

અંક ૧

સાહિત્ય અને જીવન

રામનારાયણ વિ. ખાટક

સાહિત્યનો અર્થ હું અહીં વાસ્તવ લલિતકલા, એટલે મૂર્તિનાત્મક સાહિત્ય એવો કરું છું. આને સાહિત્ય સંબંધી એક પ્રશ્નની હું ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. વિવેચનના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે સાહિત્ય સંબંધી બે પ્રામસામા પક્ષો છે, બે વિવેચનના જાણે ધોરી માર્ગો છે જે કયાંય મળતા દેખાતા નથી. એક મત એવો છે કે કલા અને સાહિત્ય પણ જીવનને અર્થે જ છે. કલાનું મુખ્ય કામ જીવનને ઉત્તર કરવું એ જ છે. ઘણા ફિલસૂફો, લોકનાયકો, ધર્મસંસ્થાપકો આ મતના જણાયા છે. આ વ્યાખ્યાનમાં હું ઝાઝા મતો ટાંકવા માગતો નથી, માત્ર સર્વગમ્ય થાય એવી પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવા માણું છું એટલે વધારે અવતરણો ન આપતાં માત્ર મહાત્મા ગાંધીજીનું એક અવતરણ આપીશ. તેઓ કહે છે:

આપણામાં જે સારી ભાષના સૂતેલી છે તેને જાગ્રત કરવાની જે શક્તિ ધરાવે છે તે કવિ છે.

મંગળપ્રસાદ પૃ. ૨૬

• સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની જયન્તીસંજ્ઞાહરે પ્રસંગે તા' ૧૧-૩-૩૯ના રોજ આપેલા ભાષણની નોંધ હપશી.

અર્થાત્ એમનો અભિપ્રાય એવો છે કે સાચા કાવ્યે માનવમાં રહેલી ઉન્નત ભાવના વ્યક્ત કરવી જોઈએ. ખીજો મત તે પ્રસિદ્ધ Art for Art's sake—'કલા ખાતર કલા'નો છે. એ મત પશ્ચિમમાં જ જન્મ્યો છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ. પણ એ મત આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોનો પણ છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો પૂરો અભ્યાસ નહિ થતો હોવાથી જ આપણે એમ માનીએ છીએ. વાગ્દેવતાવતાર મંમટ 'કાવ્યપ્રકાશ'ના પ્રારંભમાં ઇષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરતાં કહે છે :

નિયતિકૃતનિયમરહિતા હૃદૈકમયોમનન્યપરતન્ત્રામ્ ।

નવરસસ્થિરાં નિર્મિતિમાદધતાં ભારતી કવેર્જયતિ ॥

મંમટ ભારતી એટલે સરસ્વતીને વन्दે છે. એ ભારતી કેવી છે? એ નવરસથી સુન્દર એવી નિર્મિતિ એટલે સૃષ્ટિ એ છે. એ સૃષ્ટિ કેવી છે? એ આપણા જગતના નિયમથી રહિત છે, કેવળ આનન્દમય છે, અને અનન્યપરતન્ત્ર છે. કાવ્ય કે સાહિત્ય અનન્યપરતન્ત્ર છે એટલે એનું પ્રયોજન એનાથી વ્યતિરિક્ત, એનાથી પર, એમાંથી બહાર નથી. એ કોઈ ખીજ વસ્તુને લીધે ઇષ્ટ નથી જનતું, પણ એ ચોતે જ ઇષ્ટ છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિવેચક એ સી. શ્રેક્લી 'કલા ખાતર કલા' કે 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય'ની અચો કન્તાં જે શબ્દો વાપરે છે તે આના અનુવાદ અને ભાષ્યરૂપ જણાશે. એ કહે છે :

What then does the formula 'Poetry for poetry's sake' tell us about this experience? It says, as I understand it, these things. First, this experience is an end in itself, is worth having on its own account, has an intrinsic value. Next, its poetic value is this intrinsic worth alone. Poetry may have also an ulterior value as a means to culture or religion. But its ulterior worth neither is nor can directly determine its poetic worth as a satisfying imaginative experience; and this is to be judged entirely from within. And to these two positions the formula would add, though not of necessity, a third. The consideration of ulterior ends.. tends to lower poetic value. It does so because it tends to change the nature of poetry by taking it out of its own atmosphere. For its nature is to be not a part, nor yet a copy, of the real world (as we commonly understand that phrase) but to be a world by itself, independent, complete, autonomous. ૧

એ કહે છે કે કાવ્યદારા મેળવાતો અનુભવ જાતે જ ઇષ્ટ છે, સંસ્કૃત વિવેચકોનો ગ્રન્થ વાપરું' તો તે જાતે જ 'ઉપદેશ' છે. બીજું, એની આંતર ઇષ્ટતા એ જ કાવ્યને ઉપદેશ કરે છે. અને છેલ્લે કહે છે કે કાવ્યથી વ્યતિરિક્ત કોઈ પ્રયોજનની ખાતર કાવ્યને ઇષ્ટ માનવાથી કાવ્યની કિંમત, કાવ્યની ઇષ્ટતા, કદાચ ઓછી થાય તે કહે છે. "કાવ્યનું સ્વરૂપ એવું છે કે કાવ્ય, વ્યાવહારિક દુનિયાનો ભાગ નથી, તેમ નક્ક પણ નથી. તે પોતાની મેળે જ એક દુનિયા છે: સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ, સ્વાયત્ત "

અને એક દષ્ટિએ જોતાં આ તદ્દન સાચું છે. પ્રથમ તો વ્યાવહારિક જગતનો અનુભવ અને કાવ્યનો અનુભવ આપણે તદ્દન ભિન્ન રીતે ધર્મ એ છીએ જીવનનો અનુભવ આપણે જાણ આધાર સહન કરીને ધર્મ એ છીએ, તેમાં આપણી ઇચ્છા ઉપર કશો આધાર નથી. આપણે વશે કે કવશે તે લેવો પડે છે આપણી ઇચ્છા ન હોય તોપણ હિનાજામાં આપણે તાપનો અનુભવ લેવો જ પડવાનો, તેવી જ રીતે જગતની અનેક અસંખ્ય પરિસ્થિતિમાં મુખદુ:ખ માનાપમાન શીતોષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વોનો અનુભવ આપણે સહન કરીને ધર્મ એ છીએ. કાવ્યનો અનુભવ આપણે લેવો હોય તો ધર્મ એ, ન લેવો હોય તો ન ધર્મ એ. જગતનો અનુભવ આપણી ઇચ્છા ઉપરના જાણ જગતના આત્રાતથી કરીએ છીએ, કાવ્યનો અનુભવ આપણે એકાદ જાણ ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ મુખ્યત્વે આપણી કલ્પનાથી કરીએ છીએ. કાવ્ય અસંગત આપણે કાનથી સાંભળીએ છીએ પણ કાવ્યનો અનુભવ મુખ્યત્વે કલ્પના પોતે ઘડીને આપણને કરાવે છે. અને કલ્પના પોતે એ અનુભવ ધડે છે તેનું કારણ આપણને એ અનુભવમાં આનંદ થાય છે એ છે. વ્યાવહારિક જગતનો અનુભવ ન લેવો હોય તોપણ લેવો પડે છે; કાવ્યનો અનુભવ કલ્પના સ્વયં રાચતી રાચતી લે છે. જગતના અનુભવ વખતે ચિત્ત સર્વોત્તમથી એ અનુભવને સંમુખ નથી થતું. અનેક પ્રયોજનો તેમાં આડાં આવે છે, અનેક પ્રયોજનો ચિત્તને દ્વિધા થુ અનેકધા કરતાં હોય છે; કાવ્યના અનુભા વખતે ચિત્ત સર્વોત્તમથી એ અનુભવની સંમુખ થાય છે, તે વખતે વ્યવહારનો સર્વ અનુભવ વિગતિત ધર્મ જાય છે, જીવનનો આખો જનમ જાણે એના જ અનુભવથી છત્રકાય છે.

ત્યારે જીવનને અને કાવ્યને કશો સંબંધ નહિ? ના, એમ નથી. ઘણો સંબંધ છે અને તે પણ માર્મિક સંબંધ છે. ઉપર નિર્દેશ કરેલ એ. સી. ઝેડલી પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછી તેનો હકારમાં ઉત્તર આપે છે. તે કહે છે:

Again our formula may be accused of cutting poetry away from its connection with life. And this accusation raises so large a problem that I must ask leave to be dogmatic as well as brief. There is plenty of connection between life and poetry, but it is, so to say, a connection underground. ૨

કહે છે કે કાવ્ય અને જીવનનો સંબંધ બંને કે મૂલ, અંદરખાનાનો છે, આંતર-ભૂમિ છે, ભૂમ્યંતર છે, બહાર દેખાય તેવો નથી. હું ઉમેરીશ કે, માત્ર ભૂમ્યંતર નથી. પણ ઉપર માથા ઉપરનો પણ છે, ખારી દષ્ટિએ દશે દિશાનો છે, સર્વતોભદ્ર છે. કાવ્ય એક સ્વતંત્ર સર્જન છે, તેનો અનુભવ લેવાની પદ્ધતિ ધીમ્ન ગદ્યા અનુભવોથી ભિન્ન છે, તેનો અનુભવ વ્યવહારથી સ્વતંત્ર યર્થ લેવાનો છે એટલું કહ્યા પછી એટલું જ કહેવાનું રહે છે, કે તે સિવાય, કાવ્યને જીવન સાથે સર્વતોભદ્ર સંબંધ છે. એ કેવી રીતે તે કહેવાનો દાવે પ્રયત્ન કરીશ.

અસખત, કાવ્ય સ્વતંત્ર રીતે અનુભવવાનું છે પણ તેનો અનુભવનાર, ભાવક આ વ્યવહાર જગતનો છે. તેનું ચિત્ત વ્યવહારના સંસ્કારોથી સિદ્ધ થયેલું છે. એ સંસ્કાર-સિદ્ધ ચિત્ત લઈને તે કાવ્યાનુભવ કરવા આવે છે. એ સંસ્કારસિદ્ધ ચિત્તને અનુકૂળ એ કાવ્યાનુભવવ્યાપાર થવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, કાવ્યનો નિર્માતા કવિ પણ એ વ્યવહારજગતમાથી જ આવેલો છે. અને તે એ વ્યવહારજગતની જ વાણી વાપરે છે. વાણી પ્રથમતઃ અને મુખ્યત્વે વ્યવહારના પદાર્થો અર્થો સૂચવવા ગયાયેલી છે. કવિ એ વાણીમાંથી વિવેકાણુ અર્થ કાઢે છે એ ખરું. પણ તે એ વાણીના મુખ્ય અર્થ દ્વારા જ એ વાણીનો મુખ્ય અર્થ કદી નાશ પામી શકતો નથી. એ અર્થનો નાશ થાય તો તે સાથે એ શબ્દની સર્વ શક્તિ પણ નાશ જ પામે છે. એ મુખ્ય અર્થનો નાશ થતાં એ શબ્દમાં ભાવકના મનમાં કયો અર્થ સૂચવવાની શક્તિ રહેતી નથી. તેવી જ રીતે કવિ પોતાનું ઉપાદાન પણ આ વ્યાવહારિક જગતમાંથી જ મેળવે છે. શિષ્ટી જેમ આ જગતમાંથી લાકડું કે પથ્થર લઈ તેનો આકાર ધંડે છે તેમ કવિ આ જગતના શોક-વૃત્તમાંથી અર્થજાતમાંથી પોતાની સૃષ્ટિ ઘડે છે. એ વસ્તુમાંથી, એ, વ્યવહારમાં અનનુભૂત એવા, અપૂર્વ એવા ભાવો જાગ્રત કરી શકે છે, પણ વસ્તુ તો આ વ્યાવહારિક જગતમાંથી જ લે છે. જેમ વ્યવહારમાં અર્થ ન યર્થ શકે એવા શબ્દથી કાવ્યમાં અર્થ યર્થ શકતો નથી, તેમ જ વ્યવહારમાં કેવળ અપરિચિત હોય એવી વસ્તુથી ભાવ પણ ઉત્પન્ન યર્થ શકે નહિ. એટલું જ નહિ, કવિમાં કેવળ અનનુભૂત વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોતી નથી, અને કેવળ અનનુભૂત વસ્તુ કોઈ માનવી કે ભાવક સમજ પણ ન શકે. દાખલા તરીકે, શાકુંતલના છેલ્લા અંકમાં સર્વદેવન સિંહના બચ્ચાના દાંત ગણવા તેને મોઢું ફાડવાનું કહે છે એ, બ્રહ્મચરિત્ર વાત્સલ્ય જન્મસિદ્ધ નિર્ભયતા શક્તિ એ સર્વનું અપૂર્વ દશ્ય છે. વ્યવહારમાં કયાંઈ ન અનુભવાયુ હોય એવું વાત્સલ્ય અને આશ્ચર્ય ત્યાં અનુભવાય છે. પણ ત્યાં કવિ જે ભાષા વાપરે છે તેનો દરેક શબ્દ વ્યવહારની ભાષાનો જ છે. અને બાળક, તેનો દ્રષ્ટા પિતા, સિંહ, વગેરે સર્વ વસ્તુ આ વ્યવહારની પરિચિત વસ્તુઓ જ છે. વ્યવહારમાં સિંહ ઘણા પ્રતાપી છે, એ પ્રતાપની સૂચકતા નાટકમાં પણ દેખે છે એટલું જ નહિ, આવશ્યક છે. નાટકનો સિંહ જો પ્રતાપી ન હોય તો એ દશ્યમાં ચમત્કાર રહે નહિ. પ્રતાપી સિંહથી પણ આ આવડો નાનો બાળક હરતો નથી, એમાં ચમત્કાર રહેલો છે. અર્થાત્, કાવ્ય સ્વતંત્ર હોવા છતાં, ભાવક ભાષા વસ્તુ અને કવિ એ ચાર દારા તેનો જીવન સાથેનો સંબંધ આર્થિક રહે છે. અને એ સંબંધ સર્વતોભદ્ર છે, કાવ્યમાં આંતર બાહ્ય સર્વત્ર, અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે.

ધણા એમ માને છે કે કાવ્ય કવિની કલ્પનાએ સ્વતંત્ર રીતે ધડેલુ છે એટલે કાવ્યની સૃષ્ટિને આપણા વ્યવહારિક જગત સાથે સંબંધ હોઈ શકે નહિ. પણ એ માન્યતા સાચી નથી. કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે વિદેર છતાં તે કલ્પના આપણા આત્માની જ કલ્પના છે. એ આત્માના સ્વભાવથી વિસંવાદી રીતે વિદેર જ નહિ. આપણે પ્રથમ જોયું કે કાવ્ય નિરતિશય આનંદ આપે છે. તેનું કારણ એ છે કે કાવ્યનો અનુભવ આપણા આત્માને કે ચિત્તને અત્યંત અનુકૂળ છે. નૈયાયિકો કહે છે કે અનુકૂલવેદનીયં સુખમ્ । પ્રતિકૂલવેદનીયમ્ દુઃખમ્ । જોનો અનુભવ આપણને અનુકૂળ હોય તે સુખ, પ્રતિકૂલ હોય તે દુઃખ. કાવ્યનો અનુભવ આપણા સમસ્ત આત્માને અનુકૂળ છે માટે તેમાં આનંદ અનુભવાય છે. અને સમસ્ત આત્માને એટલે આત્માની ગોચર-અગોચર જ્ઞાત-અજ્ઞાત બુદ્ધિ-હૃદય-નીતિ સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન આત્માને એટલે વ્યવહારમાં જે વસ્તુ આત્માને કન્નેશકર લાગે-આત્માની નીતિબુદ્ધિને કન્નેશકર લાગે, અરુચિકર લાગે, અનુચિત લાગે, તે કાવ્યમાં અન્યથા લાગે એમ જાની શકે નહિ વ્યવહારમાં ઉચિત-અનુચિત સુરુચિ-દુરુચિ જે અનુભવે છે કે નક્કી કરે છે, તે જ આત્મા કાવ્યમાં સ્વૈરજીવા કરે છે. એટલે કાવ્યસૃષ્ટિ વ્યવહારસૃષ્ટિથી તત્વતઃ કે જગત્ભાવત વિજન ન જ હોઈ શકે.

કેટલાક એમ માને છે કે કાવ્યસૃષ્ટિ સૌંદર્યને માટે છે એટલે તેને વ્યવહારસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ન હોઈ શકે. સૌંદર્ય માટે છે, એનો હું એટલો જ અર્થ કરું છું કે એ અનુભવ સમસ્ત આત્માને અનુકૂળ છે, આત્માના સમગ્ર સંકુલ સુકુમાર તંત્રને અનુકૂળ છે, અને તેમાં સમસ્ત આત્મા સર્વ શક્તિથી જીવન્મત્તા અનુભવે છે. સમસ્ત આત્માને અનુકૂળ ન હોય એવો કોઈ અનુભવ મુંદર હોઈ શકે નહિ. નિત્ય વ્યવહારને માટે એક વસ્તુ અનુકૂળ, નીતિને માટે બીજી અનુકૂળ, વળી સૌંદર્યને માટે કોઈ ત્રીજી જ અનુકૂળ હોય, એમ હું માનતો નથી. એમ હોય તો આત્માના વિભાગ થઈ જાય. ચેતનમાં વિભાગ માનવા એ ચેતનનું સ્વરૂપ નહિ સમજવા જરાખર છે. ચેતનમાં વૈવિધ્ય હોય, પણ એ સર્વ વૈવિધ્યને વ્યાપીને અને અતિક્રમીને રહેલું, એ સર્વને એકતાંત્ર કરનારું, એ સર્વને એકત્વ આપનારું એકત્વ રહેલું જ હોય. આ દરમિયાન જડસૃષ્ટિમાં એકત્વ છે કે નહિ તે સંબંધી વિજ્ઞાનને ભલે શંકા હોય, પણ ચેતનમાં એકત્વ હોવું જ જોઈએ. એ ચેતનમાં રહેલું એકત્વ જ સૃષ્ટિમાં એકત્વની અગેક્ષા કરે છે, શોધે છે, અને સૃષ્ટિના માનાત્વમાં રહેલું એકત્વ અનુભવી શકે છે.

અલખત ઉપર કહી તેવી સર્વ શક્તિની એકતાંત્ર વ્યવસ્થા આપણે સિદ્ધ કરેલી હોતી નથી. એ સિદ્ધ કરેલી હોય તેને આપણે પૂર્ણ પુરુષ જીવન્મુક્ત સિદ્ધ પુરુષ કહીએ. આપણે એ જોટલે અંશે સિદ્ધ નથી કરી એટલે અંશે આપણે અપૂર્ણ છીએ. આપણું જીવન યધું એ સિદ્ધ કરવાના જુદા જુદા પ્રકારના ઉધામા છે. વ્યવહારમાં જે આપણે સિદ્ધ નથી કર્યું, તે કાવ્યમાં એ કાવ્યાનુભવ પૂરતું એક દષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે. કવિને કોઈ ધન્ય ક્ષણમાં એ પૂર્ણતા દેખાઈ જાય છે, અને એ દર્શનની આસપાસ તેની કલ્પના ગમભાણ થઈ એવી સૃષ્ટિને રચે છે, કે જેથી એ દર્શનાનુભવ કાવ્યના ભાવકને પણ થાય. આમ કરવા કવિ કોઈ પૂર્ણ પુરુષનું પાત્ર કાવ્યદાગ આપે છે એવું હમેશ હોતું નથી. એમ તો વ્યાસ જેવો કોઈ મહાકવિ કરી શકે. પણ સામાન્ય રીતે કવિ પોતાનાં પાત્રોની

અપૂર્ણતા પણ એવી રીતે નિરૂપે કે આપણને એ અપૂર્ણતા જોતાં જોતાં પણ પૂર્ણતાનું દર્શિનિન્દુ અનુભવગમ્ય થાય. એ અપૂર્ણતા જ પૂર્ણતાના મધ્યગિન્દુનો આશ્રેષ્ઠ કરે. એક દાખાથી આ જતાવવા પ્રયત્ન કરીએ. એને માટે ચેદોપતી તરત સ્મરણમાં આવી ચડેલી એક વાર્તા દર્શાવત તરીકે લઈ લઉં છું. રશિયામાં કોઈ સાધારણ નાના ગરેરમાં એક દાકતરને ત્યાં એક માણસ આવે છે અને તેને પોતાની પત્ની ઓચિન્તી માંદી પડી છે તેને માટે મુજાકાતે આવવા કહે છે. દરે તે જ દીવસે દાકતરનો નાનો દિકરો મરી ગયેલો હોય છે. ઘર છોડી જવાની તેની જગા પણ મરણ નથી, પણ પેસાની કાઠફરીથી છેવટ દા પાડે છે અને વ્દય છે. મને વિગતો યાદ નથી, આટલામાં પણ મેં જ વિગતો પૂરી છે, તેમ પૂરીને કંઈપણ કે દાકતરને તે માણસ સાથે ઘણી દંડીમાં વસ્તતા વસ્ત્રાદમાં રશિયાના ખરાબ ભાગો પર ધઈને પંદર આદાર માર્ગત જવું પડ્યું. ગમે જણા ઘરમાં ગયા. દાકતર દીવાનખાનામાં બેઠો, અને પેલો માણસ દંદી પાસે સર્થ જવાની સગવડ કરી પોતાને જોડાવે તેની રાદ જોના અધીરો થતો બેઠો છે ત્યાં તે આવીને કહે છે કે ખરી હકીકત તો એ હતી કે જૈરી ધર મૂકી નાસી ગઈ છે. એ માંડી હતી જ નહિ, માત્ર નાસી જવાને માટે માંદી હોવાનો તેણે દોષ કરેલો હતો — અને દાકતરનો પિત્તો ગય છે ! તે પેસા માણસને ભાંડી નાખે છે, અને ન થાય એટલું કરે છે.

આખી વાર્તામાં એ દાકતરનું વર્ણન ચાંચતાં આપણને જરૂર લાગે કે દાકતર ગુસ્સે થાય એ વ્યભાવિક છે. ચાંચના એ દાકતરના ગુસ્સાની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરી, પણ વાર્તાકારની કક્ષાનો સમકાર એ કે એમ કરતાં છતાં સાથે સાથે ચાંચનાર જોઈ શકશે કે દાકતરનો અનુભવ ગમે તેટલો દસેશકાંક હતો છતાં પેલો માણસ ગુસ્સાને પાત્ર નહોતો, જિન્ટો દયાને સગભાવને સાન્વનને પાત્ર હતો. તેનો કશો જ દોષ નહોતો, તેને મર્મધાનક ગુકસાન થયું હતું, અને તેની દુરમાં દૂર મરકરી થઈ હતી ! અહીં વ્યવહારનો અનુભવ અને દાન્યનો અનુભવ, ગમેતો દેર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વ્યવહારમાં આપણે દાકતરની જગાએ હોઈએ તો આપણને પણ કદાચ દાકતરની જે જ ગુસ્સો મડી જાય. પણ તે અનુભવ માટે, એમ થવામાં આપણી ઉદારતાની, માણસાઈની અપૂર્ણતા છે એવો ખ્યાલ, એવું દર્શિનિન્દુ, આપણને ન આવે એમ અને. પછીથી પણ એવો ખ્યાલ આવે તો આપણાં સદ્ભાગ્ય. પણ કાન્યમાં એ સર્વ પ્રત્તાન્તનું વર્ણન એવી રીતે કરેલું છે કે દાકતરના જાનસની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરતાં, સાથે સાથે તેનાથી ઉપર પણ જઈએ છીએ, એ જુમિકાને અનુભવ કરતાં તેને અતિક્રમીને પણ જઈએ છીએ. અને સમગ્ર છે કે દાકતરે સદનસીત થવું જોઈતું હતું. જિન્ટું સાન્વન આપવું જોઈતું હતું. — સમગ્ર છે એટલે કાંઈ દિવસે એમ કહેલું હોતું નથી, આપણા મનમાં આપણે એ કે એ અર્થનું વાક્ય જોડતા હોતા નથી, પણ મન એની મેજે એ દર્શિ અનુભવી શકે છે. એનું જ નામ વ્યવહાર ! એને જ હું કહું છું કે દાન્ય અપૂર્ણતાનું નિરૂપણ કરતાં પણ પૂર્ણતાના દર્શિનિન્દુનો આશ્રેષ્ઠ કરે છે. આપણે કાન્યમાં જે દર્શિ સમજી શક્યા તે વ્યવહારમાં નથી સમજતા તેનું કારણ એ કે વ્યવહારમાં આપણે સર્વોત્તમથી જનમત હોતા નથી. એ દાકતરનો દાખલો ખરેખરો જ ગમેલો માનો. એમ જાનવામાં કમી જ સુરેક્ષી આવે એમ નથી, વ્યવહારગત અને દાન્યગત એટલાં જ્યાં એક સ્વરૂપ

હોઈ શકે છે. એ દાકતર એટલું ઉદારતાનું દષ્ટિગિન્દુ કેમ ન લઈ શક્યો ? તો જવાબ એ છે કે તે વખતે તે સ્ત્રી મથી જાગત નહોતો. જૂની ફિઝ્યુરીની પત્નિભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે તેનો જીવ પુત્રશોક અને મુસાફરીના યાકના મોહના આવરણ વાળો હતો. દુઃખ યાકના મોહથી તે અભિભૂત હતો—હારેલો હતો, દુઃખ યાકની સામે થઈ, તેનાથી ઊર્ધ્વ થઈ તેનું ચેતન ઉચિત વૃત્તિ સ્ફુરતી શક્ય નહિ. વ્યવહારમાં એ દાકતરનું દૈન્ય નજરે જોત તોપણ કદાચ આપણામાં દાકતરના માનસથી ઊર્ધ્વ દષ્ટિગિન્દુ ન આવત, પણ વાર્તા એવી કલાથી કહેવાઈ કે એ દષ્ટિગિન્દુ વાર્તા વાંચનારને ગમ્ય થયું. વ્યવહારિક અનુભવનો અને વાર્તાકારા મેળવેલા અનુભવનો આ ભેદ. વાર્તાનો અનુભવ વધારે રહસ્યવાળો થયો. અને મહાત્માજી કહે છે કે જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાને જાગ્રત કરવી એ કલાનું કામ છે, તે આ દષ્ટિએ ખરું છે. આ રીતે કલા આપણા જીવનનાં સુષ્પ રહેઠાં દષ્ટિગિન્દુઓ આપણને અનુભવગમ્ય કરાવે છે. વ્યવહારમાં જે અનુભવ નજરે જોઈને થાય તે અનુભવ કલામાં કલ્પનાથી થાય છે, એ અનુભવ પણ પ્રત્યક્ષ જેવો જ થાય છે, ફરક એ છે કે કલામાં એ અનુભવ સરહસ્ય થાય છે.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું કે કલ્પનાનુભવ આપણે વ્યાવહારિક અનુભવ કરતાં જુદી રીતે ઝર્ષએ છીએ, કાવ્યસૃષ્ટિ એક રત્નત્રય સૃષ્ટિ છે અને તેનો અનુભવ વ્યવહારથી રત્નત્રય રીતે કરવો જોઈએ, કાવ્યાનુભવ કરતી વખતે વ્યવહારનું સર્વજ્ઞાન વિગતિત થઈ જાય છે. પછી મેં કહ્યું કે એમ હોવા છતાં કાવ્યાનુભવ પહેલાં જે ભાવક અને કવિ આ વ્યાવહારિક જગતમાં વિચરતા હતા તે જ રવ્યકાવ્યનો અનુભવ કરનારા છે. કાવ્યાનુભવ પહેલાં તેમનો આ વ્યવહારજગત સાથે સંજંધ હતો. અને હવે મારે એ કહેવાનું છે કે જેમ કાવ્યાનુભવ પહેલાં ભાવકને વ્યવહારજગત સાથે સંજંધ હતો તેમ હવે કાવ્યાનુભવ ઝર્ષ લીધા પછી ભાગ્ય પાછો પોતાના વ્યવહારજગતમાં આવે છે ત્યારે કાવ્યનો અનુભવ સાથે લઈને આવે છે. તેના પૂર્વના અનુભવમાં કાવ્યનો અનુભવ ઉમેરાય છે, તેની સાથે એકરસ થઈ જાય છે. અને સરહસ્ય કાવ્યાનુભવ કરવાથી હવે ભાવક વ્યવહારજગતનો અનુભવ પણ કંઈક વધારે રહસ્યપૂર્વક કરતાં શીખે છે. જગતને સમજવાની તેની શક્તિ વધેલી છે. કાવ્યથી તે વધારે સચકારી થયો છે. કાવ્યનું આ આનુષંગિક ફલ છે.

આ રીતે સાહિત્યકલાનો અને જીવનનો ઘણો માર્મિક સંજંધ છે. જીવનમાં સાહિત્યકલાને ઘણું ઊંચું સ્થાન છે. જીવનનું એ એક ઉચ્ચ પ્રકારનું ઇષ્ટ છે.

અને તેમ છતાં સાહિત્યસેવન, કાવ્યાનુભવ એ જીવનનું એક જ ધ્યેય નથી, તેમ જ તે સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પણ નથી. જીવનનું સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પોતે ઉન્નતિ, વિશાલતા, જાગૃતિ, નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવી એ છે. અમુક કાવ્યના પરિમિત અનુભવમાં પૂર્ણતા મનસમક્ષ વ્યક્ત થાય એટલાથી કૃતાર્થ થઈ શકતું નથી. એ પૂર્ણતા સમસ્ત જીવનમાં સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને તે તરફ જવાનો માર્ગ વાસ્તવિક જીવન સોંસરો પડેલો છે. વાસ્તવિક જીવનના ઉપરિચિત પ્રસંગોએ નિર્ભયતા વિશાળતા સેવતાં સેવતાં જ એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા પ્રસંગો જતા કરીએ, તેવા પ્રસંગોએ ખસી જઈએ, તો એ

પ્રસંગનું કામ કોઈ કાન્ય કરી શકશે નહિ. અઘાદુરી કરવાને પ્રસંગે દરજ્જામાંથી ખસી જઈએ તો એ પ્રસંગનું ફળ વીરરસ કાન્યવાચનથી કે વીરરસના નૃત્યથી નથી મળવાનું. ફળ નથી મળવાનું એટલે વ્યાવહારિક ફળ નથી મળવાનું એ તો દેખીતું જ છે. પણ અઘાદુરીના કૃત્યથી આત્માની જે ઉન્નતિ થવાની હતી તે વીરરસકાન્યવાચનથી નથી થવાતી. હિંદુ, અઘાદુરીનો પ્રાપ્ત પ્રસંગ જવા દીધો, ચેતનની સ્ફૂર્તિની એક તક યુગાવી, એથી ચેતન એટલું ઓસર્યું. અને પછી એ ક્રિયાને ફરી અટકાવીએ નહિ તો એ ઓસરતું જ જવાનું. એ ચેતન પછી કાન્યદાગ પણ વીરરસનો અનુભવ કરવાને એટલું નાકાયક બનવાનું. ખરી રીતે વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગો વાસ્તવિક જીવનના જ છે. તેની જગા ખીજું કોઈ વસ્તુ લઈ મકે જ નહિ. ચેતનતંત્રમાં અવેજ ચાલતી નથી. એકની જગા ખીજું લઈ શકતું નથી. અને સામાન્ય માણસની જિંડી પ્રતીતિ પણ એવી જ હોય છે, માત્ર આત્મપ્રતારણા માટે કહાની અવેજનું બદલું માણસ કાઢે છે. લગવા જવાનું કોઈ પણ બહાનાથી ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે, વીરરસના નૃત્યમાં અઘાદુરી અનુભવી સેવાય છે એમ માનવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ કોઈ પોતાના પ્રેમપાત્રને પગલુવાને બદલે માત્ર પ્રેમના સાહિત્યથી કે પ્રેમના નૃત્યથી ચલાવી શેતું નથી.

એટલે સારિત્ય અને જીવનનો માર્મિક સંબંધ કહ્યા છતાં, સાહિત્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે, એ સ્વીકાર્યા છતાં, કાન્ય કે કોઈ પણ કલા સાથે વાસ્તવિક જીવનનું સાદું ન કરી શકાય એ મારે કહેવાનું રહે છે. અને એ તમ્મ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કારણ કે હાલના કલાપ્રગ્નતાના વાતાવરણમાં, મનુષ્ય પોતાની નિર્ગળતાથી ઘણી વાર એમ માની પોતાની જાતને છેતરે છે. જેવું ધર્મનું વેવલાપણું હતું, તેવું કલાનું પણ હોઈ શકે છે અને છેતરનાર માણસ ભલે ખીજને છેતરી શકતો હશે, પણ કોઈ જીવનને છેતરી શકવાનું નથી.

ગંગાડચાં યુદ્ધનાં જેવાં ત્રીજો દિવસ હું હાલ,
 ને ટંકાર થયો પહેલો આપનો, તે ધડી ધડી,
 પાયો શું વિજયશ્રી આ વરસી સ્મિતને રહી,
 અને કૌરવસેનામાં જોઈ ઉત્સાહની ધડ.
 ભીમ ને ભીમનો પુત્ર લવ્ય પેલો ધુટોત્કચ,
 ધૂમી બે ચ રહે જાણે સાગરે વડવાનલ.
 લુણાતાં ધાન્ય, વેરાઈ પહેલાં - કણને ચણે
 પારેવાં, શુક ને ભોળાં ચકલાં; ત્યાં યથાવિધે
 સીંચાણા સૂસવી આવે મહસા કયાંકથી અને
 જોડી જાય ગ્રહી ચાંચે ફેંકેન્ત વિહંગને.
 પિતાપુત્ર તણાં તેવાં સહસા શર આવતાં,
 ચોદાને કૌરવો કેરા ટપોટપ ગ્રસી જતાં.
 અને મધ્યાન્હ પહેલાં તો નિરાશા ગાઢ કે ફરી
 વળ્યે, કૌરવસેનામાં નાસાનાસ મચી રહી.
 દુર્યોધન નિહાળી આ નિજ સૈન્યતણી ગતિ,
 ચાહ્યો ભીમતણી પાસે અિત ઉદ્વિગ્ન ચિત્તથી.
 તેને નિરખતાં પૂછ્યું પારવોના પિતામહે,
 “કેમ ? શા કાજ બેટા હું દીસે આજ ઉદાસ છે ?”
 દુર્યોધન વધો, “ના, ના, એ તો અમથું આપને
 લાગે છે; આપ બેઠાં થી ચિન્તા ચે હોય માહરે ?”

“એમ તે હોય ? તારાં આ વદને ખેદ વ્યાપતો
 છાનો કેમ રહે ? કૂહેને શાને ઉદ્વેગ પારતો ? ”
 “શાનો ઉદ્વેગ ? ને શાનો ખેદ ? કં'ચે મને નથી;
 એ તો દષ્ટિ સદા હોયે પક્ષપાતી વડીલની.
 તેથી તો આપને લાગે મુખ્ય મારું ઉદાસ આ;
 બાકી હોય મને શું આ તપે જ્યાંતેજ આપનાં ? ”
 “તોય આ ? ” હસતા, એને વૃદ્ધ નેણે વિલોકતા,
 પિતામહ રહે પૂછી, “તોય આ મુખલાવ શા ? ”
 “મુખલાવ ? નહિ, -હા, હા, -કાલના એ પ્રસંગની,
 પડી કૈંક હશે છાયા; બાકી આજ કશું નથી.”
 “પ્રસંગ કાલનો ? ભાઈ, તને શું ખટકે હજી
 વત્સ લક્ષમણ કેરી એ દોહાલી વીરની ગતિ ? ”
 “ના રે, એ ખટકે શાની ? મારે લક્ષમણ ક્યાં હતો
 પુત્ર એક જ કે તેનાં મરણે શોક હું કરું ? ”
 પિતામહ મથે એનાં તાગવા વક્ર વેણુને,
 ને તેને અધમીએલાં નયને નિરખી રહે.
 દુર્યોધન વદો રાજે, “મારે પુત્ર, પિતામહ,
 બીજા છે અતિતેજસ્વી અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ;
 રહે'ર્યો લક્ષમણને કાલે ભલેને અભિમન્યુએ,
 ને ઘટોત્કચ આજે છે સેનાં સકળ સંહરે.
 ને આજે કૌરવો કેરી વાડી વેરાન થાય છે;
 ભીમપુત્ર તણા હાથે આજે વિધ્વંસ છે થતો;
 સોયે કૌરવ કેરો ને કૌરવોના સહાયનો
 ને ભલે પાંડવો કેરો દિગન્તે યશ ગાજતો.
 તોયે પાંડવના પુત્રો તે છે પુત્રોય માહરા,

તેમના કરધી લેશે પિંડદાનો. ય આત્મ આ. ”
 પામીને પાર વેણાનો પિતામહ ધરી રહે
 ગભીરું મૌન, તે ન્હાળી હુયોધન ફરી વહે.
 “એ તો કીક થયું કે આ નથી કણ્ હવાં અંહી;
 ને નહીં આવશે યુદ્ધે હશે આપ તહીં લગી.
 નહિ તો શાં ય દુર્ભાગ્ય યાત કૌરવ વંશનાં
 કે પુત્રો પણ પાર્થોના પિંડ દેવા રહેત ના!
 એ તો સુજ ન છો આપ કે પ્રસન્ન હજી રહ્યા;
 ને માશ વંશની રક્ષા સ્થિર ચિત્તે કરી રહ્યા. ”

—અને ગાંગેયને અંગે રોષ રાતા ભમૂકતા,
 વૃદ્ધ કંઠ થકી ઘેરી સરતી સિંહગર્જના;
 હુયોધન તણાં વેણે વીધાતાં, નેણ રોમમાં
 વ્યાપતાં વહ્નિ, કમ્પે છે એમનો અધરોઠ ત્યાં.

ને ટંકાર કરી તીજો ધનુકેરો ધનુર્ધર,
 ધસે છે રથમાં બેસી પાર્થ સૈન્યે પિતામહ.
 કાલેયો હણવા કાળે ધસે જેવા શયીપતિ,
 એવા આને ધસે ભીષ્મ પાર્થના સૈન્યની લણી.
 સંજવન વહાવે એ શંખનાદે સ્વસૈન્યમાં,
 ને પ્રસ્વેદ વહૂટાવે સૈન્યની મહિં પાર્થના.
 ન્હાળિયે રાજ તોયે જે રૌદ્રતા ન ચખે ચડી
 ચંડરશ્મિ તણી, શ્રીષ્ઠે અચિંતી તે છતાં થતી,
 એના એ વાયરા જેમ વહ્નિગ્રાળ વહાવતાં,
 ને સરો પણ એનાં એ શોષ, કંઠે વધારતાં,

પ્રસ્થાન

ઢાળીને શિર ઉભે છે કુસુમો કરમાઈને,
 વૃક્ષકોટરથી ંડીલી વિહંગમ ખરી પડે,
 જડચેતન મૃદિ સો સૂમસામ ળની રહે,
 ને પ્રેલાતેથી જાણે સો કેંક શીળા પ્રદોષને;
 તે વિધે ભીષ્મના ભાળી આજે 'ભીષ્મ' ભળે,
 ને છટા કારંભી એના નિહાળી અસ્ત્ર શંખની,
 કલ્પેલી ય નહિ તેવી સુણી ડણક એહની
 કોરવં પણ થાંભે છે ભરાઈ ભંચ વિદ્યમયે.
 એના એ રથમાં બેસી, એના એ ભીષ્મ ધૂમતા,
 ને એનાં એ જ અશ્વોને પાથને સૈન્ય ક્રીંકતા.
 તો યે આજ અંતોળી કેા દીપ્તિ ભીષ્મે ધરી રહે,
 ને અપૂર્વ જ તેજથી દહાડી પાથને રહે.
 ક્યાં પ્રશાન્ત સદાનાં એ પુણ્યભૂતિ પિતાંમહ !
 ને ક્યાં આ કાલના યે કેા કાલ શાં કુરુપુંગવ !
 અવિશ્રાન્ત રહે છે એ રેલી થરની ધારને,
 ભેળીને સિંહશા ઘેરા નિજ કંઠનિનાદને.
 કેંકને ખંડીથી ઢાળે, ત્રણે છે કેંકને શરે,
 કેંકને મૂશળેા કેરા પ્રહારે ચૂણું એ કરે.
 કેંકનાં પ્રાણુને શોષે તેજથી નયનો તણું,
 તો વંળી નિજ હૃદયે હુંકારે કેંકને હણું.
 નેણુંની તર્જની, ઘેરી ગળેની, અસ્ત્રશંખની
 ઝાપટો ચાદિશે ઢાળી પાથનો સૈન્યને રહી.
 ચીંમાંસે ચરતાં જેવાં વંડાં વૃંદો અર્નતણું
 વનરાંજ તણી ઘેરી સુણેતાં માંચ ગળેનાં,
 ને અંડયે નેણુંની એનાં પિંગળી પાંવક પ્રભા,

ગળી ગાત્ર જતાં જેવાં થઈ નિશ્ચેષ્ટ સૌ જતાં,
તે વિધે ભીષ્મની ત્રાડે મૃતકંઠ્ય થઈ જતું
સૈન્ય પાંડવ કેડું ને કૌરવી ગળે વાંધતું.
ને ધસે ભીષ્મ સેનામાં પાથની, જે વિધે ધસે
વેગથી વિનીતા કેરો પુત્ર પોતાલ મડલે,
હૃદ સીપોલિયાં તોં ચે રાખીને દૃષ્ટિ નાંગપે,
તે વિધે ચોંધતાં નેણે અધીરાં, પાંડુપુત્રને.
પણ પાંડુ તણા પુત્રો, છોકીને માંગ ભીષ્મનો
આજે અન્યત્ર પોતાનાં ચકાસી શોધને રહ્યા.
હાંકતી ધ્રમથો, કોધે ગાંજતા ભીષ્મનો તહી
ધસે છે રથે સંગ્રામે, રથની પાસે ધમની.
“ચેતજે પાથ” ગળેને શરનો મેઘ વર્ષતા
ઘોર પુષ્કરના જેવા પિતામહ તુટે પડ્યા,
પણ પૃથ્વી તણા લાડા પેટાળે નિજ મૂળને
ફેલાવીને ઉભા કોઇ તોલિંગ વડના સમો,
યુધિષ્ઠિર રહ્યા આલી ઝોક ગાંગેયની અને
પ્રગટી ય રહ્યા સામી ઢલાને નિજ ક્ષત્રની.
ઘડીમાં શંરથી એ તો આવરે રથ ભીષ્મનો,
ઘડીમાં ભીષ્મનો જાણે વીધાયે ફેડુ એડનો.
ઘડીમાં મેઘતું લાસે સર્વથા ગળે ખૂટતું,
ઘડીમાં મૂળ જોદાયે અપાટે વૃક્ષરાજતું.
પરંપરે રહે ખૂંપી શરો તે, પુગવો સમા
અંજેરી પંક્તમાં જાણે રમી આજે રણે રહ્યા.
કુદીને સહસાં ત્યાં તોં રથથી કુંડપુગવે,
ભરીને ફાળ, વેગથી ચડે છે ધમને રથ.
ને ઝીંક કાલેનો કોળા દંડથુ નિજે મૂંશલ
ગળેને ધમશનીના વિશાળા વક્ષમંડળે.
અચિંત્યો, અણકંપેલા પ્રહારે લયંડી પડી,
મૂંછીમાં ઢળતો ત્યાં તો પાંડુનો પુત્ર અચણી.

સારથી લઈને તેને રથ દૂર લઈ જતો,
 અને વિજયનાદેથી ગવે ગાંગેય ગાજતો.
 પણ ત્યાં તો નિહાળે એ સામેથી રથ આવતો.
 સવ્યસાચી તણે વેગે, ધરા ધમધમાવતો.
 પૂર્વમાં મેઘની પૂઠે જેવો બાલાક દીસતો,
 તેવો કૃષ્ણ તણી આથે દીસતો મોલિ પાર્થનો.
 ઊડે છે રજનાં કાળાં પડલો મેઘશાં બધે,
 હંફતા હયમુખેથી ફીણોટા તે મહી ઉડે.
 કિરણો અશ્વશસ્ત્રોનાં રચી ત્યાં વીજળી તણા
 સળાકા, રથને ચોલા આવર્તકની અર્પતા.
 ભીષ્મના રથની પાસે આવ્યો જ્યાં રથ પાર્થનો,
 ત્યાં તો “પાર્થ! તું આવ્યો કે? શોધતો’તો હું ડયારનો!”
 ગર્જના ભીષ્મની એવી સંભળાય અને સરે
 શિલીમુખતણી ધારા પાર્થ દેરી ધળ પર.
 કપિધ્વજ તણે ત્યાં તો ધ્વજદંડ ધરા પર
 પડે છે સહસા, જેમ પડવ કેા ફળ વાયરે.
 મૂંઝાઈ નયને ધારે, પાર્થ ગાઢા વિષાદને
 મધુસૂદનનાં નેણો રાપે નસૂદ શાં બને.
 “સજ્જ ગાંડીવધારી, થા: પાછો શાનો વિષાદ આ?”
 પાર્થને પડકારે ત્યાં ફરીથી કાળ કંસના.
 ને વહે, “સવ્યસાચીને શોભતા ઉપચારથી
 હજી કેમ ન પૂજા તું કરે આ કુલવૃદ્ધની?
 આપે તું અર્ધ્ય તે ખેલાં આશિષો, વરસો રહ્યા
 પિતામહ, છતાં તારાં હજી ના ઘેન ઉડતાં?”
 “વિષાદે નથી વાળ્ણેય! ઘેરાયો હું જરા, નથી
 ઘેનમાં અથવા દુખ્યો, નથી ભૂલ્યો પ્રમાદથી.
 પણ આ અન્તરે કાંઈ — ન જાણું શું ચ-થાય છે,
 અને અકળ રીતે આ મતિ મૂંઝાઈ જાય છે.
 ઝોળા કાલ તણા ગેબી આંખને મુજ આવરે,

અદીઠાં સોસ અંગોનાં ણંધાં ચેતનને હરે.”
 “જશું શિળિરમાં ત્યારે?” વક્રનેણે હસી રહી
 પૂછે છે પાર્થને એના રણના રથસારથી.
 પાર્થ પ્રત્યુત્તરે તેના, પ્રત્યંયા નિજ તાણતો,
 અને ભીષ્મ ભણી તીણાં શરને વરસી રહ્યો.
 પણ આજ શરો તેનાં લક્ષ્ય ચૂકી ઉડી રહ્યાં,
 ભીષ્મના રથથી દૂરે, સુદૂરે એ સરી રહ્યાં.
 મૂંઝાઈ અદકો એ તેર અદકાં શર છોડતો,
 લક્ષ્યચૂક થતાં, પાછો મૂંઝાઈ અદકો જતો.
 ને તેનાં વદને કાળી નિરાશા કો ફરી વળે,
 કૃષ્ણનાં અંગ કોધેથી કમ્પી કૂંપળશાં રહે.
 વિજેતાને મુખે જેવું રમી વિરલ કો રહે,
 અદૃઢાસ કરી તેવું ભીષ્મ પૂછે છે પાર્થને,
 “થાકી આજ ગયો, ભાઈ? શાને તો શ્રમ તું કરે?
 લે, ઘડી જપ નિદ્રામાં”—ને વધીં શર એ રહે,
 તીક્ષ્ણ નાગદ્વિષ્ણ જેવાં, જેણે અશ્નું ન ઢાળિયો
 મૂર્છામાં; મથવી એને અંગે તીવ્ર પ્રકમ્પ કો.
 ને ધનુષ્ય સર્વ નીચે કરમાંહિથી પાર્થનાં;
 “સવ્યસાચિ! સખા!” બોલી, ન્હાળતા રથમાંહિ ત્યાં,
 સ્તબ્ધ કૃષ્ણ થયા દેખી દશા કૃપણ પાર્થની,
 નિશ્ચેતન પડ્યો 'તો જે શવશેા રથની મહી.
 અને ભીષ્મ તણી ભાળી મુખે વ્યાપી કૃતાર્થતા
 રામે રામ રહ્યાં એનો રાખ કો તીવ્ર ધારતાં,
 કોટિકોટિક સૂયોની દીપ્તિ ભીષણ ધારતું
 સુદર્શન ગ્રહ્યું એણે કરે પ્રલયવર્ણનું.
 ને ધસ્યા ભીષ્મની સામે ભીમ ભૂકમ્પના સમા
 ચક્રપાણિ મહાવેગે, અંગે કોધેથી કમ્પતાં.
 પાર્થના સારથી કેરા કરે નિઃશસ્ત્ર, ન્હાળતાં
 મૂર્તિ આ મૃત્યુની, સૈન્યો કમ્પી ઉભય ત્યાં ગયાં.

ત્યાં તો ગાંગેયના 'શબ્દો સર્થો ગૌરવથી લેયા,
 " આવો કૃષ્ણ ! સુરારિ ! લો, તારું છું શસ્ત્ર માહરાં.
 મધુસૂદન ! ચક્રેથી છેદીને શીર્ષ માહરું,
 મારો વિજય સ્વીકારો, આટલું બસ પ્રાર્થુ હું. "

" તમારો જય ? " ગળે ત્યાં વિસ્મયે પ્રાસુદેવ; ને
 " મારો વિજય ? હા, મારો જય " ભીષ્મ તહીં વહે.
 " મારો વિજય ના શાને ? પાથોને મેં નસાડિયા
 તે તો દીક; પરંતુ મેં હરાવ્યા તમને ય આ.
 પ્રતિજ્ઞા તમ નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પરંતપ !
 ભુલાવીને ઝલાવું હું શસ્ત્ર એ જ નથી જય ?
 આવો, આ મસ્તકે મારા ચલાવો શસ્ત્ર આપતું;
 આવો, પૂર્ણ જ્યોત્સ્નીને ઝંજો છે ચિત્ત માહરું. "

- પણ કૃષ્ણ તણે હસ્તે ચક્ર નિશ્ચલ થી જતું,
 શાયે શત્રું ધરેલું એ સુખ મ્હાનું થઈ જતું.
 પ્રતિજ્ઞાભંગની લજ્જા હોયે એને ફરી વળે;
 અને ગાંગેય કેરા એ પ્રતીતિ બળની ફરે.
 આજીવન રહ્યા ધારી પ્રતિજ્ઞા ભીષ્મ જે રહ્યા,
 આજીવન રહ્યા જીતી જેહ હૃદોન્ત વાસના.
 એવા ભીષ્મ ક્યહીં ને ક્યાં ચોતે, મુક્ષોભ જેમના
 હેયાની દૃઢતાને ચે દ્રવાવે પુલ્લમાત્રમાં ?
 અને ' વિજય મારો ' એ વચ્ચે ભીષ્મનાં રહ્યાં
 ઠસાવી નિજ સાર્થક્ય અન્તરે આદ્ર કૃષ્ણના.

*

અને મૂર્છા વળ્યે પાછી રમણા પાર્થની મચી,
 સન્ધ્યાએ તો છત્રાં ધારી છાયા ગૂઢ વિપાદની. x

આજે નવા વરસને દિવસે તમે જે જે શોડો અહીં આવ્યાં છો એ જાં, જીવનપંથનું પાથિય સંગ્રહ કરવાનો મનમાં ખ્યાલ રાખીને આવ્યાં છો. એ જ રીતે પંથીયાત્રીઓ નૌકાધારે વાટનું ભાવું જાંધીને આવતાં હોય છે. નવી રીતે આને તમે શોડો તમારાં પ્રયાણમટત ધઈને આવ્યાં છો. તમારાં જીવનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ તમારા સિવાય અન્ય કોઈ જાણતું નથી—તે ખીજે જાણે કેવળ અંતર્યામી પ્રેમવૃત્તિની કોણ જાણે કેટલીયે આનંદ-વેદનાઓનાં ઉપકરણોથી તમારાં એક એકના જીવનના તાંતણા વણાયેલા હશે! એ જાંધને સમગ્ર સ્વરૂપે ઉપાડીને આજ તમે શોડો સામેની દિશામાં નવીન યાત્રાને પંથે પ્રવૃત્ત થશો. નિશ્ચય, ઉદારસીન ભાવે ધરના ખૂણામાં પડી રહેલાનું દુઃખ તમારે ભાગે નથી. સુદીર્ઘ જીવન હજી તમારી સામે ખડે પગે જીમું છે. તમારાં સફળ સુખદુઃખનો સમગ્ર સંભાર લઈને તમે તમારી જીવનયાત્રામાં અગ્રેસર થાઓ એવા મારા તમને આશીર્વાદ છે.

મારી વાત તો જુદી છે. હું તો હવે આવી પહોંચ્યો છું મારી યાત્રાને કાઠે. મારી સામે આજે હવે સંસારયાત્રાનો પંથ વિસ્તૃત રહ્યો નથી. એટલે આજે હવે હું ચાલી આવેલાં રસ્તા તરફ પાછો ફરી જીવનનું આશ્ચર્ય રહસ્ય, જીવનનો માયનો ને હેતુ શું છે એ જોવા સમજવા મોં કેરવું છું. આજે સ્થિર થઈને બેસવાનો મારો સમો આવી ગયો છે. કેટલાક દિવસથી હવે મારા ઉદ્દેશાંત ચિત્તમાં એ જ પ્રશ્ન જોડ્યા કરે છે—જીવનમાં શું લાભું લાધું ને મારી અભિવૃત્તિમાં સર્વથી મોટી વસ્તુ કંઈ છે? મારી નજરે ચડતી સૌથી મોટી ચીજ 'વિરમય'ની છે. જીવનના આરંભથી આજ સુધી મારે માટે 'વિરમય'નો પાર નથી. ઈતર જીવજંતુઓ એમની જાંધી જીવનયાત્રાના વ્યાપમાં રહીને એમનાં ખાણપેય સાધનો મેળવવામાં જ તૃપ્તિ અનુભવે છે. એમને માટે તો કોઈ 'વિરમય' નથી! આપણને પ્રેમાનુભવ થાય છે. એ પ્રેમાનુભવતિનું કોઈ સાંસારિક મૂલ્ય નથી. એ તો મૂલ્યપ્રયોજનાતીત છે.

મને બચપણની વાત યાદ આવે છે. મારા બગીચામાં કેળનાં ઝૂંડોનાં પાદડાં ઉપર શિશિરકણિકાઓ ઠરતી. એ કણિકાઓ જીગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં હીરકણીથી ઝળહળી જાતી. હું એ જોવા નાસી છૂટતો. એ વખતે મનમાં થતું જાણે એ ઝાંઝળખિંદુઓ કદી પણ નાશ ન પામે તો કેવું મજાનું! આ પરમ વિરમયનું કારણ દરયાતીત છે પણ એની બીતરમાં ખીજું ચે કંઈ છે જે આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતા નથી. છતાં આપણા અંતરમાં સમજી શકીએ છીએ કે એની અંદર છે આનંદનાં અખૂટ ઝરણાં, સુંદરની વેદી. હું તન્મય થઈને વિશ્વપટને તાકી રહેતો. એ આશ્ચર્ય આજે પણ ગયું નથી. વિરમયના આ આવેગને ઐહિક પ્રયોજનની દિશાએથી જોતાં એનો કોઈ અર્થ માત્રમ

પડતો નથી. પરંતુ એનાં ઉદાહરણો પ્રવેશ કરી શકતાં એના રસરસને સ્પર્શી શકાય છે. ને સમગ્રય છે કે જ્યોત્સ્ના રાત્રિનું વિરમય, પ્રિયભિવનનો આનંદઃ એનો ફારો ક્યાંથી હોય છે ?

ખીલ એક વાત મારા મનપ્રાણને ગંભીરભાવે આન્દોલિત કરી રહી છે. જ્યારે કોઈ નવસર્જન કરું છું, ગાન ગાઉં છું ત્યારે પણ લાગે છે કે એની અંદર પણ કોઈ વિરાટ વિરમય વિગટ રહ્યું છે. આત્મપ્રકાશના આનંદતરંગે મારા મનને એકાંત ભાવે ડોહાડ્યું છે. ગાનસર્જકતા ગાનમાં જ્યારે યોગ્ય મૂર મળે છે ત્યારે તે વિશ્વસૂચિના હંદરદરેના આનંદની સાથે એકરાગે ચડી જાય છે.

એ ઉપરાંત મારા જીવનમાં ખીચી પણ એક ગંભીર વિરમય છે. ઉત્કટભાવે જીવનમાં પ્રેમાનુભૂતિ કરી છે. કેટલાં નિર્ણય આકર્ષણોના મેં અનુભવ કર્યો છે, જેમાં અનિર્વચનીય આનંદ સમાયો હોય છે—એ જ આનંદ મને અસીમની દિશામાં લઈ જાય છે. પ્રિયજનને રોલ કરવાની અંદરથી આપણે આપણા જીવનની નાની સીમાની અંદર રહીને પણ વિશ્વના એ મૂળતત્ત્વનો સંપર્ક પામીએ છીએ, જેને વિશે કહેવામાં આવ્યું છે:

आनदाच्चैव सत्त्विमानि भूतानि जायन्ते ।

આ પ્રસંગે મારા મનમાં માનવતા જીવનની ખીલ એક વિરમયની વાન યાદ આવે છે. એ વાત, તે કલ્યાણને તાંતણે માનવની સાથે માનવતા સંબંધની છે. માનવને માટે માનવ શા કારણે ત્યાગ કરે છે ? માણસ જ્યારે પોતાના સ્વાર્થને માટે, કમાણીને વારતે, કોઈ સિદ્ધિને વારતે, કંઈ કામ કરે કે જરૂરેમત ઉઠાવે એનો અર્થ તો સહેજે સમગ્રય એવો છે પરંતુ માનવે યુગે યુગે એવી કોઈ વસ્તુ માટે શા કારણે પ્રાણપાંજી કર્યો છે જે એની પોતાની ન હોય ? આ ત્યાગનો મદિમા કે માયનો ગંધાને સૂઝતો નથી. માણસ માણસનો સમૂહ ધર્મને જે માનવદેવતા થયો છે તે કંઈ દૂરદૂરનાં નક્ષત્રોનો દેવતા તો નથી કે જે આપણાથી જ્ઞાનાતીત હોય ? માનવદેવતાનો દાવો તો માણસો ઉપર જ છે. તે તો માણસોને આસ્વાદન કરે છે કે તમારા ગળ પ્રમાણે મને દાન કરો. એ તો માણસનો પ્રાર્થી છે. આ અપાપનામાં જ માનવની મદત્તા છે. માણસનું મદત્ત એના યજ્ઞકાંભારમાં કે એની ઉદ્વેગિતામાં નથી. મદાનનો અર્થ પણ મદાન જ હોય. સમગ્ર માનવની અંદર જે દેવતાનો વાસ છે તેને વંદના કરવી પડશે. એ સિવાય ખીન્ને કોઈ પણ દેવતા ને હોય તો તે મારી જાણ્યું બહાર છે. એની સાથેનો આપણો સંપર્ક દરવર્તી છે. આ માનવદેવતાનો યોડો ય અર્ધ હું આ જીવનમાં ભેગો કરી શક્યો હોઉં તો જીવન સાર્થક થયું છે એમ ગણીશ.

એક વાત આજના દિવસોમાં અનેકના મનમાં ઉઠવા કરે છે—એ જ કે આજે માણસ મહાપાતના ભોગવે છે. આ અમાનુષિકતામાં મંગલનો પ્રકાશ ક્યાં છે ? એમ થાય છે જાણે ચેતાનનું લીલાતાંડવ ચાલી રહ્યું છે. જાણે દેવતા સાથે એનું દંડયુદ્ધ ખચી રહ્યું છે. આ પ્રશ્નોના જવાબ મેં જે વિચારી કાઢ્યો છે તે તમને કહું.

માણસને સ્વાધીનતામાં જ મુક્તિ લાધી છે. જે રીતે પશુને પ્રકૃતિ-દ્વારે છે એ રીતે માણસને પ્રકૃતિ કાન આમળીને તો ચલાવી નથી શકતી? પશુના બધા જ અભાવો પ્રકૃતિ પૂરા કરે છે. જેમકે ઠંડીથી પશુઓ પોતાનાં જ ઇવાંથી રક્ષણ મેળવે છે. વિધાતાએ માણસને વિવસ્થાવસ્થામાં મોકલ્યો છે; પરંતુ એને શક્તિ આપી છે. એના વડે એ પોતાને ઢાંકવાનાં ઉપકરણો મેળવે છે. પ્રકૃતિ પાસેથી એ પોતાની જરૂરિયાતો સ્વાધીનભાવે ગ્રહણ કરે છે, ભિક્ષુકભાવે નહિ. આ સ્વાધીનતા દ્વારા આપણે પ્રકૃતિના સ્વામી થવાની શક્તિ પામીને એની વેદી સમક્ષ બેસવાનો અધિકાર મેળવ્યો છે. માનવની આ સ્વાધીન શક્તિના ક્ષેત્રમાં જો સ્વચ્છંદ વૃત્તિ, નિષ્કૃરતા, ને અન્યાય પ્રવેશ પામે તો એવું મોચન એણે ત્રેય ભુદ્ધિ વડે જ કરવું રહ્યું. માનવ કંઈ આળસ નહોત. એને તો કહેવું પડશે કે આ નિષ્કૃરતાને હું મારી સ્વાધીન શક્તિથી અટકાવીશ. મનુષ્યત્વની મહાવેદનાનો આ અધિકાર છે. માણસને કહેવું પડશે કે અમે સર્વનાશ થવા દઈશું નહીં; અમે એનો પ્રતિકાર કરીશું. માણસને પોતાની તવારીખ પોતે રચવી પડશે. જે સર્વ શક્તિમાન છે એ જો આપણું સકલ કલ્યાણ સાધી આપે તો એણે આપણને ત્રેયશક્તિ આપી શું કામ? માનવના આ અધિકારને માટે ત્રેયસાધકોએ યુગેયુગે પ્રાણત્યાગ કર્યો છે. એ ત્રેયસાધકો સમજ્યા હતા કે 'હું અને તમે' એક જ છીએ.

આ વાતના મૂળમાં એ મુદ્દો છે કે માણસ પોતા ચક્રી સંપૂર્ણ નથી. બધાં માનવ-મન સાથે મેળનો સુયોગ કરવામાં એની સાર્થકતા છે. એને જ ભુદ્ધિ પ્રહાવિદાર કહી છે. નિઃસસે પણ એવું જ કહ્યું છે. આ માનવસત્ત્વની ઉપવૃત્તિ થઈ શકી હોય તો જ આપણી ઉપાસના સાર્થક થાય. આ સત્ત્વની જાંખી કરી શક્યો છે માટે જ માનવ અન્યને કાળે પ્રાણ વિસર્જન કરી શક્યો છે. એમ કરતાં એના મનમાં એ પ્રશ્ન નથી ઊઠ્યો કે આ ત્યાગનું ફળ એ પોતે પામશે કે નહીં. એણે તો એટલું જ જાણ્યું છે કે એના ત્યાગનો અર્થ મહામાનવના ભંડારમાં સમર્પિત થયો છે. જેમણે ત્યાગ સ્વીકારીને પ્રાણ હોઆ છે એઓ જાણે સમજે છે કે આ ભંડાર અસીમ છે, અક્ષય છે.

મારા પોતાના જીવનમાં અહવૃત્તિની ક્ષુદ્ર સીમા ઉત્તીર્ણ કરીને કોઈ એક નાના સરખા દારમાં થઈને પણ જો હું ત્યાગના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શક્યો હોઉં, મારાં કાર્યોમાં આ સત્ત્વની ક્યારેય જરા સરખી પણ જાંખી કરી શક્યો હોઉં કે માગ જીવનની સાર્થકતા એકના પોતામાં નહીં પણ બધાંમાં છે તો જ આ દીર્ઘ જીવનપથને અંતે બોલી શકીશ: 'મારું જીવન પૂર્ણ થયું છે.'*

* સાંતિનિકેતનમાં નવવર્ષ-ઉત્સવ વખતે આચાર્યશ્રીનું પુરોવચન.

[લાવણી]

નહિ હતું મને લવ લાન મગજની છુપી શક્તિનું મારી
જ્યાં મુઘી આદરી મેં ન હતી તુજ યારી;

પણ ગયું મારું તમ, અને ઉઘડતી આંખ થઈ મુજ ત્યારે,
મુજ તરફ આપવા લક્ષ લાગી તું જ્યારે !

મેં તને ખેંચી મુજ તરફ, જેમ તું મને રહેલી ખેંચી
ને એક અન્યને લીધાં આપણે વહેંચી.

પછી ફેરેડ માહરો પ્રેમ વિષે પલટાયો
ને જની વસ્તુ તે ગઈ હતો જે છાયો;

ઓળખ્યાં આપણે એકબીજાંને જ્યાં,
એકેક ઘડી વધુ સરલ ઘણા અનુવાદે

જ્યાં જુએ બીજાંએ ભૂલ ભવ્યતા ત્યાં આપણે દેખી,
જળ એક બીજાનું યોગ્ય આદરે લેખી,

જ્યાં હતો મને સંદેહ, મળ્યો ઉત્સાહ ત્યાં તુજ આવી
ને નાખ્યું માહરું સર્વ ફેરવી ભાવી.

ગતિ કરી આપણે જીવન અમરમાં સાથે,
ઠાળને કાપતાં જતાં આપણા હાથે.

ભયતણાં ભૂત નહિ હવે આવતાં આડે,
રહી ગયાં ભૂખ ને ભાર વળી પછવાડે,

કર્મથી કસાતાં રહ્યાં આપણે તાનં,
ખહારથી ભલે નહિ તો ય સિતરમાં સાનં.

કેળવી આપણે કળા જગત તેહને કહે છે જાહુઃ
કેટલું જાણું એ કહે, રહસ્ય જ સાહુ !

વળતાં પાણી

રાજકોટ દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલની જાગૃતિનું ખારડોહી છે બન્યું અને ચૌરીચોરાયે બન્યું. ચૌરીચોરા ખાતે પ્રગ્નની હિંસાવૃત્તિ ફાટી નીકળવાને કારણે હિંદવ્યાપી સવિનય ભંગની લડાઈ મહાત્માજીએ યંભાવી લીધી હતી. દેશીરાજ્યોની પ્રગ્નમાં ગિરતબદ્ધ અહિંસાનો અભાવ લાગવાથી અને અમુક અમુક સ્થળોએ સત્તાવાળાઓ સામે પ્રગ્નની હિંસકવૃત્તિ ફાટી નીકળવાથી રાજકોટ અને ખીજે વ્યાપ્તી જવાબદાર રાજતંત્રની હિલચાલ મહાત્માજીએ સમેટી લીધી છે.

જવાબદાર રાજતંત્રની પ્રજાકીય હિલચાલ સમેટી લેવાના અદેશનું સીધું પરિણામ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નમાં નૈરાશયભર્યાં અવસાદમાં આવ્યું છે એમ અખિલ હિંદ રાજસ્થાની પ્રગ્ન પરિવહના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલજીએ પણ જાહેર કર્યું છે.

૧૯૩૭ની આખરે મૈસૂર રાજ્યમાંથી રજવાડી જાગૃતિનાં આંદોલનો શરૂ થયાં. ૧૯૩૮ના આખા વરસ દરમિયાન અને એ વર્સની આખરમાં ખાસ કરીને રાજકોટની સંચાલક સરદારી, સરદારશ્રી વલ્લભભાઈએ લીધી ત્યાર પછી બધાં જ દેશી રાજ્યોમાં કોઈ અવનવા ઉત્સાહ, જાગૃતિ ને લડાયક વૃત્તિનાં મોગ્ગં ઊછળવા લાગ્યાં. વરસાદની શરૂઆતમાં ફરી વળતા કોઈ તોફાનો વટોળના અપાટ ને જનૂનથી સરદાર વલ્લભભાઈ શુભદ્રાત-ઝડિયાવાડનાં નાનાંમોટાં રજવાડાંમાં પ્રગ્નને લડાયક મોદર્યામાં ખડી કરવા ધૂમવા લાગ્યા. એમના અસામાન્ય યુદ્ધકોશલ્ય ને જળતી આળ જેવી દાવકશક્તિના સંપાદાંમાં એમણે થોડા માસમાં રજવાડી ગઠને આવરી લીધો. નરેન્દ્રમંડળના રતંભો ધૂણ રણા. એક બાજુ બ્રિટિશ હિંદમાં મોટા ભાગના પ્રાંતોમાં ‘કોંગ્રેસ રાજ’ ની આણુ ફાટી હતી. કોંગ્રેસની લાગવગ બ્રિટિશ સત્તાની ભીતર સુધી સત્તાશીલ હવે પહોંચી ગઈ હતી. બ્રિટિશ રાજના હક્કદાર વારસ તરીકે કોંગ્રેસની શાખ લંડનની ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ સુધી જામતી જતી હતી. હવે રાજ્યોને કદી નહીં પેડી હોય એવી ચમક પેડી કે એઓ તાજનો ટેકો યુમાવી બેઠા છે અને તાજની નીતિ કોંગ્રેસ સાથે મિત્રી જમાવવાની હતી.

અમુક અંશે મધ્યયુગી અધારરાજના પ્રતીક સમા હિંદી નરેન્દ્રોના અગ્રણીઓની આ ચમક પાયાદાર પણ હતી. ઝેક-જર્મન અથડામણની કટોકટી વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સહરતાનું નાવ તોફાને ચડ્યા પછી શાહીસત્તાએ એના હિંદી પ્રતિનિધિને હિંદમાં વિકરી જતી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પગલાં લેવાની સજાદ મોકલતાં ‘થોલો અને જુઓ; કોઈ બાજુ બધારો નહિ’ એ જાતની મૂચના પણ આપી હતી. સત્તા ઉપર હોવાથી પોતાની સજા અને સંગદનની બેવડી શક્તિનો લાભ મહાસભાએ રજવાડી

ચળવળને પડકાર આપની દરે જાતી મૂકવામાં કર્યો. બ્રિટિશસત્તા મુંઝાયેલી હોવાથી એની નિર્દિષ્ટતાએ આ ચળવળને પગબંધ થવામાં મદદ કરી.

પરંતુ પદ્ધતિસરની અને શોધશાસનની રીતરસમોવાળી બ્રિટિશ સત્તા સામે લડવામાં ને લડતના વ્યૂહો ગોઠવવાના અનુભવમાં ટેવાયેલા મદાસભાવાડી ગજ્જકીય નેતાઓને અને જવાબદાર તંત્રની સગર્જ ઉપાડનાર પ્રજાને, કોઈ પણ જાતની પદ્ધતિ કે ગજ્જનીતિના દુરમનો જેવા આપખુદ નરેન્દ્રોની સત્તા સામે કામ લેવાનું હતું. વિરોધી ચળવળને દબાવવાની બ્રિટિશ પ્રણાલી રજવાડી સત્તાને માન્ય ન હતી. જ્યારે વિદેશી પ્રજા એ સત્તા સામે લડવાની રીતોથી વાકેફ હતી. આ એક જગ્ગરી મુસ્તેકી હતી. આ મુસ્તેકી જ છેવટે આખી રજવાડી દિક્ષ્યાસને વેરત્રિખેર કરનાર તત્ત્વ ધર્મ પડી. વ્યવસ્થિત મુંડાગીરીની એમની પદ્ધતિએ ને એમનાં સક્ષણને જાણે એવી રીતે રજવાડાંઓએ જનતાની દિક્ષ્યાસને તોડી પાડવાનો રસ્તો લીધો. મેસર અને ત્રાવજુકારના ગોળીગારોથી ન દબાયેલ પ્રજા રાજગાદીની વ્યવસ્થિત મુંડાગીરીથી જેઠ ધર્મ મર્મ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. મુંડાગીરી પ્રજાનીય કિંદશાની બીનરમોંથી ગાકારાં પાડનાર તત્ત્વ ધર્મ પડ્યું.

ગજ્જસત્તાવાળાઓ પ્રજાકીય લડતને દાખી દેવા માટે આ નવી રીત અજમાવવાના તજજ્ઞાએ પડોંચ્યા કે માધીજી સીધી રીતે આ ચળવળના હોજમાં દાખલ થયા. એમણે ગજ્જકોટને પ્રથમ લીધું. ગજ્જ પ્રજા વચ્ચે થયેલ કરારનામાનો અર્થ કરવા જાગતમાં પડેલ મડાગાંડો શંતિના દૂત તરીકે ઉકેલ કાઢી આપવાના ઈરાદાથી માંધીજી આ રાજગાદી-શોકશાદીની બીપણુ અથડામણમાં દાખલ થયા અને કપરી મૂંઝવણની પરિસ્થિતિ ભોગવી રજવાડી દિક્ષ્યાસને સંકેલી લેવાવનાર તરીકે જવાદાર નીકળ્યા. આ બધું કેવી રીતે થયું એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ આ આખી દિક્ષ્યાસનું અવસોકન કરતાં કેટલાક મુદ્દાઓ મારી નજરે પડ્યા છે તેનો હું ઉલ્લેખ કરી લઉં.

સત્યાગ્રહની મર્યાદા ને જળજળપરીની ફિલમૂદી

આપખુદ રજવાડી સત્તાનો મામનો કરવામાં સત્યાગ્રહની રીત બ્રિટિશસત્તા સામે અજમાવવા જેટલી અસરકારક નહીં પુરવાર થઈ. ખુદ માંધીજીને પણ રાજકોટ ખાતે રાજકોટ નરેશ અને એના સહાધકારને પોતાની સત્યામઘી શક્તિથી પજાળવાની અમક્તિ જાહેર કરવી પડી છે. આમ છતાં એમણે બાર દર્મને કહ્યું છે કે સત્યાગ્રહશબ્દની કાર્યસાધકતા અપગણ્ય ને અમોંપ છે. સત્યાગ્રહની મક્તિમાં આ એમની શ્રદ્ધા ગણાય, સિદ્ધિ નહીં. એઓ પોતાની મદાને સિદ્ધિ સાધે ભેળવી દે છે. વ્યવહારુ રાજકારણમાં શ્રદ્ધા એ વેગ આપનાર જળ ગણાવું જોઈએ; સિદ્ધિ મર્યાદાને ખ્યાત અપાવનાર માપ ગણાવું જોઈએ. મદાતમાજની આ શ્રદ્ધા બારે મૂલ્યવાન ને ઉચ્ચ કોટિની ભલે હો, પણ પોતાના સાધનની કાર્યસાધકતાનો આંક માંડવા બેસતાં એણે કરેલી સિદ્ધિ વધારે જોખાવી જોઈએ. કાર્યસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોનાં સત્યાગ્રહનું ચત્ત, આપખુદી ને જળાકારમાં પાપાયેલ વ્યવસ્થાના ટેકેદારોની જ્યારે, આપખુદી ને જળજળપરી કે જળાકાર ફિલમૂદી અને છે ત્યારે જુદી જ જીવનફિલમૂદી ધરાવનાર સત્યાગ્રહને માટે એઓ 'અપીતમૂદ' જની બેસે છે. અનિષ્ટ વ્યવસ્થા ત્યારે પોતાની એક નેખી ફિલમૂદી જન્માવે છે ત્યારે ઈષ્ટ વ્યવસ્થાની

દ્વિતીય સૂત્રી એને બાગ્યે જ શાંતિભય માર્ગે ફેરવી શકે કે શ્રદ્ધાપત્ર કરાવી શકે. શ્રદ્ધા-પરિવર્તનની પુરોગામી ચરત દ્વિતીયસૂત્રીપરિવર્તન છે. મહાત્માજી અહિંસાની દ્વિતીયસૂત્રીને હિંસાની દ્વિતીયસૂત્રી કરતાં અગ્રાધિતપણે ચડિયાતી-Absolutely superior-માનતા જાણાય છે. એઓ એમ પણ માને છે કે અગ્રાધિતપણે ચડિયાતી દ્વિતીયસૂત્રીની અપીલ ઊતરતી દ્વિતીયસૂત્રી સ્વીકારનારને થાય જ છે. માત્ર એમાં એઓ જે ચરત માગે છે તે એ જ કે એ અપીલ કરનાર વ્યક્તિમાં પારદર્શક શુદ્ધતા હોવી જોઈએ. વારતવમાં એવું જાણાય છે કે આવી પારદર્શક શુદ્ધતાવાળી વ્યક્તિની અગ્રાધિતપણે ચડિયાતી દ્વિતીયસૂત્રીની અપીલ ઊતરતી ભક્ષે હોય પણ નોખી દ્વિતીયસૂત્રીમાંથી ઊગમ પામતી શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને નથી થતી. દા. ત. થોડા સમય ઉપર જર્મન પ્રચારખાતાના પ્રધાન ડૉ. ગોમેલ્સે એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે 'શ્રેષ્ઠ એ જ સૌથી સરસ દલીલ છે.' ડૉ. ગોમેલ્સે જેવા હિંસાની દ્વિતીયસૂત્રીને ધર્મોદ્ધ જનુનથી સ્વીકારનાર માણસને માટે અહિંસાની અપીલ નકામી છે. એ જ રીતે હિંદના મોટા ભાગના આપણા રાજનીતી આપણીની માન્યતા મુજબપણે ધરાવતા હોવાથી સમગ્રવટની રીત કે લોકશાસનની રીતરસમ એમને માટે અસંગતરૂક નહીં નીવડે એવો મન્યૂત સભવ છે.

પશુખળના દારૂ

આજે યુરોપીય શાસિવાદે હિંસા, મારકાંડ, જળજળરી, આપણુદી ને કળંગીરીના વિષમ સિદ્ધાંતો માનવ આશ્રમમાં વહેતા મૂકી દીધા છે. લીગરલીઝમ, ડેમોક્રસી, સંઘ-સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના રસ્તામાં ૧૯મી સદી ને વીસમી સદીના ત્રણ દાયકા સુધીમાં જગતે સાધેલી પ્રગતિ શાસિવાદના પાશથી આલેવનો જૂસી નાખવા માંડી છે. પ્રત્યાઘાત ને જળજળરીને આજે, દ્વિતીયસૂત્રીને સંગઠનથી મદદમાં આવ્યાં હોવાથી એનો અમલ વ્યાપક ને નિર્ધુલ્ય જનતો જાય છે. હિંદમાં પણ એના છાંટા ઊડી રહ્યા છે. પ્રગતિકારક જળો જે લડાયક જોગથી એને લડાવવા કટિબદ્ધ નહીં થઈ શકે તો છેલ્લાં વાંસ વરસમાં મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ લોકશાસનવાદના ધ્યેય તરફ હિંદી પ્રજાએ સાધેલી પ્રગતિ નામશેષ થઈ જઈ. આપણી સામે હવે પ્રગતિ કે પ્રત્યાઘાત ને પીછેહઠના એ જ વિકલ્પો રૂપથી આવી રહ્યા છે. પ્રત્યાઘાતી જળોની દ્વિતીયસૂત્રીને પગદંડો જમાવતો અટકાવવા માટે સત્યાગ્રહી વિગ્રહપદ્ધતિ-War Technique-કેટલી સફળ થાય એમ છે એ હજી સ્પષ્ટ નથી થયું.

ત્યારે કરવું શું ?

આજે મહાસભા ને એના પુરીણા સમક્ષ હવે શું કરવું એ વિકટ સમસ્યા મોં ફાડીને ખડી થઈ છે. એનો વિરાટ ત્રાસ એમને અઠળાવી રહ્યો છે. આપણુદીનો પ્રત્યાઘાત ને ઠામવાદનો સફળ સામનો કરવા માટેની કોઈ પણ પદ્ધતિ હજી આપણને હાથ નથી લાગી. હાથ લાગી હોય તો એનો વ્યવહાર સાધ્ય થયો નથી. જગતવ્યાપી પાવા ઉપર આજે રાજકીય યુગમીરીની ટેકનિક વપરાઈ રહી છે. હિંદની રજવાડાશાહી પોતાના હિતસંબંધી ટકાવી રાખવા માટે ફેર ફેર એનો આસરો લઈ રહી છે. આ આશુરી હવાનો

એવ પ્રજાને ભરખી જતો અટકાવવા શું કરવું એ મદદભાજી પણ શોધી રહ્યા છે. એ વખતે મદાસબાની ડાબી પાંખ તૈરફથી એવી આજ્ઞા સેવાતી માત્રમ પડે છે કે ગાંધિયન નેતૃત્વ આ તોફાનનો સામનો કરવા અસમર્થ પુરવાર થવું જાય છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે એની આંકણી કરવાનું જોઈએ રાખીને એટલું તો કહી જ શકાય એમ છે કે હિંદી ગજકારણના પ્રત્યાગાનને પાછો હટાવવા ગાંધિયન શક્તિ અસમર્થ પુરવાર થશે તો જીજી કોઈ પણ શક્તિ નહકના ભવિષ્યમાં તો સમર્થ થવાની નથી. ગાંધિયન શક્તિને આને કંઈ પણ કરવાપણું હોય તો તે પોતાની પદ્ધતિનું ને વ્યૂત્કું નવવિધાન કરવું એ છે. કારણ કે એને હવે કોઈ પણ નીતિરીતિને ન અનુસરનાર એનમૂન આપણુદીનો સામનો કરવાનો છે.

તા. ૧૬-૧-૩૬

જીવન-પતંગ

વામુદેવ જાની

૧

કનકવો મમ જીવનનો કરી,
હૃદય તારું તણી શીરકી ભડું
અગણું હું અતિ દૂર દિગન્તમાં,
મૂકી દઈ શીરકી પૂરપાટમાં. ૪

૨

વિકટ રાત અને ઘીચ આડીયો,
નદ સરોવર ને ગિરિમાળ કો,
સરવને નિરખી થયતો જીવો,-
કનકવો મમ જીવન પંથનો. ૮

૩

અગવવો દૂર બ્યોમ વિરે જીવો
પછડીને તૂટેલો કૂટતો. ભલે
તૂટી કના છૂટકી જઈ દોરથી,
જઈ પટેલ અદીઠ પ્રદેશમાં. ૧૨

કવચિત્ત તો તૂટે મમ દોર આ !
શીઠ મહી રહું હસ્ત મહી પછી ? ૧૪

અજિતે ને ચંપાએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પ્રતિજ્ઞા આપણી વડેલી પૂરી થાશે એના અજિતને ખ્યાલ નહતો. ખરી ગીતે એ પ્રતિજ્ઞા તો રમતના એક અંશ જેવી થઈને ગઈ ગઈ; કાગળ કે તે પત્રી તેમનો પરિચય એકો થઈ ગયો. ચંપાએ આગળ અધ્યાસ કરવાનું છોડી દીધું હતું અને અધ્યાસમાં અજિતને એક તા. ગેવાના ને મુગન વાતાવરણમાં અનેક જનતા મિત્રો સાથે ભજવાના પ્રસંગો આવતા ગયા.

ત્યારે ત્યારે એ રજામાં ઘેર આવતો ત્યારે ત્યારે જુદા જુદા વિચારોથી ભરેલી અનેક વાતો ધર્મને એ આવતો; પણ પહેલાં જે રસથી ચંપા એ વાતોને વધાવી શેતી—અને જગભગ અજિતના શબ્દોના પડ્યા પાડતી—એ હિત્તાદ દેવે એનામાંથી સૂરી જતો હોય તેવું અજિતને લાગ્યું હતું. એનાથી આ કેન્દ્ર સમજી શકાયો નહિ, છતાં લજા જાતે એકબીજાની સાથે જ દરતાં ફરતાં.

તે દિવસે ચાન્ડેશ્વર ઉપર જે નિષ્પાત્ર સ્વતંત્રતાથી એણે માત્ર પૈસા સંવરનાની વિનાશક જડત્વ વૃત્તિ વિશે કંઈ હતું એ નિષ્પાત્ર સ્વતંત્રતા એનામાં લજા કાયમ હતી એવું રમતિયાળ માધુર્ય પણ કાયમ હતું, એની કેળવણી પણ શેડમાં ન તણાવાની વૃત્તિ કાયમ હતી : માત્ર એક નવી વાત ઉમેરાઈ હતી અને તે એની સૌન્દર્યદર્શન માટેની અત્યંત-અત્યંત તીવ્ર અભિજ્ઞાના. સ્પષ્ટ ગીતે આ અનુપમ સાથેના સહવાસનું પરિણામ હતું.

એક વખત તેણે અજિતને કહ્યું. 'મને જેવું જંગલમાં રખડવાનું મન થાય છે એના હામરમા ભાગનું પણ ચાન્ડેશ્વર પર બેસવાનું મન નથી થતું. મને લાગે છે—દુનિયાની વિનાશક એવી દરેક પ્રવૃત્તિના મૂળમાં એક જગ્યાએ સ્થિર થવાનો માણસનો મોહપ્રધાન ભાગ ભજવે છે! શા માટે મનુષ્યે એક જ દેશના ને એક જ રચનાના રહેવું? એનો અર્થ જ એ છે કે એણે માલિક જાતને રહેવું. એવું શા માટે? મને તો એવું બહુ ગમે કે જાણે આખી દુનિયા સરિતાના જળની પેઠે નિત્ય ચાલતી હોય. નેપાળનાં પુરો સ્ત્રીઓ જાળકો રખડતાં રખડતાં સિલોનમાં જાય સિલોનના સોડો કારખીરમાં ફરતા હોય! દુનિયા આખી ધર્મગાળા જેવું રૂપ ધારે તો હનરો વિનાશક પ્રવૃત્તિઓ એની મેળે જંધ થઈ જાય!'

'પૂર્વયુગના જંગલીઓ પેઠે રખડુ ટોળાંરૂપે કાં? પણ એવી રીતે દુનિયા વિકાસ કરી શકે ખરી?'

'હું જાણુ છું માણું છું કે અત્યારે પણ તમે શા વિકાસ કર્યો છો?'

'કેમ? વિદ્યુત્તંત્રણ, પવનગળ, જળગળ, સમુદ્રગળ—આ દરેક પ્રકારનાં જળ સ્થિરતા વિના મનુષ્યને મળી શકે ખરાં? સ્થિરતા વિના અસ્થિરતા જન્મે ખરી?'

‘સરકારિતા !’ અંપા દસી પડી. એના લાનપમાં ચોખ્ખો કટાક્ષ હતો.

‘તમે બસે હ્યાં, પણ દરેક પ્રકારનો વિકાસ અમુક પ્રકારની રિચરતા માગે છે, રિચરતા વિના ઇવન નથી.’

‘એમ કહો કે તમને વહેંચના પાપ્તીનુ સૌન્દર્ય મળ્યું’ નથી. જે એક જગ્યાએ અંધારું—એક જગ્યાએ મ્યુ—એક રીતે મ્યુ તે વધારે ને વધારે જડ થતું ગયું. ચૈતન્ય માત્ર ગતિ દર્શાવે છે. જડ રિચર રહે છે એ વસ્તુ સૂચક નથી ?’

‘મને તો તારા વિચાર બમના ટોળાની એકાદ રખડુ છોકરી જેવા લાગે છે.’

‘મને તો વહેંચતું ઝરણું, ચાનતાં પાણી, તરંગી જલનિધિ, બોક્કતાં જંગલ—મને ના એ સંધળા મારા શોહીભાથી કાઠિને બોક્કતાં હોય તેમ લાગે છે !’

‘દરેક રથુળા વૃત્તિને, અસરકારી જનને, વિકાસક્રમમાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારને, પ્રાચીન યુગી માનસને, આ રીત પસંદ પડે છે, પણ એ માત્ર તારા જંગલી શોદાંના અવશેષ છે !’

‘મને પણ એમ લાગે છે, અજિત ! જાણે મારા શોહીમાં કોઈ ને કોઈ જંગલી અવસ્થાનાં ગેય દગ્ધણે દડા પણ રહ્યાં છે. ત્યારે એ મને બોધાવે છે ત્યારે એમના સાદમાં આના કરનારની સત્તા ગાદી રહે છે; એ મને બોધાવે છે અને જાણે મારે જવુ જ પડશે એમ ધર્મ જાય છે. હું એ અવાજની અવગણ કરી શકતી નથી—એને ના પાડી શકતી નથી.’

‘એ તારું અનિશ્ચય પ્રાથમિક અવસ્થાનું—અનુપમ જેવું’ માનસ સૂચવે છે.’

‘હા, જસ અનુપમ જેવુ જ મને યાદ છે. જાણે કેમ—અમે જ એ એ વાત સ્મરતા હોઈએ.’

‘અમે જ’ એ શબ્દમાં મુકાયેલા બાર અજિતને ખૂંચી રહ્યો.

તે દિવસે તો વાત આટલેથી અટકી, પણ જાનોની વિચારમૃદિ વચ્ચે પડેલા મદાન અતરની આ ઝાખી વધુ ને વધુ રૂપદ થતી ગઈ.

અજિત જે ક્ષેત્રમાંથી આવતો તે ક્ષેત્રમાંથી તે અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો લઈને આવતો. અનેક પ્રકારના વિચારોને લઈને આવતો. અનેક પ્રકારના નવા પ્રયોગોની મૃદિ લઈને આવતો. ત્યારે એકધારા ઇવનપ્રવાહના કિનારા પર એકેલી અંપા પોતાની ઇવન-સંગિતાના જગમાં વધારે ને વધારે ઊંડું અવગાદન કરી રહી હતી. એકની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને કાંઈ અંત ન હતો, એના વિચારો અનેક પ્રયોગશાળામાં પડાઈ રહ્યા હતા; આગવી દૃષ્ટિમર્યાદા સમક્ષ આખી નૃદિ, સૌન્દર્યના પટની પેઠે પથરાયેલી પડી હતી અને એમાં પોતે કોઈ મુક્તાતમાના આનંદથી વિદરવા માગતી હતી. જાનો વચ્ચે ધડું મોડું અંતર છે, એ તો જેમ દિવસે જતા ગયા તેમ તેમ રૂપદ થતું ગયું. પંજી તો અજિત પણ જે ઉદ્ઘાસથી જગમાં આંસી દોડ્યો આવતો તે ઉદ્ઘાસ પણ મંદ પડી ગયો.

અને થોડે અંતરે એક એવો જીવને પ્રસંગ પણ જન્યો કે જેથી અજિતના મનનો ઉદ્ઘાસ વધારે ને વધારે મંદ થતો ગયો.

અનિત ત્યારે રૂઝઓમાં ને બીજી રીતે આવી આવતો ત્યારે સમયરૂઝ ડોવાને લીધે ચંપકની સાથે ઘણે ભાગે જામે મુઘી કચ્ચા જતો.

પહેલાં તો અનિતને ચંપકમાં શ્રદ્ધા ન હતી અને પોતાની માને આ સ્થિતિમાં મૂકનાર ગધાકૃષ્ણ તરફ તિરસ્કાર હતો. પણ વાતવાતમાં ચંપકે સાધાપીથી પોતાનો ગધાકૃષ્ણ સાથેનો મનઝેદ પ્રદર્શિત કર્યો ત્યાંથી ચંપકની અને તેની વચ્ચે એક પ્રકારની ગાંઠ બધાવા ઝાગી.

વગી ગુલાગનું અમક પ્રકારનું જૂનવાણી માનસ પણ અનિતથી સહન થતું નહિ. ગોપાળે આશ્રય આપ્યો માટે હવે ગોપાળ પ્રત્યે અસાધારણ માન રાખવું એ એને ખરાબ ઝાગવું.

એટલે સાધારણ રીતે અનેક વિષયો પર વાત થતી તેમા માણસો વિષે પણ કાંઈ ને કાંઈ ચર્ચા થતી.

અનિતને ધીમે ધીમે ખાતરી થતી હતી કે ચંપા આ જમાનામાં રહેનારી સ્ત્રી નથી. એ જમાનાથી પર રહેનારી અને છેક મૂળ સુધી પહોંચી જનારી—નદી પર પશુધન લઈને માનવી રખડતો તે જમાનાની—એ નારી છે. માત્ર એનો વેષ બાજનો છે. એનું માનસ તો જંગલીનું છે. એના કેટલાક વિચાર અત્યંત વિચિત્ર છે. કેટલાક વિચાર ભયંકર પણ છે. કેટલાક વિચાર અતિશય પ્રાચીન છે તો કેટલાક અતિશય અર્વાચીન પણ છે. આવી રીતે ચંપાનું રૂપરંગમાં ને આકર્ષણ હતું તેમાં બુદ્ધિનું આકર્ષણ ગણુ જ એાછું છે એમ અનિતને નાગવા માડ્યું હતું. તેણે આને એ વિષે જ ચંપક સાથે વાત ઉપારી હતી.

‘મને ઝાગે છે કે મારી માની પણ ભૂત છે. ગોપાળ પોતે ધ્રુવજીવ હોય તો પણ તેણે પોતે રૂપરંગ રીતે ચંપાને જ કહેવું જોઈએ કે તું મને ભલે ગાદતી હો પણ મારે ત્યાં તારું સ્થાન નથી.’

ચંપકે આ વિચાર અનિત પાસેથી પહેલ વહેલો સાંભળ્યો. તેના મનમાં કાર્કશ આનંદ પણ થયો તે બોલ્યો.

‘મને તો ભાર્મ! એક શંકા પણ થઈ છે.’

‘શાની?’

‘સાચું કહો ન કહો—પણ આ સ્વતંત્રતા, આ સ્વતિયાજ મધુરતા, આટલું મધુર આકર્ષણ, આંખમા આવી જન્મનિધિ રંજની મોહિની—એ સઘળાંમાંથી કાઢી પણ ગોપાળનું નથી.’

‘પણ ગોપાળની વહુ—’

‘એ તો મરી ગઈ છે. પણ મારા બાપુ કહેતા હતા—જે કે—’ ચંપકે ‘માવધાનતાથી ઉમેરું—’ જો કે એમના ગળદ ઉપર ફૂ ગણુ વિશ્વાસ ન મૂકે.’

‘શું કહેતા હતા?’

‘એમ કે લોહીકેર છે.’

થોડા દિવસ પહેલાં ચંપાએ પોતે કહેલી વાત અનિતને અચાનક યાદ આવી. તેણે કહ્યું ન હતું કે તેના લોહીમાંથી આવતો અવાજ આજા કચ્ચારની સત્તાથી આવે છે. તે

વિચારમાં પડી ગયો. એટલામાં તેને એક જીજ્ઞ વાત પણ સાંભરી. ચંપાની દંતપંક્તિમાં જંગલીપણાની નિશાની હતી. નાના, મનોહર, સીધા, સ્વચ્છ દાંત હોવા એ જંગલી ગાંધો ગતાવે છે. મુધરેણા સમાજમાં જનતાં મુધી દાંત ખરેખર ને કઠંગા હોય છે. એ રીતે ચંપાના મનોદં દાંતમાં જંગલીપણાનો સ્પષ્ટ અવશેષ હતો; અને તો એ લોહીકર ક્યાં જઈને આટકતો હશે! એવું મૂળ ક્યાં હતું?

અજિતને વિચારમાં પડેલો જોઈને ચંપક જોડ્યો: ‘સાધારણ રીતે માન ગાયનો સ્વભાવ હું જાણુ છું—એમાં ઈર્ષ્યાનો રંગ હોય છે.’

અજિતને ચંપકના આ વાક્યે વધારે સ્પષ્ટ થનારો.

‘મને પણ એક ચંકા તો પડી છે; અને ચંકાનું કારણ શક્ય જાણું છે.’

‘કે?’

‘કે કદાચ ચંપાનું મૂળ આ ઘરમાં ન હોય!’

‘ન હોય તો પછી ક્યાં હોય?’

‘એ કહી શકાતું નથી.’

ચંપકે આસપાસ જોઈને ખાસ સાવધાનતા ગતાવી, પણ ધીરથી ઉમેર્યું ‘ચંપામાં—ક્યાંથી એ ખગર નથી, પણ કુસુમગણેનના સ્વભાવની કુમાર ને સુવાસ છે.’ પછી તે અચાનક ચૂપ થઈ ગયો.

અજિતને પડેલા નહિ સમગમ્યતા અનેક પ્રસંગો નજરે તરી આવ્યા. કુસુમની ચંપા પ્રત્યેની અસાધારણ પ્રીતિનું કાંઈ સ્પષ્ટ થતું જાણું પોતાનું માનસ જે વખતે માલિનીપણાના બાન માત્રને ધિક્કારનારું થયું હતું તે જ વખતે ચંપાનું માનસ માલિની-પણાને ધિક્કારનારું હતા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્તિત્વ માટે અસાધારણ માન ધરાવનારું થયું હતું. એ કેન્દ્રમાં પણ તેને આ પેસાવાદની ગંધ આવી. તેણે ચંપકને કહ્યું: ‘માણું નધું ગોઠા જેવું જાગે છે!’

આટલી વાતના બીજીથી એવું અતર ચંપાથી વધારે દૂર થઈ ગયું. એને હવે એકદમ દીવા જેવું સમગર્ભ ગયું કે ગોપાળનાં આમદ એ સ્વાર્થી આમદ છે. તેને ગોપાળ પ્રત્યે મનમાં જાનો ધિક્કાર થયો. અને તે જ રીતે ચંપા વિશે પણ.

ચંપકે આ વાન ગધાકૃત્ત્વને કાને પણ નાખી દીધી.

ત્યાર પછી અજિતને જાણ્યું કે પોતે લતા તરફ જે રીતે આકર્ષાયો છે તેમાં ચોખ્ખી રીતે જુદીની સમાનતા કાંઈ સ્પષ્ટ છે, એટલે એ ધીમે ધીમે ચંપાથી દૂર થતો જ ગયો અને ચંપા પણ તેનાથી દૂર થતી ગઈ. આથી તેમણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નાનાં છાંકરની ધોતકીની રમત જેવી થતી, નેમની વચ્ચે જૂતકાળનાં મુઠાં જેવી વસ્તુ થઈ રહી.

ત્યાર પછી ત્યારે અજિત પાછો ગયો ત્યારે તે સંધ્યો લતાને ત્યાં ગયો. તત્કાલે તે વખતે ઘેર ન હતું. લતા એકલી સ્વયં સજગાવી આ તૈવાન કરી રહી હતી.

‘હથ્થો! મિ. અજિત! હું આજે જ તમને સંભારી રહી હતી.’

‘એક સુંદર “પ્લોટ” મળ્યો છે. મેં કશું મિ. અજિતને કહીશું. એના ઉપર સારામાં સારી નવલકથા તે લખી શકશે.’

અજિતની એમના વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં નવલકથાકાર તરીકેની કીર્તિ હતી. પોતે જે લખતો તે સ્ત્રીમિત્રોને ભેગાં કરી વાંચી સંભળાવતો. તેમાંની કોઈની એવી ઇચ્છા પણ હતી કે એ એની કવિતા કરે!

પણ અજિતે હજી કવિતા કરી ન હતી, એટલે નવલકથાનાં પાત્રોની—વસ્તુવિધાનની, અને છેલ્લે છેલ્લે માણિકી બાવનાથી નિકળેલ પામતી પ્રમુખ્યોની ચર્ચા થતી. તેમાં લતા એટલે બધો રસ લેતી કે એ ‘મંડળનું’ નામ પણ લતામંડળ પડ્યું હતું. કોઈએ પછી પાછળથી એમ સૂચવ્યું હતું કે લતામંડળ રાખે તો કીક પડશે, ગમે તેમ પણ દુનિયાથી બેપરવા—દુનિયા વિશે વધારેમાં વધારે વિચાર કરનારા, સામાજિક રિવાજોને સખત શબ્દથી નિંદનારાઓ, કાર્યની મુશ્કેલીનો ઓછો ખ્યાલ હોવાથી ઘણી મોટી બાવના સેવનારાઓ, એવા સાતઘાટ મિત્રો ને બેત્રણ સ્ત્રીમિત્રોનું એક લતામંડળ દર શનિવારે ચાર વાગે મળતું. તેમાં અજિતનું સ્થાન નવલકથાકાર, લેખક ને ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનાર તરીકે જ્વલંબીતું હતું. એટલે આજે લતાએ તેને ‘પ્લોટ’ની વાત કરી.

‘શાનો “પ્લોટ” છે?’

‘એક સ્ત્રી છે.’

‘તો હવે પુરુષ હોવાનો જ.’

‘હોવાનો જ એમ નહિ. સ્ત્રી એકલી પણ હોઈ શકે.’

‘સ્ત્રી કોઈ દિવસ એકલી મહેવાની નથી. એકલી મહેવાની સ્ત્રી...કાં પ્રૌઢ વયે શોધશે.’

‘શું શોધશે?’ લતાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું. ગુસ્સે થવાથી કોઈક જ સ્ત્રી રૂપાળી લાગે છે. સાધારણ રીતે એ રડે ત્યારે રૂપાળી લાગે છે, પણ લતા ગુસ્સે થતી ત્યારે વધારે રૂપાળી બની જતી.

‘તમે ગુસ્સે ન થાઓ તો કહો.’

‘હું ગુસ્સે થઈ જ નથી.’

‘મને માફ કરજો—તમે ગુસ્સે થાઓ છો ત્યારે વધારે રૂપાળાં લાગે છે.’

‘યુ-હુ—તમે પુરુષો સ્ત્રીઓના શરીરને જ વખાણવા કરો છો.’

‘એનું કારણ છે. એમની જીવિમાં તો જાદુ વખાણવા જેવું હોતું નથી તેથી...’

‘પ્રચલિત:વિચારોનો મૂર્ખાઈ ભરેલો પડેલો!’

‘ત્યારે તમે ભૂલો છો. દુનિયા વિચાર કરવા શોખીની નથી કે પોતે વિચાર કરતી પણ નથી. એ તો પ્રચલિત વિચારો સ્વીકારી તેમને પોતાના કરી લે છે. દુનિયામાં વધુમાં વધુ મુશ્કેલ કામ વિચાર કરવાનું છે. હાં, પણ તમારી વાત શી હતી?’

‘એક સ્ત્રી હતી—જુવાન, સુંદર, પવિત્ર; અને એક પુરુષ હતો.’

‘હાં.’

‘બંને સાથે રહેતાં હતાં. પ્રેમ થયો. પ્રતિજ્ઞા થઈ—’ અજિત શકાથી તેની સામે નોંધ લેતો. પોતાની વાત તો તે નથી કરતી ને?—’ કે આપણને મૃત્યુ પણ જીવંત નહિ પાડે.’

‘અદાબર, પછી ?’

‘હવે એટલા પરથી તમે વાર્તા કરી કાઢો.’

‘તમે કરો.’

‘હું તો ક્ષમા માનતી જ નથી.’

‘પણ જે રીતમાં તમે માનો છો તે રીત પરથી ગોઠવો—કમ્મ એ પણ એક રીત છે. એવી બીજી રીત પણ હોઈ શકે.’

‘જાણે એ પુરુષ પૈસાદાર હોય, સ્ત્રી સુંદર હોય, પરણે, સાથે રહે, પછી જ ખબર પડે કે એમની વચ્ચે મહાન અંતર પડેલું છે—જાત્રે પૂર્વપશ્ચિમના કિનારા ઉપર ઝીબા છે. છૂટાછેડા સેવાતા નથી; બીજી ગૈરી પણ પરણ્યાતી નથી.’

‘કેમ ? કોણ ના પાડે છે ?’

‘પ્રતિષ્ઠા.’

‘હવે એમનું શું થાય છે તે કહે ?’

‘જાત્રે વિચાર કરે છે કે—’

‘એક સવાસ પૂછી લઉં ? છોકરાં નથી નાં એમને ?’

‘ના નથી.’

‘ચાલો પછી.’

‘હવે તમે એ વાર્તા ગોઠવો.’

‘આમાં કંઈ ગોઠવવાપણું નથી. એ તો ઘરઘરની વાર્તા છે. વર્ગોથી ચાલતી આવતી વાર્તા છે. ત્યારથી માણસ પોતાને બીજાનાં કરતાં વધારે શક્તિશાળી માનવા લાગ્યો ત્યારથી ચાલી આવે છે. એનું મૂલ્યહન કયાં વિના—કેવળ થીગડાંથી એ પાત સુધરે તેમ નથી. પણ વાર્તા કોની છે ?’

‘ભારી, તમારી—સોની.’

‘ત્યારે હવે આ વાર્તા હું પૂરી કરું છું. પહેલવહેલો એક “ભયંકર” વિચાર ઉપાડી લો કે દુનિયામાં સઘળી પવિત્રતા જાણે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં જ વમી રહી છે. જાતિજીવન સંબંધી જેમનો વિચાર બહુ શિથિલ હોય તેનામાં પણ માનવતા રહી શકે છે. એક વેળા એક ગૃહસ્થ સ્ત્રી કરનાં અધમ જ હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એવું પણ અને કે તમે અમુક દિશામાં શિથિલ ને રચૂસ રહી જાઓ : અમુક દિશામાં સૂક્ષ્મ ને તત્ત્વજ્ઞ બનો. ગૃહસ્થ સ્ત્રી આતિથ્યમાં આગળ હોય, રૂપજીવી વખતે સંગીતમાં આગળ હોય. માનવતામાં કોણ આગળ છે એ તો પ્રસંગ પડ્યે જ સમજી શકાય; પણ આપણી જે જાતિની ભાવના છે તે પણ એક પાળબદ્ધ મોરીમાં વહેનાર મંદા પાણી જેવી પરંપરાગત પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ છે. પરંપરાને ઘણી વખત પરિવર્તનથી શુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય, પણ જો તે શુદ્ધ કરાતી નથી તો ઘણું બહુ એ વિચારહીન વસ્તુ બની જાય છે ને એવી રીતે પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ પરંપરામાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો નહિ—પરંપરાને અતુ-સરનારો થઈ જાય છે. મોટે આ વાર્તાને તમારે ઘરઘરની વાર્તાના પ્રતીક રૂપ બનાવી એનું નિરાકરણ કરવું હોય તો આ રહ્યું : જાત્રે પાછાં દતાં તેવાં થઈ જાય, નવેસરથી જીવન જીવે.’

લત્તા સાંભળી રહી. તે ધીમે રહીને ચાલે ખાધે નકતાં બોલી: ‘ત્યારે તમે તો વાર્તા કાઢી બાણી, પણ હું તો વાર્તા છવી ગઈ.’

‘કેમ? આ તમારી વાર્તા છે?’

‘ત્યારે નહિ? મારો વિવાદ મારી માથે ગોઠવ્યો હતો તે તમને ખબર છે નાં? મેં માની રંગ લઈ, મારો એ વિવાદ કોંક કરવાનો તાર આજે રવાના કરી દીધો. પણ આ તો વિવાદ હતો એ જ પ્રમાણે ક્ષમ હોત તોપણ હું તેમ જ કરત.’

અનિત્ય દિવસમાં વિચાર આવી ગયો. આ અડરમારે એને ઉત્તેજના આપી

‘ચાલો ત્યારે, હું પણ એક પ્રતિજ્ઞા કોંક કરીને આવ્યો છું!’

‘શાની?’

‘મેં એક પ્રતિજ્ઞા ગાળપણમાં લીધેલા—ચપા માથે!’

‘ચપા કોણ?’

‘હું જ્યાં રહું છું ત્યાં—તે ધરમાલિકની પુત્રી.’

‘રૂપાળી છે?’

‘જુઓ અંતે તો નમે સ્ત્રી ને? હું જોઈ છું કે સભામાં તમે એકબીજાનાં રૂપ ને કપડાં જોયા કરો છો. અમારા પુરુષોનાં કગતા પણ રૂપની ચર્ચા એ તમારો ખાસ વિષય હોય તેમ જાણે છે. સ્ત્રીઓ એકબીજા સાથે સભામાં પણ લૂગડાં, ધરેણાં ને રૂપ જુએ છે.”

‘એનું કારણ છે. તમે પુરુષો, સ્ત્રીઓને માત્રની પેટે પસંદ કરો છો. તમારે સશક્ત, સુંદર, મજબૂત, ઘસારો સડી શકે તેવો “માત્ર” જોઈએ છીએ—સ્ત્રી કયા જોઈએ છીએ? એટલે એ ગળતરમાં રૂપ મુખ્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.’

‘અને બીજું પૈસા—એમાં ગિયારો “ગ્રેમ” તો પરદેશી મહેમાન જેવો થઈને રહે છે. કોઈ બાણતું નથી એ ક્યારે આવ્યો. કોઈ એને કહેતું નથી કે તું કેમ ગયો. કોઈ બોલતું નથી કે બે દિવસ રહે!’

‘હાં, પણ તમે શું કહેતા હતા?’

‘કે મેં પણ પ્રતિજ્ઞા કોંક કર્યાનો આજે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધા.’

‘ક્યારે?’

‘તમારે ત્યાં આવતાં પહેલાં.’

‘ત્યારે મેં આ બાણ તાર કયો? તમે આ બાણ પ્રતિજ્ઞા કોંક કરી. એ ગળતેની વચ્ચે કોઈ સંબંધ હશે?’ લત્તા તેના ખ્યાલમાં ચા રેડતી રેડતી સ્વગત કહેતી હોય તેમ બોલી: ‘વખતે હોય—વખતે ન પણ હોય.’

ત્યાર પછી તો અનિત્ય ને લત્તા વચ્ચે આવા પ્રસંગો વધતા જ ગયા.

એક વખત તો બન્ને આજુ સુધી સાથે કરી આવ્યાં પણ ખરાં, આ વખતે અનિત્ય સાથે લત્તાએ જનું એમ નકકી થયું હતું.*

* ‘અનિત્ય’ નામની લેખિકાની નવલકથાનું એક પ્રકરણ.

આંધળે બેરું ફૂટણું રે સાયબા !
ચોપાસે તુંજ તોય દેખ્યો નથી અમે,
તેં ચે જવાબ નથી વાળ્યો, શું
આંધળે બેરું ફૂટણું, રે સાયબા !

એરણુ અંધાપો, બેરો હથોડો
વચ્ચે બ્રહ્માંડ આ ટીપાણું, રે આંધળે બેરું—૦

બેરી રતાંધળી ને બેરો ધણી સૂતાં
ચોરે નિરાંતે ઘર ફાડ્યું, રે આંધળે બેરું—૦

ધાંચીને મૂળગી આંખો મળે નહીં
આ તો બળદાના કાનનું કાચું, રે આંધળે બેરું—૦

શ્રોતાધિકાર નહીં જાણ્યો કથાભટે
લેંસ કને ભાગવત વાંચ્યું, રે આંધળે બેરું—૦

અમે સહુ માનવી જનમ્યાં રે આંધળાં
તારે કે’ હી હતા કાન ? આમ આંધળે બેરું—૦

હજીયે મેં આંધળે બાણ્યું ન આટણું
આ તો બેરાના કાનમાં ગાયું, રે આંધળે બેરું—૦

આંધળે બેરું ફૂટણું રે સાયબા !

જાણે પ્રથમ-જલ પૃથ્વી સમસ્તને ફરી ઘેરી લેતાં હોય એમ જણાતું હતું. ધોધમાર વંસાદ છેલ્લા ચાર કલાકથી સતત વર્ષતો હતો અને હજુ કેટલો સમય વધુ વરસશે તેની આગાહી થઈ શકે તેમ નહોતું. ગગનમાં અને પૃથ્વી પર અધકારના ચર બેંબો હતાં. મેનુષ્યની આંખે ખુલ્લતાં જ તેની દૃષ્ટિને ઝાંખે વળતી અને સંવેદન અધકાર વ્યાપી રહેતો. દિવસાન પૂરું થયું હતું. અંધો અધકાર અને બીની ધુમ્મસ વધુ ઘેરો જન્યા હોય એવો ભાસ થતો હતો.

આ ધુમ્મસના પ્રચંડ ગોટમાં પીટાયેલ બે ધોડેસ્વાર ધીમે કદમે રસ્તો કાપતા હતા. એમનું એક સ્વાર છુરખે કાઢી હતો. અશીષુ, ગાંભીરે વગેરે કેવી પદાર્થોના સેવનથી એનું શરીર નિર્બળ અને જર્જરિત થયેલું હતું. અને એના કપાળ પરની કરચલીઓ એના આકરા જીવનની યાદ આપતી હતી. એની આંખો ઊંડી પેમી ગઈ હતી. એની દાડીના સફેદ વાળ વંસાદના પાણીથી ભીંજાઈ અત્યારે ધુમ્મસમાં ભૂખરા જણાતા હતા. એના માથા પર મોટો આંદીદાર ફેરો બાંધ્યો હતો; અને એની કમ્બરે તલવાર લટકતી હતી. એક હાથમાં સુતરના દોરડાની ધોડાની લગામ હતી અને બીજા હાથમાં રૂંગેરંગી દાંડી વાળી આબૂક હતી. એનો ધોડો એક ટદાર વછેરો હતો. આવી ધુમ્મસમાં અને વંસાદના તોફાનમાં કલાકોથી આત્મા છતાં જાણે હજુ દમણું જ બહાર નીકળ્યો હોય અને હજુ ગમે તેટલા વર્ષનું સુધી મુસાફરી કરવા તૈયાર હોય એવા પ્રગલ્ભ કદમે એ ચાલતો હતો.

બીજા ધોડેસ્વાર કાઢીનો યુવાન બનીને હતો. એનું વદન મળખૂત અને ખેરાવદાર હતું. એનું વદન મુદર અને ઘાટીયું હતું. અત્યારે સંયોગોની કહિનતાં પણ જાણે એને નવીન અનુભવની મજા આપતી હોય એમ એનું મોં ખરકી રહ્યું હતું. માથેથી સાફો ભીંજવાથી જાણે કાંઈ નાંખ્યો હતો; અને એના અગ્રેષ્ઠ દેગમાં કાપેલ વાળ ભીંજાઈને ચોંટી ગયા હતા. એની કમ્બર પર પણ તલવાર લટકતી હતી પરંતુ ટેવ ન હોવાથી એને તે વારંવાર સરખા મૂકવી પડતી. એનું ધોડું જદ હતું. ધરડા કાઢીને જુવાન વછેરો અને આ જમાનાનું ખાસ ટાયડું મુસાફરીનો પંથ આપે કેમ કાપી શકતાં એ કલ્પવું મુશ્કેલ હતું. સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે જુવાન ધોડેસ્વારને સારી પેઢે કંટાળો આપ્યો હતો. મુસાફરી દરમિયાન લગભગ આઠમીવાર ફરી ઘરડું ધોડું બિલ્લું રહ્યું. અને યુવાન ધોડેસ્વારે કહ્યું: “વળી પાછી જીદ આંદરી.” જદ કાઢીએ જાણે પોતાને સંભોધીને કે કહેવાયું છે એમ માની પાછું વાળી જોઈ જિજ્ઞાસુ: “શું કહ્યું, હમીર?” યુવાને જવાબ

આપવાને બદલે હાથમાં રાખેલ એક નાની નેતરની સોડીથી ઘોડાને મારવા માંડ્યું. પરંતુ એ છતાં ન્યારે વૃદ્ધ અથ નિશ્ચલ રહ્યો ત્યારે એણે વૃદ્ધ કાઠીને જવોળ વાળ્યો :

“કાકા, આ તો હવે સાફ ના પાડે છે. કહો તો હવે એને દોરીને છૂંચાઈ.” કાકાએ, પોતાના ઘોડાને ફેરવીને, યુવાન તરફ આવી કહ્યું :

“અરે, એ તો ‘અમંયું’. એમને એમ એણે તો દહકો કાઢી નાંખ્યો. જરા થાક ખાઈને વળી પાછું હાલવા માંડશે.”

યુવાનને કાકાના આશાવાદમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એણે કહ્યું : “હશે, પણ હવે બીજા દસ કમ્માક પણ એ નહિ કાઢે !”

“અરે, તો આ ગામ ક્યાં આધું છે ? હમણાં પહોંચી જાયે. હવે જરા હળવા હાલશું.” એમ કહી વૃદ્ધ કાઠીએ પોતાનો વછેરો ફરી મુસાફરીની દિશા તરફ ફેરવ્યો અને આગળ ચલાવ્યો. અત્યાર સુધીની ગતિ હતી એથી વધારે ધીમી ગતિએ જઈ શકાય તેમ નહોતું. એટલે વૃદ્ધ કાકાના શબ્દો માત્ર સાંત્વન રૂપ હતા એમ માની જીવવાને પોતાના ઘોડા પર જ તેને શ્રવે ત્યારે આગળ વધવાનું છોડ્યું. વછેરો આગળ ગયો જાણીને કે અન્ય કોઈ આકર્ષણથી વૃદ્ધ ઘોડું આપમેળે જ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં જીવવાને હપ્તમાં આવી : “હ—છતે રહો” કહી એડી મારી એટલે વળી જૂની છદ્દ વાદ લાવી ઘોડું ઊભું રહ્યું. પરંતુ આખર મુસાફરી શરૂ થઈ.

લગભગ ત્રણેક કલાકની મુસાફરીને અંતે બન્ને મુસાફરો એક ગામના ચોરા પામે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જાયે એ પ્રદેશની ભૂગોળથી માહિતગાર હોય એવી અદાથી વૃદ્ધ કાઠીએ કહ્યું : “આ તો ‘તેસડા’ લાગે છે. આપણે રાત રહી બળકડે હાકીયે તો કસુંબા વખતે રામપરે પહોંચી જાયે.”

યુવાન ભત્રીજા હમીરે એનો જવાબ ન વાળ્યો કેમકે આ પ્રસ્થાન નિશ્ચય માટે અને મુસાફરી દરમિયાન સામાન્ય રીતે તેને વૃદ્ધ કાકા, આલા ખુમાણ, પર જ આધાર રાખવાનો હતો. અંધારું ખૂબ હતું; વરસાદની ઝરમર ચાલુ હતી. ચોરા પાસે આવીને આલાએ “રામ રામ” એમ બૂમ મારી. ચોરા પર આવખતે કાણ હોય ? દૂર ચોરાની જિંડી દિવાલની વચ્ચે બે કોડિયામાં દીવા બળતા હતા અને તેની સામેને ખૂણે એક અંધ, ધુમાટિયું હરીકેન ધનસ બળતું હતું. એની નીચે એક ચારણ ગોદડો નાંખી બેઠો હતો તેણે “એ રામ રામ” એમ ઉત્તર વાળ્યો. અને ચારણ હાથમાં હરીકેન લઈ ચોરાનાં ઓટલા પર આવ્યો. આવીને એણે ખબર પૂછ્યા.

આલા ખુમાણે કહ્યું : “આ જીવેને—મેં જાણ્યો છે : માગ સૂએ તેમ નથી અને રાત પડી ગઈ છે એટલે અહીં થઈની જાણ પડશે. હવારે પાછા પંથે પડી જશું.”

“આપ કાણ ? જાણુ !” ચારણે ઝાળખાણ કરવા કહ્યું.

“હું આલો ખુમાણ” કાઠીએ કુલના ગર્વથી ઉચ્ચાર્યું.

ચારણે માત્ર “હ” એમ કહ્યું. અહીં ખુમાણનાં ઘર તો ન મળે. એમ કહી એ શાંત થઈ ગયો.

આત્માએ રોપથી કહ્યું : “એ કાંઈ નહિ આપુ ! હમીર ! ચોરે બેસીને રાત કાઢી નાંખ્યું.” ભાઈ, આ જનવર કયાંય અંધાધ તોમ છે ?”

ચારણને થયું કે આ મુસાફરો ચોરા પર રાત રહેશે તો એને જ મહેમાનગતી કરવી પડશે અને મોતાની નિદ્રા બગડશે એટલે જાણે એકાએક રસ્તા ચૂકવે હોય એમ તે બોલી બેઠો :

“પણ એમ શું કામ આપુ ? હું તમને લઈ જાઉં. હાલો. કાંઈ ચોરે બેઠાં રાત ડોકળાય ?”

આત્માએ તે ન ગણકારતાં કહ્યું : “એ કાંઈ નહિ. તમારે શું કામ કાંઈ તકલીફ લેવી હોય ?”

ચારણને લાગ્યું કે આત્મા ખુમાણને માફ લાગ્યું એટલે એ વિનવવા લાગ્યો અને આગ-તુકાને ગામના એક કાઠી જમીનદારને ત્યાં ઉતારો સ્વીકારવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. થોડી ખુશામત અને રીઝવણી પછી આત્મા ખુમાણે હા કહી, અને એના બહાના-રૂપ જાણે આત્મ-સંબોધનથી કહેતો હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું :

“આપણે આ દિશ બોલું કામ : એટલે ઝાઝી ભાળ નહિ.”

થોડી વારમાં આલો ખુમાણ, હમીર અને ચારણ એ ત્રણે જણા એક ડેલી પાસે આવી બેસ્યા રહ્યા. આવાએ ડેલીને આગળાએ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો અને બોલ્યા સાહે બોલ્યો : “મેરામ આપુ ! આજ આપને ત્યાં મહેમાન પધાર્યા છે.” અને એણે ડેલીને દરવાજો ખોલ્યો અને મુસાફર કાઠો બત્રીજે અંદર દાખલ થયા. ચારણનો પરિચિત અવાજ સાંભળીને ધરતી પરસાળના આરણમાં એક જાંચી કાઠીનો, ભરાવદાર શરીર-વાળો માણસ બેસો રહ્યો; અને ત્યાંથી મહેમાનોને જોતાં જ તેમને સંબોધી લાક્ષણિક રીતે કહ્યું : “એ રામ રામ છે મહેમાનોને ! આજ અમારા ધનભાગ્ય !” એમ કહી એણે ડેલી પરનું ફાનસ નીચે ઉતાર્યું અને પરસાળ પરથી નીચે બેઠી ચોકમાં બંને આગ-તુકા સામે આવી બેસો રહ્યો, અને માયાણુ રીતે પૂછ્યું :

“પધારો આપા ! કયાં રહેવું આપને ?”

“મારું નામ આલો ખુમાણ : આ મારો બત્રીજો હમીર : અમારું ગામ પડધરી.” આત્માએ ઉત્તર વાળ્યો.

મેરામણે સાહજિક રીતે કહ્યું : “ભલે-આપુ-ભલે. હું મેરામણ !” અને પછી એણે નોકરને બોલાવી હુકમ કર્યો : “અલ્યા કરશન ! મહેમાનોનાં થોડાંને આપણી કોઠે બાંધી આવ : એને કડબનીરણ કરજો.”

મેરામણ જલે મહેમાનોને અંદર લઈ ગયો. ચારણ છૂટવાની તક જોઈ બોલ્યો : “હું રજા લઉં આપુ ?” એને વિદાય મળતાં એ ગયો.

આત્મા ખુમાણ અને હમીર બંનેને મેરામણની પ્રસન્ન મુદ્રા અને આવકારથી એની અભિજ્ઞતા વિષે પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી. હમીરને આવું હિદાય વર્તન જોતાં મેરામણ માટે માન થયું.

મેરામણે સત્કારનો આરંભ કરતાં કહ્યું: “વાળુ તૈયાર છે: આપણે સૌ સાથે જ બેસીએ.”

આલાએ કહ્યું: “ના બાપુ, હજી બેઠણ કયાક પહેલાં જ નીકળ્યા છીએ અને ચાલતાં પહેલાં દીમણ લઈ લીધું છે એટલે વાળુ નહિ કરીએ!”

“પણ તો ય કાંઈ રાત નીકળે? આ જીવાનભેષ કુંવર છે એને કાંઈ એમ માટે?” મેરામણે વિવેકપૂર્વક આગ્રહ કર્યો.

હમીરે પોતાને માટે કહ્યું: “ના જી—મને ઈચ્છા નથી. આપ જમી લ્યો.”

“અરે! પણ મહેમાન બૂખ્યા સુવે અને મારે ગળે કાળિયો કેમ બિતરે? મારો દૈવ દુભાય ને!” મેરામણે હસતાં કહ્યું.

“ના—બાપુ—ના, એમ હોય નહિ. આ મેઘરાજાએ અમને તો અધવચ રોટી રાખ્યા, નહિ તો અત્યારે અમે રામપરે પહોંચી ગયા હતા.”

“આપા! રામપરું અહીંથી બહુ છેડું: લગભગ બાર ગાઉ—અહીંથી જાગમણી દિશામાં જવાનું.”

“આ ‘નેસડા’ નહિ?” એમ લગભગ સ્વગત બગડી આવો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. પોતાની બૂલ છુપાવવા પ્રયત્નો કરવા હવે વ્યર્થ હતા એમ માની એણે જરા રોષમાં કહ્યું: “આ મેઘશ્વે મારાગ જુલાવ્યો. હશે! જેવું લખત! પણ કાંઈ નહિ! બળકડે વહેલા હાથશું તો વેળાસર પહોંચી જશું.”

મેરામણે આજ્ઞાની અધોરાઈ અને અવાજમાંનો રોષ જણ્યાં. એને સંભાવવા મીઠાશથી કહ્યું: “મારી પર એવો જીલમ થાય આપા! હવે ક્યાં મારગમાં જીભા છે? અને એવડી ઉતાવળ થાય? સવારે કસુંબા લઈને નીકળજો: સાંગ પર એટલી તો મહેર કરવી પડશે.”

આલાએ નિશ્ચિત જવાબ આપવાને બદલે કહ્યું: “સારું—આ—જોઈએ. જો વરસાદ નહિ અટકે તો તો થેહું રોકાઈ જાવું પડશે. પણ અમોરે કાલે વેળાસર ચાલવું જોઈએ, કેમકે રામપરેથી કહેણ છે. અમે આ હમીરના વિવાહ માટે નીકળ્યા છીએ.”

મેરામણે ખુશ થઈને કહ્યું: “જોહો! મારી વધામણી—ત્યારે મને આ અચાનક મહેમાનગતી કરવાનો અવસર મળ્યો એ મારું અહોભાગ્ય! આપા! આપને માટે હું પાગરણ પાછીનો બદોબસ્ત કરું.” ફરી ‘એ કરશન’ એમ જૂમ મારી એ બહાર ગયો.

આજ્ઞાને પોતાની બૂલ મનમાં ખૂંચી ગઈ હતી. આટલે વરે પંજું આવી બૂલ કેમ થઈ એ વિષે એના મનમાં ક્ષોભ જન્મ્યો. પરન્તુ એનું કે સમાધાન થઈ શકે તેમ નહોતું. એને ખજર પડી કે એ ‘નેસડા’ ગામમાં નહિ પરન્તુ ‘મૂળધરી’માં છે. એ શંકા જીપજતાં જ આવો ગંભીર થયો હતો. ગાંભીર્ય તોડી એણે હમીરને કહ્યું: “હમીર! આપણે પેલો મારગ ફેરવો તો લાંબી જ આ એટલે મારગે વળ્યા. પણ.....”

“કાકા! હશે!” એમાં શું થઈ ગયું? આપણને આવી બરદાસ્ત મળી છે: મેરામણ અમોલ માણસ છે!” હમીરે કાકાને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

“હા, અમીરાઈ એના શેઠીમાં વહે છે...આપણો દૈત્ર એટલો પાંસર્યો...” એટલી વાત થઈ ત્યાં મેરામણ અંદર આવ્યો.

“આપા ! પાગરણની ગોઠવણ ચર્ચા ગઈ છે. આપને ખુશી પડે ત્યારે પધાગ્જને ” અને હમીર તરફ ફરી એણે ફરી રનેલપૂર્વક કહ્યું: “તમે તો થોડું વાળુ આરોગવા આવો !” પરંતુ હમીરે વિવેકપૂર્વક ના કહી એટલે મેરામણ “હ્યો ત્યારે રામ રામ ગાપુ ! સવારે મળશું” એમ પ્રસન્ન હાસ્ય સાથે કહી એ આવ્યો ગયો.

આજ્ઞાના મનમાં ક્ષોભ અને ગાંભીર્ય વધતાં હતાં. એને નિવારવા માટે આજ્ઞાને જલદી આરામ શેવાનું ઉચિત લાગ્યું. એ હમીરને લઈને બહાર દોડી પર આવ્યો. ત્યાં એ નાની દોરણીઓ નાંખી હતી. દોરણીઓ પાસે પાસે મૂકેલી હતી. દોડી પર જામે એકે જાંખુ શાનસ બળતું હતું. દોડી બહુ વપરાશમાં નહોતી. જૂની સડેલ ધૂળની વાસ આવતી હતી; અને ભેજને લઈને એક પ્રકારની દુર્ગંધ વાતાવરણમાં પેસી ગઈ હતી. કાકા ભંત્રીમએ એકે એક દોરણી લીધી અને એ પર બેઠા. હમીરે શાનસની વાટ જરા જાચી કરવા તેનીએ ઉતાર્યું પરંતુ એથી જાળ વધવા લાગી અને દિવામાં ધુમાડો ભરાવા લાગ્યો એટલે વાટ પાછી હતી તેમની તેમ કરી જામે ટીંગાવી દીધું. કાકાએ પંચારીમાં બેઠા પછી થોડી વારે કપડાં ઉતારવા માંડ્યાં. એનાં બવા સહેજ અડેલાં લાગતાં હતાં. મુખમુદ્રા ગંભીર જની હતી. એણે પોતાની તરવાર લઈ આશીકા પર મૂકી અને તેને નમન કર્યું. હમીર તરફ એક શયન નજર નાંખી આજ્ઞાએ લાંબી સોઢણ કરી અને પોતાની પછેડી લઈ એને આડીને મૂતો. એને ધડપણની મૂકી ઉધરસ આવવા લાગી. અને લગભગ પંદરેક મિનિટ મૂકી ઉધરસ આવી પછી બળખો કાઢ્યો અને માથું જાચું કરી ત્યાં જ થુંક્યો. અંધારું, ભેજની દુર્ગંધ અને એમાં આજ્ઞાની ઉધરસ—એનો મેળ હમીરને અસહ્ય જણાયો. એને થયું કે એ પોતાની દોરણી જરા દૂર લઈ લે. પરંતુ એમ કરવાથી આજ્ઞાના અનેક અશોના જવાબ આવવા પડશે અને કદાચ એને માથું લાગશે એવી દહેશતથી એણે ત્રિચાર માંડી વાળ્યો.

હમીર શાંત હતો. પરંતુ આજ્ઞાના ગાંભીર્યથી અને એકાએક મૌનથી એને મનમાં ક્ષોભ થયો હતો. છતાં એ કાકાની ગંધી ચેષ્ટાઓ રસથી નિહાળતો હતો. આજ્ઞાએ એકાએક હમીરને પૂછ્યું: “બાઈ! તરવાર ક્યાં મૂકી ?”

“એ રહી ત્યાં” હમીરે પોતાની તરવાર છોડીને દૂર મૂકી હતી તે તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું.

“અરે, બાઈ! ત્યાં મૂકાય? એને તો હમેશાં માયા પર જ મૂકવી જોઈએ” આજ્ઞાએ કંપકો, અને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું.

હમીરે હાથ લંબાવી તરવાર પોતાની પાસે લીધી અને દોરણી પર પોતાના આશીકા નીચે મૂકી.

આજ્ઞાએ સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું: “તરવાર નવી છે ને ? કે તેજ કગવી છે ?”

હમીરે સહેજ ભરકતો કહ્યું: “તરવાર તો મ્યાનમાંથી નીકળતી જ નથી. એટલે મ્યાનને માણસે કરાવ્યું છે !” એમ કહી તેણે ચમકતું મ્યાન દીવા સામે ધર્યું.

“કેકડી મેલ” એમ કહી આજ્ઞાએ અરુચિ બતાવી ફરી ગાંભીર્ય ધારણ કર્યું અને આશ્રો પડખું ફરી ગયો. હમીરે માત્ર હાસ્ય કર્યું. અને એણે પણ ટોરણીમાં શરીર લાંબું કર્યું.

લગભગ ત્રણેક કલાક વીત્યા હશે. ફરી આજ્ઞાને ઉધરસ આવવા જાગી; અને એ પથારીમાં બેઠો યર્ષ ગયો. થોડી વારે ઉધરસ શમી. હમીરની બિંધમાં આથી ખસેલ આવી પરંતુ એ શાંત પડી રહ્યો. આજ્ઞાએ પાણી પીધું અને ‘ખાંખારો ખાઈ ફરી સુવાની તૈયારી કરી. ત્યાં ધરતી અંદરથી વાતચીત થતી હતી તેનો અવાજ કાને આવવા લાગ્યો. વરસાદ રહી ગયો હતો; અને રાત્રિની નીરવતામાં જાણે સાદે બોલાયેલ શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતા હતા. વાત પરથી જણાયું કે ધરનો માત્રિક—મેરામણ—પોતાની પ્રામાણિકતા પુરવાર કરવા જાહેર કરતો હતો કે “તો તો સાતમી પેઢીએ મૂળુ માણેકની કીર્તિ લાન્ને!” એ શબ્દો જાણે સાદે ઉચ્ચારાયા હતા અને આશ્રો તથા હમીર સ્તતા હતા ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા. આજ્ઞાએ વક્તચીત સંભળી. આ છેવટનું વાક્ય સાંભળ્યું અને જાણે અચાનક એની કારમી કુશંકા ખરી પડી હોય એમ એ સંકાળો બેઠો યર્ષ ગયો. એ ટદાર થયો. એણે પોતાની આંખો ઝીણી કરી અને જાણે ભૂતકાળની કેઈ વાત યાદ કરતો હોય એમ બેત્રણ વાર માથું ધુણાવ્યું. વૃદ્ધના ચોકવાથી હમીર આજ્ઞા તરફ ફર્યો; અને આજ્ઞા પાસે આવ્યો.

આજ્ઞાએ ફરી માથું ધુણાવ્યું અને કહ્યું: “ભાઈ, બધું બારે યર્ષ! દૈવ રહ્યો હશે તે આપણે આવે વખતે નીકળ્યા.”

હમીરે અજાણતાં પૂછ્યું: “પણ કાકા! થયું છે શું?”

આજ્ઞાએ રોષથી તાકુકીને કહ્યું: “થયું છે શું? છોકરા! તને તારા કુળની પછુ ખબર નથી. શહેરમાં કાલેજમાં ભણીને પોથીઓ શું વાંચે છે?”

હમીરને આ ટોણો સાંભ્યો પરંતુ એની પ્રસ્તુતતા એ સમજી શક્યો નહિ. એટલે એણે ફરી પોતાનું અજ્ઞાન જણાવ્યું.

આજ્ઞાનો બીજો ઉપાય નહોતો ટૂંકામાં વાત એમ હતી કે આજ્ઞાની પાંચેક પેઢી પરના આજ્ઞા ખુમાણને અને ‘મૂળધરી’ના મૂળુ માણેક—જેનું નામ અમર કરવા આ ગામનું નામ મૂળધરી પાડવામાં આવેલ—સાથે તકરાર થયેલ. તકરારનું કારણ ન જેવું હતું. પરંતુ એ જમાનામાં એ તકરાર જન્મે પક્ષના સ્વભાવનો વિષય બની અને આખરે ખૂનખાર લડાઈમાં પરિણમી હતી. બન્ને પક્ષનાં થોડાં માણસો માર્યા ગયાં અને એ રીતે વેર બંધાતાં એકબીજાનાં કુટુંબો વચ્ચેના સંબંધ તૂટી ગયેલા.

આજ્ઞાએ એ તકરારનું અને સમગ્ર વૈરકથાનું વર્ણન ચારણીને મુખેથી સાંભળેલું. શૌર્યની કથાઓ મુખે સાચવી રાખનાર આ લોક—કવિઓ આવા નમૂનાઓ યોગ્ય પ્રસંગે વર્ણવે છે; એ વર્ણનો કુલની અને ગામની સુહાં યશ—શક્તિ મળ્યાય છે. એ કથાઓમાં પરંપરાગત ઉમેરાઓ થાય છે. અને એ રીતે ઘણી વાર બનેલી હકીકતનું રૂપાંતર એક કાલ્પનિક ગાથા જેવું થયેલું જણાય છે. પ્રસ્તુત વાત સમય જતાં ભૂલાયેલી અને બન્ને કુટુંબો વચ્ચે કશો સંબંધ ન હોવાથી પહેલાંની કટુતા અને વેર પણ ઓછાં થયેલાં. પરંતુ આજ્ઞાએ તો એ વર્ણન એના નાનપણથી ઘણીવાર સાંભળેલ અને એ સાંભળતાં

એના શૌર્યની લાગણી આ વેર વાળવા માટે ઘણીવાર ઉદ્દીપ્ત જની રાએડી. એ રમૂતિ જૂની યર્ષ હતી પણ અત્યારે આજાએ ‘મુળધરી’ મામતું નામ સાંભળ્યું ત્યારથી એક પ્રકારની ભેચેનીની લાગણી એના મનમાં ઊભી હતી; અને મૂળ માણેકનું નામ સાંભળતાં એને આખી વેરકથા યાદ આવી અને વહુનમાંના પસંગો, જે તેને ઘણી વાર કદપનામાં અનુભવેલા એ તેની રમૂતિમાં સળકી ઊઠ્યા. વેરની લાગણીએ એના ચિત્તને ઘેરી લીધું. નાનપણથી માત્ર ગામનાં ચાર ગોંદરા વચ્ચે આપું જીવન નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં ગાળેલું એટલે આ વેર એને મન મહત્ત્વનું હતું. વધારામાં એણે સાંભળ્યું હતું કે એના પૂર્વજે શપથ લીધેલ કે “આ વેર વાળવામાં એક માથું માગણું રહ્યું છે એ મરતાં પહેલાં લઇશ” એ શપથ અપરિપૂર્ણ રહેલ. એ વાત આજાને વધુ શૌર્ય આપતી. કદાચ, એ વેર વાળવામાં અથવા શપથ પૂર્ણ કરવામાં પોતે નિમિત્ત રૂપ અને તો એણે કુલ-ઝણ અદા કર્યું કહેવાય અને એના કુલની કીર્તિ વધે. એ આત્મ-ગૌરવ વધારનારી લાગણી પણ સુષુપ્તિમાંથી જાણે અત્યારે જાદર આવી અને વેરની લાગણીને જળવત્તર કરવા લાગી.

આપું ચિત્ત જાણે એની નજર સમક્ષ ખડું ચર્ષ ગયું હોય તેમ આજાએ કહ્યું:

“દેવ રૂઠો: દેવ. નહિ તો આપણે આ દશ વળવાનું હેય? આડો સાપ ઊતર્યો હશે.” હમીરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. “કેમ કાકા! એવું ખોસો છે?”

“કેમ? આપણે દુસ્મનના ઘરમાં બેઠા છીએ.”

“દુસ્મન? આપણને જાણે આશ્રય આપ્યો અને દુસ્મન કહે છે?”

“હા-આપણે એના ઘરનો ઊંજરો હરામ છે. આપણાથી અહીં ન રહેવાય!”

“કાકા, પણ છે. શું?”

“છોકરા! તેને ખગર નથી: મૂળ માણેક અને આજા ખાચરના કટમ વચ્ચે જાતું વેર છે. આપણે વેરીના ઘરમાં બેઠા છીએ. એની ઠારે તો એક માથાનું સાડું બાકી છે.”

હમીર કંપી ઊઠ્યો: આશ્રો આ શી વાત કરે છે, મેરામણે એ જાનેની બરદાસ્ત કરી આશ્રય આપ્યો. અને આશ્રો જાતું વેર સંભારી કૃતમ્મ રીતે વાત કરે છે. હમીરે આજાને શાંત પડવા કહ્યું:

“આપણે જેના મહેમાન થયા એવું માથું શેવાની ઇચ્છા સરખી પણ પાપ ગણાય.”

આજાએ ભવાં ચડાવી કહ્યું: “હમીર! મારે એનો આશરો ન ખપે.” અને ઢોર-છીમાંથી બેઠા ચર્ષ એણે આશીર્વાદથી પોતાની તરવાર લીધી અને કપડાં પહેરવા લાગ્યા.

હમીરે ઊભા થઈને કહ્યું: “આ વરસાદપાણીમાં રાતે ક્યાં જશું? સવારે ભળકડે તો નીકળવું જ છે ને?”

“અરે-અમે ત્યાં જશું: પણ હવે તો એના જ પાદર પર એક માથાનું સાડું કરીશ ને!”

“અરે! કાકા! મેરામણ માણેક સાથે એવું થાય? આપણે હવે જાતું વેર શું કામ ઉમેળવું?”

“શું કામ ઉમેળવું?” આજ્ઞાએ નીચા વળી ડાળા કાઢી હમીર સામે મીટ માંડી અને પછી ધીમા પણ સખત અવાજે કહ્યું: “આવતા! એમાં તારા કુળની લાજ છે.” એમ કહી આશો જાણે અગન વરસાવતો હોય એવી આંખે હમીર સામે તાકી રહ્યો. એની આંખો લાલધુમળી ગઈ. હમીરના મનમાં સખત આંચકો આવ્યો; એને શાપલો કહ્યો એને લેઈને એનું સ્વમાન ધવાયું અને કાકાની સામે ધર્યો, નર્મ કોધથી વિવરા અને આવાનું શરીર ધૂળવું હતું; અને ત્યારે તેણે હમીરનો ઝુસો જોયો ત્યારે આવેગમાં એના શરીર પરનો કાબૂ જતો રહ્યો. આશો દોરણી પર ફસડાઈ પડ્યો. હમીરે તેને ઝીલી લેવા યત્ન કર્યો. તેણે આજ્ઞાને બરાબર સુવાડ્યો.

આશો થોડો વખત નિશ્ચેતન પડી રહ્યો. પછી જાણે રોષના આવેગથી એનાં ગાત્રો તંબળાં હોય એમ આશો સકાળો એકો યથા, હમીરને મનાવતો. હોય તેવી રીતે ધીમે પણ મક્કમ અવાજે કહેવા લાગ્યો: “બેટા! હમીર, હું આપણા કુળની લાજ રાખવા કહું છું.” આ ગામના મૂળ માણેકે આપણા આવા ખુમાણને પાદર-આવી એની સાથે જુદા કર્યું. બહાદર આવાએ એને દરાવ્યો એટલે “આજ્ઞાનું ગામ લૂંટીશ અને મેદાન મેદાન કરી નાંખીશ” એવા સમ ખાઈને એ મોઢું ધાડું લઈને આવ્યો. આજ્ઞાએ અને એના બે દીકરાએ મૂળને હંફાવી પાછો વાળ્યો, એક બાળુએ ફેરમાં માણસો માર્યાં ગયાં હશે. એમાં મૂળનો એક જવાન કુંવર ખપી ગયો. એનું વેર દોળવા ત્રણ મહિને એક વાધરીએ આજ્ઞાના નાના કુંવરને છાતી રીતે આરી નાંખ્યો. આજ્ઞાને ખજાર પડી કે મૂળ માણેકના વાપરીએ જ કુંવરને માર્યો તો એટલે એણે પાણી મૂક્યું કે “મરીશ તો મૂળના ધરના એક કુંવરનું માથું લઈને.” આજ્ઞાએ શ્વાસ લીધો અને ફરી કહેવા લાગ્યો: “એની તક આજે મળી ગઈ છે. આજ્ઞાનો વંશ જ આજ હવે સાડું પૂરું કર્યો વિના પાછો ફરે નહિ: તો તો કુળ લાજ. હમીર! આજ ભળકડે કાંતો હું ખપી જાઉં અને નહિં તો—મેરામણ યાદ. રાખજે! હું મરું તો કુળની લાજ રાખવાનું તારે માથે છે.”

હમીર આજ્ઞાના આ શબ્દો સાંભળી કંપી ઊઠ્યો, હમીરનું સ્વમાન ધવાયું હતું, એટલે એના મનમાં અત્યંત રોષ અને શ્લેષ જન્મ્યાં હતાં. આજ્ઞાની થોડી અને મક્કમ ફરતાથી એનો રોષ વધ્યો. એણે બધી હિંમત સમેટીને કહ્યું:

“કાકા! તમે હસા કરવાનું કહો છો. આ જમાનામાં તમે ખૂન કરેશો તો એનો બદલો મેરામણના વંશને નહિં લેવો પડે: સરકાર બેશે.”

આજ્ઞાથી આ સહન ન થયું, એને મન વેરને શેષકે એવી બધી દલીલો બ્યથા હતી. એણે ભજૂકીને કહ્યું: “અરે! કુળની લાજ પાસે મારો જાન શી વસાતમાં છે. હું મોતથી નથી ખીતો સમજ્યો? અને તારામાં અત્યાચી મોતની આવડી બીક જોઈ મારું દીકરું કુમાય છે.” એમ કહી એણે હાથમાં તલવાર લીધી અને દોઢી પરથી નીચે ઊતરી ડેલી તરફ જવા ધર્યો, ત્યાં આજ્ઞાનો પગ લથડ્યો અને આશો ગોથું ખાઈ ગયો.

કોધાવેગથી આજ્ઞાને એકાએક મૂર્છા આવી હતી. હમીરે કાકાને બિચકીને ફરી દોરણીમાં સુવાડ્યો. અને મૂર્છા પાંછી વાળવાનાં પ્રયત્નમાં એ પવન નાખવા લાગ્યો.

હમીર આજ્ઞાની પાસે જ બેસી રહ્યો. ડાકાની દયાનુકંથિતિનું દુઃખ એને વિચાર-મય બનાવતું હતું. ઊંઘ ઊડી જવાથી એનું માથું બારે ચણું હતું. છતાં એના મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા હતા. આવો શુભો અને આટલા ચૂના વેરની લાગણીનો શુભો સંસ્કારી હમીરને સંપર્શ નહોતાં કરી શકતાં. આજ્ઞાના અજ્ઞાન અને ઝનૂન વિષે હમીરને પહેલાં સ્મૃતિ થયેલ; પછી આશો વધુ દૃઢ અને ગંભીર બન્યો ત્યારે હમીરને એની સ્થિતિ વિષે દયા જન્મી હતી. કુશની લાગણી વિષે આટલી પ્રગતિ સ્વભાવની લાગણી એણે પહેલી વાર અનુભવાયેલ જેમ. એ વિષય ઉપર એના અને આજ્ઞાના વિચારો શુદ્ધ હતા. એ અને શુદ્ધ જ દુનિયામાં વસતા હતા. એટલે એને આજ્ઞાની વૃત્તિ સમગ્રમાં નહોતી. દશકાઓ પહેલાંનું વેર આવી રીતે છુટી પાંખી માત્ર એકબીજાને નાશ કરવામાં શું ગૌરવ હતું? ખરી રીતે, એ જગતમાં એનારાઓની નીતિ હતી. એક પક્ષ જરા પણ ક્ષમાશીલતા બતાવે તો એ નજાણાં ગણાય એ બીકે અને પક્ષો વેરની લાગણી ટકાવી રાખતા. 'સ્વભાવ'નો ખ્યાલ, ખરી રીતે બીરું હોવા છતાં, અત્યંત કાળજીપૂર્વક જીવને જેખંમે પણ સાચવી રખાતો. આજ્ઞાના મનમાં એ ખ્યાલ ખૂબ દૃઢ થયેલો હતો; અને તેને લઈને આજ્ઞાનું મન અત્યારે હચમચી ગયું હતું. હમીર શરીરમાં ઉછર્યો હતો એના સંસ્કારો શુદ્ધ પ્રકારના હતા. એના વર્તન અને વિચારમાં માણસ માણસ વચ્ચેનો સમભાવ અને સહૃદયતા સ્પષ્ટ જણાતી. આજ્ઞાના વર્તનથી એની ચિત્તવૃત્તિને આઘાત પડ્યો હતો.—જે કે એ જાણતો હતો કે આજ્ઞાએ પોતાના ગામમાં જ સઘળું જીવન વીતાવ્યું હતું. ગામમાં આજ્ઞાની પ્રતિષ્ઠા એક સચ્ચીર તરીકેની હતી; એ કીર્તિ માટે આજ્ઞાને ગર્વ હતો. એ ગર્વ ઘણી વાર શેખાઈમાં વ્યક્ત થતો ત્યારે રમજ થતી. પણ એ વૃત્તિનું આજ્ઞાનું દર્શન તો હમીરને ગદુ વિદ્યાતક જણાયું. આજ્ઞાના અને પોતાના જીવન વચ્ચે દેડણું જળગર અંતર હતું એનો વિચાર કરતાં હમીરે આજ્ઞાની દોરણી પર માથું ટેકવ્યું.

લગભગ અડધા પોણા કલાક વીત્યો.

આજ્ઞાની મૂર્છા વળતી હોય એમ જણાયું. દોરણીમાં સળવળાટ થયો એથી હમીરની તંદ્રા ઊડી ગઈ. આજ્ઞાએ 'પડખું ફેરવ્યું. હમીરે બિભો થઈ, આજ્ઞાને બાન આપ્યું છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા નીચે નમ્યો. આજ્ઞાએ ધીરેધીરે આંખો ઉઘાડી. એની દૃષ્ટિમાં અન્યતા જણાતી હતી. જાણે કોઈ અગવડ માણસ સામે જોતો ન હોય તેમ એ હમીર સામે તાકી રહ્યો. હમીરને લાગ્યું કે આશો હતું તંદ્રામાં જ છે. એને ખોલાવવાનું મન થયું પરંતુ આજ્ઞાની ચિત્તચાંનિને કોઈ રીતે કુપ્પ ન કરવી એવા આશંકથી એ રાંત રહ્યો. આજ્ઞાએ કાનસ સામે જોયું અને આ વિચિત્ર વાતાવરણમાં પોતે કંઈથી આંચો એ સંભારવા મથતો હોય તેમ એણે આસપાસ નજર નાંખી. પરંતુ એની શ્રમિત નજર પાછી વળી અને આજ્ઞાએ પોતાનું માથું બીજા તરફ ટાળી દીધું. થોડી વાર એ આંખો મીચી પડી રહ્યો. એ દરમિયાન આજ્ઞાના હોઠ ફરડવા લાગ્યા; આશો પ્રાર્થના કરતો હોય એમ લાગ્યું. આજ્ઞાએ ફરી પડખું ફેરવ્યું. અને દોરણીમાં એકો થવા યત્ન કરવા લાગ્યો. હમીરે તેને ટેકા આપી એકો કર્યો. આશો ધીમે સ્પષ્ટ પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાર્થના ઉચ્ચારવા લાગ્યો. આશો દેવીભક્ત હતો એટલે તેણે દેવીની

આરાધના કરી. પ્રાર્થનામાં ગરકાવ થઈ ગયો હોય તેમ એ આંખો મીંચી બેસી રહ્યો. એનું મોં શાંત અને સ્વસ્થ જણાતું હતું. આત્માના મોં પર અત્યારે અસાધારણ નમ્રતા છવાઈ હતી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ ન થઈ ત્યાં આજ્ઞાએ અચાનક ચારણી કથાના હુલા ઉચ્ચારવા શરૂ કર્યા અને હમીર સામે જોઈ તેનું ધ્યાન ખેંચતો હોય તેવી એટા કરી હુલાનાં બે પદો તેણે બાર દર્શને ઉચ્ચાર્યાં. આજ્ઞો વેર-કથાના હુલા સંભારીને ઉચ્ચારતો હતો. આજ્ઞામાં અચાનક એ સ્મૃતિ કેમ જાગ્રત થઈ તેની હમીરને ખબર ન પડી. દેખાતી રીતે આજ્ઞો સ્વસ્થ જણાતો હતો છતાં તેના કષાળ પરની ચામડી કાંઈ વાર તણાતી હતી અને તેના હાથ ધ્રુજતો હતો. હમીરે આજ્ઞાને મંબોધીને કહ્યું: “કાકા, તમે બહુ થાકી ગયા છો, હવે સૂઈ જાઓ.” એમ કહી એ તેને સુવાડવા લાગ્યો. આજ્ઞાએ શાંત થઈ હમીર સામે જોયું, અને તેને અધીન જનતો હોય તેવી રીતે ગભીર મુદ્રા રાખી એ ઢોરણીમાં સૂતો. આજ્ઞો થોડી વાર સૂઈ રહ્યો. એ કાનસ સામે તાકી રહ્યો. અને પછી હમીર સામે મોટ મોટી જોઈ રહ્યો. આજ્ઞાની દષ્ટિમાં ફરી ચત્યતા જણાતી હતી. હમીરને લાગ્યું કે આજ્ઞો થોડી વારમાં સૂઈ જશે. તે ઢોરણી પાસે બેઠો.

એકાએક આજ્ઞાના માનસનું પરાવર્તન (regression) થયું હોય તેમ એ ઢોરણીમાં બેઠો થઈને કુહો. એણે પોતાની તરવાર લીધી. હમીર જાગી ઊઠ્યો અને એ આજ્ઞાને પકડવા ગયો. આજ્ઞો તરવારની મૂઠ પર હાથ રાખી આગળ ધસ્યો અને બોલવા લાગ્યો: “ક્યાં છે મૂળુ માણેકનો વશજ! આવી જા! આજે એવો બેટો થઈ ગયો છે કે હવે જો અવસર ચૂકું તો મારે જીભ કચરી મરવું પડે.” આજ્ઞાએ હાંત પીસ્યા અને આનમાંથી તરવાર બહાર ખેંચી.

હમીરને ઘુસ્ત જણાયું કે આજ્ઞો ઉન્મત્ત બની આવે. પ્રજ્ઞાપ કરે છે; અને એ સ્થિતિમાં નાગી તરવાર ફેરવતાં કદાચ પોતાની જાતને ધાવણ કરશે એવી બીકથી હમીર દોડ્યો અને આજ્ઞાને બાથમાં જકડી લીધો. આજ્ઞાનું શરીરજળન અતિશય વધ્યું હતું; એ હમીરની બાથમાંથી છૂટવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યો. હમીરે કહ્યું: “કાકા! સૂઈ જાઓ! અહીં કાંઈ નથી.” આજ્ઞાએ હિરકેરાઈને જવાબ વાળ્યો:

“અરે! પણ આ રહ્યો ને! હું તો તૈયાર જ છું: બહાદુરને વળી વાર શી! મેં તો મારો જન્મારો વાટ જોઈને કાઢી નાંખ્યો. હવે આ અવસર ચૂકાય? આજ્ઞા! તારો આત્મો ત્રીજી પેઠીએ રાજ થશે!” એમ કહી આજ્ઞો વેર-કથાના વર્ણનના હુલા બોલવા લાગ્યો; અને એમાં જ્યારે શૈયનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આજ્ઞાએ આવેશમાં હમીરને ધક્કો મારી દૂર ખસેડ્યો. હમીરની બાથ લગભગ છૂટી ગઈ; પરંતુ તેણે આજ્ઞાને ફરી જકડીને પકડી લીધો. આજ્ઞો છૂટવા માટે ખૂબ મથતો હતો. તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઈ. આજ્ઞાએ એક જગ્ગર ચીસ નાંખી અને અકસ્માત ક્રૂરથી પીડાતો હોય તેમ એ હમીરના હાથમાં ઢગસો થઈ ઢળી પડ્યો. હમીરને આ દ્રશ્ય બહુ બચકર લાગ્યું. એના અનુભવમાં આવેા પ્રસંગ કદી આવ્યો નહોતો. એણે આજ્ઞાને તેડીને ફરી ઢોરણીમાં સુવાડ્યો. આજ્ઞાનાં આંખ તણાતાં હતાં; અને તે કાંઈ બોલવા મથતો હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ સ્પષ્ટ શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ.

આત્રાની ચીસ સાંભળી મેરામણુ જાગી ઊઠ્યો. એના મહેમાનને કેં આશન પડી હશે તેમ માની એ દોડી ઉપર દોડી આવ્યો. એણે હમીરની પાસે આવી તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. મેરામણે હમીરના મોં પર ગાંભીર્ય અને ચિંતા જોયાં. હમીર મેરામણુના એકાએક આવવાથી જગ ભોંકી પડ્યો. પણ સ્વસ્થ બનવા યત્ન કરતો હોય તેવી રીતે એણે મેરામણુ સામે, હાથ કરી, માથું નમાવ્યું. મેરામણે તેનો હોભ ઓછો કરવા પૂછ્યું :

“આપાને શું થયું છે? મેં જૂમ સાંભળી એટલે મને ત્રાગ્યું કે કાંઈ થયું.”

હમીરે મેરામણુનાં મુખ પર સહાનુભૂતિભરી ચિંતા જોઈ. એથી એની ગભરામણુ ઊડી ગઈ. પણ એ મેરામણુને શો જવાબ આપે? જેના ઘરની મહેમાનગતી મેંવી હોય એ જ ઘરના છાપગ નીચે ઊભા રહી તેની સામેની દુઃખનાવટનો એકરાર કેમ જણાવાય? હમીરે પોતાની ગંધી દિશ્વત સમેટી કહ્યું.

“કાકાને ઊંધમાં નાસવાની ટેવ છે. પણ અત્યારે જરા ગંભીર લાગે છે.”

મેરામણે વધુ સવાલ ન પૂછ્યા. તેણે હમીરને સાંત્વન આપ્યું અને એ આત્રાની દોરણી પાસે ગયો. આસો નિશ્ચેતન બની પડી રહ્યો હતો. ત્યાં એકાએક આત્રાના શરીરે મરડ લીધો અને એનાં અંગો તણાવા લાગ્યાં. આત્રાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. એના દાંત પીસાયા. મેરામણે આત્રાના શરીરનો મરડ જોયો અને અપૂર્વ અતુકંપાની લાગણીથી એણે હળવેથી આત્રાનો હાથ પકડી નાંડ તપાસી.

આત્રાનાં ગાત્રોમાંથી તાણ છૂટી ગયું. આસો નિશ્ચેતન થઈ ગયો. આત્રાનું હૃદય એકાએક ગંધ પડી ગયું.

મેરામણુ આગો બની ગયો. તેણે માથું ધુણાવ્યું. હમીરે જોયું કે આત્રાનો દેહ પડી ગયો. એ આત્રાની દોરણી પાસે ધુંટણુ વાળી બેસી ગયો અને આત્રાના નિશ્ચેતન શરીર પર માથું રાખી ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યો.

મેરામણે ધીરેથી હમીરને બોલો કર્યો. થોડી વાર બન્ને નિશ્ચેષ્ટ મૂંગા ઊભા રહ્યા. મેરામણે હમીરને માથાણુ સખ્દોમાં સાંત્વન આપતાં કહ્યું: “ભાઈ, શોક ન કરશો. થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હમીરને ને સજાયુ તે ખરું.” અને પછી થોડી વારે ઉમેર્યું: “આત્રાને भारी મહેમાનગતીમાં ઉણપ લાગી! જેવું માડું ભાગ્ય.”

* * *

બીજા દિન મેરામણુને ઘેર આખું ગામ શોક કરવા માટે ઉભરાયું. ગંધાનાં સદા-નુભૂતિભર્યાં સાંત્વન વચ્ચે એક છુટ્ટો ખખખર ચારણે આવીને કહ્યું:

“આ હાલો ખુમાણુ તો પડધરીનાને!” એ સાંભળી મેરામણે હમીર સામે જોયું; હમીરે ‘હા’ કહી એટલે ચારણે ઉમેર્યું: “ત્યારે એ તો આત્રા ખુમાણુના વશજ--એ આત્રાએ આપણા મૂળ માણેક સાથે વેર ખેડેલ.” એમ કહી એણે એક દુઢો ઉચ્ચાર્યો. ચારણે આગળ ચઢાવ્યું: “આત્રા ખુમાણે પાણી મૂક્યું ‘તું’ કે ‘મરીશ તો મૂળ માણેકના, એક કુંવરના માથાનું સાટું કરીને.’ બહુ વટવાળી પાટી! બહુ વટવાળી.”

આ સાંભળી મેરામણુ ગંભીર બની વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

હમીરને તમ્મર આવ્યાં. એ શબ્દ કરીને બેસી રહ્યો.

[૫મી]

અહો ! અહીં વિશાળ વાતકતણે મીઠે કાંઠે
ઉઠી નિત પ્રભાત, માત ! પરીવાત સૂણાવતાં
મ્હને હુલવી જૂલવી કરમહીં ત્હમે લાવતાં.

મ્હણે લગીર છીછરે પણ ગુરુવચ્છ આરે ત્હમે
વિરાજ, મુદ્દ વ્હેનમાં વિવિધ વસ્ત્ર ધોતાં જતાં;
અને હું ઉછળત ઊર્મિપર ઊર્મિનાં વર્તુલો
રચી, સીકરછત્રમણિડત સલીલને પારણે
ગુલી, સુરલીપુચ્છગુચ્છ મહી મેલતો નીસર
તીરે, તહીં ધીરે નીરે પદ ધરી ત્હમે પૂંઠળે
મ્હને પકડતાં, પટાવી પુલકાવીને ખાટલે
ચડાવી, અખ મીચવી, ગવરી ગાયને ગોરમે
હથેળી હળવી પસારી શિરળાખરી ચોળતાં.
અને સરિત આદરે લહરી અંગુલીએ ગલી,
ળળે જનની જૂલવે શિશુઉરે પછી શી પડી ।

૧૪

ત્હમે તટપરે ઉભાં કર ધરી છ કંકાવટી,
ધીમી પવનસેર શ્વેતપટ સાળું હીલોળતી,
છુટી જલક્રુમાશયુક્ત લટ રકન્ધપે જૂલતી,
દળ્યાં નયન, અંગુલી ચિર પ્રકાશને પૂજતી,
અતીવ રમણીય ભાવ વિલસત ભક્તિદ્યુતિ,
અનન્ય જગવંદ્ય સંસ્કૃતિની ચોનલા આરમ્મી !

અને અનિલ જેમ પાલવ રમાડતો હુંચ ત્યાં
હતો નિરખતો બધું જનની ! કેવું નિશ્ચેષ થે !
અગમ્ય અહ ભાવ એ હજી અગમ્ય છે એટલા.

૨૩

પ્રસન્ન સરિતાતણા સ્મિતકળોશ્ય સોહામણાં
છીપો ધવલ ગ્રંખટા લગીલળી વીણીને ત્હમે

લરાવી ગળવે, કુળા કર કપોલેને ચૂમતાં,
 અને રજતવેણુના સરિતસાગુએ દહેરતી
 કંલામય કિનારશી સકરદેટીની વાડીઓ
 વટાવી વળતાં ગૃહે મુલવતાં ફળો મીઠકાં.
 તહીં તરવરંત કોમલ ગુલાળી નહાના કરે
 લરેલ શિરહૃદયેની કનકકેડયમાં કીડતો
 સહે સુરજ આવતો મુજશુ મીઠકું ગેલતો. ૩૨

અહો જનની! એ જ આ વિમલસ્રોત જેને તટે
 લયંકર લવાળિધના સુલગ સેતુખંધો સમી
 અલૌકિક પળો વીતાણી ઉભયે, સુતાં આજ ત્યાં
 ભરી નયનમાં બધી અધુરી ભિંમ આયુષ્યની. ૩૬

સુતાં અહીં, સુતેલ તેમ કદી ન્યાળતો જીવને,
 તહીં કરકમાનની કનકપાળમાં મુલેતુ
 સરોવર સસુ તમારે મુખ રિનજી વાતસલ્યને
 નીરે છલકતું, ઢળી નયનપદ્મની પાંદડી;
 ભવિંચ પરિવારનાં નિરખી લગ્ય સ્વપ્નસ્મિતે
 સ્ફુરંત મૃદુ દંતપંક્તિ,--ઘડી આવતી ને જતી
 હરોળ સમી હંસની,--વિવિધ મંથનો વાંચતી
 અનંત લહરી સમી તરવરંત રેખાવલી.
 અમીટ નયને નિહાળી બધું મુગ્ધ બાલોમિએ
 જતો પગ તળાંસવાં, તહીં ઉઘાડતાં આંખડી,
 અને અગણ ગુણને; લીડી લઈ મહેને બાથમાં,
 પીયૂષ પીવરાવતાં સ્મિતની સાંકરે સાંચનાં. ૪૮

મહેમિમય માતૃ! નિત્ય મુજ શક્તિ સંવર્ધવા
 શું શું નવ કર્યું? શું શું નવ સહ્યું? શું શું વિસ્મર્યું?
 ભરી લવલવો તણા જિવનવેગ જીવ્યાં તહમે
 અકેક ધૂળકારમાં, સુમનશીય શૈલેશ લે
 પ્રલંબ અવિલંબ અધલવપંથ ધૂરી વળ્યાં;
 સુણ્યો ન સમણેય મહે શબ્દ આહ ઉચ્છવાસમાં,
 સુતાં જનની! આજ તો ફકત આગની આશમાં. ૫૫

અરે! સરલ શૈશવે કિસલયો સમા જે કરે
 લઘા તુલસીપત્રવેષિત પ્રસાદ પૂજા તણા,

લહ્યાં જ વળી જે કરે તવ અગાધ વાતસલ્યના
શિવોર્ભિમય સિન્ધુથી સકલ સારશાં ચુંબનો;
ધર્યો જનની! આજ એ જ કર કૂર કાલાગ્નિ મહેં! ૬૦

અહો અદ્ય અગ્નિ! શૈશવ વિશેષ મહારે ઉરે
વસ્યો અડપલે, અકારણ હઠે, જુઠે કંદને;
વસ્યો ઉછળતી યુવામહી અનિષ્ટ ભાવોર્ભિએ,
લહ્યું નવ અનિષ્ટ ઇષ્ટ નવયૌવનોન્માદમાં,
અકારણ અનેકધા દમીદમી દઝાપા દીધા,
કથા દહન કાજ હે અનલ! આજ મહારે ઉરે
વસીશ? ઉર તો બન્યું લસમપુજ—ટાઢી ચિતા.—
સુતાં સ્મરણ—ફેલશાં ધવલસાનોભાર્યો—હજી
ફરીશ વળી કેટલે સ્થળ રૂપાન્તરે અંતરે! ૬૯

હજી મધુર એમની સ્વપ્નગૂથી છાએ નથી
ધર્યું સુમન એક, ત્યાં સુમનશાં જ ચૂંટાઈ એ
અનંત યુગથી ઉણી સુહવવા ગયાં છાબડી.
ચલી વિમલ ચંદ્રિણી, સમસમંત ઘેરી નિશા,
કિહાં નવ ઉપા! કિહાં જિવનરંગ મધ્યાન્હના? ૭૪

અયે સરિત! આજ તો સકળ સ્વપ્નને તાહરે
તીરે જ સુકી જાઉં છું, પણ કદી કદી આવી હું
પસારી કુમળી હથેળી તવ અંક બેસીશ ત્યાં
અકેક સુજ સોહકુ કરી જિવંત આપીશ મા!
કદીકદી બળ્યો બળ્યો તવતીરે હું આવીશ ને
બિલોરી જલદર્પણે વદન એ જ ન્યાળીશ મા!
સુરમ્ય સલિલોર્ભિએ ઉમળકા સરંતા સ્મિતે,
ગભીર જલધૂમરી મહીં અગાધ એ ચિંતનો,
સુણીશ પરભાતિયાં સુખરહેનમાં માતનાં;
પ્રવાહ મહીં ન્યાળી છવન—પ્રવાહ એ સ્ફૂર્તિલો,
અદ્વલ જગયાત્રી હું ડગ ભરીશ અધારમાં. x ૮૫

હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ

માતીચંદ ગીરધરલાલ દાપડિયા

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓએ જગતને મુગ્ધ કર્યું છે તેનાં કારણો નીચે

મુજબ છે:—

- ૧ એમની કૃતિઓ સાર્વજનિક ઉપયોગની છે.
- ૨ એમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વાંકમયની સર્વ દિશાઓ ખેડી છે.
- ૩ એમણે જે જે વિષયો લીધા છે તેમાં વિચારની સ્પષ્ટતા અને વસ્તુનો મેળાપ અસાધારણ છે.
- ૪ એમની વિષયોની ચર્ચા પરિપૂર્ણ છે.
- ૫ એમણે બાળ મધ્યમ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓનો તફાવત બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યો છે.
- ૬ એમની વિષયોને સહેલા સ્પષ્ટ અને આકર્ષક બનાવવાની રીતિ અદ્વિતીય છે.
- ૭ વૈજ્ઞાનિક વિષયોની તેમની છણાવટ તત્ત્વસ્પર્શી છે અને કોઈ પણ સ્થાને તેઓ ગૂંચવણમાં પડી ગયા નથી કે કોઈ સ્થાને તેઓએ અસ્પષ્ટતા થવા દીધી નથી.

એમની કૃતિઓ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવા જેવી છે. એક વિભાગ વિજ્ઞાનનો છે. એમાં એમણે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપી, કોષ, લિંગ, અક્ષરકાર અને છંદ સુધી જઈ આખો શબ્દનો વિષય લીધો છે અને ત્યાર પછી તર્ક (ન્યાય) અને નીતિના વિષયને ન્યાય આપ્યો છે. સમસ્ત સંસ્કૃત વાંકમયને આ રીતે એમણે હાથ ધર્યું છે. અને બીજા વિભાગમાં કાવ્ય અને ઉપદેશ વિષયને હાથ ધરી તેમાં યોગ અને આધ્યાત્મ તથા ભક્તિ-સ્તુતિને ન્યાય આપ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું સર્વદેશીય જ્ઞાન ધરાવનાર એક પણ વિદ્વાન આ ભરતભૂમિમાં થયેલ હોય એવું જાણવામાં નથી. ખુદ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગો, તે પર વૃત્તિ, તે પર ન્યાસ લખનાર એક અખંડ વિદ્વાન થયો નથી. એમણે તો સર્વાંગી વ્યાકરણ, વૃત્તિ અને ન્યાસ સહિત લખવા ઉપરાંત કોષો બનાવ્યા, અક્ષરકાર પર છેદના શબ્દો લખી નાખ્યા, છંદ સાહિત્યને અપનાવ્યું અને એ રીતે ‘કલિકાલસર્વજનુ’ ગિરદ સાચું કરી ગતાવ્યું. એવી જ રીતે કાવ્ય લખ્યું તો મોટા મહાભારત સાથે તુલના યાગ તે રીતે તે કામ કર્યું અને યોગમાં સ્વાનુભવ ચીતરી મહાયોગીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને સાથે સાથે પ્રભાવશાળી ભાષામાં સ્તુતિત્રયો પણ લખ્યા. સંસ્કૃત વાંકમયમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે.

તેમની કૃતિઓ ઉપર સંક્ષેપમાં દષ્ટિપાત કરી જઈએ.

હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ

પ્રથમ વિભાગ

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની આ અમર કૃતિના સંપાદનમાં ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે એ કૃતિ શ્રીમાન સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી રચવામાં આવી. એ રચના કરતી વખત દેશપરદેશથી સર્વ વ્યાકરણો મંગાવવામાં આવ્યાં, એમાં સૂત્રો, ઉણાદિ પ્રત્યયો, દગગણો, ધાતુઓ અને નામની જાતિ માટે શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગો પાંડવોમાં આવ્યા. એ વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધિ હાથીની અંગાડી પર એના સ્થાપન દ્વારા થઈ. એના અધ્યાપક તરીકે કક્કલ નામના વિદ્વાન પાસે અધ્યયનશાળા પાટણમાં ખોલવામાં આવી, ત્રણસો લઘુઆઓ રોકી એની નકસો કરાવવામાં આવી અને એના પર હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ લઘુવૃત્તિ અને ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિની રચના કરી. આ વ્યાકરણની આખી કૃતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં માળવાના યશી-વર્માના કેદની હકીકત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં આવે છે તેથી, તેમજ પ્રપંચકારના ઉલ્લેખ પરથી એ કૃતિનો કાળ સં. ૧૧૯૩ લગભગ લાગે છે.

એ જ વ્યાકરણ પર કર્તાએ પાછળની જિંદગીમાં અસંકાર ચૂડામણિ બનાવ્યા પછી બહુ-ખાસ લખ્યો, એની શ્લોક સંખ્યા ૯૦૦૦૦ની છે. આ સર્વ બાબતો વિચારતાં વ્યાકરણ સવા લાખ શ્લોકનું ગનાવું અને મેરતુંગાચાર્ય કહે છે તે વાત બગવર જણાય છે.

એમના જીવન પછી સદર વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે, એ પરથી અનેક નાનાંમોટાં વ્યાકરણો રચાયાં છે અને એના શુદ્ધ શુદ્ધ વિભાગો પર ટીકા લખાઈ છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સદર વ્યાકરણ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામેલું હતું અને વિદ્વાનોએ તેનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. નોંધવા જેવી બાબત છે કે એ વ્યાકરણ પરથી દેવાનંદે સિદ્ધ સારસ્વત વ્યાકરણ (સં ૧૩૩૪) રચ્યું અને વિનયવિનય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૧૨માં લઘુ હૈમપ્રક્રિયાના નામથી અને તેના પર ન્યાસ હૈમપ્રકાશ નામે લગભગ ૩૦૦૦૦ શ્લોકનો રચ્યો જિનમંડનગણિ કુમારપાળ પ્રપંચમાં કહે છે કે 'શબ્દસંયુ-દ્રના પારગામી જે હેમચંદ્રે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું તેની મતિની કંઈ રીતે-કેવી રીતે કરીએ ! આ કુમારપાળ પ્રપંચ ગ્રંથ' સં. ૧૪૯૨માં બનેલ છે, એટલે તે સમયે હેમચંદ્રાચાર્યનું વિદ્વદ્વર્ગમાં કેટલું માન અને કયું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

'અનુશાસન' શબ્દનો અર્થ નિરૂપણ થાય છે એટલે શબ્દના વિષયનું નિરૂપણ કરનારો ગ્રંથ-એમ એનો અર્થ સમજવો. અંગ્રેજીમાં Treatise કહે છે એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો જણાય છે. સંસ્કૃત કોષમાં એનો અર્થ નિયમો-ધારાઓનો સંગ્રહ એમ પણ થાય છે. એમાં હુકમ કે કરમાનનો ભાવ પણ આવે છે.

આ શબ્દાનુશાસન પર દુર્ગપદ વ્યાખ્યા નામનો સંધુ-ન્યાસ ૩૦૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ રચ્યો છે. સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસુરિની પાટે થયેલા વિદ્યાધર ગણિએ અદ્વૈત્તિ પરથી દીપિકા ઉદ્ધરી સં. ૧૩૭૨માં દેવાનદે એના ઉપરથી ત્રિદ્વ સારસ્વત વ્યાકરણુ રચ્યું. સદર વ્યાકરણુ પર રત્નશેખર સુરિએ અવચૂરિ રચી. શિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં સાધેલા છેવે સિંગના શબ્દોનો સંગ્રહ સ્વાદિશબ્દનમુચ્ચય નામે વાપટગચ્છીય અમરચંદ્રમુગ્ધિએ કર્યો (યશોવિજય ગ્રંથમાંળા). આવી રીતે શબ્દાનુશાસન પર અનેક પ્રકારની રચનાઓ થઈ છે.

સિંગાનુશાસન એટલે શબ્દની જાતિના નિયમો તથા હજુ વગેરે પ્રત્યયોની લકીકતનો સમાવેશ પણ એ જ વ્યાકરણમાં થાય છે.

શ્રી. જિતમંડન આ વ્યાકરણના સંગ્રહમાં તેમના સમયમાં ચામતી ઉકિતનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કરે છે:

જ્ઞાત : પાણિનિ સદ્ગુણ પ્રલપિતં કાર્ત્ત્વકંથાક્યા
મા કાર્યાઃ કદ્ધ શાકટાયન વચઃ શુદ્ધેણ ચાદ્ધેણ કિમ્ ।
કઃ કદ્ધામરણાદિર્ભિર્વચરયત્યાત્માનમન્ચૈરપિ
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદ્ધવમપુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

“માર્ષ પાણિનિ ! તારા અપસાપ ગ્રંથ કર. વરરુચિ ! તારું વ્યાકરણુ કંથા જેવું છે એટલે તને તો શું કદું ? શાકટાયન ! તારાં કડવાં પચન કાઢીશ જ નહિ અને ચંદ્ર ! તારું વ્યાકરણુ સાર વગરનું છે એટલે તારી તો વાત પણ કરતો નથી. જ્યાં સુધી હેમચંદ્રની અર્થગંભીર મધુર વાણી આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કંઠાબરણાદિ ખીખાં વ્યાકરણો બણી કયો પુરુષ પોતાની છુદ્ધિને જડ કરે ?”

આ શિદ્ધહેમ વ્યાકરણના સૂત્રોના શ્લોક ૧૧૦૦ છે. સર્વ મળીને સૂત્રો ૪૬૮૫ છે, તેમાં ૨૫૬૬ સંસ્કૃત વિભાગના છે અને ૧૧૧૯ પ્રાકૃત વિભાગના છે. આ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા એ છે કે પંચાંગી વ્યાકરણોમાં સૂત્ર, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, ઉણ્યાદિ અને સિંગાનુશાસન જુદા જુદા લેખકોએ લખેલ હોય છે સારે હેમચંદ્ર આપ્તું પંચાંગી વ્યાકરણ જાતે લખ્યું, તે પર નાનીમોટી વૃત્તિ લખી અને મોટા ન્યાસ પણ જાતે લખ્યો. આ મોટા ન્યાસના ટુકડાઓ છૂટા છૂટા મળે છે, પણ જે મળે છે તે જોતાં એ અસાધ્યગણ કૃતિ છે એમ તે વિષયના જણકારને જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. ખીશ ખૂંખી એ છે કે આખા વ્યાકરણના વિષયને તદ્દન રપટ કરી દેવામાં આવ્યો છે. વ્યાકરણ પરિપૂર્ણ સર્વાંગી હોવા છતાં સહેજાઈથી સમજાય તેવું અને અલ્પ પ્રયાસે યાદ રહી જાય તેવું બનાવ્યું છે. પ્રાકૃત વિભાગ લખી બાપાનાનનું મજબૂત સાધન પૂરું પાડ્યું છે. કલાકૃતિના સર્વ વિભાગોને એક રચનાકે કરી અભ્યાસીને બારે સરળતા કરી આપી છે.

(૨) અભિધાન ચિંતામણિ [દેવ-નામમાંળા પર દીક્રા]

આ ગ્રંથની જુદી જુદી પાંચ આટલિઓ સુદિત થઈ ગયેલ છે. આ કૃતિ સં. ૧૨૦૦ના અરસામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના મંત્રણુ આદ થઈ હોય તેમ અનુમાન થાય છે. એ શબ્દશાસ્ત્રનું આરંભેલ કાર્ય પૂર્ણ કરવા સખાયેલો ગ્રંથ હોવા છતાં એની સાથે કે

એની અંદર કોઈ રાગનું નામ જોડાયેલું નથી તેથી જયસિંહના મરણ બાદ અને કુમાર-
પાળના રાજ્ય દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલ ગુરુસ્થાન પહેલાં એટલે કે વચ્ચેના સમયમાં આ કૃતિ
રચેલ હોય એમ સંભવ રહે છે.

આ આકર ગ્રંથ યશોવિજય ગ્રંથમાળામાં ટીકા સહિત છપાયેલ છે.
તેનાં ૬૨૦ પૃષ્ઠ છે. એના અધૂરા મુદ્રિતપત્રનાં ૧૫૨ પૃષ્ઠો છપાયેલાં છે. આ ગ્રંથના
છ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં દેવધિદેવ, બીજા કાંડમાં દેવ, ત્રીજામાં મનુષ્ય, ચોથામાં
તિર્યચો, પાંચમામાં નાટકો અને છઠ્ઠામાં સાધારણ. એક અર્થવાચી શબ્દોનો આમાં
સંગ્રહ છે. દા ત. દેવ શબ્દના અર્થમાં સુપર્વ, સુગ, નિર્જર, જાલુ, બાલિમુખ, અનિ-
મિય, દેવતા, નાકિન, નાકિલેષ વગેરે ૨૭ શબ્દો બતાવ્યા છે. આમાં યૌગિક, યોગરૂઢ
અને રૂઢ શબ્દો સ્પષ્ટ કર્યા છે. છઠ્ઠા કાંડમાં અવ્યયની ચર્ચા કરી તેનાં સ્થાન બતાવ્યાં છે.

નામમાળા ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યે આ અભિધાનચિંતામણિ નામની ટીકા રચી છે.
ગ્રંથ ધણી વિશાળ છે.

શબ્દાનુશાસન પછી આ ગ્રંથ રચ્યો છે એ એના પહેલા શ્લોકથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.
મૂળ ગ્રંથનું નામ નામમાળા છે એ પણ પ્રથમ શ્લોકથી જ સંમત થાય છે. આ ગ્રંથની
શરૂઆતમાં વ્યાદિ વાસુકિ અને ધનપાળ પૂર્વ પાંડિતોનો આધાર બતાવી ગ્રંથનો મહિમા
વધાશે છે.

(૩) હેમલિંગાનુશાસન

શબ્દ વિષયને એક વિશેષ આકર ગ્રંથ તે લિંગાનુશાસન છે. એમાં શબ્દોની નર,
નારી અને નાન્યતર જાતિ પર વિવરણ છે. કેટલાક શબ્દો નરનારી, કેટલાક નારી-
નાન્યતર અને કેટલાક નગ્નાન્યતર જાતિના હોય છે તે તેમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

એ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે અવચૂરિ લખી છે. અવચૂરિ સહિત મૂળ ગ્રંથ
યશોવિજય ગ્રંથમાળા (નં. ૨)માં છપાયેલ છે. પૃષ્ઠ ૧૬૦ કાઢિત છે. એને છેડે ગ્રંથકર્તા
લખે છે ‘મહાન શબ્દવિષયની લિંગવિધિ સંક્ષેપમાં અત્ર બતાવી છે. જે અહીં કહ્યું
ન હોય તે સંજ્ઞન માણસોએ શ્લોકથી જાણી લેવું.’ એકને એક શબ્દ એક અર્થમાં
એક જાતિનો હોય તે જ શબ્દ બીજા અર્થમાં બીજી જાતિનો હોય તે પણ આ ગ્રંથમાં
બતાવ્યું છે. આખો ગ્રંથ પદબદ્ધ છે, જેય છે અને અવચૂરિ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ
ગ્રંથને શબ્દાનુશાસનનો એક સ્વતંત્ર વિભાગ ગણી શકાય.

(૪) અનેકાર્થ નામક

કોય ગ્રંથનો આ બીજો વિભાગ છે. અભિધાન ચિંતામણિમાં એકઅર્થવાચી
અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો તેમ આ ગ્રંથમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ સ્પષ્ટ કરીને
બતાવ્યા છે. આ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય મહેદ્રે ટીકા રચી છે. સ્વોપદ્ય વૃત્તિના
શ્લોક ૬૦૦૦ છે અને મહેદ્રસુરિની વૃત્તિના શ્લોક ૧૨૦૦૦ છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત
થઈ ગયો છે.

(૫) દેશ્ય શબ્દસંગ્રહ [દેશી નામમાળા] રમણાવલિ

એકાર્થવાચી શબ્દો, એક શબ્દના અનેક અર્થો લખ્યા, એટલે આખી સંસ્કૃત ભાષાની ચર્ચા થઈ ગઈ અને કોય લગભગ પૂરી થયો, પણ હેમચંદ્રાચાર્યને તો દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ પણ કરવો હતો તે એમણે આ ગ્રંથમાં કર્યો. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જે શબ્દો સિદ્ધ ન થઈ શકે, છતાં ભાષામાં વપરાતા હોય તેનો અત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આ શબ્દોની રમણાવલિ અતિ મદત્ત્વની છે અને હિંદુસ્તાનની ભાષાના અભ્યાસને અંગે અને જૂની શોધખોળને અંગે અતિ મદત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત છે. આ રીતે શબ્દશાસ્ત્રના વિષયને આગળ ધપાવ્યો.

(૬) નિધંદુ શેષ

શબ્દશાસ્ત્રનો આ છેલ્લો ગ્રંથ છે. એમાં વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વૈદક દષ્ટિએ આ ગ્રંથ ધણો મદત્ત્વનો છે, પરિપૂર્ણ છે, પણ એના ઉપર કોઈ દીકા લખાયેલી લખ્ય નથી. જનવા બેગ છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે કે એના કોઈ શિષ્યે આ ગ્રંથ પર કદાચ દીકા ન પણ લખી હોય.

આ રીતે સિદ્ધરાજના અવસાન સમય સુધીમાં અને ચાર પછીના થોડા સમયમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની અસાધારણ યૌગિક શક્તિથી શબ્દશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનની એની સર્વ દિશામાં પૂરું કર્યું. આ કાર્યમાં એમના શિષ્યોએ મદદ કરી હશે એમ જણાય છે, જેમકે અનેકાર્થસંગ્રહની દીકા મહેદે કરી, પણ સર્વ ગ્રંથરત્નોની રચનાકાર્યનું મોટું ભાન તો હેમચંદ્રાચાર્યની અસાધારણ શૃદ્ધણશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિને જ અવજન છે. આ ગ્રંથોમાં ભૌતિકતા કરતાં ગોઠવણ-વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો છે, અને વ્યવસ્થા એ જ ભૌતિકતા કહી શકાય એવા આ વિષયો છે એ દષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યની ભૌતિકતા જરૂર આકર્ષક છે. સર્વગ્રંથોની વચ્ચે એકવાક્યતા રહી શકી છે એ ગ્રંથરચનામાં રવાંધીન આધિપત્ય એક ગ્રંથકારને જ સુચવે છે.

(૭) દયાશ્રય કાવ્ય

શબ્દાનુશાસનના સૂત્રોનાં અનુક્રમે દર્શાવેલા આપવા માટે અને સાથે મૂળરાજથી માંડીને સોતંકીનો ઇતિહાસ રચવા માટે આ કાવ્ય લખ્યું. તેમાં વીશ સર્ગ છે. એમાં મૂળરાજ, ચાચુંડરાજ, વર્દનભરાજ, દુર્ગભરાજ, ભીમદેવ અને કર્ણદેવના રાજ્યનું વર્ણન કરી છેવટે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનાં વર્ણનો કર્યાં છે. સાથે સાથે વ્યાકરણનાં દર્શાવેલાં યાત્રે છે. એટલે એનું નામ દયાશ્રય કહેવાય છે: એ ગ્રંથનું એતિહાસિક નજરે ધણું મોટું મૂલ્ય છે. એનું શુન્દરાતી ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર મણિભાઈ નણુભાઈએ વડોદરા કેળવણી ખાતાના આશ્રય નીચે કરી એ ગ્રંથની ઉપયોગિતા જતાવતી વિસ્તૃત પ્રદતાવના લખી છે. એમાં શુન્દરાતના ઇતિહાસના અલ્પભાવ પરંતુ વિચારણા કરી આ ગ્રંથને ખૂબ અપનાવ્યો છે. એ ગ્રંથનું બીજું નામ 'ચૌલુક્ય યંશોત્કીર્તન' આપવામાં આવ્યું છે. એની શરૂઆતના ૭૦ શ્લોકમાં-પાટણ શહેરનું વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ નયસિંહ સુધીમાં પંદર સર્ગો કરી તે પછી કુમારપાળ રાજના સંજ્ઞામાં છેઝા પાંચ સર્ગો છે. તે યુગની સાંસારિક રીતિઓ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, લગ્નપદ્ધતિઓ વગેરે પર એ ગ્રંથ ખૂબ પ્રકાશ

પાડે છે. કાળસંસાહેબે અંધમાળામાં એ અંધનો આધાર લીધો જણાય છે, પણ અનેક જગોએ એ અંધ જરાગર સમજ્યા નથી એમ દેખાઈ આવે છે. આ અંધનો ઇતિહાસની નજરે સાંવત્રિક ઉપયોગ છે. અને વ્યાકરણના અભ્યાસને વૈજ્ઞાનિક નજરે પણ ઉપયોગ છે. આ અંધ પર અલ્પ તિલકગણિએ ટીકા રચી છે અને આખો અંધ ટીકા સહિત બે વિભાગમાં જોખે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રે. કાથાવટેએ સુદ્રિત કર્યો છે. એમાં ૧૪૦૦ પૃષ્ઠ થાય છે. અંધ અસાધારણ ઉપયોગિતાથી ભરપૂર છે. એમાં તદ્દુગીન શસ્ત્રોનાં નામો, વ્યવહાર નીતિઓ, ચાકુ રિવાજો વગેરે ખૂબ જાણવા જેવું છે અને એનું વાચન ઇતિહાસની નજરે પણ પૂર્ણ ગદ્યો વાળે તેવું છે. એ અંધ લગભગ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગણાય.

(૮) કુમારપાળ ચરિત

શબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાય-પ્રાકૃત વિભાગનાં દર્શાવેલા આપના દ્વાયશ્રય કાવ્યની પૂરવણી રૂપે કુમારપાળ ચરિત હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતમાં લખ્યું. એમાં એક જાણુ દર્શાવેલા ચાલે છે અને સાથે સંસ્કૃત દ્વાયશ્રયના વીશમા સર્ગ પછીનું કુમારપાળ ચરિત ચાલે છે. એના આઠ સર્ગો છે પ્રથમના પાંચ સર્ગમાં અણુદિલ્લપુર પાટણનું વર્ણન, રામનો વૈભવ, જિનેશ્વરનાં મંદિરોની ભવ્યતા, રામ દર્શને જાય તેની સ્વારીનું વર્ણન, રામની ભવ્ય ઉદાર જિનપૂજન, ઉદ્યાનોની ભવ્યતા, રાજવૈભવ અને રૈયતના સુખનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠામાં મહિતકાળનું સાથે કુમારપાળનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે અને સાતમા આઠમા સર્ગમાં શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ અને રામના સુખમાં ગુણવર્ણન મૂક્યું છે. આ અંધ પણ ઐતિહાસિક છે. એના ઉપર પૂર્ણકળશગણિએ સુંદર ટીકા રચી છે અને શંકર પાંડુરંગ પરમે એને જોખે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રગટ કરેલ છે. સુદ્રિત અંધના પૃ. ૨૯૮ થયા છે સંદર અંધને છેડે આઠમો અધ્યાય (શબ્દાનુશાસનનો) પણ આવ્યો છે.

ઇતિહાસ અને વ્યાકરણની નજરે આ અંધ પણ ઘણો ઉપયોગી છે. સંસ્કૃત દ્વાયશ્રય કદાચ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં ૧૫ સર્ગ સુધી લખાયેલ હોય, આ આખો અંધ તો કુમારપાળના સમયમાં લખાયો છે અને કુમારપાળના જૈનત્વ સ્વીકારાદિ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં તેની કૃતિનો સમય સં ૧૨૨૦ લગભગ ગણી શકાય. ગુજરાતના ઇતિહાસ લખનારે આ જાણે દ્વાયશ્રયનો ઉપયોગ સૌરી રીતે કર્યો છે અને તેમાં નોંધિત બનાવને આધારભૂત ગણ્યા છે.

(૯) કાવ્યાનુશાસન [અલંકાર સુડામણિ]

શબ્દશાસ્ત્ર અને ડોશનું કામ પૂરું કર્યા પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાનું ધ્યાન કાવ્યના વિષય તરફ દોર્યું. કાવ્યની વ્યાખ્યા, રસો, ચરુ, અલંકાર, વગેરે આખો વિજ્ઞાનનો વિષય છે. એના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા છે. એમાં રસ, ભાવ, રસાભાસ અને ભાવાભાસ પર વિવેચન છે, એમાં કાવ્યના દોષો બતાવ્યા છે, કાવ્યના ગુણોમાં માધુર્ય ઓજસ અને પ્રસાદ પર વિવેચન છે, છ પ્રકારના શબ્દાલંકાર પર વિવેચન છે, અંતુપ્રાસ પર ચર્ચા છે, અલંકારોના ઓગણીસ વિભાગ પાડ્યા છે, નાયકનાયિકાના પ્રકાર અને ગુણો પર વિવેચન છે વગેરે કાવ્યનું સંપૂર્ણ વિવેચન આ અંધમાં છે. એ કાવ્યાનુશાસન

પર પોતે અલંકાર ચૂડામણિ નામની ટીકા લખી છે અને વિશેષ જાણકારને માટે વિસ્તૃત વિવેચન સાથે વિવેક નામની ટીકા લખી છે. આ આખો ગ્રંથ સદર બેન્ને ટીકાઓ સાથે શ્રી. રસિકલાલ છાંટાલાલ પરીખે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી 'એડિટ' કર્યો છે. એનાં પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને કાવ્ય-સાહિત્ય ગ્રંથમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન શું છે તેનું નિર્દેશન કર્યું છે.

કાવ્ય-સાહિત્યના વિષય પર આ ગ્રંથ સર્વદેશીય હોવા સાથે સંક્ષિપ્ત અને સ્પષ્ટ હોઈ વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામ્યો છે. એમાં ૨૦૮ સૂત્રો છે. શબ્દાનુશાસન પછી પોતે આ સાહિત્યગ્રંથ બનાવ્યો છે એમ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જણાવી ગ્રંથનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

(૧૦) છંદોનુશાસન

કાવ્યાનુશાસન પછી છંદોનુશાસન રચ્યું. આ ગ્રંથ તે સંસ્કૃત પ્રાકૃતભાષાનું પિંગળ છે. એમાં આઠ અધ્યાયમાં ૭૬૩ સૂત્રો છે. સંસાર પ્રથમ અધ્યાયમાં બતાવી માત્રામેળના છંદો અક્ષરમેળના છંદો પર ખૂબ વિગતો આપી છે અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશના ઘટો માટે તે આ એક જ ગ્રંથ છે. એના પર વિસ્તારથી ટીકા જાતે લખી છે. દષ્ટાંતોના શ્લોકો જાતે જ બતાવ્યા છે એટલે કાવ્ય પર તેમનો કેટલો કાબુ હતો તે જાણવા માટે આ ગ્રંથ હાજતાઓ પૂરા પાડે છે.

આ રીતે શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન અને સિંગાનુશાસન દ્વારા લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય વિભાગના સર્વ વિષયો એક જ લેખકે પૂરા કર્યા છે. સાહિત્ય શબ્દ આઠી કલ્પના વિજ્ઞાનમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. એના વિશાળ અર્થમાં તે આખું જાણશાસ્ત્ર આવે આપણે સાહિત્યશબ્દ એ અર્થમાં આપણી પરિપદ સાથે વાપરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં બન્ને અર્થ સુમેળ્ય છતાં સાહિત્યનો પારિભાષિક અર્થ સંક્રમિત પણ થાય છે. એ રીતે આ દશ ગ્રંથો દ્વારા લક્ષણ અને સાહિત્યનું આખું વિશાળ ક્ષેત્ર લેખક મહાત્માએ પરિપૂર્ણ ખેડી લીધું. પૂર્વકાળમાં જાણના વિજ્ઞાન અને કળામાં ને ને વિષયો આવે તે સર્વને આ રીતે તેઓએ અપનાવ્યા. અને આ રીતે તેઓની સાહિત્યસેવાનું પ્રથમ પ્રકરણ સં ૧૨૦૮ આસપાસ પૂરું થયું.

(૧૧) પ્રમાણુ મીમાંસા

વ્યાકરણ, કાવ્ય અને છંદોના વિષય પૂરા કરી આચાર્યશ્રીએ ન્યાયના વિષય તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું. ન્યાય અને પ્રમાણુના વિષય પર જૈનોએ ખૂબ ચર્ચા કરી છે. એમના નવ નિક્ષેપ અને પ્રમાણુના વિચારો સ્પષ્ટ સુગમ્ય અને વિદ્વાનોને વિચારમાં નાંખી દે તેવા છે. એમનો સ્વાદવાદ—અનેઅંતવાદ તર્કનો કોટિ પર રચાયેલો છે. આ વિષય પર આચાર્યે પ્રમાણુ—મીમાંસા રચી. એના પાંચ અધ્યાય બતાવ્યા. હાલ તો એના બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આદિક મુદ્દાનો ભાગ લખ્યો થાય છે. આખું પુસ્તક નેસકમીરનો બંડારમાં છે એમ કહેવાય છે. એની શોધ થવાની જરૂર છે. પ્રમાણુ મીમાંસાનો ઉપલબ્ધ ભાગ જોતાં હોયે દર્શનનું વિશિષ્ટ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હેમચંદ્રાચાર્યને હતું એમ જણાઈ આવે છે. આ પુસ્તક લોકહિતની દૃષ્ટિએ રચાયેલું છે એ

ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. વસ્તુના હેમચંદ્રાચાર્યનો સર્વ કૃતિઓ જનનના સ્થિત માટે લખાયેલી હતી એના પુરાવા સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એની જોડેના માટે સંકુચિત નજર નહોતી, કારણ કે એ લોકની અંદર જોડોનો સમયેશ થાય છે એમ સમજ શકતા હતા. અનાદિ વિદ્યાઓ સંક્ષેપ અથવા વિસ્તાર દ્વારા નવીન થાય છે એટલે કોઈ ગ્રંથ નવો જનતા નથી, પણ લેખકની આવડત પ્રમાણે નવું સ્વરૂપ આપાય છે. એટલે મૌલિકતા કરતાં વ્યવસ્થાનો જ એમાં સવાન રહે છે એમ ગ્રંથકાર પોતે આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે.

નાટ્યદર્પણકાર કવિ છે કે :

શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય છન્દો લક્ષ્યવિધિનામ્
શ્રી હેમચન્દ્રપાદાના પ્રમાદાય નમો નમઃ ।

અત્યાર સુધીમાં શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ અને કોષકાર તરીકે નામના મેળવનાર હેમચંદ્રસૂરિના પ્રસાદને અત્ર નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧૨ ત્રિપદિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર

હવે આપણે પરમાર્જન કુમારપાળ મહારાજના સમયમાં આવીએ છીએ. કુમારપાળ મહારાજને ઉપદેશ આપવા અને તેની પ્રેરણાથી આ મોહું મહાભારત હેમચંદ્રાચાર્ય લખ્યું. તેના દશ પર્વો છે, કુલ ૩૬૦૦૦ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદમાં છે અને આખો કાવ્ય-ગ્રંથ છે. એમાં ચોવીસ તીર્થંકર, ચાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ, નવ અતિવાસુદેવ અને નવ જળદેવનાં મળી ત્રેસઠ પુરુષોના ચરિત્રો છે. એનો આદર્શ મહાભારત તથા રામાયણનો છે. ગ્રંથકર્તા પોતે મહાન કોશકાર હોવાથી એણે ભાષાપરતું સ્વામીત્વ ખૂબ સારી રીતે આ ગ્રંથમાં જતાવ્યું છે. એમની લેખનપદ્ધતિ સરળ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોઈ વાંચતાં ખૂબ મજા આવે એવો આ ગ્રંથ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ જે મૌલિક દાખલાઓ છદોનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસનમાં મૂકવા છે તે જોતાં અને આ ગ્રંથનું કાવ્યત્વ જોતાં લેખક મહાત્માની અજબશક્તિ માટે આનંદ થવા વગર રહે તેમ નથી. કુમારપાળ મહારાજ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે નહિ તે સંગ્રહમાં કોઈને જરાપણ શંકા હોય તો મહાવીર ચરિત્રના ભવિષ્યવાણીના શ્લોકો વાંચતાં ખુલાસો થઈ જાય તેમ છે. આ સંબંધનો વિગતવાર ખુલાસો દ્વાગ્રય કાવ્યમાં પણ આવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ મહાન કાવ્યગ્રંથમાં શલાકા પુરુષોમાં ચરિત્રો ઉપરાંત પ્રાસંગિક ધણું ચરિત્રો આવે છે. એમાં પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ, ઋષભદેવ, ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી અને રામ લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. આખો ગ્રંથ મનન કરવા યોગ્ય છે અને અનેક રીતે શિક્ષણીય છે. એનું પરિશીલન કરનાર કહે છે કે એ આખો ગ્રંથ સાદાંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષાના આખા કોશનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી તેની ગોઠવણ છે. આ આખો મૂળ ગ્રંથ છ વિભાગમાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સંભાળે સુદ્રિત કર્યો છે અને તેનું શુદ્ધગતી સરળ ભાષાંતર પણ તે જ સંસ્થાએ બહાર પાડેલ છે. આ કાવ્યગ્રંથ છે.

૧૩ પરિશિષ્ટ ૫૪

ત્રિપદિ સંકાશ પુરવ ચરિત્રની પુરવણી તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીના ૧૩ આચાર્યોના ચરિત્રા આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ ચાર સર્ગમાં (૧) જંજુસ્વામી, પછીના સર્ગોમાં (૨) પ્રબવસ્વામી, (૩) સમ્યંભવસ્વામી, (૪) યશોભદ્રચરિ, (૫) સંજીવિવિજય, (૬) ભદ્રમાહુસ્વામી, (૭) રથૂળભદ્ર, (૮) આર્ય મહાગિરિ, (૯) આર્ય સુહરિત, (૧૦) આર્ય સિંહગિરિ, (૧૧) વજ્રસ્વામી (૧૨) આર્ય રક્ષિતચરિનાં ચરિત્રા આપ્યાં છે.

આ પૂર્વના અભ્યાસીઓની જીવનરેખા વિસ્તારથી આપી શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીનો ઇતિહાસ ૨૦૦ વર્ષ આગળ લઈ આવી ઈ સ. પૂર્વ તથા સૈકા સુધી લઈ આવેલ છે. આ ગ્રંથના કુલ ૨૪૫૦ શ્લોક અનુષ્ટુપ છે, ભાષા અને ઇતિહાસની નજરે એમાં અપૂર્વતા છે અને જંજુસ્વામી તથા રથૂળભદ્રનાં ચરિત્રા ખાસ વાંચવા-મનન કરવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રસન્નચંદ્ર પગેરનાં નસિક અવાંતર ચરિત્રા પણ આપ્યાં છે. આ ગ્રંથને પ્રો. હરમન જોશીએ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે બોંબે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં છપાવ્યો છે અને ત્યાર પછી તેની આવૃત્તિ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસાન્ક સભાએ કરેલ છે. અને ગુજરાતીમાં બાપાંતર પણ પ્રકટ કરેલ છે.

આ રીતે ઇતિહાસના વિષયમાં નારે પ્રકાશ પાડનાર ગ્રંથની રચના આચાર્ય-વર્ગે કરી.

(૧૪) યોગશાસ્ત્ર

કુમારપાળ રામના આગ્રહથી યોગશાસ્ત્રની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી. આ ધર્મિક ગ્રંથ છે. એમાં યોગની વ્યાખ્યા કરી એને મોક્ષનું કારણ જણાવ્યું છે. ગુણ-ધ્યાનમાં અદ્વૈતો જાય તેમ યોગમાં પ્રગતિ કરે એ નજરે એમણે માર્ગોનુસારીપણાથી યોગની રાહઆત કરી છે. એમાં શ્રાવક-જૈનના ગુણો વર્ણવ્યા છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, દ્યારણા અને સમાધિનું સ્વરૂપ વિગતવાર જતાવ્યું છે અને પ્રથમના ચાર પ્રકાશ પર ઘણી વિગતવાર ટીકા લખી છે. એમાં કથાઓ પણ ગોઠવી ગ્રંથને વ્યાખ્યેય બનાવ્યો છે. જ્ઞાનદર્શનચરિત્ર એ આત્મા છે એમ જણાવી આત્મિક ગુણોને ખૂબ જલ્દલાવ્યાં છે અને છેલ્લા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ જતાવી યોગના વિષયને પરાકાષ્ઠાએ મૂક્યો છે. આખો ગ્રંથ કુમારપાળ રામના આત્મગ્રંથ માટે લખ્યો છે એમ ગ્રંથને છેડે જણાવી આશીર્વાદ આપ્યો છે. આ ગ્રંથ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના પર અનેક જાતની ચર્ચાઓ થયેલ છે. એના ચાર પ્રકાશ છે અને આખો ગ્રંથ આત્મિક પ્રગતિ માટે વાંચવા વિચારવા યોગ્ય છે. આ ગ્રંથનું પૂરે ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે (ટીકા સાથે) અને મૂળ ગ્રંથ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચવામાં આવ્યો છે.

ગ્રંથને છેડે કહે છે:

શ્રી ચૌહાન્ય કુમારપાલ નૃપતેત્યર્થમભ્યર્ચતા-
દાચાર્યેન નિશિતા પથિ ગિર શ્રી હેમચન્દ્રેણ સા ।

આ ગ્રંથ કુમારપાળ ચૌહાન્યની અભ્યર્ચનાથી રચ્યો એ અહીં ૨૫૪ થાય છે.

૧૫) વીતરાગ સ્તોત્ર

આ અંથ પછુ કુમારપાળ રાગના આગ્રહથી તેના હિત માટે રચવામાં આવ્યો છે. આમાં તીર્થ કરે વીતરાગની સ્તુતિ છે. એના ૨૦ સ્તવ—વિભાગ પાંચવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે:— (૧) પ્રતાવના સ્તવ, (૨) સહજાતિશય વર્ણનાસ્તવ, (૩) કર્મક્ષય જાતિશય વર્ણના સ્તવ, (૪) સુકૃતાતિશય વર્ણના પ્રકાશ, (૫) પ્રાતિક્ષાર્થ સ્તવ, (૬) વિવક્ષનિરાસ પ્રકાશ, (૭) જગતકર્તૃત્વ નિરાસ પ્રકાશ, (૮) એકાંત નિરાસ સ્તવ, (૯) કલિ પ્રશમ સ્તવ, (૧૦) અદ્ભુત સ્તવ, (૧૧) અચિત્ય મહિમસ્તવ, (૧૨) વૈરાગ્ય સ્તવ, (૧૩) વિરોધ સ્તવ, (૧૪) યોગસિદ્ધ સ્તવ, (૧૫) ભક્તિ સ્તવ, (૧૬) આત્મગર્હ સ્તવ, (૧૭) સર્વ સ્તવ, (૧૮) કંઠોર સ્તવ, (૧૯) આજ્ઞા સ્તવ અને (૨૦) આશીસ્તવ આ અંથના ૧૮૬ અનુષ્ટુપ છંદ—શ્લોકો છે. ભાષા અતિ મધુર અને યાદ રહી જાય તેવી છે. એના પર અન્ય લેખકોએ સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. અંથ સુદ્રિત છે, ખાસ વાંચના યોગ્ય છે.

(૧૧) એ જત્રીશીઓ: (૧) અયોગ વ્યવચ્છેદિકા; (૨) અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકા.

આ જત્રીશીઓ વિવિધ છંદમાં છે. જલેના નામ પ્રમાણે જત્રીશ જત્રીશ શ્લોકો છે. પ્રથમ જત્રીશીમાં જૈન ધર્મ ખેડો છે એ વાતને મથકર્તા જુડી પાડે છે અને ખીજી જત્રીશીમાં અન્ય દર્શનકારો પોતાના મત સત્ય છે એ વાત પર ચૂંચી કરી એના પર જૈન તરીકે જવાબ આપે છે. આ ખીજી જત્રીશી પર મલ્લીગેજી સ્વાહાદ મંજરી નામની મોટી ટીકા લખી છે જે બોંમે સંસ્કૃત સીરિઝમાં (નં. ૮૩) પ્રો. આનંદશંકર મુવે વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત નોટ સાથે બહાર પાડી છે. જત્રીશ શ્લોકમાં સર્વ દર્શનને તપાસી લેવા અને તેમાં એક અક્ષર પછુ ગિનજરી કે વગર અર્થનો આવવા ન દેવો—એમાં મથકાર લેખકનો ભાષા પર કાજૂ, દર્શનોનો અભ્યાસ અને સંસ્કાર સ્વામીત્વ દાખવે છે. આ સ્વાહવાદ મંજરી ન્યાયનો અદ્ભુત અંથ ગણાય છે અને એનું માન હેમચંદ્રાચાર્યને યોગ્ય શબ્દોમાં ટીકાકાર આપે છે.

પ્રકીર્ણ

સપ્તસ્થાન કાવ્ય

આ નામનું કાવ્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે જનાવ્યું એવો ઉલ્લેખ મળે છે. અંથ પ્રાપ્ત થતો નથી.

દ્વિજવદન સુપેદા

લાલપાગના ભંડારમાં એની પ્રત છે. મારા જોરામાં એ અંથ આવ્યો નથી.

અહર્નિતિ

આ અંથ વારસા દત્તકાદિ ધર્મશાસ્ત્ર અંથ છે. એનું કર્તવ્ય નિર્ણિત નથી, તે પર કેટલીક ચર્ચા છે તે પ્રસંગે હાથ ધરવામાં આવશે.

આ ઉપરાંત મહાદેવસ્તોત્ર, અલંકારવૃત્તિ વિવેક અને અહર્નિસંહસ્રનામ સમુચ્ચય સ્તુતિગ્રંથો અને વાદાનુશાસન નામનો યોગગ્રંથ તેમના નામ પર આવે છે, તે પર હજુ વિશેષ શોધખોળને સ્થાન છે.

[અપ્રમાદવર્ગ]

- ૨૧ અપ્રમાદ અમ્રતપદ, પ્રમાદ પદ મૃત્યુતું,
અપ્રમત્તો નવ મરે, પ્રમત્તો મૃતના સમા. ૧
- ૨૨ એ વિશેષત્વ જાણીને પંડિતો અપ્રમાદનું
અપ્રમાદે પ્રમેદનતા આર્યગોચરમાં મચ્યા. ૨
- ૨૩ તે ધ્યાની, સાતતિકરે તે, સદા દૃઢપરાક્રમી,
ધીરો અપશંત નિર્બોહ ચોગદ્દેમ અનુત્તમ. ૩
- ૨૪ ઉત્થાનવંત, સ્મૃતિવંત,
શુચિકર્મી, સુવિચારકર્મી જે,
સંયમી, વળી ધર્મજીવી જે,
અપ્રમત્ત, યશ તેહનો વધે. ૪
- ૨૫ ઉત્થાને ને અપ્રમાદે સંયમે ને દમે (વળી)
રચવો પંડિતે દીપ—જેને ઓધ ન વીખરે. ૫
- ૨૬ પ્રમાદમાં મથે જાહો^૧ અને દુર્બુદ્ધિ જે જનો;
ધન શ્રેષ્ઠ ગણી રહે મેધાવી અપ્રમાદને. ૬
- ૨૭ મા પ્રમાદ દિશે ફૂળો; મા કર્મરતિમાં ફસો,
અપ્રમત્ત ધ્યાનયુક્ત પામે વિપુલ સૌખ્યને. ૭
- ૨૮ ત્યારે પંડિત અપ્રમાદે હઠાવી દે પ્રમાદને
ત્યારે અશોક જનીને પ્રહાપ્રાસાદથી જુએ
શોકયુક્ત પ્રભને એ;
ભૂમીજીએલને જેમ
પર્વતસ્થ જુએ, તેમ નિરજે ધીર જાણને. ૮

- ૨૯ શીઘ્રાશ્વઃ નિર્જલાશ્વીને^૫ પછાડી જેમ મૂકી દે,
સુમેધાવી જતો આગે
અપ્રમત્ત પ્રમત્તોમાં સુપ્તોમાં ઘડુ ભગતો. ૯
- ૩૦ ઇન્દ્રને અપ્રમાદેથી દેવોમાં શ્રેષ્ઠતા મળી;
પ્રશંસાતો અપ્રમાદ, પ્રમાદે ગર્હણા સદા. ૧૦
- ૩૧ અપ્રમાદરત જે લિપ્તુ, પ્રમાદે ભયદર્શી^૬ જે,
સંયોજન^૭ અણુસ્પૃહા ઠહી અગ્નિ સમો જતો. ૧૧
- ૩૨ અપ્રમાદરત જે લિપ્તુ, પ્રમાદે ભયદર્શી^૬ જે,
પરિહાનિ નહીં લેની, પાસે નિર્વાણની જ એ. ૧૨

“એઈ, સારંગી, વાપી ઈંકો સારંગ, ચાલ બોગીનાં બાર ઉઘાડ.” મધ્યાન્હના

પ્રખર તાપમાં જંગલમાં આવેલ રેલવે સ્ટેશન ઉપર છસાત જળજળત ગોડાઉન પથરાયેલાં પડયાં હતાં. પાસે આઠ વેગન લાઈનનું પડયાં હતાં અને પ્લેટફોર્મ ઉપર દસથી બાર નેટિવોનું ટોળું બેસી હતું. તેમાંના કેટલાક અર્ધનગ્ન હતા. માથે ટોપી, ખુલ્લું શરીર અને વિંટાળેલ કટકા સિવાય સૂર્યના તાપમાં તેમનાં કાળાં શરીર ચમકતાં હતાં. પાસે એક લિંદી ટ્રાન્સપોર્ટર બેઠો બેઠો એક વેગનનાં બાર ખોલવા નેટિવ ફોરમેનને હુકમ આપતો હતો.

મારું કામ ત્યાં રૂની ગાંસડીઓ જેમ જેમ બિતરે તેમ તેમ તેની નોંધ રાખીને જુદા જુદા જગ્યાવાર ગોઠવાય છે કે કેમ તે જોવાનું હતું. વેગનનાં બાર ખોલવા એક નેટિવ મથો ત્યારે હું પણ પાસે જઈને બેઠો. સીઝનની પહેલી ગાંસડી જોવાનો અને નોંધ લઈને ગોડાઉનના ઈંડા વાતાવરણમાં બેસી જવાનો મારો ઈરાદો હતો.

“લેગો (Let go) જવા દે” કર્ડીંગ વેગનનું બાર ખુલ્યું. અંદરથી હું બેઠો હતો ત્યાં એક ગાંસડી પડી અને રજબરના દગની માથે કુદકા મારતી દૂર જઈ પડી. મારા સદ્બાળે કે સારંગની આજ્ઞાથી ગાંસડી પડી ત્યારે હું તે જગ્યાએ નહોતો. મારી છાતીના ધમકારા વધી ગયા હતા !

“બ્વાના મઝુન્ડુ—આમ બેલા ન રહેવાય.” બેચાર નેટિવો બોલી બેઠ્યા. રતનસી—ટ્રાન્સપોર્ટર—પાસે આવી બેઠો. “જુઓ રોક, કોકવાર ચગદાર્ધ મરશી. બારને અટકેલીને ઘણીયે ગાંસડી બેસી હોય. અલ્યા સારંગ—પાન્ગા, પાન્ગા (ચાલુ કર) કેમીટ.” તરત જ તે કૂલીઓ તરફ વળ્યા. ચારસો ચારસો રતનની એ ગાંસડીઓને એક પછી એક બોગીમાંથી કાઢવા લાગ્યા. બે જણા બોગીમાં રહ્યા. બે જણા ગોડાઉનમાં લઈ જવા અને આઠ જણા અંદર ગોઠવવાના કામમાં રોકાયા.

એક ઉપર બીજી, બીજી ઉપર ત્રીજી, એમ એ ગાંસડીઓ ખડકાવા લાગી.

મેં રતનસીને કૂલીઓને આરામ આપવા જણાવ્યું. જવાબ અણધાર્યો મળ્યો : “હવે કામ પૂરું થયું વગર એ લોકો આરામ નહિ લે.”

છતાં મેં ખૂમ પાડી : “હાઈ-ટાઈમ—કામ ચૂકી દો.”

“વાયા બ્વાના, ગહેવા દો. અમને આ ગાંસડીઓ પૂરી કરી લેવા દો. પછી નહિ થઈ શકે.”

ત્યાં ઉપર ગાંસડી ગોઠવતો એક નેટિવ ગાવા લાગ્યો.

“લે લો લે લો કોઈ ગજગ લે લો.”

દિવસનો શિલિંગ કમાતા એ મસ્ત કૂલીઓમાં કેટલી સહનશક્તિ હોય છે. તેનું માપ હજી કાઢી શકાયું નહોતું. ટ્રક ઉપર ટ્રક ખાલી થવા લાગ્યાં પણ એકપણ નેટિવમાં ધોકતી નિશાની ન જણાઈ.

બોરના તડકામાં भारी આંખ ઘેરાવા લાગી હતી ત્યાં નેટિવો વચ્ચે ચાલતી ચર્ચાએ भारी જોધ ઉડાડી દીધી.

“ માન્ગા (એક જાત) સ્વાહીલી કરતાં ચડતા છે. ”

“ મેન્ડેન્કો, તારા ગાપાને પૂછ્યું હતું ? ” એક કૂલીએ જવાબ આપ્યો. બધા હસી પડ્યા. જેનું અપમાન થયું હતું તે માન્ગા જાતનો નેટિવ બોલી બોલ્યો : “ સ્વાહીલી મોટો, અઘણ જેવી વસ્તુનું નામ પણ તું બોલે છે ? માન્ગા એટલે મયરાણુ. માન્ગા એટલે બીહુઈનોના વંશજ. અરબસ્તાનના બીહુઅનો એ આફ્રિકાના માન્ગા. ” વળી બધા ખડખડ હસ્યા.

“ છુકીન્ગનું ચરકી ગયું છે ” કહેતાં એક નેટિવ તેની દાઢી પકડીને ગાવા લાગ્યો :

રાધે કૃષ્ણ બોલ મુંજરો, રાધે કૃષ્ણ બોલ.

“ આલી, છુકીન્ગ, ” રતનસીભાઈનો તોણો સૂર કાને પડ્યો. “ કેમીટ, અપાના મનેતો. વાત નહિ કરો, જલદીથી કામ કરવા મોકો. ”

“ એકે, મજુનુ ” વળી પાછા બધા કામે વળગ્યા.

“ ઓ...ઓ ” થોડો વખત ચર્ચા શાંત પડી ગયેલું વાતાવરણ બેદતી હોય તેવી સીસ પડી. જોડાઉનના બાર આગળ ઉભેલા વેગન તરફ બધા દોડ્યા. અંદર એક કૂલી ઉપર ચારસો રતલની એક રૂની ગાંસડી પડી હતી. બીજા એ જણા એ દૂર કરવાની કોશીશ કરતા હતા.

મને બીક લાગી. માથા ઉપર ગાંસડી પડે હોવાથી વખત છે ને.....

ગાંસડી ઊપડી, નીચે એક કૂલી તરફડિયાં મારતો હતો. તેની આંખ ફાટી ગઈ હતી. બધા ઉસ્કારાને બોલવા લાગ્યા પણ કાઠીને ગિયારા કૂલીની સારવાર કરવાનું સૂચન નહિ. મને भारी ફસ્ટ એઈઝની કેળવણી યાદ આવી. બધાને દૂર ખસેડી મેં તેના તરફ જોયું. એક વખત તો ચીતરી ચડી પણ તેને દૂર કરીને પાછી મંગાવ્યું.

આલીનું માથું હાથમાં લીધું. પડતાં પડતાં તે રહી ગયું. તેની જીભ ફાટી ગઈ હતી. પણ તેનામાં જીવ હતો. તરત જ પાણી છાંટ્યું અને મોઢું સાફ કર્યું.

રતનસીને લોરી પાસે લાવવા કહ્યું. પરંતુ એ જ વખતે આલી મોટો થયો, અને હસવા લાગ્યો. એક વખત તો હું આધો ખસી ગયો, મને થયું કે તેની ચાવી ખસી ગઈ લાગે છે. પણ બીજી જ ટાણે તેના શબ્દોએ भारી બીક આંગી નાખી :

“ જલુ નથી વાચું, ખવાના. ”

આખી જીભ ફાટી ગઈ હતી, આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, છતાં એ કૂલી હસતાં હસતાં “ કંઈ નથી થયું ” એમ બોલી રહ્યો હતો. બધાના ધિક્કારને પાત્ર થયેલા,

ચગદાતા, ગધાનાં અપમાનો સહન કરીને હૃદય તથા એ શ્યામ દેશના વંતનીઓ પ્રત્યે મારું માન વધવા લાગ્યું.

લક્ષ્મીને ખોળે રમેલો હોવાથી અત્યાગ સુધી કાળા માનવેને હું હુંકમ કરવાની, તત્તા ચત્તાવવાની ચીજ તરીકે જ સમજતો. મને એ વખતે ખ્યાલ નહોતો કે કાળા શરીરમાં પણ સ્ફટિકથી પણ શુદ્ધ અને માંખણેથી પણ મરમ હૃદય વસતું હશે. અવખત, ખીજા દિહીઓ અને યુરોપિયનોની મેરખીમણીમાં એ લોકોને ગુંચકારવાની મારી ટેવ નહોતી.

ત્રણ વાગ્યા છતાં કામ પૂરું નહોતું થયું. કામ નકુસવું હોવાથી ગરમી, ધૂળ અને જૂખથી હું હેરાન થઈ ગયો હતો. દુનિયામાં સહુથી વધુ કામવાળો માણસ હું મને પોતાને માનવા લાગ્યો હતો.

“હવે તો આ લોકોને આરામ આપો.” મેં ચીર ઉપરાંઉપરની થપ્પી પરથી સાદ ક્યો. મારું મંથું એ જગી ગોડાઉનના છાપરાને અડતું હતું. એરેટોસની ઠંડીથી નીચે કેન્તાં વાતાવરણ સારું હતું.

“જ્વાના, તમે પંછું ફીક છો. જુઓ આ” કહીને એક નેટિવે એક કાચનો શીશો કાઢ્યો. એ શીશો ખીચરનો હતો.

“રાતની, આ લોકો ને દોડ્યા પીશે તો કામ નહિ કરે. તમારા ફૂલીમાં ડિમીપ્લીન તો રાખો.”

“તમે પણ ક્યાં ડિસીપ્લીનનું પૂછડું પકડી બેઠા છો. તમને ખબર છે કે દારૂ પીધા પછી તો તેમનામાં વધુ નેર આવશે અને આને રાતના એ વાગ્યા સુધીમાં બધું કામ પતાવશે.”

એટલામાં મારે માટે ચાંતી ચમોસ તથા સેન્ડવીચ આંખ્યાં. એ નેહને એક ફૂલી મારી પામે આપ્યો.

“આ શું છે?”

“આ તથા એડ.”

“હા, તમે જ્વાનાકૃત ચર્મને ચા પીઓ છો?”

તેની મરકરી કરવાનું મન થયું એટલે મેં તેને પૂછ્યું: “ત્યારે શું પીજી? દૂધ?”

“જુઓ, હું રસ્તો બતાવું. તમે મને ચા આપો—એ મને ગેરીબને શાબંશે. અને તમે આ ખીચર પીઓ. મારાં છોકરાં પણ મીને તો અડતો નથી.” મને હસવું આપ્યું. પછી એના કુડંગની પૂછપરછ કરવી શરૂ કરી “તને છોકરાં કેટલાં છે?”

“નવ.”

“ઈશોસ્લાહ! આંલી, તો પછી એ બંધાને તું આ એક સિલિંગમાંથી પોમે છે?”

“મારી બીબી પણ બધી કામ કરે છે. મારાં ગાંપનો ધાંઓ છે અને ઘેરુ ગાય છે.”

“તારી બીબી કેટલી?”

“અત્યારે તો જ્વાના ત્રણ જ છે. પણ ને પંચા બચશે તો એકબે બીજી ખરીદીશ.”

આ લોકોમાં અમુક મણુ મીઠું અને અમુક બકરાં સાથે સ્ત્રીઓનો વિનિમય થાય છે. પરંતુ આમાં સ્ત્રીના આપને વધુ સારી કિંમત મળી ગણાય છે.

વળી પાછું કામ પૂર જોશમાં શરૂ થયું.

“ સીમ સારી, સીમ સારી, મનાન્જો કીચર, સીમ સારી ” નેટિવો ગાતા ગાતા કામ ઉપર ચડ્યા. થોડી વારમાં પાછા વાતોના ગપાટા ઊડવા લાગ્યા. મને મારા કામ કરતાં આ લોકોની psychologyનો અભ્યાસ વધુ રસપ્રદ લાગ્યો. મારી tally book મેં એક આગુએ મૂકી.

“ જ્વાના એનેડા જ. આબેદુલ. એ જર્મન એટલે ખારો છે કે એની જ સરખા મણી થઈ શકે. ” બધા હસી પડ્યા અને મારી સામું જોવા લાગ્યા. હું વિચારમાં પડ્યો. વાતોમાં કંઈ કડી નહોતી મળતી.

“ ગયે વર્ષે હું સામા ગોડાઉનમાં કામ કરતો હતો ત્યાં એક ફની ગાંસડી ઉપરનો માઠો છુંસાઈ ગયો ત્યારે મને એણે કંઈ હન્ટર માર્યા છે—હન્ટર. દમદુલીદ્વાદ. ”

“ આ જ્વાના પણ એવા જ છે. પણ ખીન્નય ત્યારે જ. ”

રતનસીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “ રોહ, આ બધા શુણે તમારા જ બવાય છે. તમારું નામ આજથી નેટિવોમાં જો જ્વાના મ્વેનેડા ન થઈ જાય તો કહેજો. ”

“ અરે, આપણા ઉપર હાથ તો ઉગાયે. ” જુકીન્ગ બોલ્યો.

“ તો તું શું કરીશ ? ” આલીએ પૂછ્યું.

“ સામેો થઈશ. ”

“ એમ ? તો હે આ ” કહીને હજી અમે વચ્ચે પડીએ તે પહેલાં આલીએ એક ચપાટ ચડાવી દીધી હતી. જુકીન્ગે સામેો હાથ ઉગામ્યો પણ સારંગે આલીને જુકીન્ગને ખીન્ને તમાચો માર્યો. એટલે તે શાંત પડ્યો. પણ અજગટ ચાલુ રહ્યો.

“ હું એક ખ્રિસ્તી. મને માર્યો. તે પણ તારા જેવાએ. એક નાચીઝ માન્ગો મને મારે ! જેર્મની દોષ્ટમાં તને ન લઈ જઈ તો કહેજો. ”

“ પણ સુલ્તાન જેઈ તો પાંચ દ્વર માર્શિ દૂર બેઠો છે. ”

“ હું ત્યાં જઈશ. ”

એમને એમ સાંજના ૭ વાગ્યા. સાત, આઠ, નવ, દસ. પણ નીરતિ ફૂલીઓ કામ કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ઢોક ઢોક ઘેર જવાની વાત કરતો હતો તો બધા તેને નમાસે અણીને ઠાઠી નાખતા. મેં ધીમેથી કામ બંધ કરવાની વાત છેડી.

“ તમારે જવું હોય તો જવ. પણ આજે આખી રાત થાય નો પણ અમે કામ પૂરું કર્યો વગર નહિ આવીએ. કેમ સારંગ ? ”

“ ત્રિસકુલ નહિ જ્વાના. ”

“ પણ તમે બધા આજે પંદર દલાકથી કામ કરો છો તેવું શું ? ” મેં વચમાં પૂછ્યું.

“ત્રણ દિવસથી કેમ નથી કરતા ? અમને મહુનુએ આજે દાર આપ્યો છે તેનો બદલો જરૂર વાળશું.”

પરિણામે દસના અગિયાર થયા, ગાર, એક અને બે વાગ્યા.

છેલ્લી પાંચદસ ગાંસડી રહી હતી.

“બવાના, હવે પછી કાલ આવીએ તો ?” સારંગ બોલ્યો.

“હવે આ પાંચદસને માટે કાલ કોણ આવશે ?”

“આજે તો કામ નહિ જ થાય.”

વિચિત્ર બેભાનો એક નમૂનો નહિ તો શું.

સવારના સાત વાગ્યાથી પેરોઢિયે બે વાગ્યા સુધી સતત કામ કર્યા પછી દશ મિનિટના કામમાં આનાકાની કરવા લાગ્યા. મને ગુરસો ચડ્યો. એ વખતે મેં વીસ કલાકનું કામ ન જોયું, પણ દશ મિનિટને માટે થતું આગસ જોયું. “સારંગ, અમાના મને તો, પાન્ગા માટામોથી.” મેં ખૂંમ પાડી. બીજી જ ક્ષણે મને પરતાવો થયો. પણ માનવ સ્વભાવ જ એવો છે કે જૂઝને તરત પકડશે. કર્યું કામ : નજરમાં ન હોતાં થોડીશી આનાકાનીથી ગુરસે થશે.

“બવાના શેનેડા. કળાશા બવાના રોમેડા” એમ બચડતાં કામ પૂરું થયું.

સવારના પાંચ વાગે ઘેર પહોંચીને હું પથારીમાં પડ્યો. બિંધમાં સ્વપ્નાં પણ એ ફૂલીઓનાં જ આવ્યાં !

રત્નનો દિવસ હતો અને અમે ફરવા નીકળ્યા હતા. વાતાવરણમાં પુષ્કળ ધુમ્મસ વરસ્યું હતું એટલે રસ્તો કે દેખાતો નહોતો. અમારે કે ઉતાવળ ન હતી અને અમને જાણ્યું કે બેત્રણ માર્કેટ ભટકવા પડી રીધી રસ્તે આવી જઈશું. પણ અમારી ધારણા ખોટી પડી. એ ખુલ્લી વિશાળ જગ્યામાં અમે ધૂમ કર્યા પણ રસ્તાનો કે પતો લાગ્યો નહિ. અમે ખરેખર ભૂલા પડ્યા હતા. અમારા સુભાષે આખરે અમને એક ભરવાડ મળ્યો; તેને અમે રસ્તો પૂછ્યો એટલે તેણે કહ્યું કે પાંચેક કલાક સુધી સીધા નાકની દોડીએ ચાલ્યા જશો તો રસ્તો મળશે. અમે એ પ્રગણે ચાલ ચાલ કર્યું અને અમારી અભયળી વચ્ચે પેલો ભરવાડ ત્યાં ભેટો હતો ત્યાં જ અડધા કલાક પછી આવી પહોંચ્યા! અમે વર્તુળયાત્રા કરી હતી. ભરવાડે સલાહ આપી કે ધુમ્મસ નિષેગારો નવ ત્યાં લગી અમારે થોભી જવું. અને અમે તેની સલાહ સ્વીકારી.

અંધારું, ઝગમગ, ધુમ્મસ, ગરકનાં તોફાનો વગેરેમાં જ્યારે માણસ ભૂલો પડે છે ત્યારે એ વર્તુલાકારે રખડે છે એ સર્વસામાન્ય અનુભવ છે. 'આવી જ જાતનો અનુભવ સસઝાં, શિયાળ, દરણ વગેરે પરજીવોની આજત્રામાં, જ્યારે તેમની પાછળ 'કાર્ડ' શિકારી પડે છે ત્યારે માલમ પડ્યો છે. જેમ મનુષ્યની આંખ આગળ ધુમ્મસ હોય છે અને તેને રસ્તો દેખાતો નથી, તેમ આ પ્રાણીઓનાં મનમાં બીક હોય છે અને તેથી તેઓ પોતાનો માર્ગ સંભાળી શકતાં નથી.

કેસાસ યુનિવર્સિટી (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા)ના પ્રોફેસર એ. એ. સ્કેરે આ વર્તુળયાત્રા સંબંધી ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે અને અનેક વિગતો ભેગી કરી, આંખે પાટા બાંધી ચાલનારાઓ, પાણીમાં તરનારાઓ, વાહન લોકનારાઓ, વગેરેએ લીધેલા માર્ગોના નકશા તૈયાર કર્યા છે. એ જગ્યા નકશા એછેવતે અંશે વર્તુલાકાર છે, ખાસ કરીને તો જે પ્રદેશોમાં ગરકનાં તોફાનો અને ધુમ્મસ સતત છાઈ રહે છે ત્યાં. વર્તુળયાત્રાની સૌથી પ્રથમ નોંધ ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની એણે મેળવી છે જેમાં એક શિકારી પાછળ પડતાં દરણે ધડિયાળની કમાન જેવો રસ્તો લીધો હતો એવો ઉલ્લેખ છે.

માણસને જ્યારે ચાલવામાં અમુક ધ્યેય હોય છે ત્યારે આજીવ્યાજીવો દેખાવ એના મ્યાનમાં હોય છે અને તેને લીધે પોતાનો રસ્તો નિર્ણીત કરી શકે છે. ઢોડીમાં સહેલ કરવા નીકળેલા બિનઅનુભવી યુવાનો કરતાં માછીમારો પોતાનો રસ્તો પાણીમાં વધારે સારી રીતે સંભાળી શકે છે. અનુભવને લીધે તેઓ પોતાનો રસ્તો સાચવી શકે છે. જૂગોળનો સારો અભ્યાસ હોવા છતાં, જ્યાં દિગ્માસ્યક કંપાસ, જૂઠાઈ જવાના દાખલાઓ

બન્યા છે ત્યાં ભક્તભક્તા અનુભવી નાનિકો પણ આડે રહેતે ચડી જઈ જુદે જ ફેકાણે પહોંચી ગયાના બનાવો નોંધાયા છે. ફેટલાક ખૂબ અનુભવી માણસો પોતાનો રસ્તો ગમે તેવા ધુમ્મસમાં પણ નહો કરી શકે છે તે તો તેમના અતિશય મદાવશને લીધે છે. આજુબાજુના પ્રદેશોનો ખૂબ જ પરિચય હોવાને કારણે તેઓ મીઠે રસ્તે ચાલી શકે છે. પરંતુ ઘણાખરા મનુષ્યો આવા પ્રસંગોમાં પોતાનો રસ્તો ભૂતવાના અને ગોળાકારે જ ફરવાના. ફેટલીક વાર જમણી તરફ, તો ફેટલીક વાર ડાબી તરફ અને ઘણી વાર તો તફાન બાંધી જ દિશામાં—પેલા અડીણી હાકોર હકગણીના મહેણાંથી કંટાળી નોકરી મોથવા જતાં પાછા પોતાને જ આંગણે આવી ચડ્યા હતા તેવી રીતે!

તરવાની જેમને પુષ્કળ છૂટ છે એવાં પ્રાણીઓ સ્વતઃ સર્પીકારે તરે છે. અવગત, આપણે જમીન ઉપર તો ખે જ પરિભ્રમણ (Dimensions)માં વર્તુળયાત્રા કરીએ છીએ પણ પ્રાણીમાં તો એ પ્રાણીઓ ત્રણે પરિભ્રમણમાં વર્તુળયાત્રા કરી શકે છે.

ગ્રેડેસર શેરે બીજા પણ પ્રયોગો કર્યા હતા. તેમાં ગન્ધ વડે આત્મહતિત ચયેકાં મેદાનો પર, જ્યાં પગલાંનાં સ્પષ્ટ બીજાં પડેલાં જોઈ શકાય, ત્યાં માણસોને આંખે પાટા બાંધીને તેણે ચક્ષુઆંધ હતાં. તેઓ પણ નિયમિત કે અનિયમિત વર્તુળયાત્રા કરતાં માત્રમ પડ્યાં હતાં. બેચક્ર, જુદાં જુદાં માણસોએ બનાવેલા વર્તુળોના વ્યાસમાં તેમજ આકારોમાં ફેર હતો, પણ એ તો સંભવિત જ હતું. આવી જ વર્તુળયાત્રા ત્યારે કોઈ માણસ આંખે પાટા બાંધીને મોટર ચક્ષુએ છે ત્યારે પણ થાય છે. આંખે પાટા બાંધીને તરવામાં પણ આ જ વસ્તુ જોવામાં આવી છે. આમાં માણસ જે દિશા લે છે તેને ખાસ સંબંધ નથી; સુદાની વાત વર્તુળયાત્રાની છે. જુદા જુદા પ્રયોગોમાં એક જ માણસ જુદી જ દિશામાં કુડાળાં કરે છે! આપણે મરફરીમાં 'કુડાળું કરું' એમ કોઈને કહીએ છીએ ત્યારે બહુ-અર્થભરે આ વર્તુળયાત્રાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

ધુમ્મસમાં રસ્તો ગુમાવ્યાનો જેઓને અનુભવ થાય છે તેમને ખચર પડતી નથી કે તેઓ કુડાળામાં જ ફરે છે પરંતુ તેઓને એવો વહેમ પડ્યા વગર રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે આંખે પાટા બાંધેલા માણસો એમ માને છે કે તેઓ સીધા જ બચ છે. એક માન્યતા એવી છે કે આંખે પાટા બાંધવાથી આપણે રસ્તો જોઈ શકતા નથી અને તેથી આપણું સમતોલપણ સ્થાયવવામાં આપણને મુશ્કેલી પડે છે એટલે પગ એવી રીતે પડે છે કે આપણે સમતોલપણ ગુમાવી ન બેસીએ. પણ આ વસ્તુ છેક નાનાં પ્રાણીઓ, જેમના પગ અતિશય ટૂંકા હોય છે તેમને લાગુ પડી શકતી નથી. શેકર કોર્ષ ઊંડું રહસ્ય કહે છે છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે વર્તુળયાત્રા ગરીરની મુખ્ય નાનવતુંસંસ્થાની આગ્રા-ઓને આભારી છે.

વિલિયમ બટલર યોટ્સ

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ.

He disappeared in the dead of winter;
The brooks were frozen, the airports almost deserted,
And snow disfigured the public statues:
The mercury sank in the mouth of the dying day.
O all the instruments agree
The day of his death was a dark cold day.

*

*

*

Now he is scattered among a hundred cities,
And wholly given over to unfamiliar affections;
To find his happiness in another kind of wood,
And be punished under a foreign code of conscience,
The words of a dead man
Are modified in the guts of the living.

—W. H. Auden

“In the Memory of W. B. Yeats”

મહાન કવિ યોટ્સના આ વર્ષના મન્યુઆરીમાં થયેલ મૃત્યુથી આપર્જનને એ. ઈ. ઉર્ફે ‘લ્યોન્’ રસેન પછી બીજું એક સાહિત્યરત્ન ગુમાવ્યું છે. આપર્જનની જૂની દંતકથાઓમાં દટાયેલી મંત્રકૃતિનું પાન કરી તેણે પોતાનો કલ્પનામય ગૂંદવાદ પોખ્યો હતો. તેની પ્રેરણાનું બળ તેણે આપર્જનની લીડમ જેવી ગણ્યાતી દરિયાળી જૂમિ-માંથી મેળવ્યું હતું. છતાં હિંદી પ્રકૃતિવાદ (pantheism) અને ફ્રેંચ રૂપકવાદની તેના પર ગાદી અસર હતી. આવું ધાવણ ધાવી તેની કવિતા અત્યંત અર્થઘન બની ગઈ છે. શાબ્દિક બળથી ગદન વાતાવરણની જાદુઈ અસર પેદા કરી ભૌતિક વસ્તુઓની રૂપરેખા સ્વપ્નસમાં ધ્રુમસમાં તે બુંસી નાંખે છે. ખૂબરી જૂગિકા પર જાપાની શૈલીએ તે વાયુમય અસૌક્રિક ચિત્રો આણે છે.

ડૉ. અગિયા ચક્રવર્તિ તેને માટે લખે છે: ‘જેવું તેવું લેખન હતું તેવું જ તેવું દર્શન હતું. એક ઋષિ જેમ તેનાં નયનોમાં તેના મનાકાશના નક્ષત્રોનું તેજ ચમકતું. તેની બમ્બરો પર તેનાં ભ્રમણી કિર્તિન રેખાઓ આણેખાઈ હતી.’

યોટ્સનો જન્મ ૧૩મી જૂન ૧૮૬૫ને દિને ડબ્લીન પાસે સેન્ડીમાઉન્ટ નામના ગામમાં થયો હતો. તેનો પિતા જે. બી. યોટ્સ અમગદ્ય આપરિશ કલાકાર હતો અને

‘રોયલ હિગ્ગિનિયન એકેડેમી’ નો સભ્ય હતો. તેની માતાનો પિતા રત્તીગો પરમણુનો વેપારી અને વહાણુમાલિક હતો તેના જન્મ પછી તેનાં માતાપિતાએ આયર્લેન્ડ છોડી લંડનમાં વસવાટ કર્યો. તેને દસ વર્ષની ઉંમરે હેમરિમથમાં ગોડોલ્ફીન શાળામાં મુકવામાં આવ્યો. પાંચ વર્ષ પછી તે ડબ્લીન ગયો અને ઇંગ્રિઝમસ શાળામાં દાખલ થયો. આ પહેલાં જે તે દાણી વખત રત્તીગોમાં રત્તીગોમાં તેના મોસાજો આવ્યો હતો. રત્તીગોનાં સરોવરો, પર્વતો અને રંગીન ખેતરો તેની કવિતામાં અવતરવા સર્ગમાં હતાં તેની શાળાના શિક્ષણ પછી તેના પિતાના પ્રોત્સાહનથી તેણે ચિત્રકલાનો ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. પણ તેના ભાઈ જોક જેવો તે સફળ ચિત્રકાર ન બની શક્યો. તેણે તે કવિતા-દેવીનું શરણુ શોધ્યું. તે પુસ્તકાલયોમાં પરદેશી સાહિત્યના અનુવાદો વાંચવામાં તેમ જ કરવામાં અને કોનોટના ખેડૂતો પાસેથી રસપૂર્વક વાર્તાઓ સાંભળવામાં સમય ગાળવા લાગ્યો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેનું પ્રથમ કાવ્ય ‘પ્રતિભાઓનો ટાપુ’ ‘ડબ્લીન વિદ્યા-પીઠના સામયિક’માં પ્રગટ થયું. પછી તેણે ‘આયરિશ માસિક’માં પણ કાવ્યો પ્રગટ કરવા શરૂ કર્યો. ૧૮૮૬માં એકવીસ વર્ષની વયે તેણે પોંછી અને રંગને છેલ્લી ત્રિદાપ આપી, અને તેનું પ્રથમ નાટ્યકાવ્ય ‘Mosada’ પ્રગટ થયું. ૧૮૮૭માં યીટ્સે લંડનમાં કવિ અને પત્રકાર તરીકે જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું. પણ તેના પ્રથમ પ્રકાશન તરીકે ખ્યાતિ પામેલ The Wandering of Oisin (૧૮૮૯) માંનાં કાવ્યો રત્તીગોમાં જ લખાયા હતાં, એ સંગ્રહના પ્રથમ પાને ઉધ્ધૃત કરેલ Tulla નું લાક્ષણિક વાક્ય:

“Give me the world thou wilt, but grant me an asylum for my affections” યીટ્સના માનસ પર સારો પ્રકાશ દે છે.

તેની એવીસ વર્ષની ઉંમરથી તે તોતેર વર્ષની ઉંમરે દાતમાં તેના ચયેશ મરણુ પર્યંતની તેની જીવનકથા તેના મિત્રોએ લખેલ અનેક સંદેશરણુમાં તથા તેની ગદ્ય વિચાર-માળાઓમાં નોંધાયેલી છે. પેટર અને આર્થર સાયમોન્સના આ મિત્રના ઘડતરમાં ત્રિત્રિ-યમ બ્લેકની અસર ખૂબ ભાગ બજવ્યો છે. અસરે અપ્રાપ્ય હોને લખેલ તેના જીવન-ચરિત્રમાં યીટ્સે તેની યુવાવય્યામાં ડબ્લીનમાં રહેતા એક હિંદુ અભ્યાસકે તેના પર જોડી અસર કરેલી એવું કહ્યું છે. ૭ વર્ષ પર તેણે મોહિની ચેરજીને અર્પણુ કરેલું સુંદર કાવ્ય, તેનો રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે મૈત્રીસબંધ, મેન્નેકોના ટાપુમાં ઉપનિષદોનાં ભાષાંતર માટે તેનો શ્રી પુરોહિતસ્વામી સાથેનો સહકાર વગેરે માહિતી યીટ્સના હિંદી વાચકોને રસદાયક લાગશે. તેનાં ‘અનુસૂયા અને વિજય’ ‘પ્રભુ પ્રત્યે હિંદી’ ‘હિંદી તેની પ્રિયા પ્રત્યે’ (Crossways ૧૮૮૯) કાવ્યો હિંદીઓ વાંચશે ત્યારે જાણશે કે તેણે તેના એક પાત્ર પાસે કબૂલ કરાવ્યું છે કે તેનું હઠાપણુ ‘એક આત્માની યાત્રાએ નીકળેલા વિદ્વાન હિંદીના રૂપકમય વિવાદમાંથી’ આવ્યું છે.

બધા કલાકારો જેમ તે પણ મહાન સમન્વયસાધક હતા. પશ્ચિમ અને પૂર્વના અનેક જ્ઞાનગરણુના પાણી પી તે જીવનવિદ્યા પામ્યો હતો. ચીની સંસ્કૃતિ તેની કલાની મહાન પ્રેરણા બની ચૂકી હતી અને પૂર્વમાં બાઈઝન્ટિયમ સુધીની તેની મુસાફરીએ અંગ્રેજી ભાષાનાં એ સુંદરતમ ઉર્મિકાવ્યોને જન્મ આપ્યો છે.

રંગભૂમિની પ્રતિતિની સહાય વગર જન્મવામાં જ નહોતો. ૧૯૦૩માં ‘આયરિશ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ મંડળ’ સ્થપાયું અને ૧૯૦૪માં ‘એમે થિયેટર’ બિઝનેસ. એ. ઈ. યોદ્ધા, સીંગ, લેડી ગ્રેગરી મિત્રાચ આધુનિક આયરિશ નાટકકારોમાં સેંટ જોહન અરવીન, લેનોક્ષ રોમિન્સન અને સિન ઓ’કેસિ મુખ્ય ગણાય છે. નાટકકાર કરતાં દીકાકાર તરીકે વધુ ખ્યાતિ પામનાર સેંટ જોહન અરવીને તેનાં બે મહાન ગ્રંથજીવનનાં કરુણ નાટકો Mixed Marriage (૧૯૧૧) અને John Ferguson (૧૯૧૫) કારા કીર્તિ સંપાદિત કરી છે. લેનોક્ષ રોમિન્સને The Lost Leader (૧૯૧૬)માં આયરિશ નેના પારનેલ મૃત્યુ પામેલો જાહેર થયે ત્યારે છૂપી રીતે જીવતો હતો એવી લોકોમાં આલેલી અકવાનો આધાર લઈ વસ્તુ ગુરુ છે. તેનું The Whiteheaded Boy (૧૯૨૦) અત્યંત હાસ્ય રસિક, દૃશ્યિત સર્મા આગતા છતાં સંપૂર્ણ માનવાભ્યાં પાત્રોના આલેખનવાળું નાટક છે. Juno and the Paycock (૧૯૨૫)ના પ્રકાશને સિન ઓ’કેસિને સીંગની હરોળમાં બેસી શકે એવો મહાન નાટકકાર ગનાવી દીધો. ૧૯૧૬ના ઈરિશના બળતરા પર રચાયેલ આ નાટકની બાપા સામાન્ય જનસમૂહની હોવા છતાં કાવ્યમય છે, તેના હાસ્યરસિક પાત્રો ઘણી વાર મેક્સવિયરના મહાન પાર ફોલ્ડાઈની સરખામણી કરે એવાં હોય છે, તેની પાત્ર કે પાત્રસમૂહમાંથી ઉપજતી કરુણતા દેશની કરુણતાની દ્યોતક છે.

કવિ યોદ્ધા કાવ્યમય નાટકો ઉપરાંત સુંદર ગદ્ય પણ લખ્યું છે. The Celtic Twilight (૧૮૯૩) અને Ideas of Good and Evil (૧૯૦૩)માંનું વિવેચન અને Autobiographiesમાંનાં સંસ્મરણો બુદ્ધિની ચમક સાથે સુંદર મૌલિક કલ્પનાનું અદ્ભુત મિશ્રણ કરે છે. છતાંયે તેનો કીર્તિચ્ચન્દ્ર તો તેના કાવ્યમંદિર પર જ ફરકતો રહેશે. તેના ગદ્ય અને પદ્ય લખાણની ગુણના કરતા *Christian Register Unitarian* ના તંત્રીએ લખ્યું છે:

To read his autobiographical work and some of his essays is to be puzzled and irritated, as if one has to sit by while a navigator who rejected the Copernican astronomy plotted his position by Ptolemaic tables. But to read his poetry is to get more and more away from that kind of baggage.

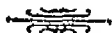
રોમન્ટ લીન્ડ તેના Wind among the Reeds કાવ્યસંગ્રહને અર્વાચીન કાળનો સર્વોત્તમ ગ્રેમકાવ્યનો ગ્રંથ ગણે છે. નેશનલ બુક્સે તેનાં કાવ્યો માટે લખ્યું છે: “તેને સાંપડેલી ભિન્નિમયતાની અક્ષીસ, રંગીન તરંગો ખડા કરવાની તેની શક્તિ, દર્દભર્યું સંગીત, લાવણ્યમય પ્રવાહી અને મૃદુ પદ્યમા વપરાયેલા સ્પષ્ટ કડીશુ રૂપકો તેને કવિઓમાં અનન્ય સ્થાન આપવા માટે પૂરતાં છે. Mr. W. B. Yeats’s poetry with its gemlike clarity of image and its wistful music, is one of the major glories of modern literature.”

ચીટસના મિત્ર એચ. ડંગલ્યુ. નેવિનસને ચીટસના યૌવનકાળનું સંસ્મરણ તેનાં કાવ્યોનો ઉદ્દેશ કરતા શબ્દોમાં સુંદર રીતે નીચે પ્રમાણે ગોળ્યું છે:

"It was a golden or silvery time when we entered the 'Celtic Twilight' and followed the 'Wanderings of Oisín,' and knew how Cuchulain died, and perceived from far away the 'Isle in the Water' and went 'Down by the Salley Gardens' and listened to the 'Wind among the Reeds' and asked 'Who will go drive with Fergus now?' and set out for the 'Townland that is the World's Bane,' and gazed upon the Poor Old Woman who 'went down the path a young girl and had the walk of a queen,' or when we stand by the lake where two souls are 'Love and Continual Farewell.' It was a new and lovely time of the youthful Yeats—and nearly fifty years ago many of us were living in it."

London Mercury. March-'39.

જેવરલી નિઘાતામે 'ટવેન્ટી-સર્વિસ'માં ચીટસ માટે લખ્યું છે: 'Yeats always seems to me to move in a mist. He was like "men as trees walking." ચીટસ મને હંમેશાં ધુમ્મસમાં ફરતો હોય એવું લાગે છે. તે '૧૬૦ નેમ આકતાં માણસો નેવો' " હતો.'

વિશાલ ગિરિકંઠરા, સુખર આ બની ગાજતી,
ગભીર ઘનગજને વિકરતા મૃગેન્દ્રો તણા
પ્રચંડ પડછંદથી; પ્રલયનાં પૂરે રેડતા
ધસંત જલધોધના પતનથી વિકંચે ધરા.

સુગૂઢ તરુપદ્મલે નિવસતાં વિહંગો ઘણાં,
સમૂહ કલગાનથી વિહસતા વનાન્તો રહ્યા,
સુરમ્ય મૃદુ મર્મરે અનિલના ફૂંતો વા રચે,
પ્રસન્ન જલસોતના સરણમાં તરંગો શમે.

અનંત ઉદયારતથી ચમકતાં દિસે દિડમુખો,
કરાલ રવહીનતા ધુધવતી ગિરિશૃંગપે,
તપેલ રવિબિંબથી હિમ તણા મહાખંડ કે,
વિભક્ત બનતા, ખીણે ગળડતાં કરે ધોર શો.

સદાય મકરંદથી ગિલવતો રુડાં કૂલ જે,
અગાધ ઉદધિ ઉરે વ્યવહાર તેજ છું - પેટવે,
જંશ ન મનવાણીના જળહીણા લઘુ સાધને
મપાય તવ ભવ્યતા, વિરમતાં બધાં સર્વદા.

નિસર્ગ નયનોઃ રવિ, તરલ તારલા ઇન્દુના
અગમ્ય પલકારને સમજવા, જગન્મંજુષા
ભરેલ ગૂઢ વસ્તુથી, પલટતા મહાસાજથી,
અપાય વિણ ખોલવા મુજ કને નથી કીલિકા.

ચહું મધુ પીવા મળે ભમરીડખની વેદના,
ગુલાબ રૂપવાસ કાજ ગ્રહતાં દમે કંટકો,

લહું કીટ ગણે, મહા વિષ વમન્ત સર્પો રહ્યા
એને વનચરો મહીં ડણક વાઘ સિંહો તણી.
ભલાં વનચરો ફરે, લહરીઓ લીલા ઘાસના
સમૂહ પર ખૂળ ઝાંકળ તણાં ઝગે બિન્દુડાં,
સુમંદ લહરો શીળી બનતી એ જ અંબાનિલો,
તુપાર જલબિન્દુમાં ફૂળતી કેંક નોકા વડી.

મર્થ મ વેતલં મુક્તં ચઃ પવન્યામિધારણત્ ।

યજ્ઞસિષ્ટાશત હેતન્તતામર્થં વિધીયંતે ॥૧૧૮॥

જે એક પતિ સાડુ ૯૮ રૂંધે છે ને તરણુને અલ દેતો નથી તે અલ નદિ પબ્ધ કેવળ પાપ ૯૮ આપ છે. શુનિ પણ કહે છે કે 'કેવળાધો ભવતિ કેવળાદી' ! જીનને ૯૮ભાડતાં રોપ વધે એ ૯૮ અન્ન સન્નને ખાનું.

નોચ્છિષ્ટં કસ્યચિદ્ દધાત્ ॥૨-૫૬॥

શર્ધને એકું ન આપનું

નાશાચ્ચેત તથાન્તરા ।

સવાન્સાંઝ બે વાર ૯૮ખનું. [સાવં પ્રાતઃદ્વિજાતીનામશનં સ્મૃતિનોદિતમ્ । મિતાશરા ૧-૮૧ ।] સવાન્સાંઝના બોગન વચ્ચે ન ૯૮ખનું.

ન ચિવાન્વશનં કુર્યાત્ ।

અતિ બોગન ન કચુ

દ્વો દેવે વિનૃષાયં ધર્મિર્વક્રમુભયત્ર ચ ।

ભોજયંતુસમૃદ્ધાંસપિ ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ॥ ૩-૧૨૬ ॥

દેવકાર્પમા બે ને પિતૃશ્રાદ્ધમાં ત્રણ અથવા બેયમાં એક એક શ્રાદ્ધણુ ૯૮ભાડયો; વધારે ને ૯૮ભાડ્યા જેટલો માણસ મુસમુદ્ધ હોય તોય વિસ્તર ન કરે.

જ્ઞાનાનુષ્ટાય દેવાનિ કથણાનિ ચ હૃદોપિ ચ । ૧૩૬ ॥

દૃષ્યકથ્ય જ્ઞાનીને ૯૮ દેવા.

ચંદરિણં ચંદ્રમુખ્યં ન વપ્તા સભતં કલમ્ ।

તથાનૃષ્ટે હર્ષિર્દેવા ન દાતા સભતં કલમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

જેમ ખારી ઊસ જૂમિમાં ખીજ વાવનાર કળ પામતો નથી તેમ અવિદ્વાન શ્રાદ્ધખનું દાન દેનારો પણ કળ પામતો નથી.

મૃતજાપ્યાપ્તો યથ વર્ષુલિમ્ ચિકિત્સક ૧૫૬, ૧૫૭ ॥

હવ્યકલ્પંતુ વર્ગ્યાઃ સુતિષાઘૈર્વથ જીવતિ ॥ ૧૫૮ ૧૫૯ ॥

પૈમા સદને બણાવનારા વૈદુ કંડનારા, વ્યાજ ખાનારા, ને જોય જોઈને હવનારા શ્રાદ્ધણુને ૯૮ભાડ્યા નદિ.

અપ્યાનનમ્પયને યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિમદં ચૈવ દ્રાક્ષ્યાનામવત્પયર્ ॥ ૧-૮૮ ॥

બણનું, બણાવનું, યજ કંડવો ને કંડાવવો, દાન દેવું અને જોયું આ શ્રાદ્ધખનું ૮ કર્મ અભ્યામે કર્યાં છે.

યાદ્રાનાદ્રગ્નિઋયર્થ ઈરઃ પર્મભિરગ્નિઃ ।

અગ્નિઋત ઈરિગ્મ્ય કુર્વાતિ ધનમમયમ્ ॥ ૮-૩ ॥

માત્ર યાત્રા અર્થાત્ પ્રાણરિધિતિને સાડુ ૯૮ રૂપકર્મ કરીને ધનમમય કંડવો

કુમ્ભધાન્યકો વા સ્વાનુમ્મી ધાન્યક એવ ચ ।

સ્પૃહૈર્લિંગો વાપિ મવેદશ્ચસ્તનિક ઇવવા ॥ ૭ ॥

ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું અથવા એક વર્ષ ચાલે એટલું ધાન સંઘરવું, અથવા ત્રણ દિવસના નિર્વાહિત ધન ગણવું, અથવા આવતી કાલનું ભાતુ પણ ન ગણવું.

[પરિગ્રહનું માપ આંધવું એ બ્રાહ્મણ તેમજ જૈને જુદું આવશ્યક ગણ્યું છે. ભગવતી સુત્ર (૮-૯)માં ગૌતમ મહાવીરશ્રીઓને પૂછે છે કે માણસ નરકમાં કેમ કરીને જાય છે, પછી ભગવાન અસદ્ગતિનાં કારણ જતાવે છે તેમાં ‘મદાપરિગ્રહ’ પહેલું અને માંસાદાર ને પચેન્દ્રિયવધ એના પછી મૂક્યાં છે. એટલે મદાપરિગ્રહમાં માંસાદાર ને દિંસા કરતાં બે વધારે પાપ છે. મહાવીરશ્રીઓના આવકો પરિગ્રહનું પરિમાણ આંધતા તેમ જાન પણ કોઈ આવક આંધતા હોય તો કોણ જાણે. પણ જોડનમાં એક અમેરિકન વેપારી હતો. તેણે ડબ્લ્યુ. એચ. રૅન-પોર્ટ આદમ્સના ‘ધી સીક્રેટ ઓફ સુકસેસ’માં જખ્યા પ્રમાણે એક પતિનાપત્ર કર્યું હતું તે એના મગ્ન પછી હાથ લાગ્યું હતું :

‘ધર્મરત્નો અનુગ્રહ હશે તો હું પચાસ દહર રોજરથી વધારે ધન મારી આગળ નહિ રાખું. ઈશ્વર કૃપાએ મારા ધંધાના શુદ્ધ લાભનો ચોથો ભાગ હું ધર્મોદારમાં વાપરીશ. જો મારી આગળ કદાપિ વીસ દહર રોજર થાય તો મારા શુદ્ધ નફાનો અઘો ભાગ દાનધર્મમાં કાઢીશ; ત્રીસ દહર રોજર થાય તો પોણા ભાગનું દાન કરીશ, અને પચાસ દહર પછી પૂરેપૂરાં નફો ધર્મોદારમાં નાખીશ. આ પતિના પાળવામાં ભગવાન મને સહાય થાય; નહિ તો મારા કરતાં વધારે રેકીસા કાગમીરીને એ ધન આપે ને મને કાઠી મૂકે.’
અને આ પ્રતિજ્ઞા એણે અક્ષરશઃ પાળી હતી.

[અપૂર્ણ]

દમ (શ્વાસ)ની મહત્ત દવા

પત્ર લખી મંગાવો.

ડી. કે. ગાંધી

૧૯૬, ભીંડી બજાર, મુંબઈ ૩

સ્વર વિષે કાંઈ પણ જાણતા પહેલાં સ્વરનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ શું છે તે જાણવું અતિ આવશ્યક છે. વસ્તુતઃ સ્વર એ અવાજનો જ એક પ્રકાર છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે અવાજ એ બે દ્રવ્યોના અઘ્રગાવાથી, ઘર્ષણથી અથવા દૂગ્ધરીથી ઉત્પન્ન થતા આન્દોલનોનું પરિણામ છે. જ્યારે આ આન્દોલનો કણેન્દ્રિય પર અધીકાર્ય છે ત્યારે અવાજ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આપણે ત્યાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અવાજ ને નાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને નાદના પ્રકારોનું ધણું સસ્ત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં નાદના બે પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. આહતનાદ અને અનાહત નાદ છે. જે નાદ આઘાત વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે આહતનાદ કહેવાય છે; જ્યારે જે નાદ મનુષ્ય કણેન્દ્રિય શક્તિ બહારનો છે તે અનાહત નાદ કહેવાય છે, આહતનાદના બે પ્રકારો છે, જેમાં એક-શ્રવણન્ય અને બીજો જડજન્ય છે. શ્રવણન્ય નાદનું સ્વરૂપ વાણી કહેવાય છે, જ્યારે જડજન્ય નાદનું સ્વરૂપ ધ્વનિ કહેવાય છે. વાણીના શબ્દ અને સ્વર તેવા બે પ્રકારો છે, જ્યારે ધ્વનિમાં માત્ર ઘોંઘાટ અને સ્વર એવા વિભાગો છે નાદના સ્વરૂપમાં અનાહતનાદનું 'ઇપ ધણું' ગૂઢ અને અગમ્ય રહે છે હિંદના મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા સર વેંકટ રમણે 'અનાહતનાદ' (Sound that is not heard) ઉપર સસ્ત રીતે લખતાં અનાહતનાદને કાંઈક પારજાળ્ય કીરણો (Ultra violet rays અને અંતર રક્ત કીરણો Infrared rays) સાથે સરખાવેલ છે.

કદરતે પ્રાણીને પોતાની ભાવના કે સુખદુઃખની લાગણી દર્શાવવા વાણી રૂપી મહાન સાધન આપેલ છે. જે કે શ્રવનના સાધારણ વ્યવહારમાં પ્રાણી માત્રને કાન કરતાં આંખનો સવિશેષ ઉપયોગ કરવો પડે છે, છતાં પણ મનુષ્યના કિસ્સામાં તો અવણેન્દ્રિય દ્વારા મનુષ્યના ચિંતન અને વિચારો તથા લાગણીઓ પર ન ભુંસાઈ શકે તેવી પ્રયત્ન છાપ પડે છે. મનુષ્યે વાણીમાંથી ઉપજતા શબ્દોમાં એક પ્રકારની અર્થસૂચકતા તથા ભાવવાહકતા આરોપી ભાષા રચી પોતાનો શ્રવણવ્યવહાર અને વિચારવિનિમય તદન સરળ બનાવેલ છે. પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓમાં પણ આવો જ વાણીપ્રકાર જેવાંમાં આવે છે. પરંતુ તેના નિયમો જાણવા સુરક્ષ છે; ઉપરાંત તે પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ વિરમે છે. આમ હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓની અવણેન્દ્રિય શક્તિ મનુષ્ય કરતાં વધુ સતેજ હોય છે, કારણ કે શ્રવણ સંરક્ષણનાં ધણાં કાર્યો તેને માત્ર કાનની જ મદદ વડે કરી લેવાં પડે છે.

આપણી વાચાશક્તિ બહુધા અવણેન્દ્રિય શક્તિ પર અવલંબે છે અવણેન્દ્રિય જ્ઞાન-તંત્રોમાં ઉત્તેજન મન ઉપર અસર કરતાં તે વાણીદ્વારા વહન થાય છે. અવાજ નેટલો કાન સાથે જોડાયેલ છે તેટલો જ જીભ સાથે પણ સંકળાયેલ છે. એક ઇન્દ્રિય તેને ગ્રહણ

કરે છે જ્યારે બીજી તેને બહાર લાવે છે. ઘણી વાર મૂંગા માણસો બહેરા પણ જોવાનાં આવે છે. આપણા પોતાના જ અવાજનું પ્રમાણ પારખવાનું, આપણા જ કાન પર રહે છે. આથી ઘણી વાર બહેરા માણસો નજીક હોવા છતાં ખૂબ તાણીને વાતો કળા માણસ પરે છે. ઘણી વાર ચક્ષુ વગરના માણસોની અવલેન્દ્રિય શક્તિ એટલી સતેજ થાય છે કે તેઓ ઘણુંખરું કાનથી જ જોઈ શકતા હોય તેમ લાગે છે. કુદરતની પારિણામિક અવસ્થામાં મનુષ્યે વાણીના અનેક પ્રકારો શોધી તેના પર શાસ્ત્રો રચી વાણીની જ એક સંગીત જેવી સ્વયંલુ કલા રચી કમાન કરી છે. સંગીત એ અવલેન્દ્રિય ગોચર કલા છે સંગીતની સામગ્રી સ્વરો છે, અને સ્વરોનું સુમધુરતાતા નિયમ પ્રમાણે સમિશ્રણ કરવાથી તેમાંથી આનંદ, અનુકુળતા, અને પ્રસન્નતા ઉદ્ભવે છે.

૨

સંગીત કલાના અવયવો સ્વરો એ પણ અવાજનું જ સુમધુર સ્વરૂપ છે. અવાજ એ દ્રવ્યના આન્દોલનથી ઉત્પન્ન થતો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર છે, એટલે અવાજ અને આન્દોલનો બેઉ સંસ્કારી વસ્તુ છે. પરંતુ અવોજને ઉત્પન્ન થવા માટે તથા એક જગ્યાથી બીજી જગ્યા પર જવા માટે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યની આવશ્યકતા રહે છે જે દ્રવ્યનો અભાવ હોય અગર તો અભાવકાશ હોય તો તેમાંથી અવાજપ્રસરણ થવું મુશ્કેલ છે. ધન, પ્રવાહી કે વાયુમાન ત્રણે જાતના પદાર્થોમાંથી અવાજ વધુ ઓછી ઝડપે ગતિ કરી શકે છે અને દ્રવ્યની મૂળરીથી ઉત્પન્ન થતાં મોઝાંઓ ઢાંગ પ્રસરે છે. અથડાતી વસ્તુની સ્થિતિસ્થાપકતા એ પણ અવાજના ધડતર અને આન્દોલનોની ગતિ માટે જરૂરની વસ્તુ છે કેમકે દ્રવ્યની સ્થિતિસ્થાપકતા વિના કમ્પન થવું મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ જાતના અવાજ લઈ જનાર દ્રવ્યમાં અવાજ થતાંની સાથે બધા અણુઓ એકી સાથે આન્દોલિત થતા નથી. એટલે અવાજ થતાંની સાથે તે દ્રવ્યના અણુ ધણું જ નજીક આવે છે અને પછી વિરતારને પામે છે. અવાજ પ્રસાર થતા દ્રવ્યમાં અણુઓ નજીક આવવાની જે ક્રિયા છે તેને ધનીભવન કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અણુઓ એકમેકથી દૂર જવાની ક્રિયાને સ્ફારીભવન કહેવામાં આવે છે. અવાજનું મોઝાં ધનીભવન અને સ્ફારીભવનના ક્રમ વડે આગળ વધે છે. હવા અને પાણી કરતાં શ્રેષ્ઠમાં અવાજનો વેગ સૌથી વિશેષ ઝડપી જાને છે, એટલે સંગીતમાં ધાતુના બનાવેલા તારોની મદદ સ્વરોત્પત્તિ માટે ખૂબ લેવામાં આવે છે.

અવાજનાં ત્રણ આવશ્યક તત્ત્વો છે, અને તે પ્રમાણ, મોટાઈ અને રૂપ અગર તો ગુણ છે. અવાજનું પ્રથમ તત્ત્વ પ્રમાણ લઈએ. તે અવાજને તીણો, જામો નીચો, વગેરે બનાવે છે. અવાજનું પ્રમાણ તે અવાજ ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્ય સેકન્ડમાં કેટલું ધ્રુવે છે તેના પર રહે છે. જેમ જેમ આન્દોલનોની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ અવાજનું પ્રમાણ જામું થતું જાય છે. જ્યારે એક ક્ષણમાં થોડી સંખ્યાના આન્દોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે અવાજ ઘેરો થાય છે. મનુષ્યની કર્ણેન્દ્રિય શક્તિની ઓછામાં ઓછી અવધી ક્ષણના ૧૬ આન્દોલનોથી શરૂ કરતાં વધુમાં વધુ ૪૦૦૦૦ આન્દોલનો સાંભળી શકવાની છે. આ કક્ષા વચ્ચે દુનિયાના બધા સ્વરો અને સંગીતસમૂહોનો સમાવેશ થાય છે.

અવાજ-પ્રમાણ પછી બીજું ઉપયોગી તત્ત્વ અવાજની મોટાઈ છે. અવાજની મોટાઈ તે અવાજ ઉત્પાદક દ્રવ્યોના અથડામણની ગતિ પર અવલંબે છે. દ્રવ્યોના અક્ષણવાના બેર પર અવાજ તરંગોની ઊંચાઈ, પહોળાઈ, અને લંબાઈનો આધાર રહે છે અને તેના પ્રમાણમાં અવાજ નાનો અગર મોટો થઈ શકે છે.

અવાજનું ત્રીજું લાક્ષણિક તત્ત્વ તેનો અવાજ ગુણ કે રૂપ છે, અને તેને અંગ્રેજીમાં Timbre કહેવામાં આવે છે. ત્યારે એક જ સ્વર જુદા જુદા માણસો ગાય છે અગર જુદા જુદા વાદ્યોમાં વગાડવામાં આવે છે, ત્યારે એ સ્વરનું અવાજ પ્રમાણ અને મોટાઈ એકસરખાં હોય છે. છતાં પણ તે બધા અવાજો એકબીજાથી જુદા તરી આવે છે. જગતમાં જેમ બધા માણસો એક જ સરખી મુખાકૃતિવાળા નથી હોતા, તેમ બધા માણસોના અવાજના રૂપો પણ એક જ બતાવતા નથી હોતાં. જે માણસો આંખો વડે બેઈ શકવા અસમર્થ છે તે એક માણસ બીજાથી માત્ર અવાજ વડે પારખી શકે છે આ ઓળખવામાં અવાજ ગુણ અને અવાજવળાક મુખ્ય વસ્તુ છે. અવાજનાં આંદોલનો એક સરખી પહોળાઈ અને લંબાઈ તથા ઊંચાઈના દરો તો પણ તેનો અવાજગુણ જુદા જુદા પ્રકારનો હોઈ શકે છે. તેનું કારણ દરેક મનુષ્યની સ્વરપેટીમાં સ્વરતંત્રુ, અને તેની સ્થિતિરચાપકતા તથા તેની લંબાઈમાં ફેરફારો રહે છે. આથી કરીને આંદોલનોની ઊંચાઈ, લંબાઈ, અને પહોળાઈ ઉપરાંત તેના વળાક પર આસક્ષ આપવાનું મહે છે. આ વળાકના રૂપ અને રચના પર અવાજ ગુણનો મુખ્યત્વે કરીને આધાર રહે છે. અવાજના વળાકનું રૂપ અવાજમાંથી નીકળતા ઓછાવત્તા સદસંવાદી અનુગ્વરોની અતિ-શયતા કે ધીમાપણા પર અવલંબે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના અવાજ ગુણમાં જે દેખીતો ફેરફાર બેવામાં આવે છે તેનું કારણ આ છે. અવાજના જુદા જુદા પ્રમાણ તથા ગુણો છે, જે ઉપરથી યુરોપીય સંગીતમાં અવાજના રૂપ પ્રમાણે ગાયકોના પ્રકારો પાડવામાં આવેલ છે, અને તે પ્રકારોનું ધોરણ આંદોલનોની સંખ્યા અને કક્ષા પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવેલ છે.

અવાજ પ્રકાર

આંદોલનો

બાસ Bass	૮૨-૨૬૩
બેરીટોન Baritone	૮૭-૩૭૦
કોન્ટ્રાલ્ટો Contralto	૧૬૪-૬૬૪
મેઝોસોપ્રાનો mezzo Soprano	૧૭૪-૮૭૦
સોપ્રાનો Soprano	૨૧૮-૧૦૪૪

સાધારણ રીતે મનુષ્યના અવાજની કક્ષા બેથી અઢી સપ્તકની ગણાય છે. પરંતુ બરાબર કેળવાયેલ અવાજ સાગત્રણ સપ્તક સુધી જઈ શકે છે. ઉપર મુજબ અવાજના પ્રકારો પ્રમાણે ગાયકોના વિભાગો પાડવાની પ્રથા આપણે ત્યાં નથી, પણ ઉદાહરણ તરીકે, ફિયાઝબાન, સાયગલ, અબ્દુલ કરીમખાં અને પ્યારાસાહેબના અવાજ અનુક્રમે બાસ, બેરીટોન, મેઝોસોપ્રાનો અને સોપ્રાનો કહી શકાય.

કેદંતતા બધા અવાજને મધુર અને કર્ણપ્રિય નથી હોતા. અવાજને મધુર બનવા માટે અવાજના આન્દોહનોને સરખા અતરવાળાં, તથા સમાન લંબાઈ, પહોળાઈ, અને મોટાઈવાળાં થવું જોઈએ છીએ. જ્યારે અવાજનાં આન્દોહનો એકસરખાં, સમપ્રકૃતિક, સમાન્તરવાળાં, અને ક્ષતિ વગરનાં હોય છે ત્યારે તેમાંથી સ્વર જન્મે છે. જે અવાજનાં આન્દોહનો વચ્ચેનું અંતર અસમાન રહે તો અવાજ લાગ્યે જ સંગીતમય સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે. અવાજનાં સુવ્યવસ્થિતિત અને સમાન્તરવાળાં આન્દોહનો કર્ણેન્દ્રિય પર અચડતાં તે શ્રવણેન્દ્રિય તંતુઓ દ્વારા જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજે છે. વ્યવસ્થા અને તાત્કાલિકતા એ જ્ઞાનતંતુ ક્રિયાનો પણ ક્રમ હોવાથી સ્વરના આન્દોહનો કાનને શબ્દ કે ઘોંઘાટ કરતાં વધુ મધુર, અનુકૂળ અને આસ્વાદક લાગે છે.

૩

મનુષ્યના કંઠની રચના જોતાં તે એક શુધિરવાદ્ય જેવું લાગે છે. સ્વરપેટી, જ્ઞાનતંતુઓ વગેરે અવાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે મુખ્ય અવયવો છે. મનુષ્યનો કંઠ એ તેનું નૈસર્ગિક વાજિત્ર છે તે ખરું પણ તે કંઠમાંથી રેડાતા સ્વરની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરવા માટે સૌથી પ્રથમ તારના વાજિત્રનો ઉપયોગ શ્રેવામાં આવેલ છે અને તેમાં ખાસ કરીને બે ઘોડી વચ્ચે ટેકવેત્ર તાર (આધુનિક એકતારાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ) એ સૌથી પ્રથમ નૈસર્ગિક વાજિત્ર છે. બે ઘોડી વચ્ચે ટેકવેત્ર તાર ખેંચવું તો તેમાંથી એક સ્વર નીકળે છે, જે સ્વર તારની ઘટ્ટતા, જાડાઈ, લંબાઈ, અને ખેંચાણ પર અવલંબે છે. આ સ્વરને મુખ્ય સ્વર કહેવામાં આવે છે. આજ સ્વર આપણને આ તારની લંબાઈના બરાબર મધ્યમાંથી પણ મળી આવે છે. આમ જોઈશું તો એક સ્વરથી શરૂ કરી તે જ સ્વર ફરીથી મળે ત્યાં સુધીમાં સ્વરની એક સીધી લીંટી ચાલે છે. ફરીથી મળતો સ્વર તે મુખ્ય સ્વરથી જમણા પ્રમાણમાં જીવો રહે છે અને તેના આન્દોહનોનું પ્રમાણ પણ જમણું રહે છે. દાખલા તરીકે, પ્રથમ સ્વર જેને આપણે પૂજ્ઞ કહીએ છીએ તે જ જાતનો સ્વરની સીધી લીંટીએ બીજો પડજ મળે તેને તાર પડજ કહેવાય છે. આ બે પડજ વચ્ચે કાનને અનુકૂળ લાગતાં અમુક અતરો નક્કી થયાં તે સ્વરો કહેવાય છે. આવા સ્વરોની સંખ્યા સાત છે અને તેને આપણે સંગીતસપ્તક તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ સ્વરો પડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, દૈવત અને નિષાદ છે. પડજ કેટલા આન્દોહનો કે કમ્પન સંખ્યાનો અનેકો છે તે માટે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કયાંય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલ જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ આધુનિક સમયમાં તે ૨૪૦ ની કમ્પન સંખ્યાનો છે તેમ માનવામાં આવે છે. એટલે પડજના ૨૪૦ આન્દોહનો થાય તો તાર પડજના ૪૮૦ આન્દોહનો થાય. આ બે સ્વરો વચ્ચેનું વચલું પ્રમાણ ૩૬૦ આન્દોહનોનું થાય અને પંચમ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે પડજ અને પંચમ વચ્ચેનો મધ્યસ્થ સ્વર તે ૩૦૦ આન્દોહનોનો થાય અને આ સ્વરને ગાંધાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હવે ગાંધાર અને પડજનો નૈસર્ગિક સંવાદ છે. જેઓના કાન તંતુરના સંચુકારથી ટેવાયેલા હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે તંતુર પર તારની જવારી ખેંચ્યા પછી પડજમાંથી ગાંધાર સાંભળી શકે છે. એટલે પડજ સાંભળ્યા પછી તેમાંથી જ ઉદ્ભવતો ગાંધાર સ્વર પર સ્થાન મેળવવું સહેલું થઈ પડે છે, અને પંચમ અને પડજ વચ્ચેનું મધ્ય

પ્રમાણુ પણ ગાંધાર જ થાય છે. આમ ગાંધારની રીતિથી ગંધી રીતે સાનુકૂળ અને છે. જેવી રીતે પડજામાંથી ગાંધાર સંલગ્ન છે તેમ પંચમમાંથી ઋષભ સ્વર સંલગ્ન છે. પડજ, ગાંધાર અને પંચમ આમ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થતાં ઋષભના સ્થાન માટે કોઈ કહેવાપણું રહેતું જ નથી. ઋષભ દેખીતી રીતે ગાંધાર કરતાં નીચી અવસ્થાનો હોવાથી ગાંધાર પહેલાં ઋષભ સ્થાન લે છે. ઉપરાંત પડજ ગાંધાર વચ્ચેનું મધ્ય સ્થાન પણ ઋષભનું છે. આવી રીતે સ્વરસમૂહના સારંગમ તેમ આર સ્વરો નૈસર્ગિક મહાસંવાદથી જ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સારંગમ તે પૂર્વોગના સ્વરો મળતાં મધ્યમ પોતાનું સ્થાન સહજ રીતે મેળવી લે છે. અવાજની ખાસ ખાસિયત છે કે એક સ્વરથી બીજા ઉપર જતાં તે કુદકાથી ચાલે છે અને તેમ થતાં તે મધ્યમ પર વિશેષ આવે છે. મધ્યમ એ ગાંધાર અને પંચમ વચ્ચેનો અગર મધ્યસ્થ સ્વર નથી પણ મધ્યમના આંદોલનો બેઠાંએ તે કરતાં ૧૦ ઓછા પ્રમાણમાં રહે છે. તેમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ વધુ સ્વચ્છ થાય છે. ઉપરાંત પડજ અને મધ્યમ તથા ઋષભ અને પંચમ વચ્ચે પણ નૈસર્ગિક સહગવાદ છે. આવી રીતે સ્વરસમૂહના પૂર્વોગના ગંધાર સ્વરો આપોઆપ નક્કી થયા પછી પાછળ રહેતા ધૈવત અને નિષાદના સ્વરોના સ્થાન નિયત કરવા બહુ મુશ્કેલ નથી. આપણા પૂર્વજોએ સ્વરોની કમ્પન સંખ્યા કે આંદોલનોની ગણતરીમાં આધુનિક સમયમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ નક્કી કરવામાં આવેલ છે તેમ નક્કી કરેલ નથી. પણ સ્વરવિજ્ઞાન અને સ્વરગણિતનો એક સિદ્ધાંત છે કે કાનને મધુર લાગતા સ્વરો વચ્ચે નૈસર્ગિક સહસંતવાદ છે એટલે તેનું શુણ્ણાત્તર પ્રમાણુ પણ ગણિતના દ્વિસ્થાને સપ્રમાણ હોવામાં આવે છે. પંચમ પછીના ધૈવત અને નિષાદ પણ પડજ સાથેના ઋષભગાંધારના પ્રમાણુ દ્વિસ્થાને મેળવવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં માત્ર ગણિતનો મેલ કરતાં કાનની મુરુચિ પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાયું છે.

દિંદના સૌથી પ્રાચીન વાજિત્ર વીણાના દંડ પર બેસી તેના તારની સળંગ લંબાઈની ૬, ૬, ૬, ૬, ૬ એ વિભાગોએ પડદા મૂકવામાં આવેલ છે. આમ પડદાઓથી તારની મૂળ લંબાઈ ઘોડીથી મેડ સુધીની જે ચતી હોય તે લંબાઈ તે તે પડદાઓથી ઘોડી સુધી ગણતાં અનુક્રમે ૧, ૬, ૬, ૬, ૬, ૬ થાય છે. હવે ધ્વનિનો એક એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ તારના ભાગ કરીએ ત્યારે તે ભાગની કંપન સંખ્યા તારની મૂળ લંબાઈ તથા તે ભાગની લંબાઈના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં થાય છે. જેમકે એક લંબાઈના તારની કંપન સંખ્યા ૨૪૦ રહે તો તારના ૬ ભાગે પાડતાં એટલા પડદાની કંપન સંખ્યા $240 \times 6 = 270$ થશે. આથી ૧, ૬, ૬, ૬, ૬, ૬, ૬, ૬ એ જાંબા વિભાગોની અનુક્રમે કંપન સંખ્યા ૨૪૦, ૨૭૦, ૩૦૦, ૩૨૦, ૩૬૦, ૪૦૫, ૪૫૦, ૪૮૦ થશે. ઉપરના વિભાગોમાં જણાવેલ ૬ અને ૬ ના વિભાગો ઋષભ અને ગાંધારનો ૬ મો ભાગ એટલે $6 \times 6 = 36$ અને $6 \times 3 = 18$ થાય છે. જેમ એક લીંટી અનેક ટિંકાઓની બની હોય છે તેમ સ્વરસમૂહ વચ્ચે અનેક સ્વરો આવી શકે છે. પરંતુ એક સ્વર બીજાથી પારખી શકાય અને બીજાથી જુદો પાડી શકાય તેને હિંદી સંગીતમાં શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ એ સ્વરનું નાનામાં નાનું અંતર છે જે એક સ્વરને બીજાથી સ્પષ્ટ રીતે જુદો પાડે છે. હિંદી સંગીતમાં શ્રુતિની સંખ્યા ૨૨ ની છે. ગ્રીક લોકોએ ૨૪ ની સંખ્યા કરી હતી, જ્યારે કેટલાકે તો ૩૪ ની રાખેલ હતી. તાંબોરના

અશ્વત્થામ પડિયારે ૬૬ શ્રુતિઓ ગણાવી છે. આમ શ્રુતિઓની અનેક સંખ્યા થઈ શકે પણ હિંદી સંગીતના સ્વરસપ્તકમાં ૨૨ શ્રુતિનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી સ્વરસપ્તક એ નૈસર્ગિક સ્વરસપ્તક છે પ્રથમ પડળથી તાર પડળ વચ્ચેનાં અંતરો સમભાગે વિભિન્ન થાય તો તે Tempered Scale સમભાગી સપ્તક કહેવાય છે. આમ કરવાથી કમ્પન સંખ્યા અને સ્વરગણિત સહેલું છે પરંતુ સ્વરમાધુર્ય યથાચર સચવાતું નથી. હિંદી સંગીતસપ્તક ઉપર પ્રમાણે રચાયું હોવાથી નૈસર્ગિક સપ્તસંવાદને જ તેમાં ધ્યાન મળતાં તેમાં સ્વરમાધુર્ય પણ નૈસર્ગિક જ રહે છે. આથી કરીને હિંદી સંગીતમાં યુરોપીય સંગીતમાં જેવામાં આવતા સપ્તસંવાદનો અભાવ રહે છે. હિંદી સંગીતસપ્તકના ત્રણ પ્રકાર છે: મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર. મન્દ્રસપ્તકના સ્વરો કાઢતાં છાતીમાં જોર પડે છે, મધ્યસપ્તક અનાયાસે નીકળે છે, જ્યારે તારસપ્તકમાં મગજમાં જોર પડે છે. કર્ણુન્દિય. ગકિતની અવધી ૧૬-૪૦૦૦૦ આન્દોતનોની છે જે વચ્ચે ૧૧ સપ્તકો શક્ય છે. આમાંથી ૨૪૦ આન્દોતનોથી ગર થતા પડળવાણું સપ્તકને મધ્ય-સપ્તક ગણાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં Middle C Scale કહેવામાં આવે છે.

સંગીતસપ્તક એ કાર્મ જરૂરીથી પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ નથી 'પણ સૈકાઓની મહેનત અને ઉત્કાન્તિનું પરિણામ છે. સંગીતનો ઇતિહાસ મનુષ્યજાત જોટલો જ પુરાતન છે. ભાષા અને વ્યાકરણની જેમ સંગીત અને તેનું શાસ્ત્ર પરસ્પરનો સંબંધ ભોગવતું આવેલ છે સંસ્કૃત પ્રાચીનમાં સંગીતશાસ્ત્ર પણ ખૂબ સંસ્કૃત અને સંપૂર્ણ જેવામાં આવે છે. હિંદુ સંગીતસપ્તક પણ ઘણા જ પુરાતન સમય પહેલાં સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યું હતું.

સ્વર એ શબ્દ કરતાં વધુ ભાવવાદક છે, પણ મનુષ્ય જોટલો દરજ્જે સ્વરની અર્થ-પૂર્ણતા મુકરર કરવા સફળ નીવડે છે તેટલો દરજ્જો શબ્દની અર્થપૂર્ણતા મુકરરતા ચોક્કસ કરી શકે છે નથી. ખૂબ જંગમી અને અસંસ્કૃત માનવીથી માંડી સુધરેલ અને ખૂબ જ સંસ્કૃત માણસોએ સ્વરોનો લાગણી દર્શાવવા ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ તે સમગ્રતવા હતું તેને શબ્દો મળ્યા નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે જીવનની ઝીણામાં 'ઝીણી' વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરી તેનો જીવન સાથેનો સંબંધ નક્કી કરવામાં ખૂબ જ મદદ અને મજા સાધી છે તો હવે સ્વરની અર્થવાદકતા સ્પષ્ટ કરવાનું તેના માટે યાદુ દુધ્કર નથી તેવી અપેક્ષા અરથાને ન જ ગણાય.

મધ્યાન્હના પ્રખર તાપથી ધોમધખતી ધરતીને

રાત્રીની સુધા વર્ષાવતી અંદ્રિકા શીતળતા આપે છે, તેમ આપ્તજનના અવસાન કે વિયોગથી ઝૂરતા હૃદયને વેન્ગાડની ખેલતી છળીઓ, એન્લાન્સેન્ટો અને પેઈન્ટિંગો શાંતિ આપે છે.

રાષ્ટ્રમાન્ય

વેન્ગાડ રટ્ટી ઓ ઝ

૩૬૫, હાહારકાર સામે, મુંબઈ.

૨. ન. ૨૫૭૮૨

સ્નેહી મુરખ્યાશ્રી,

હું બે દિવસ થયાં અહીં આવ્યો છું. અત્યાર સુધી નડિયાદ હતો. હમણા ગુજરાતમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ ખૂબ જોશમાં ચાલે છે. પ્રૌઢ શિક્ષણનું કાર્ય કરનાર ખેડા જિલ્લાનાં શિક્ષકશિક્ષિકાઓનો એક તાલીમવર્ગ નડિયાદમાં ખોલ્યો હતો. એમાં મારે મુદપતિ તરીકે કામ કરવાનું હતું.

એ પહેલાં ઉનાળાની રજા દરમિયાન ખેડા જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ કરવા જનાર શાળા-કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને માટે ત્રણ દિવસનો એક તાલીમવર્ગ ઉત્તરસંગ ખાતે ખોલવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પણ હું ગયો હતો. આવા વર્ગો મારફતે નવા નવા જુવાનો સાથે સંપર્ક સધાય છે, એમને આપણી વાત સમજાવાય છે અને એમના મન કંઈ દિશામાં ગતિ કરી રહ્યાં છે, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આ ત્રણ દિવસના વર્ગમાં ખોણેસોએક જણ આવ્યા હતા. ડેટલાક બી. એ., બી. એસસી. વગેરે પણ હતા. રાજ ગ્રામસદાઈ, ઉપાસના, સંગીત ઉપરાંત કેમ શીખવવું, ખાદીનું મહત્ત્વ, મહાસભાના પ્રધાનમંડળનું કાર્ય, ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ, ગામડાંના પ્રશ્નો એમ ડેટલાક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો રાખ્યા હતાં. આ બધાંનો ખર્ચ ગામના એક જુવાન આગેવાને જ ઉપાડી લીધો હતો. ત્રણ દિવસ પછી આ બધા આખા જિલ્લામાં વેરાઈ ગયા. ૨૬મી સુધી એઓ કામ કરશે. જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં ગ્રામસદાઈ કરશે, જાળકોને મમ્તો રમાડશે, ગીતો અને ભજનો શીખવશે, દેશ અને દુનિયાના સમાચાર કહેશે, સ્વચ્છતા અને એવા જ બીજા વિષયો ઉપર વાતચીત કરશે અને સાથે સાથે અક્ષરજ્ઞાન પણ આપશે. ગામડાંની સ્થિતિનો એકંદર ખ્યાલ આવે એવા ડેટલાક આકાશ પણ ભેગા કરશે. આ માટે અમે એમને એક પ્રજ્ઞાવલિ તૈયાર કરીને આપી છે.

આ રીતે આપણા ભણેલા અને ભણતા યુવાનો કંઈક કામ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ગામડાંમાં જાય એનું સારું જ પગલાંમ આવશે. આપણા દેશનો શિક્ષિતવર્ગ ગામડાંથી વિમુખ જન્યો એ આપણા ગામડાના પતનનું એક મોટું કારણ છે આને આવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આપણે એ શિક્ષિત યુવાનોને ધીમેધીમે પાછા ગામડાને અભિમુખ કરવા મથીએ છીએ.

અહીં અમને જે કોલેજિયનોનો પરિચય થયો તે ઉપરથી તો મને લાગ્યું કે એ વર્ગમાંથી પણ આવા કામો માટે આપણને માણસો જરૂર મળી શકે. એમનામાં પણ કંઈક કરવાની ભાવના હોય છે, પણ આને એ ભાવનાને યોગ્ય પોપણ અને માર્ગદર્શન ન્યાંથી મળવું જોઈએ ત્યાંથી મળતું નથી. આજના આપણા અધ્યાપકો નિષ્પ્રાણ જેવા થઈ ગયા છે. તેઓ આ વિદ્યાર્થીઓને આવા કામો બતાવતા નથી. તેમને આ વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં રસ જ નહીં એવો છે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળે છે મળે છે જ નહીં એવો, અને હળે છે મળે છે ત્યારે પણ જીવનને સ્પર્શતા વિષયોની વાત જ થતી નથી.

વર્ગોમાં ચાલુ પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, પણ જાણે કોઈ દરના પગલા સુસક્રિયા પ્રશ્નો ચર્ચતા હોઈએ, નેની સાથે આપણા કંઈ સંબંધ જ ન હોય એમ શાસ્ત્રીય ચર્ચા થાય, પણ આ તો આપણા પોતાના દેશની વાત છે, એમાં આજે જે કોતિ થઈ રહી છે તેમાં આપણે પોતાને પણ કંઈક કરવાનું આવે છે, એવું બાન જ થતું નથી આને પરિણામે હવાઈ ચર્ચા-જેમાં કશું કરવાપણું ન હોય એવી શાસ્ત્રીય ચર્ચા ખૂબ ચાલે છે પણ કાર્ય કરવાની વાત થતી નથી.

આ વિદ્યાર્થીઓ કંઈક કરવા માગતા હોય છે અને તેમને તેમના અધ્યાપકો તરફથી કોઈપણ પ્રકારનું માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન કે પોષણ મળતું નથી એટલે પોતાની એ બુખને તેઓ સમાજવાદ, સિનેમા અને સુંદરીની વાતો કરીને શમાવે છે. આજે યુવાનો રાજકારણમાં ભાગ લેવાની વાતો કરે છે, પણ રાજકારણમાં ભાગ લેવો એટલે ભાપણો કરવાં અને ચર્ચા કરવી એટલામાં જ બધું સમાપ્ત થઈ જાય છે. એમનો સંપર્ક સાધીને આપણે એમને કર્તવ્યને માર્ગે વાળી શકીએ તો આપણને શૈક્ષિકણના કાર્યમાં જખરો સાથ મળે. અને સાથેસાથે આ આપણા ઊગતા નાગરિકને પોતાના દેશનો સાચો પરિચય થાય. વળી શાળા મદાશાળામાં જે કેટલાક હવાઈ ખ્યાલો બાંધ્યા હોય તે પણ વસ્તુસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી મુઘરે અને સાચી કોઈ દિશા સૂઝે. અસ્તુ.

નરિયાનો વર્ગ દસ દિવસનો હતો. તેમાં આવનાર બધા જ શિક્ષકો હતા. એ વર્ગમાં એકંદરે ૧૦૪ ભાઈબહેનો આવ્યાં હતાં. ૧૦૧ ભાઈઓ અને ૩ બહેનો. તેમાં પાંચ મુસલમાનો, અને ત્રણ હરિજનોનો સમાવેશ થતો હતો. એમાં ધરમ થે હતા અને જુવાનો હતા. આમ છતાં સૌએ આખી દિનચર્યામાં ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

મળરકે ચાર વાગે ઉઠવાનું હતું અને તળાવે જઈ નાહી આવવાનું હતું. બધા માટે પીવા વાપરવાનું પાણી ભરવાનું, રહેવાના અને વર્ગના ઓરડા વાળવાના, યોગાન વાળવાનું, દીવાળત્તી કરવાનાં, શાક સમારવાનું, પીરસવાનું, એમ બધાં જ કામો જાતે કરવાનાં હતાં. પોતાના વાસણો માંજવાનાં તો હોય જ. આ બધું સૌએ હસતાં હસતાં કર્યું. સાંજે કવાયતમાં અને રમતમાં મુદ્દાં જુદા કાકાઓએ પણ હોંસથી ભાગ લીધો. સૌમાં કંઈક નવું જાણવાની, નવું અનુભવવાની વૃત્તિ જણાતી હતી. આપણા દેશની પ્રાણશક્તિ વધતી જાય છે, એનાં આ બધાં વક્ષણો લાગે છે.

આ વર્ગમાં ખાસ નોંધવા જેવી અને જેની બધા ઉપર ખૂબ અસર થઈ એવી વાત તો એ હતી કે અમે આ વર્ગમાં કોઈ પણ જાતનો પંક્તિબેદ પાળ્યો નહોતો. જે મુસલમાન અને હરિજન ભાઈઓ આવ્યા હતા તેઓ બધા સામાન્ય માટેથી જ પાણી પીતા હતા, એક જ પંક્તિએ જમતા હતા અને વારા પ્રમાણે સૌને પીરસતા પણ હતા. એકસો ચારમાંથી માત્ર એક જ શિક્ષક એવા નીકળ્યા જે આ અનાચારથી અકળાઈ પાછા ગયા. વર્ગમાં આવેલા મુસલમાનભાઈઓ માથે ફેઝ સાથે જ્યારે દાળભાત પીરસવા નીકળ્યા ત્યારનું દરેક હૃદય હચમચ થઈ આવે છે. આ બધાંની અસર મુસલમાન-ભાઈઓ ઉપર તો ખૂબ જ પડી. છેલ્લે દિવસે વિદાય સમારંભમાં તેમણે એ વસ્તુ વ્યક્ત પણ કરી. તેઓમાંના એક જણે કહ્યું: “હિંદુઓ પણ અમારી સાથે એક માટે પાણી

પીએ, અમારી સાથે એક પકિતએ બેસી જમે, ઝરે, અમારે સાથે પીરસેલાં દાળબાન જમે, એ તો અમે કદી સ્વપ્ને પણ કલ્પેલું નહિ. પણ અહીં તો અમે એ નજરેાનજર જોયું. આવું જો આખા સમાજમાં રોજ ચાલતું હોય તો કેવું સારું !”

અમારી ઉપાસનામાં પણ એ સૌ ભાઈઓ ભજતા અને ધૂનો પણ લગકાન્તા. એમની નમાઝ પણ નિયમિત ચાલુ હતી. એક દિવસે તો એઓમાંથી એક ભાઈએ ઇસ્લામી ભજનો પણ ઉપાસના વખતે ગાઈ સંભળાવ્યાં. આમ કામકામનો ભેદ જૂઠી જવાયો અને સૌ ભાઈભાઈ બની ગયા. આ રીતે પણ મને તો આવા વર્ગો ખૂબ ઉપકારક લાગ્યા.

બીજી એક વાત આટલા ગંધા પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષકોને મેં તો પહેલી જ વાર આમ સાથે રહીને જોયા. કેટલા નિસ્તેજ બની ગયા છે ! ઉપરા અમલદારોએ એમનામાં સ્વમાન કે હિંમત જોવી કોઈ વસ્તુ રહેવા દીધી નથી. સાહેબ સાહેબ કહીને ખુશમત કરવી એ એમની સામાન્ય ભાષા થઈ પડી છે. એઓ એટલા તો દયાયેલા છે કે પોતાની સાચી અગવડો અને મુશ્કેલીઓ મુઠાં રમૂ કરતાં ડરે છે.

એમને માથે આપણા બાવિ નાગરિકો તૈયાર કરવાનું કામ આપણે નાખેલું છે. જો એમની ભીતિ દૂર કરવામાં ન આવે, એમની સાથે સમભાવપૂર્વક વર્તવામાં ન આવે, એમનામાં અમલદારો સાથે સાચી છાતીએ વાત કરવાની હિંમત પ્રેરવામાં ન આવે, એમનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમાન જગાડવામાં ન આવે, અને એમને પોતાનાં સાચા ગૌરવ અને મહત્ત્વનું ભાન કરાવવામાં ન આવે તો આપણું એ રાષ્ટ્રધડતરનું કામ કદી થવાનું નથી. તેજસ્વી નાવર્ધતમસ્તુ એ પ્રાર્થના આજે આપણી શાળાએ શાળાએ ગમ્યવવાની જરૂર છે. આજે પ્રજામાં જે નવું જીવન, નવું ચેતન સળવળી રહ્યું છે તેનો લાભ લઈ કેળવણી ખાતાના વડાઓએ પોતાના અધિકારીઓ અને અમલદારોને સૂચના આપવી જોઈએ કે શિક્ષકો સાથેના વર્તવમા અમલદારશાહી તોડ ન હોવા જોઈએ, પણ મોટાભાઈને છાત્રે એવાં સમભાવ અને મદદ કરવાની વૃત્તિ હોવાં જોઈએ; શિક્ષકોના દોષો જ જોવાની કાકદષ્ટિ નહિ, પણ એમની મુશ્કેલીઓ સમજી તેનો ઉકેલ સૂચવવાની સ્નેહદષ્ટિ હોવી જોઈએ; શિક્ષકોને રૂઆબથી દયાગવીને દયાયેલા રાખવાને બદલે સમભાવથી એમનાં મન જીતી, નિર્ભયતા પ્રેરી એઓ પોતાના મનની વાત મોકળે મને કહેતા થાય એવું કરવાની જરૂર છે. જે આપણે આટલું પણ નહિ કરી શકીએ તો પછી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે નવો મહાન ક્રાંતિકારી પ્રયોગ આપણે કરવા માગીએ છીએ તે શરૂ થતાં જ ઘૂંટનાઈ જશે એવો ભય રહ્યા કરે છે.

અહીં બેગા થયેલા શિક્ષકોમાંથી સિતેરેક જણ તો આપણે સાહચી રાત્રિશાળાઓ ચલાવતા હતા ગાંડીનાઓ જઈને શરૂ કરવા માગતા હતા. એમાંના ગંધા જ સેવાભાવી, કંઈક કરી છૂટવાની વૃત્તિવાળા હતા. આપણે જો એમની સાથે વધારે નિકટનો પરિચય સાધી શકીએ તો સહેજે એમની મારફતે ગામે ગામે રાષ્ટ્રીયતાનો સંદેશ પહોંચાડી શકાય એમ મને લાગ્યું.

અમે એક દિવસ રાતે પરિચયનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. દરેક જાણુ પોતપોતાનો પરિચય આપે એવું રાખ્યું હતું. આમાંથી અમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. કેટલાય શિક્ષકો કેટકેટલા ધંધા કરી કરીને આખરે પાછા શિક્ષક થાય છે. કેટલાંક ખૂબ આપભોગ આપીને શિક્ષણનું કામ કરનારા હોય છે, કેટલાય નોકરી મળે એ આશાએ મહિનાના મહિના બસકે વરસો સુધી હોમવર્કારી કરનારા એટલે ઘરનું ખર્ચને છોકરાં ભણાવનારા હોય છે. આ પરિચયમાંથી અમને આ શિક્ષકોની રિયલિટી સારો ખ્યાલ આવ્યો કેટલાક પરિચયોથી ખૂબ આદર જંગ્યો, આનંદ થયો, આશા પ્રગટી.

'આ વર્ગ' દસ દિવસનો હતો, એટલે અમે વ્યાખ્યાનો ઘણા ગોઠવી શક્યા હતા. વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં અમે એક દષ્ટિ રાખી હતી. પ્રૌઢ શિક્ષણને માટે સારી પદ્ધતિ જતાવવી એ એક વાત. દેશમાં યદ્ય રહેલી ક્રાંતિની સમજ આપી એ ક્રાંતિમાં સમજાવવાનું કંઈક ભાગ સેવાની વૃત્તિ જગાડવી એ બીજી વાત. શિક્ષકના કાર્યનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ સમજાવવું એ ત્રીજી વાત.

રોજ એક કલાક અમે સંગીત ખાતે કાઢ્યો હતો. એમાં જાળગીતો, ગણગીતો, પ્રચારગીતો, ભજનો વગેરે શીખવ્યાં, ગાઈ જતાં, ગવડાં રજનના કાર્યક્રમ દ્વારા શિષ્ટ હાસ્યવિનોદનો પણ પરિચય કરાવ્યો અને આ પ્રસંગે શ્રી દરજાગ્રંથો, ખેડા બિલ્લા મૂલ ખોડાનાં પ્રમુખ શ્રી ભક્તિવ્રક્ષમીળા, બિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રાવજીભાઈ, ધારાસભાના સભ્ય શ્રી જાણભાઈ વગેરે હાજર હતાં અને એમણે આ ગદ્યામાં ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો એટલે એની અસર શિક્ષકો ઉપર ખૂબ સારી પડી હતી.

અત્યાર સુધી આપણે આ શિક્ષકવર્ગને મળી જ શકતા નહોતા. આજે એવી પરિસ્થિતિ છે કે આપણે એમની સાથે મળી શકીએ છીએ. તો આપણે આપણી વાત એમને કહેવાના અનેક પ્રસંગો યોજવા નેઈએ, આપણા સંપર્ક વધારવો નેઈએ શિક્ષક જ સમાજનો સાચો નેતા છે. આપણા શિક્ષકોને પણ જો આપણે નવજીવનના અગ્રદુતો બનાવી શકીએ તો આપણા સમાજમાં પણો લાવવાનું કામ ઝટ અને સહેલાઈથી થઈ શકશે.

આવા સાતઆઠ દિવસનાં ટૂંકા ટૂંકા તાલીમવર્ગો ખોલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા આપણા કાર્યકર્તાઓ જોડે પ્રાંતિક શાળાના શિક્ષકોનો સંપર્ક સાધવામાં આવે તો આપણા શિક્ષણમાં કંઈક નવું તેજ, કંઈક નવો પ્રાણ, કંઈક નવો આનંદ જોવા પામીશું, એવું મને આ દસ દિવસના અનુભવ ઉપરથી લાગ્યું છે.

એક વાત હું વચમાં લખવાની જૂલી ગયો એટલે હવે ચાલી અંતે લખુ છું. આ વર્ગમાં અમે એક કલાક કાતણ માટે પણ રાખ્યો હતો. પરિણામે ગદ્યા શિક્ષકો કાંતતાં શીખી ગયા. કેટલાકને એ વસ્તુનો ચેપ પણ લાગ્યો અને તેઓ રેટિયા પણ ખરીદી લઈ ગયા. બીજા કેટલાક તકલી ખરીદી લઈ ગયા. પૂણી પણ ગઈ. આ વર્ગમાં-કાંતણ-વર્ગમાં-રેટિયા વિષે, ખાદી વિષે અનેક વાતો પણ કરવામાં આવી હતી. આમ થોડા રેટિયા અને થોડી તકલી ભેગી ખાદીની અને સ્વદેશીની વાતો પણ ગામડાંમાં ગઈ, નવા, આજ સુધી અરપટ રહેલા વર્ગમાં ગઈ, ધારે તો એ વસ્તુનો પ્રચાર કરી શકે એવા વર્ગમાં ગઈ.

બસ ખાસ.

હું ચોથી સુધી અહીં રહેવાનો છું. પછી પાછો અમદાવાદ. મુંઝઈ આવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. આવત તો તમે મને જરૂર પૂછત કે શું ચાહે છે? આટલા દિવસ શું કર્યું? એટલે ત્યાં આવ્યા વિના પણ હિસાબ મોકલી આપ્યો છે. હમણાં રોજ હમર પંદરસો વાર કાંતવાનું ચાહે છે. આ રગમાં દોઢશેર બશેર સૂતર કંતાઈ જશે. મારે આવતે વરસે ઈતિહાસ લેવાનો છે એટલે હમણાં તો ઈતિહાસ વાંચું છું.

તમારી તમિયત સારી હશે, અને તમારું કામ ધમધોકાર ચાલતું હશે. વિવેચનના લેખોમાંથી પરવારી ગયા?

હાલ એજ.

સિ. શેહાધીન,
નગીનદાસ પારેખનાં વંદન.

તૂંમય હું રફીક !

‘સરોદ’

છે શ્રાંત છેક તન ને મન છે સુવાણું
તો ચે લખાવ કંઈ ને કંઈ તું પરાણે
ને હું લખું; સમજી તે ન શકું હું શાને,
મારે ન મારું પણ જીવન દોરવાનું !

સોંધુજલે સફર જહાણ કરે મહાન,
ભમિં ભરી ભરી, કુદે ખની એકતાન;
તેને ય ભાવિદીથ વાયુ કરે જ સોંપી
રાહે રહેવું નિજ; એ જ પ્રભુની શાન.

મેં મૂકી આ કલમ, એવું પરાશ્રયે તો
તારાય જીવવું નથી, કર રહાય સો તે;
તારો કુંઢે પવન ઉર સઢે ભલે ને
હું નહું જ એક પણ વામ વઢારવાનો !

લે ! કુંકથી તુજ લખાઈ ગયું કંઈક !
મારો વૃથા ગરવ; તૂંમય હું રફીક.

એક કબજેગીરી પછી

આ સપ્ટેમ્બરમાં ત્યારે યુરોપના ચાર માંધાતાઓએ લેગા યર્થ ને મ્યુનિચમાં નવું વર્સેલ્સ રચ્યું ત્યારે તટસ્થ વિચારકોને એના ગમખવાર ભાવિની શંકા નહોતી રહી. બળજબરી ને સામ્રાજ્યવાદી સ્વાર્થને જોરે નાનાં કે નમળાં રાજ્યોના ભોગ બેનાર અન્યાય ઉપર રચાતા કરારો શાંતિ કે સલામતી લાવી નહિ શકે. ચેમ્બરલેઈનને માટે તો એક બીજા સ્વરૂપે એ કરારો ચતુર્શૃંગી કરારો જ હતા; જેને માટે હિટલર સત્તાસ્થિત થયા પછી ખિટન મથતું જ રહ્યું હતું અને જેની સહજતામાં એગિસીનિયા વચ્ચે આવી પડ્યું હતું. મ્યુનિચ કરારો વખતે ચેમ્બરલેઈનની રાહબરી હેઠળ એંગ્લો-જર્મન હિતસંબંધો એમની પરદેશનીતિ પૂરતા તો એકરાહિયા બન્યા. પહેલેથીજ હિટલરની પરદેશનીતિના બે પ્રધાન સૂત્રો હતાં: એક, મહાયુદ્ધ પછી ક્રાંસની જામેલી યુરોપીય સર્વોપગિતા તોડી નાખી એને રચાને જર્મન ખડપ્રભુત્વ ધ્યાપિત કરવું; બીજું, યુરોપમાં જર્મની વિરુદ્ધ કોઈ પણ મહારાજ્યોનું જુથ જામવા ન દેવું અને તેટલા માટે સામ્યવાદી લાલ રશિયાને તફન આટૂં પાડી દેવું. ક્રાંકો-સોવિયેટ કે એંગ્લો-સોવિયેટ સંધિ, મૈત્રી કે બેડાણ ન થવા દેવામાં આવે તો જ યુરોપનાં જર્મની સામે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ અસરકારક પ્રતિકારી ગઠજુથ ખડું ન થાય, જે જર્મન મહેચ્છા પૂરી થવામાં આધારૂપ યર્થ પડે. જર્મની પૂરતો શસ્ત્રસાજ કરી લે એટલે ક્રાંકો-બ્રિટિશ બેડથું એને હમાવવા નેટલી મગફરી નહિ બતાવી શકે. આ ઉપરાંત જર્મની સાથે ઈટલીને પણ જે 'અભંગ ને અનિવાર્ય' લશ્કરી સાથી તરીકે યુરોપના રાજકીય શેતરંજ ઉપર મૂકી શકાય અને રશિયાને આટૂં જ રાખી શકાય તો ક્રાંકો-બ્રિટિશ જળ સામે યુરોપમાં જર્મન, બળનો ઓરંગો જામે. આ મુશ્કેલી હિટલરે પોતાની પરદેશનીતિ ઘડી. રશિયન સામ્યવાદના ઝડપી પ્રસરણનો ભ્રમ પેદા કરી પોતે સત્તાધારી બ્રિટિશ ટોરીઓને મિત્ર બનાવ્યા ને એમનાંમાં પશ્ચિમ યુરોપી ચાર ગળ્યો વચ્ચે પરસ્પર ચડાઈ ન કરવાની જર્મની અને ઈટલી સાથે કગર કરવાની લાલચ જમાવી. મ્યુનિચ આ લાલચ અને સોવિયેટ અસરના પ્રસરણના બળતું દ્વિવિધ પગિલામ હતું. મ્યુનિચ ખાતે થયેલ ચતુર્શૃંગી કરારનું પાલન હિટલર તરફથી કરવામાં આવ્યું હોત તો યુરોપિયન રાજકારણ ને યુરોપીય તત્વારીખ કોઈ જુદી જ સૂરત ધારણ કગત. પણ હિટલરે શા માટે એ કરારનો એકદમ ને એકપક્ષી ભંગ કરી ક્રાંસ અને ખિટનને પોતાથી અલગ પાડી દીધાં અને રશિયાને જર્મન વિરોધી જંગરા જુથમાં દાખલ થવાની તક ઊભી કરી આપી એનાં કારણો જોતાં પહેલાં મ્યુનિચકરારભંગ યતાં યુરોપના બે પ્રમુખ રાષ્ટ્રો, ક્રાંસ ને ખિટનની પરદેશનીતિમાં ને યુરોપિયન રાજકારણમાં શા શા મહત્વના ને તકમ્પર્શી ફેરફારો થયા તે જોવું જોઈએ.

અમાં જ વિગ્રહી સાધનો સાથે જોડાશે. અમેરિકન નૌકાદળ, હવાઈ દળ અને બ્રહ્મદળની છૂપી બાળતો ખોળી કાઢવા માટે જર્મની તરફથી અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત પણે રચનામાં આવેલી જમસૂરી જળનું પકડાર્જ જવા પણું, યહૂદીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર, ઝેકાર્સ્લોવેકિયાની કમ્યુનિસ્ટી, ફાસિસ્ટ લશ્કરી જોડાણ વગેરેને લીધે 'યુ. એસ. એ. અને દુનિયાના બીજા વ્યવસ્થિત દેશોને સામુદાયિક સત્તામતીના ધોરણ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણવાદ સામે વિગ્રહી મોરચો ખડો કર્યો સિવાય જળતથાતિને માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

હિટલર અને મુસોલિનીએ પોતાની એકામ નીતિને કારણે એમની સાથે મોટા ભોજો (અસખત, ઓરિજિના, ઝેકાર્સ્લોવેકિયા જેવાં બીજાં રાજ્યોને ભોજો) આપીને પણ ભાઈ-બધી કરવા ધન્યતા યોગ્યસ્થિતિ અને એના ટોરી જોડીદારોને વિરોધી દળમાં હાંસેલી મૂક્યા છે. બ્રિટિશ અત્યાચારી ટોરીઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો કે ફાસિઝમ વિરોધી દળ ન જ રચવું. અને એવું દળ રચાય તોપણ સોવિયેટ રશિયાને એમાં ન જ દાખલ 'કરવું'. એમને એ મોટામાં મોટી બીઠ હતી કે જો રશિયાને યુરોપીય નાનાંમોટાં રાજ્યોના સમુદયમાં એક મહારાજ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે તો એને આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્પ્રદાયનો પ્રચાર કરવાનું ને એ રીતે ભાવિ વિગ્રહમાં દરેક દેશમાં મૂડીવાદ સામે આંતરવિગ્રહ જગાવવાની એક મોટી તકનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી આપવા જેવું થશે. આમ થાય તો રશિયા સિવાય વિગ્રહમાં પડનાર બંને પક્ષોનાં રાજ્યોમાં વિગ્રહ બે મેદાને લડાય એક મોરચા ઉપર અને બીજો સરહદની અંદર આંતરવિગ્રહને સ્વરૂપે. આ બે મોરચાના કેડ ભાંગી નાખે એવા વિગ્રહમાંથી માત્ર રશિયા જ બચી શકે. આ પરિસ્થિતિ કે જે ટોરી હિટલરના મૂળમાં જ થા કરે છે એમાંથી બચવા માટે બ્રિટિશ ટોરીઓએ ઓછા અનિષ્ટરૂપી હિટલર મુસોલિનીને સતોપવાનો વ્યવસ્થિત પેંતરો રચ્યો. ઝેકાર્સ્લોવેકિયામાં મોકલવામાં આવેલું રચિત શિષ્ટમંડળ, સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં ક્રાંતોને મળતી જર્મન-ઈટાલિયન મદદને અશુભ રાખી સ્પેનિશ સરકારને મળતી મદદ અટકાવવાના હેતુથી જીતું કરવામાં આવેલ નોન ઈન્ટર્વેન્શન કમિટીનું કમઠાણ વગેરેની પાછળ બ્રિટિશ સરકારનો એ જ હેતુ હતો. અનિચ્છ કરાર એ હેતુની પરાકાષ્ટા હતી. પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી ફાસિસ્ટ સર-મુખત્યારો એ બ્રિટિશ નીતિને જીંદી ખીણમાં ધકેલી મૂકી. પરિણામે આજે હવે ન છૂટકે બ્રિટન રશિયા સાથે લશ્કરી જોડાણની વાટાઘાટમાં જીત્યું છે. પોલાંડ, રુમાનિયા અને ટર્કીને આક્રમણ વખતે ક્રાંતો-બ્રિટિશ તાત્કાલિક મદદની બાહેધરીઓ આપવામાં આવે છે. પણ આ બાહેધરીઓ પૂરી કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાની મદદ અનિવાર્ય છે એમ હથણાં જ મિ. લોર્ડ જ્યોર્જે જણાવ્યું છે. આ બાહેધરીઓ અપાયા બાદ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોએ વડાપ્રધાનને જણાવ્યું હતું કે ભૌગોલિક મર્યાદાઓને કારણે રુમાનિયા કે પોલાંડ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણ થાય તો ક્રાંતિ અને બ્રિટન એકલાં એ દેશોને અસરકારક મદદ નહિ આપી શકે. જવાબદાર બ્રિટિશ લશ્કરી તરફોએ એ પણ અભિપ્રાય આપી દીધો કહેવાય છે કે આજે સોવિયેટ રશિયા સમગ્ર યુરોપમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સૌથી બળવાન રાષ્ટ્ર છે અને ભૌગોલિક રીતે સૌથી વધારે અલેક્ષ હોઈ સત્તામત છે. આને કારણે છંવટે બ્રિટિશ ટોરીઓના રાજ્યોને સોવિયેટ મૈત્રિ માટે વાટાઘાટો શરૂ કરવાની દરજ પડી છે. પણ આજે સોવિયેટ સરકારને બ્રિટિશ કે કંઈ મૈત્રિની એટલી

પાડીને પોતાના બાવિ પરાજય ઉપર મહોર મારી હતી. પહેલેથી જ પોતાના વિચારો પરાજય ઉપર પાડી મહોર મારવાની નીતિ વર્તમાન ઇતિહાસમાં આંધળા સરમુખત્યારો જ અનુસર્યા છે.

હિટલરે કેવી રીતે નિષ્ફળ જશે!

જર્મનીની લશ્કરી તાકાતની દૃશ્યએથી જોતાં જક પ્રખરે જર્મન ત્રીજી રીથ સાથે જોડીને હિટલરે એક જામરી થોપ ખાધી છે. ગત મહાયુદ્ધ પહેલાંના ઓસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર થવાની જામરી તેજદિલીવાળી પ્રખ્યાતે પરાણે દયાવી રાખવાને લીધે આધુનિક યુદ્ધમાં અતિ જરૂરી રાષ્ટ્રીય એકદિલી ને કંઠ શિખત ન રહ્યા. એને લીધે એ સામ્રાજ્યમાં વસતી વિરોધી પ્રખ્યાત નક મળતાં મિત્રરાજ્યો સાથે મળી ગઈ. ઓસ્ટ્રો-જર્મન પરાજયનું આ પણ એક જામરું કારણ હતું. યદ્યપિ રીથસાથે આવી વિરોધી પ્રખરે જોડીને બાવિ વિચાર વખતે હિટલર આંતરવિચારની પાકી સમજવટ કરી રહ્યો છે.

પ્રદેશો મળવવાની આંધળિયા નીતિને વશ થઈને કૈરે સિટિશનોકા પ્રભુત્વને પડકારવા માટે જામર નૌકા કાઢશે તૈયાર કરવાની જામરી યોજના અમલમાં મૂકી હતી અને સિટનને નિર્ણયાત્મક કામે જર્મની વિરોધી કરી મૂક્યું હતું. મ્યુનિચ કરારનો ભંગ કરી ઓસ્ટ્રોવેકિયાને નાખૂદ કરવાથી અને ૧૯૩૫ના એપ્રિલ-જર્મન નૌકા કરારો રદ કરીને ૧૯૩૬માં હિટલરે સિટનને જર્મની વિરોધી દળની સરદારી મોંપી છે.

ફાસિસ્ટ વિચારો આક્રમણવાદી નીતિનો અસરકારક સામનો કરવા માટે જોઈતી હેતુશુદ્ધિના અભાવને લીધે અને એને માટે અનુસરવી પડતી સામુદાયિક સલામતીમાં માનનાર્થક રાષ્ટ્રોના એકી કરણમાં સોવિયેટ રશિયાને દાખલ કરવાની અનિચ્છાને કારણે ફાસિસ્ટ હિટન વગેરેએ અતાવેલી નળજાઈને લીધે ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોને એગિસ્ટીનિયાના દાખલા ઉપરથી અણધારી સફળતાની ઝળૂની આજા અંધારાં એ પ્રજા તરત જ હિટલરે ૧૯૩૬ની શરૂઆતમાં રહાઈને લેન્ડની કિલ્લેખાંદી જાહેર કરી ને નિષિદ્ધ જર્મન પ્રદેશમાં લશ્કર દાખલ કર્યું. આનો અસરકારક જવાબી સામનો કરવામાં ફાસિસ્ટ અને હિટને ભારે નળજાઈ અતાવી. આ પછી તો આક્રમણ, દમ મરાવવાની નીતિને, ઝળૂની કળ્પજગીરીને ખાલસાનીતિને ફાસિસ્ટ સુત્રધારોએ રીતસરનો અમલ શરૂ કર્યો. આ સાથે અસાધારણ ગતિએ ને અત્યૂર્વ વ્યાપ ઉપર શસ્ત્રીકરણ શરૂ કર્યું. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ના માર્ચના ત્રણ વરસનો યુરોપીય ઇતિહાસ એટલે ઓર્થોડોક્સ જાતનાં સધિપત્રો, વચનો, સ્વાતંત્ર્ય વગેરેના ભગનો ને અઝમતા વિચરનો ઇતિહાસ છે. લોકશાસનવાદી દેશોની વિચારો નળ જાઈનો હિટલર-મુસોલિનીએ છેક છેવટ સુધી લાભ લીધો અને હિટન અને ફાસિસ્ટ સલામતી સાથે એ પહેલાં એમનાં ધગવ્યાપી ને સામરઆદી, સામ્રાજ્યનાં એકેએક મથકોએ ભયકારક હદે પોતાનાં લશ્કરી સામં થાણાં બનાવી કરી દીધાં. જામરુદ્ધી સિંગાપોર સુધીનો સિટિશ ધોરી રસ્તો આવતા વિચરમાં એને લીધે લગભગ નકામે થઈ પડવાનો છે.

આમ છતાં ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોની નરાતાળ આંધળિયા નીતિને કારણે જ્યારે પણ વિચર ફાટશે ને વંખતે ફાસિસ્ટ-હિટનને પહેલે દુનિયાના રાષ્ટ્રોનો ઘણો મોટો ભાગ પોતાનાં

બધાં જ વિચારી સાધનો સાથે જોડાશે. અમેરિકન નૌકાદળ, હવાઈ દળ અને ભૂમિદળની છૂપી બાગતો ખોળી કાઢવા માટે જર્મની તરફથી અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત પણે રચનામાં આવેલી બસૂસી જળનું પકડાર્જ જવા પછું, ચૂદીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર, ઝેકોસ્લોવેકિયાની કળાજોગીરી, ફાસિસ્ટ લશ્કરી જોડાણ વગેરેને લીધે યુ. એસ. એ. અને દુનિયાના બીજા સ્વતંત્ર દેશોને સામુદાયિક સહામતીના ધોરણ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણવાદ સામે વિચલી મોરચો ખડો કર્યો સિવાય જળતણાંતિને માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

હિટલર અને મુસોલિનીએ પોતાની એકામ નીતિને કારણે એમની સાથે મોટા ભોગો (અસંગત, ઓસ્ત્રિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવા બીજાં રાજ્યોને ભોગે) આપીને પણ ભાઈ-બાઈ કરવા ધ્વજતા એન્ગરલેક્ષન અને એના ટોરી જોડીદારોને વિરોધી દળમાં હસેલી મૂક્યા છે. બ્રિટિશ અત્યાધાતી ટોરીઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો કે ફાસિઝમ વિરોધી દળ ન જ રચવું અને એવું દળ રચાય તોપણ સોવિયેટ રશિયાને એમાં ન જ દાખલ કરવું. એમને એ મોટામાં મોટી બીક હતી કે જો રશિયાને યુરોપીય નાનાંમોટાં રાજ્યોના સમુદયમાં એક મહારાજ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે તો એને આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્પ્રવાદનો અચાર કરવાનું ને એ રીતે ભાવિ વિગ્રહમાં દરેક દેશમાં મૂડીવાદ સામે આંતરવિગ્રહ જગાવવાની એક મોટી તકનાં દાર ખુલ્લાં કરી આપવા જેવું થશે. આમ થાય તો રશિયા સિવાય વિગ્રહમાં પડનાર બંને પક્ષોનાં રાજ્યોમાં વિગ્રહ બે મેદાને લડાય એક મોરચા ઉપર અને બીજો સરહદની અંદર આંતરવિગ્રહને સ્વરૂપે. આ બે મોરચાના કેડ ભાંગી નાખે એવા વિગ્રહમાંથી માત્ર રશિયા જ બચી શકે. આ પરિસ્થિતિ કે જે ટોરી લિટલ'બ'ધોના મૂળમાં જ ધા કરે છે એમાંથી બચવા માટે બ્રિટિશ ટોરીઓએ ઓછા અનિષ્ટરૂપી હિટલર મુસોલિનીને મંત્રાપવાનો વ્યવસ્થિત પેંતરો રચ્યો. ઝેકોસ્લોવેકિયામાં મોકલવામાં આવેલુ રચિમેન શિષ્ટમંડળ, સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહમાં ક્રીકોને મળતી જર્મન-ઈટાલિયન મદદને અક્ષુણ્ણ રાખી સ્પેનિશ સરકારને મળતી મદદ અટકાવવાના હેતુથી બીજાં કરવામાં આવેલ નોન ઇન્ટર્વેન્શન કમિટીનું કમઠાણ વગેરેની પાછળ બ્રિટિશ સરકારનો એ જ હેતુ હતો. અનિચ્છ કરાર એ હેતુની પરાકાષ્ટા હતી. પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી ફાસિસ્ટ સર-કુખત્યારો એ બ્રિટિશ નીતિને જોડી બીજામાં ધકેલી મૂકી. પરિણામે આજે હવે ન છૂટકે બ્રિટન રશિયા સાથે લશ્કરી જોડાણની વાટાઘાટમાં જતરું છે. પોલાંડ, રુમાનિયા અને ટર્કીને આક્રમણ વખતે ક્રીકો-બ્રિટિશ તાત્કાલિક મદદની બાહેધરીઓ આપવામાં આવે છે. પણ આ બાહેધરીઓ પૂરી કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાની મદદ અનિવાર્ય છે એમ હથણાં જ મિ. લોર્ડઝ જ્યોન્ જણાવ્યું છે. આ બાહેધરીઓ અપાયા બાદ બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોએ વડામધાનને જણાવ્યું હતું કે ભૌગોલિક મર્યાદાએને કારણે રુમાનિયા કે પોલાંડ ઉપર ફાસિસ્ટ આક્રમણ થાય તો ક્રીક અને બ્રિટન એકલાં એ દેશોને અસરકારક મદદ નહિં આપી શકે. જવાબદાર બ્રિટિશ લશ્કરી તત્વોએ એ પણ અભિપ્રાય આપી દીધો કહેવાય છે કે આજે સોવિયેટ રશિયા સમસ્ત યુરોપમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સૌથી બળવાન ગણ્ છે અને ભૌગોલિક રીતે સૌથી વધારે અબેદ હોઈ સહામત છે. આને કારણે હવે બ્રિટિશ ટોરીઓના રાહજોરોને સોવિયેટ મૈત્રિ માટે વાટાઘાટો શરૂ કરવાની ફરજ પડી છે. પણ આજે સોવિયેટ સરકારને બ્રિટિશ કે કંઈ મૈત્રિની એટલી

અધી ગરજ ન હોવાથી સોવિયેટ પરદેશમંત્રી મોલોટોવે સોવિયેટ પાર્ટમેન્ટ સમક્ષ તાજેતરમાં કરેલ વક્તવ્યમાં પોતાની સરકારનો ચરતો સ્પષ્ટપણે રજુ કરી હતી. આ ચરતો પ્રમાણે સોવિયેટ સરકાર, પોર્ત્રાંડ, રુમાનિયા ને ટર્કીને બ્રિટિશ સરકારે જે જાતની ગેરંટી આપી છે એ પ્રકારની ગેરંટી આપવા જરૂર તૈયાર થાય. પણ સામે પક્ષે બ્રિટન અને ફ્રાંસ સોવિયેટ સરકારની સલામતી માટે સોવિયેટ સરહદ ઉપર આવેલાં નાનાં રાજ્યોને આક્રમણ સામે ગિનજરતી મદદની ખાતરી આપે. બ્રિટનને આ ખાતરી આપવી નથી. ત્યારે સોવિયેટ રશિયા ઉપર આક્રમણ કરવાના આગ્રહ પગથિયા તરીકે એની સરહદ ઉપર આવેલાં લેટવિયા, લિથુઆનિયા જેવાં નાનકડાં રાજ્યોને પ્રથમ હડપ કરવાની જર્મન નેમ સોવિયેટ સરકાર વરતી શકે છે. રશિયાને મદદ કરવાની કપરી કસોટીમાંથી પોતે છટકી જવું અને પોતાની ભેરે ભીડ વખતે એને તાણી લાવવું એ જાતની કૃતનીતિ ચેમ્બરલેઈન અનુસરવા માગે છે. પણ મોલોટોવે કહ્યા પ્રમાણે, રશિયા આજે દશ વરસ પહેલાંનું નમળું ને દરિદ્ર રાષ્ટ્ર નથી; કે એને સામ્રાજ્યવાદી ને ફાસિસ્ટ ડિક્લોમસીની અપવિત્ર શેતરંજમાં ગરજળું ને અનાદત રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભા રહેવાની જરૂર પડે. આજે તો એ મજબૂત ને મગજુ પણ શાંતિપ્રિય રાષ્ટ્ર છે. અને જન ગંધર્વના શબ્દોમાં કહીએ તો, આવતાં ત્રણેક વરસમાં એ દુનિયાનું સૌથી પ્રમળ ને પાણીદાર રાષ્ટ્ર થઈ જશે, માત્ર એટલું કે એ ગાળા દરમિયાન વિચ્છેદ ન થવો જોઈએ. માટે જ રશિયા આજે વિચ્છેદ ટાળવા મંથી રહ્યું છે. અને જે ચેમ્બરલેઈન વારતવદશી રાજપુરુષની માફક આજની કોટાકટીમાં મજબૂત રીતે પોતાની નીતિ ધડે ને ફાસિઝમ વિરોધી રાષ્ટ્રોનો ગ્લૉબલિઝમ મેરઘો—defensive front—એ તો ફાસિસ્ટ ‘માર્ચીંગ બ્લૉ’ની કૂચ ચંબાવી ગકારો. પણ એક બાજુ રશિયા સાથે વાટાઘાટમાં જીતરીને ખાનગી રીતે બ્રિટલર-મુસોલિનીને સમજાવી લેવાની દૃષ્ટી પેરવીઓ આજે ચાલી ગઈ છે એની કેટલાક જાણીતા અમેરિકન પત્રકારોને ગંધ આવી ગઈ છે. પોતાની નીતિ ને હેતુ સંબંધે ભૂતકાળમાં-બ્રિટન ક્યારે-પ્રામાણિક ને નિષ્ઠાવસ રહ્યું છે કે તે આજે બેધારી નીતિની અમલ ન રમે?

પરિણામની બેપરવાઈ ને ઝડપ એ જે માનસિક કારણોથી જે કોઈ પક્ષ વિચ્છેદમાં જતી શકતો હોય તો એકચક્ષી શાસનવાળી જર્મન અને ઈટાલિયન પ્રજા શ્રેયશાસનવાદી દેશોને જતી જાય એમ છે. આજે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ અને નાનાં રાષ્ટ્રોમાં વસતી થીજ મુરોપીય પ્રજાની માનસિક પ્રતિકારી શક્તિ ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોએ તોડી નાખી છે. નહિ તો જે ઝડપે ફાસિસ્ટ દળ ચલાવું જાય છે એટલા જ વેગથી ફ્રાંસ અને બ્રિટને એનો સામનો કરવાના પકે પાંચે પગમાં લીધાં હોત. પણ સામ્રાજ્યવાદની કાળી કારકીર્દિનો ભાર રાષ્ટ્રોને એવું કરવા દે એમ નહોતું.

સામે પક્ષે

બીજી બાજુ ફાસિસ્ટ મૈત્રીજુથનો મરણિયો વેગ કેટલી અધીરાઈથી આગળ વધે છે તે જોઈએ તો જણાય છે કે જેવી બ્રિટને રુમાનિયા, ટર્કી અને પોર્ત્રાંડને વિચ્છેદી મદદ કરવાની આંહેધની આપી કે તંત જ રોમ-બર્લિન રાજનીય ધૂરા ભાગીદારીને ચક્રકરી ભાગી-

દારીમાં વસતાવી નાખતી સંધિ હિટલર અને મુસોલિનીના પરદેશમ ત્રીઓ દર કેન રીજન-
ટ્રુપ અને કાઉન્ટ સીઆનોએ કરી લીધી છે. અને પોલાંડ ઉપર ડાન્ઝીગ આશ્રિતમાં દગાણ
લાવવું શરૂ કર્યું છે. હવે પોલાંડ આગામી યુરોપીય રાજકારણીય હોંસાતોંસીનું તોફાન-
કેન્દ્ર બનશે.

ઈટાલો-જર્મન વિગ્રહી સંધિ

૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં મહાવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યા પહેલાં જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા ને ઈટલી
ત્રિપક્ષી સંધિથી બધાયેલાં મિત્રરાજ્યો હતાં. છતાં ઈટલી જર્મનપક્ષે લડ્યું નહોતું એટલું
જ નહિ પરંતુ ત્રિરાજ્યોના વડાઓ સાથે છૂપી સંધિથી બેઠાઈ જઈ જર્મનીને એણે
છેલ્લ દીધી હતી. આ ઐતિહાસિક હકીકતની પુનરુક્તિ ન થાય એની આજે કૈંઝરનો અનુ-
ભામી હિટલર ખૂબ કાળજી રાખે છે. આથી ઈટલી સાથે લડકડી સંધિ કરીને એ અલડકડો
નથી. એને તો જર્મન વર્ચસ્વ ઈટાલિયન રાજ્યતંત્રમાં ને યુદ્ધ ખાતામાં અત્યુદ રીતે પાંચરી
હેવું છે. આમ થાય તો ઈટલી કોઈપણ રીતે કટોકટી વખતે છટકી શકે નહીં. લડકડી સંધિ
ઉપર સહીસાટાં ચતાં જ જર્મન યુદ્ધવિશારદોની પોકોની પોકો ઈટાલિયન યુદ્ધખાતાને સત્તાવ
આપવાને બદલે એના ઉપર પોતાનો અંકુશ જમાવવા ઈટલીમાં ઊતરો પડી છે. ઈટલીના
છોટા સરમુખત્યાર કાઉન્ટ સીઆનોને હિટલરે સંપૂર્ણપણે પોતાનો કરી લીધો છે. હવે પછી
યુરોપિયન રાજકારણમાં અને રામ-ગર્વિન ધૂરાનો ગતિના સંચાલનમાં મુસોલિનીનો દોર ઓછો
થતો જતાનો. એ જ લાક્ષણિક જર્મન પદ્ધતિનું લાઈ છે. સર્વત્રાણી ને એકદમથી જર્મ-
નીની કિશ્મસી નેતૃત્વની છે; સહકારીની નથી. ઈટાલિયન મેત્રીને અચોક્કસ રાખીને યુદ્ધમાં
પડવાની જૂલ કૈંઝર કરી હતી, હિટલર કરવા માગતો નથી.

તા. ૧૩-૧-૧૯૩૬

આંખની મફત તપાસ

તમારી આંખો આંખના સ્પેશ્યાલિસ્ટ ડોક્ટર

મફત તપાસી આપશે.

ધી પોપ્યુલર ઓપ્ટીકલ સ્ટોર્સ

૪૧૧, કાલબાહેવી રોડ, વસંતવાડી. મુંબઈ: ૨

★ તમારા પ્રિસ્ક્રિપ્શન યેજબ હાઈકલાસ સાઈન્ટિફિક
કાચો છેલ્લામાં છેલી ઢબની ફ્રેમમાં તૈયાર કરી
આપવામાં આવશે.

★ ગરમાને લગતું તમામ કામ અત્યંત સંતોષપૂર્વક
કરી આપવામાં આવશે.

તારનું સરનામું
• FULL VISION •

(૧) માનવ-સમસ્યા

આ પૃથ્વી પર વસતાં માનવીઓ પાસે જે જ્ઞાનસભાર અને શક્તિ એકઠાં થતા આવ્યાં કરે છે તેને વાપરવાની જે સ્વાભાવિક માર્ગ છે, જેમાંથી એક આ ગદી શક્તિઓનો દુરુપયોગ કરી માનવવંશનો આખરી અંત લાવવામાં કારણબૂત બને છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ન હોય. એવા 'ધણાઓનું' પ્રામાણિક મંતવ્ય સ્પષ્ટ સબોમાં સ્પષ્ટ થયું છે કે વિજ્ઞાનની શક્તિઓનો ધોષ સન્માર્ગે વાળવામાં નહિ આવે, તો એ પોતાની જ ધોર ખોલશે. બીજો માર્ગ એ છે કે એનાથી આખોપ મનુજવંશ ઉચ્ચ કોટિનાં મનુષ્યાનો જ બંને બન્ય. અંતે એ મનુષ્યો એવાં થાય કે શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓમાં જેમનો જેટલો જગતમાં અંધારો મળી શકે તેમ નથી.

દેશનું ભાવિ અને સંસ્કૃત્ય માત્ર તેના જન્મમરણપ્રમાણ પર નથી અવલંબતું, પણ તે કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઉછેરે છે તેના પર પણ આધાર રાખે જ છે. એટલે દરેક પ્રગ્ન્યે 'મોટાં' વાત તો ગંભીરતાપૂર્વક વિચારી જ બેવી જોઈએ કે પોતાનો હુદ્દિમાન વર્ગ, દાખલા તરીકે અધ્યાપકો અને વૈજ્ઞાનિક સંઘોષકો, જીવનની જરૂરિયાતોને બરાબર પહોંચી વળાય એટલે પુરસ્કાર વગર મુશ્કેલીએ મેળવી શકે છે કે કેમ. એમને એટલું ઓછું પેતન તો ન-જ મેળવું જોઈએ કે જેથી એમનામાં પોતાને બાળક હોય એ પ્રકારની ધ્રુષ્ટિ અને બાળક થયા બાદ એને સારામાં સારી રીતે ઉછરવાના કોડ જાગે તે પહેલાં જ શમી જાય. સદૃશ 'જીવનનું' સાચું માપ તમે કેટલી મિલકત 'મેગી' કરી છે એમાં નથી, પણ માનવસમાજને એક યાં બીજી રીતે ઉપકારક થઈ પડે એવાં ફેલા પુત્રપુત્રીઓ પૌત્રપૌત્રીઓનો પરિવાર તમારી જીવનલીલા સંજ્ઞાવા બાદ પાછળ મૂકી જાઓ છો તેમાં, અને તમારા જીવનકાળ દરમિયાન બીજાઓનાં ફેટાં બાળકોને સહાય કરી છે, પાત્રનપોષણ કર્યું છે, ભણાવ્યાં છે, યોગ્ય તાલીમ આપી છે વગેરેમાં (એ માપ) મળે છે. જો કોઈ મોટામાં મોટી સમસ્યા હોય તો તે માનવ-સમસ્યા છે સ્વીપુરુષો એ એક જ પ્રકારે આખરે અવશિષ્ટ મૂકે છે કે જેનો મુદ્દારણ તરફ વધારેમાં વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે, પણ કમ નસીએ એ જ વધારેમાં વધારે દુઃસ્વપ્નનો ભોગ બની રહ્યાં છે. આપણે સારામાં સારી એટિમોબાઈસિકા, ત્રિમાનો અને એવી એવી સુખસગવડ આપનારી હજારો વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં એટલા બધા લોભે થઈ ગયા છીએ કે આ ગદ્યાં કદતાં આપણી લણી જ મોટી જરૂરિયાત—સારામાં મારાં માનવીઓ—તરફ આપણું અંતર દુઃસ્વપ્ન આપ્યું છે. વસ્તુઓ અને જ્ઞાન એ બંનેય તેનો ઉપયોગ કરનાર માનવી

કરતાં ઘણાં જ ઓછાં મહત્વનાં છે; અને વિચારગળના આક્રમણનો સામનો કરવા કરતાં વસ્તુઓ સામેના આક્રમણનો સામનો વધારે સહેલાઈથી ને સફળતાથી કરી શકાય છે.

‘વધારે સમૃદ્ધ હવન’ ગ્રામ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રશ્ન જ છે. પણ ઇતિહાસના તન્મો સિવાય બીજાથી આ તથ્ય ક્યારેય નથી સમજાતું લાગતું કે કોઈ પણ ગ્રામ એકાગ્રમારંભે બદલે ત્યાગની ઉપાસના કર્યા સિવાય, તેમજ એકેએકે ખાધા કરવાની પ્રમાદી વૃત્તિને તિર્કાંજલી આપી, સેવાભાવનાનું સેવન કર્યા સિવાય ગૌરવ ગ્રામ કરી શકી હોય; અને ગ્રામ કર્યા પછી દીર્ઘ કાળ પર્યંત ટકાવી શકી હોય. રોગર ડગ્ગથુ, બેખસનના સ્પષ્ટ ગળદોમાં કહીએ તો, “સત્ય જ પ્રગતિનું ઉગમસ્થાન છે, હિંમત અને ધૈર્ય જ સલામતીની જાનની છે, અને ત્યાગ એ જ મ્વાતંમ્યનું પ્રાકટપદાર છે.”*

અમૃતલાલ ના. મોદી

(૨) સન્નિ લોકો વિષે

સન્નિ લોકો પંજતનના કેટલાક ભાગોમાં મળી આવતી ભરવાડ જાતિના છે. તેઓ હજુ પ્રાચીન અવસ્થામાં છે. તેઓ સરદાર પ્રત્યે વફાદાર છે અને તેઓ નેંકળના ૧૨ પુત્રોના વંશમાંથી ઊતરી આવેલા માને છે.

તેઓ બધા સારા શિકારી છે. દરેક જાતના પશુને પકડીને તેઓ ખાઈ જાય છે. સ્વચ્છતાની તેઓ કદી દરકાર કરતા નથી. પશુઓના પર તેમનો નિર્વીહ આગ્રહો હોઈને તેઓને કૂતરા બહુ ગમે છે. તેઓ ઘણી વખત જનાવરોનાં ટોળાંની માધિષ્ટી ધરાવે છે. સ્ત્રીઓ સામાન્યતઃ ઘરવપગશ માટે કાંતતી હોય છે. તેઓના નીચે પ્રમાણે વર્ગ પાડી શકાય:

વસાહતમાં રહેતા સન્નિ લોકો; જેમને માટે ખાસ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે તેઓ; જેઓનો ખાસ વહીવટ કરવામાં નથી આવતો તેઓ અને પાછળના વર્ગની પણ એ જાત છે.

૧. રેહલુવાળા-કારણકે તેમની કન્યાઓ જંગલી રીતે ગાય છે તથા નાચે છે.

૨. વર્તવન.

તેમની ભાષા ઘણી રમૂજ છે. શબ્દો ટૂંકા છે અને જ્યારે તેઓ ઝડપથી બોલે છે ત્યારે સમજવા અધરા પડે છે. તેમની ભાષામાં ઓછામાં ઓછા શબ્દો છે.

સન્નિની બહુમતિ રજપૂત તથા હિંદુઓ છે પણ તેઓ નાતજહાર છે. એક રીતે તેઓ એકેધરવાદી છે. તેમનો મુખ્ય દેવ ‘ગુમાપીર’ છે. તે દૈવીશક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કાલીમાતાને પણ પૂજે છે.

જન્મ આપતી વખતે માતા દશ દિવસ એકાંતવાસમાં રહે છે. આ દિવસો દરમિયાન કાલીને ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. (દેવોનો પ્રિય ખોરાક ચોખા છે.)

દશમે દિવસે દેસુથાનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ‘ઝૂંપડું’ સાથે કગાય છે તેમજ જાળક તથા માતાની શુદ્ધિ માટે સાધુઓ હવન કરે છે.

તેઓ શયને ખાટલા પર લઈ જાય છે અને 'અર્ચા'નો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કપાલક્રિયા (જોપરી તોડવાની - ક્રિયા)ની વિધિ પણ કરે છે. દહન થયેલ શયના અવશેષ એટલે કુલ ત્રીજે દિવસે ભેગા કરવામાં આવે છે. રોવા કકળવાતું ત્રણ દિવસ આવે છે. પછી શયને જોયકનારાઓને મોકાબાતનું ભોજન આપવામાં આવે છે.

સન્ધિ લોકો તરવારને ખૂબ પવિત્ર માને છે. હિંસારમાં કોઈ પણ દિવસ તરવારની મૂક પર હાથ મૂકીને સન્ધિ લોકો કદી જરૂર બોલતા નથી.

સન્ધિ લોકોમાં હસનો મઢિમા ઘણો હોય છે. તેઓ પોતાના ગામથી ગદાર પરણે છે અને નજીકનાં સગાં સાથેનું હસ અપવિત્ર ગણવામાં આવે છે. જ્યારે પુરુષો યોગ્ય વયના થાય ત્યારે તેઓ પોતાને ડીક પરે તેવી પત્ની શોધી લે છે. કેટલીક વાર માંગાપોની પણ સલાહ લેવામાં આવે છે.

જાતિના રિવાજ પ્રમાણે હાંકરણોકરીઓને નારી જવાની છૂટ છે. જ્યારે ભાગી ગયાની ખબર પડે છે ત્યારે જાતિના મહોત્સવ વખતે આ સંબંધ જાહેર કરવામાં આવે છે.

કન્યા મેળવવાની બીજી રીત એ છે કે જંગલમાં કન્યાઓ ટોળે મળી ભેગી થઈ હોય ત્યાં પ્રેમીએ જઈને પોતાને પસંદ પડે તે કન્યા લઈ ભાગી જવું. બાકી રહેલી કન્યાઓ ઘેર જઈને તેમનાં માતાપિતાને કહે છે કે કોઈ પણ તમારી કન્યાને ઉપાડી ગયું છે અને અમુક સુવક તેની મદદે મળેલ છે.

એક બીજો ગિવાજ એવો છે કે પુરુષ પસંદ કરેલ કન્યાના વાળેમાં ફૂલ ચોંટાડે છે. આ રીતે તેમનો સંબંધ બંધાતાં બીજે કોઈ કન્યાની માગણી કરી શકતું નથી.

(૨) હિમાલયના ભોટિયા લોકો

હિમાલયના લોકોમાંથી ભોટિયા લોકો જેટલો બીજા લોકોનાં આપણને રસ પડશે નહિ. તેમના રીતરિવાજો તથા પોશાકો ઉપરાંત તેમના વિશે ઘણું વિચિત્ર જાણવાતું છે. સમુદ્રની મપાટીથી ૧૦,૦૦૦ થી ૧૩,૦૦૦ ફૂટ જાયે હંમેશાં ખરફતી નજીક રહેતા આ ભોટિયા લોકો તેમની પરિસ્થિતિના ગુલામ છે. જાતિ તરીકે તેઓ શક્તિશાળી, મજબૂત, ઉદ્ધમી અને પ્રમાણિક છે-પણ તેઓ દુરાચારી તથા ગંદા પણ છે. શરીરનો ગાંધો ખૂબ જ મજબૂત હોઈ તેઓની સદનચક્રિત અદ્ભુત છે, અને કુદરત પોતાની અક્ષિસ આપવામાં ખૂબ કંજુસાઈ કરતી હોઈ તેમની જરૂરિયાતો પણ મર્યાદિત છે. જનનવરો ઉછેરીને નિર્વાહ ચલાવનાર જાતિના તેઓ હોવાથી તેઓએ વેપારને ધંધો ગણ્યો છે, અને કિંદ તેમજ તિબેટ વચ્ચેના વેપારનો મોટો ભાગ આ ગામેગામ ફરનાર વેપારીઓના હાથમાં છે. મપાટ પ્રદેશ પર ક્રિયાણી ડીક પ્રગતિ કરી છે પણ ટેકરીઓના આંતર ભાગમાં તે પ્રગતિ શિથિલ છે અને તેથી ભોટિયા લોકો અજ્ઞાન તથા વહેમી છે. પણ મનુષ્યવિજ્ઞાન તથા કુદરતનો નૈમિત્તિક મદદ વિના પણ શું કરી શકે ને આ પહાડી લોકોના-જીવનથી તાદરશ જણાઈ આવે છે. તેમનાં ઝૂંપડાંમાં તેઓ તદ્દન સુખી છે. શહેરની મુખગમત અગર મહેરો માટે પણ તેઓ આ ઝૂંપડાંનો ત્યાગ કરશે નહિ.

તથા ગાય તેમાં કંઈ અલગતું લાગતું નથી. એકબીજાની કેડમાં હાથ નાખીને મસ્કરી કરતાં કે સુળનો લેતાં સ્ત્રીપુરુષો જાહેરમાં બીજા રહેલાં જોવામાં આવે છે. બોટિયા સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં ઘણાં વિચિત્ર છે. તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. કોઈ પણ રોકાણે પહેરાતી કોઈપણ વસ્તુ સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. જસતતા બતાવેલા એંગોળને કદ નથા આકારમાં ધરતી મોટી ટૂંચીઓ સાથે સરખાવી શકાય.

સમાન દરજ્જો

કુટુંબમાં બોટિયા સ્ત્રીને પુરુષ નેટલા જ હકક છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે. કુમાર બન્યાં સ્ત્રીઓને શુભામ અથવા બારવાહી પણ તરીકે ગણવામાં આવે છે. હિમાચલના નીચેના પ્રદેશની સ્ત્રીઓને કુટુંબમાં મજૂરીની માફક વહીતરું કમ્બુ પડે છે અને તેમની સખત મજૂરીના બદલામાં તેમને અપમાન સહન કરવું પડે છે. કુમારબનના પુરુષોએ કુટુંબના કામના એવા વિભાગ પાડ્યા છે કે બધું મહેનતનું કામ સ્ત્રીઓ પર જ આવી પડે. ઘર વાળવું, ઠામ ઉતકવાં, દળણું દળવું અને આખા કુટુંબની રસોઈ કરવી—આ બધું ધરવું કામ કરવા ઉપરાંત તેઓને ખેતરમાં જઈને પણ સખત કામ કરવું પડે છે. હિમાચલના નીચેના પ્રદેશની કુમારબન સ્ત્રીને શારીરિક મહેનતનો, બધો બોળે માથે ઉપાડવાનો હોય છે. એક પ્રખ્યાત અધિકારીના શબ્દોમાં, “સ્ત્રીને પુરુષો માટે ખેતરમાં ખાત લઈ જવાનું હોય છે, ઢોરની ગમાણુ સાફ કરવાની હોય છે, ઢોરને માટે ઘાસ કાપીને નીરવાનું હોય છે. ઉપરાંત બાળકોની સંભાળ લેવાની હોય છે. ટૂંકામાં તે બોદકામ કે ખેતી કરતી નથી કે બળદ હાંકતી નથી. તે સિવાય મહેનતનું એવું બીજું કોઈ કાર્ય નથી કે જે તે ન કરતી હોય.” વળી તે તેના પતિના પ્રેમની એકલી ભાગીદાર હોતી નથી તેના પતિના પ્રેમમાં ભાગ પડાવવા માટે હરીફ હોય છે અને કુમારબનના ઘણાખરા ભાગોમાં બહુપત્નીત્વ ખૂબ પ્રચલિત છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ટેકરીમાં રહેનાર માણસની દોડતની ગણતરી તેની પત્નીની સંખ્યાથી થઈ શકે છે. બોટિયા સ્ત્રી ખૂબ મહેનતુ છે પણ તે પુરુષોનું એકું ખાતી નથી. ઘરની વણકર હોવાથી તે હમેશાં સાગમાં સારા કપડાં પહેરે છે.

બ્યારે બોટિયા લોકો તિખેટ અને બીજો વેપાર કરવા માટે જાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ જ ઘરની માલિક થઈ રહે છે. તેઓ ‘કલગમું જીવન’ ગાળે છે. આ રિવાજમાંથી એક મોટું અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થયું છે. ડર્મી અને ચોરદાસમાં ‘રંગભગ’ તરીકે ઓળખાતી કલબો છે. તે ખરાબ ચાલના પુરુષો માટે અનુકૂળ સ્થાન થઈ પડે છે. આહી કુંવારા સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં થઈને અગ્નિની આસપાસ આખી રાત્રી નાચગાન કરે છે. આ કલગમાં લગ્નો પણ ગોઠવાય છે. લગ્ન પહેલાંનો સહવાસ સાધારણ વસ્તુ છે. સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ બિલકુલ લગ્ન કરતો નથી અને આખું જીવન સ્વચ્છંદમાં ગાળવાનું પસંદ કરે છે. નીતિનો કાયદો કુમારબનના હિંદુ કુટુંબના કાયદા કરતાં અધીં પણ સખત નથી. સ્ત્રી અને પુરુષોમાં ગુપ્ત દરેદો સામાન્ય છે અને એવો ભય રાખવામાં આવે છે કે જો આ વિવેકહીન અતીય સંબંધ ચાલુ રહેશે તો બોટિયા જાતિનો નાશ થઈ જશે.

બોટિયામાં રૂઝના કાનુન પણ જરાયે સખત નથી. વિધવાના પુનર્નિર્માણ માટે કંઈ પ્રતિબંધ નથી. સામાન્યતઃ પતિના મૃત્યુ પછી તેની વિધવા, તેના પતિનો નાનો ભાઈ રૂઝનાયક ઉમરનો હોય તો, તેને પુરુષ બાગીદાર તરીકે સ્વીકારે છે. કોઈ વાર વિધવાનાં સગાં તેને બીજા માણસને વેચી નાખે છે. આવા કિસ્સામાં નવો પતિ વિધવાના પહેલા પતિનાં સગાંઓને અથવા તેનાં માથાપને યોગ્ય રકમ આપે છે. જો પત્ની પતિનો ત્યાગ કરીને બીજાની સાથે ગેરવાજા થાય તો, બીજા માણસે પતિને યોગ્ય અદલો આપવાનો હોય છે. આ રકમ, તેના બીજા રૂઝના ખર્ચ પૂરતી હોય છે. આ અદલો સિવાય છૂટા-છેડાની કિંયા પૂરી થતી નથી. જોદારી લોકો અત્યારે હિંદુ વર્ગના હિંદુઓના જના રીત-રિવાજોની નકલ કરી રહ્યા છે અને કન્યા અથવા પતિની સંમતિ સિવાય દરે માથાપો રૂઝ નહીં કરે છે.

બોટિયા લોકો જગરા ખાનારા છે. તેઓ ખોરાકનો મોટો જથ્થો-વિશેષતઃ માંસ-ખાય છે. અનાજમાં માત્ર મકુઆ અથવા જવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બહુ જ ધીમે પચે છે. થેટાપકરાંગા ઉપયોગ બિન'માટે તથા ભાગવાડક પશુઓ તરીકે થાય છે. જ્યારે તેઓ ઉપયોગી મટી જાય છે. ત્યારે તેમને મારી નાખવામાં આવે છે. બોટિયા લોકો ખાવાની 'વાનીઓની વિવિધતાથી બહુ પરિચિત નથી, અને તેમનાં સાધનો મર્યાદિત હોવા છતાં તેઓની તંદુરસ્તી સારી રહે છે તે નવાઈ જોવું છે. કુમાઉનના બ્રાહ્મણો તેમને અરપૂચ્યો ગણે છે અને તેમના હાથના સ્પર્શવાળું પાણી પણ પીતા નથી. બોટિયા લોકો કાચી ને પાકી રસોઈ વચ્ચે બહુ ભેદ ગણતા નથી. દિમાક્તયની નીચેના પ્રદેશના લોકો આ તફાવત માટે બહુ ચોક્કસાર્થ રાખે છે. તેઓ કપડાં પહેરીને જમતાં અચકાતા નથી. અમુક જથ્થોને હાથે ઘસેલ રસોઈ જ જમવી એવો પણ તેમને આધ નથી. તેઓ ઘણા મંદા હોય છે. અંગત સ્વચ્છતાનું તેમને જરાયે બાન નથી. તેઓ પાણીનો ઉપયોગ કરતાં ડરે છે અને પોતાનાં ગરીરે લગવા માટે તથા ગધવાનાં વાસણો માફ કન્યા માટે ખમીસનો ઉપયોગ કરે છે.

અદ્વૈતવાદી

બોટિયા લોકો ધર્મે અદ્વૈતવાદી છે વળી તેઓ ઘણા વહેમી છે. પોતાના કુટુંબના બોતિયીની સલાહ વિના તેઓ બહાર મુસાફરીએ નીકળતા નથી. અકરાના અગ્નિદાનમાં તેમને ઘણી શ્રદ્ધા છે. પર્વતના ગિખરને તેઓ પૂજ્ય ગણે છે. મિ. ટ્રેફિસ લખે છે કે. “બોટિયા લોકોને હિંદુ પૂર્વગ્રંથ ધારણ કરવાની ફરજ પડી છે. હિંદુઓ સાથેના સુતન સહવાસથી તેમના ઘણા વહેમોએ તેમનામાં ધીમે ધીમે સ્થાન ગ્રાસ કર્યું છે. વળી તિબેટ સાથેના વાર્ષિક સંબંધને અંગે તેમના આપદાદાની માન્યતાઓ સજીવન રહી છે. બોટિયાઓને અત્યારે અદ્વૈતવાદી ગણી શકાય. હિંદુ અગર યૌદ્ધ લોકોએ ઘણાવેલ દરેક મંદિરને તેઓ સરખું માન આપે છે. બોટના દેવજો તે મૂર્તિનું રક્ષણ જ રક્ષા શકે તેવા છૂટાછવાયા પત્થરોનાં અનેકાં નાનાં મકાનો છે. ડર્મીમાં બોટિયાના દેવાની પૂજા થાય છે. ભોગ અપાયેલ અકરાના યજ્ઞતમાંથી શુકન જોવાય છે. આ ક્રિયા સિવાય કોઈ પણ મહત્વના કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવતો નથી. પહેલી ભવિષ્યવાણી પ્રતિકૂળ નીવડતાં, કરીથી ભોગ અપાય છે અને કરીથી શુકન જોવાય છે. શુકનની અહમતિનું પરિણામ, પ્રશ્નનો નિવેડો લાવે છે.

ખીજ દિંદુઓની માફક બોટિયાઓ પણ શળને બાળે છે. જો મરનાર પોતાના નિવાસસ્થાનથી બહુ દૂર મૃત્યુ પામ્યો હોય તો તેનાં સગાઓ મડદાને બાળી નાખ્યા બાદ મૃત શરીરના હાડકાનો એક દટકો લાવે છે. આ હાડકાનો દટકો પેટીમાં ઘેઃ લાવવામાં આવે છે અને તેના પર બિનનો દોરો બાંધવામાં આવે છે, જેથી કરીને મૃત્યુ પામેલ મનુષ્યને ઘેર આવી પોતાના બાપદાદા સાથે થવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહીં નિદિ. સ્વર્ગસ્થના સ્મરણમાં સર્ગાવહાણાંઓ કોઈ વાર માછલી અથવા દહીં અથવા ખોરાકની કોઈ વસ્તુ ખાવાનું એકાદ વર્ષ માટે અગર તેથી ઘોઝ સમય માટે છોડી દે છે. અંર્યેષ્ટિ ક્રિયામાં ખૂબ ખર્ચ થાય છે. તે પૂર્ણ કરવા માટે સર્ગાવહાણાં તથા મિત્રોને મોટી મિજબાની આપવી આવશ્યક મનાય છે.

એમ દેખાઈ આવશે કે બોટિયા લોકો અનેક રીતે બહુ વિખ્યાત લોકો છે. તેઓમા ટેકરી પર રહેનાર લોકોના બધા ગુણુ-અવગુણો છે પણ હિમાચલની નીચેના પ્રદેશમાં રહેતા લોકો કરતાં તેઓ વધારે ખંતીલા તથા ઉલોગી છે. તેઓની જિંદગી મધ્યમ છે. તેમનો વાન શ્વેત તથા ગાઝ લાલચોળ હોય છે. તેઓ ખૂબ કસાયેલ હોવા ઉપરાંત અત્યંત પ્રમાણિક છે. આ પ્રદેશમાં ચોરી શું એ કોઈ બાણુતું નથી. તેઓની રીતભાત જંગલી તથા અવિનયી ગણી શકાય કેમકે મેદાન પરના કેળવાયેલ માણસોમાં મળી આવતી સંસ્કૃતિનો તેમનામાં અભાવ છે. છતાં તેઓ બહુ આનંદી તથા રમૂજ છે, તેઓ સંગીતના ખૂબ શોખીન છે. નાચમાં સીપુરુઓ મુકતપણે લાગ લે છે. આ નાચ તેમની પ્રિય વસ્તુ છે. અત્યાર સુધી તો, દુરુપયોગ છતાં, આ લોકોએ પોતાની શક્તિ બળવી રાખી છે. છતાં કોઈ પણ પ્રગતી શક્તિ પર સતત મારો થતાં અને તે શક્તિનો હાસ થાય છે. જોહરી લોકો બદલાયેલ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થયા છે અને તેમની ગતિના ખીજ લોકો કરતાં નેઓ વધારે શ્રીમંત તથા આઘાદ છે. તેમના શ્રીમંત પાડોશીની અડોઅડ બિલા રહેવા માટે પછાત વર્ગો પણ જરૂરી સુધારા દાખલ કરશે તેવી આશા ગણવામાં આવે છે.

‘મુસાફર’ના ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’ના લેખ પરથી]

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

પુસ્તક પારિચય

પારિજાત :—લેખક અને પ્રકાશક . શ્રી. પૂજનલાલ. સોન એજન્ટ: શ્રી અરવિન્દ કાર્યાલય, આણંદ. મૂલ્ય રૂ-૦-૦,

‘પ્રસ્થાન’ના વાચકો, અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓ શ્રી. પૂજનલાલના આ કાવ્યસંગ્રહને જરૂર વધારી લેશે. પાંચેક વર્ષ પૂર્વે ત્યારે શ્રી. પૂજનલાલનાં કાવ્યો ગુજરાતી સામાયિકોમાં પ્રગટ થવા માંડ્યાં ત્યારથી જ અમે એ નવા કવિ વિશે ઉત્તરવળ આશાઓ બાંધી હતી, અને આ પ્રકાશન તથા એની શરૂઆતમાંના પ્રે. કાંડોરને પ્રવેશક અમારી આશાઓ પૂર્ણાંશે કળા છે તેની પ્રતીતિ કરાવશે.

આ સંગ્રહ જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને આકર્ષે એવું તત્ત્વ વૈવિધ્ય છે, એમની કવિતાનો પદ અત્યંત વિશાળ છે અને તેથી આત્મભોગની ગાથા ગાવા તેઓ ઈશુ પાસે જાય છે, સૌંદર્યને પિછાનવા તેઓ મોના લીસા પાસે જાય છે, અને અરવિન્દબાણુના અધ્યાત્મવાદથી રંગાયેલા હોવા છતાં તેઓ ‘વિજ્ઞાનમૂર્ચને’ જેવાં કાવ્યો સર્જે છે.

શ્રી. અરવિન્દબાણુના અધ્યાત્મવાદની અસરને લીધે એમની કવિતામાં ભેતણુ તત્ત્વો પ્રવેશ પામેલાં જણાશે. તેમાંનું પ્રથમ લક્ષણ ચિન્તન છે. પણ આ ચિન્તનનું વૈજિષ્ટ્ય એ છે કે એ ચિન્તન ભક્તિજન્ય છે. એમનું માનસ ચિન્તનપ્રધાન હોવા છતાં એમનું હૃદયનો, પ્રવેશક-લેખક પ્રે. કાંડોર કહે છે તેમ, ભક્તિનું જ છે. જૂની ભક્તિપ્રધાન કવિતામાં હતું તેમ, શ્રી. પૂજનલાલની ભક્તિપ્રધાન કવિતામાં પણ, માનવની અદ્વિતતા તથા પંચુતા, ‘વિશ્વદેવ’ ‘અપારતા’ વગેરે કાવ્યોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. પરંતુ એમની કવિતામાં મધ્યકાલીન કવિઓની જેમ માત્ર માનવની અદ્વિતતાની કરુણગાથા કે દીનવચનો જ નથી, પરંતુ, માનવની મહત્તા અને શક્તિનો પરિચય એઓ ‘મનુષ્ય’ ‘હીનની પ્રાર્થના’ ‘મરણવિદ્યા’ વગેરે કાવ્યોમાં કરાવે છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ ‘કુદૃષ્ટ સ્વભાવને’ ‘અગ્નિનું આગાહન’ ‘આત્મવિહંગમ’ વગેરે કાવ્યો એમની કવિતામાં જોમ છે, થનગતવું ચેતન્ય છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. એઓ કદ્દપનાના પૂજારી છે, અને એઓ કદ્દપનાને વિનંતિ કરે છે કે :

સરી ન જાતી કદ્દપના ત્વરિત આમ ત્યાંની મદને
... .. આ અધીરી જવા
યતી; હંતુ અતૃપ્ત માનસ કવિત્વ અખી રહુ
વિમુગ્ધ કરી કદ્દપના, લસત લોકની અપેક્ષા
અલોપ થઈ જાન, મુક્ત કર કાવ્યકેશ ઝરા.

કલ્પનાના આવા ભક્ત હોવા છતાં, કલ્પના વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને વિચારવી દે છે, એવા ભવ જે આજના કવિઓ અને વિવેચકો એવે છે, તેના ઉત્તર શ્રી. પૂનનાત્રની કવિને અંબોધાયેલી નીચેની પદિતઓ આપે છે:

પરન્તુ ગમનોપરે, રસસમાધિમાં બુદ્ધતે
 રમે તુ નિજ માત આ અવનીની ન્દની વેદના
 દુઃખે દ્વિત મૂક એહ ઉર... ..

શ્રી. પૂનનાત્ર ગુજરાતથી દૂર પોંડીચેરીમાં વસતા હોવા છતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યથી એઓ સુપરિચિત છે. ‘હું’ શુ આપુ’ કાવ્ય માટે શ્રી. સુન્દરજી એટાઈનુ, અને ‘નસુ તલને’માં શ્રી. મુન્દરમનુ ઝણુ તેઓ સ્વીકારે છે. પરન્તુ તદ્દુપરાંત ‘સદ્ગત’ પિતાશ્રીને અદ્વાનન્તિ’ કાવ્યને કવિશ્રી ન્હાનાલાલના ‘પિતૃતર્પણ’ સાથે, ‘સૌન્દર્યોપભોગ’ શ્રી. રસિકલાલ પરીખના ‘કહો હું શું શોયું’ સાથે, ‘મૃગમુદ્કને’ સ્વ. કલાપીકૃત ‘શિકારીને’ તથા સ્વ. બોટાફરકૃત ‘મૃગ અને ઉદ્યાન’ માથે, ‘મ્હારે હૈયે આવ’ને શ્રી. સુન્દરમ કૃત ‘જૂદાર્થ’ સાથે, ક: ને શ્રી. સુન્દરમ કૃત ‘કોણ’ સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

એકી સાથે ૫૪ સોનેટો આપણને પ્રથમ વેળા શ્રી. પૂનનાત્ર જ આપે છે. અને આ સોનેટોમા એમને ઠીક સફળતા મળી છે, એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય, પરન્તુ કેટલીક વેળા કાવ્યના ભાવ સ્વયમેવ સ્ફૂર્તી હોય એમ લાગવાને બદલે, બાણે યાત્રિક રીતે કાવ્યમાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે. ‘અરવલ્લી’ કે પુરાણ પાટણોના ‘અવશેષોમાં’ કે ‘ચિતોડને’ કાવ્યને લેખને જે શૌર્ય અને મહત્તાનાં એ સ્થાનો પ્રતીક છે તે જૂતકાકીન મહત્તા તથા ગૌરવ અને વીરત્વનું સ્મરણ, અને આજે એ સર્વ જૂંસાઈ ગયું છે માટે શોક, એ બધું, જિર્ણજન્ય તો નથી જ લાગતું. આ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, સંસ્કૃતપ્રચુરતા તથા પ્રવાહીતાના આગ્રહથી, અત્યંત લાંબી વાકયરચનાથી, ભાષા વધુ ભારેખમ બની ગઈ છે. કંઈક અંગે અર્થદુર્બોધતા પણ આવી છે, અને શબ્દઆહુત્ય પણ પોપાયું છે. જેમકે:

અલૌકિક સ્વરૂપિણી, છુતિવિહારિણી માનસી
 ક્ષા શરદ્યન્દ્રની, અમલ આત્મલાવણ્યમા
 પ્રકુલ પમરાવતી, અમરગંગના બહેનમાં
 યતા સ્નપિત ફેનશીકર વડે રહેલાં હસી
 મુપલ કિરણાગુણિ પર રમાડતી હસ્તસી.
 (માનસીને)

‘પ્રણયરૂપિની’ કાવ્યમાં પણ પ્રથમ આઠ પદિતમાં માત્ર નકારોક્તિ જ છે. આમ છતાં એમના કાવ્યમાં પ્રસાદ છે, અને શબ્દમાધુર્ય પણ છે. અનુપ્રાસ અને યમક તો એમને સ્વતઃસિદ્ધ છે. એકાદ દષ્ટાંત જ બસ અશે:

હતારી મલિનામાયા મત્યં માનવકાચની

નિર્બંધ, નિર્વસન, નીરવ, નિર્વિકલ્પ
નિત્યપ્રભાવ પુરુષ પ્રજ્ઞ પ્રાણ પાટ.

ઉપમા અને અલંકારો પણ એમની કવિતામાં સમુચિત રચાને હોવાથી, એમની કવિતાને માધુર્ય આપે છે છતાં ન્યારે એકની એક ઉપમા વા એકતું એક રૂપક પુનઃ પુનઃ દૃષ્ટિએ પડે છે, જેમકે, ‘આત્મવિદગ્ધમ’, ‘કાવ્યનું દિવ્ય પંખીકું’ ‘સ્વાતંત્ર્યનું પંખી’ ‘પ્રભુતાનું પંખી’ ત્યારે આપણને એ ઉપમા વા રૂપક ખૂબવાનુ જ.

એમનાં કુદરતચિપ્પક કાવ્યો કવિથી જોતાદકરનાં કાવ્યોની જેમ બોધપ્રધાન બની જાય છે. કુદરતનાં તરવો પરથી બોધ લેવાની વૃત્તિ વા કુદરતનું અવગંઘન લઈને કુદરત-માથી માનવજીવનમાં સંક્રમણ કરવાની વૃત્તિ-જે રવ. કલાપીથી શરૂ થયેલી છે—નવી કવિતામાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે, તેનું દર્શન શ્રી. પૂજાવાઝનાં પ્રકૃતિ કાવ્યોમા પણ થાય છે.

એમનાં લાંગલ કાવ્યો વિષે એટલું કહી શકાય કે, સોનેટ વા ઊર્મિગીતો જેવા નાના કાવ્યપ્રકારોમાં એમને નેટલી સિદ્ધિ મળી છે, તેટલી લાંગાં કાવ્યોમાં મળી નથી. ‘જન્મદિન’ કે ‘માનુભાષા’ જેવાં કાવ્યો નિર્બંધ જેવાં જ સાગે છે. ‘રાજર્ષિશિવાજી’ કાવ્યમાં કથાનું તત્ત્વ હોવાથી એમાં કવિને સફળતા મળી છે. લાંગાં કાવ્યોમા કાં તો કથાનું તત્ત્વ હોય વા અનન્ય પ્રતિભાસુક્ત જેમદાર કથન હોય તો જ કાવ્યનો રસ જળવાઈ રહે ને કાવ્ય સુખદ વા સંમિષ્ટ ગની રહે.

જૂના સતોનાં ભજનોની લદણ એમની કાવ્યપ્રતિભાને અનુકૂળ છે. અને ‘લાંબી વાટે’ જેવાં કાવ્યો ભવિષ્ય માટે સારી આશા આપે છે.

આવા શિષ્ટ સાહિત્યના અન્યમાં ચાન્ પાનાં ભરાય એટલી અશુદ્ધિઓ હોય તે સ્થિતિ હવે તો અસહ્ય જ લેખાવી નેઈએ.

શ્રી. સુન્દરમ્, ઉમાશંકર વગેરેનાં કાવ્યોદાગ, આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં ગાંધીવાદ તથા સમાજવાદની અસર પ્રતિબિંબિત થઈ. શ્રી રતેહરસિમ અને શ્રી શ્રીધરાણીએ કવિવર ટાગોરના અગમ્યવાદની આપણને જાંખી કરાવી તો શ્રી પૂજાવાઝ ‘પારિગત’ દ્વારા શ્રી અરવિંદભાણુના અધ્યાત્મવાદની અસર યુગરૂઝતી કવિતામાં લાવે છે.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

વિશ્વદર્શન :-સંપ્રાહક : જોતાવાઝ માનસિંગ કામદાગ ખી. એ પ્રકાશક . ભારતી સાહિત્ય સઘ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ-૮-૦.

યુગરૂઝતી ભાષામાં, યુરોપીય ભાષાઓની માફક જગતની આંકડાવિષયક તેમજ ઈતર આધારભૂત માહિતી માટે સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ‘ઈયર બુક’ પ્રગટ થતી નથી. ભારતી સાહિત્ય સઘે શ્રી. કામદાર મારફત સંપ્રદ કરેલ વિશ્વદર્શન પ્રગટ કરીને આ બાબતમાં અણસાપાત્ર પહેલ કરી ગણાય.

પુસ્તકમાં સારી પેઠે માહિતીઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવી છે. આવું પુસ્તક માહિતી માટે જ હોવાથી ‘માહિતીભંડાર જેવું’ થાય એ યોગ્યજ છે. પરંતુ માત્ર માહિતીઓ આવા પુસ્તકને રમ્ય નથી બનાવી શકતી. માહિતીઓની ગોઠવણુ ને એનાં ઉપરનાં દ્વંકાં કથનો ખૂબ આકર્ષક ને રોચક ગીતે ગોઠવાવાં નેઈએ. ગોઠવણુમાં સરળતા પણ

હોવી જોઈએ. કારણ કે સગળતા એ અંકગ્રંથની શાસ્ત્રીયતાને સાર્થક કરે છે. રાયક ને આકર્ષક ને વાંચવાં ગમે એ રીતે જે આવા ગ્રંથ ન લખાયા હોય તો એ ગુપ્ત જાગે. આ ગાગતમાં શ્રી. કામદાર સફળ થયા નથી એમ અનભિજ વાચક-Layreader-ને લાગ્યા વિના નથી રહેતું. આ ઉપરાંત એની ગોઠવણી શાસ્ત્રીય સંદર્ભગ્રંથને અનુરૂપ મને નથી લાગતી આ એક મહત્વનો દોષ આવા પુસ્તકને માટે ગણાય.

ત્રીજો મુદ્દો હકીકતો ને માહિતીઓમાં ભૂલો સંબંધે. વિશ્વદર્શનમાં લેખકે આંકડાઓની માહિતી સ્વયં જાણી જાણતી નથી, ત્યારે આધારભૂતતા એ સંદર્ભગ્રંથોની ઉપયોગિતાનું મોટામાં મોટું અંગ છે. આંકડાની ભૂલો ગાગતમાં આપા પુસ્તકની માહિતીઓને મેં અગ્રેજી ધરિર ખૂંટી સાથે સરખાવી નથી જોઈ પરંતુ પુસ્તક વાચતા અમુક આંકડાઓ સંબંધિતા મારા ખ્યાલ સાથે શ્રી કામદારે આપેલા આંકડાનો મેળ ન બેઠો એટલે મેં અગ્રેજી ધરિર ખૂંટી સાથે બેચાર જગ્યાએ એના આંકડા સરખાવ્યા ત્યારે એ ભૂલભરેલા કે અધૂરા દેખાયા. દા. ત. પુસ્તકમાં 'ચીનની મોટી દીવાલ એક દળદરથી વધારે ફૂટ લાંબી છે. સ. પૂર્વે ૨૧૪માં ગાંધવામાં આવી.' ચીનની દીવાલ બે દળદર ફૂટ લાંબી નથી, એની લંબાઈ સેંકડો માઈલની છે.

૭૯મે પાને લખ્યું છે: "આખા જગતના પેટ્રોલિયમનો કુલ ભાગ લુનાઈટ્સ ને-ટ્રસની જમીનમાંથી નીકળે છે." સ્ટેટસમેન ધરિર ખૂંટી (૧૯૩૭)માં આપેલા આંકડા પ્રમાણે આ ગાગતમાં યુ એસ. એ. નો હિસ્સો ૫૫ થી ૬૦ ટકા છે.

આવી બીજી ભૂલો પણ છે. આ જગતના ગ્રંથમાં લેખકે આ ગાગતમાં ખૂબ ચોકસાઈ રાખવી જોઈએ, નહિ તો આવાં પુસ્તકની ઉપયોગિતા મારી જાય.

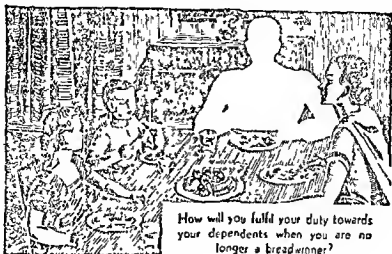
હકીકતોની ગોઠવણીમાં એમને એકબે સૂચનાઓ કરવાનું મન થાય છે. એમણે બે મુખ્ય ભાગો પાડવા જોઈએ: એક હિંદો અને બીજો આખી દુનિયાનો. આ બંને ભાગોમાં પછી વિષયવાર વિગતોની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. નહિ તો એક જ જગતની હકીકતો શોધવા માટે વાચકને ટેટલાંધે પાનાં ઉઘાટવાનાં પડે. એવું આમાં થઈ ગયું છે. અમેરિકન વર્ડ્સ આલમનેકની રચનાને ગોઠવણીનો નમૂનો લેખકે નજર સામે રાખવો જોઈતો હતો એમ કહેવાનું મન થાય છે.

પુસ્તકની ભાષા ઘણી અસ્પષ્ટ છે. દા. ત. "બ્રિટિશ સૈનિકને દર મહિને અપાતા બચાવ સરેરાશ અર્થ ૭૨૭૦૦૦ રૂપિયા છે" (પૃ. ૪૩૧). આની સામે "હિંદી સૈનિકને દર મહિને અપાતા ભથ્થાનું ૨૮૭૦૦૦ છે." એમ લખવામાં આવ્યું છે. ઉપરનાં વાક્યોનો અર્થ એ થાય કે દરેક હિંદી અને દરેક બ્રિટિશ સૈનિક દીઠ સરેરાશ દર મહિને અમુક ભથ્થાઅર્થ આવે છે. આ વસ્તુ તદ્દત ન માની શકાય એવી છે. બધા બ્રિટિશ અને હિંદી સૈનિકોને કુલ માસિક ભથ્થુ અમુક મળે છે એમ લેખકનું કહેવું છે, પણ વાક્યરચનાનો અર્થ વિપરિત થાય છે.

આવાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન ઘણું જરૂરી છે, એ નિર્વિવાદ છે. લેખક એના બીજા સંરેકરણમાં સારી પેઠે સુધારા કરીને એને ફરી ગોઠવીને પ્રસિદ્ધ કરે એમ ઇચ્છીએ. પુસ્તકને તદ્દત અઘતન, અપ-ટુ-ડેટ, ખનાવવું જોઈએ.

રા. હી. પ.

How will you fulfil your duty towards your dependents when you are no longer a breadwinner?

If you were not there...

કેવા સુંદર અને સુખમય, તંદુરસ્ત અને આનંદી જણાય છે !

એમનું જીવન હંમેશાં એવું જ આનંદી અને સુખમય રહે-

તમે હો અગર ન હો-તેની ચિંતા કયા

પ્રેમી પિતાને નહિ હોય!!!

જો બંદોબસ્ત ન કર્યો હોય તો લખો:-

જગમશહુર ખીરલા પ્રધર્સને

.....તો તેમની.....

ન્યૂ એશીઆટીક લાઇફ

ઇન્સ્યોરન્સ કું. નો "કુટુંબ રક્ષા" નો રસ્તો દાખવશે.

Head Office:—NEW DELHI.

(૧૯૨)

Bombay Branch—51, Esplanade Road, BOMBAY.

Calcutta Branch—8, Royal Exchange Place, CALCUTTA.

Madras Branch—289, Lingha Chetty St, G T. MADRAS.

Lahore Branch—15 A; Beacon Road, LAHORE.

Jalgaon Branch—Bhavani Peth, JALGAON. (E. K.)

Patna Branch—Khazanchi Road, BANKILORE, (Patna).

Organizing Office for North C. P JUBBULORE.

" " for U. P.—15/8, Civil Lines, CAWNPORE

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ચાર

કિશોર સાહિત્યનાં અનોખાં

પ્રકાશનો

સદ્ગુસ્ત કિશોર સાહિત્ય લેખક

શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટની કસાયેલી કલમે ચઢેલ
મહાન ક્ષેત્ર કલાકાર બુલે વર્નની સર્વોત્તમ કૃતિઓ.

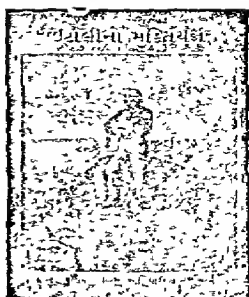
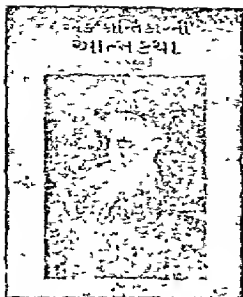
૧	સાહસિકોની સૃષ્ટિ	કિં	૧-૪-૦
૨	સાગર સમ્રાટ	"	૦-૧૨-૦
૩	પાતાળ પ્રવેશ		૦-૧૦-૦
૪	ખજાનાની શોધમાં		૦-૧૨-૦

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ઉપલાં તેજસ્વી પ્રકાશનો હવે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયમાંથી મળશે.

નૂતન ક્રાન્તિકારી પ્રેરક સાહિત્ય

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨

૦-૮-૦

ભૂખમરાનો ઉપાય (કોપોટકિન)

૨-૦-૦

ક્રાન્તિ (")

૦-૬-૦

રશિયાનું ઘડતર (અગત્યનાર્થ મહેતા)

૨-૦-૦

ક્રાન્તિકારી લગ્ન (રણછોડજી મિસ્ત્રી)

૦-૩-૦

નૂતન રશિયામાં ડાહિયું (ભાગવત)

૦-૮-૦

બાલશેવિચમ અને બ્રીજ વાતો

(રાજગોપાલાચાર્ય)

૦-૬-૦

સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરહરિભાઈ)

૦-૬-૦

ગરીબાઈનો ગુનો (કિન્ની જ્યોર્જ)

૦-૩-૦

કેટલીનો મુક્તિયજ્ઞ (નરસિંહભાઈ પટેલ)

૦-૬-૦

અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ (અનુવાદ દીવાન)

૦-૪-૦

શહીદનો સંદેશ (ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક)

૧-૦-૦

૨૨ રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

રાજકોટ [કાઠિયાવાડ]

નવવિચાર, નવઆદર્શ, પાતાં ———— ૬૦ પુસ્તકો
 નવભાવના, નવપ્રેરણા

વાર્તા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય; સાહસ, શૌર્ય અને રોમાંચ; આહ્વાન, પ્રેરણા
 અને જ્ઞાનના પિયુષ પાઈ ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં અનોખું સ્થાન

પ્રાપ્ત કરનાર:—નવયુગ પુસ્તક ભંડાર ની

નવયુગ ગ્રંથમાળા અને લીલાવતી ગ્રંથમાળા

સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકી છે.

[દરેક ગ્રંથમાળામાં વર્ષ દહાડે એક હજાર પાનાનું સાહિત્ય આપવામાં આવે છે.]

સ્વદેશ	વાર્ષિક લવાજમ :	વિદેશ
રૂપિયા ત્રણ	: કાચું પૂઠું :	શિલીંગ સાત
રૂપિયા ચાર	: પાકું પૂઠું :	શિલીંગ આઠ

: છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ષનાં પુસ્તકો :

નવયુગ ગ્રંથમાળા

લીલાવતી ગ્રંથમાળા

ધાર્મિકવિચારણા :	૦-૬-૦	૦-૮-૦	ભરમાંગના	૧-૦-૦	૧-૪-૦
જીવનચક્ર	૧-૦-૦	૧-૪-૦	હાસ્યછાંટણાં	૧-૪-૦	૧-૮-૦
વિભાગકલા	૧-૪-૦	૧-૮-૦	વિરાટનો ઝલ્લો	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
લગ્ન : ધર્મ કે કરાર ?	૧-૪-૦	૧-૮-૦	ઓઠનાં પાણી	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
દશમી	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦	પ્રિયતમા	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦

: ચાલુ વર્ષ ૭ મું

પાંખડીઓ	૧-૪-૦	૧-૮-૦	તાત્યારાવનું તાવીજ	૧-૪-૦	૧-૮-૦
રામચોટી	૧-૪-૦	૧-૮-૦	કોણ ગુન્હેગાર	[પ્રગટ થાય છે]	
સંહાર	[તૈયાર થાય છે]		નંદિતા	[તૈયાર થાય છે]	
જવાહરની હૃદયજ્વાળા					

વધુ વિગત માટે સૂચિપત્ર મંગાવો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો સુબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

૧ વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
૫૪૫ની વાતો	૦-૩-૦
મેરિનાં રવાં મુર્દ	૦-૪-૦
૧૦૬થાસ ગ્રંથ	૦-૩-૦
૧૦૬	૦-૫-૦
૧૦૬થી લઈ	૦-૩-૦
૫૪૫ બગવાની બીજ બાણી (નથી)	૦-૬-૦
૧૦૬નો મુનિતપદ	૦-૩-૦
૧૦૬ની હાથ	૦-૩-૦
૧૦૬ની હાથ ભા ૧	૦-૧૨-૦
નિર્ધેય અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
કેશિકીની હિન્દુત્વ	૦-૨-૬
ધીરુધ આલમ	૦-૮-૦
૧૦૬ને પગલે	૦-૪-૦
૨૨૨ની વીરાનતાઓ	૦-૨-૦
૩ ટોપી	૦-૩-૦
૧૦૬થી બોધિયા	૦-૩-૦
૩૪૫ હિંદ	૦-૩-૦
૧૦૬ સમજ	૦-૩-૦
૧૦૬થી આં	૦-૫-૦
૧૦૬ને મારે	૦-૫-૦
૧૦૬ ખાતર	૦-૩-૦
૧૦૬થી કાષડની હરીકાંઈ	૦-૮-૦
૧૦૬ની કહાણી	૦-૮-૦
૧૦૬ની	૦-૧૦-૦
૧૦૬ની બચતની કડવી વાણી	૦-૮-૦
૧૦૬ની નરીબાના નીનો	૦-૮-૦
૧૦૬ની બિરેમોઈ	૦-૮-૦
૧૦૬ની	૦-૩-૦
૧૦૬ના તાર	૦-૮-૦
૧૦૬થી પ્રવેશની કન્યાને	૦-૮-૦
૧૦૬ (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૧૦૬થી	૦-૧૦-૦
૧૦૬ સંધ્યામાં ડાકિયુ	૦-૮-૦
૧૦૬ની બપોરની યાત્રા	૦-૮-૦
૧૦૬ની સુનો	૦-૩-૦
૧૦૬થી અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
૧૦૬ કે પ્રપંચ ?	૦-૮-૦
૧૦૬	૦-૮-૦
૧૦૬થી અને સર્વોદય	૦-૬-૦
૧૦૬ની સંદેશ	૦-૧૨-૦
૧૦૬	૦-૩-૦
૧૦૬થી આહાર	૦-૬-૦
૧૦૬થી-મર્યાદા	૦-૫-૦
૧૦૬થી આજી	૦-૮-૦
૧૦૬ રાજ્ય દ્રુ જીવનકળા	૧-૪-૦

ટોલ્કેટોય ગ્રન્થાવલિ

૪૫૫નો ૧૬ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
૪૫૫નો અને પુરુષ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
૪૫૫થી ભા. ૧	૧-૪-૦
૪૫૫થી અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
૪૫૫થી અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
૪૫૫થી અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
૪૫૫થી રિવર્તન	૧-૪-૦
૪૫૫થી ભા. ૨	૧-૪-૦
લક્ષ્મણ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

૪૫૫થી-બાહિરે	૨-૦-૦
૪૫૫થી અને બે બહેનો	૧-૪-૦
૪૫૫થી	૨-૮-૦

બુલ્લુ ગ્રન્થાવલિ

૪૫૫થી-નિર્ધેયની આત્મકથાભા. ૧	૧-૪-૦
૪૫૫થી-નિર્ધેયની આત્મકથાભા. ૨	૧-૪-૦
૪૫૫થી-નિર્ધેયની ઇતિહાસ	૧-૦-૦
૪૫૫થી-આસોપાલવ	૧-૮-૦
૪૫૫થી-નિર્ધેયની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
૪૫૫થી-આત્મકથા	૧-૪-૦
૪૫૫થી-અવતાર	૦-૧૦-૦
૪૫૫થી-અવતાર	૩-૮-૦
૪૫૫થી-કાવ્યો	૨-૦-૦
૪૫૫થી-રવિરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

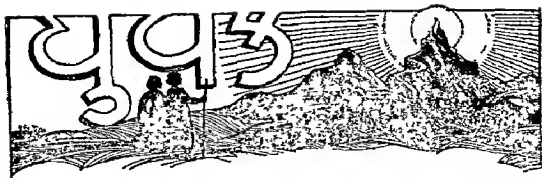
પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

૪૫૫થી-નિર્ધેયની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
૪૫૫થી-રવિરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
૪૫૫થી-અવતારનાં દર્શ	૧-૪-૦
૪૫૫થી-અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
૪૫૫થી-મારતપુર્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
૪૫૫થી-મણિમહોત્સવાક	૧-૪-૦
૪૫૫થી-રવિરવિહાર ?	૧-૮-૦
૪૫૫થી-અને કૃષ્ણ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
૪૫૫થી-અને મહાવીર (૨)	૦-૬-૦
૪૫૫થી-અને વેદક	૨-૦-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૮-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૪-૦
૪૫૫થી-અને	૨-૦-૦
૪૫૫થી-અને	૨-૦-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૦-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૮-૦
૪૫૫થી-અને	૦-૬-૦
૪૫૫થી-અને	૨-૮-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૮-૦
૪૫૫થી-અને	૧-૪-૦
૪૫૫થી-અને	૦-૧૨-૦
૪૫૫થી-અને	૦-૮-૦

પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન મામિક	૫-૦-૦
કિશોર મામિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્કેટોય ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
બુલ્લુ ગ્રન્થાવલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન અંતે પ્રગતિ	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને શાળ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

છે દલાં સા ત વર્ષ થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે ર ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ☆ નવસર્જનની ઘોષણ કરતી કાન્તિની શ્રીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક-
યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ☆ એમના પાને પાને તૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ☆ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો
અને જીવનચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી જણવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ☆ જરૂર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને જીવન-
બોધ, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ☆ ઉછળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

હાંચા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુધડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંઠા ઉપરનું
ખેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ - પાંચ

લખો:—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

શ્રી. શરદાબાબુ કૃત

સુવાસચંદ્ર

[નવલકથા]

પાકું પૂઠું : કિંમત રૂ. અઢી

*

રાજવી કવિ કલાપી કૃત

બે નવા જ કાવ્યસંગ્રહો

સંપાદક : શ્રી નવલરામ જ. ત્રિવેદી

ગ્રામમાતા

અને ખીજાં કાવ્યો

બેરંગી સુંદર પૂઠું : સચિત્ર

૦-૧૩-૦

હૃદય ત્રિપુટી

અને ખીજાં કાવ્યો

(જ્ઞાન. ક. મા. મુનશીના પુરોવચન સાથે)

પાકું પૂઠું : મુદ્ર રંગીન ચિત્રો

૧-૧૨-૦

*

મૌલિક ઐતિહાસિક નવલકથા

તક્ષશિલાની રાજમાતા

સાહસાણુ રૂપિયા

અપ્રાપ્ય ગ્રંથની થોડી જ નકલો
મળી આવી છે.

સાગર કૃત

દિવાને સાગર

દક્ષતર-ખીજું

ડેમી સાઇઝ : બે રૂપિયા

*

અદ્ભુત અને રોમાંચક

માક્ષીભૂત-સાચો ઇતિહાસ

નવલકથા જેવું

સંપૂર્ણ વિગતોભર્યું જીવનચરિત્ર

જંગીજાન

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

[શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરીની પ્રસ્તાવના સાથે]

સચિત્ર : પાકું પૂઠું : બે રૂપિયા

*

કમાલ

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

એક ગરીબ વિધવાનો છોકરો : ઉદ્ધત

અને ઉછાંછળો : છેવટે સમ્રાટ્વારક બન્યો.

પાકું પૂઠું : કિંમત બે રૂપિયા

*

ચોખેરવાળી (રાગોરકૃત) ૨-૮-૦

દિનેશ (સામાજિક નવલકથા) ૨-૦-૦

રશ્મિ (સામાજિક નવલકથા) ૨-૮-૦

નાગમતી (સોરઠી પ્રેમકથા) ૧-૦-૦

શરતચંદ્ર (બળવાનુ છાયાચિત્ર) ૨-૮-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : પીરમથા રોડ : અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

ગુજરાતભરની સસ્તામાં મસ્તી, સૌથી ખડોળો ફેલાવો પામેલી

અને ઉત્ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવતી

અંજલિ ગ્રંથ માળા

જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે.
જેનો હેતુ વલ્લભના વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે.
જેનો હેતુ શિષ્ટ, સુદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત મસ્તતા મૂલ્યે
આપવાનો છે.

આ ગ્રંથમાળાના તમે ગ્રાહક છો? એનું એકેય પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની યોજના
વિશે કશું જાણો છો? તેની પ્રગતિથી અને સોદાપ્રિયતાથી તમે ગાંઠગાર છો?

આ ગ્રંથમાળા:—

દર વર્સે આપમે પાનાના પુસ્તકો—નવનકલા, નાટક, વાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, જીવનચરિત્ર,
પત્રો ઇત્યાદિનાં રૂપમાં ઘેર બેઠાં નીચેના ક્ષવાજ્ઞમે પહોંચાડે છે:

દેશમાં	બહારદેશમાં	પરદેશમાં
કાચું પૂઠું : રૂપિયા ત્રણ	રૂપિયા સાડા ત્રણ, ગ્રિસિંગ ૭ :	રૂ. ૪-૦-૦
પાકું પૂઠું : „ ચાર	રૂપિયા સાડા ચાર, આડ :	રૂ. ૫-૮-૦

વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે અને શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : બાલાજીરોડ : ડન્સો હોલ : સૌરાષ્ટ્ર રોડ
મુંબઈ સૂરત કરાંચી રાણપુર

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

: સંચાલકો :

લોગીલાલ ગાંધી

જયંતી પારેખ

નવી દુનિયા કાર્યાલય

લાદ્ર : અમદાવાદ

દર વરસે પાંચ પુસ્તકો

૪ નવલકથા વાર્તાનાં

૧ ગંભીર વિચારમય
છતાં સરળ શૈલીમાં

કુલ ૧૧૦૦ પાનાં

રૂ. ૪ લવાજમ (પાકું પૂરું)

(પોસ્ટ ખર્ચ સહિત)

રંગૂન માટે રૂ. ૫

પરદેશ : રૂ. ૮

આ પાંચે પુસ્તકોની

છૂટક કિંમત રૂ. ૭૦ થાય

છે !-પોસ્ટેજ અલગ !!

❖ સમાજ સંસ્કારક બદલાય છે-માનવીના 'જીવનનાં' સર્વ અંગો-માત્ર રાજકારણ કે અર્થકારણ જ નહિ પણ એના ઉપર આધાર રાખનારાં ધર્મ, નીતિ, લક્ષ, લાગણી વગેરે સૂક્ષ્મ લાવનાઓમાં પણ ખૂબ ભારે ફેરફારો થાય છે. આ ફેરફારોનું આલેખન વાર્તા, નવલકથા, ચિત્રશૈલી કે કવચિત્ જીવન-કથા-નિબંધ દ્વારા રજૂ કરવાની નેમથી ચાલતી આ ગ્રંથમાળા છે.

નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા

વર્ષ : ૧

- *૧ પત્રટાપું રશિયા : દિનકર મહેતા ૦-૧૪-૦
- *૨ સમાજવાદ તરંગમાંથી વિજ્ઞાન :
[ફ્રિડ્રિક એંગલ્સ કૃત] ૦-૬-૦
- ૩ કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું [માર્કસ એંગલ્સ
કૃત] ૦-૬-૦
- *૪ લાલ મોરચા (નવલકથા) ૧-૦-૦
- ૫ લેનિન : (સંપૂર્ણ જીવન ચરિત્ર)
નીરુ દેસાઈ ૧-૮-૦
- *૬ નિશ્વાસ (નવલકથાઓ) બકુલેશ ૧-૦-૦
- ૭ દિલ કેયે રહેતે? જવાહરલાલ નેહરુ ૦-૨-૦
- ૮ દુશ્મીવાળા પુસ્તકો સિલકમાં નથી. બાપીનાં.
પુસ્તકોનો સેટ પોસ્ટલ સહિત રૂ. ૧૫ માં.

વર્ષ : ૨

- ૮ સમાજવાદ શા માટે? જયપ્રકાશ નારાયણ
૧-૦-૦
- *૯ લાલ પડછાયા : રમણલાલ સોની ૧-૦-૦
- ૧૦ ખેડૂતોની સમસ્યા : લાલજી પેન્ડસે,
ઈન્દુલાલ યાગિક, સૌમ્યેન્ડ ટાગોર
(કાસુ પૂઠું) ૧-૦-૦
- ૧૧ સોવિયેટ સમાજ : નીરુ દેસાઈ
(કાસુ પૂઠું) ૧-૧૨-૦
- [શિયામાં થયેલા પરિવર્તનની વીગતો]
- ૧૨ ક્રાંતિને કિનારે : (નવલકથા)
સનત કુમાર વીણુ (કાસુ પૂઠું) ૧-૧૨-૦
- કુદરી બિનાના પુસ્તકોનો સેટ પોસ્ટલ સાથે
રૂ. ૩૫ માં. અથવા લાલ પડછાયાને બદલે
રૂ. ૩૫ માં. ૧ અથવા માનસ વિજ્ઞાનનો દષ્ટિ-
કોણ મળશે. તે સાથેના સેટની દિ.
પોસ્ટલ સહિત રૂ. ૪

વર્ષ : ૩

- ૧૩ શંદીદી : [ક્રાંતિની પાંચ વાર્તાઓ]
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૧-૪-૦
- *૧૪ સુભાષચંદ્ર : (જીવન તથા વિચારો)
કેકડભાઈ કોઠારી, ભોગીનાથ ગાંધી,
ધનવંત એન્ડા. ૦-૧૨-૦
- ૧૫ અમ્મા (નવલકથા) ભોગીનાથ ગાંધી
[મિક્સિસ મોઝીની mother ઉપરથી] ૨-૦-૦
- ૧૬ અને પિંજરનાં પંખી (નવલકથા)
નીરુ દેસાઈ ૧-૪-૦
- ૧૭ ભટ્ટી (ગૌરિક ક્રાંતિકારી નવલકથા)
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૨-૦-૦
- સુભાષને બદલે રૂ. ૩૫ માં. ૧ અથવા માનસ
વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ મળશે. આખા સેટના
રૂ. ૧૦૦ માં.

ધણામાંના થોડાં અભિપ્રાયો

II

લેનિન

આ પુસ્તક બુધાથી કુટુંબ પર છે. x x
જીવનકથા અને વર્ગપુલની વાતો છતાં સારી
નવલકથા જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય છે x x નજીક
કે આજેના ચાલી રહેલ ક્રાંતિના સમાચાર
ટેલિફોન ઉપર સમજાતા ના હોઈએ.

—અમ્મા

એક ધણાજ પ્રભાવશાળી સફળ ક્રાંતિકારક
આ જીવન છે x x પુસ્તક દરેક યુવાને અને
અભ્યાસીએ વાંચવા લાયક છે.

—પ્રદેશન

સોવિયેટ સમાજ

સોવિયેટ રશિયા વિધિવિધ ક્ષેત્રમાં કેટલી
સામાજિક ઉત્તરિ સાધી શક્યું છે એનો ખ્યાલ
આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષા આદર્શક છે,
શેલિ મુદ્ર ને વેગીલી છે.

—અનંતપ્રધુ

શંદીદી

રશિયા, ઈન્ડોનેશિયા અને ચીનની ક્રાંતિના
સમયની પાંચ વાર્તાઓ લેખકે તત્કાલ મુરખપદ
શેલિમાં આલેખી છે. દરેક વાર્તામાંથી અમિની
ભરતી ચીજોગારીઓ, જેવી લાલાશ ટપકતા
પાંચનાર માનસને નવી ઉત્તેજના મળે છે અને
સ્કટિક જેવી વીરતાનો પાસ તેના ઉપર ચઢે છે

—અચ્યોતિધર

અમ્મા

રૂપાંતર સરસ છે. સફળ છે. ક્રાંતિની માનસ
પ્રતિમા એમાં હુણહુ રણ થઈ છે. પરેગ, લતા,
નિખિલે ને કંદેપના, ફિરણ, ફિસન એ બધા
રશિયાએ જન્મે જોળખ્યું હતું તે સતને કાગે
જીવતાં પાત્રો પણ આદર્શક છે. મોઝી ને શુભરાતી
રૂપાંતર દ્વારા શ્રી. ગાંધીએ એ આત્મ-
વર્ણનાં મૂલ્ય આપ્યાં યવા દીધાં નથી એટલું
સત્તાપ સાથે કહેવાનું રહે છે.

—અનંતપ્રધુ

ચાલો વિચારીએ ગ્રંથમાળા

તથા વરસના પુસ્તકોમાંથી

કુદરીવાળાં પુસ્તકો સિલકમાં નથી
તે સિવાયના આખા સેરની કિંમત
પોસ્ટેજ સહિત રૂ. ૨

વર્ષ : ૧

૧ કોમરેડ લેનિન : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૩-૦

૨ ચિંતનની વેદી પર : ,, ૦-૩-૦

[શ્રુતોની શરીરીની કથા]

૩ નરવીર : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૩-૦

[ઝેરી બાદશીની હવનકથા]

૪ ચાલો વિચારીએ : પિનાકિન ૦-૩-૦

[મગૂર કુટુંબની વાર્તા]

૫ દરિયે દવ લાગ્યો [નમ્ર] ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ
૦-૧-૦

૬ બિરાદર બહુ : કાંતિકાકા ૦-૨-૧

[રશિયન ક્રાન્તિકારીની હવની]

૭ કકળાવું કોંગો : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૫-૧

[ગોની પ્રજાએ શ્યામ પ્રજા પર ગુન્નરેલા
સીતમની ભીષણ કથા]

વર્ષ : ૨

૮ એક હોતો છોકરો ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[રોમાંચક સમર્પણની વાર્તા] ૦-૧-૦

૯ ટ્રેડરસ્ક્રી : રતિજાજ મહેતા ૦-૧-૦

[ક્રાંતિકારી, હવન-એક અભ્યાસીને લાયે]

૧૦ રાત્રી રુસ ભા. ૧ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

૦-૧૨-૦

[રશિયન ક્રાંતિની ભવ્ય ગાથા-વાર્તા રૂપે]

વર્ષ : ૩

૧૧ રાત્રી રુસ ભા. ૨ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

૦-૧૨-૦

૧૨ રાત્રી રુસ ભા. ૩ : ,, ૦-૧૨-૦

૧૩ આવતી કાલે : રમણુચંદ્ર સોની,

રતિજાજ મહેતા, સુભદ્રા ગાંધી. ૦-૧-૦

[નવીન કથાનું બાળ સાહિત્ય]

ચાલો પલટીએ ગ્રંથમાળા

૧ વરસનાં પુસ્તકોમાંથી

કુદરીવાળાં પુસ્તકો સિલકમાં નથી

૧ માનસ વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ : ૧-૪-૦

[શ્રી. દરભાઈ ત્રિવેદીની પ્રજ્ઞાવના સહિત]

૨ રશિયન નારી : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૦-૧૦-૦

[ગુર્જર ગ્રંથસ્ત્રન કાર્યકંથ પામેથી મળજે]

૩ રાકિયું : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

[સામાજિક વાર્તાઓ] ૦-૧૦-૦

૪ ૧૯૨૮ પછી :

રામભાઈ પટેલ ૧-૪-૦

[મહાપુત્ર પછીના યુગતનો પરિચય]

એક જ અભિપ્રાય

સ્વાધીનતા-સંશ્ચામોના ઇતિહાસોની
કથા તારવવામાં જોશીલી, સંચમી-
કલાત્મક બને સહુવ શબ્દચિત્રોથી
સમૃદ્ધ કલમ અલાવવામાં પાવરમાં
નીવડેલાં આ લેખકે રશિયન વિપ્લવ-
કથા અડપી શેલીએ આલેખી છે.

—કૃષ્ણાચ

શરદ કાર્યાલય

[શિષ્ટ અને કલામય વિવિધ સાહિત્ય પીરસતી સંસ્થા]

: સંચાલકો :

રમણલાલ સોની

ભોગીલાલ ગાંધી

૧. શ્રીકાન્ત લા. ૩ [ગરદનાળુ]	રમણલાલ સોની	૨-૦-૦
૨. ગૃહદાહ [નવલકથા : શરદનાળુ]	ભોગીલાલ ગાંધી	૩-૦-૦
૩. રૂપાની ગાય [કિથોર નારિકાઓ]	રમણલાલ સોની	૦-૮-૦
૪. ભીખો ચોટ્ટો [નવલકથા]	"	૨-૦-૦
૫. ચિર વિદાય [કાવ્ય]	ભોગીલાલ ગાંધી	છપાય છે.

—: હવે પછી :—

૬. આલો વાલો ને માલો [જાળવાર્તાઓ]	રમણલાલ સોની
૭. પથો પટેલ	"
૮. ઘઠામ ને કોડી	"
૯. દિલ્હી ને આગ્રા [પ્રવાસી]	"
૧૦. પુસ્તકિયો કીટો [કિથોર કથાઓ]	"
૧૧. એક નવલકથા	
૧૨. ભોગીલાલ ગાંધીની વાર્તાઓનો સંગ્રહ	

આ ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો મળશે

૧. માયાનું દાન [વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્રિઅંશી નાટક]	૦-૮-૦
૨. જિંદગી પગો જોનસન	૦-૧-૬
૩. મહર્ષિ દયાનંદ [પ્રમાણપૂર્ણ સંપૂર્ણ જીવન]	૦-૪-૦

¶ નવી દુનિયા ગ્રંથમાળાના જવાબર્ધના પ્રાદેશને આ પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

¶ શ. પાંચ અનામત મૂકનારને આ પ્રકાશનો પોણી કિંમતે મળશે.

શરદ કાર્યાલય : ભદ્ર : અમદાવાદ

વી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અનોડ પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને હરભાત, વોર્ડન વધારે ને વધારે મદદ ખતતી જાય છે અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ મદદ ખેલવી ચોકમાઈથી જાળવે છે કે લેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સોએ સો રક્ષા મલામત ગહે છે નાણાં પ્રકરણી મલામતી જાળવવાના સિદ્ધાંતને અસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરદમોશાની નીતિનું એ પરિણામ આપ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોક્કસમાં અશ્વિતીય અને અનોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા બંડાણમાં ૭૭૬*૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસક્રિયામતમાં ૨૬૮*૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬*૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮*૬૬ ટકાનો વધારો.

ગરબતા, સહીસલામતી અને જનપ્રમાણના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજાં પુરાવો શો હોઈ શકે ?

ગ્રાસ્પેક્ટર તેમજ ગાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

વી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પૂના

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદબરમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

પર્યાન

આવ [દાસ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

પૃ ૨૮

જેઠ : ૧૯૮૫

અંક ૨

૧ ભગવી ધન (કાવ્ય) ...	મસિકાર ...	૧૦૫
૨ દોંઝેસ ...	ડો. સ્વીન્નાય કાફર ...	૧૦૭
૩ રાજકીય મોંઘો ...	'નિરીક્ષક' ...	૧૧૪
૪ દિલ્હી-મુસ્લિમ એકતા ...	રામજોષાનાચારિયો અધ્યયન ...	૧૧૭
૫ કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ ...	પદ્માકાન્ત ર. શાહ ...	૧૨૪
૬ સજેસરની દેરીઓને (કાવ્ય)...	ત્રેમશંકર દ. ભટ્ટ ...	૧૨૬
૭ શિયાલય (વાર્તા) ...	અસમંત યુજોષાધ્યાય ...	૧૨૮
૮ દહેલી દીપ (કાવ્ય) ...	ભિર્મિશ દવે ...	૧૪૦
૯ ઓંધનાં સ્મરણો ...	ઉમાદેવી ...	૧૪૧
૧૦ રતિનું સાન્નિધ્ય (કાવ્ય) ...	લલિતકાન્ત ભ. ભટ્ટ ...	૧૪૩
૧૧ તમે નય (કાવ્ય) ...	રાજન ...	૧૪૪
૧૨ અમેરિકાના આમ પુનર્ધરનાના મૂળમાં નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ ...	અંબાભાઈ ભટ્ટ ...	૧૪૫
૧૩ અરમુખત્યારીની માનસાગિમારી ...	અંબાભાઈ ભટ્ટ ...	૧૪૬
૧૪ આપણી સ્વરાજ સંસ્થાઓ ...	પ્રભુદાસ બામુભાઈ પટેલ ...	૧૪૮
૧૫ વંદનીય (કાવ્ય) ...	પૂર્ણદાસ ...	૧૬૮
૧૬ છાપુ (કાવ્ય) ...	નાથાસ દવે ...	૧૬૯
૧૭ એક યુગપરિવર્તક સમન્વય ...	દ. મુ. ભાયાળી ...	૧૭૨
૧૮ 'જહોન ક્રિસ્ટોફર'ના મહાન ક્રેશ લેખક : રોમે રોસાં ...	કૃષ્ણવલ્લભ જોષી ...	૧૭૭
૧૯ કવિ ભાલણકૃત એક અપ્રશિષ્ટ કવિતા ...	છ. વિ. ધાવળ ...	૧૮૩
૨૦ જ્ઞાનગોચરી ...	રામભાઈ પટેલ ...	૧૮૫
(૧) સમાજવાદનું અંદાજપત્ર	૧૮૫
(૨) માનવ જ્યોતિર્ધરની નોંધ	૧૮૬
(૩) મદાસભાવારી ને બિનમદાસભાવારી પ્રાંતિક સરકારનાં અંદાજપત્રોના આંકડા	૧૮૯
(૪) રેક્રીઓનાં નંદાની પૂજા ...	જોશીદાસ માનસિંગ કામદાર ...	૧૯૦
(૫) રિન્ની ખનીજ પેદાશ	૧૯૨
૨૧ વિપત્તિ-સ્તોત્ર (કાવ્ય) ...	પતીલ ...	૧૯૩
૨૨ એક પત્ર ...	સુમન મહેતા ...	૧૯૫
૨૩ બલિર્ગત ...	રામભાઈ પટેલ ...	૧૯૮

સુખમની જાહેરખબરના શોલ એજન્ટ

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

આનંદભુવન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : સુખમ ૨

પ્રવાસ : રત્નપાલ કમ્પ્યુટર ગિઝી : પ્રધાન કાર્યાલય : આર રત્ના : ખાડિયા : અમદાવાદ
સુદ : રત્નપાલ કમ્પ્યુટર ગિઝી : મિંગલ પ્રિન્ટરી : આર રત્ના : ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૨૦-૬-૩૫

જે તમોને ઝોથી ગ્રાહા ખર્ચે સારામાં
સારા લાભો આપનારી એક ઉત્તમ કંપનીની
પોલિસી મેળવવા માટે રસ હોય તે

“કાઉન્ટ લાઈફ” ના
એ જ ન્ટ ની

સલાહ લેવાથી જરૂર તમોને લાભ થશે.

સી. ટી. શાહ

હિંદના રાષ્ટ્રીયી ચીફ એજન્ટ,

ધી કાઉન્ટ લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

૧૨, રામપાટ કો, કોટ, મુંબઈ.

એક જ તાણુખો

અને યુરોપભરમાં આગ લબકશે

એક જ પગલું

અને યુરોપની સરહદો તોપીથી વણવણી કોરશે
યુરોપના દરેકદેશ પર લોખંડનો અગ્નિ વરસશે
યુરોપની ધરતી પર લોહીની ઢાળો કોરશે

શા માટે ?

તમે પૂછો છો, સૌ પૂછે છે ?

શા માટે ?

સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે વાંચો જોન ગનથરનું જગવિખ્યાત

➡➡➡ INSIDE EUROPE ⬅️⬅️⬅️

જોની આજ સુધીમાં અનેક આવૃત્તિ થઈ છે
જોની લાખો નકલો દુનિયામાં પથરાઈ બક છે

તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

• યુરોપની ભીતરમાં •

જેશીલી, વેગવાન શૈલીમાં તૈયાર થયેલું છપાય છે.

ટૂંક સમયમાં ખહાર પડશે

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

મહેતા એન્ડ સન્સ
રેશન રોડ, ગોધરા.

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે
પાંચકુવા, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

ઉનાળાના રાખત મગજને
પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પો. જો. ૩૫૨૭ મુંબઈ
શાંત અને ઠંડુ રાખવા

તાપમેં
જીવંતી
ફેર ઓઈલ
REGD.

હંમેશાં વાપરો.

દમ **કૉફીચીમીન (૨૭)**
દમ, દાંડણ, ખોખલી ગરદી સા ખોસીને
પહિલ દીવરી આરામ કરે
સ્ક્રાપર-કોતિલાલ જેસીભાઈ દવાવાળા, ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ

મળવાનાં કેદાણાં :

કનિતલાલ જેસીભાઈની કાં. અમદાવાદ ધરમજસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
 એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુંબઈ દલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
 શાહ એન્ડ મિત્રી અધર્શ મૃરત ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પો. જો. ૩૫૨૭ મુંબઈ.

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

— ધી —

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

તબ્બુ વર્ષ	કામકાજ રૂ.	ત્રિમિથમની આવક રૂ.	ખર્ચનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪.૬૬
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૬,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭.૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૬.૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯.૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩.૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળે:—

એન. એમ. ફોજદારની કું.

તાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન ઓફીસ-૨૨૨૫
ધર-૭૦૨૩

ચીફ એજન્ટસ : ગુજરાત
કુવારા સામે, ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૬

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર $\frac{1}{4}$ ટકા વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી બોધએ છીએ.

વધુ જુલાસા માટે મળો યા લખો:—

ઓફીસો—

મુંબઈ ઈલાકાના આન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

ભુવનપુરી બાગેળ, સૂરત

વૈદ્યકીય ક્ષેત્રમાં અનેરો પ્રકાશ
દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનો અપૂર્વ સંગ્રહ

કાયા કલ્પ વિજ્ઞાન.

(લેખક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી)

મુખ્યસિદ્ધ માસિક વૈદ્યકલ્પતરૂની સને ૧૯૩૯ની ૪૪માં વર્ષની ભેટ.

જેમાં શાસ્ત્રસિદ્ધ, અનુભવસિદ્ધ, ઋષિમુનિ પ્રણિત, સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સેંકડો દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આવી શૈલીમાં પ્રગટ થયેલાં પૃસ્તકો પૈકીમાં આ પુસ્તક અગ્રસ્થાને ગણાય છે, જેને માટે નીચે જણાવેલા વિદ્વાનોએ તેમજ પ્રસિદ્ધ ચેપરેના અધિપતિઓએ ઉત્તમ અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા છે.

ડૉ. અંદુલાલ એમ. દેશાઈ. એચ. એલ. એમ. એસ. પ્રાઇવેટ મેડીકલ પ્રેક્ટીશનર. ઝોડ, વૈદરાજ મુખરામદાસ ટી. ઓઝા. પ્રમુખ વૈદ્યસલા કરાંચી વૈદરાજ બાબકૃષ્ણ રત્નેશ્વર પાઠક. પ્રમુખ શ્રી. ગુ. ક. ડા. વૈદ્યમંડળ, મુરત વૈદરાજ દામોદર સ્વામી. પ્રમુખ આ. હિતવર્ધક સલા, અમદાવાદ. વૈદરાજ અમૃતલાલ ત્રિલોચન શાસ્ત્રી, માલુ પ્રમુખ વૈદ્યસલા, અમદાવાદ. વૈદરાજ ભાઈશંકર ગોરીશંકર શીહોરી નિ. ઓ. અધ્યાપક આયુર્વેદ પાઠશાળા, ભાવનગર, વૈદરાજ હરિસીંહ શમસીંહ પરમાર મંત્રી વૈદ્યસલા ભાવનગર. વિ. વૈદરાજોના અને મુખર્ષ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, છાયા, ચિત્રપટ; પ્રબળંધુ, ગુજરાતી પંથ, જ્યોત્સના, લોકવાણી, દાંડીઓ, હિતેશ્વ (કરાંચી), આરોગ્ય દર્પણ, ફૂલછાળ વિ. પત્રોના અધિપતિઓના ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળેલા છે.

આ ઉપરાંત ખીલ અભિપ્રાયો છે અને આવતા ન્તય છે. જે આ ક્રંધની ઉત્તમતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૨૫૦ ઉપરાંત પ્રયોગો—તુલનાત્મક ચર્ચા—સંપૂર્ણ વિધિઓ

વૈદ્ય કલ્પતરૂના ગાહકોને વિના મૃત્ય. છૂટક નકલ કિં. રૂ. ૧-૮-૦.

વૈદ્યકલ્પતરૂનો નમૂનાનો અંક મફત મળશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાઉન્ડેશન

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, કાલણાદેવીરોડ, મુખર્ષ, હાઈરોડ, મુરત.

ખંડ ખોર મહાગ્રંથ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“લગ્નના વિષય પર આજે જીવાનોના ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. અવા અનેક વિચારોથી ચૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-ભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને છે, પણ પુરુષ-વર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કલ્યાણાર્થે સાંભળે જ એવી એમની સીબ્દત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહભાઈ કરતાં સીબ્દતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો મળવાનો સંભવ ઓછો છે.”

પ્રાહ્લદ ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહભાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રંથ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૧

રજિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આદર્શ

અમીરી જીવન (૧૯૨૮૩)

જ્ઞાનતંતુની નળગાઈ, અગતિ, ખાંચી, છાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે, સાતે ધાતુને વધારી લીધુ થયેલા શરીરને નવપદ્મવિત કરે છે. તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
હિં ઝા ફાર્મસીનો (દાથીછાપ)

સારસાપિરલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ગરમી, વિરોધક વગેરે રોગોનો નાશ કરી લોહી મુધારી વધારે છે. આ ૧ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

શક્તિનો સમૃદ્ધકરવા, ગળથુદિ વધારવા મુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરે.

મુવર્ણમાલીની વસંત-આયુર્વેદનુ જાગ-જાહેર અમૂલ્ય રત્ન છે. તેમાં સોડું, મોતી, જાતલમરમ, ગુદલિગુલ, મરદેદ મરી આ પાંચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ચીજો આવે છે. શાય, નળગાઈ, પ્રમેદ, ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-જ્વર, મગજની નળગાઈ, શીકાશ વગેરે રોગોમાં અકસીર છે અને તંદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અરૂધો તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ સુધી રોગોના હુમલાથી ગચી શકશે. કિંમત તોલો એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન-(અવનપ્રાણાવરેલ) લીલા આમળા તથા જીવન શક્તિ વધારનાર અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની જનાવટ છે. કિંમત રતલ એકના રૂ. ૨૭ બે રૂપિયા.

હિં ઝા ફાર્મસીનો (દાથીછાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, શ્વાસ, કળગિયાત, ખૂખ ન લાગવી, હિંધ યરાગર ન આવવી, નળગાઈ વગેરેમાં સારો કાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી આ. ૧ ના રૂ. ૧૧૧. રતલીના રૂ. ૧૧ અડધા રતલીના રૂ. ૦૧૧

ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(દાથીછાપ)

મુખખ્યાત છે. આજકાલ જીવાન ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો ધરે કરી રહેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની ગ્રામગાણુ ઉપાય છે. એક વખત અજમાવી જુઓ. કિંમત ગામી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક જાતના તાવ માટે

(દાથીછાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. દિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની જનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી જ્ઞાના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સૂચિપત્ર મફત મંગાવો.

હિં ઝા આ યુ વે દિ ક ફાર્મસી :

ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખ્યાર્થ : કાલખાદેવી રોડ સુરત : શાહ એન્ડ મિસી બ્રધર્સ, કલુપીઠ.
પુના સીટી : લક્ષ્મી રોડ વડોદરા : મેસર્સ અમીન પરદ્યુમરી વર્ક્સ, રાવપુરા

અથાગ મુશ્કેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ માહામતાન નાવ

એક જ તારુઓ

અને યુરોપભરમાં આગ લખકશે

એક જ પગલું

અને યુરોપની સરહદો તોપોથી ધણધણી ઊઠશે
યુરોપના દેશેદેશ પર લોખંડનો અગ્નિ વરસશે
યુરોપની ધરતી પર લોહીની ઢાળો ઊઠશે

શા માટે ?

તમે પૂછો છો, સૌ પૂછે છે ?

શા માટે ?

સાચી પરિસ્થિતિ જણવા માટે વાંચો જેન ગન્થરનું જગવિજ્ઞાન

➔ INSIDE EUROPE ←

જેની આજ મુઘીમાં અનેક આવૃત્તિ થઈ છે
જેની લાખો નકલો દુનિયામાં પથરાઈ ગઈ છે
તેનું ગુજરાતી લાપાન્તર

• યુરોપની ભીતરમાં •

જેશીલી, વેગવાન શૈલીમાં તૈયાર થયેલું છપાય છે.

ટૂંક સમયમાં ખહાર પડશે

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

મહતા અન્ડ સન્સ
રેશન રોડ, ગાંધી.

માસ્તર કશવલાલ ગ. દવે
પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જેઈએ છીએ.

ઉનાળાના રોખત મરાજબે

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ચા. બા. તથા મગજબે હિતકારી

શાંત અને ઠંડુ રાખવા

ફેર ઓઈલ

રૂમેશાં વાપરો.

શાંત અને ઠંડુ રાખવા

દમ

ડૉ. ફેરથમીન (ચ)

દમ, હાંફણ, ખોખલી શરદી તથા ખાંસોને

પહેલે દીવસે આરામ કરે

વેચનાર- ડૉ.તિલાલ જેસીંગભાઈ દયાલાળા, નાણા દરવાજા અમદાવાદ

TRULY CHANDRA BRAND

મળવાનાં ઠેકાણાં :

અનિલલાલ જેસીંગભાઈની કાં. અમદાવાદ ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
 એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુંબઈ દલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
 શાહ, એન્ડ મિત્રી જ્વેલર્સ સુરત ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ચા. બા. ૩૫૩૭ મુંબઈ.

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

— ધી —

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

તરુ વર્ષ	કામકાજ રૂ.	પ્રિમિયમની આવક રૂ.	ખર્ચનું પ્રમાણ
૧૯૨૬-૩૦.	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

એન. એમ. ફોજદારની કું.

તાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન ઓફીસ-૨૨૨૫
૬૨-૭૦૨૩

ચીફ એજન્ટસ: ગુજરાત
કુવારા સામે, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

∴ પ્રકાશક : પ્રશ્યાન કાર્યાલય : અમદાવાદ ∴

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
કિરેદની વાતો ભા. ૧	રામનાથયજુ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
” ભા. ૨	”	૧-૪-૦
ગીતામન્યન	કિશોરરાવ મણિવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય જીવન	”	૦-૧૦-૦
ધરગદ્યુ વેદક	ગાપાતાવ ગ. વૈદ્ય	૦-૦-૦
દિનચર્યા	”	૧-૮-૦
ગાતા આરોગપાલક	સ્નેહસ્મિત	૧-૮-૦
તુટેલા તાર	”	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સપાદક) નર્મીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
પ્રેમનો ફાલ	ટોન્ડોય, અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
મ્મી અને પુરુષ	”	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	”	૫-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૨	”	૨-૮-૦
દષ્ટિપરિવર્તન	” અનુ. વિજયરાય વૈદ્ય	૧-૪-૦
ધરે-ખાલિરે	સ્વીન્ડનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	”	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટોન્ડોય	૦-૧-૦
રાગજની વાતો	રાગગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્મનંદ કેસરચી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીગાર્ગ આપવલે	૦-૮-૦
ચતુરંગ	રમણરાવ સોની	૦-૧૦-૦
કુળજીગ	રમણરાવ ભટ્ટ	૦-૨-૦
દેવદાસ	સરદ્યંદ	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	પ્રેમચંદ્ર	૦-૩-૦
ચીન-ગપાનની યાત્રા	લિત્તિભાદન મેન	૦-૮-૦

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગુજરાતની-બૃહદ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

તહાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ લાવે આપવામાં આવશે.

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાથોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બહાર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર $\frac{1}{4}$ ટકા વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિત એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી એઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા તપો:—

ઓફીસો:—

મુંબઈ મિલાકાના ખાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

સુરતપુરી બાગેશ, સુરત

વૈદ્યકીય ક્ષેત્રમાં અનેરો પ્રકાશ
દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનો અપૂર્વ સંગ્રહ

કાંયા કલ્પ વિજ્ઞાન.

(ક્ષેપક : વૈદ્ય રવિશંકર જ્ઞાણંકર ત્રિવેદી)

સુપ્રસિદ્ધ માસિક વૈદ્યકલ્પતરૂની સને ૧૯૩૯ની ૪૪માં વર્ષની ભેટ.

જેમાં શાસ્ત્રસિદ્ધ, અનુભવસિદ્ધ, અધિમુનિ પ્રણિત, સરળ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સેંકડો દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આવી શૈલીમાં પ્રગટ થયેલાં પૃસ્તકો પૈકીમાં આ પુસ્તક અગ્રસ્થાને ગણાય છે, જેને માટે નીચે જણાવેલા વિદ્વાનોએ તેમજ પ્રસિદ્ધ પેપરોના અધિપતિઓએ ઉત્તમ અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા છે.

ડૉ. ચંદુલાલ એમ. દેશાઈ. એચ. એલ. એન. એસ. પ્રાધવેત મેડીકલ પ્રેક્ટીશનર. ઓડ, વૈદ્યરાજ સુખરામદાસ ટી. ઓઝા. પ્રમુખ વૈદ્યસલા કરાંચી વૈદ્યરાજ બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર પાઠક. પ્રમુખ શ્રી. ગુ. ક. કા. વૈદ્યમંડળ, સુરત વૈદ્યરાજ દામોદર સ્વામી. પ્રમુખ આ. હિતવર્ધક સલા, અમદાવાદ. વૈદ્યરાજ અશ્વત્થલાલ ત્રિલોચન શાસ્ત્રી, માણ પ્રમુખ વૈદ્યસલા, અમદાવાદ. વૈદ્યરાજ ભાઈશંકર ગોરીશંકર શીહોરી નિ. ઓ. અધ્યાપક આયુર્વેદ પાઠશાળા, ભાવનગર, વૈદ્યરાજ હરિસીંહ રામસીંહ પરમાર મંત્રી વૈદ્યસલા ભાવનગર. વિ. વૈદ્યરાજોના અને સુબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, છાયા, ચિત્રપટ; પ્રજાજંધુ, ગુજરાતી પંચ, જયભારત, લોકવાણી, દાંડીઓ, હિતેશ્વ (કરાંચી), આરોગ્ય દર્પણ, કૂલછાળ વિ. પત્રોના અધિપતિઓના ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળેલા છે.

આ ઉપરાંત ખીજા અભિપ્રાયો છે અને આવતા જાય છે. જે આ ગ્રંથની ઉત્તમતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૨૫૦ ઉપરાંત પ્રયોગો-તુલનાત્મક ચર્ચા-સંપૂર્ણ વિધિઓ

વૈદ્ય કલ્પતરૂના ગાહકોને વિના મત્સ્ય. છૂટક નકલ કિં. રૂ. ૧-૮-૦.

વૈદ્યકલ્પતરૂનો નમૂનાનો અંક મફત મળશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, કાલખાદેવીરોડ, સુબઈ, હાઈરોડ, સુરત.

એ જ લેખકનું નાનું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? કિં. ૦-૮-૦

ખંડ ખોર મહા ગ્રંથ ખહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના ગુરુત્તર વિચારક

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:

“ લગ્નના વિષય પર આજે જીવાનોનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી, પશ્ચિમના ક્રેટલાક વિચારકોએ આ જાણતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા છે, અને તેની અસર આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. અવા અનેક વિચારોથી ગૂંથવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહલાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષ-વર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના કડયાણાથી સાંભળે જ એવી એમની સ્ત્રી જાત પ્રત્યે આશ્ચર્યની વિનંતિ છે. ગૂજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને નરસિંહલાઈ કરતાં સ્ત્રીજાતિને પોતાને માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિો મળવાનો સંભવ યોછો છે.”

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહલાઈ પટેલ

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત.

આ મહાગ્રંથ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ ખંડમાં

લખાયો છે.

પ્રેક્ષક-જ્યા

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

દપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૩

રજિ. દપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ

અમીરી જીવન (૨૭૨૮૬)

જ્ઞાનતંત્રની નગજાઈ, અગતિ, ખાંભી, છાતીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે, સાતે ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપદ્ધતિ કરે છે. તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
ડૉ. ડૉ. શર્મસીના (દાથીજાપ)

સારસાપિરલા

ખસ, લુખસ, દાદર, ગગમી, વિન્ડોટક વગેરે રોગોનો નાશ કરી શોહી સુધારી વધારે છે. યા. ૧ ના રૂ. ૦૦૦

શિયાળામાં

શક્તિનો સમ્રદ કરવા, ગળજીદિ વધારવા સુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

સુવર્ણમાલીની વસંત-આયુર્વેદનુજ્ઞ-જ્ઞાનુ અમૃત્ય રત્ન છે. તેમા સોનું, મોતી, જ્વલનમગ્ન, શુદ્ધિયુક્ત, સફેદ મરી આ પાંચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ચીત્તે આવે છે. કાપ, નગજાઈ, પ્રમેદ, ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-જ્વર, મગજની નગજાઈ, શીકાગ વગેરે રોગોમાં અકસી છે અને તંદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અગ્રેષ્ઠ તોશો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ સુધી રોગોના દુમકાથી ગચી ગકશે. કિંમત તોડા એકના રૂ. ૧૦૦ દસ રૂપિયા. જીવન-(અવનપ્રાગાચરેદ) કીસા આમળા તથા જીવન મક્તિ વધારનાર અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની જનાવટ છે. કિંમત રત્ન એકના રૂ. ૨૦ એ રૂપિયા.

ડૉ. ડૉ. શર્મસીના (દાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંભી, શ્વાસ, કળજિયાત, જૂખ ન લાગવી, ઉંચ ગરાગર ન આવવી, નગજાઈ વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી યા. ૧ ના રૂ. ૧૦૦. રતલીના રૂ. ૧૦ અડધા રતલીના રૂ. ૦૦૦

ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(દાથીજાપ)

મુગ્રખ્યાત છે. આગકામ લુવાન ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો ઘર કરી રહેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની રામજાણુ ઉપાય છે. એક વખત અનભાવી જુઓ. કિંમત મીઠી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક જાતના તાપ માટે

(દાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસી પુરવાર થયેલું છે. દિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની જનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી સેના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સૂચિપત્ર મક્ત મંગાવો.

ડૉ. ડૉ. આયુર્વેદિક ફાર્મસી :

ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખાઈ : કાલખાદેવી રોડ મુરત : શાહ એન્ડ મિત્રી અધર્સ, કલ્કત્તા.
પુના સીટી : લક્ષ્મી રોડ પટ્ટાદરા : મેસર્સ અમીન પરદ્યુમરી વર્ડસ, રાયપુરા

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૮

જેઠ : ૧૯૮૫

અંક ૨

ભગવી ધ્વજ

મૂસિકાર

અવાવર કુવો ! નજીક અટુલો ઉભો લીમડો
ઉગેલ થડ પાંદડાં, તુટિત બાહુ-શાખા બધી
સુખન્ધુ સમ મંકટે સહ ઉભાં મુકા જેતરે
ઉભા ચરણ ત્યાં જઈ મન ઉભું વશે વર્તતું.

શમેલ ગરમી કંઈ, ધુળટ સાંજ વૈશાખની,
ઉઠે ધ્વજ શિવાલયે, બજત આરતી ઝંઘરી
અવાજ ! ન તથાપિ ત્યાં મન તણો જ વિશ્લેષ કો.
વિચાર ભગવા ધ્વજે નયન માંડતો સંચરે.

ગયો ન દશકો હજી, બળદને હજો હાંકતા
કૃપીવલતણા અવાજ અથવા ચિચૂડાતણા
સુપ્ત્યા, તરુતળે પછે જગવતો ધુણી ભેગિડો
પ્રસાદ દઈ બાળવલ્લભ બને સ્વયં બાળુડો !

તજી ખલક ભેગિડે ફરકતી ધ્વજમાં હસે !
પછેથી ધસતું શહેર, કરમાય આ જેતરો
અવાવર કુવા રહે, નહિ રહે હવે સ્થાન કો
ધમાલ વિણ ! જામશે સુખ-સહસ-કોલાહલ !

વિપાદ પરિવર્તને ? સતત તો વિપાદે વસું !
ગમે અમુક ના ગમે ? સડક ડામરી દોડશે,
અને ઉપર મોટરો, મહિં ઉડત ઝુલ્ફાં હશે
જુવાન લલનાતણાં, ઘુવડપાઘડી વા ડગે !

વિચિત્ર બહુ બાંગલા ધનિક મધ્યમી લોકના
વિચિત્ર બધરાં વળી ધનિક મધ્યમી લોકના
વિચિત્ર ફરજાંદ એ ધનિક મધ્યમી લોકના
ગમે નહિ શું ઠાવકી ધનિક મધ્યમી સંસ્કૃતિ ?

દિલાવર દિલે નહિ, સુરુચિહીન અત્યંત એ,
રમે કુટિલમાર્ગમાં, સરલતા ન બાણી કદી
પુરો મરદ ના મળે, ન મહિલા પુરી પ્રાણુવાન
સમર્થ નહિ લોગમાં, નહિ સમર્થ એ ત્યાગમાં !

વિપાદ પરિવર્તને ? પ્રથમ ભૂમિ વાસો અહીં
વનેચરતણો હશે, ધન ઘટા અરણ્યોતણી
બને વિરલ, જે હતી નિખિડ, હાથ-હાથાથકી.
હુંટાય તુજ શોભના મુરત જે, અરણ્યાનિ એ !

વનેચર ગયો, કૃપીવલં પછી હળે ખેડતો
જમીન જડ જે, કરે મૃદુ સખીજ, વર્ષાકૃપા-
પ્રતીક્ષણ કરે, ફળે નહિ ફળે ! અકસ્માતને
અધીન ! મતિ સંગ્રહે વિચરતી, અને વંચને.

વનેચર કૃપીવલો વણિક એકબીજાથકી
બને કુશળ સંગ્રહે પટુ બને વળી વંચને
પરાક્રમ કરે ભલે રુધિર રેડતા વા ભલે
સદા વિજય સંગ્રહી કુશળ વંચકોને વરે !

વિપાદ પરિવર્તને ? નહિ વિપાદ ! જે તો જરા
જગે નય અહો અચૂક વરતે મહામત્સ્યનો !
ગળાય મુડિ-મધ્યમો, ધનિક મત્સ્ય મોટા થકી !
સમાજ અથ વ્યક્તિ એ નયપથે ! જુદો માર્ગ ના ?
નિહાળ.....
ઉડત ભગવી ધન ! ફરતું ચક્ર બીજી દિશા !!

પ્રિય અમિય અકનર્તી,

અત્યંત ઉદ્વિગ્ન મને તમને પત્ર લખવા બેઠો છું.

કેટલાક વખત પહેલાં દેશનું મન મરુબુંભિમય હતું. દિગંતન્યાપી ઉગ્ગ્રહતાએ એના ભિન્નભિન્ન ભાગોમાં પરસ્પરના વસ્તુવિનિયમના સંગઘને રુંધોને આખા યુગને દગ્ગિ કરી મૂક્યો હતો.

એવા કપરા કાળમાં આશ્ચર્યજનક રીતે અદ્ય સમયમાં એ મૃદ્ધ શન્યતાની અંદરથી મુક્તિની મીઠી આશા વદન કરતી કોંગ્રેસે જહુ શાખાપ્રશાખાવાળી વનસ્પતિની પેઠે ફગમી ભાવિ તરફ પોતાનું માથું ઊંચકયું. વિરાટ જનતાનાં મનપ્રાણ આશ્ચર્યવેગે જલ્દાર્ધ ગયાં એ મનપ્રાણ આશા કરતાં સીખ્યાં ને ભય કમ્તાં સૂકી ગયાં. અધનમેચનતા અંકડપો સેવવામાં હવે એમનો સકાય ભાગી ગયો.

ધણ વખતથી દેશ, હૈયાની ધીરતા છોડીને બરસાગરે ભૂલી પડેલી નીકાના યાત્રીઓ જેમ કિનારાની આશા છોડીને બાંગેરે હૈયે બેઠા હોય છે એ રીતે, મુક્તિને અસંભવ માની બેઠો હતો. પણ હવે એ અસંભવની ડાગણી જતી રહી. સંકટપ્રચળનું દૈન્ય અદસ્ય થઈ ગયું. દેશના એક છેડાથી ખીજ છેડા સુધી, માત્ર એક વ્યક્તિના અવિચલિત આત્મવિશ્વાસને જોરે આને સમસ્ત રાષ્ટ્રનું મદાપરિવર્તન થઈ ગયું છે. ઇતિહાસનું આ એક આશ્ચર્ય છે. પણ આને મારા મનમાં એક એવી આશંકા જગી છે કે એ વ્યક્તિની સિદ્ધિના અસ્વીકારની, અકૃતજ્ઞતાની લાગણી દેશમાં જ્વમતી જાય છે.

સદૃશ ભવિત્યતાતા વિશ્વાસને લીધે આને અસામાન્ય વ્યક્તિપ્રતિભાથી પર કોંગ્રેસનાં મંડાણુ થઈ રલાં છે. આ વધતી જતી કોંગ્રેસના સીમાડાઓ સંભાવવાના ને એનું સંસ્કારધગતર વખત જતાં ધીરે ધીરે ચલાવું. પણ અધીર થઈને જો આપણે એનો ઉતાવળો વિકાસ કરવા મંડીશું તો મદાસમામદિરની દીવાલોમાં ચીરા પડશે. મદાતમાજની શકિતમાં દેશનું એક જઅરહસ્ત મિલનતીર્થ ધડાઈ ઊઠ્યું છે. હવે એમના સાથથી એ મિલનતીર્થની રક્ષા કરવી રહી ને એને પરિણામદાયી કરવું રહ્યું.

તમે જાણો છો કે મારો રવભાવ તદન સનાતની નથી. જડ મતવાદ કે પધ્ધતિની દીવાલોમાં પૂરાઈ જકડાઈ રહેવાથી એવપ્રેયનું ચિરંતન રક્ષણ યાય છે એમ હું માનતો નથી. આધુનિક કોંગ્રેસ ભલે ગમે તેટલી વ્યાપક થઈ હોય પરંતુ એનો મતવાદ કે એનું લક્ષ્ય દૃઢનિર્દિષ્ટ ભાવે નિશ્ચળ યાય એ વાત ખતી જુદે એમ નથી. ક્યારે ય એવું ન બને એમ હું ઇચ્છું છું, પરંતુ આજ મદાસમાના પરમ મૂલ્યનું જ્યારે મને જ્ઞાન યાય છે,

ને એ વાત પણ જ્યારે હું જાણતો હોઉં છું કે એ એક મહાન વ્યક્તિની સર્જનસૃષ્ટિ છે ત્યારે એને અચાનક હચમચાવી કાઢવાની થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જોતા મન હ્રિંચ થયા વિના નથી રહેતું. એ વખતે મારા મનમાં એમ થાય છે કે કોંગ્રેસના પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અંદરથી સંચારિત શરૂ થવી જોઈએ, એની જાણ કાપકૂપ દ્વારા નહિ.

પહેલાં મહાસભાને નામે ભારતવર્ષમાં જે આંદોલન જાગ્યું હતું એ તો આપણે જાણીએ છીએ. એ આંદોલન બહારનું હતું, દેશના જનજાણના અંતર તરફ એણે જોયું નહોતું, એને જાગડયું નહોતું; સ્વદેશના પરિણામ માટે એ આંદોલને કરુણદષ્ટિએ બહારની જાણના ઉપરવાળાઓ તરફ રસ્તો ચીંધો હતો. પરંતુ આપણી ધાકબોળે સ્વતંત્રતાએ આશ્રય લીધો છે એ આપણું સ્વપ્ન એ આંદોલને બાંધ્યું નહિ ને દિવસોની કાકલૂદી કરનાર હાથજોડ કરનારી મુક્તિદેજના ચિત્તદેન્યને મેં ધિક્કારી કાઢ્યું છે. એ તમે જાણો છો. એ સ્થિતિમાં અચાનક જાણે દેશવ્યાપ્ત ધોર વાદળામાં દેશના મુખપ્રાણમાં કોકે વીજળીમચ્છર ક્યો ને આત્મશક્તિનિર્ભર વિશ્વાસને જાગૃત કરી દીધો ને નિર્ભય વીરના સાધન તરીકે અહિંસા સાધનનો પ્રચાર કર્યો. નવજીવનની તપસ્યાનું તે પ્રથમ પર્વ આજે પણ ખતમ થયું નથી આજે પણ એ, જેમણે એનો પ્રથમ પ્રચાર કર્યો એમના જ હાથમાં છે. શિવની તપોજ્વળિમાં હોક ઉપર તર્જની રાખીને નંદી ઊભા હતા, કારણ કે તપસ્યા તે વખતે પૂરી નહોતી થઈ. બહારના આઘાતથી એ તપસ્યામાં ભંગ કરવા જતાં ઉત્પાત થયો હતો.

કોંગ્રેસ પોતાના પરિવર્તનના આરંભકાળમાં હતી ત્યાં મુંઘી આંતરિક જાણએ તેને શંકાનું કારણ થોડું જ હતું. અત્યારે એણે વિપુલ શક્તિ ને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા છે. સમસ્ત દુનિયાએ એનો શ્રદ્ધાભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. તે જમાનાની કોંગ્રેસ રાજદરબારનાં બંધ બારણા આગળ નકામી ગાથાકોડ કરતી હતી આજે એ જ દરબારનાં ખુદતાં દારની ભીતરમાં એનું સ્થાન સંભાનિત ઢબે માન્ય થયું છે. એ જ દરબાર હવે કોંગ્રેસ સાથે કરાર કરવામાં પણ ક્ષતિ અનુભવતો નથી. પરંતુ મનુ કહી ગયા છે કે: ‘સન્માનને ઝેરની માફક ગણજો.’ પૃથ્વીના કોઈ દેશમાં કે ભાગમાં સામર્થ્ય અતિપ્રચૂર પ્રમાણમાં સંચિત થાય છે ત્યારે અંદરખાનેથી જ એ પોતાના મારણવિપુલ સર્જન પણ કરે છે. સામ્રાજ્યવાદનું નામ લો કે ફાસિઝમનું લો, સંચિત સત્તાશક્તિ ગમે તે નામે કે કામે પોતાની વિનાશસૃષ્ટિ સરળે જાય છે. કોંગ્રેસના અંતઃસંચિત જળનો તાપ એના અસ્વાસ્થ્યનું કારણ થઈ પડ્યાનો મને વહેમ જાય છે. જે લોકો એની મધ્યસ્થ જગ્યાએ આ શક્તિ ઉપર વિશિષ્ટભાવે અધિકાર ધરાવી રહ્યા છે એમની સંકેટના વખતમાં ધૈર્યચ્યુતિ થઈ છે. વિવેકસુદ્ધિ સરળ સોજે રહેતે ચાલતી નથી. પરસ્પર પ્રતિ જે શ્રદ્ધા ને સૌજન્ય, અને જે નિયમોનું યથાર્થભાવે પાલન થતાં કોંગ્રેસના જળ ને સન્માનની રક્ષા યાત તેની રચિત થયેલી માત્રમ પડે છે. આ વ્યવહારવિકૃતિ-આચારવિકૃતિના મૂળમાં સત્તાસ્પર્ધાનો પ્રભાવ છે. ઈસાઈશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે જહુ સંપત્તિવાનને માટે સ્વર્ગરાજ્યનો પંથ સાંકડો થઈ જાય છે. કેમ નહિ સાંકડો થાય? ધનના અભિમાનોનું જોર તામસિકતા આણે છે. કોંગ્રેસ આજે વિપુલ સંમાનધન વડે ધનિક થઈ બેઠી છે. આથી એનો સ્વર્ગરાજ્યપંથ વોઝાચૂડો થઈ ગયો છે. મુક્તિની સાધના એટલે તપસ્યાની સાધના એ તપસ્યા સાત્ત્વિક હોવી જોઈએ એવો હું

મહાત્માજીના ઉપદેશનો અર્થ સમજ્યો છું. પરંતુ આ તપસ્યાક્ષેત્રે જેઓ નક્કર તરીકે એકલા થયા છે એમના મન શું ઉદારતાથી ભીનાં થયેલા છે ? એઓ આને પરસ્પરને આચારપ્રધાત કરી જે વિચ્છેદનું સર્જન કરી રહ્યા છે એ ઉપરથી જે આવેગ શક્તિમર્ગ ને શક્તિબોભમાંથી પેદા થાય એ આવેગ એમના મનમાં ગિજકુત નથી એમ કહી શકાશે ? મહાત્માજીના બકતો બ્યારે એમને ટિલકર-મુસોલિનીના સમકક્ષ કહીને વિશ્વસમક્ષ એમને અસમાનિત કરી રહ્યા છે ત્યારે અંદરખાનેથી કોંગ્રેસના મંદિરમાં શક્તિપૂર્વકની વેદી રચાર્થ રહ્યાની ઉદ્ધત સાગિતી નજરે નથી ચડતી ? સત્યના પક્ષમાં જે તપસ્વીએ કોંગ્રેસને ધડી છે એની વિશુદ્ધતા શું તેઓ ન્હી શકશે ? તેમનો આદર્શ શક્તિપૂર્વકના નરગમિસ્રાલક ટિલકર મુસોલિની હોઈ શકે ? હું સર્વાન્ત કચ્છથી જવાબરજાતને શ્રદ્ધાભાવે નીરખું છું, કારણકે જ્યાં ધન, અધર્મ, કે રાષ્ટ્રપૂજન, વ્યક્તિની સંકીર્ણ સીમામાં શક્તિના ચૌદાધ્યને પુંજીભૂત કરતાં હોય છે ત્યાં એની સામે એઓ ખડા થાય છે. હું જવાબરજાતજીને પ્રશ્ન કરું છું કે કોંગ્રેસના દુર્ગંદારના નક્ષપાત્રોના મનમાં કયાંયે પણ વ્યક્તિગત શક્તિમદનું સામુદાયિક લક્ષણ દેખાવા માંડ્યું નથી ? આટલા દિવસ પછી મારા મનમાં શંકા ઉપસ્થિત થઈ છે. પરંતુ હું પોલિટિસ્યન નથી એ વાત હું આ પ્રસંગે કબૂલ કરીશ.

આ બાબતમાં એક વાત કહેવી જરૂરી છે. ગઈ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં બંગાળીઓની અવજા કંદવામાં આવી હતી એ ખ્યાલ બંગાળમાં ફેલાઈ ગયો છે. આ આરોપ માની લેવામાં નબળાઈ છે. ચારે બાજુ અધા પોતાની વિરુદ્ધમાં વર્ણન રચી રહ્યા છે એવો સંશય હંમેશા મનમાં રાખીને ક્યાં કરવું એ એક પ્રકારના મનોવિકારનું ચિહ્ન છે. કમનસીબે દેશના મિત્રનકેન્દ્રરૂપ કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા થવા છતાં ભારતવર્ષમાં એક પ્રદેશના લોકોના બીજા પ્રદેશના લોકો સાથેના વિચ્છેદનું સામુદાયિક ચિહ્ન જુદે જુદે સ્વરૂપે ઠેર ઠેર દેખાવા માંડ્યું છે. ભારતવર્ષમાં દિંદુ-મુસલમાનનું અનેકથ શોચનીય ને બધાવલ રિથિતિએ પહોંચી ગયું છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિચ્છેદનું વાહન ધર્મ પોતે યઈ પડે ત્યારે તેના જેવું દુર્ગંદ્ય બીજું કશું નથી હોતું. પરંતુ એક પ્રદેશના બીજા પ્રદેશ સાથેના પરસ્પર આત્મભાનની ક્ષીણતાનું કારણ પરસ્પરમાં પરિચયનો અભાવ ને આચારગી જુદાઈનું છે. આ કુભાંગી ભારતવર્ષમાં આચાર ને ધર્મ એક સિંદાસને ચડી બેસીને માનવીની છુદ્ધિને ગંધાતી યુનાલિત કરી મૂકી છે. જે દેશનો આચાર આધર્મી છદવાળો નથી હોતો, જે દેશમાં ધર્મભેદ સામાજિક જીવનના દુકડા દુકડા નથી કરી નાખતો તે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યનું સ્વતઃ સર્જન થાય છે. આપણી કોંગ્રેસ, આ પ્રકારના સ્વાભાવિક સામાજિક ઐક્યની ભીતરમાંથી સજીવરૂપે સર્જાઈ નથી. આપણી કોંગ્રેસને એક એવા સામાજિક અનેકચના પચ્ચસ્તવ ઉપર સ્થાપવામાં આવી છે જે અનેકથે દરેક પાચદશ ગાઉને અંતરે અતઃસ્પર્શ ગત ખોદા રાખ્યો છે. ધર્મનામધારી રક્ષકદળો દિનરાત એ ખાગઓની આગળ વાડરૂપે ખડા થઈ રહ્યાં છે.

કારણ જે હોય તે ખરું, પણ પ્રદેશ પ્રદેશ વચ્ચે નેહીમેળ જામ્યો નથી. અત્યારે મને મારા એક લખાણમાં મેં વાપરેલ ઉપમા યાદ આવે છે. એમાં હતું કે જે જૂતી ગાડીનાં પૈડાં વગેરે ડીઝાઈઝ થઈ ગયાં હોય, જેની ઉપરનું કોય બોક્સ ટચુમચુ થયા કરે,

ધૂંસરી પડુપડુ થતી હોય, એ ગાડીને દોરડાં દોરડી જાંધીને જોડેલો વખત ધોધારખાનામાં રાખી મૂકવામાં આવે તેટલો વખત એના જધા ભાગોમાં એક જાતની એકતાનો ખ્યાલ કરીને સતોષ અનુભવી શકાય. પરંતુ જ્યાં ધોડો જોડીને એને રસ્તા ઉપર હાંકવામાં આવે ત્યાં તો એનો આત્મવિદ્રોહ ઘોંઘાટ મચાવી મૂકે છે.

ભાસ્તવર્ષની મુક્તિયાત્રાના રથને જાંધેલો હતો ત્યાંથી છોડી કોંગ્રેસે આજે ગદા નાણી લાવી રસ્તા ઉપર ચાલતો કર્યો છે. રાજકારણની દોરડી જાંધેલી અવસ્થામાં એ રથ ચાલવા મંડ્યો ત્યારે વારેવારે 'માત્રમ પડવા લાગ્યું' કે એનાં પૈંડાં, ધરી, ધોળિયા કે ધૂંસરી વચ્ચે કોઈ જાતનું મેળમિત્રન નથી. જધા સાંધા જ ઢીસા ઢીસા. પરિસ્થિતિ જ્યારે આ જાતની હોય ત્યારે વધારે સચેત ને સાવધ થઈને ચાલવું એ કોંગ્રેસના કર્તાદર્તાઓની ફરજ છે. કારણ કે સંદિગ્ધ મનો જધી જાતના આગ્રાતો ને વિરોધોને મોટું રૂપ આપી દે છે. આજે એ જ થઈ રહ્યું છે. સમસ્ત જંગાળમાં આજે કોંગ્રેસની રસ્તી તોડી નાખવાની તાણ શરૂ થઈ છે. એની જરૂર નહોતી. આજા એક વિશાળ પ્રદેશના આ જાતના મનઃચાલત્યની અવગ્રામાં જંગાળના નેતાઓને સીધે રસ્તે ચાલવું દુઃસાધ્ય થઈ પડશે.

હું સમજી શકું છું કે દેશને સ્વાતંત્ર્યદાન કરવાના મહાદેશ સાથે મહાત્માજીનો મનસંકલ્પ જાંધાઈ ગયો છે. પોતાના રસ્તાનો નકશો એમણે મનમાં મનમાં આંકી ગયો છે. આથી કદાચ કોઈ જુદા મતવાદના ધાથી એમનો સંકલ્પ ક્ષુદ્ર થઈ જાય એ પ્રકારની આશંકા એમના મનમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે એમણે જ દેશને આદર્શ દિ' આટલે મુંધી દેશની પ્રજાના વિષમ પ્રમાદમાં થઈને પણ ટોચો ચલાવ્યો છે. આ સંચાલન કે દોગવણીની વ્યવસ્થાને શિથિલ કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે એઓ શક્તિભાવે જોતા હોય, તોયે એમ તો હું ન જ કહું કે એકચક્રીસત્તાના સ્લોથથી એઓ આમ કરે છે. પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષમાત્રને પોતાના જ જ કે શક્તિ તરફની પોતાની શ્રદ્ધા અતિદંઢ ન હોય તો એમના જીવનનો ઉદ્દેશ માર્યો જાય. આ શ્રદ્ધાને તેઓ ભગવાન તરફની શ્રદ્ધા માથે જોડી દઈને ધ્રુવનારક્ષસી નિશ્ચળ કરી મૂકે છે. મહાત્માજીની પોતાની આ શ્રદ્ધા સાર્થક હોવાનું પ્રમાણ એમને પોતાની મોટી મોટી જૂસો છતાં મળી ગયું છે. આ ઉપરાંત પોતાની કલ્પના પોતા સિવાય અન્ય કોઈ સંપૂર્ણ કરી શકે એમ નથી એ પણ એઓ માને છે. જધા પ્રભાવસંપન્ન પુરુષોને આ જાતની સ્વશ્રદ્ધા રાખવાનો દક્ષ છે. પોતે શરૂ કરેલ કાર્ય અસમાપ્ત સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તો એમને પોતાની શ્રદ્ધા રાખવાનો ખાસ દક્ષ મળે છે. મહાત્માજીના મૃત્યુનમંદિરમાં નવાં ધણીયે મૃત્યુવાન ઉપકરણોનો સાથ સર કરવાની જરૂર છે. ધૈર્ય ને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ જાતનું સાથ મેળવવાનું એમનાથી નદિ જનશે તો એમના સર્જનસમયને લાગે પડેલ્યે. મારા પોતા સંજયે એટલું કહ્યું નહીં કે મહાત્માજી સાથે જધી જાગતોમાં મારો મત મળતો નથી. એટલે કે હું જે એમના જોવા સ્વાસ્થ્યપ્રભાવસંપન્ન માણસ હોત તો હું બીજી રીતે કામ કરત. એ બીજી રીત હઈ તે મારાં અનેક જૂનાં વખાણોમાં વર્ણવાઈ છે. મારામાં ચિંતનશક્તિ કદાચ હોય પણ મારામાં પ્રભાવ નથી. એ પ્રભાવ દુનિયામાં જાડું થોડા માણસોમાં જ હોય છે... એવા કોઈ ચકિતસંપન્ન પુરુષનો આનિર્ભાવ દેશમાં થશે તો તેને એમનો રસ્તો છોડવો જ પડશે. એ પુરુષની ઈર્મધાનને આપણે વિદ્વિષ્ઠ કરી શકીશું નહિ. એવો વખત આવશે

ત્યારે આજની ખામી દૂર થશે. અને એ ખામીને દૂર કરવામાં આપણે પણ આપણી યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રયત્ન થઈશું. આજે તો આપણા નોકરાનાયક સામેના નેતૃત્વને વર્કમાં ખામીને નોકા છેડી છે એમને નિરાંતે નોકા લાંકવા દઈએ. કન્સ્ટિટ્યુશન લકતોની પેઠે આપણે માત્ર એવું નહિ યોજીએ કે એ નાવિક ને ઘાટે પહોંચ્યાંશે એ ઘાટથી જાએ ખીજે ઘાટ નથી. ખીજા ઘણા ઘાટે છે ને ત્યાં પહોંચવા ખીજા નાવિકો જોઈએ.

મારા મનમાં ને ખ્યાલ હોયો' હતો તે આગળ કહી ગયો છું. હું એટલું સમજું છું કે ગાંધીવાપાર સમાજની અંતર્ગત ચીજ છે. કોઈ દેશની તવારીખમાં એથી ઊંચડું નથી. સામાજિક ભીંતને ખાદ કરી ગાંધીય ઈમારતની કંપનામાં મુગ્ધ યવામાં કરી જામ નથી સમુદ્રપારના દેશોમાં અનેક પ્રકારની ઈમારતોની જ્યોતરણોના શિખરો માત્રમ પડે છે. પરંતુ એ કોઈનો ય પાયો રેતી ઉપર નથી ચલાયો. આપણે એમનું અનુસરણ કરતી ઈમારતોના પ્લાન ઘડીએ ત્યારે દેશના સામાજિક ચિત્તમાં રહેત પાવાના રક્ષ્યનો પણ આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

થોડા દિવસથી ક્ષગભગ ઉત્તર પડાઉ ઉપર આવીને આશ્રય લીધો છે. ખગમળા રહેલ રાજકીય ઉત્તેજનાથી કેટલેયે દૂર આવી પડ્યો છું. વસ્તો પછી ભારતવર્ષને અને મને પોતાને શાન્ત મનથી નીરખવાનો અવસર મળ્યો છે. હું જોઉં છું કે માનવજાતમાં ગાંધીવાપાર-પોલિટિક્સ-એ પ્રખ્યાત શક્તિ લઈને વ્યવહાર કરે છે. એક શક્તિનો પ્રયોગ બાજુ દિશાએ થાય છે. એ છે યંત્રશક્તિ. અને બીજી શક્તિનો પ્રયોગ માણસની અંતરદિશામાં થાય છે. એ છે મંત્રશક્તિ. આજે યુરોપના સકટ સમયે આ એ શક્તિનો વિસ્તાર ગણીને પ્રતિદંદીઓ કોઈવાર આગળ તો કોઈવાર પાછળ પગમાં ભરે છે.

એમની બાબતમાં હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું તે એ કે આ જને શક્તિ-ઓમાંથી કોઈ પણ સહેજે પામી શકાય એવી નથી. એની કીંમત બહુ મોંઘી છે ને એની વ્યવહારતાલીમની ચર્ચા પણ બહુ લાંબી છે. ઘણા કાળથી આપણે પારકાને તાળે હોવાથી યંત્રશક્તિનો ઝટકો કેવો હોય છે ને જાણીએ છીએ પરંતુ એને પ્રાપ્ત કરવાનો મનો આપણે મારે અગોચર રહ્યો.

...એ વખતે દેશના રાજકારણનો આરંભ થયો. એને માથે અગોચર રસ્તાની દુરલ સમસ્યા હતી. એ વખતના નેતાઓએ રાજકારણની નાવ દરખાસ્ત, વિનંતિની પાઝામેન્ટમાં ફંકારી હતી. પણ તે ખોટાઈને ઊભી રહી. આ ચિકટ નિયતિમાં એક દિવસ મદાતમાજ આવીને વિપુલ શક્તિમાન દરીફ સામે મોખરે ખડા થયા. એમણે દુઃખ સહ્યું પણ મક્કત નમાન્યું નહિ. યંત્રશક્તિ વિના પણ મદાતસામ ચાલી શકે છે એ સાત્ય સિદ્ધ સાબિત કરી આપવું એ તેમની આશા હતી. એક એક પ્રશ્નને લક્ષ્ય બનાવીને તેમણે સંગ્રામ ઉપાડ્યો. એમાંથી એકેમાં એકો છેવટ સુધી જીત્યા એમ તો હું નહિ કહી શકું, પરંતુ એમણે પરાબતની ભીતરમાં યઈને વિજયની જૂમિકા સરજી. ધીમે ધીમે એમણે દેશમાં એવું સંકલ્પગળ તૈયાર કર્યું ને એમણે સત્તવેત્ર સત્તવેત્ર યોગ્ય સંયમ ને સાહસપૂર્વક વાપરી શકે. આ અસ્ત્ર સિવાય આપણે મારે ખીજે કોઈ આરોગિયારો નથી એટલું જ નહિ પણ દુનિયાંતે મારે પણ ખીજે કોઈ ચત્ત્રવિકલ્પ રહ્યો નથી. હિંસાબુદ્ધને છેડા નથી. તે એમરના ધ્વંસસાધનની ચક્રી ખવડાવે છે. એની સમાપ્તિ સર્વનાશમાં.

દિ'સયુદ્ધની સેના સગ્ગૃહી રહેલી છે વરસેકની કૃત્યકદમ પડી એમને રણક્ષેત્રમાં મોકલી શકાય છે. પરંતુ અદિ'સક વિગ્રહ માટે મનને પરિપક્વ કરતાં વખત લાગે છે. અશિક્ષિત લોકોને બેળવીને એ યુદ્ધસેનામાં સારી હાં જમાવવામાં આવી હતી. પણ એમને કારણે તો દક્ષયજ બાંગી જાય. મૃત્યુવાન કહી શકાય એવો સિદ્ધિલાભ એ અન જમાત નહિ કરાવી શકે. એટલું જ નહિ પરંતુ પાશવશક્તિ તરફથી રીતસરનો આવાત થતાં અન હાં પોતાને સમાધી શકતો નથી, છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

દુનિયામાં આજે જે જાતિઓ ત્રડાઈઓ ચલાવે છે એ અધી જાતિઓનું જોર સર્વશક્તિમાન લોકશિક્ષણ ઉપર નબે છે. વર્તમાનયુગ શિક્ષિતલુદ્ધિનો યુગ છે. સ્પર્ધા-ખેડ રનાયુગની માંસપેશીનો યુગ ન હોય. જ્ઞપાન અને બીજી મોટી મોટી પ્રાચ્યજાતિઓએ મોટા પ્રમાણમાં જનશિક્ષણસત્રો ખોલી દીધાં છે. અત્યારના જમાનામાં આપણે લોકો આંખઅંધા મોઢને વાલન જતાવી મુસાફરી નહિ કરી શકીએ. મહાત્માજીએ સવિનય કાનૂનભંગ અંધ કરી જનશિક્ષણમાં મન પરોવ્યું છે. મને લાગે છે કે એમણે જોયું ફરો કે માણુમોની હાં જમાવીને કરેલો સત્યાગ્રહ જોનજોતામાં તો અસહ્ય થઈ પડે છે.

આજકાલ કયો લોકપુરુષ પોનિટિકસને કયે રસ્તે લઈ જશે એ સૂ'અંધે બહુ ચર્ચા ચાલે છે. મારા મનમાં તો અનેક શકાઓ ઊઠે છે ને હું આ અધી રાજકીય પંથયાત્રાનું પરિણામ સમજી શકતો નથી. એ બાજતમા નિશ્ચિત વિચાર કરવો મારે માટે મુશ્કેલ છે. કારણ હું રાજકારણ પ્રવીણ નથી. એટલી વાત હું જાણું છું કે જેઓ શક્તિશાળી હોય તેઓ નૂતન રસ્તે અસાધ્યને પણ સાધ્ય કરી શકે છે. મહાત્માજી આ વિધાનનું સાખૂત પ્રમાણ છે. તો પણ એમણે સ્વીકારેલ અંધા સિદ્ધાંતો અતિમત્વ પામશે એ વાત સ્વીકારી ન શકાય. બીજા કોઈ કર્મવીર પુરુષના મનમાં નૂતન સાધનાની પ્રેરણા જગશે તો એને બાળવા વાગવાના જાજરા પ્રયત્નો છતાં એ વીર હાથજોડીને બેસી રહેવાનો નથી. પોતાની કામના-સિદ્ધિને માટે એને કદાચ ચાલી આવેલ રસ્તાનો ત્યાગ કરી કોઈ અજાણે રસ્તે પોતાનું જીવ જમાવવું પડે. એ નવા જીવને વ્યવસ્થિત ને મજબૂત થતાં વખત પણ લાગે. કોંગ્રેસની પ્રયાણદિશામાં કોઈ દળ નવી વાટ શોધવા માટે નીકળી પડે તો હું એ સફળ થાય એમ ઇન્દ્રીશ. હું એ નવા દળની કામનાની અભિવ્યક્તિ નીરખીશ. પરંતુ તે આથે રહીને. કારણ કે દેશના જનગણનાયકની જવાબદારી અતિ ભારે હોય છે. એના સારાં-નરસાં ફળો બહુ દૂરવ્યાપી હોઈને એ ઘણી વાર આગળથી ન જોઈ વિચારી શકાય એવાં હોય છે. જેને પોતામાં અતિ જાજરા વિશ્વાસ હોય તે જ એ જવાબદારીનો લોખંડીમાર જીંચકી શકે. પરંતુ મારે પક્ષે હું તો આ અધી રાજદારી જવાબદારી ઉપાડવાનું મારું સ્વાભાવિક કર્મ માનતો નથી. માટે પરધર્મો બપાવડ. મને તો મારે પગિચિત રસ્તે જ સાંત્વના મળી શકે. આપણાં શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે ગણુદેવતાની પૂજા અધી પૂજની પડેલી છે. જેનાથી જનસમૂહ સ્વસ્થ, સજાળ યાય, શિક્ષિત યાય, આનંદનો લહાવો પામે, આત્મસંમાનની દીક્ષા મેળવે, પોતાની રોજિંદી હવિષ્કાની પ્રવૃત્તિમાં સુંદર ને નિર્મળની આરાધના, ઉપાસના કરી શકે અને આત્મરક્ષણ કાળે સ્વકલ્યાણનાં સાધનોમાં પરસ્પર પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખી અંધા સંમિલિત થઈ શકે એવાં અંધાં કાર્યોનાં મંડળમાં પ્રવૃત્ત થવું એ સ્વદેશમેવાની પ્રથમ રીત છે. મેં મારી મર્યાદિત શક્તિના દુહ વ્યાપમાં રહીને આજ

ચાત્રીસ વરસથી એ પુનઃપ્રવૃત્તિમાં મારું મન દીધું છે. મહાત્માજીએ ત્યારે સ્વદેશને જગાડવાનો ભાર ઊંચક્યો ત્યારે મેં મારા ખરા દિલથી પ્રાર્થના કરી હતી કે એઓ આપણી જનતાની અનન્ય શક્તિનો કોઈ નવીન રાહકારો ઉદ્ધાર કરી શકે. કારણકે દેશને પામવો એટલે એની પરિપૂર્ણતા દ્વારા પામવો. દેશની યથાર્થ સ્વાધીનતા તેને જ કહી શકીએ કે એની મારફત એની રૂંધાયેલી કુંઠાયેલી સમસ્ત શક્તિ મુક્ત થાય.

આને જંગાળ પ્રાંતના લોકનાયકનું પ્રધાનપદ સુભાષચંદ્રનું છે. ભારતવર્ષમાં એઓ જે આસનમહાશયની સાધના કરતા આવ્યા છે એ રાજકારણની વેદાયી, મેં પૂર્વે કહ્યું એ પ્રમાણે, હું અમ્મણુ છું. એ વેદીમંચક ઉપર જુથ જુથની અથડામણના વરોળાની ધૂળ ઊડે છે. એ ધૂળના અઢાવામાં યદ્યપે હું ભાવિને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતા નથી. આજ-કાલ ચાલતી આ બધી હોંસાતૂસીમાં મારા મનને જંગાળ પ્રાંતે જકડી લીધું છે. જે જંગાળને આપણે મહાન કરીશું તે જ જંગાળને મહાન કરવાનો કામ ભારતવર્ષને પણ મળશે. આ જંગાળની આંતરગાથ સમસ્ત દીનતા, ક્ષુદ્રતાને દૂર કરવાની દૃઢનિશ્ચયી સુભાષણી સાધના કરી શકે એટલી મારી એમને અવ્યર્થના છે. અને એમના આ મહાપ્રયતનમાં એઓ મારી સદાયની આશા પણ રાખી શકે એમ હું એમને જણાવી દઉં. અલખત, મારી સદાય મારા પોતામાં જે વિશેષશક્તિ હોય તે દ્વારા જ એમને મળી શકે. જંગાળની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ પડી જ જંગાળ, ભારતવર્ષની મહાગતીય રાષ્ટ્ર-સભામાં સંમાનપૂર્વક પ્રવેશ કરી શકશે. આ સાર્થકતા સુભાષણીની તપસ્યામાં સંપૂર્ણ થાઓ.

મંપૂ ૨૦-૫-૩૯

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

તા. ૬. અગ્રાસંગિક છતાં ફરી વાર એક વાત તમને જણાવી દઉં. હિંદુ યુસલમાનો વચ્ચે નોકરીઓની પ્રમાણસરની વહેંચણી કરવામાં એક અવિચાર સમાયેલો છે એ માટે હિંદુઓએ ભારતશાસન મંત્રીના હરબારમાં એક વિનંતીપત્ર મોકલ્યું છે. એ પત્રમાં મારા નામની સહી કરતાં મેં સકાય અનુબંધો લેતા. લાંબા કાળ સુધી ચાકરીનું ધાન ખાઈ ખાઈને જંગાળની નાકી દુર્બળ થઈ ગઈ છે. હવે એ નોકરી ચાકરીની વહેંચણીની મારામારીમાં પડવાની ટુચિ થતી નથી. હિંદુઓના હરમમાં પરાધીન નોકરીનાં અસંમાનિત બારણા જે બંધ થતા હોય તેા બંધે ને થાય ? ત્યારે જ મને લાગે છે કે નવી શક્તિ પેદા કરવી પડશે. આત્મનિર્ભરતાનો એક મહાપંથ જોખો જોદો કાઢવો પડશે. આ દુઃખનો ધક્કો જ યુગપલટો કરાવશે, પરંતુ અનિચ્છા છતાં મેં ફરિયાદપત્ર ઉપર મનુ' મારું છે. એનું માત્ર એક જ કારણ છે. દેશની આ બે જબરી કામ વચ્ચે અન્યાય ને યજ્ઞપાતનું તત્ત્વ જોઈને શાસનકર્તા તરફ અશ્રદ્ધા જન્મે છે. એથી એના કળાકળની બિચારણા એઓ દરે, પરંતુ બે પક્ષ વચ્ચે અસમાન ધોરણે અત્રવહેંચણી કરવાનું રોચનીય પરિણામ, સાંપ્રદાયિક બેદણુહિને ઝીણી ઝીણી માલ વગરની બાબતમાં પણ અતિ તીવ્ર કરી મૂકવામાં આવ્યું છે. એને સાંત કરવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. પોતાની પ્રબળ શક્તિમાંથી જ હિંદુસ્તાન-મુસોલિની દુનિયામાં અન્યાય વરસાવવાનો અપ્રતિહત સુયોગ પામ્યા છે. એમાંયે એક બયાનક મદિમા સમાયેલો છે. પરંતુ આપણી તકરારો ને અન્યાયોમાં તેા પીકપતો મદિમાયે નથી, છે માત્ર દેવની કઠોર કુરપતા.

૧ શ્રી. અમીય ચક્રવર્તીને કવિવરે લખેલો પત્ર—'પ્રવાસી' આપાઠ અંકમાંથી હુ'લાવીને.

અસહિષ્ણુતાનું પ્રતિબિંબ

રાજકીય વાતાવરણમાં કેટલી જે ગાજવીજ કરીને મદાસભિતિની બેઠક મુંઝવે ખાતે મળી ને પૂરી થઈ ગઈ. હિંદના રાજકારણમાં ને ખાસ કરીને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદી રાજકારણમાં આંતરિક ધૂંધવાટ, અકળામણ, અસહિષ્ણુતા ને જોને મી મહાસભાવાદી સ્વયોનિશ્ચયત્વ કહ્યું છે એ ગણું મદાસભિતિની બેઠક દરમિયાન મદાસભામાં જનમેક્કા જુદી જુદી વિચારસરણી ધરાવનાર જુથનાયકોનાં વક્તવ્યમાં જાદાર આવ્યું. કઈ કાર્યપદ્ધતિએ મદાસભાનું કામ ચલાવવું એ જાણતો જુથો વચ્ચેના તીવ્ર મતભેદ કલકતા ને મુંઝવેની મદાસભામાં સારી પેઢે જાદાર આવ્યો. મદાસભા દેશમાં જુદા જુદા હિંદુસંબંધો ધરાવનાર ને તોખી તોખી આદર્શબંધિત રાખનાર વર્ગોનું એક મંદયાગત જુથ હોવાથી એ દરેક વર્ગની લાગણીઓ, ભાવનાઓ, હિંદુસંબંધો ને સરસાર્થ કે વર્ચસ્વ મરિની તીવ્રતાનું પ્રતિબિંબ એમાં મેરે ભાગે પડે છે. દેશ અને દુનિયાં આજે જાગરદસ્ત કટોકટી ને ભાવના વેગમાથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. જગત સમસ્તમાં દોર જમાવી મેક્કા ને માનવહૃદયને વ્યાકુળ વિદ્વજ કરી રહેલ અયોદ્ધસતા ને જિનસત્તામતીની લાગણીની પ્રચંડ અસરના આઘાત પ્રત્યાઘાત હિંદમાં પણ પૂરા જોશથી થઈ રહ્યા છે. અનન્યાપી મનઃચાંચન્ય ને હૃદયવેગની ધારા અક્ષત વેગે દોડી રહી છે. કોઈપણ સમૂદયમાં જનશ્રુતિ ને સંગઠનની સાથોસાથ અસ્થિરતા ને અયોદ્ધસતાનું બાન થતાં એ સમૂદયના દિવમાં વૈભવ્ય ને વિરોધને એકદમ વશ થઈ જવાની લાગણી જન્મે છે. હિંદી રાજકીય મદાસભા ભારત હિંદની જનશક્તિને અપૂર્વ રીતે હલાવી નાખવાની મહાત્માજીની મહા-વિગટ શક્તિએ હિંદી જનસમૂહને જનશ્રુત ને સંગઠિત કર્યો. દેશની પ્રાંતિક સરકારોમાં થોડીધણી સત્તા પણ એને કારણે પ્રાપ્ત થઈ. આ જનશ્રુત જનશક્તિ વેગને સંતોખે, એમની જંગેલી આંકાશાએને તમ કરે એ જાતની પરિસ્થિતિ પૂરતા પ્રમાણમાં ન પેદા થઈ અને સંગઠન ને જનશ્રુતિ તો વધતાં જ જાય છે. આ સ્થિતિ ઊભી થઈ એટલે સહેજે આંતરિક અથડામણો પેદા થવા પામી. એમ તો આંતરિક અથડામણો પડેતાં પણ હતી પણ આજની મદાસભાવાદી આંતરિક અથડામણોનું સ્વરૂપ પડેતાંની અથડામણોથી જુદા પ્રકારનું છે. મદાસભામાં વિપક્ષો વચ્ચેની વર્તમાન આંતરિક અથડામણનું સ્વરૂપ અશ્રદ્ધાના દુઃખ ખડક ઉપર રચાઈ રહ્યું છે. પડેલાં વત્તીઓછી ઉદામ કે નવમતવાદરૂપિ ધરાવનાર મદાસભાવાદીઓમાં ગતિચાલનના મુદ્દા ઉપર અથડામણ હતી; આજે ધ્યેય ને હેતુઓના મુદ્દા ઉપર અથડામણો ખેંચાઈ રહી છે. આથી આજની અથડામણો વચ્ચે વિપક્ષોમાં સ્વસ્થતા નથી દેખાતી : અશ્રદ્ધા, બય ને દુશ્મટ દેખાય છે.

રાજકીય જવાબદારીનો બાર ને પરિસ્થિતિની તાણનો વેગ વધતાં જાય છે, જ્યારે સાથોસાથ અશ્રદ્ધા વધતી જાય છે. શ્રી સુભાષચાણુના ‘પ્રાગતિક પક્ષ’ના પ્રચાર અર્થે કરાયેલાં વક્તવ્યો ને ઉદ્દામવાદી મંડળના નેતા શ્રી રોયનાં છેલ્લાં બાપણો વાંચનાં એ વસ્તુ સાગિત થાય છે. ‘પ્રાગતિક પક્ષ’ ને ઉદ્દામવાદી મંડળને અને કિસ્સાનનાયકોને મદાસભાના આજના મોત્તરીઓમાં વિશ્વાસ નથી. બધાનક વિરોધ ને અશ્રદ્ધા છે. મદાસભામાં આજે વિપક્ષો વચ્ચે એક સમાન હેતુસિદ્ધિ માટેની તમનાબરી ભેરદિલી ઓઝી થઈ ગઈ છે ને એકબીજાને ઉડાડી દેવાના અંભીર પ્રયાસો ચાલે છે. મદાસભિતિના હરાવો, અંધારણુમાં અમુક જનના કેદશર કરવાના પ્રયત્નો, ડાબી પાંખના મંડળોના નેતાઓનાં વક્તવ્યો—એ અધું શું અતાવે છે? એ જો કંઈ પણ વ્યક્ત કરતાં હોય તો તે મેળભિલાવટ નહિ પરંતુ આંતરિક તાણનાણુની પરિસ્થિતિ. વિપક્ષ તરફથી પોતાની નાખૂરીની આશંકાને દાગળે ડાબીજમણી પાંખના ટેપામાં ફેફડાટ, અયોચ્છસતા ને અસહિષ્ણુતા દેખાઈ રહ્યાં છે. કટોકટી જેમ જેમ ઉત્તર થતી જાય છે તેમ તેમ સ્વરક્ષણુના ઘેટ સાંકડા ને સાંકડા કરતા જવાની વૃત્તિ દરેક પક્ષમાં વધતી જાય છે. વ્યક્તિગત ધોરણે મદાસભાવાદીઓ સત્યાગ્રહ ન આદરી શકે એ જાતનો હરાવ કરવાના મદાસભિતિમાં વધુમતિ પક્ષના પ્રયાસ અને લઘુમતિ પક્ષની રજૂઆત કરતા ઉદ્દામવાદી મંડળોના વિરોધમાં પરસ્પર સખત અવિશ્વાસ સિવાય બીજું કશું જોવા નથી મળતું. જે હાવ સખત નિયમનને નામે પસાર કરવામાં આવતો હોય તેનો આટલો જગરો વિરોધ શાને? શું ડાબી પાખવાળાઓ નિયમનના, આંતરિક સડાની નાખૂરી કરવાના પ્રયાસોના વિરોધીઓ છે? ના. તો નિયમનને ખાતર જ આ હરાવ કરવામાં આવે છે એવી જાતની મદાસભાના મોત્તરીઓ તરફથી કરવામાં આવેલી સ્પષ્ટ જાહેરાત છતાં વિરોધી દળ તરફથી એનો પ્રખર વિરોધ કેમ કરવામાં આવ્યો? એવું કારણ મને તો એટલું જ દેખાય છે કે ડાબી પાંખને વધુમતિ જમણી પાંખના ઇરાદામાં સ્પષ્ટ અવિશ્વાસ પેદા થયો છે; શંકા જન્મી છે. જ્યાં સાથીદારોની શુભદિલીને અદ્ધે હેતુચંકા સહેજે જન્મતી હોય ત્યાં અચડમણુ કેટલી અકળાવનારી હશે પડોંચી ગઈ હોવી જોઈએ એનો અરજો ખ્યાલ આપી આવી શકે છે. આ સ્થિતિમાં વધુમતિ પક્ષે એટલું જોવું જોઈતું હતું કે વર્તમાનને સમાવવાના એમના પ્રયાસમાં એઓ ભાવિને હારી ન જોસે. કારણકે આજે ગમે તે હો. પરંતુ લઘુમતિને પક્ષે કાળવું ભાવિ તો છે જ. હિંદની પરિસ્થિતિ જ એટલી કુસહ ને વિપમ છે કે એને માટે નામ પ્રયાસનો, ચાગડીગડનો વચ્ચો માર્ગ છે જ નહિ. દુરવસ્થાની સ્થિતિ જ માણુઓને અકળાવી નાખે છે. વ્યક્તિ કે સમૂહ જ્યારે સતત અકળામણુના ધૂધળા વાતાવરણમાં જીવતા હોય ત્યારે શાંત મગજ ને દૈયાધારણુપૂર્વક વિચાર કરવો એમને માટે કઠણ થઈ પડે છે. ઉદામ વિચારધારા ઉદામ પરિસ્થિતિનું પ્રતીક છે. આથી આજે લાગણીની ધમધમાટબરી અચડમણુ પ્રવર્તી રહી છે. વધુમતિ પક્ષે, લઘુમતિને અજગી થતી અટકાવવાના જગીર્ય પ્રયત્નો કરવા રહ્યા. લઘુમતિમાં જન્મેલી આશંકા ને અશ્રદ્ધા દૂર ન થાય તો મને તો આપણું રાજકીય ભાવિ કથળી ગયેલું લાગે છે. મને લાગે છે કે સત્યાગ્રહ કરવા સંબંધેના હાવ પસાર કરીને વધુમતિપક્ષ વધારે સંકીર્ણ થયો છે. એણે લઘુમતિ ડાબી પાંખને વધારે ઉદાંચવાનો ને એને અજગી કરી મૂકવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. આનું સીધું પરિણામ એ આવવાનું કે ડાબી પાંખવાળાઓ

વધારે મારમૂખા ગનવાના, એ વધારે કેન્દ્રિત થવાના. શ્રી. સુભાષચાણુ જેવા અતિ શોકપ્રિય ને શક્તિશાળી નાયક ઝાંખી પાંખને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણું એ કમનસીમ છે કે એક પાંખ બીજી પાંખને અશક્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં વધારે ને વધારે શક્તિ ખરચતી જાય છે.

નિયમનની શક્તિ ને એકતાની શક્તિ

મહાસભામાં વધી પડેલ અનિયંત્રિતતાને વધારે કાબુગદ્દ કરવા માટે મહાસમિતિમાં વૈયક્તિક સત્યાગ્રહ માટે સ્થાનિક પ્રાંતિક સમિતિઓની મજૂરી મેળવવાનો હરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ હરાવ આજે દેશમાં ઠેરઠેર કિસાનસત્યાગ્રહો આક્રી રહેલા છે એને અંકુશમાં લાવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. કિસાનસભા મહાસભાની હરીફ ને વિરોધી સંસ્થા અને એ મહાસભા ન જ સહી શકે. પરંતુ કિસાનસભા કે એના તંત્રવાદો મહાસભા સામે ખડા થાય અને છતાં એઓ મહાસભાવાદીઓ તો હોય જ છે—એ કંઈ એમનામાં કોઈ માનસવિકૃતિ ગરી ગઈ છે એટલા કારણે નહિ પરંતુ એમને ત્યારે લાગે છે કે મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે કિસાનોનાં સાચાં દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર નથી ત્યારે જ એઓ સત્યાગ્રહ આદરે છે. એની મર્યાદામાં રહીને વ્યક્તિનો-સમૂહનો પોતાનો અસલ લાગતા અન્યાયનો સત્યાગ્રહી સામનો કરવાનો હક્ક તો ખુદ ગાંધીજીએ સ્થાપિત કર્યો છે. કિસાન સત્યાગ્રહો એ અમુક મહાસભાવાદીઓની એ લાગણીનું પરિણામ છે. એના ઉપર પદ્ધતિનિયમનની દૃષ્ટિએ કડક પ્રતિબંધ મૂકવાનું પગલું શિસ્તની શક્તિ જળવવાની દૃષ્ટિએ વ્યાજબી ભણે હોય પરંતુ સમસ્ત મહાસભાની ઐક્યશક્તિ એનાથી વધશે નહિ, ઘટશે. શિસ્ત વધં ને ઐક્યશક્તિ જો ઘટવાની હોય તો એ શિસ્તની કિંમત કોડીની થઈ જાય છે. મહાસમિતિના આ સત્યાગ્રહ વિશેનો હરાવ મહાસભાના અંતઃસ્થ ભંગાણનું સ્થળ છે. એ જોટલું જલદી સાધી દેવાય એટલું સારું.

હિંદુમુસ્લિમ એકતા

વક્તા : રાજગોપાલાચારિયર ચક્રવર્તી
અનુવાદક : કે. શંકર મહા. શાસ્ત્રી

[ગઈ બારાંવકાતને દિવસે મહામદ પેગંબરસાહેબનો જન્મદિવસ બજાવવાને માટે મદ્રાસમાં 'મુસ્લિમ ગવર્નમેન્ટ સર્વન્દ્રસ એસોસિયેશન' તરફથી સર મહમદ હુમાનના પ્રમુખપદે એક મોટા સમારંભ ગવર્નમેન્ટ મોહમ્મદન કોલેજના મકાનમાં મોહમ્મદ આબ્યો હતો, જેમાં મદ્રાસપ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી. રાજગોપાલાચારિયર વગેરે કેટલાક હિંદુ પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધરથોને આમ તથા આપવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે શ્રી. રાજગોપાલાચારિયરે 'હિંદુમુસ્લિમ' એકતા એ વિષય ઉપર જે સચોટ અને માર્મિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે 'હિંદુ' પત્રના તા. ૨૧-૫-૩૬ના અકમાંથી અત્રે ઉત્તરવામાં આવ્યું છે —અનુવાદક]

સાચા હિંદુની સમભાવ-ભાવના

આ પ્રસંગે મુસલમાન સિવાયના ખીમ્મને વક્તા તરીકે આવવાનું આમંત્રણ કરનારા મુસ્લિમ ભાઈઓએ ખોટું કર્યું છે એમ નહિ કહી શકાય. જુદા જુદા સંપ્રદાય અને ધર્મોમાં થયેલા પ્રભુના પેગંબરો તન્હ જેવી જાતનું માન છે, તેવી જાતનું માન ઈસ્લામમાં અને પેગંબર મહમદમાં રાખનારા જે ધણા હિંદુઓ છે, તેમાંના હું પણ એક હોવાનો દાવો કરી શકું છું. મુસ્લિમો સ્વાભાવિક રીતે સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ અને છેલ્લા પેગંબર તરીકે મહમદને જુએ છે. ધણી મોટી સંખ્યાના જે હિંદુઓ પ્રભુના જે અનેક પેગંબરો-ધર્મીઓથી થયા છે, તેઓમાંના એક તરીકે મહમદ પેગંબરને સ્વીકારે છે, તેઓના વતી હું આ શબ્દો ઉચ્ચારું છું, એ વસ્તુ તરફ શ્રોતાઓ અવિશ્વાસની નજરે ન જુએ, એવો મારી વિનંતી છે. માત્ર મહમદ પેગંબર સાહેબના વિષયમાં આ ખીમ્મો અને મુસ્લિમોની વચ્ચે આદરમાં જે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા છે, તે મારા મુસ્લિમ ભાઈઓએ ચત્રાવી લેવી જોઈએ. આ ન્યૂનાધિકતા મોટા પ્રમાણમાં છે, એમ તો જરાયે માનવું ન જોઈએ. હિંદુઓ, બધા ધર્મના આચારો એકસરખા આદર અને માનને પાત્ર છે, તેવું એક સરખી રીતે માની રહ્યા છે. બધાં સામાન્ય માનવની જુદીની પડોંચ નથી તેવા વિષયોમાં તો સરખામણી કે ગણતરીનો કોઈ પ્રશ્ન જ લેણો થતો નથી. કેટલીક સામાન્ય જાણતોમાં જે જ્યારે કોઈ વાત અમુક હદ વટાવી જઈ રહેલી હોય છે, ત્યારે પણ હિંદુઓ તુલના કરવાના વિષયમાં કોઈ પ્રયત્ન કરતા નથી. પ્રભુ તરફના સંદેશને જાવનાર, પછી તે ગમે તે હો, તે સામાન્ય માનવ ગણતરી અને આંકણીથી પરતો વિષય બની રહે છે. આથી જ પ્રભુ તરફનો સંદેશ જાવનાર હરકોઈ વ્યક્તિ તન્હ સાચો હિંદુ જે આદર અને માન રાખી રહ્યો હોય છે, તે જે વચ્ચે બાબે જ કાંઈ ભેદ હોય છે.

કેળવાયેલા મુસ્લિમોની ધાર્મિક ટેવો

આજે આપણે જે એકત્રિત થયા છીએ, તેવા પ્રસંગે અત્યંત સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવશ્યક છે, અને પ્રાર્થના સ્તવનોથી મૂંઝા બેઠેલી સમાજોના કાંઈ રૂપે હોવા જોઈએ.

તે પ્રમાણે આજે એકત્રિન થયા તે માટે મારાં તમેને અભિનંદન છે ત્યાંસુધી મેં જોયું છે ત્યાંસુધી માત્ર ઇસ્લામમાં જ એ જોનામાં આવે છે કે આધુનિક દૃષ્ટિની સપૂર્ણ કેળવણી લીધેલી વ્યક્તિઓ પણ પાર પરિક આચાર અને કર્તવ્યોને જાળવી રાખે છે. એ તદ્દન જાણીતી વાત છે કે અર્વાચીન કેળવણી પામેલી હિંદુ વ્યક્તિઓમાંથી પારપરિક આચારમાં માનતી હોય, તેવી વ્યક્તિઓને શોધી કાઢવી એ અમરમાં અથડું કાર્ય છે.

તેઓએ જૂના આચારમાંથી પોતાને અનુકૂળ પડે તેવું થોડું તારવી લીધું છે. આ યોગ્ય થયું છે કે અયોગ્ય થયું છે, તે હું કહી શકતો નથી, પણ થયું તો છે જ. મેં મુસ્લિમોના વિષયમાં તો જોયું જ છે કે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી વ્યક્તિ પણ નિમાજનો સમય થતાં પોતે ગમે ત્યાં હોય ત્યાં પોતાની ચાદર જમીન ઉપર ગિજાવી નિમાજ પઢવા લાગી હોય છે. એમ હોઈ શકે ખરું કે વધુ સુસ્ત મુસ્લિમભાઈઓ એવી વ્યક્તિઓના વિષયમાં ફગિયાદ કરના હોય કે એ આચાર કાંઈક અનિયમિત યતો જાય છે અને પારપરિક આચારનું ખરા સ્વરૂપમાં અનુસરણ નથી થતું; પરંતુ ટુનનાની દૃષ્ટિએ જોતા મુસ્લિમોમાં છે તેના કરતાં હિંદુઓમાં આ પરિસ્થિતિ વધુ હીન દશાએ પહોંચેલી છે. પાંચ વખતની વાત જતી કરીએ, પણ મને તો નવાઈ જ લાગશે કે ઘણા હિંદુઓ પાંચ દિવસમાં તો શું પણ એક સપ્તાહમાં પ્રભુની પ્રાર્થના એકવાર પણ કરતા હોય! અસંખ્યત, કદાચ એમ પણ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષ રીતે હાય જોડી પ્રાર્થના કરવામાં ન આવે તેથી શું, પણ મનથી તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરી શેવામાં આવે છે. તેઓ એમ દક્ષીણ કન્દેરે કે માનવ, પણ અને પક્ષીઓને જે ચાહે છે, તે ઉત્તમ પ્રકારની પ્રભુપ્રાર્થના જ કરી રહ્યો છે. અમુક મોઝસ વિધિ અને આચારો પાળવાનું નહીં થયું, તે પૂર્વજોને જણે કે તે જાતના (એટલે કે જીવદયા વગેરે) સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હતું, એવું કાંઈ નથી. ઉપદેશ આપનાર ધર્માચાર્યોને એ વસ્તુનું જ્ઞાન હતું આમ છતાં તેઓને કેટલાક આચારો અમનમાં મૂકવાનું જરૂરનું જણાયું. અને ધર્મ-સુસ્ત લોકોને તેથી કહેવાનો હક્ક છે કે એ પરપરાપ્રાપ્ત વિધિ અને આચારોનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. આ વિષયમાં હિંદુઓ કરતાં મુસ્લિમો આચારપરાયણ વધુ છે, તે માટે મુસ્લિમભાઈઓને મારે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. આધુનિક સર્વોચ્ચ કેળવણી પામેલા મુસ્લિમભાઈઓ, પોતામાં અને જૂના વિચારના મુસ્લિમભાઈઓમાં પોતાપોતાના આચારના વિષયમાં કશો તફાવત નથી, તે પ્રમાણે નિમાજ પઢતા હોય, એ એક પરમ સતોપની વાત છે. આ વસ્તુ નવી શ્રદ્ધા અને અનન્યતા જગવે છે.

આ અધી વસ્તુઓનો ત્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે ઇસ્લામે આ આચારને પોતાના અનુયાયીઓમાં જીવંતો રાખ્યો છે, તે જોતાં ઇસ્લામમાં કાંઈક છે ખરું. એથી ઊનટ હિંદુધર્મ જેવા ધર્મોમાં કાંઈક વસ્તુએ પરપરાપ્રાપ્ત વિધિ અને આચારોને ન માનવાની સ્થિતિમાં તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને મૂકી દીધા છે. આ દૃષ્ટિએ કહ્યા વિના નથી ચાલતું કે ઇસ્લામે કાંઈ એવું તત્ત્વ જાળવી રાખ્યું છે કે જેણે અર્વાચીન કેળવણીના દયાણુ હેઠળ પણ જૂના આચારવિચારને જાળવી રાખ્યા છે. કાં તો તે આચારવિચારમાં સાદાઈનું તત્ત્વ છે અથવા નો ઘરની કાંઈ એવી ખાસ ચાત્રી આવતી

કેળવણીનું એ પરિણામ છે કે જે જાતની કેળવણીનો અભ્યાસનાં દિવસ-કેસરોમાં અભ્યાસ છે. અથવા તો કોઈ ખીચું જ કારણ છે. ગમે તે હો એ વાત સાચી તો છે જ.

દિલ્લીની અને અફસોસનો વિષય

એક ખીજના ધર્મને સમજવાના, અને ધાર્મિક માન્યતામાં તફાવત હોતાં એક ખીજને ચાહતા કરવાના બધા પ્રયત્નો જેવા સફળ થતા નેઈએ તેવા સફળ થયા નથી, તે અફસોસની વાત છે. પ્રાર્થનાઓ કરવાના ખાસ વિધિના સંગ્રહમાં તફાવત માલૂમ પડતાં જ સૂઝ બતાવી દૂર થઈ જવું એ એક સામાન્ય માનવસ્વભાવ જ ગણાય છે. આ વસ્તુની જાણ થતાં જ ઘણા દિલ્લીની ભરેલા પ્રસંગો વારંવાર જોવા થાય છે. આ જ વર્ષે મહમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મદિન પંચાંગ પ્રમાણે આવ્યો તેમ છતાં મતભેદને કારણે ફેટલાય ન ઈચ્છવા યોગ્ય બતાવે બતાવ્યા પામ્યા અને વાત એટલે સુધી પહોંચી કે મારું તેમ જ આપણા પ્રાંતના ખીજ ભક્ષા માણસોનું તે તરફ અનિચ્છાએ પણ ધ્યાન ખેંચાયું. આ વિષયમાં જે જરા વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત તો તેમાં કશું પણ તથ્ય માલૂમ ન પડતું નહીં હાસ્યતત્ત્વ જ માલૂમ પડ્યું હોત. અસુક પ્રકારના વિધિને અમલમાં મૂકતાં એકજાતના ચાહ્યા આવતા જુદાણામાં એકનો વધારો થતાં માત્ર વિધિના ભેદથી જ ભોક્ષા એકખીજને ચાહવામાં નિષ્ફળ જાય, એ ભારે આશ્ચર્યનો વિષય છે. એક જ માણસનાં જુદાં નામ પાડતાં જાળકોમાં જેવો ઝગડો થાય તેવા પ્રકારનો આ ઝગડો છે. અચ્ચાઓના વિષયમાં તો આવો બચાવ કરી શકાય, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિષયમાં તો બચાવ ન જ કરી શકાય. આમ છતાં આ ઝગડા તત્ત્વજ્ઞ અને વિચાર કરનારાઓમાં પણ જેવામાં આવે છે; આ તો ભારે દિલ્લીની અને અફસોસનો વિષય ગણાય. આ ખાતર આપણે આજના મહમદ પેગંબર સાહેબના જન્મદિનને દિવસે સૌ સાથે મળી પ્રાર્થના કરીએ કે એક પ્રજાની પ્રાર્થના કરવાની જુદી જુદી વિધિઓમાં કેળવાયેલા છતાં આપણે સૌ આપણા જીવન દરમિયાન ઉત્તમ પ્રકારની સમાધાનીએ પહોંચીએ, અનેક નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં હજી એ આવી સમાધાનીની આપણે આશા રાખીએ જ.

ખીજ ધર્મોના અભ્યાસની આવશ્યકતા

મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારે મનુષ્ય ઉમરકાયક થાય ત્યારે તેણે એક ખીજના ધર્મનો અભ્યાસ કરવાને માટે તૈયાર થવું જોઈએ. અચપણમાં આ વસ્તુની શક્યતા નથી. તે ઉમર દરમિયાન તો એ જ જરૂરનું છે કે અચ્ચાઓને પોતપોતાના ધર્મનું જ ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે. પણ તેઓ ઉમરકાયક થાય અને જુદી પરિપક્વ થાય ત્યારે એકખીજના ધર્મોનો પૂર્ણ સ્વરૂપે અભ્યાસ થાય તેવી અનુકૂળતા તેઓને કરી આપવામાં આવવી જોઈએ; અર્ધો સમજેલા વિચારોને કે દ્વેષોને થવા ન દેવા જોઈએ. “ખીજ ધર્મના ભોક્ષા કમનસીબ છે, પણ તેઓમાં એક ઉત્તમ પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષા તો છે જ,” એમ થવું જોઈએ. હિંદના ભોક્ષોને હૃદયમાં આવે છે કે તમારે ત્યાં ઘણા ધર્મો, ઘણી ભાષાઓ અને અનેક પ્રકારના રીતરિવાજો છે અને તેથી એકંદરે તમારા જેવી ખીજ કમનસીબ પ્રજા કોઈ નથી; પણ ખરી વસ્તુરિતિ આવી નથી; આમ હોવામાં એક

મહત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય રહેલું છે. અને આ અનેક પ્રકારના રીતરિવાજોના મધ્યમાં પણ શાશ્વત સત્ય અને હૃદયસૌંદર્યને જોઈ શકે, એ ભાવના છે. આ જો મને તો એ સર્વોત્તમ વસ્તુ છે. ગદ્યા ધર્મોની એકતા થાય તેવી મહત્વાકાંક્ષા પોતાની સમક્ષ રહેલી જ છે; અને તેને માટે આનંદપૂર્વક પોતે સખત કામ કરવાનું છે, એવી જાતની સાચી સમજ પામેલી, કેળવણીના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી પ્રજા એ ગદ્યા ધર્મોમાં હોય એવી મહત્વાકાંક્ષા સવને હોય છે. જે સર્વ તકલીફો થાય છે, તે પોતાના જ દેશમાં મોટી અને અનન્ય કીર્તિને પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરી લઈ જતી હોય, આમ છતાં આને એક પણ એવી વ્યક્તિ નહિ મળે કે જેને આ વિષયમાં નિરાશા કે અફસોસની લાગણીથી ખોટવાનું ન હોય. કેઈ પણ વ્યક્તિ ભૂલ ખાવાની અને ઊંચકું સમજવાની સ્થિતિમાં મુકાયા વિના આ વિષયમાં ખોલી નહિ શકે. અત્યારે આપણે મુશ્કેલી ભરેલા સમયમાં આવી પડ્યા છીએ. આ જ આપણી ખાસ કમનસીબી કહો, લાભ કહો, જે કાંઈ કહો તે છે. આમ છતાં હજી આપણામાંના ધણા આશા રાખી રહ્યા છીએ કે આપણે પૂર્વવત્ કાર્ય કર્યું જઈએ છીએ. જેટલું વધુ સત્ય ઉચ્ચારીએ છીએ એટલા આપણે વધુ દંભી ગણાઈએ અને એટલા ખીળ વધુ ગુસ્સે થાય. જેટલું ખેંચીએ તેટલી સામી જાગૃતી ખેંચતાણ વધુ થવાની, જેવી આપણી જાગૃત આવવાની ઈચ્છા વિનાના કેઈ પશુને ખેંચવાથી એ સામે ખેંચાય છે તેની. લોકોને એકત્રિત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરીએ તો કેટલીક વાર તેઓ ઊંચકાં સામાં ચર્ષ વિભિન્ન ચર્ષ જાય છે. પણ કેટલીક વાર જે રાશ દીલી મૂકવામાં આવે છે તો લોકો જોઈઈ જાય તેવું બની જાય છે. પશુઓના સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિ આ વસ્તુ વધુ સમજી શકશે. માણસ પણ એ જ જાતના રત્નભાવનો છે. વાંચવા લખવામાં એ આગળ વધ્યો હોય, પણ ઐત્તિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓમાં તો તે પશુ સમાન જ છે. પશુની જેમ મનુષ્યને પણ ક્ષુધા, ક્રોધ, અને ક્રૂરતા છે. આપણે આશા રાખીએ કે દિંદીઓ ગદ્યા એકત્ર થાય. આવા સાંવદેશિક ઉત્સવોમાં ભિન્નભિન્ન કેમો એકલી મળી શકે અને એકબીજાને વધુ સારી રીતે સમજી શકે, અને ત્યારે ઝગડા અને સાંસારિક દ્વેષભાવને રચાને પ્રાર્થના અને માનથી વાતાવરણ બાંચક ચર્ષ મળું હોય ત્યારે જુદા પડી તેઓ વધુ લાભ ઉઠાવી શકે. સરકારી નોકરોએ આને આ જે ઉચ્ચણી થોડી છે, તે માટે તેથી અભિનંદન આપ્યા વિના મારાથી રૂદી શકાતું નથી. હું આશા રાખું છું કે તમેએ ખીજ કામની ધણી વ્યક્તિઓને આમંત્રણ આપ્યાં હશે. આ પ્રસંગ મળે છે, તેનો સફળપ્રયોગ કરવાનું ચૂકવું ન જોઈએ. આમાં આટલું પણ જે ખીલ્યોને આમંત્રણ આપવાનું ઔદાર્ય યતાવવામાં આવ્યું છે, તો હવે ભવિષ્યમાં ખીજ કેમોના પણ જે શુભ પ્રસંગો આવે તેમાં પણ પરસ્પર તે ઔદાર્ય જાળવવામાં પ્રભાદ ન કરવો જોઈએ.

ગેરસમજૂતી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરો

મારાથી જાતી શક્યું છે તેટલો મદમદ પેગંજર સાહેબના હૃદય અને ઉપદેશનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી ઈચ્છા છે, તેટલા પ્રમાણમાં હું ઈશ્વારના સિદ્ધિતોનો સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ નથી કરી શક્યો, છતાં ઈશ્વાર તરફ માન અને આદર રાખનારો એક અભ્યાસક થવાનો તો પ્રયત્ન કર્યો જ છે. વિદુધર્મનો પણ ધણો અભ્યાસ

તો હું કરી શક્યોયે નથી. હજીયે મેં મારા મિત્રોમાંના ઘણાને જોયા છે કે જેઓ સહ-મુસ્લિમો છે અને જેઓએ વર્ગો પૂર્વથી આ વિષયમાં મારે વિશે બ્યાનની વક્ષણને જામત કરેલું છે આજથી અઢાલ વર્ષ ઉપર બ્યારે હું જેતમાં હતો ત્યારે મારી પડોરામાં બે સુસ્ત મુસ્લિમ ભાઈઓ મારા સાથી તરીકે હતા. તેઓએ મને કુરાને શરીફનો એક સારો અનુવાદ આપ્યો અને મને તદ્દિગર્વક શિક્ષણ આપ્યું, જેને હું આજ પણ જૂલી શકું તેમ નથી હિંદના કેટલાક લોકો પેગંબર સાહેબના વિષયમાં ખૂબ ઊતડું સમજેલા છે. આ વિષયમાં ઘણું કાર્ય કરવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકો પેગંબર સાહેબના હાદને બરાબર સમજી નથી શક્યા, તે વિષયમાં તો જરા જેટલી પણ શંકા નથી; કેમકે એમ નહોતો તો કેટલુંક બરાબર સાહિત્ય પ્રચારમાં આગ્યું છે, તે જન્મ જ પામી શક્યું ન હોત. આ વિષયમાં આપણે ઝવડવાની જરૂર નથી, પણ આપણી ફરજ છે કે તેની ચોખવટ કરી નાખવી જોઈએ. જેઓને ઊલટું સમજાયું છે તેવા વર્ગના યુના જ શોધવાને બદલે સમજાવીને મુકારીને, અને પ્રજાને સત્યનું દર્શન કરાવીને વસ્તુને સત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ જગતમાં દરેક વસ્તુમાં અન્યથા સમજાવવાનો સંભવ છે અને તેમ થવું ફરતા દેશોમાં જુદા વાતાવરણ અને જુદા સમયમાં થયેલા લોકોના વિષયમાં સ્વાભાવિક છે. તે તે પદાર્થોના સમપ્રમાણની ખરી સમજ ન આવી શકી હોય અને તેથી બીજા દેશનાં પ્રજાજન કરતાં ઊંચા છીએ તેવી જાતની લાગણી પ્રવર્તતી હોય. સ્થાન, સમય અને વાતાવરણના તફાવતને લીધે આ થવા પામે છે. પેગંબર સાહેબ આજથી ૧૪૦૦ વરસ ઉપર થઈ ગયા; એને ઘણો સમય બ્યતીત થઈ ગયો છે. તેઓ હિંદ કરતાં જુદા જ પ્રકારના દેશમાં વસતા હતા. આથી કરીને જુદી જ પરંપરામાં અને જગતના વિકાસના સમયમાં તદ્દન જુદા જ સમયમાં ઊછરેલી હિંદની પ્રજા સરક્ષતાથી પેગંબર સાહેબના અરજસ્તાનમાંના જીવનને બરાબર સમજી શકે નહિ. આથી કરીને અન્યથા થયેલી સમજને કેટલીક હદ સુધી તો મુસ્લિમભાઈઓએ ચકાવી લેવી જોઈએ. આ માટે પ્રજાને ફેળવણી આપવી જોઈએ અને ઊતડી સમજને દૂર કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. આપણે પારસ્પરિક આદર બતાવીને તેવા આદરને ઉત્તરોત્તર વિકસિત કરીશું. મહમંદ પેગંબર સાહેબ અને ઈસ્લામનાં અબ્યાસ, સમજ અને વલણને વિશે હિંદુઓ માન અને આદર બતાવતા હોય તો તેમાં જરા જેટલી પણ શંકાને સ્થાન નથી કે હિંદુઓ જે વસ્તુઓ તરફ પૂજ્યભાવની દ્રષ્ટિ રાખતા હોય તેના તરફ મુસ્લિમભાઈઓ તેટલું જ માન અને આદર બતાવશે જ. યોગ્ય અબ્યાસથી આમ ધણું મેળવી શકાશે. આથી જ કોલેજોમાં તેવા અબ્યાસને તેમ જ કોલેજની બહાર ફેળવાયેલાં કુટુંબોમાં પણ બીજા ધર્મોના અબ્યાસને ઉત્તેજન આપવાનો વિચાર હું પસંદ કરું છું. તમારા જેવા સરકારી નોકરોને પોતાની પાછળ મોટાં કુટુંબોની દેખરેખ રાખવાનું પડ્યું છે. આ કુટુંબીજનોને ઉચ્ચ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિએ ઉછેરવાનું તેમ જ છોકરાંઓને તેઓ રાતદિવસ જે બીજા લોકો સાથે રહે છે, તેઓના ધર્મનું પોતાના ધર્મ ઉપરાંત યોગ્ય જ્ઞાન આપવાની સરળતા કરી અપવાની તમારી ફરજ છે. આ જ વસ્તુ હું મુસ્લિમ હોઈ તો હિંદુઓ સમક્ષ રજૂ કરવા ચાહું છું.

હું તમોને એવું જણાવવા ચાહું છું કે એવા ઘણા હિંદુઓ અત્યારે પણ છે કે જેઓને પેગંબર સાહેબને માટે, મુસ્લિમભાઈઓને માન અને આદર છે તેટલાં જ માન

અને આદર છે. તમે આ વિવચનાં ગમે તેટલું ઊંડતું સાંભળતા હો છતાં આ વિવચનાં આગ્રા રાખો. અને માનો કે ગિરરી કહેવાની વસ્તુમાં વધુ પડતું છે જ. અત્યારે સાચી સમજવાળાની સંખ્યા વધતી ચાલી છે. હવે આ સમજનો જમાનો આવ્યો છે; મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં જે સાચી સમજનો આ યુગ આવ્યો જ છે.

રાહિયશાહ અકબરને અંજલિ

દિંદના ઇતિહાસમાં એવી કેટલી જે પાંચેને આપણે યુમાવી છે કે જે વખતે દિંદનાં વમતી પ્રગ્ન-પ્રગ્ન વચ્ચેની સંપૂર્ણ એકતા જ નહિ, સંપૂર્ણ સમજ પ્રાપ્ત કરી શકાઈ હોત. તેવા કેટલાએ મુદ્દિતમ ગાજવીઓ થઈ ગયા છે કે જેઓએ આ વિવચનાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા પણ નિષ્ફળ ગયા. તેઓ કેઈ સામાન્ય પોચા કે નિષ્કૃષ્ટ માનવી નહોતા; તેઓ મદાન પુરુષ હતા પણ આપણાં એવાં દુર્ભાગ્ય કે તેઓએ સંપૂર્ણ સમજદારી સ્થાપવાની ક્ષમ્યા કરી પણ તે સ્થાપવામાં તેઓ સફળ થયા નહિ. તમારામાંના ઘણા દિંદની ગયા દગે કે નદિ તે દુ જાણતો નથી, પણ જો ત્યાં જાઓ અને એ મદાન શહેનશાહના મુકર્રા જુઓ તો મને જે પ્રકારની લાગણી થઈ છે, તેવી ન થાય તેવું ન અને. હું અકબરના મુકર્રાની યાદ અત્રે ખાસ આપવા ચાહું છું. ત્યાં જતાં તે બધા શાંતિ અને ગભીરતાના વાતાવરણમાં પ્રત્યેકને એવું થયા વિના નદિ રહે કે એ મદાન આત્માએ પુષ્કળ પ્રયત્ન, ક્યો પણ પારસ્પરિક સાચી સમજ સ્થાપવામાં નિષ્ફળતા મેળવી. હું ત્યારે ત્યારે દિંદનીમાં અકબરના મુકર્રાની મુસાકાતે ગયો છું, ત્યારે ત્યારે અનેક વાર મને આ જાતની લાગણી થઈ આવી છે કે 'સર્વધર્મની પરિપક્વ મેળવવાને માટે આ સ્થાન કેવું બધ્ય છે.' આ સ્થાન એટલું મોટું છે કે દુનિયાના સમગ્ર ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ અહીં એકઠા થઈ શકે. અરે, સ્થાન એટલું વિશાળ છે કે આખી મદાસભાની ખેડક ત્યાં ગોઠવી શકાય. આવી પશ્ચિમને મોઝા શાંત યથા આ છે, એમાં ફેર નથી; પણ એ જાધા માગ મેખમશ્કીના વિચારો 'આવી વસ્તુને અમલમાં ચૂકાયેલી જોવાનું' બાગ્ય કયોંથી? કદાચ કેઈકે દિવસે એ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ખરી.'

આવા તો ત્યાં ધણા બધા મુકર્રા અને ખીન્ન સ્થાનો છે કે જેમાં મને આવા પ્રકારના વિચાર થઈ આવ્યા છે. મુદ્દિતમભાઈઓ દશ પણ એવું માને કે એક દિવસે એ શક્ય જનમે કે દિદ ઇસ્લામનું એક મીઠી મદાન સ્થાન જનશે, અને સાથેસાથ તેજદવી માણસે જાધા મદાન ધર્મોના તરફ જે આદર અને માનથી જુએ છે, તે પ્રમાણે જ ઇસ્લામ તરફ આદરભાવથી નિદાજશે. હવે એવો પણ સમય આવી લાગશે કે ત્યારે આપણે અત્યારનાં તોફાનો, મુશ્કેલીઓ, વડેમો અને ટંટાઓને બૂલી જઈશું. જો શોડાને શદ્દા હોય તો જરૂર આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે.

આપણે એવી જાતની ક્ષપના જે ન કરવી જોઈએ કે યુગો થયાં એક ખાસ પ્રકારની જે સંસ્કૃતિમાં દિંદુઓ ઊછર્યા છે, તેને તેઓ છોડી દેશે. તેઓ એવા પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊઠ્યા છે કે જેણે તેઓને પોતાના ધર્મ અને પોતાની માન્યતામાં સુન્ન જનારી દીધા છે. વસ્તુઓ તરફનું તેઓનું દષ્ટિગિંદુ ઘણા જુદા પ્રકારનું છે કે જેને મુદ્દિતમો પોતાની દષ્ટિએ જુએ તો તેવા પ્રકારનું જ જુએ. અમુક પ્રકારની પૂજા કે

ભક્તિ હિંદુઓ કરે છે, તે વિષયમાં ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓને સમજવામાં ભૂલ કરતા મેં અનેક વાર જોયા છે. આ વિષયમાં થયેલી ભૂલ માટે માત્ર મુસ્લિમભાઈઓ જ ગુનેગાર ગણાય તેમ નથી. પૂજનને માટે અમુક જ પ્રકારના સ્વરૂપને નક્કી કર્યા પછી હિંદુઓ તેને આદર અને ધર્મની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માત્રાએ જઈ પૂજી શકે છે. આમાં એટલો અધો નકાવત રહેલો છે કે પાદરીઓ તેને યરોયર રીતે સમજી ન શકે. પણ મુસ્લિમભાઈઓને તો હવે આ વસ્તુનું યરોયર જ્ઞાન થવું જ જોઈએ; કેમકે ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ કરતાં ઘણા લાંબા સમયથી મુસ્લિમભાઈઓ હિંદુઓની સાથે રહેતા આવ્યા છે; અને તેથી સમજવાને શક્તિમાન થવું જોઈએ. હિંદુમાં મુસ્લિમભાઈઓ હિંદુઓને યરોયર સમજે છે, તેવું જોવાને માટે હું બહુ આવું છું. પછી જો હિંદુઓ મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને ન સમજે તો અધો વાંક હું હિંદુઓ ઉપર મૂકવાને તૈયાર છું. મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને સમજવાનું હિંદુઓને માટે વધુ સરળ છે; કેમકે હિંદુઓમાં અનેક પ્રકારના પેટા ધર્મો અને ફરકાઓ છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિના અનેક ભિન્ન પ્રકારો ઢોઈ શકે છે, તેવી માન્યતામાં ઊછરવાનું થયું છે. આથી જ તેઓ મુસ્લિમભાઈઓના હૃદયને પકડી શકશે. પરંતુ મુસ્લિમભાઈઓને કદાચ એમ કરવું મુશ્કેલી ભરેલું અને છે; કેમકે પ્રાર્થનાના પ્રકારના વિષયમાં તેઓના ઉપર લોખંડી શિખત નાદવામાં આવી છે. આમ છતાં જુદા જુદા દેશોમાં વસ્તુઓ જુની જુની રીતે ખીલે છે. મને જરા નેટલી પણ શંકા નથી કે અરબસ્તાનમાંનો એક વિદ્વાન મુસ્લિમ હિંદુમાંના વિદ્વાન મુસ્લિમ કરતાં કેટલોય જુદો પડે છે, તે જ રીતે ઈરાનમાંનો એક વિદ્વાન મુસ્લિમ ખીજા દેશના વિદ્વાન મુસ્લિમથી ક્યાંય જુદો પડે છે. તેઓની આસપાસ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની સંસ્કૃતિ છે. તે સંસ્કૃતિ શ્રદ્ધાને દ્વિપિત કરતી નથી, પરંતુ સમજ વધુ વિસ્તૃત બનાવે છે. આ દષ્ટિએ કેળવાયેલા મુસ્લિમભાઈઓ, જેનાથી આખરે સુખશાંતિ મળે તેવી દિશામાં હિંદુમાંના મુસ્લિમભાઈઓને દોરી લઈ જઈ શકે. જૂના જમાનાના ગોણવીઓ ઉપર આ બધું ન છોડી દો. હું એ વસ્તુને પસંદ કરું છું કે હાતના કેળવાયેલા મુસ્લિમભાઈઓ ખીજી પ્રજાને ઈસ્લામ ધર્મના વિષયમાં સમજૂતી અને પ્રકાશ પાડવાના કાર્યમાં બહુ ભગરુક ભાગ લે, કે જેથી અન્યાર સુધી હતી તેના કરતાં યે આપણા દેશમાં વધુ સારા પ્રકારની સમજ (અને એકદિલી) મેળવી શકીએ.

ગ્રેમ અને સમભાવનો સંદેશ

પેગંબર સાહેબનું જીવન, જે પ્રદેશમાં ગ્રેમ અને સમભાવ નહોતો ત્યાં તેમણે ગ્રેમ અને સમભાવ વિસ્તાર્યો તેના સંદેશો, પોતાનો આસપાસનાં માનવકાર્યોને જે રીતે વેગ આપ્યો અને આખા યુરોપને વિશેષ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પુષ્કળ પ્રચાર એકદમ કરી આપ્યો તેવા પ્રકારની સંસ્કૃતિને જે રીતે હાથ આપ્યો તે રીત, આ સર્વને આપણે વિચારવાનો આ પ્રસંગ છે. જગતને જે વસ્તુની અત્યંત આવશ્યકતા હતી તે વસ્તુ આખા જગતમાં ફેલાવવાને અને સંજ્ઞીત કરવાને શક્તિમાન થાય તેવા સશક્ત જ્ઞાનને પેગંબર સાહેબે જે વહીવી વિસ્તાર્યું તે વહીમાં અને ઈસ્લામમાં કાંઈક વસ્તુ જરૂર છે.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ

[વિજ્ઞાનની એક અજબસિદ્ધિ]

પ ક દ ન્તા ર. શા હ

પી. એસસી., એ. એમ. આર્મ. ઈ. ટી.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ પેદા કરવાની શોધની સફળતા—વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ—વીસમી સદીના વિજ્ઞાનની એક મહાન સિદ્ધિ છે. ડૉ. બર્નિયસ નામના જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીની એ શોધ છે. એ શોધની ઉપયોગિતા જેવી તેવી નથી.

રસાયણશાસ્ત્ર પર કોલસાની કૃના મોટી છે. કોલસામાંથી જગતને જે મળ્યું છે તે કદાચ બીજા કોઈ પદાર્થમાંથી નહિ મળ્યું હોય. ગત્તરમાં મળતી મોંઘી દવાઓ, ફેટોઆઈના રસાયણો, દિલ બહેલાવનારી સુગંધો, આંખને આંજી નાંખતી તરેલવાર ડગની ખાયાઓ, સાકરથી સોગણી સ્વાદદાર સેંછરીન ખાંડ, લગેરે અનેક વસ્તુઓ, જેનાં નામ લખતાં પાર આવે તેમ નથી, એ સર્વેની વશપત્રિકા જો તૈયાર કરવામાં આવે તો તેના આદિપુરુષ કોલસાદેવને મૂકવા પડશે. કોલસાને કુખેરભંગારી કહેવામાં આવે તો તેમાં જરાય અતિશયોકિત નથી.

કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ ઉત્પન્ન કરવાની શોધ તો નવી છે. એ શોધનો ઔદ્યોગિક ઉપયોગ પૂરા પ્રમાણમાં હજુ નથી થયો. પણ એ થશે એ વાતમાં સંદેહ પણ શંકાને સ્થાન નથી. એ શોધનો વિકાસ કરવા માટે જગત તૈયાર છે. એમાં જગતને સ્વાર્થ છે, એમાં જગતને રસ છે. જે થોડા વર્ષો પહેલાં સ્વપ્ન હતું તે હવે સિદ્ધ થયું છે. પેટ્રોલિયમના કૂવાઓ પર લોભી આંખ રાખવાની પછી જરૂર નહિ રહે. ન્યાં કોલસો છે ત્યાં આપોઆપ જ પેટ્રોલિયમ ગનાવવાનાં કારખાનાં ઊભાં થશે.

અને તજજ્ઞના ભવિષ્યમાં, એમ પણ કહી શકાય કે જગત પર ઘણે કોકણે થન જળતણુને બદલે પ્રવાહી જળતણુ વપરાશે. કોલસો જગત પર અખૂટ પડ્યો પાથર્યો છે. વિજ્ઞાનના હાથે એ ખમ્મનાનો ઉપયોગ એવો ઉત્તમ થશે કે જગતને વિજ્ઞાન પ્રત્યે મદાન આદર ઉત્પન્ન થશે.

કોલસાનાં રાસાયણિક સ્વરૂપનાં મુખ્ય અંગો તરીકે કાર્બન અને હાઈડ્રોજન, અને ઓક્સિજન અને નાઈટ્રોજનનાં જુદાં જુદાં સંયોગિત સ્વરૂપો માલમ પડ્યાં છે. એ સંયોગિત સ્વરૂપો કેવાં છે એ જરોજર જણાઈ શક્યું નથી કારણકે એમનું દર્શન ચતાં પહેલાં જ એમના હુકડા પડી જાય છે. ખનિજ કોલસામાં ખૂબ દળાણે હાઈડ્રોજન દાખલ કરવાથી એ કોલસાનું સ્વરૂપ પ્રવાહી બને છે એ ડૉ. બર્નિયસની શોધ છે.

ડૉ. બર્નિયસની શોધનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા દરેક દેશ આતુર છે. ૧૯૨૭માં એક બ્રિટિશ ફર્મે આ સાહસ માથે લીધું; બ્રિટિશ સરકારે પણ એમાં ખૂબ રસ લીધો અને પૂરતું ઉત્તેજન આપ્યું. રોજના દસ ટન કોલસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવો નાનકડો પ્લેન્ટ શરૂઆતમાં ડરહામમાં આવેલા બિલિંગ્હામ નામના ગામમાં નાંખવામાં આવ્યો અને એ પ્રયત્ન સફળ થતાં ૧૯૩૩માં મોટા સ્વરૂપમાં પ્લેન્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

હવે તો ૮૦ વર્ગ એક લાખ ૮૦ નેટલુ પેટ્રોલિયમ યનાવવામાં આવે છે અને તેને માટે પાંચ લાખ ૮૦ નેટલો કોલસો જરૂરનો છે.

આ પદ્ધતિને કોલસાની 'લાઈફ્રોજન પ્રોસેસ' કહે છે. એની સફળતા યોગ્ય ઉષ્ણતામાન, યોગ્ય દબાણ અને યોગ્ય પ્રકારનું પેટ્રોલિયમ મળી શકે તેટલા જ સમયનો ઉપયોગ, એટલી વસ્તુઓમાં રહેલી છે. તેજમાં કાલેલા કોલસાની અંદર અત્યંત દબાણે લાઈફ્રોજન પસાર કરવાથી (અણગત યોગ્ય, પ્રોત્સાહક-Catalyst-ની હાજરીમાં) કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. દર ચોરસ ઈંચે ચાર લાખ ૨૦૦ નેટલુ બચકર દબાણ આપવું પડે છે અને તે પછી પ્રોત્સાહક હાજર હોય તો જ શક્ય થઈ રહે તેના વગર કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમનું ટીપું પણ તૈયાર ન થાય !

'પ્રોત્સાહક' એટલે શું તેનો ઉલ્લેખ કંવો આવશ્યક લાગે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી-એને વાંચતા કરવા માટે 'પરીક્ષા'નું નામ જણ થઈ પડે છે. એ લોકો એવા હોય છે કે પરીક્ષા ન હોય તો વાંચે જ નહિ. સારે એમના સંબંધમાં 'પરીક્ષા' એ પ્રોત્સાહક વસ્તુ છે. પરીક્ષા સેવાય કે નહિ તે જુદી વાત છે પણ પરીક્ષાનું નામ દેવાથી જ તેઓ વાંચતા થઈ શકશે. એવી રીતે રસાયણશાસ્ત્રમાં પણ અને છે. ઓક્સિજનની યનાવટમાં પણ આવા પ્રોત્સાહકની જરૂર પડે છે. પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રેટમાંથી એને યનાવવામાં આવે છે. હવે પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રેટને જો એમને એમજ ગરમ કરીએ તો ઓક્સિજન ઉત્પન્ન થવા માટે જ ખૂબ વખત લાગે; સખત તાપ થાય સારે જ અંદરથી ઓક્સિજન છૂટે પડે. પણ જો અંદર મે'ગેનીઝ ડાયોક્સાઈડ ઉમેરવામાં આવે તો તરત જ ઓક્સિજન ઉત્પન્ન થવાનો. આમ મે'ગેનીઝ ડાયોક્સાઈડ ઓક્સિજનની યનાવટમાં પ્રોત્સાહક તરીકે કામ કરે છે.

પ્રોત્સાહકોની શોધ ઘણી વાર અકસ્માતને જ આભારી હોય છે. જર્મનીમાં બેડિશ વર્ક્સ (Badische Works)માં રસાયણશાસ્ત્રીઓ યનાવટી ગળી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે વખતની આ વાત છે. યનાવટી ગળી યનાવવાની એમની રીત પુસ્તકો પ્રમાણે બધી જરાબર હતી પણ કેમે કરી ગળી તૈયાર થતી ન હતી. ખૂબ તાપ વધાર્યો, ખૂબ દબાણ ઉત્પન્ન કર્યું પણ ગળી અને જ નહિ. આનું કારણ સમજાવું ન હતું 'રસાયણશાસ્ત્રીઓ તો નિરાશ થઈ ગયેલા. પ્રયત્ન તો ચાલુ જ હતો પણ એવામાં એક અકસ્માત બન્યો. રસાયણશાસ્ત્રીએ એક છોકરાને યમોમિટર વાંચવાનું કહ્યું. છોકરો તો ગભરાઈ ગયો. ઉતાવળમાં એણે યમોમિટર ભાંગી નાંખ્યું અને પારે સીધો જ રસાયણો વચ્ચે જઈને પડ્યો ! રસાયણશાસ્ત્રીને લાગ્યું કે બધી મહેનત નવેસરથી કરવી પડશે પણ એવામાં ચમત્કાર બન્યો. યનાવટી ગળી માટે જોઈતો પદાર્થ તરત જ બની ગયો ! આમ 'પારે' અહીં પ્રોત્સાહક બન્યો !

આવા 'પ્રોત્સાહકો' વગર રસાયણક્રિયા અશક્ય બને છે. પ્રોત્સાહક માત્ર પોતાની હાજરીથી જ રસાયણક્રિયાને વેગ આપે છે. એ ક્રિયામાં ભાગ લેતો નથી. શરૂઆતમાં અને છેવટે, એ તો જોવા હોય છે તેવો જ કાયમ રહે છે.

એ પ્રમાણે કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ યનાવવા માટે પ્રોત્સાહક ખાસ આવશ્યક છે. એ પ્રોત્સાહક હવે મળી ગયો છે અને જગતમાં કોલસામાંથી પેટ્રોલિયમ યનાવવાનાં કારખાનાં ટૂંક સમયમાં ખૂબ થઈ જશે એમ લાગે છે.

પહોર મધરાતના ! ઘસઘસાટ ત્યાં ઘોરતી
અઘોર ઉર નિંદને મકલ ચેતના સૃષ્ટિની !
પહોળે જરીક ડોર ફીણી નલખોળલો ખૂંદતી
રહે ઝળકી ચંદ્રની, અગણુ પાળીયા દેરીઓ
અડીખમ ઉભાં કંઈ; કંઈ પડું પડું થે ટકે.
મહાજન અનેક ને શુરવીરો, સતી, લકતના
પ્રતીક અવશેષમાં જરીક થાક લેવા ઉભા, !

ઉભા યુગ અનંતથી !

અઘોર અધરાત વેળ ચિર શાંતિ ભેંકાર શી
અને પવન આમતેમ ભટકી કરે કોકની
યથા વિકલ શોધ એમ ખખડાવતો પાંદડાં
સૂકાં તરુ તણાં : કદીક નિજ તીવ્ર સૂરાવટે
કરે ધૂવડ ચીખરી પડ મસાણુનું જાગતું !
કદીક પવને ફૂંકાઈ અડધી જલેલી ચિતા
જલે જરીક ભેરથી, જલી ગયેલથી રાખનો
લીંસાય ભરડો ઉનો ધરતીની પરે કારમો !

૧૬

મને ત્યમ છતાં પસંદ જાય એ નિશ્ચય સ્થળ !
નિશ્ચય કહું કેમ જ્યાં વર પડોશી આવા વસે ?
અમંગલ મનાય જ્યાં જવું અમસ્થું ત્યાં છેવટે
હરેક વિરમે, અહો, ન વિધિ કેરું વૈચિત્ર્ય એ ?

૨૦

હમેશ કિનખાળ જાજમ પરે ફરે પાય ને
રહે શિર પરેજ છત્ર, જસ વ્યક્તિ તેવી મહા
અને જીવન પોષવા તરફથી મરે જે જનો
ભૂખ્યાં, નગન, દીન, હીન સહુ સાથરે ધૂળના
અમાન ખની પોઢતાં : અહીં ન વિશ્વકોટિદય કે

અસંગત છળ, દેવ, દંભ, મદ, સ્વાર્થ, મોહાંધતા,
ખિછાવી શકતી ન રે, કદિય જાળ ઝેરીલી ત્યાં !
સદા ધમ્મતી ભટ્ટી ત્યાં જગતની યની ઇન્ધન
ચિતા સળગતી મહીં સળગી શાંતિને પામતી !

૨૯

મને સ્થળ પસંદ આ નવ પરંતુ એ કારણે !
કહું સ્થળ પસંદ કાં ? કહી શકાય શે કારણો ?
ન કાર્ય કદિ સંભવે વગર કારણે વિશ્વમાં ?
સુસ્પષ્ટ સહુ કારણો પણ ન જન્મ કાં કાર્યનો ?
વિચિત્ર ગણુજે, ગણો અકલ ઘેલછા સ્વપ્નની,
છતાં સ્થળ પસંદ એ !

૩૫

અનેક વરસો પરે ધુસરશુબ્ધ સંધ્યા સમે,
કદીક ધણુ પાદરે રીડ મુણી શહી હાથમાં
પડેલ હથિયારને; નવજુવાન દોડી હશે
જુઝયો : જુઝી જુઝી હશે રુધિર નીંગળતું તન
સુરક્ષણ જ કાજ નિર્જાળ તણા અપાવ્યું અહીં.

૪૦

સુરંગ ઘરચોળું પહેરી રૂપસુંદરી કોઠ ત્યાં
જતાં જ અહ—નંદવાઈ નિજ કંકણો, સ્વામીને
‘અનેક ભવ અગ્નિસાક્ષી પથ જીંદગીનો પૂરો
કરીશ’ વચનોતું જાંઘન વિછોડીને જે ઘડી,
અદીઠ પથ મૃત્યુનો નિરખી જૂંદતા; તુતં જ
પળાંત નિજ સ્વામી પૂંઠળ; ન સાક્ષી, સાથે લઈ
ચિતાઅગન; ઉત્સવે યજ્ઞતી હોય તેવાં ધરી
સુમાંગલિક વસ્ત્ર, પીયળ, શુભાલ ને અક્ષત !
હશે જ શરમાળ કો કુળવધૂ જનીને સતી,
કુટુંબ, પુર, પ્રાંતમાં ઉચરતી જ અદ્વૈતની
—કથા પરમ સ્નેહની—શતસહસ્ર જીદ્દા થકી !

૫૧

કદીક જન ગામના ડમરી ધૂળની દૂરથી
નિહાળી ઉડતી અને પડઘી અશ્વની ગાજતી
સુણી, ણનત બાવરા; નિજની માલમત્તા અને
સલામત બચાવી જીવ ભયત્રસ્ત નાઠા હશે !
સલામત સુરક્ષવા નિજનું રંક કર્તવ્ય કો,

હશે પરમ ભક્ત મંદિર વિશે ઉભો ભાવથી,
કરી સ્મરણ ઈશુનું પદ જડી દઈ આસને !
અને ‘ મૂરત તોડી ફેડી ધન સંગ્રહો સામટું ’
વદી તૂટી પડયું હશે અળસ એ શિરે ધાડિયું ! ૬૦

પ્રચંડ પુરુષાર્થ, પ્રેમ, જાલિદાન વાલવ્યની
કથા અગનજાળ, સિંધુર અને ધડી પતથરે !
રહે ગજવી કાલદેવ નિજ અંગુલિથી મહા
સુભવ્ય ગત ભૂતકાલ અહીં—આ ભૂમિમાં સદા ! ૬૪

અનંત સ્મરણો તણા ગહન ઝંકૃતિના સૂરો
ધરી મજ ગરીબ આ તન વિશે જ રાચી રહું !
સદા જલિ યની જવું અળસ રક્ષવા પૌરુષે,
અને પ્રભુ અનાદિથી અધિક પ્રેમગાથા તથા
સ્વધર્મ મહીં મૃત્યુ ઈષ્ટ સમ મંત્ર ઉચ્ચોચ્ચના
ધખંત ઈતિહાસથી લઘુક ચેતનાની કણી
અહીં, મલકું આ સ્થળે; પરમ ધન્ય જેની ધરા ! ૭૧

એક દિવસે સાંજના, પાડામાં શ્રીરામ ઘોળને થેડ મધ્યાચારતી તથા
જાખધનિના અવાજને ઠાંકી દેતો કનિયાનો કંઠજાટ જાગી બેઠો.

કંઠજાટ પિતા અને પુત્ર વચ્ચે હતો કંઠજાટ કારણ શ્રીરામનો પહેલો તેમજ છેલ્લો
—એકનો એક પુત્ર—શિવનાથ આજ સાત સાત મહિના થયા બુદ્ધિદાટની સૂઝમાં માસરની
નોકરી કરી ત્રીસ રૂપિયાનો મહિનો કમાતો હતો, પણ આજસુધીમાં માત્ર પૈસા પણ
તેણે ગાપના દાયમાં સૂક્યા નહોતા તે હતું. પણ આજનો કનિયો રોજના કનિયા કરતા
કાંઈક વધુ ગંભીર હતો.

જુદા શ્રીરામને મુશ્કેલી આવી એ તદ્દન રવાનાનિક હતું. કારણકે આ એકના એક
પુત્રને પોતાની અત્યંત ગરીબ અવસ્થા છતાં દગ્ગર અભાવ અને જરૂરિયાતોની અવગણના
કરી નણ્યાર્થને ખરચ કરી આર્થ. એ સુધી તેણે ભણાવ્યો હતો. અને નજીકમાં જ બુદ્ધિદાટ
ગામના જમીનદારને થેડ ભેચાર વાગ પડે આજી, ધક્કા ખાઈ, એક રીતે જમીનદાર
મદાગયને પાંચે પડે પડી, વિનવી, એમની સૂઝમાં એને નોકરી અપાવી હતી. શ્રીરામના
મનમાં બુદ્ધિ મોટી આશા હતી કે તેના દુઃખથી આવતા દરિદ્રસંસારમાં શિવનાથની
કમાણીનું ધન પછાં દુઃખો દૂર કરશે. પણ પરિણામ બુદ્ધિ જ આપ્યું. શિવનાથ ને ત્રીસ
રૂપિયા કમાતો હતો ને ત્રીસ દિવસની અંદર જ કપડાંપત્તામાં, ફરવા હરવામાં, અમોહ-
પ્રમોદમાં અને વિલાસમાં ઉઝાડી નાંખતો હતો. ગરીબરનો છોકરો હોવા છતાં, તે વર્તણૂકમાં
મોટા માણસના છોકરાની માફક રહેવા માગતો હતો તેથી જ ચાર ધોતિયાંને બદલે એને
તેર ધોતિયાં, જાતજાતનાં વીગેક અંગરખાં, ચારપાંચ બોડી પગરખાં, લાકડી, ચરમા,
રીઝવોચ, ત્રણેક કાઉન્ટન પેન, કીમ, કેસ્ટર આર્થિક, ટૂથબ્રશ, ટેરબ્રશ, રનો, ટોચ,
ચરમોસ, ફક્કાક વગેરેથી તે સર્વદા વિંટળાયેલો જ રહેતો. આ સિવાય દરેક શાંતિ અને
ચિત્તિચારે ઈન્ડર કલાસની ટિકિટ ખરીદી ૩૦ માર્ચ છેડે આવેલ કમકસા જાણુ અને
મિત્રોના વગેરે જોવાં આ બધું તેને જરૂર જરૂર જોઈ એ. તે ઉપરાંત હેરકટીંગ, રેસ્ટોરાં,
ડ્રામ, મોટરબસ, પોતાના ગામની કલ્પ, કાયજેરી વગેરે વગેરે તો હોય જ. તેથી ત્રીસ
રૂપિયા નો શું, પણ રાજ દક્ષિણપતિનું ગજા મથે તોપણ તેના માસિકખર્ચ કાટી
શિવ પોતાના દરિ પિતાને એક પૈસો પણ મદદ કરી શકત કે નહિ, એ શંકા પડતું હતું.

પણ શ્રીરામ—મૂર્ખ શ્રીરામ—જુદા શ્રીરામ—મગજ ચસકેલો શ્રીરામ પોતાના પુત્રની
આવી વર્તણૂકને એકદમ અન્યાય ભરેલી, ગેરવાજબી છે એવું આજ દિવસ સુધી કહેતો

આવતો નહતો અને સાતસાત મહિનાના એક સામટા દુઃખ અને ગ્લાનિની વગાને સંદિપ્યતાના આવરણ નીચે હાંકી રાખી હતી તે આવરણ આજ એકદમ ઝાટકી ગાખા ગુસ્સાથી ઝગભગ ગાંઠા જેવો થઈ જઈ જગડા પાડી ગઈ જિંદગી અને બોલ્યો. “ હમણું જ ચાલ્યો જા અહીંથી હરામખોર, પાછા નિમકહરામ મુઠ્ઠીડ કયાંકનો, ચાલ નીકળ અરીથી જ તારું કાણ કરે ? ”

અને વચ્ચેની બોલાચાલી બ્યારે હદ વટાવી ગઈ ત્યારે શીરામની વિધવા ગેરેન મુખદાએ આવીને ગુસ્સાથી થરથર કંપતા બાઈને પરાણે બેચી ધરમાં ઢાલી બેસાડ્યો અને પોતાની પુત્રી ગાતાસીને માગા સારુ એક ચત્રમ તમાકુની ભરી કાવવા કહ્યું. પુત્ર ઉપરનો ગુસ્સો ભગિની ઉપર ફાલવતો શીરામ ડાચિયું ભરીને બોલ્યો. “ એ કયાંથી તમાકુ મરી લાવશે ? મારી પાસે પૈસા હતા કે તમાકુ લાવી શકું ? આખા દિવસમા એક ચત્રમ તમાકુની પણ આ લાયવરાળમાં હું ખી શક્યો છું ? ”

કન્યા તરફ જોઈ મુખદાએ કહ્યું. “ તારો મોટાભાઈ (શિવનાથ) જે સાંગેટ પીએ છે તેમાંથી એક પેસા ઝોરડામાંથી લઈ આવ જોઈ જડેન. ”

શીરામ ફૂદીને ઊભો થઈ ગયો અને ત્રાડ મારી બોલ્યો. “ એ મુનગી ચીજને હું— તુ જા ગાતાસી, તારું કામ કર. જા. ”

ફળિયાના એક ખૂણામા શિવુ હજુ નિશ્ચય જડવત ઊભો હતો. તેના એક હાથમાં નેતરની છડી અને બીજા હાથમાં ટોચ, પગના કોકોડાછત લેધરના મેન્ડલ, થરીર ઉપર પોપકીનનો પંદળી ઝખો. સાંજની આ પી કીધી પછી તે પોતાની અને મિત્રાની ‘ કાર્તિકપુર વિજ્ઞાની કલ્પ ’ તરફ જતો હતો—ગગનર તે જ વખતે ઉપકી આકત તેના પર આવી પડી.

શિવુએ ટેલીના દરવાજા પાસે અધારામાં જાંખા દેખાતાં કણસના ઝાડ તરફ પોતાના હાથમાંની ટોચ એક વાર તાકી અને તેનું જટન દબાવ્યું. પછી હાથમાંની મોટીના છેલ્લ વની ફળિયાની જમીન ઉપર બેચાર વાર ઠક, ઠક ઠોકવું, પછી ફળિયામાં થોડી વાર આમ તેમ આંટા માર્યા અને છેવટે સીસેટી વગાડતો વગાડતો હાથમાંની સોટીને આંગળાંબોની વચ્ચે ગોળ ફેરવતો ફેરવતો ‘ કાર્તિકપુર વિજ્ઞાની કલ્પ ’ તરફ જતા અડધા નીડળી પડ્યો.

૨

એ જ મહિનામાં શિવુનો હવાઈ ફિલ્મો તૂટી પડ્યો—એરલે કે અકુલદાટ લાઈન્સની એની નોકરી જતી રહી.

અકુલદાટ જમીનદારના ઘરમાં જે વચ્ચે ભાઈ હતો તે ખડુ જ વિચારણુ પ્રકૃતિનો અને વિચારપરાયણ હતો. શિવુ તેના દરિદ્ર—મરીગ—પિતાને એક પૈસો પણ આપતો નથી એટલું જ નહિ, પણ પોતાની બધી કમાણી વિચારસ અને ગાણુગીરી કરવામાં આડે રહેતે ખરચી નાંખે છે એ વાત ધણી વખત તેને કાને આવી હતી. તેણે બેત્રણ મહિના પહેલાં જ હેડમાસ્તર મારફત શિવુને જણાવી પણ દીધું હતું કે શીરામને કાર્મિક મદદ અને

મહત્ત મળશે એવું સમજીને જ નેને ઝૂકમાં નોકરી રાખવામાં આવ્યો હતો. જો તે શ્રીરામને કાંઈ આપશે નહિ તો તેની આ રક્ષણની નોકરી ટકી શકશે નહિ. આટલી ચેતવણી આપ્યા છતાં પણ ત્યારે ઉપક્ષી થતા તેને કાને આવી ત્યારે તરત જ નેમણે તેને કાઢી મૂકવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી અને નેને પરિણામે આજ શિવની આવરથા ‘યથા પૂર્વે તથા પરં’ થઈ ગઈ.

એટલે શિવજીએ નિશ્ચય કર્યો કે તેણે હવે કાર્તિકપુરમાં રહેવું નહિ, કનકરતા આશુ વળું. કનકરતા જતા પૈસાનો શો ટોટો? જે મૂર્ખ હોય, ગજબતક હોય, ભોટમાગા હોય. અક્ષતતા એકમીર હોય, મો પર બેઠેલો માંખ ઉડાડી શકતા નહોય, તેજા જ કનકરતા જેવા મહેરમાં જઈને પણ કાંઈ ઉપાજન કરી શકે નહિ. આકી કનકરતામા તો પૈમા દવામાં જિડયા જ કરે છે-ફક્ત એને દવામાંથી પકડી લેવાની જ વાર-આ વાત એકસ છે-તદ્દન સાચી છે. એ કાંઈ ખાસી મોહની વાતો કે ગપાટા નથી જ તેણે પોતાના એક ખાસ મિત્ર ગૌરને કહ્યું: “આસ ગૌર, કનકરતા જઈએ. આ કાર્તિકપુરમાં શું મુખ બાળું છે કે અહીં પડ્યો છે છે? આત્ર આવીશ?”

“હા આવીશ”

બન્ને મિત્રો વચ્ચે તે પછી ઘણી વાતો, વિચારો, આશોચનાઓ, તર્કવિતર્ક, સત્તાદ પગમર્પ આદ્યાં. કનકરતા ગઈ બન્ને મિત્રો જે ધન કમાશે તેનાથી મુખની-ખાતર મુખની જ હવા-તેમને રાતદિવસ ઘેરીને વહેવા માંડશે, વગેરે વિચારોના શેષમયફ્ફીનાં સ્વપ્નામાં જ બન્ને જણ મશગુલ થઈ ગયા અને તુરતમાં જ કનકરતા જવાનો એક મુખ દિવસ પણ નક્કી કરી નાંખ્યો.

તેમના વિદાય થવાના માનમાં ‘વિજળી કવચ’માં ‘ફીસ્ટ’ની ગોઠવણ થઈ ખીચડી, તળેલાં ઈંડાં, નળેલાં સુગણ, બટાટાની કાચરી, આમળાંની ચટણી, બટાટાવડાં અને એવું એવું બીજું પણ.

‘ફીસ્ટ’ને દિવસે સમીક્ષાંજ પહેલાં જ હમાસ સાધવા માંડી. કાંઈ સાધાગણ વાન નહિ, લગભગ વીસ જણ મેમ્બર હતા. ચોખા, દાળ, ઈંડા, બટાટા, વેંગણ, મરી, મચાણો, રાઈ, મેથી, મરચાં, હળદર, તેલ, ઘી, મીઠું, કઠાઈ, ટોપ, દેગડાં, કેળની પાત્રો, જળતણુ-વગેરે નાનાં પ્રકારનાં સાધનો આવવા લાગ્યાં. તે ઉપરાંત પાન, સીગરેટ અને બીજું પણ કાંઈ કાંઈ હતું.

સાંજ પછી હીરામણ એક મોટો પ્રદતાવ મૂકી બેઠો. તે બોલ્યો: “ખીચડી સાથે અકગલું ગોસ હોત તો સારો મેળ ખાત. સ્વાદની મજા એર આવત.” પ્રતાવ થતાં જ અધાએ તેનું સમર્થન કર્યું. ત્યારે બધા વચ્ચે થોડી વાર મંત્રણા આપી અને તુરત જ નક્કી થયું કે ગોપાલ વાગીતા, ગામને છેડે આવેલા ઘરના તળેલામાં, તેનું જે એક સંદેહ બકરીનું અચ્ચું છે તે, તેના ઘરની પાછલી બાજુએ આવેલા તેથી તમાવની પાળ ઉપરથી થઈ ઘરમાં દાખલ થઈ મુપચૂપ લઈ આવવું. ગોંવાટ કરે નહિ એટલા ખાતર તેનું મોં બાંધી રાખવું-વગેરે વગેરે.

પ્રખતસર ગોપાલ વાઘડીનું સંકેદ જકરીનું જમ્મુ અને એક ખાંડું આવી પહોંચ્યાં. વખતસર જાણિદાન અપાર્થ રંધાર્થ પણ મળ્યું. નટવર બોલ્યો: “આપણે તો બાર્થ એ ગોસ ફાસ લેવાના નથી. આપણે એ ખાતા નથી. હું જાણિદાનની ‘અગેન્ડ’માં છું.”

શિવુ સિગરેટનો હુમાડો મોઢામાંથી છોડી દેતો બોલ્યો: “આ જાણિદાનમાં કાંઈ હોય નથી. આ કાંઈ દેવતા કે દેવી પાસે જાણિદાન નથી. આમાં તો પશુનો પ્રાણ જેવો છે તેવો જ રહેશે, આપણે તેને ઝાડીશું પણ નહિ. ‘ન વ્યયતે મિયતે’ એ ‘નૈન છિદંતિ શસ્ત્રાણિ’—લાલમાં એટલું જ કે એકદમ ધર્માનુસાર રીતથી કકત પશુનું માંસ જ વચમાંથી ખવાય જવાશે.”

સુરેન્દ્ર બોલ્યો: “આ નહુ નાનપણમાં જકરીનું દૂધ પી ઉછરીને મોટો થયો છે તેથી જકરાંની જાત ઉપર તેનું હેત દોળાઈ પડે છે. મુઢ્ઢીનું જાણિદાન આપો તો મને લાગે છે કે એમાં એ જગાં વ વાંધા લેશે નહિ.”

ગૌર બોલ્યો: “એમ નથી રે બાર્થ એમ નથી. કૃષ્ણગંજના ગોન્દામી’ (વૈષ્ણવ વૈરાગી જેઓ મત્સ્ય માંસ ખાતા નથી) ને ધેં એની સગાઈ થવાની છે તેથી પ્રથમથી જ નિરાશિય થવાની ગીહસલ આપી આ ગધી તૈયારીઓ કરવામાં આવે છે.”

અગ્નિની નાની ચિણુગારીમાંથી જેમ અગ્નિનો એક મોટો ભડકો થઈ જાય, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ એક છિદ્ર હોય તો જેમ તેમાંથી પાણી જઈ મોટી નીકા જળથી સપૂર્ણ ભરાઈ ડૂબી જાય છે, તેમ આ સાધારણ વાત મોટા કબજાનું નિમિત્ત થઈ પડી અને નટવર સાથે બીજા બંધાનું તુમુક વાગુદ્ધ મોટા કબજામાં પરિણમ્યું. કબજો વધી પડ્યો અરંધા કબાક પહેનાં જેવું કોઈએ સ્વપ્ને પણ ધાણું નહોતું તેવું અરંધા કબાકમાં જ બની ગયું. ગળ્ગ થઈ ગયો. નાટકના દરજ્યા એકદમ છેલ્લા પ્રવેશમાં જેમ કોઈ ટ્રેન્ડીનો દેખાવ આવે તેમ કબજા ન્યારે સંપૂર્ણ ઉગ્ર માત્રા ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે શિવુ નટવરને ગળામાંથી પકડી ધક્કો મારી બહાર ઢાંકો કાઢતો બોલ્યો: “ગેટ આઉટ યુ રસ્કક!” “નટવર ને અંગ્રેજીનું તો એટલું બધું જ્ઞાન ન હોવાથી તે સાચું તેટલા જ જુમ્સાથી પોતાનું તેજ ખતાવી શક્યો નહિ અતિશય ક્રોધના આવેશમાં તે કકતનું મકાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

દોરાગાલ બોલ્યો: “મને લાગે છે કે એ કાંઈક પણ નવું પ્રકરણ જગાવશે.”

સુરેન્દ્ર બોલ્યો: “કરશે સમજાનું શીંગડું. બીજું શું એના આપનું કપાળ કરશે?”

શિવુ બોલ્યો: “ગૌર, એને ‘ફોલો’ કરીને જો તો ખરો એ ક્યાં વ્યય છે?”

ગૌર એક કૂદકે જીડી બહાર નીકળ્યો. લગભગ એક કલાક પછી પાછો આવી તેણે ગુપચુપ જે ખજાર બધાને કહી તેથી હાણુબર તો કોઈના મોંઢામાંથી કાંઈપણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. બધા નિસ્તેજ બની ગયા. બેએક મિનિટ પછી શિવુ બોલ્યો: “હે! તેણે આજ રાતે જ એ ગોપાળ વાઘડીને પોલીસ ચોકીમાં લઈ જઈ...”

પ્રદુસ્તે સલાહ આપી: “ત્યારે તો દારોગાને સાથે લઈ આવી મુદ્દામાત્ર સાથે. સાક્ષી આપણે એક કામ કરીએ. જલદી જલદી બધા બાર્થ પી પરવારી લાડકાં આનંદમાં બધાં કંડી દઈ એકદમ ઉપાધિ વગરના થઈ...”

તેને બોનતો વચમાં અટકાવી શિવ બોલ્યો. “સમુદ્ર સ્થાપના શકાશે નહિ. અકરું મારેલું, રાંધેલું, ખાધેલું બધું પુરવાર થયા વગરે રસી-શકે-તેમ નથી. આ જુઓને પાસે જ આપણો મહા મહાશત્રુ યદુ મોડેલ રહે છે તે જરૂર સાક્ષી આપશે અને નટવર તો છે જ એટલે બધું પુરવાર થતાં જગા પણ હચકત આવશે નહિ.”

શિવની વાત સાંભળનાં બધાના ચહેરા ઉપર ચિંતાની છાપ પડેલી જણાઈ. શિવ બોલ્યો. “બેતલ શીશી ‘કોયરા બચ્ચે’ કયાયથી મળી શકશે?”

બેતલ જણા બોલી બોલ્યા: “જરૂર મળી શકશે.”

“જમદી લઈ આવો. અને સાથે સાથે એક બચ પલુ.”

થોડી વારમાં કોયરા બચ્ચે આવી લાગર થયું. બચ પાણુ આવ્યું. બધાઓએ તે પછી બોજનકાર્ય સમાપ્ત કર્યું અને તે પછી થોડી વારે સહુ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. અછડી પાતલો દાડકાં વગેરે નવાં દતાં ત્યાંના ત્યા જ પડી રહ્યાં.

થોડી ગત પછી ત્રણચાર ચોકીદારોએ ‘વિજલી કલમ’ના મેખરોને ઘેર દોડદોડી કરી તેમને બોલાવવા માંડ્યા. ગામની નજીકના પોલીસ થાણામાંથી દારોગા મહાશય આવ્યા છે, એમના સામે ગોપાળ વાઘડીનું અકરું ચોરી જવાના કેસની ‘ઈન્કવાયરી’ થશે.

તે જ થોડી રાતે ‘કલમ’ના જ મકાનમાં દારોગાની ઈન્કવાયરી બેઠી. એક એક અછડી પાતલમાં અકરાંના દાડકાં વગેરે જેઈ દારોગા મહાશય બોલ્યા: “મને લાગે છે કે તમે બધાએ બહુ જ સગસ પાટી કરી છે.”

શિવ બોલ્યો: “હા, કાંઈ ખાસ મરસ જેવું તો કહેવાય નહિ. ખાચડી અને અકરાનું ગોસ જ માત્ર હતાં.”

બહાનના વરંડામાં ફરિયાદી ગોપાળ વાઘડી, નટવર, અને ગોપાળના પાડોશીઓમાંનો નંદપાલ અને આ તરફ કલમના પાડોશીઓમાંનો યદુ મોડેલ હસતે મુખે બેઠા હતા.

શિવએ આગળ ચલાવ્યું: “વચમાં વચમાં બીજું તો કાંઈ નહિ પણ આ પ્રમાણે જગતના મોજમજબ કરવામાં આવે છે.”

“બોટું નથી, ગામમાં અકરાંનો તો કાંઈ ટેરો નથી—સાંજ પછી અંધારું થતાં મોટું બાંધી અકરુ જેવી લાવવાની જ વાર. ત્યારે આ વખતે ગોપાળ વાઘડીનો વારો આવી ગયો કેમ?—તેનું સંદેહ અકરું. કેમ—”

“સમજી શકાવું નથી. આપ શું કહે છે.”

“હું એમ કહું છું કે ગોપાળના સંદેહ અકરાને ચોરી થઈ આવી આ વખતે ટીપ્પ કંવામાં આવી છે, ખરું?”

“ગોપાળનું—સંદેહ અકરું? કાંઈ કહેવાય નહિ. અમે તો અહીં દાસે અગરમાંથી એક કાણુ અકરું ખરીદી લાવ્યા હતા. મનમાં એટલે કે લગભગ નવ પાવલાની અંદર મળ્યું તેથી તો—”

“કાળું ગકરું ? ઉતારેત ચામડી તમે ચાલુસ કેંકી દીધી હશે કેમ ?”

“હ ના. એમ ચામડી કેંકી દેવાય કાંઈ ? એના કાંઈ નહિ તો પાંચ છ આના ૧૨૩ઃ ઊપનગે સાહેબ. આ પેલી બીને ખીટી પર કટકાવેલી પડી છે, જુઓ.”

દારોગાએ તે તરફ તાકીને જોયું. કરિયાદી ગોપાળ વાગી અને તેની તરફના ગપા સાક્ષીઓએ પણ તે તરફ નજર ફેરવી જોઈને ગપા ફેંગતાઈ જ ગયા

તે પછી આગળ ‘એન્કવાયરી’ લાંબી ચાલી નહિ દારોગાએ રિપોર્ટ લખ્યો—
કેમ ખોટો છે—સરદાર ગકરું પુગવાર થયુ નથી. કાળું પુરવાર થયુ છે. ગોપાળ વાગી ઉપનગે દારોગો ગપુ જ કીધે બગયો અને તેને આજો આપતો આપતો ગાડાની છત્રી નીચે જઈને બેઠો. તેના ગયા પછી શિયુએ ગધાને કહ્યું: “કાજરા બ્રેક લગાડી ચામડીને બે ‘વેન્ટ’ કરી ન નાંખી દોત તો આપણને ગધાને કાંઈક બોગ બોગવવા પડત.”

ગૌર એકદમ ટેમમા આવી ગયો. નેણે ગાયું:

‘તવ ચરણ તલે દૃઢય મારું’

ચલાય બે સાધા-મધુરસાતે—”

૩

કલકત્તામાં આરીંગટોશમાં આવેલા એક ઘનની ડેલી પાસે જઈ એક યુવક થોડી વા: શોભો સ્ત્રી પછી ધર તરફ સારી રીતે એક વા: નજર કરી તર્ક ડેલીની સાંકળ ખખડાવવા શામેલ. અંદરની ડેલી ખોલી દેવામાં આવતાં તે યુવકે અંદર દાખલ થઈ પૂછ્યું: “આ શુ ઉપ નજરનું ધર ? વામાચરણ મિત્ર અડી” બે છે ?”

“હા, તે મારા મામા થાય. ખોવાયો કાવું ? સ્ત્રી ખોવાયું, પધારો આપ બેઠા ખાનામાં બેગો.”

પાંચેક મિનિટ પછી માસામદાસય શીયુત વામાચરણ મિત્ર આવનાર યુવકની પામે આવી પૂછ્યું “આપને શુ કામ છે ?”

“આપનું કાંઈ ખોવાયું છે ?”

“ખોવાયું છે ? હા ખોવાયું છે ને શું. મારી મુઠમુઠ ગધી ખોવાઈ છે. એક દીકરો મોઢો છે. તેની માવજત સાકરીમાં મારો પ્રાણ કહે આવ્યો છે અને આ ગધી ફાંખવા દુઃખનો વિચાર કરતા કરતા મારી મુઠમુઠ પળ—”

“આને આપે કાંઈ સીજ ખોઈ છે ? કાંઈ કાગળ પત્ર કે કાંઈ ટિકિટ જેવું કાંઈ ?”

“હા, ટ્રામની એક ‘મન્સની’ ટિકિટ આજ મેં ગુમાવી છે ખરી સાહેબ. મામાનું તો નથી કાંઈ દેકાણું. ગુમાવું એમાં નવાઈ પળુ મી છે કહે બડા ? મળી છે આપને ? ગપુ જ ઉપકાર થયો. ધન્યવાદ આપને. આપ ક્યાંથી આવો છો ? ટ્રામભાડું આપે દઉં આપને, પળા જ ધન્યવાદ, પળા જ ધન્યવાદ.”

“ટ્રામભાડું દુ કઈશ નહિ. અને આપની ટિકિટ અને જરી આપાં તે આપને દેવા આવું એમાં ઉપકાર જેવું દુ કશું થ માનતો નથી. એ તો મારી જરૂર એ ન

ગમનું' તો મને પાપ જાગે. એટલે આ ગામતમા ધન્યવાન પણ હું ચીડારી મરું તેમ નથી. "

પછી ઘણી વાર બંને જણ વચ્ચે મતમતના વિષયો ઉપર આક્ષાપ, આક્ષાયાના, અર્થાં આલ્યા પછી બંને જણાએ એકબીજાને નમસ્કાર કર્યા અને નમસ્કાર કર્યા પછી શિવુ, મિત્રમદાશયનું ઘર છોડી રસ્તા પર આવી બેઠો.

શિવુ કાંઈક ઉપાર્જન કરવાના હિદેશથી કલકત્તે આવ્યો હતો. તે એકલો આવ્યો નહોતો પ્રથમથી કરેલી ગોળાણ પ્રમાણે ગોળે પોતાના મોઢિયા તરીકે સાથે લાવ્યો હતો. બંને મીરગપુર મીટમાં એક મેસમાં બેસ્યા હતા. મીર થોડાવણા રૂપિયા સાથે આવ્યો હતો. હાલ તુરત તો એમાંથી જ મેસનો ખર્ચ વગેરે ચાલતુ હતુ. અહીં આવી રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં શિવુ મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો: "મહિનો પહેા થવાનું તો ખાસી પાંચ જ દિવસ બાકી હતા ને? ટ્રિકિટ પાછી ન આવતા બે મે રાખી હોન, તો કાંઈ નહિ તો પાંચ દિવસ વાપરીને ઉપયોગમાં તો કાંઈ શકાત પણ એમાં એવો કયો મોટો કામ થઈ જતું? પડાત તો વીસ રૂપિયા દેવ થવાની પણ થીક તો હતી ને! તેના કરતાં અલ્પ વાપરી આ જે કર્યું તે બધું જ સારું કર્યું છે. તાંત્રિક ભોલોતિથી છું એવી ઓળખાણ આવતા તે છુટાને મારા નિષે તો સારી જેવી છાપ પાડી આવ્યો છું. દેવે આ છાપને પગલાએ જોઈ છે" શુ શુ 'કેટલું કેટલું' કરી શકું છું. જાણ તો પાથરી આવ્યો છું દેવે જોઈ છે—મગળવારે સાંજ પછી એક વાર પાછા આવી આવવું પડશે."

મગળવારે બપોરે જમી પંચવાયા પછી એક મીંગરેટ કુકતાં કુકતાં શિવુ ગોળે હાલેવા લાગ્યો: "ગીર."

"શું કહેા છો ?"

"કેડાણુ ગરાગર થાદ છે ને?"

"ધોરણુમર થાદ છે: ૧૧૭, પાકું એવેન્યુ. ગાલીંગજ."

"હા, એ એના જમાઈનું ઘર છે. જમાઈ એન્કમાં નોકરી કરે છે. જ વાગે મેન થેન્ આવે છે અને પછી કયાંય બહાર જતો નથી. તુ જગજર સવાસાત વાગે ત્યાં જજે. આતલક હું પણ છુટ્ટા પાસે ગરાગર સાત વાગે જઈને લાગર થઈશ. સમજ્યા ?"

"જઈ કાઢનું જ મમથ ગ્રામ્યું છે. દેવે વધુ મમજવવાની જરૂર નથી."

સાત વાગવામા ૫-૭ મિનિટ બાકી હતી. ત્યારે શિવુ આલીરીટાનામાં આવેતા ૭૫ નંબરના ધરના એકકખાનામાં દાખલ થયો. મિત્રમદાશય થોડે દૂર હોડો ગમી ગમરનું વૃક્ષપાન કરતા બેઠા હતા. શિવુને જોતાં તે બોલી બીક્યા: "પધારો, પધારો, આપની જ વાટ જોતો બેઠો છું. આપની વાટ ઉપર મે સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. મદન-દાન, રાશિ-સગન મેજની વિચાર કરી શાંતિ વસ્ત્રવાપન કરવાથી અચૂક રૂપ મળે છે એ વાતના હું ખૂબ માનું છું. મદ્યોતિ કરવાથી જ મારા પુત્રને એકદમ જલની સારુ થઈ જતા સંભવ છે પણ આજકાલ આ બધા કામમાં કોઈનો વધારો—"

“વિશ્વાસ આવતો નથી એમ ને ? તે ખરું છે. વિશ્વાસ ન આવે એવું જ છે. જરા તરા શીખી દળદળે ગાંધી ચર્ચ જ્યોતિષીનો ધધો ચઢાવી, પેટ ભરવા ખાતર જ સેવાયુ માણસો જ્યોતિષી તરીકે આજકાલ ઉભરાઈ નીકળ્યા છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં જ્યોતિષીનાં સાધનખોડો ઢગસેય ધ જણાય છે. એમાં ‘સુષ્ઠા ભેગું લીધું’ પણ ગળી ગય છે. આટલા ખાતર તો મિત્રમહાશય, મેં આ વિધાને કીક ધધાં તરીકે પ્રાધાન્ય આપ્યું નથી. જ્યોતિષીની દરામખેરીની વાતો કાંઈ નવી નથી. એ મધા વાતો દલે જૂની ચર્ચ ગઈ છે. ‘વસુમતિ’માં વચ્ચેવચ્ચે કેટલીએ વાતો હું વાંચુ છું.”

“તેથી જ નો મારું કહેવું છે કે જ્યોતિષવિદ્યા જરૂર સાચી છે અને અદર્શાનિ ગાંધી દળદાતા અને કાર્યકરી પણ છે, પણ—”

“જ્યા દો એ વાત આપના પણજણથી હું દરું તેમ નથી. જે હું આપને આ ઘડીએ જ ખાતરી કરાવી આપું નો ? વારુ, આપને આ પુત્ર સિવાય બીજો પુત્ર પણ છે ને ? ને દમણાં ઘરમાં બેકો બેકો શું કરે છે તે હું કહી આપું.”

શ્રીયુત વામાચરણ મિત્ર મહાશય હી હી હી અવાજ કરી જરા ઘીને બોલ્યા “પુત્ર મારો એ એક જ છે, જે હાત ગિમાર છે. પુત્ર એક જ, પુત્રી પણ એક જ. તેનાં ધગન પણ ચર્ચ ગયા છે. ને જાલીગંજ ગઈ છે.”

“આપના જમાઈનું નામ શું ? તેની નામરાશિની આપને ખબર છે ? આપની પુત્રીની નામરાશિ કઈ છે ?”

“પુત્રીની નામરાશિ છે વૃશ્ચિક તેનું નામ નુરખાત્રા. જમાઈનું નામ કેતકી મોહન. તેની જન્મરાશિ થયું કરીને ધનરાશિ છે.”

ગજવામાથી ફાઉન્ટન પેન બહાર કાઢી નોટબૂકનાં કોરાં પાનાંમા પાંચછ મિનિટ સુધી આંકડા મારી, લખી, કાંઈક ગણતરી જેવું કરતો આંગળીના વેદા ગણતો શિવ થોડીવાર ચૂપ રહ્યાં અને તે પછી માથું ઊંચું કરી બોલ્યો “હવે તમે જુઓ, સાચી ગણતરીનું કળ કેટલું સાચું આવે છે તે. ગગન આ જ વખતે આપનો જમાઈ કોઈ એક માણસ પામેથી કાંઈક ખર્ચે છે.”

“શું ખરીદે છે ?”

“ચાહુ સંજોગમાં એ સવાતનો જ્યાંય જરાય આપી શકાય તેમ નથી. તોપણ કોઈ પણ જાતની ચોપડી કે પુસ્તક, અથવા સાહીકક્ષમ, પેનસીલ બેનમીત, અથવા નો લખવા વાંચવા સંગથી એવું જ કાંઈ હોવું જોઈએ. કાલ સવારે કોઈ માણસને ત્યાં મોકલી મારી આ વાતની પરીક્ષા કરી જોજો ને. હું વળી આવતી કાલે આ વખતે ફરીથી આવી જઈશ.”

ઉત્સાદમાં આતી જઈ મિત્રમહાશય બોલ્યા “કાલ શા માટે ? મારું ત્યાં પણ કોન છે, એમને ત્યાં પણ કોન છે. દમણાં જ આપણે ખાતરી કરી ગઈશું.”

મિત્રમહાશય બિડી બિલા ચર્ચ રીંગીવન લયમાં લીધું. “દલો, માઉથ થી કાંઈ નોટ નાઈન. કોણ કેતકી ?”

“ હાં.”

“ હું આહીરીટોલાથી વાત કરું છું. તમે હમણાં શું કરો છો ? ”

“ આજ કરેલા ખરચનો હિસાબ લખું છું.”

“ કેટલીક વારથી હિસાબ લખો છો ? ”

“ આ હમણાં જ લખવા બેસતો હતો. થોડીક અંગાલી ચોપડીઓ ખરીદ કરી-
હમણાં જ-તેનું ખરચ લખવાનું હતું.”

“ કઈ કઈ ચોપડી ખરીદી ? ”

“ અંગાળી વાર્તાની ચોપડીઓ એક છોકરો વેચવા આવ્યો હતો. તેની પાસેથી
આઠેક ચોપડીઓ તારવી કાઢી રાખી: ‘સુવર્ણલતા’ ‘૭૦૩’ ‘યુગધર્મ’ ‘શ્રીગૌરાંગ’
અને એવી એવી બીજી.”

મહાવિરમય પાત્રી મિત્રમહાશયે રીસીવર ટેલિફોન પર પાછું રાખી દીધું અને
શિવ પાત્રે આવીને બેઠા તે પછી બીજી અહીંતહીંની થોડી વાતો, ગપાટા ચાલ્યા પછી
શિવ બોલ્યો: “ કૃપિત ગ્રહની શાંતિ કરવા જતાં વધુમાં વધુ પચાસેક રૂપિયાનું ખરચ થાય
તેમ છે. મને પોતાને તમારે કંઈ આપવું પડશે નહિ. કારણ મારો આ કંઈ ખાસ
ધંધો નથી. વિદ્યા શીખ્યો છું અને તે બદલે કંઈના ઉપર ઉપકાર થઈ શકે તો એ જ
મારે મન મોટો લાભ છે, મારું આવતા જન્મનું તે બચ્ચું. પણ આટલું તો હું બાર
દર્દને કહી શકું છું કે ગ્રહની શાંતિ થતાં જ આપના પુત્રની તબિયત સુધરવા માડશે.”

“ ત્યારે પચાસ રૂપિયા હમણાં જ આપને આપવા પડશે ખરું ? ”

“ જી, હા; અને છોકરાના હાથ ઉપરનું એક માદળિયું કે એક વીંટી —જે તે રોજ
પહેરતો—વાપરતો હોય, તે સોનાની હોવી બેઈએ. એ વીંટી કે માદળિયું હું અંતર્ધાન
શુદ્ધિ કરી ત્રીજે દિવસે પાછી આપી જઈશ. તે જ દિવસે તે તેને પાછી પહેરાવી દેવી પડશે.”

“ અંતર્ધાન શુદ્ધિ વળી શું ? ”

“ એ આપ સમજી શકશો નહિ. એ તંત્રચાત્રમાં વર્ણવેલી એક ખાસ ક્રિયા છે.”

બીજી પણ બેચાર વાતો, બેચાર ઉપદેશ, બેચાર પ્રશ્નો, બેચાર જવાબો પછી, દશદશ
રૂપિયાની પાંચ નોટા અને એક સોનાની વીંટી લઈ શિવ મિત્રમહાશયની રજા લઈ રવાના થયો.

૪

“ ગૌર ? ”

“ જી, દુબ્બર.”

“ અરે, ચેક્કી ચોપડી તેણે ખરીદી નહિ ખરું ? ”

“ કઈ ચોપડી ? ”

ચોકસી મલાશય! નહિ તો રાતના દુકાનને આગ લગાવી દઈશ. તમે જાણો છો અમે વિવળી કક્ષયના મેમ્બર છીએ.”

ગૌર તો એકદમ આભો જ પની મથો—અવાજ નિશ્ચય નિષ્પંદ.

ચોકસી મલાશય ગભરાઈને બોલી બિડ્યા “ શું થયું તમને, શું છે ? શી હકીકત છે ? ”

“ અમે વિવળી કક્ષયના મેમ્બર—શી હકીકત છે તે મમજતા અમને કાઈ થોડી જ વાર જાગે તેમ છે ? પેના ભાઈથી અંદરથી તમારો મત પૂછે છે— ‘ હરિ-હરિ-હરિ ? ’, તમે કહ્યું : ‘ હર, હર-હર ’ અરે, શ્રાઘસાત આના ભાર તો સોનું છે એમાંથી શું દરી શેશો ? ઘણી જ મગજમારી કરી, અછલ્લ ચત્રાવી, મહેનત કરી એ અતર્ધા-વન મારફત દરાર્થ છે. અને તમારે તેની ગીની સોનાની કિંમત આપવી પડશે. તેમાં તમારે નકો ખાવો હોય તો, આઠેક આના ભથ્થે ખાવો, બીજું શું. ”

તે પછી જન્મે જણુ વચ્ચે થોડો વખત વાનચીત-વાદવિવાદ થયા પછી એક સુધિ થઈ અને જન્મેએ એકબીજાના માથે હાથ ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પછી ગિલુ ચોકસી મલાશયની આપેલી ખીડી સળગાવી, વીંટીની કિંમત ૧૩૫૪ ગજવામાં મૂકી ગૌરનો હાથ પકડી દુકાનમાંથી અદાર નીકળ્યો.

તે વખતે હજુ દશ સવાદશનો સુમાર હતો. છોકરાછોકરીઓ ગધાં હજુ સૂઈ-કોથેજ બણી જતાં હતાં. શિલુએ ગૌરને પોતાના શરીરનો ધકકો મારી ઇસાગથી સામેના ફૂટપાથ તરફ તેની નજર ખેંચી. તે ફૂટપાથ ઉપરથી યુવતીઓનું એક ટોળું હાથમાં છાતી-સરસી ચોપડીઓ રાખી, કોથેજ બણી જતું હતું તેમનાંમાંની કોઈના પગમાં સેડન, તો કોઈના પગમાં મખમલ પર રૂપેરી એનેરી બરતકામ કરેલી મોજડીઓ, તો ઘણી કોઈના પગમાં હાઈ-હીલવાળા ફાર ફોર સ્લીપર. ખાસ ખાસ બંગાળ દેશનો યુવતીઓને જ પહેરવા સારુ યુંબર્ષ અમદાવાદની મિલોમાં જે કીમતી સાડી જનાવવામાં આવે છે તેવી સાડીઓ અંધીઓએ પહેરી હતી અને તે પહેરવાની વળી ખાસ અમુક જાનની રીત જેવી હોય તેવી જ રીતે પહેરેલો. વાળ અંધીઓના મુંદર, અને શોભિતા નામનું જ તેજ મગાડેલા અને તે યુંધીને લાંગા છૂટા રાખેલા પાછળ લટકતા હતા. બે-એક જણીઓએ આંખ પર ચરમા ચડાવેલા. એ ચરમાથી એમનાં મુખનું સૌંદર્ય વધતું હતું કે એ મુખ ઉપર બેસવાનું મળ્યાથી ચરમાનું સૌંદર્ય વધતું હતું તેનો ચારીકીથી વિચાર કર્યો શિવાય કદી શકાય તેમ નહોતું. ચાત્ર અંધીઓની ધીંગ, મથક ગતિવાળી, મુખ ઉપર છૂપા આનંદમિશ્રિત અંબીરતાવાળો ખાવ.

તે નરક જોતાં જોતાં ગિલુ અને ગૌર મેસ બણી આગળ ચાલવા લાગ્યા.

અ.પૂર્વ ૩

ગળી આમાં તો ગ્રામજનતાની હુદ્દિમતામાં, તેમની એકનિષ્ઠામાં, પ્રામાણિકતામાં, ન્યાયપરાયણતામાં શ્રદ્ધા રાખેલી છે. પ્રજા તન્દ્રથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની અનેની પચાતના દાયમાં ન્યાય અને કારોગારી વહીવટ સોંપાયેલાં છે.

ઉપરની ગરીબી પાછળનાં દિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની સંસ્કૃતિની મુદ્દાસ ગળુનામે ઔધ નરેશના આ કાર્યથી આનંદ થશે. ગળ્યની આવકનો અર્ધો ભાગ પંચાયતને આપવાનો અધિકાર પ્રગંધ છે. ખરેખર જે બધી સરકારો આવું અનુકરણ કરે તો દિંદુસ્તાનનાં ગામડાં કેટલાં ટૂંકા વખતમાં સમૃદ્ધ થાય!

આ સુધાન દાખલ કરવામાં રાજસાહેબને અંગત ભોગ પણ આપવા પડ્યા છે. એમણે પોતાની ખાનગી આવકનો મોટા ભાગ જતો કર્યો છે. પ્રાચીન ભાનના મદાન રાજવીઓનો નૈતિક વાગ્દો એમણે મેળવ્યો છે. એઓ સારી રીતે જાણે છે કે મોટાં કામો આત્મભોગ વિના થઈ શકે નહિ. એમને એટલી પણ ખાતરી છે કે શ્રદ્ધાથી જ આવું ધર્મકાર્ય થઈ શકે અને કૃત્તૃત્વ થયાનો સંતોષ મળે. કોઈ પણ કાર્યનું સાચું ફળ તો એ જ છે. હું તો માનું છું કે એમનાં હિંમત, ધૈર્ય અને આત્મભોગથી જ આ કાર્ય થઈ શક્ય છે. (આપણે એમ માનવાને કારણ નથી કે સાર્વભૌમતા તરફનાં અનગણો વિના જ આ કામ થયું હશે.) આ વૃદ્ધ રાજા અંધારણમાં કહે છે કે, “રાજ સાહેબ ગળ્યનો પ્રથમ સેવક અને ઔધની પ્રજાના આત્માનો ધારણ કરનાર છે.”

આ શબ્દો પ્રજાની સાર્વજનિક સિદ્ધિ માત્ર નથી પરંતુ અંધારણમાં જે ભાવનામયતા છે તેના એ દ્યોતક છે.

જગતના ગળ્યધારણોમાં આગળ તરી આવે એવું, સર્વત્ર સ્થાના સમકારીન પ્રજાનું આકલન એમાં છે. રાજ્ય તરફથી દરેકને કામ આપવાની બાંહેધરી એમાં છે. ઓછામાં ઓછા દરે કામ મેળવવાના હકની સમાનતાનો એમાં સ્વીકાર કરેલો છે. બેકારીના કન્થ પરંતુ દૃષ્ટિએ અણઉઠેલ મહેલા પ્રજાનો આમાં રાજ્ય તરફથી જ્યામદારી લઈને ઉઠેલ આણવાનો પ્રયત્ન છે આપણી કમ્પનામાં પણ આવી શકે ખરું કે દિંદુસ્તાન અને જગત આખાના પ્રજાનો આમાં નિહાલ આવી જાય છે—જે બધી સરકારો એની પ્રજાની એકેએક વ્યક્તિને કામ આપવાના હકનો સ્વીકાર કરે તો !

સાર્વત્રિક મનાધિકાર માટે અક્ષરજ્ઞાનને આવશ્યક ગણ્યુ છે. શંકાવાદીઓને આમાં દીલ કંવાની નાકાગારી લથવા સંભવ છે. પરંતુ જેણે ઔધનાં ગામડાં જોયાં છે અને રાજ રાત્રે ૯ થી ૧૦ સુધી મોટાં જ્ઞાનસભી બાજુ ફરી વળતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાંને, ખાનગી પત્રકો, ચિત્રો, અને અક્ષરજ્ઞાન માટેના નકશાઓને જોતા નજરે જોયા છે, એમનાં મોં પર ઉત્સાહ અને રસ જોયો છે, જેઓ આખો દિવસ સખત મજૂરી કરી આ બધું શીખવા આવે છે અને થોડાં અહવાડિયાંનું પગિણામ જોયું છે તેને તો શંકા આવે એવું નથી. મદાગામના ખેડૂતોની સમજશક્તિ અને એક વરસમાં અક્ષરજ્ઞાન બધે દાખલ કરવાની ઔધ સરકારની પ્રામાણિક ઇચ્છામાં શંકા લાવવા જેવું નથી. એવી આશા મખવાને કારણ છે કે થોડા દિવસમાં જે અણધારી પ્રગતિ થઈ છે તે જોતાં તો અક્ષરજ્ઞાન યોજના એથીએ વહેલી પૂરી થાય.

આ પ્રચારમાં રાગસાહેબનું આપું કુટુંબ ઉત્સાહપૂર્વક જોડાયું છે. રાગની પુત્રીઓ આ રાગીશાળામાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે છે. એમાં નથી ઉપરનો વિવેક કે મુરખપીપણીના યાયા; સાદાઈથી, બહુભાવથી, મૈત્રીની ભાવનાથી આ કામમાં એ કુટુંબ જોડાયું છે એમના પુત્ર-જેમને આ નવા બધારણમાં દીવાનની જવાબદારી સોંપેલી છે તેઓ આ પ્રવૃત્તિના આગેવાન છે. એઓ ગામડે ગામડે ફરે છે, અધા પ્રગળનેને મળે છે, અને તેમની જરૂરિયાતો, દુઃખો અને નયનાઈઓથી એ પરિચિત છે: ભારતીય દષ્ટિ-ગિદ્ધથી રચાયેલા આ પહેલવહેલા બધારણની મફળતાનો આધાર એમની શક્તિ છે, એમની મહાનુભાવિતા અને દક્ષતા ઉપર છે. એમને કામ કરતાં જોતાં કોઈને શંકા નથી રહેતી. કે આ મહાન કાર્યને થોડા એ છે, અને થોડા વખતમાં આ નાનકડા રાગ્યને આખા ભારતમાં સુખી અને, સુંદર રાગ્ય ગનાગે, જે ભારતીય સંસ્કૃતિના સાચા પ્રતીક રૂપ હશે, જેમાં આદર્શોને કાર્યમાં મૂકેલા જોઈ શકીયું.

આ બંને નામો-રાગસાહેબ અને એમના પુત્ર આપાસાહેબના-આ દેશનાં ભાવી માટે આનંદ અને આશાનાં સૂચક છે, અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એ નામો સાથે સારાં કાર્યો જોડાયેલાં હશે.

રતિનું સાન્ત્વન

હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ

[હરિણી-પૃથ્વી]

નહિં, નહિ, નહીં જૂઠું, બાળ્યે! અનંગ શિવે નહીં :

“પણે નવ વસંતમાં તરુણ કેસુડે ફૂટતી
કળી અધુકડી ખિલે અરુણરંગી એ ડાંગળી
પરે કપુતરાં રમે કુહુરવે. તળાવે અહીં
નહિં જલ સુકું બધું નિરખતાં ઉડી સારસાં
જતાં યુગલમાં ભમે, ઉતરતી નિશા ગ્રિધ્મની.
અપાઠ વરસે, અને ગરજતાં ઘને નાચતો
મયૂર મહમત્ત આ, અરર-એકલો? ના, નહિં
સમીપ નિજ પ્રેમની સુરત, મુગ્ધ છે ઢેલડી.
અને પ્રકૃતિ મોહણી નૃયુગલી બની જોડલી
રમે શરદઉત્સવે, ગગનમાં ઢળે અંદિરા.

નવાંકુરિત, તપ્ત, વા

શરદ્ગામ મુધાભર્યાં.

બધે પુરૂષ પ્રકૃતિ શિવ અને સતી શાં રમે

મનોજ રતિ જીવતાં અહીં અલિન આ વિશ્વમાં.”

તમે નવ....

‘રાજન’

તમે નવ પ્રિયા, સખી સ્વજન વા નથી, તોય રે
અચાનક પથે કદી મિલન થાય ને આપણું
મળે ગગન અબ્ર ને તરલ વીજ કૂટે ત્યમ
હિલોળ નયને, કપોલ પર રાગની રક્તિમા
અને મધુર સ્પંદનો અધર પેં લસે; ત્યાં ફરી
થિયે અલગ : અંતરે હું અમુંઝાઉ શે ? કોણ ?—આ.

ઉઠેલી ગતકાલની સ્મરણપોથીનાં પાન કેં
મથું ઘણુંય પામવા પ્રથમનું ફરી દર્શન :
નિહાળું જીવને પડી તડકી છાંયડી ને મહીં
નિહાળું રમણે ચઢયાં જન બધાં અઢેકે કરી;
લહું સરવ થૈ રહે અક્ષળ સાવ, પેલું ફક્ત
પથે વદન ભેલું ને મગનપૂર્ણ આંખે તરે.

તમે નવ પ્રિયા, સખી સ્વજન વા, કદી તોય રે
પિછાન જુગજુગની અણછતી દગે ઉછળે.

અમેરિકાના ગ્રામપુનર્ઘટનાના મૂળમાં

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

ગ્રામજનતાની જગૃતિ એ ગ્રામજીવનની ઉન્નતિનું કે ગ્રામપુનર્ઘટના અને વિકાસનું પહેલું પગથિયું છે. ગ્રામજીવન એ ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રજીવનનું અમોઘું અનિવાર્ય અંગ છે. આટલું રાજ્યસત્તા સ્વીકારે તો ગ્રામોન્નતિ કરી શકાય. પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં જ્યાં ગ્રામપુનર્ઘટનાની ભૂખ કે જરૂરિયાત પ્રજામાં જાણી એટલે તે સાધતાં બહુ ઝાંખો વખત નથી લાગતો. હિંદુનું ગ્રામજીવન ગામડાંમાં સમાયેલું છે, જ્યારે અમેરિકાનું ગ્રામજીવન છૂટા-છવાયાં ક્ષેત્રોમાં સમાયેલું છે. સદજીવન કે સમાજજીવનની દૃષ્ટિએ ગામડામાં વસતા ગ્રામજીવનનો વિકાસ છૂટાછવાયાં રહેતાં ક્ષેત્રોમાં કુદબજીવન કરતાં સહેતાઈથી સાધી શકાય. પણ આપણા સદજીવન કે સમાજજીવનના દેહલાયે દોપને લઈને આપણે ગ્રામજીવનમાં ઉન્નતિ નથી આણી શકતા. ધર્મ અને રહેવા કરવાના સમાજવ્યવહારના રીત-રિવાજ સિવાય અમેરિકાના ગ્રામજીવનમાં અને આપણા ગ્રામજીવનમાં ઘણી સમાનતા છે. ખેતી એ અમેરિકાના કે હિંદના-બન્ને દેશના ગ્રામજીવનનું સર્વસામાન્ય અંગ છે, આર્થિક ઉન્નતિ એ પણ બન્ને દેશના ગ્રામજીવનનું સર્વસામાન્ય અંગ છે; તે જ પ્રમાણે શિક્ષણની જરૂરિયાત પણ આપણા ગ્રામજીવનની દાસમાં જે રિથિત છે તેના કરતાં સારી પણ તેવા જ દરજ્જાની આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના ગ્રામજીવનની પણ રિથિત હતી. એટલા માટે આપણા ગ્રામપુનર્ઘટનાના કાર્યમાં અમેરિકાની ગ્રામજનતાની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ આપણને કંઈ કામ લાગે, આપણે એમાંથી પણ કંઈક શીખી શકીએ, એટલા માટે અમેરિકાના ગ્રામપુનર્ઘટનાના મૂળમાં ડોકિયું કરવા મારો વિચાર છે. અમેરિકાએ જે પંથ લીધો તે પંથ આપણે જવું જોઈએ એ જણાવવા નહિ, પણ બીજા દેશનો એક જ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રમાં થયેલા અનુભવ આપણને પણ તે જ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રમાં કામ લાગે એટલા માટે, કાર્યક્ષેત્રમાં સરખામણીનું એક દૃષ્ટિગિહ્વું આપણને મળે એટલા માટે. અમેરિકાના ગ્રામજીવનના આદિચતુરનો ઇતિહાસ આપણે પણ જાણવો રહ્યો.

ન્યૂયોર્ક, ચિકાગો જેવાં શહેરો તો પાછળથી ઉપરિચિત થયાં; અમેરિકાનું આદિજીવન ગ્રામજીવન હતું એટલું જ નહિ પણ નરદમ ખેડૂતજીવન હતું. આને ૧૬૩૦ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે કુલ વસ્તીના અડધા ભાગ કરતાં પણ ઓછા ટકા, માત્ર ૪૩.૮ ટકા, ગ્રામવસ્તી છે અને ૫૬.૨ ટકા વસ્તી શહેરમાં રહે છે. પણ આ આંકડાઓ આપણને ખરો ખ્યાલ નથી આપતા. અમેરિકાની વસ્તીગણતરીનું ધોરણ કૃત્રિમ છે. અમેરિકાના અડતાલીસ રાજ્યોમાંથી ૨૭ રાજ્યોમાં તો ત્રીજા ભાગ કરતાં વધુ વસ્તી ગામડાંમાં વસે છે. દરેક રાજ્ય પરગણાંમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પરગણાનું ક્ષેત્રફળ સધારણ રીતે ૩૬ ચોરસ માઈલનું. દરેક પરગણાના છ માઈલના ચોરસ વિભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે. હવે આ છ માઈલના ચોરસ પ્રદેશમાં એકાદ નાનું શહેર વસ્યું હોય તો તેને 'ટાઉન' (Town) કહે છે. આવું નાનું શહેર ન વસ્યું હોય પણ છૂટાછવાયાં ક્ષેત્રો અને તેને અંગેની જરૂરી સંસ્થાઓ જેવી કે નિશાળ, દેવળ, સ્ટોર વગેરે હોય તો

તેને 'ટાઉનશીપ' (Township) કહે છે. ૨૫૦૦ અને તેથી વધારે જનસંખ્યાના ટાઉન જેવા જગ્યામાં પોતાનું સ્થાનિક તંત્ર હોય તો તેને શહેરી ગણવું, તે સિવાયનું ગ્રામ ગામકું. હવે આ ૨૫૦૦ નો આંકડો ગ્રામ અને શહેરીજનનું આવા બે વિભાગ પાડતા આપણે ન વાપરી ગઈએ. અમુક જાતના વ્યવસ્થાતંત્રને લઈને અમેરિકા વાપરી શકે છે; આપણે માટે એ આંકડો ઘણો મોટો કહેવાય. હવે અમેરિકાના જૂતકાળમાં નજર કરીએ, અને અમેરિકાના ગ્રામજનના વિકાસની પ્રવૃત્તિ પાછળ કેવો ઇતિહાસ છે તે જાણી વર્ધીએ.

આદિવસવાટ કાળનું અમેરિકાનું જીવન ગ્રામજીવન હતું, ખેડૂતજીવન હતું. પ્રો. સેન્ડર્સન (Sanderson) જુલેટીન ૧૦૮ "A Study of Rural Community Development in Waterville, New York"માં આવા એક ગામનું આદિજીવન સુંદર શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે :

In March of 1792 there were four feet of snow in the hills southwest of Utica. Two men and their wives, one of them with a small baby fought their way through the storm with oxen and sleds. The snow was so deep that the oxen could not pull when yoked side by side in the usual way, so the men unspanned them, made an individual yoke for each ox, and hitched them up tandem, using the cords from their beds to lengthen the traces. At last they reached a broad, sheltered hollow by a waterfall, and there they stopped and hewed out their cabins.

The village of Waterville had begun.

Those were the days of America's breeding. From the narrow streets of New England villages, from the crowded farms of Manhattan, even from the hills of Wales and the meadows of Ireland, sturdy men and women surged up the Mohawk, up the Susquehanna, to settle in rolling, lakejewelled central New York.

Fed by the steady immigrant stream, Waterville grew. Other hollows in the hills round about received their share of pioneers who cleared the slopes and sowed their corn, dammed their creeks, and built their grist mills.

It was a struggle for the land. These settlers were jealous of the land which they had bought for as much as thirty dollars an acre from speculators who had purchased it from the government for three shillings an acre. (હાલમાં આ શિલિંગનો ડોલરનો ભાવ છે.) The fence lines had to be clear

and plain, or there were blows and law suits. The lazy man was despised, and only he who swung the axe with a will and laboured in the fresh-cleared cornfield from sun-up to sun-down, who ate with zeal and made the woods ring with his laughter, was praised.

પા. ૬-૧૨

દક્ષિણના માટે આવણે ત્યાં દાસમાં પણ માગમારી થાય છે. અમેરિકામાં પણ એક કાળે થતી હતી, અને આવીના ખેડૂતને પણ કોર્ટ ચડવું પડતું. ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ, જર્મની, ઈટાલી અને ફ્રેન્ચ—યુરોપના આ દેશોના લોકોએ અહીં આવી વસવાટ કરી ખેતી કરવા શરૂ કર્યા. અને આ લોકો જ્યાં જ્યાં વસ્યા ત્યાં ત્યાં પોતાના જૂના રીતરિવાજોને ચૂસ્તપણે વળગી રહી તે પ્રમાણે આચરણ પણ કરતા. પ્રો. સ્ટીનર (Prof. Steiner) પોતાના The American Community in Action નામના પુસ્તકમાં ગ્રામપ્રદેશમાં આવીને વસેલી ખેડૂતજાતિનો મારો ચિતાર આપે છે તેના થોડાંક વાક્યોનો માર અહીં દાંકું છું.

“કેથેરિન કેમ્પબેલની સોનાની ગીનીઓથી ખરીદેલી જમીન આજે પણ તેના વંશજોના હાથમાં છે...તે (જેન મોનરો) કાગદાવા પતાવતો, કોર્ટએ ખોટું કથું હોય તો તેને ધમકી આપતો, મરેજાને વિધિસર દાટતો અને મરતારે કંઈ ખરાબ કામ કર્યું હોય તો તેને ઢાંકી દઈ તેની સ્તુતિ ગાતો. કોર્ટ વખતે વરસાદ ન પડ્યો હોય ત્યારે પોતે વરસાદ માટે પ્રાર્થના કરતો અને તે વખતે લોકો છત્રીઓ લઈ લઈને પ્રાર્થનામાં જતા.”

વહેમ અને કૃત્રિમચૂસ્તપણું અમેરિકાના આદિજીવનમાં પણ ધણું હતું. દાસમાં તો અમેરિકાનું જીવન છુદ્ધિપૂર્વક નિયંત્રિત થયેલું છે. સમાજજીવનના દરેક કર્તવ્ય પાછળ વિચારનું અને છુદ્ધિનું બળ સમાજેજ છે. અહીંની સમાજવ્યવસ્થામાં છુદ્ધિપૂર્વકની નિયંત્રણા મોટા ભાગ ભજવે છે અને જ્યાં સમાજનું કાર્યક્ષેત્ર છુદ્ધિબળથી નથી ચલાય ત્યાંનો સમાજ પાછળ પણ ધણું છે આ લોકો એને rational planning કહે છે. કોર્થ જગ્યાએ ૧૮૦૦ સુધીનો સમય તો કોર્થ જગ્યાએ—દક્ષિણના અને પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં—૧૮૩૫ સુધીનો વખત આદિવસવાટકાળ ગણાય છે. પૈસા હોય તે પ્રમાણે લોકો રાજ્ય પસંદથી જમીન ખરીદ કરી ઘર બાંધી ખેતી કરી જીવન ગુમ્મરતા. થોડાં કુટુંબ, થોડી વસ્તી, થોડી જીવનની જરૂરિયાતો, લોકડાં બળતણ, કાદમાત્ર માટે ઘીય મોટાં જગત્ર આ સંયોગોમાં ખેડૂતજીવન સરળતાથી પસાર થઈ જતું. પણ અમેરિકાના ગ્રામજીવનનો ખરો વિકાસ ૧૮૦૦-૧૮૩૫ પછીનાં વર્ષોમાં થવા પામ્યો.

રસાળ પણ કેટલાયે સૈકાઓ સુધી ખેડાયા વગરની જમીન ખેડાણ થઈ પાક વસાળતાને લઈને અને કુદરતી અનુકૂળતાને લઈને સારા પ્રમાણમાં પાકવા લાગ્યો. લોકો આગાહ થતા ગયા. મારા ધરો આંધ્યાં. નિશાળો રચાઈ. આજે કાપડા પ્રમાણે દર ચાર ચોરસ માઈલના લોકો જુદી પ્રાથમિક નિશાળની માગણી કરે તો ગળ્યે નિશાળ ખોલવી જ

રહી. ધર્મીયો અને દેવળો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે જિભાં કરવામાં આવ્યાં. હાલના વૈજ્ઞાનિક કાળમાં લોકોને ધાર્મિક જીવનમાં શ્રદ્ધા અને યસ નથી છતાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પડી ભાગવા નથી પામી લોકોની સ્થિતિ સુધરતી ગઈ તેમ તેમ જીવનની જરૂરિયાતો અને સાધનો પણ વધતાં ગયાં. જમીનમાંથી ઉત્પન્ન મળતું; વેપાર રોજગાર હુસ્તરહોમ અને ખાણ-માંથી પણ ઉત્પન્ન મળવા લાગ્યું. રસ્તાઓ અને રેલગાડીઓનો વિકાસ પણ ખૂબ જ થયો. આજે ગામડે ગામડે પાટી સીમેન્ટની સડક છે. એક બાજુએ મોટા શહેર ખીંચવા લાગ્યાં; હુસ્તર અને કાંખાના વધતાં ગયાં. શહેરીજીવનથી ખેતાર્થ દાર્મ ઉપરથી છોકરા-છોકરીઓ શહેરોમાં જઈને વસ્યા. પૂર્વમાં શહેરો તરફ લોકો જવા લાગ્યા અને પશ્ચિમ તરફ જમીન મળવાથી તે બાજુએ પણ લોકો વધ્યા—આખ મદદરૂપ છોકરાછોકરીઓ અને ખીજાં માણસો દાર્મ છોડીને જવાથી દાર્મના માલિક ઉપર ખેડાણનો બાં પડ્યો. આ જરૂરિયાતને લઈને ખેતીમાં મશીનરીનો વપરાશ વધવા લાગ્યો. નહિ તો મોટા જગ્યામાં આવેલી જમીનને એકઠે હાથે પહોંચી પણ શી રીતે શકાય? અને યંત્રો ખરીદવા વાપરવા માટે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી હતી.

પણ અધા દિવસ સરખા નથી હોતા. મહાન વિગ્રહની આગળનો કાળ ખેડૂતોને માટે વિકટ હતો. સાગએ ગ્રામજીવન માટે વિકટ હતો. જમીનો અધી અપાર્થ ગઈ અને ખેડવા લાગી. ઉત્પન્ન લેવાની હોંશમાં કે લોભમાં જમીનની માવજતનો પ્રશ્ન બાજુએ પડ્યો. નવી જમીન મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી એટલે જમીનની કિંમત પણ વધી ગઈ ઉત્પન્નનું વેચાણવિક્રય નડો મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ થતું; ખેતીને પગખર કરવાના આશયથી નહિ પાકતું ધોરણ પણ અદલાઈ ગયું. પહેલાં ખેડૂત પોતાની જરૂરી વસ્તુઓ પોતાના ખેતરમાંથી પકવી લેતા પણ જરૂરિયાતો વધતી ગઈ એટલે ખેડૂત ખીજા ઉપર પોતાની જરૂરિયાતો માટે આધાર રાખવા લાગ્યો. પોતે કપાસ પકવે પણ કપડાં માટે તેને ખીજા ઉપર આધાર રાખવો રહ્યો: પોતે ઘઉં પકવે પણ રોટી માટે તેને ખીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે, કારણ કે પોતે એક જ જાતનો પાક ઉગાડે છે. પ્રો. સીમ્સ (Prof. Sims) પોતાના ગ્રામસમાજશાસ્ત્રમાં આનો સારો ચિતાર આપે છે:

Exploited Period:—This period was characterized by land boom and speculation in values. There was no free land and values began to rise. Buying and selling was not primarily for agriculture but for profits. Commercial farming supplemented subsistence farming. The whole period was of social decay. So rural sociology was born when country life became seriously maladjusted. When the farmers moved to towns and left abandoned farms or turned them over to transient reuters, when schools and churches closed their doors; and when the country came to be looked upon by those who remained in it as an undesirable dwelling place, then the situa-

tion became critical in a most fundamental way. Agricultural decline, folk depletion and social degeneration were the characteristics of the period. The chief cause of these was the social drainage to the cities and to the West...

'Back to the Farm' movement arose...

આપણી હાલની સ્થિતિમાં અને અમેરિકાની તે વખતની સ્થિતિમાં મહત્ત્વ તારાવત નથી. ખેતી પડતી દશામાં છે; સમાજન્યયનના તૂટી પડી છે તેની જગ્યાએ માત્ર કેટલી અલ્પસમજી ગેરફાયદાકારક લેક્ચરી નુકસાનકારક કૃતિઓને વ્યૂત્તપણે આપણે પાળતા જઈએ છીએ. સમાજજીવનના પ્રવાહમાં નથી એકધારું વહેણ કે નથી કશો આશય; સમાજજીવન સંકટવા માટે નથી સિદ્ધાંત કે નથી દ્રિશ્ય. ઉપર જણાવેલી અમેરિકાની સ્થિતિ પ્રગતિસત્તાકે રાષ્ટ્રીય રાજ્યસત્તા કયાંથી સદન કરી શકે? કોર્નેલ વિદ્યાલયના ડીન બેઈલી અને મીડીગનના પ્રો. ગ્રાન્ડી-આ બે વ્યક્તિઓએ ગ્રામપુનર્વર્ધનની પ્રવૃત્તિ હાથમાં ધરી. ડીન બેઈલીના પ્રમુખપણા નીચે પ્રિન્ટિંગ કમિશન નીચું-Commission on Country Life. આ કમિશન ૧૯૦૭માં નિભાડુ; અને તેનો સુવિસ્તર અહેવાલ ૧૯૧૧માં બહાર પડ્યો. ગ્રામજીવનના આઠ મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર આ કમિશન બાર મૂકે છે. આ મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. અનિયત્રિત બેકાળજીવી બેકાળુ થતી જમીનને ઊતરી જતો કેસ.
૨. ખેતીના કામમાં માત્ર શારીરિક કામ કરનાર મજૂરની નદિ પણ સમજ અને શુદ્ધિપૂર્વક ખેતી કરે એવા માણસોની જરૂર.
૩. જમીન ખરીદવા વેચવામાં લેવાતા ખોટા ભાવતાલ.
૪. ધોરી સ્તરોએ અને સડોની ખરાબ સ્થિતિ. આને સર્જીને ખેતીની ઉત્પન્ન વેચવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ, અને ખેડૂતનાં છોડરાના શિક્ષણમાં પડતી અગવડો.
૫. અગરના ભાવતાલની સ્થિતિ, રેલવે અને દવાખાને સર્જીને ખેડૂતને થતું નુકસાન.
૬. ગ્રામકુટુંબોની તફુસ્તી અને શરીરસ્વાસ્થ્ય.
૭. ખેતરમાં સ્ત્રીઓને સખત કામ કરવું પડતું અને તેથી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ કામ છોડી સહેતે તરફ ભાગી જતી તે
૮. પૂરતી ગ્રામશાળાઓ સ્થાપવા વિષે.

આ પ્રવૃત્તિથી આજે અમેરિકામાં પાંચસો સંસ્થાઓ અને વિદ્યાલયો ગ્રામ સમાજશિક્ષણના વર્ગો ચલાવે છે અને કેટલીયે વ્યક્તિઓ ગ્રામપરિસ્થિતિમાં સંશોધન કરે છે. ગ્રામસમાજશાસ્ત્ર જેવાં પચીસ વગસમાં વર્ણુ વિકસવા પામ્યું છે. અમેરિકન કન્ટ્રી લાર્ન્ડ એસોસિયેશન આ નામની સંસ્થા ગ્રામસમાજના અભ્યાસ અને વિકાસ માટે કામ કરે છે. ઉપરનાં કારણોમાંથી આપણને ઘણું લાગુ પડે છે કાણુ કે આપણા ગ્રામસમાજની સ્થિતિ અમેરિકાના ગ્રામસમાજ કરતાં ઘણી ખરાબ છે. સમાજ પુનર્વ્યવસ્થાના પ્રયાસમાં સમાજનાં ગ્રામો અજોનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ-સમૂહનું આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક જીવનનું દરેક અંગ ગ્રામપુનર્વર્ધનના કાર્યમાં ઉપયોગી છે. સમાજરચનામાં કયાં કયાં અજો કામ કરે છે તેનો ટૂંકમાં પ્રો. ગ્રાન્ડી-આ પ્રમાણે ઉવાચ આપે છે.

The tangled web of community forces. To understand its physical structure consideration must be given to such factors as location, topography, economic basis, and means of transportation and communication. Viewed as a social unit, it is made up of individuals, families, informal social groups, organizations, institutions, all interrelated in multitudinous ways. To the student of economics, the community presents itself as a constellation of economic forces intimately bound up with its trade life and industrial development. Those interested in religion find the community a fertile land for study of religious organizations and institutions and their effectiveness as a means of social guidance and social control. The community to the social reformer, becomes a laboratory where various experiments can be carried on in effort to deal with social problems. The community, moreover, is organized as a political unit with its laws and social government and its machinery of political parties. Educationally, it has its public school system, library, newspaper, and other means of disseminating knowledge. The people themselves, apart from their organized efforts to satisfy their more important wants, may comprise different races and nationalities, vary greatly in their beliefs, attitudes, customs and traditions, and are widely divergent in their abilities and dominant desires. The strong urge for congenial associations, cliques and factions, all of which cut across the institutional life of the community and form a net-work of relationships that can hardly be unraveled.

અમેરિકાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે Communityનો અર્થ જ્ઞાતિ જે અર્થમાં આપણે સમજીએ છીએ અને વાપરીએ છીએ તે અર્થ નથી કરવાનો. ઉપર મેં જણાવ્યું તે પ્રમાણે એક 'ટાઉનશીપ'ના ક્ષેત્રમાં વસતા લોકોને અમેરિકા કોમ્યુનિટી ગણે છે-પછી એ લોકો જર્મન, ફ્રાન્સ કે ઇંગ્લેન્ડ ગમે તે રાષ્ટ્રના હોય કે જુદા જુદા દેશના લોકો એ જગ્યાએ વસતા હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતા હોય. એ એક સમાજ થયો અને તેના સામાજિક પ્રશ્નો તે પ્રમાણે જ ઉદ્દેશવા લેઈએ. ધર્મને વધારે સ્થાન આપવાથી કે ફ્રાન્સ જર્મન એવા બાગ પાડવાથી અહીં પણ અજ્ઞાનમાં દુર્ગતિ થવા દેના. સમાજની ઉત્થાનિ તે માત્ર ધર્મની કે ગિરજા પુસ્તકની ઉત્થાન નહિ પણ સમાજનાં અર્થો જગ્યાપદ બોલોનો વિકાસ.

સરમુખત્યાર હિટલરને માનસખિમારી છે? શ્રી ખગર! પણ માણસ હોય તેને મન હોય છે ને તે તો એનેય છે અને એ મનમાં એક ધૂન છે—મહાન જર્મન પ્રજાની.

પણ એ પોને જ જર્મન નથી ત્યાં ' તેમાં શું? એવોએ એકલો જ ઓછો છે? બીજા ઘણા આજે ત્યાં ચાસન કરવા પડેન્ચા'ના ને પ્રદેશના નહેતા. સુસ્તકા કમાવને લેઈ ને નેને તમે ગ્રીક હહેવાની ના પાડે પણ એ ગ્રીક હતો અને સાયોનિકામાં જનમ્યો હતો. પીત્રમુદરકી પોને કીથુઆનિયન હતો. મુઝની ગઈકાલીમાં જનમ્યો હતો, અને રુટ્લિનને તો સૌ જાણે છે કે એ રશિયન છે જ નહીં. તો બંડી એડોલ્ફ ઓરિફ્યામાં જનમ્યો તેમાં એનો શો હોય!

એન્ડ્રિયામાં બ્રોનો છે ને બ્રોનોના મુખ્ય સ્તંભ પર એક તણ માળ બીચું મકાન છે. એ મકાનમાં એડોલ્ફની આંખો પહેલી વાર બિઘડી અને એણે પહેલી વાર પ્રકાશ જોયો. એ ઘર વિટ્તરનાં માઆપની માંડિકીનું હતું નહીં, પણ બાગનું હતું; પણ હિટલરના ગાપની રિયલિટી ગરીબ હતી અને સરમુખત્યારે જાળપણમાં બૂખમરો દીકરો એ વાત તો ગણત છે.

આજે ત્યાં ઘણા એવા છે જેમણે એને નિશાળીઓ દીકરો. સ્પીટલ ગામમાં એના માસીઆ પણ જીવતાં જાગતાં છે અને જે આપાએ એની માતાના પેટમાંથી એને ગહાર કાઢેલો તે પણ આજે ખૂબ ગમતી ને રમિક છુટ્ટી છે.

કેકોબોવાક દર પગના ડાન્યુબના ફિનારાપ્રદેશમાં એ સરમુખત્યારના પિતામહ રહેતા. ૧૭૬૨ના ફેબ્રુઆરીના કોઈ દિવસે સ્પીટલ ગામમાં જોહાન હિંડર નામનો એક આદમી જનમ્યો હતો, તે જ એડોલ્ફ વિટલરનો પિતામહ. હીંડર એક રખડતા મિલરનો ગાદિયો હતો. એને મેરિયા-આના સીકરગ્રુઅર નામની એક આઈ સાથે સંબંધ થયો અને મેરિયાને પરણતાં પહેલાં ૧૮૬૭ની સાલમાં એક દીકરો સંપાડ્યો. મેરિયા સીકરગ્રુઅર ત્યાર પછી પાંચ વર્સે પોતાના છોકરાના ગાપ હિંડર સાથે પરણી અને ત્યાં સુધી મેરિયાએ દીકરા સાથે પોતાનું નામ સીકરગ્રુઅર જોડેલું. મેરિયા અને હિંડરનો એ દીકરો આતીસ વગસનો થયો ત્યારે એની જાત કાલેસર રીતે એનાં આગાપા સાથે જોડાઈ. ત્યારે ૧૮૭૭ની સાલ આગતી હતી અને ત્યારે એનું નામ એલોઈ વિટલર પડ્યું. આપણા એડોલ્ફ વિટલરનો એ જ આપ થાય.

પણ હીંડરનું હિટલર કેમ થઈ ગયું?

એમાં કોઈ ચમત્કારો હોતા નથી, એ ગયું એમ જ થયા કરતું હોય છે. આખો દિવસ જમીનને ફોરતા ને રોટલો પકવતા ખેડૂતો કંઈ ઘણી વાંચી શકતા હોતા નથી. હીંડરનો આપ પોતાને વ્યવર કહેતો હતો. પાછું હિટલરનું હીંડર થઈ ગયું. અને સર-મુખત્યારના જન્મ પછી હીંડરનું હીટલર થઈ ગયું. આજે પણ એડોલ્ફની બેન પોતા પોતાને હીટલર જ કહે છે.

એડોલ્ફ દોટ્ઝરનો આપ એલેક્ટ્રીકલ ડોટ્ઝર હતો અને ત્રણવાર પરણ્યો હતો. એની પહેલી સ્ત્રીનું નામ આના હતું, અને ત્યારે એ મીકલસબુર્ગ કહેવાતો. આના એલેક્ટ્રીકલ કલાં ચૌદ વર્ષે મોટી હતી અને તેથી જ તે એલેક્ટ્રીકની સ્ત્રી અને માતા બનેલી ગઈ હતી અને પછી શ્રીમંત હોવાથી એ જુવાન ડોટ્ઝરની ફીક ફીક સંભાળ લેવા લાગી. ૧૮૭૩માં આના મરણ પામી અને પછી છઠ્ઠે અઠવાડિયે જ એલેક્ટ્રીક એક ડેનમાર્કના આદિ વસ્ત્રો. પણ તે ૧૮૮૪માં મરણ પામી અને પછી જગતના ત્રણ મહિને એલેક્ટ્રીક શીલ્પના એક કલાક નામની ગાર્લ સાથે વસ્ત્રો. પછી કલાક અને એલેક્ટ્રીકના મંગલથી ૧૮૮૯ના ૪૦ના દિવસે ત્રીજી ડીગનો સર્જક એડોલ્ફ કલાકને સાંપડ્યો. એડોલ્ફ એની આગળથી જ વસ્ત્રની માતાને ધાવતો હતો ત્યારે એના આપ આવન વસ્ત્રની ઉપર દેખાતો હતો હતો.

એની પહેલી સ્ત્રી આનાએ એલેક્ટ્રીક ને એ ગાળો આપ્યાં હતાં: એક દીકરા હતો, એક દીકરી હતી. દીકરા હંમગર્મની એક દોરેલમાં નોકર હતો ત્યાં થોડાં વર્ષ પહેલાં મરણ પામ્યા અને દીકરી એનજેલા વિયેનામાં જઈને એક રોયલને વસ્ત્રની હતી અને સોલોમોન લોકે કામ કરતી હતી.

કલાકથી પણ એલેક્ટ્રીકે એડોલ્ફ ઉપરાંત બીજાં એ ગાળો થયાં. એક પોતા ને ૧૮૯૭માં જન્મી હતી તે આને વિયેનામાં હવે છે, અને બીજું ગાળક તો આગળનાં જ મરણ પામ્યું હતું. પોતાની પહેલી સ્ત્રી આનાની કામગીરી એલેક્ટ્રીકે વિયેનામાં કસ્ટમ હાઉસના દીકરી મળી હતી અને પછી એ ત્યાં જ કારનાર અને એડોલ્ફ સાથે રહેતો. પછી એલેક્ટ્રીકે પેનશન મળ્યું અને પછી એ લોકે લીઝ પામે રહેવા ગયાં ને એક જ બગીચા. એલેક્ટ્રીક ૧૯૦૩માં મરણ પામ્યો.

મરણ પામેલા એલેક્ટ્રીકનું ચિત્ર આને પણ કળા પડે દેખવા મળે છે. ગોળ અને મોટી ખોપરી, આછા કોળા વાળ, નાની તોણી અને ધાતકી નજર નાખતી સાંકડી આંખો, આકલના ધાધા જેવી વાંકી ત્રણેજી મૂંઝા અને દંધોડા જેવી જુલમી અભિગમ દેખતી, એડોલ્ફને વાંચો આપતી આને પણ મોજુદ છે. એડોલ્ફની માતાનું ચિત્ર પણ બિચા ને ટટાટ મગીવાળી, સાંકડા મૂખ પર ઉત્તેજિત દેખાએવાળી, અને સંભાળેલા ગાલ પડતી વગડતી ને મોટી આંખોવાળી હળિ ખડી કરે છે.

જુવાન એડોલ્ફ એના આપને ધિક્કારતો ને માને ચાલતો. એ ધિક્કારને ચાલનાના અકોળની મથિઓમાં દિટ્ઝરગ્રિનિ થયા. માનસચિકિત્સા એ ગ્રિનિને દિગ્વિષ્ણ મથિના નામથી આંકે છે.

“તું નમારો છે, નકામો છે, તરંગી છે ને આગમુનો સરદાર છે...તું કહિયો દરબાન છે, આંધાપોળીમાં જ મથનારો છે, તું કંઈ ઉકાળવાનો નથી...” એવા એવા આપના મોક્ષે દિટ્ઝરનાં ધડન કયાં છે, અને આપ તરફથી એની પીડ પડે પડતી પછા મુછીઓ અને આંખો એ આને ય જૂલો નથી.

જુવાન એડોલ્ફ ત્યારે આપના વિરોધમાં પોતાની જાનને માનામય કરવા માંડી. આપના દરીઃ એણે આપથી વિરોધી ગ્રિનિ પડવા માંડ્યું. આપ ખૂબ દીગતો. એણે રીકાએ દારૂનો ત્યાગ કર્યો; આપ એક પડી એક ત્રણ સ્ત્રીઓને પરણ્યા હતા, એણે સ્ત્રીઓ સાથેના એવા પ્રેમાગરને પાળવાનું કર્યો; આપને વિશ્વસુખ મળ્યું, દિટ્ઝરે તેની મીક કળા.

એ ગધાના વળતરમાં એણે એની માતા પર પ્રેમનો ગધા આવેશ હાનવી દીધો. આ પણ આપને ધિક્કારતી હતી. એય આપને તિરસ્કારતો. અનેની એકતા 'જામી' એણે માતા પાસેથી ઘણી વાતો સાંભળી હતી. તેમાંની એક એના આપા જેવા ન થવાની હતી અને બીજી કશાકારે જનવાની હતી. એકાદે એ બંને વાતો વાદ કરી લીધી અને એણે માતાને પ્રમુજ કરવાના અને તેથી સત્તા હાથ કરવાના પોતાના જ દક્ષતા વિચારે કર્યા જ કર્યા.

તો શું ગધા જ સરમુખત્યારો એવા હોતા હશે? કાંઈપણ સમધારણ માનવી આપા નાજર પર સરમુખત્યારીથી સાસન કરવાની હોડમાં કેમ બિતરી શકે? આજના સરમુખત્યારો તો આ રહ્યા. કમાત્ર આતાવુકનું અગત જીવન કેવું કામ્યુ અગ્યવરિયત ને અધિર હતું! ડાઝક્સને વામનઅન્થિ હતી. પીઝસુદરકોનો રાંધ ઉચ્ચતામાં માનસાગિમારી સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો યુથોપિયાના યુદ્ધ મુમોઝિનીને “મેગાલોમેનીયાક” તરીકે પુરવાર ક્યો છે, સ્ટેલિન એકલો જ અપવાદ જેવો દેખાય છે ને માનવતાની સમધાગણના સાચવી રહ્યો છે પણ એય જીવાન દનો ત્યારે તો ઓંખ નાખનારો જ હતો તે કેમ મૂઝી જવાય!

૧૯૧૪નાં વિશ્વવિશ્વ પછી એવો પક્ષો આવી ગયો છે. જૂની સત્તા પદબ્રહ્મ થઈ છે. દીકરાદીકરીએએ આપાપાએને ગાદી પરથી ગયગવી પાડ્યા છે. જીવાનોએ મિશ્ક, શુરએને, આચાર્યોને, શાળાએને અને મંદિરોને નકાર્યા છે.

જૂની સત્તાઅન્થિ સક્રોચાર્ધ ગઈ. ધર્મની ગાદી પર વિજ્ઞાનની તાજપોથી બિજવાઈ અને આપાએની સત્તાઅન્થિ પર હિટલરે ને મુસોલિનીએ ગિરાજ્યા છોકરાંએએ આપાએને નકાર્યા પણ હિટલરની, મુસોલિનીની, પીઝસુદરકોની જીગોરસેવિયાના એકેકે-નરની, ડાઝક્સની, કમાત્રની, સ્ટેલિનની સત્તા નકારી ન શક્યાં. સત્તાનું કેન્દ્ર ખસીને ધરમાંથી બહાર નીકળ્યું.

સત્તાના સચરતનમાં આવતા પ્રેમને બીકના વેગની ગતિ સરમુખત્યારોએ અનેકગણી વધારી મૂકી. જીગોરસેવિયાના એકેકેજાંડરે જળવાખોર કોટસને મનાવી લેવાના પ્રયત્ન સાથે જ તેમને શળીએ ચડાવ્યા. કીંગણા ડાઝક્સે સમાજવાદીઓનાં ખૂન કરવા તોપેને છૂટી મૂક્યા દીધી અને પછી પોતાને માફ કરવા તેમને વીનવ્યા. કહે છે કે હિટલર પણ એના ઘણા અનુયાયીઓનો વધારો છે અને એણે જીવનની કંઠીએ કલ્લેઆમ ચલાવી. જાણે સરમુખત્યારોના ખૂની ચરણોમાં લેટવાનો રાગચાળો કાચુ પાડ્યો છે.

એવાં વધારે ને વધારે રાગીએ પોતાની લઘુતાએને સરમુખત્યારીની મહત્તામાં શમાવતાં ને પોતે મહાન જનતાં જોડતાં જાય છે. સરમુખત્યારીની સત્તાના લોહીમાસનો જાણે તે સૌ ઉપભોગ કરે છે. જાણે તે સૌ સરમુખત્યારના અનેક આત્માઓ અને સરમુખત્યાર તેમનો બની રહે છે. સત્તાઅન્થિમાં સૌ ગળા સુધી ગયકાર્ધ જાય છે.

જર્મનો કહે છે કે તેઓ હિટલર માટે નથી લડતા પણ હિટલર તેમને માટે લડે છે. મુસોલિનીને પોતાને માટે સત્તા જોઈતી નથી પણ ઇટાલીને માટે જ જોઈએ છે સરમુખત્યારીની સત્તાઅન્થિમાં જાણે સરમુખત્યાર અને તેના ભગતરામો એક બની જતા દેખાય છે. એ ક્રોધમાં જ આજ્ઞાધારકતા ને અવગણનાનાં, પ્રેમ અને તિરસ્કારનાં ભયંકર તરવોં ભેગાં થયે છે અને એ સૌમાં ગરહાવ થઈ ગયેલો સરમુખત્યાર ધીબર તારણુ-દાર બની રહે છે. સરમુખત્યારો સત્તા સાચવી શકે છે કારણ કે તેમની પ્રથામાં નતવારને મ્યાન નથી હોતું, તેમની ધટનામાં પશુજળ નિરક્રમ ચંત્રું હોય છે, અને આપણે ભક્ષા-બોળાં સામાન્ય કોટિનાં નરનારીઓ તેમનાથી ડરીને ચાત્રવાતું પસંદ કરતાં હોઈએ છીએ.

• પ્રસ્થાન કાર્યોલય તરફથી દંકમાં પ્રસિદ્ધ થનાર જૈન અંચર કૃત ‘સુરોપની બીતરમાં’નું એ- પ્રકરણ

આપણી સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ

પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી
બી. એ., એલએલ. બી.

"All the great sources of human suffering are in a great degree, many of them entirely, conquerable by human care and effort"

—John Stuart Mill

"We must devote the machinery of the state to the highest ends we know."

—Herald Laski

પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય—કહેવાતું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય સને ૧૯૩૫ના દિંદના નવા રાજ્યજાધારણનો એક અગત્યનો ભાગ કહી શકાય; શીજે ભાગ તે સમવાયત્ર. આ નવા જાંધારણ અનુસાર ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખથી દિંદના બધા પ્રાંતોને નવો સત્તા મુખત કરવામાં આવી.

સમવાયત્રની યોજનાનો પ્રારંભ હજુ કરવામાં આવેલ નથી. તેની સામે તો દિંદના દરેક રાજકીય મરળે સખત વિરોધ અને અસંતોષ જતાયો છે અને સીએ તેને મુક્તીપત તરીકે વર્ણવ્યુ છે. દિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસભાએ તો તેને તોડીને કાઢી દેવાનો નિશ્ચય અનેકવાર જાહેર કર્યો છે. હરિપુરા અધિવેશનમાં મદાસભાએ સમૂદત્ર અંગે બહુ અગત્યનો કરાવ કર્યો છે.

રાષ્ટ્રીય મદાસભાએ નવા રાજ્યજાધારણનો અસ્વીકાર કરી રપ૪ નંદેર ક્યું છે કે દિંદની જનતાને એવુ જાંધારણ સ્વીકાર્યું જનરો કે જે જનતાએ પોતે વિદેશી સત્તાના દસ્તકેય વિના વિધાન-નિર્માત્રી (Constituent Assembly) પરિષદ દ્વારા સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને અનુલક્ષીને રચ્યુ હોય. અસ્વીકારની આ નીતિ અનુસાર મદાસભાએ પ્રાંતોમાં મદાસભા પ્રધાનમરળ રચવાની અનુમતિ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની હરતને વેગ આપવા માટે આપી છે. પ્રસ્તાવિત સમૂદત્રને માટે તો આવી રચનાનો વિચાર થોડા સમયને માટે પખુ કરવામાં નહિ આવે. આ સમૂદત્રની યોજનાથી જારતવપને બવંકર આફત વદોરની પરમે અને તેથી સામાજ્યવાદી સત્તાએ જરૂરેલ જધનો વધારે મજબૂત જનરો, આ યોજનામાં મારાનના મુખ્ય કાયેની જવાબદારીમાંથી વિમુખ રાજવામાં આવેલ છે

"મદાસભા સમૂદત્રના આરાયની વિરુદ્ધ નથી પરંતુ ખરું સમૂદત્ર તો એ જ તોઈ શકે કે જે જવાબદારત્રના રૂપ ઉપરાંત એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જેમાં બધા વિભાગો સમાન સ્વતંત્રતા અને નામરિકત્વ જોગવતા હોય અને પ્રત્યગતવાદી મૂંઠાળી-પદ્ધતિ અનુસાર પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય. સમૂદત્રમાં જોડાતાં દેશીરાજ્યોમાં પખુ દેશના અન્ય પ્રાંતોની જેમ પ્રતિનિધિ રૂંઘાઓ, જવાબદાર રાજ્યત્ર, નામરિકપટ્ટાના સંપૂર્ણ દક્કાં અને સમૂદત્રની ધારાસભાઓ માટે મૂંઠાળીપદ્ધતિ હોવાં જોઈએ. આ વસ્તુ સિવાય યોજિત સમૂદત્ર જારતીય સમૂદત્ર રચાપવાને બદલે અદર અદર રૂંઘાના બીજા વાવરો અને દેશીરાજ્યોને આંદરિક અને જાણ રૂપરાજ્યમાં ઉતારમે.

“આથી મહાસભા આ સમૂહનંત્રની યોજનાને સખત રીતે વખોડી કાઢે છે અને દરેક પ્રાન્તિક અને જિલ્લા સમિતિઓને અને સમજાવતતાને અને પ્રાન્તિક સરકારોને આ તંત્રની રચાવના સામે સખત વિરોધ કરવાનું જણાવે છે

“હિંદુસ્તાનના પ્રેક્ષકો આ બહાર ઇંગ્રાની વિરુદ્ધ ને સમૂહતંત્ર દેશ પર ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો પ્રબલ તેની સામે દરેક રીતે લડત આપશે અને પ્રાન્તિક સરકારો તે સાથે કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞા સહકાર કરશે નહિ

“ને ભવિષ્યમાં આવે કોઈ પ્રસંગ કપચિત્ત થતો તો આથી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને અધિકાર આપવામાં આવે છે કે તેણે આ વિશામાં યોગ્ય પગલાં લેવા.”

૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં હિન્દી ખાતે ભગચેલી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિએ પણ ઉપયુક્ત દરિપુરાના ઠરાવને સમર્થન કરતો ઠરાવ કરી બ્રિટિશ સત્તાનતને સ્પષ્ટ પડકાર કર્યો છે કે જેની રીતે મહાસભાએ પ્રાન્તિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેવી રીતે સમૂહતંત્ર પણ મહાસભા સ્વીકારી શકે તેવી શ્રાતિ હોય તો તુરંત કાઢી નાખવી

ટૂંકમાં, સમૂહતંત્ર સામે હિંદની પ્રજાનો ઉગ્ર વિરોધ છે, બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ તો આ વિરોધને અસ્પષ્ટરૂપે સમાન લેખી જેન કેન પ્રકારે સમૂહતંત્રને ઠોકી બેસાડવા તરફીશો કરવા માંડી છે. ભવિષ્યમાં શું બને છે તે જોઈશું ?

પ્રાન્તિક સરકાર

મહાસભાએ હિંદના અગિયાર પ્રાંતોમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદ સ્વીકારેલ છે. પહેલાં તો પ્રાન્તિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ સહકાર આપવાની મહાસભાની ઇચ્છા ન હતી પરંતુ ત્યારે ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે મહાસભાને ખાતરી મળે કે પ્રધાનોનાં બધારણીય કાર્યોમાં પ્રાન્તિક ગવર્નરો પોતાને મળેલી ખાસ સત્તાઓના આધારે હસ્તક્ષેપ નહિ કરે અને પ્રધાનોની સલાહની અવગણના કરવામાં નહિ આવે ત્યારે જ મહાસભા રાજ્યની લગભગ લેવા વિચાર કરશે. ગવર્નરોએ તો આવી જાહેરથી આપવાની કાંઈ તૈયારી ન ગતાવી, એટલે મહાસભાએ પ્રધાનપદો ન સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૯૩૭ના એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીમાં ઘણાખરા પ્રાંતોમાં કામચલાઉ મંત્રીમંડળો રચવામાં. તેમણે ત્રણ માસ સુધી તો ધારાસભાની બેઠક બોલાવ્યા વિના બેઠ્યું પરંતુ પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા વિના તેઓ કેટલું આયુષ્ય ભોગવી શકે ? વાત્સરોયને આ પરિસ્થિતિમાં દેરશ્ચર કર્યા વિના છૂટકો ન રહ્યો તેથી તેણે ગવર્નરોની નીતિ પરત્વે ચોખવટ કરી અને પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતામાં અડચણો નહિ નાખવામાં આવે તેવો સ્પષ્ટ ઇશારો કર્યો. આ સંજોગોમાં ૧૯૩૭ના જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયામાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એવો ઠરાવ કર્યો કે કાર્યવાહક સમિતિને એમ જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અને ઘટનાઓમાં જે દેરશ્ચર થયો છે તે બેતાં એમ ખાતરી થાય છે કે ગવર્નરો માટે તેમની વિશેષ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહિ રહે. આથી સમિતિ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મહાસભાએ પ્રધાનપદો સ્વીકારવાં.

આ નિર્ણય બાદ મહાસભાએ રાજ્યની ધુરા લાયક થરી લેવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું. ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં મહાસભાએ છ પ્રાંતોમાં જીતી મળી તેથી મહાસભા, મુખ્ય,

સંયુક્તપ્રાંત, ગિલ્ગ અને ઓરિસામાં મદાસભાવાદી મંત્રીમંડળો રચવાયાં. ત્યારબાદ સંબંધ પ્રાંતમાં અને આસામમાં પણ મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયાં છે.

પ્રધાનમંડળો રચાયાં તેની ટૂંક કારકિર્દીમાં જ ગિલ્ગ અને સંયુક્ત પ્રાંતોના પ્રધાનો અને ગવર્નરો વચ્ચે રાજકીય કેસીઓની સુકિતના પ્રશ્ન અંગે મતભેદ પડવાથી પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપેલાં અને તેને અંગે દરિયુરા અધિવેશન વખતે કેવું તંગ વાતાવરણ બન્યું હતું તેથી સૌ પરિચિત છે. છેવટે ગવર્નરોને નમતું આપવું પડ્યું, અત્યાદ યર્ષ, અને અત્યારે ગાદી આગળ ચાલી નહીં છે.

આ રીતે શોક્ષમતવાદી પ્રધાનમંડળો તો રચાયાં અને તે કાર્ક દિંદના રાજ્યપ્રધાન્યને સ્વીકારી શેવા માટે નદિ પર તુ વસ્તુતઃ અંધારણુને તોડવા માટે રચવાયાં છે, એટલે કે અત્યારના અંધારણુમાં પ્રાંતિક તત્ત્વોને જે મર્યાદિત સત્તાઓ નવાજવામાં આવી છે તે કાર્ક રીતે નિભાવી શકાય તેમ નથી એટલે જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણાથી જ પી શકાશે નહિ. એટલે હાતના તત્ત્વોને રાજ્યની લગભગ હાથ ધરવાનું એક માત્ર પ્રયોગન એ જ છે કે અંધારણુમાંથી જનતાના કલ્યાણ માટે અને તેટલો લાભ ઉઠાવવો. અંધારણુમાં જે આડખીલીઓ આપણી આડે બિભી છે તે તો પુષ્કળ છે અને આપણે સૌ સમજીએ છીએ કે ધણા અગત્યના મુદ્દાઓમાં પ્રધાનોના હાથમાં કાર્ક સત્તા નથી અને તેથી મદાસભાએ પ્રધાનપદમાં શરૂ કર્યાં એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે અધુરું ફેકાણું આવી ગયું છે, બિલકુલ દલે આપણે જે કાર્ક મળ્યું છે તે દ્વારા પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે અધ્યાગ પ્રયત્નો જારી રાખવાના છે તે જૂલયું ન જોઈએ.

પ્રધાનોનાં કાર્ય

આને મદાસભાવાદી પ્રધાનોનો અમલ ચાલુ થયાને પૂરું બે વર્ષ, ધર્માં નથી તે દરમિયાન અંધારણુમાં મળેલ સત્તા મર્યાદિત હોવા છતાં તેમણે પ્રગ્નદિત માટે પ્રશસનીય કામકાજ કરેલ છે અને સુખ્ય જાગૃતોમાં સત્તાનો અભાવ હોવા છતાં પ્રમાણમાં ખૂબ ઝડપી કામ ચલાવ્યું છે. આટલી ટૂંકી કારકિર્દી દરમિયાન પ્રધાનમંડળે વાતાવરણમાં ખૂબ ફેરફાર કર્યો છે અને કામની અસર પ્રાંતના ખૂણેખૂણે નસેનરામાં પહોંચવા લાગી છે. જનતાનું દિલ કયા રીતે વધારે મધાય તે દિશામાં તેઓ ખૂબ ઉદ્વેગમશીલ રહ્યા છે.

મદાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો જે ઉત્સાહ અને વેગથી જનતાના એવાર્થે કામ કરી રહ્યા છે તે તો સૌ કાર્ક જાણી શકે છે. તેઓ નવા નિશાળીઆઓ હોવા છતાં રાજ્ય સામનમાં જે હાથગ્રભાવટ જનારી છે તેના વિષે અને તેમના શુદ્ધ હેતુ અને ઉચ્ચ ભાવના માટે એમત ન કાર્ક શકે. છતાં ય ધણી વ્યક્તિઓ અને પક્ષો મદાસભાને માથે દોષના ટોપલા ઓઢાડ્યા કરે છે અને સતત ગાથા કરે છે કે પ્રધાનોએ પ્રગતી સ્થિતિમાં કશું પરિવર્તન કર્યું નથી. મજૂરો અને ગામડાના સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ તેમને ખોટી ઉરોઃછી કરવામાં આવે છે કે મદાસભા સત્તાગોખીન છે અને મૂડીદારોની ટેકાદાર છે એટલે એ શું કરવાની છે ?

પ્રધાનોના હાથમાં જે સત્તા છે તે જોતાં શોકોને ખેડી જમજનમાં નાખ્યા વિના તુલનામક દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ગમે તે જ્ઞેનાને એટલું તો દખ્ખન કયાં

વિના છૂટકો નથી કે મદાસલાએ ગરીબ પ્રજા માટે થઈું કર્યું છે અને થઈું કરવાના તેને મનોરથ છે, થઈું કરવાની દૃષ્ટિ છે—આશા છે—આદર્શો છે.

આ વિધિની યોગ્ય સમજ માટે આપણે હાલના પ્રધાનો કથે ગ્તે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તેવું દૃઢ અવલોકન કરીએ.

પ્રધાનમંડળોએ દરેક દિશામાં કામ આરંભેલા છે. દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી, આરોગ્ય, જમીનસુધારણા, ખેડૂતોદ્ધાર, ઉદ્યોગ, દેવું, મજૂરોનું કલ્યાણ, નેત્રસુધારો, હરિજનપ્રવૃત્તિ, નહેરો વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં નવચલના કરવાના પ્રયત્નો આદર્યો છે. જુદા જુદા વિષયોમાં દરેકના નિષ્ણાતો પાસેથી સલાહ લઈ ખૂબ જ ઉત્સાહથી પ્રગતિ કરવા માંડી છે. પ્રધાન મંડળોએ કરના માટેનાં કાર્યોનું અવલોકન કરવા માટે તથા તેની કિંમત આકવા માટે આટલી ટૂંક સુદત થઈી એટલી કહી શકાય પ્રધાનો કહે છે કે અમારી થઈીખરી યોગ્યતાઓ તો હવે ગભીરવ્યા નેવી સ્થિતિમાં છે, કારણ કે તે ચેતનાઓ માટે કાયદા થઈીને મજૂરી મેળવવાની જરૂર રહે છે, અને કાયદા સાખી વિધિ પછી થઈી શકાય છે, છતાં ય જે થેડો વખત થયાં પોતે અધિકાર પર ગઈ છે તે દરમિયાન તેણે કારોગારી હુકમે કાઢીને પેણુ થઈું કાર્ય સાધ્યું છે.

મુંબઈના મુખ્યપ્રધાન શ્રી યાજ્ઞાસાહેબે પ્રધાનમંડળની નીતિનો સુદર ઉદ્દેશ્ય કમ્તા જણાવ્યું છે કે હોદ્દાસ્વીકાર કરતાંવેંત જ બંધારણીય મર્યાદાઓમાં શક્ય હોય તેટલી જનતાની નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિની સુધારણા કરવા માટે અમે સતત ચિંતાતુર રહ્યા છીએ. જે કે અમારાં સાધનો કુદનક છે.^૧

પ્રધાનોએ પહેલું કાર્ય પોતાના પુરાગામી પ્રધાનો જે ભારે રકમના પગારો તથા ખર્ચાઓ લઈ જતા હતા તેમાં કોંતિકારક ઘટાડો કરવાનું કર્યું. પ્રધાનો અને ધાગસલાના પ્રમુખોના પગાર માસિક—રૂપિયા પાંચસો કરી નાખી અને મુસાદરીના ખર્ચામાં મોટા કાપ મૂકી આશરે વાર્ષિક સાતેક લાખ રૂપિયાનો જયાવ થઈાખરા પ્રોતોએ કરેલ છે. હિંદની ગરીબીના પ્રમાણમાં અમરદાર વર્ગ જે મોટા પગારો મેળવે છે તે ગાંધીજીને ઘણા વખતથી ખૂબ્યા કરતું હતું.^૧ બીજા દેશોની આર્થિક સરખામણીમાં આપણા પગારો અતિ ગંભવર કહી શકાય. મદાસલાના હાથમાં સત્તા આવતાં જ આ બાજતમા દાખસો એસાંકિયા પ્રધાનોનાં પગાર પાંચ હજારે રૂપિયાથી પાંચસો સુધી ઘટાડી નાખવામાં આવ્યા. એ તો કમનસીબીની વાત છે કે બંધારણમાં પ્રધાનોને સત્તા નથી તેથી તેઓ તાર્યાના સનદી કે બીજા મોટા અમરદારોના પગારને આગળી અગાડી શકે તેમ નથી.

ખેડૂતોની સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાનું કાર્ય દરેક પ્રાંતમાં ખૂબ ઝડપથી હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. મુંબઈ ઈતાકામાં દોરોને ચરાવવા માટે સરકારે જે પૈસા લેતી અને જેમાંથી તેને વાર્ષિક સાડા છ લાખ રૂપિયાની આમદાની હતી તે કાઢી નાખવામાં આવેલ

૧ Since taking office, our principal concern has been to find out within the limits prescribed to us by the constitution, ways for bettering the moral and economic conditions of our masses. The resources at our disposal are meagre.

છે. ત્રગભગ સોળ લાખ રૂપિયા જેટલી જમીનમહેસૂલ માફ કરી છે. ગામડાંઓમાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવા માટે દસ લાખની રકમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. શૃદ્ધકોગો માટે ત્રગભગ દોઢ લાખનો નાણા આપવાનું ફાળ્યું છે. દર્મિજનોમાં કેળવણીનો પ્રયાગ કરવા માટે ખાસ પ્રગથ કરેલ છે અને શારીરિક કેળવણી આપવા માટે તથા પ્રાદ ગિદ્યાળના કાર્ય માટે દબરો રૂપિયાની જોગવાઈ કરી છે.

ગામડાંની આર્થિક રિયલિટી સુધારવા માટે, કરની યોગ્ય કેટવર્ણી કરવા માટે અને દેવને સંત આપવા માટે અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ ચેલી છે. ગ્રામ નવરચના માટે આગે રૂપિયા પચાસ લાખ ખર્ચવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

ખેડૂનોને માટે તાબદાયી પગલાં તાત્કાલિક સેવા માંડ્યાં છે. કચ્છમાં રૂબી અરેબા ખેડૂનોને મદદ કરવાના અને ખાતાઓ ઉપર દક્ષતું નિયમન કરવાના સત્તામ ઉપર મદાસખા વિચાર કરી ચેલી છે; પરંતુ તે દર્મિધાન નાના ખેડૂનોની મિતકત, જમીનના માસિકો તેમની પામેથી છીનવી ન લે તેવા હેતુથી નાના ખાતેદારોને મદદ આપવા આવનને કાયદો ઘડાયો છે. આ કાયદા દ્વારા કોર્ટોના હુકમનામાની યજ્ઞવણીમાં નાના ખેડૂનોની મિતકત તેમની પામેથી છીનવી લઈ શકાય નહિ તેમ ખેડૂત ગણેશિયાના કચ્છમાં મેઈ જમીન ૭ વર્ષ કે વધારે મુદત યથાં હોય તેને તે જમીનમાંથી કાઢી મૂકી શકાય નહિ. આ કાયદાથી નાના અને ગરીબ ખેડૂનોનું તો ખાસ સંરક્ષણ થયું છે. નાના ખાતેદારની વ્યાખ્યા એવી છે કે જે ખેડૂત જતે જમીન ખેડતો હોય તથા જેઓ નદેરનું પાણી પાવામાં આવતું હોય તેવી જમીનના ૭ એકર સુધીનાં અને બીજી જમીનમાં અઢાર એકર સુધીની જમીન ધાગ્ય કરતા હોય તે, અથવા જે જમીનની કુલ વાર્ષિક ખેતીની આકાશી રૂપિયા ત્રીસ સુધીની હોય તેવી જમીન જેઓ ધગવતા હોય તે ખાતેદારો તરીકે ગણાશે. ગરેશિયા જમીનના માનકને આઠ વર્ષનું ગણેત આપે તો માનિક જમીનનો કચ્છને પડાવો કર્મ મેં નહિ.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની ગાજતમાં પણ મદાસખાવાદી સરકારે ખૂબ કાળજી રાખી છે અને મન્યદારી ગાજતમાં રસ સેનાર વ્યક્તિને, જ્યાં સુધી તે વિશ્વાસ્ય વસખ અખ ત્યાર ન કરે ત્યાં સુધી, તેને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નેગે. પ્રધાનોએ ધારાસભાની વ્યાસથી ઉપર પોતાની નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય માટેની આતુરતા અનેક વાર પ્રદર્શિત કરી છે. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય શોકશાસનો મજબૂત દક્ષ હોઈ તે દરેક વ્યક્તિ યરોઅર બોગવે તે જોવા મદાસખા મદાય તપર રહે છે. સંખ્યામંધ અખગારો અને ખુસ્તકો ઉપરના પ્રતિગંધા કર કરી પ્રવના વિચારસ્વાતંત્ર્યને વેગ આપેલ છે.

સવિનય કાયદાજંગની ચગવળને ડર્મને જમ યમેલી અગર વેચાઈ ગમેલી જમીન અને બીજી રચવર મિતકતો, તેમના મૂળમાસિકોને અથવા તેમના વાએને પાછી આપવાના મંદાદાયી, સરકારના ખર્ચે પાછી વેચાની સેવાનો હાથ કરી પ્રધાનોએ મનમનના કાર્યને ન્યાય અને નીતિની વિચાળ બાવનાના આધારરૂપ બનાવી પોતાના દેશને માટે હુખ સદન કરનાર શેકોને ન્યાય આપવાનો સરસ પ્રયત્ન કરી બનાવેલ છે.

મજૂરોના દિન માટે પણ મદાસખાએ ખૂરજેમથી કાગ કરવા માંડ્યું છે. મજૂરો અને માસિકોના રૂપડાનું ઉલોગ અને પપ્રકારોને નુકશાન યથા ગિના યોગ્ય મેં

નિગંતરણ કરવા માટે પણ કાયદો ઘડ્યો છે. વળી મજૂરોની દાડમારીની તપાસ કરી તેમાં યોગ્ય સુધારણા કરવા માટે એક સમિતિ કામ કરી ન્હી છે.

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રધાનોએ દાહની સંકુચિત દષ્ટિ અને ગોખણપટ્ટી જ્ઞાનમાંથી રૂનો કાઢવા પ્રયત્નો આદર્યા છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને કેળવણી તથા પ્રૌદ શિક્ષણની, પ્રગતિ માટે ખૂબ જ પ્રયાસ અતિમાન ગન્યા છે.

દાર્શનિકા કાર્ય વિશે તો આજે સૌ કોઈ પરિચિત છે. દિનપ્રતિદિન પ્રતિજ્ઞાધિન વિસ્તાર વધતો જાય છે અને ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ દાર્શનિકાની નીતિ અખણ કંવામાં આવશે.

વૈદકીય સુધારણા, આર્થિક પ્રગતિ, રસ્તા બાંધવાના કાર્ય, રચાનિક સ્વરાજ્ય, હુન્નર ઉદ્યોગની ખીસવણી, બેકારીતું નિવારણ એમ અનેક વિષયોમાં પ્રધાનો કામ કરી રહેલ છે.

આ બધું કખત્રાનો હેતુ પ્રધાનમંડળના કાર્યની પ્રશંસા કરવાનો નથી. તેમ પ્રધાનો સૂક્ષ્મ સુકાની તરીકે નામાંકિત થયા છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી, પરંતુ વિષયની ચર્ચામાં જરા સુગમતા ખાતર સંક્ષિપ્ત દષ્ટિપાત કંવામાં આવેલ છે. અને જે જે કાર્ય થઈ રહેલ છે તે તથા તેની પાછળનો હેતુ જરાજર સમજી આપણે શું કરવું જોઈએ તે તેનો વિચાર કરવા માટે જણાવ્યું છે. સુધારણાતું જે કાર્ય ધપી રહ્યું છે તેનો સમસ્યા સરસ રીતે કાબ ઉઠાવવા આપણે પ્રયત્નશીલ બનવું પડશે. આજે આ બધું જોઈને અને વિચારીને આપણી જાતને આપણે સવાલ પૂછીએ કે આજે જે તક પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ આપણે કરી શકવા સમર્થ જન્યા છીએ કે કેમ! આ કાર્યની પાછળ જે આદર્શો રહેલા છે તે આપણે જરાજર સમજીએ છીએ કે નહિ! એક રાષ્ટ્ર તરીકે આ બધું જીલ્લી હેવાની તાકાત આપણામાં આવી છે કે કેમ અને જનતાના જીવનમાં, વ્યવહારમાં અને જાવનામાં આ વસ્તુ જરાજર સાંગોપાંગ જીતે છે કે નહિ તે ખાસ જોવું જોઈએ.

આ રીતે અને વખતે પ્રધાનમંડળના કાર્યની સમીક્ષા કરનાર જીજ્ઞા એક પક્ષનો મત તપાસવો આવશ્યક છે. જેમ આજળ જણાવ્યા પ્રમાણે એક પક્ષ મહાસભાને મત્રાલ અને મૂડીદારોને ટેકાદાર તરીકે વણવે છે ત્યારે જીજ્ઞા પક્ષતું એમ કહેવું છે કે પ્રધાનોની કાર્યશક્તિ અજળ છે અને તેમના કાર્યની પાછળ એવું આદર્શો છે પરંતુ જે વેગથી કામ કરવામાં આવે છે તે અનિચ્છનીય છે અને દિંદની અણુધડ પ્રજા એવી ઝડપથી મજલ કાપી શકે નહિ. વધારામાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે ચૂંટણીમાં વિજયપ્રાપ્તિ મેળવી બહુમતી શાસનપદ્ધતિ ચલાવવામાં જે કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે તેને સમરૂત પ્રજા અનુમતિ (sanction) આપે છે કે નહિ તે વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓનો જરીજ માથુસો ઉપર કેટલો અનદદ ત્રાસ ફેલાયેલો છે તેથી સૌ પરિચિત છે. પ્રધાનોએ આ જાગતમાં પણ કાયદો કરવાનો ખરડો ધારાસભામાં દાખલ કર્યો છે અને તે કાયદા દ્વારા નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓ પર અંકુશ મૂકીને તેમના હિસાજ અને નાણાં ધીરવાના ધંધાનું નિયમન કરવાનો હેતુ છે. આ કાયદાથી પગવાના આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવશે. પડવાના વગરના લેણદારોને

ક્રાંતિ માંગત શેણું વસત કરવાનો દક્ષ રહેશે નહિ. જે શેણુદાર અપ્રમાણિકપણું કે ઉતરપીડી કરશે તેને તેને યોગ્ય નશિયત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલ છે, આ મુદ્દામાં મુદતની એક વસ્તુ એ છે કે નાણાંની સ્વીકાર કરનારાઓને દિસાળ રાખવાની તથા શેણુદારને દિસાળનો આંકડો આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. વ્યાજનું નિયમન કરવા માટે પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

મદાસભા ઉપર આમ પરસ્પરવિરોધી મતવ્યો હુમલાઓ કરે છે. ઉદાહરણો આપી આલેખ થૂંકે છે કે પહેલાંની નોકરગાવી સરકાર અને આ સરકારમાં નામનો જ તફાવત પડ્યો છે. એક બાબતથી પ્રધાનોને ઉતાવળિયા સુધારકોનો ખિતાબ નગજવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી બાબતથી તેમને નિષ્ક્રીય કહેવામાં આવે છે. એક તરફથી કિમાનો અને મજૂરો કાંગાડૂંકાં સરખા કાઢીને ધારાસભાના મકાન તરફ ધસી જઈ ખૂમરાણ મચાવી થૂંકે છે ત્યારે બીજી બાબત જમીનદારો પણ પરિપક્વ ભરી કાળાકાળા ફાલો ધડે જાય છે, તેમ મિતકનમાત્રિકો પણ કૂચ ગોડવી કસરત કરે છે અને પ્રધાનોને કેરન ક્રાંતિમાં ધસી જવાની ધમકીઓ આપાય છે. એક વિચારકે કીક કહ્યું છે કે: “લોકસત્તાક શાસનપદ્ધતિમાં એક વાત બહુ જ ખરાબ હોય છે; જેને અપ્રિય ગનાવી થૂંકેલો હોય તેના હાથમાં રાજ્યકારભાર મોપી દેવો! પછી ખતાસ! રાજ્યકર્તા થોડા જ વખતમાં દીકાનો ત્રિપથ ગની જાય છે.” મદાસભા પ્રધાનમંડળોની પણ અત્યારે કંઈક આવી જ રીતિ થઈ પડી છે પરંતુ સંસ્થાની પ્રજ્ઞાનિકા પ્રમાણે અડગ ધીરજ, અખૂટ શ્રદ્ધા અને નિઃશીમ પ્રેમથી મદાસભાએ પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવવા માંડ્યું છે.

સમાજના તંત્રને સુધારવા માટે જે સુધારાઓ ખાસ આવશ્યક છે તે તાત્કાલિક કરવામાં ન આવે તો સમાજનું સડેલું તંત્ર વહેલું તૂટી પડે. અમુક વસ્તુઓ તો વહેલી તકે હાથ પર લીધા વિના છૂટકો જ નથી. આકી તો દેશમાં અસંખ્ય કામ કરવાનાં છે અને તે ધીમે ધીમે થનાં જાય છે તે આપણે ક્યાં નથી જોતા.

બીજો પ્રશ્ન પ્રજ્ઞની અનુમતિ અંગે ઉદાહરણમાં આવ્યો છે. એ વસ્તુ તો સાચ છે કે પ્રજ્ઞની ખરી અનુમતિ તો ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે સુધારણાના કાર્યને પ્રજ્ઞ પૂર્ણપણે સ્વીકારી લઈ તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરે અને તેને પોતાના જીવનમાં વણી લે. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે પ્રજ્ઞ સમ્મતિ આપે તો જ સુધારણા કાર્ય કરવું અને સમરત જનસમાજના કલાણ માટેની ખૂબ આવશ્યક સુધારણા જ્યાં સુધી સર્વાનુમતે સ્વીકૃત ન થાય ત્યાં સુધી અમલમાં ન ચૂકી શકાય. એક દષ્ટાંત લઈએ. દારૂના દેવનો વિનાશ જેટલો તાત્કાલિક કરવામાં આવે તેટલો વહેલો દેશને લાભ છે. પરંતુ દારૂના વેપારમાં સારી કમાણી કરતા થોડાક ગૃહસ્થોને દારૂબંધીથી આર્થિક તુકસાન થાય અને તેઓ ખૂબ ગેરબેઠાર જમાવે એટલે શું દારૂબંધીનું કામ અભરાર્થે ચલાવવું? તે જ પ્રમાણે ખેડૂતવર્ગ દાત જે ગોપિત અવસ્થામાં રૂજતો જાય છે તેમાંથી તેને; જમાવવા માટે થોડા ધારાઓ ધડવામાં લીધ થઈ શકે તેમ નથી એ વાત તો ખેડૂતની દશા, જોનાર દરેકે સ્વીકારવું પડે. આવાં કાર્યોમાં લીધ કરવામાં આવે તો કોઈ દિવસ પ્રગતિ આવી જ શકાય નહિ. થોડાક તાત્કાલિક કાર્યોના મદદરે વગર મહેનતે મેળવેલ નાણાંની કાચબીઓની દોરીઓ લીધી થૂંકી અર્થગાઓઓ કે ધારાશાઓઓ મારફત તરેલતરેલની દલીલો

અત્રાવે એટલે શું ખેડૂતોનું કરજનિવારણ કે સુધારણાકાર્ય અટકાવી દેવું નોઈ એ? આ કહેવાનો હેતુ સુધુમતી કેમના હિતો પ્રત્યે દુર્વલો કરવાનો નથી. જોઈએ આર્થિક લોકશાસનના નિધાયકોની ફરજ છે તેમણે કોઈને પણ આપણા ન કરવો પરંતુ સાથેસાથે સમગ્ર જનસમાજના ઉત્કર્ષ આટે આવતી વસ્તુઓ દૂર કર્યા વિના, બેસી રહેવાય નહિ સ્વાર્થ-વૃત્તિ અને ટૂંકી છુદ્ધિને વિસારે પાડવામાં આવે તો જરૂર લાંબાકાળે આવા વેપારીઓને કે જમીનદારોને બીજી અનેક રીતે લાભ મળશે અને બીજા સારા ધંધા લાઘ્ય કરવાથી દેશના દુનિયા કંગાલોના આશીર્વાદ મેળવી પડેલાં કરતાં પણ અધિકતઃ ધનપ્રાપ્તિ કરી શકશે.

એટલે આ બધી વસ્તુઓ બેતાં મુધારણા કાર્યની અનિવાર્યતા સ્વીકાર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પરંતુ અત્યારની સગમ સફરથી આપણે કૂઠાર્થ જઈ રાચવાનું નથી. આપણા અંતિમ ધ્યેય નજીક પહોંચવાનો પંથ લાખો અને વિકટ છે. વચ્ચે કેટલાયે ખડકો અને કેટલાયે વાવાઝોડાં-તોફાન સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક નડતરરૂપ આવનાર છે. ભવિષ્યના માર્ગે પહોંચી વળવા આપણે વધારે ઉલ્લમશીલ બનવું પડશે. એટલું ખરું છે કે અત્યારે પ્રગતિ સાધવાની સાગમાં સારી તક પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શકવા આપણે સમર્થ બનવું જોઈએ. રાષ્ટ્રના છત્તનમાં આવી તકો વારંવાર નથી આવતી વગર કંઈ આરેમાસ નથી વસતો કે જેથી આપણે નિર્મિત બેસી રહીએ.

મદાસભા હિંદની એક આદર્શ સંસ્થા છે, સત્ય અને અદિસાની જુમિકા પર ચાથેલી છે અને નીતિ, ન્યાય અને આદર્શો પર પોતાની કાર્યનીતિ ધરી રહી છે. પરંતુ આવી સંસ્થાને તથા જનતાને સંગીન અને જલાદય જતાવવા માટે આપણે સૌએ ખૂબ કામ કરવાનાં છે. મદાસભાના અન્ય કાર્યક્ષેત્ર અંગે લાત આપણે ચર્ચા ન કરતાં મદાસભાએ રાજ્યજ્યધારણુ દ્વારા જે જે સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ કરી સેવાકાર્ય ઉપાડ્યુ છે તે વિશે જ લામ થોડું લખ્યુ છે.

આ બધી સંસ્થાઓ મારફત આપણા રાષ્ટ્રના ઉલ્લમજન ભવિષ્ય માટે અને આપણા આદર્શો અને ઉચ્ચ ભાવનાઓને પહોંચી વળવા માટે અને પ્રજાને આ બધું બરોગર પચાવવા માટે તૈયાર કરવાની ખાસ જરૂર છે આ માટે આપણે ધણુ કરવું જોઈશે. પરંતુ અત્યારે જે વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે અને જેનો ખાસ અભાવ છે તેના ઉપર જ નજર દોડાવીએ તો પણ ચોગ્ય કેળવણી, મુગજન અને શિસ્તપાતનની ખાસ જરૂરિયાત છે. આ દરેક વાત એકબીજા સાથે મંકળાયેલી છે અને એકેય વિના નબંધી શકાય તેમ નથી.

કેળવણી

સૌથી પહેલાં તો દેશના મોટા ભાગની વસ્તીની ચાતુ અજ્ઞાનતા નાણુદ કરવી જોઈએ. નિરક્ષરતા નિવારણુ એ આપણા દેશની ચાતુ પરિસ્થિતિમાં સૌથી વધારે મદદરવનું અને તાત્કાલિક લાઘમાં લેવા જેવું કામ છે. એક વિદ્વાને ચોગ્ય જ કહ્યું છે કે અશિક્ષિત લોકશાસન દેશને જ નહિ પરંતુ જગત આખાને અદિનકર્તા નીવડે છે. પ્રજા જેટલી ઉચ્ચ કક્ષાની કેળવણી મેળવે તેટલી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ શાસન, સત્ય અને ન્યાયના પાયા પર રચાય. ઉપર ચડવા માટે પડેલું અને સૌથી અગરુ પગથિયુ તો એ જ છે. જેને વાંચનાં કે લખતાં આવડતું નથી તે પ્રજાને અધારામાં જ મગડી રહેવું પડે છે. તેથી સૌથી પહેલું કાર્ય તેમાંથી છૂટકો મેળવી બદાર આવવાનું છે. લમણા લમણામાં શ્રોદશિક્ષણનું કાર્ય

ખૂબ વેગવન્તું ગન્યુ છે તે આનંદની વાત છે અને ખૂણેખાંચરે અજ્ઞાનતાને માફ કરી શિક્ષણ પ્રસારવવાના ખૂબ ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે તે આપણે જોઈએ છીએ. ગામડાંઓમાં પણ પદ્ધતિસર કામ આરંભાયું છે. આ કામ ખૂબ ગતિમાન બને અને આપણા ગંધા દેશ ગાંધેવા દૂક સમયમાં લખતાંવાંચતાં શીખી શ્વે એવી આપણે આશા ગમીએ.

ક્રમાનુસાર વાચતાં લખતાં શીખવાની સાથે સાથે પ્રગ્નના દરેક મુબ્યને ગણના અંગ તરીકેની પોતાની ફરજને વિષે યોગ્ય કેળવણી આપવી જોઈએ. જે જે કામે ચાલી રહ્યાં છે તે ગંધાંની સ્પષ્ટ સમજણ લેડોડોને આપવા માટે અનુકૂળ પ્રગ્ધ થવે જોઈએ. અભણ પ્રગ્ને અને વિશેષતઃ ગ્રામવાસીઓને આજની દષ્ટિએ વ્યવહારુ જ્ઞાન આપવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ભણેલાઓ અને શહેરીઓ પણ પોતાની ફરજપાતન વિષે અજ્ઞાન કે એદગાર હોઈ તેમને પણ આ દિશામાં યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવાનું ખૂબ આવશ્યક છે.

યોગ્ય કેળવણી અને જ્ઞાન આપવાથી લેડોડોમાં રાજકીય તેમજ સામાજિક અનેક સુધારણાઓ અડુ સહેલાઈથી પ્રવેશી શકશે અને પ્રગ્ની શક્તિ અને મનોવૃત્તિમાં ગમૃતિ આવતા સમાજ અને દેશનો વિકાસ કરવાનું કાર્ય સરળ બની જશે.

આ દષ્ટિએ આપણે ગંધારણ અનુસાર જે સંસ્થાઓ હસ્તગત કરી છે તેના વિચાર કરીએ. ગામડાંમાં ગ્રામપચાયત અને સહકારી મંડળીઓ હોય છે. તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોમાં અને જિલ્લાના શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા લોકનખેડાં છે. આ ઉપરાંત પ્રાંતની મુખ્ય સંસ્થાઓમાં બે ધાગસભાઓ, મ્યુનિસિપાલિટી તથા યોડીક બીજી સંસ્થાઓ હોય છે.

હવે ગામડાંથી માંડીને મેલ્ટામાં મેલ્ટા શહેર સુધી આપણા હસ્તક જે સંસ્થાઓ ચાલી રહી છે તે લોકશ્રેયના વિકાસ માટે ગરોગર કામ કરી રહી છે કે કેમ અને પ્રગ્ન તેના કામને અનુકૂળ બની છે કે કેમ એ વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. સંસ્થાઓમાં કરવાનાં કામ અને યોજનાઓ માટે મહાસભા ધણું કરે છે અને ગાંધીજી જેવા આદર્શ પથપ્રદર્શક પણ આપણને આજે સંપડ્યા છે. તેની સાથેસાથે સંસ્થાના સભ્યોએ પણ યોગ્ય વિચારણા કરવી જોઈએ અને કાર્યશક્તિ બીજવતાં નવી નવી સુધારણાઓ કરવાની દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ અને એ માટે જોઈતાં આદર્શ અને ભાવના ધરાવવા જોઈએ. આજે ગામડાંઓની વાત તો ક્યાં કરીએ પરંતુ મારાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ તપાસો ! આપણી ધારાસભાઓ જુઓ ! આ વસ્તુને અભાવ કેવો સ્પષ્ટ તરી આવે છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાશે.

સંગઠન

શહેર અને ગામડાંમાં અજ્ઞાન અને ગેરસગજીતીના કારણે આજે જે કુસંપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેથી દરેક વર્ગમાં અને કોમમાં આજે જે અનેક પક્ષો અને તડો પડેલાં છે તે ઓછા પ્રમાણમાં નથી. એક બીજાનું કાપી નાખવાની હોંસાતોરી, પરસ્પરની અદેખાઈ અને વિના કારણની ખેંચાખેંચી ઓછી ગંભીર નથી આ વસ્તુએ

આપણાં શહેરો અને ગામડાંની સ્થિતિ અતિ શોચનીય બતાવી છે અને તેનું પરિણામ અતિ તો નિર્ધનતા અને દરિદ્રતામાં આપ્યું છે ખોટો દ્રેષ, અમૂલ્ય અને કાટફૂટે આપણી પ્રગતિને ખૂબ રુધી નાખી છે. પદ્દેશી શાસકોએ પોતાનું રાજ્ય નિભાવી ગમવા માટે આંતરકલ્પને એક સરસ સાધન બનાવ્યું છે. નથી થયો તેમાં મુસતબાતોને લાભ કે નથી કાઢી લેવા કાચી ગયા. તેવી જ રીતે ગરીબ અને તવગર, મજૂર અને માનિક, ખેડૂત અને જમીનમાલિક કોઈનું કોઈ શ્રેય નથી થયું આપણી અશિક્ષિત અવસ્થા અને આભાવિક બુદ્ધિનો અભાવ એ પણ પચ્ચપગના ઝવડાનું એક બીજું કારણ ગણી શકાય

હિંદની પ્રગતિના માર્ગમાં સંગઠનનો પ્રશ્ન અહીં જ કઠિન અને અટપટો બન્યો છે દિલ્હીની વાત તો એ છે કે હાલના સમયમાં સંગઠન વધુનું જોઈએ તેના બદલે અમુક પક્ષો તરફથી જાણીબુદ્ધને કલહનું વાતાવરણ ઉપજાવવામાં આવે છે અને વૈમનસ્ય વધારવામાં આવે છે.

મહાસભાએ આમજનતા સાથે સંપર્ક વધારી આ વસ્તુ પ્રત્યે ખૂબ ધ્યાન આપવા માડ્યું છે. શહેરોમાં આ દિશામાં ખૂબ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે કારણ કે મતબેદો અને કલહનું જન્મસ્થાન શહેર છે અને કલહનું બીજા વાવનાર મુખ્યત્વે શહેરની અમુક વ્યક્તિઓ જ હોય છે. ગામડે ગામડે પચાવન પદ્ધતિ સ્થાપવાનું અને ગામનાં મહાજનોમાં કુસંપને તિલાંજલી આપવા અને સંપ સાધવા કામ કરવાનું ખાસ આવશ્યક છે આજે દેશને વિષમ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે અને અનેક રાજકીય મૂલ્યવંશીઓ ઉદ્દેશ લાવવાનો છે તેવા તબક્કે જનતા અને મહાસભા સંગઠિત બની દેશની ઐક્યશક્તિ દ્વારા સ્વતંત્રતાની વિજયી કૂચ કરે એ માટે સૌએ પોતપોતાના ફાળો આપવો જોઈએ.

શિસ્તપાલન

બીજી અગત્યની વાત શિસ્તપાલનની છે આપણી એક પ્રગજન તરીકેની જે ફરજે હોય તેનું યોગ્ય પાલન કરવામાં આપણામાંના ઘણાખરા પછાત છીએ તે વસ્તુ આપણે કળુલ કર્યો વિના ચાલે તેમ નથી. પચાવન વર્ષ પહેલાં ઓક્ટોબરનું હયમે બ્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના કરી તે વખતે તેમણે આ વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચેલું અને કલકત્તાની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને લખેલું કે “આપણી નાની મેના પણ શિસ્તમદ્દ અને આચારવાન બનો, અને સલાહ એ છે કે તમારામાંથી કેટલા જણ ઉચ્ચતર જ્ઞાન ઉપાર્જન કરવાની સાથે સાથે નિસ્વાર્થી, સેવાભાવી, સાહસિક, આત્મસંયમી અને ઉદાર ભાવનાવાળા બનશે કે જે ગુણો આ સેનામાં ભરતી કરનારને માટે ખાસ આવશ્યક છે.”^૧

૧ “Our little army must be *suu generis* in discipline and equipment and the question simply is, how many of you will prove to possess, in addition to your big scholastic attainments the unselfishness, moral courage, self-control and active spirit of benevolence essential in all who should enlist.”

મહાસભા જેવી સંસ્થામાં પણ શિસ્તભંગ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યો છે. તેમાંય મહાસભાએ ત્યારથી અધિકાર હસ્તગત કરેલ છે, ત્યારથી તેમાં વિસંવાદ વધ્યો છે અને તેનું મુખ્ય કારણ તેમાં નવા ભળનારાઓ છે. મહાસભા યજ્ઞવાન અને વિશાળ જતે તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પરંતુ, અધિકારની ઉચ્ચપાયકમાં તકસાધુ કોટા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મહાસભામાં ભરતી કરતા હોય ત્યાં તેવી સખ્યા મહાસભાની શુદ્ધિનો નાશ કરે છે, તેનું જોર ઘટાડે છે. પ્રતિષ્ઠા નરમ પાડે છે અને સંગઠન કમવાને બદલે વૈમનસ્ય વધારે છે.

ગાંધીજી આ વાતથી અગ્રણ્ય નથી તેઓ આ વસ્તુ ચિંતાજનક દષ્ટિએ જોઈ ગયા છે. મહાસભાના આંતરિક સડા માટે તેઓ વારંવાર કહ્યા કરે છે કે મારો અને મારા સાથીઓનો ઘણો સમય મહાસભામાં પેસી ગયેલ સડો દૂર કરવામાં વ્યતીત થાય છે. મહાસભામાં ચારેમે શિસ્તભંગ ચાલી ગયેલ છે અને ઘણાખરાનું વર્તન મહાસભાના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન બિજલું હોય છે પ્રજામાં અલિસા છે પરંતુ જેઓ તેમની દોરવણી કરનારા છે તેમનામાં તે નથી.

તેવી જ નિયતિ આ બધી સંસ્થાઓની છે. સંસ્થાઓ ચલાવનારાઓમાંના ઘણાખરા સંસ્થાના નિયમો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરતા નથી એટલું તો નહિ પરંતુ તેથી બિજલું સંસ્થાના હિતને જોખમારી, પોતાનું હિત સીધા કે આડકતરી રીતે સાધનાગની સખ્યા મેટી છે.

સભ્યોના ઘણાખરા પોતાની જનસમૂહના એક સામાન્ય અંગ તરીકેની રીા ફરજો છે તેથી પણ અગ્રાત હોય છે. એક નાનું પરંતુ રોગ જનક દષ્ટાંત લઈએ. ગામડાંની સ્કાઈની વાત હાલ ગામડાંએ મૂકીને શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીના ઘણાખરા સભ્યોનું વર્તન આપણે કેવું જોઈએ છીએ? મ્યુનિસિપલ હિતમાં કે શહેરની આગાહીમાં કે પ્રજાની કેળવણીમાં તેઓ કેટલો બડો રસ લે છે? અરે, પાણીની ખૂબ અછત હોય છે છતાં આપણામાંના ઘણાના ઘરમાં પાણીના નળ ખુલ્લા હોય છે અને ગિનજરની કેટલું બધું પાણી વહું જાય છે? એક શહેરી તરીકે રસ્તે પસાર થનાર માણસે પણ આખા શહેરના લાભાર્થે ખુલ્લો નળ દેખાય ત્યાં બંધ કરી દેવો જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલા સભ્યો પોતાના ઘરમાં પણ આ વસ્તુનું ધ્યાન ગમે છે? સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરનારા કેટલા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જડી આવશે? બિજલું આપણા શહેરની શ્રેણીઓ તો સાફ થાય કે થોડા વખતમાં તરત જ અંદી ચથેલી માલૂમ પડે છે કેમકે શહેરીઓ પોતાની કરજનું પાલન કરતા નથી અને બિજલું સંસ્થાના સભ્યો તો પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનના કારણે આવી બધી કાળજી રાખવામાંથી બાજુ પોતે આકાત ન હોય તેમ માની બેસે છે !

સારા કાર્યકરોની ઊણપ

એ તો સર્વામાન્ય વસ્તુ છે કે દેશનું ભાવી દેશનાં કાર્યકરો ઉપર બહુ અવલંબેલું હોય છે. અમે તે દેશ, પછી ભલે તે અણુધક સ્થિતિમાં હોય કે પ્રગતિશીલ હોય, પરંતુ દરેક સમાજ, દેશ અને જાતિને સારા સામાજિક કાર્યકરોની ખૂબ આવશ્યકતા હોય છે.

પ્રગતિના મોટા ભાગની સંખ્યા અમુક અમુક નેતા કે કાર્યકર્તાના મન, વચન અને કર્મનું અનુસરણ કરે છે. એટલે કાર્યકરોની કક્ષાના ધોરણ ઉપર પ્રગતિ જીવનનું માપ દોરી શકાય. જ્યારે દેશ પ્રગતિના પંથે ચાલવા મથી રહ્યો હોય ત્યારે તો પ્રજાણને ગતિશીલ બનાવવા અને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવા માટે સારા કાર્યકર્તાઓ ખાસ અનિવાર્ય છે. દેશની સ્થિતિ અને નીતિનું ધોરણ કાર્યકર્તાનાં ચારિત્ર્ય પ્રભાવ અને શક્તિ ઉપર અવલંબેલું હોઈ દેશને જીવ્ય બાવનાશીલ અને ચારિત્રવાન કાર્યકરો વિના ચાલી શકે નહિ.

આપણી સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓમાં પણ યોગ્ય દોરવણી કરનારા કાર્યકરોની એટલી જ ખોટ છે. આ જાંધી સંસ્થાઓને આગળ ચત્રાવનારા અને જીવ્ય પ્રકારનું કાર્ય કરનારા માણસો અત્યારે ખુબ જુદા છે તે કહ્યા વગર છૂટકો નથી. લોકશાસન પદ્ધતિ અનુસાર જ્યાં સભ્યો પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચૂંટાઈને આવેલા હોય છે પરંતુ સંસ્થામાં રથાન મેળવવા માટે જે અજ્ઞાપ્ય સ્પર્ધા ચાલી રહી હોય છે અને પોતાનું રથાન કાયમ ગાળવા જે નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હોય છે તે આપણી વિચારણા માગી લે છે. ચૂંટણીમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલા મોટા પ્રયાણમાં ખર્ચ અને ખટપટ કરવામાં આવે છે ! મોટા મત લેવાનું, મત મેળવવા માટે પૈસા કે લાભ્ય આપવાનું અને આવાં અનેક પ્રયત્નોથી આપણે ક્યાં અપરિચિત છીએ ! શું આ બધું જનતાની સેવા કરવા માટે કરવામાં આવે છે ? આ લખવાનો હેતુ કોઈ વ્યક્તિ ઉપર કટાક્ષ કરવાનો નથી પરંતુ દેશની આઝાદી અને પ્રગતિ સેવા માટે નિસ્વાર્થી સેવકોની કટલી આવશ્યકતા છે તે વસ્તુ પર ભાર મૂકવા માટે છે.

શહેરોમાં અને ગામડાંમાં આ જાંધી સંસ્થાઓમાં સેવાભાવનાથી કેટલા સભ્યો જોડાયા હોય છ તેનું નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો આપણે જરૂર કાંઈક દુઃખદાયક વસ્તુ જોઈશું. જનતાની પ્રત્યક્ષ સેવા માટે જેઓએ કોઈ દિવસ વિચાર પણ કર્યો નથી હોતો તેઓ આવી સંસ્થાઓમાં જોડાવા કેટલા જ્યાં આતુર હોય છે !

દૂકમાં, અત્યારે આ વિષયમાં જે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે તે જરોજર તપાસ અને સતત ચોક્કસાઈ માગે છે. આ દિશામાં કાંઈક પગલાં લેવાની ખાસ જરૂરિયાત છે તેની કોઈથી ના નહિ કહી શકાય.

ઘણી જગ્યાએ તો તદ્દન જાંધી પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે છે. યોગ્ય આવડતના અભાવે અને સ્વાર્થરચાગતી ગેરલાઝરીમાં સંસ્થાના સભ્યો પોતાની સાહી અને સહેલી કરજ ધણતવામાં પણ નિષ્કળ નીવડ્યા છે. નાનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં વારંવાર અન્યવચ્ચા, અરાજકતા અને નાણાંના ચોટાળાને કારણે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પંચાયતો ગંધ કરવામાં આવે છે; આનો અર્થ એ નથી થતો કે આપણામાં વ્યવસ્થાશક્તિ નથી અને સંસ્થાઓ ચત્રાવવા માટે લાયકાત નથી તેથી આપણને કાંઈ મળવું ન જોઈએ. એ દલીલનો જવાબ આપવાની પણ જરૂર નથી. કોઈ પ્રગતિ શાખીને આવી નથી, કોઈ પ્રગતિ સ્વાધીનતા મેળવ્યા વિના પૂરેપૂરું શીખી શકી નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે આપણે આજે જે જે વસ્તુઓ સંપાદન કરીએ છીએ તે ટકાવી ગાળવાનું કાર્ય સુરક્ષ

છે અને તેથી અધિકતર મુશ્કેલ છે તેમાં વિકાસ સાધવાનું કાર્ય. આપણે ઉલ્લભશીલ ગતી લોકોની જડ ગતી ગયેલી દષ્ટિમાં પ્રાસાદન લાવવું પડશે તે ચોક્કસ છે.

આપણી ફરજ

આ ગંધી સંસ્થાઓ ચલાવવાનું કાર્ય આપણા ઉપર આવ્યું છે, રાષ્ટ્રભાવનામાં જનશ્રતિ આવતી જાય છે અને સમાજના અને દેશના વાતાવરણમાં પડેલા ધર્મ રજો છે તેવે વખતે આ ગંધી સંસ્થાઓનો સારામાં સારો લાભ કેવી રીતે ઉઠાવવો અને જનતાના શ્રેય માટે શુ શુ કરવું જોઈએ તે ગંધી બાગતો ખૂબ વિચાર માગી શકે છે. પરિસ્થિતિની ત્યારે મંપૂર્ણ અનુકૂળતા આવી છે ત્યારે તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવો જોઈએ. યુરોપના એક પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ પુરુષે કહ્યું છે કે “વિજયનત વર્ગે આજે જે મેળવ્યું છે તેમાં મક્ત ગતી સંતોષ માની ખેસશે અને ભવિષ્ય માટે જે કાર્ય કરવાનું છે તેમાં કીકાશ રાખશે તો મેળવેલું સર્વસ્વ ટૂંક સમયમાં જ ગુમાવી ખેસશે. ખરો મોકો મળ્યો હોય ત્યારે તો સૌએ કર્તવ્યગીલ ગતી રાષ્ટ્રના ઉજ્જવળ ભાવિ માટે દરેક પ્રયાત્ન કરવો જોઈએ.”

ત્યારે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના આદેશનો ત્યારેજ ખૂબ જોશથી ચાલી રહ્યાં છે ત્યારે પ્રજા મુખ્ય બાગતોથી યરોગર માલિનગાર અને અને એક રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાનો વિકાસ સાધે તે ખાસ મહત્ત્વનું છે. આજે જે સમાજસુધારણા તથા રાજકીય સુધારણા ચાલી રહી છે તેની પાછળનો ઉચ્ચ હેતુ, શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા અને ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાની આકાંક્ષા, એ બધાં વિગે આપણી સંસ્થાઓમાં કામ કરનારાઓ અને ભણેલાઓમાં પણ અજ્ઞાન પ્રવર્તી રહ્યું છે ત્યાં ગ્રામજનો અને અગણતરી શી વાત કરવી ! આ અજ્ઞાનને એક ગંભીર રાજકીય ભય તરીકે ગણવું જોઈએ કારણ કે જે ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવના ઉપર આપણું અતિમ ધ્યેય હોયું જોઈએ તેની કલ્પના પણ પ્રગ્નને ન હોય ત્યાં આપણે મેળવ્યું ન મેળવ્યા યરોગર છે. રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે રમે એમ ન કહેવાય અને ઇતિહાસના પાને એમ ન લખાય કે પ્રગ્નને બધું મળતું હતું પરંતુ તેનામાં શેવાની કે ભોગવવાની શક્તિ ન હતી, જીવવાની તાકાત ન હતી.

જે કે આપણી પ્રજામાં અને વિશેષતઃ ગામડાંની પ્રજામાં સુધારણા કરવી એ કાંઈ નાનીસૂતી કે સહેલી વાત નથી. કાકાસાહેબે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે પહેલી પ્રજામાં એક જનતની જડતા રહે છે તે જડતાને લીધે ચાલુ વ્યવસ્થામાં, પછી તે ગમે તેટલી નફારી કે જીવંજીવ હોય, ફેરફાર કરતાં પ્રગ્નને મૂળ વફૂટે છે. દુર્બળ રોગી શરીરમાં સડો ચાલુ રહેવા દેવા તૈયાર હોય છે પણ નસ્તર મૂકાવતાં મૂકે છે.

ગામડાંની સ્થિતિ તો બહુ ખરાબ છે. અત્યારે ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થાઓ નિઃપ્રાણ અને નિરુપયોગી બની છે. તેમાં મોટું પરિવર્તન લાવ્યા વિના છૂટકો નથી. હાલના પ્રધાનમંડળે અત્યારની પંચાયતોના કામકાજ વિસ્તૃત બનાવવા માટે એક ખરડો તૈયાર કર્યો છે અને ટૂંક સમયમાં જ પંચાયતો સારું કામ કરતી ધર્મજશે એમ જણાય છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે ભવિષ્યનો ગંધા આધાર જનતાના સહકાર ઉપર રહેતો હોઈ પ્રગ્નને આ સંસ્થાઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શનનો પ્રયત્ન પણ થવો જોઈએ. સંસ્થાઓ માટે ભણે શ્રેષ્ઠ વિશાળ અને અને પ્રગ્નને માટે સારા કાર્ય

કાનુની ધડાય, પરંતુ લોકો ને યોગ્ય સંદર્ભ ન આપે તો આપણું કામ ખુબ મુશ્કેલ બને છે એ વાત નિર્ણય છે. એકબીજાના સહકારથી અને એકબીજાના વિચારની આપસેથી, જ્ઞાન અને અનુભવમાં વધારો કરવાથી અને એકબીજાના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ સમજાવવાથી જ આપણા દેશની સ્વરાજ્યપદ્ધતિ સારી પ્રગતિ કરી શકશે અને તેને યોગ્ય અને કુશળ દોરવાણી આપી શકાશે.

ગાંધીજીએ તાત્કાલિકમાં ગાંધોદ્ધારીમાં મુશ્કેલીઓની યાદી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓના સભ્યોને ઉદ્દેશીને જે થોડી બાગતો કહી છે તે અત્રે જણાવવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય તેમણે કહ્યું હતું કે લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ જાય છે તે કોઈ માન મેળવવા કે પ્રતિસ્પર્ધા કરવા માટે નથી જતા, પરંતુ પ્રેમથી લોકોએ કરવા માટે જાય છે અને સેવા કોઈ પસાથી નથી થતી. આપણો દેશ કંગાળ છે. જે આપણી મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોમાં સેવાભાવના હોય તો તેઓએ જાતે સાફસુધીનું કાર્ય પોતાને માથે લઈ બેઠી બની જવું જોઈએ અને તે માટે અભિમાન ધરાવવું જોઈએ, મહાસભાપક્ષ સિવાયના અન્ય મ્યુનિસિપલ સંસ્થોને પણ પોતાની સાથે આવા કાર્યમાં જોડાવા આગ્રહ કરવો જોઈએ અને એ ચોક્કસ વાત છે કે તેમને આવા કામમાં આત્મચર્યા હશે તો તેને પ્રત્યુત્તર મળ્યા વગર નહિ રહે. બીજી વસ્તુ એ છે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડની હકુમતમાં આવતા બધા પુખ્ત વયના પ્રજાજનો પાસેથી કામનો યોગ્ય દિમાગ લેવો જોઈએ, સૌ કોઈને મ્યુનિસિપલ કાર્યવાહીમાં જોડાઈ યોગ્ય કાળો આપવા પ્રેરિત કરવા જોઈએ. તે માટે એક નિયમિત પદ્ધતિસર હાજરીપત્રક રાખવું જોઈએ. જેઓ ગરીબ વર્ગના હોય અને પૈસા આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય પરંતુ શરીરે સશક્ત અને કઠોર હોય તેમણે કર આપવાને બદલે વેતન વગર કામ કરી આપવું જોઈએ. ખરું દિલ થોડું થોડું શહેરોમાં કે પ્રાંતનાં મુખ્ય મથકોમાં નથી પરંતુ સાત સાત ગામડાંમાં છે. ત્યાં જ દિલના ખરા અને અટપટા પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો હોય છે અને નિરાકરણ લાવવાનું હોય છે. ગામડાંઓ માટે આપણે મુદર વસ્તાઓ, આદર્શ સફાઈ અને સ્વચ્છ પીવાના પાણીનો જોગવાઈ કરવો જોઈએ. જે પૈસાની આવક ઉપર જ આધાર રાખી કામ કરીએ તો આ વિશાળ કાર્યમાંના એક નાના ભાગનું કામ પણ આપણે નહિ કરી શકીએ. દિલમાં મનુષ્યશક્તિ અને મનુષ્ય-પ્રયાસ અઘાગ મળે તેમ છે. જે આપણે આ બધું એકઠું કરી તેને યોગ્ય દિશામાં વાળીએ તો આપણે આપણા ગામડાને રોઈ જોર સ્વચ્છમાં જ રૂઈ જઈ શકીએ.

મરચાઓમાં આવા ધ્યેયલક્ષી કામ કરનારાઓની સંખ્યા ખૂબ જુદા છે. થણાખરા નો પોતાનું કે સગાંસગથીનું દિલ સાચવવા માટે જ સમય થાય છે. બ્યારે બીજાઓ સત્તાપ્રાપ્તિ માટે કે સત્તા ટકાવી રાખવા માટે જ સંસ્થામાં જાય છે. બીજા સભ્યો તરફથી સારી મુયનાઓ કે વિચારવંત મોજનાઓ મુકવામાં આવે છે ત્યારે પોતાની સત્તાને આચ ન લાગી જાય તે હેતુથી આ બધું અવગણવામાં આવે છે એ આપણે ક્યાં નથી જોતા. બ્યારે નિસ્વાર્થ સેવાભાવી પુરુષોને કોઈ દિવસ સત્તા મેળવવાની હામ નથી પાતી-સત્તાને એની પાછળ દોડતાં આવવું પડે છે.

શ્રી સત્યમૂર્તિએ દમય્યાં કતકતા ખાતે ભરાયેલ સંસ્થાનિક અવગત્ય પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાનેથી કહ્યું હતું કે "સમકાલીન વિદ્વાન્મહેશ્વરન ઉપર કદાચ કરવાનો દ્વિતીય નાખ્યા વિના એટલું તો મારે કહેવું જ પડે છે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ ન્યાયથી અને કુશળતાથી ચલાવવા માટે આપણી પાસે પૂરતી પુરુષશક્તિ નેમ સ્ત્રીશક્તિ નથી. જો કે હજારો તેમ જ અન્ય દેશોની સ્થાનિક મંડળાઓના દત્તિદાસમાં આ જ પ્રભાણે કોયલ એટલે આપણે આ દિશામાં ખાસ પ્રગતિ કરી નથી તે માટે આપણે ગદમાત્રાનું નથી. મને વિશ્વાસ છે કે ટૂંક મગચા આપણામાં આપણા દેશનું તંત્ર ચલાવવા માટે તરફ પુરુષ તેમ સ્ત્રીશક્તિ આવી જશે. અને કદાચ આપણે ત્યારે આપણી સ્થાનિક મંડળાઓ શીંગ દેશો કરતાં વધારે સારી રીતે ચલાવી શકીશું."

અંતમાં, વિદ્વાન્મહેશ્વર ઉપર રાજ્ય કરે એવા વખતની આપણે છેક નહીં પડોચવા આપ્યા છીએ ત્યારે, આપણી રવગત્ય સંસ્થાઓના કામકાજ તથા ભવિષ્ય માટે આપણે ખૂબ ધ્યાન આપવું પડશે. લોકશાસનોનો જે મૂળ અર્થ કહેવામાં આવે છે કે તે પ્રજાનું રાજ્ય, પ્રજાથી રાજ્ય, અને પ્રજા માટેનું રાજ્ય છે તેની કેટલી દહે આપણે પડોચવા છીએ તે જોવાનું છે.

જુદી જુદી સંસ્થાઓનાં કામકાજ, નીતિ અને વિગતો વિશે આ લેખમાં ચર્ચા કંઈ અશક્ય છે પરંતુ આપણી સમક્ષ આ સંસ્થાઓના મુખ્ય મુખ્ય સળગના પ્રશ્નો છે તેના વિશે થોડા વિચારણા અને કામ કરવાની જરૂર છે તે નિર્ણય છે. આપણી સમક્ષ આજે આ કલિન સમયના ખડી છે અને તે તાત્કાલિક દિશાસૂચન માગે છે.

વંદનીય

પૂજનસાહ

[ગાદલવિદિહિત]

આદર્શ અનુરક્ત ભક્તહૃદયો! સદ્ગુણ સેવાતણી
વેદીમાં નિજ પ્રાણનો ય જલિ દે દેહાત્મજુદિધિ ત્યજી,
તેઓની કણ ભરમ તેય સહુને છે વંદનીયા સદા,
તેથીયે વધુ વંદ્ય વીર વિરલા જે મોતથી મોગણી
રહેતા જીવત વેદના મુવતણી સિદ્ધયથા, ધર્મે સજી
આત્મા સત્યપથે અખંડ ધરતો ને હારતો ના કદા.

નાનો ગિન્દુ ગયો ઉઘી અરધી વાત સાંભળી;
સવિતાએ પછી ધીરે સતેજ બત્તીને કરી,
બેઠી એ વાંચવા છાપુ ઝોશીકે હાથ ટેકવી.

૩

મથાળે અક્ષરો મોટા, ચિત્રોયે ચમક્યાં ઘણાં;
નાનાં ખાનાં મહીં બેઠી નમ્ર પંક્તિ પરંપરા.
સત્તાધીશે કરેલી છે કશાની ક્યાંક ગર્જના,
હુકમો કૈંક છૂટ્યા છે પકડાપકડી તણા.
રાજધાની પડી મૂંઝી ચીનાઓ આલતા થયા;
ચડ્યા છે ભાવ ચાંદીના, તૂટ્યા પૂલ નદી તણા,
મારીને વાઘ ઉભા છે મહારાજ નજીકમાં.
દાઝી કેા વિધવા, એને અકસ્માત નડ્યો હશે,
બંને વચ્ચે છળી રૂડી દેશનેતા તણી દિસે.
એવા કૈંક સમાચારો, સીમા વૈવિધ્યની નહિં
સવિતા રસથી મોટા ખાનાંએ વાંચતી રહી.
બહેરખબરો મોટી સીનેમાની, ધૂપેલની,
દવાની, દાંતની, સાણુ, ચસ્મા, તાળાં, સીલાઈની
ખૂણેથી સરીને છાની નજરે ચડતી હતી.

૧૭

સવિતા ખૂબ એકાગ્ર બનીને વાંચતી જતી,
ગુલાબી સાડલો ધીરે અંબોડેથી સરી ગયો
ને ઢાળાં વાળનાં ગુચ્છ બત્તી કેરા પ્રકાશમાં
નમેલા ગૌર મહોં આઠે અસ્તવ્યસ્ત દળો રહ્યા.

બાળુમાં ઉઘતો બિન્દુ, પુત્ર એ ચાર વર્ષનો,
લાડીલો, એકનો એક, તોફાની, તંદુરસ્ત, ને
બીડેલાં પોપચાં, નાક નિદ્રામાં ફૂલતું જરા;
સુવાળા વાળ ઓળેલા આડાઉલા બની ગયા.

૨૫

સવિતા થે જરા ઉંચી, ને બીજું પૃષ્ઠ ફેરવ્યું,
ચીનની એક બીનાનું ચિત્ર ત્યાં નજરે પડ્યું.
પડેલું ચીનનું રહેર, સૈન્ય આવે જપાનથી,
શત્રુના ત્રાસથી નહાસે લયલીત પ્રભજનો.
વરસે બોમ્બ, અગ્નિથી છંટાતી શેરીઓ, અને
હાથમાં બંદુકો ધારી સૈનિકો આવતા ધસી,
દેલાવી પાંખ બે કાળી મૃત્યુનો ગૃધરાજ ત્યાં
આવીને ઉતર્યો જાણે ઉભણી આજ માણવા.

૩૩

શહેરના એક ખૂણામાં નોકા ઉભી નદી તટે,
ને તેમાં બાળકો ઉભાં ખીચોખીચ લરાઈને;
જતાં, નિર્દોષ પંખી શાં, મેલાં ને કોક ફળળાં,
હસતાં કોઈ, કો' રેતાં, કો' દિગ્મૂઢ બની ગયાં.
સહુના નામની ચિઠ્ઠી ચોરેલી કપડાં પરે,
ધણેલાતાં બધાં કયાંક અબળદ્યા કો' પ્રદેશમાં.
જતાં સૌ બચવા આજે શત્રુની ગોળીઓ થકી,
જતાં સૌ એકલાં, દૂર, વિખૂટાં માતતાતથી;
ભૂલાઈ જાય ના માટે ચિઠ્ઠીઓ ચોડવી પડી,
અરે ! એવાં બધાં, લોળાં, નાનાં, ઘેલાં, અખૂજ સૌ
ભૂખ્યાં, દૂખ્યાં, જત વહાણે ચઢીને સર્વ બાળકો.

૪૪

સવિતા ચિત્ર પેખતી,
ઉઠેા નિઘ્રાસ નાખીને, ફરીથી જોઈ એ રહી.
લિંબણી આંખ આંમુધી,
ને એની કડપના એને ખેંચી ગે દૂરદૂરના
યુદ્ધપીડિત, સંહારે કંપતા ચીનદેશમાં.

સળગે શહેરો, તૂટે નદીના બંધ, ઉખડે
 વૃક્ષો. દેરાં વનો, રૌદ્ર રૂપ ધારે વસુધરા.
 તૂટતા દુર્ગ, ને તોપો ધડાકા કારમા કરે,
 સંગીનો ચળકે, ઉચે વિમાનો ઘોર સુસવે,
 વરસે મોત, વાયુમાં ઝેરની લહરો વહે.
 માનવી માનવી કેરા રક્તભૂખ્યો ધૂમી રહે,
 ભૂલીને ભત એ લીલા ઘોર સંહારની રથે;
 ને એ તાંડવ વચ્ચેથી એક વ્યાકુલ કંદન
 મર્મભેદી રહે જોતું માતાની વેદનાતણું.

૫૮

સવિતા ચમકી; ખિન્દુ ઉઘમાં પડખું ફર્યો,
 બોલ્યો: ‘આ!’ ને વળી પાછો શાંત એ ઉઘતો રહ્યો.
 નાતું શું નમણું નાક ફૂલતું, ને કરાંચુલિ
 ટુંકી ને કુમળી એની પડેલી ગોર ગાલપે.
 ચમકે કુમળા કેશ બત્તીકેરા પ્રકાશમાં.
 માતા નીચી નમી, ધીરે શિશુના મુખને ચુમી
 ને તેને ગોદમાં લીધો, દળાવ્યો ખૂબ બહાલથી,
 ન બલે પ્રાર્થતી હોય તેમ, ધીમે મૃદુ સ્વરે
 સ્થિર નેત્રે સવિતા ત્યાં ઉચ્ચરી શબ્દ આટલા—
 “ગુમાવું ના કદિ મોંઘું મને જે રત્ન સાંપડ્યું
 મને આશીષ દો એવી—” ખિન્દુ પે હાથ ફેરવી—
 “આ મારાં ફૂલને કોઈ દૂર જોતી જશે નહિ.”

૭૦

એક યુગપરિવર્તક સમન્વય

૯. યુ. ભાષાભૂમિ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસક્રમ પર નજર નાખતાં, તેમાં જે નજરને પકડી રાખે તેવાં આકર્ષણરચના છે તેમાં ગીતાનું સ્થાન અનન્ય છે. તેના રચનાકાર્યથી તે અત્યાર સુધીના જે હજારથી જે વધારે વરસના ગાળા પર તેનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે; અને સાંપ્રદાયિક અને અસાંપ્રદાયિક, પ્રાચીન ને અર્વાચીન, પૂર્વના ને પશ્ચિમના એમ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદીજુદી દૃષ્ટિથી અને પદ્ધતિથી ગીતાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે એક સ્વતંત્ર ગીતાસાહિત્ય ઊભું થયું છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોકિત નહિ ગણાય.

આ ગીતાસાહિત્ય તપાસતાં એટલું તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ નોંધે શકાય કે આપણી અર્થકરણની પ્રાચીન અને પરંપરાગત પદ્ધતિ પ્રમાણે ગીતાના ધર્મ, વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવા માટે કરાયેલા પ્રયત્નો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જ કરાયેલા હોવાથી, તેમાં શાસ્ત્રોચિત તત્ત્વજ્ઞતાનો અભાવ છે. ગીતા પરના શંકરભાષ્યમાં અવારનવાર કરાયેલા ઉલ્લેખોથી જાણી શકાય કે શંકરાચાર્યની પહેલાં કેઈ વૈદિક કર્મકાણ્ડીએ ગીતામાં જ્ઞાન-કર્મસમુચ્ચયનાં જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેના પછી શંકરાચાર્યે ગીતા મન્યાસ અને જ્ઞાનને પ્રધાનપણે ઉપદેશે છે એમ પ્રતિપાદિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ચકર પછી રામાનુજે ગીતામાં સર્વત્ર ભક્તિ જ નોંધે. વૈદાન્તિક આચાર્યોએ તેમાં પોતપોતાના જ સંપ્રદાયોની વિશિષ્ટતાઓ દેખાડી. આ સૌથી જુદા જ પ્રકારની અસર નીચે અર્વાચીન સમયમાં શ્રી દિગ્ગજ જેવાએ ગીતાના પ્રધાન મુદ્દા તરીકે નિષ્કામ કર્મને રચાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

અને તે તે આચાર્યો અને વિદ્વાનોના મનોને તેમના યુગમાં પ્રવર્તતાં જોવાની જુદાં જુદાં જાણે તપાસતાં, એક જ ગીતામાંથી આવા પરસ્પરવિરોધી અનેક મનો કઈ રીતે અને શા માટે ઉત્પન્ન થયા તે સમજી શકાય. એક દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા આચાર્યોને તેમના યુગનું સુખ કહી શકાય. સમજના વહી જવા સાથે ઉત્પન્ન થયેલી હોડોડોની ધાર્મિક અને દાર્શનિક નર્હરિયાનોના પ્રતીક તે તે યુગના આચાર્ય હતા. બીજી રીતે જોતાં ને નર્હરિયાતો પૂરી પાડવા માટે પ્રયાનત્રયી જેવા પ્રમાણસૂત્ર મનાયેલા જૂના શાસ્ત્રવાર્સનામાંથી જ બાંધેલા દ્વારા નવા વિચારપ્રવાહને વેગ અને દિશામુચ્ચન આપનાર પણ આ આચાર્યો જ હતા. અને એ દૃષ્ટિએ તેમને યુગપુરુષો કહી શકાય. આ પ્રમાણે નૈવાસિક, મદાયાન બૌદ્ધ તાકિંકા વગેરેએ ઉત્પન્ન કરેલા જુદાપ્રધાન વાતાવરણમાં થયેલા ચકરાચાર્યે કર્મમન્યાસમૂલક જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપ્યું. સમય જતાં એવા મુદ્દમ તાકિંકા ઉદ્ભવોથી કંટાળેલા બોક્સમુદાય સંદર્ભે અસર કરે તેવા માર્ગ જોળવા લાગ્યા. એટલે રામાનુજે તરૂં પ્રયત્નોમાં ભક્તિની જ શ્રેષ્ઠતા દેખાડી. બીજા આચાર્યોના મતો એ જ રીતે સમજી

શકાય. અર્વાચીન સમયમાં પશ્ચિમનાં વિચાર, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનના સપ્કર્માં આવતાં આપણું દૈવવાદી અને નિષ્ક્રિય જીવન અનેકવિધ પરિવર્તનો પામવા લાગ્યું. આ બળોની અસર નીચે કર્મયુગ સ્થપાતાં શ્રી. ટિંગે ગીતા દ્વારા કર્મયોગનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું. આમ, આચાર્યો અને વિદ્વાનોના એકતરફી અર્થકરણ માટે જુદાં જુદાં બળો અને સંયોગો કારણભૂત હતાં.

આવા પ્રકારની અશાસ્ત્રીયતાથી દૂર રહી નિષ્પક્ષપાતપણે અંથને સમજવા માટે તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક અને વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ અદ્યક્ષ કરાય છે. આ પદ્ધતિમાં, કોઈ અંથની ભાષા સમજવા માટે તે જ અંથમાં કે તેના સમકાલીન તેવા બીજા અંથમાં થયેલા ભાષાવિપયક પ્રયોગોના આશ્રય લઈને, અને અંથનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માટે તેની પૃષ્ઠભૂમિકા તપાસીને અને દાર્શનિક વિચારોના આખાએ વિકાસક્રમમાં બીજાની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત અંથના ગ્રંથાનો નિર્ણય કરીને અંથની તટસ્થતાપૂર્વક મૂલવણી કરવામાં આવે છે. અને તે જ શાસ્ત્રીય મૂલવણી છે.

ગીતાને આ રીતે તપાસતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગીતા પોતાના વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનને તેના પછી રચાયેલા પદ્ધતિનાં કરે છે તેમ મુદ્ધક અને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરતી નથી. તેની વિચારમાળાના કેટલાક મણકા અસ્પષ્ટ અને કોઈ વાર તો અદ્વિત્ય જેવા લાગે છે. એટલે કે ગીતાના વિચારોને રજૂ કરવાની હજી ઉપનિષદોની દબા મળતી છે. બીજું, ગીતાની દાર્શનિક પરિભાષા ગૂઢ પ્રવાહી છે. પાછળના સમયમાં અમુક અર્થમાં વપરાયેલા કેટલાક દાર્શનિક શબ્દો અહીં જુદા જ અર્થમાં વપરાયેલા છે, તો કેટલાક શબ્દો બે કે વધારે અર્થમાં યોગ્ય છે. પણ આ પ્રમાણે વિચાર અને ભાષા થોડાક શિથિલ હોવા છતાં સમગ્રદષ્ટિએ જોતાં ગીતાના વિચારપ્રવાહો કેવા સ્વરૂપે કઈ કઈ દિશામાં વહે છે તે પૂરી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય તેમ છે.

ગીતાની ધાર્મિક અને દાર્શનિક પૃષ્ઠભૂમિ જોઈએ તો સમજી શકાય કે ગીતાના રચનાકાળ પહેલાં મુખ્યત્વે વેદ, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ પર રચાયેલો ધર્મ સ્થાપિત ધર્મ તરીકે પ્રવર્તતો હતો. પરંપરાથી ગર્ભિત થયેલા અધર્મવેદના ધર્મને બાદ કરતાં, શ્રોત-ધર્મમાં એક બીજાથી નિરાળા બે પ્રવાહો સ્પષ્ટતાથી તરી આવતા હતા યજુર્વાગમૂત્ક વૈદિક કર્મમાર્ગ અને કર્મસંન્યાસમૂત્ક ઔપનિષદિક જ્ઞાનમાર્ગ. વૈદિક કર્મમાર્ગ જીણી જીણી અસંખ્ય વિધિઓની પાઠાવાર 'આંદ્રીધૂંટીઓથી અત્યંત સક્રમ જનાવી દીધેલો (સરખાવો ક્રિયાવિશેષબહુલામ્ ગી. અ. ૨, ૪૩), શ્રીમંત વર્ગને જ પોસાય તેવો અને માત્ર બાહ્યચારપ્રધાન હોવાથી જનતાના હૃદયની બૂખ સંતોષી શકતો ન હતો; જ્યારે ઔપનિષદિક જ્ઞાનમાર્ગ સુદ્ધિપ્રધાન અને ભાવોની ઉખા વિનાનો હોવાથી, તે પ્રત્યે પણ શ્રેક્ષ્મભૂલ આકર્ષાય તેમ ન હતો. આ પ્રમાણે એક તરફથી સ્થાપિત ધર્મ પ્રત્યે આંતરિક અસંતોષ વધ્યે જતો હતો, ત્યારે બીજી તરફથી, કેટલેક અંશે એ અસંતોષથી જ ઉદ્ભવેલી કેટલીક નવીન જ વિચારસરણીઓ એ અસંગૃહ્ય લોકહૃદય પર અસર કરી રહી હતી. સમય જતાં આ વિચારસરણીઓ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી પરસ્પરથી જુદી પડી જઈ, તેમના નીરનિરાળા સ્થાનમાન નિશ્ચિત ચતાં સ્વતંત્ર દર્શનો કે સંપ્રદાયો રૂપે સ્થાપિત

રોમે' રાજાના જન્મ ૧૮૬૬માં ન્યુયોર્કની રૅલમીએ કલામેસી (મધ્ય ફ્રાંસ)માં થયો હતો. તેણે પેરિસની ' સુપીરિયર નોર્મલ : ફૂન'માં અભ્યાસ કરી દત્તિદાસનો વિષય હર્ષ દિગ્વી મેળવી. આ શાળા ફ્રેંચ સંસ્કૃતિનો એક અભેદ દુર્ગ ગણાય છે. દિગ્વી મેળવ્યા બાદ તેણે રોમમાં ૧૮૮૯ થી ૧૮૯૧ સુધી કલા અને શિલ્પવિદ્યાની શાળામાં ફ્રેંચ સંગીત તથા કલાના ઊંડા અભ્યાસને પરિણામે ' અર્વાચીન ડાર્મિપ્રધાન નાટકની ઉત્પત્તિ' વિશે વિદ્વતાપૂર્ણ મોટા નિર્ણય લખી ' ટોકટર 'ની દિગ્વી મેળવી. એ વિદ્યાપીનાં સંગીતના વિષય પર કીકારામેસો એ પ્રથમ નિર્ણય હતો. રોમમાં તે ફ્રેંચ મરી પુરો પિયન થયો. સોરબોનથી પાછા કરી તે પોતાની જૂની ' સુપીરિયર નોર્મલ ' શાળામાં અધ્યાપક થયો અને તેને માટે સોરબોનમાં સંગીતશાસ્ત્રના અધ્યાપકની નવી પદવી ન્યાયમાં આવી. તેણે સંગીતના કીકારા અને દત્તિદાસકાર તરીકે ' ખૂબ જખ્યુ' છે. ' ડાન્ડેત ' અને ' ગીથોવન 'નાં હવનચરિત્રો, Musicians of Yesterday અને Musicians of To-day નામના ગ્રંથોમાં ભેગા કરેલા સંગીતકારો પૂના મુંદર લેખો, અને ' પેરિસ—સંગીતનું કેન્દ્ર ' નામનો અંગ્રેજી અને અમેરિકનોની આંખો ઉઠાડનાર પ્રખ્યાત ગ્રંથ—આ તેના સંગીતના વિષય પર લાથીતા ગ્રંથો છે. જલોન ક્રિસ્ટોફર પાલુ એક સંગીતકારનું કાવ્યનિક હવન જ છે. એ નવજકલાના ઉદ્ભવ દમમાં ભામની શરૂઆતમાં નાયકના સંગીતપ્રેમને વ્યક્ત કરના પોતાનો અપૂર્વ સંગીતપ્રેમ દર્શાવનાં તેણે જખ્યુ છે:

" Music, thou who hast rocked my sorrow-laden soul; music, thou who hast made me firm in strength, calm and joyous,—my love and my treasure,—I kiss thy pure lips, I hide my face in thy honey-sweet hair.

"...Thou hast peace of the stars in the great space of the field of night, marking their luminous track—plows of silver guided by the sure hand of the invisible ox-herd.

"...I listen to the throb of eternal life."

' એમિલ ઓગાનુ' હવન ' નામના ચિત્રપટ દિદીઓને પણ રૂકુસ પ્રમંથથી માળીના કર્યા છે. પદવી રૂકુસને કીકો—સુગિયન કાર્ક વખતે થયેલા ભયંકર અન્યાયથી આપું ફ્રાંસ ખગલથી ગિરુ' દત્ત. ક્રાસા અને આનાનોત ફ્રાંસ જેવા મદાન લેખકો એ અન્યાયનો વિરોધ કરવા લીધાં બાપલો આપતા હતા. રોમે' રોમાંએ આ કરોડરીના વખતે નરકથના પારી હતી. તેણે તે જાને પહેલાં આંખથી અચકામગમમાં રૂંધાઈ લતા છુદિના પ્રકારને અચાવવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું દત્ત. રૂકુસના કેમે ફ્રેંચ સાલિય પર પાલે અમર કરી છે અને રોમે' રોમાંની તરકથના પાછળ રહેલી અનિશ્ચિતતાનાં આછા પડમાં ' જલોન ક્રિસ્ટોફર 'માં સબળાય છે. " I will not Rest "—" દું જાપીથ નદિ " નામના તેના પુત્રકમાં આપણે તેને વિશ્વાસિના પ્રેમ તરીકે લેઈએ છીએ.

ત્રાણીગિતામયી રામે' રાતાં દમ્ભેમાં પર જ રહ્યા છે. શ્રેષ્ઠ નેને મન એક જીવન-કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે. તે પ્રાથમિક દશામાં રાષ્ટ્રના પ્રાણ સ્ત્રી જનસમૂહ સાથે સાચા મહેદયી કવિઓ-લેખકોના નાના સંઘનો સંગઘ ગાંધી જનસમૂહને આધ્યાત્મિક ખોરાક આપી તેમના આત્માની બૂખ ઠાગવા માંગે છે. તે મહાન ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર મિગેલેત માર્ક માનતા કાગે છે કે “આપણે વિદાનો અને સાહિત્યકારોએ શોકો માટે શું કર્યું છે? આપણે શું તેમને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ નગ્ન અને બૂખ્યા નથી રાખ્યાં?” ટોલ્સ્ટોયની રામે' રાતાં પર ગાદી અસર છે. ‘જલોન કિટોર’માં જ કદા માટે કષ્ટતાં તે હટે છે.

“સર્વોત્તમ કદા—તેના નામને લીધાએ એવી કદા કામચલાઉ નિયમોથી પર છે, તે તો અનંતમાં ઘૂમતા ધૂમકેતુ જેવી છે. તેની શક્તિ ઉપયોગી પણ કાગે અને કદાચ ઉપરછાલી દષ્ટિએ તે નકામી અને હાનિકારક પણ કાગે; છતાં યે તે શક્તિ છે, તે ગતિ અને આગ છે, તે સ્વર્ગમાંથી છૂટેલી વીજળી છે; એ જ કારણે તે પવિત્ર છે, એ જ કારણે તે કલ્યાણકારી છે. વડેવારિક દષ્ટિએ પણ તે કલ્યાણકારી અને, છતાં યે તેવું સાચું દૈવી કલ્યાણ તો અદ્ધા જેમ અમરનારિક ઢાટીવું છે. ત્યાં તે જાગે છે ત્યાં તે સૂર્ય સખી છે. સૂર્ય નીતિમાન નથી તેમ અનીતિમાન નથી જે છે તે એ જ છે. તે અવકાશનું તિમિર પ્રકાશથી ફેડે છે. કદા પણ એમ જ કરે છે.”

‘મારો સર્વોત્તમ મિત્ર શેકસ્પિયર’ ના લેખક અને પ્રશસ્તક રામે' રાતાંને પ્રથમ તો નાટકો લખી ફ્રેંચ રંગભૂમિ સુધાન્વાની પ્રજાન ધજા હતી. જનસમૂહનાં દૈવાને સ્પર્શી તેમને ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ આપી ઉત્તર કરે એમાં નાટકો લખવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ કરવું એ કહેવા જેટલું સહેલું નથી. તેણે ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે પણ ફક્ત ૭ નાટકો જ બે ગ્રંથો—*The Tragedies of Faith* અને *The Drama of the Revolution*—માં સંમિલિત કર્યાં છે. ખીજા ગ્રંથમાં રહેલાં નાટકો મિગેલેતની દેશદાન્યુક્ત માનવતાવાળાં છે અને લેખકની મદત્તકાંડાને ફક્ત કરે તેવાં છે. *The Wolves*—વરઝો—પ્રભાકીય ઢસકરને ઘેરા ધાતવામાં આવેલો છે એવા શહેરમાં ડ્રેકુસના પ્રકરણની રજૂઆત કરે છે. સારી નૂંયણીવાળું, તંગ, મહાન મરજ અને શક્તિશાળી, શ્વાસ ધંભાવી દે તેવું આ નાટક શોકપ્રિય જનવા અસમર્થ છે. ખીજાં એ *Wanton* અને *The Fourteenth of July* શોકપ્રિય નાટકના આદર્શની વધુ નજીક આવે છે, પણ તેમનું ધ્યેય ચૂકે છે. અહીં આપણે ‘જલોન કિટોર’માં જોઈએ છીએ તેમ ગ્રામિણિયસ જેવી લાગણી ધરાવતો, અથવા ધરાવવા ચત્ન કરતો, છતાં અધ્યાપક માર્ક કષ્ટતા માનવ જોઈએ છીએ. આ નાટકો સારું સાહિત્ય કહેવાય, પણ કેવળ સાહિત્ય જ; નવસર્જન નહિ. ઇંગ્લેન્ડને સર્જક વિશે કહ્યું છે:

“If a man is to persevere in his art, he must have something else, something more than his native genius. passions, sorrows, which shall fill his life and give it a direction. Otherwise he will not create, he will write books.”

રામે રાજાને હવે એમ જણાવું કે અમૂર્ત વિચારો થોડાંને જ ઉત્સાહિત કરી શકે, પણ વિરાળ જનતા તો પૂજવા યોગ્ય વીરોને જ પસંદ કરે છે. આ વિચાર સામાન્ય રીતે સાચો જણાય, પણ દ્રેચક્રાંતિ તેની સત્યતા માટે શંકા ઉપજાવે છે. રામે રાજાને મન વીરપૂજન એ 'વાતાવરણની વીરોના શ્વાસથી શુદ્ધિ કરવી' એ છે. આ કાર્ય પ્લુટાર્ક માફક સારી રીતે ચૂટેનાં જીવનચરિત્રો દ્વારા જ થાય એમ લાગવાથી તેણે ચિત્રકાર 'માયકલ એન્નેક્સો' સંગીતકાર 'ખીથોવન', અને સાહિત્યકાર વિચારક 'ટોસ્ટોય'નાં જીવનચરિત્રો લખ્યા પણ તે સારો અભ્યારી અને સત્યપ્રેમી હતો એટલે નીતિને ખાતર પણ સુધરેલાં વૃક્ષાણું તે ચક્રાવી લે તેમ નહોતું. તેને મન નિર્ભેજ સત્યવાળા માણસો જ મહાન વિભૂતિઓ છે આથી તેના આ મહાન જીવનચરિત્રોમાં આપણે જાળ, આનંદ અને પ્રેમની ગુણત્રિપુટીનો તક્ષવત અને સમન્વય જોઈએ છીએ, છતાં યે અશક્તિ, મૂર્ખાઈ અને હતાશાની કપરી કંદરાઓ આપણને બધ પમાડી નિરાશ બનાવે છે 'માયકલ એન્નેક્સો'નું જીવન વિશાદની છાયાથી રંગાયેલું છે અને 'ખીથોવન' અને 'ટોસ્ટોય'ના જીવનનો અંત પણ કંઈ સુખદ નથી. આપણને એ લોકો દેવદૂતો જેવા ન જાગતા કેવળ અથગતા કુટાતા ચાતના વેડતા માનવો જ લાગે છે. આપણે તેમને તેમના જીવનની ખામીઓ અને દુ ખોને લીધે જ સાહીએ છીએ અને તેમના જાગણીભર્યા સદાનુભૂતિના આત્મા જેવા ચરિત્રકારને પણ સપ્રેમ વધારીએ છીએ. પણ જનમમૂલની શક્તિવર્ધક દવા તરીકે આ પુસ્તકો નિરર્થક છે. 'હાન્ડેક', 'ગેટ' ને 'જુગોવો'ના જીવનચરિત્રો પણ તેણે લખ્યાં છે.

'જલ્દોન ફિરોક્કર' સખતી વખતે આ દષ્ટિએ રામે રાજાં એક શરૂઆત કરનાર નહોતો 'જલ્દોન ફિરોક્કર' પ્રથમ તો *The Note Books of the Fortnight* નામના સામયિકના સત્તર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. આ સામયિક ઉપકા મધ્યમ વર્ગના કલાપ્રેમી અને સ્વતંત્ર વિચારના યુવાનોએ સ્થાપ્યું હતું અને તેનો દરેક અંક એક માણસનાં લખાણથી જ ભરવામાં આવતો. જલ્દોન ફિરોક્કરનું જાળપણ અને જુવાનીનો પ્રવેશ દર્શાવતા તુલ્ક ભાગો આ સામયિક સિવાય ભાગ્યે જ ખીજે પ્રગટ થઈ શક્યા હોત, કારણ કોઈ પણ ધંધાદારી પ્રકાશક તેમને પ્રગટ કરવા તૈયાર ન થાત. 'જલ્દોન ફિરોક્કર' અમુક કોટીના વાચકો માટે લખાયું હોવા છતાં, તે કેવળ ઉચ્ચ શિષ્ટ વર્ગના ઉપભોગ અર્થે નથી. તેનું અનેક ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું છે. તેમાં રહેલા સાહિત્ય અને કલાના અમુક નિદર્શો સામાન્ય વાચકને રુચિકર નહિ લાગે અને તેને તેમાં તંત્રીમંડળની ચર્ચાઓના પડથા સભળાય, પણ તે જલ્દીથી બહી શકાય એવાં છે અને આ પ્રયત્ન ચરિત્ર-નિરૂપક ગાથા આપણને આશ્ચર્યચકિત અને પ્રેમગદ કરી લે છે.

જલ્દોન ફિરોક્કર સિવાય રામે રાજાંએ *The Soul Enchanted* નામની નવજમાના તથા ખીજ નવલો પણ લખી છે.

'જલ્દોન ફિરોક્કર' દુઃખ વેડી, ઝઝૂમતા અને વિવર્ય પામતા સંજ્ઞાધેક્ષા બધાં નાપટ્ટોના મુક્ત આત્માઓને અર્પણ કરવામાં આવી છે.

“મેં અંતની નજીક જતા યુગની કરુણિકા લખી છે. મેં તેના દોનો, યુણો, તેની જાડી વ્યથા, તેનું ધૂધળું અભિમાન, તેના શૈર્ષ્યભયો યત્નો, આધિમાનવ ક્ષરજના બાર તથે—આખી દુનિયાના બાર તથે—તેના વિશ્વાદ, દુનિયાની નીતિનું નવસર્જન, તેના મુંદરતાના સિદ્ધાંતો, તેની શ્રદ્ધા, નવી માનવતાનું ધ્રુવર—આપણે જેમ જીવીએ છીએ—તે ગાંધારીમાંથી કાઢી છુપાવવા પ્રયત્ન નથી કર્યો.”

“જીવાનો, આજના જીવાનો, અમને તમારા પગ તથે કચડી, આંગે ગાદવા કૂચ કરો. અમારા કરતાં વધુ મહાન અને વધુ સુખી ગનો.”

“મારી જનત માટે તો હું જે મારો આત્મા સમો હતો તેને વિદાય આપું છું. હું તેને ખાલી કાંચળી જેમ ત્યજ દઉં છું. જીવન મરણો અને નવઅવતારોની પગપદા છે. ક્રિસ્ટોફર, આપણે ફરી જન્મવા માટે મરવું જોઈએ. (ઓક્ટોબર, ૧૯૧૨)”

‘જ્ઞાન ક્રિસ્ટોફર’ને સર્વોત્તમ સો પુસ્તકોની નામાવલિમાં મૂકતાં જે. સિ. મોવિસે લખ્યું છે. “નિતરેના ‘Ecce Homo’ પછી પ્રગટ થનાર સૌથી નોંધપાત્ર પુસ્તક નિર્દોષ રોમે’ રોલાંનું જ્ઞાન ક્રિસ્ટોફર છે કદા અને જીવનના સંબંધ પર એ અલ્પત મૂકેમ દૃષ્ટિએ મૂલ્યકૃતિ છે. એમાં સમાયેલું જિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન વીરતાભર્યું છે—The philosophy of the worship of the mysterious life-force as God and of the reaching out beyond the turmoil of good and evil towards some vast and dimly articulated reconciliation. સૌંદર્યમય વિચાર અને લાગણીની ઉચ્ચ સપાટી પર પડેલવાની બુદ્ધિવાદી સીડી તરીકે ગટેના ‘વિલ્હેલ્મ મૈસ્ટર’ પછી આપું મહામૂલ્યવાન પુસ્તક ખીજી કોઈ લખાયું નથી. Massive and dramatic, powerful and suggestive, it magnetizes us into an acceptance of its daring and optimistic hopes for the world...”

રોમે’ રોલાંનું યુદ્ધના વિરોધી અને શાંતિના પ્રેમી છે. જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તેણે *Above the Battle* માં સંગ્રહિત કરેલ પ્રખ્યાત યુદ્ધવિરોધી શ્લોકમાત્રા લખી ઘણો ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો અને પરિણામે તેને ઉતારી પાડવાના કેટલાક નીચ પ્રયાસોના બોગ ગનવું પડ્યું. ત્યારપછી તેણે આપમેળે કામ છોડી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં વસવાટ શરૂ કર્યો. હજી એ તે ભાગ્યે જ કામપ્રસંગ વિના કામ જાય છે. ૧૯૩૫માં જીનિવામાં તેના રહેઠાણ ‘વિંતા ઓલ્ડા’માં થી. સુભાષચંદ્ર બોઝે તેમની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે તેણે સુભાષચંદ્ર બોઝને પોતાનો દાગેર સાથેનો ફોટો બેટ આપી, તેની સાથે પત્રમાં લખ્યું હતું: “શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમેના મિલનની છાનિ. મે. ૧લી ૧૯૩૫ રોમે’ રોલાં.” શ્રી. સુભાષ સાથેની વાતચીતમાં તેમણે પોતાનો કિસાનો અને મજદૂરો પ્રાણેનો પ્રેમ ગતાવતાં કહ્યું હતું કે જો મહાત્મા ગાંધી તેમના હિતથી જુદા પડે તો હું તેના વિરોધ કરી કિસાનો અને મજદૂરોના પક્ષ લઈશ. કારણ તેમના પક્ષમાં જ ન્યાય અને માનવસમાજની પ્રગતિને આવશ્યક સાચો કાયદો રહેશે છે. પોતાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જણાવતાં તેણે કહ્યું હતું: ‘(૧) આંતરરાષ્ટ્રીયતા (દરેક પ્રજા માટે બેદ વિના સમાન હક્ક હોય તેવી); (૨) શોષિત શ્રમજીવીઓ માટે ન્યાય—એટલે કે આપણે ગોપક અને

ગોપિન ન દોષ એવા સમાજની રચાણના માટે લઘુ નિર્ધાર્યે. એ સમાજમાં જ્યાંયે સમગ્ર જન માટે કામ કરનારા હશે; (૩) દુઃખોમાં ના-દુઃખનું સ્થાનનું; (૪) સ્ત્રી અને પુરુષોના સમાન હક્ક-આ એ મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે. ’

તે સત્યને ચાહે છે. પણ સત્યને તે મર્યાદિત દૃષ્ટિથી જોતા નથી. તે સત્યને અવિચળ ન માનતાં કહે છે: ‘સત્ય જદાજાતાં આ વિશ્વમાં ને સત્ય કદી જદાજાતું નથી તે જ્ઞાણું છે, અથવા તેના કદંતાં જે ખગળ છે. જ્ઞાણાંને પારખવાને અશક્ત એવા તેક માણુમો માટે એ થત્ય છે.’ *Fifteen Years of Combat*માં તેણે તેના સામાજિક વિચારોની ઉત્ક્રાંતિ અને તે માટેની આંતરિક મથામણુ દર્શાવ્યાં છે અને *By Way of Revolution to Peace*માં લડાઈ, શાંતિ, અદિમા વગેરે પ્રશ્નો પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. કલા અને વિજ્ઞાનનું ઇત્તનમાં સ્થાન જનાવતાં તેણે કહ્યું છે:

“The foremost science in the world is the science of living in such wise as to produce the minimum of evil and the maximum of good possible. The foremost art in the world is the art of knowing how to avoid evil and to produce good with the least effort possible.”

દમ (શ્વાસ)ની મરૂત દવા

પત્ર લખી મંગાવો.

ડી. કે. ગાંધી

૧૯૬, ભીંડી ખતર, મુંબઈ ૩

કવિ ભાલણ કૃતં

એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા

સંપાદક: છ. વિ. રાવળ

[આ કવિની ઘણીખરી કવિતા સુન્દરાલી પ્રેસ તરફથી બહાર પડેલા બૃહદ્ કાવ્ય-
હોદ્દનના આઠ ભાગમાં છપાઈ ગઈ છે, તેમ છતાં હજી પણ કોઈ કોઈ વાર તેની રચેલી
અપ્રસિદ્ધ કવિતા પણ હાથ આવે છે. આવી એક છપાયા વિનાની કવિતા આ નીચે
આપવામાં આવી છે

આ કવિતાની ભાષા, હાલની વપરાતી ભાષા જેવી છે. તેનું કારણ એ છે કે, જેમ
જેમ શબ્દિયાઓ ન્દૂની કવિતાની નકલો ઉતારતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ ન્દૂની ભાષાની
કવિતાને પોતાના વખતની ભાષાનું રૂપ આપતા ગયા. આ જ નિયમ નરસિંહ મહેતા અને
મીરાબાઈની કવિતાને પણ લાગુ પડે છે. તે બંનેના વખતની ભાષા હાલના જેવી નહોતી, છતાં
તેમની છપાયેલી અને લોકસમૂહમાં વપરાતી કવિતાની ભાષા હાલની ભાષા જેવી છે.
મીરાબાઈ મેડના—મેવાડના વતની હતા એટલે તેમની ભાષા કંઈક હિંદી ને મુખ્યત્વે
મેવાડી હોવી જોઈએ, પણ તેમ ન હોતા તેમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો જણાય છે.

આવી ન્દૂની ઉત્તમ કવિતાના સંગ્રહથી આપણા કવિતાના સાહિત્યમાં વધારો થાય
એ ઈચ્છાચોગ્ય છે.—સંપાદક]

મહાદેવના સાત વાર

૫૬

શંભુજી સોમવારે, ગયા ગંગાના આરે
મને તે વંન મેલી, સંજે નથી સાહેલી
ન અન્ન પાણી લાવે, વિભોજે દુઃખ આવે
એ વાત કેને કહીએ, મનમાં વિચારી રહીએ.

ભવાની ભોમ વારે, ચિંતા કરે અપારે
નિદ્રા હરિ ન આવે, શંભુના ગુણ ગાવે
કૈલાસ અમને મેલી, અહિં કેણુ અમારું બેલી
નંદી ભૂંગી ઓથે, ગયા ગંગાને કાંઠે.
શું કરું હું જોની, આશા તણ છે એની
ગળે જો દેઉં ફાંસી, તો લોક કરે છે હાંસી.

ગહુનામી બુધવારે, અમને ન લઈ ગયા હારે
ગંગા ને શિર ધારી, અમને મૂક્યા વિસારી.
ગંગાને શંભુ એક, અમને મૂક્યાં, છે છેક
ગંગાના લાગ્ય મોટાં, અમારાં લાગ્ય છેટાં.

ગંગાજી ગુરુવારે, અમને તે મેણાં નારે
માનીતી આજ એ છે, શંભુજી સુખ દે છે.
આધીન થયા છે અહીં એ, એ વાત કોને કહીએ
વેઠાય નહીં દહાડી, હવે શું કરું હું માડી.
તજ છે ત્રિલોક નાથે, ગંગા અડાવ્યાં માથે
ગંગાને આવી સાડી, અમને મૂક્યાં વિસારી.

શુક્રવારે સ્વામી, નમેરા શંભુ તામી
અસંખ્ય નામ તમારાં, છે અરૂપ લાગ્ય મારાં
શંભુજીને કારણે, ઘોર તપ કીધાં વને
ગંગાનાં સથ સાચાં, અલથ પદ લીધાં
મન માની પાછી વળતી, શંભુનું સ્મરણ કરતી.

શનિવારે પ્રદોષ કરીએ, મહા દુઃખ પાપ હરીએ
વાલમને રાજ મલીયાં, જો સર્વ દુઃખ ટળીયાં
આવેલા નથી માડી, હું વાટ જોઉં દહાડી
મહિમાનો પાર ન આવે, નીતિના ગુણ ગાવે.

આદિત્યે ઇશિ આવ્યા, ભવાની મન લાવ્યા
ચાલો સામેયે જઈએ, પ્રીતે પૂજીએ મોરારી
આઠ વાર આ ભણીએ, મહા દુઃખ પાપ હણીએ
ભાલણુ કહે છે વાણી, સ્મરોને શૂલ પાણી.*

(૧) સમાજવાદનું અંદાજપત્ર

ઉત્પાદન અને ઉપભોગ વચ્ચેના આંતરિક વિરોધને દૂર કરી યોજનાબદ્ધ અર્થવ્યવસ્થા—Planned economy—ઉપર રાષ્ટ્રના અર્થચક્રને મૂકવાનો પ્રથમ અખતરો રશિયાએ કર્યો. ઉત્પાદન ને વપરાશ વધારવાની પંચવાર્ષિક યોજનાઓ પણ આ સંયોજિત અર્થવ્યવસ્થાનું જ પરિણામ છે. આજે રશિયા ત્રીજી પંચવાર્ષિક યોજનાની રૂઝઆટ કરી ચૂક્યું છે. આ યોજના અગાઉનાં વરસો ને ત્રીજી પંચવાર્ષિક યોજનાનાં ચાલુ વરસોની રશિયાની સામાજિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે જયારે ફેરફાર માત્રમ પડે છે, આજે રશિયાનું પાટનગર મોસ્કો ને ખીજાં પ્રાંતીય નગરો જેતાં ન્યૂયોર્ક ને ચિકાગોની શિદ્ધિસિદ્ધિનાં એમાં દર્શન થાય છે. આમ છતાં અમેરિકન આગાદીમાં ગરીબતવંગ વચ્ચે રહેલ જાયાનક ભેદ રશિયામાં જેવા નથી મળતો. આર્થિક શ્રેણીસંપન્નતા અર્થ જ એ કે સમાજમાં શુભસંપત્તિની લગભગ સરખી વહેંચણી થાય.

સમાજશાસ્ત્રમાં આ પહેલો અખતરો છે. માટે સમાજશાસ્ત્ર વિચારકોની દૃષ્ટિએ રશિયન અખતરાનું માનવશ્યાપી મહત્ત્વ છે. માનસવિશ્લેષણશાસ્ત્રીઓને માટે પણ આ એક નવી માનસવેદશાળા—Psycho-analytical observatory—છે. માણસના માનસિક આકાશપ્રદેશના ખગોળવેત્તા માનસશાસ્ત્રીઓએ સમાજશાસ્ત્રના આ નવા પ્રયોગનું એ પ્રશ્ન મનમાં રાખીને અવલોકન કરવું જોઈએ કે સમાજમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે સુખ, સંપત્તિ, તક ને સરળતાની સુમેળ વહેંચણી થાય ત્યારે વૈયક્તિક માનસ—Individual Psychology—ઉપર મૂઠીવાદી અર્થવ્યવસ્થાના પ્રત્યાઘાતોથી કયા પ્રકારના જીદા ને સારાનરસા પ્રત્યાઘાતો થાય છે ને સમાજ ઉપર એનું સામુદાયિક પ્રતિબિંબ વ્યક્તિઓના સામુદાયિક વર્તન—Social behaviour of individuals—ઉપર કઈ અત્યંત પડે છે.

આ તો માનસશાસ્ત્રના વિચારપ્રદેશને સ્પર્શતી સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની વાત થઈ. ને એનું અવલોકન સૂક્ષ્મ ને અટપટું હોઈએ જાણુ કપરું કાર્ય છે. પણ સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની અર્થશાસ્ત્રને સ્પર્શતી જાયતો તો જાણુ જ રમૂજ ને ખાતરીકારક હોય છે. આર્થિક સંગઠન ને નિયંત્રણની જાગૃતમા સોવિયેટ રશિયાનું આર્થિક સંગઠન ને નિયંત્રણ ચોક્કસપણે મૂઠીવાદી વ્યવસ્થા કરતાં વધારે સરળ, શાસ્ત્રીય ને વધારે માનવકલ્પેશકારી હોઈ ઉન્નત લાગે છે. છેલ્લાં વીસ વરસમાં સોવિયેટ રશિયાની નવી

અર્થપદ્ધતિના અમલને કારણે ૧૯૧૮ ને ૧૯૩૯ના વચ્ચે નવ ગણો વિકાસ માત્રમ પડે છે ! આજના રશિયાના આર્થિક વિકાસના આકડા આકાશી પદાર્થોના અંતરના આકડા જેવા લાગે છે. દમણના સોવિયેટ પાર્ટીમેન્ટે ૧૯૩૯-૪૦નું સરકારી બજેટ પસાર કર્યું. એ બજેટ પ્રમાણે સોવિયેટ સરકારની ચાલુ વચ્ચની આવક ખાતે ૧૫૫૬૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ રૂબલ (૩૦૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ડોલર અથવા ૬૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ પાઉન્ડ) જમા થશે ! રાજ્યની આટલી જબ્બર આવકનો દબ દડા ભાગ રાજ્યની માલિકીના ઉદ્યોગોમાંથી થશે ત્યારે પાંચ દડા જેટલી જ આવક શેડો ઉપર સીધા કર નાખીને મેળવવામાં આવશે !

ત્રીસ હજાર દશ લાખ ડોલરની રાકસી રકમમાંથી ૭૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ડોલર જેટલી લશ્કરી ખર્ચા ખાતે રોકવામાં આવશે ! રશિયા અબેદ કિલ્લો છે ને એ જેમ ૧૮૧૨માં નેપોલિયનની કારકીર્દીની કબર પુરવાર થયું હતું તેમ ભવિષ્યમાં જર્મન સરમુખત્યાર હિટલરની કારકીર્દીના ઘેર પણ પુરવાર થશે—જો હિટલર એ તરફ આક્રમણની તરવાર ઉગામશે તો. એમ્બરસેઈન હવે મોસ્કો સાથે ભાર્ગવધી કરવાનાં કાંકાં મારી રહ્યો છે એનું આ પણ કારણ છે.

રાજ્યની ત્રિગેરીખાતાના પ્રધાને અંદાજપત્રની ચર્ચા વખતે સોવિયેટ પાર્ટીમેન્ટ સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે એ પચ્ચાર્થિક યોજનાની સફળ પૂર્ણાકૃતિને કારણે સોવિયેટ નેશનલ ઇકોનોમી-રાષ્ટ્રીય આવકનો-સાડા ત્રણ ગણો વિકાસ થયો છે. પહેલી પચ્ચાર્થિક યોજના વખતે સામાજિક ને સાર્વકારિક વિકાસ માટે રાજ્ય જેટલાં નાણાં ખર્ચી શકતું હતું એનાથી પાંચથી ૭ ગણાં નાણાં બીજી પચ્ચાર્થિક યોજના દરમિયાન સોવિયેટ સરકાર ખર્ચી શકી હતી ! એ ખાતે ગયા વરસના કરતા આ નવા વરસે ૨૨ % વધારે માડવામાં આવશે.

હવે આની સાથે માતગર દેશો જેવા કે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં રાકસી ખોટા ખર્ચાને અજાણેતું પચ્ચક દેવું વધારી મૂકતાં અંદાજપત્રો જુઓ. લશ્કરી ખાતે ત્રીસથી માંડીને સાઠ દડા સુધી પોતાના બજેટને વેડછી નાખતી સરકારોનાં અંદાજપત્રો કયા સામાજિક નવવિધાન તરફ પ્રગમે લઈ જાય છે ? વિગ્રહી નવવિધાન કે કક્ષાણુકારી નવવિધાન ? ૧૯૩૯-૩૯માં જર્મનીનું સરકારી દેવું એક લાખ દશ લાખ માર્ક, ઇટલીનું ૧૨૦ હજાર દશ લાખ લાયર ને જપાનનું ૬૫ હજાર દશ લાખ યેન જેટલું ચર્ચ મયુ છે ! કાસિઝમના આ શાપિત આશીર્વાદો ભયંકર પ્રત્યાઘાત જગત ઉપર ને વીસમી સદીનાં બાકી રહેલ વરસોની તવારીખ ઉપર કેવો થશે ?

(૨) માનવજ્યોતિર્ધરની જોડાદ

થોડા અઠવાડિયાં પહેલાં જ મહાન જર્મન સાહિત્યકાર અન્ડર્ટ ટોલર આપઘાત કરીને મૃત્યુ પામ્યો. અન્ડર્ટ ટોલર ક્રાંતિકારી જર્મન સાહિત્યકાર હતો. એ મુક્ત વિચારક હતો. એના મુક્ત આત્માને જર્મનીમાં હિટલરશાહી હેઠળ ધણું વેંધું પડ્યું. જીવન એને હિટલરશાહી હેઠળ જીવવું અસહ્ય ચર્ચ પડ્યું. એટલે એણે અતિ જીવાન વયે આત્મહત્યા કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો. મનતાં પહેલાં એણે અમેરિકન સાપ્તાહિક ‘ધી ન્યૂ માર્સીસ’ને

એક અતિ પ્રાણુવાન સંદેશ પાઠ્યો હતો. ટોચરની આત્મવ્યથાનું એ સંદેશમાં સાચું પ્રતિબિંબ પડે છે. કાસિવાદના દાનવી પડછાયાની ભૂતાવળ વીસમી સદીની બીજી ચતુર્થીમાં સમસ્ત માનવપ્રગતિને કેવી રીતે કંધી, દમી રહી છે એ ટોચર નીચેના સંદેશમાં દર્દનાક જગ્યાનમાં જણાવે છે:

“સમગ્ર યુરોપ અને હવે તો જગતના બીજા ભાગોને પણ ધૂધવી નાખતા પ્રત્યાઘાતી ઝેરીવાયુના ભોગ થઈ પડેલા ને એના દુઃખી સાક્ષી બનેલા અમને પૂછવામાં આવે છે કે ભયત્રાસિત મનસ્કૃતિને બચાવવા માટે અમે દેશ છોડીને ભાગેલાઓ શો કાળો આપી શકીએ એમ છીએ ?

“સંસ્કૃતિ-કલ્પર-નો અર્થ આપણે વિજ્ઞાન, કલા ને સાહિત્યનાં ઉત્સર્ગી મહાન સર્જનોનો જથ્થો એટલો જ નથી કરતા, પણ સંસ્કૃતિના-સંસ્કૃતિના અર્થમાં આપણે નિત્યજીવનનાં તત્ત્વો, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સમાજ સમાજ વચ્ચેના સંબંધો અને એ સંબંધોનું નિયંત્રણ કરતા નૈતિક આદર્શોને પણ સમાવી લઈએ છીએ.

“જે કે આ સંસ્કૃતિ આદર્શો રાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રે, એમની અભિવ્યક્તિમાં, ભાષામાં, પ્રજ્ઞાસિકામાં ને ટેવોમાં જુદા પડતા ભલે લાગે પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂળમાં બધે જ એક સર્વસામાન્ય તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ તે માનવતાનું.

“માનવતા ધર્મોના મૂળમાંથી ફૂટી રહી છે. એ સંતત્કપિએ ને આર્ષદષ્ટાએના આર્ષદર્શનમાંથી અને જોએએ નિમ્ન ગ્રેમે માનવજાતિને ચાહી છે એમની લાગણીમાંથી ઊગી છે. પણ આ માનવતાનો કાનૂન સેકડો ને હજારો વર્ષના યુગો પસાર થયા ત્યાં સુધી સાંસ્કૃતિક સ્વીકૃતિમાં આવ્યો નહોતો. આજે સરમુખત્યારે માનવતાના આ કાનૂનને પોતાની એક ટોળા—Tribe—ની સર્વોપરિતાની તરફેણમાં નકારી રહ્યા છે.

“આપણે માટે આત્મમાનનો અર્થ, વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો, ન્યાયનો ને વ્યક્તિના યોગ્ય વિકાસના હક્કના દાવાનો ને કરુણા-ભૂતદયાનો હતો. એનો અર્થ બધું માનવોની વેદના, દુઃખો ને દમન પોતાનાં જેવાં ગણુવાની વ્યક્તિની શક્તિનો હતો. આમ છતાં, આજે કાસિઝમ, સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય ને ભૂતદયાનો દુરમન થઈ બેઠો છે. વ્યક્તિની ત્રિઘટી લાયકાત—fitness—એની ઉપયોગિતા નક્કી કરે છે; ન્યાય એ ટોળકીનો કાયદો બની ગયો છે ને ભૂતદયા તિરસ્કરણીય ને ઉપદાસપાત્ર થઈ રહી છે. કાસિઝમ જુદાણાને સત્યને સ્થાને બેસાડે છે, ધિક્કારને સદ્ગુણ ગણાવે છે ને ખૂન, હસાને આવશ્યકતા મનાવે છે. કારણ કે એ કોઈનો પણ આદર કરતો નથી. માનવીની વેદના કે આનંદઃ કંઈએ પ્રત્યે એને આદર નથી.

“જે સ્ત્રીપુરુષો સરમુખત્યારોનો જીવદુઃખ પ્રતિકાર કરી રહ્યાં છે અને જોએ માનવ-સંસ્કૃતિના મહામૂલ વારસાને અક્ષત, અગ્રાધિત રાખવાનો જીવસેજી પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે ને જોએ વારસાને નવાં કાન્તદર્શનથી ને નૂતન સર્જનોથી એવું મૂલ્ય વધારવા મથી રહ્યાં છે એમનું આજે ધોર દમન થઈ રહ્યું છે ને જોએ નાબૂદ થઈ રહ્યાં છે. દેશવટો સહીને જોએ પોતાને અને પોતાના સ્વમાનને બચાવે છે. ૧૯મી સદીમાં જીવમોથી બચવા માટે જર્મનીનો જોએ ત્યાગ કર્યો પડ્યો હતો એ બોર્નસ, વેગનર્સ, માર્ક્સ,

હવેના અને રક્ષકના અનુગામીઓ ૧૯૩૩ના જર્મન દેશત્યાગીઓ છે. ૧૯મી સદીના એ દેશવટો ભોગવનારા ચિંતકો ને સાહિત્યકારોએ પોતાના દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે એમણે એમના માદરેવતનની સંસ્કૃતિને મહાન બનાવી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ જે દેશોએ એમનું સ્વાગત કર્યું હતું, એમને અપનાવ્યા હતા તેમની સરકારિતાને પણ ઉત્તર કરી હતી.

“ડીચાર્ડ વેગનરની સર્વોત્તમ કૃતિ, હેઈન્સનાં સુંદરતમ કાવ્યો ને માક્સના મહાન ચિંતનપ્રથોનું મર્જન એમના દેશવટામાં જર્મન સરહદની બહાર થયું હતું.”

“સરમુખત્યારને સ્થાને કીંગ ફ્રેડરિક વિવિધમ યોથો હોય કે એડોલ્ફ હિટલર હોય. પણ સરમુખત્યારની ચિદંતન ધિક્કારવૃત્તિ, એને બુદ્ધિવાદની ભીતિ હોય છે એની સાચી સાક્ષી પૂરે છે. કારણ કે બુદ્ધિ નિર્ભય હોય છે; તેથી એ સરમુખત્યારોની ભયંકર વિરોધી હોય છે. જેણે ભય જીત્યો એણે સરમુખત્યારને જીત્યો. એ વ્યક્તિ વિશે તેમજ આને રાષ્ટ્રો વિશે સાચું છે.”

“શોકશાસનવાદી દેશોએ દેશવટો ભોગવનારાઓને આદરમાનસહ અપનાવ્યા છે. એને માટે અમે એમના ભારે આભારી છીએ. એ જ સાબિત કરે છે કે માનવ એકતા મળ્યો ને જીવંત છે. જે વિચારો અમને વહાણ ને અમારે માટે મદાપવિત્ર છે એ જ વિચારો આ દેશોમાં જીવે છે ને એનો અમલ થાય છે. એમણે અમને આશ્રય આપ્યો એ પહેલાંથી જ અમે એમના મહાન પુરુષોની કૃતિઓથી પરિચિત થયા હતા. શેક્સપિયર, મોલિયેર, ટોલ્સ્ટોય, વ્હીટમેન, ઝોલા, ઈન્સેન ને બાપરનનો કૃતિઓને અમે હમેશા સંસ્કૃતિના અમારા વારસા તરીકે ગણી છે. એ સાહિત્યસંપદ આપણા બધાની મોંઘી પૂજી છે.”

“આની પરંપરવૃત્તિ, જે કે દેશવટો ભોગવનારની આપદા ઓછી કરતી નથી છતાં એની કડુતાને હળવી કરી નાખે છે. જે દેશમાં એમની માનુભાષા પોતાતી કે વપરાતી નથી એ દેશમાં રહેવું સાહિત્યકારને માટે મદા વસતું યર્થ પડે છે. સાહિત્યકાર કે જેને સ્વભાષી બંધુઓની પ્રગટ અપ્રગટ વાચા તરફ કાન માંડવા જોઈએ એને પરભાષી વાચા સાંભળવી પડે છે. આ પરભાષાના સૂક્ષ્મતમ ચૂરો એમને માટે તો હસ્તાગ્રાપ્ત જ રહે છે.”

૧૯મી સદીમાં દેશવટો ભોગવનાર વીર ક્રાંતિકારીઓ ને આજે દેશવટો ભોગવતા સાહિત્યકારો ને ક્રાંતિકારીઓના વિષમ અવસ્થાભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં અન્ડરટોચર જણાવે છે કે.

“આજના દેશત્યાગી ને ૧૯મી સદીના દેશત્યાગીની સરખામણી કરતાં એક મહત્વનો તફાવત એ નજરે પડે છે કે તે દિવસોમાં દેશત્યાગી, એક સૈનિક તરીકે કે સાહિત્યકાર તરીકે પરદેશમાં વસીને પણ પોતાના દેશના સરમુખત્યારનો સામનો કરી શકતો હતો. આજે તો આજનો સરમુખત્યાર એના પોતાના દેશની સરહદની બહાર પણ ધસી વાર એટલો સજોર ને સતાવવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે કે, એ સરમુખત્યારે હાંધી કાઢેલ ભાવનાના પ્રચારક દ્વારા લખાયેલ પ્રથો પ્રગટ કરવાની મંથપ્રકાશકો, એનાં નાટકો બજાવવાની નાટયશૃદ્ધપતિઓ અને મુક્ત ચિત્રકારનાં ચિત્રો આટલું ગેલેરીઓમાં મૂકવાની એના વ્યવસ્થાપકો દિમિત કરી શકતા નથી.”

“આમ છતાં, અમે પ્રતિસ્પર્ધીઓ તરીકે તો જર્મન માંધાતાની હરોળમાં હિલા છીએ. ભલે ડો. ગોબેલ્સ, જર્મન ભાષાનું જાજરાત સાહિત્ય જ દુનિયાને મળે એની ડોગીયો

કર્તા કરે, પણ કૃતિયાં, મુક્ત જર્મન દેશત્યાગીઓની કૃતિઓ વાચે છે કારણ કે એ કૃતિઓમાં, આ દેશત્યાગીઓની, જર્મનીને ગ્યાવવાની નેહાદની આભા હોય છે, જે જર્મનભાવનાને મુક્ત કરવા માટે એના મુક્ત સાહિત્યકારોની નેહાદ મંડાઈ છે એ ભાવના પાશ્ચાત્ય મંદકૃતિનો જાણ પ્રશસ્ત્ય ને મહાન ભાગ છે. આ ભાવનાનો એક દિવસ વિવિધ યથે જ થશે.

“એના ખૂની મોખતીઓના સચવાગ છતાં મિ. હિટલર જર્મનીમાં ભમતા વિકરાળ પડછાયાને નહિ અટકાવી શકે. એ નિકરાળ પડછાયા તે જાદારવટ ખેડનારા સાહિત્યકાગના અવાજનો છે, આ અવાજ એટલો સમર્થ છે કે હિટલર એની હિરિટરિયાથી ભરેલી ચીસોથી પણ એને નહિ ડૂંચાડી શકે. કેટલીક વાર જ્યારે કુદરત એની બધનજડિત પ્રગ્નને અમે મુક્ત ને જાદારવટિયા સાહિત્યકારો શું કામોએ વિચારીએ છીએ એ કહે છે ત્યારે અમારો અવાજ એને અભિભૂત કરી મૂકે છે.

“નામશેય થવાના ભયના વિકરાળ આસમાં સપડાયેલ સરકૃતિને એની મોચનવ્યથામાંથી ગ્યાવવા માટે અમે દેશત્યાગીઓ શું કરી શકીએ? હિટલર અમાગ અંથે ઉપર પહોંતો ચાંપી એની રાખખાખ ખોડાવી શકે છે, અમારી માતમિતકત જાત કરી શકે છે, પણ એ રાવણી સામર્થ્ય ને તાકાત જતાવનાર હિટલર અમારી પાસેથી ગેટે ને હેડરલીનની વાણી નહિ લૂંટી લૂટાવી શકે. આ ઉપરાંત જર્મનીની ભીતરમાં હજી આજે લાખો લાખો માનવો વસે છે કે જેઓમાં પોતાના રાષ્ટ્રના અધોગમનની લાગણી જાગ્રત છે એ અમારી અધ્ધા અમારી પાસેથી હિટલર નહિ ખૂંચવી શકે.

“આત્મનાશના ભયથી વિહવળ બનેલી સંસ્કૃતિને ગ્યાવવાનું અમારાથી તો જ બની શકે કે જે ભાગ્યશાળીઓ શુકામીમાંથી છટકી નાહાં છે એઓ પોતાની ભાષાને પોતાની સમગ્ર શક્તિ અર્પણ કરે, માનવમતિ સામે આદરવામાં આવેલ હિટલરી માનવદ્રોહ સામે હિંમત ને સચ્ચાઈપૂર્વક ખડા ચાપ અને કસિસ્ટ જળરતા સામે નેહાદ માડે.

“પણ આટલુયે પૂરતું નથી.

“મંસ્કૃતિને શી રીતે ગ્યાવી શકાય? જ્યારે બધનમાં સપડાયેલ રાષ્ટ્રોની પ્રગ્ન સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય ને માનવમોભાની જંખના પોતામાં જીવતી રાખે ને આ જંખનાને અનુકૂળ તક મળતાં કાર્યમાં કેરવી શકે.”

(૩) મહાસભાવાદી ને બિનમહાસભાવાદી પ્રાંતિક

સરકારોનાં અંદાજપત્રોના આંકડા

નવા બંધારણનો પ્રાંતિક ભાગ જે વરસથી અમમમાં આવ્યો છે. એમાં અમુક અશે સરકારી વહીવટ પ્રગ્નસત્તાના ધોરણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. પોતાને જે જે પ્રાંતોમાં વધુમતિ મળી છે, એ પ્રાંતોની ધાગસભાઓમાં મહાસભાએ પ્રધાનમંડળો રચવાની સરકારી વહીવટ ચકાવવાની નીતિ સ્વીકારી છે. મળી શકે એટલાં નાણાંનો ઉપયોગ ગૃહમંડલનાં ખાતાંઓમાં કરવાનો મહાસભાવાદી પ્રધાનોના બારે પ્રયત્નો છતાં એમની સંસ્કારની આવક ને પ્રાંતની વસ્તીની વિપુલતા જોતાં પ્રધાનોને પોતાની આકાશી

યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં કેટલી અસાધ્ય મુશ્કેલી પડે એમ છે એનો ખ્યાલ એમના પ્રાંતિક ગવર્નેટની રૂકમે ઉપરથી આવી શકશે. સાથે સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે પળળ, અંગાળ ને સિધ જેવા પ્રાંતના ગિનમહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પણ અમુક અંશે વહીવટીતંત્રમાં મહાસભાની રચનાત્મક નીતિ અનુસરે છે.

૧૯૩૯-૪૦ નાં પ્રાંતિક સરકારી અંદાજપત્રો (૦૦૦ રૂ. માં)

પ્રાંત	વસ્તી	આવક	ખર્ચ	પુરોંત
પંજાબ	૨૩૫૦૮૮૫૩	૧૧૬૭૦૦	૧૧૯૬૦૦	-૨૯૦૦
બેંગલોર	૮૦૪૩૬૮૧	૧૮૪૩૨	૨૦૨૬૭	-૧૮૩૫
બિહાર	૩૨૩૭૧૪૩૪	૫૩૮૫૦	૫૩૭૨૫	+૧૨૫
મદ્રાસ	૪૬૭૪૦૧૦૭	૧૬૨૩૪૫	૧૬૪૦૭૨	-૧૭૭૭
મિઝો	૩૮૮૭૦૭૦	૩૮૩૨૩	૪૭૬૨૫	+૬૮૮
મુંબઈ	૧૮૧૯૦૦૦૦	૧૨૫૫૧૭	૧૨૮૩૮૩	-૨૮૪૬
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૮૪૦૮૭૬૩	૧૩૨૩૪૫	૧૩૬૬૩૮	-૪૫૯૩
મધ્ય પ્રાંતો	૧૫૫૦૭૭૨૩	૪૮૫૦૪	૪૮૩૪૮	+૨૨૬
આસામ	૮૬૨૨૨૫૧	૨૮૪૪૫	૩૦૧૮૪	-૧૭૩૯
સરગંદી પ્રાંત	૨૪૨૫૦૭૬	૧૮૩૨૮	૧૮૬૪૨	-૩૧૪
અંગાળ	૫૦૧૧૪૦૦૨	૧૩૭૮૦૦	૧૪૬૫૦૦	-૮૭૦૦
બ્રિટિશ હિંદી પ્રાંતો	૨૫૬૮૫૯૭૮૭	૮૨૧૫૦૦	૮૨૬૫૦૦	-૫૦૦૦

બ્રિટિશ હિંદની ૨૫ કરોડથી પણ વધારે વસ્તી ધરાવનાર પ્રાંતિક સરકારો માત્ર ૮૨ કરોડની આવક ઉપર રાષ્ટ્રધડતરનાં કામો, જેવાં કે જળવણી, આર્ય્ય ક્ષુધારણા, પ્રૌદ્યશિક્ષણ, સ્તાસુધાર, ખેતી ને ઉદ્યોગોનો વિકાસ વગેરે પાછળ કેટલાં ને ક્યાંથી નાણાં ખર્ચી શકે?

રામભાઈ પટેલ

(૪) ટેકરીઓમાં નંદાની પૂજા

ગઢવાલ અને કુમાઉનમાં, ખાસ કરીને ગરક્તી આસપાસના પ્રદેશોમાં, નંદાપ્રમીનો તહેવાર મોટા પ્રમાણમાં ઊજવવામાં આવે છે. ગયા વર્ષે સદ આક્રમને શુક્રવારે આ તહેવાર આચર્યો હતો. પલાડી લોકો પોતાના મુખ્ય તહેવાર તરીકે તેને ખૂબ પવિત્ર ગણે છે. શિવ અને પાર્વતીનાં સન્નનો આ દિવસ હોઈ તેની યાદગીરીમાં તે ઊજવવામાં આવે છે. શકિતનું સ્વરૂપ નંદા કુમાઉન હિમાચલમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. અને ગઢવાલ પ્રાંતમાં નંદાદેવીનું શિખર (૨૫,૬૬૦ ફૂટ) તેના પ્રતિનિધિરૂપ છે. વળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આ ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે. અહીં આ નંદાદેવી હિમાચલની પુત્રી પાર્વતી સાથે મળી જાય છે, અને તેની જ પૂજા માટેનાં ઘણાં મંદિરો ત્યાં આવી રહેલાં છે.

મદ્યાસોહીના કુમરના લોકો તથા તદ્વાડસામ્રાજીમાં આવેલ હિંડોહીના નાનેરા અને દસોંદારના ઉત્સવો ખાસ કરીને ગઢવાલી લોકોમાં ઊજવવામાં આવે છે. નંદાદેવીના સાથી ત્રિશુલ (૨૩,૪૦૬ ફૂટ)માંથી વહેતી નદીને તેઓએ નંદાકિનીનું નામ આપ્યું

છં. નંદાકિની તથા હિડોલીના જમણા કાંઠા પર મહાદેવ તળાવના નજીક ભદ્રગઢ ઉપર ફરત આવેલું છે. આ ગામે મંદિરો મોટાં પૂજારીયાનો છે. આ દેવીનાં બીજાં મંદિરો સેમિત, મિંગ અને તદ્દના ધુરામાં, તદ્દના ચાંદપુરમાં, નૌતીમાં તથા લોભામાં ગેરમાં આવેલાં છે. જોદારમાં નંદાદેવીનું માહાત્મ્ય ઘણું જ છે. જોદાર ખીણમાં ૧૧,૦૭૦ ફૂટ ઉચે માતૌગિમાં, એકાત શાંતસ્થાન—ન્યાંથી અદ્ભુત દેખાવ નજરે પડે છે—ત્યાં હિમાચલની પુત્રી અને શિખર પર વસતા મહાદેવની અર્ધાંગના દેવી નંદાનું મંદિર આવેલું છે, મખેમ્પરના બીજા અંકવાડિયામાં તેના માનમાં વાર્ષિક મેળો ભરવામાં આવે છે. ત્યારે લગભગ દશ પાડા તથા ત્રણસોથી વધારે બકરાનો ભોગ અપાય છે અને ઉચ્ચ ગણાતા પંદર ગામોનાં લગભગ બધાં કુટુંબો ત્યાં ધાજરી આપી, પૂજન કરીને આનંદ કરે છે. લાતામાં નીતિ ખીણમાં આ દેવીનું મંદિર છે ત્યાં બોટિયા લોકો તેની પૂજા કરે છે. તે ખીણમાં જ્યારે કોણેરા સખત કાટી નીકળે ત્યારે દેવીનું સાંત્વન કરવા માટે ટિબેટના લોકો ઘેટાંનો ભોગ આપે છે. નંદાદેવીનાં મંદિરો, આસ્મોરામાં, કટયુરમાં, રાસુકામાં, તથા કુમાહિનમાં દાનપુરમાં બગરમાં છે. તે કુમાહિન રાજ્યોની કુળદેવી હતી. તેના માનમાં કટયુર, બોવાલી અને રાણીખેતમાં મેળા ભરવામાં આવે છે.

તાલ્લાચાંદપુરમાં આવેલ પિતૃયુદ્ધ નૌતીથી દેવીનો વરધોડો નીકળે છે અને ત્રિચલ શિખરની તળેટીમાં આવેલ ૧૨૦૬૪ ફૂટની બિંચાઈએ આવેલ ગૈદની કુડ સુધી ડોળામાં ગય છે. ત્યાં તેના માટે એક મંદિર હોય છે, ત્યાં ખૂબ પૂજ્યભાવ તથા આનંદથી તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. દર બાર વર્ષે એક મહોત્સવ થાય છે ત્યારે પોતાના પાર્ષદ લાડુ સાથે બૈદનીકુંડથી આગળ ગરકમાં જોટલુ જઈ રાકાય તેટલે દર લોકો દેવીને લઈ ગય છે. અને ત્યાં બે શિક્ષા સ્વરૂપે તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. આ શિક્ષા અખરખથી ઝળકાટ મારતી હોઈ સૂર્યનાં કિરણોનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે. પાર્ષદનું પણ કુસોલીમાં નૌતી ખાતે મંદિર છે. ચાંદપુર પરગણામાં જન્મેલ ચાર શીંગડાવાળો દેવીને અર્પણ થયેલ ઘેટો આ સમારંભને મોખરે હોય છે. સુસાદરીના અંતે ઘેટાને મણગારી તથા દેવીને પસંદ રાખવા સારુ મોટો કાથળો તેના પર મૂકીને દેવી પાસે જવાને તેને છૂટો મૂકવામાં આવે છે. ઘેટો કદિ પાછો આવતો નથી. પર્વત પર કોઈને રસોઈ કરવા દેવાની, ઘાસ કાપવા દેવાની, લાકડાં કાપવાની કે મોટેથી ગાવાની મનાઈ છે કેમકે આ બધાં કારણોથી અરુદનો મોટો જરૂર પડવાનો અથવા તો કંઈક આકત બિતરી આવવાનો સંભવ છે.

નંદાનું બીજું લોકપ્રિય નામ ‘ઉકારાયણ’ છે. નૌતિ અને બીજાં સ્થળોએ તે આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે શિખર પર પત્થરના ઢગલા સિવાય તેના માટે કંઈ મંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં નથી. નૌતીમાં તેના રીતસરના પૂજારીઓ છે.

ગદવાલ તથા કુમાહિનમાં નંદાજી સરખી જ રીતે લોકપ્રિય છે અને આસ્મોરામાં મહાન મેળાનો ઉત્સવ થાય છે. શક્તિનાં ત્રિવિધ સ્વરૂપોમાં—ભગવતી, માયા, મહામાયા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેના માનમાં કુમ્મુગ, વાતી, લાસી, માતે અને ચિયોકમાં ઉત્સવો બિજવવામાં આવે છે. ત્યાં નાના તથા મોટા પાડાઓનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આસ્મોરામાં નાના પાડાનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે અને ત્યાં ચંદરાનીના પ્રતિનિધિ પોતાની તરવારથી પહેલો ધા કરે છે અને પછી બીજાઓ પ્રાણીને મારી નાખે છે. કેટલાંક ગામોમાં આ કુ પ્રથાનો ઉત્સવ બિજવવામાં આવે છે. પશુને બાગલે દિવસે

દાળબાન ખવરાવવામાં આવે છે અને બોગ ધરાવવાના દિવસે તેને મીઠાઈ ખવરાવવામાં આવે છે. તેના ગળામાં હાગ પહેરાવવામાં આવે છે તથા તેની પૂજા કરાય છે. પછી ગામનો મુખી તેના ગળામાં તરવાગ અથવા ખુર્કી ખોસે છે અને પશુને છૂટું મૂકી દેવાય છે. બધા માણસો તેની પાછળ પડે છે અને તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેના પર પતથરો ફેંકે છે તથા છરીના ધા મારે છે. જે ગામડાંઓમાં ‘મદિય-મદિની’ નું પૂજન કરાય છે ત્યાં ખાસ કરીને આ ગિલાન ચાલુ છે.

એક રસમય દંતકથામાં જણાવ્યા મુજબ આઝ્મોરામાં રાજા કલ્યાણચંદ્ર નંદાદેવીની સ્થાપના કરી ત્યારથી તેની પૂજા ચાલુ હતી પણ જ્યારે બ્રિટિશ લોકોએ ૧૮૧૫ માં કુમાઉનનો કબજો લીધો, ત્યારે મંદિરનાં મહેસૂલમુક્ત ગામડાંઓને કુમાઉનના પહેલા કમિશનર મી ટ્રેફેલે જુદા પાડી નાખ્યાં. ૧૮૧૮ માં જ્યારે તે જોહારની બોલિયા ખીણ પાસે યર્ધને જતા હતા ત્યારે નંદકોટ—જ્યાં નંદાદેવીનો દરગાહ ભરાવાનું મનાય છે—પાસે યર્ધને જતા ગરફના જળહણિત પ્રકાશથી તે આંધળો થઇ ગયો. લોકોએ તેને કહ્યું કે જ્યાં સુધી દેવીની પૂજા ચાલુ નહિ થાય ત્યાં સુધી ગરફને અંગે આવેલ કામચલાઉ અધાપો રહેવાનો. તેમ કરવાનું તેણે વચન આપતાં તેની આંખો ઊઘડી અને સારી થઈ ગઈ.

ત્રિપૂલ શિખરની તળેટીમાં નંદાજીની દિવસે દરવરો દેવી યાત્રાએ જાય છે. ત્યાર બાદ તેને કુરુથી તેના પિતાને ઘેર દેઓરરામાં છ માસ માટે લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં બધાનના લોકો તેની પૂજા કરે છે. જનનુઆરીમાં ઉત્તરાયણના દિવસે કુરુમાં આવેલ શ્વસુરગૃહે દેવી પાછા આવે છે. *

હિંદનાં ખનીજ પેદાશ

૧૯૧૯-૨૩ ના પાંચ વર્ષની સરેરાશ પેદાશ ૨૫,૧૯૪,૧૨૩ પૌંડની હતી. ત્યાર પછીના વર્ષમાં ૧૯૨૪ માં ૩,૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો વધારો થયો. પરંતુ આ વધારો અંશતઃ રૂપિયાની સરેરાશ વધેલી કીંમતને આભારી હતો ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૮ સુધી સતત ઘટાડો થતો ચાલ્યો. તે વર્ષમાં ૨૧,૮૮૮,૫૨૮ પૌંડની પેદાશ હતી. ૧૯૨૯ માં આ ઘટાડો અટકી ગયો. તે વર્ષમાં ૧૯૨૮ કરતાં ૨ ટકા વધારો થઈ ઉત્પન્ન ૨૨,૩૦૮,૬૮૬ પૌંડનું થયું. ૧૯૩૦માં ઘટાડો ફરીથી થયો અને ૧૯૩૨માં વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૧૫,૬૧,૩૨૬ પૌંડનું થયું. ૧૯૩૩માં ફરીથી સુધારો થતાં ઉત્પન્ન લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડનું વધીને ૧૬,૫૯૯,૮૩૭ પૌંડનું થયું. આ સુધારો ૧૯૩૪માં ચાલુ રહ્યો. ત્યારે કુલ કીંમતમાં ૧,૦૬૮,૫૫૦ પૌંડનો વધારો થઈને ૧૭,૬૬૮,૩૮૭ પૌંડની થઈ. અને ૧૯૩૫માં ૧૯,૩૪૬,૮૮૦ પૌંડની થઈ. ૧૯૩૬માં ૭૬,૪૩૧ પાંડનો નાનો સરખો વધારો થઈને ૧૯, ૨૭૪, ૩૪૧ પૌંડનું ઉત્પન્ન થયું. ૧૯૩૭માં હિંદ અને જર્મીમાં થઈને ૫,૯૪૪,૨૩૬ પૌંડનો વધારો થઈ કુલ આંકડો ૨૫,૨૧૮,૫૭૭ પૌંડનો થયો. હિંદના બધા ખનીજોની ઉત્પન્નની કુલ કીંમતમાં હિંદમાં ૩૪.૭ ટકા અથવા ૪,૧૦૪,૮૦૨ પૌંડનો વધારો થયો અને જર્મીમાં ૧,૮૩૯,૪૩૪ પૌંડ અથવા ૨૪.૯ ટકાનો વધારો થયો હતો.

કેવલસો તથા પેટ્રોલિયમ આ યાદીમાં પડેલાં આવે છે. કાચી મેંગેનીઝ ધાતુએ ખીજું અને સોનાએ ત્રીજું સ્થાન લીધું છે. (એ. એમ. હેરન)

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

[શિખરિણી]

વિપત્તિ વાહાલી^૧, સુચિર^૨ રહી જે મો-સહર^૩ વસી
નકારી, નિબ્રાંછી નવ ગઈ નમેરી થઈ ખસી,
બીજાંઓની પેરે, સમયની મહીં સખત મુજને-
નિહાળ્યું મેં જ્યાં જ્યાં તહીં તહીં બધે જોઈ તુજને ! ૧

શુભોવાળી મોંઘા, મદ વગરની, ગૌરવવતી,
કૃપા જેની કોને અમુલ્લ કદાપિ નહિ થતી,
અમો જેવા કેરી ઉપર અહીં થાતા અણુછતા^૪
ભુલાશે ના તારાં અમર વરદાનો વરમતાં ! ૨

નિહાળીને મારું જીવન કપરું કંટક ભર્યું
સખા જેવો લેખી મુજ ઉપર જેણે રિખત કર્યું !
પ્રદેશે આશાના મુજ સહ તું લાગી ભટકવા-
નહીં મૈત્રી છોડી મન કદી ક્યું તેં છટકવા. ૩

રહ્યું જ્યારે કોઈ મુજ નહિ, રહી તે સમય તું
થયો તારામાં હું લીન, થઈ ગઈ મૂળમય તું !
દિને, વ્યાપારમાં, અગર રજનીમાં, સ્વપનમાં,
રહેતો હું મેશા બસ બસ હું તારા મનનમાં ! ૪

મહાદેવો જેવી, તનની ઉજળા, કેરળસમા,
સમારાધી લાંબા સમયથી તને મેં, સુરરમા,
સખાઓની મધ્યે નહિ નહિ વિસાચોં વિસરતાં
લીધાં છે સ્વીકારી મુનિશિત ઉપાલંબ, હસતાં ! ૫

જનો શાણા જેઓ જગમહીં તને આ અવગણે,
બહુ દાઝે, દોઝે, ભટકી ભટકીને ભરરણે,
નહીં તેઓને છે અવગત તહારી વિપુલતા,
અશાંતિઓ કેરા અગણિત નિનાદે નિવસતા. ૬

પ્રકોપે રાગના, રિપુજનભયે, તરકરડરે
ફસાયેલા જેવા ફિકરની બળરેા મહીં ફરે;
નિશીથે જેઓની પિતત, વસમી સેજ ઉપરે
મીઠી નિદ્રા આંખો મૂઢ કરવતી બંધ ન કરે. ૭

૧૫૫

જતી ખૂટી એવી અનુભવહિણા અન્યથ થકી
સમૃદ્ધિએ ભારે નથી નથી જ હા ! એઈતી નકી;
મળે છે જે માત્ર કમણ કરવાથી કુપથમાં,
શુભાવી વ્યક્તિત્વ, પ્રહસન સહીને સુવસમા ! ૮

અકલ્યાણો માંહે, અધિ પરમ કલ્યાણમુરતિ,
સુસંસ્કારો વાળી, અયશરહિતા ને યજ્ઞવતી,
ઉગારી લેનારી નિઘૃણુ અવલે ચેથી અમને,
વહેનારી જતરી વિવમ મુજ આ જીવનવને, ૯

ગયો જ્યારે નાખી તન પર તહારો હું સહરો
સલામાં, લેવાને શુભ સકુનનો^૧ શુભ ગજરા,
પડ્યો ત્યારે કોઈ સુહૃદ્ગજન કેરી ન નજરે,
ક્યો પાછો મારા ગૃહ તરફ, ગધર્વનગરે^૨ ! ૧૦

વહી ઓળે તારો ગરહન પરે હું બહુ ક્યો
લઈ રહતા લાંબા, ભુજ તરસ ને તાપથી ભયો;
કયો મેં ઉચ્ચારો, પ્રતિરવ કયો તે ગિરિનલો-
નહીં કોઈ સ્થાને તુજ કરી શક્યો વિક્રય, શુભે ? ૧૧

મહામોહી મારી તુજ કરું સદા સેવન મુખે
તને વેચી એવું નવ કદી કહું હું મુજ મુખે;
ઉછીના આપેલા તુજ શુભ હું મારા લઈ કરી,
વિના આનાકાની, સહુ તુજ અનુરા અનુસરી. ૧૨

સહું તાતા તાપો, ભુજતરસના શાપથી મરું,
તને ના રૂચે તે કદી પણ હવે હું નહિ કરું
રહે આલંબીને જીવન નિજ આખ્યાની શરતે
બધાંઓની વચ્ચે અરર ! તરછોડાય કયમ તે ? ૧૩

હઉં સ્વાર્થો હોમી સકળ મુજ તારા હૃતભુજે,^૩
દબાયેલો ઓછો નથી હું તુજ વિખ્યાત કરતો:
ગતાવ્યો તેં સાચો અતિ ગહન આદર્શ ઉજળો,
શકું વાળી તેનો, સુશુભવતી, શી પેર ગદલો ? ૧૪

ધીમા શ્વાસે, અશ્વાસન વિમલ વાક્યે વિતરતી,^૪
ધરી માથું તારા ચરણ મહીં, માથું, લગવતી !
હબાવા આ મારા હંજીય દહનારા હૃદયને
ધરી સાચી શ્રદ્ધા સહન કરતાં શીખવ મને ! ૧૫

ત્રિય ભાઈ,

અયે વર્ગે, ઉનાળાનો સમય એટલે લગભગ મે અને જુનનાં ચારેક અઠવાડિયાં મેં પુનામાં ગાળ્યાં હતાં અને ત્યાંના અનુભવો વિશે ક્ષેપ તપ્પણો હતો. આ વખતની વેકેશન મુંગઈ તથા પર્વમાં ગાળેલી અને भारी શારીરિક નબળાઈને કીધે આરામ ક્ષેવો પડેલો, તે છતાં ત્રણચાર ચીજો મારા જીવાગ્નણવામાં આવી તે વિશે ક્ષેપને અદક્ષે આ પત્ર લખું છું. મુસાફરી તથા સ્થળાંતરને કીધે જે નવા અનુભવો થાય છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને બ્રિટિશ ક્ષેષક એસ્ટેટનની એક વાત સાંભરી આવે છે. એ મરકરીમાં કહે છે કે સ્થળાંતર કરવાથી જે લાભ મળે છે તે મોટે ભાગે સામાનથી પેટીઓ ભરવામાં મળી રહે છે. કપડાં, કાગળો, પુસ્તકો વગેરેથી પેટીઓ ભરવાથી અને ગોડવવાથી જે તકલીફ પડે છે તેનાથી મુસાફરીનો આનંદ તથા ઉત્કેરાટ મળી રહે છે. સ્થળાંતર કરવાથી જે નવું જોવાનું મળે છે તેના કરતાં તો જે ચીજો દર્શનાં જોવામાં આવે છે તેનું નવી દૃષ્ટિથી, નવી આંખે, નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ ખીસવીએ તો સેંકડો ચીજો જોવામાં આવે અને એ સેંકડો ખાખતો પર નવો વિચાર ચકાવી શકાય. આ વાત ઘણું મોટે ભાગે ખરી છે, અને દરેકજણના ટેવાઈ અચેતા વાતાવરણમાં જે થોડી ખાખતો મળે લક્ષમાં આવી છે તે વિશે આજે લખું છું.

રસોડા અને ઘોડિયું

હું ગહેતો હતો તેની પાડોશમાં આપણા હિંદીને પરણેલી એક અમેરિકન સત્તારી રહે છે તેનું ઘર જોવા માટે ગયો. ઘર બહુ મોટું નહેતું પણ એવી રીતે બાંધેલું કે એક તરફ નેટલો ભાગ નકામો પડી ગહેતો નહિ. એ બાઈ જન્મ અને પાંચરણાં પોતે વેકયુમ ફ્લીનગથી સાફ કરતી. ગંધવા માટે કેરોસીનનો રટવ હતો. સામાન્ય રીતે જેને મધ્યમ વર્ગ કહીએ છીએ તેને પાંચવી રહે તેના કરતા એ ઘણો મોટો અને ખર્ચાળ હતો ચારપાંચ તપેલીઓ સાથે ચડે અને મોટી ભટ્ટી (ચોવન)ના બે ખાનાં હતાં તેથી મેં કહ્યું કે મારે તો નાનો ચૂલો અને એક નાની ભટ્ટીવાળો રટવ જોવો છે. આ અહેને કહ્યું કે એને ઘણું જ થોડો ખર્ચ આવે છે. પણ ચોક્કસ રાખેલા આંકડા વિના આપણે કોઈ ચીજ માની ન જાણીએ. ગરીબ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને રસોડાં તથા ઘોડિયાં સિવાયનું બીજું કામ કરવાની મદત્વાકાંક્ષા છે અને કેટલીક વખત તો કમાણીને માટે તેનાં કામની તેને વચ્ચેથી ને, તેથી હું વર્ગીયો સાગ સ્ટનની શોધમાં છું. મેં અનેક પ્રકારના રટવ, ફકરો તથા ભટ્ટીઓ જોયાં છે. 'રટવ' શબ્દ વાપરું છું તેનો અર્થ એવો ન કરો કે અધા ચૂલો પ્રાથમિકની માફક હવાના દગ્ગાણને કીધે ધમધમાટ જોરથી બળે છે. મોટે ભાગે રટવ વિદેશી આવે છે પણ દાક્ષિણીય રટવ પણ જગતમાં મળે છે. મારા એક મિત્ર જેમણે

ઘણાં વર્ષો અમેરિકામાં ગાળ્યાં છે તેમનું માનવું એવું છે કે સીમેન્ટનો સારો સ્ટવ બાંધી શકાય કે જેમાંથી રાંધવાની સાથે સાથે પાણીની નળીઓ ગરમ થાય એટલે નહાવા ધોવાનું પાણી મળે અને વાસણુ માળવા માટેના વાસણમાં (સિન્ક) ગરમ પાણી મળે, અને એવો ચૂથો (સ્ટવ) રૂ ૮૦ માં થઈ શકે. એ વિશે મારી ખાતરી થઈ નથી. આ અમેરિકન બહેન જ્યાં વાસણુ કાટ ન લાગે એવાં સ્ટીલ (rustless steel) નાં વાપરે છે, તેને કઠાર્થ કરાવવાની જરૂર હોતી નથી. પણ આ વાસણુ ખર્ચાળ છે. જ્યાં વાસણુને થોડો સાણુ નાંખે તો ગરમ પાણીથી સાફ કરી નાંખે છે. એ બહેન પોતે જ કપડાં ધુએ છે. કપડાં ધોવાનું મશીન વીજળીથી ચાલે છે. સાણુના પાણીમાં રાખી મૂકેલાં કપડાને ત્રણ પાંખીઆના પંખાથી પાણીમાં ખુબ વીછળી લેવામાં આવ્યા બાદ (mangling) મશીનથી જાંબુ પાણી નીચેથી લેવાય છે. મારી પાસે એક વેક્યુઅમ મશીન હતું તેવું નાનું એમની પાસે હતું તેનાથી રૂમાલો અને નાની ચીજો મશીનમાં મૂક્યા વિના ધોઈ નાંખે છે

આ ઘરમાંથી નીકળીને અમે ફરવા જતાં હતાં એટલામાં એક બાઈએ અમને બહુ પ્રમુદ્ધ થઈ પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં. એમની સ્થિતિ સાધારણ ગરીબ હતી એમ કહું તો ચાહે. એમની પત્નીને રોજ સવારસાજ જે વખત રાંધવાની તકનીકમાંથી જાની શકે તેટલું જાણી લેવા માટે એ whole meal bread, ઘુઝાવાળા લોટની પાઉરોટા એક વખત વાપરતાં એમને ત્યાં એક પ્રાઈમિસ અને એક બીજો ધાસલેટનો સ્ટવ હતો તેના પર જાંબી રસોઈ થતી. રોટલી કે પાઉં અને માખણ, શાકભાજી, ફળ, ભાત અગર ખીચડી, એટમીક્ષ અને દૂધ વગેરે ચીજો અને વિટેમીન પૂરાં પડે એવી ચીજોનો વપરાશ કરતા મારા કુટુંબમાં આવા અખતરાઓ થયા છે એટલે હું બહુ જારીકારીથી પ્રશ્નો પૂછીને જાંબી ખજર મેળવતો હતો. આવા ઘણા ઘણા અખતરાઓ થશે, પણ સાથે સાથે મને વિચાર આવ્યો કે મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો કોમ્યુનલ રસોડાં અમુક ગરતાનું એક અગર અનેક મદ્રાસીઓનું એક, એવાં થવા જોઈએ. હું નથી માનતો કે એ વધારે ખર્ચાળ થાય. પણ ગુજરાતી લોકો રસોઈની બાબતમાં ઘણા ચીકણા હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓની હોસ્ટેલ વિશે મેં મુંબઈ, પુના, વડોદરા, અમદાવાદ તથા અન્ય સ્થળોએ સાંભળ્યું છે કે અમદાવાદની ખોરાક સૂરતીઓને ન ભાવે, કાઠિયાવાડીઓને પણ જુદી જાતનો ખોરાક જોઈએ, અટલે કોસેજની હોસ્ટેલમાં ગુજરાતીઓ અનેક જુદા જુદા રસોડા રાખે છે. ન્યારે દરેક હિંદીને તરકરી નોકરી ફરજિયાત કરવાની આવશે ત્યારે આ ખોરાકની ચીંધાઈ નાખૂદ થશે.

પણ એક પ્રશ્ન સહેજે એવો પૂછાશે કે સનાતન કાળથી જે વ્યવસ્થા ચાલી આવી છે તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર શી છે? તેનો ઉત્તર એક જ હોઈ શકે કે આજનો યુગ બદલાયેલો છે. ગામડાંઓમાં હજી સુધી તેની અમર ઓછી અગર નહિ જેવી જણાઈ હશે પણ શહેરમાં અને મોટાં ગામોમાં ગરીબોને લીધે મધ્યમ વર્ગમાં પણ સ્ત્રીપુરુષો બંનેને કમાણી કરવી પડે છે અને તે ઉપરાંત સ્ત્રીઓને જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવાની તથા સામાજિક સેવા કરવાની ઈચ્છા થઈ છે અને થવી જોઈએ, તેથી જાહેર વખતે તાજી ગરમ રસોઈ કેવી રીતે કરવી અને તેમાં શું શું બનાવવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન બની ગયો છે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે હવે જે કટાય નહિ એ વાંધાતુલાં વાસણે! મળે છે, તેને

કક્ષાઈ કરાવવી પડતી નથી પણ મોઢાં છે અને જ્યારે તે ભાંગેટૂં ત્યારે તેના બ'ગારની કિંમત આવતી નથી:

આંતરજાતીય લગ્નો

સમાજના અમુક ભાગમાં જુદી જુદી ન્યાતનાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે લગ્નો થતાં જાય છે, તેવાં લગ્નોની સંખ્યા વધે છે અને હવે એવાં લગ્નોની સામે વિરોધ ઓછો થાય છે. આ બાબતમાં વાતાવરણ બદલાયું છે. પણ હું ખાસ ચર્ચા એ કરવા માગું છું કે આજથી ૨૫-૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં આપણા હિંદીઓ યુરોપ કે અમેરિકાની ડોર્સ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતા તો તેવાં લગ્નો બહુ સઘળ નીવડતા નહિ. હાલમાં આવાં લગ્નો થાય છે તે વધારે સુખી નીવડે છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે તેનું કારણ એ છે કે જૂના વખતમાં હિંદીઓ યુરોપિયન રીતે ગહેવાનો અને જાની શકે તેટલા પ્રમાણમાં યુરોપિયન સોસાયટી સાથે વ્યવહાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. વિદેશી ગેરી પ્રગ્ન ચડિયાત સંસ્કારવાળી છે એ ભાવનાને કીધે એ ગૌરાંગ પ્રગ્ન હિંદી ધણીને નીચો ગણતા. હવે આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું છે અને વિદેશી સ્ત્રી હિંદી ચર્ચને રહે છે, હિંદી પ્રગ્નમાં બળી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, યુરોપિયન સમાજમાં બળવાનો જરાય પ્રયત્ન કરતી નથી. આવી રીતે એક જર્મન ગહેનને તદ્દન હિંદી રીતે રહેતાં મે જોઈ હતી આવાં લગ્નોની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. ને થાય છે તે સારું થાય છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં અહીં બિતરતો નથી.

વ્યાયામ અને હઠયોગ

છેવટે, મારે થોડી ચર્ચા હઠયોગ એટલે આસનો, પ્રાણાયામ અને નેત્રીધાતી જેવી ક્રિયાઓ વિશે કરવી છે. મને છેક નાનપણથી વ્યાયામનો શોખ હતો અને બારેક વર્ષની વયથી કસરતશાળામાં વ્યાયામની તાલીમ લીધેલી. વૈદ્યકીય અભ્યાસ કરતાં કરતાં મને એવું લાગેલું કે ૫૦૦ ફૂટ કાદવા કે ૫૦૦ બેંકડા કરવી એ કસરતનો અભ્યાસ છે, ત્યારે પછીથી હું ઇંગ્લાંડમાં નિવડીશ વ્યાયામ શીખ્યો. તેમાં ડોર્સ પણ અંગને વધારે પડતો શ્રમ પહોંચતો નથી. એક સ્વનરમાંથી નવસો નવાણું માણ્યોને તો નિરોગી ગહેવા માટે વ્યાયામનો આશરો લેવો પડે છે. પ્રાણાયામ અને આસનો વિશે જાણવાનો મને શોખ હતો પણ આ ઉનાળામાં મારા જૂના વખતના ઓળખીતા અભ્યાસી કુવતયા-નંદના દૈવવ્યાયામમાં ગયો ત્યાની વ્યવસ્થા જોયા ઉપરાંત ત્યાંથી થોડાં પુસ્તકો લાવીને લાંચ્યાં. અમદાવાદમાં મારા ઘરની જોડાબેડ એક અભ્યાસી 'યોગસાધન આશ્રમ' ચલાવે છે. દરેક માણસે દરેક આસન શીખવાની જરૂર નથી, પણ હું ગરુ ન્પષ્ટ રીતે માનું છું કે વ્યાયામની હળવી કસરતોની સાથે સાથે અમુક આસનો અને પ્રાણાયામના કેટલાક પ્રયોગો આપણી ઊગતી પ્રગ્નને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે. આવી બાબતોમાં ગુરુગત દર્શનાં પાછળ પડી રહે છે. સુલુકત પ્રાંતની સગ્ગરે આસનો તથા પ્રાણાયામના શિક્ષણને માટે વર્ગ ખોલ્યો હતો, અને તેની દેખરેખ શ્રી. કુવતયાનંદને સોંપી હતી એવ...

શ્રી. સ્નેહાધીન

સુમન્ત મહેતા

નવી કટોકટી

કટોકટી ઉપર જ ક્ષમિસ્ટ સરમુખત્યારી નમે છે. આંતરિક વૈવિધ્યભરી કટોકટીને મૂલ્ય ગનાવવા સરમુખત્યારો આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીની એક લાંબી ભરમાળા મध्ये જાય છે. મહાયુદ્ધ પછી ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૨ સુધીનો દાયકો જાપાન ને ઈટલીમાં ક્ષમિસ્ટ સરમુખત્યારીઓએ પોતાનું આંતરિક દલીકરણ કરવામાં ગાળ્યો. એમનું દલીકરણ પૂરું થયું એ અરસામાં જર્મન લાક્ષણિકતા સાથે ત્યાં નવા જ પ્રકારની લડકરી સરમુખત્યારી અસ્તિત્વમાં આવી. આ નાતરી સરમુખત્યારીને આંતરિક દલીકરણની જરૂર નહોતી, કારણકે એણે પોતે સત્તારિયત યથા અગાઉ ધણા વખતથી જર્મન પ્રગતિ મોટા ભાગનું ક્ષમિસ્ટ ને લડકરી દબે દલીકરણ કરી લીધું હતું. જર્મન, ઈટાલિયન ને જાપાનીસ ક્ષમિસ્ટ સરમુખત્યારીએ લડકરી આક્રમણને પોતાનો રાષ્ટ્રસાધ્ય ધ્યેયમંત્ર ગનાવ્યો હતો. મહાયુદ્ધ પછી જે રાજ્યો પાસે જગતનાં સંસ્થાનો ને પરાધીન એશિયાટિક પ્રદેશોનો કબજો રહ્યો હતો એમની સામે આક્રમણની એટલે કે એમનું સ્થાન પોતે લઈને એમને સ્થાનમ્યુત કરવાની એમની કૂડી નેમ હતી. વિચ્છેદી કટોકટી વિના આ શક્ય નહોતું. આથી ૧૯૩૩ પછી આ ત્રણે દેશોની સરમુખત્યારીએ સંસ્થાનોવાળા સામ્રાજ્યવાદી દેશો સામે એકદરેળા મોરચો રચવાની નીતિનું અનુશીલન કરવા માંડ્યું. ૧૯૩૫ સુધી તો એ ત્રણે ગપ્ટો પોતપોતાના હિતવિરોધોને કારણે ભેગાં થઈ શક્યાં નહિ. પણ એમિસીનિયન યુદ્ધે એ ત્રણેને ભેગાં થવાનો મોકો આપ્યો. બ્રિટન અને ફ્રાંસની કાટકૂટીઆ યત્તિને કારણે, ને એ દેશોમાં બહુ લાગવગ ધરાવનાર ઉપસા વર્ગની ક્ષમિસ્ટ તરફી નીતિને કારણે, સામુદાયિક સલામતીના પાયા ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિની સ્થાપના ગપ્ટસંઘના તખ્ત ઉપર ન થઈ શકી. બ્રિટન અને પાછળથી ફ્રાંસની કપટી નીતિને કારણે છેલ્લાં ચાર વરસમાં ગપ્ટસંઘની વાસ્તવિકતા માત્ર નામ સિવાય બૂંસાઈ ગઈ છે. એમ્પરસેઈન વડા પ્રધાન થયા પછી રાષ્ટ્રસંઘની સ્વીકૃત ને પ્રગટ નીતિને છેલ્લે દઈને એમિસીનિયાના ઈટાલિયન કબજાને સરકારી મંજૂરી આપવામાં આવી. ક્ષમિસ્ટ સરમુખત્યારો બ્રિટિશનીતિનું મંદું ને અચોક્કસ વલણ સમજી ગયા. એમણે સ્વહિતઅધ બ્રિટિશ ટેરીટોરિઓને જામણમાં કાપીને બીજાં રાષ્ટ્રોને બ્રિટિશ મદદથી અળગાં પાડી દીધાં. અને એમના ઉપર એક યા બીજે મિશે આક્રમણપરંપરા શરૂ કરી. બ્રિટિશ ટેરીટોરિઓનો આત્મજન્ય મ્યુનિય કગર વખતે એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. બીજાં નાનાં ને નાજાનાં રાજ્યોને ભોંઝે ક્ષમિસ્ટ વરયત્તિને મંતોખી પોતે ધસારાથી જાચી જવાની યદદાનત સેવનાર બ્રિટિશ ટેરીટોરિઓનો આત્મજન્ય મ્યુનિય પછી બહુ લાંબો ટક્યો નહિ. કારણ કે મ્યુનિય પછી ક્ષમિસ્ટ આક્રમણ એ તગકે પહોંચ્યું હતું કે એમને પહે થતી ડોઈ પણ નવી કબજેગીરી ફ્રાંસ-બ્રિટનના સીધા હક્કો ઉપર અમર કર્યા વિના રહી ન શકે.

મ્યુનિય કરાર પછીની ક્ષમિસ્ટ આક્રમણ નીતિએ એ નગ્નરવરૂપે ગનાવી આપ્યું છે કે પોતાના હક્કો ઉપર બુમધ્યમાં ઈટલી તરફથી, યુરોપમાં ને સંસ્થાનોમાં જર્મની

તન્મયી ને પોસિટિવ મદાસાગન ને ચીનમાં જાપાન તરફથી સીધી તરાર પડવાની શરૂઆત થઈ કે તત્ત જ આજસુધી જે સામુદાયિક સલામતીને નામશેષ કરવાની નીતિ બ્રિટિશ સરકારના રાજપુરુષો રમી રહ્યા હતા તેમાં એમણે સતોરાત મળે દાવદર કરી નાખ્યો. સોવિયેટ રશિયાને અમગ ને અંટુલું પાડી નાખવાની કેટલીયે બેની દિગ્વિચારો પ્રવૃત્તિમય થઈ હતી તે પણ અટકી ગઈ, ને આજે સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટન ને સામ્યવાદી રશિયન સરકાર વચ્ચે લશ્કરી સંધિના કરારોની વાટાઘાટો શરૂ થઈ છે. એ વાટાઘાટો ગાંડું લંચારી રહી છે. લંચાનાતુ કારણ એ નથી કે એન્ગ્રો-સોવિયેટ સંધિ નહિ થાય. પણ એવું કારણ એ છે કે એ વાટાઘાટો માન્ય હોત તો દલિલ રાજનીતિના કુવોના વિરોધી હોવાને બેગા કરવાના એમાં પ્રયાસ છે. એ વાટાઘાટો અશક્યને શક્ય બનાવવા માગે છે. સામ્યવાદ ને સામ્રાજ્યવાદ પરસ્પર દિતસામંજસ્યની ભૂમિકા શોધે છે. દુનિયાની પરિસ્થિતિ એમને એ કરવાની ફરજ પાડે છે.

ડાન્ઝીગ : નવું તોફાનફેન્ડ

એકાગ્રશેવેલિયા. રપેન અને આલ્બેનિયા ખતમ થયા પછી યુરોપીય રાજકીય વાતાવન્યની તંગીને અતિત ગ બનાવતી નવી કટોકટી બની થઈ છે. પોલિશ ચીરો જે તળ જર્મની અને જર્મન તાજાના પુશિયા પ્રાંતને અમગ પાડી એ પટીની માફક ઉતારે બાહરીક સમુદ્રના ડાન્ઝીગ ખંદરે જવાના માર્ગ તરીકે વર્મેલ્સ સંધિએ પોતાંડને મોંખો હતો એના સંબંધમાં ને ડાન્ઝીગ શહેરને જર્મની સાથે બેગે દેવા જાગતમાં દિટકર નવી કટોકટી બની કરી છે.

યુધ્ધ પહેલાં ડાન્ઝીગ અને આજનો પોલિશ ચીરો જર્મનીને તાબે હતાં એટલે એને જર્મની સાથે ભેગવી દેવાની દિટકરની યોજના છે. પરંતુ એ આજે સંકેશપ્રધી, અને લમણાં જ બ્રિટિશ પંદેશમંત્રી હોર્ડ હોલિફેક્સે મળે કયો પ્રમાણે યુરોપીય યુધ્ધ કયો વિના, શક્ય નથી. પોતાંડ પોલિશ કોરીડર ને ડાન્ઝીગ અવધિતપણે જર્મનીને પાછા સોંપી શકે એમ નથી. કારણ કે બે એમ થાય તો થોડા જ માસમાં પોતાંડને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે નાબૂદ થવું પડે. મુદ્દતન પ્રદેશ આપીને એક ગણ્ટનો જે નામશેષ થયો એ દાંટાંત કોર્ષ પણ સ્વતંત્ર યુરોપીય રાજ્યથી ન ભૂલાય એવું છે. આથી પોતાંડ કોર્ષ પણ ભોગે ડાન્ઝીગ અને પોલિશ ચીરોને આક્રમણના ભયથી ત્રાસી જઈ જર્મનીને સોંપી ન દેવાનો નિર્ધાર બળે કયો છે. ખુદ બ્રિટને એને આક્રમણ વખતે જિનશરતી મદદ કરવાની જાહેશરી આપી છે.

આ બધું છતાં રોજરોજ ડાન્ઝીગ શહેરમાં જર્મન હુમલાની તૈયારી થઈ રહી છે. પોલિશ-જર્મન સંલદ ઉપર જર્મન લશ્કરની જમાવટ થઈ રહી છે, ડાન્ઝીગ શહેરના જર્મનો જર્મન હુમલાને આવકારવાની ભારે તૈયારીમાં મચી પડ્યા છે જર્મન પત્રોમાં બ્રિટન અને પોતાંડ ઉપર સખત હુમલાઓ કરવામાં આવે છે. અને મળે થોડા જ દિવસમાં દિટકર ડાન્ઝીગનો વિધિસરનો કબજો લેવાનો હોય એવી તૈયારી ચાલી રહી છે. ક્રાંસ, બ્રિટન અને પોતાંડમાં એ હુમલાને વિમરને ભોગે પણ આગવા માટે અસાધારણ શસ્ત્રસાગ્ર ચાલી રહ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારની જર્મન સરકારને સ્પષ્ટ ચેતવણી મળી ગઈ છે કે જો જર્મની પોતાની આક્રમણકારી નીતિને સિધ્ધ કરવા માટે એક પણ ડગલું આગળ ભરશે કે તત્ત જ સમગ્ર યુરોપમાં ભારે વિગ્રહાગ્નિ સળગી શકશે.

હિટલરની માગણીઓ

આઠમહિના એક પગલું ભરવામાં આવતાં તાત્કાલિક વિશ્વ સમગ્રી જીવાની બારે ગંભીર ને કટોકટીભરી પરિસ્થિતિ છતાં હિટલર તો કૃતનિશ્ચયી થયો જાગે છે, લંડનની પરદેશ કચેરીને હિટલર થોડા સમયમાં જે માગણીઓ લોકશાસનવાદી દેશો સમક્ષ રજૂ કરવા માગે છે એ માગણીઓનો હેવાજ મળી ગયો છે. એ હેવાજની ખચર મુજબ હિટલરની માગણીઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) ઇન્ડોગને જર્મની સાથે જોડી દેવું.

(૨) મધ્ય યુરોપ ને આઠકન પ્રદેશોમાંથી છિટન પોતાના સ્વયં રાજકીય ને આર્થિક સ્થિતિમાંથી ત્યાગ કરે ને એ પ્રદેશોને જર્મનીના એકદમ પ્રભાવક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે.

(૩) જિબ્રાલ્ટરની બ્રિટિશ દક્રમત હેઠળની સામુદ્રી રેલ્વેને સુપરત કરવામાં આવે.

(૪) હબ્સબર્ગની રેલ્વે વગેરેમાં ઇટલીની તરફેણમાં હાજરી યથાગ્રિહિતતામાં ફેરફાર થાય.

(૫) મુએન નહેરના તંત્ર ને કાબૂમાં ફેરફાર કરવો.

(૬) જર્મનીના સાંસ્થાનિક દાવાનો વિચાર કરવામાં આવે.

આ માગણીઓ પાછળ પૂરતું ધરકરી બળ જમાવવા માટે નાત્સી સરકાર નીચે પ્રમાણે યોજના કરવા માગે છે.

(૧) જુદાઈની આખર સુધીમાં જર્મનીમાં શરૂ થયેલ લશ્કરી જમાવટ-mobilisation-સંપૂર્ણ કરવું.

(૨) ક્રાંતિ-જર્મન સરહદની કિલ્લેબંધીમાં લશ્કરની ભરતી કરવી.

(૩) પૂર્વ યોરેવિયા ને સ્લોવેકિયામાં જર્મન લશ્કરની દુકડીઓ એકઠી કરવી. સ્લોવેકિયાની સરહદી કિલ્લેબંધી પૂરી કરવી.

(૪) જર્મન-પોલિશ સરહદ ઉપર બચાવ માટે લશ્કરી દુકડીઓની હરોળો જોડવી દેવી.

હવે શું ?

આ આહેવાત ને સાચો હોય તો યુધ્ધ માટે હિટલર દિલપૂર્વક તૈયારી કરી રહ્યો છે એમ ચોક્કસ જણાય છે. તો થોડા જ સમયમાં એંગ્લો-અમેરિકન વાટાઘાટો ખતમ થઈ જશે. છેલ્લા હેવાજ ઉપરથી લાગે છે કે એ વાટાઘાટો સફળ થશે. તો યુરોપમાં છિટન, ક્રાંસ, રશિયા, ટર્કી, રુમાનિયા વગેરે રાજ્યોનો જમ્મોક રાજકીય નહિ પણ હવે લશ્કરી થવાનો. અમેરિકા ને કેનેડા પણ જર્મન-જાપાનીઝ-ઈટાલિયન જમ્મોક સામે જોડવાઈ જશે-વિશ્વની સંપૂર્ણ સમજૂતી થઈ જશે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓની આ જગતવ્યાપી, જમાવટ ક્રાસિટ મળ્યોને ખાળી શકશે ? મને નથી જાગતું. તોપણ ક્રાંસ, છિટન અને રશિયાનું જૂથ ને પ્રામાણિકપણે રચાયું હશે તો તત્કાળ તો ક્રાસિટ સરમુખત્યારોની દોગને અટકાવી દે એવો પૂરો સંભવ છે. છતાં સરમુખત્યારી માનસ અસમધારણ-abnormal-માનસ હોવાથી એ વાસ્તવિકતાનો ને એનાં જોખમો ને ખતરનાકીનો કેટલે સુધી વિચાર કરશે ને પોતાની નેમને ક્યાં સુધી ખાળી ગળશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ગ્રિહિતમાં આશાજનક ચિન્હ યુધ્ધવિરોધી રાજ્યો હવે જે રીતે સફળતાં થઈને એકત્ર થવા માંગ્યાં છે, તે છે. એ હકીકત જ આશાજનક છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[x મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી આતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૩-૬
xરોબલજીની વાતો	૦-૬-૭
અયોરિદ્ધાનુ સ્વામી પુત્ર	૦-૪-૦
xમલતકકગાસાંચક	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૫-૦
કાન્તિકારી લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજાબાજી (નથી)	
છાંદોલીનો સુકિતયજ્ઞ	૦-૬-૦
ગરીબનીહાથ	૦-૩-૦
દારુનિધેય અને-સ્વરાજ	૦-૪-૦
ભારતોલીની કિલ્લરત	૦-૨-૬
ગાંધીકૃત આલ્બમ	૦-૮-૦
ભારતનાની વીરાનનાઓ	૦-૨-૦
જુદાઈ હિંદ	૦-૩-૦
મુકુંદ કમળ	૦-૩-૦
રેષિયાનુ આંક	૦-૫-૦
કાન્તિને માર્ગ	૦-૫-૦
xટોને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
xમારી કહાણી	૦-૮-૦
xચખતરો	૦-૧૦-૦
કેયા ભગતની કહાણી વાળી	
અને ગરીબોનાં ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિરમાઈ	૦-૮-૦
xકળભુષ	૦-૩-૦
xપૂટેલા તાર	૦-૮-૦
તારકથમાં પ્રવેશની કન્યાને	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્ચો	૦-૧૦-૦
નૂતન રમિયામા ટોકિયુ	૦-૮-૦
xશ્રીન ભપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
બોલ્સોવિઝમ અને બીજા વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ કે પ્રપચ	૦-૮-૦
xદેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
મહાત્મા સદેશ	૦-૧૨-૦
કાગવા	૦-૩-૦
આપણા આહાર	૦-૬-૦
શ્રી-પુરુષ-મર્ચાંદ	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આજી	૦-૮-૦
xશ્રીમદ્ રામચંદ્ર જીવનકથા	૧-૪-૦

અમારૂં અમારી પ્રકાશન

બોન ગંધર કૃત

મહાન ગ્રંથ Inside Europe

યુરોપની ભીતરમાં

મુમરાતીમાં તૈયાર થાય છે.

દાહરોય ગ્રન્થાવલિ

xયેમનો કબ (ગ્રીજ આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
xશ્રી અને પુરુષ (બીજા આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
xકથાવલિ ભા ૧	૧-૪-૦
xનવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
xનવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
xનવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
xદક્ષિણરિવર્તન	૧-૪-૦
xકથાવલિ ભા ૨	૧-૪-૦
લક્ષભુષ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

xધરેન્દ્રાદિરે	૨-૦-૦
xચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાકાઓ	૨-૮-૦

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

બેઠકાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૧	૧-૪-૦
બેઠકાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૨	૧-૪-૦
xન્યાતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
xદિરેન્દ્રની વાતો ભા ૨	૧-૪-૦
xગીતામન્યન	૧-૪-૦
xસત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લક્ષપ્રપચ	૩-૮-૦
રોપના કાળે	૨-૦-૦
રેવેરિફાર ભા. ૨	૧-૪-૦

મકીણું પ્રકાશનો

xદિરેન્દ્રની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
રેવેરિફાર ભા. ૧	૧-૮-૦
સુબન અને બીજા વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી અશ્વિમહોત્સવાક	૧-૪-૦
કથે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ગ્રીજા આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
પુત્ર અને મહાવીર (..)	૦-૬-૦
xધરમચ્યુ વેફક	૨-૦-૦
xદિનચર્ચા	૧-૮-૦
xસાબરમતી	૧-૪-૦
xરંગિયાનું ધડતર	૨-૦-૦
ખૂબમરોનો કુપાય	૨-૦-૦
રાહીદેનો સદેશ	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર જીવનકથા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૨-૮-૦
ચ પારવચના ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અન તા	૦-૮-૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોચ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	૬૪૮૬

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એકલે પ્રગતિ

આકર્ષક નોટ સાથે નેમાં
યુરોપીય માંધાતાઓના ફુલભ
મિત્રો મારી પેઠે આપવામાં
આવશે. યોગસ્થમાં બહાર
બહાર પડશે. મોંઘી રાખશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે

રશિયા
જુ

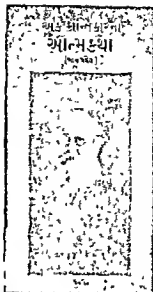
રશિયન રાજકાન્તિનો ઇતિહાસ

આર્ટિષ્ટ ઉપર

ખાલીસ ચિત્રો સાથે

કિંમત માત્ર બે રૂપિયા

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : આર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

નૂતન કાન્તિકારી

પ્રેરક સાહિત્ય

એક કાન્તિકારીની આત્મકથા

ભા. ૧-૨

૨-૮-૦

ભૂખમરાનો ઉપાય (કોપોટકિન)

૨-૦-૦

કાન્તિ

()

૦-૬-૦

રશિયાનું ઘડતર (મજલમાઈ મહેતા)

૨-૦-૦

કાન્તિકારી લગ્ન (ગણછોડા મિસ્ત્રી)

૦-૩-૦

નૂતન રશિયામાં ડાકિયું (ભાગવત)

૦-૮-૦

બોલ્શેવિક્કમ અને બીજી વાતો

(રાજગોપાલાચારી)

૦-૬-૦

સામ્યવાદ અને સર્વોદય (નરહરિભાઈ)

૦-૬-૦

ગરીબાઈનો શુનો (હિન્દી નવોળ)

૦-૩-૦

મંદલીનો મુક્તિયજ્ઞ (નરસિંહભાઈ પટેલ)

૦-૬-૦

અમેરિકાનું રૂપા. સુદ્ધ (જીવનકાવ્ય દીવાન)

૦-૪-૦

શાહીનો સંદેશ (ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક)

૧-૦-૦

નવવિચાર, નવઆદર્શ, નવભાવના, નવપ્રેરણા પાતાં ——— * ૬૦ પુસ્તકો

વાર્તા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય; સાહસ, શૌર્ય અને શેખાંચ; આહ્વાન, પ્રેરણા અને જ્ઞાનના પિયુષ પાઈ ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં અનોખું સ્થાન

પ્રાપ્ત કરનાર:—નવયુગ પુસ્તક ભંડાર ની

નવયુગ ગ્રંથમાળા અને લીલાવતી ગ્રંથમાળા

સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂકી છે.

[દરેક ગ્રંથમાળામાં વર્ષ દહારે એક હજાર પાનાંનું સાહિત્ય આપવામાં આવે છે.]

સ્વદેશ	વાર્ષિક લવાજમ :	વિદેશ
રૂપિયા ત્રણ	: કાચું પૃઠું :	શિલીંગ સાત
રૂપિયા ચાર	: પાકું પૃઠું :	શિલીંગ આઠ

: છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ષનાં પુસ્તકો :

નવયુગ ગ્રંથમાળા			લીલાવતી ગ્રંથમાળા		
આમવિચારણા :	૦-૬-૦	૦-૮-૦	ભરખાંગના	૧-૦-૦	૧-૪-૦
જીવનચક્ર	૧-૦-૦	૧-૪-૦	હાસ્યછાંટણાં	૧-૪-૦	૧-૮-૦
વિભાગકલા	૧-૪-૦	૧-૮-૦	વિરાટનો ઝબ્બો	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
સત્ર : ધર્મ કે દરાર ?	૧-૪-૦	૧-૮-૦	ઝાઝનાં પાણી	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
દગમી	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦	ત્રિયતમા	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦

: ચાલુ વર્ષ ૭ મું

પાંખડીઓ	૧-૪-૦	૧-૮-૦	તાત્યારાવનું તાવીજ	૧-૪-૦	૧-૮-૦
રામચરિત્ર	૧-૪-૦	૧-૮-૦	કોણ ગુન્હેગાર	[પ્રગટ થાય છે]	
સંહાર	[તૈયાર થાય છે]		નંદિતા	[તૈયાર થાય છે]	
જવાહરની હૃદયજ્વાળા	,,				

વધુ વિગત માટે સૂચિપત્ર મંગાવો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

→ પ્રતાપ ←

એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરો : સમિક અને પ્રેરક લેખો

આત્માર્ષણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

: : ઉપરાંત : :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી છઠ્ઠકાલુ

મહારાજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

—: લવાજમ :—

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પરદેશ.. શિલિંગ ૧૫

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખો:--મેનેજર પ્રતાપ : કણુપીઠ : સૂરત

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાનું નવું પુસ્તક

વર્ષ ૭ મું

પુસ્તક ૪-૫-૬-૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા

લેખક

પ્ર. ગોવર્ધનભાઈ ડા. પટેલ બી એ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને ૫ ગાંધીજીની તેમના વિશેની સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિથી ઓળખે છે. અને ત્યારથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ એમના વિશેનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારથી ગૂજરાત શ્રીમદ્જીના જીવનમાં અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રસ લેતું થયું છે એમ કદી રાકાય આ ગ્રન્થની વિશેષતા એ છે કે એ. ચોવીસે કલાક શ્રીમદ્જીની કૃતિઓમાં તન્મય રહેતા, એમની કૃતિઓ અને ઉપદેશોનું-એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન, મનન ને ચિંતન કરતા એકનમ્ર ભક્તહૃદયનીકૃતિ છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૪૦

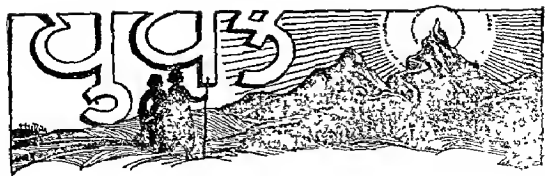
ત્રણ મુદ્ર ચિત્રો

કિંમત

કાચું પૂઠું રૂ. ૧-૪-૦

પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ

છેલ્લાં સાત વર્ષથી મહાગુજરાતમાં
ઘેર ઘેર વંચાતું માસિક પત્ર

- ☆ નવસર્જનની ઘાષણ કરતી ક્રાંતિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક-
યુવતીને પ્રેરણા, અને ત્રાસાહન આપશે.
- ☆ એના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના, પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ☆ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપુર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનનો
અને જીવનચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણાવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ☆ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને, જીવન-
બોધ, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ☆ ઉછળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હાથેશાં પીરસાય છે.

હાથા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂઠા ઉપરનું
બેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો—

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

ગુજરાતભરની સસ્તામાં મસ્તી, ઐથી બહોળો ફેલાવો પામેલી
અને ઉત્ક્રાંતિના વિચારો ફેલાવતી

અંજલિ ગ્રંથ માળા

- ૧. જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે.
- ૨. જેનો હેતુ વલ્લભનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે.
- ૩. જેનો હેતુ શ્રિષ્ઠ, સુદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત સસ્તા મૂલ્યે આપવાનો છે.

આ ગ્રંથમાળાના તમે ગ્રાહક છો? એનું એકેય પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની યોગના વિશે કશું જાણો છો? તેની પ્રગતિથી અને લોકપ્રિયતાથી તમે વાકેફગાર છો?

આ ગ્રંથમાળા:—

૬૨ વર્ગો ગારમો પાનાનાં પુસ્તકો—નવવ્રક્ષા, નાટક, વાર્તા, પ્રવાસવર્ણન, ઇત્યન્નયન્નિ, પત્રો પ્રત્યાદિનાં રૂપમાં ઘેર બેઠાં તીચેના જવાબમે પહોચાડે છે:

દેશમાં	પ્રસિદ્ધિમાં	પરદેશમાં
કાચું પૂઠું : રૂપિયા ત્રણ	રૂપિયા સાગ ત્રણ, ગિલ્ડિંગ છ :	રૂ. ૪-૦-૦
પાકું પૂઠું : „ ચાર	રૂપિયા સાગ ચાર, આદ :	રૂ. ૫-૮-૦
વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે અને શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થઇ શકાય છે.		
ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા : અમદાવાદ		
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ :	બાલાજીરોડ :	ડાન્સો હોલ :
મુંબઈ	સૂરત	કરાંચી
		રાણપુર

શ્રી. શરદાખાનુ કૃત

સુવાસચંદ્ર

[નવલકથા]

પાકું પૂઠું : કિંમત રૂ. અઢી

*

રાજવી કવિ કલાપી કૃત

એ નવા જ કાવ્યસંગ્રહો

સંપાદક : શ્રી નવલરામ જ. ત્રિવેદી

ગ્રામમાતા

અને ખીજાં કાવ્યો

બેરંગી સુંદર પૂઠું : સચિત્ર

૦-૧૩-૦

હૃદય ત્રિપુટી

અને ખીજાં કાવ્યો

(ઓન. ક. મા. મુનશીના પુરોવચન સાથે)

પાકું પૂઠું : સુંદર રંગીન ચિત્રો

૧-૧૨-૦

મૌલિક ઐતિહાસિક નવલકથા

તક્ષશિલાની રાજમાતા

સાહાયણ રૂપિયા

અગ્રાધ્ય ગ્રંથની થોડી જ નકલો
મળી આવી છે.

સાગર કૃત

દિવાને સાગર

દફતર-ખીજું

ડેમી સાઈઝ : બે રૂપિયા

*

અદ્ભુત અને રોમાંચક

સાક્ષીભૂત-સાચો ઇતિહાસ

નવલકથા જેવું

સંપૂર્ણ વિગતોભર્યું જીવનચરિત્ર

જંગીઝખાન

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

[શ્રી. કૃ. મો. જવેરીની પ્રસ્તાવના સાથે]

સચિત્ર : પાકું પૂઠું : બે રૂપિયા

*

કમાલ

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

એક ગરીબ વિધવાનો છોકરો : ઉદ્ધત

અને ઉછાંછળો : છેવટે રાષ્ટ્રાદારક બન્યો.

પાકું પૂઠું : કિંમત બે રૂપિયા

*

ગ્રોએરવાળી (દાગોરકૃત) ૨-૮-૦

દિનેશ (આમોદ્ધારક નવલકથા) ૨-૦-૦

રશ્મિ (સામાજિક નવલકથા) ૨-૮-૦

નાગમતી (સોરઠી પ્રેમકથા) ૧-૦-૦

શરતચંદ્ર (ખજવાનું છાયાચિત્ર) ૨-૮-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : પીરમથા રોડ : અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઇતિહાસ

ટૂંકી વાર્તા

નવલકથા

સાહ્યકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

જીવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

૫૪૬ ગ્રંથાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૦ એક કાન્તિકારની આત્મકથા

ભા. ૧-૦ (પીટર કોપોલકિન) ૨-૮-૦

૩-૪ માઝી જન્મટીપ ભા. ૧-૦ (સાવરકર)

(૮૪૫ થયાં છે)

૫ ઇશ્વરનો દીનકાર (નર્સિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦

૬ ગાતા આરોપાલય (ગેદગરિમ) ૧-૮-૦

૭ દિરેક્ટની વાતો ભાગ ૨ (ગ. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

૮ ગીતામન્થન (કિ. પ. મગડવાળા) ૧-૪-૦

૯ સત્યમય જીવન (કિ. પ. મગડવાળા) ૦-૧૦-૦

૧૦ લગ્ન પ્રપંચ (નર્સિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦

૧૧ શોપનાં કાવ્યો (ગ. વિ. પાઠક) ૨-૦-૦

૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (ગ. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧ ૧-૪-૦

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦

રશિયાનું ઘડનાર ૨-૦-૦

ભૂખમરાનો ઉપાય ૨-૦-૦

શરીરનો સંદેશ ૧-૦-૦

સાળરમતી ૧-૪-૦

ઘરગથ્ય વૈદક ૨-૦-૦

દિનચર્ચા ૧-૮-૦

જીવનનાં દર્શ ૧-૪-૦

ચુંબન અને બીજી વાતો ૧-૪-૦

ભારતપુણ્યપ્રવાસ ૧-૦-૦

ગાંધીમણિમહોત્સવાંક ૧-૪-૦

કયે રસ્તે ? ૧-૮-૦

નવી આવૃત્તિ

મુંદર ગેટ-અપ

છતાં

ઘરાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ ૦-૮-૦

બુદ્ધ અને મહાવીર ૦-૬-૦

તમને એ નહિ સમજાય

૦-૬-૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્નપ્રપંચ

૧૪ મે ૧૯૫૧

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ ર. ખ. ૦-૫-૧

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અનોડ પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને, હરમાસ, વોર્ડન વધારે ને વધારે સદર ખનતી જાય છે. અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોણનું મઠા એટલી ચોકમાઈથી જાળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડર્સનાં હિત સોએ સો ટકા મલામત રહે છે. નાણાં પ્રકરણી સલામતી જાળવવાના મિર્જાંતને સુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોક્કિશમાં અગ્નિતીય અને અનોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬'૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં ૨૬૮'૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬'૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮'૬૬ ટકાનો વધારો.

અદ્વરતા, સહીમતામતી અને જનસમાજના વખતા જતા વિશ્વાસ માટે
આથી વધુ બીજે પુરાવો શો હોઈ શકે ?

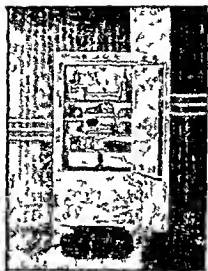
ગ્રાસચેકટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પૂના.

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

ફિજિડેઅર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સજ્જત નથી જ.

૧૯૩૮ના ન્યૂ ફિજિડેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ રેક્રિજેન્ડર્સ છે તેમાં બીનહરીફ સૌ દર્શ છે—ટી.જા.ઈ.ન.માં મોડર્ન છે અને છતાં ગમે તે ટાઈપિના થરમાં બળી જાય એટલું સરળ અને છતાં લખ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો એની વધારા પછી જ તમને ખાતરી થશે ‘ઈન્ડિયન આર્ટિસ્ટ કલુબ રીલીઝ’, ‘ફૂડ સેફ્ટી ઇન્ડીકેટર’, વધુ જાણ્યા માટે જગ્યા, વગેરેની સગવડ તેમાં સમાયેલી છે જ, અને વીજળીક ખર્ચ તો એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ એટલો જ. એ. સી કર તથી ચાલે એવા ફિજિડેઅરના ખાનાઓ (કેબિનેટ) પાંચ વરસની ગેરંટીથી મળી શકે છે સોરમ ઉપર ખાતરી પ્રત્યક્ષ એવા અમારી આપને આમહુપરકે વિનવો છે

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડાથી પણ અપાય છે : ઓછામાં ઓછા છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન
નં. ૨૨૨૪

ધી બો ઓ ઓ ગેરેજ

મિરબાપુર રોડ
અમદાવાદ

૧	જીવનમાં રૂઢિતું સ્થાન ...	રામનારાયણ વિ. પાઠક ...	૨૦૧
૨	રણરંગ (કાવ્ય) ...	પ્રમથાસ ...	૨૦૯
૩	રાજકીય નોંધો ...	'નિરીક્ષક' ...	૨૧૦
૪	સ્મરણ (કાવ્ય) ...	અમરામ ન. રાવળ ...	૨૧૬
૫	ગીતાસાર ...	દત્તાત્રેય આળકૃષ્ણ કાલેસકર ...	૨૧૭
૬	કવિવર રવીન્દ્રનાથ અને પં. જવાહરલાલ ...	કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા ...	૨૨૬
૭	શહેરનો વરસાદ (કાવ્ય) ...	સુન્દરમ ...	૨૩૦
૮	કરીમની અગિયારસ ...	ગૌતમ ભટ્ટ ...	૨૩૪
૯	ભીષ્મ-સ્મૃતિ (કાવ્ય) ...	નાગદાસ અમરજી પંડ્યા ...	૨૪૦
૧૦	પાનગોષ્ઠિ ...	અ-કવિ ...	૨૪૧
૧૧	સીતાનો સંદેશ (કાવ્ય) ...	ઉપેન્દ્ર ...	૨૪૮
૧૨	શિવાલય (વાર્તા) ...	અસમંજ મુખોપાધ્યાય ...	૨૪૯
૧૩	દીઠા મેં દોસ્તને મારા (કાવ્ય) ...	પતીત ...	૨૫૮
૧૪	રેખે રેલાં અને તેમની મહાન કૃતિ ...	કૃષ્ણપદ્મ નંત્રી ...	૨૫૯
૧૫	ગિલ્લુભાઈ સ્મૃતિપ્રસંગ (કાવ્ય) ...	'સરોદ' ...	૨૬૬
૧૬	સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગિલ્લુભાઈનાં સંસ્મરણો ...	વિક્રમનાથ ય. આવસત્થી ...	૨૬૭
૧૭	૧૯૧૪ની ગીતમમાં ...	વિજય સુ. વાસુ ...	૨૭૭
૧૮	આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ (એક વ્યાખ્યાન) ...	ચંદુલાલ ભટ્ટ ...	૨૭૬
૧૯	હારીવાળો (કાવ્ય) ...	'પુટરીક' ...	૨૮૫
૨૦	સનાતનવિદ્યાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ...	દત્તાત્રેય આળકૃષ્ણ કાલેસકર ...	૨૮૬
૨૧	લોકચર્ચા (એક પત્ર) ...	એક એન્ડ્રોડ યાને મિત્રકતદાર ...	૨૯૦
૨૨	સમ્યન્ધી (કાવ્ય) ...	મનાપરાય ...	૨૯૩
૨૩	જ્ઞાનગોચરી (૧) tramp tramp tramp for Beauty ...	ચિ. પાઠક ...	૨૯૪
	(૨) ગદિનજની નજરે ...	રામભાઈ પટેલ ...	૨૯૫
	(૩) ગણિયા યુરોપીય ક્ષત્રી અગ્રની આવી ...	'...' ...	૨૯૮
૨૪	અલિંગિત ...	રામભાઈ પટેલ ...	૩૦૧

મુખ્યની જાહેરખબરના સોલ એજન્ડ

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

આનંદભુવન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુખ્ય ૨

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રચલન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : આદિયા : અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા : આદિયા : અમદાવાદ તા. ૨૦-૮-૭૯

દૂકમાં બહાર પડશે.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળામાં

હિંદની ભીતરમાં

હમણાં જ બહાર પડેલા જોન ગ્રન્થરના INSIDE ASIAમાંથી
હિંદવિષયક લેખોનો અનુવાદ.

એક જ તાણખો

અને યુરોપભરમાં આગ લાગકશે

એક જ પગલું

અને યુરોપની સરહદો તોપાથી ત્રણત્રણી ઊઠશે
યુરોપના દેશદેશ પર લોખંડનો અગ્નિ વરસશે
યુરોપની થરતી પર લોહીની ઊજો ઊઠશે

શા માટે ?

તમે પૂછો છો, સૌ પૂછે છે ?

શા માટે ?

સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે વાંચો જોન ગ્રન્થરનું જગવિખ્યાત

➡ INSIDE EUROPE ←

જેની આજ સુધીમાં અનેક આવૃત્તિ થઈ છે
જેની લાખો નકલો દુનિયામાં પથરાઈ અમુક છે
તેનું ગુજરાતી રૂપાન્તર

• યુરોપની ભીતરમાં •

જેશીલી, વેગવાન શૈલીમાં તૈયાર થયેલું છપાય છે.

દૂક સમયમાં બહાર પડશે

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

— ધી —

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

નવું વર્ષ	કામકાજ રૂ.	અભિયમની આવક રૂ.	અર્થનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૯	૮૪'૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭'૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯'૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯'૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩'૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળો:—

એન. એમ. ફોજદારની કાં.

તાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન ઓફીસ-૨૨૨૫
 ૬૨-૭૦૨૩

ચીફ એજન્ટસ : શુભગત
કુવારા મામે, ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

∴ પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ ∴

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દિરેંદ્રની વાતો ભા. ૧	ગેમનારાયણ વિ. પાઠક	૧-૪-૦
" ભા. ૨	"	૧-૪-૦
ગીતામન્થન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય જીવન	" "	૦-૧૦-૦
ઘરગથ્થુ વૈદક	બાપાનાથ ગ. વૈદ	૨-૦-૦
દિનચર્યા	" "	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલય	" રત્નેદરસિંમ	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	"	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
ત્રેમનો હંસ	ટોલ્ડોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	" "	૧-૦-૦
નવો અવતાર ભા. ૧-૨-૩	" "	૪-૪-૦
કથાવલિ ભા. ૧-૪	" "	૨-૮-૦
દષ્ટિપરિવર્તન	" અનુ. વિજયરાય વૈદ	૧-૪-૦
ઘરે-બાહિરે	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	" "	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	ટોલ્ડોય	૦-૬-૦
રાજાજીની વાતો	ગજગોપાલાચારી	૦-૩-૦
જાતકકથાસંગ્રહ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કહાણી	પાર્વતીબાઈ આયવરે	૦-૮-૦
અખૂતરો	રમણલાલ સોની	૦-૧૦-૦
કળીજીગ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	શરદ્વત્સ	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	ત્રેમચંદ્ર	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	હિતિમોહન સેન	૦-૮-૦

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગુજરાતની-બૃહદ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
ખોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

જહાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ ભાવે આપવામાં આવશે.

☆

અથાગ મુરકેલીઓમાં કુશળ
મહારથીઓ મહાસભાનું નાવ
આગળ હંકારે જ જાય છે,
તેવી રીતે
કાર્યદક્ષ અને વ્યવહારુ ડીરેક્ટ-
રોના કરકસરવાળા વહીવટથી

☆

“સેન્ટીનલ”

દિનપતિદિન આગળ ધપે છે. દૂંક સમયમાં
“સેન્ટીનલ” ની પ્રગતિ સંગીન પાયા ઉપર
થએલ છે. દરેકને અનુકૂળ આવે એવી
ચો જ ના ઓ હોવાથી પોલિસી હોલ્ડરો
પોલિસીની પસંદગી તુરત જ કરી શકે છે.

“સેન્ટીનલની

ફેમિલી ઇન્કમ પોલિસી”

દરેક કુટુંબવાળા માણસને આશીર્વાદ સમાન છે.

વધુ વિગત માટે લખો યા મળો:—

એચ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

પ્રાંચ:—
રીડરોડ, અમદાવાદ.
એજન્ટ:—

મહેતા એન્ડ સન્સ
રેશન રોડ, ગાંધરા.

હેડ ઓફિસ:—
કોટ સુબધ.

મુખ્ય પ્રાંચ:—

માંડવી રોડ વડોદરા.
સ્પે. રીજીસ્ટ્રેટેડ—

માસ્તર કેશવલાલ ગ. દવે
પાંચકુવા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા એજન્ટો જોઈએ છીએ.

ઉનાળાના રાખત મગજને
શાંત અને ઠંડુ રાખવા
પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પાન તથા મગજને હિતકારી
સેક્રી હેર આઈલ REGD.
દંમેશાં વાપરો.

દમ દમ દુષ્પાણ બાખલો ગરદો ત્યા ખાતો
કા ફેર્યમીન (જી)
 પહેલ દીવરો આરમ કર
 યેનાર કાતિલાદ જે સીલાઈ દયાવાળા, ત્યા દર્યાજા અમલાવાદ

મળવાનાં ઠેકાણાં :

અન્તિલાલ બેસીંગલાઈની કાં. અમદાવાદ ધરમદાસ મેડિકલ સ્ટોર નવસારી
 એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુંબઈ દલીબેદ પીતાંબરદાસ વેલસાડ
 શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી અધસાં દૂરત ભારત મેડિકલ સ્ટોર ભરૂચ

પૂર્ણચંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ પો. બો. ૩૫૩૭ મુંબઈ.

એ જ લેખકનું નાનું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? કિ. ૦-૮-૦

બંડ ખોર મહાગ્રંથ, બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના મુખ્યસિદ્ધ વિચારક
શ્રી. શિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા
આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:
“લગ્નના વિષય પર આજે મુવાનોનાં
ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં
અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી,
પશ્ચિમના ‘કેટલાક’ વિચારકોએ આ
ગાળતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા
છે, અને તેની અમર આપણા દેશનાં
શ્રીપુરુષા ઉપર પણ થઈ છે. અવા અનેક
વિચારોથી નચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર
અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-
લાલએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ
તો શ્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષ-
વર્ગ ન સાબળે તો યે શ્રી તો પોતાના
કલ્યાણાર્થે માંભળે જ એવી એમની
શ્રીબલત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે.
ગુજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને
‘નરસિંહલાલ’ કરતાં શ્રીબલતિને પોતાને
માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો
મળવાનો મંલવ જોછો છે.”

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક

નરસિંહલાલ પટેલ

શ્રી. શિશોરલાલ મશરૂવાળાના

ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક

અધ્યાય સહિત

આ મહાગ્રંથ

કુલ ૪૮ અધ્યાય

અને

છ બંડમાં

લખાયો છે.

પૃષ્ઠ ૪૫૫

૭૦૦ પાનાં

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

દપાલખર્ચ ૦-૧-૦

પરદેશ માટે શિ. ૧

રજિ. દપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ચાર

કિશોર સાહિત્યનાં ઝનોખાં

પ્રકાશનો

સિદ્ધહસ્ત કિશોર સાહિત્ય લેખક

શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટની કસાયેલી કલમે ચઢેલ
મહાન ફેચ કલાકાર બુલે વર્નની સર્વોત્તમ કૃતિઓ.

૧	સાહસિકોની સૃષ્ટિ	કિં	૧-૪-૦
૨	સાગર સપ્તાહ		૦-૧૨-૦
૩	પાતાળ પ્રવેશ		૦-૧૦-૦
૪	ખજાનોની શોધમાં		૦-૧૨-૦

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ઉપલાં તેજસ્વી પ્રકાશનો હવે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયમાંથી મળશે.

કિશોર મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.
 કિશોર વેબ્ટન ઇડિયા સ્ટ્રેટ્સ એજન્સી તરફથી મંજૂર થયું છે.
 કિશોર વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

કિશોર

જીવનના અરણ્યમાં
 જીવનઘડતરની દૃષ્ટિએ
 અત્યુપમ માસિક છે.

કિશોર

વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન
 શાળામાં શીખવાતા
 વિષયો વિશે રસમય
 શૈલીમાં માહિતી આપી
 ગિદ્યકર્તા ગરજ સારે છે.

કિશોર

આજીવન ભણેલી બહેનોને
 જુદા જુદા વિષયો વિશે
 સામાન્ય જ્ઞાન આપે છે.

કિશોર

પ્રૌઢશિક્ષણ પ્રચારકાર્ય
 અંગે ઉપયોગી માસિક છે.

લેખક :
 હિંદમાં રૂ. ૪ . બર્મા તથા પરદેશના રૂ. ૬

જીવનચરિત્રો, ઇતિહાસના પ્રસંગો, માહત્વકથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો,
 વિજ્ઞાનની વાતો, જાહનના પ્રયોગો, પ્રાણીજીવનની વાતો, વ્યાયામ
 અને અભિગમતની માહિતી, મહાપુરુષોના જીવનના પ્રસંગો વગેરે આવે છે.

ચાર વર્ષ પૂરાં કરી પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.

ટેલીફોન :
૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ.
કેમ્ફર્ટ

ભારતીય બિવાહ

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
સગવડ

૨૧૫ કાલિબાદેવી રોડ મુંબઈ, ૨.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં
જપ્ત થયેલાં
નીચેનાં પુસ્તકો હવે જમ્મી દૂર થયેલી હોવાથી મળી શકે છે

ગાંધીકૃત્ય [આલ્પમ]	૦-૮-૦
કાન્તિને માર્ગે	૦-૫-૦
વીરની હાલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી પાલ્તુ : (નથી)	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાલિયા : અમદાવાદ

‘ધૂમકેતુ’ ની નવલકથાઓ

અજિતા પંરાજય

[૪૧૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ :]

સુંદર ત્રિંગી જેકેટ]

[૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ :]

સુંદર ત્રિંગી જેકેટ]

કિંમત : દરેકના અહીં રૂપિયા

ગૂજર પ્રાચીન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

ખે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આહક થનારને બધાં પુસ્તકો
ચોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ. બુક

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુગાંઠ

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ
ખહાર પહેલાં પુસ્તકો
ઘ રે—ખા હિ રે

“સભવ છે કે મગોરની બધી કૃતિઓમાં
આ ચટ્ટી લખ્ય એમ છે. ગવ્યના મોતી તો
આ નવન્યાસા મેમલે છૂટે હાથે વેચાં છે...”

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨-૦-૦

૩૭૨ પાનાં આહકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ અને ખે બહેનો

“આવા ભાષાન્તરો મરેખર આપણા સાહિ-
ત્યને સમૃદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ માત્ર
શુભચિંતા વાઙમય વાચનાર વર્ગની રચિતતા
કેળવે છે, તેની દૃષ્ટિ વિગાળ કરે છે, અને ચિત્તને
વધાર દ્રવીભવ કરે છે.”

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨-૦-૦

૨૦૦ પાનાં આહકોને ૦-૧૫-૦

નો કા હૂ ખી

‘નોમહૂખી’ નવવક્યા એક રીતે એક જ મુખ્ય
મોટા અને વિવક્ષણ બનાવની નવવક્યા કહી
શકાય. અને જ બનાવ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ
અને છે, પછી તો એ બનાવની દુરમીની અસરો
અને એ બનાવની વિપત્તિભાષી સુકા વધાના
વાર્તાના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયત્નો જ આવે તેમ
ની ગમ્યા.

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨-૮-૦

૧૧૪ પાનાં આહકોને ૧-૧૪-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

અનુગાંઠ

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
ખહાર પહેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ] ૧-૪-૦

૨ સ્ત્રી અને પુરુષ [ત્રીજી આવૃત્તિ] ૧-૦-૦

૩ કથાવલિ ભા. ૧ ૧-૪-૦

૪ નવો અવતાર ભા. ૧ ૨-૪-૦

૫ “,” ભા. ૨ ૨-૦-૦

૬ “,” ભા. ૩ ૧-૦-૦

૭ દૃષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વૈદ્ય) ૧-૪-૦

૮ કથાવલિ ભા. ૨ ૧-૪-૦

૯ લગ્નસુખ ૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આહકોને આ ૮ ગ્રંથો મેટ હાલ
ચોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૬-૬-૦ મા
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

ગુણગરવી ગુજરાતણોનું
 સ્ત્રી તંત્રીઓના સંપાદન હેઠળ ચાલતું
 એક અને અન્યેક માસિક

ગુણસુંદરી

: તંત્રીઓ :

શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા બી. એસસી.

શ્રી. વિધુલતા દેસાઈ બી. એ.

પ્રત્યેક માને ગુણસુંદરી તમને અવનવ વાચન આપશે.

પણ શું શું ?

શ્રી વિષયોને સ્પર્શતી વિચારપૂર્ણ નોંધ, શ્રી સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને
 લગતી માહિતી, રસમય વાર્તા, તેમજ ફલવેળી

ઉપરાંત

તમાગં

જાળકે માટે

જાણવિભાગ પણ તમને

શ્રી મહાનવ આ અન્યેક માસિક દર મામે વાંચક માટે વાટ નેવડાવશે
 દરેક અગ્રેજી માસની પહેલી તારીખે પ્રકટ થાય છે
 વળી એના આહવાને વાર્ષિક ભેટ પુસ્તક પણ અપાય છે

છતાં વાર્ષિક લવાજમ

માત્ર રૂ. ૪૫૫

લુહાણા મિત્ર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : રાવપુરા: વડોદરા.

પ્રતાપ

ઐટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંરો - ગમિક અને પ્રેમક લેખો

આત્માર્પણની વાર્તાઓ : દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

ગાંધીય માહિત્યના નવનીતથી ગ્રંથકોષ

મહાશુભરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પરદેશ.. મિલિંગ રૂ. ૧૫

પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦

ખર્ચા.. રૂ. ૫-૦-૦

છૂટક નકલ ૧ આનો

લખો :— મેનેજર પ્રતાપ : કલુપીક : સૂરત

સરસ્વતી ગ્રંથમાળાનું નવું પુસ્તક

વર્ષ ૭ મું

પુસ્તક ૪-૫-૬-૭

શ્રીમદ્ ગાંધીયંદ્ર જીવનકથા

લેખક

અ. ગોવર્ધનભાઈ ડા. પટેલ બી એ.

શ્રીમદ્ ગાંધીયંદ્રને ૫ ગાંધીજીની તેમના વિશેની સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિથી ઓળખે છે. અને ત્યાંથી પૂરતી ગાંધીજીએ એમના વિશેના ઉત્તેજ કથો' ત્યાંથી નૂજરાત શ્રીમદ્ગાંધીજીનાં અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનેમાં વિશેષ રૂપ લેવું થયું છે એમ ઠેકી રાકાય આ ગ્રંથની પ્રિયતા એ છે કે એ. ચોવીએ કનાક શ્રીમદ્ગાંધીજીની કૃતિઓના તનમય પડેતા, એમની કૃતિઓ અને ઉપદેશોનું એમના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન, મનને ચિંતન કરતા એકનમ્ર ભક્તહૃદયનીકૃતિ છે.

પૂર્વમંજ્યા રૂ. ૨૪૦

મધ્ય મુંદર ચિત્રો

કિંમત

કાચું-પૂકું રૂ. ૧-૪-૦

પાકું-પૂકું રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ

➔ પ્રસ્થાનની જાહેરખબરના ભાવ ➔

		૧ પાનું	૨ પાનું	૩ પાનું
૧૨	માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬	માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩	માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧	માસ	૧૬	૧૦	૬

બાગબગીચા બનાવનારને ખુશખબર

દરેક જાતનાં ફળ ફૂલોની કલ્પના બનાવી વેચનાર

વશી કાળાભાઈ ભાણુભાઈ

ઠે: વી. ગાર્ડન

સુ. પો. ધમડાછા. સ્ટેશન અમલસાડ. (જિ. સુરત)

ફેરલોગ મંદિર

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય આપઘ અન્ને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

અધ્યાંઓને થતા દરેક દર્દને મગડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રૂઝુદુ

બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન

પામ્યાં છે. આ મોગડી કેડી પગથોથી તદ્દન મુક્ત છે અને

અધ્યાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

મોગડીના ચાતુ મેવનથી દનરો બાળકોએ આરોગ્યતાની મોડી મોજ મેળવી છે.

કિંમત ૩૫૫ એકના આર આના

વી. પી. અર્ચ જુદું

વેદ એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો : ભાવનગર

મુળકર્મી: મહેતા આયુર્વેદિક શર્માસી સી.પી. ટેન્ક ગેડ, કાઠીની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર

પ્રેમનો દંભ [ત્રીજી આવૃત્તિ]

અનુવાદક : વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

સગ્ન તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સંબંધ વિશેષ ઉદ્દામ પરિવર્તનકારી વિચારોનું પ્રતિપાદન કરતી પ્રાચ્યાત્મ સગ્નજીવનની વાર્તા.

● આ વાર્તા ત્યારે પ્રગટ થઈ ત્યારે એણે યોગ્ય જાગરો - ખગલખાટ મચાવી મૂક્યો અને દુનિયાના બુદ્ધાશુદ્ધ બાગેમાથી એ વિષયની ચર્ચા કરતો સેંકડો પત્રો એ વખતે ટોચટોચને મળેલા.

● સગ્નજીવનનું શું રહસ્ય છે અને આજનાં ઝગ્ગોમાં કેવો વિષયો પ્રેમ હોય છે અને તેને સીધે જીવન કેટલું કલ્પિત થઈ ગયું છે તેના મુંઝવિયાર આ પુસ્તકમાં આપેલો છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૮૦

પાકું પૃષ્ઠ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

આફકોને રૂ. ૦-૧૫-૦

એક જ અભિપ્રાય

ગુજરાતને જેવો રસ તેના વાચનમાં પડ્યો છે તેવો જ જો એ તેમાં ઉપરિચિત કરેલા પ્રશ્નોના વિચારમાં લેશે તો નરનારીજીવલારમાં સુધરેલી ગણાતી દુનિયામાં સર્વત્ર આજે જે અતઃગતા પ્રવર્તી રહી છે અને એનાં ચેપે આપણો દેશમાં પહોંચી શકે થવા, લાગી છે તેને ખાળનાર એક પવિત્ર બળ આપણે ત્યાં જીનું ચશે.

[ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી]

સર્વોદય

[ગાંધી વિચારસરણીને અનુસરી જીવનને સ્પર્શતા હરેક વિષયની ચર્ચા કરતું હિન્દી માસિક]

સંપાદક : કાકા કાલેલકર, દાદા ધર્માધિકારી

જેમાં નીચેના મહાત્મલાલોના લેખો પણ આવે છે:

ગાંધીજી, શ્રી રાજેન્દ્રભાણુ, કિશોરલાલ મશરૂવાલા (અધ્યક્ષ, ગાંધી સેવાસંઘ), ડૉ. પદ્માભિ સિતારામચ્યા, વિનોબાજી, જી. સી. ઝો ભારતનું કુમારઅખ્યા, સતીશચન્દ્ર, દસિગુપ્ત, ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર ચૌપ, આચાર્ય જીવદેકર, જયરામદાસ દોલતરામ, જી. રામચન્દ્રન, નિર્મલકુમાર બસુ, નરહરીલાઈ પરીખ, મગનલાઈ દેસાઈ, કવિવર મૈથિલીશરણજી અને સિયારામ શરણજી વગેરે વગેરે.

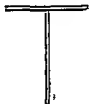
હરેક માસની પહેલી તારીખે - 'સર્વોદય' કાર્યોલય વધી-થી પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ : હિન્દમાં રૂ. ૨૫, અલ્પદેશમાં રૂ. ૧૦, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ સિલિંગ.

અગર તો ૧૯૫૦-૫૧નાં ધુલક નકલ : છ આના.

બળ - બુદ્ધિ - તેજ

વધારનાર

અંતુ

અવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે.

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવન]

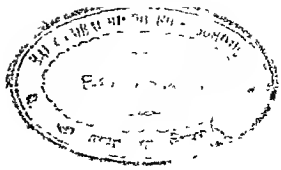
સૌથી આંગણ સાથે બીજા પાત્રક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

માધારણ નળનાભમાં અને મગજની
નળનાભમાં મંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય.

મગજનું દેહાંતુ

બોલી લાલ અથવા—રીંગીરાડ
અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્વિપ્રિયતં વ્યસેન્ પાદમ ।

પુસ્તક ૨૮

અપાડ : ૧૯૮૫

અંક ૩

જીવનમાં રૂઢિનું સ્થાન

રામનારાયણ વિ. પાઠક

રૂઢિ એ ખરી રીતે સમાજશાસ્ત્રનો વિષય છે. એ વિષયના વિશિષ્ટ અભ્યાસના કોઈ દાવાથી હું રૂઢિ ઉપર જોલના ઇચ્છતો નથી. પ્રથુ માગ સહિતના અભ્યાસને અંગે જ મને આ વિષય પર કેટલુંક કહેવા જેવું લાગ્યું છે તેથી મેં આ વિષય પસંદ કર્યો છે.

આ વિષય તરફ મારું ધ્યાન ફેરી રીતે ખેંચાયું એ પ્રસંગ હોવાથી જરા અંગત વાત કરું તો માફ કરશો. મારે ૧૯૩૦માં છ માસ જેલમાં રહેવાનું આવ્યું હતું. તે દરમિયાન મેં તિલકવ્યાખ્યા માથે વાલ્મીકિય રામાયણ સળંગ વાંચી જવાનું રાખ્યું હતું. જેલમાં અમારા વાચનના વિષયો સંજ્ઞા પીળ મિત્રો સાથે પુષ્કળ ચર્ચા થતી. હું રામાયણ વાંચતો હતો તે સંજ્ઞા એક જીવાન મિત્રે મને પ્રશ્ન કર્યો: “રામ શા કારણથી આદર્શપુરુષ ગણાય છે? તેણે કઈ રૂઢિઓ સામે યંત્ર કર્યું? તેણે શી કાન્તિ કરી?” આ પ્રશ્નની નીચે એવી માન્યતા રહેલી છે કે ખરી મહત્તા ચાલુ રૂઢિ તોડવામાં રહેલી છે. એ હું સાચું માનતો નથી. સમાજનું ખરું હિન વારંવાર રૂઢિ તોડવામાં નથી રહ્યું, જો કે લાંબે અંતરે રૂઢિઓ અદલાવવી પડે, અને કોઈ વાર અધી રૂઢિઓ એક સાથે

• સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની જયંતીસમાહરે પ્રસંગે તા. ૧૨-૩-૩૬ના મેજ આગેલું બાપણની નોંધ ઉપરથી.

બદલાવવાનું આવે. કદિને તોડવામાં જ ને મદત્તા રહેલી હોય તો પછી થોડા જ વખતમાં ગંધી રૂઢિઓ તરી રહે, અને પછીના માણસોને મદાન થવાને કશું સાધન ન રહે! કદાચ તેમને પછી ડોન ક્રિસ્ટોફની પેઠે પરાક્રમ કરવા માટે ખોટા રૂઢિરાક્ષસો ઉપભવવા પડે. એ ખ્યાલ જ અનુપપન્ન છે, અને અત્યાગ્રંથો જીવન વર્ગ ને રૂઢિ તોડવામાં જ પોતાની મદત્તા સમજે છે તે પોતે પણ ફેશન, ને રૂઢિનું છીડવામાં છીછરું સ્વરૂપ છે, તેની સત્તાથી મુક્ત નથી.

આપણે જરા ઇવનમાં રૂઢિનું પ્રયોજન બેઈએ. ધારો કે કોઈ શુદ્ધચને ધેર કોઈ અગ્નિપ્રયો માણસ આવ્યો છે તે તેને ધેર આવ્યો છે એનો અર્થ જ એ છે કે તેને તેની પાસેથી કાંઈક બેઈએ છે. તે અગ્નિપ્રયો છે, કદાચ થાકેલો છે. અગ્નિપ્રયોનો તેને સંકેત પણ છે. પેલા શુદ્ધચની તેના તરફ કેવી વૃત્તિ હશે તે તે જાણતો નથી. હવે આ જગાએ રૂઢિ એવી છે કે શુદ્ધચ આગન્ટુકને આવકાર આપે, તેને બેસવાને જગા બતાવે, તેને પાણી વગેરે તરતનો થાક બિતરે તેવું આપે, તેને આગમનકારણ પૂછે, અને તેના અપરિચયનો સંકેત એ રીતે સિધ્ધ કરે. અહીં રૂઢિ શું બને પહેલું હજી નથી? એથી બનેલી મૂંઝવણ, અને માનસિક તાણ ઓછું થતું નથી? રૂઢિ શું બનેલી પ્રવૃત્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપતી નથી? મને તો અહીં રૂઢિ, શબ્દ જોડલી જ, માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારનું સાધન બનતી જણાય છે. શબ્દના સંબંધમાં પણ અર્થબોધનું કાનું રૂઢિ જ મનાય છે. રૂઢિ ભાવનો માર્ગ કરી આપે છે, ભાવને પ્રગટ કરી આપે છે, ભાવનું સ્ફુલ્લ કરે છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના વ્યવહારમાં મૂંઝવણ અને ધર્ષણ ઓછા કરી વ્યવહારને સરસ કરી આપે છે. જેમ ભાષા જનસમાજની પ્રગતિનું અને સંસ્કારિતાનું સાધન છે, જેમ ભાષાની શોધમાં અને વિકાસમાં માણસજાતનો વિજય અને ઉત્કર્ષ રહેલો છે તેવા જ રૂઢિમાં રહેલો છે.

હું બધા પ્રકારની રૂઢિઓ વિશે બોલવા દબજતો નથી. પણ એક પ્રકાર તરફ યુગગતિઓનું ધ્યાન ખેંચવાની મને જરૂર લાગે છે માટે કહું છું. કેટલીક રૂઢિઓ કોઈ વ્યવહારને માટે હોતી નથી, વ્યક્તિ વ્યક્તિના વ્યવહારનો તેમાં પ્રશ્ન હોતો નથી; એ રૂઢિઓ સામાજિક ઇવનના ઉત્ક્રાંતિ માટેની હોય છે. આપણામાં દીવાળીએ એક બીજાને મળવાનો દિવાળ છે, હોળીએ રંગ ઉડાડવાનો, હોળી પ્રગટાવવાનો દિવાળ છે, સંક્રાંતિએ પતંગો ઉડાડવાનો દિવાળ છે. આ બધા દિવાળોને ઇવનમાં મદદરતનું સ્થાન છે. એથી સામાજિક ઇવન ઉત્ક્રાંતિમય થાય છે, વ્યક્તિને સામાજિક ઇવનનો અનુભવ થાય છે, સામાજિક એકતાની ભાવના તે અનુભવે છે, સંબંધાર્થો કરવાનો અભ્યાસ મળે છે, અનેક વ્યક્તિઓનો પરિચય થાય છે અને તે સાથે સંઘર્ષનનો પરિચય થાય છે, જે પ્રમુખ ઇવનમાં થતું જરૂરી છે. એથી મન અને કંપના વિશાળ થાય છે. માણસ ધરમાં એકલો બેસી જમે, અને મોટી પંક્તિમાં બેસી જમે, એકલો દરિયે જઈને નદાય, કે દમરો માણસો દરિયે જઈને નદાય, એમાં અનુભવનો આખો પ્રકાર ફરી જાય છે. એ અનુભવથી માનસમાં જે બદલી આવે છે, જે જોગ આવે છે, જે ઉત્સાહ આવે છે, તે વ્યક્તિગત કોઈ કાર્યથી આવતો નથી. ખાત્રામાં બરેલું પાણી અને સમુદ્રનું પાણી

તરવન એક જ છે, પણ 'યાત્રાતા પાણીનું દસ્ય અને સમુદ્રનું દમ્ય, અને બનેલી ચિત્ત ઉપર થતી અસર, બનેલા સંસ્કારો, અત્યંત ભિન્ન પ્રકારના છે. તેમ જ આ સામાજિક જીવનના પરિચયનું અને સઘર્ષનાં કાર્યોનું છે. એના વિના જીવન એટલું દિગ્દિ રહે છે, શુષ્ક રહે છે, ઢિંકડું રહે છે.

અત્યંત આ ઉત્સવોના શિવાજીની પછગાડે એક કે બીજા રૂપમાં ધર્મભાવના રહેલી હતી. ધીમે ધીમે ધર્મના આવ્ય આવ્યારો ઉપરથી આપણી શ્રદ્ધા બિડી ગઈ છે, અને તેથી આપણે એ શિવાજી પાળતા નથી. પણ એમ થયું હોય તો તે સમાજના શિવાજીને જરા જુદું ધર્મનિરપેક્ષ રૂપ આપવું જોઈએ, જેવું આપણે નવરાતરને આપેલું છે. નવરાતરની પછગાડે દેવીપૂજની ભાવના હતી. અત્યારે આપણે કોઈ એ ધર્મભાવનાથી નવરાતર જીવવતા નથી, માત્ર સ્ત્રીઓના કક્ષાત્મક સંઘર્ષ અને સઘર્ષગીતની ભાવનાથી જ એ ઉત્સવ બિજનીએ છીએ. એમ આપણે બધા ઉત્સવોનું કરવું જોઈએ. હોળીમાંથી અશ્લીલતા અને ધૂળ કાઢી નાખો પણ ગઝાલ રંગ શા માટે કાઢી નાંખવો? દાંડિયારાસ, મહાકુસ્તી એમાં શા માટે ભેળવીને આપણી જૂની ઘેરિયાની રમતોની મરદાનગીને નવું સ્વરૂપ ન આપીએ? હું તો હોળીનો ભડકો પણ રહેવો જોઈએ અને એમાં ધર્મ નહિ માનનારા એવા ભણેલા, પોતાને મુધરેલા માનનારા પણ શા માટે ભાગ ન લે તે નથી સમજી શકતો.

આ આગતમાં ગુજરાતીઓ દક્ષિણીઓ કરતાં વધારે સંઘર્ષાર્થે દૂર જતા જણાય છે. દક્ષિણી ભાઈઓએ જૂના મેળાવડાના બધાં સ્વરૂપો બળવી ગમ્યાં છે, અને તેમાં તેઓ ત્યાં અંગો, ખાસ કરીને વ્યાખ્યાનમાતાઓ ઉમેરતા જાય છે. દક્ષિણી બહાર જ્યાં જ્યાં દક્ષિણીભાઈઓ રહે છે ત્યાં ત્યાં તેમની કોઈને કોઈ સંસ્કારો હશે જ, અને જાહેર નહેવારો તે સંસ્કારોના જ તેઓ જીવવવાના. ગુજરાતીભાઈઓ જૂના તહેવારોને નવા રૂપો આપતા નથી, અને ભણેલાઓ જૂના તહેવારોના મેળવડાથી દૂર નાસતા જાય છે, અને અતડા થતા જાય છે, જો કે અસહકારની ચળવળથી તે વચ્ચે કંઈક રોકાયું છે. આમાં સૌથી ખરાબ તો, એક પ્રકારની સંઘર્ષની સૂચને કેટલાક સંસ્કારિતા ગણતા થયા છે, તે છે. મને તો તે એક પ્રકારનું કુદ્રાભિમાન(Snobbery) જ લાગે છે. બીજાઓ અમુકમાં રસ લે છે એટલા જ કારણથી પોતે તેમાં રસ ન લેવો, અને તેમાં પોતાની સંસ્કારિતા ગણવી. એ હીન પ્રકારનું અભિમાન છે. આપણામાંથી એ જવું જોઈએ. એને લીધે ગુજરાતીઓમાં સંઘર્ષાર્થે શકિત ઓછી થઈ છે અને થતી જાય છે.

આપણે વિશેષ વ્યક્તિ તરીકે તો હમેશાં કામ કરીએ છીએ, દરીએ ફરીએ છીએ, પોતપોતાના મિલન પ્રમાણે આનંદ કરીએ છીએ, પણ હોદ્દા પદની સામાજિક સ્થિતિ એ બધાની વિશેષતા છોડી દઈ, કેવળ એક સંસ્કારી સમાજની વ્યક્તિ તરીકે બધાએ સાથે ભળીને વિદરવાની પણ જરૂર છે. આપણા પરદેશી મન્યકર્તાઓ આપણાથી અતડા રહે છે, એ જોઈને આપણે પણ એમના અનુકરણથી આપણા જ જાતિભાઈઓ તરફ અતડા થઈએ તો તે એક પ્રકારનો સમાજદ્રોહ છે. એમને તો અતડા રહેવું પડે, એમને

તો માત્ર પોતાની ક્ષતિ પ્રમાણે ગાસન કચ્ચુ છે, અને અતઃ રહેવાથી જ એ શાસન-વધારે સખ્ત અને મજબૂત કરી શકાય, પણ આપણે એમ શા માટે કરીએ? અગ્રેજો પોતાની પ્રજામાં એવા નથી. તેઓ તો પોતામાં ગાદી જ જાતબાવ વાળા છે. તેમની કક્ષોમાં જોશો તો ઉપરી અને તાબેદારનો કક્ષો જ બેઠ નહિ દેખાય આપણે તેમની કક્ષોમાં અનુકરણ કર્યું, પણ તેમનો કક્ષોનો ભાવ જાવી શક્યા નહિ. આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરો પણ ત્યાના જેટલા મજબૂત હતા રહેતા નથી. આ સર્વ ગદસાચું જોઈએ. આપણુ સમાજજીવન વધારે ચેતનવાળુ અને મુક્તિવાળું થયું જોઈએ. પણ કક્ષો ખસ નથી. તેમાં પણ અમુક જ સ્થિતિવાળા બેગા થાય છે. જાહેર, તહેવારો હોવા જોઈએ જેમાં જનતા કશા પણ બેદ વિના સંઘજીવનનો આનંદ અનુભવે.

પણ ત્યારે આ રૂઢિ સામેનો આટલો બધો વિરોધ શાથી છે? જુવાન માણસો શા માટે આટલો બધો રૂઢિવિરોધનો પોકાર કરે છે? એ જરૂર સમજવા જેવું છે, અને સમાજને વિચારવા જેવું છે. આ વિરોધનું એક કારણ તો તરત સમજાય તેવું છે. જુવાન માણસોને રૂઢિનો સંકોચ ડાંગે અને તેના કાયદા ધ્યાનમાં ન આવે. માણસને પોતાની પ્રતિકૃષ્ણતા તરત ધ્યાનમાં આવે છે, કોઈ પણ વસ્તુના દરગામી કાયદા ધણે અનુભવે જ સમજાય છે એ દૃષ્ટિએ જુવાન માણસોને રૂઢિ સામે થોડો અણગમો તો હંમેશા રહેવાનો છે. કારણે સવારે દાતણ કરવાની ટેવ પાડવી પડે છે તે પણ પ્રથમ તો નથી જ ગમતું. એવો રૂઢિ સામેનો જુવાનોનો અણગમો બધા જ માનમાં હતો અને રહેવાનો. પહેલાં પણ હતો, પણ હમણા જુવાન વર્ગ વધારે બોલતો થયો એટલે એ અણગમો પરિપક્વ અનુભવની રાહ જોયા વિના અધીરો થઈ ગયો આવે છે. પણ એ સામાન્ય કાંઈ ઉપનયન વિશેષ કાંઈ પણ છે, અને સમાજે એ સમજવું જોઈએ.

મે પહેલાં ગાંધી અને રૂઢિ વચ્ચેનું સામ્ય ગતાચું. મે ક્યું કે શાહની પેઠે જ રૂઢિ ભાવનું રક્ષણ કરે છે, તેને પ્રવર્તવાનો માર્ગ કરી આપે છે, અને વ્યવહારમાં ઘર્ષણ ધરાડે છે. પણ જેમ શાહ કે સિક્કો જૂના થઈ તેવું મૂલ્ય ઘટે છે અને તેને ચત્રણમાંથી કાઢી નાખવે પડે છે, તેમ રૂઢિ પણ જો કિતરી જાય તો તેને બદલાવવી પડે. રૂઢિ કિતરી જાય છે ત્યારે તે ભાવને વહનમાર્ગ કરી આપવાને બદલે તેને રોકે છે. જેમ નાદી કોદી વહન કરવાનો રોધ કરે છે ત્યારે કોદીનું દગાણુ વધે છે ને કવચિત નસ કાઢે છે, ચકલસાવ થાય છે, પક્ષાઘાત થાય છે, કવચિત મૃત્યુ થાય છે, તેમ જ રૂઢિ ભાવનો રોધ કરતાં સમાજનો મિત્રજી ઉછરે છે, તેનો ભાવ અપમાને પડે છે. તેનો અપવ્યય થાય છે, કવચિત સમાજને તેથી પક્ષાઘાત પણ થાય. આપણે ત્યાં કક્ષની રૂઢિઓની એ દશા થઈ છે. જૂના નાતના રિવાજો, તેનાં પસંદગીનાં સકુચિત ક્ષેત્રો, અત્યાચારની હગતભાવનાને માર્ગ કરી આપતાં નથી, તેવું વહન કરતાં નથી, તેનો અવરોધ કરે છે. તેથી જુવાન વર્ગ રૂઢિ સામે જેસાદ પોકારે છે. હગતભાવ જીવનમાં એટલો વ્યાપક છે, જુવાનોને તો એટલો નિકટનો અને અનન્ય મહત્વનો લાગે છે, કે તેથી હગત-રૂઢિ સામેના વિરોધમાંથી તેઓ રૂઢિમાત્રની સામે, રૂઢિના ખ્યાતની પણ સામે થઈ જાય છે. એટલેથી ન અટકતાં નીતિની પણ સામે તેઓ થાય છે. તેમાં કંઈક અંશે આ કારણ છે. કંઈક અંશે નીતિ એટલે આચારનાં સર્વ ધોરણો કંઈક કેન્દ્રીય ભાગે છે તે છે.

પણ આ સ્થિતિનો ખરો ઉપાય રૂઢિનો નાશ નથી પણ નવી રૂઢિઓ હોવી જોઈએ એ છે. જીવન સ્ત્રીપુરુષોને પોતાનો હવનસાથી શોધવાને માટે મળવાના રૂઢિનિયત પ્રસંગો નથી. આ બાબતમાં રૂઢિ નથી, એટલે જીવન સ્ત્રીપુરુષોનાં મળાપોને અને મિત્રતાઓને, અને ખાસ કરીને જીવન પુત્રીનાં મળાપોને, —કારણકે આચાર-સંપ્રદાનો ગેરકાયદો પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે છે, અને સ્ત્રીને આ દશમાં વધારે સ્વલ્પની જરૂર છે, — અનેક આશંકાઓ ચિંતાઓ અવિશ્વાસો દહેસો થાય છે. રૂઢિ ન હોવાથી, સમાજ પણ જીવન સ્ત્રીપુરુષોના મળવાના પ્રસંગો તરફ યોગ્ય ઉદારતા કે તટસ્થતાથી જોઈ શકતો નથી, અને એવા પ્રસંગો અનેક નિન્દાને જન્મ આપે છે અને આખા વાતાવરણને ગંદા છે. જીવન સ્ત્રીપુરુષો પણ આ પ્રકારની નિન્દા તેમની પોતાની સ્વતંત્રતાની વિધાનક છે તે નહિ સમજતાં, અગત રાગદ્વેષથી તેને સ્વીકારવામાં અને વિસ્તારવામાં સરકી પડે છે. આ બાબતમાં ખરી જરૂર છે તે રૂઢિના અભાવની નથી. પણ યોગ્ય રૂઢિઓની છે, જેથી સ્ત્રી પુરુષો અને સમાજ યોગ્ય વર્તન અને મર્યાદા રાખી વર્તી શકે, પરસ્પર ઓળખી શકે, અને જેમાં જીવનોનું સંરક્ષણ તેમ જ ભાવ પ્રકટીકરણ થાય. આપણે સમાજ વખતસર આટલું નહિ કરી શકે તો પરિણામે અનવરણ જ આવશે.

રૂઢિ તરફ એક બીજી આશંકા છે, અને માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની પરિભાષામાં વાતો કરતાં શીખેલ આ જમાનાને એ આશંકા કરતાં રોકી શકાય નહિ. 'રૂઢિથી ભાવનું દમન નથી થતું ? દમન થવાથી ભાવ વધારે વિકૃત ન થઈ જાય ?' આનો સાચો જવાબ નો એ છે કે એ શાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય પુસ્તકો અને તેની તાર્કિક દીકા વાંચો, માત્ર એના શબ્દો પકડી લઈ વાતો ન કરો. હું તો આવી એટલું જ કહી શકું કે માણસમાં જેમ અનંતરૂપિ કામરૂપિ રહેલી છે તેમ જ સમાજધારણરૂપિ, સમાજસુખરૂપિ, અને સયમરૂપિ પણ રહેલી છે. જે હવનગત અનંતરૂપિ અને કામરૂપિમાં પ્રગટ થાય છે તે જ હવનગત સમાજધારણરૂપિ સમાજપ્રેમ અને સંયમરૂપિમાં પણ પ્રગટ થાય છે, અને રૂઢિનું અનુવર્તન એ કાર્મ બાહ્ય બ્રહ્મની પરાધીનતા નથી, પણ પોતામાં જ રહેલ સમાજધારણરૂપિ સમાજપ્રેમ અને સંયમરૂપિનું આચરણ છે. જેમ રસ્તાની ઘણી બાબતોએ લોકનું અને જમણી બાબતોએ આક્રમનું એ નિયમ પાળવાથી આપણી ગતિનું દમન થતું નથી, પણ ગતિને મદતમ અવકાશ અને સંરક્ષણ મળે છે તેમ જ રૂઢિમાં હવનને મદતમ અવકાશ સ્વાતંત્ર્ય અને સંરક્ષણ મળે છે, અને તે સાથે તેમાં સમાજસ્વાસ્થ્યની વૃત્તિ સંતોષાય છે. રૂઢિના પશ્ચાત્તમાં આ સમાજપ્રેમ સમાજ-આદર્શની વૃત્તિ હંમેશા દેખાય છે, અનુભાવ્ય છે. એ વૃત્તિઓ પણ આપણા જ હવનની છે એટલે એની ખાતર પાકેલા સયમમાં કોઈ અસાધારણ વિકૃત પરિણામ આવવાની જરૂર નથી.

ધણાને ટળી એમ લાગે છે કે રૂઢિની દશમાં વર્તન સ્વૈરતા ખોઈ બેસે છે અને તેથી તે નુકસાન રહેતું નથી. તેમાં વ્યક્તિત્વ દુર્બલ થાય છે. એ સાચું નથી. પહેલાં આપણે દાખલો કરી લેતાં, હું પૂછું છું, કે આપણે ઘેર કોઈ આવે તેને સન્માન આપતાં, તેની સાથે વિવેકથી વાત કરતાં, દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી ગતાવતી ? —દરેક

અકિત પોતાની કલા નથી બતાવતી? વધારે સંસ્કારી માણસ માત્ર આવકાર આપવામાં જ ખરી સંસ્કારિતા કલા માનવતા બતાવતું નથી? અર્ધાં માણસો સ્વનિયમ ગાજે છે, પણ તેથી ડોઈ બે દંપતીના સ્વનિયમો એક સરખાં નથી. ગની જતાં, એ તો ગમે જેવાં હોય છે, જેવાં એક બીજા સાથે વર્તે છે અને પોતાનું યુગવ્યવસ્થાન વડે છે, તેવું જ તે થાય છે. તેમ જ અધાતું છે.

રૂઢિની મર્યાદામાં રહેલા જીવનમાં પણ સૌંદર્ય છે. આપણને એ જોતાં આવડતું નથી. આપણા મહાન કવિ કાલિદાસે જેમ, સામાન્ય માણસને અજાત અનુભૂત અનેક જીવનપ્રસંગોમાં રહેલું સૌંદર્ય બતાવ્યું છે, તેમ રૂઢિની મર્યાદામાં રહેલું સૌંદર્ય પણ બતાવ્યું છે. રૂઢિની મર્યાદાને તે ડોઈ પણ બાવની શોધ્યા ગયું છે. મેં મારા વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં કહ્યું કે રૂઢિ વિશેનો પ્રશ્ન મારા સાહિત્યના અભ્યાસને અંગે જોવા થયો છે, અને હવે ઉપસંહાર પણ હું સાહિત્યનાં અવતરણોથી જ કરીશ.

કાલિદાસ રૂઢિના અનુવર્તનમાં સૌંદર્ય જુએ છે. તેનાં પાત્રો, પ્રેમના આવેશમાં પણ આચાર પાળે છે, આવેશમાં આચાર જૂઠાં એટલી સ્થિતિ આવે તો બીજું પાત્ર આચારની યાદ ઠેવડાવે છે. વિક્રમેશ્વરીય નારકમાં બીજા અકમાં પુરુષના અને ઉર્વશી અને એક બીજાને મળવા અત્યંત ઉત્કંઠિત છે અને રાત્ર કહે છે:

તસેન તસમયસા ઘટનાય યોગ્યમ્

‘તપેશું લોહું તપેશા લોહા સાથે ધડાવા યોગ્ય છે.’ ઉર્વશીનો મંદેશો લઈ જનારી ચિત્રલેખા રાગની વિરહાવસ્થા જોઈને રાગની દૂતી થઈ ઉર્વશીને તેડવા આવે છે એવો ગમ્મિક અને તીવ્ર લાગણીનો પ્રમંગ છે. ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા વચ્ચે જંગ સુદર રોળ થાય છે પણ ગમ્મને મળતાં જ ચિત્રલેખા કહે છે:

આચારં દાવ પઢિવજ્જા [આચાર તાવન્નત્તિપચસ્વ ।]

‘આચાર કર.’ અને ઉર્વશી ‘મહારાજને જય જય’ બોલે છે. એવી જ રીતે ઉર્વશીએ ગુપ્ત રાખેલ ઔરસ પુત્ર આયુષ રાજસભામાં આવે છે, ઉર્વશી તેને ઓચિંતો જુએ છે ત્યારે પણ ‘મહારાજને જય જય’ કહેવાનું જૂઠતી નથી. એથી પણ વધારે ઉત્કટ પ્રસંગ કુમારસંભવમાંથી લઈએ. પાર્વતી શંકરની પૂજા કરવા જાય છે ત્યારે કામદેવ શંકરને મોહિત કરવા પોતાનાં શર વાપરે છે. એ રીતે મોહિત થવામાં હીનતા અને અપમાન જાગતાં શંકર કામદેવને ત્રીજા નેત્રની જ્વાળાથી આળીને ભરમ કરે છે. પાર્વતી નિગમ થઈ તપ આદરે છે. શંકર બુદ્ધકેવે પાર્વતીની પરીક્ષા કરવા શંકરની નિન્દા કરે છે, પણ પાર્વતીની દૃઢ નિષ્ઠા જોઈ, ત્યા જ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તારા તપથી તારો વેચાણ થયો છું એમ કહીને પાર્વતીને ભેટે છે. પ્રેમનું આ અદ્ભુત રોમાન્સ છે. પણ આ પ્રેમ સિદ્ધ થયા પછી પાર્વતી અને મહેશ જાને ડોઈ સ્વચ્છન્દી રીતે પગલતાં નથી. કુલાચાર બે પ્રકારનો, કન્યાના આપ તરફથી કહેણ જાય, અથવા વરના આપ તરફથી માણું જાય. પાર્વતી મહેશને ખાનગીમાં કહેવડાવે છે:

દાતા મે મૂયતાં નાથ : પ્રમાણીક્રિયતામિતિ । ૬-૧

‘મારા પિતા તાનનું વેણ કહેવગવે તે સ્વીકાર્યો.’ પણ મહાદેવ પણ દિમાનજ નેવા પર્વતરાજને એટલું પણ કરવું પડે એમ શા માટે કરે ! તે દિમાનજનું ગૌરવ કદાચ સમર્પિઓને ઓઝાવે છે, અને માથું કરવા કહે છે.

તાનસ્મદર્થે શુદ્ધાભિચિત્તવ્યો હિમાલય : । ૬-૨

‘માન નરકથી દિમાજય આગળ ઉમાનું માથું કંપું.’ અને

એવં વાચ્ય. સ કન્યાર્યમિતિ વા નોપદિદ્યતે ।

મવત્પર્ણીતમાચારમાનન્તિ હિ સાધવઃ ॥ ૬-૩

‘કન્યાને માટે આમ કહેવું એવું તમને તો કહેવાનું હોય જ નહિ ! કાણકે તમારે જ રચેશે આચાર સાધુપુરોએ માન્ય રાખ્યો છે.’ ફરી આચારનો જ ઉલ્લેખ છે. ‘શુવંશમાં દિલીપની પત્ની સુદક્ષિણા ગર્ભાગ્રસ્થામાં નાણુક પ્રકૃતિમા પણ ઉપચારાંગરમિ કરે છે.

તયોપચારાજલિલિગ્રહસ્તયા નનન્દ પારિપ્લવનંત્રયા નૃપઃ । ૬-૧૧

‘ઉપચારની અંગરૂઠી કરતાં જેનો હાથ ટાકી જતો હતો એવી રાણીને જેઈને રાગ આનન્દ પામતો હતો.’ અને પછી એ રાણીને પુત્રપ્રસવ થતાં વધામણી કાવનાના પદિજનને

અંધ્યમાસીન્ પ્રયમેવ ભૂપતેઃ શશિપ્રભં છત્રસુમે ચ ચામરે । ૬-૧૬

‘ત્રણ જ વસ્તુઓ ભૂપતિને માટે ન અપાય એવી હતી. શશિપ્રભ છત્ર અને ગંધ આમરો’ એમ અતિગંધાકિન કરતા પણ ક્રિદિની મર્યાદામાં કાલિદાસ શોભા જુએ છે. ‘શુવંશમાંથી જ હતી એક પીળો દાખલો કૂંડ’. ‘શુવંશમાંનો અનરવિલાપનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ છે. અજને દંદુમતીના મૃત્યુ પછી જીવન એટલું અકારુ લાગ્યું કે તેને દંદુમતીની કાંઈ જ પોતાનો દેહ પણ ભરમ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ શોકાપવાદભયથી તેણે તેમ કંઈ નહિ.

પ્રમદામનુમસ્યિત શુચા નૃપતિઃ સન્નિતિ વાચ્યદર્શનાત ।

ન ચકાર શરીરમગ્નિસાત્ સદૃ વેપ્ર્યા ન તુ જીવિતાશયા ॥ ૮-૭૭

‘ગામ વિહાન છતાં પ્રમદાની પછવાડે મરણ પામ્યો એવા નિન્દાદર્શનથી તેણે પોતાનું શરીર અગ્નિસાત ન કર્યું. નહિ કે જીવિતની આશાએ !’ ગામના મુખતુ આવું વચન હોય, તો અત્યારની અશ્રદ્ધાના દૃષ્ટિગિન્દુથી ઠાઈ મસ્કરી પણ કરે કે કીક લાગ-ણીવેડા કરે છે! પણ આ વચન કાલિદાસનું છે. એટલે રાજાને જીવિત ઉપર એટલો વિગમ આવ્યો હતો એમાં શંકા નથી. ગામના શોકનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ એક સુંદરમા સુંદર ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે.

૧ મહિનાય પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

તસ્ય પ્રમથ્વ હૃદયં કિલ્લ શોકશંકુઃ.

પ્લહપ્રરોહ ઇય સૌચત્તલ્લં વિમેદ । ૮-૧૩

‘પીપળાનો છોડ જેમ અગાસીને કાઢી નાંખે તેમ, શોકશંકુએ અજના હૃદયને અત્યંત ચીરી નાખ્યું.’ છેવટે એ રાગને આ શોકથી જ અસાધ્ય રોગ થાય છે અને તે છેવટે તીર્થમાં જઈ અનશનવ્રતથી દેહત્યાગ કરે છે. એટલે રાગનો શોક સાચો હતો અને છતાં તે રૂઢિનિર્ધિત રીતે દેહત્યાગ કરતો નથી, અને ત્યાં કાલિદાસનો લોકાદર અને રૂઢિગત ભાવના સૌંદર્યનું દર્શન આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય અનુભવાય છે તેનાં અનેક કાવ્યોમાં એક તેનો રૂઢિ ભાટેનો આદર પણ છે એમ હું માનું છું.

આવી રીતે રૂઢિને મનુષ્યગતિના જીવનમાં ઘણું માર્મિક સ્થાન છે. રૂઢિઓને ગદ્યાવધી પડે, અને ત્યારે લોકરૂઢિતની દૃષ્ટિએ, લોકમાનસને સંઘર્ષણ વિના પોતાના ભાવો પ્રગટ કરવાને તક મળે એવા રૂઢિઓ કરવી જોઈએ, પણ રૂઢિમાત્ર કાઢી નાંખવી જોઈએ એ વિચારમાં મનુષ્યસ્વભાવની ગેરસમજણ રહેલી છે રૂઢિનો રૂઢિ તરીકે દ્રેષ કરવામાં કોઈ ખાસ મહત્તા રહેલી નથી અને તેથી જ સાહિત્યમાં રૂઢિભંગને ખાસ કરીને મહત્તાનું વક્તવ્ય ગણી શકાય નહિ.

કબૂલ નથી હાર, બહિં લગવાર હારી ભલે,
ભલે દુરિતનાં દલો વિજય વાવટાને પ્રહી
ભિંચે ફરફરાવતાં ઉલટતાં નરગી બલે,
અમૂમીશ ખડો સમીપ રહી ધીર ને આગ્રહી.

હિમાચલ સમાન નિશ્ચલ મને પ્રસારા બધા
હઠાવીશ, અલીત વશ પર તીક્ષ્ણ વજ્રોતણા
ખમીશ ભડ ધોધમાર, વધુ વિદ્ધ છે લક્ષ્યા
ધતું અરુણ રંગમાં રત્નચિત; ગળું હું ચોગણા
ખલિષ્ઠ અભિમાનથી, અગનરંગ ઉત્સાહથી
ધસીશ રણમાં ફરી ફરી, અલેવ શ્રદ્ધાતણી
ધરી અનુપ ઢાલ, શુભ્ર મમશેરના ધાવથી
થીરી મદછકેલ યાત્રુગણની મહાછાવણી
કરીશ મુજ માર્ગે, કાળજળ ઘોર સિંધુ મધી

નિગૂઢ ગઢમા પ્રવેશ કરી હુમ આત્રાન્યતાં
ચિરંતન ચિંહાસનો તર કરીશ ઐશ્વર્યનાં.

મહાસભિતિની બેઠક પછી

જુનની આખરે મુંબઈ ખાતે મહાસભિતિની બેઠક મળી ગઈ. ત્રિપુરીની મહાસભા વખતથી સહ કચેર મહાસભાની આંતરિક દુભામણ ને વ્યવસ્થિત અથડામણ કચકતામાં મહાસભિતિ મળી ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. સુભાષચાણુ ના મચ્છનામાં ને મુંબઈ ખાતેની બેઠકમાં મહાસભાની ગદુમતિ સામે એમણે આપેલ ઉદ્દેશતાની લેવાદમાં ખલિલુમાં. મુંબઈમાં રીતસર વિરોધ પક્ષના વિધિમરના નાયક તરીકે મહાસભાની ગાંધીવાદી વધુમતિ ને એના મોવડીઓ સામે એઓ ખડા થયા. આંતરિક ગળાગળાણના મુંબઈ કાઢધારીઓએ મુંબઈની મહાસભિતિની બેઠક વખતથી થયા એમ કહી મકાય. કોઈ પણ સાચા શોકશાસનવાદી તંત્રમાં ગદુમતિ સામે વધુમતિની વિરોધક ખડેપગી રહેવી જોઈએ. તો જ વધુમતિ પક્ષની રીતિનીચિઓની કાલિચિત્તિઓ એ પક્ષવાદીઓ ને સામાન્ય જનસમૂહની નજરમાં આણી શકાય. આ ઉપરાંત વ્યવસ્થિત વધુમતિ પક્ષની દબ્બીંગો બીજાને એક કાંઈ કાયદો એ છે કે વધુમતિ પક્ષને એ સદાય જનશૂત રાખે છે, ને એ એની કાર્યકાલિઓ પ્રત્યે લંગેશ આંગળી ચીંધતા રહેવાને કારણે વધુમતિ પક્ષ સત્તાચિત્તન થતો અટકી શકે છે. આ કાંઈને લીધે કોંગ્રેસમાં મહાભાઈ એમની કારકીર્દિની સરખાતથી જ પ્રામાણિક ને નિષ્પાત્સ દિવે સખ્ય વિરોધીઓને આવકારતા આવ્યા છે. શ્રી ખાંડ ને જાંજન સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતા મહાસભાગીઓ પ્રત્યે મહાભાઈએ લંગેશ એક જનમજત લોકશાસનવાદીને શાંભેજાને એવી ખાનદાનીબરી રીતે આવકાર્યા છે. કાંઈએ એઓ માને છે કે મૃત ને જડબુદ્ધિ એકવાકયતાના કરતાં છવન્ત ને કાર્યક્ષમ મતબેદ પ્રગતિ ને સત્યદર્શન માટે બારે દબ્બ ચીજો છે.

પરંતુ શ્રી. સુભાષચાણુ અને એમના પ્રાગતિક પક્ષે મુંબઈની મહાસભાસભિતિની બેઠક પછી મહાસભાના ગાંધીવાદી વધુમતિ પક્ષ ને ખાસ કરીને એના અગ્રણીઓ સામે દેશબરમાં જનવેત્ર વિરોધકુબેશ વધુમતિને માર્ગદર્શક થઈ પડે એ પ્રકારની છે ? મહાસભિતિની પ્રયંડ ગદુમતિએ પસાર કરેલ વ્યક્તિગત સલામત ઉપર અંકુશ મૂકતા ફરાવેના શ્રી સુભાષચાણુ જેવા મહાસભાના બારે જવાબદાર અગ્રણી પ્રયંડ વિરોધ, રાષ્ટ્રપતિની નેગ ન કરવાની વિનંતિ છતાં, જમવી રહ્યા છે. એમ કરીને મહાસભા કે દેશમાં એઓ કયા શિસ્તગદ્દ ગજની સ્થાપના કરે છે ? કોઈ પણ કાલિકારી ને કચાયક પક્ષની કાલિકાલિ ને કચાયકવૃત્તિ જેમ વધારે તેમ એનામાં શિસ્તવૃત્તિ પણ બારે હોવી જ જોઈએ. બધારે એક સ્પષ્ટ દેશમાં શાહીવાદવિરોધી સીધી લડત જગાવવાની જોરશોરથી ઘોષણા કરનારઓએ બીજા આશુ કોઈ પણ જતના નિયમનના પાયા ઉપર પ્રદાર કરતી

બેકામરૂતિ મદાસભામાં જમાવી રહ્યા છે. ઘણીમતિ પક્ષો વિરોધ બેકામપણા ને નિરંકુશતા સુધી પહોં જતો હોય ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે એમને માર્ગે કદાચ એઓ કોઈ બારે સિદ્ધિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તો એ સિદ્ધિ એમની બેકામ જમાતમાં એઓ વ્યવસ્થિત રીતે નિવસ્ય કરી શકવાના નથી. દેશની મહાજગરી સંસ્થાના પાયા દ્વારા નાખવા સુધી કે વસો સુધી જે સાચીઓ સાથે ત્રાગી ક્રાંતિકૃતની પગદંડીઓ કાપ્યા પછી પરસ્પર હૈયાબંધ થઈ નવ ત્યાં સુધી વિરોધની ચીરકાઠ કરી જવાનું હિંદના લોકનાયક થવાની અંતર્ય તાગવગ ને નિશદદષ્ટિ ધરાવનાર ન કરી શકે એ રીતે શ્રી. સુભાષચાણુ, કવિવર ટાગેરના સમ્બોધમાં કહીએ તો, જનગણનાયકની પાયકાન ત્રિનાના પૂરવાર થઈ રહ્યા છે. અને કોઈ પણ એક યુગ કે મંડળના ઘણાક નાયક થવાની પ્રતી કાયકાત એઓ આજે ગતાવી રહ્યા છે.

પ્રાગતિક પક્ષ

મદાસભાના રાજકીય જગપટ ઉપર પ્રાગતિક પક્ષના જે તોફાની ને નિરંકુશ કુંડાળાં શ્રી. સુભાષચાણુએ ઊછળતાં કરી મૂક્યાં છે એ એ પક્ષનો કાર્યક્રમ અને એના મદાનાનાયકની ક્વિસૂચી ને એ મંડળના અગ્રણીઓની પરસ્પર વિસ્ત્રાવી રાજકીય કરિય. વગેરે ભેતા પ્રાગતિક પક્ષ એ ભાવિ વિનાનો છતાં ય રાજકીય વ્યવનિર્દેશક તત્વનું પ્રગટીકરણ છે. મદાસભામાં દાખલ થયેલ સમાજવાદી કે સામ્યવાદી મંડળોને એમનું પોતાનું ઐતિહાસિક ભાવિ દશે કારણે એ મંડળોને માનવજીવન વ્યવસ્થા ને રાજકારણની એક રૂપરૂ ને અનોખી ક્વિસૂચી છે. જ્યારે પ્રાગતિક પક્ષના આચાર્ય શ્રી. સુભાષચાણુ પામેથી એની કોઈ પણ જાતની વિચારસરણીની ક્વિસૂચી મને આજ દિ' સુધીમાં હાથ ત્રાગી નથી જો કોઈ પણ વિચારસરણી એમની મને હાથ ત્રાગી હોય તો તે પરસ્પર વિરોધક ને અસંગત વિચાર ને કાગળીનું મિથળ જ. દા. ત. એમણે પોતાનો વિરોધની સરઆતમાં કહ્યું હતું કે એમને પોતાને કોંગ્રેસની દાવનો કાર્યક્રમ ને નીતિ કળૂન મંજૂર છે. સત્યાગ્રહ ને અહિંસા એમણે અનેક વડેગની દ્વારા માન્ય કર્યા છે. એમને ગાંધીજીની આગેવાની પણ બેઠકે છે, જ્યારે હમણાં હમણાં એઓ ગાંધીજી ને ગાંધીજીના આગેવાન સાચીએને કોંગ્રેસ છોડી દેવાની આજ્ઞા પણ પાઠવે છે. ને કારણમાં કહે છે કે એમણે મદાસભાને બધારણવારી ને સુધારવાહી ને 'ગિનક્રાંતિકારી ચીથે ચઢાવી દીધી છે !' કોંગ્રેસમાં ડાબી પાંખવાળાઓ આજે ઘણી ઘણીમતિમાં છે. એના વતી શ્રી. સુભાષચાણુ પ્રચંડ બહુમતિને 'કોંગ્રેસ છોડી જવ ને એમને જગ્યા કરી આપો'ની ધમકી આપતા જણાવત્યારે એમ રાજકારી બાણગાળના જ સૂરો સંભળાય છે. સાચા ગણનાયકની ભાષા શ્રી. સુભાષચાણુના જેવી નથી હોતી. અમુક વ્યક્તિ ને વ્યક્તિઓ પ્રત્યે વૈયક્તિક કારણે વિરોધક થયેઓથી ભરેલા માણુઓ વાળા કોઈ પક્ષે કે નાયકે જગતમાં સત્તા દરતગત કરી જાણી નથી.

શિસ્ત ને ગરશીતિનો પ્રશ્ન

પણ મૂળે શ્રી. સુભાષચાણુને ગાંધીજી કે એમને કીથે કરનારા કોંગ્રેસ મોવડીઓ સામે વાંધો ક્યાં છે? એ કયા મુદ્દા ઉપર સ્થગિત થઈ રહ્યો છે? ગાંધી-સુભાષ પત્રવ્યવહારમાં

મહાત્માજીએ તો શ્રી. સુભાષચાણુને રૂપિય ને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે એમની અને સુભાષચાણુની વચ્ચે પાવાનો ને સિદ્ધાંતનો મતભેદ છે. જ્યારે એનો શ્રી. સુભાષચાણુએ આગ્રહપૂર્વક અપીકાર કર્યો હતો. એ પછી થોડા મહિના ગાદી આજે આ ગાળત સંઘર્ષમાં ગાંધીજી સાચા પુરવાર થયા છે. ગાંધી-સુભાષ વચ્ચે પાવાનો વાંધો નહિ હોત તો શ્રી. સુભાષચાણુનો વિરોધ આટલી કાંતિન હદે નહિ ગયો હોત. ગાંધીજીને પોતાની અમુક વિચારનીતિ છે. જ્યારે શ્રી. સુભાષચાણુને એવી કોઈ રૂપિય નીતિ નથી અને છતાં એમને ગાંધીનીતિ સ્વીકાર્યું પણ નથી. જ્યારે રીતિની ગાળતમાં એમની બન્ને વચ્ચે ભારે ભેદો ને ઉગ્ર અંતગત્યો છે. ગાંધીજીને કોંગ્રેસમાં સડો ને હિંસાવૃત્તિ ગાળુ ભારે દેખાય- શ્રી. સુભાષને એ માત્ર માનસિક ભ્રમ લાગે શ્રી. સુભાષને મન શાહીવાદને હિંદુમાંથી ચોવીસ કલાકનું એસ્ટીમેટમ આપીને હાંકી કાઢવાની હાલ સોનેરી તક જણાય ત્યારે ગાંધીજીને એમ કહેવું કરવું એ રાજકીય ગાંધિયતા જણાતી હોય.

ત્યારે ગાંધી-સુભાષ વિરોધનું મૂળ કાર્યપદ્ધતિનું ને એથી ચે વધારે તો સ્વભાવનું માત્રમ પડે છે. ગાંધીજી પોતે વ્યક્તિવિશેષ સામર્થ્ય ને પરિસ્થિતિની આરંભાર જોવાની અજબ શક્તિ ને સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાથી સહેજે શ્રી. સુભાષચાણુના પોતાથી વિરોધી મત સાથે એઓ મળતા થઈ જ ન શકે. તો તો એમને પોતાનું યુગસર્જક વ્યક્તિવિશેષત્વ છોડવું પડે. ઇતિહાસમાં કયા સિદ્ધસ્વીકૃત યુગપુરુષે એવું કયું છે કે આજે ગાંધીજી એમ કરે? ગાંધી-સુભાષ વિરોધ આથી વિરાટ ને વામન વચ્ચેનો વિરોધ થઈ પડ્યો છે.

કયે રસ્તે?

શ્રી. સુભાષચાણુનાં લખાણો, બહેરતો ને કાર્યક્રમો જોતાં એમ લાગે છે કે કોઈ ઉચ્ચાવચ્ચ રાજકીય વિચારમૂલ્યોનું સર્જન કે ઉદ્દેશોધન એમણે કોઈ દિ કયું નથી. પ્રાગતિક પદ્ધતિ એવું એમનાથી થઈ શકવાનું પણ નથી. વધારેમાં વધારે જો કોઈ એઓ કરી શકશે તો તે એટલું જ કે અલ્પસંખ્યાવાદી દળોમાં એઓ પોતાની લાગવજ ને લોકપ્રિયતાને કારણે જળરા ભાગલા પાડી શકશે. ભાગલા પાડવાની સ્થિતિ તરફ એઓ અત્યંત ઝડપે આગળ વધી રહ્યા છે. કારણકે એમણે બહેર કયું કહેવાય છે કે જો કોંગ્રેસ કારોબારી એમની સામે શિસ્તબગના પગલાં લેશે તો પોતે કોંગ્રેસ સામે બીજા સમાંતર સર્યા ઊભા કરશે. સીધી લડત ને શાહીવાદને છ મહિનાનું અસ્ટીમેટમ આપવાની લડાયક વાનો કરનાર નાયક પોતાના કરૂંડાને લીધે પોતાની વાતને સિદ્ધ કરી શકવાની કોંગ્રેસની શક્તિ, સહૃદતા ને શિસ્તનો નાશ નોતરી રહ્યા છે એટલું પણ એઓ સમજી શકતા નથી એ ભારે દુઃખ ગિતા આગળના પ્રાગતિક પદ્ધતિના રાજકારણની છે કામવાદીઓનું જે. જ્યારે દેશમાં મહાસભા વિરુદ્ધ જંગી રહ્યું છે, શાહીવાદનો સામનો કરવાની કટોકટી નજીક આતી દેખાય છે ત્યારે ઉપજીવી કાઢેતા મુદ્દાઓ ઉપર પ્રચંડ બહુ-મતિના સાકસાદ નિર્ણય સામે જઈને શિસ્તનો ભંગ કરવાની હદે જવું એ મહાસભા તોડી પાડવા તરફ જવા જેવું છે; અને નહિ કે એને વધારે ઉદ્દામવાની ને કાંતિકર ગનાવવા તરફ જવા જેવું છે.

ઐતિહાસિક આવશ્યકતા ?

શ્રી. સુભાષચાલુએ થોડા દિવસ ઉપર એક નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે કોંગ્રેસમાં પ્રાગતિક પક્ષ રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક આવશ્યકતામાંથી નીપજ્યો છે. પ્રાગતિક પક્ષ પક્ષની નિપજ હાલને તબક્કે હિંદની કઈ ઐતિહાસિક આવશ્યકતાને આભારી છે તે એમણે કદિ કહ્યું જણાવતું નથી. પ્રાગતિક પક્ષની આવશ્યકતા ગાંધીપાંખના મંડળોને ભેગાં કરીને 'ગાંધી-એકતા, સિદ્ધ કરવાની હોય તો એમાં પણ શ્રી. બોઝને નિષ્ફળતા સાંપડી છે. કારણકે વ્યક્તિગત માણસો બાદ કરતાં મહાસભાનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દામમંડળો પ્રાગતિક પક્ષમાં ભેગાં નથી. એનું મુખ્ય કારણ ગાંધીપાંખીઆ મંડળોની પરસ્પરની અસંગતવૃત્તિ છે શ્રી. સુભાષચાલુ ગરમપક્ષી સંગઠન સાધવા નેટલા સમર્થ પુરુષ પુરવાર નથી થયા. એમનાદ્વારા એ સંગઠન શક્ય પણ નથી. ઊંચકું, એમની પ્રવૃત્તિથી એઓ મહાસભામાં ગાંધીજીમણી પાંખ વચ્ચે ને ગાંધીપાંખમાં અંદર અંદર ભાગલાવૃત્તિનો વધારો કરશે. આવી વિપરીતતાને આપણે ઐતિહાસિક આવશ્યકતા ભાગ્યે જ કહી શકીએ.

ગાંધીપાંખમાં કોઈવાર ને એકતા જણાય છે તે ગાંધીવાદી બહુમતિના એમના વિરોધને કારણે છે. પણ માત્ર એક વસ્તુના વિરોધની સામાન્ય લાગણીમાંથી દળદળ વચ્ચે સાચું એક્ય રચાતું નથી. સાચા એક્યનાં યુગ કાર્ય ને વિચારસરણીની સમાનતામાં હોય છે. પ્રાગતિક પક્ષે ગાંધી વિચારસરણીમાં આ જાતની એકતા સાધી હોત તો પણ એણે ઘણું ક્યું કહેવાત. એને બદલે એના પ્રવર્તન, કોંગ્રેસના ગાંધીયન અગ્રણીઓને નિંદવામાં ને એઓ પાંખારણને ચીકે ચીકે ગવાની બેરશોરથી જાહેરાત કરવામાં મગી પડ્યા છે. ને 'લેક્ટ બ્લોક કનસોલિડેશન'નું કામ ખોળાંએ પડ્યું છે !

શ્રી. બોઝના દારૂખંધી પદ્ધતિના વિરોધ

મુળમાં ગંહીને ગાંધીપાંખનાં દળોને સંગઠિત ને એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરતાં શ્રી. બોઝ મુંબઈ સરકારે દાદ મુંબઈમાં દારૂખંધીની ને પદ્ધતિ અપ્પત્યાર કરી છે એનો વિરોધ કરતું એક લંગાણુ નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. એમનું મંતવ્ય રજૂ કરવાનો એમને અગાધિત લક્ષ હતો. પરંતુ દારૂખંધીની ખાધ ખમવા માટે મુંબઈ સરકારે ને મિત્રકત વેરો નાખ્યો છે એનો એમણે કોઈ વિચિત્ર રીતે વિરોધ કર્યો છે. મુંબઈમાં વસતી પારસી ને મુસ્લિમ લઘુમતિકોમના મિત્રકત ધરાવનારા આ વેરાથી કોંગ્રેસ સામે ધર્ષ જશે એ દલીલ કરીને એમણે લઘુમતિ કોમના મિત્રકતદારોનું જગરુ ગચાવતામું રજૂ કર્યું. સરકારના કોઈ પણ વેરાનો લઘુમતિ બહુમતિના કોમવાદી ધોરણે વિચાર કરીને વિરોધ કરવામાં શ્રી. બોઝે એક જગરદસ્ત રાજદારી જૂલ કરી છે. એક જાણુ કોમવાદ ને ખીછ જાણુ મિત્રકતદારોના એ એમ કરીને વકીલ જન્યા છે. કોમવાદી મુસ્લિમો ને પારસીઓ આજે એમનું બહુમાન કરી રહ્યા છે. આ કામ ન કરે ? પણ ખીછ જાણુ આપણને એ પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે શ્રી. બોઝનાં રાજકારણના સિદ્ધિતિ શા છે ? સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ ને ગાંધીવાદ વિરોધીઓ એમના સચવાનમાં ભળે છે શું કામ ? ખારે માટે એ એક અનંત આશ્ચર્ય છે કે શ્રી. બોઝ સાથે સમાજવાદી ને સામ્યવાદીઓ વચ્ચે સંગઘસામ્ય થાયી હશે ?

(૧૪) કર્મનાં ફળ અનંત છે. અને તેમની બ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી. તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેના ફલોનો આશ્રય અથવા લોભ રાખવો જોઈએ.

(૧૫) કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા — ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા — કરવું જોઈએ; પણ ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સફળ થાઓ અથવા નિષ્ફળ, અમે અમારી ફળ જાળવી શક્યા એ જ પરમસંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

(૧૬) ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોડો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો કૃષ્ણાનું કામ છે, પામરોનું કામ છે.

(૧૭) આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૮) હૃદયમાં તટસ્થ બાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂબી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

(૧૯) બુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો. તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની બુદ્ધિને જાળવવી જોઈએ. જે રિચર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે ગંધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. જાણ પ્રતિષ્ઠાનો તે જૂઠ્ઠો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઓળખે છે. તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતા જ નથી.

(૨૦) બરજોરીથી વિષયભોગ દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અજગા કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા—તેનો રસ—તો રહી જ જાય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વનો આસ્વાદ આખીએ છીએ ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨૧) ઇન્દ્રિયો જાગૃત્ છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને બળ કરે છે.

(૨૨) આવી ઇન્દ્રિયોને રોકવાથી જ બુદ્ધિ કેકાણે રહે છે.

(૨૩) મનુષ્યના અધઃપાતનો કર્મ આ પ્રમાણે છે :

સદાચારની કદર રાખનાર મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામચિકાન્ છે. જ્યારે ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન કુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ સ્વાભાવિક વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની રિચ્છિતનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, બુદ્ધિ થગ્ગઈ જાય છે અને અંતે એનો વિનાશ થાય છે.

(૨૪) રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; ગંધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને નહિ નિર્ભળ થાય છે, રિચર થાય છે.

(૨૫) જોણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે તેની બુદ્ધિ બળ થાય છે, બાગના બુદ્ધિ થાય છે, તે હે રુએએનછે

ગીતા જીવનસિદ્ધાંતોનો સારગ્રંથ છે. તેમાંથી જે વિશેષ બોધ મળે છે તેનો અંહી સંબંધ કરવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૧ સો અને વીજો

(૧) જીવનગિદિમાં આડે આવનાર મોટામાં મોટી વસ્તુ હૃદયદૌર્બલ્ય છે; માટે એ મહાપાપ છે.

(૨) મન્યુદ્રુમ દુર્યોધન સંકટ સમયે આચાર્યનેજ ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. ભકિતદ્રુમ અર્જુન ધર્મજિજ્ઞાસુ થઈ પોતાના ગુરુને શરણે ગયો.

એકનો નાશ થયો, બીજનો ઉદ્ધાર થયો.

(૩) ઉત્તમ જ્ઞાન તરીકે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, ‘આત્મા અમર છે, તે અનેક જન્મ અને અનેક શરીર ધારણ કરે છે.’

(૪) જન્મ અને મરણ બંને અપરિહાર્ય છે. સુખદુઃખ પણ અપરિહાર્ય છે. તેમનો શોક વ્યર્થ છે. કેમકે જીવનસિદ્ધિ બંનેમાંથી એકેપર અવગંભેલી નથી.

(૫) આત્મા અને શરીર બંને સાથે રહેવા છતાં બંનેના ધર્મ એકબીજાથી અલગ છે.

(૬) દેહની ચિન્તા કરવા નોટલી એની કિંમત નથી.

(૭) સુખ તથા દુઃખ બંનેની નૈતિક કિંમત કાંઈ જ નથી. ધર્મનિર્ણય કરવામાં બંનેનો જગ સરખો પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ.

(૮) ધર્મપાત્રન કરતાં જે યુદ્ધ આવી પડે છે, પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિહોય છે.

આર્ય લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી, અકીર્તિથી ડરે છે.

(૯) કર્મ કરતી વખતે તેથી ઉત્પન્ન થનાર સુખદુઃખ, લાભઅલાભ, જયપરાજય બધાનો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નિર્મોહ અનાસક્ત કર્મ કરવાથી પાપ લાગતું નથી. અર્થાત્ આંત્રી વૃત્તિવાળા માણસને હાથે પાપ થઈ શકતું જ નથી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરી કરેલું કર્મ નિષ્પાપ જ હોઈ શકે છે.

(૧૦) આત્મ નિષ્પાપ ધર્મચરણ બંને થોડું હોય, પણ તેની શક્તિ મહાન છે, મહાન જયમાંથી તે હિગારી સે છે.

(૧૧) ધર્મપરાયણ નિશ્ચયયુક્ત મનુષ્યના જીવનમાં દુઃખા હોતી નથી.

(૧૨) વિષયોપભોગના તેમજ ઐશ્વર્યના લોભથી સુદ્ધિ મરિન થાય છે, (નિશ્ચયપણે ધર્મજ્ઞાન નથી થતું, અને ચિત્ત હમેશ અસ્વસ્થ તેમજ વ્યગ્ર રહે છે.

(૧૩) નવી નવી કમાણી કઈ રીતે હું કરું અને કમાયેલું કઈ રીતે અવેરી રાખું આ જ ચિન્તામાં જે ફસાયેલો છે તે આત્માને ઓળખી શકતો નથી.

(૧૪) કર્મનાં ફળ અર્જત છે. અને તેમની વ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી. તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેના ફલોનો આશ્રય અથવા લોભ રાખવો જોઈએ.

(૧૫) કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા — ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા — કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સૂક્ષ્મ થાયો અથવા ગ્રીષ્મ, અમે અમારી ફરજ ગમતવી શક્યા એ જ પરમસંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ.

(૧૬) ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોડો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો કૃપણાનું કામ છે, પામરોનું કામ છે.

(૧૭) આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૮) ઇવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂણી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

(૧૯) બુદ્ધિનાશ થયો તો સૂર્યનાશ થયો. તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ન પોતાની બુદ્ધિને જાળવવી જોઈએ. જે રિચર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે યધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. જાત્ર પ્રતિષ્ઠાનો તે ભૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે જોળખે છે. તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પામે આવતાં જ નથી.

(૨૦) બરજોરીથી વિષયભોગ દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અજગા કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા—તેનો રસ—તો રહી જ મ્લય છે. જ્યારે સર્વત્રેષુ તત્ત્વનો આસ્વાદ ચાખીએ છીએ ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨૧) ઇન્દ્રિયો જળગી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને બ્રહ્મ કરે છે.

(૨૨) આવી ઇન્દ્રિયોને રોકવાથી જ બુદ્ધિ ટેકાણે રહે છે.

(૨૩) મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :

સદાચારની કદર રાખનાર મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરાગવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામવિકાર છે. જ્યારે ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન કુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ સ્વાભાવિક વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની રિયલિટી અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, બુદ્ધિ થત્રબ્ધ થઈ જાય છે અને અંતે એનો વિનાશ થાય છે.

(૨૪) રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; જ્યાં કુખો દૂર થાય છે અને નહિ નિર્મળ થાય છે, રિચર થાય છે.

(૨૫) જોણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ઝુભાવી છે તેની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય છે, ભાવના બુદ્ધિ થાય છે, તે હે રૂબેચેન છે.

(૨૬) દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો આવ્યા હોય છે. યોગીઓનો માર્ગ આથી બિરૂદો હોય છે. જે આત્મતામાં સંસારી લોકો દુરાળ અને બદ્ધત રહે છે તે આત્મતામાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે, બેપરવા રહે છે; અને જે વિશે લોકો ગર્હિત રહે છે તે આત્મતામાં યોગીઓ હંમેશાં બદ્ધત રહે છે.

અધ્યાય ૩ જો

(૧) સમુદ્રમાં બન્ને ગમે તેટલી નદીઓ આવી મળે તો પણ તે કુદ્ધાતો નથી, માત્રામાં જ રહે છે. આ જ રીતે કર્મો પ્રત્યે, વાસનાનૃપ્તિ પ્રત્યે જે કેવળ ઉદાસીન રહે છે તેને જ શાંતિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે; વાસનાથી વિદ્વલ થયેલાને નહિ જ.

(૨) પણ ગાલ સાગથી કશું વળતું નથી. ગદારથી ગધાનો ત્યાગ કર્યો અને અંતરમાં તેનું જ ધ્યાન રહ્યું તો તેથી કર્મો લાભ નથી. આવો માણસ પોતાને પણ હંગે છે અને દુનિયાને પણ હંગે છે. તેનું સંન્યાસાદિ આચરણ બ્યર્થ છે.

(૩) સમાજવ્યવસ્થાને બળવથી, તેને ક્ષીણ થવા કે જગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે. યજ્ઞનો પરિષ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા કચારનીચે જગડી જાત. યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજવ્યવસ્થા માટે, વિશ્વવ્યવસ્થા માટે, જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ.

(૪) બધાના બક્ષા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, જગડેલાને સુધારવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તે અંધનકર્તા નથી. કારણકે તેમાં કરનારનો અંગત સ્વાર્થ અને અહંકાર નથી. સંકુચિતતા પોતાના સ્વાર્થ ને લીધે જ આવે છે.

(૫) સમુદ્ર આકાશને પાણી આપે છે, આકાશ પર્વતને વરસાદ આપે છે, અને એ વરસાદ પર્વતમાંથી વહી નદીઓના રૂપમાં સમુદ્રને મળે છે. આ પ્રમાણે આ ચક્ર ચાલતું રહે છે.

(૬) 'ગધાનું' હિત સાધતાં સહેજે આપણુ જે હિત સધાય છે તે જ હિત જ.

(૭) જે સમાજની સેવા શે છે, બીજાના બકાપણનો લાભ શે છે, પણ પોતે કાઈની સેવા નથી કરતો, બકાઈ જતાવતો નથી, તે ચોર છે.

(૮) સ્વાર્થથી વધીને પાપ નથી. સ્વાર્થ, એટલે સમાજદ્રોહ અને અન્યદ્રોહ પણ.

(૯) જે પ્રકારના લોકો હોય છે : આત્મરતિ અર્થાત્ આત્મારામ અને બીજા ઇદ્રિયાગમ. ઇદ્રિયારામનું જીવન બ્યર્થ છે આત્મારામનું જીવન કૃતાર્થ છે.

(૧૦) નિરપેક્ષવૃત્તિ-અનાસક્તિ અખંડ રહે. સદાને માટે હોય તો તે જ.

(૧૧) શ્રેષ્ઠ માણસનું અનુકરણ બધા કરે જ છે. સમર્થને બધા અનુસરે છે. આર્થ પુરુષના આચરણ વડે જ પ્રાકૃત લોકો ધર્મપાતનની શક્તિ મમજી શકે છે, અને તેને કબૂલ રાખે છે. તેથી મોટાઓની જવાબદારી મોટી છે. સ્વાર્થ, અહંકાર આ મોટા જરૂર છે. આત્મપરાયણતા, આધ્યાત્મિક જીવન આ આરોગ્ય છે. રોગી દશા દૂર કરી કર્મ કરવું જોઈએ.

(૧૨) કુદરતનો પ્રવાહ એકસરખો નથી. ચોરી કરવી પણ સ્વભાવ છે અને પરાંપકાર કરવો પણ સ્વભાવ છે. દંડિયો સ્વભાવિક રીતે પોતાના ભોગ માગે છે. સ્વભાવ ભ્રમણ તેમને વચ રહેવું એ મારું નથી. આત્માના સ્વભાવને વશ રહેવું જોઈએ. આત્મા માનિક છે. વિષયવાસના માર્ગના લૂટારાઓ છે.

(૧૩) વિશિષ્ટ પંચસ્થિતિમાં આભોજનતિને અનુકૂળ એક જ માર્ગ રહે છે. તે જ સ્વધર્મ છે. તેનો ભાગ કરી બીજું કાર્ય સરળ અને રુચિયું જોઈ કરવું જોખમભરેલું છે.

(૧૪) અશુભ પૃષ્ઠ છે:—મનુષ્ય પાપને દાગલો નથી છતાં પાપ કરે છે, આનું કાન્ય શું? કાના ખેંચાણથી લાચાર બની મનુષ્ય પાપમાં પડે છે ?

ભગવાન કહે છે:—તે શત્રુ એક જ છે. એક જાતુએ જોતાં તે કામ, વાસના, દંછાના રૂપમાં નજરે પડે છે. બીજી જાતુએ જોતાં તે ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા. મત્સર, અસૂચના રૂપમાં જણાય છે. ત્રીજી ખેંચાણ તો એક જ છે. અનુકૂળતા જણાતાં કામ અને પ્રતિકૂળતાના અનુભવથી ક્રોધ, આ તેનાં એ મોહાં છે. આ કુટુંબને બધું જગાડી નાખ્યું છે. અગ્નિને ધુમાડો વિરળાઈ વળે તેમ જ્ઞાનને આભે ઘેરી લીધું છે. આ દુરમનને મારવો જોઈએ.

(૧૫) આત્મરૂપી રાજા કિલ્લામાં બેઠો છે. અને કિલ્લો દુરમનના હાથમાં જવાથી રાજા કેદી બન્યો છે. કિલ્લાની એકેએક હીવાસ રાત્રીના હાથમાંથી કબજે કરી રાજાને છોડાવવો જોઈએ. રાજાને આપવાના કરો. આ દુરમનના સિપાહીઓ લઈ જાય છે. આપણી મદ્દતને કારણે આપણી રાજનિશ રાજાને ઘેરી વળેલા ચોરોને ન મળવી જોઈએ.

અધ્યાય ૪ થો

(૧) રાજાને છોડાવવાનો આ પ્રયત્ન એક જન્મનો નથી. એક જન્મ તો નાટકનો ત્રણે એક જ અંક છે. તેમાં કેઈ વસ્તુનો પૂરો પરિપાક નથી થતો.

(૨) ભગવાને મનુષ્યના વિકાસ માટે અસંખ્ય જીવન આપ્યાં છે. અને મનુષ્યનો સાચો રાખવા માટે પરમાત્મા પોતે પણ અસંખ્ય વાર દેહ ધારણ કરે છે. મનુષ્ય અસ્થન હોવાથી આ જાણતો નથી. પરમાત્માથી કેઈ ભેદ છૂપો નથી. બધું ઉઘાડું છે.

(૩) આમ તો જમી સૃષ્ટિ પરમાત્માનો આદ્ય અવતાર છે. પ્રાણીમાત્ર તેનું જ રૂપ છે, પણ જ્યારે જ્યારે સમાજમાં જડતા સિયિરતા અથવા વિકૃતિ વધી જાય છે, શોકોનો વિશ્વાસ નષ્ટ થઈ જાય છે, સન્નિવૃત્તતા દોષ રૂપ જણાય છે, સારે સમાજને ગથાવવા અને મનુષ્યત્વની પુનરુદ્ધાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી રૂપ ધારણ કરે છે. અને નીચે શોકોમાં આવી વિચરે છે આનું નામ તે અવતાર.

(૪) સદ્વાસનાઓનું રક્ષણ કરવું, દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો, અને ધર્મરક્ષકની, ધર્મનિદાની માનવ હૃદયમાં રથાપના કરવી એ જ અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ છે.

(૫) કશ્ચિત્ પાસે જવાના માર્ગ અસંખ્ય છે, અનંત છે. કશ્ચિતે માર્ગો સાથે નિસંગન નથી. શરણે આવનાર જોડે કામ છે. બ્રહ્મ જે નામે પોકારે છે તે નામે પરમાત્મા જવાબ આપે છે. નામ યથાર્થ છે કે નહિ, તે પરમાત્મા જોવા નથી બેસતો. જ્યાં નામે માણસનાં ગમેજાં હોઈ અધૂરું જ છે, અયથાર્થ છે. તોપણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, અંતર્યામી,

હૃદયજ છે. તેથી તે ધર્મા નામોનો સ્વીકાર કરે છે. બધા માર્ગોના અંતે તે જ અનન્ત બ્રહ્મા છે. ગમે તે માર્ગે જાઓ-જાહો અથવા ધીમેથી-તેની પાસે જ પહોંચી જશો.

(૬) વ્યક્તિનો સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ જેમ ઈશ્વરનાં આપેલાં છે તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા, સામાજિક પરંપરા અને સામાજિક પ્રેરણા પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે. માનવ સ્વભાવમાં શુભ અને કર્મ જ પ્રધાન છે. આ જન્મેની વ્યવસ્થા માટે પરમાત્માએ તેને અનુસાર સમાજવ્યવસ્થાનું બીજ પેદા કર્યું છે.

(૭) કર્મ કોઈને નુકસાન નથી કરતું, નુકસાન કરે છે કર્મની પાછળ રહેલી વાસના સંકલ્પનો નાશ થયો તો પાપપુણ્ય પણ ગયાં સ્વાર્થ જ પાપ છે. સૃષ્ટિવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું અને તે ગમે ઉત્તર્યુ કે કર્મનું બીજ બળી જાય છે. તેનું બંધન રહેતું નથી.

(૮) માટે કર્મ કરતી વખતે આત્મક્રિયાનો ત્યાગ હોય, વાસનાથી મુક્તિ હોય, શુદ્ધિ જ્ઞાનમાં રિપત હોય અને યજ્ઞનો હિદેશ હોય. આ અવસ્થામાં કર્મ કરવા છતાં પણ તેનું બંધન નથી રહેતું.

(૯) દુનિયાના લોકો ભોગો ભોગવી દુનિયાને જગાડી મૂકે છે. આ જગાડને સુધારવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે પૂર્ણ કર્યા પછી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ બાકી રહે છે તે જ નિષ્પાપ છે. તે જ અમૃતભોજન છે. પ્રથમ દેવું પતવી નાંખો, દેવું પતવ્યા પછી જે કંઈ બાકી રહે તે ભોગવી લો. આ જ સંજ્ઞાનોનો માર્ગ છે. જે લોકો મધુમુક્ત થવા માટે યત્ન નથી કરતા તેમને નથી આ લોકમાં સફળતા કે નથી પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠા.

(૧૦) દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે.

(૧૧) કર્મની સફળતા, કર્મની ફલાર્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં છે. અભાહારથી શરીરમાં લોહી તૈયાર થાય છે, લોહીથી શક્તિ આવે છે અને તે જ શક્તિ વડે નવું અન્ન પચે છે. આજ પ્રમાણે કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય છે. જ્ઞાન એટલે અનુષ્ઠાન, જ્ઞાન એટલે મહાત્મા; જ્ઞાન કેવળ વિચારરૂપ નથી, આત્મારૂપ છે. સિદ્ધ આત્મા જ જ્ઞાન છે.

(૧૨) જ્ઞાનનો માર્ગ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓ પાસે જવું જોઈએ. તેમના શરણે જઈ તેમને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરી, તેમના સહવાસમાં વસી, તેમના છવનવું નિરીક્ષણ કરી, તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કાર્યાકાર્યની શંકા રહેતી નથી.

(૧૩) પાપ ગમે તેટલું જળવાન હોય તો પણ તેની શક્તિ પરિમિત છે. જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનન્ત છે. તેથી પાપનો સદા પરાબલ જ થાય છે. પાપ-સાગરને તરી જવા જ્ઞાનરૂપી હોડી પર્ણા છે.

(૧૪) ભગવાન કહે છે:—તમે ગમે તેટલા પાપી હો, પણ નિગરા ના થશો. જ્ઞાનની મદદથી તમારો બેડો પાર થશે. દંધનોનો કુંગર જેવડો દગલો હોય પણ તેને અગ્નિની એક ચિનગાદી બાળીને ખાક કરી નાખશે. બધા કર્મોને બાળનાર શક્તિ જ્ઞાન જ છે. ચિત્તને યોગયુક્ત કરવાથી તે જ્ઞાન પોતાની મેજે જ સમય આવ્યે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧૫) જે જ્ઞાનની પાછળ પડ્યો છે, જેણે ઈન્દ્રિયોને રોકી તેમની દબાવગીરી બાદ કરી છે, અને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્ઞાન વડે જ આત્મા અને ચિરંતન શાન્તિ મળી શકે છે.

(૧૬) જે અજ્ઞાની છે, જેની પાસે શ્રદ્ધા નથી અને જે દંમેશાં સંશયથી ઘેરાયેલો છે, તેનો તો નાશ જ છે. સંશયાત્મા અખંડ દુઃખમાં રહે છે. તેનો આ લોક પંથુ અગર છે અને પરલોક પંથુ ખોવાય છે.

(૧૭) અજ્ઞાનમાંથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હૃદય બાળી તેને ઘાતરી બાળે છે. તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી, સંશયને દૂર કરી, પ્રાપ્ત કર્તવ્ય માટે તૈયાર થઈ જતું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

અધ્યાય ૫ મો

(૧) કમળ પાણીમાં રહેવાથી પાણીથી પ્રસન્ન રહે છે તોપણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી. આ જ પ્રમાણે કર્મયોગી કર્મ કરવા છતાં, કર્મ દ્વારા ઉત્પત્તિ સાધવા છતાં, કર્મથી અધિાનો નથી. કારણકે તે જે કર્મ કરે છે તે બ્રહ્માત્મભુદ્ધિથી કરે છે.

(૨) કર્મકળ ઈશ્વરાપણું કરવાથી આપણે તેમાંથી મુક્ત રહીએ છીએ. ઈશ્વર પણુ લોકોનું પાપપુણ્ય ક્ષેતો નથી. પ્રભુ કર્મના પ્રપંચમાં પડતો જ નથી. સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ બધું કરે છે.

(૩) આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન ક્યાંય જવારથી લાવવાનું નથી હોતું. જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ આવવાથી જ માણસ દુઃખી થાય છે. એ આવરણ દૂર કર્યું એટલે જ્ઞાન પ્રકટ છે જ.

(૪) જ્યાંમાં એકનાનાં દર્શન કરવાં એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેમાં જ્ઞાન પરિણત થયું છે તે સમદર્શી છે.

જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યુક્ત બ્રાહ્મણ હોય, જનહિતકારી પવિત્ર ગાય હોય, રાજવૈભવનો હોતક મહાન ગન્તાજ હોય, અથવા અકારણે અપવિત્ર ગણાયેલો કૃતરો હોય જ્યાં પડિતોની દષ્ટિમાં સરખા છે. વિશેષ તો શું કહીએ! કૃતરાનું ગોસ રાંધી ખાનાર ચંડાલને પણ પડિતો તે જ સમાન દષ્ટિએ જુએ છે.

(૫) પરબ્રહ્મ પોતે દોષરહિત અને સમાનતાપૂર્ણ છે. માટે જે માણસ નિર્દોષ અને સમદ્રષ્ટા થયો તેણે હવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, બ્રાહ્મીરિથિમાં રિથર થયો.

(૬) શરીરના ભોગો લાલ્ચમંશુર છે, અસ્થાયી છે અને દુઃખપરિણામી છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતા નેટલાં મુખો છે તે પરિણામે દુઃખ આપનારાં છે. અને દુઃખ ન થાય તોપણ મુખનો તો અન્ત થતાજ છે જ. આ બ્યાસથી મુખમાં દુઃખ બળી જાય છે. આ રિથિતિમાં રાણો માણસ-મુખની પાછળ શા માટે પડશે?

(૭) ઋષિ લોકો નિષ્પાપ થઈ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી પોતાનું સમગ્ર હવન લોક-કલ્યાણમાં જ ગાળે છે.

(૮) મન્થા, બધ અને કોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે.

(૬) ત્રણે શોકોનો સ્વામી યસ અને તપનો ભોક્તા છે. તેની પાસે પક્ષપાત નથી. ગદ્યાં પ્રાણીઓનો તે સમાન સુહૃદ છે, એકસરખો મિત્ર છે.

અધ્યાય ૬ મો

(૧) માણસ પોતે જે કરશે તે જ તેને માટે છે. પોતે જ પોતાનો શત્રુ અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. બીજાથી આપણુ નુકસાન કેટલું થવાનું હતું? આપણા તટસ્થ રહેવા છતાં બીજાના કર્મથી જે થાય છે તે ખરું જોતાં નુકસાન પણ નથી અને લાભ પણ નથી. તેથી હમેશાં એવો યત્ન હોવો જોઈએ કે જેથી પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. માણસે પોતાને નીચે પાડવો ન જ જોઈએ.

(૨) આત્મજયનો અર્થ જ ઉદ્ધાર છે.

(૩) જે તટસ્થ થયો છે, શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન, દ્વિતકારી, અનદિતકારી તેમજ મધ્યસ્થ, સાધુ અને પાપી ગદ્યાના વિષયમાં જેનામાં સમાનતા છે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જ સત્યવૃત્તિ છે.

(૪) જેના મનમાંથી વાસનાઓનું નોશન શાન્તં યયું છે અને આ રીતે જે નિર્ભય અને નિર્મળ થયો છે, જેને બ્રહ્મચર્ય સહજ સાધ્ય છે અને જે સદા ઈશ્વરનું ધ્યાન રાખે છે, તે જ ખરો સાધક છે, તે જ યોગી છે.

(૫) યોગી મધ્યમમાર્ગી હોય છે. અતિ ખાવું અથવા યિત્કુલ ન ખાવું, ખૂબ સૂવું અથવા યિત્કુલ ન સૂવું આ યોગીઓ માટે બરાબર નથી. આહારવિહારમાં જેણે પ્રમાણ રાખ્યું છે, કર્મ કરવામાં જેણે તેવું જ કૌશલ પ્રાપ્ત કર્યું છે, ઊંઘવા જાગવામાં જે સુચિત્રિત છે, તેના શારીરિક અને માનસિક બધા દોષો દૂર થાય છે.

(૬) ખરું સુખ તો ઇન્દ્રિયો વડે નથી પ્રાપ્ત થતું પણ નિર્મળ બુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) સાચા સુખનું લક્ષણ એ છે કે તેમાં માણસની શાન્તિ નષ્ટ થતી નથી, મન પ્રસન્ન રહે છે, જ્ઞાન જગત્ત રહે છે, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડવા છતાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થતો નથી અને કોઈ પણ લાભની જૂખ રહેતી નથી.

(૮) આ રીતે દુઃખથી મુક્ત કરનાર યોગ તે જ સાચો યોગ છે. ચિત્ત શાન્ત કરી તેનું અનુશીલન કરવું ઘટે છે.

(૯) ચિત્ત ચારે બાજુએ ફેરવે છે તેને ધીરે ધીરે ખેંચી લાવી વિષયોથી પરાસ્તુખ કરી આત્મામાં રિયર કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ચચલ અને અચ્ચિર મન જ્યાં જ્યાં ફેરવે ત્યાં ત્યાંથી તેને ખેંચી લાવી આત્મામાં લગાડવું જોઈએ. આ જ સાધના.

(૧૦) જે માણસે પોતાના દોષો કાઢી નાખ્યા છે, વિરાટ વિશ્વસમાજ સાથે જે એકરૂપ થયો છે અને જેના મનની અજળખા રામી ગઈ છે. એવા આત્મવિજયી માણસ પાસે સુખ એની મેળે ચાલી આવે છે.

(૧૧) આવી શકિતવાળો માણસ પોતાને જ ગદ્યાના હૃદયમાં જુએ છે અને ગદ્યાને

પોતાની અંદર સમાયેલા જુએ છે. અને તેથી તે યદ્યે એકરૂપ હોય છે. એને પોતીકા અને પરાયો એવો ભેદ હોય નહિ.

(૧૨) એને માટે યદ્યે ઈશ્વરને જોતાં આવડ્યું જોઈએ અને ઈશ્વરમાં જ યદ્યું સમાયેલું દેખાયું જોઈએ. એવો માણસ આત્મતત્ત્વને દગો ન દે અને આત્મતત્ત્વ પણ એને વિસારી ન શકે.

(૧૩) જે માણસ ઈશ્વરનિષ્ઠ છે અને યદ્યાં જૂતભાવ પ્રત્યે સમાન રીતે સમભાવી છે, તે જો ગદ્ગતમાં હોય તોયે એને હાથે જૂત્ર નહિ થાય.

(૧૪) યદ્યાનો આત્મા એક જ છે એમ માનતાં મુસ્કેતી નહિ આવે; પણ યદ્યાનાં દદ્ય એક જ છે એ જે સમજે છે અને સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં, યદ્યા સાથે એકરૂપ થાય છે તે જ ખરો યોગી કહેવાય.

(૧૫) મન એટલે વાંદરું. પવનનું પોટનું યદ્યાય પણ મન હોય કરવું અધરું છે. છતાં જો માણસ ધીમેધીમે પ્રયત્ન કરે અને વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવે તો અંતે મન પણ તાપામાં આવી શકે છે.

(૧૬) માણસ આત્મોન્નતિને માટે મથતા હોય અથવા સમાજસેવામાં ખપી જતો હોય, તો એ કલ્યાણકારી છે; એની દુર્ગતિ કોઈ કાળે થવાની નથી.

(૧૭) જે માણસ સાધનાવીર થયો તેને કુદરત સાધનસંપન્ન કરે જ છે.

(૧૮) આ ભવની તપસ્યા તે આવતા ભવની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના બીજા જન્મમાં કુદરતી અક્ષીસ જેવી માણસને મળે જ છે.

(૧૯) કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન અથવા કેવળ કર્મ એ હમેશા ગૌણ જ હોય છે. યદ્યાનો જે સમન્વય કરે તે જ શ્રેષ્ઠ યોગી છે.

આમાં પણ જો આવા માણસના હૃદયમાં પહેલેથી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય તો પૂછવું જ શું? તે તો યોગીશ્વર જ છે.

અધ્યાય ૭ મો

(૧) ઈશ્વરી વિજ્ઞાતિને સમજવા માટે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ અખિત્ર વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને વિનાશ ઈશ્વરમાં જ છે. ઈશ્વરથી પર એવું કંઈ છે જ નહિ. સૂતરના તાંતણામાં જેમ મણિ લટકતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના આધારે અવગ્રમી રહેલું છે.

(૨) યદ્યાં જૂત-પ્રાણીઓનું જીવન તે જ છે અને યદ્યાનાં જીવનનું હરણ કરનાર મૃત્યુ પણ તે જ છે. ભગવાન કહે છે—‘જીવનં સર્વભૂતેષુ’ અને ‘મૃત્યુઃ સર્વહરણમ્’.

(૩) ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે—‘વલ્લભાસ્વ’ । આજકાલની દુનિયા પણ યજ્ઞની ઉપાસના કરે છે. ભગવાન કહે છે—વલ્લભતામ્ કામરાગવિવર્જિતં વલ્લભમસ્મિ । કામ રાગ રહિત જે યજ્ઞ છે તે જ ઈશ્વરની વિજ્ઞાતિ છે. તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. (સુરોપના શુદ્ધ નીટ્રશેષે આટલી વાત સમજી શીધી હોત તો ને અસુર ન બનત.)

(૪) જીવનને અન્ત છે, દરેક વસ્તુને ઘડપણ છે. પણ 'કામ'નો અન્ત નથી. શક્તિ ક્ષીણ થવા છતાં પણ કામ વધે જ જાય છે. માટે તેને ધર્મના અંકુશમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મ એટલે સંદાયાર. જેને હગમ નહિ ગંણીએ એટલો જ કામ માણસનો હક છે. ભગવાન કહે છે—ધર્માવિરુદ્ધો મૂઢેષુ કામોડસિ ભરતર્પમ ।

(૫) ભગવાને પ્રાણીઓ સહીત ત્રણ ગુણોના અંધનમાં તેમને જકડી દીધા છે અને પોતે તેથી નિરાળા બીજા છે. આથી માણસ પરમાત્માની કૃપાથી જીવતો હોવા છતાં પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી.

(૬) મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા જીવની કડણ છે, તેની જોડે કોઈ લગી શકતું નથી. જે મારે શરણે આવે છે તે જ આ માયાને છૂટી શકે છે.

(૭) આમુરી વૃત્તિના લોકો આ ત્રિગુણાત્મક માયાની ઝાળમાં ફસાઈ દુરાચરી બને છે. તેમને મારા શરણે આવવાનું કદી સૂઝતું જ નથી.

(૮) ઈશ્વરને શરણે જનાર ભાગ્યશાળી લોકોના ચાર પ્રકાર છે, (૧) જેઓ દુઃખથી અથવા માગે છે, (૨) જીવનનું સ્વસ્થ સમજવા માગે છે, (૩) જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની મગ્ગ રાખે છે, (૪) અને જેમણે પોતાની આત્મા સંસ્કારી કર્યો છે, જીવનનું સ્વસ્થ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેમની સમગ્ર બધા ભેદો ખુદ્દા થયા છે અને ઈશ્વરની ભક્તિ જેમને અકારણ અર્થાત્ સહજ બની ગઈ છે આવા લોકો. આમાંથી છેલ્લી કોટીનો જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે. કાણ કે તેની ભક્તિ નિર્લેપક અને એકાગ્ર હોય છે. ભગવાન કહે છે—'જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.'

(૯) જ્ઞાની ભલે ગમે તેટલા જન્મ લે, અન્તે મારી પાસે જ આવનાર છે. તેને બંધારે પ્રતીતિ થશે કે આ ગધુ વાસુદેવ જ છે ત્યારે તે સીધો મારી પાસે આવશે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ અને પં. જવાહરલાલ

દિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

જગતમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથનો મદિયા પૂ. ગાંધીજીની ગરગર છે. આ બે ભારત-પુત્રોને કારણે જગતમાં 'દિંદુરતાનનું' માથું ઊંચું થયું છે. રાજકીય નેતાઓમાં પં. જવાહરલાલનું સ્થાન ગાંધીજીથી બીજું કહી શકાય. ગાંધીજીએ વાળી વાર કહ્યું છે કે, તે એમના વારસ થશે. આ કારણે આ બે મહાપુરુષ ને કઈ લખે તે આપણે માટે આદ્યપૂર્વક વાંચવા તથા વિચારવા યોગ્ય બની ગય છે. એમના વિચારોની આશોચના કરવી એ બહુ કઠણ તથા નાશુક કામ છે. પરંતુ એ જ કાનસુથી તેઓ પણ ને કઈ કામે તે બહુ વિચાર કરીને લખે, એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ કહેવાય. એમની કલમમાંથી અધૂરો વિચારો કો ઉર્તાવળિયો એક શબ્દ પણ ભારે હાનિકારક તથા મેદ-સમજ વધારનારો થઈ શકે છે. એમની મંદતાને કારણે એમનો દોષ કાઢતાં મને બહુ સહાય થાય છે. તો પણ તેમનાં બે નિવેદનોની આશોચના કમ્પી વાંચી સંમગ્ન છું.

૧

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ

જુમાઈના 'મોર્ન રીવ્યુ'માં કવિવરનો 'કોંગ્રેસ' વિષે એક પંચ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં, ગાંધીજીએ દેશ તથા કોંગ્રેસની કરેલી સેવાની તથા તેમની આંખેવાની હેઠળ કોંગ્રેસે કરેલી પ્રગતિની ભારે ઠન્ડ કરેલી છે. પરંતુ બીજી બાજુથી કવિવરના દિલમાં એવી રાંકા પેદા થઈ ગઈ છે કે, કોંગ્રેસના આગેવાનોમાં કદાચ અધિકારમદ પેદા થઈ ગયા છે. કવિવર એટલું કબજા કરે છે કે, આજકાલના રાજકીય મામલાઓનું તેમનું જાન બહુ અધૂરું છે, તેથી તેમની રાંકા પાગા વિનાની પણ હોઈ શકે છે. તો પણ તેમણે પં. જવાહરલાલ પાસે એ આગતનો જવાબ માગ્યો છે.

આના જ અનુસંધાનમાં, સરદાર વડલબભાઈએ ગાંધી ગેવાસવાના સંમેલનમાં ઉચ્ચારેલા એક વાક્યનો (કદાચ અધૂરો રિપોર્ટ ઉપરથી) ઉલ્લેખ કરીને કવિવરે તેના ઉપર ટીકા કરી છે. તે લખે છે

"કોંગ્રેસમાં શક્તિ સંપ્રદાય ધીરે ધીરે વધતો ગય છે. મહાત્માજીના અનુયાયીઓની, મહાત્માજીને દિટકર તથા મુમોહિનીની ગરગરની જાહેર કરવાની શક્તિમાં તે પોતાના સાચા રુપે પ્રગટ થાય છે. નરમેદ કરનારા દિટકર-મુમોહિનીઓની આટલી પ્રતિષ્ઠા

* 'સર્વોદય' એનર ૧૯૩૨ની દિ.દી નોંધનો અનુવાદ.

૧. 'પ્રસ્થાન'ના ૮૬-૧૯૬૫ના નવા અ.મ્મ. 'પ્રવાસી'ના બંજાળી ઉપરથી રૂ.કવિદા લેખનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ મળે છે.

સંમજનારા એ શોકો, પોતાના નિષ્કામચોગી તપસવી યુરુનું અતોવેણું સત્યનું મંદિર સારી રીતે પવિત્ર રાખી શકે, એ સંભવિત છે?"

સરદાર વલ્લભભાઈનું બાપણ શુદ્ધાઈના 'સર્વોદય'માં આવી ગયું છે. તો પણ અસ્તુત કહેશે અહીં ફરી શોકો છું:

"શોકો મને દિટ્તર કહે છે. 'આ દિટ્તર છે,' 'પેલા મુસોસિની છે,' 'કવાણો સવાઈ-દિટ્તર છે' એવી નેઓ વાતો કરે છે. પરંતુ હું તમને કહું છું કે, 'ગાંધીજી મોટા દિટ્તર મેં જોયો નથી. પેલા જર્મનીવાળા દિટ્તરમાં અને આ દિટ્તરમાં એક બારે ફગે છે. પેલા જો-જમરદસ્ટી અને દિસાથી કામ લે છે; જ્યારે આની સત્તા ગ્રેમ ઉપર નિર્ભર છે. આ તો ગ્રેમ અને અદિસાથી આપણો હૃદય વશ કરી લે છે. એના ગ્રેમને હુમલો એવો છે કે નેનાથી કોઈ જગી નથી શકવું. આટલો બારે શોકસંગ્રહ પણ એ ગ્રેમની શક્તિ વડે જ થયો છે. એની ગણગણીનો જીગે ખાણસ દેશમાં નથી."

સરદાર વલ્લભભાઈ કવિ તો છે જ નહીં. ગતકે ગિદ્ધાન પણ નથી. તે ખેડાજિલ્લાના એક ખેડૂત છે. અને સાંભળ્યું છે કે, શકેરી શેલી યા ગુચિનો બંગા કયાં યાય છે તે એ નથી જાણી શકતા. તેથી કરીને કાક-સમીક્ષકોની દષ્ટિમાં ગાંધીજીના દિટ્તર સાથે શુદ્ધના કરવામાં તેમણે હીનોપમાનો દોષ કરી દીધો હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ તેમણે એ શુદ્ધના જે રીતે કરી છે, તેમાં શક્તિપૂર્ણનું સ્વરૂપ એવું એ મને વધારે પડતી 'દૂરશક્તિ' દેખાય છે.

આ ગેરસમાજ કદાચ અધૂરા રિપોર્ટ ઉપરથી ચર્ચ હોય તો પણ આ નાનો સરખો ઉદ્દેશ્ય એટલું જરૂર બતાવે છે કે, કવિવરના દિશમાં સરદાર અથવા કોંગ્રેસના આગેવાનો પ્રતિ કેવી ગતની સાશંકરૂપિત પેદા થઈ છે.

એવી શંકાઓનું નિવારણ કેવી રીતે યાય? કવિવર એટલા મોટા ખાણસ છે કે, કોંગ્રેસના આગેવાનોમાં ગમે, નેટલો અધિકારમદ આવી ગયો હોય, તો પણ તેઓમાંથી એક પણ એવો નહિ નીકળે, કે જે કવિવરના આમંત્રણનો નિરાદર કરવાની હિંમત કરી શકે. એટલે, જેનાં જેનાં કામો અથવા પ્રતિજ્ઞાની આગતમાં તેમને શંકા પેદા થઈ ગઈ છે, તેમને પોતાને ખોટાવીને તેઓ ખુલાસો માગે તો કેવું સારું! છેવટે તો જેમની આગતમાં બહુ અપડો મચ્યો છે એવી વાતો પાંચ-છથી વધારે તો છે નહીં. કેવળ શુદ્ધિભેદ કરાવનારી એક કુશંકા જગતની સામે કેંકવાને બદલે, જે તે રાજેન્દ્રાણુ તથા સરદારને પૂછપરછ કરીને નિશ્ચિતરૂપમાં પોતાનો સતોષ અથવા અસંતોષ પ્રગટ કરે, તો દેશને વધારે કાયદો થશે. જનતા પણ નિઃસંશયરૂપે સમજી શકશે કે, કોંગ્રેસના વર્તમાન નેતાઓ મણિ છે કે કાચ છે.

પંડિત જવાહરલાલ

પરંતુ કવિવરનો શો વાંકે કાઢીએ? કાંઈક કે પંડિત જવાહરલાલ, કે જે અહીં આગતોથી સારી રીતે વાંકે છે તે પણ એક સાફ જુગિકા થઈને કોંગ્રેસના આમ-સભાસદોને એક અથવા બીજી તરફ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવાને બદલે કક્ત સંશયવૃત્તિ પેદા કરાવવાનું જ

હીક માને છે. દાસમાં જ શ્રી. સુભાષચાલુના પક્ષે હમી જીજ્ઞાસુને કોંગ્રેસ-વિરોધી મિન નરીકે પાળવાની જે ઝડપેસાંત કરી હતી, તેના વિરોધમાં પં. જવાહરલાલે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. મેં એક શિક્ષક એવો જોયો હતો કે જે એવું માનતો હતો કે, નિશાળમાં આવતાં જ પહેલું કાગ એ કદવું જોઈએ કે, દરેક છોકરાને એ-આર સોડીઓ મોડી દેવી. પછી દિવસભર તેઓ શિક્ષકને તંગ નરીકે કરે. પડિતજીની વાંચતમાં પણ એવી જ યંકા થાય છે કે, તેમણે પણ એવો જ માર્ક કેળવણીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી તે નથી લીધો? ત્રિપુરી મદાસભાના થોડા દિવસ પહેલાંથી એમનાં નિવેદનોએ એવું જ સ્વરૂપ પકડી લીધું છે પોતાના આ નિવેદનમાં પં. જવાહરલાલે એક વાગ્યુંથી શ્રી. સુભાષચાલુના કાર્યનો તીવ્ર નિર્દોષ કર્યો છે. પરંતુ ખીજ વાગ્યું જે દેખવાની વાગતોમાં સુભાષચાલુને અંસંતોષ છે તેમને વિષે પડિતજી કહે છે:

“આ બે દરમિયાન વાંચનાં તો સકાંચ દેખાય છે; તેમજ માર્ક પણ સંગઠિતરૂપે કામ કરવાની સંસ્થા એવા હંસવ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પણ સાચું છે કે, એમનો ઉપયોગ પ્રમાણથી કરવામાં પણ યવે સંબંધિત છે. અને એમાં એ જ જોખમ છે. તે કારણથી જ મને તક મળી હોત તો ભારતીય મદાસમિતિમાં સત્વાગદના દેખાવનો વિરોધ કરવાનો મારો હજારો હતો.”

આનાથી મુદ્દમરૂપમાં યત્નમાન પ્રાંતિક તેમ જ કારોગારી સમિતિ પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને સંદેહ પ્રગટ થાય છે: પ્રાંતિક સમિતિઓ એટલી વિશ્વાસપાત્ર નથી કે તેઓ યોગ્ય પ્રસંગે પણ સત્વાગદ દેખવાની મંજૂરી આપે; તેમ જ કારોગારી સમિતિ પણ એવી નથી કે જે અપીક્ષ કરવામાં આવે સારે ન્યાય આપે.

જો દાસની કારોગારી સમિતિ એવી વિશ્વાસપાત્ર ન હોય, તો મારો અભિપ્રાય મુજબ પં. જવાહરલાલજી એ કર્તવ્ય જની જાણ છે કે, તેઓ કાં તો તેને મુખારે અથવા જોઈ તેને તોડવા માગે છે, તેમને સાચ આપે. કોંગ્રેસ ગમે તેટલી મોટી સંસ્થા હોય, પણ નેતાઓની સમ્યક્ અંગ જુદિમાં જનતાનો વિશ્વાસ એ જ તેનો આધારસ્તંભ છે. જે થોડા નેતાઓમાં અવિશ્વાસ મુચિત કરતા રહીને, પ્રગળે કોંગ્રેસનો આશરો ચેવાનું કહે છે, તેઓ જનજીજ્ઞાસુને ગ્રહણ એ અંદરથી પોતા કરી નાખેના યાદ નીચે વિશ્વાંતિ ચેવાની પ્રગળે સત્તાદ આપી રહ્યા છે.

૩

કોંગ્રેસની દયામણી સ્થિતિ

પં. જવાહરલાલજી માંડીને માનવેન્દનાય જેવ મુદ્દો એક સાંકળ જની છે. તેઓમાં પરસ્પર મનમેદ એ વિષયમાં નથી કે, કારોગારી સમિતિમાં કેટલા પ્રમાણમાં વિશ્વાસ પ્રગટ કરવામાં આવે; પરંતુ એ વિષયમાં છે કે, અવિશ્વાસ અને કુચકાનું કેટલું પ્રમાણ પ્રગટ કરવામાં આવે. આ બંધમાં જેવજ માનવેન્દનાય રોપની જુમિકા જ સ્પષ્ટ તથા નિખાતસ છે. જીવન બધા ન તો પોતાની જાન પ્રત્યે ન્યાય કરે છે, કે ન તો કારોગારી સમિતિ પ્રત્યે ગૌરવન્ય દાખવે છે. માત્ર જેમના માથા પર આજે જવાહરજી છે, તેમની

સ્થિતિ દયામણી કરવાની જ તેઓ મગ્ન હૂંડે છે. છેવટે તેમાં સ્થિતિ તો કોંગ્રેસની જ દયામણી થવાની છે. દેશરેશન અથવા ૧૯૩૫નો કાયદો તો ત્યારે તૂટશે ત્યારે તૂટશે; પણ કોંગ્રેસ તો આજે જ તૂટી રહી છે.

૪

રોગ શો છે ?

ઘણી વાર પોતાનામાં અવિશ્વાસ જ બીજાઓમાં, અવિશ્વાસનું કારણ યર્ષ જાય છે. ન તો પં. જવાહરલાલ, ન શ્રી. સુભાષચાંદ્ર, ન શ્રી. નરેન્દ્રદેવ યા શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ કોંગ્રેસની લગભગ પોતાના હાથમાં લેવાનો આત્મવિશ્વાસ અનુભવે છે. તો પણ 'કાંઈ બીજું કહું' 'કાંઈ વધુ કહું,' 'આટલાંથી સતોષ નથી,' આવી પ્રેરણા એમની બુદ્ધિમાં થયા કરે છે અને તે પોતા પ્રત્યે અસતોષના રૂપમાં પ્રગટ થવાને બદલે કોંગ્રેસના સૂત્રધારો પ્રત્યે અસતોષ પ્રગટ કરાવે છે. એમ કન્વામાં, એમને એ બહાનું મળી ગય છે કે, એ સૂત્રધારો સ્વતંત્ર વિચારક. કે નેતા હોવાનો દાવો નથી કરતો. તેઓએ પોતાની ભક્તિ બીજા એક નેતાને 'સોંપી દીધી' છે, તથા તેઓની 'બુદ્ધિ' તેની જ ચોજનાઓને સંરક્ષણ બનાવવામાં સતોષ મામે છે. તેઓ બીજી ચોજનાઓ પ્રત્યે રુચિ નથી બતાવી શકતા. 'કાંઈ વધુ કહું,' 'આટલાંથી સતોષ નથી' એવું તો તેઓને પણ થાય છે. પરંતુ 'કાંઈ બીજું કહું' એવી પ્રેરણા તેઓને નથી થતી, તેઓ પોતાના નેતાની ચોજનાઓને પાર પાડવામાં જ 'કાંઈ વધુ કરવાની' જરૂરત, તથા 'સતોષ નથી'ની વૃત્તિ અનુભવે છે. આ એકેનિષ્ઠા અને સ્થિરબુદ્ધિના દોષને કારણે તેમનો પ્રત્યે સાંસક અથવા કૃતમ થવાનો ઉદ્દેશ દેશના જીવાનોને આપવામાં આવે છે. જરૂર કુદરતમાં પ્રગતિનો કદાચ આવો જ કાયદો હશે ! પરંતુ ચેતન્યનો કાયદો આવો ન હોઈ શકે.

શહેરનો વરસાદ

અહીં છાપામાંથી તવ પ્રથમના આગમનેની લંહીએ માહીતી: અમુક વરસ્યો ઈચ્છિ, અમુક પ્રકારે, સ્થાને કે અમુક, વળી આંહી અમુક તે દિને આવી રહ્યાં, વહત સહજે, આલ ભરતાં નિહાળી ટોળાંને જલદ અણનાં, જાન અમનું બધાં વર્ષાશાઓ. તણું ઠલવીએ; ને ગરમીનાં કકાળાથી ખોલી બટન અંકળાતા વિંઝણલા રહીએ ખાઈ ત્યાં વિજળીકરસંચારિત. તને અમે યે જાણીએ: રજ ગરમી આ થાય જ કમી અને ઓછાં આવે બિલ વિજળીનાં એમ ચિંતવી.

અને તું યે આવે બિજલી ચમકરે ગગડતો, મહા ચક્ષમે ઢાંક્યાં અમ નયન જાંખાં કરતું પડે તૂટી, ઝોડાધરમહીં ફુટે બોનલ યથા ક્યારી જલતી, સેરું કલકલત રેરું, જડી જલે પનાળોમાં માતો નહિ જ, ધુધવાએ નળ થકી અગાસીઓકેરા, વિપુલ પડખંદે ઉતરતો પછાડી કાયાને, સહુ નગરરક્તતા રસળસી છલાવી દેતો મો ગટર, ઘડીમાં રેલ રચતો; ઘડીમાં પાછે તું ક્યારીં શુભ થતો બહુગર મો, નિશાની યે તારી નહિ ક્યારીં રહે, તુર્ત તડકે

કરી કોરું જતો સધળું, જ્યમ ત્યાં ટેંગલ કરી મુકે કોરાં બોયો ઝડપથકી મો હોટલ વિંચે. ગધા ખૂળી ચિંતી નગર વસવાની દરખતા.

મને થાતું આ શું ઘડી ઘડી તમાસા તું થ કરે,
તનેયે શહેરનો સહુની ન્યમ રે છંદ શું ચડ્યો ?
અરે ભૂડા ! ખીજે કયહીં વરસવાનું જ નથી શું ?
અહીં સોના મધને વસતું એળખાયાં કયમ ગમે ?
નકામો તું પેલાં ધનસવનવાસી અરથ, છે:
ખની રહે છે પૂરી લય બિહરતાં મોટર વિષે,
ખગીયે તેઓને તું યા વિષુ કુવારા નિત ઉડે,
વિના તું, યે ત્યાં રે કુસુમ હરિયાળી હસી રહે.

૩૭

ખજેરામાં ખેઠા જન અરથ પંચાતં વસેમીઃ
કરાવે દિવાઓ દિવસ છત, મવાછંટ, છિકકી
પંદીખે; ફેરેયા ઘડીઘડી જ ઢાંકો નિજ ચીજે;
તને ભાંડી રહે છે મનથી કણિયાં લાવ વધશે
હવે ના દાણાના. જાહુ જન તને ના ભમજતા
કશે વસે ખાલી ? નહિ સ્પર્શ તારો જળતંબો
યતો " કયાંયે, ઝોના હૃદયતલમાં, જીવનતણા.

તને હા સતકારે હૃદય ભરી સાંચા ઉમળકે
દવાવાળાઓ ને સતત હસતાં દાકતર; વળી
પુથી છત્રી-કોટો ગિકત, હરખે, પલ્લવપતિઓ;
અને કો પેલૂડા કવિ હરખતા; ચિત્રક કહી
લઈ ખીંછી લીલી ધરતી ચિતરે પંદાર નીકળી;
અને નાનાં નાનાં શિંગું છળછળાવાતું મળતાં
ધંડી નોચે રાચે, વિમલેતમ સતકાર તુજ તે !

૪૦

અરે ભોળા ! તારા વિષુ પણ ન કોઈતું અદકી
અહીં રહે; જો પેલે ધનિકધર લક્ષ્મી વરસતી
રહે છે ત્યાં તારે કશી વરસવાની, જરૂર કે ?
દવાવાળાઓ, દાકતર નહિ હસે તો જ નભશે.
અને ઉઘા ભાવે થકી ગમી ખતરો હરખશે

૫૦

કલાકારો ને હા કવિજનને જરા વ્યથા થાનશે.
પરંતુ તેઓને કવવું કયહીં ઓછું ચિતરવું ?
અહીં સાડીઓમાં તવ ધનુષરંગો નિત ભર્યા,
અને આંખોમાં સો ચમક અપલાની નિત વસે,
કવોઓ તે ભાળી 'ધણું' ચ કવશે, ચિત્રકગણો
બધા પાડી રહેશે સ્થિરચિતર* આ શાક બહુનાં
હુકાવોમાં યે જે કદી નહિ બળદેથી ઘટતાં.
અરે, હા બચ્ચાને રમવું જળ માંહે ન મળશે,
પરંતુ જાપાની બહુ રમકડાં છે અહીં ભર્યાં !

૬૦

વળી : ના સૂકાશે. કદી ચ જળ રાત્ર નળનેણાં.
થશે ગમી, કિન્તુ નલવી જશું પંખા ચલંબીને,
અને આઈસ્ક્રીમોથી ઉદર અમ હારી શકશું સો.
તને પૂછું બાપું !

અહીં વસીને કાં ખરથ જલ મોંઘાં વ્યરંધ તું ?
ન કો ઊંચી ડાઠે તવ ગમ નિહાળી તલમતું,
ન આંહીં કો તારી બદરી તલસે ચાતક સમું,
અહીં ના દેહેલાં, બીજા ઘરેલીમાં તારી ઝરમર
રહે જાંબી, છાં ના મુપૃથુ પૃથિવી અંતર ખુલી
રહે તારા અર્થે, અહીં તું વરસે ગહેક નહિ રે
ધરાહીયે ઊઠે, વિકળ કરતા ડામર તણા

૭૦

અહીં ગંધાયે છે પદ-અહીં ન દૂંખા સ્પરશથી
ઉઠે અંગેઅંગે પુલકી તરણાંથી પ્રકૃતિ : ના
તળાવોનાં હયાં છલકી ઉડતાં, આંહિ જલ ના
ઉંઘાં આવે કલાદ્વય, પંનિહારી હરણવું
અહીં કો ના જાણે, મેંહિ દૃષકના અંતર વિષે
રુકુરે જે શાતાં તે અહીં અનુભવે કોઈ, અહીં ના
રચે કોએ દુહેશં. શિશુ રમત મારી લઈ ભીની.

અહીં તારી, બાપુ ! નહિ કદર, ના રે જરૂર કે,
 અહીં પાકે પૈસા ખણખણ સ્વયં, ચીજ અહિયાં
 મળે માગી પૈસે, અહીં તવ કને ચાચવું નહિ, ૮૦
 ન પૃથ્વી પાગેળી કણકણ જ લેવો લખલખી,
 ન રે ડાળીએથી કુસુમ ચુટવું સીધું જીકીને,
 ત્યહીં તું હો વા હો નહિ, સરખું બધો !
 જગતમાં

ગમે ત્યાં તું જાજે, રણમહીં રડી તૂટી પડજે, ૮૫
 મમુદ્રે કે વસીં અવિરત ભયોમાંહિ ભરજે,
 પરન્તુ આ પૃથ્વી-વિમુખ, વિમુખાં છવનતણાં
 મુજોથી જો તેને અમૃત તવ કાં વ્યથાં પીરસે ?

અમે છાપાં વાંચી,
 કિતાબો કે વાંચી તવ પરમ ઉત્કર્ષ લહશું,
 ધરાનો ને તારો રસબસત મેળાપ સુણશું,
 પટે કે ચિત્રોને તવ ચમક કે ગર્જન લહી
 શકીશું માણી સૌ પુલક દઈ પૈસા મળલખ.

તું જા, બધો ! ત્યાં જ્યાં જન તલસતાં છે તું અરથે,
 જ્યહીં ક્ષેત્રો ખોલી નિજ હૃદય બેઠાં તું અરથે,
 અહીં ના કોઈને સમય વધુકો,
 અહીં ના કોઈને હૃદય વધુકું છે તું અરથે !

રૂસ્તે આવતાં જતાં કરીમની સાથે વાતચીત કરવાની શરૂઆત તો મેં વર્ષો પહેલાં કરી હતી. આ મોટા નગરના માર્ગો પર, જે થોડા ધણા, આંગળીને પેદે મણાપ એવા, અને સવામ કરનારાઓ દના તેમાં એનું સ્થાન પડેલું હતું, એટલે કોઈપણ કરીમની પામેથી પેમા જે પેસાના ચણા ખરીદતાં હું એની સાથે થોડીયણી ઉર્દૂમાં વાતચીત કરી લેતો. ઘણી જે વાર વિચાર કરેલો કે કાશુકી ચણા ને ખારી સિંગોથી ભરેલું એનું દેવદાનું ખોખું, એક ઓટવાનું અને એકાદ વધાનું કપડું, એ કયાં ગમે છે એ પૂછી લેઉં. પણ પછી શિયાળામાં, પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે, કોક વાન મુવારે વહેતાં કરના જતાં ફકાનના જે નાના ઓટવાને આ ખોખા વડે સંધી, એને મૂતેલો લેવો ત્યારે હું મગગ મયો કે એ ખોખું અને એ ચીજો તો એનાં રાતદિવસનાં સાથી છે. એ મને જે ઓટવાને સાધનાર પૂછ જાને છે અને વિચે છવન અને મરણને અત્યંત રાખનાર ખીણ જાને છે. અનેક માત્રિકોવાળા એક મોટા મગનની નીચેની છવરુટિનો એ વર્ષો અર્ધો રિયર છવ દનો. બાહુનો આવે ને વલય, માત્રિકા દગરે કે વેપાર માટે ગદાદગામ જવ ને આવે, પણ કરીમ તો દિનબર કેરુંકાણે ચણા વેગી આપી એ જ હાથા, ઉપર ચડાવી દીવેલા તાપાવાળી ફકાનના ઓટવા પર આવી મોડી મતે મુએ; ત્યારે ચણા તો એના ભાગ્યે જ વધ્યા દોષ પણ મિંગચણાને ગરમ કરનાંને મારીની ફક્કી, થોડાક પરતીના કામગ અને થોડાક મંદ આકાનના ખાલી પડેલાં લેવાર વાળી રાખેલાં મળી આવે.

ઉદરને પૂછીએથી કમાવવાની તરકીબો આવે છે તેવાં નાદિ પણ વેચનારાઓ ફકાકેકાક અવાજ કરે છે તેવાં ઉદરિયાં તો મોઝે લેવાં જ દશે. એમની પણ જનાવટના ફેરુમાં જોખિય કે મુરંગવનનો ખ્યાન ગમ્યો દોષ છે. પણ કોણ મળે જેને આ આનીયાન માળાઓ નેઈ કોઈ એવા પાંડરંગો અને ખ્યાવ આવે છે જે જનાવડાં દોષ દાવી મારે પણ જેમાં રેના દોષ ઉદગાઓ.

કજૂરો, વંદાઓ, ઉદરો આ માળાઓનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં પોતાને અનુકૂળ વામ મેગતી વખતે મનિકને દુઆઓ દેતાં દશે પણ કરીમ જેવા અસખ્ય માળામાં તે પોતાના પામેક ફટના ગદનો મનિનાં વિશ્રામ માટે લખાવવા, દાદ, તાપ કે વંસાદમાં ગદાના ઓટવાના આશ્રય લેવા પડે છે. એમનાં આ સ્થાનોની આસપાસ દિવાલ કેપે મોટાં મકાનો દોષ છે. રૂસ્તા પર વિગળીના અનેક દીવાઓ ગમે છે, તાદનો દોર છે. આ ગંધી સામગ્રીની વચ્ચેવચ્ચ એસતાં કરીમ મધનમન પર વિગળેલા શાવજાનનું મોંઘ અનુભવનો સાગે છે.

એની આ પરિસ્થિતિમાં હું કંઈ જોઈએ જ કેરકાર કરી શકું એમ છું, પણ આનંદવાક રૂસ્તી કોક કોક વાન એવું થયું છે એટલે લખું છું. ગાંધી બાગ્યે જ કેરુંકે ખગર દશે.

કે સાત રસ્તાથી નિંટળાયેલી આ નાનકડી સૃષ્ટિનો કરીમ એ જૂનો જોગી હતો. એ ધરિયાળની દુકાન હતી. ઘણાં જ નવાં અને જૂનાં ઘડિયાળોથી ભરેલી. એમાંનાં ઘણાંખરાં કાળની ઓછીવત્તી. મસ્કરી કરનાં તો ખરા જ. કોઈ ને કોઈ તો ત્યારે જુઓ ત્યારે ટોકાગ મારતાં જ હોય. રાત્રે ધારે બે સતત ટોકારા ગણવા માંડે તો સંખ્યા ક્યાં જઈ પહોંચે તે કહેવાય નહિ. અને અવ્યવસ્થા તો એવી કે કેટલાંક તો સવારે ચારે ધાર અને રાત્રે ધારે નવ કે દસ ટોકાગ પણ ગાડે. મારી રૂમમાં નવા આવનારને માટે તો યાં જ એકાગ્રમ પ્રિયાબોનું જ કામ આપે પણ નિદ્રાના પ્રારંભમાં; અ તે નહિ એટલે ક્યારેય તમે એમના પર ગિથાસ ન ગળી શકો. હું તો ટેવાઈ ગયેલા અને પૂરી થઈ ગયેલી બિંદુ જ એકાગ્રમ રૂપે ગણનારો. કરીમ તો પાંચેક વાગે દુકાન પાસેથી જતી મ્યુનિસિપાલિટીની મોટી ગોસગાડીના ઘરસાટથી જાગી જતો અને દિનચર્ચાના અનિવાર્ય પ્રાથમિક કામો દયાંક આગળ પાછળ પતાવી બેઠું લઈ કાણુકી ચણા ને ખારી મિંગો વેચવા બેસી જતો.

અનુષ્ઠે માણસ તો એને કોઈ પણ નાતજાતમાં કે કોમમાં ગોઠવી જ ન શકે. એ ધોતિયુ પહેરતો અને તે પણ જંગાળી, મદ્રાસી, સુન્દરાલી કે મરાઠી વગેરે હોમાં પણ મળી આવે. ને અરધું કે આખું પાટલુન પણ પહેરે. ટંગડી યે ચઢાવે. જે વખતે જેની છત હોય તે ખડું. સ્વચ્છતા એ તો વ્યક્તિગત શુષ્ક છે, કોમી નથી. એટલે એ બાબતમાં પણ એનું ધોરણ અવારનવાર બદલાતું રહેતું.

પછી રાજમાર્ગોના જનમાર્ગો (footpaths) પર, જાણીતા કે અજાણ્યા સ્થળે બેસીને જુઓ ને સલામ કરે ત્યારે બીજો વિચાર આવે કે બોખામાં તો માંડ આઠવાર આવનાનો માલ હશે. તે બધો વેચાશે ક્યારે અને એને એમાંથી નફો પણ શો મળશે? એ વિચારની ચિંતા એના મોઢા પર તો તમે શેના જુઓ? એ બાઈસાકેબ તો પાનથા। ખાઈને બેઠા હોય, કારવાને હયાત જેતા હોય અને એમાંથી ધરાક શોધતા હોય, જેતો કે ગઝલ ઘઝલકારતા હોય. ફારસી કે ઉર્દૂ ન જાણનાર માટે, બોસા, તરવીર, ખવાય, પથખાના, પરવાના, મથખાના વગેરે એમા આવતા શબ્દો નિરર્થક હોય. વખતે સ્તંભજનારાએ કલાપી વાંચ્યો હોય તો કાંઈક પણ અર્થ કાઢી શકે.

એક દિવસ તો હું પૂછી પણ બેઠો, “મિયા, તુમ કયા કમાતા હું ઔર કયા ખાતા હું?” પણ ત્રણ છોકરાંએને લઈ દરિયે જવા નીકળેતા એક સળંગનનો, પૈસા પૈસાનાં ત્રણ પડીકાંને જંગી ઓર્ડર પૂરો પાડવાના કામમાં એ લાગી ગયો અને હું પણ ચાલ્યો ગયો તેથી એટો જવાબ મેળવવાનું કંઈ જાની શકયું નહિ. મુંબઈમાં ખાવાપીવા વગેરે અનેકરૂં છવતવ્યવહારોને નભાવવાની સરનામાં સસ્તી અને સોંધામાં સોંધી ને રીતો પડેલી છે એમાંની કોઈકનો જ તે આશ્રય લેતો હશે એમ ધારેલું.

પણ એ શુક્રવારે કંઈ અવનવું જ બન્યું. પેલી ગોસગાડી આવે તે પહેલાં જ કરીમ જાગી ગયો. રોજ તો એ વખતે બધું સુમસામ હોય. કોઈ હાલે કે ચાલે! પણ આઠવાર કે પાંચેક વાગ્યાની શાંતિને બેદતા, માણસોના વાતોચાપો ને અવરજવરથી તેની

નિંદર જાડી ગઈ, અને તે બેઠા થઈ જોવા લાગ્યો. આટલાં બધાં માણસો કેમ રમી જતાં હોવાનાં હતાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

જુએગન એટલે શરવારની સાંજે તે પેલા નળશાળાના, ચપ્પુની ધાર કાઢનાર ગાડા માણસની દુકાનની ગાલુમાંથી કાણુલી ચણા વધારે પ્રમાણમાં લઈ આવ્યો હતો, કાનુ કે શુક્રવારે સામાન્ય રીતે તેનો વકરો વધી જતો. અને કોઈ ગાડો તો સાંજે પાંચેક વાગે, એતણુ કઝાકને માટે પણ દેશમાંથી તાજા આવેલા નાનકડા સફુ ધારીને દોડવી થોડા વધારે ચણા કે સિંગો મગાવી લેતો. અને રોજ કરતાં વધારે ખુદો લાવી, વધારે કમાણી કરી પોતાને રથાને આવી સૂઈ જતો. વર્ષોથી તેનો આ જ કાર્યક્રમ. આપણે ક્યાં ચે કરીએ અને એના જેવા બીજાઓની જીવનસીમા આરીકાઈથી જોઈએ છીએ કે કંઈક ચોકમાઈથી કહી શકાય? પણ મેં એને ઘણું ખરું, એકાદ બે દિવસ માટે પણ, ત્યાંથી એવાજ રહેલો જોયો નથી—અજગત, હું પોતે દેશમાં ન ગયો હોઉં તે વખતની જ વાત વડું છું.

પણ કોઈ દિવસે નદિ ને આળે ને ગંગાજર ફસાઈ ગયો તે દિવસે કોઈ નંદવાર હશે, એટલે ચણા સાગ પ્રમાણમાં અપશે એ વિચારના આગંદના તેણે દિવસ શરૂ પણ કરી દીધો, પણ આફનવેક વાગે જિજ્ઞાસાના માર્ગે કોઈને પૂછ્યું ત્યારે એને ખબર પડી કે મોટી અગિયારસ હોવાથી બધા દરિયે રનાન કરવા જતા હતા. શહેરની વસ્તીના મોટા ભાગના ચણા માણસો તો ઉપવાસ કે ફજમાં ભાગે જ ગયા. એની વસ્તુઓની કમગ કમવાના એટલે એના ચણાના વેપારમાં તેણે જાહેરે મોટી મંદી થવાની અને એ દિવસે એનો શુદ્ધવાર જળવાનો નહિ.

સફુને પણ દરજુ કંઈ કામ મળ્યું ન હતું. એટલે એ આ વખતે મોટા પીઠ સમાજોની માફક કામગીર પર તમાકુ ગાળીને ફતમંજન બનાવવાની, પાનની પટ્ટી તૈયાર કરવાની અને ખાસ દબે ધાતી પહેરવાની એમ ધારીજીવનની અનંકવિધ તાકીશ લેતો હતો. આળે તે મકાનના ખૂણા પાસે પોતાની ત્રિશિષ્ટ ભાગદીનતા સાથે બેસી હતો. એની પાસે “કચુ એ સફુ, અગ કયા કરેએ” કહ્યોક તે કરીએ આવીને બેસા.

અગાજર એ જ વખતે, રૂન હોવાથી જુદું પર ફરવા જવાની ધારણાથી હું પરમાં માગ મિત્ર થી. ઉ—ને ત્યા જવા નીકળ્યો ને પસાર થતાં મિયાંને પૂછ્યું, “ક્યાં મિયાં, આવ ચણા ભેચનેક નદિ ગયા દે?” એના જવાબમાં એણે છેલ્લા બે કઝાકની પોતાની વાત કહી. આમ મોટી અગિયારસ ને શુક્રવારને લીધે એનો નિયત કાર્યક્રમ કેમ અટકાઈ ગયો ને માબગી ન માબગી હું મારી પોતાની મજાના ખ્યાલમાં આવ્યો ગયો.

આખો દિવસ અનેક મિત્રોની સાથે જુદાંજુદાં ગાળો રાત્રે દબેક વાગે હું ત્યાં ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે કરીન ને સફુની જોડી પેલા નાના એટલા પર બેઠેલી હતી. કરીમના મોંમાં સહેદ બીટી હતી અને સફુના મોઢાગા પાનનો ડુઆ હતો. નગાની ચિંતાને રથાને ગળોમાં મેં આપડાની ઘડા જોઈ, જે કે સુખન અગાડીની ચકાવટ તો અમની

બેસવાની ટંગ પન્ધી જણાઈ આવતી હતી. તે વખતે પણ મારા વ્યવસાયી મગજનું કરીમ-
ખાણું ખાણું મેં ખોલ્યું અને એમની સવાની પરિસ્થિતિના સવાસના અનુસંધાનમાં
એમના આજના ખાતરી દિવસની દિવસચર્ચા પૂછી.

એ જાણેનાં તે દિવસનાં પરાક્રમેની વિમલો કરીમે જે રસમય શૈલીમાં કહી તે બધી
તેવી જ રીતે અહીં જિતારી શકતો હોત તો ઘણું સારું. એમ કરવાનું મારું ગણું નથી.
એ બધું સાંભળીને જ હું ઉપર મારા રૂમમાં ગયો હતો.

પછી સવારે તો કરીમે આગલી રાતના ચણા ને સિંગલું પરીકું એની યોગ્ય જગ્યાએ
મૂક્યું, અને સફુના મોટાભાઈ ગલુને કહી સફુને સાથે લઈ કરીમે, પોગત ગલીના
ઊંડાણમાં આવેલા એક અંધાગિયા મકાનની બેંચતળિયે આવેલી અનવગની ખાલીનો રસ્તો
લીધો પતંગની મોસમ ગયા પછી રંગીન કાગળોની ફરકડીઓ, પખાઓ વગેરે
ખનાવી આ અનવર તહેવારોને દિવસે ફરવા ફરવાનાં સ્થાનોમાં વેચતો. એની પાસેથી ઘણા
કેરિયાઓ એ રમકડાં લઈ નાનકડી કમાણી કરતા. તમે છોકરાંવાળા હશે કે છોકરાંવાળા કુટુંબ
સાથે ફરી કરવા ગયા હશે તો તમે તેને જોયો જ હશે. છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચાય અને
તેઓ શુદ્ધ કરવા પ્રેરાય એવી રીતે તે તમારી પાસે ચર્ચ પસાર થયો હોય ત્યારે તમે તેની
એકાદ વસ્તુ (કમને) ખરીદી હોય કે ખરીદતી જોઈ હોય તો પણ નવાઈ નરિ આ અનવર
પાસેથી એવાં રમકડાંનો એક જથ્થો જૂની ભાઈખીના જોરે જગડ લઈ કરીમ અને
સફુએ જનમાર્ગ(ફૂટપાથ) પન્ની પોતાની માયા શરૂ કરી દીધી હતી.

ફરતા ફરતા જ્યારે જાણે અપોરે મોટી મસીદ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ઘણા
મુન્શિમ ગિરાદરો જુમ્માની મોટી નમાજ માટે મસીદમાં જતા હતા. એમની ધાર્મિકતાના
વાતાવરણના પ્રભાવે કરીમ આજે નમાજ પઢવા અંદર જવા પ્રેરાયો. રમકડાં સફુને
મોંઘ્યાં. ને એને એક શરજતની લારીવાળાને બળાવી પોતે અંદર ગયો. નમાજ પૂરી
થયા પછી જાણે પેલાને શરજત વેચવામાં મદદ કરી પાકા બરવામાં, આપવામાં, બરફનો
ચૂરો કરવામાં અને ઇસેન્સ નાખવામાં પાકા ધોવાનું પણ રહી જતું. પણ આવડત પ્રમાણે
ત્રણેએ રંગબેરંગી પાકાઓ ફેરવ્યા. તેમાં થોડાંક રમકડાં વેચાયાં. પણ શરજતે અંશુર,
અનાર કે ચુકાળની તો કેટલીયે વાર સુધી છોળો ઊડી. જાણે થોડા થોડા પૈસા ઉપરાંત
બેનસ તરીકે એક એક મોટો શરજતના પાકો પણ પીવા મળ્યો. અને શરજતની લારી જે
એક કાગળના રંગબેરંગી પંખાથી સુગોખિત બની.

આજે હિંદુઓની આમજનતા અજાગર ખીલી હતી. હિંદુ લોકોએ તો, પડોશી,
મિત્ર, કુટુંબ કે બહારગામથી આવેલા સાહુભાઈ સાથે ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે રોજ
ફરતાં બેચારેક વધારે ચાના પાકા પીધા કે ચિયેટરની દીવાલો વચ્ચે પુરાઈ ચિવપટો
જેવાં, પણ સમાજના નીચલા ઘરના કામદારો નો એમનાં બાળખંડાં સાથે ચોપાટી,
બાણુમંગા કે જૂલેશ્વર જવા નીકળી પડ્યા હતા. એમના રંગીન સાકાઓ ને કપડાંથી રસ્તાઓનો
દેખાવ ફરી ગયો હતો, અને ચાંદરોડ પૂઢને છેડેથી મહાકદમી જવાના રસ્તા પર એ
જાણે નીકળ્યા ત્યારે તો નાની, નીચી કોટડીઓનાં આંગણાંઓમાં તો બજનમંડળીઓએ

રમજદ મચાવવાની શરૂઆત કરી દીધેલી. બૈયાઓની ગકરીઓ, કહિયારાનાં મરંચાંઓ અને પાંડસીઓનાં મોટા કુંપાઉંડવાળા જૂરી દળનાં મકાનોનાં ગતકો, ધોળીના એક તથા એ બધાનાં સાથી જેનાં પેંચાં આગકો, વીંધીઓ જંધ હોવાથી છ છ કે સાત સાતની સંખ્યામાં મહાતક્ષમી જવા નીકળેલા મરાઠાઓની નિકટોરિયા કે બીજાઓની મોટરો નીચે કચડામ નેડાનાં વત્તાં એ જ પ્રજુનો પાંડ. કનશીમદાર્જિયાઓ ઝપાટાજંધ ધસતા હતા. કેટલાંક નાનાંમોટાં કુધાશાંતિયુદ્ધોની બધાર મોટી તાસકમાં રોજનાં મોટાં બળિયાંઓને ધ્યાને ફગાવતી વાનીઓ હતી આટાદાળ દુકાનના કાદવવાળા આંગણુમાં બિલ્દરે કાનપુરના બૈયાછ, 'વગાકના' ધ્યાનમાં બેઠેલા ગંડેરીયાળાના મન પર, ગગામૈયાને કીધે પોતાના ટેંગની ખચિતતા દસાવતા હતા. ગંડેરીના ખુમચા પર જોહવાયેલાં ત્રિકોણાકાર ખડિયાઓ ગંડેરી જ માંડ દેખાય એટલેા ઓછો પ્રકાશ કેંકતા હતા. એમના પ્રકાગ કળ્તાં હુમોટો વધારે મોટાળા ક્ષેત્રમાં કેલાવાથી વાતાવરણુ અનેખું લાગતું હતું.

આ રૂનાઓ પર ફરી કરીમે ખૂબ રમકડાં વેચ્યાં, અને બધાર જ્યાં બિલ્દરેલા માનવપૂર્ગાં ત્યારે ઓટ આવવી ગર ધર્મ ત્યારે તે ભેગા જ બને કરતા કરતા પોનાને ધ્યાન આપ્યા.

અરી સફુને મોરોબાર્ઝ, ઘાટીઓના મુખીઓના અતેવાસમાં ભેડો હતો. મેંકે ત્યા સવારે ફરાળ કહેતું તે વધી પડેલું એ બધું ઘાટીઓને ખાત્રા મળેલું. પૈસા કમાવાની ધૂનમાં ઉપવાસી જેવા બેઠેલા આં એ જણુ માટે ગનુએ રાખ્યું હતું તે પર બનેએ હાથ ચલાવ્યો અને પછી તે દિવસે આવેલું પરચૂરણુ ગણી જેલું. અમકડાવાળાને આપવાના પૈસા જુદા રાખતાં કરીમને બાગે એક રૂપિયો આપ્યો અને મફતે આઠ આના મળ્યા. આ રૂપિયો કરીમની કમાણીના પુર્ણિમાનો ચંદ્ર હતો અને નાના સફુને એના બાર્ઝ પામેથી બે આની વાપરવા મળી તે તેની બાંધકંતી કારકીર્દિના બીજાના ચંદ્રમા જેવી હતી.

કરીમ આમ અગિયારસ કને બેઠો હતો ત્યારે હું, આગળ જણુરી મેમો નેમ, જુદૂથી ફરીને આપ્યા અને એની વાત સાંભળી. પોતાના ચણા ન વેચ્યાંવાનો અકસોસ પણ એ કહેવાનું ચૂક્યો નહિ. મારા બાગાને માટે એણે એક પીપૂડી પાંખ મને આપી. અને મેં પણ એની પાસેથી ચાર આનાના ચણા ખરીદ્યા. ધાર્દુ કે કાયે છાકડાંને વડેચીમ કે કોર્ઝ આવશે તો નેને આપીશ. રૂપિયાનો સવા રૂપિયો ચતાં કરીમનો દર્ધ પણ સ્વાગત્યો કરી હું થાકેલા હોવાથી ચણાનું પડીકું લઈ માગ નિવાસમાં ગયો.

જુદ પંદના આનંદ પર્યટનના અનુભવો, ગિયાંની વાત વગેરેથી હું થાકી ગયા હતા. મરીર અને મન આરામ માગતાં હતું. ચણા ઉંદરને ખવડાવવાનું કાર્યક્રમમાં ન હોવાથી તરખીમાં બધાં. રાતના અગિયારનો મુમાર થયો. નીચે ધડિયાળોના અગિયારના ટોકોગ પાંખવા મર થયા. રોજની ટેવ પ્રમાણે બે ધડિયાળના મજૂતાં બાવીસ મુધી ગખી ચોંકી છાંડી નહું છું અને મીધો મંધમાં પડું છું.

સવારે કાઠું છું ત્યારે દરિયા કિનારાનું સ્વપ્ન યાદ આવે છે. કિનારો ખૂબ લાંબો છે. મહેલાણીઓનો મોટો કાફો ફરે છે. સધ્યાકાળ છે. બધાંનાં છાયાચિત્રો બે દેખાય છે. બીજા કોઈ ઓળખાતા નથી, પણ આ ગેજામાં, બુદ્ધાં બુદ્ધાં હવનદરમ્યામાં કરીમની અને મહુની એમ બે જ મૂર્તિઓ ઓળખાય છે. એ નારિયેળ વેચે છે, ભેગ વેચે છે, સિંગ ચણા વેચે છે, ઘોડા પર ભેમે છે, સાયકલ પર પસાર યાય છે, રબ્બરના બેસ્ટ ટે ગોદ-ડીઓ પર તરે છે અને વળા ટ્રાટપાટલન પહેરી ફરે પણ છે. સામે હવનત સિંધુ ધૂધવે છે.

દાતણપાણી કરી ખુરશી પર બેસું છું ત્યારે ટેમલ પરના ચણા બાંધેલા કાગળ પર દષ્ટિ ફરતાં, ઝીણા-જવાદરતા ફેરી એકતાના પત્રવ્યવહારનું 'ફી પ્રેસ ઝર્નલ'નું પાનું જોઈ આશ્ચર્ય યાપ છે. સાંથે સાથે, બંગલનાં ઝાંડાની મુંચવાયેલી ડાંગોને શી. કાકા-સાહેબે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નની જટિલતા શાથે સરખાવ્યાનું વાંચેલું યાદ આવે છે. લાગે છે કે આ મુંચવાયેલી ડાંગો પર જ કરીમ અને મહુ જેવાં પંખીડાઓ માળા આવી પડ્યાં છે. અને હવનસંગ્રામમાં આર્થિક સમાનતાને લીધે એમના હવનમાં એકતા આવેલી છે. એમને કામો એકતાનાં ભાષણોની ગરજ નથી.

કંઈ ન મુજવાથી કરીમે આપેલી પીપડી વગાડું છું. જનગર વાગે છે. એના જેવી પીપડી પેલા ઝીણા-જવાદરવાળા કામળની જનાથી વગાડવા પ્રયત્ન કરું છું પણ હગારે ન વાગવાથી ચીદમાં ગારી જવાર કેંડો, દૈનિક કામોની ઘટમાળનાં પડં છું.

ત્યમ હરતી સૃષ્ટિથી યુક્ત મારી
મતિ પ્રભુ યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણમાંડી,
નિજ સુખરત જે નિજકીડાર્થે
પ્રકૃતિ અજે ભવનો પ્રવાહ જેથી. (૧)

ત્રિભુવનગમતું તમાલરંગી,
અધિકરગોઠે રૂઠું હૃદય ધારે
વદનકમલછાયું કેશ તેવા,
મુજ હો રતિ શુચિ પાર્થના સખામાં. (૨)

રણતુરગરજે મલિન વાળે,
વળી પરચેદ્યકી રૂડા મુખાળા,
મુજ શર વિધી જેમની ત્વચાને
કવચ ધર્મ હરિ તે ધરું હું ધ્યાને. (૩)

નિજરથ અરિસૈન્યમધ્ય લાવી,
મુળી નિજ મિત્રનું વાક્ય તુર્ત જેણે
હરિ સીધું રિપુસૈનિકોનું આયુ,
મુજ રતિ હો સ્થિર પાર્થના સખામાં. (૪)

જેમી હર ઉભેલ સૈન્ય જેહ,
જેમી મે સગા હલુવાથી, પાપમાની,
નરેગીય પ્રેતિ સખાની જાન જેણે
જમ મગાગલે, પરને રમું હું ચર્ણ. (૫)

૧૭ મુજ પ્રતિજ્ઞા

જુદ પના' જે રથેથી આવ્યા,

મરેર અને મન.

જેમીમાં બધાં. મરેર અને ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણની કરેલી સ્તુતિ.

ગામવા મરેર થયા રાગની દેર બાગવતના રામશ્લોકી બાપાન્તમાંથી (પ્રથમ અંક).

મરેર ૧૬ થું અને મીઠો મંપર.

સિંહ ગજ ગણવા શું, ચક્રધારી,
ધરણી મુખવી, ખસી જતું હૃદયે. (૬)

રૂધિરવહનું અંગથી. વિધાયું
કવચ શરે મુજ આતતાથી કેદે,
મુજ વધ કરવા છતાં ધર્યા જે
મુજ ગતિ તે ભગવાન મુકુન્દ યાઓ. (૭)

કરની મહી લગામ, ચાળકો લે
કિરિટી તણા રથપાલ શોભતા તે,
મુજ મતિ મરણે શ્રીકૃષ્ણમાં હો,
ચઈ મરનારની સુક્તિ જોઈ જેમે. (૮)

લલિતગતિવિલાસ હાથ્ય મીઠું
પ્રણય દટાસથી ખૂળ માનવાળી,
અનુકરણ મહાંધ યે કરતી
પ્રકૃતિ રૂપે જાની રેતી ગોપી જેની. (૯)

મુનિ-નૃપતિની બીડમાં સખામાં,
પૂજન યુધિધિરયજમાંડી પામ્યા
સહનું, નિરખવા ઉચિત સોના,
મમ દગગોચર એ હરિ જ ઉભા. (૧૦)

નિજ સરજન મર્વના દરેમાં,
ઘટ ઘટ વ્યાપક સૂર્ય જેમ મર્વ
નજર મહી અનેક તોય એક
ભણું અજ એહ વિસાગી બેઠ ગોડ. (૧૧)

સારા કહેવરાવવાની કળા

‘અ-કવિ’

કોઈએ બગાડવાની કળા ઉપર વખ્યું છે ખરું પણ એનાથી બિન્ન છતાં એટલી જ અગત્યની સારા કહેવરાવવાની કળા ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી. આ કળા ઘણી પ્રાચીન છે એમ તો હું પણ માનું છું. કારણકે તે વિના બાપામાં એની કહેવત-આપ ભલા તો જગ ભલા—એ આવી શકો ન હોત. આ કહેવતની ખરી ખૂબી એ છે કે આપે બહુ યવું એમ એણે નથી કહ્યું. આપે બહુ રહેવું—બહુ દેખાવું—ને દુનિયા તમને પણ ભલા કહેશે ને બદલામાં તમારે દુનિયાને—ક્યાં ગામ ગિગસ આપવાનો છે?—ભલી કહેવી. આ પ્રમાણે અમે સારા છીએ કારણકે તમે સારા છો, તમે સારા છો કારણકે અમે સારા છીએ—એ સારા સંપ્રદાય વિષે રમણભાઈ જેવાને પણ હસેખ કરવો પડ્યો છે.

આ સંપ્રદાયને કોઈ દર્પણ સંપ્રદાય સાથે ભેળવી ન દે માટે એની એક વિશિષ્ટતા ઉપર સૌનું લક્ષ્ય ખેંચવું એ આવશ્યક છે. દર્પણમાં તો દેખાવા માટે પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. પણ સારા સંપ્રદાયમાં તમારે સારું હોવું એ બિલકુલ જરૂરી નથી. કેટલાક કોન્ડ્રાક્ટરો મકાનોના ધાગામાં કાળો કપચીને અદ્દલે ડોર વાપરે છે, ને ચૂના ને રેતીનું પ્રમાણ રેતીને ખોદું ન લાગે એટલું રાખે છે, પણ ઉપરનું રંગરોગાની કામ એટલું સરસ કરે છે કે તમને જે વસ્તુ નથી દેખાતી તે ત્યાં ખરી રીતે હોય છે; જ્યારે જે વસ્તુ દેખાય છે તે ત્યાં ખરી રીતે હોતી નથી. કોન્ડ્રાક્ટરોએ શાંકરમતની ઉપાસના કરવા આ બ્રહ્મભ્રમવાદને વ્યવહાર રૂપ આપ્યું છે. તેથી જ રીતે સારા સંપ્રદાયમાં, ઉપરનું રંગરોગાની કામ એટલું આકર્ષક હોય છે કે તમને જે વસ્તુ ત્યાં નથી તે જ દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં કલા— Art —ની સાથે કનીંગ—cunning—શબ્દ વાપરે છે તે આ અર્થમાં વપરાતો લાગે છે. Cunning શબ્દ હોશિયારી માટે વપરાય છે. અને હોશિયારી હુપાવવામાં રહી છે.

જે છે તે તો છે જ. એમાં હોશિયારી શી? જે નથી તે છે એમ મનાવવું એમાં હોશિયારી છે. એટલે જે કેમ હુપાવવું તે જાણે છે, તે જ ખરી રીતે કેમ પ્રગટ થવું જાણે છે. સારા સંપ્રદાયનું સન્નવ આ એક જ સૂત્રમાં આવી જાય છે. પણ બગવાન પાણિનીના સૂત્ર ઉપર પણ જેમ બાળ્ય કરવું પડ્યું હતું ત્યારે જ એ સૂત્રાત્મક ભાષા સામાન્ય જનને સમજાઈ હતી, એ જ પ્રમાણે આ સૂત્ર ઉપર પણ બાળ્ય કરવું જરૂરી છે.

ત્યારે આ સંપ્રદાયનો પહેલો સિદ્ધાંત એ કે તમને વસ્તુ સારી લાગે છે માટે તમે વસ્તુને સારી કહેો છો એ અગત્યનું નથી. ખરી રીતે તમારા માટે તો વસ્તુ હોતી કે ન હોતી એ બધું મર્યાદા છે. વસ્તુ હોય તો તમે જે કહેશો તે જ વસ્તુ ન હોય તો પણ તમે કહેવાના છો. ઉદાહરણ તરીકે, ધારો કે તમારા એક ઓળખીતા સ્તાંધળા છે. તમારે એને સ્તાંધળા છે માટે દેખાતું નથી એમ ન કહેતાં રાત અધારી છે માટે દેખાતું નથી એમ કહેવું લેઈએ. હોય ગમતો છે. કારણકે તમારે રાતની સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. એને તમે અધારી કહેો, અજવાળી કહેો, ખાડી કહેો કે કાણી કહેો, પણ એ તમારી સામે ક્રિયા કરવાની નથી. અકબરે પેલા વેપારીભાઈઓની પરીક્ષા લીધી ત્યારે એમણે જે ડહાપણ બતાવ્યું હતું તેવું જ ડહાપણ આ સંપ્રદાયમાં વારંવાર બતાવવાનું છે. આવું ડહાપણ વાપરવાની વખતે લોકની યાદમાં ન રહે માટે આપણા કવિઓએ તો એ વસ્તુને કંઈક કરાવી મૂકી છે:

‘કાણાને કાણો નવ કહીએ કડવાં લાગે વેણ,
પણ હળવે રહીને પૂછીએ શેણે બોલાં નેણ.’

તે છતાં આ કવિતા પણ સારા સંપ્રદાયની સંપૂર્ણ સૂચક તો નથી જ. એમાં પણ નેણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. અને એ રીતે એમાં આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાત્મક સિદ્ધાંતનો ભંગ છે. હું ખરી રીતે એ કવિતા આમ મૂકું:

કાણાને કાણો નવ કહીએ, કડવાં લાગે વેણ
(પણ કહીએ કે) ભરતમુનિ રસશાસ્ત્રનો શો અભિનય મુખ દેણ!

ભરતમુનિ ક્યાં જોવા આવવાનો છે કે હવતી એક આંખ જરાક મીંચતી એ મુંગારની સૂચક છે. પણ આ ભાઈએ તો એક આંખ મીંચી જ રાખી છે માટે એમાં કોઈ અભિનય નથી.

વસ્તુને સારી, નરસી કોઈ ન કહેવી પડે એટલા માટે જ બનીડ શો પોતાનાં નાટકોમાં જે પ્રસ્તાવના મૂકે છે તેને નાટકની સાથે કોઈ જ સંબંધ હોતો નથી. પણ એના કરતાં પણ વધારે સારી રીત આ છે. તમારે કોઈ પુસ્તક વિષે ધારો કે પ્રસ્તાવના લખવાની હોય, તો તમારે એમ કરવું કે પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ પ્રસ્તાવના લખવી. એના જે કાયદો છે. એક તો પુસ્તક અને તેના લેખક વિષે તમે જે અભિપ્રાય ધરાવતા હતા તેમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. બીજો કાયદો એ કે તમે જે પ્રસ્તાવના લખો તે તમારો જ સ્વતંત્ર લેખ થઈ જશે. પુસ્તક વાંચવાની તમારી મહેનત બચે. લેખકને પોતા વિષે કોઈ જાણવાની મહેનત ન પડે. ને તમારો એક સ્વતંત્ર લેખ લખાઈ જાય! એક કાંકરે એ પંખી ગારવાની કહેવત કરનારને ખચર નહિ હોય કે એને બદલે ત્રણ પંખી પણ મરે. ને ત્રણ મરે તો વધારે પણ મરે.

વળી આથી એક બીજો કાયદો છે. તમે જગદ્ભગવત્ અલિપ્ત રહી છો છો. શાનું પુસ્તક છે, લેખકે શું કહ્યું છે, એણે શું લખ્યું છે, લખ્યું છે એમાં કોઈ બહીષ્કાર છે કે નહિ—એ કોઈ જ જાણવાની તમારે ઉપાધિ નહિ. તમે પુસ્તક વાંચ્યા પડેલાં જેવા

કોરાધાક હતા તેવા જ કોરાધાક પુસ્તક વિગે લખ્યા પછી પણ રહેવાના. કારણકે તમે એ પુસ્તક સિવાય બીજા અથવા વિષય ઉપર લખ્યું હોય છે !

મારા એક મિત્રે ગુરુજી ગતાઓ દ્વેષો તે આના કરતાં પણ સારો હતો. કારણકે તેના અર્થજ્ઞાનની નક છે. પણ એ પ્રસ્તાવના કરતાં પુસ્તકના અભિપ્રાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પણ એ આ લેખની સાથે સંબંધ ધરાવે કે ન ધરાવે એ વસ્તુ પણ અગત્યની નથી. કારણકે લેખના મથાળા પ્રમાણે જ લખવાનું મેં તમને વચન આપ્યું નથી. અને વચન આપ્યું હોય તો સારા કહેવરાવવાની કળા વિગે વચન આપ્યું છે. અને કોઈ પણ લેખને તમારે સારો કરવો હોય તો તેમાં તમારે વિષય કરતાં વિષયાંતર જ વધારે કરવાનું હોય છે. બાપણુંકર્તાઓ આ વાત સારી પેઠે સમજે છે. એક વખત એક સભામાં હું ગયો ત્યાં વિષય સંગીત વિગે હતો—પણ બાપણુંકર્તાએ વિષય રસનો લીધો હતો. અને છેવટે તો વિષયાંતર કરીને જ રસ ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. એટલા જ માટે હું વિષયાંતર કરીને લખ્યું છું. તત્ત્વજ્ઞોએ તો ચોખ્ખું લખ્યું છે કે સૌન્દર્ય સૃષ્ટિમાં નથી, પણ દૃષ્ટિમાં છે. એ જ પ્રમાણે રસ પણ વિષયમાં નથી, વ્યક્તિમાં છે. વ્યક્તિ જેટલું વિષયાંતર કરી શકે તેટલો જ રસ આપી શકે. કારણકે વિષય વિગે જો તમને જ્ઞાન હોય તો યાદ રાખજો કે તમે એના વિગે કાંઈ જ નહિ કહી શકો. ઘણુંખરું જ્ઞાન તો અજ્ઞાનીઓ આપે છે. એટલે હું વિષયાંતર કરવાનો લઢાવો લઈને પણ તમને કાંઈક આપવાનો લઢાવો શ્રેયા ધારું છું.

અભિપ્રાય વિગે વાંત એવી છે કે એક સદૃશ્યરૂપે એક પુસ્તક મને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું. મને તો એક મુરખીએ જીવનમાં, ફેનેદની એક સર્વકલ નિયામક થાવી ગાપી છે કે તમારે ક્ષેત્ર મેળવવી હોય તો કોઈ દિવસ દૂધને દૂધ ન કહેવું, દહીંને દહીં ન કહેવું, ને વાણિયા મગની પ્રાચીન પ્રથાને વળગી રહેવું. મને એ પ્રથામાં એ સ્પષ્ટ કાયદા લાગે છે. એક તો એ આપણા જ્ઞાનની જાહેરાત કરે છે. આ એક કાયદો. પણ આ કાયદો બીજા કાયદાને મુકાબલે કાંઈ જ નથી. બીજો કાયદો તો વધારે ઉપયોગી છે. એ આપણા અજ્ઞાનને છુપાવી દે છે. તમે અભિપ્રાય આપો તો કાં તમારું જ્ઞાન પ્રગટ થાય, અજ્ઞાન પ્રગટ થાય પણ કાંઈક પ્રગટ થાય. પણ જો કાંઈ ન કહે તો શું પ્રગટ થાય ? સંસ્કૃતમાં પંડિતોની સભામાં મૂખે મૌન રાખવું એમ કહ્યું છે એ ખરું, પણ એની વિરુદ્ધ આમ પણ થઈ શકે કે મૂખીઓની સભામાં પંડિતે મૌન રાખવું. અમારા એક સહાધ્યાયી શિક્ષકમિત્ર હતા. કેળવણી વિગે કોઈ કોઈ લખાણ અંગ્રેજીમાં આવે એ તેમની પાસે ઉત્સાહથી વાંચીએ સારે તે હોકાબીડેલું, મુરખીવટ ધારણ કરેલું, આંખના ખૂણામાંથી જ જરાક મોની રેખાદારા પ્રગટ થાય તેવું, મૌનદારય હસતા. આ એમનું દારય શાનું સૂચક છે એ શી ખજાર પડે ? એ અગાધ જ્ઞાનનું પણ સૂચક કોઈ શકે કે જેને આ છોકરવાદ જેવાં લખાણો જેઈ સહેજે લમવું આવે. એ તો એમણે એક દિવસ અજાણતાં અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે શેક્સપિયર કરતાં મિલ્ટનનો અભિપ્રાય શિક્ષણમાં વધારે મહત્ત્વનો છે—ત્યારે જ ખજાર પડી કે અમે ભેંસ પાસે ભાગવન કરના હતા ! અને સારે એ મૌનદારય અજ્ઞાનનું સૂચક છે એ ખાનરી થઈ. પણ એ ઓલ્યા ન હોત—કોઈ અભિપ્રાય આપ્યો ન હોત—ને

દૂધદહીં જેવું છાતું હસ્યા જ કર્યા હોત તો ? એટલા માટે પેલા પંડિતોએ છિદ્રનાં ઘણાં અનર્થો છે એમ કહ્યું હતું ત્યાં, ખરી રીતે અભિપ્રાયમાં અનર્થો છે એમ કહેવું જોઈતું હતું.

એટલે મારે માટે પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો એ અશક્ય હતું. અ તે પેલા મારા મિત્ર મને એક યુક્તિ બતાવી. તમે એમ લખો કે તમારે કેટલા વાળો અભિપ્રાય જોઈએ છીએ ? પૈસાના ચા વાળો અભિપ્રાય—દોઢ પૈમાના ચા વાળો અભિપ્રાય—રૂપેસ્વર દીનો અભિપ્રાય—કે સોગલેમનની કિંમતનો અભિપ્રાય—કે રૂપિયા બે રૂપિયા—ખરી રીતે રૂપિયાને બે કોઈ પોતાનો મોઢામાં મોટો દુસ્મન લાગ્યો હોય તો તે માહિત્યકાર છે માટે એમ લખીને દુસ્મનાવટમાં વધારો કરવા જેવું હતું, છતાં મેં તો એમનું માનીને એ પણ લખ્યું કે—રૂપિયા બે રૂપિયાનો કેટલાવાળો અભિપ્રાય જોઈએ છીએ તે લખજો. અતબ્બત, ભાઈ વિશ્વનાથ જેવા ખુશીથી શોધી કાઢે તેમ છે કે આ નુરખો પણ મોલિક નથી. એમાં રહેલું અપહરણ સ્પષ્ટ છે. તાવીજવાળા—કેટલાનું તાવીજ એમ જાહેરખબર કરે છે, એ ઉપરથી આ અભિપ્રાયનુરખો લીધેલો છે. પણ એમ તો તાવીજવાળાએ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી જ આ નુરખા લીધા નથી ? કેટલું દાન—ને શું ફળ—એ સ્પષ્ટ લખેલું છે. જોકે કેટલું દાન કરવાથી કેટલું પુણ્ય મળે એ સ્પષ્ટ કોડો દર્શાવતું કોઈ એક પત્રક મારા હાથમાં હજી આવ્યું નથી, પણ આજે ત્યારે સરકાર જેવા પણ ‘રીસર્ચ’ કરાવે છે ત્યારે આ આપણા પૌરાણિક મિત્રો હજી આ રીસર્ચ વિષે ઉપેક્ષા સેવે છે એ ખરાખર નથી. એમણે પણ એક પુણ્ય—અને દાન—એ દર્શાવતું પત્રક તૈયાર કરવું જોઈએ. સર્વદલ્લ મારે સ્વાધીન છે એ જાહેરાત કરીને હું એક એવા કોઠાનો નમૂનો નીચે આપું છું :

દાન	પુણ્યહાંસલ
સુવર્ણ	વિમાનની આગલી બેઠક—સૂચના—ડાયરખ પાસડીની મોટર ખસમાં ડ્રાઈવર પાસે જગ્યા મેળવવા માટે ધક્કાધક્કી કરતાં ભાઈઓ આ જગ્યાનું મહત્વ સમજી શકે. માટે આગળના પારિભાષિક કોશ પ્રમાણે એ કહેવું જરૂરી છે કે આ જગ્યા લગભગ—વિમાનવાહકની પાસે જ છે.
રજત	વિમાનમાં—આગલી હરોડમાં—પહંલી ત્રણમાંની ગમે તે એક જગ્યા—વહેલો તે પહેલો.
તાંબુ	વિમાનની પાછલી હરોડ—છેલ્લી ત્રણ જગ્યા. તાંબાની ગાગરમાં ચાંદીસિંચો નાખનારને ખાસ ‘ફનસેશન’ મળશે.
સોહું	આ ધાતુ વિમાન માટે સ્વીકારવામાં આવતી નથી હિટલરને ઉપયોગી હોઈ ત્યાં મોકલો તેની ચાંદી કે સુવર્ણ લાવશે તેને છેલ્લી હરોડમાં જગ્યા મળી શકશે.

સૂચના :— મુખ્ય વિષેતા : લાલ ચક્ર પાસડી ને કંડુ ચાંદલાની કું. સ્થળ : પોળો આધારિયો ખૂણો. સમય : ગમે તે.

આત્મ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવે તો પોતાને, કંઈ જગ્યાએ જોડવું છે એ નક્કી કરી માણસ એ પ્રમાણે ટિકિટ કઢાવી શકે. આ કોઠામાં ઝોન ટિકિટની યોજના રાખવી હોય તો વિમાન જે જગ્યાએ જવાનું છે એ જગ્યાએનો નકશો આપવો જોઈએ. ને સ્વર્ગ-લોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવવા માટે, ને મૃત્યુલોકમાંથી પાતાળલોકમાં જવા માટેના સર્વ પ્રદેશનો નકશો માથે રાખવો જોઈએ.

પણ આ તો આપણે આડી વાતે ચડી ગયા. આપણી મુખ્ય વાત અભિપ્રાયની છે. પણ જેવી રીતે કુશળ સંગીતકારો, મેંત્રી ને ગણાની ગમે તેટલી કસરત કરી, છેવટે ક્રુવપદને પકડી લે છે, તેમ આ લેખકો અમે તેટલું વિષયાંતર ધાય, છતાં યુવપદ ચૂકાતું નથી, એ વાંચનારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એટલે જ પાછા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની વાત ઉપર આવવું સુગમ થઈ પડે છે.

ત્યારે અભિપ્રાય વ્યક્ત ન કરવામાં જે લાભ છે તે સીના ધ્યાનમાં આવ્યો હશે. એટલા જ માટે આપણાં ઘણાં જાહેર કામો વિગે ગમે તેટલો અસંતોષ છતાં સૌ સંતોષ જ વ્યક્ત કરે છે. અભિપ્રાય વ્યક્ત ન કરનારો જેમ માની ગણાય છે તેમ પ્રોઢ પણ ગણાય છે. શુભરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં પણ તમે જોશો કે કોઈ અભિપ્રાય નથી આપતું. તમે આખું વિવેચન વાંચી જાઓ—તો એ પુસ્તક શું છે, ને સારું છે કે નરસું, એમાં શું વાંચવાનું છે એ તમને ખબર નહિ પડે. પણ એમાં કયે પાને શું લખ્યું છે એ તમને ખબર પડશે—કે જે તમે પુસ્તક ખરીદીને ખોળી શકો છો. એટલા માટે જેમણે પોતાને માટે સારા કહેવરાવવાની કલા હસ્તગત કરવી હોય તેમણે કલાનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત—સંયમ એટલે કલા—મેંએ રાખવો. કાંઈ કહેતાં કાંઈ ન કહેવું, સારું પણ ન કહેવું, નરસું પણ ન કહેવું, બોલવું જ નહિ—એ એની તો જાદુભરી ફવા છે. એ જે લગાડે તે સારો જ દેખાય.

કેટલાક એમ કહે છે કે આપણા મૂળ ધર્મસંસ્થાપકો મહાન હતા. તેમણે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ પાછળથી શિથિલ થઈ; કારણકે એમનું જોઈએ તેવું વિશુદ્ધિકરણ ન થયું. એ લોકો એમ કહીને, અભિપ્રાયની જાહેરાત, સ્વચ્છતા, નિયમન, વગેરે હિપર બાર મૂકે છે. પણ એ લોકો એક વસ્તુ ભૂલી જાય છે કે અભિપ્રાય એ લોકો જ વ્યક્ત કરે છે કે જેમનો અભિપ્રાય કોઈ લેતું નથી. જે લોકો અભિપ્રાય આપે છે તે તો જાણે છે કે અભિપ્રાય ન આપવા જેવો એક પણ માર્ગિક ઉપાય નથી. તમે અભિપ્રાય ધરાવો તો તમારે અભિપ્રાય માટે કાંઈક કરવાનું જોખમ ખેડવું પડે. તમે અભિપ્રાય ધરાવો—તો તમને વખતે કોઈક અભિપ્રાય માટે આગ્રહ પણ કરે. પણ તમે અભિપ્રાય ધરાવો ને ન ધરાવો—ને ન ધરાવો ને ધરાવો—તો તમને મોટામાં મોટો બારિસ્ટર પણ શું કરવાનો હતો? એટલે જ હું કહું છું કે ઘણાને ગમાડવાની કલા જ સાધ્ય હોય છે ને ગમાડે છે પણ કલાત્મક રીતે—તેમ ઘણાને સારા કહેવરાવવાની જ કલા સાધ્ય હોય છે ને તે પોતાને સારા કહેવરાવે છે કલાત્મક રીતે. કલાત્મક રીતે એટલા માટે કે એ પોતે તો સારા પણ હોતા નથી, નરસા પણ હોતા નથી, એ ખરી રીતે કાંઈ જ હોતા નથી; ને ખરી રીતે

તમે કાંઈ જ ન હો ત્યારે કાંઈક હો છો—પણ તે પોતાને કક્ષાત્મક રીતે સારા કહેવાને છે. એ પણ એક કલા છે. ને તે સિદ્ધ કરવી હોય તો પ્રથમ સૂત્ર:

અભિપ્રાય ન વક્તવ્યઃ વક્તવ્યો કદાચિત્ જૂને,

જૂનેડપિ ન વક્તવ્યો, મીતિ ડસ્તિ કાનવાંન્ સહ.

આ શ્લોકને તમે અશ્લોક કહો તો હું તમને કહું કે તમે આમાં કાંઈ જ સમજ્યા નથી. આ શ્લોક ખરી રીતે આ કલાના પ્રતીક જેવો છે. એમાં સંસ્કૃત પણ છે, ગુજરાતી પણ છે ને ખરી રીતે એમાંથી એકે નથી. શ્રી. કાલેજકરે એટલા માટે જ પોતાની ત્રિપિને દેવનાગરીની અપર દીકરી જેવી ગનાવી છે, ને દુનુમાનને પૂંછડે ગાભા વીંટાળ્યા હોય તેમ ગુજરાતીને પૂંછડે ગાભા વીંટાળ્યા જેવી વળગાડી દીધી છે. પણ એથી જ એના વિષે કાંઈ કાંઈ કહેવું નથી. દેવનાગરીવાળા કહેશે કે ઠીક છે. ગુજરાતીવાળા કહેશે કે ઠીક છે. અને અને બાણે છે કે આ ઠીક નથી. જેમના અભિપ્રાયમાં કાંઈક વજન હોઈ શકે એ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તો કહે છે કે અમે અભિપ્રાય ન રાખીને સરકાર માન્યાપના રાજમાં રોટલા ખાતા હતા. હવે પણ અભિપ્રાય ન રાખીને જ રોટલા ખાઈ શકીએ તેમ છીએ. માટે અભિપ્રાયઃ ન વક્તવ્ય.

રાજનીતિ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે રાજને વસાક સારાં જાગે તો એનો રંગ ધનસ્યામ કૃષ્ણ સાથે મેળવાય, ગરમ જાગે તો એને કાળાં કહેવાય. જે વખતે ધનસ્યામ કહેવાં જોઈએ તે વખતે કાળાં ન કહેવાય, ને જે વખતે કાળાં કહેવાં જોઈએ તે વખતે ધનસ્યામ ન કહેવાય એ જે જાણે છે, તે, ઉપનિષદકારોના શબ્દોમાં કહીએ તો, સઘળું જાણે છે.

સારા કહેવરાવનારે જેમ અભિપ્રાય વિષે સાવચેતી રાખવી તેમ બીજી સાવચેતી પવન વિષે ગણવી. પવન કઈ દિશાનો છે એ જોવું જોઈએ. એ પવનની નિશા નદિ જાણવાથી તો ઝાર જેવા પણ ઊડી ગયા છે. સામે પવને ન દોડ્યું, પણ પવનની સાથે દોડ્યું ને પવન કરે કે તરત તેની સામે ચાંઈ જવું. આ જે જાણે છે તે પણ સઘળું જાણે છે.

ગમે તેવી સારી વસ્તુને માણસ ગગાડી શકે છે એ જોટલુ સ્વયંસિદ્ધ છે તેટલું જ સ્વયંસિદ્ધ આ છે કે ગમે તેવી ગગડેલી વસ્તુને પણ માણસ સારી કહેવરાવી શકે છે. આપણે મઠી ગયેલી કેરીને પણ ચપ્પુની મદદથી, ‘આટલો જ ભાગ મરડેલો છે.’ ‘ના, ના, આટલી તો સારી છે’ ‘હવે આટલી તો સારી છે જુઓને,’ એમ વિશ્વાસી વાક્યો વડે ઉત્તેજ ઉત્તેજને સારી નથી ગનાવી દેતા? જુઓને, આપણા જ પ્રાચીન રીત-રિવાજોને સારા કહેવરાવનાં હોય ત્યારે આપણી મદદે કેટલાં અધાં પુરાણો, શાસ્ત્રો ને વિજ્ઞાનો પણ આવે છે? હમણાં જ મને એક મિત્રે કહ્યું કે સાળું આપણા કામમાં એક પ્રકારે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ તો નગરે પડે છે! યાજ્ઞી પામે ફરતી પાણીની આડ કગે હોય તો પ્રીડી ન આવે ને અપોપણના ત્રણ ભાગ મૂક્યા હોય તો માખી વગેરે ત્યાં જ બેઠાં રહે ને નિગતિ જમાય. મેં કહ્યું કે ઇન્દ્રિય આકર્ષણ એ બધુંકર વસ્તુ છે ને થોડા સ્મારવાદ બેનાર વધારે ક્ષેત્ર લક્ષ્યાય એ સિદ્ધાંતે તો માખી, પછી નાના ભાગ ઉપરથી, યાજ્ઞી ઉપર જ આવવા લક્ષ્યાય—એ મારી દલીલનો જવાબ માત્ર મિત્રે વાળ્યો નથી. પણ

કાંઈ જ ખરાય નથી—સઘણું સારું છે—એ સિદ્ધાંત તો કૈઝર પાસે ને જાર પાસે પણ નાજનીતિગોએ મૂક્યો. નહતો ? ને અત્યારે પણ કાંઈ રાખની તિબ્બેરીમાં ‘કાંઈ નથી’ એમ કાંઈ દીવાન-બોક્ષે ખરો ? એમ બોલાય ન નહિ. એ અવ્યવહારુ રીત છે તેવી જ રીતે તમે ત્યારે સઘણું સારું છે એ વાતાવરણમાં ફરતા હો ત્યારે ‘આટલું ખરાય’ છે એમ ન બોલતા. બોલ્યા તો તમે દુર્જન, એ તો એકાદ વિકારથી, આખું શરીર સાફ ચર્ક જાય, ત્યારે કહેવું કે પહેલેથી આટલું ધ્યાન રહી શક્યું હોત !

આ કલાની પ્રાચીનતા વિશે શંકા નથી. એની અર્વાચીનતા જાણીતી છે એનું અમરત્વ પ્રગટ છે. એનો ઉપયોગ સૌના ધ્યાનમાં છે. એનાથી થતા લાભ બધાના આગ્રમાં છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, આ સારા કહેવરાવવાની કલા વધારે વ્યાપક બને માટે થોડા વ્યવહારુ માર્ગ બતાવી દેવા જરૂરી છે.

(૧) કાંઈ પણ દિવસ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય ન દર્શાવવો. અમુક વસ્તુ ખરાય છે એમ ન કહેવું—એ સારી નહિ હોય એમ ? એમ પ્રશ્ન પૂછવો, ને પ્રશ્નો જવાબ ગળી જવો.

(૨) આપણે બીજાને સારા ત્યારે જ કહેવા કે ત્યારે એ પહેલો આપણને સારા કહે.

(૩) ખરાય વસ્તુ લાભ આપતી હોય તો વસ્તુને ખરાય ન કહેતાં એના પરિણામને વખોડવું. દાર ખરાય નથી—દારનું પરિણામ ખરાય છે— એ એક ઉદાહરણ રૂપે.

(૪) જેવી રીતે બકતો હઝિનપ કરે તેમ તમારે ‘અમે સારા કારણકે તમે સારા, તમે સારા કારણકે અમે સારા’ એ બપ ચાલુ રાખવો.

(૫) કાંઈ વિશે કાંઈ પણ અભિપ્રાય ન આપવો; છતાં આપવો પડે તો એવો અભિપ્રાય આપવો કે જેમાં મગનું નામ મરી ન હોય.

(૬) એક સારા સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવી. જેમ તટલ ફૂટલ વાસણ કંસારા સાંધે છે, તેમ એમાં સઘણી જ જમડેલી ચીજોને રંગરોગાન કરી સારી કરી બતાવવી.

(૭) તમે ગમે તે કરો પણ કલાત્મક રીતે કરશો તો તમારો વિજય છે.

(૮) કલા જેમ સંયમમાં છે, વાણી જેમ મૌનમાં છે, તેમ સારા કહેવગવવાનું તમાગ પોતાના હાથમાં છે. કાંઈ ને—ખાસ કરીને ચાલુ પ્રવાહમાં વહેતી કાંઈ વસ્તુને— નિંદતા નહિ.

(૯) જેને જેને વખાણો એ બધાને તમારાં પગથિયા ગણજો.

(૧૦) મૂળ સત્ત્વ આ છે: તમે કાંઈ ન કરો, કાંઈ ન કહો—છતાં તમે જ કર્યું છે એમ કહેવાય ત્યારે જાણવું કે તમારી કલા કૃતી છે.

એ ભૂપને તું મુજ વેણ કહિને, પ્રત્યક્ષ અગ્નિ મહિં શુદ્ધિ ભાળી;
ત્યજી મહને તો ય પ્રભ-પ્રવાદે, છાજે શું વિદ્યા-કુલને, ભલા, એ? ૧
વસે શુભેચ્છા ઉરમાં તહમારા-સ્વચ્છન્દ આ કર્મ ગણાય કેમ?
મહારાજ પ્રાગ-જન્મ મહિં કરેલાં પાપો તણો દારુણ છે વિપાક. ૨
વરેલી લક્ષ્મી તરછોડી, આલ્યા તહમે હતા લઈ મુજને અરણ્યે:
પામ્યે પ્રતિષ્ઠા, નવ સાંખી એણે-મહને તહમારે ભવને રહેતી. ૩
નિશાચરોથી પતિઓ પીડાતાં, સૌ તાપસીને ય તમ-પ્રસાદે
મહે આપિયો આશ્રય: શી રીતે હું, તહમે છતાં, આશ્રય શોધું ખીજે? ૪
હું તો સદાને વિરહે તહમારે સૂતા ન આ જીવનને ય ધારું-
જે ન્હોય મહારે ઉદરે તહમારું સંરક્ષવા યોગ્ય જ ખીજ વિધન. ૫
તેથી, પ્રસૂતિ પછી દૃષ્ટિ રાખી સૂર્યે સ્થિરા હું તપ આદરીશ:
જેથી ખીજ જન્મ મહીં ય થાઓ તહમે મહારા પતિ: ના વિયોગ. ૬
વણો અને આશ્રમ કેરી રક્ષા—એ ભૂપનો ધર્મ મનુ-લખ્યો છે:
ત્યજી મહને તો ય રહી તહમારે ખીજાં તપસ્વી જ્યમ રક્ષવાની. ૭

ધારીને ઉર સંદેશ સુમિત્રા-પુત્ર તો ગયો;

શોકના ભારથી સીતા સુક્રતકંઠે રડી રહી.

* રઘુવંશ, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૬૧-૬૭નો સમશ્લોકી અનુવાદ. છંદો શ્લોક
પરિસ્થિતિ-નિર્દેશ માટે ૬૮મા શ્લોક ઉપરથી થોડાં મૂક્યો છે.

મૂળ લેખક: શ્રી અસમંજસ મુખોપાધ્યાય

અનુવાદક : ટોપણ દયાળજી ઘેલાણી

[ગતાંકથી ચાલુ]

૫

શિવ

અને ગૌર કલકત્તા આવ્યે ૭ મહિના વીતી ગયા. થોડા દિવસ થયા મિત્તપુર મ્હીટની મેસ છોડી બવાનીપુરની મેસમાં અને જણને આગ્રય લેવો પડ્યો હતો. મિત્તપુર મેસમાં બેત્રણ મહિનાનો ચાર્જ ચડી ગયો હતો. ઉચરાણી ઉપર ઉચરાણી કર્યા છતાં પણ ત્યારે તે વસૂલ થઈ શકી નહિ, ત્યારે એક દિવસ મેસના મેનેજરે ખૂબ તકવાર અને ગાળાગાળી કરી તેમની પાસેથી જે રોકડ રકમ નીકળી તે વસૂલ કરી તેમને લીધું શ્રીકૃષ્ણ અને મુકે ગોળ પકડાવી ચંદના કર્યા, છતાં યે તેના પૂરા રૂપિયા વસૂલ થયા નહિ, કાંઈક આકી રહી ગઈ.

ઉપમા કારણથી શહેરના ઉત્તર ભાગમાં રહેવાનું છોડી તેઓએ દક્ષિણ ભાગમાં આવી આસરો લીધા. નવી મેસમાં આવી આદિ અને સાચાં નામે અને જણને ફેરવવાં પડ્યાં. ગૌર ગતી ગયો નિતાઈ. એ નામનો હતુ યે મેળ ખાતો હતો (ગૌરાંગ મહાપ્રભુનું બીજું નામ નિતાઈ હતુ તેથી) પણ શિવને તો કૈવલ ત્યાગ કરી એકદમ આકાશમાં ઉડ્ય થવું પડ્યું—તેણે નામ રાખ્યું રાશધર.

શિવ નોકરી શોધવા પાછળ ખાઈપીને મડ્યો હતો, આકાશપાતાળ એક કળો હતો, પણ કોઈપણ જગ્યાએ સરખાઈ આવતી નહોતી. કલકત્તાની દક્ષિણે ગડિયા મ્યુનિસિપાલિટીમાં એક જગ્યા ખાલી હતી. આજ કેટલાક દિવસો થયા તે આ જગ્યા મેળવવા વારને ધક્કા ખાતો હતો. કોઈ એક આગરદાર અને જાગવગવાળા કમિશનરની કોઈ રીતે ઓળખાણ કરી તેની જાગવગ કમીડનામાં આવે તો કામ થઈ જાય તેમ હતું. તપાસ કરતાં તેને જણાય કે કમિશનરોમાંના કેટલાક તો તદ્દન વિચિત્ર પ્રકૃતિના માણસો હતા. તેઓની ગણના નહિ ત્રણમાં નહિ તેરમાં કે નહિ છપ્પનના મેળમાં એવી હતી. તેઓ કોઈની સિદ્ધારસ પણ ગનતાં સુધી કરતા નહિ. તેમ એમનો સિદ્ધારસનું કોઈ એવું વજન પણ પડતું નહિ, બીજા કેટલાક જણ હતા તેમનો પ્રભાવ પણ જેવો વજનદાર હતો તેવા જ તેઓ ગદાં ખાતાંઓમાં જાગવગ ધગવતા હતા. પણ દુષ્ટ માણસો તરફથી ગામમાં તેઓની સારીનરસી વાતો પણ પુકળ થતી હતી એમની પાસેથી કોઈ કામ કરાવી લેવું અઠુ જ મુશ્કેલ હતું. આગ માણસોમાં ફક્ત એક રૂપરૂદ્રાણુની રિયતિ કોઈક જુદી જ જણાતી હતી. એમનો પ્રભાવ સારો પડતો હતો તેમજ સાધારણ જનસમાજમાં તેમનાં વખાણ પણ બારોબાર થતાં હતાં. તે અડું જ સરળ મનના કહેવાના. કોરેજની પૂજા કર્યા સિવાય

તે કોઈ દિવસ પાણી પણ પીતા નહિ. મોટરમાં બેસી બીજાઓ ત્યારે છાપું ખોલી વાચવા માંડે ત્યારે આ સદગૃહસ્થ એ મજેલા વખતનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ કરતા. તે ગજવામાંથી ‘ગરૂદી-ગીતા’ ગદાર કાઢી તેનો કોઈ એક અધ્યાય વાચવા મંડી જતા. ગરીબ અને દુ.ખી માણસો તરફ તેની દયા પણ ઘણી હતી, દાન પણ ઘણું કરતા. ગદા કરતાં વખાણવા લાયક હતું તેનું નિષ્કર્ષક ચરિત્ર. અનર્ગળ ધનના માનિક અને વિધુર થયેલા હોવા છતાં ચારિત્રગત્તમાં તે મહાગતી હતા—અણે રાષ્ટ્રપતિ રૂપચંદ્રગાણુને કોઈ રીતે પકડી શકાય તો શિવનું કામ થઈ જાય એમ હતું. પણ આજ ત્રણચાર દિવસ થયા અચાગ મહેનત કરવા છતાં એ તેમની મુત્તાકાત થઈ શકતી નહોતી. સદા સર્વદા તે કામમાં જ ગુથાયેલા રહેતા. ઘરમાં અથવા ગદાર તે ગદુ ઓછું રહેતા. કોઈ એક માણસે શિવને ખાનગીમાં બોલાવી કહ્યું કે એમની મુત્તાકાત કરવી હોય તો ૫૩/૧ નંબર હાડકાહાગલી ‘ચાર પુતની’ને ઘેર ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

આજ સવારે શિવ સાં ગયો હતો. ઘણી તપાસને અંતે અને અનેક ફંદુરીતુરી કર્યા પછી તે ચારગ્યાજ્ઞને મળી શક્યો. ચાર ખરેખર પ્રતલી જેવી જ હતી. રૂપ જાણે તેનું છત્રકોઈ જતું હતું, ફાટી પડતું હતું આપું રૂપ નહોય તો રૂપચંદ્ર કોઈ જૂઠું એમ હતું ? ગમે તે હો, ત્યાં પણ શિવને રૂપચંદ્રગાણુના દર્શનનો લાભ મળ્યો નહિ. પોતાની નોકરી સળધી બધી વાત સંક્ષેપમાં જણાવી તે ચારગ્યાજ્ઞને જ ગળે પડ્યો. ચારએ કહ્યું : “તમે નોકરીની આશા છોડી દો. પહેલાં તે મારી વાત ઠેલી શકતા નહિ. હું જે કહું તે બધું કરતા. એક વખત એકજણુ તુરતની જ વકીલની પરીક્ષા પાસ કરી અહીં આવી નોકરી વારતે મને જ પકડી બેઠો. એમને કહેતાવેત જ માસિક અહીંસો રૂપિયાના પગારથી ‘સેનિટરી’ ઓફિસરની પોસ્ટ ઉપર તેને ગસ બેસાડી જ દીધા.”

“વાહ ! હો પાસ કરીને થયો સેનિટરી ઓફિસર ?”

“થાય જ તો મારી શિશરસ હતી ને ?”

“સાજના પાછો અહીં આપું તો એઓ મને મળશે ખરા ?”

“ના, પ્રથમ હંમેશા અહીં જ આવતા, રહેતા, એ વાત સાચી છે. પણ આજકાલ —વારુ, તમે ‘મહિલાત્રય’ જોયું છે. હમણાં જ નવું ખુલ્યું છે તે ?”

“ના, કોલેજ સ્ટ્રીટ મારકીટમાં કે શું ?”

“અરે, ના રે ના; આ કોઈ ચોળી, સાડી, છાયત કે કાપડનું આગ્રય નહિ. આ પેનુ એકરોડ ઉપર ‘વસનાત્રય’ નવું ખુલ્યું છે કે ત્યાં કાપડ બહુ જ સરતું અને મનપસંદ મળે છે તે છોડીને પૂર્વ દિશા તરફ જરા આગળ જતાં જ આ ‘મહિલાત્રય’ એટલે કે મહિલાઓનું આગ્રય આવેતું છે. અનાય, વિધવા, સધવા ગાર્બિઓને વારતે એ બોલવામાં આવ્યું છે. આજકાલ એમની મુત્તાકાત ત્યાં થવાનો સંભવ છે આજકાલ એ તરફ ખૂબ ઢળી પડ્યા છે. શુ કહું તમને હું, બાઈસાહેબ, આ મારી ઉમર લગભગ ચાલીસ વર્ષની થવા આવી, મારી જિંદગીમાં બાણુઓ પણ મેં ઘણાં એ જોઈ નાંખ્યા, પણ આવો કુચરિત્ર માણસ—”

“તમે ખીંને કોઈ જોયો નથી એમજ ને! તમારા જેવા માણસના સંસર્ગમાં આવ્યા છતાં તેના આવા દુર્યુષ્ટ ગયા નહિ? ખરેખર, ગાંડુ જ દિવંગીર થવા જેવી બાબત છે!”

ખીં જોયાર આડીઅવળી વાતો કરી શિવુ ચાંપુતઝીને ત્યાંથી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તેને વિચાર થયો કે ચાંપુતે જીવ આજ સવારના પહોરમાં જ એકવાર બેકરોડ તરફ જઈ આવ્યું. કદાચ અકસ્માત રૂપચંદ્રાણુ સાથે ભેટા થઈ ગય. તે ટ્રામમાં બેસી બેકરોડ આવ્યો અને થોડી તપાસ કરતાં જ એક મકાનના દરવાજા ઉપર જ એક સાધનિબોડ જેવામાં આવ્યું: “મહિતાનય. [અનાથા મહિતાઓનો આશ્રમ]”

ધણી મહેનત કાઢીને વિનંતિ કર્યા પછી તેની મનની મુગદ ગર આવી. રૂપચંદ્રાણુ સાથે તેની મુલાકાત થઈ. રૂપચંદ્રાણુએ તેને કહ્યું: “ગડિયા મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટમાં મારું કોઈ ચાસે તેમ નથી. એ તદ્દન અસંભવિત છે.”

શિવુ નિરાશ થઈ બોલ્યો: “જે કોઈ પણ ઉપાયે એકાદ કામ પર મને—”

“સાચાર છું—સાચાર છું. ત્યારે તું હવે જા; મારે હજી થોડું કામ છે.”

“હા, ખીંજ એક વાત આપને કહેવાની છે.”

“વળી શું કહેવું છે? ચાલ બોલી નાંખ જતલી.”

“સાહેબ, મારી દૂરની સંબંધી બે વિધવાઓ છે. તેઓ ગાંડુ જ દુઃખી છે. ખાવાનાં સાંસાં છે. આપના આ આશ્રમમાં જો કોઈ—”

“એમને કોઈ છોકરાછૈયાં નથી? સંસાર કેમ ચલાવે છે?”

“સંસાર ચલાવી શકતી નથી. પાંચ જણની દયા અને તેમની પોતાની આંખોના આંસુથી જેમ તેમ નિભાવ થાય છે. એક જણી તો છુટ્ટી થઈ છે. તેને હવે વધારે દિવસ દુઃખ ભોગવવું પડે એવું જાગતું નથી, પણ—”

“ખીંજની ઉમર કેટલી છે?”

“એકદમ જાણક, આ એકવીસ જાવીસ વરસ થયાં હશે. તેને તો હજુ દુઃખની આખી જિંદગી કાઢવી પાડી છે. આપના આ મહાન અને સત્ આશ્રમમાં જો એને સ્થાન મળે તો કદાચ તે પોતાનો જીવ અને પોતાનું ચારિત્ર જળવી—હાં, આપના હાથમા આ કંઈ ચોપડી છે—આટલી નાની ચોપડી!”

“હા; ખરડી ગીતા.”

“મુતારના પહોરમાં અનાથાઓને વાંચી સંભળાવતા હશે, કેમ? વારુ. ત્યારે આપનો હુકમ હોય તો તે મારી આત્મીયા બે જણીને—”

“જે એમ છે કે બેય જણને એક સાથે એડમિટ કરવામાં ગાંડુ જ મુશ્કેલી ઊભી થશે કારણ ખીંજ થણીની અરજીઓ આગળની કરેલી પડી છે. પણ તું તારે આ નાની ઉમરની બાઈને લઈ આવ. હું પ્રયત્ન કરીશ. ક્યારે લાવશે?”

“હું, ત્યારે આંકેક દિવસ—”

“ના, ના; કાલ જ લઈ આવ, સમજ્યો, નહિ તો પછી રીટ ખાલી નહિ હોય તું આ પીએ છે કે? હો; અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં કારકુનની જગ્યા વારતે પણ એક અરજી લખીને લઈ આવજો—જેઠિ કાંઈ થઈ શકે તેમ હશે તો પ્રયત્ન કરીશ. ત્યારે હવે ઢીંક કગ્તો નહિ. કાલે જ ચોક્કસ આવી જજો, સમજ્યો? અનાથા અને ‘એપીકેશન’ બંને એક સાથે જ કાલે લઈ આવજો.” રૂપચંદ્રબાણએ શિવુને વારતે આ લાવવાનો હુકમ કર્યો.

ખીજ એચાર વાતો કરી, આ પી, શિવુ રૂબ લઈ ઘેર પાછો ફર્યો અને મેસમાં આવી ગૌરને આ બધી કહાણી કહેવા લાગ્યો.

બધી વાત ગુપ્તગુપ્ત શાંતપણે સંભળી લીધા પછી ગૌર તો પેટ પકડીને હસવા જ લાગ્યો અને હસતાં હસતા જમીન પર કોટી પડ્યો તો પણ હસવું ખાળી શક્યો નહિ થોડી વારે હસવું શાંત થયા પછી તે બોલ્યો: “ગમ્મત તો બહુ જ સારી આવે છે.”

“મારા સોગમ, મને આ કાંઈ ગમતું નથી. એકાદ નોકરીચાકરીની ગોઠવણ ન થાય તો હવે—”

“પેલા ગુજરાતીની ઓફિસમાં નોકરીની જગ્યા માટે જરા સારી રીતે મહેનત કરી બે ને!”

“આજ ત્યારે ત્યાં આજે જ જાઉં. ત્યાં પણ જાઉં અને ગિહાર ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશનની ઓફિસમાં પણ એકવાર જઈ આવું.”

અપેરે શિવુ ગુજરાતી શુદ્ધ્યની ઓફિસમાં હાજર થયો. ત્યાં ત્રણચાર માણસોની જગ્યા ખાલી હતી. હમેશ સવારે શિવુ ત્યારે ‘લેક’ ઉપર ફરવા જતો ત્યારે આ ગુજરાતી શુદ્ધ્ય સાથે હમેશ તેનો ભેટો થતો. ધીમે ધીમે તેની સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ પાડી ઓગળાણ પાડી. તે શુદ્ધ્ય રવભાવે સાક્ષસ, બહુ જ શાંત અને દયાળુ હોવા છતાં શિવુને ત્યાંથી નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડ્યું. તેમણે કહ્યું: “જુઓ શશધરબાણ, અમારો એક ખાસ સિધ્ધાંત છે કે—જ્યાં સુધી જાની શકે ત્યાં સુધી” અમારા જ દેશના માણસ સિવાય બીજા કોઈને ‘એપોઈન્ટ’ કરવો નહિ. એટલા માટે હું બહુ જ દિલગીર છું—આલો નમસ્કાર.”

હુઃબધી અને રોપધી શિવુનું અંતર વિપાકત બની ગયું. હવે તે ગિહાર ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશનની ઓફિસમાં જવા માટે એક ‘ગસ’માં ચડી બેઠો. તેના હાથમાં ચાલુ વરસના ‘વસુભતિ’ નો દશેરાનો અક હતો તે તેણે ખોલી વાંચવા માંડ્યો. અનાથાસે કારટૂન ચિત્રવાળું એક પાનું જ ખુલ્યું. તેની નીચે લખેલું હતું:

“ખાલી નથી—ખાલી નથી—બાનેથી, આ તરી (નોંધ)
તારાં જ દીધેલાં વિવિધ જાનથી ગઈ છે ભરી.”

આ પાનું તે ધ્યાન દઈને વાંચવા લાગ્યો.

૬.

સાંજને વખતે થાડે શરીરે અને ઉદાસ ચહેરે ગિતુ મેસમાં પાછો ફર્યો અને ગૌને કહ્યું: “ જો ભાઈ, હવે મરણિયા યતુ પડશે. કાં તો ઈસ પાર કે ઉસ પાર. રૂપિયા તો કલકતામાં ખરેખર હવામાં જ બીડે છે એટલું જ નહિ, પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાગળે છે તેને આપણે ઝડપી લેવા જોઈએ. વાંછી આંગળી કયો સિવાય ઘી નીકળવાનું નથી. સીધા રસ્તા હંમેશ લાંબા હોય છે અને ઘણી વખત પ્રમાણિક અને સત્યનિષ્ઠાવાળાના હુ ખનો અંત નિંદગી સુધી આવતો નથી.” એમ બોલી તેણે તે દિવસની નિષ્ફળતાનું વર્ણન અક્ષરે અક્ષર જરા પણ ચૂક્યા સિવાય ગૌર પાસે કયું.

ગૌરે વિસ્મય પામી પૂછ્યું: “ ગિહાર ટ્રેડીંગ કોર્પોરેશનવાળા સ્થુપતિપ્રસાદે પણ આવો જ જવાબ આપી તને રવાના કર્યો?”

“ હાં, એ બધું સમજાય તેવું છે, બગાડી જેવી મૂર્ખ કોઈ જાત નથી. અને મને લાગે છે કે આ ગંગાકી જાતને જ ઠગી લેવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હવે હાથમાં રહેતો નથી. ઠગાઈ જવાની ગાળતમા આ આપણી જાતિએ આખી ‘વહડ’ નો ‘રેકડ’ ‘ચેક’ કર્યો છે પોતાને જોડતા ચાતાક અને હોશિયાર આ લોકો માને છે, તેનાથી અનેક ગણા વધુ તેઓ મૂર્ખ છે. એ, આ પિકચર આવતી કાલે મદદગી લાવશે. આરડામાં ટાંગી રાખશું.” એમ કહી શિવુએ ‘ખાતી નથી, ખાતી નથી’ વાળી પેકી ‘વસુમતિ’ના આંકની છબિ ગૌરના હાથમાં આપી.

થોડીવાર ચૂપ રહી ગૌર બોલ્યો: “ મારું કહ્યું માન તો રાણાવાટના જમીનદારના વચ્ચતા પુત્રને તું એકવાર મળી આવશે, તેઓ કદાચ તને નોકરી આકરી આપી મદદ કરી શકશે. તારા ઉપર તો તે ગહુ જ હેત રાખે છે. અને પેલો ખૂબ પૈસાવાળો ડાક્ટર આશુ—”

“ ગાડો થયો છે કે શું? રાણાવાટના જમીનદારના વચ્ચતા પુત્રની વાત જુદી છે. પણ પેલા પૈસાવાળો ડાક્ટરની વાત તું કરે છે? મોટા માણસો—પૈસાદારો—ગરીબ તરફ કોઈ દહાડો સારી લાગણી ધરાવી શકે નહિ મારો સર તથા મારું ગાયન બેચાર વાર સાંભળી એ મારા તરફ જરા બેચાળા હશે; તેથી જ થોડા દિવસ—જો કે હજુ પણ હું તેનો તે જ શિવનાથ ઘોષ છું અને ગળામાંથી ગામન પણ પ્રથમની માફક જ મીડી રીતે ગાઈ શકુ છું પણ મોહ તો કોઈ જાગ્ર દિવસ ટકતો નથી, થોડા દિવસમાં જ બીડી જાય છે. પરિણામે—સમજ્યો ને?”

“ હા, સમજ્યો ”

“ સમજ્યો છે ધૂળ આડી શેરીની! મારા જેવો પાકો—રીઠો—થા ત્યારે બધી સમજ પડશે છેતરપીંડીનો ધવો મારે સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે એ વાત કબૂલ કરું છું, પણ કરવું શું, કહે જોઈ? આપણા દેશમાં જે લોકો પાસે પૈસા છે તે લોકો તરફથી તો દેશનું કોઈ ભત્રું થવાની આશા જ નથી. હું મારા ઉપરથી વાત કરતો નથી, એવા પણ ઘણા માણસો હોય છે કે જેઓ અત્યંત શુદ્ધ ચારિત્રવાળા, પ્રખર પ્રમાણિક, અત્યંત

મદાચારી અને એકદમ સીધે રસ્તે ચાલનારા સાચા મદ્દગારો હોય છે; પણ ભગવાને આ ગુણો આપવાની સાથે સાથે ગરીબી પણ એમને જ આપી છે—અને તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં. એમનો એ સ્વભાવ હોય છે કે દગ્ગર દુઃખ કષ્ટ અભાવ અને તાણુ પડતાં છતાં કોઈની પાસે જઈ મોઢું ફાડી બોલી શકે કે કાંઈ જાંબો કરી માગી શકે નહિ. ગદુ ગદુ કરે તો પરોક્ષ રીતે ઇસિરાથી કે ઇગિતથી જણાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ—”

તેને વચમાં જ બોલતો અટકાવી ગૌર બોલ્યો: “આબો દિવસ રખડી રખડીને તારું માથું ખરાગ થઈ ગયું જાગે છે, ગિતુ. દગ્ગરમાંથી નવમેા નવાણું માણમેો ને! ગરીબ જ હોય છે. એક જણ પાસે કદાચ થોડા પૈસાટકા હોય, અને આ ગરીબોની વધારે ધાતાં તો ત્યારે—” એટલુ બોલી વાક્ય અધૂરું ગાળી તે હી હી હી કંતો અડખાટ દસી પડ્યો.

“વારુ. વારુ; હવે મ્હં તારી ફિલમૂશી ગાચુએ. ચૂપ રહે. આ ગંધી બાળતો મમજતાં તને હજુ ધણો વખત લાગશે. ચાત્ર હવે, ‘રટવ’ લે અને આ ‘ગનાવ, જોઉં.’”

આ તૈયાર કરી બંને જણુએ થોડા નારના સાથે પીધી. પછી, શિવુનો થાક કિતરનાં એક સિગરેટ સળગાવીને તે બોલ્યો:

“મારા કપાળમા હજુ ધણુ દુઃખ ભોગવવાનું લખેલું હોય એવું લાગે છે. મારી નિઃશ્વરીમાં મેં કાંઈ વધુ અન્યાયો કર્યાં છે, એવું તો નથી; પણ ને એક અન્યાય થઈ ગયો છે તે મોટામસ થઈ ગયો છે.”

“જેમ કે ?”

“જેમ કે, છુટ્ટા ગાંધ તરફ એરવર્તન. હરે મહિને માત્ર બાર રૂપિયા તે કમાય—એ તેની પૂછ. કેટકેટલા દુઃખ વેડી અમને બધાને ઉછેરી મોટા કર્યા હશે, ભણાવ્યા હશે વગેરે. અને મેં શક્તિ છતાં તેની એ ખરી મહેનતની કમાણીનું અન્ન બગાડી ખાત્રી બાણુગીની કરવામાં મહિને ત્રીસ ત્રીસ રૂપિયા ઉડાવ્યા છે. કેટલીયે વાર તેમણે મને કહ્યું સમજાવ્યું હશે પણ મેં એ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યુ જ નહિ. એક જ પૈસા—શકત એક જ પૈસાને અભાવે પિતા કોઈ કોઈ વખત તમાકુ પી શકતા નહોતા અને હું રોજ બે પેટી એટલે કે સાત આનાની સિગરેટનો છુમાડો કરતો હતો.”

“કેમ થુ છે રે? આજે આ બધું શું આદ્યું છે, કહે જોઉં? અચાનક આમ—?”

“ખરેખર, આજ મન ગદુ ખરાગ થઈ ગયું છે—ચાત્ર, જરા બહાર ફરી આવીએ.”

સતે વાણુ કર્યા પછી સૂતો સૂતો શિવુ બોલ્યો. “ગૌર, બંધી ગયો કે શું?”

“ના.”

“જો આવતી પંચ દિવસથી હું ‘દગ્ગર-ટ્રાઈક’ કરીશ.”

“શું કંચે?”

“‘દગ્ગર-ટ્રાઈક’—અનશન—ઉપવાસ. મોગન ઉપર કહું છું હું કરીશ. જો સાંભળ બધું કહું છું તે. પણ તે પહેલાં એક બીજી વાત કહું છું તે સાંભળી લે. પોપ મહીનામાં

એકવાર હું રાણાવાદ જઈશ. જમીનદારનો વચ્ચેનો પુત્ર ખરેખર મારા તરફ લાગણી ધરાવે છે, પણ સાથે સાથે એ વિચાર પણ આવે છે કે તે મારું શું બલું કરી શકશે. ”

“ કેમ ? ”

“ કેમ એટલા માટે કે જેઓ પૈમાવાળા હોય છે તેઓનો બધો વખત, શક્તિ અને વિચાર એ પૈસાને કેવી રીતે સાચવવા ફેરવવા તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે અમલમાં મુકવાના બદોબસ્ત કરવામાં જાય છે. ગરીબ તરફ જોવાનું કે નજર કરવાનું તો દર રહ્યું પણ એમના પોતાના સંસાર પણ સારી રીતે જોઈ શકવાનો સમય પણ તેમને મળતો નથી એ વાત હું બરાબર જાણું છું. વળી એક બીજું પણ વાત છે તે એ છે કે મેં બધી જગ્યાએ એવાં આવળાં બી વાવી રાખ્યાં છે કે ખરે ટાણે મને કોઈની મંદ મદદ મળે એ મારા નસીબમાં લખ્યું હોય તો જ બને. આ પિતાનો જ દાખલો લઉં. પોતાના ધરનાં માણસોમાંથી કોણે પિતાને ખરે ટાણે મદદ કરી જવાડ્યા છે ? એ તો બહુ પગમાત્રાએ જ કર્યું છે. એમ જ સમજવું કે પ્રભુની એવી ઇચ્છા હશે, વિધાતાનું વિધાન જ એવું હશે—જેવા બાઈના શ્રેષ્ઠ, બીજાં શું ? ”

“ એ બધી તત્વજ્ઞાનની કથા હમણાં બિંચી મૂક. ‘હંગર સ્ટ્રાઈક’ની આગતમાં તું શું કરેલો હતો ? ”

“ હા, આવતા પરમ દિવસથી હું ‘હંગર સ્ટ્રાઈક’ કરીશ. નોકરી ચાકરી તો આપણે જાણે કરવી જ નથી. મને તેમ પણ નથી. મને જ ન મળે એવું નથી પણ કાઢને પણ મળે એવું નથી. તેં આપણા દેશના શશી લુહારે બનાવેલી છરીઓ, કાતરો, અસ્ત્રા વગેરે કાઈ દિવસ જોયાં છે ? ”

“ હા, જોયાં છે. એ તો ‘ફર્સ્ટ ક્લાસ’ ચીજ. મને લાગે છે કે વિજ્ઞાપતથી આવતી ફેટલીક જતો કરતા પણ ઘણી ઊંચી જાતનો એ માત્ર બને છે. ”

“ ખરેખર, એમજ છે. એના બનાવેલા અસ્ત્રાઓ બે રૂપિયા ડઝનના બાવથી વેપારીઓ લઈ જાય છે. લાકડાના દાયાવાળા તે બનાવે છે પણ જો શીંગડામાંથી બનતો પાલીશદાર હાથે અને તેના ઉપર નામ લખવામાં આવે તો સવા બે રૂપિયા ડઝન વળી તેના ઉપર જો પૂંઠાનું ધરું કરાવીએ અને ધારને જરા ધંધેકટ્ટોપેટ કરાવીએ, તો બહુ બહુ તો બહુ મળીને ત્રણ રૂપિયે ડઝન પડવા જાય કલકત્તાની બજારમાં કોઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછા આઠ રૂપિયે ડઝન તો જરૂર વેચાઈ જાય. ”

“ પણ તારે હંગર સ્ટ્રાઈક કરીને મરવું છે કે શશી લુહારનો બનાવેલો અસ્ત્રા ગળા ઉપર ફેરવીને મરવું છે તે કીક સમજવું નહિ ! ”

“ મેં નિશ્ચય પાકો કર્યો છે : મરવું નથી, જીવવું છે. પહેલાં હંગર સ્ટ્રાઈક કરવો છે, પછી શશી લુહારના અસ્ત્રાથી જીવવું છે. ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એમ કે એક વખત છેવટની છેતરખીડી કરવી પડશે. તે સિવાય ખીજે ઉપાય નથી. પહેલાં ‘હગર રટ્ટાઈક’ ખાસ્તે થોડા રૂપિયા ભેગા કરવા પડશે. પછી એ રૂપિયા-થી જ આ શહેરમાં એક ‘કટલેરી’નો ‘ગ્રીન્ડનેસ’ ખોલી એમશુ. આ ખાખતમાં મેં બધી તપાસ કરી તૈયારી કરી રાખી છે. મારી ખાનરી છે કાંઈ ઉશ્કેદ ને કરીએ અને એક-નિષ્ઠાથી મહેનત કરી મન પરોવી આ ધંધો ચલાવે શકીએ, તો આપણુ જાતેની પૈસા સંગ્રહી મુસ્કેલીઓ દૂર થશે. અને તેમ થાય તો, પિતાને આટલા બધા દિવસ દુઃખી કર્યા પછી તેને કંઈક સુખી કરી તેને આશીર્વાદ મેળવી શકીશ.”

મોડી ગત સુધી પયારીમાં પડ્યા પડ્યા આ આવત ઉપર ખૂબ ચર્ચા-આલોચના કર્યા પછી અને જણા સૂઈ ગયા.

ખીજે અડવાડિયે જ્યાંત્યાં માણુએને મોઢે મોઢે છાપે છાપે દિવસે ચોકાવનારી એક ખખર ફેલાઈ ગઈ અને તેના પર જોરથી ચર્ચા ચાલવા લાગી. ભવાનીપુરની એક મેસનાં શશપર નામનો એક યુવક એક શિવાચ્ય ત્યાપવા સારુ પૈસા ભેગા કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપવાસ આદરી ગેડો છે. તેણે એક મહિનાની અદર હગર રૂપિયા બે ભેગા ન થાય તો ઉપવાસથી દેહત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ઉપવાસ શરૂ કર્યા પહેલાં તેણે નીચે પ્રમાણે નિવેદન કરી આદારનો ત્યાગ કર્યો છે અને જૈન સંયુ છે.

“ હિંદુના દેશમાં શિવાચ્યની પ્રતિષ્ઠા કરવા સારુ દરેક માણુસ એક રૂપિયો આપે એમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું કે અસંભવિત સરખું કાંઈ નથી જ ગાળ દેશમાના એક હગર માણુસો પામેથી એ મહત્ત્વ કાર્ય સાધવા સારું એ એક હગર રૂપિયા ભેગા ન થાય તો આ ઉપવાસથી થનાર મૃત્યુનું પાપ અને તેની જવાબદારી આખી જંગાળી જાતિ ઉપર છે.”

આ ખખર વાયુવેગે ચારે તરફ ફેલાઈ જતાં ધીરે ધીરે આ ઉપવાસ કરનાર મદાન વ્યક્તિની મુલાકાતે ચોતરફથી માણુસો આવવા લાગ્યા અને રૂપિયા પણ ભેગા થવા લાગ્યા. ઉપવાસ કરનાર મદાન પુરુષ કોઈની સાથે કાંઈ વાત કરતા નહોતા ગળાં સુધી એક મંદિદ આદરથી પોતાનું શરીર ટાંકી દઈ ચોરડાનો એક ખાજુના ખૂણામાં બિછાવેલી પયારી ઉપર સૂઈ ગયા હતા. તેમનો અનુચર નિતાઈ કૃષ્ણ આવતાં જતાં બંધાં માણુસોને આવકાગ આપતો અને તેમની સાથે જની શકે ત્યાં સુધી વાતચીત કરતો, જતાજ આપતો અને આપાના રૂપિયા ઉતાર સહિત ગ્રહણ કરતો હતો.

પાંચજ દિવસ પછી એક દિવસ મોડી રાતે, એકાદ શેર ખાવાનું ખાઈ અને એક મોટો માંડકો દ્રધનો પી જઈ શિયુએ ગોળે પૂછ્યું: “ આજ સુધીમાં કેટલા થયા ? ”

“ ૫૭૧૭.”

“ ત્યારે તો એકબે દિવસમાં દસ હજારના આંકડે પહોંચી જવાશે એવું લાગે છે. આપણે તો દગ્ગરેકની આશા માંડ માંડ રાખી હતી. પણ દયામય પ્રભુએ દસ ગણા મોકલી નીધા ! ”

પરોપર એમ જ થયું. એમણે દિવસમાં જ ગાળ દેશના ધર્મપૂર્ણ દેવકતા શહેરમાં ધાર્મિક ગંગાળીએ મારફત ધર્મથી શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા સારું ધાર્મિક પ્રવર શિવનાથના હાથમાં દેશ હમર કંઠદાર રૂપાના સિલ્કા ભેગા થઈ ગયા, જેને પરિણામે વૈં અમર મોટા રસ્તા ઉપર એક મોટું મકાન બાડે રાંખવામાં આવ્યું અને મકાનના મુખ્ય દરવાજા ઉપર એક મોટું સાઈનબોર્ડ મૂકવા પાડ્યું. તેના ઉપર અને ઘરની ચોતરફ પુલ્તી ફીવાસો ઉપર નીચે પ્રમાણે લખાણ લાંચવામાં આવ્યું:

શિવાલય

દેશક જાતના

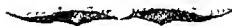
સ્વદેશી

અસ્ત્રા, છરી, કાતર, સૂડી વગેરે

ખનાવનાર તથા વેચનાર

પ્રોપ્રાયર્સ

શિવનાથ ધોપ અને ગૌરકૃષ્ણ મંડલ

[ગઝલ]

દીઠા મેં દોસ્તને મારા છુપેલો ખાલી જમામાં,
ઉપાડ્યા વિણ ગયો પી હું પડેલી વસ્તુ ખ્યાલામાં!
ગયો ના હું અદાલતમાં છતાં યે શાહિદી^૧ પૂરી
અઢયો ના જહાઝ પર તોયે કરી મેં સૈર^૨ દરિયામાં;
વસાવી એક મેં બત્તી બજ્યા વિણ આપતી રોશન,^૩
કયો મેં કેદ કેદીને પુર્યા વિણ કેદખાનામાં!
ઉપાડી હાથથી જાજર મને ના કોઈએ માયુ^૪
છતાં યે કેમ, ને શાથી થયો ઘાયલ હું હૈયામાં!
નથી આ રાત ખિલવતની^૫ છતાં એવું મને લાગે,
રહ્યો છું જવાળ હું લેઈ સનમ કેરા બિછાનામાં.
કઝા^૬ છે ના મને ભેટી મુઆ જેવો છતાં માનું,
કૂલો મારા કફનમાં, ને કફન મારું જનાઝામાં.^૭
ગરીબી^૮ વાત આ સરખી, પતીલા! શુભ ગાયનમાં,
મુણીને સાચી ઠો કૂહેશે તહારા આ જમાનામાં!

૧. શાહિદી-સાદી ૨. સૈર-સફર ૩. રોશન-અજવાળું ૪. ખિલવન-એકાન્ત મિલન.
૫. કઝા-મોત. ૬. જનાઝો-હાકરી ૭. ગરીબી-વિચિત્ર.

રોમે' રોલાં અને તેની મહાન કૃતિ

(જોન ક્રિસ્ટોફરનો પરિચય)

કૃષ્ણવદન જેતલી એમ. એ

“ His (Romain Rolland's) country is the world of art, his countrymen the elite of culture.”

—Albert Leon Gueralde

રોમે' રોલાંએ તેની ‘જોન ક્રિસ્ટોફર’ નવલકથા લખવાનો હેતુ સાતમા ભાગની પ્રસ્તાવના ‘ક્રિસ્ટોફરના મિત્રોને’ માં સમજાવતાં લખ્યું છે: “હું અટૂલો પડ્યો હતો, ક્રાંતિમાં ખીખ ધણીની માફક હું નૈતિક રીતે વિરોધી વાતાવરણમાં ગૂંગળાઈ રહ્યો હતો. મારે સ્વચ્છ હવા જોઈતી હતી. મારે એ રોગિષ્ઠ સંસ્કૃતિ સામે, એ દંભથી બગડી ગયેલ વિચારો સામે, પ્રત્યાઘાત કરવો હતો. મારે એ અધાને કહેવું હતું: ‘તમે જુઠાં છો ! તમે ક્રાંતિના પ્રતિનિધિ નથી !’ આમ કરવા મારે સ્પષ્ટ ઈષ્ટ અને શુદ્ધ હૃદય તથા આવું કહેવાનો દૃઢ ધરાવે એવો અકલંકિત આત્માવાળો તથા અધર્મ સાંભળે એવા મોટા અવાગવવાળો નાયક જોઈતો હતો. મેં ધીરજ રાખી આવો નાયક સર્જ્યો છે, મેં એક શબ્દ પણ લખ્યો શરૂ કર્યો તે પહેલાં વર્ગોથી આ કૃતિનું ગર્ભાધાન યર્ષ ચૂક્યું હતું. ત્યારે હું ક્રિસ્ટોફરની પાત્રોનો અંત જોઈ શક્યો, ત્યારે જ ક્રિસ્ટોફર યાત્રા મારે સંજ્ઞ થયો.”

રોમે' રોલાં સત્યના એકનિષ્ઠ પ્રેમી છે. નવલકથાના દસમા ભાગમાં ઉતારેલ giuseppe preozzlinની સત્ય-પ્રશસ્તિ (The Hymn to Truth) માંથી નીચે જણાવેલ વાક્યો રોલાંના દર્શિષ્ટિદુ પર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે:

“Be true. There is no conscience, there is no noble life, there is no capacity for sacrifice where there is not a religious, a rigid, and a rigorous respect for truth. Strive then, to fulfill this duty. Untruth corrupts whoever makes use of it before it overcomes him against whom it is used. What does it matter that you gain an immediate success? The roots of your soul will remain withered in the air above the soil that is crumbled away with untruth.—સાચું અને, ત્યાં સત્ય માટે ધાર્મિક સખત અને કડક મન નથી ત્યાં અંતઃકરણ નથી, એવરકર જીવન નથી, બલિદાનનું સામર્થ્ય નથી. માટે આ મુશ્કેલ ફરજ બજાવવા યત્ન કરો. અસત્ય ખીખ સામે વિજય અપાવે તે પહેલાં જ તેના વાપરનારને દુષિત કરે છે. તમને સહજ સફળતા મળે તેથી શું યર્ષ ગયું ? જુઠાણુંથી ખેડેલી જમીન પર તમારા આત્માનાં સૂગ હવામાં સુકાયેલાં પડી રહેશે.”

આડંબરી સિત્તવેન કોહન બ્યારે કલાબકિતનો દાવો કરે છે ત્યારે ક્રિસ્ટોફરના મુખમાં જે કટુ અને તીખાં વેણો રોમે રોનાંએ મૂક્યાં છે તે રોનાંની સાચી કલાભાવના પ્રગટ કરે છે. ક્રિસ્ટોફર કોહનને સુણાવે છે.

“.....We even believe that we are idealists while we think of nothing but ourselves. But you are much worse. you cover your national lewdness with the names of Art and Beauty (with capitals). .. Art for Art's sake? That's a fine faith! But it is the faith of the strong. Art! To grasp life, as the eagle claws its prey, to bear it up into the air, to rise with it into the serenity of space! For that you need talons, great wings, and a strong heart... Art for Art's sake! Oh, wretched men! Art is no common ground for the feet of all who pass it by. Why, it is a pleasure, it is the most intoxicating of all. But it is a pleasure which is only won at the cost of a strenuous fight. it is the laurel-wreath which crowns the victory of the strong. Art is life tamed. Art is the Emperor of life. To be Cæsar a man must have the soul of Cæsar. But you are only lime-light kings: you are playing a part, and do not even deceive yourselves. And like those actors, who turn to profit their deformities, you manufacture literature out of your own deformities and those of your public. Lovingly do you cultivate the diseases of your people, their fear of effort, their love of pleasure, their sensual minds, their chimerical humanitarianism, everything in them that drugs the will, everything in them that saps their power for action. You deaden their minds with the fumes of the opium. Behind it all is death: you know it, but you will not admit it. Well, I tell you. where death is, there art is not. Art is the spring of life. But even the most honest of our writers are so cowardly that even when the bandage is removed from their eyes, they pretend not to see; they have the effrontery to say. 'It is dangerous, I admit; it is poisonous. but it is full of talent.' It is as if a judge, sentencing a hooligan, were to say: 'He is a black guard, certainly. but he has so much talent!'

‘કલા ખાતર કલા’ એ ઉક્તિ સામાન્ય માણસ માટે નથી. કલા તો ઝવનઝરણું છે. એના પાણીને રુધી યગાગય નહિ. સાહિત્ય તમારી કદરૂપતાનું, ગદીનું પ્રદર્શન કરતા

માટે નથી. જીવનની ગતિઓ જ ન્યારે સાલિયમાં પોપાશે ત્યારે તે માનસને ક્રિયાવીન યનાવનાર અકીલની ગરબ સારશે. એ જીવનપોષક મટી બઈ જીવનનો પ્વંસ કરનાર મૃત્યુસમુ જની રહેશે. આથી કલા ત્રિનાયક કામ કરે છે તે તમે જાણો છો, છતાં તમારામાં તેમ કહેવાની દિમિત નથી. જિજ્ઞાસુ તમે કહેો છો 'હું કબૂત્ર કરું છું' તે નુકસાનકારક છે, એરી છે, પણ તે ચાતુર્યમય છે.' જાણે કેઈ ન્યાયાધીશ દરામખોરને સમ કંઈક કહેતો નહોતો: 'તે ખરેખર ગદમાગ છે, પણ ધણે બુદ્ધિમાન!' આવી રીતે કલાના ભકત હોવાનો દંભ કરનારા કલાદેવીઓ માટે 'ગર્વ' શોએ પણ કબૂત્ર છે: 'Let no man dare to create in art a thing that he would not have exist in life'—'કલાક્ષેત્રમાં સર્વથા તે નિર્પિદ, ન જે જીવનક્ષેત્ર કાળે વિશુદ્ધ' (જ. ક. દા.)

'જહાન ફિરોઝ' નાં એ હજાર પૃષ્ઠોમાં કેટલાય પાત્રોનાં જીવન ધગકે છે તેમની આશાઓ, નિરાશાઓ, સુખો, દુઃખો, પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરે લાગણીઓ ધડીભર આપણી પોતાની જ લાગણીઓ જની જાય છે. એ 'બધુ' આ દમ્ભવાર પાનાંનાં અવક્ષોકનમાં ન મળે એ સ્વાભાવિક છે. કદાચ તેના રસારવાદનું આ વર્ણન તેનો ઉપદ્રાસ કરતું પણ લાગે. છતાં આ તો એક મહાન વસ્તુની જાહેરાત જેવું છે. એને ઓળખી એનો આનંદ માણવા વાચકો પ્રેરાય એ જ આ શ્રેષ્ઠનો હેતુ હોઈ શકે.

જહાન ફિરોઝ કાદરનો જન્મ રાહિન નદી પર આવેલ એક હકરાતની રાજધાનીમાં થયો હતો. આ શહેર ખીથોવનના રહેઠાણ બોનને મળતું આવે છે. ખીથોવનના કુટુંબ જેમ ફિરોઝનું કુટુંબ પણ નેધરલેન્ડસમાંથી જિતરી આવ્યું હતું. તેનો દાદા મિશેલ દાક્ટરનો મુખ્ય સંગીતકાર હતો. તે વિચિત્ર માણસ હતો. સારો સંગીતપ્રેમી અને સંગીતસંચારક હતો, પણ બેદરકાર વાદકાર હતો તેને રચવા માટે મહત્વાકાંક્ષા હતી, પણ ગ્રેટ્ટા જડતી નહિ. તેનામાં ધનિકોને લળીને ચાલવાની ખીકણ આવત હતી. તેનો પુત્ર મેલજિઓર તેનાથી વધુ ખરાબ હતો. તે બાપ જેવો જ મનજીવ, કદાચર અને વર્ગી દેખાવડો હતો. તે વાયોલિન અચ્છી રીતે જાગવતો. શું જાગવવું તેની તેને ગમ ન હતી. તે લુઈઝા નામની ઘેટા જેવા દેખાતી સ્ત્રીયણ સાથે પરણ્યો હતો. તે લુઈઝા પર ખોટા આક્ષેપ કરી તેને સતાવતો, હેરાન કરતો અને પોતાના વેશ્વર્યેશ જીવનની નિરસતા છુપાવવા માટે દાઢી દીચતો. આ મેલજિઓર અને લુઈઝાનો પુત્ર તે ફિરોઝ.

દાદાએ આપેલા જૂના પિયાનો પર ફિરોઝ પોતાના આત્મામાં સુવેદન જગાડનાર સૂર શોધી વગાડે છે મેલજિઓર તેને આમ સૂઝાવણિ સાથે રમત કરતો જુએ છે અને ફિરોઝ પોતાને ચાલુકથી શ્રદ્ધાવંશી એ વિચારે ચયરે છે. પણ ફિરોઝના સ્વપ્નમાંથી તાજુથ અનેશ મેલજિઓરને તો એને આસંગીતકાર બનાવી તેના દ્વારા કમાણી કરવાની તરફગ સૂઝે છે. તે ફિરોઝના સ્વતંત્ર માનસથી વિરુદ્ધ એવું આકરું શિક્ષણ શરૂ કરે છે અને ફિરોઝને તે સામે બંડ જગાવવા બદલ ધણી વાર માર પડે છે એટલે આખરે તે તાબે થાય છે. તેના સંગીત સ્વરોની નોંધ જીતારી દાદા દાક્ટરને અત્યંત નમ્ર વિનિતિભરી વાણીમાં અર્પણ કરે છે. ફિરોઝનો એક જાહેર જનસો ગોઠવવામાં આવે છે. વ્યાસપીક પર મુંઝાતો, દારવત્તનક છતાં સહાનુભૂતિ માગી રેતો, સુટમાં, ઘેટાના ઊન

જેવા તાંકડિયા વાજવાયો તે પ્રવેગ કરે છે. તેને મન આ સીનાની અગ્નિપરીક્ષા મમું કામ છે, અને જલ્દસાને અંતે તેની દગાથેથી મૂંઝવણની સાગળીઓ અશુભવાદમાં પડી જાય છે. પણ કાકર અને જલ્દેઃપ્રજ્ઞ ખુશ થયાં છે અને ફિરોહરને દલેથી દંભેશ માટે સંગીતના શુભામ જનકું પડે છે. કપરી મરીઆઈ, મિશેષ અને મેતશિઓર જેવા દંભ વિનાના શિક્ષકો અને તીરસ એટી વાનાવડખાણું મહેર—અધું જે ફિરોહરની નૈસર્ગિક કપાવાવનાને રૂંધી નાંખે એવું છે.

પણ આ રૂબામાં જે એક મુદ્દ વીરડી છે. મામા ગોટફ્રિડ માયાણ, નક્ષ અને સંત પુરુષ જેવા છે. તે ફિરોહરને આત્માને રૂપે એવા નૈસર્ગિક અને સાદરિક સાગળીને ક્ષત્રિને અમર જનકા લોકગીતો સંભળાવે છે અને ફિરોહરના પ્રસંસાથી પ્રેરણેના અર્થદીન મુદ્દ મુરોને વખોડી કાઢે છે. તેને તે સાવ જુઠાણું કહે છે. તે ફિરોહરને કહે છે, ‘પરમાત્મ સંગીત એવડાના સુર્ષપ્રકાશ જેવું છે. સંગીત તો બહાર પ્રભુની તાલ દવાનો નમે આસ સો છે ત્યાં જ મળે.’ ફિરોહરને અંતરમાંથી જગતા અપાર્થિય મુંજલના સગીનનો અને મોંથી વાજતી પેટીમાંથી કાઢતા દંભી સંગીતનો ફરક સમજાય છે. જલ્દે જલ્દસાના પ્રસંગ સાથે પ્રથમ ભાગ ‘ઉપા’નો અંત આવે છે અને બીજો ભાગ—‘સવાર’—મડ થાય છે. આ ભાગમાં ફિરોહરને છ વર્ષથી પંદરમા વર્ષમાં લઈ જાય છે. દાદા મૃત્યુ પામે છે અને મેતશિઓર નિરંકુશ જાને છે. ફિરોહરને માથે ફૂંજળી જ્વાળાદાગી આવી પડે છે.

એક વખત ફિરોહરને રાત્રિન પર વડાણમાં તેની જ ઉંમરનો ઓરો કાકરનર નામનો મિત્ર જડી આવે છે. જાને એકબીજા વિના બેચેની અનુભવનાં દોષ તેમ એકબીજાને પત્રો મળે છે અને ફિરોહર ‘મામા પ્રાણ’ એમ સંજોથી ઓરોને પત્રોના જવાબ પાઠે છે. પણ ઓરો પૈસાદાગો પુત્ર છે અને જગતી મીતજાનવાજો છે. તેને અદ્યથી જખૂરક જેવા સાગતા ફિરોહરથી ઘરમ આવે છે. ફિરોહરને ખીજવવામાં અને તેની કાંઈ જગત કપામાં તે પ્રેમીની પોતા પ્રત્યે બક્ષિતની ખાતરી ધરાવનાર નખનાળી બી જેમ આનંદ માટે છે ફિરોહરના નાના બાઈઓ પણ તેમની મિત્રીની મરકરીઓ કરે છે. છેવટે ઓરો પિઘાપીમાં જોડાવા મહેર છેડે છે ત્યારે સૌ જલ્દ પિરામ પામે છે. પણ ફિરોહરનો ઓરો પ્રત્યે પ્રેમ એ તેના પિત્રની પ્રત્યે પ્રેમની વધાર્થ આપનાર છે.

ફિરોહરના પર નહક આવેલા પોતાના વળા વખતથી તરેલાં ઘરમાં ત્રેમેકા ફોન ફેરિશ નામની એક ધનિક વિદ્યા પોતાની એક નાની સ્વંપક્ષી અને સાળા કરનારી પુત્રી મિના સાથે રહેવા આવે છે. હદયથી આર્થી, છતાં શ્રીમતી ફેરિશ અમજુ અને માયાણ છે. નવા વાનાવડખા કાઈ જોણું ન દોષાયી અને ફિરોહરના કૂતર અને નમ જલ્દાવથી ખુશ થઈ તે જો મિનાના સંગીતશિક્ષક નરીકે રાખે છે. મિનાને ફિરોહર તરફ અખૂમશે છે અને ફિરોહર પણ મિના તરફ બેહકાર છે. છતાં જે એક દિવસ મંગીત માખવનાં મિનાને દાય પોતાના દોઢ નહક ‘સામનાં, તેનું’ મન દાયમાં ન રહેનાં ફિરોહર તેના દાયને મુંજન કરે છે. આ મુંજન જુવાનીના આંગળામાં હમેશાં જાને જાણ પર વિદુત્ જેવી અમર કરે છે. જાને જાણ પાને એકબીજાના પ્રેમમાં મગ્ન છે એવું માનના

હોય છે. સાચી રિયલિટી તો એ છે કે જા'ને પ્રેમ સાથે પ્રેમમાં પડ્યાં છે અથવા તો નજીક આવતા પ્રેમના પડછાયાને ચાહે છે. સમજી અને અનુભવી માતા પુત્રીના પ્રેમથી અગ્નિથી નથી રહી શકતી અને તે કાંઈ પણ ધર્મપત્ર કર્યા વિના પુત્રી સાથે ત્યાંથી ફ્રાંકફર્ટ' ચાલી જાય છે. મિનાના પત્રો દૂંકા અને વિવેકી બનતા જાય છે. જ્યારે મિના પાછી આવે છે ત્યારે ક્રિસ્ટોફરને પોતાની અને તેની વચ્ચે રહેતા, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક અંતરની ખજર પડે છે મિના તેની નથી-અરે, તેની હતી એ નહિ. તેનું ધવાયેલું અર્ધ રોપમાં પ્રગટે છે પણ એ ઘા થોડા વખતમાં જ રુઝાવાનો છે. પિતાના કરુણ મૃત્યુથી એ પ્રેમની વાત વિસારે પડે છે. દારૂના નશામાં ચકચૂર પિતાનું મૃત્યુ તત્કાલીન પાણીમાં ડૂબવાથી થાય છે. આ રીતે ક્રિસ્ટોફરના જાળપણનો અંત આવે છે.

મેક્સિઓરના મૃત્યુ પછી ક્રિસ્ટોફરનું કુટુંબ યુક્સર્સના ગરીબ રહેઠાણમાં વસવા જાય છે એ લોકો તદ્દન જંગલી જ્વભાવના, બરાડા પાડનારા અને પંચાતિયાં છે. ઘરમાં સૌથી વડી એમેલિયા પોતાનું કંઈ કરાવવા ખૂબો પાડનારી અસહ્ય વ્યક્તિ છે. તેની સાદી મૂર્ખી પુત્રી રોઝા પણ ખીંગ માફક રોડો નાંખે છે. છતાં તે માયાળુ અને સ્નેહાળ છે. તે ક્રિસ્ટોફર પ્રત્યે જોડો પ્રેમ ધરાવે છે અને ક્રિસ્ટોફર તેથી ત્રાસી જાય છે.

જીગતી જીવાનીનું થનગનનું લોહી ક્રિસ્ટોફરની નસોમાં વહી રહ્યું છે. તેનું મગજ તેને ગાડો બનાવી દે એવા વિચારોના વમળમાં અટવાઈ ગયું છે.

યુક્સર્સના લોંબ તળિયે સેગિન નામની એક જીવાન વિધવાએ ધરમથ્થુ સીમેની નાની દુકાન કાઢી છે. સેગિનના પાત્રનું આશ્રેષ્ઠન આખી નવલમાલામાં મૌથી અદ્ભુત વસ્તુ છે. અર્ધ ઉઘાડા 'બોડિસ'માં, બેદરકાર, આગસ્ટ સેગિન સાદાઈ, મીઠાશ અને આરામનો ખ્યાલ પેદા કરે છે. ક્રિસ્ટોફર અને સેગિન સાંજના એકબીજા સામે મીઠું તારામૈત્રક રચતાં બેસે છે. આમ તેમનો મુક પ્રેમ થર થાય છે. તેમને જા'નેને એક ખ્રિસ્તીકરણની વિધિમાં આમ ત્રણ મળે છે અને તોફાનને લીધે તેઓ સેગિનના ભાઈના ઘરમાં રાત્રિ ગાળે છે. જા'નેના શયનખંડોને જોડતાં બંધ દારૂનો ઉધારો એક વખત ખૂલે છે અને ફરીથી શાંતિમાં ખરેખર પાડ્યા સિવાય હતો તેમ વસાય છે એ જિના જ તેમના અવ્યક્ત અને શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપક બની રહે છે. ક્રિસ્ટોફરને જલસાઓ માટે બમવાનું થાય છે અને ભ્રમણ પૂરું થાય છે ત્યારે સેગિન મૃત્યુ પામી હોય છે. આ લાગણીના ખોટા ઉભરા સિવાય આછા અને ઘેગ જૂખરા રંગમાં આશ્રેષ્ઠનું દમ્પ અત્યંત મૃદુ અને કરુણ લાગે છે અને સેગિનની આંખોમાં વસેલા મુક અને મંદ તત્ત્વસાટ આપણા રમૂતિપટ પર વારંવાર ભમ્યા કરે છે.

સેગિનની મૃદુ અને મધુર અસર ચાલી જતાં ક્રિસ્ટોફર પતનને પધે વળે છે. તે અને તેનો ભાઈ અર્નસ્ટ એક નામની એક દુકાનમાં કામ કરતી ગિબલ્સતા અને બીચી રંગાયેલી છોકરી અને તેની મુખીઓ સાથે કાદવિયું જીવન ગુમરે છે. દારૂની બીચમાં પણ તે સપડાય છે. ધડીલગ આપણને લાગે કે કે તે પણ તેના પિતા મેક્સિઓરની જીવન-કેડીમાં જઈ જશે છે. પણ છૂપા ફિરિયા સમા મામા ગોટફ્રિડ તેને બચાવે છે અને તેનું

અણુકેમરુ ગળ તથા બાવનાચાદની ન્યોન દરીથી ચમકે છે. ફિરોઝર દુનિયાને છતવા કમર કસે છે.

તે આતુશાતુ નજર કરે છે અને દંભ, મટો, ગદી, નીચના, આત્મવંચના, સંસ્કૃતિના ખોરા ખાસો, સાચી કથા તરફ ઉપદાસ અને ખોટી કથાની પૂર્વ વગેરે લેઈ ત્રાસી જાય છે. એ વાતચત્તુ તેને ગૃગળાવી નાંખે છે. તે એક ખંડન કરનાર વિનાશક ગતી જાય છે અને મદાન સંગીતકારો, આલ્મ ને મેન્ડસગોન, ગુપ્ત ને શુભાંગને તો કીક, પણ વેગર અને ગ્રીથોવનને પણ બાડે છે. થોડા યહદી જુવાન સૌંદર્યપૂર્વક એક સામયિક પ્રગટ કરે છે. તેમાં ફિરોઝર એક લેખ લખે છે અને પરિણામે આખું ગામ તેનું વિરોધી ગમે છે અને કાકોનો આશ્રય પણ તે શુભાવે છે. તેણે રચેલા સંગીતના પુસ્તકને પ્રગટ કરવા તે પોતાની પાર્શ્વે પાર્શ્વ ખરચી નાખે છે. પણ પુસ્તકનું વેચાણ તો થતું નથી. તેનું ખાનગી સંગીતશિક્ષકનું કામ જતું રહે છે અને મિત્રોમાં તેને માટે ખરાબ વાતો ફેલાય છે. તેની છવનરોટી માટે તે ખાનગી શાળામાં ગાળકોને શીખવે છે અથવા શીખવવાનો દંભ કરે છે. એક સંગીત મંડળી તેનું સંગીત ગમવવા તૈયારી કરે છે. પણ ગરેઝમાં તે ગમવની વખતે એટલું દારૂગરનક અને કદચુ ગનાવે છે કે શ્રોતાવર્ગમાં મસ્કરીઓ અને દારૂગની વૃણાગરનક મીસિયારીઓ ઊઠે છે. મુખ્ય સંગીત સંચાલક કહે છે: 'મૂર્ખો જેમ અલ્લાને ગાજો દેનારને ઉધાડો પાડવા ખાતર જ મે આ સંગીત પસંદ કર્યું હતું. નહિ તો આખું સંગીત છેવટ મુધી ગમવું જ નહિ.' ફિરોઝરને ધાય છે કે ધરતી માગુ આપે તો મતાર્જ જાઉં. છેવટનો દાવ નાખવાનો વિચાર કરી તે થોડા પૈસા ભેગા કરી, ગર્જિનમાં પોતાને ગાજપણમાં મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે મદાન સંગીતકાર દેસલર પામે પૂરતભાવે જાય છે. દેસલર સાથે વાત કરવાની તક પણ ખાંડ માંપડે છે. દેસલર યીબર તો ફિરોઝરના નૂતન શક્તિભર્યા સંગીતને પિછાની સહાનુભૂતિ ગનાવે છે. પણ આગમ, વ્યર્થ અને તિગ્ગકાર તરત જ તેના મનને કળાને કરે છે અને તે જુવાન ફિરોઝરને દનાશ ગનાવે એવા ગબ્દો સુણાવી વિદાય કરે છે. આ ગનાવોમાં જુગો ચોધના છવનના અનેક પડ્યા છે.

ગર્જિનથી પાછાં ફરતાં ફિરોઝર થોડા કલાક શુદ્ધ આનંદ મેળવવા બાગ્યશાળી ધાય છે. દક્ષિણમાં આવેલી વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડો. ગુફરે તેનાં સંગીત કાન્થો વાંચ્યાં છે અને તે વાચી દર્પ અનુભવ્યો છે. ફિરોઝર તેને મળે છે. ગુફર તો તેને લેઈ ઘેરો ધર્મ જાય છે. ને મદાન નથી, પણ નમ્ર ગાળક જેવો, પ્રેમાળ અને આદર્શ જડત માણસ છે. ફિરોઝરના સંગીત લેઈ તે પ્રેમમાં પડ્યો દનો તેમ તેના વ્યક્તિત્વના પ્રેમમાં પડે છે. આનંદ અને ફિરોઝરની મેત્રા કરવામાં તે યાકી જાય છે. ઘણા વખતથી પીડાનો આ જુફો થોડાં અકચારિયા ગાદ ગમ્બ પામે છે. શક્તિશાળીનું ગળ વધે છે ફિરોઝર ગુફરના મૃત્યુનું કાળ દનો અને એ મૃત્યુથી તેને વધુ લેમ આપે છે.

વિરોધી નાતાલગ્નવાજા ગરેઝમાં મે મેવા ફિરોઝર અગત્ય છે. ગમગતમાં આસેખા-યેખું ઝાંખું અને વિદૂત કાંમનું ચિત્ર નેને ગદન રીને આડો છે પણ તેની ઘડી માને કીધે તે ત્યાં જતા નિશ્ચય કરી મરતો નથી. પણ વિધિ આ ગૂંચનો ઉકેલ આપે છે. એક ગામડામાં નૃત્ય પ્રસંગે ફેરાર મૈનિકા મામડાની ગાળાઓ સાથે મેદવર્ણુક ચનાવે છે

મૃદુ મ્હાન શૈલીમાં તે અનુપમ છે. તેના સેગ્નિન, શુદ્ધ, આંતરનેત ને મોદમ આરનોડનાં પાત્રો દુનિયાના સાહિત્યમાં અમર થતાં સર્જનાં છે. કેટલાંક પાત્રો આપણા પરિચિત જેવાં તેા કેટલાંક આપણા પડોશીઓ જેવાં લાગે છે. તદ્દન અરસિક પાત્ર પણ માનવતાભર્યું છે અને આપણી સદાનુશ્રુતિ માગી લે છે.

આ નવલના પ્રથમ ચાર ભાગ છેલ્લા છ ભાગથી છૂટા પડે છે. પ્રથમ ચાર ભાગમાં ઇવનચરિત્ર ધીમે પણ ચાલુ રહે છે. પણ કાપડના તાણાવાણા જેવી ગૂંથણી નથી, પણ પ્રસંગોના મણકાની માત્રા છે. બીજા છ ભાગ એક જંગલ રમે છે. તેમાં કેટલી વાર આંતરનેત, જેકેવેલાઇન અને આના જેવી છૂટી થતાં ચે સંપૂર્ણ લાગે એવી વાતો જડે છે. રોમે' રોલાંએ ફિરોડોરના ઇવનને એક નદી જેવું ગણ્યું છે પણ તે બંધોના અટકાવોવાળી અર્ધકૃતિમ નહેર જેવું છે—'Jean Christophe may be likened to a semi-artificial water way, interrupted by locks' એવો Guerardનો મત થણે અંશે સાચો છે. ફિરોડોરનું ઇવન તેના પ્રેમસંગ્રામમાં આવતી જુદા જુદા પ્રકારની સ્ત્રીપાત્રોની મદદથી જ નિરસ થતું અટકી જાય છે.

ફ્રેંચ સંસ્કૃતિના વર્ણન વિશે 'જહોન ફિરોડોર' એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે. છતાં પૂર્ણ વિશ્વસનીય નહિ. સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અને નાયકનું ઇવન તાણાવાણા મોઢક વણાયાં નથી; પણ વસ્ત્ર પર રંગીન કટકા ચોટી કરેલા ભરત જેવું લાગે છે. સમયની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં ખામીઓ છે. પાંચમા ભાગની પચાદશમી ૧૯૦૮-૦૯ના જનાવોથી રચેલી છે. એ વખતે ફિરોડોરની ઉંમર વીસ વર્ષની હોવી જોઈએ. આઠમા ભાગમાં ફિરોડોર ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચે છે, પણ તેમાં જણાવેલા કેટલાક જનાવો ૧૯૧૦ની આસપાસના છે. છેલ્લા ભાગમાં બીજાં પંદર વર્ષ પસાર થઈ ગયાં છે. છતાં ચે આપણે ૧૯૧૧ના ઐતિહાસિક કાળમાં જ ભમીએ છીએ! ફ્રાંસ અને જર્મનીની વિખૂટાં કરનારી ૬૬ પર આ એક સાંસ્કૃતિક ધા છે.

રોમે' રોલાંનું પ્યેપ પરમ કલ્યાણકારી છે, તેની સંસ્કૃતિની ભાવના વિશાળ છે, તેની શુદ્ધિ અનેકરંગી છે. એટલે જ અનેક ખામીઓ છતાં આથી વધુ રસિક અને વધુ ઉત્તરિગ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ આધુનિક સાહિત્યમાં ધણી થોડી જ હશે. ટોલ્સ્ટોય જેવી ઊંડી સદાનુશ્રુતિને અંગે જ એણે દુનિયાના વાચકોનાં દૈયામાં ધર કર્યું છે. સત્ય અને પ્રામાણિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ ટોલ્સ્ટોય પછી 'જહોન ફિરોડોર' જેવું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ લખાણ આ સદીમાં પ્રથમ જ વાંચવા મળે છે. એક દૃષ્ટિએ તો તે વીસમી સદીની શરૂઆત છે. ગતકાળ અને વર્તમાનનો પૂલ મોઢક સંગ્રામ જેડી આપણે કયાં જિભા છીએ તે એ જતાવે છે. જૂલ અને વર્તમાનને ઉઠેલી ભવિષ્યનો ઉઠેલ કરવાનો તે આપણને આદેશ આપે છે. ગિલબર્ટ કાનાના ચખ્છો વાપરીએ તો:

"The book clears the air. An open mind coming to it cannot fail to be refreshed and strengthened by its voyage down the river of a man's life, and if the book is followed to its end, the voyage will discover with Christopher that there is joy beneath sorrow, joy through sorrow."

ધર્માદરમાંથી જીવનાદર જન્મે છે

મૂળ શ્લોક : રાજગોપાલાચાર્યર ચક્રવર્તી

અ નુ વા ઠ ક : રા મ ભા ધ પ રે લ

એ એક દિલગીર ધર્માદરની વસ્તુ છે કે સોકોને એકબીજાના ધર્મને મનઝવા ને પચ્ચરને આદવાનું મનઝવવાના જ્યાં પ્રયત્નો સફળ થયા તોઈએ એટલા પ્રમાણમાં મક્કળ થયા નથી.

માણુએએ વધમા આવે તારે પરધર્મોનો વાચનદાર અભ્યાસ કરવો તોઈએ. માત્ર અધર્મનું અભ્યાસ કે અભ્યાસ સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ કેળવવા માટે પૂરતાં નથી. આવ્યકાળમાં અને કેળવણી શેવાની શરૂઆતના સમય દરમિયાન જાગ્રક કે જાગ્રકોને જીવન ધર્મોનું જ્ઞાન મળે એ સકલ ન જાય. અને કદાચ એમને એ જાણમાં સર્વધર્મનું શિશુ મળે એ જ વધારે ઈષ્ટ છે. પણ જ્યારે તેઓ મોટાં થાય છે ને એમનું વિચાર ને સમજણ વર્ણ જડાણ થાય છે ત્યારે એ જરૂરનું છે કે એમને પરધર્મોનો અભ્યાસ કરવાની ને એમનું મનનચિંતન કરવાની પૂરતી તક મળવી તોઈએ. પોતાના ધર્મની સમજણ કેળવવાની તો એને પૂરી તાત્કાલિક અપાવી તોઈએ. અર્ધસમજણવાળા પચાસો કે જડ પૂર્વમદોષી એમની સમજશક્તિ કલુષિત થતી અટકવી તોઈએ. આજે આપણી જગતી કમનગીથી વચ્ચે પણ મદાન મદેન્દ્ર સાથેસાથ માત્રમ પડે છે. ભારતવાર્ષના સોકોને ધર્મી વાંકે દેવામાં આવે છે કે એમના દેશમાં અતિધર્મો ને અનિભાપાએ દેવાને કાળે એઓ કમનગીથી ભોગવી ગયા છે. પણ સત્વ દષ્ટિકત એ ન થે મેલ. એવું પણ દોષ શકે કે વિધાનની અજેય યોગ્યતામાં આપણી દારા કોઈ મદેન્દ્રની સિદ્ધિ પણ થવાની દોષ. અને આપણામાં મંડુન ધર્મભિચતા ને બાધાભિચતા મારકત જ આપણે માર્ગત્રિક સત્તમે પામી શકીશું. એની સિદ્ધિ યર્ષ શકે તો ખમ્મસ એ મદાન વસ્તુ મળાશે. એક અદ્ધ સમૃદ્ધ ને સંરકારી પ્રજા, સર્વ ધર્મોની એકતા સ્થાપિત કરે એવી જગતી મદેન્દ્ર આપણી સામે છે નેને માટે આપણે કળીતોડ મથવું તોઈએ ને એ મથામથમાં આપણે મથવું તોઈએ.

આજા ન છોડીએ

આપણી જર્ષી વર્તમાન મુશ્કેલીઓ ને પાનવાર અથડામણોની ગતિવિગા કદાચ આ અપૂર્વ ને મનન ગોચરની આપણા દારા થવાની સિદ્ધિ તરફે દોષ. આમ છતાં આજે તો આ જાગત દિવર નિરજા ને શોકમગ્ન થયા વિના કોઈ પણ માણુમ મોલી શકે નહિ. એ જ રીતે પોતાને વિશે બારે મેઝમનનૂની પેદા થયાં વિના કે પોતે જડ કરવાની સંભાવના વડેયાં વિના એ વિપવ ઉપર બાગે જ કોઈ બોલી પણ શકે એવી વિધિ દાવ તો પ્રવર્તે છે. આપણે જડ કપરા ને દાણ કાળમાં છવીએ છીએ. પતાં

આપણામાંના કેટલાક આશા રાખી રહે ને હું જે આશાજન્યાનીમાં બોલુ છું એ રીતે બોલતા રહે. પણ આપણે સાચી વાત જેમ વધારે ને વધારે કહીએ તેમ કેટલાકને આપણે વધારે ને વધારે મોટા દબી પણ લાગીએ. ને એથી એઓ આપણા ઉપર વધુ ને વધુ ગુસ્સે પણ થાય. એક પક્ષે આપણે જેમ વધારે ને વધારે ખેંચાતાણુ કરીએ તેમ સામે પક્ષે વધારે ને વધારે છૂટીપણુ આપણને જોવા મળે. આવે. અનુભવ આપણે ધરાવે એવી પડેલ જનવરને એવી મરજી વિરહ જોતવા ને ચત્રાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે થાય છે.

આપણે લોકોને એક ધગણુ લાવવા ખૂબ ખેંચાખેંચ કરીએ ત્યારે તેઓ હઠાગ્રહી થઈ ને વિરહ દિશામાં જાય છે. પણ કેટલીક વાર એવું જાણે છે કે જો આપણે નમનું જોખીએ તો ખેત્રા વિરોધીઓને હઠાગ્રહ લગવે થઈ જાય છે. જેઓએ ગાયવાજરડાં પાસે કામ લીધું હોય એઓ મારી વાંતનો મર્મ તન્ત મમજી શકશે. કારણ. ગમે તેમ હોય તો જે છેવટે માણસો પણ શું છે? એઓ પણ ચડતી પંકિતનાં પ્રાણીઓ જ છે. એઓ લેખન, વાચન ને ભાવવાણીમાં આગળ વધ્યા હશે પણ પ્રાથમિક આવેશો ને લાગણીઓની આગતમાં તો એઓ પણ પ્રાણીઓ જેવા જ ધણે ભાગે હોય છે. પ્રાણીઓની માફક માણસો યે, ગુસ્સે થાય છે, ભૂખ્યાં થાય છે ને વરસુમાં જાણે છે. આથી આપણે આશા રાખીએ કે ભાગતવર્ષમાં. માણસો ભેગાં થઈને એકતા સાધી શકે. રાષ્ટ્રીય સમારંભો કે ઉજવણીઓને પ્રસંગે દુનિયાની અમુકા ને અમુકામણુ જુલોને જુદી જુદી કોમના લોકો ભેગા થઈ શકે ને એકબીજાને વધારે સારી રીતે સમજી સાંભળી શકે. અને એ વાતાવરણમાં જો પ્રાર્થના ને આદરની ફેરમ રેલાવી શકાય તો ભેગા મળવાના પ્રસંગથી એમને ઘણું મળી શકે.

પરસ્પર આદરભાવની જરૂર

ખીજા પ્રત્યે જાણુમાન કે આદર જતાવીને જ આપણે એને વિકસાવી વધારી શકીએ. હિંદુઓ જો એમના વડણુ, અધ્યયન ને અભિયુક્તા મારફત પયગંબરસાહેબ અને ધર્મિકામ તરફ આદરભાવ વ્યક્ત કરે તો મને તો શંકા નથી કે એ જ રીતે મુસ્લિમો પણ હિંદુઓ જે વસ્તુઓને પૂજનીય ને દૈવી ગણતા હોય એમના પ્રત્યે માનની કાગણીથી જોશે. આથી યોગ્ય અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઘણી સમજણુ વધે. આથી કોલેજો ને ખાસ્સ કરીને ભડ ને કેળવાયેલા કુટુંબોમાં પરધર્મોના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવામાં આવે એ હું ખૂબ જ ઝંખું છું.

એવા કેટલા યે હિંદુઓ છે કે જેઓ ધર્મિકામને અને પેગંબરસાહેબને, ખુદ મુસ્લિમોની પેઠે જ માન આપે છે. એવાઓની સખ્યા વધી રહી છે. હાલનો યુગ સમજણુનો યુગ છે; આટલી બધી મુસીબતો છતાં આ યુગ સારી સમજણુનો યુગ છે. આ દેશમાં વસતા બધા જ લોકોમાં પરસ્પર સંપૂર્ણ ભલી સમજ જ નહિ પણ એકતા પણ સ્થાપિત કરી શક્યા હોત એવી ઘણી તકો આપણે હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણીવાર યુમાવી છે મુસ્લિમ ધાતકર્તાઓમાં એવા ઘણા મદાન સાસકો થઈ ગયા છે જેમણે આને માટે

સંધ્યાતણી સુરજિલી મૃદુ લહેરખીમાં
મેં દસ્ય એક નવલું મધુરું નિહાળ્યું:
સૌન્દર્ય શું હૃદયનાધનના ઝરાતું,
પ્રેમસ્વરૂપ બનિયા જનતું, પિછાન્યું.

મેઢાનમાં સરતના ફરવા જતાંતા
મિત્રો અમે; જન ઘણાં ફરતાં હતાં ત્યાં;
થોડેક આગળ હતા અમ ગિજુભાઈ,
ઝલ્લો સફેદ, કર લાકડી, શીર્ષ ખુર્રું.

સામેથી ત્યાં ફરી અને વળી ફરેલ પાછી
બાળા મળી ત્રણ, હતાં કરમાં ફૂલો કે;
આવી ઉભી રહી નમી અડધુંક આછું—
આછું હસી ફૂલ દર્ધ ફરી ચાલી આગે.

ઉતાવળે જઈ અમે ગિજુભાઈ સામે
જોયું જરીક, ફૂલ એ ધરી નાક પાસે
મીઠું હતા સ્મિત રહ્યા ડરી ને પ્રકાશે
આંખો હતી ઝગમગી ફૂલ રહી, -હુલાસે !

એ દસ્ય આજ મધુરું નજરે તરે છે;
સામે અચેત છવિ છે ગિજુભાઈ કેરી.
ફૂલો ઉછેરી ખૂળ ગુજરીનાં ગૃહોમાં
ચાલ્યા સ્વિધારી અહીંથી ફૂલ કેટલાંક ?

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણો

વિકુલરાય ય. આવસતથી

સને ૧૯૨૫ તથા ૧૯૨૬ના સાતમાં હું શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ વિનય મંદિરમાં શિક્ષકનું કામ કરતો તે અગામી દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના નિયામક શ્રી નાનાભાઈએ મને એક દિવસ કહ્યું: “આપણી સંસ્થામાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાઈ કામ કરવા આ ભાઈ આજીવી આવ્યા છે, એમનું નામ ગિજુભાઈ; તેઓ આપણા મોટાભાઈ (દરગોવિંદદાસ-રેશન માર્કેટર) ના બાણેજી થાય છે.” આમ તેમણે મને ગિજુભાઈની પ્રથમ પિઠાન કગવી, અને પછી અમારો પરિચય વધતો ગયો. તે એટલે મુઠ્ઠી કે ગામમાં પ્લેગના ઉપદ્રવ વખતે હું લગભગ ત્રણચાર મહિના એમના ભવનમાં જ રહ્યો હતો. અને શ્રી ગિજુભાઈને ત્યાં જન્મતો અને રહેતો હતો. એમનાં નાનાં છોકરા પણ ત્યાં વખત મારો ખેલો ખૂંદતો અને આનંદ ગમત કંતાં.

ફેટલાક સમય મુઠ્ઠી મને એમ લાગ્યા કરેલું કે ગિજુભાઈ મૂળ વકીલાતનો ધંધો કરનારા, એમને ફેળવણીનું કામ કેમ ફાવશે! એકવાર મેં એમને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો પણ ખરો. તેના ઉત્તરમાં તેમણે જે જુલાસો કર્યો હતો તે ઉપરથી મને સમગ્રયું કે—તેઓ કાંઈ આજીવન વકીલ નહોતા, પણ સ્વાતંત્ર્યના ચૂસ્ત પૂઝરી અને સત્યની એકનિષ્ઠાવાળા હતા.

આફ્રિકામાં યુગાન્ડા-રેલવે સરકાર તરફથી નવી જંધાની હતી તે વખતે આપણા દેશના ઘણા જુવાનો અને કારીગરો ધધારેજી અર્થે આફ્રિકા જતા હતા. ગિજુભાઈ પણ તે વખતે ફેટલાક દોસ્તો સાથે ત્યાં ગયેલા અને લગભગ એ વરસ મુઠ્ઠી જુદી જુદી અંગ્રેજ કંપનીઓ અને પેટીઓમાં સાન પગાડી નોકરી કરેલી. પણ એમની સ્વાતંત્ર્ય-બાવનાને એવી નોકરીમાં ગુલામીની મધ તાગ્યા કરતી તેથી ત્રણચાર પેઢીઓ વારાફરતી જદ્યા છતાં છેવટ તેઓ પાછા દેશમાં આવ્યા.

અહીં આવીને એમણે હાઈકોર્ટ ગ્વીડરનો અભ્યાસ કર્યો અને તેની પરીક્ષામાં જિયે નંબરે પાસ થયા. શ્રી. ચૂડગર એમના સદાધ્યાયી હતા તે પહેલે નંબરે અને સ્વર્ગસ્થ ગિરિજશંકર ભગવાનજી ગધેકા (આપણા ગિજુભાઈ) ખીન્ને નંબરે આવેલા એમ મને યાદ આવે છે. પછી શ્રી. ચૂડગર, શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, અને ગિજુભાઈ—એ પ્રખર પ્રવીણ વકીલનિપુણીએ વદયાણુ કંપનાં વકીલાતનો ધંધો ધીકનો ચલાવ્યો, અને સરકારી કોર્ટોનાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. પણ વકીલાતનો ધંધો પાપમય લાગવાથી સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઈએ ટૂંક સમયમાં ને તજ દોધો. અને લગભગ સને ૧૯૧૬માં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના પવિત્ર ફેળવણી તીર્થમાં એમનાં પ્રુપ્ત પગલાં થયાં. એમની મલાનિશા છેવટે એમને ફેળવણીના આના પવિત્ર પ્રદેશમાં દોરી લાવી. તેમાં આજીવન સભ્ય થઈ તેમણે પૂરાં વીસ વર્ષ સતત ઉદ્યોગી ગ્વીને કામ કર્યું અને સને ૧૯૩૬માં તેઓ એ સંસ્થામાંથી નિવૃત્ત

થયા હતા. તોપણ આળંગણવણીના પ્રચારનું કાર્ય તો તમણે છંપટની ધડી મુઠી વડાય છાંડ્યું નહોતું.

મોન્ટેસોરી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ‘સ્વયંચક્રણ’ અને ‘સ્વાશ્રય કે સ્વાતંત્ર્ય’ એ એ કુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે. આ એ સિદ્ધાન્તો એમને ગણુ ગમી જવાથી એ શિક્ષણપદ્ધતિને પોતે સાચી પદ્ધતિ માનતા હતા. દક્ષિણામૂર્તિમાં લેડાયા પછી તેમણે દેશનિદેશના કેળાવણીશાસ્ત્રો અને પદ્ધતિઓનાં જોડો અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ લાગી હતી. તેથી તેમણે મોન્ટેસોરી આળંગણના કાલવા વિચાર કર્યો. અમે ગમેએ મળીને તેનું નામ ‘ગાત્રમંદિર’ નક્કી કર્યું; કેમકે તેમાં આત્માનાં આળંગણને શિક્ષકે માનવા વડવાનું કે ધમકાવવાનું ગિતકુત્ર નહિ, પણ તેણે તો તટસ્થ રહીને કેળાવે રહેવાને મા. અને મમતાથી આળંગણને માર્ગદર્શન કરાવવાનું હોય. માટે એનું નામ અમે ‘ગાત્રમંદિર’ પાડ્યું હતું.

ગાત્રમંદિરના પ્રચારની એમને તીવ્ર ધમશ હતી. તેથી ગામમાં શોકને અનુકૂળ પડતા સ્થળોએ આળંગણનાં આવર વડિકોને ભેગા કરી તેમણે અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. તળ જાનનગરના શિક્ષકોને પણ ભેગા કરીને ઘણાં વ્યાખ્યાનો અપેનાં; તેમાં, ‘શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ,’ ‘આળંગણ પ્રત્યે કેમ વર્તવું,’ ‘શિક્ષણ નિતરણ કેમ કરવું,’ વગેરે ઘણી ઘણી આજતોની સમગ્રૂત આપીને શિક્ષકોને નવી દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કરેલા. આ બધા પ્રસંગે હું એમના સાગરીત તરીકે સાથે રહેતો અને એમનાં વ્યાખ્યાનોની અને તેટલી અદ્વિતીય નોંધ લઈ સાફ રૂપાંને એમને સોંપતો. તે નોંધો પછી પત્રિકારૂપે છપાવીને બહાર પાડવામાં આવતી હતી.

આ કામની એમના ઉત્કંઠા આટલાથી તૂટ થાય એમ નહોતું. તેમને પોતાને કેળવણીની જે નવી દષ્ટિ લાધી હતી તે નવી દષ્ટિ દેશભરના શિક્ષકોને અપાય તો આખા દેશની આળંગણનો ઉછેર સુધરે એવી એમની ઉમેદ હતી. કેમકે કેળાવણીની જૂની ધરેડા આળંગણ શિક્ષકોના અને પરીક્ષાના ત્રાસે કચડાવાથી તથા આવરની બેદરકારી, ઉપેક્ષા અને અજાનથી દેશની આળંગણ નિર્માત્ર, બીકણ, નિષ્કુર અને પાંગળી ગનતી જતી જોઈને એમનું હૈયું કકળી જાયું. આથી તેમણે ગાત્રમંદિરના કામ સાથે શિક્ષકોને તાત્કીમ આપવાના વર્ગો ચલાવવા માંડ્યા. આ વર્ગો લગભગ ગારપંદર વર્ષ ચલાવ્યા હતા, તેમાં આખા ગુજરાતમાંથી, કન્છ અને સિંધમાંથી, મદાનાપટ્ટમાંથી અને બીજેથી પણ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ સંકેડોની સંખ્યામાં દર વર્ગે આવીને રહેતાં, અને ત્રણ દરમિયાન નવકેળવણીની સારી તાત્કીમ પામીને તથા નવી દષ્ટિ લઈને તેઓ જતાં. આ પ્રવૃત્તિથી તેમણે લગભગ દસર જેવડી સંખ્યાના શિક્ષકો તૈયાર કરેલા. તેમાંના ઘણાખરા અસારે જુદે જુદે સ્થળે મોન્ટેસોરી—ગાત્રમંદિરના પૂજારીઓ ગનીને આત્મકેન્દ્રોની સેવાભક્તિ કરી રહેલા છે !

ઉપરાંત તેમણે ગાત્રમંદિર સાહિત્યનાં પુસ્તકો તો લગભગ દસરેકની સંખ્યામાં પ્રગટ કર્યાં છે. ‘નિદાણ પત્રિકા’ અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિ તો છેડતી ધડી મુઠી ચાલુ જ

રાખી હતી. પોતે માદગીને લીધે મોલી ચાલી શકતા નહોતા, ત્યારે પણ એમની કમ્મ ને તેમણે મક્કમ હાથે પ્રથમથી જ પકડી હતી તેને જરાય ઢીલી પડવા દીધી નહોતી.

નવી કેળવણી પાંછળ આવી ધમરાથી, આવા ઉર્મગથી અને આટલા સામર્થ્યથી એમ વર્ષને મંડતારે સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઈ જેવો કેળવણીનો દષ્ટા આપણા દેશમાં અત્યારે ફુર્તલ છે, અને ત્યાં સુધી આપણને એમની ખાટ સાકવાની. એમણે નવી કેળવણીનો ફૂંકેલો મંત્ર સિંધ, કચ્છ અને મહારાષ્ટ્ર સુધી જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર દિંદ અને ગાળા સુધી તથા દક્ષિણે છોક મદ્રાસ પ્રાંત સુધી એ પ્રાણવંત મત્રનાં પ્રભાવશાળી આદોષના ઉદેશાં છે.

આ એમના ગદિરુ જીવનની અને પ્રમટ પ્રવૃત્તિઓની હકીકત કહેવાઈ પણ હું એમના નિકટ પરિચયમાં આવેલો હોવાથી એમના આન્તરજીવનની ઝાંખી પણ મને ઘણી વેળા થઈ છે. અમે આશરે સને ૧૯૨૭ કે ૧૯૨૮ની સાલમાં વિનયમંદિરના તથા જ્ઞાનમંદિરના લગભગ સાડેક વિદ્યાર્થીઓને આનંદપર્થન માટે ઝાંખી ગયા હતા. તે વખત અમે દોઢ માસ જેટલી મુસાફરી સાથે કરી હતી, તેથી એમનું આન્તરજીવન જાણવાનું મને સુનલ થયેલું.

બાવનગર રાજ્યનાં દરિયાકિનારાનાં મામોખા થઈને ગધે પમે ચાલી છેક પીપાવાવ કે પોર્ટ બ્લિકટર પહોંચવાનો પર્યટનનો ક્રમ ગમ્યા દતો. બાતું, રસોઈનાં ઠામવાસણ અને મીઠું-સામાન રાખતા માટે એક માડું રાખ્યું હતું. અને નાનામોટા જાણ વિદ્યાર્થીઓ ભયમાં દંડીકાં કે લાડી પકડીને પગપાળા દરેરાજ ઉપડતા રોજેરાજ આશરે સાત ગાઉનો પંથ કરવો અને એટલામાં ને ગામ આવે તેમાં ઉતારામાં કે નિશાળમાં રાતવાસો કરવો એમ ગોઠવણ રાખી હતી. હું તે વખતે કેળવણીખાતામાં નોકર હતો તેથી એવાં સ્થળોના મહેતાજીઓને અમારા પ્રોગ્રામના આગળથી ખબર આપ્યા હતા, એટલે દરેક મજલે ઉતારાપાણીની સમયડો થઈ હતી. જાપોરના ટીમણ વખતે રસ્તામાં અતુકૂળ સ્થળ આવે ત્યાં સૌને પાંદડાંમાં બાતું પીરસાતું, અને રાતવાસો રહેવાને સ્થળે પહોંચીએ ત્યાં જાની મોઈ કરી સૌ જમી લેતા રસોયો સાથે હતા તેથી રસોઈ થતાં દરમિયાન તથા ખીન્ને દિવસ ચાકવાના વખત પડેલાં તે તે સ્થળોની આજીવણી ને કાંઈ જેવા જાણવા જેવું હોય તે કાર્ય કરી લેતા હતા. આ રીતે અમે લગભગ પંદરસત્તર દિવસે બ્લિકટર પહોંચ્યા. તે વેળા મહત્વા કે બ્લિકટર સુધી રેલવે લાઈન થઈ નહોતી. તેથી અમે જાણ ચાલતા કુટલા ગામે આખ્યા અને વિદ્યાર્થીઓને ટ્રેનમાં બેસારીને બે શિક્ષકો સાથે બાવનગર મોકલી દીધા.

પછી ત્યાંથી ગિજુભાઈ, હું અને વેણીભાઈ પગપાળાં નર્મદાનાં તીર્થસ્થાનોમાં પાવન થવા માટે સીધાખ્યા. નર્મદાનાં પાવનગળમાં અમે પંચતીથી પનાઈમાં બેસીને કરી હતી. ત્યાંથી શ્રી. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો અતુનવ લેવા અમારી ત્રિપુટી અમદાવાદ ઉતરી. આશ્રમવાસી તરીકે અમે ત્યાં ત્રણ દિવસ રહ્યા અને સૌની સાથે સૌની માફક અમારે ભાગે પડતું કામકાજ પણ કરેલું.

આ ગદ્યા સમય દરમિયાન સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિરુભાઈનો સરસ અને સોદાગર સ્વભાવ, નિર્ભયતા અને નિરંકાર, અડગ ત્યાગ અને એકચક્ષુતા, નિર્લેપ અને નિખાતસ દિવ્ય એવા ઊંચા ગુણો અને વારંવાર પ્રત્યક્ષ થયેલા.

મુસાફરીનો જે પ્રોગ્રામ નક્કી કરેલ હતો તે ગદ્યા આરોહીથી તેઓ પહેલળ પ્રમાણે પાળતા, અને ‘મૌ તૈયાર છે’ એવો સાદ પડે કે તુરત જિભા થઈને તેઓ મોખરે ચાલવા માંડતા. તેમની ઓળી કયાંઈ ટાંગેલી હોય, ધોનિયું રાતનું વળગણીએ સૂકાતું પડ્યું હોય તે કાંઈ સંભાળી લેવાની પરવા ન ન કરતા. કેટલીક વાર તો પગરખાં પહેરવાં પણ ભૂલી જતા. હું તે ગદ્યું સંભાળી લેતો અને કાંઈ વિદ્યાર્થીઓ પણ કાંઈ ચીજવસ્તુ ભૂલી ગયા હોય તેની તપાસ કરીને હું સૌની પાછળ ચાલતો એક વખત ગિરુભાઈને આ આમત મેં કહેલું કે: “આમ તમે દરેક સ્થળે કાંઈ કાંઈ વસ્તુ ભૂલતા જશો તો મુસાફરીને અને તમારે ગદ્યા સરસામાન ખોવાથી ઇંગોટીબર ઘેર પહોંચવું પડશે.” તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઠંડે પેટે મને કહેલું: ‘હું મારા પ્રોગ્રામમાં અને એક દર યોજનામાં જનમ ભૂલ થવા નથી દેતો, તે જરાગર સાચવું છું. અને આરોગ્યવશી પાછળ દેશનાં જાણકો ખાતર મેં ઇંગોટી તો ક્યારની વાળી છે. વળી એવી ચીજવસ્તુ મારી વતી તમે સંભાળનાર છો એટલે હું એમાં વધારે ભૂલકણી થઈ ગયો છું.”

એમના આ જવાબથી મને એ મુદ્દાનું સ્પષ્ટ સમગ્રપું. એક, પોતાનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું કામ પોતે ચૂકવું નહિ; તથા જીમના કામમાં દખલ કરવી નહિ; અને બીજું, સંભાળનાર કે દોરનાર કાર્ક છે એવું ભાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી આપણે કાં તો બેદરકાર અથવા પાંગળાળનીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ હશે કે—માસ્તર નિશાળમાં શીખવશે, અથવા ઘેર આવનાર ખાનગી માસ્તર પામેથી શીખી લેવાશે—એવું ભાન મનમાં હોય છે, ત્યાં સુધી આપણે આપણું સાચવવા લખવાનું કામ પોતાની મેજે અને તેટલું કરવા પરિશ્રમ લેતા નથી. એટલે તે આપણે તૈયાર કરવા ટેવાતા પણ નથી. પારકું આપણું એવું ભણતર અહીં તો પરીક્ષા સુધી સંભાળવાનો ભાર વેંદારીને આપણે પરીક્ષા પછી માથું ઢળવું કરી દઈએ છીએ અને એ ગદ્યા ભાર મગજમાંથી ઉતારો દઈએ છીએ. શિલ્પમાં સ્વાશ્રયી થવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતથી આ વાત કેવળ વિરુદ્ધ છે.

દવે છેલ્લું એક અંગત સ્મરણ નોંધીને આ લેખ પૂરો કરું છું. દક્ષિણાશ્રીતિ સ્નેહમાં એક શ્લોક છે કે:—

ચિત્રં વદતરોમૂલે વૃદ્ધા ગિપ્યા ગુસ્થુવા ।

ગુસ્થુ મૌનં વ્યાખ્યાનં ગિપ્યાસ્તુ છિત્ર સંજયા: ।

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિરુભાઈ કરનાં હું ઉમ્મરે દમ્યાર વર્ષ મોટા હતો. તોપણ હું એમને મારા ગુરુ કહેતો. મેં જોડે પેનપાટી ધડને એમની પાસે કહી છૂટશે ન હોતો, તેમજ એમનાં વ્યાખ્યાનોના વર્ગોમાં અભ્યાસ અર્થે નોંધપોથી ગઈને વાજની આપી નહોતી, પણ માત્ર એમના સદયામ અને પરિચયથી કેળવણીના કેટલાક સંસ્કારો મેં ગ્રીક્ષેતા અને તેથી એમને માન ગુરુ લેખતો. તેમણે પણ મને પોતાના ‘પટશિખ્ય’ તરીકેનું મહિમાવાન

મિત્ર ગણેશુ. એટલે એમની પામેથી તાલીમ લઈ જનાગએમાં હું કાંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ નહોતો, પણ એમના શિક્ષણનિયમક પ્રારંભમાં હું એમનો પડેલો સામીત હતો. એમની એ પ્રવૃત્તિમાંથી તથા એમના એકંદર જીવનના અવલોકનમાંથી હું વ્યાખ્યાનો વગર પણ નાત્રીમ મેળવી શકેલો અને કેળવણીની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકેલો. તેથી ઉપર ટાકેલો શ્લોક અમાના એકેના સંબંધમાં યથાર્થ લાગુ પડે છે—એમ હું એમને ઘણીવાર કહેતો.

આવા એ ગિજુભાઈના માયાળુ સ્નેહાળ સ્વભાવ કદિ વિસરાય એમ નથી. અને તેથી પણ ઘણા વધુ અંશે પ્રકાશની એમની જીવનવ્યવસ્થા પ્રતિભા તો અંતરની નજરે તથા નહરે છે. એમણે અપાર જાગૃતી ઉચ્ચારેલા નવી કેળવણીના મંત્રાનાં આદેશનો દેશ આખામાં અત્યારે યુગ રજા છે તે હવે કદિ શમવાનાં નથી, કેમકે એ મંત્રના ધ્વનિ અમર છે અને એમનું એ જીવનકાર્ય પણ અમર રહેવાનું. એ સદ્ગત સ્નેહી આત્માને સ્વર્ગમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ ધર્યું હું.

૫૦૬૪૫૯૦૦

આંખની મફત તપાસ

તમારી આંખો આંખના સ્પેશ્યાલિસ્ટ ડોક્ટર

મફત તપાસી આવશે.

ધી પોપ્યુલર ઓપ્ટીકલ સ્ટોર્સ

૪૧૧, કાલબાદેવી રોડ, વસંતવાડી, મુંબઈ: ૨

તમારા મિટિકેશન યુજબ હાઈકલાસ આયન્ટિક કાચો છેલ્લામાં છેલ્લી દબળી ફ્રેમમાં તૈયાર કરી આપવામાં આવશે.

અસમાને લગતું તમામ કામ અત્યંત સંલગ્નપૂર્વક કરી આપવામાં આવશે.

તારનું સરનામું
"FULL VISION"

તે દિવસે રવિવાર હતો. સારા જોગ શહેરમાં અવાર મેદની વચ્ચે નીતી ધાટથી થોડે છેટે આવરિશો ધિન્મીપ જીભો હતો. તેના ખિસામાં એક બરેલી જાહિનિગ પિસ્તોલ હતી. તેનાથી થોડે દૂર આગિનોવિચ જીભો હતો. તેના ખિસામાં એક જોમ્મ હતો. ઓરિટ્ટયા-દંગરીના આગિગરસ આકડમુક ફડિનાન્ડ અને તેની પત્નીનું સરથસ નીકળ્યું. આગિનોવિચે જોમ્મ કેંકયો. ફડિનાન્ડ ગચ્છી ગયો. પાછળની મોટગ્યાં જોમ્મના ઘાયલ થયા.

ટાહિન હોલમાં મેયરે ફડિનાન્ડનું સ્વાગત કર્યું. “અસ કરો,” ફડિનાન્ડ ગુસ્સાથી ધૂંધવાતાં ગરાડી જીલ્લો: “હું તમારી મુલાકાત લેવા આવ્યો છું અને તમે મારું સ્વાગત જોમ્મથી કરો છો!”

ધવામેસાઓને જોવા ફડિનાન્ડે જ્વાખાના તરફ મોટર લાંકી જોહિનિયાના મર્ગને નેનો રસ્તો અજ્ઞાપ્યો. “તમે જોડે રસ્તે જાઓ છો! નીતી ધાટ તરફ લાંકો.”

મર્ગનેના આ શબ્દોએ વિશ્વવિમ્લમાં એંસી સાખ માણસોનો જીવ લીધો. ધાટ તરફ ધિન્મીપની પિસ્તોલે ફડિનાન્ડ અને તેની પત્નીના પ્રાણ લીધા.

જીવધાર્મની ખીજ તારીએ કલાકના ૬૦ માર્કિસની ઝડપે ‘અમેરિકા’ નામનું વિમાન ૨૦૦૦ રેતલ વજન ઉપાડી આટલાન્ટિક મહાસાગર જોળાંગી ગયું. તે જોઈને વિમાનોનો શોધક એરવિલ મર્કટ જોલી જીલ્લો: “વિમ્લનો અંત વિમાન આવજો, કારણકે જે લોકો વિમ્લ સળગાવે છે તેઓ જ્યારે પોતાની જિંદગી જોખમમાં જોશે ત્યારે તેઓ વિમ્લ સળગાવે તેવી ઓછી વધી રહેશે.”

આનંદ કરો, હવે વિમ્લ થવાનો નથી, કારણકે જિટન કરોડો પાઉન્ડ ખરચીને દર માસે એક લગ્નર વિમાન બાંધે છે. જર્મની, રશિયા, અને બીજાં રાજ્યો કેટલાં બાંધે છે તેનો તો કંશો દિસાખ નથી. એમ્પરરેઈન, લિટલર, મુસોલિની, દલાઈયર અને કનલ એક એકબીજાના વિમાની કાફલા જોઈને ડરી જશે અને છેવટે વૈરાગ્યવ્રતિ ધાગ્યું કરી ગયા વિમાનોને બેગા કરી સળગાવી દેશે.—અથવા એકબીજાને વિમ્લ થઈ ગયા પછી તેમાં વિમાનો મનુખ માત્રની દસ્તી મીટાવી દેશે એટલે પછી વિમ્લ કરનાર કોઈ મહેશે નહિ!

ઓરિટ્ટયા-દંગરીએ સર્વિયાને આપેલ અલ્ટીમેટમનો સર્વિયાએ આપેલ જવાબ વાંચી કેસર વિલ્હેલ્મને છૂટકારાનો દમ ખેંચીને કહ્યું: “હવે કલાઈ થવાની ખીક નથી.” એક કલાક પછી ઓરિટ્ટયા-દંગરીએ લડાઈ જાહેર કરી!

એરિસ્ટીન શહેનશાહે વિમાન જ્યાં હોત તો ખીકનો માર્યો તે લડત્ત જાહેર ન કરત !

જીતાઈની નવમી તારીખ હતી. કુરોપના મામતાથી એવેન અનેતા અમેરિકનો 'બહાર્થ લાઉસ'માં બેઠા હતા. હેન્રી કોર્ડ અમેરિકાના 'શાન્તિપ્રેમી' પ્રમુખ વિવ્રમન સાથે ખાણુ લઈને બદાર નીકળ્યો. "આનંદ કરો," તેણે લોકોને કહ્યું, "હું પ્રમુખ સાથે મળતો થાઉં છું કે બહોળજાઓનો વખત આવ્યો આવે છે."

જીતાઈની ૨૦મી તારીખે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં કામગારોએ ઝમજીવી વર્ગનું પ્યારું વિધવગીત La Marseillaise ગાયું તે માટે જારના સૈન્યે તેમની ઉપર હુમલો કર્યો.

લગભગ તે જ વખતે ફ્રાન્સના પ્રમુખ થોંકારેએ રશિયાની જૂમિ ઉપર પગ મૂક્યો. જર્મની વિરુદ્ધ રશિયાની વચ્ચે કડક યનાવવા તે આવ્યો હતો અને તેના માનમાં ખુદ જારના સૈન્યે La Marseillaise—ને વિધવગીત ફ્રાન્સનું રાષ્ટ્રગીત છે—ગાયું ! ૧૮૧૨માં નેપોલિયને મોસ્કો છોડ્યું તે પછી જારની પ્રજાએ પહેલી વાર દરજારી પ્રસંગે આ વિધવગીત સાંભળ્યું.

આને જર્મનીમાંથી જીવ બચાવવા નાસી છૂટેલો જગવિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આર્થિસ્ટાઈન તે વખતે કેંસર વિશ્લેષની વિજ્ઞાનની શોધખોળની સંસ્થાનો સંચાલક હતો.

પાઉલ જોસેફ ગોબેલ્સ નામનો ૧૭ વર્ષનો એક પાંગળો ગરીબ વિદ્યાર્થી તે વખતે કેથોલિક શિષ્યવૃત્તિ ઉપર નભીને કળા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતો હતો.

આને દિટ્લરનો ડાબો હાથ ગની યહૂદીઓ અને કેથોલિકોનું નિકંદન કાઢી રહ્યો છે તે એ જ ડો. ગોબેલ્સ.

તે વખતે ચીનની પ્રત્યાઘાતી સરકારથી ભાગીને એક યુવાન ભાવનાશાળી રાષ્ટ્રવાદી ચીનાએ જાપાનમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાંથી મંચુરિયા જઈ ચીનના એ પ્રાંતને ચીન સામે જળવો કરવા પ્રેરણા આપી.

આને ચીન તરફથી જાપાન અને મંચુરિયા સામે લડી રહ્યો છે તે એ જ ચીઆંગ કાઈ-ગોક.

સ્પેનિશ મોરોક્કોમાં જળવાખેર રીફ લોકોને દાખી દેવા માટે તે વખતે ૨૧ વર્ષનો એક યુવાન સ્પેનિશ સરકારી અમલદાર મોરોક્કોમાં સ્પેનિશ ટુકડીના મોખરે લડી રહ્યો હતો.

૨૧ વર્ષ પછી સ્પેનની પ્રજાને દાખી દેવા જળવાખેર રીફ લોકોના મોખરે

રહીને જે રૂપેન સામે લડતો હતો તે એ જ ફ્રાન્સિસકો ફ્રાંકો. તેની વધારે ઓળખાણની જરૂર છે?

*

જુલાઈની ૨૮મી તારીખે ઇટાલીમાં મિત્રાનતા પોલીસ ખાતાના ખાનગી દફતરમાં નીચે પ્રમાણે શેરો થયો:

“લોવંતીના તંત્રી અને વિપ્લવવાદી સમાજવાદી નેના બેનિટો મુસોલિનીએ વિપ્લવ માટે પ્રચારકાર્ય કરવા મોટી રકમની મદદ મેળવી છે.”

એક વખતના એ વિપ્લવવાદી અને સમાજવાદી નેતાએ હવે તો ઇટાલીમાંથી સમાજવાદનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે. હવે તે રશિયામાંથી અને આખી દુનિયામાંથી સમાજવાદનો નાશ કરવા માગે છે.

*

ઓગસ્ટની બીજી તારીખે જર્મન લશ્કરે ફ્રાન્સની સરહદ તરફ પ્રયાણ કર્યું તેમાં એક નાના અમરદારનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે:

“મુસોલિનિ રેજિમેન્ટનો લેફ્ટેનન્ટ લગ્માન ગોરિંગ—૨૧ વર્ષનો પાતળો, મુંઠ જુવાન માણસ.”

આજે તે પાતળો પણ નથી અને તેથી સુદર પણ નથી. તેથી તો ગોરિંગ કહે છે કે જર્મનીને માખણ કરતાં તોપોની વધારે જરૂર છે. ક્યાંક બધા જર્મન માખણ ખાઈને તેના જેવા થઈ જાય તો ?

*

ઓગસ્ટની ત્રીજી તારીખે જર્મન લશ્કરમાં લડવા માટે દાખલ થવા એક ફિઝા, જુવાન ઓસ્ટ્રિયન ચિત્રકાર—ચિત્રકાર નહિ પણ પોસ્ટકાર્ડ ચિત્રરતાર અને લેખક વક્તાએ આવેરિયાના જર્મન રાજા નામદાર હુડવિગ ત્રીજાને અગ્રહ કરી અને નામદાર રાજાએ તે અરજ મંજૂર કરવાની મહેજ્જાની ગતાવી.

હવે તેને લેખક કહેશે નહિ, હવે તે કાર્કને અરજ નથી કરતો તે રોજ થું કરે છે તે જાણવા અને તેના ભાષણ વાંચવા દુનિયાના માણસો રોજ સવારે જાગીને દોડધામ કરે છે. એડોલ્ફ હિટલરની ઓળખાણ આપવાની જરૂર છે ?

*

ઓગસ્ટની ત્રીજી તારીખ પૂર્વ આફ્રિકાની આવતી એક મટીબર ઇજ્જત પહોંચવા દરિયાઈ સુરંગો વચ્ચેથી પાણી કાપે છે. તેની ઉપર છે “મોહનદાસ ગાંધી નામના એક ધનવાન વાણિયા વડીલ મૃત્યુ.” તે ઇજ્જત આવે છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વફાદાર રહેવા અને તેના સંકટના સમયે સેવા કરવા. પરંતુ આવતી કાલે યનાઝ્જાઈની તૈયારીમાં દુનિયાને તેના તરફ જોવાની કુરસદ નહોતી.

સત્તર વર્ષ પછી લંગોટીબર, ફ્રાંચી દેરે, વાકીની ટેકે મુટીબર માણસો કાર્કને

અદિસકપણે મીકાનો કાયદો તોડી ન્યારે તેણે બ્રિટિશ શકેનશાહતને હચમચાવી દીધી ત્યારે આખી દુનિયાની નજર તે દુગળા ફેલ ઉપર ફરી રહી.

*

ઝારની સત્તાએ તે વખતે જોગેશ જુગારવિહીને સાઈબીરિયામાં કેદ રાખ્યો હતો, તેનો મિત્ર મેક્સીમોવિચ ક્રાંતનમાં રજિસ્ટર એકચી ખાતાથી છેટા ભાગનો છુપાવો હતો. ત્રણ વર્ષ પછી જોગેશ ઝારના શેઠીથી નૂતન રશિયાની શરૂઆત કરી તેમાં એ હતો: રેડિન અને લીટવિનોવ.

*

અમેરિકાએ ખેતીના વિકાસ માટે યાંત્રિક લળ-ટ્રેક્ટરની શોધ કરી. ગેલ્ફિયમે તેની પામેથી ટ્રેક્ટર ખરીદ કર્યો. પ્રજાની આગાદી માટે ચોખ્ખેલા તે યંત્રને જોઈને મેન્ડે એડવર્ડ રિવન્ટન નામના એક બ્રિટિશ અધિકારને તેમાં તોપો ગોઠવી લડાઈમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર આવ્યો. વિશ્વવિગ્રહમાં એ ટ્રેક્ટર ઉપરથી ટૅક 'ગન્યુ' અને એ કાળમુખા શરૂ લડાઈમાં કેવો કરપીણ પાંદ ભજવ્યો છે તે કાનાથી અનન્ય છે !

*

ઓગસ્ટની એથી તારીખ: રાતના ૧૧-૫૬: ક્રાંતનમાં ૧૦ ડાઉનિંગ રહીટમાં બ્રિટિશ પ્રધાનો જર્મનીના જવાબની રાહ જોતા હતા. “અભરાઈ ઉપર ચડિયાળમાં યારના ટકોરા થવા લાગ્યા અને ન્યારે મધરાતનો છેલ્લો ટકોરો પડ્યો ત્યારે ઉપકાળ જેટલી શાન્તિ હતી. આપણે તે વખતે વિગ્રહમાં જીત્યો. હું સૂઈ જવા માટે રવાના થઈ અને સીડીના પગથિયા પાસે ન્યારે આવી ત્યારે મેં રિવન્ટન ચર્ચિલને મુખી મુખમુદ્રા સાથે ઝડપભેર પ્રધાનમંડળના ઓરડા તરફ જતો જોયો.”^૧

*

આર કરોડના હથાકાંડમાં એકલા બ્રિટને પાંચ અનન્ય પાઉન્ડનો ખર્ચ કર્યો. દુનિયામાં મરેલા અને ઘવાયેલાઓની સંખ્યા મે કરોડની થઈ. પરંતુ એ લડાઈ માટે કયું વ્યાજખી કારણ હતું તે હજી કોઈ નથી કહી શકતું. વિશ્વવિગ્રહમાં હારેલી પ્રજાઓ આજે પોતાને વિજયી માને છે અને વિજેતા રાજ્યો પોતાને પરાજિત માને છે !

અને છતાં આવતી કાલે આપણે યાદા બીજા વધારે બયાનક વિગ્રહમાં ઊતરવાની અણી ઉપર છીએ. શા માટે ? તેનો જવાબ—સંતોષકારક જવાબ—કોઈ આપી શકે તેમ નથી. x

૧ લેડી એસ્કીથના શબ્દો.

x Footnotes on Fourteen નામના ‘ક્રન્ટ રિવિયરી’ (જુન, ૧૯૩૬)માં આવેલા એક કટાક્ષમય લેખ ઉપરથી.

આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ

[એક વ્યાખ્યાન]

વ્યાખ્યાતા : ચંદુલાલ જ. ભટ્ટ

સંસ્કૃતમાં કાવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે. દષ્ટિન્, મમ્મટ, વિશ્વનાથ તથા જગન્નાથ કાવ્યની વિવિધ વ્યાખ્યા આપે છે, એમાંથી વિશ્વનાથની વ્યાખ્યા અહીં રૂપ છે :

વાક્યમ્ રસાત્મકમ્ કાવ્યમ્ ।

એટલે 'રસમય વાક્ય તે કાવ્ય'. જગન્નાથ કહે છે એ વધારે રૂપ છે :

રમણીયાર્થ-પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ ।

એટલે 'રમણીય અર્થ સૂચવતો શબ્દ તે કાવ્ય.'

મમ્મટ અને દષ્ટિન્ની વ્યાખ્યાઓ અહીં રૂપ નથી. વળી "કાવ્ય તો દૈવી પ્રેરણાથી જ કે હૃદયની ઊર્મિઓના અતિરેકથીજ રચે છે" એવો પણ કંટલાકનો અભિપ્રાય છે. અંગ્રેજ કવિ કોક્સેરીજ કહે છે તે સુજન :

"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings"

અને વર્ડ્સવર્થ કહે છે :

"Poetry is the emotions recollected in tranquility."

આ પ્રમાણે કાવ્ય કેને કહેવું એ વિશે અંગ્રેજ સાહિત્યકારોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન મત છે.

આપણે આજના વિષય માટે તો 'વનપ્રવેશ' કરી ચૂકેલા એટલે પચાસ વર્ષની વય ઉપર પહોંચેલા જીવંત વા સ્વર્ગસ્થ કવિઓની કૃતિઓની ચર્ચા કરીશું. 'વનપ્રવેશ' કરી ચૂકેલા કવિઓનો યુગ તે 'નરસિંહરાવયુગ.' એ ગાંધાના અગ્રણી શ્રી. નરસિંહરાવ. એમની પહેલાંના નર્મદ અને દ્વંદ્વપતે કાવ્યસંસ્કૃતિનું વહેણ જુદી દિશાએ વાળ્યું. એમણે સમાજસુધારા અને સ્વદેશભક્તિના ચૂર પૂર્યાં. અને યુગરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં નવીન દિશા ઉઘાડી. એમની એ પહેલાંના કવિઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવા પ્રેમાર્નદ, શામળ અને દયારામે પૌરાણિક પ્રસંગો પરથી આખ્યાનો રચ્યા. ભક્તિ, નીતિ અને ભોધદાયક કાવ્યો રચીને યુગ્મરનીની અનુપમ સેવા કરી. નર્મદની કવિતામાં એનો 'જોરસો' છૂપો રહી શકતો નથી. "યા હોમ કરીને પડો ફતેદ છે આજે" એ નર્મદનો મંત્ર યુગરાતને હંમેશને માટે લાભદાયી અર્થ પડશે. દ્વંદ્વપતે પણ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર કાવ્યો રચીને "યુગ્મર વાણી રાણી"ના વધીલ તરીકે ઉત્તમ સેવા અર્પવી.

સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવે કાવ્યઝરણને જુદી દિશાએ વાળ્યું. જે યુગના નરસિંહરાવ પ્રણેતા લેખાયા છે એ યુગના લગભગ બધા કવિઓએ અંગ્રેજી, અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ખૂબ

અભ્યાસ કર્યો. એને પરિણામે કવિતા અને ગદ્ય સાહિત્યમાં નવીન દ્રષ્ટિથી તત્ત્વજોષન શરૂ થયું. શ્રી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં વર્ણનો રથજે રથજે મળી આવે છે. એ સુંદર પ્રકૃતિદર્શનમાં જ કવિ ધીલીબર મુગ્ધ થઈ જાય છે અને એ વર્ણનો વાંચતાં આપણે પણ સૌન્દર્યપાનમાં બાન બૂલી એમીએ છીએ. એમનાં સુંદર કાવ્યોમાં લક્ષ્ય એવું એવાં ‘મધ્યગત્રિએ કાયદા,’ ‘મેઘ અને ચન્દા’- વગેરે નોંધવા જેવાં છે. એ કાવ્યો પરથી કવિની સુંદર વર્ણનશક્તિનું બાન થાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં પ્રેમની મીઠાશ ને સૌરભ છે.

શ્રી નગસિંહરાવ એ પહેલા પ્રકૃતિકવિ છે. એમના પછી બીજા પ્રકૃતિકવિ શ્રી. કાન્ત ઉર્ફે મણિચંદ્ર રત્નજી ભટ્ટ. ગુજરાતી બાપામાં સુંદર ‘ખંડકાવ્યો’ અને ‘અંજની ગીતો’ લખવાનું માન એમને ધટે છે. શ્રી. નરસિંહરાવે ‘ખંડકાવ્યોની પ્રેરણા એમની પાસેથી મેળવેલી. કાન્તનાં સર્વ કાવ્યોમાં સર્વોચ્ચ સુંદર કાવ્ય ‘વસન્તવિજય’ છે. એમાંનું પ્રકૃતિવર્ણન એટલું હૃદયગમ છે કે શ્રી. ન્હાનાલાલે એને “ગુજરાતી સાહિત્યનાં ખંડકાવ્યોમાં તાજામલા” કહ્યો છે. એ કાવ્યની સુંદર પંક્તિઓમાં ધ્યાન ખેંચે એવી વસન્તના આગમન વિશેની પંક્તિઓ છે:

“શીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ, ડાલતો વાયુ વાસ,
ચોપાસે વહિવઓથી પરિભ્રમ પ્રસરે, નેત્રને તુષિત ધાય,
બેસીને કોણ બહે હૃદયે પરબૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
નાળી નાખે હલાવી, રસિક હૃદયને રૂતિથી દાબ નય.”

શ્રી. કાન્તનાં કાવ્યોમાં પ્રેમની કેમળતા છે. એમણે માનવજીવન અને પ્રકૃતિવર્ણનની સુંદર મુથલી કરી છે. જુઓ:

“વહી જતા ઝરણા શ્રમને હૃદ,
નિરખતા રચના નયનો ઠંડે;
મધુર સખ્દ વિહંગ બધાં ટંડે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે”

*

“વસન્તે સ્થાપેલું પ્રબળ નિજ સામ્રાજ્ય સચળે,
નવા કંઠા વસ્ત્રો તનેવર ધરે છે સદુ સ્થળે;
બધી સામગ્રીએ મદન રસથી સુદિ ભરતી,
જનોના જુરસાને જાતિ ચપલ હરીપ્ત કરતી.”

આ પ્રમાણે શ્રી. કાન્તનાં સુંદર પ્રકૃતિવર્ણનોમાં માનવજીવનના પ્રસંગોનાં મૂંઝણી બાળાં.

સંસ્કૃત મહાકવિ કાલિદાસે પણ શકુન્તલમાં ઘણું રથજે માનવજીવન સાથે કુદરતનો સમન્વય સાધ્યા છે. શકુન્તલા સાસરે જાય છે એ પ્રસંગે પવનને લીધે જાડપાન લાગે છે. એ પરથી કવિ કહે છે કે નિઝંવ વરતુ પણ શકુન્તલાને વિદાય આપે છે એટલે બધા રોદ બેઠે વચ્ચે હતો. માનવજીવનની વિષમતાના દર્શનમાં રાચનાર કાન્ત આ પ્રમાણે પ્રકૃતિકવિ છે એટલું જ નહિ, પ્રણયકવિ પણ છે. કાન્તનાં કાવ્યોમાં

ગેય તત્ત્વ ઉપરાંત, પદસાધિત્ય, માધુર્ય, વાયકને મુગ્ધ કરે છે. એ જ વસ્તુ એમનાં નાટકનાં ગાયનોમાં પણ લક્ષ્ય એવું છે. પદસાધિત્ય સાથે ગંભીર ભવ્ય કલ્પનાનું દર્શન કરવું હેતુ તે 'સાગર અને શરી'માં જુઓ :

“આજ મહારાજ જલ પર કદ્ય ગેઈને,
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ ભમે,
સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગનમાંલી ઉત્કર્ષ પામે;
ચિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !”

ત્રીજા પ્રકૃતિકવિ રાજકવિ શ્રી. કલાપી. અત્રે પ્રશ્ન એ છે કે કલાપી કવિ કે સ્નેહી ? કાન્તે એમને ‘સ્નેહી’ કહ્યા છે.

કલાપીનાં કાવ્યોનું પ્રભવસ્થાન ‘સ્નેહ’ છે એ ન બૂઝવું જોઈએ. શ્રી જયવન્તગય કાકોર કહે છે તેમ,

“કલાપીના કાવ્યો એટલે દુઃખી દર્શનાં આસુ.”

આ અભિપ્રાય સર્વાંશે સત્ય છે. કલાપીનાં કાવ્યોમાં આપણે પ્રકૃતિસૌન્દર્યમાંથી માનવની પામરતા માટે કપિને રડતા, ફરિયાદ કરતાં જોઈએ છીએ.

કલાપી કહે છે તેમ, “પ્રેમીઓ જુઠાં છે.”

“કમળ ભોજુ, કુમુદ ભોજુ. જમર ભોજો દિવાનાં છે,
તે જેવું ન તે તેવું, પ્રેમી પ્રેમી જુઠાના.”

કલાપીએ સુરીવાદની ગજલોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતીમાં સુંદર ગજલો લખી છે. સુરીવાદમાં ભક્ત તે આરાધક અને ઈશ્વર તે માથુક અને છે. એ ‘ઈફકે હકિકી’ એટલે ‘દિવ્ય સ્નેહ’ની ભાવનાવાળી ગજલો ગુજરાતીમાં લખવાનું માન એમને મળે છે.

“પેદા થયો છું દ્વંદ્વા રૂને સનમ !

કે મર ગુજરી દ્વંદ્વા રૂને સનમ !

આવાં સુરીવાદનાં કાવ્યોનો ઘણો અનર્થ થયો છે, એ ખરેખર રોચનીય છે. લાલના શ્લોકો એ કાવ્યોની ફિલસૂફી સમજી શકતા નથી. કલાપીનાં અનુષ્ટુપ ઘણાં જ સુંદર છે. એમણે અનુષ્ટુપદ્વાગ કરેલી માનવજીવનની નિર્ગળતા વિશેની ફરિયાદ જોઈ શકીશું :

“રસહીન ધરા યે છે, દયાહીન યયો વૃષ,
નહિ તો ના બનેઆવું, બોલી માતા ફરી રડી.”

“જન્મ ને જીવનનાં ફરિયાદો, આકસ્મિક સૌં અરે !
પાસાં કેકે જનો સર્વે, દા’ દેવો હરિ હાથ છે.”

મંદાકાન્તામાં પણ આવી સુંદર પંક્તિઓ જડી આવે છે :

“હું આશામાં મધુર સુખ તે વૃષ્ટિમાં કેમ છે ના ?
રે ! તોયે સૌં હૃદય ધરતાં, વૃષ્ટિની કેમ આશા ?”

કલાપીને શરૂઆતથી જ રાજદ્વાર તરફ અણગમો હતો. ‘અમારા રાત’માં એ કહે છે :

“તમારા રાજદારોના જૂની લપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરબત નથી, ખુશામતના ખમના નથી.”

‘આમમાતા’નું કાવ્ય ખેડૂતજીવનનો સુંદર ચિત્રાર, રજૂ કરે છે. રાગનો શો ધર્મ હોવો જોઈએ એ આપાદ રીતે વ્યક્ત કરે છે. હાલના રાગઓને એ કાવ્ય ધણું જ બોધદાયક થઈ પડે એવું છે. કલાનીની કવિતામાં કલાનાં તત્ત્વોની ઊણપ જણાઈ આવે છે. એમાં ભૂમિતત્ત્વ પ્રધાનપદે છે.

આ પ્રભાણે ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય પ્રકૃતિકવિઓની ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિ-પ્રકૃતિસૌંદર્ય અને માનવના વિશેની—આપણે જોઈ.

કલાપી પછી શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી ‘સ્નેહમુદ્રા’ મારફતે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમનાં કાવ્યોમાં પદસાહિત્ય, ગંભીર સુંદર કલ્પના પણ માધુર્યનો સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે. કાવ્યોના પ્રસંગો સારા છે. એમનો હેતુ સામાજિક સુધારણાનો હતો. ‘સ્નેહમુદ્રા’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ઘણું સ્થળે સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ નજરે પડે છે. એ જ એમની કવિ તરીકેની ગણના કરાવવા પૂરતું છે.

એમના પછી ગુર્જર કવિશિરોમણિ શ્રી ન્હાનાસાહુ ગુર્જરી કાવ્યકુળેમાં અદ્ભુત રહે છે. ન્હાનાસાહુ બધી રીતે અસહકારી છે. કાવ્યતેજનમાં એમણે નવીન પ્રણાલિ ગઈ કરી. એમણે ઘણા સાથે અસહકાર કરેલો. નાનપણમાં કવિ ઘણા જ તોફાની હતા. શ્રી. કેશવરામ હેતુભાસ્તરે એમને સુધારેલા. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સમજાવણું બાપાન્તર પિતાને અર્પણ કરી કવિએ ઉત્તમ પિતૃશ્રાદ્ધ ઠર્યું છે:

“બાર બાર વીત્યા વરસો.

રાત્રિઓ વીતતાં સુની”

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રખર વિરોધી હોવા છતાં ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ લખીને ગાંધીજીની મહત્તાના યશોગાન ગાયાં. ન્હાનાસાહુ કવિશ્રેષ્ઠ છે એની તો કોઈથી ના પાડી શકાશે નહિ. એમનાં કાવ્યોમાં કલા છે, અનેરી કલ્પના છે, પદસાહિત્ય છે, માધુર્ય અને ઓગસ પણ છે. ‘વસન્તોત્સવ’ની પ્રથમ પંક્તિ જ જુઓ:

“ગુલ્મની સમોવશી નાજીય બાહિષ્ક હતી.”

આ પંક્તિમાં શું નથી ! પદસાહિત્ય, કલ્પ અને માધુર્યનાં દર્શન નથી શું ? કેટલાક એમનાં કાવ્યોને ‘કાવ્યો’ કહેતા નથી. એમનાં કાવ્યોને ‘અપદ્યાગદ્ય’ કહે છે. અને ત્રીસીને ‘કોશનશૈલી’ કહે છે. ગમે તેમ કહો પરંતુ જો આપણે કાવ્યની વ્યાખ્યા તરીકે ‘રસાન્મકમ્ વાચ્યમ્ વાચ્યમ્’ને સ્વીકારીએ તો ન્હાનાસાહુની કવિતા સાચે જ શુદ્ધ કલાની પ્રતિમા છે. એમનાં અનેક કાવ્યોમાં ‘તાજમહેલ’ની બચ્ચ કલ્પના અને સુંદર વર્ણન અનેકને ઘડીબદ્ ભાગ બૂઝાવે છે: કેટલાક ‘તાજમહેલ’ને ‘આંમુની પ્રતિમા’ કહે છે. ઘણાં એને ‘કાવ્ય’ કહે છે. ત્યારે કવિસમ્રાટ ન્હાનાસાહે એને

“અમુનો આરસ બન્યા.”

એમ કહીને કલાના એ અપ્રતિમ નમૂનાને સુંદર કલ્પનાનું પદ ચંદ્રાવું. શ્રી ન્હાનાસાહુની

વર્ણનશક્તિ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમના વર્ણનમાં એમની નવીન દ્રષ્ટિનું દર્શન થાય છે. તત્ત્વદર્શન એ જ એમનો હેતુ છે. ‘તાજમહેલ’ ને જોઈને કવિ કહે છે:

“આ એક શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો
કે પ્રેમશાસિ પિયુ પ્રેમ લગ્નનો ?
આ તાજ શું સુમતાઈનો સંખે ?
કે મ્નેહના પંખીની વાસવણિ એ ?

સૌંદર્યનો, કલાનો, કે તાજ આ મુગસાઈનો ?

પ્રેમની ભગ્ન ધારી, ને દિવ તે માડી આંખડી,
પ્રેમના લેગણી કે આ, જુલે બહાલમની વાટડી.”

શ્રી. ન્દાનાસાહ પણ એક સમયે તાજમહેલ જોવાની ‘ના’ જ પાડતા હતા. વડંઝવર્યાની પેઠે એ પણ મોનતા:

“We have a vision of our own,
Why should we undo it ?”

પરંતુ તાજમહેલના દર્શન પછી એમની કલ્પના એટલી સતેજ થઈ કે એમણે ‘તાજમહેલ’ જેવું સુંદર કાવ્ય ગુજરાતને આપ્યું. ન્દાનાસાહ ‘જાંબોર’ કવિ છે. એમણે કાવ્યની દેવીને તદ્દન બંધનમુકત કરી છે. રાસધુગના પ્રણેતા તરીકે ન્દાનાસાહની યશોગરી કોઈ જ કરી શકે એમ નથી. એમના સુંદર હૃદયસ્પર્શી રાસ ગુજરાતના રસતરંગમાં નારી વર્ગમાં ચિરંજીવ રહેશે. ગુજરાતની સ્ત્રીઓનું સુંદર અને તાદશ વર્ણન કરતો રાસ ધણો જાણીતો છે. સૂરત, વડોદરા, અમદાવાદ, મુંબઈ, હાલાર વગેરે રથજોની સ્ત્રીઓનું એમણે આબેહુલ વર્ણન કર્યું છે. વડોદરાની સ્ત્રી વિશે કહે છે:

“છાંબી છાંબરી સોહાય, તથે મુખ મુખ હરા,
શુભ વડોદરાની વેદ સરીખી એ ચહુરા !”

એમનાં નાટકો અને કાવ્યોમાં એમની તત્ત્વશોધનની દ્રષ્ટિ જોઈને વિસ્મય થાય છે. ‘ગિરનાર’ અને ‘તાજમહેલ’માં એ દ્રષ્ટિ પ્રધાનપદે છે:

“‘હય’ સવાર મુખરૂપ સખી ! અમારુ,
યાત્રા હલે શુભમુખી અમ જીવંચાની,
માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર સૂઝે
યાત્રાજીને કનક અંજલિયી - નિમન્ત્રે.”

પર્વત ઉપર જતાં કવિને તત્ત્વદર્શન થાય છે:

“શું રથલ સશ્મ લહરી નદિ એક પૂરે ?
શું રથલ મેઘ નવ એતનમંત્ર વાગે ?
તે એક ગૈલહણના ઉરમાંડિ જોતાં,
ધતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રશુનાં.”

હાનાના પછી બીજા 'સ્વર્ત્ર' કવિ તે શ્રી. ગજવન્તરાય ઠાકોર. એમણે છન્દોનાં માપ જાળવ્યાં છે. માત્ર મરંજ પ્રેમણે યતિભંગ' કર્યો છે. જેમ વિચારપ્રવાહને અનુસરીને ગદ્ય લેખનમાં આપણે અદ્વૃપવિરામ વગેરે વિરામચિહ્નો વાપરીએ છીએ તેમ, "વિચાર પૂરો થાય ત્યાં યતિ આવવી જોઈએ એમ એમનું મત્તવ્ય છે." શ્રી. ઠાકોરને મતે "કવિતા એટલે વિચારપ્રવાહ" "નહર વિચાર ન હોય તે કાવ્ય નકામું." આ રીતે જોતાં એમનાં કાવ્યોમાં સર્વત્ર પદસાહિત્ય કે માધુર્ય કદાચ માત્રમ ન પડે પરંતુ ઓળખિતતા તો છે જ. એમનાં કાવ્યો એટલે "શુદ્ધ અગેય પદ." "પદસાહિત્ય, માધુર્યની નહર નથી" એમ એ માને છે.

છતાં જે 'ભણકાર'માં પ્રગિદ્ધ થયેલાં ધણાંખરાં કાવ્યોમાં સુદર કલ્પના, મનોહર ધર્ણન અને પદસાહિત્યનો ચમકારો દેખાય છે. એમનાં કાવ્યો ન સમજી શકાય તો પાંચનારનો એટલો ઓછો અધિકાર. એ હિન્દ કોટિનાં કાવ્યો છે અને રહેશે. એમણે પ્રેમનાં સુદર કાવ્યો લખ્યાં છે. ધણાં તો યુવાનોએ અભ્યાસ કરવા જેવાં છે. શ્રી. ઠાકોરે નવા શબ્દો યોજ્યા છે. શ્રી ઠાકોર એટલે શબ્દોની ટંકશાળ. 'જાતીય ત્રિકોણ' અને 'નવસિકા' જેવા અનેક શબ્દો યોજીને એમણે સાહિત્યની સેવા કરી છે એમનાં કાવ્યોમાં કોઈ અંગે 'દુરાન્વયદોષ' માત્રમ પડે છે. એમનું શાકેન્તલનું ભાષાન્તર છે એમાં કલ્પવૃક્ષપિના મોના શબ્દોમાં:

"છે દ્રવ્ય સાચે પરદીપ કન્યા."

આ પંક્તિમાં 'પરદીપ' વિશેષણ દ્રવ્યને લાગુ પડે છે, પણ પાંચનાર તે વિશેષણનો વિશેષ્ય 'કન્યા' સમજી બેસે એવી એ વાક્યની રચના છે.

શ્રી. ખમરદાર ઠાકોરના કાવ્યતા સિદ્ધાન્તનો સખત વિરોધ કરે છે. એ કહે છે કે સોનેટમાં મને એમ ને ચતારી લેવાય. ઠાકોરે જોકે યતિભંગ સિવાય બીજાં એકે દોષ યોજ્યા નથી એ નોંધવું ઘટે. ઠાકોર સોનેટના પ્રણેતા છે. 'સોનેટ'ને માટે 'પૃથ્વી' છન્દ યોગ્ય છે એ શોધનું માન એમને ઘટે છે. એમને પગલે ચાલીને આધુનિક યુવાન કવિઓએ 'સોનેટ' લખ્યાં છે.

એમના પછી જાણીતા વિદ્વાન પારસી કવિ શ્રી. ખમરદારની કવિતા પ્રતિ લક્ષ ફેરીયું. એમનાં કાવ્યોમાંથી એમનું સંસ્કૃતનું અપરિમિત જ્ઞાન વાચકને મુગ્ધ કરે છે. અને કવિ પારસી નહિ જ હોય એવા અમમાં નાખી દે છે. ખમરદાર એટલે "સંસ્કૃત પંડિત." એમનું ભજન "ભજ મન દુઃખભજન ભગવાન" સુપ્રસિદ્ધ અને ધણું શ્રેષ્ઠ છે. કવિ નર્મદ પછી દેશભક્તિ, સ્વદેશપ્રેમ, અને સ્વાર્પણની ભાવનાવાળાં કાવ્યો એમણે ગુજરાતને આપ્યાં છે. જેમ એક અંગ્રેજ દુનિયાના મને એ ભાગમાં વસતા હોય ત્યાં નાનું ઇંગ્લેન્ડ વસાવે, તેમ કવિ કહે છે:

"ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી"

"ત્યાં ત્યાં સમાજન ગુજરાત."

ગુજરાતી ત્યાં વસે ત્યાં સુંદર ગુજરાત બિનુ કરે છે. આ કવિએ આપણને અંગ્રેજ Ballad-War songs પરથી સુંદર સુદગીતો આપ્યાં છે:

“વીરા ચાલે ઝર રમમાં

કાદે તાતી તલવાર.

રે : દર દર નાદે ધુમતાં,

હરીએ અરિનો સંહાર.”

એમણે અંગ્રેજ કાવ્યોના અનુવાદ કર્યા છે. શ્રી. વિઠ્ઠલરાય એમને એથી જ ‘અપદર્શ’ કહે છે, જોકે એ સાચું નથી જ. ‘પ્રતિકાવ્યો’ લખવામાં શ્રી. ખજરદારની પ્રતિભાને કોઈ અનેરો આનંદ મળતો હોય એમ લાગે છે. એમણે શ્રી. ન્દાનાશાસ્ત્રના ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ પરથી ‘પ્રભાંતનો તપસ્વી’ લખ્યું છે. શ્રી. નરસિંહરાવના ‘ધ્રુવ’ પરથી ‘ધ્રુવ’ રચ્યું છે. એમનાં કાવ્યો અબ્યાત કરવા જેવાં છે. ખજરદારે એમની પૃત્તી તેલમીના પરના કાવ્યમાં અન્તે સુંદર ભાવનાયુક્ત કંઠપના રચ્ય કરી છે:

“જન્મ ને મૃત્યુ છે જીવ્ય સુંદર જન;

હો ભણે જીવમના પંચ ન્યારા;

પણ ખરે મૃત્યુ એ અધિક સુંદર દિશે;

ન્યા ખીલે માત્ર શુભ સ્મરણ ક્યારા !”

એમની પદ્યકાંના બીજા પાદશી કવિ શ્રી. મનજારીને પણ ‘નૃસવા ક્ષેત્ર’ એ નદિ. એ એમની ‘લાવણી’ તથા ઉપદેશાત્મક કાવ્યો મોટે પ્રસિદ્ધ છે. એમની ભાષા તથા રચના દક્ષપદામને મળતાં આવે છે:

“રાત રાત્રી અકડ રોનાં વિશાત રી તમ રાત્ર્યતણી;

હી સતા પર દુદા મારો લાખ કોટિના ભણે ધાળી;

લાખ તો મૂકી રાખ જરાજર કોડ છાંદશે સરવાળે;

સતા મૂકા ધાસ જરાજર જાતી આસપાસે બાળે;

ચક્રવર્તિ મહારાજ સાલિયા રાજ્યકની ફેરીએ;

સત્રાં રીઝાં મેં શાદઆલમનાં બીજ માનતાં મેનીએ.”

આ પ્રમાણે કવિએ વારતવર્ણન કર્યું છે.

શ્રી. લલિતજી અને એમનાં મંજિરીઆ ગુજરાતમાં ઘેરઘેર જાણીતાં છે. ન્દાનાશાસ્ત્ર એમને ‘લગીર’ના કવિ કહ્યાં છે. એમનાં કાવ્યો ‘મદાન’ નથી છતાં એમાં ‘માધુર્ય’ પાકેલ છે. ‘મદૂલી’ ‘મદૂલી મજાની પેત્રે તીર,’

સતે વ્દાકાં :-મદૂલી...

એ એમનું બાળીનું કાવ્ય છે.

શ્રી. બોટાદકર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યથી જદુ પંગિયત ન દના. એમણે બોટાદમાં મહેતાજી તરીકે જીવન વ્યતીત કરેલું છતાં એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારો દનો. ગુજરાતે એમના જીવન દરમ્યાન એમની કદર નથી કરી. પોતે મામદામાં જ જીવન પમાડ કરેલું તેવાથી પ્રામજીવનનું સુંદર વર્ણન એમનાં કાવ્યોમાં દષ્ટિગોચર

થાય છે. માનવસ્થવનના નાના છતાં સુંદર પ્રમંજી એ જ એમનાં વાગ્યોનો સુખ્ય વિષય છે.

‘આણી’—

“આવી આવી ધમડાવી’થી વેલ્ય ને!
ધૂધરીએ ધમધમતા આભ્યા ઘોડલા,
આજ ફળી અતરની એકજ આશ ને!
મીઠડલી માવગએ આણા મોઢ્યા.”

આ કાવ્યનો હાળ પણ ગમી જાય એવો છે. કવિએ આગળ સુંદર ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ઘણાં જ સુંદર છે. આમાનિક કાવ્યો નોંધવા જેવાં છે. ‘ભાગીરથી’ અને ‘ગિર્મિતા’ સુંદર કાવ્યો છે. પતિતપાવની ગંગામૈયામાં આન કરીને પોતાને પાવન થયા માનનારાની મનોવૃત્તિનું તાદ્દસ વર્ણન કવિએ કર્યું છે.

‘ભાગીરથી’નાં ફર્શન કરતાંની સાથે જ કવિને પ્રેરણા સ્ફુરે છે

“દીકું ભગિરથ તણા શ્રમવું મુઢાવું
હા! આજ લબ્ય પરિભામ મનોહાં મીઠું!
કર્તવ્યનિષ્ઠ કરના જયની સુગીતા,
દીકી મહાભૂષ સમી મુરવ ઘ મગા.

•

“હા પામવો વિનય રસીકૃત કાયે માહે,
હા પામવું મરણ પૂર્વજના નુપન્થે;
એવો હરે અવ્યય નિશ્ચય હોય જેને,
સ્વલોકેક-પ્રેક્ષક ન દર જમ્માય તેને”

•

‘ભાગીરથી’ આ આન કર્યા છતાં કોઈ એવું મહત્ત્વ અમળવું નથી. કવિ કહે છે:

“એવી અને= શ્રમ દૂર થઈ ઉમંગ,
હા! આવીએ તુલ્યપદે અધિ! માત ગજે!
ને શુન્ય માનસ વડે વધુને ભાવની,
પાછા ગૃહે વિચરીએ મુરને હસારી,
મીઠું મહારવ કદિ અંતરમા ન આવે,
ને વીરનું અમરણ નર પણ એક આવે,
કર્તવ્યનિષ્ઠ જનના નહિ રવાન્ત ભગે,
ને અન્યના શ્રમતણુ ફળ આપ માગે

કાવ્યને અંતે દિ દના પતનીઓના માનમનું દિગ્દર્શન થાય છે

આવળી કાયે પગમ્મા અટવી જનારા,
ને રવદપ વિમ્મ નડતા લજ્જ નાસનારા,
કર્તવ્યસંગ ફળદર્શન છાજનારા,
ત કાયેનું પ્રયમથી ફળ માનનારા.

જે બુધિના ચાહદા આત્મજ હોય એવા,
ક્યાંથી સુભાગ્ય પ્રગટે લવમાહી એના,
એ ક્યાં થકી ત્રિદિવના પથને નિહાળે
ને ક્યાં થકી સુર તણાં સુખ સ્વરૂપ સેવે.

આ પ્રમાણે બોટાદકરનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરીએ તો ઘણું જાણુશું મળે.

એમના પદ્ધી બદુનામધારી શ્રી. પાંક આવે છે. એમણે વિવિધ નામ ધારણ કરી યુજ્જ્વાલી સાહિત્યની અનેક રીતે સેવા કરી છે. શ્રી. પાંક ઘણા સારા તંત્રી છે. 'દિવેશ' નામ હેઠળ એમણે રસપ્રદ વાર્તાઓ લખી છે. "સ્વૈરવિદારી" નામથી હાસ્યરસિક દટાક્રમ્ય લેખો લખે છે. અને 'શેષ' ઉપનાયથી કાવ્યો રચે છે. એમ છતાં એ સર્વમાંએ એમની દષ્ટિ ઉચ્ચ વિવેચકની જ છે. વિનોદ ખાટે લખે ત્યારે એ ઘણી સુંદર ઉપમા આપી શકે છે. એમના અનુપદુપ કલાપીને મળતા છે— ઘણાં જ સુંદર છે. દૂંકામાં એમની ભાવપ્રદર્શિત કરવાની હથોટી સૌ કાર્ત્તવ્યને મોદ પમાડે એવી છે:

"કરવે જનનાં જન્મો, આદર્યાંને પૂરાં કરે,
ચલાવે સુષ્ટિનો તંતુ, ધન્ય તે નવયોવન"

એમણે 'દનેદુરશિમ' પરંતુ કાવ્ય કદિ ન દસનાંરને પણ હાસ્ય ઉપગ્રહવાની શક્તિનું ભાન કરાવે એવું છે.

શ્રી. પાંકને હન્દ પર પ્રભુત્વ છે એ સુસ્પષ્ટ છે. કોઈ કોઈ રચણે 'મણદોષ' મંદી ગયા છે.

એમનાં કાવ્યોમાં લોકગીતોના જૂના ટાળ જોવામાં આવે છે. શ્રી. પાંકની કવિતાઓમાં કાઠિયાવાડી ગ્રામભાષાના શબ્દો રચણે રચણે નજરે પડે છે. દષ્ટાન્ત તરીકે:

(૧) "સખા માન હરમાં છે એક દીરલો

એ તો અમથો હેલ્યલહ્ય યાય ર.....

(આ સાથે સરખાવો શ્રી. હરનોવિંદ પ્રેમશંકરના

"શિવાજી અને જેણિસા" કાવ્યમાંની પંક્તિઓ—

પ્રેમદિરલો રે પ્રેમદિરલો

મારા હરમાં જગક જગક યાય...પ્રેમદીરલો)

(૨) દેહદે છાડીને જ્યાં રોડરુ.

(૩) ધુમલલ સેલકના કે દિલ્લોજ

તેજની કુટ્ટે રસાયું જો.

શ્રી. પાંકની કેટલીક ઉપમાઓ ધ્યાન ખેંચે એવી છે:

(૧) કુકબિની કક્ષના પેડે,

અંગેલ રાજ્યનાં ઓટિ'ન-સોની પેડે

મંદાડાએ લમણનાં દતા.

(૨) રાત્રીની પામે જેથી નામની નેમ
લી બરાબો તેને જાંગળે
રહી ની બોલીઓ એવના દના.

મુજ ઉત્પન્ન કરે એવાં 'શેષનાં કાવ્યો'માં કવિની પોતાની છીંક પણ આવે છે:

પૃષ્ઠ શુકસનનાદિકે,
પ્રાસ નહી મળવાની બીકે,
ગાળ્યુ યોગાયરણુ તરીકે,
પાકડની છીંક !

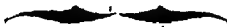
આ પ્રમાણે વનપ્રવેશ કરી ચૂકેલા જાણીતા કવિઓનાં કાવ્યોમાં, મૂંઝાંકન કરી ચૂક્યા. શ્રી. નગસિંહરાવથી માંડીને શ્રી પાકક સુધી જે કવિઓ વિશે આજે બોલાયુ તેમાં પણ સમયને અભાવે રહી ગયા હશે. પરંતુ વિષયને ઉપયોગી નીવડે એવા જ કવિઓની કૃતિ વિશે બોલવું એ જ મારો હેતુ હોવાથી કેઈને અન્યાય થયો હોય તે નાશી ચાલું છું. અનુ !

લારીવાળો

‘ધુ’ડરીક’

ઉનાળાનો લાતુ પ્રખર પ્રજળે દિપ્રહરનો,
તપે રસ્તો લારે વિજનસમ લાસે નગરનો:
તહીં લારીવાળો ધૂળમય પથે લાગ વહતો,
કપાળે પ્રસ્વેદે મલિન વનને નિકટ બનતો,
પરાણે ખેંચે છે સજ્જ શરીરે ભાર પરનો.
બતાવી ચિઠ્ઠી તે સકળ જનને અક્ષરવનો,
પહોંચી અંતે તે લિખિત સ્થળે પહોંચી દઈને
ઉતાડીને બોલે રસિક ગીત ગાતો ઘર દરે.

સમાજવિકાસનાં મૂલ્યભૂત તત્ત્વો

: દત્તાત્રેય વાલજીવણ કાલેલકર

મનુષ્યસમાજના ગીતાએ મુખ્ય બે વિભાગ કહ્યા છે: દૈવી અને આસુરી,

દ્વો ભૂતમર્ગો લોકસ્મિર્ગૈવ આસુર ઈવ ચ । (અ. ૧૬, શ્લો. ૧)

અને વળી કહ્યું છે કે

દૈવી સંપત્તિમોક્ષાય નિવૃત્ત્યાસુરી મતા । (અ. ૧૬, શ્લો. ૫)

દૈવી સંપત્તિથી મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે અને ધીમેધીમે સમાજવિનાશક દુર્ગુણોથી એ મુક્ત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ સમાજના સ્વાર્થ, અર્થકાર, મત્સર, છત્વાદિ સમાજ-દ્રોહી દુર્ગુણોને વધુ ને વધુ બાંધી રાખે છે. ભોગ ને ઐશ્વર્ય—ની અંદર જ ચિત્ત પરોવી તેઓ આંધળા અને છે. સાચું જ્ઞાન તેઓ બોધી બેસે છે. અને અને અધોગતિએ પડે છે. કામ, ક્રોધ, અને શેખ આ ત્રણેને કબૂતરાખ્યા પછી સમાજની અવનતિ જ થવાની. નરકના દારૂથી આ ત્રણ દુર્ગુણોનો સતત વિરોધ કરવાથી જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે.

દકન જીવવાથી જેમ અકિતનું જીવન ફૂટાય નથી થતું, તેમ સમાજનું પણ છે. જીવન, ભોગવનું, જીવનું, અને દકનું એટલાથી જ સમાજ ફૂટાય ન થઈ શકે. સમાજની મરજવાંસા, સમાજની પ્રગતિ અથવા પુણ્યાર્થ, સમાજનો જ્ઞાનદાશિ કંઈક મદ્ય હિંદસ નરક દોડનાર હોય, જીવન ફૂટાય કરનાર હોય, મનુષ્યનતિનું ચિત્ત એમનું જ પ્યાન ધરતું હોય, તો જ જીવનમાં કંઈક પ્રગતિ છે, સફળતા છે, એમ કહેવાય જે શેઠો આગળ એ વસ્તુ નથી એ શેઠો આસુરી સંપત્તિના છે. તેઓ,

મોષાગા મોષધ્માંનો મોષહાના વિચિત્રમઃ । (અ. ૯, શ્લો. ૧૭)

હ એમ ગીતાએ કહ્યું છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ ગયાં છે એક ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિના વિભાગમાં જ સમાવેતું છે. દૈવી સંપત્તિમાં સમાજના ઈશ્વર અને અભિવૃદ્ધિનાં સર્વ વસ્તુઓ આવી ગયાં છે, ત્યારે આસુરી સંપત્તિમાં વિચ્છેદ અને ઐશ્વર્યના આભારથી માણસ અંધજો કેમ બને છે, જીવનનંદન કેમ ખૂસે છે, અને અતિ એનો નાશ કેમ થાય છે, એ જનાવેતું છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા વેદાંતવિદ્યા પશ્ચેક માટે જ છે, પદ્ધતિને વિરોધી છે એમ માની આપણું આજકાલ એ તરફ પળી ઉદાસીનતા કેળવી જ. પણ પદ્ધતિ ને પદ્ધતિ વચ્ચે આવો વિરોધ હોઈ જ ન શકે એમ ઉપનિષદોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પદ્ધતિમાં જેઓ નાશાયક નીવડ્યા તેઓ પદ્ધતિમાં અનાયામે રાવી જશે એમ ન જ બને, જે અહીં એ જ ત્યાં. જે ત્યાં તે જ અહીં, જેઓ આ બે વચ્ચે વિરોધ જુએ છે તેઓ એક વિનાશમાંથી બીજા વિનાશમાં ગતર છે, એમ વિનાશના સ્વામી વનરાજે પોતે જ કહ્યું છે. ધીમંકગચાર્યે પણ ધર્મ નિમે કહેનાં એ જ કહ્યું છે કે,

વર્તમાન એ બેચડી સક્રિય છે. દલસોઠામાં અબ્બુદય અને પારશૈકિક ઠંડ્યાણુ એ બંને ને સાંધી આપે તે જ ધર્મ. ધર્મની આગતમાં “નાના” એટલે પરસ્પર વિરોધ હોઈ જ ન શકે, એમ વિચારપૂર્વક માણસે હૃદયમાં દસાવવું જ જોઈએ.

મનસૈવેદમાત્રવ્યં નેદઃ નાનાસિ કિંચન ।

આપણી માન્યતા એવી છે કે માણસ પૂર્વ સંસ્કારોને લીધે વિશિષ્ટ જન્મ લે છે અને એ મર્યાદા અથવા બંધનમાં રહીને જ એને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે. ત્યારે દેહ, કુટુંબ અને સમાજની મર્યાદામાં રહીને એ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કાં તો એ જૂનાં બંધનો વધુ ને વધુ દૃઢ કરે છે અને પોતાની સક્રિય ક્ષીણ કરે છે, અથવા કર્મ દ્વારા બધી સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ વધારે વ્યાપક જીવન માટે લાયક બને છે. વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ વિકાસશીલ છે અને બંનેનું ધ્યેય એક જ હોઈ શકે છે.

। વ્યક્તિનો આદર્શ જુદો અને સમાજનો આદર્શ જુદો એમ નથી એટલા જ માટે વ્યક્તિવાદ કે સમાજવાદ એ પ્રયોગમાં અર્થ નથી. વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાનો વિકાસ સાધીને કઈ દિશામાં જવા માગે છે એ બે પ્રથમથી નક્કી કર્યું હોય, તો યુરોપના સમાજશાસ્ત્રીઓમાં કાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો એ પ્રયોગ અર્થહીન છે એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

પુરુષાર્થ એટલે વિનો પર વિજય. માણસના સ્વભાવમાં જીવનસાક્ષ્ય તરફ જીવનનો જવાની વૃત્તિ પણ છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ માર્ગો જન્ય એ જાતની આત્મપ્રાપ્તિ તરફ પણ છે. એમને વિકૃતિ, અથવા વિકાર કહેવામાં આવે છે. સ્વાર્થ, સંકુચિતતા, વિરોધ, ધૈર, દ્રોહ, દ્વિસા, અભિમાન વગેરે વિકારોથી જીવનપ્રયોજન દણાય છે અને માણસ વધુ ને વધુ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે.

હવે આપણે સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ગીતાએ કઈ રીતે જણાવ્યાં છે તે નપાસીએ.

અભય

સમાજનો વિકાસ બધા સાથે જાતયુક્ત એકમ સાધનામાં છે એમ ગીતાનું કહેવું છે. આના કન્ટાં વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વ્યવહારુ આદર્શ દુનિયાની કોઈ પણ દિલસપ્તીએ કે ધર્મે મનુષ્યસમાજ આગળ ધર્યો નથી. બધા સાથેનું સંપૂર્ણ એકમ અનુભવવું એ જ સાચો વિશ્વજિત યજ્ઞ કહેવાય. જ્યાં બેદ રહ્યો ત્યાં વિજય ન સંભવે. બેદ છે ત્યાં ભય છે જ. બેદ કાઢી નાખવો હોય તો પ્રથમ અભય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. એટલે જ ગીતાએ દેવી સંપત્તિના ગુણે ગણાવતી વખતે ‘અભય’ને પ્રથમ ધ્યાન આપ્યું છે. ઉપનિષદ કહે છે કે

ત્રિતીર્થાર્દ મર્ચ મર્ચતિ । બૃહદ્ ૦ (૧-૪-૨)

અભય એ પ્રકારનો છે. માણસ પોતાનું જીવન એવી રીતે રચી ગળે કે એ કોઈનાથી ખરીએ નહીં અને કોઈને નુકસાનથી બીજાનું કારણ ન આપે. આ જાણે ત્યારે સધાય ત્યારે અભય પ્રતિષ્ઠિત થયો એમ અણાય. આ જાણે આત્મજો કપોદી એકિકરી વગર ખીલવી ન મકાય. દ્વ કોઈનાથી ત્યારે જ નહિ ડરું જ્યાં મારી ખાતરી હોય કે મારું સાચું મર્ચતિ

કોઈ લૂંટી ન શકે, અથવા જેને કોઈ લૂંટી શકે તેવી વસ્તુઓ મારા જીવનવિકાસમાં મહત્વની છે નહિ. "Who steals my purse steals trash" એમ કહેનાર માણસ આ વાત જરૂર કંઈકે અંશે જાણતો હોય. કોઈ લૂંટી લૂંટીને શું લૂંટી સંપત્તિ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે સંબંધ અને આ મર્થ શરીર એટલું જ લૂંટી શકે. વીર એ વસ્તુની પરવા નથી રાખતો.

મારાથી કોઈ ન બીજો એ વૃત્તિ કેળવ્યા પછી એટલે કે કોઈનું નુકસાન આપણે હાથે ન થાય એ રીતે જીવન ગંભીરતાથી સંપૂર્ણ સમાધાન રેકે છે. છતાં આપણાથી કોઈ ન જ બીજો એમ ન કહેવાય. કેમકે માણસ વહેંચી છે. જ્યાં બીવાંપણું ન હોય ત્યાં જ વધારે બીજો છે. જણ જે માણસ કોઈને બીવાનું કારણ નથી આપતો તે માણસ ક્રોધપ્રેમી સમાજનો અર્થ ન દિતકર્તા તીવડો છે. પણ અમુક માણસ આપણું જુદું કરવાનો નથી એવી ખાતરી થયા પછી એનો ત્યાગ જેનાર વિભૂતિઓ દુનિયામાં પેડેલી જ હોય છે. એવા કોઈ મામે અબકો વહેંચે ભાગ, એટલે કે કોઈનાથી ડર નહિ કેમકે કોઈનાથી આપણું સાચું નુકસાન થવાનું જ નથી, એ વૃત્તિ જ કેળવવી જોઈએ.

આમરૂઠાણની વૃત્તિ સમાજમાં એટલી ગંધી વ્યાપેલી છે કે આર્થભોગના અસંખ્ય પ્રસંગો માણસ જતા જ કરે છે. આપભોગ એ જ વિકાસનો ખોરાક છે. એ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સમાજને મળતો નથી માટે સમાજનું આરિય આદર્શ દુર્બળ છે. આર્થભોગ ત્યારે મદજ અને આભાવિક થાય ત્યારે સમાજ જોતજોતામાં ઉન્નત દશાએ પહોંચી. ડરપોક અને ડરાવનારો જોઈ જાય છે કે નિર્ભય માણસ એ જ સમાજનું હીર છે—ખમીર છે. મખ્યા, સત્તા કે સંસ્કારિતા એટલા પરથી જ કોઈ સમાજ આગળ વધે છે એમ ન કહેવાય. જ્યાં અભય હોય ત્યાં જ વિકાસ છે, પ્રગતિ છે.

અબકો અર્થ આપણે ફરીફરી ગિચારવો પડે છે. હું કોઈનાથી ખીતો નથી, મને કોઈની પરવા નથી એવી માણસ ગાંધી મારે એ અભયનું લક્ષણ નથી. માણસનું જીવન જ એવું હોય જોઈએ કે એને ભયનું કારણ ન હોય. શોષ, ભોગસાક્ષતા, અદેખાઈ, વગેરે માણસમાં હોય ત્યાં મુશ્કેલી એ નિર્ભય નથી, અને જે પોતે નિર્ભય નથી તે બીજાને નિર્ભય સૌ રીતે કરી શકે? જે વૃક્ષ વ્યથતા વિરક્ત છે તેને નિર્ભય થઈ શકે છે અને એ જ બીજાને પણ અનુપદાન આપી શકે છે; કેમકે વૃક્ષ કે ચિરંજીવ જનમાંથી જ સમાધાનનું વાતાવરણ આપણું મેળવી મળીએ છીએ.

સમાજની દૃષ્ટિએ—મનુષ્ય જાતિની દૃષ્ટિએ—સમાધાન એ જ આજે દુનિયાને મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ છીએ. પોતાની ઉન્નતિ પૂરેપૂરી થઈ નથી, જાનનાં કેટલાંક ક્ષેત્રો દંડ અણખેડેલાં જ છે, દ્રેષ-મત્સરદિ શત્રુઓ ઉપર દણ વિજય નથી મળ્યો તે કારણે માણસે અસંતોષ કેળવવો જોઈએ. પણ ભૌતિકશક્તિની જાગૃતમાં અસંતોષ રાખીને દુનિયા કોઈ દિવસે સુખી થવાની નથી. આજે દુનિયાના બિર્ખાબિર્ખા સમાજો જોઈએ તો તે કાળો ભયભીત દશામાં છે અથવા બીજાને-બીજાની કરવાની નિવારોમાં છે. આ પ્રગતિનું પ્રશ્ન તો ન જ દોષ શકે. તેથી જ અભય—દિવિધ અભય—એ સમાજનાં નિર્ભય અને ઉત્કર્ષને માટે અત્યંત આવશ્યક એવો સામાજિક સદ્ગુણ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ

આવકાત મૌ કોઈ સ્ત્રીકારે એ કે કેળવણી વગર સમાજ મુત્તવચિત ન ગ્હી શકે. જેમ સામણો મેજા ઉપકાવા જોઈએ, શરીરને રોજ નવરાવવું, ખવડાવવું જોઈએ, તેમ સમાજને અભાનની કેળવણી મળવી જ જોઈએ એ કેળવણીનો આદર્શ સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગ્યવચિતિમા આવી જાય છે. મત્ત્વસંશુદ્ધિ એમને હૃદય, ઇચ્છાઓ, હેતુઓ, વાચના, આદર્શ, એમની ગુદતા એ જોટલે દગ્ગને મધાર્થ હોય તેટલે દગ્ગને સમાજ મરજેલો ગણાય.

મત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જૂના કાળમા ધર્મોપદેશો ખૂબ પ્રચલન કરતા, આજે વિદ્વાનો અને મગાજમેરડો પ્રચલન કરે છે અને દવે તો એવો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થતો જાય છે જે જો હિપના મને વગોંતી નિષ્ફળતા જોઈ સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો વ્યર્થ છે એમ જ માનતો અને -હેનો થયો છે એની મેજે જોટલી મત્ત્વસંશુદ્ધિ થાય એટલી ખરી સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ખામ પ્રમામ તો નહિતઓ ભવે કરે પણ મામાનિક પ્રયાસથી તો તે ન જ થઈ શકે-ન જ થવો જોઈએ, થતો હોય તો એનો વિરોધ કરવો જોઈએ એમ કહેનાર એક વર્ગ છે.

મત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે મામાનિક પુરુષાર્થ થઈ શકે છે અને તે થવો જોઈએ નહિ તો મેજાવેનું જ્ઞાન અને કેળવેની શક્તિ સમાજને જ તોડી પાડનામા કામ આવશે એ તર્ક વોમનું લખ જતું નથી તેથી જ રાષ્ટ્રો યુદ્ધની તૈયારીઓ વધારતા જાય છે વેપારીઓ અને કાગખાનદારો જીવંચેલું રીકાર્ડ ચનાવે છે અને કેળવણીના ઝરણા મૂળમા જ કનુભિત કરનામા આવે છે જૂના ધર્મોપદેશોએ અને આજના વિદ્વાનોએ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો એમા કચું મોહુ નહોતું અખડ પ્રયત્ન વગર મસ્કૃતિ ટકનાનો જ નથી પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન શમ્દો દ્વારા મુખ્યત કરનાનો નથી હોતો શમ્દોની શક્તિ પગિમિત છે શમ્દો અર્થોત્તુ વહન કરે છે નિશ્ચય, ચારિત્ર કે મહત્ત્વ શમ્દોમા નથી મેતા પણ એ વાપનાગના ઝનમાથી આવે છે જીવનશક્તિને અભાવે શમ્દો મોળા પડે તો તેના ખાતર મત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયોગ પણ ઊડી દેવો એ જગમગ નથી.

લોકચર્ચા

[એક પત્ર]

દાર્જિલીંગ અને મિલકતદાર

પ્રિય ભાઈ

કોંગ્રેસ-સરકારની દાર્જિલીંગ પ્રત્યે રોષ ફાટવો તારો કામળ મળ્યો. એ જ પુરાણી, મુંઝાયેલી, રહી દલીલો. એનો જવાબ તો અનેક ટેકાણે અનેક વાર અપાઈ ગયો હશે. પણ હું તો આજ તને એની જુદી જ જાણુઓ તારા પત્રના જવાબમાં જતાવી રહ્યો છું.

તું જાણે છે કે હું પણ તારા જ વર્ગનો—નેને લેન્ડલોર્ડ યાને મિલકતદાર નામના જાદુશાદી સંબોધનથી સંબોધવામાં આવે છે, એવા વર્ગનો એક છું. મારે પણ પ્રોપર્ટી ટેક્સ ભરવો પડ્યો છે. અને મારી કાપડની દુકાન માટે મેં લાઇસન્સ તો કઢાવી જ લીધું છે, અને હવે સેક્સ ટેક્સને વધાવવાની તૈયારી પણ કરી છે. પ્રોપર્ટી-ટેક્સ ભરવા જાગત તો એક સુંદર વાત જાની છે. તું જાણે છે કે છેલ્લા છ મહિનાથી એકાદ મોટર ખરીદવાની વાત હું, તને ને ખીજને કહ્યા કરતો. આખરે આ વાત ગયા માર્ચમાં નક્કી પણ થઈ અને હવે કંઈ મોટર લેવી—એસ્ટીન કે ક્રોઈ, કૅવરોસે કે એપેક્સ એનો જ અમે વિચાર કરતા હતા. અસંભવ, અમારે કંઈ બહુ ‘લકઝુરિયસ’ ગાડી તો નહોતી જ ખરીદવી, ગેજનના ૩૦ થી ૪૦ માર્કિસ વન અને એાછી ખર્ચાળ હોય એવી ગાડીની શોધમાં અમે હતા. અને એકાદ અદવાડિયામાં તો એચાર મેકરની દાયત દ્વારન લઈ અમે એ ખરીદી જ લેવાના હતા. પણ ત્યાં તો એક સાંજે સાંજના વર્તમાનપત્રે ‘જ-મશૂમિ’ એ-ખબર આપી કે સરકારે દાર્જિલીંગ માટે ૧૦ ટકાનો પ્રોપર્ટી ટેક્સ તાબવાનું નક્કી કર્યું છે. અને ચાલુ વર્ષનાં ટ્ર્યુનિસિપેલ ગિલ્ડમાં એનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવશે. થયું, આવતી કાલે જ મોટર લેવા જવાનો મનસુબો કર્યો હતો તે માંડી જ વાજ્યો. ૧૦ ટકા પ્રોપર્ટી ટેક્સ આપવો પડે પછી મોટરના ખર્ચની ભેગવાઈ ન જ થઈ શકે. હજાર ગાર્મો રૂપિયા એ ટેક્સના આપવા પડવાના. મોટર ખરીદવાનું તો માંડી જ વાજ્યુ. ફીક વેગાસર આ જરૂરના જવાર પડી. મોટર લીધા પછી ૫૫૦ હોત તો સાપે છહુંદર ગળવા જેવું થાત. ગમત તો પોસતા નહિ; ને કાઠી નાખત તો લોકોને કહેવાનું થાત કે બાર્ડ કંઈ સપાટામાં આવી ગયા હાથે છે. હવે તો મર્ડ કાંઈ મોટર લીધી અને આજ તો કાઠી પણ નાખી ! પણ મોટર ન આવી એનો અદસોસ મને તો ત્યારે જ ન થયો, અને આજે થે નથી થયો. અત્યારે દાંમમાં કે ગસમાં કે પગ મસાઈતા મુંઝાઈના રસ્તાઓમાં ફરું છું, ત્યારે ખીજને એને મોટરમાં એમી કરના નિર્ધ અદસોસ નથી થતો, એમ થાય છે કે ફીક જ થયું કે મોટર ન આવી. ને પેસા થોડીક આસાંમર ને સગવડને જવાને પહેલેભેગ થાત તે દાર્જિલીંગના કાર્યક્રમે સેંકડો ને હજારોનાં કડવાણમાં વહેતા કમગ્યા. મને તો એ તે વખતે જ ગૌરવરૂપ પ્રાપ્ત અને આજે જ સાથે છે માંગ.

દેશના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકાંડે લખાતાં પ્રકરણમાં થોડી સુવર્ણરંગ છાંટવાનું ભાગ્ય મને પણ પ્રાપ્ત થયું ! ભલે ટૂંકમ પકડવા થોડું દોડવું પડે કે વરસાદમાં કે તડકામાં ફેંફાંમ આડવું પડે. એ રક્ષણપાટ કન્ટી વખતે પણ હું તો કહું છું કે ભલે, આવી દાકળી.

અને મને તો લાગે છે કે દાકળી કાગ એક પરચરે એ પક્ષી આપણે મારી રહ્યા છીએ. દાકળીથી આપણી પ્રગ્મને અભૂતપૂર્વ ફાવદા થવાના છે એ તો નિઃશક જ છે. પણ પેલા અંગ્રેજો અને યુરોપિયનોની જી વશ ! એમને તો કનઓમાં, હોટેલોમાં, કે બારમાં પણ દાક નહિ મળે. ધરને ખૂણે એસીને પીવામાં એમને થોડી જ સિલ્લરત આવશે ? દાક વિનાના મેળાવડામાં, ખાણામાં, નૃત્યરંગમાં સી મીઠાશ રહેશે ? એમની મોસવજ લાઈફ, એમનું સન્નિ જીવન, તો ખરાસ જ થયું ને ? દાક વગરના 'ગુણ' દેશમાં પૈસાદાર થઈને રહેવા કરતાં પોતાના 'લીલાછમ' દેશમાં એકાદી કમાણીએ રહેવું એમને હીક નહિ લાગે ? અને એમંથાય તો ખોટું થે થું છે ! આપણે પરદેશીઓને તો કાઢવા છે. પરદેશીઓને અહીં રહેવું હોય તો આપણા દેશના રીતરિવાજને, આપણા દેશના પ્રતિષ્ઠા ને ખાનદાનીના ખ્યાલોને એમણે માન આપવું જ જોઈએ. દાક પીનાર માણસ આપણા સમાજમાં તો પ્રતિષ્ઠિત કે ખાનદાન નથી જ ગણાતો. દાક તો એણે છાને ખૂણે એસીને જ પીવે પડે છે. અંગ્રેજોને, યુરોપિયનોને પણ દાક પીવે હોય તો તે છાને ખૂણે જ પી શકે, જાહેરમાં નહિ જ. નીતિના, વ્યવહારના, પ્રતિષ્ઠાના આપણા આચારો એમણે પાળવા જ જોઈએ—ને એમણે હિંદુસ્તાનમાંથી 'પેટિયું' મેળવવું હોય તો.

એટલું જ શા માટે ? હું તો એથી પણ વિશેષ ગંઢ યાદી જે કોંગ્રેસ-સરકાર સી પરદેશીને, હિંદુસ્તાનીમાં જ લખવા બોલવાની ને ધોતિયુ કે પાપગમો ને ટોપી પહેરવાની ફરજ પાડે તો. એના દેશમાં આપણે ધોતિયુ નથી પહેરી શકતા, જાહેર સમારંભોમાં તો નહિ જ, તો આપણા દેશમાં એમણે આપણા પોરાક કેમ ન પહેરવો જોઈએ ? અને પોતાના દેશમાં જ પરદેશી ભાષા બોલાય એ તો ગુપ્તમ માનમની અવધિ કહેવાય. દુનિયાભરમાં દિંદોમાં જ એ શક્ય બન્યું છે કે જ્યાં પરદેશીને હિંદુસ્તાની નહિ પણ અંગ્રેજી બાપમાં વ્યવહાર કરવો સગા પડે છે. અને આ એ જાણતોમાં તો એ નિયમો હિંદીઓને પણ એટલા જ આગવપૂર્વક કાચ પાડવા થટે જાકે હિંદીઓને તો એના ભંગ માટે વિશેષ આકરી સગા કંપી થો. દેશના કાયદાના ભંગને અને માનભાષા અને દેશના રીતરિવાજના અપમાનનો એમ એવડો આરોપ એના પર મૂકી શકાય.

આ મંદોના જમાનામાં તને તારી આવક ઉપર ૧૦ ટકા આપી દેવાં આકરા લાગે છે, એ ખગમર છે. આકરા તો સૌને લાગે, વખત જ એવો છે. પણ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ જ નથી કહ્યું કે માણસે કમાણીના છઠ્ઠો ભાગ દાનધર્મમાં ખચવો ? અને દાનરો લાભો મોણોને આં મદાવિનાશમાંથી ઉગાવવા, એથી વધારે દાનધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે ? પણ કદાચ શાસ્ત્રાત્તાની વાત તારે ગળે નહિ જીતે. પણ આજકાલ યુરોપ ને અમેરિકામાં, કહેવાતી સુધરેલી દુનિયામાં, પ્રગ્મની આવકનો મુખ્ય ભાગ, ત્યાંની સરકારે સરકરી જમાવટ ને શ્રેષ્ઠસરંગમ ઉત્પન્ન કરવા માટે ગ્રંથે છે, તેનું

કેમ? તે બધાને મૃગે મોંઝે નથી આપણું પડતું? અને શા માટે? પરસેવો પાડીને પેદા કરેલા તમાગ પૈસાનો ઉપયોગ તમાગ જેવા જ બીજાને એટલે કે તમને જ બોખ્ય, ઝેરી ગેસ ને અશ્વિનપાંથી મારી નાખવા માટે જ ને? ત્યાં કેમ વિરોધ નથી કરતો પશ્ચિમનો એ શિક્ષિત સમાજ?

ત્યારે આપણે બાગે જે કરવધારો આપવાનો આવ્યો છે, એ નિર્દોષ સ્ત્રીજાળકોના ક્ષોદી રેડવા માટે નહિ, પણ એમના કંગાળ જીવનમાં નવી આશા, નવું ક્ષોદી, નવું ખમીર, નવી શક્તિ રેડવા માટે. એમની તૂટેલી ઝૂંપડી સમારવા માટે, એમના નગ્ન દેહ ઘંઠવા માટે, એમનાં જૂઝ્યાં પેટ દારવા માટે. એ જ છે દાર્જિલીનું પ્રયોજન, એ જ છે દાર્જિલીનું અંતિમ રૂળ.

તે આપણામાં આર્પત્વનાં કંઈકે સંસ્કાર બાકી હોય, જે આપણામાં આપણી સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનું અભિમાન કંઈકે જાગ્રત હોય. દોઢ સદીની માનસિક ગુલામી છતાં પણ જે આપણે દિદી ન મટયા દોષીએ, તો દાર્જિલીને આપણે આવકારવી જ રહી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તે બોમે એને સજ્જા જનાવવી જ રહી.

હું આશા રાખું છું અને આ લાંગા કામળ પછી એ અસ્થાને નથી એમ પણ માનું છું કે, દાર્જિલીની હાલતને દાનિ પડોંચે એવો એક શબ્દ પણ તારે મોઢથી બહાર નહિ પડે. તને લાગશે કે હું તારા પ્રત્યે બહુ કડક થાઉં છું. પણ આ માત્ર તારો સંબોધીત જ નથી લખતો. આ પત્ર લખતી વખતે મારી નજર સમક્ષ એક એવો ગુલામીને વિકૃત માનસવાળો વર્ગ નાચી રહ્યો છે કે જેને માટે હું જેટલો કડક થાઉં એટલું ઓછું જ છે.

હીક ત્યારે, અમર રૂંઢો દાર્જિલી.

સિ.

તને મારા વિચારનો થયેલો

જેવા હજી તારા મિત્ર

‘એક લેન્ડલોર્ડ યાને મિલકતદાર’

દમ (શ્વાસ)ની મફત દવા

પત્ર લખી મંગાવો:

ડી. કે. ગાંધી

૧૯૬, ભીંડી બજાર, મુંબઈ ૩.

ખાવાતણી એક બડી જમાત
આવી શહેરે રહી એક રાત
કેા ગોરના આશ્રમ આસપાસ
પડાવ નાખી, ખળીઆ પ્રભાત.

ત્યાં તેમનું વાહન કેા ગધેડું
રાત્રિ દરમ્યાન જ મળું પામ્યું
તેને મૂકી તંબુ ઉપાડી તુર્ત
સો ઉપડ્યા શેઠી રૂડું મુહૂર્ત.

પ્રભાતે ઉઠીને ગોરે ગધેડું મૃત નીરખ્યું
ચુનિસિપાલિટી કેરા તંત્રીઓને જાણાવિયું.

‘મુડદું સડશે તો કેા જંતુરોગ વધી જશે
તુર્ત દૂર કરે’ એવું નમ્ર ભાવે લખ્યું ઘણું.

સેક્રેટરીએ વળતાં લખ્યું કે
‘મુએલના ગોર ઘણી ગણાય
તો સો વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે
સ્વહસ્ત તેને દફનાવવાની !’

ગોરે જવાળ જાણ્યો એ ‘હું મારો ફર્જ ના ચુકું
કિન્તુ છેલ્લીક્રિયા પહેલાં સમ્બન્ધીને જણાવવું
એવો શિરસ્તો છે તેથી તમને લખવું પડ્યું.’

(૧) Tramp Tramp Tramp for Beauty

Although scientific research places walking fifth in the list of beneficial exercises, it ranks first as the favourite exercise of the Hollywood stars.

Anita Louise says she walks to keep her weight up Susan Hayward walks to keep her weight down.

That isn't as contradictory as it sounds because slow walking, actually builds up our underweight figure and a brisk hike really reduces excess poundage.

Fay Bainter takes a long walk each evening. She saunters along and does not cover a lot of territory, but uses walking as a relaxer. It relieves the tension of nerves and muscles Kay Francis, on the other hand, looks upon a brisk walk just before retiring in the evening as a sure cure for insomnia.

A half dozen younger players say that they walk to acquire poise and perfection. Jane Bryan goes into a little more detail, saying that she does her walking indoors and combines it with a balancing act. Like the girls of mother's day, she gains grace by walking with a plate perched on her head.

The Times of India June 7, 1939. p. 15

ભાવાર્થ:—જો કે મહિલાની કમરમાં ચાલવાની કસબનો પાંચમો નંબર છે પણ દોઝીબૂટની નરીઓની એ પહેલા નંબરની ગ્રિપ કસબ છે.

એક નદી કહે છે કે તે વચ્ચે રથાવા માટે આવે છે, બીજી વચ્ચે ઘડાવા માટે છે. આમાં દેખાય છે તેટલો વિરોધ નથી કારણકે ધીમે ચાલવાથી મહિલાના અધિ ભાગ છે અને ઉતારમાં ચાલવાથી રથાવાનું વચ્ચે થઈ શકે છે.

એક ખીચ નદી સાંઝે કરવા ગય છે. તે 'ગદુ' દે જતી નથી પણ થોડામાં મંદાર નાચી કરે છે. એમ કરવાથી જાનતંતુની અને રાજાચારી તંગ દશા દીઠી થાય છે. એક ખીચ ગાઈ નિદ્રાનાશના રોગના ઉપાય તરીકે મુતા પહેલાં ઉતાવળી ચાલે કરી આવે છે.

છએક જુવાન નદીએ કહે છે કે પોતે આકારસીંગવને માટે ફરવા ગય છે. એક ગાઈ વધારે વિગતમાં જણાવે છે કે તે ચાવવાનું કામ ઘરમાં કરે છે અને ગતિનું પ્રાપ્તિય મેળવવા માટે માદ્યા વિના માયા પર યાજ્ઞ રાખીને ચાલે છે.

ગુજરાતમાંથી એડે પાણી ભરવાનો—રિવાજ ધણી જગાએથી નીકળી ગયો છે ત્યાં આપણી સ્ત્રીઓની લક્ષિત ગતિ સાચવી રાખવા માટે પાણીનું એકું ભરી લાવવાની કસરત સ્ત્રીઓએ કરવી જોઈએ અને આપણી કન્યાશાળામાં તે દાખલ કરવી જોઈએ.

૨૧. વિ. પા.

(૨) પંડિતજીની તજજે

સંયુક્ત પ્રાંતોની સરકારના મુખ્ય મંત્રીએ જિલ્લા અધિકારીઓ પૃથક કામવાદીઓ ને સામ્યવાદીઓ સાથે અમુક પ્રકારનું વર્તન ચત્રાવવું એ સંજોગ સૂચના કરતો એક પરિપત્ર પાડવાની લકડાકત થોડા સમય ઉપર જવારે આવી હતી. એ પરિપત્રમાં સરકારે જિલ્લા અધિકારીઓને એવું સૂચનાનું કહેવાય છે કે કોમવાદ ને વર્ગવિચ્છેદ ફેલાવનાર વ્યક્તિઓને એક લાકડીએ જ લાકડવા જોઈએ આ જતનો પરિપત્ર પાડવાની સાચી લકડાકત હજી જવારે આવી નથી. પરંતુ એ પ્રાંતોમાં એ કહેવાતા પરિપત્ર ફેરવવાની બાગત વિશે દીકડીક ઉલ્લાસ થયા હતા. એ સંજોગે શ્રી. પંતની સરકારને મનાવ આપતો એક લેખ લખતોના મહાસભાવાદી દૈનિક 'પ્રી નેશનલ દેરહાસ'માં પંડિત જવાહરલાલજીએ લખ્યો છે. એ લેખમાં એઓ જણાવે છે:

“યુ. પી. ની સરકારે કેરવેત પરિપત્રનો જિનસત્તાવાર હેવાત છાપામાં પ્રગટ થયો છે. એમાં એક ફકરો આ પ્રમાણે છે કે ‘હું એ સ્પષ્ટ કરવા માથું છું કે જે સખત હાથે કોમવાદીઓ તથા કામ લેવાની જરૂર છે એ જ રીતે જેઓ વર્ગતિરસ્કાર ફેલાવે છે ને ખાસ કરીને કોમ્યુનિસ્ટો તરફથી જે વર્ગવિચ્છેદની બાવના ફેલાવવામાં આવે છે એની સામે પણ કામ લેવાની જરૂર છે. કારણકે એનું પરિણામ હડતાળોમાં આવે છે ને એ કામદાર ને મલિકો વચ્ચે બેદિલી પેદા કરે છે.’” આગળ ચાલતાં પંડિતજી જણાવે છે કે એ પરિપત્રમાં કોમવાદીઓ ને સામ્યવાદીઓને અંકુશગત રાખવા માટે પિનક કોડની વપડા કઠમૂનો ઉપયોગ કવે.

પંડિતજી કહે છે કે જે આ જતની સૂચના અપાઈ હોય તો એઓ એ પરિપત્રના દીકારો સાથે સહમત થાય છે. પણ એઓ કહે છે કે કોમ્યુનિસ્ટો ને કોમવાદીઓને એક ભૂમિકા ઉપર મુકતો કહેવાતો પરિપત્ર મહાસભાવાદી પ્રધાનોના માનસનું પ્રતિબિંબ નથી પાડતો, પણ સેક્રેટરિયેટના કોઈ અતિ ઉત્સાહી સેક્રેટરીએ ઉત્સાહમાં આવી જઈને આ પ્રમાણે ભ્રમી નામ્યું હશે. કારણકે એઓ કહે છે કે, “આ રીતે તંત્ર ચત્રાવવું મહાસભાવાદી તરફાને માટે ગાંધ નથી. વર્ગતિરસ્કાર કે તિરસ્કારનું ખીચું કોઈ પણ સ્વરૂપ અનિષ્ટ વસ્તુ

છે. કોઈ એમ કહી શકે ખરું કે વર્ગવિચ્છેદની બાવના ધોંધામણીઓનું સર્જન છે ? દરેક માણસ તત્ત્વે છે. આ એણે માણસું જોઈએ કે વર્તમાન સમાજનું આર્થિક વ્યવસ્થાપક વર્ગોના વિભાગો ઉપર સ્થાપિત થયેલું છે. એ વિભાગો અનિવાર્યપણે એકબીજા સાથે અથડામણ ને ધસામણમાં આન્યા કરે છે. આ કમનસીબ અને અન્યાયી નિયતિ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું, વર્ગવિભાગો ને એની અથડામણોને નાબૂદ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા અને ને વ્યવસ્થા એને વધારે છે એને બદલવા મથવું એ દરેક સરકાર કે જેને દેડે ન્યાયો ને સમન્વયવસ્થાવાળો સમાજ જીવો કરવાની ધખના છે એનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. આમ ન કરવું એનો અર્થ વર્ગવિચ્છેદને ચિંગતન કરવા ગરાગર છે. સ્થાપિત દિતોવાળા, જેમને યથાસ્થિતતા ચાહુ ગખવી છે એમનો એ પુરાણો આચાર છે કે પોતાનાં સ્થાપિત દિતોનું સાચું સ્વરૂપ સારાં સાગં મૂલો વડે ડાંકવા પ્રયત્ન કરવો. પણ દળદરવાડોનો મનરૂપેકટર કંઈ દળદરવાડાઓનો સર્જક નથી. એ પોતે તો દળદરવાડાઓને ઉધાડ પાડે છે ને એને નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગટરોમાં ભેજો થઈ રહેતો કચરો ને ગંદવાડ કંઈ એનિટરી મનરૂપેકટર પેદા નથી કરતો.” પંડિતજી કહે છે કે એ જ રીતે વર્ગવિચ્છેદ કે વર્ગવિચ્છેદ આજે સમાજમાં દગ્ગોચર થાય છે એના ઉત્પાદકો કંઈ સામ્યવાદીઓ નથી.

પંડિતજી કહે છે કે, “કોમ્યુનિસ્ટો કયા પ્રકારનો વર્ગવિચ્છેદ દેશાવે છે?... સામ્યવાદીઓ ને સમાજવાદીઓ એક પ્રકારના આર્થિક વાસ્-theory-માં માને છે. અને પોતે એ વાદને દંડ્યૂત કરવાને કે એની ટીકા કરવાને તાયક માની એમે એ પહેલાં સરકારી અધિકારીઓ એ વાદનો અભ્યાસ કરે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સરકારે પ્રગ્નના એક મંડળ કે ટ્રોળીને વખોડવી ન જોઈએ. એણે તો જેઓ એના કાપકનો ભંગ કરે છે એમને જ વખોડવા જોઈએ. ખીન્ન ગધાઓની માફક કોમ્યુનિસ્ટો પણ સાગ કે નરસા કે જાને ટુલિઓનું ચિત્રણ દેખ છે.” ને પંડિતજી જણાવે છે કે આ દેશની સરકાર કે એના અધિકારીઓએ આજે એ ન બૂલવું જોઈએ કે ખુદ ચિટિસ સરકાર જેની સાથે વિચ્છેદી મિત્રી માટે પાટાપાટ ચલાવી રહી છે એની દુનિયાની એક ખાદુ જ યજમાન ને પ્રગતિમાન મન્કાર, કોમ્યુનિસ્ટ મન્કાર છે.

“એ ગત સાચી છે કે પોતાને કોમ્યુનિસ્ટ કહેવડાવતા એવા ધગા યે” છે જેઓ મેન્ડર્લેટક કરે છે ને મુજેલીઓ જીભી કરે છે. એમને જરૂર વખોડો. આ યોગ્ય વાતે એવાં પગનાં એમની સામે બરો. પણ આજે માટે જગ્યાજગર વ્યક્તિને જ એમાં સંડોવણી જોઈએ.”

આગળ ચાલતાં એ ક્ષેત્રમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ને મનુષ્ય દનાજો સંબંધે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા પંડિતજી કહે છે કે: “યુ. પી. ની સરકારે કાનપુરની મનુસમાનો ક્ષેત્ર એક પચડાગ એ વાત બારપૂર્વક જણાવી છે કે દરેક માણસને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો કાબ મળે એ એની ખાદેશ છે. કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આન્યા પછી વિગ્રાળ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનું મળ્યા જન્મ આ પ્રાંત ભાગ્યશાળી છે. જે કે કોમી અથડામણોની પ્રસંગો ઉપરિચિત થવાને કારણે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અમુક અંકુશ મુકવામાં આવ્યો છે. મનુસંભા ઉપર મન્કારે ક્ષેત્ર કાગળ અભિનંદન પાત્ર છે. એમનો કેટલોક ભાગ ખાદુ રાચક ન દેવા છતાં મન્કારની મનુદે પ્રત્યેની બસો નીતિ તો એ ગતાવે જ છે.

“ સરકારે ટ્રેડ ડીરપુટ્સ મિત તૈયાર કર્યું છે એ પણ આનંદની વાત છે એની આથા રાખવામાં આવે છે કે મુઝાઈ સરકારે પસાર કરેલ આવા ગિલ્તમાં જે ભૂલો રાખી છે એ ભૂલો એમાં નથી રહેવા પામવાની. કારણકે એ ભૂલોને કારણે મુઝાઈ સરકારના ગિલ્તમાં રહેલ કેટલોક સારાં તત્ત્વો વેગ્રાઈ ગયાં છે.....

“ જ્ઞાનપુરમાં હડતાળોનો ને ખાસ કરીને એકદમ પાડવામાં આવતી હડતાળોનો મજૂરો તરફથી જે આસરો લેવામાં આવે છે એને વખોડી કાઢવામાં. સરકાર સંપૂર્ણપણે વ્યાજબી છે. આવી હડતાળોનો, મજૂરોને તકલીફ હોવા છતાં પણ ભાગ્યે જ અચાનક થઈ શકે. અચાનક પડતી આ પ્રકારની હડતાળોને કારણે જ્ઞાનપુરમાં મજૂરોને સારી પડે ખમ્બુ પડ્યું છે ને જનનાનો ચકેરીઓનો પડેલાં એને જે સાથ હતો તે કીલો પડી ગયો છે.

“ પણ હડતાળો હંમેશાં જ મજૂરોની આડાઈને લઘ્વાડિયાપણાને કારણે જ પડે છે ? માલિકોના પક્ષે જે વલણ જ્ઞાનપુરમાં અખત્યાર કર્યું ને એમણે જે નામોશી ખતાવી છે એ સરકારે ખતાવી હોત તો સારું થાત. ગમે વરમે સરકારે તપાસ સમિતિ નીમી હતી એની સાથે માલિકોએ જે અશિષ્ટતા આચરી હતી અને એ સમિતિની ભાવમણી એમણે કેવી રીતે તરછોડી કાઢી હતી તે શું સરકાર ભૂલી ગઈ છે ? ગયા વરસ દરમિયાન માલિકોની વર્તણૂક કેવી ઉચ્છેદાત્મક હતી ? જે મજૂરોની માન્ય માગણીઓ સ્વીકારવામાં ન આવે તો એમણે શું કરવું ? અન્યાયી રીતે એમના ઉપર વેર વાળીને દાઝ કાઢવામાં આવે તો એમણે શું કરવું ? સરકારના મજૂર અમલદારની ભલામણો અવગણવામાં આવે તો સરકાર શું કરશે ? મજૂરો ખોટી રીતે વર્તતા હોય તો એમને દરેક રીતે વખોડી કાઢો. પણ એઓ સાચા હોય ને માલિકો દેખીતી રીતે જ ખોટા હોય તો સરકાર મજૂરોને સાથ આપશે ?

“ હડતાળો સંબંધે સરકાર નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે સરકારના મનમાં એનો શો અર્થ છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. મોટા રસ્તાઓ ને ગલીકૂચીઓના આંતરગાલ નાકાંઓ જમીન ઉપર મુઝાઈ ને કે કોર્ડન કરીને રોકી દેવામાં ‘આવતાં હોય ત્યારે એને મરકાર વખોડી કાઢે તો હું’ પેતે તો સરકારની નીતિ સાથે બીજો રહું. આ રીતે હમણાં હમણાં જ ગાડુ પ્રચલિત થઈ છે ને બધી જાતનો કોડા એને દરેક પ્રસંગે વાપરી રહ્યા છે. જૂખમશની હડતાળને જેમ હું સખત રીતે નાપસંદ કરું છું તેમ આ જાતની હડતાળોને પણ હું નાપસંદ કરું છું. મને લાગે છે કે આવી રીતે આપણને ઉતારી પાડશે ને આને જે એની એક ભવ્ય અસર થાય છે એ અસર કરવાને ગદ્ગદે એ આપણી લાગણીઓને ખૂદી બનાવી દેશે. એ ચોખ્ખી વાત છે કે સરકારની સર્વપ્રથમ ફરજ જલ્દી શાંતિની જાળવણી છે.

“ પણ આ દલીલનો ઉપયોગ ન્યાયી હડતાળ ને વ્યાજબી પિકેટીંગને વખોડી કાઢવામાં કરવામાં આવે તો એ દુઃખદ વસ્તુ છે. હડતાળને તોડી પાડવા માટે હડતાળ ભંગનારાઓને ગદારથી આપાત કરવા દેવા એ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય નથી.”

(૩) રશિયા યુરોપીય લશ્કરી બળની ચાવી

હિટલરે ફ્રાંસ અને બ્રિટનના પડાપ્રધાનો સાથે કરેલ અગ્નિચૂ તલનામાનો ભંગ કરીને એમનો જે વિશ્વાસવાત કર્યો એનાથી એ બંને દેશોની સરકાર ચેંકી ઊઠી. હિટલરની નેકદિલી ઉપરથી એમની પતીજ ઊઠી ગઈ. ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડના રાજપુરુષોની પાછી ખાતરી ચર્મકે વહેંચેમોડે જર્મની અને તેના મળતિયાં રાજ્યો છૂટલી ને જપાન સામે એને વિગ્રહમાં ઉતાર્યો વિગા છોડશે નહિ. આ પ્રતીતિ થતાં જ ફ્રાંસ-બ્રિટને પોતાની મજબૂત હરણ રચનાનાં નિર્ધાર કર્યો ને અત્યાર સુધી સોવિયેટ રશિયાને અડગ પાડી દેવાની ને જર્મનીને ઓછી ખાધ વેડીને મનાવી લેવાની પોતાની નીતિ એમને પડતી મુકવી પડી ને એ જ રશિયા સાથે સંધિ કરવા માટે વાટાઘાટે આરંભવાની એમને ફરજ પડી. આજે એ વાટાઘાટે લગભગ સંપૂર્ણ થવા આવી છે ને એક શક્યતા ફ્રાંકો-બ્રિટિશ ને સોવિયેટ-બ્રિટિશ લશ્કરી કરાર દુનિયાં જોવા પામશે. એવી આજની ઘડીએ રશિયાનું સમગ્ર બળ કેટલું ગણકરી છે એનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે. 'આરીએટ' પત્રમાં પ્રગટ થયેલ લેખનો નીચેનો સારભાગ રશિયાની શક્તિનો ખ્યાલ કરાવશે.

“ રશિયાની માનવશક્તિનું કદ બીમસેની કહી શકાય. એ દેશ નથી પણ એક મોટો ખંડ જ છે. કારણકે યુરોપમાં નોર્વે ફિન્લેંડથી માડીને એની પ્રાદેશિક રેખા અત્યંત દોરે પૂર્વમાં પાચ હજાર માઈલ લંબાતી પાસિફિકના શાંત કિનારાઓ સુધી પહોંચી ગઈ છે. બીજી બાજુ ઉત્તરે આર્કટિક પ્રદેશથી દક્ષિણે અધ્યાનિખતાનની સાથે એ સરહદી સંબંધ બાધે છે. રશિયા ધરતીની ખૂસપાડીનો આગ પૂરા પદર ટકા ભાગ રોકી રહ્યું છે.

“ લગભગ અઢાર કરોડની મોવિયેટ વસતી ધરાવનાર રશિયા પોતાના દેશની વસતી વધારવા ઝાવાં મારનાર હિટલર-મુસોલિનીની આંખમાં કણીની માફક ખટકે છે.

“ રશિયન લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સોવિયેટ સરકારની યુદ્ધશક્તિના આંકડા આપે છે એના અડધા પણ જો સાચા હોય તો પણ ગતું લશ્કર ધરતીના પડ ઉપર સૌથી વધારે આશ્ચર્યજનક લશ્કરી યંત્ર કહી શકાય. સોવિયેટ રેન્ડિંગ આર્મીની સંખ્યા ૧૭૦૦૦૦૦૦થી પણ વધારે છે. તાલીમબદ્ધ અનામત ફ્રેનિકો પદર લાખથી વધારે છે તે બળી શુદ્ધ. તદ્દુપરાંત રશિયામાં પ્રતિ વરસે સોળ લાખ માણસો ફરજિયાત લશ્કરી નાકોમની ઉંમરે પહોંચે છે એમાંના ૮૦ ટકા જેટલા શારીરિક લાયકાત ધરાવતા હોય છે. સામાન્યતઃ એમાંથી દર લાખને તાલીમ માટે બોલાવવામાં આવે ને એમાંથી ત્રણ લાખને ખડા લશ્કરમાં ઉમેરવામાં આવે છે. ગાકોના રીઝર્વ, પ્રાદેશિક યોદ્ધાઓ તરીકે રહે છે. રશિયા ગમે તે ઘડીએ રણજૂઝિ ઉપર ૭૦૦૦૦૦૦ ફ્રેનિકોને સૌથી અદ્યતન લડાયક સાધનો સહિત ખડેપગે કરી શકે છે. અને આ આંકડો યુદ્ધની ખુવારી સહી લેતાં પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી રશિયા ચાલુ રાખી શકે છે.”

સોવિયેટ હવાઈ બળ

“ સોવિયેટ સરકારના હવાઈ દળ પાસે ૨૦૦૦૦ વિમાનો છે. ત્યાં વિમાની ઉઘોગ ખૂબ જડપે વિકસી રહ્યો છે. ૧૯૪૦ સુધીમાં સોવિયેટ સરકાર ૨૫૦૦૦ તૈયાર વિમાનો ને

૭૦૦૦૦ વિમાની એજનો મનાવવા માગે છે. સાથોસાથ વિમાનીઓને પણ રશિયા એટલી જ ઝડપે કેળવી રહ્યું છે. ૧૯૪૦માં એની પામેની સંખ્યામાં તાલીમગદ્દ વિમાન પાઈલેટો હશે. એટલે કે દરેક વિમાન સંભાળનાર વિમાની દીઠ બીજા પાંચ અનામત વિમાનીઓ તૈયાર થશે."

ચંત્રીકૃત લશ્કર

"સોવિયેટ લશ્કરનું ચંત્રીકરણ લગભગ સંપૂર્ણ થઈ ગયું છે. એની પામે ૨૦,૦૦૦ ટેકા ઉપરાંત એ લાખ ટ્રેકટરો કે જેને જરૂર પડતાં ટેકામાં બદલી શકાય એમ છે તે છે. રાતા લશ્કરની ટેકાની અસરકારકતા પણ ભારે છે. એણે ગળતણ લીધા વિના કે અટક્યા વિના આડ આડસો માર્ગ દોડવાના જનનના રેકર્ડ નોંધાવ્યા છે.

"રાતા લશ્કર પામે એક જનાવટની ૩ દળદ જંગી તોપો, ૩૫ દળદ બારે ને ૫૦ દળદ દળવી મશિનગનો છે.

"લશ્કાં જ રશિયન યુદ્ધખાતાની સમાસોચના કરતાં યુદ્ધમંત્રી વોરોશીલોફે કહ્યું હતું કે ૧૯૩૧ ને ૧૯૩૪ના ગાળામાં સોવિયેટ સમમરીનોમાં ૩૫૫,૮૬૧, મશિનગનોમાં ૭૦૦,૮૬૧, એન્ડી-ટેન્ક બટ્ટોમાં ૪૫૦,૮૬૧, બીપેટ ટેકામાં ૨૪૭૫,૮૬૧, દળવી ટેકામાં ૭૬૦,૮૬૧, મધ્યમ ટેકામાં ૭૬૨,૮૬૧ ને તોપખાતામાં ૨૪૦,૮૬૧ના વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. હવે આ વધારો યુદ્ધ કારી નીકળવાનો પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો ભય હતો ત્યારે કરવામાં આવ્યો હતો એ આપણે ખ્યાનમાં રાખીએ તો હાલ, જ્યારે મમે તે ઘડીએ લડાઈ સળગી ઊઠવાના સતત ભયમાં યુરોપ સમગ્રી રહ્યું છે ત્યારે, રશિયન યુદ્ધખાતાએ એના જુદા જુદા વિભાગોનાં કેટલો જંગી વધારો કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

"સોવિયેટ લશ્કરી ગળનો વધારો. ૧૯૩૬માં ૬૦૦૦,૦૦૦,૦૦ પૌંડના એના વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચમાંથી ૧૯૩૬માં ૧૭૦૦૦,૦૦૦,૦૦ પાઉન્ડ લશ્કરી ખર્ચનું જાહેર આંકવામાં આવ્યું છે એમાં પ્રતિજિગિત થાય છે.

"ઘણા લોકો એમ માને છે કે સ્ટેલિને છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં કરકરતા ઘણા વડાએને મારી નાંખ્યા હોવાને કારણે ચાલુ લશ્કર ઘણું નિર્જળ થઈ ગયું છે. આ સત્યથી ઘણું વેગળું છે. દિલ્લેર એની પાટીના ઘણા માણસોને પોતાની સાકસરીમાં ઝડપી લીધા હતા એ વાત જગજાહેર છે. અને છતાં તે પછી એની સત્તા કે શક્તિ ઘસાર્ધ ગયાં નથી. ઊઘટાનું, તે પછી તો એ માત્રો છે. આ જ વસ્તુ સ્ટેલિનને પણ લાયક પડે છે. સ્ટેલિનની સાકસરીનો હેતુ એ હતો કે રશિયાનો સામનો કરનાર કોઈ પણ આમે રશિયા સંગઠિત ને એકમનથી સામનો કરે.

"દિલ્લરની મમે તેટલી જણગાંજાછ છતાં એ રશિયા સાથે વિગ્રહ માંડતાં ખૂબ બીએ છે...કારણકે જર્મની એ જૂલી નથી ગયું કે મમે તેટલાં ઓછાં સાધનોવાળા ને અસ્તવ્યસ્ત હોવા છતાં મંબવર સંખ્યાવાળા રશિયન લશ્કરે મન મદાયુદ્ધમાં જર્મન અને ઓરિંટલ લશ્કરની બધું મોટી સંખ્યાને પૂર્વ મોગ્યા ઉપર રોકી રાખી હતી. અને એને કારણે પશ્ચિમ મોરચામાં જર્મનીને મેનિકોની ભાગી ખોટ મુદન કરવી પડી

હતી. આને જ્યારે લાઝ લશ્કર ધણુ વ્યવસ્થિત, સાધનો ને સંગઠનવાળું, શિસ્ત ને શીલ્દુષ્મનીની સમંજવાળું છે ત્યારે પશ્ચિમ મોરચે લડતાં લડતાં જો હિટલરને પૂર્વ મોરચે ગોંઝવું પડે તો એ જાણે છે કે જર્મનીનો પરાજય અનિવાર્ય છે, એટલે તો આને એંગ્લો-સોવિયેટ વાટાઘાટો સફળ થવાની ખીકે હિટલર ભારે ચિંતાતુર બન્યો છે. એ વાટાઘાટો પડી ભાગે તો સૌથી વધારે ખુશી જર્મનીને બિપજશે. કારણકે એને યુરોપમાં રશિયાના બળની વિગતોની સૌથી વધારે જાણબાજી છે. સ્ટેલિનના રશિયાની શક્તિ વિશે ખિટન હજી શંકિત છે, નહિ તો સોવિયેટ સરકાર સાથે વાટાઘાટો પતાવી દઈને એણે જ્યારેની એ લશ્કરી સંધિ કરી દીધી હોત.

ભીંમસેની સાધનો

“પગદેશી તજ્જો પણ કખૂડ કરે છે કે રશિયાના લશ્કરી ઉદ્યોગો યુદ્ધના મોરચા ધણે લાંબે અંતરે ગોઠવવામાં આવ્યા હોવાથી સલામત છે. લડાઈમાં એ હવાઈ હુમલાની ખાનાખરાખીથી બચી જશે.

“આ ઉપગંત ખોરાક, કાચો માલ ને સૌથી વધારે તો તેલ: એ જાગ્યેલાં રશિયા વિપુલ સામગ્રીથી મુસજબ થઈ જોઈ છે. યુદ્ધ વખતની પોતાની જરૂરિયાતો કરતાં રશિયા આજે ધણું વધારે તેલ કાઢી રહ્યું છે. આ જાગ્યેલાં એ દ્રવ્યપૂર્ણ હોવાથી એ મહા-બળવાન રાજ્ય થઈ પડ્યું છે. સાથે સાથે અંગણિત જનસંખ્યા, મોટા ઉદ્યોગોનો જળરો વિકાસ, લશ્કરી યંત્રીકરણ ને વિશાળ ભૂપટને લીધે એકલા યુરોપનું જ નહિ પણ કદાચ દુનિયાનું સૌથી બળવાન રાષ્ટ્ર આજે રશિયા છે.”

આ હકીકતની ખાતરી થતા બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એમનાં મજબૂત પૂર્વગ્રહોને દબાવી દઈને એંગ્લો-સોવિયેટ મૈત્રી કરારે ચાલુ તો એના ઉપર અતૂટતાની, મહાર મારવા મોરકો જઈને કેમ્પ્લીન ખાતે સ્ટેલિન સાથે હાથ મિલાવવા દોડી પહોંચે તો નવાઈ નહિ.

સાંભળાઈ પડેલ

નવી સ્થિતિ

યુરોપિયન રાજકારણમાં આજે ત્રણચાર માસથી એક નવી પરિસ્થિતિ સરગત થઈ છે. અને કમને પણ ખિટિસ વડાપ્રધાને ગયા સપ્તેન્દ્રમાં મૂનિય ખાતે વ્યવસ્થિત-પણે સ્વીકારેલ ને જેના ઉપર ચાર મહારાજ્યોના વડાની કરારી મહોર, મારેલ ઇટાલો-જર્મન બાઈગંધીની નીતિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. વડા પ્રધાનપદ ઉપર આવ્યા પછી એમ્બરસેઇન્ટે સ્વીકારેલ ઇટાલો-જર્મન બાઈગંધી સર કરવાની નીતિ અશક્ય, અવ્યવહારુ ને ટૂંકછતી છે એમ ઘણા દીર્ઘદષ્ટિ રાજકીય લેખકો કહેતા આવ્યા છે, પરંતુ હિટલર-મુસોલિનીની સત્તાબળને સતોષી ખિટિસ સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવામાં એમને ટેકદારો બનાવવાની એમ્બરસેઇન્ટો મેડી મુરદે એમને હિટલર-મુસોલિનીને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા અશક્ત કરી મૂક્યા. સામ્રાજ્યના ચાલુ લાભો યુમાવવાનો ભય, યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો ભય, હિટલર-મુસોલિની દ્વારા મશિન બોલશેવિઝમનો સામનો કરી પુરોપમાંથી એની જડ નાખડ કરવાની બૂંડી લાક્ષણ ને છેવટે રોમ-બર્લિનના નાવકોને પરસ્પર ભેખડાવી, ગમે તે એકને પણ લઈ એમને નગળા પાડી દેવાની લાક્ષણ વગેરે, કારણોને લઈને એમ્બરસેઇન્ટો સરકારે એમને, અને તેટલો વધારો રોકા આવ્યા ક્યો. એમાં એણે રૂપેન, ઓસ્ટ્રિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા ને આલ્બેનિયાને શિકાર થવા દીધાં. આટલું થયા પછી ફ્રેંચ અને ખિટિસ રાજકારના વડાઓની આંખ ઊઘડી. ઘણાને માટે ને દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે મહાયુદ્ધમાં ઈત્યાનો લાભ ખાટી જતાર ક્રાંતિ અને ખિટન સાથે જર્મની અને ઇટલીનું હિતસામ્ય સફળ કરવું વ્યવહારમાં અશક્ય છે તે વાત એ સરકારોના સત્તાધીશોને આટલી મોડી ને જૂમણ અને મૂંઝવે પુરોપમાં પોતાની મજબૂતીના પાયામાં આ મગ્યા પછી સૂઝી !

પણ મોડી મોડી એ એમને એંગ્લો-જર્મન ને એંગ્લો-ઈટાલિયન હિતવિરોધની આનવાર્થતાનો ખાતરી થઈ અને એમણે અમરેલી થાણ મુધારવા પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા.

ખિટિસ અને ફ્રેંચ સરકારે પોતાં ને ટર્કીને શસિસ્ત આક્રમણ વખતે બિનશક્તી ને તાત્કાલિક મદદની ખાતરે આપી દીધી. ગણસંઘનો સંઘસલામતીને નામશેષ ક્યો પછી આજે એમણે યુદ્ધવિરોધી ગાળ્યેલું ન્યૂન રચનાની નીતિ સ્વીકારી નવો મોરચો ઊભો કરવા માંડ્યો છે. રશિયા સાથે લશ્કરી ને રાજકીય સંધિની વાટાઘાટ શરૂ કરીને એ મોરચાને પગભર કરવા માંડ્યા છે એના કનેક્ટર પડ્યા હિટલર મુસોલિનીની પડેશનીતિ ઉપર પડ્યા માંડ્યા છે પોતાં અને ગભરાઈને એની પામે યુદ્ધ પછી આવેલ પોલિગ

ચીરો અને પોલિશ રિસર્ચનાથાણું ડાન્કીંગનું સ્વતંત્ર શહેર ત્રીજા જર્મન રીશ સાથે બેડી (જેમ સુડેટન જર્મન પ્રદેશ સંગઠે ગયે વરસે કરવામાં આવ્યું હતું) દેવાની દિટક્ષરની યોજના હવે દીક્ષી પડી ગઈ ટ્રાગે છે. પહેલી વાર ' દિટક્ષરને ખ્યાત આવે છે કે હવે ચુદ્ધિરોધી દેશોએ એકત્ર અને મક્કમ સામનો ગોઠવી દીધો છે. હવે ગણગાંજાણ અને સઘ હુમલાએ કરીને પ્રદેશ પચાવી પાડવાની જર્મનનીતિ એક પગલું પણ આગળ વધે એ વખતે જ યુરોપિયન વિગ્રહ ફાટી નીકળશે. અને દિટક્ષર અને એના બે જગજરા સાથીઓ ડો. ગોબેલ્સ ને ગોરિંગ બંને છે કે એ સ્થિતિમાં જર્મનીના દુશ્મનો કયા ને કેટલા હશે. એટલે હમણાં જ બે દિવસ ઉપરે ગોરિંગના પોતાના એક પત્રે વિગ્રહમાં જર્મની સામે કયા કયા દેશો ઊભા રહેવાનો સંભવ છે તેની યાદી આપતો અગ્રજેષ્ઠ ડાખ્યો હતો.

ત્યારે આજની નવી યુરોપીય પરિસ્થિતિ એંગ્લો-જર્મન ને એંગ્લો-ઈટાલિયન બાઈઆગની અત્યાર સુધી ઘિટને સ્વીકારેલ નીતિમાં ઐતિહાસિક પડોટા બતાવે છે. ને એને ગદ્દે હવે જર્મની ને ઇટલી વિરુદ્ધ યુરોપનાં બીજાં મહારાજ્યોને મુદ્દમાં સંડોવાવું પડશે જ એ ખ્યાતપ્રેરિત નીતિ ઘડાઈ રહી છે.

યુરોપ વિરુદ્ધ જર્મની

ગ્રિન્સ ગિરમાર્ક ને વિટ્ટેલ્મ કેઝરના વખતથી જર્મની યુરોપનું દુશ્મન રહ્યું છે. એણે કોઈ પણ યુરોપિયન રાષ્ટ્ર સાથે ભાવિ કે વર્તમાન વિજેતાનો જ સંગઠ ખાંધો છે, સમાનતાનો નહિ. મહાયુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી પરાજયને કારણે, એ યુરોપ વિરુદ્ધ રહ્યું. 'દૃઢ દિટક્ષર સત્તાસ્થિતે' થયા પછી પરાજયની કાળી 'મેસ બ્લૂંસી' નાખવાના ઈરાદાથી અને અગાઉના પરાજયનું પુનરાવર્તન ન થાય એવા વિજયના ખ્યાલને લીધે આજે એ યુરોપની વિરુદ્ધ છે. એની મુખ્ય તેમ ઇંગ્લેંડની સર્વોપરિતા તોડી નાખવાની. ફ્રેંચ અને રશિયન પ્રતિકાર ને લાગવગને દૂર કરવાની અને છેવટે યુરોપ ઉપર અને પૃથ્વીના મોટા ભાગ ઉપર જર્મન ગળકીય અને આર્થિક પ્રભુત્વ જમાવવાની છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સરકાર

આ સ્થિતિમાં એંગ્લોજેર્મન અને દેતાડિયેરની જર્મન મૈત્રી સાધવાની નીતિ આત્મચાતી હતી. યુરોપમાં જે જે પ્રદેશો જર્મનીએ પોતાના કરી લીધા છે એમાં એનો ક્રાંસ-ઘિટન વિરોધી કારભાર એનો પુરાવો છે. નવા પ્રદેશો હસ્તગત કરવા માટે એણે માંડેલ પ્રયાગ પણ એનો પુરાવો છે. રશિયન-લાગવગના હડદડતા વિરોધી એંગ્લોજેર્મનને ગળા સુધી ખાતરી થઈ કે કોઈ પણ સંજોગમાં એંગ્લો-જર્મન મેળ સાબૂત થઈ ગઈ એમ છે જ નહિ, ત્યારે જ એણે રશિયા સાથે વાટાઘાટો ગરૂ કરી. એ વાટાઘાટો હજી પણ પૂરી થતી નથી એનું શું કાણુ ? પોત્રાંડ ને ટકાવે નાંકેધરી આપતી વાટાઘાટો અખ્યા-ગાંડ્યા દિવસોમાં પતી ગઈ તે રશિયાને દિટક્ષર વિરુદ્ધ સાથમાં શેવા ઘિટને પોતે થઈને ગરૂ કરેલ વાટાઘાટનો આજ ચાર ચાર મહિનાથી પાર આવતો નથી ! એંગ્લોજેર્મનને હજી પણ જાંટે જાંટે આછી પ્રતિતિ ચ્હી ગઈ ટ્રાગે છે, કે રશિયા સાથે બદારથી પરિણામગામી

લાગતી વાટાઘાટો મંડાવાને કારણે સ્વિત્ઝરની નીતિમાં બ્રિટિશપક્ષી ફેર પડશે. એટલા માટે તો એ અને એના પરદેશમંત્રી, વારંવાર, જર્મનીને એમેરથી ઘેરી વળવાનો અમારો પ્રયત્ન છે જ નહિ, 'હિત્તટા, આ નવા સંતિમેરઆમાં એ તૈયાર હોય તો અમે એને એમાં દાખલ કરવા અત્યંત ખુશી છીએ, એ પ્રકારની વાતો કર્યા જ કરે છે. પણ રોમ-ગર્જિન-ટોકિયો ધૂરાના સર્જકો સ્વિત્ઝર અને સુસેલિની કોઈ રીતે પણ સ્વિટ્ઝરના પાશમાં આવવાની ના પાડે છે. ખીલ તરફ પોતાના અમાપ ઝરકરી જળની ખાતરી ઉપર મુસ્તાક ગંગિયા પણ બ્રિટિશ ગળપુરુષોનો શ્રામક શબ્દજનમાં ફસાવાની ના પાડે છે, એણે તો જરા પણ છટકાચારી મહેત ન પામે એ જાતની સંધિ સ્વિટ્ઝર સાથે કરવાની વાત માંડી છે. ત્યારે કુટિલ ડિપ્લોમેસીની શબ્દજનમાં પાવરધા થઈ રહેલ બ્રિટિશ રાજપુરુષો પોતાને અનુભવ હોય ત્યારે રશિયાથી છટકી જવાય ને રશિયા મમે ત્યારે પણ ન છટકી શકે એ જાતની શબ્દજનવાણું કરારપત્ર તૈયાર કરવામાં રોકાયા છે. અને રશિયન નેતાઓ એ શબ્દજનને 'અરવીકાર્ય'નો નમ્ર છતાં ટૂંકો ને દૃઢ જવાબ આપીને પાછી ટેલે છે. કારણકે સ્વિટ્ઝરને રશિયાની ગરજ વધારે છે.

મોસ્કોની વાટાઘાટો

બ્રિટિશનીતિ કેવી રવાર્થપદ ને બેસણા વિનાની ગોળગોળ ફરવાની છે એનો સારો ખ્યાલ હાલમાં રશિયા સાથે ચાલતી એની વાટાઘાટો ઉપરથી આવે છે. મંડાયુદ્ધ પછી ને ખાસ કરીને જર્મનીમાં સ્વિટ્ઝર આવ્યા પછી બ્રિટિશ સત્તાવાજાઓની નેમ રશિયાને યુરોપીય રાજ્યસંઘમાંથી ને રાજકારણમાંથી અજાયું પાડી દેવાની મ્હી છે. એમણે જર્મન ને ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોને એમનાં બધાં કરવકોમાં મંથિ કે આડકતરો ટેકો આપ્યો. રાષ્ટ્રસંઘને ઠેઠે માર્યો, મુનિચના ચતુર્સંપૂર્ણ કરારો કર્યા ને ર્પેનિશ ને ગ્રેક પ્રજાસત્તાકને નાબૂદ કર્યા !

પણ એનું પરિણામ રશિયાને અજાયું કે નળણું. પાગલાને ખલ્લે ક્રાંતિ-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પાયા હચમચાવી કાઢવામાં આવ્યું. એનમાં ફાસિસ્ટ પક્ષી ક્રાંતોનો વિજય થતાં ક્રાંસને ક્રાંતિ-રેપેનિગ મંદદ. ઉપર નવો બધ ઉપરિચિત થયો. જૂમધ્યમાં ફેચ નોર્થ આફ્રિકન તરીમાર્ગને યુદ્ધ સમયે જોખમમાં મુકતી પર્ગિચિતિ પેદા થઈ સ્વિટ્ઝરને માટે પણ જિજ્ઞાસાટરમાં થમને જૂમધ્ય માર્ગે પૂર્વનો રસ્તો જોખમાઈ ચૂક્યો છે. મધ્ય યુરોપમાં છેક પોલીશ સમદ સુધી જર્મન પ્રભુત્વ તમી જવાથી ક્રાંતિ-બ્રિટિશ લાગવગને ધા પડ્યો છે.

આ વિવરિતનાને જૂમવા છેવટ મારકોની વાટાઘાટ શરૂ થઈ છે. વાટાઘાટોનું પરિણામ હજી જાહેર થયું નથી. રાજકોષ વાટાઘાટો યોદા દિવસ માટે મુન્નતવી પણ રહી છે. કારણકે લંડને મોરકો મોડલેસ ખાસ પ્રતિનિધિ પર્ગિચિતિનો હેવાલ આપવા કાપે (તા. ૬) લંડન ગયા છે. પણ એ સાથે ફેચ અને બ્રિટિશ લમ્કરી પ્રતિનિધિમંડળ મોવિયેટ બુદ્ધખાતા સાથે વાટાઘાટો કરવા મોરકો ડીપડયું છે. હવે ઝરકરી વાટાઘાટોનો આરંભ થયો છે. એટલે એંગ્લો-સોવિયેટ સંધિ મુકળ થવાને ત્રાસી વાર વાગશે નહિ એમ લાગે છે. બ્રિટિશ ડિપ્લોમેસીની કૂટતા રશિયા સાથે ચાલી શકે એમ નથી એ એમ્બરવેઈન વતી ગયા સામે છે. અત્યારે ડાન્ત્રોંગને જર્મની માથે જોડી દેવાની સ્વિટ્ઝર બારે તૈયારી કરી

રહ્યો હોવાથી યુરોપીય રાજકીય કટોકટી વધારે ઉગ્ર થતી જાય છે. આથી એંગ્લો-સોવિયેટ વાટાઘાટોને અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં ત્રાસો કાળ રાખી શકાય એમ પણ નથી. નહિ તો એમની જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓ અનિશ્ચિત સમય સુધી વાટાઘાટો જાળવ્યા કરત.

પણ ફ્રાંસ, ઇંગ્લેંડ ને રશિયા એક ચર્ચ જાય તો ડાન્ઝીગના મામલામાં સુદેટન જર્મન પ્રદેશના મામલામાં કે મેમલ લેવા માટે સીધું આક્રમણ કરવાની નીતિ દિલ્લસરે અપભ્રમ કરી હતી એનું પુનરાવર્તન હવે એ નહિ કરી શકે. કારણકે ડાન્ઝીગ લેવા માટે એને પોલાંડ ઉપર આક્રમણ કરવું જ પડશે. ને પોલાંડ ઉપર આક્રમણ થતાં એંગ્લો ફ્રેંચ બ્રેડિયરી પ્રમાણે એ અને તરત જ જર્મની સામે લડકર ખેંચું કરી દેશે. અને એવામાં જો મોરડો કરાવ થઈ ગયા હશે તો રશિયા પણ તરત જ વિગ્રહમાં સંડોવાશે.

આને પોલાંડની સ્થિતિ ૧૯૧૮માં બેલ્જિયમની સ્થિતિ હતી તેવી છે. બેલ્જિયમ ઉપર ચડાઈ કરીને કેન્ઝર ને ઐતિહાસિક પરાજયનું નેખમ વહોરું હતું તે જ નેખમ ડાન્ઝીગ માટે પોલાંડ ઉપર હુમલો કરીને દિલ્લસરને વહોરવું પડશે. અને મત યુદ્ધની જેમ જર્મનીને ભાગ પરાજય જ નિર્માયો છે.

એ રીતે મોરડોની સફળ વાટાઘાટો ક્યાં તો દિલ્લસરને તરત જ થંભાવી દે કે ક્યાં તો એને મારમુખો બનાવી યુરોપિયન યુદ્ધમાં ધકેલી દેશે. આ બે વિકલ્પોમાંથી દિલ્લસર કયો પસંદ કરશે એ આજે કોઈ કહી શકે એમ નથી. પોલીશ સરહદ ઉપર દશ લાખ સૈનિકોની દિલ્લસર ગર કરેલ જમાવટ ઉપરથી કહી શકાય ખરું કે પોલાંડ સામનો કરશે તો એના ઉપર વિરાટ હુમલો મંડાશે? સરહદ ઉપર લડકરી જમાવટ કરવામાં એનો ઇશિદો પોલાંડને ગમરાવી મૂકવાનો પણ હોય. અને પોતાની લડકરી જમાવટના પડ્યા મોરડોની વાટાઘાટો ઉપર, ફ્રાંસ-બ્રિટનની લડકરી તૈયારી ઉપર અને ચીનમાં ટીન્ગીનના જપાને હાથેલ યોગ ઉપર શું પડે છે એ જોવાનો પણ હોય. જો ફ્રાંસ અને બ્રિટન કૃતનિશ્ચયી થઈને મક્કમ સામનો કરવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કરે તો એ પાછો પણ હડી જાય. એટલે જ હમણાં આમની સભામાં વિનરટન ચંચિલે પરદેશના મામલા સંગ્રામે ચાલેલી ચર્ચા દરમ્યાન કહ્યું હતું કે ‘આજે તો જ્ઞાનતંતુઓની લડાઈ ચાલી રહી છે.’ ફ્રાંસ અને બ્રિટિશ સરકાર દિલ્લસરની લડાયક તૈયારીથી માનસિક ગભરાટ ને મૂંઝવણમાં પડી જાય તો દિલ્લસર નેઈ લેશે કે પોલાંડની મનદે એ સરકારો જર્મની સામે વિગ્રહ આડવાને બોગે નરિ જાય.

આમ આજે યુરોપનું ભાવિ અત્યંત નાજુક દાંડીએ તોળાઈ રહ્યું છે. એ દાંડીને વિગ્રહ તરફ નમાવવાનું દુનિયામાં આજે એકલા દિલ્લસરના હાથમાં છે—જેમ ૧૯૧૪ના જુલાઈમાં જર્મન સામ્રાજ્યના તાજવારી કેન્ઝરના હાથમાં હતું. દિલ્લસર પણ એના પુરોગામીને મતે જ જશે? આ અચૂક પ્રશ્નનો જવાબ આપવો માત્ર એના જ હાથમાં છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મળતર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રંથમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
શાસ્ત્રીની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વામી યુદ્ધ	૦-૪-૦
અનંતકાંધારી ગદ્ય	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૫-૦
કાન્તિની લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજીખાતુ (નથી)	
મહાત્માની સુકિતવચ્ચ	૦-૬-૦
મહાત્માની હાથ	૦-૩-૦
નરીનથેશ અને મ્હરાજ	૦-૪-૦
બારદોશીની લિજન	૦-૨-૬
ગાંધીકૃષ્ણ આલ્કમ	૦-૮-૦
ગોરસદની વીરાંતનાઓ	૦-૨-૦
જીવંત હિંદ	૦-૩-૦
ગુરુનું કમળ	૦-૩-૦
રશિયાનું કાંડ	૦-૫-૦
કાન્તિને માર્ગ	૦-૫-૦
પ્રેક્ષે ખાતર	૦-૩-૦
પાદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦-૮-૦
અમારી કલાણી	૦-૮-૦
અવધતરો	૦-૧૦-૦
મયા બમતની વડવી વાળી	
અને મરીખોના નીનો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ ગિરમદ	૦-૮-૦
મહાત્મા	૦-૩-૦
મહાત્મા તાર	૦-૮-૦
નારુચના પ્રવેશની કન્યાને	
પત્રો (સુધારેલી આજ્ઞા)	૦-૬-૦
છવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડાકિયુ	૦-૮-૦
ચીન જાપાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
આદેશોચિત્ર અને બીજી વાનો	૦-૬-૦
લક્ષ કે પ્રપચ	૦-૮-૦
કેવલસ	૦-૮-૦
સામ્રાજ્ય અને સર્વોદય	૦-૬-૦
મહાત્માના સંદેશ	૦-૧૨-૦
સામાવા	૦-૩-૦
આપણો આદાર	૦-૬-૦
શ્રી-પુરુષ-મયાર્થ	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આશ્રુ	૦-૮-૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર છવનકળા	૦-૪-૦

અમારૂં અગામી પ્રકાશન

લેન ગંધર કૃત

મહાન અથ Inside Europe

યુરોપની હીતરમાં

ગુજરાતીમાં તૈયાર થાય છે.

દાસ્તોય ગ્રંથાવલિ

પ્રેક્ષેના પત્ર (બીજી આજ્ઞા)	૧-૪-૦
પ્રેક્ષે અને પુરુષ (બીજી આજ્ઞા)	૧-૦-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
પ્રેક્ષા અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
પ્રેક્ષા અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
પ્રેક્ષા અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રંથાવલિ

પ્રેક્ષેના પત્ર	૨-૦-૦
પ્રેક્ષેના પત્ર અને મે બેહેનો	૧-૪-૦
નોંધારણી	૨-૮-૦

ખુદ્દે ગ્રંથાવલિ

પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૩	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૪	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૫	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૬	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૭	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૮	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૯	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧૦	૧-૪-૦

પ્રેક્ષા પ્રકાશનો

પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૩	૧-૪-૦

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એકલ પ્રગતિ

આકર્ષક નોટ સાથે ન્માં
યુરોપીય માધ્યમોનાં કુર્જાન
ચિત્રો મારી પોં આપવામાં
આવશે. ઓગસ્ટમાં જવાર
પડશે. નોંની ગામળા.

પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૩	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૪	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૫	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૬	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૭	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૮	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૯	૧-૪-૦
પ્રેક્ષાવલિ ભા. ૧૦	૧-૪-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

સાળાઓને તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન દાખી આપવામાં આવશે

નવવિચાર, નવવ્યાદર્શ, પાતાં નવવિચાર, નવભાવના, નવપ્રેરણા ૬૦ પુસ્તકો

વાર્તા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય; સાહસ, શૌર્ય અને શેખાંચ; આદર્શ, પ્રેરણા અને જ્ઞાનના પિયુષ પાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યજગતમાં અનોખું સ્થાન

પ્રાપ્ત કરનાર:—ન વ યુ ગ પુ સ્ત ક ભ ં ડાર ની

નવયુગ ગ્રંથમાળા અને લીલાવતી ગ્રંથમાળા

સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશી ચક્રી છે.

[દરેક ગ્રંથમાળામાં વર્ષદ્વારે એક હજાર પાનાંનું સાહિત્ય આપવામાં આવે છે.]

રવદેશ	વાર્ષિક લવાજમ :	વિદેશ
રૂપિયા ત્રણ	: કાચું પૃષ્ઠ :	શિલીંગ સાત
રૂપિયા ચાર	: પાકું પૃષ્ઠ :	શિલીંગ આઠ

: છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ષનાં પુસ્તકો :

નવયુગ ગ્રંથમાળા

લીલાવતી ગ્રંથમાળા

આમવિચારણા :	૦-૬-૦	૦-૮-૦	ભરમાંગના	૧-૦-૦	૧-૪-૦
જીવનચક્ર	૧-૦-૦	૧-૪-૦	હાર્યછાંદાખાં	૧-૮-૦	૧-૮-૦
વિભાગકલા	૧-૪-૦	૧-૮-૦	વિરાટનો અંબેલો	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
લગ્ન : ધર્મ કે કરાર ?	૧-૪-૦	૧-૮-૦	આટનાં પાણી	૦-૧૨-૦	૧-૦-૦
દગમી	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦	પ્રિયતમા	૦-૮-૦	૦-૧૨-૦

: ચાલુ વર્ષ ૭ મું

પાંખડીઓ	૧-૪-૦	૧-૮-૦	તાત્યારાવચું તાવીજ	૧-૪-૦	૧-૮-૦
રામશેરી	૧-૪-૦	૧-૮-૦	કોણ ગુન્હેગાર	[પ્રગટ થાય છે]	
સંહાર	[તૈયાર થાય છે]		નંદિતા	[તૈયાર થાય છે]	
જવાહરની હૃદયજ્વાળા					

વધુ વિગત માટે મૂલ્યપત્ર મંગાવો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦

સવાળમ હિંદમાં રૂ. ૨૬
અર્ધ તથા પરદેશમાં રૂ. ૩

વર્ષ ૧ હું

આવકાર

વર્ષ ૪ હું

વીર વલ્લભભાઈ ૦-૨-૦
સાનલની વાતો ૦-૩-૦
અમેરિકાનું યુદ્ધ ૦-૪-૦
વનકથા સંગ્રહ ૦-૩-૦
માનિત ૦-૫-૦
દાનિતરી લક્ષ ૦-૩-૦
૧૮૫૭ના બળવાની
બીજી બાજુ નથી
ઈંગ્લીશ સુશિષ્ય ૦-૬-૦
મરીબની હાથ નથી

સુભગનામાં ગ્રન્થમાળા તો વાણી છે,
પણ આટલી સરતી અને આવું મરસ વાચન
પૂરું પાડનારી ગ્રન્થમાળા બીજી હેઠ
નેઈ નથી;

[પુસ્તકાલય]

માલિકાન્ત

ગામગાના લોકો જેવેમા વેચાતી સારી
માડી ચોપડીઓ વગર વિચારે ખરીદે છે
અને વાંચે છે. તે કરતાં આવી ચોપડીઓ
તેઓ વાંચતા નહીં તો કેવું સારું! અમદાવાદ
પ્રદેશના કાર્યાલયની સગવડો ગ્રન્થમાળા
ખાસ આ દૃષ્ટિએ '૦૪' યોગ્યપેક્ષી છે. એના
વિષયો થોડું બહુવા લોકોને જાણ મળે એ
દૃષ્ટિથી પસંદ કર્યામાં આવે છે અને કિંમત
પણ રૂ. ૨૦ જેવાં વેચાતી કથા જેવી ચોપડીઓ
કરતાં સરતી હોય છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહ પત્રિકા) જુગતરામ દવે

“ જાતિને જાગૃત કરનારું સાપ્તિક
દેશના યુવકો ઉપર ગોમતી પેટે કે કથા
જવું, ઔધ્યાની આંખો અને ગરુડના
કાન ઉઘાડી નાખ્યાં એ આ ગ્રન્થમાળાનું
પ્રત છે.”

નરસિંહભાઈ પટેલ

પરદેશી કાપડની
હરીકાંઈ ૦-૮-૦
મારી હાથી ૦-૮-૦
ચખતરા ૦-૧૦-૦
કોપાબગતની
કડવી વાણી ૦- ૦-
પ્રિન્સ બિન્હા ૦-૮-૦
ગિંધુન ૦-૩-૦

વર્ષ ૫ હું

પ્રદેશી ગાર ૦-૮-૦
કન્યાને પત્રો ૦-૬-૦
જવનચર્ચા ૦-૧૦-૦
નૂતન રમિયામા
રોલિયુ ૦-૮ ૬
ચીનભાષાનીયાત્રા ૦-૮-૦
ગરીબાઈનો યુગો ૦-૩ ૦

વર્ષ ૬ હું

ગોલ્ડેવિજય અને
બીજી વાતો ૦-૬ ૦
લક્ષ કે પ્રપંચ ? ૦-૮-૦
દેવદાસ ૦-૮-૦
સાન્નવાદ અને
સર્વોદય ૦ ૬ ૦
શાલીનો સંદેશ ૦-૧૨-૦
કાગળવા ૦-૩-૦

વર્ષ ૩ હું

પચાસ વરસ પછી નથી
શકાનું કમળ ૦-૩-૦
રૂપિયાનું ગ્રાહ ૦-૫-૦
કાનિતને માર્ગ ૦-૫-૦
ગાથી વિચારનાહન ૦-૮-૦
રેકને આતર ૦-૩-૦

સાતમું વર્ષ ચાલે છે તમારું નામ નોંધાવો.

વર્ષ ૭ મું; આપણો આહાર ૦-૬-૦ સ્ત્રી-ચુરપ-મર્યાદા ૦-૫-૦ ગિરિશંકર આણુ ૦-૮-૦

શ્રીમદ્ વાલ્મીકી જીવનકથા ૧-૪-૦

નવાં જ પ્રગટ થયેલાં પ્રાણુવાન પુસ્તકો

શ્રી. શરદાબાબુ કૃત

સુવાસચંદ્ર

[નવલકથા]

પાકું પૃકું : કિંમત રૂ. અઢી

રાજવી કવિ કલાપી કૃત

બે નવા જ કાવ્યસંગ્રહો

સપાદક : શ્રી નવલરામ જ. ત્રિવેદી

ગ્રામમાતા

અને ખીજાં કાવ્યો

બેરંગી સુંદર પૃકું : સચિત્ર

૦-૧૩-૦

હૃદય ત્રિપુટી

અને ખીજાં કાવ્યો

(ઓન. ક. મા. મુનશીના પુરોવચન સાથે)

પાકું પૃકું : સુંદર રંગીન ચિત્રો

૧-૧૨-૦

મૌલિક ઐતિહાસિક નવલકથા

તક્ષશિલાની રાજમાતા

સાહાયણ રૂપિયા

અપ્રાપ્ય ગ્રંથની થોડી જ નકલો
મળી આવી છે.

સાગર કૃત

દિવાને સાગર

દક્ષતર-ખીજું

કેમી સાઇઝ : બે રૂપિયા

અદ્ભુત અને રોમાંચક
સાક્ષીભૂત-સાચો ઇતિહાસ

નવલકથા બેપું

મંપૂર્ણ વિગતોભર્યું જીવનચરિત્ર

જંગીજાન

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

[શ્રી. કૃ. મો. જવેરીની પ્રસ્તાવના સાથે]

સચિત્ર : પાકું પૃકું : બે રૂપિયા

કમાલ

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

એક ગરીબ વિધવાનો છોકરો : ઉદ્ધત
અને ઉછાંછળો : છેવટે રાષ્ટ્રાદારેક બન્યો.

પાકું પૃકું : કિંમત બે રૂપિયા

ચોખેરવાળી (ટાગોરકૃત) ૨-૮-૦

દિનેશ (આમોદ્ધારક નવલકથા) ૨-૦-૦

રશ્મિ (સામાજિક નવલકથા) ૨-૮-૦

નાગમતી (સોરઠી પ્રેમકથા) ૧-૦-૦

શરતચંદ્ર (ખણવાનું છાયાચિત્ર) ૨-૮-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : પીરમથા રોડ • અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

ભારતી સાહિત્ય સંઘનું

સાહિત્ય

એક વખત ખાતરી તો કરો જ

તમને કદાચ વાચન માટે નવરાશ જ નહિ મળતી હોય, પણ તમારા કુટુંબમાં કોઈ ભણેલું હોય અને તે સંસ્કાર પામે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો આ 'સંઘ' નું સાહિત્ય તમને મદદગાર બનશે.

તમે સાહિત્યના શોખીન હો કે ન હો તેની ચિંતા નથી. જે હશે તો આ અનૈકવિધ પ્રકાશનોમાંથી તમે સાહિત્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકશો, જે નહિ હો તો આ પ્રકાશનોમાં ભરેલી વિચારસામગ્રી તમને જીવનમાં મિત્રરૂપ બનશે.

તમે ઇચ્છતા હો કે તમારા ઘરમાં સંસ્કારનું વાતાવરણ ફેલાય તો આ છામાં આ છા ખર્ચમાં આ 'સંઘ'નાં પ્રકાશનો તમારી એ કામના પૂર્ણ કરશે.

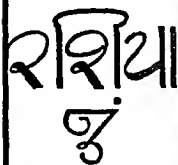
તમે કોઈ પણ પુસ્તકાલય સાથે સંબંધ ધરાવતા હો તો એમના વ્યવસ્થાપકને કે મંત્રીને પૂછજો કે આ ગ્રંથાવલિઓ અને માસિકો એમને ત્યાં આવે છે? ન આવતાં હોય તો શા માટે નથી આવતાં તે બાબતે અને એમને જણાવજો.

તમે એટલો વિશ્વાસ રાખો કે અમારા તરફથી બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રૌઢો, સ્ત્રીઓ વગેરે તમામ વર્ગને આવરી લેતું જે સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તે સૌની પાછળ એક જ દષ્ટિ છે અને તે દષ્ટિ ઉત્કૃષ્ટિની છે. જેના જીવનમાં આ દષ્ટિ નથી તેનું જીવન એક ઢસરડો છે એમ માનજો.

અમારા તરફથી અત્યારે નવ ગ્રંથમાળાઓ, બે માસિકો ને એક બાલ માસિક પ્રગટ થાય છે એમાંનું એકાદ તો આજે જ તમને જરૂરી થઈ પડશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ.

નૂતન ક્રાંતિકારી

प्रेरक साहित्य

એક જ્ઞાન્તિદારની આત્મકથા

ભા. ૧-૨

3-4-6

ભૂખમરાનો ઉપાય (કોરોટકિન)

3-0-0

इति (")

0-1-0

રશિયાનું ઘડતર (ગજનમાઈ મહેતા) .

2-820

ક્રાન્તિકારી લગ્ન (રણછોડજી મિસ્ત્રી)

6-3-10

व्रतन रशियाभां 'उांकिथु' (बागवत)

$\rho_{12} = 0$

ગેશેવિઝમ અને બીજી વાતો।

(राजगोपातायार्थ)

5-1-2

साभ्ययाद चने सर्वोदित्य (नरहरिनाथ)

0-1-0

ગરીબાઈનાં ગુનો (ફિલી 'લયોર્ડ')

0-3-0

બ્રહ્મીના મુક્તિયજ્ઞ (નગસિંહભાઈ પટેલ)

$$0 = \frac{1}{2} - 0$$

અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ (અવનજાલ નીચ)

$$\begin{array}{c} \text{O} \\ \text{O}-\text{C}-\text{O} \end{array}$$

‘શાહીદનો સંદેશ’ (ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક)

7-0-2

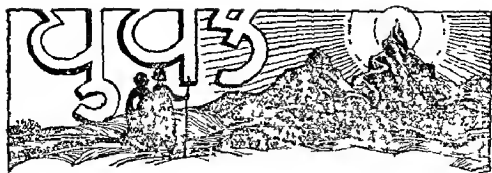
પ્રેમન રાજકાન્તિનો ઇતિહાસ

આટપેપર ઉપર

બાવીસ ચિત્રો સાથે

દિ'મલ માત્ર છે રૂપિયા'

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

છે હલાં સા ત વર્ષ થી મ હા શુ જ રા ત માં
ઘે ર ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

★ નવસર્જનની ઘાપણ કરતી કાન્તિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કઈક કરવા માગતા યુવક-
યુવતીને પ્રેરણા, અને ત્રોત્સાહન આપશે.

★ એના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના, પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.

★ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનમો
અને જીવનચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણાયદ અને ઉકેલ આપે છે.

★ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને, જીવન-
જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.

★ ઉજાગરી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં ખીરસાય છે.

જાંચા, ચી છા ને સંકેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંઠા ઉપરનું
મેરંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો —

યુવક ઓફિસ : વડોદરા

ધર્મ

નાટક

અર્થશાસ્ત્ર

ઇતિહાસ

ટૂંકી વાર્તા

નવલકથા

રાજકારણ

સમાજશાસ્ત્ર

તત્ત્વજ્ઞાન

છવનચરિત્રો

વગેરે ઉપરના ગ્રંથો આપતી

૧૫૬ ગ્રંથાવલિ

પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

૧-૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા.

ભા. ૧-૨ (પીટર ક્રેવોટકિન) ૨-૮-૦

૩-૪ મારી જન્મટીપ ભા. ૧-૨ (સાવરકર)

(જન્મ થયાં છે)

૫ ઈશ્વરના ધનકાર (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૧-૦-૦

૬ ગાતા આસોપાલવ (એલગ્રિમ) ૧-૮-૦

૭ દિરેક્ટની વાતો ભાગ ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

૮ ગીતામંથન (કિ. ધ. મથુરાવાળા) ૧-૪-૦

૯ સત્યમય છવન (કિ. ધ. મથુરાવાળા) ૦-૧૦-૦

૧૦ લગ્ન પ્રપંચ (નરસિંહભાઈ પટેલ) ૩-૮-૦

૧૧ શેષનાં કાવ્યો (રા. વિ. પાઠક) ૦-૦-૦

૧૨ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક) ૧-૪-૦

આ માળાના ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧ ૧-૪-૦

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ ૧-૮-૦

રશિયાતુ ઘડતર ૨-૦-૦

બૂળમરાનો ઉપાય ૨-૦-૦

શહીદનો સંદેશ ૧-૦-૦

સાબરમતી ૧-૪-૦

ધરંગથ્યુ વૈદક ૨-૦-૦

દિનચર્ચા ૧-૮-૦

છવનનાં દર્દ ૧-૪-૦

ચુંબન અને બીજી વાતો ૧-૪-૦

ભારતપુણ્યપ્રવાસ ૧-૦-૦

ગાંધીમણિમહોત્સવાંક ૧-૪-૦

કથે રસતે ? ૧-૮-૦

નવી આવૃત્તિ

સુંદર ગેટ-અપ

છતાં

ઘડાડેલી કિંમત

રામ અને કૃષ્ણ ૦-૮-૦

ખુદ્ધ અને મહાવીર ૦-૬-૦

તમને એ નહિ સમજાય

૦-૬-૦

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

પૃથ્થ મં

કિંમત રૂ.

પુસ્તક ૧૦ મું : લગ્નપ્રપંચ

કિંમત રૂ.

ધ્રી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અજોડ પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને, હર સાલ, વોર્ડન વધારે ને વધારે સદ્ગતિ જાય છે. અને વોર્ડન સલામતીનું તેનું ધોરણ મદ્ય એટલી ચોકસાઈથી જાય છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સોએ સો ટકા સલામત રહે છે. તાજાં પ્રકરણી સલામતી જાયવાના સિદ્ધાંતને સુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોરિશમાં અશ્વિતીય અને અજોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં	૭૭૬*૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસફળતામતમાં	૨૬૮*૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં	૨૫૬*૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં	૧૮૮*૬૬ ટકાનો વધારો.

સદ્ગતિ, સલામતી અને જનસમાજના વધતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજાં પુરાવાં સો હોઈ શકે ?

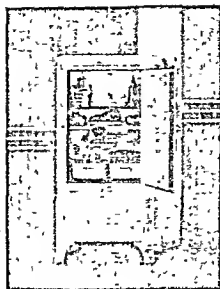
પ્રાસ્થિકત્વ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધ્રી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પૂના

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં

ફિનિટેઅર વિનાનું ગૃહ સંપર્ણ સન્નિવૃત્ત નથી જ.

૧૯૨૯નાં ન્યૂ ફિનિટેઅર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ ફેક્ટોરેટર્સ છે. તેમાં બીનદરીક સૌંદર્ય છે—ડીઝાઇનમાં મોડર્ન છે—અને છતાં ગમે તે ટાઈપના ઘરમાં બળી જાય એટલું ગરબ અને છતાં ભવ્યતાવાળું છે—અને ઉપયોગિતામાં તો—એની વપરાશ પછી જ તમને ખાતરી થશે:—“ફિનિટેઅર્સ આર્કિસ્ટ ક્યુચ ફીલીઝ”, “ફૂડ સેફ્ટી ફિનિટેઅર્સ”, વધુ જથ્થા માટે જગા, વગેરેની સગવડ તેમાં સમાયેલી છે જ. અને વીજળીક ખર્ચ તો એટલો નહોતો આવે છે કે નહિ એટલો જ. એ. ડી. કરંટથી ચાલે એવાં ફિનિટેઅર્સનાં ખાનાંઓ (કેબિનેટ), પાંચ વરસની ગેરંટીથી મળી શકે છે. યોરમ ઉપર પધારી પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે.

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી ..

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાડાથી પણ આપાય છે : આજામાં આજા છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન
નં. ૨૨૨૪

ધી બો રબ્બે ગેરેજ

મિરજાપુર રોડ
અમદાવાદ

૧ મારું પ્રિય પુસ્તક	...	રામનારાયણ વિ. પાટક...	...	૩૦૫
૨ રાજકીય નોંધો	...	'ગિરીશંકર'	૩૧૦
૩ ગીતામાં સામાજિક દૃષ્ટિ	...	દત્તાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર	...	૩૧૩
૪ શાક-સ્વાપક્ષબંધનો પ્રયોગ	...	નટવરદાસ પ્ર. બૂચ	...	૩૨૩
૫ સાચું જ (કાવ્ય)	...	'સ્વપ્રસ્થ'	૩૨૭
૬ ત્રણ કાવ્યો (કાવ્ય)	...	હરિશ્ચંદ્ર બ. ભટ્ટ	...	૩૨૮
૭ માણનો પ્યાલો (વાર્તા)	...	ગુલામદાસ બોઝર	...	૩૨૯
૮ મૃત મિત્રને ઘેર (કાવ્ય)	...	સુન્દરમ	૩૩૬
૯ પ્રેમાનંદીય નાટકોના કર્તા કોણ ?	...	પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ	...	૩૪૧
૧૦ કૃષ્ણનું પ્રમાણપત્ર	...	જેહાનાન ત્રિવેદી	...	૩૫૬
૧૧ ધર્મમુદ્ર (કાવ્ય)	...	સુન્દરમ ગો. ખેડાઈ	...	૩૬૦
૧૨ ઉદ્યાન અને ઉદ્યાનચોજક	...	બાનુપ્રસાદ મેસામ	...	૩૬૧
૧૩ ચર્ચાપત્ર				
"આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ" વિશે	...	અમરવંતરાય ક. દંડોર	...	૩૬૭
લેખક-પ્રકાશક વચ્ચે થતું કરાનામું...	...	નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ	...	૩૬૮
૧૪ અમેરિકાનું આમંત્રણ	...	નગીનબાઈ ગાધવભાઈ પટેલ	...	૩૬૯
૧૫ ચરણ દૃષ્ટિ પૂત ન્યસેટ	...	'પારાશર્ય'	૩૭૭
૧૬ અગ્રજકયાદી વીર માલાટેસ્થા	...	ગિતલાલ જ્ઞેસમપુત્રા	...	૩૭૮
૧૭ એક પ્રસંગ (કાવ્ય)	...	પ્રેમશંકર લ. ભટ્ટ	...	૩૮૪
૧૮ રે ! રે ! તુર્યા તાર મળે નહિ (કાવ્ય)	...	ગનુ ત્રિવેદી	...	૩૮૫
૧૯ જ્ઞાનગોચરી				
(૧) ઝડપનું ભાવિ	...	મગભાઈ પટેલ...	...	૩૮૬
(૨) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ...	...	" "	...	૩૮૮
(૩) આધુનિકી અવધિ	...	દામુભાઈ શુક્લ...	...	૩૯૦
૨૦ પાનગોઝિક	...	અ-કવિ	...	૩૯૩
૨૧ બલિર્જાત	...	રામભાઈ પટેલ	...	૩૯૭

મુબંબની જાહેરખબરના સોલ એજન્ટ

શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર

આનંદભુવન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુબંબ ૨

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:—

તબું વર્ષ	કામકાજ રા.	પ્રિમિયમની આવક રા.	ખર્ચનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧,૫૭,૫૭૬	૮૪.૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪,૦૭,૦૭૦	૬૭.૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯.૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯.૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૬૭,૦૦,૨૫૦	૩૧,૧૮,૮૭૬	૩૩.૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળે:—

એન. એમ. ફોજદારની કું.

નાર:—'BENEFIT'
ટેલીફોન એડ્રીસ-૨૨૨૫
૬૨-૭૨૩

ચીફ એજન્ટસ : ગુજરાત
કુવારા સામે, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

∴ પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ ∴

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
કિરેદની વાતો બા. ૧	મમતાદાસજી વિ. પાંડે	૧-૪-૦
" બા. ૨	"	૧-૪-૦
ગીતામન્યન	કિશોરજી મશરૂવાળા	૧-૪-૦
સત્યમય શુવન	"	૦-૧૦-૦
ધરણ્યુ વેદક	આપાંજી ગ વૈદ્ય	૨-૦-૦
દિનચર્યા	"	૧-૮-૦
ગાતા આસોપાલવ	રમેશચંદ્ર	૧-૮-૦
તૂટેલા તાર	"	૦-૮-૦
શાબરમતી	(સંપાદક) નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
ત્રેમનો દંભ	ટોચટોચ; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
શ્રી અને પુરુષ	"	૧-૦-૦
નવો અવતાર બા. ૧-૨-૩	"	૫-૪-૦
કથાવલિ બા. ૧-૨	"	૨-૮-૦
દક્ષિણવર્તન	" અનુ. વિશ્વનાથ વૈદ્ય	૧-૪-૦
ધરે-આહિરે	શ્રી-વિનાયક દાગોર	૨-૦-૦
ચતુર્થ અને બે બહેનો	"	૧-૪-૦
ત્રેમનો એ નહિ સમગ્રય	ટોચટોચ	૦-૧-૦
રાગણી વાતો	મંગેશપાતાચારી	૦-૨-૦
જાતકકથારામદ	ધર્માનંદ કોસમ્બી	૦-૩-૦
મારી કલાણી	પાર્વતીચાર્ડ આયવરે	૦-૮-૦
ચતુર્થો	અમ્બજીભાઈ મોતી	૦-૧૦-૦
કળવ્રગ	અમ્બજીભાઈ ભટ્ટ	૦-૨-૦
દેવદાસ	મન્દ્યંક	૦-૮-૦
ટેકને ખાતર	ત્રેમચંદ્ર	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	લિલિથોદન સેન	૦-૮-૦

આખો સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગુજરાતની-પ્રૃહ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે !

જતાણી માટે કે ઈનામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ બાબે આપવામાં આવે

સસનાં મુખ હાં

અમોને નીચેનું બોનસ
જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે.

દર હમ્મરે

છંદગીના વીમા પર રૂ. ૧૦

હયાતીના વીમા પર રૂ. ૮

તમારો વીમા સેન્ટીનલમાં ઉતરાવો

આન્ય ઓફીસ
રીડેન્ડ, અમદાવાદ

સેન્ટીનલ

એન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ

(પાંચમી સ્થિતિમાં)

હેડ ઓફીસ: પ્રેસબીટરિયન મિશનરી સોસાયટી રોડ,
મીઠાસણ

JUNE

ਉਨਾਯਾਨਾ ਸਾਪੇਖਤਾ

पुणेकर प्रो

८५५
तथा

મગજને

हितकारी

શાંતિ-સંસ્કાર

કંમેશી

मध्यपट्ट

दम / डॉ. इरुथमीन (एम)
 दम, संभारण, आण्टी, गरीबी, योनिनी...
 पर्यन्त - प्रतिबलित - समानता - व्यवस्था - नमः शिवाय - अमृतनाम्नः

મગ્ગરત્નાં ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ જેઠાભિખાડીની કાં. અમદાવાદ ધરમદાસ મેરિટલ સ્ટોર નવચારી
 એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુંબઈ દલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
 શાહ એન્ડ મિત્રી અધર્શ સુરત ભારત મેરિટલ સ્ટોર ભરૂચ

पुर्णचंद्र प्रोडक्ट्स प्रा. लि. २५२७ मुंबई.

એ જ લેખકનું નાતું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? કિં. ૦-૮-૦

ખંડ ખોર મહાગ્રંથ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા
આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:
“લગ્નના વિષય પર આજે જુવાનોનાં
ચિત્ત ઝંકડાળે ચડ્યાં છે, એમ કહેવામાં
અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી,
પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ
બાબતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા
છે, અને તેની અસર આપણા દેશના
સ્ત્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. ચાલુ અનેક
વિચારોથી ગૂંચવાયેલી બુદ્ધિને સ્થિર
અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-
ભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ
તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને છે, પણ પુરુષ-
વર્ગ ન સાંભળે તો યે સ્ત્રી તો પોતાના
કંઠ્યાણથી સાંભળે જ એવી એમની
સ્ત્રીજાત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે.
ગુજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને
નરસિંહભાઈ કરતાં સ્ત્રીજાતિને પોતાને
માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો
મળવાનો સુલભ ઓછો છે.”

બૃહદ્ગ્રંથાવલિ
પુસ્તક ૧૦ મું
લગ્ન પ્રપંચ
લેખક
નરસિંહભાઈ પટેલ
શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના
ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક
અધ્યાય સહિત
આ મહાગ્રંથ
કુલ ૪૮ અધ્યાય
અને
છ ખંડોમાં
લખાયો છે.
પૃષ્ઠાંશ્યાં
૭૦૦ પાનાં
કિંમત રૂ. ૩-૮-૦
ટપાલખર્ચ ૦-૬-૦
પરદેશ માટે શિ. ૩
રનિ. ટપાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માંજ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રીપોર્ટમાં બહાર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર $\frac{1}{4}$ ટકા વળતર

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી લેઈએ છીએ.

ઓફીસો:—

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા કળો:—

મુખર્મી ઈલાકાના બાન્ય મેનેજર્સ

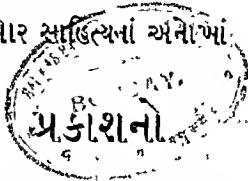
મુખર્મી, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેશમુર્તી કું.

શુગનપુરી બાગીચ, મુરત

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ચાર

કિશોર સાહિત્યનાં અનોખાં

સિદ્ધહસ્ત કિશોર સાહિત્ય લેખક

શ્રી મૂળશંકર મો. ભટ્ટની કસાયેલી કલમે ચઢેલ
મહાન ફ્રેંચ કલાકાર બુલે વર્નની સર્વોત્તમ કૃતિઓ.

૧	સાહસિકોની સૃષ્ટિ	કિં	૧-૪-૦
૨	સાગર સમ્રાટ		૦-૧૨-૦
૩	પાતાળ પ્રવેશ		૦-૧૦-૦
૪	ખજાનાની શોધમાં		૦-૧૨-૦

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિનાં ઉપલાં તેજસ્વી પ્રકાશનો હવે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયમાંથી મળશે.

અત્યુત્તમ ધોષ્ટિક ચોટણ

અમીરી જીવન (૧૯૨૬)

જાનનંતુની નવજામી, અશક્તિ, ખાંસી, હાનીના રોગો વગેરેમાં ઉપયોગી છે, સાતે ધાતુને વધારી ધીણ થયેલા શરીરને નવવસ્ત્રવિત કરે છે. તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
ઊંઝા કાર્મસીના (દાથીજાપ)

સારસાધિરલા

ખસ, કુખસ, ગર, ગરમી, વિદેહક વગેરે રોગોનો નાશ કરી શોદી મુધારી વધારે છે. ૧૦ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

મકિનો અમદ કરવા, જળબુદ્ધિ વધારવા મુવર્ણ-માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરો.

મુવર્ણમાલીની વસંત-આયુર્વેદનુ જગ-ભરે અમૃત્યુ મળે છે. તેમાં મોનું, મોતી, ભક્તિમય, મુદ્ધિયુક્ત, સફેદ મરી આ પાચ નિર્ભય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ મીઠા આવે છે. કાચ, નવજામી, પ્રમેદ, સ્ત્રીઓના પ્રદર, જીર્ણ-વતર, મગજની નવજામી, શીકાચ વગેરે રોગોમાં અકર્મી છે અને તંદુરસ્ત માણસો શિયાળામાં અરુચિ તોલો જીવન સાથે વાપરે તો આખા વર્ષ મુખી રોગોના હુમલાથી ગચી શકે. કિંમત તોલો એકના રૂ. ૧૦૭ દસ રૂપિયા.

જીવન-અયુર્વેદપ્રાણાનુભવ લીલા આમળા તથા જીવન મકિન વસંતનાં અનેક ઉત્તમ દ્રવ્યોની જાનાવટ છે. કિંમત મત્ર એકના રૂ. ૨૭ બે રૂપિયા.

ઊંઝા કાર્મસીના (દાથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના સેવનથી ખાંસી, આસ, કળાનિયાન, બુખ ન સાગની, કિંચ ગરગર ન આગવી, નવજામી વગેરેમાં સારો દાયદો કરે છે. શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. દોઢ રતલી ૧૦. ૧ ના રૂ. ૧૧૧. રતલીના રૂ. ૧૧ અઢ્યા રતલીના રૂ. ૦૧૧

સ્ત્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

મુંદરીસંજીવની

(દાથીજાપ)

મુખપ્રખ્યાત છે. આજકાલ જુવાન સ્ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગો ધરે કરી રહેલા છે. તે ઉપર મુંદરી સંજીવની રામચાણ ઉપાય છે. એક વખત અજમાવી જુઓ કિંમત ગાંધી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક જાતના તાવ માટે

(દાથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. દિ. ૦-૮-૦

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની જાનાવટ માટે અનેક સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંથી ગોના-રૂપાના ચાંદો મળેલા છે. સૂચિપત્ર મફત મંગાવો.

ઊંઝા આયુર્વેદિક કાર્મસી :

ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખાર્થ : કાલબાદેવી રોડ સુરત : શાંદ એન્ડ મિત્રી અધર્શ, કલચીદ.
પુના સીટી : લક્ષ્મીગોડ વરોહરા : મેસર્સ અમીન પરદ્યુમરી વર્કસ, રાવપુરા

એક જ તારુખો

એક જ પગલું

અને યુરોપભરમાં આગ લાગીકે

અને યુરોપની સરહદો તોચોથી ધબધબી ઊઠશે
યુરોપના દેશદેશ પર લોખંડનો અગ્નિ વરસશે
યુરોપની ધરતી પર લોહીની છાંયો ઊઠશે

શા માટે ?

તમે પછા છા, સૌ પછા છે ?

શા માટે ?

સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા મહેનતો લેનું જગવિખ્યાત

INSIDE EUROPE

જેની આજ મુઘીમાં અનેક આવૃત્તિ મુદ્ર છે
જેની લાખો મોકલો દુનિયામાં પથરાઈ મુદ્ર છે
તેનું ગુજરાતી સ્થાપતર

• યુરોપની ભીતરમાં •

જોશીલી, વેગવાન શેલીમાં તૈયાર થઈ
ખડાર પડી ચૂકયું છે.

પ્રેસ ન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

૨૬ સમયમા ખડાર પડશે 'હિંદની ભીતરમાં'

નેપચુન

પ્રગતિ પ્રજ્ઞના વિશ્વાસનો પુરોવો છે.

૧૯૩૮

ના કામકાજના આંકડાઓ

એસ્યોરન્સ કં. લીં

મળેલું કામ.....રૂ. ૧૪ લાખથી વધુ
નાંધેલું કામ.....રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ

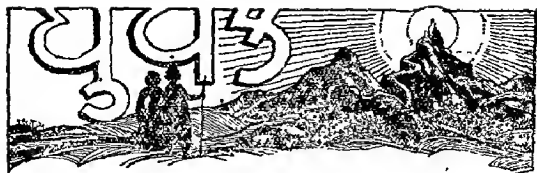
.....ઓ ન સ.....

મુખ્ય ઓફિસ

હોર્નબી રોડ, કોટ, મુમ્બઈ.

૧૮ દર હામરની ચાલિસી પર ૧૫
—દરેક વર્ષના માટે—
(છંદગીના વીમા પર) (હયાતીના વીમા પર)
ગુજરાત કાફિઆવાડ આન્ય : પાંચ કેવા અમદાવાદ

છે હતાં. સા ત વ ધી થી મ હા ગુ જ રા ત માં
ઘે ર ઘે ર વં ચા તું મા સિ ક પ ત્ર

- ★ નવસર્જનની ઘોષણા કરતી ક્રાન્તિની ચીન-
ગારીઓ દેખા દેશે. કંઈક કરવા માગતા યુવક-
યુવતીને પ્રેરણા, અને પ્રોત્સાહન આપશે.
- ★ એના પાને પાને નૂતન વિચારસરણી,
તાઝગી આપે તેવી કલ્પના, પ્રાણ અને
ભાવનાનાં દર્શન થાય છે.
- ★ યુવક જીવનને સ્પર્શતા અનેક વિષયોથી
ભરપૂર લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, મનના
અને જીવનચરિત્રો તેમજ ચાલુ બનાવો
વિષે ઝીણી છણાવટ અને ઉકેલ આપે છે.
- ★ દર મહિને ખાસ કરીને પહેલે પાને, જીવન-
જ્યોત, ઉઘડતે પાને, નારી વિભાગ, પ્રગટ
થેતું નવું સાહિત્ય અને તંત્રીની નોંધ
એટલાં તો સુંદર અને પ્રેરણાત્મક લખાય છે.
- ★ ઉછળતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું
જીવંત સાહિત્ય હંમેશાં પીરસાય છે.

જાન્યા, ચીકણા ને સફેદ દૂધ જેવા કાગળો,
સુઘડતા ને સુંદર છપાઈ અને પૂંકા ઉપરતું
એ રંગી કવર ચિત્ર હોવા છતાં

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂપિયા બે
પર દેશ માટે શિલિંગ પાંચ

લખો:—

યુવક એડિટર : વડોદરા

ટેલીફોન: ૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ: ક૨૬૬૬

સારજીવ

રહેવા જમવાની આદર્શ સગવડ

૨૧૫, કાલંબાદેવી રોડ મુંબઈ, ૨.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જપ્ત થયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે જાતી દર થયેલી હોવાથી મળી શકે છે.

ગાંધીદ્રુષ્ય [આલ્બમ] ૦-૮-૦

કાન્તિને માર્ગે ૦-૫-૦

વીરની હાકલ ભા. ૧ ૦-૧૨-૦

૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ (નથી)

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

‘ધૂમકેતુ’ ની નવલકથાઓ

અજિતા

પરાજય

[૪૧૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ :
મુંદર ત્રિરંગી બેકેટ]

[૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ :
મુંદર ત્રિરંગી બેકેટ]

કિંમત : દરેકના અઢી રૂપિયા

ગૃહસ્થ અન્વરતન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

→ પ્રસ્થાનની જાહેરખબરના ભાવ ←

	૧ પાનું	૨ પાનું	૩ પાનું
૧૨	માત્ર ૧૨૦	૭૨	૪૮
૬	માત્ર ૭૨	૪૮	૩૦
૩	માત્ર ૪૮	૩૦	૧૮
૧	માત્ર ૧૬	૧૦	૬

બાગબગીચા બનાવનારને ખુશ ખબર

દરેક જાતનાં ફળ ફૂલોની કલમો બનાવો વેચનાર

વશી કાળાભાઈ બાણાભાઈ

ઠે : વી. ગાર્ડન

મુ. ૦ પો. ૦ ધ્રમકાછા સ્ટેશન અમલમાડ. (જિ. મૂરત)

ફેબ્રુઆરી મહત્ત

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

અમ્બાબાઈ શ્રી તરેક દર્શિત મરાઠી તેમને તંડુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રૂઝુદુ

બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન

પામ્યાં છે. આ મોગડી કેવી પ્રદર્શીથી તદ્દન મુક્ત છે અને

અમ્બાબાઈ માર્દે. અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

મોગડીના ચાલુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યનાની મીઠી મેળ મેળવી છે.

કિંમત ૭થી એકના આર આના . વી. પી. 'અર્થ' જુદું.

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો : ભાવનગર

મુંબઈમાં મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્માસી સી.પી. ટેન્ક રોડ, લાડની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં ભાવસાર જીવજીવાલ દેવશીભાઈ ખાનવાળા, સરસપુર ખંજૂર

નવાં જ પ્રગટ થયેલાં પ્રાણવાન પુસ્તકો

શ્રી. શરદાખુ કૃત

સુવાસચંદ્ર

[નવલકથા]

પાકું પૂકું : કિંમત રૂ. અઢી

*

રાજવી કવિ કલાપી કૃત

બે નવા જ કાવ્યસંગ્રહો

સંપાદક : શ્રી નવલરામ જ. ત્રિવેની

ગ્રામમાતા

અને ખીજાં કાવ્યો

બેરૂઝી સુંદર પૂકું : મચિત્ર

૦-૧૩-૦

હૃદય ત્રિપુટી

અને ખીજાં કાવ્યો

(જ્ઞાન. ક. મા. મુનશીના પુરોવચન સાથે)

પાકું પૂકું : મુદ્રા ગીત ચિત્રો

૧-૧૨-૦

મૌલિક ઐતિહાસિક નવલકથા

તક્ષશિલાની રાજમાતા

સાહાચરણ રૂપિયા

અપ્રાપ્ય ગ્રંથની થોડી જ નકલો
મળી આવી છે.

માગર કૃત

દિવાને સાગર

દક્ષિણ-ખીજાં

ઉભી સાઇઝ : બે રૂપિયા

*

અદ્ભુત અને રોમાંચક

સાક્ષીભૂત-સાચો ઇતિહાસ

નવલકથા જેવું

સંપૂર્ણ વિગતોભર્યું જીવનચરિત્ર

જંગીજાન

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

(શ્રી. કૃ. મા. ગવેરીની પ્રસ્તાવના સાથે)

સચિત્ર : પાકું પૂકું : બે રૂપિયા

કમાલ

શ્રી. રમણીકલાલ જ. દલાલ

એક ગરીબ વિધવાનો છોકરો : ઉદ્ધત

અને ઉછાંછળો : છેવટે રાષ્ટ્રાદારક બન્યો

પાકું પૂકું : કિંમત બે રૂપિયા

*

ચોખ્ખેરવાળી (દાગોરકૃત) ૨-૮-૦

દિનેશ (આમોદારક નવલકથા) ૨-૦-૦

રક્ષિત (સામાજિક નવલકથા) ૨-૮-૦

નાગમતી (સોરઠી પ્રેમકથા) ૧-૦-૦

શરતચંદ્ર (બગવાનું હાથચિત્ર) ૨-૮-૦

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : પીરમયા રોડ : અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

ભારતી સાહિત્ય સંઘનું

→ સાહિત્ય ←

એક વખત ખાતરી તો કરો જ

તમને કહાવ્ય વાચન માટે નવરાશ જ નહિ મળતી હોય, પણ તમારા કુટુંબમાં કોઈ ભણેલું હોય અને તે સંસ્કાર પામે એમ તમે ઇચ્છતા હો. તો આ 'સંઘ' નું સાહિત્ય તમને મદદગાર બનશે.

તમે સાહિત્યના શોખીન હો કે ન હો તેની ચિંતા નથી. જે હશે તો આ અનેકવિધ પ્રકાશનોમાંથી તમે સાહિત્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકશો, જે નહિ હો તો આ પ્રકાશનોમા ભરેલી વિચારસામગ્રી તમને જીવનમાં મિત્રરૂપ બનશે.

તમે ઇચ્છતા હો કે તમારા ઘરમાં સંસ્કારનું વાતાવરણ ફેલાય તો ઓછામાં ઓછા ગર્થમાં આ 'સંઘ'નાં પ્રકાશનો તમારી એ કામના પૂર્ણ કરશે.

તમે કોઈ પણ પુસ્તકાલય સાથે સંબંધ ધરાવતા હો તો એમના વ્યવસ્થાપકને કે મંત્રીને પૂછજો કે આ ગ્રંથાવલિઓ અને માસિકો એમને ત્યાં આવે છે? ન આવતા હોય તો શા માટે નથી આવતા તે બાબતે અને એમને જણાવજો.

તમે એટલો વિશ્વાસ રાખો કે અમારા તરફથી બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રીટો, સ્ત્રીઓ વગેરે તમામ વર્ગને આવરી લેતું જે સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તે સૌની પાછળ એક જ દષ્ટિ છે અને તે દષ્ટિ ઉત્ક્રાંતિની છે. જેના જીવનમાં આ દષ્ટિ નથી તેનું જીવન એક ઢસરડો છે એમ માનજો.

અમારા તરફથી અત્યારે નવ ગ્રંથમાળાઓ, બે માસિકો ને એક બાલ પાંક્તિક પ્રગટ થાય છે એમાંનું એકાદ તો આજે જ તમને જરૂરી થઈ પડશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ.

ગુણગરવી ગુજરાતણાનું
શ્રી તંત્રીઓના સંપાદન હેઠળ ચાલતું

એક અને અન્યેક માસિક

ગુણસુંદરી

: તંત્રીઓ :

શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા બી. એસસી.

શ્રી. વિદુલતા દેસાઈ બી. એ.

પ્રત્યેક માસે ગુણસુંદરી તમને અવનવું વાચન આપશે.

પણ શું શું ?

શ્રી વિષયોને સ્પર્શતી વિચારપૂર્ણ નોંધ, શ્રી સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને
લગતી માહિતી, રસમય વાર્તા, તેમજ ફૂલવેણી

ઉપરાંત

તમારાં

જાળકો માટે

જાલવિભાગ પણ તમને

શ્રી સમાજનું આ અન્યેક માસિક દર માસે પાંચવા માટે વાર નોવડાવશે.

દરેક અંગ્રેજી માસની પહેલી તારીખે પ્રકટ થાય છે

વળી એના આડકોને વાર્ષિક ભેટ પુસ્તક પણ અપાય છે

છતાં વાર્ષિક લવાજમ

માત્ર રૂ. ૪૧૧

લુહાણા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ગવપુરા : ગડોદરા

બાળ - બુદ્ધિ - તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

અયવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજધી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે.

છ વ ન માં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [છ વ ન]

લીલા આંખમાં સારું બીજ પાચક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નળજાઈમાં અને મગજની
નળજાઈમાં સંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય

મળવાનું દેશણ

લો ગી લા લ બ્ર થ સ—રીચીરા

અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિશૂંતં ન્યસેત્ પાદમ ।

પુસ્તક ૨૮

આવૃત્તિ : ૧૯૮૫

અંક ૪

મારું પ્રિય પુસ્તક

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ધૃણી જગાએ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચોત્તરીના અને પ્રસંગો મળેલા છે. તેમાં એક વાર પ્રશ્ન થયો હતો: “તમારો favourite author [કૃષ્ણપાત્ર તો નહિ જ, પ્રેમપાત્ર સેખક] કયો? તમારું favourite [પ્રેમપાત્ર] પુસ્તક કયું?” ત્યારે તરત જવાબ સુર્યો હતો અને કલો હતો તે કહ્યું: (-અવગત માર્ક ઉપર ટીકા નથી જ કરેલો.)

એથ. ૭. વેદ્યની એક વાર્તામાં એક પક્ષી જ બેઈને ગીઠ ચડે એવો ધાંધલિયો ખટપટિયો પુરુષ એક બોળી મુંદર કુમારિકા પાસેથી લાગતી દા. પદાવતામાં ફાલી જાય છે, અને પછી તેને પૂછે છે: “તમારો કૃષ્ણપાત્ર વાર્તામાં કયો? તમારો પ્રિય રંગ કયો?” પેલી કંઈક કહે છે. પારો કે ત્યારે તે મેંડી કોએનીનું અને પીળા રંગનું નામ દે છે.

પછી જ્યો પાખીને દેવગથી પાછાં ફરે છે ત્યારે પદેલી જ વાર પેલો તેને અનુરૂપ આશ્ચર્ય ખમાડવા પોતાના સન્નિવૃત્ત વારમાં લઈ જાય છે. પેલો માર્ક બેઈને જુએ છે તો ક્યાટમાં આખી દારજીંધ મેંડી કોએનીની મેટ પડેલી છે. આખી મેટ પીળા રંગનાં પૂર્ણામાં જાંધાવેલી. મેટનું જ દોન તો રીક, ૧૭ રીકડેનો રંગ પીળો, બીજો રંગ પીળો,

ટેળાનાં આચ્છાદનો પીળાં, વગેરે વગેરે—મને એ જાણુ ગાદ નથી, અને મને એ અત્યારે જાણુ ગણાવતાં પણ નહિ આવડે, એની જરૂર પણ નથી. પણ જરાગર ગાદ છે કે પેલી બિચારી એ રંગ જોઈને લાજજનનો પ્રયત્ન આપત પામી. પછી તે એ વાતોમાં એ પતિ તરફથી એને આધાતો જ આધાતો મળ્યા કરે છે.

પ્રિય પુસ્તકનો આવો અર્થ નથી. એની એટલી વ્યાપકતા નથી. મને તો જો કોઈ પૂછે કે મારો પ્રિય રંગ કયો, તો હું જવાબ આપી શકું નહિ. કદાચ કોઈ ન આપી શકે. પેલી જાઈએ મુગ્ધત્વમાં જ, અથવા અમુક લુગડું જ તે વખતે ધ્યાનમાં આવી જવાથી, એક રંગનું નામ દીધું હશે. પુસ્તકનું પણ મને એવું છે. અત્યારે વળી મહાભારત ઘણું સુંદર લાગે છે. આર વરસ પહેલાં થી ત્રીશુભાર્ત એ કર્ણકુંતાના શ્રી સોમાભાર્ત શાહનાં ચિત્રના વિવેચનલેખની મારી પાસે મારણી કરી, ત્યારે એ ચિત્રના વસ્તુ ઉપરથી મહાભારતમાં એ પ્રસંગ અને પંચી એ ઉપરથી કર્ણકુંતાના અનેક પ્રસંગો વાંચવા ઉપર ચડી ગયો ત્યારે એ પુસ્તક ઘણું જ પ્રિય લાગ્યું હતું. અત્યારે પણ નસોપાધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં મહાભારત હાથમાં લેવાનું આવ્યું ત્યારે ફરી પાછું મહાભારત વાંચ્યા જ કરવાનું મન થાય છે. તેમ પ્રસંગે પ્રસંગે મને અનેક પુસ્તકો પ્રિય લાગ્યાં છે.

જ્યારે 'રેખા'ના સંચાલક મિત્રોએ મારી મારી પ્રિય પુસ્તકનો લેખ માગ્યો ત્યારે મને તેમને એ જ કહ્યું કે મારે કોઈ એક પુસ્તક એટલું પ્રિય છે જ નહિ—મનમૂર્ત ન સમગ્રતઃ, ન કહી શકાય એટલા સદૃશ વલણોને લીધે અમુક વખતે અમુક પુસ્તક પ્રિય લાગે છે, વળી પાછું તે મનમાંથી ખસી જાય છે, વળી ફરી પાછું આવી પણ જાય છે તેનો નિગમ કરી શકાતો નથી.

પણ લેખ લખવાની હા પાડી તો આટલો જ ઉત્તર આપી અટકી શકાય નહિ. એટલે મને અમુક અમુક વખતે જે પુસ્તકો ઘણા જ પ્રિય લાગ્યાં છે તેનું ટૂંકું બધાન આપીશ.

નાનપણમાં મને તેટલે દૂર નજર કરતાં મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હું નાનો સાતેક વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મને પ્રેમાનંદનું ભાગવત દશગરકંઠ અત્યંત પ્રિય લાગેલું. મારા પિતા રાજકોટમાં સાહેબ હોદ્દાને મુજબતી બાણાવતા, અને તેમાં કોઈક સાથે આ ભાગવત વાંચતા. તે અધ્યાપન માટે તૈયાર થવા તેઓ ઘરમાં જ એ દશગ વાચતા. હું અને મારાં બા. અત્યંત રસથી સાંભળતા. કૃષ્ણનું કાલીનાગ નાચવા જમનામાં પડ્યું, જશોદાનો વિલાપ, રાક્ષસો સાથે યુદ્ધો, કંસવધ એ મને અત્યંત પ્રિય લાગતાં. મને તેની ઘણી જાંડી અસર થતી. વરસ જતાં દશમ ઉપરની પ્રીતિ વધતી જ ગઈ છે. દેવકી વિલાપ, જશોદાનો વિલાપ, કૃષ્ણનો નંદો પુત્ર હોવાનો ઇતિહાસ, નંદોનો વિલાપ, ઉદ્ધવમિલન, એ શાગો હજી પણ હું જોઈ કંઈક કવિતાના માનું છું.

અભ્યાસ કરતાં ઈર્ષ કવિતા ગમી ગયેલી તે નથી ગણાવતો પણ બીજી, અગ્રેજી ભણતું કયાંસિદ્ધિસાગર ઘણું ન સમજતાં. પણ વાંચેલું તે ગણાવવા લાયક લાગે છે. હવે એ નજરે ઝટે તો હજી પણ રસથી વાંચું, જો કે વાંચવાની દષ્ટિ કદાચ બુદ્ધિ જ હોય. પણ મને સૂખતે તો માત્ર વર્ષાતના રસથી કશું પણ ન સૂવાઈ જાય. તેની અવધી.

વાર્તાની કડી એ કડી મેળવીને વાંચેશો. અને પાંચમા અંગ્રેજી ધોરણમાં અરેગિયન નાઈટ્સ અંગ્રેજીમાં જાણુ ખંતથી વાંચેશું. મને યાદ છે કે આખા ધરમાં સહુ પહેલાં સુધ્ધિ જતાં એટલે રત્તિ, પેત્રો રાતે કરવાનો નાનો મગના દાણા જેવડી શગતાળો જપાની દીવો આવનો તેને અજનાળે હું એ છાનોમગનો વાચનો. પુસ્તક કીક કીક મોટું હતું, અને અક્ષરો પણ ઝીણા હતા. પણ તે આખું પુસ્તક મેં એમ જ વાંચેશું. તેમા પણ વાર્તાનો અંકોડે અંકોડો મળ્યા રહે તેવી રીતે વાંચેશું. પછી એ વાંચેશું નથી. પણ હજી, પણ તેમાંનું ધણું તાદશ યાદ છે. ઉપર ટાંગેલી છરી લેતા જતાં છરી છટકી જઈ નીચે સુતેલા છોકરાનું મૃત્યુ થાય છે, અને એ રીતે જ્યોતિષીની આગ હી ખરી પડે છે એ દ્રશ્ય, હજી મારી આંખ આગળ યારાગર ખડું થાય છે. મુજબમા છાતમાં ઊમાં ઊમાં ચમ્પુથી તપ્પ ઉતારતાં નીચે રમતું એક છોકરું જોતા મને એકાએક એ દ્રશ્ય યાદ આવી ગયું. અને તે તરત હાથ અંદર લઈ લીધો તે મને યાદ છે, મને એ પુસ્તક હજી પણ ગમે છે, અને કે કેટલાંય વરસોથી એ વાંચું નથી. હજી જેટલું યાદ છે તેમાં મને વધારે વધારે મનુષ્ય-સ્વભાવનું દર્શન થતું મળે છે.

હું ધારું છું હું મેટ્રિક કક્ષાસગર્મ હતો ત્યારે 'કલાપીનો કેકાલ' સૌથી પહેલો મારા હાથમાં આવેલો. હું ભાવનગર હાઈસ્કૂલમાં ભણતો, અને ત્યાંથી મારે ઘેર જેતપુર જતાં રસ્તામાં મારા મુરબ્બી સદ્ગત હરમોહિદ પડ્યા જેઓ ધોળામા રોશનમારતર હતા તેમને ત્યાં રાતે ઊતર્યો. ત્યાં તેમના પુત્ર પોપટભાઈ (શ્રી હીરાલાલ દ. પંડ્યા)એ મને એ ચોપડી જતાવી. રાતે જ મેં વાંચી. મને એ જાણુ જ ગમી ગઈ અને એ પુસ્તક આજુઅવળું મેં કેટલીય વાર વાંચી નાખ્યું હશે હું, મારા મિત્ર હીરાલાલ, અને હજી જેના મૃત્યુને ખેદ તાળે છે તે સદ્ગત શિશુભાઈએ બેમાં અને પ્રત્યેક જુદા ધણી એ વાર એ પુસ્તક વાંચેશું. એમ એ પુસ્તક ઉપર મેટ્રિક, પ્રીવિયસ અને કંઈક ઈન્ટર સુધી અનન્ય પ્રેમ રહ્યો હશે. ઈન્ટરથી જેના ઉપરનો પ્રેમ બિનરતો જ ગયો છે. અત્યારે તેને હું મારું પ્રિય પુસ્તક ગણી શકતો નથી, જોકે હજી પણ તેનાં કેટલાંક કાવ્યો વાંચતાં મને મજા આવે છે.

હું બી. એ.માં હતો ત્યારે સૌથી પ્રથમ શ્રી ન્દાનાલાલનાં કેટલાંક કાવ્યો 'બા. રજો' વાંચવામાં આવ્યો, પણ તે વખતે હજી એ પ્રિય પુસ્તક જાન્યું નહોતું, ને કે તેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો જાણુ જ ગમ્યાં હતાં—હજી ગમે છે. પણ બી. એ. પાસ થયો ને તરત ઈન્ડુકુમાર બા. ૧સો વાચવા ગયો. કવિએ પોતે મારા પિતાને તે મોટ આપેલો. ધણું વરસ સુધી એ મારું પ્રિય પુસ્તક રહ્યું છે. મેં જોતે અનેકવાર વાંચ્યું છે. એ અનેકવાર વાંચેલી મારી નક્કલ કાઈ કાઈ ગયું છે તેનો ખેદ હજી મટતો નથી તે પછી ન્દાનાલાલનાં બીજાં ધણાં વાંચ્યાં. તેમનાં કેટલાક છૂટક કાવ્યો—જેવું કે સરત પશ્ચિમા, ધણાં જ ગમે છે, પણ ઈન્ડુકુમાર બા. ૧સો જેવું તેમનું કાઈ બીજું પુસ્તક મને પ્રિય થયું નથી.

આ અભ્યાસનાં વરસોમાં જ મેઘદૂત, કુમારમંભવ, રઘુવંશ અને શાકુંતલ તરફ મારો પ્રેમ કેળવાયેલો. મેઘદૂત મેટ્રિકથી વાંચવું શરૂ કરેલું અને અનેક વરસો મને તેમાં રસ પડ્યો છે. હજી પણ વાંચવું ગમે છે. કુમારમંભવનું પણ તેમ જ. રઘુવંશ મારે પાઠ્યપુસ્તક હતું. મને તે વખતે તે જાણુ નહિ ગમેલું. વિદ્યાપીઠમાં કામ કરતો હતો તે

દરમિયાન, એક વાર જગ સાંળી માંદગીમાંથી બિડી, એક ગામડામાં હવાકેર કરવા અને આરામ લેવા ગયો ત્યારે, મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી, સાથે માત્ર રધુવંશ લીધો. ત્યાં હું તે સાંઘત વાંચી ગયો ત્યારે જ તેની ખરી મહત્તા સમજાયો. અત્યારે પણ તેને હું એક મહાન મન્ય ગણું છું. શાકુન્તલ પણ કોલેજનાં વર્સમાં જ વાંચેલું. હજી પણ તે પ્રિય પુસ્તક છે. કંઈકામ કરતાં કંઈ જોવા હાથમાં લઉં, તો ગુખ્ય કાગ પડ્યું રહે અને એ વાંચવા ચડી જઈ એમ હજી પણ અને છે. મને તેના પહેલા ત્રણ અંકો અદ્ભુત માદક લાગે છે, તેના ચોથો અંક દ્રાવક, પાંચમો મર્મભેદક, અને છેલ્લો સાતમો અત્યંત મંગલ અને આત્માને ગહન તૃપ્તિ કરતો જણાય છે. મેં કંઈ નહિ કંઈ નહિ ને એ સોએક વાર વાંચ્યું હશે; પરીક્ષા માટે નહિ, મારે પરીક્ષા માટે એ કદી કરવાનું હતું જ નહિ. ઉત્તમરામ પણ કોલેજના દિવસોમાં જ વાંચેલું. તેનો કરુણ મનો જાડુ જ મર્મસ્પર્શી અને દ્રાવક લાગેલો, તેના ફેટલાય યોગો મોટે હતા, છે, પણ એવારે તે શાકુન્તલ જેટલું પ્રિય નથી.

ઉપનિષદ તરફનું આકર્ષણ પણ આ અરસામાં જ શરૂ થયેલું. ઘરમાં મારા પિતા હમેશાં સ્નાન કરતાં ઇશોપનિષદનો પાઠ કરતા, ત્યારથી એ જાડુ મમેલું. ઉપનિષદોમાં મને ખાસ મે ઇશ અને શ્વેતાશ્વતર જાડુ મમે છે. શ્વેતાશ્વતર મમતાનું કારણ કદાચ તેના મંત્રો સહેલા છે, ઉચ્ચારમાં સુંદર છે, અને તેનું કાવ્યત્વ મને વધારે મનોહર લાગે છે તે હશે, પણ હજી પણ એ જાડુ મમે છે. વેદાન્તનાં મૂળ મન્ત્રો, આ ઉપનિષદોનો શોખ, અને કંઈક દાર્શનિક દષ્ટિ તરફ ઝાક, એને હું મારો પૈતૃક વારસો ગણું છું.

પછીના જીવનમાં એક વરસ દ્વિઝગિરહડનું ઝોમાર ખર્યામ જાડુ જ મમેલું. હજી પણ એ મમે છે પણ જાણે એ મારા સ્વભાવના એક જ અંશને આનંદ આપે છે, જે કે એટલો આનંદ ધણો જ માદક હોય છે.

ગુજરાતી કવિઓમાં, હું મેટ્રિકમાં હતો ત્યારથી કાન્તનાં ખંડકાવ્યો મને પ્રિય થઈ પડેલાં. પણ તેને માટે પુસ્તક માત્ર થી અન્નરિયાનું 'કાવ્યમાધુર્ય.' પછી વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા પછી પૂર્ણાલાપ પ્રસિદ્ધ થયો પછી જ એ મારું ખરું પ્રિય પુસ્તક બન્યું. કાવ્ય-સમુચ્ચય માટે બધા કવિઓ વાંચતાં મને પોતાને કાન્ત અને મસ્ત (બાલાશંકર) એ બે મારા મનમાં સૌથી વધારે વસી મયા. તેમથી મસ્ત અત્યારે હવે ઝોમાર ખર્યામની પેઠે માત્ર મારા સ્વભાવના એકાંશને જ રુચે છે બળુકાર તરફનો પક્ષપાત ત્યારે માત્ર શરૂ થયો તે ધીમે ધીમે જ વધતો ગયો છે. અત્યારે ગુજરાતી કવિઓમાં મારા પ્રિય કવિઓ ન્દાનાલાલ, કાન્ત, અને પ્રો. દોષી, એ ત્રણને જ હું ગણાવી શકું.

અને અંગ્રેજી કવિઓ નોવેલિસ્ટો, તેમાંથી કોઈ જ, પ્રિય નહિ? વર્ડ્સવર્થ, શેલિ, મિલ્ટન, સેક્સપિયર, કોલરિજ ટીટસ, એ બધાનું શું? એ બધા તિમે કહેવું હોય તો મારે જરા જીદી રીતે કહેવું પડે. તે દને નથી કહેતો. પણ એક જ વસ્તુ કહીશ. જે કાંઈ વાંચ્યું છે તેમાંથી મોગોલનું 'ડે ઓફસ' હું પ્રિય પુસ્તક તરીકે ગણાવી શકું. વધારે વાંચકચરવા રોકાતો નથી,

અને આ ગદા લેખકોમાં મેં પૂજ્ય ગાંધીજીનું નામ ન મૂક્યું! ગાંધીજી વ્યક્તિ તરીકે મારે મન પૂજ્ય છે, પ્રિય છે, પણ લેખક તરીકે નહિ મારા જીવન ઉપર અસર કરનારા લેખકો કે વ્યક્તિઓને હું આમાં ગણાવતો નથી. જીવન ઉપર અસર કરનારામાં હું ઉપર આપેલામાંથી જુદાં જ નામો આપું અને તેમાં ગાંધીજીને પહેલા અથવા બીજા મૂકું. અલગત પ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ અને સાહિત્યલેખકો પણ મન ઉપર અસર કરે છે, પણ તે ગૂઢ, હું પ્રિય તો તેને જ કહું કે શી અસર કરે છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, માન તે વાંચવાની એની મેળે ઝંખના થાય, અો ઉપરનો લેખ મેં તે દષ્ટિએ લખ્યો છે. ઉપર ગણાવેલાં નામો અને કૃતિઓ વાંચવ ની અને અમુક અમુક લખને ઝંખના થયા કરેલી છે. મારે મેં તેને પ્રિય કહેલી છે.

અને આપારે વળી ઉપર ગણાવી ગયો તે તરફ મન નથી જતું. કરેલા અભ્યાસ ઉપરથી કંઈ લખવા મારે એ બધું કરી વાંચું તે બન્ને, પણ એ કશું વાંચવાની ઝંખના થતી નથી. આપારે ઉપનિષદો અને મહાભારત વાંચવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમાંથી વળી જે વાંચી શકાય તે ખરું! ✕

તા. ૩-૮-૩૯

વિરોધ કે ભાગલા ?

મહાસભાના ગાંધીવાદી મોવડીઓથી છૂટા પડીને અને એમને મનાવવાનાં અને તેટલા વધારે ઉદ્દેશોધનો કરતા રહીને શ્રી સુભાષચાંદુ દેશના એમની નજરે ક્રાંતિકારી લાગતાં ઉદ્દામ તત્ત્વોને એક તાંતણે ગાડીને એમનો એક વ્યવસ્થિત બ્લોક રચવાના કામમાં મંડી પડ્યા છે. કોરવડ બ્લોકના ઉપક્રમ હેઠળ એમણે ઉદ્દામ સંગઠનનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. આ ઉદ્દામ સંગઠનનો રસ્તો સીધો ને સરળ કરી મૂકવો માટે એમણે કોંગ્રેસની વિશાળ ગાંધીવાદી અદ્ભુતિ અને તેના ધૂરીશો સામે વિરોધની સૂત્રગાથા ઉચ્ચારવા માંડી છે. ગાંધીવાદી વિરોધના શોરબકોરથી આજે એમણે હિંદના રાજકીય વાતાવરણને કલરવપ્રધાન ને કલુષિત કરી મૂક્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગાંધીજી અને એમના ડાયાજમણા પડખાં જેવા એમના ભડ અનુયાયીઓને ભયંકર અન્યાય કરતા ઉત્તારોપણથી એમને નિંદવામાં શ્રી સુભાષચાંદુ બાકી રાખતા નથી. એમના એક તાજેતરના ટૂંકા નિવેદનમાં એઓ આ નિંદાખોરીમાં એટલા બધા આગળ વધીને જણાવે છે કે મહાસભાના ગાંધીવાદી મોવડીઓને ગાંધીજી મુદ્દાં ધ્વિટિશ સત્તા સાથે સમવાયતંત્રની બાળનમાં સમાધાન કરી લેવા ને બીજી લડત નહિ આપવાની બાળતમાં વ્યવસ્થિત ને છૂપી તજવીજને ને તરફીઓ કરી રહ્યા છે, અને આ તરફીઓ મહાસભાના સમવાયતંત્રવિરોધક અણનમ હરાવ છતાં ચાલી રહી હોવાની સત્ત્વર ને અદ્ય સાગિતી આપતી માહિતી એમની પાસે આવી હોવાનું પણ એઓ જણાવે છે. એમની પાસે એવી કઈ સાગિતી છે એ એમણે કદી જણાવ્યું નથી. જ્યારે બીજી બાજુ ગયે વરસે જ્યારે જવાહરલાલજી લંડનમાં હતા ત્યારે એમને પાઠવેલા એક સંદેશ ઉપર ટીકા કરતાં મહાત્માજીએ ‘હરિજન’માં લખ્યું હતું કે ‘દેશરેશન કોંગ્રેસ કઈ રીતે સ્વીકારી શકે એ હું કલ્પી જ શકતો નથી.’ એ પછી હમણાં જ મહાત્માજીએ જાહેરમાં જણાવ્યું છે કે વડી સરકાર તરફથી તામના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોય સાથે એમને કોઈપણ ખતની રાજદ્વારી વાટાઘાટો કે દરખાસ્તો માટે સંદેશા આલતા નથી. જે યુગપુરુષે મહાસભાના આજના મોખાનું સર્જન કર્યું છે અને જેણે ગણતા સુખ પૌરુષને અશ્રુત કર્યું છે એવા પુરુષના શબ્દો ને એની પારદર્શક સચ્ચાઈ વિશે શકા ઉદાવનાર દેશમાં ભાગ્યે જ કોઈ હશે. જેની નેનાગીરી ખુદ સુભાષ બોઝને પણ જોઈએ છે એના શબ્દો ને કામગીરી ઉપર શંકા લાવવાનો એમને શો નૈતિક હક્ક છે? મહાસભાવાદીઓમાં પરસ્પર મતભેદ હોય એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. પરંતુ મહાસભાની જે અદ્ભુતિના અગ્રણીઓ ને એ બધા ઉપરાંત ખુદ મહાત્માજીની નેક દાનત ઉપર શંકા લાવવી એ શ્રી સુભાષચાંદુ જેવાને માટે તદ્દન અયોગ્ય જ ગણાય. કોઈ પણ ક્રાંતિકારી સંસ્થાના મોવડીઓમાં પરસ્પર હેતુની શંકા હોય ત્યારે એમાં બાગલા અનિવાર્ય ધર્મ પડે છે. કાર્ય

કરવાની પદ્ધતિ કે ઝડપ વિશે મતફેર હોઈ શકે, કાર્યની કે ધ્યેયની નિશા પરત્વે નહિઃ જો એકસાથે સામનનો પ્રમાણિક અમલ કરવો હોય તો આજે શ્રી સુભાષભાઈ પ્રદેશ જે રીતે ગાંધીજીની નિષ્ઠા સામે હાથ મારતા બિચારા છે એ રીતે એકસાથે સામનનો અમલ નહિ થઈ શકે. ડાળી-પાંખના અગ્રણીઓનાં ધ્યેય કે હેતુનિષ્ઠા વિરુદ્ધ ગાંધીવાદી જવાબદાર માણસોએ દરેક-પણુ ઉચ્ચાર્યો નથી એ એમનું ગાંધીવાદી સૌમ્ય છે. બ્યારે એ ડાળી પાંખના માન્ય-ગોવડી શ્રી સુભાષભાઈ મહાસભાના વર્તમાન સર્જનમાં અણમેલ ફાળો આપનાર ગાંધીજી ને એમના અનુયાયીઓની નિષ્ઠા-સામે પ્રહાર કરે છે ત્યારે એને-કયા પ્રકારનું તત્વતર સૌમ્ય ગણવું ?

ઉદામ સંગઠન ?

ઉદામ સંગઠનની એકવાક્યતા જુઓ. જેમણે સમાજવાદ, ને શાસિવાદને એક પોતામાં વણી કાઢવાની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી છે એવા શ્રી.સુભાષભાઈ માંડીને પોતાને ચુસ્ત ગાંધીવાદી કહેવરાવતા સેનાપતિ શ્રી. બાપટ સુધીના એ વિરોધ છેડોની વચમાં આવી જતાં તત્ત્વે આજે દોરવડં ખલોકમાં જોડાવા લાગ્યાં છે એ બધાં તત્ત્વે વચ્ચે ગાંધીયન નેતાગીરીના વિરોધના સમાન તત્ત્વ સિવાય બીજું એક સમાન તત્ત્વ નથી. આદર્શની સમાનતા વિના નિષ્ઠાની સમાનતા ક્યાંથી આવે ? દોરવડં ખલોકની દશા જોના સાધેસાંધા ઢીલા હોય એવા ગાંડા જેવી છે. અને એવું ગડું ખાડો કરાવનાર રસ્તા ઉપરથી જતું હોય ત્યારે એનો ખડખડ અને લડખડ બારે હોય છે. દોરવડં ખલોકનો રાજકીય અવાજ પણ એના સાધાના દોહળાપણાનો સ્વચ્છ છે.

રાજકીય ધ્યેયસિદ્ધિ ધ્વજતા રાજકીય પદ્ધતિ સભ્યોમાં ખંડનાત્મક કાર્યક્રમમાં જેમ એકતા જોઈએ તેમ મંડનાત્મક કાર્યક્રમમાં પણ સારા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. દોરવડં ખલોકવાદીઓ ખંડનાત્મક પ્રયામમાં મહદંશે એક થતા લાગે છે પણ મંડનાત્મક બાજુએ એમના રાજદારી સિદ્ધાંતોમાં બારે વિરોધ નગરે પડે છે. દોરવડં ખલોકમાં જોડાનાર ઉદામવાદી મંડળે પહેલેથી જ યશસ્વજે એક વાત યોક્ષેસ કરીને જોડાતાં હોય છે. એ વાત તે ગાંધીવાદના વિરોધની. ગાંધીવાદ સામે આજે મહાસભામાં છટાછવાયા હુમલા થાય છે. જોને બદલે દોરવડં ખલોક મારફત એ હુમલાઓની ઝીંક સંગઠિત ને કેન્દ્રિત કરવી એ એના મોવડીનો અંતર્ગત હેતુ અને દેખાવ છે. આ જાતનું ઉદામ સંગઠન કેટલે સુધી રાહ કાપશે ?

કોંગ્રેસની વિષમાવસ્થા

પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ અને ઉદામ વિરોધે મહાસભાની અંતર્ગત એકચુરતા આજે તોડી નાખી છે લડાયક કાર્યક્રમની ગરદાજરીમાં ને થોડી ઘણી યે સત્તાની વહેચણીમાં રાજકીય પક્ષનું અંતર્ગત ગઠનબળ ઘટે એ સત્તાવાનિક છે. એટલા માટે જ આવી સંસ્થાના ગોવડીઓ ખૂબ નિષ્ઠાવાન ને ધ્યેયમયુક્ત હોવા જોઈએ. શિસ્તપાલન પણ એ પરિચિતિમાં કડક જોઈએ. કોંગ્રેસે પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ પોતાનું બળ વધારવાના હેતુથી

સ્વીકાર્યો. આ કાર્યક્રમની સફળતા સાથે કોએસને મર્યાદિત સત્તાનો અધિકાર પણ મળ્યો. આમ થયું એટલે યથાર્થિયતા જેના લાભમાં કામ કરતી હોય એ સમૂહના માનસમાં એને જારી રાખવાની આકાંક્ષા જગે એ રવાનાવિક છે. ઉપરાંત એ કાર્યક્રમનું ઉદ્દેશોધન કરનાર સમૂહ એને જાને તેટલો સફળ થયેલો જતાવવા માટે એની ઊજળી જાણું તરફ જ જવાનું જ્ઞાન ચોંટાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે અને પોતાની સ્થિતિ સાચી પુરવાર કરવા એ કાર્યક્રમને જાને ત્યાં સુધી વધારે લંગાવે રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરે. આમ કરવામાં ખીમ કોઈ વધારે આકર્ષક કાર્યક્રમની ગેરહાજરીનું કારણ પણ કામ કરતું હોય એમ જાને. આજે પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ ચાલુ રાખવા માગતા અગ્રણીઓ મોળા પડી ગયા ને કારણે નહિ પરંતુ એમને એગ લાગે છે કે એ સિવાય હાલને તબક્કે વધારે સારો કાર્યક્રમ મહાસભાના વિકાસ માટે ઉપલબ્ધ નથી, એ કારણે એ ચાલુ રહ્યો છે. ડાગી પાંખવાળાઓમાંના મોટા ભાગના માણસો પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમમાં માનનારા મહાસભાવાદીઓ મનાળ જાની ગયા છે ને એમને (ખાસ કરીને ગાંધીજીને) બ્રિટિશ શાહીવાદ સાથે સમજુતી કરી લેવી છે એ જાખતો ઉપર જાલુ ભાર મૂકતા હોય છે. મહાસભાની ર્હ. જાલુમતિ જે મતને પક્ષે છે એ મતવાદીઓની નિષ્ઠા ને હેતુ ઉપર શંકા લાવવી એ એકત્ર સાખનો રચવાની વૃત્તિનું સૂચન નથી. પાર્લામેન્ટરી કાર્યક્રમ ને જલદ કાર્યક્રમમાં માનનારા વચ્ચે નરમગરમનો પ્રશ્ન ઉપરિચત થતો નથી. એ પ્રશ્ન ઊશો કરવો એ ચોખ્ખા પાણીને હોળીને હોળીનું જનાવવા જેવું છે. પણ કેટલીક વાર રાજકારણમાં માણસો રાજકીય પાણીના ઉછાળા ઊડે એને જરતી કહેતા ને માનતા હોય છે.

ગીતામાં સામાજિક દૃષ્ટિ

વસાત્રેય, ચાલકૃષ્ણ, કાલેલકર

ગીતાનો આખો સદેશો સામાજિક છે કેમકે અશુનિવિપાદ પાછળ પ્રથમથી જ સમાજહિતની દૃષ્ટિ છે

*

પ્રથમ ગીતામાહાત્મ્ય તપાસીશું. ગીતામાહાત્મ્ય ગીતા માથે પૂરેપૂરું બળતુ નથી એ તો કોઈ અદ્વૈતવાદીએ કરેલા ગીતાનાં ભક્તિપૂર્ણ વખાણ છે; છતાં એમાં પણ સામાજિક તરવો છે જ.

*

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણી ! અદ્વૈત શબ્દ અસામાજિક છે એમ ગણાય, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જ્યાં દૈત્યું સ્પષ્ટ બાન છે ત્યાં પ્રેમ અથવા અભેદના અદ્ભુત કીમિયા દ્વારા કેવળ ઐક્ય અથવા અદ્વૈત જોવું, સિદ્ધ કરવું અથવા અનુભવવું, એવું જ નામ અદ્વૈત. એવા અદ્વૈતના અમૃતનો વર્ષાવ કરનારી ગીતા છે એમ પ્રથમથી જ કહી નાખ્યું છે. અદ્વૈત એટલે સર્વાત્મૈક્ય.

*

મહાભારત એ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનો સામાજિક સાહિત્યનો પ્રચંડ ગ્રંથ છે. એમાં ગીતા એ જ્ઞાનપ્રદીપ છે એટલે જ ગીતા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય પ્રકટાવનાર ગ્રંથ છે એ વિશે શંકા ન હોઈ શકે ભારત તેલવૃક્ષ પ્રજ્વલિતો જ્ઞાનમય પ્રદીપ :

*

મવદ્વેષિણી ! ભવ એટલે સંસાર એનો દેશ કરનારી ગીતા અસામાજિક જ હોઈ શકે એમ કંટાળાક ઠહી શકે. પ્રણ, ખરું જોતા ભવ શબ્દ સૃષ્ટિચાયક છે જ નહિ, ભવ એટલે સાંસારિક દૃષ્ટિ. ભવ શબ્દ subjective છે. એ સાંસારિક દૃષ્ટિને કારણે જ યથા સામાજિક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. સમાજને ભવદૃષ્ટિએ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરનાર એમ બે ભાગ છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ બે પ્રધાન ભાગનો જ ઉદાપોદ જોઈશું.

*

નારાયણ શબ્દ પણ ઈશ્વરનું સામાજિક સ્વરૂપ છે. નર એટલે મનુષ્ય. નાર એટલે માનવ્ય — મનુષ્ય કોટિ — એને જ પેતાનું સ્થાન કરીને રહેનાર, માનવ્યને આધારે પ્રગટ થનાર પરમાત્મા, સમાજાત્મા, તે નારાયણ.

*

‘ભગવાન’ નામ પણ psychological કરતાં sociological વધારે છે :

તેશ્વર્યસ્ય સમપ્રસ્ય ક્ષીર્યસ્ય યદ્યત્ પ્રિયઃ ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોર્ધૈવ વૃણા ભગ દ્વૈતીણાઃ ॥

*

બધાં ઉપનિષદોની દૃષ્ટિ સામાજિક છે જ એવું નથી. પણ જનસમાજને અર્થે ઉપનિષદોનું દોહન કરી સમાજહિતનું દૂધ બેગું કરવાની કળા શ્રીકૃષ્ણની છે. માટે જ એને સમાજગુરુ અથવા જગદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. કૃષ્ણ વંદે જગદ્ગુરુમ્ ।

*

ભારતપંક્તિને 'કલિમત્ત પ્રધ્વંસિ' કહ્યું છે. 'કલિ' એટલે યુદ્ધ, ઝઘડો, મત્સર, અસૂયા આદિ અસામાજિક વૃત્તિઓ. આ વૃત્તિઓનું તાંડવ મહાભારતમાં જેવું વર્ણવ્યું છે તેવું બીજે ક્યાંયે ન હોય. આ અસામાજિક વૃત્તિઓની જીપણના બતાવી, 'લોકે' એટલે જન-સમાજમાં સજ્જનોને બોધ આપવાનું કામ મહાભારતે અને એમાં આવેલી ગીતાએ હંમેશાં કર્યું છે.

*

માધવની કૃપા મૂક ગાણસને પણ વક્તા બનાવે છે, પંશુને દુર્ગાવાત્રી બનાવે છે, એ કૃપા સમાજમાં સામર્થ્ય રેડે છે.

*

વિષ્ણુર્વા ત્રિપુરાન્તકો આ શ્લોકમાં અથવા ચં - કૌવા સમુપાસતે એ શ્લોકમાં એકં સદ્વિપ્રા વહુયા વદતિનો બોધ જોટલો રપષ્ટ છે તેટલો રપષ્ટ ચં પ્રજ્ઞા વજ્રેન્દ્રમાં નહિ હોય, પણ છે તો ખરો જ. અને એ બોધ અરપષ્ટ રાખવાથી, શ્લોકનું માધુર્ય વધ્યું છે. અને આ બધા પંથો સુર માર્ગે કે અસુર માર્ગે જાય તો યે તે પરમ મહાદેવની વિભૂતિને સંપૂર્ણપણે તો ન જ ઓળખે એમ કહી એ માધુર્યમાં અનંતતાની સુવાસ ઊમેરી છે. અનેક લોકો એક ધર્મરતે અનેક રીતે ઓળખે છે એટલું જવાબે મનુષ્યકોટી અનુભવશે ત્યારે વિગ્રહભાવનો નાશ થશે અને સામાજિક વિશ્વશાંતિ સ્થપાશે. 'હિંદુ. વ્ય. ઓફ લાઈફ'માંનું ધર્મવિગ્રહવાળું પ્રકરણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

*

હવે ગીતામાં પ્રવેશ કરીશું. અર્જુન શરૂઆત કરે છે: જ ચ ખેવોડુત્તર્યામિ હ-યા દ વજનમાહવે. (૧. ૩૧). અર્જુનની તમામ ચિંતા સામાજિક શ્રેયની છે. ગીતામાં નિ:શ્રેયસનો ઉપદેશ છે. પણ તે ઉત્તમોત્તમ શ્રેય:સાધક તરીકે જ બતાવેલો છે. જે નિતાન્ત શ્રેયસ્ છે તે જ નિશ્ચયપૂર્વક સમાજશ્રેયને ધકનારું છે. રાજ્યભોગ અથવા છત્રિત, અથવા 'ધી વિસ હુ સિન્હ,' 'ધી વિસ હુ ઍન્જેય' અને 'ધી વિસ હુ ત્રિન (કોંકર)' એ ત્રણે સ્વાર્થી છે, સંકુચિત છે, અસામાજિક છે. અર્જુનના મનમાં એ અસામાજિક વૃત્તિઓ છે જ નહિ. અર્જુન તો રાજ્યભોગ અને સુખ સ્વજનોને અર્થે જ કાંસે છે. સ્વજન અને ગુરુજનના પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, કૃતઘનાભાવ એને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે. એનું હૃદય સ્વજનોમાં પરાવાયેયું છે. માટે એને કુક્ષ્મણ, મિત્રરોડ આતનાથી છાંયું, સંકર ઇત્યાદિ વસ્તુની ભારે બીક છે.

અર્જુનની વૃત્તિ ફેંકી દેવા જેવી જગ્યા નથી. અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયવીર યુદ્ધથી યતા દોળે । રપષ્ટ રીતે જોઈ શકે એ વસ્તુ જ મનુષ્યજાતિનું ભાગ્ય મૂલ્ય છે.

*

સમ્રાટ અશોકે યુદ્ધમાંથી પ્રસવતો સર્વનાશ જોયો અને એણે યૌદ્ધધર્મમાં શાંતિ મેળવી. યુદ્ધથી થતો નાશ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરી અશુન વિપાદ પામ્યો. એને શાંતિદાયક ગીતાધર્મ મળ્યો. યૌદ્ધધર્મ કરતાં ગીતાધર્મમાં જે કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે ગીતાની વ્યાપક સામાજિક દૃષ્ટિ છે. જાતિધર્મ, કુલધર્મ, ઇત્યાદિ શાશ્વત ધર્મ જેને આધારે ટકે છે તે લગનવ્યવસ્થા યુદ્ધોને લીધે જોખમમાં આવે છે માટે ‘હું ન લડું’ એવી અશુનની દલીલ છે. સામાજિક નીતિનો અધઘાત એ જ નરક. એ નરકની ખીક અશુન આગળ પ્રત્યક્ષ છે.

આવી સમાજહિતથી નજરવાળા અશુનને ભગવાને એમ બતાવવું રહ્યું કે પોતે જે કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવે છે તે સર્વમૂતહિતે રતાઃ એવા લોકસંપ્રદાયકારી સમાજપુરોહિતો, સન્નતોનો, જ માર્ગ છે.

*

દૈવી સંપત્તિ સર્વકલ્યાણકારી હોય છે, સર્વોદયકારી હોય છે. આસુરી સંપત્તિ એકાંગી, સ્વાર્થી અને ક્ષણિક ઉત્કર્ષકારી હોય છે. રાક્ષસી સંપત્તિ આંધળા, વિનાશકારી અને મનરવી હોય છે. જ્યારે આ ત્રણેમાંથી એક સંપત્તિમાં બેસી ન શકે એવો મનુષ્યદ્રોહી સમાજવિનાશક નરાધમ તે આતતાથી.

સ્વજનો મરી જશે તો મોટા ધાત થશે, સમાજનો અંત આવશે એ જાતની ખીક મનમાં ગપ્પી અશુનનું હૃદય રવજનકૃપાળુ બન્યું એમ જોઈ ભગવાન એને સમજાવે છે. ‘મરણ’ એ કંઈ વિનાશક વસ્તુ નથી; મરણમાં સમાજનું અકલ્યાણ છે જ નહિ; મરણ એ એક સનાતન અને આવશ્યક વસ્તુ છે; મરણથી સમાજને ઊવડી તાજગી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મરણ દાળવાથી લોકસંપ્રદાય નથી થતો પણ અસામાજિક હીન વૃત્તિઓ દાળવાથી સમાજ બચી જાય છે, લોક-કલ્યાણ થાય છે.’

મરણની ખીક એ કેવળ હૃદયદૌર્બલ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ રીતે કૌલેખ્ય ‘જ રહેલું’ છે, એમ કહી ભગવાને પ્રથમ પ્રદાર કર્યો. એની સામે અશુનને શુભજનો પ્રત્યેના પોતાના ધર્મની ઢાલ આગળ કરી અને યુદ્ધના મૂળમાં વિનય, રાજ્ય, ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ જ છે, એવો દોષ પણ રજૂ કર્યો અને ન લડવાનો પોતાનો નિશ્ચય વધારે દઢ કર્યો.

વાત આટલે સુધી પહોંચી ત્યારે જ ભગવાને મરણનો વિચાર કેવો નાસ્તિક છે, આત્માને બૂલી જનાર છે, એ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. શત્રુઆત્માના પ્રદારથી આત્મા હણાતો નથી; પણ બોગેશ્વરની લાલસાથી આસક્તિથી-કામકામીત્વથી આત્મા હણાય છે અને સમાજ પડે છે એ પ્રારંભમાં જ ભગવાને અશુનને સમજાવી દીધું છે.

ગીતાએ ઇન્દ્રિયારામ અને અંતરારામ એવી બે દૃષ્ટિઓ વચ્ચેના ભેદ બતાવીને પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર અંતરારામ એવા માણસોના આધાર ઉપર રચાયેલું છે. ભગવાન પોતે ‘સર્વ ભૂતાનાં સુહૃદ’ છે, એને સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાની વાસનાઓ કળતે કરી ‘સર્વ

કર્મકુશળ છે, એ ત્રિગુણાતીત છે, એ આત્મવાન છે, એ બ્રહ્મણ્ય છે, એ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, ભક્ત છે. એ બધું છે.

માણસને સુખ મળ્યું એટલે એનું જીવન સુધર્યું, એની પ્રગતિ થઈ, એ કૃતાર્થ થયો, એવું તો છે જ નહિ. માણસ પર દુઃખ આવી પડે એમાં એનો ગુનો અથવા એનો પાત છે, દુરાચારની એ સમ્મ છે, એનો અધઃપાત છે, એમ પણ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતું નથી. ઇન્દ્રિયજન્ય અથવા વાસનાજન્ય સુખદુઃખને ખરી નૈતિક કિંમત નથી, એટલું ગીતાએ આપણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અને તેથી મનુષ્યજીવનમાં સુખદુઃખના વિચારે કશા મદત્તવના ફેરફાર ન કરવા ભોંઈએ એવું સમાજસાહ્ય પ્રથમથી જ સૂચવી દીધું છે,

*

મરણ પાછળ જનન, અને જનન પાછળ મરણ આવ્યા જ કરે છે એ ભોંઈને પણ જીવનની દૃષ્ટિએ કે સમાજની દૃષ્ટિએ મરણનો વિચાર મદત્તવનો નથી. ધાસ સુકાયાનો કોઈ શોક કરવું નથી કેમકે ચોમાસું આવ્યે એ ઊભવાનું જ છે. એવી જ રીતે મરણનું છે.

જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ અને મરણ પછીની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. જે વસ્તુ આપણે જાણતા નથી તેને વિશે હર્ષ-શોક મનમાં રાખવા એમાં હતાપણ્ય તો નથી જ.

કોઈ પણ વેપારી પોતાની મૂડીનું સંવેક્ષણે રૂપાંતર થવું ભોંઈ દુઃખ પામીને નથી. એ જાણે છે કે યથાકાળે મૂડીનું રૂપાંતર થવું એમાં જ તિબ્બત રહી છે. રૂપાંતરથી મૂડીનું સત્ત થઈ શકે નથી, ઊભરું વધે જ છે, એટલે એને વિશ્વાસ હોય છે. જીવનનો વેપારી પણ એ જ ત્રદા સહેજે રાખી શકે છે. જીવનવ્યાપારમાં આત્મા એ 'મૂડીનું સત્ત' છે. એમાં વધવાઘટવાપણું છે જ નહિ. કેવળ રૂપાંતરો ચાલ્યા કરશે. આપણી જીવનની ચિંતા એટલી જ હોવી ભોંઈએ કે એ રૂપાંતરો ઇચ્છે દિશામાં ધાય. ટંકાયેલો આત્મા પ્રગટ ધાય. આત્મોપચય—વિશ્વાત્મકય—નો સાક્ષાત્કાર થાય એ રીતે રૂપાંતરો થવા કરે એટલી જ ધાળજી રાખવાની રહી.

સામાજિક પ્રગતિની દિશા બીજી રીતે નહોતી જ ધાય.

*

યહ્દી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, એમ કહી શકાય. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઇલાસનાપ્રધાન છે. ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે. જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ દેખાય છે. તેથી ગીતાના સમાજસાહ્યમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના ધરાણ્યથી જ શરૂઆત થાય છે. જ્ઞાન શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી અને સમર્થ હશે તો તમામ સંસ્કૃતિઓને તે તે પ્રસંગે ઇચ્છે એવું રૂપ તે આપી શકશે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળમાં જ્ઞાન જ છે, અને એને પરિણામે પણ જ્ઞાન જ દઢ કરવાનું હોય છે. 'જ્ઞાનમાંથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રૂપી કર્મ અને એ કર્મોમાંથી અંતે ફરી જ્ઞાન' એ ક્રમ બોધા પછી જ ગીતાએ જાહેર કર્યું : 'સર્વે કર્નાસ્તિલ્લે પ્રાપ્ય જ્ઞાને પરિમાયતે ।'

*

ગીતાને એક રીતે 'સ્વધર્મ યોગ' પણ કહી શકાય. સ્વધર્મ એટલે સ્વકાલિક,

દૈશિક, 'સાર્વભૌમ', 'સર્વભૂતહિતે રત' એવા પરમ ધર્મને અવિરોધી અને પોષક જ હોવો જોઈએ. ગીતાની એ મોટી શોધ છે. ચોક્કાનો એક ખૂણો સરખો કર્યો હોય તો ખાકીના ત્રણે ખૂણા સરખા થવા જ જોઈએ એ ભાવ ગીતામાં છે અથવા બિનટી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, ખાકીના ત્રણે ખૂણા જ્યો સરખા થાય એ રીતે પોતાનો ખૂણો ગોઠવવો એ જ પોતાના ખૂણાનું 'સરખાપણું' છે. એ જ ગીતાનો સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મની કલ્પના સ્વીકારી પછી વર્ણાશ્રમધર્મની તેમ જ યુગધર્મની કલ્પના આવવાની જ.

ગીતાએ આવા સ્વધર્મ સામાન્ય શાસ્ત્ર આપ્યું છે માટે ગીતા વિશ્વજનીત એટલે કે યધાને માટે અને સાર્વકાલિક છે, જ્યારે ધર્મની વિભિન્નતા બિતંતર વ્યાપક સ્મૃતિઓ પણ કાલગ્રસ્ત અને ત્યાગ્ય થાય છે. તેથી જ ચંકરાચાર્યે કહ્યું છે : યસ્મિન્દેશેકાલેતિમિત્તે ચ યઃ ધર્મ અનુષ્ઠીયતે સ એવ દેશકાલનિમિતાન્તરેષુ ભવર્મે ભવતિ । (શાકર શારીરભાષ્ય ૩-૧-૨૫)

*

ધેયન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વચ્છિતાત્, આયુ વચન અથવા સહજં કર્મ કોન્તેય સદોપમપિ ન ત્યજેત્ એવું વચન, કેવળ અધ્યાત્મશાસ્ત્રી ન જ ઉપદેશે. સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો બોલો જેને માથે છે એ જ નિર્ભવ ચર્ધતે આવા વચનો સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરી શકે. ગીતાનો સદેશો સામાજિક છે એ ખતાવવા માટે આ વસ્તુ પ્રધાન દલીલ તરીકે આપી શકાય. સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, મૂળ છે. એની વ્યવસ્થા કાલરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે. માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ધૃત્વરની ધૃતિ સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલે જ માણસનો ધર્મ છે. અને ધૃત્વરની ધૃત્તિ સ્વધર્મ મારફતે માણસને પ્રગટ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વસંસ્થાનો પરમ ધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.

સ્વધર્મ સમજવામાં અથવા પાળવામાં માણસ જેટલી ગદસત કરે તેટલું તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે, સંકટમય બને છે. સ્વધર્મપાલન કરતાં શ્રેષ્ઠ કશું નથી. માત્ર સ્વધર્મ પાલન કરવામાં દોષ ન આવે, પાપ ન ચોટે, જાંઘન પેદા ન થાય, એને માટે અમુક સર્વહિતકારી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. એ વૃત્તિ ગીતાએ શીખવી છે. ગીતાએ એને અનેક નામ આપ્યાં છે. જ્ઞાની એ વૃત્તિને આત્માનાત્મવિવેક કહેશે. કર્મી એને નિષ્કામતા કહેશે. ભક્ત એને પ્રપત્તિ કહેશે. ગીતા એ યધાને અનાસક્તિ તરીકે ઓળખે છે. સમાજશાસ્ત્રી એ જ અનાસક્તિને સામ્ય અથવા આત્મોપમ્ય તરીકે ઓળખશે.

'ધર્શનાસ્થ'માં પણ લખ્યું છે. યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મવામૂર વિજાનતઃ તત્ત્વ કો મોહઃ ક શોક એકત્વમનુપદયતઃ ।

સ્વર્ગ એ શી વસ્તુ છે? સમાજશાસ્ત્રમાં એને કંઈ સ્થાન છે ખરું? સ્વર્ગ અને નરક એ કલ્પના છે? ભૂમિકા છે? કે લોક છે? જે અર્થમાં આપણે સુખ-લોક, ચંદ્રલોક કે ગંગાલોક માનીએ છીએ તેવા તો સ્વર્ગલોક ન જ હોય. એ કેવળ કવિકલ્પનો પંથું નથી. મરણોત્તરનું અસ્તિત્વ માન્યા પછી એ અસ્તિત્વને સ્થાન જોઈએ છે. માટે જ્યાં ધર્મીએ સ્વર્ગ-નરક માનીયાં છે. સ્વર્ગ કે નરકનો વાંસ કાપમો નથી. ત્યાં જે મનવાપણું છે, તેમ ત્યાંથી પુણ્ય કે પાપ ખરાઈ જતાં પાત્ર આવવાપણું પણ છે;

એ કલ્પના ગીતામાં વિશેષ છે. પાછા ન આવે એવી રિયલિટી પણ છે તે મોક્ષની છે. એ રિયલિટીમાં જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ અર્થે જ બંધ થઈ જાય છે. અને છતાં એ મોક્ષ-રિયલિટી કેવળ ચોલાણી નથી.

ત્યારે સ્વર્ગ શું છે ? પંચમૂર્ત્યાત્મક દેહમાં આપણો વાસ એ વાસ્તવિક (real) અને આપણે કરેલાં પુરુષાર્થનાં કર્મોમાં આપણે જે જીતીએ છીએ તે આપણો વાસ અથવા આપણી દર્શિત અવાસ્તવિક (unreal) એમ તો ન જ કહેવાય. આટલો સંકુચિત વિચાર મનુષ્યજીવનના યથાર્થ આકલન પછી સેવાય જ નહિ.

મરણ પછી પ્રેમી જનોના હૃદયમાં આપણે રહીએ છીએ, વધીએ છીએ અને ઘડીએ છીએ, ત્યાં પણ સેવા કે અસેવા કરીએ છીએ, એ બધું આપણું મરણોત્તર જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા નવા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી. એ આપણું માટે કર્મભૂમિ અથવા કર્મભેદ નથી. એ ભોગભૂમિકા છે. કેમકે જીવતાં કરેલા પુરુષાર્થના પરિપાકને જ એમાં અવકાશ રહે છે. એ જીવનની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં ન હોય તો એ જીવન આપણું જ છે અને એ મહત્ત્વનું છે. જીવતાં કરેલા બધા પુરુષાર્થનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે જ કે સમાજમાં વચાચેલું આપણું મરણોત્તર જીવન શુભપરિણામી, દીર્ઘપરિણામી, વિવિધ અને કીર્તિકર થાય.

એ જીવન જ આપણું સ્વર્ગ છે. (અથવા નરક છે.) સમાજમાં મહત્ત્વના આદર્શો અને એના ઉચ્ચ નમૂનાઓ વાંચીને જાણું—જવા કરતાં ભોક્ષાનાં હૃદયમાં જ રહી કરવું એ આપણું યશોજીવન છે. અભિમુદાનિહતસ્ય સતઃ તિષ્ઠતુ તાવત્ જયોઽપવા સ્વર્ગઃ ઉમયવલ-સાધુવાદઃ ધવળમુલોડમૌ યતારવર્ધમ્ ।

૯

ગીતામાં અદિંસાને પ્રાધાન્ય છે ખરું (અને અદિંસા એ જ સામાજિક જીવનનો પાલો છે), પણ ગીતામાં જગતના યુદ્ધને માન્યતા આપેલી છે. જગતનાં યુદ્ધ રાગનાં દ્વારો ખોલી આપે છે. જગતના યુદ્ધમાં ન જીતવું એમાં અધર્મ છે, પાપ છે અને કીર્તિનો નાશ તો છે જ. અદિંસાનો ભોપ કરવા પ્રયત્ન થયેલા આત્માથીને અદિંસાટલિનો સામ ન આપવો એ જૂની શિખામણ હતી. ગીતાએ એ સ્વીકારી છે. ગીતાની અદિંસાનિષ્ઠા એટલે દરજગે ગર્વાદિન ગણાય. આત્માથી અદિંસાટલિથી મળના રક્ષણનો દરદાર ભક્તે ન હોય પણ આત્માથીને મારવાની વાત કરી ગીતાએ અદિંસાનું સાપવાદપણું સ્વીકાર્યું, એના સાર્વભૌમતને ગ્રાંખ્ય લગાડી. પણ આ જાગતનો ગીતાનો અભિપ્રાય અર્થવાદ ગણી કોરે મૂકવો ભ્રેષ્ઠ એ. અર્થનું પૂરતો ભગવાનનો લડવાનો આગ્રહ મને તેટલો હોય, ગીતાની શિખામણ યુદ્ધની આમ્રી નથી લાગતી. જેમ દ્વાત્રધર્મમાં યુદ્ધેવાચ્યલ્કયનમ્ એ શુભ વર્ણવ્યો છે, તેમ ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં જોડાં લક્ષણો (સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, ભક્ત, જ્ઞાની, પંડિત, યોગી, સન્વાસી, સિદ્ધ, શુદ્ધિમાન, સાન્નિધ્ય, દૈવી સંપત્તિનો અભિન્નત) છે તેમાં યુદ્ધનો આગ્રહ દૂરતઃ પણ પ્રચિત્ત કરેલો નથી. અને દ્વાત્રધર્મમાં પણ યુદ્ધ પ્રદેશી લેવાની વાત છે જ નહિ. માથે આવી પડે તો “ત્યાં મુખ પાણી રાંપી મરીએ.” એટલું જ ગીતાએ માગ્યું છે. ગીતાના સમાજચાત્રમાં યુદ્ધને સ્થાન દેખાતું નથી. આવેલો પ્રસંગ

पारं धावा-भातरं अष्टुनने ! उपदेश कथो ! छे जे यांत सावीरें अंग्रेज ! छे म्हेनुं नने
डिरेको - लउमानो ! उपदेश भणुं अते' निमित्त भावनी' अने प्रकृतिसिंनों जिगीश्वरी नीं ईर्लास
उपर न/ रयायेको छे !

આત્મા અમર છે, અને દેહ મૃત્યુ છે, એ દેહોમાં ગીતામાં અર્જુનને દિસી તરફ પ્રવૃત્ત કરવાને વપરાયેલી છે, એમ સ્વાભાવિક રીતે ધોંગ છે. પણ વેદાવિનાશિન નિત્ય એ એનમર્જમવ્યયમ્ । કથં મ પુરુષે પાર્યં કં ધનવતિ હૃતિ કમ્ ॥ આ શ્લોકમાં દિસા પ્રત્યે પ્રેરણા નથી બલકે આત્માને અંતિનાશી, અન્ન અને અવ્યય તરીકે એકબીજાને સ્વભાવે જ દિસાવિમુખ હશે એમ ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં કથં શબ્દે ધર્મનાં સમર્થો બનેઈએ એ બાજુ છે કે કોઈ આત્મા મરતો જ નથી મોટું શી રીતે એ કોઈને મોરંધી પ્રવૃત્ત થાય? આત્માનું અમરત્વ જોને ગળે બેસ્યું તે જમ મરતાં હરતાં નથી તેમ જ કોઈ કાળે મોરવાનો ઉત્સાહ પાશું ધરાવતો નથી. દિસા એટલે કે મારવાની ક્રિયા નિર્ધાર્ય છે, વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. કોઈને મારવાથી એનો આત્મા તો હણતો નથી, એની શુભાર્થને વૃત્તિઓ-હાથમાં આવતી નથી, એણે કરેલા સકલ્પો તોડાતા નથી, એના ઉપર મેળવેલો વિનય કેવળ બાહ્ય અને ક્ષણિક જ હોય છે, અને બાપડું શરીર જોને હણને પછ મરેલો નથી તે તોડવાનો પુરુષાર્થ શો, આવા વિચારથી દિસા કરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય છે. એ જ વસ્તુ તેરમાં અધ્યાયમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂકી છે.

समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मानं सतो याति परागतिम् ॥ (अ. १३, श्लो. २८)

અદારમાં અધ્યાયમાં આવેલો દિ'સાવિષયક શ્લોક દિ'સાવાદીઓ ભારપૂર્વક ટાકે છે. અદારમાં અધ્યાયનો એ શ્લોક જે દબે અને જે અતુલ ધાનમાં આવ્યો છે તે તપાસવું નેઈએ. ત્યાં કર્મત્યાગ અને કર્મફલત્યાગની ચર્ચા ચાલે છે. કર્મ માત્ર બંધક છે માટે એનો જ ત્યાગ કરવો ધટે છે, એની એક દલીલ છે એની સામે ગીતા કહે છે : 'કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અને શક્યતા જે નથી. કર્મના સંગ અને ફળ જાનેનો ત્યાગ કયો એટલે પત્યું અથવા સંગ અને ફલ સાથે કર્મનો કર્તા હું છું' એ વાતનો અડંભાવ પણ છોડી દેવો નેઈએ.'

એ અહંભાવ છોડવા માટે એક સાંખ્ય દલીલ રાગવાન રખૂ કરે છે કે હરેક કર્મ માટે પાપ કારણો હોય છે : અભિર્થાન, કર્તૃતા, કર્મજ્ઞાપ, ત્રિવિધ મેષ્ટા અને દૈવ. માણસો કહેલા એકેએક સારાનરસા કર્મ માટે આ પાંચ કારણો તો હોય જ છે. આ પાપમાંથી ચાર એટલાં તો જગદસ્ત છે કે એમની અનુકૂળતાએ જ પાંચમું કારણ - કર્તૃતા કામ કરી શકે. પોતાનો હિસ્સો આટલો અસ્થ હોવા છતાં કેવળ પોતાને જ કર્મનો કર્તા ને માને છે તે દુર્મતિ છે, એની બુદ્ધિ અસંસ્કારી છે, આટલું કહી ગીના દાર્શનિક સિદ્ધાંત પૂરો કરવા ખાતર કહે છે : 'ચાર કારણો ઉપર તો માણસનો કાબૂ છે જ નહિ, એ ચાર કારણોને લીધે માણસને હાથે સારાંનરસાં ઉર્મો થાય પણ ખરાં. એમાં ને માણસ અહંકાર છોડી દે અને રાગદ્વેષ, વેરઝેર, હિંસાદત્તિ ઇત્યાદિનો ભેગ બુદ્ધિને થવા ન દે તો

એને હાથે આ જાધા સોડોનો નાશ થઈ જાય તો એ એણે એ નાશ કર્યો એમ ન કહેવાય. અને એને એ ક્રિયાનું જાંધન ન હોય.' જેમ કોઈ જમરદસ્ત માણસ મને વિવશ કરી બધી રીતે બાંધી દઈ મારો હાથ પકડી એનાથી કોઈ મુરખીને તમાચો મરાવે તો મેં એ મુરખીનું અપમાન કર્યું એમ ન ગણાય. તેમ અહંકારને અભાવે અને વાસનામયિન બુદ્ધિને અભાવે મારો દ્વાર થયેલા કર્મનું જાંધન મને નથી. પછી ભલે તે કર્મ સર્વ સોડોનો એકસામટો નાશ કરવા જેટલું ધોર પથ હોય. આવી તાત્ત્વિક ચર્ચાનો શ્લોક હિંસાને પ્રેરનારો છે એમ માનવું હારવારપદ છે. હિંસા કરવી છે અને ગીતા પાસેથી બચાવ પણ મેળવવો છે, એટલા ખાતર પોતે જ પોતાને પ્રમાણપત્ર આપવું કે પોતાનામાં અહંકાર છે જ નહિ અને પોતાની બુદ્ધિ તો કમળપત્ર જેવી અક્ષિત છે, એ હારવારપદ છે; દુર્મતિનું સમૂહ છે. ગીતા તો એકેએક કર્મમાં ફેટસે દગ્ગજે હિંસા રહેલી છે એ તપાસી તે ટાળી શકાય તેટલી ટાળવાની ડહાપણમરી સલાહ આપે છે. ઋતુવંધસ્ય હિંસાં । હિંસાનો હિંસાળ જેમાં નથી એ કર્મ મોતાની દષ્ટિએ તામસી છે. મોતાને ઇષ્ટ એવું કર્મ તો અતાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ એવું જ હોવું જોઈએ.

આના જ અનુસંધાનમાં એક વસ્તુ સહેજે ધ્યાન ખેંચે છે કે યસ્ય નાહંકૃતો માત્રો એ શ્લોક સન્યાસોપનિષદમાં નીચેના પાદ્દેર સાથે આવેલો છે :

યસ્ય નાહંકૃતો માત્રો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

યઃ સમઃ સર્વભૂત્યુર્જીવિતં તસ્ય શોભતે ॥

*

શાક-સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ

નવવરલાલ પ્ર. ખૂચ

પ્રયોગો કરવાનો મારો શોખ મને સહજ છે. જગતને હું એક મોટી પ્રયોગશાળા જ સમજું છું. જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મેં ઘણા પ્રયોગો કરી નેલા છે. એ જાધા પ્રયોગો એકલા કરું તો મારા પ્રયોગજીવન વિશે એક પુસ્તક બરાબ. એવું પુસ્તક હજી સુધી નથી લખ્યું તેનું કારણ એટલું જ કે પ્રકાશકો પ્રયોગો કરવાના શોખીન જણાયા નથી!

પ્રયોગો કરવા જેમ મને ગમે છે તેમ સ્વાવલંબન પણ મને ગમે છે. સ્વાવલંબન મારે મન એક મહાન ગુણ છે. પરાવલંબન અને પાંગળાપણાં વચ્ચે જે મારે પસંદગી કરવાની હોય તો હું પાંગળો થવાનું વધારે પસંદ કરું. આજે, હું જોઈ શકું છું કે, આપણા સમાજમાં સ્વાવલંબન બહુ ઓછું જોવામાં આવે છે. એ દુઃખદ સ્થિતિ મળ્યાપ. જે મનુષ્યમાત્ર સ્વાવલંબી બની જાય તો જીવનક્રમ ઘણો સરળ થઈ જાય. કોઈએ એક ખીજની આડે આવવાપણું રહે જ નહિ. વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં જીવન, રેલના પાટા પેઠે, એક ખીજને સમાંતર જ રહે અને વિયુવજ્વતની રેખા પેઠે મનુષ્યજીવન સંસારનો ફેરો ફરી પાછું પોતાનામાં જ આવી મળે.

સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવાનો વિચાર હું ઘણા વખતથી કરતો હતો. વસ્ત્રસ્વાવલંબન વિષે મેં ઘણીવાર વાંચ્યું હતું. [એકાદ પ્રયોગ કરેલો પણ ખરો, પણ આજે એ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનના પ્રયોગની વાત નથી કરવી.] એવામાં એક બાજુ આપણા દેશમાં ફળવણી સ્વાવલંબી થઈ શકે કે કેમ તેની ચર્ચા થવા લાગી અને બીજી બાજુ દિંદ બહાર ફેસિસ્ટો પોતાના દેશને સ્વાવલંબી અને સ્વયંસંપૂર્ણ કરવાની વાતો કરવા લાગ્યા. આ પરથી મને પણ સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કોઈક ક્ષેત્રમાં કરી જોવાની પ્રતિજ્ઞા થઈ.

ક્ષેત્રનો વિચાર કરતાં આખરે મેં શાકસ્વાવલંબન કરવાનું ધાર્યું—એટલે કે મારું શાક મારે જ ઉગાડી લેવું તેમ નહીં કર્યું. શાકનું ક્ષેત્ર પસંદ કરવા પાછળ એક તો મારો શાક તરફનો અથાગ ભાવ અને બીજી પરમાર્થ વૃત્તિ પણ હતી. મારા ગામમાં શાક બહુ મોંઘાં છે. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે જે મારું શાક હું ઉગાડી લઉં તો મારાપૂરતી શાકની માગ ઘટે. માગ ઘટવા સાથે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભાવ પણ ઘટે. આ રીતે પ્રજાને લાભ થાય. હું જાણું છું કે આમ ખીજનો વિચાર કરનારા વિરલ હોય છે—કદાચ આ બાબતમાં તો હું એકલો જ હોઈશ. પણ પરહિતચિંતકે ખીજના સાથની અપેક્ષા વગર જ આગળ ધપે જવું જોઈએ. એટલે મેં શાક ઉગાડવાનું નહીં કર્યું.

આ પ્રમાણે શાક, સ્વાવલંબી, અને પ્રયોગો એ ત્રણેય વસ્તુ તરફના મારા પક્ષપાતને લીધે મેં શાકસ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા પ્રયોગ

મને થયું કે કહેવતમાં 'મીઠાં' ને બદલે 'માઠાં' તો નહિ હોય ! અથવા તો ધીરજને નેતરની પેઠે ફળ જ નહિ થતું હોય કે શું ? પણ તો એ મેં ધીરજનો ત્યાગ કયો નહિ. દાર્યો જુગારી બમણું રમે તેમ હું ધીરજને બેગડા-જેરથી વગગી રહ્યો.

ભીંડાએ રંગ રાખ્યો. પાંચ છોડ દત્તા. મારી પેઠે નંત્ર ઘણા એટલે ખીળ સામાન્ય છોડથી અર્ધાં જિંઆપ્તએ પહોંચી વધારે માથું જિંથું જ ન કર્યું; દરેક છોડ દોઢેક ફૂટ જિઓ દશે. બાહરવો બેઠો ને ભીંડાએ જોર કર્યું. છોડે છોડે આછા પીળા રંગનાં ફૂલ બેઠાં. ફૂલો ખરી ગયાં અને તેની જગ્યાએ કોષ રૂપાળા કન્યાની ટચલી આંગળી જેવા ફણા ભીંડા આવ્યા. થોડા દિવસમાં એ ભીંડા વધીને કોઈ કદાવર પુરુષની વચલી આંગળી જેવા થવા લાગ્યા. દરેકનો આકાર પણ વૈવિધ્ય વાળો. કોઈ ભીંડો સીધો કટાર જેવો, તો કોઈક તલવાર પેઠે સહેજ વળાંકવાળો, તો કોઈક વળાં જમવાની પેઠે છોડેથી ગોળ વળેલો. ભીંડા પાકતા જતા તેમ હું એને ઉતારતો જતો. મારો આનંદ તમે કદપી જ લેજો. મારે મન એ કેવળ ભીંડા જ ન દત્તા; એ તો ધીરજનાં ફળ દત્તાં અને આ વખતે તો મીઠાં દત્તાં. એકાદ દિવસ એક ભીંડો જિતરે; વળી ચાર દિવસ ખાલી જાય. ફરી પાછા એ ભીંડા જિતરે; વળી છ દિવસ ખાલી જાય. જે દિવસે ભીંડા જિતરતા તે દિવસે તેને હું ચાણુ શાકમાં લેજારી દેવા આપતો. અને તે દિવસનું શાક અમને વધારે સ્વાદ આપતું. અને એક દિવસ તો એકસાથે આખા બાર-એક ડઝન-ભીંડા જિતરેલા. તે દિવસે (૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭) અમારે ત્યાં ઉત્સવ વરતાઈ રહેલો એમ મને યાદ છે. તે દિવસે અમે અમારા રોજના શાક ઉપરાંત, તેનાથી જુદું, આ ભીંડામાં દવેજ બરી આપ્યા ભીંડાનું શાક કર્યું હતું. દરેકને ભાગે બળે ભીંડા આવેલા. આ લખું છું ત્યારે પણ એ ભીંડાનો સ્વાદ મોંમાં તાજો યાય છે.

આ મારા આખા પ્રયોગના વિગતવાર આંકડા પણ મેં રાખ્યા છે. તેમાંથી ભીંડાના આંકડા અહીં આપું છું. ચક્રઆતથી તે છેલ્લી ભીંડો ઉતાર્યો તે દિવસ સુધીમાં મેં બધા છોડવાને મળીને ૯૪૦ ડોઝ એટલે કે ૩૭૬૦ ગેલન પાણી પાણું હતું. રોજ પાણી પાવામાં જે વખત જતો તે સરવાળે ૨૩૩ કલાક ઘસે દત્તા. તે વખતે મને મળતા પમાર પ્રમાણે કલાકના બે આના ગણનાં આ ભીંડાઓની પાછળ મેં રૂા. ૨-૧૫-૦ની મહેનત ખર્ચી દત્તી. આખી મોસમમાં ઉતરેલા ભીંડા બધા મળી સંખ્યામાં ૪૭ અને વજનમાં સરા પાંચોસ-તોલા થયા દત્તા. (મારે મારા પ્રયોગનું net result અપરું છે એટલે આ સંખ્યામાં સડી જવાથી નકામા ગએલા ૧૪૧ તથા બી ચાટે પાકવા દીધેલા ૩ ભીંડાનો સમાવેશ કયો નથી.) આ રીતે મારા પ્રયોગના ભીંડા મને નંગને દિસાએ એક આનામાં એક ભીંડો અને વજનને દિસાએ રૂા.૩-૫-૪ ના શેરને બાવે પડ્યા દત્તા. (તે વખતે ભીંડા બજારમાં એક આને શેર વેચાતા દત્તા.)

કોષ કહેશે કે આ પ્રયોગ તો મોંઘો પડ્યો. બધી વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન પૈસાથી જ કરનારા લોકો આ પ્રયોગનું મહત્ત્વ નહિ સમજે. ભાવનાની વાત જુદી છે. એમ તો એકવાર મેં દાર્યે કાંતેલ સૂતરની ખાદી વણાવી (મારા વસ્ત્રસ્વાવલંબનના પ્રયોગમાં) તે મને એક રૂપિયે વાર પડેલી; જ્યારે બજારમાં તે જ જાતની ખાદી આઠ આને વાર વેચાતી.

એનો અર્થ એ થયો કે મારી ખાદીમાં દરવારે મેં આઠ આના જેટલી કિંમતની ભાવના રેડી હતી. એ ભાવનાની ખાદીની મજા અનેરી છે. તે પ્રમાણે આ મારા બીંડામાં દરેક શેરમાં મેં સગર્ભગ સવાત્રણ રૂપિયાની ભાવના રેડી હતી. ભાવનાના બીંડા મોંઘા હોય એટલે જ મીઠા હોય છે.

હતાં કેાઠ કહેલું હોય કે મારો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો તો જવાબમાં મારે એટલું કહેવાનું કે મહાપુરુષોએ, કેળવણીકારોએ અને બીજા ધણાએ દરેક નિષ્ફળ પ્રયોગો પરથી અને મારા પોતાના પ્રયોગોમાંથી હું તો એટલું શીખ્યો છું કે પ્રયોગનું સાર્થક્ય તેની નિષ્ફળતામાં જ રહેલું છે.

સાચે જ

‘સ્વખસ્થ’

સાચે જ આ હૃદય-સીતર એક વાર રાપેલ પ્રેમ—ધરતી ઉર નેમ દબા સંગ્રામ મૂલ ધરતો વિકસી રહે છે તેવો જ—આ બહિર જીવન શુષ્કતાને પામે, હતાં ય યર-બીતર ચૂંદ રૂપે ફેલી રહેલ નિજ મૂલ અજાણ આચે. એકી ક્ષણિત્ શુભ યદી ય સુરમ્ય, લીલી લીલી ધરા હસતી જીવનપૂર્ણ, કિન્તુ ત્યાં ના પછી કદિ ય પુષ્પ પ્રકુલવાનાં, આ નિત્યનાં દરદ ચૂંદ રહી જવાનાં.

(૧)

નિત નવ ધરી શોભા થાજે સદૈવ ગુલકરા
કુદરત સમી મારે માટે ચિરં રમપ્રાણણા.

(૨)

વસંત વીતી નવ આમ્રમંજરી
ખરી પડી યૌવન દેહમંજરી,
ને ગ્રીષ્મની વાદળ છાંયડી મહી
ભિગેલ એકાન્ત તળાવને ખૂણે
આંખી લાલાશવાળી ધવલ કમલિની, એવું સૌંદર્ય તારું.

(૩)

મુવણું પ્રતિમા સમી પ્રણયમૂર્તિ મારે હતી.
વનાન્ત, ગિરિ-ગબડરે, ઉદ્ધિતીર, ખડેરમાં
હવે વરસ કે જતાં, પ્રણયમૂર્તિ શોધું ફરી.

અરે ! સમીપ માહરી ! જગત માંહી શોધી વળ્યો ?
વિગિહત સહુ અંગે ને વદન ગિત 'એવી' અહીં
હતી જ પ્રતિમા ખરી, હતી પ્રેમ 'અવશેષ' શો.

ધરમાં બધે દોડધામ થઈ રહી. ચારે તરફ તપાસ ચાલી રહી. બુઢાં માજ પણ માંદાં માંદાં એ તપાસમાં જોડાયાં.

“પણ ઈ જાવ ક્યાં ?” ધરમાંથી કોઈએ કહ્યું.

“આજ તો ઠીક છે કે એક નાની ચીજ ગઈ પણ આવી રીતે કાશે સવારે કોઈ મોટી ચીજ પણ ચાલી જાય.” વળી કોઈ બીજું બોલ્યું.

એ બધાં વાકયોની તકામારી વચ્ચે પણ ગૂમ થયેલી વસ્તુની શોધખોળ ચાલુ રહી.

જ્યારે ધરનો ખૂણેખૂણે તપાસાઈ ગયો, જે જે જગ્યાએ એ વસ્તુ મૂકાઈ ગઈ હોય તે બધી જગ્યાઓ તપાસાઈ ગઈ, છતાં પણ બોવાયેલી ચીજ ન મળી ત્યારે ધરનાં બધાં માણસોને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ ચીજ ક્યાંય મૂકાઈ નહોતી ગઈ પણ ચોરાઈ ગઈ હતી.

એ ચોરાઈ ગયેલી કે મૂકાઈ ગયેલી વસ્તુ સાત સામાન્ય હતી. માંદાં માજ તેમના એક જુદા ઓરડામાં આખો દિવસ પડ્યાં રહેતાં. તેમના ખપતી દરેક વસ્તુ એ ઓરડામાં જ રહેતી. તેમની દવાની બાટલીઓ અને દવા પીવાની પ્યાલી, ચમચી વગેરે બધું તો તેમની પથારી પાસે જ રહેતું. સદ્માએ જમવાની તેમને છૂટ હતી તેથી દિવસના એ વખત તે ઓરડામાં જતાં એટલે જ, બાકી તો તેમની પથારી બધી અને તે બધાં. પાણી પીવાની માટલી પણ તેમના ઓરડાની તથા જારીઓમાંથી એક બારી ઉપર રહેતી. અને તેના ઉપર પાણી પીવાનો ચાંદીનો એક પાત્રો રહેતો. આપારે તે પાત્રો નહોતો મળતો. ધરમાંથી જ્યારે તે ન જ, મળ્યો ત્યારે જ ઉપર કલા પ્રમાણે તે પાત્રો ચોરાવાની ધરનાં બધાં માણસોને ખાતરી થઈ ગઈ.

એ ધર નાતું હતું છતાં સફાઈદાર હતું. નીચે પાંચ ઓરડા અને ઉપર પાંચ ઓરડા. આજુબાજુ એક નાનો કંપાઉંડ. માજનો ઓરડાની ત્રણે બારીઓ એ કંપાઉંડમાં પડતી. તેમાંની બે બારીઓ તો ઉપરના માળ પર ચડવાનો રસ્તો હતો તે રસ્તા પર પડતી, જે બારી ઉપર પાણીની માટલી પડી રહેતી તે બારી તો ઉપર જવાના દાદરની છેક નજીક હતી. તે માટલી ઉપર સદાસર્વદા પડી રહેતો પ્યાલો, ઉપર જનાર કોઈ તકડાવી ન જાય એટલા ખાતર માજ તે બારી હંમેશાં બંધ રાખતાં. ઉપરના માળ પર રહેનારાં લોકો તો એવું કરે જ નહિ. માજને એટલો તો યુજાઈના પરામાં રહેનાર લોકો પર વિશ્વાસ હતો. પણ કાણ અત્રે કોઈકિંવાર નોકરચાકરની દાનત બંધે તો તે ઉપાડી જતાં વાર પણ ન લાગે.

જેવી માણને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ પ્યાલો ઘરમાં જ ક્યાંય આડોચવળો મૂકાઈ નથી ગયો. પણ ચોરાઈ જ ગયો છે તેવો જ તેમને તે ખારીનો ખ્યાલ આવ્યો. સવારે હિસ્તાવેત એ પ્યાલો ન મળતાં તેમણે તપાસ કરેલી. પણ ખારી ઝાંઝો ભાગ બંધ રહેતી હોવાથી તે આજે ખુદશી છે કે બંધ તે જોવાની તેમણે દરકાર કરેલી નહિ. હવે એની તપાસ કરવા તે દ્રુતતા પડે ખારી પાસે દોડ્યાં. ખારી અર્ધા ઉઘાડી પડી હતી. તેમનાં પેટમાં ફાળે પડી અને સાથેસાથે નક્કી પણ, થઈ ગયું કે એ અર્ધા ઉઘાડી ખારી દ્વારા જ તેમનો પ્યાલો ભરખાઈ ગયો.

“આ ખારી કોણે ઉઘાડી મૂકી હતી ?” તેમણે ખૂબ મારી.
 બધા ત્યાં દોડી આવ્યા. સર્વાનુમતે એવું નક્કી થયું કે કોઈ ગોરેરાએ તો તે હુકમથી ક્યું નહોતું કોઈ પણ બાળક એ પાપનો બોનો શિર પર ચડાવવા તૈયાર નહોતું. પણ પંચ બોલે ત્યાં પરમેશ્વર એ ન્યાયે નક્કી થયું કે એ બાળકોમાંથી કોઈના જ એ કામ હશે. ચુસ્તભરી આંખે, માથાએ બધાં બાળકો સામે જોઈ બીધું. એ ચોરસ નાથી એ પાપના બળુતાં અગમ્યુતા બાગીદાર જેવા, બધાં બાળકો રવાના થઈ ગયાં.

હવે નક્કી થઈ ગયું કે ચોરી તો એ ખારી વાટે જ થઈ હતી. અને એ વસ્તુ નક્કી થતા જ ગોર પણ નક્કી થઈ ગયો.

હમણાં મહિના દોઢ મહિનાથી ઉપરનો ભાગ ખાલી પડ્યો હતો. થોડા આખાં ચૂનો લગાડતાની ક્રિયા ધરના માલિક તરફથી એકબે દિવસમાં શરૂ થવાની હતી. તે ગાંઠે જરૂરી માલ પણ આવી ગયો હતો. તેમાંનો થોડો ભાગ લમણાં ઉપર કાઢી રહેતું નહિ હોવાથી ઉપરના ભાગમાં ગોડાઓ હતા. અને તેને સાગવવા એક નેકર હમણાં બેતણું દિવસથી ઉપર ચૂનો હતો. ગતના સૂતા માટે તે ગોડો ગોડો આવતો. આજે તે સવાંગા વહેલો વહેલો ક્યાંક ચાલી ગયો હતો. એ બધી વસ્તુઓ સાચવવાની સાથે સાથે માણનો આ રૂપાનો પ્યાલો સાચવવાનો ભર પણ તે પોતા માથે લઈ વહેલી સવારમાં તેની પાકી વ્યવસ્થા કરવા ચાલી ગયો હતો તે વિષે કોઈને શંકા ન રહી.

આતુરતાપૂર્વક ગદ્યાં તેના પુતરાગમનની રાહ જોવા લાગ્યાં.

તે માણસ પાછો આવવાનો તે તો નક્કી જ હતું કેમકે દસંગાર રૂપિયાના ચાંદીના પ્યાલાની તનું નમીત કે ઉઘાડી જવાનું નહોતું કે તે નોકરી છોડી દઈ બાગી જઈ શકે. એ ક્યારે પાછો આવે એ જ પ્રશ્ન હતો. કલાક બે કલાકમાં તો તે આવવો જ જોઈએ કેમકે તે દિવસે તો ચૂનો દેવાનું કામ શરૂ થવાનું હતું.

પણ તેના ચોર સિદ્ધ થવા પછીનો અને તેને તેની ચોરી પકડાઈ ગઈ છે એ વાતની ખબર આપી થકાવ તે પહેલાંનો કાળ સર્વથો બ્યર્થ ન ગયો. તેને વિષે એ સમય દરમિયાન રેસભરી વાતો થવા લાગી.

“ઈ તો મેં એનું મોહું જોયું ત્યારથી જ મને લાગતું હતું કે આ માણસ સારો નથી.” માથાએ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં પરમ સત્ય ઉચ્ચારતાં હોય તેવી દ્રવ્યે કહ્યું.

“ મને પણ એવું લાગતું હતું હોં ! પણ મેં કહ્યું કે આપણને શી ખબર પડે ? ” નાની વહુએ માથા ઉપર છેડા હીક કરતાં કહ્યું.

“ સાચો આતી જય તો એને તો જરોજર જનાવી દઉં. ” નાની વહુ સામે રોષ-પૂર્વક જોઈ એનો પતિ બોલ્યો.

અને એ રીતે અધોપાલો કલાક નીકળી ગયો. પેથો ચોર તો ન આવ્યો પણ એટલામાં બાહુ લેવા માટે શેઠનો મહેતાજી આવી પહોંચ્યો.

અત્યંત ઉશ્કેગટ અને છતાં એટલા જ રસપૂર્વક તેની પાસે બેસી બેઠકનો રજૂ થઈ. ઘણીવાર તો એટલા બધા અવાજો એકસાથે મહેતાજીના કાન પર આધડતા હતા કે તેને વાત સુઝાતી મુઝકેસ થઈ પડતી હતી. છતાં તે વાત તો જરોજર સમજી ગયો.

“ બાઈ, અવા માણસને ક્યાં મોકલ્યો ? આ તો હીક છે કે આ ખાલાની નજીર વાત હતી પણ કાલ સવારે તો ઈ ઘર જ લૂટી જાય ના ? ” માછનો મહેતાજીને કહ્યું.

ત્યાં તો પેથો નાની વહુનો વર થોડો બેઠો.

“ માંગીને લઈ જાય તો એક લાખ રૂપિયાની પણ ના ન પાડીએ, પણ આમ તો એક પૈની ચીજ પણ એમણે જાય એ ન પોસાય ” માછે એક લાખ રૂપિયાનું કાન તો હરહંમેશ વિના સંકોચે તે કરી દેતો હોય તેવી તેની મુખમુદ્રા જની રહી.

તે જોઈ કરી ત્યાં જ ભોગાં મળેલાં બાજકો હસી પડ્યાં પણ તેમને ત્યાંથી હકાવી મૂકવાને માટે તો એ જીવાનની એક જ નજર ખસ હતી. તે લાખ રૂપિયા તો આપે કે ન આપે પણ બેચાર તમાચા તો આપી જ દેશે તેની ખાતરી થઈ ગઈ.

પણ એ મહેતાજી પાસે તો, દરેક મહેતાજી પાસે દરેક શેઠને માટે જે સૂત્ર હાજર હોય છે તે સૂત્ર હાજર જ હતું.

“ શું કરીએ માછ ? એ તો શેઠ જ લોભિયા છે. બે રૂપિયા વધારે ખંડગીને સારો માણસ ન ગમે. પણ એને કેં એ એણું કહેવાય ? આ જીવોની મારો જ લાખયો .. ”

પછી તો દ્યોક મિનિટ સુધી એ મહેતાજીને શેઠ તરફથી થતા અન્યાયમાં સહાનુભૂતિ જતાવતા સૂરોમાં વાર્તાપ્રવાહ તણાઈ ગયો.

ત્યાં આશ્ચર્ય તો જ માછને કાને એક નાનો સરખો અવાજ આવ્યો અને તે ચમકી બેઠો. તેમની વહુવટયા તેમના કાન સુધી પહોંચી નહોતી તેમણે કહ્યું :

“ બાઈ, ઉપર કે સજવળાટ થતો સંભળાય છે. જોત તો ખરા ઈ આવ્યો કે નહિ ? ”

તરત જ મહેતાજી ઉપર દોડ્યો. સાથે માછનો પેથો લાખ રૂપિયાનો જોને દિશાજ નહોતો એ પુત્ર પણ દોડ્યો. નીચે જ્યાં એક ધ્યાને ઉડાના વાતાવરણનો ધુમરા ઝીંકવા તત્પર થઈ ગયાં.

થોડી રાડારાડી, એકાદ બે તમાચા, મુઝકેસ થઈ જતો પેથો નોકરનો અવાજ, વહુ રાડારાડી, મહેતાજીના અવાજમાં ભળી જતો પેથો જીવાનનો અવાજ, એ બધું નીચે બેઠેલાંઓના ધ્વનિમંત્ર ઉપર પછાડ્યું. પેથાએ ચોરી કપૂસ કરી કે નહિ તે ન સમજાયું.

અર્ધાએક કલાક પછી મહેતાજી અને મણિલાલ (એ જુવાનનું નામ મણિલાલ હતું) નીચે આવ્યા. પ્રત્યાર્થસૂચક દષ્ટિ માંજ એ તેમની તરફ દે'કો.

"એ દગમખોર એમ માને એવો નથી," - મહેતાજીએ કહ્યું. "મેં તેને કેટલો ધમકાવ્યો અને માર્યો તે તો બાઈ જાણે છે. પણ એ કપૂચ થતો જ નથી."

"એ હુઆ શોખો એવા જ હોય," મણિલાલ બોલ્યો. "એકદ તમારો તો મેં ખેંચી કાઢ્યો, પણ એ તો કહે : 'ના શેક, મને તો કંઈ ખતર જ નથી. મારે આવી નોકરી કરીને જીવવું તેમાં આવી ચોરી કેમ પોસાય?' અને પાછો ઢોંગો એવો કે જ્યારે વધારે દમ માર્યો અને પોલીસમાં સર્જ જઈું તેમ કહ્યું ત્યારે રડી પડ્યો."

"પણ જો એણે ચોરી કરી નથી તો સવારના પહેરમાં એ ગયો'તો ક્યાં?" માંજ એ પૂછ્યું. તેમની ચપટીમાંની છીંકણી જરા વધારે પ્રમાણમાં ઝુકાઈ ગઈ હતી કે કેમ પણ દોઢ મિનિટ સુધી તેમણે તે પછી છીંકા ખાયા કરી.

તે યાંત પડતાં જ મહેતાજી બોલ્યો:

"ચોર સાક્ષો; પણ જૂકું બોલવામાં પાકો છે હોં! કહે છે કે એ તો એની તમાકુ ખલાસ થઈ ગઈ'તી તે ક્ષેત્ર મળ્યો'તો. ને રસ્તામાં આજુબાજુના જંગલમાંનો કોઈ માળા મળી જતાં તેને ત્યાં બેઠો રહ્યો'તો ગપાટા મારવા, એટલે વાર થઈ "

"હા, બાઈ હા; ઈ કહેવ સાચું. શાફ્ટરની એક આંખ ને ચોરની આંખ ઈ તો જરા વધારે દમ મારશે, ને જોલા કાકા (પોલીસ)ની રાંતી આંખ દેખશે કે આ દમને કાઢી દેશે ખાલો." માંજ આખી ચોજના સમજવી દીધી.

"હા, હા, માંજ, એના વિના છૂટકો જ નથી." મહેતાજીને આવું કૈંક પરાક્રમ કરવાનો કદાચ જીવનમાં પહેલો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

"ચાલો, હું પણ સાથે જાઉં છું," મણિલાલ બોલ્યો.

માંજ એ તેની આંખો સાથે પોતાની આંખો મેળવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો પણ જ્યારે એમને લાગ્યું કે પુત્રવું પોતા તરફ ધ્યાન જ નહોતું ત્યારે તે મુઝાખાં મહેતાજી અને મણિલાલ તો ચાલવા લાગ્યા. હવે દીલ કરવી પોસાય તેમ નહોતું.

માંજ એ ગળું ખંખારું અને કહ્યું:

"હું રહેતા દે, મણિલાલ, ઈ તો મહેતાજી એકલા જ એને પૂગ પડે એમ છે."

મણિલાલે આ સાંભળી તેમની સામે જોયું. ત્યાં તો તેમણે એમની જદ આંખમાં પણ એવી ચમક આણી દીધી કે મણિલાલે જવાનો વિચાર ગાંડી વાળ્યો.

"કેં નહિ ત્યારે," કહીને એ અટકી ગયો.

"હું હમણાં જ જઈ આવું." મહેતાજીએ કહ્યું. તેનો ઉત્સાહ આજે માત્ર ન હતો.

"કલાકમાં તો પાછા આવી જઈું. વેચાર સોડી પડશે કે બેટો સમજ જશે."

તે ચાલ્યો ગયો.

તે ગયો કે તરત જ માથ યોદ્યાં :

“હ્યો, બાઈ યદ્ધ ગયા તૈયાર : ‘હું પણ આવું છું.’ આવડો મોટો છોકરો ‘યે’
પણ કે સમજ છે ? ઈ પોલીસખોલીસના લશ્કરમાં આપણે ન પડીએ, બાઈ.”

‘પાછાં બધાં શાંત થઈ ગયાં. મહેનાઝ કાંડું’ પકડી પેલા નોકરને ધમકાવતો ધમકાવતો
બહાર લઈ જતો હતો.

માથ પણ તે જોવાને બિભાં થઈ ગયા.

માથને પેલા માથમે જોયાં. તે જરા બિભો રહી ગયો અને કરગરને આગળે બેઠ્યો :
“ડોસીમા, મેં તમારો પ્યાલો જોયો પણ નથી મારાં બાપડીએ કરાં રખડી મરશે.
આને કહો કે મને હેરાન ન કરે. હું તમારે પગે પડું.”

“ઈ એમાં અમે કે’ ના જાણીએ, બાઈ,” માથ યોદ્યાં, “એને ઠીક લાગે એમ
ઈ કરે. બાઈ, હા, ઘરમાં બીજું કોઈ આવ્યું જ નથી.”

વધારે કાકલુડી પેલાની નજરમાં ભરાઈ. પણ ત્યાં તો મહેનાઝ ત્રાડક્યો :

“હવે ચાલ ચાલ, ચીનના શાહુકાર. બધી વાત પોલીસચોકડાએ કરજો એટલે
ખબર પડશે સાચી”

તે માથ સામે દસતો દસતો પેલાને ઘસડી ગયો.

“જુઓ તો ખરા હજી કબૂલ કરતો નથી નાહકતો હેરાન મશે. હવે તો ગરીબ
માણમે પણ લુચ્ચા યદ્ધ ગયા.” તેના ગયા પછી માથ યોદ્યાં.

અનેકાનેક પ્રશ્નો ધરતાં ત્રણચાર નાનાં બાળકોનાં મનમાં પૂરાઈ ગયા હતા. અત્યાર
સુધી તો વાતાવરણ તંગ હતું. વળી માથની જુદા અને મણિવાલની જુરાન એમ બન્ને
મળી ચાર આંખોના કોધમયા યમકાગ તેમને કે’ પણ પ્રશ્ન પૂજાની છૂટ આપે તેમ
નહોતા. તેથી અત્યાર સુધી તો તેમનામાંથી કોઈ કે’ બોલી શક્યું નહોતું. પણ હવે
વાતાવરણ જરા હળવું પડ્યું હતું. ફરી પાછા મહેનાઝ અને પેલા માણસનાં દર્શન ન.
થાય ત્યાં સુધી તેમાં જોર આવે તેમ પણ નહોતું. તક જોઈને સાત વર્ષની સરસાએ પૂછ્યું :

“હે માથ, પણ એણે જ ચોરી કરી હશે ?”

માથ ખીન્નયાં.

“ત્યારે કાણે કરી હશે તારા બાપે ?”

પણ બાળકોની ઉત્સુકતા એમ ટળે એમ નહોતી પાંચ વર્ષના કાંતિએ સામાજિક
તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શતો એક પ્રશ્ન પૂછ્યો :

“તી માથ, ગરીબ હોય ઈ બધા ચોરી કરે ના ?”

“ઘોઘા જોવો છે,” સરસાએ જ જતાજ આપ્યો, “એટલું પણ સમજતો” નથી.
ઈ ચોરી કરે કે ન કરે પણ વહેમ તો એની ઉપર જ આવે ના ? કાં માથ ?”

પણ નાના કાંતિનું કૌતુક આ જવાબથી સંતોષ ન પામ્યું. તે બેએક પણ તો વિચારમાં પડી ગયો. પછી તેણે પૂછ્યું:

“પણ માછ, આપણે ગરીબ હોઈએ તો આપણે પણ ચોરી કરીએ? આપણને પણ આમ મરેતાછ, પેલીસ, શેઠ, અથા મારે?”

માછએ છીંકણીને નાકમાં વધ રે નોરથી બિંચે ચડાવી. પછી જૂમ મારી:

“વાત્તા મુત્તાં આ હોકરાં તો છવ લેજો. સતારના પહોરથી સખે બેસવા જ નથી દેતાં. મળિયા, આને અહીંથી ગદાર કાઢ.”

મળિયો માછના દુકાનનો અમલ કરે તે પહેલાં જ હોકરાંઓ એ ઓરડામાંથી ચાલી ગયાં.

માછના ઓરડામા માછ, મણિલલ અને તેની પત્ની જ રહ્યાં.

હોકરાઓ બીજા ઓરડામાં જઈ મુમપુસ વાનો કરવા લાગ્યાં. વાતો ચોર ઉપરથી ફાની પામે કેટલી ટિકિટો હતી (દમચૂં આ જાળકોમાં જૂની ટિકિટો એકઠી કરવાનો રોમ કાટ્યો હતો) તે ઉપર આવી. સગલાએ કહ્યું:

“હું તો કાલે જ એક સરસ ટિકિટ લાવી છું. નેચી છે?”

“હા, હા, બતાવને.” અર્ધાં એક સાથે બોલોં બોલ્યાં.

સરસાએ જઈને ટેબલના જે ખાનામાં પોતે ટિકિટ સાચી રાખી હતી તે ખાનું ઉઘાડ્યું. ઉપાડનાં જ તે રાડ પાડી બિટી:

“માછ, માર્ક, બા, બોલો પ્લાસે તો અહીં પડ્યો છે.”

દાઘમાં પ્લાસે લઈ તે માછના ઓરડામાં દોડી ગઈ બીજા જાળકો પણ તેની પાછળ દોડ્યા. ત્યાં માછ વગેરે અર્ધાં બિમાં ધઈ ગયાં હતાં.

“ક્યાં હતો?”

“ક્યાંથી મળ્યો?”

“કાણે આપ્યો?”

ત્રણે મોટેરાઓ એકી સાથે પૂછી રહ્યાં.

સરસાએ એ પ્લાસે કેમ મળ્યો તેનો ખુલાસો કર્યો.

“પણ ખાનામાં પ્લાસે સંતાડ્યો તો કાણે?” મણિલાલે ગર્જના કરી. સચના પણ આવી:

“સાચું બોલ્યો, નહિ તો મરી ગયાં સમજાવો.”

કાંતિ રોતાં રોતાં બોલ્યો:

“હું ભૂલી ગયો”તો. કાલે રમતાં રમતાં મેં એમાં મૂકી દીધો”તો.”

મણિલાલે હાથ ઉગામ્યો, પણ માશએ તેને વાર્યો:

“રહેવા દે, ભાઈ, હવે એને મારવાથી લાભ નથી”

પાંચદશ મિનિટ તો એ બધું કેમ બન્યું તેનું વિવેચન ચાલ્યું. વસ્તુસ્થિતિના ઉસ્કેરાટને અંગે બધાં બધાં જ હતા. એક માશ જ વિચારચરત દશામા તેમની પથારીમાં બેઠાં હતાં. સગલા બોલી:

“પણ માશ, ઈ નોકર”

ત્યાં તો ઓચિંતાં જ વહુએ જોગ્યી તેનો હાથ પકડ્યો અને નાક પર આંગળી મૂકી તેને ચૂપ થવા સૂચના કરી. પછી તે ધીમેથી બોલી

“જો પેલા લોકો તો આવ્યા પણ”

કોણ એ કહેવાની જરૂર ન પડી. બધા એ દિશામાં રસતા તરફ જોઈ રહ્યા. માશ પણ પથારીમાંથી બીમા થઈ ગયાં. સામેથી મહેતાજી અને પેલો નોકર ચાલ્યા આવતા હતા. એ નોકરનું માથું નમી પડ્યું હતું. ચાલમાં નિગસા દેખાતી હતી, થાક જણાતો હતો. સાથેના મહેતાજી પણ નિષ્ફળતાનાં ચિન્હો પોતાના મુખ ઉપર છતાં કરતો હતો. ધીમે ધીમે બન્ને ચાલો આવતા હતા. ત્યાં કાંતિ હાથમા પ્યાલો લઈ દૂદતો દૂદતો બોલ્યો:

“બંદા તો પ્યાલો કેવો જોતી આપ્યો એમ મહેતાજીને ને નોકરને બેયને બતાવવાના.”

માશ પોતાની માંદગી ભૂલી ગયા. તેમની ઉમરે અને તેમની શારીરિક સ્થિતિમાં ન કંઈ શકાય તેવી ચપળતા તેમનાં અંગમા આવી ગઈ. તેમણે જોગ્યી ડગડુ ભરી પ્યાલો કાંતિના હાથમાંથી ચૂંટવી લીધો તેનો કાન પકડી તેમણે કહ્યું.

“ખરદાર છે કે” બોલ્યો તો. વહુ આ પ્યાલો કયાંક મૂકી દો”

કાંતિ, સરલા અને બીજાં બાળકો અચાચી તેમની સામે જોઈ રહ્યાં.

“પણ માશ,” સરલાએ રડતા જેવા સાદે કહ્યું, “એને ગિયારાને ખજાર તો આપશું ના?”

“મૂંગી મર, મૂંગી, માશની સગી.” માશએ કીધથી છતાં દબાવેલે સાદે કહ્યું.

અને મણિલાલના એક તમાચાએ તેની આંખી કે પાત કરવાની શક્તિ હણી લીધી.

મૃત મિત્રને ઘેર

સુન્દરમ

આજે એ ઘરમાં પાછો ડગ દેઈ ખેડો રહું,
અતડી સપ્તિ એ પાછી ભૂની સૌરભે ભરું.

હું આજ ઊંચો ઘરની નવાણીથી
નભાવી માથું ઘરમાં પ્રવેશું છું,
ને માણિયે કે વળગેલ પાવાં
ચોટત કશે કરથી હઠાવું છું.

ને માહરી ઉમ્મર ને ઊંચાઈને
મારા સમો, પ્રોઢ, પસારી હાથને
ધસંત લેવા મુજ મિત્ર આવશે
કલ્પું છું હું ટેવ જૂની પ્રમાણે,
—ભૂલી જવાતું ક્ષણ એ નથી જંગે—
ને નાનકા એ ઘરને ભરંતા
તે મિત્રસ્થાને નિરખું ખૂણામાં
ફેફાળતી વાંકી વળેલ ડોસી
જગીનથી દોઢક હાથ ઊંચી,
નીચા ઘરે મોકળી ખૂણ લાગતી.

ને 'દેાણ ?' ખોલી, હું લણી ફરી તે
ટશુમશુ આવતી. આંખ, એવતી.
ન એ પીછાની શકી સાદ મારો
મનેય વા, નામ દઈ હું મારું
ખોડ્યો અને તે સૂણતાં જ વેંત
એ ખેવડી 'ચોવડ' હા દઈને
હળી પડી ભોં !

એ મિત્ર કેરા ઘરનો 'વશેષ' !
નિર્માયલા ખાંગરવા પ્રકુલવા
ઉધાનમાં એક બચેલ ફૂંડ
બળેલ ને ખેવડ દગ્ધ કાળું.

પોતે જણ્યાં ને વળી તેહનાં જણ્યાં
વળાવી આ બાકી રહી જવાની
સ્વર્ગે, કથા. એ કરણેક વિશ્વની
ડોસી તણું રૂપ લઈ વસી અંહી.

પુત્રચ્છબી લીંત પડે દીંગાયલી
ના દેખતી છે પણ એ જ માની
વિશ્વાસની, હાથથી નિત્ય રૂપશી
રાખેલ જે ગોઠવી તે બતાવીને
બકી રહી કેટલું, અંધ તો ચે
નિહાળતી, હોય બધું જ વાળું.

ને એ છબી સાથે અનેક બીજી
છબી હતી પૂર્વ શું ગોઠવાયલી
ભૂકંપથી વ્યસ્ત બનેલ ભૂમિમાં
અકંપ કે કાગળ કેટલી શી.

રે એ છબીઓ !

એ હાથ ઊંચી ધરતીથી એ હતી.

હુ આવતો છાં મુજ બાલ્યકાળમાં.
છબી કિનારે લગભગ પહોંચતા,
નિહાળતા અંદર મોં ઊંચા ચર્ચ
ને જીભ ચાળા કરી રાચતા'તા.

બંને અમે, ડોસી કથા છબીની
કહેની : થતી ભેટ જ ભાઈભાઈની
તે રામ શું યોગી ભરતતણી જે
ને ભાઈ શા ડોસી પહે ચિરાજી
અમે રહેતા સુણી.

ત્યાં જ ગોળમાં

પૂજા હતી શકિતની, તેણે દીવડી
રહેતી બાળી, વ્યાઘ્ર પંદે ચિરાજંતી
અંબા ધરીને કરમાં ત્રિશૂળ

રકતાગ્નરે રાજતી, કલ્પનાને
ખેચી જતી અર્બુદ શેખરે પરે.

પ્રસાદ, માનો ઉભયે ઉતારતા
મઝાથી પેટે, નવરાત્રિ ટાંકણે
ત્યાં ડાળણું વાગતું ઘોર રમ્ય,
ભૂલે લવંતો કંઈ ગાન માતનાં,

વળી કદી એ મુજ મિત્ર ડાહ્યલો
વાંચત ઘોડી પર પોથી મૂકી
મીઠી કથા ભાગવતે લખેલી
ગોપી અને કૃષ્ણની, ચાંમિનીઓ.

અંધારી આ ઓરડીમાં થઈ જતી
ઉમળી, ને એ હસતો પ્રકૂલતો
મારી ભણી-તાદી રકંત આદ્ર છે.

એવા અમે જે સહપાઠી ધૂમતા
સ્વપ્નો રચતા કંઈ રમ્ય ભાવિનાં,
ભણીગણી નોકરી ફડી મેળવી
નિરાંતના દી દંધશું જ વૃદ્ધને.

રમ્ય ભાવિ મુજનું બંધો ગણે
રે કિંતુ એ ભાવિ રચાવનારા,
તે મિત્રનું હા રણુ તો બન્યું છે !

તૂટી પડે મોતી અને જ છાપડું
ધરા ઢળે, તેમ અહીં થઈ ગયું.
ડોસી અને દુઃખ જ શેષ છે રહ્યું.

ને પૂછું, ‘મા કેમ કરી નહો છે ?’
‘ઓ બાપ !’ નિશ્વાસ જ માત્ર વહે છે.
મુખેથી, રૂમે દિલનો દબાવીને
મારી શિથિને—મુજ સંગ રોતી
સામુ પૂછે છે, ‘કયમ ઘેર તારે ?’

ડાસી છ ડાસા ?
 .એયે ગયાં ?' ગોઠું ધીમેથી ને એ

કપાળ ફૂટે 'સુજ મોત ના હજી !'
 નિશ્વાસ એનો સુજ ગોઠવેલાં
 આ શ્વાસનો સૌ પગમાં રહી ગયો
 ને મૂકું હું મૂંગી—મરમંત મારી
 ગાલા લણી તાકી રહ્યો ક્ષણેક.

ક્ષણેક જે નીરવ સ્તબ્ધતા ત્યાં
 વ્યાપી રહી, ડોઝન કાંઈ ખોલ્યું:
 ભુલાઈ આ જે ક્ષણ જે જવાયલી
 કલ્પોલી મારી શિશુ ત્યાં જ ઉઠી જ.

મૂળાનાં પતીકાં જેવાં ચક્ષમાં ખૂટે દ્રવી રહી,
 લૂછીને આંખ ડાસીએ ગાલાને ગોઠમાં લીધી.

વાર્ધક્યના અંતિમ રૂપનો ને
 આ ગાલ્યના આદિમ રૂપ કેરો,
 જે દંત હીણાં મુખ સામસામાં
 તણાં સ્મિતે સંગમ શું ગની રહ્યા.
 અને છળીમાંથી મુચ્ચાડે એના
 મુખસ્મિતે શંકરને અમો આ
 તણેવના સંગમને નિહાળતો
 સજીવ જણે જ નિહાળિયો મેં.

મૃત એ જીવનધારીની જીવનાશા કળી શું કે
 ચિંતતાં અમ તણેની રિયતિ પાછી વિચારું છું.

જો હોત એ શંકર તો ધરે આ
 અહીં વહું હોત, અને કલ્પોલતું
 હોતે શિશું, ડાસી તણા મુખે અને
 અનસ્ત રાજી સ્મિત હો રહેત.

પરંતુ રે....રે...

ઉરહાય સંવરી

ઠોર ભાવે ઝડપે ઉઠ્યો. હું
અને શિશુને ત્યહીં દૂર કોણમાં
લપાયલીને પકડીને કરે ધરી.

1

જતાં જતાં યોલલું કેંક જોઈએ
વિચારી યોદ્યો. “નહિં હું જાવશો,
માડી મને શંકર માનજો હવે
તમે જ મારી વડમા જાની રહો.”

‘હા, લાઈ!’ ચોચરી ચોછું ડોશી ઉડી ઉભી થઈ,
અને હું માથું ચંભાળી જાંજરા ખદાર નીચ્યો.

ચાંટેલ માથે હજી જોઈ જાવાં.
હઠાવતો, હિંમતથી જતાં જતાં
./’મેં દ્રષ્ટિ પાછી દીધ, ડોશી ત્યાં હજી
./’તે’ નાનકા ઠરે મહીં ચે નાની
રેખા સમી જોઈ હતી જુકીને
ને તેની પૂઠે સિમતવંત શંકર
છળી થકી હાથ જાંઘીને મને
હમેશ ચેઠે શું વધો જ ‘આવજો!’

મૃત જો હવતા તો ચે મિત્રની છબિ-છાંચમાં,
મૂકીને રૂઝીને મૂંચો પાંચો હું વ્યવસાયમાં.

૨

નિહુદગી મહીં જે ખાડા પાડે છે મૃત્યુનો કર,
ભલેને વિસ્મૃતિનાં તેને ઢાંકી દે ઘાસ ગીચ કુંડો,
પરંતુ તે રહે ખાડા અંજુપૂર્વા સદાયનાં
ભલેને અન્ય સો કંદો હોયે સગાથ સોગણો.

પ્રેમાનંદીય નાટકોના કર્તા

સ્વ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ?

ગ્રા. કાન્તિલાલ બંબા વ્યાસ એમ. એ.

૧

‘પ્રેમાનંદનાં નાટકો’ વસ્તુતઃ કાણે રચ્યાં એ આપણા સાહિત્યનો એક કૂટ પ્રશ્ન છે. એ નાટકો ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ના અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારથી જ વિદ્વાનોને એના દર્તવ્ય સંબંધે અનેક ગંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ‘ભગવેલી’ નીજ સાહિત્ય પરિષદમાં સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ એ શંકાઓને વિગતૂત શાસ્ત્રીય સ્વરૂપમાં ગ્રંથબદ્ધ કરી નાસ્તીપક્ષે પુરવાર કરી આપ્યું કે એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી પરંતુ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનની રચના છે. સ્વ. નરસિંહરાવે પોતાની શંકાના સમર્થનમાં રજૂ કરેલાં કારણોમાં હાયપ્રતનો અભાવ, ગૂઢરાતી ગંગભૂમિનું અને ભજવાતાં નાટકોનું મધ્ય-યુગમાં અનસ્તિત્વ, હાયપ્રત પૂરી પાડનાર જાઈની અવિશ્વસનીયતા એ જાણ પ્રમાણે, અને પ્રેમાનંદીય શૈલીનો અભાવ, કૃત્રિમ પ્રાકૃતો, શુદ્ધરૂપોનો ઉપયોગ, અતિસંસ્કૃતભય શબ્દપ્રયોગો, કારસી શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ, અંગ્રેજી શબ્દોના અનુવાદ જેવા પ્રયોગો, ગદ્યમાં અંતર્ગત યમક, દ્વેષજ આધુનિક શબ્દો, ચરોતર માટેનું મમત્વ વગેરે આંતર-પ્રમાણો મુખ્ય છે.

આટલી સમર્થ ચર્ચા પછી સ્વ. નરસિંહરાવ કહે છે કે “શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના ગાનવાળા તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા કોઈ ક્ષેત્રે આ નાટકો લખ્યાં છે એમ માનવું પડશે.”

નરસિંહરાવના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સ્વ. મહુભાઈ કાંટાવાળાએ ‘પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો’ એ લેખમાળા વડે આપ્યો છે. એમણે પ્રેમાનંદીય નાટકોની સ્વ. નરસિંહરાવે નેધિવેલી કેટલીક વિલક્ષણતાઓ વલ્લભની રચનાઓમાં મળ્યાં આવે છે એમ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ વલ્લભનાં આખ્યાનો પણ પ્રેમાનંદનાં નાટકોની માફક જ આધુનિક યનાવટનાં હોવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે વલ્લભનાં આખ્યાનોમાંથી આવેલાં પ્રમાણોથી કોઈ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

પ્રકાશકો સ્વ. નરસિંહરાવના પૂર્વપક્ષનું ખંડન ન કરી શક્યા, તેમજ હાયપ્રતને માટે મોટું ધનિામ જાહેર થયા છતાં હાયપ્રતનું એક પાતું પણ તેઓ રજૂ કરી શક્યા નહીં તેથી આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એવી સામાન્ય માન્યતા વધારે દૃઢ થઈ આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં ન હોય તો પછી પ્રકાશકોમાંથી જ ભજતનાટયોદ્ધારક ગંડગીના ગાલિક શાસ્ત્રી, નાયાશંકર પૂજશંકર, કે સસ્કૃત અને મધ્યકાલીન ગૂઢરાતી સાહિત્યના અપ્રખર અભ્યાસી છોટાલાલ નરભેરામ એ બેમાંથી કોઈએ કે અનેએ એ યનાવટનાં હોય એવો સંભવ ઘણાને લાગ્યો. આજે પણ સામાન્ય રીતે સ્વ. શાસ્ત્રી નાયાશંકર અને સ્વ. છોટાલાલ નરભેરામને જ આ નાટકોના કર્તા ગણવામાં આવે છે

આ સર્વથી નિરાળું એક પ્રતિપદન નોંધી લઉં. સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા એક સમર્થ નિબંધ વડે^૧ ઓ. ડાહરરાય માંકડે એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે પ્રેમાનંદીય નાટકો પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની રચના છે. આ શંકારપદ નાટકોની જાધી વિલક્ષણતાઓ વલ્લભમાં છે. પરંતુ વલ્લભ સિવાયના કોઈ પણ બીજા મધ્યકાલીન કવિમાંથી ડાહરરાય આધાર આપી શક્યા નથી. અને વલ્લભની કૃતિઓનું આધુનિક ભાષાસ્વરૂપ જોતાં એ સર્વ પણ એક આધુનિક જનાવટ હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. કદાચ પ્રેમાનંદીય નાટકોના આધુનિક પ્રણેતાએ જ વલ્લભનાં સર્વ આખ્યાનો રચ્યાં હોય.^૨ વલ્લભનાં આખ્યાનો અને આ નાટકો એક જ વ્યક્તિની રચના છે એ તો ચોક્કસ છે; પણ એ વ્યક્તિ મધ્યકાલીન નથી, પણ અર્ચાયોન છે એમ અને તો લાગે છે. ભાષા પરત્વે આ નાટકોની અર્ચાયોનતા સંબંધે સ્વ. નરસિંહરાવે રજૂ કરેલાં પ્રમાણોમાં ઘણું સત્ય છે. પ્રેમાનંદના યુગની ભાષાનું જંધારણ આ નાટકોની ભાષાથી ભિન્ન છે. ઉદાહરણ તરીકે, શક્યાર્થ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષામાં નથી, પણ એને બદલે કર્મણિ રચના આવે છે,^૩ અપેક્ષાપૂરક ઉભયાન્વયી તરીકે ‘ક’ નો પ્રયોગ હજી શરૂ થયો નથી, પરંતુ ‘જે’ મૂકાય છે;^૪ વગંસી, ફાંસુ, આદણીયે, પ્રીછે, ગોર, વહાતી (હિતરાતી), નિત્રાંછાં, જેવા અનેક જૂના શબ્દો પ્રેમાનંદની ભાષામાં વપરાયા છે, જેનો પ્રયોગ હવે હ્રસ્વ થઈ ગયો છે. મધ્યકાલીન ભાષાનું ક્ષેત્ર તરત જ પરખાઈ આવે તેનું છે. પ્રેમાનંદીય નાટકોની ભાષામાં મધ્યકાલીન લાક્ષણિક પ્રયોગોનો જિલકુલ અભાવ છે, અને શક્યાર્થ અપેક્ષાપૂરક ‘ક’ વગેરે આધુનિક પ્રયોગોનું પ્રમાણ ઘણું છે. આથી પ્રેમાનંદીય નાટકો તદ્દન અર્ચાયોન જ છે એ સ્વ. નરસિંહરાવનું મતન્ય અને સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક લાગે છે. વલ્લભની રચનાઓમાં ને આ નાટકોમાં ભાષા પરત્વે તેમજ અન્ય લાક્ષણિક અંગોમાં સમાનતા હોય તેથી આ નાટકો વલ્લભનાં કરતાં નથી; બિલકુલ એ બન્ને—એ નાટકો ને વલ્લભનાં આખ્યાનો—આધુનિક અને જનાવટી ફરે છે.

૨

ત્યારે આ નાટકો રચ્યાં કોણે? સ્વ. નરસિંહરાવ પોતાના નિબંધના ઉપસંહારરૂપે મૂકે છે કે આ નાટકો શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળા તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળા કોઈ સેખકે લખ્યાં હોય એમ લાગે છે. આ વર્ણન ઘણું સામાન્ય રૂપનું છે અને શાસ્ત્રી નાથારાંકર, હોટાલાલ નરભોરામ, હરિ હર્ષદ ધ્રુવ કે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ સર્વને સરખું લાગુ પડે તેનું છે.

૧. “એ જાણુ નાટકો” સાતમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.

૨. વલ્લભની પણ દાઘપ્રતો મળી નથી; અને વલ્લભનાં કાવ્યોની ભાષાનું સ્વરૂપ તેમજ ભાષાની ભલિતનો જુરસો નર્મદોત્તર કાલનાં લાગે છે.

૩. ઉપમા ન અપાય નજ મેં (નળાખ્યાન-કડવું ૩)

બપ હ્લે પ્રયાણુ તે, દંસ મેં ન હલેવાય (નળાખ્યાન કડવું ૧૦)

૪. વારુ યહુ જે તમે મળીયા, મું નેપધનાવે મોહલીવા. (સદર-કડવું ૨૧)

જઈ હ્લો તમે દેવને જે એ દારન નવ ચાય. (સદર-કડવું ૨૨)

આને વિદ્વાનો^૫ અને સાહિત્યરસિકોમાંથી ઘણાખરા શાસ્ત્રી નાયાશંકરને અને કેટલાક સ્વ. છોટાલાલ નરભેરામને આ નાટકોના સ્ખંડા માને છે. આ નાટકોની કવિતા સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવ અને સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવે રચી હોય એમ એક સામયિકના તંત્રીને લાગ્યું હતું.^૬ આ કદપના માટે ભરતવાક્યોમાં આવતા 'હરિ' શબ્દ સિવાય બીજા આધાર તેમણે આપ્યો નહોતો. નાટકોનું ગદ્ય અને એમાં રચેલે રચેલે વચ્ચે વચ્ચે ગુંથાયેલાં પદો એ અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓની કૃતિઓ હોય એ સંભવિત નથી.

• અને તો એમ લાગ્યા ક્યું છે કે આ નાટકો સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવે રચ્યાં હોય. એમનું સંસ્કૃત નાટકોનું અને નાટ્યશાસ્ત્રનું^૭ પરિશીલન, પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ, શાલીનતા અને સંકોચની વૃત્તિ, મિત્રો અને શિષ્યોને પોતાના સંશોધનના ફળરૂપ સાહિત્ય આપી દેવાની તત્પરતા,^૮ પ્રકાશકમંડળ સાથે એમનો તથા ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવનો સંબંધ : આ સર્વ ઉપરથી એમના કર્તૃત્વ સંબંધેની મારી શંકા બળવત્તર થઈ. એ દૃષ્ટિથી એમના અનુવાદોને પ્રસ્તુત નાટકો સાથે સરખાવતાં એ જાને વચ્ચે ભાષાશૈલી અને પદ્યરચનામાં મને ખૂબ સામ્ય જણાયું. નરસિંહરાવે આ નાટકોની જે જે વિલક્ષણતાઓ સામાન્ય શૈલી પરત્વે તેમજ છૂટા છૂટા શબ્દપ્રયોગોમાં નોંધી છે તે સર્વ સ્વ. કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં પણ છે. આગળ મેં 'પરાક્રમની પ્રસાદી'^૯ અને નાટકો વચ્ચે શૈલી અને શબ્દપ્રયોગની સમાનતા વિસ્તારથી દર્શાવી આપી છે. આટલી બધી સમાનતા કેવળ આકસ્મિક હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સર્વ આંતર પ્રમાણો હું આગળ રજૂ કરીશ.

કેશવલાલભાઈના કર્તૃત્વનું સમર્થન કરે એવાં સીધાં બાજુ પ્રમાણો મળી આવ્યાં નથી. પરંતુ એક એવું પ્રમાણ મળી આવ્યું છે કે જેના ઉપરથી શાસ્ત્રી નાયાશંકર તથા છોટાલાલ નરભેરામને આ નાટકો રચ્યાં હોવાનો સંભવ ઘણો એછો થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણ તે શાસ્ત્રી નાયાશંકરના આત્મ સ્નેહી શ્રી. જટાશંકર યજ્ઞેશ્વર વૈદ્યે સ્વ. રણજીતરામ વાત્રાભાઈને લખેલો પત્ર છે. શ્રી. જટાશંકર સદ્. શાસ્ત્રીના સ્નેહી હોવાથી

૫. અપવાદરૂપે પ્રો. ડૉક્ટરરાય માકડ વલ્લભને પ્રેમાનંદીય નાટકોના કર્તા મળે છે; અને સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ તો આ નાટકોને પ્રેમાનંદની કૃતિ માનતા અને મનાવવાને મથતા.

૬. "કૌમુદી પ્રેમાસિક" પુસ્તક ૨, અંક ૧; આશ્વિન, ૧૯૮૨.

૭. રાજઆતની કૃતિઓ 'વનમાળા' એ તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ કરેલી.

૮. 'કાન્દુદે પ્રબંધ'નું સમગ્ર સંશોધન એમણે કરેલું અને પોતાના મિત્ર દેરાસરીને આપેલું એ વાત નાજીતી છે. 'વિગદ પ્રબંધ'ના સંપાદનમાં એમનો કેટલો બધો હાથ દેના તે વિ.પ્ર. ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણારો. વાતચીતમાં કા.પ્ર. પોતે સંગોષ્ઠીને દેરાસરીને આપેલા એમ એમણે ઘણાને —મને પણ— કહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ તેઓ છૂટથી પોતાનું રિમ્બી સાહિત્ય વાપરવા દેતા.

૯ જ. ઘણા અનુવાદો વપાસતાં કોઈ આરોપ મૂકે કે આટલા બધા બહોળા સાહિત્યમાંથી શોધેલા સમાનવાદના દાખવા આકસ્મિક પણ હોય; આથી સ્વ. કે. દ. ધ્રુવના અનુવાદોમાંથી માત્ર 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી જ પ્રસ્તુત નાટકો આપેલું સામ્ય બતાવી આપ્યું છે. એવી જ રીતે બીજા અનુવાદોમાંથી પણ પુષ્કળ સાર્થકાં ઉદાહરણો નરો.

આ નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધી એમની પાસેથી કાંઈક વિશ્વસનીય દલીલ મળશે એમ ધારીને સ્વ. રણુજીતરામને એમને પૂછાવેલું. તેના ઉત્તર રૂબે એમણે આ પત્ર રણુજીતરામને લખી મોકલેલો. 'વસન્ત'ના જૂના અંકો સુપ્રાપ્ત નહીં હોવાથી આ પત્ર તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું લાગતું નથી. આથી પત્રમાંથી ભટકતો પ્રથમ ભાગ નીચે ઉતાર્યો છે :

પ્રેમાનંદનાં નાટકો સંબંધી મારી માહિતી

આદ્યચર્ય શ્રીયુત રણુજીતરામભાઈ,

ઉપરના વિષયમાં આપની સાથે વાતચીત થયા પછી મારા અનુભવમાં આવેલો ખરી દલીલ આપને લખી મોકલાયું છું. x x x 'ભરતનાટ્યોદ્યારક કંપની' મદારાણીથી વિકટોરિયાની બ્યુઝિનેસને પ્રસંગે રાજકોટ ગયેલી હતી. આ કંપનીના અગ્રગણ શાસ્ત્રીજી નાથાશંકર પૂજશંકરને તે મારે પ્રિયપુ હોવાથી રાજકોટમાં હું ઘણો ભાગ તેમની સાથે જ રહેતો હતો અને 'વડોદરા પીરોજ' છાપખાનામાં આવળે 'તપત્યાખ્યાન' છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. x x x

'તપત્યાખ્યાન' છપાવું હતું ત્યારે કંપની લઈને શાસ્ત્રીજી રાજકોટ ગયેલા હતા. તેની પ્રેસકોપી કરાવી લેવા વૈદ્યરાજ ધનસ્થામભાઈને છેક વડોદરાથી રાજકોટ આવવું પડેલું હતું. તેમનો પાસે પ્રિયપુ થતા જે વૈદ્યરાજને મળ્યું કે પ્રેસકોપી કરવા સારુ આવે આહી સુધી ધણો ખાલો તેના કરતાં છોટાલાસભાઈએ જ (છોટાલાસ નરોરાગે) આ કામ ત્યાં વડોદરા એક જ ક્યું હોત તો આપને આટલી તરફી પડત નહીં. અને પ્રેસમાં રોકાઈ રહેલા દારૂ પીગળ ઉપયોગમાં આવી શકત. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વૈદ્યરાજે એવો ખુલાસો કર્યો કે પ્રાચીન દસ્તસિખિત કોપીના અક્ષરોનો અભ્યાસ અમારામાંથી કોઈને નથી તેથી અહીં સુધી આવવું પડ્યું છે. એક જ પાતું જનાવવાની માગણી કરતાં કંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહીં. શાસ્ત્રીજીને વિનંતિ કરતા તેમણે ખુલાસો કર્યો કે મૂળ પુસ્તક સરકારી છે અને કોઈને ન જતાવવું એવો મારો છે. આ ખુલાસાથી મારી ગિજ્ઞાસ તરફ ન ચલાવી પ્રેસકોપી કરવા હોય તે વળને જઈને જોઈ લેવું એવો મનમાં દસાવ કર્યો, પરંતુ એ ધાગણ પાર ન પડી. કેમકે ત્યારપછી એક માસ સુધી પ્રેસકોપીનું કામ ચાલ્યું પરંતુ તે અધગારે જ ચાલ્યું. અને તે એવી રીતે કે અંદર શાસ્ત્રીજી એકલા એસતા અને બેનસિલ વડે પ્રેસકોપી ઉતારી આપના હતા જેની ગયાવકાશ વૈદ્યરાજ શાસ્ત્રીથી પ્રેસકોપી કરી લેતા હતા. અને તે વળને તો ઘણી તાર હું વૈદ્યરાજ પાસે ભેગનો હતો.

આ પ્રમાણે એક માસ કામ ચાલ્યાં છતાં આખા નાટકની પ્રેસકોપી તો તે વખત થઈ જ નહોતી. ઘણો ભાગ લખવો જાણી જ હતો, જે શાસ્ત્રીજીએ કકડે કકડે

પાછળથી મોકલાવેલો હતો એ વાત મને જાણ્યાર યાદ છે. કારણકે આ વખતે મારે શાસ્ત્રીજીની સાથે થયો વખત રહેતું થતું અને તેમની સાથે જ હું કરાચી નીકળી ગયેલો એટલે એ વાત મારા જરેજર સ્મરણમાં છે.

ત્યાર પછી પણ શાસ્ત્રીજી સાથે મારે લાંબો પરિચય રહેલો હોવાથી હું એકમે વખત વડોદરે પણ ગયેલો હતો અને તે વખતે પણ શાસ્ત્રીજી પ્રાચીન કાવ્ય અને આ નાટક કંપની સાથે જ એકઠેલા હતા, એટલું જ નહીં પણ ઉપરની બંને સંસ્થાઓના નેતા પણ તેઓથી પોતે જ હતા.

તેઓની કરેલી સ્વતંત્ર કવિતાઓમાંની જે મારા સ્મરણમાં છે તે નીચે લખું છું :

મરાઠી સાખી

“રંગપ્રેક્ષકો ઉત્સુક રસના રંગભૂમિ શોભાવે,
તે સર્વેની ઉત્સુકતા સમ રંગ મેહ વરસાવે,
કરવા તેવી ક્રિયા, સઘ સૃંગાર આવ્ય પ્રિયા;—કરવા તેવી.”

“સર્વાંગભૂષણ સ્વામી મારા—આદાનુસાર હું આવી,
હિન્દુત લાગે પ્રવૃત્ત થવા, માર્ગ દીધો દરશાવી,
દાસી દીન જાણી, મૂંઢ મુખે વદો વાણી;—દાસી દીન.”

તેમણે દયારામ તથા પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોને નવા રાગમાં ગોઠવાવી ‘રાધાવિલાસ’ નામે એક નાટક લખેલું હતું તેમાં ઉપરની જે કવિતાઓ અનુક્રમે સૂત્રધાર અને નટીના મુખમાં બોલાવી હતી આ સિવાય ઉપરના નાટકમાં અનેક પ્રાચીન કહેવતો પણ દાખલ કરેલી હતી. ‘એક પંથ ને દો કાજ’ ‘હુંકી ચૂડો પહેરવા જાય ત્યાં મરડિયો માંદો પડે એ વાળી ગત થઈ.’

શાસ્ત્રીજીના લેખમાં ઘણી વાર પાત્રોના સ્વભાવમાં અને વસ્તુસંકલનમાં અનૌચિત્યના દોષો આવી જતા. શાસ્ત્રીજી સંસ્કૃત શિક્ષક જાણતા નહોતા એમ મને મારા અનુભવથી જણાયું છે, પરંતુ છોટાલાલ નિર્મલરામ (માસ્તર) જેવા વિદ્વાનોના નિત્યસહવાસથી તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઘણો પરિચય હતો. વળા માસ્તરે ભાષાન્તર કરેલ મહાભારત તેઓ કાવ્ય વાંચતા.

× × × શાસ્ત્રીજીમાં અનુકરણ શક્તિ જાડુ આશ્ચર્યજનક હતી.

આટલા મારા અનુભવો ઉપરથી આપ અમુક અનુમાન ઉપર આવી શકશે એવી આશાથી આટલું લખી મોકલ્યું છે. અને વિશેષ સ્મરણમાં આવશે તો હવે પછી લખી મોકલીશ.

સિ. આપનો સ્નેહાધીન
વૈદ્ય જટારાકર યજ્ઞેશ્વરના ઘટિત

આ પત્રમાંથી નીચેના અગત્યના મુદ્દાઓ જડે છે :

(૧) છોટાલાલ નરભેરામનો આ નાટકોની રચનામાં કાર્પણ જાતનો હાથ નથી.

(૨) શાસ્ત્રી નાથારાંકર સંસ્કૃત જ્ઞણતાં નહિ, જોકે આડકતરી રીતે તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનો થોડો ઘણો પરિચય થયેલો.

(૩) શાસ્ત્રીજીની રચનામાં પાત્રોના સ્વભાવમાં અને વસ્તુમંડલમાં અનૌચિત્યનાં દોષો આવી જતા.

(૪) શાસ્ત્રીજીની 'રાધાવિલાસ'ની કવિતા કેવળ સામાન્ય-શુદ્ધ કોટિની કદી ચકાવે તેવી છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુત નાટકોની કવિતા રચી શકવા જેટલી એમની શક્તિ લાગતી નથી.

(૫) શાસ્ત્રી બંધગારણે પ્રેસકોપી કરતા, એટલે મૂળનું લખાણ બીજાનું હોયું જોઈએ એમ પ્રતીત થાય છે નહિ તો પોતાના લખાણમાંથી પોતે નકલ કરી આપવાની જરૂર પડત નહિ. પોતાનું લખાણ હોય તો હાથપ્રત ઉપરથી પોતે પ્રેસકોપી બનાવી રાખી છે એમ કહીને એ લખાણ જ ખુશીથી સુપરત કરી શકત.

(૬) 'તપત્યાખ્યાન'ની પ્રેસકોપી કરતાં ખડિનાઓ લાગ્યા એનું શું કારણ? શાસ્ત્રી પોતે જ એ નાટકોના કર્તા હોય તો આખું નાટક રચીને પછીથી જ છાપવાનું શરૂ કરાવે એ વધારે વારત્તવિક નથી લાગતું? કોઈ બીજા નિદાન પાસેથી થોડુંક લખાણ મળ્યું હોય અને જાકીનું લખાણ વખતસર મોકલી આપવાનું વચન આપ્યું હોય તો આ પ્રમાણે છાપવામાં વિલંબ થાય એ દેખીતું છે.

(૭) મૂળ હાથપ્રત કે પોતાની કરેલો નકલમાંથી ઉતારતાં આટલો ચોકસાઈથી બંધગારણે કામ ન કર્યું પડે. જૂની હાથપ્રતને લીધે આધુનિક લેખકનું લખાણ જોવાથી કોઈને વહેમ ન આવે માટે આટલો બધો ચોકસાઈ રાખતો પડી હશે.

આ પત્રના મુકાબો ઉપરથી એમ લાગે છે કે છોટાલાલ નરસેરામે આ નાટકો રચ્યાં નથી, અને શાસ્ત્રી નાથારાંકરે રચ્યાં હોય એવો સંજવ લાગતો નથી. આ બંનેથી નિરાશી કોઈ ત્રીજા જ વ્યક્તિએ રચ્યાં હોય એ વધારે સંભવિત છે. આ ત્રીજા વ્યક્તિ મારાં મન પ્રમાણે દત્ત. કેશવલાલ દર્પદરાય કુવ છે. મારાં મતના સમર્થન માટેનાં થોડાંક કારણોનો નિર્દેશ હું ઉપર કરી ગયો છું. હવે દત્ત. કેશવલાલમાર્ફના કર્તૃત્વના ચૂંચક વિરૂદ્ધ આંતર પુરાવાઓ રજૂ કરું છું.

૩

આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી જ કોઈએ આ નાટકો રચ્યાં હોય તો દત્ત. કેશવલાલ-માર્ફએ એ રચ્યાં હોવાનો વધારે મંજવ છે એમ આતર પ્રમણો જોતાં લાગે છે. દત્ત. નરસિંહરાવે પ્રેમાનંદની નાટકોની જે જે વિલક્ષણાઓ—માયાની પ્રીતી, ગવમાં આંતર વચક, ગંભીર પડના શરણી રાજદોષો ઉપયોગ, કૃત્રિમ પ્રકૃતિ, કેટલાક ચૂંચક રાજદ્રવ્યોનો વગેરે—રચ્યાં છે તે તે બંને કેશવલાલમાર્ફના અનુવાદોમાં જોડે છે અને એમની લાક્ષણિક છે.

(૧) પ્રથમ તો પ્રેમાનંદનાં નાટકોની રચના એવી સુસ્થિર છે અને એમાં અર્થ-પ્રકૃતિ, સંધિ વગેરેની ચોત્તરના એવી શાસ્ત્રીય છે કે એ ઉપરથી એનો કર્તા નાટ્ય-

પ્રેમાનંદીય નાટકોના ક

શાસ્ત્રનો અને નાટકોનો પ્રખર અભ્યાસક હોવો જોઈએ એમ જણાવે છે. આ નાટકોમાં બાઈએ ભાસનાં નાટકો, શ્રી હર્ષની નાટકોઓ, વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ અને મલ્લિકાર્જુન ચક્રભોર્વશીય વગેરેના સરસ અનુવાદો કર્યા છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ તદ્વસ્પર્શી છે.

(૧) પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી 'તપત્યાખ્યાન'નું^{૧૦} સૂચન ચિક્રભોર્વશીય ઉપર મળ્યું હોય, 'રેણદર્શિકા' 'પ્રિયદર્શિકા' ઉપરથી સૂચનાયું હોય, અને 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'ના^{૧૧} 'વેણીસે'દ્વાર' ઉપરથી ઘડાયું હોય એવો સંભાવ છે. આ નાટકો નાટ્યકલાના પ્રખર અભ્યાસી, અને અદ્ભુતભાવનાં સંસ્કૃત નાટકોના સફળ અનુવાદક કેશવલાલભાઈની કૃતિ હોય એ મન નિરાધાર નથી. નીચેના આખર્ષતર સ્વરૂપના પુરાવાઓથી એમના કર્તૃત્વની સવિશેષ પ્રતીતિ થશે.

(૨) પદ્ય ભાગમાં ૨૮. કે. ૬ ક્રુવના અનુવાદો તથા પ્રેમાનંદીય નાટકોનું^{૧૨} ઘણું અંશે સામ્ય જણાય છે. આ નાટકોમાં પદ્યભાગમાં ભૂમિ કરતાં ચાતુર્ય તરફ વધારે લક્ષ આપાયું છે. વિપ્લવદાર્ય શબ્દો, યમક, અને અનુપ્રાસનો અણુધટ્તો મોહ, અને શબ્દોને અનુપ્રાસ માટે કે યમક માટે વિકૃત કરવાની તત્પરતા એ પ્રેમાનંદીય નાટકોનું ખાસ લક્ષણ છે. આ જ વિશેષતાએ કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં પદ્ય લાક્ષણિક રૂપે જણાય છે. ઉ. ત.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાં

કેશવલાલભાઈના 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માં

(૧) ધડેડાટ કરતી ગદા મારી આજે
છૂટે છેલ્લી તો મુરો મારી આજે.

(૧) ઉધાડિયે આ દગ દીધું પદ્મિની,
દિને વિદાસે જયમ જોડ પદ્મની.

(પાંચાલી ૦ પૃ. ૧૦૬)

(અંક ૧)

(૨) વાઘણી વક જો જાય આ પાસથી,
નાગણી સીધી આ શિર છેદે,
વા ઘણી શોધ સંભાળ જો ધારણ,
ના ગણી જાય મોટાઈ વેદે.

(૨) જોતાં વાંત જ હૃદયું વિષમશરે
વાંધી લીધું વિષમ-શરે,
તે જ પળે મારો ઉર-વસી એ,
દિવ્ય ઉરવશી એ. (અંક ૨)

(તપત્યા ૦ પૃ. ૪૨)

(૩) કર આકર આ કરતા અર્ણવન,
'ગંજન સર્વ' સદા તજવી;
વર શા વરયા ભરતા નમપૂજ્ય,
ચૂરણ માર દિશા-લજવી.
(પાંચાલી ૦ પૃ ૮૦)

(૩) મુજ પર રજ મહેરજથી અથવા
તો રસની હૃદિની હૃદિરજથી.
(પ્રસ્તાવના)
જ્યોત્સના જાગી તમ વિરમતાં
રાત્રિ જેવી ઉગસે (અંક ૧)

૧૦ 'તપત્યાખ્યાન'નું મૂળ મહાભારત આદિ પર્વ ૧૭૩-૧૭૫માં છે. શ્રી નિવાસ કવિના સંસ્કૃત નાટક ઉપરથી 'તપતા-સંવરણ' નામનો કવિ સવિતા નારાયણે કરેલો એક ગૂઝરાતી અનુવાદ પણ છે.

૧૧ મહાભારત, આરણ્યક પર્વ, ૧૪૫-૧૪૭માં આની મૂળ કથા છે.

ગનોરથ જગાડી કામ નિજ કામ
પૂરા કરો (અંક ૨)

ગરમી વિરમી વિલાસ કરો,
દિન આવ્યા ધન નૂતને અનેરો.
(અંક ૪)

તરના પટમાં અટત જોએ. (અંક ૪)

(૪) વંચક દધિમંચક રાજિત સાજિત,
આભૂપણ ભૂપણ ભારી.
(રોપદર્શિકા-પૃ. ૨૨૧.)

આભૂપણ ભૂપણનું ભામિની આ વેરાન
વિશે ન ડું (તપત્યાં ૫ ૪૮)
ભૂપણ ભૂપિતકારી, ઉપમા તારી,
અન-વથામી છે. (પાંચાલી-૮૬)

(૪) સોઢે ભૂપણનું એ ભૂપણ,
શણ્ણગારનો ય શણ્ણગાર.
ઉપમાન જ ઉપમાનનું તન ને તરણીયું
નિર્ધાર (અંક ૨)

(૫) આ તે લલિત મધુકણુ શ્વેશકે
વા મધુરી ગુર્જરીની મિઠાશ મોંઘી
ઘણી (પાંચાલી ૫. ૬)
આ નંદનવન નો ય, અધિક ગુર્જર
ભૂમિ હોય,
વા શકે રંગભૂમિ જુમી જુમી આ.
(પાંચાલી ૫. ૭)

(૫) ગરવી ગુર્જરી વાડીમાં.
* * *
મોરી મોરી મંજરી નૂતન
બહસાવી બહસાવી મધુકણુ
દોરી દોરી રજ ધન વન વન
મયવો અવનખી મોહની.
(પરાક્રમની પ્રસાદીનું નિવેદન)

અડી રમણસંક્રાંત્યને લીધે થોડા જ દાખલાઓ આપી શકાયા છે, બાકી તો આવા
અનેક દાખલાઓ ઉતારી શકાય એમ છે.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી ઉતારેલાં નીચેનાં અવનરણોમાં ૨૧. કેશવલાલભાઈની રતંત્ર
શ્રવણના તમને વિશેષતઃ એમના 'ગીત ગોવિંદ'નો અનુવાદની ડાઘા જણાશે.

—ગુર્જરી રાગ—

નિર્મલ નિર્મલ દુષ્પરોચન વરનયન સયન સુખકારી;
ચંદનંદન વંદન ચંદન ચર્ચિત રથંદન પારથ રથ સારી.
મન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ્પ કર કંટુકધારી;
મંજુલ્લ ક્યસારક વંજુલ્લ વચ્ચારક રતિપતિ પીટ વિહારી.
વંચક દધિમંચક રાજિત સાજિત, આભૂષણ ભૂપણ ભારી;
અનુપ મધુપ અભિવેચર ઈશ્વર મનુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી.
(રોપદર્શિકા-પૃ. ૨૨૧)

—ધ્રુપદ—

આ તે લલિત મધુકણુ એવે મહે
વા મધુરી ગુર્જરીની મિઠાશ મોંઘી ઘણી.

કિંશુક કુસુમ રત્નપીતલવર્ણ વાસવનું,
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ.
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત ભંગ ગુંજે;
અહલ પરભૂત આ વાણી કે પ્રેમીતણી.
(પાંચાલી૦ પૃ. ૬)

—અર્ચિણી અનુષ્ટુપઃ—

વન વન રતવન ભટકી અટકી ચનચન નાચે હા નાચે સુનીબાલા;
રૂપ રસાળા મોહની શાળા નયનવિશાળા ધરી હરમાળા બાળા. વન૦
પતિ અતિ રતિ ધરી મતિ કરી નિર્મલ અમલ કમલ વર લાવો લાવો;
મમ કરણ ધરુ', પતિ પાસ ફરુ', મન આશબરુ' બરપૂર લાવો લાવો. પતિ૦
(પાંચાલી૦ પૃ. ૯૭)

રાધા બાધાહારક, યુવતી ચૌવનવતી રાચી જેવી;
કમળ અક્ષોદિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વચ્ચ' કહુ' કેવી'
(રોપ૦ પૃ. ૯૬)

કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શુ' રાજે!
નહિ નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકુંસીધું સદાય જે બ્રાજે
(રોપ૦ પૃ. ૭૦)

તુલ સમ મુખનયની, અધિક મુવયની, રાગિતઅયની, રમ્ય ભજ
(પાંચાલી૦ ૩૦)

હે ભયશંજન, હે જનરંજન, હે અરિશંજન મંજન મોઢા
(પાંચાલી૦ ૪૨)

મધુમી મીઠી વાણી, કોમળ કમળથી હરો ધણી ફેરી;
શર્મદ નર્મદ સુખદા, નર વાણી એ પ્રિયા તણી ફેરી.
(પાંચાલી૦ ૬૪)

ઉપરનામાંથી ગીતગોવિંદના ગુર્જરી જેવા રાગોમાં રચાયેલાં ગીતાનું સ્થાન આ નાટકોમાં ઘણું મહત્ત્વનું છે. આથી આ સામ્ય વધારે સૂચક બને છે.

(૩) આધુનિક સંસ્કૃતમય ગૂઝરાતીની અતિમકિતમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'ચારુતર' 'અતિથિસત્કારગૃહ' 'મહાશય' 'ધન્યવાદ' જેવા કેટલાક કૃત્રિમ શબ્દ પ્રયોગો સ્વ. નરસિંહરાવે નોંધ્યા છે. બાપામાં રચે રચે અતિશય સંસ્કૃતમયતા એ પ્રસ્તુત નાટકોનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સ્વ. કેશવલાલભાઈનાં ગદ્ય લખાણોનું એક વ્યાવર્તક લક્ષણ સૂત્રાત્મકતા, સંક્ષિપ્તતા છે. એ સંક્ષિપ્તતા સાધવાને ગારે તેઓ પોતાના લેખમાં અનેક પરિચિત કે અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો હાંસી હાંસીને બરે છે. સ્નેહીઓ ઉપરના એમના પત્રોમાં પણ આવા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો આવે છે. એમનાં ગદ્યલખાણોમાંથી હવે કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધીએ.

"વાણીનો આ સ્વાભાવિક વ્યાપાર અત્યારે પણ પ્રવર્તે છે શ્રુતિગોચર થાય છે. તેને અન્વયે સં. લગ્ન તે 'લવિંગ' સં. જનની તે 'જનુની'. આપણી બોલીમાં બોલાય છે." ('વાગ્વ્યાપાર' પૃ. ૪)

“સંસ્કૃત વૈયાકરણ અનંતરોક્ત પચ્ચીસ વ્યંજનને જ પૂર્ણ સ્પર્શથી બોધાતા હોય છે,.....પરંતુ અવૈયાકરણને પણ સ્વાનુભવથી વિદિત થશે કે...” (‘વાગ્ધ્યાપાર’ પૃ. ૧૨)

“શાસ્ત્રીય પૃચ્છક બુદ્ધિથી જે પરિષ્કૃત-હોય, સાર્થ શુદ્ધ સમર્થ વાણી વાપરવાની સુઘડતા જેમનામાં હોય, -તેઓને આ અઘાપિ અધિકારમાં રહેલા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડ્યા વિનંતિ છે. (‘વાગ્ધ્યાપાર’ પૃ ૨૧)

અહીં વપરાયેલા અતિ સંસ્કૃતપ્રયોગો પારિભાષિક આવશ્યકતાના કારણથી યોગ્યતાં નથી પરંતુ કેવળ લખાણને ગૌરવ અર્પવાના હેતુથી યોગ્યતા છે. ‘ચુતિગેયર’ ‘અનંતરોક્ત’ ‘વિદિત થશે’ ‘પરિષ્કૃત’ વગેરેને અગ્ને સહેલા તદ્દમ શબ્દો ચાલી શકે તેમ છે. આવા સંસ્કૃતમય ભાષાનાં ઉદાહરણો “પદ રચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના” તથા એમના અનુવાદોની પ્રસ્તાવન એ મં. ઠેર ઠેર જડશે. અનુવાદોમાં પણ સંસ્કૃતગમતાનાં ઉદાહરણો વિરલ નથી. જેમકે ‘પરાક્રમની પ્રસાદીમાં’

માણવક-આ પ્રદોષે જગદળતો મહિમદેવ. મંગાજના તરંગ સદર્ભા શીતલ રક્તિકના પમયિયે ઉપર મદિયે.

રાણી-ઠાકરીઓ! પૂનની સાગચી લાવો. મણિમહેલના મન્ત્રકે મંદ્ર ભજનાનનાં કિન્હુનું હું પૂનન કરું. નિપુણિકા! આ નૈવેદ્યના ઓઠકે આપ માણવકને આપ. (અંક ૩) નારદ-‘માટે’ મિત્ર યસનો ત્યાગ કરતા નહિ.

અગાશ રણસહાય તમે છો. વિરોપમાં જ્યાંયું છે કે ઉર્વશી જીવનપદ્ધત રાત્રિની સદ્ધર્મચાલિણી થઈને રહેશે. (અંક ૫)

(૪) સ્વ. નરસિંહરાવે પ્રસ્તુત નાટકોમાંથી ગદ્યમાં અંતર્ગત યમકનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. પારસી-ગૂજરાતી નાટકોના આરંભકાળમાં ગદ્યમાં યમ્યે વચ્ચે આવી યગકરચના આવતી; તે પછી મુંગઈની રંગબૂગિ ઉપર ગૂજરાતી નાટકોમાંથી કેટલાંકે એ દાખલ કરી એવો એમનો મન છે. આ ગદ્ય-અંતર્ગત યમક પ્રેમાનંદીય નાટકોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આવી રચના ગમ્મકાલીન ગૂજરાતીમાં મળી આવતી નથી.

પરંતુ સ્વ. કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં આવી યમકરચના ઠેકઠેકાણે છે. ‘વિક્રમોર્વશીય’ના અનુવાદોમાંથી ઉદાહરણો લઈએ.

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાં નરસિંહરાવે ‘પરાક્રમની પ્રસાદી’માંથી ગદ્યાન્તર્ગત નોંધેલા ગદ્યાન્તર્ગત યમકના દાખલા યમકનાં ઉદાહરણો

(૧) નારદ- (સખેદ) ચિત! ચિત! (૨) મહેન્દ્ર જેવા પ્રતાપી આ મહીન્દ્રે (પૃ. ૭)

x x x સોળ સદસ રાજકન્યા

એ કપ્પજન્યા જ રહેવાની! તેમ તેની

પટિકા ધન્યા, એ પણ ક્યાં?

(રોપ ૫૦ પૃ. ૬૫)

(૨) શીદમો- x x ને જૂલી ગયા હો
તો કરો મને ગુરુ એટલે કાંઈ રહેશે
નહિં અધૂરું.

(મદર-પૃ. ૮૪)

(૨) માણવક-ચાલો પાકસાળામાં. ત્યાં
અનેક પ્રકારનાં પાત્રોમાં પાંચ પ્રકારની
બોળસામગ્રી થતી હશે, તે જોઈશું
ને બેચેની બોઈશું. (પૃ. ૧૯)

(૩) કૃષ્ણદેવ-× × પણ જોતો એ પચ-
મુખી નાગની કૃષ્ણ જોવા કે મણા
વગરના કર વડે કોને જોલાવે છે ?
(સદર. પૃ ૮૨)

(૪) સૂતધા:-પ્રાણપ્રિયા ! સુખજન્યા !
ધન્યા ! (પાંચાલી ૦ પૃ. ૮)

(૫) વક્રવદલી-× × ને એની એકાદ
ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો
સદાને માટે વનદેવતાપણું ચૂકવા
વારો પ્રાપ્ત થશે. (સદર પૃ ૧૩૫)

(૩) જનના મનના જાણનાર ઈન્દ્ર
ભગવાને કીક કયું. (પૃ. ૪૦)

(૪) અપ્સરાના રસિયાને મળિયે.
(પૃ. ૩૫)

(૫) વહાલ થેલું વકાય વહેલું
કેલું વહાલ ને કેવા હાલ !
(પૃ ૧૦)

(૬) ક્રોધદેશ્વર-× × નીકર હવડાં યક્ષે-
શ્વર માટે ખામુખા આવી કામુકા
કેશે કે લાવો. (સદર. પૃ. ૧૭૮)

(૬) હવે પાછો જ્યાં એ સુદર્શના
અદર્શન પામી ત્યાં એકતાર જઈ.
(પૃ ૭૮)

(૭) વાગીનો જાકી રહેલો સંબંધ
જાગીને પૂરો કર્યો. અસત્ય ત્યાગી
વાગીનો સંબંધ તો પૂરો કરવો
જ જોઈએ. (તપત્યા ૦ પૃ ૨૦)

(૭) પણ એ વૈભવની ભૂંગળે વળે શું ?
(પૃ. ૬૪)
રોપના આવેશમાં વિસરી જઈ.
(પૃ. ૮૫)

(૫) પ્રસ્તુત નાટકોમાં આહીરી, રાક્ષસી તથા ગ્રામ્ય બોલીઓ વપરાઈ છે. આ
કૃત્રિમ પ્રાકૃત બોલીઓ ઘડી કાઢનાર પ્રાકૃત ભાષાઓના પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના માન-
વાળો હોવો જોઈએ એમ નરસિંહરાવને લાગ્યું હતું. પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ આપણા
શાસ્ત્રીવર્ગમાં ભાગ્યે જ થતો; પ્રાકૃતે નું સંશોધન અને તેના ભાષાસ્વરૂપનો અભ્યાસ
આધુનિક છે. એટલે આ બોલીઓ ઘડી કાઢનાર કોઈ આધુનિક વિદ્વાન જ હશે એવું;
નરસિંહરાવ અનુમાન કરે છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની કૃત્રિમ બોલીઓ જેવળું વિદ્વાનોએ યોગ્ય છે :
બ. ક. હાકોરે, મ. ન. દિવેદીએ અને કે. હ. ધ્રુવે. સંસ્કૃત નાટકોમાં હલકાં પાત્રો તથા સ્ત્રીઓ
સંસ્કૃત નથી બોલતાં, પરંતુ જુદી જુદી પ્રાકૃતો વાપરે છે આથી સંસ્કૃત નાટકોના ગૂજરાતી ?
અનુવાદો કરતાં પ્રાકૃતોના જેવી લોકબોલીઓ આ વિદ્વાનોને ઘડી કાઢવી પડી છે. એમાંથી
રા. બ. ક. હાકોર અને મ. ન. દિવેદીને તો આ નાટકો સાથે કોઈ રીતની લેવા દેવા છે જ,
નહીં; એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ર. ર. કેશાલાલભાઈ તરફ આપણી દૃષ્ટિ જાય છે. નીચે.
'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની કૃત્રિમ બોલીઓને પ્રસ્તુત નાટકોની કૃત્રિમ પ્રાકૃતો સાથે સરખાવી છે. :

પ્રેમાનંદીય નાટકોમાંથી

'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી

અવગતિક-× × ને બીધો તો જે
લીધો હમજજે. સોને સોરો નડો ભમ
રશે. અધ્યા ભરમરખસા ! એ દીયરાના

માઝી ત્યાગી વેરાગી જાનીને પુકારે. છે
'હા, બા જા, મને દ્રમ થાઉં.'
પૈલ-પરરાન તો શું એ સારાદેવીકન

ટાંટિયા હીંધાહટ કેમ હરત અથવા ઝાંપડા,
તું જો એ મારા સૈયાને વળગી જ પડજો,
સોડતો ના હોં.

ઝાંપડો— x x હું તે ચિમ સોડતો
હઈશ હાહુના છયાને એવો વળગુ વળગુ
કે ધનુ ભરતિયુ જ કરી લાખું.

(પાંચલી ૦ પૃ. ૧૦૪-૧૦૫)

રાક્ષસી બોલી.

મુખી ખેડૂત-ગાળ્ય, ગાળ્ય અથા ત.રું
મૂઢું. નગરપાળ દાદાએ કહ્યું સે તે બૂલી
ગયો હઈશ. મેર મારા કોડા જરા આંખ્ય-
નીએ હરમ પડશે કેની. અથા જો તો ખરો,
હું અમે ચોર સઈએ? વખાના માર્યા
તો હરામણો પણ ગમે તિમ કરે સે.

ખીન ખેડૂતો-ગાળા જરા દોને. હીંધા
ચાલિયો. હરકારી માણહાં એ તો આ
લોકના જમડા જેવાં હમજવાં. ઈકે ઈમ
હીંડો. પરધાન ખાપો આપણને મ્યાં નથી
જાણતા?

એથો ખેડૂત-અથા તુ હરકારી માણહ.
તિમાં મારે સે કે? અમે ખાર જણા સીએ
તે તમારાં હથિયારાંએ જ તમારો ફટો કરી
નાંખીએ.

*

પાંચમો ખેડૂત-માઈ સાલોને સાલો;
ગિયા વગર કઈં સૂરકો થવાનો સે. એ
હકમદાર અને આપણે હકમ વિનાના.

મુખી-ઈમાં હું પુસો સો? રાજ ખાપો
નાહી ગિયા સે, તાણુતું હરવે દેહમાં-
અને અંદર રાજને તાં અંધેર અંધેર થી
રયું સે. અમને ખાવાતું ના જડયું તાણે
અહીં આયા, અને જે ખાતાતા તિમની
કનેથી ઓંટી લઈ ખાહું તિમાં અમારો
હો દોહ? x x

(‘તપત્યાખ્યાન’ ગ્રામ્ય બોલી.)

લખમીસય વરના ખેલમાં-તે તે રસમે
પરસંગામાં સી એકતાર થઈ રયાતા તઈ
ઉત્તરસીની એક બૂલ થઈ ગઈ. લખમીના
વેસમાં ઉત્તરસીને મેનકાએ પૂછ્યું ‘કે બેન!
તાંરું મન કેનામાં રમે છે? x x તારે કેવાનું’
હતૂ ‘પરમેતમમાં’ પણ કેવાયૂ ‘પુરવામાં’
x x ઈકે કયું કે ‘x x રાજરખી પુર-
વા તને બહુ ચાય છે. માટે x x x તાં
લગી તેમની સાથે મુજે રે. અરે! વાતમાં
ને વાતમાં મુરજીતો અસનાનનો સમે થઈ
ગયો. (પૃ. ૨૯-૪૦)

કિરાત-ગાળ્ય ધ્યો! મહારાજના શેણ-
મારની મણિ કારા મૂંડાનો શીદો ઓંટી
જયો. એ હું તમકડીગા ધોરા હીરાગર રેળ પર
મૂંચી લેઈ જતો તો ને મુએ માંહનું
બંટકું સે કરી ઝડપ મારી. x x પેણે મૂંડામહાં
હોનાની હેરે મણિ લેઈ ચકર ચકર આજમાં
ભમે સે ને રમચીનાં ફંડારાં કરે
સે એ. x x

હકમ, મહારાજ. (પૃ. ૮૮)

આ ઉદોદરણોમાંની આખી બોલીઓ થોડેક અંશે સાચી, પરંતુ મોટા પ્રમાણમાં કૃત્રિમ—
ખૂબ વધી છે. એમાં શિષ્ટ શબ્દોના વર્ણોમાં અમુક રીતના વિકારો કરીને, જ; આખ્ય શબ્દો
ઉપજાવી કાઢ્યા છે. આ વર્ણવિકારની પ્રકૃતિ પ્રસ્તુત નાટકોમાં અને 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માં
મોટે ભાગે સરખી જ છે. જેમકે :

સ-સનો હ—હમજળે, હીધાહટ, હાહુના, હરમ, હું, હરકારી, માણુદાં, દોહ. (પ્રે.
નાટકો); થાહે, માંહનું, હોનાની, હેગ. (પરાક્રમની પ્રસાદી).

છ-ચ નો સ-સોને, સોરો, સેવાને, સે, સર્ધએ, સાથોને સાથો, સુટકો. (પ્રે. ના.);
સે, બમે સે, કરે સે (પ. પ્ર.):

કે નો ચ-ચિમ, ચ્યાં (પ્રે. ના.); ચૂંચી (પ. પ્ર.)

સંયુક્તાક્ષરનું વિભાગીકરણ—બરમરખસા, બરામણો, પરધાન, રથો, રથુસે, આયા
(પ્રે. ના.); પરસન, લખમી સયંવર, પરસંગ, રથાંતા, કેવાદ, રાજદખી, અસનાન,
પરસોતમ, રે. (પ. પ્ર.).

અન્ય વિદ્યુત શબ્દો—મહું, તાં, ઝોંટી, નોંખીએ, હકમદાર, હકમ. વિનાના (પ્રે. ના.); કારામડાનો, તાં લગી, ઝોંટી ન્યો, પેણે, હકમ. (પ. પ્ર.)

(૬) નરસિંહરાવ કહે છે કે પ્રેમાનંદનાં બીજાં જાણીતાં આખ્યાનોમાં ફારસીનું
મિશ્રણ નથી છતાં એનાં નાટકોમાં ઠેકઠેકાણે ફારસી શબ્દોનો ખડોળે હાથે, પ્રયોગ થયો
છે. જેમકે—ગદો, તૈયાર, ગરક, દગો, દગાખાજ, અજીઝ, કમાન, શીશી, પોષાક, રેવાને
યાય છે, મસ્ત, દાનત, દર્દ, મરદ (રિપર્ડશિકા), શરમ, કયાસ, મસ્કરી, જરૂર, પરવા
(ખાંચાલી) વગેરે. ફારસી શબ્દોનો વધારે વપરાશ તો આધુનિક જ છે.

આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી કે. હ. કુવે પોતાના સંસ્કૃતના અનુવાદોમાં ફારસી શબ્દો
વધારે પ્રમાણમાં વાપર્યા છે. એમ કરવાનો હેતુ નાટકોમાં સચોટતા અને રસાભાવિકતા
લાવવાનો હશે એમ લાગે છે. કોઈક કોઈક સ્થળે તો આપણને એમ અવસ્થ લાગે કે આ
ફારસી શબ્દો નાટકના સંસ્કૃત વાતાવરણમાં એકરૂપ બની શકતા નથી; એને બદલે, સરળ
સંસ્કૃત શબ્દો વધારે બધેસેસતા આવે 'પરાક્રમની પ્રસાદી'માંથી ઉતારેલાં નીચેનાં થોડાંક
ઉદોદરણોમાંની પ્રતીતિ યશ.

જાસ્તી ચુખરી, મહેન્દ્રની હજુરમા, જા દા, તોગ્યા, મહેર, હુકમ, ફરમાવે છે, અક્સોસ
વગેરે.

(૭) પ્રસ્તુત નાટકોનાં ઘણાં લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો અને ઉક્તિઓ એ જ સ્વરૂપે
કે. હ. કુવેના અનુવાદોમાં પણ પ્રમાણ આવે છે. આવા પ્રયોગો અન્ય આધુનિક સાહિત્ય-
કારોમાં ભાગ્યે જ જાડશે. નીચે પ્રેમાનંદીય નાટકો અને 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ના આવા
વિલક્ષણ પ્રયોગો ને સરખાવ્યા છે.

‘પ્રેમાનંદીય નાટકો’

(૧) પડતીમાં તો પડતી જ.

ચઢતીમાં ચઢતી. (રોપ૦ પૃ. ૨૭)

(૨) રક્તિમણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે
અને આટલાં મોના મીઠડાં, પણ કરે
છે, તે વડે હું તો ધન્યતા જ માનું છું.

(રોપ૦ પૃ. ૩૩)

મીઠડાં મને જરાકે ગમતો નથી.

(સદૃ. પૃ. ૧૮૬)

મોના મીઠડાં શાના કરો છો?

(સદૃ. પૃ. ૧૮૬)

(૩) આભૂપણ ભૂપણ તું બાગિની

(તપત્યા૦ ૪૮)

ભૂપણ ભૂપિત કારી ઉપમા તારી

અનન્યયાયી છે. (પાંચાલી૦ ૮૬)

વંચક દધિમચક રાજિત સાજિત

આભૂપણ ભૂપણ બારી.

(રોપ૦ પૃ. ૨૨૧)

(૪) મધુર વચન વલા પૂઠે અધ્યપાલ

અર્પી (રોપ૦ પૃ. ૫૮)

યતારંભ કર્યા પૂઠે મનગમી વાતો

સહુ તો બની. (તપત્યા૦ ૧૩)

ત્યાર પૂઠે (પાંચાલી૦ ૨૮)

(૫) હૃલ્લિહયા (તપત્યા૦ ૩૨)

(૬) પાવકું ડકું દર્ધ હંકું પડયુ એટલે

ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો.

(રોપ૦ ૯૧)

(૭) હૃર્મિલ (પાંચાલી૦ ૯૫)

(૮) ઊલી શકાય. (પાંચાલી૦ ૧૧૭)

‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ આંધ્રી

(૧) અહસોસ ! ભાગ્યની પડતી ત્યાં

નડતીમાં નડતી. (પૃ. ૬૩)

(૨) રાગ (પૂઠે જતો)—કગિયે કામા, હું
માનિની, અપરાધી છું જ; દોષ પગ-
દરયે કાપે. સેવ્ય અને કયમ હોય
નિરપરાધ સેવક તે?

રાગ-મનવી, ઉપરના જ મીઠડાં પણ રસ જે
કરિયે મનામણી. (પૃ. ૩૭)

રાગ—અહો મુંદરી ! ઘણીપણું તમ છે.
(પૃ. ૫૩)

(૩) સોહે ભૂપણુ એ ભૂમણુ, શણ-
ગારનાય શણગાર, ઉપમાન જ
ઉપમાનનું તન તે તરણીનું નિર્ધાર.
(પૃ. ૨૦)

(૪) પૂઠે (પૃ. ૧૭, ૧૮, ૩૭ થી)

(૫) જાંદનો રમવા જ છે સરસડિયો,
હરખડી (પૃ. ૯)

(૬) નિધુણિયા—હાથ ! યુક્ત ભેદ ડખ
દેઈને તીકળા આવ્યો. (પૃ. ૧૬)
અખ લેઈને તે પેડી, (પૃ. ૬૦)

(૭) હૃર્મિળ (પૃ. ૮૧, ૮૨)

(૮) ઊલિયે—ઊલે છે. (પૃ. ૯૪)

- (૯) સીતામાતા એક વાર ધીજ પતીજ
કરવાથી કીર્તિમતી થઈ. (પાંચાલી ૬૬)
- (૧૦) વડી વારથી (રાખ ૫ ૧૦૧)
- (૧૧) કિયો (રાખ ૨૦૫)
કિયે પ્રકારે (તપત્યા ૫૫)
- (૧૨) સુશોચના—એમની વાતથી બનીતાં
થઈને કરવું થતે તે કરો (તપત્યા ૨૧)
- (૧૩) રડ્યું (તપત્યા ૮૮)
- (૧૪) સેસોસટ (પાંચાલી ૧૧૬)
- (૧૫) રંચણી સચણી (સરણી)
(તપત્યા ૭૮)
- (૧૬) રંચણી (તપત્યા ૧૦૫)
- (૯) કર્વશીનાં બાજુ એમની ધીજ પતીજ
થમા પછી (૧૦૧) (પાંચાલી ૬૬)
- (૧૦) રજનિ તુજ સુભાગમે વતેવી વડી નોવડી
હું કૃતાર્થ થાજી સેવી. (૫. મુદ્ર)
- (૧૧) કિયાં કર્મની વાત (૧૦૧) (પાંચાલી ૬૬)
- (૧૨) શં તે વાતથી સ્મજનાની તરતિનો
રાગી અમણે તું એ (૫. મુદ્ર)
- (૧૩) આ હીણું હૃદય એ (૧૦૧)
અહ્યું વહેમાય છે. (૫. ૪૭)
- (૧૪) ચોખ્ખું ચટ (૫. મુદ્ર)
- (૧૫) સર્વસ્તિવાધણ (૫. મુદ્ર)
રેણું (રજનીએ) (૧૦૧)
- (૯)

ઉપર નોંધેલા શબ્દપ્રયોગો સાહિત્યની બાબામાં સાધારણ નથી. મોટે ભાગે તેમનું સામ્ય વિશેષ સ્પષ્ટ છે.

(૮) પ્રેમાનંદીય નોટકોની શબ્દ-જોડણી પણ એમ દર્શાવે છે કે લેખકને બાબાશાસ્ત્રનું તથા વંચકાં પ્રાકૃત રૂપોનું (અવાન્તર રૂપોનું) સંગીન જ્ઞાન છે. એ જમાનામાં—૧૮૯૧-૯૨માં આથી વિશુદ્ધ જોડણી લખનારા કેટલાક એમાંથી ૨૧. નરસિંહરાવ કે ૨૧ ક. આ. ત્રિવેદીની જોડણીપદ્ધતિ આ નોટકોથી નિરાળા સ્વરૂપની છે. ૨૧૦ ગોવર્ધનરામ, ૨૧ મ. ન. દિવેદી, રા. બ. ક. હાકારને તો આ અપવાદની છાયા ધણુ સ્પર્શી નથી. તો પછી આ રીતની જોડણી લખનાર કેશવલાલભાઈ ન હોય? આ જોડણીની પદ્ધતિ કે. હ. મુર્વના કર્તવ્ય પૂરેણી રીતે સમયે ન કરે છે એમ હું માનું છું.

નાચેના શબ્દોની જોડણીની વિશુદ્ધિ ખ્યાન એવે તેવી છે :

જોષદશિકા

પાંચાલી

જૂહી, જીહી, ગિયાગાડું (૫૦ ૬૪)	મરતિયા (૨૦)
બુદ્ધ (૬૭)	ધૂણી-જીભી-વેહેલા (૨૪)
કપાશિયા (૧૧૪)	ભોમિયા (૨૬)
જીભો, ચૂમીય (૧૨૬)	જૂટી (૧૩૫)
અધૂરું મૂકાવી કાણુ બહાર છે (૧૨૪)	કે. કે. (૩૬)
જૂંટી ભાંત (૧૨૪)	જોરિયો, ગિયાદી (૧૨)
નાતરિયો, મૂકી, ફેટે છે (૨૦૫)	જૂવા (૧૨૦)
ગોશિયાળાં (૨૦૬)	મરડિયો, પેરયા (૧૦૧)

૧. ઝૂંટકો, ઝૂંટી, દરિયો (૨૧૩)

ગોવાળિયાને (૨૨૮)

૧૧. સહિયારું (૨૩૨)

તપત્યા૦

૧૨. પેલું (૬૫)

દૂધમાં, દૂધ (૧૦૧)

સમૂહ (૧૧૦)

મૂળમાં (૧૧૫)

વાહાણ (૧૧૫)

ઉછેદિયો (૧૨૦)

આ જોડણી શુદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ કેટલોક અરો કેશસાધનાઈની જોડણીને મળતી આવે છે. નગસિંહરાવની માફક એમાં હકાગનો સંયોગ નથી, તેમ તે સમૂહની પ્રચલિત જોડણીથી બિલકુલ એમાંય શ્રુતિને સ્વીકારી છે. આથી એને કે. હ. ધ્રુવની જોડણી ગણવી નિગધાર નથી લાગતું.

(૯) ૨૧. કે. હ. ધ્રુવને પદમાં 'પોતાનું' નામ વણી દેવાનો 'મોઢ હતો' એ જાણીતી વાત છે કે ત.

આરાધી આજ અલકેશ વળી હતી એ (૫૦ ૨)

રંભા હુધ્ દસાવતી (૫૦ ૮)

છે કુચ પીન કિંમિ એના વ ધોવને (૫૦ ૮)

અહીં જે અક્ષરો કાળા ટાઈપમાં મૂક્યા છે તેની નીચે મૂળમાં લીરી દોરી છે. વળી, લઈ લેવા જેને નિજ કરે વધારે રવિ શકે

અહીં અક્ષરો ઉલટાવવાથી કતાંના નામાક્ષરો નીકળશે

ત્રેમાનંદીય નાટકોનાં સૌથી મહત્ત્વનાં ગીતોમાં વા શકે અથવા સ્વયે શકે જેવા પ્રયોગો ઘણી વાર આવે છે. ઉદા૦

આ નદનવન નોય, અધિક શુભમિ હોય,
વા શકે રંગભૂમિ ભૂમીઝભૂમી આ (તપત્યા૦, ૫. ૭)

આ તે લલિત મધુકણુ સ્વયે શકે

વા મધુરી શુભસીની મીઠાસ મોઢો ઘણી.

(પાચાલી૦ ૫. ૬)

આ બંને ગીતો નાટકના આરંભમાં સૂત્રધાર ગાય છે. સૂત્રધાર નાટકારંભે કવિ તથા પ્રયોજ્ય નાટક સંબંધી માહિતી આપે એ સંસ્કૃત નાટ્ય-પ્રણાલી સંભારીએ એટલે આ ગીતોમાં નામ ગૂંથવાનું મહત્ત્વ સમજાશે. આ નામ ગૂંથણી આકર્ષક નથી, પણ અમુક જ શબ્દપ્રયોગથી, પદમાં ધ્યાન ખેંચે તેવે રચે જ આવે છે.

આ નાટકોનાં અંતિમ ભરતવાક્યોમાં પણ નામ સૂચવવાનો પ્રવાન થયો છે. જેમકે :

જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ હયા વરી,

થાઓ એક સદુ રસખીજન થકી એ આશા પૂરો હરિ !

(રાપદર્શિકા ૧)

જેવા આ ગુજરાત દેશ સદુમાં એકલ પામી, રહ્યો,

તે મર્યે અતિ એક આકર છે, બદ્ધ ન જાયે કલો;

એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહાગુજરી,

વાધો તે મુરસે દરે ગુણવતી, તે પ્રિય વાળો હરિ !

(તપત્યાખ્યાન ૦)

આ ભરતવાક્યો ઉપરથી સ્વ. નરસિંહરાવને લાગ્યું હતું કે આ નાટકોનો કતો “હરિ શબ્દમાં પોતાનું નામ નિગૂઢ રાખવાની ધૃત્તિવાળો કોઈ હરિ નામનો પુરુષ તો નહિ હોય ? એ પુરુષ ચરોતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે.” મને તો ‘હરિ’ શબ્દમાં ‘કેશવ’નો જ પર્વાય સમાયેલો લાગે છે. ‘કેશવ’ શબ્દ રમણ રીતે આવે તો, શંકા ઉત્પન્ન થાય તેથી, કે શાર્દુલના ચરણાંતે ‘કેશવ’ શબ્દ ગોઠવી શકાય પ્રેમાનંદીય તેથી ‘હરિ’ પર્વાય ચૂક્યો છે કે હ મુવ નકિયાદના એટલે ચરોતરની પ્રશંસા કરે એ દેખીતું છે.

આ ઉપરાંત કતોનાં નામના સૂચક કેટલાક ગૌણ નિર્દેશો નાટકની વચ્ચે ચૂંથાયેલાં પણ મળી આવે છે. એ નિર્દેશો ઉપરના જેવા સચોટ નથી એટલે એમની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં કરી નથી.

૪

અહીં સુધી આપણે બ્રાહ્મ અને આંતર પુરાવાઓ તપાસ્યા. સ્વ. નરસિંહરાવે પોતાના સંમર્થ નિબંધ વડે આ નાટકોને અપ્રેમાનંદીય અને આધુનિક ઠરાવ્યાં ત્યારથી એમની આધુનિકતા વિષે કોઈને શંકા રહી નથી એમને પ્રેમાનંદનાં રચેલાં માનરતને આજે કોઈ જ તૈયાર નથી.

આ નાટકોનું કર્તૃત્વ આધુનિક હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ એમના પ્રકાશકો ઉપર સંદેહ શંકા આવે. આથી ઘણા સાહિત્યરસિકો એ શંકા નાચાચકર અને છોટાલાલ નરભેરામે રચેલાં છે એમ માને છે. આ માન્યતા વૈદ્ય જટારીકર યજ્ઞેશ્વરના પત્ર ઉપરથી ખોટી-ઠરે છે. છોટાલાલ નરભેરામ આ આગતમાં સંડોવાયો જ નહોતા,

અને 'શાસ્ત્રી' નાચારકરમાં આવાં નાટકો રચવાની શક્તિ નહોતી એમ' એ 'પત્ર' ઉપરથી જણાય છે.

વસ્તુરિચિતિ એમ હોય તો પછી આ નાટકો કોણે લખ્યાં? સ્વ. નરસિંહગવે આછો નિર્દેશ કર્યો છે કે એ ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે વખતે રચ્યાં હોય. પરંતુ ડો. હરિલાલને સંસ્કૃતમય ભાષાનો ધણો મોદ હતો. ૧૭ તેમની રચનામાં બીરોબોર દેશ શબ્દો અને ઉક્તિઓ આવે એવો સંભવ એછો લાગે છે. તથા એમના કર્તૃત્વની સાચિત્તીમાં અંતિમ બારતવાક્યો સિવાય બીજા આશ્પતરે પુરાવાઓ નથી. એ બારતવાક્યોમાંના કતોના નામનિર્દેશને પણ અન્યથા ઘટાવી શકાય તેમ છે. આથી ડો. હરિલાલનું કર્તૃત્વ બધું સંભવિત લાગતું નથી.

તો પછી આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી આ નાટકો રચ્યાં હોય : એથી 'એકજ' કેષકિત બાકી રહે છે તે સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ. એમનો સંસ્કૃત નાટકોનો અભ્યાસ, 'પ્રાકૃતો' પરિશીલન, દેશ્ય પ્રયોગો તરફની અભિરુચિ પ્રકાશકમંડળ સાથે ડો. હરિલાલ ધ્રુવ દ્વારા નિકટ સંબંધ : એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં આ નાટકો અન્ય કોઈ આધુનિક વિદ્વાન કરતાં એમણે રચ્યાં હોવાનો સંભવ વધારે છે એમના સ્વભાવમાં સંકાયત્તિ, ક્ષોભ વધારે હતાં, 'અને પૂર્વ' વયમાં તો એ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હશે પોતાના પ્રથમ અનુવાદો પણ 'વૃત્તમાળા' તખ્તપ્રમુખથી જ પ્રસિદ્ધ કરેલા; પોતાના નામથી એ પ્રસિદ્ધ કરતાં એમને 'સંકાય' થયેશે.

આ નાટકો પ્રકાશકોની માગણીથી રચી આપ્યાં હોય, અને પહેલાં 'પ્રેમાનંદને'નામે પ્રસિદ્ધ કરી, એ સફળ થતાં પોતાનું કર્તૃત્વ જાહેર કરવાની એમની ધારણા હોય એ સંભવિત છે અથવા કદાચ મધ્યકાળમાં હિંદની કોઈ પણ ભાષામાં નાટકો નહોતાં છતાં ગૂજરાતી ભાષામાં સુર નાટકો રચાયાં હતાં એમ દર્શાવી આપીને અન્ય આનીય ભાષાઓ કરતાં ગૂજરાતીનું ગૌરવ વધારવાના હેતુથી એમણે આ નાટકો રચીને પ્રેમાનંદને નામે વ્યાખ્યાં હોય. વડોદરામાં અને અન્ય સ્થળે એ ગઈ સદીની છેલ્લી થીથીમાં મરાઠી ગૂજરાતી વચ્ચે સ્પર્ધા થતી. એમ ગમે તે કારણથી એ નાટકો રચ્યાં હોય પણ એમાં એમના કર્તૃત્વની નિશાનીઓ છૂપી રહી ચડી નથી. ગદ્યમાં અંતર્ગત યમક, પદ્ય-રચનામાં યમક લાવવાની પદ્ધતિ, 'ફારસી શબ્દો, જોડણી, 'કૃત્રિમ પ્રાકૃતો' અને 'કેટલાય' શબ્દપ્રયોગો અને ઉક્તિઓ આ નાટકોમાં અને કેશવલાલભાઈના અનુવાદોમાં સમાન છે.

કોઈ કહેશે કે આ સમાનતા તો આકસ્મિક પણ હોઈ શકે. પરંતુ એમ નથી. ગદ્યાન્તર્ગત યમક, કૃત્રિમ ખેલીઓ, ફારસી શબ્દોનો બહોળો વપરાશ એ પ્રેમાનંદીય નાટકોનાં લાક્ષણિક અંગો છે. એ લક્ષણો વિરલ છે, છતાં પણ કેશવલાલમાં તો વિદ્યુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ ઉપગંત સ્વ. કે. હ. 'ધ્રુવના એક અનુવાદમાં જ 'કેટલા' બધા એવા લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો મળે છે કે જે અન્ય સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં જણાતા નથી, અને પ્રેમાનંદના બહોળા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે! આટલી બધી સમાનતા શું કેવળ આકસ્મિક હોઈ શકે ?

૧૩. એમના 'ચિત્રદર્શન'નું અવલોકન કરતાં સ્વ. નવલરામે 'સંસ્કૃતમય ગૂજરાતોનો' પ્રસિદ્ધ લેખ લખી, અંતિ સંસ્કૃતમયતામાં અવસ્થાનો બતાવ્યાં છે.

ખીજી પણ એક દલીલ થઈ શકે એમ છે. આ નાટકોના આદર્શ ઉપરથી, સ્વ. કે. હ. દ્રુવે પોતાના અનુવાદો કર્યા તેથી જને વચ્ચે આટલી સમાનતા જણાય છે. આ દલીલમાં જાહેર વર્ગમાં નથી પ્રેમાનંદનાં નાટકો એવાં આદર્શ નથી કે જેની નકલ કરવાને કોઈ પ્રેરણા, એવી એક પણ નકલ હજી સુધી થઈ પણ નથી. વળી આ નાટકોના આદર્શનું અનુકરણ સ્વતંત્ર નાટકમાં થાય એ વધારે સંભવિત છે. અનુવાદમાં મૂળની ભાષાનું અનુકરણ એટલી ચીવટથી કરવું પડે છે કે તેમાં જહારનાં તરતો દાખલ કરવાનો ભાગ્યે જ અવકાશ રહે. વળી મૂળ સંસ્કૃત પદરચનાના આદર્શથી વિરુદ્ધ જઈને વર્ણોને વિકૃત કરીને તાલમેલિયા પ્રાસ મેળવવાને તત્પર થઈ જવાં એટલો જાધો આ નાટકોનો કે. હ. દ્રુવ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો હતો એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી. એના કરતાં આ નાટકોને અને પ્રસ્તુત અનુવાદોને એક જ લેખિનીનાં કૂલ ગણવા વધારે સમુક્રિત છે.

સ્વ. કેશવલાલભાઈના કર્તૃત્વથી ચારતર પ્રત્યેનો પ્રેમ, ચરોતરી શબ્દપ્રયોગો 'વગેરેનું' કારણ પણ મળી રહે છે. અને આદર્શ બધા આધુનિક સાક્ષરોમાંથી સ્વ. કે. હ. દ્રુવ જેવા સારમાહો વિદ્વાનને. આ નાટકો પ્રેમાનંદીય કરાવવાનો, આગ્રહ, શા માટે? તેમજ કેશવલાલભાઈ આ નાટકોની નવી આદર્શનું સંપાદન કરે તેનું કારણ શું?

આટલી ચર્ચા પછી એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી જ આ નાટકો કોઈએ રચ્યાં હોય, તો તે સ્વ. કે. હ. દ્રુવે રચ્યાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. આંતર પુરાવાઓ આ સંભવનું સમર્થન કરે છે. જાણ નિશ્ચિત પુરાવાઓ હજી કોઈને મળ્યા નથી એટલે એવડક આ કૃતિઓ અમુક જ વ્યક્તિની છે એમ તો કહી શકાય જ નહીં. એટલે, છે એટલા પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ પણ રીતના મતાગ્રહ વિના આ મત રજૂ કરું છું. વધારે નિશ્ચિત પ્રમાણો ઉપરથી, મારી કલ્પનાને સુસારવાની જરૂર પડે તો તેમ કરતાં મને સંકોચ થશે નહીં.

કૃપાણુનું પ્રમાણપત્ર

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

હાનીઓની દાન રીતિ કૃપણને નવ ગમે,
ચાચક બની લે દાન કરે ના વળાણ,
કરે હાંસી ઉલટાની, કૃપમાંથી પાણી પીતાં,
“લોટ, લોટ” હસી કહી, ઘડો દે પ્રમાણ.

[ચિત્તવર્ગ]

- ૩૩ રક્ષણે કપરુ ચિત્ત, કપરુ ય નિવારણે;
ચગુંચગું ચપગ, તે મેધાવી કરતો ઋણુ:
બાણકાર કરે સીધી જેમ બાણ તણી અણી. ૧
- ૩૪ જલે જાયું, સ્થલે ફેંકયું તફાંડે જેમ માછલું,
છાંડતાં મારણને ફેંકડે તેમ ચિત્તકું. ૨
- ૩૫ યથાકાળ ચરંતું (ને) દુનિંચકું (વળી) લધુ^૧
ચિત્ત લેને દમો સમ્યક્; ચિત્ત દાનત સુખાવક. ૩
- ૩૬ સુહૃદંશ સુનિપુણ, ચિત્ત કામચરંત (જે)
રક્ષણું તે બુદ્ધિમાને; ચિત્ત ગુપ્ત^૨ સુખાવક. ૪
- ૩૭ દૂરંગમ એકચર અશરીર ગુકાશય
ચિત્તને સંયમે^૩ જેઓ છટે તે મારણધથી. ૫
- ૩૮ ચિત્તની અનવસ્થા ને પરિચ્છવ પ્રસાદનો;
સદમજ્ઞાનહીણાની પ્રજ્ઞાની પરિપૂર્તિ^૪ ના. ૬
- ૩૯ અનાસક્ત યયું ચિત્ત, અનાઘાત બન્યું તથા,
પુણ્યપાપ યકી મુક્ત; નાસ્તિ જતનને લય. ૭
- ૪૦ કાયાને આ કુંલ સમાન જાણી,
શહેર જેવા ચિત્તને આ સુરક્ષી,
પ્રજા યુધેથી માર રક્ષામે લડીને
છતી એને અનિવેશ રક્ષવો. ૮
- ૪૧ સાંઠી કઠોળની જેવી ફેંકેલી પૃથિવી પરે;
દુઃખ આ કાય અચિરે લંગાગ્રે ગતચેતન. ૯
- ૪૨ ચિત્ત મિથ્યા લગાડેલું કરે ખૂંડપ તેહની:
શત્રુની શત્રુ ન કરે, વેરીની વેરી વા નહીં. ૧૦
- ૪૩ માતા પિતા નહીં તેનું સ્વજનો અન્ય વા નહીં
કરે શ્રેય, કરે જેવું ચિત્ત સમ્યગ્વ્યવસ્થિત. ૧૧

ઉધાન અને ઉધાનયોજક

ભા. ગુ. પ્ર. સા. ૬ લ. દે. સા. ૬
ખી. એ. ૭, એ. ૬. આર. એ. ૫. એ. ૫. (૬૩૦)

કોઈ સુંદર હીરાની કિંમત ઘણી હોય પણ જ્યાં સુધી તેને યોગ્ય કારીઃ
ગરને હાથે સોનાના ધરેણામાં જડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની શોભાની પિઠાન
આમવર્ગને થતી નથી. પુષ્પવાટિકા, જગીચો, ઉધાન, વાડી, એ જ્યાં કોઈ પણ નાનાં
કે મોટાં મકાન, આવાસ, સરંચા, ગાગ કે શહેર રૂપી હીરાને ધરેણાંની ગરજ સારે છે.

રચાપત્યનો નમૂનો તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં જાંખેસનો કરવો, તેને માટે
આનુકૂળ પૃષ્ઠભૂમિની યોજના કરવી એ કામ ઉધાનયોજક-(landscape designer)નું
છે. ઉધાનનો દેસાવો ગમે એટલો નાનો હોય પણ તેની અંદરના કામની ત્રીજીવટનો
પાર હોતો નથી. મોટા જગીચો હોય તો તેના સંયુક્ત ભાગે પ્રમાણમાં મોટા હોય
પણ પ્રત્યેક ભાગના આકાર, માપ, રૂપ, રંગ વગેરે માટે નાના અને મોટા ઉધાનમાં
કાળજી તો સરખી જ રાખવી પડે.

ઉધાનયોજકનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુરુ કુદરત છે. પર્વતના કોઈ જિંચા ચિખર
ઉપરથી ખીણનો રમ્પ દેખાવ, તેમાં ઘેરાતા છાયા અને પ્રકાશના આવરણો, રિધર
સરોવરમાં કિનારાના જિંચાંતીયાં ઝાડોનું મંદ આદોષન કરતું પ્રતિબિંબ, કે ધીમે
ધીમે આવતા સમીરથી પાણી ઉપર નાચતાં કમળદળના પૂર્ણ, દૂર આવેલી ઝાડીની
પાછળ કે જિંચા મંદિરની ઓથે સંધ્યાના રંગમાં ડૂળકી મારી જતો સૂર્ય, કે વાદળાંની
કાળી ઘટામાંથી ડેકિયાં કરતો ચંદ્ર, અથવા ઘાટા જંગલમાંથી ધૂ...ધૂ...અવાજ કરીને
હમરો દૂટ નીચે જળધોધ, અવિરત ધૂધવતા સાગર ઉપર નાનકડી હોડીના પડછાયાનું
નૃત્ય, એ સૌ ઉધાનયોજકને કુદરતમાં રહેલી પ્રતિભા અને દરખમાં રહેલાં સમતોલ-
પણાનો બહુ સારસ ખ્યાલ આપે છે. જુદિશાળી યોજક આ જ્યાંમાંથી પોતાની દૃષ્ટિની
વિશાળતાથી અમૂલ્ય તત્ત્વો ઉપાડી લઈ માણસજાતના મનને રાહત આપે, શાંતિ જણે
એવાં ઉધાનો કરવામાં વાપરે છે.

જગીયાની યોજના કરનાર કુદરતનો અજ્ઞાસી હોય પણ જો તેને પોતે લાવવા
ધારેલી વસ્તુઓ, વનસ્પતિ વગેરેનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય, પોતાના વિચારોને વાણીમાં,
લખાણમાં, રેખાચિત્રો કે કાગળ ઉપર નકશા રૂપે, અને જ્યાં નાનીમોટી જાગતોને
રચણ ઉપર ઉતારી શકવાને અસમર્થ હોય તો તેની કારકીર્દિ સફળ થઈ શકતી નથી,
તે સાથે ઉધાનયોજકે કરવા ધારેલી પુષ્પવાટિકા કે જગીયાને લગતા આર્થિક પ્રશ્નો
પ્રત્યે પણ કુલંક ન રાખવું જોઈએ.

માણસનું મન ન સમજાય એવી વસ્તુ છે. એકને અમુક રીતનો દેખાવ
પસંદ હોય, બીજાને તે જ દેખાવમાં કોઈ અમુક જાતના અંશની ક્ષતિ ભાગે, ત્રીજાને
વળી કોઈ નવીન જ યોજના ગમે.

એક દરમિયાન સુંદર છે કે અસુંદર તેની છાપ માણસના મન ઉપર કાયમ થતાં પહેલાં તમારું ચીજોની કિંમતો ઉપરોપરી કામ કરે છે. દષ્ટિ, કંપના, અને નેખાંથી પેદા થતી ચિત્ર છાપા. થાણી વાર રચના, સંગ્રહ કે કાળ અથવા આગળ પાછળ જતી ગયેલા બેનાંબોની અસર માણસના મનને કોઈ સુંદર દેખાંત્ર પ્રત્યે પણ પ્રથમ દર્શને આગ્રહ કરાવે છે. પણ સામે દેખાતું ઉદાન કે વાટિકાનું દરમિયાન ધીમે ધીમે માણસના અસ્થિર થઈ ગયેલા મન ઉપર પણ જ્યારે કળાને ગેજાની તેને શાંત અને સ્વસ્થ કરે ત્યારે જ ઉદાનથીજકના કામની સાર્થકતા મળ્યાથ. ધણીવાર જહાઝની ઉપાધિથી ટૂંક સમય માટે માણસે પોતાના મનની શાંતિ ગુમાવી દીધી હોય તો તેવી વ્યક્તિઓ તરફથી અપાતા મનો વગરના ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે.

કેટલીક વખત માણસની, પહેલાંની પરિસ્થિતિ, તેનું શિક્ષણ કોટુંગિક રીતિઓ, સ્વપ્રાંતીય કે સ્વદેશીય જાવનાઓ, અને વર્તમાન માન્યતાઓ પણ તેવાર થયેલાં કામ ઉપર ન્યાય તોળતી વખતે અસર કરે જ છે. આ ઉપરાંત કોઈના સ્વભાવ પુરુષો રીતિઓથી જોવાનો હોય છે, તો કોઈ અગમ્યવાદી જણાય, ત્યારે કોઈને આદર્શવાદ પર વધારે ઝડપ હોય, અથવા કોઈ સામ્યવાદી રીતે પૃથક્કરણ કરે તો કોઈને આર્થિક જાણ વધારે મહત્ત્વની જણાય. આંખી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓની જુદી જુદી વૃક્તિઓ દષ્ટિ હોય અને તેથી તેમનો અભિપ્રાય પણ અનેકવિધ હોય તેથી ઉદાનથીજક ખાંતયો કરેલાં કામની કિંમત ઓછી આંકાને એવો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. એટલે સ્વપરીજાણના જેવો પ્રગતિનો બીજો એક માર્ગ ન હોવાથી તેને જ અનુસરવું જોઈએ.

એક કેકાણે સમગ્રો ફૂલઝાડોનો ઢગલો કરી દેવો, મરજીમાફક તેને રોપી દેવાં, કે મોઢે તેમ જોગિક રેખાઓ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, ચોરસ કે લંબચોરસ ને ચૂંચ વર્ણ બંનેથી આકૃતિઓનો સમુદાય કરી ઇચ્છામાં આવે તેમ ગેજાર રસ્તાઓ આગળ અંતર્યા જનારી અર્થ વગરના કુંડાળામાં ફૂલના રોપાઓ ખીચોખીચ બરી દેવાં, છોડાઓ મોટા થઈ દેવા દેખાશે, આખરે મગશે કે નહિ, દરેક દિશામાં સમતોલપણ જળવાશે કે કેમ, બચિપ્પમાં તેના રૂપરંગ કેવાં યશે, વગેરે અનેક જાળનેનો વિચાર કર્યા વિના વનસ્પતિનું સંપ્રદર્યાન કરી તેને પુષ્પવાટિકા કે ઉદાન કહેવામાં આવે તો તે અનુગતું જ મળ્યાથ.

જમીનમાં ગોઠવનારે અનેક જાળને પ્રથમથી જ જાણી લેવાની હોય છે. ફૂલવાડી કે ઉદ્યાન કરવાનું હોય તે રચનાની માહિતી, દરિયાની સપાટીથી જોવાઈ, તે પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, વચામળ, પાણીનો પ્રકાર અને તેની પૂરતી મર્યાદ, જમીનની ભૂત, આગળ જમીનનું મધ્યમ, ને રચનાને સુખ્ય એવી વનસ્પતિ, ફૂલવાડીનો ઉપયોગ જેવો કે દેવમંદિર મંદિર, જામા કે કોલેજ માટે, આગળજનાના કોઠાગણ તરીકે, અથવા મહેલ કે વડાધિરતિના અવાતનો રોજા અર્થે અગર સાધારણ આર્થિક સ્થિતિવાળા રૂઢરચના અભિજ્ઞામાં કે પ્રમણી બેઠોના ખેતરમાં કાળાળી માટે, કે ફૂલો સાડા, સાકમાઈ અર્થે કે ફૂલ આનંદના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થવાનો છે-એ વિચરે

નક્કો કરી લેવી જરૂરની છે. આ ઉપરાંત એ સ્થળના શોકાની ભાવના, માન્યતા, અને કેટલેક આંશે પ્રગતિ ઉપર નજર રાખીને ઉદ્યાનયોજનાનું ઘડતર કરવું જોઈએ.

એકલાં દૂરોત્તર જ્ઞાન, વનરૂપિ ઉદ્યાનની માહિતી, શોભાનાં ઝાંઝાની ખાસિયતની જાણ, સારી આકૃતિઓ કાગળ ઉપર દોરવાની કે જમીન ઉપર નકશાઓ ઉતારવાની આવડત, એકલી સ્થાપત્ય વિદ્યાનો અભ્યાસ, ચિત્રકળાનો અનુભવ, કે સુંદર વર્ણનાત્મક ભાષણ કે લખાણ કરવાની કુનેહથી જ સાગ પુષ્પવાટિકા બનાવનાર ઘર્ષ શકાતું નથી; આ બધી વસ્તુઓના જ્ઞાન સાથે તેનો અનુભવ, યોગ્ય સ્થળે પ્રમાણસર ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને ઉદ્યાન બનાવતી વખતે આવી પડતી નાનીમોટી વિભાસણોનો તાત્કાલિક ઉકેલ કરવાની દક્ષતા ખાસ જરૂરનાં છે.

ઉદ્યાનયોજનાના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો ગણવામાં આવ્યા છે. એક, કુદરતી નૈસર્ગિક, શોભાને અનુરૂપ થાય તેવો; અને બીજો, મણસના કૌશલ્યે ગોઠવણી કરેલો. અંગ્રેજીમાં એને 'Naturalistic' અને 'Humanized' અથવા ધૃણીક વાર 'Informal' અને 'Formal' પણ કહે છે. કેટલીક વાર અમુક દેશમાં કે અમુક કામમાં વ્યવહારથી સ્થાપિત થયેલા કાયદાઓ અનુસાર ઉદ્યાનસંયોજનના પ્રકારમાં પણ ભેદો પાડવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, મુગલ જમાનાના બાગો જેમાં ઈરાન અને અરબસ્તાનની સંસ્કૃતિની છાયા હોઈ, સાથે સાથે ધાર્મિક અર્થસૂચકતા પણ દેખાય છે. આ જાતના બગીચાઓ મુખ્યત્વે ઢાઈ મહાપુરુષની ફરર; મહેલ કે મસ્જિદોની આસપાસ ખાસ જોવામાં આવે છે. વળી મુગલાર્થ બાગોમાં વહેતાં પાણીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી હોજ, કુવારા, કે બનાવટી જળધોધને બગીચાની યોજનામાં ગૂંથવામાં આવે છે, તે એની ખાસ વિશેષતા છે. ઠાસીરનો શાલીમાર બાગ, દિલ્હીના કિલ્લામાંના જૂના બાગો, આગ્રાના તાજમહલની સામે, અને સાહ્યાર લખનૌ કે દક્ષિણમાં પણ ઔરંગઝાબાદ કે હૈદરાબાદ સુધી મુગલાર્થ બગીચાનાં અંગત તત્ત્વોની અસર ઠામ ઠામ દેખાય છે. દિલ્હીમાં વોયસરોય માટે હાલમાં જ નવા બનાવેલા મહેલમાં જૂના જમાનાના બાગોના બધા અંશેનો સમાવેશ કરી એક સરસ બગીચો બનાવ્યો છે, અને તેને 'મુગલ ગાર્ડન' તરીકે ઓળખાવે છે. આ સિવાય સ્પેનનાં મુરીશ બાગો જેમાં પાણી છાંટી છાયાવાળા જગ્યાઓ, ને કુવારાઓના સમાવેશ સાથે વિવિધ રંગી વસ્તુઓની યોજના કરી હોય છે. 'ઈટાલીના પુનસ્થાન કાળ'ના ઉદ્યાનો જે 'મેટિ' ભાગે અમીર ઉમરાવોના 'વીલા'ઓની આસપાસ જોવામાં આવે છે તે પણ ધણી જૂની શૈલીના ગણાય. આમાં ખાસ કરીને જમીન ઉપર અથવા ટેકરીઓના ઢોળાવ સાથે કહેરાવાળા અગાસી જેવા ભાગો બનાવવાની વિશેષતા ગણાય છે. ફ્રાન્સના વસાઈના બાગમાં વળી બીજી જ તરેહની યોજના જોવામાં આવે છે. મોટાં ઝાડોથી 'ઢંકાયેલા' હર હર સુધી પહોંચતા રસ્તાઓ, દરના ભવ્ય દેખાવો, અનેક કુવારાઓની એકજથ્થે કરેલી ગોઠવણ વગેરે એક નવીન દિશાસૂચન કરે છે. આ ઉપરાંત 'ટયુડર કાળ' શુદ્ધ અંગ્રેજ કે વસાહતોમાં બનાવેલા ભાગોની ગોઠવણ કે 'ડચ' બાગો પણ જાણ્યો જાય છે. આધુનિક જર્મન કે અમેરિકન બાગો, ઉદ્યાનો, કે 'પાર્ક' માં પોતાના દેશનું વ્યક્તિત્વ બહાર પડી આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ અમેરિકન કરતાં જર્મન બાગોમાં વધુ પડતી હોય છે. પણ સૌથી સુંદર

રીતે જુદી પડતી, અને પશ્ચિમમાં ઉદ્યાનકળાનો ઉદય થયો તે પહેલાંની દળરો વર્ષોથી ઊતરી આવેલી 'જાપાની' અને તેની પુરોગામી 'ચીની' વાટિકાઓ કરવાની રીત ખુબ આકર્ષક છે. નાનું તળાવ અને પાણીનું ઝરણું, તેમાં એકાદ નાવડી, ઝરણું પર લાકડાંનો કમાન આકારનો પૂલ, વાટિકાની સાંત જગ્યામાં પૂર્વજનું મંદિર કે રંગબેરંગી મંડપ, લીલી દરિયાળી ઉપર ગોઠવેલાં પર્યટનનાં ક્ષેત્રો વગેરે અંગ્રેજીમાં ગ્રીચુવટબરી કારીગરી દેખાય છે. આપણા દેશમાં અને પરદેશમાં પણ કેટલેક કેટલાં જોડા ઉદ્યાનોમાં જાપાની વાટિકાને સ્થાન મળેલું જોવામાં આવે છે. જાગકળાના ઇતિહાસમાં હિંદુનું સ્થાન પ્રથમ આવે છે. હદાચ પરદેશીઓ આ જીના તરફ દ્રશ્ય કરે એ સ્વભાવિક છે. પણ આપણાં કાદમ્બરી, શાકુન્તલ, ઉત્તરરાગચરિત, કે એવા જ જીન મહાપ્રધોમાં, જૂના કાળમાં જાણીતાં વનો, વિપવનો, લતાગંડવો, વાટિકાઓ વગેરેનાં વર્ણનો આ હપીકતના રેકા ૩૫ છે.

દુકંમાં, આ બધી પુરાણી અને નવી પદ્ધતિઓનો ઇતિહાસ અને અભ્યાસ હોય તો જાગ જનાવનારને કયો પ્રકાર, કઈ શૈલી, કઈ યોજના ક્યાં અને કેવી રીતે અંધગેસતી આવે તે નક્કી કરવાનું સહેલું પડશે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેના ભેદ ઉપરાંત, ઉદ્યાનને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોનારના મન ઉપર જે અસર થાય તે અનુસાર પણ વર્ગીકરણ થઈ શકે. જેવું કે સુંદર, સમ્પૂર્ણ, આનંદમય, સરળ, ઉત્તેજક, ગંભીર, શોકપ્રદ, અદ્ભુત વગેરે. આ અસર ધણીવાર વખન, ઋતુ, તેજ, ઊંચાનું મિલન, ઝાડવેલાની મિલાવટ, કે રથળમહિમાને લીધે પણ થાય છે. તો પણ એકંદરે ઉદ્યાનની યોજનાં અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી અસરનું એક જ સંધાનું નોંધ એ.

કોઈ વસ્તુને-ખાસ કરીને કળાના નમૂનાઓને કિનારી-સીમા હોય તો તે વધુ સારી લાગે છે. ફેમતાળું ચિત્ર, પાળવાળું સરોવર, કિનારાવાળી નદી, તેજઊંચાની રેખાવાળી વાદળીઓ, ઊંચીનીચી પર્વતશ્રેણી, કે ક્ષિતીજ અથવા દૃષ્ટિમોહથી જંધાતો મદાસાગર, જુદાં પડતાં રેખાજાળને લીધે વધારે સરસ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે જાગજગીયાને પણ વાડની જરૂર તો છે જ. પછી તે લાકડાંની, પર્યટની કે જીંછ કોઈ જાતની અથવા લીલાં ઝાડોનો હોય તો પણ ચાલે.

મુજર્ષ, પૂના, અમદાવાદ અને હિંદુસ્તાનનાં જીન અનેક નાનાંમોટાં શહેરોમાં કે કરજાઓમાં મુખ્ય વસ્તીથી દૂર જંગલો, કુટિરો, વીલાઓ, વગેરેની આસપાસ જગીયાઓ, જોવામાં આવે છે. તેમાં લગભગ જયે જ કેટલાં સામ્ય જોવામાં આવે છે. વાદનમાં, જોન-દરિયાળી, કુવારા, પૂતળાં, વેવા, કમાનો, ગાંડવા, જાંકડા, જધું જ એક જ રીતે અથવા તો નજીવા દેશી સાથે મૂકેલું દેખાય છે. આમાં અપવાદ ૩૫ પણ કેટલાક જાગે છે. પણ તેની સંખ્યા દરેક લતામાં થોડી જ હોય છે.

જગીયા નૈવાર કરાવનારા ઉત્સાહી ખાલિકા જોડે જાગે, પૂતળાં, કુવારાઓ કે એવી જ અનેક ચીજો જે અકિતગત રીતે જોનાં કળાનો સરસ નમૂનો હોય, તેને એક જ કેટલાં જીઓજિય બરી દે છે. આ વધારે પડતું હોઈ જાગની જોખાને વધારવાને જાણે તેમાં અતિશયજાણી ખાખી જતાવે છે.

સારા ઉધાનયોજકને હાથે અતિરેક ન જ થાય ઉધાન 'ગોઠવનાર' પાસે બહુ જ થોડી ચીજો હોય. મણુ તેને જુદા જુદા બાગોમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારે ગોઠવી પાડેલાં. એના બાગમાં પુનરાવર્તન કે નકલો દોષ ટાળી શકાય છે.

આખો બગીચો અથવા ફૂલવાડી એક જ દૃષ્ટિએ જોવાઈ જાય તેના કરતાં બાગની જુદી જુદી વિશિષ્ટતાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે અને અનોખી રીતે નજરે પડે તો 'તે વધુ આત્હાદક લાગે. ફરતાં ફરતાં રસ્તાઓને! વળાંક મુકતાં સામે જ સુંદર ફૂલોથી લચી પડેલી મુગંધિત વેત્ર કે માંડવો આપણને આનંદમગ્ન કરી દે, તેને 'છોડી વેળી ખીજી કેડી પકડતાં ઝાડપાનથી આચ્છાદિત શાંત જગ્યાએ વિરામાસન દેખાય, અંધવાં કોઈ ગીચ ઝાડીમાંથી બહાર આવતાં સામે જ વિશાળ ને સૂંવાળી લાગતી હરિયળી, કે પવનની લહેરોમાં ઝીણું જલખિંદુનાં છાંટણું છાંટતો કુવારો અચાનક આંખે 'પડી માનવીને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે એવું' વિધિતાવાળું' અને પગલે પગલે નવું જણાતું' સંયોજન બગીચા માટે અસરકારક ગણાય.

બાગની યોજનામાં વસ્તુઓનું સમતોલપણ ખાસ જરૂરનું છે, પણ તેથી કાંઈ બગીચાના એક ખડમાં કરેલી ગોઠવણી જેવી જ દરેક દિશામાં ગોઠવણ કરવી એવું નથી. એમ થવાથી તો ઉધાનની સામુદાયિક શોભા માટે ભેગાં કરેલાં અંગોના વ્યક્તિત્વોનો નાશ થઈ નૈસર્ગિક સૌંદર્યમાં તેમનું રથાન ગોણુ બની જશે.

ફેટલાકને ફૂલઝાડો વગેરેની કાપકૃપ કે કેળવણી કર્યા વિના તેમને 'કુદરતી રીતે જ ઊગવા દેવાની એક ભૂતની ધૂન હોય છે. ઉધાનયોજકે ભવિષ્યમાં રથાવી થવાના કદ અને આકાર કે રંગ ઉપર ધ્યાન રાખીને જો બાગમાં ઝાડો રોપ્યાં હશે તો આ 'વૃત્તિ એક રીતે ખોટી નથી. પણ જો તાત્કાલિક અસર ઉપજાવવા માટે જ તેને રોપ્યાં હોય તો તેની અસર ટકાવી રાખવા માટે અથવા તો જંગલમાં ઊગતાં ઝાડપાનને આપણે ગામ કે શહેરમાં લાવીને વસાવ્યાં એટલે તેને વસ્તીમાં રાખવા પૂરતાં તો કેળવવાની જરૂર રહેશે જ.

પણ હરકોઈ વાત વધારે પડતી ન જ ચલાવી લેવાય. કોઈ માણસને 'હાથમાં લાંબી કાતર લઈ ને પુષ્પવાટિકામાં ઊગતાં તમામ ઝાડપાનની સવારથી સાજ સુધી હજમત કર્યા કરવાની આદત જ પડી જાય તો તેણે કોઈ બીજો જ ધંધો હાથ કરવો જોઈએ.

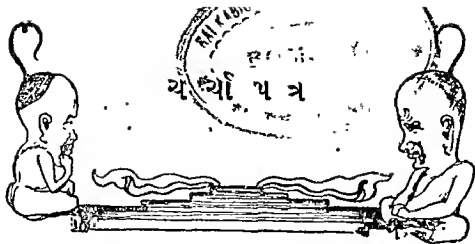
નૂની રીતે ચોજેલા બાગોમાં—આપણા દેશમાં પણ—ઝાડોને/ વખતોવખત કાપી તેનું ઘણું રૂપાન્તર કરી નાંખેલું' જોવામાં આવે છે. સમય જતાં માણસોનાં પહેરવેશ, ખોલી, રથાપત્ય, ચિત્રરેખન કે બીજી નાનીગોટી કળાકારીગરીમાં ફેરફાર થતો ગયો તેમ બાગકળાતું પણ બન્યું. એક ઠેકાણે ઝાડોને કાપીને તેને ફૂતરા, ઘોડા, મોર કે એવી જ સજ્જત અથવા નિર્જીવ ચીજોના આકારની નકલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો; બીજી જગ્યાએ આડા ઊભા ને ત્રાંસા રસ્તાઓ અને ભૌમિતિક આકૃતિઓ ફૂલના ક્યારા માટે પસંદ કરાય; તો 'વળી કોઈ સ્થળે જમ બને તેમ વધુ ને વધુ વળાંકવાળા રસ્તાઓ, અનિયમિત ક્યારાઓ ને ભૂમિતિની રેખાઓનો જાણી જોઈને ખર્ચ કરેલો દેખાય. આમ કેટલીક ચીજોને નૂતનતા આપવાના ગોદમાં તેમાં છીછરાપણું ન આવી જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ.

ગોટાં રચાપત્ય કામોમાં કોઈ વખતે રચપતિ પોતાની કળાનું સર્વોપરિપણું બતાવવાના અહંકારમાં અથવા તો ઝાડોને ઉગાડી જણનાર જાગજાન, પોતાની કુનેહના તોરમાં કે ચિદ્ધી એની મુડોળ મૂર્તિ બનાવવાની શક્તિના બળે ઉદ્યાનયોજકને તેના કામમાં સદકાર આપવાને બદલે વિમુખ થાય છે. આવો વખત આવતાં ઉદ્યાનની ગોઠવણમાં આ બધા કારીગરોનો સાથ જરૂરનો હોઈ કુનેહથી કામ લેવાનું જોઈએ. ખરી રીતે તો ઉદ્યાન-યોજકને તેના કામને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનું ‘ખપપૂરણ’ જ્ઞાન હોય તો આવી વેળાએ પોતાના અભિપ્રાયને વધુ વજનદાર બનાવી શકે; અને, બધાં સુમેળ સાધી સપ્રમાણ દ્રશ્ય ઉપજાવી શકે.

બગીચો બનાવનાર પોતે પણ ધણી વાર પોતાની કુશળતાના અભિમાનમાં બીજા કળાકારોને અન્યાય કરે છે. સગવડ કે કુદરતના સામાન્ય નિયમોનું પણ અતુસરણ ન કરતાં મનરવીપણે પોતાને ફાવે તેવી યોજના ઘડી કાઢે છે, અને તેને એક નવીન પદ્ધતિ તરીકે આગળ ધરી સોડોમાં મૌસિક સર્જક તરીકે ખપવા માગે છે.

ચેડાંક ઉદાહરણો લઈએ. વાડ કે કિનારી અથવા સીમાદર્શક વસ્તુઓ વિનાના ઉદ્યાનખંડો બનાવવા, ધર અથવા એવી જ મદત્તની ચીજની આસપાસ ઉગ્ગર વેરાન રાખે અને દૂર ઘેરી ઘટાવાળી કુંજો હોય, રસ્તો હોય પણ તેનો છેડો કોઈ પણ મુકરર જગ્યા કે વસ્તુ પાસે ન લાવતાં સામે ભોંત જ ભમી કરી દે, એક જ આદર્શ કે ઉપયોગ માટે તૈયાર થયેલી ગોઠવણીના અર્થ વિનાના બાગસા કરી નાંખે, પ્રવેશદ્વારને ધર સામે મોખરે પડતી જગ્યાએ ન રાખતાં કોઈ ખૂણામાં જ દડસેલી દે, ઉદ્યાનની વચમાં રસ્તા બનાવવાને બદલે વાડની એકદમ નજીક જ રાખે, એક જ જાતનાં ઝાડોની કુંજો બનાવવાને બદલે જિંચાંનીચાં કે આછાંપાતળાં બિચનારાં ઝાડોની ઝાડી બનાવે, નીચાણમાં પાણીને સ્થાન હોવું જોઈએ તેને બદલે ટેકરી ઉપર જ ચડાવે, ઝરણું બનાવી તેમાં રેતી ને નાનકડા પથ્થરોને બદલે ફક્તજાધો કરાવે—આ અને એવી બીજી અનેક અટપટી ગોઠવણી અને અવનવતા તરંગો પ્રચલિત કરે ત્યારે એ પ્રયત્નો અલ્પજીવી અને એમાં નવાઈ નથી.

ઉદ્યાનયોજકમાં કળાકારનો આત્મા, દુનિયામાં વસતા સામાન્ય માણસની વ્યવહાર બુદ્ધિ, અને એક કુશળ કારીગરની દક્ષતાનો અભાવ હશે તો તે કોઈ પણ કાળે એના ધંધામાં લાક્ષણિક સરળતા મેળવી શકશે નહિ.

૧

શ્રી. પ્રસ્થાનતંત્રીની સેવામાં

‘પ્રસ્થાન’ના તાજા અંકમાં “આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ” એ વિષય ઉપરના એક વ્યાખ્યાનનો સાર પ્રકટ થયો છે તે જોતાં એ વ્યાખ્યાતાળંબુની મર્યાદાઓ વિશે એ લીટી લખું છું.

(૧) ઉત્તમ કવિ કે કલાકારને ‘સમ્રાટ’ ‘ઈશ્વર’ ‘શાહ’ કે ‘કયસર’ જેવા સત્તાધરવાચક પદો નવાજવા, તે બેહુકું છે. રચૂવ અને જડ ગણ ધરાવતી આપખૂદ બેસગામ સત્તાથી કોઈ પણ મહત્તા અત્યંત બિનહોય તો તે બુદ્ધિ અને પ્રતિભાના પ્રભાવની મહત્તા છે.

(૨) શ્રી ન્હાનાલાલ કવિનું કિશોર વયનું તોફાનીપણું સુધારનાર હેડમાસ્તરનું નામ આ વ્યાખ્યાનમાં “કેશવરામ” આપેલું છે તે સાચું નથી.

(૩) “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી...” એ ભાવને વ્યાખ્યાતા વખાણે છે તે થોડું છે, પણ શ્રી ખજુરદારે એ ભાવ કેના કયા લખાણમાંથી ઉઠાવ્યો, તેની વ્યાખ્યાનાને ખજર જ નથી એમ એમના લખાણ પરથી લાગે છે.

(૪) “છે દ્રવ્ય સાચે પરકીય કન્યા” એ પંક્તિ વિશે શ્રી વ્યાખ્યાતાને/લાગે છે કે “વાંચનાર પરકીયને કન્યાનું વિશેષણ સમગ્રી થેસે એવી વાક્યરચના છે.” “સાચે” નો અન્વય જોને ન મળે તે અર્થનો અનર્થ કરે પણ, પરંતુ તેમાં દોષ લેખકનો ગણાય કે અનધિકારી વાચકનો જ ? કે એઓ ‘સાચે’ એવી બધે જોડણીના હિમાયતી હશે ? કે

કન્યા ખરેખાર મતા પરાઈ

કન્યા નકરી પારકું દ્રવ્ય જાણે

ગાલેક ના બાપ નિગતભગનો

પિતા તાણું રે નવ દ્રવ્ય કન્યા.

કે એવો કોઈ તરણુઓ એઓ વધારે સારો ગણતા હશે ?

સુંબઈ તા. ૨૮-૮-૧૯૩૯

બલવંતરાય ક. ઠાકોરના જય જય

તા. ક. એ બધું ગમે તેમ, આપણા સાહિત્યને અને ખાસ આપણી કવિતાને આપણા બેપરવા લોકમાં ફેલાવવાના યત્નો માય, તે કાગળી તૈયારીએ થતા હોય તથાપિ ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

અને સંબંધિત છે કે આ પ્રદાશનમાં જણાય છે તે કયાશ મૂળ વ્યાખ્યાતાનો હોય તે કરતાં-એ વ્યાખ્યાનનો સાર લખી મોકલનાર વિદ્યાર્થીની વધારે હશે. બં.

લેખક-પ્રકાશક વચ્ચે થતું કરારનામું

શ્રી. ત્રિભુવન વીરજીભાઈ દેગાધી અને શ્રી. રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ એ બે બાઈઓએ મળી 'લેખક-પ્રકાશક વચ્ચે થતું કરારનામું' નામે જે લેખ લખ્યો છે તે 'પ્રસ્થાન'ના ચતુર્થ અંકમાં ૫૪ પૃષ્ઠ થી ૭૫થો છે. તે લેખમાં ૫૪ પૃષ્ઠ ઉપર એ બાઈઓ લખે છે કે :

"લેખક પોતાનું લખાણ પ્રકાશકને એક વખતને માટે વાપરવા આપે અને પ્રકાશક તેને તેના ગદ્ય તરીકે અમુક રકમ પુરસ્કાર રૂપે આપે ...આતુ' ધોરણ 'સુદિપ્રકાશ' 'માનસી' વગેરેના તંત્રીઓએ સ્વીકારેલું છે. એથી લેણક, ક્યારેક ક્યારેક પ્રકાશકો તરફથી લેખન પુરસ્કાર તો જાણ્યોએ રહ્યો, પણ જે સામયિકના અમુક અંકમાં લેખકનું, લખાણ પ્રગટ થતા પામ્યું હોય તે અંકને પણ રીતસરની કિંમત આપીને ખરીદવાની તુંડ મિલ્લતનો અનુભવ કોઈ કોઈ લેખકને થયો હોય એવાં દૃષ્ટાંતો પણ મળી રહે છે ખરાં."

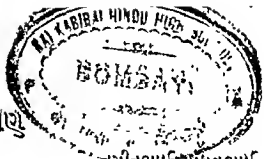
પણ મને તો એથીયે વધારે ઠંડો અનુભવ થયો છે તે આમ પ્રસંગ આવ્યે પ્રકટ કરવો છટ્ટ લાગે છે; આમ કરીને એટલા માટે કે, લેખકોને તેમના લેખો માટે પુરસ્કાર આપનાર 'માનસી'ના તંત્રીનું નામ ઉપર આવ્યું છે. એ તંત્રી પૂર્વે 'દીપુદી'ના તંત્રી હતા, ત્યારે ઈ. મ. ૧૯૨૭માં જર્મન ભાષામાંથી યુગ્મસ્તી ભાષામાં મેં કરેલા 'વિસ્ફોટ' નાટક ઉપર બાઈ જાણુરાવ દોકરે લખેલી ચર્ચા 'દીપુદી'ના એક અંકમાં પ્રકટ થયેલી. એ ચર્ચાનો મેં ખુલાસો લખી એ પત્રના તંત્રી શ્રી. વિજયરાય વૈવર ઉપર તે પત્રીના અંકમાં પ્રકટ થતા મોકલેલો. પણ અંકમાં રચાન નથી એવી દલીલ કરીને તે ખુલાસો તંત્રીશ્રીએ પાછો મોકલ્યો. 'જે પત્રમાં ચર્ચા થઈ હોય તે પત્રમાં તેનો ખુલાસો પ્રકટ કરવો જોઈએ એમાં જ તંત્રીની ન્યાયરત્તિ છે' વગેરે મારી અનેક દલીલો નિર્દેશ મળ્યાં; છતાં 'તે ખુલાસો પ્રકટ કરાવતો જ હોય તો તેમાં રોકાનાં ૫૪ના પૈસા આપો તો તે પ્રકટ કરી શકાય,' એવું તંત્રીશ્રીએ મને જણાવ્યું. મારા તાત્ત્વ પુરસ્કારની અંદરમાં અગમના ન ચાલ એ હેતુએ મેં તંત્રીશ્રીની ચરન કબૂલ રાખી અને પછી મેં શું જોયું?

મારો ખુલાસો 'દીપુદી'ના જે અંકમાં ૭૫થો તે અંક તંત્રીશ્રીએ મારા ઉપર રૂ. ૫-૦-૦ નું વી.પી. કરીને મોકલ્યો. તે ઉપર વી. પી. ચાન્ના ને મનીઓર્ડર ચાન્ના પૈસાનો દંડ બરીને પણ, મારે મારી ચરન પાળવા માટે, તે અંક મારે સ્વીકારવો પડ્યો!

આમ 'દીપુદી'ના તંત્રીશ્રી વિજયરાય વૈવરની તુંડમિલ્લતએ મારા લેખ કે ખુલાસા માટે મને રૂ. ૫-૦-૦ ને વી.પી તથા મ. જો નો મને દંડ કયો અને મારે મરજતો માર્યો તે દંડ બરવો પડ્યો!

આ વાતમાં જેને શંકા પડતી હોય તે શ્રી. વિજયરાય વૈવરને પૂછીને ખાત્રી કરી શકે છે. આવો ઠંડો અનુભવ, મને લાગે છે કે, જોઈ કોઈ લેખકને નહિ થયો હોય.

'સુદિપ્રકાશ' લેખકોને લેખના ગતિ તરીકે પુરસ્કાર આપે છે એ વાત સાચી જ છે. એમ મારા પોતાના અનુભવથી કહી શકું છું.

અમેરિકાનું ગ્રામશિક્ષણ

નગરિનભાઈ મોધવભાઈ પટેલ

શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રવિકાસનું મુખ્ય સાધન છે. અને આ રાષ્ટ્રવિકાસનું મૂલ્યને કર્તવ્ય હોય ત્યારે આપણે આદ્યુ છે, ત્યારે બીજા દેશોની શિક્ષણપ્રણાલિઓ, સરખામણીના દૃષ્ટિબિંદુથી સમજવાની એ આપણી ફરજ છે. બીજા દેશોના અનુભવ આ રીતે કામે લગાવી આપણે પ્રયોગ કરવા જતાં જોશ કરતા અટકાવે એટલું જ નહિ, પણ આપણે ઘડી કાઢેલી નવીન શિક્ષણ-પ્રણાલિમાં અનુકૂળ અને યોગ્ય ફેરફારો કરી શકીશું. આ સરખામણીના દૃષ્ટિબિંદુથી અમેરિકાના ગ્રામશિક્ષણ ઉપર હું લખવા માગું છું.

હિંદુસ્તાનની અને અમેરિકાની ગ્રામપરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર છે. જો કે હિંદુસ્તાન અને અમેરિકા બંને ખેતીપ્રધાન દેશો છે, પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનની ગ્રામપરિસ્થિતિ અમેરિકાની ગ્રામપરિસ્થિતિથી જુદી છે. પરિસ્થિતિનો અથ શિક્ષણ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલો છે. અમેરિકાની ૫૪ ટકા વસ્તી ગ્રામ છે, અને જાડીના ૪૬ ટકા વસ્તી શહેરી છે. ગ્રામ વસ્તીના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે : (૧) શામ ઉપર રહેતા લોકો જેઓ ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે; અને (૨) નાનાં ગામડાંમાં રહેતા લોકો જેઓ ખેતી કરતાં નથી પણ ખેડૂતો અને ખેતી સાથે જોડાયેલાં મજૂરો ધરાવે છે તે આ સંબંધ તે આવી જાતનો—ખેડૂતોને જરૂરી દાણા ફુણી, ખાવાની તૈયારી બીજાં, કપડાં, ખાતર, ખેતીનાં ઓતારો અને વજા વગેરે વેચવાના રોડર કે દુકાનો ચલાવતી તે. અમેરિકાની વસ્તીનું આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કૃત્રિમ છે; પણ સરળતા ખાતર આપું કૃત્રિમ વર્ગીકરણ પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે. જે ગામડાં કે જનસંખ્યા ૨૫૦૦ ગણતરીની વસ્તીથી નાનાં ગામડાંને 'ગ્રામ' (rural) તરીકે ગણવામાં આવે છે, જે કે તેને ખેતીના કામમાં સીધો સંબંધ ન હોય તે પણ, ખેડૂત-જન સાથે સંબંધ હોય તે અથ જુદો છે. અમેરિકાના શામ મોટા હોવાથી, દરેક શામ-કુટુંબ, દરેક ખેડૂત-કુટુંબ પોતાના શામ ઉપર રહેતું હોવાથી, એકબીજાથી છેલ્લે રહે છે. ગ્રામ અમેરિકામાં છુટાછવાયાં ખેડૂત-કુટુંબો આવેલા છે આ ખેડૂત કુટુંબો ગ્રામજનતાનો એક ભાગ છે, અને બીજા ભાગ તે ૨૫૦૦ની જનસંખ્યાવાળાં નાનાં ગામડાં.

શામની ઉત્પન્ન શહેરોમાં કે જનરોમાં લઈ જતા મોટે દરેક શામ આગળ યઈને, દરેક શામના દરવાજા આગળ યઈને પંથરની કે સીમેન્ટની સડક આવેલી છે. અમેરિકામાં રસ્તાની સગવડ ઘણી સારી છે. હુગરાજ, વેરાન, અને ખરાબાનો, વસ્તી વિગતો પ્રદેશ બાદ કરતાં ગણતરી કરવામાં આવે તો દર એ માર્કેટ યોરમે આડેજિભો રસ્તો આવેલો જ હોય. આનો અર્થ એમ કે બેત્રણ માર્કેટ ટ્રોઈ ગામનું એ તમે જાઓ તો એકાદ પાંકો રસ્તો તમને જરૂર મળી આવે મોટાં શહેર, વેપાર તથા દુકાનનાં મથકો, ઔદ્યોગિક સ્થળો અને બંદરો—આ ગામને જોડતા ધોરી રસ્તાઓ (highways) અમેરિકાની

સંયુક્ત સરકાર તરફથી બંધાવવામાં આવેલા છે. આમ રાજ્ય વચ્ચેના ધોરી રસ્તાઓ સંયુક્ત સરકાર બંધાવે છે. આ ઉપરાંત અમેરિકાનાં ૪૮ રાજ્યોમાંનાં દરેક રાજ્યે પોતાના રસ્તાઓ, આ ધોરી રસ્તાઓને જોડતા (feeder roads), બંધાવેલા હોય છે. આ રસ્તાઓ પણ પાકા છે. રાજ્ય (state) પરગણાં (counties)માં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. પરગણાંનું ક્ષેત્રફળ આપણા જિલ્લાઓની માત્રક એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ બદલાતું રહે છે. પરગણાં ટાઉનશીપ (township) માં વહેંચી નાખવામાં આવેલા છે. અમેરિકાના આદિવસવાટ દરમિયાન ઓછામાં ઓછી ૩૬ ચોરસ માઈલ (૭ માઈલ ચોરસ) જમીનનો જથ્થો નવા વસાહત કરનારને આપવામાં આવતો; એટલે સાધારણ રીતે ટાઉનશીપનું ક્ષેત્રફળ ૩૬ ચોરસ માઈલનું હોય છે. ટાઉનશીપને આપણા નાના તાલુકા જેડે સરખાવી શકાય. પરગણાં પોતાના રસ્તાઓ નિભાવે છે અને ટાઉનશીપ પણ પોતાના રસ્તાઓ, બંધાવે છે અને નિભાવે છે, તેની મરામત, સમારકામ કરી સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. બરફની ઋતુમાં બરફના થરથી ન્યારે આ રસ્તાઓ છત્તારી જાય છે ત્યારે તે બરફને ખસેડી નાખવાનું કામ પણ તેઓ જ કરે છે. શહેરના પોતાના રસ્તા હોય છે અને શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી તેની દરકાર રાખે છે. પણ શહેરના રસ્તાઓ સાથે આ રથજે આપણે સંબંધ નથી. આંખણે શ્રામ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. ‘શ્રામ’ એટલે ‘ગમડાંનું’ કે ‘ગામડાં સંબંધીનું’ આવે. અર્થ અમેરિકાને નથી લાગું પડતો; કારણકે જે ખરી રીતે ‘શ્રામ’ છે તે તો ખેડૂત કુટુંબો છે, ઉદ્યાગ ખુદ્દા પ્રદેશમાં છટાં છટાં દૂર દૂર વસતાં એકલવાયાં ખેડૂત કુટુંબો છે. માસાચુસેટ્સ, વર્ગોન્ટવાળા ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના વિભાગને ‘શ્રામ’ એટલે ‘ગામડાં સંબંધીનું’ આવે. અર્થ લાગું પડે છે; કારણકે આ પ્રદેશમાં આ લોકો જ્યારે આવીને વસ્યા ત્યારે ગામડાં વાંધો એક જથ્થે રહેવા લાગ્યા. પણ અમેરિકાના બીજા આઠ વિભાગને આ અર્થ નથી લાગું પડતો. વસ્તી-ગણતરીપત્રક પ્રમાણે અમેરિકાના નવ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. બીજા આઠ વિભાગમાં ખેડૂતો ગામડાં વસાવી નથી રહેતા પણ છટાં છટાં પોતાનાં કાર્ગ ઉપર રહે છે.^૧

છુટાંછવાયાં કાર્મને કઈ વસ્તુ જોડે છે? અહીં રસ્તા સારા છે, અને દરેક ખેડૂત પાસે મોટર હોય છે. પણ આ બધાં ખેડૂતકુટુંબોને પોતાની દૈનિક જરૂરિયાતો પાસેનાં ગામડાંમાંથી મેળવવી રહી. આમ અમેરિકામાં ગામડું એ કેટલાંયે આશુઆશુનાં ખેડૂત કુટુંબોને જોડતા એક કેન્દ્ર તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આમ હોવા છતાં પણ, ગામડાં પણ દૂર દૂર આવેલાં છે. પણ આશુઆશુનાં કેટલાંક કાર્મની વચ્ચે, ત્રણચાર રસ્તાઓના જોડાણ આગળ, એકાદ સ્ટોર, દેવળ, નિશાળ અને ઘોડાંક ધરનો જથ્થો આવેલો હોય છે. આને આ લોકો ‘પાડોશ’ (neighbourhood) કહે છે. જ્યાં ખેડૂત કુટુંબો છુટાંછવાયાં રહેતાં હોય ત્યાં આવું એકાદ કેન્દ્ર કે જે ગામડું કહેવાય નહિ અને શહેર પણ કહેવાય નહિ તેને ‘પાડોશ’ કહેવામાં વાંધો પણ શી? આ પાડોશમાં એકાદ નિશાળ આવેલી જ હોય. ખેડૂત કુટુંબોને ખાવા પહેરવા માટેની ચીજો માટેની

રોડ ન હોય, કે રવિવારે પ્રાર્થના કરવા માટે દેવળ ન હોય પણ એકાદ 'લાઇ રંગની' નિશાળ' તો આવા પાડોશમાં આવેલી જ હોય. આવી આમ પરિસ્થિતિમાં, આવા આમ સંયોગોમાં અમેરિકાની આમશાળાઓ આવેલી છે. આ શાળાઓ એટલે ઘણે મોટે ભાગે ધૂળી નિશાળ કે ગામડી નિશાળ.

ધૂળી કે ગામડી નિશાળનો અર્થ એ નથી કે છોકરાંઓ ધૂળમાં ભેમે છે. પણ ન્યાં પદ્ધતિસર, ક્રમાનુસાર, ધોરણવાર વર્ગો નથી લેવામાં આવતા. હોશિયાર છોકરાઓને આગળ તે આગળ શીખવવામાં આવે પણ ધોરણ જેવું કશું નહિ. આપણે ત્યાં ગામડી નિશાળો કે જે ખાનગી રીતે શિક્ષકો ચલાવતા તેમાં પણ આ પ્રમાણે બંનતું હતું. શિક્ષક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને આગળ તે આગળ શીખવે પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થી યધા ભેગા જ ભેસીને ભણે, ધોરણ કે વર્ગ જેવું કશું નહિ. તે પ્રમાણે અહીંની આમશાળામાં પણ છે. સગમગ ૭૫ ટકા આમશાળાઓ (૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪૩,૪૪૫ સંખ્યા) આપણી ગામડી શાળાઓના જેવી છે. કુલ નિશાળોના સગમગ ૬૦ ટકા જેટલી નિશાળો આમશાળાઓ છે અને આના ૭૫ ટકા ધૂળી નિશાળો છે. ધૂળી નિશાળ એટલે એક શિક્ષક અને એક ઝોરડી પાંચથી વીસ વર્ષ સુધીના છોકરાઓ માટે દરજિયાત શિક્ષણ છે. અમેરિકાનાં ગામડાંમાં આવેલી કે શહેરમાં આવેલી નિશાળો કરતાં આ આમશાળાઓની રચતિ જુદી છે. ગામડાંમાં આવેલી નિશાળને વસ્તીના પ્રમાણમાં પૂરતા નિશાળાઓ મળી રહે, અને શહેરમાં વધુ પડતા છોકરા હોવાથી એક કરતાં વધુ નિશાળો સારી રીતે ચલાવી શકાય. પણ આમશાળાઓ સારી રીતે ચલાવવી મુશ્કેલ છે. આમવસ્તી કે ન્યાં સો સો એકરોનાં મોટાં ક્ષાર્મ આવેલાં છે ત્યાં આઝીપાતળી વસ્તીને લીધે, ઝોણાં છોકરાંને લીધે, નિશાળનું ક્ષેત્ર વધુ લગાવવું પડે છે અને દૂર દૂરથી છોકરાઓને નિશાળમાં લાવવા પડે છે. આ પ્રશ્ન જેટલો અમેરિકાને લાગુ પડે છે તેટલો જ આપણને પણ મૂંઝવશે. કારણકે આપણાં ગામડાં નાનાં હોવાથી ગામડે ગામડે નિશાળ ચલાવી શકાશે નહિ અને એટલે કેટલાંક ગામડાંના જગ્યામાં એકાદ અનુકૂળ જગ્યાએ આપણી પણ આમ શાળાઓ આવવાની. અને (૧) નિશાળ ચલાવવા માટે પૂરતા નિશાળાઓની સંખ્યા; (૨) કેટલે દૂરથી નિશાળમાં નાનાં બાળકોને આણી શકાય તે; અને (૩) છોકરાંઓને દૂરથી આણવાનાં સાધનો જેવાં કે સારા રસ્તા અને મોટરવસી-આ ત્રણ પ્રશ્નો આપણે માટે આમશિક્ષણના વિકાસ દરમિયાન જરૂર ઉપસ્થિત થવાના. (૪) એથી પ્રશ્ન આ અમેરિકાની આમશાળાઓ એટલે ક્ષાર્મ કુટુંબનાં છોકરાં ઉપર નબતી નિશાળ. અમેરિકામાં શહેરોમાં સગમગ ૭ મહિના (૧૮૩ દિવસ) આ પ્રાથમિક શાળાઓ કામ કરે છે અને આમશાળાઓ સગમગ પાંચ મહિના (૧૫૬ દિવસ) કામ કરે છે. આમ શાળાઓમાં સાધારણ રીતે ૫૦ ટકાથી વોડા વધુ છોકરાઓ હાજર રહે છે. આટલી ઝોણી હાજરીસંખ્યા હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે છોકરાં એતરમાં કામ કરી શકે એવાં હોય છે તે છોકરાં ને કોઈપણ જાતનું બેનગકામ મળી આવે તો તે કામ કરવા જરૂર જવાનાં જ. આપણે ત્યાં પણ ન્યાં ગામડાંમાં નિશાળો ચાલે છે ત્યાં પણ આ વસ્તુસ્થિતિ છે. "આજે તો જી અલ્યા, સોસ ચારવા જી". "જી, અલ્યા મજુરો પર

દેખારેખ રાખવા જા." આગ નિશાળમાં આવતાં હોકરાને તેમનાં માથાપના ધંધામાંથી તદ્દન અળગાં કરી શકાય નહિ. પ્રાથમિક ફરજિયાત શિક્ષણમાં, નિશાળોને સારી રીતે ચલાવવામાં આ ધંધાવિષયક પ્રશ્ન આપણી ગ્રામશાળાઓમાં જરૂર આવવાનો. આ અંધી વસ્તુઓ તો નિશાળને સફળતાથી ચલાવવાની કાર્યપ્રણાલિ, નફીતી મુશ્કેલીઓ અને તેનો ઉકેલ—આમ બાદ વસ્તુઓ સાથે સંકળાયેલો હોવાથી જ્યારે એ પ્રશ્ન લેખા ચાલ્ય ત્યારે આપણે સહેલાઈથી વટાવી શકીએ. પણ મુખ્ય વસ્તુ તો શિક્ષણનું ધ્યેય અને શિક્ષણ પ્રણાલિ છે. માટે આ વસ્તુઓ ઉપર આપણે હવે, આવીએ.

એકાદ હોકર પોતાનું પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કોલેજનું શિક્ષણ પૂરું કરી પાશ્ચી પંદર વરસ ગાળી પોતાના ધંધામાં નિષ્ણાત થાય ત્યારે આપણે તેને જવાબદારીનું કામ સોંપીએ છીએ; કે એકાદ ઈજનેર કેટલાંય વરસો સુધી પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરે, ત્યારે તેને દેશની ઈજનેરી રચનાનાં કામની જવાબદારી સોંપીએ છીએ; કે એકાદ વકીલ કેટલાંયે વર્ષો સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કરે અને ત્યાર બાદ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કામ કરે ત્યારે તેને રાજ્યના કાયદાવિષયક પ્રશ્નોની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે. પણ વિચિત્ર તો એ છે કે રાષ્ટ્રધનર અને રાષ્ટ્રચંતરનો આ મૂળ પાયો—નાનાં બાળકો—થોડું ભણેલા, થોડા પગારવાળા, શિક્ષકોના હાથમાં છે. તેને કેટલી મહાન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેનું ભાન નથી તેને, કે નથી સોંપનારને. અમેરિકામાં આ વસ્તુ પરત્વેની જવાબદારી કે મરુતિ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આવવા પોમી છે બાળશિક્ષણનો પ્રશ્ન એ રાષ્ટ્રવડતર, રાષ્ટ્રવિકાસ કે રાષ્ટ્રોન્નતિનો પ્રશ્ન છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં બાળક એ કુમારના ઘરની કાચી માટી જેવું છે અને તેમાંથી માટીના ગુણરૂપ પ્રમાણે ધારી ધન ધરી શકાય. પણ આ ઉપમા મને નથી ગમતી. હું બાળકને અણુચિક્રર્યા કમળદળની ઉપમા આપીશ, અને કમળદળને વિકસાવનાર કે ઉઘાડનાર સૂર્ય કિરણોને શિક્ષણ પ્રણાલિની ઉપમા આપીશ. શિક્ષણપ્રણાલિમાં શિક્ષણનો આમાં સમાએલો છે, એટલે કે શિક્ષણપ્રણાલિ એ એક યાત્રિક વસ્તુ નથી પણ જીવંત વસ્તુ છે, જેકે પ્રણાલિ પ્રણાલિમાં ફેર છે. એકાદ પ્રણાલિ યાંત્રિક પણ હોય. આપણી આપ્ત આળી જે શિક્ષણપદ્ધતિ નરદમ યાંત્રિક છે. શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેયથી રચવામાં આવી છે તે ધ્યેય ઉપર વ્યક્તિવિકાસ, સમાજવિકાસ કે રાષ્ટ્રવિકાસનો આધાર રાખે છે. અમેરિકાની શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેય ઉપર, કયા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે તેનો વિચાર કરીએ.

દરેક બાળકમાં વ્યક્તિત્વ (personality) સમાયેલું છે. એક બાળકનું વ્યક્તિત્વ ખીજ બાળકના વ્યક્તિત્વથી ભલે જુદું હોય, અને હોય છે; પણ શિક્ષણનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો બાળકમાં રહેલા આ મૂલ વ્યક્તિત્વને મજબૂત કરી, ચોગ્ય દિશાએ દોરી, રાષ્ટ્રવડતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે. બાળકો ભવિષ્યના નાગરિકો છે તેનો અર્થ આ વ્યક્તિવિકાસની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, ગ્રામશિક્ષણનાં બે અંગ છે: (૧) શારીરિક વિકાસ; અને (૨) માનસિક વિકાસ. અરું શિક્ષણ આ બન્ને વસ્તુઓને સાંજોપાંગ વિકસાવે તે છે. બાળકમાં રહેલું મૂલ વ્યક્તિત્વ જે શિક્ષણ-વિકસાવે-બીજવે તે શિક્ષણ ખરું શિક્ષણ છે.

બાળશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે : (૧) આત્મવિકાસ (self-expression); અને (૨) જનદોરવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ અંદરથી જ થવો જોઈએ. એટલા માટે બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ઘડનામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે—બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સચેગો કે વાતાવરણ એટલા બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું સ્વયં કે અણુચિકરણ વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની જ્ઞાનબુદ્ધિના વિકાસ સાથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કેટલે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રશ્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જનદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જેવા જતાં, વ્યક્તિવ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ, જેવા જતાં, એક સત્ય સમાએક છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે શિક્ષકો, બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેના છે, નિર્ધાર નથી નિર્ધાર તો બાળક, પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાએક છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારામાં સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક શ્રામશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચનામાં આવ્યું છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો "રાષ્ટ્રધડતરના કામમાં ઉપયોગ કરવાનો" એ ઉપર ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. રાષ્ટ્રધડતરનો પ્રશ્ન ઘણે મોટે ભાગે આર્થિક છે; અને છીજે નબરે સામાજિક છે. રાષ્ટ્ર કે શ્રામશિક્ષણનું ધ્યેય સામાજિક છે કારણકે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને અનુકૂળ નાગરિકતા તેનામાં ખીસવ તી છે. આજે જે વ્યક્તિઓ અમેરિકામાં મતાધિકાર ધરાવે છે તે બધારે વાત કરતાં 'હું' અમેરિકાનો નાગરિક છું' એમ જોશે છે ત્યારે કેટલો મગર થાય છે; અને 'અમેરિકા'ના 'મે' ઉપર બાર દર્શને આત્મઅદાથી અને પોતાના અમેરિકાના નાગરિકપણા તરફ જુઠ્ઠામનથી જુએ છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ જેમ તેમની દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ માટે મગર છે, અને પૂર્વની પ્રજાઓ જેમ તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે મગર છે, તે જ પ્રમાણે આ નાગરિકપણાની મગરરી કેળવવા બાળક લખતું વાંચતું થયું કે તેને સમજાવવાના પ્રાથમિક પદાર્થો પદ શીખવવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત એકલવાયું જીવન જીવવાને જાહે વધુ ને વધુ સામાજિક જીવન, સમૂહજીવન જીવવું થાય, અને સહકારિતાથી અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરવું થાય, એક ખીજ સાથે હળીમળી, એકખીજની લાગણીઓને માન આપી એમાં રહીને કામ કરવું થાય, એવા પદાર્થો હોય બાળકને આ શ્રામશાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રધડતરનો ખીજો પ્રશ્ન આર્થિક છે. દરેક વ્યક્તિ કંઈ ને કંઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રની આર્થિક રીતિમાં સુધારો કરે તેને માટે આ શ્રામશાળાઓમાં જ બાળકોને ધંધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અમેરિકાની આખી યે શિક્ષણસરણી લગભગ વીસ પગથિયાંની અનેકી છે. શ્રામશાળા કે પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણ રૂપી આઠ પગથિયાં. ત્યારબાદ દાઘરકૂલના આઠ વર્ષનાં આઠ પગથિયાં. દાઘરકૂલનો

બાળશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા બે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે : (૧) આત્મવિકાસ (self-expression); અને (૨) જનદોરવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ અંદરથી જ થવો જોઈએ. એટલા માટે બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ઘડવામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે— બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સચે જો કે વાતાવરણ એટલા બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું સુખ કે અણુચિકર્યું વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની માનસિકતાના વિકાસ સાથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કેટલે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રશ્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જનદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જોવા જતા, વ્યક્તિત્વકારણની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, એક સત્ય સમાચર્યું છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. શિક્ષકો, બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેતા છે, નિર્ધારક નથી નિર્ધારક તો બાળક પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાચર્યું છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારામાં સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક આત્મશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચવામાં આવ્યું છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો "રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાના કામમાં ઉપયોગ કરવાનો" એ ઉદ્દેશ્ય કયો છે. રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઘણે મોટે ભાગે આર્થિક છે; અને છીજે નહિ સામાજિક છે. રાષ્ટ્ર કે આત્મશિક્ષણનું ધ્યેય સામાજિક છે કારણકે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને અનુકૂળ નાગરિકતા તેનામાં બીજવવાની છે અને જે વ્યક્તિઓ અમેરિકામાં મતાધિકાર ધરાવે છે તે બ્યારે વાત કરતાં 'હું અમેરિકાનો નાગરિક છું' એમ બોલે છે ત્યારે કેટલો મગર થાય છે, અને 'અમેરિકાના 'મે' ઉપર બાર દર્દને આત્મશ્રદ્ધાથી અને પોતાના અમેરિકાના નાગરિકપણા તરફ જાહેરમાનથી જુએ છે. પશ્ચિમની પ્રજાએ જેમ તેમની દ્રવ્યવાદી સંસ્કૃતિ માટે મગર છે, અને પૂર્વની પ્રજાએ જેમ તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે મગર છે, તે જ પ્રમાણે આ નાગરિકપણાની મગરરી ફેળવવા બાળક લખતું વાંચતું થયું કે તેને સમજાવવાના પ્રાથમિક પદાર્થ પદ શીખવવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત એકલવાયું જીવન ગુજારાને જાહેર વધુ ને વધુ સામાજિક જીવન, સમુદાય જીવન ગુજારતું થાય, અને સહકારિતાથી અને સહિષ્ણુતાથી કામ કરતું થાય, એક બીજ સાથે હળીમળી, એકબીજાની લાગણીઓને માન આપી બેમાં રહીને કામ કરતું થાય, એવા પદાર્થપાઠો બાળકને આ આત્મજાણોમાં શીખવવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાનો બીજો પ્રશ્ન આર્થિક છે. દરેક વ્યક્તિ કંઈ ને કંઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરે તેને માટે આ આગચાળાઓમાં જ બાળકોને ધંધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અમેરિકાની આખી યે શિક્ષણસરણી લગભગ બીસ પરિધિયાંની બનેલી છે. 'આગચાળા' કે પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણ રૂબી આઠ પરિધિયાં. ત્યારબાદ હાઈસ્કૂલના આઠ વર્ષનાં ચાર પરિધિયાં. હાઈસ્કૂલનો

એન્યુએટ (અહીં એન્યુએટ કહેવામાં આવે છે; એન્યુએટ એટલે ધોરણવાર શિક્ષણ પામેલી વ્યક્તિ) દાખરફલ હોવા પછી કોઈ પણ હુજરકળાના ધંધામાં કામ કરી શકે છે કારણકે તે વિષેનું થોડું ધણું શિક્ષણ તેને આપવામાં આવેલું હોય છે. આ રીતે જોવા જતાં દાખરફલનો એન્યુએટ તેને આપવામાં આવતા ધંધાદારી-શિક્ષણને કારણે થોડે અંશે આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવતો થાય છે. રિમય-હુજર કાવદાના ધાગધોરણ પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખેતીનું ધંધાદારી શિક્ષણ ગ્રામશાળાઓમાં અપાવા લાગ્યું. ખેડૂતોનાં બાળકો શહેરી જીવનથી આકર્ષીત શહેરો તરફ મોટપણે ન ભાગી જાય તેથી અને મોટાં થતાં પોતાના કાર્મ ઉપર, વધુ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા સિવાય, સારી રીતે કામ કરી કાર્મ ચલાવી શકે એ ધ્યેયથી રિમય-હુજર કાવદાએ ગ્રામશાળાઓમાં ખેતીવાડીનું ધંધાદારી શિક્ષણ આપવાનું દરખાસ્ત બનાવ્યું. અને સંયુક્ત સરકાર તરફથી આ ધંધાદારી શિક્ષણ માટે, સાધનો વગેરે માટે ગ્રાન્ટ પણ આપવામાં આવી. છોકરીઓને ઘરશાસ્ત્ર (home economics) ના પદાર્થપાઠ શીખવવામાં આવે છે. ધંધાદારી શિક્ષણમાં આ પ્રમાણે બધા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે: ખેતીવાડી, ઘરશાસ્ત્ર, સંગીત, હુજર ઉલોગના ધંધા, વેપારી ધંધા, જાહેર બોલવાનું કે ભાષણ કરવાનું શિક્ષણ, અને શારીરિક શિક્ષણ. અક્ષરજ્ઞાન, કવિતા, સાહિત્ય, ભૂગોળ, અને ઇતિહાસના વિષયોનાં પણ ગ્રામશાળાના શિક્ષણક્રમમાં સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રામશાળાઓ ૧૯૧૪ના 'રિમય-લીવર' કાવદા પ્રમાણે પ્રોટ શિક્ષણ (adult education) આપવા માટે પણ બંધાયેલી છે. પલટાતી કુનિયામાં સમાજ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ, પણ બદલાતી રહે છે. એટલા માટે પ્રોટશિક્ષણની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે પ્રોટશિક્ષણના અભાવે આપણા સમાજમાં અને ધરડાંઓમાં જે રૂઢીચૂસ્તપણું જીવનભર રહે છે, અને યુવાનો અને બીજા પ્રજાને ધરડાંઓનું કે સમાજનું જે રૂઢીચૂસ્તપણું દંભેશ દર્શાવે જાય છે તેવાથી અ.પ.એ આપણો સામાજિક વિકાસ સાધી શકતા નથી એ હું જરૂર જણાવીશ. પ્રોટશિક્ષણનો અભાવ એ આપણી કિતલિને જરૂર છેદી નાખે છે કારણકે ધરડાંઓ, પ્રોટશિક્ષણના અભાવે, દંભેશ બૂના વિચારના, ચાલુ સમાજના પ્રવાહોથી વંચિત, જીનવાણી, અને રૂઢીચૂસ્ત રહે છે. અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓમાં પ્રોટશિક્ષણના વર્ગો પણ ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં, ખાસ કરીને તેમને ઉપયોગી ધંધાદારી શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આને માટે પણ સંયુક્ત સરકાર તરફથી આ શાળાઓને મદદ મળે છે. આમ ગ્રામશાળાઓ બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનું સામાજિક વ્યક્તિત્વ ખીણવે છે. સમૂદમાં બેમાં રહીને કેવી રીતે કામ કરવું, એક બીજાની સામજીઓને માન આપી, એક બીજા તરફ સમૂદમાં, કેવા ભાવથી વર્તવું એ વસ્તુ બાળકો ગ્રામશાળાઓમાંથી શીખે છે. સમાજશાસ્ત્રના શિક્ષણથી બાળકનું સામાજિક વ્યક્તિત્વ (social self) પણ ખીણવા પામે છે અને ધંધાદારી શિક્ષણનો આ વસ્તુઓ સાથે સમાંગમ થવાથી આ બાળકોને આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઉપયોગી નાગરિકો બનાવવાનું ગ્રામશિક્ષણનું ધ્યેય છે. અને શિક્ષણક્રમ પણ તે પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે.

ગ્રામશાળાઓ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ એવો અર્થ ખાસ કરીને નહિ, પણ જે શાળાઓ ગ્રામપ્રદેશમાં આવેલી છે તે એવો વ્યાપક અર્થ દેવામાં આવે છે.

ગ્રામશાળાઓમાં એક શિક્ષક અને એક ઓરડીવાળી પ્રાથમિક નિશાળો, ધોરણવાર ચાલતી નિશાળો, કેટલીક હાઈસ્કૂલો અને આ ઉપરાંત કેટલીક સંયુક્ત કે 'મધ્યસ્થ' શાળાઓ (central schools) નો સમાવેશ થાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓનાં આઠ ધોરણો અને હાઈસ્કૂલનાં ચાર વર્ષ ગાળ્યા પછી વિદ્યાર્થીમાં આત્મશ્રદ્ધા આવવા પામે છે. આ આત્મશ્રદ્ધા તે આ પ્રકારની: હું આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવાને સમર્થ છું. હું હાઈસ્કૂલનો મેળવુએટ છું; હું મારો રસ્તો કરી લઇશ. મને ધધાદારી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, જેથી હું મારો રસ્તો કરી શકીશ. અમેરિકાની સમાજરચના એવા પ્રકારની છે કે ઊંચકા ઊંચકીઓ જેમ બને તેમ વહેંચાં આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસ કરે છે. હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર થઈ શકે પણ આ વિશિષ્ટતાના જમાનામાં તેને મુશ્કેલીઓ ધણી નડે છે. જેને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળવા પામ્યું છે તે અમેરિકામાં પોતાનો માર્ગ સારી રીતે કરી શકે છે માટે આ શિક્ષણની નિસરણીમાં હજુ વધુ પગથિયાં એને ચડવો રહ્યાં. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી થોડાં વર્ષ ધધાદારી ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તે ગાળે છે; અને અમુક પોતાને ગમતા ધધામાં વિશિષ્ટતા-તંત્રના-મેળવે છે. પણ જેને ડિગ્રી કે ઉપાધિ મેળવવાની અભિલાષા છે તે કોલેજો અને વિદ્યાલયોમાં જાય છે, અને ત્યાંથી ધધાદારી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી વિશિષ્ટતા સંપાદન કરે છે. વિદ્યાપ્રવચના સ્નાતક થતાં ચાર વરસ લાગે અને બીજા ત્રણચાર વરસ પોતાના વિષયમાં વિશિષ્ટતા મેળવતાં લાગે. નિબળાતો ધણુખરું મ શોધનના ક્ષેત્રમાં જ રોકાઈ જાય છે. આમ અમેરિકામાં લગભગ ૪૦ વર્ષ જીવનની શરૂઆત થાય છે. આ વિચાર જણાવવા માટે આ વાક્ય પ્રચલિત અને અર્થસૂચક રીતે વાપરવામાં આવે છે: Life begins at forty. આ વાક્ય વિમાક પત્નીઓમાં પ્રચલિત છે કારણકે આ ઉંમરથી વ્યક્તિના આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર અને મુક્તજીવનની શરૂઆત થાય છે.

પાછા આપણે આપણી 'લાલ નિશાળો' ઉપર આવીએ કેરી પરિસ્થિતિમાં અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓ આવેલી છે તેનો શરૂઆતમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગ્રામ-શાળાઓ કાં તો બહુ નાનાં ગામડાંમાં આવેલી છે કે ધોરી રસ્તાઓના બેડાણ આગળ આવેલાં થોડાં ઘરના 'પાઠશા'માં આવેલી હોય છે. આમ ખુદ્ધા પ્રદેશમાં ગ્રામ-શાળાઓ આવેલી છે. આવી શાળાઓમાં આશુગામ્યના ખેડૂતકુળો કે દાર્મકુળો પોતાનાં બાળકોને ભણવા મોકલે છે. આશુગામ્યના બેડાણ પ્રદેશમાંથી નિશાળાઓ આ શાળામાં આવતા હોય તેને 'શાળાનું પરગણું' (school district) કહેવામાં આવે છે. આ શાળાના પરગણાને રાજ્ય વહીવટ માટે પાડવામાં આવેલાં પરગણાં (counties) સાથે કશો સંબંધ નથી અમેરિકાનો કાયદો કહે છે કે ગ્રામપ્રદેશમાં અને શહેરોમાં, દરેક બાળકને શિક્ષણ મેળવવાના (આ દરજ્જાવાત શિક્ષણને જ લાગુ પડે છે) સુચોગ અને સગવડો એક સરખી હોવી જોઈએ (equal educational opportunities). શહેરમાં કે ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં વસતાં બાળકોને દરજ્જાવાત શિક્ષણ મેળવવાના સુચોગો આપીવાતળી વસ્તીમાં રહેતાં દાર્મકુળોનાં બાળકો કરતાં સારા હોય તો આપીવાતળી વસ્તીવાળા પ્રદેશના લોકોનાં બાળકોને પણ સારા અને

સમાન સંયોગો મળે એવી વ્યવસ્થા રાજ્યે કરી આપવી રહી; આ ફરજ રાજ્યની છે, સંસ્કારની છે. શહેરી શું કે ગ્રામ શું, શિક્ષણવિપક્ક સંયોગો અને સગવડો આપને પ્રકારનાં જાળવવાને એક સરખી હોવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધી સરકારે ગ્રામશાળાઓની ખીલવણી માટે કે ગ્રામશિક્ષણના પ્રચાર માટે નહિ જેતું જ ક્યું છે. જ્યારે શહેરની શાળાઓનાં વિકાસ તરફ વધુ ધ્યાન આપ્યું છે. મારો કહેવાનો અર્થ એમ નથી થતો કે શહેરની શાળાઓના વિકાસ તરફ ધ્યાન ન આપવું, પણ ગ્રામશાળાઓ માટે બેઠકારી તો ન જ રખાય. આપણી નવીન શિક્ષણ-પ્રણાલિમાં ગ્રામશાળાઓના વિસ્તાર માટે ધ્યેય અવકાશ છે અને શિક્ષણવિપક્ક સમાનતાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકશે એમ હું ઈચ્છુ છું. આમ છે તો અમેરિકામાં અમુક શેઠશ્રીમાં વસના લોકો મોતાનાં જાળવે માટે સરકાર તરફથી નિશાળ કેવી રીતે મેળવી શકે તે જોઈએ.

શરૂઆત લોકોએ કરવી રહી, માગણી લોકોએ કરવી રહી. કદાચ તમે પ્રશ્ન પૂછશો કે જ્યાં ફરજિયાત શિક્ષણ છે ત્યાં માગણી જોવા સવાલ જ કેવી રીતે ઉભો થવા પામે? અમેરિકામાં શિક્ષણ કાયદાથી ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે એ વાત ખરી, પણ શિક્ષણનો ધ્યેય મોટો આર્થિક બોલે જ્યાં શાળા આવેલી હોય તે 'શાળાના પરગણા'ના લોકોએ જ સડન કરવા પડે છે. અમેરિકાની વસ્તુસ્થિતિ આપણાથી જુદી છે. અમુક જરૂરિયાત—અને શિક્ષણ એ એક જરૂરિયાત છે, પ્રાથમિક જરૂરિયાત કે મૌલિક જરૂરિયાત જે કહો તે—લોકોને જાણી અને તે પૂરી પાડવા માટે લોકો સરકાર પાસે મદદ માગવા જાય તો રાજ્યની સંસ્કાર (State Government) અને સંયુક્ત સરકાર (Federal Government) પણ આર્થિક મદદ જરૂર કરે. પણ આવી શાળાશ્રી જરૂરિયાતનો ધ્યેય મોટો આર્થિક બોલે તે પરગણાના લોકોએ જ વહેવો પડે છે. અમેરિકાનો સમાજ આર્થિક દૃષ્ટિએ રચાયેલો સમાજ છે (economic society). શહેરના લોકો કહેશે ગ્રામશાળાઓ રચાવવા અને ચલાવવા માટે અમારા ઉપર નખાતા કર્મો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ. શાળા એ 'રચાનિક' જરૂરિયાત છે, કારણકે તેનો ઉપયોગ અમુક શેઠશ્રીમાં વસના રચાનિક લોકો જ કરવાના છે, તે જ લોકોના હોકરાને એ શાળા શિક્ષણ આપવાની છે, અને તે શાળાથી થતા ખીલ સામાજિક સામો પણ તે જ લોકોને ચલાવવા છે એમ છે તો તે શાળાને ખીલવો ઉપર નખાતા દરમારથી નમારવા જનાં આ આર્થિક દૃષ્ટિએ રચાયેલો સમાજ જરૂર વાંધો લેવાનો અને લે છે. આ વસ્તુસ્થિતિને લઈને એક જ રાજ્યનાં જુદાં જુદાં રાજદારી પરગણા, રાજદારી દૃષ્ટિએ જોવા જતાં જેટલું ક્રાન્સ જર્મનીયો જુદું પડે છે તેટલાં જ આ પરગણાં પણ જુદાં અને રચનાં છે. નથી તેમને સંસ્કૃતિના સમાન જંધ કે નથી સંસ્કારિતાના સમાન જંધ, કારણકે એક પરગણું જર્મનીયે વસાવ્યું હોય તો ખીલું આપમેંડના લોકોએ, અહીં અમેરિકામાં આવીને વસાવ્યું હોય. પણ આ જંધાં પરગણાં સંસ્કારિતાની સામગ્રીથી ભેગાપણું અનુભવે છે. અમેરિકાનું પરગણું (county) એ એક રચાનિક રાજ્યશાના છે. ગાંધીજીવડની દૃષ્ટિથી પાડવામાં આવેલા એક પરગણામાં જેટલાં જે 'શાળાનાં પરગણાં'નો સમાવેશ થાય છે. પરગણાની પેટા વિભાગો તે

ટાઉનશીપ. 'શાળાનું' પરગણું થોડું એક ટાઉનશીપમાં આવ્યું હોય તો થોડું ખીછ બાબતના ટાઉનશીપમાં આવ્યું હોય. 'શાળાના પરગણા'ને રાજ્યદારી હદ જોડે કરો સંબંધ નથી. આ સંયોગમાં નિશાળ કેવી રીતે ઉઘાડાય ? અને શાળાનું, પરગણું કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે ? શાળાનું 'પરગણું' એ ક્ષેત્રફળ છે. શાળા રૂપી જરૂરિયાત મેળવવા માટે નખાતા 'શાળાના કર' (school tax)નો પ્રશ્ન હું આ જગ્યાએ ચર્ચવા નથી માગતો. આપણી પરિસ્થિતિની અને ખાસ કરીને ગ્રામ પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, આપણું ગ્રામ શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ મફત પણ હોવું જોઈએ. એટલે કરનો પ્રશ્ન ન જ ચર્ચવો એ જ ફીક છે. શાળાના પરગણાનો, મધ્યસ્થ શાળાઓની સ્થાપનાનો અને તે કેવી રીતે ચાલે છે તેનો, અને તે શાળાઓમાં કેવા પ્રકારનું વિષયવાર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેનો, તેમજ આ પ્રથા આપણને કેવી રીતે—કેવા ફેરફાર સાથે અનુકૂળ થઈ પડે તેમ છે તેનો આપણે ડાઘકે વખત વિચાર કરીશું.

ચરણ દૃષ્ટિ પૂતું ન્યસેત્

પાશાશય

કોર ગણી કે સુકોમલ ગણી અન્નપ્રયા ઉરે
તમે મુઠ પવિત્ર પાદ નહિ ભૂલથી મૂકશો.
સુકોમળ ! નોર ! કેલું ઉર કોણ જાણે હશે,
અન્નપ્રય પથમાં સખે ચરણ દૃષ્ટિ પૂતું ન્યસેત્.
હશે થદિ નોર તો અસહ કંટકો લોકશે,
સુકોમળ હશે કદાચ ફસકાઈ તો સ્વાસ્થ્યને
અચૂક લથડાવશે, પદ તખે ફિદાઈ ન તો
જની અમર પક જાળી સગદોળશે પાદને.

લોહીનું પાણી કરી નાખે એવી રાતદિવસ મજૂરી કરતા આ મજૂરો અને કિસાનો, સદાય આમ ધોર ઠંગાસિયતમાં સળંગયેલા જ રહેશે? તેમની મહેનતના નફે અત્યાધીક જની બેટેલા મૂડીવાદીઓના બેરબુલમ તેઓ મૂંઝે મોઢે સભા જ કરશે? પોલિતિકોનો આ દરજ્જો ક્યારે જ નગતના અનેક જુવાન દિલ હંસમંસાવી મૂક્યાં છે. જગતના ખૂણેખૂણે ક્રાંતિ ફેલાવી મૂડીવાદનો વિનાશ કરવા અનેક 'વીરો'એ 'રોકો'ઓથી સતત પ્રયાસો કર્યા છે. હદપારી, જાનન્યાધી, જોલ, 'જૂખમરો,' વગેરે ધોર પાતનાઓ તેમની સામે આવી જડી રહી, તોપણ એકધારી તમનાથી ગરીબગર્મની આઝાદીનો સૂર તેમણે ચાતુ જ રાખ્યો છે.

ક્રાંતિના આ સર્વ ઉપારોમાં માલાટેસ્ટાનું નામ મોખરે ખડું રહે એમ છે. રાષ્ટ્રીય તથા અત સુધી ક્રાંતિકારીની કાન્ડીદીવાણું ઉગમવળ છવન તેનાં જેમ થોડાએ જ વીતાવ્યું હશે રામજ અને મૂડીવાદના એ દંદર શત્રુએ પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ને તપશ્વરી કરી છે એ ખરેખર અદ્ભુત છે. ગ્રિન્ય કોપોદ્ધિને પોતાની આત્મ-કથામાં તેના વિશે ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે કે, "સાને ક્યાં વાણું કંશે અને રાત્રે ક્યાં સર્પ રહેશે એની જરાપણ ચિંતા ક્યાં વગર, આવેશની અખંડ ભાજા અને જુવાનીના ભેમથી પોતાના સિદ્ધાંતના પ્રચાર પાછળ મંડ્યો રહેતો માલાટેસ્ટા એક પ્રમાણિક આદર્સવાદી છે." તેના વિરોધી, ઈટાલીના સાસનકર્તા મુગોલિનીએ પોતાના પત્રમાં એકરાર કર્યો: "નિરચાર્યભાવે પોતાના ધ્યેયમાં નિરંતર મંડ્યા રહેનાર આ વીરપુરુષની પ્રશંસા કરવી એ મારી હરજ છે."

'ગ્રિન્ય'ની વિરુદ્ધ એક સબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો એ સુનો લેખાય એવી પ્રજાના રાજસતા ત્યારે પ્રવર્તતી હતી, ત્યારે સર્વ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિના વિનાશક અરાજકવાદના આ મંત્રદશના જન્મ ઈટાલીના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા એક ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૫૩માં થયેલો. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે નેપલ્સના વિશ્વવિદ્યાલયમાં વૈદકનો અભ્યાસ કરવા તે દાખલ થયો. આ વખતે ઈટાલીમાં ક્રાંતિનો પવન વાતો દતો. મજૂરો અને ખેડૂનો દડનાલો સામાન્ય ધર્મ પડી હતી. શ્રમજીવી વર્ગની આઝાદીની લડત પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દર્શાવવા માલાટેસ્ટાએ સન્દરી સર્પ પોતાની કોલેજમાં એક દિવસ હડતાલ પકાવી. કોલેજ-સત્તાવાળાઓએ આ જાનને મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું અને તેને કોલેજમાંથી રૂખસૂદ મળી.

અભ્યાસ માટે બીજે કોઈ કેકાણે જોડાવાની ઇચ્છા નહિ કરતાં દાસતવની શંખભામાં જકડી ગયેલી આ કેગરખીને તેણે સદાને માટે તિલાંજલી આપી દીધી. ક્રિતાઓના

ખેળમાંથી તે મુક્ત થઈ ગયો. હવે તે એક મહાન પરિણામને આપ્યો. એ પરિણામ તે અરાજકવાદીઓનો ગુરુ માર્ક કેસ બાકુનીન. બાકુનીનમાં આઝાદીની જે બિનમારી ચેતેલી એણે અનેક યુવાનોનાં દિલમાં આતંક પૂરેલો. માલાટેસ્ટા પણ એ પરિણામથી અરબુષ્ટ કેમ રહી શકે? સાઇબીરિયાથી નાસીને બાકુનીન આ વખતે નેપદસમાં આવેલો હતો. તેના અસાધારણ તાગ અને વ્યક્તિત્વથી અંગર્જને દેટલાય ઇટાલિયન યુવકો તેની મંડળીમાં શામેલ થયા હતા. માલાટેસ્ટા પણ આ મંડળીમાં જોડાઈ ગયો.

બાકુનીનની પાસે રહી તેણે અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોનો ગ્રીણવટથી અભ્યાસ કર્યો. તેનાં અંતઃશ્ચ બિધડી ગયાં. જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા વર્ગભેદથી તેનું અંતર બિકળ બિધું. રાજ્ય અને મૂડીવાદનો તે કંદર શત્રુ બન્યો. સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વવાતવ્યવાળા અરાજકવાદી સમાજરચના સર્વત્ર ફેલાવી જોઈએ એમ તેની માન્યતા ચોક્કસ રીતે બંધાઈ ગઈ. માત્ર માન્યતા બાંધીને બેસી નહિ બેઠાં તે માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરવાનો પણ તેણે મનોનિર્ણય કરી લીધો. ભાવિ જીવનનો લેશ પણ વિચાર નહિ કરતાં તેણે ક્રાંતિને જ પોતાનું જીવનન્યેય બનાવી દીધું.

આ જ અરસામાં ઇટાલીના ખેડૂતોમાં ક્રાંતિ લાવવાના પ્રયાસો ચતા હતા. દેટલાક વિપ્લવવાદી યુવાનોએ ખેડૂતોને રાજ્ય અને મૂડીદારો સામે ઉરફેરવા માંડ્યા હતાં. કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને જુરસાથી ચાલતું હતું માલાટેસ્ટાએ આ તક ઝડપી લીધી અને એમાં અંપલાવ્યું. ઇટાલીની સરકાર ચેતી ગઈ. આ બધા યુવાનોને પકડવામાં આવ્યા. મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર જ તેમને બધાને જેલમાં પૂર્ણ આખરે એક વર્ષ જેલમાં રાખી તેમને છોડી મૂક્યા.

ઈ સ. ૧૮૭૫માં તુર્કીએ બાલ્કનના ખેડૂતો ઉપર ખૂબ અત્યાચાર કરવા માંડ્યો હતો. આ સમાચાર મળતાં જ માલાટેસ્ટાનું લોહી બિકળ આવ્યું. નાની ઉંમર અને અનુભવહીન હોઈ કોઈ કુખર કાર્ય ન કરવું એવી માન્યતામાં તેને નેથી દબ લાગ્યો. ૨૨ વર્ષનો માલાટેસ્ટા ખેડૂતોનો પક્ષ લઈ તુર્કી સામે લડવા બિપડ્યો. તુર્કી સરકાર ચેતી ગઈ. હંગેરી-ઓસ્ટ્રિયાની સરહદ ઉપરથી તેને પકડવામાં આવ્યો અને તુરત ઇટાલી પાછો મોકલી દીધો.

લોકો ફરી રાજ્ય સામે માથું જ બિધું ન કરી શકે એ માટે ઇટાલીમાં જનનો-કોરડો-પૂરજોશથી વીંઝાવા માંડ્યો હતો. આ જોઈ માલાટેસ્ટાના હૃદયમાં બિઠેલી ક્રાંતિની બિનમારીએ બચકર જ્વાળાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. રાજ્ય સામે વિપ્લવ જમાવવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેણે અને તેના સાથીઓએ રાતદિવસ રખડી રખડીને ખેડૂતોને ઉરફેરી મૂક્યા. નેપદસની નજીકમાં આવેલ બેનવે-ટો નામના રથેજે મુકરર કરેલ દિવસે બધાએ મળી બળવો કરવાનું નક્કી થયું. અસંખ્ય ખેડૂતો અને મજૂરો આમાં ભાગ લેવાના હતા. પણ આ પર્યવરની રાજ્યને અગાઉથી જાણ થઈ ગઈ અને બળવાના અગાઉને દિવસે ત્રણસો જેટલા ખેડૂતોની ધરપકડ કરવામાં આવી. માલાટેસ્ટાનો મનોરથ આખરે નિષ્ફળ ગયો. તેને તેના છવીસ સાથીદારો સાથે જેલમાં બંધેલી દેવામાં આવ્યો.

સોળ મહિનાની જેસ પૂરી કરી ઈ. સ. ૧૮૭૮માં તે છૂટ્યો. એ જ વર્ષે લેખો અને એ જ જુરસાદાર વ્યાખ્યાનો દ્વારા અરાજકવાદના પ્રચારનું 'કાર્ય' ખાણું તેણે શરૂ કર્યું. સરકાર બહારી ઊડી અને એના સૈન્યની તકવાર માસાટેસ્ટાના શિર પર અજ્ઞમવા લાગી. જેલના સજિયા પાછળ પૂરાર્થ રહેવા કરતાં પરદેશમાં વર્ષ પોતાનું પ્રચારકાર્ય માણુ ગમ્ખવાનું તેણે ચોગ્ય ધ્યાનું. વતન છોડવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો. પરંતુ એમ કરતાં પહેલાં તેણે ત્યાગનું એક આદર્શ પગલું ભર્યું. જે રાતદિવસ મનૂરી કરી મરે છે તેમને પેટ પૂરતું ખાવાનું ન મળે, અને તેમની મહેનતના નફે આ મૂડીવાદીઓ બેઠા બેઠા અમનચમન બેઠાવે એ અન્યાયે તેનું દિલ કપારનું જાળી મળું હતું. સર્વ પ્રકારના મૂડીવાદનો વિનાશ થાય એ માટે તે પૂરજોશથી પ્રચાર કરતો હતો. માસાટેસ્ટા પોતે પણ એક મોટી જાગીર ધરાવતો હતો મૂડીનો ત્યાગ કરવા બીજાને ઉપદેશ આપે, અને પોતે આ જાગીર સાવચી રાખે એ તેને ગિલકુલ સાબિત ન લાગ્યું. બીજાઓ જેમ, 'પરોપદેશો પાંચિત્યમ્' નહિ કરના પોતાના સિદ્ધાંતો અમલ પોતાને ઘેરથી જ કરવાનું તેને ઠીક લાગ્યું. એ પ્રમાણિક આદર્શવાદીએ પોતાની જાગીર, મકાનો તેના બેઠા અને નોકર-ચાકરાને બહેમી ચાખ્યાં. બાવિજન માટે તે ગિલકુલ જેતમા જતી ગયો. દરિનારાયણની સેવા કરવાને તે દિગ્ધિ ધર્મ ગયો.

આ જ વખતે તેને પોતાના યુર બાકુનીનના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા. જરાપણ નારી-ખાસ થયા વગર યુરનું અધુરું રહેલું કાર્ય તેણે હિંમતપૂર્વક ઉપાડી લીધું. અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોનો જગતભરમાં પ્રચાર કરવાનું જીવનકાર્ય ગણી હવે તે પાંચ વર્ષ સુધી રોન, દમસ્ક, ક્રાન્સ વગેરે દેશોમાં ફર્યો. એકેએક દેશના ક્રાંતિકારીઓ સાથે તેણે સંપર્ક સાધ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૮૨માં માસાટેસ્ટા ઈટાલી ગયો. તેની વિપુલ કાર્યસક્રિયતાની રાખને જાણ હતી. ઈટાલીની સરકાર બહારી ઊડી. તેને પકડવામાં આયો અને ત્રણ વર્ષ કેદની સજા દોષી દેવામાં આવી માસાટેસ્ટાએ આ સામે અખીલ નોધાવી તેને એક મકાનમાં નજરેદ રાખવામાં આયો. માતૃમૃતિમાં ક્રાંતિ જગાવવાના વિચારે તે આવેલો. તેના વિચારો આમ બાંગીન બૂકા થઈ જાય એનો એને ખ્યાલ પણ નહોતો. તે આમ જેલમાં પૂરાર્થ રહે અને ત્રણ વર્ષ તેનું કાર્ય જોળ'એ પડે એ તેને ગિલકુલ ઠીક ન લાગ્યું. તેણે નાગી છૂટવાનો નિર્ણય કર્યો. પોલીસ તેને સારી રીતે ઓળખતી હતી અને ખૂબ જ સાવધાન રહેતી. પણ તેણે પોલીસને જાગર થાય આપી. તે એક પેરીમાં પૂગ્યો. અમેરિકા જતા એક જહાજ ઉપર પેરી ચડાવી દેવાઈ અને તે અર્નસ્ટાર્ન પહોંચ્યો. અરાજકવાદીઓને પેસા મળી રહે એ માટે ત્યાં તેણે સોનાની ખાણુવાળી જમીન ખરીદી અને એ જોદા-વવાનો વિચાર કર્યો. જમીન તો મળી ગઈ. પરંતુ અર્નસ્ટાર્નની સરકારને આ વાતની જાણ થઈ ગઈ અને જમીન પડાવી લેવામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૮૮૬થી ૧૮૯૭ સુધી માસાટેસ્ટા લંડનમાં રહ્યો. આ જાણે સમય તેણે અરાજકવાદના પ્રચાર પાછળ ગાળ્યો. અને તેનો જીવનવિષદ ફેટલો જનો કપરો હતો! આંખો દિવસ લંડનની એગ્રીઓમા તે શદ્જત વેચતો અને એની આવકમાંથી આજીવિકા ચલાવતો. મત્રે પોતાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોના પ્રચાર માટે દેશદાર લેખો લખતો.

આ લેખોની પુરિતકાઓ તે પોતાને ખરચે પ્રગટ કરતો. આ પુરિતકાઓ એટલી લોકપ્રિય થઈ પડી હતી કે યુરોપની કેટલીય ભાષાઓમાં એનાં અનુવાદ થવા માંડ્યા. અહીંથી તેણે વેશ બદલીને બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, વગેરે દેશોમાં ફરવા માંડ્યું. આ દેશોની સરકારે તેની સામે પ્રવેશગંધો ફરમાવી હતી. પણ શિર પર ઝૂમ્મતી આ બધી તકવારની તેણે લેસ પણ પરવા ન કરી.

માતૃભૂમિના દર્શન કરવાની ઝંખના દિન પર દિન ઉઘ્ર થતી ગઈ. તે ઈ.સ. ૧૮૯૬માં છૂપી રીતે ઈટાલી પહોંચી ગયો. પ્રયાગકાર્ય માટે અંગ્રેજીના નામની જગાએથી એક પત્ર તેણે છૂપી રીતે શરૂ કર્યું. આ પત્રના લેખોનો પ્રભાવ એટલો બધો પડતો લાગ્યો કે લોકોએ શરાજ છોડી દીધો, ખૂન, મારામારી અને તકરારો તથા દીધાં. સરકારી કચેરીઓ ખાલીખમ રહેવા માંડી. પોલીસ અને સરકારી અધિકારીઓ હાથ જોડી બેસી રહેવા લાગ્યા. સરકાર ખળભળી બિડી. એની સત્તાને આંચ આવે એ એને કેમ પાછવે? પોલીસે જારીક તપાસ કરવા માંડી. માલાટેસ્ટા પકડાઈ ગયો અને રાત્રિવહીવટમાં ડબલ કરવાના આરોપસર છ માસ જેલમાં પૂરાર્થ ગયો.

જે દિવસે માલાટેસ્ટા છ મહિનાની સજા પૂરી કરી છૂટવાનો હતો તે દિવસે ઈટાલીના દક્ષિણ ભાગમાં જળવેશ થયો. ઈટાલીની સરકારે કશું પણ સમજ્યા વગર બધી દાઝ માલાટેસ્ટા પર કાઢી. આ સંબંધમાં કશું પણ નહિ જાણનાર માલાટેસ્ટાને પાંચ વર્ષ માટે દેશનિકાલની સજા ફરવામાં આવી અને જૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલ !લમ્પેડુસા નામના એક નિર્જન ટાપુમાં તેને મોકલી દેવામાં આવ્યો!

ઈ.સ. ૧૮૯૮ના મે મહિનામાં આ ટાપુની આસપાસ સમુદ્રમાં બપોરે તોફાન જાગ્યું. આવા તોફાનમાં કેદીઓ નાસીને ક્યાં જવાના હતા એમ ધારી પહેરો ભરતો સંત્રીઓ ઘરમાં જઈ બેઠા અને આરામ કરવા લાગ્યા. માલાટેસ્ટા અને તેના ત્રણ જેલસાથીઓએ આ તકનો લાભ ઉઠાવ્યો. આવા તોફાની દરિયામાં ઝુકાવયું એ મૃત્યુને આલિંગન કરવા સમાન હતું. પણ આઝાદીમાં મસ્તાન આ કેદીઓને મૃત્યુનો ભય ક્યાં હતો? ચારે મિત્રોએ એક નાની હોડી દરિયામાં મૂકી અને એમાં બેસી તેઓ નાહા. નાવ ક્યારનું જિંદું પડી ગયું હોત અને માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓ સાગરમાં ફૂંપી મર્યા હોત; પરંતુ કાંતિનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂરું કરવા પ્રભુએ તેમને બચાવવાના હશે! આ જ વખતે ત્યાંથી એક જહાજ પસાર થયું એણે આ હોડીના માણસોને બચાવી લીધા અને માલ્ટામાં ઉતાર્યા.

માલ્ટાથી માલાટેસ્ટા લાંડન ગયો. થોડાં માસ ત્યાં રહી તે અમેરિકા ગયો. હજારો માર્કસ દૂર રહી માતૃભૂમિની એવા ફરવાની તેની તમન્ના જરાપણ ઓછી થઈ નહોતી. દેશમંકિતની ખરી ધગથઈ ત્યાં બેઠા બેઠા તેણે ઈટાલિયન ભાષામાં એક પત્ર શરૂ કર્યું. આ વખતે તેમની પોતાની સંસ્થા સ્થાપત્તા વિષે ત્યાંના અરાજકવાદીઓમાં મતભેદ જિભે થયો. પ્રયાગકાર્ય જરાજર વ્યવસ્થિત થાય અને તેમનું સંગઠન વધે એ માટે માલાટેસ્ટા આવી સંસ્થા સ્થાપવાના મનનો હતો. અને તેની સાથે અરાજકવાદીઓનો મોટો ભાગ સંમત હતો. આ બાબતમાં વિસ્વા નામનો એક અરાજકવાદી વિરોધી મત

ધરાવતો હતો. તેણે, માલોટરડા પર, પંદર વરે, હુમલો કર્યો. માલોટરડા ધાવણ થઈ, પડ્યો અને ચિત્ત્રા નારી ગયો. પોલીસ આવી પહોંચી અને માલોટરડા પાસેથી અપરાધીનું નામ જાણવા ખૂબ કેરીય કરી. પરંતુ માલોટરડાએ હુમલો કરનારનું નામ ન જાણ્યું તેવું મલ્ટી ઇન્ડેન્સિટી અરજકવાદી મિલ્લા પ્રત્યેની તેની આ કમાલદિ, કેસી અદ્યુત હતી.

થેલા દિવસની સારવાર પછી માલોટરડા ઈ.સ. ૧૯૧૦માં સંડૂન ગયો. ત્યાં તેણે ઈલેક્ટ્રીશિયનનું કામ કરવા હુકમ પોલીસ ઇન્વેનિશન, માટેની આવક લઈ લીધા પછી, જે સમય જયલો, એમાં અરજકવાદનો પ્રચાર તે કર્યો કરતો. ઈ.સ. ૧૯૧૧-૧૨માં તેને સંડૂનની જિલ્લા તવા ખાતે પડી. ઈ.સ. ૧૯૧૧-૧૨માં ઈટાલીએ ટ્રિપોલી પર આક્રમણ કર્યું. આ આગ્રતમાં સંડૂનનિવાસી, ઈટાલિયન ક્રાંતિકારીઓમાં મતભેદ બોલો ગયો. જ્યાં પક્ષના વાદવિવાદમાં માલોટરડાએ વિરોધીતે, કહી નાંખ્યું, "તું તો સરકારી જસસ છે." થેલા વિરોધીએ ક્રાંતિમાં માનકાલિતો દાવો માંગ્યો. ટાંપીને, બેસી રહેલી ઇન્વેનિશની સરકારને પણ માલોટરડાને સમ્મત કરવાની તક મળી અને તથા આસ માટે તેને જોલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૧૪ના જુન માસમાં માલોટરડા ઈટાલી ગયો. ત્યાં જઈ તુરત તેણે એક ડાપખાનું લેખ કરી દીધું અને એક અખબાર પ્રગટ કરવા માંડ્યું. આ પત્રની નીતિ ખૂબ ઉમ હતી અને એની જાયા જલદ રહેતી આથી આકર્ષાઈને પત્રના કાર્યાલયમાં ક્રાંતિકારીઓનો અડો જામવા માંડ્યો. આ જગ્યાએ મળી ઈટાલીમાં જન્મદરત હડતાળ પડાવી, માલોટરડા અને તેના સાથીઓને આશા હતી કે આ હડતાળ વિખવતું સ્વરૂપ બેશે, પરંતુ આ આશા નિષ્ફળ નીવડી. મજૂર નેતાઓએ આ હડતાળ ટેક સમયમાં ખતમ કરી, આ પછી પ્રવૃત્તિનું કારણ માલોટરડા જ છે એમ કારી સરકારે તેને પકડવા ખૂબ કોશિશ કરી. પણ તે સંડૂન તારી છટકો.

મહાસુદના દિવસોમાં માલોટરડાએ સ્વદેશ આવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. પણ સરકારે તેને અનુમતિ ન આપી. સરકારનું કહેવું એક જ હતું: "ઈટાલી માટે માલોટરડા બંધક છે, ચાહે તે જોલમાં હો, ચાહે તે સ્વતંત્ર હો!"

યુદ્ધ વીત્યા બાદ માલોટરડાએ ઈટાલી જવા પાછા ખૂબ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. ઈટાલીની સરકારે સાદ ના સુધારી દીધી. કોઈ પણ સિટિય જારેથી કોઈ જલ્દાને તેને ન લઈ જવો એવો ઉમેરોની સરકારે હુકમ દાખ્યો. ફ્રેન્ચ સરકારે તેની હદમાં થઈ માલોટરડા ઈટાલી પહોંચી ન જાય એ માટે ખૂબ સંકેતારી રાખવા માંડી. પણ આ ત્રણે સરકારોને તેણે ચાપ ખવડાવી. સંડૂનથી એક ઈટાલિયન જલ્દાન જનિવા જતું હતું એના કપ્તાનની સાથે કંઈક ગુફતેગો કરી માલોટરડા એમાં ચડી બેઠો અને ઈટાલી પહોંચી ગયો તેના આગમનના સમાચાર સાંભળી ઈટાલીની સરકારે તો સડક જ જતી મર્ડ ઈટાલીની પ્રજાનાં ટોળેટોળાં તેનું સ્વાગત કરવા તીક્ષ્ણ પ્રયત્નો તેને આવકાર આપતાં મુરોલિનીએ તેના અખબારમાં પ્રયત્નો

“નિર્વાર્ધભાવે પોતાના ધ્યેયમાં નિરંતર મંડ્યા રહેનાર માલાટેસ્ટાનું હૃદય હાર્દિક રીતે ગત કરું છું.”

ઈટાલી આવતાવેત તેણે એક અખબાર ચાલું કર્યું. ૫૦ વર્ષની તેની દેશભક્તિથી લોકોને તેના ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. આથી એના લેખોનો પ્રભાવ જનતા ઉપર ઘણો પડવા માંડ્યો. તેના સિદ્ધાંતના પ્રચાર ખાતર તેણે વ્યાખ્યાનો ‘પણુ’ આપવા શરૂ કર્યાં. આ વ્યાખ્યાનોમાં લોકોની ઠક જનમર્મ લાગી. આ વ્યાખ્યાનોની અસર ઇટાલી અંધારી થતી કે ભાંગણી નોંધ લેવા આવનાર પોલીસના પણુ હૃદયપલટો થઈ જતાં અને પેલીની નોકરીનું શરણાંતું તેઓ આપી દેતા.

આટલા પરાજય છતાં, જરાપણુ નિરાશ નહિ થતાં માલાટેસ્ટાએ ઇટાલીમાં ફરી એકવાર ભયંકર હડતાળ પડાવી. તેને સંપૂર્ણ આશા હતી કે આમાંથી વિપ્લવ જરૂર જાગી ઊઠશે. લેખો લખીને જ બેસી ન રહેતાં સડસેઈ વર્ષની ઉંમરે પણ તેણે મેનુરામાં ઉત્સાહ અને બળ ‘પૂરવા તેમના’ ઘેરઘેર ફરવા માંડ્યું. પણુ થોડાં દિવસમાં આ હડતાળ તૂટી ગઈ. માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓને પકડવામાં આવ્યાં. છ માસ સુધી સરકારે કાર્ડ જાતનો મુકદ્દમા ન ચલાવ્યો. આના વિરોધ તરીકે માલાટેસ્ટા અને તેના સાથીઓ જૂખમરાની હડતાળ પર ગયા. સરકારનું હૃદય પીગળી ગયું. પણુ આ જ વખતે એક એવો સૂર્યતાપુર્ણ યુનાવ જાણ્યો કે સરકાર તો શું પણુ સામાન્ય જનતા પણ અરાજકવાદીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગઈ. ૨૩ માર્ચ ૧૯૨૧ના રોજ એક ધિયેટરમાં, એક વીજળીધરમાં અને એક હોટેલમાં બોમ્બના ધડાકા થયા અને એક ડીસ નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા. આ વાતની જાણ થતાં માલાટેસ્ટાએ જેલમાં બેઠા બેઠા એક નિવેદન બહાર પાડ્યું અને આ હિંસાત્મક નીતિને સખત રીતે વખોડી નાખી. પરિરિચિત ‘પેલ્ડાઈ’ ગઈ. અને તેને ઉપત્રાસે છોડી દેવા પડ્યા. માલાટેસ્ટાનો આમાં હાથ હશે એવું લોકોએ અનુમાન કર્યું. આ સંજોગમાં તપાસ થતાં આ કાવતરાના કરનાર એક સરકારી એન્ડિસર અને એક ખીજે અરાજકવાદી નીકળ્યા ત્યારે જ આ બૂઝું જનતાના મગજમાંથી નીકળ્યું.

દસ મહિના પછી સરકારે તેને મુકદ્દમા ચલાવ્યો. જુરી સમક્ષ એક નિવેદન રજૂ કરી માલાટેસ્ટાએ જેલમુક્ત રહેવાની ચાહના દર્શાવી. જુરીએ તેની આ તલપ વધાવી લીધી.

જેલમાંથી છૂટીને માલાટેસ્ટાએ અરાજકવાદના પ્રચાર માટે એક દૈનિકપત્ર શરૂ કર્યું. પણુ આ વખતે શાસિને કરતી મુસોલિનીની સરકારે એને નજરબંદી કરી નાખ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૪ના ઓક્ટોબરમાં તેણે એક પાક્ષિક શરૂ કર્યું. આમાં અરાજકવાદના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા માત્ર થતી હતી. સરકારથી એ પણુ સહન મંથ્યું અને ઈ. સ. ૧૯૨૬માં એને બંધ કરાવ્યું.

આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે રજગપાટ અને જોડાં નજીક સહન થઈ શકે ? છેલ્લાં દસ વર્ષથી યુગરાન માટે ઇલેક્ટ્રોશિયનનું કામ કરતા માલાટેસ્ટા પોતાની પત્ની અને પુત્રી સાથે ઇટાલીમાં રહી આજ શાંત જીવન યુગરે છે. છૂપી પોલીસ તેની પાછળ ને પાછળ રહી

તેની દરેક પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર રાખે છે. પોલીસને ૫ યાપ આપીને કદીક કદીક તેના સિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે તે પત્રિકાઓ છપાવી નાંખે છે અને આખા ઈંટાણીમાં પહોંચાડી દે છે. લોકો તેને મળવા જતાં પણ હરે છે. કેમકે મુગોસિનીની નિરંકુશ સરકારનો ખોદ કાણ વડોદે ?

જો કે માલાટેસ્ટા તેના ધ્યેયમાં નિષ્ફળ ગયો, તે તેના સિદ્ધાંત મુજબ અરાજક સમાજની સ્થાપના ન કરી શક્યો, પરંતુ એ ધ્યેય ખાતર તેણે સમ્યાઈથી સંકટ-ભયું જે છવન વિનાશ્યુ છે એ કાના હૃદયમાં તેના માટે ભક્તિમાત્ર નહિ જગાવે ? ન્યાય, સ્વાધીનતા અને પ્રેમના સિદ્ધાંત પાછળ તેણે ૬૦ વર્ષની જે ધોર તપશ્ચર્યા કરી છે એની આગળ કોનું મસ્તક નહિ ઝૂરી પડે ? તેની આ તપશ્ચર્યા એક અનોખું પરિણામ આપણને પૂરું પાડે છે. જગતની જુનાની સદાય એમાંથી પ્રેરણા મેળવતી રહેવાની.*

* આ છવનચરિત્રની સાગચો 'વિશાલભારત' ૧૯૩૫ નવનુજારીના અંકમાં પ્રગટ થયેલા શ્રી. બનારસીદાસ ચાતુર્વેદીના 'અસાનકવાદી મેલટેસ્ટા' નામના લેખમાંથી તેમજ કોપોલ્કિનની આત્મકથામાંથી લીધી છે—લેખક

એક પ્રસંગ

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

અંધારે આંકડા લીડી, સાંકડી ડેડીએ ડગ
માંડીને બેથ જતાં'તાં; આઘડી—ઊઠતા પડી.

ધાકયાં'તા પાય, છેલ્લાણી કાયા, ને શ્વાસ ખૂટતો,
લોચાતો છવ; તો યે ના હાથથી હાથ છૂટતો.

'કહોને કેટલે દૂર?' જોતું ત્યાં લથડ્યો પગ,
અંકોડા હાથનાં ઢીલાં—કયાંનું કયાંય પડ્યું તન!

પલાણે ધાવ કેં ઓર કાયાને, વળતાં કળ
દંડોળી શૂન્યતા સાદ વહાવે લોચને જળ:

રૂઝાથે ધાવ, વહીલાથે અંધારું, ભિગથે પ્રભા,
થયે એ સર્વ તો શું ના મળથે જન બે જુદાં?

રે! રે! તૂટયા તાર મળે નહિ —

મગુ ત્રિવેદી

મારા અંતરની સહિયારી! યાદ તને છે ખાગ
જ્યાં યુટેલાં ફૂલે જેડ્યાં નવતર હોળી ફાગ?
નવતર હોળી ફાગ જ્યાં જેડ્યાં

અંતર લલમપટ તેં મેડ્યાં
લીધા હીધા કોલ સ્વીકારી
મારા અંતરની સહિયારી! યાદ તને છે ખાગ?
આજે ખાગ વિષે હું ભમતો યાદ કરું તે વાત;
વધ વીત્યાં કંઈ દોહલ તેમાં ભાત પડે રળિયાત
ભાત પડે રળિયાત એ ખાગે

જેડ્યા ગણતર દિન અનુરંગે;
સંજીવની શાં સ્મરણે જીવતો
આજે ખાગ વિષે હું ભમતો યાદ કરું તે વાત.
ખાગે કોયલ ટહુકંતી તું વસંતમાં થઈ મૂક;
જાણે સર ચોમાસે અટક્યાં કોની થઈ ત્યાં ચૂક?
કોની થઈ ત્યાં ચૂક શું જાણે

કોયલ ફક્ત ઋતુ જે માણે
અકાળ રસભર અટકંતી તું
ખાગે કોયલ ટહુકંતી તું વસંતમાં જઈ મૂક?
જેના સહ હૃદયધન ખાંધ્યાં તે છે હજી હયાત;
તનનાં ધન અન્યે ખાંધ્યાં તૂટ્યાં તે વિધિહાથ.
તૂટ્યાં તે વિધિહાથ, જોડેલાં

સમાજના મોવડીએ થેલા;
જાણે તાર તૂટેલ સંધાયા:
જેના સહ હૃદયધન ખાંધ્યાં તે છે હજી હયાત.
રે! રે! તૂટયા તાર મળે નહિ, વચ્ચે તંબુર દેહ;
એથ જાગે નહિ, જાગના દે નહિ, કેમ થાય સમલેહ?
કેમ થાય સમલેહ તંબુરે?

કેમ કોકિલા વસંત સૂરે
કલખોલે તાણી? ખાગ પૂરે ટુહી?
રે! રે! તૂટયા તાર મળે નહિ, વચ્ચે તંબુર દેહ.

(૧) ઝડપનું ભાવિ

હાલમાં જમીન, જળ ને આસમાનમાં વાહનોની ગતિ વધારવાના ને ચાલુ ઝડપના રેકૉર્ડો અતિ ઝડપે તોડવાના બનાવો દુનિયામાં બન્યા કરે છે. ઈંગ્લેન્ડ, શોધકો ને વિચારકોનું સારું એવું ધ્યાન આજે યાનવાહનની ઝડપો વધારવા તરફ દોરાયુ છે. એ વખતે પ્રો. જી. પી. એસ. હેલ્ડેન જેવા પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિકે ઝડપના ભાવિ વિષે તાજેતરમાં એક રસિક લેખ લખ્યો છે. અને નજદીકના ભવિષ્યમાં ઝડપનું માઈલેજ કેટલે વર્ધ શકે એમ છે એની આગાહી ભાખી છે. પોતાના લેખની શરૂઆતમાં એઓ જણાવે છે કે “ઈંગ્લેન્ડે જમીન ઉપરનું ઝડપનું રેકૉર્ડ ફરી વાર તોડયું છે. આજે હાલ ઝડપનું રેકૉર્ડ દર કલાકે ૩૭૫ મ માઈલનું આવ્યું છે. હવે માત્ર દસ જ વરસ ઉપર ખુરશી ઝડપનું રેકૉર્ડ કલાકના માત્ર ૧૭૧ માઈલ જેટલા સામાન્ય ધોરણ ઉપર હતું! હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે તો આવતા દસ વરસમાં એ શું ફરી બેવડું થઈ જાય એમ છે ?

“ ૧૯મા સદીમાં ધણા શોકો સતત પ્રગતિનો ખ્યાલ-ધરાવતા હતા. એમણે માન્યું હતું કે સામાજિક રિયલિટીમાં પ્રગતિકારક સુધારો થયાં જ કરશે. આ એમને તે વેળા ઈંગ્લેન્ડમાં થઈ રહેલ સતત સુધારણા ને ‘પ્રગતિ ઉપરથી લાગ્યું’ હતું. એ જ રીતે એ જમાનાના પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પોતાના મનમાં એવો ખ્યાલ કદી નહોતો કર્યો કે હાલના પદાર્થની ઝડપને જોએ કે નીચે કોઈ મર્યાદા હોઈ શકે.

“ એક હવાઈ જહાજ ત્રણ કારણે અવાજ કરે છે. એનું પ્રોપેલર, ચક્કરોનું પરિભ્રમણ ને ધર્પણ અને હવામાં ચર્પિત એવું જનું. એરપ્લેનના અવાજનાં આ ત્રણ કારણો છે. વિમાનનો અવાજ હવામાં ફેરક દિશામાં કલાકે ૭૫૦ માઈલની ગતિએ ફેલાય છે. (અવાજની ગતિ હવાકના: ૭૫૦ માઈલની હોય છે.)

“ આથી જો-કોઈ વિમાન ૭૫૦ માઈલની ઝડપે હવામાં જડે તો એ એના પોતાના અવાજની ઝડપ સાથે રહી શકે. પણ અવાજ એટલે હવામાં જળમજાટ. આથી અવાજની જ ગતિએ દોડતું વિમાન અવાજને કારણે થતા હવાના અત્યંત જળમજાટના તુમુલ આંદોલનમાં અડવાઈ પડે છે. આ જળમજાટની મધ્યમાં વિમાન આવી પડે છે. એનો ધક્કો એને એટલો મારે છે કે એ પોતાનો માર્ગ ચૂકી જાય કે ક્યાં તો એનો માંગીને શૂંકો થઈ જાય.

“વ્યવહાર ને સિદ્ધાંતમાં આ વાત સાચી છે. કેવી રીતે તે જોઈએ. ‘વોટર્સ’ ને ‘પીટર્સ’ની લડાઈમાં જે ગોળીઓ બંદૂકોની નળામાંથી વહૂટતી હતી એનો વેગ સર્ગભગ પાંચસો માઈલના પ્રમાણમાં હતો. આજની રાઈફલોની નળામાં છૂટેલી ગોળીઓની ઝડપ કલાકે ૨૦૦૦ માઈલની હોય છે. પણ આ રીતે જતાં ગોળીની ઝડપ ઘણી અસ્થિર, erratic-હોય છે. અવાજની ઝડપની ગતિએ દોડતા પદાર્થ સામે હવાનું રોધક, વાજ-*resistance force*-ઘણું વધી જાય છે.

“આથી મને શંકા છે કે ઘણાં વગરો સુધી અવાજની ઝડપે કે એથી વધારે ઝડપે વિમાનો ભાગ્યે જ ઊડશે. જ્યારે એ ઝડપે ઊડશે ત્યારે ઊંચે ઘણી પાતળાં હવામાં વિમાનોને ઘણા વજન સાથે ઊડવું પડશે. અને હવાની પાતળાઈને જ કારણે ગ્રેપેલરો નફામાં થઈ જશે. તે વખતે વિમાન ડીઝાઈનરોને હવામાં વિમાન હલેસા તરીકે ગ્રેપેલરો નહીં જ નુસખો શોધી કાઢવો પડશે કે કાંઈ નવી જ તંત્રીઓનું નિર્માણ કરવું પડશે.

“ગતિ-કે ઝડપનો પ્રશ્ન એક એવા સિદ્ધાંતનો દાખલો છે કે જે પદાર્થનિશ્ચય, શાશ્વતરૂપ ને અર્થકારણમાં પ્રવર્તે છે. એ સિદ્ધાંતને હીગલ ને કાર્લ માક્સે વસ્તુના જથ્થાનું ચુલમાં રૂપાંતર-*the transformation of quantity into quality*-ની સિદ્ધાંત તરીકે ગણાવ્યો છે.

“ગતિમાન પદાર્થની ઝડપ વધે છે ત્યારે પ્રથમ તો એનો અવાજ એ પદાર્થ ઉપર નહોતો, માલમ બેમાલમ અસર ઉપજાવતો હોય છે. બીજી સ્થિતિમાં સહેજ કે વધારે ગતિરોધક વિદ્ય બુને છે ને અત્યંત ઝડપની ત્રીજી સ્થિતિમાં અવાજ ભારે ભયંકર વસ્તુ થઈ પડે છે. પદાર્થની આ કટોકટીભરી સ્થિતિ ગણાય. હવે પદાર્થ ને એ વખતે ટકીને ટકર ઝીંકી શકે તો એ પછી ફરીવાર હજવાશ પેદા થાય છે. રાજકારણમાં આવા દાખલા બનતાં, આપણે ધંભીવાર જોઈએ છીએ.

“અવાજના કરતાં પ્રકાશની ગતિ લગભગ ૧૦૦૦,૦૦૦ ગણી વધારે હોય છે, સૌથી વધારે ગતિ કરતાં મોટા પદાર્થોમાં તારાઓનાં કેટલાંક અતિ દૂરનાં મંડળો છે. જે પ્રકાશથી ટૂંક ગતિએ એટલે કે અવાજથી લાખ ગણી વધારે ઝડપે આપણાથી દૂર ભાગતાં હોય એમ જણાય છે. પણ પ્રયોગભવનોમાં આપણે વિદ્યુત્કણો *Electrohes* અને વીજળાક પ્રવાહ દીધેલ આલુમીને પ્રકાશની ગતિની ધણે નજદીક જતી ગતિએ દોડાવી શકીએ છીએ.

“પ્રયોગભવનમાં આ રીતે પદાર્થને પ્રકાશની ગતિની હંદ ટેકા કે એથી થે કદાચ વધારે ટકાની ઝડપે દોડાવી શકાયા હશે. પરંતુ આજ્ઞાન સુધી કોઈ પદાર્થને પ્રકાશગતિની ગતિ આપી શક્યું નથી.”

“પ્રકાશની ગતિ જેટલી ગતિએ પદાર્થ કેમ ચાલી શકતા નથી એ જણાવતો પ્રો. હેન્ડેને બતાવે છે કે પદાર્થ રચૂળ છે ને પ્રકાશ સંક્રિત છે. પ્રકાશશક્તિ *light energy* ની ગતિ કોઈ પણ પદાર્થ, પદાર્થ રહીને ધારણ કરી શકે નહિ, એને મોટે એનુરૂપ શક્તિમાં રૂપાંતર થવું જોઈએ. આથી હાલ તો આપણે મોટે ઝડપની

છેલ્લી મર્યાદા પ્રકાશગતિ જ છે. કોઈ પણ ઝડપની છેવટની ગતિ પ્રકાશની ગતિના જેટલી જ હોઈ શકે, એથી વધારે નહિ.

“પણ,” પ્રો. હેફેન ગતિની ચર્ચા કરતાં આગળ લખે છે કે, “માનવ પદાર્થ-વિજ્ઞાન કોઈ પણ ઝડપમર્યાદા નક્કી કરતું નથી. પણ તમે જો અતિ ઉતાવળા જતા હો ને એકાએક વળાંક લેવાનો આવે તો એ બચકારક છે. કારણકે જેટલી ઝડપે તમે વળાંક લો એટલી ઝડપે હૃદયમાંથી શોહી શરીરના ભાગોમાં ફલવાય છે. આમ લોહીને એકદમ થતા ધસારો માણસને બેમાન કરી નાખે છે. ખાસ કરીને એક વિમાની ઝડપથી જતાં પોતાના વિમાનને એકાએક ઉપર ચડાવે તો એના શરીરનાં ઉપલા ભાગનું લોહી એકદમ પગોમાં ધસી આવે ને તરત પેશા બેશુદ્ધ થઈ જાય.

“ગતિની ધીમી બાબતે કોઈ પણ મર્યાદા છે ખરી ? આપણને તરત તો લાગશે કે એ બાબતે એને મર્યાદા છે કારણકે સ્થિર પદાર્થોને કોઈ દસન હોતું નથી એમ આપણે કહી દઈશું. પણ ના, એવું નથી. સ્થિર પદાર્થોમાં પણ એનાં અણુ પરમાણુઓ સતત પરિભ્રમણ કર્યા કરતાં હોય છે. આ પરિભ્રમણની વત્તીઓછી તીવ્રતાને આપણે ગરમી કહીએ છીએ, જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ ઠંડી પડી જાય છે ત્યારે એ સામાન્યતઃ સંકોચાઈ જાય છે અને ત્યારે એનાં રજકણોનું ભ્રમણ ધીમું થઈ જાય છે.”

આમ હોવાથી પ્રો. હેફેન જણાવે છે કે ધન પદાર્થને કોઈ રીતે એટલો બધો ઠંડો પાડી દેવામાં આવે કે એની અણુ-ગતિ (Atom motion) નાબૂદ થઈ જાય તો એ પદાર્થ એટલો બધો સંકોચાઈ જાય કે કેટલાય ચે ટનનું વજન એક દિવાસળીની પેટીમાં ભરીને લઈ જઈ શકાય. પણ આમ બનતું નથી કારણકે દરેક પ્રકારના અણુને પોતાની ઓછામાં ઓછી ગતિ તો હોય જ છે; જેને એમાંથી નાબૂદ કરી શકાતી નથી. વીસેક વર્ષ ઉપર પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને કબૂલ કરવું પડ્યું હતું કે પદાર્થ ને ગતિ - Matter and motion - અને અવિભાજ્ય તરવો છે, એટલે બીજી રીતે કહીએ તો, દ્રવ્યનાં અણુ પરમાણુઓ સંપૂર્ણપણે ગતિહીન-motionless-નહિ કહી શકાય. પદાર્થની ગતિહીનતા અકલ્પ્ય છે. કારણકે એ વિના પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ન હોઈ શકે. ક્વોન્ટમ સિદ્ધાંતનો આ એક પાયાનો મુદ્દો છે. અને એણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને એટલા ગૂંચવ્યા છે કે તેઓ એમ માનતા થયા છે કે દ્રવ્યને ગતિ તેમજ સાચું અસ્તિત્વ જ નથી. એ માત્ર મિથ્યા ભ્રમ જ છે.

(૨) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

રામકૃષ્ણ મિશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફક્લચરના ઉપક્રમ હેઠળ ભારતના જાણીતા ડો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી એમ. એ.; પીએચ ડી હાલમાં ‘પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ’ ના વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાનમાળા આપી રહ્યા છે. રાષ્ટ્ર વિશે પ્રાચીન હિંદુઓના ખ્યાલ વિષે ચર્ચા કરતાં એઓ જણાવે છે કે, “બહુ જ ખતરનાક રાજકીય સત્તાઓના આવાગમન છતાં ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રસમસ્તના વ્યાપવાળા માતૃભૂમિના ખ્યાલ સહિત હિંદી સંસ્કૃતિ જળવી રાખવામાં આવી છે. જ્યારે હિંદુઓની હિંદવ્યાપી સંસ્કૃતિના પાયા

ખાદુ સારી રીતે મેંડાઈ ગયા ત્યારે ક્ષણભંજુર રાજદારી યત્નાવાની એને બચમાં મૂકવાની સ્થિતિ પસાર થઈ ગઈ. દુનિયામાં હિંદુઓ જ એક એવી પ્રજા છે કે જેમને જગતમાં લાંબામાં લાંબો ઇતિહાસ છે સંસ્કૃતિ એમનું રાષ્ટ્ર હતું અને રાષ્ટ્ર એમની સંસ્કૃતિ Culture હતી. એ જાને એકરૂપ હતાં. અને સંસ્કૃતિથી ભિન્ન કે અલગ એવા રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ એમને કદી નહતો. હિંદીઓ ખરેખર એમના વારસાનું ગૌરવભર્યું અભિમાન લઈ શકતા.”

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અટપટા સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ કરતાં એમણે જણાવ્યું કે, “હિમાલયથી માંડીને કેપ કોગોરિન સુધી યુગના યુગે દરમિયાન ભારતીય ઇતિહાસ કદી એકરંગી-unified-નહોતો. જેમ ઇંગ્લેંડનો ઇતિહાસ એક કેન્દ્રમાં કેન્દ્રિત થયેલાં બળોદારા પ્રેરાયો ને રચાયો છે તેમ કદી પણ હિંદનો ઇતિહાસ કોઈ મધ્યસ્થ કેન્દ્રથી દોરાયો કે રચાયો નથી. હિંદનો ઇતિહાસ, પ્રાતિક ઇતિહાસ, પૂર્વ ઇતિહાસ ને અનેક લઘુ ઇતિહાસોનો અનેકો છે. ભારતની મુખ્ય તવારીખરેખામાં અનેક પ્રજાઓ પોતાનો ભાગ ભજવી ગઈ છે, એને કારણે આપણી તવારીખનો પ્રકાર સંમિશ્ર છે. આથી કોઈ પણ એક પ્રાંત કે કોઈ પણ એક પ્રજા ભારતના ઇતિહાસને ચિકિત્સાવધાની જવાબદારીના ધર્મરાતો દાવો કરી શકે એમ નથી. બેલકું, આ સંસ્કૃતિક સંમિશ્રણ તો અનેક પ્રજાઓ ને અનેક પ્રાંતપ્રદેશોના કથાનકોના કાળાની નિષજ છે. એણે ભારતતવારીખ રચી છે. રાજદારી ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિગિંદુ વડે હિંદી સંસ્કૃતિને સમજવી મુશ્કેલ છે. હિંદી સંસ્કૃતિને સમજવા ઇચ્છનારે ભારતીય પ્રજાઓની આધ્યાત્મિક પાર્શ્વભૂમિકા ને માતૃભૂમિના ખ્યાલને સમજવો જોઈએ.”

આર્થ શાસ્ત્રકારો ને પ્રાચીન ઋષિઓએ અખિલ હિંદવ્યાપી માતૃભૂમિના ખ્યાલને ચિકિત્સાવીને એને દિગંતવ્યાપી, ભૌગોલિક, પ્રાતિક ને વર્ણના સીમાડાઓથી પર એવા ખ્યાલથી આલુપિત કરી છે એની ચર્ચા કરતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે, “હિંદી ઋષિઓ, જેઓ ભાવિમાં દૃષ્ટિઅવગાહન કરી શકતા એમને ભવિષ્યની સમસ્યાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધ્યાન હતું. એમણે ભૌતિક જાગૃતતાથી એમના આધ્યાત્મિક આર્પદર્શનને કુદૃષ્ટિ કરવો દીધો નહિ. તેથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રને એક પવિત્ર યીજ તરીકે, મહામાતા, જનનીની જનની તરીકે ધરિત્રીનો એમણે ખ્યાલ કયો. એમણે એ વિચાર શાસ્ત્રમાં પુનરુચ્ચાર્યો. અને એમણે ઇરાદાપૂર્વક રાષ્ટ્રીય પ્રાર્થનાઓ દાખલ કરી. એ પ્રાર્થનાઓ ભૌગોલિક મર્યાદાઓ વટાવી ગઈ, પ્રાતિક સીમાડાઓ એણે તોડી નાખ્યા, અને સામાજિક રૂઢિચિલાલે ઉપર વિજય મેળવ્યો. એમને તો માતૃભૂમિની વાસ્તવિકતા સંજોગે જનમણુમનની ચેતના જાગૃત કરવી હતી. અને એમને એ ખ્યાલ આપવો હતો કે એમની મહામાતા હિંદમાતા સમસ્ત ભારતવ્યાપી છે. રાજકીય હેતુસર હિંદના કેટલા ભાગ વિભાગ પાડી શકાય એ જાણત એમને મન ગૌણ હતી. કારણકે ગમે તેમ તોયે રાજદારી જાગૃતો ભાગતની જનતાના સામુદાયિક જનહિત સંજોગોને આવરી શકે એમ નહોતું. આ માતૃભૂમિની કલ્પના એક દિવસમાં ભૂખી નહોતી થઈ. એણે તો યુગો લીધા કારણકે ભારતનું આર્થિક માનકત થયેલું સંસ્થાનીકરણ, આર્થિકરણ ને સંસ્કૃતિ એક દિવસમાં થઈ શકે એમ જ નહોતું.”

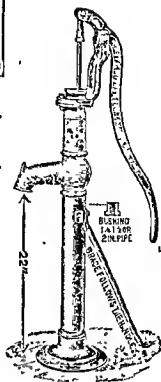

આજનો
અટપટો પ્રશ્ન...

વીસમી સદીમાં ભરશે
કોણ પાણી ???....

આ રોજની અટપટ
ટાળવા આપની
સેવામાં હાજર છે.....

MYERS

માયર્સ પંપ

- તમારા મીઠા પાણીના કુવાઓ.
- તમારા બાથરૂમો.
- તમારા બાગ-બગીચાઓને...

હંમેશાં તાજ પાણીથી સજ્જત રાખે છે.

પાણીની તમામ જરૂરિયાતો માટે લખો યા મળો:-
ટે. નં. ૨૪૧૩૩
પોટર સપ્લાય
સ્પેશિયાલિસ્ટસ
લી.

૮ હામ સ્ટ્રીટ,
કોટ, સુબર્બ
પો. બો. નં. ૬૮૪

માયર્સ પંપ

ધુણી વખત માણસ પોતે પોતાને જાણે છે એના કરતાં એને ખીજ વધારે જાણે છે. તરત્તવાનની દૃષ્ટિએ પણ આ સાચું છે કે માણસ પોતાના વિષે જાણે છે એના કરતાં ખીજના વિષે વધારે જાણે છે. નહિતર, રવિવાર હોવાથી નિર્ગતિ 'ખાણપીતે આરામપુરથી ઉપર હું બેઠો હતો, ત્યાં કોઈ નહિ ને અમારા પાડોશી વખતેયંદ શું કરવા આવી ચડે?' આવી તો ભંભે ચડે પણ એ તો એટલા માટે આવી ચડ્યા હતા કે 'આ લડાઈ ક્યારે પૂરી થવાની છે એ વિષે મને માહિતી હતી, એમ એને ખ્યાલ હોવાથી એ આવ્યા હતા. મેં ક્યારે જાહેરખગર આપી કે મને આ લડાઈ વિષે વધારેમાં વધારે જ્ઞાન છે એ તો મારા જ્ઞાનની ગહારની વસ્તુ છે. પણ મારા પોતાના વિષે મારા કરતાં પણ મારા પાડોશીને વધારે જ્ઞાન હતું એ જોઈને મને 'ઉપનિષદનું' વાક્ય યાદ આવ્યું: હું જાણું છું કે હું જાણતાં નથી, માટે જ હું જાણું છું. એમણે પણ એ જ દલીલ કરી હતી, કે તમે કહો છો કે તમને ખગર નથી, માટે તમને ખગર છે. આ પ્રમાણે વગર જાહેરખગર ને વગર જ્ઞાને મને જે પ્રતિષ્ઠા મળી તેથી મને આનંદ તો થયો પણ સાથે સાથે શોક પણ થયો કે જ્ઞાન ન હોવામાં જ્ઞાન છે એમ જાણતાં છતાં કેટલા બધા માણસો જ્ઞાન માટે નિર્થક પ્રયત્ન કરી રહે છે !

હવે ખરી વસ્તુ એ છે કે આ લડાઈ શું છે એ મને ખગર મળી ને કોઈને ખગર નથી. છતાં એ શરૂ થઈ ત્યારથી સૌ માને છે કે એની રજેરજ હકીકતની મને ખગર છે. આવા અર્ધજ્ઞાનમાં મૌન રાખવું એ વિવેકમયોદ છે એમ ધારીને 'મૌન રાખીએ' તો સૌ માને છે કે બાંધને ખગર છે એટલે બાંધ મોંઘા યાય છે ! ને અધૂરામાં પડું અમારા વનોકચુલર કાંઈનલ પાસ મારતર વજેરામ, હિટલર વિષે એટલી જાતમાહિતી પ્રગટ કરતા રહે છે, કે એ રીતે તો આપણા મૌનનો અર્થ પણ અભિમાન થઈ જાય ! આ મારતર વજેરામ આટલું જાણે—ને બાંધને કોઈ ખગર ન પડે એમ હોય ? પણ એ તો બોલે નહિ, બાઈ ! બોલે નહિ.

ઘોડા-દિવસ પહેલાં વળી એક જણ આવ્યો તેણે પૂછ્યું કે હિટલર વિમાનમાં જર્મનરૂપિયા ભરીને આવવાનો છે ને એ રૂપિયા સુંઘઈ ખંદર ઉપર નાખશે ને એવી રીતે સીને કહેશે કે જીએ, આ તમારી સરકાર, ઈ તો નોટિંગ્સ માલ છે તો હું, માણસ હું તો રૂપિયાનો જ વરસાદ વરસાવું છું !

એક દિવસે હું 'પોસ્ટ' ઓફિસે ગયો તો ત્યાં 'સેવિંગ' બેંકનો કાર્ડનું આખી રજાશી એરડિયાની ખીણી હોય એવા 'રૂપાળા' એમિનવ સાથે 'માણસની' કદ સામે બેઠો રહ્યો

હતો. 'લેવા છે કે મૂકવા છે?' એના જવાબમાં લેવા છે, ને લેવા છે, એ જ જવાબ મળતો હતો. એણે બિચારાએ પટાવાળાને કહ્યું: 'ભઈ ! હવે તો થોડીક ચા મંગાવ ' આજે કાંઈ આરો આવે એવું નથી '

મેં કહ્યું: ' રૂપિયા લોકો લઈ જાય—એમના છે ને લઈ જાય—એમાં તમને શા વાંધો છે ? '

એણે કહ્યું: ' લઈ તો બંનેને જાય—પણ આઠ દિ પછી આટલા ને આટલા પાછા મૂકવા આવશે એ ખ્યાલથી હું તો ધ્રુજી જઈ છું ! '

જહાર નીકળ્યો ત્યાં એક ગિહારના લૌયાજી સેવિંગ બેંકમાંથી પોતાના સાડત્રીસ રૂપિયા ઉપાડીને બિભા હતા, તેમણે પૂછ્યું: 'સા'બ ! વો જર્મન આને વાલા હે—તે કહતે હય વો સબ નોટ લે લેંગે—ઓર હસકા સોના ચાંદી દે દેંગે વો સચ્ચ ગાત ? '

મેં કહ્યું: ' ભાઈ ! તારી જાત સિવાય બીજું બધું કયોર છે એટલું તું શીખી જ તો લડાઈનો તને શોક કે મોહ કાઈ નહિ થાય ! '

એને સાડત્રીસ રૂપિયા સાચવવા માટે એનો ચૂસાની રાજ પાસે પધારી કરવી પડી હતી એનો, હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે જે લોકો દુનિયામાં વારતવવાદ છે એમ કહે છે તે લોકો કદપનામાં રહેલા વારતવવાદના પ્રમાણને સંમતતા નહિ હોય !

લૌયાજી બિચારા સાડત્રીસ રૂપિયા સાચવવા માટે હવે ઓરડીની જહાર જતા પણ બંધ થઈ ગયા છે.

કેઈકે વળી કહ્યું કે હિટલરને અમરક્ષણ મળ્યું છે ને એટલા માટે આટલો ગાજે છે. આ માહિતીમા ખીબાએ સુધારો મૂક્યો કે એણે તે એન્ગરલેઈનને 'અધુ' આપવા માટે કહ્યું હતું. ને એન્ગરલેઈન એની છત્રીમાં સાચવીને ઇંગ્લંડ લઈ જવાનો હતો, પણ ત્યાં હિટલરે ના પાડી કે ના, ખાવું હોય તો આહી' ખા. ઇંગ્લંડ નહિ લઈ જવા દઉં. એની આ લડાઈ જગી છે !

સાચું ખોટું બગવાન જાણે, પણ એમ કહેવાય છે કે હિટલરને ખજાર પડી છે કે હિટલા લોકો સોનાના ઘરમાં રહે છે. એટલે આ સોનાના ઘરમાંથી થોડી થોડી ઈંટો લઈ જવા માટે એ આ યુદ્ધ કરે છે !

આ લડાઈમાં એક કરામત એ છે કે એમાં કોઈ લડતું નથી ને લડાઈ ચાલે છે ! હિટલરે જાહેર કર્યું હતું કે મેં યુદ્ધ જાહેર કર્યું નથી. એન્ગરલેઈને તો જર્મન પ્રજાને ખત્રિયાઓ પણ પહોંચાડી કે અમે લડતા નથી. ક્રાન્સ તો જર્મની લડે તો જ લડવા માગે છે. એટલે આમાં કોઈને લડતું નથી—માત્ર લડાઈ ચાલે છે.

આ લડાઈની ખીજ ખૂબી એ છે કે એમાં લડાઈ કરનારા સહીસલામત છે. બૌંધમાં ત્રણસો ફૂટ નીચે બેડા એ તોપો છોડ્યા કરશે. પણ નહિ લડનારા કોઈ સંઘીસલામત નથી. એટલે આ લડાઈ લડનારાઓ વચ્ચે નહિ, પણ જિત-લડનારાઓ વચ્ચે છે.

આ લડાઈની ત્રીજી ખૂબી એ છે કે એમાં લડાઈ કરીને કોઈ ચાકવા માગતા નથી, રાહ જોઈ જોઈને ચાકવા માગે છે. નહાં છોકરાં જેમ રીસામણું લે છે નાં, કે કોણ પહેલું જોશે છે ? તેમ આ લડાઈ, કોણ સંધિની વાત પહેલી કરે છે, એની રાહ જોવાની લડાઈ છે. ખીજી લડાઈઓમાં કોઈની તોપ-કોઈનો સદહાર-કોઈનો મોરચો-કોઈનો બચાવ એમ અનેક વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધિ પામે. આ લડાઈમાં સૌથી વધારે પ્રમાણિત ચેમ્પર-લેઈનની છત્રીને મળી છે ! એ છત્રી વહેલી જિવડે તો આ લડાઈ વહેલી થાય. એ છત્રી ને બંધ થાય તો આ લડાઈ બંધ થાય. એ છત્રી એણે વહેલી હિમાચી હોત તો લડાઈ થાત જ નહિ ! છત્રીનો આ મદિમા કૃષ્ણના મુદ્દર્શન ચક્ર સમાન થાય તો ના કહેવાય નહિ !

ધણી લડાઈઓમાં ગપગોળા ચાલે છે. પણ આ લડાઈમાં ગપગોળા આવે છે તે એરોપ્લેનને લીધે આકાશમાંથી સીધા ચાલ્યા આવે છે. કોઈ કહે છે, બર્લિનથી એક મશીનવાળું એરોપ્લેન જિટલું પૃથ્વીને ચક્રવો લેશે. ને ૩૦૦ ફૂટ કરતાં ઊંચાં મકાન હશે તે સવળાં પારી નાખશે. કેટલાક કહે છે કે હિટલરને હિંદુસ્તાનના સાંઘિયા પસંદ પડી ગયા છે માટે પહેલવહેલો એ અદારે વાંકા અંગવાળા જિંટની માગણી કરશે. કોઈ કહે છે ચેમ્પરલેઈનને ક્યારે સંદેશો મોકલ્યો છે કે હિટલરને બદલે મને ગાદીએ બેસાડો તો હું ડાન્ઝીગ પ્રિટિશને આપું. ને યાહદીએને તમે હિંદમાં વસવા દો તેના તપલામાં તમને 'વિશ્વખંડુત્વનાં પારેવડાં' એવો ખિતાબ આપું ! અંગ્રેજોએ સામી માગણી કરી છે કે હિંદમાં જેટલી કેમી લાગણી છે તેમાંની અધીનાં બીજાં ને તમે તમારે ત્યાં રોમો તો આ વિશ્વયુદ્ધ તરત બંધ કરી દઈએ ને તમને જર્મનીની ગાદી પણ સોંપી દઈએ !

કોઈ કહે છે હિટલર પોતે જ હિંદમાં આવવાનો છે. ને એને મંત્રસિદ્ધિ છે એટલે હિંદમાં જ્યાં જ્યાં સોનું છે ત્યાં ત્યાં એ ફરીને લઈ લેવાનો છે બીજા કહે છે કે હિંદમાં હવે સોનું નથી, ને કમળિયાના કટકા તો એને ત્યાં પણ ખૂબ છે એટલે હવે આવવાનો નથી.

આ બધા ગપગોળા કરતાં મને તો એક સીધી વાત ગમી. ચેવડાવાળો કહે છે કે જર્મન લશ્કરે ચેવડો મંગાવ્યો છે માટે બાવ વધી ગયો છે. કેળાંવાળો કહે છે, ફાન્સના લોકો મારે મોટો ઝોડર છે માટે બાવ વધ્યો છે. ખાંડનું તો પાણી કરીને બાલિટક સંમુદ્રમાં નાખવાનું છે એટલે સજમરીનવાળાને ચા પીવા મળે માટે ખાંડના બાવ વધ્યા છે ! આ ગપગોળા અર્થવાદી હોવાથી મને એ ગમ્યા છે ન સૌને એ ગમે છે. દાતણવાળો વાંધરી પણ જાણે છે કે જરમરવાળો આવ્યો છે એટલે બધું મોંઘું થાય છે. અરે, ધૂળધોણાએ પણ નક્કી કર્યું હતું કે લડાઈના ભયે લોકો સોનુંચાંદી ચંધરી લે છે ને પહેરતા નથી માટે કાંઈ ધૂળમાં મળતું જ નથી. મળે છે તો ફક્ત છાપાના કટકા ! છાપાવાળાએ નક્કી કર્યું છે કે લડાઈ ચાલે કે ન ચાલે પણ આપણે લોકોને માદિતી આપવામાં પહોંત રહેવાનું નથી. ફિરિયાઓ પણ જાણે છે કે લોકોને જેમાં કાંઈ સનાનમૂતક હોતું નથી એનાં માણસો મરે છે ત્યારે લોકોને ધીરતવની આંધી આવે છે. મારે એ પણ બમ પાડે છે : 'તણ લાખનો કમ્ચડવાણ ! પોલાંડમાં ૬૦ હજાર મર્યા !' ને લોકો ચટ ચટ પેસો દાદી, પોતાનું સંતું સાગતું મર્યા નથી એ ખાતરી હોવાથી, ચટ છાપું લે છે !

આવી રીતે આ લઘઈ વિશે આટલી માહિતી તો અવશ્ય ગળાં છે કે લઘઈ ચાલે છે—ને લગનારા લહે છે! ને લઘઈમાં બિતરનારા સિવાય સૌ એના વ્યૂહની સાચી માહિતી ધરાવે છે. એટલે જન્મજી ક્રાંતિમાં જ્ય કે ન જ્ય, ક્રાંતિ ધસારો કરે કે ન કરે, એ ગમે તેમ થાય, પણ આદર્શ નક્કી જોનારા સૌને એ વ્યૂહની સંપૂર્ણ માહિતી મળેલી છે ને એને આધારે, જે ને બહેને ચાર કપ ચા પીવા મળે છે, ને ખારસો અર્ધો દિવસ પણ ચર્ચામાં ક્યાં ગયો એ ખબર પડતી નથી! આ લઘઈનો સૌથી મોટો કાયદો નવરા મારતરો, પ્રોફેસરો, વકીલો ને ડોક્ટરોને મળ્યો છે. આ ચારેનો વર્ગ એ અિશિષ કેળવણીની જાદુઈ પેદાશ છે. એમને જે રસ આ લઘઈના વાદવિવાદમાં પડે છે તે રસ ખુદ લગનારાઓને પણ દુર્લભ છે હમણાં ખીણું કાંઈ નહિ, એમનાં ઈરાં બિચાગં થેર જુમાબુમ કરતાં હશે, કે દાણો મેથો થયો છે ને આ તરફ આમના તો જરૂરાગિએ પણ હમણાં કાંઈ નવા મશીન વેગે કામ ચલાવ્યું છે!

આ જાદુઈ વર્ગનો દરેકે દરેક માણસ કોનું શું શું થવાનું છે એ આજથી જાણી શક્યો છે. મેકડુગે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે નવી સ્ત્રીઓમાંની ઘણી, પોતાનાં છોકરાંને વિસારી મૂકી, 'છોકરાંની કેમ સંભાળ લેવી' એ ભાષણોની પરંપરામાં કલાકારના જેવો, કલાની ખાતર કલાની પેડે, બાળકોની ખાતર બાળકોની રસ લઈ શકે છે. લગજગ એવો જ રસ દિલ્લસમાં જુલમ વિશે ઘણા માણસો લઈ શકે છે. મહત્વાકાંક્ષામાંથી જન્મતાં આવા મોટાં દિલ્લસો કરતાં પણ નાના નાના ક્ષેત્રના, ધરના ને ફળીના ને પોળના ને નાતના મહત્વાકાંક્ષીઓ-દિલ્લસની શક્તિ વિનાના દિલ્લસો-હોઈ શકે છે એ ઘણી વખત, આ યુદ્ધનો રસ યુદ્ધના રસની ખાતર લેતાં, વિસ્મૃતિમાં પડી જાય છે એટલેસેતા માનવતાની ખાતર થતા યુદ્ધ વિશે જે ચર્ચા થાય તેમાં રસ પડતો હોવાથી, ધરઆંગણેથી થોડોવાર માનવત્વ મૂકી દઈએ તો પણ કાંઈ જ વાંધો નહિ એમ ઘણાની માન્યતા થઈ ગઈ છે. ને પોલેન્ડની સ્વતંત્રતા માટે મરો શીટનું છંગેડ, હિંદની સ્વતંત્રતા વિશે, ધીમે પગલે, સખીની ચાલે—ગોરી ધીરે ચલો નો મજગામિનીની રીત પ્રમાણે કામ કરે છે એ ઉદાહરણ જ એમને અનુકરણ કરવા માટે પણ પૂરતું છે.

એવી રીતે આ યુદ્ધ જાહેર થતાં જ એણે લોકોને જુદા જુદા રસનો ખાસો પાથો છે. છોકરાંને યુદ્ધની કથા ગમે છે એ કહેવત એણે ખોટી પાડી દીધી છે. યુદ્ધની કથા મોટાંને પણ ગમે છે. એણે જ પહેલી વખત જતાનું કે છંગેડ પોલેન્ડની સ્વતંત્રતા માટે મરો શીટ છે તો બચિષ્ઠમાં હિંદની સ્વતંત્રતા માટે પણ એ જ દાખલો ઉપયોગી થશે. વેપારીઓને આ યુદ્ધમાં પૈસાનો રસ છે. પ્રોફેસરોને ચર્ચાનો રસ છે. ફરિયાઓને કચ્ચરધાણનો રસ છે. લોકોને રૂપિયાનો રસ છે. બેકારોને આપઘાત કરતાં બિડી જવાનો રસ છે ચેમ્પરસેઈનને છત્રીની આશરે રહી ગયાનો રસ છે. દિલ્લસને લરકર ઉઘડે પડ્યાનો રસ છે. ક્રાંતને મેગીનોટ લાઈનનું મામત્તું અતાપ્પાનો રસ છે રેલિનને સૌ નજળા પડ્યાનો રસ છે. જાપાનને હિંદો અખર ખુલ્લું થવાનો રસ છે. અને આટલા બધાને જેમાં રસ છે તે આખ્યાન જલદી પૂરું ન થાય એમાં પણ ઓનો રસ છે.

યુરોપિયન વિગ્રહ

૧૫૧ સરદારભાઈ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મહા જહેમતથી ને એકારસોવાકે સ્વતંત્ર રાજ્યનો જર્મન શાસિવાદના કાળમૂખા ગ્રાસગા ભોગ આપીને ટાળેલો વિગ્રહ છેવટે બ્રિટન સન્મુખ આવીને ખડો થયો છે. ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં વિગ્રહ ટાળવામાં બ્રિટન અસમર્થ પુરવાર થયું છે. કારણકે ગાંધીજીએ હર દિટલર ઉપર પોતે લખેલા પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, યુરોપને મહાસંહારક વિગ્રહમાં ધકેલવાનું દુનિયામાં એક માત્ર દિટલરના જ હાથમાં હતું. અને એણે છેવટે નક્કી કર્યું કે પોતે જગતને વિગ્રહમાં હિતારવું. પરંતુ જે સંજોગોમાં વિગ્રહ શરૂ થયો છે એ જોતાં એમ કહી શકાય કે રૂસો-જર્મન બિનઆક્રમણકારી સંધિ થવાને કારણે વિગ્રહ એકદમ શરૂ થયો છે. જ્યાં સુધી ઍંગ્લો-ફ્રાંકો-રશિયન મૈત્રીના સંદેશા ચાલતા હતા ત્યાં સુધી જર્મન સરમુખત્યારને પોતાની સામે જણ અતિસમર્થ ગણ્યોતું સંગઠિત શુદ્ધ ખડું થવાની બીક રહ્યા કરતી હતી. પરંતુ ગમે તે કારણે મોરકોની વાટાઘાટો સફળ ન થઈ અને રશિયાએ જર્મનીની બિનઆક્રમણકારી સંધિની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો ને પોતે યુરોપીય રાજ્યોથી અલગ થઈ ગયું. ઝોંકાવનારી ને અણધારી ઝડપથી રશિયા સાથેની પોતાની વિચારસરણીની મઝગાઈને ઉકેલી નાખી હર દિટલરે રશિયાને જંગમી ચતુર્ગર્ભ ને સફળતાથી ફ્રાંસ અને બ્રિટનથી અલગ પાડી દીધું. આમ કરીને એણે પોતાના એક અતિ જંગમ પ્રતિપક્ષીને છૂટો પાડી દીધો. રશિયાનો નિકાસ કરી નાખ્યા બાદ દિટલરે જેથું કે હવે પોતે પોલાંડ ઉપર પોતાનો રાક્ષસી પંજે સફળતાપૂર્વક અજમાવી શકે એમ છે. એની ગણતરી એવી પણ કદાચ હશે કે જેમ ગમે વગરે બ્રિટન અને ફ્રાંસે એકારસોવેકિયાની સરકારને અણીને વખતે સાથ ન આપ્યો ને બ્રિટિશ વડાપ્રધાને મૂનિય કરાર કર્યો તેજ પ્રમાણે આ વગરે પણ એક બાજુ-એવી રશિયા પોતાને પક્ષેથી ખસી ગયું હોવાથી નાદિખત થયેલા ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ વડાપ્રધાનો પોલાંડને પણ છેલ્લી ધડીએ છોડી દેશે પરંતુ મૂનિય કરારના એકમક્ષી ભંગ પછી એ બંને દેશોના સત્તાવાળાઓ દિટલરની અપ્રામાણિકતા ને વિગ્રહવૃત્તિથી ચોંટી જીક્યા હતા. એટલે આ વખતે એમણે છેવટનો નિર્ણય કરી લીધો હતો કે જર્મન સરમુખત્યાર સાથે હવે તો કોઈ પણ ભોગે સલાહ થઈ શકે એમ નથી જ. એટલે એમણે રૂસો-જર્મન કરાર ચલાવે પછી તરત જ પોલાંડને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બીજી વારની બાહેધરી આપી. એ બાહેધરી પછી દિટલરને બ્રિટિશ અનિશ્ચિતતાનો રહોસલો બ્રમ બાંગી જવો જોઈતો હતો. પરંતુ એનાં ત્યારપછીનાં કૃત્યો જોતાં એમ લાગે છે કે એ એવા કોઈ બ્રમમાં નહોતો. એ તો એનાં હેતુ પરત્વે કૃતનિશ્ચય થયો હતો. ડાન્કીંગ અને પોલિશ કોરિડર જર્મનીને વિના શરતે ને નિયત સમયમાં પોલાંડ સોંપી ન દેશે તો જર્મની બળ વાપરીને પણ એનો કળંગે લેશે એ મતલબની પોલિશ સરકારને એણે ખબર આપી.

પોલાંડ પણ પોતાનાં હિનોનો જવાબ કરવા માટે મક્કમ નિર્ણય કરીને બેઠું હતું. બ્રિટિશ જાહેરથી એ નિર્ણયને વધુ મક્કમ બનાવ્યો. આ સંજોગોમાં હિટલરને પોતાને એ વિકલ્પોમાંથી ગમે તે એક પસંદ કરવાનું રહ્યું. ક્યાં તો એણે પોલાંડ પાસે રજૂ કરેલી માગણી જતી કરવી, કે ક્યાં તો જર્મનીને જાનસરકાર વિગ્રહમાં ધકેલી દેવું. હિટલરે ખીન્ને વિકલ્પ પસંદ કર્યો ને આગરતની છેલ્લી તારીખોએ પોલિશ સરહદ ઉપર જર્મન લશ્કરની કૂચ કરતી જમાવટ શરૂ કરી દીધી. પોલાંડને આપેલ અલ્ટીમેટમની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં જ જર્મન લશ્કર પોલિશ સરહદ ઓળંગી ગયું. ને વિધિસરની જાહેરાત વિના હિટલરે યુરોપ સામે વિગ્રહ શરૂ કર્યો. સપ્ટેમ્બરની પહેલી ત્રણ તારીખો પૂરી થતાં પહેલાં તો ફ્રાંસ અને બ્રિટને જર્મની સામે લડાઈની જાહેરાત કરી. ઇતિહાસની વિગ્રહી કૂચ પૂરની ઝડપે શરૂ થઈ ગઈ. બ્રિટિશ સરકાર નવા જર્મન દેશના મારમૂખા ગાંડપણનો સામનો કરવા મેદાનમાં ઊતરી પડી. દુનિયાં એક જ સમાદગાં પા-સહીની બયાનક શાંતિમાંથી એથી ચે બયાનક વિગ્રહમાં ઝડપાઈ ગઈ.

જર્મન વિરોધી મારવાની પરિસ્થિતિ

૧૯૧૪ ને ૧૯૩૯ના વિગ્રહની વાસ્તવિકતા ને પ્રતિસ્પર્ધી જૂથોમાં શો તફાવત પડ્યો છે? વાસ્તવિકપણે કશો જ નહિ જર્મન કેઝરે પોતાની દાનવી પ્રતિષ્ઠા ૧૯૧૪ પહેલાં દુનિયાં આખીને પોતાની વિરુદ્ધ ઉસ્કેરી મૂકી હતી. વિનાશની કિલ્લમૂશીના નવા ઉદ્દેશોએ, એ જ દેશના અનુગામી હા હિટલરે પણ પોતાની છ વરસની લોલિયાળ કારકીર્દિમાં દુનિયાં આખીને જર્મનીવિરુદ્ધ નથી ઉસ્કેરી મૂકી? કેઝરે બ્રિટિશ સિંદને જો કરવા બેઠેલ્યમને પોતાનું તારકાળિક શિકાર બનાવ્યું હતું. ફૂલગર એ જ સિંદનો સામનો કરવા પોલાંડને કમચરથ છુ વાળી રહ્યો છે. પોલાંડને જર્મનહોસ્ત કયા પહેલાં એણે પોતાને પક્ષે દુનિયાંમાં કયા રાજ્યને સ્વપક્ષે રહેવા દીધું છે? રશિયા વિરોધી રોમ-ગર્લિન-ટોકિયો ધૂગના કયા છેડા ને ક્યાં ચઢો એણે સાબૂત રહેવા દીધાં છે? ગણતરીયાજ ને ત્રિયક્ષણ મુસોલિની ને રશિયા પ્રત્યે હાડવેર મેવનાર જાપાનને એણે પોતાથી અલગ કરી મૂક્યાં છે એ રાજ્યો વહેલાંમેડાં બ્રિટનને પક્ષે જવાનો પૂરો સંભવ છે. ને એમ ન બને તોપણ હિટલરનો સાથ તો એમણે ઊડી જ દીધો છે.

આમ વિગ્રહની શરૂઆત જ જર્મન સરમુખત્યારને એકલે હાથે કરવી પડે છે. જ્યારે સામે પક્ષે પોલાંડને પક્ષે ઊભાં રહેનાર મિત્રરાજ્યોનું બળ ને જીથ જગતવ્યાપી થતું જાય છે. રી-વેલેરાના આયરિશ ફ્રી સ્ટેટ સિવાય આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય બ્રિટનને પક્ષે લડાઈ જાહેર થવાના દસ દિવસમાં ખડું થઈ ગયું છે. ટર્કી, ઇજિપ્ત, સીરિયા, ઇરાક ને પેશ્વેટાર્કન જેવાં મુસ્લિમ ને અરેબિક રાજ્યો બ્રિટિશ પક્ષમાં ભળતાં જાય છે. યુ.એસ.એ. ના પ્રગતમતની અને એના અતિ લોકપ્રિય પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની સહાનુભૂતિ મિત્રરાજ્યોને પક્ષે છે. અને યુ.એસ.એ. પણ મિત્રરાજ્યોની બાંદીક પક્ષે એમની સાથે આવીને ન ઊભું રહેશે એમ શી રીતે કહી શકાય? જગતનાં તરફ રહેલાં નાનાં રાજ્યોને પણ પોતાના અસ્તિત્વ સંનધે જર્મન સરમુખત્યાર નરકથી બારે બીકે હોનાથી મિત્રરાજ્યો તરફ ઊભાં ને ઉગાડી મિત્રવૃત્તિ પ્રગટ કરી જ્યાં છે.

ઓરિટ્ટયા ને ઝેકારસોવેકિયા જેવા જમ્મ થયેલાં રાજ્યોમાં સાગ પ્રમાણમાં અસરતોપ પ્રસરતો જાય છે. ને વિગ્રહનો તળાકો આગળ વધ્યા પછી બ્યારે જર્મન સરકારનું આંતરિક જળ ઘટી જશે ને સરકારી દૃષ્ટિએ એ ખુવાર થશે ત્યારે ઓરિટ્ટયા ને ઝેકારસોવેકિયામાં આંતરિક જળવાઓ થાનો પૂરો સબબ છે. ખાસ કરીને ગત ઝેકારસોવાક રાજ્યના ઉચ્ચ શ્રેણીના આગવનો આજે અમેરિકામાં વસવાટ કરતા કરતાં ત્યાં જર્મની સામે લડનાર એક પ્રજાની હુકડીઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે.

અંતના જુગાર

લરકરી ને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા દ્વિતલગ્નો આ વિગ્રહી દાવ મજદારી જુગાર જેવો લાગે છે. ઈટલી અને જપાનને પોતાના સાથમાં દ્વિતલર લઈ શક્યો હોત તો ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વ્યવહાર ને વેપારના દનિયાર્થ ધોરો રૂનાઓને એ સત્તાઓ પોતાના કાફલાથી આંતરી શકત. અને બ્રિટિશ પક્ષનાં મહાભારત મુશ્કેલીમાં મૂકી શકત. ક્રાકો-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગોમાંથી એ પક્ષને મળતા નર, નાણા ને ખોરડીને ક્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ પહોંચતા મેટિ ભાગે અટકાવી શકાત. સીંગાપોર ને જૂમખવા જળપ્રદેશનાં નાકાં જપાનીઝ ને ઈટાલિયન કાફલા રૂધી શકત. જર્મન કાફલો બ્રિટનના આટલાટિક તરી માર્ગને અટકાવવા શક્તિમાન થાત. પરંતુ આજે ક્રાકો-બ્રિટિશ પક્ષને માત્ર જર્મનીનો જ સામનો કરવાનો હોવાથી સમસ્ત ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવ્યાપી દનિયાર્થ જળનો ઉપયોગ જર્મનીને ચોમેરથી ઘેરી લેવા માટે કરવાની યોજનાઓ મિતરાજ્યોના નોકાદળ વિચારો રહ્યાં છે. હમણા જ 'ડબ્લી રેલિગ્રાફ' પત્રે જાહેર કર્યા મુજબ દ્વિતલરે ક્રાંસ અને બ્રિટન સામે વિગ્રહમાં જતનાં પહેલાં એ જળે રાજ્યોની તકાતવું સાચું' ગાપ કાઢ્યું લાગતું નથી. અથવા તો ૧૯૧૪ના જુલૈઝમાં રિહેલ્મ કેઝર બ્રિટિશ જળની અસર-કરકતા વિષે જે બ્રમણમાં રહ્યો હતો એવી બ્રમણમાં દ્વિતલર રહ્યો હોય. આ ઉપરાંત એની બીજી બ્રમણ જર્મન લડાયક શક્તિ વિષે હોય એમ પણ લાગે છે. જર્મન સરમુખત્યાર પોતાના જ આંતરિક આવેજોની સલાહને અનુસરતો હોવાથી વિરોધીઓની 'વાસ્તવિકતા વિશે' એવું અગ્નિ કાઈ પણ મટાડી શકે એમ નથી. આ તળાકે વિગ્રહ શરૂ થવામાં દ્વિતલરની ઝડૂતી અંધતાએ જ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

નવો સંલય

વિગ્રહની શરૂઆતમાં એના પરિણામનો વિચાર કરવો અતિ મુશ્કેલ છે. છતાં પોતાને પક્ષે ભારે મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં વિગ્રહ શરૂ કરવામાં દ્વિતલર અને એના સાથીઓની મણતરી એવી પણ હોય કે જેતણ અડનાડિયામાં પોલાંડનો ખુરદો કાઢી નાખ્યા પછી ક્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ તરફથી શાનિ માટે કહેણ આવે. તો દૂંકા વિગ્રહે પોલાંડને જર્મન લરકરી જૂટની એડી હેળ ચમદી નાખવાની જર્મન નેમ પાર પડે ને ક્રાંસ-ઇંગ્લેંડ સાથે લાંબા ને વિનાશક વિગ્રહની ઠસોડીમાંથી બિગરી જવાય. ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ મન-પુરોગતું હાલતું મનોવલણ જોતા લાગે છે કે પોલાંડનું પતન થવા કેડે પણ જ્યાં મુશ્કેલી જર્મન સરમુખત્યારનું પતન ન થાડે ત્યાં મુશ્કેલી લડત અટકે એમ લાગતું નથી.

રશિયા ને જર્મની

રૂસી-જર્મન સંધિ વર્તમાન યુરોપીય રાજકારણ ને સત્તાત્વસાને સખતમાં સખત આંચકો લગાડનારી સંધિ ગણી શકાય. બોલ્શેવિક રાત્રી જંગલિયતમાંથી યુરોપિયન સમાજને બચાવવાની જોડાદ જોડેર કરનાર નાત્સી સરમુખત્યારે જે ઉતાવળ ને વિકળતાથી રશિયા સાથે સંધિ કરી લીધી છે એ સરમુખત્યારી બેદાશપણનો આગેદ્વય નમૂનો છે. હિટલરની નીતિ ને રીતરસમોથી જગત પરિચિત હોવાથી પોતાના કદા વિરોધી રશિયા સાથે એ કરાર કરે એથી બાજુ દુનિયાને એટલું બધું આશ્ચર્ય થતું નથી જેટલું શાંતિવાદનો ક્ષતિવાદ વિરોધી મેરચો ખડો કરવાની વરસોથી યુલગાગો પોકારનાર સોવિયેટ રાજપુરો એકદમ જર્મની સાથે ભાઈગીધી કરવા તૈયાર થયા એનાથી થયું છે. બ્યારે ખરેખર શાંતિનો મેરચો રચાતો હતો તે વખતે રશિયાએ એની દીવાલમાં મોટામાં મોટું ગાખડું પાડ્યું છે. ને એ ગાખડામાંથી જ ક્ષતિસર લરકરીવાદનાં સારા આટલી ઝડપથી ને ચપળતાથી પોસાંડ ઉપર ધસી શક્યા છે. રૂસી-જર્મન કરાર થવાનું કારણ સોવિયેટ સત્તાવાળાઓના જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારની એવડી બાજુ રમવાની નીતિનું જણાવવામાં આવે છે. મેરચોગા બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ વાટાઘાટ ચલાવતા હતા ત્યારે બીજી બાજુથી એક હમર દશલાખ પાઉન્ડની શાંતિકોન જર્મનીને આપવાની હિલચાલ લાંડન ખાતે છૂપી રીતે ચવાની વાત પણ જકાર આવી હતી. ઉપરાંત એમ્બરસેઈનની સરકારની છેલ્લાં વરસોની નીતિએ સોવિયેટ સરકારમાં ભારે અદેશ પેદા કર્યો હોય તોયે નવાઈ નહિ. એમ હોય તોયે વિગ્રહ-શાંતિની બેખડ ઉપર છેલ્લી ધારે બેઠેલી દુનિયા એટલું તો જોઈ શકી છે કે રૂઝી ઓગરૂના રૂસી-જર્મન કરારનું સીધું પરિણામ હિટલરે પોસાંડ ઉપર ચડાઈ કરી એ આવ્યું છે. શાંતિવાદી રશિયન સરકારને માથે એ પરિણામની ઐતિહાસિક જવાબદારી ચોટી ગઈ છે. લાંબે ગાળે એનું પરિણામ જર્મનીને ખતમ થયો પછી વિજયી મિત્રરાજ્યો સોવિયેટ રશિયાને ઓગરૂથી ઘેરી લઈને એને એકલું પાડી દે એમ ખસ્યું હતું.

એ ગમે તેં હો. પણ આજે તો જર્મન આક્રમણવાદ સામે છેવટે ફ્રાંસ અને બ્રિટનને ઊમાં રહેવાની ફરજ પડી છે ત્યારે જગત આખાનો એને ટેકો છે. વિગ્રહને પોતાના લાભમાં ફેરવવા માટે એમને માટે આટલું કારણ પણ પૂરતું છે.

ટૂંક સમયમાં જ સૌ કોઈને પ્રિય થયેલ

તરુણ ગ્રંથમાળા

વાર્ષિક લવાજમે ત્રણ રૂપિયા

વર્ષમાં છમે પચાસ પાનાનું વાંચન આપતી આ ગ્રંથમાળા ટૂંક સમયમાં જ પ્રિય થવાનું કારણ એક એ છે કે, પુસ્તકની પસંદગી કરવામાં હું મેંશાં વધારેમાં વધારે કાળજી રાખવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષમાં અપાયેલ પુસ્તકોના લેખકો—શરદબાણુ, અષ્ટન સીંકલેર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ધૂમકેતુ, શુભવંતરાય આચાર્ય વગેરે જાણીતા ને સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ વર્ષમાં અપાયેલ પુસ્તકો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

[પહેલું વર્ષ] પ્રલયભૂતિ [૧-૧૨-૦] ગુજરાતના વર્તમાનપત્રોના કથન મુજબ ભયંકરમાં ભયંકર નવલકથા કાળની ચક્કી [૧-૦-૦] શ્રીમતોના વિલાસ પાછળ પથરાયેલા દર્શીનેતો ગદ્યમાં સમૃદ્ધ. પરિચારિકા [૧-૪-૦] યામા ને પ્રૂર્ણિમા પછી વેશ્યાજીવનના પ્રશ્નને છલુતી એક સુંદર નવલકથા.

[બીજું વર્ષ] શ્રીકાન્ત : ભા. ૧-૨ [૩-૦-૦] વાસ્તવદર્શી ને રૂપા ખર્ચ કરેતેવી સળંગ ને સર્વોત્તમ નવલકથા. પ્રગતિશીલ જાપાન [૧-૦-૦] સામાજિક, આર્થિક અને ગૃહકીય દૃષ્ટિએ જાપાનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ. ચા-ઘર [૧-૦-૦] ગુજરાતના જાણીતા લેખકો-શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી શુભવંતરાય આચાર્ય, શ્રી. અનંતરાય રાવળ, શ્રી. મધુસૂદન મોદી, શ્રી મનુભાઈ નેધાણી, શ્રી ધીરજલાલ ધ શાહના સહકારથી તૈયાર થયેલ અનોકા નવલિકા સમૃદ્ધ

[ત્રીજું વર્ષ] શ્રીકાન્ત ભા. ૩ : અને શ્રીકાન્ત ભા. ૪ [૪-૦-૦] શરદબાણુની સર્વોત્તમ નવલકથા, જેનો દટલીય ભાષામાં અનુવાદ ચર્ચ ચૂક્યો છે કલંકિત [૧-૪-૦] સુપ્રસિદ્ધલેખક અષ્ટન સીંકલેરની નવલકથા 'ઉમેજડ શુકલ'નો અનુવાદ; જેમાં 'સેક્સ'ના પ્રશ્નની અત્યંત પુલ્કી છતાં વિચારમય ચર્ચા છે

[ચોથું વર્ષ-ચાણુ]ગોદાન [૨-૮-૦] શ્રી પ્રેમચંદની નવલકથાનો અનુવાદ. કેતકીનાં પુષ્પા [૧-૮-૦] નવનગમ જ. ત્રિવેદીના હાસ્યરસના નિગધોનો સમૃદ્ધ.

આપ માહક છો ? ન હો તો આરે વર્ષનું લવાજમ બાર રૂપિયા જરી શરદબાણુ અષ્ટન સીંકલેર વગેરેનાં પુસ્તકોનો સસ્તામાં લાભ મેળવો ચાથા વર્ષ સિવાય પહેલા ત્રણ વર્ષનું પોસ્ટેજ અલગ સમજવું

● લખો ●

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો આખરી ફેંસલો

[મહાત્મા ગાંધીજી]

ચાર ભાગમાં

કાચું પૃંકું પાકું પૃંકું
૫-૦-૦ ૧-૪-૦

ભારતીય સ્વરાજ
[મૂળ કિમન કા સાહચાર]

૨-૮-૦

તરણ ભારત

૧-૧૨-૦

સંપૂર્ણ ઠાકનિયેય

૦-૮-૦

હરિજન ભાગ્યવત
કાચી ૦-૧૨-૦

બેવડું પાપ યાને
દિવ્યતાનની પાપમાલી
૦-૬-૦

બેદૂતનો શિકારી
૦-૩-૦

બંગાલા બેદાલ
૦-૬-૦

આચાર્ય કૃપાલાનીના
સેઓ

[ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે]
૨-૦-૦

ગૂર્જર અંધરતન કાર્યાલય
માં ખી રસ્તો : અ મ દા વા દ

જૈહુર

૦-૬-૦

નર્મદનું પદ્યમંદિર
[બીજી આવૃત્તિ]

૧-૮-૦

નર્મદનું ગદ્યમંદિર
૨-૮-૦

ધર્મ ને ધર્મનાયક

૨૫૦ પાન ૦-૬-૦

રણુવાસ

૦-૧૪-૦

રંગદેષનો દુર્ગ

પ્રાણશંકર સોમધર જોશી

એ ભાગ : છસો પાન : પંદર ચિત્રો : પાંચ રૂપિયા
મુખ્ય ઇલાકાના શુદ્ધસચિવ માનનીય શ્રી કનૈયા-
લાલ મણેકલાલ મુનશી આ પુસ્તકના આમુખમાં જ કહે
છે : 'આ પુસ્તક રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાતીઓને ધણું
આકર્ષક થઈ પડશે...ભાર્ગવે જોશીએ પૂરતી વિગતો આપી છે,
એટલે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ એ ઉપયોગી થયા વિના
નહિ રહે.'

યુરોપનાં મહારાજ્યો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં બળુગાં ફૂટે
છે, પણ એ સંસ્કૃતિને નામે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફેલું અમાનુષી
કૃત્ય ચાલી રહ્યું છે એ જાણવા ઇચ્છનારે આ પુસ્તક સાંગોપાંગ
નોંઠ લેવું. દક્ષિણ આફ્રિકા જંગલના પટ પર એક એવો દેશ
છે કે જ્યાં રંગબેદ કાળાઓને, જૂરાઓને, દરેક બિનગોરાને
પોતાની સિતમની ચક્રોમાં ખીરી રહ્યો છે. આ પુસ્તક દક્ષિણ
આફ્રિકા પર લખાયેલાં અન્ય અંગ્રેજી, ફ્રેંચ કે ગુજરાતી
પુસ્તકોથી એક રીતે લુહું પડે છે અને ફ્રેંચ પ્રશ્નનું ઐતિ-
હાસિક દૃષ્ટિએ પહેલી જ વાર અવલોકન કરવાનું અને દક્ષિણ
આફ્રિકાના પ્રશ્નો ચર્ચાતી વિવિધ કોમેન્ટનું રાજદારી અને આર્થિક
ચિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં આવેખવાનું પહેલી જ વાર સાદસ પોટે છે.

સોની-જવેરીઓએ વસાવવા જેવું : સોની હુત્તર પ્રકાશ અઢી રૂપિયા

ઉપાય છે
શરદખાત્રુની ખાજ વાતો

ગુર્જર ખાલ ગ્રંથાવલિ.

વાર્તા, કાવ્ય, ઇતિહાસ, પ્રવાસ, વિજ્ઞાન, હુન્નર, ઉદ્યોગ, હાસ્ય, ગણિતગમ્મત, ઉખાણા, ગ્રંથાલ, પ્રાણી-વિદ્યા, વગેરે શાલજીવનને સ્પર્શતા વિષયોની ખાજકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં, શાજસાહિત્યની હુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલ શ્રી. ગિજુભાઈ, શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, શ્રી. રમણલાલ સોની, શ્રી. મનુભાઈ જોધાણી, શ્રી. વસંત નાયક જેવા લેખકોના સહકારથી તૈયાર થતી અનુપમ ગ્રંથમાળા. પહેલા વર્ષનાં કેટલાંક પુસ્તકોની ત્રીજી આવૃત્તિ આલે છે. મોટા સ્વચ્છ અક્ષરો, સાદી સીધી સરળ ભાષા ને જાણીતા ચિત્રકારોનાં ચિત્રો એ આ ગ્રંથમાળાની વિશિષ્ટતા છે.

[પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો] કીર્તિકથાઓ, હીમખોની, જુગજુગ, ૮૧-૮૨-૮૩; ક્યારે સમજ્યું? ટોરટોપની નીતિકથાઓ : વસંતો ને ઉખાણા : વેરાપલાં ફૂલ : રમણતો રાજદંસ : પ્રશ્નપેટી : ગણિત ગમ્મત : દમતું મો : પ્રાણી-વર્ણન : ખાજકોની રમતો : ધરતીકંપ : ચાર સુંદર સંવાદો : જાપાનનો જાજાજામુખી : આદો સુરજ : જગતમા રખડનાં : જ્ઞાનમંડા : ખાજ ચિત્રમાળા : [ત્રીજું વર્ષ] અંતરનાં અજવાળાં : ફૂલરોની કદાણી : ગરવી યુજસત . જગતના જંગલગાંધી : કીર્તિમંદિર : વાચની ખોડમા : વિજ્ઞાન વિમેળ : નાનકડી વાતો . કથાગીતો : વાનરપુરાણ : જનપદ.

ગુર્જર ખાલગ્રંથાવલિ

સંપાદક

રમણલાલ નાનાલાલ શાહ

[ચાર પુસ્તક : સચિત્ર
૬૫૦ પાન સાથે એક ભેટ
પુસ્તક : લવાજમ ટપાલ ખર્ચ
સાથે તથા રૂપિયા.]

ત્રીજું વર્ષ

આંદની

[ખાજવાર્તાઓ]

૦-૪-૦

શિકારકથાઓ

[શિકારની કથાઓ]

૦-૮-૦

રમણદાં

[કાવ્યોનો સમજ]

૦-૧-૦

ભવ્ય જગત

[કુનિયાની અદ્ભુત

વસ્તુઓનો પરિચય]

૦-૧૦-૦

પક્ષીચિત્રો

૦-૫-૦

ભક્ત તુલસીદાસ

૦-૩-૦

ચાલો જામડામાં

૦-૪-૦

ગુર્જર અથરતન કાર્યાલય
માં થી વસંતો : અ મ દા વા દ

શરદ્દખાણુનો 'સેટ'

[નેની બીજી આદતિ પણ
અર્ધ ચૂકી છે]

પરિણીતા

૦-૮-૦

પદ્મીસમાજ

૧-૮-૦

છપ્પી

૧-૦-૦

ચંદ્રનાથ

૦-૧૪-૦

સ્વામી

૧-૪-૦

કાશીનાથ

૧-૮-૦

દેવદાસ

૧-૦-૦

શ્રીકાન્ત

[ભા. ૧-૨]

૨-૦-૦

શ્રીકાન્ત

[ભા. ૩-૪]

૪-૦-૦

ગુહદાહ

૩-૦-૦

અર્ચન

કાવ્ય મંથન

૨-૦-૦

: યાગર કૃત :

'સમર્પણની કથાઓ

૦-૧-૦

મહાસલાના પ્રમુખો

ફોટાઓ સાથે

૧-૦-૦

કથાપરી

(બે રંગમાં છાપેલી)

મુદ્ર વાર્તાઓ

૨-૮-૦

ખાલ વાંચનમાળાનાં ૧૦ પુસ્તકો

[સુધારેલી વધારેલી આદતિ]

૧-૪-૬

શરદ્દખાણુનો 'સેટ'

પરિણીતા એટલે સર્વાંગ મુદ્ર નાનકડી સૃષ્ટિ : [કેસરી]
પદ્મીસમાજ આમજવનની એક નવલકથા : છપ્પી : આપણને
આપણી જ લાગે તેની કૂટી વાર્તાઓનો સંગ્રહ : ચંદ્રનાથ :
જનતાના પ્રયત્નો પર માણસનો સફાવ ડેવટે વિનયવાન થાય છે
એ બતાવવા માગતી સર્વાંગમુદ્ર નવલકથા : સ્વામી : મનુષ્ય
દુષ્ટતા આતર જાવોતુ દર્શન કરાવતી વાર્તાની સૃષ્ટિ : કાશીનાથ :
લગ્નની જ નહિ પણ ફિલસૂફીનું પણ મહાન સત્ય રત્ન કરતી
જ કૂટી વાર્તા - શ્રીકાન્ત : વાસ્તવદર્શી રૂપા મડા કરે તેવી સજીવ
અને સર્વોત્તમ નવલકથા; એનો હિંદુસ્તાનની કેટલીયે ભાષામાં અનુ-
વાદ થઈ ચૂક્યો છે, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ અને ઇટાલિયન
ભાષામાં પણ તેનો અનુવાદ થઈ ચૂક્યો છે. તેને વાંચીને મહાન
ફ્રેન્ચ લેખક ગેમા રોલાએ કહેલું છે કે-Siratchandra was a
novelist of first order-શરદ્દખાણુના અર્ચ પુસ્તકોમાં શ્રીકાન્ત
સર્વોત્તમ નવલકથા છે'

ગુર્જર અંશરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી ૨ મ્હો : અમદાવાદ

ગીતાનાં પુસ્તકો

કથાગીતા

૦-૧-૦

નરીજ બહાર પડી છે.

વેણીનાં ફલ

મોટી આંદાણાળો

[સુધારેલી પાચમી આવૃત્તિ]

૦-૩-૦

૦-૮-૦

કિલ્લોલ

કંકાવટી-મંડળ પહેલું

[ત્રીજી આવૃત્તિ-સચિત્ર]

[પાચમી આવૃત્તિ]

૦-૮-૦

કુવારો

૦-૩-૦

નિરંજન : જેનાથી શ્રી ૦ મેધાણીના વિદેશીઓ પણ તાલૂખી પામ્યા છે એવી સાફ સાફ વાત કરઈ એક અજોડ પુસ્તક : કોલેજ છવન, આજના યુવક, યુવતી, પ્રેક્ટિસર વગેરેનું માર્મિક વાણીમાં રિમર્સન.

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી : મેધાણીનું સોરઠના પાત્રોને સજીવ કરઈ અજોડ પુસ્તક.

ગોદાન : ગાય અને દેશના પ્રશ્નોનું રસમય રીતે નિરૂપણ કરતી પ્રેમચંદ્રની અજોડ નવલકથા.

કર્મભૂમિ : દિગ્વી સાહિત્યના સર્વપ્રેષ્ટ નવલકથાકાર પ્રેમચંદ્રની, આજના અનેક રાજગતા પ્રશ્નોને ચિતારે રજૂ કરતી નવલકથાનો સુંદર અનુવાદ.

સોળ સતી : આપણા સૌસમાજને ગ્રંથિ અને પુસ્તિકાઓ દ્વારા ચારિત્ર અને સીધરક્ષાનું ને પ્રાર્મિક દોહન મળ્યું છે, એવા ઉમેરો કરઈ સોળ આર્થ લક્ષનાઓનું સાદી સરળ ભાષામાં લખા યેલું મુંદર પુસ્તક.

ખોવાયેલા તારા : વિજ્ઞાના સમયે નવલિકાકારોની દર્દ-બરી નવલિકાઓનો સંગ્રહ.

શાહજહાં : દિનેન્દ્ર તૌય : અનુવાદક શ્રી. મેધાણી

કંકાવટી :- [મંડળ ૧-૨] સોમી માટે જત-સાહિત્ય

રૂઢિનાં કલંક : વિશ્વવાઓના પ્રગ્ને છબુટી એક નવલકથા.

અપરાધી : શ્રી મેધાણીની એક સામાજિક નવલકથા.

નિર્દોષ પુસ્તકોની શ્રેણી

નિરંજન

૨-૦-૦

૨

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી

૨-૮-૦

૩

ગોદાન

૨-૮-૦

૪

કર્મભૂમિ

ભા. ૧લો ૨-૦-૦

ભા. ૨લો. ૨-૮-૦

૫

સોળ સતી

૧-૪-૦

૬

ખોવાયેલા તારા

૧-૮-૦

૭

શાહજહાં

૧-૦-૦

૮

કંકાવટી

[મંડળ ૧-૨]

૧-૪-૦ પાકું પૂઠું

રૂઢિનાં કલંક

૨-૮-૦

અપરાધી

૨-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથશરત્ત કાર્યાદિ ગાંધી ર. રતો : અ મ દ વ

સમર્થ

નવલિકાકાર

ધૂમકેતુનો 'સેટ'

મહિલકા

૨-૮-૦

રાજમુગટ

૨-૦-૦

તણખા

[મંડળ યોથુ]

૨-૦-૦

જલખિંદુ

૧-૮-૦

રજકણુ

૧-૪-૦

ભીલકુંભાર એકલબ્ય

[નાટકો]

૦ ૫-૦

જવનચક

૧-૪-૦

સર્જન અને ચિંતન

૧-૮-૦

ધૂમકેતુનો પાઠસંગ્રહ

૦-૧૦-૦

ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

થોડાંક સુદર પુસ્તકો

દૃષ્ટાંત શતક

૦-૧૦-૦

આઝાદીનો જંગ

[નવલકથા]

૧-૮-૦

પુષ્પાંજલિ

[અકિમ બાણુ]

૧-૦-૦

મહિલકા : એક લાખી નવલકથા અને નવલિકાનો સંગ્રહ.
રાજમુગટ : સુધારેલી, વધારેલી, દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો અર્થાતી
નવલકથાની બીજી આવૃત્તિ : તણખા મંડળ પહેલું : તણખા
મંડળ બીજું : તણખા મંડળ ત્રીજું : અને તેનાથીય વધે તેણું
તણખા મંડળ ચોથું : બહાર પડી ગયું છે. પરંતુ ધૂમકેતુની
તેથીય વિશિષ્ટ શક્તિ તેમના મનોરાજ્યનાં બે ઐકિકોમાં દૃશ્ય
ધાય છે. જલખિંદુ અને રજકણુનો એકએક વિચાર માનવહૃદયમાં
ગ્રાણ પૂરી શકે તેમ છે; સુશુભ પહેલ આત્માને જગાડી તેને પ્રત્ય-
લિન કરી શકે તેમ છે. તે જવનચક, સમાજ, સાહિત્ય ને પ્રકૃષ્ટ
લેખોનો સંગ્રહ. સર્જન અને ચિંતન નિખંડોમાં નવી જ કાત
પાડેના સંગ્રહ ધૂમકેતુ પાઠસંગ્રહ ધૂમકેતુના વિવિધ લેખો—
લેખકનું જવન, પ્રવાસકથા, વગેરેનો સંગ્રહ.

‘ધૂમકેતુ’ના બે આનામાળા

૧. રજપૂતાણી ને બીજી વાતો ૨. ગોવિંદનું ખેતર ને
બીજી વાતો ૩. લખચી અને બીજી વાતો. ૪. નરકેસરી
નેરોતિયન ૫. પરશુરામ

શ્રી ધૂમકેતુનાં નવાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો—
[૧] પરાજય ૨-૮-૦ [૨] અનિતા. ૨-૮-૦

Self-Restraint vs. Self-Indulgence, Part II

By Mahatma Gandhiji 1-0-0

Cent Per Cent Swadeshi (Gandhiji) 1-8-0

ધર્મમથન (મુધારેલી આવૃત્તિ) ૦-૧૨-૦

રાષ્ટ્રભાષાનો કોશ ૧-૮-૦

ગુરુત્તર આવૃત્તિકાલનો પુરુષ
(સંવર્તોપચીત્રી શ્રી રાધાકૃષ્ણમ)

વિરાજવડુ : મહાદેવદેસાઈ ૦-૧૦-૦

ત્રણ વાર્તાઓ ૦-૧૨-૦

[સરદાશાસ્ત્રીનાં આ બે પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ પાકા પૃષ્ઠમાં]

કેળવણીના પાયા (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૧-૦-૦

ગાંધીજી સચિત્ર (ગુરુત્તરમ દવે) ૦-૪-૦

જીવનસંસ્કૃતિ

[સામાજિક ને સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો]

લેખક

કાકાશાહેબ કાલેલકર

કેમી આઠ પેજ ૮૦૬ પાન : અડી રૂપિયા

જીવન અને સંસ્કૃતિ આ બે શબ્દો ધર્મ જોડેલા જ અર્થઘન અને જીવનસમૃદ્ધ છે. એમાં ન આવી શકે એવું કશું નથી. માણસના અધ્યયન માટે ઘણા વિષયો છે: પણ સૌથી વ્યાપક, મોટી રોગક અને નાનપણથી ઘડપણ સુધી અખંડેકર એવો વિષય તો માણસ માટે મનુષ્યજીવન જ છે. જીવન બીજું હોય કે ઉંડું, પ્રસાદમય હોય કે વિપ્રાદમય, કૃતાર્થ હોય કે બ્યર્થ, માણસને એમાં રૂઝ પડવાનો જ. x x x એ દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલ કાકા શાહેબ કાલેલકરના લેખોનો સંગ્રહ.

‘નવજીવન’નાં

નવાં બહાર પડેલાં

જીવતા તહેવારો

[કાલેલકરના તહેવાર વિષયક લેખો]

૦-૧૨-૦

કેળવણીનો કાયદો

[મહાત્મા ગાંધી]

૧-૦-૦

બરી કેળવણી

[મહાત્મા ગાંધી]

૦-૧૨-૦

[ઉપરનાં બન્ને પુસ્તકોમાં

કેળવણીવિષયક ગાંધીજીના

સંપૂર્ણ વિચારો, વર્ધા યોજના

સંદિત છે.]

ગાંધીજીની સાધના

[દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રસંગોનું

વર્ણન, કાકાશાહેબની પ્રસ્તાવના

સાથે. લેખક શ્રી. રાવજીભાઈ

મ. પટેલ]

૧-૪-૦

શ્રીભગવતી-સાર

[જૈનધર્મના પંચમ

અંગનો હાયાતુનાદ]

૨-૦-૦

વર્ધા શિક્ષણયોજના

[ડૉ. ઝાકિરુલ્હેનનો રિપોર્ટ]

૦-૧૦-૦

ગાંધીજી અંધરતા કાર્યાલય

ગાંધીજી રચેલો : અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

શેષનાં કાવ્યો

[શ્રી. રામનારાયણ પાંક]

૨-૦-૦

સ્વેરવિહાર

ભાગ બીજો

[શ્રી. રામનારાયણ પાંક]

૧-૪-૦

નૌજવાન સુભાષ

[શ્રી ગુણવત્સવ આચાર્ય]

૦-૮-૦

નાણુંક સવારી

[શ્રી વિજયરાય ક વૈદ્યાના

હારપન્થિક નિબંધો]

૧-૮-૦

રાજરાણી

[તથા નાટકો]

૦-૮-૦

કુંદમાળા

[શ્રી ભવનીશંકર વ્યાસ

સંપાદિત નાટક]

૦-૧૨-૦

સ્મશાનમાં

[શ્રી ચમનલાલ ગાંધીને

અન્ય મંત્ર]

૦-૬-૦

કલંકિત

[અર્પેન સિંઘેરની

નવલકથાનો અનુવાદ]

૧-૪-૦

શા માટે બંધન ?

૧-૪-૦

શિકાર

[શ્રીરામ ચર્ગની શિકારની

કથાઓ]

૧-૮-૦

ગૃહસ્થ અધ્યતન કાર્યાલય

માંથી રસો : અ મ દા ૮૬૬

માનવ દેહમંદિર સચિત્ર દેસાઈ નાથાભાઈ ૧-૪-૦

નવી બે નવલકથાઓ

અજિતા

[ધૂમકેતુ]

૨-૮-૦

પરાજય

[ધૂમકેતુ]

૨-૮-૦

એક વિચક્ષણ કાયદાખાજ દીવાનની ગરજ
સારે તેણું પુસ્તક

દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન

સવા ચારમો પાન : પાંચ રૂપિયા

‘ફેડરેશનમાં બેઠાણું કે નહિ’ એ પ્રશ્ન દેશી રાજ્યો માટે
જે વખતે સગી રહ્યો છે, તે વખતે જ. સ. ૧૯૫૭ થી
૧૯૩૭ સુધીના દેશી રાજ્યોને લગતાં પ્રશ્નોની જુદાં જુદાં
દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચા કરતું, તથા અગત્યના રાજદ્વારી સાહિત્યના
આધાર તથા દલીલો સાથે એવા પ્રશ્નોની સમાલોચના કરતું
ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું અને દેશી રાજ્યોમાં એકી અવાજે
વખણાયેલું પુસ્તક

એની પ્રસ્તાવના લખી છે ખંભાત સ્ટેટના એક વખતના
દીવાને અને આમુખ લખેલ છે-દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોના
ખાસ અભ્યાસી અને ફેડરેશન માટે સારી રીતે ચકચાર જગ-
વનાર શ્રી ૦ પાપટલાલ ચુડાસે.

ખંભાતના માણ દીવાન સાહેબ લખે છે: ‘આ પુસ્તક ગુજરાત
અને કાંડિયાવાડની પ્રજાને તો ઠીક પણ રાજ્યમહાગામીઓને,
દીવાનોને અને અમલદારોને તાત્કાલિક મિત્રની ગરજ સારશે.’

અને આ પુસ્તકની રચના પણ—ગાંધીસાહેબોને તથા
તેમના દીવાનોને જોઈતું માર્ગદર્શન મળે તથા દિલ્લી સરકાર
સાથે વાટાઘાટ ચલાવવામાં તેમને સહાયરૂપ થઈ પડે, તેમજ
દેશી મળ્યો અને બ્રિટિશ હિંદના અમલદારો, પ્રજાનેતાઓ
તથા સામાન્ય લોકોને ફેડરેશનનો કાર્મિક ખ્યાલ આવે એ
દૃષ્ટિએ જ થયેલ છે.

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અગ્નેય પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને, હરમાસ, વોર્ડન વધારે ને વધારે મદદ યનતી લય છે. અને વોર્ડન મલામતીયુ' તેનું પીરવળ મદદ એટલી ચોકમાઈથી લગાય છે કે જેથી તેના પોલિમી-હોલ્ડરનાં હિત સોચે સો ટકા મલામત રહે છે નાણાં પ્રકરણી મલામતી લગવવાના નિર્દોષતાને સુસ્તપણે વળગી રહેવાની આમારી હરદ'મેશની નીતિયુ' એ પશ્ચિમ આબુ છે કે અને માત્ર ઉદ્ધતાં બે વર્ષમાં જ ચોદિશમાં આદિતીય અને અગ્નેય પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ

માત્ર છંદલાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા બંડોળમાં	૭૭૬*૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં	૨૬૮*૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં	૨૫૬ ૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં	૧૯૮ ૬૬ ટકાનો વધારો.

મદદસતા, મહીમલામતી અને જનમમાજના વખતા જતા વિશ્વાસ માટે આથી વધુ બીજો પુરાવો સો દોઈ શકે ?

ગ્રાસ્ટ્રેક્ટસ તેમજ ડાયરેક્ટરના રિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ. કલકત્તા. પુના

એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદબરમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં

ધી કોમનવેલ્થ એસ્યુરન્સ કું. લી.

પોલિસી
હોલ્ડર ને

●
ત્રિવાર્ષિક નફો
દર હજારે
રૂ. ૫૪
જિંદગીના
વીમા ઉપર

●
રૂ. ૪૫
હયાતીના
વીમા ઉપર

●
ભવિષ્યની જોગવાઈ એ દરેક
કુટુંબી જનની ચિંતા હોવી
જ જોઈએ. જીવનમાં એવા
દિવસો પણ આવે છે....જ્યારે
તેઓ કમાવાને અશક્ત બને
છે અને ત્યારે જ વીમાની
પોલિસીનું રક્ષણ અમૂલ્ય
થઈ પડે છે.

●
વધુ વિગત માટે લખો:-
લક્ષ્મીનારાયણ એમ. દવે
: પ્રાન્ય મેનેજર :
ટે નં ૨૨૮૬
રોડની : શાળા : અમદાવાદ

એ જં ટો ને

●
પ્રથમ વાર્ષિક
પ્રીમીઅમ ઉપર
ભરપુર કમીશન
કાયમી રીન્યુઅલ
કમીશન અને
અન્ય મુગવહો
આપવામાં
આવે છે.

કાર્યાલયના એજન્સી ઓર્ગેનાઈઝર :
તગીનદાસ એ. શાહ.
મહેસાણા તથા મહીસાદના એજન્સી ઓર્ગેનાઈઝર :
ભાલચંદ્ર ખી. દવે

દે: ઓફિસ :
પૂના

ગાળાઓ ;
સુખર્ષ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી
અને સારાએ હિંદમાં ઓફિસો છે.

હિંદુસ્તાની સૌથી મોટી વીમા કંપની

— ધી —

ન્યુ ઇન્ડિયા

ના જિંદગીના ખાતાની અદ્વિતીય પ્રગતિ:-

નવું વર્ષ	કામકાજ રૂ.	પ્રિમિયમની આવક રૂ.	ખર્ચનું પ્રમાણ
૧૯૨૯-૩૦	૩૮,૬૭,૫૦૦	૧.૫૭,૫૭૯	૮૪.૬૯
૧૯૩૦-૩૧	૭૧,૮૯,૫૦૦	૪.૦૭,૦૭૦	૬૭.૩૫
૧૯૩૨-૩૩	૧,૦૫,૨૭,૭૦૦	૧૦,૮૧,૨૩૧	૪૯.૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૧,૪૧,૦૨,૪૫૦	૨૦,૫૨,૮૬૫	૩૯.૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧.૧૭,૦૦,૨૫૦	૩૧.૧૮.૮૭૬	૩૩.૦૯

વીમા અગર એજન્સી માટે લખો યા મળે:-

એન. એમ. ફોજદારની કું.

નામ:- 'BENEFIT'
રેસીડેન્ટ ઓફીસ-૨૨૨૫
૫૨-૯૨૨૩

ચીફ એજન્ટસ : ગુજરાત
કુવારા સામે. ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો

∴ પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ ∴

પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
દ્વિરેકની યાત્રા બા. ૧	ગમનાન્સણ વિ. પાટક	૧-૪-૦
" બા. ૨	"	૧-૪-૦
મીનામન્થન	કિશોરલાલ મશર્યાળા	૧-૪-૦
સાત્યમય યુવન	"	૦-૧૦-૦
ધરંગદ્યુ વૈદ્ય	ગાપાલાલ મ. વૈદ્ય	૧-૦-૦
દિનચર્યા	"	૧-૮-૦
ગાતા આશોપાલય	રમેશ્વરભાઈ	૧-૮-૦
તૂટેલા તારે	"	૦-૮-૦
સાબરમતી	(સ. પાટક) નગીનલાલ ચારંબ	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	દોસ્તોય; અનુ. વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૪-૦
સૂડી અને પુરુષ	"	૧-૦-૦
નવો અથવારે બા. ૧-૨-૩	"	૫-૪-૦
કથાવલિ બા. ૧-૨	"	૨-૮-૦
દક્ષિણવિવર્તન	અનુ. વિશ્વનાથ વૈદ્ય	૧-૪-૦
ધરે-આલિરે	સ્વોપનાથ રાગોર	૨-૦-૦
ચતુરંગ અને બે બહેનો	"	૧-૪-૦
તમને એ નહિ સમજાય	દોસ્તોય	૦-૬-૦
રાગદની યાત્રા	ગંગોપાધ્યાયની	૦-૩-૦
જનકકથાગ્રચંદ	ધર્માનંદ કોમરખી	૦-૩-૦
મારી કંઠાણી	પાર્વતીનાથ આયરજી	૦-૮-૦
ચંપુતરે	મમલરાલ મોની	૦-૧૦-૦
કથાવલિ	રમણલાલ ભટ્ટ	૦-૩-૦
દેવદાસ	રમણલાલ	૦-૮-૦
પૂરને ખાતર	પ્રેમચંદ	૦-૩-૦
ચીન-જાપાનની યાત્રા	શ્રીતિમોહન મેન	૦-૮-૦

આગેા સેટ ખરીદનારને યોગ્ય કમિશન મળશે.

ગુજરાતની-પ્રૃહ્ ગુજરાતની દરેક શિક્ષણ-સંસ્થા
પોતાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો તરત જ વસાવી લે!

કલ્યાણી માટે કે કન્યામ તરીકે વહેંચવા માટે ખરીદનારને ખાસ બાબે આપવામાં આવશે

સેન્ટીનલ પુખ્ત

અમોને નીચેનું બોનસ
જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે.

દર હજારે

જીંદગીના વીમા પર રૂ. ૧૦

હયાતીના વીમા પર રૂ. ૮

તમારો વીમા સેન્ટીનલમાં ઉતરાવો

આનંદ ઓફિસ
રીડોડ, અમદાવાદ

સેન્ટીનલ સેન્ટ્રો-રેન્સ કં. લીમિટેડ

(વિદ્યા મંજીરો)

હેડ ઓફિસ પ્રોપર્ટી સેન્ટ્રલ ટેલિગ્રાફ રોડ,
ગોટ, મુંબઈ

ઉત્તમ નારાયણ

પુણ્યંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ગો. ભા. ૩૫૭૭ મુંબઈ

શાંત અને ઠંડુ રાખવા

ફર્મશન વાપરો

ઉત્તમ નારાયણ

પુણ્યંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ગો. ભા. ૩૫૭૭ મુંબઈ

શાંત અને ઠંડુ રાખવા

ફર્મશન વાપરો

મળવાનાં ઠેકાણાં :

કાન્તિલાલ લેખીંગભાઈની કાં. અમદાવાદ ધરમદાસ મેરિકલ સ્ટોર નવસારી
 એમ. શાહ એન્ડ કાં. મુંબઈ દલીચંદ પીતાંબરદાસ વલસાડ
 શાહ એન્ડ મિત્રી અવધી સુરત ભારત મેરિકલ સ્ટોર ભરૂચ

પુણ્યંદ્ર પ્રોડક્ટ્સ ગો. ભા. ૩૫૭૭ મુંબઈ.

- ટેલિફોન.
૨૧૧૧૦
ટેલિગ્રામ.
કેમકેટ

સાર્વજનિક

જિવ્યાન્ત

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
સંગવડ

૧૮૫૭ બજવાની બીજી બાજુ (નથી)

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં

જાતીયેલાં

નીચેનાં પુસ્તકો હવે જાતી દર થયેલી હોવાથી મળી શકે છે

ગાંધીકૃત્ય [આલ્પમ] ૦-૮-૦

કાન્તિને માર્ગે ૦-૫-૦

વીરની હાકલ ભા. ૧ ૦-૧૨-૦

૧૮૫૭ બજવાની બીજી બાજુ (નથી)

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : આડિયા : અમદાવાદ

‘ધૂમકેતુ’ ની નવલકથાઓ

અજિતા

પરાજય

[૪૧૦ પૃષ્ઠ : પાકુ પૂઠું :

સુંદર ત્રિરંગી જેકેટ]

[૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકુ પૂઠું :

સુંદર ત્રિરંગી જેકેટ]

કિંમત : દરેકના અઢી રૂપિયા

ગુજર અન્ધરતન કાર્યાલય - અમદાવાદ.

“કુદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની ગણતરી આતર તમારા ઘટપણની ગણતરી આતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૨

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માંજ હિતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની દુરજ અદા કરો.

છેત્રા વેદ્યુએશન શીપાર્ટમાં બહેદ ધણેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

વ્યાપ્તિના વીમા ઉપર

નિર્દેશીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર $\frac{૩}{૪}$ ટકા વળતર

મહેતવ તેમજ સાગવગવાળા પ્રમાણિક કોન્ટ્રોલ

પગારથી અગર કમિશનથી વેલેજ એડી.

અધુ ખુલાસા મારે મળેા ના હવેા:—

આઈસો—

મુલક કિંમતના ખાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇન્ડિયન આર. દેસાઈની કું.

જુનિયર ખાલેમ, મુંબઈ

એ જ લેખકનું નાનું પુસ્તક લગ્ન કે પ્રપંચ? ડિ. ૦-૮-૦

ખંડ ખોર મહાગ્રંથ બહાર પડ્યો છે.

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા
આ ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે:
“ લગ્નના વિષય પર આજે બુરાનોનાં
ચિત્ત નકોળે ગડયાં છે, એમ કહેવામાં
અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. તેમાં, વળી,
પશ્ચિમના કેટલાક વિચારકોએ આ
ખાખતમાં નવા નવા વિચારો ફેલાવ્યા
છે, અને તેની અસર આપણા દેશના
શ્રીપુરુષો ઉપર પણ થઈ છે. અવા અનેક
વિચારોથી મૂંઝવાયેલી જીવિતને દિશર
અને નિશ્ચિત કરવાનો શ્રી. નરસિંહ-
ભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનો આદેશ
તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને છે, પણ પુરુષ-
વર્ગ ન સાંભળે તો ચે સ્ત્રી તો પોતાના
કલ્યાણથી સાંભળે જ એવી એમની
સ્ત્રીજાત પ્રત્યે આગ્રહભરી વિનંતિ છે.
ગુજરાતી સમાજમાં ગાંધીજી અને
નરસિંહભાઈ કરતાં સ્ત્રીજાતિને પોતાને
માટે પુરુષોમાંથી વધારે શ્રેષ્ઠ વકીલો
મળવાનો સંભવ જોઈએ છે. ”

બૃહદ્ ગ્રંથાવલિ
પુસ્તક ૧૦ મું

લગ્ન પ્રપંચ

લેખક
નરસિંહભાઈ પટેલ
શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના
ઉપોદ્ધાત તથા પૂરક
અધ્યાય મહિત.
આ મહાગ્રંથ
કુલ ૪૮ અધ્યાય
અને
છ ખંડમાં
લખાયો છે.
પૃષ્ઠગ્રંથ
૭૦૦ પાનાં
કિંમત રૂ. ૩-૮-૦
દયાલખર્ચ ૦-૬-૦
પ્રદેશ માટે શિ. ૬
રજિ. દયાલખર્ચ શિ. ૧

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ.

ખે સુંદર ગ્રન્થાવલિઓ

રૂપિયો એક પ્રાવેશિક ફી ભરી
આલેક ધનારને બધાં પુસ્તકો
પોણી કિંમતે મળે છે. ટ. ખ. જીલ્લો

શ્રી રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ
ખહાર પટેલાં પુસ્તકો
૬ રૂ—ખા હિ રૂ

“સમય મેં કે દાગોરની બધી ફાલિઓમા
આ ચંદ્રી તથા એક મે. ગવ્યના મોતી તો
આ નવવન્થામા એમલે પ્રેરે દાયે વેયાં છે...”

—કાકા કાલેલકર

પૃષ્ઠનંબ્ર્યા કિ. ૨-૦-૦

૩૭૨ પાનાં આલેકોને ૧-૮-૦

ચતુરંગ અને ખે બહેનો

“નાયા બાપાનાં અંદર આપમ્મા સાદિ-
ત્વને મમ્મલ કો છે એટલું જ નહિ, પણ માત્ર
ગુજરાતી વાનમય વાગનાર વર્ગની રમિકા
એવે છે, તેની દષ્ટિ વિગાળ કો છે, અને ચિત્તને
વધા દલીલત કો છે”

—રામનાથજી વિ. પાકક

પૃષ્ઠનંબ્ર્યા કિ. ૧-૮-૦

૩૦૦ પાનાં આલેકોને ૦-૧૫-૦

નો કા ફૂળી

‘નોનાફૂળી’ નવલકથા એકે નીતે નીકળે મુખ્ય
નોના અને નિલકાળુ જનાવની નવલકથા ફરી
પ્રેમ અને ન જનાવ વાતાંની માંડ્યાવમા જ
ખા છે, પરી તો એ જનાવની ફૂગામી અસરો
અને ને જનાવની વિવશતામાંથી મુક્ત થવાના
વાતાંના મુખ્ય પાત્રોના પ્રયાનો જ આવે એમ
ની રમત.

રામનાથજી વિ. પાકક

પૃષ્ઠનંબ્ર્યા કિંમત ૦-૮-૦

૨૨૪ પાનાં આલેકોને ૧-૧૪-૦

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

અનુવાદક

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
ખહાર પટેલાં પુસ્તકો

૧ પ્રેમનો દંભ [ગીત આવૃત્તિ] ૧-૪-૦

૨ શ્રી અને પુરુષ [ગીત આવૃત્તિ] ૧-૦-૦

૩ કથાવલિ ભા. ૧ ૧-૪-૦

૪ નવો અવતાર ભા. ૧ ૨-૪-૦

૫ , ભા. ૨ ૨-૦-૦

૬ , ભા. ૩ ૧-૦-૦

૭ દષ્ટિપરિવર્તન (વિ. ક. વંદ્ય) ૧-૪-૦

૮ કથાવલિ ભા. ૨ ૧-૪-૦

૯ લગ્નમુખ ૧-૪-૦

કુલ ૧૨-૮-૦

આલેકોને આ આખો સેટ હાલ
પોણી કિંમતે એટલે રૂ. ૬-૮-૦માં
મળે છે.

પ્રાવેશિક ફીનો રૂપિયો ભરી
આખો સેટ આજે જ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચારણ

અમીરી જીવન (૨૭૨૮૬)

જાનતંત્રી નાગરિક. અમકિત. ખાગી, છાતીના ગંગા વગેરેમાં ઉપયોગી છે. માટે ધાતુને વધારી કીણ થયેલા ગરીબને નાગરિકવિત કરે છે. તો. ૧૦ ના રૂ. ૧-૪-૦

લોહીને સુધારનાર વધારનાર
શિંઝા ફાર્મસીના (દાંથીજાપ)

સારસાપરિલા

ખમ, લુખમ, દાદર, ગમ્મી, વિસ્ફોટક વગેરે ગંગાના નાસ કરી કોહી મુધારી વધારે છે. ખા. ૧ ના રૂ. ૦૧૧

શિયાળામાં

વનિંગો મધકંવા ગળાશુદ્ધિ વધારવા મુખ્ય-
માલીની વસંત નં. ૧ તથા જીવન વાપરે.

મુખ્ય માલીની વસંત-આયુર્વેદનુજગ-
મંદિર અવધ્ય રાત્રે છે તેમાં મેલુ, મોતી, વસંતમગ્ગ, મુદ્ધિમુક્ક, મંદક મરી આ પાંચ નિર્મય અને નિર્વિકારી ઉત્તમ ચીજો આવે છે હાથ, નાગરિક, પ્રમેદ, શ્રીઓના પ્રદર, છર્ણ-
મન, મગમતી નાગરિક, શીકામ વગેરે રોગોમાં અમની છે અને તંદુરસ્ત માણસો ગિયાગામાં અમનાં તેઓ જીવન સાથે વાપરે તો આખા રૂપ સુધી રોગોના હુમલાથી ગરીબ શકે. કિમત તોના એકના રૂ. ૧૨૭ દસ રૂપિયા.

જીવન-(અવનપ્રાગવેદ) કીજા આખા તથા જીવન કિતિ વસંતનાં અને ઉત્તમ રંગોની પનાગ છે. કિમત તત એકના રૂ. ૨૭ એ રૂપિયા.

તમામ પ્રકારની આયુર્વેદિક દવાઓની બનાવટ માટે અનેક સ્વચ્છ પ્રદર્શનોમાંથી મોના રૂપાના ચારો મળેલા છે. સૂચિપત્ર મફત મંગાવો.

શિંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધી રોડ
અમદાવાદ

મુખ્યાર્થ : દાસબાદેવી રોડ સુરત : શાહ એન્ડ મિસ્ત્રી અધર્શ. દાંથીજા.
પુના સીટી : લક્ષ્મીરોડ વડોદરા : મેસર્સ અમીત પદ્મપુમરી વર્કસ, રાવપુરા

- શિંઝા ફાર્મસીના (દાંથીજાપ)

દ્રાક્ષાસવ

ના મેવનથી ખાગી. શ્વાસ કમળિયાત, બુખ ન તાગથી, કોર ગરામ ન આગથી, નાગરિક વગેરેમાં મારો કાયદો કરે છે. ગરીબ તંદુરસ્ત મંદ છે. દોઢ ગ્લસી યા. ૧ ના રૂ. ૧૧૧. ગ્લસીના રૂ. ૨૧ અરધા ગ્લસીના રૂ. ૦૧૧

શ્રીઓના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

(દાંથીજાપ)

નુપ્રેમ્યાત છે. આગ્રકાત જુનાન શ્રીઓનાં અનેક જાતના રોગો પર કરી મેલેલા છે. તે ઉપર સુંદરી સંજીવની રામચાન્દ્ર ઉપાય છે. એક જખન અવધારી શુભો. કિમત નીચી એકના રૂ. ૧-૦-૦

દરેક જાતના તાવ માટે

(દાંથીજાપ)

મેલેરિયા મિક્શર

અકમિત પુરગાર થયેલું છે. કિ. ૦-૮-૦

➡ પ્રસ્થાનની બહિરખખરના ભાવ ←

	૧ પાનું	૨ પાનું	૩ પાનું
૧૨ માસ	૧૨૦	૭૨	૪૮
૬ માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩ માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧ માસ	૧૬	૧૦	૬

બહિરખખરના એજન્ટ:-

મેસર્સ શુક્લ અધર્સ

૧૫૧૭, શ્રીરામજીની શેરી,
ખાડિયા, : અમદાવાદ

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

અમ્યાંઓને થતા દરેક દર્દને મટાડી તેમને તાંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને રૂઝુદાર બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન

પામ્યાં છે. આ માગડી કેરી પદાર્થોથી તૈયાર મુક્ત છે અને

અમ્યાંઓ મઠિ અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાત્રુ ગેવનથી દર્દનો બાળકને આરોગ્યતાની મોટી મોજ મળ્યા છે.

કિંમત ૩૫૫૦ એકનો બાર આના ૧૦ ૫૦ ૧૦૦

વેદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડીપો : ભાવનગર

મુંબઈમાં મહેતા આયુર્વેદિક શર્માસી સી.પી. ટેન્ક રોડ, લાડની વાડી, મુંબઈ.
અમદાવાદમાં ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પોતવાળા, સરસપુર ખાતે

ગુણગરવી ગુજરાતજ્ઞોત્તુ
શ્રી તંત્રીઓના સંપાદન હેઠળ ચાલતું
એક અને અબોડ માસિક

ગુણસુંદરી

તંત્રી : શ્રીમતી જયવતી દેસાઈ

પ્રત્યેક માસે ગુણસુંદરી તમને અવનવું વાચન આપશે.

પણ શું શું ?

શ્રી વિષયોને સ્પર્શતી વિચારપૂર્ણ નોંધ, શ્રી સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને
લગતી માહિતી, રસમય વાર્તા, તેમજ ફૂલવેણી

ઉપરાંત

તમારું

જાળકો માટે

જાણવિભાગ પણ તમને

શ્રી સમાજનું આ અનિરૂપ માસિક દર માસે વાંચવા માટે વાટ સ્નેહગમ્ય.

દરેક અંગ્રેજી માસની પહેલી તારીખે પ્રકટ થાય છે

વળી એના માહકોને વાર્ષિક ભેટ પુસ્તક પણ અપાય છે

છતાં વાર્ષિક લવાજમ

માત્ર રૂ. ૪૧૧

લુહાણા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : રાવપુરા : વડોદરા

ભારતી સાહિત્ય સંઘનું

→ સાહિત્ય ←

એક વખત ખાતરી તો કરો જ

તમને કદાચ વાચન માટે નવરાશ જ નહિ મળતી હોય, પણ તમારા કુટુંબમાં કોઈ ભણેલું હોય અને તે સંસ્કાર પામે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો આ 'સંઘ' નું સાહિત્ય તમને મદદગાર બનશે.

તમે સાહિત્યના શોખીન હો કે ન હો તેની ચિંતા નથી, જો હશે તો આ અનેકવિધ પ્રકાશનોમાંથી તમે સાહિત્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકશો, જો નહિ હો તો આ પ્રકાશનોમાં ભરેલી વિચારસામગ્રી તમને જીવનમાં મિત્રરૂપ બનશે.

તમે ઇચ્છતા હો કે તમારા ઘરમાં સંસ્કારનું વાતાવરણ ફેલાય તો ઓછામાં ઓછા ખર્ચમાં આ 'સંઘ'નાં પ્રકાશનો તમારી એ કામના પૂર્ણ કરશે.

તમે કોઈ પણ પુસ્તકાલય સાથે સંબંધ ધરાવતા હો તો એમના વ્યવસ્થાપકને કે મંત્રીને પૂછજો કે આ ગ્રંથાવલિઓ અને માસિકો એમને ત્યાં આવે છે? ન આવતાં હોય તો શા માટે નથી આવતાં તે બાબતે અને એમને જણાવજો.

તમે એટલો વિશ્વાસ રાખો કે અમારા તરફથી બાળકો, કિશોરો, જુવાનો, પ્રૌઢો, સ્ત્રીઓ વગેરે તમામ વર્ગને આવરી લેતું જે સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે તે સૌની પાછળ એક જ દૃષ્ટિ છે અને તે દૃષ્ટિ ઉત્ક્રાંતિની છે. જેના જીવનમાં આ દૃષ્ટિ નથી તેનું જીવન એક દસરડો છે એમ માનજો.

અમારા તરફથી અત્યારે નવગ્રંથમાળાઓ, બે માસિકો ને એક બાલ પાશિક પ્રગટ થાય છે એમાંનું એકાદ તો આજે જ તમને જરૂરી થઈ પડશે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ.

કિશોર મુંઝઈ ક્રિતાકાના કેળાવણીખાના તરફથી મંજૂર થયું છે.
 કિશોર વૈદ્યનાં કારિયા રોટ્સ એન્ડ-સી તરફથી મંજૂર થયું છે.
 કિશોર વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

કિશોર

છવતના અરૂણમાં
 છવતઘડતરની દિગ્વિજય
 અનુપમ મામિક છે.

કિશોર

વિદ્યાર્થી છવત દરગિયાન
 ગાળામાં શીખવાના
 વિષયો વિશે રસમય
 શૈલીમાં માહિતી આપી
 શિક્ષકની ગરજ સાથે છે.

કિશોર

આજુ બલેલી અદેતાને
 જુગ જુગ વિષયો વિશે
 સામાન્ય જ્ઞાન આપે છે.

કિશોર

પ્રોફેશિયલ પ્રવારકાર્ય
 અંગે કૃપયોગી મામિક છે.

સંવાદન :

તિલકાં ફા. ૮ અમી તથા પંચેસના ફા. ૩

છવતમંત્રી, કનિદામના પ્રમંત્રો, માદમકથાઓ, પ્રવાગવર્ણનો,
 વિજ્ઞાનની વાતો, જાહના પ્રયોગો, પ્રાણીછવતની વાતો, વ્યાયામ
 અને મનમનની માહિતી, મહાપુરુષોના છવતના પ્રમંત્રો વગેરે આવે છે.

પાંચમું વર્ષ શરૂ થયું છે : આજે જ ગ્રાહક બનો.

પ્રતાપ એટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝંઝેર રાષ્ટ્રિક અને પ્રેરક ક્ષિપ્રો
આત્માપંથની વાતોઓ દેશદેશની ખબરો

:: ઉપરાંત ::

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી છત્રકાંત

મહારાજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક

— વાર્ષિક લગાજમ —

સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦	પરદેશ ગિલ્ડિંગ રૂ. ૧૫
પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૩-૮-૦	ખર્ચા રૂ. ૫-૦-૦

ફરક નહીં આનો

લખો :—મેનેજર પ્રતાપ : કણુપીઠ : સૂરત

સરસ્વતી ગ્રંથમાળાનું નવું પુસ્તક

વર્ષ ૭ મું

પુસ્તક ૪-૫-૬-૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા

લેખક

બ્ર. ગાવર્ધનભાઈ કા. પટેલ બી એ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ૫ ગાંધીજીની તેમના વિશેની સુપ્રસિદ્ધ ભક્તિથી આગળ છે. અને ત્યારથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ એમના વિશેનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારથી ગુરુગત શ્રીમદ્જીના જીવનમાં અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ રસ લેવું થયું છે એમ કહી શકાય. આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે એ. એવીએ કદાચ શ્રીમદ્જીની કૃતિઓમાં તન્મય રહેતા, એમની કૃતિઓ અને ઉપદેશોનું એમની તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન, મનનને ચિંતન રૂપે એકનમ્ર ભક્તહૃદયનીકૃતિ છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૮૦

વજન મુંદર ચિત્રો

કિંમત

કાચું પૈડું રૂ. ૧-૪-૦

પાકું પૈડું રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા ખાડિયા : અમદાવાદ

બાળ - બુદ્ધિ - તેજ

વધારનાર

ઝુંડુ

ચ્યવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સા કોઈ અજમાવવા માટે.

છ વ ન માં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ-પાષ્ટિક

જોરાક

એ જ [છ વ ન]

ત્રીણાં આંગળાં માથે જીજ્ઞા પાચક

અને લોહી વધારનાર આપધો

મેળવી જનાયેલ

સાધારણ નળગાઈમાં અને મગજની

નળગાઈમાં મંગીન કામ આપનાર

માનવિક ઉપાય

મળવાનું દેશાઈ

બો ગી લા લ અ વ ર્ણ—ગીર્મોહ

અમરાવાદ

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपुतं न्यसेत् पादम् ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ੨੮

આસો : ૧૯૫૫

પિયા બિન

नाथादास ह्ये

पुनः नये श्रीधर,
 शुभावीने दुः स्थि पदार् आनये।
 चली नती राव; न वाय पायु;
 त्यां पश्चिमे आधमी शुक्ल तारा।
 निद्रालरी लालमलाल आजे
 आली नती यंद्रका।

અંખી જનેલી ગિરિમાળ પાસે,
 પુછો તણી ડાળ ન એક હાલે.
 શહેર આખું વિગ્ગરી મવૃત્તિ
 અંખી ગયું બાલ ગું. પ્રવૃત્તિએ
 એના પરે પાલવ શ્વેત પાથર્યો
 તપાસનો.

13

આમેની ખારીએ આજી જતી કેશ પ્રકાશમાં
 હલતો પરદો પ્રવેન, ને સૂરો કોઈ ગીતના
 આવતા'તા ધીરે ધીરે, ધ્યાન મારું નહિં હતું
 પડ્યો'તો વાંચવામાં તે.

હવે જ્યાં શાંત રાત્રિમા ઉભો હું ગીત સાંભળું.
આસાદેજ તણું ત્યાં તો 'પિયા ણિન' શરૂ થયું. ૩૮

ઝિઝોટીના સૂર સયાં પ્રવાહી,
ધીરે ધીરે એ પ્રસયાં હવામાં.
નિષ્પંદ રાત્રિ મહી સૌમ્ય વેગે
આવી અને અંતર પે ફરી વળ્યા.
અંગાંગમાં, રે અણુએ અણુમાં
મંજુલ મીડી લહરી વહી રહી
એ રાગની.

રમ્ય પ્રકંપ જાગ્યો
હેથે, રમૃતિ પૂર્વની કેમ જાણે
જાગી ઉઠી હોય ન જ-મજ-મની
કિલ્લોલ મીઠો મનમાં મઆવતી.

૨૬

એ રાગની રંગીન ડો છટા હવે
જાણે દિએ વિસ્તરતી દિગંતમા,
મિંધુ તણી જેમ તરંગમાલા
ફેલાય ધીરે કલમંદ્ર સૂરે
રાત્રે સુધાઉજ્જવલ અંદ્રિકામાં.
આકાશમાં મેઘધનુષ કેરી,
વહી રહે રંગભરી પરંપરા,
તેણે વહે ગાન; મુનીલ ક્ષેત્રે
અનિલ - આલિંગનમાં ઝૂલી રહે
અનાજના છોડ, અને રમી રહે
કિલ્લોલ પે જે પગલી પ્રકાશની,
તેવા રમે સૂર. ગૂંથાય જાણે.
એ સૂરની કોમલ દોરીઓથી
કલ્લોલતા એ સ્વરપુંજમાંથી
અદૃશ્ય કો ધુમ્મસ અપ્તરંગી
વિતાનમાં. મંજુલ એ વહે કથા—

“ ના ચેન આવે, ઉર જગતી વ્યથા;
શરી રીત? એની કયમ વાત ગાળી?
રૂંધાય કંઠસ્વર, શબ્દ ના જડે,
ના ચેન આવે કશું થે પિયા જિન.”

૪૬૬

શી રીતે હું કલાકાર? મુદ્દિ જાડુઈ આ રચી?
કોટિ કોટિ મનુષ્યોથી આખી આ અવની ભરી.
રે! એ કોટિ ઉરે એક વાત ખુંછ રહી હતી,
કોઈને પ્રિયના વિના ચેન ના આપતું થડી.
અકૃતિએ મનુષ્યોને આપેલું એ ચિરંતન
રહસ્ય કયા તને લાઘ્યું? કઈ એવા અપાઠની
અંધારી મેઘથી રાત જગાડી ગઈ રખંદન
તારા અંતર પ્રાણે, કે આવું જંભીર કંઠન
નારી અંતરવીણાના તારે તારે રમી રહ્યું?

અતંત કોટિ મનુજોની ષચ્ચે
કો ધન્ય કાળે હૃદયે મળે એ,
અંજલ્ય નેત્રે મૃદુ પ્રેમસીમિત,
ને દોહમાં, અંતરમાં નવીન
અકંપ જાગે, પ્રગટે પ્રકાશ.
ત્યાં આત્મ જાગે, પરમ પ્રકૃતિલત,
ને ત્રિદગીનો ઉજવાય ઉત્સવ.
એ પ્રેમનું આજીવ કંઠમાં ભરી
ઓલી ઉઠે, “ પ્રાણ! ન દૂર જાડે
અને તણ ના દૂર જઈશ તું કદિ,
તારા વિના ચેન મને નહિં થડી.”

૪૬૬

તો થે તણને દૂર તો જવું પડે,
સંચાર આ વ્યાકુલ કાર્યભારે,
હમી, ઉપેક્ષા કરી અંતરોમિની,
એ દૂર જેથી લઈ જાય પ્રિયને.
જૂલી જાધી પાત, જાધીય અંખના
અખૂટ ને નીરસ કાર્યજલ્લે
વેને પૂરાવું જ પડે—

૪૬૬

ગાથા એની કવિકુલગુરુ કાલિદાસે રચેલી,
છંદોળદ્ધ મનુજ ઉરની વેદના ત્યાં થયેલી,
એ આકાશા યુગયુગતણી મેઘગંભીર સૂરે
ગાઈ એણે—“પ્રિય જનવિના ના કશું ચેન આવે.” ૧૪૨

એ વાતને વર્ષ ઘણું વહી ગયાં,
ગયા યુગો, ને સ્મરણે રહી ગયાં.
આજે નહિ યક્ષ, ન ઈન્દ્રનીલ,
ને ચિન્હ ના કે અલકાપુરીનું,
મિદ્ધાંગના ના, નહિં યક્ષસુંદરી.
ઉદલાસ, એ ઉત્સવ, એ ગુલાલ
રહ્યા નહિ જીવનમાં, ન કાવ્યમાં.
હૈયા તણું માનસ આજ સૂતાં
આવે નહિ ઉન્નત્તલ રાગહંસ,
દે! પ્રેમનું ગૌરવ થે ન સાભરે.
ખાલી રહ્યા સૌ તલસાટ ઉરના,
નિધાસ ઊંડા, મનના ધખારા,
અનંતમાં હાથ ઉંચા કરીને
જાણે કરે માનવ માદ, “ઓ પ્રિય !”

ને સ્વર્ગ શૂન્ય; પડ્યો ચ ના પડે.

૧૫૭

કે ! એના સાદનો કોઈ પાડે ના પડ્યો, અને
પ્રીછે ના કોઈ હૈયાનાં સ્વપ્નો એનાં દ્રુતિભયોં.
ટોટિ ટોટિ મનુષ્યોથી ભયો આ અવનિતલે
એકલો, અદુલો, વ્યગ્ર માનવી ભમતો રહે
શોધતો પ્રેમને, નાવે ચેન એને પિયા ણિન.
સૂસવે કારમા વાયુ નિરાશાના ખુણેખુણે
અને દાવાનળો કે કે મળગી અંતરે રહે.
એ જાધી વેદના ત્યારે, મર્મોન્તિક મનોવ્યથા,
રસપિં કાલિદાસે જે છંદોળદ્ધ કરી હતી,
સ્વરળદ્ધ જની જાણે આજે એ જ કથા ફરી
વિરહી ઉરની ઘેરી અવ્યક્ત ભર્મિઓ તણી
ઓ દે મહાકલાસ્વામી !

તારા આ માદવે મીંચ્યા ઝિંઓટીના સૂરે મહિં.

૧૭૦

પરિપૂર્ણ પદમાં રહેતી પરિપૂર્ણ અંગોવાળી દેશજ કવિતા

શ્રી ખખરદાર આપણી આગળ સુદર અને પરિપૂર્ણ પદથી ગોનાવાતી અને સન્ધ્યાતી પરિપૂર્ણ કવિતાનો આદર્શ રજૂ કરે છે. આ પરિપૂર્ણ કવિતાનાં કંઠકે આવાં શ્રદ્ધાળુ દશે એમ તેમનાં શ્રદ્ધાળુમાંથી તાન્વી શકાય.

(૧) જનહૃદયની પરીક્ષા કરવી (૨) કલ્પનાની સ્પષ્ટતા (૩) કલ્પનાનો યુગ્મગતી બાપામાં ઉદ્ભવ થવો. (૪) કાવ્યના તમામ અંગો સમતોલ, પરિપૂર્ણ અને સુદર હોવાં. (૫) બાપાનો પ્રવાદ સરળ અને સચોટ હોવો, અર્થાત્ જટિલ શબ્દપ્રયોગો. વાણીની કિંમતીતાનો ત્યાગ કરવો. (૬) પદરચના પરિપૂર્ણ કરવી, અર્થાત્ છંદોર્ભંગ ન થવા દેવો. અને વ્યાકરણના હોષો ન કરવા. (૭) આપણી જૂની પરંપરાને યાદુ રાખી, સંસ્કૃતની નેમ જ અંગ્રેજીની અસર નીચેથી નીકળી, અંગ્રેજી કલ્પની સંકુલ અન્યથાથી તેમ જ સંસ્કૃત છંદોમાં લખાતી સંસ્કૃત શબ્દોની અતિશયતા ત્યાગી, યુગ્મગતી બાપાને પ્રતિકૃષ્ણ એવા સંસ્કૃત છંદો વાપરવા છોડી દેશજ બાપામાં દેશજ છંદરચના-પ્રધાનન : માત્રામેળ કે બહુ બહુ તો મુક્તધાન જેવા અલસમેળ છંદોમાં જ કવિતારચના કરવી. (૮) અને પ્રથમ સંપર્કે જ વાચક તથા શ્રોતાને આકર્ષી શે તેવી કવિતા કરવી અને જનતાને ઇનવી.

અતિવ્યાપ્તિવાળાં કથનો-૬ પરદેશી ભાષામાં કલ્પના કરવી

આ મુદ્દાઓનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં એક વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીએ કે શ્રી ખખરદાર નર્મદ પંચીના એકેએક કવિની તમામ કવિતાને દાખલ કરીએ છે. સાબરી અજ્ઞાન અને પદરચનાના તત્ત્વના આશોષોમાંથી એક પણ કવિ ગયો શકે તેમ નથી. આવું નિષ્પવાદ કથન તેમના ઇચ્છિતરચના સરળ અને સચોટ રહેવા દેવાને અદ્યે દીક્ષુ અને અતિવ્યાપ્તિવાળું કરી મૂકે છે.

એ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે એમણે નવીન કવિતાના કલ્પેના 'દોષો' દરેક કવિની કવિતામાં નથી જ. નવીન કવિતાને વિષેનાં એમનાં અનુભવોને દરપત પંચીના એકેએક કવિને ત્રાણ પાડી તેની સત્યાસત્યતા જેવા એમીએ તો ૪ એક મદાઅથ જાની જાય. સદ્ભાવે તેમણે અર્થધનતાની દિશાવતને સર્વ દોષોના જનનીપણામાંથી મુક્ત રાખી છે. આ દોષોના મુખ્ય કારણ રૂપે કવિઓની કલ્પના મૂળે પંદેશી ભાષામાં જન્મતી હોવાનું શ્રી ખખરદાર જણાવે છે એમાંથી પંચી કિંમત મન્કુન શબ્દો, દુર્બોધના એવાં એવાં તત્ત્વોનો જન્મ નેઓ

સૂચવે છે. દલે આ કથન કેટલું ગદ્યું અતિચાપિત્રાણું છે ? વિચારા બોલાવકની કલ્પના અંગ્રેજી ભાષામાં કરી જનની મહે તેમ ન હતી છતાં તેમની રચનાઓમાં ઉપર ગણાવાતાં અનુપંગી કક્ષણો છે. અને જન કદગો એવો પ્રથમ પૂછીએ કે આ કવિઓનાં મગજમાં કલ્પના પડેછી ભાષામાં જનની છે એમ કહેવાનો આધાર શો ? કવિતા વિષે જે નિર્ણય કરવાનું સાધન હોય તો તે કવિતા સિવાય બીજું કશું નથી. અને કવિતા ઉપરથી કવિચિત્તના આધારો વિષે અનુમાનો દોરવાં એ જોખમકારક છે. હા, શરૂઆતના અંગ્રેજી ભણેલા કહેતા કે તેમને અંગ્રેજીમાં જ વિચારો આવતા પણ દરેક નવીન કવિને વિષે માથું હોય તો આપણે પૂછીએ કે નર્મદનું 'દિદુઓની પડતી,' ન્હાનાજાનનું 'મદુકમાર,' દાનનું 'વસન્તવિજય,' ય. ક. દા. નું 'આરોદણ,' ઉમાશંકરનું 'વિશ્વશાંતિ' એ ગદ્યાંની કલ્પનાઓ નુ પડેછી ભાષામાં આવી હતી ? અને કવિની કેળવણી અને સંસ્કાર અસુક પ્રકારના હશે તો તેને કઈ રીતે કેન્દ્રી સકાવાના છે ? જો કે આવી રીતે કવિના ચિત્તઆધારને નિયમન કરતાં સૂચનો કરવાં એ જ વધારે પડતું છે.

[૨.] જૂની કવિતાનો અભ્યાસાભાવ

નવીનો વિષે આપું જ અતિચાપિત્રાણું બીજું કથન છે જૂના કવિઓની ગિદ્ધ કવિતાઓનાં અભ્યાસ કર્યા વગર તેને નમામી છે એવો અભિપ્રાય આધી લેવાનું. ભક્ષા, આવા નવીન કવિઓ કોણ કોણ છે ? નર્મદે જૂના કવિઓની કવિતાને મશાધી, તેમની કવિતાઓ મપાદિન કરી, તેમનું તુલનાત્મક વિવેચન પણ કયું છે. નવનગમની ઉક્તિ તો જગજગદેર છે કે પ્રેમાન દના પેગડામાં પગ ધાવે તેવો બીજો કવિ એકે નથી. પ્રેમાનંદનાં નાટકોની સુદમ સ્વર્ગ કળાર નરસિંહરાવે જૂની ગુજરાતી કવિતાનો અભ્યાસ નથી કર્યો ? હા, કાન્તે કહ્યું છે કે, 'પ્રેમાન દને પણ જોડણીં જોડનાર સહેજે માણિત કરી મકાથ.' પણ આ અભિપ્રાય એને વાઘ્યા વિતા જ આધી સીધો દશે કે પછી કવિતા વિષેની કોઈ બીજી ઉચ્ચ દ્રષ્ટનામાધી ?

આવી જ રીતે જે કોઈ કક્ષણને ત્રી ખગરદાર નર્મદથી શરૂ થતી કવિતાનો ભય કરમાં બચકર સર્વવ્યાપી હોય કહેવા નૈયાર હોય તે દરેકને વિષે કદી શકાય છે. પોતાનાં મનચ્છોને દક્ષીકોતથી અને જિંદા તાર્ત્વિક નિરૂપણથી પુષ્ટ કરવાને યદક્ષે કેવળ પોતાનો મોપ કાચવવાનું જ કામ ત્રી ખગરદાર કરે છે એવી શંકા કોઈને થાય તો નવાઈ નહિ. ત્રી ખગરદારને આપણે પૂછીએ કે નવીન ગુજરાતી કવિતામાંથી જેને આપ 'દ્વિપિત' નત્તેવા મળે છે તેવાં તત્ત્વોવાળી કવિતા ચીણી આપો અને નર્મદથી માંડી આજ સમીની કવિતાનો તે કેટલામો ભાગ મને છે તે જતાવો.

વાદુ. ત્રી. ખગરદારના કથનમાંથી આવેશને યાદ કરતાં જે કોઈ માંડપ મહે છે તેની જે મોંધ ઉપર કરી છે તેનો દલે વિચાર કરીએ

'પરિપૂર્ણ કવિતા' ના પડેલા ચાર મુદ્દાઓ વિષે ત્રી કોઈ નવાબાવિક રીતે મંમત દોઈ શકે. ત્રીજો મુદ્દો નર્યાંગવાજો એક કાજે અંશતઃ દત્તો. છતાં એવી રીતની માગણી જન દાન્યજનક કાજે છે.

પ્રથમ સંપર્કે દિગ્વિજય

સૌથી વધુ વિચારણા મુદ્દો છેલ્લો અને એમાંથી જન્મના પાંચમો મુદ્દો છે. શ્રી ખગરદારનું કહેવું છે કે પ્રથમ સંપર્કે જ કવિતાએ વાચકશ્રોતાને આકર્ષી લેવો જોઈએ અને તે માટે ભાષાનો પ્રવાહ સરળ અને સચોટ હોવો જોઈએ. અહીં શ્રી. ખગરદાર એ પણ સ્વીકારી લેતા લાગે છે કે ગમે તે પ્રકારના વિચાર, ભાવ કે કલ્પના કે તત્ત્વને સરળ રીતે રજૂ કરી શકાય અને તેનાથી વાચકને પહેલે જ તગડે છતી શકાય.

શ્રી. ખગરદાર કવિતાની આગતમાં વિવેચકોની પામે નહિ પણ કવિઓની પામેથી જ ઝીખવાનું કહે છે 'શ્રી. ખગરદાર દેશી પદ્ધતી સાન આદ ભાષાઓના કવિતાસાહિત્યથી અને કવિતાવિવેચનથી પરિચિત છે.' એટલે આ આગતમાં તત્ત્વ મુદ્દામાં લાય આવવાનો તરેલો સંભવ છે. આ વિષયે અંગ્રેજ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિવેચન શું કહે છે? આ ત્રણે સાહિત્યમાં જેમની કવિતાની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે એ મત નથી તેવા કાનિદાસ, ભવશ્રુતિ, માધ, ભાગવિ, ગેકસપીયર, જાહનિંગ, ઓડન, બાક્ષણ અને અખિ એ કવિઓની દરેક કૃતિ શું પ્રથમ સંપર્કે જ છતી લે તેવી છે?

સરસતા અને સચોટતા

વારુ. વિવેચકોનું પ્રામાણ્ય શ્રી ખગરદાર જાડ સ્વીકારતા નથી પણ એ વિવેચનથી તેઓ પરિચિત છે એટલે તેઓ જાણીવળે કે કયા વિવેચકે કે કાવ્યશાસ્ત્રે સરસતા અને સચોટતાને જ કાવ્યના એક માત્ર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય તરીકે વર્ણવ્યાં છે? સંસ્કૃત કાવ્ય-શાસ્ત્રકારો તો ભાષાની વૈદભી ગોડી એવી સહેલી અથરી અનેક રીતિઓ સ્વીકારે છે. વળી કાવ્યના અર્થગુણ તરીકે તેઓ માધુર્ય ઓજસ અને પ્રસાદને વર્ણવે છે. ઓજસગુણ કાંઈ મુખ્ય અને પરુપ ક્ષેત્ર વર્ણવ્યતાને પણ સ્વીકારે છે. અને પ્રસાદને દરેક રસમાં સાધાવળુ નરીકે મૂકે છે. અહીં પણ સરસતાનો તો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. પ્રસાદની વ્યાખ્યા શ્રુતિમાત્રે જગદાતુ યનાર્થપ્રત્યયો મયેત્. એમ આપેલી છે. પણ આ અર્થપ્રત્યય શ્રુતિમાત્રથી જ પ્રથમ સંપર્કે કોને યાય? આખું સંસ્કૃત રસજાત્ય રસને મમજવા માટે મહદ્વચતાસંપન્ન અધિકારી વાચકની અપેક્ષા ગમે છે એ શ્રી ખગરદાર જાણતા હશે. અને કાવ્યને સમજતવા તેઓ પોતે પણ વાચકશ્રોતા પહે કંઈક અધિકારની જરૂરિયાત સ્વીકારતા લ્યે જ. ગુજરાતી ભાષાનાર તરીકે તોંધાયેલી એકેએક આખાકશદ્ધ વ્યકિતને જીતવાની શકિતને જ કવિતાની સફળતાનું માપ તેઓ નહિ ગણતા હોય, જેને શ્રી ખગરદાર સચોટતા કહે છે તેનો તો સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. અને આ સચોટતા પણ શું નકામો શબ્દપ્રયોગ નથી? એ શું કવિતાનું સર્વવ્યાપી લક્ષણ છે? વળી આ સચોટતા તે કવિતામાં જ એકલી રહેલી છે કે એમાં વાચકની પ્રવૃત્તિ-ગીતતાની પણ કંઈ આવરણતા અરી? ત્યાં કેવળ આકાશ જ હોય ત્યાં ગમે તેવા નમગાણુની પણ ચોટ ક્યાં વાગવાની? સચોટતા એક પ્રકારનું અમતકારમય આધાનકાંડક નત્ત છે. અને દરેક કાવ્યની અસર એકદમ આધાન રૂપે જ થતી નથી.

અંગ્રેજ વિવેચનમાંથી અનેક વિવેચકોના અભિપ્રાયો ઉપજાવ્ય છે. પણ અહીં તો અન્યાના સુપ્રતિષ્ઠિત કાવ્યતત્ત્વચિંતક આર્ચ. આર. ગિયાર્ડસનો જ અભિપ્રાય જોઈએ.

The truth is that very much of the best poetry is necessarily ambiguous in its immediate effect. Even the most careful and responsive reader must reread and do hard work before the poem forms itself clearly and unambiguously in his mind. An original poem, compels the mind which receives it to grow and this takes time. Any one who upon reflection asserts the contrary must be either a demigod or dishonest-

આ કથન કેટલું સાચુ છે એ તો ઉત્તમ ગણાઈ ચૂકેલી કૃતિઓને તમાગી જોતાં જ જણાશે. પણ પ્રથમ સપર્કે જ કવિતામુદરીને વરવા નીકળેલાઓની જગતમા ખોટ નથી ગ્ધી. લોહીમાસની અનેલી સાધાગણુ સ્ત્રી પણ ઘણી વાર પ્રથમ સપર્કે જીતી શકાતી નથી. તો આ અશરીરિણી મનોદેવતાને આમ ચપટીમાં વચ કરી લેવાની કલ્પના કંઈ વધારે પડતું નથી? જો અથા જ જુના યુગરાતી કવિઓ આ કરી શક્યા છે એમ શ્રી ખગરદાનું કહેવું હોય તો એની કંઈક પ્રતીતિકર માલિતી આપણને મેળે. આપે તો આભારી થઈશું. માન એક જ વિગત પૂછીએ: પ્રેમાનંદે પોતાના કાળમા યુગરાતી વસ્તીના કેટલા ટકાને પોતાની કવિતાથી જીત્યા હતા? આ તો શ્રી ખગરદાનની રીતે પ્રેમાનંદની કવિતાનું મૂલ્યાંકન થાય છે. ઘણાની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદની મદત્તા કાઈ જીતનાર શ્રોતાની સંખ્યા ઉપર અવલન એકી નથી. જનતાની વધારેમાં વધારે સંખ્યાને જીતતી એ જ જન કવિતાની કે કાંઈપણ મુક્ત તત્વની ઉત્કૃષ્ટતાનો અને સફળતાનો પુરાવો હોય તો ધાગી વસ્તુઓનો કાંકરો નીકળી જશે.

આથી જણાશે કે કેટલા યે કવિઓનો પોતાનો જ પુરાવો શ્રી ખગરદાનની દિમાયત સામે મળ્ય છે. અને બાપાના પ્રવાહની સરનતા કે સચોટતા એને જ વળગી રહેવાની દિમાયત અથા કવિઓ તો નથી જ કમ્તા જે નથી કમ્તા તે કવિ નથી એમ કહેવું હોય તો ભલે.

કાવ્યનાં પરિપૂર્ણ અંગો કયાં?

ત્યારે લેને કવિતાની પરિપૂર્ણતા શેમાં ગણવી? શ્રી. ખગરદાન કહે છે તેમ અંગોના સમનોત્પળામા, પરિપૂર્ણતામાં અને સુદરતામા? તો આ અંગો કયા છે? આ અંગો એ કાવ્યના રસ, ઉદાવ, રમ્યાત, નિરૂપણ માટે વપરાતી સામગ્રીપ્રસંગો, ઘટનાઓ, વિભાવો, અનુભાવો, વગેરેનું પ્રમાણપુરઃસુરનું સંધાનન અથવા ધીન ગમ્ધોમાં કલીએ

• સાચી વાત છે કે ધાનુ મોટા ભાગનીઉત્તમ કવિતાની પ્રથમ સપર્કે જ અસર પડે છે તે આવશ્યક રીતે સન્ધિ રૂપની હોય છે. અત્યંત સાવધાન અને નાદેયતાવાળા વાચકના ચિત્તમા પણ કાવ્ય રૂપ અને અસન્ધિ રીતે રૂપ ધારણ કરે તે ખબર નેજે કાવ્યને પુનઃપુનઃ વાચવું જોઈએ અને સખત મદેનત કરવી જોઈએ કાંઈ પણ શૈલિક દૃષ્ટિ તેને મહાન કરનાર ચિત્તને વિકસવાને મજાનર કહે છે અને એ વિદ્યાર્થ થવા વખત લાને જે કાંઈપણ માનુસ ખંખર વિચારપૂર્વક આથી વિરુદ્ધનો મત લે 'શરણુ' એ તો ને ને તો અમાં દેવ લોવા જોઈએ? પગી અપ્રામાણિક લોવા જોઈએ.

તો કાવ્યના વસ્તુનું મંકલન, અર્થનું સંકલન એ અર્થ કોઈ થકે. આ અર્થ હોય તો પરિપૂર્ણતા અને સુદગ્ધતાની માગણી અપ્રસ્તુત થઈ જાય છે. કયા વિભાવને કે પ્રમંગને કે વસ્તુ-અશને પંચિપૂર્ણ કહીશું? વળી કાવ્યમાં મૂકાતું એકેએક તત્ત્વ મુંદર જ હોતું જોઈએ? મુંદર વસ્તુમાંથી જ અસનિષ્પત્તિ થતી હોય તો શોક દોષ ભય અને જુગુપ્સાને ધ્યાયી ભાવ કરી નિષ્પજતા કરુણ ત્રૈદ ભયાનક અને ખીભત્સ જેવા રસને કાવ્યમાં ધ્યાન જ ન રહી શકે આ જ મુંદર શબ્દોનો આવો શિથિત પ્રયોગ પરિપૂર્ણ પદની ગાયતમાં પણ તેઓ કરે છે એજસ મુણ જે પદરચના માગે છે-તેવી દીર્ઘસમાસવાળી, જેડાશરેથી ભરેલી, ૮ ૬ ૬ ૬ જેવા અક્ષરોથી ભરેલી વિકટ સપ્રત્યક્તને પણ કાવ્યમાં કયાંય સ્થાન ન મે.

અર્થઘનતા એટલે !

કાવ્યનું રૂપ શું છે એની વ્યાખ્યા ૯૭ કોઈ એ સપૂર્ણ ગાંધી નથી. પણ મમ્મટની સદૈક્ષી સાદી વ્યાખ્યા સમીને ચાકીએ કે તદ્દોપી શબ્દાર્થો મગુણાવનલક્ષ્મી પુનઃ ક્ષાપિ-દોષરહિત, મગુણુ અને કદી અતઃકાં વિનાના શબ્દાર્થ એ કાવ્ય છે. જો કે એની સામે 'માક્ય' રસાત્મકમ્ કાવ્યમ્', રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્' 'રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય', 'કાવ્યસ્યાત્મા કવનિઃ' વગેરે અનેક વ્યાખ્યાઓ ચડાઈ કરીને આવતી જાય છે. પણ મમ્મટ પોતાના નિદવણુમા તત્ત્વ રૂપે રસ ધ્યનિ ગીતિ વગેરેનો સમાવેશ કરી ચે છે. અર્થો ગજ્ઞ એટલે કેવળ તેના અક્ષરો-વર્ણો એટલે જ નેનો અર્થ છે અને અર્થ એ તેની અદઃ ધ્યનિ ચયેલુ માત્ર તત્ત્વ છે. અક્ષરોના અનેકા ગજ્ઞની અંદર અર્થ વમેત્તો છે ને એવા અર્થયુક્ત ગજ્ઞોના ઉચિત સંકલનમાંથી કાવ્ય જન્મે છે, એમ ટૂંકામાં કહી શકાય. અર્થાત ગજ્ઞ જ અક્ષરોનું અર્થમાં પર્યવસાન છે, અર્થઘનતા જે રીતે આવણે ત્યા પ્રયોગજર્મ છે તે કાવ્યના કેવળ અક્ષરો પરથી દ્રષ્ટિ લેવાની સર્થ, કાવ્યના કેવળ અક્ષરો પર ધ્યાની, અનુપ્રાસ, ઝંડઝંમક કે વર્ણુસમાઈ જેવી દક્ષપતશાસ્ત્રી રમતોમાંથી વાયકને મુક્ત કરી, કાવ્યને હીન 'ચિત્ર' દશામાંથી મુક્ત કરી તેને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ સર્જ જવા માટે અર્થઘનતા એ આ શબ્દના રૂપ-આદુર્યની સામે મૂકાયેલી વસ્તુ છે. અને એ છેટે સ્વયંપર્યોપન નહિ પણ રસપર્યાયતાયી છે. અર્થઘનતાનું અનુસરણ કાવ્યને રસઘનતા તરફ જ સર્જ જવા માટે છે. કેવળ શબ્દના આકારની ચમત્કૃતિ રસઘનતા તો શું ધમના છાટાને પણ પામે આવવા નથી દેતી.

જો આ રીતે કાવ્યનું અંગ એટલે કે અર્થસંકલન-વિભાવ અનુભાવ અને અભિચારી ભાવનું નિરૂપણ એ શ્રી અખરદારને અભિપ્રેત હોય અને એ દ્રષ્ટિએ જો દક્ષપત પત્રીની કવિતાને તે દ્રષિત ગણુતા હોય તો યુગરાની કવિતાથી ઘાય ધોઈ નાખવાપણુ જ મડે છે. નર્મદની વસ્તુસંકલનને આજુએ મૂકીએ પણ નરસિંહગવ, કાન્ત, કલાપી, કે ન્દાનાજાત્રની કૃતિઓમાં અધે જ અર્થસંકલનના દોષો ભરેલા છે એમ કહેવા તો શ્રી. અખરદાર પોને પણ તેવા નહિ હોય.

શ્રી અખરદારનું લક્ષ્ય : અર્થતત્ત્વ નહિ-કેવળ શબ્દ

શ્રી. અખરદારનું પ્રધાન લક્ષ્ય તો કાવ્યનું ગજ્ઞરૂપ છે. કાવ્યના અત્યંતતત્ત્વ વિશે તો

એમણે ખાસ કવ્ય નથી. આ શબ્દરૂપ દુર્બોધતા, કિચ્છતા, જટિલતા, છંદોપ અને વ્યાકરણદોષોથી દૂષિત થયેલું છે એમ તેઓને યાદ છે. ઉપર પૂછેલા પ્રશ્ન કરી પણ અહીં પૃષ્ઠીએ છીએ કે આવા પ્રકારની 'દૂષિત' શબ્દગ્યના, પત્રપત્ર પૃષ્ઠીની 'કવિતાનો ફેટાનો ભાગ છે, ફેટા ટકા છે? ગુરુદાસી કવિતાનો દરેકો અભ્યાસો મળે છે કે શ્રી. ખગવાર આ ત્રણણોને આને કે ગર્ભ કાલે જેટલા આપક રૂપે જોઈ રહ્યા છે તેટલું વસ્તુ નથી. છતાં ને કઈ છે તે કાલ છે કે અનિષ્ટ, દોષ છે કે ગુણ તે તપાસવું જોઈએ.

દુર્બોધતા ઇત્યાદિ વિશેષ વિચાર

દુર્બોધતા, જટિલતા, કિચ્છતાનો થોડો વિચાર ઉપર આપણે કર્યો છે. અહીં તેના બરા વધારે વિચાર કરીએ. કવિતા દુર્બોધ જટિલ કે કિચ્છ લાગે છે તેના કારણે કવિ અને વાચક અને પક્ષ સંભવે છે કેટલાક કવિઓ વિષે એવું અને છે કે તેઓ દુર્બોધ રીતે જ લખી શકતા હોય છે. એમની શૈલી જ એવી હોય છે કે જે એવું જ રૂપ લે છે. અને શૈલી એ કઈ દિલ્લા પ્રમાણે ગદ્યની શકાય તેવું કપડું નથી શૈલી માણસના આખા શીક્ષણ, ધર્મતંત્રો, પ્રકૃતિનો, પ્રતિભાનો આલિષ્કાર હોય છે. જો એવા કવિમા માત્રી પ્રતિભા હોય તો તે દુર્બોધ કે ગમે તે રૂપે પણ ગદ્ય આવતી હોય છે. દી એસ. ઇન્ડિયન તો કહે છે આવા પ્રતિભાશીલ કવિઓ, દુર્બોધ રીતે નો દુર્બોધ રીતે પણ લખે છે એ જ થણા આનંદની વાત છે. આવા કવિઓ દુર્બોધ રીતે લખાન કંતા લખે જ નહિ એ વધારે સારું એમ કહેવું હોય તો કહો. એ રીતે જગત ભવજીતિ ભારતિ દર્પ કે શ્રાઉતિ ગોને ગુમાવવા તૈયાર છે કે કેમ તે પણ જોવાનું છે.

કવિતા વાચકને દુર્બોધ લાગતી હોય છે તો તે કવિતાની નવીનતાને લીધે પણ હોય છે. કદાચ તદ્દન પ્રાથમિક દશાના શોકદાળ કે માત્રામેળ છંદોમા લખાતી કવિતા પ્રથમ સંપર્કે સમજાઈ જતી દશે. પણ એવું ચે કયા છે? અખાએ ચોપાઈઓનાં લખ્યું છે તેથી કઈ તે પ્રથમ સંપર્કે જ સમજાઈ નય છે? હા, નવીન છંદો થોડીપણી મુઝેલી જાતી કંતા દશે. પણ તેથી કઈ માત્રામેળ સિવાયના છંદોને નિર્વાસન અપાવાનું છે? વળી દુર્બોધતા વિષયના રૂપ ઉપર પણ ઘણી અવગણ છે. અને જેવડે તો વાચકની અદ્ય કંવાની શક્તિ ઉપર અને અદ્યુશીલ વ્યક્તિની અભિમુખતા ઉપર અવગણ છે. કેટલીક વાર વસ્તુ અધરી છે એમ કહેવાથી પણ સહેલી વસ્તુ અધરી ગતી જાય છે. કેટલીક કવિતા એવી છે, જેનો અર્થ સમજવા છતાં તેનું અર્થ વારંવાર મનનથી જ અદ્યુ થઈ ગઈ છે. શબ્દાર્થઅદ્યુ અને કાવ્યના રસરસની પ્રાપ્તિ એ જ જુદી વસ્તુઓ છે. પ્રથમ સંપર્કે કવિતાને અદ્યુ થતી કંવાની દિમાયત કરી શ્રી ખગવાર દરેક કવિતાને શું દક્ષપત્રોત્તીની કરવા ઇચ્છે છે અને વાચકને માટે કવિતા સમજવા જગા યે થમ સંવે ન પડે તેનું કરી નાખવા ઇચ્છે છે? જગતમાં ગદ્ય જ ઉત્તમ વસ્તુઓએ જો તદ્દન અખૂજ ગાણુસની અખૂજતાને જ અનુરૂપ થવું જોઈએ એમ શ્રી ખગવારનું કહેવું હોય તો તેમનો દિમાયત જગતની અખૂજતાને જ ચિરશ્ચ ગમવાની ગતી જાય છે કળા અજની કોટિએ ઊતરે તે કંતાં અજ જન મુજ ગતી જને કળાના ધામમા જાય એ દૃષ્ટ છે કે ગીતું તે દરેક જગા વિચારી લે. અજગટાના ચિત્રકારોએ શુદ્ધને ગદ્યે કયાંક રાજમાર્ગની દીવાલોને ગોભાવી હોત તો સારું થાત એમ કહેવા જેવું આ નથી ?

વ્યાકરણ અને છંદની શુદ્ધિ

હવે આપણે વ્યાકરણ અને છંદની શુદ્ધિનો વિચાર કરીએ. નવોન કવિતામાં આ બંને વિષયમાં થતા 'દોષો'ના તેર પ્રકારો આ લેખની શરૂઆતમાં જોઈ ગયા. આ વિષયનો વિચાર કરતાં આપણે મીઠી ભાષા અને છંદના છેક મૂળમાં જવું પડશે.

ભાષા અને વ્યાકરણ

પહેલી ભાષા સર્મિએ. ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એટલે શું ? ભાષાની શુદ્ધિ એટલે તત્કાલીન ગદ્યમન્યતા. ભાષા એ કેવળ શબ્દોના સંગ્રહ જ છે. એમાં દરેક શબ્દનો અર્થ કેવળ રૂઢિથી જ પ્રદાન કરાય છે. હમેશાં પસંદાતા જતા અવનવ્યવાર પ્રમાણે ભાષા વગાય છે. વિકસે છે, તેમાં નવાં નવાં શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો અને નવી રૂઢિઓ દાખલ થાય છે. ટૂંકામાં ભાષા એ વહેતો પ્રવાહ છે. એક જ શબ્દ ક્રમેક્રમે પોતાનું રૂપ ગમ્મતે છે, તેનો મૂળ અર્થ ખરી જઈ અર્થની જુદી જ હાથ તેમાં પ્રવેશે છે. 'કર્મ', 'કમ્મ', 'કામ' 'કરમ' એમાથી કયું શુદ્ધ રૂપ અને કયું અશુદ્ધ ? જે અર્થ હાથ 'કામ' માં છે તે 'કર્મ' માં નથી. એક જ શબ્દના કે પદના અનેક અર્થો એ તો વળી ગદ્ય જ વૈચિત્ર્યભરી વાત છે.

ભાષાના આ વદનમાં વ્યાકરણ કેંક નિયમન પ્રેરવા મંચ છે. વૈયાકરણીઓની પ્રખર સુદ્ધિમત્તા અને મહાન મેવાઓને સ્વીકારવા છતાં એ કહેવું પડશે કે વ્યાકરણ જેવડે ભાષાનું અનુગામી છે. પાણિનિએ સંસ્કૃત ભાષાને વ્યાકરણશુદ્ધ કરી છતાં જમાને જમાને તેમાં નવા પ્રયોગો થતા ગયા. અને નવા વ્યાકરણીઓને એ બધા ઉપર પાછી શાસ્ત્રીયતાની મહો મારવી પડી આપણી સુજ્ઞતાની તો હજી પૂરી વ્યાકરણશુદ્ધ પણ થઈ નથી. કમળાશંકરનું શુદ્ધવ્યાકરણ હજી અનેક રીતે અપૂર્ણ ગણાય.

આમ તત્સમિતિ છે ત્યાં પછી અદી વ્યાકરણભગ સર્મિ ગયો, શબ્દનું રૂપ ગમડી ગયું એમ કહેવું એ ભાષાને અને કાવ્યમાં થતા તેના નિયોગને ન સમજાયા જેવું જ નથી ? સાચો કવિ વ્યાકરણની રૂઢિથી દૂર જાય છે છતાં તે ભાષાના અત્તરતરવને અવલંબીને જ તેમ કરે છે. તે કરીક કાઢ નવી જ રીતનો પ્રયોગ કરતો હોય છે તો પણ તે ભાષાના મૂળરૂપને કદી વિરોધી નથી હોતું. ખરું જોતા ભાષાના ખરી રીતે સમજવાનું

* આ સંદર્ભમાં લેવલો = અભિસત્તુ મતભય પણ વિચારપ્રેરક છે. તે કહે છે. 'પ્રથમ સ્થાન પ્રબલ છે તે સૂત્રનાર એને અનુસરે છે. એનો શિષ્ય બનીને..... વ્યાકરણ અને વાચ્ય-રચના પરત્વે પણ આપણે આવું જ દ્રષ્ટિબિન્દુ ધારણ જોઈએ નિયમો સાથે નહીં બહુ દૃઢતાથી લઈ શકે નહિ એ અલગત ખરું છે. અને નિયમોના પૂરા જ્ઞાન વિના અમનું ઉચિત દક્ષ ધન પણ થઈ શકે નહિ. વળી આપણા જુદાગામીઓની પરંપરા સાથે પણ આગામી દૃઢ આપણે લઈ શકીએ નહિ. તેમ છતાં ચિંતનઆધાર વ્યાકરણના નિયમોને કેશને ક્યાંય આનંદ નીકળી નય છે તેથી લેખકની વ્યક્તિગત વેદનશીલતા પ્રમાણે વાચ્યરચનાનું નવેસરથી ચરતર મૂવું જોઈ એ.....નિયમો કામના છે પણ જ્યાં સુધી આપણા ઉચ્ચિત ધાર્મિક પ્રત્યેના આપણા પ્રયાણમાં મહાયજ્ઞ હોય ત્યાં સુધી જ કામના છે તમામ કલાના સાથે જ આ એ- પરંપરા ન કરી મમય એવો મહાન નિયમ છે.

(‘પ્રબળ’ધુ’માંથી, મૂળ “જલોત ઓ” લ’ન્સ પીકલી”માં.)

તેની અંદરની કાશ્ચિદ્ધિ ગદ્યકૃતિને અવગણનાર, અને તેને નવું નેમ આપનાર, તેનામાં પ્રાણ પૂરનાર તો કયો જ છે. એને કાથે બાપાની કાનિ કેવી રીતે સ્પર્શવે? બાપાને કાનિ કરનાર તો જોડકડાં જોડનાર જ હોય છે. કેટલા ચુકવિઓના બાપાપ્રયોગોથી ગુજરાતી બાપાને અરેખરું લેણું પડ્યું તેના ઉદાહરણો કોઈએ તારવવા જેવાં છે. સાથે સાથે એ કવિને કાથે બાપામાં કેટલાં તપાં પ્રાણવત નરનો દાખલ થયાં છે તેની નોંધ થાય તો તુલના મટે અવગતતા પણ થાય. ના, પણ શ્રી. અગરદારના મને બાપા પર પ્રભુત્વવાળા તો માત્ર કે નવીન કવિઓના છે જ કોણ ?

શબ્દમાં સ્વતંત્ર કાવ્યગુણ છે ?

શ્રી અગરદારને જીવંતે મહાન હોય એ કાગે છે કે કવિતામાં કાગરી શબ્દો સાથે અમૃત શબ્દો વપરાય છે, ગ્રામ્ય, અપરિચિત અને પ્રાંતીય કર્કશ શબ્દો વપરાય છે. આ તરફ એમને બાપાની શિષ્ટતા તેમ જ ગુરુચિ દ્વલતાના કાગતા દશે. એમ હોય તો ગિચારો ગન્ધર્વ કે ભોળો ભગત મુલા જ પડ્યા છે ! અખો પણ ઓછો ગુન્ડેગાર ન દેવાય. જગતના અધા કવિઓનો વાગ્મે લેવા જવા તો આવી ખીચડિયા બાપા જ મળે છે. પણ શબ્દોના પ્રયોગ મામે આવા કાચેતર પ્રકારનો વિરાધ એ કોક જુની જ માન્યતા-માર્ગી જન્મ લેતો કાગે છે. એ માન્યતા એ છે અમુક પ્રકારના શબ્દો આવે તો જ કવિતા થાય

અનુદાન કાવ્યશાસ્ત્ર અમુક ગુણોમાં અમુક પ્રકારના વર્ણવાળા શબ્દો વાપરવા એમ સૂચવે છે. પણ તે ય એકાન્તિક-નિગપવાદ રૂપે નહિ શ્રી. અગરદારની રીતે તેમણે શબ્દોનું વર્ગીકરણ કરી ગણિકા કર્યા પોકાયાં નથી કર્કશતાનો જુગુપ્સાનો તેણે અમુક ઝોમાં અન્યના વટક નર નરીકે પણ નવીકાર કર્યો છે

પણ આ ગાળતમાં જીમ્ન એક દટિનિંદુ છે જે દરેક કવિતાકારે વિચારવા જેવું છે. એ એક જીમ્ન અંગ્રેજ દિવેચક જેન ત્રિવિગ્ગત લોલેના શબ્દોમાં રજ કરું છું.

There is no law whatever that can be laid down, whereby one word is taken and another left out by poetry at large. It is determined by the poem's unity of impression. Words in themselves are neither poetic nor unpoetic. The only test of poetical quality of a word is its ability to hold its own triumphantly in its particular setting. Poetry exercises its creative energy through the penetration of familiar words with imaginative quality. Poetry has the power of imbuing with emotional suggestion words which are without distinction in themselves...Is there any limit to this transforming power which poetry exercises over words? Assertions perilous. If the imaginative energy is strong enough almost no word can remain insoluble. It is when the stream runs shallow that the words refuse to blend.

છંદગ્યતા

જેવું બાપાનું અને શબ્દોનું છે તેવું છંદનું પણ છે. જેને શ્રી ખગરદાસ છંદોદ્દેશ ગણે છે—શ્રુતિ કે માત્રાઓ વધી જતી, મધિઓના નિયમો તોડ્યા, ચતિબળ કરવો વગેરે નરવૈતે, તેઓ છંદને કોઈ સનાતન રૂપ છે એમ માનીને તેની પાછં દોષ કપે રજ કરે છે. પરિણામે એમની દિમાચત પદ્યગ્યતાના રૂઢ અંધનને અનુમનવાની જ બની જાય છે, અને તેમા યે દેશજી કવિતાનો આગ્રહ એમને એટલી ઘટે હર્ષ જાય છે, કે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ જ તેમને અગુજરાતી—એટલા માટે કહોર અને એટલા માટે અધિકાર્ય લાગે છે.

સંસ્કૃત કાવ્યે અને કાવ્યશાસ્ત્રે પદ્યઅધને કવિતાના આપસ્યક તત્ત્વ તરીકે કયાં યે સ્વીકાર્યું નથી. ગાણને તેમણે કવિ તરીકે જ સ્વીકાર્યો છે મધ્યપદ્યમિશ્રિત નાટકોને પણ તેમણે કાવ્યમા જ ગણ્યાં છે. એમણે વાણીદાગ અનિબંધિત કાવ્યના કોઈ પણ વાડમય રૂપને કાવ્ય કહેવાની તત્પરતા દાખવી છે અને શ્રી ખગરદાસ જ્યારે કહે છે કે 'છંદો તો કવિતા કયયુક્ત, રસપૂર્ણ' અને સંક્ષિપ્ત વાણીમા જ આવીને રિચર થવાની છે,' ત્યારે આ કયયુક્ત રસપૂર્ણ સંક્ષિપ્ત વાણી એટલે ખગરદાસ છંદમા પુનઃલેખી જ વાણી એવો અર્થ નિબંધ નથી થતો. કય=છંદઃ એવું સમીક્ષણ યોગ્ય નથી.

કવિતા છંદમાં હોવી જોઈએ કે નહિ એ જ એક કવિતા જેટલો જૂનો વિવાદનો વિષય છે. પણ એટલે સુધી ન જતાં પદ્યઅધનો વપરાશ સ્વીકારી હર્ષ એ તોય કાવ્યના કયનાં અનેકાનેક રૂપો હોઈ શકે છે તે સ્વીકારવું પડે એ પિંગળના નિયમો પણ વ્યાકરણની જેમ પ્રવર્તમાન છંદોમાંથી તારવાયેલા છે આર્ષ આગ દિશાર્સ તો કહે છે.

It cannot be too much insisted that there is no obligation upon verses to conform to a standard. The pattern is only a convenience, though an invaluable one, it indicates the general movement of the rhythm, it gives a model, a central line, from which variations in the movement take their direction and gain an added significance; it gives both poet and reader a firm support, a fixed point of orientation in the indefinitely vast world of possible rhythms.

* એવા તો એક કાવ્ય ન કરી શકાય કે જ પ્રમાણે સામાન્યપણે કવિતામા અમુક ગોઠ વપરાય અને અમુક ન વપરાય. એનો નિર્ણય તો કાવ્યની અસરની સમક્ષતા ઉપરથી થાય. ગોઠને પાતે નથી કાવ્યમય કે નથી અકાવ્યમય. કોઈ પણ શબ્દના કાવ્યગુણની એકમાત્ર સ્ત્રોત્રી એ જ છે કે તે તેના વિગિઠ રથાને વિજ્યથી જનીને સુકડ રીત બેઠા રહે છે કે નહિ. પરિચિત શબ્દોમા રૂપનાગુણ પૂરીને કવિતા પોતાની સર્વજ્ઞતા પ્રગટાવે છે. જેમને પાતાની જગી જ સ્વાધીન કાસશિક્ષતા નથી એવા શબ્દોમા બાજની ભરતી ભરવાની ગંજિ ના કવિતાની છે.. ગોઠોની આ કાયાપદ્ધત સ્ત્રી નાખતી કાવ્યસાક્ષિને સ્ત્રી મયોગ દે જ કાસર ચિવાન રૂપા ના લેખમનારક છે. પાનુ બે કાવ્યની રૂપનામો વેન પૂરેના પ્રથમ દોષ કે તે ના એકે રૂપે રસત પામ્યા વિના નથી રહેતા. શબ્દો રસમય નથી રેખાતા એવું નો ત્યારે જ અને તે કે ત્યારે રૂપનામો પ્રવાહ રૂપે થઈ જાય છે.

આમ ત્રયની એક મુખ્ય લક્ષણને અનુસરી 'હંદને' આડકેટા જગ્યાની અવનંતતા હોવી જોઈએ અને એવી રીતે અનેક સૂક્ષ્ણ કૃતિઓ જાણી શકી છે. શ્રી ખખરદાર જે ભાગે છે તે તો ચોકકાની ચોક્કસતા છે. ચોકકાને જ જોનાર ગાણિતિક ભંગજ એ ચોકકામાં ન એમની કવિતાને જ તગ્છોડી નાખે છે.

સયની અવનંતતા

શ્રી ખખરદારની દષ્ટિ કેવળ રૂઢ ગાણિતિકની જ છે. હંદને નિયમતા ત્રયને જોવાની તેઓ ના પાડે છે. પણ આ ત્રય તે જોટશે આપણે સમજતા હોઈએ તેટલો જ જગતમાં હોઈ ગયે એમ માનવું જરૂર છે. શ્રી જગતગાય હાકોરની એક પંકિતએ પણ હંદને જોવા ચોકકાયા છે. એ પંકિત છે-

બંના વિમલ વિમલ વિમલ નયન આત્ર હર પદ આ.

આ હંદના નામનો આગ્રહ સખવો હોય તો આને ભણે પૃથ્વીહંદ ન કહો. પણ એમાં મધ્યાદ નથી એમ કહેવું એ પિંગળનું અજ્ઞાન જ સ્વયં છે. સમૃદ્ધ પિંગળે આથી પણ વધારે લઘુઓથી ભરેલી પંકિતઓને હંદ તરીકે ગણી છે. જુઓ આ એક સીટી-

પ્રદમમિ પવિક હતક ચદિ મવતિ તવ વિપત્તિઃ ।

આ 'ગાપીડ' હંદનું ચોથું ચરણ છે. (હંદ શાસ્ત્ર, પા. ૨૧)

આમાં છેવટે એ જ ગુરુ હોવા એટલું જ આવશ્યક લક્ષણ છે, જાકી ગમે તેટલા લઘુ ગોઠવી નકાય છે. અને આ પ માત્રામેળ નદિ પણ વળુંમેળ રમતા છે. શ્રી ખખરદારના ગિ'ય શ્રી શતકને, મન્દાકાન્તાની એક સીટીમાં પાચને અર્ધે હ ગુરુ જોતાં સયમંગ ચર્મ નતો તાચો તો આ હંદનો તો ત્રય જ નેમના લાઘમાં ક્યાંથી આવે ?

ખીજે એક હંદ જોઈએ:

जनयति महतीं प्रीतिं हृदयं

कामिना चतुर्नतति

मिलदल्लिचकचतुपरिचुम्बिनकेमरा

कोमलमलयवातपरिनिर्जित तद्विचरस्वित्ता ।

આ એક 'મજરી' હંદ છે. આમાં 'સય'નું કે 'અવનંતીયતા'નું કયું નિયામક તત્ત્વ રહે ?

* પદ્ય કેવળ રોહ પામું એક ધોરણને અનુસરવાની જરૂરે કરજ નથી આ વસ્તુ કેવળ કેટલા બાર દેવાય તેટલો ઓછો છે. હંદનો જ નમૂનો લેવાયો હોય છે એ તો એક અગવડ જ છે. જો - તે ધમ્મી અમલ્ય સગવડ છે, તેની ના નથી 'હંદ' સયના સામાન્ય સચલનનું રૂપ બતાવે છે, હંદ એ પ્રતીક આવે છે, એક મધ્યસ્થે આપે છે કે જેના ઉપરથી સયના મચલનના બિન્નબિન્ન નવા રૂપો પાતાની પ્રજા નક્કી કરે છે, અને તેમ જીવે વિશેષ મદ્દત્તવાળા અને છે. જો કે એને વાચક બનેને એક દૃઢ આશ્વાસ પૂરો પાડે છે, અનેક શક્યતાઓવાળા સયના નિરૂપણ વિસ્તૃત જગતમાં નવા નવા કન્નમાં મારે એ એક સ્પષ્ટ રસી આવે છે.

છંદની સમગ્રનીયતા અને વિગતીયતાનો મુદ્દો તો પિંગળના આધાર વિનાનો હોય છે. આવી રીતે છંદોનું વર્ગીકરણ કોઈ એક ય કથું હોય એમ જનજામાં નથી. કયા, કયા છંદોનું મિશ્રણ થઈ શકે કે ન થઈ શકે એને માટે કશો પિંગ્લશાસ્ત્રપ્રણીત નિયમ નથી. એમાં કેવળ કવિની રસદષ્ટિ જ નિર્ણાયક તત્ત્વ રહે છે. એક જ કૃતિમાં એકથી વધારે છંદો વાપરવા એ કાર્ત્ત નથી વરતુ નથી. તેમજ એક જ શ્લોકમાં હ્રદા જુદા છંદનાં ચરણ વાપરવાં એ પણ કાર્ત્તિ આજના કવિઓએ જ કયું છે એમ નથી. 'ધ્રુવશ' વગેરે મહાકાવ્યોના સર્ગોમાં એકથી વધારે છંદો પ્રયોગ્યથેલા છે. માધવની 'રૂપસુંદરકથા'માં નવા પીઝાં જૂનાં ગુજરાતી કાવ્યોમાં અનેક જુનોનો પ્રયોગ છે. એ ગદ્યાની પાછળ કથું શાસ્ત્રીય નિયમન નથી.

યતિભંગ

યતિભંગને નામે તો નવીન કવિતાને કોમટની જ વર્ગોવવામાં આવે છે. યતિનું સાચું રૂપ શું છે એના મૂળમાં ગયા સિવાય કેવળ જે ૩૬ રીતની યતિ આપણે જોતા આવ્યા છીએ તેને જ શાસ્ત્રીય મમજી લીધી છે. આપણે એમ માનીએ છીએ કે યતિભંગ કરીને, છંદોનું મિશ્રણ કરીને કે શ્લોકમાં એકથી વધુ છંદનાં પદોનું મિશ્રણ કરીને નવું જ પ્રસ્થાન આપણે કરી રહ્યા છીએ. પણ તેવું તો જમાનાઓથી સંસ્કૃત કાવ્યમાં થતું આવેલું છે.

હેમચંદ્ર તો એટલે મુધી કહે છે કે ધ્રુવ્યાં વિરામો યતિ. જ્યાં આગળ વિરામ મળ્યાય તે જ યતિ. 'યતિ'ની આપણી કલ્પના તો કેવળ પદની વચ્ચે આવતી યતિ રૂપે જ છે, પણ મળે તો યતિ પાદાન્તે અને વિશેષરૂપે શ્લોકોદ્દે આવસ્યક રીતે જાણવી છે. પદમતી યતિ જે આપણે ત્યાં ધણુને મન યતિના સર્વસાર જેવી છે તે તો કવચિત જ જાણવી છે. અને તેમાં ય મધુ જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરી તેના વિધિનિષેધ થોડા છે.

આતે વિશેષ અહીં વિચાર ન કરતા કેવી રીતે પદમધ્ય યતિ હોય કે ન હોય તેનાં થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ. જ્યાં - આગ લીટી કરી છે ત્યાં આખા શબ્દની વચ્ચે આવેલી યતિ છે.

પર્યાને તપ્તચામી-કરકટકનદે તિલ્લસીતતરાગૌ
કજલ્કાયદિત્કોલા-હલમુસરમુવ. પ્રાન્તિકાન્તારદેશા. ।
હામો હસ્તામ્ભવા-હનમપિ તુલિના-દ્રેન્દ્રમારદ્વિયોડનો
વૈરિજ્ઞાના તર્થોન્ના-રિત્તરિચરકૃત્વાં પાનનાનાં ચતુર્ણામ્ ॥

આવી યતિ અંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય ગણાઈ છે.

માત્ર યતિની અંદર શબ્દ એવી રીતે આવવો હોય કે તેનો એક અક્ષર આ આગુ કે તે આગુ રહી જાય તો તે ગરાગર ગણાય નથી જેમકે

પુનઃવા મ-જનલમમલં.....

પતસ્યા-રા-જતિ મુસુમિદં... ..

૧ યતિઃ સર્વત્ર પાદાન્તે શ્લોકોદ્દે તુ વિશેષતઃ । મમુદાવિપદાન્તઃ ચ વ્યક્તાવ્યક્તવિભક્તિકૌ ॥

કર્વેત્ચિત્તુ પદમધ્યેડપિ સમુદાદૌ યતિર્ભવેત્ । યદિ પૂર્વોપરો ભાગો ન મ્યાતામેકવર્ણકૌ ॥

૨ .

'છંદ.શાસ્ત્ર' ૫૨ની હજાચુપ બદની રીડામાંથી.

વળી ધાતુના કે વિભક્તિના પ્રત્યયોને યતિસ્થાનની પેઠી યાગ્યએ તથા જગ્યામાં પણ પદમધ્યની કે પદાન્તયતિનો ભંગ ગણાયો નથી.

ક્રિયાપદના પ્રત્યયનો દાખલો—

ગોમા પુલ્ક-સ્વપ્નમિનવા મુન્દરીણા પ્રવોધઃ ।

વિભક્તિના પ્રત્યયનો દાખલો—

વિમિથ્ર દયામાન્તઘ્ન-રણુટર્જીત્કારવિરુત્ત-

વામન કૃત કાન્ધાત્તકાર સુત્રાણિ અધિકરણ રૂઢું અઠ ૨. સ ૪

વસ્તુતઃ. યતિ મુળ્ય અર્થઘટણુનું એક સાધન જ છે. કાવ્યનો પાઠ કેવી રીતે કરાય છે તેના ઉપર એનો મુખ્યત્વે આધાર છે. ઉપર જે યતિસ્થાન દ્વિપિત ગણાયું છે તે પણ કોઈ સાગ પાઠ કરનારને હાથે જગડે અગેચક ન બને. હેમચંદ્ર જે કહે છે કે વિગમ સંભળાય ત્યાં યતિ એ જ સાચુ છે. અને વિગમ ક્યાં સંભળાવવો કે સંભળવો એ પાઠ કરનારના કૌશલ ઉપર પણ ઘણું અવરત્ત છે. સર્જન પદને માટે અર્થાનુસારી યતિ આવશ્યક છે. અને તેમા આવી પદમધ્ય અને પદાન્ત યતિઓ આપોઆપ સ્વોપાર્જીત થાય છે. સર્જન પદની દિતાવલ્લા સ્ત્રીકાન્વી કે નહિ તે જુદો પ્રશ્ન છે.

સંસ્કૃત છંદોનું અગુજરાતીપણું ?

સંસ્કૃત છંદોમા સધુ શ્રુતિઓ પૂર્ણ સધુ રૂપે ભોત્તરી પડે છે માટે તે અગુજરાતી લાગે છે, માટે તે કહોર લાગે છે, માટે તે ત્યાગ્ય છે એવી શ્રી ખગરદારની ફલીસમાળા ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને જ અધૂરું સમજવામાંથી નીવળ છે. ગુજરાતીમાં જો સધુ શ્રુતિ કૃત ભોત્તાય છે તો તે ગુજરાતીની દેશ જ શોકકવિતામાં પૂર્ણ સધુ તો શુ પણ ગુરુ અને પ્શુત મુધી પણ લખાય છે.

લોકગીતોમાંથી મળતા સખ્યાખંધ ઉદાહરણોમાંથી થોડાંક જ જોઈએ.

આમાં ૫ ચિહ્ન ગુરુનું સધુ, = સધુનું પૂર્ણ સધુ, અને =સધુનું ગુરુ, અને કરીક પ્શુત મુધીનું ઉચ્ચારણ યતવે છે.

મેંડી તે વાગી માણવે ને એનો રંડુ ગયો ગુજરાત રે
મેંડી રંડુ લાગ્યો.

વાડી ઘૂંટીને બર્ચા વાટકા ને બાબી રજો તમાગ લાય રે,
લાય રંગીને દેરી શું રે કરું એનો જોનારો પ્રવેશ રે,

મેં તો થાળુ ભર્યો ૩ ગુણ મોતીડે

સોનકા વાટકી ને રૂપકા કાંચસુડી,
ગાણુડો જોગી જોડો નાવારે ભૂચુડી,

વાયુપત્ર ચોળે એના કુટની અમુતરી,
વાસાના મોટ ચોળે માડીરે ભૂચુગી.

માડી ગારૂ મારૂ ત્રુસે આવિયો
માડી નો રીડી પાનુળી પ્રમોટ રે નરેશ મા,
મોહમ દાવા ત્રુ ગુ જળે રે

આ શોકગીતોમાં વપરાતી કદ્ય શ્રુતિનું શુદ્ધ અને પ્લુત ઉચ્ચારણ જો અનુજરાતી નથી તો પછી સંસ્કૃત છંદમાં થતું માત્ર પૂર્ણ કદ્ય ઉચ્ચારણ કેવી રીતે અનુજરાતી કે કંકાર અને એ સમજાવવારની વસ્તુ છે. એ મુદ્દા પર સંસ્કૃત છંદોનો વિરોધ જરૂર કંકાર ગદ્ય તેમ નથી. હા, સંસ્કૃત છંદો અનુજરાતીમાં પાક્યા નથી એમ કહેવું હોય તો કહો, જો કે એ વાત સાચીત કરવું મુશ્કેલ છે. જો કવિઓ આપણા માર્ગદર્શક હોય તો કેટલીયે મરીઓથી અનુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત છંદો તેઓ તો વાપરતા આવ્યા છે જ. હા, જૂના કવિઓમાં તેમની ગદ્યમતિ ન હતી.

કોટલાની પરિપૂર્ણતા

તો આ રીતે શ્રી ખગરદાસની પરિપૂર્ણ કવિતાની હિમાયતને આપણે જોઈ, પરિપૂર્ણતાની આ કલ્પના વળીવળીને 'વાણી'ના સ્વરૂપ ઉપર જ આવીને હરે છે. આવી ભાષા વાપરે, આવ્યા શબ્દો વાપરે, આવે છંદ ગનાવે, એથી વિશેષ એમને કશું કહેવાનું હોય એમ હજી કશી જાણાય નથી. કાવ્યતત્ત્વના મદન રૂપને સમજનાર જોઈ શકશે કે આ હિમાયત કોટલાની પરિપૂર્ણતાની છે. અને એ હિમાયત કરતા તેઓ પોતે જ કવિઓની પરંપરાને અનુસરવાને બદલે વ્યાકરણ અને પિંગળના જરૂર રૂપોના-ખીજા અર્થમાં કહીએ તો છીછરા વિવેચકોના જ અનુયાયી ગતી ગયા છે. અને એમની દેશ જ કવિતાની હિમાયત તો ખરેખર ચોક્કસવારી છે. કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ બધા આ દેશી-વિદેશીના બેદો જિભા કરવા છે.

કાવ્યોપજીવી પદ્ય કે પદ્મોપજીવી કાવ્ય ?

શ્રી ખગરદાસ જો સુકવિઓને માર્ગદર્શન આપવા નીકળ્યા હોય તો તેમણે આ કલ્પનાની વાતને બદલે કોઈ જોઈ કલાની વાત કરવી જોઈતી હતી. પરિપૂર્ણ પદ્યની કલ્પના જ એક રીતે તો અવજો માર્ગે લઈ જનારી છે. 'કાવ્યને શોભાવવા અને સંરક્ષવા ખુદર અને પરિપૂર્ણ પદ્યની જરૂર છે.' એ વિધાન પદ્ય અને કાવ્યનો બેદ પાડી પદ્યને કાવ્યથી સ્વતંત્ર એવું મદનત્વ આપે છે. પણ જાણે કે કોઈ બીજો ઠેકાણેથી બનીકનીતે, કોઈ અભોધ વક્ષણ શક્તિ લઈને ગિયાગ શક્તિહીન મીન્દર્થહીન કાવ્ય ઉપર તેને શોભાવવા ને સંરક્ષવા બિતરી પડતું ન હોય. શ્રી ખગરદાસ પદ્યની જો શોભા ને શક્તિની હિમાયત છે તે તો છેવટે વ્યાકરણ અને પિંગળની જ છે.

ખરે પ્રશ્ન તો એ છે કે કાવ્યકળામાં પદ્યને કાવ્યથી અતિશયિત એવું સ્થાન જ છે કે કેમ? શ્રી ખગરદાસની હિમાયતવાળું મળજી અને ખુદર પદ્ય એ તો છેવટે એક નિર્ણય બોધ છે. પદ્યમાં કાવ્યથી સ્વતંત્ર એવું મોંઢવું કે શક્તિ કરવાની એ જ મોટી ખૂણ છે.

છેવટે તો પણ અંતઃસ્થ કાવ્યના સ્વસ્થી જ સજીવ અને પ્રભાવિત બને છે. પછીને બોધાર્થે પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આપવાની જાણે કેટલાંયે અનર્થો નિષ્પન્ન થયા છે. જેમ આત્માના સંચરણથી જ શરીર બંધાય છે તેમ કવિની પ્રતિભાના ચક્રવર્ણથી જ કાવ્યનું શરીર બંધાવા લાગે છે. પહેલાં નિર્ણય શરીર રચાય અને પછી તેમાં આત્મા પ્રવેશે તેમ કદી બનતું નથી. શ્રી ખજરદારને પદ્યમાં જ વિશિષ્ટ રૂપે જે સુદરતા અને શક્તિ દેખાય છે તે તો મૂળે કાવ્યની જ છે. આત્મા શરીરમાંથી સૌંદર્ય કે બળ મેળવતો નથી. પણ આત્માને લીધે જ શરીરમાં શક્તિ અને સૌંદર્ય જન્મે છે. કેવળ જડવાદી જ આત્માનું આકર્ષન કરવાને શરીરનાં અને મનનતંત્રનાં માપ કંવા બેસે છે.

કવિની સ્વયંભૂ પ્રતિભા

સુકવિની કલા કોઈ પણ દોષને નિભાવી શેતી નથી, એ વાત તદ્દન ખરી છે. પણ એક પણ દોષ કવિતામાં હોય તો તે સુકવિતા નથી એમ કહેવું એ વ્યાકરણ અને પિંગળની દૃષ્ટિએ કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરવા જેવું છે. વ્યાકરણને કે પિંગળને મન તો રૂઢિથી મૂકેજા પણ ભિન્નતા તે દોષ જ બને છે. કારણ એ ગિચારાનો જન્મ જ રૂઢિમાંથી છે. અને કવિતા ગમે તે દશે પણ તે કેવળ રૂઢિ તો હરગીઝ નથી. કવિતાને જન્મ આપતી પ્રતિભા તો ક્ષણે ક્ષણે ગવતા ધારણ કરનારી છે, નવનવોન્મેષશક્તિની છે. તે વ્યાકરણ અને પિંગળથી સદાકાળ દર્શાવુષ્ઠ પર જ છે. કદાચ એ પ્રતિભાના નવા ઉન્મેષે જ વ્યાકરણ અને છંદને દોષ રૂપ લાગે છે. લાગે તો નમીય એમનું.

વળી શ્રી ખજરદાર કહે છે કે 'દોષો તે દોષો જ છે તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.' પણ, તેમાં જ ના કહેવાની છે. જે તત્ત્વ જ જેવું હોય તો વ્યાકરણના અને પિંગળના શુભો કે દોષો પણ કોઈ ત્રિકાતાગ્રાહિત રૂપના નથી. અને શ્રી ખજરદાર જેને દોષો તરીકે જણાવે છે તેને તો વ્યાકરણ અને પિંગળે પણ સદાસર્વદા દોષરૂપે સ્વીકાર્યો નથી. અને બાકીના જે બધા 'દોષો' છે તે કવિઓએ સ્વીકાર્યો નથી. જે કવિઓની પરંપરાનું અનુસરણ શ્રી ખજરદાર છૂટ ગણતા હોય તો તો એમને નવીન કવિતાથી દૂરવાવું કેશું જ પ્રયોજન નથી એક વાર તો એમ જ લાગી આવે છે કે જાણે શ્રી ખજરદાર દૂરવાવ જ નીકળ્યા છે એટલે કવિઓની પરંપરાની મજબૂતીને નામે જેટલું કહેવાય તેટલું તે બધાને કહેવું અને જાકી રહે તે વ્યાકરણ અને પિંગળની પરંપરાને નામે કહેવું.

એકાંક કવિએ પ્રારંભ દશામાં છ દ અને પદનો પ્રભુતા કળવવી જોઈએ, તપશ્ચર્યાપૂર્વક મિદ્ધ કંઠથી જોઈએ એને માટે શુદ્ધતામાં અને બીજાંય કથાંય મતભેદ નથી. પણ સુકવિઓને કેટલાં જણ કે ભારતી કવિતામાં છંદસ્વરનાં 'દોષ' દશે તો તેને સુકવિતા નહિ કદીએ એ છેવટે તો સુકવિની પ્રતિભા પામે એક શાસ્ત્રજડતામાંથી જન્મતી ધૂટ ઉચ્છ્રાંસ માગતી જેવુંજ બની ગય છે.

શ્રી ખજરદાર જે ખરેખર શુદ્ધતાની કવિતાનો ઉત્કર્ષ આલતા હોય તો તે કવિ-પ્રતિભાને આમ કોટલાની પરિપૂર્ણતા પ્રબોધીને નહિ પ્રાધી સધાવી શકે. કોઈ સ્વતંત્રતા જનાર કવિતા સામે દુર્બોધતા કિંમતતાનો આરોપ મૂકે અથવા જેને છંદની માત્રાગણના કે

ગજદોની વ્યાકરણમાં જણાવેલી શુદ્ધિ સિવાય બીજી જોતાં કશું આવડતું નથી તે આમ છંદોભંગ કે બીજા ભંગાભંગના આરોપ મૂકે તે સમગ્રતય તેવું છે. પરંતુ શ્રી ખખરદારનાં નો કવિપ્રતિભાને જોવાની ને મનજવાની દૃષ્ટિ છે એવી દરકાર એ આશા રાખી છે.

કવિપ્રતિભાનું નિયામક તત્ત્વ કોઈ હોય તો ને ઉચ્ચ કળાદૃષ્ટિ—સદૃષ્ટિ છે. આ બાબતની પિંગળાની કે ખેંચાખેંચીને જાણ નો અસંકારશક્તિની દૃષ્ટિ બાળ્યે જ તેને તે સ્થિતિએ લઈ જઈ શકે. જે વસ્તુ જાતે વિકસી શકતી નથી તે દમેગ સહજ અને નવો-મેય ધાન્ય કમ્તી વસ્તુને કેવી રીતે પ્રેરી શકવાની છે? પ્રતિભાને જો તેઓ વ્યથા માનતા હોય તો તેનું ઉદ્દેશ્ય રૂપ ને કંઈ છંદ અને વ્યાકરણના પરિશીલનમાંથી જ તેને મિદ્ધ થવાનું નથી.

શ્રી ખખરદારની વેદના અસ્થાને—ઊંધી કડછીની મોંકાણુ

ગુજરાતી કવિતાના હિતસ્વી તરીકે શ્રી ખખરદાર જે પ્રકારનું માર્ગદર્શન કરાવવા નીકળ્યા છે, તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરવા છતાં સર્વથા ગર્વમુક્ત રહીને એ કહેવું જોઈએ કે એમની વેદના અસ્થાને છે. એમને ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ દિનોદિન ગમડતી લાગે છે. પણ એનું કાગણુ જ એ છે કે તેઓ ઊંધી આશુથી કવિતાને જોવા નીકળ્યા છે. કોઈ અપદ્ધાગદ્ય જેવી કે એવી બીજી કોઈ વૈશિષ્ટ્ય નીતિરીતિ સામે તેમનો વિરોધ સમજી શકાય તેમ છે, અરે કોઈ વ્યક્તિવિશેષ સામેનો વિરોધ પણ કલ્પી શકાય તેમ છે. પણ આમ દક્ષપત પછીની આખી કવિતાને ગમડેલી કરી નાખવી એ તો કોઈ વિપરીત દર્શન જેવું જ લાગે છે. શ્રી ખખરદાર જાણે કે ઊંધી કડછીએ રસ માપવા નીકળ્યા છે. કડછી તો છે રોજ રસોઈમાં વપરાતી, પણ પકડનાર એને ઊંધી પકડે પછી 'દાનું' દુભોય! શ્રી ખખરદારની ચર્ચા તો લાગે છે કવિતા ચિંતેની જ. જાણે કે કવિતાના મદામદ્યોનો પ્રશ્ન અહીં તોળાઈ રહ્યો છે. પણ વસ્તુતઃ કાવ્યરસને ધારણ કરનાર આ છંદપદ આ કડછીથી વિશેષ નથી. જો કે આ ઉપમા પણ પૂરી સહુકિતક નથી. એ કડછીને સવળી કે અવળી પકડવામાં તો આસમાન જમીન યર્ષ જન્ય ને જમીન આસમાન યર્ષ જન્ય.

કેવળ બાહ્યાંગની ચર્ચાનાં જોખમો

શ્રી ખખરદાર આવી કેવળ બાહ્યાંગની ચર્ચાથી ગુજરાતી કવિતાને ખરેખર દબાવે પાંચે સર્ષ જન્ય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતીમાં દક્ષપત પછી કોઈ કવિપ્રતિભા જ જન્મી નથી એમ તો તેઓ કહેવા તૈયાર નહિ જ હોય. જો ગુજરાતમાં કવિપ્રતિભા છે તો તેના જન્મ પાસે શું છે તે પણ તેમણે નિર્દિષ્ટ કરવું જોઈએ. અને તેના શુદ્ધાની સરખામણીમાં દોષો કેટલા છે તે જોઈને પછી સત્તાપ કરવો જોઈએ.

આત્યારે તો એ સ્થિતિ આવીને ઊભી છે કે એમના જેવા માન્ય કોટિના સાહુગને સાથે થતા કેવળ બાહ્યાંગના જ આવા વિવેચનનો વાગ્મેય સર્ષને એવા વિવેગકો પાકવા માંડ્યા છે કે જેમને મન બાબતની કે છંદની કે કલ્પનાની કે અસંકારની કે પછી નીતિ અનોતિની બુદ્ધિ રોષાં કાઢવી એ જ વિવેચનની દત્તિશ્રી થઈ ગયું છે. આમ છંદપદાદિની કુટપટ્ટીથી કવિતાને માપવી એ તો ગાળક પણ કડી શકે છે. અને મોટા માણસ ન્યાયે એવું કરવા

નીકળે છે ત્યારે તેમાં ગાંધિજીના પલ્લુ બળે છે. આ દોષદષ્ટિને મન આ ચોકઠામાં ન બેસતી કવિતા ન અકવિતા ધર્મ જાય છે. દુષ્પણી વાત તો એ છે કે આપો જિજ્ઞાસુ તો વર્ગ કેવળ ગાંધિજીની દષ્ટિથી પોતાને સર્વસંપન્ન માની કાવ્યના અંતરંગને જોવાની દષ્ટિ અને નકિત ગુમાવતો જાય છે. ઉપરાંત એમની પ્રવૃત્તિ કેવળ આ ઉપાંગોનું જિજ્ઞાસુપલ્લુ ન જાણી જઈ કવિતા માટેનું ચાતાકપલ્લુ પણ જમાડે છે. શ્રી અચરદારના આમરથી કદાચ ‘શુદ્ધ’ ‘અદોષ’ ખાખા વાળી કવિતા જન્મશે પણ તેથી ગુજરાતની પ્રતિભાને તો જન્મકે પાપળ નથી મળવાનું.

કાવ્યના અંતરંગમાં પહોંચવા માટે આમ જલિંગથી પ્રારંભ શ્રી અચરદાર કરતા હોય તો ભલે પલ્લુ, આટલું ક્યાં પછી હવે, ગુજરાતની કવિતાદષ્ટિને ગાંધિજી થતી અટકાવી એને ઊંડા કાવ્યતત્ત્વને જોનારી કરવાની શ્રી. અચરદારની દરજ્જા જાતી રહે છે.

નવીનોનું એક જ દુર્ભાગ્ય

છંપડે એક જ ગાયન વિશે, ન કાવ્યનું જોઈએ છતાં જો શાબ્દ કાવ્યના પડ છે. શ્રી અચરદાર કરે છે, દરજ્જા જનસમાજનું હૃદય આશુપરીક્ષેનું અને અણુજિતાયેનું મંથન છે. એમ કવી એ ગુજરાતની કવિતાપ્રતિભાને અન્યાય કરતા હોય તો ભલે કરે. પણ તેઓ ગુજરાતના જનગમમાજને પણ કેટલો મોટો અન્યાય કરે છે? નર્મદ ન્હાનાતાર કતાપી વગેરેની કવિતા કોના હૃદયની વાત કરે છે એ પ્રશ્ન પાઠકોમાં જ ગાંધિજીપલ્લુ છે. અને શ્રી અચરદાર વધારે મહદ્દયનાથી જોઈ શક્યા હોત તો તેમને જાણાત કે નવીન ‘પૃથ્વી-વર્ગી’ જિજ્ઞાસુ જે હક્કોળા શ્રી. અચરદારને ‘દોષ’ રૂપ લાગે છે તેમાં સર્વથા સપડાયેલા નથી, અને હવે તો પણ તેમાંથી જે ઝડપએ નીકળો જવા લાગ્યા છે. નવીન કવિઓની સંસ્કૃત પ્રેરણા જ કાવ્યોદયી કવિતા ઉપરાંત થીજી કવિતા પણ જો શ્રી અચરદારે વાંચી હોય અને શ્રી મેઘાળીએ વધારે શોકગીતો તથા પોનાનાં ગીતો ૧૯૨૫-૨૬થી ગાવા માડ્યાં ત્યારપછી તેમને મામળવા તથા બીજા કવિઓને સાંભળવા માટે જે જે સલાહો થઈ છે, જે જે દાખલાઓ અને મુશાર્કન થયા છે એમાંના એકેયમા તેઓ જો દાગર ગદી શક્યા હોત કે તે તેને વિશે તેઓશ્રી થોડુંક જાણી શક્યા હોત તો તેમનું દુઃખ પોણા ભાગનું ઓછું ધર્મજનત. વળી હવે તેઓ નમામ નવી કવિતાથી મુપરિચિત હશે તો તેઓ જોઈ શક્યા હશે કે તે પોનાના નવા પ્રધાનો ઉપરાંત તેઓશ્રીના મન પ્રભાણેની કવયુક્ત સ્પર્શ અને કવિત વાળીમાં પણ ક્યાંની ય વિચરી ગદી છે.

ના, પણ મારે નવીન કવિતાનો કેસ મનુ કરવો નથી. નવીન કવિતાની અસર જનગમમાજમાં ગમે તેટલું પડેલી હોય જતાં દરજ્જાની તે શ્રી અચરદાર કાગી નથી પડેલી શકી એ જ એનું નાનું મનું દુર્ભાગ્ય નથી ?

જીવરામ અને રામરામ બન્નેનો અભાવ જાણનાર કોઈ ન જાને કે જાને એક જ માના પેટમાં આજોટયા હશે. જીવરામ સ્વાર્થી, હોંડો, છીયોળું, દગાઓ અને કપડી હતો. રામરામ ખુશ્તો દિલ્લો, હસમુખો, સાદસિક, મળતાવડો અને નિખાતમ હતો.

તેમની મા પહેલી મરી ગઈ હતી. આપ શુઝરી ગયા ત્યારે જીવરામ વીસ વગ્નનો અને રામરામ ચૌદ વગ્નનો હતો. ઘરનો નભાવ થોડા મરાસથી અને યજમાનશક્તિથી થતો. આપ મરી જતા જીવરામે મગસ અને યજમાનો સંભાળી લીધો. જીવરામની દાનત રામરામ શુઝરાતી બહુતો હતો તે બહુલાવી, કેઈ થોડે દૂર નિશાળમાં માસ્તંગીરી કરવા મોકલી મરાસ અને યજમાનની ઘરાટી પચાથી પાડવાની હતી. રામરામ ત્યારે ત્યારે દૂર સંસ્કૃત બહુલા જવાનું કહે ત્યારે, જીવરામ બાઈ ઉપર ખૂબ વદાત્ર દેખાડી ગાળે સોખો છે તે નજરથી દૂર જાય એ ખમાતુ નથી કહી તેને જવા ન દે. તેણે તેને ગોતાના મામ અદાવડમાં જ શુઝરાતી બહુલાવ્યા કર્યું.

રામરામ ગામમાં શુઝરાતી સાતે ધારેણુ બહુ રહ્યો ને ગંધાનાં પહેલે નંજર હોવાથી તેને એ રૂપિયાની માસ્તંગીરી મળી. આનો ગંધા જરા, અત્રગત, જીવરામ સર્જ જતો. નાતમાં બધા માણસો ગોણે કાળિયાં ગાંધી ખેડા હોય, ને રામરામ તો અગ્નિ વાળિયામાં મેડીદડા રમવા ગયા હોય, ત્યારે જીવરામ વાતવાનમાં મીને કહેતો કે જુઓને કશાની ફિકર છે? આ રમતો કરે છે? નથી વડુની ફિકર, નથી મગસની ચિંતા કે નથી યજમાનની સમજણ! મે તો કેટની સિદ્ધારસ કરીને માસ્તરની નોકરી અપાવી છે, પણ તેનું મ એને કંઈ નથી.

બંજણ વરસ પછી રામરામનો પગાર વધીને ત્રણ રૂપિયા થયો.

અગવડની આસપાસ ખુશ્કણ કળણો હતાં તેનાથી. થોડું દૂર દરિયાની ખાડી હતી, અને અદાવડની મીમમાં બે પૂત્ર કરી રેલવે સ્ટેશનને શહેર મુખી સર્જ જવાય તો ત્યાં અંદર ખોડી શકાય એમ હતું. ત્યાં પૂત્ર ચર્ચ ચકે કે નહિ, ને થાય તો કેટલા ખર્ચ થાય તેની તપાસ કરવા એક ગોરા સાહેબ ને તેનો કારદૂત ત્યાં આવેલા. કરતાં કરતાં ગોરા સાહેબને ઠીંછા થઈ ને તે ગામની નિશાળ બેચા આવ્યો. ગોરાએ કેટલાક દાખલ પૂછ્યા ને રામરામે એટલી ઝડપથી તેના જવાબો આપ્યા કે ગોરા સાહેબ ખુશ ખુશ ચર્ચ ગયો. તેણે રામરામને પોતાની ઓફિસમાં પચીસ રૂપિયાની જગ્યા આપવાની દરજ્જા દર્શાવી. રામરામે તરત હા પાડી. ગામ આખામાં ઘડીમાં વાત કેતાર્થ મર્જ. ગોરા સાહેબ પોને દાખલાનું કહે એ તો શા સરખી વાત! અને પચીસ રૂપિયા! આખા ગામમાં વાતવાત કહેવાઈ મર્જ! પણ રામરામને એકદમ પચીસ રૂપિયાની નોકરી થાય તે જીવરામથી ખમાયુ નહિ. તેણે નોકરી લેવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ દેખાડી. " શહેરમાં ક્યાં રહેશે? આપણે ત્યાંથી ગામ છોડીને જે શહેરમાં રહેવા ગયા છે ને કેઈ મુખી થયા નથી. ગંધાનો નિર્વાસ જાય છે. વાના હોદ્દાને ગી રીને મોડો કરજે? આ યજમાનશક્તિના ગંધા આ "

બાણ કશું જ નહોતું એવું દેખાતું હતું ! જ્યંતીએ ચારે બાજુ જોયું. એનું એ અર્થદીન જડ આકાશ, એની એ પૃથ્વી, એના એ ઝાડ ! ક્યાંઈ જ કશો ફેરફાર નહોતો !

પણ માણસ પૃથ્વી જેવું ઉદાસીન કે તટસ્થ થઈ કે વ્હો શકતું નથી. એ જનાવને માટે જ્યંતી જરા પણ જવાગદાન નહોતો, પણ આ ભરખંડરે જનાવનું માત્ર સાક્ષીપણું પણ તે પેલી ધત્તીની પેઠે કંડ પેટે ગળી જઈ શક્યો નહિ. તેનું હૃદય કે છવન એટલી વાતને અંદર સમાવી શકતું નહિ. તે એકદમ ગનરાણ ગયો. એ કંડી નિથર પૃથ્વી તેને ધડીભર ડોહતી દેખાઈ ! એટલી વિશાલ પૃથ્વી અને એટલું વિશાલ આકાશ પણ તેના અંતરને ચારે બાજુથી બીસે દેવું તેને જાણ્યું. તેને કશું સંજયું નહિ. તે રડી પણ ન શક્યો. તેણે ચારે બાજુ જોયું પણ કોઈ માણસ તો શું પણ પશુ કે પક્ષી પણ તેને ધીરજ આપવા ત્યાં હાજર નહોતું. હિમ પડે ને કાબી પાંગરેલી વનસ્પતિ જેમ મંદી મળ્યે તેમ તે ધડીભર ક્તબ્ધ થઈ રહ્યો ! પછી એ સ્તબ્ધતાથી જ થોડી વારે થાકીને દોરની પેઠે કેવળ ધત્તના આકર્ષણથી ચાલવા લાગ્યો !

ઘેર ગયો ત્યાં છવરામ આંગણામાં બિબો હતો તેણે જ્યંતીને આવતો જોઈ કહ્યું : ' કોણ જ્યંતી ? કેમ આવતું મોઢું થયું ? ' જ્યંતી એકદમ રડી પડ્યો અને રડતો રડતો છવરામને વળગી પડ્યો.

જ્યંતીના મગવાના ચિત્કારથી છવરામ સમજી ગયો કે આમા કાંઈક ભેદ છે. તે જોઈની વસ્તુ મળ્યા વિના તે એનું એટલું સ્વરૂપ પણ કળી ગયો કે એમાં એક બાજુ મોહન અને નાનરામનું કંઈ અનિષ્ટ છે અને એમાં બીજી બાજુ જ્યંતીનો અથાવ કરવાની જરૂર છે. એક બાજુ તેની ઈર્ષ્યાદૃષ્ટિ સંતોષાઈ અને બીજી બાજુ તેની જ્યંતીનો અથાવ કરવાની સ્વાર્થાદૃષ્ટિ ઉત્તેજિત. પાણી સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢે છે, એટલો જ સહેજાઈથી, જરા પણ બાનપૂર્વક વિચાર કર્યા વિના, તેના માનસે કાર્યદિશા નક્કી કરી નાખી. ધ્રુવકે ધ્રુવકે રડતા જ્યંતીને જાતીમા ત્યાગી તેણે તત્કાળ કહ્યું : " તેમા રહે છે શું ? મોહન ન જિતયો ? તે આને નહિ નીકળ્યો હોય તો કાંઈ આવશે. તેમાં શું થઈ ગયું ? " એટલામાં છવરામની વડુ દયા ધરમાંથી ગદાર આવી ને તે પણ કહેવા લાગી : " જ્યંતીનું મન ગદુ પોચું. માણસોના છેકરો તો કેવાં કંઈક કાળજીનાં હોય છે ? અને આ તો એક આને બાઈ ન જિતયો એટલામાં કેવો થઈ ગયો ? " ફળીનાં બાણોએ બેગાં થઈ ગયાં હતાં તેની પાસે ફરી પ્રયાગ કરવાનો છવરામને લાગ મળ્યો : " મારા જ્યંતીનું હૃદય ગદુ કૂણું ! મોહન ગાડીએથી જિતયો નહિ એટલામાં કેટલો મનરાઈ ગયો ? એને મન મોહન સગા બાઈ જેવો છે. એના મનમા જરા ર કળજમ પેડો નથી ! " જ્યંતીએ આટલી વાર રૂસડું થોભાવી કહ્યું : " ત્યારે એ કેમ નહિ જિતયો હોય ? એને કાંઈ થયું દશે તો ? " મનની અસહ્ય અસહ્યતામાં તેણે માગાંપતો માર્ગ પકડી કીધો હતો. ધડીને જૂઠું બોલવા જેટલી એનામાં શક્તિ નહોતી. છવરામે પોતાનું પ્રચારકામ આગળ ચલાવ્યું : " એ તો કાંઈ કાંઈક લગે ને નહિ મોકલ્યો હોય, તે કાંઈ મોકલશે. આજ સામે કાળ છે ને ન મોકલ્યો હોય તો કોણનું મારું. મને તો આવવાનો કાળ આજો સારો જ થયું તું કે આજ ન મોકલે તો મારું, પણ એ તો સાદેગસેક ! શી ખબર કાળગાળે ય જોવાવતાં તારા કે કેમ ? ને એ તો મોકલવાનું કરી મળ્યે એમાં છે. એમને નાતગળની શી પડી છે ? અમને એના છોકરાનું આવડું તારે છે પણ એનું

એને કાંઈ નથી ! સગાનની ના પાડીને જિએ રહ્યો ! તો ય તને ગદ્ ગદ્ ચિંતા થતી હોય તો કામે કામગીરી ખીને પૂજાવશું. દૂન કોપડી ગયા મુંઝી રોકાણો'તો ને ?" જયંતીએ લા પાડી એટલે તેણે ફરી ચલાવ્યું : " એ તો નારે આવવાનું મોઢું થયું એટલે હું સમજી જ ગયો'તો, કે રોકાવાને કીધે જ વાર જાગી દ્યો. નહિનર દીવાટાણાથી ગદ્ મોઢું થતું નથી. શે આજ, છાનો પ્લી પ્લી, કાત કામગીરી જખશું. "

રાત આખી જયંતીને દુરવખે આ-ચા કર્યો. કોઈવાર તે મોદનને કળણમાં કળી જતો તરફડિયાં માન્યો એવો, નો કોઈવાર ને જાણે કળણમાંથી ગદાર નીકળી મને કેમ ન કાઢ્યો એમ ડોળા કાઢી ડરાવતો દેખાતો, ને કોઈવાર જાણે તેને પોતાને મોદન કળણમાં કોડે જોડે ખેંચી જતો હોય એવો આભાસ થતો હતો. રાત્રે એ ત્રણવાર તે ગભરામણમાં રડતો રડતો જાગી ગયો, અને ત્યારે જયંતીએ તેને વધારે સાન્તવન આપતા, પોતાની વધારે કોડી ફિઝસસીનું રક્ત્ય રાતના એકાંતમાં સમજાવ્યું : " એમ પાટકાંની ચિંતામાં રોઈએ નહિ ! દુનિયાં છે, કંઈ કંઈ ગમે, ને એમ જીવનને દુઃખે દુઃખી થઈએ તો આરો ન આવે. આપણે આપણી મેજે આપણું સંભાળીને બેસીએ. " આ જયંતીએ તેણે સત્યના અને સ્વાર્થના એટલા આવેગથી કહ્યું કે જયંતીને ખાનગી રાત કરવાનો વિચાર આવ્યા પડે તો જ અટકી જાય.

ખીજે દિવસે જયંતીને નિગામના ભાસ્તને ત્યાં પોસ્ટકાર્ડ લેવા નીકળ્યો ને જતાં જતાં મોટામાં મોટા મળ્યા તેમને, અને નિશ્ચયે જર્મ માનવને પણ. મોદન ન આવ્યાની, જયંતીના પોતા મનની ને માનસમતી અણસમજ, અવગાહ, અશ્વદા વગેરેની વાતો કરી પોસ્ટકાર્ડ લીધું. પોસ્ટકાર્ડમાં લખ્યું કે 'મોદન જીત્યો નથી, તે તમે નહિ મોકલ્યો હોય, નો દલે ક્યારે મોકલશે ને મોકલવાનો વિચાર ફેરવ્યો હોય તો તેમ જખશો. આજ હું પોને રોજને જઈશ, ને જીતરશે તો શેનો આવીશ, તેની ચિંતા કંઈ નહિ, પણ જયંતીને ગદ્ ચિંતા થાય છે મોટે કામગીરી જખ્યો છે.'

તે દિવસે, રોજન તરફના ગામમાં જન્મભાનવત્તિને અંગે જવાનું હતું એટલે પાછાં કન્યાં ને દૂન ઉપર થતો આવ્યો. આગસે ની બાઈનો મોદન જીત્યો નહોતો એમ જંગમ ઉપરના માધાવાળાને પૂછી ખાતરી કરતો આવ્યો. ને શેર આવી ફરી જયંતીને ખબરે લાય દર્શ સાન્તવન આપ્યું કે મોદન નહિ જ આવ્યો હોય.

ત્રીજે દિવસે કામગીરી કે તામ્બી પૂજાવવાની રાત્રે જોવા વિના રાતના ગદારામ અને તેની પત્ની સંતોક, નાની સાત વરસની વસંતી તરફને આવ્યાં. નેઓ પણ રોજન માંધાવાળાને પૂછતાં આવ્યાં હતાં. તેમને ધરમાં પેસના જોઈ જયંતીને જરા આભો ગત્રા ગયો. સંતોક 'લાય લાય બાબીજી, મોદનનું શું થયું દર્શ ?' કહી દયાની છાતી ઉપર માથું નાખી મેરેથી રડી પડી. જયંતી પણ રડવા માંડ્યો. વસંતે કશું સમજ્યા વિના સાથે સાથે બેંકડો તાળી રડવા માંડ્યું. જાણે દમણાં જ કોઈ મરી ગયું હોય તેવી રડારાજ માંબળી કળીનાં માથાં ધરમાં ને ગદાર એકલા થયા, પણ એવું કશું મન્યું નથી, નેમ જ મોદનના પણ કશા ત્રવા સમાચાર નથી જાણી ધીમે ધીમે વિખરાઈ ગયાં

ગતે જન્મ્યા પછી એ બાઈઓ બેગા બેઠા. રાત્રીમાં ખાતરીથી કહ્યું કે મોદનને પોને જાને જ રોજને એમણી આવ્યો હતો, અને એમણે ત્યારે તદ્દન સારને સારો હતો. જયંતીએ કહ્યું : " પણ માધાવાળાને પૂછ્યું ને પણ જીત્યોની ના કહે છે. " અને ગામમાં

પણ એ વાતની હા કહી. છતાં ગમ્મગમે કહ્યું. 'પણ આપણે જયતીને તો પછીએ' અહ્યા જયતી ! કહે જોઈએ, તે મોહનને જિતવતો નહિ જોયેલા ?" પણ જયતી રડવા જ માંડ્યો. છવરામે અત્યાં સુધી જે વાતો કરી હતી, જે ચોજના અને સુષ્ટિ ગ્રાહી હતી, તેમાં તેને ખીજું કશું કહેવાને આવકાસ જ નહોતો.

ખીજો દિવસે રામગમ અને છવરામે રીતસર તપાસ ગર કરી. જયતીને સાથે લીધો. 'તું કંઈ રૂતે ગયો ને આપ્યો' તે પછય, પણ રૂતા જ પડ્યા નહોતા ત્યાં જયતી શું બતાવે, ને ત્રણ દિવસનાં જૂના પગલા હોય ને પણ શી રીતે વરતાય ? અટકળે અટકળે બધે કર્યા પણ કશો પત્તો જાયો નહિ. 'અને ધરતી તે કાંઈ બોલે બોલવાની હતી ? ધરતી બોલતી હોત તો માણસમત માટે તેને શું શું કહેવાનું હોત !

ત્યાંથી જયતીને ઘેર મોકલે અને બાઈ નજીકને મોટે ઝેરશને ગયા. બંધ તાર કર્યા, વર્તમાનપત્રોમાં, લાગતાવળગતામા લખ્યું ત્રગેર ઘણું કર્યું. સાંજે ઘણી ભેગા થયા ત્યારે સતોકે લાજમાંથી કહ્યું : "માનો ન માનો જયતીભાઈ કંઈક જાણે છે, ન કહેતા નથી." જયતીની માએ તરત જવાબ આપ્યો : 'ઘણી માણવાનું શું હતું જે ? છોકરો જિતયો નથી, પછી એ શું જાણે ? બિચારો મોહનની ચિંતામા અગ્રા તો ધર્મ ગયો છે ? એને પાછા તમે વધારે સતાવશો આ' "

રાતે સતોક કે રામગમ કાંઈને જોધ આવી નહિ. કશા પણ પુગવા વિના ગાંતે, 'જયતી જાણે છે, પણ કહેતો નથી' એ જ વહેમ કરી ફરીને આપ્યો ને એની જ તેમણે વાત કરી.

ખીજા જાણુ જયતીનાં ફક્કાટ, દુઃખન હજી આસુ જ હતો.

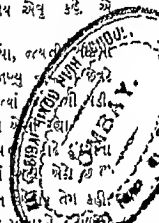
આમ ને આમ બે ત્રણ દિવસો ગયા. સતોકે તો તગભગ ખાવા પીવાનું છોડી દીધું હતું. ગામ આપણું આ જ વાત કરતું હતું કાંઈ કહે જાવા જમાનમાં વાઈ ગયા કાંઈ કહે માળાપને ખિલું ભગમાવી ભાગી ગયો કાંઈ કહે પેસા ચેારી નાસી ગયો. કાંઈ કહે કાણુનો પકડી ગયા. કાંઈ કહે અધેારી જાવા ભોગ ધરાવવા ઝઈ ગયા.

એક દિવસ બેરા સાથે વાતો કરતા સતોકથી બોલાઈ જવાનું કે ભલે ને ગમે તેમ કહો પણ જયતી જાણે છે ને કહેતો નથી. ને કાંઈએ એમ ટાપસી પૂરી. વાત ચણપણ ચણપણ થવા લાગી ને છવરામનાં માણવામાં આવ્યું એટલે તેની ઈર્ષ્યા અને વ્યર્થ કરી સજાવળ્યાં. એટલામા બોલવાનો લાગ મળ્યો. એક વાર ગમ્મગમે ફળીમાં કહ્યું કે મારી બોલિસમા એક જગા ખાસી છે, કાંઈને આવવું હોય તો આવો, ને ગમ્મગમ જેટલું જ બોલેલો એક ગોવિંદ હતો તે તૈયાર થયો. ત્યારે પાછું છવરામે પોતાનું સર્વ ડાપણ ધાર્મિકપણ પરાંપકાર સદ્ગતિ એકલાં કરી કહ્યું : "અધ્યા, મારું માન તો જવાની વાત ન કરીશ. આપણું ગામ છોડીને જાય છે તે કાંઈ મુખી થતું નથી. આ અમારો દાખલો જોતો નથી ? જુવાનજોષ છોકરો જડતો નથી. એક આ પેટ પાપી છે તે ભનુ પડે છે, નહિત મનમાં તો દુઃખનો કે પાર નથી. હું તો તારા ભક્ષા સારુ ને નાતના ભક્ષા સારુ કહું છું. ઘેર અર્થો રાટયો મળે તો વહેંચી ખાઈએ પણ માણુમની બોટને પહેંચાણુ નથી." ખીજું પણ ઘણું કહેવાનું તેને મન તો થઈ ગયું, પણ અસંગના ઓચંચની નેનાના કલાત્મક સુદ્ધિ હતી તેણે સચમ રાખ્યો.

એક વારં હવરામને અને દયાને બન્નેને યજ્ઞમાનને ત્યાં જવાનું આજ્ઞા. મગરામ માત્ર સંતોકના સંતોચન ખાતર દરના મેળને ખમ્મ કાઢવા જવાનો હતો અને સંતોકને સખત તાવ આજ્ઞો હતો એટલે કાકીની સલાહ લેવા જયંતીને મૂકી સર્પ ગયાં. સંતોક મેડી ઉપર તેની દમેશતી જગાએ મૂતી હતી. જયંતી નીચે મૂતો હતો. સંતોકને ત્યારે કાકી એવો તાવ ધીકરે જતો હતો અને કાકી નાંચતી આતી. તાવ આખી મોઢનના વિચારો કરી તે અચ્છી માંડી થઈ ગઈ હતી હવરે તેનાથી મેલવા નહિ ને મનના અધારામ તે નીચે જયંતી મૂતો હતો ત્યાં ગઈ ને તેના હાથને ગામી પડી. જયંતી તેના ધીકતા હાથના દેખાંથી જોવાયો હતો ગયો. ગીકમા ને ગીકમા તે મીસ પલ પાડી શક્યા નહિ. તેના શરીરે શેદ વળવા ગાયા. ને મૂતોક તે તેને વધારે વધારે વળગતી બોનવા જ લાગી. "માગ બેટા, તુ માયું કરે. માગ સમ તુ જાણુ ને કહેતો નથી. તારામાં ઈશ્યો નથી, તારું મન બોળું છે જેવું હોય તેવું કહી દે. એ મર્યા ગયા હોય તો ૫ હું તને નહિ રહું. એ ખમ્મથી ૫ મને નિરાત વળશે, પલુ આ તો નથી ખમાતું. એક વાર મને કહે. ઘરમાં કોઈ નથી. હું કોઈને નહિ કહું. મને જેવું હોય એવું કહે. એ હવરો છે કે મુવો છે એટલું કહે. ભગવાન તારું બધું કરશે..."

તાવમાં, તે કેટલું બોલી, એણે શા સારું જયંતીને પકડી રાખ્યાં, જયંતી મૂજતો હતો, તેને પમ્મેસેવા વળી જતો હતો, તે કમું જ તેણે મળ્યું જયંતી માંડ માંડ તેનો હાથ વછાંડી એકદમ નાકો ત્યારે સંતોક ત્યાં જયંતી ગારણું ઉઘાડી ઘરની બહાર સવારમાં ફરતાં એમ ને એમ જોઈ રહ્યાં.

પરોડમાં હવરામ અને દયા બન્ને આવીને જુએ છે તો જયંતી બહાર બેઠો છે. દયાએ એકદમ મોટે સાદે કહ્યું: "કેમ અડ્યા દાદમાં જયંતી કાઢતે સાદે રોઈ પડ્યો ને કાકીએ મને બીવડાઓ વગેરે વાત કહી. કાકીના માણસો બેમા થઈ ગયા. હવરામ ને દયા બન્ને ધમ્મા ગયા ને સંતોકને દોષી બોલ્યા. ઉઘાડી તેનો તાવ દવે ઊતર્યો હતો. ને પછી તેના ઉપર બન્નેએ મેલવા પાડ્યું. મોઢન કરતી માગ જયંતીને શા સારું વળશે છે. ૫૭ તાગ ધણીને એ મકવા ગયોંતો. અમે તો કોઈએ એને જોયો નથી." કાલુ જણે તમે શહેરમાં રહો છો, ને શું ૫ દશે ને શા સારુએ નામી ગયો હશે! એમણે બેજો બાવે નમાન સારા સારુ થઈને બીમદ બટની દાદોમાં હાથ ચાલીને દીકરી માગી, ને આવતી લક્ષ્મી પાછી વાળી છે, ને સારું તો નથી થવાનું, તેમા હું શું કહેવાની હતી ને જયંતી એ શું કહેવાનો હતો? ખમ્મદાર માગ છોકરાને કાંઈ કહ્યું છે તો..." હવરામે પલુ મંબળાવ્યું કે "સામા કાંઈ છોકરા મોકલતાં ત્રિયા ન કર્યો ને દવે બીચારા જયંતીને શીદ સંતાવો છો?" સંતોક ગધું રાતી રાતી બેસીને માલખી રહી. જેઠે જેઠાણી એમની મેજે જોતતાં ગધું મેલ્યા એટલે એ બહાર એટલે જઈને બેઠી. જેઠાણીએ કહ્યું: "વડુ, તાવ આવે છે ને બાદવાને તડકે બેઠો છે તે વધારે તાવ આવશે. આમ અમને શા સારું વીનારો છે?" સંતોક એક જ જવાબ આપ્યો: "હવે આ ઘરમાં મારે હવતાં પગ નથી મૂકવો. હવે કામને ચડીને આવીશ" પેલો જોવિદ જે રાગરામની બોલિસમાં રહેવા તૈયાર થયોંતો તેને બોલાવી તેણે માઈ કમન્યું. હવરામે આ મળ્યું એટલે કોઈ યજ્ઞમાનને ત્યાં જવું છે કહી ધનની દુધી સંતોકને આખી ત્રણેય જણાં બહાર આવ્યાં ગયાં રાગરામ જે આવ્યાં ત્યારે તેને,

પરુ ને નીકરીને ગાડામાં બેસાડી એ જ ક્ષેત્રે ઝેરઝેરે ચાલ્યા જવાનું કરવા સિવાય કંઈ બાકી રહ્યું નહોતું. ઘર વાસી, પાંડારીને કુંચી આપી તેઓ ચાતી નીકળ્યા. ઘર વાસનાં સનેહ કહ્યું “આ ઘરને આ છેલ્લો દાય અડકું છું.” પોતાનો સામાન લેવા પણ તે ધની અંદર ગઈ નહોતી. ખરે ખરે ખાધા પણ વિના એ ચાતી નીકળ્યા. કળીનાં માણસો એક સ્તબ્ધ સદાકારથી આ બેઠકે બેઠાં !

છવગમ ને દયા ધર છાંડી ચાલ્યાં ત્યારે દાઝમા ને દાઝમાં એમને કોઈ ને જ્યંતી મામું જોવાનું સૂઝ્યું નહોતું. ને જ્યંતી તો આ જનાવોના બારથી એટલો દુર્ગમ ગયો હતો કે તેને કશું કરેલું સૂઝે નહિ. એક યજમાનને ત્યાં જઈ રસોઈ કરી જ્યંતીને જમવા કહવાનું કહ્યું અને તેણે જમવાની ના પાડી ત્યારે જ દયાને તેની મામું જોવાનું અને તેને દાય અડકાડવાનું સૂઝ્યું. “વોય, મા, તાર તો ધીકર્યો જાય છે. નાખોડગીએ પોતાનું નાખોડ કાઢ્યું ને હવે મારું કાઢવા કીબી થઈ છે ! ચાલ, એટા, જે ભાવે ને એ કાળિયા ખાઈ લે.” કલી કામ આટોળી જાને થોડાં આંચાં. તેઓં જાણનાં જ દના કે ગમગમ ગયો હશે. પાંડારીને થોડી કુંચી લઈ ઘર છાંડી ખાટસો દાગી જ્યંતીને મુવાડ્યો.

એ ખાટસો દગાયો એ દગાયો, પછી એક મંદિના મુધી એ ફરી ઊપડ્યો નહિ જ્યંતીને વિરોધ થયો, સન્નિપાત થયો. સન્નિપાતમાં તેને મંત્રોક્તે જોવાનાં અને મોદનને જોવાનાં જાનાં થતા ને વારંવાર ગ્રીકથી કફડી કીકનો અને લવરી કરનો. લવરીમાં પણ એની એ વાતો દરના “મોદન આવે છે, મોદન નથી કીતર્યો, મોદન કયા ગયો તેની મને ખબર નથી. મોદન, મે તને કંઈ કહ્યું છે ? પૂછી જુઓ મોદનને, એ આવ્યો કાઠી, મોદનને ના કહે.” વગેરે ને મોતતો.

ગમગમનું કુંડુંગ હતું ત્યાં મુધી તેમની સામેના વિરોધના જોરે છવગમના મગમાં એક પ્રકારનું ખજ હતું. તેમના જતાં તે જજ ગંધ પડ્યું. એમ થતાં તેને પોતાનું ના અત્યંત ભાર નીચે દગાયેકુ દાખ્યું. મોદનનું શુ થયું હતું તે તે જાણતો નહોતો, તેનું ગમે તેવું અનિષ્ટ થયું હોય પણ તેમાં તેનો કશો જ ભાગ નહોતો, પણ અત્યાર મુધી ગમગમની ધ્રુષ્ટી કરેલી, તેનું જૂરુ ચાહેલું, તે વૃત્તિએ જાનાં મગાં મોદનના અનિષ્ટનું પૂરું કર્તવ્ય ઓઠી ઝીંધુ હતું અને એ સવળા જનાવના બારથી છવગમનું મન અસંલગ્ન મજાણ બંગવતું હતું. તેમાંથી ગયવા એ જ વૃત્તિઓને ઉદ્દેશ સિવાય કોઈ બીજો ઉપાય નહોતો અને એ ઉપાય એના મને કળનો દોનું પકડે નેમ પકડી લીધો. એટલી ચિંતામાં પણ, જ્યંતીની નિશ્ચય જોવાને આવતા, તેમની આગળ ને અધા અનિષ્ટનું કારણ ગમગમને જ જણાવતો. તે કહેતો. “મને તો નક્કી પ્રામે છે, કે જ્યંતીને મોદન નહોતું. ગમે ને કહે પણ તે જવનો હોય તો આમ થાય જ નહિ. ઘર પૂછીને આવતી નક્કી પાછી પાછી ત્યાંથી મને તો થવું હતું કે અમારુ જુકું થવા બેઠું છે. કોણ જાણે અમારુ દુગમાં કયાથી આવેા પાડ્યો ! જરૂર એ છાંકરાનું મન પગપામાં બંદી થયું છે ને જૂત થયો છે. ગમગમ છે એટલે મોતતું નથી, પણ ગમગમ છે ને ! જુવાન જોધ ને કાંઈ મન્યું ગમ્યું હશે ?” આમ તેણે અનેક મૂલનો કર્યાં અને જ્યંતી બાનમાં આવ્યો ત્યારે “કોઈને દેખ્યું ? કેને દેખ્યું ?” પૂછી પૂછીને તેણે નક્કી ક્યું કે મોદન મરી ગયો છે ને તેને વામના બંદી ગઈ છે. નાનના હોઠો ગમગમ તેણે દેશમાં આવી છાંકરા પગપાડે નીત પગપાડી જવા, ગમગમને કામળ થયો

આ કાગળ પહેલો સંતોડના હાથમાં આવ્યો. તેણે તે વસંત પાસે વંચાવ્યા. તેને પણ મોદન મરી ગયો એવો વહેંચે તો હતો જ, પણ આ વાસનાની વાતથી તેને કાળ ચડ્યો ને તે સતત એટલી ઉત્કેષાએથી રહેતી કે ગમે તેની સાથે કહી નહીને ખપી જતાં તે ગમે તેથી તૈયાર હતો. તેણે વસંત પાસે જવાળા પ્રખ્યાતો: “ મારા ફીકરને કાંઈ કયું કહેશે નહિ. કોણ કહે છે એ મરી ગયો છે. ને નહિતો તો જ્યંતી મળે છે તે એ કહે કે એણે એને માર્યો કે મરતો બાળ્યો તો હું માનું. ને જૂત થયા હોય તો અમારી પાસે આવે અને એની પ્રતિપાલ્ય કરશું. એમાં બીજાને શું? ” જવરામ કાગળ વાંચી ધૂંઆધૂંઆ થઈ ગયો. અનેક આશ્વેષોમાં અને અનિષ્ટોમાં તેણે છોકરીઓને બહાવવાનો ઉમેરો કર્યો, તેણે ફરી સર્વજ્ઞની રીતે “ જૂત તો જે માને તેની પાસે જાય. નહિતક પાસે જઈને શું કરે? ” વગેરે કહી. એક કાગળ મગનરામની ઓફિસને સરનામે નાખ્યો. મગનરામે ધેર આવી કાગળ વાંચી દેખાડ્યો ને સંતોડે પહેલા કાગળની અંધી વાત સાચેસાચી કરી, પણ ગાંડા આવેશથી નીચ પડણાવવાનો વિરોધ કર્યો. મગનરામે શાંત રહી મોટાભાઈને શાંત મહેવા ને એ દિવસ ગદ્ ગદ્ એવા લખ્યું “ મંસ્વાડમાંથી જિલ્લા પછી જ્યંતીનું સરીર હજી વધુ નહોતું. હવે અત્યાદ સુખીનાં મગનરામ વિરહનાં સર્વ ધાર્મિક સત્યો સાબીત કર્યા પોતાને ખરચે નીચ પડણાવવી એ એક જ ઉપાય ગણો. દયાએ નાતમાં મેરાંને કેલું: “ ત્યાં જઈને ખેડા છે. અને અહીં એનો વહેવાર સંભાળીએ છીએ તેનું તેને કાંઈ નથી એ તો જાણ્યું, પણ નીચ પડણાવવાની વાતે ય માનતો નથી. એને એટલું ય થાય છે કે આ જ્યંતી ખેડા હશે ને અવળે હાથે પાણી રેડશે તો ય છાંટા એને પહોંચશે ” બધાનું નિર્વંશ કાઢવા જીએ. થયો છે, મારા કોઈ પંભવનો દુશ્મન! એમના જેવાં આપણાથી એણાં થવાય છે? તે અને તો ગમે તેટલું ખરચ કરીને પણ તેની પછવાડે નીચ પડણાવશું. બીજું શું કરીએ? આટલાં ભેગું એટલું. ”

જવરામે નીચ પડણાવી, ને નાત કરી. ઓફિસને સરનામે મગનરામને કાગળ લખ્યો ને તેમાં ઐરીને વશ થઈ ગયાનું એક વધારાનું મહેલું માર્યું. મગનરામે, બાઈની કેવળ વ્યા ખાઈને, સંતોડથી છાતા, ગમે રૂપિયા કકડે કકડે જવરામને મોકલી આપ્યા.

છતાં જ્યંતીને સારું થયું નહિ, પણ તેથી જવરામનું શાંત ખોદું પડ્યું નહિ. “ એનો જાપ કરે ને એને જેવું પહેંચે તેનું કાંઈ અને કરીએ ને પહેંચે? ” થોડા સમયમાં, જ્યંતીનું સગપણ કયું હતું તે કન્યા પડણાવવા જેવડી થઈ. જ્યંતીને પારકા કરીએ તો બીજાને નસીએ જવે એમ કહી તેમણે તેને પડણાવ્યો, પણ પડણ્યા પછી વરસમાં તો એ રાગેરે ખવાતો ખવાતો છેવટે મરી ગયા. એક બચકર આપત્તિની ચુપ્ત વાતના વધતા જતા ભોગ્ગએ, એ પણ જાણે અનેક વિપત્તિઓ અને માનસિક વાતનાઓમાં ધીમે ધીમે કળતો કળતો તડકડિયા મારતો મરી ગયો. તેની પાછળ તેના માગાપ પણ એતણે વચ્ચેમાં વંચામોર મરી ગયાં. પણ મરી જતાં સુધી તેમણે નાતનું, ધર્મનું, શાસ્ત્રનું, અને મગનરામની અજ્ઞાનનું, રહસ્ય સમગ્રવ્યા કયું અને કેહ સુધી તેમને સ્થાબળાનું નથી ન્હા. ” એમના જવનની એ સફળતાની કોઈથી ના પગાય એમ નથી!

આજ સુધી સંતોડ, કોમકા પણ પ્રમાણે કદી અદાવત મળી નથી અને તેથી મગનરામ પણ ગયા નથી. યજમાનો ધીમે ધીમે બીજા વળી ગયા છે, અને મગનરામની સિદ્ધાંતસથી ઓફિસમાં રહેતા ગામના માણસો મદાસની વ્યવસ્થા કરી આપે છે, તથા મગનરામ તંકર્યા જોઈતું રૂંટું પૂરું પાડે છે, તેથી જ્યંતીની વિધવાના નિર્વાહ ચાલે છે.

બે વ્યાખ્યાનો

મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ

વિદ્યાપીઠના પદવીદાનસમારંભોની ઋતુ હવે બેઠી છે અને તેનો પરિણામ

કાળ, મદ્રાસમાં ઝિનયો છે. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના સમારંભના મુખ્ય

ચાકુ કેળવણીના વ્યાખ્યાતા મદ્રાસના કેળવણી-પ્રધાન નામ વાઈસ છે. તેમણે

દેવો વનંમાન શિક્ષણતંત્રી સમારંભના કન્યાં કથું,

“હાર્ટાગ કમિટીએ અનોકવિધ તથા કરી જે નિવેદન કર્યું તેમાં તેણે
મુખ્ય રીત સરકારી કેળવણી-તંત્રનાં ત્રણ મુદ્દા અને પ્રધાન તત્ત્વો તરફ ધ્યાન
દેવું. આ ત્રણ તત્ત્વો તે આ: (૧) કેળવણી પાઠ્ય યતા અર્થાત મોટા ભાગની
અર્થતા, ખામ કરીને પ્રાથમિક કે માધ્યમિક કેળવણીમાં, (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં
શાખન યતા નાનાપક વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા; (૩) માધ્યમિક શિક્ષણતંત્રની
અંદર વિવિધતાનો અભાવ—૧૮૬ એકધારાપણ.”

દેવોતું કારણ

અને તેમાના ના અર્થ કે ના વજાણની ચર્ચા કરતાં નામ વાઈસે તેવું કાગળ
જાનારું છે.

‘ધ્યાનથી જે તથામવામાં આવે તો જાણ્યો છે, છેલ્લાં બે તત્ત્વો પરથી
કાર્યકારણનાનો મુદ્દો છે: માધ્યમિક શિક્ષણતંત્રમાં વિવિધતાનો અભાવ
દેવાથી જ રજા નાનાપક વિદ્યાર્થીઓ પેલાની જે ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં
પમે છે.”

માધ્યમિક શિક્ષણમાં મુદ્દાને

તેને માટે વિદ્યાપીઠોને જવાબદાર ન મણવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠોના કાર્યની ટીકા તો જુદાં જ કારણે પર આધાર રાખે છે. અહીં તેમાં જે મોટા સુધારાની જરૂર છે તે એ છે કે, ઉચ્ચ કેળવણીને માટે નાકાર્યક વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ઘૂસતા રોકવા. અને તેને સારું નામના વાર્ષિક માધ્યમિક કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવા તરફ વળવા સૂચવે છે. પરંતુ, આથી પણ બેકારી જશે જ એમ માનવું મુશ્કેલ છે; કારણકે, બેકારીનો આખરી ઉપાય તો આપણા દેશના ઉદ્યોગતંત્રને સહર અને માયા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય કરવા ઉપર જ છે. જ્યાં પ્રધોરોજગાર જ એટલો હોય, પદ્ધતિના દાથમાં હોય, ત્યાં તે વધારવા જોઈએ; અને તે વધારવાનું મીઠું કામ શિક્ષણસંસ્થાઓનું જ નથી એ ઉત્તર છે.

શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ

જતાં આજની કેળવણીને ઉદ્યોગ અને અતમહેનત તરફ વાળવી જોઈએ એમાં આજ કોઈને શંકા નથી. શિક્ષણમાં ઉદ્યોગનું મદત્વ આજ એટલું ગંધું છે કે, એમટ અને વૂડ નામના એ અંગ્રેજ કેળવણીકારોને વડી સરકારે ૧૯૩૭માં બેત્રાવ્યા હતા, અને એમને દિંદની કેળવણીની પુનર્ચંટનાને અંગે મુખ્યત્વે આ જ મુદ્દો વિચારવા મોકળો હતો. તેઓએ એક કામતી નિવેદન રજૂ કર્યું છે. એને વિષ એટલું કહેવું ગસ છે કે, જે સમર્થ અને સ્વદેશી હજારી ને તેથી વધારે સાચી યોજના જે દેશે ન નિચારી કાઢી હોત, તો આ બે કેળવણીકારોના દેવાત્ર દેશના શિક્ષણતંત્રને આપારે તો કદાચ દોરતો હોત.

પરંતુ દેશને મદબાજ્યે, ગાંધીજીની પ્રતિભા મરોગત વખતે ઝરી અને આપણને

વર્ધોયોજના મળી. એ યોજના માત્ર ઉદ્યોગ દાખલ કરવા પૂરતી

વર્ધા-યોજના

નથી, એ તો ઉદ્યોગને એક કેળવનારી સમર્થ શક્તિ માનીને ત્યાજે છે. અને એ સિદ્ધાંત ઉપર એક આખી વ્યાપક ને સાગોપાંગ

શિક્ષણયોજના ઘડી નાકે છે,—બધે અત્યારે તેનું પ્રાથમિક કે પાયાનું રૂપ જ દેશ આગળ મંડાવું હો.

નામના વાર્ષિક આ યોજનામાં ખૂબ અ સેનારા છે. પરંતુ, પ્રાથમિક કેળવણી

સાથે યુનિવર્સિટીને સીધી શેવાદેવા નથી, એવા એક દૃઢ વિચારથી યુનિવર્સિટી અને આજે યુનિવર્સિટીઓ તેમાં પડતી નથી; એ શિસ્તતા પ્રમાણે ત્યાજીને વર્ધા કેળવણી શ્રી. વાર્ષિકે પણ પોતાના વક્તવ્યમાં આ ચર્ચા કાઢી નથી, ને ઘટોગ સચિનિએ ઓધેલા પ્રથમ લક્ષણનો નિર્દેશ માત્ર કરીને તે અટક્યા છે. વિદ્યાપીઠોએ આ શિસ્તતાને દૂર કરવો જોઈએ, કેમકે વર્ધાકેળવણી તેમને પણ અસર કરનારી છે એ એમને તો પહેલું દેખાવું જોઈએ.

૨

મદાસ પછી થોડે જ દિવસે મુગર્મની વિદ્યાપીઠનો પદવીદાનસમારંભ થયો. તેના

મુખ્ય વ્યાખ્યાતા તેના કુલનાયક શ્રી. આર. પી. મસાણી હતા.

શ્રી મસાણીનું વ્યાખ્યાન

શ્રી વાર્ષિક સરકારના પ્રધાન છે; શ્રી મસાણી એક વિદ્વાન વિદ્યાપ્રેમી મુલક છે. તેથી બેઠિનાં વક્તવ્યમાં એટલા પૂરતો કેન્કાર તો પડે જ એમ મી કોર્ટ આજ રાખે તે ઉપરાંત એક મોટો અને અદી

ધ્યાન ખેંચવા પાત્ર કેરૂંદાર જોવામાં આવે છે તે, શ્રી મસાણીનું કેળવણીમાં સુધારા અને ખાસ કરીને વર્ધાસિક્કાંત પ્રયેનું વનણ શ્રી વાઈ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સુધારા શા કરવા એ વિચારે છે અને વર્ધાપોજનાનો સુધારો સારો છે એમ જનાવે છે. શ્રી મસાણી શરૂઆતમાં જ વિદ્યાર્થી અને સરકારો વચ્ચેના સંબંધનો ચર્ચા કરે છે. અને તેમાં આજે મોડેલા ભયો બતાવતાં કહે છે:—

“ગંગતી પેટીના ઔદિક-વિકાસ પર ઝૂમવા એક યોગ્ય ભય વિંચ પણ આપણે સંભાળવાનું છે; તે છે સુધારો કરી નાંખવાની ધમસની બંધી સુધારાનો ધૂનમાં આવી જઈ, અભ્યાસક્રમો અને શિક્ષણવર્તનમાં ક્રાંતિકારી ભય પશ્વિતનોનો ભય.”

પ્રાંતીય સ્વરાજની સ્થાપનાથી પ્રાંતીય સરકારો કેળવણીના પ્રશ્નો જાગત આવકાર-દાયી વત્રણ ધરાવતી થઈ છે તેની તે તાત્કીલ કરે છે. તેના મુ્યક ચિહ્ન તરીકે તે સરકારે શરૂ કરેલા કેટલાક મૌલિક સુધારાને જનાવે છે. પરંતુ, તે એવે છે કે,

“દલાત ધમાત તોડી પાડતા પડેલાં, તેની જમાએ શું પછી ખડું કંપું છે તેનો જરોગર વિચારી કારેલા નકરો હોવો જોઈએ.” એટલે કે, શ્રી. મસાણી પ્રાંભાગેલી સુધારણામાંથી કોઈ ચિત્ર જોઈ શકતા નથી, અથવા તો જે કાર્ય કરી શકે છે તે તેમને માન્ય નથી.

પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આ ચેતવણી આપીને તરત તે મુંગઈ સરકારે દાર્મિકશોમાં ઉચોમ દાખલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે તેની નોધ લે છે, અને તેને કાર્મિક મનના દાખેલા અવાજથી આવકારતા લાગે છે. યુનિવર્સિટીની ધમાતનું સીધું ચણતર આ દાર્મિકશો ઉપર થાય છે; અને આ દાર્મિકશો પ્રાથમિક કેળવણીના પાયા પર ઊભા છે. એટલે, યુનિવર્સિટી તે પાયાને પોતાની સમીક્ષા અદાર મળીને ચાલે છે. પરંતુ શ્રી. મસાણી પાયાની આ કેળવણી માટે યેગનયેલી વર્ધા-પદ્ધતિ પોતાની મનોમૂમિમાં રાખીને જાત કંતા તો લાગે છે. અને તે તેમના વ્યાખ્યાનમાં જ્યાં તે ઉચ્ચ કેળવણીના ઉદ્દેશની ચર્ચા કરે છે ત્યાં જણાય છે.

પદ્ધતિદાનાના વ્યાખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કેળવણીના ઉદ્દેશનો કાર્મિક ગગનવિદાર તો આવે જ એ એક રૂઢિ થઈ પડી છે. શ્રી. મસાણી એ રૂઢિને અનુસરી વ્યાખ્યાનનો ફીક ફીક ભાગ એ ખાતે શરૂ છે તેમાં એમણે ડવન અને ડવનનિર્વાદ વચ્ચે ડવન અને ડવનનિર્વાદ બેદ જનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે જાગ્રુ સુધારકોનું ધ્યાન દોર્યું છે. તે કહે છે:—“ઉચ્ચ ચિહ્નણે મૂળ ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને ડવનની તૈયારી કનાવવાનો છે, ડવનનિર્વાદની તૈયારી તો તેમાં પ્રમંગોપાત માત્ર જને છે...”

“જો આપણે એકમતીથી દિંદમાં એવું શિક્ષણતંત્ર મોઝએ કે જેથી દરેક દિંદને નિર્વાદ મળી રહે અને પોતાના પગ પર ઊભો રહેતાં તે સીએ તો, લાગે છે કે, દિંદના ચિહ્નણતંત્રમાં દવે મૌલિક પશ્વિતની માગનાર શોકોનો મોટો ભાગ તેથી સતોય પામે. ખડું જોતાં, અને સામાન્ય રીતે કહું તો, વિદ્યાર્થીનું મોટા ભાગનું ચિહ્નણ ધંધા-દારીનું છે. વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમાં દાખલ થાય છે, તે કેલ્ક વકીલ, દાકતર વગેરે જેવા

ધર્મો મનમાં વિચારીને. દરે એવી ખૂબ મગવા લાગી છે કે, ઘણી જાનના નાના ઉદ્યોગકર્મીઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરો."

એટલે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી વકોલાત, દાકનરી, ક્રીમ્નેરી છતાં 'સિવરસ' (!) ધર્મ શાખે ત્યાં લાગી તો ફીક છે; તે વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્દેશમાં કદાચ એસે. પણ દરે નો નાના ઉદ્યોગની વાતો વધીપડતી કરે છે; એટલે, શ્રી મસાણી તેવા વચને જણાવે છે કે,

"પરંતુ, છવન માટેની તૈયારી અને છવનનિર્વાહ માટેની તૈયારી એ બેમાં ભેદ છે, તે ખ્યાતમાં સખવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી અને કલાભવન વચ્ચે જે ભેદ છે તે જે જૂની ન્યાય તો યાતક પચિયામ આવે."

વક્રાંત દાકનરીના ધર્મથી વિદ્યાર્થી કલાભવન નથી જાનતી; તો તે જ ઉદ્દેશથી આવનાર વિદ્યાર્થીઓને કમને તે ખજ અર્થમાં વિદ્યાર્થી પણ જો છે કે? આમ પ્રજામાંથી તોખો પડતો ને તેની કાંધે ચઢીને જાવતો એક વર્ગ જ તેનાથી નિર્મૂલ્ય થયો છે. એમ નહિ કે? શ્રી. મસાણી જણે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સાચો ઉદ્દેશ આજ સમયે નથી.

તેઓ જણાવે છે કે, "તેનું મોટા ભાગનું શિક્ષણ ધર્માદારીનું છે." તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે, "કેટલીક વાત સંગ્રહન (કે જે વિદ્યાર્થીઓ આત્મા છે) નકામા જાનતો મોટો કથમનો દગ જ વધાવતું હોય છે." અને એમટ તથા વૂટે પોતાના યુનિવર્સિટીની રિપોર્ટમાં, ઉપરાંતમાં, એક વાત કહી છે તે પણ તેમના ખ્યાત હાથે. જલ્દ નથી જાગતી. તે એ અગ્રેજ કેળવણીકાર કહે છે,

"આમારો એવો મત છે કે, એ વિદ્યાર્થી કડક રીતે ચત્રાંવવામાં આવે નો આજે જે લોકો પચીની પરીક્ષાઓમાં પ્રવેશ મેળવે છે, તેમાંના ઘણા એમ નારં કરી શકે ખરી વાત એ છે કે, આજુ ધર્મ-દૂષ્ટોનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર-માંના યજ્ઞને માટે ચોટ્ય ધર્મની આજ્ઞાઓ નથી; એટલે માયાપો દત્તાશ ધર્મને પોતાનાં છોકરાંને આગળ બજવા યુનિવર્સિટીમાં ધકેલે છે. પણ એ છોકરાઓની જુદી કે શક્તિ, યુનિવર્સિટીએ જેવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેવું મેળવીને કાંઈ જામ ઉઠાવે, એથી ત્રાયક નથી હોતી. સામેથી યુનિવર્સિટીઓ પણ, કાંઈક જાકમનના દયાલ્યો ને કાંઈક શીમાંથી ચતી સંગીન આવકના જામને કારણે, એક યુનિવર્સિટીને બાજે એવું કડક ધોરણ સાચવવામાં નિષ્ફળ થાય છે."

એટલે, શ્રી મસાણીને આ આખી કથનેથી જાણતી ખમર નથી એમ, એમના વ્યાખ્યાન પચી, નથી જાગતું. પરંતુ તેમને ઉદ્યોગની શિક્ષણશક્તિ વિષે જહા કદાચ ન હોય, ને તેથી જ તેમને વિદ્યા સાથે કુલરકાળો મેળ અવ્યુગતો વિદ્યા અને ઉદ્યોગ જાગતો હોય. કિન્ને છવનની દીક્ષા દેનાર ગાંધીજી આ સૂચના કરે છે તે માત્ર છવનનિર્વાહની જ દૂંટી નજર રાખીને, એમ કેમ તેમણે માન્યું દશે? આમા તો એવી ન્યાય કે, એક યુનિવર્સિટીના કુત્રનાયકપદેથી 'તેઓ ગાંધીજીના આ, ભલે તેમને કાનિકારી જાગતા સુધાગને, તેને જાગતી રીતે ચર્ચે. ઉદ્યોગને ગાંધીજીએ એક છવન પડનારી વ્યાપક શક્તિ તરીકે આજ કેળવણીકારો આગળ

ધર્મો છે: આગસ અને દળદરમાં ડૂબેલી તથા ગતભંડનતમાં હીણપદ જેવા શીખેલી વસ્તીના દેશમાં ઉલ્લોગ અવનદાથી નીવડશે, માત્ર રાટલો જ આપશે એમ નહિ. શ્રી. મસાણી જેવા સૂક્ષ્મ વિચારક આ દૃષ્ટિથી ઉલ્લોગની ગાંધીજીની સૂચનાને કેમ નહિ જોતા હોય ?

અને, ઊંચટ પક્ષે પૂછવા મન થાય છે કે, જે અવનની તૈયારીનાં શુભગાન આપ કરે છે તે સાધવાનાં સાધનો આપ સૂચવશે ? આજે ચાકતી પુસ્તકિયા પદ્ધતિને સાધને તે તૈયારીઓ થશે એમ ? એનાથી તો નથી થઈ શકી એ હવે તો ઈતિહાસ પણ કહેશે.

જાણી, અવન અને અવનનિર્વાહને, તાર્તિવક રીતે જોતાં, જુદા પાડવા એ પણ ગરોળઃ છે કે ?

ધર્મ અને અવનવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં તો, ઈશુ ખ્રિસ્ત અને ટોલ્સ્ટોય જેવા અવનવીરોનો શીર્ષ એથી ઊંચટી જતી લાગે છે. ઈશુએ કહ્યું—
અવનનિર્વાહ અને તે નીતિવચન હતું, નહિ કે એકારીનો ઉપાય, જેને એ દ્વારા અવન નીતિવચનમાં એનો ખરેખરો ઉપાય તો પડેલો જ છે;—ઈશુએ કહ્યું, “તારો રાટલો તારા પરસેવાનો કમાળો.” અને એ સૂત્રને ટોલ્સ્ટોય જેવો કેમ પણ વિદ્યાર્થીને ગોમાવે એવો વિદ્વાન, અવનનો સાર ગણીને અનુસર્યો. અવનનિર્વાહ અવનના ધનનું સાધન ‘અન્ય’ જેઈએ, એને જુદાં પાડવાનું તો અર્વાચીન યુરોપનો આર્થિક શોધ છે આજ વ્યારે મોટે ભાગે જગતમાં અવનનિર્વાહ દ્રોહ પર રચાતો ગળ્ય છે, ચૂસણ એ એક મોટી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક આપત્તિ થઈ પડ્યું છે, સારું નિર્વાહ અને અવન વચ્ચે જેવો ભેદ શ્રી મસાણી ગતાવવા મથતા લાગે છે, તે જ કદાચ ધાતક અને અવળી શીખ નથી ?

છતાં, શ્રી મસાણીનું કહેવું જો એટલું જ હોય કે શુદ્ધ અને પવિત્ર વિદ્યોપાસના વગર ગમ્મઅવન જોખમાગે, માટે એ ધ્યાનમાં ગમ્મજો; તો એ ગરોળઃ છે. પરંતુ એવી ઉપાસના આજ અવન-ઉલ્લોગથી ઉન્મુખ થઈ છે. એ એવી શુદ્ધતા અને શક્તિને જ દની લેનારી નીવડી છે. અને ઉલ્લોગ પણ વિદ્યાનું અંગ છે, એ હવે કેળવણીકારોએ સમજવું જોઈશે. એ ઉન્મુખતાથી વિદ્યાનાં ધાગ ગણ્યાતાં રચાને પણ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યાં છે. તેથી ગાંધીજીની કેળવણીની કલ્પના જે સાચી રીતે સમજાય, તો તેમાંથી નામી વિદ્યાર્થીકોએ જન્મવાનું છે. આજે એવી વિદ્યાર્થીકો નથી, અને જે છે તે એવી હોવાનો ડોળ થાશે છે; અને એ જ આખી કેળવણીનું આજનું દુઃખ છે એ દુઃખના નિવારણનો ઉપાય દિંમતભેદ કરવો જોઈશે, અને ક્રાંતિકારી વેગે. ક્રાંતિથી ‘ડેઈ’ નવીં ચાશે. અને એક ઉદાપીએ તે વખતે જ નવું શું ચાપવાનું તે આખું ને આખું કાંઈ જોઈ શક્યું છે ? એના મગ સુદા જ મદણી ગકાય છે, અને એથી વધારે જાણવાની મનુષ્ય પામે કદાચ તાકાત પણ નથી.

જીવનમાં ઘુપાએલાં મલગ સત્યો વ્હેવાં અને ભાવમય વાણીમાં પ્રકટ કરવા એ કવિતાનું સર્વોત્તમ ગુણ છે અને એ જ મહાકવિઓની દૃષ્ટિ છે. કાલિદાસના મૈથીમાં મનુ'યજ્ઞવલ્કનું એક પદ્ય સત્ય પ્રકટ થાય છે, તે એ કે મનુષ્યે તપ કરતાં કરતાં જીવનનો આનંદ ભોગવવો. એકથો આનંદ, એકથી Romance એ ગણ નથી ગઈ એ દાનિકારક છે; પરંતુ જ્યારે એ તપ અથવા સંયમ સાથે જોડાય છે ત્યારે જ એ સત્ય ગતે છે. અર્થાત્ એ આનંદ-એ Romanceની સાથે સંયમનો સમન્વય થાય તો જ એ Classical Romance બની શકે. આપણે સદુએ આપણા જીવનની Classical Romance રમતી જોઈએ એટલે કે આપણા જીવનને એક કલા તરીકે જીવડું જોઈએ એમ મહાકવિ કાલિદાસનો એના મૈથીમાં રહેલો ઉપદેશ છે.

જીવનની ઉત્પત્તિના મૂળમાં જ આ ગતે તત્ત્વો 'તપ અને આનંદ' રહેલાં છે. ઉપનિષદનું એક વચન છે: સતપસ્તપ્યત, જ્ઞાનદાદેવ ઇમાને ભૂતાનિ જાતાનિ. અર્થાત્ પરમાત્માએ તપરથા કરી અને એના આનંદમાંથી આ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એટલે કે 'તપ અને આનંદ' એ ગતેનો સમન્વય-એનું ચોખ્ખું પ્રમાણ-જીવનના સર્જન અને નિકાશમાં આવશ્યક છે. કાલિદાસે આ મૌલિક સત્યને પોતાના મૈથીમાં જીવનના કયામય ચિત્રો દ્વારા મનોહર રીતે ઉતાર્યું છે.

પ્રથમ 'કૃમારસંભવ' કથાએ.

પ્રકૃતિની રમણીયતા વચ્ચે આ કાવ્ય મંડાય છે. મહાકવિ એક પછી એક સુંદર ચિત્રોની પંથગ દેખાડે છે. દિમાગથી ભગ્યતા અને સુંદરતા, પાર્વતીનો નિર્દોષ આનંદમય ગાદ્યકાળ, એનું રસમય યૌવન; એની શંકરને વંદ્યાની તમજા; દિમાગથી મધ્યમાં સમાવિત ગતીને તપરથાનું સંવન કરતા શંકર ભગવાનનું એ 'આનંદ-શક્તિ' પ્રત્યે અવિકાન્નિષ્ઠ, (સંભારો 'વિકારહૃતોત્તિ વિક્રિયન્ત ચંપા ન ચેતસિ ત એવ ધીરાઃ) ઈર્ષ્યાદિ આદંભના ચિત્રો કેવાં મનોરંજક અને ઉત્તમવશ છે! આગળ આવતા દેવેનો આ આદર્શ યુગલમાંથી—શિવપાર્વતીના ૬-૬ માથી—એક પુરોગોત્તમ (Superman) અવતારવો છે. એમને શંકરની ઉદારસીનતાથી ચિન્તા થાય છે. ભગવાન શંકરને સંસારી કંઈવા માટે દેવો કામદેવને સમગ્રથી એગની સમક્ષ મોકલે છે. પાર્વતી નિત્ય નિયમને અનુસરી પૂજા અર્થે આવે છે તે વારે મન જીતે જીતે પોતાનું ગાણ છોડે છે. શંકરના શરીરનું માળખું સુદૃઢ ખળભળે છે ત્યાં તો એ મહાયોગી કણ્ઠ્યવદમાં ચેત્તા મળે છે. એનું ત્રીશુ' ચોચાળ નાદાળા ધ્રુવે છે અને મન જળીને ખાખ થઈ જાય છે—

* મેઠ કાલિદાસ જ્ઞાપત્તભાઈ ભાટને દોહરેના પ્રાચ્યભાષામંડળ નંદ્રથી ના. ૧-૧૦-૩૨ના મેન માસેદાસ નચતી ક્રમવાદ દ્વારા ને પ્રસંગે અર્પિતુ જાણાનું.

‘હરકોવાનલભમ્મ કેવલમ્’.—પાર્વતી ગ્રીષ્મ પડે છે. એ માનભંગ થાય છે; એનો મનોરથ ભાંગીને જૂડો થાય છે. પશું મંકર પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોવાથી આત્મસાન્દર્ભથી એમને ઝસ કન્યા ઉગ્ર તપસ્યા આદરે છે. જગનગુણનો સાચો આનંદ અનુભવવો હોય તો મનુષ્યે ખરી તપસ્યા એવવી જોઈએ એમ એનો નિર્ધાર થાય છે. દાઝણ તપથી દુર્ગમ જાતેથી એ ‘કૃશાંગી’ છેવટે શંકરનું પરમ પ્રાનિપાત્ર બને છે. સાન્નિધ્ય અને સાધુતાનો સંયોગ થાય છે. શંકર પાર્વતીનું પાણિપ્રદણ કરે છે. આમ જ્યારે કામદેવ ઉપર મંપૂર્ણ કાળૂ આવે છે ત્યારે જ કાલિદાસ શિવ અને પાર્વતીના શૃંગારનો આનંદનું આકાશ અંકમાં મગ્ન વર્ણન કરે છે.

તે ‘મેષદત્ત’, ‘અશ્વત્થ’ અને ‘વિદ્યમોચ્ચાચ’ અનુક્રમે કર્યો.

તેમ આદિકવિ વાસ્તીકિનાં મમયનો સફૂથી મોટો પ્રશ્ન એ દિસાનો (યુદ્ધ અને સંદારનો) પ્રશ્ન હતો તેમ કાલિદાસના સમયનો પ્રધાન પ્રશ્ન વિદ્યાસિત્તાનો હતો. વાસ્તીકિએ એક પદ્ય સત્ય એ પ્રતિપાદન કર્યું કે દિસાની સાથે ધોર શાપ મદૈવ જોડાયો છે. પ્રત્યેક દિસક ગામનું જીવનના અધિકારમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને જ્યાં મુધી એ દિસા કરે છે ત્યાં મુધી એ કદાપિ ફરીને કામ બેસવાનો નથી. તસ્મિન્ અને વિદ્યાભિત્રનાં ધોર યુદ્ધો, કાર્તવીર્ય અને પશુમનતા બચક સંદારો, દશરથની મૃગયા અને નિર્દોષ મ્હપિકુમાર શ્રવણનો વધ, શમશ્રવણનું યુદ્ધ વગેરે અગણિત પ્રસંગોમાં દિસાની પ્રજુતા અને પરિણામે નિષ્કળતા અને નિઃશાન્તા વાસ્તીકિએ એમના મદાકાવ્ય રામાયણમાં અદ્ભુત છટાથી વર્ણવી છે.

કાલિદાસનો મમય એ ‘શુભ માત્રાજ્યનો દેવીધ્યમાન સમય.’ આ સમયમાં આપણા દેશમાં વૈભવ અને વિદ્યાસત્તા અનિરેક હતો પશું સાથે સાથે આર્થજીવનની જામી ભાવનાઓના તેજ માંખા પડના હતા અને સદૈવમાં આવી પડ્યાં હતાં. આ અંત્યદશામાંથી બાસ્તવરૂપે ઉગામવાને મદાકવિ કાલિદાસે આર્થ સંસ્કૃતિના મદાન આદર્શો, સાદાર્થ, મંયમ અને અદિસાનું પ્રગતિ જોડી સ્મરણ કરાવી એનામાં આત્મભાન આણવા પ્રયત્ન આપ્યો. શાન્તિ અને સમૃદ્ધિના સમયનું મદાન અનિષ્ટ વિદ્યાસ છે અને એમાંથી અનેક ઉગ્ર દુષ્ટો અને પાપો ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રત્યક્ષ કાલિદાસના સગમગ અથા જ પ્રંથોમાં પ્રધાન-પણે તરવરે છે.

‘મેષદત્ત’ નો યત્ન કામો છે, વિતારી છે. કાલિદાસે વિદ્યાસિત્તા સાથે શાપ જોડ્યો છે. વિદ્યામમા ગત્યતા ગત્યતાં યત્ન કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય છે અને પરિણામે શાપિત બને છે એના મદિમા અરુન પામે છે અને એ ગમગિરિમાં એક વર્ષ મુચી નિવાસ કરે છે. આ વિયોગકાળમાં એને જીવન વિશે ચિન્તન કરવાની તક મળે છે અને એમાંથી જ સાચું જ્ઞાન આવે છે. ‘નમ્મન્માને વહુ વિગ્ગયન્નામ્મનૈવાવલમ્બે’—આત્મા એ જ આત્માનો આધાર છે એ પદ્ય સત્ય વિશેષોમાં અને એની સમજણમાં જાતરે છે વિયોગ એનો સાચો યુગ બને છે અને સમૃદ્ધિ આં વિવાસમાં દુષ્પત્તી વાસ્તવિકતા એને સમજતી નથી એ વિરદકાળમાં એ સમજે છે આં અનિવાર્ય અવસ્થા તરીકે સ્વીકારે છે:—

‘વર્ણકા ત મુગ્ધમુત્તરં દુઃખમેમન્તતાં વા ।

નોવૈર્ગન્ધવ્યુત્તરિ વ દતા વચ્ચેમિત્તમેજ ॥

ધાય છે. પુરુષના અપાર નોંધથી આર્દ્ર જની ગુણ વનવેલી જેવી ઉર્વશીને આત્મિંગન આપે છે અને ઉર્વશી મૂળ પ્રકૃતિમાં આવે છે. એના રાગદ્રેષ મરી જાય છે. એનો દિવ્યપ્રેમ પુનઃજનન પામે છે. એની દિવ્યગદિત પાછી આવે છે. ઉર્વશીને જીવનની સાચી જડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં જ ગામને એ પરમાનંદમાં લીન કરે છે. રાગનો સૂક્ષ્મદેહ એ દિવ્યસુંદરી સાથે અન્તઃશિલ્પના અતન્ત વહેણમાં વહેતો વહેતો, વિશ્વદત્ત મેઘની પેટે, ઘણો અને દવામાં તરતો તરતો, અનેક તેજસ્વી બાવનાઓ અનુભવતો ગન્તવ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠાન-પડેલો છે. દવે એ દમ્પતીના જીવનમાં સુખ અને મુખનો સમન્વય થાય છે. દવે એમના ઉપર દેવની કૃપા ઊતરે છે અને ગામરાણી અને પુત્ર આયુઃ, નાન્દમુનિના આશીર્વાદ પામે છે. દવે ઉર્વશી પુરુષવાની સાચી મધ્યમચારિણી અને હૃદયદેવી અને છે.

છેવટમાં, મંસ્ફૂત નાટકના ઉત્તર ગિગિષ્મ જેવું 'શકુન્તલ' નાટક જોઈએ.

પ્રકૃતિના વ્યવસ્થા વિદ્યામાં નાટકનો આદંબ થાય છે. એના મનોદર અને મોહક ચિત્રપટ ઉપર નાયક અને નાયિકાને કવિ પૂર જાદારમાં ખેંચાવે છે અને પશ્ચિમ આશ્રમની જ જુમિમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું ગાન્ધર્વ લગ્ન થાય છે. મદયિં કણ્વ ત્યારે સોમનીયથી આશ્રમમાં પાછા ફરે છે ત્યારે પુત્રીની લકીકન જાણી પતિનાં ઘેર એને તુરત જ વિદાય આપે છે. સ્વાતંત્ર્યના ઉછાળાનું પશ્ચિમ પુત્રીને ભોગવવું પડશે એમ કણ્વ મદયિં નારી પેટે જાણે છે પરંતુ જીવનનું સાચુ જગ સુખ છે અને એ સુખમાં જ સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદ્ધતિ ગ્રંથે છે એમ એમની અચળ વ્રદા છે. વળી પુત્રીને જાતે અનુભવ થશે તો જ એનું કલ્યાણ થશે એમ મદયિં મનને છે. પશ્ચિમ મુસીગતોમાં શકુન્તલાનો આત્મા સુખનું સાચુ ગદ્ય પામી શકે છે. દુર્વાસાના શાપથી સંસ્કારધ્વંસ પામેલો દુષ્યન્ત પ્રાકૃત અને છે, શકુન્તલા દુષ્યન્તથી અનાદર પામે છે અને મારીચ મુનિના અજાત આશ્રમમાં માતા મેનકા એને મદી આવે છે. પરસ્પરના વિયોગકાળમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા જાતે સુખનું ગદ્ય પ્રમગ્ધ છે. અનેની આત્મવિશુદ્ધિ થાય છે અને સુખ અને સાધુતાના સંયોગમાં નાટકની સમાપ્તિ થાય છે.

કાનિદાસના ત્રયોમાં બે પ્રકારના મુખ્ય પાત્રો જણાય છે- કેટલાક પાત્રો સ્થિર ચિત્ર જેવા-static કે stationary characters છે અને કેટલાક ચલચિત્રો જેવા dynamic કે moving છે. પહેલો વર્ગ સ્થિર, 'શાન્ત અને 'વ્યવસ્થિત' છે; બીજો વર્ગ ક્રમેક્રમે પોતાનો જીવનવિકાસ કરે છે. જીવનની કરુણતામાંથી ઉગારનાર પશ્ચિમ કણ્વદિ જ્ઞાનીઓ પ્રથમ વર્ગના છે; દ્વિતીય, દુષ્યન્ત, પુરુષ, વક્ષ, શકુન્તલા, ઉર્વશી આદિ બીજા વર્ગના છે પ્રથમ વર્ગના જ્ઞાનીઓ દૈવ ઉપર-પ્રતિકૂળ દૈવ ઉપર-પણ કલ્યાણકારી અમર એમના સંયમના પ્રભાવથી પાડી શકે છે. એઓ ભૂતજ્ઞતામણીમાં પડેલા આત્માઓને સાધુતા તન્ન વાળે છે એઓ પરિશિષ્ટિતી ઔદિકતાની પાઠ જઈ મુક્તવણ કે મુચવણના ઉદ્ધેશ અર્થે ભાવનાના જગતમાં સરે છે અને એ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી કોઈ પ્રેરક ભાષ, કોઈ તાત્કાલિક અથવા દુર્બી જગત ઉપર ઉતારે છે અને અનેક જીવોને જંજાવાતના વિનાશમાંથી ઉગારે છે. એઓ અનેક ભૂલો અને અપૂર્ણતાથી ભરેલા જગતમાં નિર્દોષ અને પરિપૂર્ણ જીવન પ્રત્યે મનુષ્યનું વ્રદા ખેંચે છે. શોકને મધુરતામાં સંકાન્ત કરવાની એમનાના શક્તિ છે. એઓ જામે જીવનનાં સ્નાતન મૂકે છે અને ઘણે અંશે જીવનની

કેટલી અટકાવી રાકે છે. વિષમતામાં એઓ સમતા જુએ છે અને અસ્થિરતા અને નશ્વિરતામાં આત્માની સ્થિરતા નિહાળી અન્તરની સમતા અનુભવે છે. 'રઘુવંશ'માં ધન્વન્તરીના મૃત્યુ નિમિત્તે ચિત્તાપ કંઠના અન્તરે મદયિં વસિષ્ઠ સૂદેશ મોકલે છે:

અવગચ્છાત મૃદચેતસઃ પ્રિયનામં હૃદિગલયમર્ષિતમ્ ।

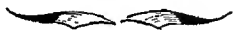
સ્થિરધીસ્તુ તદ્રેવમન્યતે કુરીલદ્વારતયા મગાહતમ્ ॥

વળી 'નાટ્યન્તર' ના ચોથા અંકમાં પ્રકટ થતુ વનવાસી કમવશુનિનું જગતના વ્યવહારનું જ્ઞાન કેટલું ઊંડું છે? એમના નિર્ણયો કેટલા શીઘ્ર અને સાચા છે? એમનામાં સ્થિરતા અને મધ્યમ કેટલા અદ્ભુત છે? આ સ્થિતપ્રજો જ સરેરૂત નાટકોને શુભાન્ત કરી શક્યા છે.

દવે મહાકવિ કાલિદાસ વર્તમાનયુગના સાહિત્યકારોને પોતાની કૃતિઓ દ્વારા અમર સૂદેશ આપી ગયા છે તે વિષે એ શર્જા કરું.

આપણા કેટલાક વર્તમાન લેખકો વાસ્તવિકતાની તાત્કાલિક શોધ અર્થે પોતાના અંધારામાં અપાર મનોમન્યન કરે છે. દરેક પ્રકારનું ધારનવ દર્શન એ જ એમનાં કાન્યો, નવસકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓનો પ્રધાન સૂત્રો છે. વાસ્તવિકતાની શોધની ધૂનમાં એઓ અનાચાર (Vice) ને આકર્ષક ગનાવે છે અને સદાચાર (Virtue) ને, ભાનવન, હૃદયની નિર્ણયતા તરીકે આલેખે છે. આથી મનુષ્યજીવનનું સુંદર અને ભવ્ય આલેખન તેઓ કરી શકતા નથી. કેટલાક લેખકોને મનુષ્યઆત્માના અધઃપતનનો નેટ્રોલે અનુભવ છે તેટલો એના ઉચ્ચીકાણુનો — એના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો — અનુભવ નથી. પશ્ચિમે, તેઓ મનુષ્યને નિષ્કૃત પ્રિયતિના લાથનું એક રમકડું ગનાવે છે અને ક્રમેક્રમે અધોગતિના ગતિમાં જાડે ઉતારે છે. વળી આશાને ગદ્ય નિરાશાનાં ચિત્રો રચાય છે અને જીવનને ભાગી નાંખે છે. આશાનો જેમાથી નિતાન્ત અલ્પિકાર થયો છે એવું મનુષ્યજીવન કદાપિ આકર્ષક થઈ શકે? અસંજત, સદાચાર અને શ્રદ્ધામાં મનુષ્યને કેવો ચટાવવા કંઠાં અનાચાર અને ગંડાનાં ચિત્રો દોરવાં સહેલાં છે. પરંતુ આપણા મમાજનનાં આગં આતુર્યશુક્ત ચિત્રો આપણા યુવાન માનસમાં દસાદસ વિષા, રેડે છે. માનવજાતિને નો ભરપૂર આશાથી ભરેલાં ચિત્રોની અપાર ભૂખ છે આપણા એ લેખકો મૂંઝી જાય છે કે મામાન્ય મનુષ્યજીવન પણ એનાં ઐશ્વર્ય અને યૌવન કરતાં દુઃખાવસ્થામાં આખા જીવનના અનુભવથી અધિક ઘડાય છે અને વિશેષ નિર્ભય અને છે. જે મનુષ્ય સદાચારમાં ધીમે ધીમે આગળ વધે અને વય વધતી જાય તેમ અજ્ઞાન યાગક મરી સાચો પૌદ — સાચો જ્ઞાનવૃદ્ધ — અને તે જ વિકાસ પામ્યો છે તેમ ગણાય. જગતની કેટલીક વ્યક્તિઓમાં આવળ પણ આવો વિકાસ થઈ રહ્યો છે અને મનુષ્યની એક સુખજ સુધુમતિ ॥ અન્તરમાં સ્વત્ય, સૌન્દર્ય અને સાધુતાની ભાવનાઓ વિકસતી જાય છે. પાપ અથવા અનાચાર એ મનોરૂપિનો કાલ્પિક આવેગ છે. એનાં આકર્ષણ છે; એમાં મોટકના છે પરંતુ એમાચિરંજિતતા કે સુનાતનતાના અંગો લેશ પણ નથી. અસંજત, એ નેટ્રોલે વખન દેખાય છે તેટલો વખન એ મનુષ્યને બારે અકળામણમાં નાંખે છે અને કેટલીકવાર નો

કોઈ ભીષણ અને ભયંકર ખગડ ઉપર પણ એને પ્રજ્ઞાંક છે. પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિના દૈનિક જીવનમાં પાપ કરતાં પુણ્યની પળો અનંતગણી વધારે છે. મનુષ્યજીવનનો સામાન્ય કોઈ સદાચાર પ્રત્યે વળેલો છે અને આપણા લેખકોએ એ સનાતન વચણને અંતરના જિંડાણમાં સમજાવવાપૂર્વક ઉતારી જીવનનાં સુંદર અને ભવ્ય ચિત્રો રચવાનાં છે. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું નાટકના આરંભનું ચિત્ર કેવું મોહક છે? કેવું મનોહર છે? પરંતુ એ ચિત્ર માથે નાટકના અંતે આપેલું એ દંપતીનું શાન્ત સ્વસ્થ અને પવિત્ર ચિત્ર કેવું સુંદર અને ભવ્ય છે? કેવું ઉન્નત છે? એ પાછલા ચિત્રમાં દેહની સુંદરતાનું આકર્ષણ કયાંય એ નથી પરંતુ એમાં પવિત્રતાની સુંદરતા અને મનોહરતા ભરપૂર ભરેલી છે. એમાં જાંડી શાન્તિ છે. અચળ પ્રેમ છે અને પરમ આનંદ છે. આવું અનુભવથી મહાન અનેક જીવન એ જ પરિપક્વ અને વિકાસ પામેલું જીવન છે. આપણું સામાન્ય જીવન આટલું જિંસુ જની શકે છે એ જ માનવજીવનનો સાચો ચમત્કાર છે. એ જ કોઈ કલ્યાણકારી જગતસૃષ્ટાની અદ્ભુત લીલા છે. એ જ મનુષ્યજીવનનું પરમ ધ્યેય છે. મહાકવિ કાલિદાસે આ ઉદ્દ દીવાદાડી એના પ્રથોમાં દેખાડી છે. આપણા વર્તમાન લેખકો એના પ્રકાશમાં આપણને જીવનના મહાન ચિત્રો અધિક પ્રમાણમાં ક્યારે આપશે? સાહિત્યકારો જગતને થોડાક ડગમાં જરૂર આગળ ઘૂમી જઈ શકે.

વેદના

‘પુંડરીક’

બગે આજે વિમલ પળમાં એક મૂર્તિ પુરાણી,
વાગે હૈયે જગર ચીરતી રાગિણી વેદનાની;
એ મૂર્તિની કર્ણકથની હાય, કોને જણાવું!
પ્રેમીની કયાં પ્રણયરસની કાઢિની સંભળાવું!
આનંદે છે સભર દુનિયા વિલસે, નહાય કાની;
વ્યક્તિની જે દુઃખમય સીમા સુખમાં પામવાની.
આ તો છે સૌ પદ ઉપરના ઘૂંઘવંતા ઉછાળા,
ઉંડાણે છે નીરવ જલધિના મહાધોધ ન્યારા.

- પરંધમ પરણામ મારા માતાજીને ફહેલે રે
માન્યું જેણે માટીને રતન છ;
જૂઝ્યાં રૂંદે જમાડ્યા અમને, જાગી જિંઘાડ્યા, એવાં ;
કાયાનાં કીધલાં જતન છ. ૧
- ખીલ પરણામ મારા પિતાજીને ફહેલે રે
ઘરથી જતાવી જેણે શેરી છ;
બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચીટે,
કુંગરે જતાવી જિંચે દેરી છ. ૨
- ત્રીજા પરણામ મારા ' ગુરુજીને ફહેલે રે
જડ્યા કે ન જડ્યા તો ચે સાચા છ;
એકને ય ફહેલે એવા કાને ય ફહેલે, જે જે
અગમનિગમની બોલ્યા વાચા છ. ૩
- ચોથા પરણામ મારા ભેરુઓને ફહેલે રે
જેની સાથે ખેડ્યા જગમાં ખેલ છ;
ખાત્રીમાં રંગ પૂર્યો, જગમાં માથ પૂર્યો,
હમાવી ધોવડાવ્યા અમારા મેલ છ. ૪
- પાંચમા પરણામ મારા બેરીડાને ફહેલે રે
પાટુએ ઉઘાડ્યા અંતર દાર છ;
અન્નપૂયા દેખાડ્યા અમને ઘેરા હલેલાવ્યા જેણે
જિંડા જિંડા આતમના અંધાર છ. ૫
- છઠ્ઠા પરણામ મારા જીવનસાથીને ફહેલે
મેંસારતરે દીધી છાંચ છ;
પરણામ વધારે પડે, પરણામ જોછા ચે પડે,
આતમની ફહેલે એક સાંધી છ. ૬
- આતમા પરણામ જોડ્યા મહાત્માને ફહેલે રે
ઢોરનાં કીધાં જેણે મનેખ છ;
હરવા હરવાના જેણે મારગ જિઘાડ્યા રૂડા
હારોહાર નારી જિડી મેખ છ. ૭
- છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને ફહેલે જેણે
કીપાપિના આલિધું સરવસ્વ છ;
આશુ' ને આલશે, ને પાળ્યા ને પાળશે, ત્યારે,
દરી અડીં કિતરશે અમારો હંસ છ. ૮

શુદ્ધિકરણ કે ક્ષેત્રનિવૃત્તિ ?

• દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

અત્યારે મહાસભા સામે એક ગંભીર પ્રશ્ન ઊભો છે. ગયાં વીસ વર્ષમાં મહાસભાએ જે રાજકીય પ્રગતિ કરી બતાવી છે તે કેવળ દિંદુરતાનના જ નહિ પરંતુ દુનિયાના ઇતિહાસમાં અત્યેક છે. આ પ્રગતિનું મૂળ શું છે તેમ જ કઈ શક્તિથી અને કઈ પ્રેરણાથી આપણે, પતન પોમેશ્વર એક રાષ્ટ્રની અંદર આત્મવિશ્વાસ અને - સામર્થ્યનો સંચાર કરી શક્યા એનો આજે આપણે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો પડે છે. ગાંધીજી માને છે કે આપણી પ્રગતિના મૂળમાં સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની રાષ્ટ્રની શ્રદ્ધા છે. પરંતુ દેશમાં કેટલાક લોકો એવા છે કે જે આ પ્રગતિ માટે જ્ઞાનંદ અને કૃતમતા વ્યક્ત કરવા છતાં મહાભાજીથી જુદો વિચાર ધરાવે છે: “મહાસભાએ ખાદી માટે આટલો જથ્થો આમલ ન રાખ્યો હોત અને ચરખાસંબંધી પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવી ન હોત તોયે આજે દેશમાં જે પ્રગતિ જોઈએ છીએ તેમાં જરા પણ ખાખી ન આવત. ગાંધીજી અસાધારણ, અશૌકિક સૈનિક છે. રાષ્ટ્રની પરંપરા વિધાતક એવી શક્તિઓને એકત્ર કરીને સ્વરાજ્ય માટે સંગઠિત કરવાની આવડત તો કેવળ એમને જ વરી છે. એટલા માટે એમને ખુશ કરવા એમની કેટલીક વાતો માનવી જોઈએ. માટે ખાદી તો ખાદી; એ અમે પહેલી લાઈન” એનાથી જો કાંઈ સાબ ન થતો હોય તો કાંઈ નુકસાન પણ નથી થતું. કસાની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ ખાદીમાં સૌંદર્ય બધું છે, આપણા દેશની આબોહવાની દૃષ્ટિએ ખાદી પહેરવી એ સુખદાયી વસ્તુ છે; ગરીબ વિધવાઓને એક વખત પણ ખાતાનું મજે એ તો સંતોષની વાત છે, પરંતુ ખાદી સ્વરાજ્યને નહકં હાવશે એ વાત માનવા જેવી નથી.” મહાસભામાં આવી દૃષ્ટિ રાખવાવાળા પણ કેટલાક છે. આવા લોકો એમ પણ ચોક્કસ વિચારતા હશે કે જ્યાં સુધી ગાંધીજીની ઉપયોગિતા છે ત્યાં સુધી આ જથ્થો રાખવાનું છે. પછીની વાત જોઈ જશે ગાંધીજી પણ મનમાં વિચારતા હશે કે ગમે તે હેતુથી પરંતુ પણ પહેલાં એક વાર તો આ લોકોને પહેરાવી દઉં. પાછળથી જે વાત લોકો આજે દલીલોથી નથી સમજતા તે અનુભવથી સમજશે. જો ખરેખર ખાદીમાં સ્વરાજ્ય લાવવાની શક્તિ હશે તો એનો સાક્ષાત્કાર જ્યાંને યથા વિતા થોડો જ રહેવાનો છે ?

ગાંધીજીની બીજી પણ એ વાતો એવી છે કે જેના ઉપર લોકોને વિશ્વાસ નથી એસતો, અને છતાં ગાંધીજીને કારણે એમણે એ વાતો માનવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ જાણતો ખાદીની જેમ નિરુપદ્રવી ન હોવાને કારણે એનો રોજ ને રોજ ખ્યાલ રાખવો પડે છે. આ એ વાતો છે—દિંદુ મુશ્કિલ એકતા, અને અહિંસાનું પાત્રન. કેટલાક સનાતનીઓ કહેશે કે જ્યારે મીમાંસા જ કરવા બેસા છો ત્યારે અરુપૃથ્વતાનિવાદણને પણ એમાં ગણી લેશે ને ! જેમને રાષ્ટ્ર-સંગઠનનો જરા જેટલો પંજુ ખ્યાલ છે તેઓ તો હિંદુ-મુસલમાનની એકતા અને અરુપૃથ્વતાનિવાદણનું મદદરૂપ હોવું ખરું સ્પષ્ટ થી કબૂલ કરવા લાગ્યા છે.

એનું મદત્ત્વ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હોય તથા ન હોય, પરંતુ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને નામે આપણા દેશમાં સામાજિક સુધારણાનું જે પ્રયત્ન આદર્યું, આશું એને કારણે પણ શોકો અસ્પૃશ્યતાનિવારણના મદત્ત્વનો સ્વીકાર કરવા માગ્યા છે. ગાંધી વાત રૂઢી એક અદિસાની.

૧. ગાંધીજીએ જ્યારે મલયાલમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અદિસામાં પણ વિશ્વાસ ધરાવનારા અને એનાં સ્વરૂપ તથા સામર્થ્યને જાણવાવાળા કદાચ તેઓ એકલા જ હતા. એ દિવસોમાં કેટલાક શોકોએ ગાંધીજીને સમસ્યા કહી દીધું હતું કે અમે અદિસામાં માનતાં તો નથી પરંતુ હિંદની આજની પરિસ્થિતિમાં એ નીતિ જરૂરી છે એમ માનીને સાચા દિલથી એનું પાલન કરીશું. ગાંધીજીએ એ વાતને એટલી મર્યાદિત ન સુધી પણ પર્યાપ્ત માની અને તેઓ આગળ વધ્યા. તેઓ જાણતા હતા અને જાણે છે કે અદિસા જેવી ચમત્કારી અને લોકચિન્તણ વગર પોતાનો પ્રભાવ જતાવ્યા વિના નહિ રહે એમને વિશ્વાસ હતો કે કાર્મી નહિ તો પણ હિંદના શોકો તો અદિસામાં જ ઊંચી છે, એમાં જ પળાયા-પોપાયા છે અને તેથી આજે નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો પચ્ચ દિવસે પણ તેઓ અદિસાનું મદત્ત્વ પૂરી રીતે સમજી જશે પાણીમાં રહેવું એ માછલી માટે જેમ સ્વાભાવિક છે તેમ જ અદિસાનું વાતાવરણ કાયમ રાખવું અને તેમાં જ પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કરવો એ હિંદની જનતા માટે સ્વાભાવિક છે.

૨. તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ શોકો અદિસાનું મદત્ત્વ ખરું ન સમજે પરંતુ સામાજિક તથા રાજકીય દૃષ્ટિએ તુરંત સમજી જશે. આટલી જ પૂંછ ધર્મ, એના યજ્ઞ ઉપર, ગાંધીજીએ પોતાનો ધર્મ આદર્યો. અનેક ઐતિહાસિક, સામાજિક અને ધાર્મિક કારણોને હીંધી હિંદનો સમાજ વિરખાવેલ—શિથિલ—થઈ ગયો છે. સારકૃતિક એકતા હોવા છતાં નાની મોટી અનેક ભિન્નતાઓ શોકોના મગજમાં આવે છે, નજીવં કારણોને ધર્મને જુદી જુદી ન્યાયો આપણમાં લડી પડે છે, અને રાષ્ટ્રગકિતને હીંધી કરે છે. આ રૂઢ ધર્મ ગયેલા દર્દને માટે તો સહિષ્ણુતા એટલે કે આંતરિક અદિસાની દવા જ જરૂરી છે. આ તો ધર્મ એક ગાળુ. મીઠી ગાળુ ગધો જ જનતાનાં સંજ્ઞગળથી સુસંગત અને અસાધારણ રીતે સુગઠિત સરકાર સામે આપણું બાંધું તુરંત અસંગઠિત સંજ્ઞગળ અથવા તો હિંસાગળ કાર્મી જ કામ નહિ આવેલ ઊતરે, જરા જેટલી હિંસા કંવાથી, નાનો એવો યજ્ઞવો કરતાંની સાથે જ, સંગઠને એની ગધી જ શકિત એકચિત કરીને શોકોને ન્યાયવાની તક મળશે. પશ્ચિમને સ્વાતંત્ર્યને અર્થે સુઝાવતાને વધુ ક્ષિય માનવાવાળી જનતાનો મોટો વર્ગ સંગઠના પક્ષમાં ભળી જશે, એ જોતાં પણ આપણે હિંસાનો પ્રયાગ છોડી દેવો જોઈએ. આટલી વાતો ગાંધીજીએ માન્યને સારી રીતે સમજાવી દીધી અને માન્યની સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ એમણે મજાવ્યું. જેમને અદિસામાં જરા સરખો પણ વિશ્વાસ નહોતો તેવા શોકો પણ ગાંધીજીની આ નવી નીતિનો સ્વીકાર કરીને એ યુદ્ધમાં સામેલ થયા. તેઓ જાણતા હતા કે બીજો કાર્મી માર્ગ છે જ નહિ અદિસામાં જેમને થોડાંમણે પણ વિશ્વાસ હતો તેઓ તો ગળુ સહેલાઈથી એમાં સામેલ થયા. પરંતુ આ જન્મે પ્રકારના શોકોએ અદિસા માટે જરૂરી એવી સાધનાની નો ઉપેક્ષા જ કરી છે.

આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે અદિસા એ માની લેવાનો કે મનાવી લેવાનો કેદાર્થે જૌદિક મિદાન્ત નથી. પરંતુ એ તો જીવનમા દરમૂજ કરવાની એક સાધના છે. એ તો એક તાલીમ છે, જીવનદષ્ટિ છે. જ્યારે એનો સાંજાતકાર થાય છે, જ્યારે એ જીવનને માટે સ્વાભાવિક મની મન્ય છે ત્યારે એનો પૂરેપૂરો ચમત્કાર જોવા મળે છે. અને સતત પ્રયત્ન કરવાથી જ અદિસાનો આ સાજાતકાર મકચ પને છે. યધાં પશુઓની જેમ મનુષ્યમા પણ દિસા સ્વાભાવિક છે અને નાનું એવું કારણ મળતાં જ એ દિસાવૃત્તિ મનુષ્યમા ગ્રમગર્ભ ને મલગ બીજણી આવે છે. જ્યાંસુધી અદિસાનો ઉદય નહોતો થયો ત્યાંસુધી આત્મરક્ષા માટે દિસાશક્તિનો પ્રયોગ કરવો અનિવાર્ય હોવાને કારણે મનુષ્ય જાનિએ દિસાશક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધુ વધારી મૂઢી દલી અને ક્ષાત્રધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ યનાવ્યો દતો. આદર્ગસમાજ, કે જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં નેતરિવતા અને આત્મજિજ્ઞાસન રૂપાની વૃત્તિ જનમન રહે છે, તેમાં દિસાશક્તિનું આટલું મહત્ત્વ નથી મનાતું. પરંતુ આત્મસંરક્ષાલુમા અસમર્થ અને પ્રાણરક્ષા માટે સદા આતુર રહેનારા નમાઝા માણુઓમાં નિભય અને શરવીર હોકોની ખુશામત કરવાની, તેમનાં ગુણગાન ગાવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. આ કાળે જ સમાજમાં શરવીરોની અને એમનાં ગુણગાન ગાનારા આંજો વગેરેની પ્રતિષ્ઠા વધી. ક્ષત્રિયોએ આંજોને અવધ્ય, પૂજ્ય અને આશ્રયને યોગ્ય માન્યા અને આંજોએ ક્ષાત્રવૃત્તિને અસમર્થ નેટલી કોયે ચડાવી જનતાએ માની લીધું કે ક્ષત્રિયોને અને આંજોને અવરાન્ધા-પીવરાન્ધાથી અને તેમનું નેતૃત્વ કબૂલ રૂપાથી વધી જનનુ રક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

આ રીતે સમાજમા દિસાવૃત્તિની પ્રતિષ્ઠા વધવાને કારણે અદિસાધર્મનો પ્રચાર અન્યત્ર મુશ્કેલ મની મયો. કાચતાથી અદિસા અનેક ગાઉ દૂર છે એ સંધી અને માગી વાત પણ હોકોને ન મમગર્ભ તેઓ માને છે કે શીર્ષ અને દિસાવૃત્તિ એક જ છે. સંધીછએ આ વીમ વર્ગમાં દિદની જનતાને અદિસાનો પાક આવ્યો. હોકોએ એમાંથી કાલ પણ જોયો, પરંતુ અદિસાનુ જ આ પગિણામ છે, એનું જ આ જગા છે, એ તેઓ નેઈ મદયા નથી અને એમ માનવા રાજ્યા છે કે દલે જ્યારે મદાસભાના વાઘમાં મુલ્લા આવે છે ત્યારે મદાગથી રૂપાનું કાંઈ કાંજુ નથી રહ્યું. અરકારની વિરુદ્ધ જગ-પ્રયોગ કરવાનો પ્રશ્ન તો આ વખતે ઊઠતો જ નથી, પરંતુ આપસમા જગ-પ્રયોગ કરવાની આ સારી વક છે, અને જેમને આમાનિક દિનનો ખ્યાલ નથી, કે જેમને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પડી નથી એવા હોકો તો પત્તાભિમાનને અધીન જનીને મદાસભાના કાર્યને જ અગત્ય રૂપામા મગમૂલ યન્ના છે.

તેઓ મમાજદિનન સમર્થ છે તેમણે ઓછામાં ઓછા એટલો ખ્યાલ તો મખવો જ જોઈએ કે જનતા મોઢી પ્રથમ ના શાતિ અને મુરકિનતા મરછે છે, અને સરકારનુ પણ એ પ્રાયમિડ કર્તવ્ય છે કે કોઈ પણ નાટકાતિક ઉપાય અજમાવીને તેણે શાતિની ઝા કરવી જો શાન્તિની રક્ષા આપણે ન કરી શક્યા તો આપણુ રાજ્ય એક દિવસ પણ નદિ આત્રી નકે અને જન દિસાના જગ ઉપરથી જ આપણે આંતરિક શાન્તિ સ્થાપિત કરવી પડશે તો તેનજોતામા મદાસભાની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ જશે. રાષ્ટ્રના દુર્ભાગ્યે જ્યારે

દેશમાં પક્ષો ને ઉપપક્ષો પેદા થાય છે અને એમની આંદર આપસમાં પાસવી ઉત્તનાચી દેવ, મુખ્યો, અને વૈભાવ પેદા થાય છે ત્યારે તો મહાસભા સરકાર માટે એક દૃષ્ટિએ ગળ-પ્રયોગ કરવો અશક્ય ગતી ગય છે પણ બીજી દૃષ્ટિએ તે આવશ્યક અને છે. સ્વરાજ્યને નષ્ટ કરવાનો આથી વધારે સારો મ્તો ખીજો કયો હોઈ શકે ? અને તેથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે જો આ દેશમાં આપણે અભિસાના ગળથી આંતરિક શાન્તિ અને શુદ્ધિત્વ સ્થાપિત ન કરી શક્યા તો આપણું ગળ્ય ચાક્રવાતું નથી. પરંતુ એ દુઃખની વાત છે કે લોકોનું એ તરફ ધ્યાન જ નથી જતું દરેક અર્ધવાક્યે ગાંધીજી રાષ્ટ્રને ગંભીર ચેતવણીઓ આપી રહ્યા છે કે સ્વરાજ્યના પ્રાણ સમી અદિશ્ચ અને આપસનો વિશ્વાસ આજે જોખમમાં આવી પડ્યાં છે. તો પણ લોકોમાં આત્મશુદ્ધિ માટેની કોઈ વિશેષ ભયતિ નથી દેખાતી. કદાચ સૌ કોઈ એમ માનતા હશે કે આ ચેતવણી ખીનઓ માટે છે, પોતાને માટે નહિ !

જ્યારથી મહાસભાના હાથમાં સત્તા આવી છે ત્યારથી સત્તાસાધુષ્ટ વ્યક્તિઓની મહાસભામાં પ્રવેશ કરવાની વૃત્તિ વધવા માડી છે અને દિસાની સાથે અસત્ય નથા કપટ પણ ઘૂસવા માડ્યા છે મહાસભા પોતે જો શુદ્ધ ન મ્હી તો એની શક્તિ જગત નથી રહેવાની. શુદ્ધિ અને સેવા એ જ મહાસભાનું ગળ છે. સ્વાર્થ અને કપટમાં એનો નાશ સમાયેલો છે. આજે મનુષ્ય માટે એવાં કોઈ કાનૂન કે સૂત્ર યતાવયામાં નથી આવ્યાં કે જે હારા મનુષ્યકૃત સંગઠનમાં પાપનો સંચાર ન થાય. રાષ્ટ્રની પ્રાણશક્તિ જ રાષ્ટ્રીય સસ્થાએને શુદ્ધ રાખી શકે છે. ખાદીનો નિયમ એક એવો હતો કે જે દ્વારા લોકમેવકોને આપણે ઓળખી શકતા હતા. પરંતુ તે વિષયમાં પણ સરકારી ગમમાં ખાળી પહેરીને મહાસભાવાદીઓ ભેગા બળી શકતા હતા.

રાષ્ટ્રપિતાની ગંભીર ચેતવણી સામળતાં છતાં જો રાષ્ટ્રસંવકો ભયત નહિ અને અને મતનરો રાષ્ટ્રીય જીવનની શુદ્ધિને પોતાનું કર્તવ્ય નહિ સમજે તો મહાસભાની શક્તિ નષ્ટ થઈ જવાની છે. આજે તો મહાસભાની ભેવડી કસોટી છે. જો એનું સંચાલન જનતાને રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રાયશિક પાઠ આપી શકશે અને આપણા સાર્વજનિક જીવનને અધ પાતથી બચાવી શકશે તો તો સારું જ છે. પરંતુ દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે કે આપણી એ મહાન રાષ્ટ્રસભાના નેતાઓમાં રાષ્ટ્રીય જીવનના આ મૂળભૂત કાર્ય પ્રત્યે પૂરેપૂરું ધ્યાન આપ્યું હોય એવા નેતાઓ જાડુ જ થોડા છે. જીવનશુદ્ધિ અને તેજસ્વિતાના પાકો ગાંધીજી બહુવાવતા ગયા અને ગાંધીજીની શક્તિનો લાભ ઉઠાવી તેઓ સરકાર સામે લડતા ગયા સેનાપતિ બે પ્રકારના હોય છે કુશળ સેનાપતિ તો એ છે કે જે ઉપસાધ્ય મેનાના ગળ ઉપર સારામાં સારી રીતે લડી શકે. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના મેનાપતિએ તો એથી પણ વિશેષ યોગ્યતા યતાવવી પડે છે. કેવળ શુદ્ધકૌશલ એને માટે પૂરતું નથી. એને તો ધતન પામેલા લોકોમાંથી જ પોતાની મેના ઊભી કરવી પડે છે. મેનાને લડાવવી એ એક વસ્તુ છે જ્યારે મેનાને ઊભી કરવી એ બીજી વસ્તુ છે.

ગાંધીજી તો મહાસભાથી જુદા થઈને એને સહાય આપી રહ્યા છે કે કાં તો મહાસભાને શુદ્ધ કરે અથવા તો એને અશુદ્ધ કરનારઓના હાથમાં મોપીને એમાંથી ગણા

બીજા ગ્રહો પરની દુનિયા

પદ્મકાન્ત ર. શાહ

આપણી પૃથ્વી માફક બીજા ગ્રહો પર દુનિયા વસેલી હશે ? આ રોમાંચક કલ્પના દરેક યુગના માનવીને થયા કરી છે. આપણી સ્વર્ગ અને નર્ક વિશેની ભાવના પણ ઉપરના ગ્રહમાંથી જન્મેલી છે. પૃથ્વીને વિશ્વનું મધ્યગિન્દુ કલ્પીને માનવીએ જે કાલ્પનિક મગનવિહાર કર્યો તે હિંદુ, રોમન અને ગ્રીક સંસ્કૃતિઓનાં પુરાણોમાંથી આપણે વાંચી શકીએ છીએ.

પણ આ તો બધું કલ્પનાનું ખેડાણ હતું. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ આ વિષયમાં પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૭૭માં વિજ્ઞાનની વેધશાળાના ડાયરેક્ટર ગિઓવાની શિઆપેરેલી (Giovanni Schiaparelli)એ મંગળના ગ્રહ પર નહેરો (canals)નું અસ્તિત્વ બતાવ્યું ત્યારથી પડી એમ કહી શકાય. આજે તો, અગ્નિયજ જેવું છે કે તિઆપેરેલીની નહેરોમાં માનનાર ખગોળશાસ્ત્રીઓ બહુ ઓછા થઈ ગયા છે. છતાં, પેલો ઓટો પ્રથમ તો એમનો એમ જ અનુસરિત પડેલો છે : 'કોઈ ગ્રહ ઉપર જીવન છે ?' અથવા તો શું આપણે એમજ માનીને બેસવું કે આપણી પૃથ્વી પર જ જીવન છે અને વિશ્વના અનંત તારકબૃથોમાંથી એક પણ બૃથમાં એક પણ એવો ગ્રહ નથી કે જ્યાં જીવનની સંભાવના કરી શકાય ? વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની સીમાઓ પર આ પ્રશ્ન શક્યશક્યતાઓ (probabilities) અને પ્રાપ્ત થએલા પુરાવાઓની તુલા પર તોળાઈ રહ્યો છે.

ત્યારે, અત્યારસુધીમાં, આપણને જે જે સત્યો સાંપડ્યાં છે તેમના ઉપર જરા નજર ફેરવી લઈએ. જીવનના અસ્તિત્વ અને નિભાવ માટે જીવનશાસ્ત્રીને ક્યાં ક્યાં જરૂરી તત્ત્વો જરૂર છે તે આપણે જીવનશાસ્ત્રીને પૃથ્વી જોઈએ અને જો એની ભુક્ષિ પાર્થિવ જ્ઞાનનું સીમોદ્વંધન કરી વધુ આગળ ન જઈ શકતી હોય તો આ તકે એને યાદ દેવડાવી લઈએ કે જુદા જુદા સંયોગો અનુસાર બીજા ગ્રહ પર જીવનનો જન્મ જુદી જ રીતે થએલો હોવો જોઈએ. રણમાં સંગ્રહવા પડતા ખોરાક માટે જીંદને ખૂંધ મળેલી છે એ સમજી શકાય એવું છે. કેટલાંક સૂક્ષ્મ જીવો (Bacteria) નાઈટ્રોજન પર જ રહી શકે છે અને જીવન માટે ખાસ અગત્યના મનાતા પ્રાણવાયુ (Oxygen)ની તેમને જરાય જરૂર પડતી નથી.

આવો અપવાદ છતાં, કોઈ તરંગી-મહાતરંગી-જીવનશાસ્ત્રી પણ પ્રાણવાયુ અને પાણી વગર જીવનની કલ્પના નહિ કરી શકે શક્તિના પ્રાફુલ્લ માટે દહન (burning) આવશ્યક મનાયું છે અને દહન એટલે બીજું કે જ નહિ પણ પ્રાણવાયુના બીજાં રાસાયણિક તત્ત્વો સાથેના સંયોગમાંથી પરિણમતી એક ક્રિયા છે. આના અપવાદમાં ફક્ત તારકોની ઉષ્ણતાની શક્તિ છે; અને આ શક્તિ એક દ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યના પરિવર્તન (transmutation of matter)-માંથી ઉદ્ભવ થાય છે. દુનિયાનું દરેક ચંદ્ર દહનની ક્રિયામાંથી જ બળ મેળવે છે (સિવાય કે વિદ્યુત અને જળધોષ તથા વાયુ વડે ચાલતાં ચંદ્રો). આપણે જીવીએ છીએ, હાલીએ

છીએ, ચાલીએ છીએ, વિચારીએ છીએ—આ બધી જ ક્રિયાઓ—આપણે અશન કરેલા ખોરાકના દહનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી શક્તિને લીધે છે. જરૂરનો વૈજ્ઞાનિક અનુભવે પચાવે છે અને એ પાચનક્રિયામાંથી ઉદ્ભવેલી ઉષ્મા, જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેનાથી જ માનવીનું શરીરમાં સતત ધમધમાર ચાલ્યા કરે છે. કોઈપણ જાતના જીવનના ટકાવ માટે દહનની ક્રિયા વગર બીજી કોઈ ક્રિયા હોઈ શકે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

એટલી જ મુશ્કેલ કલ્પના પાણી વગર જીવનની સાંભાવનાની છે. પાણી આપણા જીવનમાં એવી સામાન્ય વસ્તુ બની ગઈ છે—આપણામાં તે એવી જોતજોત ઘસ ઝાં છે—કે તેના પ્રત્યે સહેજ પણ વિચાર કરવાની આપણને જરૂર જાણાતી નથી. પણ પાણી વિના જીવનનો નિજાવ અશક્ય છે વનસ્પતિ અને પ્રાણી, બન્નેના જીવનમાં પાણીનો ઉપયોગ એક ગ્રંથેથી બીજો રથે રાસાયણિક દ્રવ્યોના અગ્નિસરગ માટે છે કારણકે દરેક દ્રવ્યને તે દ્રાવ્ય સ્વરૂપમાં સંગ્રહી શકે છે. એના જેવું દ્રાવ્ય કરનાર બીજું કોઈ દ્રવ્ય જનજામાં નથી અને હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજનનો એ રાસાયણિક સમાસ અત્યંત રિયર-અચલ—છે. ઉપગ્રંથ, શરીરની અંદર રાસાયણિક ક્રિયાઓને વેગ આપવા માટે તે એક ઉત્તમ સાધન છે; એટલું જ નહિ, શરીરનું ઉષ્ણતામાન એકસરખું રાખવા માટે પાણી અગત્યનો ભાગ ભાજવે છે. આ તેનો શુદ્ધ જીવનને ટકાવી રાખવા માટે અત્યંત ઉપયોગનો ગણાયો છે. દરેક રાસાયણિક ક્રિયા ઉષ્ણતામાન પર અવલંબેલી છે અને જો આ ઉષ્ણતામાન એકસરખું ન હોય તો શરીરમાં સગળ રીતે ન ચાલી શકે. પાણીને આશુક ઉષ્ણતામાન સૂધી ગરમ કરવા માટે અથવા તે તેમાંથી વરાળ ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજાં દ્રવ્યો કરતાં વધારે ગરમીની જરૂર પડે છે. આ તેનો એક અગત્યનો શુદ્ધધર્મ છે. કારણકે આપણું શરીર મુખ્યત્વે પાણીનું બનેલું છે અને તેથી તેને ગરમ થતાં વાર લાગે છે અને પ્રવેશનું આબીજનન શરીરને જરૂર કરતાં વધુ ગરમ થતું અટકાવે છે.

એટલે, બીજા કોઈ પણ ગ્રંથ ઉપર પ્રાણવાયુ અને પાણી જિંદગીને અર્થે આવશ્યક છે એમ આપણે સમજી શકીએ છીએ. શરીરમાં ચેતન ચાલુ રાખવા માટે એટલી દૃઢ સૂધી કંઠી સદન ધર્મ સહે તેની પણ મર્યાદા રસાયણશાસ્ત્રના ગિદ્દાનોએ મુકર કરેલી છે, ત્યારે અમુક ગરમી કરતા વધારે ગરમી કાર્બોન જનના જીવન માટે વિનાશક ઘસ પડે એ દેખીતું છે પણ આ મર્યાદાઓ બદલના ઉષ્ણતામાનની નહિ પણ શરીરની અંદરના ઉષ્ણતામાનની છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જો શરીર પાણીનો ઉપયોગ પ્રચૂર પ્રમાણમાં કરતું હોય તો પછી એટલું તો ચપટ થાય છે કે શરીરની અંદરનું ઉષ્ણતામાન શૂન્ય (ક્રો જિંદુ-*freezing point*) અને ઉદ્ગમ બિંદુ (*boiling point*) ની વચ્ચે, એટલે કે ૦° અને ૧૦૦° વચ્ચે ક્યાંક હોવું જોઈએ. દરે જો ગાળુબની તરવા એન્જિન્ટોસની હોત તો અત્યારે તે એટલી ગરમી સદન કરી શકે છે તેના કરતાં ઘણી વધારે ગરમી સદન કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેતી સાચું છે કે બદલતું ઉષ્ણતામાન પાણીના ઉદ્ગમ બિંદુ-*boiling point*—કરતાં વધુ ન હોવું જોઈએ (જો હોય તો પાણીનો બેરબર ઉપયોગ કરવા માટે માનુસ અશક્ત બની ગયે) પણ શૂન્ય કરતાં ઘણાં નીચેનાં ઉષ્ણતામાનો અંપૂર્ણ રીતે શક્ય બની રહે, જો કેકસમાં દવા પડેએ તે પડેવાં ને ગરમ થાય એવી નગીએ જાણવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો. આવી વ્યવસ્થા હાલુ કરે ને ચલી પ્રજા નથી કારણકે

આ તો શક્યાશક્યતાઓનું સમીકરણ છે. આવી વ્યવસ્થાને કારણે ફેફસાં ખરાબ થતા અટકે. છતાંય, આ રીતે ગરમીનો ધણો વ્યય થાય કારણકે જે હવા શ્વાસ લેતી વખતે અંદર લેવામાં આવે તેનું અને ઉચ્છ્વાસ વખતે જે હવા બહાર નીકળે તેનું ઉષ્ણતામાન-એ વચ્ચે ફરક ધણો હોય. આ ફરક પણ ગરમ હવાની ગરમી કંડી હવાને અદર જતાં ગરમ કરવાના ઉપયોગમાં લઈ, આછો કરી શકાય.

એટલે, આ બધી વિગતો પરથી એટલું તારવી શકાય કે ખૂબ ઠંડા ગ્રહ પર જીવનના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરવું એ ખૂબ ગરમ ગ્રહ ઉપર એવું અનુમાન કરવા કરતાં વધારે અનુકૂળ છે. એટલું જ નહિ, જીવનના અસ્તિત્વની શક્યતાઓ પણ ઠંડા ગ્રહ પર વધારે છે. ગ્રહમંડળનો કુદરતી ઇતિહાસ પણ આવા જ અનુમાન તરફ નિર્દેશ કરે છે. જેમ જેમ ગ્રહોનો સૂર્ય (એક તારક-Star) ઠંડો પડે તેમ તેમ તેના ગ્રહો પણ ઠંડા પડતા જાય છે. એટલે જે આપણે ગરમ ગ્રહ પર જીવનના અમુક સંકીર્ણ સ્વરૂપ (complex form) નું અસ્તિત્વ ધારીએ તો એના જૂતકાળમાં જીવનના સરળ અને ઓછા સુરક્ષિત સ્વરૂપ (simpler and less well protected form) નું અસ્તિત્વ વધુ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં ધરાવતું કદાચી શકીએ અથવા, જે એ ગ્રહ પર જીવનની શરૂઆત કોઈ અનુકૂળ પરિસ્થિતિવેળા થઈ હોય તો તે સમય પરથી આગળ જતાં જીવન વધતી જતી ઠંડીને અનુસાર ઘડાતું ગયું હોય, એમ આપણે માની શકીએ. જે બીજા ગ્રહ પર વસતા લોકો શુદ્ધિશાળી હોય તો આપણે ધારીએ કે આપણી શોધોને પરિણામે જે આપણે હજુ જોઈ શક્યા નથી તે તેઓ કદાચ શોધી શક્યા હોય.

એક કલ્પના કરીએ કે લાખો કરોડો વર્ષો પછી વિષુવટત આગળ પણ સતત બરફ પડેલો ઇશો કારણકે સૂર્યની ગરમી તે વખતે અતિશય ઓછી થઈ જવી જોઈએ. આવી અનૈસર્ગિક-પ્રાનુકૂળ-સ્થિતિમાં પણ માણસ સફળ અને સુખી જીવન જીવતો હશે એ શક્ય નથી? બૂગર્મ (under-ground) નગરો તે વખતે વસ્ત્યાં જ હશે. અતિ-પાટલ (ultra-violet) કિરણોના દીવાઓ, (જે અત્યારે પણ મળે છે) સૂર્યપ્રકાશની ગરજ સારતા હશે. પૃથ્વીના પૃથ ભાગ પરથી તો વનસ્પતિ અને પ્રાણી અદશ્ય થઈ ગયાં હશે પણ આ બૂગર્મ નગરોની અંદર વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવન સરળતાથી બહેલી શકતું હશે. અહીં ઋતુઓનો ફેરફાર વૈજ્ઞાનિક ભેજબાજોને હાથ હશે અને અનુકૂળ ઋતુ તેઓ જ્યારે જોઈએ ત્યારે પેદા કરતા હશે રસાયણશાસ્ત્રીઓ એમનાં મકાન કારખાનામાં માણસની અંગત જરૂરિયાતો અને ખોરાકના સાધનો બનાવતા હશે એટલે ધાન્ય ભલે બીજે કે ન બીજે તેની જરૂર આ યુગના માણસને નહિ જણાતી હોય.

પણ આ બધું શક્ય બનાવવા શક્તિ-energy-ક્યાંથી લાવવી? તે વખતે કાલસા અને પેટ્રોલ ખલાસ થઈ ગયા હશે ધોધબળ પણ બરફમાં અચેતન પડી રહ્યું હશે. પરંતુ આ પ્રશ્નોનો વિચાર આવી સ્થિતિ પ્રગટ થતા પહેલાં જ, તે તે સમયના વૈજ્ઞાનિકો જગત પરિપક્વો ગોલાવીને નક્કી કરી લેશે. કદાચ, એક દ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યના પરિવર્તન (transmutation of matter) ની કિશોરોમાંથી તેઓ શક્તિ મેળવવાનો રસ્તો શોધી કાઢશે. અત્યારે આપણને જેનો રતિભાર પણ ખ્યાલ નથી એવી કોઈ શોધ તેઓ શક્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે કરી નાંખશે એ સંભવિત છે.

મનુષ્યમનિનું ભગિય બાપદા માટે આ કે' અને ઉદ્ધામ કંપનાવિહાર નથી. એટલું તો સ્પષ્ટ મંતવ્ય આપણે ધરાવી શકીએ કે જીવનની સલાવનાનો વિચાર કરતી વખતે સૂર્યની પાસેના ખૂબ ગરમ ગ્રહો કરતાં જરા દૂરના ઠંડા ગ્રહો વિશેષ મહત્વના છે.

હવે જો આપણે એક પછી એક સૂર્યમાળાના, ગ્રહોને લેવા માંડીયું તો માલમ પડશે કે ઘણાખરા ગ્રહો તો ઉષ્ણતામાનને કારણે જ આપણા પ્રજામાંથી દૂર રહી જશે. સૂર્યની પાસેના પાંચેના ધ્રુવ એટલો ગરમ છે કે તેની સપાટી ઉપર જસત ઓગળીને રસ થઇ જાય. મોટા ગ્રહો, ગુરુ અને શનિ, એટલા બધા ઠંડા માલમ પડ્યા છે કે જીવનની દ્રિષ્ટિ માટે બહુ ઉદારતાથી તેમના પ્રત્યે વિચાર કરવા છતાં ત્યાં જીવનની કંપના અસંભવિત બને છે. પછી બીજા બહારના ગ્રહો, યુરેનસ, નેપ્ચ્યુન અને પ્લુટો તો કંપનાતીત ઠંડા હોય એ તો સમજી શકાય એમ છે. બાકી રહ્યા મંગળ અને શુક્રના ગ્રહો. પૃથ્વીની બંને બાજુએ આ બે ગ્રહો તુલાના પક્ષા માફક ટલેલા છે. મંગળ વિશે અનેક હવાઈ કંપનાઓ છે અને શુક્ર તો ભેદી તેજ-આવરણથી છવાઈ રહ્યો છે.

પૃથ્વી પરનાં ધોરણોએ વિચારતા મંગળ ઘણો ઠંડો છે. દિવસે તો તેનું ઉષ્ણતામાન ૫૦ અથવા ફેરનહાઇટ જેટલું ચડે છે પણ સૂર્યાગત પછી તે પાણીનો બરફ થઈ જાય એટલું નીચે જતારે છે. પૃથ્વી પરનાં દિવસ અને રાત્રિના ઉષ્ણતામાનોના વધારેમાં વધારે તફાવત કરતાં મંગળ પરનો આ તફાવત બમણો છે મંગળ પરની રાત્રિ અસહ્ય છે પણ મંગળવાસીઓએ ગરે ઠંડી સામે રક્ષણ લેવાની યુક્તિઓ કરી જ હોય કારણકે જીવનને ટકાવવા જેટલો મંગળ ગરમ છે એટલું તો આપણે ખાનગીપૂર્વક માનીએ છીએ.

હવે આપણે મંગળ ઉપર વાતાવરણ છે કે કેમ, અને જો હોય તો એ કેવા પ્રકારનું છે તે જોવાનું રહ્યું. આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ વાયુ મુક્ત સ્થિતિમાં બધી જગ્યા ભરી દે છે. એક કૂટમોલમાં હવા ભરી હોય અને પછી બધી હવા બહાર કાઢી નાંખીએ તો એ હવા ચોમેર ફેલાઈ જશે હવા, પાણી કે બીજી કોઈ વસ્તુની માફક એક જગ્યામાં સંઘટ્ટી નહિ શકાય. એટલે, ગ્રહની આજુબાજુ હવાનું આવરણ જો એ ગ્રહનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ ન હોય તો ચોમેર ફેલાઈ જાય; પરંતુ ગ્રહના આ ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે વાતાવરણ ગ્રહની આસપાસ 'વિટળાયેલું' રહે છે અને ગ્રહને હોડોને આકારમાં પ્રસરી જતું નથી. એટલે પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ અને મંગળનું ગુરુત્વાકર્ષણ, એ બેની સરખામણી જો આપણે કરીએ તો પૃથ્વી અને મંગળ પરના વાતાવરણની પણ આપણે સરખામણી કરી શકીએ.

સુમાએ, ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ એવું છે કે આપણે બહુ જ ઓછી ભૂલ કર્યા વગર તેને માપી શકીએ. ખગોળશાસ્ત્રીઓની ગણતરી પ્રમાણે મંગળનું ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળ કરતાં લગભગ અઢીગણ ઓછું છે, એટલે કે પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ જો ૧૦૦ હોય તો મંગળનું ૪૦ હોય (ખરેખર, ૩૮), આથી, બીજા કોઈ પણ જાનનાં અવલોકનો કરતા પહેલાં આપણે એટલું ચોક્કસ કહી શકીએ કે આપણા વાતાવરણ કરતાં મંગળ પરના વાતાવરણની ઘટ્ટતા ઘણી ઓછી હોવી જોઈએ. મંગળ પર વાતાવરણ છે તેની તો ખાતરી થઈ ચૂકેલી છે કારણકે મંગળ પણ પૃથ્વી જેવો જ ગ્રહ હોવાથી પૃથ્વીના ઇતિહાસ કરતાં તેનો ઇતિહાસ જુદો ન હોઈ શકે. મંગળ સૂર્યથી વધારે દૂર અને પૃથ્વી

કરતાં નાનો છે એટલેથી જ એ પૃથ્વીથી જુદો પડે છે. પણ તેના પર વાતાવરણ છે તેની સીધી સાબિતી પણ છે. સૌથી પહેલાં તો, મંગળની સપાટી પરની નિશાનીઓ (ચિહ્નો) જ્યારે તે એક બાજુએ હોય છે ત્યારે પૃથ્વી પરથી ઓછી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આનું કારણ એ છે કે આપણે પૃથ્વી પરથી તેમને વધારે ત્રાંસી રીતે જોઈએ છીએ એટલે કે, મંગળના વાતાવરણને વધારે ઊંડે ભેદીને આપણે તેમને અવલોકીએ છીએ. બીજું, મંગળની સપાટી પર હોયે અદ્ધર કરતાં ઘોળા ધાળાં નેવામાં આવ્યાં છે જેમનું અનુમાન વાદળાં સિવાય બીજું કંઈ શક્ય નથી. મંગળ પરના વાતાવરણનો સૌથી સરસ પુરાવો તો તેના પરથી થયેલા પરાવર્તિત પ્રકાશનો રંગવિશ્લેષ (spectrum analysis) પૂરો પાડે છે આ પ્રકાશના પૃથક્કરણ પરથી મંગળ પર ઓક્સિજન (પ્રાણવાયુ) અને પાણીની વરાળ, અને માલમ પડ્યાં છે. મંગળ પરના વાતાવરણમાં પાણીની વરાળ છે તેનું અવલોકન ખાસ ગ્રહોના અવલોકન માટે નિર્માણ થયેલી ઓરિઝોનાની લોવેલ વેધશાળા (Lowell Observatory Arizona) માં ડૉ. સ્વાર્ઝ્કરે કર્યું હતું. આ વેધશાળાએ જગતની બીજી કોઈ પણ વેધશાળા કરતાં ગ્રહો પર જીવનની હસ્તીનાં પ્રશ્નો ઉત્તર આપવામાં વધુ સારો ફાળો આપ્યો છે.

એટલે, ઉપજુતામાનની દૃષ્ટિએ મંગળ પર જીવન હોવાની શક્યતા ઉપરાંત મંગળના વાતાવરણમાં પણ જીવનના નિભાવ માટે ખાસ અગત્યના બે તરવો પ્રાણવાયુ અને પાણી પણ છે એટલે મંગળ પર આપણા જેવી દુનિયા છે એવું અનુમાન ખોટું નથી.

પણ ત્યારે એમ પૂછવામાં આવશે કે મંગળ પરની પેલી કહેવાતી નહેરો (canals) વિષે શું ? જો એ નહેરો ખરેખરી જ હોય અને મંગળ પરના લોકોએ બનાવેલી હોય તો તો વધારે પૂછવાનું કે કહેવાનું રહેતું નથી, જીવનનું અસ્તિત્વ એમ આપમેળે ત્યાં સિદ્ધ થઈ જાય છે પણ આ નહેરો ખરેખરી નથી અને ફક્ત દૃષ્ટિભ્રમને લીધે જ એ દેખાય છે એમ ફેટલાક આધુનિક ખગોળશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે.

ઐતિહાસિક એક ખગોળશાસ્ત્રીએ આ વાત સિદ્ધ કરવા એક સાદો પ્રયોગ કરી જોયો હતો. ચોરસને એક છેડે તેણે ફેટલાક બાળકને બેસાડ્યા અને બીજે છેડે મંગળનો નકશો મૂક્યો. આ મંગળના નકશા ઉપર તેણે નહેરો બતાવી નહતી હવે તેણે છાંદરાઓને એ નકશો તેમની પાસેના કાગળમાં જોઈ જોઈને ચીતરવાનું કહ્યું. ઘણાખરા નકશાનાં ચિત્રો પરથી જોવામાં આવ્યું કે બાળકોએ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ જેવી મંગળ પર નહેરો જોઈ હતી તેવી જ નહેરો તેઓએ ચિત્રોમાં પણ દોરી હતી ! આ પ્રયોગ પરથી એમ નક્કી કરી શકાય કે મંગળ પરની નહેરો માત્ર કાલ્પનિક છે અને આપણને જે નહેરો જેવું દેખાય છે તે દૃષ્ટિભ્રમ જ છે. આમ છતાંય, જો આ નહેરો ખરેખરી હોય તો પણ આડે છેટેથી—પાંચ કરોડ માઈલથી—જોઈ શકાય એટલી પહોળી નહેરો બાંધવી એ તો ગજબનાઈ ઇજનેરી શક્તિ માટે પણ અત્યંત કઠિન પડી જાય એમ છે. બીજું એ કે મંગળની ભૂમિની કઠિનતા જોતાં (ઓછા સરાસરી ઉપજુતામાનને કારણે) આવી નહેરો ખોદવી અતિ મુશ્કેલ લાગે છે.

તોપણ, એટલું કહી દેવું પડશે કે આ નહેરોની વાસ્તવિકતામાં માનનારા હજુ પણ ઘણા ખગોળશાસ્ત્રીઓ છે. આ નહેરોમાં ન માનનાર વૈજ્ઞાનિકોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે,

આમાંના એક ઉપર નિર્દેશ કરેલા ડો. સ્લાઈડર પણ છે. આપણે વાતાવરણીય એનું અસ્થિત છે કે આ સંગ્રામી નિષ્ક્રિયતાક પ્રયોગો કરતા મુશ્કેલ છે. હવાના ભ્રમિત પ્રવાહો (eddy currents) ને લીધે મોટામાં મોટો ટેલિસ્કોપ પણ મહાપરતી સ્પષ્ટ રૂપરેખા નથી બતાવી શકતો.

મંગળ પર જીવનની સંભાવનાનો પરોક્ષ પુરાવો તેના પરના કહેવાતા સમુદ્રો (seas) પરથી મળે છે. આ સમુદ્રો, કહેવાય છે તેમ સમુદ્રો નથી, જો કે એટલું સ્પષ્ટ છે કે એક વખતે તેઓ સમુદ્રો હોય. અત્યારે તો એ કાળાં ધાખાં જેવાં દેખાય છે. ત્યાં પાણી હોય શકે એમ લાગતું નથી કારણકે મંગળનું વાતાવરણ એટલું સૂકું છે કે ત્યાં પાણી હોય તો તેની વરાળ થઈ જાય. આ બધી ચર્ચા બતાવે છે તોપણ, મંગળના સમુદ્રો ઋતુ અનુસાર રસિક મની રંગ બદલતા રહે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ક્રિય પરના સમુદ્રો અદસ્ય થાય છે અને વિપુલરૂપ ઉપર સમુદ્ર લીનો રંગ ધારણ કરે છે, પછી લીલામાંથી તપખી-નિયા રંગ થાય છે અને આ રંગ છેવટે જાંબો પડી જાય છે. આ શું ત્યાંની વનસ્પતિના વસત ગ્રીષ્મ અને પાનખર ઋતુ વખતના ફેરફારો તો નહિ હોય? મંગળના વાતાવરણમાં અપાનવાયુ (atmosphere) નો અસ્તિત્વથી આ વાતને ટેકો મળે છે. કારણકે અપાન વાયુનો ઉલ્ભવ વનસ્પતિના ક્ષયોદાટ (decay) માંથી થાય છે. પણ મંગળ પર વનસ્પતિ છે તેનો અર્થ એમ ન કરી શકાય કે ત્યાં પ્રાણીજીવન પણ છે, જો કે બંને એક બીજા વડે સકળાયેલા છે એ સાચું છે દરેક પ્રાણી તેના જીવન માટે વનસ્પતિ પર આધાર રાખે છે એટલે મંગળ પર નિઃશંક જીવન છે.

આ મદની રંગ લઘ્વ બીજન મદ પર જતાં પહેલાં અહીંના કરતાં ત્યાંના જીવનની વિગતનાઓ વિચારી લઈએ. મરૂભૂમિ દરતાંય વધુ ઉત્ક્રાંત એવી મંગળની વેરાનભૂમિ અને તેનું માર્ગનું ખૂબ ઓછું ઉષ્ણતામાન—એ જો બાજબી બાજુએ મૂકીએ તો પણ મંગળ પર ગમેશે આપણા પૃથ્વીનો પ્રવાસી ત્યાંના આકાશદર્શનથી આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાનો. કદી આકાશમાં એક વાદળ પણ દેખાવાનું નહિ એટલું તો જાણે કીક, પણ ત્યાં આકાશ નેકા જુગ રંગનું—Navy Blue—દેખાવાનું. ત્યાંનું વાતાવરણ ખાતજી એટલે પ્રકાશનું વિખરામણ—scattering—ઓછું થવાનું. જો મંગળ પર વાતાવરણ હોય જ નહિ તો આકાશ કાળો જોઈ જોઈ દેખાય.

મને તો આપણી પૃથ્વીને પ્રવાસી મંગળના જે ગાંધા ચંદ્રો જોઈ વધુ નવાઈ પામવાનો. મંગળને જે ચંદ્રો છે તેમાંનો મોટો આપણા ચંદ્ર કરતાં $\frac{1}{4}$ ભાગનો દેખાય. એ પશ્ચિમમાં ડોળે છે અને પૂર્વમાં આથમે છે. આટલા ટૂંકા સમયમાં તે બીજાના ચંદ્રથી તે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેટલો વધે છે. મંગળની તે એટલો પાસે છે કે તેનો જ્વેનાર જેમ જળના બદલે તેમ તેની તેજસ્વિતા પણ બદલાયા કરે બીજા જાંબો ચંદ્ર તો આથી પણ વિચિત્ર વર્તન બતાવે છે. એકવાર તે આકાશમાં ચડ્યો કે પૂરા ત્રણ દિવસ સુધી તે એક જ જગ્યાએ રહેવાનો અને એટલા સમયમાં ને જે વાર બીજાનો અને જે વાર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેટલો બનવાનો.

મંગળના મોટા યુરેનાઈયમને પરિણામે ત્યાં રમાતી રમતો પણ ખૂબ રસિક બનવાની.

આપણે ત્યાં વીસ ફૂટ ફૂટકો મારવા માટે જોડલો પ્રયાસ કરવો પડે તેટલો ત્યાં પચાસ ફૂટનો ફૂટકો મારવા માટે કરવો પડે! સારા long jump માટે ત્યાં ૫૫ ફૂટથી ઓછું કોઇ ફૂટે તો ખાસ પગક્રમ કર્યું ન કહેવાય, જ્યારે high jump માટે તો સોળ ફૂટથી ઊંચે ફૂટાય તો જ ધનિષ્ઠ મળે! ત્યાં જો ફિક્સેટની મોટી રમત રમાવાની હોય તો આખા મુંબઈ સહેર જોડણું મોટું મેદાન જોઈએ.

આટલું મંગળ પૂરતું. એ એકલો જ ગ્રહ એવો છે કે જેને વિશે આટલા વિસ્તારથી વાત થઈ શકે. શુક્ર વિશે બહુ લખાણથી લખી શકાય એમ નથી. શુક્રે પોતાના તેજથી બહુને આકર્ષ્યા છે. ચિનસને ગ્રીક લોકોએ સૌંદર્યની દેવી કહી છે. કવિઓએ શુક્ર ઉપર કાવ્યો લખ્યાં છે. જ્યોતિષીઓએ હથેળી પરના શુક્રના પર્વતને માણસોના પ્રેમનું માપ બતાવતો માન્યો છે પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓને એના વિશે બહુ માહિતી મળી શકી નથી. પૃથ્વી કરતાં એ સૂર્યની વધારે પાસે હોવાથી આપણે તરત જ કહી શકીએ કે એ પૃથ્વી કરતાં ગરમ હોવો જોઈએ. પણ એ અતિશય ગરમ નથી. શુક્રના તપ્ત તેમ આદ્ર બંને છે. ત્યાં ઉષ્ણતામાન વધારે પડતું છે ખરું. પણ માનવજીવન માટે નહિ તો કોઈ અમુક પ્રકારના જીવન માટે ને અનુકૂળ છે જ. તેના વાતાવરણ સંબંધી તો આપણે એટલું જ જાણી શક્યા છીએ કે ત્યાં વાતાવરણ છે એથી વધુ કેં પણ જાણી શકાયું નથી. ઓકિસજન કે પાણીની વરાળ હજુસુધી શોધી શકાયાં નથી શુક્ર પરથી પરાવર્તિત થએલા સૂર્યપ્રકાશનું પૃથ્વરણુ પણ આપણને શુક્રના વાતાવરણના છેક ઉપલા પડમાં, સમાયેલાં તરવે સિવાય કેં કંઈ શક્યું નથી. શુક્રના વાતાવરણના નીચલા ધરે તો અભેદ છે. એટલે, વાદળથી સતત છાઈ રહેલો શુક્ર ટેલિસ્કોપમા વધુ પ્રકાશ પાડી શકતો નથી આ-રક્ત (Infra-red) કિરણોથી શુક્રનું એ ભેદી આવરણ ભેદી શકાય અને ત્યારે જ એના વિશે વધુ માહિતી મળી શકે. હમણાં જ આને વાસ્તે નવી જાતની ફોટોગ્રાફિક પ્લેટો તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એમ લાગે છે કે ધીરે ધીરે શુક્રનું ભેદી આવરણ ખગોળ-શાસ્ત્રીઓ ઊંચકી શકશે આજે તો, શુક્રના વાતાવરણમા માત્ર અગારવાયુ (carbon dioxide) કેંકે અર્થે (પણ ચોક્કસ અસ્તિત્વ ધરાવતો) માલમ પડ્યો છે. આ ઉપરથી એમ આશા રખાય છે કે કોઇ દિવસ જીવનદાતા પ્રાણવાયુ (Oxygen) પણ ત્યાં મળી આવશે આટલી જ આશા ગ્રામીને શુક્ર વિશે વધુ જાણના સિવાય આપણે એની વિદાય લઇએ

બીજા તારાઓના ગ્રહો વિશે શું? આપણી સૂર્યમાળામાં તો જીવનને ધારણ કરી શકે એવા બે ગ્રહો આપણને મળ્યા. આકાશમા અમકતા હમરો લાખો તારલાઓને પણ ગ્રહોફી કુટુંબીજનો ન હોવાં જોઈએ? અને આમાના થોડા ગ્રહો પર પણ જીવન હોય એ સંભવિત નથી? લાગે છે તો આ બધું શક્ય, પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓની એક સંભાવિત માન્યતા (theory) પ્રમાણે ગ્રહોનો જન્મ એક મોટા-તારો બીજા નાના તારા પાસે જઈ, ગુરુત્વાકર્ષણના બળે તેમથી ગ્રહો બેચી લે છે ત્યારે થાય છે આપણી સૂર્યમાળાના ગ્રહોનું જુદું જુદું કદ ઉપરની માન્યતા પ્રમાણે સમજાવી શકાય પણ એ માન્યતા ઉપરથી એમ ચોક્કસ ફક્ત સાચ કે ગ્રહોનો જન્મ વિશ્વનો એક અપૂર્વ અને અદ્ભુત બનાવ છે; સર જેમ્સ જીન્સના કહેવા મુજબ દર પાંચ અબજ વર્ષે આવો બનાવ વિશ્વમાં બને છે.

આટલા લાંબા સમયની સરખામણીમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવનધારી મનુષ્યો તારકા પર જીવન શોધવાનો પ્રયત્ન કરી શકે જ કેવી રીતે ?

પણ, સર જેમ્સ જીન્સની આ ગણતરી તો આઈન્સ્ટાઈનના વિસ્તરવિકાસ (Expanding Universe) ના નિયમની શોધ પહેલાં થઈ હતી. વિસ્તર વિકાસ પામે છે એ શોધ તારાઓમાંથી ગ્રહો છૂટા પડે છે એ માન્યતાની શક્યતા સિદ્ધ કરે છે, પણ એથી કેં દેટલા તારાઓના સંબંધમાં એમ બન્યું હશે તેની ગણતરી કરવામાં જરાયે સહાય થતી નથી. સૂર્યમાળાના ગ્રહોનો જન્મ થયો ત્યારે વિશ્વ આજના કરતાં ઘણું નાનું હોતું જોઈએ. શક્ય છે કે પૃથ્વીનો સૂર્યમાંથી જન્મ વિશ્વના વિકાસક્રમ વખતે જ થયો હોવો જોઈએ, અથવા, જો પૃથ્વીનો જન્મ મોડો થયો હોય તો બની શકે કે તેના જન્મ પહેલાં બીજા ગ્રહો-સૂર્યમાળાની બહારના પણ—જન્મ્યા હોય. પણ આ બધી વાતો ગ્રહો પરના જીવનનો નિર્ણય કરવા માટે અધિકાર સામે બાથ બીડવા જેવી છે.

તેથી જ પાર ન પામી શકાય એવે સ્થળે વિહરતી મનુષ્યની કલ્પનાને આટલેથી જ અટકાવો, ઉપરની મહાન્તર જીવનની શક્યાશક્યતાઓની બધી વાતોનો ટૂંકમાં જ સમન્વય કરવો કીક થઈ પડશે. સૂર્યમાળામાં મંગળ અને શુક્ર, અને સૂર્યમાળાની બહાર બીજા એવી જ કોટિના ગ્રહો પર જીવનની કલ્પના કરી શકાય. એમ માનવું ગેરબાજબી નથી કે ભૌતિક જીવનની જ્યોત સૂર્યનો મહાન ઉજ્જ્વલતાનો ભંડાર કલ્પના કરાવી શકે તેના કરતા પણ વધારે ચિરંજીવ છે. તટસ્થ અને વિનયી દષ્ટિએ આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આપણે કદાચ સર્જનહારની ભુદિશાળી જીવન જન્માવવાની લીલામાં ફક્ત આદિ ભૂમિકામાં જ છીએ અને બીજા દુનિયાઓમાં આપણા કરતાંય વધુ તેજસ્વી જીવોનું સર્જન થઈ ગયું છે સત્ય વા અસત્ય, વિવેકની દષ્ટિને તો આનું મન્ત્રમ્ય રુચિકર છે.

આખા વિશ્વમાં, એક ધૂળની કણીથી પણ ઓછી વિસાત જેવો આપણો પૃથ્વીનો ગ્રહ જ જીવન ધારણ કરવા સમર્થ હોય અને બીજો જીવન ન જ હોઈ શકે, આપણે જ સૌથી ભુદિશાળી સર્જનહારની પ્રજા, આપણે જ વિશ્વમાં સર્વસ્વ, એવી એવી માન્યતાઓ આપણુ મિથ્યાભિમાન નદિ તો બીજું શું બતાવે છે ? સાડા પાંચે હાથનો માનવી પોતાના જ્ઞાન પર મુગ્ધ બની જાતી ફૂલાવે છે ત્યારે એ બૂલી જાય છે કે વિશ્વમાં પૃથ્વીનું સ્થાન એટલું બધું તુચ્છ છે કે એનું પોતાનું સ્થાન તો અનિશ્ચય તુચ્છ—તેણે બતાવેલા મોટામાં મોટા દુર્ગમીન વડે પણ સર્જનહારને તેનું કદ ન દેખાય એવું—છે એને જ્ઞાન નથી કે એના દુનિયાદારીના પ્રયત્નો પર વિરાટનું અટકાવ કેટલું ભયંકર દશે ! વિરાટ મહાશક્તિની પ્રેરણા નીચે ચાલનાર માનવજંતુ એમ સમજે છે કે આપું વિશ્વ એનાથી જ નહીં રહું છે ! નારંગી પર ચોંટલી છીડી એક મહાપરાક્રમ કર્યું હોય તેમ ફૂલાધને ચારે બાજુ નજર કરે તે પહેલાં જ જેમ માણસની એક ફૂંક માત્રથી એ કાંચ બીડી જાય, તેમ, વિશ્વની વિરાટ શક્તિ એને ક્યાં ઉથલાવી પાડશે તેનું જ્ઞાન એને રહેતું જ નથી એટલે જ, એક બોમ્બને લટતી, રંગગતી, દયાવતી, દંડાવતી પૃથ્વી પરની આ મહાન (!) માનવજાતિ પર વિશ્વનો વિરાટ ભગવાન આણું હાસ્ય ફેરકાવતો દશે ! *

ગિજુભાઈને

(પૃથ્વી-અનુકૂળ)

લાલશંકર પાઠક

ઉછેર મનુખાલના અટપટા અને આકરા.
શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો, હૃદય, બુદ્ધિ, આત્મા ધરી
અહીં મનુજ ખાલકો પૃથિવિખાટલે ઊતરે,
વિકાસપથપે પ્રવૃત્ત, પણ એશિયાળી દશા
અહે સમજાયુક્ત કનેહ સુસહાય આત્મીયનાં
સુભાગ્યવત્ કો'કને જ અનુકૂળતા સપૂરે
અસંખ્ય અસહાય હાં અનુભવે અવશઃ ધુણાં.
વિશ્વ વિચુરંગ દંગ ત્યમ જંગલી જોખરાં
વિના સજગ દેખલાળ ત્યમ ઊછરે ખોલુડાં.
અકાળ જનનીત્વ હાં,
અજાણ જનકત્વ હાં,
વિના સમજશક્તિ કોડ જનકત્વ દામ્પત્યનાં.
ન સાનયુત ચાહ હાં,
ન માનયુત સ્થાન હાં,
ન ખાળહિત ધ્યાન હાં,
અહીં અધિક લાડ વા અવદશા ઉપેક્ષા ચહાં.
ત્યહીં સુ-સમ કો'ક ખાલપ્રભુપૂજકો જગતા.
રચી રુચિર ટેકરીશિખર ખાલમંદિર, તે
નવાં સ્તવનથી, નવાં અરચને, નવાં સાધને
કરી અચલ એકનિષ્ઠ અવિરામ આરાધના;
વહી સરલ સૂક્ત મંત્ર શિશુલાળસંવર્ધને,
રચી વિશદ દર્શને વિવિધ ખાલઅંધાવલી,
ધરી વિમલ દિવ્ય જ્યોત શિશુરક્ષણેશિશ્વે.

પ્રબોધ્યાં શિક્ષકો શિષ્યો, પ્રબોધ્યાં માતતાતને
ગુર્જરી મંદિરે કીધી પ્રતિષ્ઠા ખાલ-કૃષ્ણની.
ખાલવાત્સલ્યની જેણે સમર્પી શુભ સાધના
ગુર્જરી ગૌરવે, એવા ગિજુભાઈ ! નમો નમઃ

જનેતા કે બહેન ?

રતિલાલ મહેતા

ધણાં વર્ષો પહેલાંની એક વાત છે. ન્યૂઝીલેન્ડમાં ત્યાં અત્યારે પ્લીમાઉથ વસું છે ત્યાં જતા વખતમાં ટારાનાકી નામે એક ગામકું હતું. ત્યાં માઓરી જનતનો મુખી રહેતો હતો. તેને એક પત્ની અને બે દીકરીઓ હતી. મોટી દીકરીનું નામ ટીપી : બીજી ધાવણી હતી.

એક દિવસ તે મુખી પામેના જંગલમાં એક મોટું વૃક્ષ કાપવાને ગયો. વૃક્ષ કાપતાં કાપતાં તે તેના પર પડ્યું. અને તેની તબે કચરાઇને તે મૃત્યુ પામ્યો. એના મૃત્યુનો આઘાત એની પત્નીને જળશ થયો. તે વખતના રિવાજ મુજબ તેને જીવવું અશક્ય હતું. અને તે પતિને સોરતાં સોરતાં મરણને સરણ ચર્ષી હતી. છેલ્લી ઘડીએ માતાએ ટીપીને બોલાવી કહ્યું. “ બેટા, તું હવે આ તારી નાની બહેનની માતાની પેઢે કાળજી રાખજે. ”

ખિચારી ટીપી ! તેને હવે કાઈ નહોતું. તેની બહેન પ્રત્યે તેનો પ્રેમ અગાધ હતો. તે ત્યાં જતી ત્યાં તેની કેડે બહેનને બાંધી લઈ જતી. તે મુશ્કેલીમાં બચી હતી એટલે તેનું નામ ‘ઓરોનોઆ’ તેણે રાખ્યું ‘ઓરોનોઆ’નો અર્થ ‘મુશ્કેલીમાં બચાવ’ એમ ગાય છે.

જંગલમાં પકવ ફળાફૂલ વૃક્ષો પર જ હેઠાગા મારી રહ્યાં હતાં. અને ટારાનાકી પર્વત પરથી પવનની કંડી લહરીઓ ટારાનાકીનાં ગ્રામજનોને અનેરો ઉત્સાહ આપી રહી હતી. તેમને હવે દરિયાની સફરે જઈ માછલાં પકડવાનો સમય થયો હતો. એથી એક દિવસ જીવાન પુરુષો તેમના બાળકોને પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાને મોખી હોડીમાં બેસી લાંબી સફરે બિડાયા.

એક દિવસ ગામના કેટલાક છોકરાઓ ફળ તોડવાની ઈચ્છાએ એક વૃક્ષ પર ચડ્યા. વૃક્ષની ટોચે ચડના તેમણે દૂર એક ઝાડના છાંયડા હેઠળ કેટલાક માણસોની ટાળી બેઠેલી જોઈ તેઓ તેમને તરત ઓળખી શક્યા. એઓ દુશ્મન હતા. એઓ વાઈકાટો જનિતના મણુમો દના. આ જળજીતાં છોકરાઓ ઝાડ પરથી નીચે ડાળરી ગામ તરફ બૂમો પાડતા શોડ્યા ‘વાઈકાટો આવે છે ! વાઈકાટો આવે છે !’

આવા આફતના સમયે એમણે શું કરવું એ પહેલેથી તેમને સફરે ગએલા જીવાન માણુમોએ સમજાવ્યું હતું. તેઓ બે હોડીઓ મૂકી ગયા હતા. એટલે બોરાક, પાણી અને ચરો લઈને તેઓ પામેના બેટ પર હાંકરી ગયા. એ એટલું નામ હતું મોટુરાઓ. ત્યાં તેઓ બધા સદીસલામત રીતે રહી શકે કારણકે વાઈકાટો જંગલમાં રખડનાર લોકો

હોવાથી તેમને દરિયાકિનારા પર રહેનાર લોકો જટલ હોડી ચલાવવાનું જ્ઞાન નહોતું તેમજ એટલે વિશે જાગી ખર્ચ નહોતી.

એ જ સવારે ટીપી પાસેના એક ખેટ પર માછલાં પકડવા બહુવાર પર ગઇ હતી. ત્યાં જવાનું કામ ધણું ભયંકર હતું તેથી તે તેની બહેનને એક ચોળખાણવાળી બાઇને સોંપીને ગઈ હતી. એને ગમે બહુવાર થઈ હતી. એ પાછી ન ફરી ત્યાં સુધીમાં એક હોડી કેટલાંક માણસોને લઇને ત્યાંથી બિપડી ગઇ હતી અને બીજી હોડી બિપડવાની તૈયારીમાં હતી. એવામાં ટીપી ત્યાં દોડતી આવી પહોંચી. હોડીમાં બેસતાં માણસોએ તેને પોતાની તરફ આવવા સંજ્ઞા કરી. પણ ટીપીએ પેલી બાઇને પૂછ્યું: “ક્યાં છે મારી બહેન ચોરનાઓ?” પેલી બાઈએ ટૂંકામાં ઉતાવળથી પતાવતા જણાવ્યું “પહેલી હોડીમાં તેને કચારની ચે મોકલી દીધી. લૂંટારાઓ ગામ છોડે છે મારે ચાલ જલદી.” આથી ટીપી પણ તેઓની સાથે હોડીમાં બેસી ગઈ

ત્યારે તેઓ બધા મોટુરાઓ પહોંચ્યા ત્યારે ટીપીએ પ્રથમ વાત એની બહેનની સંભારી. પેલી બાઈએ દિલગીર ચતા કહ્યું કે, “ઉતાવળે આવી નીકળવાની તૈયારીમાં હું જાન બૂલી ગઇ અને એ બિચારીને ગામમાં બિલતી જ મૂકી આવી છું! જૂઠું બોલવા મરિ મને માફ કર.”

આ સાંભળતાં ટીપીનું હૃદય તેના હાથમાં ન કહ્યું તેણે કર્યું આક્રમક કર્યું. ખીન્નઓએ તેને આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેને શાંતિ ન થી. આખરે તેણે બીધણું નિશ્ચય કર્યો.

ત્યારે બધાં ભરનિદ્રામાં પોટલા હતા ત્યારે ટીપી બહાર ચોડા ખોરાક અને પાણી એક વાસણમાં ભરી લીધા. અને પોતાની કમરે ખાંધી ધીમે રહીને દરિયાના પાણીમાં સરકી ગઈ. રખેને કાંઈ જાગી જાય લાંબું અંતર પાણીમાં કાપી તે તેના ગામના કિનારે પહોંચી. અને લપાટી છપાટી તે ત્યાં પેલા દુશ્મનોની ટોળી પડી હતી ત્યાં ગઈ. તેની બહેન ટોળીના વડા માણસના પડએ સુમેથી બેસતી હતી. તે જીવતી રહી હતી, એ જોઈ ટીપીને ઘણું હર્ષ થયો. ટીપીએ તેને ઘણી કાળજીથી અવાજ ન થાય એવી રીતે બચાવ્યો. પણ એમ કરતા બાળકોએ ચીસ પાડી. એટલે પેલા વડા જાગી બેઠો અને તેણે તેના માણસોને જગાડ્યા. પરંતુ ટીપી તો દુશ્મનો જાગી બેઠી તેને પકડી પાડે તે પહેલાં બહેનને લઇ ગામ બહાર દોડી ગઈ હતી. પોતાનું બધું જોર એકઠું કરીને દોડાય તેટલું તે દોડી દુશ્મનો પાછળ પડ્યા હતા. તે તરીને આવી હતી તેથી તથા તેને ખૂબ જ દોડવું પડ્યું હતું તેથી તેને ઘણું થાક લાગ્યો હતો. છેવટે પોતે પકડાઈ જશે એવી બીકથી એક વૃક્ષની ઘટામાં તે સંતાઈ ગઈ. દુશ્મનોએ બૂલધાપ ખાધી, અને તેઓ ટીપીથી આગળ ચાલ્યા ગયા.

ચોડી વાર આરામ લઇને ટીપીએ તેની બહેનને પોતાની કમરે ખાંધી, અને પારીકું નામના એક ઘણું જ લેંચા અને સીધા પર્વત પર ચડવા માંડ્યું. પર્વત પર પોતે સહી-સહામન રહેશે એમ તેને લાગતું હતું.

ન્યારે દીપી ઠેઠ પર્વત પર ચડી રહી ત્યારે સવાર પડતું હતું. સૂર્યનાં આલંકરણો ટક્કરવા, દરિયાનાં પાણી અને જોડે પડે પથરાવા માંડ્યાં હતાં. આ દરમિયાન લોચપોચ થએલી દીપીને ખૂબ ગમ્યું. તેનો અર્ધો થાક આ દૃશ્યથી ઊતરી ગયો, તેને વધારે થાક ન લાગ્યો કારણકે તેને નાની બહેનને જાણવાનો ખૂબ સંતોષ થતો હતો. તેની માતાએ કરેલી આજ્ઞાનું પાલન કરી શકી તેથી તે પ્રભુનો ખૂબ ઉપકાર માનવા લાગી.

પર્વત પર ચડતાં તેને ખૂબ વાગ્યું હતું. અણીદાર પથરા તેના નાભુક શરીરમાં બોંકાતાં લોહીની ધારાઓ છૂટતી હતી. પણ આની તેણે પરવા ન કરી. ઓરોનાઓને પોતાની કમર પરથી છોડી ખોળામાં લેતા ઓરોનાઓ રડી. એનો રડવાનો અવાજ પાસેના મોઢુરાઓ ખેદ પર સભળાયા, ન્યાં દીપીના ગામના માણસો માછલાં પકડવા જઈ વસ્યા હતા. તેમને એ ગાળી આનંદ થયો કે દીપી અને ઓરોનાઓ જીવતાં છે.

એમ કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. ત્યારબાદ પેલા જીવતાનો ટોપી પાછી ફરી અને મોઢુરાઓ પરનાં માણસોને મળી તેઓએ તેમની બધી વિતક વાત જાણી. તેમણે વાછકટો દુરમનોને મારી દાંડી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલે તેઓ બધા રાત્રી લાંબને ટારનાડી ગામે પહોંચ્યા. દુરમનોએ તેમના પાછા ફરવાની આજ્ઞા બિલકુલ રાખી નહોતી તેથી લડવાની દાંડ તૈયારી રાખી નહોતી. એટલે તેઓ બધા માઓરી લોકોના અચાનક હુમલાથી હારી ગયા અને ગામમાંથી નાસી ગયા.

એ પછી દીપીનાં મિત્રો ન્યાં દીપી હતી તે પર્વત પર ચડ્યા. જઈને જુએ છે તો, દીપી છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહી હતી. દીપીએ પોતાની સાથે લીધેલાં ખોરાકપાણી પૂરાં ચર્ધ ગયાં હતાં તેથી જાને જશુ બૂંબે મરવા લાગ્યાં. દીપી પોતાની નાની બહેનને મરતી જુએ એ સહન કરી ન જ શકે. એથી એણે પોતાનો હાથ ચીરી તેનું લોહી તેની નાની બહેનને ચુસાડવા લાગી હતી. આમ તેણે પોતાના લોહી વડે જ તેની માતાએ પોતાને સંપેક્ષ બહેનને પોતાની જિંદગીના બોંબે જીવતી રાખી. ।

બમરને

—ને...

કમળ મૃદુલ ખીલે દરમિયાન જોડે.
પરિમલ પલ્લ એની શ્વાસ લેનાર લેશે.
તદપિ પ્રભુ-અંખા-કમળ-સંતૃપ્તિ કેરો
મકર ! અધિકારી તું વિના કોણ થાશે ?

પારાશર્ય.

મિત્રે ! કવિજનો રમે કવિત તું પરે; ને ત્વને
સમરત શુભશબ્દકોષ યર્ધી વર્ણવે; તે છતાં
અવૃદ્ધ જ રહે સદા સકળ એમની એવજા.
રચું કવિત તું પરે ? નવ કદી ન; સાક્ષાત્ પદા
ત્વને જ કવિતા, તદા સૌંદર્યા કું જન્મન ?

જયપાનજી દવે

વિ. ખ્યાત બેદિજનન ફિલસૂફ મેટરલિકે કહ્યું છે કે મૃત્યુ દેખાય છે તેટલું દુઃખદ હોતું નથી. આપણને ભાસતી તેની ભયંકરતા તો માત્ર જીવનની મૃત્યુ પહેલાંની રોગગ્રસ્ત સ્થિતિને સ્ત્રીધે જ હોઈ શકે. વળી મૃત્યુના પ્રસંગની આભુઆભુ સંકળાયેલા જીવનના ખીખ કટલાક સંનેગોથી પણ મૃત્યુ ભયંકર લાગે છે વસ્તુતઃ તો મૃત્યુના પ્રસંગ કરતાં જેમાંથી તે પરિણમે છે તે જીવનના પ્રસંગો જ ભયંકર હોય છે. સંબંધીઓની, મિત્રોની અને કુટુંબીઓની વિવશતા અને બાળકોની નિગ્રહારતાનો વિચાર મૃત્યુને બિહામણ જનાવે છે. ઉપરના કથન પ્રમાણે જે મૃત્યુ ભયંકર ન હોય તો આપણામાંનો દરેક જણ મૃત્યુના વિચાર માત્રથી ધરીભર શા માટે થંભી જાય ? મૃત્યુ એ જીવનની અપરિહાર્ય અને સુખદ છેલ્લી અવસ્થા હોય તો શા માટે આપણે તે તરફ જવા ઉત્સુક થતા નથી ? પરંતુ વસ્તુતઃ આપણામાં રહેલી નિહિતિયા એટલી વ્યાપક હોય છે કે જાણે અમણે પણ દરેક પ્રાણી મૃત્યુનો પ્રસંગ ટાળવાને પોતાનાથી જનતુ સધળું કરે છે. આ વૃત્તિમાંથી જ રોગપ્રતિકારનાં અને મૃત્યુનાં કારણોને સમજવાના માનવીના આજ સુધીનાં સર્વ પ્રયત્નો યોગ્ય છે. આવા દરેક પ્રયત્ન પહેલાં તેના મનમાં પ્રશ્ન જોડે છેઃ આ મૃત્યુ શાથી ?

દિવસ અને રાત્રિ, કે પ્રકાશ અને અંધકારનાં દ્વંદ્વો જેવું જીવન અને મૃત્યુનું દ્વંદ્વ કહી શકાય જીવનની કલ્પના સાથે જ આજે મૃત્યુની કલ્પના આપણી સામે ખડી થાય છે. ઓજસ, સક્રિયતા, એકીકરણ અને સર્ગશક્તિ એટલે જીવન; જડતા, નિષ્ક્રિયતા, વિઘટન અને સર્ગશક્તિનો અભાવ એટલે મૃત્યુ. વિજ્ઞાને મૃત્યુની આ અવસ્થા કેવી રીતે આવે છે તે શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આ પ્રયત્નોનો હેતુ મૃત્યુને નિવારવાનો ન હતો પરંતુ જીવનની મર્યાદા જને તેટલી લાંબાવવાનો અને મૃત્યુના આક્રમિક હુમલાને અટકાવવાનો હતો. આથી માણસ પોતે મૃત્યુના કયા પ્રકારના હુમલામાંથી બચી શકશે એ નક્કી કરી શકે છે, પરંતુ અંતે મૃત્યુ એ જીવનની અંતિમ દશા તરીકે અપરિહાર્ય રહે છે જ.

પ્રાણીશરીરો જે કોષોથી ધડાયાં છે તેમના સ્વભાવનું અને ગુણધર્મોનું આજે ખૂબ તલસ્પર્શી વૈજ્ઞાનિક અવલોકન થઈ રહ્યું છે. આ કોષોમાં રહેલા ચેતનદ્રવ્યની પરિસ્થિતિઓ સામે ટકી રહેવાની શક્તિ અપરિમિત નથી. આવા કોષોને ખૂબ તપાવવામાં આવે, કે તેમને કચરી નાખવામાં આવે, અથવા તો તેમના ઉપર ઘાતક રાસાયણિક દ્રવ્યોની પ્રક્રિયા કરવામાં આવે તો ચેતનદ્રવ્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે રહી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ લાગ્યો વખત આજુ રહે તો ચેતનદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપમાં એવા અનેકવિધ ફેરફારો થાય કે જેથી એ ચેતનદ્રવ્યમાંથી કોઈ લુદાં જ દ્રવ્યો ઉદ્ભવે. આમ પેલા કોષો વ્યક્તિગત

રીતે એવા પલટાઇ જાય છે કે તેમનું મૂળ સ્વરૂપે પરિવર્તન થતું અશક્ય બને છે. આને કાપોની મૃત્યુદક્ષા કહી શકાય. કાપોના સંબંધમાં જેમ બને છે તેમ પ્રાણીઓના વિષયમાં પણ બને છે. વ્યક્તિશરીરનો તેની સમગ્ર ચેતના સાથેનો નાશ એટલે મૃત્યુ. વિજ્ઞાને પ્રાણીશરીરના મૃત્યુનાં કારણોના અસ્વાભાવિક, વ્યાધિજન્ય અને શરીરપ્રકૃતિજન્ય એમ ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે.

પ્રથમ વિભાગના કારણોમાં અકસ્માતો, યુદ્ધપ્રસંગો, આપધાતો અને માનવશક્તિનો જોના પર કાબૂ નથી એવા ધરતીકંપ, જલપ્રલય જેવા બનાવોનો સમાવેશ થાય છે. આવા દરેક કારણ વખતે સુનિયંત્રિત રીતે ચાલતા શરીરતંત્રમાં એકાએક અસહ્ય અને પ્રચંડ ફેરફારો યથા જાય છે અતિ નાબૂક રીતે ગોડવાયેલા શરીરતંત્રની રાસાયણિક સમતુલાઓ એકાએક નાશ પામવાથી મૃત્યુ નીપજે. દોષ અતિ પ્રિય સ્વજનના મૃત્યુસમાચાર સાંભળતા જ આખું માનસનજ ન્યારે ધડીસર થતી થાય છે તે વખતે હૃદય અને ફેફસાં ઉપરનો મનનનંત્રનો કાબૂ કેટલા સરકી જાય છે. આ ગિચિતિ અમુક ક્ષણો કરતાં વધારે સમય ગહે તો ખસનતંત્ર અને રક્તાભિસરણની ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય અને મૃત્યુ નીપજે. આવી જ કોઈક વસ્તુ ન્યારે પરિતોલની ગોળી છાતીની આસપાસ નીકળી જાય ત્યારે બની જાય છે. કેરોડરજનુને કાપી નાખતા આ આઘાતથી ચિત્તન અને શરીર વચ્ચેના સંબંધો તૂટી જાય છે અને ચેતના તત્કાળ નાશ પામે છે. તલવારનો કારી જખમ, શરીર પર સેકડો મણનું એકાએક આવી પડતું વજન, અથવા તો શ્વાસમાર્ગોને ફેંધી લેતા જળ-પ્રવાહ,—આ સર્વ અકસ્માતોના પરિણામે નીપજતાં મૃત્યુમાં આખું જ શરીરતંત્ર અસામાન્ય રીતે દક્ષમણી ઊઠે છે અને એક ક્ષણજીવી સામનો કરી અતિ બંધ પડી જાય છે. માનવી ધારે તો આવા ઘણા અકસ્માતોમાંથી બચી શકે. અથવા તો યુદ્ધો અટકાવી શકાય તો આવા અસ્વાભાવિક કારણોથી નીપજતા મૃત્યુ ઘણા અંગે ઓછાં કરી શકાય.

માનવશરીરના વ્યાધિઓને લીધે નીપજતાં મૃત્યુ ઉપર તો આજે વિજ્ઞાને આશ્ચર્ય-કારક વિજય મેળવ્યો છે. આ વ્યાધિઓનાં કારણોનો એટલો બધો ઊંડો અને ઝીણવટ-બરો અભ્યાસ થયો છે કે પ્લેગ, કોલેરા, શીતળા, મેલેરિયા, ટાઇફોઇડ, ક્ષય, અને એવા જ બીજા રોગોથી યતા મરણાનુ પ્રમાણ આજે ઘટતું જાય છે. વળી જીવવાની રીતમાં પણ વિજ્ઞાને જે જે ફેરફારો સાધ્ય કર્યા છે તેને લીધે રોગોના ઉપદ્રવોથી મૃત્યુનો ભય સદતર ઓછો યથા થયો છે. માણસ ધારે તો તેના જીવનમાંથી આજે નહિ તો એક બે દશકા પછી પણ સ્વચ્છ રોગોને નિર્મૂળ કરી શકે. આ ઉપરાંત બાલમરણનું પ્રમાણ પણ એટલું બધું ઘટારી શકાય કે વ્યાધિથી યતા મૃત્યુની સંખ્યા નહિવત્ યથા રહે. આમ કરવાને માણસે વિજ્ઞાનની બધી જ પ્રાપ્તિઓનો ઉપયોગ કરી તેની જીવનપ્રબુદ્ધિ કારીથી સ્વચ્છ પડે. કાર્મ પણ કારણવચાત્ માણસ પ્રગતિશીલ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિઓનો ઉપયોગ ન કરે તો રોગપ્રેરક જનુઓના હુમલાને પરિણામે તેના શરીર ઉપર અને શરીરવંત્રમાં એવી મનના રાસાયણિક ફેરફારો થાય કે એમાંથી આખરે અસાધ્ય રોગાવસ્થા જન્મે. આ જનુઓ સ્વચ્છતામાં પ્રવેશે તો એના દરેક અંગમાં વિપ્રભવ દ્રવ્યો પ્રવર્તી રહે અને રોગોની રાસાયણિક ધટના એટલી બધી ફરી જાય કે એવા કોયો માત્ર માનક કચરાસ્વરૂપે જ

તંત્રમાં રહેવા માંડે. આવો કચરો અતિ શ્વાસમાર્ગોમાં એટલો જામી જાય કે એનું છેવટનું પરિણામ મૃત્યુ જ હોય. વળી પચનતંત્રમાં કોષ રોગજન્યો પ્રવેશી ત્યાં સફળ હુમલો કરે તો એ તંત્રના અવંયવો ઊંજલિજન્ય ધમ્બ જાય, તે પોતાનું કામ સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે નહિ અને અંતે આખુંય શરીરયંત્ર પડી ભાગે. આમ મૃત્યુના આ બધાં કારણો શરીરમાં થતા અસામાન્ય રાસાયણિક ફેરફારો ઉપર અવલંબે છે. વિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ દ્વારા આવી વિકટ અને અસાધ્ય પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનું શક્ય બન્યું છે. આમ મૃત્યુનાં બીજા વર્ગના કારણોને લીધે થતાં મરણો ઉપર જોઈએ તેટલો કાળ લાવી શકાય તેમ છે.

ઉપરના એ વિભાગોમાં જણાવેલા મૃત્યુનાં કારણો ઉપર થોડે ધણે અંશે વિજ્ઞય મેળવતા વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ સમર્થ બની છે; પરંતુ આજે વૈજ્ઞાનિકની સામે ઊભા થતા પ્રશ્નોમાં મૃત્યુનાં સ્વાભાવિક કારણો ઉપર વિજ્ઞય મેળવવાનો કાયડો ઉકેલ માગી રહ્યો છે. આધુનિક યુગની આટલી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ હોવા છતાંય માનવી આ વિષયમાં તેના પૂર્વજો કરતાં વધારે સમર્થ નથી બન્યો એ સ્વીકારવું રહ્યું. મૃત્યુના બીજાં બધાંય કારણો આદ્ય કરતાં પણ આખરે શરીરનો નાશ થવાનો જ એ નક્કી. આનું કારણ એ છે કે શરીરતંત્રનું ઘનત્વ જ એ પ્રકારનું છે તથા આપણી જીવન પ્રણાલિકા એ જનતની છે કે જેને પરિણામે મૃત્યુ એ જીવનનો અપેક્ષિત અંત બની રહે.

કેટલાક ચિત્રકારોએ કરેલી કલ્પના પ્રમાણે મૃત્યુ બંધકર અદૃશ્ય કરતા અને કઈંક અવાજ કરતા હાડપિંજરના સ્વરૂપે આવતું હોય છે. પરંતુ મૃત્યુની બીજી પણ એક કલ્પના છે: એ હંમેશાં બહુ જ ધીમે જો કે ખૂબ જ સચોટપણે ચાલી રહેલી એક ક્રિયા રૂપે શરીરમાં પ્રવર્તી રહેતું હોય છે. અકસ્માત કે કોઈ વિધાતક રોગનો હુમલો ન હોય તો પણ, મૃત્યુ પામવાની ધરી ક્રિયા આપણા સૌના શરીરમાં સદૈવ ચાલી રહી હોય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ આ ક્રિયાને લીધે મૃત્યુ પામવા માંડે છે. વળી ઘણી વખત કોઈ નૃત્યના રમણીય હલનચલન સમયે કે અભિનયની કોઈ મુગ્ધ કરી દેતી પળોએ કે સરીલા સંગીતના કોઈ મધુર તાન સમયે જ્યારે આપણને મૃત્યુનો લેશમાત્ર પણ ખ્યાલ હોતો નથી ત્યારે પણ મૃત્યુની ધરી ક્રિયા શરીરયંત્રમાં ચાલુ જ રહેલી હોય છે. અર્થાત્ જન્મથી માંડી સારાય જીવન દરમ્યાન જ્યારે ત્યારે કોઈ પણ વિચાર જાગે ત્યારે ધસાઈ રહેલા શરીરયંત્રના કાપોને લીધે મૃત્યુની ક્રિયા સદૈવ ચાલુ હોય છે. જન્મ પછીની દરેક ક્ષણે આપણે જુદા થતા જઈએ છીએ તેમજ મૃત્યુની સમીપ આવતા જઈએ છીએ.

ઉપરના ત્રિવરણથી કદાચ જીવન વિષયક નિરાશા લાગેલા અને વિપાદપ્રેરક વિચારો ઉદ્ભવે, પરંતુ જીવનક્રિયાનું ચિત્ર ઉપર જણાવ્યું તેવું છેક બંધપ્રદ નથી. શરીરતંત્રમાં આવી રહેલી ક્રિયાઓનું સમ્યક્ અવલોકન કરતાં તરત જ સમજાશે કે જેમ જેમ જૂના કાપો મૃત્યુ પામતા જાય તેમ તેમ જીવનમાં રહેલી સર્ગશક્તિના પ્રતાપે નવીન કાપો ઉદ્ભવતા જાય છે. કાપોના વ્યથાગાળનની આ ક્રિયાથી જ જીવન-મૃત્યુ વચ્ચેના સુખ પ્રમાણનો કંઈક ખ્યાલ આવે. આસ્વાદસ્થા દરમ્યાન કાપસમૂહોની વ્યથાક્રિયા કરતાં ઉપાર્જન

દિવા વધારે સાર્વત્રિક હોવાથી શરીરજીવિ ધાય છે. યુવાવસ્થામાં વ્યયોપાર્જન દિવાઓ વચ્ચેનું પ્રમાણ એટલું ચોખ્ખી રીતનું જળવાઈ રહે છે કે બીજા કશા અવરોધો ન હોય તો સંપૂર્ણ નીરોગી રીતિ લાંબો સમય સાધી શકાય. આ દિશામાં વિજ્ઞાને થોડીધણી જે પ્રતિનિદી છે તેનાથી કાર્યસાધક યુવાવસ્થા અને નીરોગી પ્રાણવસ્થા લાંબા સમય સુધી સાચવી શકવાનું આજે વધારે શક્ય બનતું જાય છે. પરંતુ કાર્યસાધક અને નીરોગી પ્રાણ-વસ્થાની મર્યાદાઓ દુર્ભાગ્યવશાત્ અપરિમિત રહી શકતી નથી. આપણી ગમે તેટલી દરકાર હોવા છતાં કાર્મિક એવું બની જાય છે કે વ્યયદિવાની રાસાયણિક ધટનાઓ ધીમે ધીમે અજાણ્ય થતી જાય છે. આપણા શરીરનાં જુદાં જુદાં તંત્રોમાંથી કોઈ એકાદ તંત્રમાં કાટ પડે છે અને જીવાવસ્થાની ચરુઆત ધાય છે. કોઈ વખત પચનતંત્રમાં તો કોઈ વખત ઉત્સર્જનતંત્રમાં અથવા કુશરેક અસનતંત્રમાં કે ક્યારેક રક્તાભિસરણતંત્રમાં આવી કાટ પડે છે અને મૃત્યુની દિવા વધારે વેગવંતી ફૂતી લાગે છે. શરીરમાંથી સારી રીતે ન નીકળી શકતા કચરાને લીધે ઘણી વખત મૃત્યુની દિવા વધારે વ્યાપક અંતે ધેરી બનતી જાય છે. સાંધાઓમાં યુરિક એસિડનો જમાવ કે રક્તવાદિનીઓની શિથિલતા માનવીને મૃત્યુની વધારે સમીપ લાઈ જાય છે વળી જીવનમાં ઊભરાતી ઊર્મિઓ અથવા તો તેને ધેરી લેતા શોક-વેગો કે આનંદાવેશો પણ માનસતંત્રને ઘાતક થઈ શકે આપી મૃત્યુની દિવાને વધારે ઝડપી બનાવે છે. મૃત્યુનાં આ શરીરપ્રતિજ્ઞાન્ય કારણો જાણ્યા પછી કદાચ એવું સંભવિત બને કે જેનાથી આવાં કારણો જોઈ બને તેમ આજે ઉદ્ભવે એવા સંજોગો ઉપજાવી શકાય. આમ ધાય તો મૃત્યુની દિવાનો વેગ થોડો ઘણો અંશે ઓછો કરી શકાય.

શરીરની સાથે સંકળાયેલાં મૃત્યુનાં બાહ્ય કારણોમાં આસપાસના વાતાવરણના ઉષ્ણ-માનનો અને જીવન જીવવાના વેગનો સમાવેશ થઈ શકે. વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી એમ માલુમ પડ્યું છે કે ઓછા ઉષ્ણમાને રહેલાં પ્રાણીઓ વધારે ઉષ્ણમાને રહેતાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે છે કંડા પ્રદેશના વતનીઓની ગરમ પ્રદેશના વતનીઓ કરતાં લાંબી જીવનમર્યાદા આ જ સિદ્ધાંત પર અવલંબે છે. મોટા પાયા પર અને સાર્વત્રિક રીતે નિયંત્રિત દવામાન (Air-conditioning) યોજનાની સદાયથી (આવાં કારણોથી) વધી પડતા જીવનદિવાના વેગને અટકાવી જીવનમર્યાદાને લાંબી બનાવી શકાય. વળી દવામાનનાં બેજ કે સૂકાપણા પર પણ જીવનની દિવાઓનો આધાર રહે છે. બેજવાળી દવામાં ચગોરતંત્રો પર વધારે પડતા બોળને લીધે કોષોને વધારે પડતો ધસારો લાગે છે. આ સર્વ કારણો કરતાંય અસ્વાભાવિક વેગથી જીવાના જીવનમાં કોષોનો ક્ષય ખૂબ ઝડપથી ધાય છે અને આથી મૃત્યુની દિવા ઝડપી બને છે. દાખલા તરીકે, નિયમિત ગીતે તાલીમ પામતા યોગી જીવનની એટલી શક્તિ અરુચી નાખે છે કે તેમનું સંગેરાસ આયુષ્ય ત્રીણે નોંધાતા સામાન્ય યોગીના આયુષ્ય કરતાં સાધારણ જ ઓછું હોય છે. અર્થાત્ જીવનની દિવાનો વેગ નોટલો અસ્વાભાવિક તેટલો જ કોષોનો વધારે પડતો ધસારો ધાય છે. આથી સનન ચાલી રહેલી મૃત્યુની દિવા પણ તેટલી ઝડપી બને છે.

ઉપર વર્ણવેલા પ્રદાઓનું અવલોકન કરતાં એવું જ લાગે કે શરીરતંત્રની પ્રાકૃતિક લક્ષણિકતા, બાહ્ય કારણોની ચગીર પર થતી અસર અને જીવન દરમ્યાન ઉદ્ભવતા આવેશ-

મય માનસ વ્યાપારો—આ સર્વને લીધે વ્યાભાવિક મૃત્યુનાં કારણો પર વિજ્ઞાનને વિજ્ઞ મળવો અશક્ય છે પરંતુ હવુ આ વિષયમાં વિજ્ઞાને છેવટની નિરાશા જાહેર કરી નથી. આજે આલી રહેલા પ્રાયોગિક અભ્યાસમાંથી થોડીક રસમય અને ઉપયોગી વિગતો વૈજ્ઞાનિકને મળી છે. અમુક જાતના કાયસમૂહોને ચોગ્ય પોષણથી ઘણાં વર્ષો સુધી જીવંત રાખી શકાય છે. મરઘીના હૃદયના કાયસમૂહો તેના શરીરની બહાર પંદરથી પણ વધારે વર્ષ સુધી જીવંત રાખી શકાયા છે. આમ કરી શકવા માટે પોષક માધ્યમ, વ્યવસ્થાનેત્ર ચોગ્ય નિકાલ અને રોગજનકોને અભાવ—આ ત્રણ વસ્તુઓ ખાસ આવશ્યક હોય છે. આ પ્રયોગોથી સાબિત થાય છે કે વ્યવસ્થાથી વિશેષતઃ શરીરમાંથી સારી રીતે નિકાલ થઈ શકે, યથાર્થ પોષણ મળી શકે અને શરીરનાં વિવિધ તંત્રોની ક્રિયા વચ્ચે અત્યંત કાર્યસાધક સંવાદ હોય તો શરીરચંત્રને ઘસારો બળવત્તર થઈ પડે નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ નવીન કોષોનું ઉપાર્જન સમર્થ રીતે ચવાથી શરીરની પુનર્જનના આયોજાપ સિદ્ધ થાય. સાદાં એકકોષી પ્રાણીઓમાં પુનર્જીવનની ક્રિયા આજે પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ છે, પરંતુ સંકુલ માનવ શરીર-તંત્રમાં આ કેવી રીતે સાધ્ય થઈ શકે એ વિગતવાનું છે. જે શરીરચંત્રના એકેએક અવયવમાં કરોડો કોષો અત્યંત નાનુક રીતે અને છતાંય આશ્ચર્યકારક ચોક્કસાધી ગોઠવાયા છે તે શરીરમાં પુનર્જીવનની ક્રિયા કયા સિદ્ધાંતો ઉપર રચાશે ? માનવીના માનસ વ્યાપારો પણ એટલા સંકુલ છે કે લાંબું આયુષ્ય સિદ્ધ કરવામાં તે અંતરાય રૂપ નીવડે. આપણી ઊર્મિઓ અને આપણા આવેગો જીવનને અમુક અંશે દ્રુત કરે છે જ. લાંબું આયુષ્ય ભોગવવાને કદાચ આપણે ઊર્મિઓ અને આવેગો વિનાનું રંગવિહીન જીવન ગણવું પડે. વળી જીવનના વેગને ધીમે કરવાને આપણે કદાચ આપણને પ્રિય લાગતાં હલનચલનો પણ ઓછાં કરવાં પડે. શરીરની ક્રિયાઓના પરિણામે તંત્રમાં જન્મતાં ‘શ્રમવિશે’ નો સારી રીતે નિકાલ કરવાને આપણે આપણાં હલનચલનો માટે ખૂબ જ તકેદારી રાખવી પડે. આ બધું થાય તો આપણું સામાજિક જીવન, આપણી રસમય પ્રવૃત્તિઓ અને આપણા આનંદોનું શું થાય ? પોતાની વેગવાન પ્રવૃત્તિઓ, અનિયંત્રિત ક્રિયાશક્તિ અને ઉદ્દામ આવેગોની કિંમત માણસે આપવી જ જોઈએ જીવન જેટલું વધારે રંગીન તેટલી આયુષ્યમર્યાદા ટૂંકી. પ્રશ્ન એ છે કે માણસ માત્ર જાંબા આયુષ્ય માટે જીવે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર આ વિષયમાં વિજ્ઞાનની ભાવી પ્રવૃત્તિ રચાશે આનંદઆવેગો અને સમગ્ર જીવનને આવરો લેતી ઊર્મિઓ ભરી સમૃદ્ધ જીવનની એક જ ક્ષણની જેને ઝખના હોય તેની સામે રજુ થયેલી સેકડો વર્ષોના જાંબા પણ રંગવિહીન અને નિર્બળ આયુષ્યની સંભાવના કદાચ જરા પણ સ્પર્શ કર્યા વિના રહી નય.

આમ વિસ્તૃત આયુષ્યમર્યાદા કદાચ વૈજ્ઞાનિક કુતૂહલ સંતોષવા ખાતર સિદ્ધ કરી શકાય; પરંતુ તેનો વ્યાવહારિક સ્વીકાર આજે તો લગભગ અશક્ય લાગે છે. મૃત્યુ કદાચ વ્યક્તિગત રીતે એક મોટો ચડકા લાગે પરંતુ તેની સમગ્ર અસર તો જીવનને વધારે સમજા બનાવવાની જ હોય છે. આજે તો જર્મન ફિલસૂફ ગેરેનું કથન: “સમૃદ્ધ જીવન સિદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃતિ મૃત્યુની અતિ કાર્યસાધક તરફીય યોજે છે” એ સાચે જ યથાર્થ લાગે છે.

અનન્તનાં ન્હોતરાં !

દેવણ રા. મોદા

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મારે ન્હોતરાં રાખવાં માન્ય !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

હું વાટ ભેતી'તી ક્યારની રે !

શ્રીવી લાગી એ વેળા ધન્ય !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

ગાઠ લીધાં, ગુંછ લીધાં સઘળાં જીવનગીત;

એક અધૂરું નથી હવે,

મને લાગી અનન્તથી રીત !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મારે ઉર ઉછળે આનંદ !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

ધન આંધી શ્રમી ગઠ ઉરની રે !

મીઠાં તેજ દમદમતાં મંદ !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

આશા એક ન અણુક્રાંતી, વણુપૂર્યો નહીં કોઈ;

ઉડ્યો વિરલ તરંગ, ને

મને સાંભરી અનન્તની સોડ !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

આવ્યાં આવ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મારે હસતે મુખે મંજુર !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મને લેશ તમન્ના ન તાણની રે !

હું પારખું એ પ્રેમનાં પૂર !

અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

દિવસ લેવા દોહાલા કર્યા ।વવિધ પ્રયાણ;
પણ રૂઢિયે રાખેલ મેં

એક અનન્તનું એંધાણ ।
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મીઠાં મીઠાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !
મને મીઠો ન્હોતરિયાનો સાદ !
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

મારે પોં'થવું અનન્તની અટારીએ રે !
મારા ઝટપટ ઉપડે પાદ !
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

દેવા ! ઢીલ કરે નહીં, છલકે રસકાસાર !
હું તૈયાર થઈ ઉભી, હવે તમ્ભારી વારે વાર !
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

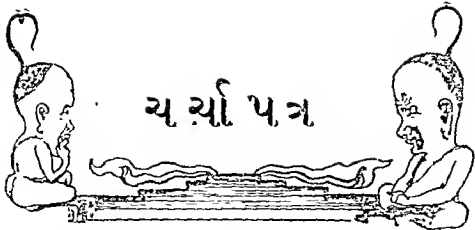
આબ્યાં આબ્યાં અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !
મારે મન ઉપજ્યાં અભિમાન !
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

જઈ શૂણ્ય વિરાટને હિંડોળલે રે !
મારે થાવું અનન્તનાં મેમાન !
અનન્તનાં ન્હોતરાં રે !

નીરક્ષીરવિવેકમાં નિપુણ જે તે રાજહંસો ગયા
તે ડામે શઙ્કાંલિકો હતાળકો સ્વાર્થે સમાધિસ્થ આ !
જ્યાં પદ્મધય સૌરભે ઉમટતા, ગુંબરવે મૂર્છતા,
ત્યાં ભેકો કરી કર્કશ્યવનિ મુદ્રા વાનીરથી ડાકતા !

જે વારિ મદમત્તહસ્તિમદ્યથી ખેડ્યાં સુગન્ધી જાન્યું
તે હોળાય કઠોર સૂકર પદાધાતે વલોવાયકું !
ના રોધાય તીરે પીવા જળ કદી ઘાકેલ પાન્થાતિથિ;
આ રીતે જાહુ જીવવા તણી હવે ઈચ્છા કરી રૂઢું નથી. ૨

આંવા શોષવિચારમગ્ન રહીને ડાસાર કાયા ઘસે,
ગ્રીષ્મે, “તોપણ આજરે જલચરો મારે પડ્યાં આશરે
તેનું શું ?” કરી એ વિચાર મનમાં કાયા ટકાવી રહે,
ને એ મૃદ્ધ, કૃતજ્ઞ, રમ્ય મુળડાં આત્વાસ આપી શકે ! ૩

૧

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીશ્રી,

‘અપાડ’ના ‘પ્રસ્થાન’માં આવેલ ‘આધુનિક કાવ્યપ્રવાહ’નો એક માહિતીદાય શ્રી. અલ્પતરાય ઠાકોરે બતાવ્યો. તે પરથી બીજા કેટલાક દોષો, જેની તરફ મારું ધ્યાન ગયું હતું તે દર્શાવું છું.

(૧) શ્રી ન્હાનાલાલને સુધારનાર હેડમાનતર કેશવરામ નહિ એમ શ્રી ઠાકોર કહે છે. હું તેમા ઉમેરું છું કે તેમનું નામ ત્રો. કાસીરામ મેવકરામ દવે, જે કેટલોક સમય મોરબી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર હતા.

(૨) “મહાત્મા ગાંધીજીના અખર વિરોધી હોવા છતાં ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ લખાને ગાંધીજીની મહત્તાના યશોગાન” શ્રી. ન્હાનાલાલે ગાયાં એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. શ્રી ન્હાનાલાલે ગાંધીજીની પચાસમી જયંતીના પ્રસંગે આ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે તે ગાંધીજીના પ્રશંસક હતા. વિરોધની શરૂઆત તો પછી થઈ.

(૩) “તાજમહેલના દર્શન પછી એમની કંપના એટલી સતેજ થઈ કે એમણે ‘તાજમહેલ’ જેવું સુંદર કાવ્ય ગુજરાતને આપ્યું.” શ્રી ન્હાનાલાલ પરત્વે આ વિધાન ખોટું છે. તેમણે તાજમહેલ (મહેલ નહિ) જોયા વિના જ આ કાવ્ય લખ્યું હતું.

(૪) “શ્રી. ખોટાદકર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યથી ખૂબ પરિચિત હતા.” આ ખરાબર નથી. ખોટાદકરને અંગ્રેજી ભાષાનું કે સાહિત્યનું બિલકુલ જ્ઞાન નહતું, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી કાષ્ઠનિલતી પરીક્ષામા પણ તે નાપાસ થયા હતા અને તેથી રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તે દાખલ થઈ શક્યા નહિ અને આખી જિંદગી અનટ્રેન્ડ શિક્ષક તરીકે તેમને ગાળવી પડી.

(૫) “એમણે ખોટાદકરમાં મહેતાજી તરીકે જીવન વ્યતીત કરેલું” એમ ખોટાદકર વિષે કહેવાયું છે. પણ મરણ પહેલાં જ તે ખોટાદકરમાં શિક્ષક થયેલા, તે પહેલા ભાવનગર રાજ્યના ધણાં નાનાં ગામડાઓમા તેમણે જીવન ગાળેલું.

(૬) “ગુજરાતે એમના જીવન દરમ્યાન એમની કદર કરી નથી.” આ વાક્ય આ ભાષણ-કેર્તાની માફક જ બીજા ધણાંએ વાપર્યું છે. પણ તે ખરું છે? ખોટાદકરના કાવ્ય-સંગ્રહો છપાવવા માટે તેમને હમેશાં આર્થિક મદદ કરનાર મળ્યા, પ્રસ્તાવનાઓ લખનાર વિદ્વાનો મળ્યા, ભાવનગર રાજ્યે આ અનટ્રેન્ડ શિક્ષકને માટે રરતો શોધી કાઢી તેમને કવિ તરીકે વીશ રૂપિયા વધારાનો પગાર આપવાનું કરાવ્યું, શ્રી અંબરિયાએ ‘કાવ્ય-માધુર્ય’માં તેમને સ્થાન આપ્યું. પણ ‘કદર’ નામની કોઈ ખાસ ચીજ છે જે ગુજરાતીઓ આપતા નથી, કારણ તે કોઈની પામે નથી.

નવસરામ ત્રિવેદી

‘વિજ્ઞાન અને ચૈતન્ય’

‘અન્નમલ’ નામે કોષ લાઇએ ‘વિજ્ઞાન અને ચૈતન્ય’ નામે જે લેખ લખ્યો છે તે ‘પ્રસ્થાન’ના ચૈત્રના અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૩૬ થી છપાયો છે.

તે લેખમાં કંઈ ખાસ નવીન કે મહત્ત્વનું નથી, પણ વૈજ્ઞાનિકો ઉપર કેટલાક ખોટા સિદ્ધાન્તો આરોપી તેમને વગોઝ્યા છે. એના એક મહત્ત્વના ખોટા સિદ્ધાન્ત વિષે અહીં હું ચર્ચા કરીશ.

શ્રી અન્નમલ એ લેખમાં પૃષ્ઠ ૫૪૨ ઉપર આમ લખે છે : “વિચાર કરતાં પ્રતીતિ યાવ છે કે આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કોષ જડદ્રવ્યમાંથી નહિ, પરંતુ ચૈતન્યમાંથી થઇ છે. જડ-વાદીઓનું એવું મતન્ય છે કે આદિકાળમાં ચૈતન્ય જેવું કંઈ હતું જ નહિ. અને ચૈતન્યની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ (evolution) થતાં બહુ મોડી થઇ હતી.”

શ્રી અન્નમલને પૂછવાનું મન યાવ છે કે કયા વૈજ્ઞાનિક-એમને દિસામે ‘જડવાદી’ એ-એમ માન્ય છે કે આદિકાળમાં ચૈતન્ય જેવું હતું જ નહિ અને એની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ થતા બહુ મોડો થઇ હતી ? છેલ્લા પચાસ વર્ષના, અરે ઝર્વિનથી માંડીને પશ્ચ, કોષ વૈજ્ઞાનિક એવું માન્યાનું મેં વાંચ્યું નથી.

જર્મન વૈજ્ઞાનિક અર્નસ્ટ હેકલ (Ernst Haeckel—૧૮૫૪-૧૯૧૯) સમર્થ વિચારક પણ હતા એણે જર્મન ભાષામાં Die Ratsel der Welt નામે પુસ્તક લખીને વિકાસનાદને આધારે ‘વિશ્વનો કોલકો’ ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં The Riddle of the Universe નામે ભાષાન્તર થયું છે. એ પુસ્તક વાંચે સમગ્રશે કે એ વૈજ્ઞાનિક વિશ્વના મૂળતત્ત્વને substance નામ આપે છે. અને એ તત્ત્વ જડ જ નહિ, પણ ચેતન પણ છે એમ માને છે. આ રહ્યાં એના વચનો :

“Matter and energy are but two inseparable attributes of the one underlying substance” (પૃ. ૧૭૭)

આ વાક્ય ન્યૂન્ટ રીને કહે છે કે જડ દ્રવ્ય અને ચૈતન્ય મૂળતત્ત્વના કદાપિ ભુગ ન પાડી શકાય એવા ગુણ છે.

સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોના ને વિચારકોના અભિપ્રાયોને આધારે અને બહુ વર્ષોને ચિંતને સ ૧૯૯૦ માં ‘ઈશ્વરનો ઈનકાર’ નામે પુસ્તક મેં લખેલું. તેમાં મેં ૨૫૪ જાણીઓ છે કે substance ‘તત્ત્વ એ મૂળ પદાર્થ અતિસૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પોતાના સ્વભાવને વશ રહી અવગ્રાસમાં અમળ્યુ કર્યો કરે છે. એ તત્ત્વના મેં મુખ્ય ગુણ છે - પ્રકૃતિ (matter) અને પુરુષ (Energy અથવા spirit). આ મેં ગુણ પોતાના ગુણી તત્ત્વથી કદાપિ ભુગ પડી શકતા નથી અને તેથી પોતે એક બીજાથી પણ ભુગ પડી શકતા નથી. તેઓ તત્ત્વમાં સદા સાથસાથે જ રહેલા છે કેક પહેલેથી તે આજ જગદીયચક્ર બોઝ સુધીના બધા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓનો દૃઢ મન છે કે પ્રકૃતિથી પુરુષ તેમજ પુરુષથી પ્રકૃતિ કદાપિ અગ્રગ થઈ શકે જ નહિ, રહી શકે જ નહિ. માંધીછ જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષ પણ માને છે કે ‘વિશ્વમાં જેમ સર્વત્ર ચૈતન્ય કે આત્મા એક જ છે તેમ જ જડ ગણાતું દ્રવ્ય પણ એક જ છે, અને તત્ત્વના જડ અને ચેતન બંનેનોખા પાડી જ ન શકાય.’ (“હરિનનબધુ’ તા. ૬-૮-૧૯૩૩)”

અને ત્યારે હવે શ્રી અનમલ કોષ્ટ પ્રસિદ્ધ જડવાદી (?) વૈજ્ઞાનિકને એમ કહેતો ખતાવશે કે “આદિકાળમાં ચૈતન્ય જેવું કંઈ હતું જ નહિ, અને ચૈતન્યની શરૂઆત તો ક્રમવિકાસ થતાં બહુ મોડી થઈ હતી ?”

અને ‘આદિકાળ’ એ ભાઈ જેને માને છે ? કાળ અને દેશ શું અનાદિ અનંત નથી ? એ જ પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક હેકલ પોતાના એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૯૮ ઉપર આમ લખે છે :

The extent of the Universe is infinite and unbounded, it is empty in no part, but everywhere filled with substance. The duration of the world is equally infinite and unbounded, it has no beginning and no end, it is eternity. (વિશ્વનો વિસ્તાર અનંત અને અસીમ છે, એ કોઈ જગાએ ખાલી નથી, પણ સર્વત્ર તરફથી ભરેલું છે. તે જ રીતે જગતનો સ્થિતિકાળ અનંત અને અસીમ છે; તેને આદિ નથી અને અંત પણ નથી; એ નિત્ય-સનાતન છે.

આપણું દૈનિક દર્શનસાક્ષ પણ એમ જ માને છે

અને એ સ્થિતિમાં ત્યારે વિશ્વના સર્જક-વિનાશકની પણ જરૂર ક્યાં રહી ? શ્રી. અનમલ એરિસ્ટોટલસનું પ્રમાણુ આપે છે કે “There must be a Prime mover, who is the ultimate source of every motion in the world. This Prime mover must be himself unmoved, since otherwise there would be needed another source motion prior to him.” (કોઈ એક પ્રથમ ચક્ષાવનાર હોવો જોઈએ, જે જગતની પ્રત્યેક ચક્ષનનું ચરમ કારણ છે. આ પ્રથમ ચક્ષાવનાર પોતે તો ચક્ષનહીન જ હોવો જોઈએ, કારણકે નહિ તો તેના પહેલાં પણ ચક્ષનનું બીજું કોઈ કારણ માનવું પડે) પણ બધા ચક્ષન અનાદિ અનંત અને સર્વવ્યાપક છે, ત્યાં એ ચક્ષનના પ્રથમ ચક્ષાવનારની જરૂર જ શી ? વિશ્વના સર્જક-વિનાશકની જરૂર જ શી ?

શ્રી અનમલને “વિચાર કરતાં પ્રતીતિ થાય છે કે આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કોઈ જડ-દ્રવ્યમાંથી નહિ, પરંતુ ચૈતન્યમાંથી થઈ છે.” ત્યારે આજે વિશ્વમાં જે જડ દ્રવ્ય દેખાય છે એ ક્યાંથી આવ્યું તેનો અનમલ ખુલાસો કરશે ?

હવે અંતે એક વાત : શ્રી અનમલ આજના વૈજ્ઞાનિકોને જડવાદી કહે છે, પણ એમનું એમ કહેવું છેક અનર્થક છે એમ ઉપરના આખા ચર્ચાપત્રથી જણાશે વળી આપણે નિત્યનવીન શોધોને અવગણીએ અને છેક પ્રાચીન કાળના એરિસ્ટોટલને આજા વિજ્ઞાનના ચે વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણીએ, આગળ ચાલવાને બદલે જડ થઈ બેસી રહીએ ત્યારે આપણે જડવાદી કે નિત્યનવીન શોધો કરી પ્રગતિ કરનાર વૈજ્ઞાનિકો જડવાદી ? શ્રી અનમલ જડા વિચાર કરી બેશે ? વિશેષ તો શું ?

ઓખાતટે

મનુભાઈ ત્રિવેદી

હું આ તટે, મુલગ મંદિર ઓ તટે ને
વચ્ચે ઝુલ્લે ઉદધિ કુદ્ધ ગતી ઉનાળે.
એ ધૂધવે સ્પર્શરેલ નટે ઉછાળે.
હું—મા ઉમી દર તટે, શિશુ જેન—ધેને,
જોઈ રહું દુઃખી દુગે દધિ ચેન ચાળા.
મારે હથું અહીં રહું રહતું ઉઘાળા.

હંમેશ જાય લઈ યાત્રિક હોડકાં 'કં';
હંમેશ જાય પ્રભુદર્શનવાંછું યાત્રી,
એને ઉરે ન ડર લોહ વિલોહ કેરો,
મારું ય હૈયું નવ લોભ વિલોભ તેથી

શા કામની ઉદધિ, દુશ્ય કુદી જનારી,
હોડી મને જવ છલ્લે ઉરમાં અગ્રદા
કેરો સમુદ્ર? અતિ સ્હેલ જલે ભરેલો
ઓળંગવો, અતિવ દુસ્તર શંકુધેડો.

નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ

દત્તાત્રેય ચાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જ્યારે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે કાયદો તોડવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે દુનિયા નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારથી જ વાકેફ હતી. જ્યારે પ્રતિપક્ષી પાસે યુદ્ધનો સંપૂર્ણ સામાન તૈયાર હોય છે અને તેની શક્તિ પણ આપણી શક્તિ કરતા ખૂબ વધારે હોય છે ત્યારે સશસ્ત્ર વિરોધનો કંઈ અર્થ પડેતો નથી; સશસ્ત્ર વિરોધ કરવાની સાથે જ દુસ્મન આપણી શક્તિને કચડી નાખે છે. દુસ્મનના આ હુમલાથી બચવા માટે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારની રીત શોધાએ ગાંધી કાઢી અને તેનો પ્રયોગ પણ કર્યો. ઇંગ્લંડમાં મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્યાંની સ્ત્રીઓએ નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર વડે પુરુષો અને મજબૂતાને હેરાન કરી મૂક્યા. એ લડતમાં શસ્ત્ર સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારવા અને ત્રાસ કરવાની વાત છોડી 'ખીન' ગંધા તોફાન દમ્પત્ત ગણાતા. જનતા અને સરકારનું ધ્યાન પોતા પ્રત્યે દોરવા માટે ઇંગ્લંડની મતાધિકાર માંગતી સ્ત્રીઓ પોસ્ટની ટપાલ નાખવાની પેટીઓનાં મોંમાં તેજગ્ય રેડતાં પણ ન ચૂકી.

મિત્રમજૂરો અને મિત્રમતાધિકારો વચ્ચે જ્યારે અંધો યાવ છે ત્યારે મિત્રમજૂરો મમત્તે છે કે તેમનાથી સશસ્ત્ર પ્રતિકાર થઈ જ ન શકે. સશસ્ત્ર વિરોધ થતાં જ લડકર ઓઝાવવામાં આવે છે, લડકરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવે છે, મજૂરોના આગેવાનોને દેશનિકાન કરવામાં આવે છે અથવા એમને મખતભા સખત સખ કરવામાં આવે છે. એવું દમન કરવામાં આવે છે કે મજૂરો ફરી વળે સુધી પ્રતિકારનું નામ જ સમજી શકતા નથી. આ ગંધુ વિચારી નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનો ઉપાય શોધવામાં આવ્યો.

પણ આમાં પ્રતિપક્ષીને દયાવરો, તેને હેરાન કરવો, અની શકે તેટલું તેને નુકસાન પહોંચાડવું, તેના દુસ્મન જેડે સુલેહ કરવી અને જાએ મળી તેને દગાવો, ગમે તે પ્રકાર પોતાના પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવો વગેરે ગંધી વાતો યોગ્ય ગણાય છે.

ગાંધીજીને આ કુનીતિ પસંદ ન હતી. તેઓ પોતાની આર્થતા અને સર્વશક્તિની કલ્યાણકામનાનો ત્યાગ કરી વિના જ લડવા માગતા હતા. તેથી તેમને વારંવાર પોતાના પક્ષને તેમજ વિરોધીઓને કહેવું પડ્યું કે તેમની કાર્યપદ્ધતિ ઓર જ છે, તેમનો ઉદ્દેશ કંઈ ખીનને જ છે, તેમની કિલસુથી જ જુલો છે આ નવી દષ્ટિ માટે તેમને એક નવા અને મમર્થ શબ્દની જરૂર પડી જાહેર નિમંત્રણ કરીને તેમણે એક આવા શબ્દની માગણી કરી. આ માટે તેમણે એક દરીદ્રાર્થ પણ જાહેર કરી. રવ. મગનતાજભાઈ એ આ દરીદ્રાર્થમાં હત મેળવી નવો શબ્દો આપ્યા—સદાગ્રહ. તેમાં થોડાક કેન્દ્રાં કરી ગાંધીજીએ તેને 'સત્યાગ્રહ' નામ આપ્યું. થોરાએ જેને 'સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ' (નવિનયમ) નામ આપ્યું તેના માટે જ મગનતાજભાઈએ સદાગ્રહ શબ્દ સૂચવ્યો. વિનયનો અર્થ છે આગ્રિય હ્રમ્ય આગ્રિયતા ત્યાગ ન કરવા છતાં જે વિનય પ્રાપ્ત થાય છે અથવા

તે વિગત વડે ઉચ્ચ આગ્રહનો પ્રભાવ ઉત્કટ રૂપે પ્રતિપક્ષી પર પડે છે તેનું જ નામ 'અન્યાયદ' સન્યાયદ વડે આપણે પ્રતિપક્ષીને ગતાવી આપીએ છીએ કે જે માણસ મત્ત્ય પર આદત છે અને દુનિયાદારીની વાતોથી નિર્મિત છે તેને દરાવવો, કચડી નાખવો, કોર્ક પણ મદાન જળમાળી સમ્રાટ માટે પણ મહેનું નથી. દરેક માણસમાં ક્યાંક ને ક્યાંક આત્મશક્તિ છુપાએલી પડી જ હોય છે. ત્યારે સત્યાગ્રહીની આત્મકલેરાજનિત અદાદરીથી-સદનશક્તિની વીગ્નાથી-દમન કરનાર પરાસ્ત થઈ જાય છે, તેની હીનતા નિર્વાય અને છે ત્યારે તે વિચારે છે કે આ આત્મશક્તિ શી વસ્તુ છે? આ માણસ શા માટે પોતાનું ગધું હોમવા તૈયાર થયો છે? અને શા કારણે મારું, તેની આગળ કશું ચાલતું નથી? ત્યારે ઉચ્ચ આગ્રહની આગળ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ અને હીન વૃત્તિઓ ઘસી જાય છે ત્યારે ત્યા આર્થતા, સાધુતા અને ન્યાયભુક્તિનો ઉદય થાય છે જ, સત્યાગ્રહી પોતાના આર્થત્વથી પડેલાં પ્રતિપક્ષીને દરાવે છે, પછી ક્રિકેટન્યાયમૂલ જનાવે છે અને અંતે પોતાના નેતૃત્વે તેને અમુક અથે સદાચારપરાયણ જનાવે છે.

કોઈ એક ગાદગાદે કહ્યું હતું કે તો હું કોઈની ભેડે વ્યવહાર કે સંઘર્ષ કરું અને છતાં ને માણસ દીન અને દુઃખી રહે તો તેમાં મારી સાહેબી શાની? આ રીતે સત્યાગ્રહી પણ કહે છે કે હું કોઈની ભેડે સંઘર્ષમાં આવું છતાં પણ તે માણસમાં દીનતા અને અનાર્થ વૃત્તિ કાયમ રહે અથવા વધે તો સત્ય અને પ્રેમની કિંમત શી રહી?

મેં જેનો વિરોધ કર્યો તે અને ત્યારે સત્યાગ્રહીનો યોગ્ય પ્રતિપક્ષી જનશે—માન માટે શામાન્ય ક્રોધી અનશે—ત્યારે જ મારા વિરોધની કંઈક અસર થઈ કહેવાય. ભેડે હજ્યાણકારી છું તો માન વિરોધથી માગ પ્રતિપક્ષીમાં આર્થવૃત્તિનો ઉદય થયો જ નોંધીએ. શ્રી ભગવાને અવતાર 'કર્મ' ને જે દૃષ્ટાંતો વિરોધ કર્યો તે ગદ્યાઓનો અંતે ઉદાર જ થયો તેથી નહીં મકને કહ્યું. 'કેષોઽપિ દેવસ્ય વરેણ તુલ્ય' ભગવાનના ક્રોધની અસર પદ્માનની જેમ હજ્યાણકાર હોય છે. સત્યાગ્રહનું પણ આવું જ છે. કોઈને પગરત કરવો એ ગિતકૃત ગૌણ વસ્તુ છે. તેની દીનતાનો નાશ કરી તેનો ઉદાર કરવો એ જ મનુષ્યોચિત મદસ્વાકાક્ષા હોઈ રહે છે.

નિઃશ્વ પ્રતિકારની સામે આવો કોનો આદર્શ નથી. સર્ગસ્ત્ર પ્રતિકાર કરી નથી નડતા એ ભેદ જાણીનીથી, દેપથી, જળતા હૃદયે, કાન્ય શુદ્ધિથી, પ્રતિપક્ષીને જેમ અને તેમ નુકસાન પડેવાનું તેમાં આગ્રહનો જગ્યા થે વિકાસ નથી. જલે પક્ષોનો વિકાસ એ જ ન્યાયામદનું અર્થ છે. જોણે સત્યાગ્રહધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તેની પરમ મગતકારી રીતતા મહાન માટે આગીતોદ વરૂષ છે. કેમકે તેમાં કોઈનું પણ અધઃપતન વિચારાતું જ નથી. ન્યાયામદમાં તો ગદ્યાનો ઉદય સાધવામાં આવે છે. નિઃશ્વ પ્રતિકારમાં પોતાનું આગ્રહ યુમારી દુઃખનને લીણસ્ત્ર. ધીણુચારિત્ર્ય અને ધીણુતેજ અનાવવામાં આવે છે. અન્યાયદને પશ્ચિમે આર્થિક સર્વોદય જ નિષ્પન્ન થઈ ગયું છે.*

કાર્યવાહક સમિતિનું નિવેદન

[યુરોપીય મહાયુદ્ધ પ્રસંગે દિંદોનો ફેસ ગ્રૂપ કન્ટુ એક ઐતિહાસિક નિવેદન મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે અમે અહીં ફરીથી ગ્રૂપ કરીએ છીએ]

યુરોપમાં યુદ્ધ જાહેર થવાથી જે ગંભીર, વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, તેના ઉપર કાર્યવાહક સમિતિએ જાણકાઈપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. યુદ્ધ થાય તો રાષ્ટ્રે કયા સિદ્ધાંતોને અનુસરવું તે મહાસભાએ ફરીફરીને ચાતાવ્યું છે, અને એક મહિના પહેલાં જ આ સમિતિએ તેનો પુનરાચાર કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકારે કરેલા દિંદો શોકમતના અનાદરની સામે નાપસંદગી દર્શાવી છે.

બ્રિટિશ સરકારની આ નીતિથી વિખટા પડવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે આ સમિતિએ મધ્યવર્તી વડી ધારાસભાના મહાસભાવાદી સભ્યોને આગામી અધિવેશનમાં ભાગર ન ગણવાનું ફરમાન કર્યું હતું. ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનને યુદ્ધમાં જીતરેશો દેશ જાહેર કર્યો છે, ઓર્ડિનન્સો કાઢ્યા છે, રાજ્યજવાબદારી કાયદામાં ફેરફાર કરનારો ખરડો પસાર કર્યો છે, અને ધીમ્મું દરજ્જાની પરિણામવાળાં પગલાં ભર્યાં છે, જેની દિંદો પ્રજા પર માર્મિક અસર થઈ છે અને જેનાથી પ્રાતિક મરકારોની મત્તાઓ ને પ્રવૃત્તિઓ, ગંદકીયો ને મર્યાદિત જતી છે.

આ જાણુ દિંદો પ્રજાની સંમતિ વિના કરવામાં આવ્યું છે, ને આ જાણતોમાં એ પ્રજાની જાહેર કરેલો છુછાઓની બ્રિટિશ મરકારે ઇરાદાપૂર્વક ઉપેક્ષા કરેલી છે. એ જાણતો કાર્યવાહક સમિતિને ગંભીરમાં ગંભીર વાગ્યા વિના ગળે એમ નથી.

કાસીજમ અને નાઝીજમના આદર્શો ને આચરણ વિશે, અને યુદ્ધ, દિંદો ને માનવી આત્માના હમનના નેમનાં ગુણગાન વિશે, મહાસભાએ તેની પૂરેપૂરી નાપસંદગી ફરીફરીને જાહેર કરી છે. તેમણે ફરીફરીને જે દુમત્રા કર્યો છે અને સભ્ય વર્તનના ચિરચાચિત સિદ્ધાંતો ને સ્વીકૃત ઘોષણાની જગ ઉખાડી નાંખી છે, તેને મહાસભાએ વખોડી કાઢેલાં છે સામ્રાજ્યવાદના જે સિદ્ધાંતની સામે દિંદો પ્રજા વાણાં વચ્ચેથી કડતી આવી છે તેનું જ ઉગ્ર રૂપ મહાસભાને કાસીજમ અને નાઝીજમનાં દેખાય છે. તેથી જરૂરનીની નાઝી મરકારે પોતાંડની સામે જે છેલ્લો દુમત્રો કર્યો છે, તેને આ કાર્યવાહક સમિતિએ વિનાસકાંઠે વખોડેલા રજા છે, ને જેઓ ને દુમત્રાનો મામનો કરે છે, તેમના પ્રત્યે મહાનુભવિ પ્રગટ કરવી ગ્દી છે.

વળી મદાસલાએ એમ પણ જાહેર કર્યું છે કે હિંદુસ્તાનને માટે યુદ્ધ કે રાતિના પ્રશ્નોના નિર્ણય દિંદી પ્રગ્નએ કરેલા જોઈએ. કાર્ક પણ બદારની મત્તા તેને માથે એ નિર્ણય લાદી શકે નહિ, તેમ જ દિંદી પ્રગ્ન પોતાની સાધનસામગ્રીના સામ્રાજ્યવાદી હેતુઓને માટે ઉપયોગ થવા દઈ શકે નહિ. એ પ્રગ્નએ પણ દ નદિ કરેલા હેતુઓ માટે દિંદી સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો બદારની મત્તાએ કાઢેલા નિર્ણયનો અથવા તેણે કરેલા પ્રયત્નનો એ પ્રગ્નએ ખસૂસ સામનો કરેલા પડશે.

કાર્ક સત્કાર્યને માટે સદ્કાર જોઈતા હોય તો તે કરવા પાડીને કે ગળગળની કરીને મેળવી ન શકાય; અને બદારની મત્તાએ કાઢેલા હુકમોના અમલ થવામાં દિંદી પ્રગ્ન સંમતિ આપી શકે નહિ. સદ્કાર સમોવડિયાઓ વચ્ચે, ૫૨૨૫૨ સંમતિથી, અને અને જેને સત્કાર્ય ગણે તેને સારુ હોવા જોઈએ.

દિંદીનો પ્રગ્નએ ગયાં થોડાંક વરસોમાં પોતાની આજ્ઞાને મેળવવા માટે અને હિંદુસ્તાનમાં દ્વતત્ર, શોકશામનવાળુ રાજ્ય સ્થાપવા માટે મદાસ કરો ખેડવા છે ને ભારે આપઓ આપ્યા છે, અને તેની સુચનશક્તિ સર્વોચ્ચ શોકશાસન અને દ્વતત્રતાની નજીક છે.

પણ જ્યારે શોકશાસનવાળી દ્વતત્રતા પોતાને આપવામાં ન આવતી હોય, ને પોતાને જે મર્યાદિત દ્વતત્રતા મળેલી છે તે છીનવી લેવામાં આવતી હોય, ત્યારે એવી દ્વતત્રતા માટે જાણતા કહેવાતા યુદ્ધમાં તે સાથે આપી શકે નહિ.

આ મંમિલિને ખગર છે કે ઍટલિટન અને ક્રાન્સની મંદકારે એવું જાહેર કર્યું છે કે તેઓ શોકશાસન અને દ્વતત્રતા માટે અને આક્રમણનો અંત આણવા માટે પ્રેરે છે; પણ ગયા થોડાંક વરસોના દ્વિતિદાસ એવા દાખલાથી ભરેલા છે, જેમાં બદાર ઉચ્ચારેલા શબ્દ તથા જાહેર કરેલા આદર્શો વચ્ચે અને સાચા હેતુઓ ને ધ્યેયો વચ્ચે સનન અતર જોવા છે. ૧૯૧૪-૧૯ની કાળમાં શોકશામનની, અને નાનાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણય અને દ્વતત્રતાની રક્ષા, એ યુદ્ધના ધ્યેય તરીકે જાહેર થઈ હતી, અને છતાં જે મંદકારોએ એ ધ્યેયો ગંભીરપણે જાહેર કર્યા હતા, તેઓ જ ઍટોનના સામ્રાજ્યના બાગસ પાડવા માટેની સામ્રાજ્યવાદી યોજનાઓથી ભરેલા છૂપા કરારોમાં કીતરી હતી. પોતાને જન પણ મુક્ત મેળવવો નથી એમ કહેવા છતાં, વિજિતા રાષ્ટ્રોએ પોતાના પસાદની મુતકોમાં મોટા ઉમેરા કરી રાખ્યા હતા. યુરોપની અત્યારની કાળમાં જ બતાવે છે કે વરસોનું તદનામું ને તેના કર્તાઓ—જેમણે પોને આપેલાં વચન તોડ્યાં ને પરાજિત રાષ્ટ્રો પર સામ્રાજ્યવાદી સુબંધ પડાણે ફાંપી એસાડી—છે જ નિષ્કળ નીચડ્યાં છે. એ તદનામાનું જે એક જ આશાનનક પગિનામ—ગાટમ્—હતું, તેને જાનેના રાષ્ટ્રોએ જ કડગાનમાં મો ગંધ કરી ગળે કાંપે રાખ્યા, ને પાછળથી એના કવ્ય કીધો.

ત્યાં પડીના દ્વિતિદાસ કોને વાર મતાવો આપ્યું છે કે વિગદમાંથી નીજળતી દેખાતી વદાનું જાહેરાત કરેલી હોવા છતાં પાછળથી નામેગીમની રીને પાછી પાની કરવામાં આવે છે. મચ્ચિવામાં બ્રિટિશ મંદકારે આક્રમણ પ્રત્યે આખ આડ કાન કર્યો; એમિર્ગી નિયામાં તેણે એમાં સંમતિ આપી; ઍકોરોવેકિયા ને એનમાં શોકશાસન જોખમમાં

દત્ત, ત્યાં તેને ઇન્દિયાપૂર્વક ડોળા દેવામાં આવ્યો, અને સંયુક્ત સત્તામર્તાની આપી પદ્ધતિને, જેઓએ અમાઉ પેતાની એ વિષેની દર શક્તિ અડે કડી હતી, તેમણે જ અંદરથી મુન્ગ સમાડી.

પણી, એમ કહેવામાં આવે છે કે શોકશાસ્ત્રન બધમાં આવી પડ્યું છે, ને તેની મક્કા કદવી લેઈએ. એ કથનમાં આ સમિતિ પૂરપૂરી મંગત છે સમિતિ માને છે કે પશ્ચિમની પ્રગતિ આ આદર્શ ને હેતુથી પ્રેરાયેલી છે, ને તેને સારુ તેઓ ગણિદાનો આપના તૈયાર છે. પણ પ્રગતિઓના અને જેમણે એ વાતમાં ભોગો આપ્યા છે તેમના આદર્શો અને ભાવનાઓની ફીફરીને ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. ને તેમને આપેલા વચનો પાળવામાં આવ્યા નથી.

આ પ્રકારે ને સામ્રાજ્યવાદે કમળ નાંખતા મુતકો, વસાહતો, પ્રત્યાપિત દોકો ને અધિકારો છે તેમના તેમ અચાવીને કમળ ગણવા માટે હોય, તો હિંદુસ્તાનને તેની સાથે ફર્મ લેવાદેવા હોઈ નકે નહિ પણ જે શોકશાસ્ત્ર અને શોકશાસ્ત્રન પર રચાયેલી જગતની અવસ્થા એ પ્રકારનો હેતુ હોય તો હિંદુસ્તાનને એમાં બહુ જ કાંડો રસ છે. આ સમિતિની ખાતરી છે કે હિંદી શોકનત્રનો સ્વાર્થ સ્થિરિશ શોકતત્ત્વના અથવા જગતના શોકતત્ત્વના અર્થને વિરોધી નથી.

પણ હિંદુસ્તાન માટેના તેમ જ બીજાના શોકશાસ્ત્ર અને સામ્રાજ્યવાદ તથા કાસીક્રમ વચ્ચે અભાવગત અને ન બુદ્ધી મધ્ય એવો વિરોધ છે. શ્રેષ્ઠિદન જે શોકશાસ્ત્રનાં મક્કા ને વિસ્તાર માટે પ્રકાર હોય તો તેણે પોતાના નાયાના મુવકોમાં સામ્રાજ્યવાદનો અત ખચ્ચ આણવો લેઈએ ને હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ શોકશાસ્ત્રન રચાયું લેઈએ. હિંદી પ્રગતિને આત્મગિર્ણયનો દક, ગદારની દખલ વિના શોકપ્રતિનિધિ સભા મારફતે પોતાનું અધ્યાત્મ ઘડવાનો દક અને પોતાની ગજનીતિ ઘડવાનો દક હોવા લેઈએ. સ્વતંત્ર ને શોકશાસ્ત્રનાણુ હિંદુસ્તાન બીજી અર્થ પ્રગતિઓ સાથે પરસ્પર અચાવ ને આર્થિક સલ્દાર માટે બુદ્ધીની લંડાથે અવનંતતા ને શોકશાસ્ત્રન પર ગચાયેલી સાચી જગતઅવસ્થાની આપના માટે, અને માનવગતિની પ્રગતિ ને આગેકથ માટે, જગતનાં જાન અને માધન્યામગ્રીના ઉપયોગ માટે અગે કામ કરીયું.

યુરોપમાં જે વિષમ પ્રસંગ કાળો થયો છે ને એકત્રા યુરોપનો નથી પણ માનવગતિનો છે, અને બીજા વિષમ પ્રસંગો કે વિરોધોની પેઠે ને જગતના અત્યારના મૂળભૂત મંડાળને અકળધ ગદેવા દર્શને વડી તથા એમ નથી. એથી જગતમાં કાયમને માટે નવી અવસ્થા નથાવાનો સભવ છે ગજકીય, આઘાતિક અને આર્થિક દષ્ટિએ, આ વિષમ પ્રસંગ એ ગયા મહાયુદ્ધ પડી ચોકાવે એવી રીતે વધેલા આઘાતિક ને ગજકીય મંધોરો ને વિરોધોનું અનિવાર્ય પશિયામ છે, અને જ્યાં મુખી એ મધોરો ને વિરોધો દર થયે ને નવું સમનોત્પન નથાવાથે ત્યાં મુખી આ વિષમ પ્રસંગનું અંતિમ ગમન થવાનું નથી. એ સમનોત્પન એક દેશને દાંથે થતા બીજા દેશના આધિપત્ય અને શાસણના અર્થ ઉપર, અને બીજા અર્થસામાન્ય કથાણુ માટેના ન્યાયી પાયા પર, આર્થિક સંધાનો પુનર્વડના ઉપર જ અર્થ મકે.

આ ગાગતમાં દિંદુરતાન એક કોષકાર્પ છે, કેમકે દિંદુરતાન એ આધુનિક સામ્રાજ્યવાદના અગ્રગણ્ય દૃષ્ટાંતકાર્પ છે, અને જગતની જે નવરચના આ માર્મિક પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરશે તે સફળ થવાની નથી. દિંદુરતાનની પાંખે વિશાળ સાધનસામગ્રી હોઈ, તે જગતની નવરચનાની કોઈ પણ યોજનામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યા વિના રહેવાનું નથી. પણ જેની શક્તિઓ આ મદદન ધ્યેયને માટે મુક્ત થઈ છે, એવા રચના રાષ્ટ્ર તરીકે જ તે આમ કરી શકે; આજે રચનાત્મકતા એ અખંડ અવિભાજ્ય વસ્તુ છે, અને જગતના કોઈ પણ ભાગમાં સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય કાયમ ગામવાના પ્રયત્ને પ્રયત્નને પરિણમે, નવી આપત્તિ નીપજ્યા વિના રહેશે નહિ.

દિંદમા થણા ગજનીઓએ પોતાની સાધનસામગ્રી તથા અંગત સેવા શ્રિટનને ચણે ધરીને યુરોપના શોકશાસનનો પક્ષ કરવાનો પોતાનો ઇગ્દો મહેર કર્યો છે, તેની કાર્યવાહક સમિતિએ નોંધ લીધી છે. બે પરદેશના શોકશાસનની તેઓ તરફેણ કરતા હોય તો, સમિતિ તેમને સૂચવે છે કે પ્રથમ તેમણે પોતપોતાના ગામ્યમાં આજે પ્રવર્તી રહેલા નિર્ભેળ આપખુદ અમમને કેકાણે શોકશાસન ન્યાયિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા રાખવી જોઈએ.

આ આપખુદ માટે દેશી ગામ્યો કરતાં પણ શ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે, એનો હુ ખદ પુગવો ગયા વગર દરમિયાન મળી ચૂક્યો છે. તેમની આ નીતિ એ શોકશાસનનો, તેમ જ દુનિયામાં નવી વ્યવસ્થા સ્થાપવાને શ્રિટન 'યુરોપના વિગ્રહમાં કિતરું' છે એ દાવાનો સ્પષ્ટ ઈનકાર છે. યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયાના ભૂતકાળના ગનાવો અને ખાસ કરીને દિંદની ભૂતકાળની તેમ જ વર્તમાન ઘટનાઓ ધ્યાનમાં લેતાં, શોકશાસન કે વ્યવનિષ્ઠ્યના ધ્યેયને આગળ ધપાવવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હોય, એમ સમિતિને લાગતુ નથી; તેમ જ શ્રિટિશ સરકારે કદાઈ અંગે કરેલી વહેંચણોનો અમમ કમય છે અથવા તે કરવામાં આવશે, એનો પુગવો પણ તેને મળતો નથી.

શોકશાસનની સાચી કસોટી તો સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ ફાસીઝમ તથા તેને આનુયોગિક ભૂત તથા વર્તમાન આક્રમણોનો અંત લાવવામાં જ રહેલી છે. આ રીતે જ નવી પુનર્વટના કરી શકાય આ નવી પુનર્વટના માટેના વિગ્રહમાં સમિતિ દરેક રીતે પોતાનો કાજો આપવા ઈતેગર છે. પરંતુ સામ્રાજ્યવાદના ધોણે ચારતા, અને જેનો આશય દિંદમા તેમ જ અન્ય સામ્રાજ્યવાદને મળજૂત કરવાનો હોય, એવા વિગ્રહમાં સમિતિ પોતાનો સાથ કે સદકાર આપી શકે નહિ.

પરંતુ પ્રસંગની ગમીરતા બેતા, તેમ જ હેલ્લા થોડા દિવસોમાં માણસનું મન મદલુ કરી શકે તે કરતા પણ ત્વરિત ગતિથી અનેકા ગનાવો ધ્યાનમાં લેતાં, સમિતિ આ પ્રકારે અતિમ નિષ્ઠુય કરવા કમ્મલ્લી નથી, કે જેથી મંકળાયેલા બધા મુદ્દાઓની, તથા જે નેમો લક્ષમાં ગમવામાં આવી છે તેની, અને દિંદની વર્તમાન તથા ભાવિ પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ થાય. પરંતુ આ નિષ્ઠુય લાંબી મુદત મુધી કેમી શકાય એમ નથી; કારણકે જેમાં દિંદ પક્ષકાર નથી તેમ જ સંમત નથી, એવી નીતિમાં મેરગરોજ તેને સકોચવામાં આવે છે.

આથી કાર્યવાહક સમિતિ શ્રિટિશ સરકારને શોકશાસન, સામ્રાજ્યવાદ અને ભાવિ

નવસર્જનની યોગ્યતામાં વિચલન એ પોતાની શી નેમ છે તે, તથા ખાસ કરીને એ નેમ દિંદને કેવી રીતે કાણુ પાડવામાં આવનાર છે અને આજની ધડીએ તેના કેવી રીતે અમલ કરવામાં આવનાર છે તે, સાફ સાફ શબ્દોમાં બહિર કરવા આમંત્રે છે. એમાં (એ નેમોમાં) શાહીવાદને રુખસદ આપી, પ્રગ્નની છંછા અનુસાર પોતાની નીતિ ધડવાની છૂટ મેંડે એવા આજાદ દિંદને સમાવેશ થાય છે ખરો ?

સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ કારીગ્રમનો એકસરખો અંત લાવવાની પ્રતિજ્ઞાની અપૂર્ણતાને બધા દેશની પ્રગ્ન આવકાંગે, પરંતુ બને એટલા વધુ પ્રમાણમાં એનો અમલ કરવા એ એથી થે વધારે મદત્તવનું છે; કારણ એનાથી જ પ્રગ્નને ખાતરી થશે કે જાહેરાત પ્રામાણિકપણે અમલ કરવાના આશયથી કરાયેલી છે. કોઈ પણ જાહેરાતની સાચી કસોટી વર્તમાનમાં તેનો અમલ કરવામાં મેંડેલી છે. કારણ વર્તમાન જ આજના કાર્યનો નિર્ણય કરશે તેમ જ ભાવિનું ધડનું કરશે.

યુરોપમાં યુદ્ધ શરી નીકળ્યું છે અને તેના પરિણામોનો વિચાર પણ ત્રાસજનક છે. પરંતુ ગત વરસોમાં એશિયાનિયા, નેપેન તથા ચીનમાં યુદ્ધ મનુષ્યોનો ભારે ભોગ લીધો છે. બુદ્ધા શરૂ ઉપરના યોગ્યતાએ અસંખ્ય નિર્દોષ સ્ત્રી, પુરુષ તથા બાળકોનો મંદાર કર્યો છે. આ ભીષણ વંચો દરમ્યાન નાકૂર કતલ, ગિલામણ અને ભારે માનદાનની પંપરા ચાલુ જ રહી છે. આ ત્રાસ વધે જ ગય છે અને દિંસા તથા દિંસાની ધનકીએ જગતને આવરી લીધું છે. એનું નિયમન કરી અત લાવવામાં ન આવે તો જમાનાઓનો અમૂલ્ય વાંચો નાશ પામશે.

યુરોપ તથા ચીનમાં આ ત્રાસ ઉપર અડધ મુકેલો નેઈ એ એટલું જ નહિ પણ એના કારણજૂત સામ્રાજ્યવાદ અંત કારીગ્રમની જડ કાઢવા વિના એનો અત નહિ આવે આ ધ્યેય હાસલ કરવા કાર્યવાહક સમિતિ પોતાનો મદદગાર આપવા તત્પર છે. પરંતુ જો આ ભીષણ યુદ્ધ પણ સામ્રાજ્યવાદની ભાવનાથી, અને યુદ્ધ તેમ જ માનવી પતનના કારણજૂત તેવી ઈમારતને ટકાવી નખવા માટે લડવામાં આવશે તો તે અતિથય કરું છું થડના જાનશે.

કાર્યવાહક સમિતિ જાહેર કરવા છું છે કે દિંદની પ્રગ્નને જર્મન, જાપાનીઝ કે બીજા કોઈ પણ પ્રગ્નને જાહેર કરી તકરાર નથી. પરંતુ આજાનીનો મનકાં કરતી દિમક અને આક્રમણાત્મક ગત્યપદ્ધતિ સામે તેને સજર તકરાર છે. તે એક પ્રગ્ન ઉપર બીજા પ્રગ્નના વિચલનને તેમ જ ગળજળીથી કોઈ એકાઉટી મુશ્કેલી અપેક્ષા નથી નખતી. તે તો બધા દેશની પ્રગ્ન માટે આચા શોકગાસના વિચલનની, અને સામ્રાજ્યવાદના ત્રાસથી તથા દિસાનો ચુડગારી મુકન દુનિયાની અપેક્ષા રાખે છે.

કાર્યવાહક સમિતિ દિંદ પ્રગ્નને આ જોખમખરી પણ આનંદિક મજા અને નકનંગે મિટાવી સમગ્ર પ્રગ્નને એકમત થઈ એક જ મંદવાને તથા શાન્તપણે જગતની આંધક સ્વતંત્રતામાં પોતાની આજાની પ્રાપ્ત કરવા માટે કૃતનિશ્ચય થવા નાંખીપણે અપીલ કરે છે.

અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં પહેલો:—વ્યાખ્યાના : અ. નમનાગચાણુ વિ.
પાકે પ્રકાશક - મુ. મર્ધુનિવર્તિની મુંબઈ, ૧૯૩૮.

કુદરત ચમનછ સાધવછ વ્યાખ્યાનર્થભાષા વ્યાખ્યાતાએ ૧૯૩૬ના જુનમા આપેલાં પાંચ વ્યાખ્યાનોનો આ પુસ્તકમા સંગ્રહ છે. આ પાંચે વ્યાખ્યાનોમા શ્રી પાકે પોતાનો કાવ્યવિવેચનનો પ્રિય વિષય વીધ્યા છે તેમાં 'કાઈ એક ચોક્કસ કવિતાનું' કે 'કવિનું' વિવેચન મળતુ નથી પરંતુ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં પ્રકારો અને જાગી આંકણી છે.

સાહિત્યમા ન્યારે ન્યારે નવાં જાગે અને પ્રકારોનાં પ્રદ્યુત્ય થાય છે ત્યારે એનું પરીણાજ કવિનું અત્યંત મહિક ધર્મ પડે છે. પરંતુ આ વિષયની જવાબદારી ગંભીર હોવાના કારણે કે શાથી, આપણે ત્યાં વિદ્વાન વિવેચકોની ખોટ નથી છતાં, એ ખાસ ખેતરમા જળવાતો નથી મદમન વિવેચકોમાંથી કદાચ મળુભાઈ નીલકંઠનુ નામ આપણે ઈર્ષ નાકાએ એમણે 'દુરુમભાષા'ની નોંધ ક્ષેતાં કવિતા ઉપરના એમના નિર્ગંધમાં નવીન કવિતાના જાગીની ચર્ચા કરી હતી. ગાયુ આ ચર્ચા પ્રાસંગિક હોવાથી કુદરતી રીતે અધુરી છે અને મમત્ર ચર્ચાનું મધ્યગિદ્ધ 'દુરુમભાષા' હોવાથી એમાં જોઈએ તેટલું તાત્કલ્ય જમાવાઈ નથી. વતનાન વિવેચકોમાંથી, ૧૯૩૬ના ગ્રંથક વાસ્તવની સમીક્ષા કરતાં શ્રી વિશ્વનાથ બટ્ટે, આપણા સાહિત્યની આગની અવગ્યાનાં પ્રકારોની ચર્ચા કરી છે. પણ તેમા ક્ષેત્રકને અન્યત્ર અર્વાચીન સમયનો મર્યાદા હોવાથી આ વિષયને માત્ર સ્પર્શ જ કરી ગયા છે. આ રીતે આ વિષય કોઈ વિદ્વાન વિવેચકના દાર્થે છળાવાની વાળી જરૂર હતી આવી તેમ અન્યુ હોવાથી આ પુસ્તકને આપણે સદર્પ મદકારીએ તે સ્વાભાવિક છે.

રૂપત—નર્મદથી માટીને છેક આગમુવીના કવિતા ચેષકાએ કેવાં અને કેટલાં જાગે રમજાગ્યાં તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમા છે. આમાન્ય ઐતિહાસિક જાગીની ચર્ચાથી આરંભ કરી વ્યાખ્યાનાએ કાવ્યના ગાયુ નવકયમાં જા શા ફેરફારો થયા તે પ્રથમ નોંધ્યા છે અને આજમાથી કોમે કોમે આતંદ્રકય વન્દ પ્રવાણુ કર્યું છે. આ વિષયની વહેંચણી કેમ કરવી એ પ્રશ્ન ખુબ મ'ત્તવેતો હોતો એમ એમણે કહ્યું છે. પણ એ મ'ત્તવેતો એમણે આજેથી નીવડો ખરેખર સાચીય છે. પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જ એમની પરીણાજ પદ્ધતિ કેવી નો નામ્નીય છે તેમા વ્યાજ આવે છે. પ્રથમ નો એમણે જમાનાની અ ધુન્ધી એક ફેરફાર થતાં ને જો ન થયા ફેરફારને જમાવા છે તે જતાવુ છે પત્રિમની અસરથી રૂપત—નર્મદના જમાનામા મુખ્ય રૂંક એ પડ્યો કે ને પડેના માત્ર ધર્મમાં રૂંક

એનો તેને બદલે વ્યવહારમાં પણ નહીં પડ્યા જાગ્યો. અને તેમાં મુસાન્નુધારા અને નીતિબોધ એ સાદિત્યના વિષય મળ્યા. ખીજી આગુ નવીન સંસ્કૃતિના આક્રમણથી આપણા રીતરિવાજો અને દેવોને આગ્રહ જાગ્યો, જંભાંથી માણસને ચિંતન અને આત્મનિરીક્ષણ કરવાની દરજ્જા પડી. આમ બનતા ચિંતનાત્મક અને આત્મસંદેહી કાવ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ પ્રાથમિક કેન્દ્રકાર વર્ણવીને તરેન એની મર્યાદા પણ એમણે બતાવી છે અને એ મર્યાદાનાંથી પ્રત્યાગતરંગે નવીન બજો ઉત્પન્ન થયાં એમ બતાવ્યું છે આ નવીન બજો પ્રથમ શ્રી નગ્નિંદ્રાવતી દુલ્લભાગામાં જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારની કવિતામાં આકાશનો અને સૂર્યનો આગ્રહ છે તેમ જ મહાન તથા અવ્ય વિષયનો પણ આગ્રહ છે. આ પરીક્ષણ આટલેથી અટકાવી તરકાગ શ્રી. પાંદે એની મર્યાદાઓ દર્શાવે છે, દસપત્તનમંદના સમયની કવિતાની અત્યંતતામાં વ્યવસ્થા આણવા માટે આ બધા ઉદ્દેશ્યો હતા, તે સમય જતા કવિતાના વિસ્તાર અને વિકાસની આંડ આવ્યા અને તેથી તેમને બેઠવા માટે નવા બજો ઉત્પન્ન થયાં એમ દર્શાવે તે નવા બજોની સમીક્ષા એઓ શરૂ કરે છે મારે કહેવાનું એ જ છે કે આ આખી ચર્ચા અત્યંત શાસ્ત્રીય છે અને તેમાં એકમાથી ખીજો સુદો આપોઆપ કવિતા થતો જાગે છે. ઉમેરવાની જરૂર નથી કે ચર્ચા શાસ્ત્રીય હોવા છતાં નીરસ બનતી નથી. આ ગંભીર શાસ્ત્રીયતા પૂનઃકાંઈ દરેક ચર્ચામાં છે, પછી ભલે ચર્ચાનો વિષય હોય કે અટકાવે હોય કે અટકાર જોયો શુદ્ધ હોય ચર્ચા શાસ્ત્રીય છે એમ એક ખીજા કારણે પણ કહી શકાય નવીન કવિતા તરફ વ્યાખ્યાતા મુખ્યભાવે નથી જોવા. તેના બધાંધાનો તરફ પણ આગળી ચીધે જ છે.

શ્રી. પાંદેની કૌશીનુ અગત્યનું એક કક્ષણ વિશદતા જણાય છે. એમના સંખન માત્રમાં આ ગુણ વ્યાપ્ત છે. વિષય ગમે તેવા મુશ્કેલીભર્યા હોય તેપણ તેઓ પોતાની સ્પષ્ટ સમ્પાદકથી એને એવો તો મળ્યો બતાવી મકે છે કે એ વિષયમના દર પ્રથમ મળેલ માંડનારને પણ તેમાં કશી મુશ્કેલી ન તરે એ દિષ્ટિએ જોતા આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. વળી એક ચર્ચા મંમરતા તેમાં વિદ્યાનાર્થી ગંધકા મુદ્દાઓને પાછા સાર કરે આપવાની એમની પદ્ધતિ પણ આ દિષ્ટિએ પ્રશંસનીય છે.

વ્યાખ્યાતાએ પ્રસ્તાવનામાં તેમ જ પ્રથમ વ્યાખ્યાનામાં ખાસ બાર દમને કહે છે કે આ વ્યાખ્યાનોમાં ઘણા સેખકોનો ઉદ્દેશ્ય નહીં મર્યાદા હશે તેથી એમ સમજવાનું નથી કે એમને એ સેખકો તરફ અનાદર હોવાથી એમ મળ્યું છે પરંતુ આ વ્યાખ્યાનોના વ્યક્તિ કરતાં કાવ્યવર્ણુ જ ચર્ચાનું મુખ્યચિહ્ન હોવાથી નેત્રીક વાન અગત્યના કવિતા સેખકોનો ઉદ્દેશ્ય નહીં મર્યાદા હશે. ખરું જોનાં અર્વાચીન કવિતા સાદિત્યના મોટા ભાગના સેખકોનો આછોવસ્તો ઉદ્દેશ્ય આ પુસ્તકમાં મળે છે. કાંઈ પણ કવિના અનાદર થયા હોય તો તે કાવ્ય નો થયો છે. ખીજા કારણે નહીં મર્યાદા હશે તે કાવ્યો અગત્યની, કાં તો જરૂર નહિ હોવાથી પણ અર્થના તો સેખકે સુભાગ અનાદર કર્યો છે એ અપર જોઈ શકાય છે. અનંકારમાં અપરંદુતિ વિશેષકરતાં, લગ્ન જાગ્યો વિષે બોલનાં, અને કાવ્યના પ્રેમ અને હાસ્યવ્યના વિષયોનો વિચાર કરતાં, વ્યાખ્યાના, પોતાના જ જાગ્યોમાંથી હાસ્યકાં આપી શકત પોતાની એક પણ કૃતિમાંથી અત્યંત ન જોવાની મર્યાદા

એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય એવું ઢાંગે છે. અને એ રીતે ઔચિત્યનું ધોરણ ખૂબ આગ્રહપૂર્વક જાળવ્યું છે. આ વસ્તુતો ઉદ્દેશ્ય કરતાં આપણા ધીમ એક વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. નરસિંહરાય યાદ આવે છે એમણે પોતાના દરેક વિવેચનમાં પોતાની કૃતિને હંમેશાં ધોરણ તરીકે લેખીને, તેની સરખામણીમાં જ ધીમની કૃતિઓની ચર્ચા કરી છે. પછી ભલે તે કવિ ન્દાનાજાતની હોય, ખગરદારની હોય કે ખોટાદકરની હોય.

આ વિષય રહ્યો અત્યંત વિશાળ અને તેમાં પાછો અર્વાચીન એટલે એમાં મતભેદો તો અવકાશ હોય જ. તેથી વ્યાખ્યાતાના દરેક મંતવ્ય સાથે અથા એકમત ન થાય એ આભાવિક. પરંતુ વ્યાખ્યાતાએ આ ખજાખજા વહેતાં વહેણો જે રીતે નીચળ્યાં છે, એની ઊંડાઈ કે ઊંચરાપણાનો તાગ કાઢ્યો છે અને એની સ્વચ્છતા વા મહિનતા સ્પષ્ટ કર્યાં છે તે ગીત સામે ભાગ્યે જ કાંઈ કરિયાદ કરવા જેવું દે. માહિત્ય એ જીવનની સમાજ છે એ મેધુ આતોહતા મૂલતું યથાર્થ દર્શન દુદાય આપાં વિવેચનોમાં પણ થઈ શકે.

અ તુ કં મ શિ કા

પૃ ૨૮

આસો : ૧૯૮૫

અંક ૬

૧	પિયા મિન.....(કાવ્ય)	નાથાજીવ દવે	૪૬૭
૨	શ્રી. અમરદારનું માર્ગદર્શન-૨	ત્રિભુવનદાસ જુદાં	૫૦૩
૩	બે ભાઈઓ (વાર્તા)	'દિરેક'	૫૧૬
૪	બે વ્યાખ્યાનો	મગનભાઈ પ્ર. દેમાઈ	૫૨૮
૫	મહાકવિ કાલિદાસ	મતિલાલ ત્રિવેદી	૫૩૩
૬	વેદના (કાવ્ય)	'પુરંદરીક'	૫૩૮
૭	પરણામ (કાવ્ય)	ગેય	૫૩૯
૮	શુદ્ધિરૂપ કે ક્ષેત્રનિયુતિ	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાવેરકર	૫૪૦
૯	બીજા મહો પરની દુનિયા	પદ્મગાંધી : શાદ	૫૪૫
૧૦	ગિજુભાઈને (કાવ્ય)	જાનકીકાં પાદે	૫૫૩
૧૧	જનેતા કે બહેન	મતિલાલ મહેતા	૫૫૪
૧૨	અમરને (કાવ્ય)	પાંગભાઈ	૫૫૬
૧૩	—ને.. (કાવ્ય)	જયારાનંદ દવે	૫૫૬
૧૪	મૃત્યુ શાને ?	ડૉ. અમલક ત્રિવેદી; બા. પ્ર કોહારી	૫૫૭		
૧૫	અનંતનાં ન્હાતરાં! (કાવ્ય)	દેવજી રા. મોદા	૫૫૯
૧૬	તડાગ-છવન (કાવ્ય)	પ્રતાપરાય	૫૬૮
૧૭	અર્થાપેત્ર						
	(૧) આધુનિક કાવ્ય પ્રવાહ વિશે	નવરામ ત્રિવેદી	૫૬૫
	(૨) 'વિનાશ અને ચેતન્ય'	નરસિંહભાઈ પટેલ	૫૬૬
૧૮	ઓખાતટે (કાવ્ય)	મનુભાઈ ત્રિવેદી	૫૬૮
૧૯	નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર વિકલ્પ સત્યાગ્રહ	ના. કાવેરકર	૫૬૯
૨૦	જ્ઞાનગોચરી						
	કારોબારીનું નિવેદન						૫૭૧
૨૧	પુસ્તકપરિચય	પ્રેમજી વડીલ	૫૭૨

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લીમીટેડ.

અનોડ પ્રગતિ

હરદિન, હરમહિને, હરસાલ, વોર્ડન વધારે ને વધારે સ્વચ્છ બનતી જાય છે. અને 'વોર્ડન સલામતીનું' તેનું ધોરણ સદા એટલી ચોકસાઈથી જળવે છે કે જેથી તેના પોલિસી-હોલ્ડરનાં હિત સોએ સો ટકા સલામત રહે છે. નાણાં પ્રકરણી સલામતી જળવવાના નિર્જાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની અમારી હરહંમેશની નીતિનું એ પરિણામ આપ્યું છે કે અમે માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ ચોરિસમાં અગ્નિપ્રતિ અને અનોડ પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ.

માત્ર છેલ્લાં બે વર્ષમાં જ વોર્ડનના

૧. જિંદગીના વીમા ભંડોળમાં ૭૭૬*૩૪ ટકાનો વધારો.
૨. કુલ અસકયામતમાં ૨૬૮*૨૪ ટકાનો વધારો.
૩. પ્રીમિયમ આવકમાં ૨૫૬*૦૦ ટકાનો વધારો.
૪. ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૯૮*૬૬ ટકાનો વધારો.

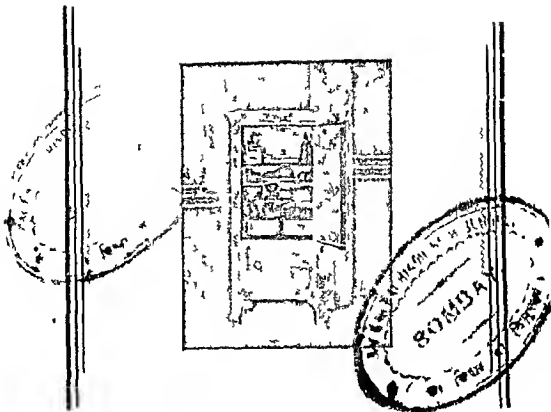
સફળતા, સતીસલામતી અને જનસમાજના વર્ધતા-જતા વિશ્વાસ માટે આશી વધુ બીજે પ્રાપ્ત સો દોઈ શકે ?

પ્રાસ્થિકરસ તેમજ હાયરેક્ટરના સિપોર્ટ માટે લખો:—

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

પોસ્ટ બોક્ષ નં ૮૫ : અમદાવાદ

- શાખાઓ:—મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પૂના.
એજન્સીઓ:—સર્વત્ર હિંદુસ્તાનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

ફ્રિજિડેયર વિનાનું ગૃહ સંપૂર્ણ સંજીવન નથી જ.

૧૯૩૬ના ન્યૂ ફ્રિજિડેયર્સ આ વર્ષના સર્વોત્તમ ફ્રિજિડેયર્સ છે તેમા બીનદરીફ સૌ દર્શ છે-ડીઝાઈનમા મોડર્ન છે અને છતા ગમે તે દર્શપના વગમા બંધી ભય એટલુ મરણ અને છતા બચવાનાણુ છે-અને ઉપયોગિતામા તે એની વચનાગ પછી જ તમને ખાતરી થશે. 'ઈન્સ્ટન્ટ આર્ટિસ ક્યુમ ફ્રીડ', 'ફૂડ મેકટી ઈન્ડીકેટર', વધુ જરૂયા માટે જગા, વગેરેની સગવડ તેમા સમાયેલી છે જ. અને વીજળીક અર્થે તે એટલો નજીવો આવે છે કે નહિ એટલો જ. એ. સી. કરટથી ચાલે એવાં ફ્રિજિડેયરના ખાનાઓ (કેમિનેટ) પાચ વરસની ગેરંટીથી મળી શકે છે શોરમ ઉપગ પધાગ પ્રત્યક્ષ જોવા અમારી આપને આમહપૂર્વક વિનતી છે

કિંમત રૂ. ૫૦૦/-થી

મહિને રૂ. ૧૩ના ભાગથી પણ આપાય છે : આજમાં આજ છ મહિના માટે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટર

ફોન
નં. ૨૨૨૪

શ્રી બોમ્બે ગેરેજ

મિરજાપુર
અમદા